

(All rights reserved)

Printed by M. S. Sathé, at the Prajna Press, 315 Gangapuri, Wai
&
Published by V. G. Joshi, for Prajna Pathashala Mandal,
Wai, Dist. N. Satara.

Price Rs. 30

प्रकाशकस्य निवेदनम्

अस्य मीमांसाकोषस्य प्रणेतासु गुरुचरणाः केवलानन्दस्वामिनो मुद्रणं प्रकृतं चापरि-
समाप्यैव इममशाश्वतं लोकं विहाय ब्रह्मभावं गताः । परन्तु कोशरचना च स्वहस्तेनैव तैः
परिसमाप्तिं नीता करुणापरवशैः । मुद्रणं प्रकाशनं च निर्वर्तनीयमस्मानिस्तदनुगृहीतैरेव ।
चतुर्थोऽयं भागस्तेषां समक्षमेव प्रारब्धमुद्रणस्तेषां प्रथमवार्षिक्यां पुण्यतिथाय च प्रकृत्यते ।
ये के चावशिष्टा भग्नाः सन्ति तान् प्रतिवर्षं क्रमेण मुद्रयित्वा प्रकाशयितुमिच्छामः । एतेषां
संपादनं मुद्रणं प्रकाशनं च प्रादेशिकराज्यानां भारतीयसंघराज्यस्य च तथा जनानां च द्रव्य-
साहाय्येनैव संपन्नं भवेत्, नान्यथा । गुरुचरणैस्तु अन्तिमोच्छ्वासपर्यन्तं जनकारुण्यवशादिदं
कार्यं स्वतः प्रभावेण संपादितमस्ति । तदेतदृणमस्यैरपाकर्तव्यं भवति विद्यावृद्धिकामैः ।
प्रादेशिकराज्यानि भारतीयसंघराज्यं च विद्याप्रणयिनो जनाश्च ऋणस्यापाकरणे द्रव्यादि-
साहाय्यं करिष्यन्तीत्याशास्महे ।

अत्मसंपादनकार्यधुरीणैः श्रीरङ्गनाथशास्त्रिभिर्गुरुचरणपरिचर्यापरैरेतत्संपादनं
निर्वर्तितमिति सप्रनोदमत्र निर्दिशामः ।

अधिकरणादिसंख्या— चतुर्थेऽस्मिन् भागे भाष्याधिकरणानि १४३, संकर्षा-
धिकरणानि ३७, केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि १७३, तौतातिताधिकरणानि १६, न्यायाः २७९,
लघुसिद्धान्ताश्च ३८४० भवन्ति ।

अथ प्रथमभागमारभ्य भाष्याधिकरणानि ५९९, संकर्षाधिकरणानि १८४,
केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि ४५६, तौतातिताधिकरणानि ३६, न्यायाः ९०५, लघु-
सिद्धान्ताश्च १३१६३ इति ।

फाल्गुनः शुक्लः ७ }
शक्र १८७७ }

लक्ष्मणशान्त्री जोशी, तर्कनीर्यः
अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य
मुख्यसंपादकश्च धर्मकोशास्य

अनुक्रमणिका

प्रकाशकस्य तिथेदतम्	
ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च	१-५
शुद्धियत्रकम्	७
सीमांसाक्षोपः	१८०१-२४०७

ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च ।

अद्वैत— अद्वैतसिद्धिः श्रीमधुसूदनसरस्वतीप्रणीता मोहमय्यां निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

आचारमयूरः— श्री. ज. र. धारपुरेसंनदितः, मुंबई ।

आभरणम्— शांकरशारीरभाष्यस्य टीका । अध्याय-पाद-सूत्राङ्काः । क्वचित् तुतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

उद्योतः— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीका ।

उपदेशसाहस्री— श्रीगंकराचार्यप्रणीता । रामतीर्थः टीकाकारः । प्रकरणश्लोकाङ्कौ । गणपथं च ।

ऋजु— ऋजुविमला नाम शांकरभाष्यव्याख्यानरूपायाः प्राभाकराचार्यवृद्ध्याः टीका श्रीशालिकनाथप्रणीता । चौखम्बासारीज् १९२९ सने मुद्रिता ।

ऋसं— ऋग्वेदसंहिता । मण्डलम्, सूक्तम्, ऋक् इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐआसा— ऐतरेयारण्यकस्य सायणभाष्यम् ।

ऐन्द्र— ऐतरेयब्राह्मणम् । उपस्यत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् । अध्यायः, खण्डः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐत्रासा— ऐतरेयब्राह्मणस्य सायणभाष्यम् । अध्याय-खण्ड-सूत्राणामङ्काः । आनन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् ।

फणिका— न्यायफणिका विधिविवेकस्य टीका वाचस्पतिमिश्रप्रणीता । काशी मेडिकल्हॉल-मुद्रणालये १९०७ सने मुद्रिता ।

फलपतरुः— भागवतः टीका । अमलानन्दसरस्वतीप्रणीतः, १९१७ सने मोहनव्या निर्णयसागरे मुद्रितः । अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

फस्त्रि— फस्त्रिरिज्ञाचार्यविरचिता जैमिनिसूत्रवृत्तिः । सन १९०८ सने मैसूरनगरे मुद्रिता । सा च भाट्टदीपिकापुस्तके रच मुद्रिता ।

कार्स— छाठकसंहिता ।

कु., कुतूहलम्— अश्वमीमासाकुतूहलवृत्तिः श्रीवासुदेवदीक्षितविरचिता । श्रीरङ्ग-बाणविलासे मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

के— केवलानन्दसरस्वती । तन्त्रना जैमिनिसूत्रवृत्तिश्च ।

कै. उ — कैवल्योपनिषत् ।

कैपटः— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीका प्रदीपः नाम । काश्मीरं मुद्रितः ।

कौ., **कौस्तुभः**—मीमांसाकौस्तुभः खण्डदेवप्रणीतः । चौखम्ब्या १९१९ सने मुद्रितः ।
अध्यायः पादः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम्, पृष्ठद्वयम् ।

कौपीतिकिप्राज्ञानम्—पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९११ सने मुद्रितम् ।

चतुर्ग्रन्थी—महामहोपाध्यायश्रीअनन्तकृष्णशास्त्रिभिः प्रणीता न्यायामृत—अद्वैतसिद्धि—न्याया-
मृततरदिणी—लघुचन्द्रिकाणा चतुर्णां ग्रन्थानां निष्कर्षरूपा ।

चन्द्रिका—अद्वैतसिद्धेः टीका ब्रह्मानन्दा नाम । निर्णयसागरे मुद्रिता ।

जै—जैमिनिवृत्तद्वादशालक्षणी । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

जैत्रा—जैमिनीयब्रह्मणम् ।

दुप—दुपटीका नाम कालिक कुमारिलभट्टप्रणीतम्, पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे शास्त्रभाष्येण सह
१९२३ सनादौ मुद्रितम् ।

तत्त्वप्रकाशिका—परिभाषेन्दुशेखरटीकायाः सूत्रैः टीका । २००२ संवति कार्या मुद्रिता ।

तन्त्ररत्नम्—दुपटीकायाः पार्थसारथिप्रणीता टीका । लिखिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्,
सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

तैसं—तैत्तिरीयसंहिता । काण्डम्, प्रपाठकः, अनुवाकः इत्यङ्कत्रयम् ।

तौता—तौतातितगततिलकः भवदेवप्रणीतः नोमसासूत्रवृत्तिरूपः अधिकरणाचनावकः ।
कार्या मुद्रितः ।

दमी—दत्तकमीमांसा श्रीनन्दपण्डितकृता ।

द्र०—द्रष्टव्यम् ।

धर्मसिन्धुः—श्रीशुद्धाभिभाषोपाध्यायविरचितः ।

निर्णयसिन्धुः—श्रीकमलाकरभट्टविरचितः ।

न्या. माला—न्यायरत्नमाला पार्थसारथिमिश्रप्रणीता, चौखम्ब्या मुद्रिता ।

न्यायनि—न्यायनिर्णयः नाम शांकरशास्त्रीरकभाष्यस्य टीका आनन्दगिरिप्रणीता । अध्याय-
पाद—सप्तका ।

परब्रह्मः—उपक्रमपरब्रह्मः अण्वप्यदीक्षितप्रणीतः । लिखितः । पत्रम्, पृष्ठं इत्यङ्कद्वयम् ।

परि—परिभाषा । क्रमङ्कः ।

परिभाषेन्दुः—परिभाषेन्दुशेखरः नागेशप्रणीतः । कार्या २००२ संवति मुद्रितः ।

परिमलः—भामह्यादीनायाः कल्पतरुः टीका । अण्वप्यदीक्षितविरचितः । मोहमण्यां निर्णय-
सागरे १९१७ सने मुद्रितः ।

पा०—पाणिनिः व्याकरणार्चयः प्रसिद्धः । अध्यायः, पादः, सूत्रं चेति अङ्कत्रयम् ।

पुर्यार्यचिन्तामविः—श्रीविष्णुभट्टविरचितः । मोहमण्यां मुद्रितः ।

पु—पृष्ठम् ।

प्र. पञ्चिका— प्रवरणपञ्चिका श्रीशास्त्रिकनायप्रणीता । काश्या विद्याविद्यासम्प्रदायके १९०४ सने मुद्रिता ।

प्र. वि— प्रभाकरविजयः नन्दीधरविरचितः । कण्ठकताया १९२६ सने मुद्रितः ।

वाल— वालमीमासोप्रकाशः शंकरभट्टप्रणीतः । काश्या विद्याविद्यासमुद्रणालये १९०२ सने मुद्रितः ।

विन्दुः— न्यायविन्दुः तत्सद्गणेशवैद्यनाथप्रणीतः, मुंबई गुजरातीमुद्रणालये १९१५ सने मुद्रितः ।

वृहती— शाबरभाष्यस्य प्रभाकरभक्तानुसारिणी टीका । नव्यप्रभाकरमतमत्र । चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता ।

ब्रह्म— ब्रह्मसूत्रम् । अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् । अङ्कचतुष्टये सति तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

भा— शाबरभाष्य अनन्दाश्रमे मुद्रितम् । अध्यायः, पादः, अविकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् । क्वचित् पृष्ठाङ्कः अधिकः ।

भाट्ट— भाट्टदीपिका नव्यमीमांसकरण्डदेवप्रणीता । मैसूर १९०८ सने मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अविकरणमिति अङ्कत्रयम् ।

भाट्टालङ्कारः— मीमांसान्यायप्रकाशस्य अनन्देवविचिता टीका ।

भामती— श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता शांकरशास्त्रीरक्तभाष्यस्य टीका । मुंबई निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

भाष्यम्— शाबरभाष्यम् ।

भूतिः— परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका श्रोतास्याशास्त्रीपटवर्धनप्रणीता । काश्या २००२ संवति मुद्रिता ।

भाषि— भाट्टचिन्तामणिः गगामहोदयविरचितः । तरुपादमात्रम् । चौखम्बायां १९०० सने मुद्रितः ।

मण्डन— मण्डनमिश्रकृता मीमांसासूक्तमणी चाखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता, मण्डनाचार्यविरचितः ।

मिताक्षरा— याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका श्रीविश्वानरेसरविरचिता ।

मीको— मीमांसाकोषः ।

मीन्या— मीमांसान्यायप्रकाशः श्रीआपदेवप्रणीतः । चौखम्बायां १९२० सने मुद्रितः ।

पुरारिः— अङ्गनिरुक्तिकर्ता । अनन्दाश्रमस्थे मीमांसादर्शने तृतीये भागे वन्ते १९३१ सने मुद्रिता ।

याज्ञ— याज्ञवल्क्यस्मृतिः । अध्यायः, श्लोकः इति द्वौ अङ्कौ ।

रत्न— तन्त्ररत्नम् । पार्थसारथिमिश्रप्रणीतम् । दुग्दीकावार्तिकस्य टीका । लिखिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

रत्नमाला— न्यायरत्नमाला पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौखम्बायां मुद्रिता ।

रत्नाकरः— न्यायरत्नाकरः श्रेयकवार्तिकस्य टीका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रिताः ।

रसायनम्— विधिरसायनं अप्यप्यदीक्षितप्रणीतम् । चौखम्बायां १९०१ सने मुद्रितम् ।

रहस्य— भाट्टरहस्यं श्रीखण्डदेवप्रणीतम् । शाब्दबोधविषयकम् । काशीनगरे मुद्रितम् ।

रा— तन्त्रवार्तिकं आनार्थकमारोहभट्टविरचितं शाबरमायस्य निरुणात्मकम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे माध्वेण सह १९३१ सने मुद्रितम् ।

रा— जैमिनीयन्यायमाह्वानित्वत् सप्तम्यापनाचार्यप्रणीतः । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रितः । अध्यायः, पादः, अधिकरणं चेति अङ्कत्रयम् ।

रवि— विधिविवेकः मण्डनाचार्यप्रणीतः । काश्यां मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रितः ।

रु— मीमांसासूत्रवृत्तिः सुवोधिनी नाम रामेश्वरसुरिविरचिता । काश्यां मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १९२१ सने मुद्रिता ।

वैजयन्ती— महादेवकृता सत्याषाढश्रौतसूत्रवृत्तिः । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रिता ।

वैद्यनाथः— शाबरमाय्यायतकौमादस्य टीकाकारः । आनन्दाश्रमे १९२९ सने मुद्रिता वैद्यनाथी नाम ।

वैद्यनाथी— वैद्यनाथकृता शाबरमाय्यस्य टीका ।

वैया, भू— वैयाकरणभूषणसारः ।

वै, सार-कारिका— वैयाकरणभूषणसारस्या कारिका ।

व्यवहारमयूखः— श्री, ज. र. घापुरेप्रकाशितः ।

शंकर— शंकरमठकृतः मीमांसासारसंग्रहः । काश्यां विद्याविद्यामसुद्रणालये प्रकरणशिक्षा-पुस्तकान्ते १९०४ सने मुद्रितः ।

शब्दकौस्तुभः— भट्टोजीश्रीशितप्रणीतः ।

शांभा— शांकरं मायम् । अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् । चतुर्ङ्गवे तु उत्तमोऽङ्कः अधिनिरूपणस्य ।

शा— ब्राह्मदीपिका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । निर्णयसागरे १९१५ सने मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणं चेति अङ्कत्रयम् ।

- शेखर— परिभाषेन्दुशेखरः नामेशप्रणीतः । काश्यां २००२ संवति मुद्रितः भूयदिसहितः ।
- भाद्रमयूखः— श्री ज. र. धारपुरेप्रकाशितः ।
- श्रीकर— ब्रह्मसूत्रभाष्यकारः शैवमतानुसारी ।
- श्लोवा— श्लोकवार्तिकं आचार्यकुमारिलभट्टकचितम् । तर्कमादः । चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रितम् ।
- संस्कारकौस्तुभ— श्रीअनन्तदेवविरचितः निर्णयसागरे मुद्रितः ।
- संकर्प— संकर्पकाण्डम् । भास्करभट्टप्रणीता भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिका वा वृत्तिः । काश्यां मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १८९४ सने मुद्रिता ।
- संक्षेपशारीरकम्— रामतीर्थकृतटीकासहितम् । अण्णायः, श्लोकः इति अङ्कद्वयम् ।
- संग्रहः— न्यायसंग्रहः । लिखितः ।
- सत्या. श्रौ— सत्यापाटीयं श्रौतसूत्रम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।
- सना. ध. प्र.— सनातनधर्मप्रदीपः । श्रीकुम्भमुण्डेकरमहाराजप्रेरितैः म. म. अनन्तहृष्णशास्त्रिभिः प्रणीतः ।
- समयमयूखः— श्री ज. र. धारपुरेसंपादितः, मुंबई ।
- साहस्री— भुवनेश्लौकिकन्यायसाहस्री । मुंबई वेङ्कटेश्वरे १८३० शके मुद्रिता । साहस्रपां यो न्यायक्रमाङ्को निवेशितः स एवास्नामिः प्रदर्श्यते ।
- सि. कौ.— सिद्धान्तकौमुदी ।
- सिद्धान्तदर्शनम्— निरङ्गनभाष्यसमेतम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।
- सिद्धिद्वयाख्या— अद्वैतसिद्धेः टीका ।
- सु. सुधा— न्यायसुधा तन्त्रवार्तिकस्य टीका । भट्टसोमेश्वरविरचिता राणकापरपर्याया चौखम्बायां मुद्रिता ।
- सोम— मयूखमालिका नाम शास्त्रदीपिकायाः टीका अर्थवादाधिकरणमारम्य संपूर्णा ।

शुद्धिपत्रकम्

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः शीर्षणि	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८००	२		पवित्रण	पवित्रेण
१८०८	१	"	छोम दिग्गवि	छोमे दिग्ग्वि
१८२४	२	५	श्रयणार्थेषु	श्रयणार्थेषु
१८५१	१	१	१७	१८
१८६३	"	२२	श्रुतिमता	श्रुतिभूता
१८७२	२	२८	१३	१२
१९०७	१	७	दुरादाना	दुरादानमा
१९२७	"	२९	तानिर्देशः	तानिर्देशः
"	२	३०	ममत्वात्	उमत्वात्
१९३९	"	२१	णाम्याम्	णाम्याम्
२०००	१	१७	* दण्ड	दण्ड
"	"	२६	वनग	वरुण
२०१३	२	१४	होमी	होमी
२०२९	१	१२	राति	रति
२०६६	२	११	राभिषे	साभिषे
२०६९	१	३४	हविकृ	हविष्कृ
२०७७	"	१	रात्रिवाक्य	रात्रिषक्य
२०९३	१	२०	अयनेषु	अयनेषु
२१२७	"	१२	भोजन	भोजन
२१४६	२	८	रुषा	पुरुषा
"	"	१६	व ऽन्य	वाऽन्य
२१५३	१	१	द्रव्यं	* द्रव्यं
२२०५	"	९	शामेदः	शानमेदः
२२८४	"	११	प्रयोगचन	प्रयोगवचन
२२९५	२	३१	निलो	नीलो
२३१९	१	२५	प्रदुनाथ	प्रदुताम
२३३६	२	१६	परत्व	परत्व
२३६७	१	१	कथकारं	कथंकार
२३७१	"	८	चन्द्रोदये	चन्द्रोदये

मीमांसाकोषः

ॐ ज्योतिष्टोमे तृतीयमवने एव आज्येन
न्याधारणम् ॥

‘ नित्यान् व्याधयति ’ इति विधाय ‘ तृतीय
आज्येन ’ इति निधिनोपसर्गान् तृतीयमवने एव
न्याधारणम् । इति प्राप्ते, सामान्यविधिना अनुभवानं
न्याधारणं विहितम् । तत्र तृतीयमेव ‘ तृतीये ’
इत्यन्य आच्यत्तद्योगमात्रविधिः । कालद्रव्योभयनिवने
धातुयज्ञेदावने । संकल्पे. ३।२।१७.

ॐ ज्योतिष्टोमे तृतीयमवने एव षोडशिनो
ग्रहणम् ॥ अन्तरासिर्भिणी ।

तृतीयसवने वचनात् स्यात् । १०।५।११।
४४ ॥

भाष्यम्— अद्येदानीमेतत् चिन्त्यते । अस्ति
ज्योतिष्टोमः । तत्र भूयते ‘ यः षोडशीं यच्छते, इन्द्रिय-
मेव शीर्षमाभम् मत्ते ’ इति । तत्र संशयः किं सवने-
सवने ग्रहीतव्यः, उत्र तृतीयमवने इति । किं प्रातम् ?
सवनेमवने इति । दुःखः ? प्रतिपवने हि भूयते गृह्णाति
षोडशिनमिति । शब्दलक्षणे च कर्मणि शब्दो नः प्रमा-
णम् । तस्मात् सवनेमवने षोडशीं यच्छते इति । एवं
प्राप्ते, च्छः । तृतीयमवने स्यादस्य प्रवणमिति ।
दुःखः ? वचनात् । भवति हि मन्त्रम् । ‘ तृतीयमवने
आज्येनाद् गृह्णाति षोडशिनम् ’ इति । वचनं नः प्रमा-
णम् । तस्मात्तृतीयमवने ग्रहीतव्यः इति । अथ वदु-
क्तम्, प्रतिपवने षोडशिग्रहणमिति । तृतीयसवनग्रहण-
स्तुत्यायं तत् । कथम् ? ‘ प्रातःसवने ग्राह्यः । तेजो वै
प्रातःसवनम् । तेजस एव यज्ञं निर्मिमीते । माध्यंदिने
रवने ग्राह्यः । ओजो वै माध्यंदिनं सवनम् । ओजस
एव यज्ञं निर्मिमीते । तृतीयसवने प्राह्यः । पशवो वै
तृतीयसवनम् । इत्युभ एव यज्ञं निर्मिमीते । यत् प्रातः-

सवने गृह्णीयाद्ग्रह उचरे सवने व्यतिरिच्येत । यन्माध्यं-
दिने, मध्यतो यज्ञं निहन्त्यात् । तृतीयसवने ग्राह्यः । तत्
सवनेषु सवनेषु गृह्णाति, न पूर्वं सवने आर्तिं नीताः ’ इति ।

शा— किं पुनः कारणम् अन्तरासिर्भिणी ?
(प्राभाकरोक्तं कारणमाद्युच्यते निरस्यति—) मूत्राधिकरण-
सिद्ध्याने आलोपलक्षणवत् उच्यते स्यात्यति, सिद्धे च
तस्मिन् पूर्वयोः सवनयोः प्रवणमाद्युच्यते मन्त्रवत्,
तयोः सव्याभावात् । तस्मात् मध्ये चिन्तितम् इति के-
चित् । तदनुक्तम् । एवमपि पूर्वपक्षं मनाप्य कर्तव्येयं
चिन्ता स्यात्, न मन्ये । किञ्च ‘ प्रातःसवने ग्रहीतव्यः ’
इत्यादिवचनात् अल्प सवनत्रये ग्रहणमादाह्वयते । न च
वचनस्य परिपन्थी मभवति । तस्मात् यद्यपि पूर्वयोः
सवनयोः उच्यतेमादावात् तदुत्तरकालता न संभवति,
तथापि वचनशालात् ग्रहीतव्यः । कालवचनं तु मन्तीय-
सवनग्रहणमिषाय भाविष्यति । (परामिमानं रण्डवती—)
विद्यते च पूर्वयोगेपि सवनयोः उच्यते (पूर्वयोगेपि
सवनयोः ऋचयोर्यथैक मद्रावाः । समवेतं अन्तरा-
सिन्नाप्रयोक्तव्यमाह—) तस्मात् विविनमतिः सूत्रकारः
चिन्तान्तरमध्येऽपि प्रमत्तान् निन्ताऽन्तरं कृतवान् इत्येव
यक्तव्यम् ।

वि— ‘ सवनेषु तृतीये वा म, प्रयोक्तव्यं मवेत्
विष्णु । द्वे निग्दिन्वा तृतीयस्य विधेयत्वे गृह्यताम् ॥’

भाहू— इदमधिकरणं मूत्रकारेण वृक्षाधिकरणपूर्व-
पक्षमध्ये कृतमपि व्याख्यातौर्कर्तव्यं पृष्टम् निरूप्यते ।
षोडशिवाराज्यात्मः किं नियमेन सवनत्रये स्यात्, एव
पक्षे तृतीयसवने एवेति चिन्तायास्य, ‘ सवनेमवने
गृह्णाति ’ इति शारदाऽन्तरवचनेन अभ्यन्तरोपभूतेन सवन-
त्रयेऽपि तावत् ग्राह्यः इत्यविवारमेव । अतश्च तदेक-
वादशतया ‘ प्रातःसवने ग्राह्यः तेजो वै प्रातःसवनं तेजस

एव वज्र निर्मितीते, माघदिने सवने प्राज्ञ, तेजो वै माघंदिने सवने तेजस एव वज्रं निर्मितीते, तृतीय-सवने प्राज्ञः पशवो वै तृतीयसप्तमे पशुभ्य एव वज्रं निर्मितीते । यत् प्रातःसवने गृहीयात् उत्तरं सवने व्यति-रिच्येत, यन्मार्थदिने तन्मन्वतो वज्रं निहस्यात्, तृतीयसप्तमे प्राज्ञः तच्छरेत् सवनेषु संश्रुति, न पूर्वं सवने आर्त्तं नीतः' इति धात्वाऽन्तरवचनेऽपि सवन-नये एव विधीयते । पाठाः इति कृप्यप्रत्ययस्य सर्वम-श्रवणेन 'ताम्ना शुचीत' इतिभूत् नागमिन्स्याथा-भावात्, न्यागकानये इव मीमांसावदाश्रवणेन तस्यार्थ-सादनकशानाऽनुपपत्तेश्च । अर्त्तित्यनाग्न्यपेन एक-वाक्यनात्सामर्थे पूर्वस्य विधेयत्वदानं प्रकल्प्य तर्त्तव-सनिरुधेय विधित्वकल्पना तु विधिभेदेऽपि धात्वाऽ-न्तरेकवाक्यतागम्य अविधिद्विधात् कस्यापारम्भवाच न शक्यम् । इति प्राप्ते, पूर्वमवनेनिन्दार्पूर्वकृतवीथलतेः तन्मात्रविधिरत्वावशात्, पूर्वविधिद्वयस्यापि अर्त्तित्य-यथागम्यापेन पूर्वकवाक्यतागम्याये तच्छेषस्यैव कल्प-नात्, शाखाऽन्तरेकवाक्यताभावेऽपि स्थितिरात्, विह्वलस्य पशुमुखत्वेन अत्रोपत्वात् । अस्यां शाखायां सार्त्तवसवनिर्गः एव विधिः, सवनेन वज्रदण्डेण फला-पिचयम् । नच पूर्वशेषेः सवनयोः उक्त्यपरमावस्थामात्रं, सवननयेऽपि त्वयथाना सत्वात् ।

मण्डन— 'माघस्तृतीये सवने स नूनम् ।' सः षोडशी ।

द्वन्द्व— 'तृतीयसप्तमे स च ।' १०.

ज्योतिष्टोमे तृतीयसप्तमे द्विर्धिष्य-विहरणम् ॥

• पिण्यानां सवननयेदेन येषां विहरणानि । तान्यु-दित्य 'अङ्गरेदे सवने निहरन्ति धात्वात्विधितृतीयम्' इति गुणविधेयः । अनुषेस्य गुणविधेरभावात्प्रति षड्युपे-विहरणम् । इति प्राप्ते, अग्निष्टोत्रस्य प्रकृत्य 'पिण्यान् ज्योतिभतः कुर्वन्' इति विधेःश्रुतर्पेविहरणतद्धिः । न च 'अग्नीं ज्योतिभतः कुर्वन्' इति त्रैषीत्तरमिदं तृतीयसप्तमे विद्यमानमेवाग्नीनां भस्मान्नवनेन अभिन्धन-रूपमेव शोचिष्मन्मिति शक्यम् । पिण्याग्नीनां

महाग्नीनामिव जागतामाघेन वदनुपपत्तेः । अत एव 'एतावतीर्णा अत्रेन्द्रान्' इत्यादिना निवर्तार्त्तव्यत्वात्-संख्याकथनं संगच्छते । चतुर्थविहरणभावे सतन्मूत्ता-ऽऽपत्तेः । तत्रेभ्यः । पशुभिष्याना माघंतीयस्य च चतुर्वारं विहरणत् अष्टादिशक्तिः । शाशिसा औपपशवश्च पशुमेवात् अथरमयः । निर्मन्त्रशब्दत्वारः । आग्नीषीयेण एव महावपः पद्येति । संकर्ष, १।१।१६.

• ज्योतिष्टोमे तृतीयसप्तमे सोम्यचर्वादी हविष्कृदाहाने-पुननं कर्त्तव्यम् । पत्नीसंभाजपयंतं पत्न्याः निवृत्त-भावात् । वि, १।१।१४. • ज्योतिष्टोमे निवृद्धहविष्यक-मानमिति चदिश्वरमानशब्दः नामधेयम्, न गुणविधिः । मा. १।१।१३.

ज्योतिष्टोमे दक्षिणाऽन्तर्गतोप्येव द्वादश-कालसंख्यानिवेदाः । दक्षिणाऽधिकरणम् ॥

अथविधिपसंनिधी संख्या तेषां गुणत्वात् स्मार्त् । १०।३।१।३१ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गसोमो यजेत' इति । तत्र एवमागत्याने 'गोश्च अश्वश्च अश्वतरश्च गर्दभश्च अजाश्च अरपश्व मीशश्च नवाश्च लिप्यश्च गाराश्च, तस्य द्वादशघातं (१११) दक्षिणा' इति । तत्र घण्टयः किमेकैकस्य गारादेर्म्यस्य द्वादशघातम्, उत एकस्य इन्द्रस्य । यदा एकस्य तदा किमनियमः यम्यकस्यचिन्, उत मापयान् । अथवा तर्पेसंपरत्नीया संख्या, उत एकघातौपस्य । यदा एक-जातीयस्य यदा किमनियमः यम्यकस्यचिन्, उत पत्नान् । यदा पशुना तदा किमनियमो येषामेयार्त्तवत्, उत पत्नान् । इत्येते पक्षा भाविपत्ति ।

किं तावत् पयस्य ? इत्यन्तर्गते त्रिषीयस्याना संनिधी-नेया इत्यभावात् ? गारातीनाम् । कं विधीयमानानाम् ? दक्षिणासंकेपे । संपत्ता समाह्वयता, 'तस्य द्वादशघातं दक्षिणा' इति । तेषां गारादीनामेकैकस्य संख्या स्यात् । कुतः ? कुतः संख्या विधीयते, गारादीनि प्रजागतः । कथम् ? वेदमभिसंगम्यः क्रियते, द्वादशघातं स्यादिति । कथं तर्हि ? द्वादशघातं तस्येति । एतं तस्यप्रहणमर्थव-द्भवति । इत्यथा सदनसंके च अनुवादो वा स्यात् ।

प्रकृत्यनमसि पकृतापेक्षं लक्षणया अनुसृत । प्रधान-
संनिधौ च गुणः शिष्यमाणः प्रतिप्रधान भिद्येतेति ।
आसित च एतया संख्याया प्रयोगनम् । गवादीनि
द्रव्याणि तस्यैवानी कर्तव्यानि । तान न गम्यते
विदोषः । किमेतन्नमसं चर्तव्यम्, किं नेति । यदेव
द्रव्यं नैतत्तन्मस्य स्यात्, तत् प्रति भुतिर्भाव्येति ।
तस्मादेवैकमेतया संबद्धमिति ।

दृष्— दक्षिणावन्देन इदम् (अधिकरणम्)
आगतम् । (तेन प्राप्तिकी संगतिः) । अथवा
प्रकृतौ निर्णीतायां विकृतौ दक्षिणावितारः (दक्षिणा-
वाच्यप्रकारविचारः) सुखं वर्तयते [उदाहरणमाश्रित्य—]
ननु ' तस्य नवविंशतिं श्लोत्रीयाः ' इत्यस्य (याकनस्य)
अर्थवादात्वेन गोगमूता गवाहयः । कथम् ? ' तस्य
नवविंशतम् (१९०) श्लोत्रीयाः ' इत्यभिवाच आह
(तासां मध्ये) याः आशीतिशतम् (श्लोत्रीयाः)
वाः यद्विंशतिः यः [पृथिव्यावतरः] विराजा, यद्
कृत्वा, कृत्वा च विराजाः प्रतिविशति [२५६ = ३६]
इत्येवं विगट्मन्वुत्तिस्त्वाणाम् (श्लोत्रीयाणाम्) । गतः
पश्चादाह ' अथ वाः (परिशिष्टाः) दश (श्लोत्रीयाः),
एषा वा आत्मन्दा (आत्मप्रतिष्ठानी) विराट् ' इति
ता दश (श्लोत्रीयाः) गवादिभिः (दशभिर्दशैः)
नृदन्ते । तस्मान् (अर्धवहलात्) इदम् (छान्दोग्य-
त्वम्) अनुदाहरणम् । इत् तत् (तर्हि उदाहरणम् ?),
आत्मयैवे यदि दृष्टं पाकम्, तत् इष्टम् ।
इतिचिन्ता वा । अथवा उदाहरणमेवेदम् [छान्दोग्य-
त्वम्] । ' तस्य द्वादशशतम् ' इति (वाच्ये) यदि
तद्य इति क्रतुविशेषणं स्यात् आश्रयविशेषोपरमनर्थकं
स्यात् । गवाहयस्तु यद्यपि अर्थवादात्प्रेनोक्ताः, तथापि
विशेषितव्यमानाः, त एव तस्यधर्मेन संबन्धने (तस्य
द्रव्यस्य द्वादशशतं दक्षिण इति । यदेव तच्छब्दनिर्दिष्टं
तस्य संख्या । तच्छब्दप्रसंगस्तु कथ्येति चिन्तते ।
पूर्ववधमाह—) एकैकस्य गवादेर्दशशतं संख्याया
संख्याः । कुतः ? तच्छब्देन गवाहयः सर्वे परामृत्यन्ते,
पश्या तेषामेव शुभमूता संख्या विधीयते । ननु गवा-
दिभिः (बहुभिः) संख्ये तेषाम् इति पुरुषजनं ज्ञेयति ।

उच्यते । गवादीनां (संख्यां प्रति) प्रधानमूताः
(तस्यन्देन) उदिरयन्ते, उदिरयमानस्य च संख्या न
विवक्ष्यते प्रहस्येव । अथवाः तस्यसंबन्धोऽयम्, ना
दक्षिण, तस्य द्वादशशतमिति । एवमपि (यद्यपि
दक्षिणा प्रति गवादेर्दशशतम्, तथापि) संख्या
गुणभूता द्रव्यापि प्रति (यद्यप्यन्य) शब्दस्य
सामर्थ्यात् ।

नमत्वात् गुणानामेकस्य, श्रुतिसंयोगात् ।
४० ॥

भाष्यम्— तुगाब्दः पक्षं गवावैयति । तस्यतस्य
द्वादशशतमिति, नैवदेवम् । एकस्य कस्य चित् द्वादश-
शतं भवत् । कुतः ? नमत्वात् गुणानाम् । गवादीनां संख्या
ति दक्षिणासंख्या, संख्याऽपि । न गवादीनां संख्या
विधीयते । दक्षिणा तु संख्याविनिष्ठा चेद्यते, न गवा-
दयः । कुतः ? संख्याया दक्षिण्येन अनभिर्दशैः सति
अनियतसंख्यानां गवादीनां दक्षिणसंख्येन आत्मन्येवमेव
संख्यायाः स्यात् । संख्यायाः सामानाधिकरण्यात् तच्छब्दस्य
बहुवचनं प्रत्येव । यद्यपि तु तस्य द्वादशशतमिति चैक-
वचने न स्यात् । तस्मान्मन्वुत्तित् परिश्रमसाधनस्य
दशस्य एतस्या इत्यायां कृतायां दशसंख्याः परिश्रयः
कृतो भवति । तस्मादेकस्य सन्त्या, नैकैकस्य एवम् एक-
वचनमवर्णं युक्तरूपं भविष्यति । ननु लक्षणवात् तस्य-
शब्दस्य अविधितं वचनम् । उच्यते । अप्रिवर्तितेऽपि
वचने वा संख्याऽनुरूपे, तेन वचनेन भवितव्यम् । यथा
लक्षण्येनापि उच्यमाने प्राश्रमणगीतो न इत्यस्य इति,
न द्विवचनान्तेन निर्देशो भवति ' प्राश्रमणौ न इत्यस्यो ' इति ।
आह । आत्मान्वाच्येरेकस्मिन् बहुवचने भवति ।
बहुषु वा एकवचनं भवति, न तु एकस्मिन् बहुषु च
द्विवचनं भवति । तेन अत्र बहुवचनान्तेन निर्देशः,
एकवचनान्तेन च बहुषु निर्देशो भवति । अत्रोच्यते ।
जात्याख्यायास्येतदेवं भवति । न च तच्छब्देन प्राति-
रभिधीयते । संनिहितस्यैवैव दय भवति । तस्मा-
देकस्य कस्य चित् संख्येति ।

दृष्— ननु शुभमूता संख्या संख्यापि प्रति । कुतः ?
यद्यप्येदमज्ञम् । (तद्यपि,) बहुवचनैकता ज्ञेय-

तिष्ठन्ः यदि दक्षिणाया विधीयेत, त प्रति संख्या च (पश्या) विधीयेत, ततो वाक्यमेतदः । अथापि वाक्य-
मेतदमङ्गीकृत्य तच्छब्दस्य (तद्दशेतेन) संख्या विधी-
यते, तथापि दक्षिणायाः (संख्या) अनङ्गम् (स्यात्, ता प्रति) अविधीयमानत्वात् ' तत्रैकत्वमप्यङ्गमिति चेत् ' (५।१।५।११) (इत्युक्तत्वात् । कथम् ?)
तत्रसंख्येति गवाक्षः (स्वरूपेणैव) संख्यातुराकारः (न तु संख्या दक्षिणाऽनुराधा) । सप्त वाक्यमेतदुच्यते
दोषा, (तत्रैकत्वम् इत्यत्र) उक्ताः, ते इहापि भवेयुः ।
तस्मात् गवाक्षः, संख्या, तच्छब्दश्च (इति जितप-
मपि दक्षिणा प्रति विधीयते) । तच्छब्दस्य द्रव्यपरत्वात्
आत्मस्वभावात् इत्येवमिति न कल्पते ।

यस्य या संविधाने स्यात्, वाक्यत्वो ह्यभि-
संबन्धः । ४१ ॥

भाष्यम्—इदं पदोत्तरं मूलम् । यदा एकस्य संख्या-
संबन्धः, तदा अविधेयः, यः कश्चित्, विशेषाभवात्-
दिति । अयं प्राप्ते, कर्मः । यस्य वा संविधाने स्यात् ।
यस्य शब्दस्य संविधाने संख्याशब्द उच्यते, सोऽयः
संख्याविशिष्टः प्रतीयेत । अनन्तरमुच्यते न हि स ए-
कत्वता भवति । कुतः ? अनन्तरसंबन्धे हि विशेषण-
विज्ञानं विशेष्यं ज्ञानेति, नहि भवद्विधम् । भवद्विधाश्च
गवाक्षो भाषेः । वाक्यं च प्रकल्पाद्भवति । तस्मात् भाषा,
संख्याया संबन्धेति ।

उप—यस्य या संविधाने । (श्चक्षीय एवम्
एकस्य संख्येति । वतु) कश्चिद्व्यतिथिः, तत्र,
माया दक्षिणाया अनन्तरम् (पूर्वापरभावेन) विपरि-
वर्तने । (अतः) ते एव प्राप्ताः । गवाक्षस्तु च
विपरिवर्तते न्यवहितत्वात् ।

असंयुक्ता तु मुख्यवदितवमिर्निधीयन्ते, नस्मात्
समीधिकारः स्यात् । ४२ ॥

भाष्यम्—तुगन्धः पक्षं ग्यातवति । भाषाः
संख्यायुक्ता इति, नैतदेवम् । सर्वव्यपिनी संख्या स्यात् ।
सर्वव्यपिनिः संख्येति । असंयुक्ता केवलैर्नीतौ संख्या ।
मुख्यवत् इतरमिदं श्रुतिभिः भाषाः भूयन्ते । कथम् ?
तिलाश्च भाषा भवेति चण्डेन तिलैः सहैवा माया इति

गमन्ते । गवाक्षिभिः सहैवात्ता संख्यासंबन्धः । यदाश्च-
श्रुतिः अर्थांतरसंबन्धेनामाह । चशब्दश्रमस्य एतत्
ग्रामस्यम् । पश्यात् चशब्दः पर उवाचते, तस्य अर्था-
न्तरसंबन्धं श्रुतेवाह, न वाक्येन । यदि हि वाक्येन
स्यात् पुस्त्यादपि उपास्यमाणः एतदर्थे कुर्यात् । संख्या
तु वाक्येन संबन्धते । यदि च पूर्वं न चार्थः अव-
त्तयेत्, चशब्दश्रममनर्थकं स्यात् । नहि अगौ उत्तर-
काले संख्यते संख्यासंबन्धे अपिमिदं चि । 'स्य द्वादश-
मानं च' इति अन्य एव अवस्थेत 'द्वादशमानम् अन्यस्य
किञ्चित्' इति । न च तत् अन्यत् किञ्चित् उवाचते ।
तस्मात् पूर्वं चयोगः, पश्चात् संख्यासंबन्धः । सम्य-
त्तगणि समासविभक्तौनि, दुर्बले विविधक्तिः (विप्र-
विभक्तिकः) अपिच समासविभक्तौनि समर्थतराणि ।
तेषां हि व्याप्तुवरा वृत्तिः, विभक्तिवता विनिमत्तौनाम् ।
स्वार्थे समासविभक्तौनि समर्थतराणि प्रथमाऽन्तादि
भवन्ति । परपदायं पश्यान्तो विदिताष्टि । तस्मात् समुच्चि-
तादि वा इत्येतेत्युक्तानि वा संबन्धेनानि संख्याया संबन्धते ।
समादायो वा एषा संख्याया युक्तः । तस्मात् सर्वैः संख्या
संवादित्वेना । क्रियेयं भवित्यति ? संख्यासंबन्धे न
कश्चित् वरिषो भवित्यति । विनिमत्तौनाया होयमाणे
यनेव संख्यासंबन्धो बन्धेयः, तत्रैव प्रसयो वाच्येत ।
तस्मात् गवाक्षिराशिः मायाया एतया समर्थेति ।

उप— (न केनर्कं संपैः संख्या, किन्) सर्व-
संख्यादिनी संख्या । कुतः ? यद्यच्छब्दस्य [निनाश्च
भाषाश्च तस्य इति] । चण्डेन भाषाया परः श्रवणमायाः
द्रव्यान्तराद्विहात् भाषाम् गमयति । यथा प्रकृतिवत्पशुः
मिच्छासंयोगेति सतोः पूर्वं प्रकृतोच्चारणे यदि प्रकृतेः
(सकृदात्) स्यात्, ततो न किञ्चित् गमयति
भवेत् । विशिष्टकर्मणो तु तौ प्रत्यापयन्, एवमिहापि
(चण्डः परस्तादेषोपास्यमाणः स्वार्थेयान्तरसंबन्धि-
त्वेन प्रतिशब्दति ।) अपिच प्रथमाविमत्तुक्तानि
स्वार्थे एषोष्वायंभाषानि कामानाधिकरण्यं प्रतिवचन्ते
(तस्मात् चण्डाद्भुवेः समासनाधिकरण्याश्च निध-
संयुक्तानां गवाक्षीनां पश्चात् संख्यायोगः इति सर्वसंख-
दिनी संख्या) ।

असंबोगाद् विधिदग्नावेकजाताधिकारः
स्यात्, दक्ष्याकोपात् क्रतोः । ४३ ॥

भाष्यम्— नैनदहित सर्वसंपादनीया मख्येति । असंबोगाद् विधिभूतो, सर्वसंपादने संबन्धो नास्ति । न भ्रूपते गवादिराशोः संगत्या भवतीति । न गवादिराशिः शब्देन निर्दिश्यते, य. सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्येत । गवाद्यस्तु शब्दोक्तः । तेन न सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशमर्हन्ति । न चान गवादीनां प्राधान्यमित्युक्तम् । दक्षिण्येन हे संख्या सरूपने, इति सख्याविशेषण सर्वनामशब्दः संख्या विशेष्यद्वारादीयते । तत्रैकवचनं विवक्षितमेव । तत्रैषा नाम्ना गवादीयानां निर्दिष्टानाम् अन्त्यतमैके प्रति निर्देशेन संख्याविशेषणमुपादीयते । तन्मात्रानाम्ना गवादीयानां निर्दिष्टानामैके स्यात् । स एकजातीय एव भवति । तस्मात् एकजाताधिकारः इति सूचितम् । किमेवं भविष्यति ? एवमेकशुनिर्न कोपिना भविष्यति । इतरथा वाच्येन द्रव्यस्य भवन्ती प्रकृतविशेषणमुपवीची, अपशुनिविशेषणं प्रकरभवेन कृतेः कथिपता भविष्यति, तस्य कृते द्वादशशत दक्षिणा, इति । तस्मादेकज्यतीयस्य द्वादशशत दक्षिणेति ।

दुः— एकैः (द्रव्येण) संख्या संबध्यते । कुतः ? संख्या दक्षिणा प्रति विधीयते, रात्रयस्त-चन्द्रश्च । ततः किम् ? तस्य शब्देन प्रकृतं (द्रव्यं संख्या विशेषणतया) संबन्धमेकजातीयम्, एकसंख्यातिशिष्टम् (द्रव्यम्) दक्षिणा प्रति विधीयते । तेन द्वादशशत-संख्याविशिष्टमेकजात्यायम् (कृत्वा दक्षिणायाम्) प्रदी-त्यम् । न च गवादीनां सम्बन्धनभूतं किञ्चिद्विद्यते, यत् सर्वसंपादा प्रतिनिर्दिश्येत् । ननु विद्यते एव यनु-दाय । भवन्ती वस्तुना, तथापि न गवादीनां यनु-दायः शब्देनोच्यते गवादिशब्दपर्यतिक्रान्ते, यः सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्येत । (तस्मात् गवादीनामेषु परामर्शः, तथापि नियमो वक्तव्यः । न च महोरकार-यात् अप्रति-पिद्ध-यात् मुख्य-याच्च गवाशोः परामर्शः इति तासांमेव संख्या) ।

शब्दार्थभ्रामि लोकात् । ४४ ॥
भाष्यम्— अत्रिच लोकादेव दृश्यम् । एते

हि निर्दिष्टयिते एकजातान् उच्यते, एकजातीये प्रत्यये भवति । कुतः ? अन्वया शब्दद्वारादुपपत्तेः । अत्रिच एवमित्यन् जातिविशेषे, सर्वत्रयैः सह परार्थगत्या निविष्टा । फारंश च अत्रान्तरसंख्याभिः संबन्धकारः कियते । येयामैकेन केनचित् संबन्धः, तेषां तमेकं संबन्धितमपेक्ष्य संख्या निविद्यते । स तत्रैकः संबन्धो वक्तव्यः, प्रकृतो वा प्रदीत्य-व । अर्थाद्वा न व्यापद्यत, स उपादेयः । इह च प्रकृतं नामजातीयः । तेषामन्व-यतः संख्यायां सत्यतः स्मारिकी । यथा शतमाम्या दीयतामिति, एकजातीयानां फाम् ; न मिश्रजातीयानाम् । यथा द्रव्य गुणः कर्म अवयव इत्येवमादीनाम् ।

ना पशुनामुत्पत्तितो विभागाम् । ४५ ॥

भाष्यम्— एकजातीयस्य संख्या इत्येतत् समवि-गतम् । ना पशुनाम्, अतः सायाणमिति । अनियमे प्राप्ते, उच्यते । सा पशुनामिति । कुतः ? उपपत्तितो विभागाम् । औत्पत्तिकेन विभागेन पशवः संबन्धद्वारेण सम्भवन्ते । पशुभिरप्येः कृतेः, पशुभिरगोभिः कृते इति । न गवादीनाम् औत्पत्तिकेन विभागेन मन्वपशुद्वारेण संख्या एकीकृत्यते । निवृत्तदक्षिणायां मात्रानिभाषणं वा भवति । नहि भवति पशुभिरगोभिः कृते इति । पशुभिरगोपाशा-मादौष्टोमैवां कुट्टवैकां एवमिति भवति । तत्र, आदौष्टोमिगनुत्वापंगमौ, एवमुत्पत्तये वा इवमपरि-पूर्णमप्रमाणम् अर्थस्य कस्य चित् । अथ मायावामवि औत्पत्तिकेन विभागेन कस्मादिह परिक्रमो न कियते इति । अत्रोच्यते । मूलस्य सक्तः परिक्रमे विशेष उच्यते, द्वादशशतं दक्षिणेति । न च द्वादशशतं श्रीयादि-लोकानां श्रुत्येन कश्चिज्जम् अचकल्पते । तिमिः प्रकृतैर्भूतिर्भवति, न्यापारतः फलौ वचनत इति । न्यापार-स्तत्त्वं माययांज्ञानां शब्दवशात् भूतिः । कर्म कुर्वाणा द्वि कर्मकारः पादिभ्यमपि अहर्हन्ते । फलरूपस्य नैः श्रयते । वचनं तु भूतो सत्या परिपालनविशेषपरं भवति । यथा हि वादिकमपि अहर्नं लभ्यते, न वा दक्षिणा भवति । नहि सा तस्मिन् कर्मणि दक्षं करोति । स्वेदात्ता अन्येन वा प्रकरणेण कृत्वन्वः कर्म कुर्वात्, न ग्रीहीणां द्वादशशतमेन प्रो-कृतिः । आह । यः कर्त्तव्यं कस्यो विदवत्याप

म्रीदीणां द्वादशसूत्रेण म्रीस्तादृते, तस्य हि सा दक्षिणा भवेत् । तेति ऋतः । दशरणी हि दक्षिण । दशश्च बलम् । सा नाशितंभवं करोति, नाशो बलशरणी । तस्याया नाशितंभवं, नाशो दक्षिणा । आश्रितंभवाया आधिक्यं वचनस्य विषयः । आह । म्रीद्वीजानामपि द्वादशसूत्रं यां च यावती वचनानां करोति । अत्रोच्यते । आश्रितंभवं वच नाम । स एव हि पुत्रः कं चित् प्रति मवीयान्, कं चित् प्रति अयतः । एत वापदाश्रितंभवं नाशित, तापद्वलता । बलानयो हि आश्रितेन भवतोऽनाश्रितमवाक्ये कलशरणी । तस्यादाश्रितंभवं यत् द्रवम्, सा भूतिः, सा दक्षिणा । ततोऽधिकं दक्षिणात्वे सिद्धे वचनशामाणाद्रति । रिक्तौ ऋतये वचन-प्रामाण्यात् अत्यत्राकल्पमपि दक्षिणायाः स्वाने विधीयते सोमचमसः । स आश्रयात् सिद्धति । वचनम् सुवै सुवचनशरणे समर्थाः । तेषु एतन् न म्रीदाद्वीजानि संश्रया संभलस्यते इति ।

अनियमोऽविद्योपात् । ४६ ॥

भाष्यम्— यदा पशूनां द्वादशसूत्रम्, तदा अनियमः, शवादीनामन्यतस्य कस्य चित् द्वादशसूत्रम् । एवमनियमे मापयं भविष्यति, प्रयोगमात्राप्रयास । तत्र अधिकारशास्त्रं महाविषयं भविष्यतीति ।

भागित्वाद्वा गरां स्वात् । ४७ ॥

भाष्यम्— यद्यन्तः अनियमं स्थानवति । गरां द्वादशसूत्रं स्यात् । वृत्तः ? भागित्वात् । भवानयो हि गरायो महाभागाः । मह-सुवचने वर्तन्ते स्वयं । एवमुक्तवान्प्रकारभूतस्य अधिकारः । ऋषिभवा चोपकारः वर्तन्ते । गृहस्थे हि ते उपकारे वर्तन्ते । उपकुर्वतां चोपकर्तव्यमिति उदाचारात् । एव उदाचारेऽनुगृहीतो भविष्यति, यदि महाभागानां भूयसी संस्था दीयते । गवश्च महाभागाः । तस्यांशवो द्वादशसूत्रम् । अथवा उपकारकस्य भवेत्सुः, यद्येतां दानप्रतिपदविक्रयान प्रति-विषेत् । ' न केठरिणो ददाति, नोभयतोदत्तः प्रति-गृह्णाति ' इति भूतिः । जपते च ' नश्वर विनीतीते ' इति । तस्यां द्वादशसूत्रं गवां स्यात् ।

प्रत्यवात् । ४८ ॥

भाष्यम्— अतश्च गवां संस्था । वृत्तः । मन्वयात् । संस्थासंयमानांमुक्तादीयमानेषु प्रवृत्तेषु मन्वेनोपायेन समर्पमाणेषु पूर्वे गवाः प्रतीयन्ते । अतस्त्राः संख्या संवधन्ते । न च तत्र विशेषः कश्चिदस्ति । गोषु संयमानु न पुनरसवादयः संभवन्ते । एकजातीयो हि संवदन्तः । ए च संवद इति । तस्याद्वा संस्था । तिङ्गदर्शनाच्च । १९ ॥

भाष्यम्— तिङ्गं गत्वेतमर्पं दर्शयति । इति तिङ्गं भवति । एवमाह ' एहं दक्षिणाः, एहं स्तोत्रीयाः, यावत्सा एहसरोचयथा गौगिति प्रतिष्ठिता, तावत्सा-लोहादौ लोहः ' इति गाः प्राप्तं दर्शयति । तथा ' तां वा एतां शर्तीं समानमनि । इदं स्तोत्रे इत्ये वाभ्ये चन्द्रे ज्योतिरदिति एतस्मिन् महि विभुति, एता ते अन्त्ये नामानि देवेषु मा सुहृत् कृतात् ' इति ग्रा-मेतानि नामानि । एहसूत्रमि च दक्षिणास्येवमाह ' एतानि ते नामानि ' इति । यदि हा गौः, एवमेतदवकल्पते । तस्मादपि गवा संवधेति । (अथ कलिप्रतामृद्विषयाः शास्त्रभाष्यसूक्तयोः ४६-४९ सूत्रैः प्रथमधिकरणं स्वीकृतम्, सुवेरिणीवृत्तौ च ४६ सूत्रेण द्वादशम्, ४६-४९ सूत्रैश्च त्रयोदशमधिकरणं मवीकृतम् । तत्र सुक्तम् । अथवित्त्वत्स्यैव अधिकारस्यैव विगमनत् संश्रयमाणान् ३९-४९ सूत्रैरेकधिकरणस्यैव सटं सम-बोधयत् । एतेन एतदधिकरणविरहस्यैव दणोवद्विच-सर्मादिप्यपि प्रयुक्तं वेदितव्यं । के.)

सोम— परि आनतो आधिकारमायात् वाशोस्ये अभिपारगनिवृत्तिः, तर्हि तदार्थवचनत्वं प्रतिद्रव्य द्वादशसंख्याऽन्वयः इत्युच्यतेः मंगानिः इत्याहुः । सूत्रा-र्थस्तु— स्वादिद्रव्यवित्तिसिन्धो श्रममाणा संस्था तेषां प्रत्येकं स्यात्, संवदाया गुणः इति ।

वि— ' दक्षिणा द्वादशसूत्रं तस्येतेत्द् गारादिषु । तेषु केतुं वहाऽऽपे प्रत्येकं सिद्धितेषु वा ॥, संख्या-गुणस्य प्रत्येकं गवत्संयमानोऽपि । वापयतेऽत इत् निवृत्तिमिच्छेत् समुचयः ॥ संख्यानोचितयो धान्ये तेषां न समुचयः । अथर्विथिनि पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा ॥

संज्ञोन्निवेन पशवो नैतत् तस्येव्यमन्वयात् । एकवेऽ-
 प्यथ यद्विद्वि-माथा वा माव एव वा ॥ यद्विद्वि-
 श्रियमाथावमाथाः सन्ति हि, तस्वतः । माथा निघ-
 ष्टा मातः प्रायश्चासोपकारणः ॥ तरेतिशब्दात्
 गोद्वयं न युक्तः प्रभूतः ऋतुः । संख्याऽन्तर चेद्
 निवृत्तौ न्याद् गवा वाभतामियम् ॥' विकृतिषु पत्र
 गोदक्षिणायाः संख्याऽन्तर श्रुतम्, तत्र अन्वयः संख्यायाः
 बाधो विचार्यलम् ।

शाट्ट— ज्योतिषोमे ' गौधाश्वशरभ्य गर्दभ-
 श्वान्श्वशरभ्य जीद्वयश्च गशश्च तिन्नाश्च माथाश्च तस्य
 द्वादशशतं दक्षिणा ' इति श्रुतम् । तत्र द्वादशशतसंख्या
 मूल निविद्यते इति चिन्तायाम् ' जल्लिगयो दक्षिणा
 ददाति ' इत्यनेन विहितं दक्षिणादानमन्यत् ' तस्य
 द्वादशशतम् ' इत्यनेन तच्छब्दोपस्थापितगवारिसर्वद्वयो-
 र्द्वयेन ' पशो मत्तं ब्राह्मणस्य ' इतिवत् द्वादशशतसंख्या
 विधानात् तदेवपशुद्वयस्य चाविष्यद्विद्विगोपश्वेत् सर्व-
 द्रव्येषु निवेद्यः । गवादिद्वयमाथा वा दक्षिणाश्वम ' गौधा-
 श्वश्च ' इतिवाक्ये दक्षिणापदानुपदेनेन बोधयम् । यद्यपि
 न तन्त्ररत्नफलोकोक्तौ सा द्वादशशतम् ' गौधाश्वश्च ' इति
 वाक्यम् ' तस्य नरनिशतम् (१९०) स्तोत्रीयाः ' इत्येव
 दक्षिणापदानुपदेनेन तत्राश्वद्वयस्यैव न गवादीनां
 दक्षिणापदानुपदेनेन, तथापि आप्तवर्षे अत-वसोपतया
 समाख्यातेन ईद्वयेन पौत्रगद्वयस्युक्तवाक्येन (तत्र-
 वाक्ये पत्रदरीश्च सन्ति) गवादिद्वयानं द्रव्यम् ।
 अपत्रा अस्तु दक्षिणादानुपदेनैव संख्याविधिः,
 तथाश्च सर्वेष्वेव धानयो पशवश्चत् ' इतिवत् दक्षिणा-
 द्वाश्वेषु निवेद्यः । ' हस ' इति प्रश्नशान्तरकृतसंख्यायां
 वाक्यमिति प्रथमः पक्षः । द्वितीयस्तु न सा गद्दक्षिणे-
 र्द्वयेन संख्याविधिः, तस्येवस्य वैधर्म्यवत्तेः । नापि
 इत्येवद्वयेन, द्वाभ्यां धनुषेन चतुष्वनापतेः । पशुद्वये-
 ऽपि ' गौधाश्वश्च ' इत्यनेन दक्षिणापदानुपदेनेन गवा-
 दीनां दक्षिणापदानुपदेनेन शक्यमेवापत्तेः । तद्वैकृत्याक्य-
 धानुपदेनेन गवादिद्वयापि द्वादशशतसंख्या चैवमुप-
 पत्तिरदक्षिणापदानुपदेनम् । ' जल्लिगयो दक्षिणा
 ददाति ' इत्यनेन च जल्लिगोद्वयेन विनियोगः । तत्रथ

सरय्याः पार्थिवान्वयनेपया द्रव्यवृत्तित्वयोपे समुधि-
 तानामेव द्रव्यथा चक्रद्वयेनेन दक्षिणादाने एकत्व-
 प्रतीतेः उपश्रितद्वयवृत्तित्वापमायात् सर्वसंख्या मंहेपेति
 पक्षः । एवं तत्र तस्येवैकवचनात्पदत्रयैवर्थापत्तेः एक-
 द्वाश्ववृत्तित्वविशिष्टा संख्या मवादिद्वयवृत्तित्वभाषि
 चैवुभयविशिष्टदक्षिणादानविधानानगतेः एकद्वयवृत्तित्व-
 मेव संख्याः । अत एव तस्येवैकवचनं गवादिद्वयमा-
 थागामिवापत्तिरपि न्यायात्, समाहारवृत्तित्वस्यन्याया-
 देव प्राप्ते तस्येवस्य वैधर्म्यवत्, समाहारश्च अशान्-
 र्थेन परामर्शानुपदेनम् । पशुपत्रान्न प्राचा मते
 सुवन्तावयवुपदेनं न संख्याऽन्यवद्विद्वेयः । स्वप्ते तु
 पार्थिवः, पदद्वये लक्षणका वा संख्याऽन्तर्गतौ बोधः ।
 तदपि चैक द्रव्यम् आनन्वयमाथा एवेति तृतीयः ।
 नापारिधान्यानां शोके आदत्तद्विपरिमाणान्तवापेक्षयैव
 संख्याव्यवहारदर्शनम् तापत्राऽपि श्रुतिप्रमाणान्न पशु-
 रूपद्रव्यस्यैव तच्छब्देन परामर्शापत्तेः तथापि मोक्ष-
 पितृयान् अशान्तमेवेति चतुर्थः । सिद्धान्तानु- ' न
 केवरीणो ददाति ' इत्यन्तरात्प्रकीर्तयत्तनेन नौनिश-
 दानयत् रामान्यो विद्वेदोऽपि यथाशक्त्येव चैव्या-
 प्रवृत्तिः, तथापि निषेधागतेः, अत्र चातिविद्वगवादि-
 विवर्धनानुपदेनम्, अत्र मद्रोन्तरकृतसंख्यायाः प्रावि-
 यत्तमेव । अत एवैकोऽश्वादिद्वय एव । अत्रादयस्तु
 कसिञ्जलाधिकरणस्याप्येन गयः । शापदीनां एवमाद्यं
 प्रमाणान्तरात् संख्या वा व्यपदेशम् । सर्वथा गवामेव
 द्वादशशतम् । अत एव विद्वेदो वद्विद्विगवां यदस-
 संख्यायाम् ' गवादिद्वयस्यैव गौः ' इति त्रिदोऽपि
 संगच्छते । अत एव महाद्विद्वेदो गोवृत्तित्ववचनापत्त्या-
 श्वैव विद्वेदस्यावसंख्यविधि संगच्छते ।

मपद्धन— ' मत्तं गगोरो गु दक्षिणाया । '
 शंकर— ' एषात् द्वादशशतं गताम् । '
 ० ज्योतिषोमे दक्षिणो निवेद्यः । दक्षिणाधिकरणम् ।
 भा. ४।४।१।८-१९. ० ज्योतिषोमे दक्षिणो माश्विष्योऽपि
 यत्रमानम-भाग्यमतिदेशः । संवर्ष. ३।२।४. ० पशुवि-
 षोमे ' दद्यात्तस्यैव मत्तं संवर्षे ' अत्र ममाद्यः पशुस्येव,
 न चमत्तेषु पशवेषु । भा. ३।१।८।१९-२०, ० ज्योति-

ष्टोमे ' दशापवित्रेण ब्रह्म संमार्द्धि ' इति । तत्र सर्वेषामेव प्रशान्ना संमार्जनं वर्तमानं नैकमेव । प्रहम् इत्येकत्वमवि-
 वक्षितम् । ३।१।७।२३-२५. * ज्योतिष्टोमे दिग्विभागः
 श्रुतः प्राचीनवैदिकेः अर्थेनादः । वि. ३।७।६,
 * ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाऽऽदीक्षिताम् वादो आरन्मणोये-
 द्विनं कर्तव्यं आरन्मण्यारत्नेपात् । १०।१।२

॥ ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयेष्टया दीक्षामिदग्नि-
 न तु दण्डादिमात्रेण, अतः दीक्षणीयाऽन्ने दीक्षित-
 यमामुत्पन्नम् ॥

परंणायेदनाद् दीक्षितः स्यात्, सर्वैर्दीक्षाऽभि-
 संचन्यात् । ५।३।१।१।२५॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे रूपते ' आग्नेयैणवमेका-
 दशकषात्रे निवेपेदीक्षिपमाणः ' इति । तथा ' दण्डेन
 दीक्षयति, मेघलाया दीक्षयति, कुष्णाजिनेन दीक्षयति '
 इत्येवमादि । तत्र सर्वैः किं सर्वैर्दीक्षितो भवति, अगसा
 इष्टयन्ते दीक्षितः इति । किं तावत् प्राप्तम् ? सर्वैरिति । कुलाः
 दीक्षाऽभिसंचन्यात् । दीक्षासंबन्धो भवति, दण्डेन दीक्ष-
 यति, दण्डाम्यस्य करोतीत्यर्थः । रवीद्वयन्ते दीक्षित-
 म्यात् कथमस्य दण्डेन दीक्षा तु यात् । तेन इष्टया न दीक्षितः ।
 न चास्य इष्टयन्ते दीक्षितव्यम् पदगमः । आग्नेयेन तु
 तस्य दीक्षितव्यम् । तस्मात् तावति दीक्षित म्यात् ।
 न च सर्वमपि समुच्चये विकल्पो न्यस्य । यद्ये वाचः
 स्यात् । तत्र प्रयोगवचनो न्यायेत । तस्माद्दिग्धेभ्यपि
 दीक्षासंबन्धवाङ्मेषु प्रयोगवचनेन सह एकत्ववचनं
 इत्यादिनकारो दीक्षितः स्यात् ।

टिप्— 'दण्डेन दीक्षयति' दण्डेन दीक्षा निर्वैपति
 इति (सूतीयानिर्देशात्) दीक्षऽर्थः (दण्डः) । आग्ना
 वैण्येऽपि वाक्येन (दीक्षिपमाणव्यस्यग्नि-यद्वरिण
 दीक्षाऽर्थः । तस्मात् सर्वेषु दीक्षितः) । यदि ऽि आग्ना-
 वैण्येन दीक्षितः स्यात् (ततः) 'दण्डेन दीक्षयति' इति
 नोच्येत । कस्मात् न च तावता दीक्षितः (किन्तु सर्वन्ते) ।
 न च (दण्डादीनां) विकल्पः । (कुलाः ?) दीक्षि-
 तान् नाम न इष्टम् । तत्र वाचम् (साधाम्) आग्ना-
 यते, तावता दीक्षितो भवति (नैकदेशेन) । आह,
 करणविभक्तिर्दीक्षान् इत्येव निरर्थक्या दीक्षाकरणात्

अथगम्यते यथा श्रीदीना (चक्रनिरर्थक्या पुरोडास-
 करणता) । तेषां (श्रीदीनां) दृष्टोपचारित्वात्
 विकल्प इति चेत् तत्र, श्रीदिवसमुच्चयेन (अपि)
 शक्यते पुरोडासो निर्धर्तवितुम् । (तेन दृष्टोपचारित्वं
 विकल्पे कारणम् । किं तर्हि ?) करणविभक्तिस्तु
 यवनिरर्थक्या पुरोडासपट्टित्वात् प्रतिकल्पयति । सा
 नाच्येन समुच्चये (सति, इति विकल्पः) । एवमिहापि
 (दण्डादीनां प्रत्येकं करणविभक्तिर्निर्देशात् विकल्पः
 स्यात्) । उच्यते (विषम उपन्यासः) । अत्र
 पुरोडासपट्टित्वात्- (दण्ड-) यनेन एक (प्रकृति-)
 दम्बम् आकाङ्क्षितम् । तस्य (श्रीदिभिः इति) करण-
 विभक्त्या नियतत्वं कुला (श्रीद्विनिरेव सर्वैरेव वा
 इति) । दण्डादीनां तु स्वनवगत तादर्थ्यम् (दण्डेन
 इत्याद्यथा) करणविभक्त्या (अपूर्वम्) क्रियते । तत्र
 तादर्थ्यम् अदृष्टविप्रापिति सर्वैः क्रियते । (तथापि
 कथं समुच्चयः, तस्माद्-) अतः प्रयोगवचनेन सर्वे
 उपसृष्टयते (समुच्चयताः) ।

इष्टयन्ते वा, तदर्थं द्विविधोपार्थसंचन्यात् ।
 ३० ॥

भाष्यम्— इष्टयन्ते वा दीक्षितः स्यात् । तदर्थं किं
 वा, दीक्षाऽर्थः । कथम् ? दीक्षिपमाणस्य अदीक्षितस्य वा
 भवति । यदि तस्य उत्तरकाले दीक्षितः, एवं ता दीक्षिप-
 माणस्य । तस्मात्कालदण्डयन्त्येव भवति तत्र दीक्षितः इति ।
 दीक्षाकारणे पदार्थे निर्दिष्टे किञ्चित् न दीक्षितः स्यात् ।
 तावत् किं निरर्थक्यं दीक्षितः इति शक्यमिति । यत्तु दीक्षा-
 संबन्धे दण्डेन दीक्षयतीति, कथं न दीक्षितत्वे स्यादिति ।
 दण्डेनेन दीक्षितं मण्डयतीत्यस्य अन्वयः । यत्तु, अनन्तर
 दीक्षितस्यो नागतीति, न शक्यं अप्रयोग- अर्थाभावे
 हेतुः । सगपि अर्थे नदयनसामानात् प्रयुज्यते शक्यः ।
 अन्वयेन च दीक्षितः इत्यवगम्यते कश्चिदेन ' आग्ना-
 वैण्यवमेक-दशाग्नौ निर्वैपेदीक्षिपमाणः ' इति । यत्र
 आप्तैर्नकारो दीक्षितव्यः इति, इष्टयन्तेऽपि दीक्षितस्यागो
 भवितुः । प्रयोगवचनं च अविच्छेदः । यत्र, एकं दीक्षा-
 कारणम्-वैदीक्षितं संशयमिति इति गम्यते ।

. ड्रुप्— दीक्षितं नाम संस्कारः । संस्कारश्च क्रियाजन्यः । न च दण्डादीनां क्रियात्वम् । अथेभ्येत, क्रिया साधयन्तो दण्डादयः संस्कारायाः (भवन्तु । उत्तरमाह—) समर्पणादिक्रियाः क्रियायाः व्यवधानात् न शक्यते कां क्रियां साधयन्तः संस्कारार्थतो प्रतिपद्यन्ते (दण्डादयः इति) । अतो दण्डव्यवधानात् (क्रियास्माज्जानात्) अनव्यवसाममेव (वाक्यार्थस्य) स्यात् । (किञ्च) दीक्षिष्यमाणः इति यो दीक्षामाप्नुमिच्छति, तस्य दीक्षणीया उपायत्नेन विधीयते (नान्यथा) । यथा स्वर्गस्य अग्निहोत्रम् । (उपायत्नं च तद्वत् इति स्वार्थमाह—) यत्र न अन्यत्र दीक्षा क्रियते, ततः अस्याः (दीक्षणीया इति) समाख्या युज्यते (नान्यथा) । तस्मात् (निरपेक्ष—) वाक्यसंयोगात् (समाख्याजान्) दीक्षणीयस्य दीक्षितं जन्वते । (इष्टयन्ते वा इति स्वार्थं संक्षिपन् लक्षणसंघस्य चिन्तायाः दर्शयति—) इष्टयन्ते अग्निहोत्रादीनि न कर्वाणि इत्यं क्रमलक्षणसंघस्यः ।

ममाख्यातं च तद्वत् ॥ २१ ॥

भाष्यम्— इदञ्च परवाम् । इष्टिदीक्षार्थां, इष्टयन्ते च प्रवृत्तिरिति । कस्मात् । समाख्यातं च तद्वदिति यदन्त्या उपदिष्टः । कथम् । दीक्षणीयेति तत्रार्थं कस्य समाख्या भवति यथा स्नानोचम्, भोजनीयं चेति । तस्माच्च परवाम् इष्टिदीक्षार्थां, इष्टयन्ते च प्रवृत्तिरिति ।

शा— ' निरपेक्षेव वाक्येन दीक्षाऽर्थेर्द्धिर्दीक्षीयते । दण्डादित्वक्रियारूपं (दण्डादि तु अक्रियारूपं इति पदच्छेदः) तद्वत्प्रजननसौच्यते ॥ ' (इति सिद्धान्तः) ।

सोम— यथा नयनमात्रात् नोभिचिरम् षष्टमिष्टिमात्रं न दीक्षितवमिति प्रत्यक्षानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— सर्वैः इष्टिदण्डादिभिः दीक्षाऽमिर्त्तयन्तात् आनेदनात् परेण आनेदनादन्तरं दीक्षितः स्यात् । ' यथाय इतीश ' (या० १।३।३१) इत्यत्र ' यथायसि इत्यत्रे ' इति वक्ष्यं कृतवित्वा ' परेण आनेदनात् ' इति प्रयोगः समर्पणीयः इति तदन्तरत्ने । मयोक्तं तु— दीक्षामात्रमिर्त्तयेव दीक्षितयर्थाः प्रवर्तन्त

इति पूर्वपक्षे । अत्रादितर्थात् दीक्षितयर्थाः इति सिद्धान्ते इति ।

दि— ' इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्टयेवो, कितोऽमिमः । (क्रिया इष्टयैव इत्यन्तेन संशयः । उक्तितोऽमिमः इति पूर्वः पक्षः) । युक्तः परस्पर इष्टयैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः ॥ '

भाट्ट— ' आत्रावैष्णवमेवादयश्चक्रानं निर्वपति दीक्षिष्यमाणः ' इति दीक्षणीयेष्टयादीक्षाऽर्थेत्वं लट्-प्रत्ययस्य क्रियाऽर्थानां क्रियावाचात्परदे विहितस्य अथगा-दयगभ्यते । ' दण्डेव दीक्षयति, येषुल्लवा ऊचयति, कृष्णसिदाकया दीक्षयति ' इत्यादिना लृटिपदैव दण्डादीनां दीक्षार्थत्वम् । न च दण्डादीनामभिप्रेक्ष्यत्वपर्यन्तम्, दीक्षाऽमिन्पक्षेऽस्तत्वात् अनेकेषु दीक्षयतिपर्येण तद्वत्प्र-णयार्थं प्रतानाभावाच्च । किञ्च अष्टरूपयमनियमपरिग्रह-सुबुद्ध्योग्यतारुजायाः दीक्षायाः अभिप्रेक्षितं तावदनु-मित्यादिमका, दण्डादीनामभिचरितत्वात् । नापि स्तरणा-मिसका, संश्लेषत्वस्य प्रागजानात् । अन्तु वा दीक्षणीयाया एव दीक्षोपादकत्वम्, तथापि न तदन्ते दीक्षितयर्थां यमनियमादयः । तत्र ' दीक्षितोऽपि, दीक्षितवारं वद, सत्यमेव यद भाऽनूतम् ' इत्याद्यावेदनमेवदण्डादि-दालोत्तरमेव यमनियमपरिग्रहविधानात् । इतरथा आये-दगस्य अष्टार्थत्वपक्षेः । अत एव यमनियमपरिग्रह एव दीक्षेति पार्थसारथिलेखनमप्यपक्ताम् । आनेदनेषु दीक्षासंभोत्तरकालं यमनियमपरिग्रहानिधानात् स्वपदेव दीक्षाया अष्टरूप्यं नामिषामात्र । अतो दण्डादीनामापि दीक्षाऽर्थत्वात् सर्वास्ते सा । न तैर् नैरपेक्ष्यत्ववशात् विकल्पपक्षिमा, अष्टार्थत्वया परमदीक्षितिपरिग्रहेण समुच्चयावगतौ अवगन्तकार्ये नैरपेक्ष्योत्तरपक्षेः । इति ज्ञाने, दीक्षणीयायाकवे ' दीक्षिष्यमाणः ' इति लट्प्रत्यय-भ्रमणेन तस्या दीक्षाऽर्थत्वं तावदवागतम् । दण्डादीनां हि निबन्दीक्षयतिपरअन्तानां दीक्षाऽर्थत्वमवगतमेव, अपितु तदनुबुद्ध्यन्त्याकार्ययमेव प्रथमभ्रमसम्पत्ते, यस्मात् तस्य-वन्तात् प्रयोगव्यापारत्वेनदीक्षाऽर्थत्वं दण्डेन यद वा-र-यतीत्यारिषत् कथञ्चित्त्वयेत् । न च दीक्षाऽर्थत्वादी-क्षणीयैव कृतार्थत्वात् न दीक्षायाः दण्डादिजन्यत्वसंज्ञा-

ऽऽसुरः । सिद्धरूपत्वाच्च दण्डादीनां न क्रियन्त्याप्य-
स्वशानमन्त्रेण दीक्षाऽर्पणस्थानसंभवः । न च प्रथमावगत-
प्रयोगकृपायोरार्थत्वमेव ' नचस्यैव कारयति । इत्यादिनत्
तस्मैतु इति वाच्यम् । तथापि साक्षादीशनीशाऽर्प-
णादीनांरे अट्टहासैः संभवे । तत्र दीक्षायाः शरीरभूत-
यमनियमपरिप्रक्षेपयोगिदीक्षितवशान्ननकस्यैव दीक्ष-
णीयाऽर्पणं दीक्षाऽर्पणमेव वा अग्नीकर्ममुच्यते,
' अग्नम् ' इति मन्त्रस्य प्रागुक्तप्रवृत्त्याऽतथा प्रागाङ्गवमिष ।
अत एव परम्परासम्बन्धस्य संव्यवस्थाप्यैव बोधोपपत्तेर्न
संशङ्काऽस्ति । शान्तजनकान् च स्मारकनियया । सर्वव्यस्य
च मानसतोद्वन्द्वमेवऽपि विष्णवस्थाऽनुपपत्तेवैवावगम्यात्
स्मारकयोगवदति । तद्वद्विष्णवन्तरेव च दण्डादीनां
धारणशङ्कवनादिक्रियाविधानात् नाक्रियाऽऽविधाना
स्मारकवर्षमेव इति शङ्कनीयात् । अत एव तद्वदिक्रिया-
ऽर्पणानामपि एषा दीक्षाऽभिन्नेककल्पमपि आनुपद्विकम् ।
अत एव दण्डादीनां दीक्षाऽभिन्नेको समुच्चयः । अत
इदमेवैव एव दीक्षा, तदर्थे एव दीक्षितवर्मा । ' दीक्षितो
न ज्ञोति, न दीक्षितवज्रमस्तीयात् ' इत्यादिपः ।
न चैवम् आवेदनवैवर्धमभिन्नेकिकेऽर्पणं चेति
वाच्यम् । तद्विष्णवन्तरेन तद्वैवर्धनितनर्पणामेव
वस्तुतत्त्वप्रतीतेः ।

मण्डन— ' दीक्षितो दीक्षणीयाऽन्ते । '

शंकर— ' इत्यन्ते दीक्षितस्य ते ' । प्रभा ।

- ज्योतिषोमे दीक्षा अर्पणमि कर्त्तव्या, मुन्या
पर्वणि । ब्रह्मयुगविशेषे वायः । आ. १.१.१।१२५,
- ज्योतिषोमे दीक्षा दक्षिणाद्य प्रवचानार्थं एव । दीक्षा-
दक्षिणव्याप. । १।७।१।११. ● ज्योतिषोमे दीक्षामु
धारणमन्त्रेषु अन्यवयकाद्व्यस्य आनुपपत्तेन पूरणम् । वि.
१।१।१७. ● ज्योतिषोमे ' दीक्षामु मूष जिनिधि ऋते क
राजनि ' । आ. १।१।१।१३. ● ज्योतिषोमे दीक्षामु मूष-
मायावर्कपः । ५।१।१।४२७. ● ज्योतिषोमे दीक्षायां
रात्रिजागृत्यामन्त्रात् । मू. यथाज्ञाना रक्षणाय
अपरादायैः इति अट्टहासैः । १।१।१।८।१७.

● ज्योतिषोमे दीक्षापरिमाणविचारः । अतस्तुतु-
द्वम् । भाष्यकारोक्तरीत्या द्वादशाहपरिमाणमेव ज्योति-

षोमे नित्यत्वेन प्राप्तये विद्वान्तस्मृतिदम् ' दीक्षा-
परिमाणे वाधाकाम्यमविरोधात् ' इति । प्रत्युपाविनोपात्
अन्यत्रमेव अन्यतरोऽर्पणमयात् दीक्षापरिमाणे वाधा-
काम्यं कामचातः स्यात् । एतन्तरे च अधिव्यवहान्तर-
विद्वान्तपर-वाक्यमेव । तथाहि ' द्वादशाहस्य लिङ्गात्
स्यात् ' द्वादशाहे किं दीक्षापरिमाणाना विवदन्, किंवा
द्वादश दीक्षा एव नियता, इति विषये प्रकृतित्वत्
विनल्पे प्राप्ते, दृश्यम् । लिङ्गात् द्वादशाहपरिमाणमेव
स्यात् । तत्र हि एवं भूयते ' पृथुनिदहो वा एष यद्
द्वादशाह ' इति । द्वादशाहे उपरतद, मुन्याश्च द्वादश ।
तद्यदि दीक्षाश्च द्वादश स्युः, तदा पृथुनिदहत् इत्यनु-
वादोऽवकल्पेत । तद्यत् द्वादशाहपरिमाणमेव तत्र निय-
म्यते । तथा दीक्षामि. इति दीक्षावह्युक्तव्या तद्वाक्य-
शेषे ' द्वाभ्या लोमानवति, द्वाभ्या लवचम्, द्वाभ्यामलृत्,
द्वाभ्या माधम्, द्वाभ्यामग्निम्, द्वाभ्या मशमम् ' इति
पण्या दिक्षानाम् अनुक्रमणत् उपक्रमगत बहुवु द्वादशवै
म्यव्याप्यते । तस्मात् द्वादशेन द्वादशाहे दीक्षा इति ।
वस्तुतस्तु द्वादशाहे ' द्वादश शरीरदीक्षितः स्यात् ' इति
वचने चाप्रति पूर्वपञ्चातुष्टिः, यथाभारतमैत्राक्षिकरण-
तवैव भाष्यमेषम् । न च प्रकृतौ द्वादशाहपरिमाणस्य
नित्यत्वे ' द्वादश शरीर ' इत्यतिदेशानामनुवादः, न
वचनात् इति वाच्यम् । वार्तिकद्वन्द्वे प्रकृतौ निरूप्येन
मातात्वात् द्वादशाहपरिमाणे नियमविधिवात् । भाष्य-
द्वन्द्वेऽपि अत एव ' दीक्षामि ' इत्यर्पणार्थस्यैतत्तथा
प्राप्तार्थव्याप्यस्य विधिवातिरोधात् । न च मास्यकार-
मतपुस्तकमिति मान्यम् । उच्यते । यदि ' एषा दीक्षा '
इत्यादयोऽपि विशेषाः स्युः । तेषु हि न विधिः भूयते ।
किन्तु कल्पः । तथापि एकत्रैव कल्पविष्णुमुच्यते तातेऽहं,
वाक्वमेदपवद्वात् । अतो ' द्वादश दीक्षाः ' इत्यर्थे
त कल्पते । तथा प्रति वैश्वानरद्वादशकारानेषु अट्टहादि-
श्रवणत् एषादिश्रवणकाम् अव्युत्पत्तुवादतयः स्यात्-
वचसंमवात् न एकादिश्रवणमेव त कल्पते, द्वादशाह-
श्रवणार्थकपवद्वात् । अत एव ' एकं ज्ञानी, द्वौ
जुषीते, त्रींश्च ज्ञपीते ' इति वाक्ये ' त्रींश्च ज्ञपीते '
इत्यर्थेन विधिः कल्पते इत्युक्तम् । तत्र च द्वादशाह-

परिमाणमेव नित्यम् इति भाष्यकारमतमनवचमित्याहुः ।
कल्पसूत्रे तु एकादिदीक्षाविवशः श्रावणान्तरमूलकः ।
इति । कु. ६।५।८।२८-२९.

● ज्योतिष्टोमे 'दीक्षितो न ददाति' इत्यादिवाक्यं
पुराणार्थवादादेः प्रतिषेधकं पृथक्वाचो वा । भा.
१०।८।७।२२-२५.

● ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्य संकल्पितप्रयाण-
समाप्तिपर्यन्तम् आदौ सकृदेव प्रयाणमन्त्रपाठः ॥

प्रयाणे त्वाऽर्थनिर्गुणेः । ११।१।१८।५ ॥

भाष्यम्—दीक्षितस्य प्रक्षिप्तस्य प्रयाणमन्त्रः 'यद्रा-
दधि श्रेयः श्रेहि' इति । तत्र निवर्णये किं विश्रमे-
विश्रामे पुनःपुनः प्रविश्रामो मन्त्र प्रयुज्यते, उत
सकृदेव आराधिति । विशेषप्रवृत्तात् प्रक्षिप्त्यानम् । इति
प्राप्ते, उच्यते । प्रयाणे तु आ अर्थनिर्गुणेः । अर्थमगा-
नुदिश प्रतिष्ठते । आ अर्थनिर्गुणः तस्य प्रस्थानाभि-
संकरः । तस्मात् सकृदेव प्रयोक्तव्यः ।

सोम—विशेषागच्छता अत्रानात् संराविः । तूने
आ अर्थनिर्गुणेः इति च्छेदः ।

वि—'प्रयाणे प्रवृत्तं मन्यो भित्तो नो वा, ५५
विश्रमेः । प्रयाणमेदात् भित्तो, नो गत्येकवादा निष्ठ-
तिनः ॥' १९.

भाट्ट— तत्रैव दीक्षितस्य यज्ञदैवतः 'भूतिवनन-
प्रयाणार्थः' । भद्रादनि श्रेयः श्रेहि' इति मन्त्रोऽपि
मध्यमेव विश्रम्य पुनःपुनः प्रयाणेऽपि नानर्पणीयः ।
अधिकगच्छा तु पूर्वं स्वापदिमेव दीक्षयामावात् एकं
वन्द्यम्, प्रवृत्तो तु तदधिक्यतले मेवोऽपि भवति ।

मण्डल—'प्रयाणे च सवृन्मन्त्रः ।' १९.

दोषर—'प्रयाणश्च मनुष्यादत् ।' उट्टम् । १९.

● ज्योतिष्टोमे 'दीर्घेष्टोमे संतृयेत् पूत्रै' इति ।
अभिष्टोमभिष्टेयु उवस्वामिषु अपिपयन्त्यकाशेः संतर्दनं
कार्यम् । अभिष्टोमश्च न दीर्घेष्टोमः । संतर्दनाधिकरणम् ।
वि. १।३।१६, ● ज्योतिष्टोमे 'देवमनुष्या दिवो
म्बकन' इत्ययं द्विविभागः प्राचीनवशस्तुतये
अर्थवादः । ३।५।६, ज्योतिष्टोमे द्वादशरात्रे अत्र
अर्पणार्थम्, न ज्योतिष्टोमस्य साहस्य । ३।१।२३.

● ज्योतिष्टोमे द्वादशरात्रे गोरूपवक्षिणा सदस्य-
सहितेभ्यः षोडशभ्यः ऋत्विग्भ्यो विभज्य देया ॥

तत्र दानं विभागोऽनं, प्रदानानां पृथक्त्वात् ।
१०।३।१२।५० ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे गवाद्गो वक्षिणा । तत्रै-
षोऽर्थो ममपिशतः गवा संख्येति । अर्पेदानीमिदं
संदिशते किं यस्य यावात् माग आभजति, स्वमेव यत्र-
मानेन विभज्य तस्य तावान् करपयितव्यः, उत परिपदैत
विभज्यते इति । किं प्राप्तम् ? अनियमः, विभज्याविभज्य
वा दातव्यम् । एतावन्ति भूयते दातव्यमिति । न विभज्या-
विभज्य वेति । तस्मादनियम इति । एवं प्राप्ते, नृत्सः ।
विभज्य दानमिति । दातव्यमेव सत् रूपं सत् कान-
धित्वागेन परस्वनावापदनम् । तत्र यज्ञमानेन स्वयं कर्त-
व्यम् । नस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यादिति । यो यज्ञश्च आ-
भजति, स तस्मै अनिर्दिष्टो, न यज्यते तेन संवन्धिदम् ।
तेन यत्नं निर्दिशति स दानमपि निर्दिशति । यज्ञमानेन
च दानं निर्दिशितव्यम् । तस्मात् यज्ञमानो विभज्य
निर्दिशेत् । प्रदानानां पृथक्त्वात् । भवति विभागे न
अवयवः न्वेन भागेन संख्याः कर्तुम् । तस्मात् विभज्य
दद्यात् दातव्येति ।

उट्ट—'तत्र दानं विभागोऽनं, प्रदानानां
पृथक्त्वात्' । इदमपि (अधिकरणम्) उत्तरविधेयाऽ-
र्थम् । स्थिते एतस्मिन् विभागे नियमादयो भविष्यति ।
(पूर्वपक्षमाह—) 'ऋत्विग्भ्यो वक्षिणा वदाति' इति
अर्थविशेषणविशिष्टो ददातिर्बिधीयते । ऋत्विग्भ्य इति
वत्पूर्वः शब्दः । चतुर्थी च संप्रदाने । संप्रदानं च
कारकम् । कारकं च निवायां सुभभूयम् । तत्र (सु-
भूतानामर्पित्वा विधितव्यत्वात्संप्रदानात् सर्वप्रदानकमेतं
दानं पूर्वस्यमिति) अविभागं दानं प्राप्नोति, विभागश्च
अनोदितव्यत्वात् । (अतश्च अनियम इति) । उच्यते ।
ददातिव्यम् (विधीयते) । ददातेश्च स्वस्वान्निष्ठिः
परस्वनावापदनं न रूपम् । तेन शक्यं प्रति स्वस्व-
निष्ठिः परस्वनावापदनं च कर्तव्यम् । यदि सुगुण-
भङ्गीभ्यः परित्यजेत्, तथा कति स्वाग एव (देवः)
कृतो भवति, न ददाति । तस्मात् विभज्य दानम् ।

(एवं च ' तुभो यो विश्वेदा विमज्जु ' इति मन्त्र-
शर्तो न चाधिष्ठो भवति । यत्र तु एतेनैव द्रव्यं दक्षिण,
यथा ' येतुर्दक्षिण ' इत्यादि, तत्र अविमज्जेव दानं
भवामावात् । द्रव्यभेदे तु विमज्जेविति ।)

परिक्रयाच्च लोचयन् । ५१ ॥

भाष्यम्-- अस्ति च परिक्रमार्थं दानम्, न पर्य-
माणम् । परिक्रमार्थं च सर्वत्र भूयेन सह परिश्रम्यन् ।
यदि च परिरदं प्रति लभ्येत, परिरप्यच रिभजेत, न
स्वामिना सह अपरिश्रयत । तत्र परिक्रम एव नाम-
नियम् । यथा लोके काष्ठशहस्रश्रेण्यो यदीश्वरे, तत्र
काष्ठशहस्रः स्वामिना सह पर्यजेत । तेभ्यः राज्ञी विभज्य
निर्दिशति, इदं तुभ्यमिदं तुभ्यमिति । एतद्विहासि
द्रष्टव्यम् । तन्मादिमत्र दक्षिणा दातव्येति ।

विमज्जं प्रापि दर्शयति । ५२ ॥

भाष्यम्-- अथिच द्योपति विभागम्, यद्
विभागानिवाथिचं मन्त्रमात्रमस्ति । ' तुभो यो विश्वेदा
विमज्जु ' इति । ' कृणाजितेन विभास दक्षिणां
ददाति ' इति । तथा ' आतीयेऽमे ददाति, अग्निमुपा-
नेव कित्नु मीषाति । अन्वो ददाति, प्रद्वेभ्यो ददाति
प्रतये । दोवे ददाति । मेतु ददाति । इविषिनि आपी-
नेभ्य अप्श्वेभ्यो ददाति । उद्रावृषो ददाति । अन्तः-
सदसि आशीनेभ्यो यथाभ्यं प्राथम्येभ्यो ददाति ' इति ।
एवं विभागद्वयं प्रकृत्यते । तन्मादिमत्र दातव्यमिति ।

श्रा-- ' ऋतुविनपरिक्रमार्थेन दानमेवदिति
श्रियतम् (१०१२, ११२२-२८) । तेन तेषां
प्रधानत्वाद् बहुलं न विपश्चितम् ॥ ' अतः प्रति-
प्रधानाहुतेः एवैकमेव दानम् ।

सोम-- पूर्वत्रैव विद्योपनिशब्द संगतिः । सूत्रा-
र्थस्तु-- नच यथादिपु दानं विभागो न स्यात् प्रधानानाम्
ऋत्विग्भ्यो देवानां विभाषाणां भिन्नत्वात् रिभज्य दानं
विना तेनयेन ऋत्विजा तस्यतस्य भागस्य संश्रयितु-
मनाक्यत्वात् इति । अत्र (मूले) परिरदः उदेतोऽन
किपमाणस्य दानत्वं मुख्यमेव अङ्गीकृत्य तस्य आनस्य-
र्थेन्य ऋत्विगुपयोसहस्रत्वं विना न भिन्दति इति तद्धि-
र्वाहाय प्रयेकं दानमुपपादितम् । प्रभाष्यैस्तु परिरदः

धननामाभेन पर्य-परिपरिर्षत्तयामावात् परिपरि
दानं स्वाम्यात्, न तु सुभ्यं दानमि-युक्तम् ।

पि-- ' योशने दिद्वेभ्येष्वा निशशिथोऽसिमे-
ऽसि किम् । अविपातो विमज्जो वा, निरमज्जुकिमे-
ऽसिमः । अविपातो यदुभोकेद्, दद्यापं न विपश्चितम् ।
विमज्जे स्वातिमि. त्वावदिद्वेभिर्न च हरपने ॥ '
' तुभो यो विश्वेदा विमज्जु ' इति मन्त्रे विभाग-
दिद्रम् । (भो यायः, याः सुभ्यान् तुभो नाम देवः
विमज्जु इति मन्त्रार्थः) ।

भाट्ट-- तेषं दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो दीयमाना विमज्ज
देवा, न वेति चिन्तायात् । ' ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति '
इति दानाद् वेन ऋत्विगुभ्योऽप्यत्र विपश्चितं मां उमुदि-
तेभ्यः अविमज्जेव देवा । न चाविमज्जदानी परस्वचा-
मुपतेर्दानपर्यायापत्तिः ' येतुर्दक्षिण ' इत्यादी अवि-
भागद्वयैकमेव उपद्वयवत्त्वेनोपतिष्य इदमपि तयोपचि-
समयेन तदुपचयेः । अतस्तद्वेदं तदुपचयविभागमेव
प्रदेहत्वेनोपचयमिति न शक्तिः । यस्तुभ्यु ऋत्विग्भ्यो
उदेत्यनेन तदुपचय-वत्त्वात्तयोः अविपश्चितत्वात् ' एव-
दावेनामुपचयं यजति ' इति च प्रतिप्रधानं सुभ्युक्ति-
त्वायेन प्रयेकमेवैकमेव समस्तदक्षिणापेवपावतोः न
विमज्जप्रकृतिः । इति प्रप्तिः, नाम ऋत्विजां चतुष्व्यां
भावावत्तोदेदवत्तामिति, तस्याः उपदानकारणत्वात्-
त्वेन लक्षणार्थं प्रमाणमावात् । अतो ' वैश्विदे गां
ददाति ' इत्यत्र गोपदशोभयविशिष्टदानस्य स्वार्थत्व-
त्वात् ऋत्विग्भ्योभयविशिष्टदक्षिणादानस्य वैश्विदेवत्वं
पदान्तरकरणतया ऋत्विगाणामुपार्थत्वव्यतीतैः ऋत्विगत-
वृत्त्यसादिन्यादेर्विहितत्वाद् प्रयेकं समस्तदक्षिणाऽऽ-
वृत्तिः । अत एवोभयभावि यथादिमपर्यत्र द्विकमेकत्वमिषा
सकृदत्र चरन्त्यमप्युच्यते । दिश्व, दक्षिणाया वाक्पावदे
जोहवोवृत्तादिभ्यु लुपत्वात् । एकस्या एव प्राजाजुह्वेदेनेव
ऋत्विगुदेनेन विभिन्नोपात् अवचन्य एव प्रयेकत्वमपः
इति न प्रयेकं समस्तदक्षिणाऽऽवृत्तिः । अतः उपदि-
तेभ्य एव ऋत्विग्भ्यः सर्वत्र दक्षिणादानम् । अत एव
अन्वादादींऽपि अविमज्जेव दीयते । नहि ' येतुर्दक्षिण '
इत्यादी एकमेवानी अविमज्जेवत्त्वं अन्वादादीं

तदक्षि । येन अन्यादापदिभानो षड्दितवशुक्तिर्न पुर-
रिक्तेन । एवं च सर्वत्र बहुवचनत्वात् समुदितेभ्य
एव दाने प्रवृत्ते 'तुषो वो विश्वेवद् विभजन्' इति
मन्त्रार्णवत्वात् 'अग्नीषे द्याति, होवे उज्रावे' इत्यादि-
प्रमाणत्वाच्च गमकक्षत्रे विभज्यै दानम् ।

गण्डन— 'विभज्य दानं पशु दक्षिणायाः ।'

शंकर— 'विभज्य दक्षिणा देया ।'

॥ ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षिणायाः अग्निः
तृतीयिनः पादिनः इति समाख्याऽनुरोधेन विभागः
वर्तव्यः ॥

समं स्यादक्षुत्वात् ॥ १०३११२१५२ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे समान्नापते 'गौशा-
वभ्यश्चतस्रश्च' इति । तत्रापमर्षः उपधितः विभज्य
दातव्यमिति । इदमिदानीं साधयितुं किं समो विभागः,
उत कर्महृतं वैगम्यम्, उत शब्दकृतमिति । किं प्राक्तम् ?
समो भागः स्यात्, अश्रुतिः सादितोपयत् । यत्र विरोधो
न क्षयते, तत्र समो विभागो भवितुमर्हति । कथमित्य ?
एवमेव सर्वे दातव्यं प्राप्नोति, यदि अपरस्मै दातव्यं न
भवति । तत्र यावति एकस्मै दीक्षयाने नाम्न्यः संवि-
यन्ते, तावत्समै एवस्मै न दातव्यम् । अविशिष्टं
दातव्यम् । एवमेकैकस्मै । तस्मात् विरोधाशङ्कयात् समं
देयमिति ।

शुभ्र— समं स्यादक्षुत्वात् इति प्रपञ्चानुप्रपञ्चेन
विभागोपोद्बन्धं च ।

अपिवा कर्मवैपम्यात् ॥ ५४ ॥

भाष्यम्— अथिवेति पशुव्यापृतिः । न समं
स्यात् । कर्महृतं वैगम्यं भवेत् । यो बहु कर्म करोति,
तस्मै बहो मृतिर्दीयते । तस्मात् कर्मानुक्रमेण वैगम्य-
मिति ।

अनुब्रूयाः स्युः परिक्रमे, विभागाऽऽद्या विधि-
श्रुतौ, परिक्रमात् कर्मण्युपपत्तौ, दर्शनाद्
विशेषाय तथाऽभ्युदये ॥ ५५ ॥

भाष्यम्— नैवतदक्षि कर्महृतं वैगम्यमिति । किं
तर्हि ? उपकारकत्वं । उ उपकारः भुया दिक्षावते ।
तस्मात्प्रातिहृतं वैगम्यम् । तेन आद्याः परिक्रमे

भवेत्सुः । विपना इति एवमाख्या । के त्रिदार्धिनः, के
चित् तृतीयिनः, के चित् पादिनः । येषामर्थे ते
अग्निः । कथं च तेषामर्थं भवति । यदि तेनोऽर्थे
वैपदे । परं तृतीयिनः पादिन इति च यथाविधिभ्रुतौ
समाप्यामन्ते । सा परिक्रमात् कर्महृते वैगम्ये नोप-
पद्यते । क पुनरप्यग्निषो इत्यपते । अभ्युदये । अभ्यु-
दयः इति अभ्युदयकत्वम् । ऋद्धिकर्त्तृ द्वादशाई मूयः ।
'अव्ययुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्मणं दीक्षयति, तत उद्ध-
तारम्, ततो होतवम् । तत्रैवं प्रतिमत्याशा दीक्षयित्वा
आर्षिनो दीक्षयति, ब्राह्मणार्थसिन्त्रं ब्रह्मणः, प्रक्षोतारु-
मुद्रम्, मैशान्वयं होतुः । तत्रैवं नेष्टा दीक्षयित्वा
तृतीयिनो दीक्षयति, अग्नीषं मस्यगः, प्रतिहर्षारुद्रात्तुः,
अच्छात्रार्थं होतुः । तत्रैवमुद्भेता दीक्षयित्वा पादिनो
दीक्षयति, योनात् ब्रह्मणः, सुनतप्रमुद्रात्तुः, प्राक्स्तुतं
होतुः । तत्रैवमप्येव दीक्षयति, तत्रैवती वाऽऽर्षार्थ-
मेधितः इति आर्षिनः, तृतीयिनः, पादिनः इति द्वाद-
शशे अनुवादः । यदि प्रकृतौ यथातथात्वात् अग्नीषा-
ग्निने मत्याः, तत्रो ह्यव्ययै दर्शनमुपपद्यते । तस्मात्
अर्थादिभिः समान्नापतात् समान्नाप्यापृतिहृतं वैगम्यं
भवितुमर्हतीति ।

सोम— पूर्वाधिकरणे विभागो प्रतिपादिते तद्विवाह-
कत्वेन इदं चिन्तये इति संगतिः ।

वि— 'स त्वं भागः समो नो वा, विरोधाशङ्कयात्
समः । वैगम्यं स्यात् यथाऽऽनासम्, यैवं तत् स्यात्
समावयथा ॥'

भाष्यम्— विभागोऽपि अत्रापि नियामके सर्वत्र
समानः एव । प्रपञ्चानुपूर्व्यादिनियामकत्वात् तदनु-
क्रमेण । सोमे तु समस्तदीक्षाक्रमविधायके वाक्ये
'अग्निं तत्तृतीयिनः पादिनः' इति श्रुतवशात्प्राक्-
कल्पयित्वा चन्द्रेण प्रतिमत्याशार्दिताचारण्येन अर्थादि-
समावयथाः याकिंशक्तिद्वाराच महर्षीनां वो विभागः
(१२-१२ गावः), तदर्थं प्रतिमत्याशदीनार्थिनम्
(५-६ गावः), तृतीयिणः तृतीयिणा नेष्टादीनाम्
(४-४ गावः), तत्रापूर्णात्, (३-३ गावः) पादिना-
मुद्भेकदीनार्थिनैर्न प्रमेयं शेषाः । अर्षं च द्वादशशत-

दापेय, तस्यैष विभागविधानात् । अत्रादौ तु सप्तदिवस्यो दानम्, तैः स्वेच्छया दाम्येन प्रयासानुरूपेण वा विभागः कार्यः । एषमग्नादानीदानमि । अधिकरणद्वयेन विभाग- कथनं च बक्ष्यमाणान् सौवादिसमागन्नाद्येयोलिख्य ।

मण्डन— ' भागं समाख्याऽनुपुणं प्रकुर्वाव् । '

शंकर— ' न विभागोऽनयो मतः । '

● ज्योतिष्टोमे धाराप्रवाहः । ' धारया यद्वाति । ' इमे ग्रहा ऐन्द्रवापवादः । वि. १०५।१७.

ॐ ज्योतिष्टोमे पिप्प्यनिहरणम् आग्नीध्रीया- देव ॥

' अग्नौरेदं सवने विहरति ' इत्यादिना विहितं पिप्प्याना विहरणमीचरयेदित्येव स्यात् । तदग्नीनामपि दोषार्थत्वात् । इति प्राप्ते, ' अग्नीद् पिप्प्याद् विहरति ' इति नियमज्ञात् आग्नीध्रीयाभि आहवनीयेकदेशेन होम संधीनोपपत्तेः तत एव विहरणम् । संकल्पे. ३।२।१५.

● ज्योतिष्टोमे नक्षत्रणार्थो मन्त्रः ' देवीराणः ' इति । यदा यनेकस्रोतसं नदी सरति, तदा मन्त्रस्य नक्ष्रुचिः आदौ एव सकृन्मन्त्रः । भा. १।१।१७५. (५३).

● ज्योतिष्टोमे नववीतेनापन्नो वीथ्यावाम् । वि. १०।

४।७. ● ज्योतिष्टोमे ' पदे जुहोति ' ' कर्मणि जुहोति ' । अन्तरम्य ' मदाहननीये जुहोति, तेन सोऽस्वानीष्ट- मीतः । राजसूये ' वरनीकनवापानुत्स्य जुहोति ' ।

अथ आहवनीयः पदादिभिर्विदेषादिभिः वाक्येन । आहवनीयः सामान्यः । १०।८।८. ● ज्योतिष्टोमे पयो- मतम् अपरसत्त्वदौ अजीर्णसमने न कर्तव्यम् । ६।८।८.

● ज्योतिष्टोमे ' पयोधत्तं प्राहणस्य, यशम् राजस्यस्य, आसिषा वैश्वस्य ' इति । १०।४।१ । कन्वुधर्मोऽप्यम्, न पुरुषस्य । भा. ४।३।४।८-९. इदं नियमादेशः । तेन अन्वम् न भक्षणीयम् । वि. ६।८।७.

● ज्योतिष्टोमे पशुः आग्नीध्रीमीयः । तस्य पशोः इदवा- रिनिखदानेः इत्या प्रवेक्षितः, न तु दाह सम शक्यः सोदितनिखरने वा । भा. ४।१।१।२७. ● ज्योति- ष्टोमे पशवः अग्नीध्रीमीयवर्तमानानुवप्याः । १।१।३।३-

३-४. ● ज्योतिष्टोमे पशुर्वा यूपः कुनः स्यादिते सप्याति, पात्वासे सप्याति, वैदितेसे सप्याति इति । अग्नीध्रीमीये

तापत् प्रयोगवचनेन यद्वाते यूपः । उत्तरयोऽपि चोदकेन प्राप्ते । १।१।३।३. ● ज्योतिष्टोमे पदवर्षा अनु- याजाः आसिषासत्त्वस्योत्तरम् इति कात्ययैः संयोगः ।

वि. ४।३।१५. ● ज्योतिष्टोमे पशुप्रये यूपः तनम् । यूपान्यायः । १।१।३।३. ● ज्योतिष्टोमे पशुप्रये यूपसंस्कारा- स्यात् । भा. १।१।४।१५-७. ● ज्योतिष्टोमे पशुप्रये स्ववत्तन्तम् । १।१।५।४८-१९. ● ज्योतिष्टोमे पशु- पुत्रोदासः षडशर्षः न तु देववांसंस्काराः । ४।१।७।

१८-२०. ● ज्योतिष्टोमे पशुपुत्रोदासस्य श्रवणं धारप्र- मुष्ठीये, न स्यामिने । १।१।५।१२. ● ज्योतिष्टोमे पशु- पुत्रोदासस्य सवनीयपुत्रोदासानां सौम्यवसैश्च निर्वापः इतिर्धानशकटवर्षां मित्रे शकृते कर्तव्यः । न तु इतिर्धानशकटवरोत्तरमिन् । १।१।७।१५-१६.

● ज्योतिष्टोमे पानीवतमद्यमन्त्रे भक्ष्यमाणे इन्द्रवाप्यादयः पूर्वदेवता मद्यमन्त्रे नोपपद्यन्तीयाः । ३।२।१३। ३३-३४. ● ज्योतिष्टोमे पानीवतमद्यमन्त्रे तद्वत् नोपपद्यन्तीयाः । इत्यवचित्वा । वि. ३।२।१४.

● ज्योतिष्टोमे पानीवतमद्यमन्त्रे पत्नीगानसिरेकोप- पद्यन्तीयाः, न तु वाज्यामन्त्रस्थाः स्यादितिर्वापः । भा. ३।२।१५।३७. ● ज्योतिष्टोमे पाशुक्कइविष्टदाहानेन सवनीयपुत्रोदासादिषु इविष्टदाहानस्य प्रवृत्तिसिद्धिः । इत्यवचित्वा । वि. १।२।१२.

● ज्योतिष्टोमे पुनरभ्यु- षीतवमनेषु इन्द्रस्य मित्रावप्यणोर्वां चेति सर्वेषामुप- लक्षणं मद्यमन्त्रे कर्तव्यम्, न तु इन्द्रस्य अतुरलक्षणम् । भा. ३।२।१।३०-३१. ● ज्योतिष्टोमे ' पुत्रोदास- टकम् ऐन्द्रवापस्य वापे निदपाति, ताना आशिनपावे, परपशो मीत्रावप्यणोरे ' इति । सवनीयपुत्रोदासोपु विग- मानात्तमेव अवम् एन्द्रदेवास्य संयोयो नान्यम् ।

३।८।१।१३.

ॐ ज्योतिष्टोमे पूर्वयोः सवनयोः आग्नेयं सोमेन वा व्यापारणम् ॥

' देवा ये नेदिर पर्यवितन्ते सोमवीर्यं प्राप्नुवन् आहवनीय आग्नीध्रीये दोहीयो मार्गशीर्षः ' इति प्रथमं ' वस्राणेषु जुहोति ' इति विधानात् देवाण्येव सोमेन व्यापारणमन्त्रेन सवनेन । इति प्राप्ते, ' अतिहा

घपट् करोति वि ह्येते होमणीयेन ऋषन्ते' इति निन्दाऽर्थवादेन सोमनिषेधश्चापि उल्लयवादात्त्वेन सह विकल्पः । वृष्टीयसवने त्वावपिनिर्निषमर्थः । संकर्म. २।१।८.

● ज्योतिष्टोमे वृष्टामि सप्तदशानि इति वृष्टशब्दः नाय-
घेयम्, न गुणविधिः । भा. १।४।१३. ● ज्योतिष्टोमे
'मठमं संसति, निष्पेयस्यं संसति, भावयैः
स्तुवते, वृष्टैः स्तुवते' इति स्तुतशब्दयोः प्रवान-
कर्मात्मनो, न गुणकर्मात्मनः । प्रधानकर्मात्वेऽपि अपूर्व-
जनकप्रथमत्वेन । स्तुतशब्दाधिकरणम् । वि. २।१।५.
● ज्योतिष्टोमे प्रतिपदेः 'सुर्व हि स्याः, एते अत्प्रमम्'
इत्यनयोः यजमानद्विवहृत्त्वसंभ्रमिन्मयोः कुल्लयवागे
समे च उक्तयः । द्विवहृत्त्वकाधिकरणम् । भा. ३।३।१।
१७-१९. ● ज्योतिष्टोमे प्रथमं प्रकृत्य अथे 'न प्रथम-
यथे प्रतुन्ययात्' इति । अयं प्रथमनिषेधः अनुष्ठान-
स्थानिरुक्तकर्तृके अग्नौ प्रथमयज्ञोने एष । प्रथमयज्ञः
अग्निष्टोमः । 'अग्निष्टोमे प्रतुन्ययात्' इति विधिः । विधि-
निषेधशोरधिकारिभेदेन ग्यस्य । तथा च अथे 'सामं तु
योऽनुष्ठानः स्यात् तस्य प्रतुन्ययात्' इति । वि. ३।३।१७.
● ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने ऐन्द्रशायवाद्यो अहो, मार्घ्य-
दिने गच्छतीत्यादक, वृष्टीयसवने च स्यादित्यादयः ।
अहोसमांस्तु सवनेऽपि कर्तव्याः । ३।६।९. ● ज्योति-
ष्टोमे प्रातःसवने यावत्तं साम । वहिष्यमाने निश्च
सोमः, आज्येषु पश्यदसः सोमः, ऐन्द्रशायवाद्यो
श्रावः । मार्घ्यदिने च पश्यन्सूक्तानि श्रीषि, गदुचर
वृष्टोष्णानि चत्वारि । तेषु उग्रदशः स्रोमः । १।४।३.
● ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने वहिष्यमानेन शोष्यमाणाः
अग्निजः शाल्यायाः बहिः प्रसर्पति 'अथयुं प्रस्तोता
संतुभात्, प्रस्तोताःसमुदात्त, उदात्तर प्रविहर्ता, प्रतिहर्ता
सप्त, अज्ञानं बहमाना, यजमानं प्रसाक्षा' इति पुरतो
गन्तः कच्छे मूलीचैर (इष तु यामिकृत्वां रुदि' ।
एष एष तु विदिताः) वृष्टोऽज्यो गच्छति इति
विधीयित्वापट्टकिकत्वं प्रथमम् । तत्रानच्छेदः स्पष्टीनायाः
लिच्छेदः न पौनाषि कर्तव्यः । ६।५।१७. ● ज्योतिष्टोमे
'श्रयणीयस्य निष्पाने उरवतिवमनुनिर्वरति' निष्पाने

निष्पानेऽयमर्थकम् न कर्मान्तरं नापि प्रतिपत्तिः । भा.
१।१।२।१६।६-६८. ● ज्योतिष्टोमे प्रायणीये भदिति-
देवताकवचपथसि प्रदेयपर्या न कर्तव्याः । आदित्यपयो-
दधिकरणम् । वि. १।४।१०.

● ज्योतिष्टोमे प्रायणीया पूर्वद्वन्द्वान्ता,
आतिथ्या च पूर्वैडाऽन्ता ॥

प्रतिषेधार्थवक्त्रासोत्तरस्य परस्मान् प्रतिषेधः
स्यात् । १।०।१३।४० ॥

भाष्यम्— इदमेवोदाहरणम् 'शंयन्ता प्रायणीया
सतिष्ठते, न पत्नी, संवाजयति' इति । 'इडाऽन्ता
आतिथ्या संतिष्ठते, नातुवाजात् यजति' इति । तत्र डो
शयू, डे इडे इति । तत्रायमर्थः सौम्यिकः किं
परं संपुना भयन्ता सतिष्ठते, उत पूषेण । ययं किं
परया इडया इडाऽन्ता सतिष्ठते, उत पूषेणेति । किं
प्रसम् ? पूर्वाम्या संथिवशान्मामिति । कुतः ? पूर्वा-
भ्यामपि संथाययता अस्याथो कृतो मवतीति । इते च
शब्दाभे कस्मादुत्तरान् पदार्थान् कुर्वदिति । उच्यते ।
उत्तरम्यामपि संथाययन् शब्दाभेदेन करोति । तत्र
अमान् पूर्वाम्यां संथाययन् शब्दाभे परिच्छिन्नात् ।
शब्दाभे परिच्छेत्सामः । यदि उत्तरम्यामपि संथा-
ययं सान्ते वक्ष्येति, सतस्त्वाम्यां संथाययन् भूमाश-
नुषकारं लभ्यते । तस्मादग्निधमः, पूर्वाम्यामुत्तराम्यां
वेति । एयं प्राप्ते, वृत्तम् । उत्तरम्यामिति । कुतः ?
प्रतिषेधार्थवक्त्रात् । तदेव पत्नीसंवाजस्य अनुष्ठानस्य च
प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति, यदि उत्तरम्यां न संथाय्येत,
नेन पत्नीसंवाजानुष्ठानं प्राप्नुवतः । तस्मादुत्तरम्यामेति ।
ननु च प्रतिषेधस्य निव्यानुवादवमुक्तम् ? उच्यते । न
इत्या गती वत् न्याय्यम् । तस्मात् पूर्वाम्यामिति ।
उच्यते । लिङ्गमेतदुपदिष्टम् । न च लिङ्गं साधकं भवति ।
आतिथ्यव्यवहिते । पक्षेऽपि हि लिङ्गस्य अर्थवत्ता
स्यात् । असोच्यते । इयं प्राप्तिः, यदा विदोषो नाय-
गस्यते, संपुन्ये यस्या अङ्गरीतेः, सा संयन्ता । एयम्
इडाऽन्ता । तेषा अङ्गरीतिर्विधीयते संयन्ता, इडाऽन्ता
च । सा च विधीयमाना अन्थापद्धानि परिच्छिन्ते ।
कथम् ? संयन्तस्य अङ्गरीता, इडाऽन्ता च संयन्त-

मानया एकनाम्नया वा च तस्याम् अम्ब्यापयानि वाप-
इत्यन्ते । अनावाइत्यमागानि च नैकशाक्यतो यामित ।
अतः अप्रातानीति गम्यते । ननु एवं सति पूराभ्यां
संविदाऽन्तता न संविदस्यैव अम्बयिर्नैव तावतीति ।
उच्यते । नैव दोषः । नहि तस्यापै वृथम् वाक्यम्,
यम्ब्यनर्षेभ्यं परिनिहीयते । अथ वाक्यस्य उत्तरान्तता
प्रयोजनम् । तस्मात् उत्तराम्नां संख्या स्यादिति ।

दुष्— शंभन्ता अङ्गरीतिविधीयते । सा च
(कल्लोपकारा विधीयमाना) आद्यमागन्तु दित्वाकाइशी-
करोति प्रायणीयाय । तस्यां च (निधीयमानायाम्) इ-
दं संभन्ते (अविशेषेण) परिच्येते । तत्र पूर्वस्याम्
(शंभन्ततायाम्) एतन्मालायास्तत्तस्य हीनो भागु-
ये पदायाः कर्तव्या अवगतता, ते वाच्येत् । उत्तराम्नां तु
(एतन्मालायां) न विद्मिन् वाधिते भवति, शब्दायैव
संवादित एव । पञ्चपुत्राजप्रतिषेधायैवत्वं च (एवं तति
मतिष्यति । इतरथा अनुपपद्यमानमर्थकं स्यात्)
सतिप्रतिशानुवादः ।

प्रातेशीं पूर्वस्य यचनादतिक्ताः स्यात् । ४१ ॥

भाष्यम्— नैवदक्षि, उत्तराम्ना शश्विदाभ्या
संतिष्ठते इति । पूर्वाभ्यामेव । कुतः ? नैव शंभन्तताया
अङ्गरीतेभ्यां नो विधीयते, इवाऽन्ताशब्दः किं तर्हि ?
सत्या निधीयते । संविदाऽन्ता सतिष्ठते । प्रतर्तमाना
संविदाऽन्ता च ज्ञाता संतिष्ठते, न प्रतर्तते । तिष्ठत्येव
चतुः सतिष्ठतीत्युच्यते । तत्र पूर्वाम्बुपुत्राभ्यामिति
विशेषेण अत्रगम्यमाने पूर्वाभ्यां न न प्रतर्तते उत्तराम्ना
च । तदेव तत्र पूर्वाभ्यामेव सत्याने इति भवति ।
प्रतिषेधश्च नित्यानुवाद इत्युक्तम् ।

दुष्— ' प्रातेशीं पूर्वस्य यचनादतिक्ताः स्यात् '
(इति लिखिते सूत्रम्) । नाप अङ्गरीतिविधीयते ।
किं तर्हि ? संपूर्वीतिष्ठति । एवं (धातुसंविधानात्)
सुख्यैः अनुपपत्तीने मतिष्यति । इतरथा शंभन्ततायाः
प्रायणीयायाश्च तदर्थं कर्तुं मतिष्ठतिरुपायैव, एतन् अत्यन्तं
पातनं स्यात्, निविधाऽपि भुक्तिः उच्यते (नहि तदा
पातयैव विधानम्, न च तस्य अत्यन्तं, नापि तत्र
अवयव । तेन सतिप्रतिषेध उत्तराम्नायो विधीयते) ।

संतिष्ठतिविधाने (च) नोदकः अङ्गानि प्रायति
(एव) । तत्र (एवं सति) पूर्वं शंभन्ततां अति-
रक्ष्य यो गच्छेत्, तेन आगमो बाधितः स्यात्
(तस्मात् पूर्वैरेव संयुजा शंभन्तता, एतः परेषां वापः) ।
प्रतिषेधाय त्वरायुक्तयान्, तस्य च नान्य-
देवायम् । ४२ ॥

भाष्यम्— इतश्च पूर्वाभ्यां (शश्विदाभ्यां) परं
न कर्तव्यमिति । कुतः ? त्वरायुक्तो हि प्रतिषेधोऽर्थ-
वृत्तः । कथम् ? ' देवायुगः त्वन्ममजन्त । अग्ने
देवाः सत्यवागावन्त, अर्षेमायुगः । तदहुरेः सत्यमन्म-
मानं देवानवागामत् । ते प्रायणीयं निरवयन् । तन्
शंभन्तमासीत्, अमासुरा वशमानन्, ततो वशदाचरे
इति । तेषां कृत्वा त्वरितमाट्टियन्ते ' इति । तथा
' आतिथ्यं निरवयन्, तदिवाऽन्तामहीत्, अयायुग
पशमानन्, ततो वशदाचरे इति । तदिवाऽन्तमेव कृत्वा
त्वरितमाट्टियन्ते ' इति । त्वराइतश्च पूर्वमपेक्षते
नोच्यते । तस्मात् भाग्यो देवाः प्रतिषेधश्च । तस्माच्च
पूर्वाभ्यामेव शश्विदाभ्यां परं न कर्तव्यमिति ।

सोम— पूर्वोक्तकृत्यैकवासेनात् संगतिः ।
सुनार्यैस्तु— पत्नीरंयाशानुपपत्तिविधीयते । उत्तराम्ना
शश्विदाभ्यां परस्मात् परं कर्तव्यं तस्य प्रतिषेधः स्यात्
इति ।

वि— ' तत्रैव शश्विदे पूर्वं परे वा श्वेच्छानाऽवयव ।
परं एवाऽवयव पूर्वं एवा, ऽऽतो द्विपशुते ॥ निषेध-
स्यायैवत्वाय परं एवा, ऽऽनुदागीः । पूर्वोक्तकथयता
याति पूर्वं एवाविरोधतः ॥ '

भाट्ट— एतौ द्वौ यंयु पत्नीरंयाशानां पुत्रादेवः
परस्मात्परः । तथा इडे अपि अनुपपत्तानां पुत्रादेवका
पश्चात्परः । तत्र पूर्वाभ्यां प्रायणीयाविधीयोः संविदाऽ-
न्तता, उतोत्तराम्नामिति संदेहे, ' एवंतिष्ठत्वं प्राणीक-
तपुस्तुति ' इतिवत् अत्र प्रायणीयाऽऽनुपपत्तयेन
संविदाऽन्ताङ्गरीतिमात्रविधानात् तस्याश्च कल्लोपसार-
नस्य भाग्यमागयन् नोदकपरिणोपकृतया तदुपरि-
त्तनाङ्गमिष्टुतिरार्थिणी । अत्र एव संतिष्ठतिरर्थमागनुवादः
साधुत्वायै । तत्र च तदुपरिगतनिश्चयवृत्तिर्हिना इतिवद-

ऽन्तस्तावन्विधानात् पूर्वोक्त्येवोत्तरपठानामपि उक्त
 शोचिष्वाऽन्तस्तावन्विधेय विधानात्तद्वत् ननुत्तरभाषितमपि
 निश्चिनः । अत एव पत्नीसंवाजनादीनामपि उत्तरशोचिष्वा-
 पूर्वभाषिपठानाम् कथनप्रसक्तौ 'न पत्नीः संवाजयन्ति'
 इत्यादिः तत्पर्युदासविधया शोचिष्वाऽन्तस्तद्विधेयकनाशयता-
 ऽऽपम. सत् अर्थवान् । अतः पत्नीसंवाजनादुपशयसंग्
 उत्तरशोचिष्वाऽन्तं सर्वे कार्यम् । इति प्राप्ते, नाश
 शोचिष्वाऽन्तान्नाहूतिविधिः । तथाचै घातोः व्यत्यत-
 पाराध्यापनेः । अस्ति शोचिष्वाऽन्तवै निमित्ते प्रायणीया-
 ऽऽनुष्ठेयैः प्रयोगोपरमरुपा संख्यै चोच्यते विधीयते ।
 पत्नीसंवाजनाक्येषु तु पत्नीकरणे निमित्ते प्रयोगोपरमरूपो-
 र्मगविधाने यथास्थाने अस्मिन्नापतेः तत्र त्र्यम्बकसंगान्-
 तुवादेन पत्नीकरणान्ताहूतिविधानमेवाश्रितम् । प्रकृते
 तु प्राक्पूर्वविधिसिक्तया प्रयोगोपरमरूपे शोचिष्वाऽन्तवै
 निमित्ते विधानात् पूर्वोक्त्येव अस्मिन्नाहूते कृतयोर्निमित्तस्य
 संज्ञापनेन कर्तव्य एवोपरमः । पत्नीसंवाजनादिप्रतिषेधस्तु
 नित्यानुवादत्वेन अर्थवादमात्रम्, शोचिष्वाऽन्त-
 वस्तुन्यर्थे न विधयते । अतः पूर्वाभ्यामेव
 शोचिष्वाऽन्तवै ।

मण्डन— 'पूर्वोक्त्येवोपरमो भवेः श्वात् ।'

शंकर— 'अऽन्ता पूर्वतो भवेत् ।'

॥ ज्योतिष्टोमे प्रायणीया शोच्यन्तैव आतिथ्या
 च इवाऽन्तैव ॥

शोचिष्वाऽन्तवै विकल्पः स्यात्, परेषु पत्न्यनु-
 याजप्रतिषेधोऽन्तमेवो हि स्यात् । १०।७।१२।३८॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे धूपते 'शश्वन्ता प्रायणीया
 संतिष्ठते, न पत्नीः संवाजयन्ति' इति । 'इदन्ता
 आतिथ्या संतिष्ठते, नातुयाजान् यजति' इति । तत्र संवाजः
 प्राणीया किं राक्षन्ता कृत्स्नसंवा वा, उत राक्षन्तेषु ।
 तथा आतिथ्या किमिदन्ता कृत्स्नसंवा वा, उत इडा-
 न्तैव । किं प्राणम् । शश्वन्तान्तवै विकल्पः स्यादिति ।
 इत्येव । पत्न्यनुयाजस्य प्रतिषेधात् । 'राक्षन्ता संतिष्ठते'
 इति तावन्त्येवमेव यचनन् । अथराति यचनन्, न
 पत्नीः संवाजयन्ति इति । यदि शंखन्तैव नित्यम्, पत्न्य-
 नुयाजप्रतिषेधोऽन्तवैकः स्यात् । तस्मात् पत्न्यनुयाजप्रति-

षेधेन शश्वन्तसंवाजयन्ते । कथम् । प्रायणीयाया पत्नी-
 संवाजान् केवलान् न करोति, नाश्वं न करोतीति ।
 तथा आतिथ्यायामनुयाजान् केवलान् न करोति, नाश्वं
 न करोतीति ; अकर्तव्यपरिसंवाजनाधेय इदं भिन्नमेव
 वाचयन्न पूर्वभ्या वाचयामामिति ।

नित्यानुवादो वा कर्मणः स्यादशकदत्वात् । १९॥
 भाष्यम्— न निवदस्ति, विकल्प इति । एक एक
 कल्पः शोचिष्वाऽन्तस्यम् । तत्र हि विकल्प यचनम् ।
 द्वितीयः कल्पो नाश्वेषु । नहि तस्य यचनमस्ति । न न
 पत्न्यनुयाजप्रतिषेधकः कृत्स्नसंवाजनाचकम् । किं तर्हि ?
 तद्वित्यानुवादः । नित्यप्राप्तमनुष्यदिति । यथा 'नाम्नारिषे
 न विरि अग्निभेताय.' इति । पूर्वभ्या तद् एकवाचयतेषु
 अश्वयोः 'शश्वन्ता प्रायणीया संतिष्ठते, न पत्नीः
 संवाजयन्ति' इति । तथा 'इदन्ता आतिथ्या
 संतिष्ठते, नातुयाजान् यजति' इति । अत्र यत्तदापनेन
 श्रुतिः । ननु प्रतिषेधयचनः शश्वन्तसंवाजं यदेत्, य एव
 हि श्रुतस्वार्थस्योत्तमं दोषः, स एव अभुनक्त्यनायाम् ।
 तस्मात् शोचिष्वाऽन्तवैव स्यादिति ।

शा— 'वाक्त्वेदो हि न न्याज्यो विकल्प-
 श्राटदोषभाक् । त्रिदोषा परिसंख्या च तस्मात्
 स्तुत्यैक्यावचता ॥' तस्मात् नियमेन शोचिष्वाऽन्ते
 एव प्रायणीयाऽऽतिथ्ये ।

रोम— तथा अनुनादस्य आनर्गक्यान् सिद्ध-
 कृत्स्न परिसंख्यापकम्, एवम् 'न पत्नीः संवाजयन्ति'
 इत्यादिकमपि इत्युक्तानां संगतिः । सूत्रे आनर्गकं
 स्यात् कृत्स्नसंवाविष्यभावे पत्नीसंवाजप्रतिषेधयचनम्
 अनुवादमात्रमनर्थकं स्यात् इत्यर्थः ।

पि— प्रायणीयाऽऽतिथ्योः किं विकल्पः शोचिष्वा-
 ऽन्तयोः । नियमो वा, विकल्पः स्यादितिपरिसंख्यायाः ॥,
 शोचिष्वाऽन्तयश्चवद्यथा नियमो विधिमात्रतः । नित्या-
 नुवादो नत्राश्वं दोषभाहुत्वन्यथा ॥

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे 'शश्वन्ता प्रायणीया संतिष्ठते,
 न पत्नीः संवाजयन्ति' 'इदन्ता आतिथ्या संतिष्ठते,
 नातुयाजान् यजति' इति ध्रुतम् । तत्र किं प्रायणीयाऽऽ-
 तिथ्योः शोचिष्वाऽन्तवैव निवदन्, उत पर्ये पत्नीसंवाजान्-

तुवाजपञ्चं कृम्यसंख्यावमपीति चिन्तायाम्, आद्य-
 षाकषाम्नां दंशिवडाऽन्तत्वे विहिते तदुत्तरमाभ्युपरि-
 संख्याऽन्वयते; सर्वेषां तेषामकरणे प्राप्ते, पत्नीसंयाजानु-
 याजमामे अकरणपुनःश्रवणं तद्विहाद्वापु मूलवकमिष्ट-
 यजुगदियु अकरणपरिसंख्याऽप्येम् । अवश्यं तेषामपि पक्षे
 कथम् । इति प्राप्ते, अकरणवोवकप्रासख्य ज्ञान्यख्येन
 वप्रकतपरिसंख्यावायोगात् प्राणपरिसंख्याया च त्रयोप्या-
 पक्षेः अष्टदोषदुष्टविक्रमापक्षेभ्यः दंशिवडाऽन्तत्वेन
 नियतम् । एवं च 'न पत्नीः संयाजयन्ति' इत्यादे-
 र्निव्यमुक्तादन्तदिना तदेकवाक्यमथैव उपपत्तेर्न वाक्य-
 भेदाद्वाच्यतेऽपि ।

मण्डलम्— 'कर्त्तव्यमतिथ्यनिडाऽन्तमेव ।' १२.
 शंकरम्— 'शशिवडाऽन्तदि निव्यं स्यात् ।' १२.

० ज्योतिष्टोमे प्रायणीयाऽऽदिपु ऐष्टिकं जपर्यं
 दीक्षाजागरणादन्वयते पृथक् कर्तव्यम् । वागण्णयायः ।
 वि. १.१.१८.

ज्योतिष्टोमे प्रायणीयाऽऽदिपु दार्शिकं
 अत मानुष्येयं प्रसङ्गात् सिद्धेयः ॥

तथा व्रतमुपेतव्यात् । १.१.१११२०॥

भाष्यम्— तथैव दर्शयोर्यादिकं अतं चोदकप्राप्तं
 तथैव न क्रियते, यथा अन्वयव्यापानम्, उपेतव्यात् ।
 न ह्युपेतमनपुत्रकं सत् शक्यमुपेतेम् । अयातस्य हि
 प्राणगमुगमनम् । तत् प्राणस्य न शक्यम् ।

विप्रतिषेधाच्च । २१ ॥

भाष्यम्— 'अथे त्रगतो अथ चरिष्यन्ति' इति
 चरतो वक्तं विप्रतिषिद्धं वर्तमानस्य मतिष्यद्भ्यः ।
 सन्यवदिति चेत् । २२ ॥

भाष्यम्— अथ मन्थवत् कलापत भवति । यथा
 मन्थवचनं अतं पुरवचमेवापनुवर्तमानमसि दर्शपूर्ण-
 मासयोः पुनरुपेतो इति । स्थिताया प्रतिशया सूत्रेण
 बोधयति ।

न, संयोगपृथक्स्थात् । २३ ॥

भाष्यम्— नैतनेन ह्युच्यते, यथोपपत्तयवात् । यत्र
 पुत्राहयोगः कर्मसंयोगश्च । पुत्रवर्षमुपेतं कर्माणि पुनरुपे-
 चते । ननिहापि संयोगपृथक्त्वात् सोमव्यंमुपेतवैदिककामं

पुनरुपेचते इति । नैद पुनरागमनैतार्यः । यत् सोमार्थे
 तदेवैतरथ प्रसङ्गात् कार्यं साधयति । ननिहापि तददेव
 साधयिष्यति । साध्येत, यदि कर्माथैता तस्य शब्दा
 भवेत् । सा त्रिविधैव ज्ञाप्यते । ऐष्टिकानां तु प्रकृतौ
 ज्ञात । तस्मात् यत्सचरित्यद्वयान्तः । कर्माथैवज्ञानस्य तु
 प्रयोगनं प्रायश्चित्तविशेषस्तृतीयैऽप्याथे ग्याह्यातः ।

शा— प्रकृतं अतोपाफन कर्तव्यं नैति विचारे,
 कर्तव्यमिति प्राप्ते, सोमार्थेऽपि नैवेन अनेन मन्थवचन-
 तदावयोदिसंख्यास्तेषां आ समाप्तेः अविद्युष्टेन पञ्चाद्
 सिद्धेः, न पुत्रवर्षात् कर्तव्यम् ।

सोम— अन्वधानस्य दृष्टावैत्यात् अहर्मेवत्येऽपि
 प्रयोगपन्थ अदृष्टार्थत्वात् कर्तव्यम्, इत्युचितेः
 संगतिः ।

वि— 'अतोपयदनमेव्यसि न वा, चोदकतोऽस्ति
 तत् । अतेतरापरिस्थाने विरोधान्ति तत् पुनः ॥'

भाट्ट— दर्शपूर्णमासपरेव 'अथे अतपते' इति-
 मन्थेण अतपद्वचमाश्रयात्म् । अतं नाम तपयद्वचनमत्र चर्या-
 दिसंख्यरूपम् । सन्वचनं हि 'न ये सत्यमेव यदेत्' इति
 शतपथे विहितम्, स इति शतपथानेन कर्तव्यकृतप्रव-
 र्धम् । अत एव 'नादृतं यदेत्' इति शुद्धकृतपरमेत्यात्
 संयोगान्तरम् । अन्वयनेरान्वयतरस्य वैपर्ययडा तु शान्ता-
 ऽन्तरीयनादप्यस्त । एवम् 'स ब्रह्मचारी अमधुनासादी
 स्यात्' इति ब्रह्मचर्यविधायि वेदम् । सन्वचनमना-
 मतिवेद्यु शान्ताऽन्तरीयः इति न विरोधः । तदिदमपि
 अतं शोषादेशिपरिधादिपु न कार्यम्, तीक्ष्णोत्तरं सोमार्थे
 कृतोनेव दीक्षारूपव्रतवर्षेण आऽवस्यमप्यविद्युष्टेन प्रसङ्ग-
 सिद्धेः । न चैष्टिकनोमिष्टमनकरणयो विज्ञातीयाद्व-
 जनकयोः कर्म प्रसङ्गः, विज्ञातीययोरेति तन्नेव परि-
 पाकिनो विज्ञातीयाद्वजनकरणोपपत्तेः । अत एव सन्व-
 चनमिष्टमादिपरिपालनस्य तन्वत्येऽपि सोमार्थे कृतोनेव
 तत्त्वत्वेन तन्कार्येऽपि न पृथक्कृतप्रवचनम्, सद्दत्
 सकल्पितस्य पुनःसकलार्थैवर्षात्, अतवर्तमानदशायां
 'अतं चरिष्यन्ति' इति मन्थवचनपुत्रवचम् । न च
 पात्रवधीन पुत्रवर्षं तन्वचनमिष्टमसंभवे कृतोऽपि यथा
 दर्शपूर्णमासपरेनोमिष्टोमात् पुनस्तं रंजकारणम्, तथा

सोमार्पितवा कृतेऽपि तत्संक्रमणे सदङ्गेष्यादितु पुनस्त-
त्कल्पकरण न विहायते इति वाच्यम् । पुनर्वाथैवमा
वृताभ्यां संकल्पस्य क्रवर्थेवमा पुनःकरणे चापक्रामावाम्,
सायवदनिधमवत्येऽपि अत्राचर्वादिवाषाणत्रउणमाय-
संक्रमे वावक्रामावाचन । प्रकृते तु सामान्यसकल्पस्यैव
कृतात् इत्यथार्थे पुनःकरणे विद्ममिति विशेषः । न च
एवमपि सोमार्थस्य अतस्य कर्तृव्यकरणद्वारा अङ्गप्रधान-
साषाणतया इत्याचर्वात्कस्यापि सत्यात् महावितिवदीप-
देवितेन प्रतसंक्रमेण देष्टिकस्य वाच एव स्यात् न प्रवङ्गः
इति वाच्यम् । 'दीक्षाः सोमस्य' इति वचनेन यम-
नियमपरिग्रहस्यप्रतसंकरूपस्याः; दीक्षायाः प्रधानमाचार्य-
त्वेन अङ्गसाषाणवाभावात् । अतो युक्त एव प्रायगीना-
ऽऽदितु प्रवङ्गः । दीवणीयायां तु सोमार्पितसकल्पस्य
सौमरीगोतत्त्वात् प्रवङ्गायुपनेर्मुक्तौ देष्टिकप्रवङ्ग-
वदिश्यां । दोषाप्रनादयस्तु तस्यामपि नो नेचर्गित ।

मण्डन— 'सोमाङ्ग इवै न पुनर्गतवङ्गः ।'

शंकर— 'तथा प्रतोपायनं च ।' १२.

७ ज्योतिष्टोमे कञ्जवमसः (शुक्रियवैश्वयोः) । फल-

वमसाविकरणम् । भा. ३।५।१।१०-५१. ७ ज्योति-
ष्टोमे बह्विधवमाने नाम १।तोऽप्रतसकल्पे । वि. १।४।३.

७ ज्योतिष्टोमे बह्विधवमाने (उद्दानादेः) अपच्छेदे
श्रायश्चिनम् । अवच्छेदः विशेषः । भा. ६।५।१०-२१।

४९-५६. ७ ज्योतिष्टोमे 'वाह्निरिन्द्रं ब्रह्मणस ब्रह्मसाम
कुर्वन्, पार्थिवं राजन्स्य, रापोकाजीय वैरस्य' ।

अत्र अग्नीवर्तो ब्रह्मणाम इति निवाधम् । इतराणि तु
नैमिषिक्त्वाणि । (ब्रह्मणाम साहायान्तेदिगजायै शम) ।

४।१।१।४.

७ ज्योतिष्टोमे पुष्टीमिष्टारवृत्तणोरेव प्रमथ-
नेन मंपादिने वाह्ने नृचे रीगनवीधात्रयसाम्नो-
गौनम् ॥

प्रागाथिकं तु । ९।२।६।२५ वर्षिकं २ ॥

भाष्यम्— एवं वा । अस्ति ज्योतिष्टोमः 'ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति । तत्र 'त्रिच्छन्दा आवापो
माध्विनः पयमानः पशुसामः, काशभागीनवे गावसे
तृचे गयनाः, रीगबौधाथये वाह्ने नृचे, औमन्नमन्वं

विष्टुष्टु' इति । यदेतत् रीगं बौधाथयं च द्वे सामनी,
तयोः पूर्वा बृहती 'पुनानः होम चारयापो वसानो
अर्षेति । आ रत्नया योनिमूनस्य रीटम्युसो देव
द्विष्यः ॥' इति । उच्यते विष्टारवृत्तिः 'ब्रह्म
ऊचर्दिस्यं मनु सिवं शन उच्यन्मासदत् । आपृच्छयं
चरणे वाच्येति दृमिष्टौ विचक्षणः ॥' (इति)
तदन संवयः रिमन्वयोः वपत्तिवृहत्सो. भागमे हुारा
समाप्तु मानं कर्तव्यम्, उत याऽसौ पूर्वा बृहती उक्ता च
विष्टारवृत्तिः, तयोः प्रमथनेन तुनकर्म कृत्वा बृहतीकर्त
यान कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् ? अन्ये बृहती आगम-
दिवस्ये इति । कुतः ? एवमृचायुत्तरार्थवती भविष्यतीति ।
एष प्राप्ते दृष्टमः । प्रागाथिकं तु । तुवाब्दः पथं
भ्यावर्तयति । प्रागाथिकं सामतानं कर्तव्यं नोपत्तिवृहती
आगमविलम्बे । प्रकृतयोरेव प्रमथने कर्तव्यम् । एवं हि
स्मृतिः 'चारंतः प्रागाथः' इति । त्वत्तिष्ठायोगीय-
मानयोः प्रागाथो न स्यात् । तत्र स्मृतिर्भाष्यत । तस्मात्
प्रकृतयोः प्रमथनं कर्तव्यमिति ।

स्ये च । २६ ॥

भाष्यम्— एवं च सं चन्दसि प्रकृते गान
भविष्यति । न प्रवृत्तानाम् व्यग्रहप्रतिष्ठा । तस्मादपि
नान्ये बृहती आगमविलम्बे इति ।

प्रागाथे च । २७ ॥

भाष्यम्— एवं च प्रागाथश्च उच्यते भविष्यति ।
न हि प्रकृते गानस्य भवति । प्रकृतेष्वेव पुनः
पादे क्वादीषमाने भवति । तस्मादपि नान्यवृहती
उपासन्त्ये इति ।

द्विज्वर्गमाव्यतिरेकाच्च । २८ ॥

भाष्यम्— अत्यतिरेकेण च त्रिं दर्शयति । किं
लिङ्गं भवति । एतन्माह, 'वष्टिष्टुमो माध्विनं सचयम्'
इति । कर्म कृत्वा लिङ्गम् । यदि प्रमथनेन बृहतीकर्तृ गान
क्रियते, ततः सर्वेन्द्र उच्येते वा कञ्चः समाप्तया,
ताः वष्टिमवन्ति । इतरथा अवागिबृहतीः आनीयमानयोः
अम्यथिका मयेयुः । तदिदं निर्दिश्यते 'वायसामदीये
शाक्ने नृचे मयः' वाः नृह शाक्यः । 'रीगबौधाथये
वाह्ने' ता अपि षड् बृहत्सः । 'औमन्नमन्वं विष्टुष्टु'

ता अपि तिस्रिष्टुमः । अथ होतुः पृष्ठे बृहति रथंखदे वा सप्तदशत्योमे निवमण्ये पञ्च बृहत्यो भवन्ति । द्वादश च ककुभः । कथम् । एषा हि तत्र त्रिष्टुतिः 'पञ्चम्यो हि क्रोति स तिस्रिभिः, स एकया, स एकया । पञ्चम्यो हि क्रोति स एकया, स तिस्रिभिः, स एकया । सप्तम्यो हि क्रोति स एकया, स तिस्रिभिः, स तिस्रिभिः' इति । तत्र बृहतीभिस्तिस्रिभिः प्रथमम् एकया च ककुभा पुनश्च एकया ककुभम् । ततः पुनरेकया बृहत्या तिस्रिभिः ककुभिः, एकया च ककुभा । एवं चतस्री बृहत्याः पञ्चककुभाः । ततः पुनरेकया बृहत्या, पुनश्च तिस्रिभिः ककुभिः, पुनश्च तिस्रिभिः ककुभिः इति । एवं पञ्च बृहत्याः द्वादश ककुभाः इति । तानिश्च बृहतीभिः सह एकान्दश बृहत्यो भवन्ति । ततः पञ्चा गणनीया चतस्रो भावयः द्वादशभिः ककुभिः द्वादश बृहत्यो भवन्ति, एवं त्रयोविंशतिर्बृहत्याः । ततो ब्रामदेवो सप्तदशका भावयः, पावमानीयं शम्वा सापत्रीभ्यम् अपविष्टाभ्या एव एकोनविंशतिभावन्यो भवन्ति । ततो नीचसालेययोः एकत्र सप्तदश बृहत्याः, एकत्र सप्तदश, ततश्चतुस्त्रिंशत् । पूर्वसंकरिणाभिः त्रयोविंशत्या बृहतीभिः सप्तपञ्चाशत् बृहत्यो भवन्ति । यास्ता एकोनविंशतिभावन्य, तासां सप्तपञ्चाशता गणनीयादेः सह सप्तपञ्चाशत् बृहत्याः सप्तपञ्चाशत् त्रिष्टुभ्यो भवन्ति । पावमानीभिः त्रिष्टुभिः सह पञ्चिष्टुभ्यः इति सिद्धं भवति ।

अथ बृहस्पतयण्ये सप्ततिस्रिष्टुभ्यो गणयः क्रियन्ते, ततो याः सवने समाप्ताता, न ताः पञ्चिंशति । ये वे दे सवने ककुभो अष्टमाप्ताते आनीयेते तयोर्द्वादशत्यः प्रयोगः । तेन सा ऋषिः पूर्यते । यास्ता ऋचः सवने समाप्ताता, ता इह सप्तदशत्येनोच्यन्ते, न कर्मणि सप्तदशत्यप्रयोगः । तत्र हि त्रिष्टु सवनेषु ब्रह्मणः त्रिष्टुभ्यो मयेषुः । न पञ्चिष्टुभ्यो माध्यदिनं सवनमिति । तस्मान् वाऽसौ पूर्वा बृहती उत्तर च विहारपट्टिः, तत्र प्रथमं ह्येषा शातपथमिति ।

उप— 'पञ्चिष्टुभ्यो माध्यदिनं सवनम्, (इत्येतन् दानं प्रथमं अथकृते, मोक्षत्रिष्टुभ्योः आनयने) । 'न जत्र कर्मणि सवनशब्दः'

('न कर्मणि सवनशब्दप्रयोगः' इति तु भाष्यकारवत् दूरस्थम् । तत् प्याचष्टे—) यदि कर्मणि (कर्माद्भूतासु ऋतु) सवनशब्दः (वर्तेत) तथा सति (सवनशब्दस्य सवनशब्दाच्चिदात्) ज्योतिष्टोमभावे षड्वाः न माध्यदिनेन (शब्देन) विशेषेण शक्यते । तत्र अर्थप्रयोगः (एव) न स्यात् ('पञ्चिष्टुभ्यो माध्यदिनं सवनम्' इति, ब्रह्मीनां त्रिष्टुमां भावात्) । यदि सवनशब्दो न कर्मणि (वर्तते किन्तु लक्षणशः सवनाद्भूतासु ऋतु), तथा सति (त्रिष्टुप्राशब्दस्य सवनशब्देन) सामानाधिकरण्याप्रयत्नः । यदि न (त्रिष्टुप्राशब्दस्य) लक्षणशः कर्मणि सवनशब्दः (वर्तेत पञ्चिष्टुप्राशब्दस्य माध्यदिनं सवनमिति) तस्य सति व्याकर्वने शक्ये औदासि च ब्रह्मणः त्रिष्टुभ्यो मयेषुः (माध्यदिने सवने), तथा सति 'पञ्चिष्टुभ्यो माध्यदिनं सवनम्' इति (प्रयोगः) न स्यात् । (तस्मात् याः सामयेदे माध्यदिनप्रकरणे समाप्ताता ऋचः सप्तविंशतिर्द्वयं सवनम्) । अपि च 'पञ्चिष्टुभ्यो माध्यदिनं सवनम्' इति सवनशब्दः (कर्माद्भूतासु) ऋतु भूयत्वाः आनानासु (एव) वर्तते । यदि च लपत्त्रिष्टुभ्यो आनीयेयाताम्, (ततः) सातपथीभ्यः आगमः स्यात्, (तत्र) तयोः प्रत्ययसंक्षयः कर्तव्यः । न च प्रमत्तमिति । प्रमाथसामपञ्चि अवश्यं प्रथमं कार्यम् । तत्र उच्यन्तिष्टुभ्यो आनीयमानयोः 'पञ्चिष्टुभ्यः' इति असंशयम् (स्यात्,) प्रमाथवचनं न (भवेत्कथं स्यात्) ।

सोम— माध्यदिनसवने परमानसोममेकं, चत्वारिष्टुभ्यो इत्येवं पञ्च सोमणि । तत्र परमानः पञ्चदशसोम, षड्वाणि सप्तदशसोममिति । तथाच स्वशीतिस्त्रीशेषः । तासां काश्चित् षड्वाणि, काश्चित् प्रथमदशत्वाः काश्चिदष्टमाष्टकाः । तत्र द्वादश ककुभाः अष्टात्रिंशत्यष्टक, तयोर्विंशतिर्भावन्यः षड्वाण्यष्टकाः, पञ्चचत्वारिंशत् बृहत्याः पट्टिकादष्टकाः, तिस्राः त्रिष्टुभाः चतुश्चत्वारिंशदष्टकाः । तत्र द्वादशापि ककुभाः द्वादशभिर्भावन्यैः संशोचिताः सन्तः द्वादश त्रिष्टुभाः संशयने । एत च निरदा अष्टौ भावन्यः स्थलीताः । अचविष्टाः पञ्चदश भावन्यः, तासां पञ्चचत्वारिंशत् भावाः ।

राजभिः गदैः पञ्चमः कारितवत् बृहत्स्यः संघोविताः पञ्च-
स्यत्पारिष्ठात् त्रिष्टुभः संघपन्ते । आम्नाताश्च तिष्ठः
इत्येवं पठिः त्रिष्टुभः संघपन्तः ।

वि— 'सौधाचये रीत्वे च बृह-योगमनोऽपवा ।
प्रथमम्, पूर्ववत् षष्ठी, पठिद्विष्मिहोच्यते ॥' मास्यं-
द्विनपवमाने श्रीणि मृताणि 'तच्चा ते जातम्'
इत्येकम्, तत्र तिष्ठो गायत्र्यः । 'पुनतः नोग' इति
द्वितीयम्, तच्च प्रगाथरूपम् । तत्र पूर्वा बृहती उत्तरा
विष्टारपृष्किः । 'प्र तु द्वं परिषोमम्' इति तृतीयम्,
तत्र त्रिद्विष्टुभः । पुनरुक्तेषु 'अभि ता शूर' इति
प्रगाथरूपं प्रथमं सूक्तम्, तत्र पूर्वा बृहती, उत्तरा
पृष्किः । (स्योबृहती) । 'कथा नभिर' इति द्विती-
यम् । तत्र द्विस्तो गायत्र्यः । 'तं वो वसन्मृतीषहम्'
इति तृतीयं प्रगाथरूपम्, तत्र बृहतीस्योबृहती ।
'तरोनिर्वो विदद्रक्षम्' इति प्रगाथरूपं चतुर्थम् ।
एतस्मिन् सवने षण् मृतानि । तेषु नव सामानि येषानि ।
प्रथमे सूक्ते गायत्रम् आनक्षीयन् येति द्वे सामनी । त्रिषुये
सौर्य योवाजय च । तृतीये औगन्तम् । चतुर्थे रथवरम् ।
पञ्चमे सामदैवम् । षष्ठे नौषवम् । सप्तमे काशेषम् ।

भाट्ट— एवं च । ज्योतिषोमे एव मास्यद्विनपव-
माने 'मिच्छन्दा आश्रयो मास्यदितः पवमानः पञ्च-
सामा' इति कुतम् । तदर्थं त्रिद्विष्मिहोच्यते च 'गायत्र्या-
मक्षीयन्ने गायत्रूचे भारतः, रौरवसौधाचये चादिते तृचे
मवन्तः, औघनमन्त्र त्रिष्टुम् (त्रिष्टुम्)' इति । तत्र
रौरवसौधाचययोः पूर्वा बृहती उत्तरा विष्टारपृष्किः समा-
हृता । तदिदं विद्विष्वैर 'चादिते तृचे' इति चादिते
वृत्तान्तान्नात् उत्तरे द्वे बृहतीऽन्तरेके एव समानेऽभे ।
इति ज्ञाने, नात्र रौरवसौधाचयोर्देवो चादितिविधिः, योने-
च्छादयन्त प्रगाथम् । नात्र तृचायिकरणमिति, प्राप्त
सदेव । नात्र चादित्युक्तायित्स्वकायविधिः, विद्विष्टस्य
धर्मपुत्रायात् । अत एव न विद्विष्टोर्देवेन सामदय-
विधिः । तत्र तुचोर्देवेन बृहतीऽन्तरेकमविविधिः पर
मवेषु, सोऽपि अन्तरेकाचयच्छेदेन वा
सामान्यचिरन्वेन वा उभयवाऽन्तरेकधनः । अन्-
च्छेदश्चयच्छेदेन अश्वीवज्जाने प्रगाथरूपमनाहवे

त्तरावाटादिवाचयच्छेदाऽऽनतः । तदनुरोधेन सामान-
यिकरूप्येनैव आश्रीयते । एवं च वस्तुतस्तथा प्राप्तत्वात्
एतानि सामानि पूर्वगात्रार्थविकल्पार्थं अनुवाच-
कानि इत्येव ध्येयम् । नहि एतानि उत्तराद्यु साम-
गात्रार्थानि इति चेदा विदुषेः युक्तम्, 'मयोग्याम्'
इत्यनेनैव ज्ञाप्यते । सर्वथा विद्वेष्यापि प्रथमम् । न
चैवं 'चादिते' इति वचनस्य गोमि बृहतीवचनेनैव उच-
यतेः प्रथमे प्रमाणाभावे, बृहच्छेदिसमयस्यसादि-
नैव तद्विद्वेः । एवं च प्रथमव्यवहृतीवचनस्य अन्तरेक-
काचच्छेदेन विशेषणयोग्यत्वारपि लक्षणाऽऽपत्तेः तथा
साधितमिति ध्येयम् । तत्र षष्ठा बृहती पृच्छियवधरां
पठिवा तदन्वयादस्य द्विर्युक्त्वा उत्तरायाः विश्वामाङ्केः
व्यारिशदक्षरयाः आजापर्यन्त एका बृहती, तदन्व-
यादस्य द्विराहृत्वा द्वितीयार्थेनैव अररा, इत्येवंल्लं
प्रथमं बोधयम् । अत्र सर्वेन अल्पान्तरत्वात् किञ्चि-
दक्षरान्मन्त्रेऽपि न तच्छेद-दक्षरत्वविपातः ।

चतु भाष्यकारेण (इत्युक्तम् इति दूरमन्त्रः)
"पठिच्छिष्टो गो मास्यदितः पवन्" इति त्रिद्विष्मपि
प्रथमे पठोपपद्यते । तथाहि, मास्यदिते सवने पञ्च
स्तोत्रानि एको मास्यदितः पवमानः पञ्चदशस्तोत्रका,
सप्तदशानि चत्वारि पृष्ठाणि । तत्र पवमाने गायत्र-
आमक्षीयन्नाम्नोः पञ्च गायत्र्य, रौरवसौधाचययोः, पञ्च
बृहत्याः, औघनसामानः तिष्ठ, त्रिष्टुभः । होः पृष्ठे
पञ्च बृहत्याः द्वादश षड्भुजः, त्रिष्टुभिसप्तरे तथैकज्ञानेन
तुल्यस्य तावद्दशमन्त्रास्तात् । मेधावङ्गाद्ये सप्तदश
गायत्र्य, तान्नागाच्छेदजानाकट्युपरोरपि सप्तःसप्तदश
बृहत्याः एकैकत्वामासेनैव । एवं पञ्चस्यार्थिद्यद् बृहवो
सुम्प्याः, पन्था गावधीना चतुर्विंशत्युपगणा विरदानां
मन्त्रे षण्मृता गायत्रीना द्वादशसिरष्टासु, पारैः
मृता द्वादश । पूर्वोक्त अन्तर्विष्टमन्त्रः एकवो द्वादश
पञ्चमिदसस्तानि च बृहवो भवन्ति । तदेवं सप्तदश-
स्य बृहत्याः । ता एताः पन्था गावधीना मन्त्रे अर-
शिष्टार्था इत्येवं गावधीन्या सह सप्तदशानि. गावधीनिः
एतेनैव वादेन विष्णिना सप्तगावद्यद् द्वादशः
चतुश्चत्वारिंशत्युपगणा सप्तदशान्यत् त्रिष्टुभो भाषितः ।

एवमाशासिः तिसृभिः त्रिदृग्भिः पश्चिद्दिग्भ्यः । तदेतत्
लिङ्गं प्रथमे एवोपपद्यते । अन्वयात् एवमाने अन्वयात्
बृहतीनाम्, इत्युः पृष्ठे च अन्वयात् ककुभा दाशतयीन्पः
एमानयो पश्चिदंशानुपपद्यते । अत्र हि न 'पश्चिद्दिग्भ्यो
माध्यदिनं तपनम्' इति मन्वाश्रुतं एमानाधिकारव्य-
मुपपद्यते, वाच्यत् । अतो जन्ममाध्यदिनवदत्तदे एव
एवमाश्रुतं माध्यदिनतपनाश्रुतं वा; एतन्मन्वेदे
एमानाशासिः, ताः पश्चिः इत्यर्थावगतेः दाशतयीन्पः
एमानयो लिङ्गानुपपद्यते । इत्युक्तं तत् एवमाशा
आवश्यकत्वे वाच्यत् माध्यदिनसम्बन्धोपपत्त्यामेव
एवमाश्रुतं आनीतानामपि तावोपपद्यते उपेक्षितम् ।

मण्डन— 'नेत्रशेखरिचिद्वृहती' ॥ १.

शंकर— 'वोपपद्यतेमुपपद्यते च ।' प्रमाणः खत् ॥ १.

ज्योतिषोमें बृहद्रथंवरयोः स्वयंयुक्तरा-
प्रथमनेत्र सपादितयोः ककुभोरैव गानम् ॥

प्रमाथिकं तु । १।२।१।२५ ॥

भाष्यम्— ज्योतिषोमें भवते 'बृहत् पृष्ठं भवति'

'रथंरत्नं पृष्ठं भवति' इति । रथरथस्य योनिर्वृहती
'अभि त्वा मूर नोतुनोऽदुग्वा इव येनवः । ईतानमस्य
पगतः सवृशमीघानमिन्द्र तस्युपः ॥' (इति) । उच्यते
पट्टिकः 'न त्वायो अन्वो दिव्यो न पार्थिवो न वातो
न जनिष्यते । अश्वयो मपराभिन्नं वाजिनो
रन्वन्तस्त्वा इनामहे ॥' (इति) । बृहती योनिर्वृहति
'स्वामिन्द्रि हवामहे साता वाजस्य कारः । त्वा ह्येभिन्द्र
तस्यति नरन्वा काश्रव्यथैत ॥' (इति) । उच्यते
पट्टिकेरेव 'स त्वं नक्षत्रं यज्रहया धृष्टया महः
स्तवन्तो अदिचः । रामश्च रथमिन्द्रं सं विर सता
वाज न त्रिपुषे ॥' इति । तयोर्वै-उन्दस्कं (धिन्द्र-
वृन्दस्कं) गानमाश्रयते 'न वै बृहद्रथंरथोक्कन्दो
यत् तयोः पूर्वा बृहती ककुभानुचरे' इति । तथापमर्पः
आश्रयित्वा क्रमन्वे उपपत्तिकुम्भो आगमस्य शतस्यम्,
एतं वाऽऽती पूर्वा बृहती उच्यते च पट्टिकः, तयोः
प्रथमनेत्रं तुजवर्धने कृत्वा ककुभुचरकत्वं गानं कर्तव्य-
मिति । किं आश्रयम् ? उपपत्तिकुम्भो आगमयितव्ये
इति । पुनः । एवमन्वयात् ननुमायं उपपत्तिरथेनती

मन्विष्यति, यदि ताः ककुभुकार्ये पट्टिकन्ते । आह, ननु
वाच्यत्वेन तावन्मर्पयत्वा भविष्यति । उच्यते । स्वयम्
अर्थगतं तत्र भविष्यति, ककुभुकार्येताऽपि तु गम्यते ।
एतं ननुद्वेगम्येति । एवं प्राप्ते, इन्द्रः । प्रागाथिकं
तु । तुगन्तः एव न्यातव्येति । प्रागाथिकं तावन्मर्प-
कर्तव्यमिति । वाऽऽती पूर्वा बृहती उच्यते च पट्टिकः,
तयोः प्रथमनेत्रं कर्तव्यम् । एवं हि रथमिति । 'ककुभुः
प्रागाथः' इति । आह, ननु ककुभिः अन्वयात्
'ककुभुः' इति न प्राप्नोतीति उच्यते । 'तन्वेदम्'
इति, 'तत्र भवः' इति वा न शेषः ।

तुम्— 'एवं हि स्मरन्ति ककुभुः प्रागाथः'
इति । एतदुक्तम् । कर्तव्यं एवम् । उन्दमैः
स्मरन्ते । अतो आन्वा परिचोदनापरिहारी ।

स्वे च । २६ ॥

भाष्यम्— एवं च एव उच्यते गानं कर्तव्यं भवति ।
उच्यते एतेन हि अवैषा पट्टिकेन्द्रादृशिता तुचर्मणि ।
तत्र प्रकृतशान्तामृतमिन्द्रं च न कृत्वा भविष्यति ।
तस्मादपि नयोः प्रथमनेत्रं कर्तव्यमिति ।

प्रमाणे च । २७ ॥

भाष्यम्— एव चात्र प्रागाथस्य उच्यते भवति ।
प्रकर्षे हि प्रमाणं लोच्यते । प्रथमेन यत्र गानं च
प्रमाणः । कश्च प्रकर्षः ? यत् किञ्चित् पुनर्गम्यति ।
तस्मादपि प्रकृतयोः प्रथमनेत्रं कर्तव्यमिति ।

लिङ्गदर्शनाभ्यतिरेकस्य । २८ ॥

भाष्यम्— अन्वयतिरेकेण च सर्वत्र लिङ्गं दर्शयति ।
कथमिदम् अन्वयतिरेकेणैति । यत् प्रकृतयोरेव प्रथमने-
त्रमुपपद्यते, न प्रकृतयोरेवैवेणैति । किं लिङ्गं भवति ?
एवमात्रं, 'एषा वै प्रतिदिष्टा बृहती वा पुनःपदा, तस्य
पादं पुनःपदाते, तस्मादसौ मातरमपि हि करोति'
इति । पुनःपादात्मकः प्रथमनेत्रं उपपद्यते, नन्वस्या ।
तस्मात् वाऽऽती पूर्वा बृहती, उच्यते च पट्टिकः, तयोः
प्रथमनेत्रं तुचर्मं कृत्वा ककुभुचरकत्वं गानं कर्तव्यमिति ।

सोम— प्रथमनेत्रं ककुभुः, 'अभि त्वा । तस्युपः' इति
पट्टिकायां बृहतीनां मर्पयो रथंरत्नं गेयम् । वैषा योनीयाः
एतः 'ईतावन्मिन्द्रं तस्युपः' इति पादं पुनःपदात् 'न

स्वर्धो धर्मो द्विभ्यो न पारिषो न जातो न जनिष्यते । इत्युत्तरस्तु अर्थेन एह मातम्यम्, सा विपदा अष्टविंशत्य-श्वरा ककुप् द्वितीया स्तोत्रीया । ततः 'न जातो न जनिष्यते' इति पदं पुनरादाय 'अश्वान्तो मधव-सिन्द्र यागिनो गम्यन्तन्वा हनामरे' इति उतरस्या अवशिष्टं एह गाने अपरा ककुप् संपद्यते, ता तृतीया स्तोत्रीया । एवं बृहत्सि योऽयम् ।

वि— 'रथंतरे ककुप् प्राया प्रप्या वा, ऽऽयो-ऽयोरकवतः । पुनःपदापिड्यादेर्योऽयोरऽन्वय योऽय-साम् ॥'

माट्ट— ज्योतिष्टोमे बृहद्रथंतरे हाम्नी बृहत्सोऽयमे । तयोपत्ताप्रत्ये एकैकस्य एकैकः पञ्चकिस्रन्द्रका उत्तरा । तत्रैवं वचनम् 'न वै बृहद्रथतमेक इन्द्रः, यत् तयोः पूर्वा बृहती, ककुभासुचरे' इति । तत्र किं पञ्चकिस्रन्द्र-स्वामुपरा परिश्रव्य द्वेदे ककुभौ दामवपीभ्यः ताना-नेतन्ने, उत बृहत्सो रोषिम् उतरा च पञ्चकिस्रन्द्रस्य ककुभासुचरे संवादनये इति चिन्तायाम्, प्रथम-त्वेन मुम्बककुम्बसंपत्तनायात् अष्टशक्तिप्रभावेण मुदर-ककुप्-स्रन्द्रस्य गीकवापतेः ज्योनोराराशरक्षेय अर्थ-चरित्रश्रद्धत्वं परिश्रव्य कार्त्तलक्षणा योऽसुत्तरकामश्रद्धाया आश्रीक्य ककुप्-विश्वश्रीकारत् स्वाभाविक-ककुभोरं आनयनम् । एवं च मुदरपुत्रगानसंवापरिषि । इति धामे, तन्मन्त्रे 'पाद पुनगानपते' इत्यस्य त्रैपथांशकेः । ककुभ्रदमेव शोणमद्गीहृय उच्यतेदेनेन ककुम्बविधानात् तयोरेव प्रथमेन ककुम्बसंवादनम् । एवं वैदिकानां प्रथमस्मरणं कार्त्तलक्षणायामपरा उत्तरा-प्रत्ये पञ्चतेः पाठश्च उपपत्तो भवति । तत्रात्रोपपत्तिः तावत्तन्निमित्तात् एता अतुवपत्ताऽपि न दुष्पत्ति । प्रथमं च आत्ता बृहती मरुत् वडिन्वा नम्या अत्य-वादेन एह द्वितीया अर्थे वडिन्वा तदन्वयादेन एह द्वितीयास्वार्थेपठनस्यं बोधम् । तेन द्वितीया ककुप् अष्टविंशत्यंशे । भाषायाः स्वविदांश्यात्वेऽपि अत्रान्वयस्य दोषः ।

मण्डन— 'ममपेनोरारा ककुप् ।' ८.

शंकर— 'एतन्मन्त्रोः प्रथमाः स्यात् ।' ८.

● ज्योतिष्टोमे भधानुवाकः श्रद्धावेक्षणसम्भजनत्येषु यथाकिञ्च विनियोजन्या, न तु कृत्स्नो भवत्ये एव । या. ३।२।१।२५-२६, ● ज्योतिष्टोमे भधानुवाके यापनश्चन्द्रस्यः इत्युच्यते । स मन्त्राद्यः अनेकच्छरत्वे-ऽपि स्यात् । ३।२।१।२४२-४३, ● ज्योतिष्टोमे मधा-नुवाके मन्त्रादिः मधयापनः एक एव मन्त्रः, न तु मृत्पत्र इत्येवमन्तः । त च मन्त्रो । ३।२।१।२४७, ● ज्योतिष्टोमे भधान्तः ऐन्द्रेषु अत्रैन्द्रेषु च, न तु अत्रैन्द्रेणाममन्त्रं च मन्त्रम्, नापि दण्डैवमन्त्रः । इन्द्र-पीतपदं सवनपिशोपमम् । १।१।३।१।२८-२९, ३९, ४४. ● ज्योतिष्टोमे भृतिवर्ननं सोमकयश्च निर्वी ॥ याचन्नाकयणमविद्यमाने लोकयत् । ३।८।७। २६ ॥

भाष्यम्— इदं समाप्तारते ज्योतिष्टोमे 'हादरा राशीर्दीक्षितो भृति कर्त्तव्य' इति (हादरादिनामि शोद-यागोऽसुचं नानाविध इत्यं याचनेन संवादीयम् इति) । तथा 'सोमं कीर्णाति' इति । तत्र मन्त्रेहः किं यस्य न विद्यते भृतिः, तेन कर्त्तव्यम्, यस्य च न विद्यते शोमः तेन श्रेतव्यः, उत उभयभाऽपि सति च अक्षि च । किं प्रथम् ? याचन्नाकयणम् अविद्यमाने भृति-पदे शोमे न स्यात् । कस्मात् ? इत्यसंभारं याचन्ना-कयणमर्थेच भविष्यति । तत् विद्यमाने त्वनर्थेचम् । अनर्थेकं च उक्तमपि न कर्त्तव्यम् । तस्मात् अविद्यमाने भवेत् । लोकयत् । यथा यस्य लेके नास्ति द्रव्यम्, स याचते कीर्णाति च । एवमिहापि द्रव्यम् ।

दुपू— 'शेषु द्रव्यं किंवापते' (इत्यनेन स्वापेन याचन्नाया.) इत्योत्तरादात्म्येतात् इत्यं विधीयं-तम् । उद् त्वयुक्तं तत्रिमिदं च । इति पूर्वपठः । नियतं वाऽर्थव्यवधानं स्यात् । २७ ॥

भाष्यम्— निवत वा याचन्नाकयणम् । तत् विद्य-माने अविद्यमाने च द्रव्ये स्यात् । एवं याचन्नाकयण-मर्थेच भवति । ज्योतिष्टोमप्रयुक्तं हि तत् भवति, न द्रव्यप्रयुक्तम् । तद्यं नित्यं ज्योतिष्टोमस्य । तेन वचनं भवति 'यदा द्रव्यं नास्ति तदा वचनम्' इति । ज्योतिष्टोमस्य च नित्यमद्रव्यम्, इत्यभाषो निमित्त-

मुक्त्वा इति परिच्छेदेत । प्रत्यन्ताया दृष्टौ चाप्येव । अतो याचनाकृपणसंस्कृतं द्रव्यम् इदोपयोक्तव्यम् । अथवा वैगुण्यं पयसि । तस्मात् सति च असति च द्रव्ये याचनाकृपणमनुष्ठानत्यभिहितं । अथ यदुक्तं लोहमदिति, लोके कर्म आर्षलक्षणं भवति, न चान्दन्त्यमम् । यथा अर्ष, तथा क्रियते, न यथा मन्त्र । वेदे तु शब्देनैव अर्थ, अत्रायते, तथैव अनुष्ठेयमिति । तस्मात् विद्यमानेऽपि कर्तव्यम् ।

दुष्-—प्रकरणान्नात् अपूर्वप्रयुक्तं तस्मिन्निमित्तं च इति उच्यते. (पक्ष) ।

सोम—इति सामान्यश्रुतेः । तितरेषु अभिरोषात् विशेषविवेकत्वम् इति प्रत्ययस्यैव स्मर्यादि. । इयं मर्तन्मेनं द्रव्यमपूर्वं साधयति, नायम् इति नियमः ।

वि— ' याचनाप्रयागभावे यो विद्यमानेऽपि वा, उग्रिम । इत्यापौत्र, दपूर्वधं कुर्वात् तौ इत्यन्यमपि ।' (कथो अभावे इति च्छेद) ।

भाट्ट— ' दीक्षितो मृत्तिं व-वीत ' इति याच्या यस्यापि दक्षिणादानार्थं द्रव्यमस्ति मैत्राणि कार्पा, न स्वविद्यमानद्रव्येणैव । नित्यवन्द्यमौनं सर्वदेव कृतम् अयुर्वेण च अनुसृज्यात् । न च अस्याः द्रव्यमाहिङ्गार द्रव्यसंस्कारकत्वात् द्रव्यसत्त्वे च तदापणोक्तयवैयर्थ्यात् अस्तन्यपि निमित्तावधरणे प्रयोजनवशादेव व्याकाङ्क्षित विधि-कार्येन नियमविधि-योगपरिचरिति वाच्यम् । अना कार्पाहृतनिषानस्य कलररपकनेन शेषत्वात् प्रकृतं चाविद्यमानद्रव्यसत्त्वे द्रव्यमाहिङ्गारकत्वं विद्यमानद्रव्य सत्त्वेऽपि तत्पुनराविरोधात् कल्पनाऽभावेन शेषवा- भवत्वात्, याच्यामात्रद्रव्यस्यैव कृत्वपूर्वेण ग्रहणात् निसर्को पश्ये । एव विद्यमानेऽपि सोमे कृत्वान्तरपकत्वम् । ६.

मण्डन— ' याच्यादीक्षितो इत्यभावेऽपि वा ।' १८.

शुक्ल— ' निषो याच्यानप्यौ सोमे ।' ८.

● श्वोतिष्ठोमे ' मन्त्रं प्रातः भवनम् ' इति स्वरेण उग्रप्रथममवबद्धम् । सुष्टु १८०. ● श्वोतिष्ठोमे माग्यदित्यवयवयोस्तं च यानि सुष्टुग्योऽपि भवन्ति यानि त्वा सुष्टु, अथा तन्निव, ततो दस्य, सरोमिर्नो इति । सति च कनेव पश्य-वाग्देव्य-नौषध-वाडेयतामिति

श्रीयते । वि १।४।३, ● श्वोतिष्ठोमे सुशीकरजगद्- निवयो सर्वयागाद्गम् । आनन्तयोविशरणम् । १।१।४. ● श्वोतिष्ठोमे मैत्रानकृपण दृष्टदानं संस्कारकर्मणैर्म, न प्रतिपत्ति । दृष्टदानन्याय । भा ४।२।१।६-१८.

● श्वोतिष्ठोमे मैत्रावरुणादिग्रहेषु श्रयाणर्थेषु पयसाविषु प्रदेयधर्मा न चर्तव्या ।।

श्रयणात्तां त्यपूर्वत्यात् प्रदानार्थे विधानं स्यात् । १।४।१२।४५ ।।

भाट्टयम्— श्वोतिष्ठोमे श्रुतेः ' पयसा मैत्रावरुण श्रीयति, एवमुत्तिर्निधनम्, घानानिर्हारीजोवनम्, हिरण्येन सुकम्, आग्नेयेन पाशीवतम् ' । तत्र संशय- किं श्रयणात् प्रदेयधर्मा मन्त्रित, उत मेति । कुतः संशय । यदि प्रदेयानि श्रयणात्, उत एतु प्रदेयधर्मा मन्त्रित, अथ न प्रदेयानि, न मन्त्रदीति । किं प्राप्तम् । प्रदेयानि प्रदेयधर्मे संव्येयसिद्धिः । अथवादि इयं गावते पयोमिश्रश्च सोमो गवसि, संमिश्रे च ह्यमाने पयोऽपि होमेन संव्यते । यदि पयोमिश्रश्च सोमो भवति, तत्र सोमस्य पयसा मिश्रमाणस्य न क चिदुप- कार परमा । यथास्य रूपकारी भवति निर्दिशानम् । यदि होमेन संव्यन्त्ये इति मिश्रणमिष्टाय, तत्र तत्र क्वचि मिश्रणं दृष्टेनोपकारेण । धृतो हि गुणवान् यातः प्रत्यक्षं पयसा निर्वर्तते इति । सोमोपकारं कस्य स्यात् । तस्मात् पयसा सोमो मिश्रयते । ४ मिश्रितः प्रयोगवचनेन कर्म संव्यते इति । न च मातृन् मिश्रणं केनचित् द्रव्येण प्राप्तम्, यदि द्रव्यात्क पयो विधीयते इति अपूर्वं वात् सोमस्य । तस्मात् प्रदानार्थस्य पयो विधानं स्यात् । प्रदेयधर्मोऽप्यभिप्राय कर्तव्य इति ।

शुणो वा, श्रयणार्थव्यात् । ४६ ।।

भाट्टयम्— वागन्द् पयसा कर्तव्येति । गुणभूतं पयसा सोमस्य, न प्रदेयद्रव्यम् । प्रदेयवैद्यं अभवणात् । सोमार्थेन च श्रुतं तद् ।

अनिर्देशाच्च । ४७ ।।

भाट्टयम्— न होमेन पयोवचनेन वा अत्र संव्यं । अनिर्देशं पर्यवेद्यात् । न च प्रयोज्येणापि पयस्योपे- यागनिवृत्तिं पयसा । प्रयथदेवतासंज्ञो हि स्वागो

प्रातः । न चाप एवही देवतासंश्रयः । मैत्रावरुणं प्रदं
 गृह्णातीति पवनम्, न मैत्रावरुणं पव इति । उस्तात्
 दृष्टोपकागमानात् अदृष्टः सोममिधने सोमसंस्कारो-
 ऽप्युपगम्यते । तस्मात् प्रदेयधर्मः संश्रयते इति ।

श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् । ४८ ॥

भाष्यम्— इतश्च सोमार्थे पवः । कुतः ? श्रुतिर्हि
 सोमप्रधाना भवति । द्वितीयानिभक्तिः श्रूयते । उस्तात्
 अपनेन सोमः एषेपकते इति ।

अर्थवादद्वा तदर्थेचन् । ४९ ॥

भाष्यम्— अर्थवादश्च अथवा सोमार्थेभ्य भवति ।
 ' स मित्रोऽब्रवीत्, पयसैव मे सोमं श्रीणात् ' इति ।
 नहि भवति पयो मे ददुरिति । कथं तर्हि ? सोमं
 पयसं संस्कुर्विति । तस्मात्पि सोमार्थे अयमन् ।

संस्कारं प्रति भाषाया तन्मातृत्वप्रधानं स्यात् ।

५० ॥

भाष्यम्— संस्कारं प्रति अथवाचनं भवति । यत्र
 संस्कारः श्रूयते, तत्रेदं श्रूयते पयसा मैत्रावरुणं
 श्रीणातीत्येवमादि । तस्मात् संस्कारप्राये भवतात्
 अयमपि संस्कार एवेति गम्यते । भवति हि प्रायोहुत्या
 तद्वृद्धिः । यथा अग्न्यप्राये लिखितः अग्रपः इति
 गम्यते । तस्मात् प्रदेयधर्मं न सज्यते इति ।

गा— ' द्वितीयया प्रधानत्वं सोमस्यात्राव-
 गच्छते । तृतीयया च गार्ध्व्ये पवमः प्रतिपाद्यते ॥
 ध्रुते चादृष्टसंस्कारवदपना मेव कुप्यति । तस्मात्
 प्रदेयधर्म्यां न पयःप्रभृतौ क्रिया ॥ ' १३.

सोम— पशुघ्नमपकते पयसि प्रदेयधर्म्याभावेऽपि
 धक्तेषु तदर्थेभ्यः इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थरक्ष-
 षणानां पयःप्रभृतौ प्रदानार्थे विधानं स्यात् । न
 चाप प्रहतिवः प्राप्तं अथवागम्य पयःप्रभृतेर्द्वयस्य
 विधानमित्युपपत्तिरिति सोमपयस्यस्यैवार्थः इति ।

वि— ' मिधने पयसादीनां सोमधर्मो न वा, ऽविमः ।
 प्रपुं मेल्ता, न्मेदं संस्कारादेवत. श्रुतेः ॥ ' १२.

भाट्ट— सोमे 'पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति, तद्वृद्धि-
 र्मेतिभ्यम्' इत्यादी तृतीयया पयःप्रभृतीनां भवन् प्रति
 शुक्लपयसमाना करानि सोमसंघर्षं दैवतसंस्कारमायेन

प्रदेयकानुपपत्तेः, न प्रदेयधर्मा. क्रायाद्यः । न च
 प्रयाजतोपन्यायेन ध्वणस्य सोमसंस्कारकते अदृष्टार्थत्व-
 गच्छत् पयसंस्कारकत्ववगते, तद्वन्वाऽनुपपत्त्या याने
 तस्य विनियोगसम्भवेन प्रदेयत्वत्विति । पयःसंस्कार-
 कतेऽपि अदृष्टार्थत्वस्य तुल्यत्वात् उच्यते। शिष्टसोमाव-
 रोधे पयसो निवेदानानुपपत्तेश्च । निषादस्तपयविकरण-
 न्यायेन तृतीयाऽऽदी लक्षणाया प्रमाणाभावात् । प्रशाव-
 रोपयद् उपयुक्तत्वाभावेन असदुक्तत्वाभावेऽप्यन्याथा-
 भावात् । तस्मान्नात्र प्रदेयधर्माः । ११.

मण्डन— ' अथर्वे स्यादधर्मकम् । '

टीकर— ' प्रदेयु श्रूयते संश्रय । ' न प्रदेयता । १३.

० ज्योतिष्टोमे ' य एव विद्वान् पोटसिन् गृह्णाति ' ।
 अप पोटसो म्रः राजन्पार्थे प्रकृतौ एव । ' अग्निष्टोमे
 राजन्पत्न्य गृह्णीतात् । ' व त्वायम् अल्पमिष्टोमः इत्युच्यते ।
 तस्मिन् अल्पमिष्टोमः अल्पमिष्टोमश्चापि । वि. १०।१।१।

स च उच्यते। तस्मिन् अल्पमिष्टोमश्चापि । वि. १०।१।१।
 स च तृतीयस्यने एव प्राणः, न पूर्वस्यनेः ।

१०।१।११, ० ज्योतिष्टोमे यजमान एक एव । स्ये तु
 नात् । ३।२।१४, ० ज्योतिष्टोमे यजमानस्य संस्कार

वपनादयो नाज्ञाः गर्वाः, किन्तु म्रैः सोमसोमरूपमुत्सर्गाः ।
 ३।३।२. ० ज्योतिष्टोमे यज्ञस्यस्ये गिरापदस्य इगारदेन

वाचः । भा. १।१।१८।१०-१३, ० ज्योतिष्टोमे यज्ञ-
 वशीये गिरापदस्यनात्ने इगारदे गानं कर्तव्यम् ।

१।१।१।१४-१८, ० ज्योतिष्टोमे ' यदातिष्ठायां र्हि-
 स्तदुत्सदा तदधीषोमीत्यस्य च ' इति । तत्र भातिष्ठीय-

स्तदधीषोमीत्यस्योऽपि र्हिः प्रवेदनः । वि. ४।२।३।
 ० ज्योतिष्टोमे ' यदि कायवेत्त यजेत् पयसः इति,
 नीपैः छदो मितुयात् ' इति कामः याजमानः एव,

नार्थिकः । यजमानत्तु कृत्विजामपि स्यात् यथा ' वृद्धात्
 अग्रमने वा यजमानोप वा य कामं कथयते, तमावापति'

(वृ. ३।३।२८) इति । भा. ३।८।१।१-१४.
 ० ज्योतिष्टोमे ' यदि रमंतरात्तमा सोमः श्वेदेत्तगरा-

मन् प्रदान् गृह्णीतात्, यदि चूराशामा वृषाणात्, यदि
 जलाशामा आदकणाणात् ' अनेन ज्योतिष्टोमे एव वृ-
 त्तोने रमंतरात्तमने वैद्व्राजपयस्यम्, चूराशामने

श्रद्धाप्रयत्नम्, जगत्सामये चाप्रणयाप्रत्यं युषो विधीयते ।
 तत्र जगत्सामये आप्रणयाप्रत्यं विपुत्रिं प्रष्टव्यम् । ति.
 २।१।१. * ज्योतिष्टोमे यांजमानाः पश्वाः शोकानुत्सारीन
 कैवल्यपयानार्थाः, न तु कर्तृत्वान्नो अह्नप्रयानार्थाः ।
 या. ३।७।१।६ प्र. १०७७.

॥ ज्योतिष्टोमे यांजमानमन्त्राणां न परिसंख्या ॥
 ज्योतिष्टोमे ये दशपूर्णमासविकाराः, तेषु यांजमान-
 मन्त्राणा नास्तिदेशः, 'पशो बभूव च वा बभूव' इति
 यांजमानमन्त्रस्य पुनर्विधानेन यदमेधीयावशमाग्न्यायेन
 तदिवपरिसेख्यसिद्धेः । इति प्राप्ते, सप्तशतानुमन्त्रणा-
 र्थत्वेन तस्य पुनर्विधानेऽपि आग्नेयमाग्नोरिव प्रकृति-
 बद्धोत्पत्त्यर्थत्वेन तदभागात् परिसंख्यात्वम् । श्रीरूप.
 २।१।४.

* ज्योतिष्टोमे 'युं हि सा. स्वर्षदी' इति 'द्वयो-
 र्दशमानो प्रतिहर कुर्षाद्, एते अनुप्रमिन्वः इति
 बहुभ्यो वज्रमानेभ्यः' इति । ज्योतिष्टोमान् उक्तद्वये
 एते प्रतिपदो, न तु ज्योतिष्टोमे एव मिलिते । भा.
 ३।१।१।७-१९, * ज्योतिष्टोमे यूपस्य स्वः करोति ।
 च च पशुनस्य तन्नेत्र । १।१।१।८-१९, * ज्योति-
 ष्टोमे सूषेकादशिन्वा चोदकव्याता यूपानुक्तिस्त्वयम् ।
 १।१।१।१६-२९.

॥ ज्योतिष्टोमे सूषेकादशिनीपक्षे अजनादि-
 परिष्वाणान्नेन काण्डेन अनुममयः कर्तव्यः ॥
 पशुनासु परिष्वाणान्नेन अजनादि स्यात् ।
 ५।२।१।७ ॥

माप्यम्— ज्योतिष्टोमे अमीशोमीयाशो यूपस्या-
 जनाद्याः पदार्थाः भूयते । तेषु सूषेकादशिन्वा गान्तेषु
 संवापः निम्न आजनात्वेनायेकेनानुममयः, उत अजना-
 दिना परिष्वाणान्नेनेति । किं प्राप्तम् । परिष्वाणान्ने-
 भ्यः अजनादि स्यात् । इतः । वचनान् । वचनमिदं भवति ।
 'अजनादि वज्रमानो यूपं नावच्छेदापरिष्वाणात्' इति ।
 न च शत्रवं बहुषु अजनादिना अनुममयः । उ०म्, न
 चानवस्यतुम् । तस्मात् परिष्वाणान्नेन अनुममयः ।
 कारणाद्वाऽनवसर्गः स्याद्, यथा पात्र-
 विष्टुःपि । ८ ॥

भाष्यम्— उदात्तस्य मायकः प्रयोपवचनः अनु-
 मदीश्वते इति पदार्थेन अनुममयः । अनुममयंश्च प्रष्टो
 अर्थाद् इतः साहाय्यं यजमानेन अभव्यो । एवं उदा-
 र्थता अनवसर्गस्य । (अगताः स्यातः स्वर्धामावः,
 तदभावात्; अनवसर्गाः) । इतरथा अहर्षार्थता स्यात् ।
 न च अर्थात् कृतं चोदकः प्रापयति । तस्यात् यूप-
 न्तरेण उच्छ्रवितत्वेन कारणेन अनवच्छेदेत् । यथा 'यूप-
 न्तरेण अनुपवाक्यान् यजति' इति अर्थात् तस्य वात्पार्थ
 पात्रं भिद्यते ।

न वा, ज्ञान्दकृतत्वात्, न्यायसात्रमित्तर्दार्थान्
 पात्रविष्टुद्वयिः । ९ ॥

भाष्यम्— न वा एतत् पशुयैः नानुममय इति ।
 परिष्वाणान्नेन पदार्थकण्ठेन अनुममयः स्यात् । शब्द-
 कुत्रा ि प्रकृतौ अनवसर्गत्वम् । शक्येति हि कृतेऽपि
 यजमानात् अन्वयः यूपयुच्छ्रवितुम् । शीघ्रमित्त चैत,
 विनिश्चयो स्यात् । उदाहरता एवं हि निश्चयेन भोजने
 प्रादुर्भवतेव । अतः अहमकात् पदार्थकण्ठेन अनु-
 ममयः । प्रयोगवचनस्य च न्यायप्राप्तव्यम् । चोदकस्यो
 वचीगन् । पात्रविष्टुद्वयि अर्थात् कर्तव्या ।

गा— पूर्वेण श्रावनेन पदार्थावुत्पत्ते प्राप्ते, 'नैवं
 नियमतोऽनात्तेरनुममयौ निधीयते । वाक्यं चार्थ-
 वदेवं स्याद् वादमात्रं त्वन्वयकम् ॥ गण्डेऽपि चोद-
 केनातः प्राप्यतेऽनवसर्जनम् । तेनाजनादिर्मयोऽन्न
 संघेनानुममीरते ।'

वि— 'यूपानुत्तरितैश्च सवो वाऽनुममीरते ।,
 एतेकः पूर्वत, त्वैवं वचनात् फलसंगतैः ॥'

भाट्ट— यूपपश्चात् अशुतोऽनुममयसंवापपरिष्वाणादयो
 यूपणे अतिदेश्यतात्वात्, यूपवचनार्था अति न प्रयेकतु-
 ल्यत्वात् । 'अजनादिपरिष्वाणान्नेन वज्रमानो यूपं
 नावच्छेदेत्' इति प्रष्टो अनवसर्गस्य विहितस्य
 इति अतिदेश्यात् । न चानेन रागप्राप्ते कदापिके
 गुणसंशयो सति त्वाग्नियेपवित्तिः, पात्रिकत्वावपये-
 अतिष्ठ सवोपाकाररूपेणोपायवस्य अनवसर्गस्यैव
 उदाहरणं नियमित्तिः । अतश्च यदनुममयेन उपातिरिति
 यूपणे वाक्यं वाच्यव्याजुत्पत्तयः । तमे तु वेत्तवैनाति

यद्वमानेन धारणार्थं भवति । यदाप्यनुसमम एव । अन्यथापि तावत् भवति । तावदाप्यना प्रत्येकमेवानुसममः ।

गण्डन— 'क्रमः परिश्रान्थुतेऽङ्कनादैः ।'

शंकर— 'यूपानैक्येऽङ्कनादिषु ।' काण्डव्युत्सवः ।

● ज्योतिष्टोमे रक्षना द्वितीयाऽपि यूपार्था । वि. ४।४।९, ● ज्योतिष्टोमे राजन्धर्मं यज्ञमागः पौष्टशिप्रदः उरूप्येभ्यः परस्तात् अन्नानयच्छले यद्गते 'ननवधुविते सूर्ये पौष्टकिनः क्षोत्रमुपाकरोति ।' ५।१।१८,

● ज्योतिष्टोमे राजन्धर्वैश्चक्षुः कृच्छ्रमवः क्षोमभक्षयोः । क्वचमव्यधिकरणम् । ३।५।१९.

● ज्योतिष्टोमे रात्रिगतकृत्स्ननिद्रार्थम् आदौ मुकृदेव मन्त्रः अवान्तरनिद्रामेदेऽपि, एवं नदी-तरणे अभिमपणे अमेध्यदर्शने च ॥

स्वानदीतरणानिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवम् । १।१।१।१७।५० ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे स्वर्गाभौ मन्त्रः 'सगमे म्रताय अमि' इति । तत्रैव नदीतरणार्थः 'देवीरायः' इति । तथा अभिवृष्टस्य 'उन्दीतीरोञ्जो यजे' इति । अमेध्यप्रतिमन्त्रमवः 'अवद चक्षुः' (अवद मनो दरिद्र चक्षुः) इति । य वक्ष पुनः प्रतिवृद्धः स्वयित्ति, अमेककोतसं वा नदीं तरति, संतनेन वा अभिवृष्टते, अनेकं वा अमेध्यमेककृतं पश्यति, तत्र विता किं मन्त्रम्याइति, अवयवा सकृदेव प्रयोगः इति । तत्र विशेषपरिणाम आहृतौ प्रमात्रायामुच्यते । सान्नादिषु चैवम्, मन्त्र क्वच्छ्रमने सकृत् प्रयोगः इत्यर्थः । कृष्णा रात्रिमपौ उदिरय स्वल्पमन्त्र प्रमुदृक्ते, नैका निद्राम् । तथा कर्षणोपासि वितीर्षुः, कर्षामिद्वर्षणानि, सर्वा-मेध्यानि च । युगयत् कर्षेवाङ्गमगतत् तत्र न यद्यते विशेषः । तस्मात् अनाहृत्समे-अयम् ।

सोम— स्वप्नादीनां भेदात् आन्तर्बर्षेण विरोध-प्रशङ्क भेदः इति मन्त्रार्थं प्रति दृष्टीकातिदेशात् संगतिः । एकस्मिन् देशे अनेकामेध्यदर्शने 'अवदं यजे' इति गान्ती, देशान्तरे तु आहृतिः इति कपरुकिः तिन्ना ।

वि— 'स्वप्नादिमन्त्र आचार्यो नो वा, ऽऽसी-ऽऽसकृतरावतः ।, कृष्णोद्देशप्रवृत्त्याभिमित्तमेदतः सकृत् ॥' १८.

भाट्ट— नेमे स्वापार्थो मन्त्रः 'सगमे म्रताय अमि' इति । संपूर्णा रात्रि निद्रमुदिरस्यैव मन्त्रवादात्, महान्नादिमन्त्रमन्त्रमूलमिच्छेदाच्च मन्त्रेणपौ पतिवुष्य पुनःपुनः स्वापेऽपि सकृदेव मन्त्रः । तथा 'देवीरायः' इति नदीतरणमन्त्रेऽपि क्षोत्रोमेदेऽपि सकृदेव । तथा अभिवृष्टे 'उन्दीतीः' इति मन्त्रः कर्षणामेदेऽपि सकृदेव । तथा 'अवद मन्त्रे दरिद्र चक्षुः' इत्यमेध्य-दर्शने प्रतिमन्त्रमन्त्रोऽपि युगपदनेकामेध्यदर्शने न मित्यते ।

गण्डन— 'मन्त्रः सान्नादिके सकृत् ।' १८.

शंकर— 'स्वप्नादावैवमेव च ।' सकृत् । १८.

● ज्योतिष्टोमे स्वपनादिस्तंभाराः यात्रमाना, क्वचन-विशेषात् ऋत्विजायपि । यवनाधिकरणम् । भा. ३।८। २।३-८. ● ज्योतिष्टोमे वरणकाले 'कचिन् कृत्वाकाले दक्षिणः' इति प्रवृत्तिर्जा गमः । वि. १०।२।१०, ● ज्योतिष्टोमे वरणकाले सोमामिधानं कियते । ज्योति-ष्टोमेनाग्निष्टोमेन सोमेन रथवरपृष्ठेन गवा द्वादशदात-दक्षिणेनाहं यथे, तत्र स्वमुद्रात्ता भय' इत्यादि । २०।२।११. ● ज्योतिष्टोमे यामेहोमो दग्मन्त्येव । भा. १०।८।८।१९, ● ज्योतिष्टोमे वषट्कर्तुः प्रथममवः एकामे । ३।५।१३।३६-३९

● ज्योतिष्टोमे वषट्कारोऽपि प्रथक् सोम-भक्षकारणम् ॥

वषट्काराय भक्षयेत् । ३।५।१०।३१ ॥

भाष्यम्— अथ किं सगामैव एका मयत्तरणम् । नेति ब्रूमः । वषट्काराय मन्त्रयेत् । वषट्कारश्च मन्त्रो निमित्तम् । कथम् । यचनात् । एवं हि भूयते 'वषट्-कर्तुः प्रथममवः' इति । भक्षणय अन्नात्वात् न प्राथम्यविधानार्थं एव शब्दः प्राथम्यविशिष्टं मन्त्रमेव दिदधाति इति ।

दा— इदं वरं वचनम् 'वषट्कर्तुः प्रथममवः' इति । तत् किं वषट्कार निमित्तीक्य प्राथम्यविशिष्टं

भक्षणं विभक्ते, उत भक्षणमप्यु प्राथम्यमान विभक्ते इति विचारः । किं प्राप्तम् ? 'न चेदन्वेन शिष्टः' (१। ४। १६। १) इति (न्यायेन) कथञ्चित् अनुपायत्वे संभरति विशिष्टविधानानुपपत्तेः, प्राथम्यस्य च अङ्गतात्वात् तदनुपादेन भक्षविधानार्थमभात्, एवं वचनं व्यज्यते । 'यो षपट्कर्तुंभक्षः, स प्रथमः' इति । ननु च अङ्गम शात् मधोऽपि अनुवर्तितं न दाक्यते (उच्यते-) समाह्वयस्य प्राप्तं शात् अनुपादे गम्यते । अग्नि हि तस्य (षपट्कर्तुः) समाह्वयस्य नमोऽप्यु भक्षः, स शक्यः अनुवर्तितुम् । तेषां च (चमसिना मध्ये) यो यदा षपट् करोति, त तदा प्रथमो भक्षयेत् । तत्र घृतम् स्यात्, अष्टेषु चमसांतरेषु च प्राण्यमात्रम् अनुपादो नोपायते इति । नैप दोषः । नहि भवत्यं यदेन सर्वत्र प्राप्तम्, तदेव अनुवर्तितव्यम्, सर्वानुपादाना यथासंभवं प्राण्यतेऽस्त्यात् । न च अद्वयमसा-तारणा षपट्कर्तुभिः अमद्वयमाणाणां किञ्चिद सिध्यति । प्रतिपत्तिरिति चेत् (प्रतिपत्तिर्न सिध्यति इति शङ्का), वेदविहितप्रतिपत्त्यभावे यैः किञ्चिदप्रतिपत्तिरिति । यद्यप्यभिहितद्वारेण (अनन्तराधिकरणे, होममिषवकुरेण) वा भक्षयोपपत्तिः । अथोच्यते, समाह्वयस्य विमृष्टा प्रातिः न दक्यते शीघ्रपरिनिष्ठा भूत्वा अनुवर्तितुम् । अतः प्राण्यभावनेत्यायां श्रुतिः प्रवर्तमाना यत्रयत्र षपट्कर्तव्यं, तत्रतत्र अविशेषेण विधान्यति इति । तद्वच्छुभम् । तत्र हि संनिर्हर्षविप्रसर्गो अपेक्षयेते, यत्र विरोधः कश्चित् । इयं तु श्रुतिः अनेकैर्धर्मधिकैरेकमेवात् (श्रव्यमागविधिना प्राथम्यव्यतिष्ठिषुभक्षणान्तरविधाने विशेषणविधानार्थं विष्णुस्वरक्षयनात् बलेन) यथाकञ्चिदपि प्राप्नुवन्मं भक्षं ष्टीयते । यदा 'वेन चिदापि प्रमाणेन नास्ति प्राप्तिः' इति अयमप्यन्ते, तदा विशिष्टविधानमङ्गीकरोति । तेषां च प्रवृत्त्यादिप्राप्तार्थानुपादेन भुक्तये गुणात् विन्यतस्य सहा । तस्मात् प्राथम्यमप्यनित्यतात् न षपट्कर्तुं भक्षणमप्यम् । इति प्राप्ते, उच्यते । 'समाह्वयार्थं चिनिष्ठास्य नैर्कर्मोऽनुश्रुते यतः । त्रयङ्गयन् नैन सर्वोऽयमपूर्वोऽर्थो विधीयते ॥' यथैव 'व्यधेः विपत्कृतं यजति' इत्यत्र न अङ्गानि

अप्यु शिः विधीयते, किं तर्हि पूर्वविषयः, समाह्वयो विधेयो भवति, तथा इहापि परिपूर्णं पदस्य पदान्तर-योगात् एकदेशानिष्कर्तव्यं च सामर्थ्याभावात् अशरयमेव अनुवर्तितुम् । 'यो षपट्कर्तुंभक्षः' इति । नहि प्राप्तुं समाह्वयत् भक्षणम् षपट्कर्तुं संस्थो युक्तः, सापेक्षत्वे यति समाह्वयानुपपत्तेः । ननु च 'भरति नै प्राथम्यस्य सापेक्ष-स्यापि समाह्वयः' इति सत्यपि षपट्कर्तुं संस्थो समाह्वयः अपकथिष्यते । भवेदेतदेवम्, यदि मधुः एवैकः सापेक्षः स्यात्, इह तु प्राथम्यमपि षपट्कर्तुं संस्थि-त्वात् सापेक्षम् । नहि प्राथम्यस्य भरो तिष्ठति, किं तर्हि षपट्कर्तुंभक्षम्, अतो 'षपट्कर्तुः प्रथमः' इत्येवं संस्थो व्याप्यते । तत्रयत्र विषयप्रयोजनस्य स्यात् । 'यो षपट्कर्तुंभक्षः' इति चानुपमाने विशिष्टानुपाद-दोषः, अत्रमात्रेण षपट्कर्तुं नोपायत् । षपट्कर्तुंभक्षं च नित्याऽन्तरेषुपि अनेकान्त्यात् । अन्वयानुपादे तु सर्वमन्धानां प्राथम्यं विधीयते, सर्वेषु षपट्कर्तुंभक्षानुपायत्वात् च । तत्राद्यकं कर्तुम् । अतो षपट्कर्तुंभक्षमप्यतिश्रिता-पूर्वमथविधानमेव । ततोऽप्यपरस्परानुपादत्वात् अन्वय-प्रमाणानुपपत्त्यम् । अतो भारति विदने षपट्कारः, ताव-थेन प्रथममधुः । कथं पुनः षपट्कारो निमित्तभूतः सन् उपादीयते, कथं च अनुपादीयमानस्य नियमः अत्रस्यते ? उच्यते । 'नियमः सर्वथा तावदेव-कर्मनिमित्तकः । उपादानानुपादाने न विशेषः प्रतीयते ॥' न च षपट्कर्तुंभक्षानुपादेवम् । नहि अत्र यदित्यन्तराधिकृतं निमित्तत्वम् । किं तर्हि षपट्-कर्तारि षिष्टाऽन्वयेन उपादीयमाने अर्थात् निमित्तत्वं यवति । तस्माददोषः । ननु च 'तस्मादेकं साम तुमे क्रियते स्तोनीयम्' इति समाह्वयार्थं षपट्कर्तुंभक्षं विधीयते, तथा प्राथम्यविधानमपि नोच्यते । न । तत्रापि समाह्वयार्थेव विधानानुपपत्त्यात् । सर्व-स्तोपचारात् हि त्वया एवोपादीयते । तत्र यदि षपट्कार-प्रयोजनं न प्राप्तं स्यात्, तत्र सर्वविधिभवेत् । एवं च षपट्कारः शापचोदनेन पाठक्रमेण च प्राप्ता दृश्यते । तेन 'न चेदन्वेन शिष्टः' (१। ४। १६। १) इत्येवं न विधीयते । 'षपट्कर्तुः

प्रथममक्षः' इत्यनामि वावद्वपट्कारं समासाधौ विधीयते । तत्र यदि जगद्वेद्यं सर्वं भक्षः प्राप्तः स्यात्, ततो विधिराकत्या मुच्येत । स तु नवमु चमलेषु प्रोद्ध्य चामासौ निश्चिन्तयेत् चोपगीतो न हातुपनुवदितुं वा शक्यते । यदि तु ऋषामपि क्षत्रिण्यपिर्भवेत्, ततः कर्माद्ये विशेषान्तरान् भवेदेव विधिः । सर्वस्तेषु सामेषु तु ताः प्राताः । अपिन त्रिवं ऋषा विधीयते । साश्च प्राशनान्वात् मापेक्षयेऽपि समस्यन्ते । न तु इह प्राथम्यं भक्षमात्रं चोच्यते इत्युक्तम् । तस्मात् वपट्कार-निमित्तं भक्षं पूर्वं कृत्वा भूयः सामाद्यभक्षः कर्तव्यः, न तस्यैव प्राथम्यम् इति सिद्धम् ।

वि— 'अथभक्षे वपट्कारोऽपि प्राथम्य एव किम् । किंवा चतुश्चमले च्चाद्, वपट्कारनिमित्तके ।। अथासौर्भक्षो, भैरु समासश्चिन्तयन्मात् । विशिष्टस्य विशिष्टस्यैव वपट्कारोऽपि कारणम् ।'

भाट्ट— होमि एव 'वपट्कारः' प्रथममक्षः' इति श्रुतम् । तत् किं महाश्रावणनमः, किंवा समास्याऽऽ-दिभ्यमभक्षानुवादेन प्राथम्यमात्रमिति विधिरिति चिन्तयाम्, महाश्रावणस्य प्रस्तावनायात् प्राथम्यमप्यनुविधिः । न च वपट्कारोऽपि विशेषतः वाक्यभेदः, वपट्कारे निमित्ते नञोद्देशेन प्राथम्यविधानात्, रथचरे निमित्ते प्रो-देशेन । ऐन्द्रवायवाग्निविधयश्च विद्यावीजोद्देशे वाक्य-भेदात्प्राप्यत् । अतश्च सन चमसे हारिषोऽने वा अथवाऽद्वेष्टव्यस्य वपट्कारं समास्यया होयामिपचामया लिप्तावचनेन वा भक्षमासि, तत्र वपट्कारः प्रथमं भक्षः ततोऽन्यस्वेति वचनार्थः । इति प्राप्ते, 'प्रथममक्षः' इति समास्यैव एकस्मिन् परे एकादेशोद्देश्यत्वे एका-देशेन विशेषतः च अहोर्निश्चान्ते एकप्रवृत्ताभङ्गापत्तेः कर्मभेदात्प्रवेदन् । न च तस्मिन् दूषकतावीजामात्र, गन्धर्भमन्त्रैश्च तद्विधानात् । तथाहि सर्वलोद्देश्यविधेयं मानस्येन तदेव विशेषान्तरात् पूर्वोद्देश्यस्वेष्टेष्टवलेन किवाऽऽवयोऽवयवं यत्कर्मः । अत एव 'यद्वपट्कारः प्राथम्यमित्याहुर्देवस्यैवम्' इत्यपि भङ्गपठे । प्राथम्यं चोच्यते प्रथमं किवाऽऽवयवः, अथवा अतिप्रवृत्ततात् । सदन सन निपातदस्यत्वे यामेन स्वर्गं प्राणैर्दत्त्वादी

नत्तत्पदात् पदाद्योऽस्ति सन्तर स्वर्गोऽसौद्देश्यत्वेन यागस्य च विशेषत्वेन किवाऽऽवयवे प्रथमावयवे, पञ्चोद्देश्य-वयस्य यागस्योद्देश्ये स्वर्गं अन्वय इति सिद्धिः । तदस्य इहापि एकप्रवृत्तत्वे भक्षे प्राथम्यविधानात् पूर्वं भक्षस्य किवाऽऽवयोऽऽवयवगतत्वः । तत्रैव किवाऽऽवयात् पूर्वं अथवागन्धर्वोद्देश्यविशेषमात्रानुवादात् एकाधौगान-लक्ष्यमशामर्थ्यंभङ्गात् अपरिपूर्णास्य समासप्रवृत्तस्य पदान्तरेण आत्मप्रतिनापि अन्वयभावोऽपि । पचपि च अक्षरगतं वैधाकागावन् विदिष्टामेवाचकत्वं न सामर्थ्यम्, तथापि किवाऽऽवयात् पूर्वं विदिष्टामेवोपसृज्येव तदिति बोध्यम् । अथ च क्रियासिद्धे विधेयं बोध्यम् । किवाऽऽवयवे विधेये तदन्वयात् पूर्वोद्देश्यस्य तत्वेन किवाऽऽवयवस्य वृत्तग-शक्यत्वात् । अथ एव 'विदिष्टमिति यथेन' इत्यादौ निविदिष्टोद्देशेन यथादिभावनामिषानेऽपि न सतिः । अतश्च एकप्रवृत्ताभङ्गाभिरा गन्धर्वस्येन विधेयम् । अत एव 'सोद्देशोष्णोष्णः' इत्यादौ अतिवेदात् पूर्व-देशेन त्रैलोक्योष्णविशिश्लकतोर एव मन्वाद्देशेन विधी-यन्ते विशेषगणयतिविश्लक इति तत्रतत्र एकप्रवृत्ता-भङ्गपरिहासकारो वक्ष्यते । अथ प्रश्ने एवप्रवृत्ता-भङ्गमिषा प्राथम्यस्य पूर्वकर्मणि अनिवेशात् गुणदेय वपट्कारोऽप्यथभक्षेवपि शिष्टं भक्षान्तरमेव विधीयते होम-संस्कारार्थम् । तत्र न यागार्थेन वपट्कारस्य कर्तव्यतात् कर्तुः उच्यतेयामेन अर्थाभिहितःसन्ततः वपट्कार-निमित्तकर्मिदं मध्यं प्रोद्ध्य चमलेषु वा अविशोऽपि सिद्धं भवति ।

मण्डन— 'वपट्कारो च मध्येषु ।' १०.
 शंकर— 'वपट्कारो मध्येषु ।' १०.
 ● ज्योतिष्टोमे प्राथम्यः । स च भङ्गपठाने-
 मप्राप्तम् । तेन सिद्धाचारस्यमि तत्त्वम् । वि. १।१।१४,
 ● ज्योतिष्टोमे वापिष्योः इतिचूदाह्वानकाले श्रुतः ।
 वाद्मिपदस्य श्रुतीप्रमाणनहाते । रात्रयुत्वे मानवीजित्तु
 तु चरमे माते श्रुतः । १।१।१५. ● ज्योतिष्टोमे
 'वाञ्छि मिनीति' 'वाञ्छोत्तररति' इति पचनत्
 योममनोसंहरणे वाच्यत्वानरे । भाट्ट. १०।१।१६.
 ● ज्योतिष्टोमे वैदिः प्रथमविधाभङ्गपठित्वात् च इति, न

प्रधानद्विपामेव वृते । भा. ३।७।१७.९, * ज्योति-
ष्टोमे वैश्वदेवो महर्षिर्जुर्वेते । तत्र सर्वदेवता इत्यन्ते ।
तन्मध्ये अद्भुदेवता अपि । १।२।१।१।२।२।६.

॥ ज्योतिष्टोमे वैसंज्ञेनादिहोमेषु आन्यमेव, न
सोमः ॥

‘ वैश्वेनाग्निं पुरीति ’ इत्यादिभिर्विहितानां होमि-
काना रविहोमाणा इत्याकाङ्क्षात् प्रवृत्तः सोम एव
बह्वदैवात् नियम्यते । इति प्राप्ते, होमद्रव्यस्य कति-
पयसिषु आहूतानिवायेन तदितरेषु तदभावध्वननात्
आन्येषु चोद्यते इति प्रमेय निर्वेत्तव्यं तस्य अना-
दिष्टदेवो मृते, ‘ आन्य हविरनादेवो ’ इति स्पृश्व
अनुपसेवाभ्येनेन ते होमा भवेयुः । अत एव विष्णु-
व्याख्यानसंज्ञापेन ‘ आन्येन पानीयतं भीष्मति ’ इत्यत्र
आन्यस्य विद्वधच्छुष्य अनुवाद उपपन्नः । सकर्म.
३।२।२०.

* ज्योतिष्टोमे ‘ व्रते कृणुत ’ इति मन्त्रः पयःपान-
रूपव्रतसंपादनरीये अभिमतः, न तु वाग्निमोके । ‘ व्रतं
कृणुतेति वाचं विद्युजति ’ इति तु वाग्विषयकाले पौष-
पाठः इति काले विधीयते । वि. ३।२।४.

॥ ज्योतिष्टोमे शालामुखीयादेव आग्नीध्र-
प्रणयनम् ॥

आग्नीध्रीपतिरपि यज्ञतन्त्रादिहोमाधिकरणत्वेन आहव-
नीय-वावरवाग्नात् औत्तरवैदिकदेव तस्य प्रणयनम् ।
इति प्राप्ते, शालामुखीयादेव प्रणयनम् । ‘ अग्निप्रणयः
शालोऽग्निप्रणयन्ति सोमप्रणयः वा ’ इति ध्रुवो प्राञ्च इति
प्राजापितामृत्वेन समनविधानात् । ‘ आग्नीध्रीयाग्नाः शणीय-
मानस्यामृतमुद्दि ’ इत्यत्र इन्द्रायतस्य अग्निप्रणयसोम-
राजप्रणयस्यो. साहित्यस्य चानुत्पेन शालामुखीयलनीय-
वर्तिहोमप्रणय इव तदनुत्पेन एव अग्नेः प्रणयन
आहवत्यापादानकथादेव आग्नीध्रीयस्यपि आहवनी-
यैकदेशवमेनेति न तस्य होमाधिकरणत्वमङ्गः । औत्तर-
वेदिनाग्निप्रणयनोत्तमपि आग्नीध्रीयप्रणयनसर्व-तम् आहव-
नीयातस्य इह उपनयेन आहवनीयात् इत्यवादानये-
नेति । ‘ एषोऽह ऊर्ध्वम् ’ इति स्पृशतिपि आग्नीध्रीय-
प्रणयनोत्तरकालेनेति तु मात्स्यम् । संकर्ष ३।२।१८.

* ज्योतिष्टोमे ‘ शुक्राग्रान् ग्रहान् गृहीषादभिवचतः,
मन्थन्नात् यज्ञीयादभिवर्षनाग्नः ’ अत्र जुनादीनां न
धाराप्रदानम् । तथा चापहर्ष एव शुक्रासीनाम् । नि.
१०।५।१९ । उ चापकर्षो धाराप्रदादौ न तु सर्वात् ।
१०।५।२० । प्रहणापकर्षवत् सादनस्योपपत्तयः । १।४।५।
२१ । सादनस्यकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः । १०।५।२२,
* ज्योतिष्टोमे जुनाग्रवं वृत्तानाम्ये ‘ यदि वृद्धाया
शुक्राग्रान् ’ अत्रान् ‘ यज्ञीयात् । २।३।१. * ज्योतिष्टोमे
योद्धय कर्कोरी वरीतायाः । तावन्तुं कथं सोमः स्यात् ।
भा. ३।७।५।१९-२४, * ज्योतिष्टोमे योद्धयी वृत्तीव-
स्यने एव प्राज्ञाः । २०।५।२२।४४. * ज्योतिष्टोमे
योद्धयी भुतः अग्निष्टोमे एव निविद्यते, न पितृजे ।
वि. २०।५।१९, * ज्योतिष्टोमे योद्धयिष्ये प्रवर्तयिष्येव-
मभूति प्रविशोमानामनुष्ठनम् । ६।५।१४, * ज्योतिष्टोमे
संदर्शनं धृतं संस्थासु यहीनेषु सधेऽव निविद्यते, न
प्रकृतौ । वा. ३।२।१।१४-२१

॥ ज्योतिष्टोमे ‘ न वैश्व त्वात् ’ इति प्रास-
हित्वाद् ॥

‘ यरवेयं पिबिष्यो विद्विषते नोऽनुस्थावति ’ इत्या-
दिना ‘ मन्मान वा एतद्विकल्पेते कदाहवनीयात् पशु-
अथन हरति, त वैश्व त्वात्सिर्न्यं वा छुषोऽव पनमानस्य
कामावाय ’ इत्यन्तेन पशुअपवापोऽग्निर्निवम्यते । तत्र
स वैश्व स्यात् इत्यनेन आहवनीय एषोच्यते । ‘ यक्-
मानो वा आहवनीयः ’ इत्युपपन्नत्वेन तस्यैव बुद्धिस्य-
त्वात् । इति प्राप्ते, प्राञ्चित एव तद्वेदोच्यते,
निर्मम्येन सः तुष्टयोरुद्विष्येकलोकिनामभ्यात् ।
सर्वत्र योद्विष्ये साधारणमभिवचकत्वात् । प्राञ्चितस्यापि
मन्थनस्यत्वेन औक्तिकनिर्मम्यस्यत्वात् । वैदिकनिर्मम्य
एव वा साञ्चितिकनिर्मम्यो वेति तदर्थम् । आहव-
नीयदग्ने पञ्चमयस्यैव विकर्षेण स्यादिति विनिम्ये
यज्ञमानस्य आत्मन्नाभाय रिधीयमानस्य अग्नेः आहव-
नीयादिदिग्वावरस्यभागात् । अन्वेषणस्य पानम व-
संभवत् । तस्मात् प्राञ्चितस्यैवार्थं वादः । संकर्ष,
३।२।१८.

● ज्योतिष्टोमे सत्यवचनार्दिप्रतेन दार्भिक व्रतं प्रसङ्ग-
विदम् । वि. १।१।११२, ● ज्योतिष्टोमे सदसो नीच-
मानादौ दृष्ट्यादिकमना वाचमनी, न तु आभिषी ।
काण्डाधिकरणम् । तथाकाण्डाधिकरणम् । ३।१।१६, ● ज्योति-
ष्टोमे एदोभिष्वपोवस्थानं प्रकृत्वा येन्वा ऋचा कर्तव्यम्,
न तु दासतवीधवा कृपाञ्चि । आग्नेयीन्यायः । ३।१।१८,
● ज्योतिष्टोमे सतमपदप्रवणदि सोमन्वपानमनस्य न
प्रयोक्तव्यम् । असाभञ्जानन्यायः । ४।१।१०, ● ज्योति-
ष्टोमे गर्वस्यदक्षिणऽपि द्वादशघतेनानमानभावे शतभा ।
६।०।१९, ● ज्योतिष्टोमे सवनीयपशौ अनुयाजाः पदव-
ङ्गम् । तेषा च 'आग्निमाहवातूर्ध्वमनुयाधिश्चरन्ति' इति
उक्त्यर्थः । ४।१।१६, ● ज्योतिष्टोमे उपनीयपशुपुरोडाशाना
सवनीयपशुनन्वपधयानिचान् । पशुः सवनी, पुरोडाशस्तु
प्रसङ्गो । तेन आग्निमाहवातूर्ध्वमुत्कृष्टैरपि पशुयानुवाजैः
प्रातः, उपविपशुपुरोडाशार्थानुवाजानामपि प्रसङ्गसिद्धिः ।
१२।२।२२, ● ज्योतिष्टोमे उपनीयपुरोडाशाना पशुक-
क्षयेण प्रसङ्गसिद्धिः । सवनीयादिन्यायः । भा. १।२।११२।
३०-३२, ● ज्योतिष्टोमे सवनीयपुरोडाशानां उपवन्मय-
गताना फलमेदेनानुष्ठानमेदात् तदीयवहिविष्कटाङ्गानमन्त्रस्य
आवृत्तिः । वि. १।१।१२१, ● ज्योतिष्टोमे सवनीय-
पुरोडाशेषु वन्यवतिः सह विष्टेणरह्वीकरणद्वेषोपयो-
नीक्यर्थः । ६।१।१६.

● ज्योतिष्टोमे सादनसमागतयो ब्रह्मर्षाः सवन-
न्येऽपि कर्तव्याः । मध्यमाधिकरणम् । वि. २।१।९.
● ज्योतिष्टोमे मुन्या पर्वणि, दीक्षणीयेष्विभु ततः पूर्वम्
अवर्षसि वृत्रेन्वा । अन्नगुणविरोक्त्याय । भा. १२।२।
१।२९, ● ज्योतिष्टोमे मुञ्जव्याऽऽङ्गानार्थे निगदे
'इन्द्रागच्छ, हरिव आगच्छ, मेधायायेमेष, वृषणक्षस्य
मेने, भौगन्व' इत्यन्, अहत्यायै चार' इत्यादिर्मन्त्रः ऐन्द्रः ।
विहृणो तु अग्निष्टुति आग्नेयीं मुञ्जव्याया यन्ति । तेन
सव 'अन्न आगच्छ' इति उक्तः कर्तव्यः समवेताप्येत्वात् ।
'हरिषा, मेधातिथेमेप०' इत्यादौ तु नोहः अतम-
वेताप्येऽपि स्तुतिपरत्वात् । याजिहान्तु 'अन्न
आगच्छ रोहिषाथ चूडमानो पूर्वमेवे वेदान्तयेदो
विचरणे' इति ऊदं कुर्यान्न । १।१।१६।१४.

॥ ज्योतिष्टोमे सोमेन विष्वयव्यापारणं
परिप्लुपात्रेण ॥

'सूर्येण जुतेति' इत्यत्र प्रकृतदृष्ट्येव विष्वयनां
व्यापारणेऽपि प्रकृतत्वात् प्रद्वयमस्त्यतस्मिन् करणत्वेन
प्राप्ते, 'श्रेणकलयात् परिप्लवया उक्तानमादाय श्यब्द-
स्त्रीनो विष्वयान् व्यापारयति' इति अत्रौ आदानकरण-
त्वेन उपस्थितयाः परिप्लवया एव व्यापारणेऽपि
करणत्वम् । अन्यथा परिप्लव्यामादानस्य अदृष्टार्थत्वा-
पत्तेः । नैक्य. ३।२।१९.

● ज्योतिष्टोमे 'सोमेन यजेत' अत्र यजतिः
अपूर्वस्य कर्मणो विधायकः न तु 'येन्द्रवातं वृहति'
'मिश्रवदं वृहति' इत्यादीना कर्मणा समुदायव्या-
नुवादकः । भा. २।२।६।१०-२०, ● ज्योतिष्टोमे
'सोमेन यजेत' 'दाधिगानि जुतेति' 'द्विरप्यमात्रेणय
ददाति' इत्यत्र प्रतिशान्दम् अपूर्वमेदः । २।२।१।६.

॥ ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपावहरणं च
वाससा कर्तव्ये ॥

वाससि मानोपावहरणे प्रकृती सोमस्य
नवचानम् । १।१।२०।७७ ॥

भाष्यम्— नोतिष्टोमे मातोपावहरणे उवाचकते ।
तत्र संशयः किं यत्रकृत्विदं मानं येनवेनचित् उवाचहरणं
कर्मम्, उत वाससि मानं वाससा च उवाचहरणमिति ।
किं प्रातः ? अथाहं यमकृत्विदं मानम्, येनवेनचित्
उवाचहरणम् । एव चानियमे राधत्र प्रयोगप्राप्तभावश्च
मविश्वतीति । एवं प्राप्ते, उदमः) वाससि मानम्, यथा
सोपावहरणं कर्मम् । जुवः ? वचनात् । वचनमिदं
भरति । 'वाससि मिनोति, वाससा सोपावहरति'
इति । वचनस्य सामर्थ्याभिरम्भेत । अथवा, नैरात्र
संशयः । यचनात् वाससि मानम्, वाससा सोपाव-
हरणम् । एव प्राप्तमुत्तरविषयवा हीयते विदोर्ष
चिन्तयितुम् । यत्र प्राप्तमुत्तरविषयवा हीयते, न ता
पूर्वोत्तरव्याप्त्यो प्रयोजनमिति ।

सोम— प्राग्विज्ञान्यादेव न पूर्वम् संगतिः ।

वि— 'उपावहरणं मानमपि कल्पितं वाचसि ।
 क्वापि स्यात् प्राञ्जलाभवाद्, चचनाद् वाचसोमसम् ॥'

माह— (२०-२१-२३ इति भीष्मपि माध्व-
 स्थानि वाचिकराजानि सम एकीकृतानि इति शेषम्)
 ज्योतिष्टोमे 'वाचसि निनोति, वाचसा चोपावहरति'
 इति चचनात् सोममानीतावहरणे वाचसापनके । अह-
 रणे च प्रत्यहं सोमोपावहरणम् वाचोमेदः स्यात् ।
 इतिर्धानशकटे हि स्वापितः शोमः मानम् एकस्यकः
 पर्याप्तः, तावन् प्रत्यहं वाचसा उपावहरत्येव । अन्वष्टिष्ठथ
 शकटे एव वाचसा उपनद्धः स्वाप्यः । तस्मात्
 इह वर्षात् वाचोऽन्तरं प्रारुत्तमात् उथादित्यम्,
 उच्यते तु मङ्कलितत् यानवलेनैव । न च शरुत्तमगमि
 एतमेव मानवत्तात् मित्रं बहुमुपादाय तेनैव प्रत्यह-
 मुपावहरणं कर्तव्यमिति याच्यम् । उपावहरणमन्त्रस्य
 आरभुते दानविधानम् । तस्य च मैत्रवचनदण्डदानन्यायेन
 (४।१।३) श्रावणोष्णीशानुबुवाशमश्रावणुदुःसाहजनव-
 त्वेन श्रावणिकन्यावचनदण्डात् । नदानन्तराणां च न
 मानकाले एव उपावहानि । प्रकृतौ हि सौकषात् फण-
 क्कालीनमानवाद्यैव उपनद्धस्य अमिषनयेत्यर्थं तेनैव
 वाचसा उपावहरणं कृतम्, न तु स एष श्रावणार्थः
 शतश्वेद मानकाले तावद्विषमक्षे प्रनाणामात्मात् उपाव-
 हरणकाले एव तदुपादानम् । आर्थिकस्वापि यत्तैवत्वस्य
 बाधात् वाचसायोज्येति ।

मण्डन— 'मानोपावहरणे वज्रे ।'

शंकर— 'मानादृषी वाचसा साः ।' २९.

● ज्योतिष्टोमे सोमस्यैव पूतीकाः आदाताः कश्चु
 नाति वा प्रतिनिधिः । तत्र सोमस्य पूतीकादीनां च न
 वैरदिवकचम् । किञ्च प्रतिनिधिवन्निमनः पूतीकादी
 नाम् । वि. ६।३।१३, ● ज्योतिष्टोमे सोमस्यैव अज-
 क्षिप्रवादिभिः दण्डभिर्नैः निचते । १२।४।३,
 ● ज्योतिष्टोमे सोमस्यैव अर्थादस्य पाण्डिकस्य
 'सोमेन मन्ते' इति निचमविधिः । ४।२।९. ● ज्योति-
 ष्टोमे सोमस्यैव 'अनन्वादी सुनक्ति' इति द्विवचनं
 विधिलिमेन । आ. ४।१।११-१६.

● ज्योतिष्टोमे सोमस्यैव अनुज्ञापूर्वकः एक-
 पात्राणामेव ॥

तदेकपात्राणां समपावान् । ३।५।१।४३ ॥

माध्वम्— इदं संरिक्तते किं व. कश्चित् अनुज्ञा-
 पितव्यः, उत समानकामः इति । अविद्येयामिषान्ता
 यः कश्चित् । इति प्राप्ते, उच्यते । नत् एतत् अनुज्ञा-
 पनमेकपात्राणां स्यात् । कुतः । अनुज्ञापनमिह अद्रम् ।
 अनुज्ञापनस्य च एतत् रूपम्, यत्र अन्येन
 कर्तव्यम् अन्यश्चिन्तेत्, यः 'अनुमन्यस' इति मूले,
 सद्भोजनादि वा आचरितुकामः विचमन्यस अनुज्ञापति
 (इति) । तदेतत् नानापात्रेषु नैव संभवति । नहि सच
 अन्येन कर्तव्यम् अन्यो वा विकीर्षति, सद्भोजनादी वा
 पदार्थं संमानयति । एकपात्रे तु सोमे साधारणे संकृत्ये,
 न्यायेन समो विभागाः प्राप्नोति । तत्र अविमृश पीय-
 माने कराचित् अन्येन पातव्यम् अन्यः शिवेत् । सच
 अनुज्ञापनं संभवति 'तथा अर्थं पातव्यं मया अर्थम्,
 कदाचित् भवद् अन्वक्षिकं स्यात् सा शिवेत्, नत्
 अनुज्ञातुमर्षि' इति । 'एकपात्रे वा पानं तत्रा सद्
 आचरतु अहं तत्र विचमनादन स्याद्-पाम्' । इति
 संभवति अनुज्ञापना । तस्मात् एकपात्रेणैव एतद्
 स्यादिति ।

वा— यदि एतदल्पताप्राप्तं विधीयेत्, ततो यतः
 कुतश्चित् प्राप्येत् (लौकिकमेव तु एतद्विषयते । तस्य
 वाटसे विषये प्राप्तिः, सा न निनायते । समानवाचाना
 तु 'वमं स्यादक्षुतात्' इत्यनेन न्यायेन सममिमये
 सति वेदस्यप्रवच्यो अनुज्ञाप्य कारणम् । तस्यैव सोमेन
 अनुष्ठिष्ठव्ये तत्कृते चाहृष्टदीशभावे, प्रत्यक्षेणैव
 सद्भोजनाद् भक्षीसोमस्यैकपात्रेः । अतोऽनुज्ञाऽवश्ये
 भवति । तस्मादेकपात्राणामिति ।

सोम— प्रकृतानुज्ञानविषयत्वाद् संगतिः । मूत्रा-
 र्यस्तु— तत् अनुज्ञानम् एकपात्राणामेव स्यात् । तेनैव
 प्रथेनसमतायात् इति ।

वि— 'उपावहनमरीपाणमुत् स्यादेकपात्रिणम् ।
 नद्यादेनेः स्याद्, एषाविषयान्तिऽन्तिमः ॥'

भाट्ट—सोमभक्षुः यस्मै एकस्मिन्नेव पात्रे भक्षणस्यैः उपैरेः प्रकृतं दृष्टव्यं तावतात्, भगतामिव पात्रिप्रवृत्त-
निमित्तकत्वं दृष्टव्यमित्यर्थेत्वात् । उपायान्तरेणापि तथि-
दृष्टौ अस्य नियमविधित्वात् । अन्वयानुशाने तु
सटाग्रणोत्सवमूर्धनिमित्तं शेषः । अत एव सत्र एकस्मिन्
पात्रे एक एव भक्षयिता, तत्र नैव अनुशास्यदृश्यम् । एवं
व्यन्तिगस्थसि भक्षयितुर्न अनुशास्यदृष्टं प्रयोजनाभावात् ।
याश्चिन्तुन्तु आचरन्ति । १३.

मण्डन— 'समपात्रस्यनुशास्यः ।'

शंकर— 'पात्रैक्ये चोपहृतता ।'

इह ज्योतिष्टोमे सोमभक्षे अनुज्ञायाः चापने
दत्ते च अर्वाचुसारेण मन्त्रक्रमः ॥

वत्रार्थात् प्रतिवचनम् । ३।५।१६।१२ ॥

भाट्टम्— एतद्वगतम् 'तदुपहृत उपद्रवस्य'
इत्यनेन अनुशास्येत् इति । अथ प्रतिवचने संदेहः
किं लौकिकं प्रतिवचनम्, उत एतदेवेति । किं प्रातम् ।
एतत् वैदिकं प्रश्ने विमित्युक्तम् । लौकिकमन्यत्
प्रतिवचनं भवितुमर्हति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । तत्र एत-
देव प्रतिवचनमिति । ननु प्रश्नोक्तिप्रमेतत् उपद्रवस्य
इति । उच्यते । यत् अस्मै पूर्वम् 'उपहृतः' इति
प्रतिवचनस्य समर्थम्, तत् प्रतिवचनकार्यं भविष्यति ।
अतः, विपरीतमेतत् समन्वयान् । पूर्वै हि प्रश्नेन
भक्तिपत्रम्, ततः प्रतिवचनेन । उच्यते । अर्थात् पूर्व
प्रतिवचनकार्यं भविष्यति । अर्थात् हि क्रमात् पजीयात् इति ।

वा— वदन्म् इति वा पाठः (पूर्व) । समकामेय,
प्रभवतिवचनयोरेक्यं वा लौकिकः प्रयोगः । इति प्राप्ते,
उच्यते । अयं क्रमेण पाठक्रमं बध्निता 'उपहृतः'
शयैषम् अमृतताया प्रोक्तव्यः ।

सोम— गन्तेन अनुशाने उक्ते तत्र मन्त्रविषय-
विचारात् मंगलिः । सूत्रार्थान्तु— सत्र 'उपहृत उप-
हृतस्य' इत्यत्र । प्रतिवचनं अर्थात् सामर्थ्यानुशास्यत्
'उपहृतः' इत्यनेन वर्तव्यमिति ।

मी. सं. २३०

पि— 'उपद्रवस्योपहृत इत्यनेनो द्वयोर्भेदः ।
अनुज्ञाऽनुत्तपगवोरथवाऽऽपि विनश्यते ॥, विभागतस्या-
भावात्सोमभक्षे, न चिद्विदुः । उपहृत्येचनुज्ञात्तानुज्ञाने
तथैतः ॥'

भाट्टस्यो गतः पूर्वाधिक्रमेण ।

मण्डन— 'प्रत्युक्तिः पूर्वमन्त्रमात् ।'

शंकर— 'तन्मन्त्रस्य विभागः स्यात् ।'

इह ज्योतिष्टोमे सोमभक्षे होमानिपवो
समुच्चितौ कारणम् ॥

होमानिपवाभ्यां च । ३।५।११।३२ ॥

भाट्टस्यम्— अपामपि कारणं होमानिपवौ । कथम् ।
'हविषानि प्रावभिरमिषुष आहवनीये हुवा प्रयज्यः
परेत्य उदस्ति मधान् भक्षयन्ति' इति । न तावदेव
क्रमो विधीयते होमे निरुक्ते ततो भक्षयन्मिति । मक्षणस्य
अपाहात्वात् । इषोश्च क्रमशोर्धानात्, अमिषुष हुत्वेति
साक्यं विद्येत । अर्थेन च प्राप्तत्वादस्य क्रमस्य । नहि अङ्गो
प्रयोजने कश्चित् प्रतिपादनमर्हति । न च भक्षणान्नभावेन
होमानिपवो बोधेते अमिषुषस्य होमार्थत्वात्, होमस्य च
प्राप्त्यर्थत्वात् । अत्रात् होमानिपवयोः वर्तुषा भक्षणं
निर्गोने । ये अमिषुष्यन्ति लुहन्ति न, ते भक्षयन्तीति ।

वा— किं एतन्नक्षत्रेव निमित्तैर्नद्यः । नेपुच्यते ।
होमानिपवाभ्यामप्ये भक्षः । कथम् । एवं हि आह
'हविषानि प्रावभिरमिषुष आहवनीये हुवा प्रयज्यः
परेत्य उदस्ति मधान् भक्षयन्ति' इति । तत्र होमानिपवो
वाच्यं सन्तुषो मासो न विधीयते । वीक्षायानस्यम्
'अपपूर्वोपधानं वीक्षयित्वा ब्रह्मणो वीक्षयति' इत्यादि-
वाच्यत्वात् । क्रमार्थां भूतिः इति चेत्, तत्र नास्ति ।
अर्थादेव अस्य क्रमस्य सिद्धत्वात् । नहि हुतस्य अमिषवः
समाश्रिते, न च मक्षिष्यस्य होमः । आहवनीयदेवानां उदः
(द्वितीयाग्नेयिन्) आगच्छतः प्रयज्यः एत प्रतिवचन्ते ।
होमादीनां च उदसि कर्मयन्ते । अथवा वदुकारसमाश्रय-
निमित्तभवाद्य उदः (सत्रेति इत्यर्थः) होमा आनेतव्याः ।
अथर्वनां च उदसो दासव्यः । तेन उदसि इत्यप्युच्यते ।

केवलं त्वं मध्यग्रमण्डलं विधीयते । तत्र हुता अभियुक्त
हव्येवदुपादानस्य एतत् प्रयोजनम्, कथं नाम तत्समान-
कर्तृत्वे मधः स्थितिरिति । नहि निर्वोतप्रयोजनयोः
होमभियुक्तयोः मध्यग्रत्वं संभवति । मध्यस्य च
सोमस्यैव प्रयोजनस्य इति नाहोमभियुक्तयोः मध्य-
ग्रवणम् । अतश्च अर्थात् होमाभियुक्तयोः निमित्तानां
शास्त्रम् । अतो होमाभियुक्तयोः अपि सोम मध्यस्थितिः ।

वि—‘आख्या-१यो-वपट्टकार एव किं मध्यवेद्यम् ।
किं नऽभियुक्तयोश्च, तेषामोऽस्तुतया दिवा ॥,
हविर्भानेऽभियुक्तयोश्च हुता यदसि मध्यवेत् । इति
श्रुतान्तर्गतौ च मध्यवेत् एतेते ॥’ (हेतु हव्येवचन-
मायस्यम् ‘इति हेतुस्तुतये’ इति काव्यमहाशयम्) ।

भाट्ट— इदमपरं मध्यस्य निमित्तम् ‘हविर्भाने
प्राक्भिरभियुक्ताहनीये हुता मध्यवः परेषु यदसि
मध्यम् मध्यवन्ति’ इति । अत्र हविर्भान्तीनां सर्वेषां
गुणानां विभक्त्यात् अर्थात् प्राक्त्वात् केवलं होमा-
भियुक्तमानकर्तृकानां मध्यमं अग्रम विधेयम् । यद्यपि
च दारिचोचनादी होमाभियुक्तमानकर्तृकानां नक्षत्रं
मासम्, तथापि अयुक्तानुवादे चानुपैक्यार्थात्, तस्य
विधेयता । सा च न पूर्वविहितमधो, सर्वत्र उभय-
दिहविद्योः विहितकर्मन्तस्यतोभात् । अतस्य होमाभियु-
क्तमानकर्तृकं मध्यग्रमन्तमेवेदं विधीयते, कर्तृक्यगुणात्
सोमेन वा अवेद्यत्वं वपट्टकारमध्यवेद्यं प्रयोजनमेदमानम् ।
न च उभयौ निष्कामकायाव, प्राथम्येनैव उदात्तव्यवृत्तयो
वपट्टकारवाक्ये नित्यमन्वन्तम् । प्राथम्यस्यापि प्रयोगान्वये
तु कर्मान्तमेव इति ध्येयम् । अत्र च होमे
अभियुक्तमानकर्तृकव्यवस्थायां प्रयोगात्प्राथम्येनैव प्राप्ते
प्रधानान्वयस्य अर्थात्तत्त्वात् मध्ये एव अभियुक्तमान-
कर्तृकानां होमसमानकर्तृकत्वात् विधीयते । होमाभियुक्तयोश्च
वपट्टकारत्वात् वपट्टकारवदेव अर्थात्निमित्तानाम् । तयो-
स्तुतिल्लोनीमित्तानां इति यदे (६।१।०) वक्ष्यते ।
अतश्च यो यद्मयासे होमाभियुक्तोमयकर्ता अर्थात् । प्रति-
प्रत्याप्तान् अन्यो वा मदे चमत्ते वा, ए तत्र मध्यवेत् ।

गण्डन—‘होमाभियुक्ततां च ।’ मध्यवेत् ।

मंकर—‘होमभियुक्ततायां ।’ मध्यवेत् ।

ज्योतिषोमे सोमग्रन्थनिमित्तानां समुच्चयः ॥
प्रत्यक्षोपदेशात्समानामव्यक्तः शेषे । ३।५
१२।३३ ॥

नाट्यम्— इदं ध्रुवते ‘प्रेतु होतृध्वजः, म
वसागः, मोट्टातृणम्’ इति । तत्र संदेशः चमत्तेषु
होमाभियुक्तयोः कर्तारो वपट्टकारश्च किं मध्यवेत्, उव
नेति । किं प्रासम् ? न मध्यवेत् । प्रत्यक्षोपदेशा-
त्चमत्तानां चमत्तितः प्रति ‘प्रेतु होतृध्वजः’ इत्येव-
भादिभिर्विशेष्यचने, होमाभियुक्तयोश्च सामान्य-
वाक्येन ‘यः सोमो मध्यगेन संकथंन्य’, ए चमत्तेषु
चमत्तितः’ इति । अयेदानीम-मन्त्रित्तिनः कः मन्त्रिपतिः ।
अव्यक्तः सामान्यनिमित्तः । कः शेषे मन्त्रिपतिः, यत्र न
चमत्तितः ।

घा— अथ यत्र निमित्तप्राप्तौ भवति, तत्र
किमन्यनिमित्तयोः मधः कर्तृवीर्ये, अथ विकल्पयो,
अथवा धामने इति । तत्रार्थेत्वात् ईकत्वस्यातो अभि-
धीयते । प्रेतु होतृत्वादिना विशेषणत्वात् अविशेषणार्थं
होमाभियुक्तानां मध्यवेत् चरितानां शक्यं प्राप्तिषुम् । अतः
शेषे तत्त्वात् प्राप्तिः । (अनेन भाष्ये व्याख्यातम्) ।
स्याद्वा, कारणभावाद्द्विर्देशात्प्रयोजनानां कर्तृ-
त्वात् चमत्तित्वात् । ३४ ॥

भाट्टम्— स्याद्वा चमत्तेषु वपट्टकारदिना मधः ।
प्राप्तये हि तेषां तत्र कारणम् । न च प्रतिषिध्यते ।
ननु चमत्तितः प्रत्यक्षोपदेशात् निर्वोतम् । उच्यते ।
अनिर्देशात्समाना कर्तृत्वात्प्रयोजनम् । प्रेतु होतृध्वजः
इत्येवमाहवः शब्दा न शक्यन्ति वपट्टकारदीन् प्रति-
वेद्यम् । उददेशातो हि तै, न प्रतिषेद्धारः । वसात्
वपट्टकारदीन् प्रति चमत्तेषु मध्यवेत् ।

घा— स्याद्वा प्राप्तिनिमित्तत्वात् । वपट्टकारादि-
निमित्ते सति प्रत्यक्षोपदेशोऽपि वपट्टकारादिष्वेव येन प्राप्तिः ।
न च तस्य सामान्येन प्राप्तिः । वपट्टकारो तोमेषु निरोप-
रुपेणैव प्रत्यक्षमिच्छन्तः । काम वा उदात्तया विप्रवृत्त्यात्
दुर्बला स्यात् । छाऽपि तु अनेनकावन्तम् अवचनमन्त्रि-
कर्तृक्यं । तथा सति च प्राप्तिप्राप्तेऽपि प्राप्तिरिति,
नाप्यनिमित्तैव । एभ्यस्ति हि यावदवस्य इत्यस्य मन्त्रेणैव

भक्षणम्, विशेषतस्तिककद्रुकव्य सोमन्य । भूपते च 'अरं मधयेत्' इति । न च निःसोममध्ने अल्पवमन-कल्पते । यद्यपि च प्रतिपद्यपेक्षिणि, अरति भक्षान्तर-स्थापकथाः । तस्मान् उपावेशः कर्तव्य इति ।

चमसे चान्यदर्शनात् । ३५ ॥

भाष्यम्— चमसे च अन्याधमशिनो दर्शयति । 'चमसांश्चमसांश्चये प्रवन्दति । तान् स वपद्रुकैर्हरति' इति । एको हि स्वधमसो वपद्रुकैर्हियते । तेन बहुहरणदर्शनं नावकल्पते, यदि वपद्रुकरारयो न चमसेषु मधयेषुः । तस्मान् मधयन्तीति ।

सोम— प्राग्द्वित्री मंगतिः । सूत्रार्थस्तु— चमसानां चमसिन्धुः प्रत्यक्षतो विशेषतः उपदेशात् तेन वाधितः अन्नकः सामान्यविषयतात् चमसविषयत्वेन व्यरुद्धः वपद्रुकारावितिमित्तकत्वे मधः चमसत्परीतिके स्यात् इति ।

वि— 'हेतुवद्वेषे विकल्पः किंवाधो यत्समुच्चयः । यस्याद् विकल्पो वाधता धारकायाः समुच्चयः ॥, तेन वाधनिकं वाधं भक्षणोऽत्र विभागायः । सिद्धे विकल्पो नो युक्तः स्वीकारोऽयः समुच्चयः ॥'

भाट्ट— अथ यत्र एकस्मिन् वाधे अनेकेषां भक्ष-कर्तृणां, एकस्मिन् कर्तारि वा कल्पेभ्यां वपद्रुकारदोगाभि-प्रायसाद्यऽऽदिकारकानां उपासयः, तत्रैकसोमसतिपत्तयैत्वाद्वाधाया विकल्पे, प्रत्यक्षशिक्षणमपि वपद्रुकारदि-भक्षणं सामान्येणहितत्वात् कल्पयादिति समाह्वयया विशेषमिदृश्या प्रमेयत्वात् उपासयेत् वाधाम् महविषयताव-धतोर्मिषविषयत्वे वा प्राप्ते, 'अरं मधयति' इति वचनेन कृत्यस्य शेषस्य एकमध्नेयवतिपाद्यत्वात्समाह्वय-एकेन मधणेन प्रतिपादितोऽपि कोपे अवशिष्टशेषस्य भक्षणान्तरेण प्रतिपत्तिर्हयत्वात्, प्रायस्यविषेऽह नमुत्तरम् । ननु एते कर्तृभेदेन अनेकेषां भक्षणां पृथगनुष्ठानेन समुपपन्नोपसाधयि, यत्र एकस्मिन्नेव कर्तारि कारणा-नेक्यम्, सप्त प्रयोगविषयगतः द्विःसहस्रवर्षे तन्मनो-परत्वेन पृथगनुष्ठानेन समुच्चयः । वस्तुतस्तु समाह्वययाः द्वयोःपृथगनुष्ठानमनसद्वयचमसेषु कारणात् तरेण एतत्कर्तृक-मधस्य अभावात्प्राय विषयकभूतिकृताकल्पेऽपि होमक-

चमसेषु वपद्रुकर्तृकत्वेनैव सेषां तत्र मधस्य प्राप्तत्वात् क्लृप्तमष्टुतिनिमित्ततया न विधिकृताकृताकारः । एवं शरिणोर्भेदेऽपि सेषां कारणान्तरेण न भक्षणमिति, उपाधिककक एव सर्वव्यतिथिरिति न तत्रापि कारणद्वयस्य एकस्मिन् कर्तारि समगायः इति चेन्न, मैत्राकथादिशोऽ-कचमसेषु वपद्रुकारात् तेषामिव होत्रस्य वपद्रुकर्तृत्वात् होत्रुत्तममतापारम्भेन च अश्वरांरपि होमानिवकर्तृत्वात् होमशरीनामपि तद्व्यवशयोः, किंश्चि तच्चमसः इत्येवंविधव्यवशयोः तस्य कर्तृकमध्यान्तरद्विधिमन्तरेण अनुपपत्तेः । अत एव उच्यते तद्व्यवशयोः विधिकृत्यभावेन तन्मन्त्रमपि न । न चैवमपि एकस्मिन्नेव कर्मिभिर-भ्यासे समाख्यानिमित्तमधकारणमिणेण समाह्वयोपपत्तौ न चमससाध्याभ्यासमात्रेण तद्व्यवशयोः, समाह्वयकल्पभूतो अविकेषात् प्रकृतापूर्वसाधनसमससोमसहकारात्पत्तेन तस्य कर्तृकमध्यास्य निषेधत्वेन सर्वत्रैव चमसवाप्याभ्यासे तद्व्यवशयोः । अतः सर्वत्रैव एकत्वे कर्तृभेदे इव एककर्तारि कारणभेदेऽपि युक्तो भक्षणस्य पृथगनुष्ठानेन समुच्चयः । शरिणोर्भेदे तु माऽस्तु समुच्चयः । याशिकानुष्ठानं चेत्तर्हि तेनास्तु सः । १०.

मण्डल— 'परस्य चमसेऽपि तौ ।' होममि-पयकर्तारि ।

शंकर— 'समुच्चयो भक्षणानाम् ।'

ज्योतिषोमे सोममधमन्ने अनुवपद्रुकारदेवता अग्निः नोपसङ्गीयः । अनुवपद्रुकाराधिकारम् । वि. २।२।१६.

ज्योतिषोमे सोमविक्रयी भ्रतियरभ्यो भिन्नः ॥

विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽप्योदितत्वात् । ३।७। १५।११ ॥

भाष्यम्— अत्रि सोमविक्रयी । तत्र शंभेः स किम् भक्षण्योदीनामपगतम्, अत एवोऽन्यः इति । किं कृतम् ? वेवा सर्ववर्तनात् तेषामपगतम् । इति मन्ने, दस्यम् । विक्रयी त्वन्यः स्वारिति । विक्रपो न चोपदे, क्वभ्योपदे, तत्र अर्थात् विक्रयः । ज्योतिषोमस्य च

पदायां कर्तुं शक्यते इत्येव उच्यते । न तु विक्रयो ज्योतिष्टोमस्य श्रूयते । तस्मात् नाध्वर्गादीनां अन्वयतमः इति ।

वि— 'सोमविक्रये क एषु न वा, वरुणवर्जनात् । एकः, क्रत्वर्थेना नारिते विक्रव्येति मियते ॥ '

भाट्ट— सोमविक्रवी इ अन्व एष । परणादिकं हि क्रत्वर्थेनात् तदङ्गवार्थकरणाय पुरुषानुषदात् क्रियते । विक्रवस्तु अविहितानात् विहितक्रवात्पथाऽनुप-
पत्स्य आचर्यकोऽपि दोषस्वीकारेण रागतः प्रवृत्तपुरुष-
कर्तृत्वविक्रमोक्तौवेनापि ऋषिर्भेदः तादोषाच्च अगद्वन् ।
अतस्तत्र प्रतानामागतेः अन्य एवेति ।

मण्डन— 'विक्रवी प्रकृत्येऽप्येऽप्यः ।'

शंकर— 'सोमविक्रवस्य इष्टः ।'

इह ज्योतिष्टोमे सोमशेषमश्वविधानात् अतित्त सोममङ्गः ॥

सोमशेषचनाद् भक्षो न विद्यते । ३।५।६।९॥

भाट्टम्— ज्योतिष्टोमे उनामनन्ति सोमान् । तेषु मंदेहः किं तेषां शेषो भक्षयितव्यः, उत नेति । किं प्रातम् ? सोमे मलो न विद्यते । कस्मात् ? अवचनात् । न चक्षन्मवति नचने अक्षवक्षतुं भक्षणम् । तस्मात् सोमशेषो न भक्षयितव्यः इति ।

वा— देवश्रवणे तावत् विशिष्टविधानादपि भक्षो भवेत् । अयेतरमदग्ने चयसस्ये च सोमे मंदेहः किं भक्षोऽपि नैति । तत्रापि 'सर्वतः परिहारमाश्विन भक्षयति' इत्यादिषु देवतावचन्यात् एतं स्यात् । इदं तु सर्वथा तत्रापि विचार्यते, किं प्राते मध्ये विदोषयमानं वचनेन विधीयते, उत विशिष्टविधानमैव इति । कश्चात् विशेषः । अ यदि वाचनिकः, ततो माण्डूक्यननेन कर्तव्यम्, अथ इ अन्वयतः कुर्वन्, तद् एकदेनास्यमपि लिङ्गं खालीपुत्रकस्याप्येव समस्तोपेवक भविष्यति । मय-
शेह पत्राः संभोजन्ति । किन्नायाँदर्शनात्ता माण्डूक्ये-
त्वात् अविधानाच्च नैव भक्षः, उत प्रात्यभावात् अन्वय-
दर्शनात् नैव कर्त्तव्यं च यावद्वचनं भक्षः, उत उनाम्ना
स्यद्वाहोऽपि मयि भविष्येति सोमो भक्ष इति । किं प्रातम् ।
आयत्तकं प्रत्ययीतौ मयि मयि मयि इत्तं उनाम्ना मयि मयि

शेष एव नास्ति, कुतः पुनर्मेष इति । न चात्र प्रकृतितः प्राप्तिः, न च मन्वशोपदेशः । सोऽप्युपदेश इव, सोऽपि अन्यपरत्वात् अवगम्यः, तस्मान्नारिते मध्य इति ।

स्याद्वाऽन्यार्थदर्शनात् । २० ॥

भाट्टम्— भवेद्वा मध्यः । अन्वयार्थे हि वचनं (सर्वतः परिहारविधानार्थम् । सर्वतः परिहारो नाम स्वमन्त्रकस्य उक्तत्वात् चमवस्य प्रदक्षिणीकरणम्) मध्ये दर्शयति । 'सर्वतः परिहारमाश्विनं (मर्दं) मध्ययति' 'मक्षिताप्यायितान् (मक्षितान् आप्या-
यितव्यम्) चमवात् दक्षिणस्यानयोऽप्यन्वे (अन्वयः
इत्यप्यस्तात्) सद्ययति' इति । नास्ति भक्षणे दर्श-
जातीयता मध्यविशेषाः संमर्यन्ति ।

वा— यदि अन्वयदर्शनात् भवेत्तु, ततोऽन्यार्थ-
प्राप्तिः स्यात् वचनानि त्वेतानि । तस्मात्सोमशेषो मलोऽपि
शान्वयति ।

वचनानि त्वपूर्वत्वात्, तस्मात् ययोपदेशो
न्युः । २१ ॥

भाट्टम्— ननु दर्शनमिदम्, प्रातिवर्त्तन्या ।
उच्यते । वचनानि तर्हि मविषयति । 'सर्वतः परि-
हारमाश्विन मध्ययति । तस्मात् सर्वं दिवाः दृशोति'
इति विशिष्टं भक्षणं विधीयते । अपूर्वत्वात् मध्यमादौ
नायक्यते । अपि नैवम् अपूर्वमर्थे विद्वानः अर्थवत्ता
अविषयति । तस्मात् सर्वैव विशिष्टं भक्षणं श्रूयते तत्रैव
मयति, नातिप्रशङ्क्यते ।

वा— नदिदं अत्र प्रवृत्ति होमाश्विनस्याप्यो न
इत्येवमन्तम् एकमविकरयम् (११-१२ सू) । तत्र
'भक्ष्यं नास्ति सोमस्य निःशेषं हूयते यतः ।
शेषे सत्यपि नैवात्र भक्षणं विष्यभावतः ॥'
इति पूर्वः पद्यः । (आभाकरमननूप निरख्यति—)
यत्तु अप्रतिवृत्तिपानमानेन शास्त्रार्थकं वृत्तत्वात् न
अन्येष्टोमे इत्याह, उच्य औपमन्वशादपि तत्रैव स्यात्,
तत्राग्नानि च बोद्धव्यं शेषः स्यात् । अथ शेषकर्म-
पद्यत् विधेयं, तत्र वेदागपि मयोक्तव्यत्वात् शेषाच्च-
शेषात्तदादाश्विनि विद्वद्वादावपि इतिरुत्तरागतः स्यात् ।
तस्मात् अनेपक्यमदमध्यम् (पूर्वार्थे) ।

सोम— वचनात् ऐन्द्रवायवस्य द्विभक्षणम् इत्युप-
वर्णनापरिहारः अनुपपन्नः, सोममक्षणस्यैव अभावाद् इति
प्रयत्नसामान्यं संगतिः । सूत्रे अनवचनात् इति छेदः ।

वि— 'सोमेषमशो मशो वा, व मशो महरोननाः ।
अशोकेरशिन दोषोऽस्य मशोऽपूर्ववचोपजात् ॥'

भाट्ट— ज्योतिषोमे उपसत्तिष्ठोऽपि सोमः अग्नि-
पचारितंश्चरन्निविद्यतात् रसप्रकृतिः । रस एव तु प्रद-
चमवाचिपामकृतिः इन्द्रान्वाग्निदेवतासंघस्यात् इति ।
इति सर्व एव स्यादते । अथ च 'अस्यं ब्रूरोति' ।
इति वचनेन अलोरेनेन प्रष्टेपरुणात्प्रतिविधिः श्व-
दानवत् । तत्र च 'इहेब्रूरोति' इत्यादिना पात्रविधिरिति
व्यतिः । अतः शेषवत्त्वात् भक्षणं तत्रापिपतिः ।
तत्रामात्रं च समारण्या वचनं च । तत्र समारण्या तावत्
'प्रेतुं होतुव्यमसः प्र ब्रह्मणः' इत्यादिकां वेदे, वाग्नि-
कृत्वा योनचमणः इत्यदिक् । अदानार्थस्य चनेर्पातोः ।
अधिकरणवाचके औणादिकेः असध्यस्ये कृते चमस-
शान्तिप्राप्तिः । सोमक्षयते अस्मिन् इति न्युपरया
सोममक्षणतावन्वचनगतैः तत्रमारण्याकृतिवत्प्रुत्वा होमा-
दिकर्तृकमक्षणस्य सोमप्रतिपत्त्यर्थंत्वितिः । यदि तु
उपाद्यः अग्न्युपवा इति पश्चात्प्रत्ययं, तदा चमणसम्पत्त्य
पाने कृत्वन्वेन योग्यतयैव दोहृत्वनमशादित्यर्थो गम्य
मक्षकृत्वादिर्षवन्वेनेति तथा भक्षणवित्तिरिक्तता ।
अतश्च होतृवशोऽनुपवचमानमेववदन्नाह्मणाच्छचितोत्-
नेष्टृवावाह्मणीप्राण्या स्त्वन्वमस्येयु समारण्या भक्षः ।
यदस्यपक्षे तस्यापि स्वचमसे । वचनं तु अग्रे निरूप-
यिष्यते ।

मण्डन— 'ज्योतिषोमेऽपि भक्षणम् ।'

शंकर— 'सोमे मशो मशस्यैव ।'

• ज्योतिषोमे सोमोऽहमे वैकटिकेयु रथेनेनादयिन्ती
सामान्ता । भाट्ट. ७।४।२. • ज्योतिषोमे सोम
साम नित्यं वैमिषिकं चामं येति श्रेयाः । तत्र योऽशि-
रसायां 'सोमस्तु कृत्वातां प्रक्षालाम मनसि' इति नित्य-
तया विद्येत्तम् । उपसत्त्वोभागा भाष्यं प्रक्षालाम ।
अतिउपसत्त्वस्यां वैमिषिकम् । योऽतिउपसत्त्वान्तेन च
पुनः चाममसि । वि. २।१।२३, • ज्योतिषोमे सोमिक-

वेदिः सर्वाङ्गप्रधानार्थो, न तु प्रयत्नार्थैव । त्रिकोर्पाऽ-
धिकरणम् । ३।७।२, • ज्योतिषोमे सोम्यचरोः सच-
नीषपुरोडाशानां च ऐधिकैः पात्रैर्दोषः, सौमिकैः पात्रैर्न
मक्षकृतिः । 'मक्षन्नो न' इति विद्वी अधिकरणम् ।
१।२।१४, • ज्योतिषोमे सोम्यचर्वादिषु हविष्युत्पन्नानं
न कर्तव्यम् । १।२।२४, • ज्योतिषोमे रतोऽनश्व
प्रयत्नकर्तव्यो, न देवतासंस्कारके । सुवसात्प्रतिकरणम् ।
२।१।५, • ज्योतिषोमे स्तोत्राश्च तस्य— 'निष्कृत्, पश-
दस्यः, समदस्यः, एकविंशः' इति । ४।१।१२.
• ज्योतिषोमे स्त्रीद्वितीयाय एकस्यैव पुंसः वाधि-
कारः न तु द्वयोः पुंसोः । द्वाधानाधिकरणम् । भा. ६।
१।५।२२-२३, • ज्योतिषोमे स्वप्नाशो मन्त्रः 'यस्ये
मन्त्रम अग्नि' इति । स यदा पुनः प्रतिबुद्धः स्वयैति
तादापि नावृत्तिर्मन्त्रस्य । कृत्वा सविमुदित्य अतो
स्वप्नमन्त्रं प्रयुक्ते । १।१।७।७।५०. • ज्योतिषोमे
हविधानमण्डनादेवचमणाने प्रकृता अ चित् वैष्णव्यादिः
कहू शब्दा । वि. ३।१।८, • ज्योतिषोमे हविष्युत्प-
अग्निगुणैष-पुरोऽनुवाच्या-मनोवावा प्रतिपद्य कर्मभेदे
शाशुक्तिः । भा. १।१।२।०।५०-५१, • ज्योतिषोमे
'हस्तावन्नेमिने' इति हस्तावन्नेन कृत्यवकरणार्थम्, न तु
उपसत्त्वित्तरकार्यभेदे । २।१।२।४।२८-२९. • ज्योति-
षोमे होमकचममक्षमन्त्रेणु मिश्रवद्वगादिभिः सह
इन्दोऽपि उपलक्षणीयः । वि. ३।२।२.

• ज्योतिषोमे होमामिषवी सहितौ एकं
भक्षुनिमित्तम् ॥

होमामिषवमक्षं च तद्वत् । ६।१।७।२४ ॥

भाष्यम्— ज्योतिषोमे अश्वे हविधाने आग्नि-
रमित्युत्पन्नवीये कृत्वा प्रपद्य, चरेत् एव च हवि
मक्षयित्' इति । तत्र अन्वेन वचनेन अमिषव ततो
वज्रतना होमः । सो तत्रापि निषिद्धेते न च शत्रोः ममः ।
अयमिषव हि च प्रपद्य । तस्यदेवकर्तृकं होमामिषवाया
मक्षं निषिद्धते । अमिषवे कृते होमे च तान्मुमिषय
कर्मव्यभिनि । तत्र एव चरेत्, विदुमव य. कुपदि च
एव मक्षवेत्, उवाचनरेणानि मक्षमिषि । हि मक्षम् ।
होमामिषवमक्षं च तद्वत् । वददेव स्यात्, वदद हवि

आदिः । कयम् । नैवदेवं संवधये, अभिपुत्र ततो हुवा
ततो मश्वेदिति । गोनेन अभिपयस्य होमस्य च क्रमः
कीर्तते, अभिपुत्र ये हुवति, ते मश्वयतीति । गान्त
स्येन भिषेत, अभिपुत्र मश्वयन्ति, हुवा मश्वयन्तीति ।
तस्मात् होमाभिपययोः परस्परं लक्षणे सार्याति
एतेनापि मश्वणं संवधेत, अपरेणापि अभिपुत्र मश्व-
यतीति । तस्मात्परस्परं निमित्तेन मश्वणं भवतीति ।

दुप्— (इतिर्वाने आभिमिभिसुत्र इत्यादि वाक्यम्
अभिपयदोममश्वणकर्तृकमश्वणविवरणकति ११
[३१५।११।३२] साधितम्, इदं च तदेव उपोद्घात-
विः सारयति—) एत्यपि पदार्थाभिपाने (यद्यपि
बहवः पदार्थाः होमाभिपयत्कर्मप्रत्ययमश्वणः अभि-
धीयन्ते तद्यपि) होमाभिपययोः क्रमो न विधीयते
(होमाभिपयौ) कर्ममश्व न विधीयन्ते इत्यर्थः), अर्ध-
प्राप्तत्वात् । (यजुर्निना होम इति माध्यम् आधिपति—)
ननु यागहोमयोर्भिन्नत्वात् होमो विधीयते । उच्यते ।
वाक्यान्तरेण (यद् इदम् जुदोपि इत्यादिना) विहित-
त्वात् अविधेयः । तदस्ति मश्वयन्ति इत्यपि अविधेयम्
अर्धप्राप्तत्वात् वैश्वस्य (श्वेतोत्पत्त्य), प्रत्यक्तमपि
(अविधेयम् अर्धप्राप्तत्वात् । यदि ' हुवा प्रत्यय-
परत्वात् ' इति क्रमो विधीयते, तदाह—) होमोत्तरफलं
मश्वणम्, होमोत्तरफलम् (एव) प्रत्यक् समतम् ।
उत्पत्त्य (अभिपयस्य होमस्य प्रत्यगगतस्य च)
क्रमो न विधीयते । (परिलोप्यात्) अथ अभिपय-
कर्तुः होमकर्तृत्वा विधीयते । (पूर्वपक्षमाह—) कर्तृ
संस्कारत्वात् मश्वस्य (कर्तृकत्वात्) साहित्यम् अविकथितम्
(उद्वेदनात्त्वात्) । ननु अभिपुत्र इति (अपि)
साक्षाद्भावात् उत्तरेण (हुवा इत्यनेन) कथाऽन्तेन
एदं संवधयेते (एवं च हुवा इत्यनेनापि अविधेयसमान-
कर्तृकहोमाभिपानात्) उत्पत्तिविशिष्टेन कथां संस्कार-
मश्वस्य = एकत्रिपाकर्तृमश्वः । उच्यते । नास्ति
कथाऽन्तानां परस्परसंबन्धः । कुतः । यतः अभिपुत्र इति
(अपि) साक्षात्, उत्तरमपि साऽन्तकारदेव साक्षा-
द्भावं (न च साक्षाद्भावंः संबन्धो युक्तः) । तस्मात्
यत् निराकाङ्क्षीतरत्तमर्थम् (आत्मात्म) तदेव

(इत्यपि) अभिलषति (इति) सर्वाङ्ग्येन (मश्वयन्ति
इत्यनेन द्वयोरपि) संवधः । एवं (तमपरेणपि आत्मत्वात्)
नैव (संवध, तथा इति) अभिपुत्र (मश्वयन्ति)
हुवा मश्वयन्ति इति नास्ति (होमाभिपययोः परस्परं)
संवधः । प्रत्ययेन (परस्परं) संबन्धे त्रिपदाने वाक्य-
भेदः (स्यात्) । तस्मात् एकैकेन मश्वणम् इति पूर्वः
पक्षः ।

उभाम्यां वा, नहि तयोर्धर्मशालम् । २५ ॥
भाष्यम्— उभाम्यां वा निमित्ताभ्यां मश्वयेत् ।
न मश्वणं होमाभिपययोर्धर्मो विधीयते । किं हि स्यात् ।
यदि तयोर्धर्मो विधीयते, ततो होमाभिपयौ प्रयत्नविधि-
मलग्नं भुज. प्रतिप्रधानं भिद्यत । अथ पुनरुभाम्यां निमि-
त्ताभ्यां मश्वणं विधीयते, तस्मिन् विहिते एकोऽर्थो विहितो
भवति, तत्रैकं वाक्यम् । तदेतावति पर्यवसितं भवति,
अभिपुत्र हुवा मश्वयन्तीति । तत्रैतदन्तरं वाक्यं
हुवा मश्वयन्तीति । न च महावाक्ये सति अत्रान्तर-
वाक्यं प्रमाद्यं भवति, पदान्तरस्य वाचनात् । तथा
' नोद्यन्तमादित्यमिच्छते ' इति प्रतिषेधो गम्यते मत्त-
वाक्यात्, अत्रान्तरवाक्यात् ईश्वरविधानम् । तस्मात्
अन्तरनिमित्तं मश्वणमश्वयत् । मरणाक्यात् इदमश्व-
णमयते, द्वे निमित्ते मश्वणस्येति । मश्वणं चाप्यथा कुर्वन्
श्रुतं परित्यजेत् । तस्माद्दुभाम्यां निमित्ताभ्यां मश्वण-
मिति ।

दुप्— मश्वस्य द्रव्यसंस्कारत्वेन विधित्वा कर्तृगुण-
मात्रः । तस्मात् (कर्तुः गुणभूतत्वेन उपदेयत्वात्)
उपपत्तिप्राप्तं यत्तत्त्वात् निवर्धितम् । अतः उपपत्तिमिच्छो
मश्वः ।

श्रु— ' उद्वेदयत्कालं साहित्यं तयोः शक्यं
विपश्चितुम् । ततः मत्वेक्योपार्थ्यां मश्वणं प्रति-
भूयते ॥ ' अतः प्रत्येकमेव निमित्तम् । उच्यते ।
' निमित्तत्वे भवेद्वेदयोर्वैकल्यं निमित्तत्वात् । होमा-
भिपययोर्धर्मो तु भक्षाद्भावेन चोद्यते ॥ ' अतो येन
उपपत्तिसिद्धम्, स एव मश्वयेत् ।

भोम— हविष उभयत्वेनेर होमाभिपयवोऽपि न परत्परेण विशेषणम्, इति प्रत्ययस्थानात् मंगतिः । सूत्रे — तद्वत् आर्तिवत् इत्यर्थः ।

वि— 'अभिपुत्र्य ततो हुवा त्वादेदेकैकदेशुगा । ईहल्य वा निमिचोको, साहित्यविधितोऽभिः ॥, होमाभिपयवोऽपि मध्याह्नत्वेन चोद्यते । निमित्तताऽऽर्तिवो नमस्तु साहित्यं हेतुर्न मत्तम् ॥'

भाट्ट— तौ 'हविर्धाने प्राक्प्रतिभिपुत्र्याह्वनीये हुवा प्रत्ययः परेण सदसि भवत्यति' इत्यत्र हविर्धानाधिकरणकभावकरणभविपयवस आह्वनीयाधिकरणकहोमस्य प्रत्ययामनस्य सद्योऽधिकरणकस्य वा प्राप्तत्वात् होमाभिपयवमन्कर्तृकं भव्यत्वेनेवेदं गुणात् निधीयते इत्युक्तम् । तत्र च होमाभिपयवोः कृत्प्रत्ययान्तत्वेनेवेदं कृत्प्रत्ययत्वात् निमित्तत्वमिति तद्विरोधमस्य एकवाक्योपाशात्प्रकारित्वस्य अविरोधित्वम् । यदि तु वाच्यार्थिकं निमित्तम् होमाभिपयवोऽपि तु उपादेयत्वात् तद्विरोधार्थं साहित्यं विशिष्टमिषाद्यङ्कषेव, तथापि प्रत्ययवोऽभिपयवस्यानेन मध्यस्य सद्वत्कर्तृत्वमस्य वा कर्तृत्वस्कारकात् साहित्यविशेषणस्यैव तद्विरोधस्यापि अविषया । अभिपयवमन्कर्तृ नैवृत्तेऽदिना होमाभावकर्तृत्वमिषाद्यङ्कषेविरिभिरपि च मध्यः कर्तृत्वः । इति प्राप्ते, नियमं प्रति कर्तृः संक्रान्तिरादिनः पार्य-धर्ममेवेत्तद्वत्त्वमपि आर्षिकेन विधिना मध्य प्रति संक्रान्तिरे तन्प्रमाणे भूयसादेऽपि विधौ कर्तृणाप्रपादेव-त्वात् विरोधविषयोऽसौ आर्षिकेन विधिना विरोधापिशिष्टस्यैव कर्तृत्वेऽप्यङ्कषेव साहित्यापिवसा-नापि । अद्योऽत्र विहितत्वेनेर होमाभिपयवोऽपि कं निमित्तम् । यदि तु कर्तृत्वमस्य द्वितीयकारणस्य-न्तरात्तत्त्वमपि कर्तृत्वमेव कर्तृत्वम्, इत्यभिपयव-स्यमन्कर्तृत्वं होमे पर विशेषणम्, विशिष्टहोमस्यमन्-कर्तृत्वमपि च मध्यमानाममन्त्रस्य इत्युच्यते, तदा गुणं विशेषणविधाया । इतरथा अभिपयवमन्-कारिणाऽऽर्तः ।

मण्डन— होत्रानु मजोऽभिपयवो होमे ।'

मंर— 'होमाभिपयवोर्न वा ।' अविषया ।

ज्योतिष्टोमातिरात्र (ज्योतिरतिरात्रः) ऋदिकामस्य काठोये । बाल, पृ. ३४. ० ज्योति-ष्टोमादिः अनिपिद्यकत्वः अर्थः । शत्रु पृ. २९. ० ज्योतिष्टोमादिः प्रतिनिधत्त्वमन्तरात्रः । वि. १।१।५. ० ज्योतिष्टोमादौ उपपातारः ऋतियजमानेभ्यो न मित्राः । भा. ३।७।४।३०, ० ज्योतिष्टोमादौ दक्षिणा-दानम् ऋतियजमानेभ्यम् । दक्षिणाभ्याः अथम् । १०। २।८।२३-२९. ० ज्योतिष्टोमादौ 'यदि कामयेत वयुःकः पञ्चमः स्वादिति मौषेः सद्यो नितुयात्' इति वृष्ट्यादिकर्त्तव्यं राजमानेभ्यः । तादृशी कामना तु ऋतियजम् । क चित्तु वाचनिकम् ऋतियज क्वम् । वि. ३।८।६.

ज्योतिष्टोमादौ यत्नादिना विशेषविहितेन आह्वनीयस्य सामान्यविहितस्य धाम् ॥

अविशेषेण मन्त्राख्यमन्त्रागत्याद् विकल्पस्य, नत् संदिग्धमाराद् विशेषमिष्टं स्यात् । १०।८। ८।१६ ॥

भाष्यम्— इदं समापन्नं ज्योतिष्टोमे 'यत्नादि ज्योति' इति (यत्नादि हविर्धानाद्यङ्कषेव) । राजसूये 'यत्नादिपयवोऽपि शत्रुयात्' इति । इदमपि भूयते 'यदाह्वनीये जुदेवि, तेन सोऽभ्यासीतः प्रोतो यरति' इति । तत्र एतेऽर्थः सांख्यिकः किं ज्योतिष्टोमे यत्नादि होमस्य, राजसूये यत्नादिकरायाम्, तत्र विरुद्ध पक्षयोः आह्वनीयेन इति । किं प्राप्ताम् ? होमाद्यङ्कषेव तावत् यत्नादिकरायोः अनुपपत्ते न प्राप्ता, अन्यत्वेण होम-निर्वृतेः हृत्यात् । होमाद्यङ्कषेवोः प्रतिष्ठापेत् । कुतः ? भूयसाद्यङ्कषेवो भूयं यत्नाद्यं गति । न च वाच्यः आह्वनीयेन यत्नाद्यङ्कषेव । आह्वनीयेहोमः भव-ह्युक्ते भवति विकल्पे, यद्ये तावदनुपपत्ते इति । एवं प्राप्ते, यत्नाः । अनिष्टेनेन यत्नाद्यङ्कषेव आह्वानं विशेष-विष्टं स्यात् । यत् विशेषेण साधते, तदस्य दूर स्यात् अक्षयदमित्यर्थः । एतद्विधिं हि तत् । कथमित् ? यदि सामान्यं विशेषयत्नाद्यङ्कषेव, ततो विशेषेऽपि प्राप्ताम् । अथ न त्यक्त्यर्थम्, यद्ये न प्राप्ता । एतं यदित्यर्थम् । अथवा सामान्यं विशेषेण विरुद्धे, न विरुद्धे इत्ये

रं विष्णुम् । अथवा सामान्य तस्मिन् च विरोधे अथर्विन्धु इत्येवं संदिग्ध्यम् । तत् सामान्यविधानं विरोधविधौ न स्यात् । किं कारणम् ? अन्त्याव्यक्ताद् विकल्पस्य । कथं-
 मन्त्याव्यो विकल्पः ? अत्रोच्यते । यदि कर्माद्यधि-
 करणता एव होमेषु भूयते, सा पक्षे न भवति इति
 विकल्पमाशयता प्रमाणपेक्षा कल्पयित्वा । अत्र कर्माद्य-
 धिकरणता एव न भूयते, ततः पक्षे सा भवति इति
 प्रमाणपेक्षेन । कर्मब्रह्मणं च भूयमाणमधिषिद्धं स्यात् ।
 अयोज्येव अपान् पक्षे भावः, स चापौ होमनिर्वृतिः
 आहवनीयेनेति, तत्र । यदि होमनिर्वृतिर्मात्रं वर्त्मन्म्,
 तत आहवनीयेनापि अपान् विष्येत् । इह तु वर्मा-
 दधिकरणताऽपि विधीयते । सा आहवनीये उपारीयमाने
 नोपसंद्दिषेत् । अनुपसंद्दिषेत् च प्रयोगवचनो वाप्येत् ।

अत्रोच्यते । यद्यपि कर्माद्यधिकरणताऽपि विधी-
 यते होमे, गुणभूतत्वात् होमं समीचीनं करोतीति । तत्र-
 अनुपसंद्दिषेति न दोषः । अधिचरणान्तरेण समीचीनो
 भविष्यतीति । तस्मात् विकल्प एवेति । नेत्युच्यते ।
 वर्मादिहोमसंज्ञोऽपि विधीयते । ए च प्रधानभूतः,
 न होमः । तस्मिन् अनुपसंद्दिषमाणे, न यथाभूतं कृत
 स्यात् । अत्रोच्यते । उप-वेऽपि विधीयमाने इयं
 विधीयते धर्कं साध्यम्, धर्कं साधनम् । यत् साध्यम्,
 तत् प्रदानम् । स च होमः । तस्मात् विरहः । उप-वे
 ऽपि च ध्रुवमाणे उपसंद्दिषादादात्म्यो भवति होमः ।
 होमश्चेत्, आहवनीया प्राप्नोत्येवेति । तत्र ।
 आहवनीयस्य अनहवात् । कथमनहत्त्वं ? विरोधेषु
 अप्रसंगः । कथमप्रसंगः ? वर्माद्यधिकरणतायां सत्यात्
 आहवनीयाधिकरणतायां शानं करणं च प्रति अयं प्रवर्तते ।
 यदि कर्माद्यधिकरणमिति शक्ये, न तदाहवनीयाधि-
 करणं शक्यं आहुते कर्तुं वा । आहः । यथा शक्यते तथा
 कर्तव्यम्, इत्यसंश्लेषार्थो भविष्यति । तस्मात् वर्मादि
 यामित्वा आहवनीये भविष्यतीति । उच्यते । स्यादेत-
 देव इति वर्मादिबोधान्तरेण आहवनीयोपदेशो
 नावस्येत् । इया हि शक्यते कर्तुं कर्मादि यामित्वा,
 परिहृत्य वा । तत्र वाच्यता ' वर्त्मनि ' इति धृत्या,
 अणश्लेषो भवति । तस्मात् परिहृतः शेषमिति ।

आह, परिहरेऽपि ' आहवनीये भवति ' इति प्रत्ययः
 अयं भूयते । अणश्लेषान्तरे, भवति आहवनीयप्रत्ययः ।
 अत्रावयोऽपि कर्तुमित्यदि किं न भवति । अथर्वं न
 करिष्यते । आह, होऽपं सामान्यप्रत्यय उच्यते ए
 कर्षेण विरोधेषु कार्यमावहति । एवं चेत् वर्मादिहोमेषु
 चान्यत्र च तेन आहवनीयो विहितः । तत्र यो वर्मादि-
 होमे आहवनीयप्रत्ययः, स न शक्यः परिहर्तुम् । अतो
 वर्मादिहोमं यामित्वा अवशिष्टेति । अत्रोच्यते । नैत-
 देवम् । नहि सामान्यवाची शब्दो विरोधात् भिन्नवदति ।
 यदि यामिषेत्, अत्रजाते यामि नावकल्पते, पूर्व-
 दशनाभावात् । सामान्ये च इह पूर्वोपात्त उच्यते ।
 तस्मात् सामान्यं विरोधात् भिन्नवदति । तस्मात् वर्मादि-
 होमे आहवनीयप्रत्ययः । अनिबद्ध वा न सुखया
 वृत्त्या अमिषेत् । कथं तर्हि ? उच्यते । अथवा च
 धुत्वा वाप्येत् । तस्मात् वर्मादिहोमे धुत्वा यामिष्यु
 प्रायेण न्ययस्य आहवनीयो विहातुं कर्तुं चेति । आह ।
 ननु विपरीतमपि एतत् स्यात्, आहवनीये प्राये कर्मा-
 दिप्रत्यये न शक्यं इति । अथेदेवम्, निन्तु विनेये
 वर्मादिप्रत्ययः श्रौतः, आहवनीयप्रत्ययो कथयता । तत्र
 श्रुतिप्रमाणो बलीयानित्युक्तम् । ननु नामान्येऽपि आहव-
 नीयप्रत्ययः श्रौतः । उच्यते । यदादिप्रत्ययोऽपि सामान्यं
 श्रौतः । होमे हि स विशिष्टे विधीयते, न अहोमे
 एतत् विरोधवति । तस्मात् वर्मादिहोमं ब्रवीत्येवा अन्येषु
 होमेषु आहवनीयः करिष्यते इति ।

दृष्टं-- (यतो मन्वद्वहः । इदानीं प्रवृत्तवशात्साम-
 न्यात् सामान्यस्य विरोधेषु वाच्यमिष्यते) ननु अहव-
 नीयात् एदाहवनीयोः न विरहः, न वाच्यतापहभावः
 (किन्तु समुच्चय एव विरोधाभावात् तेन अनारम्भवाचि-
 करणम्) । कथम् (अहवनीयात् ? उच्यते--) याग
 व्यापारं नास्तिपि, विनाऽप्याधारेण सिध्यमान-
 त्वात् । यदि च (अणवत्) आधिषेत्, (तथा कति)
 आहवनीयो नियम्येत् । यथा ' श्रयोऽशान्त्यारो
 भवति ' इति (यथाशान्तेन यन्निश्चिन् प्रवृत्ति-)
 ह्यव्ययमिति, तत्र कीदृशो नियम्येत् । इह (तु)
 व्यापारः यत्रान्तर्भाव्यात् विधीयते (न तु व्यापारो

सिद्धयन्ते । तेन कष्टप्रयत्नात् । । उक्त्वात् न च प्राधान्याः ।
 (अष्टेन उपसृज्यतेः) गोश्वेमादिभिः (एह)
 निकल्पन्ते, न च वाप्यशक्यमर्थः । एवमिहापि
 (पदाहवनीययोः) । तथा च न देवताऽकिञ्चिद्विधानात्
 प्रतिनिधिः इत्युक्तम् (६।३।५।१०) । (दृष्टयैवे हि
 श्वादेशे प्रतिनिधिः) । तेन प्रतिनिधिकल्पन्याये स्थिते
 (६।३।५।१३-१७) (समुच्चयस्य युक्त्यात्) कथ-
 न्निदम् (अधिकरणं) आरभ्यते । उच्यते, सत्यम् ।
 ' अग्नेरोऽष्टाकशो भवति ' इति (अनेन) यथा
 द्रव्याधेयं, तथा न (यानेन) आश्रित आहवनीयः,
 तथापि न अनाश्रितः संभवति । (तथाहि)
 ' यदाहवनीये ' इति (उक्तमन्त्रम्) शक्यं
 ' युजति ' इति (अनेन) निरुक्त्यापुत्रीकियते, युजति
 इत्यपि (शक्यं युजन्) आहवनीयेन (निरुक्त्यापु-
 क्तियते) । यदि (हि अत्र) आकाश्या न स्यात्
 (तथा एति ' यदाहवनीये युजति ' इति) मंत्र-ए प्रव
 न स्यात् (तेन अग्न्याधेयत्वेन आकाश्यावशात्
 संकल्पः । ततः) स च (आहवनीयः) विधीय-
 मानः (होमस्य) दृष्टेनैव उपचरोति, इत्यवदान्तर
 आधारता प्रतिपद्यते । (तेन दृष्टयैवोपि पदाहव-
 नीययोः आधारत्वात् तस्य च दृष्टत्वात् न समुच्चयः इति ।
 दृष्टयैवैतं मन्त्रा चोदयति) एवं वर्णयाने सिध्यते
 वाचविकल्पौ, प्रतिनिधिस्तु प्राप्नोति (दृष्टयैवात्)
 द्रव्यान्तरप्रति । उच्यते । सुक्तं द्रव्यान्तरेण । तत्र
 (हि) ' अग्नेरोऽष्टाकशो भवति ' इति वाक्यः फले
 चोदितः । (तत्र) यदा प्रीत्यो न सन्ति प्रजाप्ते
 कर्मणि, तदाऽपि वाचोदना (तन्निर्वाचनम्) द्रव्यमा-
 धिपतिः । (सति चाक्षेपे युक्तः प्रतिनिधिः) । यदा तु
 (शक्यते कर्मणि) आहवनीयो नास्ति, तदा (वाग-
 चोदना) नाधिपत्याहवनीयम् (विनाऽपि तेन
 वाचवोपपत्तेः) । तेन नाहवनीयस्य प्रतिनिधिः ।
 ननु अनेन न्यायेन (वागचोदनाय अनाश्रितत्वात् न
 प्रतिनिधिः इति) दैवतत्वात् प्रतिनिधिः प्राप्नोति (यानेन
 आश्रितत्वात्) । तत्र (के चित्) वर्णयन्ति ।
 चाहवनीय प्रतिनिधिः । यदि (मुष्ण-) दैवताएन्दो न

स्मर्ये (तत्तन्म) चाहवनीयैव न शक्यते (इत्यवश्य-
 त्वात् प्रतिनिधिः) । अथ (तु) स्मर्ये (उभा सति
 लभ्ये मुष्णे) स एतेषां चोपपत्तौः (न प्रतिनिधिर्निति ।
 इदं मन्त्रं तृपयति-) एवं वर्णयाने यदा शीहयो नशः
 प्रकान्ते कर्मणि (तत्र) वनसामर्थ्यात् वागः अवश्यं
 तमावनीय, न च शीहन् स्मरति, तेषां चास्मरणात् न
 शक्यते साहवर्षे उपादयितुम्, ईदृश्यामवस्थायां वागो
 नैव कार्यः । न च ईदृशी अवस्था नास्ति इति (अत्य-
 खातत्वात्) । कदा चिद् विद्यते (चित्तप्रभेग) । तदात्
 (चाहवनीयात् वैपत्त्याः प्रतिनिधिनास्ति इति-)
 एतदुक्तम् । तेन अग्न्या उपपत्तिः (दैवतत्वात् प्रति-
 निव्यभावे) वक्तव्या । सा च पठे वर्णिता (६।३।५.
 अधिकरणे) । (प्रहृत्यमुपसंहरति-) तेन (अष्टा-
 र्थत्वात्) आहवनीयस्य (वागचोदनाय) अना-
 श्रितत्वात् प्रतिनिधिकल्पनेन नेदं सिद्धम् । अपिच
 आहवनीयः वदनिश्चेत् सतस्या आधारत्वं प्रतिपद्यते,
 पदमपि आहवनीयानुरोधम्, (तस्मादपि असमुच्चयः) ।
 यथा ' शीह्येः ' इति (करण-) विनास्तिः शीहन्
 वदनिश्चेदन् प्रतिपादयति वायुसाधनत्वेन, तथा ' वनेः '
 इति । तत्र यः समुच्चयं कुर्यात्, नासौ पुरोडाशं न
 निर्वर्तयति (शक्यो हि विश्वैरपि पुरोडाशो निर्वर्त-
 यितुम्) किन्तु वाक्येन चोदयैः प्रतिपादितः (नेरैवैव-
 क्य-) तं वाक्येन (तेन शुद्धादिव उप विकल्पा, न
 वस्तुस्मात्तत्) । एवमिहापि । अपिच शीह्येन-
 म्नाम् (वाश्रान्नास्यपि) पुरोडाशो निर्वर्तते (एव),
 न (तं) प्रत्यक्षविरोधा (कश्चिदस्ति) । यदाहवनीयोपेष्ट
 युग्यत्वे (सति) इदे वा आहवनीयो निश्चिद्येत,
 आहवनीये वा पदम् । यदा आहवनीयः (वदे निहितः
 होमस्य) अधिकरणम् (भवति) तदा पदमधिकरण
 न स्यात् । एवं वदेऽपि (होमाकारे वक्तव्यात्) तस्मात्
 न यस्तुते न दग्धेन पदाहवनीययोः समुच्चयो भवेत् ।
 यदाहवने तु चोदते । ' वदे चुरोति ' ' वर्मनि चुरोति '
 इति चुरोति धारणं मुख्यत्वाहवनीयवदयोः । एवमग्नौ
 होमसामान्येनैव अन्वयान्ति तदेव । तस्मात् (सामान्य-
 विरोधमात्रात्) वाप्यशक्यमर्थो न पठते । अथत्

उदाहरणं रूपम् । वा लक्ष्यते । 'नाईसवे चलीपवात्रान्
 जुरोति' अथ पनीसंपात्रग्रामे (साग-) विरोपं भूते ।
 'पदाहपनीये जुरोति' इत्यत्र सामान्येऽथ भुक्त्वा (न
 विरोपः । तेन) अथ पाप्येपकभाषी पठते । यथा
 'दधि माण्णोपयो दीपतां तर्कं कौण्डिन्याय' इति ।
 (न्यायं दृष्टान्ते तापन् द्योपनी-) तत्र माण्णग्रामेन
 (माण्ण-) शक्तिः कौण्डिनासा (स्पष्टपयसु पश्यते)
 कौण्डिन्ये स्थितिरिव (यौद्धराज) । न च कौण्डिन्ये
 (विद्विन्) सामान्यं विद्यते । यथा गोत्वम् अक्षादिभ्यो
 स्थितिरिष्यते सामान्येऽपीत्युक्तं भवेति । (नैरममस्ति इति
 मैत्रायणीक्याः) कश्चिद्यत्र आह-) तस्य (गोर्वं)
 मन्वद्योऽन्येऽन्ये । न च (ईदम्) कौण्डिन्ये पशु
 विद्यते (अवात्तराणामान्यम्,) यन् प्रयत्नेन पशुगण
 शब्दः प्रसृतः । तस्मात् कौण्डिन्यावदेन विरोप एवे-
 त्यते । अत्रिच वाक्यार्थे पदवचनमिदं ('मुग्धिन-
 स्यात्वं गोपम्' इति) वाक्यार्थेऽपि (पदस्य साम्यः,
 तथा सति) न (ईदं) सामान्यं प्रतिपादयति ।
 (वाक्यार्थस्य विरोपस्येवार्थः । नदि जातिः कुण्डिन्या-
 पार्थं भवति) तस्मात् विरोप एव (अनेन) एवेत्युच्यते ।
 तत्र च अन्तर्गतो वाक्यम् (अग्निर्धेहि इत्यस्य अन्तर्-
 मन्वयदित्यम्) । इतरस्मिन् (सामान्यशास्त्रे) सामान्येन
 (वाच्येऽपि) विरोपः (पश्यात् स्वतन्त्रता) प्रकृत्यादिभिः
 (उदाहृतैः) अवच्छेद्यस्य । तस्मात् तत्र विप्रकर्षः, इह तु
 संनिर्कर्षः । (वाच्येऽपि न्यायं योजयति-) अनेन न्यायेन
 (पनीसंपात्रेषु विरोपश्रुतेन) वाच्येऽपि आहवनीयो
 वाप्यते । अथवा इत्येवोदाहरणम् (धर्मवति, अथवा
 अस्मैः माप्यत्वात्कदाचि अस्मैःपि सामान्यविरोपग्रामे) ।
 आहवनीयः (हि) परमान्द्रष्टादिभिः उपादितः
 प्रयोजनादीद्यते । तस्य अन्तर्गत्यवदेन अग्निभक्षणान्यः
 होमेषु विधीयते (सामान्येन) । इह तु पदविरोपः (एव)
 होमः उच्यते । तत्र आहवनीयो न वाक्येऽपि विधीयते,
 यदेन होमस्य व्याप्यतात् । आहवनीयो विधीयमानः
 उपविष्टान्तेन वाक्ये होमा आगतत्, मानन्व विधी-
 यते । तत्र जुरोपु (आधारविद्युत्पु होमेषु) विद्यन्तु
 आहवनीयो भुज्यते, योग्यतात् । अधिकरणोपपत्ते (ये

वाधिकरणा एवोदयाः, तेऽपि) न पठते अत्रोपपत्तात् ।
 तस्मात् अत्रापि अत्रोपपत्तात्, इति आहवनीयशास्त्रं
 विषयान्तरपरं भवति ।

शा- ' सामान्यस्यापि लक्ष्यन्त्यात् प्रत्ययेऽपि
 विरोपपत्तः । नाति लिङ्गादियद् पाठो नापि पाठो-
 ऽतिदिशामन् ॥' इति (पदाहवनीयोऽपि लक्ष्यन्त्यात् विद्वन्
 एव युक्तः । इति मते, नूनः । ' प्राप्तिः सामान्य-
 क्षिप्तस्य विरोपे लक्षणावसानम् । सुत्या विरोपे
 लिप्तस्य नन्मादृशिन यत्नान्तम् ॥ ' पनीसंपात्रेषु
 भुक्त्वा हीमकतं तादृशत्वादिभ्यः, लक्षणया मन्वद्योऽ-
 माहवनीयं निरुद्धं इति वाच्यः ।

सोम- सूत्रार्थस्तु- अविरोपेण यच्छास्त्रं तस्य
 भाष्यं हरे विरोपविधिं स्यात्, विरोपविषये सामान्य-
 शास्त्रं न प्रवर्तते इति वाच्यः । यतः सामान्यशास्त्रं हि
 वाच्यविरोपविषयम् इत्येवं संदिग्धत्वेन विनिरस्तम्,
 विश्वस्यन्त्याप्यन्त्या इति ।

वि- ' विश्वहितो वाच्ये वाऽऽहवनीयः पदा-
 दिभिः, सामान्यस्य विरोपेण प्रयोजितत्वात्ततः ॥
 लिङ्गोदाहरणं वाच्यो नास्ति तेन विश्वितः ।, विरोपासं
 लक्षणा स्यादतो सुत्येन वाच्यते ॥ '

भाट्ट- सामान्यशास्त्रस्य कदाचित्पि तद्विहितवाहवनी-
 यावपेक्षया विरोपशास्त्रविहितवाहवनीयः प्रागुच्यते । न च
 होमशास्त्रं विश्वदिति श्रेयमात्रतया उच्यतेः पदाहव-
 नीयावनीयावच्छेदोऽपि लक्षणावच्छेदो वाप्यन्त्यादिः,
 तावपि अत्राप्येव उच्यन्तत्वेन अधिकरणत्वेन तत्र-
 नात् उभयोश्च निरपेक्षयोः धर्मवदोमापि परगत्यान्त्या-
 ऽप्युपपत्त्या विरोपशास्त्रस्येन सामान्यशास्त्रस्य तद्विषये
 वाच्योपपत्तेः । सामान्यशास्त्रं हि जुरोतेः होमत्वसामान्य-
 वाच्यत्वात् अतिशयतया लक्ष्यन्त्यादिप्रवृत्तिसामान्ये वाहव-
 नीय निदकात् वाक्येऽपि न्यायेन निरुद्धत्वं प्रवृत्तकृ-
 त्वाच्चिच्छास्त्रापूर्वकं यावत् मन्वद्योऽपि लक्ष्यन्त्यात् तावत्
 विश्वदित्येवैव पदस्य विदितत्वात् तेनैव निराकाङ्क्षं, पद-
 रोपे माहवनीयं पठति । अत्रापि च विश्वदित्येवोदाह-
 रणोपपत्त्या लक्ष्यं, जुरोतेः न्यायिकीभ्योऽपि सामान्यशास्त्रात्
 तत्र लक्षणं, जुरोतेः न्यायिकीभ्योऽपि सामान्यशास्त्रात्

श्वषिकं गौरवम् । तथापि तस्य विधिबलेनैव सतिव्यु-
पस्थितत्वात् प्रावक्ष्यम् । अत्र हि पदविशिष्टो विजातीय-
शोभः एव विधीयते । अतश्च पदस्य उपस्थितिश्चैव तदपि
प्राप्तव्यम् । यत्रापि च शास्त्रकारेण शोभप्रतिभवेत्
सत्तथापि गन्धानुवादेन प्राकरणिकतात्वेन पदविधानत्वं,
प्राकरणिकत्वादेन तस्य प्रावक्ष्यम्, निरगन्धत्वादापि न
स्तु । अतश्च आहवनीयः सामान्यविहितः उत्सवदिष्टः
अनादम्बविहितः सावक्याश्रयति दुर्गन्धः । अतो बलुनः
सन्ध्याजं पदशोभातिरिक्तविषयमेव । धान्तिमात्रं तु
पदात् बान्धादर्शनजनितम्, तद्वाक्यपदार्थे सति बाण्यते
श्वषकृदापादिनाः ।

एवं विरोधविधिना सामान्यविधिवत् सामान्यनिषेधो-
ऽपि बाण्यते इति बोध्यम् । अत एव ' न हिंसात् ' इति
निषेधो विहितहिंसाया न प्रवर्तते, यद्यपि विहिताति-
रिक्ते साधकाशब्दात् । ननु निषेधस्य संकोचे प्रमाणा-
भावः, तेन हिंसाशास्त्रस्य पापसाधनत्वव्यवस्थापि विधिना
वेधादिषां सर्वत्र उपरुहस्य हिंसापनश्यावगते शापका-
नाशात् । नहि अनर्थशापनाश्यावगते प्रवर्तनाविषयत्वं
विरुध्यते । सादृशानर्थे वनाद्देशात्साधनदशात् । अर्गादी
रागमात्रेण प्रवृत्तयपत्तेः । अत एव नौमिकहिंसायामपि
सादृशानर्थे च यत्नवद्देशाभावात्साधनत्विकेरे रागी-
कृत्यमात्रेण दृश्यते एव प्रवृत्तिः । सर्वत्रैव हि प्रवर्त-
नाप्यच्छादितये यागारी वस्तुतो यो रागीकृत्यविषयः
स्वर्गादिः तत्साधनत्वमात्रमनुमीयते । निषेधेन च स्व-
विषये हिंसाद्यो वस्तुतो यो देवीकृत्यविषयः साधारिः,
साधारणत्वमात्रमनुमीयते । रागदेवतो-ऋष्यं तु नमना-
न्वरीयकर्मवशात् कादाचित्कमिति न क्व विधिविषयो-
र्थापादः । तद्व्यापारभूतयोश्च पापसाधनत्वत्वंगांघातन
पयोः साधकत्विकुत्पत्तदुत्साधनत्वत्वेन नैव कश्चि
विरोधः । अतो वैश्यावगन्तविषयविहितः यत्रापि
प्रत्यापसाधनये प्रवृत्तशरभूत्वादिशापनत्वाविरोधात् न
निषेधस्य तदतिरिक्तविषयत्वम् । यत्रापि नित्यपुपाग-
स्यते अक्षरणे प्रत्यापसाधनत्वात्, तत्रापि क्षरणे स्थितः
मत्तसाधनः अक्षरणे भूषात्, इत्येवं कल्पनात् प्रवृत्तयपत्तेः
न कोऽपि विरोधः । अत एव ' ज्येष्ठेनैव तु संक्षिप्येत्

शास्त्राणो नान संग्रहः । कुर्वाण्यत्र वा कुर्वाण्येनैव शास्त्रेण
उच्यते ॥ ' इति मनुस्मृतौ (२।८७) अथादिमंशा-
ऽप्युपपद्यते । मैत्रः हिंसादिरहितः । अतः एव साहचर्या-
नाम् अपमेव पिबन्वत इति चैत् । सत्यम् अपममिषयो
वैमिनीन्यायप्रवृत्तीनाम्, ' एतेनैव साधनपत्तुतिः ' प्रवृत्ति-
संज्ञकैः धर्मो जन्मभ्युदयः परः । न हि धर्मोऽन्येत् किञ्चित्
पारं नरमर्दं क्व चित् ॥ ' नहि कल्याणकृत्तु
दुर्गतिं तात गच्छति । ' धर्मः प्रशां सर्वयति क्रियमाणः
पुनःपुनः ॥ इत्यमरः । पश्चात् पारं नारभते नरः ।
धर्मनिर्भूततापाना संक्षिप्यन्ति मनोरथाः ॥ अघातिकाणा
वाशानामास्तु परवन् विषयंयम् ॥ ' इत्याद्यर्थकुलद्वैचि-
भुक्तिभूतिपुण्येतिहासवशात् पापजनकत्वन्मार्गं धर्म-
त्वम्, पापजनकत्वमार्गं चापमेवं प्रतीयते । अत एव
कैश्चिदेषाविकैः यदाक्रमं विधिविषयस्ये तस्य लिट्-
वाक्यत्वमपि स्वर्गीक्रियते । अतश्च विधिबले प्रवर्तनया
इहापनत्वाद्युपायवत् तेन पापजनकत्वस्याप्यनुमानत्वं
तद्विषयेन निषेधः तदतिरिक्तविषयः एव पापजनकत्वं
कल्याणत्वं तदतिरिक्तविषयः संपद्यते, इति मिदो-
ऽत्रापि विरोधविधिना सामान्यनिषेधस्य संकोचामको
बाधः । विरोधनिषेधेन परं सामान्यनिषेधेन संकोचः,
अपितु निश्चयः इत्युक्तम्, न तु वैपरीत्येऽपि ।
अत एव व्यासस्मृतं ' अशुद्धमिति चेन्न गन्तात् ' (२।१।२५ नृ) इति ।

मण्डन—' होमेऽपि क्षरते वर्गं । ' १.
शंकर—' यद्यो विरोधात् सामान्यस्य । ' १०.
० ज्योतिषोद्धारो सामिविद्ये ' अमीयोर्मीयस्य
पशुपुरोडासगतु देवसुतां हवीषि निर्वपति ' एवागमनां
हविषां पुरोडासार्थैः प्रवृत्तयिदिः, न तु हविषां
त्वपर्मत्तुशास्त्रम् । वि. १।२।१२.

४ ज्योतिषोद्धारो पयोऽन्यथादीनि नित्यानि ॥
तथा भक्ष्येपाच्छादनसंभारोमेद्वेषम् । ६।८।८।
२८ ॥

भाष्यम्— ज्योतिषोने भूयते ' पयो वत् साद्रागस्य,
यथायू रात्र्यपस्य, आनिधाय वैश्वस्य ' इति । तथा दर्श-
पूर्णमासयोः यैः ' मेऽमीऽपराधस्य, इत्यादिऽपराधस्य,

सुखं च सुखस्य सद्बुद्धिः, यत्नी संन्यास्येनोदेहि' (आख्येन उदेहि) इति । तथा यावप्ये श्रूयते, 'दर्भमयं वासो भवति' इति । पशौ संस्रतहोमः, 'यद्यञ्ज-मांशुमकृतोद्ये (अहृत उरः) वा पश्चिरपश्ये, अग्निमां तस्मादेनयो विश्वान्मुञ्चन्वहृषः' इति । तथा 'योऽस्यान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः' इति वचनम् । एतान्पुत्राहरण-वचनानि । तेषु संदेहः किं यथापरं भोजनं न विद्यते, स पयो षत्वयेत् यथाग्रागिषो वा, उत विद्यमानेऽपीति । तथा, यः अयोपितः प्रैषार्थे न प्रतिपद्यते, स प्रेषितव्यः, उत प्रविणयमानोऽपीति । तथा, यस्य मृतमयं वासो नास्ति, स दर्भमयं परिदधीत, उत विद्यमानेऽपीति । तथा, यस्य षट्पशुषु कुर्षात्, उषो वा पश्चिर्हन्त्यात्, स एतेन मन्थेन शुहुयात्, उताग्न्योऽपीति । तथा यो द्वेष्टि कं विद्यमाने च द्विषते, स एव मयं नृषाणं वोऽस्यान् द्वेष्टीति, उताद्विषत् अद्विष्णमण्यभापीति । तथापि वरणा-दिदोऽप्यम् । तत्र यः पूर्वसिद्धयिचरने पूर्वं पशुः, स इह पूर्वं पशुः । यस्तत्र सिद्धान्तः, स इह सिद्धान्तः । अविद्यमाने कुर्षादिभिः पूर्वं पशुः । निषत्तं वाऽयं वावा-दिसूक्तः । स एवाग्न्यव्यवः यः पूर्वम् ।

वि— 'अवाभावेऽप भावेऽपि पयोपश्चादयो, ऽग्निमः । निमित्ते सत्यनुग्रहनात्, निषभादहतो-ऽग्निमः ॥' ७.

भाट्ट— एवं पयोषताद्यदि विद्यमाने अविद्यमानेऽपि अशान्तरे स्मृतम् । 'अशीनमीदं विहर' इति च प्रैष-अप्यनोऽनवत्तुत्वे अहृष्टेऽपि स्मृतम् । युक्तेऽप्यर्थे एत-होषत्रयनियमाद्दृष्टव्यमिदं प्रैषवशकत्वात् । अत एव प्रैषनव्यवशेवत्तुद्विनेशेव फलसिद्धिरिति कल्पनमपि प्राणा-सिकम् । प्रैषग्रहणं च मन्थमपयोषलक्षणम् । तथा दर्भ-मयं वासो वाज्रमेघे वासोऽन्तरस्येऽपि परिषेयमेव । तथा 'यत् पशुमांशुमकृतोद्ये वा पश्चिरपश्ये, अग्निमां तस्मादेनयो विश्वान्मुञ्चन्वहृषः' इति मन्थेन विदितस्य संस्रतहोमस्यापि पशुमयो निर्वयं करणम् । न च संस्रत-होमस्य मान्त्राणि कृशन्करणादिग्रन्थेषु निघांतात्प्रै-व-प्रतीतेः तदनुशेषेन मायुर्वदशाप्यशब्दकण्ठादायेव होम इति चाच्यम् । दन्वादिग्रन्थस्य शेषजनकत्वे प्रत्याश-

मायेन मान्त्राणि कृशन्करणादिग्रन्थेषु पद्येः । एतद्वचनैव दोषकल्पने गौळाच । किञ्च नाम दन्वादिकरणादेव बोधः, अपि तु तदनुग्रहप्रधानरूपत्वात् आहवातात्, तस्य च पवित्रव्यवशयात् दन्वाद्यनुसन्तवति उदरवशात्पर्यकत्वेन संस्रतहोमस्य नित्यत्वम् । तथा 'योऽस्यान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः' इति गन्धोऽपि द्वेषनिश्चयत्वे अहत्त्वे वा धर्मदेव प्रयोक्तव्यः । न च मन्थसिद्धयनो प्रकरण-संकेतः, परकर्तृकद्वेषस्य अयोपयत्वेन तदभावनिश्चय-योगात् । स्वमित्येव विषयस्य अन्ततः पापादेरपि संभवेन मन्थसिद्धयिक्रियोत्तम् । ७.

सुपहन— 'मेषपैषाञ्जदनां च नित्यम् ।' ९.

शुकर— 'रूपमेवमन्त्रादि च ।' नित्यम् । ९.

७ ज्योतिषोमादिपु 'य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते' इत्यनेन गुणविधिः । अनिष्टान्दश्च चरत्तत्रमपचनः, न तु यामचचनः । न चेदं यामन्त्रम् । भा. २।२।२०।२१-२२.

७ ज्योतिषोमोक्तयै प्रतिहोमो नानुशेषाः । विस्तरे तु ज्योतिषोमे वाक्यभूयोरुक्तयै वैयाक्य अनुवृत्तत्वात् होमादिनिषेधानुवृत्त्या प्रतिहोमामानः ।

तत्र प्रतिहोमो न विद्यते, यथा पूर्वोपाम् । ६।५।११४० ॥

भाट्ट्यम्— तत्र उक्तव्ययोगे ज्योतिषोमे, अकृतेषु होमेषु किं परित्यक्तव्य होमः कर्तव्यः, उत नैति । किं प्रातम् । परित्यक्तव्य होमः क्रियेत् । किं कारणम् । अवर्यकर्तव्यत्वात् हि ते सिद्धिदा होमः । अतिपया अति कर्तव्य एव । तथापि एषाम्पर्यकत्वेऽप्यङ् अनुवृत्तत्वात् प्रतिपद्यति । प्रधानमार्थे तु नियतम्, नाथ कालानुशेषः कर्तव्यः, तदीयेवस्यतीव्यत्वात् । यद्यपि अतिपयः कालः, (तथापि) अतिपयः प्रातः परित्यक्तव्य प्रथम-प्रातयापि कर्तव्यमिति । यथा अवर्यकर्तव्यं तु किञ्चतक-दानादि यदि अतिपयः भवति, तत् परित्यक्तव्यं नियते, द्रव्यनिदमपीति । एवं प्राते, मूमः । तत्र प्रतिहोमे न विद्यते, यथा पूर्वोपाम् । कर्तव्यमप्यङ्वात् कृषात्, शीकर्तव्यम् । अहर्तव्याभ्ये, प्रतिपिद्धिचत् । यथा

पूर्वेषामपि कालतिक्रमे अहुताना न प्रतिशोमः, एवमेवामपीति ।

कालप्राधान्यात् । ४१ ॥

भाष्यम्— कालप्राधान्यं च भवति, निमित्तत्वेन तस्य श्रुत्वान् । तदभावे विहितमेव न भवति । प्रधान-भास्य यद्यपि नियम्येत, तथापि निमित्ते काले । न च नदीवेगत्वानीयः कालः अतिक्रान्तः । अतो न प्रतिशोमः कर्तव्य इति ।

शोम— अयमघोर्कर्म माऽस्य अग्निहोत्रानुष्ठानम्, तथापि प्रतिशोमः कर्मव्यः इति प्रत्ययस्थानात् संगतिः । अतिवचस्य प्रतिक्रम्य होमः प्रतिशोमः । अयनाथस्तु प्रतिशोमो वा प्रायश्चित्तं वा यथाभूति कर्तव्यमिति पूर्व-पक्षतात्पर्यमाह । सूत्रार्थस्तु— तत्र पुष्पापरधाम् अव-च्युवोक्तं पुष्पापरधमप्रीति अवच्युवर्षान्तरकालेषु प्रति-शोमो न नियते यथा पुष्पापरधाम् पूर्वैवा दीक्षाकालना-शब्द इति ।

वि— 'दीक्षाऽनुष्ठौ कर्मव्यः प्रतिशोमो न वाऽग्निः । पुंशोवात्, न तथाप्यस्य दीक्षाना शक्त-शरणात् ॥'

भाट्ट— दीक्षाया हला शोभात्वेन अग्निहोमप्रति-वेवेऽपि अग्निहोत्रावस्थे वैदित्तमित्त्रश्च कर्तव्याहुते-काले तदकरणनिमित्तप्रत्ययस्य अवच्युवर्षान्तात्, तत्परिहरणार्थं गौणकाले प्रायश्चित्तपूर्वकं कार्यं एव अग्नि-होमशोमः । देवाग्राहकानुष्ठौकर्म तु सुतयम् । इति प्राप्ते, यवज्योतिषादिवाक्ये कालवच्छिन्नस्य जीवनादे-निमित्तत्वम्, इत्येवाहम् । तेषां च न उपचरन्त्यशुचि-त्यादिना तापेतावच्छेदकत्वं गौणत्वात्, अपि तु यद्व्यतो-ऽर्गो वा यो निषिद्धः कालः, तद्विचक्रान्तेन । साय-मादिकावशिषोर्दे नियमविधिनात् तद्विचक्रान्तेनियुक्त-मर्थिनि । एवं शुचि-यादिना अशुचिकालपरिनिवृत्तिरपि । निषेधोऽपि चान्न न विषेपक्रियान्नात् एव विषयित्तः, अन्वितु अन्याद्भूतोऽपि, अविज्ञेयात्, तस्मिन् एति विषेपक्रियाया अज्ञानस्य तापि आबन्धव च य । अनस्य यथैव पशुधेनापि गोशोभनेन अशुचिकाले न मन्वन्तस्य यमशोभोभणम्, तस्मिन् एति तस्य कर्तुमशक्यतात् ।

वत एव न तदभावकृतं वैतुष्यमपि । एवं सोमाद्-भूतेनापि निषेधेन अवचरन्त्य दीक्षाकालवच्छिन्नान्तस्य नैमित्तिकानुष्ठानकत्वानुपपत्तेः न तदकरणे प्रत्ययादि । अतः अपशुक्तमप्यैव चमते अपि कालेन अवच्छिन्त-शैव अग्निहोत्रादी अधिकारो निषेधश्चेऽपि फलितो भवति । यदा तु 'दीक्षितो न ह्यहोनि' इत्यस्य अग्नि-होनादिबिम्बेकराकृत्या पूर्वुदासकमन्त्रीकृत्या, तदा एव एव वैदित्तस्य तत्र अनधिकारः । अतश्च मुख्य-काले अनधिकारान् गौणकाले करणमनाहङ्कयम् । एवं दैवदिना अवच्युवोर्कर्मऽपि दीक्षावच्यव्य कथमपि अविशेषात् मुख्यकाले अनधिकारस्य तुल्यत्वेन गौणकाले न प्रतिशोमकरणम् । १२.

शङ्कन— 'नत्र शोपे पुनः क्रिया ।' अत्र अवच्युवोर्कर्म दीक्षाणियमाशुहृषी ।

शङ्कर— 'प्रतिशोमस्तत्र नास्ति ।'

• ज्योतिष्टोमतातोत्पत्त्यादिस्तोत्राणामस्तिदेशः शोभक्यादिषु संख्यागणेषु । मा. ८।१।५।१०-११.

• ज्योतिष्टोमगतीतुम्परीसर्वेष्वेवस्मृतिः न सर्गोमे मन्वणम् । वि. १।३।२.

• ज्योतिष्टोमगतपयोव्रतादीनां श्रवणं । पगोव्वाधिकरणम् । मा. ४।३।१।८-९. • ज्योति-ष्टोमधर्मादिदेशः विधिजिधि अग्निमित्ति ह्यवधार-ते । वि. ८।१।९. • ज्योतिष्टोमप्रजाप्राप्त्यादिव्यं सर्वसोमानाम् । सु. ४. ९९९. • ज्योतिष्टोम-प्रकरणम् अग्निष्टोमेष्वेवमावाणम्, नोक्त्यादिसर्वसंस्था-साधारणम् । वि. ३।५।१६. • ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीधवीषाऽऽदयः तद्विद्यः, ते तद्वन् । ०।१।१६. • ज्योतिष्टोमनिकरते वाचपेयः । ३।१।२३. • ज्योति-ष्टोमशुद्धः ऐन्द्रवापरादिगोमयाग-दीधवीषाऽऽदीदि-आग्नीषोमीयादिपुरुषसर्वयमाकापरणोऽपि ज्योतिष्टोम-नाम्ना शोभयमानायेव कर्मव्यवहारमनात् शोभयमाना-मेव प्राणाम्यम्, इत्यः पशुशब्दानि । ४।४।२२. • ज्योतिष्टोमशुद्धस्य शोभयमानस्यम् अर्पवाद्यन्मा-पवापीनम् । सु. ४. ६६. • ज्योतिष्टोमस्यमग्निः उश्वकनीयः । पू. १५।३६. • ज्योतिष्टोमीयकर्मसु

स्वरनिवेशक्रमः । प्रथमं तावत् दीक्षणीयायाः वाग्यो-
दिकयात् हाङ्गाया उपाश्रुयं प्रथमम्, तत्र बोदकप्रसेन
प्राग् विद्वेष्युतः प्रथमस्थानेन, मध्यमेन इहायाः, दोषं
तृतीयस्थानेन इत्यनेन बाध्यते । तदपि ' यावद्या वाचा
कामयेत ' इत्यनेन बाध्यते । यद्यपि उनेनोरपि वाच-
निकत्वं विशेषविषयत्वं च तुल्य मन्त्रिद्विच्छन्दस्य प्राति-
स्विकरूपेणैव अक्षेपशर्थाच्चिन्वात्, तथापि यन्त्रि-
द्विच्छिन्वस्य हावकहाभात् निरवकाशेन ' यावत्या ' इत्यादिस्त्रेणैव बाधो युज्यते । तथाच दीक्षणीयादि-
वाचनानां प्रधानतापदानककथा तन्मात्रे एव ' यावत्या ' इति स्वरः, अद्भ्यु हु यन्त्रिद्विच्छन्दप्रवितोपाश्रुयमेव भवति । ' अथैः प्रथम्येन ' इति स्वरस्य एतीकानिर्देशाद् प्रथम्येकशकभावनाऽन्यवितकं हाङ्गप्रथम्येयं, न तु दीक्षणीयावाद्निधनवत् प्रधानमन्त्रार्थः । एवं च यन्त्रिद्विच्छिन्वेनैव, उपाश्रुये प्राप्ते ' उपाश्रुयस्यु ' इति दीक्षणीयास्तन्मुद्रार्थं नित्यानुवादः इति । सोम. १।१।६ पृ. ५८६.

४७ ज्योतिष्मतीष्टधधिकरणम् । दर्शपूर्णमासयो-
रुभयोरित्यनेन ज्योतिष्मतीष्टेनोपगमम् ॥
प्राग्वृषिके प्रायश्चित्तं न निघने परार्थत्वात्
तदर्थं हि विधीयते । १।४।६।२८ ॥

भाष्यम्— अथअग्निहोत्रं ' य एवं विद्वानग्निहोत्रं
जुषोति ' इति । तत्रेदमाभाष्यते ' अग्नये ज्योतिष्मतेऽ-
ष्टाकनालं सिर्वेत् चक्षामिष्टद्वेषुः अहुतेऽग्निहोत्रे
उदावेत् ' इति । यदि तु दर्शपूर्णमासार्थेन वा
अग्निहोत्रं अहुते अग्निहोत्रे उदावेत् किं ज्योतिष्मती
कर्तव्यं मेति । किं प्रायश्चित्तं । कर्तव्येति । जुषतः ।
सप्तसप्तमं हि निमित्तम्, मतिवयं नैमिषिबेदेति ।
अग्निहोत्रे उद्भूतः, अहुते अग्निहोत्रे उदासः, एतावच्च
निमित्तं प्रवोक्तिष्मत्याः । तस्मात् हा कर्तव्येति । न चात्र
चान्दोऽस्ति, अग्निहोत्रार्थम् उद्भूते उदावे कथयति ।
तस्मादपि कर्तव्या । एवं प्राप्ते, श्रूयः । प्राग्वृषिके एवं-
त्प्रकरणे अग्नौ अनुगतं प्रायश्चित्तं न कर्तव्यम् । परम्प हि
उद्भूतत्वं वृत्तं दर्शपूर्णमासार्थम् । अग्निहोत्रार्थं चोद्भूते
व्यापसे तदनुभावात् । तस्मात् कर्तव्यम् । आह,

नगूणं तास्त्वान घण्टः अग्निहोत्रार्थमुद्भूते अनुगते
प्रायश्चित्तमिति । अत्रोच्यते । यद्यपि नास्ति एवंवर्तीषक.
घण्टः तथापि अग्निहोत्रार्थमेव उद्भूते अनुगते प्रायश्चित्तं
गम्यते । कथम् ? अग्निहोत्रप्रकरणे एतदनुभावात्किञ्चित् ।
आह, अग्निहोत्रप्रकरणे आम्नानात् तस्योपकारकमित्ये
गम्यते, नाग्निहोत्रविशिष्टमुद्रणम् । त्साथं हि सर्वं
क्रियते न परविधोपगार्थेन । अत्रोच्यते । अग्निहोत्रार्थवत्
प्रायश्चित्तमुद्भूते नोद्दानसंबन्धम् । किमते प्रयेवम् ? यदि
उद्दानसंबन्धं भवेत् उद्दानस्यनद्दानात् नैतदुद्दानार्थमिति
गम्यते । मन्त्रैर्नाग्निहोत्रेण प्राप्तेनेन संबन्धते । अग्निहोत्रे
पुनः पुनायादग्नेः तेनैव प्रायश्चित्तस्य प्रयोजनसंबन्धः ।
तत्रैवम् उद्भूतो न्यापतो भवति, परि च प्रयोजनं
नाग्निनिर्वृत्तिश्चि । तत्र अग्निहोत्रार्थसंबन्धेऽप्यपि अग्निहोत्र-
निर्वृत्तिः प्रयोजनम् । दर्शपूर्णमासार्थस्य दर्शपूर्णमास-
निर्वृत्तिः । उद्भूतं चानुगतं स्वामी प्रयोजनम् वाप्येव
प्रायश्चित्तेन योज्यं क्रियते । तत्र योज्यं कुर्वन् प्रायश्चित्तम्,
अग्निहोत्रस्योपगच्छेति । यद्वा उद्भूतः दर्शपूर्णमास-
प्रयोजनः, तं योज्यं कुर्वन् नाग्निहोत्रस्योपगच्छेत् । दत्त
अग्निहोत्रार्थमुद्भूतः तं योज्यं जुर्वन् अग्निहोत्रार्थेन-
करोति । तस्मादाग्निहोत्रार्थमुद्भूते प्रायश्चित्तम् । कथं
पुनरुच्यते अग्निना प्रायश्चित्तस्य संबन्धः, नोद्दानेनेति ।
अग्निविधिषेन उद्दानेन संबन्धः इति श्रुत्या गम्यते ।
उद्दानपरिगेन अग्निना इति वाक्येन । ध्रुतेः वाक्यत्
वक्षीयसवत् उद्दानसंबन्धः प्राप्नोतीति । उच्यते ।
उद्दानसंबन्धस्य व्यपहरिर्ह्यस्मात्, यथोदायात् इति
अविबक्षितमेव प्राप्नोति । अहृष्टार्थत्वात् इत्यादि-
तेन संबन्धः । तन् उद्दानपरिगेऽग्नौ प्रायश्चित्तेन संबन्ध-
याने व्यापचौ सत्याम् आकादक्षितेन संबन्धो दृष्टार्थता
व । तस्मात् उद्दानपरिगेऽग्निः प्रायश्चित्तेन संबन्धते
इति । दर्शपूर्णमासार्थमुद्भूतः कृतानुगच्छति तथापि-
होत्रस्य परकीयोऽस्तिर्थागतः, परकीयं नोद्दानमित्ये तत्र
प्रायश्चित्तं न स्यात् । अपि च लिपं भवति । किञ्चित् ।
गम्नासिद्धद्वेषुः अग्निहोत्रे इतनुवादः । निधौ हि एतद्विषय-
सति वाक्यमेतदप्रकृतं । यदि अग्निहोत्रप्रयोजनमुद्दानम्,
सत्. नाहुतस्योपगच्छति विवक्षापम् अहुते अग्निहोत्रे

इति वचनमनुवदितुमुपपद्यते । तस्मादपि अग्निहो-
न-प्रयोजने उद्भूते अनुगते प्रायश्चित्तं भवितुमर्हति इति ।
किं तर्हि तदा कर्तव्यम् ? अविशेषविरहितम् अमेकपरमे
प्रसङ्गात् इति ।

। द्रुम्— दशर्थे अत्रो उद्भूते अनुगते (ज्योति-
ष्मती) इष्टिः कर्तव्या न वेति (विन्यते) । कुतः
संशयः ? (उत्तरम्—) वाक्यात् पदादा । (वाक्य-
शब्देन निमित्तसंबन्धिर्निमित्तकविधायकं क्लृप्तं वाक्य-
मुच्यते, तदेकदेशो निमित्तप्रतिपत्कं पदमुच्यते । तत्र
वाक्यात् संशयमाह—) किमुदात्तम् अग्निविरहितं निमि-
त्तम्, अपवा अग्निः उद्दानविरहितः इति । (अथैव
उद्दानमेव निमित्तम् इति पूर्वपक्षप्रामाण्यं सिद्धान्त-
माह—) तत्र उद्दाने निमित्ते आश्रीयमाणे सत्त्वा
(अथै हद्वायमानेन उद्दान—) क्रिया निमित्तं स्यात् ।
अग्न्येकदेशे (अग्नि) वर्तमाना (क्रिया निमित्तं
स्यात्) पदशब्दात् । न च काश्रवणेषु अग्निदुक्तेषु
कदाचित् (अपि) उद्दानं नास्ति इति अपिशेषणमेव
(उद्दानं स्यात्) । अग्निस्तु (गच्छति) निमित्तम्
(उद्दान—) विशेषः । स कदाचित् (एव उद्दानक्रियाया
स्यात्ते) इति युक्ता निमित्तता । (एवं पदात् संदेहं
तत्र सिद्धान्तश्लोकः । अथ वाक्यात् संदेहमाह—)
वाक्येनापि (संशयः । तथाहि,) अकृत चेदं कर्म,
(तत् किं) प्रकृणात् अग्निहोमस्य उपकुर्वीत् (अग्नि-
विरहित—) उद्दाननिमित्तकम् अलाद्रुपकारकं प्रयोजनम्
स्यात् । (किमिति आरुद्रुपकारकमित्यत आह—)
नहि विशेषणस्य अत्रेः तत् (सरकारकं) भवितुमर्हति ।
सामर्थ्यात्कं वा सिद्धकृद्भूतं वाक्येन अग्न्यर्थम् । (कर्म
सादर्थ्यमिलाह—) विशेषः प्रयानं तदा अग्निः, (अतः)
अवयवः (उभयेनापि) संकल्पयितुम् उद्दानेन इष्टया च ।
(नियुद्धानं निमित्तम् आरुद्रुपकारकं इष्टिः, उत अग्निः
उद्दानविरहितो निमित्तम्, तदुत्पादिका इष्टिः इति)
एवं संदेहे, उद्दानं निमित्तमपराद्भूतिः । दशार्थेन कर्म-
सत् इति पूर्वं पठ्यः । (एवं संदेहे इत्याशय एव पाठः
आग्नेयधर्म्ये । लिखितं तु अलादीनं नरमचूरीयचतुर्वे-
पादयोगं लिखनेव । तन्मध्ये तु ' एवं संदेहे उद्दानं

निमित्तं भौतत्वात् वैमित्तिकम् आरुद्रुपि आराद्रुप-
कारकम् । अतो दशार्थेऽपि उद्भूते अग्नौ कर्म इदं
भवेत् इति पूर्वं पठ्यः इति पाठः ।) ' आराद्रुपकारकस्यः
लाभकविक्रानि गरीयादि ' इति उद्दानन्यासात् अग्नि-
होमार्थस्य आह्वनीयस्य उपपत्त्यर्थम् इति सिद्धान्तः ।

शा— किं प्राप्तम् ? ' उद्दानयेदिति क्रिद्भुला
धात्वर्थस्य निमित्तताम् । यद्व्यत्ययेस्तु वाच्येन
तस्मात्प्राप्तपक्रिया ॥ ' इति प्राप्तं, द्रुमः ।
' उद्दानस्याग्निदुक्तस्य नित्यत्वात् निमित्तता । न
च उद्दानिना ज्योतिः कदाचिदपि विद्यते ॥ '
तस्मात् दशार्थेन अग्नौ उद्भूते उद्दाने गैतम्
प्रायश्चित्तम् । १/११७.

सोम— ऊहसिद्धयर्थमग्निगुपैपातवद्वाना अवान्तर-
कार्ये प्रस्तुतमिति तत्रतद्गात् श्लोः किमपूर्वं कार्यम्, उत
अग्निंस्कारः इति निरूपणात् संगतिः इति तत्ररत्ने ।
वि— ' ज्योतिष्मती भवेतो वा दशार्थोद्भूतलोपने,
निमित्तत्वत्तस्या, अग्निहोमार्थोद्भूतिवर्तनात् ॥ ' इति ।

आह— अग्निहोमे ' अग्नये ज्योतिष्मते सुरोद्यमशब्दा-
कालेनिर्णयेत् यथादिदृक्पुष्टः अहुते अग्निहोमे उदायेत् '
इति श्रुतम् । तत्र किमिदं प्रायश्चित्तं दशार्थं प्रणीत-
स्यात्तः अग्निहोमकाले उद्दाने भवति, नेति चिन्तायात्,
यच्च उद्दानमग्निशब्देन विद्या परश्रुत्या निमित्तत्व-
मुद्दानस्य प्रतीयते । न च तदुद्दानमावस्थानाश-
परवर्षावस्य संभवती, यत्किञ्चिन्नशय्यं सर्वदा
मत्वेन कादाचिरत्नव्याप्यनिमित्तत्वत्प्राप्तभवात् । अतो
हविरातिन्यायेन (६/११६) प्रतियोगितासंभवेन
अग्निहोमस्यम् । तत्रापि च अत्रोत्तरादग्नौ नाशस्य
सर्वदा सत्त्वात्, अग्निव्यतिष्ठन्नगतीत्तरार्तिवर्त्त-
निगाद्यस्य च कदाचिदप्यसंभवात् अत्रत्यं कश्चिन्माणा-
ग्निहोमप्रयोगोपयोगित्वात्किञ्चिद्व्यतिष्ठतिगोविताह्वनाधारस्यैव
प्रकृत्यादिना निमित्त-वाचकात्वात् उदात्तप्रयोगोपयोगस्यवि-
माने एव इदम् । अत्रत्यं वाच्यमर्थो वेदनहोमाद्यर्थे
वक्तव्यः एव, प्रकृतप्रयोगोपयोगिताव्याप्यधारस्यैव निमित्त-
रत्नात् । अत्र उद्दाने इदं आरुद्रुपकारकं अग्निहोमस्यम् ।
अस्तु वा नष्टस्याग्नेः उदात्तकारणात्वात् वैश्याप्यायेन पदा-

स्तरपर्यन्तक अथ अग्निहोषावेधितादृशकृपाप्लुतादृशकृ-
 परानुसंभविषयोपकारकृपयोः । मेन्द्रोमस्य दृष्टरूप-
 कपालजनकत्वस्य वाधितयात् आराधुपकारकत्वमिति
 विरोधः । अत एव अन्त्युपदानयोरेतन्नामाभात् अग्नि-
 होषे दृष्टे एतद्व्यापिषोपकारकैः ' अद्भुते अग्निहोषे '
 इत्यनुवादः । मेन्द्रोमस्तु कपालावे निष्पन्नेऽपि उदा-
 यनात् पूर्वं मय-भेवेति विरोधः । उर्ध्वा दशोपं प्रणीत-
 स्थिति आनेः अग्निहोषयोर्मिथात् निमित्तोत्पत्त्ययोः
 उभयोपि उर्ध्वं तदर्थं चर्त्तयैव इष्टिः । न च तथापि
 दशादी वैषम्यमन्त्रोद्देशनाभात् उद्भूतमिथाया-
 भावेन निमित्तत्वात्, उद्भूतत्वस्य हर्मिषमयवत्
 अग्निहोषकालेन अविषयित्वात् । इति प्राप्ते, नाप
 उद्भूतत्वं उद्देश्यविशेषकम्, करिष्यमाणप्रयोगोपयोग्य-
 द्युत तदवच्छिन्नप्रतिबोधिताध्विनानाद्यस्यैव निमित्तत्वात् ।
 वैषम्योद्देशस्य निमित्तकरोतिप्रयोगात् भागिपसद्वः ।
 उद्भूतत्वात्प्रेष इति अविषयं क्तिनातुवादः । इतरथा
 अक्षतपद्ये उद्भूतत्वाभावात् उद्भूतः इत्यस्य वाधितानु-
 वादनारथैः । गार्हपत्याग्निहोऽपि ज्योतिष्मतीष्टया-
 पक्षेभ्य । अतश्च दशापं प्रणीतैव अग्निहोषानुष्ठानात्
 उद्देशस्य मक्षइतिदशापं तथा लोपेन निमित्तत्वाभावेव न
 नैमित्तिकानुष्ठानम् । अग्निनु अन्वाहितामिनाद्यपरिचित्त-
 नेव । अथ च पूर्वपक्षे उद्भूतत्वस्य भावभावेन अन्यथा-
 यात् मन्त्रोद्देशकैः, सिद्धात्वे तदपरादत्तं संगतिः ।
 मण्डनः— ' अग्निहोषाभोद्भूते यविः । '
 शंकरः— ' ज्योतिष्मन्धर्मिषोऽधिकारः । '
 • ज्योतिषस्य वैदिकमंत्रप्रयोगोपयोगितिष्यादिहा-
 दया वेदोपकारकत्वम् । भाषि. ट. ५.
 • ' जलितं न हिरण्यकरेणसम्, पयमाप्यद्भुति
 मरुमनां जतः । ' इति न्यायः । (भाषिः २१००)
 जतः प्रदीप्तमग्निं नारकन्दिखुं शक्येति मरुतनां यवं
 कामं आसन्वति । तस्मात् पुत्रयेण मेखलितना मायम्,
 न मृदुनेति न्यायः । साहस्री. १६८.
 • ' उदाहादेरपि नाशिवं नैव सिद्धं प्रतिशयम् ।
 रूपोऽववनात्तत्र पानिं देवात्तरं उचु ॥ श्लो. पा.
 सप्तविंशत्ये (१११६) ४३४ ॥ मयूतं वर्हिदेवो

दि तेनसिद्धि विधिदाम् । तत्र यावद् मयूतपूर्वं ता-
 म्नातेति गम्यते । ४३५ ॥ एतेऽपि यद्विद्वन्म
 भाति तत् स्थात् प्रमाभक्तम् । एतः परं तु यद् भाति, तद्
 यौगन्ध्यावभावेति । ४३६ ॥ उत्तरपक्षे च्छे मते, पूर्वं
 न भाति च । यथोत्तरे नियुज्यते पूर्वं भाति तथातथा ।
 ४३७ ॥ • ' ज्योतिष्मदीनां निष्यत्ये विरत्ये अद्भुतविष-
 माणे अनुमानकियेभ्यः । एवाहाया प्रमाभक्तश्चिखया
 तेजोऽववनात् निरगतवताम्ये । निशीर्षांस्तरस्य अ-
 यवी विगष्टः पुनरप्यशक्तिपय प्रालम्बस्य उदयः यद्
 इत्यनुमानेन अवादीना अन्त्युपकारकत्वैव इत्यनुमान-
 विरोधात् मेषादशक्तिरूप एव एवावगतप्रमः, न
 मन्थमिषा । ऋतु. पू. ११३

द.

• ' टिट्ठिमन्थायः । अयं पश्यत्ये विष्टः । तथापि,
 कस्य चित् टिट्ठिमन्थविशोऽप्येति स्वार्थस्त्विति सद्रुः
 स्वर्गीयः अप्यहारः । स च पत्नी स्वाहासेवेनं शोष-
 विधाम्नेति प्रष्टुको भावोऽपिचिन्तुया चार्थमात्रोऽपि नोप-
 रराम, प्रयुक्तं भावपि ये । साध पतनोत्पत्त्यायां वदुया
 क्रियेतः स्वर्गान्त्येकस्य कृपादुर्गदस्य समीपे मष्टं
 प्रेरयाम्भ । ततस्तपसात्तेन दृश्यन् सद्रुको मीतोऽप्य-
 न्वापि पक्षिणे दशक्ति । तथा च यथा दृष्टाध्वनयस्य
 पक्षिणे गरुडहाहृषप्रद्वलना, तथा दृष्टुदेर्दिहाशो-
 अग्निदुर्लभम्यापि तत्कलनाय ईशानुपहात् सुखेन त्यागे
 मविष्मतीति । साहस्री. २९०.

• ' टिट्ठिमन्थन्यायः । टिट्ठिमन्थायर्त्त एवायम् ।
 संमहः.

पा.

• यत्पुल्लु वातुसंवाचविहित. ' अग्निनामं ज्योतिष्मती ' इत्यादी विधियोर्यां मुति मष्टयोभेधरपते । निष्पाऽ-
 न्तरसममिष्पाहारे एव गणुतदेः सपुला, मया क्रिया-
 शोरे एव मष्टेकरकर्त्ता । अयिक्रमापिस्वरूपवर्तिकेऽपि
 (३११९०१९१-२०) अग्निमन्त्रं प्रवृत्तिक्रि-
 यायाङ्गं होमाङ्गमेव वा इति माण्डूक्येन संशयमुक्त्वा

संयुक्तभवात् तन्माक्षिण्यं तद्वैतुं वदता 'नर्मयं अमूर्त-
 ल्यात् वाक्येन च संयुक्तयोगदानात्' इति वाक्यीय-
 मद्रवमसुक्तम्, न श्लोभम् । तन्मयविद्वान्तेऽपि 'मदीया
 तावत् अभिक्रमं न क्रियाऽन्तमन्तरेण निराकाङ्क्षी-
 भवति' इत्येवोक्तम्, न 'क्रियासंज्ञं प्रकीर्ति' इति ।
 तथा यावज्जीवाचिन्तनवार्तिके (२।४।१।१-७) याव-
 त्पदाभ्यातश्रुतिद्वयसंभवे भवत्ये, भवन्तस्तु धन
 स्थापनद्वयता भवेत् इति यावदन्यथोक्तानुभूतिभ्यामेव
 निमित्तसिद्धान्तः उपपादितः, न तु षण्मुल्लुख्येति ।
 पाठ. ट. ४५, ४६. • षण्मुल्लुख्येति गल्लुख्येन
 निमित्तसिद्धान्तः । भाट्ट. ४।१।३. • षण्मुल्लु-
 प्रत्ययार्थो भावनात्वर्थः । मणि पृ ११३.

• षिन्प्रत्ययः । स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजके हेतु-
 संज्ञकेऽपि कर्तारं प्रयोजकन्यायार इति स्वतन्त्रलक्षण-
 फल्लुख्येति, तत्र च हेतुत्वविवक्षाया प्रयोजकत्व-
 लक्षणपदाद्धेतुत्वस्य प्रयोजकतापाराध्यं च तत्तन्माचरणं
 विना प्रयोजकताप्रयोगात्, हेतुमन्तं तत्प्रमथं चरणाल्यं
 प्रयोजकन्यायारं शक्यत्वं हेतुमति च' इति सूत्रविविधः
 षिन्-प्रत्यय उपपत्तेः । सु. ट. १५०४.

• षण्मुल्लुख्यः 'तुमुल्लुख्ये क्रियायां क्रियाया-
 याम्' (पा० ३।१।१०) इति विहितः विनियोगो
 भूतिः 'यामको याति' इत्यादौ इति मद्रवोमेक्षरः ।
 पर्यवहारपिगते तु ह्य वाच्यो विनियोगो न शक्यः ।
 पाठ. पृ. ४५, ४७.

त.

• तत्क्रीडिङ्गन्यायः । अन्यथा 'ब्राह्मणेभ्यो
 रपि दीपतां तर्कं क्रीडिङ्गन्याय' इत्यत्र तत्प्रदानेन रधि-
 रान्य धाधे न भ्यात्, तदानोत्तरं तत्पूर्वं वा तदानस्य
 पारितोष्येणमात् (नेरर. पृ. २४१) । " नैवेद्यं
 अक्षयवति, नापि धर्मैस्तथाः पठति " अपवादः
 उच्यतेः सापन्नाम्' इति । तद्यथा 'धर्मैभ्यो ब्राह्म-
 णेभ्यो रपि दीपताम्, तर्कं क्रीडिङ्गन्याय' इति शक्यं
 एषेते तत्रदानं रधिदानस्य निवर्तनं यावति' इत्युक्तम्
 ('मिन्वोऽन्त्याय' इति ह्ये भाष्ये) (भूतिः २४१) ।

'इकागोचारेणसामर्थ्यात्' इत्यस्य तत्क्रीडिङ्गन्यायेन
 उद्वाधात् इत्याद्यौ । (भूतिः पृ. १७६) । चार्तिक-
 ह्यारम्भे तत्कन्यायावर्तनेन । माधमते 'तत्कन्यायेन
 अथवादत्वेऽपि । (भूतिः पृ. २०२) । तत्र
 (अत्रद्वयान् इत्यत्र) भात् इत्यनिकारतामर्थ्यात् (तुना
 आमः) बाधाभावः । तत्रचोक्तविरोधाच्च आकारमुपजीम्य
 जायमानो नृम इयं वदामकः स्यात् । एव च
 सामर्थ्यादिन तत्क्रीडिङ्गन्यायाप्रवृत्त्या न विरोधः, नापि
 लक्ष्यविषयवादः । (तत्प्रप्रकाशिका पृ. २०२).

तत्क्रीडिङ्गन्यायेन द्वितीयतन्माचरणेन तद्व्याप्तिसोम्ये
 अपारितोष्ये सति कृते चापरितोष्ये इत्यनेन बाधस्थीत्यरे
 (एकाचः इत्यस्य) ' ई आधर्म्येः ' इत्येहेहाध्याम्'
 इत्यारिभिर्द्विवधाभाषणितः । (भूतिः पृ. २३९) ।

तत्कन्यायेन हि विद्येभ्योविद्येणद्वयप्रविष्टयावत्पर्य-
 संयुक्तितन्माचरताऽन्यत्रेदककल्पत्वादिप्रातिरिक्तत्वेन सं-
 कोचः (अन्यच्च चेतस्य) भावत्यर्थः । (भूतिः पृ.
 २३९) ।

' क्वचित्पवादविषयेऽपि ' इत्यत्र अपवादसाम्यस्य
 बाधकारत्वेऽपि अन्यत्र अपवादशब्दः तत्क्रीडिङ्गन्य-
 न्यायस्येवनाप्राप्तेति न्यायपर एव इति चेत्ति ।
 तत्र शोभनम् । (भूतिः पृ. २४४) ।

तत्क्रीडिङ्गन्यायस्य अनित्यत्वेन । (तत्प्रप्रकाशिका
 पृ. ७६) .

• तत्क्रीडिङ्गन्यायः । अयं सामान्यशास्त्रस्य विद्ये-
 शास्त्रेण बाधे एव प्रवर्तते । तथा 'ब्राह्मणेभ्यो रधि-
 दीपतां तर्कं क्रीडिङ्गन्याय' इत्यत्र क्रीडिङ्गन्यायस्य ब्राह्मण-
 तात् । साहस्यी. २२२. • तत्क्रीडिङ्गन्यायः । नतस्य
 मन्वात्तयेभ्यो विधिष्यं कर्तव्यार्थे चार्तिकविधानात्
 तत्क्रीडिङ्गन्यायेन मूलार्थव्यवहारः स्यात् इति न च
 वाच्यम् । परिमल. १।१।११ ट. २. • तत्क्रीडिङ्गन्यायः ।
 ' रधि ब्राह्मणेभ्यो दीपतां तर्कं क्रीडिङ्गन्याय' इति । अत्र
 ब्राह्मणब्राह्मिदीपतां तदनुपपत्तिता तु भानितनं पर्यायता
 क्रीडिङ्गन्याये तुनात्ता च्युक्तिः । तत्र च रधिदानं अर्चनं
 (ब्राह्मणवदसाम्यक्रीडिङ्गन्यायं मुदरेण विधीयमानं
 लापनीयम्) क्रीडिङ्गन्याये भाष्येति तत्र कर्तव्यं

(गतिविरोधोद्देशेन विधीयमानेन भौतेन) तत्त्वदानेन विरोधात् प्राप्यते । टुप्. १०८।१।१ पृ. २०५७.

● तत्त्वबौद्धिग्रन्थान्यायः । ' ननु चाहृतिपक्षेऽपि व्यक्तावेव क्रियाक्रिये । शब्दार्थे संभवात्तेन क्रियार्थेयं द्विचारात् ॥ यद्यप्येवं न भेदोऽस्ति चेदार्थचरणे नृणाम् । दधि विभेभ्य इत्यादौ फलं लोके भविष्यति ॥ व्यक्तित्वे विकल्पः स्यात् कौण्डिन्ये दधितत्त्वयोः । सामान्यधात्र्यदीर्घत्वात् तत्त्वमेवेतरत्र तु ॥' वा. १।३।१।३३ पृ. ३०७,

● तत्त्वबौद्धिग्रन्थान्यायः । ननु एकस्यैव भास्वरत्वं त्रिद्विधं प्रति सत्त्वावः, त्रिद्विधं प्रति अक्षरत्वमिति युज्यते । तेन ' दधि प्राकृतेभ्यो दीयता तत्र कौण्डिन्याय ' इत्यादौ प्रतिप्राहणं शास्त्राभावात् एकं शास्त्रम् । तद्यदि तत्रालोचनेन कौण्डिन्ये नास्ति इत्यवधार्यते, ततो मातृशब्दप्रति अम-
शुक्तिः । अथ तेष्वस्ति, ततः कौण्डिन्येऽपि भवितव्यम् । अप ' तं प्रति नास्ति, इतरत्वं प्रति अस्ति ' इत्ये-
तदपि एकवस्तुमिति विषयविषयान्निश्चयमात्मकम् । न चात्र प्रतिपत्तयेरो विद्यते, येन संभवात्प्रत्यक्षप्रत्यक्षत्वं अविरोधा-
भ्याम् । न च सङ्घट्टप्रमाणत्वात् दक्षिणैर्दीर्घमगम्यते, येन ' क्षन्दाद्येव रूपम् अन्यस्य चात्तरम् ' इत्यभि-
धीयते । अत्रिण्ये च कदाचिदेतद्वयेत्, अत्रिण्ये च
द्व निषेधकत्वात् युगपदेकमेव ज्ञानं प्रथते । तस्मात्
शास्त्रान्तरं अन्वयमिति दृष्ट्वा मृगदृष्ट्याऽऽदिश्यदेव
उत्पत्त्यापत्त्याद्वाऽऽजेः ' मगें प्र-
कल्पना जाता ' इत्याप्यव्यति । तस्मात् मातृशब्दप्रति-
वेत्ताभावात्तत्त्वबौद्धिग्रन्थबुद्धिः प्रातिरिति निश्चिन्य
फरतिदृक्त्वात्तद्वयमपि नास्ति न-
पते । ३३।७।१४
पृ. ८६०-६१ ● तत्त्वबौद्धिग्रन्थान्यायः । यतो भवत्
शब्दविधियु ' प्राकृतेभ्यो दधि दीयता तत्र
कौण्डिन्याय ' इति । तत्र तद्विधिर्न दधिविधिप्रत्येकते
प्रयोज्यम्, इह तु (पत्रेतिषु मेघत्रामहं करोति नातु-
यात्तेषु इत्यत्र) प्रतिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य येषामहस्य
चान्यतोऽप्यने' तत्तिरेयेन निषेधशक्तौ तद्विधिर्येष
णीय ' भागवती. ३।३।१।११ ब्र. सू. ७ तत्र-
कौण्डिन्यन्यायः । एषा ' दधि प्राकृतेभ्यो दीयता तत्रं

कौण्डिन्याय ' इति । तत्र प्राहणशब्देन प्राहणशक्तिः
वर्गैरप्युक्ता, कौण्डिन्ये व्यक्तिरेव । न च कौण्डिन्ये
सामान्यं विद्यते । (उदाहर-) न च कौण्डिन्ये वस्तु
नियते अत्रान्तरसामान्यम्, यत् प्रत्येकेण दृष्टीया शब्दः
प्रवर्तेत । तस्मात् कौण्डिन्यशब्देन विशेष एतौच्यते ।
अपिच वाक्यार्थे पदरचनमिदम् (कौण्डिन्यत्वात्वं गोत्रं
इति) । वाक्यार्थेभ्यु न सामान्यं प्रत्याशयति । तस्मा-
द्विदोष एव शब्देनोच्यते । तत्र चानन्तरे एव कार्यम्,
इतरस्मिन् सामान्येन, विशेषः प्रकरणादिभिर्मन्त्रेणैतन्नस्यः ।
तस्मात्तत्र विप्रकर्षः । इह तु संनिकर्षः । अनेन न्यायेन
विशेषश्रुतिर्न गार्हय वेन (पत्नीर्षयावेत्तु) अहकृतीपो
वाच्यते । टुप् १०८।१।१६ पृ. २०७२-७३.

● तत्त्वबौद्धिग्रन्थान्यायः । ' व्ययहारा हि दृश्यन्ते
सामान्यार्थनिवन्धनाः । दधितत्रादिद्वानादौ
कौण्डिन्यप्राहणद्वियु ॥' विशेषेण हि सामान्यस्य
आद्यमाक्षरवन्तो क्रान्त्यनन्दस्य सामान्यवाचित्वं मन्यन्ते ।
तस्मात्तत्र श्लोका, वचनादे १५.

तत्त्वबोधिकरणम् । तत्त्वस्मृतिः । तत्रशाब्दम् ।
एवनिर्माणद्वि गौर्षिक कर्म प्राक्चै तत्त्व समानीयमेवेति
न नियमः ॥

लोके कर्माणि वेदवत् ततोऽपिदुपयुक्तानाम् ।
६।२।४।१७ ॥

भाष्यम्— येन विष्णु पद्युपकारात् यस्मिन् चक्रे
रथो वा । शीता अथ फलेभ्यः, अवाप्नोति वा फलम् ।
तत्र संदेह किं तेन नियोगतः परिष्कारावहितव्यम्, उत
इच्छा उल्लेखन्यपीति । किं प्राप्तम् ? लोके कर्माणि
एवजानीयवन्ति तत्रैकस्य परिष्कारावहितव्यम् । यथैव
वैदिकानि, तथैव तानि नियोगतः परिष्कारानीयवन्ति ।
कुतः ? ततोऽपिदुपयुक्तानाम् । ततः तन्पुपयुक्तानाम्
भवितुमर्हति । कुतः ? शास्त्रम् । आश्रयते हि तत्र
शास्त्रम् । अत्रापि देवतान्यायः अज्ञीक्रियते पूर्वेषां
विधि एव देवताः इतरत् एता इति । यथा शास्त्रवदे
देवतावाचारे तत्रैकस्य अपरिष्कारावहितानि शिष्टविधानम्,
एवमित्यपि भवितुमर्हति ।

वि. १।१।१४. * तद्धर्मादीनामनुष्ठानं नास्ति पाद्यत्वे
तल्लेखास्त्वम् । भा. १०।२।३।२३१-३२.

* तद्द्वारां पतितम् इत्यादिस्मृतिः धर्मं प्रमाणम् ।
भा. १।१।१२-२ पृ. १६०. * तद्द्वाराणि परोर
कारण, न धर्मविलक्षणमन्ते (परोरकारण न धर्मव
वा ! के.) । १।१।१२ पृ. १६६.

* 'तण्डुलान् विनष्टि' इति वेद्यणस्य नियम-
विधिः, नानुष्ठानः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।२।११।२६,
* तण्डुलेषु शाकृत्श्रीष्टियन्त्रात्मनिमसल चित्रेष्टी
वाचः । १०।२।१।१०. * तण्डुलवापणन्त्रे चान्य-
चन्द्रस्योदः (शाकयानामयने) । मासव्य पेषणार्थमधि-
षातोऽस्तीति । कृष्णचित्रेणैवम् । पृ. १।१।१२।३७-३८
वर्णकं २. * तण्डुलानिर्गुणितपयन्तानुष्ठानमभ्यसित-
म्यम् । यदि सङ्घर्षे मुषलस्य उद्यमनिपटने कृत्वा
उच्छ्वेत, यद् कार्यं तत्रैव निर्वर्षेत । भा.
१।१।१।२७. * तण्डुलपेषणं गुणधर्मं, तण्डुलाः
संस्काराः । वि. २।१।४. * तण्डुलप्रक्षालनमिनपनान्तेन
कृष्णामिनाकारणानि अनुष्ठानयः नानावीधेषु । भा.
५।२।७।१३-१५.

* तण्डुलमहापन्थायः । साहस्री. ११६ ।
दिग्भित्तोपोऽयम् । द्वाह मितस्तरणां पित्तमहः
(२।११६) 'तण्डुलानां प्रमथयामि विधिं भक्षण-
नोदितम् । वीरं त् तण्डुला देवा नान्यत्वेति विनिधायः ॥
तण्डुलान् कारयेत् शुक्लान् आनेनीत्यव्य कथञ्चित् ।
मूत्रमे भाकते कृष्ण आदित्यस्त्रात. सुविः ॥ (देव-)
सानोस्केन संभिन्नान् चोभौ तैरै खापयेत् । माहृमुणो-
रोपितं स्नातं धितोपेति तपकम् । (देवप्रार्थनापने दस्य
विरति स्थापित तादृशम्) । तण्डुलान् भक्षयित्वा
(पाननाम् गिन्) इ धने मिष्टीवसेत् ततः । पिपलस्य
दु नान्यस्य अभावे भूर्त् एव इ । गोदित वय्य दृषयेत्
हनुस्तुत्त च दीर्घे । गार्धं च कन्धने यस्य तपस्युर्दे
सिनिदिशेत् ॥' इति । के.

* तद्द्वारापीतेः संनारन्वपदेशान् (५।२।८
प्र. सू.) इति न्यायान् बरलक्ष्मणरूपकं आत्मनः
उक्तानुपायिभूतं सिद्धं धतोऽन्तारसंभारि अग्नीर्त्वीयम् ।

(तद् तेजभादि भूतत्वेन आ क्षयीतेः आ संकारयोश्चात्
अवतिष्ठते, 'गोनिमये प्रणयन्ते' इत्यादिना संकारस्य
मोक्षत् प्रक् ध्यपदेशत् इति न्यायसूत्राद्यर्थः) ।
पञ्चीकरणवार्तिकभरणं ६.

* तदिष्टं विदुषां लोके समाभव्यासधारणम् ।
एवंपदमनपूर्वकविकारवचने न्याय्याद्युः प्रतिपादनशील्ये
भोत्रध प्रतिपत्तिशील्ये प्रयोजनं 'तदिष्टं विदुषां' इति
न्यायेन तदम् । सु. पृ. ५४१.

* तदुपहृत उपहृत्यन्तेत्यनेनानुष्ठानपेक्षिज्ञान् ।
३।५।१।४१ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । फोतिष्ठोमे सोमसोप. अनुष्ठानेन
गद्यवित्तप इत्युक्तं पूर्वाधिकरणे । तत् अनुष्ठानं किं
लौकिकेन चास्येन वैदिकेन वा इति संदेहे उच्यते ।
'उपहृतः, उपहृतस्य' इत्यनेन वैदिकमन्त्रेण तत्
सोममद्यं अनुष्ठानार्थम् । सिद्धान्तं मननिष्ठात् । मन्त्रे
अनुष्ठाननिष्ठं तदम् । के.

* तदेकपात्राणां रामवाचात् । ३।५।१।४३ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । अतिष्ठोमे सोममद्ये अनुष्ठानं
अनुष्ठानं च कर्त्तव्यमित्युक्तं प्रक् । तत् अनुष्ठानं एक-
पात्राणामेव स्यात् । एकेनेक पात्रेण क्वा अनेके मद्यपानि
तदेव कर्त्तव्यमापवति । सपचापात् अनेकेषा एकत्र
वदसंभवात् । लोके सदभोजनानि आचरितुं कामः
विद्यमान्यसातुकूलप्रति । अत्रापि एकाने सोमे पीप-
माने कदाचिदन्त्येन पातम्यग्न्यः विषेत् । तानुष्ठानं
संभवति । तथा अथे पालथं मया अर्थम्, क्वाचिदहं
अम्वधिक न्यून वा विषेत् तदनुष्ठानमर्हतीति । एकपात्रे
वा पात्रं त्रया सह आचरत्सह तत्र विद्यमानान् न्याहन्तां
इति संभवति अनुष्ठानम् । तस्मात् एकत्रापेथेव पिबितु
एतत् स्यात्, न मितपात्रेत् । एके पात्रे त्रयं दिवसं वै
एकपात्राः क्वचित् इति बहुवीहिः । के.

* तद् गुणास्तु विधीयेरन्नभिभागात् विपा-
नार्थे, न चेदन्त्येन शिष्टा । १।१।३।१९ ॥ (इति
न्यायः) ।

" यदभ्येयोऽष्टाकपालोऽमावास्तवां पीर्येमास्तौ
चाप्युभो भाति " इति उक्तं अतोः किं गुणविधिः,

कर्मनामधेयं वेति विचारं सिद्धान्तमाह । तद् इति पुष्यक
पदम् । तुगन्दाश्रयं । तद् यागादि कर्म गुणाश्च धाम-
विशेषणभूया देवताऽऽद्यः युगपत् विधीयेरन् उच्य-
तेत्येवम् । कुतः ? विधानार्थं लिङ्गमप्ये क्वविभागात्
विशेष्यविशेषणपरिधिभागाभावात् । अथविधिः देवता-
विधिः इति वा विशेष्यभावात् । कस्य चिदप्येन विधाने तु
क्वविभागेन विधानं न स्यात् । तदाह न चेत् अन्येन
गिष्ठाः सिद्धिताः स्युः इति । अन्येन विधानभागे तु एतेनैव
लिङ्गा क्वविभागेन विधानं स्यात् । तस्मात् आग्नेयशब्दः
अग्निदेवतारूपगुणविशिष्टकर्मविधानार्थत्वात् गुणविधेय
न कर्मनामधेयम् । अविभागात् इत्यनेन आहृतिपठण-
वाक्यभेदपरिहारः । तथाच सर्विकम्— ' न चेदप्येन
गिष्ठाः स्युर्वागाः इत्येन केनचिद् । ते गुणश्चोपदिश्येरन्
विधिना ह्यविभागात् ॥ ' इति । के.

० तद् गुणास्तु इत्यगुणविधेरे वाक्ये भवति
अनेकगुणविधायित्वमुक्तम् । आ १/२/१/१८ पृ. ५९२.

० तद् गुणास्तु विधीयेरन् इत्यनेन न्यायेन देवता-
नक्षत्रैरेव देवतोदेशपूर्वकत्वं प्रत्यागच्छोत्सर्गविधिविधिः ।
सु पृ. १४१.

॥ तद् गुणास्तु विधीयेरन्विभागात् विधानार्थं,
न चेदप्येन गिष्ठाः । १/१/७९ ॥

' यदाग्नेरोऽष्टाकपालोऽस्तावास्तावा च वीर्यमास्या
वास्तुभ्यो भवति ' इत्येवमाद्यः सूचते । तत्र संदेहः
किं आग्नेयः अग्नीवोमीयः इत्येवमाद्यः गुणविधयः, कर्म-
नामधेयानि इति । अत्र प्रमाद्वारेण संगतितोभाविः
मधिकरणप्रवर्णितम्, ' यदाग्नेरोऽष्टाकपालो भवति ' इत्यत्र
मध्यस्थः प्रतीयते । न चासौ विधिविषयः, पुन्यापारम्प
वानाकात् । विधिविषयस्य नामाचलिङ्गे गुणविधित्तो
वा विधीयते, अन्यो गुणविधियामप्येव्यवहारसंभवात्
सुवीपकाभावाद्य अप्तित्यादकतया कल्पनायं आग्ने-
यादिबोधानामिति पूर्ववक्षः । सिद्धांतस्तु यथाभावात्
मेवेति । नदिदमसंगतम्, यदश्रमणदूर्ववदन्यायेन
नामधेयवैनेव प्रामाण्यवपत्तेः । अप्रामाण्यवपत्तेऽयं
पशुप्रमाणमिदमेति यथावार्तिकेनोपाधिकरणं प्रसूयते ।

सिद्धेषु नामधेयेषु इदानीं तदक्वादः सिद्धते ।
अत्रायं पूर्ववक्षिणोऽभिधेयः ; ' यदाग्नेरोऽष्टाकपालो
भवति ' इत्यत्र अष्टाकपालः स्वतो भवति इति वाक्यार्था-
संभवात् भावना तादवर्ष्यं करणीया । अष्टाकपालस्य
च अपुष्यवर्ष्येन भावनामर्हत्तम् अक्रियाकालेन च
कलसापनभ्यासंभवत् कलसापनाऽनुस्त्राकक्रियाकल्पनाया
क्रमपठितवाच्याऽनुस्त्राकसाधनार्थितामिदेषतायत्नेन अष्टा-
कपालस्यैवकवात्तैव क्रिया कल्पयते । ता च इभ-
देवताविशिष्टा पञ्चमलकरेण विधीयते । न च स्वराक्यो-
पात्ताप्यतद्विधिवैव देवतासमर्पकत्वम्, अग्निदेवता,
अग्नेनात्., अग्ने इति इति विनिगमनाऽभावेन तस्य
संदिग्धार्थत्वात् । मन्त्रस्य स्वतुष्टेयार्थमन्त्राश्रयत्वेन-
संदिग्धार्थत्वात् मन्त्रादेव देवताप्रतिः । तथा च
अग्नेयमद तदप्यन्यायेन नामधेयमेवेति ।

तया ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इत्यमग्निहोत्रमदम् ।
इत्येवं प्राग्नेऽभिधीयते । भवेदेव यदि अत्र आग्नेय-
परं अष्टाकपालस्तुष्टेयसंभवात्तद्विधेयत्वात्
मिवाप्यतद्विधानं प्रथममेव न ध्येत । न चास्य
संदिग्धार्थत्वम्, विधेयीभूताकादृशितदेवतात्वेन सति
अवाक्यदृशिततावद्यार्थत्वसाक्यंभवात् । ततो देवतासंदि-
तान्तामेवपदादेव प्रथमं देवदेवतासंभवात्तुमित्यवगतिः
सिद्धत्वात् न तदवधीरणेन चरमावित्तक्यत्वराम्भ-
वर्णिकदेवताकल्पनाया यागविधानमधिक्य अत्यन्तशुद्धस्य
वागैतपदस्य नामधेयताभगणनमुकामिति । अग्निहोत्रादे
तु यथा चतुर्थवर्षमासस्य विधेयीभूतदेवतापरत्वम्, तथा
सप्तमीऽमासस्यापि विधेयीभूतोऽमासपरत्वात् यद्विग-
स्यमेव । न चात्रापि ' यदाहवनीये जुहोति ' इत्यत्र
इत्यनारन्यभुतजन्यवैव आचारप्रतिः असंदिग्ध एव
चतुर्थवर्षमास इति पराशर्यम् । आहवनीयाग्निमासज्ञत्व-
प्रतिपत्त्यनेनैव शिष्यवचनो लेताव्यवर्षं संदेहःपुरातनै
प्रकरणमुत्तर्वात् वक्तव्यम् । तत्र च मध्यमदेव
देवतायाः प्राग्ल्यात् मन्त्र अग्निहोत्रमदं नामधेयम् ।
न चिद् प्रथममेव देवतासंदिग्धित्तत्वेन मेःसंदिग्ध-
देवताभावधमभाविनि । प्रयोजनम्— पूर्ववक्षे आग्नेय-
श्रमण कर्मवचनत्वात् ' आग्नें चतुर्षां करोति '

इत्यभिप्रेक्ष्य एव चतुराश्रयम् । विद्वान्ते तु आग्नेय-
 पदस्य गुणवचनभावात् आग्नेयपुरोडासाद्यैव चतुर्पाकण-
 मिति । सूत्रं तु विधानार्थं तद्विधाने आग्नेयपदे अवि-
 भावात् तद्विधानाश्रयत्वात् इत्येवमासंभवात्प्रिययाश्रय-
 कर्म युगाश्च अग्निपुरोडाशादपि विद्विष्टविधिना विधी-
 यन्ते । तत् पूर्णं युगाः (च) न चेदन्वेन विधिः
 विहितो इत्यर्थः । तौता.

● 'तत्रित्वं तद्विकीर्णं हि' (तत् नियम्)
 (६।१।१।१०) । यत् सक्तलोमधर्मसंभवे विकलात्
 धोमधर्मानुच्छेदयेत्, तत् पूर्णकमात्रम् इति । यस्यति हि
 'तद्वित्त्वम्' इति । या. १।६।१५।४०.

● तत् प्रकल्पे चत् सत्संयुक्तमभिप्रविषेधात् ।
 ३।४।१।१६ ॥ प्रकल्पे चत् मनुष्यसंयुक्तं कर्म तत्र
 निर्वर्तं निविशते, न शब्दे प्रकल्पे नमसि, तेषां श्रुति-
 प्रकल्पसमाख्यानामविरोधात् शुद्धप्रकृतकर्मनिवेदो श्रुति-
 विरोधापत्तेः इत्येवं कल्पस्यैव तत् इत्यव्याहारीकरणेन
 सूत्रप्रकल्पे । सु. ५. १३४८ । तत्संयुक्तमनेन
 मनुष्यकामानुष्यकम् । ५. १३४९.

● तत् प्रकृत्या यथाऽन्वेऽनारभ्ययादाः ।
 ३।६।५।१४ ॥

अनारभ्य विहितमाधानं किं प्रकृत्यर्थम्, किं
 सर्वकर्मार्थम् इति पदेदे पूर्वस्य श्लेषात् । तत् व्याधानं
 प्रकृत्यर्थं दत्तपूर्वमासायंभवे । कर्मान्तरे तु पुनःपुनः
 कर्मम् । यथाः अन्ये अनारभ्ययादाः 'यस्य वर्णोपवी
 लङ्गमंभति' इत्येवमादसः प्रकृत्यर्थाः, तथा अनारभ्य
 विहितमाधानमपि प्रकृत्यर्थम् ।

सर्वार्थं याऽऽधानस्य स्वकाश्रयत्वात् । १५ ॥

पूर्ववशस्य निघण्टोर्वाधानः । न प्रकृत्यर्थमेव
 साधनम्, किन्तु सर्वार्थं सर्वकर्मार्थम् । आधानस्य
 स्वकाश्रयत्वात् । साः स्वीयः कालो यथा तत् स्वकाश्रयः ।
 आधानस्य स्वाश्रयस्यैव कालो विहितः स्वकाश्रयः कर्तुः
 इति याऽऽश्रयति च नशकणोति । यदि प्रकृत्यर्थं स्वाश्र-
 यानम्, नदा ५. प्रकृत्यैः कालः स एवास्मादिः कालः
 -स्वार्थिति न स्वाश्रयस्य विहितः स्यात् । स्वकाश्रयानु-
 'वेद प्रकृत्यर्थम् । नसात् सर्वार्थम् । आधानमन्य-

यम्, अमिश्र सर्वार्थः इति आपानस्यैव सर्वार्थत्वकं
 वेदितव्यम् । के.

● 'तद्यथा आग्नेयं फलायै निमित्ते छाया
 गन्ध इत्यन्वयदेते एवं धर्मं चार्थमात्रं जर्था अनु-
 त्पद्यन्ते' इत्यापस्तम्बोक्त्यायात् स्वार्थार्थमनुदीर-
 मानेषु प्रत्यय, तत्रयोगस्यैव समुच्चयानुपदेशैः नैश्च
 पदार्थैः कल्पनेन नान्तरीयकत्वात् सिध्यन्तु कतेषु ।
 परिमलः. २।१।३१।३१ न. ५.

● 'तयोऽहं सोऽग्नी, योऽहो ओहम्' इत्याप-
 स्तम्बोक्तेः तदर्थः सविप्रविद्यात्वावयवितिः । सु.
 ५.१०.१०.

● तत् सर्वार्थमनादेशात् । ४।२।६।१३ ॥
 'विद्युन्वः पूर्वेषुः कोनि' 'नः कतयागुर्वे ए
 वि-वजित यवेत' इत्यारिकं कर्म किं सर्वं पूर्वं साध-
 यति एकोष वा किञ्चित् साधयति इति विचारे पूर्व-
 पदमाह । तत् विद्युन्वः विधिविच कर्म सर्वार्थं सर्वं च
 तं त्रये च सर्वार्थं स्वार्थवित्त्वान्नासात्स्वार्थिकं साध-
 यति अनादेशात् एतद्विरोधादेशाभावात् । विरोधाभावे
 च सामान्यसाधयति ।

एकं वा चोदनेत्यत्रात् । १४ ॥

सूत्रेण पूर्वपदे प्राप्ते विद्वान्तपति । चाशब्दः पूर्वस्य
 न्यासार्थः । न सर्वं फलं साधयति विश्वमिदं
 वने । त्रिषु एकं फले किञ्चित्साधयति । चोदनेत्यत्रात्
 'यजेत' 'वरोति' इति चोदनाय एवंपात् । पदेन
 फलेन एकसाधोदनाया निघण्टोक्तेः सति न सा भवति
 फलेन संकल्पमिति । तस्मात् एकदा नियतमेकैव फल-
 साधयति । के.

● तत् सर्वार्थमनिरोधात् । ३।३।१।३५ ॥
 शीर्षं पेषय प्रहृष्टो भृगुर्वाणं विहृष्टो नेरुमिसुभम् ।
 तत् पेषय च एवदेवताक तपसि चरो वरो दुरीशरी
 च स्यात् । अविरोधात् शीर्षं चोरी एव इत्यादि
 विशेषस्य अनुक्तत्वात् । अथ वा 'सदन्तको हि' इति
 हेतुनादस्य सर्वेषु अविरोधात् । तस्मात् सर्वं पेषय
 सर्वमम् इति पूर्णः पद्यः ।

चरो धाऽथोक्तं पुरोडासोऽर्धविप्रतिषेधात् पशौ न स्वात् । ३६ ॥

पूर्वपक्ष बागन्धेन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । शीष्णं पेषणं चरो एव विधीयते । पुरोडासे तु अर्धोक्तं अर्धेन प्रक्षेत्रत्वेन पुरोडासनिष्पन्नत्वेन उक्तं पापभेदः । नहि पेषणं विना पुरोडासस्य निष्पत्तिर्भवति, इति न तस्य विधानम्बन्धम् । अर्धसिद्धं तत् तन । अथ पशौ यद्यपि न अर्धसिद्धम्, तथापि पशौ पेषणं न स्वात् । अर्धेतिविधिषात् हृदयसाधारणरूपस्य अर्धस्य विप्रतिषेधात् पेषणेन विनाशप्रसङ्गात् । तस्मात् पेषणं चर्वाथ-मेव, न चर्वाथम ।

चरावपीति चेत् । ३७ ॥

शीष्णं पेषणं हृदयसाधारण्यविनाशप्रसङ्गात् पशौ न चर्वाथं चेत् तर्हि चरो अपि न स्वात् । नेत्यनुवर्तते । अन्योक्त्याऽप्रकृत्यर्थविशदनाको टि चर्वाथमिति, पेषणे तु यथाशः प्रातः । इति चेत् पूर्वपक्षी भूयात् ।

न, पक्तिनाम्बन्धात् । ३८ ॥

पेषणे चरो पेषणे कृतेऽपि न अर्धेतिविप्रतिषेधः । पक्षवदस्य पक्तिनाम्बन्धात् । तदुक्तप्रकृतिकत्वम्—अनव-
च्छादितलोभपयिच्छिद्र—अनसक्तमपकृत्यरूपा या पक्तिः तस्य नाम चर्वाथेति । पूष्यश्च अदन्तारूपात् पेषणेन विशदत्वस्य बाधेऽपि न दोषः । वृन्नात्रार्थविप्रतिषेधः । तस्मात् शीष्णचर्वाथं पेषणम्, न चर्वाथमिति विज्ञानम् । के

तत् सर्वत्रापिशेषात् । ३१।३३।३४ ॥

तत् सोमेन्द्रचरुस्य कर्म सोमसानम्प्रादिति त्रियमाण सर्वत्र आर्जिणे याजमाने न चमने स्वात् । अविशेषात् विशेषस्य 'अकृष्ण चमने प्रायश्चित्तम्' इति व्यक्षयणात् । इति पूर्वं पक्षः ।

स्वामिनो धा, तदर्थत्वान् । ३५ ॥

पूर्वपक्ष-आहुतयर्थे बाधन्ः । स्वामिनो यज्ञमानस्य सोमवमने सोमेन्द्रश्च, स्वात् न ऋग्विजो यमने । तदर्थत्वान् यज्ञमासात्तत् कर्मणो यत्र सोमो यम्यते । तस्मात् याजमाने वमने सोमेन्द्रश्च, इति सिद्धान्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ३६ ॥

'सोमपीथेन वा एष न्युन्यते यः सोम वमति' इति लिङ्गस्य दर्शनात् बागन्धेन सोमवमने सोमेन्द्रश्चः स्वात् । न्यु-न्यते इति स चकोपेो यश्च सोमशान्तात् ऋदिः समृद्धिः धार्वातीया । तद्वैगुण्याच्च न्युत्तरावाह्यस्यते । विशता ऋदिः स्युद्धिः ऋष्यभावाः हानिः । स्वामिन एव च तदुभयमपि, इति तद्वैवेष्टिः । के.

तानि द्वेषं गुणप्रधानभूतानि । २।१।३६॥

अवगतमेतत् भावराज्यः प्रधानकर्मणो यावत्का इति । बहुप्रकारस्य भावराज्यः यद्यपि ददाति ज्योति इत्येवं-
प्रकार, अथदन्ति दोगि पिनष्टि विद्यापयति इत्येव-
मादयश्च । तेषु संदेहः किं सर्वे प्रधानकर्मणः अविधायकः, उत केचित् गुणकर्मणः इति । यावाथैवम्, अपूर्वमिति न्युत्तरादिते सर्वेषामेव आस्वाभावदाना भावार्थोवाचितेषात् सर्वेष एव अपूर्वप्रसक्तौ इदानीं तद्व्यवहार्ये गुणराज्य-
विषयः क्तिन्नेति । तथाच पूर्वपक्षिणोऽभिप्रेतः— यथा यद्वति ददाति तद्विद्योत्तरादियु भावना भाव अपूर्वमेव धानार्थस्य संनिविधेयात् ददाति प्रवेजनतया साधय, तथा अवदन्ति दोगि पिनष्टि विद्यापयतीत्यादिभ्यपि भावनाभान्यम् अपूर्वमेव धानार्थस्य प्रवेजनतया साधयं युक्तम् । अतः सर्वेषामेव प्रधानकर्मणोऽवशिरोपात् । ननु 'वीक्षीतवहन्ति' इत्यादियु द्वितीयाश्रया मीक्षादीनामेव समनिष्पादुतावपातादिनिर्वाहपक्षेण प्राधान्यमवगत्यते । अतः सस्य कर्मणः प्राधान्यमेव । नैवम्, ज्योत्स्नेतो-
द्वितीयायाः प्राधान्यान्विधानमप्यविचारात् । तथाहि, लोके तावत् 'उपाय्यायाय सा ददाति' इत्यादियु गनी-
यितकर्मण्यपि द्वितीया दृश्यते एव । तथा वेदेऽपि सङ्गमादनेकश्रयासादियु, 'रुक्मन् मुञ्जेति' 'एकश्रयालं ज्योति' इत्यादियु द्वितीया श्रूयते एव । न च सस्य-
दीना प्राधान्यमिति । अतो नाम द्वितीयाश्रया मीक्षा-
दीनाः प्राधान्यमवगत्यते इति । न न शक्यम्, वैगुण्यरूपदृष्टीनकारदारेण साम्राधिक्ये संभवति यावा-
दिन्द अपूर्वस्यैव आरादुत्तरात्कारणमवगत्यमिति । यतो वैगुण्यत्वेन अत्रावाविधौ सति दृष्टार्थं साम्राधिक्यं च भवति, निषेध अत्रावगतिवत्त्वात् । न च प्राणा-

नारविपयवैनुष्योपायो विधिः संभवति इति दृष्टार्थत्वमेव ।
 न च नियमस्य अप्रसक्तत्वात् नियमार्थोऽयं विधिरिति
 वक्तव्यम्, नियमस्यान्वयत्वात् । नहि स्वयं नियम-
 मिधायकः कश्चित्कण्डः भूयते । विज्ञा वैतुष्योपायत्वेन
 अवघातस्य प्राप्तत्वात् उपायस्मरतिश्रुतिरुक्तो नियमो
 वक्तव्यः । तथा च सति शब्दान्तरेण परिसंख्यैव उक्त-
 मवेत् । सा च विशेष्यत्वात् अनुकृति प्रथानकर्मत्वमेव ।
 लोकोच्यते, न यत् नियमस्य शब्दात्वं व्ययनिश्चिनरूपत्वं
 वा प्रमः । किं तर्हि ? लोच्यप्रसक्तस्यैव अपूर्वमाधनता-
 शासनम् । तत्र अस्मिन्निश्चितकत्वात् नियम इत्युच्यते ।
 तदत्र अवघातस्य अपूर्वसाधनत्वमभिमतं भूत् विशिष्टास्य
 किं प्रयागारित्वं साक्षादेव अपूर्वजनकत्वम्, अपूर्वाय
 वैदुष्यजनकत्व एव । न तावत् साक्षात्, विद्वान्तिना
 तद्वत्स्वुपगमात् । नापि अपूर्वार्थं शीघ्रवैतुष्यजनकत्वम्,
 तस्मात् शीघ्र एव प्रामाण्यम् । अथैवं सति लोकात्-
 चारेण दर्शनवैरपि अपूर्वसाधनत्वमात्रेण विधिरिति चेत्
 नैतत्, तथा सति परिसंख्याऽऽपत्तेर्न नियमार्थत्वत्वात् ।
 तस्मात् प्रयागादिवत् अपूर्वार्थत्वमेव अवघातादीना-
 मिति । एवं च सति 'चरैकस्मात्पूर्वं तदेतत् तदर्थम्'
 इति न्यायेन शीघ्रादिद्रव्याणां अवघातात्पूर्वत्वं सर्वेषामेव
 आख्यातानां प्रधानकर्माभिधायित्वम्, तत्रैव अपूर्वमेद-
 प्येति । पूर्वं प्राप्ते, अभिधीयते । भवेदेतदेव यदि
 उभयपक्षेण श्रुत्विष्य च विधीयते । तदा हि द्योरेव
 प्रयोजनमाह्लास्यं द्रव्यस्य दृष्टिप्राप्तिसिद्धकालेन प्रयो-
 जनात्साहचर्यमिति । कर्मणस्तु दृष्टासंभवात् अदृष्टार्थत्व-
 मेव कल्पते इति प्रयुक्तम् । यदा तु वाक्यान्तरपति-
 पादितप्रयोजनं द्रव्यमुपलभ्यते, तदा कर्मणोऽपि तदपेक्षित-
 दृष्टोपकरणनिर्देशनेनैव प्रयोजनत्वात् नादृष्टकल्पनाया
 प्रमाणमिति । इहानि 'शीघ्रजनकत्व' इत्यादौ 'शीघ्रि-
 र्वित' ह्यादिकाकर्मप्रतिपादितत्वप्रयोजनमेव शीघ्रादि-
 द्रव्यमुपात्तम्, तथा विधीयमानस्य अवघातादिकर्मणोऽपि
 तदपेक्षिततादुल्लेखपदशोषकारनिर्देशनेनैव प्रयोजन-
 त्वात् नादृष्टकल्पनायां प्रयोजनमस्ति । तदुक्तम्—
 'नामाख्यातार्थसंज्ञे यद्द्रव्यं प्रयोजनम् ।
 नस्यादृष्टार्थता युष्वा, नेतरस्याप्रमायिका ॥'

इति ॥ (श. प्र. ४०६) । न च यत्र त्वदि अय-
 पातादेर्दृष्टवैतुष्योपायत्वस्य प्राप्तत्वात् न तदर्थतया विधे-
 र्नेगर्णमिति वक्तव्यम् । यतो श्रीहीनां तादुल्लादिनिर्गुत्ति-
 द्देशेण यागहासनात्वात् तदुल्लादिनिर्गुत्तिरस्यैव अव-
 पातप्रसक्तिवक्तव्यः । न च प्रीते विधीयते इति वाच्ये-
 संभवति । तेन आद्येपाद् प्राग्मेव श्रौतस्य विधेः प्रा-
 विषयत्वम् । न च विनापि विधिना प्राप्त्याः किं
 विधियेति विधिवैयर्थ्यम्, अप्राप्ताद्यपूरणेनैव व्यर्थत्वत्वात् ।
 तथाहि, नित्यमूला कस्य प्राप्तिः विधितोऽवबन्धते,
 आद्येपतश्च प्राप्तिर्वी । अन्यथापि वैतुष्योपायस्य आद्येवा-
 विशेष्यत्वात् । तेन यद्यप्यदं एतेन तावत्तत्प्राप्तिः तदर्थ-
 पूरणेन अपूर्वोपयोगितया विधेः प्राप्त्वमिति । अयमेव
 च नियमपरिसंख्येयैरेव यत् प्रसक्तविषयत्वात् नियम-
 विधेः अप्राप्ताद्यपूरणमेव फलम्, अर्थादन्यनिश्चिः ।
 परिसंख्यायां तु युगपद्भुममप्राप्तेः अप्राप्ताद्यपूराणां तावत्
 अन्यनिर्गुत्तिरेव विधेः फलमिति । एष च नियमविधि-
 प्रकारः 'शीघ्रिनिर्गुत्ति' इत्यत्र इत्यादिवाक्यात् उच्यते ।
 ननु अत्र किम् अवघातादिवत् अदृष्टमिति न वा ।
 न तावत्तदिति, अदृष्टमन्तरेण नियमानुपपत्तेः ।
 अथास्ति, तथा शीघ्रादिदिवत् अवघातादेरपि अदृष्टार्थ-
 त्वात् नारत्नचिन्तनमेव इति । नहि अवघातादेः अदृष्ट-
 र्थत्वे विधानमनुष्ठानं वा, किंतु दृष्टोद्भवत्वात् विधिः
 अपेक्षितमीदृशेवैतुष्यार्थमेव । तस्य च अप्राप्ताद्यपूरणेन
 यत् अवघातादेर्नियममुष्ठानमिति तद्वत्, तदुपपत्ते-
 तादुल्लादिगतमदृष्टं वक्तव्यमत्रम् 'न निश्चितं विधिर-
 क्षाधते' इति न्यायेन न दृष्टार्थत्वं अज्ञापितमधिकरोति ।
 संभाव्योदितुत्विष्येतिः तदृष्टाभावात् अदृष्टार्थमेव विधान-
 मिति नैद । यत् द्वितीयं प्राधान्यं व्यभिचरतीत्युक्तम्,
 तदन्ततदपिद्वारेण परित्यज्यायः । इह पुनः अद्वितीय-
 ताभावापि बहूनाम् 'प्रयागवैरपेण ह्यीष्यमिधायवति'
 'मेश्वरवृत्तार इदं प्रयुजति' 'अत्रैतुष्यार्थवैरपेणोति'
 'तत्रे पपति द्रव्यजनपति' इत्येवमादीनामपि उदाहरणान्तात्
 वाक्यान्तरजनकत्वप्रयोजनद्रव्यसंज्ञेन दृष्टोपकरणदर्शनमेव
 प्रमाणमिति । तदुक्तम् 'वैद्वेभ्यं न चिरीर्षते तानि प्रधान-
 भूतानि द्रव्याश्च युगभूतत्वात्' । 'वैशु द्रव्यं विधीयते

गुणकान् प्रतीयते तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्' (तु २।१।७-८) इति । अतो द्रव्यगुणत्वाद् एवमादीनां नापूर्वभेद इति । प्रयोजनम्- विज्ञो प्रियज्ञे चरी अतिदेशमातः अत्रपातो श्रीद्विद्वये एव कर्तव्यः, प्रयानभूतद्रव्याद्-द्रव्यस्य अत्रावकत्वात् । अतिदेशप्रमाणात्प्रवृत्तिरिति पूर्वः पक्षः । तदुक्तम् 'प्रधाने हि श्रुतं द्रव्यं नाङ्गद्रव्यस्य बाधकम् । प्रयानेऽप्याश्रयत्वेन हन्ती त्याद् द्रोहिवापानम् ॥' इति । ('प्रयानेऽप्याश्रयत्वेन' इति सूत्रे वा. पु. ४०७) । शिष्टान्ते तु (प्रयोजनं-) मियद्रव्यप्रधानेन कार्यान्तरोपपत्तत्वेन संस्कार्यत्वात् तादात्म्येवाभावात् इति । तदुक्तम् 'प्रधानोपपत्तिकं द्रव्यं संस्कारैरपि वृत्तयते । तेन हस्त्यादिभिः सर्वैः संस्कारैश्चयाः पियज्ञः ॥' इति । (वा. पु. ४०७) । तथा प्रकृत्यावपि पयोजननि, अदृष्टार्थत्वे सति सर्वोपधिके कृष्णव्यवहारवत् सङ्घेऽत्राश्रयः कर्तव्यः । एवं यत्-प्रयोगेऽपि अवस्थानार्थे द्विद्वय प्रयोगाद्विस्तारः । तथा प्रधानद्रव्यवैतुष्यं तदायावत्तरेणापि कर्तव्यं यदि पूर्वः पक्षः । सिद्धान्ते तु नाङ्गद्रव्यवैतुष्यमित्यन्तं अत्रपातोऽत्यन्तित्ययः । यत्रप्रयोगे तु यथा एव अत्रहन्त्याः । प्रकृतद्रव्यवैतुष्यं च नोपपत्तयोरपि कर्तव्यमिति । सूत्रं तु-आश्रयतामि द्वेष द्वेषकारं विधापकानि कानि चिद् गुणकर्मणः, कानि चिद् प्रधानकर्मण इति ।

यस्य चेतानि गुणवत्तदत्रागत तन्मामस्यगुण्यस्य हृषिसम्, तदुपहासास्यदम् । तथाहि, स लक्ष एवमाह 'अ-यमिदो हि भावाद्यै न निषिद्धिपद, नापूर्वविषय इत्यर्थः । अन्यनिष्ठं च भावार्थस्य अत्रगतापूर्वतायन-द्रव्यप्रयोगजन्यम् । तथा अत्रपातोऽत्रागतादिषु विद्यते इति नैषामपूर्वविषयत्वाभावात् गुणकर्मण्येव । अन्यनिष्ठस्य भावाद्योऽपूर्वविषय एव । अन्यनिष्ठं च भावार्थस्य अत्रगतापूर्वतायनप्रयोगजन्यमेव । तत्र प्रयानानुवाजा-दिषु विद्यते इति नैषा प्रधानकर्मण्येव ।' इति । न चैवमभूते प्रधानकर्मण्ये सुवर्णभरणानाभ्यासवादीनि न्यमित्तावसानानि भवन्ति, सर्वेषामेव अनारम्भणीत्वेन कापूर्वतायनद्रव्यप्रयोगजन्यत्वात्तन्माम । नानि 'यथा पर्यपमो क्लृप्तमिति' इतिवत् अपूर्वसंविद्यदश्रयलोचन-
मी. फो २३३

भावमिति, सुवर्णादीनां न्यमित्तरिक्तसंविद्यत्वात् अपूर्वतायनानुपरिभवेः, द्वितीयादानीं विद्यकर्मण्यपि नानुपपन्न । एवं च तस्मिन् अत्रपातोऽपि अन्यनिष्ठत्वेन भावार्थस्य अपूर्वविषयतासंभवान् विषयवत् च पूर्व-विशेषानुगतित्वात् विविधत्वेन अपूर्व प्रतिग्रहमानं कृतमेव अन्वये इति युक्तम् । प्रयानादिषु तु अपूर्व-तायनद्रव्यप्रयोगजन्यतायनमे विषयभावस्य उक्तत्वात् युक्ता न्यतापि विषयपूर्वतायनानुपरिभवेति । न चैवं सति अत्रपातादीनां अपूर्वतायनत्वात् अविशेषतामिति याच्यम् । नहि अपूर्वतायनस्य विषयत्वम्, किंतु अपूर्व-विषयत्वमुपपादीयमानत्वम् । तथा अत्रपातादिष्वपि अविशिष्टमेवेति । यदा यत् तस्मिन् द्रव्यप्रयोगमुपादीयते, तत् विषयमिति तन्ने न्यहास इति । सर्वे चेतान्-अवर्तितमितिः तस्यो निरूप्यमाणं असम्भ्रतानिभवेव । अपूर्वतायनानामिधेययोः परं विशेषः । अपूर्वतायनानं न अपूर्वतायनत्वे एव निराकृतम् । अत्र अनिषयवत्-प्रतिशेषमात्रपरत्वमेति । तैत्वा ।

तानि द्वैधं गुणप्रधानगुणानि । २।१।६।।
तानि अपूर्वतायनानि आश्रयतामि द्वेष द्वेषा द्विषन्-
राणि । कानिचित् गुणभूतानि कानिचित् प्रधानभूतानि
चेति । विशिष्टार्थेषां गुणवत्प्रधानत्वस्या अपूर्वतायनां
द्विषयत्वमेवम् ।

मैत्रेयं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि,
द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । ७ ॥

प्रधानकर्मणा तद्व्यवहारत्वात् तद्व्यवहाराना प्रधानभूताना-
मप्युत्पत्ताना तद्व्यवहारप्रतिष्ठा । यैः प्रधानादिभिः आश्रयादि
द्रव्यं दृष्टव्यमेवतथा न चिकीर्ष्यते नोपपत्तिमुक्तिमिच्छते,
तानि कर्मणि प्रधानभूतानि । द्रव्यस्य आश्रयादेः प्रयान-
जादिदृष्टकार्थनिर्णयैकतया गुणभूतत्वात् प्रयानादिनिष्पत्तिं
गुणं प्राप्तात्वात् । तथा च तद्विद्यप्रधानकर्मविधापनानि
आश्रयानि प्रधानभूतानि इत्यर्थः ।

चैतु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणमत्र प्रतीयते,
तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । ८ ॥

गुणकर्मणा तद्व्यवहारत्वात् तद्व्यवहार गुणभूतानामप्युत्पत्त-
ताना तद्व्यवहारं बोधयति । तद्व्यवहारः प्रधानकर्मणादिकेक-
मी. फो २३३

तानि द्वैधं

प्राये. ॥ ये आत्मानावहनानादिकर्मणिः द्रव्य अग्रिमीश्रदि विधीयते अत्राद्वितुं संकृतं विदुते आमुं वा इत्ये, तत्र कर्मणि गुणः गुणवाचः प्रतीयते । तस्य कर्मणः द्रव्यप्रधानत्वात् द्रव्यसंस्काराद्यैदान् । तत्र हि द्रव्यं संस्कारं तथा प्रधानम् । अर्थात् तादृशानां गुणदर्शनं बोधधमि भादयौत अरहन्ति इत्यदीनि आत्मात्मनि गुणभूतानि । यैर्द्रव्यगुणाद्यते यथा आधानेन अवयव. निपन्ने, वरणेन ऋषिभः संस्क्रियन्ते, व्यवहृतिना मीरुः पेपणेन वा तपुष्पेन लिङ्गिन्ते तानि गुणभूतानि प्रत्येकनगद्वय-संश्लेषेणोपिषितत्वात् । के.

० 'तानि द्वैधं' इति (न्यायेन) अन्वयानेन द्रव्यं विधीयते । ए एव संस्कारः अग्नेः ('आध्या दाह्येन अवदध्या' इत्यादी) । दुर्. १२।१।०।१०.

० तत्रादेयस्यैक प्रवृत्तयस्य 'तानि द्वैधम्' इत्यत्र विरक्तत्वात् । माह. VI।१।१।०. ० एतेन एते संभवति नष्टदृश्यत्वात् अन्वयस्य प्रयोगत्वात् अवरमनस्यैवत्वमिति शङ्कानिघण्टेकार्यत्वेन अथ (शान्त्य) अनेवत्ये इति दृष्टिम् । के.

० तानि द्वैधाविष्करणम् । अग्निचित् कर्मणि प्रधानभूतानि, अग्निचित् गुणभूतानि । तेषां लक्षण-द्रव्यत्वे ॥

तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि । २।१।१।६ ॥

भाष्यम्— अत्रागतनेवद् भाववन्तः कर्मणे वाच्य इति । बहुवचनस्य भावधामः वचते, सुतीति, रदति इत्येवंप्रकारः, शेषि, तिनदि, विचरति इत्येवमादयश्च । तेषु सर्वेषु कर्मणो प्रधानकर्तृणो विचारकाः, ता केचित् संस्कारकर्तृणः इति । भावत्येवविशेषात् सर्वे प्रधानकर्तृणो कचरा इति प्राप्तम्, तयो मूम । तानि द्वैधं मन्वितुन-ईत्वीति । द्विरकृत्वात्, कर्मणित् प्रधानकर्तृणो वाच्य इति, कर्मणित् संस्कारकर्तृणः । एवमपि सर्वानि अर्थवन्ति, कार्यवन्ते इति सर्वेभ्यो न चकमदूरे कल्पितुम् । अतो न सर्वानि प्रधानकर्तृणो वाच्य इति ।

या— एषामादयतमिदानुकारेण अद्वैतेशानुमेरे कर्मणः प्रोते एदरादाये गुणप्रधानविशेषात् । तत्र

तत्र 'आत्मावतलानिद्रियेण भूतैर्भक्त्यर्थेवन्तः । सिद्धे च साध्यतायेक. मनीष्यावप्रधानत्वा ॥' कर्मणि प्रत्येकनगद्वयं वा सर्वं कर्मणः स्वयं प्रत्येकनगद्वयं प्रधानकर्तृणाम् च । तेन यत्रादिवरेव अरहन्तानामपि मीमादिनिर्मितानोऽप्येः । अथ वेऽपि अर्थात्कर्मणोति । अत्रोच्यते 'नाना-र्यातार्थसंयत्ने यद्वक्तृन्प्रयोजनम् । तत्प्रादृष्टार्थत्वा तुक्ता नेवरस्याभ्यासिना ॥' कर्मणः द्रव्यकर्तृत्वत्वे कर्मणा द्रव्येण विना कर्तृत्वत्वेः प्रत्येकं वाच्यं इत्यं कर्म वाचादस्य, दृष्टोक्त्यात्वात् दर्शनमात्रेण । एव अपिदु मूला कर्म परवृत्त द्रव्यत्वोत्कृष्टेति अविधानस्यमना-मतुमवति । एतदा आत्मन्यमना एव द्रव्यत्वे, एतं कादृष्टत्वात् अद्वैतं कर्तृत्वं वाच्यम् । एतादु कर्मणो-पविष्टेन दृष्टेन कर्तृत्वनिवृत्तविना प्रत्येकत्वत्वे निरुक्तत्वात्, तदानीं अद्वैतानुसङ्गपरमादाय अन्यस्य विचारार्थकर्मणोः नादृष्टत्वत्वं प्रतीको । यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यति तानि प्रधानभूतानि, द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । ७ ॥

भाष्यम्— एतं इति अस्तीत्येति कर्तृत्वकर्मणा न्याया । ननु न विनिगमनाया हेतुमयप्रकृतः, कुतो-ऽर्थो बुधे गेति । एतदुच्यते । यैर्मात्रकर्तृणोः न द्रव्यं संस्कर्तृत्वत्वे, वाच्यमितुं वा, तानि प्रधानभूतानि प्रधानकर्तृणो वाच्य इति । द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । द्रव्यं हि गुणभूतम्, कर्मणित्त्वेः ईश्वरत्वमात्रम् ।

चा— ये कर्मणित्त्वं स्वकर्मो कर्मणो वा न कर्म-निगद्वे, यथा प्रत्येकानिः, तानि स्वकर्मणो प्रत्येक-प्रधानभूतानि अद्वैतानि मन्वितु ।

तैस्तु द्रव्ये चिकीर्ष्यति गुणप्रधानं प्रतीयेत, तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । ८ ॥

भाष्यम्— यैश्च द्रव्य चिकीर्ष्यते, गुणप्रधानं प्रतीयेत इति । दुर्. १ । एतं द्रव्यप्रधानत्वात् । प्रत्येकं यत्वेत इत्येवमादिनिः द्रव्यं न चिकीर्ष्यते । तस्य वा तानि प्रधानकर्तृणो वाच्य इति, रमस्य गुणभूतत्वात् । निश्चि इत्येवमादिनिर्देशं परिहृयते । एतदु तानि गुणकर्तृ-तानि । एत एव विनिगमनाया हेतुः ।

प्रयोजनं तु पूर्वस्मिन् पक्षे प्रैयङ्गवेऽपि चरौ व्रीहयः
उत्पादा अवघातार्थत्वेन, सिद्धान्ते नोपायाः ।

दा—पैः पुनः इत्थं उत्पादते यथा आधानेन मग्नयः
अज्ञाप्यते क्रियते वा, यथा वरणेन कृत्विज. संस्क्रियन्ते,
यथा अवहनितना व्रीहयः, येषामेव तद्वृत्ताः (तद्वृत्त-
निर्धानं) । तानि सुप्रभूतानि प्रयोजनवद्द्रव्यसहस्रकृतेः
ईषिताः स्यात् । यदा (तु) ह्यष्टौषधेः अथ उपायया-
ऽपि नुरपयत् अतुपीयेत, तदा हि प्रयोजनं चिन्तायाः ।
तदुच्यते । प्रैयङ्गवेऽपि चरौ अतिरेमप्रसौ व्रीहिगाधनक
एव अवधन्ति. कर्तव्याः पूर्वपक्षे । कुतः ? ' प्रधाते हि
श्रुतं द्रव्यं चाद्भ्रज्यस्य जाभकम् । प्रधातेज्यान्व-
यत् तेन हन्तौ स्याद् व्रीहिवाधनम् ॥ ' सिद्धान्ते तु
जाभकते । कुतः ? ' प्रधातौपयिकं द्रव्यं संस्काररपि
पुत्र्यते । तेन हन्त्यादिभिः सर्वैः संस्कर्तव्याः
प्रियङ्गवः ॥ ' तदु च पूर्वपक्षेऽपि प्रधानप्रयुक्तमीजा-
अवघनेन प्रकृतौ मग्नशेजकत्वात् प्रैयङ्गवे चरौ पवनेन
अग्रमगानान् व्रीहीन् अवघातो न लभते । नैतदेवम् ।
' तुल्यो हि व्रीहिमग्नयः शास्त्राद् यानावघातयोः ।
धाजिनंज्यादे तुल्यं च जाप्रयोजककलक्षणम् ॥ '
' व्रीहिभिर्देते ' ' व्रीहीनवधन्ति ' एति तुल्ये चोदने,
तत्र एवं प्रयोजिका इव न इति मस्ति विनोपदेतुः ।
न च वाञ्छिनादिकर् अवहनतेः अनुनिष्पादित्वम् । न च
पदकर्मवत् (एकहायव्याः सतमपदात्) परप्रयुक्तप्रकृतैर-
रुपयपीननिराङ्गत्वम् । न च पक्षेदेवद्रव्यत्वमुत्तर्वा-
दिवत् । नापि ' पुरोडाशकपालेन ' इतिवत् अर्धा-
मिधानकर्मत्वम् । तस्मान् अवधमितरि प्रयोजकः ।
न च अस्मिन् पक्षे निघोगतो वाशार्था एव व्रीहयः
अवहनत्याः, लौकिकैरपि कर्मसिद्धयसिधोपात् । न चात्र
प्रकृतप्रदो प्रमाणम्, प्रकृतपरा अविशेषकत्वान् । न
च अविज्ञानत् विनोय. ' तु-नेषु नापिकारः
स्यात् ' इति न्यायान् । (वैराग्यार्थे अधिज्ञान्य
नमनाधिकरणस्य विशेषकत्वनिष्ठात् न प्रकृतप्रदो
प्रमाणमित्यर्थः । सु. पृ. ६२६) । संस्कारपक्षे तु
लौकिकानामानवैक्येन (आनन्दाधारीषु तु आनन्वैक्ये
न इति मुद्रितम् । यवं तु सूचीपन्तं गम्यागदे)

असंभार्यात् अपूर्वसाधनविरोधत्वेन कथञ्चित्
प्रकृतप्रदं क्लेशेन मविष्यति । न च आरुद्रवकारकत्वे
अवहनतेः यागस्यैव लौकिकैः साधमानस्य विशिदा-
गर्भयत् इति श्रौतत्वात्, मीहिषानप्रदगमेयं सुकम् ।
(स्वयं प्रयोजनान्तराध्याह—) यमिमानं च तदा अवहनितः
सर्वोपधावहनितयन् सङ्घेद च कर्तव्यः, न आ
तद्वृत्तनिर्घनेः । प्रधानव्रीहिणा च दक्ष्णादिमिपि
तद्वृत्तीभाषः स्यात् । संज्ञान्त्वोपेक्षायाद्भवति वास्य
परत्वात्विशेषात् तथा मपति, इति तदिकारेष्वपि मशोकस्यः
इत्यपीनि प्रयोजनानि । (भीमि प्रयोजनाः पुक्तानि ।
आदिशब्दात् यवपक्षेऽपि व्रीहिणामेव अवघातः, अथागा-
मेव च इति प्रयोजनद्वयम् । सु. पृ. ६२६) ।

शा— आरुद्रवमेतदनुत्तमपूर्वमेतानुसरणं कर्तव्यं
इति स्मितम् । तस्यावघातः क्रियते ।

सोम— भावाध्यायिकार्थेनैव अथ संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— तानि आकृतादि गुणकर्मोपविषादकानि
प्रधानकर्मोपविषादकानि इत्येवं द्वैवं द्विधा इति ।

वि— ' अवघातदिनाः पूर्णगुणव्य विद्यते न वा ।
यत्रत्यादिकदस्यैव कान्त्यैर्यथ्यमन्यथा ॥ ' इहे तुप-
विशोके तु नापूर्व द्रव्यतन्त्रतः । स्याद् यत्रत्यादिवैषम्यं
निगमपूर्वद्वयम् ॥ '

भाट्ट— ' व्रीहीनवधन्ति ' इलासौ पूर्ववरेय अव-
घातस्य फलभवनाकारणत्वविषादम् । तत्र फलं न
व्रीहयः, अत्रानवघात् । नपि वैगुण्यम्, गुणवत्त्वस्य
लोकसिद्धत्वेन अविशेषकत्वात् । नापि पक्षे दक्ष्णादेरपि
अर्धमात्रत्वेन तस्यापि फलको निषम्य, नस्यापि वैक्यत्वात् ।
न च तस्याह्यार्थत्वम्, अट्टस्य अवघातकद-
मीकये शब्दावघातार्थेव तत्कारणोचित्यात् । अतो-
ऽट्टार्थमेव अवघातः । तदपि वाट्ट न मीहिमितम्,
नानाचिह्नत मवि आत्मत्वेन उपकथितत्वात् कर्त् ।
अतः पूर्वपक्षेन व्रीहय एव अवघातार्था इति व्रीहि-
विशिष्टोऽवघात एव अट्टार्थमाहादुपकारकत्वेन निर्णो-
यते । इति प्राप्ते, इहे संभवति अट्टस्य अन्वयत्वात्
विपुलीमाशः एव अवघातकम् । न च तस्यावघादेव
आत्मत्वेन विधिरागत्वात्, दक्ष्णायाश्चावघातकत्वक-

निवमरपैः अत्रपाताभित्तस्य आश्रयार्थं विधेयत्वात् । अत एव कृष्णलक्ष्मी अवपाताभावे तस्य लोपः । अस्तुतस्तु श्रीवस्य अवपाताभेयाधेयतः पूर्वप्रवृत्त्या विप्रयीमायामे विधेयत्वम् । अतश्च आक्षेपप्रतिबन्धात् दन्तदि-
 प्पाहृत्तिप्रवृत्तौ निवमः फलम् । वैतृष्यस्य च दृष्टदेनापि जायमानत्वात् । वैश्वर्ष्यशब्दा तु अवपातादेर मीदि-
 निशदृष्टस्यपि उपातिकल्पनाज्ञातकर्मत्वात् । तददृष्टस्य च जन्यत्वमात्रं तदवपातात् कल्पयते, न तु प्रयोजकत्वमपि, दृष्टरूपे वैतृष्ये एव तत्कल्पनात् । अतः कृष्णलक्ष्मी वैतृष्यभावे तदोपः । आर्थिकविषयन्तरकल्पनात् एकया द्वितीयपैव वा जन्यत्वोक्तेः नानेकोद्देश्यता । तत्तददृष्टस्य च द्वितीयादिधर्मिप्रवृत्त्यभावेन श्रीश्राद्धनिश्रावणैव अवगतेः तत्रैवैत एवमप्यधिकारजा, नाभ्यावेन । अतश्च अत्रपातास्य अदृष्टनिश्रावणभावोपपन्नाया अपूर्वेषाधर्माभूत-
 श्रीपुत्रोत्पन्न विद्यायात् सिद्धे संस्कारकर्मत्वम् । प्रयोजनं पाताभेयत्वोपपन्नया श्रीश्रावणमन्त्रपातात्प्राप्त्युपादेयं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति ।

मण्डन— 'संस्कारकर्मैव किलावपातः ।'

शंकर— 'आख्यातदेवसिद्धं नः ।' ४. 'प्रधानं कर्म वक्ति तत् ।' ५. 'गुणकर्मवत् वक्ति ।' ६. (पञ्चमपञ्चाग्या दिविसावसानवृत्तवृत्तमुक्तम्) ।

० भावार्थाधिकरणे अपूर्वं सिद्धम्, धारण्यस्य अपूर्व-
 जन्यत्वे द्रव्यादेरुत्पत्तिविति च, तदपवादार्थं तानि-
 द्वैधावधिकरणम् । श्री. १०।१।१५०. ० तानिद्वैधावधिकरणे
 द्योपकारकं गुणकर्म, अदृष्टोपकारकं प्रधानकर्म इत्युक्तम् ।
 यु. ० अत्रापि अपूर्वव्युत्पत्तये अपूर्वार्थत्वमवपातादे-
 र्मेत्याशा च न प्रशाखादिवददृष्टादृष्टा, तानिद्वैधमन्त्रा-
 धिकरणत्वादी निवन्त्यात्, निवन् श्रीवस्यकविदृष्टा ।
 सोम. १।१।१५.

ॐ ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वाद्भवन्त्यस्य स्वयन्त्वत्वात् ।
 ३।७।१९।१९ ॥

भाट्टीसिद्धिंशतः कुरुते च 'अत्रयत्र संशाल-
 त्वात्' इति सूत्रं पृथक्त्वेन पृथीक्या अन्तरागार्थिणी-
 न्यायेन अधिष्ठायान्तरमेव तद्वत् । पूर्वपक्षे उक्तं
 गृहीत्या सिद्धान्तवदन्तेव च तत् स्वीकृतम् । वार्तिक-

कारैरिति 'अधिकरणान्तरसूत्रोक्त्यावप्रतिपादितामुचित-
 पूर्वपक्षः सिद्धान्त एवायं सूत्रावयवयोर्देनोच्यते' इत्यु-
 क्तम् । परन्तु सूत्रमेवेन इत्यनुक्त्या तत्रानवयवमेवेन
 इत्येवोक्तम् । तेन माह-कु-वत् निवर्त्तं स्वार्थिकारा
 न मन्यन्ते । भाष्येऽपि 'वागवश सर्वार्था इति उपधि-
 गतमेतत्' इत्युक्त्या सिद्धान्तत्वमेव तस्य सूत्रशक्त्यस्य
 स्वीकृतम् । उतराश्लेषेण अत्रिधिविषये विमति नोक्तं
 इत्यपि च तदनुसारेण युक्तमेव । परन्तु 'अत्रयत्र
 स्वयन्त्वत्वात्' इति वाक्यस्य भिन्नमूल्यं धारण्यवार्तिक-
 कारी नानुमन्यते ।

उपोनिष्ठोमे ये कृत्विजः स्वाभिस्तदद्याः इत्युक्ताः ते
 एवं सर्वार्थाः स्युः । आगहनंस्तु यो यत् कर्तुमिच्छति
 शक्नोति च, स तत् कुर्यात् । न तु तत्र कालिद् भवत्य ।
 कुनः । प्रयुक्तत्वात् प्रतिकल्पेण आगहनंस्तु वीजित्वात् ।
 इति पूर्वः पक्षः । अत्र सिद्धान्तः उत्तरसूत्रे गविवृत्ति
 'तत्तद्वोक्त्यु कर्मणः' इत्यत्र । अत्र अन्तरागार्थिणी-
 न्यायेन अधिविषये सिद्धान्तमाह- 'अत्रयत्र स्वयन्त्व-
 त्वात्' इति । अत्र उक्त्यः पूर्वपक्षः- 'अत्रयः आरब्धो-
 पादयः न सर्वार्थाः, किन्तु प्रकृत्या एव । विद्वयर्थव-
 यमपि स्वीकर्ते तु प्रकृतिवद्विद्वयः इति वीजित्वादिनामि
 प्राप्या द्विकल्पनयोः' इति । एवं श्रान्ते, उच्यते ।
 अत्रयत्र सर्वार्थाः प्रकृतिवद्विद्वयसर्वकर्तार्याः । कुनः ।
 स्वयन्त्वत्वात् वस्तुतः कर्तुः कृत्विच्छादीनि नक्षत्राणि
 च अग्नीना स्तः अत्रः । स्वीः अत्रैव वैश्याग्राह्याः
 विद्वयः तै स्वराज्य अत्रयः । नदि नेशामाधानं कविद्
 वाग्यज्ञानमपि ह्यत्र विद्वयत् । स्वयन्त्वत्वात् अत्रयः
 सर्वार्थाः इति सिद्धान्तः ।

सर्वसंयोगात् कर्मणो व्यवस्था रयान् संयोगरथा-
 र्थयत्त्वात् । ४० ॥

पूर्वश्लेषे पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तत्वमितिम् ।
 तत्संयोगात् अत्रकुशोश्रदिविशिष्टद्वयोः विशिष्टकर्मण्य
 संयोगात्, समाख्ययाऽऽदिभिः तादृशस्य संयोगस्य गठ-
 न्नात् व्यवस्थेयं, नाप्यक्या । एव संयोगस्य कर्मपुष्ट-
 संयोगस्य अर्थवत्त्वात् सफलसिद्धेर्भवेत् । अर्थव-
 त्वाया हि संयोगो निष्कण्यः स्यात् । आश्रयवत्त्वमात्रं

कर्म अन्वययोगी कर्तव्यम्, न होय नोद्देश्य । दीन-
समाह्वयं शस्त्रानुभवनादि कर्म होमिह कर्तव्यम्, नाध-
सुंगो नोद्देश्य । स्तोत्रमन्त्ररूपगीज्ञानसमाह्वयं कर्म उद्देश्य
कर्तव्यम्, नाधसुंगो न होय इति वा स्पष्टम् ।

अत्र सुधा— तैः कर्मभिः कर्मैः संबोधात्
यथाहमाह्वयं भवति स्यात् । अत्रान्वितसंभवे विकल्प-
पादब्रह्मव्यतिरिक्तत्वात्कार्ययोगेन लिङ्गवक्रणोपेक्षितव्यवस्था-
समर्पकतया होमादिवमाल्याऽऽरूपस्य होमिकसंबोधस्य
सिद्धितोषामावेन श्रुतिकल्पसंबोधो विनियोगस्यभ्ये-
श्वरत्वात्—इति । के.

० 'नामभ्यासोऽपि' इति संनिविष्टिदोषनिवर्तकं कर्तव्य-
मुवाच । यथा उपनिषदाभ्यासनामभ्यासोः प्रत्येकक-
र्माभ्यासविधौ या उपनिषदाभ्यासविधिः । मणि. पृ. ५.

॥ 'तं यथायथोपानते तदेव भवति' इति
न्यायन उद्देश्यनसोपासनात् उद्देश्यमेव कर्तव्यं मोक्षार्थं
भवत्येव । येनाभ्यंभ्यन् २।३.

॥ 'तेनोत्पन्नवित्तदत्त्वात्प्राप्त्यात्मभूतोऽपि हि'
इति न्यायः । ननु आन्वयित्तदेऽपि क्रियायाः
शुभिकत्वेन उपनिषदाभ्यासविधौः 'तेनोत्पन्न' इति
न्यायेन अपूर्वोत्पन्नत्वं न संभवति इत्याशङ्क्य । सु.
पृ. ६०५.

॥ 'तेन काले क्रियते' इति 'हृष्येण श्रुती'
इति विधेः अर्थवादः । वि. १।१।२. ॥ 'तस्मात् एतं
गम नूने क्रिगेने स्तोत्रीयम्' इत्यत्र ननु स्यात्कालादपि
कर्ममन्त्रं क्रियविधानं दृश्यम् । न । तन्नामि समसार्थ-
स्यैव विधानान्युपगमनात् । के. ॥ 'तस्मात् काले एव
दद्यात् काले न दद्यात्' अर्थं अभ्युक्त्यर्थः प्रतिषेधः ।
(समुक्तिकाले दातव्यम् । दादित्ये तु न दातव्यम्,
इत्यर्थः ।) वाक्य. पृ. ३३ ॥ 'तस्मात् स्वाम्याद्योऽभेदम्'
इति अनारम्भ विधीयते । वा. ३।८।१।२८.

॥ तस्याऽऽमयणात् अहम् । १०।५।१०।४२॥
पोडशी ग्रहः उक्त्यामयणात् प्राजाभ्यास यथाशक्त
ग्रहोत्पन्नः, उक्त आरणादेव इति विचारे सिद्धान्ते-
नोपक्रमेण । तस्य चोदशिनो नाम ग्रहस्य आरणात्
प्राजात् ग्रहणं कर्तव्यम् । आरणात् गृह्णाति पोडशिनम्

इति वचनात् । वचनात् इति पदं उत्तरमूलात् आहुरा
अपक्रायते ।

उक्त्याद्य वचनात् । ४३ ॥
पोडशिनो ग्रहस्य आरणात् प्राजात् उक्त्याद्य
प्राजात् ग्रहणं कर्तव्यम् । 'आरणात् गृह्णाति पोड-
शिनम्' इति 'उक्त्यात् गृह्णाति पोडशिनम्' इति च
वचनात् । इति पूर्वोऽप्युक्तः ।

अनभ्यासे पराकृशब्दस्वादभ्यात् । ४५ ॥

नर तर्हि न्यायणात् उक्त्याद्य प्राजात् अन्वयेन
पोडशी ग्रहः पृथक् प्राजाः इति चेत्तथाह । कुतः ?
'यत् पराकृशब्दात्प्राजात्प्राजात् पोडशिनम्' इति वच-
नात् । पराकृशब्दः अनभ्यासे वर्तते । तदर्थ्यात् प्राजा-
शब्दस्य तदर्थत्वत्वत्वात् 'प्राजाः सामिधेनीरन्वाह'
अनभ्यासा इति गण्यते । एवं पराकृशब्दात् प्राजात्प्राजात्
अभ्यासेन पृथक् प्राजात् नोपपद्यते । तस्मात् उक्त्या-
मयणात् प्राजात्प्राजात् सक्तात् सद्देव पोडशी प्राजाः ।
इति पूर्वोक्तः ।

उक्त्याद्यविच्छेदवचनात् । ४६ ॥

इत्यथ पोडशी ग्रहः उक्त्यात् आरणात् प्राजाः ।
'विच्छिन्दन्ति ह वा एतद्दुक्त्यम्, यद्दुक्त्यामि पोडशिनं
च ततः प्रयति' ततः उक्त्यात् प्रयति इति
प्रणयतिनाः सैवन्वात् विच्छेदं उक्त्याद्य प्राजात् अपादानत्वं
दर्शयति । तस्मात् उक्त्यात् आरणात्प्राजात् उक्त्यात्
पोडशी ग्रहोत्पन्नः ।

आरणात्प्राजात्, पराकृशब्दस्य वैश्याचित्वात्
पुनरापेयवत् । ४७ ॥

वाक्ये पूर्वोक्तं न्यायव्यति । पोडशी ग्रहः
आरणात्प्राजात् प्राजात्, न उक्त्यात्प्राजात् । 'यत्
पराकृशब्दात्प्राजात्प्राजात् पोडशिनम्' इति पराकृशब्दस्य
वैश्याचित्वात् वाक्याचित्वात् इत्यर्थः । उक्त्यात्प्राजात्
पोडशी प्राजाः इत्युक्ते उक्त्यात्प्राजात्प्राजात्प्राजात्
तस्मात् उक्त्यात्प्राजात्प्राजात् प्राजात् प्राजात्
इत्येव । पुनरापेयवत्, यथा 'पराकृशब्दात्प्राजात्
पुनरापेयवत्' इति वाक्येणोपेयवत्प्राजात् प्राजात्प्राजात्, एव-

मिहापि । तस्मात् पोडशी आग्रयणदेव प्रायः इति
खिदान्तः ।

विच्छेदः खोमसामान्यात् । ४८ ॥

- बहुक पूर्वपक्षिणा 'विच्छिन्दिन् इ वा पलदुक्कम्पम्,
पदुक्कम्पानि पोडशिनं च ततः प्रणयन्ति' इति विच्छेद-
वचनात् उक्तस्य भवादानुसंगिति, उक्तं विच्छेदः
खोमसामान्यात् उक्तं । उक्तस्यपक्षिणयोऽपि एकविंश-
शोमकाः पोडशिमहोऽपि तादृशः । एकमेकविंशशोम
सामान्यात् पोडशिमहोऽपि उक्तस्यविच्छेदत्वेन उल्लेखा
कृता । उक्तस्यविच्छेदो नाम प्रचारकाले श्रीत् उक्तस्य-
प्रधानं प्रणयन्ति तदनन्तरं पोडशिनं प्रणयन्ति इति ।
'ततः प्रणयन्ति' इत्यपि पद्यगी नापादमे, किन्तु
काण्डपद्ये एव, ततः उक्तस्यप्रधानतदनन्तरं पोडशिनं
प्रणयन्ति इति । तस्मात् आग्रयणदेव पोडशिनो मह्य
नोक्त्यापि इति खिदान्तः । के.

४९ तस्योपदेशममाख्यानेन निर्देशः । १।७।
२०।४१ ॥

पूर्वापि कर्मणे स्वामित्तदशात्तुमिवाः समाख्या-
ऽऽदिना तत्वेतु यागकर्मसु संयुक्तत्वज्ञानात् न्यस्य इ-
च्छम् । तदपवादार्थमिदं खिदान्तमुच्यते । तस्य आभ्यर्च-
वादिसमाख्यप्रत्यक्ष कर्मणोऽपि । उपदेशसमाख्यानेन उ-
पदेशेन 'तस्मान्मेवावयवम्, प्रणयति च अतु वाद् (अन्नाद्
च) ' 'प्रक्षिप्रयात्त मन्थितं जुरोति' इत्यादिना, वेदीया
वीथीया इत्यादिना समाख्यानेन च निर्देशो भवति ।
तेनापि विशेषणवत्ता शाश्वता । औपस्य निर्देशपदस्य
अपवादार्थवत्ता सुनूहले उक्तः ।

अत्र सुधा—'कर्मणोऽप्युक्तस्य आभ्यर्चवारिसमाख्या-
नात् नचिरपि काले समाख्यैवमात् सर्वत्र समाख्याया-
पत्ते, विशेषसमाख्यायाः समाख्योपायाद्यद्वयव्यवस्थादि-
कावयेन प्राचस्य अपवादार्थीनामत्रैवात् सूत्रीपदपानि इति-
यत् भूम्ना आभ्यर्चवारिसमाख्यायाः प्रकृत्यद्वीकमेव परिहृतं
हास्य आभ्यर्चवारिसमाख्यायाः कर्मणः यथा वेदा
यज्ञोपदेशेन कर्मणोपदेशोऽप्युक्तस्य, कर्मणः निरूप्य
कर्मणोपदेशना, तथा विशेषविषयवत् संकोचवृत्तिना
आह्वानेन विशेषावकाश इत्येवम्, कर्मणः निरूप्य

कर्मणोपदेशना इत्येवं उपदेशोक्तिः इति । अत्र वार्तिकं
(१।१।७।४ मुने) समाख्याद्योन्मु विशेषे सामान्यविशेष-
समाख्यायोः सूत्रयद् एव वाच्ये भवियति ' तस्योपदेश-
समाख्यानेन निर्देशः ' इति । अत्र मोमतायी- हायो-
पदेशेन वचनेन विशेषसमाख्यानेन निर्देशो निश्चयः
अपवाद इति यावत् । आभ्यर्चवारिदं मूत्र सामान्य-
समाख्यायाः वचनाविशेषसमाख्यायाः वचनमुत्पादित्वापि
व्यधिकरणत्वत्वेन व्याख्यातम् । तदनुपपन्नम् । समा-
ख्यायाः वचनापेयया सामान्यव्य विशेषापेयया च
दुर्वैलक्ष्य अन्वय सिद्धत्वेन पूर्वपदानुमेयात् । यथात्
प्रत्यक्षविषयविशेषानुमेयवैद्यम् । सोम. १।७।१९.

तद्वय लिङ्गदर्शनम् । ४२ ॥

यागीयकर्मसु आभ्यर्चवारिसमाख्यायाः आभ्यर्चवारिणां
व्यवस्थया नियम इत्युक्ते उपपदावतया उपदेशसमाख्या-
नाया विशेषनियमः इति उक्ते खिदान्ते हेत्वन्वय-
सूत्रम् । तद्वत् आभ्यर्चवारिसामान्यसमाख्यायात् पोनीयादि-
विशेषसमाख्यायात् 'यत् रोनुः प्रातरनुवाकमनुवृत्त-
तदनुगुणम्' इति लिङ्ग शेषे प्रातरनुवाके समाख्याया
प्रास होतार दर्शयति । तथा 'उदीयं उतरतुगम्, स्वः
प्राच उचपयसिनाम् (होतारं उदीयं), प्रतिगरोऽ-
चरुणाम् (उदीयं) । तथा ' सो वाऽऽभ्यर्चोः एव वेद
स्वभावैव भवति, एतद्वा अच्यवो, स्व, यदाभावयति' इति
च लिङ्ग स्वतः कर्मणि तदनुवृत्तिव्य विशेषतो दर्शयति ।
तस्मात् विशेषसमाख्यायाः विशेषणो कृद्विज्ञा कर्मणु
व्यवस्थया नियमः ।

अत्र सुधा— यथा आभ्यर्चवारिसमाख्यायात् कर्मणः
अच्यवोदिकर्तव्यत्वस्या, यथा च विशेषसमाख्यायाः
कर्मणोपदेशेनापि तथा लिङ्गदर्शनं (विशेषतो नियमकम्)
इति । के

०० तस्यनस्योपदिश्येत (१।२।३।६) । यद्यपि
'शाधिर्नं प्रदं यदीना' इत्यनेन रूपमपि प्रातं कर्तव्यं
आश्रितमहोत्तराणां च विशेषेयं, तथापि विज्ञापकस्य
एवपदावतयात् ' तत्त्वतन्वोपदिश्येत ' इत्येतद-
पविर्नास्ति । या. १।१।७।२१ १०४०.

। इत्तरय घेनुरिति गद्यां प्रकृतौ दिभक्तं चोदितत्वात् तस्मान्मान्यात् सङ्घिकारः स्याद् यथेष्टिगुणसन्धेन । १०३।१४।५६ ॥

‘अथैव भूर्वैशदेवः त्रिपुदैव सर्वैः, तस्य विश्वतलः स्तोत्रीया घेनुर्दक्षिणा’ इति भूनाम एकहः कडः भुतः । तत्र ‘तस्य घेनुर्दक्षिणा’ इत्यनुपङ्गः । येषं ‘तस्य घेनुः’ इति घेनुः भुता, सा प्राकृतीना दक्षिणाना मध्ये गमामेव निवर्तिका, नाश्वादीनाम् । प्रकृतौ दक्षिणाना विभक्तं यथा स्यात्तथा चोदितत्वात् गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणा, अश्वतो दक्षिणा इति प्रत्येकं दक्षिणात्वमुक्तम् । अत्र भूनामि कृतौ इ गमामेव घेनुर्वं विशेष उच्यते गौरैव घेनुर्नाम्ना । एवं च तस्मान्मान्यात् गोत्वसाम्यात् घेनुः तद्विभक्तः गोविभक्तः स्यात् अथेनुना गमा यापः स्यात् । यथा इष्टिः ऐष्टिष्ठो विभक्तः गुणघन्देन ‘गौर्वं चर्चं निर्वपेत्’ इति निर्वपघन्देन निगम्यते उच्यते । समान् उभोतिशोभताः सर्वा दक्षिणाः भूनामि कृतौ स्तुः, यावस्तु घेनवः दुग्धदाः स्तुः इति विशेषः । इति पूर्व पद्यः । अथवा ‘तस्य घेनुः’ इत्येकवचनान् उभोतिशोभिकेना सर्वासा गमा स्याते एव घेनुर्गौर्दक्षिणा अश्वाद्गन्तु यथाप्रकृति इति पूर्वः पद्यः ।

सर्वस्य वा क्तुसंयोगादेकरवात् दक्षिणार्थस्य, गुणानां कार्थैरुवादर्थं विकृती श्रुतिभता स्यात्, तथा समवायाद्धि कर्मणि । ५७ ॥

भूनामि कृतौ विहितं वा घेनुर्दक्षिणा, सा सर्वस्य क्तुदाधिगम्य निवर्तिका । क्तुसंयोगात् ‘तस्य घेनुर्दक्षिणा’ इति अतुपङ्गप्रकवाक्ये तापदोक्तस्य क्तुनस्य क्तुः घेनुर्दक्षिणा संभवात् । उभोतिशोभे तावत् गमाशदीना विभक्तानास्त्वानां दक्षानां इत्यानां क्तुदाधे एव एक दक्षिणात्वम्, न इत्त म वैत् प्रथम् दक्षिणात्वम्, गौष अश्वश्च इति दक्षिणाश्वोदः सर्वेषा क्तुदाधमद्विद्व एवदक्षिणात्वविधानात् । तादृशः दक्षिणायाः प्राङ्गनाः भूनामि विकृती विहितया एकरा येन्या माधः ; एकरव दक्षिणार्थस्य, दक्षिणाया दोऽर्थः प्रयोक्तव्यं तत्रिमानमनं तस्य एकरवात्, न नानात्वम् । गुणानां च कार्थैरुवात्, दक्षिणाया ये गुणाः गमाश्वदशः त्रिभक्तान्ताः तैरासति

कार्थैरुवात्, दक्षिणाचरुकरार्थैरुवात् विकृती भनामि कृतौ अथै प्रदक्षिणामनरूपे श्रुतिभुतम् ‘तस्य घेनुर्दक्षिणा’ इति श्रुतिविहितं घेनुवैश्वं समर्थं स्यात् । तथा घेनुर्दक्षिणा हि पस्मात् कर्मणिः समन्वयिनां समवायाद् संभवाद् तस्मात् घेनुः सर्वस्य क्तुदाधिगम्य अपिका ।

चोदनानामनाश्रयाद्विभूगेन नियमः स्यात् । ५८ ॥

‘तस्य घेनुः’ इति सूत्रे ‘यथेष्टिगुणसन्धेन’ इति विकृतीष्टिष्टाकः पूर्वपक्षिणा मन्सिकः तस्य वैषम्यमाह सिद्धान्ती । चोदनानां यौर्दक्षिणिकृतीष्टिचोदनाना अनाश्रवात् अनाश्रवणात् अन्वीकृतात् प्रत्यक्षोपदिष्टार्थविशेषाभावात् निवर्तयिष्ठेन प्रकृतीष्टिविभक्तस्य नियमः स्यात् इति मुक्तम् । भूनामि कृतौ इ गमादीनामेक कार्ये दक्षिणात्वम्, तस्मिन् श्रुतिभूया एका घेनुः चोदक्याता सर्वो दक्षिणा निवर्तयितुमर्ति । तस्मात् एका घेनुः कृत्या प्राकृतौ दक्षिणा निवर्तयति इति सिद्धान्तः । के.

• ‘तस्य घेनुरिति गमा प्रकृतौ विभक्त- (क्तं) चोदितत्वात् सामान्यात् (तस्मान्मान्यात्) तद्विभक्त्याद् यथेष्टिगुणसन्धेन ।’ ‘एव भूर्वैशदेवः त्रिपुदैव सर्वैः तस्य विश्वतलः स्तोत्रीया घेनुर्दक्षिणा’ इत्युदाहृत्य किं घेनुर्गमा निवर्तिका, उत क्तुत्वाया दक्षिणायाः इति संदेहे ‘यत्कृत्ययोगः प्राथम्यमित्यायुदैवत्तच्छगम्’ इत्यनेन न्यायेन दक्षिणासंज्ञये प्रयागं यारदीनामुपादानेन उदैररत्तागम्यात् उदैरगत्तस्य च चन्द्रोक्तस्यपि साहित्यस्य अविषयित्वत्वात् प्रत्येकं दक्षिणात्तात्प्रायेः गौर्दक्षिणसमवेतदोष्नीरगामिना घेनुघन्देन गमामेव दोष्नीयां निवृत्तितीरेः एकरवनेन च द्वारदधतसंज्ञकनिवृत्तिप्रतीतेः यथा ‘गौर्वं चर्चं निर्वपेत्’ इति निर्वपेच्छगुणघन्देन ऐष्टिको विभक्तो विभक्त्ये, तथा घेनुघन्देन गोत्वात्तत्रिपुदैः नाश्वादिनिवृत्तः इति पूर्वपद्यकिस्य क्तुत्वाया दक्षिणाया निवृत्तः इति सिद्धान्तिकम् । सु. १. ४३५.

• तस्य निमित्तपरीष्टिः । १।१।३।३ ॥

धोदनालक्षणात्प्रगे अतुर्वाभ्यां वेदार्थस्वरूपम्, तत्र च प्रमाणं प्रतिपादयति । तत्र किं स्वरूपं तावत् भेदाभेद-
रूपेण कथ्यताम्, उत प्रमाणप्रतिपाद्यं हेतुः इति
उच्यते प्रधानात् स्वरूपस्य, तदेव भेदाभेदान्नां कथ-
नीयम् । इति प्राप्ते, भेदाभेदनिर्णयस्य अनपेक्ष्यत्वं सम्-
वेद्यत्वात् प्रामाण्ये हेत्यनपेक्ष्यत्वं अपुना कर्तव्यमिति
सूत्रेण कथ्यते । तस्मात् अनपेक्ष्यत्वं प्रामाण्यहेत-
वमिथानांतरकथनं सूत्रेण विद्यते । श्रुतुं पृ. ३३.

• तस्य निमित्तपरीष्टिः । १।१।३।३ ॥

अनेन सूत्रेण धर्मप्रमाणादीनामप्रतिष्ठा कृता । तस्य
धर्मस्य सानि निमित्तानि सापत्तानि मन्त्रानि, तेषा
परीष्टिः पर्येषणा धर्मस्य परीक्षा 'परिष्यते' इति
शेषः । के.

• तस्य निमित्तपरीष्टिः । धर्मं वेदः धर्मज्ञं इत्युक्तम् ।
तत् संमन्त्रि न वा इति परीक्षा प्रत्यक्षादीनां धर्मप्रामाण्य-
संभवनिश्चयपदारा क्रियते इत्यर्थः । मुग्धि. पृ. ११.

• 'तस्य प्रारम्भ' इत्युक्तस्य 'नीचतामदित्य-
मीश्वर' इति श्रुते । अतमिति धर्मनाम । सुपु.
वा. ३।५२०.

• तेषामर्थेन संशयः । ३।१।३।३ ॥

दशैश्वर्यमाशयो. निर्वाणोक्षणोपननादयः औपच-
र्यायां, उपचर्यानिष्ठापनप्रवृत्त्यासादनादयः आत्यधर्मा,
शास्त्रादुपदेष्टव्यं कथापाठकरणं वाचा प्रवृत्त्यापन इत्यादयः
शास्त्राध्यधर्माः श्रुताः । ते किं सर्वं कर्तव्याः, उत
ये यथार्थं भवन्ति. ते अथ धर्मस्यः इति विचारे विद्वान्क-
स्यह । तेषा अत्रहन्तव्यत्वात् धर्मज्ञानं कर्त्तव्यं प्रयोक्तव्येन
संशयः स्यात् । धर्मं यत्र प्रयोजनसामर्थ्यं स तत्र
कर्त्तव्यः इति ।

विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात्, संयोगतोऽ-
विज्ञेयान् प्रकरणाविशेषात् । ८ ॥

उक्तं सिद्धान्तं तुदन्तेन व्याकर्त्तव्यं पूर्वप्रथमाह ।
अपूर्वताधनोदितेन य. चधित् धर्मो विहितः, ए
सर्वोऽपि सर्वधर्मः, औपनायकानामप्यानां सर्वेषामेव
धर्मः स्यात् । संयोगः अपूर्वसंयोगस्य अविशेषात्

धर्मात्, प्रकरणाविशेषात् सर्वपूर्वमात्रमद्वयत्वात्
धर्मानामाद्य ।

अर्थोपादकर्म स्यात् । ९ ॥

एतं पूर्ववत् निराचरे । आश्रयार्थानुपपन्नानां
औपचरेणान्याये च, औपचर्याणां अवहननादीनां
आश्रये शान्त्याये च, शान्ताश्रयार्थानां कथापाठनोक्तानां
आश्रये औपचरे च अपेक्षेतात् अपेक्ष्य दृश्यं पश्य
लोपात् अभावात् अर्थं अत्रियाभ्याम् । सर्वं धर्मं
न कर्त्तव्याः । किन्तु यत्र कस्य दृष्टं फलं तत्रैव कर्त्तव्यः ।
फलं तु साद चेष्टया, शास्त्रार्थोऽभवितात्
विप्रयोगे स्यात् । १० ॥

ननु अत्रपातादीनां आश्रयो विधिद्वारा अदृष्ट
प्रयोजनं कथ्यता इति चेत् तथाह । तुष्टान्द. शुद्ध-
निरासं सूचयति । चेष्टया अनुष्ठानेन सह सद्दितं तदर्थव-
द्विदोक्तकालं फलं वेतुष्यादि उपलभ्यते । यदा चेष्टया
अत्रपातादिनिश्चया सह श्रुतेषु श्रीशारिपु वेतुष्यादि फलं
दृष्टव्यं उपलभ्यते । तत्राच दृष्टे संभवति नदृष्ट-
कथनम् । दृश्यं पश्य विप्रयोगे अनुपलब्धौ अभावात्
दृष्टव्यस्य अभावनिश्चयात् शब्दाथः विधिद्वाराऽप्य-
अदृष्टोक्तारः स्यात् । मृतेषु तु दृश्यं सत्त्वात् नदृष्ट-
कथनम् । ननु प्रकरणाविशेषात् कथ्यतामत्रापूर्वात्
धर्मप्रयोजकत्वं स्यात् इति चेत् तथाप्यह । 'विप्रयोगे
अशान्तापूर्वस्याभावे तस्मिन्, परमापूर्वस्य च धर्मस्य
स्वरक्षाकथनानात् शब्दाथः मीमांसितव्यत्वं आश्र-
यविधि शार्थः स्यात् संभाव्येत् परमापूर्वसाधनत्वविशि-
ष्टत्वात् । न चैयमिति । किन्तु चेष्टया अत्रपातादिक्रियया
सह श्रुतेषु श्रीशारिपु तद्वृत्तित्वादिप्रमाणत्वात्, तत्रापाठ-
अप्यनवस्तारपूर्वं नाम कथयति ।' इति कुण्डलम् ।
के.

• तेषामर्थोपनिषत् । श्रीहीनवहन्तीत्यत्र श्रीहि-
पदस्य अपूर्वसाधनत्वप्रत्ययेऽपि नात्रपातस्य आश्र-
यानवस्थापारोप्यस्य, एतदवगतस्य वक्ष्येऽपि आश्र-
यात्वेन धर्मत्वात्प्रतिपादनो विधियोग्यात्वे इति
श्रीहिद्वयमात्रविषयं निश्चयविधिगोचरत्वात्प्रतिपाद्यं ।
किञ्च तत्रैवापि तत्रैव श्रीहिद्वयत्वात् वेतुष्यार्थं अत्रपातः

अपेक्षितः नाद्यसामान्याभ्यां ह्यपेक्षितविधेः अन-
पेक्षितविधानदोषेणान्येनापि अवकाशस्य औपचर्यम-
साधनोपपन्नं दर्शयन्तम् । चाक्यतेषामनुग्रहः अ-गुह्ययमात्रं
इति तत्रैव स्फुटम् । पराक्याः ४०१२-४११२ ।

तु तेषामर्थोधिकरणम् । श्रीहिन्ध्यायः । दर्शपूर्ण-
मासयोः त्रीहि-आज्य-सान्नाय्यधर्मोः भ्यश्छिता एव,
न संसर्गा भवन्ति ॥

तेषामर्थेन संबन्धः । ३।१।५।७ ॥

भाष्यम्— स्तो दर्शपूर्णमासी ' दर्शपूर्णमासाभ्या
स्वर्गकामो यजेत ' इति । तत्र भ्रूयन्ते धर्माः निर्वर्णं
श्लोकेण अवहननमित्येवमादद औपचर्यमार्गः । तथा
उपवनविद्यापनप्रहणाहादानाद्य आज्यधर्मोः । तथा
शाखाऽऽहरणम्, यथा प्रस्तपनम्, तथा प्रस्तावनमित्येव-
मादयोऽपि तान्नाय्यस्य । तेषु संदेहः किं सर्वं, औपच-
र्यात्ते सान्नाय्ये च फर्तव्याः, उत ये यत्र क्रियमाणा
अर्पवन्तः ते तत्र कर्तव्या इति । ननु संयुक्ताः (उद्देश्य-
विशेषसंयुक्ताः) एवैते भ्रूयन्ते । यथा ' श्रीहीनत्र-
हन्ति ' तच्छुक्लं दिनति ' इति । शार्दूलं संयुक्ताः ।
अवपातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते श्रुत्या । चाक्येन
एवा श्रीह्यदिशेयोगः । अतोऽस्ति संशयः । किं तावत्
मातम् ? तेषामर्थेन संबन्धः । अर्थेन प्रवोचनेन । ये
यत्र क्रियमाणः प्रवोजनवचः, ते तत्र कर्तव्याः । प्रय-
गादय आ-वसानाययोः अनुपकारक इति न तत्र
कल्पोपाः । एवमुतवनादय औपचर्यानाययोः,
शाखाऽऽहरणादय आज्यौपचरयोः । ननु भ्रूयन्ते सर्वे
सर्वान् । एतेन न नास्तीमः भ्रूयन्ते, न भ्रूयन्ते इति ।
तावत् निवारितव्यम् । यथापि भ्रूयन्तं तथापि अनुप-
कारकत्वान्नैव कर्तव्या भवेयुः ।

या—उक्तः संदेहोः अविपर्यय शेषः । इत्यनी ' कथं
च विनियुज्यन्ते ' इत्ययमर्थो विचार्यते । तत्र द्विषु
अधिकरणेषु कर्मणः संकारद्वयगुणाया विनियोगः कथ्यते ।
तथापि नित्त प्रथमे तिङ्गे, द्वितीये कर्मणेन, तृतीये
श्रुत्या विनियोग इति चेद्विधत् । तेषु आचार्या नेच्छन्ति ।
यद्यपि अत्र विचित्रप्रमाण-पर्यायपरमार्कं, तथापि श्रुति-
विनियोगः एवमत्र भावे, लिङ्गादिविनियोगात् द्वितीय-

पदात् प्रभृति भविष्णीत्युक्तम् । औपचर्यमर्थं इत्या-
द्यपि एतदधिकरणसाध्यमपि सिद्धान्ताभिप्रायेणोक्तम् ।
' ननु संयुक्ता एवैते ' इति सिद्धान्तवादी श्रुतिवचनेन
संशयवाक्यमिति । परः पुनः पदान्तरसंयुक्तं श्रीह्यदि-
शेसंशयं श्रुत्यावपातविना वाच्यमानं मन्वमानः आह—
' अवपातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते श्रुत्या ' इति
तथैतदनुक्तमपि । कुतः ? ' प्रयुज्यन्ते पदं किञ्चिद्
विना नति पदान्तरात् । वाक्याधिकरणे चोक्ता
श्रुतिवाच्यप्रतिक्रिया ॥ ' नहि श्रीह्यदिशिः संबन्ध-
माना अवपातादयः नावपातादयो भवन्ति । यदि हि
एवं भवेयुः, ततः श्रुतिविद्वत्त्वात् शक्यं वाच्येत् । यत्र
पुनः केवलात्मनैव अवपातादीनामनुष्ठानप्रशक्त्यान्
अवश्यमेव संबन्धकार्यं कार्याः । नति भवत्येतेऽपि अव-
पातादयः केवलाः क्रियन्ते । यत्र प्रकरणकर्मद्रव्यमान-
संबन्धः कल्पेदा-तरेण कल्प्येत । अथापि किञ्चिदध्याहृत्य
संबन्धः क्रियते, तथापि क्लेशः । अथ आराहुपकारक-
त्वेन प्रशानसंबन्धः इच्छते, तत्रापि विपर्ययः । अथ तु
मैव केनचित् संबन्धते, ततो लिप्यानर्थक्यप्रसङ्गः ।
तस्मात् आदेतत् । तेन एव भास्वयेत्यन् ' चाक्य-
भेदवदेकत्वसन्देशाच्चात्र सहायः । परमावाप्त्यापूर्वं-
प्रयुक्तवद्वत्तो ह्यसौ ॥ ' मैव अत्र अर्थ पूर्णपक्षेऽतः
' त्ववपातादयः पदार्थाः स्वतन्त्राः श्रुत्या विधीयन्ते,
तावत्येन श्रीह्यदिशिः संयुज्यन्ते, तत्र श्रुत्या वाच्यते ।
तस्मात् केवलविधानस्य किं सर्वार्थाः, किंवा श्लोपकार-
सामर्थेन यथासौयोगोक्तं भवन्ति ' इति । किं तर्हि ?
' विधीयन्तेऽवचालादिः श्रुत्या श्रीह्यदिसंगतः ।
श्रीहिल्लाचार्यता चास्य निष्पत्तयैव नैष्यन्ते ॥ '
यदि हि एषा यथाश्रुतीश्रीह्यदिसंशयसंगतमप्यस्यैवते, ततः
संयुक्ततायात् सर्वे सर्वत्र न प्रपञ्च्युः । यत्र पुनः त्वमा-
द्यधिकरणान्वायेन (' श्रीह्यदिशस्यस्य अवपातादि-
भ्यतिरेक्यापि सिद्धत्वात् तदर्थमेव लिप्यानर्थक्यपत्तेः
लक्षणया अपूर्वताचनत्वावच्छिन्नोद्देशेन विधीयन्ते '
इत्यनेन) श्रुति श्रुतित्वं लक्षणम् अपूर्वताध्यानत्वेन
संबन्धन्ते । तत्र प्रकृत्यापेक्षापूर्वसाधनानुष्ठानात्मन्यात्
वाक्यमप्यमिति मन्वमानः आह (भाष्यकारः)

‘धाक्येन एषां त्रीष्टादि’ संन्यः, न भ्रूया । यच्च तत् अपूर्वभावनाश्लक्षणात्मकं वाक्यम्, तत् प्रकण्वितोपाद् यथा औपवे, तथा आश्रयशून्यत्वेऽपि अविशिष्टम् । एव तदवयवविशेषनसात्त्वात् इतरादीनां लक्षणस्यैव अभ्युपगमिन्त्यारम्भेनोपस्थापितम् । नन किमेकं सर्वपूर्वमाश्रयैव धर्माणां प्रयोजकम्, उत अनेकम् । यदाऽपि अनेकम्, तदाऽपि किमव्युत्पन्नम्, उत किञ्चिदेव इति । यदि एकमपूर्वं सर्वेषां धर्मोक्तं भवति, ततः संकरो धर्माणां । अथ तु अनेकमपूर्वं किञ्चिदेव प्रयोक्तव्यम्, ततः प्रत्येकं न्यस्तं इति । नन तिस्रोऽन्वयेनैव साधु उपपन्नते ‘देवामर्धेन संन्यः’ (इति) । यदापि तावत् केवल- (मोक्षति इत्यादि-) पदवाच्यः श्रूयन्ते, तदापि क्व क्रियेत् इत्यपेक्षिते, ‘यत् त्रियमाणा, प्रयोजनचन्तः’ भवति, तत्र कर्तव्याः । न चेते संनिर्याणाः सर्वत्र प्रयोजनचन्ते दृश्यन्ते । तस्यापि च अपूर्वयुक्तत्वे दृष्टप्रयोजनत्वात् एव संन्यः अपकल्पते । अत्रैव तत्राश्रयेण नन त्रियमाणाः प्रयोजनचन्ते विज्ञायन्ते, यदपूर्वसाधनं त्रीष्टादिशब्दैः स्वाभिप्रेतव्यत्वात् । संन्यस्यति (स्वाभिप्रेतव्यत्वात्) जात्या सद् एकस्मिन् अर्थे समयेति इति । अतस्तत्, तदर्थेनैव अवघातार्थो विज्ञापनात्, संन्यस्यत्वात् अपूर्वा-तरतापेक्षिते, न भवित्यति । ‘ननु श्रूयन्ते सर्वे सर्वत्र’ इति, अपूर्वकत्वात् भेदे नाल्पि लक्षणनियमापरिगणान्, प्रयोजनस्य च त्रियमाणात्कल्पनात् न पदार्थनदारेण न्यस्तता इति मया परिशोदना । ‘एतदेव न जानीमः’ इति नावयवमेकमेव अपूर्वं प्रयोजकं, अपूर्वमात्रं वा इत्यभिप्रायः । तस्यापि हि अविशेषप्रयत्ने ‘आर्थांश्च कल्पतेऽदेवत्वम्’ (आर्थांश्च सामर्थ्यात् प्रयोजनसात्त्वात् कल्पतां न्यस्ततां) शब्दे निविष्टइत्यादि-त्वेन त्रियमाणात् इति सूत्रार्थः । इति अत्रिदशैव धारणा । अथवा एतापूर्वं-अपूर्वमात्र-प्रयुक्तव्यवस्थेः (एतापूर्वं च अपूर्वमात्रं च एतापूर्वापूर्वमात्रं) प्रयुक्तत्वं च प्रयुक्तत्वं च प्रयुक्तत्वं । एतापूर्वापूर्वमात्रं प्रयुक्तत्वं । एतापूर्वमात्रं इति एते, सते । इति सिद्धः । संन्यस्यत्वात्, अवघातार्थवत्त्वं वा कर्म-

धारणः । के.) संकरो, नानापूर्वप्रयुक्तव्यवस्थे-लक्षणसाधनसंन्ये तु न्यस्तता । न च एतयोः अन्वय-तरस्य अवधारणम् । अतो न जानीमः सर्वे सर्वत्र श्रूयन्ते, न इति ।
निविष्टत्वं सर्वधर्मं, स्वान्, संयोगोऽ-विशेषात् प्रयुक्तव्यवस्थात् । ८ ॥
मात्रम्— उच्यते । यः अपूर्वः प्राप्तः स्थित्, सः यत्र प्रयोजनम्, तत्रैव क्रियेत । शब्देन तु एवं अस्मी पदार्थाः विहिताः । तेन न यत्र केवलं प्रयोजनं प्रयत्नं दृश्यते, तत्रैव कर्तव्या । क्व तर्हि । यद्यत्र विहिताः । ते च अस्मी धर्मत्र विहिताः गम्यन्ते । कुतः । संयोगत्र, अविशेषात्, मात्राविशेषात् । सर्वेषां तावत् आश्रयव्यवस्थानुगुणात् अपूर्वेषां व्य-वस्थासंयोगः अविशिष्टः । यत्र क्रियमाणाः साधु-कृता भवन्ति इति विज्ञापिते । तथा प्रकल्पमतिशित्, यस्मिन् विहितः । सर्वेषां विहितं भवति इति गम्यते । अतः सर्वे सर्वत्र कर्तव्याः । एतं अस्मी तं सर्वत्र कर्तव्यं इति विज्ञापिते । विधानसाधनार्थं सर्वत्र उपपन्नः इति गम्यते । स चाप्यदृष्ट उरकारो मतिश्रुतिः ।
वा— यः स्वाभिप्रेतव्य विज्ञोति । पश्यति हि सुदृश्यात्पर्यवसायस्य अदृश्यात्त्वानां पूर्वानुपस्थितेः (पूर्व अनुपपन्नस्य उपपत्तेः हेतोः) अपूर्वं इत्युक्तं प्रकृ (अपूर्वाधिकरणे) यत्रमात्रत्वमात्रं वा तत् पश्यते-चाप्ये’ इत्यादिना । नच कर्तव्यत्वात् एकमेव अपश्यतीति । स धर्मत्र च आश्रयव्यवस्थात्पत्तौ सर्वेषामविशिष्टम् । अतः तदुद्देशेन विहितानां सर्वधर्मत्वं विज्ञापिते । यद्यपि च आश्रयव्यवस्थात्पत्तौ सात्त्विकानि भवेयुः, तथापि तेषां निष्कलं वात् सात्त्विकत्वप्रदेव प्रयोजकत्वमिति शक्तिः इति प्रमाणापूर्वमेव प्रयोजकत्वव्यवस्थे । विधापूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि प्रकल्पमात्र-पूर्वसाधनमात्रोद्देशेन विधीयमानानां साधनां विधीयमानानुगुणात्, उदाहरेण च वाक्यभेदेऽप्युक्तं सर्वधर्मिक-विधानमिति इति सर्वधर्मत्वे हेतुः । अत्रिदशैव न ‘संयोगोऽविशेषात् मात्राविशेषात्’ इत्युक्तम् । यत् एतस्य अपूर्वसाधनं धर्मसंन्यस्यत्वात्, तां इति-

श्रापि अकिञ्चिदम् । यत्तु विदिष्टं व्रीहित्वादि, तत् स्थाना-
माशौचधिकत्वान् अनियामकम् । यदपि कारकस्य
लक्षणे, तदपि सर्वेषां प्रदेशेषु चालिगिष्टम् ।
तस्मात् अपूर्वात्तदं अथर्वेण अमृतापूर्वगापनं च
वर्जयित्वा सर्वे सर्वेण कर्तव्याः । यो हि अर्थात् प्रश्लोति
इति, अचोदितः सन् सामर्थ्येन, लौकिकप्रयोजनेन वा
यः प्रश्लोति, स तद्वयेन न्यवतिष्ठते । अथवा यत्र
पूर्वतरप्राप्तप्रयोजनद्वारेण धर्माः प्राप्नुवन्ति, न च धर्मस्य
एव प्रयोजनकत्वत्वा यथा विकृतिषु, तत्र प्रावर्त्येवं
भवेत् । अत्र पुनः प्रकृतौ उपदेशेन भाक् प्रयोजनेभ्यः
स्वरूपमानेन कल्पयित्वाप्रयोजनात् । सत्तो विधीयते ।
तेन नैवा यजन-यक्तिः ' यत्र प्रयोजनं तथैते '
(इति) । किं तर्हि ? ' यथैते तत्र दृष्टमष्टं वा
प्रयोजनम् ' इति । तस्मात् सर्वधर्माः ।

अर्थेलोपादकर्म स्यात् । १ ॥

भाष्यम्— नैतत्, सर्वे सर्वत्र फलणीया इति । ये
यत्र नोपकुर्वन्ति, न ते तत्र क्रियामर्हन्ति इत्युक्तम् ।
ननु विधानसाधन्यात् सर्वे सर्वत्रोपकरिष्यन्ति । नैति
वृत्तः ।

वा— दृष्टार्थेलोपात् द्वाव्यन्यार्थेलोपादाः इति
निगदन्त्याख्यात भाष्यम् ।

फलं तु सह चैष्टया, शब्दार्थोऽभावाद्
विप्रयोगे स्यात् । १० ॥

भाष्यम्— नास्ति विधानम्, येन सर्वे सर्वत्र
उपकुर्वन्ति । न च प्रत्यक्षादिभिः उपकारानगच्छामः ।
अर्थाधिकृतिपि निषेधतः तत्रैव भवेत्, तत्रैव शब्देन
चोदना मयति, मान्यया । यदि च प्रयनादीना आक-
सान्नायवयोः अनुपबुद्धैनामपि तद्व्यकरणे समाम्नायः अनु-
पपन्नो भवेत्, ततः अथर्वि अष्ट उपनायः कल्प्येत ।
ते तु अतएवं समाम्नायवयोः औपचार्यम् । फलं हि यत्
चैष्टया अवहननादिभ्या अवगम्यते तुपविमोचनार्थः ।
मरोचनं च तेन, न तुस्मात् ऋते पुरोडाशः तिष्पति ।
एति चास्ति अर्थवान् प्रकृतये समाम्नायः । अर्थत्राणि
च तस्मिन् नादृष्टवदनत्वा प्रमाप्यतिष्ठ इत्यतो न शत्रवं
कल्पयितुम् । यदि च तत्र तन्मुलादिनिष्पादनं हर्षं

नामविष्यत्, ततो विप्रयोगे तद्द्वन्द्वानाममवात् उप-
कारस्य शन्शयंभावं दृष्टोपकारानपेक्षं कर्तव्यम्, इति
आक्यहानाशयनोरेपि क्लियमाणाना अष्टमयविष्यत् ।
तस्मात् न प्रयनादयः सर्वे । एवं उपवनादयः शान्ता-
ऽऽहरवादयश्च । तस्मात् सर्वे सर्वत्र कर्तव्याः । प्रयना-
दयो नाप्रयानाशयोः, औपचे एव ते । उपवनादयः
आक्यह, नीपधहानाशयोः । शान्ताऽऽहरवादयश्च
यानाशयस्य, नापौवधयोः इति सिद्धम् ।

वा— यदुक्तं अष्टमयत्वनात् नैव इतरापि अर्थ-
लोप इति, तत्रामिधीयते । ' यथाहृत्य विधीय-
न्नाज्येऽपि प्रयनादयः । अष्टद्वयार्था अगता स्तुष्टं
या न भवेद्यदि । ' आम्नानान्वयाऽनुपपत्त्या हि
अष्टं कल्पयते । तद्य आम्नानान्वयेन दृष्टार्थेतया
उपपत्तवित्यर्थापेक्षसम्भवात् । तत् दर्शयति । अथवाता-
दीनां अनुष्ठानसहितं कलं मीहिषु दृश्यते, अन्यत्र तु
नेष्टामासम् । न च सफलनेष्टानुष्ठानसंभवे तिष्प-
त्ताने तिषिः पूर्वं निष्कृतं शक्येति, न च तेन
अनिपुण्यमानः कृत्कल्याणनिमित्तं समते । तत् इतरे-
णाश्रय भवति फलत् विधिः, विधेय फलमित्यनु-
गात् । ' नान्यैकमपि स्पष्टं प्रसिद्धं व्रीहिषु द्वयम् ।
अन्योन्याभिरपेक्षं च प्रत्यक्षमुपलभ्यते । ' एषा
उपवनादीनामप्यवनाशयोः इति योजनास्यम् । तथाहि,
' योऽर्थः प्रत्यक्षदृष्टोऽपि प्रकृताना पुस्तकेण वा ।
नापेक्षेतोपकाराग सोऽप्राप्तो, न त्ययं तथा ॥ '
अथवातादिनिष्कृतो हि तुपकणविप्रमोचनार्थः अर्थः
पुरोडाशसिद्धिं प्रति पट्मिरपि मीहि-पुरोडाश-ऋद-
वपूर्व-अप्यर्ष-यजनानैः अपेक्षितः । नहि तस्मास्ते
व्रीहिसिः यत् पुरोडाशो वा विवर्तित्वं शक्येतेति । वा
दर्शयति (भाष्यम्,) ' प्रयोजनं च तेन ' इति ।
' विप्रयोगे तु दृष्टस्य फलस्य तदभावात् । तेषां
शब्दार्थमात्रत्वात् स्याद्दृष्टार्थकल्पना ॥ ' ततश्च
अपवादः आक्यहानाशयनोरेपि स्यात् । इति तु दृष्टे
काट्यनिष्कृतमनात् यथासंभवे न चत्यादिभिः । तथाहि,
' ऋचिद् ऋनिराशान्दृष्टः क्षीणार्थापितदचित्कः ।

नादृशस्योऽपि नोऽन्यत्र शक्यं कल्पयितुं विधिः ॥'

अथवा, तत्र एते खल्वे विहिता भवेयुः, यदि परमापूर्वप्रयुक्ताः सर्वापूर्वप्रयुक्ता वा स्युः । तथा च एवं ते भवेयुः, यदि मित्रानि प्रौढादिकनाम्नाणि (आग्नेयादिवन्योत्तरापूर्वार्थाणि) न स्युः, यदि च एषाम् (उत्तरपूर्वार्थाणाम्) प्रयोजकवाक्यिर्न स्यात् । तानि तु प्रयोजकवाक्यमिति प्रतिष्ठासिद्धिनि विद्यन्ते । तत्र भेद- स्थावत् अपूर्वाधिकरण्ये (२१११२) साधितः । यद्यपि च एषा साक्षादङ्गत्वम्, तथापि स्वल्प- सिद्धयन्तपाऽनुपपत्तये प्रयोजक्यं भविष्यति । न च निष्कलानि । तस्मात् निष्कल्यात् अमार्गकं भवति, यत् अस्त्वन्निष्कलं तस्मिन्नेवम् (अङ्गनिरपेक्षम्) वा द्र-पशागादि स्वरूपवत् सम्भावकम् । आग्नेयाद्य- वातरापूर्वाणि तु परमापूर्वसिद्धयन्तत्वात् पारपर्येण प्लव- यन्ति । न च धर्मैः प्राक् सिद्धानि निष्ठातोपारपरि- भाषानि स्युः । तस्मात् आग्नेयाग्नेयैरेव प्रयुज्यन्ते । यद्येव येषु विधीयमानेषु अपूर्वमुपलक्षिते, तत् तेषां प्रयो- जकं भवति, न पापकञ्चित् । प्रौढादिष्वप्येव स्वकर्म- शास्त्रमेव केवलं अपूर्वमुपलक्ष्यते नमकम्, अर्धव- न्त्वात् । अतश्च अथवासादयः तदेव एकमपूर्वं प्राप्य अर्धवन्तो ज्ञाताः न परमापूर्वं कर्मादिसर्वा वा अपेक्षन्ते । तद् दर्शयति । यस्मात् अथहनतादि चेष्टया सह कुतोपि प्रौढादिष्वेव स्वापूर्वसाधनदारेण विधेः पर- दृश्यते । तस्मात् मान्यं शेकन्तिः । यदि तु तत्र अपूर्वं न स्यात्, तदा अर्थात् अदृश कल्पेत्, मीमादि- शब्देः अनुपस्थापितोऽपि उपकारः प्रतीकः कल्प्येत । अस्ति तु खलु ।

सूत्रमपि एवम्— विप्रयोगे तदुत्पादिनिष्ठायाश्च अपूर्वस्य प्रयोजनताभावात् सांन्यायादिर्धर्मोऽपि स्व- दितपरमापूर्वदारेण कर्मान्तरापूर्वदारेण वा शब्दाद्यैः शब्दः । प्रत्यासत्तापूर्वमन्त्राद्ये तु न शब्दो तावन्त शब्दं महते । तस्मात् अत्रमात्रकः संनिष्ठादिर्धर्मः । एवं तर्हि आग्नेयाद्यपूर्वधर्मव्यतिरेकात् सूत्रादीनामवसाना- दयः प्राप्नुवन्ति । नैव दोषः, परस्मात्तन्नेन तेषा-

मलक्षितत्वात् । यथैव हि प्रदेयव्यतिरेकेऽपि सान्नाय्यादेः अपूर्वांतासाधनानाम् अप्रतीतिः, एवं एकापूर्वधर्मव्य- ऽपि वीहिल्लैर्हास्यमवेत्तप्रदेयस्वकारकत्वाभावात् ह्युपा- सीनामश्रवणम् । यत् तस्मिन्नेव अर्धे समानशरकरत्वेन उपकरिष्यति, तस्य भविष्यत्येव धर्माः यथा यत्रानाम् । एवं चैवत् नश्ये विस्तरेण वक्ष्यामः ।

गौ—'एकमेव फलापूर्वं फलस्यैकस्य सिद्धये । कल्प्यं नान्यानि धर्माणां तादृश्यात् संकरो भवेत् ॥' अत्राभिधीयते । तस्मिन् तावत् अदान्तरापूर्वाणि । कुतः ? 'सहाग्नेयादिकर्माणि विशारदुष्णि, तैर्विना । सहस्य परमापूर्वं जनयन्ति स्वरूपतः ॥' तस्मात् यथा- त्तुमेवं व्यवस्था ।

सोम— स्वल्पज्ञानानन्तरं प्राशस्त्योऽप्यं विनाट । सूत्रार्थात्— तेषां संस्काराणां अर्धेन दृष्टप्रयोजनवशेन व्यवस्था संव-धः इति ।

दि—'श्रुता मीमांसवतामप्यवर्ता. तासर्व- गामिनः । स्ववसिता वा, हास्यं फलापूर्वं संघटे ॥, अनात्तापूर्वकत्वात् साध्यात् तेनैव संघटौ । श्रुत्या- भवस्थापिशास्त्रे सा हि प्रकरोत्तना ॥' सा श्रुतिः प्रत्यक्षात् उच्यते नञिश्च ।

भाट्ट— तदेवमन्त्रत्वे निरूपिते श्रुत्यादीनि षट् प्रस्तापानीतुसम् । तत्र श्रुतिनाम अङ्गत्वपटवीभूतो- देवत्ववृत्तिकारकत्ववोरुप्यतरस्य प्रामान्येन वाचकः शब्दः । स च द्वितीयवृत्तीपाविभक्तिरूपः । वृद्धन्तस्यै निष्ठातुनादिभ्याहृत्यैव प्रामान्येनेति । तस्य कारकत्वं सिद्धं न चापिन्त्येन प्रामान्येन कारकत्वानिनाभावात् । अत एव ' प्रोक्षिताप्रयुक्तान्चतुस्तुलाभ्यामवहति ' 'शरतो यथावचय' इत्यादीं चानपीचः एव विनिर्धोगः, न शीतः । अत्र द्वितीया उद्देवत्ववपरा शर्ती प्रोक्षणादेरङ्ग- वे देवः । यत्रोद्देव इतिवत्तायाः उद्देवतायाः सा- म- तायावसापिद्वितीयावसाव्यवाभावात् तस्मात् न श्रुत्या- श्रुतिः । अथि तु भाव एव सः श्रुति-श्रवणम्, इतिवत्- शरी तदृशाऽन्तीकरात् । अतश्चोद्देवतापरमवि नैव लक्षणे देवत् । एवं यत्रोद्देवतापि कारकत्ववचनभावात्

श्रुतिसम्बन्धो भाक्त एव । एवं यत्रापि विम्वत्या
 लक्षणैव फारस्त्रान्तरपतिकदन्म्, तत्रापि धार्यीय एव
 तिमिशोः, न श्रौतः । एवं एतानपदश्रुत्यादिष्वपि
 द्रष्टव्यम् । तदर्थं भूतार्थनिर्देशकत्वे तद्व्यापिकरणेनैव
 विदिते अधुना भोगसुखसाधारणधुतिनिर्देशोपयोग्य-
 द्वाङ्गित्वयोः अवच्छेदकविचारः कियते ।

द्वैतपूर्वमाख्योः ' श्रीक्षीनरहमित ' ' आत्मसुखेति ' ।
 इत्यारथः आत्मोपघतासापसंयन्निवः संस्कारः धृताः ।
 सेतु किं सर्वसाधारणमपातविधौ लक्ष्यताऽवच्छेदकम्,
 उत आन्वयविषयादुक्तम् ? एतन्मन्वशादीनि विचारः ।
 शत न तावत् श्रुत श्रीहिव्यादिक्रमेण उद्देश्यताऽवच्छे-
 दकम्, आनर्थक्यावरोः । अवघातमोक्षवादिभ्योरेवेत्यापि
 श्रीहिव्यादिप्रत्ययानुवादात् येषु अध्यायैः ।
 अतो नवमायाधिकरणस्यैव श्रीहिव्यादिविषयता अपूर्व-
 साधनत्वलक्षणाया आवारवक्तव्यात् । तत फलप्रत्यासन्न-
 स्वात् एकत्वात् आराहुपकारमेतु बन्धनमोक्षप्रकृति-
 मन्वय परमापूर्वस्य साधारणत्वमेव प्रदेयपटकवर्णयन्नेन
 लक्षते । अत्रिा च आशेषादेः तदव्यति साक्यता ।
 अत एव न याद्विनियमनार्थोऽपि । अत्रश्च उद्देश्यताऽ-
 वच्छेदकस्य सर्वसाधारणत्वात् आन्वयविषयि अवघातादेः
 संकटः । न च प्रतिनियमनार्थेणात् भ्यन्तस्य । यथात्वे
 श्रीहिव्यादिविषयताया आवारकत्वेन नीवारणितु अना-
 पत्तेः । इति प्राप्ति, यत्रापि विधिः भविष्योपमवृत्तः स्वात्,
 तथापि द्वापरन्तरे नियमनिर्दिशयत्रायनुत्पेन विदोने
 म्पक्षसाध्यते, किमुत यथा तोऽपि विदोपमवृत्तः एव ।
 भीष्मदिपदे प्रत्यापराशा आग्नेयातुवाक्यपूर्वसाधनत्वस्यैव
 लक्षणत्वात् । तस्यापि अनिर्वातप्रकारत्वेन धर्मपशोवक-
 वोरपत्तेः आनर्थक्यमाशयेन तदतिक्रमकारणमावात्,
 परपरता पत्रपरत्वात् । अतो श्रीहिव्यदेन श्रीहिव्यादि
 यानि आग्नेयानीतकीयैः प्रामोक्षानुपूर्वता, तन्निर्वात-
 निर्विषयतादिनिष्ठकारणतासमानाधिकरणकार्यतातिरु-
 पित्वमेवैवयहृदिभूततदुत्पत्त्यवधारकसाधनतासामान्या-
 भ्यन्तस्यैव उद्देश्यताऽवच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वात्
 नानाकारितु अतिप्रसङ्गः । अत्र च अपूर्वप्रदम् धनानुमान-
 यामोषेऽपि पृथगुक्तानामानु शास्त्रमेवः । तत्रमाचारक-

साधनता एव च विवक्ष्यन्ते, न तु साधनताऽवच्छेदका-
 दीन्यपि । तेन यागसुखोदाहृत्यनीहिव्याद्यभावेति न
 शक्तिः । यथा च श्रीहिव्ययोः कारणत्वमेवेऽपि यव-
 साधारण्यम्, तथा कौशुमे रिक्तारः । यत्रतन नमनादी
 चोपचारविष्यते ।

मण्डन—' श्रीवादेरवघातादि । '
 मङ्कर—' अवघातादेर्न संकरः । '
 * आन्व—ओषधि—सातान्यधर्माणाद्युत्पत्त्यपूर्वमुक्त-
 तथा यथायोग न्यनस्या तृतीय-(३११४) विद्यामङ्गो-
 क्त्य, तत्राश्रयपूर्वसाधनत्वस्य सुखादिष्वपि सदात्त अति-
 मण्डनमाद्यहृत्स्य निरपक्रियते इति ' तेषामर्थधिकरणेन '
 अपि अगताभेदेन सूचितम् । सोम. १११५.
 * ' तेषामर्थेन संकथः ' इत्यादिभिः निमित्तधिकरणैः
 संस्कारद्वयसुखाना भुतमेतिसंयोगेन न्यनस्या अभिहितः ।
 कु. ३११०।३. * तेषामर्थधिकरणे (३११५।३-
 १०) संस्कारविनिर्देशः कथ्यते । ए च लिङ्गेन इति
 केचिद् । चतुस्तदुत् सुखैः । वा. ३११।१।४ पृ. ६६५.
 * आन्वयपूर्वत्वेन कथं इति परगत्यासंयोगेन,
 ' तेषामर्थेन संकथः ' इत्यधिकरणे ' विहितत्वं सर्व-
 धर्मैः स्यात् संयोगतोऽविद्योपात् ' इति पूर्वप्रसङ्गोक्त-
 न्यायेन (प्रकृतपूर्वसाधनेन धर्मैवित्वा सर्वत्र सर्वे धर्मोः
 संकथन्ते) प्रकृतापूर्वसाधनप्रमाणमिति निर्देशो युज्यते ।
 कु. ३११।१।२ पृ. २५२. * एव तु श्रीहिव्यादि-
 वाक्ये कारणतादयं प्रमाणसिद्धम्, यत्रैव पर आमेवावौ
 वैजात्यकल्पनं इति तेषामर्थधिकरणे यद्यते । की.
 ३११।१।१ पृ. ६७. * श्रीहिव्यादिशैक्यविद्युत्कथाधनस्ये
 म्भविचारपरिहासय आग्नेयत्वोत्पत्त्यावादिष्वप्यो
 धर्मोऽस्तीति तेषामर्थधिकरणे (३११।१।३-१०)
 कौशुमे उक्तम् । यादृ. ५।१।४. * श्रीहिव्यभेदेन
 इति याज्ञवल्क्यत यद्विः प्रकृतितया अपूर्वसाधनम्,
 तत्र अवघातपूर्वसाधनेन अवाद्दृष्टं तेषामर्थधिकरणे-
 त्तरिहा प्रत्यापचित्वेन अवन्ततपूर्वमुक्त्याद्वा न
 शाब्दम् । सोम. १११।१. * न साधनं सर्वसाधन-
 पात्रकर्मो अन्वयैवमन्वाद्य सत्कार्यं चिद्विं
 शब्दम्, श्रीहिव्यभेदेन प्रत्यापयतया तेषामर्थधिकरण-

न्यायेन व्योमराशुपलापरसोपानत्वयैव स्थयात् ।
भाट्ट. १।१।३ * तेपामार्थाधिकरणव्यवसाया
धर्मप्रत्यया । सु पु ७३०.

ॐ तेपासुग् यत्रार्थयोगेन पादव्यवस्था । २।१।
१०।३५ ॥

अत्र इत्यस्ति चेदे ' अहे हृत्पिय मत्र मे गोवाय
पमुपवर्तविरा तिदुः । अत्र तामानि वृत्तिः ' इति ।
अभेक्षणिका अत्र इति प्राथम्यमपि चारे परिसमाप्त
इदानीं म प्रविशेपशुतप्रत्यक्षं सामपदावेतिव्यव्य अतु-
प्रमत्नेन क्रियते । अत्राप्य पूर्वपक्षिणेऽभिहितं च, यत्रार्थेन
पादव्यवस्था सा प्रतिवृत्ति क्रमश्चणुत्तम् । न वैतसंभवति ।
' अत्रि. पूर्वैति ' इत्यत्र क्रियापरम्येन अर्थान्वयेऽप-
न्निचयनपादव्यवस्थास्यतिरेकेणारि ' अत्रार्थेनत् । अत
वामिस्वपण्येन अत्रपदार्थस्य इत्येव प्राप्ते, अतिधीयते ।
अवेदेव यदि पादवदो मत्र अत्रप भूमिचरति ।
तथाहि पादवदो मन्वे अगिगुत्ता अत्रयव्य प्रमुञ्जते,
न तौत्रिकपदमथामत्रे । अत्र पादरत्नत्व मन्वेपलक्षणार्थे
मेव । तेन ' अत्रि पूर्वैतिर्भक्तिविधि ' इत्यत्र क्रिया
पदलुतादानान् अर्थयोगेन पादव्यवस्थाया अत्रार्थेऽपि
सात्प्रादिभ्यः षोडशेने पादव्यवस्थाया अतिवदभूतव्य
मिति । प्रयोजनम्— पूर्ववदेव प्रतिपत्तितापवमिति ।
यत् त इ अर्थयोगेन युक्ततामम् । इत्यवयेनापि यत्र
गाय-अत्रिपादव्यवस्था सा इति । तौता

ॐ तेपासुग् यत्रार्थयोगेन पादव्यवस्था ।
२।१।३।३५ ॥

अत्र तामानि यत्पि मत्रा इत्युक्तम् । तत्र
अत्रव्यवस्था । तेपा निमित्ताना मत्राया मध्ये मत्तं नाम
ता, यत्र अर्थवदौन अर्थयुक्तारेण पादाना चरणानां
व्यवस्था अवशेषवत्प्रतिदेशो भवति । तथा च निश्चिते
कार्यप्रतिपादकत्वे सति पादवदमत्र अत्र चम् । के

ॐ तेपामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रयत्नेत ।
६।२।२।२८ ॥

अभिहितं तद्वत् प्रयोगेनो सञ्चय माग काले रोह-
न्यम्, न तु प्राद प्रात प्रदोषप्रदो च । एत सञ्च-
यौर्गमास्यं यौर्गमास्यय सञ्चय अत्रपासाया दर्श-

याग', न तु यौर्गमास्ययौर्गमास्यं अत्राव्यवसायमात्रा
स्थायां च । सञ्चयतेन यत्रार्थे शास्त्रम् । इति उच्ये
पूर्वपक्षे प्राप्ते वाच्येन पूर्ववदनिर्वासे सञ्चयत् सिद्धात्-
माह । तेपामभिदेशोऽपि कर्मणा औपचित्यत्वात्
कार्ययुक्तानामेव उच्यमानत्वात्, निमित्ते प्राप्ते नैमि-
त्तिस्य कर्तव्यत्वाच्च आगमेन सापवादिकालस्य आगमेन-
आगमेन प्रयत्नेत हीन वर्तुम् । आगतेआगते विहिते काले
प्रयोगे कर्तव्य इति प्रकृत्य प्रयोग, इति सिद्धात् ।
' तेपां कर्तव्यसापवादिकालजीवनानां औपचित्यत्वात् षोडशो
प्रयोगे निमित्तत्वात् । आपमेन वृत्तिवामिचित्तत्वात्,
उद्वेसापवादिकालात्प्रतिपत्तिवामिचित्तानां निमित्तानां प्राप्ते
सत्तां नैमित्तिका प्रयोगे प्रवर्तुम् ' । इति सुबुद्धम् ।

तथाहि तिष्ठदर्शनम् । २९ ॥

सिद्धान्तं तिष्ठ दर्शयति । ' मय वा एष स्वर्गा
लोकाश्चिद्विद्यते, यो दशभूमिमासयाजी सन् यौर्गमासो-
ममाकस्या वाऽपिपापयेत् ' इति आगतेआगते काले
प्रयोगे दर्शयति । सञ्चयतेन तु भावित्वेति । अत्रात्
असञ्चयेऽनुगतं स्वस्वकाले इति सिद्धान्तः । के

ॐ तेपामौत्पत्तिकत्वाधिकरणम् । अभिदेशोऽपि
कर्मणा निमित्तानुत्पत्तेन ग्राह्यम् ॥
तेपामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रयत्नेत । ६।२।२।
२८ ॥

भाष्यम्— ' प्रदोषमभिदोत्र हीनस्यम्, व्युत्था
पात् ' इति (प्रदोष प्रदोषकाले, म्मुत्था गत्रो प्रात) ।
तथा ' यौर्गमास्य यौर्गमास्यय यत्तेत ' अत्राव्यव-
सायमात्रास्या चलेत् ' तत्र सदेह किं सञ्चय प्रदोषे
हीनस्यम्, उत प्रदोषेप्रदोषे इति । तथा सञ्चय व्युत्था
मत, उत व्युत्थाव्युत्थाया इति । तथा किं सञ्चय
यौर्गमास्यमात्रास्याया या, उत आगोत्रागतं काले
इति । किं प्रसम् । सञ्चय कृपा कृतार्थे कालो न
तिदम ीन पुये इति । मत्र प्राप्ते, धूम । आगमेन
प्रवर्तते । आगतेयान्ते काले प्रदोष कर्तव्य इति ।
इत ? तेपामौत्पत्तिकत्वात् । उच्यमानत्वात् कर्म बाल-
युक्तमेवो पयते । सञ्चयम्, ' निमित्ततायां का-भुतय '

इति । निमित्ते च संयमे नैमित्तिकोऽर्थः कर्तव्यो भवति । तस्मादागतैर्भावे काले प्रयोगः कर्तव्यः ।

तथाहि तिङ्गदर्शनम् । २९ ॥

साध्यम्— 'अथ एव एव सर्गालोचनच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासशान्तीं सद् योगीश्वरीममीमांसाया वाऽनिपातयेत्' इति (लिङ्गम्) आगतैर्भावे काले प्रयोगं दर्शयति ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— तेषा कालनामौत्पत्तिकत्वात् कर्मोत्पत्तिमित्यत्र कालस्य पुनःपुनरागमेन कर्माणि प्राप्येरन् इति ।

वि— 'सकृत्कृतिकृत्यादिर्दशादौः, साकल्यार्थतः । सकृन् स्यात्, साकल्यमुक्तत्वात्साकृत्कृतितोऽपि नामः ॥'

भाट्ट— साकल्येय निमित्तसाकल्यस्य संज्ञेयेऽपि यदा साकल्यच्छिद्यस्य निमित्तस्य पुनःप्रेतिपातः, तत्र नैमित्तिकसाकल्ये, इतरथा स्योऽनौ अवदयानुवृत्त्यर्थरूप-निमित्तानामुपपत्तेः । अत एव यत्र तस्मिन्नेव निमित्ते कालस्याप्युत्पत्तिः, तत्र न नैमित्तिकसाकल्ये, यथा एकस्मिन्नेव तत्राने पराहृत्तौ । अत्र च पूर्वपक्षस्य अति-तुच्छत्वात् सुहृद् भूतोऽप्येव इति मन्तव्यम् ।

मण्डन— 'दशादिकाले च पुनःपुनः स्यात् ।'

शंकर— 'जीवनेष्वीमे कर्म ।'

* 'अग्निहोत्रं लुप्तयान् स्वर्गकामः' 'यावज्जीवं द्यौर्गुणाशास्या यजेत' इत्यत्र जीवन् अन्वयः, यौगं मास्यदिनाद्यच्छिद्यं निमित्त इति 'तेषामौत्पत्तिकत्वात्' द्युधिकरणे स्पष्टीभवति । कु. १।४।१।२.

* तेषामौत्पत्तिकत्वाधिकरणन्यायस्तु 'निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकानामपि भावृत्तिः' इति । शा.

* तेषाम् (यत्रोदयानामतिगजाया मध्ये) 'चत्वारः अपोऽस्तिकाः प्रथमाः' । अयं कर्मतो व्यवस्थाकरः प्रतिषेधः । घा. उ. १४-३२.

तु तेषां तु चक्रनाद् द्विप्रशयन् सहप्रयोगः स्यात् । १०।२।३।१४ ॥

'समादुदकसायं पृथक्शमीयेन ज्योतिषोमेन सहल-दक्षिणेन यजेत्' इति श्रुत्या । तेषा चक्राणां सुदव-शमीवर्जनां वा उदरशमीवत् प्रयोगः सहप्रयोगः

स्यात्, सहस्य संभूय प्रयोगः स्यात्, 'यजेत्' इति बहुवचनान् । द्विप्रशयन् यथा । 'एतेन राजपुरोहितो सायुग्मशमीं यजेयात्' इति द्विप्रशयान् द्वाभ्यां सहस्य कुलाशयः कियते यदा । इयोः यमः द्वियमः । तस्मात् पृथक्शमीयः सर्वैः संभूय कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः ।

एकैक्याम्बविवृत्तिपेधात् प्रकृत्यैकसंयोगात् । ४४ ॥

तुगन्धः पूर्वपक्षं शब्दायति । उदरशमीय सोमं न सहस्य प्रयुक्तौत्तं किन्तु एकैक्याः । अत्रिप्रति-पेधात् । उदरशमीनेन हि पुष्पा लभ्यन्ते ये सत्सद्बुदव-स्वन्ति । तत्र च एकोऽपि उदरसात्ता भवति । ये चोदरसामलक्षिताः तेषां यथा, इति एकैक्यापि यामो विहितो भवति । न च केनचित् प्रतिविष्यते । प्रकृतेश्च प्रकृतिभूतस्य ज्योतिषोमस्य च एकैक्येन कर्म संयोगात् एककर्तृकत्वात् विकृतिभूतस्य उदरशमीयस्यापि एक-कर्तृकत्वनिश्चयात् । तस्माद्दुदशमीयः सोमः एकै-केनैव कर्तव्यः न सर्वैः न द्वाविभिर्वा सहस्य इति सिद्धान्तः । ४२ सूत्रं पूर्वपक्षः, ४४ सूत्रं सिद्धान्तः । ४३ सूत्रेण तु अन्तरागमिणी इति शेषम् । फे. -

* तेषां यतो विधेयः स्यात् । ३।८।१।१२ ॥ न च आग्नेयानामने (नैरावकाः) निधोकुपहंति इति परेण विनियोकस्यः । स च 'तेषां यतो' इत्येव विहायते । घा. ३।१।१।४ वृ. ८४७.

* सोमयोगेऽपि 'प्रेषितु पराधिसारात्' इत्येवं निवर्त-यान्तः (यजेतिशब्दः) 'तेषां यतो' इत्येव नैरा-वकाः । ३।७।२।४४.

तु तस्मिंस्तु शिष्यनाथानि जननेन प्रवर्तेरन् । ६।२।१।२२ ॥

'गुरुतुगन्तव्यः अथिवादयितव्यश्च' 'गृहयवाः प्रयुज्येयः सोमस्य म' इत्यादौ यथा, यथाः यथाः प्रयुज्येयतनियमाश्च अत्रायः इत्येतानि तस्मिन् पुण्या-सामान्ये शिष्यनाथानि निधेयमानानि, जननेन कर्मनैव निमित्तेन प्रवर्तेरन् । तत्र ज्ञानमात्रसाधिकात्, न तु अन्यन्यन्यीयात् । अत्र स्यात् प्रापि यत्ते पर्यायं अनुशेषः

न्यायेन अग्निशयुषस्त्वयंसाधनव्ययैव प्रलक्षणम् ।
भाट्ट. १।१।३. ० तेषामौत्पत्तिकरणमध्यमाणा
धर्मव्यवस्था । सु. ५ ७३०. । . . .

॥ तेषाम्पुत्रं यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था । २।१।
१०।३५ ॥

अत्र इत्यदि वेदे ' अहे बुध्निय मन्त्रं मे गौगम
यमुपयक्षेविदा विदुः । अन्नः मामानि यजूषि ' इति ।
कर्षात्तद्विधा अन्नः इति प्राथमिकमन्त्रविचार परिग्रहण्य
इदानीं मन्त्रविशेषभूतकृत्तयुग साम्यवर्षान्तरूपं अनु-
प्रमत्नेन क्रियते । अत्रार्थं पूर्वपक्षिणोऽस्मिन्निधिः, यनाथेन
पादव्यवस्था सा क्रियति कल्पव्यवस्था । न चैतन्नमथति ।
' अग्निः पूर्वमिः ' इत्यत्र क्रियापादाभावेन अर्थावच्छेद-
निरूप्यननादभ्यवस्थाव्यतिरेकेणापि अन्नदर्शनात् । अतः
अनिरूप्यमेव कल्पव्यवस्था इत्येवं प्राप्ते, अग्निधीयते ।
अग्निदेवं यदि पादवच्छेदो मन्त्रः कल्पं च्यमिचरति ।
तदाहि पादवच्छेदे मन्त्रे अग्निमुक्ता कल्पवच्छेदं प्रयुञ्जते,
न तौत्पत्तिकव्यवस्था । अत्र पादवच्छेदो मन्त्रोपर्युक्तार्थ-
येव । तेन ' अग्निः पूर्वमिष्टमिः ' इत्यत्र क्रिया-
पादानुष्ठानात् अर्थवशेन पादव्यवस्थाया अनाथेऽपि
साधन्यादिच्छेदवशेन पादव्यवस्थाया अविच्छेदमुक्तव-
मिति । प्रयोजनम्— पूर्ववदेव प्रतिपत्तिरुपवमिति ।
एतत्तु अर्थवशेनयुक्तव्यवस्था । वृत्तवशेनापि यत्र
साधन्यादिपादव्यवस्था सा क्रियति । तौत्पत्तिः ।

॥ तेषाम्पुत्रं यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ।
२।१।११ ॥ ३५ ॥

अत्र. सामानि यजूषि मन्त्र इत्युक्तम् । अत्र
कल्पव्यवस्था । तेषां विविधानां मन्त्राणां मध्ये कर्तुं नाम
या, यत्र अर्थवशेन अर्थावच्छेदेण परानां चरणानां
व्यवस्था अक्षरेपताविनेषो भवति । तथा च विविष्टे-
षार्थप्रतिपादकत्वे एतौ पादवच्छेदमन्त्रं अक्षयम् । के.

॥ तेषामौत्पत्तिकत्वाद्यगमिणं प्रवर्तते ।
६।२।२।२८ ॥

अग्निदोषं सृष्टुं प्रयोक्तव्यं सृष्टुं प्रातःकाले शैत-
ण्यम्, न तु सात प्रातः शरीरेप्रदोषे च । एवं सृष्टुं
दोषमोक्षां शीर्षमाश्रयाः सृष्टुं अमवाकाशा दर्श-

यागः, न तु शीर्षमास्यापौर्णमास्यां अमवाकाश्याममना-
काश्यां च । सृष्टुं कृतेन कृतार्थं शास्त्रम् । इति उच्यते
पूर्ववच्छेदो वाद्यव्येन पूर्ववदतिरागं सृष्टुं सृष्टुं
माह । तेषामग्निदोषादीनां कर्मणां औत्पत्तिकत्वात्
कालसंयुक्तानामेव उच्यमानत्वात्, निमित्ते प्राप्ते नैमि-
त्तिकत्वात् पूर्ववत्त्वाद्य आगमेन शास्त्रादिकालस्य आगमेन-
आगमेन प्रवर्तते होम कर्तुम् । आगतेआगते सिद्धे काले
प्रयोगः कर्तव्यः इति असृष्टुं प्रयोगः इति सिद्धांतः ।
' तेषां सर्वसाधन्यादिकालजीवितानां औत्पत्तिकत्वात् उपर्यु-
क्तप्रयोगे निमित्तत्वात् आगमेन नृवीर्यानिमित्तत्वात्,
सर्वसाधन्यादिकालजीवितानां निमित्तानां शरी-
र्या नैमित्तिकः प्रयोगः प्रवर्तते ' । इति सुतूहूलम् ।

तथाहि लिङ्गदर्शनम् । २९ ॥

सिद्धान्ते लिङ्गं दर्शयति । ' अथ वा एव सर्गा-
च्छोकाच्छेदे, यो वरापूर्वमाश्रयां सन् शीर्षमशी-
मयावासा वाऽतिपातयेत् ' इति आगतेआगते काले
प्रयोगं दर्शयति । सृष्टुं कृतेन तु कालविधिः । तस्मात्
असृष्टुं ननु शास्त्रेण स्वस्वकाले इति सिद्धांतः । के.

॥ तेषामौत्पत्तिकत्वाधिकरणम् । अग्निदोषादि-
कर्मणा निमित्तानुष्ठेन आहृतिः ॥

तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्तते । ६।२।२।
२८ ॥

माध्यमम्— ' अनेपथ्यविशेषे शैतण्यम्, सृष्टुं
प्रातः ' इति (प्रदोषं प्रदोषकाले, सृष्टुं वा शीर्षमाहृतिः) ।
तथा ' शीर्षमास्यां शीर्षमास्यां यजेत ' ' अमवाकाशा-
यामवाकाश्यां यजेत ' मन्त्रे संदेहः किं सृष्टुं प्रदोषे
शैतण्यम्, अत्र प्रदोषोप्रदोषे इति । तथा सृष्टुं सृष्टुं
प्रातः, उत सृष्टुं सृष्टुं प्रातः इति । तथा च सृष्टुं
शीर्षमास्यांमवाकाश्यां वा, उत आगतेआगते प्रा-
ते इति । किं प्रातम् । सृष्टुं कृत्वा कृतार्थः अन्ते न
निधमः शीतं पुन्ये इति । एवं प्राप्ते, मन्त्रः । आगमेन
प्रवर्तते । आगतेआगते काले प्रयोगः कर्तव्यः इति ।
सृष्टुं । तेषामौत्पत्तिकत्वात् । उच्यमानं कर्म काल-
संयुक्तमेवोपचते । सृष्टुं कृत्वा, ' निमित्तानां कालसंयुक्त-

विषाव आग्नितिषिरे वानने 'पूतेन स्वाहागृहिषी
 आगृषेधामिनि अन्तरा कर्षीं गुरोति आ मूषादन्वयराव-
 यति, भूमिगते स्वाहा करोति' इति । सौमिको यदि
 विषयो वपट्टकारस्तो भवेत्, न स्वाहाकारः । तस्माद्-
 पूर्ववत् । यथाशब्दः पूर्वहेतुमुच्यते ; औदुम्बरी-
 शापत्याः कर्मयोर्मध्ये आश्रयं होत्वम् । हुतमार्जं यथा
 शापत्याव भूमौ गतं स्यात्, तथा गृषो होत्वम् । भूमि-
 गते चाग्रे सति स्वाहाकारः पदनीयः, न तु प्रागेव
 होमकाले इति श्रुत्यर्थः ।

उत्तरार्धेषु स्वाहाकारो यथा साप्तदस्यं, जना-
 विप्रतिषिद्धा पुनः प्रवृत्तिक्रिद्दसौनात् पशुवत् ।
 १४ ॥

दर्विदोमे सोमविष्यते नास्तीत्यत्र सिद्धात्मिना लिङ्ग-
 दत्तं नमुकम्, सपरिहरति पूर्वपक्षी । दुग्धन्नः सिद्धात्त-
 पक्ष्यावृत्त्यर्थः । स्वाहाकारः उत्तरार्धः वपट्टकारग्रन्थो-
 दुग्धन्नदोमारिप्रदानार्थः निरुच्यर्थः । यथा साप्तदस्य-
 मनात्म्याधीनं सामिषेनीसाप्तदस्यं प्रकृति मच्छति । सप्त
 प्राकृतिनेन पात्रदस्येन धावितं अत्र विकृतिषु गतम् ।
 तथैव 'लाहाकारेण वपट्टकारेण वा देवेषु इति, मरीचते'
 इति अनारम्याधीनः स्वाहाकारः दर्शपूर्णमासी सोमं
 च प्रकृति निविष्यतिः वपट्टकारोपपन्नः तद्वज्रं सोमवज्रं
 अन्पति प्रदानान् उपकामति । तत्र एवं सति औदु-
 म्बरीदोमादौ सौमिकविष्यत्तस्य प्रवृत्तिः अविप्रतिषिद्धा
 न विरुद्धा । पुनःशब्दः अनर्थकोऽन इति भाष्यम् ।
 लिङ्गस्यैवान् पशुवत् । यथा अग्निसामिषेनीसाप्तदस्ये
 पशौ यथासादिलिङ्गदर्शनात् दर्शपूर्णमासकर्मप्रकृतिः
 न विरुद्धा, यथादस्यस्य नाम्निकम्यात् । सत् औदु-
 म्बरीदोमे वाचनिकभावात् स्वाहाकारे प्रति लिङ्गदर्शनात्
 न सौमिकवर्षेपशुवत्प्रतिविष्यते ।

अनुत्तरार्धो यादर्थ्यवत्त्वादनर्थकत्वाद्धि प्राकृत-
 म्योपरोपः स्यात् । १५ ॥

दर्विदोमे सोमविष्यतः, स्वाहाकारस्य उत्तरार्धः
 इति पूर्वपक्षी यदाव होत्वाह । यागशब्दः पूर्वपक्ष्यावृ-
 त्त्यर्थः । स्वाहाकारः अनुत्तरार्धः न उत्तरार्धः न वपट्ट-
 कारस्यप्रदानार्थः । पशुवत्पशुवत् नारिष्टदोमेषु पार्वणदोम-

बोध अर्थवत्त्वात् सकृन्नात् स्वाहाकारस्य । यदि प्रकृतौ
 स्वाहाकारः कर्मको न स्यात् तदा तेन अनर्थकत्वात् निर-
 कागत्वेन वत्तत्वात् प्रकृतस्य सौमिकस्य वपट्टकारस्य
 वाच्यत्वात् उपरोपः स्यात् चावः स्यात् । परन्तु न
 स्वाहाकारस्य आनर्थक्यम् । तस्मादुत्तरार्धः । अनुत्तरार्ध-
 त्वाच्च दर्विदोमानौ होमपूर्वत्वाग्रे 'भूमिगते स्वाहा
 करोति' इति लिङ्ग मक्येव ।

न प्रकृत्यावपीति चेत् । १६ ॥

पूर्वपक्षी आह । प्रकृत्यावपि दस्यपूर्णमासगोरसि
 निरुत्ताविव नारिष्टदोमादौ निवेदो न संभवति । तथापि
 अभिरोधेण विहितो वपट्टकार एव प्रकरोति । स्वाहाकारः
 पाठमप्यः वपट्टकारस्य विहितः । विविध पाठान् पश्यः ।
 तस्मात् स्वाहाकार उत्तरार्थ एव भवति विकृत्यर्थः ।

उक्तं समवाये पारदौर्वत्वम् । १७ ॥

तथाह सिद्धान्ती । स्वाहाकारस्य नारिष्टदोमादौ वपट्ट-
 कारेण न पाथः । अत्र हि वाच्यप्रकरणयोः संविधातः ।
 प्रकरणेन नारिष्टदोमेषु वपट्टकारः प्राथम्यं, नारिष्टदोमदस्यैः
 एकवाच्यत्वात् स्वाहाकारो वाच्येन प्रातः । एव
 वाच्यव्यवहारयोः संविधाते प्राप्ते उक्त समवाये पारदौर्वत्व
 भुक्तिरुद्गमे तुष्टीमाष्यमे । वाच्यं प्रकरणान् यदीय
 इति तत्रोक्तम् । तस्मात् स्वाहाकारस्य प्रकृतौ निवेद्यात्
 एव विकृत्यर्थः । तत्रश्च दर्विदोमे न सोमविकृतिः ।

तद्योदना वेदेः प्रवृत्तत्वात् तद् विधिः
 स्यात् । १८ ॥

दर्विदोमेषु नारिष्टदोमविष्यतः अन्तु इति पक्ष्यावर-
 नाह । वाशब्दः सोमविष्यत्तवय अपूर्वत्वार्थं च न्याय-
 यंयति । इत्येः दर्शपूर्णमासत्वे संविधानी तयोश्चान्
 चुरोतिबोदना नारिष्टदोमदत्त, सर्वेषु च वपट्टकारेषु च
 प्रवृत्तत्वात् तत् सप्त नानुदोमे विधिः स्यात्, विधीयते
 इति विधिः, विधीयमाना स्यात् निरिहा स्यात् । प्रा-
 दोमे दस्यपूर्णमासगतनारिष्टदोमना प्रवर्तते अन्यत्र प्रवृ-
 त्तनारिष्टत्वम् ।

शब्दसामान्यार्थः । १९ ॥

दर्विदोमेषु नारिष्टदोमविष्यतः स्यात् इति पक्ष्यावरे
 देवत्तरनाह । चकारः छन्दस्ये । शब्दस्य सामान्ये

इति पूर्वं पद्यः । इत्यन्तः पद्यान्तव्याहृत्यर्थाः । तस्मिन् मान्यदिक्पद्ये इति तु सुवोधिनी ।

अपिवा वेदबुल्यत्वाद्दुभायेन प्रवर्तेरन् । २३ ॥

पूर्वपद्यं सूत्रेण प्राग् अपिवा इतिशब्देन निरूप्यन् विद्वान्वाह । उपायेन उपनयनेन सह एते यथाः प्रवर्ते-
रन्, वेदबुल्यत्वात् विधाविकायाः स्मृतेः । वैदिकाश्च
पदायां उपनयनोच्चरकारा भवन्ति । स्मार्ताश्चेति वैदिका
एष । तस्मात् उपनीतस्यैते यथाः, नानुपनीतस्य । के.

॥ तस्मिन् पेपणमनाद्येपान् रमात् । १०।
११२।५२ ॥

तस्मिन् पूर्वसूत्रोक्ते ऊर्ध्वं चरी पेपणं स्यात् । अन्य-
लोपान् अर्थलोपानामात् पेपणसंप्रदानमभङ्गनपोष्ण-
लोपानामात्, पेपणे ऋतेऽपि देवताये दातुं शक्यत्वात् ।
इति पूर्वं पद्यः ।

अक्रिया याऽप्युपदेश्यात् । ५३ ॥

ऋषेर् चरी पेपणस्य अक्रिया न क्रिया न वर्त-
यता । पेपणस्य अपूपदेश्यात् । अपूपे पुरोहारी
कर्तव्ये तस्य हेतुः पेपणम् । चरी तु न स्यात् ।
अन्तरूपमपकविशदशतद्वृत्तस्ये हि चरः । पेपणे वृत्ते तु
निश्चयता न स्यात्, स्वल्पतिः स्यात् । तस्मात् चरी
कर्तव्ये न पेपणमिति सिद्धान्तः । के.

॥ तस्मिन् विदिते सर्वे विदितं भयतीति
न्यायः । अथं धीमद्वदतायार्थैः श्रीगङ्गायतनस्य
सुवोधिनीटीक्ष्णपद्युद्घातः । अयमर्थः-‘विदुषो धैरेपवनीये
गत्वा स्वस्य कर्तव्यतासिद्धये बहु पृथवान् । तत्र, तस्मिन्-
विदिते सर्वे विदितं भयतीति न्यायेन मगवत्कर्षिणे शब्दे
सर्वे शब्दं भवति ’ इत्युक्तमिति । साहस्रती । ५८९.

॥ तस्मिन् संस्कारकर्म तिष्ठत्यात् । १२।४।१।
२८ ॥

तस्मिन् पूर्वसूत्रोक्तो ज्यन्तो वृक्षामान् प्राधान्यं
व्यपग्राहिन्येवमाशु सुवप्राणान्, प्रादाप्यान् दावाशेषं
हाहृत्य उज्जानं स्यातिवे अग्रे संस्कारकर्मं गाधानादयः
संस्काराः कर्तव्याः । यतः सर्वकर्मायां संस्काराः शिष्टाः
निश्चिन्, इत्यादि न उच्ये पयसो कर्तव्यमिति विपन्ने ।

तस्मात् उच्ये आवाधिका, संस्काराः कर्तव्याः इति पूर्वं
पद्यः ।

स्थानात्तु परिदुष्येरन् । २९ ॥

आधानपरिदुष्यत्स्य निलस्यातेः स्थाने ध्रुवमसंज्ञितः
उच्योऽग्निः ध्रुवः । एतस्मात् स्थानात् उच्योऽग्नौ
संस्काराः परिदुष्येरन् । न कर्तव्याः । इति सिद्धान्तः ।
इत्यन्तः पूर्वपद्य-वागुत्तर्यः । के.

॥ तस्मिन् सोमः प्रवर्तेताव्यस्तत्वात् । ८ ।
४।४।१० ॥

दर्शितोमः सोमविनाशो वा अपूर्वो वेति विचारो पूर्व-
पद्यमाह । तस्मिन् दर्शितोमे तोमः प्रवर्तेत ऋषिको
विपन्तः स्यात् । अन्यक्तव्यात् । अन्यक्तवोदनः सोमः,
' मित्रे सुहोति ' इत्यादिदर्शितोमेऽपि अन्यक्तवोदनः ।
चोदेनावाकाम्यात् ऋषिको विपन्तः । अन्यक्तत्वं च
मिथिवाचये प्रत्यवेस्तामाहितम् ।

न वा स्वाहाकारेण संयोगाद् वपट्कारस्य च
निर्देश्यात्, सन्ने देन विप्रतिपेयात् । ११ ॥

वाद्यब्दः पूर्वपद्यं व्यावर्तयति । न दर्शितोमे ऋषिको
विपन्तः । ‘वृषिणै स्वाहा भन्तरिस्वाम् स्वाहा’ इति
स्वाहाकारेण संयोगात् । ऋषिके तु सन्ने वपट्कारस्य
निर्देश्यात् । सोमे हि वपट्कारो भवति, दर्शितोमे तु
स्वाहाकारो विद्यते । एवं सति ऋषिके तन्ने स्वीकृत्ये
तेन वपट्कारेण स्वाहाकारस्य विप्रतिपेयात् विप्रतिपेय-
मवज्ञात् न ऋषिको विपन्तो दर्शितोमे । किन्तु
अपूर्वोऽयम् । ‘ तवैतेन विपतिपेयात् ’ इति वृत्तद्वये
पाठः । एतेन स्वाहाकारेण वपट्कारस्य विप्रतिपेयात्
न तत्र ऋषिको विपन्त इति उपायः ।

अव्यान्तर्यात् । १३ ॥

दर्शितोमः अपूर्वं एव न सोमविकार इति सिद्धान्त्ये
देवन्तर्यामाह । शब्दोऽन यजतिशब्दा सोममशः । ध्रुव-
न्तर अन्यः शब्दः पुरोतिः । यजतिचोदनः सोमः,
पुरोतिचोदनो दर्शितोमः । तस्मात् अपूर्वो दर्शितोमः ।
सिद्धदर्शितात् । १३ ॥

दर्शितोमे च ऋषिको विपन्तः, किन्तु अपूर्वतस्मिन्
स्मिन्नस्य दर्शनं भवति । औदुम्बरीशोमे स्वाहाकारे

विषय आन्यतिष्ठते वाक्ये 'पूतेन यात्रापूर्वगिर्वी
 आशुणेधामिति शन्त्या कर्णे लुहोति वा मूलादन्ववसाय-
 दति, भूमिगते स्वाहा करोति' इति । यौगिको यदि
 विष्यन्तो वषट्कारस्ततो भवेत्, न स्वाहाकारः । नसाद-
 पूर्वत्वम् । चक्रन्दः पूर्वहेतुसमुच्चयार्थः । औदुम्बरी-
 यास्तावः कर्णयोर्मध्ये भाष्यं होतव्यम् । हुतमान् यथा
 शास्तादाय भूमौ गत स्यात्, तथा भूरो होतव्यम् । भूमि-
 गते चाप्ये सति स्वाहाकारः पठनीयः, न तु प्रागेव
 होमकाले इति व्युत्पत्तेः ।

उत्तरार्धेण स्वहोमकारे यथा सातवश्यं, तथा-
 विप्रतिषिद्धा पुनः प्रवृत्तिलिङ्गदर्शनात् पशुपत् ।
 १४ ॥

दर्विलोमे सोमविष्यन्तो नास्तीत्यन सिद्धान्तिना लिङ्ग-
 दर्शनमुक्तम्, तत्परिदूरति पूर्वपक्षी । तुगन्दः सिद्धान्त-
 पक्षेणाहुत्स्यर्थः । स्वाहाकारः उत्तरार्धे वषट्काराद्यधो-
 दुग्धरुहोनादिप्रदानार्थः विकृत्यर्थः । यथा सातदश्य-
 मगारुष्वाधीय रामिनेनैवासादश्य प्रवृत्ति गच्छति । तत्र
 प्रकरणिभेदे पाठद्वयेन भाषितं तत् विकृतिषु चणत् ।
 तथैव स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देहेत्ये द्विः प्रधीयते
 इति अतारुष्वाधीतः स्वाहाकारः दर्शपूर्णमासौ होमं
 च प्रवृत्तिं निविधियुः वषट्कारेणोपपद्यः तद्वच्चै सोमवर्कं
 अन्वयि प्रदानानि उपनैकामति । तत्र एव सति औदु-
 म्बरीहोमादौ कौमिकविष्यन्तस्य प्रवृत्तिः अविप्रतिषिद्धा
 न विषदा । पुनःशब्दः अनर्थकोऽत्र इति भाष्यम् ।
 विश्वदर्शनात् पशुपत् । यथा युक्तमामिधेनीशामदश्ये
 पशौ यथानादिलिङ्गदर्शनात् दर्शपूर्णमासवर्षप्रवृत्तिः
 न विषदा, यामदश्यस्य यान्तिक्त्यात् । तत्रन् औदु-
 म्बरीहोमे वाचनिक्यात् ज्ञाहानर पति लिङ्गदर्शनात्
 न यौमिरुधनेप्रवृत्तिप्रतिषिध्यते ।

अनुत्तरार्धे वाऽर्धवन्धादनर्थकत्व्याद्धि प्राकृत-
 स्तोत्रेणोद्यः स्यात् । १५ ॥

दर्विलोमे सोमविष्यन्ताः, स्वाहाकारस्तु उत्तरार्धेः
 इति पूर्वरेडी कदा तन्नैत्याह । वाच्येव. पूर्वपक्षेणाहु-
 त्स्यर्थः । स्वाहाकारः अनुत्तरार्धेः न उत्तरार्धेः न वषट्-
 काराद्यप्रदानार्थः । प्रवृत्तयेव नारिष्ठोमेण पार्ष्णरीम-

योद्य अर्धवत्वात् सक्तत्वात् स्वाहाकारस्य । यदि प्रकृतौ
 स्वाहाकारः कार्यको न स्यात् तथा तेन अनर्थकत्वात् निग्व-
 षाशब्देन भ्रष्टत्वात् प्राकृतस्य दौमिदस्य वषट्कारस्य
 नावकाशस्य उपरोधः स्यात् नाथः स्यात् । परन्तु न
 स्वाहाकारस्य अनर्थक्यम् । तस्मात्प्रोत्तरार्धेः अनुत्तरार्ध-
 त्वाद्य दर्विलोमनां सोमपूर्वत्वामाहे 'भूमिगते स्वाहा
 करोति' इति लिङ्गं भवत्येव ।

न प्रकृतावपीति चेत् । १६ ॥

पूर्वपक्षी व्याह । प्रकृतावपि दर्शपूर्णमासवोरपि
 विकृत्यापि नारिष्ठोमादौ निषेधो न संभवति । तत्रापि
 अविषेधेण निरिक्तो वषट्कार एव प्रस्येति । स्वाहाकारः
 पाठमातः वषट्कारस्तु निहितः । विधिस्य पाठात् प्रत्यः ।
 तस्मात् स्वाहाकार उत्तरार्धे एव भवति विकृत्यर्थः ।

उक्तं समवाये पारदौर्वैत्वम् । १७ ॥

तत्राह विद्वान्दी । स्वाहाकारस्य नारिष्ठोमादौ वषट्-
 कारेण न वाचः । अत्र हि वाचव्यवकरणयोः संतिपातः ।
 प्रकरणेन नारिष्ठोमेण वषट्कारः प्राहः, नारिष्ठोममपैः
 पूर्ववाचवत्त्वात् स्वाहाकारो वाचनेन प्रावः । एवं
 वाचव्यवकरणयोः संतिपाते प्रागे उक्त समवाये पारदौर्वैत्वं
 श्रुतिलिङ्गमूत्रे वृत्तीयाध्यये । वाक्यं प्रकरणात् हलीप
 इति तत्रोक्तम् । तस्मात् स्वाहाकारस्य प्रकृतौ निषेधात्
 स न विकृत्यर्थः । तत्रश्च दर्विलोमे न सोमविकृतिः ।

तच्चोदना वेष्टेः प्रवृत्तत्वात् तत् विधिः
 स्यात् । १८ ॥

दर्विलोमेण नारिष्ठोमविष्यन्तः अस्तु इति पञ्चमतर-
 माह । वाशब्दः सोमविष्यन्तपञ्च ऊर्ध्वपक्षस्य च न्याय-
 र्थकति । इष्टे. दर्शपूर्णमासयोः संवत्सरी तस्योदन्
 लुहोविचोदना नारिष्ठोदना, सवैष्टिपु सर्वपञ्चम्येषु न
 प्रकृत्वात् तत् तत्र वास्तुहोमे विधिः स्यात्, विधीयते
 इति विधिः, विधीयमाना स्यात् इतिहा स्यात् । जाल-
 होमे दर्शपूर्णमासगतनारिष्ठोदना प्रकृतं अन्यत्र पञ्च-
 त्वादिशयः ।

उत्तरान्तार्थसि । १९ ॥

दर्विलोमेण नारिष्ठोमनिष्कन्तः स्यात् इति पञ्चमते
 ईत्वनतमाह । चक्रन्दः समुच्चये । गन्धश्च सामर्थ्ये

कोदनासामान्यम् । 'यदेकवा जुहुयात् दर्विहोमे कूर्पात्' इति जुरोतिचोदना यस्नुहोमे, 'नारिहान् जुरोति' इति जुरोतिचोदना नारिषेपु । इति चोदनासामान्यत्वत् सप्तसामान्यात् नारिहधर्ममातिः दर्विहोमेषु ।

लिङ्गदर्शनात् ॥ २० ॥

। दर्विहोमेषु नारिहविष्यन्तः स्यात् इति पक्षे हेल्न्तर-
माह । चक्रायः समुचये । नारिहोमेभ्यः क्विक्त्वं दर्वि-
होमानामित्यत्र लिङ्गं दृश्यते । अग्निहोमे श्रूयते 'यदि
कीटोऽवपयेत् अन्तःपरिधिं निनयेत्' इति । तथा च यने
श्रूयते 'अन्तर्वेदिं तिरुन् सावित्राणि जुरोति' इति ।
परिषयो चेदिश्च अङ्गप्रदानार्थेणात् नारिहोमाङ्गम् ।
यदि नारिहधर्माः दर्विहोमेषु प्रवर्तेरन् ततः एकत् लिङ्ग-
दर्शनमुपपद्यते । तस्मात् नारिहविष्यन्तो दर्विहोमेषु स्यात् ।

तत्रामावस्य हेतुत्वाद् गुणार्थं स्याददर्शनम् ।

२१ ॥

दर्विहोमेषु नारिहविष्यन्तः इति पक्षान्तरं सूत्रैः प्राप्तं
परिहरति । तमेति बुद्धिर्याः स्वप्नकाः प्रतिनिर्दिश्यन्ते ।
सः स्वप्नकेषु नारिहधर्माणां इमावर्हिः इमावर्हिनां
अभावः अप्रतिष्ठितत्वात् हेतुत्वेन उपदिश्यते, 'अप्रति-
ष्ठिता ये स्वप्नका इत्याहुः, नेष्वावर्हिः संनद्यते, न
प्रणया इत्यन्ते, नानुवाजा इत्यन्ते, न समिधेनेरन्वाह'
इति । यदि च नारिहोमाः प्रवर्तेरन् ततः इमावर्हिषोः
सामिधेनीनां च स्वप्नकेषु भवा एव स्यात् तथार्थं तद्-
भावः अस्त्यत् हेतुत्वेन न युज्येत । स्वप्नकाश्च दर्वि-
होमाः । तस्मात् अभावस्य हेतुत्वाद् गुणार्थं नारिहोमायं
नारिहधर्मेष्वन्वयं यदुक्तं लिङ्गदर्शनम्, तद् अदर्शनं
स्यात् । अत्रुक्तं दत्तं अदर्शनम् । अस्मिन् वा दर्शनं
अदर्शनम् । 'यदि कीटोऽवपयेत् अन्तःपरिधिं निनयेत्'
इति अग्निहोमे परिधिः । 'अन्तर्वेदिं तिरुन् सावित्राणि
जुरोति' इति साविहोमे वेदिः इति दर्विहोमे नारिह-
धर्मप्राप्तौ लिङ्गधर्मं तत्र युज्यते इत्यर्थः । तस्मात्
नारिहोमविष्यन्तो दर्विहोमेषु नारिह ।

विधिनिर्दिष्टं चैत् ॥ २२ ॥

अग्निहोमादी अन्तःपरिधिनित्यनारि हत् लिङ्ग-
दर्शनमुक्तं तत्राविद्यम् । स्वप्नकेषु इमावर्हिः इमावर्हिनां

यः प्रतिषेधाः सः नारिहोमप्रकृतिकत्वात् स्वप्नकेषु
प्राप्तानां इमावर्हिनां प्रतिषेधको विधिः स्यात् । प्रतिषेधश्च
मासि इत्येव नारिहविहृतिल्लयेव स्वप्नकानां लक्षणम् ।
तस्मात् दर्विहोमेषु नारिहधर्मप्राप्तौ यत् लिङ्गमुक्तम् 'यदि
कीटोऽवपयेत्' अन्तःपरिधिं निनयेत्' अन्तर्वेदिं तिरुन्
सावित्राणि जुरोति' इत्यादि, तत् युक्तमेव ।

न वास्वपदोपत्वाद्, गुणार्थं च समाधानं,
नामान्त्वे नोपपद्यते । २३ ॥

स्वप्नकेषु 'नेष्वावर्हिः संनद्यते, न प्रणया इत्यन्ते'
इत्यादिः नारिहोमविहृतिल्लयेन प्राप्तानामिमावर्हिःप्राप्तौ
प्रतिषेधको विधिरिति वाक्त्वात् तृतीयपक्षोक्तं परिहरति ।
न प्रतिषेधको विधिर्न्यूनते, वाक्शेषोपत्वात् । 'आदित्यं
श्रूयते चर्चं निर्वपेत् पुनरेव श्रेयेत्' इत्यस्य विधेः 'अप्रति-
ष्ठिता ये स्वप्नका नेष्वावर्हिः संनद्यते' इत्यादिवार्त्तं
वाक्शेषः अर्थवादः । स्वप्नकेषु उपलब्धस्य दीपस्य
परिहारायां 'आदित्यं पूते चक्रम्' इति अतिरिष्टा इति
विरुद्धते । एव अदितिर्वरोः गुणार्थं सूत्रस्य इमावर्हि-
रादिवार्त्ते सति उल्लेखोपपन्नं समाधानं निरुद्धः उप-
पद्यते । नानात्वे वाक्शेषेदे स्वीकृते तु नोपपन्नं प्रतिषेध-
वाक्यम् । तस्मात् इमावर्हिपरिधितेष्वनानवयव अदिति-
नरुच्यतेन एकत्वयत्वेव स्वीकार्यं । तस्मात् तादौ
विधिः । सर्वथाऽपि दर्विहोमेषु नारिहविष्यन्तो नोपपद्यते ।

सुबोधिन्यां तु- न विधिः, किन्तु आदित्ययाम-
स्तावकवाक्यदोषत्वात् अर्थवादत्वात् । गुणार्थं उपवाक्यस्य
गुणविषयत्वेन उपवाक्यस्य समाधानं नामात्वेन नाम-
वाक्यत्वेन वक्तुमुपपद्यते उपपद्यते । यदि इमावर्हिषोः
अभावस्तस्मान्नाविष्यत्पदमेव इदं वाक्यमिति वदेत्, तर्हि
इमावर्हिःपदवाक्यस्येव, 'न प्रणयाः' इत्येकम्,
'नानुवाजाः' इत्येकम्, 'आदित्यं चर्चं निर्वपेत्' इत्येकं
इति नामानुवचनमिति श्रेयः । इति व्याख्यातम् ।

सुबुद्धेस्तु 'न वास्वपदोपत्वाद् गुणार्थं समाधानं
नामान्त्वे नोपपद्यते' इति सूत्रवाटः । व्याख्या च-
'नेष्वावर्हिः' इत्यादि न प्रतिषेधविधिरित्यन्, आदित्य-
श्चरिषेधोऽवपदोपत्वात् । अतो गुणार्थं नारिहोमायं
चोदनासामान्यादीनां प्रतिषेधविधौ इति वाच्यम् । अर्थ-

समाप्तं नेष्मामर्हति वाक्यार्थपर्यवसानं नोपपद्यते । तथापि च नानार्थे अदिल्यचरस्युती प्रतिषेधविधौ च व्यर्थसमाप्तं स्यात्, तस्य नोपपद्यते अनेकार्थतादोषान्त्व इति ।

- येषां वाऽपरयोर्होमस्तोषां स्याद्विरोधान् । २४ ॥

दर्शिकेभ्यो कस्य विध्यन्तः इति विचारे चतुर्थे पक्षं च पक्षमाह । वाक्यम्: पक्षत्रयं स्यावर्तवति । न होम-विध्यन्तः नापूर्वत्वं न नारिष्ठहोमविध्यन्तः किन्तु येषां यागानां अपरयोः अग्न्योः राश्वर्यदक्षिणाग्न्योः होमाः, तेषां यागानां पूर्वासाधनानां सिद्धयेष्वप्येवमप्यहोमयोर्वा विध्यन्तः स्यात् दर्शिकेभ्यः । अविरोधान् नारिष्ठहोम-प्रवृत्तौ यो विरोधः उक्तः, स नास्ति । अपरयोर्होमाश्च शुद्धेतिबोद्धव्यं एव । तस्मात् संयन्तीषदोमः प्रकृतिदर्शिके-होमानाम् ।

तत्रोपधानि चोद्यन्ते, तानि स्थानेन गम्ये-रत् । २५ ॥

दर्शिकेभ्यो संयन्तीषदोमविध्यन्तः इत्युक्तं चतुर्थे पक्षं प्रतिषेधति । न संयन्तीषविध्यन्तः संभवति । कस्मात् तत्र दर्शिकेभ्ये क्वचित् औपश्रान्तिं चोद्यन्ते । अथक्केषु ताक्त् पुरोडाशाः, करम्भयापि तदुत्पन्नाः इत्येवमादीनि । तानि स्थानेन गम्येरन् आश्विनानापत्या आश्विनयोः प्राप्तेरन्, ते च न शक्यास्तथाप्युत्पन्नाः । वायुनाप्याप्ये अपि मन्त्रन्तरेण निशयेने, वयस्कृत्कारश्च स्वाहाकारेण । तस्मात् संयन्तीषविध्यन्तः । 'तस्मान्नेन' इति पुनरुक्तत्वादेऽपि आश्विनानापत्या इत्येवार्थः ।

लिङ्गगद्वा शेषदोमयोः । २६ ॥

' येषां वाऽपरयोर्होमः ' (८।१।१।२४) इत्यत्र द्वौ पञ्चाशदौ । नत्र चतुर्थः पक्षः ' तनोदधामि ' इति पूर्वोपपत्तिरेव ह्येव परिहृतः । इदानीं पक्षं पक्षं स्यात्सम्येन उपश्रियति । शेषदोमयोः दक्षिणामिहयोः सिद्धयेष्वप्येवमप्यहोमयोः प्रवृत्तिः स्यात् दर्शिकेभ्यः । सिद्धान् औपश्रान्तान्पत्तान् प्रकृतिसिद्धान्, विरोधस्य चाभावात् । तस्मात् तेषदोमविध्यन्तो दर्शिकेभ्यः वाक्यस्य शेषदोमयोर्वा इत्यन्वयः । तेन च चतुर्थस्य निरासः ।

प्रतिपत्ती तु तौ भवतस्तस्मादतद्विफलत्वम् । २७ ॥

दर्शिकेभ्यो शेषदोमविध्यन्तः स्यात् इति पक्षं पक्षं प्राप्तं निरस्तवति । पुनरुदेन पक्षस्यावर्तनम् । तौ सिद्ध-केपप्रतीकरशोमी शेषदोमी प्रतिपत्ती भवताः प्रतिपत्ति-पर्यवस्ये प्रशयेते । दर्शिकेभ्यो प्रशाकर्मणि । यद्यपि औपश्रान्तयोः कस्याः कर्तव्यं, तथापि प्रतिपत्तित्वात् अप्रयोजकास्ते निवैपणादीनाम् । तस्मात् नोपश्रान्त-विध्यन्तः । एवं च न होमविध्यन्तः, न नारिष्ठहोम-विध्यन्तः, न संयन्तीषदोमविध्यन्तः, नारि शेषदोम-विध्यन्तः किन्तु दर्शिकेभ्यो अपूर्वत्वं इति सिद्धान्तः ।

सनिपाने विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत, विध्यु-त्पश्रान्तव्यवस्थानादर्थस्यापरिणेत्यत्वाद्, यचना-वृत्तिवृत्तः स्यात् । २८ ॥

दर्शिकेभ्यो अपूर्वत्वपक्षः सिद्धान्तितः । सप्त सामान्यतो न्यायं प्रतिपादयन् उपसंहरति । विरोधिना प्रवृत्तिव्यवस्थानां सिद्धान्तां संनिपाने समवाये सति नारिष्ठवर्मादीनां अपवृत्तिः न प्रवृत्तिः प्रतीयेत । विध्युत्पश्रान्तव्यवस्थानात् । विधीनामु-त्पत्तिः पाठः । न च स्ववैयर्थ्यः । केचित् दर्शिकेभ्योपश्रान्तयोः पद्यन्ते केचित् होमे । तदुत्पत्त्यस्य स्ववैयर्थ्यस्य अर्थस्य अपरिणेत्यत्वात् । यत्र परिहृतः ततोऽन्यत्र परिणेतुं न शक्यते, परन्तथाप्युत्पन्नात् । एवं विध्युत्पश्रान्तव्यवस्थानात् अर्थस्य अपरिणेत्यत्वात् विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत । क्वचित् तु यचनात् अतिदेशः स्यात् दर्शिकेभ्योपश्रान्तयोः यदा राश्वर्यानुदाहरकर्मसु । यचनाभावे तु अपूर्वत्वमेव दर्शिकेभ्योपश्रान्तयोः इति सिद्धान्तः । के.

• ' तेष्वदर्शनात् विरोधस्य ' तेषु औपश्रान्तयोः पक्षयोः विरोधस्य अर्थवर्तनात् (वैदिकी पदार्थमसिद्धिः) । ' लोकादिभिः स्वतिक्रम्य वाऽऽमानं जैव विन्दति ' । वा. १।१।१।१५ पृ. २२२. • तेष्वदर्शनात् विरोधस्य स्यात् विप्रतिपत्तिः स्यात् । १।१।१।१८ ॥ तेषु आचार्येण स्मृतिमूलधुष्यनुसन्नात् प्राक् विरोधस्य अर्थवर्तनात् प्रति हितेषु साधारणस्य आचार्याणां स्वीकृत्यमेव शक्यं युक्तम् । तदनुदीकरणे परं स्यात् (ह्यस्य) विप्रति-

पचिः (विकल्पः) स्पृष्टाचारयोः स्यात्, न तु आचारस्य दौर्बल्यम् । सु. प्र. २१२.

॥ तेष्वदर्शनाद् विशेषस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ११३॥१४८ ॥

‘यवमपक्षः’ ‘यासौ उग्रमहौ’ ‘वैतसे कटे प्राशापत्यान् संविनोति’ इति तत्रतत्र ध्रुवम् । तत्र यवशब्दं केचित् दीर्घस्यैव सकृदुप प्रयुञ्जते, केचित् त्रिषद्बुधु । यद्यदशब्दं केचित् सूत्रे, केचित् कृष्णजकुनो वाके । वैतसशब्दं केचित् बन्धुवृत्ते प्रयुञ्जते, केचित् जम्ब्याम् । तत्र अनुदाने निमित्तं किं प्रादाविति विचारे पूर्ववक्ष्यमाह । तेषु यकादिशब्दाद्येषु उभयत्र प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वेन विरोधस्य अदर्शनात् एतेन विप्रतिपत्तिः विकल्पाः स्यात् । विकल्पेन उभाभयौ अर्थौ प्रादौ ।

शास्त्रस्या या, ताश्चिन्तात्वात् । ९ ॥

पूर्ववर्षं याशब्देन नित्यत्वं सिद्धान्तमाह । शास्त्रस्या शास्त्रे सर्वमान्या या विविधा प्रतिपत्तिः प्रतीतिः एव स्वीकार्या स्यात् । तद्विचिन्तात् वैदिकशब्दाद्यज्ञानस्य निमित्तं मत्साह चेद एव । तद्विचिन्तात्वात् चेदनिमित्तकत्वात् वैदिकशब्दाद्यज्ञानस्य । वैदिक वाग्गयाविकल्पयवमय-कारमयाश्रवणयोपत्तेन उपलब्धः ‘यवम्या ओपयस्यो म्यापन्ते, अपेते मोदयान्, इवोचिष्ठमि’ इति दीर्घ-सूत्रम् यवान् दर्शयति । तस्मात् यवा दीर्घसूत्र एव । ‘तस्माद् वराहं यावोऽनुवापति’ इति सूत्रे वराह-शब्दं दर्शयति । न किञ्च कृष्णजकुनौ यवमनुवापन-दीपयति इति । ‘अप्सुजो वैतसः’ इति वेतसं वञ्जुं दर्शयति । यम्वृत्त एतदे विदितमसौ स । तस्मात् न विकल्पः । यगता ये शास्त्राणां तेषां प्रतिपत्तिः प्रकाशम् । के शास्त्राणां, ईंदिष्टाः । श्रुतिः श्रुतपदित्वाग्ने-दिष्टा- निमित्तम् । अत्र पठे शास्त्राणां इति पुल्लिङ्गं बहुवचनान्तं परम् । पूर्वतः तु स्त्रीलिङ्गमेतन्नवर्न इति मेदाः, दोर समानम् । के

॥ तेष्वदर्शनाद् विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ११३॥१४८ ॥

‘यवमपक्षः’ ‘यासौ उग्रमहौ’ ‘वैतसे कटे प्राशापत्यान् संविनोति’ इति यवमादवेतसशब्दात्

समामनति । तत्र केचित् दीर्घस्यैव यवशब्दं प्रयुञ्जते, केचित् त्रिषद्बुधु । वराहशब्दं केचित् सूत्रे, केचित् कृष्णजकुनौ (वाके) । वैतसशब्दं केचित् बन्धुवृत्ते, केचित् जम्ब्याम् । तत्र उभयत्रां उग्रवाग्विभागम् विकल्पः इति । अत्र संगतिलोमत् प्रभाकरेण भाष्य-कारीषो विकल्पशब्दः अनप्यप्रापयो म्भाष्यातः । एवं हि प्रयते, निरपेक्षशब्दप्रतिपत्तिवर्तते ईं मीदिवयो-र्विकल्पो भवति । इह तु ‘यवमपक्षस्यैवति’ इत्येक-निर्दिष्टं वाचनं न अनवृत्तं दीर्घस्यैव त्रिषद्बुधुस्योपार्थ-विधायकं समति । आरुचौ च वाचयमेशपत्तिः । न चैक्यं मुख्यम्, अपरस्य गौणत्वमिति निर्धारितुं शक्यते, विनिगमनापनाभावात् । न च वाचयस्योप-विनिगमनाप्रमाणम्, ‘यवमपक्षस्यैवति’ इत्यत्र यवस्योपस्य अत्रथात् । किन्तु भाष्यकारमेव यवम-प्राप्यतिक्रमयकरभयानविधिशोऽय अर्थवादः । यार्तिककारमेव तु यवमतीमितिः औदुम्बराः शोषणे त्रिषद्बुधुना ‘यवम्या ओपयसो म्यापन्ते’ अपेते मोदयान् इत्येवमिति’ इति । तेन यस्मिन्नेव अर्थं भूयते, तस्मिन्नेव यामे वाचयस्योऽर्थं यगतास्य दीर्घस्यैवति-विनिगमनाप्रमाणम्, न तु अन्यथा । इत्यतः अत्र अनप्यवसावात् अत्रानाप्यमिति । (प्रामाकरस्यान्वयार्थं दूषयति-) तदुक्तम् । यवमपक्षपूर्वेष्वन्वयेन विकल्पेनैव प्रामाशोपवत्तो अत्रानाप्यवसावस्य अत्राप्यवसावस्य अर्थमपत् । इति पत्तिर्विदेवम् । इति यथाभाष्येनैव तावदधिकारार्थं प्रस्तुत्ये ।

श्रुतिविरोधाविरोधयोः स्पृष्टीश्रुतापत्तौ प्रामाण्यं च नित्यं इदानीं वेदवेदेन आर्षम्लेष्ययोः नानाऽर्थविप-यैकशब्देषुगम्यत्वात् विहितवर्तौ कणमिति निश्चयने । अत्रां पूर्ववर्षयोऽभिर्धेयः । यवराहोऽनुवापत्ये-देवमेदेन नानाऽर्थविधेयु उक्तत्वात्वेन विनिगमन-प्रमाणमात्रात् सिद्धर एवेति । न च यवशिपुश्रुतित्वा-वाचयमेदप्रशब्दं न विकल्पः संभवति इति चकृत्यम् । यगता वाचयमेदशब्दो अत्रयवविपत्तुमकत्वात् । यथा ‘यस्य हवींषि नरयेषुनेषुत्परेषुनां वाग्नेन ता देवताः परिलक्षणाव यजेत’ इति प्रतिप्रतिभे आऽश्विधातुवि-

प्रियदायिनि प्रयोगदर्शनान् अर्थापत्त्या तन्नामि दक्तिः
 क्लान्तीया इति यत्तुच्यम् । यतः तद्विद्विन्व्यायेनैव
 (१।४।१।२।२१-१) गौणव्याख्येणेनैव प्रियद्री प्रयोगस्य
 अन्वयासिद्धयेन अर्थापत्तेः परित्यज्यति । तौता,

० तस्यै श्रुतं इति मन्त्रे ' तस्मै श्रुतं' इत्यादिः ऊट्टः
 न कांस्यः साकारके त्रिनतहाण्डमन्त्रे । भा. १।१।१५।
 ४२-४४ वर्णक २.

॥ तस्या यापनुत्तमादीन्निष्कचर्यमनुव्यत्यत्यात् ।
 १।१।१।२४ ॥

श्रीपुस्तयोः कर्मणि सहाधिकारः इत्यवगतम् । तत्र
 यावत् शय्ये समन्वयं कर्म यावदाने नाम, तत् सर्वे
 पन्थाः न भवति । न तत्राधिकारः पन्थाः । त्रिन्दु
 आशीः आशीर्वाचका मन्त्राः (चासीके तु आशीः-
 शब्देन वेद्यारम्भभुवनानवयः संस्कार लक्षणे इत्युक्तम्)
 ' आपुरी अष्टोदशसुभं देहि ' इत्यदयः, अक्षचर्यं च,
 यत् ' कर्त्वी संनक्षति ' ' पूर्वीं यन्पति ' इत्यादि
 पत्नीर्मापृत्व यावदुच्यम्, तत्र सर्वे पन्था कर्त्तव्यम्,
 नेभन् । पन्थाः पञ्चमानेन अतुष्टपथात् । अतुष्टा दि
 क्षीं पूंता । पञ्चमानः पुनार विनाश । एते स्त्री
 विदारहिता च । तस्मात् तस्याः पन्थाः यावदुक्तं आशीः
 अक्षचर्यं च, तत्रैवाधिकारः । इति सिद्धान्तः । के.

॥ तारायामिनि प्रवृत्तितः प्रयाजयन् स्यात् ।
 २।१।१।२६ ॥

पञ्चमानेद्वयर्षः अग्निः त्रिनाशानपमानेष्टिष्टः
 यत्, वेवात्पानसंज्ञकौ वा इति संदेहे पूर्व. पञ्चः ।
 धनदकशुभ्रस्य इष्टिप्रायेण्य दर्शक ताशमिति सर्वनाम ।
 तासा पञ्चमानेष्टीनामधिकरण षोडशः, स प्रवृत्तितः
 स्यात् । दर्शपूर्णमासकल्पप्रज्ञौ तावत् अग्निः वेबलेन
 आधातेन परमानेष्टिश्च संस्कृत एव भवति । विकृतिश्च
 प्रवृत्तिवत् भवति इति, प्रवृत्तौ वाहनोऽग्निः, तास्य एव
 प्रवृत्तितः प्राप्नोऽग्निः ताशमिष्टीनां स्यात् । प्रयाजयन्,
 यथा प्रवृत्तौ प्रयाजा भवन्ति इति पञ्चमानेष्टिपत्रि प्रवृत्ति-
 चक्रान्तत् प्रयाजा भवन्ति, तद्वत् अस्मिन् इति ।
 प्रयाजा इव प्रयाजयन् प्रयाजान्तात् चतिरथ ।

न वा तासां तदर्थित्यात् । १७ ॥

आधानेष्वपमानेष्टीनामग्निः पञ्चमानेष्टिष्टः स्यात्
 इतिपूर्वपद्यस्य निराकरणार्थं वास्यः । न पञ्चमानेष्टीना-
 मग्निः पञ्चमानेष्टिष्टः इतो भवति, त्रिन्दु वेवलापानसंस्कृत
 एवाग्निः तावत् । कुता ? तासा पञ्चमानेष्टीनां तदर्थित्यात्
 आन्वयत्वात् अग्निष्टिष्टकार्यत्वात् । पञ्चमानेष्टिष्टं पञ्चमाने-
 ष्टिष्टरणे तु अन्यदस्या स्यात् । तस्मात् पञ्चमानेष्टीनामग्निः
 वेवलापानसंस्कृत एव स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

० ' तस्मां तु स्यान् प्रयाजयन् ' इत्येतदधिकरण-
 न्यायेन पञ्चमानेष्टिः संस्कृताग्निः प्यायं तासां (पञ्-
 मानेष्टीना) अस्ति नास्ति इति विचारः । न.
 २।१।१।२६.

॥ तस्मां तु स्यान् प्रयाजयन् । १०।१।१।६ ॥

तस्मात्पञ्चमणीयायां आरम्भणीया भवितुमर्हति ।
 त्वयान्त्र अष्टोदशसुभ्रः । आरम्भणीयाया यथा प्रयाजा
 मन्त्रित तद्वत् । आरम्भणीयाऽप्ये आरम्भणीया स्यात् ।
 यथाशक्ति आहुतिः इति मानवस्था । इति पूर्वः पदः ।
 न याऽङ्गभूतत्वात् । ७ ॥

न वा इति पूर्वपद्यः प्रतिपत्त्ये । न स्यात् आर-
 म्भणीयाऽप्ये आरम्भणीया । अङ्गभूतत्वात् दर्शपूर्ण-
 मासवोरङ्गभूता हि ता । अङ्गभूतस्य च प्रयान्ताग्नेवैव
 विद्धिः (दर्शपूर्णमासवोरङ्गत्वं वष्टिर्भूतेभ्यः आरम्भणीया इति
 भिद्यतिः) । तस्मात् आरम्भणीयाऽप्ये आरम्भणीया इति
 सिद्धान्तः ।

एकयाजयत्याच । ८ ॥

दर्शपूर्णमासवोरङ्गत्वेन सिद्धिनारम्भकत्वेन विषयक-
 मेकमेव याजयन् ' आद्रावैश्वानरेनादृशकयाः विषेपेत्
 दर्शपूर्णमासावारम्भनामः ' इति । न द्वितीयमिति ।
 तस्मात् आरम्भणीयाऽप्ये आरम्भणीया न कर्त्तव्या इति
 सिद्धान्तः । के.

॥ तदन्तमपकर्षे स्यात् इत्यनेन न्यायेन
 प्रयाजापकर्षे आचारशैलीं यथा अपकर्षे, (अनेन
 न्यायास्यर्थः उक्तः । तदन्तं प्रयाजयन्तम् ।) तथा
 अग्निवेकापकर्षे विदेवनादीनामपकर्षे इति पूर्वः पद्यः ।
 रत्न. ५।२।१०।२१.

। * तदन्तानां प्रयान्तानां सान्निधे-याधारसहितानाम्-
म्यकर्मः अग्नीषोमीये पत्नी । (एवं अनुवाजानां
स्वोत्तरसुक्तवाकादिमदितानामुक्तैः सवनीये पत्नी) ।
या. ५।१।२।२।२३-२४.

ॐ तदन्तापकर्मन्यायः । तदादितदन्त्याय पद्या-
यम् । ५।१।२।२।२३-२४.

* आन्तरकहायाम् 'पुत्रा याचः प्रवदितोर्निर्वपेत्' ।
अत्र सर्वनिर्वापायकर्मं तदन्तापकर्मन्यायेन निर्वापात्त-
पदापाना सर्वप्रयोगीयाणां तन्नेत्र करणम्, इति
प्राप्ते...। भाट्ट. १।२।२।३. * 'दीक्षासु यूपं छिन्त्वि'
द्वेषकृत्प्रमाणं शमीपोगीयादीन् अवकुर्येति तदन्ता-
पकर्मन्यायात् इति प्राप्ते । चिन्टु. ५।१।२।४.
* राजसूये अभिषेचनीयदत्तपेषौ । तत्र अभिषेचनीय-
शोमकृत्प्रकारे दत्तपेषशोमकृत्यः प्रतिज्ञयते । स च
शनिकृत्प्रमाणः तदन्तापकर्म-यायात् ततः प्राचीऽपि
पदापानकर्मणोऽपि इति चारम्भसाक्षात् उभयोः समानताः,
इत्यादि प्राप्ते । भाट्ट. १।२।२।३. * तदन्तन्वतदादि-
स्य निष्कामकर्म पूर्वोत्तरपक्षयोः कर्म एव। तेन ज्योतिष्टोमे
अग्नीषोमीयपत्नी प्रवाजान्तानामुक्तैः, सवनीये च
अनुवाजान्तानामुक्तैः । सोम. ५।१।२।२.

ॐ तदन्तो नाडीषु तच्छ्रुतेऽतलनि च ।
(३।२।२।७ म्र.) इति न्यायेन उभयर्थमाना प्रत्यगा-
मनो विद्वादिः । (उदमनः सवोः अत्रस्वयमेरभावः
नारीषु चकारात् पुरीकति आदमि न जीवे संपन्ने
भवति । कुनः ? तच्छ्रुतेः 'आसु तदा नाडीषु सवो
भवति' 'पुरीकति शेते' 'य एषोऽन्वर्द्धय आकाशः,
तथैव तेते' इति श्रुतिभ्यः इति अक्षरायैः ।)
सं. आरीरके रामनीयं अन्त्यायः ३ श्लो. १२०.

ॐ तदभिभामिन्सस्य तन्मित्रतन्मिति न्यायः ।
यथा सर्वेषां दक्षादिदेवानामीदृशंतावत् तदभिषत्वे
अभ्योषमप्यपेद इति भावः । साहस्री. ७१.

ॐ तदन्त्यासः समानु स्यात् । ९।२।४।२१ ॥
अग्निष्टोमे एकं साम त्वेव प्रवृत्तं परितमामं मेव
इत्यवगतम् । अथ समानच्छन्दस्के यत्र त्वेव मेवम्,

अग्निषोमे वेद्वि विचारे सिद्धान्तमाह । तदन्त्यासः प्रत्युचं
तस्य साम्नः अन्त्यासः समानु समानच्छन्दस्कासु तिस्रसु
कृषु कर्मणः स्यात्, न समानु विषयानु वा अग्निष-
मेव । त्वेव इति हि नि-वर्तयताम्भवत्परः । संकल्पमा-
दारश्च समाने कर्मिभिराग्नीषयामागे भवति । तस्यात्
समानच्छन्दस्के त्वेव अन्त्यासः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २२ ॥

अग्निष्टोमे प्रत्युचं परितमाम्य मेघं यान समान-
च्छन्दस्काध्वेव तिस्रसु कृषु मेघं इत्यत्र लिङ्गस्य दर्शनं
भवति 'स्वाहा सक्थि अवधीयते इत्याहुः, यद् बृहद्
गायत्रीषु क्रियते' इति । 'व्यपिद्धि हवामदे' इति
एकत्रिंशदक्षरादामुक्ति उपर्यं वदत् साम गायत्रीषु चतु-
र्विंशत्यक्षरसु गायत्र्य इति यत्, तत् स्यात्प्रा अल्पपरि-
माणया सक्थि ऊरुः अधिकपरिमाणः पाकाद्यर्थे अग-
हितः स्यात् वदत् भवेत् । नहि आल्पे मह्यद् अत्र-
स्यात्तुं यत्नोति इति हि तन्नेत्रम् । तस्यात् विषय-
च्छन्दस्कासु साम न येषमिति सिद्धं भवति । के.

ॐ तदन्त्यासः समासु स्यात् । ९।२।४।२१ ॥

अथ अत्रैव 'तदन्त्यासः' इत्यादिभिश्चाग्निः
सूत्रैर्वर्णकान्तरम् । माण्डूकीयं वर्णकान्तरं तु 'त्रैतोऽग्नि-
करणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । द्वादशादे चतुर्थेऽदेनि त्रैतोऽं
नाम साम 'विधाः पूतना व्यभिभूतं नरम्' इत्येतस्य
अतिजगत्सामुपपन्नम् । उच्यते द्वे कवौ तु 'नेधि
नमन्ति चक्षहा' इति 'ममी वैभसो अस्वत्' इति
च बृहदौ । अर्थं त्वेवो विषयमच्छन्दस्के भवति । तत्र
विचार्यते किन्तये द्वे अतिजगत्सौ कुतश्चिदुपादाय
सामन्धेव त्रैतोऽं गायत्र्यम्, किंचा विषयमास्तेति । तत्र
पूर्वपक्षमाह । तदन्त्यासः तस्य त्रैतोऽं कृत्वाः अन्त्यासः
समासु स्यात् । विश्वाः पूतना इत्येव स्त्रीया अति-
जगत्सौ, अन्ये च द्वे अतिजगत्सौषेव दाम्नागेभ्य
आयमस्य तासु तिस्रसु समानु त्रैतोऽं गायत्र्यमिति ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २२ ॥

'अतिजगत्सौषु स्तुवन्ति' इति यदुपचनकारण्य
लिङ्गस्य दर्शनात् उच्यते । इति पूर्वः पद्यः ।

नैमित्तिकं सूत्रराख्यमानन्तर्वात् प्रतीयेत ।
२३ ॥

तुगाद्येन पूर्वपक्षं निरस्य सिद्धान्तमाह । उच्यते
प्रत्ये पाठनिमित्तात् आनन्तर्वात् वृत्त्योरेव उच्यतां
स्यात्, यत्र श्रीपाठनिमित्तेन नैमित्तिकम् । तदेव
प्रतीयेत । नात्र द्वे अतिजगती कुतश्चित् आगमवित्तये,
पाठभुतेर्बलीयस्यात् । तस्मात् श्रेयोक्षय विषयस्यैव
यावत् ।

येकाग्र्याश्च तदभ्यासः । २४ ॥

ननु यदि तैस्तोत्र विषयमच्छन्दके तृचे गीयेत, तदा
तृचे इति संख्यात्रयकः शब्दः अत्रुपपन्नः स्यात् इति
चेन्न । ऐकाग्र्यात् एकदेशव्यापकत्वात् एकाग्रकायात्
छन्दोमेदेऽपि तुनस्तद्व्यस्योपपत्तिः । ननु तथापि 'अति-
जगतीषु स्मरन्ति' इति अतिजगतीशब्दस्य बहुवचनं
नोपपद्यते इति चेत्, तत्राह नन्द्यासः इति । 'प्रकथितः
षोडशा' इति षोडशानि सवाग्वेव श्लोकाणि एकविंशानि
भवन्ति, तत्र तैरोकेऽपि सामानि मन्त्रव्यवः क्षय्यमाने
वेदिभूता एकाऽपि श्लोकी अतीजगती सप्तसंस्कृतापद्यते ।
एव सति अनिजगतीषु इति बहुवचनमुपपद्यते एव ।
तस्मात् अतिजगतीः अन्त्यतो नागमः । किन्तु तैतोत्रं
विषयस्यैव गेयमिति सिद्धान्तः । के.

५ तदर्थशास्त्रम् । १२।१।३१ ॥

अपेदानी किं निवक्षितवचना मन्त्रः, उत अवि-
क्षितवचना इति किमर्थमकाशनेन पक्षे उक्तुर्निति,
उत उच्यतेनापेदेति । अत्र प्रभाकरेण संगतिलोमात्
इत्यनुपपत्तिरपि विवक्षितम्- 'उत प्रथम उत प्रथमेति
पुरोडाश प्रथमति' इत्यत्र 'उत प्रथा उत प्रथम' इति
मन्त्रस्य यदि अर्धो विवक्षित, तथा नक्षामर्ध-
देव सिद्धान्तं पुरोडाशप्रथमे तस्य विनियोगनिन्देः 'पुरो-
डाश प्रथमति' इति तदर्थशास्त्रमविचक्षितार्थे स्यात् ।
अथ तदर्थशास्त्रं निवक्षितार्थम्, तदा मन्त्रस्य अवि-
क्षितार्थता, इति परस्परव्यापारत् अत्रागमार्थं बोधनाया ।
इति पूर्वं पक्ष । सिद्धान्तम्, किञ्चि करस्य किञ्चि कर्ये
किञ्चित्-किञ्चाकारेण विनियोगो भवति । यथा अत्र-
यावत्स किञ्चि करस्य किञ्चाकारेण श्रेयोऽभिषेय

पक्षमागितस्य किञ्चाकारेण । तेन यत्र एतत् त्रितयं
भूतितोऽवगम्यते, तत्र भूतित एव विनियोगव्यवहारो
भवति । इह पुनः 'इति पुरोडाशं प्रथमति' इति
भूतो इति करणेन किञ्चि-करो मन्त्रः प्रतीयेत । पुरोडाशं
प्रथयेत् इति पुरोडाशप्रथमं किञ्चित्कार्यं प्रकाशने च
किञ्चित् क्रियाविशेषः भूतेः । प्रतीयेते तु मन्त्रस्य
अभिधानागमार्थस्यात् सिद्धान्तं आदिचापकस्य मन्त्रस्य
किञ्चि-करता । आदिष्येस्य च प्रथमस्य किञ्चि-कार्यता,
अभिधानस्य च प्रकाशनेस्यस्य किञ्चित्-क्रियात्वमिति ।
तेन मन्त्रसिद्धान्तदेव अविचक्षितः मन्त्रसिद्धमेव पुरो-
डाशप्रथमे मन्त्रविनियोजकम् । तथा च सति 'पुरो-
डाश प्रथमति' इति भूतिः अनुवादिकैव । यत्र तु
भूत्येव अविचक्षितमिति; यथा 'ऐन्द्रया मादृष्टदुप-
तिष्ठते' इति ऐन्द्रीयमन्त्रस्य किञ्चि-कार्यता, एवपूर्वस्य
विशेषः इत्याशयार्थत्वात् प्रथमस्यस्य किञ्चित्-क्रियान-
मिति, तत्र भूतिरेव विनियोजिका । न च इह मन्त्र-
सिद्धस्य विनियोजकत्वात् भूतेर्बोधार्थम्, अविचक्षितार्थ-
प्रतिपादनैवेव प्रयोजनवन्त्वात् । नहि तदर्थमेव अवि-
क्षितार्थप्रतिपादनात् अन्त्यत् प्रतीयेतमिति । अनुवादोऽपि
एतत् अन्त्याहृतमेव इति न परस्परव्यापारत् अत्रागमार्थं
बोधनाया इति ।

तदेतद्वचनम् । परस्परव्यापारहेतोः अभ्यासेन
पूर्वपक्षाममम् । तद्वचनार्थोऽहं व्यापारो भवति ।
अन्त्यत् तु एवमन्त्रसिद्धारेण परस्परव्यापार विनियोगः ।
तदर्थशास्त्रं तु भूतिरूपतया एतत् एव विनियोजकम् ।
तदेव मन्त्रस्य भूतिरूपतया मन्त्रस्य अविचक्षितार्थमेव ।
पूर्वपक्षे च । परस्परव्यापारतस्तु कुतः । न च वाच्यम्
'यदापि अप्यन्तविधिप्रयुक्तमप्यदन्तम्, तथापि मान्त-
रीयकतया मन्त्रमात्रस्याप्येवमपि अन्तरहृदयस्य अप्येक-
विचारपूर्वकज्ञानार्थमपेक्षितस्य अन्तर्गतविधिना विवक्षि-
तत्वात् कुरन्त्येव मन्त्रस्य अविचक्षितार्थमेव । भवति
स्यापत्तः' इति, निर्वचनमे 'देवस्य ता उचिष्टः
प्रथमे' इत्यादीनामविचक्षितार्थमिति दर्शनात् । न च
तेषामर्थवशाद्वाच्यम्, विनियोजकतया अभवत्वात् । यथा च
तेषामुचरत्वाद्वाच्यतया चोचरत्वात् प्रयोगवशादेवार्थ-

भवेन अदृष्टार्थम्, तथा तदर्थशास्त्रेण तद्द्रव्यपरि-
 च्छेदान् अत्रापि अदृष्टार्थमेव मन्त्रोच्चारणमिति युक्तम् ।
 भवतु वा मन्त्रस्य निवृत्तितार्थत्वे तत्कारित एव मन्त्र-
 पित्तोक्तम्, तथापि तदर्थशास्त्रेण न अतिव्यक्तिवैयर्थ्यम् ।
 यतः अर्थवशादाधिकरणे एव एतन्निरूपितं यत् 'सिद्धि-
 प्राप्तिमाशास्यानुवादकत्वादि अर्थवशादस्य अभ्ययनविधि-
 वशात् अनुवादकत्वेनैव विवक्षितार्थव्यम्' (१३) । अतः
 तुल्यवाक्यवशा वेदैव गतानात् तुल्यार्थयोः मन्त्रतदर्थ-
 शास्त्रयोः अन्यतरस्य अनुवादकत्वेन विवक्षितार्थत्वे तस्मिन्
 यदेतत् स्यात्वाहाभिधानम्, तत् पूर्वापरानवहिस्येव
 इति च निश्चितं पठन् । इति स्यात्वाहार्थमेव इदमभि-
 करणं धर्तनीयम् ।

अर्थवशादा विधेयस्युपयोगाद्रेण प्रामाण्ये निरू-
 पिते वति इदानीं मन्त्राणां विवक्षितार्थप्रकाशनोपयोगाद्रेण
 प्रामाण्ये प्रतिपादयित्वाये किं निवृत्तितार्था मन्त्राः, तत्
 अतिव्यक्तिवार्था इति निरूप्यते । 'मन्त्रं पूर्वपक्षिणोऽभि-
 र्थयति । न ताम्न निवृत्तितार्थप्रकाशनेन मन्त्राणां कन्-
 पयोगः संभवति, त्वानादिभिर्गणै र्वपुत्रपत्नी मन्त्रवै-
 स्यात्, विपरीतव्याच । अर्थं हि प्रथममगतये तद्वाचक-
 दादसरणं भवति । इ चेदर्थः प्रथममगतस्त एव, किं
 मन्त्रेण । न च 'मन्त्रस्मारितानुहितैरैव कल्पकारः
 तिष्ठति' इति नियमः संभवति, यतो विवक्षितार्थत्वे
 वति मन्त्राणां अक्षयतासिद्धत्वं नियमादक्षररूपनोपपत्तिः ।
 न च एवमर्थो विवक्षितः, तदर्थशास्त्रविरोधात् । यदि
 हि 'उव प्रथा उव प्रसल' इति मन्त्रो विवक्षितार्थः
 स्यात्, तदा तदभिधानतमाम्यदिव पुनोहाप्रभने विनि-
 योगसिद्धेः 'अनेन मन्त्रेण पुरोहाय प्रथयति' इति
 नियमोपपत्तिः अत्रार्थाका भवैत् । तेन एतदक्षयव्यभे
 'नेव मन्त्रः सिद्धितार्थाः' इति । तदुक्तं मन्त्रे
 (१११४३३१६१५ पु. १४६) 'वाद्यभ्येत् आनेन नीयते,
 पूयसिद्धिम्वा न पथयति' इति । किञ्च क्वचित्
 मन्त्रलिङ्गविगर्हणेऽपि श्रुत्या विनियोगो दृश्यते तथा
 पेश्चैवमन्त्रस्य गार्हपत्ये । तदपि मन्त्रस्य विवक्षितार्थत्वे
 न धेत्त । एवं निवृत्तितार्थे वैवहात्कऽदिरदन्वा प्रयोग-
 सधर्तितार्थानां व्यवसयविवक्षितार्थत्वं चकम्बम् । तथा

ह्रुमादिपदानां च व्यर्थोच्चारणं अविवक्षितार्थत्वं सिद्ध-
 भवेत् । तेन यत्रापि अर्थोऽनगम्यते, तत्रापि अनुप्रेषयन्तेः
 अन्यतः सिद्धत्वेन उक्तत्वात् अविवक्षितार्थत्वं सिद्धमेव
 मन्त्राणामिति । अतः चकारणव्यतिरानामनारम्भाधीताना
 च मन्त्राणां यथावर्गं द्रष्टव्यैवप्रकण्णादिरिर्निनि-
 युक्तानां प्रणाननिधिना स्वरूपमेव व्यङ्गीकृतम् । तस्य
 स्वरूपं आदिपदस्यैव यद्यपि न दृष्टिकर्तव्यत्वमभिव-
 द्यते, तथापि स्वरूपाह्वयार्थे अक्षयत्वात्पुत्रपत्नीव्याह-
 रणादत्रैव कारकत्वेनैव स्वीक्रियते । उदाहरणं दृष्टा-
 संभवात् व्यदृष्टार्थमेव प्रथाजादिवदिक्ते । ननु अपेक्षित-
 गर्भोपयोगार्थेः अभ्ययनविधिः कुर्यन्त्यावापत्यैव विवक्षित-
 र्थत्वमावादयन् मन्त्रस्य अविवक्षितार्थत्वं विवक्ष्यते ।
 मैवम् । दुष्मादिभ्यः स्वार्थावधिनानाऽसिद्धवर्धमेव
 अभ्ययतोपपत्तेः । अथवा मन्त्रासाग्रेऽपि अपेक्षितार्थ-
 योवार्थ एव अभ्ययत्वविधिः । मुख्यार्थत्वं हि वाक्य-
 नामोत्कर्षिकम् । तदनुपपत्तौ लक्ष्यमिच्छति शाब्दत्वं
 भवति । तत् अत्रापि तदर्थशास्त्रादिभिः मुख्यार्थत्वानु-
 पत्तेः प्रतिपादकत्वेन मुख्यार्थत्वं चकम्बं स्वरूपमेव मन्त्रा
 लक्षयन्ति । तस्य स्वरूपं दृष्टार्थत्वात् उच्चारणद्वारेण
 अदृष्टेन उपकरणेन कृतो उपयुज्यते इति भवति अत्रापि
 अभ्ययनविधेः अपेक्षितार्थत्वोपपत्त्यम् । ननु निवृत्तितार्थे
 लक्ष्यव्यञ्जकभावो भवति यथा प्राशस्त्यार्थव्यदयोः । इह तु
 तदेव मन्त्रस्वरूपं लक्ष्यं लक्ष्यमिति स्वामनि श्रुतिविरोधात्
 न संभवति । मैवम् । मन्त्राणामपि उपमूल्यस्वीकारात् ।
 यथा हि अस्व प्रमाणात्वं व्ययम्, तथा प्रमेयत्वमपि अस्व
 अर्थवैय । तेन प्रमाणात्वेन रूपेण स्वार्थत्वम्, प्रमेयत्वेन
 च लक्ष्यत्वं इति विमनुवक्तव्यम् । एतेन 'शाब्दवाच्यद्वयः
 वानवपात् कथामतादृशं मन्त्रं शाब्दस्वरूपाणाम्नाऽ-
 त्वाय' इत्येतदपि चलुक्तम् । एकस्मै मन्त्रस्य प्रतिपाट-
 पतिनादकत्वेण लक्षणायां शाब्दत्वस्य उक्तत्वात् इमेतन्
 तदर्थशास्त्रादिभिः अविवक्षितार्थत्वेन मन्त्राणामदृष्टार्थ-
 त्वमेव । इत्येवं प्राने, जमिधीयते ।

अविशिष्टस्तु याक्यार्थः । ३२ ।
 अथमस्मिन्नायः । अर्थेदेवं यदि मन्त्राणां निवृत्तितार्थ-
 र्थत्वं भवेत् । तथाहि, अभ्ययनविधिना हि प्रथमवीताना

मन्त्राणां क्रतुमध्यगतं चाप्ययं विधीयते ; न तस्य स्वरूपज्ञानार्थम्, मन्त्रसमन्तान्प्रागतेनैव फलेन तस्य सिद्धत्वात् । तेन ज्ञानयोगज्ञानार्थमेव तत् इति निश्चीयते । श्रुत्ययोगश्च तेषां प्रशाखाविनाशकत्वं नार्थसमर्पणेन, निवृत्तनाशनात् तदर्थस्य विधिज्ञानकारेणानगतेः । अतः स्वल्पमेव तेषां फलप्राप्तौ यत्कर्म ; तच्च स्वरूपं स्वयमक्रियात्वात् यद्यपि भेदिकर्तृत्वकारूपेण प्रकरणेन गृह्यते, तथापि कारकात्वेन रूपेण प्रदीप्तं यत्कथं एव । किं नुवैतस्सत्यं कारकत्वमित्येषावाप्यम्, 'यत् शक्त्यात्' इति दृष्टशक्त्यनुसंधाने नाकार्याप्रतीतिः तत्कार्य-मुपलभ्यते । अनुप्रेषविहितदार्पणस्य च प्रयोगविधिरपेक्षते । मन्त्रज्ञानकार्षणं प्रतीतं, एत् एवदेवद्वारेणापि गतोति तत् स्मारयितुम्, इति विहितदार्पणस्य फलभावपदार्थानमेव दृष्टेर्तां भवति फलत्वेन कारकत्वात् अज्ञम् । तेन उच्चारणेन एषा मन्त्रान्तिमन्त्रयोः प्रयोग-कार्त्तिके अवश्यकरणीयम्, न तु प्रयाजादिकावधानादपि प्रकरणप्रदम्, तेषां स्वरूपस्याप्रदणदिति विशेषः । यद्यपि तु स्मृतिकालेरेवित्तं दृष्टमर्थज्ञानं नोपलभ्यते, तदाप्येवलादृष्टकालोच्चारणकियेनैव अथर कारकत्वं भवेदिति, सति तु परंपरयाऽपि दृष्टत्वेन नादृष्टकालेन उपपत्ति-मती इति विवक्षितार्थो एव मन्त्रा इति । न च भ्रान्तादिभिरपि सांख्योपपत्तौ मन्त्रवैयर्थ्यम्, निवृत्त-दृष्टेनेव अर्थवत्त्वात् । तथा हि ब्रह्मरान्तेरेणापि येतुभ्य-सिद्धौ निवृत्तार्थः अवशादादिविधिः अर्थवत् भवति, तथा अवयवमिति नाशुपपन्नम् । अतः विवक्षितार्थ-त्वमन्त्राणां न स्वाभ्यासाविनाशार्थं मन्त्राप्यनम् । नापि मुख्यार्थांशुपपत्त्या लक्षणया स्वरूपपरत्वम् । किं तर्हि ? मन्त्राप्यनं अपेक्षितज्ञानकार्त्तिकत्वोपार्थमेव । ननु कथं तर्हि विद्वान्तेऽपि अद्यादप्य मन्त्रस्य श्रु-त्वात्तत्त्वमन्त्रः ? तत्र केचित् शान्द्विकसिद्धयर्थं विद्वान्तेऽपि लक्षणया स्वरूपपरत्वं वदन्ति, तदुक्तम् । मुख्यार्थपरिभाषनेन तदर्थस्योपपादकार्त्तिकत्वमन्त्राः हि लक्षणया इति लक्षणमाशयम् । न चान् पूर्वपरशक्तिमते इव विद्वान्तेऽपि मुख्यार्थपरिभाषागोऽस्ति, निवृत्तार्थमाशयन्मन्त्राणां । नित्यं प्रयोगभावना अनुप्रेषकृतिमन्त्रेण

अनुपपद्यमाना प्रबन्धावसासन्मन्त्रादेव तस्य स्मृतित्वमर्थं मन्त्रमेव स्मृतिसिद्धत्वा अङ्गीकृतते । तच्च मन्त्रस्य अद्यादप्येव न एवमिति इति तस्यं श्रुतार्थोपपत्त्या त्वर-शान्दकल्पनमेव लक्षितम् । विश्वामित्रो इव उपाधकालेन तर्कितस्य स्वार्थस्य तात्पर्यकल्पनेन, इति नाशुपपन्नम् । न च तदर्थमाशादिभिः अविनशितार्थानाम्, तदर्थमाश-स्वैव अभावात् ; तत्र 'वार्हिदेवद्वरं दामि' इत्यादी तावत् तात्पर्यभावने न समन्वि । यद्यपि तस्यंभावना समस्ति अन्वयानमन्त्रेषु, तथापि न श्रुतेर्मेवविधि-योजनम् । किं तर्हि ? साधर्म्येते मन्त्राः उदाहने प्रकृतः 'तु चतुर्विंशत्ये' इति श्रुत्या चतुर्विंशत्येऽपि साधने विहितः । तयोश्च एकदात्मिकाऽन्वये सति अकार-ज्ञानान्वायेन परस्परनिषेधे सति 'सप्तविंशत्ये चतुर्विं-सत्ये' आदानं कर्तव्यम्' इति वाक्यार्थः संवदते । तेन चतुर्विंशत्याश्रयणं तत्र गुणार्थमेव । तदुक्तं सूत्र-कारेण 'गुणार्थेन पुनःश्रुतिः' इति । एवम् 'इमा-मन्त्राश्च रक्षन्तुस्त्वेषामिवाग्नीमादृते' इत्यादौ च मन्त्रस्य सामर्थ्यतः सर्वप्रदानाश्रमापि प्राप्तिर्भवेत्येव । तथापि लिङ्गविनियोगस्य श्रुत्यनुमानेन विवक्षितत्वात् 'इत्येषामिवाग्नीमादृते' इति प्रत्यक्षश्रुतिप्रदादेव मन्त्रस्य अशरदानार्थं विनियोगात् मन्त्रप्रकरणेनो-नेतव्यादृश्ये साते न लिङ्गद्वारेण सामान्यश्रुतिकल्पनम् । अतः प्रत्यक्षश्रुतिरेव मन्त्रविनियोगिकेति । किन्तु विना-ऽपि विधिना भाष्यतः किं विधिना इति प्रयोजनार्थ-प्राप्त्या निवृत्त्य रक्षानाश्रयणवत्त्वात् गर्दमरक्षानाश्रयण-मन्त्रप्रसक्तौ तद्विद्वान्तेरेव प्रयोजनम् । तदुक्तं महाविद्वारेण 'रूपप्रकरणद्वारा श्रुतियोग्यत्वं प्रकल्प्यते (यत्कन् कल्प्यते इति श्रुतेः) । तावत् प्रत्यक्षश्रुत्या श्रुत्या विधि-दीर्घं समाप्यते ॥ अप्राप्तविधिरेवायमतो मन्त्रस्य निश्चितः । परिसरसा फलेनोच्चा न विशेषपुन-श्रुतेः ॥ प्रयोजनं विधेः किं स्यादप्येति तु निरु-पणे । न गर्दमाभिधानीत फलमन्त्राश्रितत्वात् ॥' इति (अ. २।१।१।२४ पृ. ७२२) । तदुक्तं सूत्र-श्रुत्या 'परिच्छेदा' (इति) । 'तत्र मन्त्रा उच्यन्तेति उपोदानं भवति, यदातिनेव तत् भवत्या श्रुतिः

प्रपद्यते । इत्यत्र तु पुरोडाशप्रथममेव अपाहं निधीयते ।
 न च पुरोडाशात्मन्युत्पत्त्या प्रथमवि-
 शेषम्, अपरधितोनापि त्वराविशेषवशात् पितृनिष्पत्ति-
 दर्शनम् । प्रथमविधौ तु तस्य अथस्यकर्तव्यत्वात्
 पापक्यापि विद्वतः तत्प्रश्लाशकत्वं भवति । उदाररणा-
 न्तराणि भाष्यकारैकशोरेव सुगमापीति नेह प्रदर्शयन्ते ।
 यत्र पुनः श्रौतविनिशेधवशादेव मन्त्रस्य तथकाशान-
 दामर्थ्यं कुर्यान्नेरगापि कदापीयम्, तत्रैव भूते-
 विनिशेधकत्वम् । यथा ' ऐन्द्रा माहृपत्यसुप्रतिष्ठते '
 इति, ' धान्यमसि चितुति देवात् ' इति एतदि तदुल्ल-
 नाययति ' इत्यादौ । निषोपमन्त्रादौ तु येष्वन्नादिप्रदाना
 म्प्रथमवेतार्थेनेऽपि एकनाम्यभावात्तत्रैव एवंभूताग्ने-
 प्रश्लाशनेनैव स्मरिताना विषेधाधोनामप्रदानमभ्युदयाय
 इति निषमादृष्टमेव अनापि दृष्टानुरोधात् कल्पनीयम् ।
 यथा श्रोत्रितान्मन्त्रेषु उक्तान्मूलस्यभ्यामकश्वैरेव
 वितुर्पैर्हि मिः निषादितः पुरोडाशः अपूर्वसाधनं इति
 शेषकमपि लिखमादृशययतिवम्, तथेहापि । तेन दुष्पा-
 दीनामेव परं अर्थांगधेन अविषयितार्थेणात् अदृष्टार्थमेव
 विनिशेधः स्नाभ्याकश्वपार्थे आभ्ययनविधिनाः पाठः न तु
 अन्यत्रापीति ।

तनु भवतु विधितार्थत्वम्, प्रामाण्यं तु कथम्,
 विश्वेन्द्रावगताधोनुपादेन अनविषयतायैरानुत्वागवत् ।
 नैयम् । नहि भविन्दवान्यं अनविषयतायैरानुत्वागवत् ।
 प्रामाण्यं म्पुत्रदनीयम् । ' य एवं विद्वान् वीर्षमाटी
 यजते ' ' य एवं विद्वानमावाया यजते ' इत्यादौ
 अनुदात्मत्वेन तदभावात् । किं तर्हि ? परमश्रमियु-
 योभियम् (म्पुत्रदनीयम्) । तत्र परररना विद्व-
 द्वाप्यस्येव मन्त्रव्यारित इति किन्मुपपन्नम् ।

प्रयोजनम्— एदि अविषयितार्था मन्त्राः, तदा
 ध्यानादिभिरैव संभूतावामनुज्ञानम् । अथ विषयितार्था,
 तदा मन्त्रस्मरितानमेवेति । सूत्रं तु— नहि लौकिक-
 शाक्ताना मन्त्रावरताना च पश्चिन् विशेषोऽस्ति, येन
 प्रदीपमाहोऽप्यशौ न विवश्यते इति । ' यो नाय कश्चि-
 दिह संघटितं श्वेषं मन्त्रान्तरे लिखति वा वदति त्वयं
 वा । मन्त्रैस्ताननुदीर्ये, स वीरिरोपात् निःसंदि-

वैगति जन्मयतामि स्यात् ॥ ' इति वालवल्मी-
 नुज्जहापरनाम्नो भवेदेवय कृती तौतावितयत-
 तिलके प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः । तौता.

॥ तदर्थशास्त्रम् । १।२।१३१-१, वि. ३१ ॥

मन्त्राः अविषयितवचनाः उच्चारणमात्रेण उपलुक्वन्ति
 इति पूर्वपक्षे प्रथमं हेतुमाह । तदर्थशास्त्रात् मन्त्रानर्थ-
 ल्यम् । तस्य मन्त्रस्य शोऽर्थः स तदर्थः । तदर्थं शास्त्रं तदर्थ-
 याश्च तस्मात् । अत्रिचने अन्त्याध्यायार्था मन्त्राश्चापारः
 पठिवाः । ते च विद्वादेव आदाने प्राहाः यचनेन विधो-
 यन्ते ' ता चतुर्भिर्भ्रामादत्ते ' इति । यचनेन विशेषतो
 विधानात् मन्त्रा अविषयितार्था इति ज्ञायते । एवम्
 ' इमामष्टगन् रथनामृतस्य ' इति मन्त्रस्य ' इमाम-
 श्वम्पु रथनामृतस्येण धामिधमिमादत्ते ' इति शास्त्रं
 विधापकम् । मन्त्रादेव प्राति किं पुनर्विधानेन ? । एवम्
 ' उष पशवोऽने वक्षयतिः प्रथमम् ' इति मन्त्रस्य
 विनिशेधकं शास्त्रम् ' उष प्रथम्येति पुरोडाशं प्रथयति,
 यक्षपतिमेव तत् प्रथयति ' इति । तदिदं मन्त्राणां
 विषयितार्थत्वे लिङ्गादेव विनियोगनिष्ठैः अनर्थकम् ।
 तस्मात् अविषयितार्था मन्त्रा इति पूर्वः पक्षः ।

अत्र सुधायाम् ' तदर्थशास्त्रवाक्यनियमसुद-
 वात्ताविषयनालपयमाचेतनार्थवपनार्थप्रतिषेधस्तः।प्याप-
 यद्वचननाविधेयानिहोतान्मन्त्राणां यद्वयम् ' इति सूत्रं
 निषेधितम् । ' प्रथमपरेष्वदर्थेकं ह्ये सतिदिसुत्तम्
 (१।२।३३) । स्यात्तत्रैव तद्व्यसोऽकारि भाष्यकारादि-
 भित्तिवदम् ॥ ' इति चोक्तम् । तेन ज्ञानदाधनीयभाष्य-
 पुस्तकमुद्राणामुत्पत्त्य स्यादती यदीत्या स्यात्प्राप्तमस्मानिः ।
 सूत्रस्वरूपविषये ' अर्थिकं तु अस्मिन्ने मीमांसदर्थेने
 प्रहृतपयमनुपपयमनवदितिष्याः द्रष्टव्यम् ।

धाम्यनियमान् । ३१-२, वि. ३२ ॥

पूर्वपक्षे द्वितीयं हेतुमाह । पदधमूनामकमन्त्रावरकस्य
 परक्रमनियमद्वि लिङ्गात् शार्थमन्त्राशार्थत्वं मन्त्राणम् ।
 म्पुत्रमेण पाठोऽपि अर्थदत्तशतवर्षेवशात् । अदृष्टार्थेने तु
 यथाक्रममेव यजुता अदृष्टमादधते तद्व्यप, इति क्रम-
 नियमः अर्थवान् । वाक्यनियमान्मन्त्रानर्थक्यं इत्यप्यथा ।

सुदृशशास्त्रात् । ३१-३, वि. ३३ ॥

वृत्तं च हेतुमाह । सुदृशशास्त्रं मन्थानर्थक्यम् । सुदृश्य
शास्त्रान्तरेण कृतस्यैवार्थस्य विषये शास्त्रात् शाब्दानात्
संभेदविधानात् 'अमीदमीत् विहर' इति । सुदृशोपने
च स्वर्थम् । तस्मात्प्रतिवृत्तितर्पा मन्थाः ।

अविद्यमानवचनात् । ३१-४, वि. ३४ ॥

चतुर्थं हेतुमाह । अविद्यमानवचनान्मन्थानर्थक्यं
अविद्यमानस्य वचनात् प्रतिपादनात् यद्ये साधनभूतः
पदार्थः मन्थेण प्रकाशयितव्यः । न च कश्चित् तादृशो-
ऽस्ति पदार्थः, यादृश मन्थोऽभिरपति 'चान्तरि
शुद्धा मत्रो व्यस्य पादा' इत्यादिः । नहि चतुःशुद्धं
शिकादं द्विद्विरम्बं सत्सर्वं किञ्चित् यत्प्रकाशयन्मस्ति ।
तदत्र अविद्यमानार्थः किमभिदध्यात् । उच्चारणार्थे तु
अप्यकल्पते ।

अचेतनार्थवचनात् । ३१-५, वि. ३५ ॥

पञ्चमं हेतुमाह । अचेतनार्थवचनान्मन्थानर्थक्यम् ।
अचेतने आर्थस्य बन्धनात् संबन्धकृष्णात् प्रतिपादनात्
'व्योष्ये प्रापस्येन' इति 'शुभोत प्रावाणः' इति च ।
आज्ञाणोऽचेतनाः कथं नाम कृणुयुः । उच्चारणार्थे तु
नेव दोषो भवति ।

अर्थविप्रतिषेधवशात् । ३१-६, वि. ३६ ॥

षष्ठं हेतुमाह । अर्थविप्रतिषेधवचनानर्थक्यम् । मन्थ-
प्रतिपादस्य अर्थस्य विप्रतिषेधात् विरोधात् । 'अद्विदि-
योऽद्विदिष्णोऽद्विष्ण' इति । अद्विदिषे चो. कवी हेन
अन्तरिक्ष इति को चातु भदध्यात् । एवम् 'एको ह्यो
न द्वितीयोऽन्यतम्ये' इत्युक्त्वा 'सहस्रणि सहस्रतो ये
रुद्रा अधि भूयाम्' इत्याह । तदपि अर्थवैषम्यम् ।

स्वाभ्यासवद्वचनात् । ३१-७, वि. ३७ ॥

सप्तमं हेतुमाह । स्वाभ्यासे इव स्वाभ्यासवत् । अवचनवत्
वचनान्मन्थान् । मन्थोः स्वाभ्यासकाले संनिधौ वाचित्
अवहननं करोति । माणवकः अवदन्तिमन्थमधीने ।
मन्थो तेन मन्थेण हरमिधानमन्थस्यति । अस्य तु पूर्व्यां
अवधारणे इयं यतते । तेन च नाम प्रयोजनं तदम-
कित्तव्यम् । अत उच्चारणवशात् उच्चारणेन प्रयोजनं
इत्यवगच्छानः ।

अविद्येयान् । ३१-८, वि. ३८ ॥

अष्टमं हेतुमाह । विज्ञानं योग्यः एकस्य वा विशेषः ।
विज्ञानमप्यन्यः अविद्येयः । केनाच्चिन्मन्थानां भवो
विज्ञानमैव न शक्यते । यथा 'स्यैव वर्गो तुर्गोत्तम'
'इन्द्रः सोमस्य काणुस' 'आनुदुदात्तं सेमिषधवाद्
शुभा' इत्यादिः । उच्चारणार्थे तु न दोषः । अविद्येयान-
न्मन्थानर्थक्यं इत्यन्वयः ।

अनित्यसंयोगान्मन्थानर्थक्यम् । ३१-९, वि.
३९ ॥

नवमं हेतुं प्रतिपादयन् पूर्वपक्षप्रतिज्ञामुक्त्वा तप-
संहरति । केयुच्चिन्मन्थे तु अनित्यानां पदार्थानां संयोगः
भूयते । यथा 'किं ते कृष्णमिति कीर्त्तयेयुः कावः' इति ।
निरुद्धा नाम जनयदाः । नैचाशात्तं नाम नगरम् ।
प्रमाणेन नाम राजा । यदि अग्निवानार्थाः प्राक् प्रस-
यन्त्यात् नार्थं मन्थो भूयतेः इति मन्थेण । अग्निवधि-
तापये तु न दैवतः । तस्मात् मन्थानर्थक्यं मन्थाना-
मानर्थक्यं अर्थव्युत्पन्नम् । उच्चारणमन्थे तु मन्थो-
कारकत्वं तोषम् । इति पूर्वपक्षः । संयोगोऽत्र प्रतिमन्थ-
प्रतिपादकभाववत्त्वः संबन्धः ।

अग्निनिष्ठत्वं वाच्यार्थः । ३२ ॥

उच्चारणमन्थेण वागव्येनानुर्जन्तो मन्थाः अग्नि-
वदित्वाः इति नवमिरेद्विभिः शब्दे पूर्वपक्षं तुल्यमेव
निरस्तुम् आह टिडान्ती । वाच्यार्थः वाच्यतः प्रतीयमानः
किनाप्यन्यथायः श्लोकं नेदे च मन्थिदिष्टः न मन्थः,
किन्तु सवन् एव । स यदेव लोके विवक्षितः तथैव
वेदेऽपि भवितुमर्हति । मन्थान् प्रकाशयन्मन्थानर्थे
प्रयोजनम् । स्वस्मान्नानर्थका मन्थाः । इति विद्वान्तः ।

शुभायेन पुनःश्रुतिः । ३३ ॥

अभ्यादानमन्थविषयकपूर्वपक्षद्वारा विद्वान्ती निर-
पद्ये । अभ्यादानमन्थान् चतुर्णो जिज्ञासैव विनिर्गो
निदे 'ता चतुर्भिरुदते' इति पुनःश्रुतिः शुभायेन
चतुर्भिरुदतेषु चतुर्णामन्योक्तानां । पाठादेव चतुर्-
भिरुदते 'चतुर्भिः' इति वचनं समुच्चयविद्वयर्थम् ।
अथवा विन्वदः स्वात् । शुभायां ना इत्यपि पाठः ।
अर्थेन न मिथः ।

परिसंख्या । ३४ ॥

अक्षाभिधानी मन्त्रविषयकपूर्वपक्षवादां विद्वान्ती निररुति । ' इमा मन्त्रान् रचनामृतस्वैतक्षाभिधानी-मादधे ' इति परिसंख्या । मन्त्रादिभिर्नैव रचनाऽऽद्यने प्राप्तस्य मन्त्रस्य विधानं तदभाधानातः मन्त्रस्य परि-संख्यार्थम् । इति न तदर्थशास्त्रवैषम्यम् ।

अर्थान्दो वा । ३५ ॥

' उह प्रथा उह प्रथयेति पुरोडाशं प्रथयति ' इति मन्त्रविधानाद्ये पूर्वपक्षिणा पुनरुक्तता दोषो दत्तः, तन्निरासार्थं विद्वान्तामृतमिदम् । ' यज्ञविधिमेव तु प्रथयति ' इत्यर्थवादाः, तदर्थं पुनरुक्तिः । अत्रान्दः अद्वितीयसमूहः । तथा च न तदर्थशास्त्रवैषम्यम् ।

अविरुद्धं परम् । ३६ ॥

मन्त्राणां निष्ठाधरत्वं मन्त्रस्येन अनर्थत्वं इति पूर्वपक्षिणा यदुक्तम्, तन्निरासार्थं सूत्रम् । परं द्वितीय-सूत्रोक्तं मन्त्रेषु क्रमविशिष्टाक्षरपदान्मानं मन्त्राणां सर्वक-मपि निष्पत्त्यादक्षरपदानां पूर्वपक्षिणाऽपि स्वीकर्तव्यतया अविरुद्धं न विद्यतम् । तस्मात् तदर्थशा मन्त्राः ।

संश्लेषे कर्माहोऽनुपालम्भः संस्कारत्वात् । ३७ ॥

बुद्धशास्त्रान् इति सूत्रोक्तं पूर्वपक्षवादां विद्वान्ती निराकरोति । ' वेयं संश्लेषे ' अशीदशीन् विहर ' इत्यत्र बुद्धशेषनासकत्वात् अभिधानकर्माहोऽभिहितता, वाऽपि अनुपालम्भः । स्मरणसंस्कारार्थत्वात् ' (वा.) ।

शास्त्रविषयेऽपि ' अशीदशीन् विहर ' इत्यत्र संश्लेष-मन्त्रे पुनर्हापनरूपक्रमणः शरी निव्दा अभिहितता अनु-पालम्भ. अथोपः । संस्कारार्थत्वात् अहोकार्यत्वात् इति यावत् ।

अभिधानेऽर्थपादः । ३८ ॥

अत्रेवमात्रपचनात् इति सूत्रेण अथोक्तार्थव्यपनान् इति सूत्रेण न ह्यन्यस्य आशेषस्य निरासार्थं विद्वान्ता-सूत्रम् । अभिधाने अभिधीयते अनेन इत्यभिधानम् ' बल्यारि दुग्धा ' इति मन्त्र. । तस्मिन् विद्यमानः पद-समूहः अर्थपादः, गोपश पुरुषा रूपकेषां म्बुविषः । तस्मात् तस्य अर्थान्तरम् । एतन् ' जोषये प्रायस्वेतन् ' ' गृषोत्तं श्रावणः ' इत्यत्रापि अर्थान्तरानां चैतन्व्यमात्रेण

चेतनस्य अभिधाने प्रतिपादने सति ते वाक्ये अर्थ-वादः यज्ञशापनस्तुतिः । ' जोषये प्रायस्वेतन् ' इति, प्रावरनुवाकस्तुत्यम् ' शुणोतं श्रावणः ' इति ।

शुणादपिप्रतिषेधः स्यात् । ३९ ॥

अर्थलिपिप्रतिषेधात् इति सूत्रोक्तं पूर्वपक्षवादां विद्वान्ती परिहरति । ' अदिविर्द्योदितिन्तरिद्यम् ' इत्यस्य अति-प्रतिषेधः शब्द विप्रतिषेधः निरोधो नास्ति । शुणात् शुणवादान् ' न्वमेव साक्षा च रिता त्वमेव ' इतिपत् शुन्यर्थत्वात् न दोषः ।

विद्याऽध्वनभगंयोगात् । ४० ॥

स्वाध्यायवदवचनात् इति सूत्रोक्तं पूर्वपक्षवादां निरद्वान्ती अपरुह्यपि । विद्यायाः अर्थज्ञानस्य अवचनं अनन्यात् : मन्त्राणामावृत्ताद्येत्वे तद्वत् न भवति । अर्थयोगात् लौकिकावयवार्थक्रियायाः यज्ञसंयोगाभावात् । किंवा अर्थयोगात् अन्वयसंरूपसंयोगे विनाऽपि कर्मकथि-कस्य अर्थज्ञानस्य सुकरत्वात् । दुर्महत्वात् अक्षराभावात् । तस्मात् दोषः ।

विद्याकाले संमिदितस्यापि लौकिकान्वयनरूपस्य अर्थस्य यद् मन्त्रेण अवचनं अनभिधानम्, यद् तस्य कर्मानुष्ठानात् युक्तम् । (सु. ट. ११०)

सतः परमविज्ञानम् । ४१ ॥

अविद्येवात् इति सूत्रोक्तां पूर्वपक्षवादां निररुक्ते विद्वान्सूत्रम् । परं इत्यन्यत् युक्तमित्यर्थे । ' सुण्येव जभंरी त्वंपरीत् ' इत्यादी सतः विद्यमानस्यापि अर्थस्य शास्त्रान्वाताभावात् अविज्ञानमन्त्रविरात् युक्तम् । निगम-निरुक्तन्याकरादिना तु तदर्थो श्रुतो शक्यः ।

उक्तप्रानित्यसंयोगः । ४२ ॥

अनित्यसंयोगात् इति सूत्रोक्तां पूर्वपक्षवादां विद्वान्ती दूषयति । योऽयं लौकिकप्रमत्तव्यनैवासाधारताभिः अभिधैः संयोगः मन्त्रावर्षेचये किञ्चिन्नेन चक्रिय, सः अस्माभिः उक्तः निरुक्तः ' परं तु धृतिशास्त्रान्वातात् इत्यत्र ।

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् । ४३ ॥

मन्त्राणां विषयिण्यर्थे लिङ्गशब्द विद्वान्ती । चकारः पूर्वपक्षवाक्यैः समुच्चयार्थः । ' आग्नेरस्य

आसीन्मृगतिष्ठते' इत्यादौ आग्नेयीकादिविशेषणोपादानेन मन्थणां आग्नेयैवताम्रप्रकल्पनेन त्रिभेदेन उपदेशः विधिः तद् मन्थनार्थं अर्थवत् सार्थकं इति मगयति । अविश्रितार्थमेव नु तद्विदितमिदं चः अनुपपन्नः स्यात् । तस्मात् मन्थाः विश्रितार्थकाः इति सिद्धान्तः ।

तदर्थवत् । तेषामर्थः तदर्थः । सः अस्ति अस्त्व इति तदर्थवत् । इदं उपदेशस्य विशेषणम् । सामान्ये नपुं-
सक्यम् । 'तेषां मन्थणां अर्थः कथा अस्ति तथा विद्गोपदेशो भवति ।' इति सुधा. पृ. ११२.

जहः । ४४ ॥

मन्था विश्रितार्था इत्यत्र सिद्धान्तौ विद्वान्तरमाह । ऊहः तद् मन्थनार्थं अर्थवत् विश्रितार्थकं इति मग-
यति । तद् अर्थवत् इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । 'न रिता वधंते न मातः' इति द्विवहुषुके अभिगुणैरे माह-
विद्वान्त्वयोः द्विवहुष्वनन्तत्वेन ऊहो निषिद्धः । तन्त्र-
मन्थानां सार्थकत्वे विद्वम् । निरर्थकत्वे न ऊहस्य
अप्युपायेन निरर्थको व्यर्थ एव स्यात् ।

विधिशास्त्रात् । ४५ ॥

मन्था विश्रितार्था इति सिद्धान्ते विद्वान्तरमाह ।
विधिः ब्राह्मणविधिः तत्रैतन्न पर्वार्थः अथवा नान्वास्यान-
निर्वचनादिभिश्च तदर्थप्रकारान्तरत्वं दर्शयति इति
वार्तिकम् । विधिश्चन्दाश्च विश्रितार्थमेव मन्थान् अनु-
वदन्ति । 'शतं शिमाः, शतं वर्षाणि त्रीन्व्यस्यमित्येन
द्वैवाह' इत्यादयः । इति भाष्यम् । तर्थाद्या विश्रितार्था
मन्था इति सिद्धान्तः । के.

● तदर्थशास्त्रत्वच्छण्डस्य दोषस्य परिहारकं
मन्थाधिकरणे शुभानिधिक्यस्य त्रिदशरूपस्य अर्थान्तररूप
चोक्तम् । सु. पृ. ७८५.

● तदर्थशास्त्रत्वच्छण्डस्य । मन्थाधिकरणमिदम् । भा.
१।१।१।१-२५. ● चदेव 'पेन्डा' इत्युक्तम्, तदेव
तदर्थशास्त्रत्वच्छण्डस्य अर्थवत् त्रिदशरूपस्य चोक्तिः उक्त्यात्-
स च त्रिदशरूपस्य अर्थवत् त्रिदशरूपस्य । या.
१।१।१।१ पृ. ८२८.

● तदग्रमे हि तद् दृश्यते इति न्यायः ।
दृश्यमानस्यो. 'अष्टासुपयति यस्तति' इति श्रूयते ।

पूर्वसूत्रमिदम् । तच्छण्डेन 'औपमृतं तदेति वेत्' इति सूत्रार्थं औपमृतं निर्दिश्यते । तद् औपमृतमात्रं
अष्टसंख्यमेव इतिः स्यात्, न तु चतुर्गुणीतद्वयम् ।
अथवात् अष्टौ इति अष्टसंख्येयत्वात् ।

अनुपपत्त्या औपमृतम् । ४७ ॥

पूर्वपक्षी चन्द्राविशेष नियतत्वे । उदां गवे चोपमृतं,
तस्य औपमृतस्य आगम्यस्य औपमृतेन आगमेन अनुपपत्त्या
अनुपपत्त्यात् प्रवाचकत्वे चतुर्गुणीतद्वयम् इतिः
चतुर्गुणीतद्वयं उक्तम् । न च तत्रैतन्न अष्टसंख्येय-
सक्यः । तस्मात् उपमृति अष्टसंख्येयस्य आगम्यम् ।

द्वयोस्तु हेतुसामर्थ्यं श्रवणं च समानर्थमे ।
४८ ॥

विद्वान्तरमिति । तुञ्जन्दः पूर्वसूत्र-
मदसंख्येयमेकं इतिः, किन्तु एकं चतुर्गुणीतं इतिः गुण-
परमसि चतुर्गुणीतम् । एवं तत्रैतन्न चतुर्गुणीतयोः हेतु-
सामर्थ्यं भवति, एव हेतुः समर्थितो भवति । आतिथ्यात्
'चतुर्गुणीतान्तरमिति' इत्युक्त्या 'मन्थाना-
नाञ्च' इति हेतुसामर्थ्यात् । अतन्वयानि
अनुपपत्त्ये अष्टसंख्येयस्योपमृतं मनेत्, यदा अष्टसंख्येय-
सक्यम्, न तदा द्वयोश्चतुर्गुणीतयोः सतोरपि 'चतु-
र्गुणीतान्तरमिति' इति न्यायेन चतुर्गुणीतवैतत्वात् ।
तस्मैतन्न हेतोः सामर्थ्यं द्वयोरेव चतुर्गुणीतयोर्भवति, न
तु अष्टसंख्येयस्यैव ।

ननु तर्हि 'अष्टौ उपमृति' इति अष्टसंख्येय-
सक्यम् । उच्यते । भवति च समानर्थमे । समानर्थमे
उपमृति आगम्यस्य अष्टसंख्येयस्य भवत्यनुपपत्त्ये । अष्ट-
संख्येयस्य हेतुः चतुर्गुणीतस्य च हेतुः । 'चतुर्गुणीतं उपमृति'
इति सर्वत्रैतन्न अनारम्य उच्यते । तस्मात्तद्वयस्यैव
मदोपः । उपमृति हे चतुर्गुणीते एव, तत्र एकं चतुर्गुणीत-
प्रवाचार्थम्, उपमृतप्रवाचार्थम् । के.

● तदग्रमे हि तद् दृश्यते इति न्यायः ।
पक्षेयस्योपमृतेन सूत्रम् । भा. १।१।१।१

(हि यस्मात् तदग्रमे तस्य दृश्यते तस्यैव
आगमे सति तद् एकस्य इत्यने 'पञ्चाननस्य' इत्यत्र ।

‘पद् भानय’ इत्येव न एकवचनपदाने एकत्वं न दृश्यते । तस्मादेकवचनस्य एकत्वमर्थः । इत्यवगमः) ।

● ‘न केचित् एतन्नेव अन्वयपठितरेकी यौ परस्पर-परित्यागेन वक्ष्यते, तदियमेव हि पदे ‘तदागमे हि तद् दृश्यते’ इत्यनेन न्यायेन विशेषोऽवधार्यते । पा. २।१।१। प्र. ३८२.

वज्र मुधा— धात्वपरित्यागेऽपि प्रत्ययभ्रवणकाले धात्वभ्रवणभावेऽपि भावनाप्रतीतेः, धात्वभ्रवणकाले च प्रत्ययभ्रवणभावे तदप्रतीतेः इत्येतत् ‘तदागमे हि०’ इति न्यायेन निर्णयो भविष्यति इति । प्र. ५६७. ● तदागमे हि इत्यने इति न्यायः । यथा दृश्यते हि भिन्नयो अनुद्भूतत्वेऽनुद्भूतत्वमर्थान्तेऽवयवगमे संतपो-पल्लिविरिति उदरं एव न तैलविधर्मं, तथा चाप्रप्रायै हृदो एवा दुःखादने हृदयने, सुषुप्त्यादौ सविब्रुत्तौ नोपलभ्यन्ते अतस्तद्वर्तनी एव नात्मवर्णाः, सुषुप्त्यादि उपलभ्यन्ते इति । साहस्री. ३७९.

● आद्यतदागमेऽथैव भाववत्, न धात्वभ्रवण, प्राधान्येन प्रतीपदानस्य भ्यावारस्य धात्ववर्णनायाः ‘तदागमे हि दृश्यते’ इति न्यायविक्रमत्वात् इति भीमाशक्तः । नूपयसाः । अत्र दर्पण. ‘पशुना यचेत्’ इति ध्रुवते । तत्र एकवचनोपात्तमेकत्वं यानि विशेषणम्, उत प्रकृत्यर्थे इति संशये पशुपदार्थस्य यानां प्रति गुणत्वात् संभावित याकपशुकरणेन प्रधानाहुत्तौ प्रधानत्वमज्ञाप्यया याक-द्वयं गयानाद्वेलेनोत्पत्त्या, एकवचनविशिष्टरोगीनिशाने तु एकत्वस्य पशुविशेषणतया यागान्तराभावात् तद्विच-रितमेव स्यात् इत्यर्थेन ‘तथैकत्वमप्यशान्तरस्य गुणभूतत्वात्’ इति सूत्रेण पूर्वस्थिते ‘शब्दवचनस्यत्ये तदागमे हि दृश्यते तस्य ज्ञानं यमाऽन्येषाम्’ इति सिद्धान्तस्यम् । शब्दवचनं शब्दवचनं यथा भवति तथेवकल्पने । एकवचनं हि तद्वत्तदागमे एकवचनत्वव-धाने दृश्यते । अतस्तस्य प्राधान्येन प्रतीतिः । यथान्येषां अत्रापदीनामित्यर्थः । इति । ● तदागमन्यायः नाम अन्वयपठितरेकी । यस्मिन् गति यत् ज्ञापते अर्हात् न न ज्ञापते च तस्यार्थः । रामो इत्यत्र विद्यमानं न भूयते एकत्वं च न ज्ञापते, रामो इत्यत्र विद्यमानं भूयते एकत्वं

च ज्ञापते इति सुप्रत्ययविहरणस्य एकत्वमर्थः । रामो इत्यत्र औकरस्य इत्यमर्थः । एव यूपः कूपः सूपः इत्यादौ प्रथम्यम् । के. ● तदागमन्यायः । पर्येकवाचिकरणे । पा. ४।१।५।१-१६. ● यत्र अनेकवर्णनीतिः, एव तदागमन्यायायापिपात्वात् । सु. प्र. ५६८. ● अनेक-त्वकात् शब्दान् अनेकार्थबोधने सिद्धे ‘यदागमे योऽर्थः, स तस्य इत्यवधार्यते’ इत्यनेन अनेकत्वान्दो-षारणान् अनेकार्थपरीतो कस्य शब्दस्य कोऽर्थः इति विवेकमात्रस्य तदागमन्यायात्प्रकृत्यवयवयतिरेकाधीन-त्वात् । ‘नान्यव्यतिरेकान्यान् पूर्वोऽप्योऽव्यभते । संकीर्णोऽगते त्वेवं तावत्या गतिरिवगते ॥’ सु. प्र. ५६८

● ‘तदादि वाऽमिसंन्यात् तदन्तमपकर्षे स्यात्’ (५।१।१।२।४) इति न्यायेन ‘ स (निर्वायः) प्रतिरूपवत्तयः तज. प्राग्भाविनामज्ञाना प्रतिवर्षे वर्तेत्’ (पूर्वपक्षे इदम्) । भा. १।१।४।१९.

● ‘तदादि वा०’ इति प्राथमिकं पूर्वम् । तत्र ‘व्यहाना मुष्पकालावाद् यथेकमुष्पत्वे स्यात्’ इति पूर्वपक्ष-सूत्रात् लक्ष्यपूर्वकं अनुपपन्नत्वम् । तत्रश्च आदिनामिहा-पूर्वमित्यादौ उक्तं तदादि स्यात् । तदुक्तं पशु मणजित इत्यादौ अयकत्वं न उदन्तं स्यात् इति तदर्थः । सोम. १।१।१९. ● ‘तदादि वा०’ इति ये वपा-होमोत्तरकालाः पदार्थाः तासंनिपासितो वा, तन्नाश्लो-त्कर्षो भवेत्, न अन्वयानुपात्तत्वादीनाम् । वा. ३।६।७।२ प्र. १०४७. ● ‘आदिनामिहापूर्वमित्यनु-यायेऽर्हात्’ इत्यमपि पाशुपतमेव अनुपात्तना-मुकर्षः । तेषां हि ‘अहैःस्त्वृत्तियवने’ इत्यत्रमचारी-त्कारणवत् तृतीयवचनपठेन प्रति (तदादि वाऽमिसंन्या-त्वात् इति न्यायात्) प्रदेष्टवित्येवमात्रं सूत्रेन निर्णीयते । उत १।२।१९. ● केऽप्यपरित्यागोक्तपदेव तदादि वा० इत्येव उपात्तकोकर्षसिद्धेः । वा. ३।६।७। २२ प्र. १०४८. ● तदादिवाऽपिशुभ्रकपस कृत्वात्वात् एकमात्रमेव पदार्थानां बोधनेन अतिदेहात् सुपत्तये सति पूर्वपक्षार्थोत्तरस्य हृदो अनुपपत्तिरिति तदागम-द्वयं न स्यात् । तस्मात् ‘प्राधान्यस्य अद्भुतत्वात्

अपकर्षः' इति (तदादि वाऽभिसंघनादिति) न्याय-
दारीरम् । अस्मात् अत्रद्वन्द्वदशा मोहनपूर्ववाग्नीषण-
शोमदेवतार्चनैश्वर्याद्यपकर्षस्य श्लेषनापकर्षविधायक-
वाक्यविषयतामपि दर्शयति । पुरुषार्थचिन्तामणौ प्रका-
दशमं पृ. २११-२२. ० वाक्ये 'तान् पूर्वशिक्षुता-
मुत्सृजति, प्रक्षसात्तामते' । अत्र आगमोत्कर्षमार्गं
विधीयते । तदा च तदुत्तराद्वागमुत्कर्षः 'तदादि वा०'
इति न्यायादेव शक्यते । तेनात्र आरम्भस्याप्राप्तमवत् न
परमिहकरणान्तगामज्ञानामाह्वितिः । भाट्ट. ११।२।११.

● तद्वादीनामुत्कर्षः अनुयायादीनामुत्कर्षः । ज्योति-
शोमे हवनीये पशौ अनुयायान्मुक्त्वाकशंभुवाकादीना-
मुत्कर्षः । भा. ५।१।१२।१३-१४.

● प्रकृतिप्रती घर्म उच्छ्रमागः तदाद्युत्कर्षं
करोति नापूर्वः इति केचित् । तदुत्कर्षम् । 'कृत्वाद्यु-
पूर्वेषाम्' (५।१।१०।११) इत्यत्र अप्राकृतानामपि
विद्वन्वादीनामपकर्षवर्षनेन 'तदापूर्वः' (५।१।१६।
२१) इत्यत्र विधिदिविषयत्वस्याख्यानत् । वा. २।६।७।
२२ पृ. १०४८.

● तदादितदन्त्यायः । तदादितदन्तीकार्यापकर्ष-
न्यायः । तदाद्युत्कर्षतदापकर्षन्यायः । तदाद्युत्कर्ष-नायः ।
तदन्तापकर्ष-नायः । अनुयायाद्युत्कर्षप्रयान्तापकर्षादि-
करणम् । 'तदादि वाऽभिसंघनात्' इति न्यायः ॥

अङ्गानां मुख्यव्यत्ययत्वाद् यथोक्तमुत्कर्षं स्यात् ।
५।१।१२।२३ ॥

भाष्यम्— ज्योतिशोमे श्रूयते 'आग्निमादतदूर्ध्वं
मनुष्याश्चास्मि' इत्युत्कर्षः । तथा अग्नीवोमीये पशौ
'तिष्ठन् पशुं प्रयजति' इत्यपकर्षः । तत्र संदेहः
किमुत्कर्षे अनुयायनाममुक्तापते अपकर्षे च प्रयत्न-
मायम्, अतोऽर्थेऽनुयायादि अपकर्षे च प्रयत्नान्तमिति ।
किं तावत् प्राप्तम् । यावदुत्कर्षकर्षापकर्षयोः स्यात् ।
सुतः । अत्रान्ता मुख्यव्यत्ययात् । एवमन्येषां प्रयत्न-
कारता भविष्यतीति । तत्र सहचर्य शयकः प्रयोग-
वचनोऽनुप्राप्तमिति ।

- दुष्- प्रयत्नानुयायानाम् (पशुसंज्ञम्) अर्थयो-
त्कर्षो विहितः । ('तिष्ठन् पशुं प्रयजति' इति अपकर्षः ।

'आग्निमादतदूर्ध्वं मनुष्याश्चास्मि' इति उक्तयो विहितः ।
तत्र तावन्मायम् (प्रयाजनामनुयायानाम् च)
अपकर्षयो उक्तमिति च, उक्त तदन्तं तदादि वा (इति
संदेहे) तावन्मायमिति प्राप्तम् । कुतः । प्रधानादिति
हि अङ्गन्यपेक्षन्ते । तत्र वदन्तस्व स्यापकर्षः (इतः,
उत्कर्षो वा) तावन्मायनेव अपकर्षे (उक्तमिति वा) ।
अथशियं प्रधानासंज्ञेय (प्रधानासत्यनुप्राप्तमिति इति रत्ने)
पयाऽवस्थितम् । (यथाप्राप्येवावस्थितम् इति रत्ने) ।

तदादि वाऽभिसंघनात् तदन्तापकर्षं स्यात् ।
२४ ॥

भाष्यम्— तदादि उक्तं, तदन्तापकर्षं मथ्यते ।
कुतः । अभिसंघनात् । यदनुयायानां परस्तात् तदा-
न्तापते, तत्र प्रधानादनन्तरं प्रयोगवचनेन प्राप्तं वाक्यम्
पशुतामन्वादिदुष्कार्यम् परस्तात् क्रियते । तथा यत्कतः
परः, स ततः परस्तात् । एवमेव उक्तमप्यन्तः सर्वं
युगभाष्यदुष्कार्यमिति । तथा अपकर्षमप्युत्कर्षमिति ।

दुष्- पूर्वः पदार्थः (प्राकृत्यदिः) उत्तराय
(प्रधानादेः) उक्तमपकः पशुः (इतः) ।
तेन इहामि (विज्ञातो) तथैव प्राप्नोति (तेन
कृत्यैव अप्यार प्रधानाः कार्यः । कृत्यैव अनुयायान्
सुगताकमन्वयन् । यत् प्रधानादितिः प्रयोगवचनं
प्राप्नोतीति, तदा-) प्रयोगवचने हि य. प्रधान-
वर्ति प्रापति, स. (प्रकृतित एव मन्वयेत्य. पुस्तकम्
अनुयायेभ्य परस्तात् वाच्येन-) अपकर्षतदुष्कार्यम्
(अथाप्युत्कर्षादीनाम्) वदन्ती एवन्तमिति,
तादर्थ्येव निराकारमपति, न तु अन्तादयो (प्रधान-
वर्तिम्) शक्तौ कल्पयितुं प्राकृतमप्येव ।

द्वा— 'श्रुतोत्कर्षोपकर्षोऽप्यं वचनत्योपपत्तिः ।
न तदन्ततद्वादीनां भवेतामप्राप्तमिति ॥ प्रधान-
संनिधिर्ज्ञेयं जायते न भविष्यति । ऊर्ध्वपूर्व-
पदार्थानामेवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥ पूर्वोपस्थितं
वार्थमुत्तरं कर्म चोदकम् । प्राप्तं तदन्ताभावे
प्रमलोपादित्युत्पत्ते ॥' तस्मात् तदादीनामुत्कर्षः,
तदन्ताना वापकर्षः ।

* 'तदुक्तो भरणत्' इति वृत्कारेशोऽप्यमान तनेन समर्थयिषामहे, यथा देवतोदेसेन स्वतःस्वामाया साया, देवतोद्दिष्टत्वात्मानसत्त्वद्रव्यपक्षेणो पुरोहितः । इति । या. ३।४।१।४११. १८१.

ॐ तदुत्सर्गोऽपि निवृत्तिस्तत्कृतत्वात् स्यात् । १।३।१।४११ ॥

चातुर्मास्येऽपि पशुवेषु मन्थमे पर्वणि । परिषौ पशुं नियुञ्जीव । इति श्रुते । तत्र परिषौ यूपवर्मा. कर्त्तव्या न वेति विचारे पूर्वाधिकरणपक्षेण पूर्ववशमाह । तदुत्सर्गोः तस्य परिषे. आहवनीयुपरिधानार्थत्वेन उच्यतेः परिषौ यूपवर्माणा निवृत्तिः स्यात् प्राचिर्न स्यात् । यूप-वर्माणां तत्कृतत्वात् पशुवेषुनापूर्वप्रयुक्तत्वात् परिषेऽपि अतादृशत्वात् । तस्मात् परिषौ यूपवर्मा न स्युः इति पूर्व. पक्षः ।

आवेष्टयेत् वाऽर्थयत्त्वात् संस्कारस्य तदर्थ-त्वात् । ४११ ॥

पूर्वांशे वाद्यन्देन निरसत् सिद्धान्तमाह । परिषौ यूपवर्मा. आवेष्टयेत् निवेदयेत् क्रियेत् । परिषौ यूपवर्माणामर्थवत्त्वात् । पशुवेषुपकारसाधने हि यूप-वर्मा विधीयन्ते । मन्थम स्युवपरिषिचिनि पशुवेषुतो-पकारणपनम् । पशुवेषुपारुणस्य अर्थस्य प्रयोजनस्य परिषौ अपि तावत् । संस्कारस्य यूपवर्माभिरूप्य परिषेऽपि कारस्य तदर्थवत्त्वात् पशुवेषुवर्मावत्त्वात् । तस्मात् परिषौ यूपवर्मा. परिषि-वाचितोक्तिः कर्त्तव्या. । उच्यतेऽपि तदर्थवत्त्वात् । इति सिद्धान्तः । आप्त्या चैवं तदावेष्टयाद् विद्वन्ते स्यादपूर्व-त्वात् । ४११ ॥

परिषौ मन्थमे इच्छेत् यूपवर्माः कर्त्तव्या इत्युक्तम् । ननु एव एति 'यूपवर्माणां प्राचिर्न स्युः' इत्यत्र 'परिषे-ऽपि यूपवर्माणां प्राचिर्न स्युः' इत्युक्तेऽपि कर्त्तव्याः स्यात् । नेत्याह । नोक्षिण्यो भविष्यति । तदावेष्टयात् यूपवर्माणां प्राचिर्न स्युः । एव आकषा च यूप इषेव आतादृशसि स्यात् । अपूर्वत्वात् यूपवर्माणां संस्कारार्थत्वात् परिषा-वपि यूपवर्मा भवितुमर्हति । तथा च यथापठित एव प्रेवमन्थो भविष्यति नोक्षिष्यते । विद्वन्ते च विद्वत्पारि-

चातुर्मास्यवर्षणि प्रकृतविव परिषौ यूपवर्मा भविष्यति । अपूर्वत्वात् तदावेष्टयात् एवं विद्वन्ते च आकषा स्यात् इत्यन्वयः । चकारो भिन्नकमः विद्वौ इत्यस्य उपरिधात् संवध्यते विद्वन्ते अपि इत्यर्थः । तस्मात् परिषौ यूपवर्माः कर्त्तव्याः । इति सिद्धान्तः । के.

ॐ तदुत्सर्गो कर्माणि पुरप्रार्थाय, शास्त्रव्या-नतिशाङ्क्यत्वात् च द्रव्यं चिकीर्ष्यते, तेनाप्येता-निस्संशयान् क्रियायां पुरप्रश्रुति । ४११।३।११ ॥

'नेष्टेनोद्यन्तमादित्यम्' इत्यादीनि प्रजापतिप्रतत्त्वानि कर्माणि श्रवणार्थानि इति उच्यते पूर्वपक्षे सिद्धान्तपक्षम् । तदुत्सर्गो इति तच्छब्देन पूर्वपक्षोक्तत्वात्. प्रीतिर्निर्देशः । नेष्टेन इत्यस्य ननेः पशुवेषुनापूर्वप्रयुक्तत्वात् चातुर्मा-स्यव्यय. कर्त्तव्य. । एवं च नेष्टेन इत्यस्य अतीत्य-संकल्प इत्यर्थः । तथा च तदुत्सर्गो तस्याः प्रीति. उच्यते अत्रावेष्टयि कर्माणि अतीत्यपठकत्वात् इति पुरप्रार्थाय स्युः, न कर्त्तव्यार्थः । शास्त्रस्य पुरप्रार्था-नोद्यत्स्य 'तस्य तदुत्सर्ग' इत्यस्य अनतिशयकृपावत् अनतिशयकृपाभावात् । शास्त्रे शङ्कानुपपत्त्याभावादित्यर्थः । ननु एव पुरप्रार्थने च कृत्तव्यतामोक्षं प्रकल्पेति इति चेन्न । शास्त्रस्य अनतिशयकृपात् । एतावता देवता-युक्तो भवति इति शास्त्रस्य 'एतावता अतीत्यपठकत्वा-दितः देवता, एतस्य प्रापेन व्युत्क्रो विदुन्ते भवति' इति पापशुच्यपठकत्वात् तदर्थस्य वर्तमानापदेशदुताभ्यां अनतिशयकृपाभावात् । ननु अतीत्यपठकत्वात् पूर्वपक्षेऽपि कर्त्तव्यतामपि रसादिति चेत् तत्राह- न च द्रव्यं चिकी-र्ष्यते इति । इत्यत्र ननु पूर्वपक्षे अतीत्यपठकत्वात् कर्त्तव्य-तामपि चिकीर्ष्यते न कर्त्तव्यतामपि । ननु नेष्टेन इत्यस्य आतादृशस्य कर्त्तव्यतामपि तदुत्सर्ग उच्यते परिषेऽपि कर्त्तव्यतामपि पुरप्रार्थनोक्त इति चेत् तत्राह- तेनेत्यादि । अतः पुरप्रार्थने चार्थिनं कर्त्तव्यं च निराहृतम्, तेन हेतुना अर्थेन अतीत्यपठकत्वात् आतादृशस्य अनतिशयकृपात् कर्त्तव्येन संवध्यते इति तच्छब्दरूपा पुरप्रार्थ भूतिः उच्यते । तस्मात् प्रजापतिप्रतत्त्वानि पुरप्रार्थानि ।

अविशेषात् शान्तस्य यथाश्रुति फलानि स्युः ।
४ ॥

पूर्वपक्षत्वम् । यदि प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि,
तर्हि 'सन्निधौ भवति' इत्याद्यैः शास्त्रस्य प्रजापतिव्रत-
शास्त्रेण शान्तेश्चात् तद्देव सन्निधाद्यौ अपि यथाश्रुति
'यत् प्रजावानुयाजो इत्यन्ते तमे वा एताद् क्रियते'
इत्यादिश्रुत्यनुसारेण फलानि स्युः । न चेत्, न
प्रजापतिव्रतान्यपि पुरुषार्थानि इति स्वीकार्यम् ।

अपिवा कारणाग्रहणे तदर्थमर्थस्यानभिसंयन्धान् ।
५ ॥

'नो यन्तमादित्तमीशेत्' इत्यादीनि प्रजापतिव्रतानि
न कल्पयानि किन्तु पुरुषार्थानि इति प्रतिपादनार्थं
सिद्धान्तसूत्रमिदम् । अपिसा इति पूर्वपक्षन्यायिनिः ।
कारणाग्रहणे प्रजापतिव्रतानां कल्पयत्ये प्रकरणादिरूपस्य
कारणस्य जगत्स्य वासुदेवो प्रदत्ताभाव्ये दर्शनभावे सति
तदर्थं पुरुषार्थमेव तद् व्रतजगत् स्यात् । प्रजापतिव्रतस्य
प्रजापतिव्रतरूपस्य अर्थस्य कतुना अनभिसंयन्धान्
संक्रमाभावात् । तस्मात् तानि पुरुषार्थान्येव, न
कल्पयानि ।

तथा च लोकभूतेषु । ६ ॥

शिक्षान्तहासकं भूयम् । लोकभूतेषु लोकक्षिप्तेषु कर्मसु
प्रयोगानवस्तु उभेपु तत्संनिधौ यत् फलेन असंयुक्तं
भूयते, तत् सद्गं विशयते । 'स्नानं कुर्वन् शकं कुर्व'
इत्युक्ते स्नानं पारार्थं इति शयते । केवलम् 'स्नानं
कुर्व' इत्युक्ते स्वस्वस्वस्वस्व स्नानं शयते । तथा च
लोकभूतेषु कर्मसु तथा शानात् प्रजापतिव्रतानि
पुरुषार्थान्येव । के.

० तदेकदेशग्रहणे आदितः प्रवृत्तिः । (दत्ता-
त्रयिणादिक्रमशः अष्टादशतमस्य प्रथमकालविषयस्य
प्रवृत्तिः, आश्विनदिककाले आश्विनकालस्य द्वितीयकालस्य
प्रवृत्तिः इतिराश्या आदितः प्रवृत्तिः, अन्यस्य लोपः
इत्यर्थः) । वि. १०५।१.

॥ तदेकदेशभूतं तद्व्रतमेषु गृह्यते इति न्यायः ।
तद्यथा- यज्ञा यजुनां प्रतिष्ठा, बभ्रुका यज्ञः यज्ञा-
यजुनाग्रहणेन गृह्यते, तथः देवदत्तासो गर्भो देवदत्ता-

ग्रहणेन गृह्यते । 'यस्मात् प्रत्ययवितिः' (पा० १।४।१३)
इति सूत्रभाष्ये अर्थं न्याय उक्तः । साहस्री. ६२५.

० 'तत्कर्मोपार्जितैस्त्वेतैः क्रियमाणेषु कर्मसु ।
कर्तव्या यथाभागानामृषिभ्यः पशुपुत्रैर्वारम् ॥' इत्यादि-
धादौक्तन्यायवार्तिकान् शरीरात्मनोः स्वस्वामिभ्य-
न्यवस्थानात् न्यवस्था । (श्लोत्र. आश्रमादे ७९ ।
स्त्वेतैः इत्यत्र श्रैतेः इति मूले पाठः) । सु. पू. ६२०.

॥ 'तत्काला स्वायत्तं, प्रयोगतो विशेषसंयो-
गात्' (११।३।११।२१) इति न्यायेन पञ्चदश-
राशे, 'या तावत् वसवीवरीग्रहणोत्तरकाला मुद्राणां,
या प्रतिदिनसं क्रियते' । दुपु. १।२।७।२२.

॥ तत्काला स्वायत्तं, प्रयोगतो विशेषसंयो-
गात् । ११।३।११।२४ ॥

पूर्वाधिकरणे उपपत्तिकाश्चिन्नुपहाण्याविषये उक्तम्,
तद्देवस्वाम्यर्थस्तुतन्वः । अतस्मात् प्रयोगकाला मुद्राणां
त मुद्राणां प्रत्यग्रहणार्थं द्वादशराशे । प्रयोगतः प्रयोगेण
विशेषतः संयोगात् 'अथ मुद्राणां गच्छ' इति हि
पठ्यते । तस्मात् आश्रुतिः इति सिद्धान्तः ।

अप्रयोगाद्गमिति चेत् । २५ ॥

पूर्वपक्षी आह । मुद्राणां लोका मुद्राणां अप्रयोगाद्गं
प्रयोगस्य अर्थं न भवति । तस्मात् या तन्व स्यात् ।
'अथ मुद्राणां गच्छ' इत्यत्र 'अथ' इति अनङ्गम्,
'मुद्राणां गच्छ' इति तु तन्मेऽपि अत्राधिकम् ।

स्यात् प्रयोगनिर्देशात्, कर्तुमेदयत् । २६ ॥

शिक्षान्ती आह । मुद्राणां लोकाः स्वाश्रयः । प्रयोग-
निर्देशात् 'अथ मुद्राणां गच्छ' इति मुद्राणां लोके
प्रयोगस्य निर्देशात् । प्रयोगस्य च प्रवृत्तं मेदात् । कर्तु-
मेदयत्, साकनेषु दक्षिणे उच्ये च विहारे कर्तुमेदे
इति उच्यते । अथानिर्देशात् निर्देशात् दक्षिणे विहारे शोप-
दुर्गति, एवं चक्रेऽपि कान्तेऽपि पशुपतेः ।
मुद्राणां प्रयोगान्ते नोपकरिष्यति । तस्मादाश्रुतिः ।

तद्भूतस्यानङ्गप्रियदिति चेत्, तद्वपुर्गमिदर्थ-
न्यात् । २७ ॥

पूर्वपक्षी चक्रेते । मुद्राणां लोकाः आश्रयिनं कर्मणः ।
मुद्रा । धर्मात्कालान् । तेन चक्रेतेऽपि मुद्राणां-

ऽऽहानेन भद्रं नृत्तं सिद्धं संस्कृतं दैवतं इत्यस्वरूपम्, तस्यैव उक्तोपु संशयसि अहःभु स्यान्नात् विद्यमानत्वात् । संस्कृतस्य विद्यमानत्वात् नाशुचिः । अशिवत् अग्नेः स्थानात् यथा आधानस्य नाशुचिः तद्वत् । पद्यन्तत्वात् शक्तिप्रत्ययः । सहायतेन आधानेन संस्कृतार्थैव अग्नेः अग्निहोमादिकर्मसु विद्यमानत्वात् यथा नाशुच्येते तद्वत् सुब्रह्मण्याऽपि नाशुच्येति । इति चेत् पूर्वपक्षो नूयात् तं प्रतिश्रियात् तदपरमस्यदपेक्षादिति । सहायत्वात्तन्व-संसारसंस्कृतार्थाः विशिष्टार्थाः देवतायाः अपवर्गः समाभिर्भवति । प्रथमस्याहुः अपवर्गो तदहोपठितसुब्रह्मण्या-जन्वसंस्कृतस्यापि अपवर्गो विनेपशापवर्गयो विशिष्टत्वात् देवताया अपि अपवर्गो यवत्येव । तदुक्तं तदपवर्गः इति । कथं तदपवर्ग इति चेत् तदर्थत्वात् इत्याह । तच्छब्देन बुद्धिसाम्यं कर्मणः परमार्थः । तदर्थत्वात् कर्मार्थत्वात् सुब्रह्मण्यायाः । तस्यैव कर्मार्थत्वं अपवर्गः । तस्मात् दिग्गन्तरे तस्या आशुचिरेव स्यात् इत्येव सिद्धमन्तः ।

अग्निवदिति चेत् । २८ ॥

पूर्वपक्षी आह । अग्नेः इव अग्निवत् । अग्नेः आधानं यथा सर्वकर्मसु सत्यं भवति, तथा तस्यैवादीनेन सुब्रह्मण्याऽऽहानमपि सर्वाशुचिं तन्वं स्यात् । इति चेत् । पूर्वोक्तस्यैव दृष्टान्तस्यनुवाचोऽप उक्तार्थः ।

न प्रयोगसाधारण्यत्वात् । २९ ॥

विद्वान्ती आह । न सुब्रह्मण्याऽऽहानं आधानेन तद्वत् । आधानस्य इति शब्दादीनां सर्वकर्मणां प्रयोगेण साधारण्यत्वात् साधारण्यत्वात् । सुब्रह्मण्याऽऽहानं तु सत्त-प्रयोगार्थम् । तस्मादाशुचिः आह्वानस्य ।

लिङ्गदर्शनात् । ३० ॥

विद्वान्ती एव हेतुवन्तयाह । 'उचितेरेष्वित्तेऽहनि आग्नीन्नागारं प्रदिरथ सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाहुव इति श्रेयति' इति लिङ्गस्य दर्शनात् प्रत्यर सुब्रह्मण्याऽऽहान-मिति यमते ।

तद्धि तथेति चेत् । ३१ ॥

पूर्वपक्षी आह । तयाचन्देन बुद्धिसाम्येणुद्विदृष्टमन्त-उपवन्तः, हिशब्देन तस्य मुद्रितार्थे प्रसिद्धिः सूचिता ।

तत् सुब्रह्मण्याऽऽहानं तथा स्यात्, यथा यथाहृदिकर्म यूपैकादशिकां तन्वं भवति, तथा प्रथममुत्पाकर्मणि नियमागमाहाहनं सर्वाधिं तन्वं भविष्यति । इति चेत् । अथमं वत् यूपदुतिकर्मं यथा, तथा आह्वानमपि भविष्यति इति योजनायम् ।

नाशिष्टत्वात्तद्विद्वान्त्वात्पत्वात् । ३२ ॥

विद्वान्ती आह । न सुब्रह्मण्याऽऽहानं यथाहृदिकर्मणो तुल्यम् । अग्निष्टत्वात् यूपान्तिके होमस्य अविशितत्वात् आह्वाननीकप्रतिपेक्षात्वात् । सुब्रह्मण्याऽऽहाने तु इतर-न्यायत्वात् इतरः न्यायः 'नाशुच्येदात् गृह्यमाणविशेषस्य व्यावृत्त्या भवितव्यम्' इति, अस्मिन् आह्वाने तादृशत्वात् । ततश्च यथाहृदिकर्मणो विषयः । तस्मात् आशुचिः ।

विश्वेकत्वादिति चेत् । ३३ ॥

कथिभद्र । यद्यतीरुपवर्गस्य अन्ननात्रण सुब्रह्मण्या-ऽऽहानस्य च विश्वेकत्वात् विश्वेकत्वात् । एकत्वमन सादृश्यात् श्रेयम् । सादृश्यं च द्वादशाहिकत्वेन । आह्वानं तद्वत् स्यात् द्वादशाहिकविश्वेकत्वात्, यद्यतीरुप-पदंताद्वजातवत् । इति चेत् ।

न, कृतस्य पुनःप्रयोगात्, प्रधानवत् । ३४ ॥

विद्वान्ती आह । न यद्यतीरुपवत् तन्वम् । अग्नि-पवपमानप्रद्वचमस्तोपवकादेः कृतस्य विधानस्य अद्वयं प्रथमं पुनःप्रयोगात् सुब्रह्मण्याऽपि पुनःपुनः प्रयोगः । प्रधानवत् यथा प्रधानानि प्रथमं शिश्यते तद्वत् । पूर्वपक्षानुमाने तु प्रवृत्तिरेवमस्मात् । तस्मात् अहर्षणे सुब्रह्मण्याऽऽहानस्य प्रथमसाशुचिः इति सिद्धमन्तः । चे,

न तत्कालात्तु (१०११४६) । यूपसाधारण्येन 'तत्कालात्' इत्येवं आग्नीशोमीयसम्कृतादेव (परि-ष्काणात् कर्तनीकार्थमिति) उपपन्नसिद्धिः । या. १।६। ७।२। १. १०४६.

तु तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् । ३०।२१।४० ॥

इत्येने 'द्विजनपनीतस्य भवति' इति अगमणे नयनीते विवाहः । एते यमैपुदकम्, तत विरचयन्तु यववनीतम्, यत् आन्वस्यते भवति इति वाक्यार्थः । इदं नयनीतं अग्नेयं न पयाने इति कथितं पूर्ववि-

करणे । इदानीं किं मुन्याकालानामज्ञाना नवनीतम्, उउ सर्वेषामिति विचार्यते । तत्र पूर्वपक्षमुत्तमिदम् । अग्नि-
द्योमे तावत् अग्नीशोमीवगुणान्यायुर्व्याः यव. यशसो
मिच्छामन्विधत् । वे च द्येने चोदकेन प्राणः । परन्तु
' सद्यः पशुनालमते ' इति विशेषविधानात् तेषां साहित्यं
भवति । तस्य साहित्यं सवनीपपशुश्लेष्टे एव भवति ।
सवनीपपशुश्लेष्टे मुन्यादिने भवति इति तत्रैव साहित्यम् । इदं
साहित्यदर्शनमेव सूक्ष्मं लिङ्गदर्शनम् । तत्काले द्येनकाले
द्येनगमचानसति अपर्णान् मुन्याकाले यानि द्येनगज्ञानि,
तेष्वेव द्येननवनीतं स्यात् । यथा पशुसाहित्यं
मुन्याकालीनम्, यथा नवनीतपनि मुन्याकालीनम् ।

सर्वेषां वाऽविशेषोपात् । ४१ ॥

विद्वान्तवति । न मुन्याकालीनात्तमेव अज्ञानाम्,
रिन्दु सर्वेषां अमुन्याकालीनात्तमेव अज्ञाना स्यात् ।
याद्वन्दः पूर्ववन्विद्वान्तवर्षः । सर्वेषां कुनः । अवि-
शेषात् विशेषव्यवसायाभावात् । मुन्याकालीनपशुसाहित्य-
रूपस्य सामान्यतोदररूपस्य लिङ्गस्य ' द्येनिसवनीतनाञ्जं
भवति ' इति वाक्येन वाचित्वात् । तस्मात् द्येने
सर्वेषामज्ञानां आगम्याने द्येनिसवनीतं स्यात् ।

न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् । ४२ ॥

तत्र विद्वान्ती सूत्रे । लिङ्गदर्शनं न्यायोक्तं न्यायगम्ये
अर्थे सापेक्षं भवति । प्रथमप्रत्याक्षरिणात् पशुसाहित्य
मुन्याकालात् इति लिङ्गदर्शनं क्रमानुसारेण न्यायेन
सिद्धे इति भवेत् । परन्तु नाय न्यायः द्येनिसवनीते
संभवति, प्रथमप्रत्याक्षरिणात् । तस्मात् द्येने द्येन-
नवनीतं मुन्यादिशिवरसवनीतवर्षाद्वाप्यमिति विद्वान्तः ।
के.

॥ तदनुत्पन्नत्वमिति इति न्यायस्य अप्रतिवार
गृह्यते । (यः प्रकृतः । यः पशुः यस्य यः । यो
यस्य यस्य यः यः यः यः । यः पशुः यस्य यः । यो
यस्य यस्य यः यः यः यः ।) । ४३।१।२५ मन् ।

॥ तदनुत्पन्नायः । (४३।१।२५ मन् ।) एते च
दानोपादाने उच्यन्ते । साक्षात्तुचिन्तनीये एव तदनु-
त्पन्नेषु यस्य । तदुच्यते । तदुच्यते । तदुच्यते । तदुच्यते ।
विद्वान्ती पुन त्वेने । (यः प्रकृतः यः न्यायनियमः ।

जीवः इह जन्मनि यादृशं संकल्पं तावदेव करोति,
जन्मान्तरे तादृशं कृत् लभते इति न्यायार्थः । आभरणं.
३।३।१५।२६ मन्. ७ अस्यामां वागवनीनाम्, अवि-
द्वैतमन्याकोना य अवि एषोवाडनात् यद्व्यादि-
शरीरवातिफलमिति उपासनानि । तेषु यानि शरीरान्तरे-
ऽप्यनुसर्तमानानि इन्द्रियाणि तान्येव तत्रतुन्यायादु-
पासनीयानि । परिमलः, २।४।१।६ मन्. ७ विद्वान्ते
शरीरोपासनातिरिक्तेषु तदनुत्पन्नायात् त्रिनेपठिदिः ।
न्यायनि. ४।३।१।१५ मन्.

॥ तदनुत्पन्न उपलभ्यते इति न्यायः । अर्थ
' तदुत्पन्न ' (वा ३।३।२९) इति न्यायव्याप्याये
उक्तः । ' तदुत्पन्ना इत्ये रसोवेदोक्तोक्तं मुन्यल बलं
तदनुत्पन्नमुत्पन्नते । अतःपिदके रिक्तो लोहकसः तदनुत्पन्न
उत्पन्नते ' इति । (तस्य गुण इव गुणो यस्य य
तदनुत्पन्नः) । माहत्सी. ६१०.

॥ तदनुत्पन्नसारत्याज इति न्यायः (२।३।२९
मन्.) । प्राणं विश्वं केनचित् जीवस्य उपासनासंगतस्य
तदनुत्पन्नसारत्याजितिन्यायसिद्धत्वात् । (तस्याः प्रुद्धेः गुणाः
इच्छादेयादयः ताः प्रथमं यस्य आत्मना संसारित्वे
संभवति, य तदनुत्पन्नसारः । आत्मनः तदनुत्पन्नसार्यात्
संसारित्वम्प्रवेशः इति न्यायव्याप्यः) । आभरणं.
४।३।१।६ मन्.

॥ तदनुत्पन्नाद्वा स्वधर्मः न्यायव्याप्यत्वात्
यादौतरेत्यन्तः शेषे । ३।७।२३।५१ ॥ इति
न्यायः ।

पूर्वपक्षस्य पूर्वपक्षान्तरनिर्दिष्टमनुत्पन्नसारित्यनुत्पन्नसार-
मिति तदनुत्पन्न चोदकत्वमिति अज्ञानि अविद्वान्,
वैद्वान्तोपासनासंगतस्य अप्रतिवारणं चोदकत्वविन-
मपिमेव, यतोपासनासंगतस्य अनुत्पन्नसारित्यनुत्पन्नसारिणां य
प्रथमं चोदकत्वमपि तान्तरिङ्गत्वमिति एतेः
स्वरीरचोदकत्वमिति पूर्वपक्षान्तरेः स्वैरिति स्यात् ।
यत् तदनुत्पन्नः सामान्यमात्रमिति तावत् अत्यन्तः
कर्तुं, स एते अनुत्पन्नसारित्यनुत्पन्नसारित्यनुत्पन्नसारिणां
अनुत्पन्नसारित्यनुत्पन्नसारित्यनुत्पन्नसारित्यनुत्पन्नसारिणां । मु.

तद्ग्रहणाद्वा

पृ. ११७८, * तद्ग्रहणाद्वा इत्यत्र चोदकवलीपत्रं
५१७३६ । पृ. ११७८.

* तद्ग्रहणाद्वा (३।३।२१।६) इत्यधिकरणे
वैकुण्ठप्रधानं प्रयोगवचनं चोदकवलीपत्रतया दुर्बलं इति
चक्षते । (सामवेदोपज्ञोऽपि द्येनवामाः न वदानुमि-
रेव कर्तव्यः, यत्रुवेदोपज्ञोऽपि च वाक्येपः नं अग्युं
भिरैव कर्तव्यः, किन्तु स्वयमेः सैः चोदकप्रतिषेधैः
संबुक्तः स्यात्, तद्ग्रहणात् प्राकृतवर्मप्रवृत्त्यात् । तस्मात्
सर्वैर्मितिनिमित्तिभिः द्येने न वाक्येवक्ष कर्तव्यं इति
अक्षरार्थः) । कु. ३।३।२।८. * तद्ग्रहणाद्वा इत्येवम्
वाचित्वा प्रवान-वेद)धमाख्याय एव प्रवृत्तौ निवृत्तौ च
कर्तौ प्राप्नोति । वा. ३।३।२।९ पृ. ८१४. * अपिकरोति
इति सु वरा अपिहाराधकोक्त्य चोदकस्य बलीव-
स्वात्सवं समर्थत्वप्रपादयितुम् ' तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः
स्यात्' इत्यनेन न्यायेन प्रयोगवचनस्य चोदकप्रतिषेधेन
दुर्बलत्वप्रवृत्त्यम् । सु ३।७ पृ. ४९. * इतिप्र-
वचनदीनामोक्तित्वात् प्राकृतै स्वधर्मै (मन्त्र-मध्यम-
उत्तरस्ये) प्राप्नुवति अथचोदकदेशेन प्रवानयेद्वर-
प्रवृत्तौ ' तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यात्' इत्यनेन न्यायेन
मयोगवचनस्य चोदकप्रतिषेधेन दुर्बलत्वात् चोदकवापि-
स्वाप्रवृत्त्येऽपि । वा. ३।३।२।९ पृ. ८११, * क
स्वराद्ग्रहणाद्वा' इतिवत् कल्पनीयः । यत् प्राकृत-
स्वराद्ग्रहणात्वा निवृत्तौ वेगान्तरीयं अपूर्वमज्ञं चोद्यते
इति । ३।३।२।९ पृ. ८१३.

३ तच्चोदकेषु मन्त्राण्या । २।३।३२२ ॥

मन्त्रतो भावजन्यो विधाकर्तो वेत्ति एतिसिद्धं कोऽयं
मन्त्रो नास्ति । वैदिकामन्त्रभावधत्तना गुणधर्म-
प्रधानवैविध्ये अन्वयगतिरेकमन्त्रेण कर्मप्रतिपादकत्व-
स्वीयं प्रकारं प्रतिपाद्य इदानीं प्रत्येकैव वैदिकामन्त्रमन्त्र-
पदस्थाने निरूप्यते, कोऽयं मन्त्रो नास्ति । अत्रायं
पूर्वपक्षिणोऽभिप्रेति — न तावत् मन्त्रप्रतिपादा-
पाठो मन्त्रमन्त्रम्, शास्त्रमन्त्रेऽपि मन्त्रसादृशत्वात् ।
नापि शास्त्रमिति विशेषणवत्त्वम्, किन्तु कल्पयित्वा-
नापि मन्त्रत्वात् । नापि अन्वयविरहितस्य मन्त्रत्वत्वम्,

शास्त्रोऽपि तस्य भावत्, मन्त्रेषु च हेतुविद्यमानत्वात् ।
वेन सर्वेषामेव तद्ग्रहणमित्याद्य अन्येसाधनयो मन्त्र-
शब्दधत्ते । एवं प्राप्ते, अभिधीयते । मन्त्रेदेवं यदि
अथ वृद्धोन्देशो नं स्यात् । तथापि, येषु तावेषु इदः
प्रयुज्यते ' मन्त्रान्वयीमे' । ' मन्त्रान्वयापगतम् । ' मन्त्र
कर्मते' इति । अभिमुख्यत्वं च शब्दार्थावधारणम् ।
तेन मन्त्रप्रतिपादादीनां न्यभिचारेऽपि अन्वयप्रवृत्त-
या मन्त्रशब्दं प्रयुज्यते, ते मन्त्रा इति भाति स्पष्टता ।
तद्ग्रहणम्— ' स्थाभ्याये पठधमनेषु येषु मन्त्रपदं
स्थितम् । ते मन्त्रा नामिधानं हि मन्त्राणां कल्पणं
स्थितम् ॥' इति । (' पदं स्थितम्' इत्यत्र ' पदं मृतम्'
इति मूले पाठः) । (वा. पृ. ४३७) । प्रयोजनं चाल-
त्पदानप्रतिपत्तितापत्तिरिति मन्त्रव्यक्तिः । तदुक्तं भाष्ये-
' आक्षेपे चावगारे च प्राण्या लक्षणकर्मणि । प्रत्येकं न
वक्तव्यं वच कृत्वा प्रसंगे ॥' इति । (आक्षेपेऽप्यवगारे
इति प्रथमवाक्यतो मूले) (वा. पृ. ४३५) । मूर्त्तं तु—
तदनुदीपणानकर्माभिधानं प्रयोजनं येषां वाक्यता तानि
तथोक्तानि । येषु मन्त्राणां मन्त्रमन्त्रमयोग इत्यर्थः ।
एतदपि प्रातिक्रियात् स्थाप्यापकालाद्यपरत्वयोग्यत्व-
मेवेति । तेषां.

३ तच्चोदकेषु मन्त्राण्या । २।३।३२२ ॥

मन्त्रतो भावजन्यो विधाकर्तो न चेति विधा-
रितम् । मन्त्र कोऽयं मन्त्रो नास्ति । किञ्च ' अदे बुभिय
मन्त्रं मे गोपाय यन्मपस्यविविदा विदुः' । क्वचः क्षामति
मूर्त्तं मा हि भिरमृदा हात्तम् ॥' इत्यत्र मन्त्र उक्तः ।
कोऽयं मन्त्रो नास्ति । उच्यते । तच्चोदकेषु तस्य
अभिधानस्य अनुदेशकत्वैवशास्त्रस्य चोदकेषु प्रयोगेषु
वाक्येषु मन्त्राणां मन्त्र इति आख्या तात्पर्या । तथा
च अनुदेशार्थसादृशत्वैवशास्त्रस्य मन्त्रत्वमिति मन्त्र-
त्वत्वम् । मन्त्रानेन निरूप्यन्ता मन्त्रा' इति तु सामान्य-
सामान्यम् । के

३ तच्चोदकनमान्यायः । कर्मवृत्तिवैक्या

सत्त्वमिदमन्त्रं अस्मिन्पाठेऽपि तत्त्वचिनसान्यायः ।
श्रुतपूर्वमिति तत्त्वचिनसान्यायः सत्त्वकः श्रुतपूर्वम् ।
(श्रुतिः पृ. २७४) । तत्त्वचिनसान्यायः कर्मवृत्तिवैक्या

'सापत्तिनाभावे भूतपूर्वगतिः' इति परिभाषा ।
(श्वेत्य, पृ. २७४)

० तत्त्वेन अपरिज्ञातोऽपिः अनुष्ठीयमानः सिद्धन्ति
अनुष्ठानात् । गान्धा अनुष्ठितः निःशेषत्वेन पुंशुनाकि ।
नुहती. पृ. १५.

० तद्देशानां वा संघातस्याचोदितत्वात् ।
१।१।६।२५ ॥

'स्य वा यथा यज्ञस्य, तस्मात् यत्किञ्चित् प्राचीन
मासीशोभीयात् तेनोपायु चरन्ति' इत्युदाहृत्य, यज्ञ-
भ्रान्तपत्नौ वा यत्तुमुदाहृत्य, पदाभ्यन्तरे वा इति
सहित्ये, यज्ञस्य फलश्रवणेन यमैममुक्तशामभ्यात् 'यज्ञस्य
यत् प्राचीनम्' इति अवहितेनापि यज्ञशब्देन प्राचीन-
शब्दस्य अन्वयप्रतीतिः श्रुत्या च प्रवदेशवाचिनः
प्राचीनशब्दस्य लक्षणया तद्देशपरदास्यैवोपात्तत्वात् यज्ञ-
भागवत्त्वम् (इति) पूर्वपक्षविषया, प्राचीनशब्दस्य
वीक्षा किञ्चिन्निकृष्टिप्रसक्तमित्याह्वयवत्तन्नामत्वात्
वीक्षास्य बहुविधत्वमेव एकस्मिन् देशे अनुपपत्तेः
राष्ट्रणया असीतोमीयाम्बैरुपदास्यैवत्वस्यैव न्याय्यत्वात्
पदाभ्यन्तरे इति सिद्धागतिरित्युक्तम् 'तद्देशानाम्' इति सूत्रे
अङ्गप्रधानसंघातस्य यज्ञशब्दात्पद-सामवादात् यज्ञप्रधान-
संघाताश्रयणं च प्राग्भाषिनः अङ्गत्वात्स्य यज्ञावगत्या-
शेभेन प्राचीनशब्दशब्दत्वयेऽपि अवयवव्यतिरेकजनित-
पठननुपपत्तेः तत्संश्लेषणया उपायुपपत्तौ चोदितत्वात्
न यज्ञभागवत्त्वता इति वक्ष्यते । सु, पृ. ७३०.

० तन्निर्धारणानियमाधिकरण्ये (१।१।२।७।५६)
पुरुषार्थत्वद्रोषास्मीनानुमुक्तम् । इह गन्धरी पुरुषार्थत्वे
समुच्चये मान नैत्युच्यते । न्यायनि. ३।१।३६।६ । अष्ट.

० तन्निर्धारणानियमाधिकरण्ये सवतस्यविद्वितीना कर्मा-
ह्वयाभावात् कर्मक नियम इत्युक्तम् । आभरणं ३।१।३६।
६१ न. पृ., ० कर्माह्वयमपि न्याह्वयतयोस्ततनादिपचक-
मिद वाच्यं (यद्येव नियम्य करोति - इति वाक्यम्)
तन्निर्धारणानियमाधिकरण्ये दर्शितम् । ४।१।५।६ । अष्ट.

० त्रिदशोक्तानुष्ठीयमाण्ये तन्निर्धारणानियम-
न्यायेन स्वकर्मकत्वमितिदिः । न्यायनि. ३।४।४६
द. पृ. । तन्निर्धारणानियमस्य सूत्रेः प्रथमं ह्यगतित्यर्थः

कर्मम् । ३।१।४२ अष्ट. । यानि उर्द्धादिर्कर्मगुणवायात्म-
निर्धारणानि प्रणवः रसतमः आतिः समृद्धिः इत्येव-
मासीमि, गीतानि नित्यवत् कर्मसु निश्चयेरत् । उदुद्वेः
स्य अनियमकत्व एवो श्रुती दर्शयत् 'तेनोभौ कुक्लो
यश्चैवदेवं वेद, यश्च न वेद' इति । उपासनस्य कर्मणः
सकस्यात् पृथक् फलं हि असहत् उपलभ्यते अयति-
पण्यः कर्मफलविदेः प्रतिबन्धाभावात्तन्नें तसमृद्धिः
अतिप्राप्तिसोपश्च कश्चित् । इति न्यायवृत्तार्थः । के.

० तन्त्यायत्वाद्दृष्टोऽप्येवम् । १।२।१।२३ ॥
शो मन्त्रो मन्त्रधामान्याये शैल्येण दृष्टः तस्य तथैव
प्रयोगः । यस्तु तत्र न दृष्टो ब्राह्मणेन च भाषिकेण
स्वरेणोपदिष्टः, यथा 'तं वै प्रोहिद् वानरस्योऽसीति'
इति तत्र कः स्वरेः श्यात् ! उच्यते । तन्त्यायत्वात् योऽसी
न्याय उक्तः 'मन्त्रोपदेशोऽयं तद्रूपवाचकम्' इति
(१२ ह्ये) तेनैव न्यायेन मन्त्रमन्त्राये अद्वैतोऽपि
मन्त्रः मन्त्रोपदेशादियथावात् प्रायश्चित्तेनैव स्वरेण प्रयोगः ।
इति पूर्व. पक्षः ।

० तदुत्पत्तेर्वा प्रयत्नलक्षणत्वात् । २।४ ॥
नेत्त् । उदुद्वेः तस्मिन् ब्राह्मणे मन्त्रस्य उदवेः
प्रयत्नलक्षणत्वात् प्रयत्नमेव लक्षणं यस्य मन्त्रस्य च
प्रयत्नलक्षणं, तादृशत्वात् । यधिकस्वर एव तस्य
प्रयत्नस्वरः । तस्मात् ब्राह्मणोत्पत्ताना मन्त्राणां भाषिकेण
स्वरेण कर्मणि प्रयोगः इति सिद्धान्तः । के.

० तत्परावत्परिचये तत्परं चलत् ।
(सतिरोपलक्षकत्वात् निर्विरोधत्वत्पराकत्वात् च वचनात्
बहुत्वेऽपि ब्रह्मणे निर्विरोधत्वेऽपि) इति न्यायः
निर्णयकः । (नापरस्य अतत्परस्य च वाक्ययोर्विरोधे
तत्परं चलत् अतत्परस्य तु अन्यथा लपनम् इत्यर्थः) ।
न्यायनि ३।२।१।४ अष्ट.

० तत्पुरुषात् सनातः आम्नोशाचः । वि. ३।२।११.
० तत्पुरुषात् कर्मवाच्यो ब्रह्मीयात् इति निपाद-
स्यन्यायिसरणन्यायः । बाल पृ. १३. ० तत्पुरुषात् ब्रह्म-
मीशो तापरमश्रीरुन्मिद्वितीनाधिकरण्ये इत्याचार्यादयः ।
मणि. पृ. १४९. ० तत्पुरुषात् । अविश्वरूपपु-
नत् तमानाधिकरणत पुत्रयो यथावात् यथा निपाद-

अधिकार्यैर्न प्रवृत्तिविशेषकरत्वं वागुद्धं भवति इति गुणविधानमेवेति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते । भवेदेवं यदि अभिहोत्रपदं अग्रे होत्रमस्ति इति श्रुत्यथा ननु यथासाधनेन परिनिष्पद्येत, किन्तु अत्रेहोमम्, अग्रे होत्रम्, इति पशुसतमीतमासखोरिति संभावितत्वात् संदिग्ध्यर्थमभिहोत्रपदं न विधेयीभूतामिदेषासाधनैक भवति । एतन्वति तु कुम्भिकादिकात् प्राप्तमग्निदेवतामूर्तं प्रवृत्तिमिच्छित्तु होमविधौ नापेयीगवित्तु, इति तदर्थं वाक्यान्तमपेक्षते । अत्रि च मन्त्रशक्यं शास्त्र-विनियुक्तम् 'अग्निर्व्येतिव्येतिरग्निः स्वाहेति सारं जुहोति' इत्यदिदेवतासमर्पकम् । अतस्त्रुत्थमेवमिति निषिचीकृत्य अभिहोत्रपदं नामपेयमिति तदपच्छिन्न एव होमो विधीयते, न पश्यन् गुणो विधीयते । ननु पूर्वपक्षी प्रातर्होमि गुणविधिं भवन्ते दर्शिहोमे वा । प्रातर्होमि तावत् मन्त्रगणामिदेष्यजसतिर्न सिद्धातिनोऽमिषता निदेवताकल्पपश्चात् । नापि दर्शिहोमे, तस्य दूरस्थत्वेन मन्त्रसंभ्रमाभावात् । अतः कथं तदपश्यशासनवेगेन अग्निहोत्रपदस्य नामत्वमिति । उच्यते । न ह्यो यत्र पूर्वपक्षवाचान्मिनोः गुणविधिः, तत्राग्रे अन्येन प्राप्त इति, किन्तु यस्य गुणस्य उपादानसामर्थ्यात् धात्वर्था-दुत्तापते विधिः, अग्रे धीनधात्वर्थविधाविव शास्त्रान्तर-प्रतीतिः नामप्रवृत्तिमित्यात्वेनानुवदित्वात् वाक्ये, किं श्रुतिपरिग्रहमेति । अयमेव मन्त्रशक्यशास्त्रार्थः । वदुक्तम् 'विधित्सितगुणप्राप्तिशास्त्रमन्यद् यत्तस्मिन् । तस्मात् नन्त्रापथं न्ययमिति नामत्वमिष्यते ॥' इति (वा. पू. ३. ३४ । 'प्रापि शास्त्र' इति धार्तिके पाठः) । अत एव नार्थं गुणविदिष्टहोमविधिः । वदुक्तम् 'विधीयतां विदिष्टं चेत् कर्मत्वेयं विकल्प्यते । न चेत्कल्पेन शिष्टाः स्मृतत्तत्त्वं येति चोत्तरम् ॥' (वा. पू. ३. ३५) । अतः 'अग्नि-होमं जुहोति' इत्येवमन्त्रं नापावच्छिन्नकर्मोपादकमेव, न तु प्रातर्होमि, न च दूरस्थदर्शिहोमे, नापि तिष्ठ-विधिना देवताविधावकमिति । न च 'यदग्रे च' इति धरवद्वयमेव होमविधावकमिति धाञ्जम् । असंदिग्धा-मन्त्रकल्पगुणविदिष्टत्वेन विदिष्टमिदेष्योनेतुसोममिषा-
 मो. सं. २३८

संभवत् । किन्तु अभिहोत्रनाकप्रसक्तोमानुवादेन गुण-विधापक्रमेव । तत्राग्रे प्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधाना-संभवात् अभिसृष्टयोश्च मन्त्रवाक्यप्राप्तत्वात् सावंप्रातः-काशलोश्च 'सायं जुहोति' 'प्रातर्जुहोति' इति धात्वय-कल्प-त्वात् प्रजापतिरेव एको देवतात्वेन वाक्यद्वये विधीयते, अन्यत् खनैमवृत्तते इति ।

तथा 'आधारमाधारयति' इत्यत्रापि आधार्यते इति श्रुत्यथा आधार्यशोभं अनिन्तिमिदेष्यं यथादि द्रव्यस्यैव प्रतीयते । अतः संदिग्ध्यर्थमाधारपदं अग्नि-होत्रपदमिव गोवाशुभविधेयीभूतापादस्यविशेषपदमर्थकं संभवति । द्रव्यविशेषात्प्रत्ययै च प्रकरणनिर्देश्ये 'उपशृणुत् अभिधारयत् आश्रयस्यैव यत्न' इति वाक्य-बन्धेन 'सर्वमेव वा पतयन्नायं श्लोके यद् युवावाग्भ्यश्च' इत्यनेन वा विशेषप्रतीतिं साम्यामेव असंदिग्धार्थस्या-सावकत्वात्ऽपि उपाशुभावे द्रव्यविशेषमासे. एतन्नानं न्ययेमेव संदिग्ध्यर्थान्वादेन साधारणस्य नाकार्यस्य-विशिष्टमाधारण विधीयते इति संभवति । तथा 'चतुर्गुदीवं वा एतद्भूत् तस्याधारनावार्य' इत्यनेनैव आश्रय-वशातेः तद्विधानवैयर्थ्यं च । तदुक्तम् 'विधित्सितगुणप्रापि' इति । एतन्वति च आधारणाधारः इति भावश्रुत्यथा कर्मनामपेक्षयम् । अतः तद्वच्छिन्नमत्रापि कर्मव-विधौपत्ते । तच्च कर्म 'इन्द्र उच्योऽध्वर इत्याधारमा-धारयती' इति मन्त्रविशेषग्रामर्थान् न्यवेन्द्रदैवता-संज्ञापम् । तथा चतुर्गुदीवंवाचनसंगतस्यस्यपदं सत् समकमेव आधारनामपेक्षं दर्शयतीत्यात्प्रमिति अवश्यते इति ।

प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे प्रातर्होमस्य दर्शिहोमस्य वा अभिदेवतात्वम् । निदान्ते नेति । सूत्रं तु— तद्व्यर्थं तद्व्यर्थं अग्निहोत्रपदेन आधारदेवेन च यदिधानत्वं तद्विधावकमिति यावत् । अग्न्यशकं शास्त्रान्तर चेदपि तेनानुष्ठीयमपेक्षयमेवेति । तौता. रा. ४. ४. ४. ४.

तत्पर्यं चान्यशास्त्रम् । ११३३१४ ॥
 'अग्निहोत्रं पुरोति' 'आधारमाधारयति' इति अभिहोत्रस्य. आधारवाच्यत्वं किं गुणविधिः, उक्त कर्मनामपेक्षमिति विचारं सिद्धान्तमात्र । विधेयतया श्लो

यो गुणः अग्निरूपः आग्नेरुणो वा, स गुण प्रपद्ये विषयते इति तत्पर्यम् । 'अतस्त्वोपसर्गे' (पा. ३।३।१०६) इति वः । विधिरितस्तस्य अग्न्यादिगुणस्य प्रत्ययस्य विषयत्वं वाच्यं शास्त्रमस्ति । 'अग्निर्गोतिर्वनोतिरग्निः स्वादेति संयं जुहोति' 'सूयो ज्योतिर्व्योति, सूर्यः स्वादेति प्राग,' इति मन्त्र. 'यदग्रये च प्रजापतये च सायं जुहोति' इत्यादि वाक्ये च अन्वयः शास्त्रम् । एवम् 'प्राज्ञमापापयति संतत-मापापयति' 'इन्द्र उषोऽन्वर इत्याचारमापापयति' इति आचारविषयस्य वाच्यम् । तस्मात् अग्निहोत्र-आचारः इति कर्मविरोधनामपेयमेव, न गुणविधायकम्, इति सिद्धान्तः । के.

● तत्पर्यं चान्यथात्मम् वाक्यान्तरतो इत्यदेवताश्रयस्य उक्तत्वात् । तत्पर्यन्यायः । मु. पृ. ७९३ ● तत्पर्यं चान्यथात्मम् अक्षरगणोक्तमार्गेण (अग्निहोत्रशब्दे) चतुर्धाऽप्युक्तम् स्वाक्षरगणोक्तमार्गेण । क्रौ. २।२।५।१५, ● 'यद-ग्रये च प्रजापतये च' इत्यत्र तत्पर्यं चान्यथात्मम् अक्षर-मार्गेण प्रजापतिमन्त्रविधानेन, साध्यात्. फालीनदेशता-द्युक्तपतिविशिष्टप्रजापतिमाश्रयविधानेन वा अग्निमूर्धादीना-म-श्रयैः । प्रक्षिप्तिसुप्रसाम्यं तृतीयविधायकत्वोपपत्तेः । २।२।५।१६ पृ. १३५.

● तत्पर्यं चान्यथात्मम् । अग्निहोत्रमापापयती कर्म-नामपेयम् ॥

तत्पर्यं चान्यथात्मम् । १।४।२।४ ॥

आत्म्यम् — 'अग्निहोत्रं जुहोति स्वर्गकामः' इति, 'आचारनापापयति' इति च समायनन्ति । तत्र संज्ञायाः निमित्तहोत्रपत्त-य-वाच्यत्वात्स्य गुणविधायि, अत्र कर्मनाम-पेये इति । गुणविधायि इति श्रुतः । कुत. १ उच्यते हि, अग्रये होत्रमस्तिरिति । तथा धारणतमस्य इत्यं पृथगि, आचारमापापयति इति । प्रक्षिप्तिरेवमुपधीयते । गुण-विधायि स्वर्गकामे, आचारमापापयति । तत्र एतदपेय-वचा प्रवृत्तिविरोधकत्वं च । न च गुणविधायकत्वं लक्षणा-मवति यथा उदिशः कथं इति । अग्निहोत्रे एवमप्येव अत्रयत्स्य गुणविधानम् । मापापयेऽपि, आचार निर्वर्तयतीति श्रुतेन गुणो विधीयते । तस्मात् गुणविधायि इति । एवं प्राति, श्रुतः । तत्पर्यं चान्यथात्मम् । यो गुणो एतन्वा-

विधीयते इत्यामङ्कयते तौ अन्वयः एवास्तीति । 'यदग्रये च प्रजापतये च सायं जुहोति' इति देवताविधानम्, 'अतस्त्वोपसर्गे वा एतदन्वत् तस्याऽऽचारमापापयति' इत्याचारो च इत्यविधिः । अविवक्षितदेवते च विधिरित्युच्यते । विहितं नाम अन्यतो गुणविधानम् । तस्मात् गुणविधायि, कर्मनामपेये तु संभ्रतः । यतिम् अग्रये होत्र होत्रो भवति तदग्निहोत्रम् । दीर्घवाग्यं सत्यक्रिया प्रसिद्धः एव आचारः । तस्मात् कर्मनामपेये । प्रसिद्धवाच्यस्य उक्तो-त्तरः । प्रजापतिनिवृत्त्यर्थमग्निविधानं भविष्यतीति चेत्, नैवदेवम् । अग्नि होत्र विधातुं चक्रेति, न प्रजापतिं प्रतिषेद्धुं प्रतिषिद्धप्रमाणस्य च प्रजापतिविधानं अनर्थकं स्यात् । प्रजापतिदेवतेति गम्यते । गन्गमानं च न शक्यं मित्येति वक्तव्यम् । अतोऽप्यमत्रमाधि । उच्यते । 'आचारमापापयति' इति इत्यपरः चोदना 'वेद्यु इत्य विधीयते' इति । इत्यं हि अत्रमात्रं क्रियया शक्येति । स्मरितं च यानं साधयति । तत् कस्य प्रधानस्य कर्मणो नामपेयमिति ? उच्यते । एतदेव आचारस्य प्रधानकर्म । नन्वस्य इत्यदेवकं नास्ति । अस्तीति श्रुतम् । 'उत्सावामापापयति' इत्यात्र इत्यपि, मान्त्वगिरी देवता । 'इन्द्र उषोऽन्वर इत्याचार-मापापयति' इति मनो हि अग्निदेवत्वं वरं तत्साधनं वा कर्मणि लभ्येति । एव च सत्य इत्यादिप्राप्तुं चक्रेति । स यदि इदंस्त-साधनं भवेत् एवमेव मन्येन आचारः शक्यते कर्तुम् । तस्मादिदो देवता इत्यदेवताऽप्युक्त-माचारस्य । तस्मात्प्रवृत्तिः, सत्यं चक्रेतिममेवेति ।

वा— तत्तु सर्वं द्विप्रकारमेव नामपेयम्, सामि-ञ्चात्मिकम् (रुद्रम्) यौगियं च । उच्यते च अवि-करणत्वेन प्रविधायितम् । विधिज्ञानस्य प्रविधायित्वेन, येन पुनर्विधाने । उच्यते । यौगियकाममेव प्रत्यर्थलक्षणा-परिहारेण अत्र विनष्टा । उच्यते च तत्रोक्तं चानिगुणितानां वाच्यमेदादीभवत्वात् । तत्र अग्रये होत्र (होमः) अग्निम् इति सिद्धान्तेऽपि अग्न्युपगमात् अन्वयमात्राणां-मुपलब्धेः अ-तन्वोत्पन्नत्वात् वदन्तीति, अग्निदेवः गुणो विषयते । एव च प्रसिद्धवाच्यो देवः, उच्यते च साधयति च साधयते भक्तिप्राप्ते तद्वत् प्रवृत्तौ होममात्रमुत्पादात्

सर्वद्वैतमेव अविहितदेवताकेषु विधास्यति वाक्यव्याम-
 न्यात् । तथा आध्याते इति आधारः इति क्षरणममर्थे
 द्रव्यं आक्यवकाशमिति कश्चिद्विद्यते । तत्र द्वितीयानिर्देशान्
 क्षरणानिर्देशान्कर्मण्येव अन्वयस्वीकृतान् अनुवृत्त्यन्वयान-
 र्थकारणतुल्यतेः प्रयोजनमपेक्षते । धर्मगानं वास्य क्षरणं
 शब्दार्थमात्रपरमित्वात् माशेषशरणं करोति । कथा-
 रितित्त्वेदेगेन किं कर्मण्यत् । इति अस्त्यपेक्षा । लोकेऽपि
 च द्वन्द्वप्रमाणं कश्चित् पानादी उपबोधयमाणानां द्वेष-
 त्कारणसंज्ञां कुर्वन्ति । तेन क्षणिकतुल्यकृत्यैकतुल्य-
 भक्षणसुखफलवमसंशक्तवर्षाद् द्वयं कर्मोपागमित्वापि ।
 प्रकृत्यकरोन दर्शपूर्णमासवधानानि उपलभ्यते । तस्मिन् च
 आधेयादीनां विहितद्रव्यकवत् उपाशुभाजः केशवः
 माषाहुः इति तादर्थ्यं प्रतिपद्यते । अथ च 'भुत-
 र्त्तत्त्वसंज्ञार्थं मुख्यैवद्वयसंज्ञानम् । अन्यथा तदव्यो-
 म्यात् प्रकृतेरिति रंगतिम् ॥' अथवा यद् 'करोति'
 इति कव्यवार्धमन्तं साकाङ्क्षादेव उपाशुभाजभावनामन्वय
 आधारद्वये वाक्येन निर्धारणाने तत्राप्यव्यादेव कव्यार्थः
 प्राप्तः शक्यते । प्रौढवाक्येन वा तस्य क्षरणत्वकल्पे
 निरादि क्षरणसमर्थवाक्यवत्प्रकृतिविधि मन्वते । न च
 धात्वर्थादेव सिद्धेः नाम्ना प्रयोजनम् । न च धात्वार्थ-
 कर्मणि कश्चित् नामवन्ति इत्यने ।

'श्रुत्यैव गुणो विधीयते' इति (भाष्यम्) ।
 द्वितीयाश्रुत्यैव संस्कारेणात् अवश्यं कश्चित् अस्य
 शुभमित्यवगमाभिप्रायम् । अत्रोच्यते । 'विधि-
 त्तिरगुणमपि नास्मान्वद् अस्तित्वात् । तस्मात्
 साक्षात्पणं च्ययमिति नामनमित्थये ॥' (शङ्करे-
 यन गद्यम् ; 'सायंहोमे यदि ब्रूयादाधारे च परो
 विधिम् । ततः शास्त्रान्तरप्रतिविधिः स्वास्तिप्ययो-
 जनः ॥ यदा त्वदेष्टे होमे देयताविधिरुच्यते ।
 द्रव्यं चोपाशुभाजनं तदा तत्प्रत्ययान् कथम् ॥'
 उच्यते । 'विधिश्चेद्विहितोऽस्मात् ततोऽस्य विप-
 र्ययिणः । निवेशः प्रहते वा स्वाद् सुभेरप्रकृतेऽपि
 या ॥ अग्नेहोत्रेण संज्ञये कृतेऽन्वये प्रयतन्तः ।
 अग्नेहोत्रदे तपस्तनुवाद्देवप्रणामम् ॥ अन्या
 ध्यापि धान्यार्थं गुणः सर्वो विधीयते । न चानु-

वादः प्रकृतात् कर्मणोऽन्यत्र उच्यते ॥ प्रकृतं
 चेदनुवाचं गुणो होमे विधीयते । तत्र तत्प्रत्ययदा-
 ऽन्यत्र न विधिसत्परिग्रहात् ॥ न च धात्वु-
 वदोऽत्र कथञ्चित्तुल्यवद्यते । प्रकृत्याप्रकृत्याभावात्
 तस्मान् कर्म विधीयते ॥ सायमूर्ध्वादिंसंयुक्तौणो
 वाक्यैर्विधीयते । शुद्धं न धूयते कर्म प्रकृतं नास्ति
 तेन तत् ॥ दूरस्थस्यानुवादाश्च व्यनधानाश्च युज्यते ।
 तस्य बुद्धयनापेहात् कौण्डपायिनहोमवत् ॥
 विधीयतां विशिष्टं चेत् कर्मत्वेवं विकल्प्यते
 (अन्यथा पूर्वपक्षो रच्यते इत्यमः) । न चेद-
 न्येन शिष्टाः स्मृत्यन्वयं चेति चोच्यते ॥ न
 चतुर्थसिमानस्य लक्षणं चान् विद्यते । न च तेन
 यिना शक्या देयताविधिकल्पना ॥ यः कश्चिदेव
 सवन्धः पशुतत्तुरुवाद् भवेत् । अनुवादेऽन्यतः
 सिद्धे कल्पेताव्यथासावत् ॥ यिथातज्यत्र
 संबन्धो भवेत् परपदाधरोः । प्राग्भित्तिऽपि
 तेनैव बद्धैवेव विधीयते ॥ एकदेशेऽपि
 च ज्ञानाज्ञानुवादादोऽपगच्छति । आधारन्यापि
 सवन्धः हेतुनोपायुक्तर्मणा ॥ मामानाधिकरण्यं च
 नाध्यादोनेह कर्मणः । विरपटं प्रवचनामत्वं न
 चाऽऽधारण्य गन्वते ॥'

अ— अथोच्यते 'वाक्यार्थो न विधातव्यो
 वाक्यार्थविधिरुभवे । पदान्तरं न चानन्यगति-
 नानत्वसंभवात् ॥' (प्राभाकरानु- " प्रकृतिहेतुभू-
 कर्माभिधानं विधादीनां भुक्तसम् । प्रकृतिहेतुत्वं च
 निष्कण्ठकार्यवैधेयं, कार्यसामान्यज्ञाने प्रवृत्तद्वयनात् । एवं
 च विधीयतेः कार्यप्रतिपत्त्यर्थे अचच्छेदकार्येणाद्यं प्राग्भयः
 अचच्छेदकतया संरच्यते । यद्यपि प्राग्भयः सत्त्वात्
 कार्यमाश्लेषे न उच्यते, तथापि 'माश्लेषेताव्यमपुंसम्'
 इत्येवं श्रुत्याच्छेदज्ञानं कार्यं अपूर्ववचनेन कर्तव्यं,
 इति प्राग्भयः अचच्छेदकत्वेन संरच्यते । अचच्छेद-
 कर्मणेन विधेयम्, इति चाश्रयस्य याज्ञादेः
 विदात्तयै कार्ये प्रतिपत्तुवन्विद्यता विरययेनान्वयः ।
 तथा कार्ये कृतिवार्थं माग्ं इति वक्ष्यते । तस्य
 भाष्यकार्योद्देशानुवादा या इति, सा चान्ते उच्यते ।

या च विषयवत्-करणत्ववैराग्यपुत्रता, इति कृति-
 साध्यत्वज्ञकार्यस्य स्वनिष्पन्नस्य स्वकारणत्ववैराग्यपुत्रता-
 रूपमायनसुखेन करणवैराग्या धारणस्य एव उतत्पुत्र-
 परिणत्येन करणत्ववैराग्ये संभव्यते । पर्येदेश्यवृत्तकृति-
 भाव्यं हि करणत्वम् । संभवति च धारणस्य अपूर्वो-
 देश्यवृत्तकृतिभाष्यस्य करणत्वमिति । तस्मात् धारणस्यो-
 विषयतया करणतया च अन्वीयते” इति वदन्ति ।
 सम्मतं निरूप्यति-) एतेन (धारणस्य करणतया साध्य-
 तया चान्यथानिरूपणेन) ये धारणस्य विषयतया करण-
 त्वेन चावयवं मन्वन्ते, ते निरुक्तः । विषयभूतेन हि
 कथं करणव्यतिनां नावयवानां समानाधिकरण्यम् ?
 आधिक्येन करणत्वेन सामानाधिकरण्यमिति चेत्,
 साध्यत्वमपि तर्हि आधिक्यमिति, इति गुणविपरिधि विनेन
 मन्वन्त्येवञ्चकृत्वा, विना च वैरुप्येण स्यात्, इति समस्त-
 मेन नामवैराग्यविषयत्वमनुपपन्नं स्यात् (चापि तन्मते
 करणत्ववैराग्यमिति, न त्वार्थिकं इत्येव वैषम्यम्,
 तथापि करणत्वं विना अवयवमात्रानां विधिरेव साध्यत्व-
 विना करणत्वानुपपत्तेः साध्यत्वमपि आधिक्येन, इति साध्य-
 त्वमपि औपादानिकं स्यात्, इति साम्यमिति भावः) ।
 अथ विषयत्वद्वारेण करणत्वपर एव शब्दः ततः अन्य-
 परेण शाब्देन उपादानत्ववैराग्येणैव विषयत्व न शाब्दार्थः
 स्यात्, अतपरत्वात् (अन्वयवैराग्येणैव वैरिषयत्वस्य
 शाब्दार्थत्वमनुपादानत्वं विषयत्वद्वारेण) । अथ शब्द एव
 प्रथम विषयत्वया अस्मिन्नायं पुनः करणत्ववैराग्ये अस्मिन्ने-
 कं सङ्गुचरितो द्विवैराग्यम्, अस्मिन्ने वा साध्यत्व-
 मपि पुनरस्मिन्नेति, नहि निष्कर्मकमिति ‘द्विवैराग्ये-
 न वि-’ इति, ‘सङ्गुच प्रकृत्याया. किमवगुण्यतेन’
 इति न्यायान् । ततश्च गुणविपरिधि स्यात् इत्युच्यते ।
 अतः करणत्वेनैवावयवो वाच्यः, न विषयत्वेन इत्याह-
 तावत् ।

कथं द्विवैराग्यमिति शः (‘आधारमाधारमिति’
 ‘अभिज्ञेनं सुदोति’ इत्यत्र) इति वक्तव्यम् । तदुच्यते ।
 अस्ति तावदाधिक्यं धारणस्य साध्यत्वम्, अवापि साध्य-
 करणत्वानुपपत्तेः । अतः साध्यत्ववैराग्यवैराग्ये. एकार्थ-

समवायान् साध्यविधायिनी द्विवैराग्य साधनत्वमेव
 लक्षण्यती धारणत्वानाधिकरण्यं प्रतिवचते इत्यविवेकः ।

सौम- इदं गुणविपरिधेऽपि न चावयवैः इत्यु-
 ध्यानात् संगतिः । नूनार्थान्तु- तस्य विधिविधित-
 गुणस्य प्रत्यं साधारणं अन्यत् साधनं यत्, तदपि
 नामधेयं स्यात् इति ।

वि- ‘अभिज्ञेनं सुदोति’ इत्युच्यते । विषयो
 गुणधरतागवादीतिवत् कर्मनामनी ॥ अत्रये होममपेति
 वृत्तवैराग्योऽनलः । गुणो विषयो नामत्वे कथं न स्यात्
 शब्दपुत्रे ॥, इतिवत्साधारणतापराधीयुक्तानां द्विवैराग्या ।
 आधारित्यादिशेषेति नैमित्तिके कर्मनामनी ॥ अभिज्ञेनं इति वि-
 धायो मन्वन्तु देवताया कृतम् । चतुर्दशैवनामकोकं
 द्विवैराग्यवैराग्यं गतिः ॥ ननुचिते हि धारणस्य करणत्वं
 ततोऽप्य वा । साध्यतां वदितं संस्कारो नैवाप्युच्यते
 विषयत्वतः ॥

साह- इदं कृत्वा नैमित्तिकानां वा संभव-प्रतिष्ठानाम्
 ‘अभिज्ञेनं सुदोति’ ‘आधारतापराधिति’ ‘वदितो यदिति’
 इत्यादी अभिज्ञेनादिपदानां गुणविपरिधम्, कर्मनामधेयत्वं
 वेति विन्त्ययात्, मन्वन्त्येवञ्चकृत्वा मन्वन्त्येव
 न च वाच्यमेव, विषयानेकं वामावात् । अभिज्ञेनं इति ‘अत्रये
 होममपेति’ इति सुवचसा उपसर्जनार्थः अभिज्ञेनं
 विधीयते ; न च ‘यदत्रये च मन्वन्त्येव च सार्थं सुदोति’
 इत्यनेन तस्यः साह सादविधानम्, तन्मतेऽनुपपत्तेश्चानेन
 विधिः कर्मनामधेयत्ववैराग्यवत्साध्यत्वं एतदावयवविधिः कर्मना-
 मधेयत्ववैराग्यात् । अतो यत् द्विवैराग्यादी अभिज्ञेनो मन्व-
 पठितः, तावदाधिक्यं होमपुत्रादेन देवताभावमेव विधीयते ।
 न च तेन तदाधिक्यमत्र, मन्वन्त्येवञ्चकृत्वा. अत्रकर्मनाम-
 धेयत्वात् । निमित्तकर्मनामधेयत्वात् । आधारवैराग्येऽपि द्विवैराग्यत्व-
 धारणत्वेन साधारणत्वान्नाद्वैराग्यत्वमपि विधीयते । धारण-
 धरतावतः संस्कार. तदुदोतेन विधीयते, अस्मिन्नेत्युक्तस्य
 संस्कारायोगात् । प्रकरणकल्पितत्वात्वेन उपादानत्वानुपपत्तेश्च
 द्वैराग्य विधीयते । ‘चतुर्दशैवनां एतदभूत्, तस्माच्च-
 माधार्थं’ इत्यनेन प्रमादाहृत्यवृत्तवैराग्येति विषयसमर्थम् ।
 सर्वथा आधारवत् द्वैराग्यम्, न नामधेयम् । इति प्रति-
 मन्वन्त्येवञ्चकृत्वा विधिरेव प्रतिष्ठितमेव अन्यत् पूर्वप्रवृत्तविधि-

वैकल्यापत्तेः । अमुदयशिरस्कवस्य च संभवति प्रथम-
 सिंघास्यदक्षपालार्थेतिषौ अथाप्यथा न तावत् पूर्वी-
 होमानुवादेन देवताविधिः । नपि विशिष्टकर्मन्तविधिः
 'अग्निज्योतिर्ज्योतिरसिः स्वाहा' इति वचनेन विनि-
 युक्तमन्त्रवर्णने च देवतापत्तेः । 'यद्गम्ये च प्रजापतये च
 नायं जुहोति, यत् स्यायं च प्रजापतये च प्रतः' इत्यम
 सापभातस्त्रीनेदेवतासमुपविशिष्टप्रजापतिमानविधा-
 नम् । अत्र एव यथैव केवलदेवतापत्तिलिङ्गेन केवलज्यो-
 देवतात्वम्, तथा 'अग्निज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति
 नायं जुहोति, ज्योतिर्ज्योतिरसिः स्वाहेति प्रातः'
 इति मिश्रलिङ्गकर्मन्त्रवैकल्यात् मिश्रानामपि तत् (देवता-
 त्वम्) वतश्च 'यद्गम्ये च' इति वाक्यस्मात्पूर्वपदं
 सायंभातःकालीनेदेवतात्वकम् । सायंभात-कालपदं तावर्थ-
 भादकम् । चयज्ञेयस्थितसमुद्यम्य प्रजापतौ अन्वयस्य
 निपातोपसर्गाधिक्येन व्युत्पन्नत्वात् न विधेयनेकता । अतश्च
 अग्निदेवतावादिना अग्निहोत्रहोत्रे प्राप्तत्वात् अग्निहोत्रहोत्रे
 'अग्नेर्होत्रः' इति न्युवाका नामधेयम् । एतन्नापरेऽपि
 उपास्यमाजे 'सर्वस्य वा एतद् यहाय यजते, यद्
 भुवायमानस्यम्' इत्यनेनैव ब्रह्मशस्य प्राप्तत्वात् प्रजाजो-
 देसोऽसंस्कारविधाये द्वितीयविधिप्रकारात्पत्तेः स्यात्
 मानुष्यवसमाचारपदं नामधेयम् । विधेयश्च सातुल्ययो
 होत्र एव । 'इन्द्र ऊर्ध्वेऽभर इत्याचारम्भारति'
 इति भाष्यवर्षिकेन्द्रदेवतायाः, 'चतुर्गृहीत वै' इत्यनेन
 द्रव्यस्य च व्युत्पत्तौ । एवं समिदादिष्वपि यजते । सर्वत्र
 द्वितीया कृष्णवस्त्रायाः इति न विरोधः ।

मण्डन— 'अग्निहोत्रं नाम ।'

शंकर— 'तत्रत्यन्यायतो नाम ।' ४.

● तत्रत्यन्यायपरतु कर्मन्तरिद्विषुत्तत्तत्तः संभव-
 क्षपि तन्तं पूर्वमनुपस्थितेन नामधेयत्वबोधकः । कौ.
 १।१।८।११ पृ. २५०, ● एकदेशप्रवृत्तिमिमेतापि
 तत्रत्यन्यायेन नामधेयत्वोपपत्तिः वैश्वदेविकारणे
 यजते । १।१।१४ पृ. २१०, ● 'न प्रवृत्तिमिमेतापि
 तत्रत्यन्यायेन संपादनीयम्' इति नियमः कित्तु तस्य
 कृत्कारिहोत्रात्तस्य ह्युदय वा गुणविशेषमभ्युपार्थक्य-
 भासम् । १।१।११।१४ पृ. २५१, ● नामधेयत्व

च (वैश्वदेवशब्दस्य) उपपत्तिविशेषगुणवरोधकह्युदयेन
 तत्रत्यन्यायेन गुणविशेषमभ्युपार्थक्यत्वात् स्वापादि-
 प्रवृत्तिविशेषगुणवरोधक्यत्वात् अत्रत्यन्यायः, न तु जुहोते
 तत्रत्यन्यायेनैव । १।१।११।१४ पृ. २५०, ● (विध-
 देवराशस्य कर्त्तव्यमसि देवताविरोधपरिहारेण परित्यज्य विश्व-
 शब्दस्य सर्वशब्दपर्यायवाङ्गीकारेण प्रकृतव्यवस्था-
 नापात्र देवराशस्य च देवतापरसवमङ्गीकृत्य प्रकृतान्नादि-
 नवदेवताकवस्यैव अष्टसप्तं यागेषु प्रवृत्तिमित्याव-
 मङ्गीकृतये' इति पक्षे) नावरं तत्रत्यन्यायस्य
 नामधेयत्वव्यापारोऽभ्युपगन्तव्यः । १।१।११।१४
 पृ. २५१, ● न च समाया अपि प्रकृते (समिद्
 वतुत्वात् ६०) तत्रत्यव्यापारविशेषेन अभ्यासस्य
 यागविध्यधीन-व्यापत्वात् इति वान्यम् । प्रकृतोद्देशणे-
 ऽपि तत्रत्यस्य (तत्रत्यव्यन्यायस्य) गुणविधिमामति-
 क्यकत्वात् । १।१।११।१४ पृ. १५०, ३२-६।५

● तत्रत्यन्यायस्यरूपम्— 'वाक्यार्थो न
 विधातव्यो धात्वर्थविधिसंभवे' इति । सा. १।१।४.
 ● तत्रत्यन्यायस्यरूपं 'विधित्वित्तुगुणप्रति
 शास्त्रमन्वद्
 यत्सिद्धं । नन्वाप्यं तत्राप्यं न्यर्थमिति नामनसिषणे ॥'
 इति । वा. १।१।३।४ पृ. ३३४.

(अत्र ये पदार्थाः तत्रत्यन्यायेन साधन्ते, ते
 पदार्थाः रणैकमानुष्येण रथस्यार्थैर्निर्दिहन्ते । न तु
 दिन्दुतामलाक्षरानुक्रमेण) ।

● 'अथातोऽग्निमिहोमेनानुपसितं' इत्यत्र अग्नि-
 पदस्य यग्यसर्वं यजते । अस्ति च आहवनीय-
 प्राप्या कृष्णव्यायः । पूर्वपक्षे । कौ. १।१।१।११
 पृ. १५, ● अतिदुल्लभम् 'योगेयुः स्युवते'
 इति वचनात् अग्निदेवमन्त्रात्पत्तोनाङ्गकथात्
 तत्रत्यन्यायेन नामधेयम् । १।१।१।११ पृ. २०८.
 ● तत्रत्यव्यापारेण अग्निहोत्रस्य अग्निपूर्वमात्रप्रधान-
 देवत्वस्य निरूपितत्वात् । कु. १।१।१।११, ● तत्रत्य-
 न्यायेन अग्निहोत्रादिशब्दाः नामधेयानि । १।१।१।१।
 १५, ● 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यस्योपपत्तिविधिवत्
 'इमा जुहोमि' इत्यादीना च गुणविधियुक्तमिति
 चेत् तत्रत् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र यद्यपि 'सर्वं

नोरत्नमेव, तद्यथा 'अग्निहोत्रशब्दस्य तद्व्यख्यन्यायेन नामपेयत्वविशुक्तमिति । साहस्री. ८५३. * चतुर्थी-
 तलुक्पचतुर्थीगर्भचतुर्थीसौरीसंप्रसारत् (अग्निहोत्रशब्दे)
 नैषमिके नामपेयत्वपक्षे तत्संभवः तदप्यापिकरणे
 प्रपञ्चितः । सोम. ७।३।१. * 'आग्नेयोऽष्टाकपालः'
 इत्यत्र आग्नेयवर्णिकदेवताप्रतेरसंभवात् नेदम् (आग्नेय-
 पदम्) तद्व्यख्यन्यायेन नामपेयम् । वौ. १।४।७।९
 पृ. २२०. * आग्नेयादीनां अष्टाभामसि पागानां
 नामपेयं वैश्वदेवशब्दः (चतुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि)
 सत्यसिद्धिदेवताऽवतोऽवतःकृततद्व्यख्यन्यायात् । भाट्ट.
 १।४।१२. * आग्नेयादिशब्दस्य 'चतुर्बत्तं सुरीति'
 इति श्रुतशोभनामत्वेन पूर्वपक्षे भविष्यति । चतुरवत्त-
 वाक्यात् होमनिष्ठात्वमि आग्नेयशब्दात्कदापि कथं तन्ना-
 मता इत्याशङ्क्य, कमविनिष्कमन्वयस्यात् देवतामासेः
 तद्व्यख्यन्यायेनैव (तेषां तन्नामता) । सु. पृ. ४५८,
 * ननु आचारक्रमेणो द्वयपदेवताऽ-स्येन यामरुयतायाः
 तद्व्यख्यन्यायिकरणे अतिहितकत्वात् । पृ. ७६१. * तद्व्यख्य-
 विकरणे आचारशब्दः, आरण्यशिवरुपागाधकशेमे वर्तते
 इत्यनेनाम । सु. २।३।१२०. * संज्ञा च
 अहणस्य (अद्वयविमहणस्य) सामस्यस्यत्वप्रसिद्धेः
 उपनिषोमाह्वयवलेन तदीयनेमसंस्कारार्थं प्रवर्तते
 शक्यायेत्य तद्व्यख्यन्यायेन प्राप्तत्वात् । वौ. २।३।१।२०
 पृ. ६३. * ननु दक्षिणानयोऽस्येव एतद्दोष-
 (दक्षिणदोष-) विधानात् अनेनेव दक्षिणकारण-
 प्राप्तेः तद्व्यख्यन्यायेन दक्षिणाशब्दस्य नामनत्वात्
 गुणविशेषात् नामसि कदाप्यदुते । सु. २. ७०३,
 * ननु अग्निहोत्रदिनामवत् इतिपदस्यापि कै-
 रित्येवदक्षिणः (इमेन्द्रियकामस्य इत्यत्र) तद्व्यख्य-
 न्यायेन नामलोपपत्तेः विधातव्यार्थं जायोऽत्वात् । पृ.
 ८५५. * दक्षिणोऽशब्दस्य तद्व्यख्यन्यायेन नामस्य
 सिद्धम् । नामस्य तद्व्यख्यन्यायसिद्धिर्वादेव गुणविशेष-
 सुत्तम् । सोम. ८।४।१. * नवरारण्यदमन कर्मनाम-
 चर्षं तद्व्यख्यन्यायात् । (आर्षने मारुते देव्याः न-
 राक्षम्) । प्रतराजः. * पौर्णमासी-अमावास्या-
 शब्दः 'पौर्णमास्यं पौर्णमासा वनेत' अमावास्या-

ममापाम्बुश्च वनेत' इति वनशब्दप्रसवौर्णमासा
 मावास्याकाशयोनेन तद्व्यख्यन्यायेन नामपेयम् । वौ.
 २।२।१।२. पृ. १६३, * यद्विष्णवसानशब्दस्तु उरुधो
 पक्षिर्भाष्य अथाश्वरुपदेवदक्षिणानयोऽव प्राप्तत्वात् तद्व्यख्य-
 न्यायेनापि नामपेयं तत् । १।४।३।३. पृ. १८७,
 * तद्व्यख्यन्यायेन वाजिनपदेन आमिधागयागानमनूय
 वाजिदेवता उपवाशिष्ठासि यचनाद् विपीयवे (पूर्व-
 पक्षे) । २।२।१।२२. पृ. २५८, वैश्वदेव-द्वि-
 होमातिपदानामपि तद्व्यख्यन्यायादेव नामपेयत्वम् ।
 १।४।१।५. पृ. २८८, * न च समिदादिदेवतानां दाम्य-
 मन्वजगैरेव संभव-प्रतिष्ठात्वात् अर्वादीय जुष्टोतीतिवत्
 तद्व्यख्यन्यायनिगम-लोपपत्तिः 'वसन्तसूत्राणां दोगामि'
 इत्याद्यनुमन्त्रणमर्थः वसन्तादिदेवतानामपि प्राप्तिर्भवेन
 समिदादीनां नित्यप्राप्त्वभावात् । २।२।२।२. पृ. १४४,
 * रामिदाविपदानां तद्व्यख्यन्यायेन नामपेयत्वात् । २।२।
 २।२. पृ. १४८. * प्रवजोऽपीति चेत् (१।२।२।०।५८)
 इत्यपिकरणे अत्युक्तिपुक्तानां मन्त्राणां स्वार्थमभावात्-
 कत्यकनासम्भवात् मान्यवर्णिकदेवताप्रत्ययभागेन तद्व्यख्य-
 न्यायाभावात् नामपेयत्वानुपपत्तेः 'विष्णु वजनि' इति-
 चत् समिदादिशब्दानां द्वितीयान्तानां देवतां विधिर्ष-
 पूर्वपक्षमिन्वा । सु. पृ. ७१९. * 'सोमेन वनेत' इत्यत्र
 सोमशब्दः 'सोम क्षीणसि', 'सोममसिपुणेति'
 इत्यादिवाक्यप्रसवौर्णमासी मयत् तद्व्यख्यन्यायेन नाम-
 पेयं भवति । पूर्वपक्षः । सु. २।२।१।१६, * अग्नि-
 पञ्चादिवाक्यनः सोमस्यसिपुपञ्चम्य सोमवाक्ये सोम-
 शब्दस्य तद्व्यख्यन्यायेन ऐन्द्रवाक्यादियामानामपेयत्वं
 निरुक्तम् । २।२।१।७. * स्वाहाकारशब्दः तद्व्यख्य-
 न्यायेन नामपेयम् । वौ. २।२।२।२. पृ. १४५.

* तद्व्यख्यन्यायात्— यस्य गुणस्य उपादानभावा-
 न्नात् चाल्लयादुत्तार्यते विधिः, यद्ये भोतवात्परिविषा-
 न्नेव शास्त्रान्तरप्राप्तेः नाममनूनिमित्तकत्वेन अनुवर्तिर्दु-
 श्यवते, किं भुगिपरित्कमेन-इति । तौता. तद्व्यख्ये ।

* 'सप्तमखण्डानि अतस्यधानेभ्यो चलीयासि
 अशन्ति' एव विनिश्चयनाया हेतुः, येन उभयोर्भवि

धुमिषु सनीषु अनाकारमेव ब्रह्मव्याप्येते न पुनर्विपरीत
मिति । शांभा. ३।१।५।१५ नष्ट

* तन्त्रयुक्तम् तन्त्रयोननवव्यम् । सु. पु. १३०९.

● तन्त्रयुक्तिगणेषु स्यात् (८।१।८।१५) इति
अष्टमाधिकरणे प्राज्ञावस्थेषु एकादशिनोविध्यात्प्रतिदेहात्
वक्ष्यमाणत्वात् तस्य न्यायक मित्ययामविषयः स्यात् ।
सु. पु. ८१३.

● तन्त्रयुक्तिगणेषु स्यात् प्रतिपद्युपदर्शनात् ।
८।१।८।१५ ॥

एकादशिनोप पञ्चसु प्रत्येक भिन्नो यूपो भवति । गणाः
अथ पञ्चमया विचक्षिमाः । ' वम-ते ल्यामश्च त्रीन्
यूपधानात्मभते ' इति ' मैत्रं श्वेतमलम्भेत वाक्का कृष्ण-
मपानं चौपधोना च सद्यो अत्राशुभाम् ' इति लौक-
म्नान् । अत्रापि ' यत् क्रियु यूपेषु व्यासमेत ब्रह्मिर्षो
वस्मात् इन्द्रिय चीर् दधात्, आनु-यमस्य जनयेत्,
एकयुपे आशमेत ' इति यूपविल प्रतिविषय एक यूपं
सौतामना विदधाति । अथवा तु पञ्चगणेषु प्रतिकृ-
यूपो मिधते । सौतामनामपि यूपमेदस्य प्रातिर्दशितेव ।
तथा च पञ्चगणेषु एकादशिनोपे च प्रतिपद्युप दर्श-
णमान विद्मन् । एव च प्रतिपद्युपे वे यथाः ते प्रतिपदा-
यथा । प्रतिपद्युपधाना दर्शनं प्रतिपद्युपदर्शनम् । प्रति-
पद्युपदर्शनात् विद्मन् गणेषु पञ्चगणेषु तन्त्रयुक्ति. तस्य
एकादशिनपञ्चविध्यतस्य प्रवृत्तिः स्यात् । एव च पञ्च
गणानां एकादशिनः पञ्चव प्रवृत्तिः । के.

● तन्त्रयुक्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्यात्,
यथा पाशुके सूक्तवाक्येन । १।२।१।१५।३५ ॥

तस्य प्रवृत्त्या आश्रयणे साक्षात्पृथिव्यैः कृत्वावच्छेद यत्
पदा बहिः, तस्य प्रवृत्त्या वैश्वदेविकारव तन्त्रस्य नियमः
स्यात् । यथा पाशुके तत्र कृत्वाक्येन सूक्तवाक्य
शैवे वैश्वेयिकेन ' अथ तुतामृती यजमानः ' इत्यनेन
नियतं तद्वत् । तस्मात् आश्रयणे साक्षात्पृथिव्यमेव तन्त्रं
स्यात् इति पूर्वं पक्षः ।

न वा,ऽविरोधात् । ३६ ॥

आश्रयणे वैश्वदेविकस्य तन्त्रस्य साक्षात्पृथिव्येन तन्त्रेण
न नियमः स्यात् । वादाद् पूर्वतन्त्राश्रयणैः । अति

येषात् समुपपत्तिंश्च धर्मः इत्येवमपि हविषा नैव
विच्छेदः । तेन नामो वैश्वेयिकः । तस्मात् तेन इत्येव
नियमः इति सिद्धान्तः ।

अशास्त्रलक्षणम् । ३७ ॥

आश्रयणे साक्षात्पृथिव्ये एककपाले/सपुष्य बहिः. न
शास्त्रलक्षणं किन्तु चोदकपातम् । शाले लक्षणं प्राक्ते
प्रमाणं यस्य तत् शास्त्रलक्षणम् । तदभावे. अशास्त्र-
लक्षणम् । अशास्त्रलक्षणत्वात् न तेन वैश्वदेविकैक-
कपालितम्भस्य नियमः । चकारा सद्ब्रह्मपार्थः । ऐन्द्रा-
शैकृत्वाकृतान्तरस्यापि संभवत् इति । तस्मात् साक्षा-
त्पृथिव्यापुरोवेन च वैश्वदेविकत्वस्य नियम इति
सिद्धान्तः । के.

● तद्गुणानामित्यन (१।१।७।२५) न पदाना

समुदायः प्रत्यायकः इत्युक्तम् । भा. ५।१।१।१५,
● तद्गुणानामित्यन पदायां वाक्यायैस्त्व गूलम्, तास्य
पृथक् सिद्धिरिति इत्युक्तम् । १।०।७।१२९. ● तद्गुणाना
क्रियाऽर्थेन तत्तन्नाय. इत्यन वैश्वेयै येषां शब्दानामौ-
चितिक संबन्ध, तेष्वर्थेषु वर्तमानानां शब्दानां यथै-
कारान्वितक्रियात्मन्यवधारणार्थे प्रमाणत्वोपलभ्य प्रत्येकश्रुति-
रूपार्थं पदकारकमित्यन्तराधानां शब्दानां प्रकृति-
प्रत्ययान्तररूपे क्रियाऽन्वितकाररूपे चाथै प्रापरा-
मिषामात् लिङ्गस्य विनिर्देशकारणं विदम् । सु.
४ । १२०.

● तद्गुणानामित्यनम् । वाक्प्राधिकरणमिदम् । भा.

१।१।७।२५-२६. ● तद्गुणानामित्यनं सूत्रव्यपदितेन
करणासंभवात् कार्यामित्यनमिति चोदनाप्रामाण्यस्य
पदायैकरणव्यपदिताद्येन चोदनाप्रामाण्यमेवोपपादितम् ।
वाल्. पु. ७. ● इत्येवमिच्छेत्तन्त्रे तद्गुणानामित्यनमेन
विद्वेः । भाट्ट. ३।१।५. पु. १८६. ● तद्गुणानामि-
त्यनं तस्यवैशिष्ट्यमवधारणक्रियाप्रतिपादनस्यैव
प्राप्त्यर्थस्य स्थापितत्वात् (आश्रयस्य) । वी. १।२।१।१
पृ. ६. ● तद्गुणानामित्यनं आम्नायस्य वेदस्य क्रिया-
ऽर्थेनात् किं केन कथं इत्येव कृतसाधनतदिति-
कर्तव्यतन्त्रमप्यश्रयणवैशिष्ट्यपुनःप्रवृत्तिरप्यभावनाप्रतिपाद-
नार्थं नान्यथाऽप्यत् । कु. १।१।१।१. ● तद्गुणानामित्यनं

पदायानिहन्वात् पदसंघस्य च पदाव्यतिरिक्तार्थ-
 वाचित्वात् निरस्तावत् पदसंघपदानुदाहरणशुद्धा । सु.
 पृ. ६८४. ● तद्भूताधिकरणे भुक्तिवाक्ययोः अविहृद्व्य-
 गुक्तम् (श्लोक. १।१।७।१४७-१४८) (तथा भुक्ति-
 प्रकरणयोः पिरौघः) । या. ३।२।८।२१ पृ. ७७५.
 ● तद्भूताधिकरणे भुक्तिवाक्ययोः क्रियाऽप्यस्योपक्रम-
 श्रुत्यावनात् । श्री. ३।१।४।७०. ● यत् 'अगत्यादिनत्-
 प्रययोऽपि भावनां वसति' इति, इत्थं षष्ठ्युपसृप-
 पद्यस्योपलब्धत्, इत्थिन् स्वमिचारस्य चोत्तरमुक्तं
 तद्भूताधिकरणे । या. २।१।२।१२ २. ३८१, ● यत्तत्
 नित्यमेव यत्कस्याहोरेपिमासः तस्मात् स्थितिरिदं हिता
 सती भक्तोत्येव आहृति गमयितुम् । तदुक्तं तद्भूता-
 धिकरणे 'यस्य तु पदस्य योऽर्थाऽभिधेयत्वेन आधितः,
 तस्य तद्विहारसंभवात् तन्मध्यैवार्थान्तरं लक्षणिक-
 त्वेन अभ्युपगत-वर्गिति' (इदं पूर्वपदे) । १।३।
 ५।३० पृ. ३०१, ● भुक्तिवाक्ययोः तद्भूताधिकरणे
 स्वरूपेण विनियोजकत्वस्य उक्तत्वात् । श्री. ३।२।४।१२
 पृ. ३६९. ● सैन्यप्रवृत्तयेऽप्येव आकाङ्क्षादिमतां
 पदायानां वाक्यार्थान्तरित्वेन कालसंभवेन समन्वात्
 अरित प्रापण्य इत्येवं तद्भूताधिकरणे श्रुयान्ति, ... ।
 श्लोक. १।२।१२. ● यत् 'संशोके तुशनसस्त्रिर्षं सन्त
 तथा नास्त्ययाम्यदस्तम् । मन्वद्विनिर्दिष्टि मुण त्विष्यन्ते
 ननुत्वे स्वामयदां परिष्ठ ॥' इत्याद्यन्वाक्यविधानम्,
 'यम इमं पदायानं न सर्वेष्वेव तु निवने' इति
 तद्भूताधिकरणोच्चेन न्यायेन तद्वर्णां सान्त-
 नान्तादिशब्दानां मेदात् अविहृद्वम् । सु पृ ३२२.

● यथा भावनाऽन्वयात् प्राक् कथञ्चित् भावयार्थ-
 न्तरे न संभवति, तथा 'तद्भूताधिकरणोक्तेन
 मर्त्येण' इत्यादिशब्दानेन (३।२।५।१६ पृ. ५०२)
 उक्तम् । सु पृ. ७७०.

● तद्भूताधिकरणव्यतिरेके 'अप्येव सिद्धेपक्ष
 कथ्यते पदवाक्ययोः । व्यर्थवत्तत्तदन्वये प्रवृत्तिप्रत्यासर्तः ।
 (वाक्यचिह्नप्रणे) ३५५ ॥ इति यथा हि आकाङ्क्षा,
 पदार्थाः कैवल्यः कथितः । स्वात्तन्वये शब्दात्तश्च विधि-
 धार्याव्यवहारेण । ३५६ ॥ प्रवृत्तिप्रत्ययो मैः कश्चिदुप-

रक्षितौ । (कदाचिदपि राक्षितौ इति सूत्रे पाठः)
 ३५७ ॥' इति वैयमस्य उक्तत्वात् न वाक्यभागवशात्
 यत् पदमागम्यति तन्मध्यवर्तिनामपि आकाङ्क्षयदर्शनपूर्वकान्-
 न्त्यावगतिः । सु. पृ. १४०६, ● तद्भूताधिकरण
 व्यतिरेके सर्वकारणयोः स्वन्वयारेण कर्तृत्वस्य उक्तत्वात् ।
 पृ. १४५३.

● तद्भूताधिकरणे कर्मणोऽभ्यासः इति न्यायः ।
 पद्मलोकाधिकरणस्य सूत्रविद्म् । भा. २।२।६।१९.
 ● तद्भूताधिकरणे कर्मणोऽभ्यासः (२।२।६।१९) इत्यनेन
 न्यायेन वाक्यभाषासमासात् अहमेदीरपि । सु पृ. १४४५.

● तन्मध्यपतिततद्भूतमूत्रेण मूत्रते इति न्यायः
 वैयकरणान्नात् । मय्याहाय उदाहरणम् । तथा पीठणी
 याथा आगत्येव अत्रातिशयोक्तौ गच्छत्यः सर्वा
 देवतास्तृष्णति । ऐश्वर्यात्. १।२।३. ● तन्मध्यपतित-
 तद्भूतमूत्रेण मूत्रते । ९० परि० । 'तदेकदेशमूर्तं तद्-
 मूत्रेण मूत्रते' इति येन विधिरितिभूरे भाष्ये फट् ।
 श्लोकः । तन्मध्यपतितन्यायस्य उक्तत्वात् तदुपगतमयोपक्रमत्वात् ।
 तथापि स्वभावात्कृत्वानागतः । भूतिः परि० १२ ।
 ● तन्मध्यपतितं तद्भूतमूत्रेण मूत्रते । सर्वशरीरक
 वाक्यकवमनात् जीवन्मरणापरत्वम् । तस्य च तन्मध्य-
 पतित विधौ इत्येवमपि लाक्षणिकम् । कल्पतरु.
 ३।३।२।१४४ अम्. ● स्वानिवाक्येदेव तन्मध्यपतित-
 न्यायेन तद्भूतमूत्रेण मूत्रते इत्येवमपि अकञ्चित्पदे नार्थ
 न्यायः (निर्दिश्यमानन्यायेना गच्छति इति) । श्लोकः
 पु. ७२ । (नेममदलोरोः इत्यन-) तन्मध्यपतित-
 न्यायेन अकञ्चित्पदे एव शब्दविपयतायाः पर्यायव
 बोधनेन तत्र निर्दिश्यमान उक्तत्वात् । (भूति पृ. ७२) ।
 ' अन्तर्गत्यन्ते' इत्येव अन्तर्गतेन तन्मध्यपतितन्यायेन
 अत्यन्तपहमे सिद्धे तद्भूतमूत्रेण मूत्रते । (भूति पृ.
 ७२) । तन्मध्यपतितन्यायकयोः निर्दिश्यमानत्वमिति
 इत्यन शार्ङ्ग इ ' क्रिमः कः ' (पा० ७।२।१०३)
 इति क्रिदेशविधानमेव । अत एव ' क्रिम, क्रिदेश-
 विधानं साकञ्चित्कार्यं' इति भाष्य संभवति । तत्त्वप्रका-
 शिका पृ. ७२. ● दिव्यकालि-अत्र अत्र तन्मध्यपतित-
 तद्भूतमूत्रेण मूत्रते इति न्यायान्तात् पानुमन्ते नकाराहः

वद्यथाः । ततः परस्य शरित्तराम् । सि. की. घनु-
स्तरेषु मुक्तोपिनी ० तत्रिद्वोद्देश्यतामिरुपिगविषयता-
ऽऽश्रयतन्मध्यपतिततयैव तद्ग्रहणेन ग्रहणम्,
न तु तन्मध्यपतिप्रवर्तनाभेधेन । अन्यथा वनं एतदिति
जनयः इत्यत्र नगदस्य जरा ह्येतदस्यदयमध्यपतितेन
जराशब्दग्रहणेन ग्रहणपक्षौ जरादेशापत्तेः । अत्र एव
'अन्तात्तन्त' इति मते (पा० ३।१।४८) अत्यन्तग्रहणं
परिशोधम् । अन्यथा अन्तग्रहणेन तन्मध्यपतितन्यायेन
अत्यन्तग्रहणे सिद्धे तदस्यव्योर्पत्तः । भूतिः पृ. ५२.
० तन्मध्यपतितन्यायस्य लोकसिद्धयप्रतिपादनं
गर्भयोग्यो गर्भा गर्भयोग्यप्रहणेन प्रथमे, राक्षस्यो पदो
गङ्गाग्रहणेन एवमेत इत्यादिलौकिकप्रवृत्तप्रदर्शनपरेण
भाष्यप्रयेन एतदपदस्वारथ्येन च उक्तन्यायेन शब्दसौ-
चरहताकाः तन्मध्यपतित एव तद्ग्रहणेन एवमेत,
न तु तद्द्वैश्यानामिरुप्योऽपि । अथोक्तलौकिकप्रवृत्तरे
उद्देश्यताया अप्रवेश्यात् । इत्यादि केचित् । भूतिः
पृ. ७३-७४, ० तन्मध्यपतितन्याये तन्निद्वोद्देश्यताया
अपरात्तया उद्देश्यताऽऽश्रयतेदकलाभागविषयताया वा
ग्रहणेन उक्तस्यम् (अन्तात्तन्त ३।१।४८) चरि-
तात्पत्ति । इत्यादि केचिदाहुः । पृ. ७३. ० पूर्वोचर-
प्रवृत्तयोग्यताकाभाष्यकर्मानात् तन्मध्यपतितोऽप्यापि
शक्तायानम् । न्यायानि. ३।१।२९ नव.

३ तद्युक्तं च फालगुणम् । १।१।१।८।१७।।

तेमे दीश्याकां तन्मध्यपतितन्यायेन दर्शपूर्णमासत्वेरपि
औचकस्ये अहनि एतेषामान्नातम् । जत् प्राण्यौषधियु
चोदकेन प्राप्यते । तेषा तन्मध्यपतितन्यायेन दीश्याकां
जाकणेन प्रवृत्तद्विद्वा प्रवृत्तम् । सिद्धन्त उच्यते । तद्युक्तं
दीश्यायुक्तं च वाचरणं न शार्ङ्गिकं प्रवृत्तम् । कास्मिन्मात् ।
यदि तावत् मराठानां रक्षणाय अममाहायं ततो दीशा-
कालेषु स्थितेषु नेत्राणि उक्षिप्तानि भवन्ति इति तदलगायै
मन्त्रीऽऽदिषु उग्रवृत्तवृत्ते भेदेन कर्तव्यम् । अथापि
आस्तामन्, तथापि औचकस्यौ गार्भिमता, इति
निमित्तगतौ नैमित्तिकं कर्तव्यम् । तस्मद्भेदेन कर्तव्यं
इति सिद्धन्तः । के.

मी. को. २३९

० तद्युक्ते तु फलभुविस्मत्ताद् मर्षमित्रीयां स्यात् ।
(३।७।३।९) इत्यत्र 'पद्विचित्रकामा प्राची'
इत्यादिवाक्यविहिता वेदिः साऽऽश्रययोग्यतायां तैत्तिरीको ।।
मु. पृ. ६३६.

३ तद्ग्रहणाद् विद्युत्तौ यथाप्रधानं स्यात् ।
५।१।१०।१७ ।।

अपरकल्याणमित्री 'आप्राप्यैण्यमेकादशकपालं
निर्वपेत् अभिचरन्, सस्तस्याभ्यगात् स्यात्, गार्हस्थ्य-
श्वरः' इति इतिखर्यं श्रूयते । तत्र गार्हस्थ्यस्य आग्नेय-
विकारस्य धर्माः पूर्वं कर्तव्याः, उत उपागुणाजविकारस्य
उत्सवस्य इति विचारे पूर्वपक्षमाह सूत्रम् । विद्युत्तौ
अपरकल्याणाय धर्मातिष्ठानं यथाप्रधानं प्रधाननाममुत्सव्य
स्यात् । तद्वचनस्य उच्य प्रधानकर्मस्य वचनम् । प्रयुक्तः
प्रयोगवचनः शोदकात् नलवान् इति भावः । तथा च
आदौ सारस्वतस्य पश्चाद् गार्हस्थ्यस्येति पूर्वः पक्षः ।

विप्रतिपत्तौ वा प्रकृतन्यायाद् यथाप्रकृति ।
१८ ।।

पूर्वपक्षं यथाभेदेन निरूप्य सिद्धान्तमाह । विप्रतिपत्तौ
मुत्सवकर्मस्य अङ्गकर्मस्य च विशेषे खति यथाप्रकृति
प्रकृतिमनातिकर्म्य धर्माः कर्तव्याः । प्रकृतन्यायात् प्रकृतौ
तयैव अन्यथात् नष्टान्तात् । तस्मात् आदौ गार्हस्थ्यस्य
आग्नेयविकारस्य, पश्चात् सारस्वतस्य उपागुणानान्य-
विकारस्य । शोदकः प्रयोगवचनम् नलवत्तर इति
भावः । के.

३ तद्दृश देवतायां स्यात् । १०।८।१६।४९ ।।
दशपूर्णमासयोः उपागुणाने तद्दृ इतिद्वैश्यात्
देवतायामपि यथाप्रकृतता स्यात् । 'तावत्तयामौषधौ'
इति वाक्यं तु प्रकृतस्यवन्तोऽर्थवादः न विविचरन्तः ।
इति पूर्वः पक्षः ।

शान्तीनां वा, प्रकरणात् । ५० ।।
उपागुणाने न देवताया अतिप्रभाः सर्वथा । किन्तु
प्रकरणात् शान्तीना दशपूर्णमासकर्ममत्ता देवताया-
मान्यतया स्याद् देवता । इति सिद्धान्तः । वाक्येन
पूर्वपक्षनिरासः । के.

● 'सदये देवतायां स्वात्' इत्यादि विचार्य
'विष्णुर्वा' इत्यादिना मान्यवर्गीकृतं वैमिस्त्रिवाच-
यिष्यति । या, २।१।१।१० पृ. ४६५.

॥ तद्वत् सवनान्तरे प्रदानानम् । ३।६।१।
२० ॥

अग्निहोत्रे प्रातःकाले ऐन्द्रवापयमैशवपुत्रादयः दस
शोभमहा आग्रनाताः, मास्यदिने षवने शुक्रामयिनी
आग्रमहा इषादयः एकदश महाः, तृतीयभवने च
आदित्यः आग्रमहा इत्यादयः पञ्चमहाः प्रताः । प्रदुषर्माद्य
न्तरे सादने दशावविशेष समानेनमित्यादयः प्रातः षवने
एव आग्रनाताः । तत्र मास्यदिनेषु तातांषवनीयेषु
ग्रहेषु मरुधर्मा भवन्ति न वा इति सदेहे, भवन्ति इति
सिद्धान्तप्रतिपादनार्थं सूत्रमिदम् । सन्मान्तरे प्रातः षवनात्
आगतं यत् मास्यदिने तृतीये च षवनात्, तथापि यत्
महाग्रामाननम्, तत् तद्वत् प्रातः षवनेष्वग्रामाननम्
अर्धमविशिष्टमेव वेत्तुम् । अर्धमविशिष्टम् इति हेतुर्न
पूर्वसूत्रानुवृत्तौ । षवनामपगतानामेव महाग्रामाग्निम-
मकरं समानम् । तस्मात् अर्धमर्माः सर्वमर्माः । 'तद्वत्
दोहधर्मवत् षवनान्तरेऽपि प्रदानानं अर्धमर्मानं
सर्वमम्' इति तु त्रयोपिमा स्मारकतम् । के.

● तद्वत् तु षवनामर्माः (३।६।१।३) । अना-
रुणविधिना विहृतिरपि सावित्र्यादिमार्गैः तद्वत्
मरुधर्विहृत्यैवे द्विकल्पसङ्ख्यं अतिद्वयमिति
महा । सु. पृ. १२००.

● तद्विफारत्वं नाम तद्वत्पादित्वम् । के.
● तद्विशिष्टाद्ये तद्विशिष्टनिष्ठानं हेतुः । तेन
तद्वत्पादित्वच्छेदेऽपि लक्षणा इति नग्या । मांजि.
पृ. ७६.

॥ तद्वत्पदेशे च । १।१।५।५ ॥
'अथैव द्येनेनाभिचरन् यजेत' । अथैव संदीना-
भिचरन् यजेत । अथैव यज्ञाऽभिचरन् यजेत' इति
स्मार्तप्रथते । तत्र तुम्विधिः कर्मनामधेयमिति संदेहः ।
अद्विदधिकारे षोडशिका विनाधिकरणे च साविता-
विकानां नामधेयत्वं निरूप्य पुनः षोडशिकामेव उदाहरण-
विज्ञेयेषु शुभविधिराद्यन्ता निराग्रमर्माणां साविताविकाना-

युदाहरणविशेषे 'शुभविधिराद्यन्ता निराग्रमर्माः । अथैव
पूर्वोक्तिसोऽभिचरिः । मरुत् 'पञ्चदशान्याग्रमर्मा' इत्यत्र
साविताविकानामपि आग्रमर्माणां 'अग्रमैः स्युते'
इति प्राप्ते स्तोत्रे पञ्चदशान्याग्रमर्माणां, तथा आग्रमर्मा-
विधाने च वाक्यभेदानभिधिव्य नाभयेयम् । इह तु
द्येनादिवचने प्राप्ते कर्मणि अनेहशुभविधानाभावात्
द्येनवक्षिणविशिष्टनेन कर्म कर्मिचारकमे पञ्चे विधीयते ।
न चैवं सति 'द्येनवत्ता यानेन अभिचारं सापेयम्' इति
वाक्यार्थमिष्यतेः मन्वर्थेऽप्यनादौः, आग्रमर्माणां-
ऽपि द्येनवत्तादयश्च प्रवृत्तिविधानात् मन्वर्थेऽप्यनादौः
लक्षणादौपर्य एतन्नयत् । अत्र मन्वर्थेऽप्यनादौ हि
मन्वर्थेऽप्यनादौऽप्यतिजपन्या, यतो वाक्यवेत्तायां मन्वर्थे-
लक्षणा भवती न द्येनवत्ता द्येनवत्तादौः शक्तिर्योगेन
अर्धांतरात्परम्याद्यप्यति, किन्तु स्वार्थपरित्यागेनैव
सद्वचनार्थं बोधयति । मन्वर्थेऽप्यनादौ तु मन्वर्थेऽप्यनादौः
द्येनवत्तादयश्च महतो कर्मणि अर्धांतरे एव प्रवृत्तौ
श्रीतार्थपरित्यागेन मन्वर्थेऽप्यनादौ जन्मते । तद्वत्
'मन्वर्थो वाक्यवेत्तायामेकवाक्यव्यवसायनेत्' ।
इयार्थं पद्वेत्तायां गृह्यमाणोऽतिदुर्लभः ॥'
(वा. पृ. ३३६) । एव च सति प्रतिद्वयत्वं
अभिचर्यात्वं प्रवृत्तिविशेषकत्वं नानुवदं भवति इति
शुभविधानमेव । इत्येवं प्राप्ते, अभिधीयते ।
अनेदेव्यं विशिष्टविधिना द्येनवत्पुण्यविधानं यत्र
साहचर्यमिषादकत्वार्थकारणेनैव विद्यते । एवं सति
अर्थनादः श्रुते 'यथा वै द्येनो निपत्यादत्ते एतन्नं
दिपन्तं भानुष्यं निपत्यादत्ते वमभिरुति द्येनेन'
इति । अत्र हि विधेयं द्येनवत्तादयश्च सति एतन्नं,
येदादिग्रहं च सादयम् । न च पश्चिमद्येनविधाने
येदाग्रमात् सादयन्निषेधना स्तुतिः समपति । तदु-
क्तम् 'विधेयं स्युते वरु मित्रयोपमया सदा ।
नहि तेनैव तप्येव स्तुतिल्लुद्विदीप्यते ॥' इति ।
(वा. पृ. ३३६) । संभवति तु द्येननामधेयवाक्यव्यव-
सायनेनैव सादयनेन स्तुतिः । एतदेवाथैवसादीप्यति
निपत्यादानेन सादयं नामधेयवृत्तिमित्यति न । अथ
एतन्नं साहचर्यलक्षणा येदनुमि(म)कत्वात् मन्वर्थेऽप्यनादौ

स्वरूपतो जप्याऽपि भवन्ती न दोषमाद्यहति । किञ्च गुणविधाने कति न केवलं सत्यर्थलक्षणा, किन्तु अर्थ-
व्यापदेशितसाहचर्यनिबन्धनस्तुतिरिद्वये स्वल्पनिर्गमेद-
माश्रित्य न स्वर्षेच्छयाऽपि जपयत्नाङ्गीकरणीया । अतो
नामधेयत्वमेवेति ।

एवम् 'संदर्शनाभिचरन् यजेत' इत्यत्रापि साहचर्य-
प्रतिपादकोऽर्थवादः श्रूयते 'यथा संदर्शनेन दुरादामादत्ते'
इति । एवम् 'गवाऽभिचरन् यजेत' इत्यत्रापि श्रूयते
'यथा गवाो गोपायन्ति' इति तेन एतयोरेव कर्मनाम-
धेयत्वमेवेति ।

प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे श्वेनपक्षिणा यागो निर्वर्तयि
तम्य, सिद्धान्ते तु अतिरिक्तलोभेनेति ।

सूत्रं तु 'तद्व्यादेशम्' तेन प्रसिद्धेन श्वेनादिना
साहचर्यनिबन्धनोऽर्थवादे स्वपदेशो स्वयं तदपि कर्मनाम-
धेयमिति । तौता. १।१।५५५.

तत्त्वप्रदेशो च । १।१।५५५ ॥

'श्वेनेनाभिचरन् यजेत' । 'संदर्शनाभिचरन् यजेत'
'गवाऽभिचरन् गवाो यजेत' इति श्रूयते । श्वेनाः संदर्शा-
गोः इति षट् किं गुणविधापकं कर्मनामधेयं वा इति
विचारे विद्वान्माहा । 'नामधेयं स्यात्' इति 'अन्य-
शास्त्रम्' इति आनुवर्तते । यस्मात् सत्त्वप्रदेशो अभ्य-
शास्त्रम्, तस्मात् नामधेयं स्यात् इत्यन्वयः । 'यथा वै
श्वेनो निपत्याऽऽदत्ते एवमयं द्विफत भ्रातृभ्य निपत्या-
दत्ते यममिचरति श्वेनेन' इत्यात् 'श्वेनेन अभिचरन्'
इति निर्दिष्टस्य श्वेनपदार्थस्य 'यथा श्वेनो निपत्य
आदत्ते' इति श्वेनः पक्षी उग्रमानतया निर्दिष्टः ।
एवम् 'संदर्शनेन यजेत' इति निर्दिष्टस्य संदर्शपदार्थस्य
'संदर्शनेन दुरादानमादत्ते' इति वाक्ये अह्नात्प्राहकः
क्यापथः संदशः (चिमटा इति भाषा) उग्रमानमुगा-
चम् । एवम् 'गवा यजेत' इति गोपदापैरव 'यथा
गवाो गोपायन्ति' इति सारमज्जुह्वली गोः उग्रमान-
त्वेनोपात्त । 'साहचर्यमुपगमा मेदे' इति च अलं-
कारिके. उपमा मेदप्रतिष्ठा उक्त । तस्मात् उपमेयभूताः
श्वेनसंदर्शगोपदादिति कर्मनामधेयमेव न गुणविधापकम् ।
प्राहकार्येभ्यु तस्मात् विशेष्येन अभिमतवद् श्वेनादिः

न्यपदेशः मेदेनाभिधानं यस्मिन्, तत् तद्व्यपदेशं शास्त्रं
अन्यत् विद्यते । तस्मात् श्वेनादिपदं कर्मनामधेयम् ।
इति ।

अत्र गुणा—सौर्षं तत्त्वत्वं परिगन्तु श्लोचपदेन श्वेन-
त्वमनिर्दिष्टविधिसिद्धिगुणपरामर्शिनमभिधेयं निशब्दं च
मेदवादिनमङ्गीकृत्य तेन विधिसिद्धेतेन श्वेनादिरूपेण
गुणेन भिन्नार्थतया न्यपदेशः संकीर्तनं न वक्ष्य श्वेनादि-
पदस्य तदपि नामधेयं इति नामधेयपदानुवृत्त्या तूष्ं
योजित इति ।

श्वेननामधेयेन संदर्शनामधेयेन श्वेनामधेयेन च
यागेन मायवेत् इति धृतिवाक्यार्थः । के.

तत्त्वप्रदेशान्यायः । श्वेनसंदर्शादिपदं याग-
विशेषनामधेयम् ॥

तत्त्वप्रदेशो च । १।१।५५५ ॥

भाष्यम्—'अथैव श्वेनेनाभिचरन् यजेत' 'अथैव
संदर्शनाभिचरन् यजेत' 'अथैव गवाऽभिचरन् यजेत'
इति समाज्ञायन्ते । तत्र गुणविधिः, कर्मनामधेयमिति
संदेशः । प्रतिद्वन्द्वविधिः पूर्वपक्षः उक्तिदाहीनामिव ।
ते तु उक्तिदादयः किपानिमित्ताः ननुनुवन्ति यामं
वदितुम् । इमे पुनः अतिनिमित्ता न धक्नुवन्ति । तेन
गुणविषयः इत्येवं सात्तर । एवं प्राप्ते, न्यूपः । तत्त्वप्रदेशो
च । तेन श्वेनादिना प्रसिद्धेन यस्य न्यपदेशः, तच्च
कर्मनामधेयम् । मुनिर्दि नामधेयत्वे, लक्षणा गुणविधौ ।
यत्तु जातिशब्दा अमे न यागमाभिवदन्तीति, साहचर्य-
न्यपदेशात् अभिवदियन्ति । एवं हि न्यपदेशो भवति,
'यथा वै श्वेनो निपत्यादत्ते, एवमयं द्विफत्तं भ्रातृभ्यं
निपत्यादत्ते यममिचरन्ति श्वेनेन' इति । निपत्य
आदत्ते इत्यनेन साहचर्येन श्वेनसम्बो यागे, यथा शिवो
देवदत्तः इति । तस्मात् कर्मनामधेयम् । संदर्शे 'संदर्शनेन
यथा दुरादानमादत्ते' इति, गति 'यथा गवाो गोपाय-
न्ति' इति । तस्मात् संदर्शसम्बोऽपि कर्मनामधेयं
गोऽम्बोऽपि ।

सा—'अथैव श्वेतिः' इत्यादिपदंमुदाहरणम् ।
तेषां तृतीयानिर्देशाभावात् गुणविधिवक्तुरप्यर्थः । तैऽपि
च तत्रवाचरेषु यदा तृतीयानिर्देशं प्रतिपद्यन्ते, तदा

विचार्यन्ते । अथवा प्रथमानिर्देशेन द्रव्यमपि प्रस्तुत्य
 पश्चात् तत्सत्त्वोक्त्यायाः संभवति, इति एतेऽपि उदाह-
 रणमेव । तत्र तेष्वेव प्रतिद्वयानिभिर्युगविधिः । न चान-
 र्थमपि प्रवृत्तिनिमित्तं विद्विद्वि । यत्तथोपादानेन
 र्थमपि प्रवृत्तौ च अत्यन्तविप्रदृष्टा योग्यता स्यात् । तत्र
 चर मन्वर्थत्वज्ञान । रामर्न हि प्रतीतं अत्यन्तविना-
 भावात् स्वसाम्यं विद्यां अकलेदनेन प्रतिपादयति विनैव
 मद्रूपत्वेन । किञ्च 'मत्त्वयो वाक्यवेलायामेक-
 धान्यवशाद् भवेत् । इत्यर्थः पदवेलायां गृह्य-
 माणोऽतिदुर्वलः ॥' युगविधिरथे हि स्वार्थावति-
 त्यागेनैव द्येनपदं तद्रूपत्वप्रकृतं लक्ष्यति । आत्मो-
 क्त्यायकाले तु स्वार्थमेव निमित्तयुक्तं । मन्वत्तु द्येनाधा-
 नुपयोगाद् आदित एव तादृशविवक्षया पदं प्रवृत्त-
 नित्युपगमात् अतिव्यथप्रदम् । तदुच्यते 'विद्येयं
 स्तुत्यते यस्तु भिन्नयोपमया सदा । नहि तेनैव
 तस्यैव स्तुतिस्तद्वितीष्यते ॥' इत्येनादित्यवधेयु-
 हि 'यथा वै द्येने निपत्य आदत्ते, एवमथमपि' इत्यु-
 पगमात् न स्तुतिर्दरवने । तथा च विधीयमानस्य
 भनित्यमम् । गुणविधाने च द्येनद्रव्यं विधीयते,
 इति तदेव स्तोत्रमम् । न च तस्य आत्मनेन उपमान
 मुक्तम् । आगोच्येत अत्यन्तव्येन सुवरां स्तुतिर्भवति
 अत्यन्तसंभविचारितात् । यथा 'सम्प्रापणमोर्मुद
 रापरवचशोरेव' इति । भवति हि लोके
 वाच्यविक्रम अथवाऽऽविगमयेदमभिधेय एवमपि लुपिः
 संभवति, भेदे न युक्ता । (अतिर्हि नामधेयत्वे, लक्षणा
 गुणविधौ इति भाष्यं यथाभूतान्यैमनुपपद्यति यथा
 कल्प्या भावते-) नामधेयत्वे तु यादद्वेनस्य द्रव्य-
 र्वेनेनमोपपत्तेः आह्वयम् । एतथा हि ओ मावर्ध-
 तस्यै लक्ष्यितव्यौ, कल्पनिकश्च भेदः इति गौरवम् ।
 न च यागस्तुता उदाभित्द्रव्यस्तानमाकलयते, याग
 विधेः अनिदृष्ट्यात् । अनियमता हि स्तुतिः अन्यत्र
 उपायैः, यागस्तु स्वमेव विधिमात्रं अत्र इति न द्रव्य
 स्वत्वे विधीयते वा । गुणमपि च यामेन द्रव्यलक्षणात्
 विप्रदृष्टता, अत्यन्तद्वारात् द्रव्यवदेव यागवचनं
 मुक्तम् । विधौ च तत्र लक्षणा, मन्वत्तुवादे । गुणवचने

यथा मन्वत्तुवाः सपदे (तद्व्याप्त्यस्ति इति पाणिनि-
 म्ये ' गुणवचनेभ्यो मनुष्यो ङ्' इति वार्तिङ्म्)
 न द्रव्यवचनेभ्यः । इत्येभ्यु पराशब्दस्य परत्र प्रयोगात्
 स्वयमेवोपजायते । अतथैल्लक्षणा च स्वयं कल्पनीया,
 अत्रस्तु यत्तयैः 'यथा वै द्येनेः' इत्यादिना । पूर्वो-
 क्ताथ चतुःपाराशर्यव्यवधिपरकार्यो दोग्यता यत्तथाः ।

शा- इह रूपद्रव्या एव वाक्यभेदादिताः तद्व्य-
 देशवत्तः उदाहरणम् । (अथ तद्रूपवदेशाद्यन्तः
 क्षीयानुकरणम् । यत्र च तच्छब्देन 'यस्मिन् गुणो-
 पदेशः' इति प्रकृतो गुणो निर्दिश्यते । वि-शब्दश्च
 निष्कर्षकः । ततश्च तस्मात् विधेयत्वमित्यतः गुणत्वं
 ध्यवदेशः भेदेन निर्दिष्टः) । ५.

सोम- सूत्रार्थस्तु- तस्य गुणस्य स्वयदेवो
 यस्मिन् द्येनादिपदे, तदपि नामधेयं स्यात् इति ।

वि- 'द्येनेनाभिवचन् प्रथो यजेतेति श्रुतो गुणः ।
 विधीयते यद्विधौ नाम वा जस्य र्थमेव ॥, द्येनेनेति
 गुणः क्त्वः शौभिकः शोभकायवा । न निवृत्तत्वात् वाक्य-
 भेदे ऋतेभेवमनुप्रदः ॥, यथा वै द्येने इत्युक्ता ह्यु-
 मानोपमेयता । नैकरिपत् तेन गोप्याऽस्य वृत्त्या स्यात्
 कर्मनामता ॥' ५.

भाट्ट- 'द्येनेनाभिवचन् यजेत' इत्यादौ पूर्वोक्त-
 वाक्यसामान्यं प्रविष्टेः द्येनादिपदानां गुणविधिवचनेव ।
 प्रवृत्तलोपकाशाभितो गुणाः फलोद्देशेन विधीयते निश्चि-
 कर्तारत्वात् वा । न येषु 'यथा वै द्येने' निपत्यादत्ते,
 एवमर्थं दिपत्तं भ्रातृभ्य निपत्यादत्ते ' इत्यर्थकदे स्वार्थैव
 लोचयमानानुपपत्तिः, अत्रकर्मनिर्णीतविव्यक्तुत्वेन उ-
 र्ध्वारस्यार्थकत्वात् सामान्या नैवतात् । ' ते तद्विनाया
 इव यद्विनायाः' इत्यादिना अत्यन्तव्यवहारस्य अर्भेदे
 अनुगुणात् । इति प्राप्ते, नायमन्यथाऽङ्गात् ।
 नथाने सर्वैषामर्थकादपरानामुपमानान्तरामान्यत्वात्
 वत्ते । तद्वर श्रुतेऽनुगृह्येव स्वात्मव्याप्तं उपक्रमते
 एतेकस्मिन् पदे रूपकविधया लुप्तोपमानविधया वा गौरी
 वृत्तिमद्गोप्य नामधेयं न द्वितीयविधिप्रकारात्कर्म मुक्त-
 माश्विनम् । अर्थेनादरात् रूपकत्वोपहिततादृशोपपत्ति-
 नायैः ह्यु विनैव लक्षणा पूर्णोपमानविधया विधेयथात्-

स्तुत्यर्थो न विरुध्यते । तस्मिन् चतुर्भिरप्यप्रकारैः सर्वान् नामत्वमिति । ५.

मण्डन— ' नाम इवेनार्दं पुनः । '

शंकर— ' एवं तद्व्यपदेशान् । ' नाम १५.

● तद्व्यपदेशं च इत्यविरण्णे ' यथा वै इयेनो निपत्यादत्ते एवमर्थं द्विपन्नं ज्ञातृत्वं निपत्यादने अमि-
चरति इयेनेन ' इत्यनमुगमानार्थवादः इत्युक्तम् । घाठ,
पृ. ५८. ● अर्थवादना अरवनाद्यैरश्वत्थामावे ' तद्व्य-
पदेशं च ' इत्यविरण्णविरोधः । तत्र वाक्त्रविरोध-
विद्वा भौगौ वृत्तिगाभिल नामपेयान्यवस्थापनात् । कु.
१।२।१।१८. ● 'आग्नेयोऽश्वत्थपक्षोऽग्नावास्याया' इत्यादौ
विपिपत्तिव्यङ्गीकारेण वाक्त्रभेदाभावात् तद्व्यपदेश-
न्यायस्य शब्दकिमुपपन्नकथात् । श्री १।४।७।९.

● तच्छब्दः । तच्छब्दतच्छब्दो उद्देश्यप्रतिनिर्देशको ।
या. ६।५।३।१६. ● तच्छब्दस्य पूर्वपरमार्थत्वम् ।
भाट्ट ५।१।१०. ● तच्छब्दार्थं स्ववाक्योपसिद्ध
तच्छब्द एव निषेधेन अपेक्षते ' येन कर्मा वा ईसेत् तत्र
जपान् पुत्रुयान् ' इत्यादौ तथैव न्युत्पत्तिर्दर्शनात् । न ह्य
तच्छब्दोऽपि । अतश्च तच्छब्दस्य स्ववाक्योपसिद्धतमान
परमार्थविनियमाभावः । कौ. ३।३।७।१४ पृ. ३५८.

● तस्मिन्निर्देशुणाथेन पुनश्च्युतिः (२।२।५।२६) ।
इषम उग्रदशुतौ संभषदनुवादस्य कर्मणः विषेयत्व-
निषेधत् (योमेन यजेत इति) सोमवाक्ये यागविधिः ।
सु. पृ. ७९०. ● भाष्यानुसङ्गतिः प्रकरणात्तत्वात्
विना फगवीना भेदकत्वमुक्तमपि न इदं ' तस्मिन्नि-
र्देशुणाथेन तस्मिन्निर्देशुणाथेन पुनश्च्युतिः '
इत्यादौ । वा. २।३।२।२६.

● ' तस्मिन्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिक्रमणं यत्
प्रत्यक्षम् ' (१।१।४ सूत्रं) । यद्विषयं विज्ञानमुपपद्यते
सैवेन इन्द्रियसंभोगे इन्द्रिकर्मणो वा पुरुषस्य बुद्धिर्जायते
तत् यत् प्रत्यक्षम् । यथा ' इदम् ' इति विज्ञानम् ।
यत्तु अन्यसंभोगेन बुद्धिक्रमसंभोगेन अन्यविषयं रजन-
शब्दं विज्ञानमुपपद्यते न तत् प्रत्यक्षम् । किं तर्हि सार-
भेयं । कथं पुनरुक्तमप्येव ' इदमन्यसंभोगे, इदं भाष्य-
संभोगे ' इति । बुद्धिक्रम इति संयुक्तम् । अतः बुद्धिक्र-

मिषयमेव इदमपि ज्ञानम्, यतो रक्तमिति बुद्धिक्रमैश्च
स्वरदिशते । यस्मात् बुद्धिक्रमसंभोगे चक्षुषि ' रजत-
संनिवृद्धं मे चक्षुः ' इति मन्यते । (तसंभोगे—सार्त्त-
प्रयोगे इति, यत् प्रकृतं—तत् प्रकृत इति नाम्निपेय
पाठभेदः) । ऋजु, पृ. ५६.

● तत्संयोगात् श्रुतुस्तदात्म्यः (३।३।१०।२३)
इति न्यायेन शक्तिविलयज्ञोरेव चिनोऽर्थत्वम् (तेन
चयनसंस्कृतेन वल्लेन संयोगात् मन्तुः यागः तदात्म्यः
अतिशब्दात्तन्म्यः इति न्यायसूत्राद्यथायः) । सऊर्म.
३।१।५.

● तत्संभवाच्च । ३।३।१०।४९ ॥ चतुर्बाहुत
पुरोडाशवर्तिन्यागस्य परिष्कृतवसंस्तनादपि परिष्कृतार्थतः ।
इति पूर्वपक्षः । सु. पृ. १५४४.

● तत्सामान्यादितरेषु तयात्वं इति न्यायः ।
औटुम्बपुष्पिकरणसमुत्पन्नयोऽपि न्यायेन व्यपदिषते ।
१।१. ' अयुजो वेतवः ' इत्यादिभिः न्युतिवदैः
सामान्यात् सादरथात् ' औटुम्बरो यूतो भवति '
इत्यादिभिः इतरेषु वाक्येषु तयात्वं न्युतिवाक्यं प्रत्ये-
कम् इति न्यायस्यार्थः । के. १।२।१।२३. ● ' तया-
मान्यारितरेषु तयात्वम् ' इति न्यायेन गदितरेषां
(मन्वभिरानां) ' यावुत्वं श्रेयिष्ठा ' इत्याद्यर्थवादानां
न स्यात्परत्वम्, किन्तु उद्देश्यार्थलक्षणया केवलविषय-
स्तुतिरत्वं इति श्रच्छब्दबोधः केचिन्नीमासकर्मन्वाः
संगिन्ने । कु. १।२।२।१८ पृ. ३०. ● विनेष्टघातौ
सद्यः पश्चादिक्रमदर्शनेन, ' स एव यथायुषी यजमानः
अङ्गना स्वर्गं लोकेति ' इत्यनेन सशरीरत्ववैगमनिकप-
न्याये प्रत्यक्षविरोधादप्यभावात्, तत्र च ' तत्सामान्यात् ' ० '
इति न्यायेन सर्वान्याये चोदनायामप्रानात्त्वमिति
प्राप्तं । भाट्ट. १।१।४

● तत्सामीप्यात्ताच्छब्दमिति न्यायः । यद्वाप्यं
वोपः, कृपे गर्गकुम्भित्वादिषु स्पष्टोऽर्थः न्यायः । (तस्य
शब्दाप्यर्थस्य प्रवादस्य सामीप्यात् तीर्थस्य ज्ञान्त्वमर्थे
शब्दाप्यर्थस्य प्रवादः । सः यद्वागम्यः यथा तीर्थस्य, स
तच्छब्दः, तस्य भाष्यः ताच्छब्दस्यम्) । माह्वी. ५८६.

इत्तुत्साहचर्यात्ताच्छब्दमिति न्यायः । कुन्तान् प्रवेद्य, यदीः प्रवेद्य इत्यादिषु शब्दोऽयं न्यायः । (पुत्रपाणा कुन्त-यष्टिवाहचर्यात् ताच्छब्दं कुन्त-यष्टिवाहचर्यात् । साहस्री. ४८७)

● तस्तिद्विः कार्यविधिः यज्ञमानवत् कार्यविधिो अन्वयितः प्रसारः (तस्तिद्विः इति सूत्रमेव सूत्रेऽदेसो वा) । शा. १।४।१८ (तस्तिद्विः मुखस्य विधिः कार्यम्, तस्त्वामेकरत्नमिति यावत् । सोम. ● तस्तिद्विः तस्त्वामेव चन्द्रस्य ऋषित् प्रवृत्तिहेतुः । 'यज्ञमानः प्रसारः' अत्र यागसाधनत्वं यज्ञमानस्य गुणः, स च प्रस्तरे वर्तते इति प्रस्तरे यज्ञमानवत्स्य प्रवृत्तिः । वि. १।४।१८.)

इत्तस्तिद्विः । १।४।१२।२३-१ ॥

' तस्तिद्विजातिशाल्यप्रसाधामृत्तद्विद्वधमशाया इति गुणामयः' इत्येकमेव सूत्रम् । तत्र स्यात्साधोऽर्थार्थं प्रत्येक प्रथमान्तसूत्रोपनायो भाष्ये कृतः इति कौमुदीशो उक्तम् । तत्र तस्तिद्विः इति प्रथमोऽवयवः । 'यज्ञमानः प्रसारः' 'यज्ञमान एकपालः' इति श्रूयते । स किं गुणविधिः, उवाचैवाद्वाः इति विचारे सिद्धतः । तस्तिद्विः तस्य यज्ञमानगुणस्य यागसाधनत्वस्य प्रस्तरेण विधिः इहधारणदाश भवति । इति यागसाधनत्वेन गुणेन यज्ञमानवत्स्यः प्रस्तरे समानाधिकरणस्य प्रवृत्तः । तत्र यज्ञमानत्वेन प्रसारवृत्तिः । इति अर्थकतोऽत्र एति सिद्धान्तः । एवं एकपालवृत्तिः प्रथमा । अत्र स्तुतिरूपो गुणः गीत्वा इत्याः एकं निमित्तमुक्तम् । के.

इत्तस्तिद्वयधिकरणम् । यज्ञमानवत्त्वेन प्रस्तरेणैः स्तुतिः ॥

तस्तिद्विः । १।४।१२।२३-१ ॥

भाव्यम्— 'यज्ञमानः प्रसारः' 'यज्ञमान एकपालः' इत्यादि समानावृत्ते । तत्र संदेशः किं यज्ञमानः प्रसार इत्येष गुणविधिः, तिमर्थेऽत्र इति । तथा यज्ञमान एकपाल इति । किं तावत् प्राहम् । गुणविधिरिति । किमेवं भविष्यति । एवमपूर्वमर्थे विधास्यति । इतरथा अर्थेवालोऽनर्थकः स्यात् । अर्थेवाद् च न्वाभ्यम् । तस्मात् विधिः । नैतदेवम् । यदि विधिः स्यात् प्रस्तरेणैः यज्ञमानो नियम्येत, यज्ञमानकर्त्तव्यं वा

प्रस्तरे । 'प्रस्तरे जुहुमादावर्थे, तर्वा वा सुवः' इति यज्ञमाने जुहुयाद्येत तर्वा वा सुव इति । तथा सति न यज्ञमान शक्यते कर्तुम्, दक्षिणतो वप्रथममानो आसते कर्मणः क्रियमाणस्य, इति । न च प्रस्तरो यज्ञमानं शक्यते कर्तुम् । तथा यदि यज्ञमानः एकपालकर्त्तव्यं विनियुज्येत सर्वहुनः निवेत । तत्र सर्वेत्तपरिणोः स्यात् । न चैकपालो यावमानं शक्यते कर्तुम् । तस्मान् विधिः । तेषान्तरे स्मरिते 'प्रस्तरेमुत्तरं वरिष्यः सादयति' 'एकपालं सर्वहुतं करोति' इति । तस्मादपि न विधिः । किं तर्हि ? अर्थेवाद्वाः । यज्ञमानो ज्ञाते एव, प्रस्तरेः एकपालः इति च (ज्ञाते एव) । कर्त्तव्यं पुनर्नयोः सामानाधिकरण्यां शक्यते । नहि प्रस्तरे एकपालो वा यज्ञमानः, न च यज्ञमानः एकस्मिन् काले संस्कृतः पुष्टेऽशासः, प्रथमो वा कुशमुत्कर्त्तुः । कर्त्तव्यं पर-शब्दः परत्र वर्तते । किमर्थं वा यज्ञमानस्य ऐरीर्त्तव्यमिति । उच्यते । सायमाणः संदीर्त्तव्ये स्तोत्रम् । प्रस्तरे उत्तरो वरिष्यः सादयितव्यो यज्ञमानत्वात् । तथा यज्ञमानः एकपालः सर्वहुतं कर्त्तव्यं, तर्वाः आश्वनीः, तत्र प्रतिष्ठापितो भवति, इति । कथं परत्र वर्तते इत्यन्व इति । गुणवादस्तु । गुणदेव वादः । कथमगुणवचनो गुण वृत्तात् । स्यात्सामान्येनेति वृत्तम् । सर्वे वृत्ते गोणाः शब्दा न स्यायं द्विधा गुणेषु वर्तन्ते । प्रसिद्धाभिर्दि तेषां स्यात् अप्रसिद्धकत्वना च । न च सर्वे गुणवत्प्रदत्तवचनाः, गुणहीनेऽपि दर्शनात् । अन्व-गदावरी अत्र हि कदाचित् रोपेणोपहतः विद्वाः पुनः तत्र एव । मनुश्रवणाची च ज्ञानवत् प्रवृत्तिरिति । सर्वेतिद्वयधिकपु यज्ञमानवत्, तद्वचनः शब्द इति शिक्तो न्यायः प्रवृत्त्यिवेत । न चास्ति हि द्वे परिकल्पनास्य प्रवृत्तं, क्वचनया असाधकत्वात् । कथं न स्वार्थसि-ध्यानेन प्रत्यपरस्येति चेत् । अर्थेऽसंशयत्वात् । तत्र इति निश्चयते, प्रसिद्धाविति तत्र ज्ञानेन, इति प्रसिद्धावरीतो गम्यते, अर्थेऽन्यथासाधारण्ये । नो हि मन्ते प्रसिद्धावरीण्य इत्यादयेविति, स यदि त्रिहारावृत्तपरति सिध्यत्यस्य अविधेयम् । विद्वान्तेः प्रवृत्तवरीति संकल्पान् इत्यर्थे प्रत्यपरति । एव स्यात्सामान्ये

तद्गुणसंबन्धः प्रतीयते । इह तु यत्रमानः प्रस्तरः, यत्र-
मान एककपाठः इति कौटिलो गुणसंबन्धः प्रतीयते ?
चलितकथा इति । सर्वो हि आत्मानः कार्यसिद्धिं करोति ।
अन्योऽपि यत्र कार्यसिद्धिं करोति, स तस्मिन्नुच्यते
हृदयमाश्रयति यथा राजा पदिगणक इति । पदिगणको
राजः कार्यं साधयति । स राजानन्दे उच्यते प्रतीयते ।
एवमिहापि यत्रमानकार्यं प्रस्तौकतया साधयतः, तौ
यत्रमाने प्रतीयते प्रतीयते । तस्मात् तौ पञ्चमानस्येन
प्रत्याच्येते, कथं ननु त्वाया बहिष्कारिणोऽने त्वेदमे-
त्येति । तस्मादेवंजातीयस्य भयंभावात्, न विषय इति ।

या— तल्लिखितः । अर्थवादप्रसङ्गात् तदुपकारिगुण-
वादविधि (वादावधि) लक्षणं तत्र नोक्तम्, इदानी-
मभिधीयते । ननु च तत्रैव 'स्वात् प्रायात्' 'दूर-
सूच्यत्' (११११११-१२) इति निमित्तं कथितम् ।
स्वत्वं कथितम्, न तु लक्षणत्वेन । कथं तर्हि ? इह
निद्रम्, तत्र तद्वद्व्यर्थवादस्य विषयस्य यद्गुणार्थं नीतम् ।
अतु तु सर्वगौणत्वात् लक्षणमुच्यते । ननु च सहस्रगण-
स्थानदीनि अन्वयान्पि अथावादिभूमिनिः गौणनिमित्तानि
उक्तानि (म्यापदर्शनं ११२६० 'गौणवृत्तिनिमित्तानि'
इति चिन्तौ द्रष्टव्यम्) । लोके च दृश्यते 'गृही-
प्रवेश' 'मन्त्रा' 'क्षेत्रानि' 'अथमद्वेषेण अनुको-
राया जितः' इति । तानि उच्यते इत्येवम् ।
लिङ्गमन्त्रानेव उच्यते इति केचित् । तत्र
समवेनेतरप्रत्ययत्वं हि यद्विद्वद्भिरुच्यते इत्येवम् ।
अपना गौण्याः हृद्येः इह निमित्तमभिधीयते, न
स्वभावात् । किञ्च अन्वयोः (गौणोच्छ्रयणोः) मेरोऽपि
अति । वादमिति । कुतः ? 'अभिधीयानिनाभूते
प्रयुक्तिर्लक्षणेन्यते । तद्गुणमात्रगौणयोगाद् वृत्तेरिष्टा
तु गौणता ॥' तत्र यथैव अस्मिन्वचनः शब्दः तादृ-
शरीया' 'वर्षित' कथयति, तथैव यद्विद्वद्भिरुच्यते ।
त संवदुच्यते लक्षणार्थं मयि । 'अभिधीयतः' इति
तु न अभिधीयानिनाभवेन साधकः प्रतीयते, किं तर्हि ?
'यद्विद्वद्भिरुच्यते इत्येवम्' इति तद्गुणमात्रगौण-
योगात् उच्यते इति । तत्राभिधीयते । मनुदाया-
वधिद्विकारी इत्येव प्रत्यययोः यत्रानादिग्रहणम् ।

वृत्तिः, इति ते उवाच । अत्रापि च मानानाधिकरणत्वात्
एकतरस्य नामाशेषत्वात्, निमित्तमात्रत्वात् अनेककति-
कल्पनामप्यत्र तदनुपपत्त्या कार्यालक्षणादत्र प्रतीय-
यत्त्वेन गुणविधिगन्तु, अत्रोक्तं तत्रान्वयात् अर्थ-
वादत्वमिति अत्र एव पक्षः ।

तत्र गुणविधिवादी मन्यते । न का चिन् प्रस्तर-
यत्रमानयो, इत्येवमभिधीयते इत्येव प्रतीयते । न
च स्तोत्रमपि पराशरः परत वर्तते । न च प्रवृत्ति-
निमित्तमपि । न च प्रवृत्तस्य प्रतीयत अन्वयत् कार्य-
लक्षणात् । तस्मात् 'को शोः' 'खेऽभ्युः' इत्यादि-
षत् अन्वयः कार्यलक्षणाऽर्थः । तत्रापि 'सुखं वा
पूर्वचोदनात्' (११११११२३) इति यत्रमानशब्दः
स्वार्थवृत्ता, प्रस्तरात्त्वः कुपारणादिकार्यलक्षणार्थः, इति
गुणविधिः । अत्रोच्यते । 'न तावत् कार्ययोग्य-
मेकस्यानुपपद्यते । विरोधाद् यत्रान्वयस्य प्रस्तादे-
रचोदना ॥' एककपालत्वं 'स्वार्थत्वेन प्रस्तरं प्रहति'
इति यत्रमाने प्रहियमाणे (अत्रो प्रहिये) सर्व-
तन्त्रविशेषप्रसङ्गः । तस्मात् एकत्वान्यगतोत्तत्वात् तद्व्य-
होमविधिगुणार्थः संज्ञः । कथं पुनः पराशरस्य परत्र
सामानाधिकरण्यात्, किनाकारात् कृतितरिति । यत्रमानो
हि सर्वोच्यते, तद्व्यवहारे बहिष्कारः प्रस्ताः
साधितः, स्वार्थत्वेन संज्ञते च अत्रोच्यते तत्रो-
च्यते यत्रमानः आरोपितो भवति एककपालेन अत्रोच्यते
इति स्मृतिः । गुणाच्च वादवृत्तिः । 'कथं अनुपपद्यतः'
इति (भाष्ये) वाचक्य अन्वयेन मन्वमानस्य पक्षः ।
सिद्धावत्त्वम्— अत्रोच्यते सर्वः शब्दप्रत्ययः, पूर्व-
शब्दप्रत्ययसंबन्धे शब्दप्रत्ययसंबन्धे प्रस्ताभावात् । यत्र-
विषयि चान् विद्वद्भिरुच्यते इत्येवमभिधीयते प्रस्ताकारि-
ण्यत्वेन यत्रमानस्य वात् देवदत्तप्रत्ययः, इति पूर्वैव कथि-
तमित्यम्, इति न संशयहेतुत्वेन अत्रोच्यते अत्रोच्यते
प्रतिद्वानामिति उच्यते वाचक्यार्थम् । अत्रोच्यते तु
दर्शनम्, सर्वे एव हि विद्वद्भिरुच्यते इत्येवमभिधीयते प्रस्ता-
कारिणः समस्तार्थसंबन्धे देवदत्तप्रत्यय कतिपयगुणविक-
योगात् उच्यते इति । तत्राभिधीयते । मनुदाया-
वधिद्विकारी इत्येव प्रत्यययोः यत्रानादिग्रहणम् ।

शन्मुत्पहणेन गम्यते ॥ 'भवति तु जातिमाने ह्ये-
-ष्वर्षिक्रागुणप्रत्ययसमयेऽपि प्रयोगः । प्रत्ययश्च मुल्या-
-धमैव, न देवदत्तारिथिव सिद्धशब्दात् उपचरितः ।
सामान्यवाचिता च आहृत्यधिकरणसिद्धा भाषेत । क्रिय-
-गुणानां च भानत्वात् न शक्यः प्रतिष्यक्ति संवन्धः
-अनुभवितुम् । 'एतन्नामैव च व्यक्तौ धात्व्यादिषु
-गुणक्रियाः । अन्वयान्वयान्नाश्च शक्यन्ते नामिधातु-
-संसर्गिनः ॥ ' न च अथामान्यात् सामान्यं शक्यते
-फलवितुम्, चापत्तेरेऽपि कश्चित् फलार्थित्वं सद्भावात् ।
'तत्र सिंहत्वमेवैतत् व्ययच्छेदकर्तृ भवेत् । तच्चा-
-नभिहितं नैवमुक्तं चैवान्यवाचिता ॥ ' नहि अन-
-भिहितं सिद्धाच्च गुणक्रियायां भवच्छेदकर्तृ भवति,
-अमदीतेः । अभिहितं चैतु प्रत्ययान्वये व्योपगुणक्रिया-
-ऽवगमात् अभिधानशक्यत्वनवशात्, इति समुदायवाचिनां
-एकदेशेण न गौणत्वसंभवः ।

कश्चित् पुनराह 'समोपेतिवस्तुतो गौणः' इति ।
-तस्य एतन्मतम्, न कर्षेचन परशब्दः तदा ज्ञात्वा स्व-
-निश्चयनप्रवृत्त्या विना अत्यन्तानभिषेयक्रियागुणप्रत्यय-
-अन्यत्र वर्तितुमर्हति । न च सिद्धान्तेन अग्रवर्तमानेव
-सिद्धौ देवदत्तः' इति सामानाधिकरण्याद्येवो पठते ।
-कथं तर्हि ? 'अर्थाध्यायान्तरान्तरान्तराद्योप-
-पादितम् । आद्यमासाद्य शब्दानां स्वयमेव प्रवर्त-
-नम् ॥' सिद्धादिहट्टक्रियागुणप्रत्ययैरेव हि देवदत्तादयः
-सामस्यपरिपत्त्ययश्च साहचर्ये भवत्यन्ते । तत्रैव स्तार्थं
-एव शब्दः प्रयुज्यते । न चैतावता मुख्य-
-(मुख्यत्व-) प्रवृत्तौऽप्येव, अप्यारोपितत्वात् । यत्र तु
-तत्र एव अर्थो न समसोप्यते, तत्र मुख्यः इत्यरोधः ।
-तत्रैवमुच्यते । न, एतन्नक्षानाम् आशयानात् ।
-तथाह, 'असंतीर्णत्वभावं सद् वस्तु धन्द्वन्तर-
-न्तान् । आरोप्यतेऽभिधानार्थं कथं न भ्रान्ति-
-वर्तितैः ॥' यदा तावत् भ्रान्ता मृगवृत्तानां मोहमप्य-
-रोप्य भ्रान्तं प्रयुज्यते, तदा उभयोः मुख्यार्थाध्यवसान-
-रूपेण गौणत्वोदितैः सन्निवृत्त्यर्थम् । (भ्रान्ता अप्यव-
-चित्तो मुरः भ्रान्तिमुपयः इति आह्वयार्थिगारिक-
-मध्यपरदलोपी समसः । सु. पू. ५०१) ।

अथापि वक्ता विवेकी उक्त इत्यवधानार्थं प्रयुज्यते,
(अत्र आनन्दाधमिणे चोपगम्ये च 'इतरवचनार्थं'
-इत्येव पाठः, तथापि मुद्यायां 'श्रोतृवतरणार्थं' इति
-श्रोतृवचनार्थैव' इति च स्पष्टत्वात् 'इतरवच-
-नार्थं' इत्येव पाठो निधीयते) श्रेया च न
-निविद्वक्ते (विद्विर् वृष्यमावे क्वादिः) तदाऽपि एकस्य
-विवेकेन अप्यारोपणमात्रात्, इतरस्य भ्रान्त्या अप्यव-
-सानात् (अत्र आनन्दाधमिणे 'इतरस्यान्तराध्यव-
-सानात्' इति, चोपगम्ये च 'इतरस्य अन्तराध्यव-
-सानात्' इति संघिमकत्वा मुद्रितम् । तथापि मुद्यायां
-'तनु द्वयोः श्रोतृवै वा श्रुतौ आरोपणमावेऽपि भ्रान्त-
-वतरणार्थेन वा परशब्दस्य पर्य गौणोपपत्तेः' इत्यु-
-दावतरणश्लेषानात् 'इतरस्य भ्रान्त्या अप्यवसानात्'
-इत्येव वार्तिकशब्दो निधीयते) तैकमपि प्रति गौणत्वो-
-पपत्तिः । यदा तु द्वावपि अभ्रान्तौ, तदा उभयोः साह-
-चर्यादिनिमित्तात्तर्कितव्यत्वात्पर्यवसानात् आरोपणार्थः ।
(सादर्यं आरिपदोपात्तौ वा सादर्यदेहेतुः गुणयोगः
-निमित्त एव वक्ष्येत्स [वसिष्ठव्याख्येस] तस्य पर्य
-परशब्दमश्रुतौ निमित्तत्वेन अप्यवसानात् आरोपकत्वात्
-उपात्त इत्यर्थः । सु. पू. ५०१) तथाहि 'द्वावपि प्रति-
-पद्येते सिंहपुंसोर्भेदविचनम् । नाप्यारोपयितुं
-शक्तिरनेनैकव्यापि दिद्यते ॥' सैव हि असद्वचन-
-मर्थानां विकल्पपुरादीनां न कर्षेचनवि प्रतीत्यवशात्
-एतन्नक्षानामपि विवेकानां गौण-
-पद्यते । नहि अप्यारोपणानात् भ्रान्तादयं नाम शब्दं
-अवहादात्तं भवतीति । किञ्च 'शब्द एव यदा तावदा-
-विमित्तो न वर्तते । मुद्रिद्वल्लेखिता (सन्ध्यर) वत्र
-भवोर्भेदविरप्या कथम् ॥' न च अधेर्येता वद्विः
-अप्यवहारप्राप्तमनुभवन्ती अव्यते' इत्युक्तं इत्यवशदे ।
-अपि च 'पूर्वानुभूत एतार्थः सम्यक् प्रथमं पदान् ।
-तेन मुख्ये प्रतिनेऽर्थं कल्प्यारोपो भविष्यति ॥'
-सर्वथा तावत् अर्थं गौणमुप्यविचारः श्रोतृवचनार्थ-
-विरोधावधारणे व्यापिरते । ते च पदवैलर्यां अनप्य-
-रोपितत्वाभेदेषु एव सिद्धारिपरमप्यवशात् देवदत्तारि-
-पदसामानाधिकरण्यान्वयस्तुपरतया गौणतां कल्पयति ।

तत्र चैषां हायमनारोप्यैव निहत्तं तःहादृश्यादिप्रतीति-
र्भवति । सा च किं शब्दात् अथ अर्थात् इति
अभिव्यक्तता अन्यत्रमतिरेकान्या आहृत्याङ्कारणश्रमेण
अर्थात् इति निश्चयो जायते । कथम् ? 'सिंहशब्दे
ह्यनुष्ठेऽपि सिंहार्थात् सदृशे मतिः । जायते, न
ह्यनुष्ठेऽर्थे सिंहशब्दे श्रुतेऽपि नः ॥' यदा च
ओङ्गान् स्वयमप्यारोपामासः, तदा यत्कर्मणि नैव एवामेवं
कल्पना भवति यथा 'मृतमनेन सिंहं अप्यारोपितम्'
इति । कथं तर्हि ? 'सिंह्याविनाशुतानेकक्रियागुण-
समुदायः शनैः निवर्धितः, यन्तरीरवमयात् न चैरभि-
धानैर्नवीति' । न वास्य शरीरस्य किञ्चिदेक वाचकं
पदनस्ति, तेन अविनाशवितया कथं तु सिद्धत्वात्
वाप्रतीतिर्भवेत् इति क्व तावदभिधीयते । यतः त्वितया
वाच्यशक्त्या युजा न्यवहरा, न तद्विरोध शक्यत्वन्वेषजन
इति । किंच 'यदाभ्यासेन प्रकृत्यां गौणी वृत्तिः
प्रकल्पते । तेषु सा न कर्मचित् स्यादभ्यारोप-
यित्वादिना ॥' तस्मात् गुणानुचितव्योजनः गौणः इत्येव
लक्षणं न्याय्यं नान्यथा । (गुणयोगनिमित्तायाः शब्द-
प्रयुक्तः गौण्येन इष्टत्वात् वाच्यगुणानां प्रभूतानामर्थात्तरे
वृत्तिर्गौणः प्रयोजनं प्रवृत्तौ निमित्तं यच्च, च
गौणः । प्रयोजनशब्देन प्रयुज्यते अनेन इति श्रुत्यस्य
निमित्तगुणम्) ।

ननु एवं कति एतदुपादीनां स्तार्थाविनाशुतगुण-
मावात् गौणप्रयोगाभावप्रसङ्गः (तथा च अभ्यासिः) ।
साध्यादिशरीरतत्प्रधानादितिषेधे च बौद्धादेः पिना
अभ्यारोपेण श्रयोकार्तदवः । अननुपगमे हि प्रतिषेधा-
नर्षक्यम्, आशुगतते तद्विरोधः स्यात्, अभ्यारोपित-
निषेधे तु अदोषः इति । अत्राभिधीयते । तत्रैवाप्यं
दोषः । कुतः ? 'अप्यख्यते एतुप्यत्वगमात् कथत-
यस्तुनि । प्रजातगुणसत्ताकमभ्यारोप्येत वा न
था ॥' (गुणे क्वं सत्ता च प्रजाते यच्च इति
प्रहः) । यद्वाप्यत् 'एतुप्यख्यतीय आत्मा'
'एतुप्यं भवतिह्यतः' इत्यादिप्रयोगः, नत्र कतरत्
एतुप्यं अन्यत् एव सिंहवत् अककारितां यदभ्या-
रोप्येत, तेन एतुप्यत्वकमेव तावत् अभ्यासेवात्यक-

मश्रुपरास्तव्यम् । न च एतस्य लोके गौणत्वप्रतीतिः,
सुखार्थानिगराभावात् । प्रथमप्रतीतत्वात् हि एतुप्यादि-
स्वरूपं न मुख्यत्वात् वैपत्तिः । कथमकतो मुख्यत्वमिति
नेत्, तुल्यमिदं गौणत्वेऽपि । यत् तु अभ्यारोप्यते, य
गौणः, न यः अभ्यारोप्यते । एतुप्यं च आरोग्यमार्गं
विषयान्तराभावात् स्मरमेव अभ्यारोप्यते वा । तत्र
एतत् स्यात्, निवर्तमानपठारिरूपं तत्र अभ्यारोप्यते,
(विद्यमानस्य पठारिः यत् एतदुप्यं, क्व तत्र एतुप्यनादौ
आरोप्यते) न गौणचमिति । तदुप्युक्तम्, एतुप्यवती
सद्रूपप्रत्ययानुत्पादात् । अवश्यं हि यादृक् संज्ञकशब्दे
अर्थः अनुभूतः, तादृक् उत्तरशब्दं प्रतीतयन् । न च
शब्दाविपाशाचार्यैः सद्रूपेण अनुभूतपूर्वैः । न च अर्था-
न्तरसद्रूपप्रवर्धनेन एतुप्यवदेः संज्ञको ख्यते । ययोः तद-
व्यवशीः अर्थसंज्ञकः अनुभूतः, तयोर्नैव गौणत्वम्,
मुख्यात्मना अवशेषात् । कथं तर्हि 'सशक्तिकार्यं
नास्ति' इत्युच्यते ? (सद्रूपत्वेन अभ्यारोप्यते अपसक-
त्वात् निषेधो न युज्यते) । यदि सद्रूपेण, न प्रतीत-
पूर्वम् । तद्रूपप्रतीतस्य वा कथमन्यत्रप्रतिषेधोपपत्तिः ।
परं 'अन्यत्र ज्ञातसद्भाषः पदार्थोऽन्यत्र वार्यते ।
न त्वेकत्रैव सद्रूपमसद्रूपं च गम्यते ॥' तेनैव
अभ्यारोप्यते इति चेत् (येन कारणेन एकत्र यदुप्युक्त
सदसत्त्वे विद्यते, तेनैव कारणेन तद्रूपत्व आरोप्यते),
न) अभ्यारोप्यत्वापि एवमेव प्रवैशान्त्यमद्वावाधीनत्वात् ।
न च अन्यत्रज्ञानेन अन्यत्र अभ्यारोप, सिध्यति, अम-
कत्वात् । कथं ऊपरसद्भाषेन तोयरूपाभ्यारोपः इति चेत्,
प्रदेशान्तरे तोयसद्भाषमतीतैवैवम् । कथं तर्हि शब्दा-
विषयान्तरास्तीति प्रयोगः ? पूर्वोक्तं अत्रावे अवगतं
नास्तिशब्दः अनुवादकः इति केचित् (शब्दाविषयान्-
तन्वेनैव न्यथावशेषमात् नास्तिशब्दस्य अनुवादकोप-
पत्तिः इति) । अथवा सामान्येन प्रागभाषादिषु
नास्तिशब्दः प्रवर्तमानः शब्दाविषयान्तराभ्येन पिरोष्यते,
न शब्दाविषयम्, अर्थविषयात् तेन इत्युच्यते ।
अथवा, येन अर्थाचार्यं श्रुतीनां, समासाद्य राज्युक्तगति-
वत् सामान्यनोद्वेष्टे पठपर्यम्पत्तिः प्रवृत्ता, न च कदा-
चित् शब्दः गुणरहितोऽपि अवधारितः, तस्य एतद-

संघर्षानुसंधानं कार्यते । (शशपुङ्गुं नास्ति इत्यस्य
 ग्राह्यस्य शुद्धेन संघर्षो नास्ति इत्यर्थः इति । स्वमतेन
 समासास्यैक्यतापर्यं नास्तिशब्दस्य चोत्पत्तिमाह -)
 अथवा विनैव समारोहं शर्षं अधिकरणत्वेन निर्दिश्य
 विषयान् न्व गरादिमान् विनैव अण्यारोपेण अनयोः
 संघर्षो नास्ति इति कथिते तेनैव अनुसूतसंघर्षस्य
 (पुनरस्य) दासविषयशब्दः तमेव अमानं गमविषयति
 ('इत्येवमर्थं नास्तिशब्दप्रयोगः । 'क्रियाया क्रियाभा-
 याम् ' इति लटः क्रियार्थेऽपि योपशब्दमिति ज्ञान्यात्
 ' गमविषयति ' इति ' एतदर्थम् ' इत्यर्थो लभ्यते ।
 सू. छ. ५१०) । अथवा शशपुङ्गुवर्तिना पृथि-
 ष्वनपयवानसुपुंरि पीयमानानां दृढदीर्घसंनिवेशरूपेण
 परिणानां नीचैर्दृष्टाकारेण यद् अत्रलानम्, वीडस्य
 शक्यस्य (शशविषयान् नास्ति इत्यस्य) अण्यारोपेण
 उन्निषयः संभवति । (' कथं तर्हि शशविषय
 नास्ति इति प्रयोग. ' इत्याशङ्कानिरास्युपसंहरति -)
 इति अविरोधः । तथा चार् ' यो तिर्येधाः दिव्या-
 माहुर्न यातीत्येवमादयः । तिष्ठतीत्यादिभिः सैव
 यस्तुक्रिया प्रतीयन्ते ॥ ' (इति । गुणयोगनिमित्तचतु-
 र्वस्य गौणलक्षणस्य अन्वयादत्र परिहरति -) तेन लब्ध-
 सुखाभासां शशविषयान्तीनां (शशदातां) अन्वयानि
 (आत्मादी) प्रतिदि-अन्वयारोपानि अर्थे (सद्रूपत्वेन
 प्रसिद्धेः अन्वया अन्वेन प्रकारेण अक्षरत्वेन रथादिनि
 अर्थे) तिष्ठो गौणयोगः । तत्र छ मुखाभावात्
 दूरीभूतो गौणः । यदि च रज्ज्वे एव गौणता, तत्र
 अदो-नरेवैव वृत्तेः अत्यन्ताभय. स्यात् । यदि अग्नि-
 शब्दः मानवके गौणीभूत. सद्द्वारेण पुनरन्वय
 योगतां प्रतिपद्यते । तथा च यथाति ' न प्रतिनिधौ
 समवात् ' (६।१।१४१२२) इति । येषु प्रथान्वा-
 दीनां प्रतिषेधा, तेषु नाप्यारोपमिति ता. ' किं तर्हि ।
 ' परमाणुशरीरादिकरणत्वादिवादिभिः । ततोऽन्या-
 द्भूत् प्रथानात्मत्वं नास्तीति कथ्यते ॥ ' मथानादि
 शब्दाः अत्र कारणविषयः, तत्रैव बोधादिभिः परमाणु
 साधनकारणानुसंधानम्, सात्त्विकतासाधनकारणत्वञ्च
 तत्प्राप्तिरकारणविषयः कथिते, परमाणुशरीरादिकर-

मथानात्मादिशब्दवृत्तिः इति यावत् । ' तस्मात् स्वार्थाभि-
 धानेनैव गौणत्वमित्युद्धृतम् । अत्रअ यजमानः प्रवीक्ष्य
 स्वार्थसिद्धिकत्वं लक्षयति । प्रवीक्ष्यकत्वतो' अपिच
 पारलयेण यजमानार्थसिद्धिं कुर्वतः, इति कर्त्तव्यतेः
 तच्छब्देन सूच्येते । जातिशक्त्यादीनि ' भास्वतावामि ।
 सोम - पूर्ववैश्वानरेण प्रयत्नस्त्वान्त् संगतिः ।
 इशविश्वरेण गुणयोगनिमित्तचतुर्वस्यं गौणवृत्तिश्च
 प्रतिपाद्यते, गौणमुखाधिकरणे तु (३।२।१)
 गौणवृत्तिशब्दावसानं प्रतिपादयिष्यते इति भेदः । ११.
 ति - ' यजमानः प्रसृतोऽप्य गुणो वा नाम वा
 स्तुति. ।, सामानाधिकरन्वेन श्वादेकस्यान्वयनामता ॥
 गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्यं प्रसृतत्वसिद्धे । संशानि-
 त्वाद्यभावेन पूर्ववत्साध संस्तुतिः ॥, अर्थेऽपि दातव्यं
 गुणक्षेत् शङ्कियेत् सः (यजमानः) । (तस्मात्) यग-
 यापनात्प्राप्तार विषयेऽप्यस्तुतिः ॥ स्तुतिरिति सिद्धान्तः ।
 एवं ' यजमान एककपाल. ' इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । ११.
 अह - ' यजमानः प्रस्तरः ' इत्यादिस्ति शास्त्रा-
 विकल्पान् एकमितरस्य नामधेयम् । रुद्रादेन तद-
 संभवादा अण्वनप्रसृतपदस्य प्रसृतकार्यस्युत्पत्त्यारोपेन
 यजमानोऽधिकरणत्वेन विधीयते । इति श्राम्ये, प्रयत्न-
 विषयधनत्वं ' उच्यते अर्थे. प्रसृतं सादयति ' इति
 विध-तरीकवाक्य ज्ञान्च तदर्थेऽदातव्योऽनुपपत्तिरप्य
 सिद्धयेव । यजमानस्य तु गौणत्वं इत्यप्यप्रसृतत्वम् ।
 ननु अन्वयविहितत्वेऽपि गौणत्व लोके प्रसिद्धम्,
 सिद्धस्य देवदत्ते आहाराद्योनात् । न च तद् वेदे
 संशयः । आद्येनकतुल्यतामाशङ्कति चेन्न । किनाऽप्यारोपे
 सिद्धस्यैव सादरव्यापविषयत्वा देवदत्ते कार्योद्देश्ये.
 प्रयोगदर्शनात् । अतः स्वयन्वयगुणधत्तान्तादीयगुणयोग-
 निमित्तत्वं गौणत्वम् । सिद्धितुल्यत्वात्प्रसृतत्वोऽप्यु-
 त्तव्योऽप्यस्य सिद्धस्यैव देवदत्ते प्रयत्ने. ' सिद्धे देवदत्ते.
 इत्यत्र लक्षणसम्भवः । पुनरपि तदर्थेऽपि चान्यारोपेण
 चापेक्षितं तदुपपत्त्यर्थं गौणत्वम् इत्युक्त्यानामप्यन्व-
 यानां सिद्धान्ते तासाञ्च न ' तदुपपत्त्यर्थं तद्वदन्तः '
 इत्यादिशक्यते । अत्रअ एतादृशगौणत्वस्य वेदेऽप्यन्वये
 संभवः । यद्यपि च रूपकारिदत्ते ' तौर्द्वयं तर्हिदीर्घी'

इत्यादौ आरोपेषामि गौणी दृष्टा, तथापि सादृश्यमन्वेषामि उपमासङ्कार्थस्थले अतन्मूयमाना नापहोतुं शक्या । अतश्चोपमासङ्कार्थस्य स्वगणकसमन्वेषतया गौणी दृष्टिः । समन्वेषतया च कश्चिदारोपितत्वं संभवति, कश्चिच्च स्वगतमानजातीयगुणवत्तासम्बन्धेनेति भेदः । अत्र शिरपदेन शब्दात् हिंशोपस्थितानन्तरं लक्षणाया कूरव्योपस्थितिरिति प्राञ्जः । वस्तुतस्तु—एकसंबन्धिसरूपेण अपरसंबन्धिसारकविशेषैव तदुपस्थितिः । गौणीज्ञानकार्यतावच्छेदक च निदलोभयविशेषकथान्यतरसंबन्धेन स्वसादृश्यत्वमेतथर्म-प्रकारकदेवदचविशेषकशब्दात्त्वमिति न कूरव्यादीनाम-शाब्दप्रसङ्गः । न च गौण्या लक्षणातो न भेदः, स्वसदय-वृत्तिगुणानामिव अत्र संबन्धत्वेन रूपेण बोधः तत्र लक्षणा, कूरत्वत्वादिना बोधे तु गौणीति तयोर्भेदात् । ये च गुणाः पटुविधाः— कृत्स्नान्तिद्विः तत्कार्यकारित्वं यथा यज-मानपदे । यजमानो यथा स्वकार्यकर्ता, तथा प्रस्तारो ऽपीति । एव च गौणीयर्मलक्षणाया प्रस्तारस्तुतिः । एव मन्येऽपि पद्य गुणा अनिमग्नैः द्रष्टव्याः । १३.

मण्डन— 'प्रस्तारं यदुष्णं गुणात् ।'

शंकर— 'तद्विद्वैर्गोषता कश्चिद् ।' १३.

ॐ अर्थवादानामवयववार्थपरत्वाभावे तत्सिद्धयधि-
करणविशेषः, तत्र यजमानशब्दस्य कतुनिर्वैकल्यगुण-
योगात् गौणा दृष्ट्या प्रस्तारे दृष्टेर्न्यवसापतात् ।
कु. १।२।१।२८ वृ. ३१.

ॐ तत्सिद्धिजातिसाहाय्यप्रशंसाभूमालिङ्गसम-
पाया इति गुणाश्रया । १।१।१।३।२३ ॥

(तथापि तत्सिद्धयधिकरणम् ।) 'यजमानः प्रसङ्ग'
'यजमान एककपालः' इत्येवमपि उपमास्यते । तत्र
छेदेः 'यजमानः प्रस्तारः' इति क्रियेय गुणनिधिः
क्रियेर्न्यादाः इति । तथा 'यजमान एककपालः' इति ।
अत्र प्रथमश्रेय संघटितोक्त्या छेदेन्येवार्थवादोदाहरणेषु
इयमधिकरणसुखमित्— 'यजमानः प्रस्तारः' इत्यादिषु न
तथा यजमानकार्यं प्रस्तारविधिः, चैतन्यकार्येषु अपेक्ष-
न्यायोग्यत्वात् । नापि प्रस्तारकार्यं यजमानविधिः, बुद्धादि-
पदागौणादानवच्छेदे तस्मात् एककपालयजमानकार्योप-
सङ्गम् । अतो नार्थ गुणनिधिः । नाप्येवार्थः, यजमान

शब्दस्य प्रस्तारे प्रस्तारशब्दस्य च यजमाने प्रवृत्तिनिमित्ता-
भावेन सत्युपर्यासंभवात् । न च गुणयोगः प्रवृत्तिनिमि-
त्तम्, एतदधिकरणपूर्वपक्षे गौणाद्यन्वेषयोगाद्येवात् । अतः
प्रविभामानेदेहेतुत्वात् एवमावेरप्रामाण्येन इति पूर्वपक्षः ।
सिद्धान्तस्तथाप्याण्येयेति । तद्विदमनुपपन्नम्, यजम-
मानपूर्वपक्षप्रकारेण गुणनिधित्वेन प्रामाण्योपपत्तः, इति
यत्किंचिदैवत् । इति यथावार्तिकमेवाधिकरणं प्रसूयते ।
पूर्वमर्थेनादापादे न्युत्तर्ये परत्र परशब्दप्रयोगस्य प्रवृत्ति-
निमित्तं अर्थेनादाप्रामाण्यप्रतिपादनपरत्वात् ऽभिहितम् ।
इदानीं पुनर्विधिरगोक्तगुणनिधिप्रतिगौमिकायं वादप्रति-
पादनप्रसङ्गनाभिधीयते । अत्रार्थं पूर्वपाद्योऽभिधीयते ।
'यजमानः प्रस्तारः' इति सामानाधिकरण्यं तावत्प्र-
सूयते । न चेत्तत्रामर्थेयत्वेनोपपद्यते, अस्मिन्नादिपदवत्
प्रवृत्तिनिमित्ताभावत्वात् । नाप्यर्थवादत्वेन, नहि प्रवृत्ति-
निमित्तं विना परत्र परशब्दः आम्नातुं प्रसूयते । नापि
गुणयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम्, यजमानशब्दस्य गुणाननिधाप-
कत्वात् । न च गुणाननिधानेऽपि अविगच्छत्येव मागन्तरे
गौणत्वमिति वाच्यम् । सर्वगौमशब्दानामेव गौणत्वस्य
एतदधिकरणमुत्पाद्यतात् । अत्र सामानाधिकरण्योपपत्तये
अन्यतरस्य कार्यत्ववाच्यत्वं वक्तव्यम् । तत्र 'सुखं
या पूर्वोच्चीदनाहोस्यत्' (१२।१।१।२३) इति न्यायेन
'यो होता होऽप्यहुः' इतिवत् यजमानशब्दस्य मूल्य-
त्वात् अनुपपन्नताविरोक्त्या च स्वार्थपरत्वात्, प्रस्तारशब्दस्य
जम्बवत्वात् विरोधाच्च कार्यत्ववाच्यत्वं प्रस्तारशब्दस्य
यजमानो विधीयते एव, होतेश्चोक्त्याः । न चैवं तत्र
लक्ष्ययजमानकार्योच्छेदप्रसङ्गः, सदस्यादिप्रतिपुत्रपदारे-
णैव यजमानकार्योपपत्तेः । इत्येवं प्राप्ते, अनिधीयते ।
अथेदेवं यदि प्रस्तारकार्यं यजमानविधियुपपद्येत । न
चापि उपपद्यते, यत्प्रसङ्गान्तरमेवोपसङ्गम् । नापि
उदास्यादिप्रतिपुत्रपदारेण यजमानकार्यविरोध इति
वाच्यम् । 'सूक्तवाणेन प्रस्तारं प्रहसि' 'एव कपालं
सर्वहृतं करोति' इति प्रस्तारैककपालयोः आद्वयनीये
प्रयोगभूतेः यजमानस्य आद्वयनीये प्रथमे एति यजमान-
कर्मणोवत्त्व तद्वत्त्वनात् । किंच 'यजमानः प्रस्तारः'

इत्यत्र न तावद्विधिः भूयते, न च 'गो द्रोहा घो-
भक्तौ' इत्यादिभिरेव गाल्पवदाद्यस्यैव कल्पयितुं शक्यते,
'प्रसारमुत्तरं चरितः छादयति' 'एककालं सर्वदुःखं
करोति' इत्येतद्विशेषोपपत्तेन अर्थवादव्येरेव गतिरसं-
भवात् । एवं च उच्यते एकनाकमन्त्रैरीश्वरपतेः कल्प-
मेरोऽपि न मत्वियति । न च प्रवृत्तिनिमित्तं दिना
परचन्दः परत्र कथं प्रवृत्तते इति चान्यम् । गुणयोग-
स्यैव प्रवृत्तिनिमित्ततात् । ननु शुभोऽपि न कश्चिद्
साधारणो यज्ञमानस्यदेशाभिधीयते इत्युक्तम् । धत्वम् ।
सद्यप्यथा स्वामियेषां सर्वेष्वपेक्षितमेतत् सर्वं शब्दो विषयी-
करोति, यथा राज्ञाम्भद्रः स्वार्थेऽप्यद्वेषे लीलम् । गौणः
पुनः अभिषेकार्थेऽपेक्षितगुणयोगेऽपि नार्थान्तरं यथा
'अभिषिण्यकः' इति । तदुक्तम् 'अभिषेयाविनामृते
प्रवीरिखिलेऽणोच्यते (प्रवृत्तिलक्षणो भवते इति मूले पाठः) ।
लक्ष्यमाणा गुणयोगाद् वृत्तिरिष्टा तु गौणता ॥'
(वा. पृ. ३५४) इति । गुणभाष यज्ञमानस्यैक-
कालस्यना यागप्रयोगसिद्धिकारणव्येव । अनेन गुणयोगेन
प्रसन्नैककालसोः स्तुतिरित्यर्थवादत्वमेवेति । तदुक्तं
सूत्रे 'तत्सिद्धिः' इति ।

तथा 'आमेतो वै ब्राह्मणः' 'येदो राजस्यः'
'वैरयो वैश्वदेवः' इत्यत्र तद्विद्वान्तस्य आग्नेयादिपरस्य
यथाकर्मचिन्मूल्यमावेगावि (पुस्तकान्तरे पाठान्तरम्—
गुणभाषा यज्ञमानस्येन) ब्राह्मणादिपदधामानावि-
कल्पयित्तमकारम् । 'अग्निप्रसन्नः, इन्द्रो राजस्यः, वैरयो
विश्व देवाः' इत्यादयोऽप्युदाहरणम् । न तु तद्विद्वान्त-
पदानि । अत्रापि पूर्ववदेव उचितव्यवहारिकार्थे गुणविधान
इति पूर्वः पद्यः । सिद्धान्तस्तु व्यभिचैतनस्य ब्राह्मणादि-
कार्यैककालंमत्तात् अर्थवादव्येरेवोपपत्तेः ब्राह्मणादि-
संनिधिविषयैककाल्यतया गुणवादेनार्थवादत्वमेव । प्रवृत्ति-
निमित्तं च गुणः अभिषिण्यकवैरयोऽप्युदाहरणमैककालगुणो-
त्पत्तिः, इन्द्रराजस्ययोः ब्रह्मसङ्गन्धामुत्पत्तिः, विश्वदेव-
वैश्वयोः ब्रह्मस्यभेदेऽप्युत्पत्तिः । तदुक्तं सूत्रे 'जातिः'
इति ।

तथा 'नजमानो यूपः' 'आदिलो यूपः'
इत्यत्रापि सकल्पमेव न उचितव्येरेव गुणविधिः, किन्तु

युगविषयैककाल्यतया गुणवादेनार्थवादत्वमेव । प्रवृत्ति-
निमित्तं च गुणः यूपस्य यजमानेन सर्वोत्पत्त्यै आदिलेन
सद तेकल्पयित्ति । ननुक्तं सूत्रे 'संश्लेषम्' इति ।

तथा 'अपघ्नो वा अन्ये गोभक्षेभ्यः पशो
गोभक्षाः' 'अपघ्नो वा एष घोऽपाना' 'अपघ्नो वा एतद्
यदच्छन्दोपम्' इति । अत्र पदानादिपदलक्षितं कार्यं मया
निविष्यते इति पूर्ववथी मन्वते । तदुक्तम्, पशुकार्यस्य
निवेद्युपयक्तत्वात् । इतिविधे हि तस्य कार्यम्, प्रमाणान्तर-
सिद्धं दोषादि वैधं च साधारं । तत्र प्रमाणान्तरसिद्धं
तद्विरोधादेव न निवेद्यम् । चापि वैषम्यं, आस्थातथेयि-
नस्युक्तान्ननात् । आस्थातथोमे हि नत् न निवेद्यो
भवति । न च 'अपघ्नवः' इत्यत्र आस्थातं भूयते,
येन घोऽपिपशुभक्षणस्य नित्यस्यो भवेत् । तेन
यज्ञस्यविषयैककाल्यतया अर्थवाद एवायम् । तथा च
उच्यते 'पशवो गोभक्षाः' इत्यत्र पशुशब्दः प्रायस्यैव उदत्तं
लक्षयित्वा ब्राह्मणस्यलक्षितगुणयोगेन गवाश्वमृगानादिकर्णो
भवति 'पशवो गोभक्षाः' इति । तादृशमेव च पशुगान्दं
परस्वतरेषु सामानाधिकरण्यात् तथैव गवाश्वमृगलक्षणा-
वयमहेतुं प्रसूय्य यथाश्वयोः प्रसन्नस्यलक्षणापनायं मया
उदाहर्यः प्रतिपाद्यते 'अपघ्नो वा अन्ये गोभक्षेभ्यः'
इति व्ययस्यः इत्यर्थः । तदुक्तम् 'गवाश्वान्दिरातां
पूर्वमुपादाय प्रणस्तताम् । तदुक्तानोऽप्यपरवार्द्धौ
नन्वस्मासेन कल्प्यते ॥' (वा. पृ. ३६२) इति ।

इदं हिह निवेद्युत्पत्तिः । इतिविधे हि गौणः शब्दो
भवति, अत्र परचन्दः परत्र प्रवृत्तते नत्र कथंयमेव
गुण निमित्तीत्यत्र प्रवृत्तते यथा 'अभिषिण्यकः' इति ।
यत्र पुनः सामान्यव्ययी शब्दो विशेषस्यभेदमानावि-
करणः प्रयुक्तः सन् अत्रार्थो भवति, तत्र उक्तमेव गुणं
लक्षयित्वा सामानाधिकरण्यात् प्रतिपाद्यते यथा 'वसिष्ठे
ब्राह्मणः' इति । तद्विहापि पशुशब्द इति । किञ्चान्यत्र
प्रसन्नस्यलक्षणादयो गुणाः प्रवृत्तिनिमित्तानि, इह तु
प्रसन्नैव गुणः प्रवृत्तिनिमित्तम् । कर्त्तव्यं च तदेवेत्येवमपि
निवेद्युत्पत्तिः । तदुक्तं सूत्रे 'प्रणस्ता' इति ।

(तथा) 'स्योऽप्यद्वेषः' इति विविरनुदाद इति
संवेदः । 'इत्यादिभिरिति चिपुते' इत्यादिस्वाकार्थ-
-

इन्द्राचयनं प्रकृत्य भूयते 'सृष्टीरपदधाति' इति । अत्र यद्यपि 'उपदधाति' इत्युपधाने विधिः भवति, तथापि सम्प्रदायप्रमाणरूपशेषात्तस्य चयनशेषत्वत्वात् सृष्टिपदार्थसंज्ञान्तरो विधिः सृष्टिपदेन च 'तत्तानाशयप्रधानो मन्त्रः' (पा० ४।१।१२५) इत्यनुशासनात् सृष्टिपद-बन्धनोपपेया इष्टका उच्यन्ते । न च तस्मां मन्त्र संकथान् माह सृष्टिपदवाच्यत्वेन प्रतिद्विरस्ति, तदस्य प्रास्तावतसिद्धेयानां वेदोपगोचरमन्त्रविरोधविहितं पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तसूत्र-न चैतत् संभवति, तथा एति इष्टको-पगानमाशेद्वेषेन सृष्टिपदबन्धनविधाने लिङ्गप्रकरण-निवेद्यमाना मृद्विरदरहितानां मन्त्रागामानर्थक्यप्रस-ङ्गात् । न च गत्यन्तरं नास्ति, बहुवो हि मन्त्राः सृष्टिपद-यन्तः एव भूयन्ते, तस्मान्नेयामपि तदन्तर्गतत्वान् सृष्टि-शब्देन सृष्टयसृष्टिपदबन्धनोपपेयेष्टकानुवादेन अर्थ-वाच्येनैवोच्यते । इत्युच्यते तैवं लोकेऽपि ब्राह्मणभूयत्वेन ब्राह्मणब्राह्मणमन्त्र ब्राह्मणमन्त्र इति भ्रुतिः ।

तदेतत् यथाभाष्यमिदं चार्तिंकारपादा ननु-मन्यते । विष्येकदेवो हि अर्थेवावो भवति । न चात्र विधिः कश्चित् संनिहितोऽस्ति । प्रकृतचयनविधेरपि अनेकप्रधानारम्भप्रवृत्तिनेत्र अभ्य तदैकदेवात्तान्माहात् । तेनोपधानमेताव विधीयते । सृष्टिपदेन च सृष्टयसृष्टिपद-बन्धनोपपेयेष्टकाप्रतिपादनं तु स्तुत्यर्थं प्रयत्नविधाविच 'उर प्रथा उर प्रथस्य' इति मन्त्रनिर्गमन् । न च चयनार्थसिद्धिस्तोपधानं न विधायेति इति शाच्यम् । आश्ले षत्सु प्रायेष श्रीमन्मन्त्रेण भयप्रवृत्तिना उदिधानात् । न च विनापि विधित्त प्रतिश्रुत्या किं विधिनेति वाच्यम् । यतो विधाने सति आश्वयंवेदविहितत्वेन अभ्यमुकहं कन्वनिपमसिद्धेः । तदुक्तम् 'प्राजुवस्तपि यत्कल्या पुनरेवेविधा क्रिया । आश्वयंवेदमत्स्यानं तथादि जनिचयते ॥' (वा. पू. २६४) । अन्येष विस्तार मिषा नाभिहितम् । तदुक्तं सूत्रे 'यूमा' इति ।

तथा 'प्राणभूत उपदधाति' 'अङ्गानीदपदधाति' इति । अत्रापि पूर्ववत् इष्टकाचयनमेव प्रकृत्य भूयते 'प्राणभूत उपदधाति' इति । तत्र किमप विधिकताय-वाद इति संभवति । तत्र पूर्वार्थी मन्यते, 'सृष्टीरप-

दधाति' इत्यत्र सृष्टिपदबन्धनान्नां बहुत्वात् तन्मन्य-वर्तिनामसृष्टिपदधत्तामपि भवतु स्तुत्यर्थमुपादानम्, इह तु एकस्यैव मन्त्रस्य स्तुत्यर्थमुपादानं इति पूर्वोक्तान् पूर्ववत्प्रमाणेन मन्त्रबन्धनविधानमेव इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तान् पूर्ववदेव । तत्र लिङ्गप्रकरणविधियोग्यानां बहुतां मन्त्रागामानर्थक्यप्रसङ्गात् न पुनविधिच्यम्, किन्तु सृष्टिपदेन एतदेवसंनिधित्वात् सृष्टितत्त्वमुदाहरणयोग्ये-नेव समुदायिषु प्राणभूतस्य स्तुत्यर्थमेव ; पूर्ववदर्थेयत्वात्-मेव इति । तदेतदपि चार्तिंकारपादा ननुमन्यते । संनिहितविषयत्वात्तान्माहात्तत्वात्तदेव । तेनात्रापि उप-धानमेव विधीयते, मन्त्रनिर्गमं प्रयत्नप्रमाणेन अर्थेवादाय-मेवेति ।

इदं लिङ्ग यत्कथ्यम्— 'सृष्टीरपदधाति' 'प्राण-भूत उपदधाति' इत्युदाहरणद्वयेऽपि लक्षितसमुदायसुग-योचने समुदायिणीत्वविरोधाच्च सृष्टिप्राणभूतस्यैवार्थयोः भूयस्त्वात्वात्वेन समुदायिषु प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं कश्चिन् विशेषोऽस्ति इति विचारप्रयत्नमर्थकमेवेति । अत्रोच्यते । गौणो हि यन्तः परन् वर्तितुं मत्प्रवृत्ति, स एव गुण-लक्षणानुसो विमिच्यम् । 'सृष्टीः' इति चात्र बहुतांशवा-द्येपादेव समुदायोऽन्वयन्ते, एकदेशकालक्रियाऽवच्छेदेन समुदायप्रधानमेव दिवबहुतादिषंकारयोगात् । अने-ऽत्र नार्थान्तरे वर्तितुं लयितं समुदायो निमित्तम्, किन्तु स्तुत्यायगतं सृष्टीनां बहुत्वमेव । तत्र यथा क्वचलसृष्टि-समुदाये समर्थत, तथा सृष्टयसृष्टिपदस्यैवोपपत्तिः । तेन तदुपदधत्तामन्त्रेणा च समुदायन्तं बहुत्व एव चित्तं समुदाया-स्तरे एतौ निमित्तमिति । बहुत्वचनं चात्र 'सृष्टीः' इति समुदायस्वैरुपेऽपि समुदायान्तर्गतसृष्टयसृष्टिपदसुदाया-बहुत्वात्पेक्षया, यथा दशपूर्णावस्यस्योः समुदायिचयनस्यै-ऽपि तदन्तर्गतसमुदायद्वयापेक्षया 'दशपूर्णावस्यस्या यवेत' इति द्विनचयनत्वान्त्वम् । 'अभ्यभूत उपदधाति' इत्यत्र (बहु-त्वचनं) ह प्राणभन्मन्त्रस्वैरुत्पात्त एकस्मिन् बहुत्वचना-नुपपत्त्या स्वसमवेतं समुदायं लक्षयति, स च समुदायः प्राणभूतप्राणभूतसुदायिषु अव्यतिष्ठः इति समुदायमेव निमित्तोक्तं समुदायिषु प्रवर्तते, इति प्रवृत्तिनिमित्त-वेदोक्तोदाहरणप्रमाणार्थत्वमिति । अत्र च प्राणभू-

च्छन्दस्य समुदायद्वारेण समुदायविधिपवन्तश्च समुदायस्य च प्राणमृदप्राणभृत्साधारणत्वात् प्राणमृच्छन्दस्य गौणत्वेऽपि स्वाधीनपरिहायाः । एवं तद्विषयद्वारापि समुदाय- विपकयान् स्वार्थाभिरित्याग एव ।

प्रयोजनं— सद्यप्राणमृच्छन्दैरेवोपचानं कर्तव्यं यदि पूर्वैः पशुः, यदि सिद्धन्तः सृष्टयन्तृष्टिप्राणमृदप्राणमृदमन्त्रै- रिति । तद्विषयद्वारापि पशोन्तमेव प्रयोजनमूहनीयमिति । उक्तवन्तं सुते 'छिन्नसमवायाः' इति । प्राणमृदप्राण- मृदमन्त्रद्विप्रथमश्चाप्यु समुदायिप्रतीतिरित्यर्थः । गौता.

● तत्सिद्धिपदेनैव (सुतेन) अशाक्यप्रपादि- गन्धानां गुणमृद्विनिमित्तत्वकथनम् । कौ. १।४।१४। २५ पृ २८०.

● तत्सिद्धिपेटिका पारिभाषिकार्थविशेषपरः मन्त्रो- ऽयम् । 'तत्सिद्धि-कानि-स्यारूप-प्रसञ्ज-रूप-लिङ्ग-मन्त्राया इति गुणश्रयाः' इत्येकं सूत्रं (१।४।२३) 'तत्सिद्धिपेटिका' इत्युच्यते । अत्र योगविभागं कृत्वा पदविशेषेण यद् गौणश्रुतिविहितानि उक्तानि इति भेदिका इत्युच्यते । के.

● गौण्याः इत्येवमिच्छप्रतिपादनद्वारा गौणीश्रुति- त्त्वं अनेन (तत्सिद्धि-) सूत्रेण अभिधीयते । कौ. १।४।१३।२३ पृ. २६८. ● वैश्वानरादिप्राण-

मृदादिताम्रगृहोः आशेषममाधानार्थत्वं अस्त्व सृष्टस्य (तत्सिद्धिसूत्रस्य) । १।४।१३।२३ पृ. २६८.

● तत्सिद्धिसूत्रे विदे गोणे तद्विहितमेतदः स्वाधीनपरि- ह्यागश्रुतिर्न च व्याघ्रात् इति अर्थः (३।२।१।१-२) अर्थात् विचारः पूर्वं प्रत्येतन्माः । वा. ३।२।१।१ पृ. ७४६. ● लक्षणगौण्योः तत्सिद्धिसूत्रे अर्थात्तद-

शक्तिपूर्वस्य स्वयमप्यवनेन । कौ. १।३।८।२५ पृ. ११०.

● तत्सिद्धिसूत्रोक्तैः सह नव गौण्यथा द्रव्यम् । (गौणीश्रुतिः श्लिखन्दे इत्ययम्) । वा. ३।२।१।१ पृ. ७४६.

● तत्सिद्धिसूत्रसिद्ध्या गौण्याः नृणेः पुण्यत्वं सुते चतुस्रयोगात्प्रवृत्तत्वात् न प्रीतवन्तस्य (पुण्यत्वं- सुतेन तत्सिद्धिसूत्रस्य) । कौ. ३।२।१।१२ पृ. २६९.

● तत्स्यानापन्नाः तत्कार्यं लभते इति न्यायः । अर्थः 'स्वामिपदादेशोऽनन्विद्योः' (पा० १।१।५३) इति सन्तस्य द्वाभाष्ये खलितः । तदर्थ- 'लोके वे रस्य प्रकृते भवति, लभतेऽप्ये तच्छ्रुति कानि । तद्व्या- यवाप्यायस्य शिष्यो पाण्डुत्वमि गन्वा अमासनादीनि जमते' इति । साहस्री. ४१८.

● तत्स्यानापन्नः तद्वर्मं लभते' इति न्यायेन गवापमपे द्वादशाहपर्यन्तं द्वादशोपवृत्तत्वाः रूपं, न चोदकधाक्षेण । वृ. ७।१।३।१६. ● तत्स्यानापन्ने तद्वर्मं लभतः । इति न्यायसिद्धं स्वामिकसूत्रम् । मूति. पृ. ३३२.

● 'तद्वेतोरेव अस्तु (तत् मध्ये किं तेन) इति न्यायः । इष्टक्षणनवारिज्ञानानां कार्यतज्जनैश्च- स्वकर्तृणो 'तद्वेतोरेवास्तु' इति न्यायान् प्रवृत्तिं प्रति तेनैव कारणत्वं युक्तम् । इति वेत् न । मणि. पृ. ८४. ● 'तद्वेतोरेव अस्तु हेतुत्वं मध्ये किं तेन' । अनुपपत्कारणान्यायेन भवित्वित्याम्ना 'इदं स्वत्वम्' इति विशिष्टाभिलाषादिगवशरीरे जायते, न विशिष्ट- शानत् 'तद्वेतोरेव' इति न्यायान् । शारीरकभाष्य- न्यायिकम् ११९. ● 'तद्वेतोरेव अस्तु हेतुत्व मध्ये किं तेन' इति न्यायान् प्रवृत्तत्वादिगवशरीरे सिद्धे न तदर्थं अपि ज्ञानशलेनैव विशिष्टज्ञानरूपमेव प्रमाणमिति इति अख्यातिवारिणः । पृ. २०. ● तद्वेतोरेव तद्वत् किं तेनेति न्यायः । तस्य अन्वयस्यैव हेतोरित्येव तद् यदादि- फलत्वात् तद्वत् किं तेन अन्वयस्यैव कारणत्वरूपमर्थो- गेनत्वम् । साहस्री. ३९. ● परे तु तावत्वेनान्यत्वं न हेतुत्वं रोगमिति तज्ज्ञानार्थत्वात् । आकस्मिकरूपकमभि- भादादादिना तज्ज्ञानार्थत्वे 'तद्वेतो' इति न्यायेन तस्य वैपत्त्या... इत्यादि । मणि पृ. ६९.

● ततोऽपि यान्दुकं स्वान् । १०।७।१०।३४।। यद्गोपीये ततः आद्यप्रमाणविधानात्तत्र वाप्यु- इत्यन् 'अग्रये समववति' 'इत्यानुपपद्यति' इति तत्रापि स्वान्, न वेत्तं व्याघ्रनाशनाशम् । इति विद्वत्क । के

० नतश्चायचनं तेषामितरायं प्रयुज्यते । १।१।१२।

२७ ॥ भञ्जन् कोदितानात् भञ्जनाधिक्यस्य च तत्राभा-
श्वनशामर्थात् वाच्यत्पदसंदर्शयतीतरपदानामनन्य-
गमिनात् 'तत्तथा' इतिरत् भ्रष्टादीनामपि चोचित-
भक्षविशेषणत्वेन एकप्रधातायांनोडभाक्षयत्वात् तत्रैव
विनियोगः । या. ३।२।१।२५.

० तत्तत्तच्छेदोऽपि पाभानमाश्रमाह, नानन्तार्थम् ।
चा. ५।१।१।१२ वृ. १२८९.

॥ तत्राचोदितमप्राप्तं चोदितामिधानात् '
(अर्थाभिधानं १।१।१२३६) इत्यनेन न्यायेन
' एवात् ' इत्यादीनामपि चोदितमवशिरोपणीभूतग्रहण-
व्यभिचान्तरात् मक्षामिधानार्थत्वात्तमः । सु. वृ. ११२५।
न्यायस्य स्यात्तथात्वं — दर्शपूर्णमासयोः ' देवस्य
त्वा ' इत्यादी निर्वाणत्वेन सर्वमानाः सविधायुपप्रणवदाः
किं कर्मसमयेत्यार्थाभिधानस्यः तत्तत्तत्तच्छेदोऽपि
अथ न इति संदेहे पूर्वपक्षत्वेन विधिपक्षे प्राप्ते
सिद्धान्तप्रधानायाः स्याद्योऽप्यम् । तत्र दर्शपूर्णमासयोः
सविधायिदेवताक यत्नं अचोदितं न चोदितम्, सप्तान्
अप्राप्तम्, मन्थे चोदितस्य अर्थस्य वसिधानात् । कर्म-
समयेतो हि मन्थः कर्मसमयेतार्थैवाभिधायात् ।
सर्वातो च सविधादिशब्दाः न तादृशाः इति । के.

॥ तत्रान्यानुत्थितो युणीरत् । १।०।२।१४।१३ ॥

' सप्तानुदधवगम् प्रथममन्थेन योतिशेनेन एहध-
रक्षिणेन पणेरत् ' इति विहिते तत्र उदधवगमोये सोमे
सप्तगतेभ्यः अस्यात् ऋत्विजः इषीम् इणीत् । एक-
यत्रमानरु पर्यायं यागः तत्र ये केऽपि ऋत्विजो वरीतभ्याः
न अधिकत नियमः । इदं अन्तर्गमिणी अधिकतरम् ।
सिद्धान्तः उक्तः । के.

॥ नञार्थात् कर्तृपरिमाणं स्वात्नियमो-
ऽविशेषात् । ३।७।१।२१ ॥

यमरुत्तयां ऋत्विजः परिक्रेतव्या इत्युक्तम् । ते
ऋषि परिक्रेतव्या इति विचारे पूर्वपक्षस्यात् । इत्यो-
त्तरादप्यत्र कर्म अन्वये कर्मत्वं इति सिद्धे एषी इति
व्यपदेशार्थः । सप्तान् कर्मपातानुशारेण कर्तृणां परिमाणं
संज्ञा विधेया स्यात् । किञ्च अविशेषात् संज्ञाविशेषस्य

अनुक्तत्वात् अनियमः स्यात् न कश्चित्तन नियमः । द्वौ
या एक एव या परिक्रेतव्यः इति । अयं सोमनाथी-
तत्र कर्मन्तरशब्देऽपि सति पावद्विद्वेष प्रयोगकार्यं निर्वाप्येत
तत्र वाच्यः इति कार्यतः कर्तृणां परिमाणं स्यात्, न तु
एतावन्तः इति नियमः, विशेषानवशात् इति । अत्र
कुंतुहूलम् — तत्र कर्मन्तरश्रमावेसो, सिद्धे सति, अर्थात्
इतिवर्त्येवताऽव्यत्यवदुस्ववशात् कर्तृसंख्या, विशेषस्य
जनवशात् । इत्येकः पूर्वपक्षः । अथ द्वितीयः पक्षा-
अविशेषादनियमः स्यात् । एकस्यैव कर्मन्तरस्य समावेसो-
ऽपि परिक्रमविधिषिद्धेः एकमेव कर्मन्तरमिति ।

अपिवा क्षुतिभेदात् प्रतिनामधेयं स्युः । २२ ॥
पूर्वपक्षविगतार्थः अविवाद्यब्दः । ऋत्विजां क्षुति-
भेदात् नामधेयभेदात् प्रतिनामधेयं ऋत्विजः स्युः ।
नामधेयं नामधेयं प्रति प्रतिनामधेयम् । यावन्तं नामधेयानि
तावन्तो वरीतभ्या तत्रैव यागे यथायथम् । तत्र सर्वाणि
नामधेयानि तस्यदिस्यात्, सान् प्रुतोऽप्युर्विभवति,
प्रतिप्रथमा मरिचं ब्रूहीति, नेष्टा पत्नीमभ्युदायवति,
उदेता चमसापुत्रवति, प्रशतोत् प्रशतीति, वडातो-
द्दामति, प्रतिहर्ता प्रतिहरति, सुतक्षयः सुतक्षयामाह,
शोता प्रातरुत्थारुपनुवते, मेघवरुता मेघवति चानुनाह,
अन्तःकाको यजति, आयस्तुत् आयस्तोत्रीयाममाह ।
एवं ऋषा ब्राह्मणाऽऽदी योता आशीप्रः उदम्यथ ।
एवं उतादश नामधेयानि । तेन एतादृश ऋत्विजः सोमे
वरीतभ्या । अग्निहोये एक, दर्शपूर्णमासयोश्चानरुः,
चातुर्मास्येषु पञ्च इत्यादि । तथा च ऋत्विजां पर्ये
नियमोऽस्ति ।

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् । २३ ॥

ननु एक एव अन्वः परिक्रेतव्यः । अणवर्थादिनाम-
धेयभेदस्तु इतिर्विद्वन् मन्विदोमः इत्यादीनां कर्मणां
भेदात् उदधवते । तथा च एकस्यापि कर्मभेदेन निम-
नामधेयत्वात् एक एव परिक्रेतव्यः इति चेत् ।

नोत्पत्तौ पुनराशाम् । २५ ॥

पूर्वपक्षोऽप्युद्धानिशास्ये विद्वान्तनुत्पत्तिम् । न
एकस्य अनेकनामधेयसंज्ञकः । जुतः । उतनी उदधि-
विधौ एव हि यन्मात् पुनराणां कर्तृनां अणवः सोम

इत्यादीनि नामधेयानि भवन्ति । उत्पत्तिविद्यानि हि तानि । तस्मात्तैकस्य कर्ममेदनिमित्तानि तानि । तस्मात् अर्थात्तुष्टार्थैव षोडश क्रत्वित्रयः नरीतव्याः इति सिद्धान्तः ।

अथ सुधा— न आध्वर्यपादिकर्ममेदनिमित्तः अण्वर्थादि संशयमेदः, यस्मात् उपर्यौ कर्तृव्यादानार्थे षरणे अथो षण्मासः आग्नात्, इति सूत्रार्थः । इति ।

पुनश्च सुधा— एतस्य पुन पुनर्वर्णायोमेऽति ' ऋत्विजो धृष्टीते ' इत्यस्य वरणोपत्तिविधिनेन वरणमेवभावात् एकस्मिन् वरणे अण्वर्थादिवाक्यविहितानां वरणीयानां समुच्चयायोगात्, ' ऋत्विजः ' इति बहुत्वस्य च उदेदवितोक्तत्वात् अविश्रितव्यात्, परिक्रयान्वयाऽनुपपत्त्या च क्रत्विक्रमात् चमशाब्दयुक्त्ववत् अशातोदेदवितोक्तत्वाभावात् अण्वर्थादिशब्दानां भिन्नपुष्पसमर्पकत्वेन एतस्य कृष्णचित्तं धर्मनिमित्तत्वात् भिन्नपुष्पसमर्पकत्वाभावे वा याचक्यत्वस्य एतस्य सङ्घट्टरण भविष्यति इत्याशङ्क्या ऋत्विग्वाक्येन वरणमात्रविधौ ऋत्विक्वदानवैक्यापत्तेः, ऋत्विग्विशिष्टवराविधिप्रवृत्तेन आध्वर्यपादिकारणवैयर्थ्यप्रवृत्त्यात् अण्वर्थादिवाक्यानामेव वरणोपत्तिविधिव्यावृत्तेः, तत्र च अध्वर्यादिसंशयानां कर्मनिमित्तत्वेऽपि आध्वर्यपादिकर्मकर्मणोर्वेन नरीतव्यस्य उपत्तिवचनशिश्लस्य होमादिपरमैकरतया नरीतव्येन वाक्यवत्परिशिष्टस्य वाक्यिकत्वात् अण्वोन्वयेरपेक्षेण समुच्चयव्याप्यत्वंभावात् न नान्यथा सङ्घट्टनेन एवेन वरणेन अनेककर्मकत्वेन त्रियमाण, पुरुर, यज्ञमादेन आत्मना संवत्सुम् । ततश्च समुच्चययोगादपि षण्मासि मिषत् इति परिहृतम् । ३।५।१६।४२ ।

तत्रार्थात् प्रतिषेधनम् । ३।५।१६।४२ ।
 ' उपहृतं उपहृतस्य ' इति मन्त्रे होतृव्यहृतस्य, मन्त्रानुष्ठानस्य, यवधान उपहृतस्य इत्यादिकेषु मन्त्रेषु अनुष्ठानं कर्तव्यम् । अनुष्ठानं नाम संप्रतिषाधनम् । एव तत्र आनुष्ठाने हुने प्रतिवचनं देयम् । तत्र अर्थात् अर्थात्तुष्टारिण ' उपहृतः ' इति च ज्ञेयं स्यात् । अण्वर्थादा होतृ ' होतृवाहृतस्य ' इति याचिते, होतृ अण्वर्थे प्रति ' उपहृतः ' इति प्रतिवचनं सूत्रम् । एव सर्वं । के.

तत्रार्थेणैऽर्थाद् वास प्रकृतिः स्यात् । ३।६।२१।७८ ॥

अर्थात् तत्र तस्मिन् वासस्य होमोपावहरणे कर्तव्ये सति अर्थात् अन्येनाप्येन वासस्य विना प्रथमं उपावहरणानुपपत्त्या वाचकप्रकृतिः अण्वर्थात्तस्य वासस्य प्रकृतिः प्रकृत्यन उपादनं स्यात् । तस्मात् होमोपावहरणार्थं प्रथमं निवृत्तं वाच्यं उपावृत्तव्यम् । इति सिद्धान्तः । उपावहरणं नाम होमाश्रयात् स्वाधिकार्योमात् निवृत्तमित्युक्तं होमस्य निवृत्त्यप्रवृत्त्यः । के.

त्रोत्पत्तिरविमत्ता स्यात् । ४।१।१६।४२ ॥
 दशैर्पूर्णाभाष्योः ' चतुर्विंशति यज्ञानि, अष्टानुगमृति ' इति श्रुत्यात् । तत्र विचारः । तत्र पूर्वाधिकार्योक्तं आश्रये वा उच्यते. (विधान) ' चतुर्विंशति ' इत्यादिना वृत्त्या वा अविमत्ता स्यात् । औद्वं औद्वमृतं औद्वमममं प्रथमानुवाचोभयार्थं स्यात् । प्रथमार्थमेव अनुपाशाधीनेन वा इति विशेषो नोक्तः । तस्माद्दशानुगमार्थम् । इति पूर्वः पद्यः ।

तत्र औद्वमृतानुवाचप्रतिषेधार्थम् । ४३ ॥
 सिद्धान्तवति । नोभयमभयार्थम्, किन्तु औद्वं प्रथमार्थम्, औद्वमृतं च प्रथमानुवाचार्थम् । एव औद्वमृतमृत्योर्मध्ये औद्वं औद्वमृतमिति ' प्रवृत्तेरुच्यते ' इति वचनं अनुवाचप्रतिषेधार्थं प्रथमम् संकीर्तयति । ' चतुर्विंशति यज्ञानि ' इति उच्यमानं औद्वम् ' इति मया कर्तव्यम् ' इत्यमिच्छति । प्रथमार्थमेवचमत्ता एव इत्यामिच्छति । तयोः श्रुतेन वाक्येन संघर्षे द्वयोरेषु परस्परनियमात् अन्यत्र पक्ष एव नास्ति । अथ चेत् प्रतिषेधकत्वात् प्रतिषेध उक्तः, न ह्युच्यते चन प्रतिषेधति । तस्मात् औद्वं प्रथमार्थमेव । उदा० मत् औद्वम् । और्गुणः, व्यादिइति च ।

औद्वमृतं यथेति चेत् । ४४ ॥
 दशैर्पूर्णाभाष्योः औद्वमृतं पञ्चदशैर्मेहेषुभम् । तपेयमाशङ्क्य । अथ औद्वं प्रथमार्थमेव तथा औद्वं मृतं अनुवाचार्थमेव स्यात् ' पदुपमृति यज्ञानि, अष्टानुगमृति ' इत्यस्य प्रथमप्रतिषेधार्थत्वात् । अण्वि

अर्षात् प्रथममतिषेधः स्यात् । तस्मात् औपमृत्यं नोमशयम् । इति चेत् । उपमृति भवं औपमृतम् ।

स्याञ्जुहुप्रतिपेधाभित्यागुवादाः । ४५ ॥

शिद्धान्ती आह । स्यात् औपमृतं प्रथमादुपमो-
मयाधर्मेव । 'यदुपमृति पृच्छति, अनुपमोभ्यस्तत्' इति
द्व नित्यानुवादः । जुहुमृतिपेधात् । उपमसिन् औपमृते
कौटुके च उपमार्थे प्राप्ते, जोहृषम् 'प्रथमेभ्यस्तत्'
इत्यनेन अनुपमोभ्यः अर्थात् प्रतिपिदम्, नौपमृतम् ।
तदा औपमृतस्य 'प्रथमानुपमोभ्यस्तत्' इति धाक्या-
न्वरेण उपमार्थतायाः यत्नाम् 'अनुपमोभ्यस्तत्' इति
अनुपमार्थतायाननं भिन्नानुवादो भवितुमर्हति, न शक्नोति
प्रथमाधर्मेता प्रतिपेदंशम् । जुहुमृन्देन सुप्ते उपमया
जोहृषाम्यं गृह्णति । तस्य अनुपमोभ्यः सन्नशात् अर्षात्
प्रतिपेधः । तस्मात्पञ्चममयाधर्मम् । के.

॥ तत्रैकव्यमयज्ञाङ्गभूतमर्थस्त एवमभूतत्वात् ।
४।१।५।११ ॥

'आग्नीषोमीयं पञ्चमालम्बो' इति पञ्चमम्बो
विहितः । तत्र उक्ते वाक्ये तत्र पत्नी न क्व एकत्वं
भुवात्, तत् आगच्छाद्भूतं यस्म्य आञ्जमगच्छिनस्य अज-
भूतं न भवति । त्वमिषधितमिगम्यः । अर्थस्य प्रकृत्य-
र्थस्य पत्नीः आलम्बमगुपभूतत्वात् एकत्वस्य च पदपञ्च-
मात्, एकात् न अजलम्बस्य आलम्बोपलक्षितस्य पत्नस्य
या अजम् । अतो न विवधितम् । तस्मात् द्वौ पद्वो
या पत्नय आलम्बम्यः इति पूर्वः पक्षः ।

एकधुतिरेवाच । १२ ॥

पूर्वपक्षे हेल्तापरं सूक्ष्मम् । 'यदि लोभमपहरेदुः
एकां यां इतिहा दद्यात्' इत्यत्र यदि प्रत्ययोक्तमेकत्वं
विधितं स्यात्, तदा 'एकाम्' इति विशेषणं न्यर्थं
स्यात् । तेन शक्यते प्रथमोक्तमेकत्वं अविधितमिति ।
अतः 'पञ्चम्' इत्यत्रापि प्रत्ययोक्तमेकत्वं अविधित-
मिति । एका इति भुक्तिः विशोपगत्यः यस्य सः
'याम्' इति शब्दः । तस्य भावः एकधुतिश्चम् ।
'मियाः पुंदा' ('पा० ६।१।१४) इति पुत्रजावः ।
'एकां काम्' इत्यत्र एकधुतिव्यस्य विद्यमानत्वात् षट्ठे
ष षडभावात् एकधुतिवधितमिति भावः । 'अधुत

त्वात्' इति जुहुहृत्वाटे तु यथा 'एको गाम्' इत्यत्र
एकाभिति विशेषणं भूतं तथा पदाभित्याज न भूतं इति
प्रत्ययोक्तमेकत्वं अविधितमित्यर्थः ।

प्रतीयान इति चेत् । १३ ॥

शिद्धान्ती शङ्कते । 'गामानय' इत्युक्ते यथा
एकैव गौगनीयते गामिति प्रत्ययेन हि एकत्वं इतीयते
इति । तथा 'पञ्चम्' इत्यत्रापि एकत्वं प्रतीयते,
प्रतीयमानत्वाच्च विवधितमिति मत्तम्यमिति चेत् ।
नाशब्दं तदप्रमाणत्वात् पूर्ववत् । १४ ॥

पूर्वपक्षी उच्यते । नाहो आगच्छि । एतद्व्यस्य
गौगनीयमानत्वेऽपि अशब्दमेकत्वम् । नागिणं शापयेण
प्रतिपादकः शब्दो यस्य तत् एकत्वमशब्दम् । यत्र
तावर्थम्, स शब्दार्थः सशब्दो नाम । न चैदमेकत्वं
सशब्दं किन्तु अशब्दम् । तदप्रमाणत्वात् सः शब्दः
न्यायेतः प्रमाणं यस्य तादृशत्वात् । स शब्दार्थो विवधितो
भवति यो न्यायेतशब्दप्रमाणकः । एतस्य च न तस्य ।
पूर्ववत् यथा लोके 'पूर्वो वाचते' इत्युक्ते अपरोऽपि
कश्चित् वाचयति प्रतीयते । प्रतीयमानोऽपि न नाहो
अपरो विवधितो भावति । एवं 'पञ्चम्' इत्यत्र मदीय-
मानस्य एकत्वं न शब्दतात्पर्यविवेकः इति प्रतीयमानमपि
न विवधितम् । अशब्दं इत्यत्र अशब्दं इति सुवोचिण्यां
पाठः । अर्थस्तु न भिन्नः । शब्दस्य विषयः शब्दम्,
न शब्दं अशब्दमिति तु समासः ।

शब्दवचनपूर्वपक्षे, तदागमे हि वद् दृश्यते
तस्य ज्ञानं, यथाऽन्येषाम् । १५ ॥

'आग्नीषोमीयं पञ्चम्' इत्यत्र एकत्वमविधितमिति
सूत्रेः पूर्वपक्षे प्राप्ते शिद्धान्तमिति । तुयन्दः पूर्वपक्ष-
म्याहृत्पर्यैः । शब्दोऽप्यासि प्रतिपादकः इति शब्दवत् ।
उपमृत्यते प्रतीयते । एतस्य पक्षी शब्दवत् उपमृत्यते
शब्देन प्रतीयते । हि यस्मात् तदागमे एकवचनान्यस्य
राजस्य आगमे सति तत् एकत्वं दृश्यते 'पञ्चमानय'
इत्यत्र । 'पञ्च आगमय' इत्यत्र तु एकवचनस्यगमे एकत्वं
न दृश्यते । तस्मात् तस्य एकत्वस्य ज्ञानं एकवचन-
मत्यात् मह्ययेन । यथा अन्वेषां शब्दानाम् । 'अथ-
मानय' इत्युक्ते अथः इतीयते न गौर्वां उच्ये ष ।

गामनय' इत्युक्ते गौः प्रदीप्तो नाभौ लोष्ठ इत्यादि । एकनवनक्षत्राणां एकानं पक्षो धूपते, यावन्मेन तु तन् पक्षे विधीयते इति न भ्रूयात् यावत्पक्षयो विद्येयमात्रम् । तस्मात् विपश्चितमेकनम् । तस्मात् आशीर्वादीयः पञ्चः एक एवात्मन्भवः ।

तद्व्यतिहृद्वर्शनम् । १६ ॥

• विद्वान्ते हेयन्तरमाह । चकारः हेयन्तरसमु-
दायार्थः । यद्वा ज्ञानेन एकत्वोपलभ्यः एकत्वविषय-
साधकः, तद्वत् विद्वदसंभवमपि एकत्वविषयसाधकम् ।
तथाहि 'कर्णा याम्याः, अरुणिता शैवाः, नभोरूपाः
पार्श्व्याः, वेपामैदाप्रो द्वादशः' इति । कर्णाः
छिन्नकर्णाः पशवः याम्या यमदेवताकाः । अरुणिताः
गर्षपकाः पशवः ह्यदेवताकाः । नभोरूपाः नीलवर्णाः
पशवः पर्वन्वदेवताकाः । वेपामुक्तानां पशूनां द्वादशः
वेन्द्रायाः हेन्द्रादिदेवताको भवति । एवमेते दश पशवः
अश्वमेधे विधीयन्ते । अत्र कर्णाः अरुणिताः इत्यादि-
नक्षत्रवन्तं विन्ध्यवर्षाणि मणि विरक्षितं भवेत्, तदेव
वेन्द्राप्रसव दशमत्वं सिष्येच्छान्यथा । तथा च यथा तत्र
विषय विवक्षितम्, तथा अग्नीषोमीयेऽपि एकत्वं
विवक्षितमिति मत्रति विद्वद्वर्शने साधकम् ।

नया च विद्वान् । १७ ॥

• यथा 'अग्नीषोमीर्यं पशुम्' इत्यत्र एकत्व विव-
क्षितम्, तथा 'दशन्ते प्रातःप्रायेणीं कृष्णादीशमालमते,
शीघ्रे माध्वरिते तिष्ठेमीन्द्रोऽम्, छाद्यपराक्षे श्वेता भार्ग-
व्यज्याम्' इत्युक्त्वां 'गर्भेणो भवन्ति' इत्युक्तम् ।
गर्भैश्च स्त्रीणां पुत्रः । तथा च स्त्रीत्वत्वं लिङ्गं एकत्व-
वत् विवक्षितं भवति । एतन् 'अथ क्रूरयो वीरिण-
र्भेष्टः पुत्रः, ते प्राजापत्याः' इत्यत्र 'मुधकरा पवन्ति'
इति मुधकरस्य पुंशुत्वस्य दक्षितत्वात् पुंस्त्वं विवक्षितम् ।
एवं एकत्वविषयता स्त्रीत्वं पुंस्त्वं च दृष्टव्यतया लिङ्ग-
दर्शनमेव । चे.

• 'तत्रैकत्वमज्ञानमयस्य गुणभूतत्वात्' इत्यादि-
पक्षणे पदवेकत्वस्य विषया व्यसङ्गापत्तिश्चेत् । पञ्चकला-
चिह्नम् । कु. ३।१।७।१५. • तत्रैकल ० । न च
विशिष्टत्वमपि विवरणयते इति वक्ष्यते । तत्रैकत्वमज्ञान-

भूतम्' इति । पा. १।४।१२ प्र. ३० । इत्यपि शेषेणानं
विन्ध्यवर्षातो वक्ष्यते । २।२।१२।२७ प्र. ५५९.

• तत्र सत्त्वयमभियोगविशेषान् भ्यात् । (१।२।
८।२७) । ये छात्रस्यः शिष्याः वेपा प्रतिपत्तिर्विधीयते
(सन्ने) नेतराऽपि । अनेकगतिः कल्पनाऽऽदिदोष-
चतुष्टयमज्ञानम् । न च नियामकाभावः 'तत्र०' इति-
न्यायेन अभियोगानभियोगयोः (यतमानत्व-अयत-
मानत्वयोः) एव नियामकत्वात् । कौ. १।३।४९
प्र. ५२.

• तत्र दानं विभागेन प्रदानानां पृथगन्यात् ।
१०।३।१२।५० ॥

अभियोगे द्वादशापि कश्चिदप्युक्तं गानो दक्षिण
दातव्यः । तत्र यद्ये विभागेन दानं क्त्वम् यद्य-
मानेन दक्षिणा विभाग्य पोडण्य कृत्विग्नो दातव्यः ।
असति विभागे न दक्ष्यः कृत्विजा स्वैन मागेन संरुचः
कुर्यात् । मद्योपते मेष्मणे प्रदानाः प्रतिप्रदीतारः कृत्विजः ।
वेपा वृषकत्वात् बान्नापि वृषकृत्त्वमेव विनय
कुर्यात् । तस्मात् दक्षिणा विभाग्य दातव्यः ।

परिक्रयाश्च लोकान् । ५१ ॥

विद्वान्ते हेयन्तरमाह । परिक्रयाश्च विभाग्य दान-
न्यम् । परिक्रयायै दानं न धर्ममात्रम् । परिक्रयायै च
भर्ता भूत्येव सः पतिरित्यम् । लोकान् । यथा लोके
पशवः इह भवन्ति यदीयते, तत्र कश्चनराजः स्वमितां श्वं
पणन्ते, तेषां स्वामी विभाग्य निर्दिशति इदं तुम्हम्,
इदं तुम्हमिति । तस्मात् यद्यमानेन रूपे विनय दक्षिणा
दातव्यः, न तु पारिदाः । इति विद्वान्तः ।

विभागं चापि दर्शनमिति । ५२ ॥

विद्वान्ते अपरं हेतुमाह । अपिच विभाग्य दर्शयति
श्रुतिः- 'तयो वो निरुवेदा निमज्जत' इति विभाग्य-
मन्त्रज्ञानम् पठयते । निश्च 'कृष्णाग्निनेन विक्रय
दक्षिणा ददाति' 'अश्वोवेदो ददाति' 'अग्ने वेदाति'
'प्रद्युतो ददाति' 'होवे ददाति' 'मृदू ददाति'
'इविषाम आशीर्वायोऽप्यहोमो ददाति' 'अन्त-
सः शि आशीर्वायोऽप्यहोमो ददाति'

इति । तस्मात् स्वर्गं निभय्य यजमानेन दातव्यम्, न परिषदा । इति सिद्धान्तः । के.

ॐ तत्र प्रतिहोमो न विपते, यथा पूर्वेषाम् ।
 ६।५।१।१७०॥

ज्योतिषोमे कुतश्चिन् कारणात् दीक्षाकालबृद्धौ भग्नि-
 होमहोमाकरणमपि नर्धनीय इति पूर्वाधिकरणे उक्तम् ।
 यावत्तौ होमकालनामकरणस्य वृद्धिः तावत्तः परिउम्भ्यात्
 दीक्षाविगोभनन्दरं होमकरणे प्रमे अतिरिता, होमाः
 प्रतिहोमा नाम कर्तव्या न वा इति विचारे उच्यते । तर्ज
 दीक्षाकाले उक्तव्यमागे प्रतिहोमो न विपत्ये, प्रतिहोमाः
 न कर्तव्याः इत्यर्थः । यथा पूर्वेषा दीक्षाकालीनानां प्रति-
 पिदाना होमानां प्रतिहोमा न भवन्ति प्रतिपिद्वत्वात्
 तथा दीक्षाब्रह्ममपि अहूतानां होमानां प्रतिहोमा न
 भवन्ति । यत्तैर्वा अहूतवा तसमाधानार्थं पुनः स्रगम् ।
 दीक्षाकाले तु अकर्तव्या एव होमाः । तस्मात् तेषां
 कर्तव्यता नास्त्येव इति सिद्धान्तः ।

कालप्राधान्याच्च । ४१ ॥

ज्योतिषोमे अवभृषानुक्तकर्षादीनां नाममिहोहोमाना
 यथा प्रतिहोमा न भवन्ति तत्र अवभृषोक्तर्षादीनां नामा-
 मपि प्रतिहोमा न भवन्ति इति सिद्धान्ते पुनस्तन्तरमाह ।
 'जय्यं जुतेति, प्रातर्जुतेति' इति सिद्धित्व्य कालस्य
 प्राधान्यात् जीवतोऽपि सावमानकालानिरीक्ते काले
 नाविचारः, एवमवभृषोक्तर्षोऽपि दीक्षितवान् मनधि-
 कायः । तस्मात् दीक्षावृद्धिकाशीनामपि होमानां न
 प्रतिहोमाः इति । के.

ॐ 'तत्र प्रयोगवाहुन्यात् तद्विशेषेषु सत्सपि ।
 प्रयोगान् परसामान्ये सति चाऽऽप्प्रयोगत् ।
 सामान्येष्वर्थसंबन्धितोत्तरमाश्रय दातव्यं । गोशब्द
 इति विद्वानमन्वयज्यतिरेकमसि ॥' इत्यनेन
 न्यायेन अन्वय-पतिरेकान्पामि चोक्तस्यैव गोशब्द-
 वाच्यता अवधीरते । सु. घ. ३६४.

ॐ तत्र विप्रतिषेधात् विकल्पः स्थान ।
 ६।५।१।८।५१ ॥

'यदि उद्गाताऽपच्छिद्येत् अदक्षितो वलः संज्ञाप्यः ।
 अथान् आह्वयः, तत्र तद् दद्यात् वद् दूर्तिस्त्वं दान्यन्

स्यात् । यदि प्रतिहोमाऽपच्छिद्येत्, सर्वार्थं दद्यात्' इति ।
 यदि उद्गाताः अवभृषा वद् अपच्छेदः स्यात् तदा प्रहृतो
 यत्, दक्षिणादानरहित एव समापनीयः । पुनश्च सदाः
 तमेव यत् कुपयि, तत्र च वा दक्षिणा द्रव्यशक्तत्वा
 दातव्या । अथ यदि प्रतिहोमां प्रहोमां सदा अपच्छेद-
 क्तवः स्यात् तदा तस्मिन्नेव यत्ने यजमानेन सर्वस्वदक्षिणा
 दातव्या न केवलं द्वादशशतपरिमाणं इति उदाहृतश्रुते-
 स्तात्पर्यम् । इमे द्वे प्राथमिके परस्पर विरुद्धे । अथ
 यस्मिन् यागे उद्गातुः प्रतिशुद्धं अपच्छेदी युगलसंज्ञाती
 तत्र तस्मिन्कयोः प्राथमिकयोः विप्रतिषेधात् परस्परं
 विरोधात् एकस्मिन् यागे कर्तुमशक्यत्वात् विकल्पः
 स्यात् । यजमानेच्छवा अन्यतरत्वं कर्तव्यम् । इति
 सिद्धान्तः ।

प्रयोगान्तरे योमयात्प्रमहः स्यात् । ५२ ॥

पूर्वशक्ती सिद्धागतश्च वाशब्देन निरस्तम् आह,
 विकल्पो न भवति । समुच्चय एव कर्तव्यः । परन्तु प्राय-
 श्चित्तयोः परस्पर विरोधात् समुच्चये न संभवति एकस्मिन्
 प्रयोगे, इति क्त्वा प्रयोगत्वं कर्तव्यम् । एकस्मिन् प्रयोगे
 एकं प्राथमिकत्वं, प्रयोगान्तरे च अपर प्राथमिकमिति
 उच्यते । उच्यते प्राथमिकयोः अनुग्रहः स्यात् ।
 तथापि प्रथमप्रयोगे द्वितीयप्रयोगेषु पुनः द्वयं परिक्षेप्य
 सर्वार्थं देयम् । द्वितीये तु प्रयोगे द्वादशशतमिति । इति
 पूर्वः पङ्कः ।

न वैकर्मयोगात् । ५३ ॥

वाङ्मिहोमे उद्गातुप्रतिहोम्यां द्वाभ्यामपि अपच्छेदे
 शोमयद्येन कृते परस्परविरुद्धमपि प्राथमिकत्वं प्रयोग-
 भेदेन कर्तव्य इति पूर्वपक्षं मुख्यं प्राप्तं वाशब्देन निरस्तम्
 तत्र हेतुमाह । न प्रयोगभेदेन प्राथमिकत्वं कर्तुं
 शक्यम् । एकस्ययोगात् एतेनैव प्रयोगेण वद् सर्वस्व-
 दाक्षिण्यस्य द्वादशशतस्य च संयोगाद् संयोगस्य
 श्रवणात् । प्रयोगभेदे तु एकस्ययोगे न स्यात् । तस्मात्
 न प्रयोगभेदेन प्राथमिकत्वं दातव्यं संभवति । किञ्च
 वैचित्र्ये विकल्प एवेति सिद्धान्तः । के.

॥ तत्र सर्वेषुविशेषान् ॥ ४।३।११।२७ ॥

'सर्वेषु दर्शपूर्णमासी' 'सर्वेषु योतिषोम'।

इति यत् दर्शपूर्णमासीः सर्वक्रामव्युत्क्रम, तत् किं सङ्ख्ययोगे, उत पर्यायेण इति त्रिवारं पूर्वपक्षमुक्तमिदम् । तत्र दर्शपूर्णमाहाख्ये योतिषोमाख्ये च कर्मणि सङ्ख्य प्रयुक्ते सर्वे क्रमा भवेयुः यौगव्येन । अविशेषात् विशेषस्य अनुक्तत्वात्, 'सर्वेषु' इति सर्वशब्दप्रयोगात् ।

अथ द्वितीयं वर्णिकम् । तथाच पूर्वपक्षमुच्यते । सौर्वादिषु काम्येषु कर्मसु ये ब्रह्मचर्यवादनः कामाः भूताः ते सर्वे तत्र परलोके स्युः नेह लोके । न्यसेव अविशेषात् । यथा स्वर्गः इह लोके न लभ्यते तथा ब्रह्मचर्यस्योऽपि इह नोत्पन्नवन्ते । तस्मात् अनुत्पन्नताः कामाः इति ।

योगसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् । २८ ॥

सिद्धान्तयति । आशान्दः पूर्वपक्षे न्यातव्यति । सङ्ख्ययोगे न सर्वक्रामावातिः किन्तु पर्यायेण । योगः संप्रदायः, स च यौगव्यरूपः पर्याये विवक्षितः । योगेन पर्यायेण सिद्धिः तत्सत्त्वस्य लाभः स्यात् । एकेन प्रयोगेण एकस्य फलस्य सिद्धिः, अपरेण अपरस्य एकस्य, इति पर्यायेण सर्वक्रामस्य । अर्थस्य फलस्य उपाय-संयोगित्वात् । युगपत् सर्वे कामाः उपरमा असंयोगिताः, उपरमा संयोगः संरुचः न संभवति । सर्वेषां युगपदुत्पत्तिर्न संभवतीत्यर्थः । उपरमा संयोगः उपत्तिसंयोगः, सोऽस्यादि इति उपत्तिसंयोगि, न उपत्तिसंयोगि, कृतानुसंयोगि, तस्य भावः, तस्मात् । अथवा उपरमो उत्पत्तिविधौ असंयोगित्वात् सर्वेषां कामानां संरुचो नास्ति, न भूताः इत्यर्थः । तस्मात् कामानां सादृश्यम् ।

द्वितीयपर्याये तु प्रत्यक्षस्यै इत्यम् । कामानां कर्मणा ये ब्रह्मचर्यवादनः कामाः, ते स्वर्गवन् इह लोके नोत्पन्नवन्ते तस्मात् मार्गोत्तरमेव अनुत्पन्नवन्तीन् ते लभन्वन्ते इति पूर्वप्रयोगे पूर्वपक्षे भासे सिद्धान्तः । यौगव्य फलसंयुक्त प्रतिबन्धकामाये इव सिद्धिः । अर्थस्य फलस्य तु उपरमा सर्वमानस्यमता असंयोगि-ज्ञानं संरुचस्य अनुत्पन्नान् सति प्रतिबन्धे अन्व-यन्मनसि कामं फलं लभन्ते । इति चेत् ।

॥ तथाऽन्व-कतुप्रयुक्तानि । ६।२।१।३० ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'मित्रे ज्ञरोति' 'स्वने ज्ञरोति' इति भूतम् । यथा सार्धपात्रादिकास्ते आगतैर्भागते अग्निहोमयोमादि आवर्तते, तथा अन्व-कतु कतुनाप्ये प्रयुक्तानि येदर्शपूर्णमासीन्यपि प्रायोभाते मेदन्च्छेदनादी निमित्तं नैमित्तिको होमोऽपि आवर्तनीयः इति सिद्धान्तः । अतिदेशाधिकरणम् । अन्तःकतुप्रयुक्तानि इति तुयोपि-न्यायः, अन्तःकतुसंयुक्तानि इति कुतूहले च पाठः । अर्थस्तु न मित्रः । केत् ।

॥ तथाऽपूर्वं इति न्यायः । वेदिकत्वन्यायोऽयम् । अक्षरार्थस्तु अनिरादेव द्रव्यम् । भा. ५।१।१६।२९. • अग्निहोमस्यारूपकर्म, न तु तदन्वयः 'तथाऽपूर्वं' इति न्यायान् । (विवेचनादुत्तर एतत्सर्वे अभिप्रेत-नीयास्तु अभिप्रेतस्य अपकर्षे उपाऽयम्) । रत्न. ५।२।१०।२१. • 'तुदेद्यन्तु पूर्वेणाम्' इत्यत्र अयाकृतानामपि विदेवनादीनां अपकर्षवर्णनेन 'तथाऽपूर्वं' इत्यायं विशिष्टविपर्ययकन्यायान् । पा. ३।६।७।२२ पृ. १०४८.

॥ तथाऽपूर्वम् । ५।१।१६।२९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः वेदिः हविरग्निशसुनोत्तरकाले सम-न्नाता । सा वनावाशयदां प्रतिवृत्त्यने 'पूर्वेषुमावाशयदां वेदिं करोति' इति । सा अवरुच्यमाना ततोऽर्वाचीनात् पदार्थान् अपकर्षति न वेति विचारो प्रसोपसंरुच्यत् अपकर्षति इति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तकति अति-देवो न । पूर्वं उक्तार्थमाव उक्तं, अत्र तु अपकर्षात्मा इति तु विशेषः । पूर्वं प्रवृत्तिपूर्वकं विवृत्तिरित्यर्थः । पूर्वं न भवति इति अपूर्वं प्रवृत्तिभूतं कर्म अमानात्पर । स्थण्डया अमाशयकाला वेदिः तथा पूर्वोक्तप्रवृत्तिपूर्वं अर्वाचीनात् पदार्थान् नापकर्षति । तस्मात् हविरग्नि-शसुनान्ता पदार्थां न प्रतिवृत्त्याः । वेदिपार्श्वे अवरुच्य-णाम् । हविरग्निशसुन हविरः पुतोऽमावय इषेः अग्निशेः प्रवृत्तं उरुद्रुः परिवचनम्, उरारि तात्रारार भूलनाः आभ्यूहने च । एतो वेदिकत्वन्यायः । मे.

• ॐ तथाऽभिधारणस्य । १०।३।१०।३८ ॥

प्रथमाकाशपणे 'वासो दक्षिणा' त्रीक्षापणे च 'वासः प्रथमज्ञो दक्षिणा' इति श्रूयते । तयोश्च वासो-
च-सयोः अन्नाहार्यवर्णाः कर्तव्याः, पाकस्तु न कर्तव्य
इत्युक्तम् । तथा पाकस्तु अभिधारणस्य अकर्तव्यता ।
अनकारित्वान् अन्नेन कारित्वान् अन्नप्रयुक्तत्वात् इति
पूर्वसूत्रानुवर्तनीयम् । मधुमीपस्य स्वादुत्तारोपादानार्थं हि
अभिधारणं भवति, वासोच-सयोश्च अन्नत्वमेव नास्तीति
अभिधारणमपि न कर्तव्यमिति सिद्धान्तः । के.

ॐ तथाऽभिधानेन । ३।७।४८ ॥

अन्तरागार्भिणीस्वाधिकरणस्य पूर्वपधन्त्वमिदम् ।
पूर्वसूत्रान् संयोगात् इतिपदम्, पूर्वतरसूत्रान् प्रधानस्य
इति पदं चानुवर्तते । 'चतुर्दशो वीणमासीमभिमुखोत्,
पञ्चदशो अमावास्यानाम्' इति विषयवाच्यमत्र । 'पृथिवी
होता' इत्यादिभेदः चतुर्दशो नाम । 'अग्निहोता ।
स्यध्वनाऽध्वनू' इत्यादिभेदः पञ्चदशो नाम । गीर्ष-
मासनाशास्त्रशास्त्राभ्यां सत्तद्योगात् प्रधानदक्षिणोक्ते ।
चतुर्दशमन्त्रेण वीणमासीगतप्रधानद्वयः अभिमर्शनं
हन्तेन स्पर्शनं फलंभ्यम् । पञ्चदशमन्त्रेण अमावास्या-
यागापत्तयानहसिपः अभिमर्शनं कर्तव्यमिति सिद्धय-
वाच्यार्थः । इदमभिमर्शनं किं प्रथममासस्य, तत्र अन्न-
प्रधानानामिति संशये अभिमर्शनं प्रधानस्यैव नादानम् ।
राधाध्वनेन पूर्वसूत्रमन्त्रिता वेदिहृद्गन्त्रिता । वेदिषु
अभिमर्शनमपि प्रधानस्यैवेत्यर्थः । कुतः ? प्रधानस्येति
पदं आचरनीयम् । प्रधानस्य अभिधानेन वीणमासी
अमावास्या इति प्रधानस्यैवाभिधानात् इत्यर्थः ।

गुणामिधानात् सर्वार्थमभिधानम् । १० ॥

अभिमर्शने प्रधानस्यैवेति भाते सिद्धान्तपति ।
'वीणमासीमभिमुखोत्, अमावास्यामभिमुखोत्' इति
अभिधानं सर्वार्थं साङ्गप्रधानार्थम्, न प्रधानमात्रार्थम् ।
कुतः ? गुणामिधानात् । 'वीणमासीन्, अमावास्याम्'
इति द्वितीयाऽन्तेन साङ्गप्रधानानां संस्थाप्यमुक्त्वा अभि-
मुखोत् इति अभिमर्शनेत्यस्य गुणस्य अभिधानात् । तस्मात्
अभिमर्शनं सर्वार्थमिति सिद्धान्तः । अत्र सप्तमन्यवाम्यां

स्वाम्या एकमधिकरणं तृतीयम्, अष्टमदशमाम्यां न
चतुर्थमधिकरणं इति विभागे दृश्यः । के.

ॐ तथाऽवज्वलनम् । १०।१।१९।६० ॥

वर्मसिद्धौः अवज्वलनं पुरोडासस्य उपरिपाकात्पूर्वात्
क्रियते । तीर्थं चरो तु तथा अम्यूरवत् न कर्तव्यम् ।
चरो हि उपरि पाको नावश्यकः । इति सिद्धान्तः । के.

ॐ तथाऽवधुयः सोमात् । ७।३।४।१३ ॥ इति

न्यायः । सूत्रार्थस्तु अधुनेव भविष्यति । के. • 'तथा-
ऽवधुयः सोमात्' इति सप्तमधिकरणे वदयमाणौभिक-
वधुयमावनावर्मानिदेशस्योपादात् कारणत्वेन च अर्ध-
सूयस्य अतिदेशोद्योयोऽपि स्वशाब्देनोपदेष्टव्यं स्वधर्म-
संनिधापकत्वात् काम्यगुणाध्ययसूत्राविहोभादिवत् अति-
देशमिति नमभिधेयं अवधुयनाम्नः अतिदेशकत्वोक्त्यु-
पपत्तेः । सु. पृ १५५.

ॐ तथाऽवधुयः सोमात् । ७।३।४।१३ ॥

अधुयप्रधानेषु वाध्वया निष्कासेन तृतीयं अवधुयं
यति' इति श्रूयते । अत्र दार्शपूर्णमासिकेः जोदक्याति
अथा ग्युक्तेः त्रुपनिष्कासविधिः, किञ्च ठौमिकादवधुयान्
धर्मातिदेशः इति विचारो सिद्धान्तमाह । यथा पदहान्
पृष्ठानामभिधेयः, तथा रोषात् अवधुयः अवधुयपर्यायः
वारुण्यमासिकेः अवधुये अवधुयनाम्ना अतिदिश्यते,
अवधुयशब्दप्रामाण्यात् ।

प्रकृतेरिति चेत् । १४ ॥

वरुणप्राप्तेषु वाध्वया निष्कासेन तृपेयं अवधुयं
यति' इत्यत्र प्रकृतेः दर्शपूर्णमासकल्पनाः सकाशात्
जोदक्याते अथा ग्युक्तेः त्वमधुयस्ये निष्कासगुण-
स्यास्य गुणस्य विधिः स्यात् इति पूर्वः पक्षः । इति चेत् ।

न, भक्तिव्याह । १५ ॥

पूर्वदक्षिणा यदुक्तं तत्र, भक्तिव्याह । दर्शपूर्णमासयोः
योऽवधुयस्य ग्युक्तेः प्रणीतान्विनयनम्, तत्र अवधुयपर्यं
भक्त्या उक्तम्, प्रामाण्यादोऽवधुय 'एष वै दर्शपूर्ण-
मासयोरेवधुयः' इति । नादितं तु दर्शपूर्ण-
मासयोरेवधुयः । तस्मात् ठौमिच्छेदकत्वमधुयं वाध्व-
नामासिके अवधुये वैवाच्यिदमार्थमितिदेशः ।

इत्थं तत्र सर्वेऽविरोपात् । ४।३।११।२७ ॥

'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' 'सर्वेभ्यो ऽविरोपात्' इति यत् दर्शपूर्णमासयोः सर्वकामव्यमुक्तम्, तत् किं

एतत्प्रयोगे, उत पवदिश इति विचारे पूर्वपक्षस्य निमित्तम् । तत्र दर्शपूर्णमासयोः ऽविरोपात् एव पक्षेऽपि सङ्घट्टे मनुके सर्वे कामा भवेयुः शौगपदेन । अविरोपात् विशेषस्य अनुक्तत्वात्, 'सर्वेभ्यः' इति सर्वशब्दयोगात् ।

अथ द्वितीयं वर्णकम् । तत्रार्थं पूर्वपक्षमर्थार्थः । शौगादिषु काम्येषु कर्मेषु ये ब्रह्मवर्चसादयः कामाः श्रुताः ते सर्वे तत्र परलोके स्युः नेह लोके । स्वर्गेण अविरोपात् । यथा स्वर्गः इह लोके न सन्त्ये तथा ब्रह्मवर्चसादयोऽपि इह नोपलभ्यन्ते । तस्मात् आनुमिकाः कामाः इति ।

योगसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् । २८ ॥

विद्वान्तपति । वाच्यः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति ।

एतत्प्रयोगे न सर्वकामवर्तिः किन्तु पवदिश । योगः संन्यासः, स च पौर्वापर्यरूपः पर्याये विरक्षितः । योगेन पवदिश विदिः उत्पत्त्यस्य अर्थः श्रुतः । यदेन प्रयोगेण एकस्य एकस्य विदिः, अथरेण अथरेण एकस्य, इति पवदिश सर्वकामवर्त्तय । अथैव फल्य उदरवर्त्तययोगित्वात् । सुपात् सर्वे कामाः उत्पत्त्या असंयोगिनः, उत्पत्त्या संयोगः संन्यासः न संभवति । सर्वेण सुपादुत्पत्तिर्न संभवतीत्यर्थः । तत्रैव संयोगः उत्पत्तिर्संयोगः, सोऽस्यास्ति इति उत्पत्तिर्संयोगि । न उत्पत्तिर्संयोगि, उत्पत्त्यसंयोगि, तस्य भावः, तस्मात् । अथवा उत्पत्तौ उत्पत्तिर्संयोगि अर्थयोगित्वात् सर्वेषां कामानां संन्यो नास्ति, न श्रुतः इत्यर्थः । तस्मात् कामानां साहित्यम् ।

द्वितीयवर्णके तु पतस्तत्त्वात् इत्यम् । कामानां कर्मणा ये ब्रह्मवर्चसादयः कामाः, ते स्वर्गात् इह लोके नोपलभ्यन्ते तस्मात् भरणोत्तमेन अयत्नान्धयेन ते लभ्यन्ते इति पूर्वपूर्वमेव पूर्वपक्षे प्राप्ते विद्वान्तः । योरास्य फलस्य प्रतिबन्धकभावे इदं विद्विः । तार्थस्य फलस्य तु उत्पत्त्या यौमानावजन्मना असंयोगिः एतत् संन्यास्य अनुक्तत्वात् सति प्रतिषेधे अन्यः जन्मवर्ण्ये कामं परं लभ्यन्ते । इति । के.

इत्थाऽन्वःकृतप्रयुक्तानि । ६।२।१२।२० ॥

द्वयपूर्णमासयोः 'विधेः श्रुतेति' 'रक्ष्ये श्रुतेति'

इति श्रुतम् । यथा सावप्रतगरिक्षाद्ये भावतेभावाते अग्निहोत्रशोमादि आवर्तते, तथा अन्तःकृतं कृतवर्ष्ये प्रयुक्तानि भेदनशोमादीन्वदि प्राप्तेप्राप्ते भेदनश्रेद्वादी निमित्तं नैमित्तिको होमोऽपि आगर्तनीयः इति विद्वान्तः । अतिदेशाधिकरणम् । अन्वःकृतप्रयुक्तानि इति सुशोभिन्वाम्, अन्तःकृतप्रयुक्तानि इति कृतहले च पाठः । अर्थस्तु न भिन्नः । के.

इत्थाऽपूर्व इति न्यायः । वेदिकरणव्यायोऽप्यम् ।

अथरायत् अथरायत् इत्यम् । भा. ५।१।११।२१.

● अभिषेकप्रत्ययकारणः, न तु तदन्वस्य 'तथाऽपूर्व' इति न्यायात् । (विदेवनाद्युत्तरे वज्रसूये अभिषेक-

नीमाहस्य अभिषेकस्य अपकर्ष उक्तोऽप्यम्) । रत्न.

५।१।१०।२१. ● 'इतदेवाम् पूर्वपक्षम्' इत्यम्

अप्राकृतानामपि विदेवनादीनां अपकर्षकारणं 'तथाऽपूर्वम्' इत्यम् विशिष्टविषयत्व-अवधानात् । वा.

३।६।७।२२ सू. १०४८.

इत्थाऽपूर्वम् । ५।१।१६।२९ ॥

सर्वपूर्णमासयोः वेदिः इतिरभिवाद्यदोत्तराद्ये सम-

न्नासा । सा अमावास्याया प्रतिपत्त्ये 'पूर्वसुरमावास्याया

वेदिं करोति' इति । सा अयत्नमाणा ततोऽर्वाचीनात्

पदाद्यन् अपकर्षति न चेति विचारे प्रयोगात्प्रत्यय

अपकर्षति इति पूर्वः पक्षः । तत्र विद्वान्तपति अति-

देनेन । पूर्वं तत्कर्षाभाव उक्ता, अत्र तु अपकर्षोक्त इति

तु विशेषः । पूर्वं प्रकृतिपूर्वकं विकृतिरित्यर्थः । पूर्वं व

भवति इति आद्ये प्रकृतिपूर्वकं कर्म अमावास्या

लक्षणया अमावास्याराता वेदिः तथा पूर्वोक्तप्राप्तिः कर्म

अर्वाचीनात् पदाद्यन् नत्वकर्षति । तस्मात् इतिस्मि

वाचनान्ता पदाद्यां न प्रतिकृत्यम् । वेदिप्राप्तं अयत्न-

स्यम् । इतिस्मितासुन इतिपः पुरोडासास्य दमे. अस्मिन्

व्यसने उक्त्यैः परितरणम्, उपरि साधारण भसन्

अन्युद्देशं च । एतो वेदिकरणम् । के.

॥ तथाऽभिप्रायण ॥ १०३।१०।२८ ॥

व्यामाहाप्रपणे 'वाधो वक्षिणः' त्रीणाप्रपणे च वधः प्रधानज्ञो वक्षिणः' इति श्रूयते । तयोश्च वाधो-चक्षुः अन्वाहार्थप्रपणः कर्तव्याः, पाकस्तु न कर्तव्य इत्युक्तम् । तथा पाकवद् अभिप्रायणस्य अकर्तव्यता । अत्रकारित्वम् अत्रेव कारितव्यात् अत्रमनुकृत्यात् इति पूर्वसूत्रानुवर्तनीयम् । मक्षणीयस्य स्वादुतासोवादनार्थं हि अभिप्रायणं भवति, वाधोवमयोस्तु अन्वत्वेन नस्तीति अभिप्रायणमपि न कर्तव्यमिति सिद्धान्तः । के.

॥ तथाऽभिधानेन । ३।७।४८ ॥

अन्तरागार्भिणीत्याधिकरणस्य पूर्वपक्षस्यमिदम् । पूर्वसूत्रान् संशोकत् इतिपदम्, पूर्वतरसूत्रान् प्रधानस्य इति पदं चानुवर्तते । 'चतुर्दशो वीर्णमासीमभिमुखोत्, पञ्चदशो अमावास्यापाम्' इति नियमवाक्यमम । 'पृथिवी दोता' इत्यादिर्मन्त्रा चतुर्दशो नाम । 'अग्निर्दोता । अश्विनाऽध्वर्युः' इत्यादिर्मन्त्रः पञ्चदशो नाम । वीर्ण-मास्यामावास्यापञ्चदश्या तत्रसामग्र्यं प्रधानहविर्बुधदे । चतुर्दशमन्त्रेण वीर्णमासीगतप्रधानहविषः अभिमर्शनं हस्तेन स्वर्गं कर्तव्यम् । पञ्चदशमन्त्रेण अमावास्या-पञ्चदशप्रधानहविषः अभिमर्शनं कर्तव्यमिति नियम-वाक्यार्थः । १२मभिमर्शनं किं प्रधानमाश्रय्य, तत्र अन्न-प्रधानामिति संशये अभिमर्शनं प्रधानरथैव नाह्वानाम् । तयाशब्देन पूर्वमृश्वचित्ता वेदिरष्टान्तिता । वेदियत् अभिमर्शनमसि प्रधानरथैवेत्यर्थः । कुतः ? प्रधानस्येति परं आपर्तनीयम् । प्रधानस्य अभिधानेन वीर्णमासी अमावास्या इति प्रधानस्यैवभिधानात् इत्यर्थः ।

गुणभिधानात् सर्वाथैमभिधानम् । १० ॥

अभिमर्शनं प्रधानस्येति भासे सिद्धान्तमिति । 'वीर्णमासीमभिमुखोत्, अमावास्यामभिमुखोत्' इति अफिधानं सर्वाथै साङ्गप्रधानार्थम्, न प्रधानमात्रार्थम् । कुतः ? गुणाभिधानात् । 'वीर्णमासीम्, अमावास्याम्' इति द्विविधाऽन्तेन साङ्गप्रधानानां संकरार्थत्वसूचक्या अभि-मुखोत् इति अभिमर्शनस्य गुणस्य अभिधानात् । तस्मात् अभिमर्शनं सर्वाथैमिति सिद्धान्तः । अप सप्तमनवमस्यां

सूत्रस्या एकमधिकरणं दृष्टीयम्, अष्टमदशमार्थां च चतुर्थमधिकरणं इति विभागो दृश्यः । के.

॥ तथाऽध्वर्युत्वम् । १०।१।१।१६० ॥

दर्शयित्वा अवन्तलनं पुरोडाशस्य उपरिपाकात्पौन्यं क्रियते । हीये सरो तु तथा अम्बुहवत् न कर्तव्यम् । वरो हि वरि एको नावयकः । इति सिद्धान्तः । के.

॥ तथाऽध्वर्युः सोमात् । ७।३।१।१२ ॥

इति न्यायः । सूत्रार्थस्तु अद्युनैव भक्षिष्यति । के. ७ 'तथा-ऽध्वर्युः सोमात्' इति सप्तमधिकरणे षड्व्यमाणादौविका-पच्यभावनाश्रमातिदेवाविरोधात् ऋणत्वेन वा धर्म-श्रयस्य अतिदेशयोगेऽपि स्वशब्देनोपदिश्य स्वधर्म-संनिधायकत्वात् काम्यगुणाश्रयश्रूयानिदोनादिवत् अति-देशान्निचितमभिधेय अवश्यप्राप्तः अतिदेशक शोक्तु-पपत्तेः । सु. उ. ९५५.

॥ तथाऽध्वर्युः सोमात् । ७।३।१।१२ ॥

वक्ष्यप्रवासेषु 'वक्ष्या निष्कासेन तुपैश्च अवयुर्गं यन्ति' इति श्रूयते । अत्र दार्शपूर्णमासिके चोदकप्रति अया च्युत्तेके तुपनिष्कासविधिः, किंवा सोमिकाद्वयथात् धर्मातिदेशः इति विचारे विद्या-तमाह । यथा षडहात् शृङ्गानामतिदेशः, तथा योमात् अवयुषः अवयुषधर्मः शक्यप्रवासेके अवयुषे अवयुषधर्मो अभिदिश्यते, अवयुषवच्छकामत्यात् ।

प्रकृतेरिति चेत् । १४ ॥

वक्ष्यप्रवासेषु 'वाक्ष्या निष्कासेन तुपैश्च अवयुर्गं यन्ति' इत्यत्र प्रकृतेः दर्शपूर्णमासप्रवासाः सक्रमत् चोदकप्रति अया च्युत्तेके अवयुषाख्ये निष्कासतु-हस्य गुणस्य विधिः स्यात् इति पूर्व. पठः । इति चेत् । न, अस्त्वित्यात् । १५ ॥

पूर्वपक्षिणा यत्तु तत्र, भक्तियत् । दर्शपूर्णमासयोः योऽयमया च्युत्तेकेः प्रणीतानिनपदम्, तत्र अवयुषधर्मं मन्त्रा उक्तम्, प्रणीतानिदोऽध्वर्युः 'एष वै दर्शपूर्ण-मासयोःवयुषः' इति । नास्ति तु दर्शपूर्ण-मासयोःवयुषः । तस्मात् हीमिभ्रदेवावयुषात् वाक्ष्या-प्राप्यधिके अवयुषे देवातिदार्शपूर्णमासिदेवः ।

लिङ्गदर्शनाद्य । १६ ॥

वक्ष्यप्रथासमतानभ्ये लोमिकावमृषात् धर्मातिदेवः इत्यत्र 'नापुरां सुदोति, न साग राषयि, न वा वमनमन्त्रं जपति' इति वेदाधिक्यं लोमिकावमृषधर्माणां प्रतिवेधं मुनन् इतरधर्माणां प्राप्तिं दर्शयति । परतस्मात् लिङ्ग-दर्शनात् अवमृषनाम्ना लोमिकावमृषात् धर्मप्राप्तिः वाक्यप्रथाविधेऽवमृषे इति सिद्धान्तः । चकारो हेतु-समुच्चयार्थः । के.

तथाऽऽज्यभागामिदमपीति चेत् । १०।१।८। १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः आज्यभागाम्यामशीपोनी इत्येते । तत्र आज्यभागामिः आश्रयमातादेवतारूपः अग्निः, तथा पूर्वाधिकरणोक्तोत्तमप्रथावत् संस्कारकर्म स्थात् । प्रधानाग्नेः संस्कारः आग्नेयः आज्यभागः । इति चेत् पूर्वार्थां नृयात् ।

न, व्यपदेशाद् देवताऽन्तरम् । १७ ॥

आग्नेयः आज्यभागः न प्रधानाग्नेः संस्कारकर्म, किन्तु आराहुपकारकं कर्म । प्रधानाग्नेः संस्कारात् आज्य-भागामिः देवताऽन्तरं स्थात् । व्यपदेशात् 'अग्निमग्न अवह, सोममासह, अग्निमासह' इति सोमैव न्यवदितं अग्निद्वयं न्यवदिशति । तस्मात् आग्नेयः आज्यभागः आराहुपकारकः, आज्यभागामिश्च प्रधानाग्नेर्देवताऽन्तरं इति सिद्धान्तः ।

समत्वाच्च । १८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः अग्नीपोनी इत्येते । तत्र सोमस्तावत् यागदेवता । अग्निरपि प्रधानाग्नेर्मित्रः । यागदेवतेन । समत्वात् यागदेवतावैराग्यात् । किञ्च आधारी आज्य-भागो इति वाक्यद्वयसंस्कारार्थं धर्मोपनिहितानि । तद्वत्तः आग्नेयः आज्यभागोऽपि आराहुपकारक एव स्थात् । आराहुपकारकान्वयं समत्वात् । तस्मात् आज्यभागामिः प्रधानाग्नेर्मित्रः, आग्नेयः आज्यभागश्च न संस्कारकर्म किन्तु आराहुपकारकः इति सिद्धान्तः । पूर्वमूले न्यव-देशो लिङ्गहृतम्, अत्र सूत्रे समानं त्याग उक्तः । के.

तथाऽऽह्वानमपीति चेत् (१।२।१।५) इत्यथा-विचरणे इतिचरदस्य सुविधेः निरर्तां शाखदीपिच-

याम् । खल. पू. १६३ * तथाऽऽह्वानमपीति चेत् । यथा ऐन्द्री अवयार्थे विनिमुच्यते तथा आह्वानं हविष्क-र्मन्मोऽपि अवयवाऽर्थे विनिमुच्यते इति पूर्ववदमृषण्येः । तथाऽह्वानमुत्तरपरं वचनात् इति सूत्रीवस्तुनावयवस्य ध्रुतेः इत्यर्थः । सु. पू. १०९२.

तथाऽऽह्वानमपीति चेत् । ३।२।२।५ ॥

'हविष्पृदेहीति विरचनशाह्वपति' इति दर्शपूर्ण-मासयोः अगते । अत्र हविष्पृदेहि इति अवयवन् हवि-ष्पृदेहि इति मन्त्रेण अवयवात् कुर्वन् इत्यन्वयः, किञ्च अवयवन् अवहननकाले हविष्पृदेहीति आह्वयति इत्य-न्वयः । शतृष्यस्यः काल्पज्जागर्थः । एष मन्त्र इति प्रति उपदिश्यते, उपरिभक्ति काले वा लक्षयति इति विचारे पूर्वपक्षमाह । यथा ऐन्द्री गार्हपत्यं प्रति उपदिश्यते तथा आह्वानमपि हविष्पृदेहि इति आह्वानमन्त्रोऽपि व्यवहननं प्रति उपदिश्यते । इति चेत् ।

न, कालविधिश्रोदितव्यात् । ६ ॥

पूर्वपक्षं निविध्यं सिद्धान्तमाह । नाम विधि-अवयवते मन्त्रविधियेनक, किन्तु कालविधिः कालत्र-यादपूर्वैरः निरन्तरविधिरयम् । कालस्य मन्त्रस्य च चोदितवाद् अर्पित एव प्राप्तवत् । इति वस्तुनिरुद्धा-चार्यो । न अवयवते मन्त्रविधि, चोदितावत् वि-रच्यतस्यैवान् वाक्ये विधानात् । कालविधिरपि न । आह्वाने अवयवतन्त्राले न विधायक्यं अवहननकाले एव अवयवोक्तमभ्य शोषेच्छिहत्या प्राप्तयेन वर्णोविद्यवत् । इति छन्दोहृतम् । न अवहननार्थो मन्त्र । नन आह्वानात् न्यवहननित्येन शयहननकाले कल्पयित्वा काल-संज्ञविधिरपि न, कालसंज्ञवत्स्य अग्न्याहारस्य च विधाने वाक्यमैदात् । हविष्पृदं, अवहननकाले आह्वानस्य लोकतः, चोदितावत् ज्ञानवाच्यं निरन्तरमाप-विधिः इति सुयोधिनो ।

गुणाभावात् । ७ ॥

ननु यथा पत्नी हविः करोति, तथा अवहननमिवा-ऽपि हविः करोति इति रूपदेव अवहनने मन्त्रे प्राो केलः अत्राशुविधेयं नश्यति 'हविष्पृदेहीति विरचयन् आह्वयति' इति वाक्यम् । इति चेत् । एहि इति परं

इत् तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः, प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् । १०।७।१८।६१ ॥

लोमाशील्यवशो ' औदुम्बरो यूयो भवति ' इति ध्रुवते । तत्र एकार्थविकारे एकार्थव्यायो विकारश्च प्रकाय-विकारः, औदुम्बरस्य तादिरण सह एकः समानोऽयं फलं पञ्चबन्धनम्, विकारश्च तादिरादिमानकश्च औदुम्बरः । तस्मात् एकार्थविकारे तथा पूर्वाधिकारणे तथा प्राकृतस्य रूपदेवतेस्य अप्रवृत्तिः, तत्र तु लोमाशीले औदुम्बरे प्रवृत्ते सति प्राकृतस्य तादिरणैः अप्रवृत्तिः न प्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ हि वसत्तु विकल्पः स्यात् चोदकशामस्य प्रत्यक्षध्रुवश्च न न चैतन्म्यायम् । तस्मात् प्राकृतस्य न प्रवृत्तिः । इति सिद्धान्तः ।

यान्चन्द्रुसीति चेत् । ६२ ॥

पूर्वपक्षी चक्रते । यान्चन्द्रुति स्यात् । ' औदुम्बरो यूयो भवति ' इति वैश्वी भ्रुतिः, ' प्रवृत्तिवत् ' इति च चोदकभ्रुतिः । इति यावत्तः श्रुतव्यः, तावन्तौ रूपः इति अन्यथीभावः समाप्तः । तथा च भ्रुतिद्रव्यानुकारेण औदुम्बरादिरेयोः समुच्चयः स्यात् उभयस्मिन् सह नियुज्यता पशुः । इति चेत् ।

न, प्रकृतायसद्वन्त्यात् । ६३ ॥

सिद्धान्तौ ब्राह्म । नैतदेवम् । प्रकृतौ औदुम्बरस्य अग्राब्दत्वात्, विकृतौ च तादिरस्य अग्रन्दत्वात् । न सकृत्तयः । अविद्यमानो विधायकः शब्दो यश्च तत् स्यात्तयम्, तादृशत्वात् विधायकशब्दाग्रभावात् । तस्मात् वैकृतेन औदुम्बरेण प्राकृतस्य यथाग्रमय वाचः । के.

इत् तथा कामोऽर्थसंयोगात् । ३।८।५।१३ ॥

ज्योतिषोमे ' यदि कामयेत वर्षेत् पर्जन्य इति नीचेः तदो भिन्नुवात् ' इति ध्रुवते । पर्जन्यवर्षेण्छायां तदोनामसो मन्थयः शान्त नीचेः कर्तव्य इति तत्रोक्तम् । सोऽयं वृष्टेः कामः क्रतुरितः रयात्, कामयेत इत्यस्य कर्ता क्रतुश्च स्यात् अर्थाव्यवधानान्वयान् । अर्थव्यवहेदे हि तदुक्तम् । इति उरुणे पूर्ववदे प्राप्ते, सिद्धान्तस्यभिर्न कतिदेशकम् । तथा तत्रोक्तत् कामोऽर्थ न क्रतुव्यापः किन्तु यावन्तान एव स्यात् ।

इतः । अर्थवर्षोवात् अर्थस्य फलस्य यजमानेन एवंप्रवात् । तथा च यदि कामयेत यजमानः, ततः अर्घ्यंयुः नीचेःसिन्नुवात् इति देवद्विहरण्येनापि तदभ्रुवो एवंप्रवाच्यम् । स्वामिनि कामयमाने यदि अर्घ्यंयुः स्वार्थंयुः कामयेत इति यामान्नाधिकरण्येनापि प्रकृत्याव्यवसाय संभवति । तत्रात्तु कामोऽर्थि याजमान एवेति सिद्धान्तः ।

अथ सुधा — समानानय आर्ध्वर्षव्येऽपि तत्राभितगुणान्वित्तयाः भावनायाः स्वामुपकारार्थं तदो मान्नाभितगुणसामर्थ्यात् स्यात् लिङ्गात् स्वामुपकारार्थत्वावयवतेः तस्यैव कामित्यवयवमात् समानव्यायाश्च प्रधानमूत्कर्तुं नियामकत्वावयोक्तु न भावनाकर्ता नियम्यते इति ।

व्यापदेशादितरेषां स्यात् । १४ ॥

ज्योतिषोमे ' यदि कामयेत ' इत्यादिराक्योक्तः कामः याजमानः इति पूर्ववदेण सिद्धान्ते उक्ते क्वचित् तदुपवादः अनेन सूत्रेण उच्यते । ' उदात्ता व्यतमने वा यत्रप्रमाणाय वा सं कामं कामते त्रमाणापि ' इति यवमाणात् पूष्यम् ' आत्मने ' इति एतेन क्वचित्तो मयदेशः । तत्र तादृशात् मयदेशात् इतरेषां यजमानान्वेषो क्वचित्तोमेव कामः स्यात् । तादृशमयदेशाभावे तु याजमान एव कामः इति सिद्धान्तः । के.

● ' तथा कामः ' इत्यधिकरणे अङ्गनामृत्तिकर्तृत्वं न चिन्तितं किन्तु तदाभिनेयास्तीनामित्यर्थः । एतदुप-
रतः ३।४।१३।४४ नयुः । ● तथाकामाधिकरणम् । आदीरधिकरणम् । काण्डाधिकरणं द्रष्टव्यम् । भा.
३।८।५।१३-१४.

इत् तथा च लिङ्गम् । १।१।६।१७ ॥

इत् एवं पूर्वाधिकरणयोपेतम् व्याख्याय अपिकरणा-
न्तरत्वेनापि गार्थे व्याख्यातम् । तत्र अधिकरणान्तरत्वेन
अयं व्याख्ययते । अङ्कवाचिकणादिदेशोऽयम् ।
चगन्धः शब्दाभिरासायैः । तथा एकवचत् लिङ्गमपि
विदधितमेव । ' वसन्ते पान्थश्रेयीं वृणुमीवात्मनते ' एव
प्रीये शरदि चेति तिस्रो गा विधाव वाचवरेषु
' गर्भिनो मरन्ति ' इत्युक्तम् । गर्भिनं क्लीबलिङ्गम् ।
तथा ' अथ कपभो इणिसंतः पुत्राश्चे प्राजावयवः ' ।

दानेन यजमानेन कर्तव्य । इदं सूत्रप्रथमधिकरणान्तर-
त्वेनापि अग्रे न्यायकल्पते च-अध्यापकणे । के.

॥ तथा ब्रह्मोपे सुगुणुतिरुपपत्तिसंयोगात् ।
११२।१०।२५ ॥

अधिकरणविदेशोऽयम् । ' कथम् श्वेतमात्रमेतु ' इत्यादौ नायव्यपदवदिरूपेषु द्रव्येषु ' श्वेतम् ' इत्यादि-
सुगुणुतिः सुगुण्य प्रतिपादिका श्रुतिः, निपमार्थः । कथम्य
पद्यौ श्वेते श्वेतमित्ते च गुणे प्राप्ते श्वेतश्रुतिः श्वेतं गुण
निपमपत्ति । उपपत्तिसंयोगात् उपपत्तिविधायेव श्वेतसुगुण्य
विशेषणतया चाम्यनेन पशुना संबन्धात् संबद्धतया
श्रानत् । ' उच्यते कर्म अनेन इति बाहुल्यम् ।
करणे चित् । तथा उच्यते क्रियोत्पादकद्रव्येण गुणाना
तयारिच्छेदकतया संयोगात् ' इति वृत्तहूलम् । श्वेतगुणः
अनुपपत्ते इति पूर्व. पद्यः, विधिरिति सिद्धान्तः । के.

॥ तथा निर्मल्ये । १११।११।२२ ॥

तथा प्रोक्षणीच्छद्वद् निर्मल्ये निर्मल्यत्तन्देशेऽपि
योगिकत्वं श्वेतम् । निर्मल्यत्वे निर्मल्य उच्यते होऽग्निः
निर्मल्य. इति योगः । तथा च ' निर्मल्येतेष्टराः पचन्ति ' इति
निर्मल्यशब्दः न संस्कारनिमित्तकः न जातिशब्दः,
किन्तु योगिक इति सिद्धान्तः । के.

॥ तथा निर्मल्ये । १११।१०।१२ ॥

' निर्मल्येतेष्टराः पचन्ति ' इति संसृते दर्शनात्
संस्कारशब्दो निर्मल्य. इति । असंसृतेऽपि इदमपि
' निर्मल्यमानस्य पचामते ' इति । निर्मल्यसंयोगात्
पूर्ववत् योगिकत्वमिति नियतम् । अत्रापि पूर्वपक्षिभो-
ऽपिसंधिः । निर्मल्यशब्दोऽयं यागिकैः संसृते प्रयुज्यते ।
न चायं संस्काराद्येव, असंसृतेऽपि कविदर्शनात् ।
नापि योगिकः । निर्मल्यनमसो हि निर्मल्यः । ७ च
नवनीतादावपि अविशिष्टः, वेद्यामपि निर्मल्यनभवन्नात् ।
न चात्र श्वेतगीतृत्वत्वम् । तत्र योगस्य धृष्टादि-
गणारण्येऽपि वीर्यशब्दात् प्रोक्षणीशब्दस्य क्लृप्तिप्रतिपत्त्य-
वपुष्वनान्ताप्यान्वयान्ताधिकरणसंयोगतया यत्र तु तस्यै-
विषयत्वम् । इदं तु तृतीयतत्त्व ' निर्मल्येन ' इति
परस्य अस्मिन्गीतृविशेषणत्वात् नातिवचनत्वनिर्णय-
संभवति इति अविश्ववचनस्यैव । इत्येवं प्रत्येऽभि-

धीयते । मवेदेवं यदि अत्राग्निप्रदीपित्वस्यो न भवेत् ।
एवं हि श्रुते ' निर्मल्येतेष्टराः पचन्ति ' इति । तेन
योगस्य संपादन्येऽपि पाकसमयिभ्यो हारात् अत्रापि अग्नि-
विशेषणार्थो योगिकत्वमेव । प्रयोजनं- संस्कारवचनत्वे
संसृतेनाग्निसा इष्टराः पचन्त्याः । अत्रापि चतस्र्ये अग्नि-
मात्रेण । योगिकत्वे तु अग्निनिर्मयितेन । अत्र यद्यपि
सर्वशक्त्यादिविषयकत्वमपि निर्मल्यशब्दस्यार्थज्ञानम्
नाग्निनिर्मयित्वमित्यामः, तथापि पाकशेषणत्वेऽप्यौ
मपनस्य शक्त्याज्ञानेन लोहितोष्णीपवत् विधानेन अज्ञानं
मुख्यदेशकत्वकर्तृत्वात् अग्निनिर्मयित्वमिति ।
तदुक्तम् ' पाकेनाग्निरुपात्तव्यात् तद्विद्योपपद्य (विद्यो-
पपत्त्या इति मूले पाठः) श्रुतिः । तेषु पाकान्नामृत-
त्वात् तदेष्टादौ करिष्यते ॥ ' (वा. पू. ३।५)
इति । सूरं तु- यथा श्वेतगीतृत्वस्य योगिकत्वम्, तथा
निर्मल्येऽप्यस्यैः । नौवा.

॥ तथा पचद्भवेत्कलं पद्भ्रुत्वा प्रतीयते ।
समानप्रत्ययश्रुत्या धर्मायस्या क्रियाऽज्ञात्वा ॥
इति न्यायान् चतस्रैश्च न चमत्पराङ्गं पथेकत्वमि-
षयोः । तेन चमत्परायनत्वात् न चमत्परेकत्वं चमत्-
परायणत्वेऽपि योगिकेने प्राप्नोति । वाल पू. १६६.

॥ तथाप्राप्त्यनुवादः इति न्यायः ॥ (तथापि
प्राप्तिदेन समाम् ।) न च यत्रापि लिख्यपि
मन्त्राय विधिप्राप्तितानुपपत्त्याद्युक्ततया तदनुवादकस्यैव
तदुपसंहातव्यम्, तथापि ' तथाप्राप्त्यनुवादः ' इति
न्यायेन पुनोऽनुवादवदौ पुनोऽनुवादस्य प्रवचनतया तदुक्तत्वं
प्राक्प्रमाणत्वे (अत्र तथाप्राप्त्यनुवादः इति शब्द-
व्यापिति भाति । के.) । परान्तम् ४१२.

० तथा फलभावात् । ११२।१३ । यद्यपूर्वं
सुप्रसोभादि अनन्तरकल्पनेन कोर्वेदे तथाप्युक्तं
अभावात् (' सोमतेऽस्य भुवं ए एन वैद ' इत्यर्थः
श्रुते.) आनर्थक्यं इति सूत्रोक्तम् । सु. पू. १५.

॥ तथा भद्र-प्रैष-आच्छादन-सुसप्तदोम-
द्वेषम् । १।१।२।२० ॥

अधिकरणविदेशोऽयम् । यथा ज्योतिष्टोमे धानवत्ताऽपि
नवधावनः स्वीयधोमत्राऽपि च धोमत्रकथं पूर्वमपि,

तथा मध्याधिक्रमणि ऋत्विज्यात् नियतं कर्तव्यम् । तत्र ज्योतिष्टोमे षोडशम् 'पयो व्रतं ब्राह्मणस्य, यशस्य राक्यस्य, व्यामिषा वैश्वस्य' इति विशिष्टं अथवमुक्तम् । यथापि वापर भोजनां निवृत्ते, षोडशि कल्पयैत्यात् एवामेव भक्षयेत् । तथा दग्नेपूर्वमाशयोः 'श्रोत्रणीरासाद्य इध्मा-वर्द्धिकसाद्य सुतं च सुचम्र ममुष्टि पर्नीं संनष्ट आग्नेय उदेदि' इति प्रैषम्, प्रैषार्थं जानतोऽपि कृते उचार्यः । याजपेये यम् कार्पांससूत्रमयं वातो विद्यते सोऽपि आच्छादनं रम्येवं वासः परिदधीत । पशौ यस्य पशुः व्यामिषे दान्वं न कुर्वन् चरणीर्वा न इन्धोत् तस्यापि 'दत्वयुवत्सुमङ्गत्तैरे वा पश्चिदादते । अत्रिमां तस्मादेनसो विशामुद्भव्यं हसः ॥' इति मन्त्रेण मंसतद्दोमं शुद्धयात् । तथा यो न द्वेष्टि कंचन, य च न द्वेष्टि फक्षन, सोऽपि 'योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विषाः' इति द्वेषमन्त्रं ब्रूयात् नवर्षेत्वात् । इति सिद्धांतः । भक्ष्य प्रैषश्च आच्छादनं न संनष्टोमस्य द्वेषश्च (द्वेषमन्त्रश्च) तेषां समाहारः । नपुंसकव्यनेकसंज्ञकश्च । के.

० 'तथा भक्त०' इत्यधिकरणे मासुःकरणाय-भावेऽपि 'सत् पशुर्मांशुरहृत०' इति मन्त्रेण संनष्टदोमः नित्य एव कार्यः इत्युक्तम् । याजपेयेपिना तु मते यज्ञना मासुःकरणे एव (दीनसंस्करणे एव) वैश्वसिद्ध एव होम इति । बाल पृ ६९.

० तथा युक्तं चानीमितम् । (पा० १।४।५०) तथा ईषितममवत् क्रियया युक्तं अनीषितमपि वारकं कर्मवशं स्यात् । 'कामे गच्छत् ह्यं सृष्टाति ।' इति मृत्विम्बु साधयितवयोगसाधुत्वसंबन्धव्याख्या । अन्यथा लपनात् 'स्वार्थं कर्म' इति सारणापत्तिः । सु. पृ. ६२९.

तथा यूपस्य वेदिः । ३।७।६।१३ ॥
ज्योतिष्टोमे आसीतोपेये पशो यूपे यदा नित्यतस्यो भवति ततोक्तम् 'अर्धमन्तर्वेदि तिनेति अर्धं बहिर्वेदि' इति । यूपसदस्य अर्धो भागः महावेद्याः अन्वभग्निः, यशो भागश्च बहिर्वेद्यो यथा स्यात् तथा दातव्यः, तत्र च यूपे निरातव्यः इति धान्यस्य यथाभुतोऽर्थः । तत्र च यूपान्नभावेन वैदेशतद्देशोऽयं किंवा देशानुगामी उपदेशः इति विनते पूर्वः पठः । यथा दीक्षादक्षिणं

प्रधानस्य इति पूर्वोधिकरणे उक्तम्, तथा वेदिर्माहावेदिः यूपस्य ब्रह्मं वेदितव्यम् । तथाच यूपान्नभावेन वेदे-कपदेशोऽयमिति पूर्वः पठः ।

वैश्वान्तं वाऽऽशिष्येणैकयाजयत्वात् । १४ ॥

पूर्वपक्षं निरस्य 'अर्धमन्तर्वेदि, अर्धं बहिर्वेदि' इति उभाभ्यामपि वाक्यानाम्ना मध्यदेशो लक्ष्यते नान्नान्नभावे तस्यते इति निदान्त्वहमनार्थं सूत्रमिदम् । अत्र नामशब्दः अन्वधारणार्थः । वाशब्दः पूर्वपक्ष-भ्याशुत्वर्थः । शासु अतुष्टिषौ इति कर्मणि यज्यते शिष्यते इति शिष्यं इति शिष्यपदं निष्पन्नम् । न शिष्यं विधेये यस्य तत् अशिष्यम् 'अर्धं बहिर्वेदि' इति वाचयत् । तेन अशिष्येण सह 'अर्धमन्तर्वेदि' इत्यस्य एकत्राकय-त्वात् एकाकयत्वमभवत् मध्यदेशविधानमेतत् इति सम्मते । अन्तर्वेदिदेशोर्द्वयोपि तिष्ठौ वाक्यभेदः स्यात् । संभवति त्रैक्याक्यते वाक्यभेदस्य वाक्याक्य-त्वम् । तथा च संधिदेशविधानमेतत् । अशिष्येण इति मूलपदं सृष्टीनां न्यायानुसिद्धम् । किंवा शिष्येण इत्येव पदच्छेदः । शिष्येण शासित्वेन विधेयेन देशेन 'अर्ध-मन्तर्वेदि, अर्धं बहिर्वेदि' इत्यस्य एकाकयत्वमं भवति । तस्मात् देशलक्षणा इति व्याख्येयम् ।

अत्र तुधा—यात-वदेशस्य लक्षणीयत्वात् कृत्तव्यं च यूपस्य मत्तव्यत्वात् अन्तर्वेद्याने बहिर्वेद्याने वा कृत्तव्यं अमेवयात् शब्दद्वयेन कृत्तव्यत्वात् यदेवस्य लक्षणा इति देशमात्रपदार्थः । पशुपशपशुत्वात्तया अन्यार्थत्वेन अशिष्येण यूपेन सह वेद्याः, कर्मविधारण-कृतार्थत्वात् च अन्यार्थत्वेन अशिष्यया येषां सह यूपस्य एकाकयोपादानावगात् संयोगात् इति सिद्धान्तहेतून्वयार्थः अशिष्येणेति सूत्रावयवः । अत्र च उच्यते अशिष्येण सिद्धान्तस्यैव कल्पनात् श्रुतार्थयोगस्यः देशलक्षणहेतुः अत्रापि योजनीयः । 'दग्नेपूर्वमासी इत्यां षोमेन क्वेत्' इत्यादिषु कृतार्थयोगेषु कैमव्यानासाहच्येन आहोपदेशा-योनात् कालोपदेशवत् अत्र देशोत्पत्त्यपत्तिरिति मुग्धम् । विधिवत्स्य अनुवादस्य च अनुपपत्तेः अत्राप्येन 'अर्धं बहिर्वेदि' इत्यनेन एकाकयत्वस्य इतीधमात्मस्य अपो-ग-मत्वात् इति आशयतश्चेपेण अशिष्येण इति सूत्रावयव-

न्यास्याथ अपेत्यादि भाष्यम् । पशुद्वयोपस्थाभ्यनिरासार्थं देशलक्षणायां शिष्येण एकवाक्यत्वात् इति अक्षरप्रक्षेप-
शून्यमूलवपकव्यापकस्य 'अर्धमन्तर्वेदि' इत्यादि भाष्यं
इति । के.

० 'तथा सूपस्य वेदिः' इत्यधिकरणे 'अर्धमन्तर्वेदि
अर्धं वेदिवेदि' इति समुदायेन देशविशेषो लक्ष्यते इति
भाष्यवार्तिकेऽपि ध्वनितम् । (सूपवेदिन्यायः ।) कु.
१।१।१।०.

ॐ तथा अन्नमुपेतत्वान् । १।१।१।१।२० ॥

- सोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु दार्ढ्यपूर्णमासिकं प्रवे चोदक-
प्राप्तं न कर्तव्यं तथा अग्न्यन्वाधानवत् । उपेतत्वान्
दीक्षापूर्वमुपेतमेव । उपेतस्य अन्नपत्रकस्य पुनरुपादानं न
शक्यम् । तस्मात्तस्मिन् दृष्यत् तन्न इति सिद्धान्तः ।

विप्रविषेयाच्च । २१ ॥

सोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु दार्ढ्ये तन्नं न कर्तव्यम् ।
सोमायैव अन्नस्य उपेतकत्वम् । पुनरुपादाने ऋति 'अग्ने
प्रवर्षते तन्नं चरित्यामि' इति चरतो वचनं विप्रति-
षिद्धम् । तथा च भद्रविप्रतिषेवात् पुनर्मतं न
कर्तव्यम् ।

सत्यवदिति चेत् । २२ ॥

पूर्वपक्षी शङ्कते । सत्यवत् तथा सत्यवचनं तन्नं
पुनरुपेतत्वात् अनुवर्तमानमपि दत्तं पुनरुपेत्यते तद्वत्
प्रायणीयाऽऽदिषु स्यात् इति चेत् ।

न, संयोगपृथक्त्वात् । २३ ॥

सिद्धान्तो ह्यन्नन्तरेष्वममाह— न वेनेत्वं तुल्यम् ।
संयोगपृथक्त्वात् । एतत् पुनरुपेतोऽयं न संयोगस्य पृथक्
भवति इति पुनरुपेत्यते । इदं तु यद् सोमायै तदेव
इतरत्र प्रकृत्या कार्यं साधयति । तस्मात् स्यादवत् इति
दृष्टान्तो विषयः । तदर्थं पुनर्मतं नास्त्येवं इति
सिद्धान्तः । के.

ॐ तथा सादृश्यरक्षणार्थां, विद्योपस्यैकवाक्य-
त्वात् । १।१।१।१।२० ॥

अध्वरकलायां नाम श्रेयो तथा अधीरोमीये पशो
इव अद्भानां प्रयोगे तन्नेन स्यात् । विशेषस्य अद्भ-
विरोधस्य निर्वोदस्य - एकवाक्यत्वात् 'पुरा पशुः

प्रवरितोः निर्वपेत्' इति एकवाक्ये अत्रयात् । तस्मात्
सर्वेषामद्भाना तन्नं इति पूर्व. पक्षः ।

इतिरिति चैक्यच्छ्रुतिः । २१ ॥

अध्वरकलायां यद्यपि प्रातः मन्थदिने सायं इति
प्रातश्च, तथापि 'सैवाऽध्वरकला नामेष्टिः' इति
एकवद् एकत्वेन श्रुतिः अर्घणं भवति । तत् अद्भानां
तन्ने उपपद्यते । तस्मात् तन्नम् । इति पूर्वपक्षे
हेतुत्वरनुक्तम् ।

अपिवा कर्मपृथक्त्वान्, तेषां च तन्त्रविधा-
नात्, साद्भानानुपदेनः स्यान् । २२ ॥

सिद्धान्तयति । अपिश्रावण्येन पशुयाऽऽदिः । अद्भ-
वैष्णवध्वरकलादीनां कर्मणा पृथक्त्वान्, तेषां च कर्मणां
प्रातः मन्थदिने सायं इति नानाकालेषु तन्नस्य
अद्भकलापस्य विधानात् साद्भानानामेव अर्घणां दागानां
उपदेशः स्यात् । तस्मात् तन्नम् ।

समानानुपूर्वीकयोः पौड्याद्भानविधयोः सूच्योः समान
एवाध्वरार्थः । विषयभेदात्तु भेदः ।

प्रथमस्य वा कालवचनम् । २३ ॥

वदुक्तं विशेषरक्षैककालत्वात् इति तत्राह । प्रथमस्य
प्रातःकालीनस्य कर्मणः को निर्वोदः, सत्येतेषु कालवचनं
'पुरा पशुः प्रवरितोः निर्वपेत्' इति । न द्वितीयपशुवि-
धौर्वागयोः । तस्मात् तन्नमेद- सिद्धान्तः ।

फलैकत्वादिति शब्दो यथाऽऽन्वयः । २४ ॥

वदुक्तं 'इतिरिति' इति तत्राह । इतिशब्द- ए-
वचनान्त- फलैकत्वात्, फलैकत्वेन कर्मैकत्वात् । यथा
अ-यम उपेतुष्टेति. नृणांवेदि. इत्यादी । य- वा शक-
स्य इति । तस्मात् अध्वरकलायां प्रातःप्रादिकालमेवेन
कर्तव्यानां अर्घणायप्राणामर्थं अद्भानां वेदेनानुपदेनम् ।
इति सिद्धान्तः । के.

ॐ तथा स्वामिनः फलममवायात्, फलस्य
कर्मयोगित्वान् । ६।३।५।२१ ॥

यथा देवतामिवान्द्रक्रियायां न प्रतिनिधिः तथा
स्वामिनः पशुधानस्यापि न प्रतिनिधिः । फलममवायात्
स्वामिन एव कर्मणः फलेन समवायात् तैककार्यं,
फलस्य कर्मयोगित्वात् एव कर्मणः पुरावते । यः कर्म

कुर्वन् तस्य फलम् । यदि च यत्रमानस्य फलसंघनः, तदा यत्रमानेनेत्र सर्वं यात्रमानं कर्तव्यम् । न प्रतिनिधित्वा । अस्मात् स्वामिनो न प्रतिनिधिः इति विद्वान्ता । अथ कुतूहलम् । अन्तुवत् प्रवृत्तविधि-धाम्नादेव प्रवृत्ति यत्रमाने भवति अन्यस्य प्रति-नियामम् । इतिव्यागो हि स्त्राहाशरान्ते वपुःशरान्ते वा । तत्काले च इतिव्यागो न प्रवृत्ता यत्रमानेन स्वयं कर्तुं शक्यः । विदेगस्थस्य तस्य कालशानासंभवात् । अतः अन्येनेष कायवितस्य । प्रतिनिधायमानस्य यत्र-मानाया वाकनोति इतिव्यागम् 'अथ इदं न मयाज-मानस्य' इति । यस्य च द्रव्यमुद्यम्यते तस्यैव फल-संयोगः इति न प्रतिनिधायमानस्य स्वामित्वमाणयम् । तदुक्तमभियुक्तेः 'तंनिधौ यत्रमानः स्वाद्देहात्मय-कायकः । अर्धनिधौ तु पत्नी स्यात् पुत्रादिसां तदा-सया ॥' इति । बोधायनभाट्ट 'पुत्रो वाऽन्तेवाती वा योऽर्धं कर्तुं स्यात् तं तत्र प्रेषेत्' इति । अधिकृत्य तं कार्यान्तरव्याप्ये यत्रमाने वेदितव्यमिति । अत एव द्रव्यैकत्वस्य (अविमलेश्वरस्य) 'यदा द्रव्यपरित्यागं कृत्वा अन्यत्र गच्छते भवति, तत्र यानि कृत्यानि, तेषु अप्युदरेव प्रतिनिधिनेन कर्त्ता' इति । येः

● तद्वित्तः देवताविधाने कर्तृणीतः प्रवृत्तः 'देवता-संगतिः श्रुत्या तद्वित्तान्तात् प्रतीयते । अतुर्ध्वन्ना-स्तु याम्येन पद्मद्वयसमीपतः ॥' वैश्वदेवी इति हि श्रुत्यैव देवतासंभन्धः प्रतीयते, इतरत्र तु वाजिम्यो यानिनं इति वदन्तव्यामीप्याद् गम्यते । या. २।१।१।२१ प्र. ५३३. ● तद्वित्तः साक्षात्पुत्रो नोत्पद्यते । भा. १।१।६।२१. ● तद्वित्तेन चाग्नीं वाप्ये देवताविधौ, यथा वैश्वदेवी इति तद्वित्तेन आग्नेयाया विधौदेवैः संभव्ये बोधयन्ती । बाल. प्र. २।४. ● 'तद्वित्तेन कर्तव्यां वा मन्त्रश्रुतेन वेधने । देवतासंभित्तस्य दुर्बलं तु वापयम् ॥' या. २।१।१।२३ प्र. ५३३. ● तद्वित्तेन देवताऽन्यपदंभने तद्वित्तचार्थीमन्त्रवर्णानां देवताऽन्यथ-प्रमाणानां सत्ये कथयन्ते मन्त्रश्रुतेन देवताऽन्यथं युक्तम् । सु. पू. ५६१. ● तद्वित्तेन देवतासंभेदः इतिवृत्ति-

लिङ्गम् । बाल. प्र. १।१. ● तद्वित्तेन देवताविधिः अर्धविविधिः । बाल. प्र. २२. ● तद्वित्तेन द्वितीया वाप्ये । मुख्यप्रदाहरणम् । प्र. २।४. ● देवतातद्वित्तेनेव देवतादेहात्पूर्वकम्यत्प्रागुक्तोर्ध्वविविधिः 'तदुग्राणु विधौयेत्' (१।१।६।९) इत्यनेन न्यायेन । सु. प्र. ९।४. ● तद्वित्तस्य मन्त्रवर्णद्वितीयत्वं (देवता-विधौ) । पू. ४०२. ● तद्वित्तस्य संनिहितत्वमात्र-मित्याने न शक्तिः कल्प्या, संनिहितत्वस्य प्रकृत्यनेन अविशेषत्वात्, विविधेयत्वस्य च यत्रपदार्थैकत्वात्पत्येन अन्तुपयोगितया अन्तुविधेयत्वात्, अथवाविधौपगवच उपपदाविशेषणकत्वमात्रात् । पू. ८२९.

● समर्थाणां हि त्र उच्यते यद्येवं वाहनस्य तस्यैव तद्वित्तान्तेन निरपेक्षाद्विदेवत्येन (अग्नेय) द्विदेवत्य-स्वाभिधानम् । (अग्नीवोमीयः ऐन्द्रमः) । भा. ३।१। २।५।२. ● तद्वित्तान्तात् देवतापञ्चत्वं परस्य भाव-प्रत्ययस्य संन्यवचानम् । सु. पू. ८२८.

● तद्वित्तानुपयोगिताविधानं देवता, द्रव्यम्, संकल्पः, भावना, यमः इति-सर्वसम्बन्ध अर्थादाख्यि-मानं न शक्यं भिनवि । या. १।१।६।९ प्र. ५४२.

● तद्वित्तार्थैः । तद्वित्तविधानस्ययानां पदत्रयं पदत्रयं इत्यादौ पदत्रयेन पदत्रयादिकर्मणः । पदत्रयत्वं च पदत्रयसंभवेतवे सति पदत्रिणाग्नौभावावतिशोविताऽ-नन्तुदक्ये सति समवेतत्वम् । संघर्गः सममित्याहार-सम्यः । सत्त्वं इत्यादौ एकदेशे लक्षणम् । तत्र तद्वित्त-संभवेकरमप्रतिशेः । एवं भवेत्त्वं इत्यमिति । एत-मन्वशाप्युक्तम् । केचित्तु भावप्रत्ययस्य धर्मत्वेन धर्मं शक्तिः । धर्मत्वं आप्येत्त्वं शानपदाऽनन्तुदक्यम् । साक्षात्पदत्रयेत्त्वं तु लक्षणव्यतिरिक्तम्, न भावप्रत्ययत्वम् । पदत्रयं इत्यादौ पदत्रयः इति बोधः । 'पदे पदस्य नास्ति' इत्यत्र तु नमर्थस्य पदत्रयमित्यादिभिः शिष्टावयवचयार्थे पदे अन्वयः, भावप्रत्ययस्यमित्याहृतमः पदत्रय-मात्रप्रति वि शिष्टप्रतिविधिगतायाभावोपपत्त्यर्थः । एतं समाहापुत्रभावावयवोऽति शीघ्रोपच्यन्तिर्यत्र शीघ्रो-पच्यन्ते इति बोधः । समाहापुत्रभावावयवस्य प्रवृत्त-वृत्तिरितिपदत्रयसंभवेकत्वमुपपद्यत न रक्तोच्ये शीघ्रो-

तद्विचार्यः

प्राणं इति बोध इत्याहुः । अन्ये तु कृच्छ्रविवरणसो-
 चरभावप्रत्ययस्य पदार्थताऽवच्छेदकस्यैव सामानाधिकरण्या-
 शक्तिः, लोके प्राणकत्व औपगमनं नीलोत्पलत्वं
 इत्यादौ, वेदे च वैश्वदेवीयं निपादस्वपत्तित्वं इत्यादौ
 पात्रहृत्पुरुषपरयोः, उपर्याधैयव्यापत्यत्वयोः, नील-
 त्वोत्पलत्वयोः, विश्वदेवैवताकत्वामिच्छात्वयोः, निपादस्व-
 स्वपत्तित्वयोश्च सामानाधिकरण्यास्य विशेषणतया भानात्-
 इति आहुः । अन्ये तु सामानाधिकरण्यात् उत्तरपदायै-
 ताऽवच्छेदकविशेषणतया भानम् । सामानाधिकरण्य-
 माने शक्तिः । प्रत्यामाना प्रकृत्यर्थाविवक्ष्यायैवीषकत्व-
 नियमात्, पर्यायार्थमाधान्यनिकमस्य भावप्रत्ययस्यैति-
 रिकसम्पत्तावतिरिक्तपरत्वात् । तेन नीलत्वसामानाधि-
 करणमुत्पलत्व इति बोधः (नीलोत्पलत्वम् इत्यत्र)
 इत्याहुः । परे तु नीलाविपदसा तत्सामयिमि लक्षणं,
 अपेक्षः संज्ञा, नीलत्वसामवायमिप्रसमवेतोरत्वं
 इति बोध इत्याहुः । वैश्वदेवी इत्यादौ तद्विद्वत्त्वं वेचतात्व-
 विशिष्टे सर्वनामायै शक्तिः । सर्वनामायैश्च बुद्धित्व-
 प्रत्ययविशेषावच्छिन्न परत्वादि । एवं च प्रातिपदिकायै-
 विश्वदेवता वैचतायै, देवतात्वस्य च निरूपकत्वेन सर्व-
 नामायेद्रव्यविशेषणत्वेन अन्वयः । सर्वविद्यमानवैश्वदेवा-
 न्त्वेऽपि न बोधः । आभिप्रायदे तु प्रकाशविशेषोप-
 खान्ते तद्विद्वत्त्वं गतपर्यग्राहकत्वं इति प्राज्ञः । केचित्तु
 तद्विद्वत्त्वं सर्वनामायै शक्तिः, देवतायै तु निरुदल्लक्षणा ।
 कृत्वात्त्वाना आशयवाचिनाः कृताविव विश्वदेवतावि-
 परिचयैश्च लक्षणदेवतायै अन्वया स्तुल्यत्वैविभावात्
 इत्याहुः । अन्ये तु तद्विचार्यो द्रव्यविशेष एव ।
 वैचतायै तु प्रातिपदिकार्यैतद्विद्वत्त्वो सर्वः इत्याहुः ।
 परे तु देवतात्वमेव तद्विचार्यै, सर्वनामायैस्य व्यक्ति-
 न्वायेन बोधः इत्याहुः । अपरे तु वञ्चितेन अनिर्भा-
 रितविशेषद्रव्यसामान्यप्रतीये, न द्रव्यविशेषवाचिनम्,
 किंतु आभिप्रायपदायै, विशेषित्तया इत्याहुः । मणिः,
 पृ. १६१-१६२. * तद्विचार्येण साक्षाद्द्रव्य असंभवात्,
 एवं समासेऽपि । भा. ३।२।७।४२.

* तद्विद्वत्त्वैवतायैः सर्वज्ञैः । सर्वज्ञत्वस्यैव
 मान्यार्थिकदेवताविधिः । या. ३।४।६।९ पृ. ३४१.

* तद्विद्वत्त्वैवतायैः प्रतिपत्तौ तद्विद्वत्त्वः समप्रती
 द्वितीया वा इति तद्विद्वत्त्वैः ऐक्यविपर्यय (३।२।१।३) ।
 सु. पु. १०८७.

* तद्विद्वत्तनिर्देशेन हि प्रातिपदिकार्थस्य संख्या-
 विशेषणभित्तिकावति । तत्र प्रातिपदिकार्थान्यथा-
 संभवात् एकत्ववचनत्वेन निगद्ये भवति । या. ३।२।१।५।
 ३७. * तद्विद्वत्तनिर्देशे देवता देवत्वत्वं भुक्ता । भा.
 ३।२।१।५३.

* तद्विद्वत्प्रत्ययाद्युचित्यज्ञो वाच्यमेव । बाल.
 पु. १८१.

* तद्विद्वत्तवत् समकस्य सापेक्षे तु ग्राह्यत्वे । वा.
 ३।२।७।४१.

* ये हि विमत्तवाच्या अर्था भवन्ति, तद्विद्वत्त-
 समर्थेण एव तेष्वः तद्विद्वत्तविधानं दृश्यते 'तद्विद्वत्त-
 त्वेन धीवं, तन्मै हितम्, तत्र आगतं, तत्रागतम्,
 तत्र भव' इति । वा. ३।२।१।१० पृ. ४९२.

* तद्विद्वत्तश्रुते. पराकभुक्तिर्लक्षणी इति 'देवता-
 साहंपत्यम्' इत्यत्र मन्त्रस्य गार्हपत्याह्वयमेव, नेत्राह-
 वत्त्वम् । बोधनेकत्वं इत्म् । यौ. ३।२।७।४ पृ. ३५०.

* तनुगिरा चण्डिका । पादेषु अष्टाणामि १।१।१।१६
 तदा० म वा बोधे गृह्यमाणे (ऋषे, १।१२०।१५) के.

* तन्तुपातकम्पा. रात्रय-अपि-वन्त्यस्य-वसिष्ठ-
 वैश्व-भुक्त-कृत्वा-कश्यप-संस्कृतिमिकाः । (एषां
 द्वितीयः प्रयाग. तन्तुपात् । रात्रयव्यादीनां तु नराशेषः) ।
 भा. ६।६।१।१.

* तन्तुन्यायः । अयं तनुवागम्य कार्यशक्यत्व-
 विषयता भवति । यथा तततः स्थानि गृह्णी
 भित्तिकाति कार्ये तावन्तित, तथा महत्त्वोऽपि मिलित.
 एकार्ये तापान्तीनि भावः । साहस्री. १५४.

* तन्तुपदस्यापि. साहस्रीकमते तु तद्वत् नतेषु
 कस्य पदविज्ञाने, सद्य जीनमुक्तिः । अयं कारणतायै
 कार्यतायै. इत्यत्राप्युक्तम् । मंत्रप्र. १.

* (तन्तुं नाय) तन्तं तप, यत्र कृत्वा कृतं
 सर्वेषामुपवरोति । यत्र तु अग्न्यायै न अह्नेन अन्वयो-
 पकर. तत्र मन्त्र. । तन्. ३।२।७।२४. * तन्त्रं

तन्त्रे विद्यते बहूनामुपकारी येन सङ्कल्पप्रतिभेन,
 तदिदम् । यथा बहूनाः प्रवृत्तानां मान्ये कृताः प्रदीपस्तेषा-
 मुपकारोति । वि. ११।१।१६. * तन्त्रं द्विधा स्वयति प्रत्येकं
 वा सुगुरवे वा मासपरिहरणायो भास्वगतगुणत्व-
 प्राधान्येरेयया । के. * तन्त्रं प्रथमं । 'साधारणं भवेत्
 तन्त्रं परार्थे स्वप्रयोगकः । एतमेव प्रथमं, स्याद् विद्यमाने
 स्वये विधौ ॥' (इति भास्वनेतन्त्रणश्लोकव्याख्यार्थः—)
 यत् अनुमनुवीयमानं अष्टशयानविशेषान् अनेकशेषि-
 साधारणम्, तत्र तन्त्रम्, यथा अग्रमवादिषु प्रयागादेः ।
 यत् अनुमनुवीयमानं परमार्थेन दृष्टमालम्बितेषुकेऽपि परार्थो-
 पकारकम्, तत्र परार्थोपवीची प्रयोगः यथा वाचिन-
 त्तपोपयायादिकं दधानबन्धकपाश्यादेः । यत्र तु स्वविधेः
 प्रयोगकत्वशक्तिरुक्तयेऽपि परार्थोपवीचनम्, तत्र प्रथमः
 इत्यर्थः । एवं च 'परार्थे स्वप्रयोगकः' इत्यत्र स्वविधेः
 प्रयोगकत्वप्रवृत्त्यनायो ह्यप्यस्य तन्त्र्ये इति चोच्यम् ।
 मोन. १२।३।४. * तन्त्रं साधारणो धर्मप्रामः । यथा
 दर्शपूर्णमासयोः सास्वभारादिः पूर्वा, लिष्टकृदादिः
 उत्तरः । भा. १२।१।११६.

* तन्त्रं साधारणो धर्मप्रामः । स चेया प्रवानाना
 तानि तन्त्रीणि प्रधानानि । भा. १२।१।११६.

(यत् तन्त्रेण क्रियते, सत्य चा तन्त्रं तत्
 चर्णक्रमेणोच्यते । तन्त्रं न इति तु तत्रः परं
 निवैत्यते) ।

* तन्त्रं अशेरुधानं सर्वकर्मणि । भा. १।१।१
 ११।२६. * तन्त्रं अज्ञानि पौर्णमास्याः षडङ्गा
 प्रवृत्ताना एककालव्योगात् । टुप्. ११।४।१।११२.

* तन्त्रं अभिवर्षणमन्त्रः ' उन्वरींजो भवे' इति
 चोतिष्ठौमे संवाग्नेनाभिवर्षणस्ये । भा. ११।४।१।७।
 ५०. * तन्त्रं अमेष्यद्विभन्त्रमन्त्रम्. (' अत्रं चक्षुः'
 इति) चोतिष्ठौमे एकदा अनेकान्येपरतने । ११।४।
 १७।६०. * तन्त्रं अग्निसामन्त्रस्य ' अग्नं वशी विवः
 सयन् यथासम्' इति दर्शपूर्णमासयोः सुबन्धाहाग्नेक-
 येऽपि । ११।४।१२।४२. * तन्त्रं आधारादीनामज्ञाना
 ' दर्शपूर्णमासयोः, न प्रतिप्रधानं मेदः । ११।१।१०।१६-
 ६७. * तन्त्रं उत्पत्तकालीनं सुबन्धव्याह्वानं अदर्शने ।

११।१।१०।१६, * तन्त्रं उत्पत्तकालं राजन्त्ये नामावीजेष्टी ।
 ५।२।३।१३-१५. * तन्त्रं कवित्वा राजन्त्ये एकस्मिन् ।
 ११।४।१।४-७. * तन्त्रं ब्रह्मज्ञानमन्त्रः (' कृषियु
 स्यामकृते' इति) सुगम्दु अनेकाङ्गकल्पयनेऽपि ।
 ११।४।१६।४८-४९. * तन्त्रं कारिः राजन्त्ये इति
 भाष्यान्तरम् । सति संभवे स एव कर्तार इति धार्तिकम् ।
 के. ११।४।२।४-७. * तन्त्रं कर्तुया हेतु-शास्त्री-
 मज्ञायाम । विहारद्वये चरणमपासेतु, आश्वस्युमिपलाज्ञोस्तु
 वचनज्जेदः । भा. ११।१।१०।४४-४८. * तन्त्रं
 कुम्भीशुक्लयापवर्णीनां ऐकारगिज्ञेपु विमिश्रदेवताकेवधि
 पशुपु सज्जीयेषु । ११।४।१।२१-२२.

तन्त्रं कुम्भीशुक्लयापवर्णीनां वाजपेयरात-
 प्राज्ञापस्त्वपश्यद्वादिभ्रपथार्थम् ॥

पशुगणे कुम्भीशुक्लयापवर्णीनां प्रशुक्लात्
 तन्त्रभावः स्यात् । ११।४।८।२३ ॥

भाष्यम्— वाजपेये प्रावपस्तेषु पशुपु कुम्भ्याः
 शुक्ला मयाभ्रपथाश्च तन्परावाः स्यात्, विगुःवाद ।
 विभक्तयेक कुम्भी सर्वपशुनामवदानावा अर्थे, द्रुते
 हृदयानाम्, यथाशुषी वपनाम् । तस्मात् तन्त्रं स्युः ।

सोम— शकौकर्मसिद्धेः इडाधेश कुम्भ्यदेन-
 तन्त्रा इत्युचितेः संगतिः । न चैकदेवत्वयेऽपि
 अवदानादेः क्रमानुष्ठानाव अर्चकरव्यापेक्षितत्वात् कथं
 तन्त्रनिमित्ति वाच्यम् । वषट्पमणोरेशा विह्वकरणेनापि
 तसिद्धेः ।

वि— ' श्रावणस्तेषु कुम्भ्यदेमैदे नो व, उ-
 मेदतः । मैदो, मैदं विशेषज्ञभ्रपणादौ प्रमुनता ॥'

भाट्ट— एकदेवत्येषु एकजातीयेषु च श्रावणस्यादि-
 पशुपु प्रयोगविषयवगभ्रपणादियोगव्यापुत्तयेन कुम्भी-
 शुक्लयापवर्णीनां महत्परिमाणज्ञाकरेण तन्त्रमेव
 भवन्ति । नहि तेषा मन्त्रौ कथिपु परिमाणवित्तोप
 उपासा, येन तसिद्धेश कुम्भ्यादिभेदोऽङ्गीक्रियेत् ।

मण्डन— ' कुम्भ्येता पशुपदरे ।'

शंकर— ' कुम्भ्यादेश पशुविरम् ।' तन्त्रम् ।
 * तन्त्रं दीक्षा घृग्ङ्गाकालात् द्वादशादे । (दीक्षावद्
 इति भाष्यम्) । भा. ११।१।०।११२, * तन्त्रं देव-

कालकर्तारः दर्शपूर्णमासादिप्रधानेषु । १११११११-२, ४-७, ० तन्त्रं देशकालकर्तारः दर्शपूर्णमासयोः अज्ञेषु । १११११११२, ८-११, ० तन्त्रं नदीवरणमन्त्रो 'देवीराज' इति ज्योतिष्टोमे अनेकलोकरकनकदीतरणस्यलेऽपि । ११११११११०, ० तन्त्रं प्रयागमन्त्रः 'महादमि भेयः मेहि' इति एकार्थविशुद्धये । १११११११११, ० तन्त्रं (प्रयोगः) मित्रं ब्राह्मणादिचतुर्वर्त्या अवेष्टेः राज-सूक्तम् । ११११११११-२२, ० तन्त्रं यूपः ज्योति-ष्टोमे पशुनवायैः । ११११११११-४, ० तन्त्रं यूपद्रुतिः सूक्तदक्षिण्यम्, आन्तिकदेशस्य अविष-क्षित्त्याम् । ११११११११६-२९, ० वज्र यूप संस्काराणां पशुनवायै ज्योतिष्टोमे । ११११११११-७, ० तन्त्रं वज्रं सर्वकर्तृणां राजसूये । इति भाष्यमहम् । प्रतिर्कर्मपृथक् वर्णम् इति कर्तव्यमतम् । ११११११११-७, ० तन्त्रं वराहोत्सवस्य एकदेवताकल्पशुभे । ११११११११४, ० तन्त्रं वेदिसोपानमन्त्रः ('वेदिरसि बर्हिषे वा' इति) निः प्रोक्षेऽपि । १११११११११६-४७, ० तन्त्रं सौप-काशीणां सर्पवृष्टाम् । ११११११११६-१७, ० तन्त्रं (प्रयोगः) सवनीयवासोः सवनीयपुरोडाशेषु प्रसूक्तो, न तु विकल्पः । ११११११११०-२२, ० तन्त्रं स्वप्नाय-मन्त्रः ('स्वप्ने प्रत्यक्षे अस्मि' इति) पृथक्का राज्ञो अचान्तरनिश्रामेदेऽपि । ११११११११०, ० तन्त्रं स्वप्न-पशुनवायै अग्निष्टोमे । ११११११११८-१२.

(वत् वा वस्य वा वन न वनन्, त्विदानीं निवेद्यते)

० तन्त्रं न अज्ञानि अनुकरेद्यथाशाला प्रधानानां त्रिंशद्युक्तये, राजसूये । आ १११११११-२, ० तन्त्रं न शूद्रानां नानुष्मिगानवरणपधानेषु दक्षिणोत्तर-विहारतो क्रियमाणविषयेषु, त्रितु पृथगनुष्ठानम् । ११११११११४-२३, ० तन्त्रं न अज्ञानां दर्शपूर्णमास-चातुर्मास्येषु तत्तद्व्याप्यपदीकानुष्ठेयात् । ११११११११-१८, ० तन्त्रं न अज्ञानां द्वादशदि प्रथमैः सृष्टय-फलानाम् । ११११११११२-२६, ० तन्त्रं न अज्ञानां मन्तरादिभेदेन क्रियमाणानां नवाकाशवाणां प्रधानानामयं कालमेतत् अन्वयकल्याणम् । १११११११११-२३,

० तन्त्रं न अज्ञानां राजसूये अवेष्टियु । ११११११११-१०, ० तन्त्रं न अग्नि-वाग्नेये ऋतुपञ्चसु प्राजा-पत्येषु च कालमेतत् । १११११११०१४-५६, ० तन्त्रं न अग्निप्रेक्षनीयदर्शयैषयोः राजसूये । १११११११११५७-६२, ० तन्त्रं न अवहननमन्त्रस्य नानाविधेषु प्रतिवीजं राजसूये । ११११११११११३, तन्त्रं न आग्नेय-पशुनवायैः । १११११११११६८-७१, ० तन्त्रं न आग्नेयहवनमन्त्रस्य आग्नेयमन्त्रेषु प्रतिग्रहम् । १११११११११४४-४५, ० तन्त्रं न उत्थां पञ्चशतदीये अग्निं पञ्चसु संवत्सरेषु, उत्सवाक्ये कर्मरोगप्रतिषेधविधानम् । १११११११११४५-५६, ० तन्त्रं न उपरतमन्त्रं, त्रितु-प्रत्युपरवत्तनमाहृतिः ज्योतिष्टोमे । १११११११११५२-५३, ० तन्त्रं न येन्यग्रयणस्य भवेत् प्रोक्षिष्टोमे । १११११११११५८, ० तन्त्रं न कपालचतुष्टयस्य अक्षप्रतिग्रहेष्टया प्रतिपुरोडाशम् । १११११११११५९-४१, ० तन्त्रं न कर्मणा कालमेतत् । ११११११११२२.

० तन्त्रं न कुम्भीशूद्रवपाशयणीनां नाना-जातीयेषु पशुषु पशुत्वैपम्यात् ॥

जात्यन्तरेषु भेदः स्यात् पक्षियैपम्यात् । १११११११०१४ ॥

भाष्यम्— देवादित्येषु (पशुषु) नानाजातीयेषु कुम्भादीनां भेदः स्यात् पक्षियैपम्यात् । (अत्र पाठः-उत्तर-अस्ति सौमसमी, तत्र आश्विनो पूष, वारस्वो मेघ, ऐन्द्र ऋषभः इत्येकविधः पशवः कश्चिः । तेष्वी-वचनमात्रं मधुचातुः प्राप्तं भवत्येते । सौमस्यैव परं-जातीयेषु कुम्भादीनां भेदः स्यात्, पक्षियैपम्यात्-इति) । विषयं हि पक्षिः व्याजाना आविष्करो व माशानाम् । यावत् कालेन आश्वनि पश्यन्ते, तावत् आश्विनानि विधीयन्ते (तत्र अश्वानसंभेदे भवति । नसन्तु यामभेदः स्यात् ।

पूर्वप्रधानाश्च । ४१ ॥

भाष्यम्— बुद्धिश्च सौमस्यैव शूलानां गोऽ-वादिषु दृश्यते 'शूरेषु माशरेषु च अवशुभमाम्यवपति' इति । तस्मात्तदं भेदः ।

सोम— एकस्वामि जातौ वात्स्यवीवन्त्याविवन्-
मशेन यत्र पक्षिवैषम्यम्, तत्र कुम्भ्यादिभेद एव
न्यायज्ञान्यादिषु च्येयम् ।

वि— 'मित्रजातिषु कुम्भ्यादौतर्जन् भेदोऽयत्र,
ऽपिभः । पूर्ववत्, पक्षिवैषम्ये माहृत्यासंभवाद् मित्रा ॥ '

भाट्ट— एकदेव-येष्मि यत्र पाकवैषम्यत्वात्कं
जात्यन्तरम्, तत्र मद्रक्षणेषु श्रीमवादिना तिलीनगापने,
विरवाकिनां अपक्षस्थपक्षेः, पृथगेव कुम्भी क्षयन् व ।
एव हृदयतुलेऽपि । अत एव वीणागणेश 'शूलैर्गिरिण
चापप्रथममवयवन्ति' इति लिङ्गम् । षण्णवणी तु
एकैव । यस्या एव वधायाः वधो वृत्तः तस्या एव
उदाहरोपपत्तेः । अस्तु वा तथापि भेदः । तेन पृथक्
पक्षानां एकदेवतेषु मह्यदानम्, मिश्रदेवतेषु तु
भेदेन ।

मण्डन— 'शक्तिभेदे पृथक् कुम्भी ।'

शंकर— 'शक्तिभेदे पशोस्तान्त्रम् ।' ११.

* तन्त्रं न त्रिगोपमन्त्रस्य दशपूर्णमानयोः प्रतिमुष्टि
निवापे । भा. ११।४।४।४-४५, * तन्त्रं न पन्ती-
सोपधाना चातृमास्यगतवक्षणप्रधानेषु । ११।२।११।
४९-५०, * तन्त्रं (प्रयोगः) न पक्षमानइविषया
प्रथा आधाने, ब्रह्मवर्चसकामस्य तु राहययोगः । ११।
४।४।११-१४, * तन्त्रं न पुरोऽनुवाङ्मयाया कृष्ण
शिवयोः प्रथमतृतीययोः । ११।४।२०।५४-५६, * तन्त्रं
न प्रतिप्रसातृमन्त्राणा चातृमास्यगतवक्षणप्रधानेषु अभ्यर्तु-
मन्त्रैः । १२।१।१।८, * तन्त्रं न मनोतन्त्रकृत्य कृष्ण-
श्रीवयोः । ११।१।२०।५४-५६, * तन्त्रं न गवन्त्य-
गताप्रविष्णोवादीना वृषादक्षिणयुक्तानाम् । ११।१।१।
१-३, * तन्त्रं न लवनमन्त्रस्य दशपूर्णमानयोः दसि-
मन्त्रे । ११।४।४।४-४५, * तन्त्रं न दशतोमाना
मिश्रदेवताके पशुगणे । ११।२।१।२५, * तन्त्रं न मुन्यज्ञ-
प्याऽऽह्वानस्य मुनाकाकप्रेरन्त्य अदशमे द्वादशाहादौ ।
११।२।१।२।२-२२, * तन्त्रं न सप्तमन्त्रस्य दशै-
पूर्णमाशदौ वैदिस्त्रान्ते प्रतिषाह । ११।४।१।४-४५,
* तन्त्रं न हविष्कृताह्वानस्य सननीयपुरोडाशेषु
व्योतिष्टोमे । ११।४।२०।५४-५६.

सौ. को. २४३

* तन्त्रेण इतिकर्तव्यता मन्त्रिण्यति एकस्मिन् कृते

चोदितानाम् । तुप्. ११।०।५।१७. * उनेष देवता-
होमः स्थिष्टकृदिशमक्षणे च एकदैवत्ववशुगणे । भाट्ट-
५।२।६. * तन्त्रेण प्रयोगो वीदोपसदा दक्षिणेन्यात् ।
तुप्. ११।४।५।८, * तन्त्रेण प्रयोगो चोऽज्ञाद्ये
कामयमानः स्ववेष्टि करिष्यति तस्य । ११।४।२।९.

* तन्त्रस्य (प्रयोगस्य) वस्तुपुरोडाशव्यमैव शतुनिर्वाणेषु
प्रसङ्गः अमिचयनादौ । भा. १२।१।१।३-८.

* तन्त्रावापौ एकादशाभ्यामर्थः । के.

* एकवाक्यचोदिताना एकदेशकालकर्तृकवे एक-
तन्त्रत्वं भवति । यत्र दशपूर्णमासयोः, यथा च
चिन्ताधामिहो । भा. १२।१।१।१. * तन्त्रत्वे नास्ति
अगृह्यः, अग्रापहत अगृह्यः । के.

तन्त्रन्यायः । दशपूर्णमासादिगतामेवादीना
सन्निधाना एकः स्वर्गः फलम् ॥

प्रयोजनप्रतिगन्धात् पृथक् गतां ततः
स्यादैककर्म्यमेकशब्दात्मिसंयोगात् । ११।१।१।१॥

भाट्टनम्— दशमेऽध्याये बाध-युक्तवक्ष्यण कृतम् ।
इदानीमेवादेशे तन्त्रावापस्थानं निर्देतिविधायः । तत्र
यत् एकमुच्यते बहुत्वमुपकोति तत् तन्त्रमित्युच्यते यथा
बहुता ज्ञादधाना मध्ये कृतः प्रदीपः । यत् आकृत्योप-
करोति स आवापः यथा तेषामिष ज्ञादधानामनुत्पन्नम् ।
श्लोकमपि उदाहरन्ति 'साधारणं भवेत् तन्त्रम्, परार्थे
त्वप्रयोजकः । पक्षगेव प्रसङ्गः स्याद् विद्यमाने स्वके
विद्यौ ॥' इति । साधारणं भवेत् तन्त्र इति उक्तार्थम् ।
परार्थे त्वप्रयोजकः इति, यः परार्थमुच्यते, तदर्थमेव च
अनुत्पन्नमानः परस्य उपकरोति, स परः तस्य अन्वो-
जकः, यथा परशालग्रो पाशापैमुपजः, तदर्थमेव च
अनुत्पन्नमानः लोहितशङ्क कर्मोरोरि उपकरोति इति ।
एतमेव प्रसङ्गः स्यात् । अर्थं तु (प्रसङ्गो) विरोधः,
विद्यमाने स्वके विद्यौ इति । यद्यपि अस्य अन्यो विधि-
र्विद्यते, परगविधिना तु कृतार्थस्यात् न कियते, यथा
प्रयाजा. पशोरपि चोदकेन प्राहा. वस्तुपुरोडाशाख्यापि ।
परवर्षा एव तु कृताः पशुपुरोडाशस्य उपकृत्यन्ति इति
न पुन. तदर्थं विद्यते ।

प्रकृतयिदानीमुच्यते । तन्त्रवापलक्षण प्रतिज्ञातम् । तदुच्यते । दशपूर्णासाधयोः प्रवानानि आश्रयादीनि । तेषां स्वर्गः फलं भवति 'दशपूर्णासाध्यां स्वर्गकामो यजेत' इति । स किं तेषां वक्ष्ये भवति, उन भेदेनेति । एवं चानुभासादिभ्यि श्रुत्यम् । ननु च नैवात्र स्वर्गं, फलं भवति । स्वर्गकामपदेन तावत् पुण्योऽभिधीयते, यजेतेत्यनेनापि प्रागानिर्भूतिः, उपोर्वाक्येन संकथः । केनेदानीं फलमुच्यते । अनेनैव स्वर्गकामपदेन इत्याह । ननु पुरुषस्याप्येवा वाक्ता । न एतद् कश्चित् पुरुषः स्वर्गकामो नाम व्यति । ननु च यद्य स्वर्गे कामः, स स्वर्गकाम इति । एतदेव न जानीमः, क्वच स्वर्गे काम इति । य एव हि स्वर्गकामः स एव अस्वर्गकामो भवतीति । एवं तर्हि कानोपदेशोऽयं भवति । यथा स्वर्गकामः, तथा यजेतेति । अत्रापि न कश्चित् कालविशेषोऽस्ति, यस्मिन् नियमेन स्वर्गकामः स्यात् । सर्वेषु कालेषु सर्वे कामा व्यतिरिक्तेन उपपद्यन्ते । तत्र न कश्चित् कालविशेषः अनेन शक्यते भव्यदेशम् । एवं तर्हि नैवायं पुरुषोपदेशः, नापि काल्येव देशः । किं शब्दः । फलकामो निमित्तम् । स्वर्गविषये कामे उत्पन्ने यजेतेति । यथा कपाले गृहे यजेतेति । अथ्य शक्यम् नृशैव परिहार उक्तः । 'फलकामो निमित्तमिति चेत् न नित्यत्वात्' (६१।२।१०-११) इति । नित्यत्वमिदोऽस्तीति कर्माणि । तानि यदि निमित्ते विशीयन्ते, नित्यत्वमेतां विहस्येत् । तत्र नित्यत्वचोदना यावच्चैविकाया उपरुयेत् । विज्ञानि च, 'अथ वा एष स्वर्गलोकात्स्वयमेव दो दशपूर्णासाधयतीति सन् वीर्णासाधौ ममावसायं वाऽस्तिपातयेत्' इत्येवमादीनि । परितोपात् फलमयोगः एवमप्यम् । कथं पुनरनेन शक्यते फलं विधातम् । तदुच्यते । स्वर्गकाम्ये यजेतेति, यदि वा स्वर्गकामो यागात् उपदिश्यते, यथा लोहितोष्णीषाः प्रवरन्ति । यदि वा यागः स्वर्गकामाय एव मन्त्रिनः स्नायात्, मुमुक्षितोऽस्तीति । तत्र यदि स्वर्गकामः कर्मेने उपदिश्यते, उपदिष्टोऽस्ति न प्रवेत्त । वो हि परार्थे प्रसाधमातिष्ठेत् । तथा कर्मचोदना अनर्थिकेव भवति । अथ यागः स्वर्गकामार्थः, नतोऽप्यो पुरुषत्वो-पकरोति, तं पुरुषं स्नापेन करोतीति । यथा कर्म-

चोदना अर्थवती भवति । अपिच यागविधौ श्रुत्यर्थः परिग्रहीतो भविष्यति, स्वर्गकामविधौ वाक्पापैः । तस्मात् यागः स्वर्गकामस्योपकारकः । स्वर्गकामस्य अनेक उपकारः पशुपुनरामात्राशादिलक्षणः । स यदि वृक्षाद्यादीनामन्वतमं करोति, ततः स्वर्गकामशब्दः भविष्यति । पुरुषमात्रवक्तो भवति । तथा च आनर्थक्यमेव । अनन्तरेणापि हि तद्वचनं पुरवचनं आरम्भतोदेव गम्यते । तस्मात् यस्मात् स्वर्गे भवतीति । तत्र अनेककर्मसंनिपातो दशपूर्णासाधयिषु भवति संशयः । किं तत्रं एषा फलम्, उन भेदेनेति । किं प्रातर ? भेदेनेति । किं शरणा ? इनामि आश्रयादीनि प्रवानानि परस्परानवेक्षामिः नोदकामिः पृथग्भूतामि उदरानि पृथगेव फलमात्राहृष्टानि । तस्मिन्निधौ स्वर्गादि फलं भूयमाय भेदेन आश्रयार्थित्वात् भेदेनैव संभवते । तस्मात् प्रतिपद्यन्तं कर्मभेदः अथेवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, इवमारभ्यते । प्रयोगानि-संख्यात् पृथक् यतो ततः लोकेकर्ममेवैवमादि-पदोपात् । पृथग्भूतानामपि एतेषां आश्रयदीनां ततः स्यात् एककर्मम् । कुतः ? प्रयोगानिसंख्यात् । प्रयोगेन फलम् । एतु प्रति एतेषां कर्मणां संख्यात् संयोगात् इत्यर्थः । एककर्म्ये इति, कर्मयन्त्रेण अत्र फलमुच्यते किञ्चे इति । तत् वेपामेव तानि एककर्मणि, तेषां भवत्, एककर्मम्, एककर्ममित्यर्थः । इयं पुनरुक्ते कर्मतामात्रोपादीनां फलेव योगः इति, एककर्मनिसंयोगात् । य एषा श्रुतिवचना एकः शरणे वाचकः, तेन एतानि अभिषाष फलमकथ्यः कुतः 'दश-पूर्णासाध्यां स्वर्गकामः' इति । अत्र, मुमुक्षितेभ्यः फलं सम्पद्यते, न भेदेन । यथा 'शरणे लक्षणः शेषः' 'शरणे तत्रागः शेषः' इति श्रामशब्देन मुमुक्षुत्ववनेन संयुज्य कृपो विश्ववपामः समुदितेः पुरीषेः एकः गम्यते, न प्रतिपुरुष कूपभेदाः, एवमिहापि ।

दुष्— दशमेऽध्याये बाधाभ्युपगौ वृत्ते । तत्र व्युत्पत्तौ नाम न किञ्चित् वस्तुत्वम् (शास्त्रवचनेन) विद्यते । किंतु उद्देशोः अनुपात्तः न बाध्यते इति बाधाभावमात्रं अनुपपन्नं, इत्युच्यते । अस्मिन् दशमे

शोदकशान्दानां प्रत्यक्षविहितानां च पदार्थानां इवत्ता चिन्तिता । इह तु (इदानीम्) एकदशै इवत्ताविनेप-
 चिन्त्यते । यत्र प्रयो यागाः (प्रधानभूताः) भवन्ते,
 तत्र सेपयिषका किं कथने (भवति), उत व्याख्या
 इति । ननु दशमानन्तरं अज्ञानां तन्त्रावापचिन्ता
 युक्ता, नेषा (एव दशमे) इत्यादिप्रधारणात् । प्रथमे
 वाचिकरणे फलं चिन्त्यते, तत्र इत्यता न भवति ।
 तस्मात् तस्य दशमेन नास्ति संशयः । (तथाहि,)
 किं एकैकस्य फलं उत संशयानाम्, इति कीदृशाः दशम-
 संशयः (स्यात्) उच्यते । इति समुदितानामेकं
 फलम्, ततः तन्त्रावापचिन्ता भवति । यत्र एकैकस्य
 फलम्, ततः तत्रं नान्येव (कथ्यन्तेवत् भेद एव
 स्यात्) उक्त्वा (अथोद्घातकम्) प्रथमाधिकरणभास्यते
 तन्त्रावापचिन्त्ये । द्वितीयादीन्वपि (तत्-) प्रसङ्गेन
 (भाष्यान्ते) किं संशयानि अज्ञानि एकं तन्त्रकार
 पूर्वास्ति, तत्र निरपेक्षाणि इति । अथवा तन्त्रावाप-
 शाभावेन प्रथममधिकरणं चिन्त्यते । (भाष्यकारेण सौत्रे
 निवारणमुपपन्नं चोदितं ननु नैवात्र स्वर्गः फलं भूयते
 इति, तस्यार्थमाह—) 'यजेत' इत्यनेन आश्रितः कर्ता,
 स विशेषज्ञे स्वर्गकामसन्देहेन (पुत्रवचनेन), यथा
 ' राजा राजसूयेन यजेत ' इति (राजा इति विशेष-
 यम्) । विशेषार्थं च (कामः राजत्वम्) कर्माङ्गं
 भवति इति । (उक्तमात्मनोर्लाम्—) एवं च (सर्व-
 विदोः फलेन अयुगपत्प्रदाने) यदि स्वर्गं (एव कश्चित्)
 नित्यं प्रापते, नान्यानि ब्रह्मवत्सारीनि, तथा सति
 अगाधारकत्वात् विशेषणमवकल्पते (स्वर्गो व याः काम-
 यते इति) । न च ईदृशाः कश्चित् । यदि वा
 (कश्चित्) स्वर्गं न कदाचित् प्राप्तये, तथापि त
 (आस्वर्गकाम) अपेक्ष्य विशेषणं पठते स्वर्गकाम एव
 यः इति । तेषु ईदृशोऽपि नास्ति, यो न कदाचित्
 स्वर्गं कामयेत् । अथोक्त्येव, (स एव) यस्यां पेशया
 स्वर्गकाम (स्वर्गमेव कामयेत्) तस्या वेत्याया दर्शपूर्ण-
 माश्रादीनि करिष्यति (तेन आहारेण विशेषणत्वं
 युज्यते) । एतदपि न पठते । यावत् (पुत्रयः) साद्रं
 प्रधानं निर्दिशति, तावत् अन्येके कामा उच्यन्ते

(दीर्घकाले) । यदि च शुद्धमेव स्वर्गं कामयेत्, तथा
 (सति मन्त्रान्ते) यथाश्रुते दर्शपूर्णमासौ कृतौ स्याताम्,
 नेतरथा । न च ईदृशः कश्चित् विद्यते (यो यावत्स्वर्गं
 स्वर्गमेव कामयेत्) । तस्मात् आहारेण विशेषणं न
 पठते ।

(भाष्यकारेण ' फलकामो निमित्तं भवतु इत्यादिभ्यः
 नित्यानित्यसंयोगविरोधात् परिहारोऽभिहितः, तन्त्रादि-
 पति—) योऽयं नित्यानित्यविरोधः उक्तः, स
 नोपपद्यते । यन्म । यन्नास्ति (मते) स्वर्गकामसन्देहेन
 फलमभिधीयते, यन्मपि नित्यानित्यविरोधो भवत्येव ।
 (तथाहि,) दर्शपूर्णमासौ यावत्तत्र्यं कर्तव्यौ शालौ,
 युक्तं कामेन कर्तव्यौ इति (विरोधात्) न कश्चित्
 निमित्तं (फलस्य) विशेषोऽस्ति । न च ईदृशो
 नित्यानित्यविरोधो भवति । (कथम् ?) आश्रयवाद्य
 तत्पन्नाः, तेषामुपनिबन्धने न नित्यत्वमवगाह्यते, न
 काम्यत्वम् । ते तु (स्वरूपमात्रेण) विपरिवर्तमानाः
 एकेन वाक्येन यावत्तत्र्यं प्रति विधीयन्ते, अपेक्ष्य स्वर्गम् ।
 न च यावत्तत्र्यं-स्वर्गमन्त्रोदनेनोः परस्परपेक्षा विद्यते ।
 येन ये एव यावत्तत्र्यंविधे (प्रयोगे) कर्तव्याः, वे एव
 काम्येऽपि कर्तव्या इति (अवगमात् विरोधः स्यात्) ।
 तस्मात् काम्यनिष्पन्नम् (अन्वयान्तेनपेक्षामात्रम्)
 उक्तं सतिः अपेक्षित्या (इत्यनिरोधः) । तस्मात् अयुग-
 पत्तं नैमित्तिकत्वनिर्णयः । तेन तर्हि अन्यथा
 (नैमित्तिकत्वनिर्णयः) वण्यते । स्वर्गकामसन्देहेन
 निमित्तं नाभिधीयते । साहचर्येण निमित्तमुच्यते यथा
 ' मिमे लोकोति ' इति, यद्वृत्तेन वा ' यलोमयम् ' इति ।
 न चाप्यन्यथा, न च यद्वृत्तेन युक्तः ।
 तस्मात् (निमित्ताननिर्वाहयित्वात्) अनेन स्वर्गं कामय-
 मानः पुत्रया अभिधीयते । (तथापि पूर्वोक्तेन न्यायेन
 पुत्रपत्तत्वाद्युपपत्तेः विशेषणपरत्वमेव) । न च पुत्रयः
 किं भाष्यनेन स्वर्गं कामयेत्, उत साधनत्वेन इति ।
 द्विप्रकाशोऽपि कामना अस्ति । यदि अयं साधनत्वेन
 स्वर्गमिच्छति, तथा सति (पूर्वोक्तेन न्यायेन विशेषण-
 परत्वे स्थिते स्वर्गकामाधिकरणपूर्ववदन्त्यायात्) शीघ्र-
 विधिदेव इत्येव यावत् साधनीयं (भवति) तदा च

न कश्चित् शब्दोऽस्ति, येन फलप्रतिपत्तये । यो हि अर्थ स्वर्गसामान्यः, स साधनवचनः । (न फलवचनः इति-) अनेनापि प्रकारेण अनात्मव्यवधिपरत्वम् (फलभावेन तत्रावापयित्वाऽनुपपत्तेः) ।

इदं तु पठे विश्वकृत् । स्वर्गस्य साधनत्वेन न कामता । किं वासात् । तत्रै तत्रै कामवन्ते, स्वर्गो मे स्यादिति । साधये च मुखा वापना, साधये तु मान्त-रोक्त्रे, साधयेन विना साध्यासामान्यत् । तस्मात् साधये वा कामता, सा गौरी । अथिच 'यत्रेत्' इति साधना-वचनः भूया पुनरार्थमाशियति । स च आशितः निर्मग्य प्रपद्ये पूजयति । यदि च निर्मग्यो गगनेन पूर्णं, अत्र चोदितमपि मागं न कश्चित् कुर्वते । तत्र विशिष्या-इत्येव । तस्मादाः स्वर्गे साधनत्वेन कामवन्ते, तेन उदय-योग्यः आशितः । तत्रोपापत्तेन वागो विधीयते ।

अत्र (भाष-) अर्थः य एषां नमुवितानां एकः शब्दो वाच्यः, तेन एतानि अग्निधाय फलसंनन्व. कृतः दर्शपूर्णमासशब्देन इति । (भाष्य विदुषोक्ति-) "य एषां अनुदिताना" इति, वेदां । आग्ने-यातीनाम् । एष शब्दो वाचकः इति दर्शपूर्णमासशब्दः इत्यर्थः । तेन एतानि अग्निधाय इति दर्शपूर्णमासशब्देन अग्निधाय । फलसंनन्वः कृतः इति । "तद्गुरुत्वम् । स दर्शपूर्णमासशब्दः अनुदायवचना । यदि अनुदायवचनः स्यात् तथा सति अनुदायो न इत्यम्, न देवत्व, न त्रिधा । किं तर्हि । गुणोऽसौ । तत्र गुणकत्वात् पत्नेन (निष्कारत्वेण) कामान्तरित्वत्वे न स्यात् । अस्ति च सामानाधिकरन्त्य 'दर्शपूर्णमासः आगः' इति । तस्मात् अनुदायवचनोऽप्यम् ।

'एकशब्दानुयोगत्वात्' (चो- १८५) इत्येवमप्यथा वच्यते । भावयेत् । किम् । स्वर्गम् । केन ? योगेन कालेन दर्शपूर्णमासशब्देन । स्वर्गं प्राधान्येन, वाग-साधनं उपासीयमानस्य । तस्मात् तेषां इतरैतरयोगो निवर्तितः ।

श्रेयसदा प्रयोजनं प्रतिनिर्गम्य विनाशयेत् । २ ॥

भाष्यम्— नापयोग-त्, यद् अनुदायशब्देन संयुक्तोऽप्येते तद् अनुदितानामिव भवतीति । योदेनापि

विशिष्टं भवति । यथा 'गणाय श्वानम्, गणकालेनम्' इति, अनुदितानादित्येवो गणशब्देन अनुदायवचनेनापि संयोग उक्तो न अनुदायेन एवपठ्यते । केन तर्हि ? अनुदायवितिः । प्रतिपुष्टं हि श्वानादि आवर्तते । अतः दोषवद्वा फलं मियेत, यत्रवद्वा तन्मं स्यादिति, अतोतेपितोऽप्येदुः अनुदायशब्दसंयोगः । तस्मादेतन्व-वचनम्, अथैव विशेष इति ।

अविधानात्तु नीरं स्यात् । ३ ॥

भाष्यम्— शोऽनुपपत्तेः । नात्र साधुमुदित्वं फलं विधीयते, स्वर्गेण साधे कुर्वदिति । किं तर्हि ? इत्य-मुदित्वं वागो विधीयते । स्वर्गं वागो कुर्वदिति । किं कारणम् ? या अम विधादिहा विभक्तिः दर्शतेति, हा यास भूया विदधाति, फलं वाग्वेन विदधात् । न च भुयगो संभवति ताक्यार्थो प्राज्ञः, भुयग्वेन मुदयत्वात् । किं युतः स्यात् यदि फलं विधीयते । एते विधीयमाने वचनत्वेऽनुपपत्तेः । यदि दर्शपूर्णमासशब्दो संयुक्तोऽस्ति । अनुवादश्च संनिहिताना आग्नेयादीना स्यात् । तानि च परस्परपर्युच्छासि मिमो विभक्तानि त्वज्जानीति विभागेनेव तैः फलं शक्यते । अथ पुनर्वाजसर्षे विधीयमाने, आग्नेयादयो वागाः शब्देन अनुदाय-वचनेन फलनिर्मुक्तौ जगदेवत्वेन बोधन्ते । बोधितानां अनुदितान् गुणः संनिधानविशेषात् यो गम्यते, स विव-क्षितो भवति । अविच्छायां कारणकत्वात् । यदि वागो विधीयन्ते, दर्शपूर्णमासशब्देन विशेष्यं न शक्यते । नहि विधीयमानाव विशेषणं भवति । अत् कारणम् । विशेष्य-मपि अविधीयमानं न भवति । न च इत्येवविधीयमानयोः परस्परसंबन्धो न भवति । किं युतय विशेषणैर्न नाप्यं, वाचता रूपवतामाग्नेयादीना संनिधौ अरुहो दर्शपूर्ण-मासान्या यजेतेति यजतिशब्दः अनुदायवचनः इति । किपरं नहि दर्शपूर्णमासशब्दः ? अर्थकथं त्रिधा-नुवादमात्मन् । यथा, 'इत्येव देवेन इत्यम्' 'इत्यादाऽऽति' वा संनिधौ नातुवासात् यजति' इति । वाचय, वाक्यार्थस्यैव अथ विधानं न्यायम् । मूलार्थे हि विधीयमाने दर्शपूर्णमासशब्दोऽनर्थक एव आपद्यते । वाक्यार्थे तु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषणैव

अर्थात् । पत्रतिरपि भावनाविधानार्थं प्रायोऽपि पुनः
 श्रूयते । प्रतिश्व दशपूर्णमाशशब्दस्य यागवचनत्वमिति
 न किञ्चिदन्वयैकम् । तस्मादेव पक्षो ज्ञेयात् ।

दुः— अत्र (भाष्य-) ग्रन्थः । विशेषणमपि
 अधिधीयमानं न भवति । न च द्वयोर्विधीय-
 मानयोः परस्परणे संबन्धो भवति इति । अयुक्तमिदं
 दूषणं अस्मादीनामपि अयं दूषणप्रकारः शक्यं यथा
 भवता वर्णितम् । (इति च अनन्तकारणमिदं चोद्ये
 इत्याह-) यदीयाश्च अयमेव न्यायः (सप्तमनयमा-
 योक्तः) यत् ' भावनाया सर्वेषां संबन्धः ' इति । (कथं
 तर्हि पागलियेवणतः अत आह-) इत्येवरेवैकवक्ष्यु
 (अक्षेकरामनीवत्) भाष्यैः । अत्र (योऽपि परि-
 हार-) ग्रन्थः किं पुनस्तत्र विशेषणेन कार्यं यागत्वा
 रूपव्यवसायमेवास्तीनां संनिधौ आरूपं ' दर्शपूर्ण-
 मामाभ्यां यजेत ' इति वज्रतिग्णव्यः समुदाय-
 वचनः इति तत् (अपि) अयुक्तम् (एव) । यथैव
 आमेवास्तीनां दन्वदेस्तेन रूपवक्ष्यम्, एव प्रशान्तरीणा-
 मपि । तत्र (अपि हि) न कश्चित् रूपे विनोदो
 विद्यते, न च संनिधाने । तस्मात् (असति विशेषणे)
 प्रकृतत्वाविशेषात् सर्वेषामेव फले विधानं म्यात् । यदपि
 च (अत्र अपरितोषात् अध्वया इत्यादिना परिहारा-
 न्नामुक्तम्,) दर्शपूर्णमाशाभ्यां स्वयं इति संबन्धः इति,
 एतदपि भावार्थाधिकरणे निराहतां (तदीयन्यायेन)
 शयः एव फले विधीयते । तस्मात् भावना (एव)
 सर्वविशेषणविशिष्टा विधीयते ।

शेषस्य हि परार्थत्वाद् विधानात् प्रतिप्रधान-
 भावः स्यात् । ४ ॥

भाष्यम्— यद्यु दोषादिति, शेषस्यातुल्येननादेः
 परार्थेन विधानम्, पुरुषसंस्काररूपेण । एवं दृष्टान्तो
 भवति । अन्वया, अदृष्टं कथयितव्यं स्यात् । तत्र यागः
 पुरुषात्प्रकारो भवति । कार्यवेत्ति च संस्कारात् पुरुषान्
 लक्षयितुम् । अदृष्टं वा कल्प्यताम्, लक्ष्यं वेत्ति । दृष्टा
 लक्ष्यं कदापि न भवति । तस्मात् पुरुषसंस्कारार्थो यागः ।
 न च लक्षणं कार्येण संबन्धने । किं तर्हि ? लक्षितः ।
 तत्र च दृष्टासंबन्धनमेवेति । यत्र तु सुदे गावधी पुरुष-

लक्षणावैमुच्येते, न तदा आनयनेन संबन्धेते, इति ।
 एवमिहापि न यत्र कार्येण संबन्धने, किं तु पुरुषा एव
 कार्येण संबन्धन्ते । तस्मात्तुल्येनानादि प्रतिप्रधानं विद्यते ।

श्री— इत्येवऽप्येव वागम्युच्यन्तिन्याः विद्वन्तेषु
 अङ्गपरिमर्शं चिन्तितम् । अतिदेशविचारश्च एतमादिभिः
 दशमवर्षम्भैः समाप्तः । संप्रति उपदेशाविदेशताधारण्येन
 प्रयोगपरिमाणं परिमाणप्रसङ्गात् एकदेशे तन्नावापचिन्तया
 चिन्त्यते । तदिह एकप्रयोगवचनचोदितानां एककृतानां
 संक्षेपकारिणां यद्वा कर्मणां वापादरङ्गभावां अङ्गात्प्रधानं
 किं तन्नेण भवति, जत न्यायत्वा इति चिन्ता लक्ष्यार्थैः ।
 प्रथमं तावत् उच्येद्वाक्येन संक्षेपकारित्वं प्रतिपाद्यते ।
 यत्र ' परस्परान्नेषेणान्मुत्पन्नानां फलार्थिनाम् ।
 योद्यमानं फले तेषामेकैकस्यावधार्यते ॥ तेषां
 ह्युद्दिश्यमानत्वान् साहित्यं न विवक्षितम् । तन्मात्
 प्रत्येकमेव स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ आदिवादि-
 कमुद्दिश्य फले गृह्युद्दिश्यते । तत्र उद्दिश्यमानत्वान्
 तेषामेकैकशः फलम् ॥ कामिनं तु यदोद्दिश्य
 कर्मणां बोधना, तदा । तेषां विधीयमानानां
 सहभावो विवक्षितः ॥ '

श्लोम— मूत्रार्थस्तु— पृथुगुपधनानामपि ततो हेतोः
 ऐक्यार्थं एककृतान्यं स्यात् । कुनो हेतोः । एक शब्दा-
 निर्वचनेन तन्मासिधौ युयक्तं प्रयोगान्भवत् इति ।

सि— ' पृथुपाशानां फले स्वर्गः प्रथेकं तन्वतोऽध्वया ।
 आद्यः पृथक् फलार्थिनाम्, न सद्यस्व फलोक्तिः ॥ '

भाट्ट— तदेवं दशभिरन्यायैः प्रकृतौ विद्वन्तेषु
 अङ्गुपधनार्थेषु अवगम्ये, अधुना तेषां प्रयोगविषयगतता-
 नुगतत्वं चिन्त्यते । प्रयोगविधिर्हि वाङ्मयनभावनायाः
 फलार्थमेकैकं वाक्येनानुष्ठानं बोधयन् एकरावदेषोपासनात्
 साहित्यं बोधयति । तत्र असति बाधके एक-
 ध्वयत्वेन कल्पते । अत एव अनेकोद्देशेन दृष्ट-
 गुष्ठानं लभ्यम् । अत एव न प्रशान्तिप्रसङ्गः, तत्र
 प्रशान्तरीणां दृष्ट-रूपेऽपि पृथुपुदोषादीनामुद्देशेन-
 भावात् । दधिरोषवगरीणां अन्तन्तकार्येणैव उद्देशस्य
 अनेकताप्रमाणितः । अत्र एव च विद्वान्नीतिवचन
 तन्नादीतिवचनं वैचल्यदेवत् । एकतादीयनिर्वाणायै

आग्नेयादिनिवेदनेन सद्गुरुकृतात्, विजातीयवेदैधि-
 पयोपगणेशेति तत्ताम । तदुपेक्षाकृत्यैव च दर्शपूर्ण-
 मासाद्यनेकप्रधानत्वमेतै किं वक्ष्यमाणेभ्योऽप्येका कल्पमक्तिः,
 उक्त तत्त्वयोगेभ्यो विभ्रंशितं फलमिति चिन्तनीयम् ।
 फलम्यक्तिमेवे हि तेषामेकप्रयोगविधिपरिग्रहार्थमवात् न
 तन्त्रदर्शमव' । अत्र तत्त्वगुरुचिदाग्नेयेषु तत्त्वयोगानां
 निरपेक्षशास्त्रत्वेन विशिष्टत्वात् तदनुवादेन विधीयमानः
 फलसाक्षये फलशङ्कयः अनुवायाद्यगगतमाहित्यस्य
 अविशेषितत्वात् प्रयोगमेव विज्ञापने । अतश्च
 तत्त्वगुरुचिदाग्नेयेषु तेषां प्रयोगविधिः । 'पौर्णमास्यां
 पौर्णमास्या यजेत्' इत्यादी च पौर्णमास्याकृत्यमानविधिः ।
 तेन सामान्यविहितपूर्वाहादिवाक्येन एकस्मादेव तस्मां
 इतिप्रत्ययं कार्यम् । इति प्राप्ते, तत्त्वचित्वाक्येषु ऋषयानामपि
 फलसाक्षये फलशङ्कयित्वेन विनियोगविधिरणत्वात्, विनि-
 योगविधिविषयवत्त्वात् फलोद्देशेन वागानामेव विषयत्वात्-
 यतेः, तदिदोषणीभूत्स्य साहित्यस्य तन्त्रप्रमाणत्ववगातस्य
 विशिष्टत्वात् सर्वस्य एवैव कल्पमक्तिः । सर्वेषां तस्मां
 दण्डचक्रादिवत् समुच्चयेन कारणविशेषतोः । अतश्च तेषां
 अक्षरानुविधया एकप्रयोगविधयत्वात्परि उपपत्तेरुक्तं
 तत्त्वदर्शम् । किञ्चैवं 'शैश्यात्मा शैश्यात्मा' इत्यादिवाक्य-
 वैषम्यावस्था सुमत्तु न चक्षमाहात्म्यकल्पेऽज्ञानैवमे प्रमाणा-
 भावेन एकस्मां शैश्यात्मां दामप्रवकरणानुपपत्तेः ।
 अस्मन्मते तु अस्य एकप्रयोगविधयन्मासैवस्य वक्ष्यमान-
 म्बाल नैवर्थात् । अतः फलवाक्ये एकफलमिति प्रति-
 पत्त्या दण्डचक्रादिवत् समुच्चयवत्त्वात् वक्ष्यमाणतीत्या
 प्रजापतिशास्त्रात् एकप्रयोगपरत्वेरुक्तमेव विजातीयद्विपयो-
 यागदीनां तन्त्रत्वम् । सजातीयप्रणजागदीना च आग्ने-
 यादिभेदैऽपि तन्त्रत्वम् ।

मण्डन— 'एषा यतीना फलमेकमेव ।'

शंकर— 'सङ्घटीष्टो फलं तद ।'

● दण्डशर्वाणि तु पूर्वदिने चिन्तनीयचक्षुरप्यादि-
 वाक्येति फलमप्यस्य आर्द्धं परदिने तु चिन्तयतः, का-
 र्त्तव्येन तन्त्रन्यायप्रवृत्तेः । समथमयूरः पृ. ७५.

● तन्त्रप्रसङ्गौ उपदेशातिदेशसाधारणौ । सोम.
 ७।१।१.

● तन्त्रविफलपः यथा 'तर्कं वा वैश्वेदेविकम्' मातामहादे । (यार. १।२९८) । वाङ. उ. १६३.

● तन्त्रविपयकं अर्थिकं किञ्चित् ' एकादशाध्या-
 गार्थः' इत्यत्र वाच-प्रत्ये इत्यम् । फे.

● पदीस्तन्त्रमध्ये अर्थांतरं ए तन्त्री । यथा
 सधनीयपञ्चनये वृत्तीगपुरोडाशा पात्रित इति सधनीय-
 पञ्चतन्त्री । वि. १।२।१।२.

● तन्त्रिसमवाये चोदनात् समानानामेक-
 तन्त्र्यमनुष्णेषु तु भेदौ, निधिप्रभ्रमतादर्थात्,
 तादर्थ्यं भुक्तिकालनिर्देशात् । १।२।१।१।१ ।

' अग्नीषोमीयस्य वक्ष्या प्रवर्ष अग्नीषोमीयं पञ्चपुरो-
 दाशमेकदशाकपालं निर्वपति' इत्युक्तस्य पञ्चपुरोडाशस्य
 अङ्गानि किं पशोः पृथक् कर्तव्यानि, उक्त पशोरङ्गादेव
 तस्मापि उपकुर्वन्ति प्रवृत्तेनेति विचारो पूर्वप्रयोगत् ।
 तन्त्रं साधारणो धर्मः । ए येषां ते तन्त्रिणः प्रधानानि ।
 तन्त्रिसमवाये तन्त्रिणां प्रधानानां समवाये एककाल-
 कर्तव्ये, चोदनात् समानानां एकचोदनाच्चोदितानां
 ऐक्यतन्त्रं एकत्वान्नयं भवति । यथा दर्शपूर्णमासयोः ।
 अनुवायेषु तु नित्रचोदनाचोदितेषु तु भेदः स्यात् कल्प्य ।
 यथा मङ्गले ' अग्नीषोमीयं पञ्चप्रकारमेव' इति पञ्चसोदितः,
 ' अग्नीषोमीयस्य वक्ष्या प्रवर्ष अग्नीषोमीयं पञ्चपुरोडाश-
 मेकादशाकपालं निर्वपति' इति पुरोडाशो विहितः ।
 तस्मात्तत्र न एकतन्त्रत्वम् । विभिन्नकालादर्थात् निधि-
 विधानं अङ्गानां पशोः । तस्य धर्मः तदनां प्रवृत्तिः ।
 निधिप्रभ्रमस्य तादर्थ्यं विज्ञापने अयं पदवर्षे विधिप्रकृत्यः
 न पुरोडाशार्थं इति । कथं तादर्थ्यं भुक्तिकालनिर्देशात्
 शुभ्या तत्र बालो निर्देशयते अग्नीषोमप्रवचनात्तन्तरं पशोः
 काल, वषाप्रवत्तदुर्वं पुरोडाशस्य कथः इति । अतः
 तस्य पृथक् तत्रं कर्तव्यं इति पूर्वः पद्यः ।

गुणत्वविधायाश्च तन्त्रभेदः स्यात् । २ ।।

अपिच पञ्चकलाः प्रयाजातुत्यालाः गुणतः बालत्वम्
 विज्ञापः । पशौ प्रयत्ना एकादश पुरोडाशो पद्य, पशो
 अनुवाया एकादश, ते च पृथक्प्रकारेण इत्यन्ते । पुरोडाशो
 पद्य, ते च आग्नेय इत्यन्ते इति गुणैव विहात् । पशो
 विद्यति पञ्चकला, प्रयत्ना इत्यन्ते ' शिष्या पञ्च प्रवर्षन्ति'

इति वचनात् । पुरोडाशो ह आल्लो हविषि प्रयात्रा इत्यन्ते । इति कालिनाषि विकारः । एव पशो पशुपुरोडाशो च गुणेन कालेन च विकारः । तस्मात् तन्मस्य भेदः स्यात् । इति पूर्वपक्षे हेल्पतस्तुतम् ।

तन्ममध्ये विधानात् वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्, तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् । ३ ॥

पशुपुरोडाशयोः तन्त्रभेदः स्यात् इति पूर्वपक्षं सूत्राया प्रथं वाचनेन परिषद्वेकं सिद्धान्तमाह । प्रपर-तन्त्रेण पशुतन्त्रेण पुरोडाशतन्त्रस्य सिद्धिः स्यात् । कुतः ? तन्ममध्ये विधानात् । पाशुकस्य तन्त्रस्य मध्ये पुरोडाशस्य विधानात् । 'अग्नीषोमीयस्य वयसा प्रथमं अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वैत' इति । तथा च तन्त्रार्थस्य अविशिष्टत्वं भवति । तन्त्रस्य अर्थः तन्त्रार्थः शङ्कत उपपन्नः । सोऽप्यविशिष्टः अमिन्नः पशोः पुरोडाशस्य च । पशोरङ्गानि पुरोडाशस्य संनिहितानि । तस्मात् ऐकतन्त्रम् ।

विकाराण त भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात् ।

४ ॥

गदुक्तं पूर्वपक्षिणा गुणकालविकारभेदेत्यादि तत्राह सिद्धान्ती । विकारात् भेदो न स्यात् । अर्थस्य अर्थः अङ्ग-चलित उपपन्नः, तस्य अविश्रुतत्वात् । विज्ञानत्वाभावात् । पशोः पुरोडाशस्य च महतीकृतं क्रियन्ते अङ्गानि । तस्मात् पशो हत्वम्येव पुरोडाशोऽपि उपकुर्वन्ति । गुण-कालविकारोऽपि न तन्त्रभेदः इति सिद्धान्तः ।

एकेषां पाशाकृतत्वात् । ५ ॥

पुरोडाशयोदशकपालपितानामङ्गाना मध्ये भेदः अल्पद्वयस्य त्रयोपायस्य इति एकेषा पेशावित् अङ्गानां पुनः कर्तुमशक्यत्वात् प्रयाजादीनामपि एक-तन्त्रम् । इति सिद्धान्तपक्षः ।

एषामिष्य दर्शनम् । ६ ॥

पशोः पशुपुरोडाशस्य च एकमपि दर्शयति ' मन्वे-ऽनेराग्नादुदीर्घोति पुरोडाशादुदीर्घः पराहुतीथ ' इति । तैत्त नानुदानस्य भेदः । यथा एषाभिः एकरप अङ्गः दर्शनं तथा प्रयाजादीनामपि दर्शनं प्रयेत-यम् । तस्मात् एकस्य तन्त्रं पुरोडाशो प्रथयते इति सिद्धान्तः । के.

● तन्त्रीयान्तेऽपि गानधन्वः, शारिषो गीवो च । भा. १०।४।५।८-९.

● तपः अनशनरूपं याजमानं ब्रोतिष्ठोमे । 'ठवे ऋत्विज उषयवन्ति' इति वचनात् क्वचित् ऋत्विज-मपि । भा. ३।८।३।९-११.

ॐ तपश्च फलमिद्वित्वान्त्र्योक्तयत् । ३।८।३।९ ॥

ज्योतिष्ठोमीवो ' व्यह नाभ्राति ' ' व्यह नाभ्राति ' इति तपः सूचते । का तपः आध्वर्यवे वेदे उक्तत्वात् समासपदा आध्वर्यवम्, इति उच्यते पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तवति । संस्कारवत् तपश्च याजमानमेव । कुतः ? फलसिद्धिः स्यात् । फलस्य सिद्धिर्यस्यात् तद् वायस्योपणा-सकालान्तररूपं तपः फलसिद्धिः, तस्य भावः फलसिद्धित्वं ज्ञप्त्वात् । दुःखमोदानन्दात् पापनाशनेन फलसाधकत्वात् फलस्य च यजमानगमिवात् । लोकरत्वं लोके कृष्ट्याद्य-नुष्ठानं यथा तद्वत् । लोके यथा दर्शनस्य मास्मिन्-निरानेन प्रतिबिम्बदर्शनधमना मन्त्रपठेणमापते तद्वत् इति वा ।

वाक्पशोपश्च गद्वत् । १० ॥

वायस्योपणार्थानशनरूपं तपः ब्रोतिष्ठोमे याजमानं नाभिरं इति सिद्धान्ते हेान्तत्वेन सूत्रम् । फलसिद्धि-कालरूपो देवः यथा तपसो याजमानत्वसापकः तद्वत् वाक्पशोपश्च तपसो याजमानत्वसापकः । ' यदा ये पुष्टये न किञ्चन अल्पमन्त्रि, यदाऽप्यङ्गं चतुरो नन्वपि, अथ मेधतपः ' इति तत्रोक्तिविशेषविशेषः तपसो याज-मानत्वं गमयति । मेधः यागार्थः, मेधतपः अतिशयेन याग कर्तुमर्हः अनशनेन अर्हो भवति यजमानः । तस्मात् वाक्पशोपश्च तपः ।

वचनादितरेषां स्यात् । ११ ॥

अनशनरूपं तपः शानमानमेव इति पूर्वेण सूत्रद्वयेन उक्तम् । अत्र तृतीयस्य तु क्वचित् तद्वत् उच्यते । ' ऋत्विज उषयवन्ति ' इति वचनात् तु यजमानात् इतरेषां ऋत्विजासु अपि अनशनरूपं तपः स्यात् । यत्रना-भावे तु याजमानत्वेन तपः इति सिद्धान्तः ।

गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् । १२ ॥

ब्रह्मिष्ठोमे उक्तं अन्नदानरूपं तपः समाख्यानात् आप्त्यर्थं इति यत् पूर्वपक्षिणा उक्तं तन्निताप्त्यर्थं तृतीय-
धिकरणस्य इदमन्तिर्मं सूत्रम् । अन्वयौः परिनीतत्वेन
गुणत्वात् तपश्च फलदायनत्वेन प्रथमभूतयत्नमानगामि-
त्वात् वेदेन व्यवर्च्यवेदेन व्यवर्च्यवत्समत्वेन व्यवस्था
न स्यात् । तस्मात् तपो नाप्त्यर्थं किन्तु याजमानमेव ।
(इदं सूत्रं अतिकरणत्वरत्नमिति) । के.

● 'तपश्च फलसिद्धिणात्' ३।८।३९ इत्यधिकरणे
प्राप्तिष्ठोमे 'ब्रह्म नाभाति' इत्यादि तपः फलप्राप्त्यर्थं
कर्म व्याप्त्यर्थं इति पूर्वः पक्षः, याजमानं इति सिद्धन्तः ।
तपसः प्रतिफलमित्युक्तिरुपलक्षणार्थेन संभवति नापूर्व-
रूपादृष्टसंस्कारार्थं कल्पनीयमिति । परिमत्तः ३।८।
३३।४४ ननु. ● तपः दोषनिर्वाणं करोति । जगत् हि
दुःखदानात् अपर्मेस्य कार्यविरोधिनः तपसा अपनयनम् ।
या. ३।८।३९. ● तपः भाविसुखमदिवन्धवपत्नयायाकं
कर्म । वि. ३।८।४. ● तपः संस्कारवत् यजमानस्य फल-
प्रतिप्रदणवोम्बन्ध करोति । या. ३।८।३९.

तपोऽधिकरणम् । उपवासव्यायः । उपवासस्य
तपो याजमानं नातिष्ठम् ॥

तपश्च फलसिद्धित्वाहोक्तवत् । ३।८।३९ ॥

भाष्यम्— तपः भूयते— 'दृष्टं नभाति', ब्यवं
नाभाति' इति । तपः धेवहः किमार्थं तपः,
याजमानमिति । किं ज्ञप्तम् । समाख्यानात् अतिरिक्तं
तपः इति ज्ञप्तम् । एवं प्राप्ते, ज्ञप्तम् । याजमानं तपः
इति ज्ञप्तम् । फलसिद्धिणात् । फलसिद्धयर्थं तपः ।
तप सिद्धस्य यागफलं सिध्यति । फलप्राप्तकाम्यते ।
दुःखं हि तपः । दुःखं चापनेषत् । अपनो याग-
प्राप्त्य प्रतिबन्धो भवति । अनेषत्करो हि सः । तस्मिन्
वृत्ति न भेदो मयिप्रमर्हति । तस्मात् तपोऽपनेनपः ।
प्राप्तेन च विहायेते धर्माधर्मौ । तस्मात् दुःख-
प्राप्तेन अपनो भवति । तपेन दुःखं अनाश्रित्यन्यमिदं
सर्वमिति एवं दृष्टार्थं मर्हति, नादृष्टं कदाचित्तपम् । तेन
प्राप्तेनोपनेन भूयते अपने अपतिष्ठोमे वाग. कर्त्तं

दास्यतीति । फलसिद्धिश्च यजमानस्य कर्त्तव्या, नातिष्ठाम् ।
तस्मात्तपमानं तप इति ।

या— तपसो दुःखकरत्वात् कर्त्तौ गुणभूतः
समाप्त्यया निवृत्तते इत्याद्यद्वा निवृत्तवति । यस्मात् इद-
मपि संस्कारवत् फलप्रतिप्रदणयोग्यत्वं करोति । यजमानस्य
च योग्यत्वं अप्रतिप्रदं कर्त्तव्यं न कल्पितम्, तस्मात् याज-
मानम् । योग्यता च सर्वत्र द्विपक्षता, दोषप्रनयेन
गुणान्तरावर्तनेन वा भवति । तप संस्कारः गुणान्तरं
तपजनयति, तपश्च दोषनिर्वाणं करोति । यो हि ज्योति-
ष्ठोमादि करोति, तस्य एतान्तेन अस्मिन् अन्वयसिद्धौ वा
जगमनि सिद्धिवाक्यप्रतिप्रदणोक्तानिमित्ता रोपाः सन्ति ।
ते च अतस्तीनाः प्रत्युत्पत्तीत्यस्यैवयोगदानात्
अत्यन्तादिगुणसाति कृतोः फलं प्रतिबन्धन्ति । तेषां
कृतुप्रतिप्रदहेतुं न विदपेक्षते । तपः प्रकृतभूतास्यैव
तपसः अवशं कर्त्तुं प्रति कथं चित् तपकारकत्वं कल्प-
यितव्यम् । तपः अनेषत्तपिपिरोपनेनैः दोषप्रकृत्यन्त-
मेव व्यापः । तपश्च हि दुःखदानात् अपर्मेस्य कार्यं
विरोधिनः तपसा अपनयनम् । तपश्च प्राप्यदित्तपसात्
दुःखेन अनेषत्तपि सता महेतुः दुःखान्तरापः प्रकृतः सन्
अपनेन विहायते इति वचनात् सम्भवे, तपेनापः प्र-
कृतम् । यानि तु अकर्माद्भूतान्येव तपसि भूयते प-
रिहायते वा, तेषां प-
प्रतिबन्धनित्वावस्थापेया नास्ति, इति स्वर्गादिषु कल्पते ।
यानि तु प्राप्यदित्तपसाति, तेषां दोषप्रद्वारणार्थमेव कल्पं,
इति न तपेन एकरूपत्वं व्याप्यवच्छेद्यम् ।

यद्यप्येतदप्यत्र दृष्टम् । १० ॥

भाष्यम्— एतमेव अपि वाच्यते तपोऽति लोभति
'यदा चै सुखे न किञ्चन अन्तर्भवति, यदा अल्प
कृष्णं चक्षुषो नृदयति, अप मेत्पतमः' इति । 'यदा
अनयानः, यदा मेवाहः' इति । मेवश्च यतः । पक्ष
लागः । तप्यं कर्त्तुमर्हः तपसा त्रियते, इति वाच्यते
भवति । त्यागी च यजमानः । तस्मात् याजमानं तपः
इति ।

या— नेवाहं वाच्यते तपश्च अमुदेवैव द्योतयति ।

वचनादितरेषां स्यात् । ११ ॥

भाष्यम्— किं एष एवोक्त्याः सर्वे तपो याजमान-
भिनि । वचनादितरेषाम् । यत्र वचनम्, तत्र ऋत्विजां
यथा 'सर्वे ऋत्विजः उपवसन्ति' इति ।

या— यद्यदावधत् एतद् द्रष्टव्यम् 'ऋत्विजः उप-
वसन्ति' इति । (स्वयमाप्तुणोपधाने वसदानं यथा
आर्त्विजं तद्वत्) ।

गुणव्याघ्र वेदेन न च्यवस्था स्यात् । १२ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्त समाख्यानात् आर्त्विजं
उप इति, गुणव्याघ्र न समाख्या च्यवने । यत्र पुरुषस्य
गुणभावः, तत्र समाख्या नियामिका ।

या— 'गुणले तस्य निर्देशः' (३।८।२।६)
इत्यनेन शतार्थे इति अन्यथा न्यायते । (उपराधिक्रमा-
र्थेन) ।

सोम— पूर्वविधवा विशेषाङ्कना प्रत्यवस्थानात्
संगतिः । सूत्रार्थरु— तपश्च याजमानं पन्थेयत्प्रति-
पन्थकदुरितनिवर्तनेन फलसिद्धयर्थेत्यतः । यथा लोके
स्वल्पेनापि प्रायश्चित्तेन महतो दुरितस्य निवृत्तिः ।
इहापि तथा स्वल्पेनापि तपसा महतोऽपि दुस्तिष्य
निवृत्तिसंभवात् ।

वि— 'ताशापि ह्यदृशियेण् तरः कस्य, तपो-
र्द्रयोः । द्रुण्यभाद्रोक्तृर्हंकारादप्योर्द्रयने तपो ॥
फलन्तापयापाय नादाकथेन संकृतिः । लिङ्गात् ततः
स्वामिणामि संस्कारान्तरात् ततः ॥' यपनादि संस्कारा-
न्ताम्, तद्वत् ।

भाट्ट— षोणे 'द्वेष्टं नाभाति, श्वेष्टं नाभाति'
इति ध्रुवम् । तत्रापनयनप्रतिषेधः अनुत्तरदनप्रतिषेध-
वदेव आद्युपदानको न कतिपयकारकः, आत्मनेपदान-
भावात्, कर्त्वेऽपि वा स्मरितेत्तात्पर्यमात्रात् । अतश्च समा-
ख्यानार्थमुत्तुङ्गम् । वस्तुतस्तु अनुत्तरदनवदेन
निषेधमात्रस्य अपिक्षित्वाद्यन्तरस्य च अनुत्तरदनस्य
समाख्याविरयत्वम् । इति कर्त्तव्यमभिपश्यते प्राप्ते, आरा-
द्रुत्तरकस्यार्थे अद्यनय कर्त्तव्यगुणजनकात्, तस्य
च वचनप्रतिषेधवदे इत्यादि कर्त्तव्यवैयर्थ्यात् एवमेव
अद्यनाभासस्य द्रुणप्रत्ययवत्त्वात् कर्त्तव्यत्, द्रुणस्य च

स्वजनकीभूतपापनाशकत्वस्यापि कलत्रतया कैवले तत्पापस्य
सोमफलप्रतिपन्थकत्वमात्रकल्पनया अद्यनाभासस्य च-
माननिवृत्त्यर्थेतिपन्थकाभावसंपादकत्वमेव 'वदाऽनयन-
खदा मेघार्हः' इति वाक्ययोपानुसारात् कर्त्तव्यत्वविद्युत् ।
अतश्च तस्य लिङ्गादेव यजमानमात्रनिवृत्त्यम् । यदि
अन्यस्यमेतद्द्रुःलेन अन्यदीर्घं पापं गृह्यति । न च
ऋत्विजगणव्यापक्य स्वामिगतकल्पतिपन्थकत्वकल्पनम्,
गौरवम् । अत एव न च 'ऋत्विज उपवसन्ति' इत्यादि-
वचन तत्र अनुत्तरवदन्यायेन आराद्रुपकारकत्वकल्पने
शक्तिरूपकमेव च प्रतिपन्थकत्वादि कल्पनमिति द्रष्टव्यम् ।
अत एव न तत्र समाख्या नियामिका ।

मण्डन— 'तपोऽपि दुःसं यत्रमानगमि' । ४.

शंकर— 'तपश्च याजमानं स्यात् ।' ५.

० 'तपोविशेषोर्ध्वेतिथैर्धैश्च भुतिचोषितैः । वेदः
कृत्स्नोऽपिगततणः सरदस्यो द्विव्यगना ॥' (मन्त्र-
२।१६५) इत्यादिना धर्मशास्त्रस्य संप्रदायावैयर्थ्यकारणात् ।
सु. ५. ५२.

० तपःसिद्धस्य यागफलं सिध्यति । कपनेतदव-
गम्यते, दुःखं हि तपः, दुःखं चाधर्मफलं अधर्मो याग-
फलस्य प्रतिक्रमेणे भवति । अधेप्रकरो हि साः । तस्मिन्
वति न भेषो भवितुमर्हति । तस्मात् षोऽपनेत्यः ।
फलोपभोगेन क्षीणे अपर्मे अप्रतिगद्धो यागः फलं
दास्यतीति । भा. ३।८।३।९.

० तपस्विनामयनं नाम शमम्, तत्र यवामयन-
धर्मातिदेशः । वि. ८।१।१२.

द्वु तर्जं तप्येन संवप्यते । एतस्य संविधाने
आराद्रुच्छाऽभावादर्थेन्या । तथा चामापाक- तर्जं
तप्येन संवप्यते इति (वाकाट्यं वाकाट्येण संवप्यते) ।
भाष्यती. ३।१।१।२५ आ.

० 'तप्ते पर्यति' इति अविद्यायां पयसो
धर्मोऽतिदेश्यः, नोपपत्तये, नापि वेत्त्यर्थविधयेः ।
नि. ८।२।४, ० 'तप्ते पर्यति दक्षानवति सा
वैश्वदेवादिषा पात्रिन्यो यजिनम्' इत्यत्र दक्षदेवता-
दक्षानवदेताः कर्मभेदाः चातुर्थांशवैश्वदेवर्षेण ।

२।२।१. * ततो रपति दध्यानयनं आमिक्षा प्रयोजयति, न यानिन चाद्रमार्थेषु वैश्वदेवे। आ. ४।१।१।२२-२४.

● तत्रिपर्यायार्थान्यायः । तत्रिं पर्यायं अश्वत्थपथैः सप्तमिःसप्तमिः सदिताभ्यां हस्तभ्यां उद्बुधस्य सप्तपदानि गत्वा त्यजेत् । दाहस्वीटावभावे द्युदिः अन्वया सन्धः इति स्वयंहारी दिग्भविसेषः । तदिदं तत्रिपर्यायमहं द्यान्देश्योपनिषदि पद्यपथाये घोहने पद्ये पठितम् । के.

● तत्रिभ्राष्ट्रतिलन्यायः । तद्यथा ततो भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्तः शुभूर्त्तमपि नावतिष्ठन्ते, एवं ब्रह्मन्तरंऽपि । अयं न्यायः 'स्थानेऽन्तरतमः' पा० १।१।१० इति-सुब्रह्मसामान्ये स्पष्टः । साहस्री. ५९८.

● तत्रिमायोद्दरणन्यायः । दिग्भविसेषोऽयम् । तथाहि 'सौम्ये तावत् वाऽपि ताव्रं वा षोडशाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलतावत् तु मृगमं वाऽप्य मच्छलम् ॥ (पशुल पात्रम्) । पूरयेत् पृथ्वीभ्यां विद्यया वृ पशैस्तु तत् । सुवर्णमापकं तस्मिन् सुतने निक्षिपेत् ततः ॥ अङ्गुल-द्वुल्लिपेणो न उद्वरेत् तत्रिमापकम् । इत्थं यो न धुनुयाद् विष्फोटो वा न जायते । द्युदो भवति घर्षेण निर्विकल्प-काद्गुलिः ॥ ' उद्वरेत् इति पाशुद्वेषेणमात्रम् । मिताक्षरा २।१।११.

● तम-द्रव्ये इति भीमाशक्तः । मणि. घृ. २१.

● तमोदीपन्यायः । तथाहि 'अद्यानं सप्तमिन्धेयो मानेनाभ्यन्वष्टयी । स तु नूनं तमः पश्येदपिनोत्तम-उत्तम ॥' इति वेदन्तिलिङ्ग-समुत्तमजी । साहस्री. ६६९

● तमःप्रकाशन्यायः । सायणमय्योममर्दकपाथे स्पष्टः । प्रकाशः तपसः उपपन्नकः । साहस्री. ४०१.

● तमोवाद् : न किल अल्पकारो नाम तप्ततोऽस्ति, तप्तगतो वा । तथाहि, तद् द्रव्यदोषमन्वयतममेव भवेत् । तैरेव विषय ईदृशत् । तत्र द्रव्ये तमः शुषि-पादीना-भ्यन्वतममन्वद् वा ? न तावदभ्यतमम् । इति तिलि-न्वत्तु चतुर्दशगुणेषु, तेनच च एकादशगुणै, मातरि-श्रुति च तत्रगुणे, मनसि च अष्टगुणे, तमसि च पटुगुणे दिक्कालयोश्च पञ्चगुणोपनिशानिभ्यो अन्त-भावात् । अन्तभावे वा तावद्गुणत्वमष्टगुणित्व-वापत्तयः ।

भाषि द्रव्यन्तरम्, निर्गुणस्य तत्राग्रापत्तेः । नीलोप-पत्तादाहकामत्तं उपलम्पमानं मद्यच्च तनो न निर्गुणम् । अतो द्रव्यन्तरमिति चेत् ? न । कृष्णरूपस्य सन्धाये कार्यसप्तमपिनः तस्यास्तप तदभावे व्यपानात् । तथा च निक्षिप्तगुणविरहितो न द्रव्यत्वम् । गुणत्रयेणान्य-भावोऽपि अनाश्रयस्य न संभवति । न च शुषिपादि-द्रव्यमस्याश्रयः, तद्द्रव्यस्य तद्गुणानां तत्त्वव्यवहाराणां उपलब्धिश्चोद्भवत् । न चास्य तमसः उपलब्धिस्त्वपद्यते । तपलम्पकमात्रात् । न चेन्द्रियक्षणमेतत्तमो लोचनं नोत्तरयति । तदभावे तदुत्पत्ति-पन्नश्चोद्भवत् । अस्ति च निर्गुणित्तोत्तमस्यापि 'तमः पदवापि' इत्यापिमानः । जाणदीना गोचरत्तमः इति स्वकीयः । मनोऽपि च आ-तरगोचरनिर्णयं बहिरुपनि इन्द्रियलिङ्गादौ दवीय एव । न च कारणभावे कार्यमुत्पत्तुमर्हति । तस्य आत्मिकत्वेन कादाचित्कस्याग्रापत्तेः । तस्यैव तमो नाम किंचिदस्ति वस्तु । नापि तस्यानम् । अथ च तमस्यतमलीन्धुर-त्वमात्रे इत्यभिमानो लौकिकानां आलोकादर्शने । सोऽयं विद्वयः । एवमभाषदर्शने तद्व्यवहारश्च विद्वय एवेति भावः ।

प्रतीकं तावत्तमः तमालमालाद्वयामम् । न चा-प्रमितावेव प्रमितिविन्नमर्धमवः । न चास्य वाचकमति प्रमात्रम् । न च तदभावे प्रतीपमात्रमपह्नवमर्हति, अति-मवद्भवत् । न च तमसि प्रमात्रानुलब्धेः प्रमा प्रथमा तत्त्ववत्तुऽप्युचिता, स्वानुत्पत्त्येवैपि तत्त्ववत्तुम् । नहि त-प्रमाणमिन्द्रियग्राह्यत्वमप्ये । स्वग्राह्यत्वमिन्द्रियग्राह्यत्वमप्ये अशोपलभिरिति चेत् ? न, दशापि उपानवात् । ननु चतुरादिगोचरत्वमस्यै-पुत्रकम् । यदि चरमस्तु तमसि तमसाश्चतस्राक्षरावपदे प्रमितिकार्यदर्शनात् प्रमाण-न्तरमनुत्पत्त्यपूर्वमपि, न पुनस्त्वच्च अत्यतोऽनुत्पत्त्यमार्गे स्पष्टदृष्टकार्यपर्ययो युज्यते । अस्तु वा चक्षुरित्यस्य कार्यम् । न च निर्गुणित्वात्स्य पदत्वतो वा तद्व्यवहितं, अपि तु सिद्धिम् । कथं तर्हि प्रिति पदादाविव बाधे तमसि प्रवर्तते इति चेत् ? सा प्रवर्तिते । किं नष्टित्यम् । परिच्छेदस्यति हि तच्छ्रवा पदनयोः पदत्वस्य वा अन्वयत्तम-मपि विचागृणी पदत्वपक्षमर्थे दिग्दर्शनी तामवेष्टते चतुः,

न तु पटलक्षणी । आलोकाप्यायितं तत् वृत्तिन्यादिप्रदे
 मभर्त्त, न तु तच्छ्रयाया तद्विरोधिर्न केषलक्ष्येच तत्र
 सामर्थ्यात् । कार्यदर्शनेनैवत्यास्तस्य सूत्रमपि चैवीक-
 च्छादि वस्तुसम्बन्धकमात्रं अनुभूयमानमतिमहत्
 भनवधि चकास्ति तथैवमपि । न च गन्धानामिदरसाश-
 यववत् शोकाविद्यने तत्कार्पोरलम्भसंभवः । उद्भावे
 वा वरगुणपञ्चमकान्तरकल्पना इत्युक्तम् । कतमायुर्नर्द-
 दीना तमः । ननु द्रव्यमेव, कालिमगुणशालिवत्
 स्थूलब्रह्म । तथाहि, कालिमैव अल्प रूपगुणसम्यते ।
 अन्तेजोहोत्र इवेतिमा । एवं संख्या अपि एरुत्वादिना
 परिमाणम्, तद् चतुर्विधम् । पृथिव्याद्यभूनामिह
 तमोऽणुनामप्यनुमानात् । पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वा-
 परत्वसत्काराश्च पञ्चविधमपि कर्म अण्वन्वयिते यथाह
 अत्रमगात् यार्तिककारः । (कुमारविजयार्थात् अन्ये)
 'ननु नाभायनादस्य तमस्त्वं दृष्टसंमतम् ।
 छायायाः कर्ण्यमित्येवं पुराणे भूगुणशुतेः ॥'
 भूगुणस्य कर्ण्यस्य छायायां द्रव्यान्तरभुतेः इत्यर्थः ।
 'द्रागान्नाप्रदीपादिदेष्टेऽणुनामिणी । आसन्न-
 दूरदीपादिमहदल्पचलाऽचला ॥ देहानुवर्तिनी
 छाया न वस्तुत्वादिना भवेत् ॥' इति । न च
 पृथिव्यादीनामन्यतमम् । न तावत् कृष्णरूपस्य तमसः
 तोषादिमादसंभवः । नोपतेजोः शिवात्, एवं पवना-
 दीना चारूपत्वात् । न च प्ररोपधानात् कालिन्दी-
 सन्निपत्येन तमसः कालिमैति साम्प्रतम् । अनुपदितस्य
 कदाचिदपि स्वाभाविकरूपान्तराद्यतिनोऽनुपपत्त्ये, शो-
 चद्रूपत्वेन कालिन्दीवारिणः स्वभावस्वरूपव्यवस्थ ।
 नापि पार्ष्णिं तमः । उद्गुणानां कचादीनामभावात् ।
 ननु तत्रैव गन्धादिगन्तं कृष्णमपि हस तद्विद्वत्
 अवर्तिरुक्तम् । तर्हि पवने अनुगुणाशीतस्यः असत्त्वे ।
 गन्धादिभ्यस्तस्य तस्य पृथिव्यासुपपत्त्ये, ११ने च
 तेषामन्यायात्, पाकतस्य स्वर्गस्य ताप्यादिभ्यस्तस्य ।
 अर्धं तु अवाक्यः रपत्तो वाक्वीरः इति चेत्, इहापि
 साम्भ्यात् । नहि तमोऽपि कालिमा शक्यः । प्रत्यक्षं
 चोभयपि समानम् । तस्यतरमात्रवच्च शक्तिवारिपर-
 म्यात् इह द्युक्तादिनेन मरुतं तमोऽवपविन पार्ष्णि-

मिवारभते । तच्च रूपविशेषे सति अनेकद्रव्यत्वात्
 महत्त्वाद्वा चाद्युपमितं न तदुत्पन्नयनकल्पतिः । न च तस्य
 विवारम्भसंभवः, शाश्वतिकविरोधे इति तेषसि, न आद्य
 स्वर्गशब्देनानुद्गारादिघाते परिपथिनि कुम्भारम्भाय
 भवन्ति मूढवयवाः विघ्नति वा कुम्भारम्भमिति । अत
 एव हि दिवाऽपि निरस्ततेजसि गिरिसुराणामागतने एव ।
 शादेस्तत् । न तामसः परमाणवोऽवयवविनमारभन्ते,
 स्वर्गविरहादात्मनोभ्योभयात् । न च आत्मने रूपवत्त्वं
 प्रयोजकम्, अरुणायामपि एवमपरमाणूनां स्वर्गवद्द्वया-
 र्ममर्द्यनात् अस्पृशानां च आत्ममनसं तदभावात् ।
 तत् किमत्र मवतो तमःपरमाणवः सन्ति न वा ? सन्ति
 चेत् कथं तदवपदिनामभावः ? तद्भावलक्षणात् परमाणु-
 भावस्य । असत्त्वे वा तमःपरमाणूनां कथं न रेतोरश्रवा-
 शिद्धिः ? हेतोरस्पर्शाश्च असद्वत्त्वात् । असदाश्रयवमदोष
 इति चेत् । गुणस्य अहेतुत्वात् कस्याऽऽरोमित-
 त्वात्स्य च बहूनः अनापकत्वात् । न जातु प्रमोदमित-
 भूयमाया मिहिदा कृशानुशासनं भवति । प्रमाणाकस्य
 तु स्वभावस्य भावयिकरणपम्परेण अयोगात् । तमः-
 परमाणुपु अशक्तु अश्रवादिद्वयस्य मयस्यसिद्धिः, न तु
 स्वतः अप्रतिद्वयस्य सत्यामपि परप्रतिद्वौ ताभानाह्वयम्,
 स्वयमश्रवीतस्य परप्रत्यायनावहेत्वात् । यथोक्तम् 'शोऽपि
 तापत्पराऽसिद्धः स्वयंसिद्धोऽभिधीयते । भवेत्तत्र
 प्रतीकारः स्वोऽसिद्धे तु का क्रिया ॥' इति । अपि
 च अस्पृशस्य द्रव्यानारम्भकत्वेन न स्वाभाविकः संवर्गो
 मनसः शक्यो निश्चुम्, वैश्वस्य उपाशेषिचानत्वात्,
 धनोऽपर्मैमित्तिकाद्विभक्त्यर्थमिच्छस्य । सासत् पापपेण
 च सर्वं कार्यकारं भोगसापत्तं सत् तद्विगर्भं स्यात् । न
 च मनोऽवपविनः शरीरस्य विपयतया वा भोगसापत्तता
 संभवति । इन्द्रिशावधिज्ञानतया देहमात्राऽभावात्
 अनापिभय च तद्भावाननुभूयमानात् । विपयभावस्तु
 अनुभूयमानतया अनुभवतः । इन्द्रियभावस्तु अनुभू-
 एव मनसः । तमस्तु रूपवदो विपयभावेन भवति
 भोगसापत्तत्वमिति न वैश्वस्यम् । परममरुता पुनः व्यस-
 दयधिकारणसंयोगविरहात् अधिकपरिमाणशर्यद्वयानुप-
 पत्त्ये च कारणतमानानुत्तरिमाणशर्यादार्त्तत्वात् आधिपक-

योग्य परामर्शव्यापारतश्च न स्वधर्मव्यतिरेकप्रसंग-
कथमिति सोऽप्युच्यते । न चोच्यते चर्कः संकथः
अनुमानाद्यम् । मा भूद् वशात्पर्यवर्तनात् अत्र दृढवगत-
रुद्धमात्रस्य अनुमानं विवक्ष्यम् । न च अनन्वयादिदे-
नीत्यापकप्रत्ययानुमेये परिचयिष्यति एतदिति प्रत्यक्षे, अथित-
विषयं अनुमानमुदेत्प्रमुहयति । मा भूद् अनुष्णत्वं
तेजसो द्रव्यत्वात् पृथिव्यादिवत् इत्यनुमानम् । द्रव्यान्तरस्य
च द्रव्यान्तराध्यत्वं दृष्टम्, तद्यथा आकरवत्त्व तेजसः
सुरगणैः कार्यितव्योत्पन्नः, अन्तरधातुनादि न भवेत्
सुखत्वाभावात् । यथा च अभिजातपदान्त्यादिभगि-
समाभवं तेषां । न च तद्देहत्वं भ्रमणकार्त्वेन इति
सांप्रत्यम् । तेजस्यदात्मव्यस्ततः पयोत्तारिगवस्यापि
कथाचिन्मात्रया रूपवशात्तन्मात्रत्वात्, तमसस्तत्र तद्देवती-
त्यात् । तस्मात्तयो द्रव्यान्तरमपि ध्रुविन्मात्रानुमितिचासति,
तेजसश्च विनष्टव्यति । तत्रपरमे च ध्रुविन्मादिभ्यः
पुनः प्रभवित्यिति चतुष्कात् । अपचरकप्रतिष्ठस्य कतिपय-
सोच्यवदवधेनेरविरुद्धेऽपि तमसि सान्द्राद्रव्यामो प्रथम,
इतिशेषोऽहतेः कान्परिवृत्तवशात् । उपरिनिविष्टमे तु
यथासत् पश्यति अपचरकवर्तनः पदास्यत्, अस्या च
तत्र द्वायात् । हा च मान्द्रा पितृषु पदार्थात्,
न तेजसा विरुद्धेऽपि । न चालोकाभावमार्गं तम इति
भाष्यम्, तस्य नोर्वाणुपपत्तेः अमृतप्रवणोक्तिरु-
द्धोऽस्य च तमःपयणानुपपत्तिरुद्भावात् । तथा च
परिषण्णदादयस्सद्वर्तनः अवशाभ्यमानाः कथंचिद् हेतु-
न न्याख्यामर्हन्ति । तस्मात् प्रत्यक्षसिद्ध अस्ति साधकं
द्रव्यान्तरमेकादशं नामो ननुयुवं चेति सिद्धम् । 'नादृष्टी
दर्शनं छाया न चाभावोऽदृष्टतौ गतेः । रुपादु-
पायसद्भावाद् द्रव्यं द्रव्यान्तरानुमात् ॥' इति
सिद्धश्लोकः । अर्थं च नैवाविकेर्विवादेन । आलोका-
भाव प्रव तमः । कणिका, पृ. ७३-७५.

॥ तरुश्रद्धाकिनीन्यायः । तरुः शाक्या 'तरु' इति
न्यायविशेषे शाकिनीकान्ते प्रसिद्धः । तरु-
श्रद्धाकिनी तरुश्रद्धाकिनी । शाकिनी तु श्रीमहाकाशीमण-
विशेषः । यथा तरुश्रद्धा श्रद्धाकिनी मयद्भरुश्रद्धा नाम-

विषयपरकत्वमपि करोतीति प्रसिद्धम्, तथा मृतेऽपि
शोष्णमिति । साहस्री, ७८९.

॥ तरुतयभावापत्तं फलं तरुतयभावापत्त-
साधनोपपत्तिरिति न्यायः । यथा विचारवादेन वा-
द्यात् विवेकदाड्यै मरुति तारनात् प्रमदेषित्वं
जायते इति भावः । साहस्री, ३८६.

॥ तरुसमया. खनीयपुरोडासा एव, न तु ख-
पुरोडासाः शाक्यानामपने । भा. ३।८।२।१२-५५.

॥ तरुनीलन्यायः । तरुनीलं बीजाद्य अनलस्य
इति जन्ववनकमायः वदातनः प्रसिद्धः, तद्देवन्दरि । के.

॥ तर्कः कश्चित् न्यायिणो न्यायिन्मात्राद् निवर्तकः ।
न्यायशास्त्रेण न्यायशास्त्रेणान्तरा अतिशयवचनं तर्कः ।
तथापि, बद्धिविरुद्धेऽपि धमः स्याद् इत्यापद्धा कार्य-
कारणभावापत्तिरुद्भावात्प्रवर्तते । तथापि 'अदेहेतुको मवतु'
इत्यापद्धा तु 'धूमस्ये बह्निर्निवमत् उदाहने मर्हिनं
स्यात्' इति न्यायादेन निरुद्धनीयः । यत्र स्वत एव
शाब्दा नामतरति, न तत्र तर्कविषय इति दिक् । मणि.
पृ. ३४. ७ तर्कः । विधिवाक्यवैयर्थ्यरूपे वापकतर्कः
कश्चित् । 'प्रीतीममहन्ति' 'तनुत्तनु' 'निगदि' इत्य
अवगतपेपणे अपूर्ववचने, विदितपक्षवचनेऽपि यजन्त्यादि-
वात्यर्थेनन् । अत्रानुमाने तुपविशेषकचूर्णत्ववैयर्थ्ये-
जनयोः लेकसिद्धत्वेन तदर्थ्ये अवगतपेपणवैयर्थ्यवर्धः
स्यत् इति विशेषे तर्कः । पूर्णसोऽप्यम् । वि. २।१।३.

॥ तर्कमिति प्रानुवृत्त इति न्यायः । 'नापदिप्रवर्तने
राम्नीशाशय निश्वस' इति न्यायार्थः । यथा हि पुरुषेण
पञ्चागत्येतेनोचनं भूयोऽप्यरिभ्यो इत्यदि यदुच्यते, तद्
प्रवृत्त्यादेन तदापेवं इति संभवात्संभवनमौचित्यात् नोच्य-
मिति । (वक्तव्यसिद्धान्त इति उ. २।१।११ मन्मथशास्त्र
इति मौन्यात्) । इव च मौन्यपदस्य ५।१२ टीकाभावात् ।
साहस्री ७-५

॥ तर्कभावाद् नाम प्रथमाप्यावस्थ प्रथमः पादः पूर्व-
मीमांशायात् । उत्तरमीमांशाया तु द्वितीयाप्यावस्थ द्वितीयः
पादः । के. ॥ तर्कभावे विषयपरकत्वमन्वयानुमेयत्वम-
वेत्येव शाक्यवचनं प्रागप्यम्, तेषामिष्य च विविदासस्य
शक्यायै शर्मितम् । कु. १।२।१।१.

● तल्लवकारादिशास्त्रभेदाः सामवेदे । तेषु गीतिसंहितायाः अथर्ववेदात्तदोषो विलक्षणः । तं चानुष्ठाने विद्वन्वन्दे, न तु ह्यनुष्ठीयते । वि. १।२।७.

● तद्वैभवाः कृपायाः विधिः । यथा 'अन्वेतवे' अन्येत्वं इत्यर्थे । वाल्. पृ. ४०.

● तन्व्यः प्रत्ययः शब्दभावनावाचकः तन्व्येति । वि. २।१।१ वर्गके २. ● तन्व्यः विधानी श्रुतिः । वा. १।१।१।३ ४. ७००.

● तन्व्यान् भोज्यान् पदार्थान् । इति लोकेष्टः । 'पूर्णाग्निरन्नाभयानाम् तन्व्यान्' । वाल्. पृ. ५८.

● तन्मन्त्रस्य पुरस्तात्कच्छे सर्वाङ्गेषुपेत्य सर्वाङ्गोद्घाटनं प्रतिभातीति न्यायः । षष्ठाः । अयं स० ६० स० वेदिनीये विस्तृतः । साहस्री. ७२२.

● ताण्डके सर्वगानागतत्वेतिष्टोमातुवादेन प्रागम्भविषाणात् महि तनापरस्मादि षोडशोऽन्यो-पसितरिति यच्च नियमः स्यात् । वा. २।४।१।२५.

● तादर्थ्यं च शब्दगत एव वर्गविक्रमः । तद्-शादकश्च अथयनविष्वादिरेव । आह. १।१।७. ● तादर्थ्यं तु तादर्थ्यातीच्छया बन्धनं अनुसंहितव्यम् । तत्र पदार्थ-नात्पर्यन्तित्यर्थः सर्वगतात्पर्यविक्रमश्च तादृशतादर्थ्योपे हेतुः स्वयंवेदे शब्दोपेतुत्वात्, तादर्थ्यप्रयोगे न आहर्ष-शब्दोपेदद्यात् । श्रुताकाशे वेदवाक्ये च ईश्वरतादर्थ्य-शब्देण शब्दोपेः अभ्यापकतात्पर्यप्रयोगेण वा । न च प्रकरणाधिकमेव कृत्वात्तादर्थ्योपे हेतुः, न तु तादर्थ्यमनं इति वाच्यम् । अननुगतप्रकरणादिज्ञानानां हेतुत्वे गौरवात् । केचिन्तु तादर्थ्यज्ञानं व्यक्षयिकानार्थ-स्वीयतादर्थ्ये हेतुः, न तु शब्दोपेयत्वात् गौरवात् । एवं च वेदोपेयत्वात्तन्मनानां शोषस्तिषीकालीनतादर्थ्यमन्त्रशा-दिशाब्दोपे तादर्थ्यज्ञानं कारणात् । न चैवं गौरवम्, उर्वेतादर्थ्ये तत्त्वशब्दोपेयत्वेनैव तादृशतादर्थ्यज्ञानानां अनन्तकार्यकारणभावविषयता लघुत्वात् इत्याहुः । परे तु तादर्थ्यज्ञानम् न हेतुत्वं संभवति तादृशतादर्थ्य-भात् । आश्वत्थप्रकरणमभिव्याहारादिना तादृशतादर्थ्ये 'सदेतोः' इतिन्यायेन (तदेतौरेव अस्तु हेतुत्वम्, मध्ये किं तेन) तत्र वैपर्याद् । अतो वेदकान्तार्थोपे

लौकिक-तादर्थ्यिक-नानार्थस्वीयतादर्थ्योपे च न तादर्थ्यज्ञानं हेतुः इत्याहुः । मणि. पृ. ६९. ● तादर्थ्योपा-भिव्यानं नाम प्राधान्येनाभिव्यानम्, न दीपित्वेन । वा. १।४।१।९ पृ. ९०२. ● तादर्थ्यात् लक्षणा-सिद्धिः । शा. १।२।१ पृ. ६. ● तादर्थ्यादि श्रुतिः, न श्रुतेस्तादर्थ्यम् । गौतमादिशोषेऽपि (वाक्या निःकालेन तुपेक्षावश्यं चरन्ति इत्यत्र अवश्यमपदे) तादर्थ्यात् इति क्रमांते गौतमं संभवति । सोम. ७।२।४. ● तादर्थ्याद्युपादानं विना लक्षयिकशब्दप्रत्यययोगः । सु. पृ. ७३७. ● तादर्थ्याद्युपादानं तादर्थ्यात् तादर्थ्यात् । सु. पृ. १०४५.

● तादर्थ्यात् तादर्थ्यज्ञानं इति न्यायः । अयं 'पुषोपादाक्यायाम्' (पा० ४।१।४८) इतिस्वमहाभाष्ये अभिहितः । तद्यथा 'मृश इहन्ति, गिरिर्द्वलते' इति । (तस्मिन् तिष्ठति तस्य; तस्य मृशः तादर्थ्यम् । सः शब्दः यस्य बोधकः सः तन्कल्पः, तस्य भावः तादर्थ्य-कल्पः । मन्त्रस्याः पुष्याः मन्त्रशब्देन बोध्यते । गिरि-शब्देन गिरिणा पुष्या बोध्यते) । साहस्री. ४८४.

● तादर्थ्यं किञ्चित् कुर्वन्, मान्यथा । (तामै इति तादर्थ्यं, तस्य भावः तादर्थ्यम् । यः तस्य किञ्चिदु-चकरोति, स त्वर्थः एति वक्तुं शक्यते इति ।) । ऋजु. पृ. २११. ● तादर्थ्यं शरीरविधिदिव्यव्ययम् । सु. पृ. १३७९. ● तादर्थ्यं चतुर्थी 'धनलाभाय तादर्थ्यात्' 'ऊर्जोऽवपद्ये' इत्यादौ । तथा च फले गभ्यते । (ऊर्जः गगनारिक्त्व न्यथाधेः अवपद्ये प्राप्ये ऋतुवत् उपरुपगते इत्यर्थः) । नि. १।१।२. ● तादर्थ्यं धनि, यथा संभवति तथा कार्यं कल्पनीयम् । बुद्धन्ती. पृ. २१३.

● तादर्थ्योपकारयोर्मोदोऽपि धनि ? मादमसि । 'अनकुर्वन्धीते हि तादर्थ्योपकारयोर्मोदोऽपि । अनकुर्वन्धीते इत्युक्तदर्थे इति नोत्पत्तेः ॥' उद्देशमभेदे तादर्थ्य-तादर्थ्य-सिद्धिः । सा बोधकाद्युपादानोक्त्या तद्यथा मन्त्रार्थो भूतः इत्यादिकारिण्यपि प्रत्युपगते । तयोपकुर्वन्धीते प्रसङ्गि-व्यप्रयोजकत्वेन तादर्थ्येन न्यरादिसत्त्वे । नहि क्रमिदसि शालिकुल्यास्तुदक पित्र्य मदर्षमेवाः प्रणीता इत्याद्य-दसति । यस्तत्तद्वत् तादर्थ्यं अन्योपकार इति

विहायते। या. १।१।२।२ पृ. ६५७-५८, ० तादर्थ्य-
प्रतिपादनरूपेण दोषस्य विनिवोधकानि श्रुत्यादीन् येन इति
सद्विवेकस्य स्वक्षणप्रारम्भस्यम् । १।१।२।२ पृ. ६५८.

ॐ तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति न्यायः । तद्यथा-
जडिनं यान्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । ब्रह्मदत्ते यानि कार्याणि,
जडियानि तानि क्रियन्ते अतो जडी ब्रह्मदत्तः इत्युच्यते
इति । साहस्री. ४८५.

• तान् एकश्रुतिः प्रत्ययः इति पर्यायाः । उदाहा-
रिभ्यो मित्त एवानं स्वरः । वि. १।१।८ वर्णकं ३.

• तानस्वरणं ऋणशुभंभाषां ऋणकर्मणि प्रयोगः ।
तानः एकश्रुतिः । मा. १।१।८।२९-३० वर्णकं ३.

• ताम्ररसशब्दस्य अनायुषे कश्चिदर्थः प्रसिद्धः ।
म्लेच्छेत्तु तु 'पशं' इत्यर्थः प्रसिद्धः, स भाद्रः ।
आर्यभट्टिद्विरोधस्य अहमस्वेन ईदृशी विषये म्लेच्छ-
प्रसिद्धेरपि आदरणीयत्वात् । वि. १।१।६.

• ताम्रसूत्रादनम् । सर्ववर्णपरपरस्यूष्टाम्रसूत्रादन
उदीच्यानां दाक्षिणात्यानां च अनाचारः । वा १।१।३।०
पृ. २०५.

• तार्किका. ज्ञानस्य प्रामाण्यप्रामाण्य च परतः
ज्ञापते इति वदन्ति । वैद्यनाथः १।१।२।२ पृ. १५.

• तार्तीयसत्त्वनिष्कमुद्रागोषु पशोर्भेदेन इविष्क-
दाहानामाव (उभोतिशेमे) । मा १२।१।४।१२-१३.

• तार्प्यं घासः इत्युक्तः कण्ठः । उन्महाजले
यन्मानसः परिष्वेते, अहन च वासो द्वितीय परिष्वेते ।
वि. १।१।८।५। धृतार्कं वासं तार्प्यं इति । सोम. १।०।
५।७. • तार्प्यादिभिः उपदिष्टे. उह महत्त्वे प्राकृता-
हलकारणं कमुच्यते । मा. १।०।१।०।३-१५.

ॐ बाल्यार्पणन्यायः । यथा अन्वयेद्वेदग्रहणस्ये उर्ध्वं-
मुनेच्छात्प्रतिषेधि, सर्वोदाविदारजास्तान्योर्ध्वं सर्वस्य
स्नानादादेति प्रतिदत्तिति तथा प्रकृतेऽपि । साहस्री.
१।२३.

• तिद् । तुषतिद्भ्यां गतिमद्भ्यामकारकपठेऽपि
अनस्य निष्कृष्य इतिप्रमाणं अभिव्येष्टव्यम् । वा
१।१।१।१३ पृ १३५. • तिडन्त एव एषपरस्वा
विनिवोन्नी श्रुतिः, उपश्लेषलक्षणा नाम । वाल. पृ. ४१.

• तिडन्तेन क्रिया उच्यते । मा. १।१।५।१५.

• तिङ्निपातोभ्रयामिहितकृतुत्वकर्मत्वयोः प्रथमा ।
रहस्य. पृ. ६४-६६. • तिङ्प्रत्यायुत्तिच्छब्दो
वाक्यभेदः । वाल. पृ. १८१.

• तिथिर्नाम (चन्द्रस्य ऐकैकलक्षणार्थमात्रच्छेदकः
कालः । चन्द्रस्य द्वादशराशिमोक्षणप्रांतः कालो वा । के.) ।
'अमा पोडय' (गीतो, भागः । पृ. ५९१) इत्यत्र
इत्यस्य । भाट्ट. ५।४।७.

• तिथिरं नाम नेत्ररोगविशेषः, येन एक- एतस्य
चन्द्रविः अनेके दृश्यते । भाष्यस्य अग्रे रोगः 'श्ले-
चिन्दु' इति उच्यते । के.

• तिर्थश्लोऽपि कामयन्ते सुखम् । एवं हि दृश्यते,
पशोपतता. छायायुवसर्पन्ति, शीतेन पीडिता आतस्य ।
मा. ६।१।१।४-५. • तिर्थश्लोः आशुष फलं चैतपते
न कालान्तरफलं प्रार्थयन्ते । ६।१।२।४. • तिरथां
पैदिके कर्मणि गणिकारः । ६।१।२।४-५। अथकर्म-
त्वात् अविवक्षात् अत्रत्यत्वाच्च । भाट्ट. • तिरथां
श्रुतागर्गपतिः कदाचिदपि नास्ति इत्यस्युपचितिकथन
त्वात् तस्याः । ऋतु. पृ. ८९.

ॐ तिर्यगधिकरणम् । अपिपातो नास्ति तिरथा
देवानामुपनीना वनत्तदीना च कर्मसु ॥
फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात् ।
६।१।२।४ ॥

भाष्यम्— इरमानान्ति ' सर्वदूर्गनाशायणा सर्गं
कामो यजेत ' 'ज्योतिर्द्रोहेन स्वर्गकामो यजेत ' इत्ये-
नादि । तत्र संवेद. किं वावत् किंचित् सप्त तत् सर्व-
मपिह्यत्वात् प्रतदुच्यते, उत सपर्यमपिह्यत्वेति । किं
प्राप्तम् । सर्वाधिकार. अविरोधात् । ननु इष्टादष्टो न
किंचित् वायमते कथं देवामधिकारः आत् । उच्यते ।
मा भूदपेनानाम् । तिरथश्च अचिद्व्यथ यजेत इति
भूपात् । ननु तिर्थश्लोऽपि न किंचित् कामयन्ते । नेति
भूमः । कामयन्ते सुखम् । एवं हि दृश्यते पशोपतताः
छायायुवसर्पन्ति, शीतेन पीडिता आतस्य । आह, ननु
तिर्थश्लो आशुष फलं चैतपते, न कालान्तरफलं प्रार्थ-
यन्ते । कालान्तरफलानि च पैदिकानि कार्याणि । उच्यते ।

काशान्तरेऽपि फलं कामयमाना उच्यन्ते । पुनः चतु-
र्दशमुपवसतः पश्यामः । येनाथ अष्टम्याम् । न
चैषा भ्याव्यामङ्गा, निवधनिनिच्छात् । नागाऽऽशराणा-
मपि वसिन् काले दर्शनात् । यन्माहाराणामपि कल्प-
सिन् काले अदर्शनात् । छिद्धानि च वेदे भवन्ति
' देवा वै सप्तमात्रत ' इत्येवमादीनि देवतानां ऋषीणां
वनस्पतीनां अपि प्रकारं दर्शयन्ति । ननु कास्व्येन विधि-
मुपलब्धे न शक्नुवन्ति इत्यनभिज्ञताः । उच्यते । यारं
कतुं शक्नुवन्ति केचित् । तस्मात् यजेत इत्येवमादीनि
अधिकारिष्यन्ति शक्नुवतः । विष्णुकामादिपञ्चानां तु
अद्यत्काम् नापिकरिष्यन्ति । तेषु यः अनुपविष्टविष्णु-
क्रमादिकः स केवलं यारं करिष्यति, फलस्य दोषः ।
द्रव्यपरिमहोऽपि देव्यामः, हस्तिप्रामः, ऋषयस्त्रयः प्रामः
इत्युपचारत् अल्पेभ्येति । तस्मात् अगनुष्याणां अपि
वास्तवतां अधिकार इति ।

कर्तव्यां श्रुतिसंयोगाद् विधिः कास्व्येन गम्यते ।
५ ।

भाष्यम्— वातान्दः पक्षे न्भावतीत्यति । न चैत-
दन्ति तिर्यग्भादीनामपि अधिकार इति । कस्य तर्हि ? यः
समर्थः कृत्स्नं कर्म अनिनिर्वैर्यितुम् । न चैते
शक्नुवन्ति तिर्यग्भादयः कृत्यं कर्माभिनियन्तियितुम् ।
नस्माद् एषा न सुप्रास्थ्यासुयावः कर्म इति । कर्म यो न
शक्नोते कर्तुम्, तत्र अभ्युपायः स्यादिति ।

न देवानां देवतान्तराभावात् । नहि आम्भान्
सृष्टियं त्यागः संभवति । त्यागं दत्तवती न न्यात् ।

न ऋषीणां आप्तय्याभावात् । न भूवाद्दयो भूष्वा-
दिभिः समीपा भवन्ति । न चैषा नाममै प्रत्यक्षम् ।

दुष्— इत्यपि त्यागाद्यभावात् अवानर्थात् देवादी-
नामनभिज्ञताः । ननुष्येत् वाचनविष्णुकर्मणावशेषेणोत्
असमर्थो नापि क्रियते । कुतः ? इतिकर्तव्यतासो
वाचनानीनां श्रुतमात्रत्वात् कल्पयंत्रा । तैर्विना फलमेव
नान्ति । न च भूवाद्दयो भूष्वादिमग्नोः इति
अपुन्यम् । अनादिर्हि कालः अस्माकम् । न देवानां
देवतान्तराभावात् इति, येषां शब्द एव देवता तेषा-
मपि अपुनो गम्यः । (यजुष्ये हि इद्रेषाणि इन्द्र-

शब्दोच्चारणेन हविस्स्युक्तम् । तस्मादयमेव देवतामभि-
प्रेल एतत् भाष्यमिति) ।

भाष्यम्—अपिच तिर्यग्भो न कालान्तरफलेनार्थिनः
(नान्तरातीपकलेन इत्यर्थः) आशंसं हि ते कामयन्ते ।
ननु च उक्तं कालान्तरफलार्थिनः तिरश्चः पश्यामः पुनः
येनात् चतुर्दशमाश्रम्या चोपवसत इति । उच्यते । न
कालान्तरफलार्थिनः उपवसन्ति । उपवसन्तमेव । वेदा-
ध्यवसायाभावात् । वे वेदमधीयते ते एतद्दिदुः इदं कर्म
कृत्वा इदं फलमुप प्राप्नोतीति । (न तैरे वेदमधीयते ।
नापि स्मृतिशास्त्राणि) नापि अयेभ्योऽप्यगच्छन्ति ।
तस्मात् सिद्धिं वर्यम् । अविद्यासः कर्ममुक्तिश्चेत् ।
तस्मात्तं घर्मानोपवसन्ति इति । किमर्थं तर्हि एषा-
मुपवसतः ? उच्यते । रोषादचिरेप्राग् । कथं पुनर्विपते
काले देवो भवति । उच्यते । निपतकाल अपि रोगा
भवन्ति यथा तृतीयकश्चादुर्थकाशेति । तस्मात् यनुष्याणां
मधिगम्यः इति । न च तिरश्चा इत्यपरिपहः । नहि एते
द्रव्यं ध्वेच्छया उपयुञ्जानां हस्यन्ते । तस्मात् अनीशानां
पश्यामः । यत्तु देव्यासो हस्तिप्राम इति, उपचारमात्रं
तत् । तस्मादपि न तिरश्चामधिकार इति । यामि पुनः
छिद्धानि ' देवा वै सप्तमात्रत ' इत्येवमादीनि, शब्द-
वाद्यस्ते विधिपरिचयार्थाः । विद्यते हि विधिभ्यस्तेषु
सर्वेषु । न च विधेः विधिना प्रकृत्यवयवायो भवति यच्चन-
ग्यक्तिमेदात् । छुतिस्तु सा । इयं नाम सप्तम्यावित-नामि,
यत् फलकृत्या शोपि आसते देवाः, आसन्नप्येतदा
अपि तिर्यग्भ, अचेतना अपि वनस्पतयः । किमह
पुनर्विज्ञासो मनुष्या इति । ननु विष्णुकामादिषु अनधि-
कृताः केवलं यारं करिष्यन्ति, नैवम् । गुणा यारं प्रति
उपविश्य ते, न कर्तारं प्रति । तेन यामाम्ने किमप्यो
वेद्युक्तं इति न फलार्थकथः स्यात् । कथं पुनः यारं प्रति
उपविश्यते इति चेत्, इतिकर्तव्यताकाङ्क्षया यामात्रकर्म
अन्तिस्माद् उपनिपतिताः शक्नुवन्ति च शिरस्त्रादीनि ।
इतरथा हि कर्तुं अविद्युर्बुद्धं गुणवचनेषु अनिदृस्ता-
काङ्क्षां फलवचनं अन्वर्थकमेव स्यात् । अनुपवसतश्च फल-
वचनमधीयन्ति । तत्र साक्षाद्देवत्वं वास्तुयुपरोक्षते ।
अथ एतदेव वाचनं समर्थानां श्रुतौ कर्म विधास्यति

असमर्थानां विमुक्तं इति, तत्र । अत्रुत्कारणे कर्मपरक-
 निरोधात् यावत् भिद्येत । एवाद्युद्धं हि तत् इतिकर्तव्यता
 प्रति । तस्मात् साङ्गधामोपदेशः स इति निरङ्गधामो-
 पदेशमात्रः । तस्मात् मनुष्याणां गैराधिकारः इति ।
 प्रयोगेन पक्षोक्तं केचिदाहुः । उदससंवाहं कर्म न
 निवोगते दिवसेषु कल्पमित्यर्थं इति पूर्वपक्षे तदाशुपां
 देवगतीनां संभवत् इति, सिद्धन्ते उदसंवाहात् इति
 दिवसेष्वेव कल्पमित्यर्थं इति । तत्रु उपरिष्ठात्
 म्यात्प्राप्त्यामः । (६७।१३) ।

ज्ञा— 'तत्र प्रधानाचारयेत सर्वेषामधिकार-
 षीः । जायते, उदस्येनाद्वास्यानामुपवर्णनम् ॥'
 अत्रोच्यते 'नैवाय्यवेद्यादीनां सुर्यं प्रति धेदना ।
 यतोऽसमर्थस्तनूत्वं कर्म धृत्याऽधिकारमाह ॥
 यत्रुं प्रति विधितेषां वाटर्त्वं च शक्यम् । कृत्या
 फलमयाप्तौ ततोऽन्यस्थानधित्वा ॥' अतः
 समर्थानां गैराधिकारः ।

सोम— अत्र उदस्येनादधिकारवत् देवगतीर्वंगपि-
 कारविचारः सम्यक्चिदपलकनाम्नात् अनुष्ठानविशेष-
 फलकत्वहितोऽपि न्यायान्यमात्रात् उद मर्तितः इति
 श्वेयम् ।

वि— 'अत्रोदस्येनो गो वा, स्वर्गं चतुर्णां च
 विद्यते । प्रधानोक्त्यनुसारेण यथाशक्यद्रव्येणम् ॥,
 नैवाय्यवेद्यादीनां पुष्य प्रति चोदना । क्रतुं प्रति
 विधिसंस्थायाश्चकस्याधिकारितः ॥'

माह— शिष्टे अधिकारे स केवापि ति चिन्त्यते ।
 तत्र स्वर्गनामागविशिषात् चैतनमात्मसाधिकारः । न च
 तिरयो स्तर्गद्विनामनाऽधेमका, परकीयेकदाया
 अत्रत्यत्वेन तदभागे निश्चयात्प्राप्तोः । इमेनादीना अष्टमु-
 पवाशादिर्दृष्टेन तदुत्पत्तमन्व । न च साङ्गकस्यस्यमर्थीत्
 अनधिकारः, उदसमात्रस्यैव क्रमोपपत्तेः । इति प्राप्ते,
 प्रापनाया पशुपशुनयोत्तर पक्षान् विधित्वेन
 अधिकारिकत्वमाह पूर्वपक्षगताङ्गपानानुष्ठानसमर्थ
 पक्षधिकारः । अत्रम असमर्थेणात् अविद्यमानात् अह्नय
 त्यात् न तिरक्षामधिकारः । विष्णुकर्मणाऽसमर्थेत्यात् न
 पदुभ्यन्वविरमुषादीनाम् । देवादीना वृ विमहत्वात्वादेव

अधिकारः । अत्रोदस्येनां वृ अनादिवात् संसारस्य प्रप्र-
 धरणादौ कल्पपरत्स्यपि संभवात् अधिकारोऽप्येवेति
 भाष्योक्तं अनाधिकारप्रतिपादनं अनादरणीयम् ।

सपहद— 'मनुष्योऽनाधिकारभाक् ।'

शंकर— 'निर्वगादेनाधिकारः ।'

• तिर्यंगधिकारणे अङ्गानुकारेण प्रपन्ननाकपटनीयः
 आश्रितः । कु. ३।४।१३।२२. • तिर्यंगधिकारणे
 गन्धर्वादीनां अधिकारो निराकृतोऽपि उदससंवाहरे एते
 अतिव्यात् स्वीकार्ये इति पूर्वपक्षः । भाट्ट. ६।७।१२.
 • तिर्यंगधिकारणे देवानां अनधिकारतायाम् । सर्व्व.
 ४।३।७. • तिर्यंगधिकारणे प्रजापतवाक्यकर्मितातिरोप-
 प्रत्ययनायेन एवाङ्गोपसंहारस्यमर्थसाधिकारः उच्यः ।
 सोम. ६।३।१. • तिर्यंगधिकारणे दधानुप्रेयपर्यमधिकारः
 ह्यस्ति । रत्न. ६।१।१।१. • नित्यनैमित्तिकानां स्वर्गं
 काश्यवत् संवाङ्गोपसंहारस्यैव प्रयोगः । यकारदरो स्वर्ग-
 मङ्गानां साहित्येन क्रतूपकारजनकत्वस्य स्वावधिक्यमाग-
 न्यात् तिर्यंगधिकारणे यथाविनियोगं अधिकारकल्पनस्य
 स्थितत्वात् । भाट्ट. ६।३।१. • स्वर्गास्य देवताविपदा-
 रिकमभिमतं शार्त्तक्यमिमतं चेति पक्षे तिर्यंगधिकारणे
 प्रपञ्चयिष्यते । कु. १।१।१।३२.

• तिर्यंगदिप्रतीतिषु शब्दरूपाद्यु श्चिदप्यत्र कर्म
 एव सामर्थ्यमवहन्तम् । ऋजु. ८. ८९.

• 'तिर्यङ्गीने विवतो रक्षिरेयामवः सिद्धासीऽदुपदि
 सिदायीऽव ॥' ऋजु. १०।१२९।५ पूर्वार्धः । इति एषो
 क्रवो मनीषा इति पूर्व्वस्त्विति निर्दिष्टाना कर्त्तानां
 रक्षिः तिर्यङ्गीने विवतः । कि अथः सादीन्, उत
 उदरि इति शिवब्रह्मयोर्मात् पृथुत्वा च संशयः । गु-
 ५. ६७३.

• तिर्यंगपुत्रुल्लयावः । यथा शिन्तुपुत्रुल्लयानेनुको
 अनेच्छानि निशानि तच्छुल्लानि वान्नीकानि मवन्ति ।
 संसृष्टाप्यपि तिर्यंगपुत्रुल्लयानि वा आनीकानि मवन्ति, तथा
 इदृतेऽपि । साहस्री १२६.

• तिर्यंग यावन्माह अप खानमुपविधि । वि.
 १०।४।२.

७ ' तिस्रः आहुतीर्जुहोति ' इत्यादौ संख्या कर्मभेदः । संख्याऽपिङ्गणम् । भा. २।२।७।२१.

८ ' तिस्र एव साहस्योपसदः द्वादशाहीनस्य ' इति वाक्ये त्रिचमेव सर्वदोषरहितत्वात् विधीयते, द्वादशाहं तु अहीनसंश्लेषाकान्तरादेश प्राप्ते ओचित्यरूपेण अस्य सहास्यं विधीतादिकत्वं अनुपपत्ते । या. ३।३।८।१६.

९ तिसृषु प्रत्येकं गीषमानं धानं समस्त्वेव नेपम् । भाट्ट. १।२।४. १० तिसृष्वन्वदानं चयनस्यैवाङ्गं न फलितः । संकर्म. १।१।६.

११ ' तीर्थे स्नाति ' इति तीर्थेतिदोषणं सुप्तासत्त्वात् हुःखावत्सहृदादि व्यावर्तयति । या. ३।४।५।२४.

१२ ' तीर्थे स्नाति ' इति धर्मः ऋक्कोः ज्योतिषोऽपि । भा. ३।४।५।२४-२५. १३ तीर्थेतिद्वयम्— तदथा तीर्थेतिद्वयं तीर्थेतिभावनाः सन् तीर्थेतिद्वयं धर्मभावने कदाचिद् द्वे ' तीर्थेत्यावा गतः ' इति । भा. ७।३।८। २९ । अथ द्वयः । तीर्थेतिद्वयेऽपि तीर्थेतिभावने द्वे ' तीर्थेतिभाव गतः ' इति तु लक्षणा कानिचित्तीर्थानि अनुश्रुन्तानि, यतोऽपि तद्विशिष्टास्ये विशायते । यत्र तु केवलः प्रयुज्यते तत्र तीर्थेतिभावने द्वे । यथा तीर्थे स्नाति, तीर्थेमेव समानाना भवति इति । अ३।८।२१.

१४ ' तुभो द भुयुत्सुभिन्नोदमेवे रवि न कश्चिन्मृषां अवाशः । सगृह्युर्नमिरागन्वतीभिर्गन्तरिशतवृद्धिरपो- दसामि ॥ ' इति. १।१२।३। अस्य एवमाग्यायिका- यरूपराम् । हे ऋषिभ्यो तुभो नम इति राजा भुयु- गागानं सगृह्युं उदमेवे समुद्रे अवाशः वाह्यामास इति तिङा तिथो भवति इति प्रथमपुत्रपदमेवमन्वयः । प्रथिदि- धोचनार्थो ह्यवाशः । नश्चरस्य उपमासंत्वात् यथा कश्चिद् मृषात्वं आशङ्क्यतयाः रविं धर्मं समुद्रे वाह्ययति इति दृष्टान्तः । नं भुयुं आत्मन्वतीभिः दृष्टान्तिः अन्तरिक्षवृद्धिः आशङ्क्यायिनीभिः अपोदसामिः निर्वाणभिः नीभिः युवा ऊदयुः समुद्रम् उवाचयामासुः इति । सु. पृ. ५७२.

१५ तुभुन् अन्वयः ' तुभुन्तुभो क्रियायां क्रियायांराम् ' इति (पा० ३।३।१०) विहितः विभित्योक्ती ध्रुतिः इति मङ्गलोत्पत्तये । पार्श्वारथिभ्यो तु नापि ध्रुतिः । (क्रियायांयां क्रियायास्तुपदं भवित्यति अर्थे धातोः धातौ

सः । कृष्णं द्रष्टुं याति, कृष्णं दत्तंको याति) । बाल. पृ. ४५-४६.

१६ तुलोन्नमनन्यायः । एकस्य शिवस्य उन्नम- नायैव भाषारेण इतराधिकस्य अधोन्नमनमपि भवति । तद्वत् । संग्रहः.

१७ तुल्यमिदंन्यायः । यथा तुल्यमिति स्तोत्रेणोक्ति- मत्प्राप्ति, स्तोत्रेणोक्त्यवगतिम् । एवं तुल्यमोऽपि श्लोकेनोक्तिमत्प्राप्ति, स्तोत्रेणोक्तिमत्प्राप्ति । साहस्री. ६२४.

१८ तुल्यं च सांग्रदायिकम् । १।२।१।८ ॥

प्रमादवाक्यव्युत्पत्तिप्रकरणार्थव्यवसायमालङ्घनद्वेष- न्तरसमुच्चयार्थः चतस्रः । ' अथवा ' इत्यादिना (वार्तिके) ' विधिना श्लेषवाक्यत्वात् ' इत्येतदेव सूत्रं प्रमादवाक्य- त्वाद्वाक्यानिताहरणेऽपि योजितम् । विध्यैकवाक्यत्वेन श्लेषार्थतया अर्थवत्त्वावगमात् प्रमादवाक्यव्यवसायकारो एव हेतुन्तरसमुच्चयार्थः इत्यत्र च इति चतस्रः । सु. पृ. ५२.

१९ तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकृष्णादिद्योपात् । ३।३।७।१८ ॥

अग्निष्टोमे अथः शक्यः अग्नीष्टोमीयः सन्तीत्यः अनु- सन्ध्यधेति । तत्र सुत्यादिनात् अन्वयसिद्धेः प्राचीने औप- बस्यस्यान्वये दिने अग्नीष्टोमीयः पशुपशुधौषे । तत्रैव च उवाचकारादयः पशुधर्मा अपि आम्नाताः । तत्रैव च मनोकेः शक् ' अन्वयः पशुपशुधौषे अन्वयः ' इत्या- दिना सन्तीत्यः पशुतोऽपि आम्नाताः । सन्तीत्यनुष्ठानं तु सुत्यादिने । अनुष्ठानान्तु अवश्यान्तेऽनुष्ठानते । तत्र उवाचकारादयो ये पशुधर्मा विहितः, ते हि प्रयागायमपि पशुतामर्थे विशीयन्ते, उत अग्नीष्टोमीयसन्तीत्योर्द्वयोरेव, किंवा अग्नीष्टोमीयस्य एकस्यैवार्थे इतरान्तु चोदकैरेव श्नुः इति । तत्र प्रज्ञेन प्रथमपदोऽपि आत्मा पशुः उन्- न्यतः । प्रकृष्णादिद्योपात् इति हेतोराहृत्य च द्वितीये- ऽपि पशु उन्न्यत इति फेचित् । यथाशुभ्रमाश्लेषेण तु स्तोत्रे प्रथमः पशुः, उ सूत्रं द्वितीयः पशुः उन्न्यत इति तद्वत् । वार्तिकेऽपि तु उन्न्यतं प्रथमः पशुः, तत्रैव तु द्वितीयः पशु इति प्रतिवाचितम् । यत्र तु यथाशुभ्रान्तुसारैरेव उन्न्यतः । स्वस्यः पशुध्वः

लक्षणस्य पञ्चमस्य शेषवति । मयता विधिसन्देह
 पञ्चम्ये विधीयते इति उपाकरणदिः पञ्चमस्य शेषवते ।
 तथा च पञ्चविधिः उपाकरणदिः पञ्चम्यैः सर्वेषां
 प्रयोगात्मि पञ्चमां तुल्यः स्यात् । प्रकरणविशेषात्
 अभिधोमप्रत्ययस्य पञ्चम्यैः पञ्चमस्य । उक्त्या
 पञ्चमस्यैः सर्वविधिः इति प्रथमः पूर्वपक्षः ।

स्यात्तत्र पूर्वस्य । १९ ॥

उपाकरणस्यः पञ्चमस्यः प्रयोगस्य पञ्चमस्यैः स्युः
 इति प्रथमः पूर्वपक्षः पूर्वस्यैः शेषः । तत्र द्वितीयस्युक्त्या
 द्वितीयः पक्षः अनेन स्तेनोपपत्तेः । प्रकरणत्वात् स्यात्तस्य
 अनुष्ठानादेरप्यस्य पञ्चमस्यैः पूर्वस्य प्रथमस्य अग्नी
 शोमीयस्यैव भवेद्युः । अनुबन्धस्य अभिधोमप्रत्ययस्यै
 ऽपि स्थानाभावात् न तस्य पञ्चमस्यैः विधीयन्ते इति
 स्पष्टम् । अयदि स्वनीयस्य समानदेशान् कर्तव्यत्वं
 संभवति तथापि नानुष्ठानात्देशस्य इति न तस्यपि ने
 पत्तौ, किन्तु अग्नीशोमीयस्यैवेति । विद्वान्पक्षोऽयम् ।

सत्त्वैकेषां तत्र पुनःश्रुतिगुणार्था २० ॥

उपाकरणस्यैः पञ्चमस्यैः अग्नीशोमीयस्यैव न तु
 स्वनीयस्यैवि इति बहु उक्तम् । कर्मम् । अष्ट एके-
 पाम् । द्वानन्दः अग्नीशोमीयत्वं विद्योपयोगित्वम् । एतेषा
 केषांचित् शास्त्रिणा इत्येव अग्नीशोमीयत्वं अग्नीशोमीय-
 पञ्चमिनात् उक्तदिने विधीयते 'आश्विनं मद्रं एहीत्वा,
 चिहृता (विद्युगथा रश्मन्) स्य परिशीय (वेष्टयित्वा)
 आग्नेयं स्वनीयं पञ्चमुपाकरोति' इतिचनेन । इसात्
 पञ्चमस्यैः स्वनीयस्य मवितुं नार्हति । ननु तर्हि
 औपवस्ये अग्निं स्वनीयपरत्वाद्भ्यान्श्रुतिः क्रिमर्षा ।
 त्वन्वते । तत्र स्वनीयस्योः शोभिकान्ते वति पुनःश्रुतिः,
 स्वनीयस्य प्राङ्भ्रुतिः, औपवस्येऽर्हति भ्रुतिः,
 गुणार्था । निन्द्यास्त 'वयसा मातृत्वे चरन्ति पुरो-
 द्वासेन माध्वदिने अग्नेस्तृतीयस्येव' इत्यनेन वक्तव्यवत्तं
 गत्वा उपास्यचारत्वात्पुण्यं विधानार्थं भवति । निन्द्या-
 भ्रुतिश्च स्वनीयत्वं पञ्चमं संधीत्यं 'वयसं वै मत्स्योऽ-
 विद्वितो जनस्यधुने, एवमेतेऽप्राश्नयमाना ब्रह्मकच्यन्ते'
 इति पठिता । यथा वै निष्ठं जन्मभ्रूनेभ्यः भवत्यः विचरन्
 ध्नेः भवनवधारित्यदिः प्रेक्षकजनमधुने 'किमित्तो

वयः किंश तवः' इति संदेहे विनति, तथा 'एते वयसः
 कश्चिन्वयम्, एभिः कर्म स्वनाति पञ्चमति भवन्ति'
 इति निष्पत्त्याभिवेन संशयमुत्थापयति इति निन्द्याभ्रुतयैः ।
 एषा निन्द्याभ्रुतिः औपवस्येऽर्हति भूताऽपि ततः
 उक्त्या तर्हि 'वयसा मातृत्वे चरन्ति' इति भ्रुत्या
 एकावपत्तं गत्वा वयस्यचारत्वात्पुण्यविधाने औपवस्ये
 भवति । तेन शक्यते पञ्चमस्यैः अग्नीशोमीयस्यैव न तु
 शोविदितस्य स्वनीयस्यैति । 'एकेषां शास्त्रिणां स्वनीय-
 पञ्चः अग्नीशोमीयः' इत्येव इति पुनःश्रुतिः गुणार्था
 वयस्यचारत्वात्पुण्यविधानार्थाः इति स्पष्टस्य स्यात्तस्यैः ।

तेनोक्तस्य मातृत्वविधिरिति चेत् । २१ ॥

एकोविंशतिशुभशुभार्थम् सिद्धान्तपक्षः सक्तः । पुनः
 पूर्वपक्षोपपास्ये रूपादिम् । अभिधोने औपवस्ये-
 ऽर्हति स्वनीयपञ्चमां आमन्तानां तत्रैव च उपास्यारम्भेन
 पञ्चमस्यैः शुभकारणात् तैः पञ्चमस्यैः स्वनीयस्य पञ्चमस्यै
 स्युः, किंश तत्रैव पठितस्य अग्नीशोमीयस्य स्वनीयस्य
 चेति उक्तस्यैः स्युः । ननु तर्हि 'आश्विनं मद्रं एहीत्वा
 चिहृता स्यं परिशीय आग्नेयं स्वनीयं पञ्चमुपाकरोति'
 इति नाकं विपर्ययेति चेत् । उक्त्या 'नेन शुभेन
 वयस्यचारत्वेन स्वनीयः पञ्चः द्वितीये शुभदिने उक्तः
 उत्कर्षं प्ररितः । सद्यं च वयस्यचारेण उक्तस्य पठे-
 कात्म्य अनिश्चये प्राप्ते 'आश्विनं मद्रं एहीत्वा' इत्या-
 दिना वाक्येन पञ्चविधिः कास्वविद्योपस्य विधानं कर्तव्यं,
 तेन पञ्चमेन विद्योपस्य विधीयते । तथा च कास्व-
 विद्योपस्यविधानार्थं वज्रपञ्चम, न स्यै इत्यर्थः । एतत्
 उपाकरणस्य, स्ये विद्योपस्य, यस्मिन्सालम्भो नयनम्,
 उज्वलम्, विद्योपस्य, शोभित्वं इत्यादि, पञ्चमस्यैः
 स्वनीयस्यै । इति चेत् ।

नैकदेशत्वात् । २२ ॥

नायं कास्वविधिः । न वा वयस्यचारस्य उत्कर्षः नापि
 तेन पञ्चोत्कर्षः । वयस्यचारस्य उत्कर्षेऽपि वयस्यैः
 एकदेशत्वात् वयस्यचारस्योत्कर्षं उत्कर्षेणमद्भ्यां उत्कर्ष-
 स्यात्, तथापि वयस्यचारस्य मातृत्वानां उपास्यारम्भ-
 विधीयमानत्वात् उत्कर्षो नैव स्यात् । 'आश्विनं मद्रं
 एहीत्वा' इत्यादिना वाक्येन तु उपास्यारम्भेन सर्वेषामेव

अङ्गानां तुल्यादिने अनुष्ठानं विहितम् । तस्मात् औप-
वेषस्ये अहनि आम्नाताः उपाकरणद्वयोः पशुधर्माः न
सवनीयस्य भवितुमर्हन्ति , किंतु अग्नीषोमीयस्यैव ।
सवनीये तु चोदकेन प्राप्नुवन्ति ।

अर्थेनेति चेत् । २३ ॥

पूर्वपक्षिणः मङ्गला ननु उपाकरणस्य 'आश्विनं
ग्रहम्' इत्यनेन सुत्यादिने उक्त्यै विहिते क्वादिसहितस्य
सर्वस्यैव सवनीयपशोः . अर्थेन आश्विदेव उक्त्यैः सिद्धो
मवति । एष च 'आश्विनं ग्रहम्' इति सवनीयस्य
पशोः कालविधिः संभवति । 'मुष्टिना विधाय वषोद्ध्वस्य
आसीत आ वषाहोमात्' इति श्रुत्यै । न च पूर्वेषुः
वषोद्ध्वान् मुष्टिना विधाय तुल्यादिने प्रातःसवनपर्यन्तं
आसीनेन अवलगतुं शक्यते । अवश्यमाहारविहारद्वयः
कृत्वा कर्तव्याः । तथा च उपाकरणद्वयः सर्वे धर्मा
'उक्त्यै न तुल्यादिनस्य सवनीयपशोर्येष धर्माः स्युः न
पूर्वदिनस्यस्य अग्नीषोमीयस्य पशोः । इति चेत् ।

न, श्रुत्यविप्रतिषेधात् । २४ ॥

'मुष्टिना विधाय वषोद्ध्वस्य, आसीत आ वषाहोमात्'
इति श्रुत्यै यदि विरोधो भवेत् तदा अर्थेन उक्तस्य
कालविधिः संभाव्येन, न तु श्रुत्या विप्रतिषेधोऽस्ति ।
श्रुत्यविप्रतिषेधात् तु न कालविधिः । श्रुत्या विप्रतिषेधः
श्रुतिविप्रतिषेधः, न श्रुतिविप्रतिषेधः श्रुत्यविप्रतिषेधः ।
श्रुत्यविप्रतिषेधात् श्रुतिविप्रतिषेधमात्रम् न कालविधिः ।
औपवेषस्येऽहनि उपाकरणादीनि विरक्तनपर्यन्तानि अङ्गानि
कृतानि स्युः वषाद्यचारस्य श्वः सुत्यादिने प्रातःसवने
करिष्यते तदा, यद्यपि पशुधर्मस्यैवैव पवित्रा वषो
द्वयपशानं मुष्टिना विधाय आसितुं न शक्युयात् ततश्च
'मुष्टिना विधाय' इत्यनया श्रुत्या विप्रतिषेधः विरोधः
स्यात् । परंतु तुल्यमुष्टिना वर्णमुष्टिना वा विधाय श्रवित्वा श्वः
वषान्नास्येष च उदासीनः स्यात् इति शक्यते वक्तुम्,
तदा च न श्रुतिविरोधः । तथा न न अर्थेन उक्तस्य
कालविधिः । ततश्च उपाकरणादीनि सर्वाण्येव अङ्गानि
श्वः तुल्यादिने एत कर्तव्यानि । एवं च पशुधर्माः सर्वे न
सवनीयस्य पशोः, किंतु अग्नीषोमीयस्यैव इति सिद्धान्ती ।

स्नानानु पूर्वस्य, संस्कारस्य तदर्थत्वात् । २५ ॥

सिद्धान्ती एव व्रते । तुल्यध्वः सवनीयार्थेनिरुदाय ।
स्नानात् समानदेशात् उपाकरणद्वयो धर्माः पूर्वस्य
अग्नीषोमीयस्यैव भवन्ति । उपाकरणद्वयस्य संस्कारस्य
तदर्थत्वात् पशुधर्माद्येव । एते धर्माः पशुधर्माद्युक्ताः
न अ्योतिष्ठोमप्रयुक्ताः । तस्मात् अग्नीषोमीयधर्मा इति
पूर्वोक्तोपसंहारः ।

सिद्धान्त्यात् । २६ ॥

सिद्धान्ते श्वेत्वनरपर सृष्टम् । अग्निहोमे औप-
वेषस्ये अहनि आम्नाताः पशुधर्माः तस्मिन्नेव अहनि
आम्नातस्यापि सवनीयस्य पशोर्न भवन्ति किंतु अग्नी-
षोमीयस्यैव इत्यस्मिन्नर्थे 'वषा प्रातःसवने करन्ति,
पुरोडाशेन माध्वदिने सवने, अग्नेस्तुलीयसवने' इति
सुत्यादिने पशुपुरोडाशरूपसिद्धिं शक्यते । पुरोडाशयागो
हि देवतासंस्कारार्थः । स च अग्नीषोमीयस्य संस्कर्तुं
शक्योति नास्ति । तस्मात् पुरोडाशददर्शनात् सिद्धान्त्यात्
अग्नीषोमीयस्यैव पशुधर्माः सवनीयस्य तु अतिदेशेन
स्युः ।

अचोदना गुणार्थेन । २७ ॥

ननु सवनीये पशोः पशुपुरोडाशददर्शनं उपाकरणदि-
धर्माणां अग्नीषोमीयार्थेन सिद्धं भवितुं नार्हति पुरोडा-
शस्य सिद्धाविधानार्थत्वात् न्यूनताद्योपनिशयार्थत्वात्
इति । तस्मात् गुणार्थेन सिद्धाविधानार्थेन पशुपुरोडाशस्य
अचोदना न चोदना यत् । सिद्धाविधानार्थत्वं तु
अर्थवादः । तस्मात् पशुधर्मा अग्नीषोमीयार्था एव ।
के .

॥ तुल्यो हि श्रीहिरण्यध्वः आस्माद् यागा-
व्यवाययो . (वा . २।१।१८) इति पार्ष्णिनीय-
न्यायेन आशुब्रुवत्तरेणा अग्नेः प्रदानप्रयुक्तस्यैवैवस्य
निरज्ञत्वात् । ('श्रीहिरण्यध्वः' 'श्रीहीनवद्विहित' इति
तुल्ये चोदने, न च ह्यं प्रयोविद्ध, श्व न इति नास्ति
विरोधहेतुः । इति पार्ष्णिनीये न्यायाद्वरार्थं व्याख्यातः) ।
सु . पृ . ६२८ .

॥ तुल्ययोः एकदेशे च्छ्रुते (अन्तः श्रुते) नूनं अपरोऽपि एकदेशः च्छ्रुत्यते इति न्यायः । अतिदेशेणः यौर्गमाख्याः 'वदेवदा यौर्गमलं इति' इति । यावद्दत्तं वाचनिकम् । तत्र न न्यायः क्रमते 'तुल्ययोः एकदेशे' इति । भा. ५।४।४।११.

● तुल्यानां च तुल्यवदनुक्रमणं भवति, यथा 'देवा इत्ययो गन्धर्वास्तेऽन्यत आगन्, अत्रुषा रक्षाति पिशाचास्तेऽन्यत आसन्' इति । भा. ५।४।४।१५ । अतुल्यानामपि तुल्यवदनुक्रमणं भवति, यथा 'देवा मतुष्या पितरस्तेऽन्यत आसन्' इति । ५।४।४।१८. ● तुल्यानां तु यौपयर्थं इत्यधिकरणे अङ्गद्वयानुक्रमता वक्ष्यते । तस्याश्च प्रधानप्रयोगतन्त्रत्वमन्तरेण अखिद्येः अर्थश्रिता प्रधानप्रयोगतन्त्रता । सु. पू. ७३३.

● तुल्येषु नाधिकारः स्यात् (९।१।५।१९) इत्यत्र नैराकारक्ये सति अर्थकोचकत्वम् वक्ष्यमाणत्वात् । औ. २।१।४।८ पू. ७०. ● तुल्येषु नाधिकारः स्यात् इति युगस्य तुल्येषु एकत्र ईनिधिः अपात्र विरोधो न स्यात्, विनिगमनाविरहात् इति वक्ष्यते । कु. २।२।६।१७.

॥ तुल्येषु नाधिकारः स्यात् इति न्यायान् । न च (प्रकरणस्य) अधिकारात् विमेषः । (ये एव ग्रीहो गच्छार्थाः, ये एव कर्माधीः, न पृथक् केचित् कर्माधी नान् इति भाष्येण न्यायव्यवहारो न्याय्यातः) । वा २।१।३।८. ● नहि अतिशयोक्त्या अविशेषप्रयुक्तस्य अन्वेषणत्वे सति अधिकारात्प्रयुक्तत्वमेव शक्यते युक्तं । तुल्येषु नाधिकारः स्यात् इति न्यायान् । औ. २।२।२।२६ पू. २८६.

● तुल्यानां सतुल्यो न क्वचित् इष्टः । वा ३।६।१।४।४२ पू. १०६५.

॥ तुल्यानामप्यन्यायः । एतेन व्यापारेण व्यावद्व्यवशोऽपि तुल्यो भवति, तद्वद् एकेन व्यापारेण च स्वभालापी समो प्रमत्तो तत्रैव प्रसर्तते । संग्रहः.

● तुल्यकार्यं तुल्यमासीत् च तुल्यस्य भावः भवति । (परिभाषा) । वा. १।५।२०।५२.

॥ तुल्यवत्त्वेषणन्यायः । तत्रापि लोके इत्यो-स्तुल्यवत्त्वोपेक्षाः श्रेयो भवति । इ तयोः पर्यायेण कां

करोति । यत्र समो तुल्यवत्त्वोपेक्षतो नानादिषु च वार्ते भवति, तत्र यद्यपि अतिदेशार्थं भवति, उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुपयोगं करोति, यौगपदा-सेमवदित्वादिकम् 'अनादित्त्व' वा. ९।१।८५ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । साहस्री. ८३५.

● तुल्यसंख्याकानां धर्मविवेके प्रथमस्यैव यमां अनुष्ठेयः । वि. १।१।२।८.

● तुषाः वाचापमितामिच्छासक्त वाचापार्यवधान-प्रयासाद्युपस्यं इत्यं न पुरोडासः । भा. ७।३।५।१६.

● तुषोपवापः अत्रप्रातःकालीनः न कषालोपदान-छादनयोः प्रयोगः, निवपनकालीनस्तु कषालवापस्य प्रयोगः, उपादानस्य तु न योऽपि प्रयोगः । कषात् तु न तुषोपवापप्रयुक्तम्, नापि अत्रप्रयुक्तम् । भाट्ट. ५।१।१२. ● तुषोपवापः कषालस्य उपपत्तेः उपादानस्य पालनस्य च अप्रयोगः । छात्र पू. १०६. ● तुषोप-वापः कषालस्य स्वाङ्गभूतत्वापि अप्रयोगः । पू. १०७.

● तुषोपवापः पुरोडासकालेन कर्तव्यः 'रक्षार्थं भागो-ऽपि' इति मन्त्रेण । न च कषालस्य तुषोपवापो न प्रयो-जकः, किं अत्रमेव । तथा च पुरोडासाभावेन कषाल-भावेऽपि चरी तुषोपवापः कर्तव्य एव केनचित् समनेन, न तु कषालेन । वि. ५।४।१।११. ● तुषोपवापः । 'पुरोडासकालेन तुषात्प्रवपति' इत्यत्र तु पुरोडासार्थ-तया उपादानभेदाभिव्य मूलसंक्षेपवपतिः । सोम. १०।२।२७. ● तुषोपवापः इतोपादानमेव प्रयोगः, न तु पुरोडासकालेन । वाल १. १०७. ● तुषोपवापं पति कषालस्य शेषेऽपि प्रयुक्तं च नास्ति । वि. ३।१।३.

● तुषोपवापन्यायः । पुरोडासकालेन वापः । दसैर्पूर्णावधयोः कषालं न तुषोपवापप्रयुक्तम् । भा. ५।१।१।२।२६.

● तुषोपवापवाक्येऽपि करणानिवयस्य कषाल-संस्कारकत्वपत्तेः एकताविवक्षापरिः । भाट्ट. ५।१।१।५.

● तुषोपवापविधिः पुरोडासकालं न प्रयुक्ते । भाट्ट. ५।१।१।१.

● तुषोपवापविधिः प्रति पृथग्विधिः श्रेय-पुरोडास-श्रु-

अपूर्व-अध्वर्यु-यजमानोः अर्धेतिना । नहि तहाहते
प्रीतिरिष्येत् पुरोडाशो वा निर्दत्तवितुं शक्यते । ना.
३।१।२।१० गृ. ६६९

ॐ सुषुक्लण्डनन्यायः । यथा सुषुक्ल घान्त्वचः
निस्तुपीकरणमृत्प्रकलादिना व्यर्थम्, तथा प्रह्वेऽपि ।
साहस्री. ५०९.

● तुमन्तिष्ठासद्रूपकर्म वरुणप्रवाहावधृपय ।
निष्ठाभाववृषम्यायः । भा. ७।३।५।१०७.

ॐ तुष्यतु दुर्जनः इति न्यायः । यत्र प्रविशत्युक्त-
पक्षं दुष्टमपि वारिना ग्रीडवारेन अग्नीहृत्यापि दूषणान्तरं
दीयते, तथास्य मृत्विः । साहस्री. १८२. ● तुष्यतु
दुर्जनः इति न्यायेन अथशब्दानस्य विषयतावभाषिण
अधर्मशापतत्त्वमस्तुवयम् । उद्योतः. ५० १।१।१२
पृ. ३१.

● तूरः अक्षमेवे सवनीयः पशुर्द्वितीयः । तस्य
वृक्षस्यः पृथ्विगतिः । भा. ९।५।१।१७.

● तूर्णी अथशिशिनवौषः अर्धेतिना चन्द्रागुदये
सति । भा. ६।५।५।१८-२०

● तूर्णीहोमः । अग्निप आहितमानेपु वचमानेष्टिभ्यः
प्राक् वे अग्निहोमोमाः क्रियन्ते सार्धं प्रातः योगाग्निहोम-
रुमाः न तूर्णी होमः । भा. ५।३।५।२८. ● तूर्णीहोमः
व्यन्वर्थः पवमानहविर्वत् अतत्याहवनीये एव प्रवर्तते ।
रत्न. ५।३।५।२१-२५. ● तूर्णीहोमः त्यागानङ्गभूतः ।
भाट्ट. ५।३।५. ● तूर्णीहोमः न सुक्लण्डिहोमम्, किंतु
अपूर्वं कर्मान्तरम् । (अघघने द्वादशशु रात्रिपु मुक्लाग्नि-
होमादुत्तमान् प्राक् अर्धं क्रियते) । सोम. १०।१।२७.

● तूर्णीहोमे अग्निहोमधर्मा नाम्ना प्राप्नोते यथा
कुण्डवाक्यामप्ये इति केचिदाहुः । तदुक्तम् । 'तूर्णी
'होतस्य' इत्यनेन कर्म विधीयते । तस्मिन् दिविसान्ये
अग्निहोमन्ये नाम्नि येन पयस्विदेश्यते भवेत् ।
तूर्णीहोमः अग्निहोमधर्मा क्रियते । एतन्नो भरति,
अध्वर्युर्होम इत्यवगम्यते योऽग्निहोमशब्दः वाक्ये
कार्यवादेन प्रवृत्तः स योगेन प्रवर्तते अत्रापे होममिति ।
अतो योगस्य विद्यमानत्वात् नास्ति नान्यथेयम् । नाम-
वैषाणात्वात् अतिदेशो ऽस्ति । तुपु. ५।३।५।२१.

● तूर्णीहोमे अग्निहोमधर्माः प्राप्यन्ते न वेति विचारे न
प्राप्यन्ते, अग्निहोमशब्दस्य वीर्यिकत्वात् नामवैषाणा-
भावेन अतिदेशकत्वमभवत् । रत्न. ५।३।५।२१-२५.

● तूर्णीहोमाप्रसंगार्था अग्निहोमगीमाता । भा.
१०।८।५।८.

● तृचाः- सर्वस्तोत्रसाम्नां हि नृना एवोवादीयन्ते ।
पा. ३।५।१।०।३१. ● तृचे आद्ये एव यानं एकदिकै
कतौ माषं दिनपवमानन्तोमे । भा. १०।५।२।७-९,
● तृचे आगुष्टमे अनुष्टुप्पापत्रीद्वयप्रथमेन संवाधिते
दपावाश्वत्थीयवशात्मोर्गानम् । १।२।६।७५-२८ वर्णकं ३,
● तृचे कर्तव्यमपि यान प्रलूच परिष्ठापयितव्यम् ।
५।२।१।२०, ● तृचे यानं रथतटादिसाम्नाम् । १०।६।
१।१-२

ॐ तृचे गेयं साम प्रत्युचं समापनीयम् ॥
तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशान् । १।२।३।१४ ॥

भाष्यम्-- च्योतिष्टोमे यमान्मापते 'तसादेकं साम
तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति । अत्रात्रमर्थः भाग्यिकः
पि तिष्ठतु कस्य व्याघ्रस्य यानं कर्तव्यम्, उत प्रत्युचं
समाप्तं यानं कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् ? व्याघ्रजेति ।
कुतः ? श्रुतिनिर्देशात् । एवं श्रूयते 'एकं साम तृचे
क्रियते' इति । सामिन् निवमाणे, तस्मिन्तु युगभूता
निर्वन्वा कस्युगता श्रूयते । तत्र यदि एतन्वातुषि
व्यक्रम्य तत्रामेव एतन् परिष्ठापयेद्यु, न त्रिंशदवशा
लाघने अत्र क्रियमाणस्य परिच्छिन्न्युः, एतन्व्या-
परिच्छिन्नं त्रियमार्थं स्यात्, तत्र श्रुतिर्वाग्येति । तद्यथा
'अर्धं पटः त्रिपु नामदत्तयेषु एषाम्पताम्' इत्युक्ते
न्यासस्य स्याप्यते, न पवविण, पयमिहापि तद्व्ययम् ।
ननु पर्यायेऽपि एवंवालीयक. यन्त्रो भवति यथा
'त्रिपु यदेषु देवदत्तो मुङ्को' इत्युक्ते न यौगपयमव-
गम्यते । पयविणानि युञ्जाने मन्व्येप बाद., एवमिहापि
पयविण प्राप्योतीति । अत्रोच्यते । न तत्र त्रिपुत्या
मुषि इति उपदिश्यते, येन दत्तदेवं भवति, तत्र
एतन्व्येप संभवते, त्रिपु यदेषु, न द्वयोः एकस्मिन् वा
इति । यदा मुषि इति उपदिश्यते (उपदिश्यते),
तदा यौगपयौच भोगविद्यमान । एह तु त्रिपुत्या क्रियते

इत्यनेन संबध्यते, एवं तति क्रियाया मिर्षंषा विहितो भवति । तत्र स्वपदगतस्य किंचित् विषयत्वेन विहितं भवति । इतरथा ऋचः संख्यायाश्च संकल्पस्य पराम्तर-
गतेन शब्देन भावना उच्येत, तथा अर्थविपर्ययः स्यात् । तस्मात् सामनिर्घृतिं प्रति निर्घंषा उच्यते । आह, ननु त्रिसंख्या ऋचुशब्देनैव व्यन, संबध्यते । अन्यथा अत्राति सामर्थ्यं समाप्तः एव न स्यादिति । अत्रोच्यते । न ब्रह्मो न संबध्यते इति, संबध्यते एव, समाप्तश्च भवति । स तु समाप्तशब्दः सामनिर्घृचो उपदिश्यते इति । तत्र त्रिष्यञ्चस्य ऋचुशब्दश्च न अर्थो निर्घृचो उपदिष्टो भवति । ऋचि साम निर्वर्तयितव्यम्, एवं ताः तिस्रः ऋचो भवन्ति, न न्यूनाः इति । इतरस्मिन् पक्षे अन्वयात् त्रिष्यञ्च संबध्यते, तत्र साम क्रियते इति लक्षणा न्यात्, अन्वयानिर्घृचौ सामनिर्घृचिभ्यो भवेत् । इत्थात् व्याख्यस्य गानं कर्तव्यम् ।

द्वयम्— ननु 'तृचे वा शिद्धशैलान्' (१०।६।१।२) इति दशमे तिस्रु ऋचु साम गेयं इत्येतात् स्थापितम् । आद्यस्थे चाधिकरणे संस्काररुमे साम इति स्थितम् । प्रतिघंकार च संस्कारावृत्तिः, इत्यतः व्याख्यस्य गानपक्षो नैवोच्यते । उच्यते । दशमे हि एवं विन्वा तृचे साम गेयम्, न द्वयोः एकत्वा धेति । इह (तु) तृचगाने स्थिते, किं प्रयुच्यम्, उत व्याख्य इति । यदुक्तं प्रयुचं गानं सिद्धमिति (प्रतिप्रधानं गुणाश्चिः इति न्यायात्) अस्या व्यापकात् पन्थमानः पूर्वपक्षमारभते । 'एव साम तृचे क्रियते' इति अर्थं (वृत्-) पाठ-
सामन्वयचनः विशेषात्प्रान्ति विराकाङ्गीक्रियते । तस्मादपि निराकाङ्गीकृतम् । साम नाम द्वितीयाद्येवोक्तं दृष्टि-
तम् । तस्मात् तेन निराकाङ्गीक्रियते सामान्यम् । चातुविशेषस्थानीयं सामञ्जातम् । ताव चातुविशेषस्थानी-
यस्य निर्वर्तकत्वेन तृचो विधीयते । एवं करोतिः अमृत-
प्राहुर्भावचनः अपृष्टीवो मतिभ्यति । इतरथा यत् साम ऋचं संभ्रुजात्, तत् तृचे इति अन्वयलक्षणा प्राप्नोति करोतिः । अथवा अन्वयः भूतिप्रकारः । यदि ऋचु-
चादेन तृचो विधीयते, तथा तति एकः (तृचः इत्यन त्रिष्यञ्चोऽस्यविपर्ययः) विधीयमानत्वात् शुभगतः,

शब्दश्चेन च अन्वयान्मतः । अपरः (ऋचुशब्दार्थः) उद्दिश्यमानत्वात् प्रधानम्तः, शब्दश्चेन च अन्वयान्मतः । तयोः अपेक्षयात् अहमाद्यः स्यात् । तुचे इति च समाप्तः । तस्मादिति च भावार्थे क्रियित् विवेचनम् । अत्रिय एतन्वा व्याख्यत्वं तृचस्य इतिपाद्यते । तत्र यदि एकस्यां साम आधीयेत्, तथा समी वाध्येत् तिस्रु भुवा ।

गज्यार्थस्यात् विकारस्य । १५ ॥

भाष्यम्— इतश्च परशामः तृचे व्याख्यस्य साम गानत्वमिति । कुतः । शब्दागोऽयं सामसंज्ञको विकारः ऋचो गुणभूत इत्यर्थः । स यदि व्याख्यस्य क्रियते, यद्-
व्यख्यस्य अतिक्रान्ति भवति । तत्राद्यं चोदकः अनु-
श्रुतिभ्यते । तस्मात् व्याख्यस्य गानत्वम् ।

दर्शयति च । १६ ॥

भाष्यम्— ऋचु सामोवाच निधुवी संभवाधेति । शोऽप्रवीत्, न ये त्व ममात्प्रमसि चापार्थे, वेदो मम महिमैति । ते दे भूवोचतुः । शोऽप्रवीत् । न तुवं ममान स्यो चापार्थे, वेदो मम महिमैति । तासिसो भूवोचतुः, निधुवी संभवाधेति । शोऽप्रवीत्, संभवाधेति । तस्मादेकं साम तुचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति । नैका स्तोत्रीया साम्नः संभवति, नापि दे तिस्रः संभवाधेति व्याख्यस्य गानं दर्शयति ।

वाक्यान्तं तु विभक्त्यात् प्रतिशब्दं समाप्तिः स्यात्, संख्यास्य वदर्थत्वात् । १७ ॥

भाष्यम्— तुशब्दः पर्यं व्याख्यतेति । वाक्यानि विभक्तानि त्रीणि दत्ताणि, याः तिस्रः ऋचाः । तत्र एकैका ऋचु वृत्तेन परशामेण कथित् स्तुतिं अन्वि-
निर्वर्तयति, न ऋचकारेण सह कचिदर्थं संनोति । तत्र साम ऋचः संज्ञावर्गमिनिर्वर्तयत्याः शुभभावनं गन्तव्यं साहाय्यं करोति । तत्र यदि व्याख्यस्य नीयेत्, न ऋचः स्तुतिं अन्विनिर्वर्तयत्याः साम उपकारकं स्यात् । यदि सामं चयवः सामं भवतीति । न च ऋचुशुभुदायेन नभिसर्पः भूयते, यत्र सामसंभवा स्तुतिं कुर्वति । ऋचु स्तुतिं करोति, सा न सामसंभवा । यः ऋचुशुभुदाः साम-
संभवा, स स्तुतिं न करोति । तत्र प्रयुचं छाणि परि-

समाप्ते क्रियमाणे सामवदा शब्देन स्तुतिः कृता भवति । सामसंस्कारस्य स्तुतिभावनाऽर्थत्वात् प्रयुक्तं परिवर्तानं गानं कर्तव्यं इति ।

द्वयम्— प्रयुक्तं वा गेयम् । कुतः । ना स्तोत्र साधनतया विद्विडा । सा स्वर षण्णां संस्कार अनियमेन आशङ्कति । तत्र साम नियमस्ते संस्कारकालेन । तस्मात् साम ऋक्संस्कारशारेण रतोमेण संवच्यते, यथा ऋगुणः । 'एकं रामं तृचे क्रियते' इति निष्ठाति साग्नि संस्कारके गुणशक्त्यभिदम् । तत्र यः अथातो गुणः, स विधीयते । यद् सामना ऋचं संस्तुयान्तु इत्युच्यते 'वासिष्ठः' इति विधीयते । न्यासञ्च गाने (पुनः) सामना न (स्तोत्राभावे) ऋक् संविद्येतेत श्लोकदेशः संविद्येते । न च श्लोकदेशः स्तुतिं करोति । न च श्लोकदेशस्य स्तोत्रीयेण संस्कारः अपेक्षितः, ऋचः एव स्तुतिस्वामनवात् । तस्मात् ग्यासञ्च गाने (रथतर पृष्ठ भवति, यत्तरशनिचन स्तुतीव इत्यादि-) कृत्वा वाक्य अनर्थकं स्यात् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । १८ ॥

भाष्यम्— अन्यार्थमपि नावयं एतमर्थं दर्शयति । 'अत्राधारेण प्रथमायानुचि परतोति, इयधारेण उत्तरयो.' इति मलाकमेर्द् दर्शयति । तथा च 'एका वाऽऽथ उत्तरमा स्तोत्रीया, तामुद्गम उदायेत्' इति उद्गीषमेर दर्शयति । तस्मादपि प्रयुक्तं गानं कर्तव्यमिति । अर्थपरमगोत्वमपि ऋचनेर गानं कर्तव्यम् । अथर्वसूत्रे वत् परक्यं अर्थवै भवति, ऋचि तु परिपूर्णं इति । पारश्वीतिषु पादे एव गानं कर्तव्यमिति । पादे एव हि तत् परिपूर्णं वाक्यम्, यथा गोष्ठः वासिष्ठः इति । एव यावति पारंपर्यं वाक्यम्, तावति गानं परिवर्तनापवितम्भम् । ऋचिद् पादेऽपि पूर्णं वाक्यम्, ऋच्यपि, ऋचिदर्थवैऽपि परिपूर्णम् । यत्र तथा परिपूर्णम्, तत्र तथा गानमिति ।

द्वयम्— पादभ्रगीतिषु पादे एव गानं कर्तव्यम् । पादे एव हि तत् परिपूर्णं वाक्यं यथा गोष्ठः वासिष्ठः इति । एतदुक्तं भाष्यम् । कथम् ? ऋचि एव एते सामनी (गोष्ठवासिष्ठे) उच्येते, न पादे ('परीतो विवदा मुनं' इत्यभिदत्, न तु 'ओमी य उत्तमं इतिः'

इत्यादिवादान्तरेषु । इद् गोष्ठे सामनि) । समाना गीतिः इति वाक्यवात् त्रिषु पादेषु न गीयते । (किंतु प्रथमे पादे इव इवरेषु पादेषु गीयते) । यथा 'हेम्यो ददा प्राचीः' इति मन्वे ('मनो ब्रह्मणे ये पृथिव्या' इत्यादिमन्त्रये अमुपदेशे साधारणं 'तेभ्यो ददा प्राचीः' इत्यादि संकुरैव आर्गनाथे तदत्) अपिच पादो- ल्यथायः (अपि नीचैः) पादे एव अनुकल्पयन्, ऊ-नीभ्ये नैव द्रव्यते ऊहे (ऊहमन्थे) इति ।

अनदानोपदेवाश्च तद्वत् । १९ ॥

भाष्यम्— अनवानोपदेशश्च तद्वत् सुक्तो मविध्यति । यथा अस्मान्निर्वाय उपदिष्टः । अनवानं गावतीति वाक्ये अनवानं प्रयुक्तं परिणामापवितम् । न तु नियुक्तं गानम् शक्यते । अपिच, स्तोत्राव्यक्तं प्रयुक्तं गानं परिवर्तयितम् । स्वाध्यायकाले चाम्वासाः, प्रयोगकाले ऋचं प्रश्रुता स्मरिति । तदपि प्रयोगकाले प्रयुक्तं गानं कर्तव्यम्, तदा स्वाध्यायकाले तदन्वयो नुक्तः । तस्मादपि प्रयुक्तं गेयमिति ।

अभ्यासेनेतरा धुनिः । २० ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् 'तस्मादेकं गानं तृचे क्रियते' इति । तातु अभ्यासेन इतर धुनिर्दिष्टव्या । परमिपेत्त्यर्थः । यदि अत्र ऋक् सामनिर्वायस्ये उपा- दीयते । तस्मात् शक्यमिदं वक्तुं सामनिर्वायसाधनीवृता- मृचं विद्याम्; परिच्छेत्सतीति । साम स्तोत्रस्य गुणभूतं निर्दिशते, 'रथतर पृष्ठ भवति' 'वृहत् पृष्ठ भवति' इत्येवमिति । तत्र प्रयुक्तं ग्यायेन गानं प्राप्ताम् । न साम- निर्वायस्य संख्या संवच्यते । किं तर्हि ? ऋचिः । तत्र अ-यथा नाशकत्वमे इत्यग्यासो लक्ष्यते तियसु अभ्य- साग्नं गमेति । यथा त्रिषु कुलेषु देवदत्तो भोग- यितव्यः इति । यदा भिसंख्या कुलेः संवच्यते, तदा अभ्यासो लक्ष्यते । एवमिदानीं द्रव्यम् । तस्मात् प्रयुक्तं परिवर्तानं गानं कर्तव्यमिति ।

वा- 'सामं क्रियत इत्येवं सामनिर्वाय- कृच्यते । वासुदियश्च ऋचां त्रितमद्भत्वेन विधी- यते ॥' तस्मात् गानस्य गेयम् । इति ज्ञाते, उच्यते । 'स्तोत्रीयस्य हि साम्नोऽत्र वृषसंयन्ध उच्यते ।

इतरा ' एकं साम तृचे ' इति भ्रुतिः अभ्यासेन स्यात् । प्रत्युचं सामान्यमानस्य समसस्य मानस्य अभ्यासो भवति, तेन पुनःपुनर्मननेन वा भ्रुतिः उपपद्यते । अन्यान्यभ्रुतिस्तु बलीयसी, इतरा भ्रुतिस्तु अन्यस्यपरत्वेनापि उपपद्यतात् पुनर्मन । तस्मान् प्रत्युचं मानं परिब्रमस्य कर्तव्य इति विद्वान्तः । के.

- तृचशब्दः सामान्यव्यपदि सप्तमदेवताके च भवित्येवतः भवति इत्युक्तम् । भा. १०।१।२३।८८,
- तृचशब्दं एकं कर्मित् सामान्यविशेषमाश्रित्य उपपद्यते । १।२।१।२४ वर्णकं १.

● तृणारणिमणिन्यायः । तृणं षट्पदम्, अरणिस्तु ' निर्मन्वपदासि त्रणिर्द्विः ' इति कोशादितिद्वयस्यै निर्मन्वपीये काश्चिदेषे वर्तते, मणिस्तु अग्निमर्मानक-सूत्रं कल्पवदवाच्यादमविशेषो गृह्यते अरणिषदादृचर्पात् । तत्र तृणारणिमणिन्यायेन हेतुत्वात् न्यमिचार इत्यादि । एव तार्ण्यगृहि प्रति तृणस्य, अरण्यगृहि मत्स्यस्ये, मणिमन्वपगृहि प्रति मणेश्च कारकत्वम् । न तु षट्पदत्वव-च्छिन्नं प्रति तृणदेः कारणत्वं परस्परव्यतिचारात्, एवं च त्र्यकारणभावानुद्भवम्, काश्चित्वाच्येदकं कारणता-वच्छेदकं च माना तथाम् प्रवृत्तिः । साहस्री ४३१.

● तृणारणिमणिन्यायेन संनिपादिनामपि समु-च्चयव्यतिरोधात् । संकर्ष. २।३।३. ● अङ्गना प्रवेक-मुवज्जना प्रवेकमेव प्रवेकनाकाङ्क्षावतीन विनियोगविधि-कल्पनात् तत्रपि एकस्य प्रयासस्य एकस्मिन्नेव कृत्य-काराव्ये षटे सर्वेषामङ्गना तत्र साक्षित्वावगमात् विकल्पेनेन तृणारणिमणिन्यायेन कारणता । भाट्ट. १।२।१२. ● तत्प्रकारे निरपेक्षत्वात् तत्राव्ययधीना एकमन्वपदानाच्छ्रेण बागमनेन विकल्पोपपत्ते एकवादी वाच्येतापूर्वस्य तृणारणिमणिन्यायेन तत्कल्पव्यवधौपपत्तं. तत्रैकत्वकल्पवगोपभावात् अपि साधनम् । जौ. २।२।१।१ पृ १३९.

● तृणजलायुक्तान्यायः । तृणदेहेतुनासौऽपि कर्माण्य अनवर्द्धं वसुदनात्मकं लिङ्गं च भवत्यति, किञ्च देहात्तर प्रतिपत्ति तृणकल्पानुक्तान्यायेन । तथा च वृष्ट्यात्पदै- स तत्रथा तृणजलायुक्तं तृणस्यान्ते गन्धं अभ्यासक्रम-

मात्रम्यानामनुपसंहरति ' इति । मोक्षधर्मं नीलकण्ठः अ. २०२ श्लो. १९.

● तृणजलौकान्यायः । यथा तृणजलीका तृणमन्वा-माश्रित्य पूर्वतुण्य भवति, तथा जीवः स्वाधिकारिदि-देहात्तरं निपातयेन पूर्वैर्देहं स्वजलीयि भावः । साहस्री. १०.

● तृणप्रत्ययस्य षट्पदव्यपदि नितिसिं न तृणवद्व-प्रत्ययस्य । भा. १।२।१।१ पृ. ७४९.

● तृणप्रसन्नेन । वाग्जु तृणप्रसन्नेन अत्रपुये विधि-त्वेन प्राङ्गताङ्गान्तराणां न वाचा । भा. १०।१।१।१-१२.

● तृतीये ज्ञाप्याये ' अङ्गलक्षणमेवेदिरिहोर्त्तं शेष-त्वाम् । ' वा. ३।१।१।१ पृ. ६४७. ● तृतीये व्याप्याये कः शेषः केन हेतुना शेषः, क्व च विनियुन्यते इति, श्रुत्यादीनि च विनियोगे कारणाणि इति वदते ।

तेषां च बलप्रदत्वमन्वात् । एतत् तत्पर्येन भन्यत् उगी-द्रातादिना । भा १।१।१।१. ● तृतीये व्याप्याये गौण-मुत्तरसाधारणेन अङ्गत्वमेव निरूप्यते (तृतीयाप्यप्यायेः गौणमुत्तरसाधारण्येन अङ्गत्वमेव) । भाट्ट ३।१।८.

● तृतीये व्याप्याये विनियोगरूपा विधेरस्य निरूपितः । कणिका पृ ४१२. ● तृतीये व्याप्याये शेषोपिनाय' अभिधीयते । धि. उपक्रमे १।१।१.

● तृतीये सप्तमे अङ्गरेक. अतिपुनरे । तत्र प्रमाणं च ग्राह्यम् । तं अनेकवर्णां स्थूलवर्णं च मदीभ्यति (शिर्षोमे) । भा. २।२।१।१।१.

● तृतीये सप्तमे वाट्टोश्चरति सग्रीयशो । १।२।१।१।१. ● तृतीये सप्तमे आभोऽनवमान । तत्र प्र-सूतेषु गतं सप्तमि गीयन्ते । ' स्वादिदृश मदिदृश ' (सामर्थ. ६८९) इति तिष्ठो गण्यन्तः, एत गण्यं संशितं च साम गेयम् । ' पुरोक्षितो शो ' (सामर्थ. ६९७) इति अनुत्पुं गण्यको च, एत प्रयागार्थं आपी-गर्षं च साम गेयम् । ' इदमच्छं मुक्त ' (सामर्थ. ६९४) इति तिष्ठ उष्णिह एत एत साम गेयम् । ' पवस्त मर्धं मचमः ' (सामर्थ. ६९६) इति क्रमुपवृत्ती, तत्र योऽकल साम गेयम् । ' अग्नि विधाति पवते ' (सामर्थ. ७००) इति तिष्ठो चण्यं, तत्र कानं साम गेयम् ।

वि. १।१६ वर्णकं ३, * तृतीये सवने आर्भवावसाने
 दयावाच्य-आनयीत्वयोः शत्रोः अनुष्टुभा गावशीत्या च
 प्रथमिते तृचे गानम्, न तु उपपन्नानुष्टुभानयनम् ।
 १।१७ वर्णकं ३, * तृतीये सवने एव ऋषिदोमे
 षोडशी श्राद्धः, न सवनेमवने । भा. १०।५।११।४४,
 * तृतीये सवने द्वादशकपालः सवनीयपुरोडाशाः न्युक्ते तु
 एकदशकपालः । १०।५।१६।८८. * तृतीये सवने
 शिष्याद्यापारणे आग्नविधिनिर्णयार्थः सोमेन नैति ।
 संकर्म. ३।१।१८. * तृतीये सवने यक्षावशीवं नाम
 स्तोत्रम् । तस्मात्स्यः यज्ञायज्ञा नो इत्यादिः तृतीयांशो-
 बृहतीस्तः प्रगाथः । एकविंश. स्तोमः । कै. * तृतीये
 सवने सवनीयपुरोडाशेषु सौम्ये चरी आश्विने द्विकपाले
 च सवनीयप्रवर्ग्या हविर्भूत् प्रसङ्गादिज्ञा, मेरेन
 नाडात्तया । भा. १२।१।४।१२-१३. * तृतीये सवने
 मूर्धन्तमथात् प्राथम्ये उपपन्नानुष्टुभो यजन्ते तेभ्यः
 परस्तात् षोडशी निहितः । षोडशितोत्रोपाकरणे च
 'समगाधुयिते पूर्व्वे षोडशिनः स्तोत्रप्रपाकरोति' इति
 काष्ठविशेषो विहितः । परंतु देवाद्ब्रह्मोत्कर्षे जाते
 सस्तोत्रस्य षोडशिम्राष्ट्यापि उत्कर्षे एव कर्तव्यः ।
 वि. ५।१।१८. * तृतीये सवने सौगन्धिकेन आम्बजने
 अज्ञानाभ्यजने नाम उच्ये । भा. १०।४।१।१०.

* तृतीयाध्यायार्थः 'भृतिर्लुप्तं च वाक्यादिकिरीष-
 श्रितयत्तयः । अनारभ्योक्तिं, बह्वर्थस्वाभ्यां अष्टयादयाः ॥'
 १ भृतिविचारः, २ लिङ्गविचारः, ३ वाक्यप्रकरणादि-
 विचारः, ४ श्रुत्यादेः परस्परविरोधप्रदत्वज्ञावाः, ५ प्रति-
 पत्तिकर्मणि, ६ अनारम्भाधीनानि, ७ बहुप्रधानोपकारक-
 म्याजान्दीनि, ८ वाजमानानि इति । वि. प्रस्तावना १५.
 * तृतीयाध्यायसिद्धं कथयंपुरुषार्थं च उदाहरण-
 विरोधविज्ञानया प्रशोभन्वचिद्वयं च द्वयं विचार्यते ।
 भाट्ट. ५।१।१.

तृतीयसवने वचनात् स्यात् । १०।५।११।
 ४४ ॥

षोडशी महः तृतीयसवने एव श्राद्धं स्यात् वचनात्,
 न सवनेसवने । एवं द्वाद, 'स्य प्रातःसवने षड्शीषत्
 यज्ञं दधरे सवने नभिरिन्द्रेयत्, यन्नाभ्येदिने मन्वतो नन्नं

निदग्धात्, तृतीयसवने प्राडा. त्वा सवेषु सवनेषु यजति,
 न पूर्वं सवनं आनि मीतः' इति । तस्मान् तृतीयसवने
 एव षोडशी श्राद्धः । इति सिद्धान्तः । " नैतिरीयके तु
 'सवनेसवनेऽपि यजति' इति उच्यते विकल्पः " इति
 कुमुदसम् । इदमन्तराभिमन्यविकरणम् । कै.

* तृतीया करवाचिनः प्रातिपदिकात् भवति ।
 भा. १।४।१।२ प्र. ३२४. * तृतीयायाः करणत्वे एव
 शक्तिः । कर्मणे तु 'तृतीया च होरु-रसि' (पा०
 २।१।३ सुदोतेः कर्मणि तृतीया स्यात् द्वितीया च)
 इत्यानुशासनिश्चो लक्षणा । भाट्ट. ५।१।२.

* तृतीयाऽर्थः । कर्तृवं करणत्वं च तृतीयार्थः
 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रत् (पा० २।१।८)
 (वतुत्वविवाच 'कर्तृव' इति चिन्तो दृष्टव्यम् ।
 करण-वविवरण 'करणत्वं' इति विरोधो दृष्टव्यम्) । अत्र
 कर्तृणकरणात्वयोः वाशात् भावनाया संवन्धात् शब्देक-
 तृतीया कारकविभक्तिः । भाषायाभिज्ञप्रदायन्वित्यर्थिका
 (अन्वयी अर्थो रस्यः) उपपदविभक्तिः । मणि. पृ.
 १३२, १३३.

'सहयुक्तेऽपभावे' (पा० २।१।१९) साङ्ख्य-
 युक्ताप्रधानवाचकशब्दकर्मि-वाह्यतृतीयायाः निष्पत्ति-
 त्वमर्थः । निष्पत्तेः सहयुक्तो युजः शिष्यनिकृषित-
 ताहित्यविशिष्टगुरुकर्तृक आगमनं इति वीषः । एवं च
 तृतीयार्थस्य माननाऽन्वयाभावात् उपपदविभक्तिः । मणि.
 पृ. १३३. 'सहयुक्तेऽपभावे' एवं 'वाक्य-कार्थ-
 र्थयोगोऽपि' इत्यनुशासनेन युक्ते सहयुक्तः रिता इति
 वृत्तीया । अत्र च युगप्ये अत्रापार्थं न क्रियाऽन्वयवि-
 त्त्वेन 'सहैव दशमिः पुनैर्धरं वहति रदमी'
 इत्यादिवत् । अपि तु यत्र क्रियासंबन्धः शाब्दः तत्
 प्रधानम्, अन्ये तु आर्थेः तस्य अपभावायम् । अत एव
 युक्ते सह इत्यत्र युगप्यापि आगमनमस्तीति । यत्र न
 सहसद्व्योग एव विवक्षितः 'सहो युता' (पा०
 १।२।५९) इति सूत्रभावेऽपि तृतीयादसोनात् । अत्र
 एव सहयुक्तस्य तृतीयाऽर्थः । सहस्यः सापिक्तः ताप्य-
 भादकः । तदन्वयान्नु सनिरूपकविद्याभयकथयवयनेन
 निष्ठागोचरः । साहित्यं च 'सहैव दशमि' युजैः' इत्यादी

दन्तले निष्ठावानताम् । युधेण छदागतः इत्यादौ च एकत्रियाऽन्वयिषं ह्यारि वेषवदनुसारेण वेष्यम् । रहस्य. घृ. १९-२००.

‘येनाद्भविभारः’ (पा० २।३।२०) विदारयुताद्भ-
वावकवदमभिन्नाद्भगुपीया संनये । यथा अश्वा पावः
इति । अत्र अक्षिपंविपक्षणावविशिष्ट इत्यर्थः । अत्र च
अक्षिपिन्नक्षणात्स्य परवरासंबन्धेन वैधे प्रकरता । मणि.
पृ. १३३. ‘येनाद्भविभारः’ इत्यनुशासनात् येन अद्भेन
विकृतेन अद्भिनेो विकारे लक्षणे सतत्तुलीया ख्यात्
इत्यर्थेनात् ‘अश्वा पावः’ इत्यादौ तृतीया । अत्र च
अक्षिपदं चतुर्गोलकताम्, वृत्तानं तृतीयाऽर्धे, पापपदं
चतुर्गुणपत्रवद्वोलकतात्परम् । चतुर्गोलकहृदिनमुदरगत-
पद्वोलकतात् इति शेषः । तृतीयाऽर्धेचतुर्गुणस्य तेन
संबन्धेन भागनापाम्भवात् । रहस्य. घृ. १००.

‘हर्षभूतलक्षणे’ (पा० २।३।२१) इत्यनुशासने
तृतीया । इत्यभूतलक्षणे च शापकत्वम् । ‘जटाभिस्तापसः’
इत्यत्र जटाशाप्यन्वेषान् इत्यर्थः । अत्र शापदस्यस्य
तपोविशिष्टे अन्वयः । अन्यथा एवदेशे अन्वयशक्तेः ।
मणि. घृ. १३३. ‘हर्षभूतलक्षणे’ इत्यनुशासनात्
जटाभिस्तापसः इत्यादौ तृतीया । अत्र लक्षणवत्तापरवर्षमिं
शाप्यत्वं तृतीयाऽर्धः । जटाशाप्यत्वापरवत्त्वम् ।
लक्षणम् च विशेषणोपलक्षणतापापताम् । तेन, रामेन
तापव. इत्यरि स्यात् । रहस्य. घृ. १००.

‘संशोऽन्वयस्य कर्मणि’ (पा० २।३।२२) संपूर्वस्य
शपायोः कर्मणि तृतीया द्वितीया वा सा । मात्र मातर
या संशोः । मातृनिषेधकृतपरादिप्रकारकज्ञानभावत्
इत्यर्थः । अत्र मातृपदार्थस्य पूर्वत्वपरकारकज्ञानक्रियायां
अन्वयात् पूजकत्वक्रियाऽन्वय आधिकः । कत-
ञ्चनकज्ञानान्नयो वा । तेनात्र उपपदविभक्तिवत् । मणि,
पृ. १३३.

‘हेतो’ (पा० २।३।२३) हेतुर्धे तृतीया । गुण्येन
हृदो हरिः । अत्र तृतीयाऽर्धेन सहकारित्वस्य दर्शनम्
कल्पयः । पुण्यसहकृतेन्द्रियजन्य दर्शनम् । मणि.
घृ १३३. तत्र (हेतुनं) पद्यमि काण चम्पयैव, तथापि
द्व्यारिदिरूपितवद्विद्विषयस्य क्रियाऽन्वयि हेतुव यथा

दग्धेन यतः इत्यादौ । भावार्थनिरूपितत्वेन संबन्धेन
क्रियाऽन्वयि तु स्वभाव इति विदोषः । अत एव हेतुर्धे
लक्षणा । अथवा धरणावधिभक्त्यकरणे शक्तिः,
तत्परिचायेके सतत्त्वोपाधौ लक्षणा इति पृथगनुशासनम् ।
पन्थारिहापारं च तत् यथा अन्वयनेन गति ।
तादर्थ्येनात् तृतीयाऽर्धः । रहस्य. पृ. १००.

‘अश्वर्षणे पन्थी’ (पा० २।३।२४) ऋतुर्धेन
यत् ऋतं हेतुभूतं ततः पन्थी स्यात्) अत्रेन ददः
शुभदा शब्दः । अत्र शतरथ ऋतुनिपादात् पन्था-
त्रियायामन्वयत् उपपदविभक्तिवत् । अत्राभिधक्त्यन्व-
यन्वयवान् इति शेषः । मणि, घृ. १३४.

‘पत्नी हेतुप्रयोगे’ (पा० २।३।२६ हेतुप्रत्ययप्रयोगे)
हेतौ दोषे पत्नी एव न तृतीया । भाग्यवत्स्य हेतुत्वहेतौ ।
अथयनामिन्हेतुको निवासः । मणि. घृ. १३४.

‘सर्वनाम्नस्तृतीया च’ (पा० २।३।२७ सर्वनाम्नः
हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ दोषे तृतीया पत्नी च) ।
परस्य हेतौ, केन हेतुना गति । मणि. घृ. १३४.

‘अक्षिप्यवहारे दानः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया
वाच्यः’ इति यस्मिंश्चात् तृतीया । यथा दास्य संघर्षे,
दादायीत्यर्थः । शिष्यवहारे तु ‘भवादि संघर्षः’ ।
रहस्य. घृ. १०१.

तृतीयायाः अनुशासनानुपेक्षेन सप्तशिक्षायां अनु-
संधेयाः । तथापि ‘प्रकृत्यादिभ्य उपसंलक्षणम्’ इति
कार्तिकत्वं पठ्या वाऽऽ, प्रत्येय कारिकाः, दोषेय कार्याः,
समेन एति, द्विदोषेण चाम्यं प्रीयाति, सुखेा यति
इत्यादौ करणकारिदिकार्यान्तरलक्षणा । प्रकृत्यद्वयेन हि
स्वाभाविकी सामग्री लभ्यते । नयजन्यचादलत्वानित्यर्थः ।
न चेदं करणत्वहेतव तृतीयाऽर्धेनात् पृथगनुशासन
वेष्यम्, कल्पयन्वय तत्वेन (स्वरूपेण) तृतीयावैयमशी-
कृत्य संघर्षेनात् । अत एव तृतीयाऽर्धेया कल्पया-
अपवादात्वाअवयुक्तिवसंबन्धेन आशिमक्रियायामन्वयः ।

प्रयोगे शक्तिकः- प्रायःशब्दस्य अवच्छेदकत्वविशेष-
व्याहित्यविशिष्टाहुदं आदेः । तृतीयाया अत्राभिधक्त्य-
गर्थः । तथा च किञ्चिन्तुनाहुद्वारादभिधक्त्यवशिवा-
संभावकम् इत्यर्थः ।

भोजनं गार्भ्यः- गोप्राशब्दस्य संदन्धविशेषवाचिव्येन गोमन्वपरत्वमङ्गीकृत्य गोप्रादावच्छिन्नगर्भसंक्रमणान् इत्यर्थः । तृतीयया वा अवेदावैक्यमङ्गीकृत्य गोशानिगर्भसंक्रमणान् इत्यर्थः । आशिश्रु क्ये गोमन्वं तृतीयाऽर्धः, अवच्छिन्नत्वं संसर्गः, गोमवृत्तिगोशानवच्छिन्नसंक्रमणान् इत्यर्थः । अनयैव च तृतीया उमस्येन रूपवान् इत्यादिप्रयोगो उपादाननीयाः ।

धान्येन धनी इत्यादी तु तृतीयाऽर्धमिदं धान्यत्वस्य धने अन्वय इति विशेषः । धनसंक्रमणं प्रति धान्यस्य करणत्वादेव वा तृतीया इति कौस्तुभे स्पष्टम् ।

समेन याति इत्यत्र अधच्छिन्नत्व तृतीयाऽर्धः । समदेयावच्छिन्ना गमनभावना इत्यर्थः ।

द्विद्रोणेन धान्यं ऋणाति-द्रोषोद्गोषयोः समाहारः द्विद्रोणम्, यात्रादित्यात् स्त्रीत्वान्वावः । परिमित्वत्वं तृतीयाऽर्धः । द्रोणद्वयपरिमितं धान्यं ऋणाति इत्यर्थः । भरणत्वेनापि अन्वयसंभवेऽपि परिमित्वेन बोधार्थं प्रथममुदाहरणम् ।

सुखेन याति- इत्यादौ सुगणदं दृश्याभावपरम् । तृतीयाऽर्धश्च प्रयोगैक्यम् । तत्र प्रतिशोधनप्रयत्नस्य कर्तव्यत्वं । तथा च शुभान्नानर्कं यानमित्यर्थः । रहस्य. प्र. १५-१८.

'दिवः कर्म च' (पा० १।१।४३) इति सुखेन दिव्यगणस्य साधनं कर्मसंज्ञं स्यात्, उक्तशतुषेन स्वरितानुगतयोः पूर्वस्यस्यकरणस्यानुवृत्त्या करणसंज्ञकं च इत्यर्थेन साधकत्वमस्यैव संज्ञाद्वयकरणान् अर्थः भक्षान् वा दीभ्यति इति प्रयोगद्वयम् । अत्र पणपूर्वकाक्षनाप्यक्रियायाः धान्यत्वत्वात् तन्नाशनात् प्रयत्नमेव करणत्वम् । तत्र च द्वितीया राक्षणीर्षी । प्र. १८.

'अपवर्गे तृतीया' (पा० २।१।१६) इति मूलेण पञ्चमस्यैव तृतीया चोने काकापानोः अन्वयसंशयो तृतीया स्यात् अन्वयस्य द्वितीया इत्यर्थेन 'गास्तेनापीषोऽनुवाकः' इत्यत्र तृतीयाया फलप्रतिशयोक्ता । रहस्य. प्र. १९.

● तृतीयाऽर्धः सर्वोऽपि सकृदन्वयसाधारण. पूर्वस्येव जिज्ञानन्वयविशेषोपादाननाया भुक्तया गम्यमानाया वा

अन्वेति इति बोध्यम् । यथा शतेन बन्धान् पाययति पयः- शतेन परिच्छिन्नानित्यर्थः, परिच्छेदं प्रति तस्य करणत्वात् । अत्र गम्यमानत्वं अप्याहुतयदेन बोध्यम् । अत्र प्रयोग इत्यत्र तु मानुषेया (क्रिया), अत्र इति निपातैरेव 'साध्यं नास्ति' इत्यर्थेन साधनक्रियाया उपादानत्वात् । अथनर्थश्च विभक्तिमात्रे बोध्यः । रहस्य. प्र. १० । नरीनत्तात्किंकास्तु प्रह्वयार्थेतिरुपि वगत्यात्वमेव तृतीयाऽर्धः । तस्य च आगम्यतया घाल्यपानिव्य इत्याहुः । तत्र । अनुपादानत्राप्ते प्रयाणाभावात् । न च 'परशुना शिखरि न दापेण' इत्यादौ दापत्रयत्वात्प्राक् क्रियाया बोधानापत्तिः, निरुपकतासंभवेन परशुनिद्रकरणत्वस्य, निरुपकतासंभवावच्छिन्नप्रतिशोधितकदाचननिद्रकरणत्वान्मास्य च क्रियायां बोधेन अर्थात् अन्वयत्वाभावबोधोपपत्तेः । अतः प्रयुक्तप्रयोगविशेषात् कर्तृत्वकरणत्वयोः उभयोरपि तृतीयायाः शक्तिः । बोधयत्वात्सिद्धरुपात्तापयं प्राश्नात्प्रोषेण च विशेषनिर्णयः । प्र. १७.

● तृतीयाऽर्धौ (विमत्तौ) अतरेव संख्याकारकत्वयः, प्रथम तु लक्षित्वयः; जातिभक्तयोश्च न यैशिक्षावसादी एको बोधः, किंतु बोधद्वयं शक्तिरक्षणजन्यमिति आकृत्यविकरणे अभिहितम् । फौ. २।१।२।५ प्र. २९.

● तृतीयाऽर्धमेव 'सूक्तवाकेन प्रक्षारम्' इत्यत्र उभयोः प्रयोगनवाविशेषे केवलतृतीयाऽर्धमेव सूक्तवाकस्य प्रसरणद्वयस्यैव । वा. २।१।४।२२ प्र. ४१२.

● तृतीयाऽर्धत्वा ऐन्वाः करणत्वम् । वा. ३।१।७। १४ प्र. ८२५.

● तृतीयिनः ऋषिजः तृतीयाधाराजः । द्वादश गावः पूर्णा दक्षिणा, तत्तृतीयोऽम्. चतस्रो गावः । तृतीयोऽस्ति येषा दक्षिणायाः, ते तृतीयिनः । वेदा- अन्वयु- गणस्य, अनी- ग- मस्यगणस्य, अन्वयु- ग- होतृगणस्य, प्रतिहती- उद्गतगणस्यश्च इति चत्वारः तृतीयिनः । फौ. १०।१।११।५५.

● तृप्त्यन्ते भक्षणे 'मन्त्राभिपूतिः' इत्यादिः भक्षयाम्भ-तः एक एव मन्त्रः न तु तिभागः । वीगिष्टोमे । वि. १।२।१०.

वृत्तिप्रसंगः

● 'वृत्तिप्रसंगः कचेत्' इत्यत्र प्रत्ययार्थकार्थत्वस्य प्रकृत्यर्थे पापेः अन्वयः । इति गुरवः । माणि. ट. ८४.

● वृत्तिप्रसंगानामन्त्रस्य भयगन्धैकान्वयता । वि. १२।१०.

● वृत्तिप्रसंगदौ देवताऽस्त्रिविधव्यपको 'वृत्त एवैन-
मिन्द्रः प्रजया पद्ममिच्छार्पयति' इति, इति चेन्न । अर्थ-
वादानां स्वायं तात्पर्यान्वाक्यान् । वि. १।१।४.

● तेजस्कामेष्टिः कर्मान्तरम् 'आग्नेयमष्टकालं
निर्येद् रुक्मः' । वि. १।१।२२.

● तेजःसंस्तयो माहागस्य । (तेजसा संस्तवः
तेजःसंस्तवः) । भा. ६।१।२।४.

● तेषाना. तपः कुर्वन्त. । तत्रा इत्यर्थः । के.
● तैत्तिरीयाः, कारीरिगावकानि अक्षीयानाः भूमी

भोजनमाचरन्ति अपरे चाग्निने माचरन्ति । भा. २।४।
२।८ ट. ६३२. ● तैत्तिरीयैरेव आपलम्बीयगौषावनीये
परमगृह्णन्ते प्रतिपद्ये । धा. १।१।७।१५ ट. २४४.

● तैत्तिरीयकं शास्त्रात्तर सहर्षदगमम् । तैत्तिरीय-
कस्य अक्षान्तरमेव । पशुविषयः सहर्षमेवस्य पशुसंयथायात्
वैश्यावनीय आपलम्बीयं सत्यापदीयं वैदानवीयं मर-
दाजीयं चाभूत् चेति । के. ● तैत्तिरीयकथाव्यापेक्षया
समिष्टगुण्य प्रतिपत्तिरेव । भा. १।१।१।६. ● तैत्ति-
रीयशास्त्राव्याप्येन मन्थवतिप्रवेष्टिः दण्डः शिखा । मैत्रा-
य्योपाना द्व प्रतिपत्तिः । १।१।२।१।२ ट. १६९.

● तैत्तिरीयवदेवतनिष्पत्तिः । यथा तैत्तिरीयं वृत्तपान
वा भद्रिः षोडशे सति शरत्काले मेघारणुतिशङ्खुष्टपादीनि
कथयति करोति । भा. ७।१।१।९ । अत्र ब्रूम, तैत्ति-
रीयस्यापि न कालान्तरे फलं भवति । भाद्रगम्य तस्य
फलं तत्र कलकालेव । अथ फलं बल्लुष्टपादि, तन्
अन्वयाद्वारणसिधामाऽभवति । ७।१।१।१०.

● सोयशब्दः । 'विन्दो व सद्युजाने च तोरजन्दो
यथेष्टते' । धा. १।२।१।२९ ट. ७७०.

● राज्ञोः विभागादुत्सृज्ये व्यापारो नाभ्यः । रङ्गस्य.
ट. ११४.

● त्वज्ज्येष्ठैकं कुल्लुषार्थे इति न्यायः । एवमेव
कोटिकर्तव्यो एकत्र बह्वर्थातिः द्वितीयावतीकारे उ

पङ्काद्येहातिः, तत्र द्वितीयः एतः स्वीकार्य इति भव. ।
साहस्री. १८८.

● 'आग्रायस्त्रिज्जात्' इत्यधिकरणे बहुनामनु-
ग्रहाम् 'त्यजेदेकं कुल्लुषार्थे' इति न्यायेन आग्राय-
भुतिरेका अन्वया नीयते, बहुनामस्य अन्वयात्पञ्च इति
वाञ्छितम् । पर्यायः. ५५।१. ● बहुनामद्वयमुपहाय
ऐन्द्री वृत्रहत्या अर्था 'त्यजेदेकं कुल्लुषार्थे' इति
न्यायेन बहुवचसि प्रापक्यराजम् । वि. १।२।७.

● यत्र ट इत्यस्येतिपाताः तत्र अन्वयेण कृष्टार्थत्वं
अन्वयव्यतिरेके अन्वयतरामिन्तु भूयसांमनुष्यो वृत्तः 'त्यजे-
देकं कुल्लुषार्थे' इति, विधिप्रत्ययः परित्यज्यते ।

● केवलप्रतिपद्योगाभावात् तदनुग्रहार्थेवरो कलानन्व-
यविधिः अनुवादेन प्रवर्तते । धा. १।१।१।१० ट. ११६.

● त्यागः च देवता च जुष्टोतिष्ठते आद्यविषया
आराधुपकारकी प्रत्येयेण सह समप्रधानो वा । अन्वये
शोभाइनेव । भाट्ट. ४।१।७. ● त्यागश्च यत्रः । भा.

१।८।१।१०. ● त्यागः न मम इति शक्यते विदेह-
स्येनस्यै वस्तुम् । १।८।७।१६. ● त्यागः ज्ञान मनस
क्रियते । १.०।२।१।७।१७. ● त्यागः यजेदिति नियोक्त्वस्वरु-
पाख्यानः 'न मम' इति स्वाधेयिनियोगार्थः । अण्वस्वरु-
निष्पत्त्यायकः । सु. ट. १५३४. ● त्यागे अवादान्ति-

निर्गुणस्यैवात्रेयमिषानम् । भा. १.०।१।१।८।१६-२७.

● त्यागायाः प्रकरणत्वं प्रजात्रादिभ्यः भाष्यदुव्यापः ।
एतन्नाम् विरोधः यत् परप्रयुक्तद्वन्द्वेवोपकीर्तित्वेन
परप्रयुक्तयथावे त्यागनेमेव तत्तद्वन्द्वेवतत्त्वेऽप्येव
नदिति । भाट्ट. ४।१।७. ● त्यागात्. वागहोमादौ आरा-
धुपकारकः, न द्वन्द्वेवत्त्वेऽदौ संनिपत्तौपकारकः ।

४।१।७. ● त्यागादुत्सृज्ये विशेयत्वमा मतीत्य प्रत्येय
शब्देन प्रमाणभावः । ४।१।७.

● त्यागातिरिक्त कर्मिकर्म । शास्त्रकालाधिकरणम् ।
भा. ३।५।८।१८-२०.

● त्यागादौ विधिगतस्यैव देवतावाच्यस्य उवाच्य
नियतम् । विधिवाच्यविनत्यागम् । भा. १.०।१।२।२१-३.

॥ त्याग्या दुस्तटिनी नदी इति श्वायः । तथा दुस्तटिनी नदी पतनभशत् स्वल्पे कृत्तीररथैः अन्वया नवतनं मयावेव, एवं दुस्तुत्पहतोऽपि अवचमयेव ग्याग्यः इति । साहस्री. १२२.

॥ त्रयस्त्रिंशः सोमः अतिरात्रे षड्विंशतमाने काम्यो विहितः 'अथस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्' इति । वि. ५।३।४, * त्रयस्त्रिंश. सोमविशेषः अष्टरात्रे कृत्तीये-ऽहनि । ७।३।१०. * 'अथस्त्रिंशोऽ (अतिरात्रेण) प्रतिष्ठाकामम्' अन्नगमेन संख्यापूर्णे समाम्नायवाक्यमा-देय ता ऋचः आगमयितव्याः, न त्वनियमेन । भा. ५।३।६।१३. * त्रयस्त्रिंशो अतिरात्रे विष्टुद्धाना अष्टाना पुंचाना पर्यालोचरमेव निरैत्रो न प्रक्तं षड्विंशतमाने । वि. ५।३।८, * त्रयस्त्रिंशो अतिरात्रे त्रिष्टुद्धतोमके साष्टामागमेन वृद्धिर्न स्वभागेन । १०।५।६, * त्रयस्त्रिंशान्ता वृष्यः पडहः । त्रिष्टुद्ध-पद्यदग-स्तदस-एकविंश-दिगव-त्रयस्त्रिंशस्तोमैः क्रमेण दुस्तानि यद् अष्टानि तत्र । अर्धं गद्यामने पूर्वं पवति कार्यः । १०।६।९.

* त्रयस्त्रिंशत. (देवताना) पानीवतभक्षणे अनुप-लक्षणम् । भा. ३।१।१५।३७.

* त्रयी इति त्रैष शब्दः ऋग्यजुसायतु पु मसिद्धः । भा. ३।३।१५. * त्रयी हि वैतानिककक्षाधिकारि मन्वने, तत्कवन्तु अत्रैतानिकं किंचिदुच्यते । शा. ७।४।१ घृ. ५४७. * 'त्रयीमार्गस्य स्त्रियस्य ये प्राक्कन-वितोभिनः । अनिराकृत्य तात् सर्वात् धर्मवृद्धिर्न स्यते ॥' वा. १।३।२।८ घृ. १९४. * त्रयीविदुः । वेदमयविदि त्रयीविप्रशाम्दभोगात् त्रयीशाम्दस्य च 'तद्विदिदो विदुः । ऋचः सामानि यगुंषि' इति सामदि-भ्यादायात् ऋभ्यत् सामविषयत्वात् । मु. घृ. १५०४. * त्रयीविद्यः, त्रयी यत्न विद्या च त्रयीविद्यः, यत्नीत् वेदान्तोते स एवं प्रत्यक्षते । भा. ३।३।१५.

* 'त्रयोदशरात्रमृद्धिमाना उपेयुः' । तत्रमेतत् । सप्त सप्तमूलादशादशमातिदेशः । वि. ८।३।५. * त्रयोदशरात्रादीनि सप्तपि असन्नोपायिचोदनेन्यात् । तत्र उपभूतादशावर्णविदेशः । भा. ८।३।५।३७.

* त्रयानोः अथहानुत्तरक्षणमर्थः । मणि. घृ. १४०. ॥ त्रिंशस्य परार्थत्वात् । ३।२।१५।३७।

ज्योतिष्टोमे पानीवतस्य प्रहस्य याज्याया 'देमिरत्रे सरथं' इत्यस्या 'पानीवतस्त्रिंशत् मीश देवान्' इति तृतीयशरणः । एतदुक्ताना त्रयस्त्रिंशतो देवाना उपलक्षणं पानीवतप्रहोपमक्षमने कर्तव्यं इति पूर्वश्लोके उच्यते प्राप्ते सिद्धांतमाह । विद्यत् च त्रयस्त्रिंशत् देवा अपि त्रयस्त्रुत् गोवर्णवित्तव्याः । परार्थत्वात् याज्याया त्रयस्त्रिंशता निर्देशस्य स्ववर्णत्वात् । अग्रेः शतवर्णः तत्रि-दशः । इत्थं महानग्निः सर्वात् देवान् खरीषेन भागेन मादयति इति । तस्मात् पानीवतभक्षमने त्रयस्त्रिंशतो नोपलक्षणीयाः । के.

॥ त्रिंशत्प्रकरणम् । पानीवतभक्षणे मन्त्रिंशतो नोपलक्षणं ज्योतिष्टोमे ॥

त्रिंशत् परार्थत्वात् । ३।२।१५।३७ ॥

भाष्यम्— तस्मिन्नेव पानीवते मन्त्रः (याज्या) 'देमिरत्रे सरथ याज्यावाद् नानारथ वा विनतो माध्याः । पानीवतस्त्रिंशत् मीश देवानुत्पचमसा वद् भावयत् ॥' इति । तत्र संदेहः किं त्रयस्त्रिंशतो देवाना उपलक्षणं कर्तव्यम्, उत नेति । किं प्राहम् । त्रयस्त्रिंशत देवात् उप-लक्षयेत् । कथम् ? शीयते हि सोमा त्रयस्त्रिंशतो देवेषु । एवं हि अग्निं अग्नीत् अग्नीच्छति 'वा वाहि अग्ने अर्वांशीन त्रयस्त्रिंशता देवेः सह, समानं रथमशियाय नानारथैर्वा । विमन्वित हि तै अग्नाः । तदिद अनु-पचये आचह, त्रयस्त्रिंशत पानीवतो देवानामग्न तर्पे च' इति । अत्र हि अग्निं अग्नीत् अग्नीच्छति त्रयस्त्रिं-शतो देवाना तुमये, इति मन्त्रते । यत्रानुपमान गत्याः तत्रः सोमः । तस्मादुच्यते त्रयस्त्रिंशतोऽप उपलक्षितव्या इति । ननु चोदनाया पानीवत् केनलोऽग्निः देवतात्वेन श्रूयते । सत्यम्, चोदनाया पानीवत् देवतात्वेन श्रूयते, न तु देवताऽन्वय विधिष्यते । किमनो यथेयम् ? एतदतो भवति, मानवर्णिकाः त्रयस्त्रिंशदेवाः अविष्टवाः चोदनाया प्रतीयन्ते इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । न त्रयस्त्रिंशदेव उपलक्षितव्या इति । नाम मन्त्रे अग्नि-पक्षता परितेषा वा तर्पेदशा वा अर्पेयते । नाम

नयस्त्रिंशद्देवेषु इष्टेषु त्रयोचनं निर्वर्त्यते । कस्यै च यद्वचः ?
 पत्नीयाम् । कुत एतत् ? स हि बोधते 'पत्नीयवत् यद्वापि
 (त्रिंशद्देवेषु) इति । ननु मान्त्ववर्णिकानां त्रयस्त्रिंशदो देवाः
 अत्र संकीर्तनम् । उच्यते । परार्थत्वेन ताः संकीर्तयन्ते ।
 कथम् ? न हि अग्रतः अस्मिन्नेवति । न च परस्त्रीयस्य
 दानमवकल्पते । तस्मात् त्वं अमुन्मः त्रयस्त्रिंशद्देवताभ्यो
 देहि इत्यसमाजसं वचनम् । अत्रोपे तु अनेन दानग्रहं
 भवति । कथम् ? ईशानो हि विलम्बयति द्रव्यम् ।
 तदिह विलम्बन (दानं) संकीर्तयन् त्वमसौ ईशानः
 इति प्रत्यापयति । ननु मादपस्य इत्युच्यते, न विलम्बन
 इति । उच्यते । नहि साधुनि देयताः । तस्मात्
 मद्वरपुत्रंकीर्तनं अदृष्टाय न्यतः । इष्टानं तु सागुंकीर्तनं
 लक्षणया । लक्षण्य हि अदृष्टकल्पनाया व्यापसी । प्रमाणादि
 सा भवति । ननु सागुंस्त्रिंशद्देवमणो अग्निः कर्ता
 अर्थाप्यते । तदुच्यते । अग्नेरग्निं अध्येयता अदृष्टायेव ।
 तस्मात् अग्नेरर्थाप्यकरणेनैतत् वाक्यं लक्षण्येति इति न्यायम् ।
 अग्निं च पत्नीयवत् सोमस्रोदते 'पत्नीयवत् यद्वापि' इति ।
 ननु उक्तं मान्त्ववर्णिकं न प्रतिरोधति बोधनेति । उच्यते ।
 तदपि मान्त्ववर्णिकं नास्तीत्युक्तम् । अग्निं च सामर्थ्यात्
 प्रतिरोधति इति वाक्ये । नहि सापेक्षः पत्नीयवत्त्वं
 तद्विज्ञानेन संलभ्यते । तस्मात् देवताः पत्नीयवत् देवतेति ।
 एतच्चोदनावबोधेन मन्यो वर्णनीयः । तस्मात् यथै-
 वास्मान्निर्वर्णितो मन्यः तथैव भवितुमर्हति इति ।
 पत्नीयवत्त्वमिति । अतो पत्नीयवत् इति साम्प्रपिचरत्येन
 निर्वर्तयते । तस्मात् वागिचरत्येनित्यर्थः, न यवस्त्रिय-
 देवताः इति ।

वा—अत्रिसादधिकरणेऽप्युक्तम् । एतावता तु त्रिंशदेव
 अत्रुत्तरवाक्यम्, येन य एवासी अग्निदेवताभूताः,
 च यस्याम त्रयस्त्रिंशद्देवेषु सोमस्यु परिचोदनेन त्रिंश-
 द्देवताः । तेन मान्त्ववर्णात् तेषामेव प्राधान्येन देवतात्वं
 विज्ञायते, नुगभूतोऽग्निः । पूर्वेण च अहत्वमात्राभिधानात्
 अत्रुत्तरत्वेन त्वद्वा निराकृतम् । तदिह विपरीतमनुबन्धम् ।
 पत्नीयवत्त्वगुणमात्रेणैतत्त्वमिति उच्यते । अत्रुत्तरत्वं
 चोदना (पत्नीयवत्त्वं देवतागुणमात्रेण तद्विदुषुः
 चोदना इत्यर्थः) । सा यथा 'असाऽऽऽऽ पत्नीयाऽऽऽ'

इति मान्त्ववर्णात् प्रोच्यतेवा ओम्नाया गुणिना न विदुषुष्वे,
 एवं त्रयस्त्रिंशदाऽपि देवैः । अत्रिंशदो हि तेषामपि
 मान्त्ववर्णः 'पत्नीयवत्त्वं त्रिंशद्देवता' इति । न च
 चोदनाया देवताऽन्तर प्रतिपिद्धम्, येन मान्त्ववर्णान्य
 नेष्यते । न च मान्त्ववर्णिक्यां चोदितारित्येनैव यद-
 माणाया कश्चित् विरोधः । न च प्रमाणात्तरमन्त्याया
 तद्विदुषुष्य सापेक्षत्वम् । यदि स एव त्रिंशदपेक्षं पत्नीयवत्
 विदुष्यात् सतः सापेक्षत्वोपे प्रतिपद्येत । मन्त्रम् तु
 सापेक्षमपि यदनेन नैव कश्चिद्विरोधः । उच्यतेवाप्रत्यक्ष-
 कविविरोधित्वम् । कर्म तुत्वार्थयोः समुच्चय इति चेत् । न
 स्यात् समुच्चयः, यदि मन्त्रेषोभवत्तस्मात् न किरते ।
 स तु बोधनाऽवगतमिति अपरित्यक्तं परित्येष्टुत्वेन च
 सिद्धं वैयतानमदिदम् त्रयस्त्रिंशदो देवतात्वमाह ।
 तस्मात् समुच्चये सति सर्वेषामुत्पद्यमानम् । तन्मान्त्ववर्णा-
 नेन दर्शयति (मान्त्ववर्णः) । याज्जानमिदम्पु एवं हि
 अग्नेः अग्नीन् अध्येयता करोति । संज्ञानपूर्वको हि निवेद्योः
 अध्येयताम् । तदेवं त्रिंशदेवता इति । उच्यते
 'यवस्त्रियवत्' (वा० १।४।८९) इति मन्त्रवित्त्व-
 आहः प्रयोगः 'अग्नेः यमिः' इति । अत्रिंशदपि
 यवस्त्रियवत्त्वं देवैः स एव एकरथाः अत्रिंशदपि
 तानारथाः । तद्वत् अर्थादागतं तद्वत् पत्नीयवत्-
 त्रिंशतं देवता । अत्रुत्तरत्वम्, साधा अत्रं सोमास्य अत्र
 आ मह । तत्रैव प्रादय संतर्पय इत्यर्थः । तेन सृष्टनेर्णा
 नोक्तुत्वमिति । एवं प्राप्ते, मूलः । त्रयस्त्रिंशदो नोत्पद्य-
 णीया इति । उक्तः । 'चोदितार्थानुचोदनेन मन्यः
 सर्वे प्रवर्तते । तेन त्रयस्त्रिंशद्देवता त्रिंशदाऽपि
 त्रिंशतः ॥' पत्नीयवत्त्वोदनात्संज्ञानेन मन्यो न एव
 अन्वोदितं अतोः परित्येष्टुत्वं इत्येतां च भोइहत्वं
 प्रकाशयितुम् । अतो मान्त्ववर्णं परार्थमात्रं न चोदनामर्तो-
 क्तम् स्वात्मन्येन प्रवर्तित्वेनैव तत्रैव अत्रुत्तरते ।
 विद्याऽसामर्थ्यं तु त्रयस्त्रिंशदेवता । न च त्रिंशदो देवतात्वमेव
 स्मारयति, चोदितान्येथर्वं-तस्मात्तरतेन त्रयस्त्रिंशदादी-
 र्णात् । कथम् ? 'अप्रतिच्छेदप्रत्यक्षं दातुं
 यस्य कीर्तते । नदसंभाल्य मुद्रायार्थं देवार्थं
 प्रतीयते ॥' यदि हि अत्रुत्तरत्वमेव त्रयं 'सं देहि'

इति मूलमेषोऽप्येत, ततः प्रतारणमेव स्यात् । अथ तु
 एवमेवात्र दाता स्वामी, न पर्यं स्वामिनः इत्येतत्परं
 भवति, यथा लोके कश्चित् उच्येत ' किं लयि भवति
 निमन्निषे, त्वयैवान्ये निमन्त्रणीयाः ' इति ततो वाक्यं
 संबद्धं भवति । चोदितकरणस्य इष्टार्थं भवति । माद-
 यस्व इत्यदि मूलपक्ष मद्दस्याममवात् एतेभ्यः इत्येतत्
 लक्षयति । दातुं वनारि अग्नेः दृष्टार्यमेव इति संप्रदान-
 लक्षणार्थं शिक्षापत्ते । विस्पष्टं न तद्धितेन यत् अन्य-
 निरपेक्षमवगतं तत् मन्त्रानुशेन वाचितं न स्यात् । कथं
 पुनः ' पत्नीवर्त' इति चोदिते अग्निदेवता अवगम्यते,
 न पुनः प्रवर्तितादेवता स्यात् ? अत आह (भाष्य-
 कारः) पत्नीवांश्च अग्निरेद् गृह्यते न प्रवर्तितात्, अग्ने
 पत्नीवर्त् इति सामानाधिकरण्यादर्शनत्वात् । ननु शिशता-
 ऽपि एव सामानाधिकरण्यामस्ति, ' पत्नीवर्तश्चिपत् ' इति ।
 सत्यमस्ति । तथापि अत्र अग्निः पत्नीवान्
 शक्यते । तद्धितनिर्देशेन हि शक्तिवदिकार्षेय्य संबन्धा-
 विनोकाभिव्यक्तियुक्तमस्ति । नत्र प्राणिवदिकार्षेयान्यथा-
 संभवात् एकवचनान्तेन विग्रहो भवति, पत्नीवान् देवता
 अथ इति । शिशव निर्घं बहुवचनान्तः । तस्मात्
 तेभ्यस्तद्धितः इति देवतात्वाभावा इति ।

सोम— पूर्वातिवेशात् संगतिः । प्रयोजनं-
 पूर्वपक्षे ' पत्नीवर्त् इदं न मम ' इत्युद्देशत्वात्,
 सिद्धान्ते तु ' पत्नीवर्ते इदं न मम ' इति ।

वि— ' पत्नीवर्तस्यशिशुदेवतात्वात् मादयेवमी ।
 स्यात् न वा, चाम्यप्योक्तैर्देवतावृत्तपक्षेण ॥, षकोऽ-
 मियं वधानेन भावितोऽप्ये तु बद्धिना । अखेऽन्तरेव वेन-
 त्याग्रमन्वेधात्पक्षेण ॥ '

भाट्ट— याज्यामन्त्रे प्रवर्तितात् देवतानां पत्नी-
 पक्षद्वयसामानाधिकरण्यात् अग्निवत् निदोषावोपपत्तेः
 मद्भवत्वात् धानोपरत्तेः देवतात्वात्पक्षेण तेषामपि उर-
 त्पण मन्वते । (सिद्धान्तानु) ओमोर्मादृशित् रक्षणमात्
 ते अग्निदेवेन काम मादात्तु, यत्रान्तस्तु भातये एव
 एव इति इत्यगममात् तस्यै देवतात्वात्, न प्रवर्तितात् ।
 एवं च पत्नीवर्त इति अदितोऽपि अजति बहुवचन-

भाट्टकप्रमाणे एकत्रचनेनैव विद्यहीनो भवति इत्यपि
 लाघवम् । अतो नोपपत्तीयागते ।

मण्डल— ' नैव प्रवर्तितादपिदोषवत्तयाः ।'
 शंकर— ' प्रवर्तितादपीदृशाः । ' गेह्येत् लक्षणे ।
 * त्रीणि आर्षेयाणि यः संपादयितुं शक्नोति
 सः अशिक्षयते । चतुरार्षेयशासि शिवसंशारने
 अस्ति सामर्थ्यम् । ङुम्. ६।१।१।४३. * ' त्रीन्
 परिधीन् ' इति मन्त्रः अतुर्यमनुक्तः, न तु परिधित्व-
 मनुक्तः । इति सक्तदेव पत्नीवर्तः दसंपूर्णमासवोः । भा.
 १।१।१।१-१९.

त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः कर्मणो द्रव्य-
 सिद्धत्वात् । ६।१।१।३९ ॥

शुद्धमिमाना प्रयागा वर्गाना कर्माधिकारः इति पूर्वा-
 धिकरणे साधितम् । देवामपि श्रयाणा वर्गाना मध्ये ते
 द्रव्यसंपन्नः स्यात् तथैव कर्माधिकारः, न दृष्टिरथ ।
 कर्मैवः द्रव्यसिद्धत्वात् । कर्म हि द्रव्येण सिद्धं भवति ।
 द्रव्यद्वयः कर्म कर्तुं न शक्नोति । इति पूर्वं पक्षः ।

अनित्यत्वात्तु नैवं स्यादर्थोक्ति द्रव्यसंयोगः ।
 ४० ॥

निर्पेक्ष अग्निहोषादिकर्मस्तु नाधिकारः इति पूर्वपक्षं
 मूलेण प्राप्तं प्रथमनेन निरस्यन् सिद्धान्तात् । एवं
 अद्रव्यस्य नाधिकार इति यदुक्तं तत् । कुतः ? अनित्य-
 त्वात् विषेनान्यत् । नहि जात्या कश्चित् अद्रव्यो नाम ।
 अस्युपायो येन द्रव्ययत्तु भवति । हि यस्मात् अर्थात्
 जीवनापे द्रव्यसंयोगो भविष्यत्येव । तथा च जीवनापे
 द्रव्यलाभाय मयने कृते तत्र पर्याप्तपक्षतो मरि अग्नि-
 होषादि कर्मापि करिष्यति । तस्मात् अद्रव्यस्यापि कर्मा-
 धिकारः कं.

* ' त्रयाणां इतिपि सिद्धकृते न समरथति ' लोके
 पते शक्तिने । संक्षेप. १।४।३.

* ' त्रिः प्रथमांश्चार्ष विद्वन्मात् ' इति विद्वन्माः
 साधिवेयां प्रथमोत्तमस्थानपर्यन्तं, न ऊपर्यन्तः । (ए
 वानिर्ष मयना शक्तिवैधेत् स्यात्, तां विद्वन्मात्, न द्व
 ' य को वाता ' इतीमामेतेत्यर्थः) । भा. १।१।१।३९.

॥ **त्रिः** प्रथमा त्रिरुत्तमामन्वाद् इति न्यायेन परिधानीयाविकिरावृत्तिः (प्रथमा ऋचं शिवारं अनु- वचनं कर्तव्यं उत्तमायाः अन्तिमायाश्च ऋचः त्रिः अनु- वचनं कर्तव्यम् । इति वाचस्पत्यः) परिधानं यथा क्रियते सा अन्तिमा, ऋच् परिधानीया नाम । ऐरासा, १७५११३.

॥ **त्रिकस्तूचे** धुर्ये लान् । १०५१३१०॥

एकत्रिके ऋग्विधेये त्रिकः स्तोमः धुर्ये कुरिं तामि गायत्र्यान्तिसोमस्ते तूचं स्यात्, न तु एकस्यामृचि । धुर्ये इत्येकवचनं सामान्नायिमायम् । सर्वान्येव धूर्यानानि तूचेषु स्युः । इति पूर्वः पद्यः ।

एकस्यां वा, स्तोमस्यावृत्तिधर्मत्वात् । ११॥

एकत्रिके ऋचौ धूर्यानानि एकस्यां एकैक्यां ऋचि अन्त्यासेन त्रिलभाषायाः स्यात्, न तूचेषु । स्तोमस्य आवृत्तिधर्मत्वात् । ' आहूतं धूर्यं नुवते ' पुनराहूतं वृष्टेऽतिवृष्टे ' इति आवृत्तिधर्मो उक्तः । तस्मान् धुरि वाम ऋचि गेयम्, न तूचे । के.

• त्रिकस्तोमधूर्यानि एकत्रिके ऋचौ एकस्या एव ऋचञ्जिरम्यासेन । भा. १०५१३१०-११.

• त्रिकपालं वैश्वम् । भा. १०५१३११,

• त्रिकपाले वैश्वे च आग्नेयाशकपालगतपयश्चकपालश्च- विष्कत् । १०५१३११-६, • त्रिकपाले वैश्वे राज-संयगतधूर्जनिर्घुक्तगते लौकिकान्त्येऽहिरातरेऽप्यवशब्दे घर्मान्नातिरिति । ७१३६१७,

• त्रिणवः स्तोमः अतिरात्रे पक्षिण्यवधाने इत्यथो विहितः ' त्रिणवोऽतिरात्रम् ' । वि. ५१३४, • त्रिणवः (पि. नव- ३४९ = २७) स्तोमविशेषः अष्टरात्रे पञ्चमेऽहनि । ७१३१०. • त्रिणवे अतिरात्रे आग्नेये सृष्ट्यापूरण पाठकनेत्रैव ऋच काममित्येताः । भा. ५१३१६१३. • त्रिणवे अतिरात्रे विद्वद्दानं पण्यं सुवला पनीशेत्तर त्रिणवो न प्राक्, बहिष्पकामे । वि. ५१३४, • त्रिणवे अतिरात्रे विद्वद्स्तोमके सान्नायामनेन शुद्धिः न लेम्नासेन । १०५१६.

• त्रिदशामरचन्त्याय । बहिष्पकामाशामति त्रिदशानां (देवाणां) दीर्घाश्चतुर्विधमग्नेय यथा

अमराः तिर्जताः इति भ्यपदेशः वध्वातीत्यां इत्यर्थः । साम्रदः • अन्तिकत्येव भूतात्प्रादेशं वाप्यत्रादिस्यक्वाप्येष्टया अधिकक्रायावस्थापित्वाग्नेयान् अन्तिक-व-पदेशः इति त्रिदशामरचन्त्यायेन । तदन्त्यायान्ते उच्यतेऽन्तिकी- तात्तवस्वशेषपरिहारात् । (आशास्तुतिद्विगु १११८१२२ संस्.) । पराक्रमः ।

• त्रिपुटी चं ज्ञान-धाम्-विषयस्या ज्ञाने । मणि. पृ. १८.

• त्रिप्रवरस्त्येव दर्शपूर्णमासादिकर्मधिकाराः । एक-वैद्यस्य, द्वारवैद्यस्य, पञ्चवैद्यस्य च नास्त्यधिकार इति जेतिनेमेतन् । अस्ति तेषामन्यधिकार. इति ऋष्यन्तर-मतम् । पञ्चवैद्येणापि त्रय एव प्रवत् उच्यते इति मतान्तरम् । के. ३१२१२१४३.

• त्रिरात्र. अहीनविद्यैः । तत्र अहीनदाऽश्मद् अमाशिक्षेयः । वि. ८१३५, • त्रिरात्रस्य मध्यमेऽहनि योऽग्नी दशे गृह्यते । ' मध्यमेऽह्निक्रियस्य ' । १०५१३, • चामप्रणवासात् उच्यथादनतर प्राश्नः । १०५१६०, • च तुष्टीपसवेने एव प्रादो न पूर्वान्. सवनयोः । १०५१११. • त्रिरात्रे-धर्मविशेषे आचरन्तोऽहामकान्त- काले लौकिकप्रदेशे तत्रनिधानम्, न वैदिकप्रै । भा. ७१३१३१०, • त्रिरात्रे द्वादशाहस्य आचरन्तोऽह चामप्रणमहा विरंमन्त्रमग्निदेशः, न तु वेदाविद् ज्ञायाम् । १०५१३११-६.

॥ त्रिपत्स्य ॥ १०३११६१०॥

सायने होमे सायः त्रिवत्सः स्तोमकथयः । प्रवृत्ति- उक्तं चोदकप्रणानि ऋग्दशमग्नि ' अन्त्या क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, ऋगग्नेयं क्रीणाति, अश्वकर्मणं क्रीणाति, चावता क्रीणाति ' इत्येवमादीनि । तत्र त्रिवत्सः अयथाः क्रीणातिना संनपते चोदकप्रानं द्व आनुमानिकम् । तस्मान् त्रिवत्सः चोदकप्रानस्य कृतस्य ऋग्दशमस्य विवर्तकः । एकं पद्य इतिवद् इति चक्षरान्तः । विद्वान्त श्वेनः ।

तथा च लिङ्गदर्शनम् । ६१ ॥

सायने होमे सायने त्रिवत्सः स्तोमकथनेन चोदक- प्रानानि कर्तव्यानि चोदकप्रानमग्नि यथाऽहोरे इत्यत्र

विद्मदर्शनं तथा च भवति । अपरस्मिन् साद्यत्के 'स्त्री गौः सोमकृपणी, म्नाहुता द्वेषा स्वर्षा' इत्युक्तम् । तत्र यथा स्त्री गौः निखिलयोगक्षयजघनं बाधिका सर्वरक्षणे क्षिता, अतः स्वर्षा कल्लो निरुक्तः इति तदर्थः । तथा च इतरसाद्यत्के यथा स्त्री गौः सर्वबाधिका, तथा प्रथमे साद्यत्के साङ्गे गौः निखिलकृपसाधनबाधकः इति लिङ्गदर्शनमुच्यते । के.

- त्रिवेत्साः विद्यालयः । सुप् ११।१।१३५४.
- त्रिवेत्सेन साङ्गेन साद्यत्के लोमकृपार्थे विहितेन प्राकृतसर्वकृपद्रव्यस्य बाधः । भा. १०।३।१।१६०-६१.
- त्रिवेत्से सर्वकृपद्रव्यसामान्ये यथा आरण्यस्य निवेशः तथा कौशुमे प्रथमम् । भाट्ट. ३।१।६ घ. १९१.
- त्रिवेत्साधिकरणम् । साद्यत्के त्रिवेत्सेन साङ्गेन सोमकृपणेन प्राकृतस्य कृपसाम्यं क्रमनायनस्य बाधः ॥

त्रिवेत्सञ्च । १०।३।१६।६० ॥

भाष्यम्— इव तावदरम्भसिद्धं तिष्ठत् । अथाधि करणान्तरं प्रसूयते । अतित साद्यत्के 'साण्डलिकता सोमकृपणः स्वर्षमात्रानाम्' इति । सन्ति क्रमार्थानि द्रव्याणि चोदकप्रसूति 'अथवा क्रीणाति, त्रिवेत्सेन क्रीणाति, कृपमेण क्रीणाति, अक्षरमेण क्रीणाति, वासठा क्रीणाति' इत्येवमादीनि । तत्र संशयः किं त्रिवेत्सः कृपमस्य निवर्तकः, अथवा सर्वेषां क्रमार्थानां द्रव्याणां भिति । किं प्राणम् ? कृपमस्य निवर्तक इति । कुत ? पुंस्रज्वात् । पुंस्रज्ज्वेन नामान्येन पुंस्रजोऽसौ विधीयते । कुतः पुंस्रजम् ? साण्डभवणात् । तस्मात् कृपमस्य निवर्तक इति ।

एवं प्राप्ते, झूप । त्रिवेत्सञ्च । किम् ? कृपमस्य कृपार्थस्य निवर्तकः इति । प्रत्ययः च क्रीणातिना संवृणते, तेन चोदकप्रसूतिं निवर्तयति । तस्मात् कृपमस्य कृपार्थस्य निवर्तक इति ।

तथा च लिङ्गदर्शनम् । ६१ ॥

भाष्यम्— एवं च कृत्वा लिङ्गं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? एवमाह । अपरस्मिन् साद्यत्के 'स्त्री गौः लोमकृपणी म्नाहुता द्वेषा स्वर्षा' इति । यदि सर्वस्य कृपार्थस्य निवर्तिका स्त्री गौः, तत एव एकानिनी केन

सद् स्वार्थेण्यते इति । इतरथा सर्वस्य अनिवर्तिकायाः सङ्घस्य स्वर्षा भवेत् । तत्रास्या कर्तमानाया स्वर्षायां, म्नाहुता द्वेषा स्वर्षा, इति नोपपद्यते । तस्मात् सर्वस्य निवर्तिकेति । त्रिवेत्सोऽपि तत्समानभुक्तिः । सोऽपि च सर्वस्य निवर्तक इति ।

एवं वा । यदि त्रिवेत्सः सर्वेषां निवर्तक, तदा तं अपराधमाना साद्यत्कान्तरे स्त्रीगवी ध्रुवमाणा केवलं स्यात् । तत्र 'म्नाहुता द्वेषा स्वर्षा' इति दर्शनमुपपद्यते । इतरथा हि केवलस्य कृपमस्य अपराधितारं शिक्तेः निवर्तकन्ती सङ्गमप्यगतिता स्पष्टेतापि । तत्र 'म्नाहुता द्वेषा स्वर्षा' इति वचनेन नाशकस्यते । अतः कृपमस्य क्रतुदायिष्यस्य निवर्तकत्रिवेत्स इति ।

सोम — त्रिवेत्सस्य कृपमस्य निवर्तकः इति सूत्रार्थः ।

वि— 'त्रिवेत्सेनवर्षो बाध्यः कुतर्त्तं वा कृप-साधनम् ।, कृपाम्. पुंस्रज्ज्वात्, न क्रमोद्देश-विधानतः ॥' कृपसाधनं कुतर्त्तं बाध्यम् ।

भाट्ट— साद्यत्के 'त्रिवेत्सः साङ्गेः सोमकृपणः' इत्यत्र 'कर्त्तव्यः' इति क्रियापदाभ्याहारव्ययमभेदे तदुपात्तभावनाया अप्रसङ्गस्य त्रिवेत्सस्य साद्यत् विषेयत्व-माशङ्क्यम् । तत्र यदि नाद्यत् त्रिवेत्सेन विधीयते, तदा कृपमादिपुंस्रजो अव्ययिषु स्त्रीष्वपि प्रथमो साण्ड-सन्दस्य अवसुयानुवादात्वात्सेः, त्रिवेत्सेनेन च साक्य-मेयानु साण्डानुवादेनैव शिक्तेत्वविधिः । तस्य च 'कृपमेण क्रीणाति' इत्यनेन क्रमे अपि प्राप्तात्वात् लोमकृपणः इत्यनुवादमात्रम् । न च साण्डस्य अग्नीषोमीयादापि त्रिवेत्सेन तत्र त्रिवेत्सत्वप्रसक्तेः तस्यापि अवसुयानुवादात्वा-पत्ति, आशङ्क्यके अन्यतरस्य अवसुयानुवादात्ते क्षान्त-येय तदौचित्यात् । अतश्च सर्वत्रैव त्रिवेत्सत्वविधानात् कस्यापि द्रव्यस्य अनिश्चितिः । इति प्राप्ते, न किमोद्देशेन त्रिवेत्सत्वमात्रं विधीयते, येन साण्डादिष्वप्यवसुयानु-वादत्वात्पत्ति । अपि तु त्रिवेत्सत्वपुंस्रजैकत्वयिष्टिद्वयानु-त्तरत्वेन त्रिवेत्सेन विधिः त्रिवेत्सनादिकृपमस्यत्वानु-मेयं वा एकमथमात्तशतानां इत्यपरिच्छेदद्राव त्रिवेत्सात् अवयवमेवम् । अतश्च पुंस्रजेन क्रीणन्त्यापि माणात्

साष्टवर्षं नित्यानुवादः, न तु अवयुयानुवादः । अत एव
 एकत्वस्यापि विधानात् सर्वकालेषु प्रत्येक न त्रिवत्
 स्यादेतिविशेषः । न च एकत्वस्यापि प्रतिज्ञितं विशेषा-
 पत्तेन सर्वकालेषु एकत्वव्यतिरिक्तं, तथाचैव प्रत्येकत्वत्
 यदुत्पन्नप्रसङ्गेन एकत्वस्य कल्पमनुसृत्य एव प्रसङ्गा-
 दशाब्दस्यापि विशेषानात् एकत्वव्यतिरिक्तं । अत एव
 पुराणानुशेधेन क्षिरपात्रि-वाहुतावपि शोलाजलयो-
 द्वधोर्मयो शोलास्य अनेककल्पसाधनत्वेन भूयोऽनुपहरण
 न्यायव्याख्यात् नैनेन कल्पान्तरे प्रसङ्गादिदौ अत्राप्यापि
 वायात् 'शोलावच्छिन्नः एव समान् अत्रैकः एकः सर्व-
 कालेषु द्रष्टव्यः' इति कौमुदी-न्ययम् । अतो ह्यागतव-
 त्रिभूतिः । अत एव 'स्त्री शोलावच्छिन्ना-
 शोला रसपता' इत्यादौ विकल्पभूते अपि च यगे द्रव्या-
 नाराधानात् रसपताभावात्प्रादौऽपि संगच्छते ।

सूत्रम् — 'आप्येत वसेन पुरोच सर्वम् ।'
 शंकर — 'त्रिकलौऽप्येवमेव स्यात् ।' एवमेव

प्राकृतकृतकप्रपञ्चस्य बाधकः ।

• त्रिवत् सर्वधोमन्त्रानुवादेन विधीयमानः तदीय-
 सर्वभस्मानापन्न इति दामने त्रिनस्ताधिकरणे पश्यते ।
 बी. ३।१।१२२ व १६७

• त्रिविधं त्रिमये कर्मनामधेयं संस्कारनामधेयं
 यौगिकं चेति । तत्र यौगिकं नातिदेशकम् । कथम् ।
 केनैव हि योगेन द्वादशादि प्राणणीवद्यन्तः तैनेव गवा
 मानेऽपि इति । वा ७।१।१२२ ।

• त्रिभूत् एव सर्वं. शू. नाम बाण. वैशदेवः । तस्य
 विश्वस्यः स्तोत्रीण वेनुर्दक्षिण । पितृश्च कृत्स्नस्य ऋतु
 राक्षिणस्य निर्वाहता । भा. १०।६।६।५०. • त्रिभूत्
 श्लोमः श्लोमेषु मुख्यं, प्रपञ्चतेर्मुंनत सहायात् ।
 वि. १।५।४५. • त्रिभूति अग्निपुत्रि स्तोमगत-
 मन्त्राविकारः । स्तोत्रीणा नवानामुच्चा स्तोमनिवपमेव
 त्रिभूतम् । १०।६।७

• त्रिभूति संत्यत्वेन सर्वसंत्यपिन्यायः
 स्यात् । १०।६।१।२२ ॥
 त्रिभूतिश्लोमः इति श्रुते त्रिभूति अग्निश्लोमे ऋतो
 त्रिभूतं संत्यत्वेन सामान्येन सर्वसंत्यपिन्यायः येन

त्रिभूतेषु सच्चिन् संख्या भुक्तं, तत्रां सर्वाणां संख्यानां
 विकारः स्यात् तांता संख्यामानीय त्रिभूतं (नवम्)
 भाष्यम् । इति पूर्व पक्षः ।

स्तोमस्य वा तद्विज्ञानत्वात् । २३ ॥
 पूर्वपक्षे वाच्येनो भाववैयर्थि । न सर्वसंख्यानां
 विकारः त्रिभूतवत्, किंतु स्तोमस्य संख्यानां विकारः ।
 पञ्चदशश्लासौ कविगावं विदुष्य सर्वैः श्लोमे तु त्रिभूतं
 स्यात् । तद्विज्ञानत्वात् स्तोमविज्ञानत्वात् यथा 'त्रिभूत्
 अग्निपुत्रयमानः' इत्यां त्रिभूतेन नवमेव स्तोमविवचना
 परिच्छिन्ना, एव त्रिभूतश्लोमः इत्यपि । तत्रात्
 आसिंनः ऋतो त्रिभूतेषु सर्वे श्लोमाः न पञ्चदशादित्यतः ।
 इति शिद्धान्तः । के.

• त्रिभूति संख्यात्वेन । 'त्रिभूत् अग्निपुत्रयमानः'
 इति वाक्ये सति त्रिभूच्छब्दश्चक्रे तुल्यव्यापकप्रकारेण
 स्तोत्रीषानवके सद्गुदायपनिदौ कल्पितायां अग्निपुत्रि
 नवमस्य स्यात् योषणत्वात् सर्वश्लोमे तु स्तोत्रीषानवकमेन
 विधीयते इति दशमे नक्षत्रे । एतदधिकरण- (वरपर
 १।३।४) प्रयोजनकथनपरत्वेन तदधिकरणम् (दश
 विकल) न योजयन्त्यम् । कुं.

• त्रिभूत्सु अहं तु जनकमसप्रीणेषु द्वादशा-
 चमर्हतेवैशः । भा. ८।३।२।३-५.

• त्रिभूतश्लोमः इति दशमे (१०।६।७।१२-२३)
 उदाहृत्य किं अग्निश्लोमसाधनमात्मसंख्याविकारिका इव
 त्रिभूतं स्यात्, श्लोमगतत्वाविकारिका चेति संविदा
 त्रिभूतं स्यात् इत्यादौ लोके त्रिभूच्छब्दस्य त्रेणु-
 नाशवाचि-वर्धनात् च त्रिभूतव्यापकत्वं सहायकतामान्येन
 संख्यामात्रस्यै विनियोगमर्तव्ये. सर्वसंख्याविकारः
 त्रिभूतस्य इति • त्रिभूति संख्यात्वेन सर्वसंख्याविकारः
 स्यात्' इति श्लोमे पूर्वपक्षव्यापकं, त्रिभूतश्लोमस्य
 इत्युक्त्या स्तोत्रीषानवकमानात् 'नव. विकारानः त्रिभूता
 श्लोमेन संख्यात्वात्' इति च तत्रानां कथानानां त्रिभूता
 श्लोमेन संग्रानवचनात् त्रिभूच्छब्दस्य स्तोत्रीषानवक
 वाचि-व्यपत्तितेः । अत उभयसंश्लेषेऽपि वैदिकवत्सामान्येन
 स्तोत्रीषानवकविवचनव्यापकत्वात् श्लोमगतं पञ्चदश-
 दिशच्छब्दं त्रिभूतसंख्या वाच्यते इति 'स्तोमस्य वा तद्विज्ञान-

त्वात्' इति सूत्रेण सिदान्तं वदत उपपादयिष्यते ।
 सु. पु. २.१७. न 'त्रिष्टुभिशोमः' इत्यादौ नोऽत्रविशेषो-
 यस्यापकप्रकृतिविद्वाभावात् अविशेषात् सर्वस्तोत्रेषु त्रिष्टु-
 भिशोमस्य । श्लो. १.०६।६. * त्रिष्टुभिशोमः । तत्र
 त्रिष्टुभिशोमस्य श्लोमविषया एव नियम्यते, न साधनमात्रे ।
 भा. १.०६।७।२२-२३.

* त्रिष्टुभिशोमः चत्वारः श्लोमाः अग्निहोमे विद्यन्ते
 त्रिष्टुभिशोमस्य पञ्चदशः सप्तदशः एकविंश इति । वि. ५।३।१५.

॥ त्रिष्टुभिशोमस्यधिकरणम् ॥

अथ त्रिष्टुभिशोमस्यधिकरणम् । एतन्न लोकादेशो-
 विप्रतिपत्तौ निरूपयते । अथर्वणं पूर्ववक्षितोऽमिषविषः,
 त्रिष्टुभिशोमो हि लोके 'त्रिष्टुभिशोमः, त्रिष्टुभिशोमः' इति
 त्रिष्टुभिशोमस्यैव प्रतिष्ठः । वेदे तु 'त्रिष्टुभिशोमस्यमानम्'
 इत्युक्त्वा तु चत्वारः समनुकल्पम् । तु चत्वारश्च स्तोत्रीय-
 कृत्वाचत्वारः । तेन वेदे श्लोत्रीयानवकचनत्रिष्टुभिशोमः
 प्रतीयते । तथा चत्वारश्च लोके स्थावीयचनः प्रसिद्धः ।
 वेदे तु 'अदित्यः प्राणपीवधकः' इति विषयः
 'अदितिमोदनेन' इति वचनात् याज्ञिकमसिद्धेः
 अनस्तावितान्तरूपप्रकोदनावननः चत्वारानो विद्यन्ते ।
 एवं 'आरुपचात्. प्रह्लादः' इत्यत्रापि लोकादेशिका
 अद्यतानः तुम्यकेशः स्त्रीयते । वेदे तु मासेषु अश्वराल-
 शब्दप्रसिद्धिः । एव हि सूत्रे 'शशो वै देव्योऽशो भू-
 ऽशानाम्, सोऽपः प्राविशत्. न वल्लो यहीतो गाल-
 नमोवत्, ते वल्लः काशता गता' इति । तेन लौकिक-
 वैदिकप्रयोगविप्रतिपत्तौ सिद्धिमान्तेष्वभावत् निरुक्त
 एवेति । न च लोकसिद्धेर्धर्मं प्रति अननुकल्पं वेदप्रसिद्धा-
 स्वीकारः एव युक्तः, पदार्थावधारणे विशेषाभावात् ।
 तदुक्तं 'नैतदेवं पदार्थेषु नदि वेदो विशिष्यते ।
 अदृष्टार्थेषु तु वाक्यार्थेषु लोकात् न दृष्टिरिच्यते ॥'
 इति । (वा. घृ. २९२) । अथवा लौकिकत्वेव
 चक्षीयसी । सा हि वेदमिषेष्वैव प्रवर्तते । वेदप्रसिद्धिस्तु
 वाक्यप्रयोगानेकप्रसिद्धवद्वयमित्यह्वागगापेक्षा । तेन
 लौकिकप्रसिद्धेर्वैलीयमत्वात् यत्र लोकविरोधः, तत्र मनसु
 वैदिकार्थेस्वीकारः, लोकाभिप्रायतो तु लोकाभिप्राय-
 स्वीकारः एव । तथा एतौ अभैयान्तापि 'अदित्यो

वै पूषः, 'पञ्चमानः प्रह्लादः' स्वर्गो लोक आहवनीयः'
 इतिवत् गीष्वा घृष्वा लौकिकार्थप्रशंसापरत्वमेवेति । तथा
 शाकल्यमन्त्रादिप्रसिद्धिषु एतत्प्रसङ्गानुशा । यदाह
 'कार्याण्युपवीतं स्यात् निरूप्योर्न्यवेत् त्रिष्टु' । (मनु.
 २।४४) 'त्रिष्टुता अग्निवैकेन' इति च ॥ (मनु. २।४३)
 न च लोकाभिप्रायस्य त्रिष्टु-उक्तस्य बहिष्पन्नमानसामाना-
 धिकरणाद्यर्थमवेव वैदिकार्थपरिग्रहः इति वाच्यम् । यतः
 स्तोत्रीयानवकचनवेऽपि बहिष्पन्नमानस्तोत्रस्य तत्कारण-
 त्वात् सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरुक्तवत्त्वात् । अथ तत्र
 कार्यकारणधोरित्कनोपचारात् सामानाधिकरण्यम्, तत्रापि
 त्रिष्टुभिशोमस्यैवत्यारि 'शशोपवीतानां कर्म कर्मणम्'
 इत्यधिकारहेतुत्वात् कार्यकारणभावोपपत्तेः नातुपपन्नम् ।
 तेन उक्तत्वायेन लोकाभिप्रायस्यैवत्यारि लौकिकार्थपरिग्रह
 एव । अथ प्रसिद्धितुल्यत्वात्, उदा लौकिकार्थत्वेत्यारि
 वेदविरोधाभावेन निरप्रतिपत्तौ तत्र क्व त्रिष्टुव्य एवेति ।
 एवं प्राप्ते, अभिप्रायते । भवेदेवं यदि अप्र
 लौकिकवैदिकपदार्थेषुस्तुल्यत्वं भवेत् । अपूर्वसिद्धिर्धर्मं हि
 वेदायानुष्ठानम् । तत्र वाक्यार्थवत् पदार्थोऽपि यत्र
 वेदेनैव प्रतिपादितोऽस्ति, तत्र वैदिकपदार्थानुष्ठानदेव
 अपूर्वसिद्धिः । अत्रणा वेदस्य तात्पर्यप्रतिपादनत्वेनैव
 प्रसङ्गम् । यत्र पुनर्वैदिकः पदार्थो नास्ति, तत्र लौकिक-
 पदार्थानुष्ठानदेव अपूर्वसिद्धिर्वैदानुमतेति युक्तम् ।
 तत्र 'त्रिष्टुभिशोमस्यमानम्' इत्युक्त्वा तु चत्वारानुक्रमं
 तत्रैव अपेक्ष्यवति, यदि लौकिकपदार्थपरित्यागेन
 स्तोत्रीयानवकचन. त्रिष्टुभिशोम. अत्र व्यत्ययनिश्चयानुमो
 मत्तेत् । तेन यत्रापि तुचत्वारानुक्रमणं नास्ति 'त्रिष्टु-
 भिशोमस्यैव' इत्यादौ, तत्रापि स्तोत्रीयानवकचनः
 त्रिष्टुभिशोमस्यैव विद्यते । न चैतन्न संभवति ।

यद्यपि 'प्रह्लादोऽशो' इत्यादौ शशुपदप्रयत्नं स्तोत्रमद्यत्,
 तथापि 'पञ्चमानः. श्लोको भरति' इति वेदे अस्मात्
 दृष्टव्यमन्तरं यत्र पञ्चदशतद्वयं भाव्यत्वात्साधनेन
 यासि ह्यसिद्धेः श्लोत्रीयशशुपदप्रयत्नमात्रं तत्रमन्त्रा-
 धिकारकोऽयं स्तोत्रमद्यत्. स्तोत्रीयशशुपदप्रयत्नो विज्ञापते ।
 एवं 'त्रिष्टुभिशोमः' इत्यादौ त्रिष्टुभिशोमस्यैवत्यारि
 स्तोत्रीयार्थत्वेनैवैति नातुपपन्नम् । न च मनस्यन-

साष्टवद नित्यानुवादः, न तु अवयुन्यानुवादः । अत एव
 एकत्वव्यापि विधानात् सर्वत्रयद्रव्येषु पदार्थं न त्रिरु-
 दादीर्निवेशः । न च एकत्वव्यापि प्रतिविधिं त्रिवेशा-
 पनेनै सर्वत्रयेषु एकद्रव्यत्वसिद्धिः, तथात्वे द्रव्यद्रव्यात्
 बहुवचनप्रसङ्गेन एकत्वस्य कथमनुसृत्ये एव प्रयत्नैः-
 दशाव्ययस्य विधेयत्वात् एकद्रव्यासिद्धेः । अत एव
 पुरुषानुशेषेन हिरण्यपरिष्ठाप्युत्तमस्य गोत्वान्नयोः
 द्वयोर्भेदे गोत्वस्य अनेकत्वव्यवहारत्वेन भूयोऽनुग्रहस्य
 प्राग्व्यक्तत्वं तैरेन कथागतेः प्रमत्तसिद्धौ अत्रत्यस्यापि
 नात्वात् 'गोत्वपरिच्छिन्नः एव भुवान् त्रिवत्, एका सर्व-
 क्रव्येषु द्रव्यम्' इति कौमुदी व्यक्तम् । अतो द्रव्यान्वय-
 निवृत्तिः । अत एव 'स्री गो' शोभनपत्नी स्याच्छु-
 द्धेषा स्वर्गता' इत्यादौ निराशयत्वे अभिर्गं यग्रे द्रव्या-
 न्वयत्वात् स्वर्गोऽभ्यागानुवाचोऽपि संतच्छते ।

मण्डन — 'वापेत क्वेन पुरोक्तसर्वम् ।'
 प्रोक्त — 'त्रिस्तोत्रिकेन स्यात् ।' एवमेव
 प्रकृतज्ञानप्रवृत्तयस्य सावकः ।

● त्रिवत्: सर्वत्रयद्रव्यानुवादिन त्रिवेषमानः सर्वत्रय-
 सर्वद्रव्यानामप्य इति दशमि त्रिस्तोत्रिकरणे वक्ष्यते ।
 यौ. ३।१।११२ छ. १६०

● त्रिभिर्घं नामधेयं कर्मनामधेयं संस्कारानामधेयं
 वौगिकं चेति । तत्र वौगिकं नातिदेशकम् । कथम् ।
 येन हि योगेन शब्दादि प्राण्योपगमः तैरेन नचा
 मन्तेऽपि इति । वा. ७।१।१।२२.

● त्रिभुव् एव सर्वं. नू. नाम वागः ऐश्वदेवः । तस्य
 विश्वक्यः शोभीषा पैतृद्विषा । पैतृष्य कृत्स्नस्य क्रतु
 वाशिष्यस्य त्रिनर्तिका । भा. १०।६।१।५ ● त्रिभुव्
 शोभः शोभेषु मुख्यः, प्रजापतेर्मुनयः सृष्टानाम् ।
 त्रि. १।५।५, ● त्रिभुव्ति अभिष्टुति शोभयता-
 संलयाधिकारः । शोभीषाया नवात्मक्या शोभविषयमेव
 त्रिभुवत् । १०।६।०.

● त्रिभुव्ति संख्यात्वेन सर्वत्रयान्वितारः
 स्यात् । १०।६।५।२२ ॥
 त्रिभुवमिष्टोमः इति श्रुते त्रिभुव्ति अत्रिष्टोमे कर्तौ
 त्रिभुवं संख्यात्वेन सामान्येन सर्वत्रयान्वितारः येतुंशु-

विरुद्धेषु कानिच संख्या श्रुता, तादा सर्वादा संख्यानां
 विकारः स्यात् तादा संख्यामपनीय त्रिभुवं (नानं)
 शास्त्रम् । इति पूर्वः पक्षः ।

स्तोमस्य वा तद्विद्वत्त्वात् । २३ ॥
 पूर्वपक्षं यावच्छेत्थावर्तयति । न सर्वत्रयान्तां
 विकारः त्रिभुवन्म्, त्रिभु शोभस्य संख्यानां विनाशः ।
 पञ्चदशशतशैबविंशत्यं विद्वस्य सर्वत्रय स्तोमे तु त्रिभुव
 स्यात् । तद्विद्वन्त्वात् स्तोमविद्वत्त्वात् यथा 'त्रिभुव्
 बहिष्पगमानः' इत्यत्र त्रिभुवेन नवत्वेन शोभनिपदत्वा
 परिच्छिन्ना, एवं त्रिभुवमिष्टोमः इत्यत्रापि । तस्मात्
 अस्मिन् कर्तौ त्रिभुवेन सर्वे शोभाः न पञ्चदशदशत् ।
 इति विद्वान्त. । के.

● त्रिभुव्ति संख्यात्वेन । 'त्रिभुव् बहिष्पगमानः'
 इति वाचने सति त्रिभुव्चन्द्रस्यने तुवपयापुत्रकमन्येन
 शोभीषानवके सृष्टदागमसिद्धौ बलिप्रायां त्रिभुवति
 नस्तस्या लक्षणा योगवाचात् सर्वस्तोत्रेषु शोभीषानवकेन
 विधीयते इति दशमे वक्ष्यते । एतदधिकारः- (मधुपर्क
 १।१।५) प्रथमेन प्रधानत्वेन तदधिकारस्य (दश-
 मिकस्य) न गौरवकथ्यम् । कुं.

● त्रिभुव्स्तु अरु. द्व. ननकमसुपरीयेषु द्वादश-
 धर्मातिशेयाः । मा. ८।१।२।३-५.

● त्रिभुवमिष्टोमः इति दशमे (१०।६।५।२२-२३)
 उदाहृत्य किं अत्रिष्टोमेषाननमान्यतासंख्याविकारिका इति
 त्रिभुवत्कथा, शोभयतासंख्याविकारिका चेति धीरु
 त्रिभुव् रज्जु-रुपादी लोके त्रिभुव्चन्द्रस्य त्रेगुण्य-
 माधुवाचिनदशीनात् बहिष्पगमानस्य संख्यात्वताम्येन
 संख्यानां प्रकृतं त्रिभुवोक्तवैतः सर्वसंख्याविकारिका
 त्रिभुवत्कथा इति 'त्रिभुव्ति संख्यात्वेन सर्वसंख्याविकारः
 स्यात्' इति श्लोके पूर्वपक्षवित्ना, त्रिभुव्चन्द्रस्य
 इत्युक्तया शोभीषानवकमन्यत्वात् 'एव. त्रिभुवत्ताः त्रिभुव
 शोभेन उपविता' इति च नवावा कपालनां त्रिभुव
 शोभेन समाननवनम् त्रिभुव्चन्द्रस्य शोभीषानवक-
 वाचिनवन्तीते । अत्र उभयपक्षमिष्टोम वैदिकसामान्येन
 शोभीषानवकविषयवाच्यत्वात् शोभयतेन पञ्चदशत्वा-
 दिष्टत्वात् त्रिभुवत्कथा वाच्यते इति 'स्तोमस्य वा तद्विद्व-

त्यात्' इति मूषेय सिद्धान्तं वदता उपपादयिष्यते ।
सु घृ. २१७. * 'निवृत्तमिष्टोमः' इत्यादौ खोत्रविरोयो-
पस्थापकप्रवृत्तितिवृत्ताभ्यामात् भविशेषम् सर्वतोभेयु शिशु-
च्चाःनवः । सोम. १-०६।१६. * निवृत्तमिष्टोमः । नच
निवृत्तसंख्या खोमविषया एष नियमते, न सधनमात्रे ।
भा. १-०६।१२२-२३.

७ त्रिवृद्वाच्यः चत्वारः खोमाः अत्रिष्टोमे विद्यन्ते
शिशून् पञ्चदशः सप्तदशः एकविंश इति । वि. ५।३।१५.

८ त्रिवृत्तश्वरालाधिकरणम् ॥

अथवा शिशुमर्गश्वरालादिप्रदा प्रजास लोकवैदेशो-
र्गतिविषयौ निरूपन्ते । अत्रामं पूर्वपक्षिणोऽमित्तमिः,
'पितृच्छन्दो हि लोके' 'शिशुद्वयं, 'निवृत्' श्रुतिः' इति
निगुणादन्वयो प्रसिद्धः । वेदे तु 'शिशुद्वयिष्ठवसानम्'
इत्युक्त्वा तृचदरे समनुभान्वम् । तृचशब्दश्च लोभीय-
नननवचनः । तेन वेदे स्तोत्रीयानवचनत्रयिष्ठवच्छब्दः
प्राप्यते । तथा चरुशब्दश्च लोके स्त्रीलक्षणः प्रसिद्धः ।
वेदे तु 'आदित्यः प्राण्यपीवशब्दः' इति विषय
'अदितिघोदनेन' इति वचनात् शाजिकप्रसिद्धेश्च
व्यनवसावित्वात्तस्मात्प्रदोदनवचनः चदशब्दो विज्ञायते ।
एवं 'आश्वराजल प्रहार.' इत्यादि लोकप्रसिद्धया
अश्वराजः नुरणकेतः प्रतीयते । वेदे न कारोष अश्वराज-
शब्दप्रसिद्धिः । एव हि श्रुते 'शजो वै देवेभ्योऽनो भू-
ऽयासावत्, गोऽयः प्राविशत्, स वाज्यौ गृहीनो घान्वा-
नभोवत्, ते वायाः कायता जना' इति । तेन लौकिक-
वैदिकप्रयोगविप्रतिपत्तौ विनिगमनाहेत्यभावात् विकल्प
एवैति । न च लोकप्रसिद्धिर्धर्मं प्रति अनङ्गत्वात् वेदप्रसिद्धा-
न्वीकारः एव युक्तः, पश्यामन्विषाये विशेषाभावात् ।
युक्तं 'पेतदेवं पश्याथेषु नहि वेदो विशिष्यते ।
अदग्र्याथं तु वाक्यार्थं लोकात् न ह्यतिरिच्यते ॥'
रति । (वा. ह. २२१) । अथवा लौकिकत्वेन
वक्षीयसी । ना हि वेदनिर्देशेन प्रवर्तते । वेदप्रसिद्धिस्तु
वाक्यप्रयोगकर्मसिद्धिवदत्तममिष्कारणपेश । तेन
सोमप्रसिद्धिर्बलीयस्त्वात् यत्र लोकविरोधः, तत्र भवतु
वैदिकप्रयोगवीकारः, लोकप्रतिपत्तौ तु लोकप्रसिद्धार्थ-
स्वीकारः एव । तथा सति अर्थनादस्यापि 'आदित्यो

वै पूः' 'धनमाना प्रहार.' 'स्वर्गो लोक साहवनीयः'
इतिवत् शोष्य गुरवा लौकिकप्रमंसापवात्यमेवेति । तथा
शश्वस्यसमन्वापिप्रसिद्धिर्गपि एवत्यवन्गुणा । यदाह
'काराण्डगुप्तीनं खड्ग विषयोऽप्यैव निवृत्' । (मनु.
२।४४) 'शिवता प्रनिघैवेक' इति च ॥ (मनु. १।४३)
न च लौकिकसिद्ध्या निवृत्तच्छब्दस्य उचित्यमनसामाना-
धिकरण्यासंभवेन वैदिकप्रमंशपरिग्रहः इति वाच्यम् । यतः
स्तोत्रीयानवचनवचनलैऽपि बहिष्करणानस्तोत्रस्य तन्माध-
त्वात् 'सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तदवस्थात्वात् । अथ वच
कार्यकारणयोरेकत्वोपपादात् सामानाधिकरण्यात्, तदप्यपि
निगुणावप्रोचनीत्वस्यापि 'यशोवद्वैताना कर्म कर्मन्वयम्'
इत्यधिकारहेतुत्वात् कार्यकारणभावोपपत्तेः नानुपपन्नम् ।
तेन उक्तत्वापेन लोकप्रसिद्धिर्बलीयस्त्वात् लौकिकप्रमंशग्रह
एव । अथ प्रसिद्धितुल्यत्वम्, तदा लौकिकप्रमंशवि
वेदविरोधाभावात् विप्रतिपत्तौ समत्वात् विकल्प एवेति ।
एवं प्राप्ते, अभिधीयते । मतेदेवं यदि अन
लौकिकवैदिकप्रमंशोन्तुत्वानं भवेत् । अपूर्वसिद्धवर्ष दि
वेदाद्यनुष्ठानम् । तत्र वाक्यार्थत्वात् वेदाद्येऽपि यत्र
वेदेनेव प्रतिपादितोऽस्ति, तत्र वैदिकप्रमंशानुष्ठानदेव
अपूर्वसिद्धिः । अन्यथा वेदस्य तत्त्वत्वात्प्रतिपादनीयवर्ष-
प्रमदात् । यत्र पुनवैदिकः प्रमंशो नास्ति, तत्र लौकिक-
प्रमंशानुष्ठानादेव अपूर्वसिद्धिर्बेदात्प्रमंशेति सुसम् ।
तदत्र 'निवृत्तसिष्ठवसानम्' इत्युक्त्वा तृचवयानुक्रमण
तदेव अर्थवद्वयति, यदि लौकिकप्रमंशपरिस्तोत्रेण
स्तोत्रीयानवचनम्. निवृच्छन्दः अत्र अन्यत्रनिष्पन्नमत्रो
म्वेत् । तेन यत्रापि तृचवयानुक्रमणं नास्ति 'निवृत्-
निवृत्तमिष्टोम.' इत्यादौ, तत्रापि स्तोत्रीयानवचनवचनः
निवृच्छन्दो विज्ञायते । न चैतन्न भाष्यति ।

यद्यपि 'प्रहारात्तमः' इत्यादौ समुदायवचन स्तोमरान्न,
तत्रापि 'पञ्चदश, स्तोमो मच्छति' इति वेदे अत्रयात्
दशमयानन्त्य च पञ्चदशानन्दस्य भ्याःकरणशुशसनेन
वसिष्ठसिद्धेश्च स्तोत्रीयसमुदायवचनत्वात् तन्मात्राना-
धिकरणोऽयं स्तोमशब्दः, स्तोत्रीयानमुदायवचनो विज्ञायते ।
एवं 'निवृत्तमिष्टवमिष्टोमः' इत्यादौ निवृत्तमिमिष्टादात्
स्तोत्रीयानवचनार्थत्वमेवेति नानुपपन्नम् । न च मनुवचन-

विरोधः, मनुवचनस्यापि लौकिकप्रयोगान्तरनिविष्टत्वेन अतिशयोक्त्यामिति । तदुक्तं 'त्रिवृच्छब्दः प्रयुक्तो य स्तोत्रोपानयनं प्रति । कस्तं शक्यन्तोऽन्यत्र नेतुं जन्मशर्तरेपि ॥' इति । (वा. पू. २२३) । यम पुनर्नैवप्रतिष्ठापरिग्रहो न संभवत्येव, यथा 'मिद्वज्ज्म्यं परित्वीय आमेपं तवनीचं पशुमुपाकरोति' इत्यादिषु, तत्र लोकप्रसिद्धार्थस्वीकारः एव न्याय्यः, न तु अन्यथापि इति । एवं चर्वाधवाचनान्योपनि उक्तन्यायेन वेद-प्रसिद्धार्थैरेव अपूर्वसिद्धयुपायत्वम्, न लौकिकत्वम् । तथाच 'आदित्यः प्राणशीघ्रश्चक्रः' 'आश्वशालः प्रसारः' इति विधाय 'अदितिभोदनेन' इति, 'ते वागः काशतां यता!' इति च बोधनकारणयोः ह्युत्पन्नगमनं विधिभूयोऽथ समानविषयविषयत्वत् तयोरेव चक्र अश्वशालशब्दार्थ-त्वम् । न च गौतमाश्रयणेन लोकप्रसिद्धत्वात्तदुत्पन्न-वाचनानिरेवेयम् 'आदित्यो वै वृः' 'यत्रमानः प्रसारः' 'श्वोर्लोह आहवनीयः' इतिवत् परिवर्तनीति-वस्तुत्वम् । यतो गन्तव्यार्थेभ्येन हि तत्र तथा आभि-तम् । न हि आदित्यादीनां युक्तित्वात्वं संभवति । इह पुनर्गोदमस्य यागतायनत्वसंभवात्, चाश्वश्च प्रसार-रूपत्वसंभवात् चान्वशेषात् तदर्थनिर्णय एवेति । तदुक्तं 'अर्थघादकृत्वाऽन्यत्र प्रतिपत्तिर्लौकिक्यसौ । तदुत्पन्न-स्याहते नास्य तस्याप्यस्ति प्रयोजनम् ॥' इति । (वा. पू. २२३) । न च 'संदिग्धेषु वाक्यप्रयोगाभिर्णयः' इत्यनेन तुल्यार्थत्वम्, यतो यत्र हि चन्द्रार्थगोदरे वाक्यप्रयोगाभिर्णयते, तत्र तन्म्यापविषयत्वमेव । इह पुनर्लोकवेदयोः मिद्वज्ज्म्यदिपदेषु अर्थद्वयस्य अर्थविश्वत्वेन लौकिकत्वायैव वैदिकेनायं वाच एव, न विद्वत् इति ध्युताद्यते । अतो न तद्व्याप्यत्वमिति । तदुक्तं 'लौकिकी प्रतिपत्तिर्हि स्वायं निरुपयया स्थिता । वैदिक्यपि तथा स्वार्थे वाच्यते न विपर्येयात् ॥' इति । (वा. पू. २२४) । प्रयोजनम्—कर्मसु विकल्पेन लौकिक-वेदिकार्थोपादानं यदि पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु लौकिकार्थ-वायेन वैदिक्यार्थोपादानमेवेति । सूत्रं तु शास्त्रार्थेव प्रतिपत्तिर्लौकिक्यसौ, चर्मस्य अपूर्णमनः तन्निविष्टत्वात् शाल्मलीचलादिति । नीता.

ॐ त्रिवृच्छर्वाधवाचनविफलम् । (१९७४ सूत्रे) लोकवाच्ययोर्विरोधे नूतनलविचारः ॥
 वा— 'त्रिवृच्चर्वाधवाचनार्थोऽन्योऽर्थः प्रती-
 यते । वेदे तदुत्पन्नोऽथ तस्मादन्तो विलक्षणः ॥
 यत्र हि तुल्यकल्पत्वात् पदार्थे लोकेवेदयोः । समा-
 विप्रतिपत्तिः स्यादप्येवा वलीयसी ॥' लोके वाच्यं
 त्रिवृच्छब्दस्त्रिगुणत्वस्य वाचकः । त्रिवृच्छब्दस्य
 त्रिवृद् मन्विर वेदे तु नवके स्थितः ॥ 'मिद्व-
 बहिषवमान इत्युक्त्वा तु नवममनुष्कान् इति स्तोत्रो-
 ष्चतुनवकचनः एव त्रिवृच्छब्दो विज्ञातो ।
 'तथाऽयं चक्रश्चोऽपि लोके स्मालीनित्वमथ ।
 याविकर्ता च वेदे च प्रसिद्धत्वात् न प्रति ॥'
 अतस्तस्मादितान्तरप्रयोगोऽनवचनो हि याविकर्ता च-
 क्रश्चः प्रसिद्धः । तथा वेदेऽपि 'आदित्यः प्राणशी-
 पसि चक्रः' इति विहिते पशुमुपात् 'अदिति-
 भोदनेन' इति चननाय बोधनवचनत्व ज्ञायम् ।
 एष 'आश्वशालः प्रसारः' इति अत्रातीतगमनस्य
 प्रश्वः लोकप्रसिद्धया विगमने । वैदिकवाच्ययोर्वपु-
 षोषु अश्वशालप्रसिद्धिः । एव हि भूयते 'यसौ वै
 देवेभ्योऽथो मूयाऽऽवापत् सोऽयः प्राविशत्' 'स
 शालो यशोः स शालो मूया विवेश ह । ते शालः
 काशता यशः शालोऽयः प्रसारस्तु वै ॥'
 'पेश्च्यौ विधृती ये च ते इत्यवयवात्मिके ।
 लोके सिद्धे तथा वेदे वाशानामेव मूलके ॥ एव-
 मादिषु सर्वेषु प्रतिपत्तिपर्यये । प्रतिपत्तेः समा-
 न्त्यादिकरुणे हि प्रसज्यते ॥' ननु च लोकाप्रसिद्धेः
 परमं प्रति अनङ्गनात् वेदप्रसिद्धित्वं ज्ञाययौ । 'वेद-
 देयं पदार्थेषु नहि वेदो विशिष्यते । अदृष्टदेह-
 पात्रार्थे लोकात् स ह्यतिरिच्यते ॥ तस्मादुभयपि
 त्वेषा प्रतिपत्तिः समा भवेत् । यदि वा पूर्वमावि-
 त्वान् लौकिक्येव यलीयसी ॥' वेदनिर्देशा हि
 लोकाप्रसिद्धिः आत्मानं लभते । वैदिकी मुना लो-
 कप्रसिद्धयदानात्सामानाधिकरन्धेन सिद्धेत् 'तत्र लोका-
 चिरुत्वा य वैदिकी सैव गृह्यते । लोकप्रसिद्धिं व्यति-
 रन्व साऽऽत्मानं नेन विन्दति ॥' 'तद्वर्षा-

द्विरोधस्य ' इति च तेषु लौकिकेषु पदार्थेषु अदर्शनात्
 विरोधस्य अर्थवत्त्वात् न च अर्थवत्त्वेन गुणसदमायत्वात् ।
 आदित्ययुष्-वञ्जमानप्रसार-स्वभावादिनीगादिवचनवत्
 कथमपि प्ररोचनाशेषत्वात्, संशयासंज्ञितान्त्रयपर-पुत्र-
 दन्त-व्यापारहित-बाह्य न पदार्थप्रतिफलद्वल्लभाभ्युपनीयते ।
 तदाश्रयणे न विधिविरोधप्रसङ्गात् तेष्वेव वा दर्शनात्
 विरोधस्य इत्यभिप्रायः । तथा शास्त्रस्यान्वादिप्रतिद्विरपि
 अस्मत्प्रसङ्गात्तु येषु । यथा भाट्ट 'काराणमुपवीतं ख्यात्
 निप्रस्योष्वेष्टतं त्रिवृत् ।' (मनु. २।४४) 'त्रिवृत्ता
 अर्थवैकल्ये' (मनु. १।४३) इति । तस्मान्
 नमाऽपि तावत् भवतु । इति प्रामेऽभिधीयते ।
 'शास्त्रस्या प्रतिपत्तिर्यां सैवात्र ज्ञायसी भवेत् ।
 धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ससाधनफलजनन ॥ अर्थ-
 चादकृताऽप्यर्थप्रतिपत्तिर्बलीयसी । तद्भाष्यत्वा-
 द्दने चान्यत् तस्या शक्ति प्रयोजनम् ॥ गौणो वा
 यदि वा मुख्यो वेदेनाधीयते हि न । स धर्म-
 साधनत्वेन पदार्थोऽध्यवसीयते ॥ त्रिवृच्छब्दः
 प्रयुक्तो वा स्तोत्रीयानवकं प्रति । वक्तव्यं शक्यततो-
 ऽप्यत्र नेतुं जन्मगतैरपि ॥' तेन अथ 'त्रिवृत्त-
 रोम.' इति श्रुतेः, तत्र तेनैवाचनं भवितव्यम् । एष
 स्तोत्रगतो वगधि तद्वशात्तत्र दृश्यादिसु समुदायमात्र-
 वचनत्वेन प्रतिष्ठः, तथापि 'त्रिवृदेव स्तोत्रो भवति'
 'पञ्चदशः स्तोत्रो भवति' इति वेदे धरणात्
 'स्तुत्रैश्च प्रानं स्तोत्रः' इति याजुष्यसंहितात्, तथा
 'स्तोत्रे रुचिभि. पञ्चदशार्थः' (१।० ५।१।५७ सूत्रे
 वार्तिकं तदस्य परिमाण इत्युक्तंते । स्तोत्रे रजुतेः परि-
 माणे वेदे संसृष्टाशब्दात् प्रपत्यो भवति । षष्ठि षष्ठ्यो-
 पार्थम्) इति याजुष्यशास्त्रप्रसंगे तदस्यमेव त्रिवृदा-
 दिषु लोकाप्रतिद्विरतिक्रमणोपा । यत् मनुष्यजनम्, तत्
 वनवास्यजनम् चान्येनापि सुभवते । यदा तत्रापि नत्र
 तदुक्तमेव त्रिवृच्छब्दात् प्रदेयते । तथा तथापि त्रिवृत्त-
 मपि इति । यदा यथैवाप नवके दृष्ट., तथाऽत्र स्तोत्रीया-
 गवेऽपि, इति यथैव तत्संभव. तत्रैव तत्रप्रसिद्धमुवासी
 सति । यत् तु संख्येयान्तरविषयम्, तत्र 'वैदिको
 ऽर्थो गौणो ग्यत्वात् लौकिको वा सुवचः' इति तदर्थो

विषये सुस्पार्थत्वात् लौकिकप्रतिद्विरेव प्रहीतत्वा इत्यु-
 च्यते यथासः 'बोहितं तु प्रतीरेताविरोधात्' इति ।
 तथा यदशब्दोऽपि अन्यव्यापेकार्थमिधानप्रतिपद-
 शक्तिशात् एकत्र निगम्यमानो वास्तुकेनैवमिद्वि-या
 व्योदनविषय एव भवति ।

आश्रयणलक्षणीयत्वात् तु यदि तावत् वैदिकप्रयोग-
 स्यगुणसदमायप्रतिद्विरेव लौकिकी, अवयवप्रतिद्विं ब्रहीतः,
 ततः विदमेव शास्त्रस्यप्रतिपत्तिबलीयत्वम् । अथापि
 अनेनान्युपमितप्रतिद्विरेवनाथो गौणद्वारा वा आस-
 गतिद्विः 'समानमितरत् एतेने' इत्यादिविषय भागी-
 यते, तथापि शास्त्ररूपितत्वात् धर्म प्रति बलीयत्वम् ।
 'अथापि शब्दगोचरं तथापि शब्दचरम् । स्वत-
 न्त्रस्य हि वेदस्य दृष्टं चेन्न निवार्यते ॥ गौणं
 लाक्षणिकं वाऽपि चाक्यभेदेन वा स्वयम् । वेदो
 यमाश्रयत्यर्थं नो तु तं प्रतिद्विल्लेते ॥' न चान
 'संविद्येयु वाक्यभेदात्' इत्येतेन द्वयान्येत्वात्, प्रति-
 पत्तिरूपमपि अर्थादिगत्वात् । 'लौकिकी प्रतिपत्तिर्हि
 स्वार्थे नि संशया भिवा । वैदिकमपि तथा स्वार्थे
 बाधतेऽनो विपर्ययात् ॥ तस्माच्छास्त्रस्थितैवेका
 प्रतिपत्तिरुच्यसी । न सना मुच्यतावर्तैर्निगच्छैः
 ससंज्ञैः ॥' इति ।

वा - 'पदार्थपदसवन्त्वे तुल्यत्वं लोकवेदेयोः ।
 अदृष्टसाधनत्वे हि लोकात् वेदोऽतिरिच्यते ॥
 वाक्यैकत्वं विधिरुत्थोर्विपर्ययैक्यादत्ते नदि । तेनात्र
 वाक्यभेदोपस्था प्रतिपत्तिर्बलीयसी ॥'

वि- 'लौकिको वाक्यगो साऽर्थक्षिप्रदादेः, सम-
 न्तर. । उभो, विषयैवादेकवाक्यत्वमिद्विवाहितम् ॥'

भाट्ट- 'त्रिवृत्तर्थाश्चशास्त्रादिशब्देषु यत्र लोकाश्रयण-
 शेषयोः अर्थविप्रतिपत्ति, तत्र पदवार्थसन्तन्त्रे लोकात्
 वेदरुपाश्रयणे प्रमाणात्तत्त्वं सुभवत्तम् । इति भाष्ये,
 विप्रत्येक्यामत्वेऽपि विधिरनुयो. एकराज्यताऽनुरपवेः
 विधि. वाक्यभेदोपस्थैव शक्तिग्राहकः अनुमप्यवे । अतश्च
 लौकिकप्रमाणत्वात्तदोऽर्थे अनेकराज्यकल्पनाभिधानं शक्तिः,
 अपि तु तथापि तत्रैव कोषः । नत एव यत्र वाक्यभेदो
 नास्ति तथापि त्रिवृत्तदिवदार्थो वैदिक एव ब्रहीतवः

इति वक्ष्यते । अतश्च त्रिभुवर्चस्य स्तोत्रतत्कण्ठवर्कं शक्यम्, न तु त्रिभुवर्चस्य । चक्षुष्यस्य चोदना, न तु स्थायी । अथवाच्यस्य काशाः नाश्वक्याः । १।१।४ पु. ४४.

शंकर— 'त्रिभुवर्वादिनिन्तनम् ।' वृत्तम् ।

● त्रिभुवर्वाण्यपालाधिकरणे चक्षुष्यस्य ओदन-पाचिष्य वाच्यनोपात्, न तु लोकप्रसिद्धया स्थायी-वाच्यत्वेन लोकप्रसिद्धेर्लोकप्रसिद्धत्वेनापि उपरक्षेः इत्य-स्वार्थस्य विचारितस्य प्रयोगेन वाच्योपयोगितया कथ्यते । भाट्ट. १०।१।२०. ● त्रिभुवर्चस्य वृद्धव्याजुनन-गात् स्तोत्रीयानवकवाचिष्वेन त्रिभुवर्वाण्यपालाधिकरणे स्थापितः । बौ. १।४।१२ पु. २८२.

● त्रिभुवर्वाण्यपालाधिकरणव्याच्यत्वम् 'लोक-प्रसिद्धापेक्षया वाच्योपपन्नं कथ्यत्वम्' इति । भाट्ट. १०।१।२०.

● अर्थवादानां अर्थवाच्यपरत्वाभावे त्रिभुवर्वाण्य-धिष्णणविरोधः । तत्र चक्षुष्येण भावपरतायाः भवत्त्वापन्नात् । कु. १।१।११८.

● त्रिभुवर्चं अग्निष्टितिं भुवं स्तोत्रान्तरगास्तोत्रमग्न-वाच्यम् । भा. १०।१।७२-२३.

● त्रिभुवर्चदशादीनि एवोतिःशब्देन उच्यन्ते । वचनमात्रेणापि शब्दो भवति, विशेषतो लक्षणायात् । भा. ४।४।२१।४०.

● त्रिभुवर्चान्तरेकवचनम् । 'प्रत्ययचलत्वे च्वात् त्रिभुवर्चान्तरेकवचनम्' । (त्रिभुवर्च नाम ओषधिः तदुपधाने तीक्ष्णे त्रिभुवर्चो भवति इति वैदिकम् ।) द्रष्टव्यं । चिन्ताद्येपरिहारे १५.

● त्रिभुवर्चस्यः अन्येन स्तोत्रविषये दृश्यते । यथा 'त्रिभुवर्चं बहिष्यवन्ननः' इति । अथ स्तोत्रविषयना परिच्छिन्ना । एवं 'त्रिभुवर्चोऽस्य' इत्यपि । भा. १०।१।७२३. ● त्रिभुवर्चस्यः लोकैः चिन्तयन्तं प्रयुक्तम् । यथा त्रिभुवर्चं, त्रिभुवर्चं मणिः इति । १०।१।७२३.

● त्रिभुवर्चस्य त्रिभुवर्चं लोकप्रसिद्धोऽर्थः । 'त्रिभुवर्चं बहिष्यवन्ननम्' इति भुवं तु चक्षुष्यवाच्येषु त्रिभुवर्चेषु अन्वयित्वाया बहिष्यवन्ननम् अन्वयोरत्रिभुवर्च-
धमाणा 'उगामे' इत्यादीनां ऋचा नवकर्मणः । नि. १।१।५ वर्णकं ३.

● त्रिभुवर्चोऽस्यः त्रिभुवर्चोऽस्ये इत्येव श्रुतौ भवति । भा. १०।१।६।१५. ● त्रिभुवर्चोऽस्य उच्यते नाम विष्टितिः । तत्र ब्राह्मणवाच्यमेवम्— 'त्रिभुवर्चो हिंक्रोति च प्रथमम्, त्रिभुवर्चो हिंक्रोति च मध्यमम्, त्रिभुवर्चो हिंक्रोति च उत्तमम्, उच्यते त्रिभुवर्चो विष्टितिः' इति । सूक्तत्रयपठितानां नवानामृचा गानं (नामिः यथाभिः कर्त्तव्यम् । तत्र प्रथमे पर्वणि त्रिभुवर्चेषु आवाहितत्वात् ऋचः, द्वितीये पर्वणि मध्यमाः, तृतीये पर्वणि च अन्तिमाः । त्रिभुवर्च इति तृतीयायै पञ्चमी । हिंक्रोति गायत्रीत्यर्थः । नि. १।४।३. ● त्रिभुवर्चोऽस्य कर्त्तव्यगानम् । कर्त्तव्यगानं नाम आहुतिं विना ऋचा पाठक्रमेण गानम् । ५।१।६.

● 'त्रिभुवर्चं तृतीयम्' विन्वानत्रिन्वीत इति अग्नौ नैमित्तिकमेव, न नित्यम् । भा. ४।१।२।४.

● त्रिभुवर्चः पादेषु अष्टराणि ११।१।१।१।११ उदा० कश्च नूनं वतमसः । (ऋतः, १।२।४।१) । के.

● त्रिभुवर्चस्यो द्रव्यवचनः (शब्दो द्रव्यमिति नौमानकमतम्) । संकर्म. ४।१।१३.

● त्रिभुवर्चं पूर्वं वीरजननं तत् । यत्तत्र पञ्चजनं तत् । राजसूये । तत्र 'आग्नेवैश्वान एकादशमस्य', ऐन्द्रवैश्वानरः, वैश्वानत्रिचक्रः, सामसो दक्षिण' इति पूर्वम् । 'सोमसोऽस्य एकादशमस्य, ऐन्द्रवैश्वानरः, सामसो दक्षिण' इति उच्यते । भा. १।१।४।३. ● त्रिभुवर्चस्योऽर्थः । त्रिभुवर्चं न तत्रम् । राजसूये । १।१।४।३-३. ● त्रिभुवर्चं पूर्वं राजसूयेनो यो वैश्वानत्रिचक्रः तत्र त्रिभुवर्चस्योऽर्थः । त्रिभुवर्चस्योऽर्थः । ३।१।६।१७.

● त्रैधातवीयेन । 'त्रैधातवीयेन च एष आहुष्यते यो यन्ते इयुक्त्वा न यन्ते, त्रैधातवीयेन यन्ते' । इत्यमिहि. श्रवणचरणा । नि. ६।२।२. ● त्रैधातवीये 'यन्ते' गायत्रम् । पुरोडासाः । नाप बहिष्यवर्चोर्वैश्वान. १०।१।१६.

● प्रीघातवीया दीक्षणीया अश्वमेधे । तत्र ज्योति-
ष्टोमीयदीक्षणीयाश्वमेधाप्रवर्षाभावात् न तत्स्वरान्विदेशः, किंतु
उपाशुभवेन फाम्यप्रीघातवीयाधर्मः अतिरिच्यते । वि. १।१।२
वर्णं २. ● प्रीघातवीया द्विविधा स्वतन्त्रा
काम्या, अश्वमेधगता च । उभयोरपि प्रयोगः समान
एव । उपाशुभं तत्र स्वरः । माहृ. १।१।२ घृ. ४६.

● प्रीघातवीयायां अश्वमेधीयदीक्षणीयाया आश्वमेधेधावा-
पूर्वशाधनत्वाम्नावात् 'यावत्या तत्राः कामयेत तावत्या'
इत्यादिपर्यन्तः न प्रवर्तते इति भाष्यप्रसक्तम् । नम्युत्तरे
उपाशुभं प्रवर्तते । सोम. १।१।१. ● प्रीघातवीयाया
पुरोडाशभेदेऽपि सदैवावदानम् । संकर्म. २।२।१४.
● प्रीघातवीयाया सहस्रं दक्षिणा । भा. १।१।१।२३.
● प्रीघातवीयायां 'श्वमयो मध्यमः' इति मध्यमपुरो-
डाशे यममयत्वस्य नियमविधिः । १।१।१।१६।१-५७.
● प्रीघातवीयाया गान्धिवेगीताशुभम् । १।१।१।१।१७.

● प्रीघातवीयायाऽपि अश्वमेधीय-
प्रीघातवीयायायां इत्यादिक्रमो (मी. को. ७४६ वृत्ते)
द्रष्टव्यम् । मे.

● प्रैरर्णिकः कश्चित् निपादानामधिपतिः संभरति,
तथापि 'निपादस्वपतिं यात्रयेत्' इत्यत्र निपादस्वपतिर्न
प्रीरर्णिकः । वि. १।१।१३. ● प्रैरर्णिकः कश्चित् 'रयं
करोति' इति म्युत्तरेण रयकारः स्यात् । 'वर्षासु रयकार
आदधीत' इत्यत्र तु रयकारः संवीर्यजातिविशेष एव
ग्रहते । १।१।१३. ● प्रैरर्णिकस्य प्रतिपिदं शिल्पो-
पक्रीतित्वम् । भा. १।१।१।४६. ● प्रैरर्णिकानां
ऋग्यजुषासफरणं नित्यम्, न काम्यम् । वि. १।१।१३.
● प्रैरर्णिकानामेव अप्पवनविधिः न सूदस्य । १।१।१३.
● प्रैरर्णिकानामेव यागाधिकारः, न सूदस्य । १।१।१३.
● प्रैरर्णिकानां घोष-विशेषश्च नियमं न ज्ञातव्यतामेव ।
भा. १।१।१।३३. ● प्रैरर्णिकभिन्नस्य निपादस्य
शेदपयोऽपिकारः । घृ. १।१।१।१-५२. ● निपा-
दधीनां प्रैरर्णिकविषयत्वनिमित्तम् तद्यथायां इत्यादि
प्रीरर्णिकविषयनिमित्तम् । सु. घृ. १।१।१३.

● प्रैरर्णिकं सामं प्रादनादे पद्येऽपि । तस्य दोषः
'दिकाः पृक्तः' (सामं. ३००, ३१०) इति अति-

जगती । उत्तरे च प्रवृत्तौ 'नेमि नमन्ति' (१३२)
समु रेणालो (१३२) इति बृहथी । एतावत्स्य मैत्रिकं
गावभ्यं विपनाखेव । वि. १।१।५, वर्षकं २.

● शैशोक्राधिकरणम् । द्वादशाहमप्रशुभपञ्चदे
स्वपुर्येऽपि प्रैरर्णिकं साम उत्तराम्नपठितोपुनरन्योरिव
नेमम्, न तु अतिजगती आनेये ॥

तद्व्याप्तः समासु स्यात् । १।१।५।२
वर्णकं २ ॥

भाष्यम्— एवं च अत्रिं द्वादशाहा, 'द्वादशाहेन
प्रशाकामं यावयेत्' इति । तत्र चतुर्थेऽपि शैशोर्कं नाम
साम, अतिजगतीपुष्यम् । अतिजगती 'निष्ठाः पृक्तः
अभिभूतं नर सञ्ज्ञासुविन्दं जगनुष्य राजते । क्रत्या
वरिष्ठं नर आमुत्तमुत्तमोऽजिष्ठं त्वसं तरसियन् ॥'
(सामं. १३०) । उत्तरे दे बृहथी । तयोः पूर्वा 'नेमि
नमन्ति चष्टा मेवं विना अभिखरा । सुदीतयो यो
गदुशोऽपि कर्णे तरसिनः समुक्तिः ॥' (सामं.
१३१) उत्तरा 'सर्वा रेणालो अस्वरजिदं घोमस्य
पीतये । सर्पतिं यदीं वृषे पृक्ततो भोजता समृतिभिः ॥'
(सामं. १३२) इति । तत्र एयोऽर्थः धार्णिकः
किमन्ये अतिजगती उपादाय समासु नेमम्, उत ये
एव ते उत्तरे बृहथी, एते एव उपादाय विपनाखेव
गातस्यपिति । किं शास्त्रं ? संभरविज्ञेयी (संघः हिंसा
नाशः । आधिक्यम् । विज्ञेयः आह्वय न्यूनत्वम्) मा
भूतां इति अन्ये उच्यन्तिजगती उपादाय एतत् सामं
समाखेव अन्यसितसं इति ।

लिङ्गवृत्तौ २२ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं तत्त्वमि अस्मिन्नर्थे दर्शयति
'अतिजगतीषु स्तुपिति' इति । किं लिङ्गम् । अति-
जगतीषु इति बहुवचनम् । तस्मात् तन्त्ये अतिजगती
उपादान्धे इति ।

नैमित्तिकं तूत्तरात्त्वमानन्यायं प्रतीयेत २३ ॥

भाष्यम्— नैमित्तिकं तु उत्तरात्त्वमानन्यायं
उत्तरापाठनिमित्तं आनन्तये गतिं प्रतीयेत । भूर्निर्दे
वावकां बर्जीषधी इति । श्रुतवात् उत्तरे बृहथी एवं
अनुन्दीष्येते । तस्मात् तान्ये आदातये इति ।

ऐकाध्याय तदभ्यासः । २४ ॥

भाष्यम्— एषं च समानदेवताके शैशोके वृषे, इति तुचमन्शोपचारो वृको भविष्यति । तस्मादपि नाम्ने उपादातन्वे इति । अमह, अथ यदुक्तम् “अतिजगतीयु स्तुवन्ति” इति शम्भोपचारान् अतिजगतीं बहुस्यं दर्शयति इति, तत् परिहृत्यम् । अत्रोच्यते । तदभ्यास एव द्रष्टव्यः षोडशम्यासः । ‘एकविंशः षोडशी’ इति एकविंशतिशुङ्खः षोडशिति अर्थस्त्वामने शैशोकभ्यासः । तत्र सप्तह्रन्वः अतिजगत्या अन्वसमानत्वात् ‘अतिजगतीयु स्तुवन्ति’ इति वचनं उपपत्स्यते इति ।

दृष्टुं— (अथ माधु—) ‘एकविंशतिह्रन्व षोडशिति अध्वन्यमाने शैशोकरु अध्वयासः’ इति । एतदुक्तम् । महि द्वादशादे षोडशिनः एकविंशतिशुङ्खः प्रयोगः । किं तर्हि सृष्टेव प्रयोगः । तस्मात् (अथ माध्वस्य) अन्वो चाभ्योऽर्थः । ‘एकविंशः षोडशी’ इति (वचनान्) सर्वस्वोत्पाणि षोडशिति एकविंशति भङ्गति । (तत्र आगमेन संख्यापूर्वकं प्रवृत्तान्प्रवेच । स्वोपा-नरेषु तु वाग्यामेनेव) तत्र एकविंशतिवर्षवत्तये (ब्रह्मशान्ति अध्वसमाने तस्मात्प्रवृत्त) शैशोकरु सप्तह्रन्वः अध्वयासः । तस्मिन्वन्वयमाने सप्त अतिजगत्यो भङ्गति । एष एति अतिजगतीवृहत्त्व भविष्यति ।

सोम— ‘समाप्तु गानम्’ इत्यस्याव अथवासात् संगतिः ।

दि— ‘शैशोकेऽतिजगत्यो द्वे आनेषु गीयतेऽयत्र । वृहत्सो, राविमः साम्या, शोचरुत्सव्यतेर्बलात् ॥’ (शैशोके सामिन समानु गान्तये एति द्वे अतिजगत्यौ दापनवीर्यः आनेषु, अथवा तत् उच्यतेऽवृहत्सोरेव गीयते इति संशयः) ।

भाट्ट— एव वा द्वादशादे दशह्रन्व शतुर्थमहः ‘एक विंशः षोडशी वैराज साम’ इत्याभ्यासतम् । अत्र प्रकृति-प्राप्तगर्भस्त्वेषु एकविंशः सोम, षोडशिसंख्या, वृहत्सोमे च वैराजे साम, इत्यनेनगुणविशिष्टं नमं विहितम् । तत्र च ‘शैशोकं नाम ब्रह्मसाम अतिजगतीयु स्तुवीव’ इति ब्राह्मणव्यतिथौने शैशोकं तत्र विहितम् । वयतिजगत्या सुवचाम्, उचरादन्वे चोचरे द्वे वृहत्सो, तत्र संशयपरि-

हारायैतुत्सवमन्परतिनवोरति उचरत्योः वाचस्थोनादौ सार्थकशमद्रीकृत्य अतिजगत्यन्वे द्वे वागतरीभ्यः श्रवणीय समाश्लेष गानम् । न चानीतानामप्राये प्राणाण-भ्रवः । न्यपसङ्गततुचमन्विरेरेव निशमन्त्वत्त । न च प्रकरणेन न्यायसाध, ‘अतिजगतीयु स्तुवीत’ इति अतिजगतीकृत्यविधिना न्यायसोचीवत्तान् । न च प्रात-स्त्वोगानुवादेन शैशोकातिजगतीकृत्यशोर्विधाने वाग्यमेदः, अतिदेवामृतेः पूर्वमथ्य प्रारुया विधिह्रन्वोमतिपुन्यतेः । अत एव ‘यथोच्यम्’ इति सामान्यवचनं सामान्य-विषयम् । इति प्राप्ते, यद्विध्यवमानातिरिक्तस्त्वोने एक-विंशतोमानुशोपेन श्रवणस्यासत्त्वान्प्रवृत्तत्वात् एतस्या अन्वयतिजगत्याः सप्तह्रन्वः व्याप्यतेऽनुत्तम्य प्रातस्तशऽनु-पादोऽपत्तोः अथ च समानाविधिपरावाडुचराश्रवणश्रित-वृहतीपकरणाशुशोपेन न्यायस्यैव वाचात् संशयमपि स्वीकृत्य वृहत्सोरेव नेयम् ।

मण्डन— ‘अप्यसोवातिजगती ।’
दीकर— ‘शैशोके विषयानु तु ।’

● शैशोकरुसामागतानं मन्त्रस्यमन्त्रापरतिजगत्याम् । वि. ११२।१५ वर्णकं २

● शैशोकार्पादीनां समानान् अर्थवशेषवर्धयेम् । भा. १।२।८।३१ वर्णकं ३.

● अयनीका अतिजगतीः शिवद्वयस्यः ज्योतिषोमे-ऽशीषोमीये पशो । भा. १०।१।१।१०-११. ● ‘मन्त्रैः शिवद्वयं वचति’ इत्यत्र मन्त्रानि मन्त्रात् शिव विचोयते । किं तर्हि दूरैविषयतः ‘समाश्लेषो विषयो भवति । पा. ३।१।१०।३१ पृ. १०००.

● अयनीका गवामयने चोदयेन मासा । जीमि अनीकानि आर्षानि देन्द्रशशय-शुक्र-वाप्रवपराणि यस्या क्रियायां सा अयनीका । तस्या संवत्सरतये धारणीषोदपनीयमन्त्रवर्धयति अहानि पूरतिस्थानि । पूरणं स्वल्पमपि वृद्धना, न तु दृष्टव्यमित्यत्र अनुपरा । भा. १०।१।१२।१०-१७. ● अयनीका गवामयने पथक्षेत्र वाक्येन विधीयते । यदि चोदयेन शायते तथा सन्धेरे दोषा भोग्युः । दृष्ट. १०।१।१५।८५ पृ. १५८१. ● अयनीका ज्योतिषोमे । तत्र देव-

प्रायश्चित्तप्रकाराः शुक्राप्रनायाश्च पुनःश्रवणं न परिसंख्यातुं
नार्थेवादायैव, किन्तु समाप्तविषयम् । भा. १०।५।२३।
७७-७८. * ज्योतीषा । त्रयणमनीकानां समाहारः
ज्योतीषा । द्विगो अभावेऽप्युक्तव्यत्वात् षष् । यथापि
नवसु अष्टसु नव सन्ति अत्रत्यानि, तथापि त्रयाणां
ऐन्द्रवायवाग्निमुक्ताप्रत्याप्रयणान्नाना विरम्भात् नवमे
इति युक्ता ज्योतीषाप्रवहारः । अनीकं अष्टम् ।
सोम. १०।५।२३. * ज्योतीषा द्वादशारे ममूढे । द्वितीये
पञ्चमे अष्टमे नाहनि ऐन्द्रवायवाग्निम्, तृतीये षष्ठे
नवमे नाहनि शुक्राग्रामम्, चतुर्थे सप्तमे ऐकादशे नाहनि
आग्रयणमन्त्रं इति ज्योतीषा । वि. १०।५।२३.

६ ज्योतीषायां न्यायोक्तेष्वन्यानां गुणार्थं
स्यात् । १०।५।२३।७७ ॥

द्वादशारे द्वितीयादिषु दशमवर्गे नवसु अष्टःसु ज्योतीषा
उक्ता । द्वितीयेऽहनि च षष्ठदशमवाहःषात् रथंतरतामत्तेन
ऐन्द्रवायवाग्नाता प्रकृतिप्रोदकेन प्राक्ता । तृतीयेऽहनि च
षष्ठद्वितीयाहवात् बृह-शामन्वेना शुक्राग्रामा प्रकृतित एव
चोदकेन प्राक्ता । एव सति पुनःश्रवणं किमर्थमिति
विचारे पूर्वपक्षमाह । द्वादशारे ज्योतीषायां न्यायोक्तेषु
चोदकप्राप्तो ऐन्द्रवायवाग्नादिषु पुनः आम्नानं पुनः-
श्रवणं चतुर्थेऽहनि उक्तस्य आग्रयणमन्त्रस्य गुणार्थं
स्तुत्यर्थं स्यात् तादृशद्विगुं न परिसंख्यातुम् ।

अपियाऽहर्गणित्वाशिवत् समानविधानं स्यात् ।
७८ ॥

पूर्वपक्षं न्यायनैविदुं अविवाच्यम् । अहर्गणेषु
नवानामपि अहा समानविधानं प्रतिपादयितुं पुनःश्रवणं
इत्तत्, नार्थेवादायैव । अशिवत् । यथा अशिवचकनं अग्नि-
होमे वाक्चान्दरेण विद्वेऽपि 'अथातोऽग्निमग्निहोमेवैवा-
नुपजति तमुपस्थेन तमस्तिराग्ने' इत्यादिवाक्ये अग्निहोम-
प्रदणं उरुस्थदिनां समानविधानार्थम्, उक्तम् । तथाच
गार्गीयाभासदिषु द्वितीयाहवात् बृह-शामन्वायवाग्निऽपि
शुक्राग्रामानुष्ठानं षष् । के.

* ज्योतीषायां प्रथमद्वितीययोः अहोः ऐन्द्रवायवाग्नि-
शुक्राग्रामयोः पुनःश्रवणात् समानविधायम् । भा. १०।
५।२३।७७-७८, * ज्योतीषायां प्रथमद्वितीययोः अहोः

ऐन्द्रवायवाग्निशुक्राग्रामयोः पुनःश्रवणस्य अनेमिलिक-
त्वापत्ता (द्वादशारे) । १०।५।२३।७७-७८.

७ ज्योतीषाऽधिकरणम् । कर्मस्यैवाधिकरा-
न्यायः । शकामयदे ज्योतीषायाः स्वस्थानविवृद्धया
अश्रवणः ॥

ऐकादशिनयन् ज्योतीषापरिवृत्तिः स्यात् ।
१०।५।२५।८३ ॥

आग्रयणम्— द्वादशारे समाभ्यगते 'ऐन्द्रवायवाग्नी
प्रायणीयोदयनीयो, दशमं नाहः, अनेदरेणा नवानामहा-
मैन्द्रवायवाग्र प्रथममहः, अथ शुक्राग्रामम्, अथा-
ऽऽग्रयणमम् । अथैत्रस्यवाग्रम्, अथ हुमाग्रम्, अथा-
ऽऽग्रयणमम् । अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथा-
ऽऽग्रयणमम्' इति । नत् त्वामभयने चोदकेन प्राक्ताम् ।
तत्र नहनि ज्योतीषानि परिवर्तयितव्यानि । तत्रार्थेऽप्यो-
ऽन्यायः । अथेदानीमन्यते संदेहः किं दण्डकलितव-
रम्यायः कर्तव्यः, उत स्वस्थानविवृद्धिरिति । कथं
दण्डकलितवत् स्यात्, कथं वा स्वस्थानविवृद्धिरिति ।
यदि अहाधिकारात् तत्र आद्येषु नवसुअहसु परिश्रमाद्येषु
शिष्टेष्वपि ज्योतीषां चोदकः प्रायणतीत्युपस्थितनिर्दे भवति
'ऐन्द्रवायवाग्र प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्' इति ।
तेष्वपि नवसु परिश्रमाद्येषु पुनरिदमेवोपस्थिते, ऐन्द्र-
वायवाग्रं प्रथममहरिति । एवं दण्डकलितवदालुत्तिः ।
अथ अहरधिकारो नास्ति, ततः प्रायणीयोदयनीयोऽनेदरे
नवमिदरीकैः पूरितमिति त्वामभयनेऽपि गाभिरुदीकैः
पूरितमर्थं स्यात् । तत्र पूर्वो पुनराहृतिर्नस्तीति
दण्डकलितवत् स्यात् । न च बृद्धया विना तदन्तरे
पूर्वते इति स्वस्थानविवृद्धिरागतेति । किं पुनः प्राक्ताम् ।
दण्डकलितवदाहृतिरिति । नैतद्वद्व्यति अहरधिकारोऽनेति ।
एवं हि आम्नायवे 'ऐन्द्रवायवाग्र प्रथममहः, अथ
शुक्राग्रम्' । प्रजातान्दशरेऽपि गन्तवे । वसादहरधिकाराः ।
अतोऽयगन्ध्यामो दण्डकलितवदाहृतिरिति । आहृति-
म्यायानां दण्डकलितं न्यायम् । तथा क्रमातुयुधे भवति ।
तद्यथा, कश्चित्पुन्यते अनुवाककितः पठयामिति । दण्ड-
कलितवत्सो पठयते, क्रमातुदशम् । एवमिदं हि दण्डयम् ।

यथा अग्नित्रेयं यवामग्ने एकादशिनी अभ्यस्तमाया दण्डनलितवदम्भस्ते, न स्वस्थानविद्वद्वयेति ।

स्वस्थानविद्वद्विषोऽह्नामपत्यक्षसंप्यत्वात् ॥८४॥

भाष्यम्— स्वस्थानविद्विषो, न दण्डकलित-
वदाहुतिः । तत्रेदं कथ्यते, नाहरयिकार इति । कुतः ?
अह्नामपत्यक्षसंप्यत्वात् । अत्रत्यक्षा अह्ना संख्या नवाना
महामिति । ऐन्द्रवायवाग्निमिति च विधीयमानमिति ।
कथमहर्नं विधीयते इति ? वाच्यमेदमज्ञात् । ऐन्द्र-
वायवाग्ने प्रथमं भवति, उवाहः, नाहरयिपाठः, इति
पाठ्यं मिथेत् । तस्मात्तुनादनाममहर्नमम् । एवं जैतु
क्रमानुप्रहृत्य स्वस्थानविद्वद्विषशक्तीया । आग्रयणान्
कृत्वा ऐन्द्रवायवाग्नाम कर्तव्या इति ।

टिप्पणम्— अतः परं उपनीकाऽधिकरणं स्यात्कथायने
(इति मुद्रिते) । अतः परं उपनीकाऽधिकरणं दर्शनधिकरणं
स्यात्कथायने इति तु निरिचिते । तन्मन्त्रे तु नैतत् विमथि
गृहीतम् । 'उपनीकाप्रकृष्टादिसमधिकरणं' इति तु तन्मन्त्रे
पठ्यतिः । प्रथमस्य यथाभावात् ऐन्द्रवायवाग्नात्
विधीयते । कुतः ? यद्यप्य फले चोदितत्वात् । अहनि
इत्यप्यर्थो लभ्यते एव (यथाभागे हि अहनामकः,
इति तदग्रहणमुपादायः) । यदि च अद्विरिति विवक्ष्येत
(सवो विशिष्टानुवादात्) वाक्यं मिथेत् । निष्पत्यादि
च लामि (अहानि) ।

पृष्ठपादुचो आग्रयणस्य दर्शनान् प्रथमिदो,
परिद्व्यौ पुनरैन्द्रवायवाः स्मृत् ॥ ८५ ॥

भाष्यम्— इत्थं षण्णाम्, स्वस्थानविद्वद्विरिति ।

कुतः ? उत्तरासिन्धु पश्चि पृष्ठपादुचो आग्रयणाग्रताया
दर्शनं भवति अग्रद्विषोऽहनि । कथम् ? 'लगती वै
चन्द्रासि प्रयवतोऽहनि, आग्रयणं वै अग्रः, चूहत्
पृष्ठामि, नपञ्चिषो स्तोत्राः' इति । तदेतत् स्वस्थान-
विद्वदो भवकथयते, न दण्डकलितवदाहुचो । कथम् ?
पूर्वमिदम् पश्चि उपनीका मिः परिचर्यते । तस्मिन्-
नाहुचो एा आग्रयणाग्ने परिग्रमाप्यते । उत्तराग्नि पक्षो
स्याहुत्तमिति कृत्वा आग्रयणाग्नेपरिचर्यते । तत्र प्रथमे
नवमभागे प्रथमिदमहर्निति ज्ञत्वा तदग्रयणाग्ने भवति ।
तदेन्द्रवायवाग्नेयते । दण्डकलितवदाहुत्तौ कथ्यं तदेन्द्र-

वायवाग्ने स्यात् । कथम् ? विद्वत् आग्रयणं नचैन्द्र-
संकल्पमानेपु पूर्वमिदम् पश्चि अह परिशिष्यते । तत्र
प्रथमे ऐन्द्रवायवाग्नात्, तुनामो विद्वत्, आग्रयणाग्नेः
प्रथमः स्वरक्षणः, ततो विश्विदिदिति उपनीका शक्यता ।
अग्रद्विषामहर्नैन्द्रवायवाग्ने प्राप्नोति । तत्रैतद्वयं विवक्षते ।
तस्मात् स्वस्थानविद्वद्विरिति ।

टिप्पणम्— यस्य दण्डकलितवत् अहुत्तः, तस्य एतत्
(नपञ्चिषो अहनि आग्रयणाग्रता—) दर्शनं नोपपद्यते ।
कथं ? अग्रिमन् (हि) गगामग्ने अशरितिर्यं (१८०
अहानि) पूर्वं पठ्यते । एवं उत्तरं (अग्रि पठ्यते) । मन्त्रे
विद्वत् अग्रिमन्ः । तत्र पूर्वपश्चि (प्रथमं तावत्)
उपनीका निविद्यते । (नवाग्रयणाग्नेनां स्यात्पर-
उपनीका अग्रिमन्वत् । अनादेरहुत्तदिगपत्वात् दिवोरे
टात् प्रत्ययः । अग्रयणमः अनीक्यावद्) । एा (च
एव) निविद्यमाना अग्रे हे अहनी यज्ञोपेया भवति ।
(कुतः ?) तयोः ऐन्द्रवायवाग्नात्वात् प्रायश्चामानात् ।
शिष्टेषु (च) अहम्भु निदिशमानायाः (एकोनविंशति-
वारमाहुत्तया) सम (अहनि) परिशिष्यते । तत्र
प्रथमे ऐन्द्रवायवाग्नात् (भवति) । तस्मिन् (अग्रमे
अहनि) पूर्वं पठ्यते समस्तम् । उपनीका तु अग्रिमन्ता
(अशेरविशिष्टात्) । एा च (भवत्यं) परिग्रमाग्नीया ।
ततः (अग्रमः) विद्वत् तुनामः । ततः (नवमो
भवति) प्रथमः स्वरक्षणः आग्रयणाग्ने, द्वितीयः स्वरक्षणः
ऐन्द्रवायवाग्ने, तृतीयः स्वरक्षणः तुनामः, ततो विश्विदि
आग्रयणाग्ने, ततः (चूहत्) पश्चिः आहुत्तः प्रयुज्यते ।
तस्य अग्रयणस्य प्रथमं अग्रिमन्ः (भवति) तत्
ऐन्द्रवायवाग्ने प्राप्नोति । (इति) एवं (इदं) दर्शनं
नोपपद्यते (पूर्वपश्चि) दण्डकलितवदाहुत्तौ, (स्वस्थान-
विद्वदो तु अग्रयणमिति) ।

यदिदं स्यात्कथायने आग्रयणारेण कृत्म्, इदं नोपपद्यते ।
कथम् ? अग्रिमन् (हि) गगामग्ने उपनीका (आग्र-
यणाग्ने) चोदयेत् प्राप्यते (न नामपेयात्, नाग्नि प्रयव-
वचनत् आग्रयणाग्ने) । ततः— विश्विदि आग्रयणेन
आग्रयणाग्ने प्राप्नोति । 'शुभ्र पश्चिः इति (अग्रि)
नामवेदेनेव (प्रतिद्व—) परद्विरपिषी (एव)

एवमिदं च इयनीका नामधेयवाचं चापि नैव निविद्यते यथा अरन्ध्रदे पूर्वनीमित्तिकं उत्तरेण (नैमित्तिकेन) तिरोधे (तति) शम्भवे । अथवा (नामधः पश्चात्) यौनत्वं) यदा (हि) यथाः फले जोदितो भवति, तदा (एव) धर्मात्कारणत्वं (नोत्पत्तिरन्ध्र) एतत्त्वं (लम्पकत्वेन धर्मात्कारणत्वं) अत्रत्यायां किं चोदकेन धर्माः, उत नामधेयेन इति विन्वायां (भ्रयत्त्वेन) नामधेयेन धर्मोपधिः (भवति) । तच्च (नामधेयं) लक्षणा धर्मोपधि करोति । स्वनीकां तु गृह्यन् न लक्षणता (आग्रयणप्रताऽऽव्य-) धर्मोपधि करोति, (किं तु) उपदेशेनैव गृह्यति । अनिदेशाच्च उपदेशो कथं च (श्रौतत्वात्) ।

यचनात् परिपृच्छित्त्वेऽङ्गित्ये ८६ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, ऐवादिनिवदिति । युक्तं यदेकादशित्येपु दण्डकलितवदाहुचिति । यचन हि तद्वदति । ' यद्यमन्ततः, पुनःपवाहुत्वेव्याश्रयमेव प्रथमेऽद्व्यालमेत ' इति । यचनादण्डकलितवदाहुचितिः पुनःपवाहुत्वेतिवति । सा दादशादे अर्धभन्ती गवानपने विद्यति । किमिव यचनं न कुर्वात् । नहि यचनम्याति- भारोऽस्ति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ८७ ॥

भाष्यम्— लिङ्ग खल्वपि एवमर्थे दर्शयति, यथा दण्डकलितवदा ऐकादशिता आवर्तन्ते इति । ' प्राया वा ऐकादशिताः, यदेकादशित्येपुः अद्यात्परतिरिच्यते पश्यते वा ' इति । इत्यस्यापि वृद्धौ नास्त्यतिरेकः, दण्ड- कलितवदाहुत्तौ न्यूनता अनिश्चिता वा भवति । वसादति पर्यायः ऐकादशित्येपु दण्डकलितवदाहुत्तिति ।

शा— भाष्यकारेण प्रापणीशेदेवानीयमध्ववर्जिनीं द्वादशादिषीं इयनीकां चोदकशास्त्राभिरा विचारितं किं दण्डकलितवत् आवर्तनीया, किंवा नवानामपि यनीकता क्षेत्रं खाने विद्युतिः इति । (तदर्थं किमिमे धर्माः प्रकृते अग्रयणप्रयुक्ता, उत परमापूर्वप्रयुक्ताः । तदर्थं च किमन्तर्धर्माः, उत भाष्यधर्माः । तदर्थं च किमग्रहणं विवक्षितम्, उत न इति वीद्ययनिवर्णः । अग्रहणविषयायां द्वितीयदेशः सूत्रप्रकारिष्वर्थे, इति

तनिष्ठदण्डेपु दण्डकलितवदाहुचितिः, तद्विवक्षयात् तु क्वान् इवैव प्रथमभागस्य ऐन्द्राशयप्रार्थना धर्मः । एव त्रितीया- दिगाग्रयणमपि युक्तप्रकारिः इति स्वस्वानविद्युत्तितिः इति फलप्रतिपादनः । चार्तिकप्रारणे तु— संशय- किनेते दण्डकलितवदाहुत्तौ, उत नवचा विमग्न नवस्यपि प्रागेपु तजानामनीकानां निवेशः इति ।

सोम— पूर्वाधिकरणोक्तदण्डकलितवदाहुत्तौ नवचा- नवचा विचारस्य प्रकृतेः संगतिः । चार्तिककारपक्षे तु प्रासङ्गिनी संगतिः । सूत्रार्थरतु- पदवेकदक्षिण्या इति इयनीकायाः दण्डकलितवदाहुचितिः स्यादिति ।

वि— दण्डकलितवदाहुत्तौ इयनीकाऽऽहुत्तौ चारिष्यते । स्वस्वानविद्युत्तवया, स्वादायोऽङ्गविकल्पना ॥, न विवक्ष- वाक्यमेदात् नवनीकैस्तु पूरणम् । एतेकवृद्ध्या न विना तेनैकेकं विवर्षते ॥ ' न इयनीका चोदकता प्रत्यक्षविधि- तु सा । लक्ष्ययुक्तो विचारः स्यादिति धार्मिक इतिउत्पत्तिः

भाट्ट— गवायधने एकपृष्ठपृच्छित्तवत्तर्पणं युगलं । तन्वाचीतिवत् पूर्वं पशुः, तथोत्तरम्, मध्ये त्रिपुण्ड्रः । एतत्तं कलितवदाहुत्तवदाहुत्तानां तन्वात्वात् ' प्रा- गीयं प्रथममहः, चतुर्विधं द्वितीयम्, ततश्चतुष्टयमि- पुवाः पशुः, तानि चतुर्विधतद्वानि, एकः पृष्ठः पशुः, एवं मातः, तादृश एव द्वितीयवस्तुतीरश्चतुर्थाः पशुमः, ततश्चतुष्टयमिपुवाः पशुः, तान्यग्रयणश्रावनि, एकः पृष्ठः पशुः, अमिजित्वाया श्रावः, नः स- णामानः इत्यष्टविधतद्वानि, आद्यन्वायदीप्या न्वं उपपशुः, तदिदं पूर्वं पशुः । मध्ये त्रिपुण्ड्रः । सप्तोत्तं पशुः, नः सप्ततानः, विश्वनिताया पराहः, परं पृष्ठः पशुः अष्टविधतद्वानि, तत्रोऽमिपुवाः पशुः, तान्यष्टविधतद्वानि, पुनः पृष्ठः पशुः पशुः पशुः अष्टविधतद्वानि, चतुष्टयोऽमिपुवाः पशुः, एवं मातः, तादृश एव द्वितीयवस्तुतीरश्चतुर्थाः पशुः, आद्युतीरिति द्वे अक्षरी, दादशाद्वय दशाशरि, महा- त्तं पातिनामधेति इतिउद्वहनि, काशैरष्टाविधतद्वानिः एत एतन्वाः । तदेवंपिथमुत्वाभ्यंके गवानपने पूर्वं- पशुः अन्तराक्षरमे इयनीका अतः ' ऐन्द्राशयप्रार्थना प्रथम- मः अथ युक्तार्थं अथाश्रयणम् । अथैन्द्राशयप्रार्थना अथ

मयाजादीना अकिदेशः । उक्तमुत्पादिविचारे एकादादौ तु परमापूर्वप्रपञ्चप्रथमादिविभागाभावात् तद्व्युक्तधर्मोपे-
 ऽपि अन्यश्रीमयाग्निरविचद्वव । एवं च गायामयनिक-
 नृवीयाद्यःशुः द्वादशाधिकदशहान्तगतवृत्तीयाऽर्पमाणा-
 नेव उभयविधाना प्राप्तेः, तत्र च मागधर्मवृत्ताऽपि
 व्यापयमाप्रतैव, तस्मा एवेह प्राप्तेर्न विशत्यामकमाय-
 रूपातया ऐन्द्रवायवाप्रताशहिरुषो माय्यकारिणः सिद्धान्तः
 संगच्छन्ते इत्यपि श्येयम् । अतो यथावार्तिकनीपदेशिणीं
 श्यनीकामादावैव अधिकरणं योग्यं इति सिद्धम् ।

एतच्चतुर्वार्तिककारमतेऽपि चिन्तनीयम् । यथा
 प्रकृतौ स्यूतमागवृत्तिधर्मः, विह्वलो च त मागोऽधिक-
 रिनषटितः । अथिक्वानि च दिनानि न प्राकृततद्भाग
 प्रकृतिकामि यथा अप्रैवैपदेशिकश्यनीकाऽभावे कृत्वा-
 विन्त्या, तत्र तद्भागधर्मप्राप्तिः कथमिति ।

मण्डन— 'सस्वामवृद्धि लभते श्यनीका ।' २६.

शंकर— 'श्यनीकाऽष्टवृत्तः सस्वामात् ।' २७.

● अथम्वकाः एककथासाः चतुर्माशेषु । 'अप्रतिष्ठिता
 वे श्यनकाः' इति दोषमनुवीर्य इदं श्रूयते 'आदित्य
 वृते नरु निर्वपित पुनरेत्य श्येषु, इय वा अदितिः इयं
 प्रतिष्ठा' इति । भा. ८।४।५।२३.

इह अथम्वकेषु चतुर्ण्यैकोल्युक्तयोः समुच्चयः ॥

'चतुष्पये एषोस्तुक्प्रतिपाद्य जुडोति' इत्यपि
 प्रकरणात्तरे श्रूयते । तत्र चतुष्पयस्यैव अग्निरदधीरा-
 रूप्येन अग्न्यन्तरपेक्षयात् एषोस्तुके वा केवलवपुष्ये
 वा होमः । इति विकल्पे प्राप्ते, अग्निपेयेति मनुषः
 प्रशंसार्थैवेन वास्तविकामिन्त्याया अशेषेनेन विहितयो-
 स्तुक्त्व ल्याये प्रत्यागमावाय विचल्यः । संख्ये. २।४।१५.

● अथम्वकेषु 'नेपमाशर्हिः संनक्तने, न प्रत्याजा
 इग्नये, नानुजाजा इग्नये, न सामिपेनीरवाह' इति ।
 भा. ८।४।५।२१, ● अथम्वकेषु पुषोदायः करमरायाणि
 वदुःकाः इत्येवमादीनि औषधानि चोचते । ८।४।६।२५.

● अथम्वकेषु पुषोदागेण चतुर्माश्वगतेषु अग्निपराण-
 निपरमनीमांका अर्थवादः । वि. १०।८।५. ● अथम्वकेषु
 पुषोदागेण चतुर्माश्वगतेषु दर्शितेन न अर्धमेव
 अधिकरणं विधीयते । भाट्ट. १०।८।३.

मी. शौ. २।१.

इह अथम्वकाधिकरणम् । अथम्वकपुषोदायादिविषयकं
 अग्निपराणानिभिराश्वदिविचयमर्थवादः ॥

एवैत्र तुल्यकारुत्वात् । १०।८।५।८ ॥

आप्ययम्— चतुर्माशेषु वैयग्यकान्विहत्या यमा-

मनन्ति 'अग्निपराणां नामिपराणां इति मीमांसन्ते, यदग्नि-
 पारयेत्, इत्यायाऽऽस्ये षट्समिदृश्यात्, यन्नाग्निपारयेत्
 इत्यायाऽऽस्ये षट्समिदृश्यात् । अथो एत्वाहुरग्निपराणां
 एव । न हि इविरनमिभूतमिहा' इति । तथा 'होतव्य-
 मग्निहोतं न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवदिनः, यदि
 जुहुयादयथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, यत्र जुहुयादग्निः परा
 पतंग्, तूष्णीमेव होतव्यम्, यथापूर्वमाहुतीर्जुहोति, नामिः
 परा पतति' इति । अथायमर्थः साधयिकः किमग्निपार-
 यितव्यान्नेष्वम्वकाः, उत नामिपारयितव्या इति । होतव्य-
 मग्निहोतम्, न होतव्यं वा विधिप्रतिषेधावेतौ इह,
 उत अर्थवादार्थमेतयोः संकीर्तनमिति । किं वाच्यं प्रथमम् ?
 विधिप्रतिषेधाविति सूच्य, उच्यते । विधिप्रतिषेधयोर्हि
 प्रत्यर्थं रूपगुणसम्भवे । श्रुत्या चतुष्टानामर्था प्रतिषेधावर्था
 चावगम्यते । वाक्यादर्थेवादावर्था । श्रुतिश्च वाक्या-
 दलीयसी । न च पूर्वोदाहोऽयकल्पते । तस्मादग्निहोतं
 होतव्यं न होतव्यं वा, यदा होतव्यं तदा तूष्णीम् ।
 अथम्वका अग्निपारयितव्याः, न वा अग्निपार-
 यितव्याः, यदा पुनरग्निपारयितव्याः, तदा अग्निपार-
 यितव्यवचनमर्थवादार्थम्, प्रतिषेधसंकीर्तनात् अभावा-
 यद्वायं पुनरुच्यते इति । एवं प्राप्ति, सूच्यः । पूर्वाधि-
 कणोदाहरणे तुल्यकल्पनीयानि उदाहरणानि । का
 तुल्यकल्पता । पूर्व विधिप्रतिषेधौ अग्निपरा उच्येण
 वशेरनितरूप्यः द्विपदे इति । तदेतत् पूर्वाधिप्राप्येण
 तुल्यम् । यौ विधिप्रतिषेधौ श्रूयते, न तत्रानुज्ञातुम्,
 यत्रैतितुं वा । किं तर्हि । मीमांसितुम् । एवमाह 'अग्नि-
 पाराणां नामिपराणां इति मीमांसन्ते' । तथा 'होतव्य-
 मग्निहोतम्, न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवदिनः'
 इति । मीमांसा चेत्तद्विधिप्रवर्तार्था । तथा प्रत्ययः
 चाप्यर्थेन संभवः । न टिपित् चत्तनीयम् । विधिप्रति-
 षेधयोर्हि किमिदं कल्पनीयं । यत् । 'यदग्निपारयेत्,
 इत्यायाऽऽस्ये षट्समिदृश्यात्' इति । इदमग्निपरा

गुणवत्तरम्, यदीदृशोऽपि दोषो नाऽऽद्रिश्यते इति ।
 गमाः । 'यत्तुदुवाद्यपथापूर्वमाहुतीर्जुह्यात्, यत्तुदुवा-
 दमिः परा पवेत्' इति । एवं तूष्णीरोपः परासः,
 पदस्मिन् किमनाये उभावपि दोषौ परिरुहौ भवतः
 इति ।

सोमं— पूर्ववदिह विकृतास्थान्यतः सिद्धत्वाभावात्
 प्रतिषेधस्य नात्रर्थक्यं इत्युच्यते: (प्रत्युराहारण-)
 संगतिः । माधवीये चेंद्रभाष्ये 'अस्मिन् (तूष्णी-)
 होमे अग्निहोत्राभ्यन्तरे प्रसिद्धाग्निहोत्रपत्नीः प्राप्नुवन्ति ।
 तत्र यजुषा होमयत्ने क्रियमाणे 'सूरीं ज्योतिः' इति
 मन्त्रः स्यात् । प्रसिद्धाग्निहोत्रस्य च सायणपुरुषाणां तत्र
 प्राथमिकप्रयोगे 'अग्निर्ज्योतिः' इति मन्त्रेण छाप द्वावा
 पेश्यात् प्रातःकाले 'सूरीं ज्योतिः' इति मन्त्रेण होमः
 इत्येवं क्रमः । इह तु आदावेव सूरीं ज्योतिरित्यनेन
 गुणाने प्रवृत्तिरुत्तरमाभावात् अपरापूर्वता स्यात्" ^२
 इति व्याख्यातम् । तत् चिन्त्यम् । तूष्णीहोमे स्वयमाज-
 स्नाग्निहोत्राभ्यन्तरे धर्मानिदेशकत्वाभावात् । नहि अत्र
 कृष्णविक्रान्तमन्त्राग्निहोत्रे इव विभूतदोमे अग्निहोत्राभ्यन्तरे
 भूयते येन धर्मातिदेशकत्वं स्यात्, किन्तु अर्थवादे,
 अर्थवादगतस्य च नाम्नो नातिदेशकत्वं स्यात्कथीयत्वात् ।
 यदा 'एव वै वदोर्णमामधोरभ्युयः' इत्यथा मन्त्रोक्ते
 एवावभृशशब्दस्य न धर्मातिदेशकत्वम् । यथा वा 'सोमो
 ये चाजिनं सुरा सोमः' 'उपशयो मूषा' इत्यादीनाम् ।
 किञ्च अत्र तूष्णीहोमः अग्निहोत्राभ्यन्तरे, तथा च
 'अग्नेय होत्रमस्मिन्' इति शौकिक्यापानान् प्रायणीया-
 दित्त्वं नातिदेशकत्वम् । अत्र चाप्ये पञ्चमे तन्त्राग्ने
 मन्त्रः । एवं च प्राश्नहोमविकृतास्तथाप्येन चाशिक्षानां
 तदीयधर्मानुष्ठानमपि विन्यम्य । सूयार्थस्तु— पूर्वोर्णोत्त-
 लुप्तारभ्येः होमनिष्पन्नस्यचक्षुरपि सुवचनत्वात् इत्य-
 म्भ्यापारवात् अयस्योपानात् इति वाच्यं । तस्मात् इहा-
 प्यर्थवादः स्यादिति ।

त्रि— 'अग्निपरनिषेधो च दोषादोषो विकल्पितो ।
 विज्ञान्यमानदोषो वा विकल्प. भूतिशक्तयः ॥ निषेधस्य
 विषेक्षात् सीमास्थानेन वर्णनात् । समीमावाहुभावर्थ-

वादोऽस्यैवं विधिनिष्ठे ॥' (अर्थे विधिनिष्ठे तस्यो
 सीमावाहोतिवै अर्थवादः इति) ।

भाट्ट— आधाने 'होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति
 गीमात्तन्ते ब्रह्मनादिनः । यद् यजुषा उगुणतपथापूर्व-
 माहुतीर्जुह्यात्, यत्तुदुवादमिः परापवेत्, तूष्णीवेव
 सुहोमि' इति श्रुतम् । तथा चातुर्मास्येषु स्वयम्भुवोम-
 पधिकृत्य 'अग्निपार्या अनग्निपार्या इति गीमात्तन्ते,
 पदस्मिन्पार्येव द्वापार्ये पशुविदस्यत् । पशुमिपार्येव,
 न वरायास्ये पशुविदस्यत् । अथो क्त्वाद्दुर्मिपार्या
 एव । न अत्रमिपुत्र दत्तित्वेति' इति श्रुतम् । तथापि
 अन्तिमस्यैव विषेः सर्वोऽयं होमः । न तु होमत्प्रमाणयो.
 अग्निपार्यामिपार्यायोश्च । होतव्यं न होतव्यं अग्नि-
 पार्या अनग्निपार्या इति विधिप्रतिषेधक्षणाद्विकल्पः ।
 तयोर्मीमावाविशेषणत्वेन विधिच्छिन्नविधिसंज्ञात् । न
 च विकल्पे पश्चात्तपस्यनेन प्रयोगकाले सीमाहोत्रपतेः
 अन्यतरस्यैव विषेयत्वे एवप्रश्नात्प्रवृत्तत्वात् सीमावाहोत्र-
 चरतिरिति ध्याच्यम् । अन्तिमविधितः पूर्वं संदिग्धत्वेन
 सीमाहोत्रपतेः । अतश्च त्रिणाएवैकस्य तस्मान्ते निष्प-
 क्त्वात् स्तुतुपवचिः । यथाहोत्रोऽयं होमोऽग्निपार्या च
 यदोपद्रुष्टमपि बहुतरगुणतवात् कर्तव्यमेव । होमे तु नैव
 तस्मिन् इति श्रुतिः । अत्र च नन्दस्यहोमस्य दर्शोमे
 त्वेन अपूर्वत्वात्पूर्वमेवाग्निपार्या विधीयते । तूष्णीहोमे हि
 चाग्निहोत्रहोमच, प्रमाणत्वात् । नाप्यग्निहोत्रमर्थमेकत्वम्,
 अर्थवादगतस्य नास्योऽनतिदेशकत्वात् । शास्त्रदीर्घिको-
 चरित्वा विधिगतोऽपि वा तस्यापि आधानद्वारा अग्नि-
 प्रयोवक्तृत्वेन अग्निहोत्रविधौ तदोपानात् प्रायणीयादिबन्ध-
 देशकत्वाच्च । अतोऽपूर्वं एवच होमः आधानात्पूर्वेन
 विधीयते । तत्र मन्त्रे प्रमाणभावादेव तूष्णीमित्युक्तवादः ।
 देवता तु अनादित्ये प्रमाणातिः । यातिवस्तु अग्निहोत्र
 धर्मातिदेश मन्त्रकत्वं । तदा तूष्णीमन्त्रादि विधिः । क्वतु
 तदा धर्मान्तरं नै प्रमाणं मृष्यम् ।

मण्डल— 'अपञ्च क्षात्रश्रुतिः ।'
 शंकर— 'होमनिष्पन्नयोः ।'
 • उपनिषत्सूत्रेण कर्त्तव्यकार, नाम्बस ।
 ना. ६।१।१।१।१२.

ॐ त्र्यार्षेयाधिकरणम् । दर्शपूर्णमासयोः त्र्यार्षेय-
त्वसंपादनसमयस्यैकप्रतिकारः ॥

अत्र्यार्षेयस्य हानं न्यात् । ६।१।११।४३ ॥

भाष्यम्—दर्शपूर्णमासयोः अर्घ्ये 'आर्षेयं वृणीते,
एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते, न चतुरो वृणीते,
न पञ्चातिवृणीते' इति । तत्र संदेहः किं अत्र्यार्षेयस्य
अधिकारः, उत नेति । किं प्राप्तम् ? अत्र्यार्षेयोऽपि
अधिक्रियते इति । कुतः ? 'आर्षेयं वृणीते' इति सामान्य-
वचनम् । तस्मात् एकं वरिष्यति द्वौ वा । तत्र दर्शयति
'एकं वृणीते, द्वौ वृणीते' इति । तथा प्रतिवेपति 'न
चतुरो वृणीते, न पञ्चातिवृणीते' इति । न हि अत्र्यार्षेय
प्रतिवेपोऽवकल्पते । तस्मात् अत्र्यार्षेयोऽपि अधिक्रियेत
इति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । यो न त्र्यार्षेयः स नाधिक्रियेत ।
कुतः ? 'त्रीन् वृणीते' इति विशेषवचनान् । विशिष्य
अत्र्यार्षेयान् । ननु एकं वृणीते इत्यपि विशेषवचनमस्ति ।
नेत्युच्यते, विशिष्यकाम्यं विमर्शेभ्यश्चात् । ननु त्र्यार्षेय
विधास्यते, यथा त्रीन् वृणीते इति । उच्यते । त्र्यार्षेयमेव
स्तुतिः । सा त्रिव विधास्यति । एकं वृणीते इति
अत्र्यार्षेयानुवादीऽयं प्रकणामेव । तत्रापि त्रिवर्णस्य सूर्यते
विधास्यति । एवं एकत्र्यार्षेयं विधानं भविष्यति इति ।
'न चतुरो वृणीते, न पञ्चातिवृणीते' इति त्रिव्यानुवादी
भविष्यति । तस्मात् त्र्यार्षेयस्याधिकारो नान्वयेति ।

द्रुम्— 'आर्षेयं वृणीते' इति सामान्येन (आर्षेयं
वरणस्य) विधिः । एकत्र्यार्षेयस्य (अत्र्यार्षेयैव) प्राप्त-यान्
सुवर्षाः । चतुरार्षिप्रतिवेपथुं तस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते ।
अथवा सामान्येन निश्चिते (सति वरणे) एकत्र्यार्षेयिः
विशेष्यते । एयं प्राप्ते, द्रूमः । 'आर्षेयं वृणीते'
(इति सामान्यं विशेषं प्रति—) तावाहुं त्रीन् वृणीते
इति वाक्यस्य मित्येन विशेष्यते । एत्र्यार्षेयः (तु)
अत्र्यार्षेयानुवादाः । इत्यथा (यदि एकत्र्यार्षेयि विशेष्येन,
ततः) वाक्यमेतः अट्टरश्वना अक्षुत- (विधि—)
परत्वात् च (प्रकल्पेत) । सामान्येन विधिः
एकत्र्यार्षेयः अर्घ्येभ्यः इति चेत्, एवमपि चतुर-
ार्षिप्रतिवेपथुं वाक्यमेतः सिद्ध एव । अत्र्यार्षेयं पुन-
(आर्षेयं वृणीते, किं संकल्पम् । त्रीन्, इति) एक-

वाक्यत्वात् न कश्चित् दोषः । त्रीणि आर्षेयानि या
संपादयितुं शक्नोति, सः अधिक्रियते । चतुरार्षेयस्य
शिवसंपादने अस्ति सामान्यम् । न च ईदृशं वाक्यम्
'आर्षेयं एव अधिक्रियते' इति । ननु इदमेवमिति
'त्रीन् वृणीते' इति, (उक्तम्—) त्रीणि यः संपाद-
यितुं शक्नोति, तस्य वरणमुच्यते । न 'यस्य त्रीण्येव'
इति सुकवाच्यं मनसि, अनपेक्षितञ्च संबन्धः (स्यात्) ।
(चोदयति—) 'न पञ्चातिवृणीते' इति पञ्चातिक्रमण-
प्रतिषेधाय इदमवगम्यते अस्ति पञ्चाना वरणं इति ।
नेत्रदेवम् । अनुमानादेव तद्-वरणं कल्पते । न च
अनुमानेन वाक्यः शास्त्रार्थः अनुष्ठानम् । विवरणे न
पक्षं विद्यते, नापि अतिक्रम्यते । एवं स्तुतेन च
स्तुतो एकत्र्यार्षेयं घटते । इत्यथा वाक्यभेदादि स्थित-
मेव । तस्मात् शिवसंपादनसमयः अधिक्रियते । 'नार्थव'
इत्येतादृश्यान् वरणं न सर्वस्यम् । मनुष्यपक्षे तु यस्मापि
एकः, यस्यापि पक्ष, तस्यापि सङ्घेदेव उच्चारणं 'मनुवत्'
इति ।

आ—एकं द्वौ त्रीन् पक्ष वा वृणानः अधिक्रियेत इति
प्राप्ते, अभिधीयते । 'असंख्याकविधौ तावत् प्रति-
षेधद्वयसाधक्यात् । वाक्यत्रयं प्रसन्नमेव त्रीनित्येतच्च
पार्श्विकम् (प्रसज्येत) ॥ एकद्वित्रिविधानं च
(प्रसज्येत) ततो वाक्यत्रयं भवेत् । विकल्पपक्ष
भवेत् तस्मात् त्रिन्यमेव विधीयते ॥

सोम— पञ्चार्षेयत्र्यार्षेययोः अप्रतिममात्रेणैव
श्रवणसंपादनाय अस्ति अधिकारः । इति प्रत्याख्यानान्
संगतिः । चतुरार्षेयैवादीनां स्वीयशक्तिमत्त्वे ऋषियन्व-
रणयोः अधिकारः सिद्धान्तो संमतः ।

वि— 'दिक्षिरेण एकादाशपि स्वात् विक एव
वा । अनिशेषान् पक्ष आचो, वाक्यादेशान् वृत्तः ॥'
तस्मात् कर्मणि अपि कुर्वन् वरणात् । त्रिन्येव उच्यते,
न स्युं नाप्यधिकं इति तावत्प्रयोगः ।

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः 'आर्षेयं वृणीते, एकं
वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते, न चतुरो वृणीते, न
पञ्चाति वृणीते' इति ध्रुवम् । तत्र तावत् एकं विधास्य
अन्ये अनुवादः इत्यतिवादान् । अत्र्यथा सर्वेषां विधिने

विभ्यते । जु. ३।१।१५।२६. • त्वष्टुः अदेवकवात् पालीवतलोममधमन्वे स जोषल्क्षणीयः । वि. ३।२।४५.

॥ त्वष्ट्रचिह्नकरणम् । पालीवतमद्यगे त्वष्टा नोष- लक्षणीय, ष्योतिष्टोमे ॥

त्वष्टारं तूपलक्षयेत् पानात् । ३।२।१४।३५।।

भाष्यम्— अस्ति पालीवतः सोमः । तत्र मयः 'अमाऽऽऽ इ पालीबोऽऽऽऽः सजुर्वेन त्वष्टा सोमं पिब' इति । तत्र छंदेहः किं त्वष्टा उपलक्षयितव्यो न वेति । किं प्राप्तम् ? उपलक्षयितव्यः । कुनः । पानात् । पानं भूयते, 'सजुर्वेन त्वष्टा सोमं पिब' इति । तेनायं अत्रये पनीयते सह त्वष्टा दीयते इति मन्वते । यस्मै च येन सह दीयते, उपाभ्यां तदीयते । एवं तत् सददानं भवति । यथा देवदत्ताय यस्तदयेन सह शतं दीयतां इत्युक्ते तयोऽन्त्यामसि दीयते । तस्मान् 'त्वाष्ट्रोऽप्यसौ सोमः इति (मलयन्त्रे) त्वष्टा उपलक्षयितव्यः । अत्रायसि इन्द्र इव विभतीति ।

धा— तस्मिन्नेव पालीवते पनीयता सह प'मूव- निर्वेश्यां मान्यग्रीकं त्वष्टुर्वेतात्वं इति पूर्वपठः ।

अनुन्यत्वाच्च नैनं स्यात् । ३६ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । शन्प्रमाणाया ययम् । यन्उन्द्र भ्यद्, तद्दस्ताकं ययानम् । यन्द्रश्च अग्रेः पनीयत. पानमाह, त्वष्टुः सहभावमायम् । नहि अननुशीयमाने सहभाषः सिप्यति इति त्वष्टरि पानमनुमीयते । ननु त्वष्ट्रे पानं वोदितम् । यत्वं वोदितं मन्वथयेन, न वोदयत् । वोदना हि 'पालीवतं यष्टानि' इति । लोके तु नारि दृष्ट्या वोदितमवोदितमसि अनुदीकते एव । लोका भेदेन परिच्छिन्नम् । नैवैवादीययेन पात्रयेन त्वष्टुः सोमः इतो भवतीति ।

धा— नैवोवत्सहितव्यवशा । कुनः । 'मन्त्र- षोदकयोस्तापदनुन्यत्वं मन्वयते । पाद्वेनेनाप्य- तुन्यत्वं साहपात्राभिधानत्वं' ॥ विषो दि वेदत्- पनीयत्वं देवता भाग्यदिति । तदितेनागौ सोमो । न च तद्विद अन्वयवैशङ्क्ययोः । तेनापि मान्यवर्तिनि कुर्वन् । न च मान्यवर्त्ये तदेवता वक्ष्यन्वया रिता वमन्वद्वय पनीयवद्विपयनेन छिन्दते । न च त्वष्टु-

रभियामं अन्वया नोषयते, सुत्यर्थेमान्येन उषयत्- मानत्वात् । अत एव च मन्त्रार्थो भवति 'नक्षत्रं त्वष्टा वदितः, स सोमं पिब' इति । इत्यत्र पाद्वेनेन तावत् वीहद्य देवताऽभिधानम् । देवताया उद्देश्याभो- पकारित्वत् । किं पुनर्वदा तत्रापि सादित्यमात्रवचत्वात् केवलमुपेक्षा । न चासौ ऐकान्तिकी विनाऽपि कार्य- बोधित्वेन सद्वदप्रयोगात् । तद्यथा 'सर्वथ दशमिः पुनेर्मां वदति गर्दमी' तत्र हि एतावानेवार्थो निश्चयते तन्नापि दशसु पुष्ये येन वदति इति । तस्माच्च त्वष्टु- र्वेतात्वं मन्वते । अतो नोपलक्षयितव्यः ।

सोम— पूर्वत इन्द्रवत्पादीनां देवतानामत्वात् अनुवर्णनान्नेऽपि अत्र त्वष्टुर्वेतात्वात् उक्तत्वात् इति प्रत्यख्यानत्वात् संगतिः ।

वि— सह पालीवता त्वष्टा तद्-भ्रते सख्यते न वा । सह त्वष्टा पिबेत्पुष्येदेवत्वात् षोऽपि लक्ष्यते ॥ सहत्वमार्थं त्वष्टुः साच्च पाद्वेनमन्वदत्वात् । चोक्तत्वात् अमान्यत्वं न देवोऽष्टोऽप्य लक्ष्यते ॥' इति ।

भाट्ट— पालीयते एव 'अमा इ पालीवा- सजुर्वेन त्वष्टा सोमं पिब' इति मन्त्रात् त्वष्टुवपि देवतात्वम् । अतः षोऽपि अत्रिचतुस्रलक्षणीयः । इति प्राप्ते, सुक्तमसौ पालीवत्तुन्द्रस्य मीमिक्षेन विशेषतासाहस्य सामानाधिकरूप्येन विशेषमाहकत्वं, त्वष्टुः तु वीयया सहभावमात्रं प्रतीयते । न चासौ पाद्वेनान्यव्ययमि- प्यारो 'सर्वथ दशमिः पुनेर्मां वदति गर्दमी' इत्यादौ व्यभिचारात् । अत्रापि यान्ते देवतात्वम्व अभाषागीह- त्वात् । अतः पालीवतं इति निरूपेणोद्दिष्टेन पनीयत्वो- ऽन्वयेन देवतात्वं इति च एवोपलक्षणीयो न त्वष्टा ।

मण्डन— 'त्वष्टा न पालीवतदेवता त्वात् ।'

शंकर— 'त्वष्टा नोऽस्तं तत्रैव ।' पालीयते भ्रि ।

• त्वष्टुः एव उक्तद्वयमात्रं कर्तव्यं, एव न उक्तद्वयम् । इदं शक्यते ईदृशां इति गु । वि. ४।१।३, अत्र ४।१।३।६-६. • त्वष्टुं पालीयतमायमेत 'वर्षमित्तं पालीयत्तुष्टुवत्' अत्र वर्षमित्तं अन्वय- म्बुध्वा विधिः, न ह्यन्यविधिः । वि. ३।१।८. • 'त्वष्टुं पालीवतं वर्षमित्तं उक्तवत्' । आग्नेदे-

संक्षाययति । अत्र आश्रयसंज्ञा यागान्तरमेव, न तु त्याघ्नस्य प्रतिनितिः । भा. १।४।१।४।६-६०.

इत्थं त्याघ्नपानीवताधिकरणम् । त्याघ्नपानीवते उत्सर्गरूपगुणविधिः ।।

पालीवते तु पूर्वत्यादपच्छेदः । २।३।८।१९ ।।

भाष्यम्— त्याघ्नं पानीवतं विधाय इदमुच्यते 'पार्ष्णिहृत्तं पानीवतमुच्यते' इति । तत्र संदेहः किं त्याघ्नस्य पार्ष्णिहृत्तस्यैव उत्सर्गो विधीयते, उत तस्मात् यागान्तरमिति । यदि 'पार्ष्णिहृत्तमुच्यते' इति पदद्वयं परम्परेण सप्तदशम्, ततः त्याघ्नयोगसर्गः । अथ पालीवतशब्दः उत्सर्जितायां संश्लेषेत, ततो यागान्तरम् । किं तावत् प्राप्तम् ? यागान्तरमिति । कुतः ? पूर्वत्याघ्नः पालीवतश्च । उभयविशेषाद्विशिष्टः कथं पालीवतशब्देन अन्वयेत । अथ च त्याघ्नस्य उत्सर्गे विधीयमानो पार्ष्णिहृत्तमिति विशेषणं नावश्यकम् । अतो ब्रूमः पार्ष्णिहृत्तस्य पानीवतना विधीयते, स एव याग इति । एषं प्राप्ते, ब्रूमः । न कर्मान्तरम्, पूर्वस्यैव उत्सर्जितशब्देन व्यवच्छेदो विधीयते । किमेव ध्विष्यति ? यमिनद्या तावत् कर्मयिनश्च न भविष्यति । उत्सर्जितशब्दश्च अस्यां उत्सर्गं सिद्धयत् वाक्येन न वाचितो भविष्यति । कर्मान्तरशब्दे वाक्येन पानीवततायां विधीयमानायां अर्थात् प्राप्तं उत्सर्गो ध्यातुना अन्वयेत । अथ च पार्ष्णिहृत्तस्य पान्द्वेषता पूर्वस्य निदिशैव, सा विधानु न शक्यते । तस्मात् पूर्वस्य कर्मणः अपच्छेदः । यत्पूर्व त्याघ्नस्य उत्सर्गं विधीयमाने पार्ष्णिहृत्तमिति विशेषणं तावत् नावक्यतेति । नैव दोषः । अतस्त्वमेव अत्र पालीवतशब्दः नाशो विशेषते । अत एव त्याघ्नं पानीवतं उभयविशेषाद्विशिष्टं वेदलेन पानीवतशब्देन लक्ष्यम् अन्वयेत इति न दोषः । तस्मात्पच्छेद इति सिद्धम् ।

वा— एतेनैव अधिकारेण उत्सर्जितस्य वसिमद्विषयज्ञाने न चेति विचार्यते । 'त्याघ्नं पालीवतग्राह्यते' इत्येव यागविधाय पुनरुच्यते 'पार्ष्णिहृत्तं पानीवतमुच्यते' इति । तत्र गुणविधिः, उत कर्मान्तरमिति वचनव्यतिरिक्तप्रतिज्ञानेन संदेहो ऽस्ति, वाक्यश्लेषात्प्रसङ्गे विधिः । एवंवेदतास्यैव विधिवत्त्वेन कर्मान्तर-

त्वम् । किं च । 'न च त्यघ्नुरभावेन प्रत्यभिज्ञायते' इति । पार्ष्णिहृत्तयोगाच्च वाक्यभेदः प्रसज्यते ॥' यदि हि अत्रापि पूर्ववदेव उभे विशेष्ये भूवेयाता तदश्वदेव कर्मेति विशदयेत । न तु अत्र गृहेन्द्रस्यैव इन्द्रग्राहो कश्चिदपि प्रत्यभिज्ञानलक्ष्योऽस्ति इति वेदताऽन्तरलक्ष्योपादयि पाजिनवागवत् भिद्यते । पानीवतोद्देशेन च तस्य अर्थानामेव विशेष्यमाने पार्ष्णिहृत्तग्राह्यविशेषणत्वात् वाक्यमिद्येत् । न च तद्वदितकल्पना च तस्यैवतिः संश्लेषेत । प्राप्तं एव च तस्य उपपत्तिशक्येन उत्सर्गं । इति न्वर्था पुनः, भुक्तिः भवेत् । न च पार्ष्णिहृत्तविधानेन अत्रार्थं, तस्य अनिदेशेनैव प्राप्तत्वात् । न च वेदलक्षणानुसृत्यविधि वैकल्पिकः सत्यं आश्रयितुम्, उपपत्तिवाक्यसिद्धयै विशेष्यात् । न च प्राग्गतश्रुतोरभावेन तस्यैव विधानेन भुक्त्या गृहमेधीयवत् अपूर्वता शक्या इत्यपि सिद्धं । अतस्त्वेतन्नीभूतपर्यभिन्नरूपमिति दात्वात् । न च पार्ष्णिहृत्तग्राह्यत्वं तदन्त्याया अद्भूततेर्वचकं, येन तन्मात्रमप्राप्त्यर्थम् उत्सर्गमात्रच्छेदो विशास्यते (वेत) न चाशो वाक्यस्य वशात्, येन पार्ष्णिहृत्तस्यैव उत्सर्जित इति कल्पयेत् । न च लक्षणऽऽश्रयणत्वेऽस्ति, भुक्त्याऽपि वाक्यसमवाये परत्वे । अर्थात् नोदकवापतेषु वचनान्तरेण अतिविशेष्यं पार्ष्णिहृत्तग्राह्यता समस्तेषु अनुष्ठीयमानेषु ऽस्तु, नैव तावदेव किं क्रियवामिति, सर्वकारणे वाक्येषात्, तस्मात्करणे च अङ्गान्तरलोपात् । एतेन अपर्यायविधिः प्रसुक्तं । नोदकस्यैव तस्य पार्ष्णिहृत्तग्राह्यत्वं उच्यते इति प्राप्तिः । अथ उत्सर्गवशापरिच्छेदो उच्यते, तत्र विशेषणं उक्तमेव । तस्मात् न पूर्वकर्मणि किञ्चित् विशेषणं वाक्यस्य, इति कर्मान्तरमेव इत्येवताद्युक्तम्, देवता गुणतामायेन च पूर्वव्यतिरिक्तं अतीयोदीयव्यतिरिक्तं वा विधीयते । इति प्राप्तं, आगिधीयते । 'प्रसुक्तप्रत्यभिज्ञानात् यागोऽन्योऽवगम्यते । पार्ष्णिहृत्तग्राह्यत्वं वासिमद्विषयज्ञानेतिर्विधीयते ॥' पानीवतशब्दस्यैव संज्ञोतायागिश्च अतिशब्दः, (एव इत्येव पथतो गृहोता इत्यस्यास्यैव वा अतिशब्देन आतीयोदीयव्यतिरिक्तं अतीयोदीयव्यतिरिक्तं) तस्मात् उभयविशिष्टत्वे संज्ञोति प्रसुक्तं वाग वक्तव्यम् । 'पार्ष्णिहृत्तमुच्यते' इति मन्त्रशब्द-

तस्यैव गुणविधिर्विज्ञापते । ननु च सर्वे गुणविधिप्रकाश निराकृताः । सर्वं दोषा निराकृताः, पर्याप्तिकरणान्ताद्-स्योतिषवस्तु न निराकृतये । यद्यपि एष शब्दः इहान्ता-दिवत् (इहान्ता आतिथ्या संतिष्ठते इत्यनेन) तदन्तर्लं न प्रवर्तति, तथापि गमयितुं शक्नोति । नहि निर्वृत्तपर्याप्तिकरणता पूर्वज्ञेयु अशुक्तेषु संभवन्ति । तस्मात् तदुपादानादेव अनुकाऽपि उदग्गता अवगम्यते । कथ-मभाषादेशी च त्वादूपयोर्भवचनः प्रकृतौ दृष्टस्यैव पर्याप्ति-करणान्ताद्गुणत्वस्य अतिक्रमकारणाभावात् न प्रकृति-स्थानि सर्वाणि अङ्गानि अवेद्यते । तत्रश्च दृष्टावन्ति एष अस्वाङ्गानि इति अवधारणात् ससुप्तप्राप्तिमात्रस्य च चोद्यकेनार्थि सिद्धेः उत्तराङ्गावच्छेदापेक्षेण इदं वाक्यं इति शब्देन न्यपदिश्यते, तेन कथ्यते 'पूर्वत्वादवच्छेदः' इति । एवं च सति यागान्तरापूर्व-तरानुपानादिकलेखी न भवतीति । न च परपदसंदर्भविधानविषयक्यः । पर्याप्ति-करणात्तन्निष्ठिते तु उक्तं विधीयमाने यद्यपि उक्तग-स्वरूपं प्राप्तयेव, तथापि तदुद्देशेन आङ्गकलावविधानात् अनन्यनविप्रकरणात् न ह्यत्र विधेयत्वेन उक्तः । तत्राद्ये तु 'दुष्प्रेतिद्वयकामस्य' इत्यादिदिव्य धानोः अत्यन्त-पारार्थ्यं स्यात् । तस्मादिपि अकर्मान्तरत्वम् । प्रकरणादेव च पर्याप्तिकरणान्ताद्गुणत्वसिद्धेः पाल्नीयत्वप्रदं नित्या-नुवाद-यात् अनन्यम्, इति विशिष्टानुवादकदेश्चप-देशीणकर्मपरिहारः (पर्याप्तिकरणत्वस्याविशिष्टपाल्नीयत-स्यपदेशस्यच्छेषस्य, पाल्नीयत्वस्वरूपेण च एकैनासेन त्वादू-पाल्नीयत्व-पर्यवेद्यत्वच्छेषस्य च उपागमस्य परिहारः इति समाशयः) । तस्मात् गुणविधिः इति सिद्धम् ।

मोम— इह विधौ पाल्नीयत्वमिति देवकाभवयात् यागान्तर इति प्रत्यक्षत्वात् संगतिः । सूर्यार्थस्तु— पाल्नीयते 'पर्याप्तिकृतं पाल्नीयत्वम्' इति वाक्ये प्रत्यभि-ज्ञावमानपूर्वकर्मवशात् तदन्ताद्गतीतिविधानेन इतरेषा-मभारः स्यात् इति ।

वि— 'पर्याप्तिकृतः पाल्नीयतं नस्यस्यत इत्यसौ । यामो गुणो वा, यामः सादवकावशावतः ॥, श्वमिहावकावकाव्यन्तूोर्गर्गस्यतः । सुगं पर्याप्तिकृत्यास्यं

वन्मुत्तरनिदुष्टये ॥ न ह्यत्र परिसंख्याऽत्र चोदकात् प्राक् विधौ सति । पर्याप्तिकरणान्ताङ्गरीतिः नस्त्योक्तकारतः ॥'

भाट्ट— 'त्वादू-पाल्नीयत्वमात्रमेत' इत्यनेन इय-देवताविशिष्टं चार्गं विधाय 'पर्याप्तिकृतं पाल्नीयत-शुच्यवति' इति श्रुतम् । तत्रोभयदेवत्यस्य पूर्वयागस्य 'आग्नेयं चतुर्थां करोति' इतिवत् केवलपाल्नीयत्वपदेन अनुवादयोगात्, पर्याप्तिकरणादेश्च विधेयस्य गुणस्य अतिदेशेनेन प्राप्त्यात्, इतराङ्गपरिच्छेदाया च प्रेक्षोपा-पत्तेः, पर्याप्तिकृतपदस्य अनुवाद-वमङ्गीकृत्य कर्मन्तर-विधिरैवायम् । इति प्राप्ते, प्रलभिमानात् न कर्मा-न्तरम् । न चानुवादाऽनुपपत्तिः, सत्यपि अतीयोमादिवत् त्वादूपाल्नीयतो-र्गात्तत्रवृत्तिदेवतात्वे मनोतास्वाग्निशब्दवत् लक्ष्यथा अमिषत्वोपपत्तेः । वस्तुतस्तु दृष्टमूलद्वित-भरणात् देवतात्पमेवेदम् । एकनाम्नोपादानाद्यं चतु-श्चयः । अतो विध्यद्वित्त्वयोर्गतां द्विग्यमाता इतिवत् लक्ष्यते एव केवलेन पाल्नीयत्ववदेनानुवादः । अतः पूर्वकर्मानुपपदेन गुण एव विधीयते । न च विधेया-भावः, वृत्तपर्याप्तिकरणत्वस्यैव तत्रत्यवन्तार्थस्य विधेय-त्वात् । तस्य च गृहमेधीयत्ववभागाभावेन प्रकृतमयैव अनिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या नियेकताद्, मन्त्रोपकारकत्वेन च तत्रैव नैराशादृष्ट्यात् अनिदेशाकथनेन उत्तराङ्गाना-मप्यपि निवृत्तौ प्रेक्षोभ्यापत्तेः । वृत्तपर्याप्तिकरणत्वस्य च दृग्निष्कृत्येण अतंभवत्वात् ताव्यशित्यने । न च कल्पपत्रवलेन प्रमाणान्तरप्रमितत्ववागमात् अनिदेशा-प्रतिबन्धकत्वम् । 'शोडिताग्न्यासुप्रवत्सुगुलाग्न्याश्वरिति' श्यायी प्रमाणान्तराभावेऽपि धृतिदिपिविधेयव्यापि कल्पयेन उक्तत्वेन बाधनभावात् ।

मण्डन— 'त्वाष्टो सयो विधीयते', शंकर— 'पाल्नीयत्वयतिनं च ।'

इह त्वादूपाल्नीयतपशोः पर्याप्तिकरणोत्तरानुत्तर्गं सति 'आग्नेयेन शेषम्' इति पत्नीयवदेवताकं आम्बद्रव्यकं कर्मान्तरे विधीयते ॥ आग्नेयसंस्था प्रतिनिधिः स्याद् द्रव्योत्तमर्गान् । १।४।१।४।१६॥

भाट्टम्— 'पर्याप्तिकृतं पाल्नीयत्वमुच्यते' इति प्रत्यक्षं स्यात् । 'आग्नेयेन शेषं संस्तव्यं' इति । तत्र

संदेहः किमाज्यं पूर्वमित्यु प्रतिनिधीयतम्, अथवा आज्यद्वयकं पूर्वस्मान् कर्मान्तरं विधीयते इति । किं प्रागम् ? प्रतिनिधिरिति । कुतः । पानीवतमिति द्रव्यमुच्यते । उल्लूकतीति तत्रैव उक्तसर्गो भूयते । शेषमिति उर्युक्तेतरत् विद्यमानं गम्यते । तत् आज्येन संस्थापयतीति पशोः कार्ये आज्यं क्षुत् मरतीति । ननु पूर्वकर्म परिसमाप्तमित्युक्तम् । अशोच्यते । द्रव्यो-सर्गवचने प्रायशे, शेषदान्दे वा अपरिहृते पुनरुक्तमाप्तं पूर्वकर्म इत्याद्युच्यते । तस्मात् प्रतिनिधीयते आज्यविश्रायणान्नामदे । संस्थापयतीति च अपूर्वे नोपपद्यते ।

समाप्तिवचनात् । ५७ ॥

भाष्यम्— इतश्च व्याख्यानमदे । समाप्तिवचनमिदं भवति 'संस्थापयति' इति । तेन मन्थामदे यत् पूर्वं पशुना आरम्भम्, तत् उल्लूके पशो आज्येन परिसमाप्यते इति । अपूर्वस्य अथ कर्मणः उच्यमानस्य आरम्भः एव वक्तव्यो भवति । यतस्तु अनभिधाद्य आरम्भं परिसमाप्तिरेव उच्यते, ततः अथगच्छामः, पूर्वस्यैव परिसमाप्तिः नापूर्वं कर्म बोधते इति ।

चोदना वा, कर्मान्तरान्द्वयैः स्याद्विनिश्चिष्टत्वात् । ५८ ॥

भाष्यम्— कर्मान्तरान्दोदना वा । कुतः ? पूर्वस्य कर्मणः परिसमाप्तत्वात् । ननुक्तं द्रव्योसर्गो शेषवचने वा अपरिहृते पूर्वकर्मणः समाप्तिरापह्नुता भवति । अशोच्यते । इदं द्रव्यमपि परिहृत्यते । संस्थापयतीति षट्नेन पानीवतशब्देन संबध्यते । तत्रायमर्थः पानीवनं संस्थापयति इति । स एव पशो विधीयते । अपूर्वस्य स्थापयतिः प्रवृत्त्यते । अथशब्दं कश्चित् धातुः संपूर्णो भावपचनश्च प्रशोक्तः इति । तत्र अतिरिक्तो भावनाशामुत्पन्नानाया अर्थप्राप्तः संस्थापयतिः आत्मभक्तिरिव प्रवृत्त्यते । शेषदान्देयं यत् सादृश्यात् प्रवृत्त्यते । द्रव्योसर्गश्च अतिक्रम्य एव योगो उच्यमाने । तस्मात् यथा अन्ये निर्वपत्पादयः कर्मान्तरविधाने भवन्ति, एते तैः अविनिश्चिष्टत्वात् संस्थापयतिरपि भवितुमर्हतीति ।

अनिज्यां च वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्शयति । ५९ ॥

भाष्यम्— प्रसिद्धा वनस्पतेः अनिज्या अत एव दर्शयति । कथम् । 'यत् त्वष्टार च वनापतिमावाहयति, अथवैतौ यक्षयति, आसीत् नवमी प्रवाजेत्या, वानस्पत्या दशमी, अथैव एताविष्टौ विद्यात्' इति आङ्गण्वरेण व्युत्पद्यं व्युत्पन्नं वनस्पतीत्यायाः अस्मात् दर्शयति । शेषपरिसमाप्तौ तस्या 'वनस्पतिं जुष्टोमि' इति वनस्पतीत्या क्रियते । अथ परिसमाप्तं पूर्वं कर्म, ततो ह्यज्ञं स्यात्, तत्र अस्मात्दर्शनमुपपद्यते । तस्मात् पूर्वकर्म परिसमाप्तम् । इदमपि कर्मान्तरमिति ।

संस्था वदेवत्वत्वात् स्यात् । ६० ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं 'संस्थापयति इति च अपूर्वे नोपपद्यते' इति, तत् परिहर्तव्यम् । अशोच्यते । असंस्थाया संस्थापयत्यनेन, तदपि पूर्वं पानीवतमिति समानदेवतात्वात् समाप्तिरादृश्यं शक्यते । तत्र 'तत् पानीवतमाप्यन्वात्, इह परिसमाप्तमिति । स एव सादृश्यात् संस्थापयतीति शब्दः अलक्ष्यते इति ।

सोम— यनाधिकरणे 'आज्येन शेषं संस्थापयति' इति इदं लिङ्गदर्शनमेव प्रसक्तम्, तत्र च सागान्तविधित्वे एव तस्य लिङ्गत्वमुपपद्यते इति तथा सागान्तविधित्वस्यार्थेनात् 'संगतिः' । सूत्रार्थरत्तु—आज्येन शेषं संस्थापयति इत्यत्र आज्यं प्रतिनिधिः स्यात् पशुद्रव्यं उल्लूक्यतेन कर्मणः द्रव्यार्थेभ्योत्पद्यते इति । ११/१५.

वि— 'आज्येन शेषमि-मुक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिमर्थेत् । कर्मान्त्वत् वा, उच्यमानस्यशेषसंस्थापनोक्तिभिः ॥, अङ्गण्वरेणा समाप्तत्वात् देवतोक्तानुपूर्वतात् । अङ्गण्वरेण शेषः संश्लिष्टस्तु याम् आत्ममनादिभ्यः ॥' ११/१५.

भाट्ट— पानीवतवानये पुनरुक्तः । तत्र हि 'पूर्वमित्युक्तं पानीवतमुत्पन्नमिति' इत्युक्तत्वात् 'आज्येन शेषं संस्थापयति' इति श्रुतम् । अपूर्वतै हि शेषसंस्थापनमुत्पन्नैः पर्याप्तिकरणत्वात् पर्याप्तिकरणत्वान्यर्थितोत्तरमेव प्रथमं सारकृतं यत्न अथकृत्य विधीयते । तद्वरणे च शिरानादिपदार्थान्देऽपि अन्त्याङ्गण्वरेण प्रथमात्मात्वात् शेष इत्युच्यते यथासादि तत् आज्येन संस्थापयतीति विधीयते ।

यद्यपि च मन्वावादी व्याख्ये प्रामेय, तथापि विवद्वृद्धन-
सक्तिगणायौ आत्मनिर्दिने निरुच्यते । न च विशसन-
भावादेव न्यत्रासंभवत् 'यस्य सर्वाणि हवीनि' इत्यनेनैव
स्विष्टकृत्वपि न्याय्यमितिः शक्यता, नाशादिनिमित्ता-
भावेन तदप्रामेयं, विशसनस्य अद्भुतमनसाधारण्येन व्यङ्गा-
र्थमपि प्राप्नुयुपपत्तेश्च, वनत्वादिपानादौ आप्यविशेषेण
उपपत्तेश्च । ननुत कर्मान्तरत्वे किञ्चिन् प्रमाणमस्ति,
प्रत्युत शेषसंस्थापदयोः अनुपपत्तिः । इति प्रामेयं, 'यन्
त्वष्टार इव वनस्पतिमावाहयति अथपैतौ यश्चरति' इति
पृष्टे 'त्याट्टी नवमी प्रशान्तेश्च, शान्तस्या दशमी
अनैवेतौ इदौ विद्यात्' इति वनस्पतिप्राप्त्यस्य अद्भुतत्वेण
अनुभववन्नेन अमावास्यागतेः, तस्य च अपूर्वत्वमन्तरेण
अनुपपत्तेने पूर्ववत्स्ये प्रपानावकर्षणमपि विधिः, अपि तु
तदन्वाहारीतिविधिरेव अपूर्वत्वकल्पना । यद्यपि च
अन्तिप्रमाणस्य वनस्पतिप्राप्त्यस्य देवताऽऽवाहनमपि नैव
प्राप्यते, तथापि सिद्धवर्तिद्वैतान्ययाऽनुपपत्तेश्च आवाहन-
विधिकल्पना । त्वष्टुत्वं प्रथमदेवतात्वादेव आवाहनविशेषः,
प्रशेषाभावाभिप्रायेण च नवम्या अनुपपत्तिः । अतश्च
पूर्वकर्तृणि शेषान्वायेन व्याख्येविधानानुपपत्तेः शुभात्
कर्मान्तरमेवेदं भावयद्गर्भं अनुपकल्पनीयदेवस्य उगाह-
याजप्रकृतिक्रमः । शेषसंस्थागदौ तु पूर्वस्य कर्मणः
असमाप्तप्राप्तया कर्षयितुं अनुवादको इति । सिद्ध-
विधिष ऊहः । १३.

मण्डन— 'संस्थाऽऽग्नेन पृथग् यतिः ।' १४.

दंष्टर— 'आत्मशेषवचस्यपि ।' यागः । १५.

● त्याट्टपालीवतपद्युयागादियत्वं पूर्वस्य कर्मणः
'पर्यङ्कितं पालीवतमुत्तुवति' इत्यनेन पर्यधिकरणान्त-
र्यैव पूर्वसमानविधानात् प्रत्ययात्प्रमार्थे संस्थावदतिपरेण
पश्चमकारेण 'आग्नेय करोति' इत्याख्येविशिष्टकर्मा-
न्तरविश्ववर्गतेः शेषशब्दस्य एतद्वचनविशेषेण प्रकृत्याववा-
ग्याववात्तादयवसिद्धवाचित्वायोगात् तद्वर्ततेकोपाध्यमितो-
पयुक्तया नीतवपुत्रायाम्नायववाग्ये कर्मान्तरे त्वष्टु-
पनीयदेवतावशात्प्राग् तद्वद्वेदे ना शेषशब्दस्योपयोगः इति
मामान्ये वक्ष्यते । सु. घ. १५१५.

मौ. को. १५०

● स्तरा नाम उद्यमतिः । यथा शकुनिमाहकस्य
शकुनिं शिबुशतः लक्ष्मणा गतिर्भंगति, यतैः वादगावः,
दृष्टिप्रतिधानम्, अशब्दकरणं च कथननवद्वयः शकुनि-
यच्छेति । भा. ११।६।१२.

द.

● दंपती उभापयि स्ववन्तौ (अभ्यन्तौ) श्वेनं तावत्
स्वितम् । वचनत्वं तयोः सहजिना । भा. ६।१।१७
● दंपत्योः कर्तृत्वं व्याहृत्यवृत्तिः । तस्मात् दंपत्योः
सहाधिकारः कर्मतु । अन्यथा प्रत्येकस्य कर्मणि वैगुण्य-
प्रसङ्गः । वि. ६।१।४. ● दंपत्योः कर्मतु सहाधिकारः ।
सहाधिकाराधिकरणं द्रष्टव्यम् । भा. ६।१।४।१७-१९,
● दंपत्योः मध्यं ह्येदं धनम् । अतः अथर्वं च सह
पत्न्या पठन्तम् । ६।१।४।१७. ● दंपत्योः सतिवत्
कर्तृमेव । आगधिकारश्च उच्यते । रत्न. ६।१।४।१७-१८.

● दक्षिणेऽग्नौ पत्न्याः धृतस्य अथवाग्नात्मनः । यदा
आमशयेपात् मांशं व्रतसर्षं उपादीयते, तदा तत्र
दक्षिणाग्नौ अयधिकल्पम् । भा. २।२।१।१७.

● दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रयासेषु देगमेदात् सर्वं
क्रियते । १।१।२।१३५ ॥

वरुणप्रयासेषु द्वौ आहवनीयो तत्र दक्षिणे व्यग्री
उत्तरेऽग्नाविष सर्वं आहजानां वृथक् क्रियते । देगमेदात्
दक्षिणः उत्तरः इति देशयोर्मेदात् । इति सिद्धान्तः ।
अचोदनेति चेत् । ३६ ॥

पूर्वपक्षी आह । दक्षिणदिशरे कर्तृत्वायाः मानस्य
आग्निधायाः क्लृप्तं प्रति अचोदना, न चोदना, न
विधानम् । किं तु वरुणप्रयासात् प्रति माहवाक्षोदना ।
तथा च कर्मणः अचोदनात् अज्ञाना प्रातिरेव नापि,
कृतकल्पम् । इति चेत् ।

स्यान्, पौर्णमासीयत् । ३७ ॥
सिद्धान्ती भाह । स्यात् दक्षिणदिशरे अज्ञानां मातिः ।
पौर्णमासीयत् 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या धनेन' इति
न तावत् कर्म क्वं प्रति चोदते, अथ च साङ्गप्रमाणं
पौर्णमास्या क्रियते, एवमिहा ।

प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३८ ॥

पूर्वपक्षी पुनराह । योर्णमासां युक्तम् । यजेत इत्या-
भ्यातेन प्रयोगचोदना योर्णमासाः प्रयोगस्य चोदना
वृत्ता, प्रयोगस्य अङ्गप्रधानानां भवति । तस्मात् तत्र
साङ्गं क्रियते । इति विधयो दृष्टान्तः । इति चेत् ।

तमेह ॥ ३९ ॥

विद्वान्ती आह । तथा योर्णमासीयत् इह माह्व्यामपि
'अष्टात्रयुक्तरं विहारे हवींषासादयति', माह्वीमेव
प्रतिप्रत्यात् दक्षिणस्मिन्' इति आसादयति शब्देन
निर्वपेत् आरभेत इतिवत् लक्षणायां याग एव चोदते ।
तथा च प्राप्तानामङ्गानां भेदेन क्रिया ।

आसादयामिति चेत् ॥ ४० ॥

माह पूर्वपक्षी । नौषेमासा यजेत इति पदेन याग
उच्यते । 'माह्वी प्रतिप्रत्यात् आसादयति' इति आसाद-
यति-पदेन न याग उच्यते किन्तु आसादन स्थापनम् ।
तथा च प्राज्ञानां प्राप्तिः स्यात् । इति चेत् ।

नोत्तरेणैकत्रयव्यात् ॥ ४१ ॥

माह विद्वान्ती । नेप दोषः । यद्यपि आसादयतिशब्देन
आसादनमुच्यते तथापि तत् शीघ्रार्थमेव नष्टकार्यम् ।
उच्यते 'अष्टात्रयुक्तरं विहारे हवींषासादयति' इत्यनेन
उत्तरविहारविषयत्वेण वाक्येन सह 'माह्वीमेव प्रतिप्रत्यात्
दक्षिणस्मिन्' इति दक्षिणविहारविषयकत्वान्नस्य एक-
वाक्य-वात् । तथा च उभयत्रापि आसादयति-पदेन
लक्षणासादन शोभायमेव । तस्मात् अङ्गानां प्राप्तिः ।

अवाक्यव्याज्वा ॥ ४२ ॥

बह्वृत्तस्य आसादयति-पदेन शोभायस्य आसादनस्य
अवाक्यव्याज्वा इतिवा वेद्यासासादयत्य एककृति एव
प्राप्तव्यात् । तस्मात् आसादयति-पदेन निर्वपेत् आरभेत
इतिवत् लक्षणायां यागप्रयोग एवोच्यते । तथा च अङ्गानां
प्राप्तिः । तस्मात् विहारवोक्तप्रवेदः ।

आम्नायवचनं तद्वत् ॥ ४३ ॥

आसादयति-पद लक्षणायां यागप्रयोगपर इत्यत्र तत्रापयं-
माह्वीमाह विद्वान्ती । 'नवेत्याद्युः करोति, तत् प्रति-
प्रत्यात् करोति' इति आम्नायस्य वेदेस्य वचनं तद्वत्
उत्तरविहारवत् दक्षिणे विहारेऽपि अनुष्ठानं भूते । तस्मात्

आसादयति शब्दः लक्षणायां यागप्रयोगमेव भूते । तत्रैव
अङ्गानां प्राप्तिः । तस्मात् दक्षिणविहारेऽपि अङ्गानां
पृथगनुष्ठानं इति सिद्धमन्तः । के.

● दक्षिणेऽमी सुराग्रहात् ब्रह्मति शौभामन्याम् । भा.
१।५।३।१५.

● दक्षिणदेशाभिर्गतः माह्व वा उदह्व वा अवग्नितः
वाहोनेष्टुकादीन् करोत्येव । भा. १।१।७।१८. ● दक्षिण-
देशेषु माह्वस्तुनापरिणयं कुर्वन्ति । तस्य मृत्तुविषयम् ।
वि. १।१।५ वर्षिकं २.

● दक्षिणविहारे क्रियमाणमाह्वस्य पृथगङ्गानुष्ठान
वचनाप्रयोगेषु चातुर्मास्येषु । भा. १।१।१।१५-५३.
● दक्षिणविहारे प्रतिप्रत्यात् अन्वयोः पृथक् मन्त्रोचरण
कार्यं वक्ष्यमाणस्येव चातुर्मास्येषु । १।१।१।१८.
● दक्षिणविहारे माह्वसादयस्य इतिशोऽर्थेन वक्ष्यमाणस्ये
अग्निमन्त्रपाठो पुनर्विधानं चातुर्मास्येषु । ७।१।१।२।

● दक्षिणाहविर्धानदेशः साधिवेनीनामनुवचकार्यः
करोतिशोभे । भा. ३।७।३।१५-१७. ● दक्षिणाहवि-
र्धानशकटस्त्रीये सोमाग्निवचः । वि. ३।७।७.

● दक्षिणा अन्वयादीनां परिकार्थार्थं कर्त्तव्येवात् ।
वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९७. ● दक्षिणा अनुवर्तं मग्नि
वेचनीये राजसूयात्तर्तते शोभकाये । वि. १।१।४।२.

● दक्षिणा अन्वये 'द्विष्मन्वी प्राचामी अन्वये
ददाति' । प्राचामी दीपसाग्नी इत्येके, दर्वी इत्यरे ।
ताभ्यां इत्यास्य अन्वयप्रामास्य साधः । अन्वयस्य
कृत्विम्यः यथावर्षं देयमेव, न तस्य वाचः । १।१।३।१७.

● दक्षिणा आग्नेये 'वाचो दक्षिणा' 'वसः प्रथमो
दक्षिणा' । अन्वय एतद्वत् अन्वयाहार्यस्य मित्रिनिः
(अन्व इत्यामाकाशप्रथमो वाचो दक्षिणा, शोभामन्यो च
वसः प्रथमो दक्षिणा) । भा. १०।३।६।१८. ● दक्षिणा
आग्नेये 'एकत्र (गो) देवा, यद् देवाः, इदं देवाः,
यद् देवाः इतिदेवाः, सत देवं सस्र देवं अग्निमितं देवम्'
(उरसादयिकम्) । इदं विष्णवेन । वि. ६।७।१८.

● दक्षिणा उरस्ये अग्निशोभस्ये अन्व. श्रेतः । उरस्ये
उरस्यस्ये अन्वः इत्यातो दक्षिणा स प्रथमो देवः । एव
एकत्रउरसादयिःमित्रिक । भा. १०।३।१।१५-६७.

॥ दक्षिणा उपह्वये यकारे दशमोऽक्षः । स ब्रह्मणे देयः, इन्द्रेभ्यस्तु न किमपि शास्त्रीयम् । लौकिकेन तु दानेन तेषामानक्तिः । वि. १०३११८. ॥ दक्षिणा क्रतुपेगे ओद्भ्रमरः सोमचमयः । स धियाय सनोत्राय ब्रह्मणे देयः । स च कृच्छ्राय क्रतुदाधिष्ण्यस्य निवर्तकः । भा. १०३११६८-७३. ॥ दक्षिणा ऋत्विजा उग्राहकारिणी । परिकल्पस्य चैतद्रूपम् । वा. ३१४१७५९. ॥ दक्षिणा ऋषयः द्वितीयायामपेष्टौ राजसूये । भाट्ट. ११४१३. ॥ दक्षिणा ज्योतिष्टोमे 'गौश्व अश्वश्च अश्वतरश्च गर्दभश्च श्वराश्च भवनश्च, श्रौटपथश्च यथाश्च तिलाश्च मायाश्च' । मत्र गाव एव द्वादशसप्तं (द्वादशाधिक सप्तम्) । भा. १०३१८१२२. ॥ दक्षिणा ज्योतिष्टोमे साहू कर्मदाधि- मङ्गीह्वय दीयते । १०३१८१६५. ॥ दक्षिणा ज्योति- ष्टोमादौ प्रधानार्था, न तु अन्वार्था । वि. ३७७५. ॥ दक्षिणा दशैर्पूर्णापास्योः कन्याहार्थः चरः । भा. १०३१६३५. ॥ दक्षिणा दीशश्च प्रधानार्था ज्योति- ष्टोमे । ३७७५११२-१२. ॥ दक्षिणा द्वादशमनगोस्त्वा ऋत्विग्न्यो विभानेनैव विविष्टेन देया, न तु त्येच्छया वा समुदायार्थे वा । वि. १०३११२२. ॥ दक्षिणा द्वादशाहे प्रत्यक्षं वचन 'अन्वहं द्वादशसप्तं ददाति' इति । भा. १०३१८७६६. ॥ दक्षिणा धेनुः (एकैव) भूः नाना नामै । सा च कृत्वाय कस्तुदाधिष्ण्यस्य निवर्तिका, न तु केवल गवामेव । १०३१४१६६. ॥ दक्षिणा ग्नय दशते- रुसादकर्मणः । दक्षिणा उत्साहिका इति । एकः स पुणः । स न प्राधान्येन विवक्षितः । १०३१४१६७. ॥ दक्षिणा विराद्री पशौदौ तृतीयायामपेष्टौ राजसूये । भाट्ट. ११४१३. ॥ दक्षिणा पुनराधाने पुनराध्याय पशो दक्षिणा, पुनरुत्तरेऽननुवाच (पुनर्निकृतो रथो दक्षिणा) वि.) भा. १०३१५१३०. ॥ दक्षिणा गौश्वरीके एकादशादे प्रपद गवा सहस्रम्, दशमेऽह्नि तु अश्वसहस्रम् इति पार्यकारिणि. मानयत्कानुश्रवात् । भाट्ट. १०३११७. ॥ दक्षिणा भूः नामकेनहे एका धेनुः । चेन्वा चानया 'गौशाश्च' इत्यादिनिमित्त्वादक्षिणायाः । वि. १०३११४. ॥ दक्षिणा । यन हि शरिःकमपि अहः न कल्पते न स दक्षिणा भवति । न हि या तस्मिन् कर्मणि

दक्षं करोति । दशकरणी हि दक्षिणा । दक्षश्च सलम् । या न आशितभर्भ (अशौरादशमौन्दरपूरिण्यासम्) करोति नामो बलकरणी । तस्यान् या न आशितभर्भया नापी दक्षिणा । आशितभर्भया आशितर्भं वचनस्य विषयः । तस्मात् आशितभर्भं यद् द्रव्यम्, सा भूतिः सा दक्षिणा । भा. १०३१११५५. ॥ दक्षिणा राज- सयगते प्रथमे त्रिके 'गौमावौषा एकादशकपालः ऐन्द्र- गौष्णश्चक्र, गौष्णश्चक्रः दशमो दक्षिणा' इति । द्वितीये तु त्रिके 'आश्रावैष्णव एकादशकपालः, ऐन्द्रावैष्णवश्चक्र, ऐष्णावैष्णवश्चक्र, नामनो दक्षिणा' इति । वि. ११४१३. ॥ दक्षिणा वरुणप्राप्तये 'प्रथममुत्तमं दक्षिणा ददाति' । भा. ११४१२०५६. ॥ दक्षिणा यथा चतुर्थायामपेष्टौ राजसूये । भाट्ट. ११४१३. ॥ दक्षिणा जगन्पेगे 'यजुर्मुक्ता रथमश्वमेव ददाति' । यजुर्मुक्तयेन कसा अपि अतिरिच्यदक्षिणाया न वाचः । वि. १०३११२०. ॥ दक्षिणा शितिद्वयः पञ्चम्यामपेष्टौ राजसूये । भाट्ट. ११४१३. ॥ दक्षिणा शुभाशीर्षं श्वेता गौः । के. ॥ दक्षिणा श्वेते ऋषिणीयाया द्वादशमान हिरण्यम्, प्रायणीयाया चतुर्विंशतिमानम् । भा. ८१११६६. ॥ दक्षिणा सप्तैषु नास्ति । (१०३११३५-३८, ॥ दक्षिणा सशुद्राङ्गम्, नावयचः । १०३१७६२. ॥ दक्षिणा सहस्रस्य शृङ्गरानीये परिक्रमार्थं न पठ्यार्था । वि. १०३११२. ॥ दक्षिणा सोमापठारे एकैव गौः न तु द्वादशसप्तम् । अश्वश्वरादयस्तु सन्त्येव । ज्येष्ठिये एतानं नियमः । १०३११५. ॥ दक्षिणा सोमा- मिकारे ज्येष्ठे गावः, न तु द्वादशसप्तम् । गोविषय एतानं नियमः । अश्वश्वरादयस्तु सन्त्येव । १०३११५. ॥ दक्षिणा हिरण्य प्रथमायामपेष्टौ राजसूये । भाट्ट. ११४१३. ॥ दक्षिणा ज्योतिष्टोमादौ माध्यदिने सवने दीयते । वि. १०३११८. ॥ दक्षिणाः 'अिष्टुमो लोके माध्यदिने सवने गौमन्ते' ज्योतिष्टोमे (दक्षिणवेत्तात् उच्यतेऽसौ नचनम्) ततो विभक्त्य दानम् । भा. १०३११८१६९. ॥ दक्षिणाः प्रधानार्थाः सत्यः प्रसन्नद्वानानुपकुर्वन्ति इति चर्यायाः (११४१३ इत्यत्र) वा. ३७७५१३. ॥ दक्षिणाया वैभित्तके पुनराधाने भुतया आधानमपाननिर्दिष्टादि-

दक्षिणाया वाचः । भा. १०।३।५।३०-३२, * दक्षिणया नैमिसिक्या एकदिरुया ज्योतिष्टोमे नित्यमपोगोद-
 द्वादशघटसंख्यामात्रस्य वाचः यथा सोपायहारे । १०।३।
 १५।५९-६२. * दक्षिणया परिक्कीतानाम्बुविना श्लेष्म-
 दर्शनात् अथर्वणे वैश्वानरेमीषयासोदानम्भृतिरप्रमाणम् ।
 वि. १।३।३. * दक्षिणया सौमिक्या खेमाङ्गेष्टिषु रोद-
 भङ्गानां प्रतङ्गसिद्धिर्नास्ति । भा. १२।१।१७।३६-३४,
 * दक्षिणाभिः ऋषिक्वणितयामः । द्वाष्टादक्षिणवाक्कामिर्दिष्टा
 ऋत्विजः षोडशोव, न चमसाध्यर्षया । ३।७।१७।३६-३७,
 * दक्षिणायाः अन्नाहार्यरूपयाः दार्शिक्याः सोमा-
 द्ब्रह्मिष्ठगीयादोष्टिषु सौमिकदक्षिणाया महत्सिद्धिः । १२।
 १।१६।३२, * दक्षिणायाः द्वादशघटगोक्षयाः विभज्य
 दाने ज्योतिष्टोमे (१२+३+४+३ = २५४ = १००
 +१२ = ११२) । १०।३।१९।५०-५२, * दक्षिणायाः
 द्वादशघटसंख्याया. अथ्वर्ष्यामिगमास्याऽनुरोषेन
 विभागः । १०।३।१३।५३-५५. * दक्षिणायाः श्रुति
 रूपत्वं वेदान्त्यादेवाम्बुगम्यते ' द्योक्षितमदीक्षिता दक्षिणा-
 परिर्निष्ठा ऋत्विजो वाचयेषुः ' इति । वि. १०।२।८.
 * दक्षिणानां अपरिमितत्वं पूर्वोक्तात् संख्याऽन्तर
 आपाने । भा. ६।७।१०।२९, * दक्षिणानां अपरि-
 मितत्वं सहास्रधिकत्वं आपाने । ६।७।११।२३-२५,
 * दक्षिणानां उपसिचिषी विशिष्टकालसंख्यः भूयने
 ' तस्मान् मिष्टुमो लोके माषदिने त्वने दक्षिणा नीयते '
 इति । १०।६।११।७१. * दक्षिणानां ऋत्विगानमनाम-
 र्थात् । अममनं च सहास्रयोषादिः स्या । या. ३।७।५।१२.
 * दक्षिणानां दक्षिणदेवाद्गुह्यदेवो नरत प्रयत्न विभक्त
 षोडशोके । भा. १०।६।१।८।६९-७२. * दक्षिणानां
 द्वादशघटसंख्या गवाभेव, न तु अथ-अथतर-तिल-
 माषादिषु प्रत्येक या भित्तित्वा या । द्वादशाधिकं यत्
 द्वादशघटम् । वि. १०।३।१२. * दक्षिणानां नयनादि-
 संस्कारसंख्यानां प्रत्येकं कार्यम् । भा. १०।६।१।८।७०,
 * दक्षिणानां संख्याषु विक्रयः आपाने । १२।४।५।१५.
 * द्वादशघटं भावः इत्युदाहृत्युत्तिसाक्ये गोयन्त्र-
 भावेऽपि तत्र निर्दिष्टा द्वादशघटस्य * गोअथथाक्षरत्वं
 शर्दमम् ' इत्यादि पूर्वसंदर्भस्य प्रयोगविषय इति दक्षिणा-

उपिहरणे निर्णयितव्यं भावः इत्युक्तम् । परिमल,
 ३।३।१।१२ इत्यु.
 * दक्षिणात्तर्गतगोषेव द्वादशघटसंख्यानिवेद्यः न
 तु अक्षदी ज्योतिष्टोमे । भा. १०।३।१।३९-४९.
 * दक्षिणार्थनिर्दिष्टमागस्यैव सर्वस्य विश्वजिति
 देयता । भा. ६।७।७।८-१३.
 * ' दक्षिणाचारेण कर्मव्यम् ' इत्यादिस्मृतिः वेद-
 पिच्छत्वात् प्रमाणम् । भा. १।३।१।५-७.
 * दक्षिणान्तानां विकृतौ षोडशेन श्रुत अपिना
 निविद्यते निरोधान् । दुष्पू. १०।५।२५।८५.
 * दक्षिणैक्यात् कर्त्तव्येो नास्ति । दुष्पू. १।१।४।
 ५।१७, * दक्षिणैक्यात् द्वादशाहस्य तन्नेन प्रयोगे ।
 १।१।४।५।१८.
 * दक्षिणाबाले यन् स्वं, तत् प्रतीयेत तद्दान-
 संयोगात् । ६।७।६।७।
 विश्वजिति आचरे दक्षिणाबाले दक्षिणादानस्यै
 माषदिने त्वने यत् स्वं स्वीय धनम्, तत् सर्वं सर्वस्व-
 एन्द्रेण प्रवीयेत । तदेव देयम् । तद्दानसंयोगात् तस्यैव
 स्वत्वविशिष्टस्य दानेन संयोगात् । ' सर्वस्यं दसति ' इति
 सर्वस्वान्द्रेण दक्षिणाबाले स्वन्वेन विद्यमानस्यैव देवत्वेन
 उक्तत्वात् । तेन श्रुत्यस्य भविष्यते वा न देयता
 कथं विदति । इति सिद्धान्तः । के.
 * दक्षिणाबाले विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य विश्वजिति
 दानम् । विश्वजिद्व्यष्टके अविच्छन्न इत्यम् । भा.
 ६।७।६।७।
 * दक्षिणादानं अहृष्टस्यै चारुतरे सपे कमेते ।
 भा. १०।२।१।४।५-२६, * दक्षिणादानं ऋत्विग्वादि-
 शेषाभ्ये उद्वेषानीये, तस्य तथानुद्वेषत्वात् । उद्वेषानीय-
 न्याय. इत्यम् । १०।२।१।३।९-४०. * दक्षिणादानं
 चयने श्रुत्वद्गम् । मीढुवादादक्यात् गुणविशिष्टेन कथमस्य
 मूलगुणधुतो अविच्छिन्नविभागात् । तथानुद्वेषे लोडे,
 वा अविज्ञा दक्षिणा दीयते सा यथा मीढुवमीढु क्वात्,
 तथा देया, ' सोऽग्निं चित्तुते त दक्षिणाणि. तथेदेव '
 इति ध्रुते । संघर्ष. १।१।८. * दक्षिणादानेन
 कर्मकरणात्पुत्रानां परिषय यत्रमानेन कर्त्तव्य. । नि.

३।८।१, * दक्षिणादानस्य यजमानकर्मवेऽपि वचनात् कश्चित् स्वयमानुष्णाख्येऽहोत्रोचाने गोपवदानमध्यर्षोः कर्म । ३।८।२, * दक्षिणादाने द्वादशरातादिपरिमाण- नियमः मन्त्रवचनियमश्च अदृष्टार्थैः । १।०।२।८, * दक्षिणादानोत्तरं चत्वारो कृष्णविषाणान्पासनं प्रतिपत्तिः ज्योतिष्टोमे । ४।१।७.

* दक्षिणानयनं पौष्टीके प्रयहं विभज्य । भा.

१।६।१।६९-७२.

दक्षिणान्यायः ज्योतिष्टोमादौ दक्षिणादानं ऋत्विजात्मकमेव ॥

ऋत्विग्दानं धर्ममानार्थं स्वाददातिनामध्यान् । १।०।२।८।२३॥

भाष्यम्— अरित ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग- कामो यजेत' इति । तनेदं समामन्त्रिते 'गौश्चाथश्वाभ- सरश्च गर्दभश्चाश्वश्चपशुश्च शौद्रश्च यथाश्च गिन्त्रश्च मापश्च तस्य द्वादशरात दक्षिणा' । इदं चापरं श्रूयते, 'ऋत्विग्न्यो दक्षिणा ददाति' इति । तत्र हंशयः किं दानं धर्ममात्रम्, उच ऋत्विजात्मकमिति । किं प्राप्तम् ? ऋत्विग्दानं धर्ममात्रं स्यात् । तस्य हि कर्मन्वता श्रूयते । ददातिकर्मन्वता आस्ताच्छब्दात् सम्पते । ऋत्विगानमनं कर्मन्वं याक्याद्रम्यते । धृतिश्च वाक्यात्क्रीयती । लोकेऽपि अदृष्टार्थत्वेव ददातेरंग्यते, इति सामर्थ्यादेव न आन- मतादि । अपिच कर्मानुत्तरवमिति दक्षिण्य कश्चित् श्रूयते, तेषात्क्रीयानां शब्दस्य, कृतोपेये योमचमणः । अपिच यन्नेष्टनीचण्यपचनः क्रियते, स परिक्रमो भवति, न पुन नियवपरिमाणं दानम् । तस्माद्धर्ममात्रं दानम् । अपिच नियमवद् मन्त्रवचनं कियते । तददृष्टार्थत्वेन अवकल्पने । कश्चित् श्रूयते 'दष्टः, उषानरी, सुष्पा दविः, सा हि - दक्षिणा' इति । को हि दष्टेन आनमेत् । तस्माद्धर्ममात्रं दानमिति ।

परिक्रमार्थं वा, कर्मसंयोगालोकनम् । २४ ॥

भाष्यम्— परिक्रमार्थं वा दानम् । कुतः ? कर्म- संयोगात् । कर्मसमुत्केयम् । अन्वते 'ऋत्विग्न्यो दक्षिणां ददाति' इति । तत्र दष्टं प्रयोजनस्य न वाक्यमदष्ट कल्पयितुम् । यद्यपि नियमाददष्टम्, तदपि दष्टद्रव्यैव ।

अनेन निष्पन्नं नियतगुणकैश्च दानेन आनयमाना ऋत्विजः अम्युदपङ्करीणो भवन्ति । कथम् ? आनयने गुणभूतः त्यागभोच्यते, न प्रदानभूतः । वाक्यार्थश्च अवश्यं प्रदीतः । इतरथा ऋत्विग्न्य इत्येतेष्वेव परमन्वयेन न्यात् । अयद्यमाने सुवशं श्रुतिर्वाख्येव । यच्च न कर्मानुत्तरं दक्षिण्यमिति । नैतावता दष्टोऽर्थः सन् वापद्नुयेत । नियमात् दष्टद्रव्यमदृष्टानुत्कमेव । वचन- धामन्याय इदोऽयमन्यते । अपिच भवति तत्र या च दायवी च आनयनमात्रा । लोकेऽपि हि काष्ठवाह्यमृत्विग्न्यो यद्दीकते, तदंशक्रीडितेऽपि परिक्रमे, आनयनार्थमेव भवति । तस्मात् परिक्रमार्थं दक्षिणादानमिति ।

दक्षिणायुक्तवचनाच्च । २५ ॥

भाष्यम्— दक्षिणायुक्तवचनाच्च लिङ्गात् परिक्रमार्थं दानमिति पदस्यात् । दक्षिणायुक्ता वदन्ति ऋत्विज इति । न चान्येनान्त्येव परिक्रयान् धर्मणः परार्थ- त्वान् । २६ ॥

भाष्यम्— इवञ्च परिक्रमार्थं दानमिति । कुतः ? नान्तरेण परिक्रयं परार्थं परः प्रवर्तते । ननु सामादयोऽपि प्रवर्तनोपायाः । न श्रमो न प्रवर्तनोपाया इति । किं तर्हि ? परिक्रयः प्रत्यक्षमात्रावः इति । अतस्तेनैव परिक्रयस्या नान्येनेति ।

परिनिविषवचनाच्च । २७ ॥

भाष्यम्— परिक्रमवचनं भवति, तेनायमर्थो धोत्वते 'शुक्रितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रमा ऋत्विजो वाजयन्ति' इति । तस्मादि परिक्रमार्थं दानमिति ।

सन्निवन्त्ये च भूतिवचनात् । २८ ॥

भाष्यम्— सन्निविषाय कश्चिन्न-यत्, यत्प्राप्त- निस्सर्षः । तस्मिन् भूतिवचनं भवति । 'यसो वै देवताना न समभवत्, तं नृष्या समभावयन् । यद्भूमिं वतुने, यद्यस्य भूये द्वादशरातीर्दीक्षितो सृष्टं कन्वीत' इति । यद्यपि यद्विहितं ऋत्विजं परिक्रियन्, अन्वच यस्यां साधयितुम्, तमिष्वेव भूतिवचनम् । भूतिश्च कर्मक्षेत्रेण आनयार्थं यदीयते । तस्मादपि परिक्रमार्थमृत्विग्न्यो दानमिति ।

नैष्कर्तृकेण संतापाम् । २९ ॥

भाष्यम्— नैष्कर्तृकेण च एतन्नो भवति । ' यथा वै दाहस्यो नैष्कर्तृको निष्कर्तृकः कर्मयोगे वर्तते, एवं वा एते यद्यस्य कृत्विजः ' इति । नैष्कर्तृको दाहदारः । एषाऽप्यौ, एवमृत्विज इति नुक्त्वं परिकल्पयै दानं दर्शयति ।

मोम— व्यादेशस्य शब्देऽपि कृत्विग्दानस्य सने न बाधः इत्युच्यतेः सगतिः । सूयार्थस्तु—कृत्विग्म्यो दानं धर्मोपमाप्रदृष्टार्थमेव स्यात्, ददातितामर्थात्, ददातीति समानपदत्वान्भूतिवामर्थात् दानस्यैव कर्तृत्वत्वात्-गमादिति ।

वि— 'कृत्विग्दानमदृष्टार्थमानत्वे वा, ऽमिमः भुतेः । वैरुप्यान्नियमां, नैव दृष्टाकाशानतेः भुतिः ॥ भूत्वो च नियमादेतददृष्टं स्याद् विरुपता । वचनान् तेन सवेत्तु स्वामिना न भूतिः क्वचित् ॥ ' एव च सति सने कृत्विजा यधमानत्वात् भूतिरूपं दक्षिणं न क्राऽपि देवा इत्येतात् विद्यामन्त्रं द्रष्टव्यम् ।

भाट्ट— 'कृत्विग्म्यो दक्षिणा ददति' इति तत्रतत्र भुता दक्षिणादानं नायद्वेषकारकम्, अपि तु दृष्टार्थत्वाभावात् अपेक्षितानर्थमेव । नियमाददृष्टत्वं कल्पनीयत्वाच्च न भर्मनिमित्तवर्धम् । अतः नन्वे अत एवान्तमेव न तद्विद्वेषं दक्षिणादानमिति सिद्धम् । अत एव 'नम्य गौरीयने' इति नियमास्तुत्यादीनि विध्यन्तरसौल्लभ्यं संगच्छते ।

मण्डन— 'दक्षिणा स्यात् परिकाराः ।'

शंकर— 'आनन्तर्या दक्षिणविक्रमात् ।'

● दक्षिणाभूयस्त्वाच्च कर्मभूयस्य भविष्यति । भा. १०।६।१७।६२.

● दक्षिणामेदेन कर्तव्या भेदात् अङ्गानि विद्यन्ते । वि. १।१।४।१ । उ.पचिद्यतेन दक्षिणामेदेन प्रयोगेऽप्यपत्तमात् अङ्गानां भेदः । १।१।४।१. ● दक्षिणामेदात् प्रतिदक्षिणं कर्तुंशब्दो (सिद्धो) भवति । कामनक्रीताः पूर्वस्य विद्युत्प्रायश्चित्तं, अनङ्गं च उक्तस्य निर्वृत्तं सत्य । इयामपरिहीता. उचरस्य त्रिंशुक्लम् कृती, देऽपि अनङ्गं पूर्वस्य । भा. १।१।४।१२. ● दक्षिणा-

भेदमिच्छानां व्याप्रायेणवादीनां भेदेनानुष्ठानं यत्नयेत् । १।१।४।१२-३.

● दक्षिणायोग्यानि रथं-शकटं-दासी-निष्क-इत्यादीनि सतदस्य द्रव्याणि । प्रतिद्रव्यं च सतदस्यस्य । वाजमेये । वि. १०।३।२० । अत्र आंपसायसूत्रं (वै. सं. भाष्ये १।३।६) इत्यत्र — दक्षिणाशकते सतदस्य रथान् ददाति, सतदस्य अनापि, सतदसाश्चान्, सतदस्य हस्तिनः, सतदस्य निष्कान्, सतदस्य दासीः सतदसाणाः सतदसावी. सतदस्य वासाणि, सतदस्य गवाः शयानि इति । अत्र दृश्यं द्रव्याण्युच्यते । के.

● दक्षिणारूपयोः तासोन्सयोः आयपयो अन्वादात्-धनानुष्ठानम् । भा. १०।३।१।३५. ● दक्षिणारूपार्थं शवाश्रावणतारिदिनापानानां सङ्घं पञ्च दक्षिणा ज्योतिष्टोमे । वि १०।३।१५. ● दक्षिणारूपयोगतद्वादा-चिक्रयतसंन्यासः ज्योतिष्टोमगतताया. तद्विकृतिगतसंन्या-ऽन्तेण वाचः । १०।३।११.

● दक्षिणाविधाने गोदानस्य विहितत्वात् । भा. २।१।६।३१.

● दक्षिणाशब्दः कर्मकगततित्वात्तद्वचनं । भाट्ट. ३।७।८. ● दक्षिणाशब्दः गुणवचनं यदा द्रव्ये उत्पत्तं नीयते, तदा द्रव्यस्यैव शक्तिरूपत्वे तदेव सभवे । दुष्. १०।३।१।५।७. ● दक्षिणाशब्दश्च परिकल्पार्थो भवति । भा. १०।३।१।३।८. ● दक्षिणाशब्दः दक्षिणाऽत्रयै ब्रह्मणो निविद्यमानो गौग. स्यात् । न च विद्यमाने पुल्ले गौग उपधीयते । १०।३।१।५।७.

● दक्षिणाभिः अजस्रपदे प्रायुद्धरणमेव आधानम् । रावभिया तु कर्मकाके प्रायुद्धरणमेव व्यापानम् । सकर्म. ३।२।६. ● दक्षिणाभिः कर्मकाके कार्दपत्तान् प्रायुद्धरण-मेव, न तु पुनःपुनराधानम् । ३।२।६. ● दक्षिणाभिः निर्गन्त्यात् कार्दपत्तान् देव ना आधानम् । ३।२।५. ● 'दक्षिणाम्ने अन्वाहायै (नाम दक्षिणार्थं च) पचति ' अत एवाकी 'अन्वाहायैः पचति' इत्युच्यते । वि. १।२।११. ● दक्षिणाभिः कर्तव्ये निवृत्तेपक्षीकण-होमौ स्तान्नायमेव ज्योतिष्टोमे आग्निनायत्तपूर्वमनुष्ठानौ-

ऋषेऽपि । प्रकृतौ हि अनुशासोत्तरं तौ भवतः ।
वा. ५।१।२५।२८.

॥ दृग्धेन्धनवह्निन्यायः । तथा दृग्धान्धनानि
येन सोऽसिर्वथा स्वपणेव प्रकाशयतीति । उक्तं च 'यथा
निरिच्छितो वह्निः स्वधोनावुपगमायति । तथा वृत्तिष्वपि
चित्तं स्वधोनावुपगमायति ॥' इति । साहस्री. २६१.

॥ दृग्धपटन्यायः । अग्निना दृग्धेऽपि पटे यथा
चिह्नं दृग्धं न भवति, एव नष्टेऽपि स्वर्गदार्थे अग्निमानो
विद्यते एव, एवविषयेऽयं प्रवर्तते इति । साहस्री. २६१.
५९३.

॥ अथ एव अग्निसा दृग्धपटन्यायेन तावत् निष्ठति
इत्यपि निरस्तम् । निरवधये दृग्धन्यायाद्यंभवात् इति
चेवं । अद्वैत. ५।५।२६. ॥ न च दृग्धपटन्यायेन
धीन्युक्तस्य देहेन्द्रिण्यारिषेदशानर्थक्य इति वाच्यम् ।
दावपठेऽपि पटवद्भाषते शौतनिकारकवादिक्लिषासिद्धय-
गावात् । धीकर. १।१।२ प्रसू.

॥ दृग्धपत्रन्यायः यथा पत्रस्य दृग्धेऽपि पूर्वा-
कारणवत्त्वं यत्ने, एवं यत्र वस्तुनो दृग्धेऽपि तत्राकार-
प्रतीतिः, तत्रास्य प्रवृत्तिः । साहस्री. २८४.

॥ दृग्धवीजन्यायः । यथा दृग्धस्य बीजस्य
मातृशोषादांशता, एवमविवेकनाशे न संसारवृक्षपरोहः
श्लेषे यत्र विनष्टा, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ४९७.

॥ दृग्धराशान्यायः । राशना रज्जुः । दशमध्मो-
ऽपि रचनाशब्दः । यथा दृग्धरज्जुः पूर्वेण विगुणला-
दिरूपेण प्रतीयमानाऽपि निःकारा दुष्पते शुभे; तथा
श्रद्धां संसार प्रतीयमानमपि निःकार वेत्ति दुष् इति ।
साहस्री. २८३.

॥ दृग्धः अपराधिताम् । 'शारीरो निग्रहो यः,
एव प्रत्येकमिच्छता । विरथादावदृग्धस्तु समुदाये समा-
प्यते ॥' यथा गर्गाः शतं दृग्धकफागिति यमसमुदाये
दृग्धः । वा. ३।१।१।१९ पृ. ६९७. ॥ दृग्ध एव एव
समे प्रैषतुवचने । भाट्ट. ५।१।२६ पृ. ११६. ॥ दृग्धः
वीक्षाईस्कारम् प्रकः न तु यजमानस्य संस्कारकः । वि.
५।१।१। ॥ दृग्धः दलचतुष्टयम् । सु. पृ. १२८.

॥ दृग्धस्य उपशोभाः । यथा पूर्वं तमोऽवशाहते, अपः
प्रविशति, वा च सर्पं च वारयति, अवत्स्मन्नं च
भवति । भा. ५.२।६।१७. ॥ दृग्धस्य भूतभाङ्गुवोनि-
त्येन संभवत्यपि भाङ्गुवो मैत्रावरुणाव इति चतुर्थ्यां
'दृग्धी प्रैषानन्वाह' इति प्रैषानुवचनकर्तृत्वेन भाङ्गु-
वोनित्येन मैत्रावरुणावैव भाङ्गुवमुक्तम् । ऋष्यद्धार-
नयूख. पृ. ४८-४९. ॥ दृग्धानां सर्वेषां मैत्रावरुणाव
दानं सत्त्वं । भाट्ट. ५।१।२६ पृ. ११६. ॥ न तु अप्रतीते
दृग्धे दृग्धप्रत्ययोऽस्ति । भा. १।१।१।२३ पृ. ६१८.

॥ दृग्धापूपन्यायः । यथा दृग्धनद्रापूपानां दृग्धा-
नपनात् स्वव्यवमानयनम्, तथा युगनद्रवाहिलादीनि
इति केचिदाहुः । वस्तुतस्तु एकत्र स्थापितयोर्दृग्धा
पूपयोः यथा अपूपो नास्ति दृग्धस्तु मूयकैर्मन्थितो भवति ।
तत्र यथा मूयकाणां दुष्करदृग्धमक्षणसिद्धौ तावन्नरिता
पूपमक्षणमपि सिध्यति इति । तथा 'मणिगुक्ताप्रवाहना
सर्वेष्वेव पिता प्रभुः । स्वावसस तु सर्वस्य न पिता न
पितामहः ॥' इति तृती स्थावत्प्रहारात् निष्कर्षद्वयोः
दृग्धापूपन्यायात् दानादिनिषेधसिद्धिरिति । साहस्री.
१७२.

॥ तस्मात् लौकिकपरमार्थरत्नतमेव इष्टवास्तुदे स्वरूपेण
निधिभवेत् इत्येव लघुवाचामाचार्याणां वाचापर्ये । तत्र
अमसाधयेपथिकरुण्यविशेषानु दृग्धापूपन्यायेन ममानु-
कूल एवेति । इति वैतिना शब्दा । सिद्धिवाक्या.
पृ. १३०.

॥ दृग्धापूपिकन्यायः । 'अन्तरङ्गानि विवीर्त्' इत्यत्र
अपिशब्दः दृग्धापूपिकन्याययोगेनार्थाः । दृग्धा-
पूपिकन्याये 'केसरिणमपि हन्यात्' इत्यादौ केसरि-
हन्यत्वं, अन्येषामपि सत्त्वानां च हन्यत्वं सम्भवेत् । कसु-
तिकन्याये तु अन्यार्थे तावत्पर्यवर्तते स्थाभे निवेशक
भवति । नवप्रकाशसिद्धि. पृ. २००. ॥ दृग्धापूपिक-
न्यायः । दृग्धापूपेण तत्रात्रावत्प्रमाणमन्वयस्थायि
आकर्षणमर्थसिद्धम् । इति न्यायार्थः । संग्रहः.

॥ दृग्धकलितं अदृष्टिवाक्यानां न्यायम् । तथा
कामानुग्रहो भवति । तद्यथा कश्चिद्दुष्पते अनुवाक. निः
पठयता इति । दृग्धकलितवदसौ पठयते कागलुमदाय ।

भा. १०५।२५।८३. * दण्डकलितवत् अम्यासः मया-
मयने द्वादाहात् प्राणाय धनीकामु पूर्ववत् स्वस्थान-
विवृद्धया विज्ञानते । १०५।२५।८३. * दण्डकलितवत्
आवर्तनीयानां धर्मः । यो ह्युच्यते 'जित्नुवाकः पटपताम्'
इति स आदित आरभ्य परिसमाप्य पुनरादित आरभते
इति दण्डकलितवदाशुक्तिः । ५।३।२।३ । यथा दण्डेन
भूयदेशे संमिमानः पुरुषः अमृतायं कृत्स्नं दण्ड पुनःपुनः
पातयति , न तु दण्डस्य प्रसवयवं पृथगावृत्ति करोति
नद्रत् । वि. ५।३।१. * दण्डकलितवत् न उपसदां
पट्यादिषंक्कासंभ्रंतिः, किंतु स्वस्वानविवृद्धया अभि-
चयने । भा. ५।३।२।३.

* दण्डकलितवत्. प्रतिषेधो यथा कर्मप्रदीपे 'यजनीये-
ऽङ्गि शोमश्रेष्ठारुष्या ऋषि इवपते । इय न्याहतिभिर्द्विवा
दण्डं दनाद् द्विजायते ॥ ' इति । नैयं दक्षिणा क्रमि-
भावत् । अत्र पूर्वदिने अन्याधाने दण्डविधिरैव कल्प्या,
तेन तु निषेधः कल्प्यते । याज्ञ. घृ. ३०.

* दण्डचक्रन्यायः । यथा दण्डचक्रमुत्तरादि-
र्षट्-वायनेकधर्मावच्छिन्नं प्रति कारणत्वम्, एवं विषयाया-
मस्य प्रवृत्तिः । ध्येन कायप्रसवे अदृश्य कारणता,
अदृश्यमासप्रतिमानां च दण्डचक्रन्यायेन कारणतेति
कान्यप्रकारोक्तिः परागतेति गातामहाः । साहस्री,
४३४.

* दण्डदानं मेशवध्नाय अग्नीधोमीयतिकारे निष्ट-
पसौ अहन्वति वीक्षितं दण्डोत्सृज्यदानमेः प्रशोचकम्,
तथाप्यनस्य तु अपशोचकं तुदभावात् । याज्ञ. २. १०७.

* दण्डदानं मेशवध्नायैकाग्र्यं अर्थकर्म, न तु
प्रतिषेधः । 'श्रीते शोमे मेशवध्नाय दण्डं प्रपच्छति'
'दण्डो दैवान्माह' । वि. ५।२।६. * दण्डदानस्य
प्रवोचकं शैवालुचनम्, मेशवध्नाय । याज्ञ. ५।२।६.
दण्डदानन्यायः । दण्डन्यायः । दण्डप्रदानाधि-
कृत्यम् । मेशवध्नायदण्डदानन्यायः । योतिष्ठोमे मेश-
वध्नाय दण्डदानं शंकारकगर्भकम्, न प्रतिषेधः ॥

प्रासनवस्मीश्रावणाय दण्डदानं, कृतार्पित्वात् ।
४।२।६।१६ ॥

भाष्यम्— योतिष्ठोमे भूयते 'शाम्ने देवेभ्यो
ऽवातामत् पशयादितमाना । सा वनस्पतीन् प्राप्तिञ्च ।

शैवा वायु वनस्पतिवु पदति । या हुन्दुभो, या त्वने, श
वीगायाम् । यदीक्षितदण्डं प्रपच्छति वाचनेवावक्ये'
इति । तथा 'श्रीते शोमे मेशवध्नाय दण्डं प्रपच्छति'
इति । मेशवध्नाय दण्डं प्रपच्छति, इत्येवदुदाहरणम् ।
तत्र शंशयः किं वीक्षितधारणे शोपभूतस्य दण्डस्य मेश-
वध्नायप्रणं प्रतिषेधः अथवा अर्थकर्मति । किं प्राप्तम् ।
मेशवध्नाय दण्डदानं प्रतिषेधः । कुतः ? वीक्षितधारणे
कृतार्थत्वात् । 'दण्डेन वीक्षति' इति शोपभूतस्य अत्यन्त
भ्यापारे प्रतिषेधन्याया । यथा 'वाचाले कृष्णविषया
प्रास्यति' इति कण्डूयने शोपभूतायाः प्राप्तं प्रतिषेधः ।
एवमत्रापि दण्डन्यायः । द्वितीया च दण्डे विभक्तिः ।
तस्मात् प्राचान्यमिति ।

दुप— दानस्य मेशवध्नायः प्रशोचकः, कृष्णविषया
वाचाले प्रसिदाया इति प्रतिषेधः । यद्यत्रैव उपरिष्ठी
चिन्ता । किं शोमलितानां अथभूयमानं प्रतिषेधदण्डम्,
उत अर्थकर्मति (५।२।८ इत्यत्र) । देशार्थं अवभृ-
शुक्तिः (इत्युक्ति) देशसंबन्धात् (देशसंबन्धात्) अग्नो-
ऽग्नि देवाः (समादिः मनसि) विपरिवर्तकानः (कावः
कर्त्ता च) चिन्त्यते किमभूयते, (उत) नियन्ते इति ।
निपनप्रवृत्तेन तयोस्तरे अधिवरणे अचरतः पुणःशंकार-
योपि नियम एवेति । नृपप्रवृत्तं संसृज्वत् (अथवात्रदि)
तेन (कारणेन) संबध्यते । तस्य (कारणस्य) ह्यल्प-
माश्रयायते । वीक्षणेन न्यापारेण कर्तव्यमुक्तिं प्रवर्ति
इत्यनेन प्रवृत्तेन यामनिरूपणनाशान् । एवं उच्यतेति ।

अर्थकर्मं वा, कर्तृसंबन्धात् स्तथात् । १७ ॥

भाष्यम्— अर्थकर्मं वा स्थात् । कर्तृसंबन्धात् ।
कर्तृसंबन्धो मरति 'मेशवध्नाय दण्डम्' इति ।
वसिष्ठ दण्डो गुणभूतः, पुरुषः प्रयानभूत-पुरुषं हि स
प्रचरितुं समर्थं करोति । कथम् । यथा (दण्डनाशयनेन)
पूर्वं तनोऽपराहते, अत्रः प्रसिद्धति, गा च सर्वं च
वारयति, अवचकनं च वाचति । अतः पुरुषप्रापकत्वात्
प्रतिषेधः । सन्वय दण्डन्यायम् । यथा ह्यवृत्ताने दक्षि,
इति अत्रापि उपकारे पुत्रपत्य प्रयोजनवत्त्वात्
निष्पोजनवत्त्वात् सखी भवति पुत्रप्राप्त्यायम् । एवमिदानीं
दण्डन्यायः । तस्मात् प्रतिषेधोक्तिः । अथ यदुक्तं द्वितीया-

अवशात् दण्डप्रधानमिति । उच्यते । 'तथा युक्तं चानीमित्तम्' इति द्वितीया दण्डप्रथा । कुतः ? मैत्रावरुणे चतुर्थीनिर्देशात् । संप्रदाने हि चतुर्थी भावति । संप्रदानं च कर्मणा अभिप्रेतते । तत्र दण्डात् अभिप्रेततरो मैत्रावरुणः इति सम्पत्ते ।

• **दुप्**— दण्डो म्याध्यमानः क्रियया, शब्देनैव मैत्रावरुणार्थः उपदिश्यते । या च द्वितीया दण्डमिति, साऽपि न प्राधान्येन ईषितायां, किं तर्हि, म्याध्यमानतया । मैत्रावरुणो हि तत्र प्रधानमूतः । अत आह तथायुक्तं चानीमित्तमम् इति द्वितीया भविष्यतीति । तस्मात् दण्डः प्रधानमूतः । न च दण्डदानमदष्टाय । ततोऽथगाहनदिषु दृष्टायैव ।

धर्मयुक्ते च दर्शनात् । १८ ॥

• **भाष्यम्**— 'दण्डी प्रैषान्वाह' इत्यनूयते । तेन प्रवरतो दण्डं प्रदर्शयति । तदर्थकर्मणि सति उपपद्यते । प्रतिपन्नो तु दण्डो मैत्रावरुणाय दत्तः ततोऽपद्रव्येन । तस्मात् कर्मन्व च कृतम्, इति न तेन प्रयोजनमिति न भाव्यते । तत्रैतद्दर्शनं नोपपद्यते । तथा अद्विष्टत्वा वक्षतीति मैत्रावरुणो नृपात्, अद्विष्टिर द्वेष दक्षन् इति । तथा 'मुञ्चत्वन्वाह' इति । मुञ्चत्वन्वाह दण्डे प्रसिद्धः । यथा, कथं तु यत् मुञ्चत्वन्तो माणवका यद्वा नावतरेयुरिति । तस्मादपि अवश्यम् ।

• **दुप्**— 'दण्डी प्रैषान्वाह' इत्यनूयते (दण्डित्वम्) तेन प्रवरतो दण्डं दर्शयति । प्रतिपन्नित्वे न तस्य धारणं भवति । अथ अर्थकर्म ततो नियमान्तर (दण्डस्य अनुवाददर्शनमुपपद्यते इति परेण संशयः), प्रकरणा-विशेषात् यद्यत् कुर्वात् तत्तत् दण्डसंयुक्तेन (कर्मन्व) इति, नस्मात् सर्वत्र दण्डप्रधानात् अनुवाददर्शनमुपपद्यते । ननु अश्लाघिककरणे दण्डविधानमुक्तम् 'उपसर्जनार्थो विधीयते' इति (क्वाचिद् उपसर्जनीमूलेऽर्थो विशिखितः मथानीमूलेऽनुवादः । तद्यथा दण्डी इति उपसर्जनीमूलदण्डकमुपप्रधानकः शब्दः क्वाचम्यते, यदापि तु मिश्रति पुरुषे दण्डमुक्ति धनार्थमुद्यमपत्ते 'दण्डी प्रैषान्वाह' इति अनेन मान्येण, तन् कथयिह दण्डानुवादोऽभिधीयते ?) उच्यते । प्रकरणत् सर्वार्थे

(दण्डवत्त्वं) प्रायं प्रैषानुवचनयोर्भिर्द्वयने (उपरोक्षिते इत्यर्थः) । एवं सति नास्ति (पूर्वापर-) विशेषः । दण्डानुवादोऽपि पद्यते, (प्रकरणात् प्राप्ते) नियमविधानात् (तद्) उपसर्जनार्थे विधानमपि (अश्लाघाऽधिकरणोक्तं पद्यते एव । ततः सिद्धं मैत्रावरुणः प्रयोजकः इति) ।

उत्पत्तौ येन संयुक्तं, नन्दर्थं नच्छ्रुतिहेतुत्वात्, तस्यार्थान्तररामने श्रेयत्वान् प्रतिपत्तिः स्यात् । १९ ॥

• **भाष्यम्**— यदुक्तं यथा कृष्यविधाणप्राप्तनमिति । तत्रोच्यते । युक्तं तत्र, उपपद्यमानं यद् येन प्रयोजनेन संबद्धमुपपद्यते, तद् तदर्थमेव स्यात्तम् । तस्याप्यत्र गमने प्रतिपत्तिः इत्येतदुपपद्यते, यदि न तदर्थं प्रयोजनं भवति । इह तु तदर्थं प्रयोजनं मैत्रावरुणस्य धारणम् । तस्मात् विपममेतत् ।

• **द्वा**— दीक्षितस्य दण्डधारणं निषाद्य पुनराम्नातं 'अति रोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति' इति । किं निषादस्याय दण्डप्रदानं दण्डस्य प्रयोजकमर्थकर्म, उक्तं प्रतिपत्तिकर्म अप्रयोजकमिति । तत्र 'द्वितीयाश्रुतिसंयोगात् कृतार्थत्वात्तत्र धारणे । मैत्रावरुणद्वस्तोऽस्य प्रक्षेपः प्रतिपादनम् ॥' उच्यते । 'चतुर्थ्यां संप्रदानत्वं प्रश्लासुरव्याप्यते । कर्मणा यामभिप्रेति संप्रदानं तदुच्यते ॥' द्वितीया तु 'तथायुक्तं चानीमित्तम्' (१० १।४।१० । ईषितगतमक्त् क्रियया युक्तं अनिषितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । प्रायं गच्छद् दण्डं स्पृशति । तथायुक्तत्वं च समर्थत्वात्तत्रावर्थसंघातस्यापार-प्रयोगकलाधरयम्) इति भविष्यति । 'उपयुक्तस्य संस्काराद्युपयोजकत्वसंतीक्या । गरीयसी, प्रश्लासुरा हृष्टं तेन प्रयोजनम् ॥' सिद्धा हि प्रैषानुवचने कुर्वतः आढाकने भवन् दृष्टार्थ एव दण्डः । निरुद्धपती असत्यादि क्वचित् मैत्रावरुणार्थेन दण्डोदादानसिद्धिः विचार-प्रयोजनम् । (प्रैषानुवचनात् पूर्वं दण्डनारो पुन-स्तपयुक्तित्वं प्रयोजनम्) ।

• **सोम**— पूर्ववत् प्रत्यख्यानं संगतिः ।

• **वि**— मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिः । उतार्थकर्मत्, ऽऽतोऽनु धारणे कृतकृत्यते ॥, युषोप-

सुवतस्यैवाद्यदुपरोक्तस्यैवसिद्ध्या । सिंहा प्रैवानुवचने
दण्डोऽपेक्षोऽर्थकर्म तन् ॥'

भाट्ट— सोमे 'दण्डेन दीक्षयति' इत्यनेन दण्डस्य
दीक्षाऽभिप्यञ्जकत्वं विधाय 'क्रीते सोमे मैत्रान्मयाप
दण्डं प्रपञ्चति' इति श्रुतम् । तत्र पूर्ववदेव द्वितीया-
संयोगात् मैत्रावदगर्हणभयदानं दण्डप्रतिपत्तिः । चतुर्थी
पठयत्येकसिद्धा, 'वेदविदे वा दनाति' इतिब्रह्म प्राधान्या-
भावेऽपि संप्रदानात्परिहेतव । अत एव दीक्षितदण्डस्य
दानमात्रेण प्रतिपत्तिरिद्वेनैवर्षा स एव दण्डो 'दण्डो
मैत्रानन्वह' इत्यनेन प्रैवानुवचने विनियुज्यते । तेन न
मैत्रावदुवचने दण्डदानस्य प्रयोजकमिति निरूढप्रश्नाराधिति
न तदनुष्ठेयम् । इति प्राप्ते, 'कर्मणा यमप्रतिप्रेति स
संप्रदानम्' इति स्मृत्या कियं प्रति स्यात्पदानं कर्मकारकं
प्रत्यपि संप्रदानस्य स्यात्प्रमाणत्वावगतैर्विधिवेनैव कस्य-
चिद्व्याप्यमानस्य ईदृशत्वे कल्पयामो 'व्याप्यव्याप्यस्य
सुतरां व्याप्यत्वम्' इति न्यायेन मैत्रावदणे एव
तद्वगमैः तथैवोद्देशवत्त्वम् । संभवति च मैत्रावदण्डस्य
संयोगाद्देवत्वम् । वेदविदादौ तु बाधात् स्वर्गादेरेव
उद्देश्यता । दण्डदानम् दण्डस्य प्रयोजकमिति नादृष्टाय-
त्वमपि । न चैवं 'दण्डं' इति द्वितीयाऽनुपपत्तिः,
एकश्रुतं कलावच्छरणार्थत्वात् । यद्यु मूले अनौचित्य-
कर्मत्वेन तदुपपत्तिरित्युक्तम्, ननु उरोतेरपि 'तृतीया च
द्वोच्छन्दसि' इत्यादिदृष्ट्या एककर्मकत्वावगतैः श्रुतैरपि
तदुपपत्तेः अनौचित्यत्वमप्येवमिति च उद्देश्यनेकत्वमितित-
कत्वकथयेदापरिहास्य कोट्टमे एकोक्त्यादुपेक्षितम् ।
अतु वा दण्डस्य अनौचित्यकर्मत्वैरेव अन्वयः संप्र-
दानस्य तु तत्रापि प्राधान्ये संप्रदानात्तत्रैव अन्वयात्
द्विकर्मकत्वात्परिहारमपि नोपयम् । अतश्च दण्डविशिष्ट-
दानस्य उपयोगोपेक्षायां 'दण्डो प्रैवानन्वह' इत्यादिना
मैत्रावदुवचनार्थत्वेन विनियुज्यते । अतो निरूढप्रश्नादौ
दीक्षाद्युपपत्त्याभावेऽपि दण्डदानानुदानं तस्य प्रैवानु-
वचनवदुक्तत्वाद्यनुपपत्तम् ।

इदं त्विह संकल्प्यम् । दानस्य दण्डं प्रति अर्थकर्मत्वे-
ति दीक्षादण्डस्य कथं दानाद्भवति । यदि त्वत्त्वत्वात् इने
।यमानेन, सर्वं पुनर्भवदहो नृपयम् । न चैतावदेव

दण्डस्यैव दीक्षाऽभिप्यञ्जकत्वम् न परमाप्तिः, वेतो-
दानन्यायानुसारेण प्रकृतः एव गृह्यते । त च दान-
निष्पत्तयेवेन कर्मसंबन्धः, तस्य कौक्षिकदण्डेनापि उप-
पत्तेः । प्रतिपत्तिः तु दण्डविषयावदेषु सुदृष्टा संयोग-
इति । अत्र प्रमः । औचित्यपर्यंकर्मत्वेऽपि अलङ्कृत-
प्रयाजरोपागमिप्राणन्यायेन आर्षिकदानप्रतिपत्तिमिध्वन-
कत्वमवा प्रकृतोऽपि कार्यसंबन्धोऽपि । न चान् तस्ये
प्रतिपत्त्यपेक्षाऽभावो कल्पनामात्रात्तन्व्याप्यत्वम्,
दानविषयैवदण्डरत्नप्रयोजकत्वशाक्तिकत्वानामिवा कार्य-
संबन्धोऽपि ननुनापि मप्ये तदपेक्षोपपत्तेः । दण्डस्य लोके
अन्वयानुसारेणैव अवस्थापरिपत्तिरप्ये स्वार्थसंबन्धेन
अज्ञाते एव तदुपपत्तेः । अत्रपते चात्र स्र कलागणस्य
मैत्रावदुपपत्तिकात्वात्तान्वात् तदपेक्षे दण्डप्रतिपत्त्यर्थ-
वक्तुम् । स्वल्पत्वात्तयोऽपि स्वार्थमात्रेणैव प्रैवानुवचने
पपत्ते । अतश्च प्रतिपत्त्यनुसारेण दीक्षादण्डस्य तदि-
पत्त्यपत्तिरिति । अत एव तमे सर्वेषां दण्डानां दानम्, सर्वं
च परामुक्तदण्डोपजीति-वाद्य औत्तदानविधेः प्रैवानुवचन-
देवां दीक्षितदण्डनत्वे दण्डान्तरानाक्षेपकत्वम्, तत्रागरी
तु दण्डान्तराक्षेपक-व अक्षान्मञ्जान्मन्येन (Viti)।
इत्यनेन । औत्तदानविधौ एकत्वध्वनगादेकदण्डरत्नमेव
मैत्रावदुपपत्तिकात्कर्मिते लदे प्रैवानुवचने एक एव दण्ड-
इत्यपि बोध्यम् । इदं च दीक्षितदण्डप्रकल्पनस्य पार्य-
न्तारव्यादिमीनात्केरुडितितत्वात् तदभासदमित्ये-
कम् । वस्तुतस्तु तैत्तिरीयवाक्यागाम् 'तृतीयदण्ड-
प्रपञ्चति' इति स्वार्थवादकवाक्यप्रत्ययान् 'क्रीते'
इति दीक्षितदण्डरत्नत्वात्वे प्रतिपत्तिरित्यन्तकत्वमप्येऽपि
न उचिः, तैत्तिरीयवाक्येनैव मैत्रावदुपपत्तिकात्वात्
दानस्य प्रतिपत्तिरिति । औत्तदाने तु मैत्रावदुपपत्त-
ध्वनेन तदभासत्वात्तानैः तदुपपत्तिकात्वात्तमेव । अतश्च
तैत्तिरीयवाक्ये नुपपत्तेः संप्रदानविषयायां क्रीतवाक्ये
स्वतन्त्रदण्डाक्षेपकत्वप्रमाणोत्पत्तिरिहास्यं च परात्प-
पेक्षत्वा दीक्षितदण्डरत्नैव मैत्रावदुपपत्तिकात्वात्तमेव । न
च तैत्तिरीयवाक्ये क्रीतवाक्येतिदण्डे एव दीक्षासंकल्प-
विधानोदरतो न प्रतिपत्तिविषयकत्वमिति वाच्यम् ।
तथाप्ये दण्डोद्देशेन दीक्षितत्वविधानेऽपि एकप्रकार-

भङ्गावसोः दानस्य अर्थकर्मत्वे प्रमाणभावाः । प्रासदानानुसादेन कालमैश्वर्यरक्षणोभयविधाये धान्यमेवैवापत्तिः । अतः उभयत्रापि दानविधिः, तत्र च दीक्षितपदयुक्तत्वावये प्रतिपत्तिविधिरपि, संप्रदानाश्रयणात् दीक्षितपदश्रवणात् । श्रौतशान्नेयं तु उक्तयुक्त्या अर्थकर्मत्वमेव । उभयत्र प्रयोजनं पूर्वंत्वं । बह्वुत्पद्यु श्रौतवाचयेऽपि प्रैषानुवचनोपशोभितदण्डसंस्कारकत्वमेव दानस्य इति दण्डस्यापि दीक्षितकर्मत्वमेव । न संप्रदानात् दण्डप्रतिपत्तिवत्त्वं, तयोश्च-मात्रसंस्कारस्य न्यक्षरत्वात् । प्रैषावदशस्य तु संप्रदानत्व-मैवत्वम् इति न कश्चिदोपः । कथं प्रैषादौ दण्डकर्मं तु 'दण्डी प्रैषानन्वाह' इत्यत्र प्रामाणिकमे कारणाभावा-देकवचनान्तेन न्युपचितमङ्गीकृत्य समर्थनीयमिति सिद्धम् ।

मण्डन — 'दण्डप्रदानं पुनरर्थकर्म ।'

शंकर — 'दण्डदानं त्वर्थकर्म ।'

● दण्डमेवोक्तत्वात्पुनः दीक्षितस्य दीक्षितत्वान्मि-वङ्गन-मात्रार्थाः । भा. ४।१।१।१।२९-३१.

॥ दण्डसंप्रमाणन्यायः । यथाप्राप्तं विना ताशा-दिदण्ड-उपर्युपेयं वाच्यत्वेन परपरत्वात् स यदार्थः साधयेत्, तत्रार्थं-वायोऽस्मात्तीति । यथा कश्चिन्पर्यं दृष्ट्वा तन्मत्तस्यायं दण्डमिच्छन् तन्मत्तमन्वतश्च कुठारं गृहीत्वा तच्छेदाय प्रवर्तते । नस्य दण्डमयेवणाशौ यथा वृथा, कुठारैरेव सर्वस्य शक्यत्वव-याविति । साहस्री २५०.

● दण्डी इति उपसर्गनीभूतदण्डकपुरुषप्रमाणक-शब्द-अपगम्यते, कदाचित् निश्चिते पुरुषे दण्डगुणविधानार्थं लघातं 'दण्डी प्रैषानन्वाह' इति । यथा 'लोहिनेष्णीया क्रान्तिव. प्रचरन्ति' इति । भा. ३।१।६।१२ पृ. १८७.

● 'दण्डे' इति दण्डनिमित्तः पुरुषवचनः, दण्डोऽस्य निमित्तं नाभिधेयः । (एव स्वर्गसम्बन्धः प्रीतिवचनवचनः, न प्रीतिवचनः) । भा. ६।१।१।१ पृ. १३४७ । अत्रान्त-दण्डशब्दवदिति, सोऽपि श्रौते शब्दात् दण्डे, दण्डेति प्रत्ययमात्प्रोक्ति, अन्तर्गतत्वात् दण्डशब्दः, स दण्डस्य वाचकः । इदं तु स्वर्गशब्द एव श्रौतेगमिभावात् । पृ. ११५०.

● 'दण्डी प्रैषानन्वाह' इति नितान्ते पुत्रये दण्डगुण-विधानार्थं दण्डपदद्वयार्थे । अत्र उपसर्गनीभूतोऽपौ विधेयत्वः, प्रमाणनीभूतश्च अनुवादाः । भा. ३।१।६।१२

पृ. ६८७. ● 'दण्डी प्रैषानन्वाह' इति प्रैषानुवचनार्थत्वेन दण्डदानं निमित्तयुज्यते । भाट्ट. ४।१।६. ● 'दण्डी प्रैषानन्वाह' प्रैषावकाशः, दण्डमन्वत्तस्य सित्वा प्रैषानुव्यात् । कै. ४।२।६.

● दण्डिदण्डः केवले दण्डे न प्रयुज्यते इति विशिष्टवचनोऽवधारयते । या. १।१।१।३३ पृ. ३१८.

● दण्डिशब्दः विशेषणभूत दण्डमन्विधायार्थि तं विमिनीकृत्य पुरुषमेव वक्ति । रत्न. ६।१।१।१.

● दण्डिदण्डेन न तावत् दण्डोऽभिधीयते, तथ च दण्डविशिष्टोऽयमप्येते । भा. १।१।१।३३ पृ. ३१०.

● दण्डिशब्दे हि प्रकृता दण्डोऽभिहितः प्रत्ययेन पुषवः । रत्न. ६।१।१।२.

● दत्तो धावते इति च्येतिशेषे दत्तधावत्तस्य नेश्वरमुपैति इति फलभुविः फलार्थशब्दः, न तु फल-विधिः । भा. ४।१।१।१-४.

॥ दत्ते तु (दत्ते त्वर्थं यकृत्येत्-याच. २।१।४८) इति न्यायः । यथा ऋषिपितृकर्मिणो अश्वपक्षे, एव अ-वपशद्वये 'दत्ते तु' इति न्यायेन निर्वाहवत्, पुत्रे-चक्षुरैर सिद्धत्वं निरार्थो बोध्यः । आत्मभूटी. २।१.१५.

॥ दत्ततिलाञ्जलिन्यायः । यत्र पुत्रादिदत्ततिला-ञ्जलिपत् यत्तु उल्लुप्यते, तन्नाम्बानतार इति संक्षेपः । साहस्री. ७६६.

● ददातिरुत्सर्गपूर्वकं परस्वत्वेन संबन्धः । इदं मुचोदीनीवृत्तौ अपि क्व दृश्यम् । ४।१।१।४।२९ ॥ मण्डनान्वार्थं गीतानुक्रमस्या इत्यपिकर्णं दान-गणनाप्रतिपादकं पुष्कं गृहीतम् । 'अथ ददातिः कि-लक्षणम्' इति । आश्रमः स्वतन्त्रावृत्ति परस्य स्वत्वेन संबन्धः । दशानु-सर्गपूर्वकः परस्वत्वेन संबन्धः इति इति च मातृवत् । 'स्वीयं शयं परिभ्रज्य परकीयं यथा भवेत्' तथा संघादनं दानम्' इति विस्तारः । कै.

● ददाति. परस्वमात्ररूपकत्वात् । संकल्पित-स्वीकरणपूर्वकपरस्वत्वात्तिसत्त्वत्वात्वेककलकद्रव्यत्वात् ददातिपदत्वात्तः । मणि. पृ. १०२.

● दध-शब्दो भाग्येष्वचनः । तद्यथा कटुककाप दधम्, नासिताप दध इति । देवदधानि देवभाग्या इत्यर्थः । भा. २०।८।२।२२.

● दधि अग्निहोत्रेमे त्रियं नैमित्तिकं च उभय- विधम् । भा. २।३।३।५-७, ● दधि बहकालम् । ८।२।३।२६. ● 'दधि मधु द्युतमयो धानास्यङ्गुलाका- तैस्त्वष्ट्र प्राणायस्यम्' इत्यत्र मधुनि तदके च आन्वयर्थाः कर्तव्याः । न सानायपगतयसो धर्माः । वि. ८।२।२९.

● दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् इति अग्निहोत्रात् न कर्मान्तरम् । वि. २।२।२१. ● दध्नेन्द्रियकामस्य जुहु- यात् इत्यत्र प्रकरणात्तमसि सन्तं होममेव धातुरनुवदति, न विधानार्थमपि अन्यत्रैव समानादि कालपर्यन्तं ज्ञेयम् । वा. ३।२।०।२४ पृ. ७२२. ● दध्नेन्द्रियकामस्य जुहु- यात् इत्यत्र होमसंभवात् दध्नादेर्गुणात् परं न तु दधि- गुणक होमान्तरम् । भा. २।२।२।२५-२६.

● दध्नेन्द्रियाधिकरणम् । इन्द्रियकामाधिकरणं दधन्वम् । भा. २।२।२।२५-२६.

● दध्नेन्द्रियकामाधिकरणपण्येन एकविंशत्यादेः गुणात् फलापगतः (साधितैर्यु) । सु. पृ. २०५७.

● दध्ना जुहुयात् इन्द्रियकामस्याग्निहोत्रम् । भा. २।२।२।२५, ● 'दध्ना जुहोति' इति न कर्मान्तरम्, किन्तु अग्निहोत्रे एव गुणविधि. वेकल्पिकः । २।२।२०। २५. ● 'दध्ना जुहोति' इत्यादी गुणविधिना विशिष्टविधि- र्नाश्वते । वाङ्, पृ. २५०. ● 'दध्ना जुहोति' इत्यादी दध्नादिदध्नास्य अक्रियत्कल्पेऽपि क्रियाविशेषणतया विशेषतः । वि. ५।२।२ वर्णक २, ● 'दध्ना जुहोति' 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इति नाकवाप्या अग्निहोत्रे दध्ना काम्यात् त्रियम्बं चाविहदम् । ५।३।३, ● 'दध्ना जुहोति' 'मीदिस्मिन्नेत' इत्यादी दध्ने लीलीणां च गुणत्वेन विशि, राघनामन्तरांभवात् । १।५।३, ● दध्ना मधुनिभेद्ये अगिनयने अग्नेः शोचकम् । तस्य लहरेन, न प्रवीहकम् । १।२।८.

● दध्ना. भवदधानादिपारणासाहायि पश्चात् अग्ने- यस्तु तु पूर्वम्, मुख्यकर्मस्य गृह्यधिक्रमात् समीकरणात् । गत. ५।२।२।२-५. ● दध्ना. एकस्य अर्चयित्वा पुत्रार्थमेवे

च 'दध्ना जुहोति' 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति संज्ञेय- वृषकस्य कारणं इत्युक्ते, 'नोप इति चेत्' (५।३।६) इति सूत्रेण 'दध्ना जुहोति' इति विहितस्य दध्ना फला- पेक्षाया इतरेण इन्द्रियकालोक्तेः एकताक्यत्वात् संज्ञेय- वृषयन्ताभावात्प्रादुर्भूय, 'नार्णवृषकत्वात्' (५।३।७) इति सूत्रेण होमार्थत्वेन विहितस्य दध्नाः फलानाकाङ्क्षात् एकताक्यताभावात् वक्ष्यति । सु. पृ. ८३७. ● दध्ना एव स्वभावाः, यत् पूर्वेषुदधानन्त अपरेत्युरनिनिवेते । भा. ३।६।८।२९.

● दध्ना. स्यान्मूर्त्तिसामान्यात् । ८।२।३।२५ ॥ अग्नीषोमीयः पशुः सानायविचारः इत्युक्तम् । इत्यादी तथापि त्रिषोषी नक्तव्यः । अयं अग्नीषोमीय. पशु, सानायपम्ये यत् एषि तस्य दध्नाः विकारः सन् । दध्ने विध्यन्तः पशोः । मूर्त्तिसामान्यात् । मूर्त्तैः घनरूपम् । पशुरपि घनः दधि अपि घनमेवेति ।

पशो वा, फलसामान्यात् । १६ ॥

पूर्वेषु वासव्येन नीरस्तु शिदान्तमाह । न दधि प्रवृत्तिः, किन्तु पशोः प्रकृतिः पशुः, फलसाधारणम् । सद्यस्त्वालं पशुः, पशुरपि सद्यस्त्वालः इति पशुः अन्त- र्गतम् । दधि तु बहुराज इति विशदयम् ।

पश्यान्तर्वायान् । १७ ॥

विद्वान्ते केवन्तरमाह । पशुसः पशोः आन्तर्यं अन्वयवहितवम्, दधन्तु पशना न्यवेहितवम् । एतन्मा- दधि देतो पशुः अन्तरङ्ग भवति इति तदेव पशोः प्रकृतिः, न दधि ।

व्रयत्वं चाविशिष्टम् । १८ ॥

ननु अग्नीषोमीयस्य पशोः पशो न प्रवृत्तिः पशो हि इवम् । पशुस्तु न इवः इति चेत् । न, यद्यपि पशो कियत्किन्तु मायाः घनः, तथापि विशाधिन् मायाः इत्येवमि- कर्तव्य एव । इति पशुसः पशोश्च इवः घतिसत्त्वं सतिविष्टं समानयेन । तस्यन् अग्नीषोमीये पशो इति कर्त्तव्यत्वात्पै- देरास्य पशोसो विध्यन् इति शिदान्तः । के.

● दधनि इत्यर्थे दधीताधर्माः शाने उरुर्वृत्ति । भा. ३।२।३।२५ पृ. ७१६.

दूधनिसितान्यायः । सामिधेनीषु- 'कचि प्रणवं दधाति' इति विधानात् प्रणवमन्वे प्रणवः प्रयोज्यः । स च बुग्बुवदरूपानेन ऋग्वेदासंमिश्रो वा दधनिसितान्यायेन ऋत्विमिश्रो वेति द्वेषाऽपि संभवति । इति पूर्वपक्षः । संकर्ष. ४।१।२१.

● 'दधंश्चरुम्' इति चन्द्राभ्युदितेष्टौ । तत्र दधनि इज्यार्था धनाः कर्तव्याः । भा. १।१।१०।४१-४२,

● 'दधंश्चरुम्' इति पशुकायेष्टौ । तत्र दधनि प्रवेपधर्मान भवेयुः । १।१।११।४३-४४.

● दध्यभावे अन्वेनाग्नेनापि काङ्कश्विना (पयो दधि) क्रियते । तत्रापि चामिक्षा शब्दो भवति । भा. ८।१।१२२

● दध्यादेः नित्यनैमित्तिकोपयोग्यत्वम् । अग्निहोत्रे 'दध्ना जुहोति' इति नित्यार्थे सत्, 'दध्नेन्द्रियत्वामस्य शुद्ध्यात्' इति नैमित्तिकार्थम् । भा. ४।१।२।५-७.

● दध्यानयने आमिक्षाप्रयोग्यम् । यदुदेनायज्ञत-
ज्जित्वापत्यं बस्य, सत् तस्य प्रवेपयत् । भाट्ट. ४।१।११.

दूधिष्ठीरन्यायः । ननु दधिष्ठीरन्यायवत् स्वस्व-
रूपपरित्यागपूर्वकत्वात्परित्यागिरेव परित्यागः इति चेत् ।
(क्षीरस्वस्वरूपपरित्यागपूर्वकः दधिरूपेण क्षीरस्य परिणामो
भवति न स्वस्वरूपपरित्यागः) । श्रीकर. १।१।२६ अस्.

दूधिमहः अंशदाभ्यामन्तरमेध न तु प्राक् ।।

दधिमहो नित्य इत्युक्तम् । स चोपाधादिभ्यः पूर्व एव प्राक्तः । एतदपूर्वविधेतेभ्यः पूर्वं पाठात् 'ज्येष्ठो वा एष प्रशामात्' इति ध्रुवाऽपि सर्वप्रशामाश्रयोक्तैः । तन्मोक्षयस्यैव ज्येष्ठत्वेन म्बनरायात् इति प्राप्ते, राक्षस-
जन्मान्मन्त्रकर्मस्य बलवत्त्वात् उपाधादिमन्त्रोत्तमेषु दधि-
महमाश्रयात् प्राशामायामेव जगदिदग्लिभानेन 'ज्येष्ठा वा एषा प्राशामाः विशामरुम्' इत्यादाविव ज्येष्ठगन्धस्य श्रायम्बनाश्रयत्वात्प्राशामात् उपाधादिभ्यः परत एव शदिश्या । अत एव राक्षामातयनकाले दधिप्रहेज्याप्रदग्नेनापिः अर्घ्येभ्यः 'यथा ग्राहः संजानानाः र्गवच्छमानाः संग्रामा-
ग्नेभ्य 'नन्ति' इत्यादिः संग्रहन्ते । संकर्ष. ३।३।८.

● दधिमहः । अग्निहोत्रे प्रातःसवने । 'दधिमह्येण प्रवरति' । सत्या. ८।१।११, दधिमह्येण दधिप्रदं

यज्ञात् । दधति (आहवनीयं प्रति होमार्थं) । जुहोति ।

२ । दधिमहस्य अंशोदाभ्यस्य च ममानं पावम् । २८ ।

ओङ्मरु चतुस्तक्ति दधिमहपावम् । दध्ना द्रव्येण प्रायो

प्रदः दधिमहः । षे. ७ दधिमहः नित्य एव ज्योतिष्टोमे

'वा वै कान्विदध्युर्व्यंजनानश्च देवतामन्तरितः तस्या

आह्वयन्ते, यत् प्राजापत्यं दधिमहं यज्ञाति, क्षमयत्ये-

वैनाम् । 'ज्येष्ठो वा एष प्रशामात्' इति देवताक्षोभ-

तस्यमरणोत्थयत्तु विधेयदधिमह्युत्तये क्षय्येभ्यः ।

वि. ४।४।५.

दूधिमहः नित्यः काम्यश्च संयोगपृथक्त्वेन ।।

तन्मात्रे एव 'दधिमहं यज्ञीयात् पशुकामस्य' इति पठिते

विधौ अपि उक्तन्यायेन कर्मान्तरत्वे प्राप्ते, तत्रात्रात्

कथोद्देशेन वाक्त्वर्थविधिभावम्, सुणपदं तु अनुवादः

विहितस्य पुनःपुनर विधानात् संयोगपृथक्त्वेन यद्द-

वायवाप्रशामात् नित्यकाम्यत्वम् । संकर्ष. १।३।१०.

दूधिमहो नैमित्तिकः श्रुतिसंयोगात् । ४।४।

५।८।।

ज्योतिष्टोमे 'प्राजापत्यं दधिमहं यज्ञाति' इति श्रुतम् ।

श्लो५८ दधिमहः किं नित्यः नैमित्तिको वेति विचारे

पूर्वपक्षमाह । दधिमहः नैमित्तिकः देवतात्यागन्ययोप-

परिहारार्थः । श्रुतिसंयोगात् 'वा वै कान्विदध्युर्व्यंश्च

यजन्मानश्च देवतामन्तरितः तस्या नाशुच्यन्ते, यत्

प्राजापत्यं यद् यज्ञाति क्षमयत्येवैनाम्' इति ध्रुव्य संयोगात्

ध्रुवा निमित्तसंश्लेषेन उक्तत्वात् ।

नित्यश्च ज्येष्ठशब्दात् । ९ ।।

द्वितीय पूर्वपक्षमाह । नित्यश्च नित्यो दधिमहः, चकारेण

नैमित्तिकश्च । ज्येष्ठशब्दात् । 'ज्येष्ठो वा एष प्रशामा

यद्दधिमहः' इति दधिमहै ज्येष्ठशब्दप्रयोगात् । ज्येष्ठत्वं

नाय प्रशामात्वम् । तस्मात् नित्यश्च नैमित्तिकश्चासीत् ।

सार्वरूप्याय । १० ।।

द्वितीय पूर्वपक्षे हेत्वन्तरमाह । 'सर्वे वा वैतत् देवानां

रूपम्, यदेव महाः' इति दधिमहस्य सर्वदेवत्वताया

उक्तत्वात् नित्यत्वमस्य । तस्मात् नित्यो नैमित्तिकश्चायम् ।

नित्यो वा स्यादर्थादात् सचोः कर्मण्य-
संबन्धाद्, भङ्गित्वात्तान्तरापरस्य । ११ ॥

बागन्दो द्वितीयं पूर्वपक्षं निवर्तयति । दधिग्रहः
नित्य एव स्यात् षोडशान्दरूपात् सर्वदेवतात्कारूपरूपाद्य
अर्थेपादात् । यत् प्रथमपूर्वपक्षे भ्रुतिसंयोग उक्तः
तत्राह, कर्मशन्देनात्र क्रियते इति कर्मस्युत्पत्त्या कर्म
ग्रहते । तयोः अध्वर्युवजमातयोः कर्मणि देवतान्तराय-
प्रयुक्तदोषादिरूपे पादादिने षष्ठे दधिग्रहस्य साधन-
तया अर्थग्रन्थात् ईश्वरान्धावात् नित्यानित्यसंयोग-
विरोधात् । अन्तरापस्य च भङ्गित्वात् पादादिक-पात् ।
तस्मात् नैमित्तिकः । तथा च नित्य एव दधिग्रहः इति
सिद्धान्तः । के.

• दधिग्रहः नैमित्तिकः भ्रुतिसंयोगात् (४१४५१८
जे.) । ज्योतिष्टोमे भ्रुते 'या वा अन्वयुंश्च यजमानश्च
देवतामन्तरिताः तस्या आबृहस्पते यत् प्राकपत्य दधिग्रहं
सृष्ट्वाति सामयवेवैनाम्' इति । अत्र देवताऽन्तरागो
निमित्तं पूर्ववत् यच्छ्रुत्वा इति पूर्वपक्षिते, सिद्धान्ति-
तम् । अर्कनुवमानाधिकरणस्य अन्वयस्य नित्यवता
प्रतिपादकः अभावात् अर्थवादमात्र अन्तरायभरण इति
नित्यो दधिग्रहः इति । अर्थवादस्याय नैमित्तिकविधिरूपः ।
यात्. पृ. ५५. • दुधियग्रहस्य इयथा इवावनादिभ्यः
परत एव । संक्षेप. ३।३।८.

• दुधियग्रहाधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे दधिग्रहो
नित्यः ॥

दुधियग्रहो नैमित्तिकः भ्रुतिसंयोगात् । ४।४।५१८ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे भ्रुते 'या वै कावि-
दभ्युंश्च यजमानश्च देवतामन्तरिताः तस्या आबृहस्पते
यत् प्राकपत्य दधिग्रहं सृष्ट्वाति, सामयवेवैनाम्' इति ।
तत्र संदेहः किं नित्यो दधिग्रहः, उत नैमित्तिक इति ।
किं प्राक्तम् । दधिग्रहो नैमित्तिकः स्यात्, भ्रुतिसंयोगात् ।
देवताऽन्तरागे निमित्ते भ्रुते । न च नित्योऽन्तरायः ।
तस्मादनैमित्तिक इति ।

नित्यस्य षोडशान्दात् । १ ॥

भाष्यम्—यदुक्तं नैमित्तिक इति, तत् ग्रहणे कित्तु
नित्यस्य । कुत्रः ? षोडशान्दात् । षोडशान्दो भवति,

'ज्येष्ठो वा एव षोडशं यद्यैव यद्यते, ज्यैष्ठ्येव
गच्छति' इति । ज्येष्ठान्दश्च प्राधान्ये श्राव्ये वा स्यात् ।
नेव प्रथमो न प्रधानम् । यदि नित्यः, एवं षोडशान्दा-
द्वाराद्यते । न वात्तु चत्वार्षर्कं प्रसृष्टंति । तस्मात्तस्य
नैमित्तिकश्चेति । विनाऽपि निमित्तेन प्रदीतस्य, निमित्ते-
नापि पुनरिति ।

सार्वरूप्याह । १० ॥

भाष्यम्— सर्वरूपता च भ्रुते 'सर्वेषां देवदेवायो,
रूपं यदेव ग्रहो, यस्मैव ग्रहणे सर्वान्देवेनं रूपानि यद्-
जग्युपतिष्ठते' इति । नहि देवत्वरूपमस्माकं किंचिदप्यद
प्रत्यक्षम्, अन्यदतो नित्यं वात् । तस्मादपि नित्यस्य
नैमित्तिकश्चेति ।

नित्यो वा स्यादर्थादात्सचोः कर्मण्यसंबन्धाद्,
भङ्गित्वात्तान्तरापरस्य । ११ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं नित्यो नैमित्तिकश्चेति, तत्र नित्य
एव स्यात् । षोडशान्दात् सार्वरूप्यात् । यद्युक्तं देवताऽ-
न्तरागे निमित्ते भ्रुते इति । न देवताऽन्तरागे निमित्त-
त्वेन गम्यते । तयोश्चानुवजमानयोः कर्मणि अन्तराग
ईश्वरान्धावात् । नहि एवत् भ्रुते अध्वर्युना देवता अन्ती-
तया यजमानेन वेति । अनित्यो हि अन्तरायः । न वैवै
शन्दोऽस्ति, 'अन्तरागे सति दधिग्रहो प्रदीतस्य' इति ।
विनेव संयोगेन दधिग्रहस्य ग्रहणम्, अन्तरायसमाधान
तु अस्य प्रयोजनमिति । तदेतन्नित्यत्वं ग्रहणम्, अनित्यं
प्रयोजनम् । नित्यं एहीयात् अनित्यमन्तराय समाप्तमिति
नावकसते । तत्र प्रयोक्तव्ये अनित्यत्वात् ग्रहणे नित्यं च
निर्वाण्येत । अर्थवादने तु न बाध्यते । नहि कर्मण्यस्य
समाधानं यद्यने । अन्यदेव प्रयोक्तव्ये अस्मात्कीति प्रदीष्टि-
मतिर्धीयते । दधिग्रहस्य तु सोमाद्गृह्येन प्रयोजनमिति ।
भङ्गित्वाच्च अन्तरायस्य । पशो वाऽन्तरायः भ्रुतिलो नित्य-
मन्तरागे नैतीर्यते । तस्मात्तैव दोषः । नित्य एव दधिग्रह
इति ।

दुष्टम्— नित्य एव स्यात् । कुतः ? नित्यसंयोगो-
गाभावात् । सङ्घापा हि नित्यसंयुक्तमिति । नदृष्टत्वेन च
यदिकशन्देन वा । इत् तु एषामभरणम् । अत आह—
वैवै शन्दोऽस्ति नो निमित्तं प्रतिपादयतीति । नित्यस्य

ज्योतिषोमापूर्णेव । अतो ददां ज्योतिषोमस्तदा
निमित्तस्य विद्यमानाकारं मद्रमम् । अनित्यस्य च (अन्त-
रावस्य) अर्थेनेति पूर्वपुत्रारेण न संशयते । न चेदक-
वचनमस्ति, अन्तरावस्य कर्षं इति, येन कर्म श्लोके
तस्योभयमपि मान्यीत्युक्तमेव ।

शा— ' देवताऽन्तरितो वागो निमित्तेऽयं
विधीयते । तस्मान्नैमित्तिक, सत्यं नित्योऽपि
ज्येष्ठश्चादत्त । ॥ तस्मादुभयरूपः स्यात् जन्वेयं
नित्य एव सः । न तु नैमित्तिकः, कस्मान्निमित्तत्वा-
श्रुतत्वनः ॥ ' अर्थेनादमावपन्तरावस्यवचनम्, इति नित्य
एव स्यात् ।

सोम— धामनहोमाना फलभुक्तिष्योगाभावात्
पञ्चार्थत्वाभावेऽपि दधिप्रह्वस्य निमित्तश्रुतिसंयोगात्
नैमित्तिकत्वं इति प्रत्यखसानात् संगतिः । अन्तरितः
पागात् सद्विष्णुतः विष्णुतः । आशुश्रुत्येते द्रुष्टेते । मूत्रे
श्रुतिसंयोगात् देवताऽन्तरयनिमित्तश्रुतिसंयोगादित्यर्थः ।

वि— ' नित्यनैमित्तिकत्वे वा नित्येते दधिप्रदे ।
देवतापन्तरावस्योपपत्त्या स्थास्योपपत्तयः ॥, निमित्त-
नश्रुतितोऽत्र यदियाच्चादयो नहि । अनोऽस्य न
निमित्तस्य चेत्तत्र नित्योचितः ॥ '

भाट्ट— एते ' वा ते वाचिन् अथर्षुष्य यजमानस्य
देवतामन्तरितस्तस्या आशुश्रुत्येते प्राजापते दधिप्रह
पद्वीपात् ' इति दधिप्रदो नैमित्तिक एव । यद्यपि चाप्य-
स्यन्दनो न निमित्तत्ववतिपादकः, देवतापदसममि-
त्याहुतस्य अन्तरावस्यनिमित्तत्ववतिपादकत्वात्, देवता
याश्च अन्तरावस्यवतिपादा नित्यताया, स्वरूपेण निमित्त-
योग्याश्च, तथापि देवताऽन्तरयनिमित्तान्तोपपरिहारकत्वा-
वशात्तदपमात्, तस्य च वाचावि-कृत्यनैमित्तिकत्वम् ।
अर्थेवदन्-नयार्थे पदान्तरावसाहारकत्ववदकत्वात् नैमित्तिक-
त्वम् । 'भेदो ह वा एव मद्राणां यदधिप्रहः ' इति
तु वेगुपरिहरार्थेनेति भेदत्वाद्बुधमम् । इति प्राप्ते,
न तादात्म्यकारिणं फलं पर्यामयी-वयपरोपात् । अर्थे
नादान्तरयस्य यथा देवताभावे प्रथमपौर लोकापचरे तन्नि-
मित्तकमपि वेतुर्वा परिहिते, तत्र एवपुत्रोत्पन्तराहारे
मथानक्षत्राद्युपे वा वा रोगाकोरेणं नानुपपन्नः । न च

अन्तरावस्यनित्यैतुपपत्तस्य स्वरूपेण तं प्रत्येव आर्थ-
कारिकस्य चनकृत्यस्य कल्पनरोपपत्तौ द्वारीभूतादवसा-
कल्पने गौरयमिति वाच्यम्, च्येष्टवत्संख्यस्य आहासा-
नुपपत्तौ, पद्यप्रदेऽपि व्याप्यतार्थेवादास्य अनाज्ञात्वावदक-
त्वेन प्रहरणपादस्य शाश्विकनपरिहारार्थे अन्तरावसाहारे-
स्यैव तदौचित्यात् । स्ववस्य प्रमाणात्प्रादकत्वेन प्रमाणा-
विरोधे भक्तिशिल्करत्वात् । अतो देवताऽन्तरावस्यनित्य-
वेगुत्पत्त्येव दधिप्रदेण परिहरुमन्तरावसाहयमेव अहं
दधिप्रहः ।

मण्डन— ' निमित्तविषेप दधिप्रहोमम् । ' सूक्तार्थः ।
शंकर— ' नित्य एव दधिप्रहः । '

ऋ दधिप्रह्विकार आश्रयसोमप्रहौ कर्मान्तरम् ॥
दधिप्रहमे प्रकृत्यागतम् ' आगमप्रहं गृहीतवत्
तेजस्कामस्य, सोमप्रहं गृहीतवत् प्रकृत्यवत्कामस्य ' इति ।
नित्यत्वेन वयम्, करणत्वेन प्राप्ते तदवयवेन तथायामाभित्य
कृत्याय गुणविधी एतौ द्विपनामकवचनम् । इति
प्राप्ते, ' दधेन्द्रियकामस्य ' इत्यत्र दधेति दृष्टीयया गुणस्यैव
पदमायनाकरणावतीतेः गुणफलसंक्वचित्प्राप्तेऽपि आश्र-
योमकोरिह मद्रपदेन समस्तयो. एतौ करणत्वेन धाल्य-
स्यैव कर्मावतानाकरणया दधिप्रह्विकृतिभूतयोः काम-
मद्रयोः कर्मान्तरपरेण इवो विधी । संकरे, ३।३।९.

ऋ दधिप्रह्विकारो सोमप्रहो न सोमधर्मा ॥
दधिप्रह्विकारोऽपि सोमप्रदे सोमधर्मा भवेतुः ।
' सोमं श्रौणति ' इत्यादिश्लोमविधिषु अपूर्वत्वानश्लो-
हेन धर्मविधानात् । उदरेपताऽप्यच्छेदकस्य विषेव-
न्यस्यवविधयात् । इति प्राप्ते, ' सोमेन दधेत् ' इति
विधिमन्यपुर्वेषाधनत्वस्यैव उदरेपताऽप्यच्छेदकतया प्रकृ-
तित एव धर्मप्राप्ते. यामस्य कथम्यावतानावाप्ततया च न
तत्र सोमधर्मा । संकरे, ३।३।९.

ऋ दधिप्रह्विकारो सोमप्रहो सोमधर्माभावेऽपि
अभिपच्यस्याहोपे ॥

उक्त-यायेनैव अभिपच्यस्यापि अत्रागतं चत् सोमप्रहा-
श्रुतिरेव याव. कार्यः इति प्राप्ते, चतु.राशिनं यात्रेण
प्रह्वस्य प्रकृतित. प्राश-चात् तस्य च प्रयमानत्वत्वेन इव-
द्वयत्वात्वात्वेन यवरीचनत्वात्, यानाजारेण मद्रकवति

साङ्गतरदक्ष एव करणत्वेन नियमयितुं युक्तत्वेन आर्थिक
व्यापारवात् चोदककोऽपि द्रव्यव्यापारव्यवहारेण वाप्यप्रो-
रमित्वाद्येव । संकल्प. ३।३।१२.

● दक्षिणप्रदेशीयभूतौ फामौ कर्मान्तरभूतौ धेन-
महाप्रवर्तौ । संकल्प. ३।३।१९.

● दक्षिणप्रदेशीयं प्रत्यक्षो ज्वर इति न्यायः । ज्वर-
निमित्तमिति नम्यते । (दक्षिणप्रदेशे ज्वरस्य नाम फले
मथिते वाहवैद्यप्रयोगेण ज्वरः संजायते) । साहस्री.
३५४.

● दक्षिणप्रदेशीयं दक्षिणप्रदेशीयं । बाल. ५.
३१९.

● दक्षिणप्रदेशीयं महाप्रदे कश्चिन् 'अग्नि नरो
दीपितमिः' इति भाष्यकाराणां ब्रह्मप्रयोगो बुद्ध्या-
न्वेन क्रतुरपि निष्पद्यते इत्येकस्यैव सूक्तस्य चोदकप्रत्यय-
वचनात्प्रा उभयार्थमभिप्रेक्ष्यम् । संयोगपूर्वकत्वात्प्रा-
वृत्त्यः । ऐजात्ता. १।१।२२. ● नदि अथ
('विश्वदीपितुदमित्येताः तस्य वाप्यन्तु' इत्यथ)
दक्षिणप्रदेशीयं (४।३।१।५-७) गुणस्योत्पत्तौ अन्वय-
योग्यत्वम् । वौ. २।३।१।२६ पृ. २८०, ● रेवती-
मात्रं प्राज्ञाशितोमस्त्रोमोऽप्यनुपादेन विवेचं फलोद्देशेन
यागविनियोगश्च इति वाक्यभेदादप्यस्यात् दक्षिणप्रदेशीय
अथ ज्ञापयत्वात् गुणस्योत्पत्तयिधिरैव (पूर्वपक्षे) ।
१।३।१।२६ पृ. २८०. ● मन्वन्वात् गुण एव रेवत्य-
धिकरणव्यवहारवन्तीत्यात्व. रेवत्यात् एव वा अत्रात्वात्वात्
फलोद्देशेन विवक्ष्यते इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । अतो
दक्षिणप्रदेशीयं गुणस्योत्पत्तयैव एव युक्तः । भाट्ट. २।३।२२.

● दक्षिणप्रदेशीयं— इत्यार्थे— प्रणीताधर्मानुपलभ्येते ।
(अर्थुदितेद्यो वागार्थयोगेण दक्षिणप्रदेशोः सद्य अप्यपि
इति प्राक्तरपिचैन वाक्येन तद्व्युत्पत्तेः सद्य अप्यपिचानेन
प्रसङ्गात् प्रणीताधर्मानुपलभ्येते तद्व्याप्तिः प्राप्नुवन्ति) । वा.
२।३।१।२७ पृ. ६५६.

● दक्षिणप्रदेशीयं प्रत्यक्षो ज्वर इति न्यायः ।
ज्वरजनकत्वात् दक्षिणप्रदेशीयस्य ज्वरत्वेन न्यपदेशः ।
संमदः.

● दक्षिणप्रदेशीयः इत्यार्थे— प्रणीताधर्मानुपलभ्येते-
ऽपि अप्यपिचानेन तद्व्याप्तिः प्राप्नुवन्ति । प्रणीताधर्मा
अप्यपिचानेन तद्व्याप्तिः प्राप्नुवन्ति । प्रणीताधर्मा
निरङ्गयोश्च अर्थुदितेद्यो वागार्थयोगेण दक्षिणप्रदेशोः
दक्षिणप्रदेशीयस्य चोदकेन प्रणीताधर्माणां विधानात्
अप्यपिचानेन तद्व्याप्तिः प्राप्नुवन्ति । प्रणीताधर्मा
चतसृणिः कुम्भीमिरेव कर्मान्तराधीये होमे कृते सति
हविस्तोषाभावात् विश्वद्वारादिगोपनायैवोप । वि. ३।१।२.
● दक्षिणप्रदेशीयः पशुपामेटौ प्रदक्षिणप्रदेशीयं तस्य-
प्रेयाः ॥

अपनयो वाऽर्थान्तरे विधानान्तरपरयोत् ।
१।३।१।२३ ॥

भाष्यम्— अति पशुपामेटिः 'यः पशुपाम-
त्वात् गोऽमावास्यामित्युवा कथनप्राप्तुर्ना । ये खेदिष्ट-
रतानामपे सतिप्रदेऽशाकपाटी निर्बन्धेत्, ये मन्वन्वात्वात्
विश्वे शिपिदिष्टाय द्युते चरन्, ये खेदिष्टरतानिष्टाय
प्रदासे दक्षिणप्रदेशीयं इति । द्युते चरन्, दक्षिणप्रदेशीयं
दुःखारणम् । अथ संदेहः किं द्युते दक्षिणं च इत्यार्थं
दक्षिणप्रदेशीयः कर्तव्याः, उत नेति । किं प्रत्यम् । पूर्व-
पाठिकरणेन कर्तव्या इति । समाना हि धृतिर्भवेत्तीति ।
सिद्धयश्च द्युतेपदेशः, सद्य प्रदानार्थेण सर्वेष्वप्युत्पत्तेः ।
एवं प्राप्ते, द्युम् । अपनयो वा प्रार्थानं भवेत् । अर्था-
न्तरे हि प्रत्यं पशो विधीयते दक्षिणं च अर्थाधर्मे, न
प्रदानार्थे, सत्त्वनीसंयोगात् । चरन्परयोत् । तथा प्राप्तीये
चरी पयसि प्रदेयधर्मानं क्रियते, सत्त्वनीसंयोगात् । एव-
मित्येति ।

लक्षणार्थां शृत्वयुति । ४४ ॥

भाष्यम्— अथ यद्यत् किं प्रत्यं द्युतेपदेशो मन्व-
तीति, नैव दोषः । अन्वयेन द्युत्वं लक्ष्यमिति । अर्थे
प्राप्ते हि चरी अर्थाधर्मे, लक्ष्यत्वं लक्ष्यते । अपनयति
दक्ष्ये चरति । तस्मात् प्रदेयधर्मानं न भवेद्युतिः ।

सोम—पूर्वापवादात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु—प्रदेय-
त्वापनयो वा चरन्परयोत् प्रणीताधर्माणां विधानात् इति ।

यि—'स न्यायः पशुपामेटौ प्राप्नुवन्तयोऽधर्माः ।
द्वयभूतित्वात् स्वाधीये, अर्थुदितेद्योऽपि ॥'
प्रणीताधर्माणां द्युत्वात् अर्थाः ।

भाट्ट— 'यः पशुनामः स्यात् योऽमान्वाण्यमिष्टुमा नन्वानाजुर्मात्, ने श्लोदिशास्तानामने सन्निमतेऽप्राकपालं निर्वेत्ते, ये मध्यमास्तान् विगवे रिशिविष्टाव गृते चरन्, ये स्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदाने दशंश्वधम्' इत्य-
शापि यदापि अपनमविश्वमावात् कर्मान्तरत्वे पष्ठे उप-
पादितम्, तथापि अम्युदिनेष्टित्त्वश्रुतिवान् वत्सापा-
करणश्रुतिकरणं सम्यर्थाविवक्षया प्रदेयत्वावपने, प्रदेय-
धर्मात् मन्वानरयोत्तरम् । वत्सापाकरणविधिबलेन हृदय-
पयोऽयाजुत्वात्प्रि अधिकरण-प्रतिवक्ष्यामि प्रमाणाम्पादात्
प्रदेयत्वात्प्रवचनेन प्रदेयधर्माः व्यादिश्यचकथत् । १।४।१०.

सण्डन— 'न ते म्युः पशुकाभेष्टौ ।' २ ते प्रदेयधर्माः ।
शंकर— 'पशुकाभेष्टौ तु नैवम् ।' १२. एवं
अम्युत्येष्टाविय प्रदेयधर्माः न ।

• दधिपयसोः प्रणीताधर्मात्प्रथम (चन्द्रस्य -)
अम्युदितेष्टौ । भा. १।२।१०।४३-४६, • दधि-
पयसोः प्रदेयधर्मा अतुष्टेयाः (चन्द्रस्य) अम्युदितेष्टौ ।
१।४।१०।४१-४२. • दधिपयसोः सौविष्टकृताभेयपूर्वो-
त्तरत्वेधोरवाधात् तन्मता । 'अग्ने वाज्रान्ते पुरोवाश-
मशकात्मम्' इत्यादिना विहितया चक्षुष्कानेष्टौ ।
संक्षेप. ४।४।१०.

• दधिवारा. षडुहायेष्टौ सवयामगतः सान्तरदस्य
विज्ञातिः । वि. १।२।१० वर्णकं २.

• दधिविष्टास्य होमस्य फले पिचौ स्वपदार्थस्यैव
अन्यन्वयविधानम् संनिष्टदधिविष्टुपरतिः । सु. पू. ८४४.

• दधिहोमसंबन्धो वाच्येन विधोपते इति पूर्वोधि-
वक्ष्याम्योक्तेन न्यायेन रेवठीषु इति सप्तमीभूतेः
(२।२।११) अधिकरणभूतान्यो रेवठीभ्यः फलं ह्यव-
गमान् । सु. पू. ८४४.

• दन्तधारणं संस्कारः न फलप्रयुक्तः, तत्र फल-
श्रुतिर्वैवादः, तथा ऋषेर्वाजमान उच्येतिहोमे । भा.
४।३।११-४, • दन्तधारणस्य 'दतो धावते' इत्यस्य
परोक्षिहोमे 'मेपमेवसुपेति' इति फलश्रुतिः फलार्थवादः,
न तु फलविधिः । ४।३।११-६.

• दधिमन्त्रः 'दधिरत्त्वधपो भूषागमगु धमेयं'
इति मध्यवर्ती सन् मध्यवर्तिनः उपानुवाजस्याहं दधा-

पदवकाउत् दर्शपूर्णमासयोः । दधिविः फलुकमाद्युधम् ।
वि. ३।१।५.

• दधमयन्ती नलम्ब पत्नी । वा. ३।४।१।१९.
• दधिरस्यपि वनाश्रमोत्तरमधिकारः कर्मसु ।
वि. ६।१।८.

• दधिर्पणप्रतिविन्धन्यायः । अयं न्यायः सुरेश्वर-
चापेण विहृतः । तथाहि 'अन्तरिन्मित्रिमे लोका
अन्तर्विश्वमिदं जगत् । बहिर्वै-न्नायया भाति दधिणे
प्रतिविन्धयत् ॥' इति । साहस्रार्थ. ९०६.

• दधिर्पणमुत्पायलोचनन्यायः । अथ शठमं युक्तं
दधिणे पश्यति, तादृशमेव दृश्यते इति विषये प्रयतते ।
साहस्रार्थ. ८८६.

• दर्भाः दगविधाः । ('कृताः काता यवा दूर्वा
तगौरास गकुन्दकाः । गोभूमा मीधो मीजा दश दर्भाः
सकृत्वाः ॥' । (धर्मसिन्धु भावणे) । 'कृताः काताः
सरो गुग्गुली यवा दूर्वाऽथ वरवजाः । गोकेत-मुञ्ज-
कुन्दश्च दूर्वाभानि परः वरः ॥' तिर्थोपसिन्धुः (१।२ धातु-
पक्ष्णि इत्यन) । वि. २।२।१. • दर्भैः वेदिकारण्येभ्यो
मिन्धोः विष्ट्वी पवित्रं च कर्मण्यम् । भा. ३।८।१५३२,
• न तैरेव दर्भैः प्रयोगान्तरमपि ज्ञियते । १।१।४।६.
• दर्भाणां प्रागागमदुदरात्मं वा देवे कर्मणि । पैतृके
कर्मणि तु दधिवारावम् । वि. ३।४।४. • दर्भाणा
सवने प्रतिष्ठवन् 'वदिद्वैवसदन् दामि' इति स्तानमन्त्रस्य
आश्रुतिः दर्शपूर्णमासयोः । भा. १।१।१।४।४४-४५.

• 'दर्भेषिञ्जुह्वै. धावयति' अन्तेष्विञ्जुश्वरवत्-
इति संज्ञा कर्ममता न सन्ति, तेन कर्मयोगो नास्ति
तत्र । सोम. २।२।७. • दर्भेषिञ्जुत्यानां एकविंशतेः
समुद्रमेन वाचनस्तानुसमयः । भा. ५।२।१।४-५.

• दर्भमन्त्रयो (दर्भस्य मन्त्राय च) प्राहृतयोः
वाचनेषु भारेन्द्रस्तोत्रोपाहरणहाधनभूतेन रयपोपादिना
वाचः । भा. २।०।४।१।१-२ वर्णकं २.

• 'दर्भमयं परिदधाति' । दर्भमयपरिवल कारा-
सादिबन्धे सत्यपि परिधेयं अनुर्वायत्वात् । वि. ६।८।७.

• दर्भमयं शक, धनी परिपते महागते । तस्य मन्त्रेन
आहतवाक्या उच्यते । भा. २।०।४।१।१-१५.

१. ० दर्शिः लौकिकानां तावदाचाररूपीति । 'न्यायविलया मूलदण्डया दर्शां लुहोति' इति । भा. ८।१।४।६.

० दर्शिहोम इति नामधेयं लुहोतिचोदनानामेष, न ह्ययकतिचोदनानाम् । होमशब्दः लुहोतिचोदनासु गुण्यः । वि. ८।१।६.

० दर्शिहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगान् । ८।१।११ ॥

'यदेकया जुहुयात् दर्शिहोमं कुर्यात्' इति दर्शिहोमशब्दो भूतः । स किं गुणविधिः, उत कर्मनामधेय इति विचारे सिद्धान्तमाह । दर्शिहोमः दर्शिहोमशब्दः यज्ञाभिधानं यज्ञस्य नामधेय कर्मनामधेयं स्यात्, होमसंयोगान् । होमशब्दोऽत्र भूयते । तद्यथाश्याम समासः । दर्शिशब्द उपसर्जनम् । अथवा जुहुयादिति कर्म उच्यते, तेन धगुचितीऽयम् । तस्मात् कर्मनामधेय इति सिद्धान्तः । 'यदेकया जुहुयात्' इति विधयनाम्ने एकया कृत्वा ह्यर्गम् । पुरोऽनुवाक्यताक्याक्ये च द्वे कृत्वा निहिते तत्र ।

० द्रव्योपदेशात् गुण्यभिधानं स्यात् । ५ ॥

दर्शिहोमशब्दः कर्मनामधेय इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षी आह । यथाशब्दः सिद्धान्त-प्रावर्तयति । दर्शिहोमशब्दो न कर्मनामधेयम्, किन्तु गुणाभिधानं गुणस्याभिधानं गुणनामधेयं स्यात् द्रव्योपदेशात् दर्शिक्रमस्य ह्यन्वयस्य होमगुणस्य उपदेशात् । दर्शां होमो दर्शिहोमः । दर्शिहोमकियायो गुणः कर्तव्यत्वात् । तस्मात् गुणविधिः । इति पूर्वः पक्षः ।

पञ्चप्रातिनवपन्तानि मूषाणि प्रथमाधिकरणस्यैव तोषमूषानि । इतिविकृतौषाभ्यां नृत्तत्वात् शर्कं जलसामर्थिस्यधिपङ्गव्, चतुर्थेन तु मूलेन द्वितीयं अन्तःप-कार्मिकधिकरणम् ।

न लौकिकानामाचारमहत्वाच्छब्दयतां पान्थार्थ-विधानात् । ६ ॥

दर्शिहोमशब्दो गुणविधिः इति पूर्वपक्षिण उक्ते सिद्धान्ती आह । दर्शिहोमशब्दो न गुणविधिः । लौकिकानां कर्मनामधेयं आचारस्य शिक्षावारेण दर्शाः यद्वात् । ननु भीते कर्मणि विधासते, न, शब्दवशां भुक्तिमर्ता भुक्तिविधानां कर्मणां भूते च अयेषां अर्थांता

खुनखड्गमखादीनां पानाण्या विधानात् नास्ति शर्वाः अपेक्षा । लौकिके तु कर्मणि आचारसिद्धेय, इति नामं गुणविधिः ।

दर्शनाद्यान्यापत्रस्य । ७ ॥

ननु उच्यतेदि-वाचाररूपदर्शिहोमार्थं धीतेऽपि कर्मणि दर्शां विधातव्या इति संभवति गुणविधिः इति । मेरम् । तत्र अन्यस्यैव पामरप दर्शनात् न दर्शां विधातव्या । 'भूतेभ्यश्वा इति कर्त्तव्यं खुनमुद्राहति' इति अन्यदेव पानं हस्यते । तस्मात् गुणविधिः ।

तथाऽऽग्रहृषियो । ८ ॥

ननु यामे कार्ये अधिकरणत्वेन दर्शाः, विधिः संभवति । इविपोऽप्यं च प्रदेयद्रमत्वेन दर्शाः, सिद्धिः संभवति । दर्शां होमः, दर्शाः होमः इति च प्रथमं धयाः इति चेत् । मेरम् । यथा उच्यतेविधापत्रस्य तथा अगिहृषियो, कार्येऽपि न दर्शाः विधिः संभवति । 'यदाहवनीये लुहोति' इति होमविधिर्यं आहवनीये विहितः, न तत्र दर्शां संभवति । इतिश्च न ह्युक्तोऽप्यादि अन्यदेव निहितम्, इति न तथापि दर्शाः संभवः । तस्मात् अविधिर्येऽपि दर्शाः विधिः ।

उत्तरार्थेऽस्यन्वयः । ९ ॥

दर्शिहोमशब्दो गुणविधिः । अमेः कार्ये दर्शां विधान-संभवत् इति चेत्तथाह सिद्धान्ती अप्ये अमेः कार्ये होमे आहवनीयशब्दस्य ह्यन्वय अस्मिन्तः न संभव संभवति इति अर्थवत् उक्तोऽस्माभिः । तस्मात् अत्रिकार्ये दर्शाः नोपदेशः । तस्मात् दर्शिहोमशब्दः न गुणविधानार्थः किन्तु कर्मनामधेय इति सिद्धान्तः । अत्र शक्योऽपिपामे प्रथमं पञ्चमपामर्य नवपन्तानि चेति पदं सूक्तानि भवन्ति । के.

० दर्शिहोमा भर्गुषो एव, न सोमस्य वा नासिहोमानां वा पत्नीसयाजानां वा सिद्धलेपनी-करणहोमयोर्वो निरुक्तिः ॥

राजिन् सोमः प्रवर्तताप्यत्तव्यात् । ८।१।११० ॥ आहयत्— दर्शिहोमशब्दः कर्मनामधेयमि तुल्यम् । तत्र चित्तने किमपूर्वां दर्शिहोमाः, उत कुतश्चिद् कर्म-माहिय इति । तः पासम् । तदूर्ता इति । कुं ।

इतिकर्तव्यताऽविधेः । अविहितेनिकर्म्यताक कर्म विहिते-
तिकर्तव्यताकात् परमम् एहाति इत्युक्तम् । अविहितेनि-
कर्म्यताकभागी । यथात् पूर्व्वचनः इति । यदा एत-
देवम, तदा एतदापतति, किंपुत्रा इति । अभोच्यते ।
तस्मिन् खडु दर्शिहीमे योगः प्रवर्तेत, यौमिको विध्यन्तः
स्यात् । कुतः ? अभ्यक्तत्वात् । अभ्यक्तचोदनः सोमः
(सप्तम्येन अविहितेवताकाः) । अमी अपि च अभ्यक्त-
चोदनाः 'मिन्ने जुहोति' इति । अतः चोदनासामाना-
यात् यौमिको विध्यन्त इति ।

न चा, स्वाहाकारेण संयोगाद्, वषट्कारस्य
च निर्देशान् तन्ने तेन विप्रतिपेधात् ॥११॥

भाष्यम्—वाशब्दः पक्षं भावयति । नात्र यौमिको
विध्यन्ते न्यायः । किं कारणम् ? स्वाहाकारेण संयोगात् ।
स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्शिहीमाः । 'एषियै स्वाहा,
अन्तरिक्षाय स्वाहा' इति । किमतः । वषट्कारस्य निर्देशात्
तन्ने तेन च विप्रतिपेधः । तन्ने च यौमिके वषट्कारे
निर्दिष्टः । तेनास्य विप्रतिपेधः, उभयोः प्रधानत्वात् ।
यदि यौमिको विध्यन्तः, ततो वषट्कारेण गवित्त्वम् ।
तत्रैतत् स्वाहाकारान्तां अनर्थकं स्यात् । अथ विकहरः
किमते, तथापि उभयोः पक्षे बाधः । अथ तु अपूर्वा
दर्शिहीमा, नैव विगेषो मतिभ्यति । तस्मात् अपूर्वाः ।
शब्दान्तरत्वात् ॥१२॥

भाष्यम्— शब्दान्तरं च वचतिशब्दात् जुहोति-
शब्दः । वचतिचोदनश्च सोमः, दर्शिहीमाः पुनर्जुहोति-
चोदनाः । चोदनासामान्येन च धर्मप्रतिरिप्यते ।
तस्मादपि अयुक्ता यौमिकी धर्ममातिः । ननु अभ्यक्तत्वात्
चोदनासामान्यमुक्तम् । अभोच्यते । सामान्ये अभ्यक्तस्ये
वचतिशब्दो विगेषादिद्रष्टुम् । तेन वचतिपरीपु अभ्यक्तस्य
धर्मनियमः । यथा समाने औपधगुणत्वे देववैक्येन
विशेषादिभ्यः सोमं कर्मणि आगेषतिप्यन्त इति ।

लिङ्गदर्शनात् ॥१३॥

भाष्यम्— लिङ्गदर्शनात् एतत् विज्ञापते 'नात्र
यौमिको विध्यन्तः' इति । औद्गुम्बरीहोमे हि स्वाहा-
धार विभाव आग्यविधिवरे याव्ये दर्शयति 'तूतेन
वाषाट्पिथी अणुनेपामिति अन्तरा कर्मा जुहोति, आ

मूलादन्ववसावपति, भूमिगते स्वाहा करोति' इति ।
यदि अत्र यौमिको विध्यन्तः स्यात् वषट्कारस्ततो
यत्वेत्, न स्वाहाकारः ।

उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदशमम्, तत्रा-
विप्रतिपिद्धा पुनः प्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात्, पशुवत् ॥
१४॥

भाष्यम्— लिङ्गदर्शनस्य परिहार उच्यते । यदुक्तं
औद्गुम्बरीहोमे सिद्धवत् स्वाहाकारस्य दर्शनात् न यौमिको
विध्यन्तः इति, अथ स्यात् । उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारः यथा
साप्तदशमम् । तथासाप्तदशमे अनारम्भाधीतम् 'सप्तदश
सामिषेनीरत्वाह' इति । अनारम्भवादाना प्रकृत्यर्थत्वात्
दर्शपूर्णमासो आगतम् । ततः प्राकरणिकेन पाञ्चदशमेन
भाषितं सत् विकृत्यर्थे जातम् । एवमथ स्वाहाकारः अना-
रम्भाधीतः 'स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो इविः
प्रवीषते' इति । नैवैव न्यायेन प्रकृति निविधिक्षुः सोमं
दर्शपूर्णमासौ च । तत्रत्यैव वषट्कारेण उपकृतः तद्वर्ज
अन्यानि प्रदानानि उपवर्षकामति । तत्र अविप्रतिपिद्धा
धोपधर्मपशुतिः । पशुवत् । तत्रथा पशो साप्तदशमे
श्रुत्वाये न दास्योर्णमासिद्धी तत्र प्रवृत्तिर्प्रतिपिप्यते
वाचनिकत्वात् साप्तदशमस्य, एतमिहापि वाचनिकत्वात्
स्वाहाकार एषि लिङ्गदर्शनात् न यौमिकधर्मपशुति-
र्विप्रतिपिप्यते । पुनःसाप्तदश अनर्थकः यथा 'किं पुनः
इदम्' इति ।

अनुत्तरार्थो वाऽऽवर्षत्वादानर्थक्यादि प्राकृत-
न्योपरोधः स्यात् ॥१५॥

भाष्यम्— यदुक्तं 'उत्तरार्थेः स्वाहाकारः' इति,
तत्र । कुतः ? अनुत्तरार्थेः अर्थवत्त्वात् । पशुत्वात् अथ
अर्थवत्त्वं नास्तिहोमेषु, पशुर्णोमयोश्च 'पूर्णमासाय
सुराघृते स्वाहा' इति । अनर्थक्यादि प्राकृतन्य उप-
रोधः स्यात् । यदि प्रकृतौ अनर्थकः स्यात् स्वाहाकारः,
तत्र प्राकृतस्य वषट्कारस्य विकृतौ प्राप्तस्य अनारम्भ-
वादेन स्वादुपरोधः, वषट्कारस्यः इत्यर्थः, न तु अथ
आनर्थक्यम् । तस्मात् नोत्तरार्थे । न चैत् उत्तरार्थे,
लिङ्गमेव एतन्नयति अतोमपूर्व्वेन दर्शिहीमानाम् 'भूमि-
गते स्वाहा करोति' इति ।

व प्रहृतावपीति चेत् । १६ ॥

भाष्यम्— एवं चेत् परवदि 'नारिष्ठरोमेषु पार्वण-
होमयोश्च स्वाहाकारस्य निवेशः' इति, प्रहृतावपि
नारिष्ठरोमादीनास्य निवेशो घटते । तथापि वपट्टकार
एव प्राप्नोति । स हि वविशेषेण दर्शपूर्णमासयोर्विहितः
'द्रव्यस्यो वपट्टकारः, एष वै प्रजापतिः समदगो वशे-
ऽन्वायसः' इति । ननु स्वाहाकारोऽपि प्रत्यर्थं पठितः ।
सर्वं पठितः, वपट्टकारस्तु विहितः अतश्चोदनेति । 'नास्य
यतो न्ययते, प्रजापत्यो प्रतिष्ठिति' इति स्वाहाकार
पाठेन प्राप्तं वाचने, पठे हि आगुमानिनो विधिः मत्वशेषेण
विधिना वाचने । न चेत् तत्रापि निवेशः, उच्यते एव
स्वाहाकारो भवति विफलार्थः ।

उक्तं सामवाये पारदौर्वैत्यम् । १७ ॥

भाष्यम्— अत्रैतदुक्तं 'वपट्टकारेण स्वाहाकारो
वाच्यते' इति । कुतः ? यतः उक्तं भुत्यादीनां समवाये
परस्य दुर्वैत्यम् । इदं च वाच्यमकरणयोः संवितातः ।
प्रकरणेन वपट्टकारः प्राप्नोति नारिष्ठरोमेषु, तन्मन्त्रपदेः
एकताक्यवात् स्वाहाकारः । वाच्यं च प्रकरणत् बलीयः ।
ननु स्वाहाकारस्य उपरिष्टत् प्रदानार्थो वपट्टकारः
प्रयोक्षते (स्वाहावैपट्ट इति) । न तस्य स्वाहाकारेणैव
प्रदानं निर्वहति, कथमविहितः प्रदानार्थे स्वाहाकारः
प्रदानार्थे निर्वहति । (उत्तरम्—) विहितश्च ।
नयम् ? 'स्वाहाकारेण वा वपट्टकारेण वा देवेभ्यो दधिः
प्रदीयते' इति । ननु उभयोः स्वाहाकारवपट्टकारयोः
प्रज्ञौ आगुमानात् आनारम्भत्वात्स्य आनारम्भकम्, अत्र
उच्यते, प्रदानार्थेणैवमनोर्विधायाति । तस्मान् न स्तोम
प्रहृतयो र्द्विहिमाः ।

तच्चोदना वेटे. प्रवृत्तत्वात् नद्विधिः स्यात् ।
१८ ॥

भाष्यम्— वाच्यः पश्चान्तरपरिदे । तच्चोदना
श्च । तत् इत्यनेन र्विहिमा, प्रतिनिर्विहयते । जुरोति-
चोदना ये दर्शपूर्णमासयोः अङ्गमविशेषाः, ते र्वि-
हिमेषु प्रवर्तन्ते । ये पुनश्चे ? नारिष्ठरोमाः । कस्मात्
कारणात् ? ते हि प्रवृत्तमाणाः सर्वेषु दर्शपूर्णमासेषु
प्रवर्तमाना इहाः । यच्च च यो वर्गः प्रायेण दृष्टः, स

तस्य अद्वयमानोऽपि अनुधीयते । यथा यः परार्थान्
प्रायेण करोति, अन्वस्मिन्नपि परार्थकरणे एव
संभाव्यते । तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ।

'शब्दसामर्थ्याच्च । १९ ॥

भाष्यम्— शब्दसामर्थ्यं च चोदनासामान्यं र्वि-
होमानाम् । नारिष्ठरोमेऽपि हि जुरोतिचोदना 'नारिष्टान्
जुरोति' 'मिश्रे जुरोति' इति । चोदनासामान्यत्वं
धर्मप्राप्तिः ।

विज्ञदर्शनाच्च । २० ॥

भाष्यम्— तत्रैव चैतन्मये दर्शयति यथा नारिष्ठ-
होमपूर्वत्वं र्विहिमानामिति । किं त्रिंशत् भवति ? कस्मि-
होमे भवते 'यदि कीदोऽन्यदेव, अन्तःपरिधि निमयेत्'
इति । तथा अत्रो भवते 'अन्तर्पेदि त्रिंशत् सावित्र्याणि
जुरोति' इति । परिधयो वेदिश्च अङ्गप्रधानास्यैवात्
नारिष्ठोपाङ्गम् । यदि तेषां पन्नाः प्रवर्तन्तः, ततः एतत्
दर्शनमुत्पद्यते । तस्मान् तेषां प्रवृत्तिः ।

तत्राभावस्य हेतुत्वाद् गुणार्थे स्वाददर्शनम् ।
२१ ॥

भाष्यम्— यदेतत् गुणार्थं नारिष्ठोमास्ये दर्शन-
मुपदिष्टं नारिष्ठोमानां प्रवृत्तौ इत्यर्थः, अदर्शनं च,
अवाच्यमित्यर्थः । कुतः ? अत्र अभावस्य हेतुत्वात्
न्यूनकेषु 'अपदिष्टिवा वै न्यूनका इत्याहुः । तेषां-
वर्तिः संनश्यते, न प्रशान्ता इत्यन्ते, नाहुकाशा इत्यन्ते न
सामिषेनोरत्नाह' इति अपदिष्टितत्वं शब्दज्ञानप्रतिष्ठाप
तदुपपादनायै इत्यादीनामागतौ हेतुत्वेनोपदिष्टयते । यदि
च नारिष्ठरोमाः प्रवर्तन्तः, ततः अङ्गप्रधानार्थेकार्य
इत्यादिर्दोः सावित्र्येनानां च न्यूनकेषु मात्र एव स्यात् ।
तत्रायं नदभावः अस्तत्वात् हेतुत्वेन न पुन्यते । तस्मात्
नारिष्ठोमानां भववृत्तिः ।

विधिरिति चेत् । २२ ॥

भाष्यम्— इति चेत् परवदि 'स्वोन्मयेत्' इति ।
अथ कस्मात् विधिर्न भवति ? नारिष्ठरोमप्रवृत्तिवत्
प्राधान्यानिष्पत्तीनां प्रतिवेचनो विधिः क्व अपूर्वमर्थे
विवक्ष्यति, अनुवादः अपवृत्तिविशेषकारः कार्यदेवः
इत्यत् । शिवायो र्विज्ञाना स्थेन परिचोदयति ।

न, चाक्यक्षोपत्याद् गुणार्थे च समाधानं ननात्वे
नोपपद्यते । २३ ॥

भाष्यम्—नायं विश्वियुज्यते । किं कारणम् ? अग्नो-
ऽन विधिरग्नात् : 'अप्रतिपं धृते चर्चं निर्वपेत् पुनरेव
गृहेषु' इति, तस्य चाक्यक्षोपोऽयम् । कथं शक्यते ?
तेन आकाङ्क्षितत्वात् । 'अप्रतिष्ठिता वै व्यम्बकाः' इति
दोषमनुकीर्त्य इदं श्रूयते 'आदित्यं (अदितिदेवनामकम्)
धृते चरु निर्वपेत् पुनरेव गृहेषु' इति 'इव वा
अदितिः, इयं प्रतिष्ठा, यदादित्यः अस्मानेव प्रतिष्ठितः'
इति । धेदतश्च तस्य दोषस्य परिहृतायेति विशयते,
अतस्तेन सद् एकानयत्वा यति । तन्मध्ये च ये
इमाद्यन्मावचनानां, तेऽपि तच्छेषा एव समुभारणात्
न्याय्याः । ते यदि विषयः कल्पेत्स्व दृष्टम् वाक्यानि
भवेद्युः, तत्र एकवाक्यत्वे वाच्येत् । अत्रहितकल्पना च
स्यात् । न च एषा विषयकत्वम्, अनुवादस्वरूपात्वात् ।
तस्मात् विषयः । अथ कोऽन विशेषः, यत् 'समाने
लिङ्गत्वे अन्तःपरिधेर्दर्शनं असाधकम्, इत्यत्र साधकम्'
इति । विशेषं परिच्छेत्तु वक्ष्यामः । (एवं दर्विहोमाना
नाविश्वहोमा न प्रकृतिरित्युक्तम्) ।

येषां चाऽपरयोर्होमयोः सादतिरोधान् ।
२४ ॥

भाष्यम्— येषां वा यागानां अपरयोः अग्नोः
होमः, तेषां प्रवृत्तिः स्यात् पत्नीसंवाजानामित्यर्थः ।
कुतः ? अत्रितोषात् । तत्र विशेषो भावित्, यो नारिश्च
होमानां प्रवृत्तौ कुतः 'तत्रावावस्थ इत्युक्ता' इति ।
तेषां हि इत्यादिः सावित्रेणैव नैवाद्वात् । तदभाष्यदर्शनं
तत्र न विवक्ष्यते । प्रवृत्तिपरिणतेऽपि ज्ञेयैश्चोदनात्
'सह पत्न्या ज्ञेयैः' इति । तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ।

तत्रैषधामि चोद्यन्ते, तानि स्थानेन गम्येरत् ।
२५ ॥

भाष्यम्— नेतव्यं युक्तम् । किं कारणम् ? यत्.
तत्र औपशान्ति चोद्यन्ते दर्विहोमे, यथा व्यम्बकेषु
पुरोडाशः करमभयामि तद्बुधः इत्येवमारीनि । तानि
स्थानेन गम्येरत् । आग्नेयस्थानपत्न्या आग्नेयपर्याः प्राप्ते-
रत् । ते न यन्वयाः तत्रानुष्ठानम् । अनुष्ठीयमाना या

अप्रकृतकाम्याः स्युः, तत्र चोदको वाच्येत् । तस्मात् न
तेषां प्रवृत्तौ लिखित् प्रवेजनमस्ति । यत्प्राऽनुवाक्ये
अपि गम्याक्षरेण निवर्ष्यते, नवद्वारः स्वाहाकारेण ।
(सृष्टदयेन पत्नीसंवाजपृथक्त्वेन निरसाम् ।)

लिङ्गाद् वा शेषहोमयोः । २६ ॥

भाष्यम्— पिष्टकफलीकरणशेमयोर्वा प्रवृत्तिः स्यात्
(बर्विहोमेषु) । कुतः ? लिङ्गाद् औपशान्तानात् । यत्र
पत्नीसंवाजानां प्रवृत्तौ दोष उक्तो धर्मागमानर्थक्यम्,
तत्र नस्ति । तत्र औपशान्तानां निर्वपणादयः शक्याः
कर्तुम् । तस्मात् तयोः प्रवृत्तिरिति ।

अनिपत्ती तु तौ भवत्वस्तस्मादतद्विफारत्यम् ।
२७ ॥

भाष्यम्— न तु एतदेवम् । कुतः ? यतः प्रति-
पत्तिकर्मणी एतौ होमौ, दर्विहोमाश्च प्रपन्नकर्माणि,
तेषां दूरतो भेदः । सामान्यतश्च (सादृश्येन च)
धर्मप्राप्तिरिष्यते । यथोक्तम् 'औपशान्तयोः शक्यास्तत्र
कर्तुम्' इति, प्रतिपत्तित्वात् अप्रयोक्तव्ये निर्वपणार्थानां
धर्माणाम् । अतः तद्व्यकृतित्वं तैत्रेय न्यायेन नोपपन्नम् ।
नापि प्रवेजनवत् । तस्मात् एतदनुष्ठानम् । एवं न
कुतश्चित्पि दर्विहोमानां धर्मप्राप्तिरुच्यते ; तस्मादपूर्वः ।

संनिपाने विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत, विध्यु-
त्पत्तिव्यवस्थानादर्थस्यापरिणेषत्वाद्, वचनान-
दतिदेशः स्यात् । २८ ॥

भाष्यम्— अथ कस्मात् उभयपक्षलापनाकामि
लिङ्गानां भावे अप्रवृत्तिरेव प्रतीयेते, न पुनः प्रवृत्ति-
रिति । उच्यते । संनिपाने विरोधिनोमेतेषां लिङ्गाणां
प्रवृत्तिः प्रयेतुं न न्याय्या । कुतः ? विध्युत्पत्तिव्यवस्था-
नात् । निषीत्तानुपपत्तिः पाठः, स च अत्र लिखितः, के-
चित् दत्तपूर्णमासयोः पठकृते केचित् होमे । तेषां
अर्थस्य अपरिणेषत्वम् । यत्र पठिता, ततोऽन्यत्र
परिणेषमानेषु प्रकरणा वाच्यते । तस्मात् अप्रवृत्तिः
प्रतीयेत । तत्रापि, किमेव व्योच्यते, सर्वत्र अत्राति-
रिति । एवं शब्द श्रुते, उच्यते । यत्रानात् अतिदेशः
स्यात् । यथा राष्ट्रार्था उद्गृह्यते । अतस्ति एषविधे
वचने अपूर्वा इति । अथ ये लिङ्गे अत्र लिङ्गे 'परि

कीरोऽन्यथेत, अन्तःपरिधि निगयेत् ' अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोति ' इति, तयोः कः समाधिः ? उच्यते । अन्त्यापूर्वकत्वात् लक्षणया यादः च विशयन्ते । अन्तःपरिधिदेनो अन्तर्वेदिदेनो इति । परिधीनां वेदेऽथ तथाभावात् । ' यथा रजनी मे भण्डूपति, तिलको मे ह्यन्दते ' इति रागामावे तिलकामावे च तदेऽलक्षणया भवन्ति वकारः इति ।

सोम— प्रथङ्गकं परितमप्य अक्वात्विचतः प्रन्यते ।

वि— ' दर्विहोमे योमवर्णा अपूर्वैः वसुता, ऽमिमः । अन्यत्तेः, वगवमावाच स्वाहोत्यादेरपूर्वता ॥ '

भाट्ट— तेषु अन्यत्वाद्यसामान्येन सोमयागविकारत्वं अन्यत्त्वं च उपपत्तिवाक्ये देवताऽऽभाव्यम्, न तु स्वाह्वत्वा देवताह्वयत्वम्, तथाचै सिद्धान्ते दर्विहोमेपु देवताऽऽभावप्रसङ्गात् । अत एव उगाशुयाजविकारत्वमपि शक्यं वक्तुम् । व्यस्य होमत्वसामान्याधिक्यत्वात् नारिद्रहोमविकारत्वम् । अत एव अग्निहोत्रे ' यत्र कीरोऽन्यपवेत, अन्तःपरिधि निगयेत् ' इति परिधिदर्शनम् । परिधिर्द्वि अङ्गपदानार्थत्वात् नारिद्रहोमाङ्गत्वमपि सुलभमेव । तथा अग्नौ ' अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोति ' इति वेदिदर्शनं न नारिद्रहोमविकारत्वतापेक्षम् । यत्तु मूले पत्नीसंवाजविकारत्वं साङ्गितम्, तत् तेषां यागत्वात्पेक्षितम् । यदि परभुषाशुमाजवाचारभ्येन, तदा अस्तु पिष्टलेपफलीकायहोमोर्वा विकाराः । सर्वथा नपूर्वा दर्विहोमाः । इति प्राप्ते, इत्येवताऽऽदिर्होमि-पत्योपकारकाङ्गसामग्रीताकत्वत्पुत्रद्वयविधानत्वेन यावदुक्तविकर्षणतदैव निराशङ्कत्वात्, साट्यवस्य च विनिगमानाविरहेण अनियामकत्वात् अपूर्वा एव दर्विहोमाः, न मङ्गलिपूर्वाः । यत्तु परिधितेदिदर्शनम्, क्व देशोपलक्षणतया अपि उपपन्नम् । एव न्यवधकर्मिषु औचित्येन ' नामिभवावर्दिः संमदते न प्रयाजानूपला इत्यन्ते न साविपेनीरन्वाह ' इति सुश्रीरपि उपपद्यते । अविदेशपथे अतन्वपयुग्मात्कथयते विधयन्तेकत्वयतामज्ञापते । सोमपानाद्यधिकाराद्ये इदमप्य लिङ्गं औदुम्बरीहोत्रे ' धूटेन चावापृथिवी आहणेना इति अन्तर कर्त्त

जुहोति, भूमिगते वाक्ये स्वाहाकारः ' इति । सोमयागविनिग्राह्ये हि अविदेशेन वपट्टकारः प्राप्येत, यत्र स्वाहाकारस्यापि विधिः अपूर्वविधिः स्यात् । अगम्यते तु ' स्वाहानारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीप्ये वपट्टकारेण वा ' इत्यनारम्भाधीतवाक्येन विहितयोः स्वाहाकारवपट्टकारयोः विकल्पेन प्रदानमात्रे प्राप्ती ' यावथावा अधि वपट्टकरोति ' इति वचनेन यावथावत् कर्मणि वपट्टकारनिवृत्त्यात्, तद्विधे परिरोपादेव स्वाहाकारप्राप्तेः, तदनुवादेन भूमिगतोपलक्षितकल्प्याप्रविधानात् व्यपन्नम् । न चैव परिरोपादेव कर्मणं स्वाहाकारप्राप्तेः ' अग्निहोत्रे ' इत्यादौ कवित् पुनः स्वाहाकारपाठवैषम्यम्, सस्य मन्त्रवसिष्ठद्वयैवेन कार्यकत्वात् । यदि तु अतिदेशपथेऽपि औपदेशिकमन्त्राशनादेव यावथाह्वित्वात् वपट्टकारप्राप्त्यभ्येन परिरोपसिद्धेः स्वाहाकारप्रतिद्वन्द्वभ्येन, ततो नेद विद्विदिति ध्येयम् । अथः सिद्धं दर्विहोमा अपूर्वा इति । २.

मण्डन— ' दर्विहोमास्तत्पूर्वकाः । ' वाक्यार्थमिति देशः स्यात् । ' ५.

शंकर— ' नातिदेशो दर्विहोमेपु । अगौ वचनः कश्चित् । ' ५.

● दर्विहोमा नारिद्राद्यः चरमेधीयारि च । वास. पृ. ८५. ● दर्विहोमा बहवो यत्र क्रमेण क्रियन्ते, तत्र प्रथमोमाव्यवहितपूर्वकाले गृहीतस्य मूढमागविरोपत्वात् तदर्थतैव । इति प्रत्याहृति उक्तम् बहवम् । संकर्ष. २।१।७. ● दर्विहोमा रात्रयौ ' चर्मकवयार्वा होम ' इत्याद्य. । वेऽपि रात्रयौ प्रधानमेव । वि. १।१।१. ● दर्विहोमाः स्वाहानारेण संशुक्ताः पूर्वधमै स्वाहा इत्याद्य. । भा. टीका १।१. ● दर्विहोमिष्य पृष्टं प्रत्याहृति एकैकविधानान् निवदन् । सुकर्ष १।१।८. ● दर्विहोमाणां सर्वेषां अपूर्वत्वेन माह्वनधर्मात्कथित्वम् । सु. पृ. १।१।२. ● दर्विहोमाणां सौमिकानां इयं व्यासम्, न तु सोम. । संकर्ष. ३।२।२०. ● दर्विहोमे परिमथित्वात् स्वाहाकारपुनःप्रथमं अनारम्भाधीतस्वाहाकारानुपवेहारम् । भा. १०।१।१०।२०-२२. ● दर्विहोमेष्वेव चतुस्वतं जुहोतीति (विधिः । १) इति एव चतुस्वत्वम् । संकर्ष. ३।२।१५.

ह्यु दर्विहीमेषु क्वचित् स्वाहाकारणुनश्रवणस्य
अनारम्भाधीतस्वाहाकारश्रवणेन नोपसंहारः ॥

मन्वेष्वास्म्यशेषत्वं गुणोपदेशात् स्वात् ।
१०।८।१०।२० ॥

भाष्यम्—दर्विहीमं पठ्यन् भूयते 'पृथिव्यै स्वाहा';
अन्तरिक्षाय स्वाहा, वायवे स्वाहा' इति । अस्ति च
अनारम्भ्य वचनम् 'वपट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा
देवैर्योऽन्नं प्रदीयते' इति । तत्र संदेहः किं तस्य अप्यं
वाच्यशेषः स्वाहाकारेण अन्नं प्रदीयते देवैर्यः इति एत-
त्स्मिन् दर्विहीमे पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा इति,
उत वायं वाक्यशेषः, येषमि प्रदानेषु स्वाहाकारो
जान्तातः, तेषामि स्वाहाकार इति । किं प्राप्तम् ? अन-
न्तरिक्षेन अधिकरणेन वाक्यशेष इति । एवं प्राप्तं,
ब्रूमः । मन्त्रेषु वाक्यशेषत्वं न स्वात् । नहि विषायका
विषायकवाक्ययोः एकवाक्यत्वं भवति । विषायकं माहात्म्यं
अविषायको मन्त्रः । अपि च अन्तरिक्षाधिकरणे न कतु-
संनघोऽस्ति, इह तु संनघो मन्त्रे । 'वपट्कारेण
स्वाहाकारेण वा देवैर्योऽन्नं प्रदीयते' इति । प्रदान हि
अत्र प्रदानकर्म । अपि च गुणोपदेशो भवति तस्मिन्
दर्विहीमे 'पृथिव्यै स्वाहा' इत्येवं उपसंहारण भवति, न
भादा पृथिव्यै इति । तस्मान् अन्येष्वपि दर्विहीमेषु
स्वाहाकारोऽस्ति इति ।

ट्टम्— (पूर्वव्यापसंभवाशङ्कया कल्पयित् इहापि
उपसंहारबुद्धिः स्वात्, वा स्वाधत्ते) अनारम्भ्य(प्रदान
संशयोत्) स्वाहाकारवपट्कारो भूयते । मः अनारम्भ्य-
वादः मन्त्रेण न शक्यो विशेषणम् । मन्त्रस्य (प्रमाणा-
न्तर्मातृत्वम्) प्रकाशयितुमेव सामर्थ्यम्, न (अनारम्भ्य
पाद) विशेषणम्, अविषायकत्वात् (नहि विषायका-
विषायकयोर्विशेषणविशेष्यता पश्यते) । ननु पञ्चविधैः उग-
मन्त्रस्य च हा इष्टेन, अत आह—) न वाच 'छागो
वा मन्त्रप्रणोत्' इति न्यायः । तत्र यावत् अग्नीषोमीया-
पूर्वम्, तावन्मन्त्रः प्रयोक्तव्यः 'अग्नीषोमीयं पशुमालभते'
इति न (कश्चित् पशु-) जातिविशेषः सूचने, तत्रा-
र्यात् (पशुजातिविशेषो) प्रदीयतव्यः । त यद् अग्नि-
यमेन शयते (ततः येषमि) चोदना न विरुध्यते,

(पशु नित्यवच्छ्रुतम्) मन्त्रान्नानं (तत्) वासिकं
स्वात् । तस्मान् देवा (अग्नियमेन) पशुचोदना, वा
मन्त्रवर्णालोचनेन जातिविशेषपरैव कल्प्यते । एवं तत्र
छागियमो न विशेषणविशेष्यतया (कथम्), न, च
मन्त्रविशेषविशेषणविशेष्यता (प्राप्तप्रकारकत्वात् मन्त्राणा-
नि-युक्तम्) । अपि च (भक्तु वा विशेषणविशेष्यता
तथापि अत्र नास्ति उपसंहारः—) 'पृथिव्यै स्वाहा' इति
न स्वाहाकारपर इदमस्मानम् । (निन्तु) पृथिव्यै इति
(अनेन) देवत्वोच्यते, तस्वाद्य संप्रदानत्वात् स्वाहाकारो
वा वपट्कारो वा प्राप्नोति, तत्र स्वाहाकारो नियमते
वपट्कारनिवृत्तकर्मम् । वपट्कारनिवृत्तपरत्वाच्च वाक्यस्य
उपसंहाराभावात् अन्येषु (कतुषु) स्वाहाकारो न भवति
इत्यारम्भेव नास्ति । 'स्वाहा पृथिव्यै' इति यदि एवं
भूयते तथा कति स्वाहाकारस्य प्राप्त्यत्वात् (उद्देश्य-
व्युत्पत्त्याऽऽपत्तेः) योऽसौ (अनारम्भ्यादेन विहितः)
स्वाहाकारः, य अनूय अस्मिन् प्रदानविशेषे निमग्न्येत
इति शङ्क्येत अस्मिन् च पक्षे नान्येषु स्वात् । न तु
ईदंमिदं चास्म्यपिति ।

अनान्नात् च दर्शनात् । २१ ॥

भाष्यम्— यत्रापि दर्विहीमे नाम्नापते स्वाहाकारः,
तत्रापि क्वचित् इत्यपते, 'धृतेन द्यावापृथिवी आ पृथेण
इषोदुम्बरां विद्याले जुशेति, आऽन्वाक्यवस्त्रावपति
भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति' इति प्राप्त स्वाहाकार दर्शयति ।
प्रतिषेधत्वात् । २२ ॥

भाष्यम्— क्वचित् प्रतिषेधो भवति 'न स्वाहेति
वचन करोति, मन्त्रं च नाह' इति । प्रातिपूर्वकः प्रति-
षेधो भवति । इत्येवाक्यशेषता अप्रपञ्चीयते ।

सोम—सूत्रार्थत्वं— मन्त्रेषु पृथिव्यादिदेवता-
लक्षणगुणोपदेशात् स्वाहाकारोपसंहारार्थत्वं न अनारम्भ्य-
विशेषणत्वात् स्वात् इति ।

वि— 'स्वहेयुक्तिर्दर्विहीमे संहातः स्वाहा वा,
ऽद्रियः । पूर्वव्यापत्, न तन्मध्ये स्वाहाकारविधिषुक्तः ॥
विधित्वेऽपि नियमः स्वाद्य न्यायान्नवपट्कारो । हीमा-
न्तरे वपट्कारस्वाहाकारविकल्पनम् ॥'

भाट्ट— अनारम्भ 'स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा वैश्वेभ्यो हविः प्रदीयते' इति श्रुतम् । तेन च यावद्-
 भेदमङ्गीकृत्य स्वाहाकारवषट्कारयोः वैयक्योद्भवत्वेन त्रिभिः
 विकल्पश्च न्यायादेव प्रातः अनुदत्ते । पुनश्च केषुचित्
 दर्पिहोमेषु 'प्रथमै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा' इति
 स्वाहाकारः भूतः । सोऽपि पूर्वन्वायेन उपसंहारायैः ।
 इति प्राप्ते, विशयकमन्त्रयोः स्वरूपेण उपसंहारा-
 योगाद् भन्धकल्पन्नाहाकारविधिना उपासंहारो वाच्यः ।
 तस्य च वषट्कारस्याष्टुचिदुक्तस्वाहाशब्दनिवमप्रयोजन-
 कत्वसंभवे अत्रुपस्थितशेषान्तरपरिच्छेदकत्वोपसंहारयो-
 जनकत्वानुपपत्तेः मनोवसंहारः, अपितु स्वाहाकारशब्द-
 निवमः एव इति प्राज्ञः । वातुत्तरम् 'मान्नाया अवि
 वषट् करोति' इति वचनेन वषट्कारस्य वाग्योत्तरकाल-
 व्यधियानाम् एव याग्यामात्रकरणको योगः, तत्र वषट्कार
 एव नियतः । यत्र तु याग्याभिलक्ष्यकरणकत्वम्, तत्र
 परिशेषात् स्वाहाकार एव इति स्वयस्थितविकल्प एव
 ततोः । एवं च 'प्रथमै स्वाहा' इत्यादौ स्वाहाकारपाठो
 मन्त्रव्यतिहृतमर्थः । अत एव एव स्वाहाकारो न पठितः,
 तत्र उक्तविधितः स्वाहाकारविधानेऽपि न तस्य मन्त्रत्वम्,
 तदुन्नेये मन्त्रश्रेयसाधिक्यं वा, न तु तत्र स्वाहाकारस्यैक-
 भावः । अत एव औदुम्बरीहोमादौ मन्त्रे तत्पाठभावेऽपि
 'मन्त्रेण औदुम्बरीकणैर् होमं कृत्वा भूमिगते स्वाहाकारः'
 इति स्वाहाकारानुवादेन बालविधिः स्वाहाकारपाठो
 उपपद्यते । क्वचिच्च होमविशेषे 'न स्वाहा करोति' इति
 तत्पूर्वदाहोऽपि उपपद्यते । अतो नशेषवसंहारः । स्वाहापति
 अग्निमेवायं योजनीयामि ।

मण्डन— 'दर्पिहोमेऽपि स्वाहा ।' ११.

शंकर— 'स्वाहाकारः सर्वहोमे ।' १२.

● दर्पिहोमेषु 'वत्तुगृहीतं जुहोति' इत्यत्र प्रथमं
 गृहीतेनापि होमसंभवात् प्रथमोपस्थितन्वादेनेव (३१४
 १६) संख्या नियम्यते । संकर्ष. २।४।६.

● दर्पिहोमेषु प्रतिहोमं सन्निधमाधायैव होमः ॥

दर्पिहोमस्यः पूर्वपठितमिन्द्रमन्त्रस्य आशुषकल्पेऽपि
 न तत्र सन्निधौपनिधनः । अग्निपेनीमिच्च नियामना-
 म्नात् । इति प्राप्ते, अग्निहोमकरणे 'वदेकं त्रिभिः-

माधाय द्वे आहुती जुहोति' इति विधाय 'कलं
 सन्निधि द्वितीयमाहुति जुहोति' इति प्रथमरूपेण
 मयाहुति एकैकमिन्द्रमाधायस्य आशुषकत्वात्प्राप्तत्वात् नानि-
 यमः । अनियमेन प्राप्तत्वात्स्यैव अर्थवादादिना नियम-
 नस्य बहुवचो दृष्टत्वात् । अन्यथा 'सुवेणाववति'
 इत्यादौ सौमिनिधनो न स्यात् । अत एव एतस्य अग्नि
 होमप्रकरणस्यत्वाद् अर्थवादत्वाच्च न नियामकतेति केन।
 चिन्मतं प्राप्ते एव निरस्तम् । संकर्ष. २।४।८.

● दर्पिहोमेषु 'मिधे जुहोति' इत्यादिजुहोतिबोध-
 तिहितेषु अग्निहितेति कर्तृव्यतत्वेऽपि पठ्यतिविशेषात्
 धारणात् नियतविव्यत्वात्तिदेमानुपपत्तेः अनियमसंश्लि-
 देशवोश्च अष्टमाद्ये नियतत्वात् अनुपूर्वत्वेन अष्टमान्ते
 वक्ष्यमाणेषु यावच्छ्रुतस्य प्रथमदेवतादेः इतिकर्तृव्यता-
 चातस्य संनिधयोपकारित्वेन नियमापूर्वद्वारा करणपूर्व-
 त्यन्विमात्रे पूर्ववत्प्रतिपाद्येन्यथावधारितरथापि अगत्या
 आराहुपकाराद्ग्राह्यकलातुद्रस्तावनत्वमपि कर्तितम् ।
 सु. ४. २६-२६.

● दर्पिहोमेषु धवनाभावे सञ्जु गृहीतव्येव
 नियमः ॥

दर्पिहोमेषु 'चतुर्गृहीतं जुहोति' इत्यादि निवमानु-
 पलभ्यात् अनियतसंख्याकगृहीते प्राप्ते प्रथमं पठतेनापि
 होमसंभवात् प्रथमोपस्थितत्वात्तैव संख्या नियमते ।
 अत एव 'पशुपन्नवति, द्विजुहोति' इति विधाय 'अथ
 कथं द्वे आहुती यवतः' इत्यादिनियमवृत्तौके होम-
 चतुष्कस्य आशुषकत्वात् प्रथमोपपत्तये । संकर्ष. २।४।६.

● दर्पिहोमेषु सर्वेषु 'उपशु यजुषा' इत्यर्थवत् । या
 ३।३।२।९ पृ. ८१३. ● दर्पिहोमेषु सर्वेषु स्वाहाकारो
 भवति । अ. १।४।१।०।२०-२२. ● दर्पिहोमेषु
 स्वरूपनियमसदनातिरिक्तः तथा न्यायोः न अन्वये, नापि
 अनिदेशेन सत् प्राप्यते । यागीयानां धर्माणां वाच्यमपि
 वैद्यः, याग्येन होमयेन च वेत्तव्यम् । नापि होमो
 यानाम्, कल्प होमस्य धर्मः कश्चित् होमे प्रवर्तते इति
 विशेषनिर्णये प्रस्ताणाभावात् । (अग्निहोम-वैयक्य-
 नाख्याया धर्मवत्त्वाविशेषनादिति मयाः) अतो पूर्व-
 पाठ्यभावत्वात् 'दर्पिहोमे' इदं भावयेत् 'कथम्' इत्ये-

पत्ताऽपि आकाङ्क्षा रसस्वनिष्ठादनेनैव चाम्पति ।
गीन्या. पृ. ११२-१३.

ॐ दर्विहोमन्यायः । दर्विहोमशब्दस्य कर्मनाम-
धेयत्वम् ॥

दर्विहोमो गज्ञाभिधानं, होमसंयोगात् । ८।१।
१।१॥

भाष्यम्— 'यदेकया जुहुयात्, दर्विहोमं कुर्यात्'
इति भ्रूयते । अस्मिन् दर्विहोमशब्दे भवति संशयः । किं
गुणविधिः उत कर्मनामधेयमिति । किं प्राप्तम् ? दर्विहोमो
यज्ञाभिधानम्, कर्मनामधेयवित्त्वैः । कुतः ? होम-
संयोगात् । होमशब्दोऽत्र भ्रूयते । तद्वशात्तथापि समासः ।
दर्विहोम उपधर्जनम्, होमश्च कर्म । अथवा जुहुयादिति
कर्मोच्यते । तेन सप्रसिद्धः, यदेकया जुहुयादिति । तस्मात्
कर्मनामधेयम् । अतः तावत् ततोऽर्थात्तरा प्रकियते ।

द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् । ५ ॥

भाष्यम्— तिष्ठतादुत्तरमुच्यते । बहुक्त कर्मनामधेयं
दर्विहोम इति, तत्र । किं तर्हि ? गुणाभिधानं स्यात् ।
गुणविधिरित्यर्थः । कुतः ? द्रव्योपदेशात् । द्रव्योपदेशोऽ-
वगम्यते, द्रव्यं होमो दर्विहोम इति । एषमेतौ दर्विहोम-
शब्दो यथाप्रसिद्धकविपतौ भगिष्यतः । तस्माद् गुण-
विधिः ।

न, लौकिकानामाचारमहणाच्छब्दवृत्तां चान्यार्थ-
विधानान् । ६ ॥

भाष्यम्— तावत् गुणविधिरुच्यते । किं कारणम् ?
लौकिकानां तावदानामगृहीता दर्विः 'स्वभित्तया मूलदण्डया
दर्यां जुहोति' इति । सा न विधातव्या । औतानामपि
अन्यानि होमार्थानि प्राप्ताणि आश्रयानि । 'सुवेण जुहोति'
'चमसेन जुहोति' इति । तैः न हि दर्विकल्पः स्यात् ।
स चान्तराजः । यस्मात्तं सुवादीनां विधायकः शब्दो-
ऽपि, 'सुवेण जुहोति' इति, न तु दर्वैः । तत्र हि
अनुमानिको विधिसन्दः ।

दर्शनाधान्यपात्रत्व । ७ ॥

भाष्यम्— अग्नयः कार्यं दर्विहोमे द्रव्यते । 'भूवेभ्य-
स्वैत्पूर्वां सुबज्ररुद्राति' इति । तस्मात् गुणविधिः ।

तथाऽग्निहविषोः । ८ ॥

भाष्यम्— अग्नोच्येत अग्निहविषोः कार्यं दर्वि-
र्भविष्यति । दर्वो होमो दर्विहोमः, दर्वैर्वा होमो दर्विहोम
इति । तत्र सूत्रम् । तथाऽग्निहविषोरिति । यथा प्राक्कार्यं
दर्विर्न युज्यते, तथा अग्निहविषोः कार्यंऽपि । तथापि
आहवनीयः आचारत्वेन विहितः 'यदाहवनीये जुहोति'
इति, 'अग्नयः प्रदेशत्वेन पुरोडाशादि । तस्माद् अग्निहविषो-
रपि कार्यं न दर्विर्निवेशः ।

उक्तव्याजैऽसंबन्धः । ९ ॥

भाष्यम्— उक्तं चास्माभिः अतोः कार्यं अग्न्य-
द्रव्यमसमर्पणम् । दहनपचनप्रकाशनकर्म अतोः । न चैतत्
कार्यं चान्यत् द्रव्यं शाक्नोति कर्तुमिति । तस्मात् न अग्नि-
कार्यं दर्शयदेशः । अतो न गुणविधिः । कर्मनामधेयमेव
दर्विहोमशब्दः इति ।

सोम— अत्र प्राक्कार्यैः करिष्यमाणानिदेशापवादार्थ-
तया गुणविध्यादिविचारः इत्युक्तम्, तदनुक्तम् । अर्ध-
वारगतस्य दर्विहोमशब्दस्य आतिदेशिकत्वामागन्तेन अप
वाक्यत्वामाप्तात् । तस्मात् प्रसङ्ग एवान् संवतिः ।
सूत्रार्थस्तु- दर्विहोमशब्दः यज्ञाभिधानं कर्मनामधेयम्,
होमसंयोगविति ।

वि—' दर्विहोमो गुणो नाम वा, गुणो दर्विहोमवत् ।
गुणसंभवतो लोकेपदेशोर्नाम तद् भवेत् ॥ '

भाट्ट— तदेव सिद्धेऽतिदेशो दर्विहोमेण तदपवादं
नक्तुं दर्शितोमशब्दार्थो लिप्यते । तत्र न तावद्वयं दर्वि-
हवस्य गुणस्य विधिरिति शक्तिं शक्यम्, सोमविषत्
विधिकाश्चे प्रवशाभावैश्च विधायकत्वशक्त्याऽनुपपत्तेः । न
च वास्तुहोमीयगुणविषयकारे 'यदेकया जुहुयाद्विहोमं
कुर्यात्' इत्यत्र अतस्य दर्विहोमपदस्य घृजितपदवत्
पदान्तरकृत्पनया विधायकत्वसंभवः, 'पुरोऽग्नयस्यामग्न्यस्य
वाजयया जुहोति' इति ऋद्रवरूपगुणविधेर्द्रव्यापेक्षामावात् ।
न च सिद्धशक्तिदेशान्यथाऽनुपपत्तेः 'उत्तरि हि देवेभ्यो
भारवति' इतिवत् वाक्यान्तरकृत्पनया होमोदेशेनैव दर्वि-
विधायकत्वम् । कारुहोमे तावत् सूत्रः प्रत्युत्तिष्ठत्येन
विषादुपशक्यतात्, होमान्तरेणपि स्मार्तेषु 'न्यस्तित्वा
मृत्युपदमा द्रव्यां जुहोति' इति स्मार्तवचनेनैव तज्यातेः,

श्रुतेःपत्ति 'सुनेव जुहोति, चमसेन जुहोति, जुहा जुहोति' इत्यादिना तत्रतत्र तत्तत्पान्तरसङ्ग्राहणम् । अतश्च तत्प्रत्ययान्तेन गुणविधिवानुपपत्तेः दर्विशब्दं पान्तरस्य उपलक्षणमङ्गीकृत्य एकदेशमवृत्तिमित्येन वा तत्साध्यहोममानस्येदं नामधेयम् ।

• मण्डन—' दर्विहोमवद् नाम । '

• जंकर—' दर्विहोमे च नामता । '

• यदि केनचित्पुपदेशेन वा अतिदेशेन वा (ममाणम्) न कथमिदं, ततो दर्विहोमन्यायेन (८।४।११, ५-९) विष्णुदेशस्यैव द्वे यज्ञौ कल्पयिष्यातः । वा. १।२।१।७ पृ. १।१५.

• दर्विहोमशब्दः कर्मनामधेयम् । ख्यटीपाठः, अष्टकः, अग्निहोमम्, नारिकेलोपः इत्यादयो लौकिका वैदिकाश्च होमा दर्विहोमाः । एव जया., अग्न्यातानां, यष्टमृतम् दर्विहोमा एव । वि. ८।४।१, ४.

• दर्विहोमशब्दः स्मार्तानां श्रौतानां च कर्मणां नामधेयम् ॥

स लौकिकानां स्यात्, कर्तुस्तदाख्यत्वान् ॥ ८।४। २।१॥

भाष्यम्— यदा कर्मनामधेयम्, तदा विन्यये कि लौकिकत्वात् स्मार्तानां कर्मणामष्टकादीनां नामधेयं दर्विहोमशब्दः, तत्र सर्वेषामेव लौकिकानां वैदिकानां चेति । किं प्राग् ? स लौकिकत्वात् स्यात् । स गच्छ दर्विहोमशब्दो लौकिकत्वात् कर्मणां नामधेयं स्यात् । कुत ? कर्तुस्तदाख्यत्वान् । तेषां कर्ता, तेन दर्विहोमशब्देन समासयत्यते । ' शिनीना दर्विहोमिके ज्ञातव्ये, अग्निहोमना दर्विहोमिकी ज्ञातव्ये ' इति । यथ गच्छ करोति, स तेन आख्यायते । यथा लवकं पावक इति । यदि खाटकादीनां नामधेयमेतत्, तत्रस्तेषां कर्मणा कर्ता दारुणहोमिण्युपासनामर्त्तविति । तस्मात्लौकिकानां नामधेयम् ।

सर्वेषां वा, दर्शनात् वास्तुहोमे । ३ ॥

भाष्यम्— सर्वेषां लौकिकानां वैदिकानां च नामधेयमेतत् । न लौकिकानामेव । कस्मात् ? दर्शनात् वास्तुहोमे । वास्तुहोमे हि वैदिके दर्विहोमस्य दर्शयति । ' यदेकपा जुहुषादर्विहोमं जुषीत् । पुनोऽनुवाक्यामनुष्य

वारयथा जुहोति एदेचकावाप ' इति । ननु विपरीतमेव दर्शयन्, यदेकपा जुहुषादर्विहोमं जुषीत्, अदर्विहोमं सन्तमित्यापद्यते । यदि दर्विहोमं पूजाश्री, तत्र एकपा द्वाभ्यां च दृष्टमानो दर्विहोम एव भवति । तत्रैतदर्थं नोपपद्यते । यदेकपा जुहुषादर्विहोमं जुषीरिति । अत्रोच्यते । यदि लौकिकानामेव नामधेयम्, न वैदिकानाम्, तत्र एकपाऽपि दृष्टमानोऽसौ तत्र दर्विहोमो भवति श्रौतिकत्वात्, तत्रैतद्वचनं नोपपद्यते यदेकपा जुहुषादर्विहोमं जुषीरिति । कस्मात् प्रापकमेवेदं वैदिकानां दर्विहोमत्वं । एतन्मि चणकमुक्त्वा, कुत. पाति. । उच्यते । होमशब्दस्य सामान्याभिधापित्वात् प्राति. । तस्मात्लौकिकवैदिकानां नामधेयमेतत् ।

वि— ' लौकिकस्यैव सर्वेषां नामा, ऽऽतोऽभ्युपगच्छतः । निमित्तत्वात्पुत्रं वेदेऽपि तदुक्तेः सर्वेणाम् एव ॥ '

भाट्ट— (' अक्षिकरणस्यार्थः प्रयगाधिक्ये एव भाट्टदीपिकायां निवेशितः । तत्रैव प्रकृतद्वितीयवाचिण्यो पयुक्तं पुष्यं दृष्ट्वा अस्मामित्थं निवेशयते ।) तन्मि यथेव स्यात्तानां धार्यग्न्यादीषाकादीनां कर्तारि दर्विहोमिक इति प्रयोगदर्शनात् वस्तुनिमित्तवद्भावस्य तेषां नामधेयम्, तथैव वास्तुहोमे प्रायोग्यं श्रौतानामपि । न च वास्तुहोमस्य एकपा कृत्वा करणे दर्विहोमस्य प्रयक्तमिधानात् वस्तुतो दर्विहोमत्वमावप्रदीते. अस्य प्रयोगस्य विषयत्वमिति वाच्यम् । दर्विहोमपरद्वयं स्मार्तं प्राञ्जनामते वास्तुहोमे एकपा कृत्वा नियमानेऽपि दर्विहोमत्वमापद्यते. अस्याप्येवाहारां रूपकविषया श्रुतेःपत्ति होमेषु दर्विहोमपरद्वयवृत्तिसाधकत्वात् । अतः सर्वेषां धेयम् ।

मण्डन—' लौकिके वैदिके च एव । ' तद् दर्विहोमशब्दम् ।

जंकर—' नामैतद् वैदिकानामपि । '

• दर्विहोमशब्दः होमानामेव नामधेयम्, न यागानाम् ॥

जुहोविचोदनात् वा, तत्संयोगात् ॥ ८।४।१।१॥

भाष्यम्— लौकिकानां वैदिकानां च नामधेयं

दर्विहीमशब्द इति हिमत्तम् । इदानीं चिन्त्यते किं यशति-
 नोदनात्ता जुहोतिचोदनात्ता च सर्वेषां नामधेयम्, उच्यते
 जुहोतिचोदनात्तामेवेति । अविशेषात् सर्वेषाम् । इति
 प्राप्ते, उच्यते । जुहोतीना नामधेयं न यत्नीनाम् ।
 कुतः ? तदर्थेणात् होमशब्दधेयिणात् । अयं होमशब्दो
 जुहोतिवाचको न यत्तेः । यत्रौ लक्षणया स्यात् ।
 तस्माज्जुहोतिनामधेयम् ।

चि— 'यत्तेःति नाम स्याज्जुहोतेरेव क, उमिः ।
 अविशेषेण, गुणकवाञ्जुहोतेःक्षणान्यथा ॥ '

भाट्ट— तत्रापि दोगपदभवात् होमानमिव, न तु
 यानाम् । न च यागस्यैऽपि 'चतुर्वचं जुहोति'
 इत्यनेन होमविधानात् तन्नामधेयवति, तत्त्वजुहोतिना
 प्रत्येकमात्रस्यैव प्रतिपत्तिरूपस्य लक्षणया विधेयत्वेन तस्य
 मुख्यहोमत्वमावात् । अतो होमनामधेयमेवेदम् । इदं
 च सिद्धमेवोत्तरविक्षामं प्राप्यते ।

मण्डन— 'जुहोतेरेव नाम्नि ।'

शंकर— 'अन स्याद् होमनामत् ।'

- द्रव्यैः । चन्द्रमसः अदर्शनात् व्युत्पत्ते दृशं इति
 वक्तुं विपर्ययेदुल्लेखः । या. २।२।३१ पु. ४८१.
- दर्शो न वीर्यमासीविकरः न च वीर्यमासी दर्श-
 विकारः । वि. १।२।१६, ● दर्शः पूर्वोर्दधिपद्योतसि
 यद्योत्प्रेष दध्यन्तरेण चतुष्टयः । ६।४।१०.

द्विहिमंशः । द्विहिमंशः । पञ्चदशतय-
 यागः ॥

'स प्रत्यामनेत्, खानात् । ६।४।१०।३०।

भाष्यम्— स एष नैमित्तिको यागः, किममावास्यां
 प्रत्यामनेत्, वेति । किं यत्तम् ? स प्रत्यामनेत् । स एष
 यागः अमावास्यां प्रत्याज्ञात्प्रमर्शति । कुतः ? खानात् ।
 यानि विनष्टे याग एष क्षयमाप्नो यदि न नष्टस्याङ्गम्,
 ततोऽप्येवम् भवति । अथाङ्गम्, निष्पद्येऽन्तस्थापे क्रिय-
 मार्गे निष्पद्येऽन्तयेव भवितुमर्हति । विद्युत् च निष्प-
 द्येऽन्तयेव । विनष्टमावास्यां इति प्रयत्नम् । इदमपि
 कर्तव्यमिति शाब्दम् । यत् विनष्टम्, तत् निष्पद्येऽन्तये
 न कर्तव्यम् । इदं च कर्तव्यमिति प्रत्याज्ञावोऽवगम्यते ।

तुम्— अमावास्याऽभावः इत्याभावात् । ततः
 किम् ? आह, कर्तव्यत्वात् (मकृतीयताः—) प्रतिपद्यो
 लक्ष्यते, प्रतिपद्येन स्वकार्यम् (व्युत्पत्ते) । पञ्चदशरात्रो-
 ऽपि दर्शमात्रे विधेयमन्तः प्रवृत्तवनाभिलाषी । तस्मात्
 (साक्षाद्भावत्) अभावेन यत् (प्रयोजनं दर्श-
 साध्यम्) लक्ष्यते, तत् साध्यम् एकवाक्यता दर्शेन
 नाति, फलसाधनस्य चाङ्गं भवति । अथवाश्रुतकारणे फल-
 वत्याभावः । फलवत्याभावात् (पञ्चदशरात्रस्यापि) तदङ्ग-
 त्वाभावः, अफलसाधनस्य यत् अङ्गम्, तत् अनर्थकं
 (स्यात्) ।

अङ्गविधिर्वा, निमित्तसंयोगात् । ३१ ॥

भाष्यम्— अङ्गं वा एतत् विधीयते । इतिपः
 आतो निमित्ते यागः भ्रूयते । नथ भ्रयमापन्नति, यदा
 निमित्ते सततत्र कल्प्यं फलम्, यदा अमावास्यायाः यत्
 कार्यं तदस्य, यदा नस्यङ्गमिति । स्वातन्त्र्यं तावत् न,
 कल्पनात् फलस्य । नामावास्यायाः कार्ये । किं कार-
 गम् ? अभावणात् । नैवं भ्रूयते, तस्याः कार्ये वर्तते
 इति । कर्तव्योपदेशेनपि नाप्यतमाप्यज्ञानम् । विषयि
 पक्षेषु विषयित्वेपु कर्तव्योपदेशः व्यवहृत्यते । ननु एव-
 मधिष्ठान्त्वो भवित्यपि 'सन्तोष्यं इतिः आर्तिमाहेत्,
 स एतेन यागेन साधयेत्, यत् साधयितुमाप्तः । किं
 चागौ साधयितुमाप्तः ? यत् अमावास्यायाः फलम्'
 इति । अत्रोच्यते । फलदेन संन्यामाभावात् संन्यासस्य
 विषयकत्वमस्यम् । अस्या च यागकर्तव्यता विधीयते,
 सा च वाचयात् बधीयसी । तस्यात्र तत्कार्यं वर्तते इति ।
 किं तर्हि प्रयोजनम् ? तस्या अमावास्यायाः अङ्गम् ।
 ननु एतदपि नाति 'तस्या अङ्गम्' इति, तत्रोच्यते ।
 तस्यन्त्येन समाप्त्यात् तत्प्रयोगवचनेन यदाते 'दृष्ट-
 पूर्णमास्याया फलं साधयेत् सर्वैरङ्गैः सह, अस्या च
 आतो एष यागः इति कर्तव्यता' इति । तस्मादेवमव-
 गम्यते 'विनष्टे इतिपि अमावास्यां यत् शक्नोति स्वकार्यं
 कर्तुम्, तत् वानगा इतिकर्तव्यताया सहितं शक्नोति'
 इति । तस्मात् निमित्ते कर्म अङ्गमिति ।

तुम्— आरभ्ये कर्म (येन केनापि इत्येव)
 अवश्यं समाप्तवीयम् । तस्मात् दर्शकर्मणो नास्त्यभावः ।

तत्रायात् (दर्शस्य भावात्) तत्कार्यस्य लक्षणं नास्ति ।
न (च) दर्शं प्रतिविम्ब पञ्चदशानो विधीयते । यथा
गिरापदं प्रतिविम्ब इरापदम् (विधीयते) । तत्र
इरापदस्य गिरापदं कार्यं लभ्यते प्रतिविम्बमानम्, एव-
मिह नास्ति (प्रतिषेधो, येन कार्यं लभ्येत) । तस्मात्
पञ्चदशविम्बानि कार्यान्तरभावात् दर्शस्यानापत्ति-
र्नास्ति । यथाश्रुताकरणात् (यथाश्रुतेन द्रव्येण अकर-
णात् दर्शस्य यः—) दोष उपजायते, तद्विधातृपेक्षायां
विधीयमानम् (कार्यं) तद्दोषप्रतिषमाधानार्थमेव
(दर्शेन—) एकवाक्यता याति । (तस्मात् कारुण्यमिति
सिद्धम्) ।

शा— पञ्चदशविम्बाः भगवात्स्वयाः प्रत्यागताः
स्यात् । ' स्यादेवं यद्यन्माशास्य निघृत्ता, न तु सा
तथा । पूर्वद्रव्यविनाशोऽपि द्रव्यस्यान्यस्य
संभवात् ॥ '

सोम— प्राथमिकी संगतिः । ' अयोत्तरे हविषे
वासानाकुर्वात् ' इति वचनेन पुनःश्रोगस्य पक्षद्वयेऽपि
आवश्यकतया पुनःप्रयोगप्रयोगस्या अनुष्ठानविधौषा-
भावेऽपि पूर्वपक्षे दर्शस्यानापत्त्या तद्धर्मनिर्णयः, न तु
सिद्धान्ते । तथा पञ्चदशविम्बामेव पूर्वपक्षे पञ्चानशेष-
प्रावक्षितम्, इत्येवं विद्योपो बोधः ।

वि— ' दर्शं प्रत्यागता एतद्दर्श वा, हविषान्तः ।
दर्शयोगे निश्चेदस्य प्रत्यागतायाश्च विधिः ॥ पूर्वद्रव्य-
विनाशोऽपि द्रव्यस्यान्यस्य संभवात् । अनिघृत्तलदक्षं
स्यादतिविशुण्णहानये ॥ '

भाट्ट— तदिदं कर्मान्तरं द्रव्यनाशप्रयुक्तवैगुण्य-
परिहारार्थमेव वास्तवराह्वयं विधीयते, न तु चक्रणार्थं
तत्स्थाने तत्कालस्य चावसायदे । शिष्टविगर्हणानिचक्रकस्य
वा शंसाव्यवधानैव विधिः गणनात्तत्प्राप्त्यात् । नहि
द्रव्यनाशे यागलोचनं, द्रव्यान्तोत्पत्त्या अपत्येन वा
तावमानोत्पत्तेः । न च स्वर्गादित्यस्य कालस्य वैगुण्ये
एते अनुत्पत्तेः, तस्य तावमापेक्षायां यागस्य विधानम् ।
इति चाध्यम् । उपात्ते चन्द्रमण्डलाभावे चन्द्रग्रहे नि-
सृष्टनेः संकीर्णाननेः । अतः अपेक्षितवैगुण्यप्रमाधाना-
र्थात्तेन अथ विधानम् । अनेका वा शंसाव्यवधान्यै-

वेति तस्यैव शिष्टोत्पत्त्यात् तत्रावकल्पकत्वात्
चावयात् तद्दर्शमेव, न तु प्रकरणात् सर्वज्ञत्वम्, अत-
श्चानवधिपत्त्या दर्शमाज्ञात्वं वा । अत एव नाशो निमित्तं
प्रयोगान्तःपत्त्येव इदमर्थम्, न तु क्षाणनिमित्तकतुन-
प्रयोगवत् प्रयोगवद्भिद्युतम् ।

मण्डन— ' दर्शस्य नैमित्तिकमद्रोषः । ' पञ्च-
दशविम्बाः ।

शंकर— सा च कियत् स्यात् दर्शाद्यम् । '

० दर्शस्य द्वयकालत्वं पर्येति अभ्यन्त्याधानम्,
इत्यस्य विधिश्च संपन्नम्, प्रतिविदि इति । इति ।
विद्वृत्तिषु तु सत्यकालत्वम् । वि. ५।४।७, ० दर्शस्य
निघृत्तितुषु नो नान्यम्, निघृत्तु पुष्यार्थं कर्मान्तरम् । तस्य
च कालः अपवाङ्— ' अमाशास्यायामपवाङ् विष्टदित-
यश्चेन चरन्ति ' इति वचनात् । ५।४।८, ० दर्शस्य
पूर्वमावस्य च एकदिनम् श्रोगे प्रयत्नावज्ञाना चन्द्र-
तुष्टानम् । कर्तव्यमधिकरणम् । १।१।३, ० दर्शस्य
पूर्वमावस्य च सङ्घमेदेन प्रयोगेदे अज्ञानमाहृतिः ।
इति यजुष्यधिकरणम् । १।१।३, ० दर्शं अग्नितेजो
नैमित्तिको देवताऽपत्तः । भा. ६।५।११-१२.

० दर्शं आग्नेयपुरोडाशस्य अवदानादिप्रदानान्ते
कृत्वा संनाप्यस्य तस्य कर्तव्यम् । सुपयक्रमः
प्रयुक्तिरन्तात् यतीयात् ॥

अवदानाभिपारणात्तदनेष्यात्पुर्व्वं प्रवृत्तया
स्यात् । ५।४।१२ ॥

भाष्यम्— सो दर्शपूर्वमासी । तत्र पूर्वं दशो
धर्माः समागताः ' चक्षादग्नेयस्य । प्रदानं च चक्षेत्रस्य
पूर्वम् । तत्र संदेहः किं प्राणवित्तेन क्रमेण पूर्वं दद्यात्
अवदानानिपारणात्तदनाति, उत मुलवक्रमेण पूर्व-
माग्नेयमेति । किं ज्ञातम् । अनिश्चम इति । एवं प्राणि,
भूमः । अवदानादिषु प्रवृत्तित्तेन पूर्वं दद्यात् इति ।
इतः । एव अनुष्ठातेषु स्वस्वभावेभ्यो नान्यधिकः
यन्त्रो वा श्रवणार्थकः कलितो मतिष्यति । दर्शवति च
' दद्यात् पूर्वमाग्नेयम् ' इति ।

उपु— अवदानाभिपारणात्तदनेषु (यातुर्पूर्वं इत्यस्य
स्यात्) (एवमाग्नेयो, अवदानानिपारणार्थं प्रदान-

चतुर्वेदात्प्रथमभूतावदानाभिर्भाषाविपरं मा विज्ञायि
 इत्याह—) लिष्टद्वन्द्वानं प्रयाजोपाभिपारणं बर्हिषि
 हवीभिमाणादयति इन्द्रुदाहरणानि । (तत्र) प्राहुचित्त-
 मुत्पन्नकर्मयोः कर्मो वलीयान् इति विचारः । (पूर्व-
 पक्षमाह—) तत्र दध्नाः प्रथमं धर्माः प्रक्रान्ताः । यदि
 तथैव प्रवृत्ता तस्य आसादनानि प्रथमं क्रियन्ते, ततो
 मवति अद्धानां प्रधानासक्तिः (प्रधानप्रयोगविहिताद्धानां
 परस्परधन्यासचिरत्यर्थः) इत्याद्या (मुत्पन्नक्रमेण क्रिय-
 माणे सति) अन्यत्वात् (आग्नेयस्य) प्रथमं क्रियेरन्,
 तत्र (दक्षिणार्थात् पूर्वं प्रक्रान्तानां पश्चात् क्रियमाणानां
 निश्चयः अत्यन्तम्—) म्यनगानात् प्रधानप्रत्यासक्तिर्वाच्येत
 (परस्परप्रत्यासक्तिरित्यर्थः) इत्येव दर्शयति) प्रयोगवचनेन
 न्याहत्यात् (अमानसस्यागतविकल्पस्यापि आदित्यात् अनुप-
 पत्त्या) शब्दभिः क्षणे-वैश्वानरमनुज्ञात्, तावद्भयः
 अधिपैरेपि कुतं द्यात् (तच्चायुक्तम् । तस्मात् दध्नाः
 प्रथमं क्रियन्ति) ।

यथाप्रदानं वा, तदर्पत्वात् । ३ ॥

भाष्यम्— यथाप्रदानं वा कर्तव्यमिति । अथ प्रदान
 पूर्वम्, तस्यावदानानि पूर्वम्, पश्चादग्नेयस्य । कुतः ?
 प्रदानचोदनाश्रयित्वात् अवदानादीनाम् । प्रदानोपक्रमा
 एते, न वृथक्पूर्वार्था इत्युक्तम् (५।२।१।६) । अभि-
 चारणमवदानं च तस्य प्रदानविकीर्षयैव कियते । आसा-
 दनमपि प्रदानार्थमेव आसन्नकरणम् । एव दृष्टयंता
 भवति तस्मात् मुख्यक्रमेणाद्धानां प्रयोग इति । यन्नु दध्नाः
 पूर्वं प्रवृत्तिरिति । अर्थात् पूर्वं प्रवृत्तिः, न पाठात् ।
 प्राहुचित्तस्य मुख्यक्रमो वलीयान् । मुख्यक्रमे एवमाग्रे
 प्रथम एवः पदार्थो विषयकृत्वात् स्यात् । यत्किंचिदेव पुन-
 गुंक्षमाणे सर्वेषां विप्रकर्षः । तस्मात् मुख्यक्रमो वलीया-
 निति । अथ यद्विद्वन्मुक्तम्, दध्नाः पूर्वमवधेयमिति ।
 अत्रोच्यते । भूताभिप्रथमेतद्भवति । तस्माददेशः ।

द्वेष्— (धनम्) यथाः पाठात् (पूर्वम्) केवला
 धर्माः) पूर्वं क्रियन्ते, अरेरेणः पाठकमादेव आग्नेयस्य
 (निर्वापदेशः) पूर्वं (भग्निके) एतावति विषये
 मुख्यप्रवृत्तिश्चो नाचकतः, पाठकमादेव प्रयुज्यतात् ।
 चेदासादने तु नास्ति पाठः कस्य पूर्वसादानमिति ।

तत्र यदि दध्नाः पूर्वं प्रवृत्ताः इति कृत्वा तस्यैव औसा-
 दनं (प्रथमम्) कियते, तथा सति प्रधानक्रमेण
 आग्नेयस्य (पूर्वमासादानं) कृत्वा (पश्चात्) अन्येषां
 कर्तव्यम्, इति (एतत्) नाप्युच्येत । कुतः (पुनर्मौल्य-
 क्रमः ? अत्र आह—) पाठाद्धि प्रथममाग्नेयः, ततो
 दधि, ताः पयः इति (हेतोः) यद्यपि) एकैकमेव एषां
 (आग्नेयादीनां प्रधानानां स्वीयां) इतिकर्तव्यता सेनि-
 दितापिनिव्यति (तथापि) वदत्युक्तान् प्रिखणवचनं
 (आसादनाहं) एकैकं प्रधानमदित्यति । (तत्र किम् ?
 तदाह—) प्रत्यक्षपाठात् (एव अग्नेयादीनामवगतः क्रयः ।
 तेषां च एवैकस्य स्वीयां धर्माः क्षणद्वयव्यवहितः कर्तव्याः
 इति) पूर्वं पूर्वस्य धर्माः (कर्तव्याः) ततो द्वितीय-
 तुवीययोः । तत्र यदि दध्नाः पूर्वं क्रियेरन्, तथा सति
 पूर्वमासादनमनुभविताम्यन्, इति यः अत्रातः प्रधानेन
 अद्धानां क्रमः, स वाच्येत । (भाष्यमदूरा आधिपति—)
 प्रदानोपक्रमा एते न पृथक् पदार्थाः प्रवृत्तम् ।
 अत्रोदपम् । (अत्रोदपत्वे हेतुषु वार्तिके नोक्तः । स
 तु तन्त्रत्वे इत्यत्र— मोदे एतेषां पृथक्पूर्वार्थस्य क्वचिद-
 प्युक्तम् । अथ प्रदानाभिपारणाभिप्रायमिदं भाष्यम्,
 तदयुक्तम् । तस्य अनुदाहरणत्वात् । न च तदौरोदाहरण-
 मिति शक्यं वक्तुम् । पूर्वमेव अवदानादेः प्रदानान्तस्य
 एवपूर्वार्थप्रसक्तमत्रान् । ... तस्मात् लिष्टद्वन्द्वदान-
 विपरमेव यथाकथञ्चित् मास्यं न्याह्येयम्) ।

लिङ्गदर्शनाय । ४ ॥

भाष्यम्— लिङ्गमपि एतन्मन्त्रेषु भवति । ' स वै
 मुवामेव अत्र अविपारयति, ततो हि प्रथमावाग्नेयागो
 यश्चान् भवति ' इति । तस्मादपि मुख्यक्रमेण विपर
 इति ।

द्वेष्— (लिङ्गदर्शनाय इति ह्यर्थात्माह—) लिङ्ग-
 दर्शनं च इममेव न्यायं दर्शयति ' यस्य पूर्वमवदानम्,
 तस्य पूर्वमभिपारणम् ' हेतुषुवित्तिगद्-तार्थवादेन । अतः
 तुन्वकावात्वात् इत्येवमपि तथैव भवितुमर्हति । (तस्मा-
 न्मुख्यक्रमेण निश्चयः इति) ।

सौम— मुख्यार्थपाठानां मुख्यत्वात् तद्व्यवस्थिताना-
 न्प्रकारं न्ययवदानानां बन्धव्यवस्थितानात् संगतिः ।

वि— 'अवदानादि सानाम्ये पूर्वमात्रेयकेऽथवा । यमेष्टुचित्तमतः सानाम्ये पूर्वोचिता ॥ प्रदानं पूर्वमात्रेयेऽवदानं च तयोचितम् । अज्ञाना मुख्यतन्त्र्यामुत्पन्नमश्लित्तनः ॥ ' ननु अवदानादिः प्रदानान्तः एकः पदार्थः इत्युक्तम्, तत्र कुतः क्रमविचारः ? एवं तर्हि कृत्याचिन्ता भङ्गः । अथवा सिद्धजुद्धवदानादिविषया इयं चिन्ता भङ्गः ।

भाट्ट— एव मुख्यक्रमेण मनुचिक्रमस्य बाधः । यथा दत्तः पाठादयोश्च पूर्वं धर्मो दोहनादयः, पश्चादात्रेयस्य निर्वापादयः । तत्र मनुचिक्रमेण च हविरासादन-प्रयागेशोवाभिसारणविविद्धद्वन्द्वानादीन्द्यदि कर्तव्यत्वेन प्राग्वि मुख्यक्रमत्वं प्रथममात्रेयके कर्वापि, पश्चाद्भाट्टः । प्रधानाना हि पाठादेव पथममात्रेयस्य, पश्चात् सानाम्य-स्यनुदानम् । यद्यपि च आसादनादीनां याज्याऽनुवाक्या-मनुचिक्रमात् तादृशानुदानमपि प्रवृत्तये इति भूतभाषि-मनुचिक्रमाभ्यामनियममदृशौ मुख्यक्रमस्य नियामकत्व-माश्रमिति नैद विरोधोदाहृत्य धर्मवति, तथापि अन्त्य-देनादोदाहरणं मुख्यम् । दृष्टकताधीनं तु मुख्यक्रमे प्रधानप्रत्याशक्त्युपसङ्घः । मनुचिक्रमे तु अज्ञाना परस्पर-प्रत्याशक्तिः । अतस्तस्य बाधः । अत्र न प्रधानावदान-मुदाहरणम्, तस्य प्रधानेभ्येकपदार्थत्वं स्वरूपितत्वात् ।

मुपहन— 'प्राशः मुख्यम्, न मनुचित्तिरीये ।'
 शंकर— 'मनुकेमुख्यतस्तथा ।' बाधः ।
 * दशैः आमेयसंज्ञान्ययोः क्रमः मुख्यक्रमेण ।
 २२५. ५।१।१।२. * दशैः आमेयानां दशैः दारकादीन-
 वनेन पूर्वोत्तरित्यर्थेतिदम् । वि. ६।५।२. * दशैः इन्द्रादी-
 र्द्वन्द्व-नदेल्लः पुरुषमेदेन श्वरलिताः । मीन्या. * दशैः
 वौहः श्वर्यः, दशैः दारकाणाणाप्यनेन पूर्वोत्तरित्यर्थे
 तिदम् । वि. ६।५।२. * दशैः दोहः निवाभिरिमादौ
 यज्ञोपवीतिना कार्यः । वेनाभिरिमे तु प्राचीनावीतिना
 कर्तव्यं । ३।५।२.४. * दशैः दोहो द्वौ पूर्वोत्तुः शायम्,
 ७ इत्यर्थः । यागदिने प्रातश्च, ४ पयोऽर्घ्यं एव ।
 ३।५।२. * दशैः दोहयोः एकस्य इत्येतां नाने दोहः
 द्वापराव दोहनः प्रायश्चित्तम् । ६।५।६। तस्य कर्मन्ति-
 रम् । ६।५।१। तथा दशोद्गाय, न तु दशैस्य प्रतिमितिः ।

६।५।२. * दशैः निर्वापः शीहीणाम्, पूर्वोद्युर्वि-
 लितः । ६।५।२. * दशैः पूर्णमासे च पार्वणदोम्ये
 अन्त्यतरपैवाजुदानम् । भा. १।२।१।५।६-५७.
 * दशैः पूर्वोद्युर्वेदिः, यागदिने निर्वापादिअभिसारना-
 न्तम् । नाशापयचो नाम । वि. ५।१।२६. * दशैः
 प्रधानाङ्गयोः कालमेतः (किंवाश्विन) 'पूर्वोद्युग्मा
 वास्याथा वेदिं करोति' इति वचनात् । भा. १।१।२।१।२.
 * दशैः 'प्राचीमादरेण' इति मुख्यं प्रायज्ञां क्षाता
 लक्षणे । शांतावादः । वि. ४।२।२

तु दशैः वत्सापाकरणकालेन द्रव्यभ्येोगं जस्त-
 नयत्पक्षेऽपि ॥
 कालश्चेत् सनयत्पक्षे तद्विद्वत्सयोगात् । ६।४।
 १३।४१ ॥

भाष्यम्— कालार्थः संयोग इत्येतत् उभयिगतम् ।
 इदानीं संदेशः किं संनयत्पक्षे एव कालः, उत अर्धनयतो
 ऽपीति । किं प्रातम् ? संनयत्पक्षे । कुतः ? एव
 श्रुते 'पुरा वत्सानामपाकतोः' इति । न चास्तनयतो
 वत्सापाकरणमस्ति । तस्मात् संनयत्पक्षे एव कालः ।
 अपाकरणं लिङ्गमिति ।

वात्सार्थत्वाद् योगभयोः प्रतीयेत । ४२ ॥

भाष्यम्— वात्सब्दात् पक्षं व्यावर्तयति । न संनय-
 तपक्षे एव । अर्धनयतोऽपि एव कालः स्यात् । कुतः ?
 कालार्थत्वात् । न कालापाकरणेन तत्रै किञ्चित् श्रये-
 जनमस्ति । कालेन तु प्रयोगेनम् । येन च तत्र श्रये-
 जनम्, स एतद्वै । कथं पुनर्वत्सापाकरणं कालार्थमिति ?
 पदार्थत्वात् । पवने हि ते अस्तिवन्ते । तच्छब्दे इहा-
 र्थता भवति । इतरथा अदृष्टार्थता स्यात् । तस्मात्प्रा-
 देयत्वेन च तावत्करणं श्रुते इति । कदाचि कश्चि
 र्धनोगात् संनयत्पक्षे एवेति । तत्र । अर्धनयतोऽपि
 कालादम् । यद्यपि न र्धनयत्पक्षे, तथापि वत्सापा-
 करणत्वेन न स्यात्, न तु वत्सापाकरणकालोऽस्ति । कालेन
 च नः प्रयोगेनम्, न वत्सापाकरणेन । यथा उद्भवैवा-
 यामागतमस्ति । इतिवन्ति प्राप्ते इच्छन्ती तावत्पक्षे
 तस्मिन्नि पदार्थात्कालोऽस्तीति, नयमन परिहरते ।

एवमिहापि अक्षयं वि- वत्सापाकरणे, तत्राले विद्यमाने, अत नस्मिन् काले न परिहास्यते इति ।

सोम—सूत्रे तद्विज्ञेययोगात् हस्य कालस्य यत् विज्ञेयं विद्वन्, तदयोगोवादिष्यते ।

वि—‘साशयिनः स कालः स्यादितरस्यापि वा, ऽभिः । वत्ससन्नात् लक्ष्यकाले द्वयवस्थास्यत्यतो- ऽभिः ॥’

भाट्ट—यद्यपि वत्सापाकरणं कालोपलक्षणं न तु स्वयमत्रम्, परार्थत्वात् । तथापि उदमाने कालस्यैव ज्ञानुमद्यकथनात् साशय्यवाजिन एव वत्सापाकरणमप्यात् मतम् । अत एव एहपुरोडाशाशास्त्रीयोमीशभावेऽपि आशयसत्त्वात् अशयैव लक्षणसत्त्वेन उपास्यतेऽपि न श्यतिः । इति प्राप्ते, ‘शङ्खवेलायामन्तान्त्तम्’ इत्यादौ उल्लेखनापत्तयेऽपि उल्लेखनसत्त्वात् वत्सापाकरणभावे- ऽपि अन्वयानवच्छाद्यत्रकालकालानुपायात् साशय्या- भावेऽपि कर्तव्यमेव मतम् ।

सपठन्—‘अर्धमयत्सव्यमेव कालः ।’

सुषुप्त्—‘असाशय्येऽप्यौ भवेत् ।’

३ ठमं वेदाः पूर्वेषुपठयेऽपि इतिमिदमन्तान्त्तस्य नापकर्षः । वेदिककण्ठ्याः । आ. ५।१।१६।२९, ३ दहो शाखा छेदनाहरणपरिपाठनाना प्रयोगिका । उपवेत्ताचि- करणम् । ५।२।१।८-९, ३ द्वयं शाखया वत्सानपा- कतेति । वि. ५।२।९, ३ द्वयं शाखाऽऽहरणे दोह- धर्म उभयदोहार्थः । ३।६।८.

४ द्वयं शाखाऽऽहरणादयो धर्मा दोहद्वयायी एव, न केवलं सायंदोहार्थः ॥

दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं नृतं स्यात् । ३।६।८। २.८ ॥

भाष्यम्— अस्ति सायंदोहः, तथाऽस्ति प्रातर्दोहः । सन्ति तु दोहधर्माः शारदाहरणम्, गार्वा प्रस्थापनम्, धन्वापनम्, गोदोहनमित्येवमादयः । ते किं सायंदोहार्थाः उत उभयार्था इति । किं तावत् नस्य ? दोहयोस्तयोः, अर्धयुक्तं धर्मैः नृतं भवेत् । कस्मात् ? सायंदोहस्य हि क्रमे औपवस्येऽपि शारदाहरणादीन् समामन्ति । तस्मिन्नेवास्ति सायंदोहः । तस्मात् क्मात् सायंदोहार्था इति दोहधर्मा ।

वा— एवं क्रमव्यतिरोधं दर्शयित्वा इदानीं विरोधं दर्शयति । शाखाहरणादीनामौपवस्ये देशसामान्यात् अशयत्प्रकारवादा दध्यर्थेन प्राप्तेः ।

प्रकरणविभागाद्वा तत्संयुक्तस्य कालभाष्यम् । २९ ॥

भाष्यम्— प्रकरणं हि साधारणम् । येषु दध्य एवं पपत्तः । क्रमाच्च प्रकरणं कलवत्तरम् । तस्मादुभयार्था दोहधर्माः । अपि च, न सायंदोहस्य पूर्वेषुगुणानामर्थः । क तर्हि ? उच्यतेः । कथम् ? एवमामन्ति, ‘ ऐन्द्रं दध्य- मावासायाम् ।’ ऐन्द्रं पयोऽमान्वासायाम्’ इति । अंमा- वासाया हि उभयं तादृं चोच्यते । उ एष सायंदोहः अर्थात् पूर्वेषुगुणेषु । स्वभाव एव दध्यः, यत् पूर्वेषु- कथकानां अपरेद्युग्मिनिर्देशे । तस्मात् सायंदोहस्य क्रमे आग्राता इत्येवैव तावज्जाति । अर्ध उभयार्था दोहधर्मा इति ।

वा— प्रधानं धर्मदेशे कियमाणं क्रमं प्रतिपद्यते । पठ्यमानं च अन्तान्तरकरणम् । दक्षिणाम्नु अना- वासाया पठयते क्रियते च । तस्मात्पूर्वं पपत्तः । दक्षिण- सिद्धयर्थास्तु केचित् तस्य धर्मोः पूर्वेषुः क्रियन्ते । न च ते शाखाऽऽहरणादीनां साध्याः ‘ गुणानां च परार्थत्व- दर्शनम् ।’ इति स्थितत्वात् । तस्मादुभयसंयुक्तस्य शारदा- हरणादेर्वचनात् पूर्वेषुःकरणे न दध्यर्थत्वात् इत्यशेषः ।

सोम— प्रयोजनम्— पूर्वेषु प्रातर्दोहार्थे वत्सा- पाकरणं शारदायैव कर्तव्यं इति नियमाभावाः । तथा सायं- दोहनिर्वृत्त्यनन्तरं शाखानन्ते प्रातर्दोहार्थे न शारदान्तरे उपपत्तम्, सिद्धान्ते तु तदुभयविवर्थाः इति । सूत्रार्थरत्तु- दोहयोः कालभेदात् सायंदोहस्यैव स्थानम्, न प्रातर्दोहस्य । तेन नृत्नं पयोधर्मैः अर्धयुक्तं स्यादिति ।

वि—‘शाखाछेदादयो दोहे धर्माः सायं व्यवस्थिताः । प्रातस्य सन्ति ना, सायं स्थानात् ते पूर्ववत् स्थिताः ॥, आनर्गक्यपतिइतिः पूर्ववदेद विषयः । नलिनोऽतः प्रकरणान् प्रातर्दोहस्य सन्ति ते ॥’

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः दधि पूर्वेषुः अनेरुद्य एव, उपायते । दोहधर्माच्च शाखाऽऽहरणादयः पूर्वेषुः क्रियन्ते । वेपथनुष्ठानवादेरयान्, दधिमानाह्वयम् । इति

प्राप्ते, यद्यपि स्थानं भवेत्, तथापि प्रकरणेन तदापः । न हि अत्र पूर्ववत् क्लृप्तोपकारत्वारिना प्रकरणमात्रः शङ्किं गवयः । न च स्वप्नमपि दधिदानव्याप्तिः, उत्तरेष्टुरेवानुग्रहान् । इत्यन्तु विद्यमानमपि न आन-
येनयमिषा अपूर्वेषामनेनलक्षणात्पर्यव्राटकम् । न च स्मारकविषयैः दूष्येन प्रागोपस्थितैः स्थानाद्वा, तादृशो-
परिचयोः नैवत्याभावेन प्रादुर्भावानुपपत्तेः । किञ्च दोहणार्थः
परेष्टुरेवाप्राताः, तत्रैव मातृशेषेषां प्रकरणादुपचार्येवेन
अपराधनामाः पूर्वेषुतृतीयचमावष्टयिदिद्वयं पूर्वेषु-
स्तन्वेन क्रियमाणा अपि न तत्प्रकारार्था भवन्ति । दोहना-
दशतु सामन्थावैव भावयन्ते इति विशीय ।

माण्डन— 'दोहद्वये दोहगुणः समत्वात् ।'

शंकर— 'समानो दोहयोर्विधिः ।' ९.

• दशै शाखाऽऽहरणादीनां रूपयोः न प्रयोक्तव्यः,
किन्तु नशापकारणं प्रयोक्तव्यम् । वि. ४।२।३. • दशै
शाखाऽऽहेदन - आहारण - परिवाचनानो नष्पाकारणमेव
प्रयोक्तव्यम् । न कदालोपयानमपि । तथा हेदनदीनां
अप्रायेचमेव, न तु मूलाक्षेपमपि । भा. ४।२।३।८-९.
• दशै शाखाप्रहरणै प्रतिपत्तिः, नार्थक्या । शाखा-
प्रहरणधिक्रमव्यम् । के. ४।२।४।१०-१३. • दशै
शाखाप्रहरणं प्रक्षरेण सह अत्रो । वि. ४।२।३.

दशै शाखाप्रहरणं प्रस्तारप्रहरणकाले ॥

प्रस्तरे शाखा, श्रयणवन् । ३।४।१।४।४४ ॥

भाष्यम्— 'दशैपूर्वमात्राया स्वार्थकामो यजेत'
इति । तत्र भूयते 'सह शापयश प्रक्षरं प्रहरति' इति ।
तत्र संदेहः किं शाखा प्रक्षरस्याङ्गभूता, अङ्गप्रयोजन-
संयत्तयोः । अथ कालार्थः संयोगः, प्रक्षरप्रहरणकाले
शाखा प्रदन्तीति । किं प्राशम् । प्रस्तरे शाखा श्रयण-
वत् । प्रक्षरस्य अङ्गभूता शाखा । कुतः ? सह शापयश
प्रक्षरं प्रदन्तीति उद्द्युते अयमपाने तृतीया विभक्ति-
र्भवेति । सा च शाखाया तृतीया । तस्मात् प्रतरस्य
शाखा युगभूता । प्रक्षरे च द्वितीया । उद्द्युते च
तृतीया शुभतः, द्वितीया प्रयानतः । ननु न शाखाया
प्रक्षरस्य कश्चिदुपकारः कियते । उच्यते । उच्यते न दृढं कियते
किन्तु अदृढं कियते । भूयणवत् । यथा 'यथा नैऋ-

वरुणं श्रीणानि' इति द्वितीयातृतीयासंयोगात् अदृढभो-
कारो भवत्येते । पृथग्विहापीति ।

दृप्— अन्वयसंयोगपर्यवस्यते । अथवा शाखा-
प्रहरणे षाधिकार इति संशयः । ननु चतुर्थे (४।२।४।१)
प्रतिपत्तिः शाखाप्रहरणमिति स्मितम् । उच्यते । प्रक्षरस्य
प्रतिपत्तावपि शुद्धादेरुद्द्यमयो दृष्टः । उदेकसि तददेक
संभवेत् । शापयमित्याद्यदशाया युक्तस्तस्मात्प्रकारणं
श्रारम्भः ।

कालविधिवोमयोर्विद्यमानत्वान् । ४५ ॥

भाष्यम्— कालविधिर्वा स्यात् । कुतः ? उभयो
विद्यमानत्वात् । प्रक्षररत्नायत् सुप्रकारणार्थः प्रकृतौ विद्यते ।
तस्य प्रहरणमपि विशिष्टे काले वाक्यान्तरेण विहितम् ।
ततः शाखायाः प्रतिपादानार्थं तस्यैतत् पुनर्यथेवम् ।
उच्यते । भवतु प्रतरस्य पुनर्यथेवम् । शाखा तु अत्र
विधीयते इति । उच्यते । उभयोर्वपि विद्यमानत्वात् ।
शाखाऽपि हि पूर्वं विदिता च-साकारणार्था । इतो
पुनः किं युगभूता चोच्यते, उत प्रतीकार्यते इति । प्र-
तिपाद्यमानाया दृष्टं प्रयोजनम् । देशविभोगात् प्रचरितुम-
शक्याः स्यात् । या च यावती च मात्रा देशान्तर-
संयोगव्य, न दृढं विहितमिति । तस्मात् प्रहरणं प्रतिपत्ति-
शास्त्रः । तस्मात् प्रतः प्रयोजनाभावात् कालविधयः
कियते । ननु तृतीया अयमपाने भवति, सा च शाखा
याम् । अत्रोच्यते । सा अत्रो शाखायां तृतीया, सा
द्वितीयाऽप्ये । सा च प्रस्तरे द्वितीया, सा तृतीयाऽप्ये ।
मथमत्रोच्यते । सहयोग एतः, एकस्मिन् काले उभय-
मपि प्रदन्त्यमिति । अत्र दशै निर्वोचः कालः, तस्या-
नुवादः । मया तु धर्मिर्जातः, तस्य विधिः । शापयश
अभिर्जातः, प्रतरस्य निर्वोचः । तस्य पुनरुच्चारणमभिर्जा-
तार्थम् । तदपयानम् । इतरणोच्चारणे प्रयानम् । सापार्थं
च द्वितीयाऽप्ये, तत्र तृतीया । परार्थमपि तृतीयाऽप्ये,
तत्र द्वितीया । तस्यदशैवार्थं विभक्तिवचनम् ।

दृप्— कालविधिर्वा उभयोर्विद्यमानत्वान् । ननु च
'उद्द्युतेऽयमपाने' इति उद्द्युतेरेव तृतीया उच्यते ।
येवेव, ततः शापयश अपि यत्रो युगभावाः प्रतरवत्
स्यात् । यथा 'यथाप्यत्र एव शापय, यथावत् आहुतिः' ।

एव चेत्, कल्पयेत् । उच्यते । प्रवृत्ते सूक्तवाक्यम् निर्देष्टात् । अथवा प्रस्तरस्य यज्यद्भवेन निर्देष्टात् यच्चिरूपम् । अन्यथा यावदाहीनि न स्फुरिति । नैकमत्र । अतः प्रवृत्तिसामे बुद्धे चरवोग इति सूक्तम् ।

अतत्संस्कारार्थत्वाच्च । ४६ ॥

भाष्यम्— न च शाखाया प्रस्तरस्योपकारो दृष्टः कियते । काष्ठ दक्षमानस्य तुषण्य नोपकारे वर्तते । तृणं तु काष्ठस्य रक्षामनस्य उपकुर्वात् । तस्माच्च शाखा प्रस्तरार्था ।

तरसाच्च विप्रयोगे स्यात् । ४७ ॥

भाष्यम्— किं भवति प्रयोजनम्, यदि प्रस्तरस्य गुणभूता, तथापि प्रवृत्तप्रहरणकाले शाखा प्रक्षिप्यते इति । उच्यते । यदि प्रस्तरस्य प्रक्षिप्यमाणस्य भङ्गभूता शाखा, यतो विना प्रस्तरं न प्रवृत्तया भवति । अथ अनङ्गभूता, विनापि प्रवृत्तेण प्रवृत्तया भवति । अस्मानिदञ्च प्रस्तरकाले प्रवृत्तयेति । तस्माच्च विप्रयोगे स्यात्, तस्मादेव फारणात् प्रवृत्तविप्रयोगेऽपि शाखायाः प्रहरणं स्यादिति ।

दुष्प— यदि प्रस्तरस्य गुणभूता शाखा, ततो विना शाखाया प्रस्तरं न प्रवृत्तयः इति न्यायेनैवम् । पौर्णमास्या प्रस्तरः शाखा प्रयोजनेत् । सिद्धान्ते विनैव शाखाया प्रवृत्तयः । अथवा अन्यथा न्यायेननुदाहरणम् । शातःसवन्तीयेषु (पुरोडाशेषु) प्रस्तरं विना न प्रवृत्तया शाखा पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते प्रवृत्तयेति ।

उपवेपथ्वं पक्षे स्यात् । ४८ ॥

भाष्यम्— यथा पूर्वी ऋषः तथा एति, क्षालयते इति अत्र च शाखा विद्यते इति, उपवेपथ्वं एति चाल्पि च स्यात् । यथा तु सिद्धान्तः, तथा मानस्यपक्षे शाखा सती हि प्रतिपाद्यते, इति तत्रैव उपवेपथ्वोक्तयतेति ।

वि— 'प्रवृत्तं शाखायं सुक्तं हरेत् (इत्यनेन) शाखा विधीयते । कालो वा प्रतिवस्यमैः प्रवृत्त्वाऽप्योप-
रत् ५६ने ॥ आचोऽङ्गलविधेर्मानात्, प्रतिवसिमपेक्षते । शाखीयुक्ता (शाखा उपयुक्ता) तेनान्त्यः प्रवृत्ते प्रतिपादनात् ॥'

भाट्ट— 'एव शाखाया प्रस्तरं प्रवृत्ति' इत्यत्र प्रवृत्ते एव शाखायाहित्यं प्रस्तरस्य, न तु रोमे इत्युक्तं चतुर्थे

(४१२) तत्तु न समप्रधानत्वेन प्रस्तरप्रहरणस्यैव शाखाप्रहरणस्यापि शाखाप्रतिपत्तिरथा, किन्तु प्रस्तर-
प्रहरणे शाखायाहित्यं गुणत्वेन मैत्रायणग्रन्थे इव पय-
साहित्यं 'सहयुक्तोऽप्यपाने' इत्यनुशासनेन गुणत्वा-
वगमात् । इति प्राप्ते, शान्द्रोषे गुणवत्प्रवृत्तयेऽपि प्रवृत्तयोरपि मिपारणन्यायेन अपि कृतार्थं वा विधेयेन प्रति-
पाद्यत्वम् । अत एव शान्द्रोषे गुणवत्प्रवृत्तयोरपि प्रस्तर-
प्रहरणकाले प्रतिवस्यमैःसिगुक्तम्, न तु स्वयं सन्त्रम् ।
अतश्च अर्धमयतः शाखा विनैव प्रस्तरप्रहरणम् । पौर्ण-
मास्या च यथासक्तिप्रयोगे प्रस्तरभावेऽपि 'गुणत्वेने
च' इति न्यायेन शाखाप्रहरणम् ।

भाट्टन— 'शाखा विपेतं प्रवृत्तहोमकाले ।'

शंकर— 'प्रतिपाथा इतो शाखा' इतो प्रस्तरस्य प्रहरणे प्रवृत्तकाले शाखा प्रतिपाथा व्यसो मयोस्या इत्यर्थः ।

• दशै शाख्यमासिने (शाखायाः मार्जने तमज-
भूलिनिरसनम्) 'ऊर्ध्वं वा' इति सूत्रः । वि. १।१।१५,
• दशै सांन्याप्यवोद्दे 'उत्तरा रोदधति' इति उत्तर-
शब्देन विद्यमाना, स्वीयाः तिष्ठन्त्यः उत्तराः सर्वां गावो
दोषायाः । १।१।१५, • दशै सांन्याप्यप्राप्तप्रोक्षणे
'गुण्यन्' इत्यादिर्मन्त्रः धर्मिषिणाऽत् । कर्माधिरूपम् ।
१।१।१५, • दशै सोमयाजिनः शान्तायम्, अयोम-
याजिनस्तु आग्नेन्द्रामो पुरोडाशो । १।०।८।१५.

• दशैमासास्याशब्दौ एकार्षीः भा. ४।४।१।१।१५.

• दशैष्टेः प्रागुपशब्दं प्रथमः, न तु अहनि ।
संवत्, ३।१।५.

• दशैमन्त्रेण निषेधिशिष्योः । भाट्ट. १।१।१।५.

• दर्शपूर्णमासौ । आग्नीषोमीयः सर्वः संकलायति
पूर्वपर्वणि मया दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ इति । भा. १।१।

१।१।१५. • दर्शपूर्णमासौ अक्वातानिचरैरेव ताड्येः
अशान्तरापूर्वहरण परमापूर्वं जनपतः । वि. १।१।१५,

• 'दर्शपूर्णमासौ इत्याद्युक्तेन यजेत' अभेदिकोमयोः
पौर्णमास्ये न निषयम्, 'लोमेन यथ्यमासोऽतीतान्द्रोषैव'
इत्येति श्रुत्यात् । ५।५।३. • दर्शपूर्णमासौ सुवीर्यम्

प्यौनिधेमिकमन्त्राजय न क्वचिदुपद्रुयते इति अथदसि
 नाथिकार शकतेयति, इष्टियेयनेनैर योग्यतायाः सिद्ध-
 तात् । वा. ३।८।८।१८. * दशैर्पूर्वमासौ विषय
 चर्यायि कर्तव्यत्वेन विहितौ । सर्वकर्म. १।३।७. * दशै-
 र्पूर्वमासौ त्रिव्यं कर्म, वास्तुकारेण कर्म्यं च । 'यावज्जीवं
 दशैर्पूर्वमासाभ्यां यजेत' । 'दशैर्पूर्वमासाभ्यां स्वयंक्रामो
 यजेत' इति । के. * दशैर्पूर्वमासौ प्रकृत्य आम्नन्ति
 दाहावगमयेन यजेत प्रजाकाम., भाकांस्मावीयेन यजेत
 पशुग्राम., सक्रमयजेन यजेतत्रायकामः' इति अत्र
 दशैर्पूर्वमासवोरेव गुणात् कल्पयन्ते न कर्मान्तराणि ।
 भा. २।३।४।५-११. * दशैर्पूर्वमासौ प्रतिशाल न
 मिकौ इतिपद्यः संयोग-रूप-बोदना-आख्याऽविशेषात् ।
 तत्र स्वर्गकाम इति फलसंयोग., आयेषाद्यकचकादिक
 रूपम्, 'दशैर्पूर्वमासाभ्यां यजेत' इति बोदना, दशैर्पूर्व-
 मासौ इत्याख्या च एकेनेति न कर्तव्यः । वि. २।४।२.
 * दशैर्पूर्वमासौ संहृत फल सावयत. 'प्रयोचनामि-
 संचन्वात्' (२।३।१।१।१) इति न्यायात् । सु. ४.
 ५५५. * दशैर्पूर्वमासौ समानत्वयो । भा १।३।१।६।
 ५५. * दशैर्पूर्वमासौ सर्वक्रामो । दशैर्पूर्वमासभ्याम् ।
 ४।३।१।२।५-२६. * 'दशैर्पूर्वमासाभ्यामिष्ट्या
 सोमेन यजेत' अत्र कालार्थ. संयोग., न सोमो
 दशैर्षष्टम् । वि. ४।३।१६ * दशैर्पूर्वमासाभ्यां
 कर्तव्येव सोमविक्रय गवाद्य एकाहा कार्या, न
 माह । भा. ५।४।१।२६. * 'दशैर्पूर्वमासाभ्यां
 यजेत' इति दशैर्पूर्वमासव्यञ्ज्यो इति यद्विबन्ध. करण
 याज्ञेऽत्र ये. भूये । दशैर्पूर्वमासाख्येन यागकमुदायेन
 अन्वत् इत्यर्थ इति । अत् क्तोऽन्वत्, अत् कर्तव्यता
 न्नोपेते न वशिः । अर्ग्वै च तत् । ७।३।१।१६. * 'दशै-
 र्पूर्वमासाभ्यां स्वयंक्रामो यजेत' अथ कर्मफलसंशयनः
 काम्यपुत्र्याद्यधिकारविधिः । याज्ञ. ४. २५. * 'दशै-
 र्पूर्वमासाभ्यां स्वयंक्रामो यजेत' इति आचमनेनदभृत्या
 हाङ्गपानकणाय यजमानमभिलि प्रतीयते । वि.
 ३।८।१५. * दशैर्पूर्वमासाभ्यां स्वयंक्रामो यजेत इति
 भ्रूतं फलं आशेषादीनां यज्यां प्रधानानां हाङ्गानां तत्रैक
 र्वर्ग. फलम्, न तु प्रतिशतानं प्रपक् । ३।३।११.

* दशैर्पूर्वमासयोः 'आग्नमस्तः सं ज्योतिषाऽभूम' इत्यादिः फलसंयतो मन्त्ररूपो धर्मः अपूर्वप्रयुक्त एव न फलप्रयुक्तः । तेन सोमै 'अग्नम ब्रह्मवर्चसम्' इत्यादि-
 रूढः न तैवम् । फलवेवताऽपि फलरूपम् । भा १।३।१।१-५.
 * दशैर्पूर्वमासयोः 'अग्नये जुष त्रिवृषामि' इत्यादिगन्ध-
 समवेतवचनो विहितो कथितव्यः । १।३।१।३।८-२।
 षण्णक १. * दशैर्पूर्वमासयोः 'अग्नेरदभुविमन्त्रयेगम्' इत्यादि. देवतासंयतो मन्त्ररूपो धर्मः अपूर्वप्रयुक्तो न देवताप्रयुक्तः । तेन सोमै कर्मणि 'सूर्येणहनुज्जिगीम्' इत्युक्तः कर्तव्यः । फलदेवताऽपि फलरूपम् । १।३।१।४-५.
 * दशैर्पूर्वमासयोः अग्नेरदभु ज्योतिष्मतीर्द्धिनं प्रय-
 थिचम् । सा हि अग्निहोत्राद्यधिकदाने विक्रियेति । वि.
 ५।४।७. * दशैर्पूर्वमासयोः अग्न्यन्वाधानं यजमानस्य । भा. १।३।१।१।२९. * दशैर्पूर्वमासयोः अग्न्यादि-
 संमार्गैर्पर्यभिफरणानि गुणकर्म, न प्रधानकर्म । अग्नि-
 शंभ्यायां विक्रयम् । के. २।३।४।५-२२. * दशैर्पूर्वमासयोः
 अग्निप्रणयनं अथर्वकम् । भा. ७।३।८।१९. * दशैर्पूर्व-
 मासयोः अग्निप्रणयने उत्तरवेदिनाति । ७।३।८।१९.
 * दशैर्पूर्वमासयोः 'अग्निहोत्रजहृषणी च यवै च' अग्नि-
 होमद्वय्या इत्येति निर्वैरति । वि. ३।३।५. * दशै-
 र्पूर्वमासयोः अग्नीषोमीयपुरोडाशाद्य होमार्थं प्रयत्नं
 तद्विकारोऽपि होमार्थं प्रयत्नम् । यत्र अग्नीषोमी देवता
 स सर्वैरतद्विकारः । ५।६।८. * दशैर्पूर्वमासयोः अङ्गानि
 एवाणि संयुक्त उपकारकानेन कर्णाकार्हात् पूर्यन्ति ।
 २।३।१३. * दशैर्पूर्वमासयोः अङ्गजम् क्रियाभि-
 प्रधानयाग. नारिष्ठोपाः माशिनमरण इहामरण अट
 पाता। सन्वाकः सपुत्राक परिशिष्टरण भया वनी-
 संवाकाः कर्त्तव्यहोमः प्रायश्चित्तहोम कर्णोऽङ्गनं
 इति । के. * दशैर्पूर्वमासयोः अङ्गप्रधानयोः एव देव
 कालपूर्वकम् । अङ्गप्रधानयोः इति विन्दे अपि फलरूपम् ।
 भा. १।३।१।२।८-१२. * दशैर्पूर्वमासयोः अङ्गाद्यु
 कर्णोऽङ्गानं पुरोडाशवर्गम्, नातो सोमै चरी दशौ ।
 सोमै चरी उपचामत्य इत्यत्र इत्यन्वत् । के. १-१।३।१।
 ५७. * दशैर्पूर्वमासयोः मन्त्राद्युपहृत्वादीनि संयथा-
 दीनि च प्रतिप्रधान मियन्ते । भा. १।३।१।१।५५.

● दशपूर्णमासयोः अतिपाते वैश्वानरेष्टियापिङ्गोष्टयो-
 विफलः । प्रायश्चित्तानां दोषनिषात्पार्ष्णा इत्यत्राधि-
 क्रमम् । वि. १०।३।५. ● दशपूर्णमासयोः अतिपातः
 'अधि न वपति फलाब्धिं चोपदधाति' । पेपणार्थं
 ह्यदि तद्गुणस्थानं अधिवापः । ३।८।१०. ● दश-
 पूर्णमासयोः अनारभ्यविधिप्राप्तस्य येदज्जामहस्य 'नानु-
 दायेपु दोषनामहं करोति' इति । तत्र अनयोर्नित्यं बाधो
 विकल्पेन वा इति निरूपणार्थं ननु । अयं प्रतिषेधार्थः
 पर्युदासार्थो वा इति चिन्तायाम्, श्रुत्या नञः प्रधानभूत-
 निर्वायफलन्येन निषेधार्थं इति प्राप्ते, प्रदीतमपि
 निषेधार्थं 'नेहेत' इत्यत्र ब्रह्मचर्यसामानाधिकरण्यात्
 अनङ्गोक्त्य उपसर्गनीभूतज्ञानार्थावयवेन पर्युदासः
 अङ्गीकृतः । सु. ट. ८. ● दशपूर्णमासयोः
 अनुपातः तृतीयः विष्टकृद्देवतासंस्कारकतया संनिपत्यो-
 पकारः । अनुपातस्य तृतीयस्य इत्यधिकरणम् । के. १-
 ०।४।११।३८. ● दशपूर्णमासयोः आनृतं यदनु नरकं
 प्राप्नुयात्, दशपूर्णमासकाले चातिक्रमेव व्याप्नुयात् ।
 या. ३।४।५।३ ट. ११२. ● दशपूर्णमासयोः अन्व-
 यदननिषेधः अत्रम् । वि. ३।४।८. ● दशपूर्णमासयोः
 अन्वपादान्तरणमन्त्रः 'ममागे वचो विदधेव्यस्तु'
 इत्यादिः अष्टपुण्या षष्ठीयः, तदुक्तं कृते तु राजमानमेव ।
 चर्चोन्मायः । ३।८।१४. ● दशपूर्णमासयोः अन्वा-
 रम्भाणीया पुष्ये आरम्भमाणं प्रथमं दशपूर्णमासयोः
 प्रतीमानं कर्तारं आरम्भणयोग्यं करोति । भा. १।।
 १०।३४-३५ वर्णकं २. ● दशपूर्णमासयोः अन्वा-
 रम्भाणीयायाः आदौ यज्जनुडानम् । आरम्भणीया-
 न्यायः । १।१।१।१।३४-३५ वर्णकं १. ● दशपूर्ण-
 मासयोः अन्वाह्वयः परिक्रमार्थं दक्षिण । सा स्वामिना
 कर्मां शान्त्युत्था । क्वचिदधिकृतः स्वाधिकर्म इत्यत्र ।
 के. ३।८।१।१-२. ● दशपूर्णमासयोः अन्वाह्वयस्य
 पादो विकल्पार्थः । भाष्येन बाधोक्तयोः अयं पदो
 सुष्यो । वि. १०।३।२. ● दशपूर्णमासयोः अन्वाह्वयं
 दक्षिणार्थं प्राङ्गण एव हारयन्ते 'एते वै देवा
 आहुः शो यद् नान्नामाः' इत्यदौ । भा. १।३।४।१।४७.
 ● दशपूर्णमासयोः अन्वाह्वयधर्मः अतिपातम्,

तद्य स्वाहुताकरणार्थम् । भाष्येन बाधोक्तयो-
 र्यक्षिणारूपयोः अभिपारणं बाध्यते । वि. १०।३।१०.
 ● दशपूर्णमासयोः 'अपः प्रयेपयन् वाचं वन्दति,
 ता महविष्कृता विनुवति' इति इतिस्फुट्यहर्णं काल-
 म्ब्रणार्थं इत्युक्तम् (३।२।३।५-६) । भा. १।१।३।७।
 १५. ● दशपूर्णमासयोः अर्पां प्रणयन्ते चममेन । वि.
 ३।४।२. ● दशपूर्णमासयोः अर्पां प्रणयन्तस्य संयवनं
 मयोक्तम्, मिनन्तं तु प्रतिषेधिः । निनयन्त्यायः । के.
 ४।२।५।१४-१५. ● दशपूर्णमासयोः अर्पां प्रणयन्ते
 गोदोशनं पुष्पायुग्म्, न कल्पयन् । वि. ४।१।२ वर्णकं ३.
 ● दशपूर्णमासयोः अथा प्रणयन्ते नृमययोगोदोनादि-
 पात्रमन्त्रित्वं कामव्यात् । ४।३।२. ● दशपूर्णमासयोः अर्पां
 ज्युत्सेकस्य भवन्ता अचभृगलवाचः 'एष वै दशपूर्ण-
 मासोरोरनृमः' इति । भा. ३।३।४।१४. ● दशपूर्ण-
 मासयोः अपूर्वं चतुर्विधम् । स्वर्गजनकपुर्वं फलपूर्वं
 परमापूर्वं इति चतुर्विधम् । अमावास्यायां त्रयाणां यागना
 एकः सद्गुरावः, अग्निवपुरोदाय-उपाद्गुराज-अग्नीयोनीव-
 ज्युरोदाशस्यगनामपरः सद्गुरावः, इति सद्गुरावन्त्यं
 सद्गुरावपूर्वम् । एकैकस्मिन् सद्गुरावे यागव्यवस्थानि
 श्रीणि श्रीणि उपव्यवस्थानि । प्रणयाद्यज्ञन्यानि श्रोक्षणा-
 यज्ञन्यानि च अङ्गापूर्वाणि । तत्र संनिपत्योपकार-
 न्यानि उपव्यपूर्वनिपत्यो व्याप्रियन्ते, आराहुपकार-
 न्यानि तु सद्गुरावपूर्वनिपत्यो । वि. २।१।२. ● दश-
 पूर्णमासयोः 'अभिक्रमं कुरोति' इत्यादिमिदमभादीनां
 प्रकाशङ्क्य तद्वारा तु दत्ताद्यज्ञत्वमपि । अभिक्रमना-
 यिनत्तन् । ३।१।२०. ● दशपूर्णमासयोः अभि-
 चारणम् । पुरोदाशावपदनकाले क्रियते सुचि अवप-
 संक्षेपनिवारणार्थं उपहारं चाभिपारणं चेति । १०.२।२.
 ● दशपूर्णमासयोः अभिमर्शनं अपूर्वदयुक्तमेव, न तु पौर्ण-
 मास्यादिसद्गुरावपुष्पायुग्म् । भा. १।१।५।११-१२. ● दश-
 पूर्णमासयोः अभिमर्शनस्य अङ्गमपानावधारणविवार-
 येन । अभिमर्शनाधिकरणम् । ३।७।८।८. १०. ● दशपूर्ण-
 मासयोः अभ्युहन्ते पुरोदाशधर्मः 'वेदेन भस्मनाऽप्राण-
 नम्भूहि' नाद्यो धीरं चरी व्यात् । के. १०।१।८।५९.
 ● दशपूर्णमासयोः उपपातः तन्वृत्तिनिषिधार्थकं

मन्वतेन कर्तव्यः । अत्रपातादिक्रिदाणां इत्यत्रादि-
करणम् । वि. १.११।१६, * दर्शपूर्णमासयोः अवघातः
नापूर्वजनकः, इष्टार्थत्वात् । निघण्टुपूर्वहेतुत्वेन तु निघण्टे ।
२।१।३, * दर्शपूर्णमासयोः अवघातस्य प्रघातं प्रयो-
जकम् । ४।२।११, * दर्शपूर्णमासयोः अवघातादि-
विषययो वया मीहिषु प्रवर्तन्ते, तथा मीहिप्रतिमिवि-
शृतेषु नीचारेष्वपि साघात् प्रवर्तन्ते, मीहिप्रवृत्तिविक्रमे
एषि कुक्ष्येकदेशरूपत्वाद्गीवाराणाम् । ३।६।१४ * दर्श-
पूर्णमासयोः अवघातपेषणविधिर्निघमायैः । अत्रपातादि-
र्तस्फारतिभिर्निघमविधिः । इत्यत्र अविकरणम् । भा.
४।२।११।२६, * दर्शपूर्णमासयोः अवघातमन्त्रः 'अत्र
रखे दिशः खणत् पण्यात्म्' इति प्रथममहारे षड्वेदेव
पठनीय, न तु प्रतिप्रहारम् । अवघातन्यायः । १।१।४।
१.२।४२ (४६), * दर्शपूर्णमासयोः अवघातलनं
पुरोडाशमर्मः 'दर्शमिञ्जुदेवत्वरत्नश्चति' । तानीं सीयं
चरी ख्यत् । के. १.०।१।१।१६०, * दर्शपूर्णमासयोः
अवघातान्नं प्रदानान्तेन अनुसमयः, न तु अत्रावघातान्नं ।
अवदानादिप्रदानान्तानुसमयः । ५।२।४।६, * दर्शपूर्ण-
मासयोः अवघातः अथ स्युमेकस्वयः औपचारिक ।
'एष दर्शपूर्णमासयोर्वन्मूय' । वि. ७।३।४, * दर्शपूर्ण-
मासयोः अवघातनविधिः निघमार्थं, नानुवादः ।
भा. ४।२।११।२६.

॥ दर्शपूर्णमासयोः अशोभयाजिनः पुरोडाश-
द्वयमव्यक्तमनुवादः ॥

पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोरुपदेश-
मन्वृत्तुवित्याद् वैदिक्यतोमवत् । १.०।८।१।१।२६ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः इदमन्वयते 'पुरो
डाशाभ्यामिष अशोभयाजिनं घातयेत्, घातेनो आशेष
केऽशमश्च' इति । तत्रैव संशयं किं अधिकारश्रुति-
वाक्यसौतेन्द्रियम् 'दर्शपूर्णमासत्वात् स्वर्गज्ञानो यजेत'
इति आम्नाः पुरोडाशाभ्यामशोभयाजि इति ।
अथ किमधिकयोः, कर्मांतरयोस्त्विति अत्राभ्यामिष-
जातीयकत्वात् पुरोडाशाभ्यां यजेतेति, अपश्चात् अङ्गुर्मुह्य-
देशः आभ्यां पुरोडाशाभ्याम्युक्त्वा यजेतेति, अथवा
अशोभयाजिनात् आभ्यां यजेतेति कालोपदेशः, उच्यते ।

विधिराशेषस्य चानुवादः, अथवा उच्यते । अथैते
पश्चाः । किं तावत् प्रातश्च अथिभारशोप इति । यदेव
स्वर्गज्ञानो यजेतेति, तस्य शेषः, आभ्यां पुरोडाशाभ्याम-
शोभयाजि स्वर्गज्ञानो यजेतेति । कुतः ? तच्छ्रुतिवात् ।
तच्छ्रुतिमन्तो हि पुरोडाशो घन्नेनानुवेते । तेन नाम-
पित्री । अशोभयाजिनश्च कर्तुंवांशः आभ्यां संभवते
श्रुत्या, न कालः । * हि लक्ष्येत । श्रुतिश्च लक्षणाया
गरीयसी । तत्र शोभयाजिनो वा न पुरोडाशो, अशोभ-
याजिनो वा न सानुवादः । यदि पुरोडाशो अपिष्टस्य
अशोभयाजि विधीयते, ततो नाशोभयाजि सानुवादे । दन
एवकारः समर्थितो भवति । पुरोडाशाभ्यां वेदहत्यानं
शोभयाजि, न सानुवादेनेति । अथ अशोभयाजिनमपिष्टस्य
पुरोडाशो विधीयते, तथा न शोभयाजिनः पुरोडाशो ।
तत्र अत्यन्ते एतच्छब्दो भवति, पुरोडाशाभ्यामशोभयाजि-
मेवेति । यथा 'यमेव विद्याः शुचिममत्र नोपनिषं
ब्रह्मचर्योपवसन्म् । यत्ने न दुष्टोऽपि कृतमघनाद् तस्मै मा
ह्मया निविशाम ब्रह्मन् ॥' इति । (गिरिकम् २।४) ।
यं शुचिमेव विद्या इति यदित्येव यमेव विद्याः शुचि-
मिति । एवमशुचि । तदुपयोगे च तत्रावकाशो अवि-
कारश्रुतिकावयस्योः इत्युपन्यासः पूर्वपक्षो भवति । यथा
वेदपक्षेणो अविचारश्रुतिदोषः 'नैश्वरी वेदशतौनेन
यजेत' इति, तद्वदत्रापि अविचारश्रुतिदोष एवेति ।

न त्वनित्याधिकारोऽस्ति, विधेर्नित्येन सवय-
स्तस्माद्व्यक्त्यस्योपपत्तम् । २६ ॥

भाष्यम्— तुमुवत्, पक्ष-याकर्तव्येति । नैश्वरीच, अ-
धिकारवाक्यस्योप इति । निश्वो हि दर्शपूर्णमासो
'वाचमधीर्न दर्शपूर्णमासस्य यजेत' इति । निश्वो च ।
तत्रैव पुरोडाशो फलं प्रति सहकारिणो । तौ अन्वित्य
मन्तोभयाजिनं प्रति विधीयते इत्यनुपपत्तम् । कथम् ?
निश्वो हि दर्शपूर्णमासयोर्धैविश्रुतः । यत्र अशोभयाजि
नश्वोवकल्पित इति नोपपत्तेः । पुरोडाशविधेर्नित्येन
दर्शपूर्णमासस्युपनयेन सन्त्यः । तस्मात् अशोभयाजिन-
धिकाश्रुतिवाक्यस्योपः । किं तर्हि ? अधिकृतो कर्मा-
न्तरयोपपत्तिरिति । नैश्वर्यसंशयः, यिष्यते । कातेनो
पुरोडाशो दर्शपूर्णमासोर्विहितो, तौ प्रति अशोभयाजि

विधीयते' इति । कर्म तर्हि । असौमयाजी यः स्वर्गकामः, स आशेषं कुर्यादेन्द्राग्र च दृश्यते कर्मणी विधीयते । विधीयते चेत् पूर्वाभा कर्मान्तरे । तत्र याजेतौ स्वपुत्रादनवनं वर्मापेयं भविष्यति । यथा 'एतस्यैव रेवतीषु वार्ष्णीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा' इति । एतन्नब्दश्च पुनरित्यभिप्रेत्यै भविष्यति । यथा क्षीरिण भुक्त्वा दैवदत्तः क्षीरिण भुङ्गीतेति । भुङ्गीतेवेति पुनरिति गम्यते । एतस्मिन्नाग्निष्टोमसाम असौमयाजिनश्च दशपूर्णमासविधानेन विहितौ पुरोडाशौ, पुनः असौमयाजिनस्तौ विधीयते, पुरोडाशाभ्यामेव असौमयाजिनं याजयेदिति । तद्वर्गकाव्याप्त्यामिति गम्यते ।

रानि च नैकदेशेन, कर्तुः प्रधानभूतत्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— उति चापि कारणे पुरोडाशयोः असौमयाजिनकर्तृसंबन्धो नोपपद्यते । अधिकारतो हि प्रधानभूतः कर्ता निर्दिश्यते । न चात्र हि फले प्रधानभाव उपपद्यते । न च दर्शपूर्णमासैकदेशभूतौ पुरोडाशौ फलक वाचकौ मन्तः । न च वचनप्रामाण्यात् फलं कल्पयिष्यते । वचनसम्बन्धतरसा भावात् । तस्मादपि नाल्यधिकारयोप इति ।

कृत्स्नत्वात् तथा स्तोमे । ३८ ॥

भाष्यम्— यदुपवर्णितम्, वैश्वतोमवदिति, युक्तं वैश्वस्तोमे । कृत्स्नो वैश्वस्तोमो न कल्पयित्कदेशः । तत्र फल संभवति । न चात्र फलं संभवति । न च शम हिंसादेक नित्यमनित्येन संबन्धेन । तस्मादेवम्य वैश्वस्तोमेन ।

कर्तुः स्यादिति चेत् । ३९ ॥

भाष्यम्— इति चेन्नयमेव नाधिकारक्षुतिरोपोऽवकल्पत इति । ततोऽप्येते । कर्मन्तरयोत्पत्तिः भावकल्पने । याजेतौ इति त्वरेत्यावचनं लक्षणया कल्प्येत । कर्म तर्हीदमिति । अङ्गकर्तृद्वयदेवाः । अङ्गे दाः कर्ता, न प्रधाने । याजयेदिति हेतुकर्तुरेवैतत् प्रथमं वचनम् । कथं यथा यजेतः कर्तुः । अपि च नित्यानित्ययोर्विकल्पः संबन्धः अमुपगतो न भविष्यति । न चैकदेशस्य फलं

कल्पयिष्यते । असौमयाजी पुरोडाशाभ्या वाजयितव्यः इति याजयित्कदेशः अमुपदशप भविष्यति ।

न गुणार्थत्वात्, प्राप्ते च नोपदेशार्थः । ४० ॥

भाष्यम्— नैतदेवम्, अङ्गकर्तृरूपवेद्य इति । अङ्गकर्ता हि प्रधानकर्तुरेव विशेषदेशेन गुणभूतः प्राप्नोति । न चास्य फलं श्रूयते । न च कल्पयितुं शक्यम्, उपश्रद्धविशेषात् । न च प्रातस्य पुनरुपदेशो किञ्चिदिति प्रयोचनम् । अयं प्रातस्य तु अनुवादः पुरोडाशयोर्गमं विषयम् । न च परित्यज्य, विशेषत्वात् । होमयाजिनश्च विना अङ्गकर्ता अस्मत्त्वात् । तस्मात् कर्मन्तरयोत्पत्तिरिति ।

कर्मणोस्तु प्रकरणे तन्म्यायत्वात् गुणानां लिङ्गेन कालशास्त्रे ख्यात् । ४१ ॥

भाष्यम्— तुशब्दः एवै स्वाकलेयति । नाधिक्यतो कर्मन्तरयोत्पत्तिरिति । एतयोः कर्मणोः प्रकरणे साः उपपत्ते । नासौमयाजिनं कर्तार इति पुरोडाशौ विधीयेयाताम् । कुतः ? तन्म्यायत्वात् । स हि न्यायः, योऽसावुक्तः, 'अपि वा कालमनं स्याद्दर्शनद्विरोधस्य' इति । इति न एव न्यायः । असौमयाजिनकाले दशपूर्णमासयोरेतौ पुरोडाशौ भवन इति । किमेवं भविष्यति ? फलकल्पनाशेषो न भविष्यति । यदा समुदायः पूरयिष्यते, तदा सर्वेषां संश्रवणा फलं भविष्यतीति । शक्यते च असौमयाजिनो विशेषलिङ्गेन कालो लक्षयितुम् । तस्मिन् काले पुरोडाशाभ्यामेव यजेत, न कर्त्तव्येनेति ।

यदि तु सांज्ञायं सोमयाजिनो, न ताभ्यां समवायोऽस्ति, विभक्तकालत्वात् । ४२ ॥

भाष्यम्— तुशब्दः एवै स्वाकलेयति । यदि सांज्ञायं सोमयाजिनो, न चास्यै धनं मयिगुह्येति । सांज्ञायं च सोमयाजिन एव । अनाद्यद्विदे नरिमन् आनाद्यद्विदपचनम् । यथा 'शास्त्रादि चैत् प्रमाणं द्युर्गतासो यामां शक्तिम्' इति । एवं हि श्रूयते 'असौमयाजी नानयेत्' इति । एव एति न चालार्थं धनगम् । कथम् ? नैव सांज्ञा पुरोडाशाभ्या सांज्ञारवसा समवायः सात, विभक्तकालत्वात् । शब्दौ चोपगतात् पुरोडाशौ,

ऊर्ध्वे शानाद्यं प्राप्तमेव । न तदर्धं यनितस्यम् । तस्मान्न
काशस्ये श्वणम्, कर्मणाचोदनेनेति ।

अथिया विहितत्वाद् गुणार्थायां पुन श्रुतौ सदेहे
श्रुतिर्द्विदेववार्थां स्याद् यथाऽनभिप्रेततत्त्वाऽऽमेयो
दर्शनादेवदेवते । ४३ ॥

भाष्यम्— अपिनेति पञ्चगावृत्तिः । नैत्त् कर्मा-
न्तरचोदनेति । अनुवाद आशेषस्य विहितत्वात् ।
विहितो हि अथो उभयस्य 'आग्नेयोऽष्टाश्वलोऽमा
वाख्यायां पूर्णमासां चाश्रुतौ भवति' इति । ऐन्द्राश्वस्य
भवति विधिः, उभयस्य अविहितत्वात् । उ भव न
प्राप्नोति, पूर्णमासा ऐन्द्राश्वविधानार्था एषा भुतिः ।
यथा आनमिप्रेत, तथा आग्नेयः उचरितः । विधानं
चोभयस्य । तस्य दर्शनं च 'आग्नेय चतुर्णां करोति'
इति । तथा साधुप्रस्थापीये 'आग्नेयमाश्वस्य प्रचर्य
आग्नेयेन पुरोडाशेन' इति ।

विधिं तु पाद्व्यपण । ४४ ॥

भाष्यम्— त्रयान्द एतन्मि एव भ्यावर्तयति ।
नैतदेवम् । आग्नेये अनुवादः ऐन्द्राश्वे विधिरिति । अग्नेयोः
कालविधिः स्यात् । कुतः ? वाद्व्यपण आश्वयो मन्वते
स्म, प्रागपि सोमपाशान् शानाश्वविधिरिति । अशोम-
याजिनोऽपि शानाश्व भूयते, नहु संन्येदिति । तथा
'तपेत् साधुगौपायना. शानाश्वमेवाशोमयाजिन.' ।
तस्मात् कार्थः प्रयोग इति ।

प्रतिपिद्धविज्ञानाद्वा । ४५ ॥

भाष्यम्— वाद्यन्द् पश भ्यावर्तयति । नैतदपि,
कालविधिरिति । नाश्वधिकम्योः कर्मणोरत्यति, न वा
आग्नेयस्यानुवाद, ऐन्द्राश्वस्य विधिः । किं तर्हि उभयो
रनुवाद । कर्मणो ? सोमयाजिनः. शानाश्वविधानार्थं
एतद्भवत्यर्थः । अतो नैन्द्राश्वस्यापि निधिः । नियेन हि तदा
वाक्यम् । एवममिदंरुच्य निपते अशोमयाजिनः पुरो-
डाशवेद्ये, यौ प्राज्ञौ, सौमयाजिनः शानाश्वनपरमपीति ।
पुरोडाश्यामयमेव अशोमयाजिनः साज्येत् यानेतौ आग्नेय-
श्वेन्द्राश्वश्च, मात्रादयेन शोमयाजिनमिति, एवमेवेन
वाक्येन शोमयाजिनः शानाश्व विधीयते, उपरेणापि
वाचयेन अशोमयाजिनः । तस्मादुभयोरपि अनुवाद इति ।

तया चान्वयार्थदर्शनम् । ४६ ॥

भाष्यम्— अन्वयार्थोऽपि चैतमर्थं दशंयति, न
कर्मान्तरे इति । कर्मणो ? चतुर्दश पूर्णमासावाहुको
हूको, अशोदद्यानाकाशागाम्' इति । कर्मान्तरोपचौ
अभ्यषिक्त्वा आहुतयो भवेत्पुरेति ।

सोम— उपाश्रुयाश्रये चतुर्दशानवाकामावेऽपि इव
अशोमयाजिनः शानाश्वनाश्वः शोमयाजिनः पुरोडाशयो
वा इत्युच्यते सगतिः । सूत्रार्थस्तु—पुरोडाश्यामयेन
अशोमयाजिन इत्यपिइत्याना अशोमयाजिनः पुरोडाशयो-
रपदेसः, पुरोडाशयोः अशोमयाजिनकारोपदेशः इति
यावत् । तच्छ्रुतत्वात् अशोमयाजिन एव श्रुतत्वात् ।
यथा 'दैवस्तोमेन यजेत' इत्यत्र दैवपथैव श्रुतत्वात्
तस्यैवविधिरारः इति ।

वि— 'सप्त पथाः (१) पुरोडाश्यामयेवत्यधि
कारिणः । सौषः स्यात् तच्छ्रुतेर् (२) नैव कर्मणं
निवृत्तवाचनात् ॥ कर्मान्तरविधिर् (३) नैव प्रागभिवे-
श्यात् । विधयस्य विधिर् (४) मेवमात्रस्यात् स्वार्थ-
वर्धनात् ॥ आश्वत्यानु विधिर् (५) मेवं लश्वनाश्वः
मवहृतः । ऐन्द्राश्वेनविधिर् (६) नैव नैवपथाच्चेवश्यात् ॥
कालो लश्वणिकोऽप्यस्तु स्वार्थत्वादेति चेत् (७) न
नत् । श्रुत्या विच्छेकभावस्यत्वात् स्वार्थत्वात्तुवाश्यात् ॥
(अत्र पूर्वं पूर्वं पथं निरस्य उत्तरोत्तरपथस्य विवेकः ।
सामस्य पथश्च सिद्धान्तः) ।

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः 'शानोमयाजौ सनोत्'
इत्यशोमयाजिनः शानाश्वपर्युदाशः भुवः । तच्छेदतश्च न
'पुरोडाश्यामयेनशोमयाजिनः साज्येत् द्वैवेतवश्वेव-
श्वेन्द्राश्वश्च' इति श्रुतम् । सोऽयं पर्युदाशविधेरर्थ-
वादः । ऐन्द्राश्वस्य 'ऐन्द्राश्वमेन्द्राश्वकारां निवेदिता-
वाक्यावामसंनयत' इति शानाश्व्यामव एव विहितत्वा
दौचित्येन श्रुतुमुपनैः । यदा विधिसिद्धा शीदश इति
चिन्त्यते । तत्र पुरोडाश्यामयमेव शोमयाजौ अपि
चित्ते न शानाश्वेनेति प्रथमः पथः । पर्युदाशविधिना
एतास्कार्यस्य निन्देः 'तद् सनोत्' इति श्रुताऽऽश्व-
नचनेन अशोमयाजिनोऽपि शानाश्वविधानात् पुरोडाश-

शौरशोमयाज्ञी एवाधिर्नयेत्, न शोमयाज्ञीति द्वितीयः ।
शोमयाजिनः आग्नेयाभागमशुभान्, राजाच्यस्य शोम
याजिनो निषत्त्वेन च तद्भाषयिषिणैर्नश्रमस्य शोमयाजिनः
प्रवक्ष्यन्भाषात् एतद्यज्ञानुपपत्तेः कर्मान्तरं विधीयते इति
मृतीयः । कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभावात् एवकारभ्रमभाष
तदनुपपत्तेः याजनविधिरिति चतुर्थः । कल्पभ्रमणात्
रागतः प्राक्तत्वाच्च एतदक्षय्याणि अनुपपत्तेः अशोमभाग-
काले पुरोधाशासिति कालविधिरिव श्रेयानिति पञ्चमः ।
तदपि ऐन्द्राक्षस्य अशोमयाजकाले एव प्राप्तत्वात् आग्नेयस्य
च अशोमभागकालविधौ शोमयाजिनः प्रतिपेषापत्तेः
अस्त्युनाकवायगतवर्षदानानुवशापत्तेः अर्थवाद एवायं
हस्योदुम्बराधिकरणसिद्धिमिति कृत्वा चित्तोद्देश्यम् । केपु
विषयेषु आग्नेयस्य अशोमभागकालभाषाच्च साधोपयोगः ।

मण्डन— 'अधिको न पुरोडातो ।' १५.

शंकर— 'प्रगेव शोमाद्वैन्दौ ।' १६.

● दशपूर्णमासयोः 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' अथ
आग्नेयशब्देन न कर्मनामधेयम्, किन्तु दैवताविधायकः ।
आग्नेयाधिकरणम् । वि. १।४।७. ● दशपूर्णमासयोः
आग्नेयोऽष्टाकपालः । तत्र निषेधे तु अग्नेमिधानं विधि-
शब्देनैव अग्निशब्देन, नान्येन शुभ्यादिना । विधि-
शब्दाधिकरणम् । के. १०।१।१।२३-२४. ● दश-
पूर्णमासयोः 'आग्नेयोऽष्टाकपालेऽभावात्प्रायः पौर्णमास्यो
नास्त्युक्तो भवति' इति विधाय पुनरुच्यते 'आग्नेयो-
ऽष्टाकपालोऽभावात्प्रायः भवति' इति । तत्र आग्नेयस्य
न द्विरुपसर्ग, पुन.श्रुतिस्तु ऐन्द्राक्षस्यवर्ष । भा.
२।३।१।४।२७-२९, ● दशपूर्णमासयोः आग्नेयः पुरो-
डाशः उगाश्रयावः अग्नीषोमीयः पुरोडाशः ऐन्द्र दधि
ऐन्द्र पयः आषारो आचम्यभागी स्निग्धकृत् पत्नीसंवायाः
(इति वागा भवन्ति) । तत्र पुरोऽन्त्यानि प्रधानानि
आषारदीनि आशुदुपकारकाणि । २।२।३।३-८. ● दश-
पूर्णमासयोः आग्नेयं ज्वराय हृन्व पश्चात् अग्नीषोमी
यादेः अर्चदानदोषो इति अर्चदानस्य प्रधानानुसमयः ।
अर्चदानादिप्रदानानुसमयप्रव्यायः इत्यधिकरणम् ।
वि. ५।२।४, ● दशपूर्णमासयोः 'आग्नेयं चतुर्धा
करोति' इति चतुर्धारेण आग्नेयस्यैव, न तु ऐन्द्राक्षश्री-

षोमीययोः । आग्नेयचतुर्धाऽपिकरणव्यायः । १।१।१५.
● दशपूर्णमासयोः आग्नेयस्य अनुवादक्या 'अग्निपूर्णा
विनः' इति । भा. ८।१।२।३।३. ● दशपूर्णमासयोः
आग्नेयस्य पुरोडाशस्य अर्चरकल्पस्यवर्षस्य अर्च-
र्विकारः, उगाश्रयावस्य च सारस्वतमात्रं विकारः । वि.
५।१।१०. ● दशपूर्णमासयोः आग्नेयस्य प्रयाजश्लेषे-
पाभिपारणं प्रथमं मुख्यकृमात्, ततः शानाच्यस्य ।
के. ५।१।०।१४. ● दशपूर्णमासयोः आग्नेयस्य प्राथम्यं
नाग्नीषोमीयस्य, ब्राह्मणशायस्य अन्वयावेऽपि (तैत्.
२।५।२) ह्यौनाभयैववाच्यमानकण्डेपु आग्नेयमन्त्रस्यैव
प्राथम्यात् । मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणवाटोपेक्षया नवनवत्यात् ।
वि. ५।१।९. ● दशपूर्णमासयोः आग्नेयाग्नीषोमीयपुरो-
डाशयोः सुष्टिकपालोपधान-अवदानेषु समुदायानुसमयः ।
समुदायानुसमवन्त्यायः । भा. ५।२।३।४. ● दशपूर्ण-
मासयोः आग्नेयाज्यभागः आशुदुपकारकः । आग्ने-
याज्यभागवन्त्यायः । १०।१।८।१६-१८, ● दशपूर्णमासयोः
आग्नेयादीनां प्रधानानामेकदेशकालकृतकृत्वम् । १।१।५।१।
१-३, ४-७, ● दशपूर्णमासयोः आग्नेयादीनां समुद्रिताया
एकः स्वर्गः कृत्वम् । तन्प्रव्यायः । १।१।१।१-४.

● दशपूर्णमासयोः आग्नेयादिप्रधानमेदेऽपि
देशकालकर्तृणामेकस्यान् आधाराद्यहान्तां तन्देशा-
नुष्ठानम् ॥

प्रधानकर्तार्यत्यादहान्तां तद्देशान् कर्मभेदः
प्रयोगे स्यात् । १।१।१।१०।५४।

भाष्यम्— दशपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि,
तेषामहान्ति आषारदीनि । तेषु चिन्त्यते किं तत्सतस्य
प्रधानस्य मेदेनाहाना प्रयोगः, अथवा सर्वेषां तन्नेषेति ।
अथ तत्र किं हृत्वा । 'कृतवच्यानुरागिनेभ्यस्तां फलशुभा
स्यात्' इति (१।१।१।७।२९) । तत्र कृत्वन्तो दश-
पूर्णमासी उदित्य कथा हृत्वा । इह तु तत्त्वप्रधानं प्रति
चिन्त्यते । किं प्राप्तम् ? प्रधानकर्तार्यत्यादहान्तां तद्देशान्
कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् । अहाना प्रयोगे कर्मभेदः स्यात्,
क्रियामेदः । तत्सतस्य प्रधानस्य मेदेन अहाना प्रयोगः ।
कुतः ? प्रधानकर्तार्यत्यात् । प्रधानार्यत्यात् इत्यर्थः ।
प्रधानार्थेन हि अहानि उपदिश्यन्ते । अहर्बन्ति प्रधानानि

ऊर्ध्वं संज्ञायं प्राप्नोव । न तदर्थं पतितस्यम् । तस्मात्प्र
काशार्थं यवगम्, कर्मान्तरचोदनैवेति ।

अपिवा विहितस्त्याद् गुणार्थायां पुनःशुद्धौ संदेहे
शुक्तिद्विदवनायां स्याद् यथाऽनभिप्रेतस्तथाऽऽप्येवो
दर्शनादेकदेयते । ४३ ॥

भाष्यम्— अग्निवैति पक्षग्राहृत्तिः । नैतत् कर्मा-
न्तरचोदनेति । अनुवादः आग्नेयस्य विहितत्वात् ।
विहितो हि अग्नी उभयत्र 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽस्य-
पास्तायां वीर्णमास्यां चाप्युतो भवति' इति । ऐन्द्राग्नस्य
भवति विधिः, उभयत्र अविहितत्वात् । स वन न
प्राप्नोति, वीर्णमास्या ऐन्द्राग्नविधानार्था एषा श्रुतिः ।
यथा अनभिप्रेतः, तथा आग्नेयः उचरितः । विधानं
चोभयत्र । तस्य दर्शनं च 'आग्नेयं चतुर्थां करोति'
इति । तथा सार्कभस्वादीये 'अन्तरमाग्न्या मध्यं
आग्नेयेन पुरोडाशेन' इति ।

विधि तु याद्वरायण । ४४ ॥

भाष्यम्— तुष्टान्तः एवमपि पक्ष भावतंवेति ।
नैतदेवम् । आग्नेये अनुवादः ऐन्द्राग्ने विधिरिति । उभयोः
कालविधिः स्यात् । कुतः ? याद्वरायण आनायो मन्वेते
स, प्रागपि सोमशरात् सान्नाय्यविधिरिति । अतोम-
यानिनोऽपि आनायं भूयते, तद् संनयेदिति । तथा
'सर्वेह साहुर्वोरावनाः सान्नाय्यमेवातोमयानिनः' ।
तस्मात् पारार्थः संशय इति ।

प्रतिपिद्धविज्ञानाद्वा । ४५ ॥

भाष्यम्— आशब्दः पक्ष भावतंवेति । नैतदस्ति,
कालविधिरिति । नाप्यधिकयोः कर्मयोर्व्यति, न वा
आग्नेयस्यानुवादः, ऐन्द्राग्नस्य विधिः । किं तर्हि उभयो
रनुवादः । प्रथम् ? सोमशराजिनः सान्नाय्यविधानार्थं
एतद्वाक्यम् । अतो नैन्द्राग्न्यापि विधिः । मिथत हि तदा
यावत्सम् । एवमभिप्रेतम्, क्रियते अतोमयानिनः पुरो-
डाशराधेवौ, यौ प्राप्नोति, सोमशराजिनः सान्नाय्यमपरमयीति ।
पुरोडाशाग्न्याग्नेय अतोमशराजिनः यान्तेत् पयिवो आग्नेय-
श्वैन्द्राग्नश्च, आनाय्येन सोमशराजिनमिति, एकमेवेन
वाक्येन सोमशराजिनः सान्नाय्यं विधीयते, अपरेणापि
वाक्येन अतोमयानिनः । तस्मादुभयोपि अनुवाद इति ।

तथा चान्यायं दर्शनात् । ४६ ॥

भाष्यम्— अन्वयोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, न
कर्मान्तरे इति । कथम् ? 'चतुर्दश वीर्णमास्यांशुद्धतो
द्वयने, प्रयोदशाभावास्यायाम्' इति । कर्मान्तरोपयो
अन्वयिना आशुद्धतो भवेदुचितः ।

सोम— उवाचुषावाग्ये चतुरश्रदानवाधामायेऽपि इह
अतोमयानिनः आनाय्यस्यः सोमशराजिनः पुरोडाशराधो
या श्रुत्यानात् सगतिः । सूत्रार्थस्तु— पुरोडाशाग्न्याग्नेय
अतोमयानिनः इत्यधिकृतानां अतोमयानिनां पुरोडाशयो-
रुदाशः, पुरोडाशयोः अतोमशराजिनोरुदाशः इति
यावत् । वचुर्नित्यत्वं अतोमशराजिन एव श्रुतत्वात् ।
यथा 'नैरप्यतोमेन यजेत' इत्यत्र वैदपानेन श्रुतत्वात्
तथैवाधिकारः इति ।

वि— 'सप्त पक्षाः (१) पुरोडाशाग्न्याग्नेयैःसवि
कारिणः । शेषः स्यात् तच्छुनेत् (२) में कर्मन्व-
नित्यत्ववाचनम् । कर्मान्तरविधिर् (३) में प्रथमिद्वैत-
कारकः । गिजर्षस्य विधिर् (४) मैवमात्रत्वात् स्वार्थ-
वर्जनात् ॥ कालस्यानु विधिर् (५) में पक्षग्राहकः
प्रवृत्तः । ऐन्द्राग्नेयविधिर् (६) में वैपश्चात्नैवकारकः ॥
कालो लक्ष्यधिकोऽप्यस्तु स्वार्थभावेति चेत् (७) न
तत् । श्रुत्या विधेरेवाक्यत्वात् स्वार्थवाचनानुवादता ॥'
(अत्र पूर्वै पूर्वै पक्षं निरस्य उत्तरोत्तरपक्षस्य निवेशः ।
सप्तमः पक्षश्च सिद्धान्तः) ।

माह— दर्शपूर्णमासयोः 'नातोमयानौ संनयेत्'
इत्यतोमयानिनः सान्नाय्यपर्वुदाशः श्रुतः । तच्छेषतया च
'पुरोडाशाग्न्याग्नेयवातोमयानिनः यावयेत् द्विवेदाग्न्याग्नेय-
श्वैन्द्राग्नश्च' इति श्रुतम् । सोऽयं पूर्वुदाशविधेरर्थ-
वादः । ऐन्द्राग्नस्य 'ऐन्द्राग्नेयैकदशकपालं' निर्वपेदना-
यास्यानामर्षेणयत्' इति सान्नाय्यवाचन एव विहितत्वा-
दौचित्येन स्यात्सगतिः । ददा विधित्वादा वीदय इति
चित्यते । तत्र पुरोडाशाग्न्याग्नेय अतोमयानौ अपि
नियते न सान्नाय्येनेति श्रयम्. पक्षः । पूर्वुदाशविधिना
एवाव्याप्यं च विद्वेः 'तद् संनयेत्' इति आस्ताऽत्य-
वचनेन अतोमयानिनोऽपि सान्नाय्यविधित्वात् पुरोडाश-

शोरसोमवाची एवाधिक्रियते, न सोमशक्तीति द्वितीयः । सोमवाजिनः आग्नेयामावमसङ्गात्, सानाम्यस सोम-
वाजिनो निषकमेन च तदभानविहितैः ब्राह्मणस्य सोमवाजिनः
प्रथमस्यभावात् एतत्पञ्चानुपपत्तेः कर्मान्तरं विधीयते इति
तृतीयः । कर्मान्तरव्ये प्रमाणाभावात् एवकारश्चतुष्पाद्य
तदनुपपत्तेः शाननिधिधिरिति चतुर्थः । पन्थश्रवणात्
रागसः प्रातःप्राद्य एतत्पञ्चस्थापि अनुपपत्तेः अशोमवाग-
काले पुरोडाशाविति कालविधिरैव भेवानिति पञ्चमः ।
तदपि ऐन्द्रमस्य अशोमवागकाले एव प्रातःप्राद्य आग्नेयस्य
च अशोमवागकालविधौ सोमवाजिनः प्रतिवेद्यापनेः
अच्युतवाच्यवापगतसर्वदासतन्वशावापत्तेः अर्धवाद एवार्थं
ह्यौतुम्भस्यधिकरणसिद्धिमिति कुशाचिन्तोद्गाढनम् । किमु
निषक्येपु आग्नेयस्य अशोमवागकालस्याप्यत्र चाधोपयोगः ।

मण्डन— 'अधिकौ न पुरोडाशौ ।' १७.

शंकर— 'शश्वे सोमशक्तेन्द्राशौ ।' १६.

● दर्शपूर्णमासयोः 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' अथ
आग्नेयशब्देन न कर्मनामपेयम्, किन्तु देवत्वविधारकः ।
आग्नेयवितरणम् । वि. १।१।७।७. ● दर्शपूर्णमासयोः
अग्नेयोऽष्टाकपालः । तत्र निगमेपु अग्नेमिधानं विधि-
शब्देनैव अग्निशब्देन, नाम्येन शुष्णादिना । विधि-
शब्दाधिकरणम् । के. १०।१।१२।२३-२४. ● दर्श-
पूर्णमासयोः 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पूर्णमासां
चत्सुतो भवति' इति विधयः पुनरुच्यते 'आग्नेयो-
ऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति' इति । तत्र आग्नेयस्य
न द्विरग्राहः, पुनःक्षुनिहृद ऐन्द्राश्रुत्यर्थः । भा.
१।३।१।१७।७-२१, ● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयः पुरो-
डाशः इत्यष्टानासः अशीरोमीयः पुरोडासः ऐन्द्रं दधि
ऐन्द्रं पयः आघातो आग्नयगो सिद्धहृत् पत्नीसंयाजाः
(इति योगा भवन्ति) । तत्र यनोऽन्तानि प्रधानानि
आपाचारानि आराद्रुपकाराणि । २।२।३।३-८. ● दर्श-
पूर्णमासयोः आग्नेयं अजदाय हुवा न पश्चात् अशीरोमी
यादेः अथदाजशोमी इति अथदानस्य प्रधानान्तानुसमयः ।
अथप्रधानादिप्रधानान्तानुसमयस्यावः इत्यत्राधिकरणम् ।
वि. ५।१।४, ● दर्शपूर्णमासयोः 'आग्नेयं चतुर्षो
करोति' इति चतुर्षोकार्थे आग्नेयस्यैव, न तु ऐन्द्रमाशी-

रोमीययोः । आग्नेयचतुर्षोऽधिकरणन्यायः । ३।१।१५.
● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयस्य अनुष्ठाक्या 'अग्निर्भूय
दियः' इति । मा. ८।१।१६।१६. ● दर्शपूर्णमासयोः
आग्नेयस्य पुरोडाशस्य अश्वरकल्पस्यार्थस्यश्व-
विकारः, उगाशुवाशस्य च सारस्यतामस्य विकारः । वि.
५।१।१०. ● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयस्य प्रयाजस्योपे-
णाभिचार्यं प्रथमं सुद्वयकमात्, ततः सानाम्यस्य ।
के. ५।१।७।१४. ● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयस्य प्राथम्यं
नाशीरोमीयस्य, ब्राह्मणपाठस्य अन्वयात्वेऽपि (तैत्ति.
२।६।२) ह्यौष्ण्यस्यैव शजमानकालेपु अग्नेयमन्त्रस्यैव
प्राथम्यात् । मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठापेक्षया बलवत्त्वात् ।
वि. ५।१।९. ● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयाशीरोमीयपुरो-
डाशयोः सुष्टिकपालोपधान-अनदामेपु सुष्टुदायातुसमयः ।
समुदायातुसमयस्याप्यः । मा. ५।२।३।४, ● दर्शपूर्ण-
मासयोः आग्नेयाव्यभारः आराद्रुपकारकः । आग्ने-
याव्यभारस्यावः । १०।१।८।१९-१८, ● दर्शपूर्णमासयोः
आग्नेयादीनां प्रधानानामेकैककालकर्तृकत्वम् । १।१।२।१।
१-२, ४-७, ● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादीनां समुद्दिनाना
एकः स्वर्गः फलम् । तन्त्रश्रावः । १।१।१।१।१-४.

● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादिप्रधानमेदेऽपि
देवकालकर्तृणामेकत्वान् आपारापचङ्गानां तन्त्रेणां-
नुष्ठानम् ॥

प्रधानकर्मार्थित्वाद्ब्रह्मतां वद्रेदात् कर्मभेदः
प्रयोगे स्यात् । १।१।१।१।५।५।

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि अग्नेयादीनि,
तेषामद्वावि आचारवदीनि । तेषु चिन्त्यते किं तस्यतस्य
ध्यानस्य भेदेनाज्ञाना प्रयोगः, अथवा सर्वेषां तन्त्रेणैति ।
अथ तत्र किं त्वत्तम् ? 'कतुवत्यानुमानेनाभ्यासे फलभूमा
स्यात्' इति (१।१।७।२९) । यत्र कृत्यो दर्श-
पूर्णमासो उद्दिश्य कथा हृत्वा । इह तु तत्तत्प्रधानं प्रति
चिन्त्यते । किं त्वत्तम् ? प्रधानकर्माभेदत्वद्वानां तन्त्रेणां
कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् । अज्ञानां प्रयोगे कर्मभेदः स्यात्,
किंशभेदः । तस्यतस्य प्रधानस्य भेदेन अज्ञानां प्रयोगः ।
कुनः ? प्रधानकर्मार्थित्वत् । प्रधानार्थवान् इत्यर्थः ।
प्रधानार्थेन हि अज्ञानि उपदिश्यन्ते । अज्ञविति प्रधानानि

दगं स्युरिति । अहङ्घञ्ये च प्रधानानां सदत्वं न विवक्ष्यते । नहि तत्र प्रधानानि विधीयन्ते । किं तर्हि ! अह्नानि । न च अविधीयमानस्यास्य शुभो विवक्षितो भवति । यथा ग्रहं संमार्ष्टीत्येकवचम् । एवं चेत् एकेकस्य प्रधानस्य अङ्गेः संक्रयः कर्तव्यः । तानि यदि सकृत् क्रियेरन्, न विभागेन संभष्येरन् । यथा प्राथमीवोदय नीचयोः एकादशिन्याः समस्तैश्च संक्रयः कर्तव्य इत्युक्तम्, विधेस्त्वेकश्रुतिव्यादित्यत्र । ननु तत्र प्रतिपदानमङ्गभेदः ।

द्वयम्— (ननु 'अनन्याशो वा प्रयोगाच्चनैकत्वात्' इत्यत्र (११।१।७३५) अह्नानां सकृदनुष्ठानमुक्तम् । किमत्र विन्यते ? अत आह—) मानवता इति न तस्यैवा कर्तव्यमनुष्ठानं संभवति । भागो योगकृतानाम् (प्रधानानां फलभूतार्थिनाऽपि) पुनरुपकर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं तु विचार्यते, किं आग्नेयादीनां तन्त्रेण इतिकर्तव्यता उपकरोति, उत भेदेनेति । (तत्र) भेदेन इति श्रुतः । कर्मम् । आग्नेयादीनां सर्वेषां (तावत्) इतिकर्तव्यता उपकरोति । उपकारवेलायां च प्रधानभूतानां तेषां शास्त्रियमविचक्षितम् (उदरेत्प्रागुक्त्वात्) । तस्मात् एकैकस्य (एव) उपकरोति, न संहरतानं इति पूर्वः पद्यः । विद्वान्तावत्—) एकैकैककालकर्तव्यं च यति अङ्गप्रधानानाम् । तेन अथकालप्रविशेषत्वात् सकृदेव प्रयुक्ता उपकरोति । तस्मात् तन्मद्प्रधानामनुष्ठानम् ।

क्रमकोपश्च यौगपदे स्यात् । ५५ ॥

भाष्यम्— प्रधानानि च क्रमवन्ति । तानि च यथाक्रमं ताह्नानि कर्तव्यानि । तत्र यदि तन्त्रमह्नानि स्युः, नतः अङ्गना आग्नेयं साङ्गं आग्नीषोमीयः प्रजापतः स्यात् । तथाच प्रधानानां क्रमकोपः स्यात् । अथ तु भेदः, तत्र साङ्गमातेषु अङ्गवत् आग्नीषोमीयः साङ्गः प्रधानतः क्रियते इति नास्ति क्रमकोपः । अथर आह यदि तत्र भूतैरुदहानि, ततो यावत् तन्त्रवत् आग्नेयस्य उपकरोति, तत्र तु समिध आग्नीषोमीयस्य उपकर्तव्यम् । स एव उपकारक्रमकोपः (कोपः विशेषः) । अथिच अह्नानाग्नेयादीनि उपरशंसिमी (च) प्रतिप्रधानं मित्येते । तेषु आग्नेयादीनां अथैकैकस्य मविधन्ति ।

तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात् स्यात्, विदोषामप्रहणात् । ५६ ॥

भाष्यम्— त्रयस्यैः प्रधानैः परिग्रहमाह । न चैष पद्यः येषाम्, भेदः इति । किं तर्हि ! यौगपदं सकृत् प्रयोगः स्यात् । सकृदेव प्रयुक्तानि अह्नानि सर्वैः प्रधानैः युगवत् संभष्यन्ते । त्रयसानां एकत्रन्दोरिच्छानां च ऐह-मर्थं प्रति विशेषानुष्ठानात् । इमानि चतुष्टे देवतः कालस्य तुल्यानि 'दशैर्पूर्णाभासवोर्वैतकतेषु अन्तार क्रियन्तः' 'समे दशैर्पूर्णाभासव्यां यजेत' 'यौर्वेमासां यौर्वेमासां यजेत' 'अनायास्यायाममावासायां यजेत' इति । प्रधानैश्च सह अह्नानां एकदेशकालकर्तव्यं च यति 'अह्नानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्' इत्यत्र । एवञ्च च तन्त्रेण प्रधानानि फलं प्रति उपदिशन्ति 'दशैर्पूर्णाभासं स्वर्गानां यजेत' इति । किमतः ? अतः तेषां स्ये संभूयकारित्वम् । तेन स्वर्गकामस्य सर्वेषु युगव्यतिरीक्य, नैकशः । सर्वव्यतिरीक्यं तु आग्नेयादीनां क्रियमाणानां तुल्यकर्त्तव्यता न दृशते विशेषः कश्चित्तानि अविशेष्य आग्नीषोमीयस्य वेति । सर्वेषां च युगवन्ते । तस्मात् सर्वार्थानि भवन्ति । तस्मात् अनाष्टयिः ।

ऐक्यार्थादन्यत्रायाः स्यात् । ५७ ॥

भाष्यम्— यत्र 'क्रमकोपश्च यौगपदे स्यात्' इति, तत्र श्रुतः । ऐकार्थात् अनन्यत्रायाः स्यात्, न क्रमकोपः । कुतः ? ऐकार्थान् । संभूयकारणं यत्तानि इत्युक्तम् । तेषां सह क्रिया, नैकशः । नहि तत्र एकैक इत्येन कश्चिदर्थः । एकैकैककालकृतत्वात् अतुदुर्भे स्यात् । तस्माच्च तेषां प्रयोगे क्रमः, कुतः क्रमकोप इति । यत्र उपकारे क्रमकोप इति, तत्रापि न आगात् । कुतश्च एव यथाचेत् उपकरोति । यत् कारणे तस्मिन् काले प्रधान-न्येय न छति । यदा तु सर्वाण्यह्नानि कृतानि, तदा तन्त्रव्यापुर्वीति संभूय प्रयत्ने उपकरोति । अह्नानामपि हि संभूयकारित्वमुक्तम् 'अग्नेरैकव्यतिरेकस्यैव' (११।१।१६) इति । तस्मादुपकारेऽपि मारित क्रमकोपः ।

तथा चान्यार्थव्यतिरेकं यानुकायनः । ५८ ॥
भाष्यम्— तथा च अन्याथैरुदरं भावति इवा-न्याय उपदिशतः इति यानुकायनं अनात्वात् स्यते स ।

किं पुनस्तत् । 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हृयन्ते, त्रयोदश अमावास्यायाम्' इति । यदि आहुतिः स्यात् न त्रयोदश चतुर्दश वा स्वयतिष्ठेत् ।

तन्व्यापत्वाद्वाशक्तोऽनुपूर्व्यं स्यात्, संस्कारस्य नदर्शत्वात् । ५९ ॥

भाष्यम्— यत्र 'संस्पृशत् आरादुपकारिणामपि आहुतिरस्तु' इति, तत्र भ्रमाः । स हि न्यायः, 'संभूय-कारिणा सहक्रिया' इति । तन्व्यापेन सर्वत्रैव सहक्रिया । अशक्तोऽपि सर्वसंस्पृशेषु आनुपूर्व्यं स्यात्, मेदेन क्रिया । न शक्यते एकस्मात् अङ्गाराशेऽग्नेन सर्वेषां वाकः कर्तुम् । न च परस्मिन् पुरोडाशे प्रथिते सर्वे प्रथिता भवन्ति । संस्कारस्य तदर्थत्वात्, संस्कारोऽयं वाक्यार्थो विधीयते । तत एवं प्रत्यक्षोपकारिणः प्रति-प्रधानमाहुतिः स्मर्यते । अन्यथा वाग एव न संवेद्यते ।

अरांस्पृष्टोऽपि नाहर्ष्येत् । ६० ॥

भाष्यम्— अरांस्पृष्टोऽपि आघारादिः प्रति-प्रधानमावर्तते । कुतः । रादस्यात् । यत्र समीपे कुतः, तदर्थं इति गम्यते विशेषः । आघारादीनि आत्य-भारात्मानि आग्नेयस्य, खिष्टकृदादीनि अग्नीगोपीयस्य इति यद्गम्यते विशेषे मेदः । तस्मात् उपाहुषाजदीनां समीपे प्राक् आघारादीनि, ऊर्ध्वं खिष्टकृदादीनि कर्तव्यानि । एवं च संस्कारिणिः इतरेषामनैर्लक्ष्यं मन्त्रिष्यति । (अत्र यद्यपि सूत्रे माध्याग्ने न अर्चय्यते इति पाठः, अस्मदीये मीमांसदर्शनेऽपि तथैव, तथापि माध्याग्ने 'संस्कारिणिः' इत्युक्तत्वात् 'अर्चय्यते' इत्येव पाठ आचार्यकः । विनलकरीयेऽपि सूत्र-अध्वयोः अपठस्पृष्टः इत्येव, वि. शा. प्र. ५-वेदमन्त्रम् । के.)

विभवाद्वा प्रदीपवत् । ६१ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं 'यत्र संनिधौ य्युक्तानि, तथेभानि इति यद्यते विशेषः, तस्मात् तदाहृतिः' इति, नैतत् पुत्रम् । कुतः । विभवात् । निमित्तव्यति एतानि एकस्वयि संनिधौ कियताणानि सर्वेषामुपकर्तुम् । प्रदीपवत् । तथापि प्रदीपः एकमिन्द्रं मदेतो गुञ्जानानां वासणानां एकस्य संनिधौ प्रवर्तितः सर्वेषामुपकारं करोतीति । तस्मादनाहृतिः ।

अर्थाच्च लोके, विधितः प्रतिप्रधानं स्यात् । ६२ ॥

भाष्यम्— उपवर्गनापविहारः पूर्वं न कृतः, इति च तान्त् वर्थते । यदुपवर्गितं प्रदीपवत् इति । तद-पुत्रम् । अर्थात् लोके प्रदीपस्य सहृदकृदा क्रिया । यदि सहृद कृतः यत्र प्रकाशयति, सहृद भिद्यते । अथ न प्रकाशयति, ततः अशक्यत् । ततश्च अस्य प्रत्यक्ष-सामर्थ्यम् । अथेदं विधितः उपकारः अनुपकारो वा गम्यते, न इत्यशेषः । न चानि विधानं 'अन्वोप-करोति' इति । संनिधानात् विशेषप्रदानात् गम्यते 'यस्य संनिधौ प्रयुक्तः, तस्योपकरोति' इति । तस्मादाहृतिः । साहृदिष्व्यां कामुकायनः, परिमाणविरोधात् । ६३ ॥

भाष्यम्— अयं यदुक्तम् 'सहृदिष्व्यां कामुकायन आचार्यो मेदे चतुर्दश त्रयोदश इत्याहुतिपरिमाणस्य विरोधात्' इति, तस्य कः परिहारः । आग्नेयाऽर्चं सूयम् ।

विधेस्त्वितरार्थत्वाद्वाहृदिष्व्या श्रुतिव्यतिक्रमः स्यात् । ६४ ॥

भाष्यम्— विधीयते इति अङ्गं विधियन्ते नोप्यते । अङ्गस्य इतरार्थत्वात् । यदा एतद् स्मितम् 'संनिधौ यत् कुलम्, तदर्थमेव सत्' इति, तदा आहुता आदाना प्रयोगः । यत्र चतुर्दश त्रयोदश इत्याहुतिर्भयसा नोपपद्यते । आहुतिविषयस्तु चतुर्दश त्रयोदश । तेषां लक्षणया नचमनुपपद्यते । चतुर्दश पौर्णमास्या आहुति-विषयः, त्रयोदश अमावास्यायामिति । नैतत् संख्याविधा-गम्, प्रचरेनैव संख्यापथः प्राप्तत्वात् । अनुवादस्तु भयम् । अनुवादस्य लक्षणया उपपद्यते । विदितस्य च भयति । आहुतिविधीनां च इत्वं संख्या विहिता, नाहुतीन्द्रम् । तस्मात् तेषामनुवादः ।

विधियन् प्रकरणाविभागे प्रयोगं वादपयणः । ६५ ॥

भाष्यम्— अग्नेन प्रयोगं वादरायणो मन्यते स । कुतः । प्रकरणाविभागात् । तेषां प्रधानानां अवि-मत्ता प्रक्रिया संभूयकारित्वात् इत्युक्तम् । यत्र वेदमर्थ्यं प्रति न यद्यते विशेषः । यत् संनिधिमकरोति विशेष-

प्रहणमुक्तम्, तदनुक्तम् । किं कारणम् ? विरोधो यः संनिधिक्रमः, स प्रकरणेन बाध्यते । विधिषु । यथा विधौ तुल्यात्वात् प्रकरणेण सर्वार्थानि । अङ्गानि विशयन्ते, न यस्य संनिधौ तदर्थानि, नमस्य प्रकरणेन बाधितत्वात् । अतएव एकेन संनिधानं अनिरोपको हेतुः । यदाऽपि सर्वाः, तदाऽपि एकस्य कस्यचित् भवत्य संनिधौ कर्तव्याः । तस्मात् विशेषः संनिधेः एकान्ततः सक्तः अयपरिभूतम् । अतस्तन्नेन प्रयोगः । सादराभ्यासार्थं कीर्त्यम्, नैकीयप्रकारम् ।

कचिद् विधानात्तेति चेत् । ६६ ॥

भाष्यम्— नैतत् सुक्तं सृष्टं क्रियेति । कुतः ? कचिद् सहलं ब्राह्म्यं विधीयते । 'सहलवर्णित सह विधयति' (इति) । तत् अनापृची कर्तव्यं : साक्षात् परिषंख्यार्थं भवति 'इहैव सजन्तम्, नान्यत्र' इत्युच्यते ।

न, विशेषोदितत्वात् । ६७ ॥

भाष्यम्— न तत्र परिषंख्यं सुच्यते । प्रत्यस्य पुनर्वचनं परिषंख्यार्थं भवति । न चेद् सहलं प्राप्तम् । कुतः ? मेदेन निर्वापस्य चोदितत्वात् । आग्नेयग्री-
धोमीययोः मेदेन निर्वापस्कन्धः । तयोर्मेदेन अवहन-
पेषणे प्राप्नुतः । तत्रावश्यं विधेयं सहलम् । तस्मात् कचिद् सहलविधानात् अन्यत्र मेदेन क्रिय विज्ञापयेति ।

वा— तयोदात्तस्यकानुपसर्गादि गत्यम् । इदानीं लक्ष्यार्थं अन्तर्गतं विचारयामः । तत्र 'भेदेन विनि-
युक्तत्वाद् भेदेनैव क्रिया भवेत् । कथमभावस्य मिस्रत्वाद् भेदेन विनियोगधीः ॥' इति प्राप्ते, अमि-
धायते । 'सत्यं प्रत्येकमङ्गानां विनियोगरथापि तु (विधानयदनुष्ठानं सहदेवोपनारणम् ॥' तस्मात् एकदेशकालकर्तृणां तन्प्रकारम् ।

सोम— सूत्रार्थम्— अङ्गानां प्रधानार्थमनु-
ष्ठेयत्वात् प्रधानमेदे च एति प्रयोगदशामानुष्ठानमेदः
स्यात् इति ।

वि— 'प्रसङ्गि कार्याङ्गद्वानि दम्भेभोताङ्गिनो
यतः । एकैकमोपकारत्वं तस्मात् प्रत्यङ्गमनुष्ठितिः ॥,
विधानयदनुष्ठानं सहदेवोपनारणम् । एद् देशकाल

कर्तृणामेकत्वात्तदादिवत् ॥' नर्तको यथा सर्वेषु
प्रैयकाशा युगवत् सुप्तं निर्वर्तयति एवम् ।

भाट्ट— यन्नेकानि प्रधानानि पृथगुपनार्त्तानि एव-
पनार्थत्वेन समुपनेन विनियुक्तानि, तत्र एतस्य, एक-
विनियोगविधिविषयत्वे उत्पत्तिविधिभेदेन प्रयोगविधि-
मिदं एव । विशेषतश्च आग्नेयादौ उत्पत्तिरारूपेणैव
प्रयोगान्वयिचालभवात् एतः । अतश्च प्रधानप्रयोग-
विधिपिषेधानामङ्गानामपि भेदेनैव अनुष्ठानम् । न चैवं
'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या एजेत, अमाचास्याजगमा-
चास्या एजेत' इति वाक्यद्वयभेदसर्वापत्तिः, आग्नेयदि-
शिकस्य विभिन्नपौर्णमासीधमि अनुष्ठानप्रसक्तौ तस्ये-
द्विजये पौर्णमास्येकत्वविधानेन अर्थयत्वात् । तेन एक-
स्यामेव पौर्णमास्या अमन्ववाचानादि तद्व्यतिरिक्तानां
आग्नेयप्रयोगं समप्य अग्नीषोमीयस्य च कार्यैः । अत
वा विनियोगविषयैकत्वस्यैव प्रयोगविधेयं एकत्वं
दशोपनिषदादिषु च 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या' इत्यादि-
नैव प्रयोगद्वयविधिः, तथापि एकस्यापेवेदौ प्रतिप्रधानं
गुणाशुचिन्वायेन प्रधानादङ्गानामपि निर्वापदिशिपयो-
पकारकत्वं प्रतिप्रधानं मेदेनैवानुष्ठानम् । अत एव
आराहुपकारकङ्गात्वात्प्राग्नेयं सर्वत्र आशुचित्तप्रसक्तौ 'सह-
लवर्णित, सह विधयति' इत्यनेन अवधारणौ सहलविधि-
रप्यद्यते । सुक्तं चैतन् । अर्धस्य तत्रावश्यमेव आग्ने-
योरनाराधनफलोत्पादा प्रयासादिजन्वापूर्वनाहस्य अथ
द्वयत्वेन अग्नीषोमीयपकारार्थं प्रथमनुष्ठानस्य अवश्य-
मात्वात् । अतः प्रतिप्रधानं मेदेनैवाङ्गानि । इति प्राप्ते,
नोपचितिविधिभेदेन प्रयोगविधिभेदः, अपि तु सापेक्षत्वं
विनियोगविषयैकत्वेन एकस्यैव प्रयोगविधेः अत्यविशिष्टे
अङ्गे तस्यैव कर्तव्यम् । अत एव दशोपनिषदादौ एव
'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या एजेत' इत्यादिविशेषभवात्,
तत्र एतस्य पण्यमिदमित्यन्तं विनियोगविधौ प्रयोगद्वय-
विधिभेदेति बहव्यते । न तु एतत्तत्रात्तत्त्वं प्रकानानां
एव प्रयोगविषयः । तदतिशयत्वे कालभवात्तस्य फल-
संक्रयसिद्धयर्थं च वेनीतत्वात् । अतश्च न सापेक्षप्रयोगविधि-
भेदादङ्गानि । नापि एकप्रयोगः एव, प्रधानमेदः ।
अभेदेनापि प्रधानानां एकदेशकालकर्तृत्वेन अगस्त-

भाणविशेषतया सकृत्कुरैरेवाग्नेः उपकारसिद्धेः आवृत्तौ प्रमाणामावत् । न च आनन्त्यात् यद्ग्रामावतिगैपलम्, प्रकरणेन सर्वाङ्गताद्येपि आनन्तर्यस्य अनिवाचनत्ववत् सकृत्कुरैरेवापि उपकारकत्वे तस्य अयत्नेनीयतया निशामकत्वभावात् । अत एव यत्र निर्वापादौ एवमाणविशेषता, तत्र भेद एव, तदपवादनेनैव न सकृदविविधिः । अतः सिद्धं प्रथमभेदेऽपि अयद्ग्रामाणविशेषत्वे अङ्गानां तन्त्रत्वम् । अत एव 'चतुर्दश वीथीमास्यामाहुतयो हृक्न्ते' इत्यादिलिङ्गमपि उपपद्यते । एवं च बहुद्वेदस्यकमुद्ग्रामविषयीभूतक्रियाचरन् यदपूर्वम्, तन्नाशं प्रति तदविविधोद्देशवत्त्य कारणतेति कल्पनात् आग्नेयोरुपकारोत्पत्तिमात्रेण तत्प्रायः । अपि तु अन्तिमप्रधानोपकारौषेति नाङ्गानां पृथक्प्राणवृत्तिः । यत्र च एकमेव प्रधानम्, तत्र सदैवाङ्गितमिति तदुक्तश्चैव भावः । अत्रत्यस्य चैदमित्यन्वयदानं अवघातनियमादप्राथम्यं, प्रथाज्ञानपूर्वस्य परमापूर्वोपयोगित्वेन तत्र अन्तिमत्वादेरविवक्षितवैशेष्यं सति विरहात् । ११।१।८.

गण्डनम्— 'यामस्येऽङ्गानि भवन्ति तत्रम् ।'

शंकर— 'कालापीठ्येऽङ्गतमं च ।'

● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयकपालानि सर्वाणि उपधाव अग्नीषोमीयस्योपधानम् । अष्टानां कपालानामुपधानं एकः पदार्थः । (परतु प्रतिकपालं मन्त्रमेदाभ्यानेन प्रत्येकमुपधानम् । सोमः) । के. ५।२।३।४-५, ● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयपुरोडाशरूपं कृत्स्नं हविः न आग्नये दातव्यम्, किन्तु किञ्चिदवशेषवित्तव्यम् । सर्वप्रधानाधिकरणम् । १।४।१।४.३७-४१. ● दर्शपूर्णमासयोः आघारमाघारवति इति आघारयन्द्ः कर्मनामस्यैव न गुणविविधिः । भा. १।४।१।४. ● दर्शपूर्णमासयोः आघारमाघारवति इति न सद्युदाधानुवादः, किन्तु अपूर्वस्य होमस्य विचारकः । २।२।५।१३-१६, ● दर्शपूर्णमासयोः आघारेऽपि मन्त्रान्वेना कर्मादिर्लभ्यतः एव । १।२।३।१।२।२८. ● दर्शपूर्णमासयोः आघारे ऋजुवर्षतत्रोर्ध्व-बानां धर्वाणां पित्रकार्कवात् सद्युपसः । न विकलाः । सद्युपसविन्दौ अधिकरणम् । वि. २।१।१. ● दर्शपूर्णमासयोः जापारार्थं येषवति-

क्रमणकरणमन्त्रोक्तं फलं कर्मोर्ध्वत् आर्ध्वपरम्, परपरया तु यजमानम् । ३।८।१५, ● दर्शपूर्णमासयोः आघार-आर्ध्वभाग-प्रवाज-अनुपवाजानां षडश्रुतिः प्रचार्यवादः, न तु फलविविधिः । के. ४।१।१।१-३. ● दर्शपूर्णमासयोः आघारादयो न प्रधानम्, किन्तु अङ्गम् । इण्यऽधिकरणम् । वि. ४।४।११, ● दर्शपूर्णमासयोः आघारादीनामाग्नेयवीनां चाङ्गाङ्गिमावाः । २।२।३, ● दर्शपूर्णमासयोः 'आज्यं विद्यापयति' इति आज्यदानो जालिवाची, तेन पूषाङ्गानर्ध्वं लौकिकम् । यद्द्विंशत्याधिकरणम् । १।४।८. ● दर्शपूर्णमासयोः आज्यमह्वजमन्त्राः 'पञ्चानां त्वा वातानाम्' इत्यादयः सुर्यसूहनमन्त्रस्य अन्वयुक्ता यद्ग्रामेन च उभाभ्यां कर्तव्या, न केवलमन्वयुक्ता एव । के. ३।८।५।७. ● दर्शपूर्णमासयोः आज्यमह्वजमन्त्रस्य 'पञ्च नामादि' (श्रुष्टे. १।३।४) प्रतिमह्वजमाहुतिः । भा. १।४।१।४।४४-४५. ● दर्शपूर्णमासयोः आज्यभारौ यजति । तत्र आग्नेय आज्यमागः आरादुपस्रकरः न प्रधानाग्निदेवता-संस्कारकः । के. १०।१।८।१६-१८. ● दर्शपूर्णमासयोः आज्यभागयोरनुवाक्ये 'वाक्स्वी वीर्गमास्यामन्त्रेदेवे, शृण्वन्वी अमवाक्यावाम्' । 'अग्निहृन्नाग्नि, त्वं होमाग्नि' इति दार्शन्यौ, 'अग्निः प्रानेन मन्त्रना, सोम नीर्भित्वा' इति पुचन्त्यौ । वान्स्वी अधिकरणम् । वि. ३।१।११. ● दर्शपूर्णमासयोः आतज्ज्वनं शान्त्पथमः । २।१।४. ● दर्शपूर्णमासयोः आर्ध्वपर्ययजमानकण्ठयोः द्विरग्न्यावा मन्त्राः उभाभ्यामपि प्रयोक्तव्याः । द्यामानाधिकरणम् । भा. ३।८।७।१७. ● दर्शपूर्णमासयोः 'आयुर्वा अग्नेऽग्नि' इत्यादिर्मन्त्रो यजमानः । वि. ३।८।७. ● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयजयमह्वजमन्त्रोर्ध्वेयाधिकारः । स्यादधिकरणम् । ४।१।११. ● दर्शपूर्णमासयोः आवाहनादिनिगदेषु ल्यागे च विभिगतयन्देवैव देवताऽम्पिचामं कर्तव्यम् । विधिगन्दाधिकरणम् । भा. १०।४।१।२।२३-२४. ● दर्शपूर्णमासयोः आहवनीये यज्ञोपदिताङ्गाहुतीनां एकादशानं 'पञ्च प्रधाजाः, द्वावाग्यभागी, शिष्यश्च, ऋगोऽनुवाकः' इति । सु. ५. ७४५. ● दर्शपूर्ण-

मासयोः 'आहार्यपुरीषो पद्मप्रागश्च वेदिं कुर्वाद्' इति प्रथमं, न फल्यं. | मा. ४।१।२१२ वर्णकं २.

४ दशैर्पूर्वमासयोः रिज्याः इति श्रुत्याः | ४।४। ११।२९-३८।। चतुर्थोपानयनयोगेन दशैर्पूर्वमासाख्याना-
नेव यागानां प्राधान्यार्थं नेत्रेपायज्ञत्वात् समप्राधान्य-
सिद्धिः | सु. ४. ७२२.

५ दशैर्पूर्वमासयोः रिज्याः प्रधानान्यविशेषात् | ४।४।११।२९।।

दशैर्पूर्वमासयोः श्राव्यः पुरोडाशः, अग्नीषोमीयः पुरोडाशः, आन्वयेनोवाह्यपानः, देवप्रश्नः पुरोडाशः, दक्षिणोक्तं सान्त्वयन्, आषाढी आज्यमागी प्रयाजाः अनुयाजाः पत्नीसंवादाः सविष्टपशुः शिशुकृत्, इति यागाः श्रुताः | ते किं सर्वे एव प्रधानभूताः, स्य तत्र केचित् गुणभूताः इति विचारे पूर्ववद्व्यति | दशैर्पूर्व-
मासयोः यागयोः शान्त्यः इत्याः यागाः ताति सर्वाण्येव प्रधानानि स्युः | अतिशेषात् सर्वेषां स्वर्गोत्पत्त्यस्य याग-
त्वस्य न घटान्त्वात् |

अपिपाऽह्नानि कानिचिद्, येप्यह्नत्वेन संस्तुतिः, सामान्यो ह्यभिसंस्तवः | ३० |।

दशैर्पूर्वमासयोः आषाढाद्यमासप्रयाजादयो यागाः श्राव्योदित्यद् प्रधानयेव स्यात् रात्र्यवयवम् इति पूर्वपक्षे सति सिद्धान्तपूर्वमिदम् | न सर्वेष्वेव राजसूयादिकृत्वम् वर्तमानाः सर्वे यागाः प्रधानम्, किन्तु कानिचिद् आपारादिमागाः अह्नानि स्युः, न प्रधानम् | अपिपा-
शान्देन पूर्वपक्षस्यावृत्तिः | येषु यागेषु अह्नत्वेन संस्तुति-
र्भवेत् | 'अग्नीद् वा एतो वरुण्य, यदुषादी' 'चक्षुषो वा एतो वरुण्य, यदवयवमागी' इत्यादिः संस्तुतिः | दि-
गुस्यत् अविर्षस्य. अह्नानां सामान्यः, सामान्यपरी, अह्नानां सामान्यप्रश्नं अभिषक्तत्वं इत्यर्थः | अग्नि-
संस्तवेन लक्ष्यते इत्यत्रमिति | तस्मात् आपाराद्यमासा-
दयः यागा अग्नि अह्नत्वे, न प्रधानम् |

तथा चान्यार्थदशैः ३१ |।

सिद्धान्ते दैवन्तरमाह | 'प्रवाजेयवाजे कृष्णले ज्ञोति' इति शीर्षपात्रे कृष्णलेनिधानार्थं प्रवाजानुवादस्य अन्वयस्य कृष्णलेनिधानार्थस्य दर्शनं भवति | न च

प्रवानम्यानुवादी भवति | तस्मात् कानिचिदह्नानि, न सर्वे यागाः प्रधानानि |

अविशिष्टं तु कारणम्, प्रधानेषु गुणस्य विद्यमानत्वात् | ३२ |।

पूर्वपक्षी आह | त्व-शब्देन सिद्धान्तपठन्यावृत्तिः | प्रवाजादीनि नाह्नानि किन्तु प्रधानान्येव | तेषामह्नत्व-
सिद्धयर्थं संस्तवरूपं तत्र कारणं तु प्रधानेष्वभि अभिष-
दियु अविशिष्टं समानयेव 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदग्नेय' इत्यादिश्रुतेः | संस्तुताह्नत्वरूपस्य गुणस्य प्रधानेष्वभि विद्यमानत्वात् | तस्मात् प्रवाजादयोऽपि प्रधानानि | चातुकेऽन्यार्थदर्शनेन परार्थत्वात् | ३३ |।

सिद्धान्ते 'तथा चान्यार्थदर्शनं' इति यदुक्तम्, तत्र पूर्वपक्षी वृत्ते | प्रवाजादीनां अह्नत्वबोधके यत्ने न्याये वा चातुके सति अन्यार्थदर्शनं न अह्नत्वस्य साधकम् | पशु दर्शितम् 'प्रवाजेप्रयाने कृष्णले ज्ञोति' इति, तत् परार्थम् | प्राहृतात् प्रयाजात् अन्वयेन प्रयाजस्य अप्राहृतस्य विधानार्थं तत् | तस्मात् सर्वानि प्रधानानि इति पुनः पूर्वपक्षः |

पृथक्त्वे त्वभिधानयोर्निवेशः श्रुतौ च्यप-
देशात्, तत्पुनर्मुद्रयत्क्षणे यत्पठन्तवम्, तत्तन्-
निधायसंयुक्तं तदह्नत्वं स्यात्, भागित्वात् कारण-
भ्याश्रुतश्चान्यसंबन्धः | ३४ |।

पुनः प्राप्तं पूर्वपक्षं तु शब्देन न्यावर्तयति | न सर्वे यागाः समप्रधानानि | तत्र फल्यति प्रधानानि, इतरणि तु अह्नानि | तत्र पिकद्वय फल्यत् आग्नेयोवाह्यपानाग्नी-
षोमीयागामेकं विक्रि योगेमासीसंहरकम् | देवप्रश्नदक्षिणो-
स्ये द्वितीयं विक्रि अस्मान्वासंहरकम् | दशैर्पूर्वमासानां इति द्विवचनेन न्युक्तेषु त्रकतीसिकोर्विदसः कृतः | स्वर्गस्य इति पदेन च फल्यत्वावगुणम् | तदेतदाह, 'दशैर्पूर्वमासानां स्वर्गस्यो यजेत' इति श्रुतितः श्रवणात्, दशैर्पूर्वमासानां इति द्विवचनेन न्युक्तेषु अग्निवायोः दशैः इति पूर्वपक्षे इति नामधेययोः दृग्गते निधे निधे द्वयोः निधेयः प्रयोगः | यत् फल्यत्वात्, तत् पुनः स्वर्गस्य फल्यत्वं प्रधानस्य लक्षणम् | तत् पुनः, तत् इत्यर्थः | अनेन फल्यत्वं प्रधानलक्षणं

मुक्तम् । विकल्पं च तादृशम् । तस्मात्तदेष प्रथानम् ।
अथ अद्भुतगणमाह, ततोविधौ फलनातीतिषौ यत् फलेन
असंयुक्तम्, तत् अद्भं स्यात् । फलवसंनिपावकल तदद्भं
इत्यर्थः । तादृशं च आध्यात्म्यभागादिकम् । तस्मान्
तल प्रथानम्, किन्तु वाग्मम् । चरणस्य अद्भुतकारणस्य
भाषित्वात् । अग्नौ मरुतं वचनम् । उक्तत्वात् असंयुक्तम्
'प्रकरणादिनिकर्तव्यनार्थित्वात्' (३।३।४।११) इत्यत्र
इत्यर्थः । अभुतश्च अन्यसंयुक्तः प्रयाजादीनां प्रथान-
फलदायकं केनचित् फलेन सह संबन्धः न भुवः । एवं
'फलवसंनिधौ अफलं तदद्भम्' इति अद्भुतकारणस्य
उक्तत्वात् प्रयाजादीनां च अशुक्तत्वात् अद्भुतमेव तेषां
स्वीकार्यम्, न प्रथानत्वम् ।

गुणाश्च नामसंयुक्ता विधीयन्ते, तादृगोष्प-
पद्यन्ते । ३५ ॥

सिद्धान्तो हेतुतरपर स्यम् । चकारः उद्भुतये ।
'चतुर्दश पौर्णमासीममिन्द्रोत्, पञ्चदशोऽपावास्याम्'
इति अभिमर्शान्तरयो गुणाः नामसंयुक्ताः पौर्णमासी
अमावास्या इति नामभ्यां संयुक्ता विधीयन्ते । ते च
विषयः प्रवानेष्वेतेष्वपच्यन्ते नाम्नेषु उरयद्यन्ते । तस्मा-
दापारादयः अद्भुतैव, न प्रथानम् ।

तुल्या च कारणभूतिरन्यैरद्भामिसंबन्धः । ३६ ॥

पूर्वपक्षिणा यदुक्तम् 'अविशिष्टं तु कारणम्' इति
तत् परिहरति । अन्यैः पुत्रयावयवैः पूर्णमासस्य अद्भानां
आमेकादीनामपचयनात् अभिप्रेतव्यं एतेषु कारणभूतिः,
सा आमेकादीनां प्रथानत्वेऽपि तुल्या । यागावयवतानां
पुत्रयावयवैः तद्विधिः आमेकादीनां प्रथानत्वेऽपि तुल्यते
इति भावः । सा च स्तुतिः ' शिरो या एतद् यशस्य
मरातोः, हृदयमुग्राङ्गुलम्, पादाग्रो-रोगीषः' इति ।

अथचापभिसंनन्वसास्माद्दशोपदेशः स्यात् ।
३७ ॥

'अविशिष्टं तु कारणम्' इति सूक्तोक्तस्य समाधानं
'द्वयं च कारणभूतिः' इति अन्यवदितपूर्वसूत्रेण
यदुक्तम्, तस्यैव विशेषतयादानाय प्रयत्नं स्यात् ।
योऽसं पौर्णमास्यद्भानामभिप्रेतव्यं पुत्रयागैः सह उक्तः,
सुः अभिप्रेतव्यः उपचौ ज्ञातव्यः । यथा चावमानस्य

पुत्रस्य अग्रे शिरो जायते, मध्ये मध्यम्, पश्चात्
पादौ, एवं आमेकाः अमलः, तथाऽप्यग्नौ मध्ये, अग्नी-
पोमीयः पश्चादिति । तस्मान्मासादेया स्तुतिः । तस्मान्
अद्भोपदेशोऽसं यदुत्तर्यः स्यात् । न तेन आमेकादीनां
प्रथानत्वहासिर्भवति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ३८ ॥

सिद्धान्ते हेतुतरपर अन्वितां स्यम् । तथाच आमे-
कादिवाचान्ते आध्याजादीनां चाग्नौ अन्यार्थदर्शनमपि
भवति 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, मयोदशामा-
वास्यायाम्' इति । पञ्च प्रयाजाः, द्वापच्यपमागौ, आमेयो-
पाद्भुतनामौषोमीयात्त्वयः, अग्रेऽनुयाजाः स्विष्टकृचैति
चतुर्दश पौर्णमास्यम् । पञ्च प्रयाजाः, द्वापच्यमानौ,
आमेयः, सानायम्, स्विष्टकृत् इति श्रीणि, मयोऽनुयाजाः
इति मयोदश आहुतयः अमावास्यायाम् । एवं सति
आपारादयोऽपि यदि प्रथानं स्यात्, तदा तेषां दर्शं
पौर्णमासे चाग्नित्वां स्यात् । अद्भुतैव तु आहुतिः
संभवति । एतस्मादन्यार्थदर्शनान् आध्याजादीनां अद्भुतमेव
सिध्यति । के.

७ दर्शपूर्णमासयोः इहे द्वे अनुयाज्यानां पुरहादेश्वा
पश्चादपरा । नि. १०।७।१३. ७ दर्शपूर्णमासयोः इहा-
निगदन्त. यशपतिचन्द्रः बहुयजमानके विकारे नोहि-
तव्यः । यशपतिचन्द्रः न समयेतार्थभिधावी । भा. १।९।
१।१३।४०. ७ दर्शपूर्णमासयोः इहापारिनादिभक्षाः
प्रतिपद्यन्तः । वि. १०।१९। अत एव इहादिपक्षास्य-
मन्वत्स्य नामे तस्यद्रष्टव्ये एव । ६।४।९. ७ दर्शपूर्ण-
मासयोः इहापशुः, प्राशियमद्यः, चतुर्प्राशुलमद्यः,
शंभुवाःकालीने भयधेति चतुर्प्राशुलमद्ये चत्वार
उर्यादा उपनिष्टः । इच्छन्त्ये तु वदतिपयानां तेषामुप-
हाशनां सहभावा उक्तः । १०।१।४. ७ दर्शपूर्णमासयोः
हृष्यः 'श्रीत् परिधीत्.' इहादिमन्त्रोपेतामिः क्रियाभिः
सिध्यति । १०।१।१. ७ दर्शपूर्णमासयोः 'इये र्या
इति शारदां शिरनि, ऊर्जे र्या इत्यनुमार्थे' इति अये-
भेदेन वाक्यभेदेन मन्त्रभेदः । २।१।१६. ७ दर्शपूर्ण-
मासयोः उर्याऽपिप्रयजं 'यसं योतावतुयति उर्यां
चापिभवति' इति द्वादशद्वंद्वगतं प्रथमं द्वंद्वम् । १।४।

१०. * दर्शपूर्णमासयोः उपकारमपेक्षमाणयोः पयस्त्रयि च उपकारमपेक्षमाणेषु अनिष्टाभावमेव एवोपकारे प्रकरणात् तादर्थ्ये प्रतीकते । तद्व्ययथाऽनुपपत्तिमात्रेणोपकारकल्पना । वा. ३।१।२।११ पृ. ६५८. * दर्शपूर्णमासयोः उपभृति चतुर्गुणीतद्वत् विवेकम्, न तु अष्टगुणीतमेकम् । चतुर्गुणीतद्रथाधिकरणम् । के. ५।१।१७। ५६-५८. * दशपूर्णमासयोः उपपला 'उपपला च' । वि. ३।८।१० । 'उपपलायाः पितृष्टि' । ३।१।५. * दर्शपूर्णमासयोः उपवीतं कृत्स्ने प्रकरणे निविद्यति, न साक्षिणेनीश्वेद । के. ३।१।१।१।२१. * दर्शपूर्णमासयोः उपवीतं दर्शपूर्णमासाद्भेदेन विहितम् । वि. ३।४।३. * दर्शपूर्णमासयोः उपवीतस्य प्राकरणाद्भेदात् । ३।१।१।१. * दर्शपूर्णमासयोः उपसंस्तरणाभियारणे क्रियेते घृष्टमाणा पुरोडाशावयवानां सुधि संसृष्टिं निवारयितुम् । ३।०।२।२. * दर्शपूर्णमासयोः उपसंस्तरणाभियारणाभ्यां लह चतुरस्रतपस्वित् । उपसंस्तरणदिविचिन्त्यायः । भा. १।०।१।२।२१-३२. * दर्शपूर्णमासयोः उपप्राज्ञाजः शमीपौमीयपुरोडाशश्च इत्युभयं पौर्णमास्याम् । तत्र पाठकमस्य प्राबल्यम् आदौ पुरोडाशमर्चनं, पश्चादाव्यवर्धनः अनुष्ठेयाः । वि. ५।१।८. * दर्शपूर्णमासयोः 'उपप्राज्ञाज-मन्त्रा यजति' इति अर्धशब्द शेषस्य वाचकः शब्दः, न लघुदायस्य । भा. ३।१।४।१-१२. * दशपूर्णमासयोः 'उपप्राज्ञाजमन्त्रा यजति' इति यजतिपद विधायकम्, न तु अनुदायकम् । वि. २।२।४. * दर्शपूर्णमासयोः उपप्राज्ञाजे उपसंस्तरणाभियारणयोर्लेपेऽपि हविषे चतुरस्रतपस्वित् । उपप्राज्ञाजशब्दे अधिकरणम् । भा. १।०।१।३।१३-३४. * दर्शपूर्णमासयोः उपप्राज्ञाजे देवता प्राद्वीनामन्त्रवत् । उपप्राज्ञाजशब्दे अधिकरणम् । १।०।१।६।५-६. * दर्शपूर्णमासयोः उपप्राज्ञाजे प्रीत्यागमेन नियम्य, न यत्किञ्चित् । उपप्राज्ञाजशब्दे अधिकरणम् । १।०।१।५।१०-४८. * दर्शपूर्णमासयोः उपप्राज्ञाजे विष्णु प्रजापतिः अग्नीषोमी इति त्रयाणां विकल्पः । उपप्राज्ञाजशब्दे अधिकरणम् । वि. १।०।१।७. * दर्शपूर्णमासयोः उपप्राज्ञाजाज्यं ब्राह्मणेन योषात् प्राग्भवीशोनीय न कर्तव्यम्,

प्राज्ञाज्यं शैल्यं वा कर्तव्यम् । वा. ५।४।६।१-२३. * दर्शपूर्णमासयोः उद्धृतम् । 'उद्धृतं च मुष्टं च' यथासुभम् । वि. ३।८।१० । 'उद्धृतमुष्टंयथासुभं हन्ति' इति लघुपयोगः । ३।१।५. * दर्शपूर्णमासयोः उद्धृतमुष्टस्योः उपपुष्टयोश्च प्रोक्षणं अपत्यदुग्धमेव, न हन्तिरिपियदुग्धम् । हन्तिरिप्यधिकरणम् । के. ५।१।२।१-३. * दर्शपूर्णमासयोः श्रद्धित्तुशक्तारः श्रद्धा अर्चय्यः होता आशीर्षमेति । वि. ५।१।५. * दर्शपूर्णमासयोः शक्रेऽस्मिन् सहाये देवाहात्युक्तीनां तन्त्रम् । आग्नेवादीनां प्रथानानां इत्यधिकरणम् । १।१।१।१. * दर्शपूर्णमासयोः शक्रेऽस्मिन् सहाय्ययोगे अष्टौ वेद्यताऽक्तृणां तन्त्रम् । अन्नप्रदानयो देवता-रक्षि-विदो अधिकरणम् । १।१।२।२. * दर्शपूर्णमासयो एव वैदपस्य सामिधेनीवाप्तद्वयम् । गोदोहनाधिकरणम् । (इदं वार्तिकं द्रष्टव्यम् ।) भा. ३।६।३।०. * दर्शपूर्णमासयोः तेन्नापारार्थमेतत्किमप्युक्तमन्त्रोक्त्यन्तर्गतमावस्त्वं फलं साक्षात् अर्चयोरिव निविष्टमन्त्रमाहितं याजमानं फलम् । बर्चो-वायः । वि. ३।८।१५. * दर्शपूर्णमासयोः औपभृतताज्यं प्रथानुपवाच्यम्, त्रीष्वं तु प्रथानामेव । ५।१।१६. * दर्शपूर्णमासयोः औपभृतताज्यं ब्रह्ममानपत्र आग्नयर्षमंप्रोक्तम् । आग्नयसमानवाचिकरणम् । ५।१।१५. * दर्शपूर्णमासयोः औपयस्येऽहनि अर्चय्यभोजनं आदातम् । तद् हृषार्यम् । आग्नयभोजनपर्यायः । भा. १।३। १।४।३०. * दर्शपूर्णमासयोः औपयस्येऽहनि शनिजगरणं यज्ञज्ञानां रक्षणाय अप्रमादायै वा अहृष्टायै वा । १।२।१।८।१०. * दर्शपूर्णमासयोः औपयस्येऽहनि शतं विहितं 'अग्ने प्रतपते त्वं चरिष्यसि' इत्यदि । १।२।१।१।२१. * दर्शपूर्णमासयोः औपय-आग्न-शानायवर्धनोः न सर्वं कर्तव्यं, किन्तु प्रत्येकमेव । त्रीहिसमां येषु प्रथमं वेत् । ३।१।४।३-१०. * दर्शपूर्णमासयोः औपयवर्धनं पुंके शमाहातासक्त आ-वश्यं, तत्र पाठकमेवैव विद्यामनुष्ठायम्, न तु सुवचननेन आग्नयवर्धनात् । ५।१। ८।१५. * दर्शपूर्णमासयोः कपालं न सुवोचनप्रयुक्तम्,

किन्तु अणमप्युक्तम् । पुरोडासाकपालन्यायः । वि. ४।१।११, दशैर्पूर्णमासयोः कपाले भित्ते ' भित्ते जुहोति ' इति होमः । ६।४।४. ० दशैर्पूर्णमासयोः कपालेषु पुरोडासास्य प्रपन्नं क्रियते, नीर्वै चरी तु तत्र स्यात् । के. १०।१।१७।५६.

दशैर्पूर्णमासयोः कपालवेरेकदेशभेदनादाद्यपि प्रायश्चित्तम् ॥

अर्थसमयायात् प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि । ६।४।४।१०॥

भाष्यम्— नो बर्षपूर्णमासी । नभ भाष्यवति, ' भित्ते जुहोति, एकत्र जुहोति ' इति । तत्र संदेहः किं कृत्स्ने भित्ते, एकत्रे च प्रायश्चित्तम्, उतैकदेशेऽपि भित्ते, एकत्रे चेति । किं पुनः सर्वभित्तं किमेकदेशभित्तमिति । पूर्णैकत्रययोग्यं प्रयोजनाय, तत् कृत्स्नमित्यम् । यच्छकले विभक्त्यपि प्रयोजनाय, तदैकदेशभित्तमिति । किं प्राप्तम् । एकदेशभित्तेऽपि प्रायश्चित्तम् । कस्मात् । अर्थसमवायात् । समवेतं तत्र भेदनम् । एकदेशभित्तमपि भित्तमिति । एवं प्राप्ते भित्ते, नैमित्तिकं कर्तव्यं भवति ।

दृष्टम्— कृत्स्नमेवै प्रायश्चित्तम् । कुतः ? तस्य भिदुर-द्रव्यस्य परस्परसंपर्कात् अवरुपमासी कियानपि माथाऽपनयः । तस्य अवरुपत्वत् नित्यता प्रवृत्तेः । भित्तमिति भिदिक्रियेणसर्जनीभूतम् (भिदिक्रिया उपसर्जनीभूता यस्या तद् द्रव्यम्) निवृथा द्रव्यमभिधीयते । तदेव उपासर्जनं भवति, यत् कृत्स्नं न्यायोति । तस्मात् नैकदेशे भित्ते होमः इति । एवं प्राप्ते, यूनः । संघर्षे ' संपृष्टम् ' इति बुद्धिर्भवति, न ' भित्तम् ' इति । भेदनं कदाचित् भवति । तस्मात् एकदेशात्मनभित्तयोः उभयत्र विभक्तुद्वैः संघर्षात् उभयत्रापि होमः । यदुक्तम् ' भेदभित्तिर्द्वयं प्रथमम् ' इति, उच्यते । विदोषणे एव भित्तपक्षे जाति किमर्थं विदोषणं यावत् तावते । अर्थात् द्रव्यं हृदयते, न घट्टात् । तस्मात् भेदश्चेत् उपजातो, होमश्च (उपजावते एव) इति ।

न तदोषे वैतुष्येण्यत् तदर्थं हि । ११ ॥

भाष्यम्— तुष्यत् पक्षं ध्यातव्यं । नारोपेऽपि

भित्ते प्रायश्चित्तं स्यात् । विनष्टसंस्कारार्थं हि प्रायश्चित्तम् । कुतः ? एतन्भेदनत्वात् प्रयोजनमभिन, न होमेन । तेन संस्कृतेन प्रयोगः कल्पित इति प्रायश्चित्तं क्रियते । न च तेन चूर्णैकत्रेण प्रयोगः कल्पितो कर्तुं । तस्मात् प्रायश्चित्तमनर्थकम् । एकदेशभित्तेन तु संस्कृतेन कल्पिते प्रयोगः । तस्मादैकदेशभित्ते प्रायश्चित्तं, स्यादिति ।

दृष्टम्— एकदेशमेवै एव होमः । (कुतः ? ' भित्ते ' इति द्रव्यपक्षयोः निर्देशः इत्युक्तमेव । भेदनेन द्रव्ये दोष उत्पन्नः, स होमेन प्रतिघटीयते, निर्हृतदोषं च यागयोग्यं भवति । एकत्रमेवै च अयोग्यात्वात् तदर्थं होमः च्च अनर्थकः स्यात् । भित्ते इति सम्यगी द्वितीयाऽर्थे, भित्तं द्रव्यं (होमेन संस्कृतं) इति । एवं च तावदेव होमस्य संबन्धः (उद्वेद्यसंबन्धः), संनिवृत्तौ पकारिता च । निमित्तत्वे प्रकरणेन संबन्धः, स दुर्बलः, आराहुपकारकः यत् असंयुक्तः उपयुक्तो अयमपि दोषः ।

स्याद्वा प्रातर्भित्तत्वात्पक्षमो नित्यसंयोगात्तद्वि-
तस्य शुभार्थेनानित्यत्वात् । १२ ॥

भाष्यम्— एषाद्वा प्रायश्चित्तं कृत्स्नभित्तेऽपि । कुतः ? प्रातर्भित्तत्वात् । प्रातः हि भित्तितं भेदनम् । प्राते च भित्तिर्चै नैमित्तिकं कर्तव्यम् । यद्योक्तम्, गृह्यसंस्कारार्थं प्रायश्चित्तमिति । तार्थं तस्य धर्मः । कुतः ? नित्यसंयोगात् । नित्यत्वं होमः । अनित्यं हि भेदनम् । नहि नित्यमनित्यत्वं उपरक्तं चोच्यते । यदि नित्यं दशैर्पूर्णमासयोरेकत्रेण, नानित्यसंयोगात् । कुतः ? कश्चिदनिर्णयं नैव स्यात् । तत्र कथं तस्योपकारकं भवेत् । तत्र को दोषः ? न सर्वत्र नित्यसंयोगात् । तेन नित्य-मुपयुक्तमिति वचनं प्राप्य एव । अथ नैमित्तिकम्, न दोषो भवति । तस्मात्सम्यक् एव । अग्नित्ये पदा भित्तम्, एव होमः । यदा न भित्तं तदा नैव होमो विधीयते । भवदोषे पक्षे भवति दोषो नित्यनित्यशेनैव संघर्ष इति । तस्मात् भित्तमेव प्रायश्चित्तमिति ।

दृष्टम्— एतन्नर्थे होमे (यत्नि नित्यसंयोगा-
त्वात्) अथानित्यत्वात् (अद्यानात्) दशैर्पूर्ण-

मासापूर्वे निमित्तम् (अतुल्यकम्) । यावत् दर्शदर्श-
मासापूर्वे निमित्तम्, तावत् नैमित्तिकेन (अतुल्यक्येन
होमेन) भवितव्यम् । (सुतः) निमित्तेन (अप-
र्वेण) प्रयोजितत्वात् होमस्य । मेदन् च तत्र कदा-
चित् (न तु नित्यम्) तस्यापि किम् ? इत्यत आह—
तत्र उपकार्यस्य (मिश्रस्य) अनित्यत्वात् प्रयोजकस्य
(च अपर्वस्य) नित्यत्वात् नित्यनित्यसंयोगविशेषः ।
मेदनस्य (तु) निमित्ताच्चे (कति) मिश्रेण (निमित्-
त्तेन) होमे प्रयुक्ते (कति) अपर्वस्य तादर्थ्यम्,
इत्यदोषः (न विशेषः) । सप्तमी च निमित्तत्वेन
यथाभूता (भवति) संस्कारत्वे तु लक्षणा स्यात् ।
तस्मात् निमित्तत्वेन भिन्नम्, न संस्कार्यम् । पूर्वोक्तस्यैव
न्यतिरेकमाह—) निमित्ततादर्थ्यस्योर्नित्यत्वात् अस्ति
संबन्धः (निमित्तपतुञ्जकम्, तादर्थ्यपिति फलम्)
यथा जीवनं निमित्तं (अग्निदोष—) होमं प्रयुङ्क्ते,
त (च उपाच—) होमोपघाताद्यैः । (अत्र स्थिते
' यथा जीवनं निमित्तं पुत्रपदोपस्थ तत्र मायश्चित्तं
यत् होमं प्रयुङ्क्ते स दोषोपघाताद्यैः ' इति पाठः । परपु-
नाद्यो सन्वत्सरात्मनी) तत्र जीवनस्य पुत्रपदोपत्य च
(पूर्वोपपत्त्य) विद्यमानत्वात् अविशदः संबन्धः ।
द्वयोपि (प्रयोक्तृकत्वयो—) अनित्ययोः अस्ति संबन्धः
यथा ब्रह्महत्यादि अनित्य निमित्तं पुत्रपदोपस्थ (अनित्यः),
तत्र मायश्चित्तं ब्रह्महत्यायुक्त दोगनिर्घाताय च (इति
नैमित्तिक विशेषः) । तस्मात् उपकार्ये (पले वाकप्रयो-
क्त) विद्यमाने अस्ति संबन्धः । इह (तु) उपकार्यं
(भिन्नम्) कदाचित् (प्रयोक्तृकं तु अपर्वे नित्यम्,
इति विशेषः) । (भाष्य व्याच्छे—) न उक्त्यं नित्यायो-
पकर्तुं इति होमो न शक्नोति नित्यमुपकर्तुं, उप-
कार्यस्य (मिश्रस्य नित्यम्—) अभावात् । तेन नित्यमुप-
कर्तुं (इति बचने प्रलय एव इति भाष्य—)
इति दर्शपूर्णमासापूर्वं भवति । (कथम् ?) नित्य-
मुपकर्तुं इति (होमम्—) प्रयुक्तान्तम् (अपर्वे भवति
भाष्यकारः इति) । तस्मात् (तत्रयुक्तप नित्यार्थात्-
नुपपत्तेः) कालविशिष्टं मेदन् निमित्तम् ।

गुणानां च परार्पत्वात् यचनात् व्यपगतवः
स्यात् । १३ ॥

भाष्यम्— अस्ति बचने न गुणो गुणार्थो मन्त्रि-
मर्हति । प्रकरणतः सर्वे प्रधानार्थे मिश्रमपि होमोऽपि ।
न च मिश्रः आधारभावेन उपदिश्यते । मिश्रस्य
आधारभावे हि न होमान्तर विधीयते । प्रथमतः हि
तदा मिश्रो गुण इति गम्यते । तत्र आहवनीयपदयोरो
वाच्येत् ' यचनाद्विकल्प इति चेत्, न निमित्तत्वेन
संभवात् । ' होमस्य च भूला विहितवत् । यथा
होमो विधीयते, तदा भूला । यदा मिश्रो गुणः तदा
वाक्येन । तस्मात् आधारो मिश्रः । यद्युच्येत, निर्दि-
पयेऽपि न होमान्तरम्, प्रकृतस्यैव होमस्य निर्दि-
विधीयतेति । तत्र अतुल्यक्यमान हि निमित्त-
मित्युच्यते । यदि हि विधीयते, निमित्तत्वेन तत्र स्यात् ।
यदि च यथापि निमित्तं होमो उच्येत, तत्र
द्वयोर्होमस्योः संबन्ध एव न स्यात् । न वाक्य
मेदन् मुनादिति विधीयते । मेदने किंचित् शक्यं
श्रूयते, तद्विधीयते ।

द्वयम्— (कथं निमित्तत्वे द्वयोः प्रधानार्थत्वनि-
वेत्, तत्राह—) प्रकरणतः प्रधानार्थो होमः मिश्रमपि
(होम) प्रयुक्तानं (अपर्वे) प्रधानात् तादर्थ्येन
(अतो न मिश्राद्यो होमः) । न च कालार्थकेन
होमस्य प्रतिपादक बचनमस्ति, (' मित्ते मुहोति ')
इत्यत्र तादर्थ्यप्रतिपादिकायाः । द्वितीयापि भक्तेरभावात् ।
न च भिन्नस्य प्रत्यक्षतो दोष उच्यन्ते, येन (द्वितीया-
यामस्यमपि इष्टार्थत्वात्) दोषनिर्घातायो होमः शक्यं
(तस्मात् मिश्राद्यो) । न च भिन्नमाधारत्वेन उप-
दिश्यते (आधारभावेन इति वाच्ये) । न तु पूर्वोक्त ' न
गुणो गुणार्थो भवितुमर्हति ' इति शिष्टे सुतः अहो,
अत आह—) भुविषमभ्रमकेण (अतिसंबन्धभावेन
इति होमम्) उपन्यस्यते । संभवति हि सप्तमी
निमित्ते आधारो च । (निराहृत्यप्रार्थं अर्वातः अतु-
ल्यत्वे—) आधारः सन् आगेवर्तनी (एव प्र-
णत अहम्) स्यात्, नाह्वानम् । न च कर्मात्स्य
(विशिष्टविशेषात्स्यत्वात्) आहवनीयदर्शयोरो वाच्येत्

इति पाक्षिर्षं बाधमाह न तु निलम् । (परस्व-)
बाधमधिष्यत्य (अधीकृत्य) आह वचनात् विकल्प
इति चेत् । (वचनवशात् पाक्षितो बाधो व्रीहियथा-
विधिवत् न दोषः । इदं विकल्पाविधानमाक्षिपति-)
अनुक्तोऽर्थं विकल्पः भिन्नस्य प्रकरणसंभवात्, आहव-
नीयस्य च अनाश्रयाधीनत्वात् । उच्यते (प्रकरण-
संबन्धेनैव) बाधद्वयेन सासदस्वम् (अनाश्रयाधीनम्)
भाष्यते, एवमिहापि (आहवनीयस्य भिन्नेन बाध
एव, न विकल्पः) । किञ्च आहवनीयस्य अन्यत् (होमा-
न्तरेऽपि) कृतार्थत्वात् । मिश्रस्य तु (प्रकृतहोमानुवादेन
विधीयमानस्य) अन्यत्रान्यकाद्यत्वात् तदुपमदेनैव
(आहवनीयस्यमदेनैव) परत्वं निवेशः । तस्मात्
विकल्पमिषानं अभ्युपेत्यवादेन (भाष्यकारेण उक्तम्,
विकल्पोऽपि यस्यां गती व्युक्ता, अस्ति च गतिः
निमित्तत्वेनापि संभवात् इति) ।

केचिदाहुः युक्त एषामं विकल्पः, उच्यते (भिन्ना-
रवनीययोः) बाधयेन सुतोनिर्मगन्तात् । (ननु मिश्रस्य
प्रकरणमभ्युपेत्य, अत आह-) न प्रकरणत् किञ्चित्
अन्यविकल्पः (लभ्यते मानावर्षीयत्वात् । पाञ्चदश-
सासदस्वयोः तर्हि कथम् ? गृह्य-) तत्र साधिवेनो-
(मास-) संकथे (संकथयोः) आनर्थक्यात् अपूर्व
संस्थाः (अपरस्यम्) एषितव्यः । तत्र एकस्य (वाज्र-
दस्यस्य) प्रकरणेन (अपूर्वसंस्थाः) क्लृप्ता, इतरस्य
(तु सासदस्वस्य) अपरमिचरितकृतसंस्थासाधिवेनी-
कारेण) क्लृप्ता, इती (संकथस्य) विपर्ययत्वात् बाध-
द्वयेन सासदस्य बाधयते, (विकृतिषु सासदस्वस्य)
कृतार्थत्वात् । (किञ्च) तदर्थये च न शक्यं नियमेन
, फालेभ्यः, अननुवाक्यत्वात् शास्त्रस्य (नहि प्रमाणानु-
संधार्थः प्रेष्यत्वात् प्रकाशः, किन्तु समीहितमाश्रयैः ।
समाप्तम्) प्रमाणान् यथ बाधो वाच्ये, च बाधयते ।
(गम्यते च सासदस्वशास्त्रस्य बाधः) । इह (तु)
पुरोक्तिसम्बन्धः समानः (मिश्रस्य आहवनीयस्य च) ।
अपिज्ञानविभक्तिः अहमी (समानैव) तस्मात्
विकल्पः । ननु ' वदे पुरोहि' इत्यत्र (अगि सतमी
पुरोहितस्ययोः) तुल्यत्वात् वदेन वाहवनीयबाधः

(स्यात्) । उच्यते । उल्लिखितपाक्षितेन वाक्यान्तर-
विद्धं बाधयते, परं च उल्लिखितपाक्षितम् । (वाक्या-
न्तरविष्टानु आहवनीयः, तेनाहौ वदेन बाधयते । एवं
तावत् वदव्यवशालोचनया बाध उक्तः । आहवनीय-
बाधसमपि न तत्र विदधातीत्याह-) किञ्च होमेन
आधारस्य (व्याहवनीयस्य) अनपेक्षितत्वात् बाधयेन
अथो (आधारः) नीयमानः (दीपमानः इति क्विप्ते
पठः), ये ह्युदाः (उपरतः अग्निहोत्रादयः) होमाः,
ताननूय आहवनीयः आधारो विधीयते, न (तु) ये
(पदहोत्रादयः उच्यमाना एव) आधारकल्पितः,
(ताननूय) ।

भेदानार्थमिति चेत् । १४ ॥
भाष्यम्— अथोच्यते, एतदुपमं तत् कपालं संधी-
यते । ' गायत्र्या एवा शताक्षर्या संधीयते' इति तत्
कपालं संधीयति । तत्र वक्ष्यामः ।

नादोपभूतत्वान् । १५ ॥
भाष्यम्— न मेदनस्य शेषस्य उच्यते, न तत्
संधात् शक्यते होमेन मन्त्रेण वा । सुदाऽपि संधीय-
मानस्य गिसुदुद्धिर्नोपेयात् ।

अनर्थकश्च सर्वनादो स्यात् । १६ ॥
भाष्यम्— सर्वनादो च श्रूयते ' शिघ्रे कपालगण्ड
प्रहरति' इति । तत्रानर्थकः संस्कारः । ननु एत उद्भूत्य
उपस्थापिष्यते । नेति शून्यः । ' अन्यदुपस्थापति' इति हि
भाष्यमिति । तस्मात्शितिकं कर्माहम्, शिघ्रे पुरोहीति ।

ज्ञा— 'तत्रैकदेशभेदेभ्यः नित्यत्वाच्च निमित्ततां ।
बादाचित्वात् कृतस्य भेदो गच्छेत्त्रिमित्तताम् ॥'
द्वितीयपञ्चादौ तु गम्यते ' होमोऽयं मित्रसंघातो
भेदोपनिर्हणान् । संनिपत्योपस्थापितं तथा सति
हि लभ्यते ॥ आयदुपस्थापितं न्याय्या ग्यात्
सनिपातितः । कार्यक्षमाश्च संस्कार्यः, कृतस्यभिन्नं न
तक्षमम् ॥' तस्मात् वदर कियताऽपि अत्रेण येशे
मगति तत्र होमः । इति श्रुतेः, शून्यः । ' संस्कारत्वे
भवेदेयं, न त्वियं मित्रसंघातिया । संस्कारत्वे हि
मिदस्य निमित्तत्वं न लभ्यते ॥ निमित्ताभासनी
होमो नित्यमहं प्रतोर्भवेत् । नित्याभानित्यसंस्कार्य-

संबन्धं लभते कथम् ॥' तस्मात् मेदने निमित्ते होमो विधीयते । च चाविशेषात् एकदेशभेदे कृतमभेदेऽपि स्यात् ।

सोम— पूर्वम पादाविल्लागा अन्येषां (ऋत्विग्-
मित्राणां) अप्राणोऽपि इह कृतमभेदे एव ब्राह्म इति
प्रत्ययस्यानात्, मन्त्रगत्य इत्यसंस्कारत्वात् होमस्य भिन्न-
संस्कारत्वम्, इति प्रत्ययस्यानाच्च संगतिः । सूत्रार्थस्तु
एकदेशोऽपि भिन्ने प्राक्स्थित स्यात् अर्थस्य भेदनस्य
तत्रापि समवायात् इति ।

वि— 'कपालभेदेने होमो मने ष्टेऽथचोमयोः ।
आद्यो भेदस्य मन्त्रत्वात् संस्कारत्वेन मन्त्रमः ॥
संस्कारानिमिक्तत्वात् नित्यानित्याविधीयमानम् । निमित्तता
समा भद्रे यथे वाऽस्तो इत्येहुक्तिः ॥'

भाट्ट— दशपूर्णमासयोः प्राक्स्थिताधिकारे 'मित्रे
क्षुरेति, रक्षदे क्षुरेति' इति ध्रुम् । तत्र कृन्मभेदे
एवेदम्, अत्रैकदेशभेदे एव, उतोमपरापीति चिन्ताकाम्,
इयो. संघर्षे संघि एकदेशभेदेऽस्य अवर्जनीयत्वेन नित्य
त्वात् निमित्तत्वात्पुत्रपत्ते सर्वभेदे एवेद चूर्णतादृश्या
प्राक्स्थितप्रति प्रथम. पशु. । संघर्षेण कतिपयावयवानां
चूर्णीभावेऽपि भिन्नमिति प्रतीतमाकात् ऋषिऽऽकादि-
श्रुत्यावयवविभागे एव भेदनव्यतीतेः तस्यैवानित्यत्वेन
सर्वभेदनञ्च एकदेशभेदनस्यापि निमित्तत्वोपपत्ते. तत्रै-
नायं होमः । अपि हि भेदनस्य निमित्तत्वेऽपि होमस्य
प्रयोजनापेक्षया संनिपत्योपकारकत्वलाभाच्च भिन्नकपाल-
संस्कारार्थः । कपाले हि भेदनेन उक्तपरिमाणवाचात् वैगुण्य-
प्रसक्तौ तावद्विहाररूप. होमेन संस्कारो नानुपपन्नः । तस्य
चाद्रुपपन्नस्य संस्कारायोगात् सर्वभेदे च तत्रयोग
योगात् एकदेशभेदनेनैव निमित्तम् । अस्तु वा समीची-
नं संस्कार्य-कारणं, न तु निमित्तं कार्यकऽपि । न च
भिन्नस्य कादाचित्कत्वात् नित्यानित्यासंयोगविरोधः, एष
तस्य काराविः न वेऽपि संगीकृतारिषमंविभक्तदुपपत्ते. ।
इति प्राप्ते, भा-पुत्रोमित्ये भूतोयोमित्ये वा तस्योप-
धानावदवकमे 'भिन्न कपालमन्त्र प्रक्षिपति, अन्यदुप-
देधाति' इतिवाचयविरोधवात् नात्र स्तन यो होमो भिन्न-
संस्कारकः । नापि प्रकरणविकृतोमानां तसंस्कारकत्वम् ।

एतेन प्राक्स्थितिक्रमोमानुवादेन लौकिकस्य भिन्नकपालस्यैव
भाषिकरणत्वेन विधि. आहवनीयभाषेण इत्यप्यात्मम् ।
होमस्य प्राक्स्थितिरूप कपालोपधानोत्तरत्वात् 'अन्यदुप-
धाति' इत्यस्य वैदिकार्थताः प्राक्स्थितताकात्पुत्रपत्तेभः ।
अत एवेद कर्मान्तरम्, तच्च भैतिक आराद्रुपकारकं
मनुष्यैरुपपरिहारार्थं ऋषिभ्येन विधीयते । अतः सर्व-
भेदनमेकदेशभेदनमुपपन्नमपि अप्र निमित्तम् ।

मण्डन— 'भिन्नेकदेशोऽपि भवेन्ननुशोक्तिः ।'
शंकर— 'होमः क्रियित्—कृतमभेदे ।'
● दशपूर्णमासयोः कपालोपधानम् 'अवि व यदे
करालानि चोपदेधाति' इति शब्दशब्दमये एवम् ।
वि. ३।८।१० । 'कपालेषु अपपति' इति त तार्थम् ।
३।१।५, ● दशपूर्णमासयोः कपालोपधानम् 'उत्तरेण
करालान्युपदेधाति' । ३।२।३, ● दशपूर्णमासयोः कपालो-
पधाने सप्तशतानुसमय. कर्तव्यः । ५।२।२. ● दश-
पूर्णमासयोः कर्तव्यं सप्तशत एक एव पुत्रप. 'अवि-
कारः दशपूर्णमासादौ' इत्यभधिकरणम् । भा. १।१।
२।३-१३. ● दशपूर्णमासयोः कर्तव्यं ते एव वा अन्ये
वा अनियमः पुनः प्रयोगे । के. १।१।१।२।१५.
● दशपूर्णमासयोः साम्यसामिपेनीपु संस्कारदौ
व्यागमेन संघयपुत्रस्यम् । वि १०।१।८, ● दशपूर्णमासयोः
साम्यसामिपेनीसंस्कारपूरणं प्रयोजितमयोः वद्वं
यदीन्व अविजानामेव यदाहीनाम्यागमेन । १०।१।८.
● दशपूर्णमासयोः काल 'यावन्तीव दशपूर्णमासान्वा-
यन्ते' इति । तस्य यावन्तीवकाले प्राप्ते लौकिक कर्त-
व्यम्, इति कालार्थः संयोग. । शा. ६।२।७. ● दश-
पूर्णमासयोः कपालभेदात् अप्राशस्तितः शिष्टात्रमुपवि-
करणे (१।२।१।१।२) विद्वान्तिता । सु ७. ७०९.
● दशपूर्णमासयोः धुन्मयाविद्याभेदेने आशक्ति
रह दने च होमो विहित 'मित्रे क्षुरेति' 'रक्षदे
क्षुरेति' इति । न च निमित्तादृशो अवर्जनीय, न तु
धृदेव । वि. ६।२।९, ● दशपूर्णमासयोः 'धृत्प्राजितं
च घग्घा च' महापुत्रम् । ३।८।१० । 'इत्प्राजित-
मपह्नादुत्प्राजितत्वात्प्राति' इति उदयोगस्यस्य । ३।१।५,
● दशपूर्णमासयोः स्मृतं नैरिक्तम्. 'देवस्य वा कतिपः

प्रथम इति खानति । १०१११०. * दशपूर्णमासयोः गोदोहनं पुरुषार्थमेव । तत्र पशुप्रयोगं पशुद्वेजेन विहितम् । भा. ४।१।२।२ वर्षकं २. * दशपूर्णमासयोः 'गोदोहनेन पशुसामस्य प्रथमेत्' इति विहितं गोदोहनं प्रकृत्यावेव निविशते । के. ३।६।२।१०. * दशपूर्णमासयोः चतुस्वत्तं उपस्तरणविधारणाभ्यां सष्ट । उपस्तरणारिविधिव्यापः । भा. १०।८।१२।२९-३२, * दशपूर्णमासयोः चतुर्धोत्तमयोः प्रयाजयोः प्रति छानयति इत्युक्ते सति 'अतिशयेदो बर्हिः प्रति समानयति' इत्युच्यते, तेन बर्हिषधत्वंता दशयति इति श्रौतः क्रमः । ५।१।४।७, * दशपूर्णमासयोः चतुर्धाकरणं आग्नेयपुरो-टासस्यैव आग्नेयचतुर्धाकरणधिकरणम् । ३।१।१।५। २६-२७, * दशपूर्णमासयोः चतुर्धाकरणं भक्षणार्थम्, न परिक्रमार्थम् । चतुर्धाकरणं भक्षयि इत्यश्विहरणम् । ३।४।१।७ (वि. २१) । ४८-५१. * दशपूर्णमासयोः चतुर्धाकरणं हस्तेन । अभिचारिके वैश्वदेवे चरौ तु शम्भवा । वि. १०।१।१ वर्षकं २. * दशपूर्णमासयोः चतुर्धाकरणोत्तरं 'इदं ब्रह्मणः' इत्यादिना भागिनिर्देशः भक्षणार्थः । के. ३।४।१।७।८-५१. * दशपूर्णमासयोः चतुर्धाकरणविधौ आग्नेयबन्धेन द्विदशैको न युज्यते किन्तु आग्नेय एव केवलः । वा. ३।१।१५।२६-२७. * दशपूर्णमासयोः 'चतुर्होत्रा वीर्यमासीमग्निष्टुतोश्च, पञ्चहोत्रा अमावास्याम्' इति अभिमर्शने अन्नहविषां प्रदानहविषां च, न प्रदानहविषामेव । ३।७।४।८, १०. * दशपूर्णमासयोः चतुर्होत्रपञ्चहोत्रमन्त्राभ्यामग्निमर्शने अपूर्वमनुकम्, न समुदायमनुकम् । ४।१।५।११-१२. * दशपूर्णमासयोः जागरणं औपवस्यत्या राशौ वर्तनम्, तथा श्यामेमहाशये वा । यागपूर्वराशिः औपवसथी । वि. १२।१।८. * दशपूर्णमासयोः जाघनी शश्वेन नोच्यते 'घर्षं पशोर्निष्पन्नता जाघत्या पत्नी-संघाता यदन्वः' इति । सा संभवति शीघ्रादि आनीयमाना पत्नीमंवात्रार्थम् । भा. ३।३।१०।२३. * दशपूर्णमासयोः 'जाघत्या पत्नीः संघाजवन्ति' अत्र जाघनी ऋषादिना संघाज यागः वर्तयः । तथा चाग्नेयेन एव जाघत्याः विक्रयः । वि. ३।३।१५. * दशपूर्ण-

मासयोः 'जाघत्या पत्नीः संघाजवन्ति' इति अर्थवर्त्म । नहि तत्र कानिच शेषवृत्ता जाघनी अस्ति । लौकिकया-स्तु तत्र आग्नेयेन सह विक्रयः । भा. १२।४।६।१०. * दशपूर्णमासयोः जुहुः परमंयी पलायकाउ-ज्या इत्यर्थः । अयमिन्नरितक्रतुसंघनमाश्रित्य जुहुःस्तुः पलायकादृशः वाक्येन विधीयते 'यस्य परमंयी जुहुवीवति' इति । अनारम्यविधिश्च प्रकृत्यैव निविशते । वि. ३।६।१. * दशपूर्णमासयोः जुहुवां चतुर्वारमायं कलं आश्वयज्यकाले 'चतुर्जुहां एवाति' । तत्र च प्रतिमर्शनं मन्त्रावृत्तिः । १।१।४।१५. * दशपूर्णमासयोः जुन्मा-याम् 'मवि दशम्' इति मन्त्रः पठनीयः । घ च भयनघठः कल्प्यः कद्रुमुक्तपुष्पाभर्षो वा, न पुत्रवार्थः । कञ्ज्यमानाधिकरणं ह्यस्याविकरणम् । के. १।४।५। १४-१६.

दशपूर्णमासयोः जौहवाज्यं प्रयाजार्थम्, औपमृताज्यं च प्रयाजानुयाजाज्यम् ॥

सत्रोत्पत्तिरपिभयाना ख्यात् । ४।१।१।६।४२।।
 भाष्यम्—दशपूर्णमासयोः भूयते 'चतुर्जुहां एवाति, अष्टात्रुपश्चि' इति । तत्र संदेहः किं जौहवमौपवृत्तं चोभय उभयार्थं प्रयाजेभ्यश्च अनुयाजेभ्यश्च (इति), तत्र जौहवं प्रयाजेभ्यः, औपमृत्तमनुयाजेभ्यः । अथवा औपवृत्तं प्रयाजेभ्यः, अनुयाजेभ्यश्चेति ; किं प्राप्तम् ? उभयसमुपार्थम् । कुतः ? यत्र आग्नेयेन कियते, तन्मे-तस्ये भवितुमर्हति, अपिशेषत् ।

उप—प्रकृतानुपश्लेपेन आरभ्यते । (समानयनाय औपमृत्ताज्यप्रयोगेनैव साधिते तत्रसद्वेगेन औपमृताज्य तादर्ये विन्यते, तदनुपश्लेपेन च जौहवश्च प्रोक्ष्य चेति) । तत्र आग्नेयप्रयोगेनैव स्थिते चाग्निं पूर्वा-धिकरणारम्भः । (पूर्वमसंगतियद्वास्तु न पूर्वमात्रेभ्यम् । पूर्वपञ्चमाह—) अमंयुक्तोपलानि (भाग्यानि) प्रकल्पिता यज्यन्ते । तस्मात् पश्यत् आग्नेयशापत्र (तस्ये प्रयाजा-नुयाजादि) तत्रैव एवाति (बहुवचन प्रोक्षयितुम् । भाष्ये जौहवमनुयाजप्रतिपेभार्थम् । ४३ ॥
 तत्र जौहवमनुयाजप्रतिपेभार्थम् । ४३ ॥
 भाष्यम्—नेन उभयसमुपार्थेति । जौहवं प्रया-

संपन्नं लभते कथम् ॥ ' तस्मात् भेदने निमित्ते होमो विधीयते । स चाविशेषात् एकदेशभेदे कृत्स्नभेदेऽपि स्यात् ।

सोम— पूर्वेण कदाचित्कानां अन्येषां (कृत्स्न-
मित्रानां) अपहरेणऽपि इह कृत्स्नभेद एव ग्राह्य इति
प्रत्ययवहानात्, भक्षणस्य द्रव्यसंस्कारत्ववत् होमस्य मित्र-
संस्कारत्वम्, इति प्रत्ययवहानाच्च संगतिः । सूत्रार्थस्तु
एकदेशेऽपि मित्रं प्रायश्चित्तं स्यात् अयस्य भेदनस्य
तत्रापि समवायात् इति ।

वि— ' कषात्भेदेन होमो भेदे ष्टेऽप्योभयोः ।
आद्यो भेदस्य भङ्गत्वात् संस्कारत्वेन मध्यमः ॥,
संस्कृतत्वनिमित्तत्वात् नित्यानित्यविशेषणम् । निमित्तता
समा भङ्गे घर्षे वाऽतो द्रव्योर्द्वैतिः ॥ '

भाट्ट— दशपूर्णमासयोः प्रायश्चित्ताधिकारे ' भित्ते
जुशेति, रक्रे जुशेति ' इति ध्रुवम् । तत्र कृत्स्नभेदे
एवेदम्, कनेकदेशभेदे एव, उतो मयथापीति चिन्तायाम्,
त्रयोः संघर्षे षडपि एकदेशभेदेऽप्यवयवत्वेन नित्य-
त्वात् निमित्तत्वानुपपत्तेः सर्वभेदे एवेदं चूर्णतादृशया
प्रायश्चित्तमिति प्रथमः पक्षः । संघर्षेण कृतायावयवतां
चूर्णीभावेऽपि भिन्नमिति प्रतीत्यमावात् कपालिऽऽकारि-
त्यलक्षयवदिभाने एव भेदनप्रतीतेः तस्यैवानित्यत्वेन
सर्वभेदनवत् एकदेशभेदनस्यापि निमित्तत्वोपपत्तेः तथै-
वायं होमः । अथ हि भेदनस्य निमित्तत्वेऽपि होमस्य
प्रयोजनार्थत्वात् सतिष्वोपसर्कत्वलाभाय मित्रकपाल-
संस्कारार्थः । कपाले हि भेदेन उक्तपरिमाणवशात् वैशुभ्य-
प्रसक्तौ त-परिहारक्याः होमेन संस्कारे नानुपपन्नः । तस्य
चातुर्वकुलस्य संस्कारयोगात् सर्वभेदे च उपयोग-
योगात् एवैवभेदनमेव निमित्तम् । अस्तु वा सप्तमी
इतं संस्कार्यन्तेरेव, न तु निमित्तत्वाधिक्येऽपि । न च
मित्रस्य कदाचित्कदात् नित्यानित्यगणयोगविशेषः, रघ-
तरस्य कदाचित्कालेऽपि संकीलनादिष्वर्गमिष्विष्यदुपपत्तेः ।
इति प्राप्ते, भाग्युपशेषिणे भूशेषशेषिणे वा तन्मोष-
धानाश्चक्रे 'मित्रं कपालमस्यु मधिराति, अन्यदु-
द्वेयति' इतिवाचकविशेषात् नात्र स्वयन्तो होमो मित्र-
संस्कारार्थः । नापि मयस्कृत्स्नहोमनां त-संस्कारकत्वम् ।

एतेन प्रायश्चित्तहोमानुपपत्तेन लौकिकस्य मित्रकपालस्यैव
अधिकरण्येन विधिः आहवनीयवचनेन इत्यपह्नाम् ।
होमस्य प्रायश्चित्तस्य कपालोपदानोत्तरवात् ' अन्यदुप-
पाति ' इत्यस्य वैधर्म्यापत्तेः प्रादक्षिण्यसमाख्याऽनुपपत्तेः ।
अत एवेदं कर्मान्तरम्, तत्र नैमित्तिक आराहुण्यस्य
प्रगुण्यस्यरिहरार्थं प्रवृत्तत्वेन विधीयते । अतः सर्व-
भेदनभेददेशभेदनमुपपन्नमपि अत्र निमित्तम् ।

मण्डन— ' भित्तेकदेशेऽपि भवेत्तुशेति । '

शंकर— ' होमः कृत्स्न-ज्वरनभेदे । '

दशपूर्णमासयोः कपालोपधानम् ' अपि च यत्ते
कपालानि चोपदधाति ' इति द्वादशशब्दमये एकम् ।
वि. ३।८।१० । ' कपालेषु ध्रुपति ' इति तत्कार्यम् ।
३।१५, * दशपूर्णमासयोः कपालोपधानम् ' उपवेगेन
कपालान्युपदधाति ' । ४।२।३, * दशपूर्णमासयोः कपालो-
पधाने समुद्रयानुसमयः कर्तव्यः । ५।१।३, * रव्य-
पूर्णमासयोः कर्त्ता सपत्नीक एक एव पुत्रपुत्रः । ' अशि-
कारः दशपूर्णमासयो ' इत्यगणिकरणम् । भा. ६।१
२।३-१३, * दशपूर्णमासयोः कर्त्तारः ते एव वा अन्ये
वा अनियमः पुनः प्रयोगः । के. १।३।१२।१५.
* दशपूर्णमासयोः काश्यपामिधेर्त्तापु संख्याइदो
व्यास्येन संवशापरणम् । वि. १०।१।८, * दशपूर्णमासयोः
काश्यपामिधेर्त्तापुऽप्यापूर्णं प्रययोजययोः षड्वत्
गृहीत्वा तदधिकानामेव गृह्णादीनामामेन । १०।१।८-
* दशपूर्णमासयोः कालः ' दशमीनं दशपूर्णमास्यं
यजेत ' इति । तस्य तापश्रुतकाले प्राप्ते लीकता कर्त्त-
व्यम्, इति कालार्थः संयोगः । आ. ६।१।१०, * रव्य-
पूर्णमासयोः कालोपेक्षात् आह्राहृतिः इष्टिवाजसृष्टि-
कारणे (१।१।३।१२) सिद्धमित्ता । सु. ४. ७०९-
* दशपूर्णमासयोः सुभ्याद्विषयभेदेन आशुदि-
रकृन्दे च होमो विहितः, ' भित्ते जुशेति ' रक्रे
जुशेति ' इति । स च निमित्तत्वात् आशुर्नदीनां, न तु
वृष्टेरव । नि. ६।१।१५, * दशपूर्णमासयोः ' सुभ्यामिर्नि-
तं वा यथा च ' यथापुत्रपुत्रः । ३।८।१० । ' कपालिन-
मयस्ताहुत्स्नत्वाचकृत्वाति ' इति उक्तयोगात् । ३।१।५,
* दशपूर्णमासयोः रत्ननं वैदिष्यते । ' देवस्य स्या सतिः ।

प्रसव इति एतन्नि । १०१११०. * दर्शपूर्णमासयोः गोदोहनं पुरुषार्थमेव । तत्र पशुमृत्योर्न पशुद्वेदीन विहितम् । भा. ४।१।२।२ वर्णकं २. * दर्शपूर्णमासयोः 'गोदोहनेन पशुसमस्य मन्वेत्' इति विहितं गोदोहनं प्रकृतार्थैव निवृत्तते । कै. ३।६।१।१०. * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्वर्त्तनं उपपन्नगमिधारणाभ्या सह । उपस्तरणादिविधिव्यायः । भा. १०।८।१।२।२९-३२, * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्वर्त्तमयोः प्रयाजयोः प्रति समानयति इत्युक्तौ एति 'अनिहायेको बर्हिः प्रति समानयति' इत्युक्तते, तेन नर्हिपशुमृत्योर्न दशयति इति श्रौतः क्रमः । ५।१।४।०. * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्वर्त्तकरणं आश्रेयपुरोडासार्थैव आश्रेयचतुर्वर्त्तकारणाधिकरणम् । ३।१।१।५। २६-२७. * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्वर्त्तकरणं भक्षणार्थम्, न परिक्रमार्थम् । चतुर्वर्त्तकरणं मन्त्रार्थे इत्यभिमित्तरणम् । ३।४।१।७ (वि. २१) । ४८-५१. * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्वर्त्तकरणं दृष्टेन । कामिचारिकं वैश्वदेवे चरौ तु शम्भवा । वि. १०।१।१ वर्णकं ३. * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्वर्त्तकारणोत्तरं 'इदं ब्रह्मणः' इत्यादिना सामनिर्देशः भक्षणार्थः । कै. ३।४।१।७।८-५१. * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्वर्त्तकरणविधौ अक्षेयत्वेन द्विद्वेवयो न यद्यते किन्तु आश्रेय एव केरलः । वा. ३।१।१।५।२६-२७. * दर्शपूर्णमासयोः 'चतुर्वर्त्तौ दीर्घमासीममिमृशेत्, पशुसोमं अमावास्याम्' इति अभिमर्तनं अङ्गद्विधा प्रयान्द्विधा च, न प्रधानद्विधायाः । ३।७।४।८, १०. * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्वर्त्तपशुहोत्रमन्त्रमन्त्रममिमर्तनं अपूर्वमपुत्रकम्, न सद्युदासपुत्रकम् । ५।१।५।११-१२. * दर्शपूर्णमासयोः जागरणं औपसथ्या राशौ कर्तव्यम्, तत्र रक्षार्थमरुहाये वा । यत्पूर्वरात्रिः औपसथ्यी । वि. १२।१।८. * दर्शपूर्णमासयोः जापनीयाश्रेय नोपपत्ते 'एवं पत्नीनिषधया जापन्त्या पत्नी-संयाज्य यद्व्याः' इति । सा संयाज्यी त्रीन्वारि आनीय-माना पत्नीसंयाज्येत् । भा. ३।३।१०।२३. * दर्शपूर्णमासयोः 'जापन्त्या पत्नीः संयाज्यन्ति' अत्र जापनी कृपादिना संयाज्य यागः कर्तव्यः । तथा चाप्येन सह जापन्त्याः विक्रयः । वि. ३।३।१५. * दर्शपूर्ण-

मासयोः 'जापन्त्या पत्नीः संयाज्यन्ति' इति स्वयंक्रमे । नर्हि तत्र काचित् शेषभूता जापनी अस्ति । लौकिक्यास्तु तत्र अश्वेन सह विक्रयः । भा. १२।४।६।१०. * दर्शपूर्णमासयोः जुहुः पर्यायमी पलायनप्र-जन्वा इत्यर्थः । अग्निसंयत्तकृतसंयत्तपातिभ्यः जुहुर्मेतुः पलायनपुत्रः वाक्येन विधीयते 'पश्य पर्यायमी जुहुर्मेयति' इति । अकारमभिविधयः प्रकृतार्थेन निवृत्तते । वि. ३।६।१. * दर्शपूर्णमासयोः जुहुत्वां चतुर्वर्त्तमात्रं प्राथं आश्रेयप्रदणकाले 'चतुर्वर्त्तौ यज्ञानि' । तत्र च प्रतिप्रदयं मन्त्रावृत्तिः । ११।४।१५. * दर्शपूर्णमासयोः जुम्मान्याम् 'मयि दक्षक' इति मन्त्रः पठनीयः । स च मन्त्रगठः कर्तव्यः तदुक्तपुत्रकधर्मो वा, न युक्तार्थः । अश्वमन्त्रानाधिकरणं इत्यजापिकरणम् । कै. ३।४।५। १४-१६.

जुहु दशपूर्णमासयोः जौह्वान्यं प्रयाजार्थम्, औपभृताभ्यं च प्रयाजानुयाजार्थम् ॥

तत्रोत्पत्तिविभक्ता स्यात् । ४।१।१६।४२॥
भाष्यम्—दर्शपूर्णमासयोः भूयते 'चतुर्वर्त्तौ षष्ठानि, अष्टादशानि' इति । तत्र संदेहः किं जौह्वान्येभ्यस्तं चोपयं उपयार्थं यद्यजेत्यथ अनुयाजेत्यथ (इति), उत जौह्वान्यं प्रयाजेभ्यः, औपभृताभ्यमेभ्यः । अपय औपभृता प्रयाजेभ्यः, अनुयाजेभ्यश्चेति । किं प्राप्तम् ? उभयमुपयार्थम् । कुतः ? यत् आश्वेन कियते, तस्यैतस्मै भवितुमर्हति, अविशेषात् ।

दुष्—प्रब्रह्मपुत्रकत्वेन आश्रेयने । (एतानयनस्य औपभृताभ्ययोक्तव्ये साधिते तद्व्यवहयेन औपभृताभ्यं तादृश्यं निवृत्ते, तदनुपसहनेन च जौह्वान्यं प्रोपय चेति) । तस्य आश्वययोक्तव्ये रिचते चास्मिन् पूर्वाधिकरणारम्भः । (पूर्वमस्यप्रतिपन्नज्ञानं न पूर्वम्भारम्भम् । पूर्वपञ्चमाह—अप्युक्तोपमानि (आश्वानि) प्रकृतानि यद्वन्ते । तस्मात् पशुद्वं भाग्यशास्त्रम् (कार्यं प्रयाजानुयाजदि) तत्रतत्र षष्ठानि (पशुपञ्चन प्रोपयेशम् । माध्वे जौह्वान्यं तद्व्यवहृत्तं प्रोपयति प्रदर्शनार्थम्) ।

तत्र जौह्वान्यनुयाजप्रतिपद्यार्थम् । ४३ ॥
भाष्यम्—नेन उपययुपयार्थमिति । जौह्वान्यं प्रया-

जायन्, औपभूतं उभयार्थम् । कथम् ? 'यद्गुह्यं यद्वाचि, ऋतुस्यत्वं यद्वाचि, ऋतवो वै प्रयाजाः' इति जौह्व-
 वचनं अनुपाजप्रतिषेधार्थं प्रयाजान् संकीर्तयति । आह,
 ननु नास्मिन् अनुपाजप्रतिषेधार्थं वचनम् । यदेतत्
 'प्रयाजैर्म्यस्तद् यद्वाचि' इति, प्रयाजेषु उपदेशकमेतत् ।
 नास्त्वस्य अनुपाजप्रतिषेधे सामर्थ्यमिति । उच्यते । न
 इमः प्रतिषेधक्रमेतिरिति, किन्तु उपचिवाच्ये आप्यना
 नेव प्रयोगानामिसंबन्धः । अनेन वचनेन प्रयाजप्रयो-
 जनत्वं क्रियते जौह्वस्य, अनुपाजप्रयोगजनता अस्य
 वचनमावादेव न गम्यते, इति अनुपाजप्रतिषेधार्थं
 वचनमित्युच्यते ।

दृष्टम्— तत्र जौह्वमनुपाजप्रतिषेधार्थम् 'यत्तुलुहा
 यद्वाचि' इति उच्यते। जौह्वं अतिरूपति किं मया
 कर्तव्यमिति । प्रयाजाश्च उपचिवाच्यः इत्यभिप्रायः ।
 (तत्र यावदेव सर्वविधा प्रकाशनेन कथ्यन्ते, तावदेव)
 तयोः (जौह्वप्रयाजयोः) श्रुतेन वाच्येन संबन्धे
 (विहिते) द्वयोरेव परस्परनिषेधान् अप्यत्र (प्रयो-
 जनान्तरे जौह्वस्य, प्रयाजानां च वर्नादिद्विगान्तरे)
 प्रवृत्त एव नास्ति । एवं धीवोपभूतयोः (धीवर्य उच्यते
 सारणास्यर्थम्, औपभूतस्य च प्रयाजानुपाजार्थं न-
 भवेति) एवं चेतु (यद्वा परस्परनिषेधान् अन्यत्र प्रवृत्ता-
 भावः, तत्र) प्रतिषेधकत्वत्वात् निषेधकत्वव्यादित्यर्थः
 प्रतिषेधः उक्तः (नियम, उक्तः) ।

औपभूतं तथेति चेत् । ४४ ॥

भाष्यम्— इति चेद् इत्यर्थे, जौह्वमनुपाजैर्म्यः
 प्रतिषेधते, औपभूतमुपचिवाच्येति । मन्तु जौह्वं
 प्रयाजार्थम्, न तु औपभूतमुपचिवाच्यम् । तदपि तथा
 स्यात्, यथा जौह्वम् । कथम् ? एतदपि अनुपाजार्थमेव
 भूयते 'यद्गुह्यं यद्वाचि' इति अनुपाजैर्म्यस्तद् यद्वाचि ।
 एतदपि अनुपाजार्थम् । इति अनुपाजैर्म्यस्तद् यद्वाचि ।

दृष्टम्— (पूर्वपक्षान्तरप्रकारमाह—) यदि ध्रुतेन
 नैरस्तद्वाच्यं नाचार्यार्थम् (आद्यनाम्, तर्हि) औप-
 भूतम् (अर्थात् अनुपाजैर्म्यस्तद् यद्वाचि) इति वच-
 नोत्तरे वैचल्य— अनुपाजार्थमेव निराकार्यं इत्येतात् न
 प्रयाजार्थं स्यात् ।

जुह्वप्रतिषेधाभित्यानुवादः । ४५ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम्, उभयार्थमीकृतम् । एवं
 हि भूयते 'यद्गुह्यं यद्वाचि' इति प्रयाजानुपाजैर्म्यस्तद्
 यद्वाचि' इति । नूतनं 'अनुपाजैर्म्यस्तद् यद्वाचि' इति
 अनुपाजार्थता व्यस्येति । उच्यते । जुह्वप्रतिषेधात् नित्या-
 नुवादः । उभयविराम् औपभूते जौह्वे च उभयार्थे
 प्राप्ते जौह्वमनुपाजैर्म्यः, प्रतिषेधम्, नौपभूतम् । तदा
 औपभूतस्य उभयार्थतया क्त्वा अनुपाजार्थतावप्यत्र
 नित्यानुवादो मन्तिप्रवृत्तिः, न शक्येति प्रयाजार्थता प्रति-
 षेधम् । प्रत्यक्षतया हि सा । तस्मात् औपभूतमनुपाजार्थम् ।
 समानपन च ततो जुह्वं भूयते । तस्मादपि प्रयाजार्थता
 न शक्या प्राप्तिम् । (अत्र सूत्रे 'स्यत्' इति पद
 एवामेते सर्वत्रोक्तमवमानादपि दृष्टीकृत्या तथा न
 वादार्थानां न पठनीयम् । भाष्येऽपि 'उच्यते' इत्युक्त्वा
 'जुह्वप्रतिषेधाभित्यानुवादः' इत्येव मूलमनुवित न तत्र
 'स्यत्' इति पदमादिताम् । तेन ग्राह्यमतेऽपि स्यत्
 इति पद सूत्रे नास्तीत्येव सिध्यति । के.) ।

दृष्टम्— जुह्वप्रतिषेधाभित्यानुवादः । प्रयाजानुपाज-
 र्थत्वे अन्वयते इत्येते एतेषु अनुपाजार्थमिति । यदि
 तु अनुपाजार्थमेवैतत्, ततः प्रयाजार्थमिति अशक्यं
 वक्तुम् (अपास वात्) । तस्मात् अयमनुपाजोऽपि न
 वदते । तस्मात् 'प्रयाजानुपाजैर्म्यस्तद् यद्वाचि' इत्यस्य
 आत्मतानर्थावधानं इतर. ('अनुपाजैर्म्यस्तद् यद्वाचि'
 इति) अनुवादः । -

श— 'उत्पत्त्यावधिषेधेण सगोर्धप्रतिषेधेण ।
 अवसुत्यानुवादश्च प्रयाजार्थतावच' ॥ (प्रोद-
 विशेषतयोक्तान् प्रकाशनेन सर्वार्थत्ववक्तव्यः इत्यर्थः) ।
 इति पद्यम्, पद्य. 'नानाऽर्थत्ववचो युक्तमर्थवचस्य
 संभवे । तेन जुह्वं प्रयाजार्थमित्यर्थं तथेति ॥'
 इति द्वितीयः पद्यः । 'जौह्वस्य प्रयाजैर्म्यस्तद् यद्वाचि'
 मीरितम् । अनूपाजैर्म्यस्तद् यद्वाचि' इत्येते न सृज्यते ॥'

सोम— पूर्वोपेयं प्रपञ्चान्तरं संगति । मूला
 र्थतु— तत्र औपभूतार्थमेव उच्यते । अर्थात् प्रयाज-
 र्थतया, अत्र सर्वार्थाव्यतिरिक्तम् ।

वि-- 'जुहुवन्मृतवाह्याज्य सर्वाणि वा भवसिद्धिः । सर्वाणि मनिशेषात् खान् । प्रयाजार्थं तु जौह्वम् ॥ प्रयाजान्-
नृपाज्यैरेतुः खान्दोवभृत्प्रमाणकम् । त्रौपम-पार्थमित्येषा
भरत्सा चवर्तनेता ॥'

भाट्ट-- एवं तत्रादीषभृतस्य प्रयाजार्थत्वनङ्गीकृत्य
परोक्षत्वं निवारितम् । तदेवाधिष्य समानीयते ।
'चतुर्बुद्धा गृह्णाति, अष्टात्रुपमृति गृह्णाति, चतुर्बुधया
गृह्णाति' इत्यसंयुक्तानि आश्रयति त्रिद्वयकन्यास्या
यावत् सर्वप्राकरणिक्रन्द्यापेक्षकार्थमित्येव त्रिनिधुसन्ने,
तावत् 'चतुर्बुद्धा गृह्णाति प्रणालेष्पस्तत्, अष्टात्रुपभृति
गृह्णाति अन्वयान्नेपस्तत्, सर्वस्मै वा एतद्यत्ताप गृह्णाते
यद्व्युत्थायानामग्रम्' अथादिवचनैस्तत्रास्त्रयार्थित्वेन त्रिवि-
योगात् औपसृगस्य अन्वयान्नापार्थत्वम् । यत् 'अष्टा-
त्रुपभृति गृह्णाति प्रयाजान्नाज्यैष्पस्तत्' इति वचनम्, तत्र
प्रयाजान्नाज्यैष्पस्तत्पदेवैकदेश्यताऽन्यच्छेदकत्वे शाकभेदेऽपत्तेः
अनुराजाना प्रयाजोत्तरत्वाद्युत्थायानाम् । इति प्राप्ते,
उपसृगोऽपि अस्तुवादेश्यवश्यत्वे समान्यतादिविष्य-
द्वर्णनं वाच्यतरोवेन द्वादशानुवाचनस्यैव अनुवादत्वम् । न
वा शाक्यभेदः, अनेकवाधिकरणानुयायितकौस्तुभोक्तरीत्या
'अन्वयैपुनरानानो वाच यच्छनः' इतिवत् अवाक्य-
भेदात् । अतश्चोपभृत् प्रयाजान्नाज्यार्थमिति सिद्धम् ।

मण्डत-- 'इयमैमीयभृत् श्रुत्वम्' १८.

शंकर-- 'मानुषाभाङ्गनेव तत्' १९.

• दर्शपूर्णमासयोः 'एण्डुलान् विनष्टि' इति
पेषणं नापूर्वकृतं दण्डकनकात् । नियमानुपूर्वदित्येन तु
विषेयता । वि. २।१।३. • दर्शपूर्णमासयोः 'तिष्ठन्
यात्रामन्वाह, आसीनः पुरोऽनुवाक्याम्' इति । अप नानु-
वचनवचनं किन्तु खान्मासस्युपविधानम् । १०।१।२२,
• दर्शपूर्णमासयोः तुपोपस्थापः पुरोडाशकपालेन चर्तयः ।
तत्र कपालस्य तुपोपस्थापे न प्रवेक्ष्य, किन्तु प्राग-
द्विष्टः । अग्रे तु कपालस्य प्रवेक्ष्यम् । पुरोडाशकपाल
स्थापः इत्यभिहितम् । ४।१।११. • दर्शपूर्णमासयोः
'श्रीन् परिधीन्' इति मन्वः अनुपूर्वप्रवृत्तः, न तु
परिधिःकर्मवशमप्युक्तः । के. १।१।१।१-२९.

• दर्शपूर्णमासयोः त्रिधातु पञ्चधातु वा वेदि मृत्पाति ।
भा. ३।८।१।१।३२.

• दर्शपूर्णमासयोः त्रिष्टुभौ संवाज्ये कन्ये
नित्ये च संयोगप्रवृत्त्येन ॥

दर्शपूर्णमासयोरेव 'वायव्यौ संवाज्ये ब्रह्मवर्चसतामस्य,
त्रिष्टुभौ शीयकामस्य' इत्यादि श्रुत्वम् । 'पिरीष्टि देवान्'
'अग्रे यद्व' इत्यनयोस्त्रिष्टुभोर्नित्यवगमनात्त्वेन केवल-
कामप्रणये तयोर्विशिष्य वाङ्मामेन च तादृशाह्नौ अन्ये
नीयकामस्यावमयित्तये । इति प्राप्ते, त्रिष्टुप्रदानेनापि
न्यवचनेन संबन्धितयोः शब्दोः परागर्थसंवाज्यत् संयोग-
प्रवृत्त्येनोभाष्यता । संकर्ष. ४।३।२२.

• दर्शपूर्णमासयोः दक्षिणा अन्वाहार्थवचः । वि.
१०।३।६. • दर्शपूर्णमासयोः दृक्चिमन्त्रः उपास्यताह्नं
यथासंख्यकमात् । क्रमाधिकरणं द्रष्टव्यम् । ३।३।५. • दर्श-
पूर्णमासयोः दर्भलनमन्त्रस्य प्रविष्टुद्विष्टवर्णं अग्रपिठिः ।
११।४।१५. • दर्शपूर्णमासयोः 'दाक्षायण्यश्वेन गयेत
मजाकामः' इति ऋतिसोपम शुण्विसोपविधिः, न तु
दाक्षायण्यश्वः कर्त्तव्यम् । दाक्षायण्यश्वभिरकणम् । भा.
२।३।४।५. • दर्शपूर्णमासयोः ह्यदि वेपथग वण्डुष्टा-
पिचामे 'घान्यमपि पितुष्टि देवान्' इति मन्वः । शाकत्वा-
नामनेन तु तत्र 'माघमपि पितुष्टि देवान्' इति ऊहः ।
वि. ९।१।१३ वर्गक २. • दर्शपूर्णमासयोः ह्यदुपुष्टे
'ह्यमोपुष्टा व' यन्नाद्युपुष्टम् । वि. ३।८।१०। तदुभोगोक्तु
'ह्यदुपुष्टान्वा विनष्टि' । ३।१।५. • दर्शपूर्णमासयोः
ऋत्तमाहननं कुटस्था 'ह्यदुपुष्टे च समारहित' ।
(कुटस्थः = त्रिष्टुभेयः वाताणः । शेषावगमने तु कुटस्थाने
शम्य) । ३।८।१०. • दर्शपूर्णमासयोः देवताऽऽ-
वाहनकालः क्षामिषेर्नियथाजयोमेत्ये । वि. १०।१।१
वर्गक ३. • दर्शपूर्णमासयोः देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं
अग्न्यन्वाधानात्मकवचनं 'ममामे वतो निद्वेष्यन्तु' इत्यपि
गृह्णाति श्रुत्युक्तत्वात् । २।१।१।२. • दर्शपूर्णमासयोः देश-
युनःप्रयोगे पूर्वप्रयोगीय एव वा अन्यो वा यथासामम् ।
सा १।१।३।२।३३. • दर्शपूर्णमासयोः दोहनात्प्र-
नादयः क्षान्त्पयवर्तः । वि. ३।१।१८. • दर्शपूर्ण-
मासयोः दोहननिर्वाणान्त्यो धर्मं यत्तुष्टि आगमताः ।

३।३।६. ० दर्शपूर्णमासयोः द्रव्यनाशे आद्येन समाकनं वचनात् । भाट्ट. ४।१।०.

ॐ दर्शपूर्णमासयोः द्वादश इन्द्रानि आध्यै-
याणि, न याजमानानि ॥

याजमाने समाख्यानात् कर्मणि याजमानं
सुः । ३।८।१।१९ ॥

भाष्यम्— खो दर्शपूर्णमासो । तत्र यजमानकाण्डे
कर्मणि आम्नात्तानि द्वादश, 'कर्म चोपावृत्तति उपां
चाधिभवति, अथ च हन्ति दण्डुपठे च समाहन्ति, अपि
च सपते कात्यानि चोपदधाति, पुरोडाशं चाधिभवति
आयं च, स्वस्ववस्तुश्च इति च अणि च यजानि, वेदिं च
परिमृच्छति, पानीं (च) संनमति, प्रोषणीश्चाऽऽसादधति,
आयं च । एतानि वे द्वादश इदानीं दर्शपूर्णमासयोः'
इति । अत्र छेदः क्रियेतानि आध्यैयोः कर्मणि, उत
यजमानस्येति । किं प्राप्तम् । यजमाने समाख्यानात्
कर्मणि यजमानं सुः । विशेषमाख्यानात् याजमाना-
नेति गम्यते । यथा योशीयं नेष्टीयमेति ।

वा— उपाऽपिअवशावन्त्यादीनां द्वादशानां कर्म-
द्वादशा यजमाने आध्यैये च षडितानां हि आम्नाद-
मन्त्रवत् उपायां प्रयोजुमद्यकवल्वात् याजमानसमाख्या-
नात् यजमानकर्तृकत्वमिति ।

अध्ययैर्वा, तदर्शो हि, न्यायपूर्वं समाख्यातम् ।
२० ॥

भाष्यम्— अध्ययैर्वा कुर्वतेत्यादि । तदर्शं हि
अध्ययैः परिणीत इति समाख्यानादत्र गम्यते । आध्यैये
एव तर्दे इमे पदार्थाः समाख्याताः । याजमाने एषां द्वादशा
उच्यन्ते । द्वादश च समाख्यातक्रियाम् । तज्ज्यैः पदार्थान्
करिष्यति, यजमानेनापि सम्यागीकरणम्, इत्येता-
दशकम् । तत्र 'अद्भ्रगुणिरिरेवे च तदर्शोऽन्' इति द्वादश-
गुणो चाधितम् । तस्मादाध्यैयैवा एते पदार्था इति । यदुक्तं
समाख्यानादिति, तत् परिहर्तव्यम् । उच्यते । न्यायपूर्वं
समाख्यातम्, समाख्यानात् यजमानेन द्वादशा संशय-
तम्बा । 'इदं वेदे च संशय' इति यजमानो ब्रूयात् ।
कैमुचिचात्र पदार्थेषु यजमानस्य अनुमन्त्रणम् । तन्निमित्ता
समाख्या भविष्यति । 'अर्वा' उपगृह्येत' यदुक्तम्,

यथा योनीयम्, नेष्टीयमिति, एतन्मन्त्रमिति । तदुच्यते ।
युक्तं तत्र, विशेषमाख्यानात् । इदं तु द्वादशा याजमानानीय,
पदार्थास्तु आध्यैयैवा एव । तस्मादर्थोः ।

वा— अनुषङ्गानां द्वादशापदानादर्थोः, विशेषक-
सम्बन्धात् नैवा याजमाने एकोऽप्यसिः । किं तर्हि ।
आध्यैये । तत्र च कर्माकाङ्क्षा, तदर्शस्य परिकल्पः इत्य-
वगतो वर्तते, न द्वादशानवेलायामपेक्ष्यति इति यत्र
मानकानुसंगुपपत्तिः । तत्र ह्यनस्य अहति यजमान-
संबन्धे द्वादशा यथं याजमानां क्रियेत । न च सा कर्मवैरोप
क्रियमाणानां संभवति । समासजनकत्वं हि द्वादशा । न च
अन्यकर्तृत्वं क्रियामन्वयः समासश्च न्तु समर्थः । न च
समासजनकत्वानुपरोधेन क्रियास्वरूपमिति पाठप्रमाणं संभवति ।
अतः 'अद्भ्रगुणविरोधस्यापत्त्वं तदपि आध्यैयवैवेव ।
यजमानस्तु सपरिधिपत्तिं द्वादशमिति समाख्याऽध्यैयत्वा ।

श— 'कर्मणि यत्र चोद्यन्ते तत्रैव कर्मपरिष्ठा ।
आध्यैये च चोद्यन्ते कर्मोप्याध्यैयवैवावयवः ॥'
सोम— पूर्वम गमिष्यन्तव इह यजमानमियमः इति
श्रवणस्यानात् सर्गातिः ।

वि— 'कर्म चोपलुञ्जत् तद्वदुवा चाधिमवेदिति ।
द्वादशद्वन्द्वैस्तत् स्वामिभो वेतरस्य वा ॥, आशः
षातत् स्वामिकाण्डे, तदर्शेन परिकल्पत् । महाकाण्डो-
क्तितोऽन्योऽस्तु द्वादशैवात्र परित्यजे ॥'

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः 'वसधुवावृत्तति' इत्या-
दीनि चतुर्विधितिकर्मणि आध्यैयवैवावयवसंगुपपत्ति
प्रत्येकं मिश्रदेसो विषयः पुनस्तान्धे । याजमानसमाख्या-
नुक्तानि 'कर्म चोपावृत्तति उपां चाधिभवति.'
इत्यानुक्तानि 'एतानि वे द्वादश इदानीं दर्शपूर्णमासो-
क्तानि संशय भवेत्' इति श्रुतम् । तदेवा द्यामान-
मन्त्रवत् उपायकर्मैकत्वं तावत् संभवति, अदृष्टापूर्वाऽऽ-
पत्तेः । न चाप्यातात् कर्मोत्तरम्, अन्यपरत्वात् ।
अत एवैककर्तृकत्वानुपपत्त्यावै विशेषसमासकत्वान्
याजमानत्वमे प्राप्ति, नैवा याजमानकाण्डे विधानम्,
आध्यैये विप्रदेसे विहितानामैव द्वयोः मिथः प्रत्यक्ष-
साध्यवद्द्वन्द्वत्वरुपगुणविधानार्थं ननुषादात् । अतः पदार्थे
तत्र च अध्यैयैरेव कर्ता । न च द्वादशाकार्यैव यजमानः

शङ्कः, अन्येन क्रियमाणानां अन्येन द्वादशधाः
 संप्रत्यक्षिपुमनाक्यत्वात् । इन्द्रता नाम एकया च नोपाव-
 तर्नैक्रियया धेतुवत्त्वयोः प्रत्ययवृत्तसंबन्धनात् । एकया च
 अत्रहवनक्रियया उक्तप्रत्ययवृत्तयोः । एष द्वादशसु क्रियासु
 द्वादश्याम् । न च ताः कर्मसुरोधेन प्रधानभूतपदाभावात् कर्त्त-
 ष्याथ, अद्भुतगुणविरोधन्यायेन तदर्थमक्यात् । न च 'तानि
 संघाद यजेत' इति क्त्वाप्रत्ययवृत्तेनैव द्वादशाया धातु-
 समानशक्त्युक्तत्वावगतौः यवनानि च अद्भुतगुणविरोधन्यायेन
 समानशक्त्यावगतौः इति वाच्यम् । कर्त्तव्यप्रत्ययवृत्त प्रत्ययवृत्तयो-
 नापि उपपत्तेः प्रधानसमानशक्त्यावगतत्वात्प्रत्ययवृत्तेः । एष
 द्वादशानिष्ठपदाक्याऽपि प्रत्ययवृत्तानिष्ठपदाक्याऽपि प्रत्याख्येण ।
 अतः स्मारणमात्रं यावत्प्रधानं पदार्थास्तु आधर्यस्य एव ।
 मण्डनम्—' इन्द्रानि न स्युर्नवमानकर्म ।'
 शंकर—' इन्द्रान्याधर्यवशात् नः ।' १२.

● दशपूर्णमासयोः द्विबहुपत्नीकप्रयोगे 'पत्नी
 संज्ञा' इत्यत्र एकरपस्य नोदः । पत्नीसंज्ञान्यायः ।
 भा. १।१।१२१, ● दशपूर्णमासयोः धर्मा. अर्घ्य-
 प्रयुक्तं न मनिस्युक्ता, तस्मात् विकृतिषु ऊहितिः ।
 १।१।१११, ● दशपूर्णमासयोः धर्माः पञ्चप्रयुक्ताः । पञ्च-
 देवताऽधिकरणम् । १।१।११४-५, ● दशपूर्णमासयोः
 ' धान्यनरिषि पिबुति देवान् ' इति धान्यसन्दः प्रयोग-
 समवेतवचन एव । धान्यधिकरणम् । १।१।११३८-३९
 धर्मकं २. ● दशपूर्णमासयोः ' नानुत्तं यदेव ' इत्यनुत-
 वदनप्रतिषेधः भावर्थः । तत्र क्रतुशक्तिं प्रवक्षितम् ।
 ततः पुत्रदायौ निषेधो निषेधः, तत्र स्नानं प्राक-
 षितम् । वि. ३।४।८, ● दशपूर्णमासयोः नारिष्ठ-
 होमा विदिताः नद्येतेषुपदौ विकृतौ अतिरिच्यते ।
 १।१।१११, ● दशपूर्णमासयोः नारिष्ठोत्तममन्त्रः. ' दश
 ते तनुषो वक्ष्यतिशः ' इत्यदसः । १।१।१११, ● दश-
 पूर्णमासयोः निगता निगता वा आभादननिगताः
 ' अतिव्रत आशु ' आशुशरनिगताः ' आशुमि आशु
 गोपम् ' अशुशर-निगताः ' अशुशरः शिवा धामानि ',
 शोच-निगताः ' अतिरिद्धं इतिशुभम् ' । १।१।१११. ● दश-
 पूर्णमासयोः निगताऽपि तयोर्द्विषोऽपि एषानुत्तं न
 उच्यते, दशपूर्णमासयोः विदिताऽपि तयोर्द्विषोऽपि निगताऽपि ।

वि. १।१।१७. ● दशपूर्णमासयोः निर्वापः ' अक्षरेण गार्हपत्यं
 प्राणीयं वानः अक्षरिषतं भवति, तस्य दक्षिणचक्रमाद्य
 अनसोऽपि निर्वापः ' इति । भा. १।१।१।१।१५. ● दश-
 पूर्णमासयोः निर्वापः प्रतिवेपथं मुष्टिचतुष्टयामकः ' चतुष्टो
 मुष्टीन् निर्वापति ' इति । वि. १।१।१।२८. ● दशपूर्ण-
 मासयोः निर्वापे ' आग्नीषोमीयम् ' इत्यत्र ' देवस्य
 वा ' इत्यादिः पूर्वभागस्य ' जुष्टं निर्वापामि ' इत्युक्त-
 भागस्य चानुपसर्गः, तेन मन्त्रपूजनं भवति । वे. ३।१।
 १।१।४८. ● दशपूर्णमासयोः निर्वाप-परिहृत्येन-
 वेदिस्तरण-आत्मपदस्येव प्रतिनिर्वापः इत्युक्त-
 इतिः । निर्वापप्रत्ययः । भा. १।१।१।१।४४-४५.
 ● दशपूर्णमासयोः निर्वापमन्त्रः ' देवस्य वा तद्विदुः
 प्रथवेऽशिनोर्बहुर्वा पूषो हस्ताम्यमास्ये जुष्टं निर्वापामि '
 इति एकं वाक्यम् । वि. ३।१।१।४, ● दशपूर्णमासयोः
 निर्वापमन्त्रस्य प्रतिमुष्टि आशुत्तिः । भा. १।१।१।४।
 ४४-४५. ● दशपूर्णमासयोः निर्वापमन्त्रे वर्नमानः
 अग्निशब्दः समवेतवचनान्तरं विकृतौ ऊहितवचः ।
 १।१।१।२।३८-३९. ● दशपूर्णमासयोः निर्वापमन्त्र-
 गतस्य ' अग्ने ' इति पदस्य स्थाने ' आग्नीषोमीयम् '
 इत्यारिपदानो यथायोगे निवेशः । वि. १।१।१।२. ● दश-
 पूर्णमासयोः निर्वापमन्त्रगतानां त्वित्-अधि-पूर्व-
 शब्दानां विकृतौ न ऊहः, कर्त्तव्यमपेक्षात्वात् । भा.
 १।१।१।१।३६-३७. ● दशपूर्णमासयोः निरासताणां
 प्रतिनिधिषु ' श्रीहीना शेष ' इति मन्त्रे नोदः । श्रीवाग्या
 यथ प्रहृदि-पञ्चमेव तत्र तु ऊहः । १।१।१।१।३६-३७,
 ● दशपूर्णमासयोः नैमित्तिकं ' गोशेहेनेन पशुशमस्य
 मगयेत्, कांस्तेन नद्यारचनमास्य, मासिदिवा प्रनिष्ठ-
 कालस्य ' इति । नैद नियम्, निर्यं तु वारं प्राशन-
 पाण्डु । १।१।२।४. ● दशपूर्णमासयोः यज्ञासुराय ओदनः
 ऐन्द्रः कर्मन्वत्समि सत् इतिरानो पयोऽन्तरेण दधन्तरेण
 चाऽनुश्रियमानदस्येव्याद्, → तु गन्तव्येव । यज्ञासुराय-
 न्यायः । वि. १।१।१. ● दशपूर्णमासयोः यज्ञासुराय
 ओदनः ऐन्द्रः प्राकभित एषस्य दूषेणो रोहणेनैः ।
 आर्तिं तपः । १।१।१।६. ● दशपूर्णमासयोः यज्ञासुराय
 ओदनो ह्यरेरेऽपि विदिताः यज्ञासुराय इति ।

दोदशवत्स इत्यल्पः प्रतिनिधिः । ६।४।१९. ० दर्शपूर्ण-
मासयोः 'पत्नीं संनह' इति पत्नीदास्यः द्विबहुवचनीके
प्रयोगे नो विद्यम्यः । पत्नीसंनहनन्याया । भा. १।१।६।२०,
० दर्शपूर्णमासयोः पत्न्याः संनहनं समागतं 'योऽन्येण
पत्नीं संनहति' इति । १।१।१।२१।२९. ० दर्शपूर्णमासयोः
पत्नीसंनहत्याज्ञा क्षम्यारः । तत्र तृतीयऽऽहुती देवपत्नीनां
देवतायात् सद्दोश पत्नीसंनहत्याप्रवृत्तिः । अत्र
जायन्ते इयं विहितम् । तत्र करादिना संनहन्, अत्र
पशोरभावात् । जायन्त्याश्च प्रसूयात् नोऽर्घ्यः ।
यापत्नीनामपः । वि. १।१।१५. ० दर्शपूर्णमासयोः
पत्नीसंनहत्याश्च ऊर्ध्वं हविश्चतः पत्न्याः उत्थानं विधि-
तम् । १।२।१।४. ० दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंनहत्यापु
याईकयेन आह्वनीयस्य वापः । ज्योतिषोमादी विशेष-
विहित-व्यथाधिकरणम् । १।८।१८. ० दर्शपूर्णमासयोः
पत्नीसंनहत्याहमे अर्थक्रमेण आग्रयणपत्नीहमे विक-
ल्पेन विहिते । १।२।१।६. ० दर्शपूर्णमासयोः पथिकृत् ।
'आग्रये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकात्स निर्वपेत्, यो दश-
पूर्णमासपत्नीं सन् अमायात्या वा पौर्णमासी वाऽऽ-
तिपासयेत्' । अतिपासने अन्वयः । अस्याः पथिकृतेः
वेक्षान्वेषणा विकल्पः, अयोन्यनिरवेषणात् । १।२।१५.
० दर्शपूर्णमासयोः परिक्रमः अन्वाहायं व्यासृतः । भा.
१।१।१।६।२२. ० दर्शपूर्णमासयोः परिग्रहो वेदेः ।
'अग्नेन वेदिं परिक्रित्वा परिक्रान्ति' । पूर्वपरिग्रहोऽयम् ।
परिग्रहो द्विविधः पूर्वपरिग्रहः उत्तरपरिग्रहश्चेति । वि.
१०।१।१. ० दर्शपूर्णमासयोः परिधिप्रहरणम् । यदा
होता 'तच्छ्रुये' इति मन्त्रं जपति, तदानीमच्छ्रु-
परिधीम् आग्नें प्रविषति । तथा च कलासुखम् 'अनुत्पमाने
होषुवाके आह्वनीये परिधीम् प्रहरति' इति । १०।७।
१२. ० दर्शपूर्णमासयोः परिभोजनीया दर्माः धात्रीप-
लवनादिसंस्कारद्विताः यानि तत्रयोग्यमातः । १।८।१८.
० दर्शपूर्णमासयोः परिभोजनं (कलासुखमर्जनं) पुरो-
डाशपर्याः 'सं ते तन्ना तन्मः सुखदा इति त्रिः परिभाष्ये' ।
(कलावादीयात् 'तत्र च यक्षीय' इति मन्त्रेण विः
परिमृजन्ति) । भा. १०।१।१।७।१५. ० दर्शपूर्णमासयोः
परिलेपनं वेदिपर्याः । 'अग्नेन वेदिं परिक्रित्वा

परिक्रान्ति' । (परिलेपनं कारयेत्) । वि. १०।१।१,
० दर्शपूर्णमासयोः पौर्णमास्यं शुद्धः अर्घ्यम् । पलभुविषु
अर्थवादः । पौर्णः पदाशुद्धः । ४।१।११. ० दर्श-
पूर्णमासयोः पञ्चमश्रावणायारुहेदने 'इये त्वा' इति
मन्त्रः, माज्जेन च 'ऊर्ध्वं त्वा' इति मन्त्रः । २।१।१५,
० दर्शपूर्णमासयोः पवित्रं नाम 'समो अपरिष्कृतो
प्रादेवमानो दमो पविने करोति' । १।८।१८. ० दर्शपूर्ण-
मासयोः पवित्रे विपृती च परिभोजनीयार्धमे कर्तव्ये,
न तु दधिर्दमैः । सिधुतिपवित्राधिकरणम् । भा. १।८।
१७।२३. ० दर्शपूर्णमासयोः पार्यगहोमौ । 'अप्यं
वाजिनं वयम्' इति मन्त्रेण पूर्णमासोष्टौ, 'अमाकाम्या
सुमया सुमेया' इति मन्त्रेण च अमाम्नाष्टोष्टौ, न तु
द्वयोपि द्वावपि । के. १।२।१।१५।७-९. ० दर्श-
पूर्णमासयोः पिष्टलेपपत्नीकरणहोमौ अनुशासोक्तं
क्रियते, उचोः अनुशासोः सद्य नोऽर्घ्यः । पिष्टलेपः द्य-
दुल्लक्षणाधारिण्य आदिल्लः, फलीरणादि च तद्भु-
ज्याः । होमोऽयं दक्षिणार्धौ । तत्र 'अग्नेऽन्वयो' इति
मन्त्रेण फलीरणाहोमः, 'उत्सले सुकले' इति
मन्त्रेण पिष्टलेपहोमः । वि. ५।१।१५. ० दर्शपूर्णमासयोः
पुरोडाशः यान्यनुक्तः, न खिलशुभ्रमुक्तः । उक्तार्ध-
न्यायः । के. ४।१।१३।२८. ० दर्शपूर्णमासयोः
'पुरोडाशं पर्यामि करोति' अत्र एकवचनम
विद्यति, सचनियं पुरोडाशान् पर्यामि करोति । भा.
१।१।७।११. ० दर्शपूर्णमासयोः 'पुरोडाशं पर्यामि
करोति' इति पुरोडाशानन्दो जातिवचनी 'पुरोडाशेन
मे माशा महेत्सं ददाति' इति प्रयोगात् । वार्धिसन्वा-
धिकरणम् । वि. १।४।८. ० दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाश-
पुरोडाशं प्रति कपालमेदः । १।१।७।१२. ० दर्शपूर्ण-
मासयोः 'पुरोडाशाः न्यायमे असीमशानिनं वाजयेत्'
इत्यर्थं 'तानाभ्येन सोमपाणिनः' इत्युक्तार्थवादः । द्वा-
१०।८।१४. ० दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशास्य कपालेऽस्यो
सुदुच्य वेदाः आशादनं क्रियते । भा. १०।१।२०।१८.
० दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य ननुपरिष्करणे कपाले एव
निर्दिष्टः । 'अष्टाकात्प्रतिदं हविः' इति । अर्थकर्मः
आग्निमे तदप्राणेषु हव्याधिकरणम् । १।२।१।१५।

४६. * दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासस्य द्विरवदानम्, उप-
 क्षारवामिपारणे च द्वे इति चतुस्वचक्षम् । वि. १०।
 ८।१२, * दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासस्य सफलस्याहो
 प्रक्षेपो नास्ति किन्तु ह्यवदानमात्रम् । ३।४।१८, * दर्श-
 पूर्णमासयोः पुरोडासस्य सदनं ' रथेन ते ' इति पूर्वा
 र्थेन कार्यम्, सदनं तु ' तस्मिन् सीद ' इत्युच्चरथेन
 लिङ्गात्, न तु वाक्येन ऐकमन्त्यम् । ३।३।८, * दर्श-
 पूर्णमासयोः पुरोडास्ये प्रायशः कर्त्तव्यं दध्ने पुनः
 वैवेदिः कर्त्तव्यः । अस्यासद्वेदि तु न कर्त्तव्यः, तस्या
 वर्तनीनात् । वैवेदं धामेदिः नाम । धामेदिप्रायः ।
 भा. ६।४।५।१७-२१. * दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासो
 मीहिषवयोर्विकल्पः, न तु स्तुतयः एकार्थान्तरुमयोः ।
 वि. १२।३।४, * दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासापिश्रयणं
 कपालेभ्यः, पाकार्यम् । ' पुरोडासां चापिश्रयति आर्ज्वं
 च ' । भा. ३।१।१।१९, * दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासार्थं
 तण्डुलानां पेषणम् । भा. १०।१।१२।४२-५०,
 ' प्रणीतामिदंवीदि संवीदि ' इति सवपनम् । १।५।१,
 ' अतिवृत्तत् एतेन देवताभिः संवपति ' इति सवपनम् ।
 १।५।२, ' वसूता यद्वाणा आदित्यानां भृगुणा-
 गद्विरता एतस्य तपसा तप्यन्तम् ' इति सतापनम् ।
 १।५।३, अद्वारेषु कपालानामुत्थानम् । १।६।५४,
 ' उच प्राथा उच प्रथयेति पुरोडासं प्रथयति ' इति
 प्रथनम् । १।७।५६, ' वेदेन भस्मनाहारात्मन्मूहति '
 इत्यम्बूदनम् । १।८।५६, ' दर्शेषिञ्जितैरमिञ्जलपति '
 इत्यम्बूदनम् । १।९।५७, ' अन्तर्वेषां हवींश्चासादयति '
 इति कपलिष्वोः स्तुतृन्मासादानं च क्रियते । चरोरथे
 तु नेदं निमपि कर्त्तव्यम् । २०।५८, * दर्शपूर्णमासयोः
 पुरोडासकपालस्य अर्घ्यं तु प्रयोजकम्, न द्वयोपचारः ।
 पुरोडासकपालस्यार्घ्यः । भा. ४।१।१।२६, * दर्श-
 पूर्णमासयोः पुरोडासार्घ्यमां आदौ कर्त्तव्यः, आत्यवर्षमाः
 पश्चात् । धर्मिषोः आदौ उपानुपानात्यम्, सतोऽमी-
 पोर्णीपपुरोडासः । वि. ५।१।८, * दर्शपूर्णमासयोः
 पुरोडासविभागार्थानां एककार्त्तव्यं मन्त्राणां प्रयोगे
 विकल्पः । भा. १५।३।१।२९, * दर्शपूर्णमासयोः
 पुरोडासप्रथमं गार्हपत्ये विहितम् । (आहवनीये

गार्हपत्ये वा ' इति तु सत्यापादसूत्रम्) । वि. १३।१।५,
 * दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासप्रथमे ' गो विदधः स
 नैस्ततः, योऽग्रतः स रौद्रः, यः श्रुतः स दैतः ' इति
 श्रुतम् । अत्र विदधोऽग्रतोऽनुवादः श्रुतपुत्रये यथो-
 चितप्राकस्तुत्ये । ३।५।७, * दर्शपूर्णमासयोः पूर्णमासे
 अग्निवाक्योचरं वेदिः । दर्शं तु पूर्वेद्युर्वेदिः, यागदिने
 निर्वादि अग्निवाक्यमन्त्रम् । ५।१।१६, * दर्श-
 पूर्णमासयोः पेषणं विष्टमन्त्रपर्यन्तं कर्त्तव्यम्, न
 सकृत्, दृष्टमन्त्रकालम् । अत्रवातादित्रिधाया इत्यभा-
 धिकरणम् । १।१।१।५, * दर्शपूर्णमासयोः पेषणं प्रथमतः
 पश्चात् पुरोडासप्रथमम् । चातुर्मासेषु महागैतुमथे तु
 प्रथमतः श्रयणेन घानाः संघात पश्चात् सन्नायास्य
 पेषणं इति पेषणवर्माः क्रियन्ते एव । १०।१।३४
 अर्घ्यं २, * दर्शपूर्णमासयोः पेषणविधिः नियमायैः,
 नस्तुत्यदः । भा. ४।५।१।२६, * दर्शपूर्णमासयोः
 पौर्णमासयोः उपवेद्येषु कपालोपधानम्, परंतु तदर्थे
 शाखाद्येदे न कर्त्तव्यः । न हि शाखाद्येदे उपवेद्यः
 प्रयोजकः । वि. ५।१।३, * दर्शपूर्णमासयोः पौर्णमासव-
 मावास्याद्येद्वेदिषुऽपि क्वमिमिनिकवात् ' निमिच्छाद्युचौ
 नेतिचिन्मवाप्याहुचिः ' इति प्रतिपौर्णमास्यभावात्कालं
 अनुष्ठानम्, न तु सकृदेव । ६।२।८, * दर्शपूर्णमासयोः
 ' प्रणीतामिदंवीदि संवीदि ' इति संवपनं क्रियते
 विधानम् । भा. १०।१।१।२।५२, * दर्शपूर्णमासयोः
 प्रणीतानां वेद्यां निनयनं प्रतिषेधः । तत्र प्रणयनस्य
 न प्रयोजकम् । अतः संवपनोचरं निनयनात् माह
 प्रणीतानां नारोऽपि न पुनश्च पतिः । निनयनत्यागः ।
 ५।१।५।१४-१५, * दर्शपूर्णमासयोः प्रणीताराले
 अन्त्युत्थनघानयोर्द्वितीयं वाटं निनयन्त्य हविष्टुः श्रमदे
 त्यागः । तत्र च प्रोक्षणाद्यन्तर्पूर्वं प्रयोजकम्, न
 परमात्युत्थितिः । वि. १।१।७, * दर्शपूर्णमासयोः
 प्रणीताधर्मा उपनारायः । ५।१।१०, * दर्शपूर्णमासयोः
 प्रणीताप्रणयनकाले पौर्णमास्यं त्रस्यते परत्वात् ।
 दशं पूर्वेद्युः । भा. १५।१।८।५०, * दर्शपूर्णमासयोः
 प्रणीताप्रणयनकालेऽहोने वाटं निनयनं तदुत्थनप्रथम-
 कालेऽहोत्थनप्रथमः । प्रणीताद्यदिश्रमत्याग इत्यभा-

धिकरणम् । के. १।१।७।२३-२४ वर्गके २. ० दश-
पूर्णमासयोः प्रणीतामृणयनपार्श्वं निमित्तं चरणम् (चरण-
वृक्षलेकारः । सोदोहनकर्म्यकृतमाशानि तु काम्यानि) ।
भा. ४।३।२।४. ० दशपूर्णमासयोः प्रतिनिधिः अत्यन्त-
वृष्टय एव प्राणः यथा मीहीणा नीवायः । वि. ६।३।१२,
० दशपूर्णमासयोः प्रयत्नं पुरोडाशधर्मः ' उह प्रथा
उह प्रत्यवेति पुरोडाशं प्रयवति ' । चरी नेदं
फलंम् । १०।१।१७. ० दशपूर्णमासयोः प्रदानान्वा-
नुसमयः आग्नेषाम्नीषोमीषयपुरोडाशयोः कर्मणः । अत्र-
दानं प्रदानकर्मका पदार्थः । तथा चाग्नेयमवदाय दुर्वा
आग्नीषोमीयमवदाय लुद्रुमात् । ५।२।४. ० दशपूर्ण-
मासयोः प्रधानानि एकेन शब्देन क्लृप्तं प्रति उपदिशति
' दशपूर्णमासगन्वां स्वर्गज्ञानो स्यते ' इति । अगस्त्येया
संभूयकारिणम् । भा. ११।१।१०।१६. ० दशपूर्ण-
मासयोः प्रधानानां तन्नेण स्वर्गः फलम् । ११।१।१।
१-४. ० दशपूर्णमासयोः प्रयाजः अग्न्याः देवता-
संस्कारपूर्वोपचार्यः । आश्विनियामः । ४।१।७।१८-२०.
ॐ दशपूर्णमासयोः प्रयाजः पञ्चमः आग्न्य-
भाग्यदिदेवतासंस्कारार्थः ॥

प्रयाजे च तन्त्र्यापत्वात् । १०।१।७।१४॥

भाष्यम्— दशपूर्णमासयोराभाषते उत्तम. प्रयाजः
' स्वाहाकारं ववति ' इति । तत्र संशयः किं उत्तमः
प्रयाजः आराद्रुपकारकं कर्म, उत संस्कारकमे इति ।
उत एवदं तावत् परीक्षते किं आरम्भमागारिषु का
देवता यजन्ताः, सा एवाप देवताः उत अग्न्यात्म्यो
देवतात्म्यः इति । कथमग्न्या देवताः, कथं वा प्रहृता,
रूपरिति । यदि ' स्वाहाकारं ववति ' इति देवताविधान-
म्, ततोऽग्न्या प्रहृतान्यो देवताः । अथ ' ये मन्त्राग्ने
स्वाहाऽग्निम् ' इति निगदेन मान्त्रवर्णिको देवताविधिः,
सतः प्रहृता देवता इति । किं प्राग्म् । आराद्रुपकारकं
कर्म इति । तदैतत् कथ्यते अग्न्या देवता ' स्वाहाकारं
यजति ' इत्यनेन सिद्धीपत्ते । एवं चचनप्राज्ञ मविष्मति,
इतरथा मान्त्रवर्णिकी नव्यकित्ता भवेत् । ननु अ-
ग्न्यादिशब्दैः न शक्यते यदित्युम् । तत्राद्यम् ' ये
यजामहे स्वाहाऽग्निम् ' इति मान्त्रवर्णिको विमतिपिष्येत् ।

अत्रोच्यते । नैवत् विक्रिपिदम् । अनेकव्यक्ति
एकः शब्दो भवति वाचकः । तत्रथा ' माता ' इति
मातामति षडति मातामति । ' माता च परमं देव-
तम्, तदा च पुत्रेत् ' इत्येतद्वचनप्रमाणो जननीवचनः
अत्रभवत्ये । ' माता ततः शिष्य ' इत्येतिरिति अनु-
बन्धमानः वाच्यम् मातुर्वाचकः । एवं तन्त्रेऽपि अग्न्या-
दयः स्वाहाकारदेवताके यानि प्रयुज्यमानाः तदाचित्त
अवगम्येत् । तथा एति प्रकृतं यान्त्य कार्यभन्तुवृष्टीत्
आराद्रुपक्रिया । तस्मात् आराद्रुपकारकं कर्म उत्तमः
प्रयाजः इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । प्रयाजे च तन्त्र्यापत्वात् । उक्त-
मपत्वात् स्वाहाद्रुतिः संस्कारकमेति, इति चशब्देन
अन्वाविरपते, उत्तमः प्रयाजः संस्कारकमेति । उत
एतत्तावद्भवति । या आग्न्यमागारिषु देवता यजन्ताः,
ता एवेह देवता इति । कुतः । स्वाहाकारस्य देवता-
संयोगाभावात् । उदितेन वा देवतासंयोगो विज्ञाते,
चतुर्शब्देन वा । न चेह तद्विज्ञो न चतुर्थी । अतो
न देवताविधिः । यातसामान्वादिस्वयं च द्वितीयथा
गम्यते । तस्मात् यावचनः स्वाहाकारस्यो वदं
कमिशय इति । अह । यदि द्वितीयथा संयोगात् तं
यावचनं मन्यते, आराद्रुपकारकत्वाद् वागः । ईरुतमे
हि द्वितीयं विभक्तिर्भवतीति । अत्रोपपत्ते । एवमेव
प्राप्ते, वदामः । तन्त्र्यापत्वाविति । त एव ग्या इह, वः
स्वाहावृष्टी । अति वा शेषभूतत्वात् तस्येकारः प्रदीपित
(१०।१।६।११) इति । शेषभूताश्च आरम्भमागारिषु
अग्न्यवथाः । तदर्थो याजः सत् प्रयोगनानात् भवति ।
इतरयित्त् पद्ये यागो निष्पशोभनः स्यात् । तदर्थं देवता-
विधानमपि निष्पशोभनं स्यात् । सर्वं च देवतासंस्कार-
शब्दात् यागवशेन कर्तव्यं न शक्यते । तथा
अग्न्यादीनां संभवति स्वायं अष्टा स्वाहाकारवचनात्
न मर्यादा कल्पयितुम् । तस्मात् देवतासंस्कारार्थमुपय-
प्रयाजः । देवतासंस्कारादतरं वा आहृमपि तस्मात्
सामाज्यवतीति ।

द्रुम्— ननु पूर्वपक्षेऽपि (स्वाहाकारदेवतात्वोऽपि)
संस्कारकमेव । अन्वय (हि कर्मान्तरे अग्न्यादिषु)

स्वाहाकारो विहितः । तस्य स्वारकः ('स्वाहागिम्' इत्यादिर्मन्त्रः) भवति यति (तेन मान्त्रवर्णिकमेव स्वाहाकारस्य देवतात्वम् । अत्र यतिव्यति इत्यतः परम् 'नारिष्ठ-होमादियु' इति पदं विरहिते मुद्रिते च यति । तन्परने तु न तत् सृष्टम्) शब्दपदार्थनिर्देशात् । ('स्वाहा-कारं यजति' इति हि कारप्रत्ययान्तः शब्दोऽयं शब्द-पर्यायकः, तस्यैव देवतात्वमाह, न स्वाहाऽयं च) । स्वाहाशब्दो हि (म-धगतः कारप्रत्ययभावात्) अर्थस्य स्वारकः, न शब्दस्य । य च (अर्थः) स्वाहाकार मन्त्रेणैव (देवतात्वेन) चोच्यते । (न शब्दः । तेन अर्थस्य देवतात्वं मन्त्रवर्णात् स्थात् । अत्र.—) वाच-निर्देशयं देवताविधिः । (पूर्वपक्षमाह—) करणेन मन्त्रेण देवता अत्रमभ्यते । यथा 'तृप्तवाक्रेण प्रस्तरम्' इति । (करणविभक्त्या सफलं सूक्तवाक्येण करणत्वमभावात् अन्वयादीनां देवतात्वं आमुषादीनां च फलं व शब्दत्वं तद्वत्) । न चायम् (स्वाहाऽगिम् इत्यादिर्मन्त्रः) करणत्वेन निर्दिष्टः (अतो नाम मान्त्रवर्णिकी देवता) । ननु च अन्वयविराजतः स्वाहाकार न शक्नोति बह्वम् । उच्यते । शक्यति द्वयत्वात् मान्त्रम् । (यथा मन्त्र-शब्दो धान्यस्य मात्रार जननीं चाभिपद्ये तद्वत् । सिद्धान्तमाह—) अर्थाभिधीयते । न द्वितीकान्तेन शब्देन देवता उच्यते प्रमाणभावात् । अपिच स्वाहा-कारः शब्दपदार्थयो न शक्नोति देवता यक्तम् । (नहि शब्दस्य देवतात्वमुच्यते) । तस्मात् मान्त्रवर्णिको देवताविधिः । (यत् करणविभक्तिनिर्देशाभावात् न मान्त्रवर्णिकी देवतात्वमुच्यते, तथाह—) प्रस्तरणात् क्रम एतिकात् करणमात्रोऽवगम्यते । स्तरणं च प्रधानदेवताव्य-अपेक्षितम् । अतः तेनैवार्थेन संबध्यते । (तेन संबन्धार्थत्वनिश्चिः) ।

विद्वद्भ्यां च । १५ ॥

भाष्यम्— विद्वदपि अस्मिन्नेव भवति । इति विद्वद्भ्यां । संवत्तिरघरेवत्वात् । चात्रमन्त्रेषु उत्तमप्रकरणस्य निगमो ह्यवने 'स्वाहाऽगिम्' इत्यादि लोमं ज्ञाहा । यतिवर्णः स्वाहाकारस्यैव स्वरः पूरणम्' इत्येवंप्रमाणः । य देवतासंभारस्येऽवगम्यते । इतिस्तरप्रकरणेः स्वरः ।

तस्मादपि देवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः स्थत् । प्रयोजनं विप्रतिपन्नदेवतासंस्कारेण सौर्वादिर्मन्त्रेण प्राकृतानि देवतापदानि न निकर्तन्ते पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु निवर्तन्ते ।

श्री— उत्तमः प्रयाजः 'स्वाहाकार यजति' इति विमारादुपकारकः, उत आन्वयभागादियु यक्ष्यभाषानामन्यादिदेवताना संस्कारः इति । तदर्थमिदं विचार्यते किं 'स्वाहाकारं यजति' इति देवताविधिः, उत नामधेयं इति । तत्र 'यचनादेवतात्वात् न मन्त्रात् कल्पनं क्षमम् । तस्याध्यानुष्योर्गत्याद् भवेदारादुपक्रियया ॥' इति प्राप्ते, उच्यते 'न देवताविधौ शक्तिद्वितीयान्तस्य विद्यते । न च, यागविधौ क्षीणो विधत्ते देवतां विधिः ॥' मन्त्रे च आन्वयभागादियु यक्ष्यभाषा देवता यथाक्रमेण संकीर्तयानाः प्रत्यभिज्ञाने इति तावत् स्वरणं एवमेव प्रयोजनमिति नाष्टार्थकत्वना । तस्मान् विकृतिषु सौर्वादिषु अन्वयविराजत इत्यर्थत्वात् निवर्तन्ते ।

सोम— शाण्वाहृतेः अस्तु संस्कारत्वं शाणोः पूर्वं गृहसंनिधत्वात् । इह तु कथञ्चिदपि स्वाहाकारस्य समवायाभावात् न संस्कारकत्वं इति इत्युच्यतेः प्रभु-दाहरण संगतिः । सूत्रार्थरतु- एते संभवति अदृष्ट-कथना न युक्तेति शाण्वाहृतिन्यायभाष्यात् उत्तमप्रयाज-स्यापि संस्कारकत्वम् । इति ।

वि— 'अत्र, प्रयाज अत्रात् किमुपकार्युत (री उ) संस्कृतिः । स्वाहाकारेति देवोक्तैर्मातृव्यन्वयवर्ण-णात् ॥ भाष्ये, मेनं चतुर्ष्वर्धरेभावात् यागमात्रके । विधिव्याश्रम सौर्वादिषुऽन्वयविराजितवर्णनम् ॥'

माह— स्वाहाकारप्रकरणे अस्मिन् 'स्वाहाकार यजति' इति यजनेन 'विष्णुं यजति' इति यत् स्वाहा-कारदेवताविधौ याग्यमन्त्रवर्णो अन्वयादीनां प्रधानादिदेव-ताना प्रत्यभिज्ञानयानानां मन्त्रादानात् सिद्धहृद्देव मन्त्रानि तत्र देवतामकारणार्थं वाक्यवैयुक्तं एव सौर्वादी अग्नि-परस्यने सूत्रवैयुक्तं अग्निगोमादिपदानां वाच । न हि तत्र तत्रान्यन्वयविराजतानां स्वाहाकाराचारित्यवचने प्रमाण-मग्नि, सिद्धहृद् उत्तरेवत्संस्कारकत्वोऽपि मन्त्र-

यागाह्योपपत्तेः । 'अत्र आग्रयण विष्णु' इति मन्त्रेण 'दे भूमिपदक्षित स्वाहाकार इति ह्ये तद्यथायानादिदेवताः तेषां यथामाणाः संतुष्टाः भवन्तु' इत्यर्थाङ्गीभावात् । अतः स्वाहाकारवागः उद्देशो परं आरादुपकारकः स्यात्, न तु मन्त्रोऽपि, सिद्धदेव तत्तदेवताप्रकाशकोपपत्तेः । यन्तुतस्तु न स्वाहाकारस्य द्वितीयया देवतात्वाभिधानम्, स्वाहाकारशब्दस्य स्वाहाकारयथा म्यात् तस्यैव प्रकृतत्वादिनाऽपि संभवेन अकारान्ताशस्य संदिग्धत्वात् । अतः प्रथमविधिप्राप्त्यन्तवा मन्त्रार्थप्रकाशस्वाहाकारवद्वत्त्वं प्रयुजितिनितोऽप्य स्वाहाकारशब्दो नामधेयमेवेत्युक्तं कौण्डिने । देवताश्चस्मिन् वागे मन्त्रवर्णमात्राः यथामाणाः अन्वयः एव सूक्तवाक्यत्वात् । अतश्चायं वागः उद्देशोऽपि तद्वदेव तत्तदेवतासंस्कारकः मन्त्रोऽपि, न तु श्विष्टकृष्णमन्त्रो एव संस्कारकः, उद्देशो तु आरादुपकारकः इति सिद्धः एवायमर्थः उत्तरविषयया स्थायते इति द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— 'संस्कारकमोत्तमकः प्रयाजः ।'

शंकर— 'स्वाहाकारः संतिपत्ती ।'

● दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा अनुवाक्याश्च आग्नेयैव हूयन्ते । तत्र प्रयाजत्रयार्थव्यवहारार्थां लुक्, अन्तिम-प्रयाजद्वयान्तस्य अनुवाक्यस्य धारणायां च उपपत्तु । वि. ५।२।८.

● दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आरादुपकारकाः, समिदादिपदानां नामधेयत्वात् ॥

प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ १।२।२०।५८ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आग्रहाः 'समिधो यजति, तन्तुना यजति, इहो यजति, बर्हिर्वजति, स्वाहाकार यजति' इति । यत्र संशयः क्रियते किं समिधो यजतीत्यादिशब्दोः समिधावयो देवताविशेषा विधीयन्ते, एतान् समिदादीन् यजतीति । किं वा न प्रकृतैः समिदादिभिः संशय उत्पद्यते, एवंवाचिना देवता न प्रकृतौ उपदिश्यन्ते इति । किं तावत् प्रागम् ? प्रकृतानां समिदादीनां वागो विधीयते । समिदादिभ्यः देवतावाक्यसंभवादिति । एवं प्रकृतैः समिदादिभिः संभवे निचयभयो मन्त्रानुपपत्ते भवियति । तस्मात् प्रयाजेऽपि

प्रकृता देवता भविष्यन्तीति । देवताप्रधानत्वं च यथा पर्यवहोमे इति ।

नाचोदितत्वात् ॥ ५९ ॥

भाष्यम्— नेतदेवम् । नाम समिदादिभ्योयन्ते देवतात्वेन । फुतः । द्वितीयार्थेनात् । तद्विदितेनेन वा देवता चोदते, चतुर्थमन्तिदेनेन वा । तत्र हि तादर्थ्यं गन्वते । तादर्थ्यं च सति देवता भवति । न देवता नाम वाच्य कानिच् । मेव कस्यचिद्रूपस्य देवता, तेन नाम्यस्य । यस्य वा पति तादर्थ्यम्, सा तस्य देवता । द्वितीया हि ईहिततमे कारके भवति । न न न-वन्त्य तादर्थ्यं गन्वते । तस्मात् न द्वितीयाऽन्वेन देवताविधानम् ।

अथाह तादर्थ्यं कस्यचिद्व्ययमः । यथा 'विष्णुं यजति, यथा यजति' इति । अत्र न विष्णुर्वहो वा यथा । नापि यागाहर्षात्तरम्, यागस्य परकं यत् ईहितम्, तत् द्वितीया अभिधीयते । तेन तत्र कल्पते तादर्थ्यम् । शब्दान्तरेण वा विहितं गन्वते । इह तु न शब्दान्तरे विहितम् । न चेवं कस्य परिकल्पयितुम् । न च यागस्य कारकात्वेन संभवति । समिदादिपदानानु यज्ञोना समिदादयः शब्दा वाचका उपपद्यन्ते । क्रियायां चोदितत्वात् इत्यन्ते द्वितीया । यथा वाकं पचतीति । तस्मात्, समिधो यजतीत्यवयवमर्थः 'समिधयिः फलैः' इति । यथा च यजि प्रति अनुशानं चोदते, तथा यजिउपरिष्ठो भवति । यदि पुनरत्र देवता ऊदियते । उपदिष्टे यज्ञे देवता उपदिश्यते । तत्र उपदिष्टोद्देशो यार्थं भिद्येत् । तस्मात् देवतोपदेशः । यदा न देवतोपदेशः, तदा मान्त्रवर्णिते देवताविधिः । तदा चोद्देशोपपत्तु एतद्विधा देवताधोद्यते । तस्मात् मान्त्रवर्णिते देवताविधिः ।

दुर्— अत्र सिद्धान्तप्रत्ये 'विष्णुं यजति, यथा यजति' इति परिचोदना । (यत्र सिद्धान्तमात्रं कल्पयते तादर्थ्यम्, शब्दान्तरेण वा विहितं गन्वते इति । तत्र द्वितीयं परिहार इत्या-भ्यावष्टे-) अत्रोच्यते । वाचकत्वत्वेन येषांवागो सिद्धिः, तस्मात्तन्तुना । अथवा याग एवात्र विधीयते । तत्र प्रकृतमन्त्रिनिर्णयो मान्त्रवर्णिते विष्णुः प्रातः, तस्य (तद्वचना) अथ-

मनुष्यादः सागद्युत्थयैः । न चात्र त्रामथैर्षं विष्णुः, द्वितीयावन्तस्य यजतिनामानाधिकरण्यभावात् । (एतं दृशात् परिशोष्य प्रकृतमनुपपत्ते-) प्रयाजेष्वपि च मानवार्थिको देवताविधिः । अग्निस्मिदादवध (अग्नि-शब्देन तनूनपात् प्रदर्शितः), एवमेव (विष्णुःशिवदेव) अनुष्णन्ते । संज्ञारूपा वा (ममिहादिशब्दाः) । यद्यपि (स-प्रत्ययवाच्येन यत्रि-) सामानाधिकरण्यमस्ति, तथापि न च सा (संज्ञा) भेदिका, किन्तु अभ्यास एव भेदकः । तदुक्तं द्वितीये (२।५।२२) ।

शा— 'उद्देशपूर्वकृत्यागो यजिना ह्यभिधीयते । श्यागो च साक्षि कर्मत्वं देवतायाः कथंचन ॥' तस्मादासाद्यकारकाः प्रयाजाः ।

सोम— पूर्ववत् उच्यते संगतिः ।

वि— 'देवता यद्यो वा ऋगुः प्रयाजे स्मिदादयः ।, विष्णुवादिष्व् देवतात्वं, न चतुर्थाद्यभावात् ॥'

भाट्ट— स्मिदादीनां चतुर्थो प्रयाजानां यदि स्मिदादिपदेर्द्वितीया-ने ' विष्णु यजति ' इति क्त देवता-विधिः, यदि वा विशिष्टविधिवीर्यापत्तयैव प्रयाजदेव स्मिदादिदेवताविधिः । उच्यते च यत्वं नु स्मिदादिपदं देव साद्युक्तो नाम्येवमेव वा । सर्वथा मनीष्योपकारकत्व-समाप्य तत्तद्देवतासंस्कारार्थे-नमेव पावर्णहोमस्वाहाकारो-त्तमानुषादिबदिति । न च स्मिदादीनामुपयोगभावाः, वेदे कर्ष्य स्मिदादिपदानामभिज्ञानाधिकरण्यदर्शनेन आशेषे उच्येतेषामभावात् । स्मिन्मानस्यैव वा स्मिन्प्राची उपयोगत्वेन तस्यैव संविद्योपकारकत्वम् । इति प्राप्ते, सत्यपि वेदे स्मिदादिपदानामभिज्ञानाधिकरण्ये इन्द्रमेन्द्राधिकरण्यत्वात् स्मिदादिपदैः तत्प्रकाशानुप-पत्तिः । अत्रस्य देवतात्वेन तत्रेवे यज्ञ-नस्ययोगानुपपत्तेः । न च पूर्णमासादिशब्दस्य पार्वकहोमयोर्देवतात्वेऽपि तदर्थ-स्यापि आशेषादेः उद्देशाश्लेषयज्ञात्प्रतिपाद्यत्वं सर्वमेव उद्देशार्थवन्त्वात् पार्वकहोमसंस्कार्यत्वम् इहापि स्मिदा-दिपदस्य वेदकत्वेन तत्रातिपाद्यत्वात्तः संस्कार्योपपत्तिः इति चाच्यम् । तत्रात्वेऽपि 'समितो अत्र आश्वस्य विपन्द्र, तनूनपाद्य आश्वस्य चेत्' इत्यादिमन्त्रोऽपि श्रमेः संशोधनेन ततो विचारयैव स्मिदादिपदार्थस्य

क्रियाऽन्वयपरीतेः स्मिदादिपदस्य अग्निपतिपादकत्वा-भावात् अग्निसंस्कारकत्वेन यज्ञो अतिदेशानुपपत्तेः । यत्तु इतरप्रयाजानां आरादुपकारकत्वेऽपि स्मिदाद्यस्य स्मिन्प-नाद्भूतसमिन्संस्कारकत्वमिति, द्रष्टव्यम् । तथाचै ' यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद, तमिधो बहुीरिव यजति ' इति लिङ्गानुपपत्तेः । अत्र हि इवगन्धेन यजतो बहुका-भावेन आरीरितं बहुत्वमिति सूच्यते । न च तत् स्मिन्पनाद्भूमित्यु सुच्यते, यस्तु एव तासां बहुत्वात् । आरादुपकारकत्वपक्षे तु सत्यपि बहुत्वचान्तसमिपदस्य देवतात्वं प्रातिपदिकसंज्ञात्वेन एकस्यैव स्मिन्पदार्थस्य विज्ञो लिङ्गयोः युक्तो बहुत्वात्तः । तस्मात् चान्येऽपि प्रयाजाः आरादुपकारका एवेति न विकृतौ ऊचि-तव्याः । १९.

मण्डन— 'स्मिदादी विधिविधिः ।' २७.

शंकर— 'प्रयाजा अर्थकर्म च ।' ३१.

● दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजे उच्यते मानवार्थिको देवताविधिः । डुप्. १०।१।४।२४, ● दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजेषु पाठक्यो निशमकः । पाठक्याधिकरण्यम् । भा. ५।१।४।४, ● दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजेषु वाच्यपाठेन प्रथमतया क्रमस्य नियमोऽस्ति । वि. ५।१।४, ● दर्श-पूर्णमासयोः प्रयाजादीनां अङ्गत्वं प्रकरणात् । प्रकरण-न्तराधिकरणम् । भा. ३।३।४।११, ● दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजादीनां सर्वेषामिदानीं प्रधानसमुदाये एक एवोपकारो युक्तः । वि. १।१।१९, ● दर्शपूर्णमासयोः प्रयाज-द्वयार्थं समानपत्तं औपभूतादस्य प्रयोजकम् । आश्व-समानयनाधिकरणम् । भा. ४।१।१।४०-४१, ● दर्श-पूर्णमासयोः प्रयाजवाच्ये भूयते, ' अमिषमं बुधोति अमिषित्ये ' इति । तस्य अमिषकृष्ण्य प्रयाजेष्व-निवेशः, न सर्वस्मिन् पक्षयोः । अमिषकृष्ण्यधिकरणम् । ३।१।१०।१९-२०, ● दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजशेषेण हविर्भिक्षारणार्थं शेषाद्यणतवापि पृथक् न कर्तव्ये । यज्ञान्तोपाधिप्रायन्यायम् । ४।१।४।३३-३९, ● दर्श-पूर्णमासयोः प्रयोगभेदेन सर्वे कामाः, न तु एवैवैव प्रयोगेण । योगसिद्धयधिकरणम् । ४।३।१।१।२०-२८, ● दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगभेदेऽपि ऋतुकारात् तमास-

यजन 'दशपूर्णमासमया खगंजामो यजेत' इति । ११।१।१३, * दशपूर्णमासयोः प्रवृत्तयः प्रहरणं 'आशीर्षिः शस्त्रं पहरति' (आशीर्षिः सूक्तशक्तेन) । ११।१।५।१२, * दशपूर्णमासयोः प्रवृत्तयः प्रहरणं 'सह सायनया प्रवृत्तं पहरति' । वि. ४।१।४ । 'सूक्तशक्तेन प्रवृत्तं पहरति' । १।१।१५, * दशपूर्णमासयोः प्रामूर्ध्यं चेति लोमस द्वे ऋतो । ऋषु. ५।१।३६, * दशपूर्णमासयोः 'प्राचीनाहरति' इति शाखावादः, न दिग्वादः। शाखावादः इत्यनाधिकरणम् । मा. ४।२।२।७, * दशपूर्णमासयोः प्राग्निद्रावदानं सर्वेभ्य एव, न केवलं आग्नेयदेव । ३।१।१।५।२६, * दशपूर्णमासयोः प्राग्निद्रादिभक्षणं ऋतिगिमेव कर्तव्यम्, न यनानेन । वि. ६।१।३, * दशपूर्णमासयोः प्रैषो निलः 'श्लेषणीतनादय' इत्यादिः । मा. ६।८।८।३८.

॥ दशपूर्णमासयोः प्रैषप्रेषायां निश्चकर्तृवो । श्लेषणासादनादि कर्म नाशयोः, किन्तु अनीचः ॥

प्रैषेषु च पठयिष्यतात् । ३।८।११।२३ ॥

भाष्यम्— स्तो दशपूर्णमासो । तत्र प्रैषाः समा-
नताः । 'श्लेषणासादय, इष्वावर्द्धिनसादय, सुव च
सुचस्य संमृष्टि, कर्मी संनश्रऽऽग्नेनोदेहि' इति ।
तत्र संदेहः किं च एव प्रैषे, त एव प्रैषायं, उताम्यत्र
प्रैषेऽम्यत्र प्रैषायं, इति । किं शास्त्रं ? एक एव
प्रैषप्रेषार्थोरेति । सुव. ? समाख्यानात् । अन्यः इति
चाश्रुतात् । अन्यात्मन, प्रैषो विपतिविषये । उच्यते ।
न प्रैषो भवित्यस्मि । प्राप्तकाले लोटे वक्ष्यामः । आह ।
प्राप्तकालेऽग्ने सति युष्मदादिष्वेव उपरदेषु मध्यमादयो
न्यश्लिः । न पुरुषसंक्रतो भवति । उच्यते । तयो
विवक्षायां युष्मदादिषु मध्यमादयः । यत्र तत्र प्राप्तः
काल इति विपद्यते तत्र युष्मद्येव मध्यमः, नास्ति
शेषे वा । यत्र त्वसृ त्रिषथाः प्राप्तः कालः इत्येवम्
विषयते, न तत्र मम धैति, न तदा युष्मदादीनास्तु-
रोपेन मध्यमादयो भवितुमर्हति । न चेदं युष्मात्
विषयितुं शक्यते, यदास्येव प्राप्तः कालः तत्र चेति ।
मिनेत हि तथा वाक्यम् । तेन यदि वा निश्चि-
तदार्थकाले 'तत्र कालः' इति उच्यते परिशुम्, यदि वा

तवेति निश्चिती 'पदार्थकालः' इति । तत्र पदार्थक-
कालो वदितव्यः, न तु युष्मदर्थकः । तेन हि स्मृतं प्रयो-
ज्यम् । स हि कर्तव्यः इत्यत्रगतः, न तु युष्मदर्थकता ।
तस्मात् समाख्यानात् अथर्ववेदे प्रैषप्रेषायां । इति प्राप्ते,
मूमः । प्रैषेषु अन्यः, अन्यस्तदर्थेषु इति । सुव. ? पठयि-
ष्यतात् । परस्मिन् हि प्रैषे उपपद्यते, नामनि इति ।
आह, नसूक्त प्राप्तकाले भविष्यतीति । उच्यते । न
संभवति प्रैषे, प्राप्तकालता व्याध्या । तस्मात् युष्मदर्थो
गम्भमानो न विवक्षितः । इत्युच्यते । संभवति चान्न
प्रैषार्थः तस्मात् प्रैषः । प्रैषप्रेत्, अन्यः प्रैषार्थः
इति सिद्धम् ।

वा— प्रैषस्य प्रैषार्थस्य च भाष्यार्थसमाख्यानस्य
त्वात् अभ्यर्थाप्येभ्यः अत्रवारिते कथयामास । प्रैषः
इति चेदाह— नैवाय प्रैषः, किं तर्हि ? प्राप्तकालतायां
लोटे वक्ष्यामः इति । प्रैषप्रायां तु आह, मन्वान न
विपदा चेत् प्राप्तकालता विवक्षिता, इत्य उच्यते इत्येव
यवितव्यम् । नहि परविषययुष्मदर्थमन्वेषेण मध्यमपुरुषो
लभ्यते । प्रैषे तु स्वमावतः परविषयत्वात् युष्मत् इति ।
परस्तु आह, यदा समाख्यानात् उपपत्त्यात् समासकर्तृत्वात् प्रैष
तुदिरपनीता, तदा प्राप्तकालत्वमपि शक्यमनं किं किञ्चान्न-
मपिधीयताम्, तत्र कर्तृत्वमिति, किञ्चान्न इत्येव शक्यते ।
ताः हि चोदितत्वात् प्रयोक्तवन्त्य, मध्यमत्र प्रतीयाः ।
ताश्च च अनुष्ठानार्थं प्राप्तकालत्वस्यैव दृष्टव्यम् । कर्तृ-
प्राप्तकालप्रकाशने तु सर्वं विवरीयम् । आद्यापेषु च
मध्यमदि. पुरुषस्य कस्यचित् अत्रत्यम्यविवात् नान्त-
रीयकवृत्त एव मध्यमपुरुषो भविष्यति । किंचित् चोच्यते
तत्र प्राप्तकाल इति । यदि च कर्तुः प्राप्तकालत्वमुच्यते,
तत्र, 'किं कर्तुम्' इति साक्षाद्बोधेन स्यात् । मध्य-
'श्लेषणासादनादि कर्तुम्' इति (अख्यादिवृत्ते), तथा
विशिष्टार्थप्रेषणात् वाक्यभेदः स्यात् । तस्मादपि विषयाः
प्राप्तकालत्वं प्रकाशयते । अथापि प्रैषोऽयं आशीर्षेः,
तथापि आशानान्येव कथयितुं शक्यते (शरीरिणो). अत्रत्या-
ऽन्वयता वा भेदेन प्रैषक प्रेषं च चरदेवति । इति
समासकर्तृत्वमे प्राप्ते, मूमः । प्रैषेषु च इत्यमन्व कुर्वाण
इति संबन्धः । (अत्र प्रैषेषु च इति प्रवृत्तयश्च ।

इतरमन्यः इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तम्, कुपन् इति अध्या-
ह्वयम्) कुतः ? स्वभावेनैव येषां परनिषयव्याज् परि-
क्रयवत् । यत् नैशवं प्रैष इति, तदप्युक्तम्, मन्त्रकथादेव
प्रैषमन्योपपत्तेः । यो हि समानकर्तृकतायां तं वापते, तेन
समाख्यया सिद्धं बाधितं स्यात् । न च प्रागुक्ततया विद्-
विशेषः परिहिते, मन्थमनुवृत्तक अर्थादनात् । न च
शब्दान्तरेण अनुवासां क्रिया एवं शक्यते ननु 'तत्र प्राशः
कालः' इति । यद्यपि च शक्यते, तथापि न दृष्टः कश्चि-
दर्थः स्यात् चेतनविषयात् इह शक्य प्रयोगस्य । तथा
आत्मभेदपरिकल्पनायामपि नैव दृष्टं प्रयोजनम् । गौणता-
ऽत्र स्थिते च सुपर्वं च कार्यं मन्त्राणां इत्यत्रादितम्
(३।२।१) तत्रापि यद्यपि प्राशकालतायामेव शब्दः, तथापि
परमैव सा कल्पते इति पराधिकृतो निवर्तते । न च
वाक्यभेदः, विशिष्टार्थप्रैषणत् । अवश्यं चात्र विशिष्टता
अभ्युपगन्तव्या प्रोक्षणाद्युपदेशनात् । न च एतदुपदेशः
अनेकोऽर्थः वाक्यं भिन्नानि । सर्वान्तराद्ये क्रिया-कर्तृ-
संघा-उपग्रह-सुखविशेषप्रभावनायां सुखसुखादानस्य
अपरिहार्यत्वात् । न च ईदृशं विशिष्टविधानं क्वचित्
मात्रमुपगतवन्म । प्राशकालत्वे च क्रियासुभ्यदर्थयोः
पृथक्त्वात् भेदेन हाकिः कल्पेत । प्रैषे तु सत्यं नियमेव
सुभ्यदर्थविवरणत्वात् मन्थमनुवृत्तः अनुवादः । एवं चैव
(प्रैष-) समाख्या अनुपपत्तेः । तस्मात् सिद्धेन समाख्या-
भावात् अन्त्यः प्रैषः, अन्त्यश्च प्रैषार्थः इति ।

सोम— पूर्वत्र वचनवशात् अतिदेशिकस्य प्राज्ञ-
समाख्यलक्षणस्य कर्तृवर्षादिषु, इह वचनाभावात् न
समाख्यालक्षणकर्तृवाचः इति प्रत्यक्षानात् संगतिः ।
सूत्रार्थानु- प्रैषेण प्रैषार्थमन्यः कुपन्, तेषां स्वभावात्
परनिषयव्यादिति ।

वि— 'प्रोक्षणायादानं कूर्कोदकयुग्मितोऽपयः ।
आख्ययाऽऽयाः, शाश्वेति प्रेषितोऽयोऽस्तु सिद्धतः ॥'
भाट्ट— 'प्रोक्षणीयासाद्य' इत्यादिवाः प्रैषः,
प्रैषार्थोऽथ गौणप्रोक्षणादिकः समाख्यायात् शब्दव्युत्पत्तेः
एकेन कर्तृत्वात् । न च स्वामिन् स्वस्य प्रैषानुपपत्तिः
'येतो ब्रूया विद्यते' इत्यादिवा स्वामिन् स्वस्यो-
पदेशोऽर्थवत् । ननु प्रैषो नैवायं प्रैषः, अपि तु 'प्रैषानि-

सर्वान्तरात्कालेषु कृत्याद्य' (पा० ३।२।१६३) (कृत्य-
गतयाः लोट् च एतेषु अनेषु श्चुः । तत्र प्रैषो विधिः ।
अतिवर्गः कामकाशतुम्) इति चक्रमेज् ज्योतिषि
प्रायश्चित्ताद्य विधानात् प्राशकालतायांमर्थं लोट् । प्रोक्ष-
णायादानस्य प्राशः काल इति । सुभ्यदर्थको मन्थमनुवृत्त-
स्तु साधुवार्थः । अथवा ' हे प्रोक्षणायादानं तत्र प्राशः
कालः ' इति क्रियायां चेतनतायाः(रोपेण चः । यत् तु
'अग्नीदग्नीन् विहर' इत्येवं प्रैषः, तस्मात् तं प्रोक्षणा-
रोपेण प्रैषार्थस्य आग्नीध्रकर्तृकत्वम् । परंतु तस्य ' हे
अग्नीन् ममाग्निविहरणस्य प्राशः कालः ' इति व्याख्यायां
नक्तव्यात् न तथापि व्याख्यावाचः । इति प्राशे,
समाख्याऽनुपपत्तेन मन्थमनुवृत्तस्य साधुत्वेन क्रियायां
चेतनतायाः(रोपेण व्याख्याने प्रमाणाभावात् संशोधन-
तथ्यमयोश्च अदृष्टार्थत्वात्तयोः प्रैषात्कनमाख्याशाशयसोश्च
प्राशकालार्थकत्वात्तयोः प्रैषत्वपि स्वामिन् औपचारि-
कत्वात्तया एव प्राशार्थस्य समाख्यायाः(रोपेण तत्रभोधिर्कर्तृ-
कत्वमेव ।

मण्डन— 'प्रैषे तदर्थे च न कर्तुरेवम् ।' १२.
जंकर— ' प्रैषप्रैषार्थे कर्तुं गित् ।' कर्तोः गिदा ।
१४.

३ दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षणे न प्रीदितस्वप्रयुक्तम्,
किन्तु अपूर्वप्रयुक्तम् । मा. १।१।१।११-१९, ० दर्श-
पूर्णमासयोः प्रोक्षणादीनि संविषयोपकारानामि अपूर्व-
प्रयुक्तानि । इतिविषयविकरणम् । १।१।१।२-३, ० दर्श-
पूर्णमासयोः ' प्रोक्षणीयासाद्य ' इति शेषणीशब्दः
योगिकः । तेन कश्चित् पूर्वं प्रोक्षणे भवति । प्रोक्षणादि-
करणम् । १।१।१।११, ० दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षण्या-
न्नादानादि कर्ते नाश्वरो, किन्तु गार्गीयः । प्रैषा आश्व-
रोऽयः इत्यभिधिरणम् । ३।१।२।२४-२५, ० दर्श-
पूर्णमासयोः फलदेयताप्रत्यक्षस्य मन्थाः अपूर्वप्रयुक्ताः ।
फलदेयताविशेषम् । १।१।२।४-५, ० दर्शपूर्णमासयोः
फलभावनानां गार्गीयस्य उच्यते, नापूर्वस्य कल्पो
त्यतो । यद्यप्यं कर्ते भग्नेरुपायित, अद्भ्यस्येव तद्
सकत् । १।१।२।२५, ० दर्शपूर्णमासयोः फलीकरणार्थोऽयः
' अनेऽदन्वावी ' इति भा-मेव अनुवाकौत्त दक्षिणाया ।

पत्नीकरणानि तण्डुलकणः । अथौ चरो पुरोवापो च ।
 वि. ५।१।१५, * दर्शपूर्णमासयोः बर्हिः अशकृदाच्छित्ते
 मवति । पितृपथे तु अकृदाच्छित्प्रम् । भा. १।१।१७।
 १६-२७. * दर्शपूर्णमासयोः बर्हिः द्विविधं मुख्यं गौणं
 च । मुख्यं कुर्याकामादिदराविषयदर्भकपम् । गौणं तु मृगान्तर्
 'उणपं' इत्युच्यते । वि. ३।२।१. * दर्शपूर्णमासयोः
 बर्हिः बर्हिर्धर्म्याः वेदिः वेदिधर्मोश्च अङ्गपथानाम् ;
 न केवलं प्रधानार्थाः । वेदिबर्हिर्धर्मोन्माद्यः । भा. ३।७।
 १।२-५. * दर्शपूर्णमासयोः बर्हिः (मुख्यं) 'यत्स्य
 योपशधि' इत्यभिमतप्रयुक्तौ (वैश्व. १।१।२) प्रोक्तैर्मन्त्रैः
 दानेन शित्वा संपाजते । वि. १०।१।१९. * दर्शपूर्णमासयोः
 'बर्हिर्लुनाति' 'आम्बं विद्यापथति' 'पुरोडाशं पर्यङ्गि करोति'
 इति बर्हिःप्राग्व्यपुरोडाशदान्दाः जातिशब्दाः, न संस्कार-
 शब्दाः । भा. १।४।७।१०. * दर्शपूर्णमासयोः ' बर्हि-
 र्लुनानि' इति बर्हिःशब्दे जातिशब्दौ, न संस्कारशब्दौ ।
 तस्मात् पूषावटस्त्राणवर्हिर्लुकिक्म् । बर्हिःराज्याधिकरणम् ।
 १।४।७।१०. * दर्शपूर्णमासयोः बर्हिः संश्रुतं वेद्या-
 गारतरोप उपधीणम्, इति पवित्रं विष्णुती च परिभोज-
 नोपैः कायाणि । वि. ३।८।१८. * दर्शपूर्णमासयोः बर्हिः
 सधर्मकम्, पूषावटस्त्राणवर्हिर्लुक् निर्धर्मकम् । ७।३।७,
 * दर्शपूर्णमासयोः ' बर्हिःप्राग्व्यपुरोडाशं यत्पुनैति, यत्पुनै
 मालायापाम्' । पूर्णमासे बर्हिःसंपादनकाले व्रतग्रहणम्,
 दर्शे न पञ्चापाकरणकाले व्रतग्रहणम् । संनयनः अर्धन-
 यत्शब्देः प्रतग्रहणम् । असंनयतस्तु अन्नापाकरणोपलक्षिते
 काले इति विशेषः । ६।५।१२, १३. * दर्शपूर्णमासयोः
 बर्हिर्धर्म्याः अङ्गपथानोपगमाधाः । द्रव्यसंस्कारान्यथाः
 इत्यथाधिकरेणम् । भा. ३।८।१५।११. * दर्शपूर्ण-
 मासयोः बर्हिर्लुनानि प्रथियुष्टिं लवनमन्त्रावृणुति । वि.
 १।१।१५. * दर्शपूर्णमासयोः बर्हिर्लुनानि न उवाचंम् ।
 विष्णुतिपवित्राधिकरणम् । भा. ३।८।१७।३३. * दर्शपूर्ण-
 मासयोः बर्हिर्लुनानि न अयुग्मा युग्मा सुधीर्लुनानि । वि.
 १।४।१५. * दर्शपूर्णमासयोः बर्हिर्लुनानि न अयुग्मे
 कुतो एव निविशोगः । बर्हिर्धर्म्याः । भा. ३।२।१।१-२,
 * दर्शपूर्णमासयोः ब्रह्मणो परमं श्रणीतामप्यनपाठे ।
 प्राक् नप्यात् न किञ्चित् अक्षरमस्ति, वरमदुष्ट-

कालं ब्रह्मणः कायम् । अन्वत्यर्धमेव तद् । एत अमा-
 वास्यायां ' पूर्वेत्युपमावास्यायां वेदिं करोति' इति
 पचमेनोपदिष्टम् । तस्मिन्पठभागेन परिशोडयति अन्-
 कृतः प्रशोडयति ब्रह्मरत्नमपि, प्रधानदेवकालवत्
 गुणानाम् । एतं कति योग्यास्यां पचयतकाले ब्रह्मरत्नम्,
 अमावास्यायां प्रेष्युः । उभयपथापि अमृतसे ब्रह्मणे एव
 नक्षररत्नम् । तस्मात् उभयपथापि आन्वत्यर्धम्, गृह्णा-
 थम् । १।२।१।१८।२७-४२, * दर्शपूर्णमासयोः अष्टा-
 दश-प्राशिन-चतुर्षोत्तरण-शयुक्ताः कालाः सन्ति ।
 १-२।३।१२. * दर्शपूर्णमासयोः अङ्गार्थमनवस्था नादे
 भधलोपः प्रतिपद्यित्वात् । वि. ६।५।२, * दर्शपूर्ण-
 मासयोः ' भित्ते ब्रुहोति', ' सक्ते ब्रुहोति' इति वेदन
 दोगः स्कन्दनदोमश्च दर्शपूर्णमासाङ्गम्, लौकिके तथौ
 होमः । ६।५।१५. * दर्शपूर्णमासयोः वेदनशब्द-
 दाहृते नैवित्तिवत्स्य प्राग्व्यधिकरणपि आहृतिः । तत्र-
 थानां नैमित्तिकानां इत्यधिकरणम् । भा. ६।२।५।१०-
 * दर्शपूर्णमासयोः 'मन्द्रया (यावा) आग्नयामान्तर्यं'
 सु प्र. १।८।१. * दर्शपूर्णमासयोः 'मपि दक्षयुग्म्'
 इति मन्त्रपठः कतुलुकनङ्गयमानपुत्रसंस्कारः । वि.
 ३।४।५, * दर्शपूर्णमासयोः ' मुख्यद्वास्तमा न संवेदे'
 इति निवेद्यः केवलपुत्रार्थः, न क्रत्वर्थः । तस्मात् तस्य
 प्रन्तरणानुत्तर्यः । क्रतो वृ निषेधोऽर्थसिद्धिः ' तस्यपदस्य
 पलेत' इति विशानात् । ३।४।११. * दर्शपूर्णमासयोः
 मुसस्तम् ' अङ्गान्ते च मुख्यं च यशसुचम्' । वि.
 ३।८।१० । तदुपयोगात् ' अङ्गान्मुसस्तमाम्बवन्ति' ।
 ३।१।५, * दर्शपूर्णमासयोः ' यजमानः प्रसातः' इत्य-
 यजमानशब्दः प्रसातस्तुत्यर्थो यजमानत्वत्वेन गौणः ।
 १।४।१३. * दर्शपूर्णमासयोः ' यजमानपञ्चमा कतिवः
 इवा मशुवन्ति' । भा. १।२।१।१५।३१. * दर्श-
 पूर्णमासयोः ' गते नविष्यन्ती अर्धस्युपयमानो कर्त्त-
 व्यच्छतः' शोभयमानस्य ह्यपिच्छतानापर्यन्तम् । वि.
 १।१।७, * दर्शपूर्णमासयोः यत्तायुधानि तच्छानिपाठ-
 यवस्मिन्मासि । ' सपवेनोऽस्ति' ' क्वातेषु क्षयति' ।
 ' अग्निमेवहवत्स हवीषि विरेपति' ' यूपेण विलिनति'
 ' कृणोतिनपयतस्तदुद्युत्स्यस्यवत्पुत्राणि' ' शम्भवा

दृषत्सुपदधाति ' उक्तप्रत्ययान्तात्पर्येण ' दृषद्-
 पन्तया सिनष्टि' इति । ३।१।५. * दर्शपूर्णमासयोः
 यज्ञोद्युधानां दशाना न पुष्टोद्युधानां दशानां
 विरुषो वा संभवति, किन्तु यज्ञोद्युधानां
 यज्ञोद्युधानां वारेण ' यज्ञोद्युधानां संभरति ' इति संभरण
 विधिः कल्पते ' मन्वथ कपालानि च, अग्निहोत्र-
 हवथी च शूरे च, कुष्माण्ठं च मन्वथ च, उ शूरां च
 पुष्टं च, दृषद्योषणा च एतानि वै दश यज्ञोद्युधानां '
 इति वाक्येन । ३।१।५. * दर्शपूर्णमासयोः यज्ञोद्युधा-
 नानां शान्तिः इति कर्तव्यं नियमविधिः नानुवादः ।
 (यज्ञोद्युधानां शान्तिः आग्नीध्रश्चेति) । भा. ४।२।१४
 २३-२४.

॥ दर्शपूर्णमासयोः याजमानानां प्रथमाद्यनु-
 मन्त्रणमन्त्राणां क्रमो न निर्यामकः ॥

अनियमोऽन्यत्र । ५।१।३।३ ॥

भाष्यम्— अग्निं विधेयं क्रमस्य नियमो नास्ति ।
 यथा दर्शपूर्णमासयोर्वाजमानानां प्रथमाद्यनुमन्त्रादीनां
 नानाशास्त्रानुसंगितानां ' वच-समृत्ता प्रीणामि '
 इत्येवमादीनां ' एको मम ' इत्येवमादीनां च ।

दृष्टम्— ' एको मम ' ' वच-समृत्ता प्रीणामि '
 इति (शान्तिमेवेन आग्नात्तानाम्) प्रथमाद्यनुमन्त्रा-
 मन्त्राणां (अष्टहोत्रैवम्) अनुचयः । (५१ प्रथमे
 प्रथमे नियमप्रमाणभावात् अनियमः । द्वितीयादिषु
 प्रथमा नियममाशङ्क्य प्रमाणभावाद्—) पाठस्तान्
 नास्ति शास्त्रात्प्रमाणान्तरम् । अस्ति चेति नास्ति । नापि
 अर्थो निर्यामकः । (उक्तम्—) यदि तन्निष्पन्नः
 काष्ठानुमन्त्रणं अनुमन्त्रितः, तन्नुद्युधानोऽपि प्रथमा
 वदेन प्रथमम् । इति चेत् । तत्र । वे हि सह चोदितः
 (यथा प्रजापत्यः पशवः), तेषां मनुजिर्निव-मी
 (प्रवति) । न वेति (मन्वा.) न सह चोदितः । तस्मात्
 द्वितीयादिषु अनियमः । काष्ठकर्मोऽपि नास्ति ।
 निष्पदेतान् हि (यज्ञानां यज्ञात्मिकं तदर्थम्)
 यज्ञानुष्ठानं चोदिते (तस्मिन्) ' कः प्रथम आत्म्यताम् '
 इति (आपेक्षायाम्) वयसि वीरुः (स्वारकः)
 परावो विरते (सवनीयवयोः वरिष्णाम्) ह त्वम

कियते । इह तु एतदपि नास्ति (तस्मात् स्थापकताः) ।
 मुख्यकर्मोऽपि नास्ति । तत्र प्रथमक्रमेण नियमः कियते
 उक्तोदितानाम् । इह हि ईश्वरमपि नास्ति । अतः
 (यज्ञात्मिकं क्रमप्रमाणानामभावात्) अनियमः ।

शा— यत्र उक्तव्यस्यमाननियमकारणमात्रः तत्र
 अनियम एव क्रमस्य (अनेन स्थाप्ये उक्तः ।) ।

सोम— यद्यपि सर्वप्रमाणानुत्पादानान्तर ' अनि-
 यमोऽन्यत्र ' इति वक्तुं युक्तम्, तथापि नानाशास्त्रा-
 नानां श्रुत्यधीनं क्रमनियमे कारकम्, उदमावे तु
 अनियम एव, तस्य तत्रावृत्तेः इति ज्ञानाय प्रमाण-
 दृषद्युत्पादानान्तरेणैव संगतं ह्यव्युक्तम् ।

वि— ' स्याद् वचनादिमन्त्राणां क्रमो नो वा,
 ऽन्यत्र भवेत् । शास्त्राऽन्तरे स्थित्येन न क्रमो
 नियतोऽपि ॥ '

भाट्ट— यत्र उक्तव्यस्यमाननियमकारणमात्रः
 वधानियम एव । यथा यज्ञानुमन्त्राणां ' वच-समृत्तां
 प्रीणामि ' इत्यादीनां ' एको मम ' इत्यादीनां च शास्त्रा-
 मेवेन आग्नात्तानां परस्परम् । अत्र हि यद्यपि यज्ञोद्युधा-
 नानां यज्ञानुमन्त्राणां परस्परम्, उद्युधानां यज्ञानुमन्त्राणां
 भावदानामन्त्राणां परस्परमिदं विवेकताऽकार्ये अन्तरा-
 काष्ठप्रमाणानुमन्त्राणां तत्कल्पनाऽनुपपत्तेः ।
 एवम् ' एको मम ' इत्यादीनां न कर्तव्यत्वात्,
 निर्वृतिवार्थान् श्रुत्यनुमन्त्राणां च । न चोक्तः,
 यज्ञानुमन्त्राणां यज्ञानुमन्त्राणां अत्रैतन्मन्त्रेण अन्यत्र सामान्य-
 एतन्मन्त्रेण प्रमाणभावात् । अतस्य मन्त्रानुमन्त्रत्वं
 सङ्गतां प्रजापत्यान्तरात्पशवदेनतापकात्पश्वेऽपि
 निष्पन्नत्वात् तद्वद्यप्येव एवोक्तोऽपि कल्पितः प्रथमे । यत्
 तन्मन्त्रानुमन्त्रेण अष्टहोत्रैव तद्वद्यपि नियमम्, त्वं
 एतन्मन्त्रेण तद्वद्यपि, ' मन्त्रमुद्युधानेन मन्त्रा-
 नानुमन्त्रेण । शेषान् तानां भूत्वा स्यादेतन्मन्त्र-
 म् ॥ ' इत्यनुमन्त्राणां यज्ञानुमन्त्राणां चोदितम् । तत्र च
 एतन्मन्त्रेण यज्ञानुमन्त्राणां चोदितम्, यज्ञानुमन्त्रेण च
 नियमः, प्रमाणभावात् । ननु तन्मन्त्राणां नियममा
 भारेऽपि येन क्रमेण तन्मन्त्राणां चोदितम्, तेषां तद्वद्य-
 तानुमन्त्राणां, यज्ञानुमन्त्राणां चोदितम्, यज्ञानुमन्त्राणां चोदितम्

एकप्रयोगविधिपरिच्छेदेषु पदार्थानुसंगमे एतौ प्रकृतौ पाठेन क्लृप्तप्रयोगोपाकरणविधौवनयोः शीतदेशिकप्रसु- साहित्यानुसंगेन पोटप्रसक्तप्रधानेऽपि तदधिकृत्यप्रधाने प्रमाणाभावात्, तेनैव क्रमेणोपाकरणम्, तेनैव क्रमेण नियोजनमिति प्रवृत्तिप्रसंगो युक्तः । प्रकृते तु प्रप्रधान- वातयोर्नानाद्यात्वात्प्राप्तुमन्ययोः पाठोपभावेन अकनुम- ज्ञानात्, सत्यपि च सर्वप्रयाजानामेकप्रयोगविधिपरिच्छे- दादर्थानुसंगसंसर्गवात् एकैकस्मिन् प्रयाजे द्वयोर्दोर्मन्त्रयोः शठनीय-वात् प्रयाजान्तरप्रत्यक्ष प्रयाजान्तरप्रतीपमन्त्रेण प्रवृत्तिप्रम । न च नानाद्यात्वात्प्रयोः मन्त्रकर्म-वामावेऽपि एकद्यात्वात्प्रयाजानां पञ्चानामपि मन्त्राणां पाठेन क्लृप्तकर्मणात् प्राणाऽऽन्तरप्रयोगविधि अनिबन्धनप्रधाने प्रवृत्तिप्रमवाधा- पतिः, पञ्चाना मन्त्राणां पञ्चपवाजाह्वयेन एकरोध्व- त्वाभावात् अद्यान्तरप्रयोगविधिनिर्देशेन मिश्रप्रयोगविधि- परिच्छेदात् पाठेन कृष्यानिप्रमात् । इत्यन्ते च पापु- कानुयाजानां देशिकपरिच्छेदपञ्चोक्तैरुपरोमस च महा- प्रयोगैकत्वेऽपि भिन्नानामन्त्रप्रयोगविधिपरिच्छेदत्वेन अकनुमकर्मत्वम् । तस्मादनिबन्धः ।

मण्डन— 'अ-य-पानियनो भवेत् ।' ४.
 शंकर— नियते न स्वमततः ।' क्रमः । ५.

* दशपूर्णमासयोः याज्याऽनुवाक्याऽऽदिमन्त्रपाठ- चक्रत् आग्नेवपुरीदानस्य अवरदानविप्रदानान्तं कृत्वा पश्चात् सानाद्ये तदनुष्ठीयते । वि ५।१।२, ४ दशपूर्ण- मासयोः याज्यापाठविश्रुता कर्त्तव्यं, अनुवाचयापठितुं आसीनेन । १०।१।२२

ॐ दशपूर्णमासयोः याज्यापुरोऽनुवाक्याऽऽनु- वचनं देवतासंस्कारार्थम् ॥

अग्न्याहेति च शक्रवत् कर्म स्याद्योदनाऽ- न्तरात् । १०।१।२०।३१ ॥

भाष्यम्— दशपूर्णमासयोः श्रूयते 'याज्यामन्त्राद्' पुरोऽनुवाक्यामन्त्राद्' इति । तत्र संशयः किं याज्या- पुरोऽनुवाक्यामन्त्रवचनं प्रधानकर्म, अतः संस्कारकर्म इति किं प्रागम् । 'अ वाद्' इति प्रधानकर्म स्यात् । इत् । चोदनाऽन्तरात् । यदि संस्कारकर्म, ततो रूपादेव तपोर्वचनं प्राप्नोति, पुनः 'अन्त्राद्' इति वचनमनर्थकम् ।

प्रधानकर्मत्वे तु वक्तव्यम् । नहि अन्यथा तस्य कर्मत्व- गम्यते इति । अतः श्रुत्या कर्मत्वताऽङ्गमात्रात् प्रधान- कर्ममिति । सत्यवत् । यथा स्तोत्रपठे, स्तोत्रि एतत्तदिति कर्मत्वताऽङ्गमात्रात् प्रधानकर्मणी एवमिहापि शक्यम् । संस्कारो वा, चोदितस्य श्रूय्यवचनार्थत्वात् । ४० ॥

भाष्यम्— संस्कारकर्मं ना स्यात् । इत् । चोदितस्यार्थस्य यः श्रूय्यः, अ तदवचनार्थं भवति । अ तस्य दृष्टोऽर्थः । तस्मिन् एतौ अदृश्यत्वंनापा हेतुर्निति । तस्मात् संस्कारकर्ममिति ।

अवाच्यत्वात्तिति चेत् । ४१ ॥

भाष्यम्— इति यदुक्तम्, तत् परिहर्तव्यम् । स्याद् गुणार्थत्वात् । ४२ ॥

भाष्यम्— स्याद् उपपन्नं 'अन्त्राद्' इति वचनम् । इत् । गुणार्थत्वात् । 'तिष्ठन् याज्यामन्त्राद्' 'आसीनः पुरोऽनुवाक्यामन्त्राद्' इति स्थानानुगुणं पुनर्वचनमुपपद्यते । तस्मात् संस्कारकर्मणी याज्यापुरोऽ- नुवाक्ये इति ।

शोभ— पूर्ववैपम्येनोपादानात् संगतिः । सूना धरतु-अन्त्राहेति विधीयमानमनुवचनं अदृष्टार्थकं स्यात् चोदनाऽन्तरात् अदृष्टार्थतया विधानमन्त्रात् शक्यं इति । २१

वि— 'अन्त्राहेत्यर्थकं स्यात् संस्कारो वा, उर्ध्व- कर्मतः । सत्यवत् कर्मताङ्गानाद्, दृष्टार्थत्वेन ईर्यते ॥' २२

भाट्ट— अग्न्याऽनुवाक्यामन्त्रोक्तिश्चात् देवताप्रदानार्थ- त्वसंभवेऽपि 'तिष्ठन् याज्यामन्त्राद्, आसीनः पुरोऽनु- वाक्यात्' इत्यादिवचनसंबन्धमप्यत्रात् स्तोत्रपठणामिव अनुवचनस्य अदृष्टार्थत्वम् । नहि अनुवचनानुवादेन अत्र गुणविधिः संभवति, अतिप्रसङ्गात्कर्मविधेः । अग्न्याऽनु- वाक्यामन्त्रोक्तिपठणे च विधिदोषोपापत्तेश्च । अग्न्यापुरोदनेन तद्विधौ याज्याऽऽदिपुनर्नामत्वमर्थवैधेऽपि तरपणे । 'अन्त्राद्' इत्यनुवाक्यात्प्रत्ययः । दृष्टार्थत्वे द्वयोर्विस्तार- वत् 'आसीनः पुरोऽनुवाक्यात्' इत्यत्र अग्न्यापुरोदने- त्वस्यपि विधौ वाच्यमेतदन्वयेत् । अतो गुणविशिष्टा-

वृचनस्य अष्टाशेषात् न देवताऽन्यत्वे विकृती प्रकृत-
 याज्याऽनुवाक्यघोषापाः, अक्षिपु वैकृत्पाज्याऽनुवाक्या-
 पाठगतत्वे तेन सद्युष्य एव । इति प्राप्ते, यद्यपि
 सिद्धकल्पविधिप्रवृत्तेः पूर्वं एतद्विधिप्रवृत्तिमङ्गीड्य
 विशिष्टानुवचनविधिः स्यात्, तथापि दृष्टे संभवति अष्ट-
 कल्पनस्य अस्याप्यस्यात् देवतासुरणाद्यैस्त्वैष अनुवचनस्य
 भवेत्, न तु अष्टाशेषत्वम् । चतुस्तसु चाग्नेदेशेन भाव
 शुचमाश्रयविधानमेव । न न याज्याकर्मकौपे तदापनिः,
 'होतारं मेभ्यति' इति होतुषेव श्रेये कर्मत्वेन याज्याया-
 स्ताकर्मत्वाभावात् । अतः अनुवचनस्य नित्यत्वात्तथा
 चाग्नेदेशेनैव शुचमाश्रयविधिः । 'पुणेऽनुवाक्यामन्य
 याज्या यजति' इति वाक्यान्तरेणैव सद्युष्यप्रवृत्तेः
 नास्तीत्यस्यैव पुरःपदार्थविश्याद्यद्वा । अतो दृष्टार्थत्वात्
 युक्त एव विकृती भावः । २१.

मण्डन-- 'वाज्याऽनुवाक्ये संकारौ' २३.

शंकर-- 'वाज्याऽनुवाक्यां चैवं स्यात् ।' संरिक्वा ।
 २३.

- दर्शपूर्णमासयोः यावज्जीवमाश्रुतिः, पौर्णमास्या-
 मास्ताकात्विशिष्टजीवनमितिसंक्रमात्तयोः । वि. ६।१।८.
- दर्शपूर्णमासयोः गोकर्षणं पत्नीं सैनयति । तत्
 षोडशोमे ऐदिकेषु कर्मसु क्षीणिकेन प्रसङ्गसिद्धम् ।
 भा. १।१।१३।१९ • दर्शपूर्णमासयोः लवणमन्त्रस्य
 मुखे कुतो एव विनियोगः । बर्हि-यावः । वि. ३।२।१.
- दर्शपूर्णमासयोः वत्सापावत्त्रयं दोषधर्मः । ३।६।८.
- दर्शपूर्णमासयोः वत्सापावत्त्रयं पापघनात्मकम् । 'यत्
 पन्थात्पत्न्या वत्सापावत्करोति' । ४।१।२. • दर्शपूर्णमासयोः
 वत्सोपायमर्जनम् (स्तनयामार्थं मातृसमीपे वत्सस्य
 योग्यम्) । द्वादशद्रव्यमिदम् । 'तां चोपायमश्नति
 उपां चाविभयति' । ३।८।१०. • दर्शपूर्णमासयोः
 यत्सोपायमर्जनं उपाविभयमानमिति द्वादश इदानी
 अपरशो. कर्म, न यजमानस्य । के. ३।८।१।१९-२१.
- दर्शपूर्णमासयोः कायकर्मः (यत् कनिष्कनीं अणुर्तु-
 पयमानो पावं वन्देनः) । अत्र वायवस्य परमापूर्वं न
 मयोवकम्, रिन्नु इति पदाद्वाग्नेयाग्निवर्णस्य विहितत्वात्
 अङ्गानात् ऋक् दे शोऽङ्गादवः पदायाः तृतीयार्थं

वायवस्य प्रयोक्कम् । वि. १।१।७. • दर्शपूर्णमासयोः
 विद्वद्वाक्यं 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं
 विद्वान्वावाक्यां यजते' इति समुद्रयानुवादकम् । २।२।३.
 • दर्शपूर्णमासयोः विद्वद्वाक्यवद्वये भाल्लोमनिमित्त-
 नामधेयव्यञ्जेदेन यजेः कान्तोभियागदिवशवाक्यतायात्
 मितवाक्यविहितानामपि एककान्तावन्वात् समुद्रायः
 संभवति । सु. पु. ७२९. • दर्शपूर्णमासयोः विकृती
 परिभोजनीयादर्भैः कर्तव्ये । भा. ३।८।१. ७।३२.
 • दर्शपूर्णमासयोः वेदः दमनीयी संमार्जनी । 'वेदं कृत्वा
 वेदिं करोति' । वि. १।१।३१. • दर्शपूर्णमासयोः
 'यद्यजान् पशुकामाय येदं जुषात्' इति पुरःपार्थम्,
 न कायर्थम् । भा. ४।१।२।२ वर्गर्कं २. • दर्शपूर्ण-
 मासयोः वेदद्वयविदितेषु अङ्गेषु नाम्नादेवस्वरे, प्राप्ते
 गुणगुण्यव्यतिश्राम्भादेन याजुर्वेदिकप्रधानधर्मैः उपाद्युक्तं
 प्राप्नोति, ततो वाचनिकः स्वयं भवति 'मन्त्रया
 आज्यमागान्ताम्, यां मध्यमया, उत्तमया अनुवाजादि'
 इति । वा. ३।३।२।९ पु. ८११. • दर्शपूर्णमासयोः
 वेदवेदीध्मर्षईयवीजं स्वयकाले करणम्, न तु
 श्रदानस्य काले । अङ्गश्रयानयोः मितदेशःशस्त्रकर्तव्यमपि
 मन्त्राधिकरणम् । के. १।३।१।११. • दर्शपूर्णमासयोः
 वेदिं देवस्य स्वा सन्निधुः प्रथमे इति एतन्ति' । 'इत्येन
 वेदिं परिलिखन् परिहृत्वाति' । 'स्वयेनोत्तमां लव-
 नमुदन्ति' । परिलेखः परिमदश्च परस्तात् यदयते ।
 नि. १०।१।१. • दर्शपूर्णमासयोः वेदे. 'पूर्वेषु-
 रमावास्याया वेदिं करोति' इति पूर्वेषुकरूपेः । भा.
 ५।१।१६।२९. • दर्शपूर्णमासयोः वेद्याः त्रिः प्रोक्षणं
 'वेदिरथि श्रिये स्वा' इति मन्त्रस्य मन्त्रप्रयोगेणैव पाठः
 एकद्वय, न प्रतिशेष्य मन्त्रप्रवृत्तिः, धेदेरेत्वात् ।
 प्रोथगाश्रुतिगुं वाचनिकी । वि. १।१।८।१६. • दर्श-
 पूर्णमासयोः वेदिकरणारी 'योऽस्मान् वेदिं य च यं
 द्विमः' इति मन्त्रो देवामावेऽपि षठनीयः, अपूर्वाथै-
 गत् । भा. ६।८।८।२८. • दर्शपूर्णमासयोः वेदिप्रार्थः
 अङ्गश्रयानोभयायाः । द्रव्यश्रयणवायाः । ३।८।१।५।११.
 • दर्शपूर्णमासयोः वेदिपरिमहः (वेदिमापनं माध-
 मिकम्) 'स्वयेन वेदिं परिलिखन् परिहृत्वाति' ।

परितेजसं नाम वरितः रेजाकरणम् । वि. १०।१।१.

• दर्शपूर्णमासयोः वेदिप्रोक्षाणाङ्गमन्त्रस्य सङ्घट्ट प्रयोगः । वेदिप्रोक्षणस्यायः । आ. १।१।४।१।५।४९-५०, • दर्शपूर्णमासयोः वेदिवाहिर्यादया पदार्थाः सर्वाङ्गप्रधान-हविरर्थाः, न प्रधानमातर्याः । वेदिवाहिर्येनेत्यायः ।

३।७।१।१-५. • दर्शपूर्णमासयोः वेदिस्तरणे 'मिषाणु पञ्चधातु वा वेदिं स्तुमाति' इति तत्र प्रतिष्ठातु स्तरण-मन्त्रावृत्तिः । भलुः परिपाटी इति धूर्तस्वामी । मुष्टिमेवा दमाः ऐक्येन एकः सानुः इत्युच्यते । वि. १।१।४।१५,

• दर्शपूर्णमासयोः वेदिस्तरणे मन्त्रः 'स्तुणीत यदिः परिधत् वेदिं जामि मा द्विधीरु या शयाना । दमैः स्तुणीत इविते. मुपगैरिष्वा इमं पञ्चमानस्य प्रजे ॥' इति (के.) । तत्र मीहे करो । पुण्डरीकैः स्तुणीत इविते । इःपुहः कर्तव्यः । ९।३।२. • दर्शपूर्णमासयोः वैमृषेष्टिः पूर्णमासस्यैवाङ्गम् । वैमृषस्यायः । आ.

४।३।१।३२-३५. • दर्शपूर्णमासयोः (एव) वैदगस्य सामिषेनीघातद्वयम् । (वातिके द्रष्टव्यम्) । के. ३।६। ३।०. • दर्शपूर्णमासयोः 'वैश्वानरं वादण्डकपाठं निर्येदमावास्या वा वीर्णमासीं वाऽतिवाप्य' । अतिवापनं स्वकाले अकरणम् । अस्या वैश्वानरेण्याः पाथिकृतेष्वथ विकल्पः, अन्योन्यनिर्येष्टावात् । वि. १।३।१५, • दर्शपूर्णमासयोः वैश्वानरेष्टिः पत्नीसंवाजेषु कपालमिष्टोमे प्राथम्येति । १०।२।१६.

• दर्शपूर्णमासयोः ब्रते यत्सायुषलक्षितकालस्य विधानम् ॥
यत्ससंयोगे ब्रतयोदना स्यात् । ६।१।१२।३६ ॥
भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः भूयते 'वर्हिषा वै वीर्णमासे ब्रतमुपयन्ति, यत्पौरुषावासाधाम्' इति । तत्र संदेहः किं बलसाधनकं त्वं विधीयते, उत ब्रतस्य बल, इति, अथ बन्धो मज्जमिति । किं प्राप्तम् । बलसाधनकं त्वत् विधीयते इति । अमावास्याया यत्पौरुषेणैतं कुर्वाण इति बलवत्संयोग, अपूर्णे, य विधीयते । तस्मिन् विधीयमाने उभयमपि विहितं भवति, यतो त्वं य ।

द्वयम्— एतद्वैवीदधातिकम् । अनेन कालेन करिणु पक्षेऽधिकार इति ।

काले पोष्यप्रसंयोगाद् ययोत्स्य । ३५ ॥

भाष्यम्— यथोक्तं वा वचनान्तरेण ब्रतस्य कालेऽयं विधीयते । कुतः ? उपब्रतसंयोगाद् । उ. कालसंयोगादयं ब्रतस्य, नोत्पत्तिसंयोगः । कथम् ? 'अमापममासं बहुसर्पिकं त्रतं यतवति' इति विदिदं पूर्वं तत्रम् । अमशतश्च कालः । उसाद् कालविधिरिति । अर्थापरिमाणाच्च । ३६ ॥

भाष्यम्— न न शक्योऽन्यथाः परिश्रुत्, यत्तेन ब्रतमुपयन्तीति । किं बन्धोऽयं ब्रतयितव्यः एव बन्धेन ब्रतमुपगतं भवति । किं बन्धेन ह्यष्टकानीयेन ब्रतयितव्यमिति, एव तदुच्यते भवति । उत बन्धो यस्मिन्नाय अन्य-सैनदुषेयादिति, नैव न्यवतिष्ठते' शास्त्रार्थः । कथं हि परतिदिष्टम्, तैत्तिकरुग्णता । एतावदुक्तम्, बलसाधनं त्वं कुर्वाण । कथमित्येतत् अविसोपाकाङ्क्षमिवावनिष्ठे । नैवार्थः परिच्छिद्यते, त्वत् किं बन्धेन क्रियते इति । अथवा यद्वादेति । तथा बन्धो त्रतेन संभयमानः इहः श्यात् उपब्रतसंयोगात् । परार्थता वाच्य रोतवति विभक्तिस्यूतीया । सापकमेव हि आ भवति । उसादपि कालार्थः संयोगः ।

यत्सस्तु श्रुतिसंयोगात्तद्वयं स्यात् । ३७ ॥

भाष्यम्— बहुकं विहितं वात् ब्रतस्यानुवाद इति । अयमेकम् । यच्च त्वम्, कालविधानार्थं इति, तत्र । न तत्राद्वयनेन विधीयते । कुतः ? श्रुतिसंयोगात् । बन्धो यद्वा विधीयमाने श्रुतिनिमित्तर, काले लक्षणात्तद्वयं स्यात् । श्रुतिबलसाधनस्यैव श्रुतिनिर्वाप्य । तस्मादत्र बन्धः इति ।

वात्सस्तु सादयोदना । ३८ ॥

भाष्यम्— कालस्य एव निर्दिष्टते, न बन्धोऽयं विधीयते । नैषा बोदना 'वर्हिषा वै वीर्णमासे ब्रत-मुपयन्ति, यत्पौरुषावासाधाम्' इति । कथमयमेव ? तस्मिन्नेव कालस्यैव । परस्मात् विधिः समाप्तोऽपि 'पुण्य-वत्यानामम-गोरेणवो अशीयन्ताम्' इति । यदि एतोऽपि

विधिः स्यात् वाच्यं भियेत । अनुवादश्च तथा गृहस्थार्थेऽस्य भवति । न च पञ्चाङ्गात् प्रजातः । प्रजास्तु ज्ञातः ।

अनर्धकश्च कर्मसंयोगे । ३९ ॥

भाष्यम्— न च शक्यो बलीद्वय प्रत्ययिदम् । कर्मसंयोगे यत्नेन नाथैः शक्यते कश्चित्कर्तुम् । तस्मादपि न बलीद्वयम् ।

अयन्नाथ स्वशब्दस्य । ४० ॥

भाष्यम्— न चैतदुच्यते 'विशस्य भवित वलं व्रतविपद्यते' इति । न चाप्यार्थेऽस्य स्वशब्दः श्रूयते । वल इत्याहुतिशब्दे मासे न वर्तते । तस्मादपि कात् इति ।

सोम— मूर्ध्नाथ— 'वसैरमाव्यायाम्' इति वलव्रतसंयोगे कश्चिद्विहितव्रतविधिः स्यादिति ।

वि— 'वसैर्येनैः कश्चन्यश्च वलमावस्य वा विधिः । व्रतकात् सञ्चयेद्वा, वायुके वने विधिः ॥ भाति रागात् यत्प्रत्ययेर्लोकमात्रं विधीयते', अत्रत्यकरणं वलः कालगौत्रादवाक्येः ॥' वलः नाम वलत्वाकरणम् । तदवाक्येः वलत्वाकरणम् ।

भाट्ट— मग्ने अप्रवृत्तस्य विश्वजित्दिलुक्ते क्षान्तस्य अप्रवृत्तस्यैव ज्ञातमित्युक्तस्यैव दत्तधिकरणम्, तदुपोद्गतत्वेन इदं विश्वमिते । 'दशपूर्णमासयोः कर्षिषा पूर्णमासे प्रवृत्तवैति, वसैरमावस्यायाम्' इति श्रुतम् । तत्र नृत्वीयस्य वलकरणकभक्षणपरस्परयोयमतविधिः रागमासमक्षानुवादेन 'अमापममासमर्षिर्विष्टं व्रतं व्रतयति' इति वचनात्प्रमासमक्षानुवादेन वा वचनात्प्रतिषिद्धम् । इति प्राप्ते, न तावत् वलस्य व्रतं दृष्टादेवत् करणत्वम्, नपि नशक्येन अशक्यत्वात् । नापि शोचयतिव्येन, विना वचनं विश्वाने प्रमासमावाक्यम् । अतः 'पुरा वलान्पाकनैर्देवती अक्षीशाताम्' इति वचनात्परिक्रमावृत्तात्काभाष्य 'कर्षिषा पूर्णमासे' इत्येव प्रायशठाद्य वलव्रतविधिः न वलत्वाकरणं लभ्यते । तृतीया च इत्यश्रूयते इत्येव स्वात्पदाय अमावस्यादेनेन वलत्वाकरणपूर्वकान्ते गच्छाभित्येन विधीयते । अथ च प्रश्नकथनानि न कश्चिद्विद्येव ।

मण्डन— 'यनेन वान् कश्चिदेद् व्रतयति ।'

शंकर— 'वसैर्येनैः व्रतं च शक्यम् ।'

० दशपूर्णमासयोः व्रतमह्यं संनयतः अर्चनयतश्च ।

तत्र संनयतः पूर्णमासे कर्षिषेऽपवाक्येऽस्ते, दशै च वलत्वाकरणमस्ते । अर्चनयतस्तु दशै वलत्वाकरणोपलक्षिते काले इति नियेयः । व्रतं शोचयतु 'अमार्थं अमार्थं बहुसर्पिर्दं व्रतयति' । वि. ६।४।१२-१३, ० दशपूर्णमासयोः श्रीह्य प्रधानमात्रपर्यायाः स्वित्कृदादिशेषकार्येषु अवर्षामा एव यदा लभ्याः, तदाऽपि श्रीह्य एषोपादेयाः, शेषकार्याणां तु शेषः कर्तव्यः । तथा च प्रतिनिधिर्न प्रजातः । ६।१।२१, ० दशपूर्णमासयोः 'श्रीहीनवदन्ति' इत्यवधाने नापूर्वस्नकः, दृष्टफलकत्वात् । नियमापूर्व-हेतुत्वेन तु नियेयता । २।१।२, ० दशपूर्णमासयोः 'श्रीहीम् शोचति' इति शोचणं न श्रीहीद्वयम्युक्तम्, किन्तु अतुर्व्ययुक्तम् । भा. १।१।५।११-१५, ० दशपूर्णमासयोः श्रीहीणामवचारे प्रतिनिधिनः कर्म वलत्वावधीयम् । वि. ६।१।४, ० वर्गपूर्णमासयोः श्रीहीणाम्नामे प्रतिनिधीना नीवाताणां प्रयोगे 'श्रीहीणा मेघ' इति मन्त्रे श्रीहिवदस्य नोहः । भा. १।१।१।२-२६, ० दशपूर्णमासयोः श्रीहीणाममन्त्रेण नीवात्सीनारे इत्युच्येऽपि न कर्म भियेव । वि. ६।१।३, ० दशपूर्णमासयोः श्रीहीणा वधाना च परस्परं न प्रतिनिधिगन्, वैकल्पिकत्वात् । ६।१।२, ० दशपूर्णमासयोः श्रीहि-जाव्य-वाताभ्यधर्मां परस्परयैव कर्तव्याः, न वाक्यम् । वेपामर्थाधिकरणम् । के. १।१।४।७-१०, ० दशपूर्णमासयोः श्रीहीमयं (पुरोवाय) संकल्प्य वनमयो न दातव्यः, 'नानुनं येषत्' इति नियेयात् । वा. ३।४।४।१३ श्रु. १।२३, ० दशपूर्णमासयोः श्रीहीद्वययोर्विकल्पः । एकस्यापि शुभाममेकस्मिन् कर्मणि विकल्पः । विकल्पाधिकरणम् । के. २।१।१।११-१५, ० दशपूर्णमासयोः शंभू शौ पत्नीसंवादानां पुरस्तादेकः पश्चादपरः । वि. २।०।३।३, ० दशपूर्णमासयोः शंभु-वाङ्. 'तच्छुभोऽशुभमिते' इति मन्त्रः । के. ० दशपूर्णमासयोः शंभुवाङ्गालीनः शेषमद्यः कथिम् । वि. १।०।२।४, ० दशपूर्णमासयोः शय्या । 'कृत्वादिनं च शय्या च' इत्युच्यते । 'शय्यायां दृष्टदृष्टवर्षाणि' इति वतुनयोः । (शय्याः नाम शक्यदुष्पामयोः शनैः

द्विष्टेयु प्रसेप्याः इक्षमात्याः सप्लुशीर्षका यद्विविशेषाः ।
 ३।१।५. * दशपूर्णमासयोः शूर्पम् । 'अग्निरोमहवणी
 च शूर्पे च' इति यथाशुभम् । 'शूर्पेण विविनक्ति'
 इति ऋतुश्लोकः । विवेचनं ह्युभयः ऋषीभ्यश्च वण्डुत्वानां
 प्रथकत्वम् । ३।१।५. * दशपूर्णमासयोः शेषप्राज्ञः
 देहादिः संस्कारार्थैः उपयुक्तशेषत्वाद् द्वितीयनिर्देशश्च ।
 भा. १।१।११५।३।१, * दशपूर्णमासयोः शेषप्राज्ञा, न
 परिष्कारार्थाः, किन्तु संस्कारार्थाः । ३.०।२।१।१५-३३,
 * दशपूर्णमासयोः 'संक्रमयज्ञेन यजेताश्चायनामः'
 इति पञ्चमिशेषाय तुण्विशेषविविधिः, न तु संक्रमयज्ञः
 कर्मान्तरम् । दाशायणप्रशयिकरत्वम् । २।३।४।५,
 * दशपूर्णमासयोः संमार्जनं पर्यभिर्कर्मणं च शुभकर्म, न
 प्रधानकर्म । अग्निप्रमार्गाधिकरणम् । २।१।१।१२-१३,
 * दशपूर्णमासयोः संयत्नं पुरोडाशधर्मैः 'प्रणीतामि-
 र्वर्षिणि संवीति' । तस्य चरी शब्धः । १.०।१।१।३।५.१
 (५८), * दशपूर्णमासयोः स्वल्पनं पुरोडाशधर्मैः । तस्य
 चरी शब्धः । १.०।१।१।५।५२ (५५), * दशपूर्णमासयोः
 तत्त्वपचनं कल्पमैतुयेते पुरुषाभैत्वेन वसैमानसवि-
 षयोऽनुपयनम् । १।२।१।१।२२. * दशपूर्णमासयोः
 सद्गन्तव्यं पुरोडाशस्य, यस्या 'स्वो न ते खननं'
 इति मन्त्रेण । वि. ३।३।८. * दशपूर्णमासयोः 'समे
 दशपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति देशक नियमविविधं न तु
 भेदवादः । सा. ४।२।१।२३-२४. * दशपूर्णमासयोः
 'समे यजेत इति देशस्य संकल्पः कर्मणा सह विधीयते
 न तु कर्मान्तरम् । वि. २।३।१३. * दशपूर्णमासयोः
 'सामिधो यजति, तथूलगत यजति' इत्यादि यजति-
 पदस्यान्तगत भावनाभेदः, तेन कर्मभेदः । २।२।२.
 * दशपूर्णमासयोः सामिदादिजन्यानामपूर्वाणां भेदः ।
 भा. २।३।२. * दशपूर्णमासयोः सामिदादिब्रह्मदा-
 कर्मदानयेति । देवताविहित्वात् प्राणवर्जिकं । १।२।१०।
 ५९-६०. * दशपूर्णमासयोः सर्वोपकृतत्वेऽपि प्रमेय-
 शृष्यवृत्तनं कर्तव्यम् । नोपशिक्षपधिकरणम् । वि.
 ४।१।११. * दशपूर्णमासयोः संनान्त्य गोपहर्तृ-
 नृशृणोते । 'नाशोमार्गी संनेयेत्' इति निषेधात् ।
 सान्नायविकारोऽपि 'वेधेदेवमिक्ष' गोमार्ध्वैः शृणोते ।

५।४।८, * दशपूर्णमासयोः संनान्त्यधर्माः कशाप-
 करणशोहनादयः प्रथममात्माश्च, पुरोडाशधर्मा निर्वाण-
 ववातादयश्च पश्चात् । प्रशुचिकर्मात् सुकपकर्म्य बलनाशत्
 आसिप्य प्रथममवदानादिप्रदानान्तं कृत्वा पश्चात् संना-
 न्त्यस्य कर्तव्यम् । ५।४।९, * दशपूर्णमासयोः संनान्त्य-
 पात्रतोषनदीयाः 'शुन्यधर्मः' इति मन्त्रः कर्मस्य
 समाप्त्यपेक्षया प्राक्त्वम् । ३।२।११. * दशपूर्णमासयोः
 'सांज्ञान्नायीनेन यजेत पशुनामः' इत्यनेन तां-
 प्त्यान्त्य (सायी) रूपे तुण्व् पश्चात् विशेष्ये, न
 कर्मान्तरम् । दाशायणप्रशयिकरत्वम् । भा. २।३।१।
 ५-११. * दशपूर्णमासयोः सादृशं पुरोडाशस्य कर्म
 'तस्मिन् सीदायुते प्रतिविष्ट श्रीदीया मेघं शुनन्तस्यमनः'
 इति मन्त्रेण । वि. ३।३।८, * दशपूर्णमासयोः सामि-
 पेन्यः अङ्गम् । तेष काम्यपक्षः 'एकविंशति पतिश्र-
 कामस्य, ननुविंशति ब्रह्मवर्चवनामस्य' इत्यादि ।
 १।३।१०, * दशपूर्णमासयोः सामिपेण पशुदण
 ऋतिता ऋवस्तु एकादशैः । 'त्रि- प्रथमानन्तरं
 निरुक्तानाम्' इति विधानात् आहुत्या पशुदणल संश्लो ।
 ५।३।१३, * दशपूर्णमासयोः सामिपेन्यः पशुदण, वैश्व-
 तु समन्त । ६।६।७, * दशपूर्णमासयोः सामिपेन्यः
 'प्र वो वाता अमिधवः' इत्याद्या, अमिधविच्यनार्थं
 क्वचः । वि. ३।६।२ । एवमित्येव अग्निपिकर्मिणः,
 वाः सामिपेण्यः । ३।१।११.

दशपूर्णमासयोः सामिपेनीनां काम्यसंख्यायां
 विद्वद्भिः प्रथमोत्तमे चिद्व्यस्य अवशिष्टानामुच्चा-
 माग्नेन संख्यायाः पूर्णं नाभ्यासेन ॥

अभ्यासेन तु सन्त्यापूर्णात्, सामिपेनीन्य-
 ध्यात्मप्रकृतित्वात् । १०।३।८।२०॥

भाष्यम्— एते दशपूर्णमासौ । तेष काम्याः सामि-
 पेनीन्यः । 'एकविंशतिमनुग्राम्' प्रकृतिशामस्य,
 चतुर्विंशतिमनुग्राम् ब्रह्मवर्चवनामस्य, एकविंशति-
 च-अनुग्रामदत्तनामस्य, द्विविंशतिमनुग्राम् प्रकृति-
 कामस्य, पञ्चविंशतिमनुग्राम् पशुनामस्य' इत्येव-
 मादयः । तेष अयमर्थः सामिपिः ऋषिः सामिपेण्येषु
 आग्नेन यदृणा पूर्यित-त, उत अभ्यासेन, उत

यावदुक्तमप्यथ शेषमागमेनेति । किं प्राप्तम् ? पूर्वेण
 न्यायेन आगमः इति । अपिच अविशेषोऽर्थः ।
 अग्नौतेन हि पूर्वमाथा न तामङ्गमेव स्वात् । तस्मात्
 आगम इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । अग्नौतेन तु संस्था-
 पूरणमिति । तस्यन्दः पञ्चम्यावर्तकः । न आगमः, किं
 तर्हि ? अग्नौतः । कुतः ? अग्नौतप्रवृत्तिनात् । प्रवृत्तौ
 अग्नौतेन संस्था पूरिता 'त्रिः प्रथमामन्वाह,
 त्रिदशमाम्' इति । कथम् ? 'वज्रदश मामिधेन्यः' इति
 श्रुतिः, एकादश च तमामन्वातः । तत्र अग्नौतेन
 आगमेन वा संस्थाया पूरित-याथा अग्नौत उक्तः
 'त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिदशमाम्' इति । अनेन नियमेन
 प्रथमोत्तमद्वौग्रावः कर्तव्यः इति । यावत्कालवच्छेदोरग्नौसे
 र्किपनाथे पञ्चदशतन्वा पूर्वते तावद्कालः अग्नौतित-यं
 इत्येतदभिप्रायं त्रियम् । तथा हि दृष्टार्थता । तिसंस्थाऽ-
 मियाये अष्ट कल्प्यं स्वात् । तस्मात् इहापि तदप्रवृत्तित्वात्
 यावत्कालः अग्नौतप्रथमो. योपेक्षिता संस्था पूर्वति,
 तावत्कालः अग्नौतित-यमिति ।

अग्नौतगमेति चेत् । २८ ॥

भाष्यम्— इति षडुक्तम्, तत्र परिशर्तव्यम् ।

स्वात् तद्वर्तमानात् प्रकृतिवदभ्यवेत्याऽऽसंस्था-
 पूरणात् । २९ ॥

भाष्यम्— स्वादग्नाः । कुतः । प्रकृतिधर्मत्वं हि
 त्रिकोः । तस्मात् आ संस्थापूरणात् अभ्यवेदितव्यम् ।
 एवं प्रकृतिवत् इत्वं ध्वित्येति । चोदकस्तुगेनेन अग्नौत-
 सामङ्ग्यं आम्पयन्त-यम् । तस्मात् अग्नौत इति ।

यावदुक्ते वा, वृत्तपरिमाणत्वात् । ३० ॥

भाष्यम्— वाक्ये, पञ्चं प्यावर्तयति । नैवत् 'आ
 संस्थापूरणात् प्रथमोत्तमे अग्नौतित-यये' इति । यावदु-
 क्तमप्यथ अवशिष्टानां आगमेन पूरितं वा संस्थेति ।
 कुतः । वृत्तपरिमाण-नात् अग्नौतवत् । त्वं हि अग्नौतवत्
 परिमाणम् 'त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिदशमाम्' इति ।
 तिसंस्था चाम्पयन्तेन विवक्षिता, न प्रवृत्तौ संस्था । तथा
 श्रुतिः परिमहीता स्यात् । इतरथा एतन्ना । अथ षडुक्तं
 'दृष्टार्थता नैवं भवति' इति, नैवेदेवम् । आदर्शो हि
 वि-वातुगेथ । दिव्यभूतेभ्यो हि संस्था पूर्वति । तथापि

प्रथमोत्तमयोः त्रिः अग्नौत अग्नौतवः, तेन संस्था पूरित-
 त-येति । इहापि तेनैव अग्नौतेन संस्था पूर्वति । भवति
 हि चोदपि अत्र संस्थापूरणः । प्रवृत्तौ प्रथमोत्तमे च
 त्रिदशमाम्, संस्था च पूरिता । इहापि तद्वदेव कर्तव्यम् ।
 प्रथमोत्तमे च त्रिदशमित्ये संस्था च पूरित-या । न
 प्रवृत्तावेव शब्दार्थो गम्यते 'अनेनाग्नौतेन संस्था पू-
 रित-या' इति । अग्नौतः वर्तव्य इति षवनादग्नौतवत्ते,
 संस्था पूरित-येति सामर्थ्यात् । वा च प्रवृत्तौ अर्थात्
 अनेन पूरिता । यथ अर्थात् कृतः, न च चोदार्थः ।
 तस्मात् नानेनाग्नौतेन संस्था पूरित-येति चोदक व्याह ।
 एवं चेत् यावदुक्तमप्यथ अवशिष्टानामागम इति ।

अधिकतनां च दर्शनान् । ३१ ॥

भाष्यम्— इत्यथ आगम इति । अधिकदर्शने हि
 भवति 'न जगत्या परिदध्यात् । यज्जगत्या परिदध्यात्,
 तच्छ-दश्वि गमयेत् । विपुला परिदधाति' इति ।
 अग्नौते च जगतीपरिधानाद्दृक्ता नावकवर्ते ।
 तस्मादपि आगम इति ।

कर्मस्वीपीति चेत् । ३२ ॥

भाष्यम्— इति चेत् षवति यावदुक्तमप्यथ
 अधिका आगमयेदिति, धुरित्वाकर्मसु अपि एवमेव
 स्यादिति ।

न, चोदितत्वात् । ३३ ॥

भाष्यम्— नैवेदेवम् । धुरित्वाकर्मसु युक्तम् ।
 चोदितस्तेन अग्नौतः 'आहुत धूर्त्तु मुक्ते, पुनराहुतं
 श्वेकपतिष्ठते' इति । इह तद्वचनं नास्ति । तस्मात्
 यावदुक्तमप्यथ अवशिष्टानां आगमेन संस्था पूरित-
 त-येति ।

मोम— पूर्वत यथा न सामान्यं, एवमिहापि न
 सामिधेन्य-तागमः । इत्युच्यतेः संगतिः । मूने-अग्नौत-
 प्रवृत्तिनात् प्रवृत्तौ 'त्रिः प्रथमाम्' इत्यप्यस्तिन संस्था-
 पूरणात् दृष्ट-नात् इत्यर्थः ।

वि— सामिधेनीविबुद्धौ त्रिमासोऽभ्यभ्यन्तान् ।
 आगमः पूर्वत, नैवेदेवम् । प्रवृत्तिरतः ॥ (पुनरपि
 संस्थादि) 'तत्रापादानयोर्वाभ्युपगमयोर्दयोऽपि वा,
 अग्नौतवत्तेन पूर्वतः पूरणापेक्षानोऽभिप्रायः ॥, त्रिच न

पूरणाशोकमन्यथाऽऽप्यत्र पूरणात् । विवक्षितमाश्रयिणा भवेत् पूरणमागमात् ॥’

भाट्टः— ‘एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिश्रावामस्य’ इत्यादिना यत्र सामिधेनीविहृदिः श्रुता, तत्र न्यायप्रसंगेऽपि आगमो न प्रयतते । एकत्रैव ‘त्रि. प्रथमामग्न्याद् विहृत्तमाग्’ इति वचनेन एकादशसंख्याना पठितानां सूत्रा प्रथमोत्तमयोः यावत्पञ्चदशसंख्यापरिपूर्वम्यास-विधानेन आगमव्यापारमतेः । न चानेन प्रथमोत्तमयोः निरभ्यासमाश्रयिणोः ततोऽधिकानामागने वापकाभावः, निरभ्यासावशे अदृशयैवकारतेः अनेन वचनेन प्रशस्त-सोपाभिधारणन्यायेन लक्षणाया ‘पञ्चदश सामिधेनीरनु-ब्रूयात्’ इति विहितपञ्चदशसंख्यद्वयेन अभ्यासमात्र-विधानात् । एकादशानां हि कदाच प्रथमोत्तमयोः यावत्-संख्यासंयोजनशो ‘समं स्यादङ्गुलन्वात्’ इति न्यायेन प्रत्येक विरभ्यास एव संभवति । अत एव द्विचतुरस्राद्यो नामि संख्यासंयोजनशोः शिवास्तुवादानुपपत्तिरिति धार्य-साव्युक्तमाह्वानम् । अतश्च लक्षणाया वाचसंख्यासंयोजि-प्रथमोत्तमे अभ्यस्येत् इतिवाक्यावधारणान् एकादिग-त्यादिसेपरस्यैवमसि ‘सयोरैवाभ्यासः । न च प्रथमोत्तमयोः उद्देश्यत्वे तदनेकव्यतिथिचो वाक्यमेतद्, ‘अर्धमत्तर्वेति’ इतिवत् तदुपगतवक्ष्य लक्षणया उद्देश्यताऽवच्छेदेन-गात् । इति प्राप्ते, निराभ्यासव्यतिकरन्यायेन अदृशयैव्या-पकावपि लक्षणाया अन्वयात्प्रत्यात् प्रयत्नसोपाभिधारण-न्यायव्यापि अत एव अन्वामिभ्यव्युत्पत्तिरितिवात् त्रिया-पदानुपपन्नं श्लेष्यत्र वाक्यद्वयेन प्रथमाद्युद्देशेन त्रिग्यास एव विधीयते । अत एव एकादशानामुत्तमां प्रथमोत्तमयोः शिवास्तुवादाने पञ्चदशसंयोजनः वस्तुन, ‘पञ्चदश सामि-धेनीरनुब्रूयात्’ इत्यान नैव संख्या विधीयते इत्युक्त-कीर्तये । अतः पञ्चदशसंख्याया अपादानात् तत्संबन्ध-यैनेन लक्षणया अभ्यासविष्णुपुत्रचे. विरभ्यासः धर्मानेन विधीयते । ‘ता. पञ्चदश संयोजने’ इति तु ‘त्रि. प्रथमामग्न्याद्’ इत्यव्यासवादान्प्रसंगि प्येषम् । अतश्च एकविंशत्यावशे प्रथमोत्तमे विरभ्यास्य अवशिष्टानां प्राह्वानाधिकानामागम. इति सिद्धम् ।

शण्डन— ‘अभ्यस्या यत्रोक्तं तदु सामिधेनी । शंकर— ‘सामिधेनीयु चागमः ।’

● दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीनां स्थानं आदत्तनीयोः पश्चिमो देवाः । कोतिलोमे तु दक्षिणदक्षिणोत्तराकटसमीपो देवाः । वि. शौ०७, ● दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीयुं ‘एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिश्रावामस्य’ इति । तत्र अधिकानां पणामुत्तमां आगन्तुनामन्ते निवेश. । ५११३. **द्वि. दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीविरध्यास-प्रयत्नो-त्तमस्थानवर्धनः, न तु प्रबोधाजाद्विरध्यासोपधर्मः ॥ अभ्यास सामिधेनीनां प्राधम्यात् स्थानवर्धनः स्यात् । ५११२०३३३ ॥**

भाट्टम्— सौ दर्शपूर्णमासो । तत्र सामिधेनीः प्रथमोत्तमे ‘त्रि. प्रथमामग्न्याद्, विहृत्तमाग्न्याद्’ इति । तत्र एतेषां सामयिक. किं श्रुत्यै एवः यत्रतत्रता प्रबोधाया निरभ्यसितभ्या, तत्र स्थानवर्धनः सा अत्राऽपि प्रथममुत्तमे सा विरभ्यसितभ्येति । कुत-संशयः ? उभययोरपक्षेः । यदि एवमभिसंबन्धः किरते, या अतो उच्यतेतानाः सामिधेनीनां प्रथममुत्तमां सं-श्रिभ्यसितभ्येति, तत्र प्रबोधावादाः कस्यो धर्मः । अथ एवं विशासते प्राधम्यसंयुक्तं निर्मुक्त्यादिति, ततो वचनस्य स्थानवर्धनः । किं तान्त् प्रयाग ? कस्यो धर्म इति । कुत ? प्राधम्यस्य स्वक्या संवन्धात्, विरभ्यसितभ्येन । कथमवगमयते ? स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । व्यक्तिविधेयो हि स्त्री नाम । यदि तद्विशेषण प्राधम्यं स्यात्, ततो किङ्गनिर्देशोऽपि अवकलात्, साऽपि स्त्री अभ्यस्येन संबन्धते । अथ प्रथममुत्तमयोः निरभ्यसितभ्येति, ततो व्यक्तिविधेयो न विवक्ष्यते, तत्र स्त्रीलिङ्गविधेय-निर्देशो नोपपद्यते । अथि च वाक्यमेतद् प्रयत्नेन प्रथममुत्त. निरभ्यसितभ्येत्, प्रथममुत्तमा कर्तुं निरभ्य-सितभ्येति । मन्त्रे पुनः प्राधम्यलक्षणाया कस्यो धर्म उच्यते । तत्र एकादशेवाद्ये न मन्त्रेण वाक्यमेतद् । अथि च श्रुत्या प्राधम्येन स्त्री संबन्धते, वाक्येन अभ्यासः । तस्मात् कथमनो यत्रतत्रता प्रबोधायां निरभ्यसितभ्येति । तत्र प्राप्ते, सूत्रम् । योऽयं सामिधेनीनां प्रथमाया, विरभ्यासः उच्यते, त प्रथम-

खाननिमित्तो धर्मः, न ऋचः कस्याश्चित् जातिनिमित्तः । कुनः ? न हि कृत्स्नेऽपि ऋग्वेदे प्रथमा नाम कश्चित् ऋक् विद्यते, या निरभ्यस्यते, तत्र प्राथम्यमुपलक्ष्यार्थं स्यात् । इतरस्मिन्-पक्षे भुक्तिः न लक्षणा, भुक्तिश्च ब्रह्मपत्नी लक्षणायाः । तस्मात् अक्षयधः । अथ यदुक्तं 'स्त्रीलिङ्गसंघातः अक्षयधो एव भुक्तिः, वाच्यं च न भिद्यते, स्त्रीलिङ्गोपनिषत्' इति । अत्रोच्यते । गुणवचनानां हि शब्दानां आभयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति इति अविरोधमाणायास्यपि न्यक्तौ वा अवश्यं प्राप्तं लिङ्गम्, तदाश्रयभूतं गुणस्य भवति । अविधि-
न्यितेऽपि तस्मिन् लिङ्गविशेषनिर्देशः अनुवादभूतौ भवत्येव । यथा द्रुकलः पुमान्, द्रुकल स्त्री, द्रुकलं नपुं-
सङ्गम् । द्रुकलः एकः, द्रुकलो द्वौ, द्रुकला वधवः इति । शुन्या शारीमानयेति यद्यपि द्वाव्याद्यानरनं न विधीयते, द्रुकलसंघमात्रविधित्वा भवति, न तत्र लिङ्गेन विशेषणं क्रियते, तथापि अनुवादभूतः स्त्रीलिङ्गनिर्देशो भवत्येव 'द्रुकलामानव' इति । अनुवादभूतत्वस्य न वाच्यवेदो भविष्यति । एवं च तत्र पक्षे प्राथम्यस्य स्त्रीलिङ्ग-
संघः शोक्तः, तथापि प्राथम्यस्यैव अभ्यासेन संवत्सः, न लिङ्गस्य । यदि लिङ्गस्य एवेन संवत्सः अमिधीयते, प्राथम्यस्य अनुवादतां वक्ष्येत् । प्राथम्यसंघ-वेऽपि अमिधीयमाने वाच्यं भिद्यते । अपि च त्रैधातु विवदितस्य प्रातिपदिकविशेषणं हि स्त्रीशब्दः 'स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं पठते ततः टाकादयः' इति । न विशेषणं पदान्तरेण संरुधो भवति यथा 'राजपुरुषो गच्छति' इति । यदा तु प्राथम्यस्य आगमेन संवत्सः, तत्र प्राप्तभूतत्वे स्त्रीयम् । यानि सामिधेनीषु वचनानि, ऋचस्ताः, स्त्रीलिङ्गस्य ऋग्वेदाः । तत्र यत् प्राथमं वचनम्, तस्यैवः ऋक् । गुणवचनानां च शब्दानामाभयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति इति अविरोधितायास्यपि क्वचि स्त्रीलिङ्गं भविष्यतीति । यत् प्राथम्यवचनं तत् विहाह इति स्त्री च वा ऋक् सामिधेनी । तस्मात् 'विः प्रथमामन्वाह' इति प्राथम्य लिङ्गस्य अनुवादः । 'विः प्रथमामन्वाह, विदत्तमाम्, ताः पयस्य संवत्सते' इति पयस्यज्ञानं सामिधेनीनां संवत्सते विद्वत्समुत्पत्तानं परिपूर्णावा कृतो भवति, न ऋचवच-

नस्य । परिपूर्णा च उच्यन्वचनी, न ऋचवचनः । तस्मात् प्रातानुवादी लिङ्गस्य इति प्राथम्यस्य धर्मः, न ऋचः ।
आ— 'तत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशादगनेनामिधीयते । तस्या एव त्रिरभ्याससंबन्धोऽत्र विधीयते ॥' उच्यते 'श्रुत्या प्राथमशब्देन प्राथम्यमभिधीयते । ऋक् तु लक्षणवोच्येत, तस्मात् प्राथम्यधर्मता ॥'

शोक्त— पूर्वं च यथा अपेक्षितविधितोमेन पत्नी-
संघान्वा बभूवमवये इत्युक्तम्, एवं वाग्देव्यदिदस्यै अपेक्षितः ऋगम्याय एव विधीयते इति प्रतिपादनात् संगतिः । सूत्रार्थवत्— सामिधेनीनां मध्ये प्रथमोत्तमा-
भ्यासः प्राथम्यसंघातः प्राथमशब्देन उच्यते तत्राह स्थानधर्मः इति ।

वि— 'विरूक्तिर्गन्धो धर्मः स्थानधर्मोऽपि च, उच्यते । स्त्रीलिङ्गश्चात्, न उच्यति परिक्रमण्यतः ॥' स्थानान्तरे पठितायाः 'प्र वो वाग्वाः' इत्यस्या ऋचः नास्त्वभ्यासः ।

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यनन्तरप्रश्नो 'विः प्रथमामन्वाह विदत्तमाम्' इति श्रुत्युत् । तत्राश्रयचनं तावत् प्रश्नशब्दात्तन्पूर्वे, विगम्यतामामं तु विधीयते । प्रथमामिति च उदेरपतास्यैकमित्यविशदयैव । तत्रापि प्रथमामिति विशेष्यनिर्णयं प्राथम्यविशिष्टममिषचे शुद्धा-
दिपदम् । तत्र विरोधः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् सामिधेनी-
प्रश्नस्य कृतो न । प्राथम्यरूपविशेषणस्य ऋग्विरोध-
प्रतीतिरार्थिणी, न तु प्रतीतिरालम्बनार्थिका उपरिपत्तिः शान्ती, तदाश्रयसंघातान् । अत्र एव प्राथम्यस्य उदेरपतास्यैकस्यैव प्रवृत्तारिणत् । न तु बहुपदविशेषण-
वाजादित्यं त्रिना कारणं लक्षणायां प्रथमामन्वाहवित्यविना-
मेव । इदं तु विवाज्जि । प्रथमामन्वाहे आनर्पस्ये प्रकृते अपूर्वतापन-लक्षणस्य अपूर्वतापनीभूताप्रतिबन्ध-
प्रवृत्तारिणत्तत्पत्तौ भविष्यत्तत्पत्तेः, तद्विषयत्वात् उदेरपतास्यैकस्यैव प्रवृत्तारिणत्तत्पत्तेः अन्वय-
तस्य विवक्षणात्, तत्र प्राथम्यस्य इति चिन्तनात्, प्राथम्यरूपस्य अमुक्तस्य उदेरपतास्यैकस्यैव प्रवृत्तारि-
णत्तत्पत्तेः अन्वयप्रवृत्तारिणत्तत्पत्तेः उदेरपतास्यैकस्यैव प्रवृत्तारिणत्तत्पत्तेः

प्रदाशमासान् प्रयोञ्जान्तित्यमेव कुरुत्वितिषयम् । अतश्च विद्वद्वै धनुजुनस्ता प्रयोञ्जयेव विरम्यवित्तवा । न तु प्रथमशान्तनवितवृगन्तरम् । इति प्राप्ते, त्वतिषष्ठद्वपरि-
हृगामंमवश्यं कल्पेन ध्वित्त् तत्तद्ग्राहककथापनत्वाति-
रित्तेन विशेषण उपरिखितत्वात् उपधीर्गनापि प्राथम्येनैव विशेषण न तु अनुपरिखितेन प्रयोञ्जयेत् । अथवात्तदौ तु तदुत्तमिधिरित्त्वापारकलापनतामत्रेणैव तद्देश्यत्वपर्यं वलानात् पचाना धर्माकाङ्क्षाभेदेन यवलाकारणकल्पनेऽपि च वाक्यस्यैवर्थाभावात् नातिप्रसङ्गपरिहारार्थं हीद्विष-
प्रवेशः । प्रकृते च अतिप्रसङ्गाद्गीकारे प्रथमोत्तमाव-
घटितवाक्यव्यवहारेष्वर्थपठेः 'ता. पञ्चदश संघटने' इत्यर्थवादानुपपत्तेश्च विशेषणविवक्षा आवश्यकी । अतश्च वाक्यवित्त् प्रथमोत्तमा विरम्यवित्तवा इत्युद्देश्योत्पत्तिः ।
मण्डनम्—'अभ्यासक्रिया स्यात् प्रथमोत्तमान्ते ।'
अन्ते स्थाने ।

शंकर—'विरम्य' शब्दा न च ।' १६.

दशपूर्णमासयोः सामिधेनीसंख्यायां धाम्य-
विद्वद्वै आगान्तुनामृचामन्ते निवेशः ॥

समिध्वमानवती समिद्धवती चान्तरेण धाम्याः
स्युर्वावापृथिव्योन्तरादेः समर्हणात् । ५।३।१४ ॥

भाष्यम्—दशपूर्णमासयोः सामिधेयः 'सामिधेनी-
र-वाह' इति । तत्र धाम्याः सामिधेनीकल्पाः 'एव-
विद्यतिमनुब्रूयात् प्रतिक्षणमस्य' इत्येवमादयः । तत्र
अन्त्येन संख्यापूर्वकं वदन्ते (२०१५८) । तत्र
उद्देशः किमागन्तुनां भन्ते निवेशः, उत समिध्वमानवती
समिद्धवती चान्तरेण निवेशः इति । किं वाच्यं धाम्यम् ?
अन्ते निवेशः 'अन्ते तु वादस्यण' इत्यनेन
न्यायेनेति । एवं प्राप्ते, धूमः । समिध्वमानवती
समिद्धवती चान्तरेण निवेश इति । कुतः ? यावापृथिव्यो-
न्तरादेः समर्हणात् संक्षारित्यदेः । 'इं वै समिध्व-
मानवती यो, अथो समिद्धवती पृथिवी, परन्तरा इदं
धाम्या.' इति अन्तरिक्षोपेत्या तस्मिन् अन्तरादेः
निधीयते । अस्मात् नाते स्युर्पत्तिः । ('समिध्वमानो
अन्तरे' इत्यादि. समिध्वमानवती, 'समिद्धो अग्न-
आहुत.' इत्यादिः समिद्धवती) ।

तच्छब्दो वा । ५ ॥

भाष्यम्— अग्न्या या धाम्यवादिना, तन्त्र
भविष्युमर्हति । तेन हि शब्देन तत्र संक्षारः । संक्षाराच्च
विधानम् । यथा 'पृथुवावापृथो' (पृथुवावाः ० त सवच-
इति द्वे) धाम्ये ' उष्णिकृकुमो धाम्ये' इति ।
('नेवावनीयाया प्रलो व्ये त्वोतिभिः, प्रद्वेजे पूर्वम्'
इति धाम्ये- सोम.) वाः पुनरेता धाम्या नाम, नाम्य
दान्दस्य प्रसिद्धिमुत्सृज्यामहे । उच्यते । सामिधेयो
धाम्याः । कुतः ? एवं हि भाष्यतः पालिनेर्वचनम्
'धाम्य-सानास्य-निधाम्य-धाम्या-सान-इतिर-निधम-
-सामिधेनीषु' (पा. ३।१।२९) इति । अस्मात्
पचानात् श्रुतिमनुमिनीमहे । कतामास सामिधेनीषु इति ?
उच्यते । अविशेषात् सर्वाणु इति सम्यगे । इह तु
समिध्वमानवती समिद्धवती चान्तरेण धाम्या. स्युर्पत्तिः ।
सर्वाणु सामिधेनीषु शचीषु धाम्यवचनात् विधिज्ञाना
सामिधेनीनां धाम्याशब्द इति सम्यगे । ननु पालिनि-
यचनात् अविशेषण सर्वां धाम्याः । नेत्याह । विद्यिष्ठा-
स्वती वचनमुपपद्यते यत् । यदि विद्यिष्ठा. तव. का इति ।
उच्यते । यातु धाम्याशब्दः भूयते, तत्रानन्तं धाम्याः ।
तासु च धाम्यासु शचीषु वचनमप्येव भवति । अथैवति
च धति वचने, नाम्य धाम्य. प्रमाणमाकारिति ।
उष्णिकृकुमोश्चान्ते दर्शनात् । ६ ॥

भाष्यम्— उष्णिकृकुमोश्च अतो प्रयोगो ददाते
'धम्यन्वा परिदम्पात् भन्त पञ्च गच्छेत् । अथ नदं
विष्टुमा परिदधाति, नाम्ना गच्छति' इति । ('येषां
तस्यापि अतो धी वे वाग्निना इति परिधानीया इति द्या.) ।
ननु विष्टुम् अत्रान्ते ददन्ते, जोष्णिकृकुमो इति ।
उच्यते । विष्टुममेव अथ (मूलकार.) उष्णिकृकुमो
इति ब्रूते । कथम् ? 'विष्टुमो वीरीम्' इत्येवं संज्ञिते, ।
विष्टुमो वा एतादीन्, 'युष्णिकृकुमो' इति कल्पे
कायवत् उवाच. युग (वेदेनैव, ताः सूत्रानेपि) ।

सोम— पूर्ववद्विद्वद्वै प्राकृतकमस्याच्च. इति मय्य-
स्यात् संसृति । सूत्रार्थसु- चीवमात्राया धाम्याः
सहज आयत्तव. स्यु समिध्वमानवती समिद्धवती
चान्तरेण धाम्यापृथिव्योन्तरात्संक्षारत् इति ।

दि—‘सामिधेयैकविंशत्यामागतोर्मत्पतः स्थितिः । अन्ते वा, मध्यतो घात्याशब्दिताना त्वेषुषणात् ॥, इन्द्रमनेद्रवत्वोस्ता मध्ये धारत्राविधानतः । आगन्तुना- मधास्याना निवेशोऽन्ते हि युज्यते ॥’

भाट्ट—पद्यद्राहासिधेयीना यम ‘एकविंशतिमनु द्रूयात्’ इत्यादिषुका संख्या श्रुता, तत्राद्यमेन संख्या- पूर्णं दशमं बक्ष्यते । तदत्र आगतमनालाप्युवा यद्यपि न्यायेनान्ते निवेशः प्रगज्यते, तथापि ‘इषं वै समिद्धप- मानवती अथौ समिद्धवती, यदनरा तद्दारा’ इति यावापुषि-श्रुतत्वात्वेन छुवेषु च समिद्धयमानवती- समिद्धयत्पताशस्य अथासिद्धकल्पितविधिविदितस्य सत्त्वात् तदन्तराले एव सर्वाधामाम्यमानाना निवेशः । न च धार्यापदपरिधाषित्तानामेव मन्थविशेषाणा तदन्त- राले निवेशः अन्येषां तु अन्ते इति द्युक्त्यम् । धीय- मानत्वयोगेन सर्वेषामेव धार्यापदवाच्यत्वान् । इति प्रप्ति, नायं वैमिर्कः श्लोत्रादौ आगम्यमानत्वविधौ धार्या शब्दप्रयोगापत्तेः, पारिजिना सामिधेयीत्वेन धार्यापदस्य अतुसिद्धत्वम् । अतो कृत् एवावयम् । शोषयि यत्रै वेदे ‘पुष्टुत्तानव्यौ धार्ये’ इत्यादिना परिमापितत्वान्नै । वेदात्मैर् नातराले निवेशः । अन्येषां तु अन्ते इति । अत्र एव वैषातकीयमा चत्ताराशब्दितयाः ‘अमे श्री ते’ इत्यस्या अत्रः ‘धिन्या परिदधाति’ इत्यन्ते निवेशदर्शनमुपपद्यते ।

मण्डन—‘घात्यामाश्रुतिता मध्ये ।’

शंकर—‘नान्ते धार्या निवेश्यते ।’

● दर्शपूर्णमासयोः सार्वपतान्यं पञ्चविधिरैव न अद्- क्तैः अद्वाङ्ममैथेव एव अनुवादः । भा. ४।३।१।२५-२६, ● दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाक प्रक्षारणह्यौ मन्थ- र्थेनोपदिश्यते, न तु कालप, संशेषः । सूक्तचर्चन्यायः । ३।२।५।१-१५, ● दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाको पाठ्या प्रक्षारः इयं अन्त्यादिभ्य देकना। याम, सन् प्रतिपत्तिरपि सिद्धइत्यम् । ३।२।५।१-१५, ● दर्शपूर्णमासयोः सूक्त- वाको ‘अर्ष यजमान आयुतायाति’ इति यजमानशब्दः मनुष्यैरे विहारे कथितम् । १।१।१४ (१५) । ४१, ● दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाक्यान्तरवाक्यानां

त्रिभन्ध प्रथमं विनियोगः वाक्यात्, न तु प्रक्षरणात् सर्वेषामपि समुच्चयेन विनियोगः । वाक्यप्रक्षरणाधि- कारणं द्रष्टव्यम् । वि. ३।३।९, ● दर्शपूर्णमासयोः सूक्त- वाकनिर्वाद्ये लिङ्गानन्तरान् पौर्णमासीपयोगान् इन्द्रमि- बन्दा उत्कण्ठयः आगानस्याय (न प्रवेण्ठयः । तम हि पौर्णमासोदेवताः अमानान्यादेवताश्च आम्नाताः । ताः परम्परेण द्रुक्त्वान्यता तान्युपरन्ति । भा. ३।३।१।४ पृ. ८५२-५३, ● दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकमन्त्रः ‘इदं घावापुषिमी भद्रमभूत्’ इत्यादिः । वि. ३।२।५, ● दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकमन्त्रस्य अपठिगारेण विभज्य विनियोगः । सूक्तचर्चविभागस्यायः । भा. ३।२।५।१५-१९, ● दर्शपूर्णमासयोः स्तम्ययजुर्हरणं ‘स्तम्ययजुश्च इरति, अमि च यद्वाह’ इत्यद्वैतमत् । वि. ३।८। १०। (स्तम्येन तुज्जलेन कृत् पासुनां हरणम् । वेदि कृत्वा मिः संमष्टिः । पूर्वाधौ वैदेः वितृतीयदेसे (३ आगे) स्तम्ययजुर्हरति । तूष्णीं चतुर्थम् । सत्या. १।६।६२-८५), ● दर्शपूर्णमासयोः सपवादीनि दश यथायुक्तानि न हविः, किन्तु तत्राद्येन संभारयजुतिः । यथायुक्तधिरणम् । कै. ४।१।१।४-१०, ● दर्शपूर्णमासयोः सपयकपाला- दिद्रव्यापि स्वर्णवर्षं यवसिपतानि । द्रव्याधिकरणम् । भा. ३।३।५।१, ● दर्शपूर्णमासयोः ‘स्योनं ते’ इति मन्त्रः यदनकरणे, ‘तस्मिन् वीद’ इति तु पुरोडाहा- यादने विनियोकः । लिङ्गान्, न तु वाक्येन उभयो- रेकमन्त्रवत् । वि. ३।१।८, ● दर्शपूर्णमासयोः ‘सूचः एमाह’ इति युक्तं प्रधानम्, दर्शः मन्त्रानेन गुणमर्नं । असिर्षमागोभिरणम् । ३।१।४, ● दर्शपूर्णमासयोः जुग्व्युह्नमन्त्राः ‘अजस्य मा प्रथयेन’ इत्यादयः अथर्वयजुसमानाभ्यामुमान्यामपि पठनीयाः, इतीरि काण्वयोः पठित्वात् । द्वाप्राताधिरणम् । भा. ३।८। ५।१७, ● दर्शपूर्णमासयोः स्रुयः गादिरा सुदः पूर्णमपि । भा. ३।६।१।१, ● दर्शपूर्णमासयोः ‘स्रुयेण यावैगो जुगेति’ । तत्रैवः पाठ्यः ‘कृपम पाविर्न यमं’ इति मन्त्रेण पूर्णमासे रोमः । अवरः कार्येण, ‘आगात्या गुयमा’ इति मन्त्रेण दर्श रोमः । कार्येणमथः । वि. ९।२।१।८-११, ● दर्शपूर्ण-

मासयोः सुवसुद्रुपसुद्रुपुमाणां क्वधुतिः पत्रार्थशादः, न ह क्वधुतिः । पूर्णमासीत्यायः । भा. ४।१।११-३.
 • दशपूर्णमासयोः स्वर्गः पत्रम्, तत्र न विषेवं शीन्वती स्वपशुतेः । वि. ४।१।२ कर्षे २,
 • दशपूर्णमासयोः स्विष्टकृत् उग्रगुणः संस्कारः । ३।४।१९, • दशपूर्णमासयोः स्विष्टकृत् पुरोडासात् न प्रयोवकः । उग्रार्थत्यायः । ४।१।१३. • दशपूर्णमासयोः स्विष्टकृत् पापम् प्रतिपत्तिम् । भा. ३।२। ५।१५. • दशपूर्णमासयोः स्विष्टकृत् पापद्रव्यरोप- संस्कारकः । ऋषु. १=।।३।११. • दशपूर्णमासयोः स्विष्टकृत् इतिः श्राद्धापूर्वोपकारः । भाधिवित्यायः । के. ४।१।७।१८-२०, • दशपूर्णमासयोः स्विष्टकृत्दादिरोप- कर्माणि सर्वेष्वे हविष्यैः अनुष्ठेयानि, नैकस्मात् कर्माणि । स्विष्टकृत्पिपत्त्यायः । ३।४।११।४२-४५.
 • दशपूर्णमासयोः स्विष्टकृत्दादिरोपकर्माण्युत्थानं एव स्यादेव चेत् प्राथमिशादेव । प्रथमोत्थित्यायः । भा. ३।४।११।४६-४७ • दशपूर्णमासयोः स्विष्ट कृत्दादिरोपकार्यं प्रीत्यायेन न कार्यम्, तस्मात्प्रादि- कर्मांतराश्रयान् । वि. ३।४।१. • दशपूर्णमासयोः स्विष्टकृत्दिलं उग्रगुणः संस्कारकः । भा. ३।५।१। १-१२, • दशपूर्णमासयोः स्विष्टकृत्पापम्. अनुष्ठेयं संस्कारकः न आराद्रुपकारकः । १०।४।११।३८ • दश- पूर्णमासयोः हविषां धारणं वाह्ये धृतम् । १२। १।५।१२.

ह दशपूर्णमासयो हविषां पञ्चशतान् ओदन. कर्मान्तरम्, न सांताप्यस्य प्रतिनिधिः ॥ पञ्चशतानस्तु द्रव्ययुतेः प्रतिनिधिः स्यात् । ६।१।३।२८ ॥

भाष्यम्— 'दशपूर्णमासयोः श्रुते 'सर्वोपसं हविषां' इत्येवैकैश्च पञ्चशतानोदन निर्वपेत्' इति । तत्र संदेह. किं हविषि आर्षे पञ्चशतम्. प्रतिनिधिः, उत निमित्ते कर्मांतरमिति । कथं प्रतिनिधि, कर्मांतर- मिति ? यदि एवमभिर्षकयो भवति पञ्चशतं निर्वपेत् सुदर्शिति, तत, साक्षात्पत्य कर्षे पञ्चशतम् प्रतिनिधि- रिति । अथ न पञ्चशतयो निर्वपयित्वा, विन्दु देवतया

संभवते, पञ्चशतयोर्देवं सुदर्शिति, ततो निमित्ते पञ्चशतयोर्वेदे । किं तावत् प्राप्तम् । पञ्चशतानस्तु द्रव्य- धुतेः प्रतिनिधिः स्यात् । पञ्चशतम् सांताप्यस्य प्रति- निधिः । तुतः । इत्ययुतेः । द्रव्यस्य विषये द्रव्यम्, नेन्द्रशब्दोः । पुनः । एवं निर्वपयित्वा विष्पति, तत्र भुतिर्विष्पतिः । इतरथा द्रव्यदेवताश्रयं नैव कार्यं स्यात् । तत्र दुर्बलं धुतेः । तस्मात् प्रतिनिधिरिति ।

तुम्— इत्यतिनाशे इत्यममित्यतः प्रत्यस्य भागा- ध्यास्य कर्मण ओदनः पञ्चशतपरिमिते त्र्यं विधी- यते । एवं अवेदितः संकथ. (मयति) कर्मान्तरे (तु कति द्रव्यान्ताम्) अनुष्ठेयं तत् अहं दत्तम् । एष च ओदनस्य आनन्दवर्त्तकतया (प्रत्याश्रित्याश्रयः) धुत्या ग्वादेव वर्त्तयता (विषेयता) ।

शोदना वा, द्रव्यदेवताविषेयत्वाच्चे हि । २९ ॥

भाष्यम्— निमित्ते वा अनुष्ठेयं कर्मान्तरे यत्किञ्च, द्रव्यदेवताविषेः । द्रव्यदेवतासिद्धि श्रुते, पञ्चशतान्देवं सुदर्शिति । इतरथा हि, ऐन्द्रमिति प्रमादवातोऽन्यतमेत । ऐन्द्रमाहेन्द्रोर्वा अथवाश्रांनुनादः ऐन्द्रमिति स्यात् । अत्राच्चे हि ते देवते । ऐन्द्रमन्देन इतो महेन्द्रश्च न तावदोऽनुष्ठेयम् । विषेयकत्वे कर्षयतेः । ननु श्रुति- र्बलीवती-पुनम् । तस्यैवम् । विन्दु इतरसिद्ध्यं पक्षे वाच्येतरां भुतिः । ऐन्द्रसंख्या भतस्य वात् ।

तुम्— देवतापरिमाणोः (इन्द्रस्य पञ्चशतार्थस्य च) अन्तर्गतम् (तयोर्देवोर्विषो) अनेकगुणविधानात् (विषयानुष्ठेयत्वात्) कर्मान्तरम् (इन्द्र । यत् अवेदितं द्रव्यमिति तत्राह—) द्रव्ये चावति प्रतिनिधिर्भवति, विद्यते च लौकिकं यत् (तस्मिन् मुखे कति द्रव्यान्तर- मन्वेदितमिति) ।

शा— 'आर्त्तत्वाद् द्रव्ययोन्यन्त कर्माणो द्रव्य- मीधितम् । लघवे च (विशिष्टकर्मान्तरविषयेषुच) विषेरेचमनो द्रव्यविधिर्भवेत् ॥ ' इत्यने 'साना- पत्या हि नैकस्मान् प्राप्तिरिन्द्रस्य उच्यते । महेन्द्रस्यापि सद्भागात् तस्मादिन्द्रो विधीयते ॥ प्राप्ति कर्माणि निवेन विधिना द्रव्यदेवते । तस्यै विधातुं, ताभ्यां तु निश्चितं कर्म चोरते ॥ '

सोम—पूर्वत्र विशिष्टोद्देशोऽपि यथा न वाक्यभेदाः, एवमिहानि इति प्रत्ययत्वानात् संगतिः । प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे पञ्चशरावोदने सान्नाय्यधर्माः कर्माः, सिद्धांते तु औपश्रवर्माः इति ।

वि—‘द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्चशरावो मिक्षकर्म वा ।, दोहद्वयार्जितो ददौ द्रव्यं स्यादोऽसितत्वता ॥, प्राप्ति कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते । शक्ये विधातु ताया ह विशिष्टं कर्म चोच्यते ॥’

भाट्ट—‘ऐन्द्र पञ्चशरावोदने निर्वपेत्’ इत्यत्र हविर्नादे आश्यादिना समापने प्रकृते प्रतिनिधित्वेन त्रयवत् सान्नाय्यानुशब्देन पञ्चशरावपरिमितोदनमज्ञ-विधानम् । न च वाक्यभेदाः, पञ्चशरावोदनापवयोः समानाधिकरणत्वेन ‘अग्रये दाधे इति यत् विशिष्ट-विधानोपपत्तेः, ओदनपदस्य तात्पर्यप्राहकत्वेन पञ्चशराय मिति बहुव्रीहियेवोदनत्वोक्तत्वाच्च । ऐन्द्रमिति सान्नाय्यस्य इन्द्रदेवताकत्वस्यापि कर्मात् ‘सान्नाय्यम्’ इतिव्यक्ति-फादुशादः । अथवा तत्तदुपचिवाक्ये इन्द्रमहेन्द्रमेवेन सान्नाय्यस्य भेदात् ऐन्द्रसामानुदादेशैव प्रतिनिधिविधानम् । इति प्राप्ते, सुकृतपदस्य परस्परान्वयाभ्युपत्तेः बहु-व्रीहिणा सामान्यतो द्रव्योदाशेऽपि ओदनव्यतिरूपेणो-पादाने प्रमाणाभावात् । तावद्विवाहकत्वमङ्गीकृत्य एकत्रैव पदे विशिष्टपञ्चशरीकारे च ह्यपि प्राप्तकर्मावुदाशेन अनेकविधाने वाक्यभेदाभावात्, वाक्यभेदापादरगुणादेव कर्मा-त्तरिन्दं प्रापश्चित्तवेन विधीयते । रामसिस्तु आश्या-विनेत्र । ‘अग्रये दाधे’ इत्यत्रापि ह न देवतामानवविधि-पक्षाभरणम्, वाक्यभेदप्रसङ्गात्, अपि तु भावनाऽन्तर-विधिपक्षः एव । न चैवमत्रापि भावनाऽन्तरावापत्ते-र्यस्मान्तरावनापत्तिः, ऊपरस्परविनो गृहण्य वाञ्छितवत् सागमेदकत्वावस्थामावात् । अन्मुदितेवौ तु पूर्वदेवताऽ-पनविधानात् यच्छब्दप्रवणत्वं विशिष्य पूर्वायागीस्य-प्रतीतेर्भावनामात्रभेद इति विशेषः ।

मण्डन—‘कर्मा-त्तर पञ्चशरावकायाः ।’

शंकर—‘हविरातो क्रियातिथिः ।’

● दर्शपूर्णमासयोः हविष्कृदाह्वयानमन्त्र, ‘हविष्कृ-देहि’ इति । ● चाह्वानशेषः नाकवातशेषः । वि. ३।२।६,

● दर्शपूर्णमासयोः हविष्कृदाह्वयानमन्त्रस्य अवहनकाले निरग्यातः । ३।२।३. ● दर्शपूर्णमासयोः ‘हविष्कृदेहीति निरवन्तन् आह्वयति’ इति अवहितः मन्त्रस्य काल लक्षयति, न तु अवहितं प्रति मन्त्र उपदिश्यते । भा. ३।२।३।५-९. ● दर्शपूर्णमासयोः हस्त्रावनेजनादिकं सर्वाङ्गप्रधानसाधारणम्, न आसन्नकादिनाङ्गम् । आन-तर्पाधिकरणम् । के. ३।२।१४।२४-२६. ● दर्श-पूर्णमासयोः होतुर्वरणमष्टार्यम्, वरणात् प्रागपि साभि-षेनीतु तस्य मृत्तेः । वि १।२।११।८. ● दर्शपूर्णमासयोः होतुर्वरणमग्नान्तं ‘अग्निदेशे देशे होता देशम् यथात्’ इति नन्वेण । सा. १.२।१।१८।३५ । अथि होतः प्राग्वरणात् साभिषेनीकर्मण संयोगः । तस्मात् होतुर्वरण-मष्टार्यम् । ४१ । प्रवृत्ते कर्मणि दार्शपूर्णमासिक होतु-वरण क्रियते । अतस्तद् नानत्ययम्, किं तर्हि धर्म-मानम् । ३५.

● दर्शपूर्णमासाह्नं उपवीतम् । उपवीताधिकरणम् । वि. ३।२।११.

● दर्शपूर्णमासाह्नं भेदनादिनिमित्तकहोमाः ॥ प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र, दोषतामान्यात् । ६।५।१५।४५ ॥

भाट्टम्—‘दर्शपूर्णमासयोः धृतये ‘मित्रं जुहोति’ ‘रुक्ते जुहोति’ इति । तत्र किं दर्शपूर्णमासयोरेव एतत् मित्रे रुक्ते च प्रापश्चित्तम्, उत यत्र मिघते रुक्त्वति चेति । किं प्रातम् ? प्रकल्पे यद् प्रापश्चित्त-मेवलादीयक विधिदुःपदम्, तत् सर्वत्र यत्रयत्र मिघते रुक्त्वति वा तत्रतत्र स्यात् । कस्मात् ? दोषतामान्यात् । रामानं निमित्त रुक्त्वं मेढनं वा । ए एवान दोषः इत्यभिप्रेतम् । प्रकरणान् दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तम्, वाक्यादन्वयत् । प्रकरणाय वाक्य बलीयः । तस्मात् सर्वत्र रुक्ते च प्रायश्चित्तमिति ।

प्रकरणे वा, शब्दद्वैतुत्वात् । ४६ ॥

भाट्टम्—‘प्रकरणे एव मित्रे रुक्ते वा प्राप-श्चित्तम् । कुतः ? शब्दद्वैतुत्वात् । तेन प्रकृतोत्तरेण एव एकवाक्यता एषा होमानाम् । ततो होमकतो यागस्य प्रत्यापने प्रकृतो ‘यजेत्’ इति शब्दो हेतुः । एवं चेत्

तद्व्यकरणे अर्थवान् भविष्यतीति । इतरथा विना
वाक्येन फलं कल्पयितव्यं स्यात् । तस्मात् वाक्यं फल-
माधेयैव धारितम्, इति कृत्वा प्रकरणमनुगृहीत-यमिति ।

अतद्विकारश्च । ४७ ॥

भाष्यम्— न च तद्विकारः अग्निहोत्र ज्योतिष्टोमो
वा, न दशैर्पूर्वमासविकारः । यदि तद्विकारो भवेत्,
तत्रापि रक्त्रे मित्ते वा प्रायश्चित्तं स्यादिति ।

शा— यत् प्रसङ्गिकं (६।१।८-१४) पुनः प्राय-
श्चित्ताधिकारमनुसृत्ये ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— अग्निहोत्रे दशैर्पूर्वमासादि-
प्रकरणे भूत प्रायश्चित्तं दोषवामान्यात् सर्वत्र स्यादिति ।

वि— ' मित्ते होत्रे यत्तत्र प्रवृत्ते वा, निमित्ततः ।
सर्वत्र स्यात्, पञ्चिन्वाय प्रकृतैरेकवाक्यता ॥ '

भाट्ट— ' मित्ते जुरोति ' इत्यादि प्रायश्चित्तं
नैमित्तिकमपि फलपेक्षाया प्रकरणत्वात् ऋतुद्रव्यम् । निमित्त
मपि भेदानादिकं न कौत्सिककपालादेः; प्रायश्चित्तव्यवस्था-
बलेन फलवद्भूतकपालादिभेदाननिमित्तत्वेण उपपरिहारायै-
वस्यैव वक्ष्यतेन स्वतन्त्रादृष्टकल्पने गौरवात् ।

मण्डन— ' प्रवृत्ते स्याद् मिताऽऽहुतिः । ' १६.
शंकर— ' मित्ते होमो न सर्वतः । ' १७

• दशैर्पूर्वमासाद्यैर्द्वारणकाले अभिशोभाद्भक्षणान्न-
मन्त्रो नानुष्ठेयः । मा १।४।८।११, • दशैर्पूर्व-
मासाद्यैर्दृष्टव्यस्याः उदाने ज्योतिष्मदीष्टैः नानुष्ठानम् ।
१।४।६।२८.

• दशैर्पूर्वमासाद्यस्य एकस्यैव कर्मणः अकनादि-
भक्षणवचनात्प्रकृतैर्द्वारणकालेन अग्नेकदक्षिणायादिप्रकृतै-
रपिः । सु पु. ८।१९.

• दशैर्पूर्वमासादेः गुणकामाः विकृतौ न
प्रवर्तन्ते । मा. ८।१।१।४।२३-२५, • दशैर्पूर्व-
मासादीनां कर्मणा उदानानामनुष्ठेयं कर्त्तव्यं । ३।४।८।१२.
• दशैर्पूर्वमासादीनां काम्यकर्मणां सर्वोद्देशसंज्ञकः ।
वि. १।१।१।३, • दशैर्पूर्वमासादीनां निमित्तानुष्ठेयौ
आहुतिः । अभिशोभादिर्कर्मणा इत्यधिकरणम् । ६।२।८.

• दशैर्पूर्वमासादीनां सर्वफलस्यैऽपि प्रतिकृतं पुष्य-
नुष्ठानम् । योगसिद्धयधिकरणम् । भा. ४।३।१।१।२८.

• दशैर्पूर्वमासादीनां अध्वर्युक्तापेक्षे यजमानकण्ठे च द्वा-
ग्नाता मन्त्रा अध्वर्युयजमानकण्ठोर्द्वोरपि । द्वाग्नाताधि-
करणम् । वि. ३।८।८. • दशैर्पूर्वमासादीनां आवाहनादि-
निगमेषु विधियतव्येवतापदेनैव अग्निदानं वर्तन्मम् ।
भा. १०।४।१।२।२३-२४.

• दशैर्पूर्वमासादीनां इडाऽऽदिविधेयभक्षणं
ऋत्विजामेव (यजमानस्य च) ॥

निर्देशाच्छेषभक्षोऽन्यैः प्रधातवत् । ६।४।३।४ ॥

भाष्यम्— सो दशैर्पूर्वमासौ । यत्र मघाः प्रातिप-
द्यतुर्वाकरणाद्युवाककालाः । तेषु संदेहः किमप्ये एव
तेषां भक्षणितारः, उत प्रकरणगतः पुष्या इति । किं
प्रासम् ? दोषमघाः अन्यैरप्रकरणैः कर्त्तव्यः । कुतः ?
निर्देशात् । निर्देश्यन्ते हि अध्वर्युर्द्वय इडामघे,
' यजमानपदमा इडा मघयति ' इति । सर्वेषु मघयि-
तव्येषु प्राप्तेषु परिचल्यमानार्थो निर्देशः क्रियते । इडा-
मेवेते मघयेषुरिति । यथा आग्नेयोऽष्टाकपाल इति सर्व-
स्मिन्नयपविनि यागानियमे प्राप्ते षड्वदानामागं धृयते ।
स विधिर्न, प्रस्तावात् । नानुवादः अन्वयकत्वात् । परि-
चल्यता पु अर्थवचनाय । एवमेव परिचल्येति । अपि च
यदि प्रकृता एव मघयेषु, अथमेवेते दोषः स्यात् ।
इदुत्वाद्भक्षणम्, मघयन्तो विधेयत् ।

उपू— भक्षो निर्वर्तयितव्यः । सित्त्वा यथापमानं
कर्तुं प्राप्तेषु परिचल्यता क्रियते, इडामेवेते मघयेषुरिति ।
अभिजातकर्त्तव्येषु मघेषु पूर्वपक्षोऽयानम् ।

सर्वेषां, समवायास्यान् । ५ ॥

भाष्यम्— सर्वेषां प्रकृतैरेव मघयेते । तद्वि मघकं
पुष्यसंस्कारार्थम् । पुष्या. संस्कृताः मघयिष्यन्तीति ।
तेषु निनिगमनाया अभावात् यावन्तः प्रकरणे समवेताः,
ते सर्वे मघयेषुमिति ।

उपू— (यजमानविधिरने संभवति परिचल्य-
यत्तवमन्याप्यम्, इत्याद्यह्कवाह—) द्रव्यसंस्कारत्वात्
(मघाणाम्, तत्कर्तृत्वेन ऋत्विज्यायै प्रकृतैः) यजमानः
अप्रातः विधीयते । (कर्म तर्हि पुष्यसंस्कारकञ्च

माष्यकारणेत्तम्, तथाह-) वाक्यपरिकरणसमाख्याभिः
 'पमिः (कृगिभिर्मेव) भक्षयितव्यम् ' इत्यप्यापि
 (कर्तुं-) नियमस्त दृष्टमेव प्रयोजनम् । (तथाहि,)
 कर्तव्या क्रियन्ति नृसिः उपजायते । तदनु निष्पाद्यं
 (उपाययोऽननुनिष्पाद्यं) भवेत्तथाह (माष्यकारः)
 तद्धि भक्षणं पुरुषसंस्कारार्थं इति । यासिरेष्टु (क्रिया-
 प्रयोजनं द्रव्यसंस्कारः नियमवशेन न तु कर्तृसंस्कारः इति)
 विनैकमाद्यद्वीत्वा ' भक्ष्याः पुरुषसंस्काराः ' इत्याद्युक्तम् ।

निर्देशस्य शुभार्थत्वम् । ६ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, निर्देशादिति । गुणार्थः
 सः । अन्ये कर्मकृत्वादेव प्राप्ताः । सत्र यजमानस्तेषां
 पञ्चमे वचनानिर्दिश्यते । तत्राप्यन्ये चेदं वचनम् ।
 सतो न परिषत्पत् ।

प्रधाने श्रुतिलक्षणम् । ७ ॥

भाष्यम्— यत्तु द्वयवदानमात्रं प्रधाने निर्दिश्यते,
 उदानमात्रमाष्यत् परिषत्पत्प्राप्त्यर्थम् । सद्धि तत्र कश्चिच्
 ऋष्यस्य विधिः । इह यजमानो विधीयते । विधिपरि-
 सेम्प्राप्तमेव विधिर्ज्ञायाम् । तत्र स्वार्थे शब्दः । परि-
 संख्याया त्रयो दोषाः स्वार्थेऽहम्, अस्वार्थेपरिवहः,
 प्राप्तवाच्येति । तस्मात् प्रकृत एव भक्षयेयुरिति ।

अर्थविदिति चेत् । ८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं अक्षमेधे विरोधः न्यात्
 बहुत्वात् भक्षणमितं । तत्परिहरार्थम् ।

न, चोदनाविरोधात् । ९ ॥

भाष्यम्— अक्षमेधे न त्वं भक्षयिष्यन्ति । अर्थात्
 सर्वे भक्षयन्ता अक्षमेधे न समापयेयुः । तत्र अक्षमेध-
 श्रुतिः प्रत्यक्षा । सा विदध्यमाना चोदकत्वात् सर्वभक्षण
 आपते । प्रकृतौ तु न विरोधः । तस्मात् सर्वे प्रकृता
 भक्षयेयुरिति ।

श्री— शेषवद्वाह्नु इदमधिकरणम् ।

सोम—सूत्रार्थस्तु—शेषमक्षः अन्यैः कार्यैः ' यज-
 मानवयन्त इवाह्नु ' इति निर्देशात् । यथा सर्वस्य शेमे
 श्मे वाचदानमासस्य निर्देशात्, शेमा, तद्वत् इति ।

वि—' शेषमक्षः किमन्येषाम्श्रुतिना वा, अन्ये-
 मक्षयाम् । कृत्वित्वां परिषत्पत्प्राप्तत्, स्वाम्प्राप्तोक्तितो-
 ऽन्तिम् ॥ '

भाह्नु— शेषवद्वाह्नुदिह दर्शपूर्णमासयोः शेषमक्षः
 श्रुताः । तनेडाभक्षे ' यजमानवयन्ताः इहा भक्षयन्ति '
 इति श्रुत्याः कर्तारः । तथा प्राशिमभक्षे ' प्राशितं प्रक्षणे
 परिहरति ' इति श्रुतः । ननुर्पाकरणभक्षेऽपि न्यादेशा-
 म्नानात् चत्वारः कृत्वित्वाः यजमानभागवत्प्राप्तयो-
 स्तावेव । शंभुवाककालभक्षे तु ' हवि-शेषान् भक्षयन्ति '
 इत्याम्नानेन बहुवचनेन आप्त्यर्थवत्प्राप्तवाच्येऽपि
 कर्मकृत्वात् सर्वे कृत्वित्वा भवन्ति । न च इहाभक्षे
 न्यायशास्त्रनिबन्धुनाश्रवणस्य परिषत्पत्प्राप्तत्वात् शंभुवाक-
 कालभक्षे तदन्ये एव भवेयुरिति याच्यम् । कृत्वित्वा
 कृतत्वेऽपि कर्मात्तयजमानसाहित्यस्यैव तत्र विधेयत्वेन
 तस्य मष्टान्तरे कृत्वित्वादिसेम्प्राप्त्यन्ताभावत् । अत्र हि
 इडादेशेन कर्तृविशिष्टभक्ष्यान्तारविधानेऽपि विशेषव्यतिथि-
 वेत्याया प्राप्त्यान्तारविधेकेन भक्ष्ये यजमानसाहित्यं न
 विधीयते । कृत्वित्वा तु मक्षस्य प्रयाजशेषाभिव्याप-
 न्यायेन कर्तृसंस्कारकृत्यत्वात् तद्व्यप्राप्तत्वेन आनन्त्यार्थ-
 त्वात् प्रातिर्जनत्वेन न विधानम्, सत्र एव आनन्त्याद्य
 अप्राप्तं यजमानसाहित्यं तु विधीयते । यदि तु करिष्य-
 माण इर्मणि ब्रह्मघानार्थत्वमपि मक्षस्येति विभावयते,
 तदा अस्तु यजमानवयन्तमत्राणं पत्नीपरिषत्पत्प्राप्तम् ।
 सर्वथा मक्षान्तरे कृत्परिषत्पत्प्राप्तत्वात् शंभुवाककाल-
 भक्षे कृत्वित्वा एव कर्तारः ; अस्मिन् पक्षे तस्मिन्
 पत्नीयजमानयोर्निवृत्तिः ; ' नक्षे कृत्वित्वा इतिःशेषान्
 भक्षयन्ति ' इति कल्पमूलकारणचतुर्नादवयवत्वात् ।

मण्डन— ' शेषस्य भक्षः प्रकृतोक्तिना स्यात् । '

शंकर— ' सर्वे भक्षयन्त्यर्थात् । '

• दर्शपूर्णमासदौ इडामभक्ष्ये यजमानवयन्तयः ।
 ' यजमानवयन्तयोः संभुवेदां भक्षयन्ति ' । वि. १०।२।९.
 • दर्शपूर्णमासदौ ऋग्यजुःस्तामसो श्रेयमागभित्ताना
 निरुत्त. । भा. १।२।१।१६, • दर्शपूर्णमासदौ
 करणमन्त्रोक्तं कर्त्तं याजमानम् । षोडश्यायः । ३।८।

१३।२६-२८. * दर्शपूर्णमासादौ करणमन्त्रप्रकादयं कर्मोपयोगि क्व ऋग्भगमि । अतिक्रमापि रणम् । २।८।१४।२९-३०, * दर्शपूर्णमासादौ कर्तुं देवकर्मयैव स्त्रीनद्वितीयस्य अविहारः । ६।२।२।२१-२३. * दर्शपूर्णमासादौ कर्तुं देवकर्मविधिः नियमार्थः । वि. ४। २।९. * दर्शपूर्णमासादौ निर्वापाद्यद्गन्मन्त्राणामावृत्तिः । निर्वापमन्त्रः । मा. १।१।४।१४।४०-४८, * दर्शपूर्णमासादौ नीयारादिप्रतिनिधिप्यपि अवधातादिब्रह्मव्यधर्मावृत्तानम् । ३।६।१।४।३७-३९. * दर्शपूर्णमासादौ नीयारसंक्लपोत्तरमपि श्रीहिरामे मीहय एव प्राणा न शीघराः । पुरोडाशकरणोत्तर इति विधिवेद्यवधानम् । वि ६।३।२६, * दर्शपूर्णमासादौ पुरोडाशप्रथममन्त्रोर्विकल्पः । १।२।३।२६, * दर्शपूर्णमासादौ प्रयाजदीनां विविधोक्तं प्रकरणम् । ३।३।४.

॥ दर्शपूर्णमासादौ प्रैषा आध्ययवाः ॥

अध्ययुक्तु दर्शनान् । ३।८।१२।२।४॥

भाष्यम्— अथ एव गते (प्रैषेवार्थगोर्निज कर्तृकत्वे अवगतो इत्यर्थः) इदं संदिश्यते किमध्ययुः आग्नीष प्रेषयेत्, उत अग्नीष अध्ययुर्मिति । अनियमोऽविशेषात् । इति प्राप्ते, ब्रूमः । अध्ययुः उक्तप्रैषार्थेऽस्मिन् स्थान् । कुतः ? दर्शनात् । दर्शनं भवति ' नियमं रक्षन् धारयेत् । यद्व्यस्यं धारयेत् वज्रो वै रक्ष्यो वज्रेणाध्ययुं शिष्यीत ' इति । नः श्रेयसि, तस्य ह्यस्ते रक्षयः । स्योन अध्ययुं शिष्यीत इति अन्वयमध्युं शेरकान् दर्शयति । तस्मात् अग्नीष अध्ययुं प्रेषेत् इति ।

वा— ' यद्व्यस्यं धारयेत्, वज्रेणाध्ययुं शिष्यीत ' । ' वज्रोऽध्ययुं शिष्यीत ' इति वा पाठः । रक्ष्यस्य धारणं तावत् अग्नीषः एकाग्रतेन । स च अध्ययुं शिष्यीत इति वदन् अग्नीष रक्षयस्य शेरक दर्शयति । वा इ अस्म्य प्राप्तिः । उच्यते । ' अङ्गुणविशेषे च तादृश्यात् ' इत्यनेन अङ्गुणात् प्रैषस्य कर्तृगोषो युक्तः, न प्रधानस्य । बह्वस्य प्रैषार्थः, एको निगूढः । तेन ' भूयसः स्यात् सयमौवगू ' (१।२।३।३।२२) इत्यपि प्रैषार्थे अध्ययुः रिति, परिशेषात् प्रैषे अग्नीष ।

गौणो वा, कर्मसामान्यात् । २५ ॥

भाष्यम्— नैवदति अग्नीषः प्रैषः, भाष्योः प्रैषार्थे इति । किं एतत् ? अध्ययुरेव अग्नीषं प्रेषेत् । एवमाध्ययुः प्रैषा प्रैषार्थेव उभावपि वृत्तौ भविष्यतः । तत्र भाष्यव्यतिथि सगाख्या अनुमहीभ्यते । तस्मात् अध्ययुरेव मुह्यतः स्यात् । विमस्य मुह्यत्वम् । यदनेन सर्वं कर्तव्यं समाख्यानात् इति । अथ यदुक्तं ' अध्ययुः प्रचरिता इव वृते ' इति, तदुच्यते । सर्वं द्रव्यते, न तु अस्य प्रैषार्थकरणे प्रमाणमिति चिन्त्यमानम् । तस्मादेतात् निष्पद्य दर्शनम् । यस्य हि दर्शनस्य प्रमाणं नास्ति, स्यात्सोऽहः सः । यथा ह्युक्तिहाया रजनविज्ञानम् । अस्मिन् अग्नीषः प्रैषार्थकरणे प्रमाणम् । तस्मात् आग्नीषः प्रचरिता । प्रचरितरि च अध्ययुःस्यो द्रव्यते । तस्मात् गौणः । आध्ययने वेदे समान्तात् पदार्थान् करोति इति श्रुत्या अध्ययुःरि-युच्यते आग्नीष इति । तस्मात् आध्ययवः प्रैषः, आग्नीषः प्रैषार्थे इति ।

वा— ' मुष्ण वा पूर्वोदनात् ' इति तागम्यात् प्रैषे समाख्यातः कर्ता युक्तः । नहि तदानीं विरोधः कश्चिदस्ति । गरिमणु प्रयुक्ते विरोधात् प्रैषार्थे अन्यो भवति । प्रयोगस्य च प्रयोग्य-व्यापारेऽपि कर्तृत्वं न विद्यते इत्युभयानुग्रहः । इतरथा हि प्रैषे अत्यन्तशय एव स्यात् । नहि स तेन कृत्वा नापि कारितो भवेत् । तस्मादाध्ययुःप्रैषितः अग्नीष कुपारिति । ' वज्रेणाध्ययुम् ' इति च आग्नीषमेव तस्मात्प्रचरेभिर्वाचयति ।

भाट्ट— तत्रापि बहुषु प्रधानभूतेषु प्रैषार्थेव समाख्या-यापे प्रमाणमावादेकरितम् । ' शोणपीयूषादय ' इत्यादि-पैष एव अध्ययुःप्रैषेन अन्वयकर्तृत्वम् । अत एव ' निर्वस्य रक्ष्य पापदिना संप्रेषमाह यथावच्च धारयेत्, रक्ष्यो वज्रेणाध्ययुं शिष्यीत ' इति धारयितुर्भेदाध्ययुं दर्शयति । इति प्राप्ते, प्रैषार्थेव अन्यकर्तृकत्वेऽपि प्रवे-जकत्वेनापि अध्ययुः कर्तृत्वोपपत्तेः । समाख्यायाः कुत्रापि अस्मात् प्रैषार्थान् अन्य एव युज्यते, प्रैषोक्तत्वं तु अध्ययुः । स च सोपादावसति विरोधावचने प्रतिप्रत्या-शयिः सपुपयः । दर्शादौ तु आग्नीष एव, परमकल्पने

एकस्मिन्दिनेऽपि भ्येषम् । यन् िष्टम्, तद् यदि
अभ्यर्षुः अभ्यर्षं धारयेत् तदा रथः सं क्षिप्तीत
इत्यर्थेऽपि धारणामावात् धारणप्रयोगार्थवत्त्वेऽपि
उपपद्यते । रथधारणमपि कल्पसूत्रेषु आभ्यर्षमेव
परिहृतमिति अतस्त्वार्तिके प्रौढिवादः ।

मण्डन—‘ अभ्यर्षुणा प्रेषणमेव कार्यम् ।’ परि-
तोषार्थः आशीर्षेण कार्यः ।

अंकर—‘ भेषिताऽभ्यर्षुरिव स्मार् ।’ १५.

ॐ दर्शपूर्णमासादौ स्विष्टकृदादिशेषकार्याय-
मवत्तस्य द्रव्यस्य नाशे शेषकार्यलोपः । नाशायि-
करणम् ॥

अपि प्रा शेषभाजां स्वाद् विशिष्टकारणत्वात् ।
६।४।२।३॥

भाष्यम्— अथ स्विष्टकृदर्थमवत्तं यदि विनश्यति,
तत्र किं शेषादवशेषम्, उन नेति । किं प्राप्तम् ? पुनः
शेषादवशेषमिति । कुतः ? नाथ कुर्यात्स्य उत्तरार्धादव-
शेषने । कस्य तर्हि ? संनिहितस्य । सति हि प्रयोचने
संनिहितस्यवशेषमिति । तस्मादवशेषमाने भूते कृतं
भवति । तस्माच्छेषादवशेषमिति । एवं प्राप्ते, द्रूमः ।
शेषभाजां स्वाहोयः (शोयः इति पठस्य सूत्रे अभ्याशिरः ।
श्लोका. ६।१।१।५४) । कुतः ? विशिष्टकारणत्वात् ।
विशिष्टं हि कारणं तस्मादानेन, कस्य प्रतिपालनेनेति । पति-
पतिश्च विधिकरूपेण उपकरोति । तस्य विधिकरणस्य
प्रतिपाद्यमानस्य नियमोऽयं ‘ स्विष्टकृदोमेन प्रतिपाद्य-
रूपः ।’ (इति) । संप्रति कं प्रतिपादितो भूयति, स
यदि शेषाय उद्धृतो विपद्येत, कृते विधेके न पुनर्ग्रहणं
प्रयोजयेत् । प्रतिपाद्यमानश्च स्विष्टकृदोमेण प्रतिपाद्यमित्य-
इति । प्रतिपाद्यमानाभावात् लोप एव स्विष्टकृतः स्मार् ।
प्राप्ते कृते शिष्टं सर्वशेषकार्यसाधारणम् । तत्र एकस्य
उद्धृते शिष्टमान्यत्र प्रतिपादनीयम् ।

द्रुम्— (पूर्ववत्प्रमाणवति—) स्विष्टकृतं अग्नि-
प्रयुक्तस्य (अन्यप्रयुक्तस्य इति आनादाश्रयिणे पाठः ।
द्रव्यस्य—) ग्राहकः । एवं चेत् संनिहितं परकीयं ग्राही-
भ्यति (अतः नशो लोप एव तिष्ठ इति) किमर्थः
(अभिस्त्रणकृत्यम् ?) उच्यते । यदि प्रयोजकः स्मार्

(तत्र) यादृशं प्रयुक्तम्, तादृशस्याभवात् न पुनः
शिष्टादवशेषं (स्मार्) । यत् पुनर्ग्रहं संस्कार्यम्, तस्य
(कस्मिंश्चिदंशे विनश्येऽपि शिष्टस्य) विद्यमानत्वात्
पुनरवदानेन संस्कारः किमिति न क्रियते ? न चात्र
अवश्यी उपलक्षणार्थः (स्विष्टकृदवदानोपलक्षणार्थः
इत्यर्थः) । किं तर्हि ? संनिधत्वेऽपि इति । एवं प्राप्ते,
द्रूमः । विशिष्टो देशः (सकलपुरोडाशोत्तरार्धावयवरूपः,
स्विष्टकृदागस्य) संस्कार्यत्वेन अपेक्षितः । तस्य (च
देशस्य) अभावात् कः प्रतिपत्तिं प्रयुञ्जीत ? अपूर्व-
मिति चेत्, तत्र, द्रव्यप्रतिपादनद्रुमिभ्यादि (एव)
अथ अपूर्वम् । अतस्तत्र (स्वयम्) अग्नोपलक्षणम् ।
द्रव्यप्रतिपत्तिरूपं चिकीर्षिता (प्रयोजिका) न तु याम-
निर्युत्तिरिति । (इदं च स्विष्टकृतो गोपविधानं न्याय-
प्राप्तमुक्तम् । वचनात्तु तस्य आव्येन समापनमिष्टमेव ।
इहाऽऽसीतमेव तु लोपः) ।

शोम— पूर्ववदिह नास्ति अवशेषाभावः, येन पुन-
रवदानं न भवेत् इति प्रत्यभस्त्वान्त्वं संगतिः । सूत्रा-
र्थस्तु— पुनरवदानस्याहकार्यः आशिरावाच्यः । लोपश्च-
आपि अभ्यर्षार्थः । तथा च शेषभाजां स्वाहविपनाशो
नावदानम्, किन्तु गोपः स्मार् प्रतिपत्तिरूपविशिष्टप्रयो-
जनकारणकत्वात् तदनुष्ठानस्य प्रतिपाद्याभावे प्रतिपत्त-
मावादिति ।

वि—‘ इहाचर्थस्य नाशोऽयः शेषाद् प्राप्ते न वा,
उदिस्य । शेषस्य वा, स शेषोऽयमिति प्रत्यभोवत्तम् ॥’

भाट्ट— यत्र तु त्यागाद्युक्तमिति शेषकार्याणि यथा
स्विष्टकृदादीं, ततोत्तरार्धादिनाशे उत्तरार्धात्तरागमात्
अथशिष्टस्य प्रतिपत्त्यन्तरग्रहीतव्याच्च न तावच्छेषेण
कारणम् । नापि हविरुक्तोपचितः, अपभोजकत्वात् । किन्तु
आभ्यर्षेणैव समापनम् । उक्तवचनस्य अनुग्रहणशो इत्या-
येषामानेनैव प्रहृते । याज्ञिकमते तु ‘ यदि प्रत्तदेशम्,
आज्येन शेषं संस्थापयेत् ’ इत्यापत्तवत्त्ववचनादवशेषम् ।
अत्रिशेषप्रहृत्तमपीदं अनेशानुशेषात् स्विष्टकृत्प्रभवेन ।
अतस्त्यागाशास्त्रात्तद्विहादेवोपः एव । इदं चोत्तरार्धत्या-
दिना अनेकप्रतिपत्तिविधाने । शेषान्येन अनेकप्रतिपत्ति-

विभ्रान्ते तु शेषैकदेशविनाशोऽपि अवशिष्टेनैव अवयवतः सर्वप्रतिपत्तिकरणमिति ध्येयम् ।

मण्डन- 'शेषक्रिया नास्ति तु शेषनाशे ।'

शंकर- 'एवं शेषानुपपत्तौ । शेषकार्थीयः ।

• दर्शपूर्णमासादिषु आग्नेवादीनां समुदितानां एकैस्त्वर्गैकैस्त्वत्त्वम् । मन्वन्वयः । भा. १११११११-४.

• दर्शपूर्णमासादिषु जुह्वारिवासाणां पणनादिविधावपि उत्पन्नादिविधेषु नास्ति वैकल्यकल्पनविश्वसित्वेप । सु. पृ. १०६२. • दर्शपूर्णमासादिषु वैदिकीविकल्पेभ्यः । भा. ७।४।११२.

• दर्शपूर्णमासादिप्रकरणे विधिर्निघो भूतानां देवकालनिमित्ताह्वयसंस्काराणां न कर्मभेदश्चेत्यम् । वि. २।३।१३. • दर्शपूर्णमासादिवाक्यस्य श्रुतिस्मृताचारपर्यन्ताद्वाप्यवसर्वप्रमाणसहितस्यैव साम्प्रधानप्रयोगविधयविकल्पः । सु. पृ. १२८६. • दर्शपूर्णमासादि-संबद्धफलनिवयकत्रैमसुदाप्यस्य शौचदिषु नातिदेशः । भा. ८।१।१।३।२०-२२.

• दर्शपूर्णमासादिमन्वे-प्रकार्ये आचाने भूतं वैकल्यविशेषम् । वि. ३।१।१९. • दर्शपूर्णमासासम्बन्धप्रसिद्धिः याजिजानां मन्वन्वाधानादिरूपे प्रथमवदाद्ये । भाट्ट. ९।१।१११ पृ. ६७. • दर्शपूर्णमासास्तुत्यामपि अन्वारम्भणीयावाः भादौ वहुदेवानुष्ठानम् । भा. ९।१।१०।३४-३५.

• दर्शपूर्णमासेनिवर्तज्यवायाः अविहितेतिवर्तन्यायेषु शौचादिषु अतिदेशः । भा. ७।४।१।१९.

• दर्शपूर्णमासोष्टिः मूत्रमहतिः । वि. ८।१।३ वर्गकं २.

• दर्शपूर्णमासोत्तरमेव गोमविनाश गमादयः एकाहा भग्नानि न प्राणिव । भा. ५।४।१।२६. • दर्शपूर्णमाशोत्तरं भोतिष्ठोमः अग्नयेः । भा।१।२६।३७.

• दर्शपूर्णमासोपकाराय वदने अद्वैतं प्रसंगते त्वयतिशयो विधीयते । तस्य यावत् कर्मार्थः श्रवाद्ः तस्य श्रवणं अमृतं वर्जनीयम् । या. ३।४।५।११ पृ. ९४१.

• दर्शपूर्णमासकर्मणि यवधानः उषस्यमात्रं जुहान्, दीपस्य अन्य एव कर्ता गन्धर्वादिः । के. ३।७।८।१।८-२०.

• दर्शपूर्णमासकालत्वान् प्रायेण यागानाम् । भा. ७।१।१।११ पृ. १६२८.

• दर्शपूर्णमासगतं बर्हिः घृणक्त्वस्त्रयवर्हिषो न महतिः । न च पशोर्निदेशः । वि. ७।३।७. • दर्शपूर्णमासगतयोः हविरविमर्गनक्तणंमन्त्रोऽब्राह्मणैस्त्रिपन्व-शोभोः शौर्ववाणे विकल्पः । भा. ८।१।१।५।२६.

• दर्शपूर्णमासगतप्रियङ्गुवृक्षस्य विकल्पेन वीर्यं चो भूतिदेशः । भा. ८।१।१।५।२६. • दर्शपूर्णमास-गताग्नेयादिव्यन्तस्य एकदेशेयतकीपद्यदस्यकृतिषु अतिदेशः, द्विदेश्ये तु आग्नीषोमीयादेशेतिदेशः, आग्ने-द्र-पके च उपाध्यायनत्यातिदेशः । वि. ८।१।१६.

• दर्शपूर्णमासगतवाज्वानन्ता पशुगतपूर्यशंन्विषि अष्टानाम्ये धर्माणां नातिदेशः । भा. ७।३।७।१८.

• दर्शपूर्णमासगतदृष्टान्तिनादे बधपतिशब्दस्य विहृती नोदः । ९।१।१२।३।७. • दर्शपूर्णमासगतनिर्वापमन्त्र-स्याग्निशब्दस्य विहृती ऊहः । ९।३।१२।३।८. • दर्श-पूर्णमासगतनिर्वापमन्त्रस्यविशदियददाना विहृती नोदः । ९।१।१२।३।७-३७. • दर्शपूर्णमासगतपार्वशोभोः विहृती नातिदेशः । ९।१।१८।५।१-२६. • दर्शपूर्णमासगतपुरुकार्थगोशोद्देशयोः शौचाद्ये नातिदेशः । ऋग्वह-मेव हि अतिरिचयते । वि. ८।१।१७. • दर्शपूर्णमासगतपेपणमन्त्रे धान्यशब्दस्य विहृती शान्त्यानामयने 'माद्यमक्षि' इति ऊहः । भा. ९।१।१२।३।८-१९. वर्गकं २. • दर्शपूर्णमासगतमण्वनस्य (अतिप्रणयस्य) चतुर्मास्यगतप्रणयने (इत्योः प्रणयति) अतिदेशः, न घोनिकस्य इति भाष्यमतम् । न सार्थिकम्, न घोनिकं क्रिन् अपूर्वमेवेति कार्तिकमहत्म् । ७।३।८।१९-२२ । इदं च प्रणयने मध्यमशरेषु पर्यतोः । ७।३।१।२३-२५.

• दर्शपूर्णमासगतसोनाप्यविकारः आग्नीषोमीयः षष्ठः । ८।१।२।१०-१४ । तथापि योनिशरीरे न दक्षिविकारः । ८।२।३।१९-१८. • दर्शपूर्णमासगतसोनाप्यविकाराणां आग्नीषोमीयपुण्येडावधिकाराणां च सोमोत्तरकालः । ५।४।८।१५.

• दर्शपूर्णमासचातुर्मासादिषु आग्नेयादिप्रधानानां एकदेशकालकर्तृत्वम् । भा. ९।१।१।१।१, • दर्शपूर्णमास-

चातुर्मास्यादिषु सप्तदश्याद्युक्तानुरोधेनाज्ञानापावृत्तिः ।
इतिराजस्यधिकरणम् ॥ ११२३१३२-१८.

● दर्शपूर्णमासवन्व्रताभ्यन्तमधेवताकृतनियमः उपा-
स्युक्तवत् ॥ भा. १.०.८।१६।४९-५०.

● दर्शपूर्णमासधर्माणां ऐन्द्रमादिविस्तृतौ यति-
देवः । भा. ८।१।४।१२, ● दर्शपूर्णमासधर्मातिदेशः
सोमे नास्ति । ८।१।४।३-१०.

● दर्शपूर्णमासत्याज्याः । दर्शपूर्णमासौ ज्योतिषोमश्च
सर्वकामार्थाः ॥

गार्वाक्यन्वाह्नकामैः प्रकरणात् । ४।३।१०।
२५ ॥

भाष्यम्— इदमाभ्यासे 'एकमे वा अन्या इष्टवः
कामायाह्वयन्ते, सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ, एकमे वा
अन्ये ऋतवः कामायाह्वयन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिषोमः' इति ।
तत्र संदेहः किमज्ञकामैः अज्ञाज्ञकामैश्च सह अस्या-
नुवादः, अथवा विधिरिति । किं प्राग्मम् । अनुवाद इति ।
यदेतत् सर्वकामम्, तदनुवते । अज्ञकामैश्च अज्ञाज्ञ-
कामैश्च सह । अति हि अज्ञकामाश्च अज्ञाज्ञकामाश्च । यथा
'आहार्यपुरीषा पशुसमस्य वेदिं कुषाद्, जननपुरीषा
प्रविष्टाकामस्य' इत्येवमाद्यः । तथा, 'यदि कामयेत
यथैतं पत्न्यं इति नीचैः सद्यो मित्नुवाद्' इति । तद्वि-
हितमेवेद् अतिधीयते इत्यनुवादः स्यात् न म्यामधे ।

दृष्टम्— 'सर्वेभ्यो ज्योतिषोमः' इति विधायका-
भावान् सप्ततन्वाभावः । तस्मादज्ञाज्ञकामानुपेक्ष सर्वेभ्यो
ज्योतिषोमः अनुवादः ।

फलेपदेशो वा, प्रधानवाच्यसंप्रयोगान् । २६ ॥

भाष्यम्— फलविधिवि । कुतः ? प्रधानशब्देन
फलसंबोधो यवति । सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ, सर्वेभ्यो
ज्योतिषोमः इति च । प्रधाननिश्चयेन च प्रधानस्य सर्व-
फलस्य विमिष्टा । तस्मात्प्रत्युवादः । अथ अज्ञकामान्
अज्ञाज्ञकामाश्चापेक्षते, तथा लक्षणाशब्दः स्यात् । भूमिश्च
लक्षणायां गरीयसी । तस्मान्प्रयोगश्चनेन विधिरिति ।

दृष्टम्— प्रधानस्यः फलं भुक्तम् । अज्ञानि अज्ञानानि
च लक्षणा गरीयसी । भूमिश्च रीयसी । न चार्वा-
क्यविधिवैः शेषः, येन अर्थनादादावदूरेव । तस्मात्स

कृतप्रयोगवचनात्तदादाध्याहारणान्प्रत्युत्तरो विधिः ।
किं कर्मवाध्यात् कामानुपेक्ष्य सर्वकामता, उत यावन्तः
केचन कामा इति । अविशेषात् यावन्तः अग्रा इति ।
अन्ये ऋतवः परफलापनचाः, अयं तु ऋतुः यत्नीति
कृतकृतानि फलानुपेक्ष्य सर्वेतेति चेत्, सत्र । ज्योति-
षोमस्य सर्वकालेभ्यो विधीयमानस्य अर्थवाहोऽयम् ।
तस्मान्निवृत्तपुत्रतायां नास्ति प्रमाणम् । उच्यते । यद्यपि
कामशब्दो विरयज्जमः पुत्रकाम इति, मेनेकस्य
लक्षणता । कुतः ? तेषु हि कामशब्दप्रकारपरित,
नेतरत् । उच्यतेपूर्वं हि विद्यं भगतीति । सर्वकता न
न कदाचिद्दुरलम्बा । तस्मात्तत्र कामस्य अप्रवृत्तिः । तेन
ये एव वेदे कामशब्दो उच्चारिताः, तेऽनुपच्यन्ते ।

आ— 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यनु-
वादे दर्शपूर्णमासस्तुत्यर्थः इति प्राप्ते, भूमः । 'पृथी
स्यन्धमात्रेऽपि धर्तमाना न बुध्यति । तादर्थ्यं च
चतुर्भ्यर्थस्य प्रथमं न केनचित् ॥ स्यात् प्रधान-
फलार्थत्वमज्ञानां तदनुपहात् । न त्वद्यफल-
शेषत्वं प्रधानस्य कथंचन ॥ सर्वकामार्थत्वात् तस्माद्-
प्रमेह विधीयते । फलज्याविति चाहार्यं विधि-
भावतयोः पदम् ॥ उत्पत्तिचोदनाभ्यो वा प्रसिद्धे
विधिभावेन । आश्रित्य फलसंबन्धमात्रमश्रोप-
दिर्यते ॥' तस्मात् फलविधिः ।

सोम— पूर्ववत् इहापि नानेकफलार्थत्वं इति प्रत्ययः
स्थानात् संगतिः ।

वि— 'दगादिः सर्वकामेभ्योऽनुवादे वा फले
विधिः ।, अज्ञोवाज्ञोविजः कामो विध्यतादाद्यूते ॥,
उपत्तिचोदनादिदे आश्रित्य विधिभावेन । फलसंबन्ध-
नोपेन भवेदेव फले विधिः ॥'

अदृष्टम्— 'एकैकमे कामाभ्यासे यत्नतर आहि-
यते सर्वेभ्यो ज्योतिषोमः, एकैकमे कामाभ्यासे पर-
क्रान्त आह्वयन्ते सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति भुताभ्या
वचनाभ्या संयोगवृषन्त्वन्त्यामेन सर्वकामार्थत्वं, न तु
तत्-प्रकरणस्युक्तप्रधानातिदर्शादिप्रयोगत्वात् । तदमि-
प्रत्येकानुवादः वैयर्थ्यात्, औपचारिकः प्राणीकारे ताद-
र्थ्यात् प्रमाणभावात् । अतः अप्राज्ञापूर्वकानादेव विधि-

भावनावाचिषदाघ्याहारेण सर्वकल्पार्थत्वेन विनियोगः । न चैवं स्वर्गायैवनेषकविधिष्वैवर्धम्, गोवन्दीवर्धन्यायेन निप्रविषयकचकल्पनया अत्युदपशिरस्कथोपपत्तेः ।

अथ चाविशेषावर्षाणि फलानि श्रेयानि । न तु अर्थेवाद्गताम्यशब्दस्य सट्टावाचिषत्वात् ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमाससहशोमश्रमान्तरेष्टयन्तारतन्पुत्रप्रभ्राभ्रापरः तत्रतनययायोग्यो हर्षशब्दः, अर्थेवादस्य मनुष्यार्थत्वेनैवोपपत्तौ हारिषोमनगतसर्वेषामन्त्यायेन संज्ञोक्तत्वात्तुपपत्तेः । अत एव सर्वशब्दस्य सर्वनामान्धात् वैदिककल्पमानवपरममपि नागद्वयम्, वैदिकानामपि पूर्वमनुपस्थितशब्दः । कथञ्चिदुपरिधत्तेर्लौकिकेष्वपि अविशेषाच्च । यानि तु शस्यविषाणमाप्यादीनि प्रमाणेन वेदानि अगस्तिसानि तेषां न सर्वशब्देन ग्रहणम् । यत्तु बातीन्द्रियार्थेषुरोक्षज्ञातृत्व-लक्षणकार्त्तव्यादेरपि न सर्वशब्देन ग्रहणम्, तस्य लोके वेदयोः कचिदपि उपायान्तरजन्यत्वादर्शनादित्युक्तं तन्म-सावतःप्ररनादी, तत् 'प्रशुभालोक्तव्यसात् सुशमयव-दिवविषयप्रधानम्, भुवनज्ञानं ह्येवं संयमात्' इत्यादि-पातञ्जले 'चतुस्त्वष्टरि श्येनोय त्वष्टारमपि वक्षुषि । मां तत्र मनसा ध्यावन् विश्वं परयति चतुष्पा ॥' इत्यादि-पुराणेषु च सिद्धिमात्रे दोगाधारानि शेषस्य साधनत्वेन उक्तत्वात्तुर्षेखितम्, निरतिशयसर्वश्रम्यं यज्ञमन्त्रैःपि भुवनज्ञानादेः संयवेन प्रदूणोपपत्तेः । न चैवं मन्वादी-नामपि सर्वशलोपपत्तेः स्मृतीनां वेदमूलकत्वात्प्रति-अष्टाचार्यसंग्रहायनेवस्य प्रमाणान्तरेण अतिद्वी दोगेनापि इष्टमरावचनत्वात् ।

मण्डन— ' सर्वनामविधिष्वेवैतः । '

संकर— ' दशदि सर्वकामायम् । '

● दर्शपूर्णमासपदं विददाक्यदपदिउदमुदायद्रपपर प्रविद्यापेरुम्, न वा तदागतापरतत्रम् । (विददाक्य च 'य एवं विदन् दर्शपूर्णमासगम्या यजेते' इत्यदि) । मीन्या । ● दर्शपूर्णमासपदचन, यथा दर्शपूर्णमासपदं यामपट्टनसावन्ष्टेदक तथा यजोतिष्टोमपदं ज्योतीस्त-विश्रुदादिलोमचन्द्रस्यम्यावन्ष्टेरुम् (पूर्वपठे लिखा) । आह. ४।४।१२.

● दर्शपूर्णमासपुरोडाशचर्माविदेशः शौभामणी-गजमुपासक्ये । भा. ८।२।१११-९.

● दर्शपूर्णमासप्रकरणं अष्टदंगोद्गृहीतं मश-परशम् । बाल. पू. ९. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणान् पूषायतुमन्गानीना उत्कर्षः । संस्कारको द्वि मन्त्रः गोऽपति संध्यावेऽनर्षकः इति तत्र तावतिष्यते । भा. ३।२।११२.

● दर्शपूर्णमासप्रकरणे आज्यभ्रागौ धरुष्य 'न शो पशौ करोति न शोमे' इति । अथ 'न शोमे' इति चाकर्म 'तौ न पशो करोति' इत्यस्य अर्थवादः । भा. १.०।८। २।५. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'आर्षेयं वृणीते' इति वचनं पञ्चमानप्रवर्गविनामकीर्तनपर न तु ऋषिवचनम् । संकर्ष. ३।४।१. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'निर्वृतिं गन्तुष्याम' इति श्रुतं निधीतवाच्य उपवीतविधि, अर्थवादः, न विधि । के. ३।४।११-९. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे पिण्डपितृवृद्धे 'यत् परयि दिनं तरेहानाम्, यदन्तरा जन्मनुष्णाणम्, यत् समुत्तं तत् पितृणाम्' इति श्रुतम् । अत्र परयि दितम्, यदन्तरा इत्युत्तराद्, समुत्तस्तुत्ये । समुत्तं तु विधीयते । वि. ३।४।७. ● दर्शपूर्णमास-प्रकरणे पूषायतुमन्गानि अष्टद्वन्द्वयानि न सुरस्ताद् प्रकरणं विशिष्टमिति । भा. ३।१।११२।१ पु. ७३३.

● दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'पौर्णमासां यजेत' इत्यादिना कालसंज्ञो विधीयते न कर्मांतरम् । वि. ३।१।१३.

● दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'शेषं त्विष्टवृत्ते समवद्यति' इति संस्कारसंज्ञस्य विधि, न कर्मान्तस्य (२।३।१३.

● दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतं निवीतवाचीनावीतवाक्यं उपवीतविधेरर्थवादः । निवीताधिकरणम् । ३।४।१.

● दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुत. अनन्तरदशविधैः कर्मयोगेन विधीयते । ३।४।८. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतः 'मपि दक्षकत्' इति मन्त्रगत. ऋतुशुच्यञ्जमन्मानपुष्टयर्षेकार, न केवलपुष्टयार्थे । जज्ञम्यागाधिकरणम् । भा. ३।४।१। १४-१६. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतः 'यो विरम्यः स नैर्हतः' इत्यदिः 'अविदहता अर्चयितव्यः' इत्यस्य विधेरर्थवादः । पशुविदिताधिकरणम् । के. ३।४।३ (वि. ७) । ११. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतस्य

अवगोरणनिषेधस्य केवल्पुद्वयार्थतया प्रकरणादुक्तयः ।
 ३।४।६।१७. * दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतस्य वीष्णुपेयस्य
 पूर्णकवेवत्ये निषेधः, न तु द्विवेकयोः । भा. ३।३।१५।३१-
 ४६, * दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतस्य वीष्णुपेयस्य वीष्णे
 नरावेय निषेधः । ३।३।१५।३६-३८, * दर्शपूर्णमास-
 प्रकरणे श्रुतस्य वीष्णुपेयस्य वीष्णे याने उक्तयः । वीष्ण-
 पेयवाचिकरणम् । ३।३।१५।३४, * दर्शपूर्णमासप्रकरणे
 श्रुतस्य मन्वव्रातस्य, संवादे निषेधस्य केवल्पुद्वयार्थतया
 प्रकरणादुक्तयः । संवादाधिकरणम् । ३।४।७।१८-१९,
 * दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतस्यः सायन्याः गन्धर्वोः कर्षः ।
 पन्तिसंवादन्यायः । जापसीत्यायः । ३।३।१७।२०-२३.
 * दर्शपूर्णमासप्रकरणे ' रसिस्थाप्य वीर्णतानी वैभवागनु-
 न्निवृत्ति ' वैभवाः वीर्णमासज्ञम्, न तु दर्शपूर्णमासो-
 भवाग्नम् । वि. ४।१।१४. * दर्शपूर्णमासप्रकरणे
 हविषामभिवाचनमादूर्ध्वं वेदिकरणमन्तनाम् । भा.
 १२।१।८।३९ = दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितानामपि
 प्रवाधानां अवाचनप्रकरणं अतिक्रमाधिकरणे स्युःपाद-
 विध्यते । सु. पु. ७६४
 * दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि दीक्षणीवादीनि । भा.
 ४।३।१५।३७.
 * दर्शपूर्णमासप्रक्रमसमाप्ती प्रतिभासम् । वा.
 २।४।१।३ पु. ६२७.
 * दर्शपूर्णमासप्रयुक्तो न भवति वयमनेष्टिचंस्कारः
 किन्तु अतिप्रयुक्तः । भा. ३।६।१।१७.
 * दर्शपूर्णमासप्रयोगे यावन्मौखिके प्रयाजावीति-
 स्तैश्चता भवति ह्युक्तम् (६।३।१।२) । वा.
 १।१।१।३४.
 * दर्शपूर्णमासप्रवृत्तदुत्तरं निर्वाणम् प्राक् च ङो-
 ख्येऽपि अभ्युहितैश्चप्रयुजानम् । भा. ६।५।३।१२-१६.
 * दर्शपूर्णमासयागस्य परेद्युत्तुष्टान्तेऽपि
 द्विषय अनुष्ठानम् ॥
 परेद्युषि राधावेच यागाः चर्यः । तस्मात् सहशीनां
 राशीनामावासाया च वीर्णमासां च देव इत्यन्ते'
 इति ध्रुवी रात्रीगामिति निर्गमिष्यद्यथा 'हासिगाना मध्ये
 यशस्तः सुखा' इति वाचयेन यशस्ते प्राज्ञग-वन्तेव

वीर्णमासादेः राषिकस्य अकगान् । ' दशाह्येत्यनुवाके '
 वीर्णमासीदर्शपदयोः राशिताम-लोकेष्व । इति प्राप्ते,
 द्विकते एव यागाः कर्तव्यः ' अतर्वयञ्चम् ' इति श्रुत्या
 ' पदयोः नञ्पूर्वार्थे व्यायाः प्रतिषेधस्य । यागसागः
 स विशेषः प्राप्तकृते मनोविभिः ॥ ' इति बुद्धशतातर-
 विहृताया ' उत्तरमहः ' इति ध्रुतेवसंहारान् । शुक्ल-
 प्रनिपद्व्याचकस्य दर्शापदस्य इहातुपयोगाच्च । तन्प्रक्रमस्य
 राजन्वति कदाचित् संभवाभिप्रायेण रात्रीगामिति श्रुते-
 कपसतेः । राशिचन्दस्य ' द्वादशराशीर्दीक्षितो भूति रवीवत'
 ' द्वादशराशीचम् ' इत्यादौ अहोरात्रपर-वर्षात्तया ।
 यत्तु भाष्ये ' पुत्रादे देवानि कर्गणि ' ' ते वा एते
 पूते मेष्ये अहनी यजनीषे उत्तरमहर्देवता यजते ' इति
 श्रुतिषु अहासैव कीर्तनमिदं हेतुकृतम् । तत्तन्प्रक्रमभि-
 प्रायेण अहोरात्रपरत्वेन न अन्वयासिद्धौ राशिचन्द इति
 यदतः सूत्रकृतो विषयम् । अहःशब्देऽपि तादृश-
 संभवात् । संकर्ष. ३।३।३.
 * दर्शपूर्णमासविकारो हि धार्कप्रत्यापीयः ।
 भा. ३।५।३।३. * दर्शपूर्णमासविकाराणां पशुना
 अग्नीषोमीयः पशुः प्रकृतिः प्राश्निकमकलसामान्यात् । के.
 * दर्शपूर्णमासविकारेषु यजमानगन्त्यायामतिदेवः ।
 संकर्ष. ३।३।४.
 * दर्शपूर्णमासविकृतीनां काशेष्विग्निकिरिक्तानां
 साङ्गानां चोदकप्रसमन्कदिल्लरत्रयम्, काशेदीनां तु
 काशयक्यदशस्ये प्रकने ' यशस्यवर्णं वै ' इत्यादिना
 विनोपवचनेन उपाह्वयविधानात् आङ्गाने स्वरननं
 युक्तम् । सु. पु. ११७८. * दर्शपूर्णमासविकृतिषु
 वर्णप्रवस्थापि सामिपेनीयात्स्वरवम् । वि. ६।१७.
 * दर्शपूर्णमासविकृतिषु शीपदिषु आरम्भणीयायाः
 पुनरुष्ठानम् । आरम्भणीयायाः इत्यत्राधिकरणम् । भा.
 १२।१।६।१९-२१.
 * दर्शपूर्णमासविध्यन्तः अग्नीषोमीयवयौ प्राज्ञः
 ' आग्नेयमटाक्याचम् ', ' अग्नीषोमीयं पशुम् ' इति
 वचकद्वयदेवत्वम् ' एकादश प्रवाजान् यजति ' इति
 प्रवाजवचनम्, ' सु-यमाचार्य ' इत्याचार्यवचनम्, ' शुद्धा
 मशुभन्कि ' इत्यङ्गनम्, ' द्यापान्भते ' इत्यात्मनः इति

लिङ्गैः पशोर्विकृतिवदिदेः । वि. ८।१।५, * दर्श-
पूर्वमासविद्यन्वस्य शीघ्रे व्यतिदेशः । ८।१।२.

* दर्शपूर्वमासशब्दो लोके कालराजः प्रविद्धो न
यागवचकः । यज्ञितामानाविकल्पत्वात् यागवचनो भवेत् ।
दुप् १।१।१।१ पृ. १६३९. * दर्शपूर्वमासशब्दो
पालवाचिनो सन्नो पालघोषेन विहितानामिव भागोपा-
सनां पणानां यागानां नामपेक्षा प्रतिपद्येते । वि.
४।४।११.

॥ दर्शपूर्वमासशब्दो सूर्याचन्द्रमसोः संनिकर्ष-
विभक्त्यर्थवचनी ॥

यदा पौर्णमास्यमावास्या च अहृत्वेन दण्डा लती
समाप्यते तदा तत्पूर्वेषु रेन वर्षगोरोत्तरवातिवत्त्वात्
पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः अरोत्तरम्यमकालवचिन्वात्
'पौर्णमास्य पौर्णमास्य यजत' इत्यादिवचनेन तत्रैव
दर्शपूर्वनाम्नोरुत्थानम् । इति प्राप्ते, सूर्याचन्द्रमसोः
विभक्त्यर्थवचनीभवेत् तत्रादम्यचित्तिमित्तत्वात् तस्य
च पश्चिमे एव लाम्नात् पुरेधोवास्तुग्रामम् । पूर्णो मसो
यस्मिन्काले स पूर्णमासः, तत्पूर्तिश्च पौर्णमास्यव्ययधे ।
तदेव पुण्यवत्सोरेतौ विभक्त्यर्थः । अथा गृह हवीषे वा
यजत, तौ यस्मिन् काले, एत अमावास्या । तत्संनिकर्षो
ऽपि तदन्वयधे एवातिराहित इत्यर्थं चित्तवृत्तिको.
पदयोस्तत्रैव प्रवृत्तिः । सौन तत्संयोगादिति पद वीजिक-
धृत्वा तत्रैव प्रतीचेरित्येतत्परम् । 'संनो यजेत' इति
श्रुत्यन्तरे तत्रैव कालस्य विनियोगेन उपसंहारादिति
था अर्थः । 'विनामः संनियतस्य यज्ञकालः' इति
शिक्षाः स्मरन्ति इति भाष्ये न शिक्षाचारमनुवन्तरपरम् ।
अपि तु अमावास्याऽऽदिपदनिर्वचनपरम् । तत्रैव
निर्वचनस्य स्मृतिषु अपि उपलभ्यता इति भाष्ये ।
सकर्म. ३।३।१.

* दर्शपूर्वमासशब्दस्य यागवचनत्वात् । मा.
१।१।१।१२.

* दर्शपूर्वमासस्य सूत्रायाश्चात्तत्रवचनानुसन्धानेन-
कर्तृत्वविकृतौ लङ् । भा १।१।१।४।४.

* दर्शपूर्वमासशब्दयोः शिक्षा सुराशक्तिने ।
औपशयविकृते सुरा, सान्द्रविकृता वाचिनम् । भा.
८।१।१।५.

* दर्शशब्दस्य अत्रसिद्धार्थेयात् पूर्णमासशब्दस्य
येनचित् यागवचनत्वात् कर्म यागविशेषे
निवेश इत्यादौ च अत्रमणीयात्तत्रोपे 'दर्शो वा एतयोः
पूर्व, पूर्णमास उत्तरः, अथ यत् पूर्णमासं पूर्णमासमे
तद् यथापूर्वं क्रियते तस्मात् पूर्णमासमारममाणः सस्त्वप्ये
चह निर्वपेत्, सस्त्वते द्वादशकपालम्, अमावास्या चै
सस्त्वपि पूर्णमास, सस्त्वान्, उमावैतो यथापूर्वं कल्प-
यित्वा आरभते' इति अमावास्याव्ययव्यतिशेपस्य दर्श-
व्यपदेशात् चन्द्रसंज्ञात् अमावास्यायां त्रयो दशं यप-
देशात् (चन्द्रादर्शनम् अमावास्यायां त्रयो विपरीत-
लक्षणया दर्शनव्यपदेशात्) 'प्रतिपदसंपत्तौ न कुर्षी-
दन्वधानम्' इत्यादी च अमावास्यायां दर्शनव्यपदेशात्
प्रतिपदायता । सु. पु. ७. ७. २३, * दर्शस्य च विद्व-
लक्षणया दर्शनव्यपदेशात् अदर्शनममकल्पात् एतदा
अमावास्याव्ययव्यतिशेपत्तिः । पु. ७. ७. २२.

* दर्शनं यदुपदिष्ट 'स सश्रव्य मयेता' इति, न
तत् दर्शनम्, किं तर्हि वचनं तत् । प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं
भवति । भा. १।१।१।४।४. * सर्वत्र नो दर्शनं
प्रमाणम् । १।१।१।५. २. ४४. * दर्शनाद् विनियोगः
न्याम् । (१।१।१।७) 'व्याप्येवप्राप्येव रोच्यन्त्यथा
शियास्त्वन्वयव्यायाः दर्शनात् गोत्रविशेषवाच्युप-
पदास्तुमानेन कर्तव्योपपन्न विनियोग इत्यात् । सु
पु. २५१. * दर्शनादर्शनयोश्च दर्शनं प्रमाणम् । भा.
१।१।१।१।२६.

* द्वा गृहा. कर्तव्या इतिवत् उपसिद्धलक्षणव्या-
ऽऽच्छेदेषु सलक्षणस्यैव लक्ष्य । सोम. ५।१।१.

* दश द्वादशमिति पदपूर्वा. इति अनुपपन्नार्थमेव हि
लौकिक वचनं दृष्टम् । लोके पानुपपन्नार्थमेव विधित्
दृष्ट्वा शान्त तस्मिन्नायं प्रवृत्तम् । वृद्धी. पु. १२३.

* 'दशभिः वीज्यति' इति वचनस्य क्रयसमुच्चय
परम् । भाट्ट ३।१।६.

* दशतयशब्देन शाकल्यसिद्धाया 'दश' मन्त्रशक्ति-
व्ययने । सु पु ११२।.

॥ दशत्वं लिङ्गदर्शनात् । ३।७।१२।२७।

। ज्योतिष्टोमे चमसाध्वर्यो बहवः इति प्रागुक्तम् । क्रियाभक्तं तत् बहुत्वं इति विचारे, कर्मिष्ठाल्पिष्ठरगन्मत्येन मित्वरुवं बहुत्व इति उच्यते पूर्वपक्षे प्राप्ते विद्वान्प्रमाह । उक्तं चमसाध्वर्युषा बहुत्वं दशत्वं दशत्व-रूपा भाष्यम् । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । ज्योतिष्टोमविकारे दशपेये ' दशदश एकैकं चमसमनुमसर्पन्ति ' इति द्वुवन् दश चमसाध्वर्युन् दर्शयति । स्वामिना कृत्यिना दशत्वं च लिङ्गम् । होता, ब्रह्मा, उद्गाता, यजमानश्चेति चत्वारो मध्यतः कारिणः, प्रधास्ता, प्राधान्यच्छंसी, पोत रोष्टा, अन्ध्रावाकः, आसीप्रश्चेति षट् श्लोक्याः इति दशाना चमसाध्वर्योऽपि दश इति युक्तम् । तस्मात् चमसाध्वर्यो दश ।

अत्र गुधो— एकस्यापि प्राग्मन्यत् अनेकस्याग्न्यवशिरोधात् स्वामिदशत्वेऽपि निवन्निपमविरोधिनी चमसाध्वर्युदशाना न युक्ता इत्याग्राह्यापाम्, प्राग्मन्यस्यापि अग्नो-नानपेक्षनैकस्यानिवायोभात्, इह च मध्यतः कारिणा होतृकणा इति च बहुवचनावगतम् आहित्यत्वं उद्देवविरोधगन्धेन अविबधितत्वात् अग्नोऽग्नानपेक्ष-स्वामिदशत्वावगने, तदग्न्योऽद्युपपत्त्या अक्षतेन दशत्वेन निवन्निपमस्य लिङ्गदर्शनाद्योतितदशत्वापनय-प्रयोजकस्य प्रापितत्वात्, न दशता अपनीयते इति उच्यते कोऽप्यम् । इति । के.

० दशपेयः ज्योतिष्टोमस्य विज्ञाति । वि. १।५।२०.

० दशपेयः राजसूये अभिषेचनीशोत्तर एकस्मिन्नेव श्लो। तथापि आभिषेचनीयस्य दशपेऽह्नि दशपेयः संपद्यते । द्वाब्द. रोमनयः अभिषेचनीयसोमकृपकाले एव । अर्धकुनस्तु स्वकाले । नानयोस्तान्प्रम् । भा. ११। २।१५।७-६२. ० दशपेय. सदास्काकः । ' सद्यो दीक्षयन्ति ' ' सद्य. सोमं श्रीगति ' । वि. ११।१।१४, ० दशपेय सोमप्रागविशेषो राजसूयान्नर्गातः । ४।४।१, ० दशपेयस्य संस्थास्यदशोऽपि उन्मैमपद्यते उक्-कमः । ११।२।१४, ० दशपेयस्य सोमकृपायोपसंवादात् आभिषेचनीयकनायोपसंवादेन सहैव । ११।२।१४,

० दशपेये एकैकश्चमसी दशमिर्दशमिः पीयते । ' दश-दश एकैकं चमसमनुमसर्पन्ति ' । १।५।२०.

॥ दशपेये क्रयप्रतिकर्षात् प्रतिर्कष्येत्तत् प्राचां तत् समानं तन्त्रं स्यात् । ११।२।१४।५७।

राजसूये पवित्रादयः सोमयजताः । तत्र द्वितीयः सोमः अभिषेचनीयः नाम, पद्यमः सोमः दशपेयो नाम । अनयोः अभिषेचनीयदशपेययोर्मध्ये दशपेये यः क्रयः सोमक्रयः ताप ' सह सोमं श्रीगति अभिषेचनीयदश-पेययोः ' इतिवाक्येन अभिषेचनीयसोमकृपकाले प्रति-कर्षो विहितः । तेन ततः क्रमात् प्राचा पुरस्तादङ्गाना-मपि प्रतिकर्षो स्यात् ' तस्मिन् वासिर्कृपात् ' (५। १।२।२४) इति न्यात्वात् । यस्मात् क्रवान्तानामङ्गाना प्रतिवर्षीः तत् तस्मात् समाप्तवपि समानं तत्र स्यात् । अभिषेचनीयदशपेययोः क्रयान्तानामङ्गाना तन्त्रत्वात् उत्तरङ्गानामपि तन्त्रं स्यात् इति क्रवान्ताना तन्त्रत्वे तु सङ्कल्पविधानं हेतुः । इति पूर्वा पक्षः ।

समानवचनं महत् । ५८ ।।

' समानो वा एव यत्रो दशपेयश्चाभिषेचनीयश्च ' इति तयोः सोमयोः समानवचनं समानत्वोपेक्षकं वचनं भवति । समानत्वं च अङ्गाना तन्त्रेणैव संभवति प्रधानाना भिन्नत्वात् । तस्मात् तन्त्रम् । इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् । अप्रतिकर्षो चाऽद्यैद्वेतुत्वात् महत्वं विधीयते । ५९ ।।

नाशब्दः पूर्वपक्षस्यसूच्यर्थः । अप्रतिकर्षः न क्रयस्य प्रतिर्कषी, नापि क्रयान्तानामङ्गानाम् । महत्त्व कृपकाले तु अर्थहेतुत्वात् गृह्यनिश्चयार्थम् । नाश सुत्यः सोम-क्रयः । गृह्यपरिच्छेदोऽयम् । दुग्धः ' क्रयस्तु दशपेय काले एव भविष्यति । तस्मात् न अभिषेचनीयस्य पेययोः समानं तन्त्रम् । इति सिद्धान्तः ।

पूर्वमिध्यायमूथस्य दर्शनात् । ६०।।

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । पूर्वमित्त् अभिषेचनीये अथयस्य दर्शनात् अभिषेचनीयदशपेययोर्न तन्त्रम् । समानतन्त्रं च तु दशपेयकाले एव एक एव अयमूथः स्यात् । ' समानं वा यत्तदर्थं विधिऽन्विति यदभिषेच-

नीयस्वायम्भुवमभ्यवयन्ति' इति अयम्वयदर्शनम् । तस्मात् तन्त्रम् ।

दीक्षाणां चोत्तरस्य । ६१ ॥

विद्वान्तो हेत्वन्तरम् । अभिषेचनीयवीक्षाण्यः पृथक् उत्तरस्य दशपेयस्य दीक्षाणां दर्शनम् तयोर्न तन्त्रम् । 'तथाऽभिषेचनीयस्य वीक्षा वर्षमियुषसा दशमेऽहनि दशपेयं संवचते' । 'सद्यो दीक्षयति, सद्यः होमं क्रीणाति' इति (अथ यज्ञापादसूत्रं तु 'तथा वीक्षाः प्रथमंयन्ति अभिषेचनीयस्य, यथा दशपेये शिष्टे संवत्सरस्य दशपेयो भविष्यति' इति) तस्मात् तन्त्रम् ।

समानः कालस्यागमन्यात् । ६२ ॥

यत्तु 'समानवचनं तद्वत्' इति (सू० ५८) तत्राह । यस्मिन् संवत्सरे अभिषेचनीयः तस्मादुत्तरे संवत्सरे तस्मिन्नेव ऋतौ दशपेयः । तथा च काल-सामान्यात् ऋतुसमस्य कालस्य सामान्यात् समानत्वात् अभिषेचनीयदशपेययोः 'समानो या एव यष्टः' इत्यनेन समानत्वमुक्तम् । तस्मात् वयमेदः इति विद्वान्तः । के.

७ दशपेये राजसूयस्यै प्राजापतौ अय्यर्चुनासाश्वेय निषर्चनी, न तु कृतान्तस्य ऋतुदक्षिण्यस्य (भाष्ये अश्वमेधे इत्युक्तात्) । प्राजापत्यायः । भा. १०।३।७। ६३-६४.

७ दशपेयाभिषेचनीयगोविंशतन्त्रात् राजपेये । अभिषेचनीयदशपेययोः इत्यत्राधिकरणम् । भा. १।१।२। १४।५७-६२.

दशपेयन्यायः । दशपेये यज्ञमानव्यमस्य दश ब्राह्मणा एव भवन्ति, न राजन्याः ॥

अनुप्रसर्पित्यु सामान्यात् । ३।५।२८।५२ ॥

भाष्यम्— अन्ति राजसूये दशपेयः । तत्र भूयते 'शतं ब्राह्मणाः सोमन् मक्षयन्ति, दशदश एवैकचमस-मनुप्रसर्पति' इति । अथ राजन्यवचने उद्रेहः किं तं राजन्या अनुप्रसर्पेयुः उच्यते इति । किं प्राप्तम् । राजन्या इति कथम् । दशदश एवैक चमसमनुप्रसर्पेयुः इति अनुप्रसर्पेता उद्रेथा विधीयते । एतस्यां राजन्य-जातौ दशसंख्या विधीयते । राजन्यजाताः तेव । तेन सं दश राजन्याः अनुप्रसर्पेयुः । एव शतं ब्राह्मण राजन्याः ॥

तेषु शतब्रह्मेऽनुपादः । अनुवादवत्स्य शतं मक्षय-न्तीति । तस्मात् राजन्या राजन्यचमसमनुप्रसर्पेयुरिति । केविराहुः, 'ब्राह्मणराजन्यामेव स्मिंश्चमसते मक्षणे विदप्यते' इति । न च दोषः, 'नहि योमेनोच्छिष्टा भवन्ति' इति भूयते ।

वा— दशपेये (राजसूयस्यै सोमविशेषे) 'शतं ब्राह्मणाः सोमन् मक्षयन्ति, दशदश एवैकं चमसमनु-प्रसर्पेयुः' इति । अथ राजन्यवचनोऽपि (अथमान्य-चमसोऽपि इत्यर्थः) किं ब्राह्मणैरेव दशमिर्भक्षयितव्यः, उच्यते राजन्येः इति उद्रेहः । यः पुनः संदेहेद्रेहः ? केवि-दाहुः, यद्यन्वयिकमेद इति । यदि हि 'दशदश एवै-कम्' इति विधीयते, ततः तुल्यजातीयेषु सर्वत्र विहितेषु 'शतं ब्राह्मणाः' इति यथाशास्त्रानुवादः ब्राह्मणप्रामाण्य-भूम्ना भवति इति राजन्यस्य दश । अथ पुनः 'शतं ब्राह्मणाः' इति विधीयते, 'दशदश एवैकम्' इत्यनु-वादः, ततो विधौ गौणत्वात्प्रामाण्यं सर्वत्र ब्राह्मणैरेव मक्षयितव्यम्, इति ब्राह्मणा दश । किं तावत् प्राप्तम् ? 'अनुप्रसर्पेयुः' इत्यस्य विधिसामर्थ्यात्, 'मक्षयन्ति' इति च अनुवादसामर्थ्यात् 'दशदश एवैकम्' इति विधौ सति, 'के दश' इत्यपेक्षया तुल्यजातीयेषु उद्रेथा-श्रुतिस्वाम्यात् ब्राह्मणव्यमस्यै (श्रुतिक्रमस्यै) ब्राह्मणाः, राजन्यवचने राजन्या दश इति गम्यते । 'सामान्यात्' इति न (सू०) दशसंख्या नोदयित्वा निवृत्त्यापारेण शान्ते, तन्पूर्वार्थे अनुप्रसृत्य मक्षितेषु उपाधीयमानास्तु यारां विहितं प्रत्यादकमसितं, वा प्रहीयन्त्याः । तुल्यजातीयानां च सामान्यं यमकं विद्यते, न जात्यन्तरभेदात्तत्र । अथवा सामान्यात् इति विवक्षयाम्यात् । 'अर्थैकत्वे ऽन्यस्युक्तयोः' इति हि फलनमसं पति उपाधीयमानयोः श्रुतिक्रमदशत्वयोः परस्परनिषेधे सति, यावति विषये दशत्वं तावति राजन्यत्वं इत्यवसम्पत्ते, इति क्वात् दश रादन्या विदाफते । अथवा सामान्यात् इति तुल्यकार्यं तुल्यजातीयं च तुल्यस्य सामकं भवति । तद् यदि राजसूयस्योदनातो राजन्यत्वं प्राप्तं प्रकृतं भवेत्तन्म । तत्र दशत्वं विधीयमानं सामान्यात् आतिरेकिकत्वात् एवमेव चाप्यते, न जातीयम्.

गिरिकार्ण्यमात् । ततश्च अग्निपुत्रजातिरेव यत्रमाननमसो दशानेन योजयितव्यः इति दश राजन्या भवन्ति । ननु च दशापेयं विधीयमाने यत् एकैकं चामसगतु प्रसर्पति, इति विशिष्टानुवादात् वाक्यं विद्यते । नैप दोषः । 'चमसम्' इति द्वितीयान्तं केवलमनुयते, तावता तु संस्कारार्थं सम्पते । न च चमसाना भक्षणं मुनत्वा अन्धः संस्कारः । तेन स एव अनुप्रसर्पणशब्देन लक्ष्यते । तत्र च प्रथैकमेव भक्षणं प्राप्तम्, इति तदपि अनुच्यते । तस्मात् न वाक्यभेदः ।

ब्राह्मणा वा, सुन्यगच्छन्त्यात् । ५३ ॥

भाष्यम्— ब्राह्मणा वा राजन्यवचमसमुपसर्पेयुः । कथम् ? 'दत्तं ब्राह्मणः होमान् भक्षयति' इति गिरिः भुज्या ब्राह्मणस्यमेव संख्यामाह । तस्मात् दत्तं ब्राह्मणः । तेषां भक्षणार्थंमुन्युपसर्पका एकैकविंशतिभ्यसे दशदश उपदिश्यन्ते । तस्मात् ब्राह्मणगतम् (गम्ये) दश ब्राह्मणाः राजन्यवचमसमुपसर्पेयुरिति ।

वा— न वा राजन्यं मद्यपेयुः । कुतः ? 'शत- ब्राह्मणसंतुष्टो विधिरज्यामन्यते । अन्यथा तदु- पादानं गौणं व्यर्थं च न भवेत् ॥' इत्येव ब्राह्मण- शब्देन सर्वचमसैषु ब्राह्मणाः प्रतिपाद्यन्ते । तेन कुत- अत्रपि न्यायवर्धितन्याः । न च गौणत्वकारणं किञ्चि- दस्ति । प्रमाणत्वेण विपश्चराज्यनुपादानात् । समस्त- मेव नैतत् अनर्थकं पुनः श्रयं भवेत् । असापद्ये पुनः प्रयोगवचनादिभ्यो विधिशक्तमनुमाय ब्राह्मणशते विहिते 'दशदशमेकैकम्' इति विभागागौ पुनःशुक्तिः । अथवा 'समं स्यादस्तु तात्' इति न्यायेन दशवन्न प्रस्ताः मुपस- र्पेयै ब्रह्मणा अनुवदितव्यन्ते । ब्राह्मणशतेन च दशदशभिः अवस्थितेन दशस्वपि चमसैषु स्वपयज्ञेषु न कश्चित् राजन्यानामवकाशो विद्यते । तस्मात् ब्राह्मणा दश (राजन्यवचमसं भक्षयेयुः) इति ।

न तु इयं न्याय्या घटते । यदि हि 'दत्तं ब्राह्मणः' इत्येव गिरिः स्यात्, ततः अतिदेशप्राप्तमनुवादात् विशिष्टविधानार्थमनेन अन्यतरप विधीयमाने, यदि दत्तं विधीयते, (तदा) 'ब्राह्मणाः' इत्यनर्थकम्, सिद्धान्त- टानिश्च । ब्राह्मणविधौ तु 'दत्तं' इत्यनर्थकम् । अथ

'यत् दत्तं भक्षयति' इत्यनूय ब्राह्मणा विधीयन्ते (तदा), केन दत्तं प्राप्तं इति वक्तव्यम् । अग 'यत् ब्राह्मणा भक्षयन्ति' इत्यनूय दत्तं विधीयते, ततो राजन्यवचमसु ब्राह्मणश्रुतेः विज्ञेयत्वात् विशिष्टानुवादात् वाक्यभेदः, राजन्यवचमसे न च किञ्चित् कृतं स्यात् । तत्र 'एकैकम्' इत्यस्य राजन्यवचमसे अनुवादासंभवात् तत्रान्ये राजन्या दश विधीयेरन् इतरत्र च ब्राह्मणशतं नवतु चमसैषु, न विदुः केन विभागेन स्वादिति । अथ सोमसंस्त्रान्तात् 'ब्राह्मणाः' इति प्रातानुवाकः कल्प्यते, तथापि फल- चमसभाष्येन विशिष्टानुवादो दोषोऽन्येव, कलत्रमसे च पुनरपि न कश्चित् न्यायः, इति पूर्वभेदेव प्रवृत्तः । न च सोमसंस्त्रब्राह्मणशब्दयोः अर्थान्तरेऽपि फलचमसे राजन्ये वा प्रयोगः इति किञ्चित् प्रमाणम् ।

अतिशेषितमनुवादे पशुपुरोडाशादिभ्योऽपि शत प्रसङ्गः, नहि अतो प्रधानेन विशेष्यते, 'सर्वेषां वा शेषेषु' इत्यनुवादात् 'इत्येव अङ्गप्रधानार्थत्वात्' इति, सोमशब्दश्च अन्यत्रमेव अन्तर्गतः स्यात् । अथ 'होमान्' इत्येतावन्त्यावमयूय दत्तं विधीयते, ततः क्रयादात्म्यं शक्यं शोभसंस्कारः, स सर्वैः शतेन कर्तव्यः, तत्र भक्षणतिरनर्थकं एव स्यात् । अथ भक्षयन्तौ शतब्राह्मण संशयो विधीयते, तथा पुरोडाशादिभ्यः प्रसङ्गात् सोम- शब्दानर्थक्यं अन्येव । सोमं तु ब्राह्मणशतसंशयविधानं अत्रिशाशब्दशब्देव अशक्यम् । पुनरपि फलचमसे तिसृष्वन्येन (तिसृष्वन्येन स्वर्गोपकण्डुच्छ.) अशोमे राजन्यप्रतिः, नैव वाक्ये । तेन एतद्वाक्यमनुपपन्नम् । तथा 'दशदश एकैकम्' इत्यस्यापि अनुवदितवि- शक्तैः स्वतःप्रतिषिद्धावधारितस्य अनुवादात् विषयं अग्रमाणकं च । कथं हि पूर्वेषु चर्तमानांपदेषः सन् विधिः स्यात्, अर्थं चानुवादः ? न च निमित्तत्वादिभि- र्निना अनेकादशतीक्रयावयव घटते । न च यदिशब्दादि- रहितस्य निमित्तत्वादिप्रतीतिरस्ति । न च 'दशदश एकैकम्' इत्यत्र कश्चित् शुक्तिः प्रतीयते, येन तदर्थः अनुवादः, एतन्नियमं कोपयेत् । तस्मात् इत्यनूयस्य वाक्यस्य सवन्तानुवादात्मकम्, इति विशिष्टं विवादात्म्यम् ।

तत्र यदि तावत् दशस्य अनियमप्रसङ्गे दशदश इति विधीयते, उतश्च 'एकैकं' इत्यनुपबन्धम्, (एकैकमित्यवधि-) विधाने वाक्यमदप्रसङ्गे । पपट्टर्णना च अनेकवचनप्रसंगी तथा अनुवादवाच्येभ्योऽपि अर्थव्यतिरेकपूर्वकं ('यत्तं ब्राह्मणं सोमम् भक्षयन्ति' इति वाक्येन भक्षणस्य) प्राप्तत्वात् चमसवचनः अनर्थकः, विधीयन्तं वाक्यं सिद्ध्यति । न च 'दशदश एकैकं' इत्यनुवादः समवति, दशपानि चमससंस्कारार्थं उपादीयमानस्य प्रतिचमसं समस्येन प्राप्तेः । कर्तृसंस्कारार्थे हि सति दक्षिणावत् विभाज्याख्या 'सर्गं स्यात्' इति 'दशदश एकैकं' इति प्राप्नुवात् । तत्र तद्यपि विधौ परिशेषक्यं स्यात् । अनेकमित्यपि वा दशदश भक्षयितारः प्राप्नुवन्ति । एकमित्यपि वा चमसे दशानाशयानां प्रसङ्गः, शतशेषे दशदशकैरपिः शिल्पा चमसे भक्षणं स्यात् ।

तस्मान् वाक्यद्वयं अस्मिन् श्लाघने अनुपबन्धम्, इति एवं श्लाघयेत् । द्वे वाक्येते वाक्ये विधापके, तस्य क्त्वात् । तथापि 'दशदश एकैकम्' श्लोकादेष पूर्वपक्षवत् प्रथममाश्रीयते । यद्योक्तं न्यायेन क्रमपरस्य अनुपबन्धे । 'अनुपबन्धि' इत्यनेन तावत् अतिदेशमात्रमश्लेषलक्षणसंबन्धात् तथा चमसवचनस्येन योगोपलक्षणमुक्तम्, तेन 'यत् चमसमनुपबन्धितं' इति अन्वयस्य साक्षात्त्वात् विनोपनिशोध्यमात्रमाश्रीकृत्य अनुवादः, 'दशदश' इति विधिः, चमसप्राप्त्याद्यप्रत्येकं इत्यनेनानुपबन्धि मवति । तत्र 'पूर्वं यत्' इत्येव वाक्येन अनुपबन्धि यत् यत् सोमम् भक्षयन्ति, तत् प्राह्वयः' इति विधिः । नहि विधीयते समहावन्यानुवादस्य पुनरुक्तम्, साध्यप्रत्ययस्य च श्लेषम् । यन्मात्र संस्येन च कृतापेक्षात् अनन्तमेव सोमशब्दः भक्षयन्तिश्च इति न विशिष्टानुवादोपः । नापि सोमशब्दात् साम्प्रदायिकप्रसङ्गात् क्लृप्तमवधिप्राप्तौऽपि दोषः । तेन संस्कारार्थं शक्यं अनुपबन्धि अन्वयस्य प्रकल्पने, तावत् प्राह्वयशुभ्रा संस्कारो विधाप नैराकार्यं क्रियते । न च एव सति यथेव प्रसङ्गः 'दशदश' इत्यस्य चमसविषयतात्, राजन्यचमसेऽपि दशकप्रसंगी तस्यां मत्प्रसङ्गत्वेनैव अचरोपः इति इत्येव संकृते कृतापेक्षात्

चमसानस्य नैव भक्षणो भवितव्यम् । तस्मात् ब्राह्मणो दश (राजन्यचमसे भक्षयितारः) इति सिद्धम् ।

यत् भाष्यज्ञेरेण ब्राह्मणराजन्यानां 'सहमद्यनमति-पेयस्य' न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति' इति (पूर्वपक्षमये केचिदाहुरित्यादिना कृतायाः शङ्कायाः) उच्यते इत्यम्, तत्र केचित् चोदयन्ति 'कल्यचमसे सोमवाच्यत्वात् कथमनुच्छिष्टाय संभवति' इति । न तु एष दोषः, स्वानापत्त्या सोमार्थमात्रात् । चक्षयति हि (एतस्मात्) ' नैमित्तिकमनुपबन्धादस्यानुविधानं स्यात्' (इति) ' परमस्यार्थकृतत्वात्' इति च । ननु पुनरुपबन्धिऽप्यं अन्वयिच्छत्यं न युक्तं स्वानापत्त्या अन्वयन कथयितुम् । (उच्यते) न कथयेत्, यदि पुनरुपबन्धिऽप्यं स्यात् । न तु अत्र पुनरुपबन्धिः, कल्यचमसोऽप्यं स्यात् । सोमभक्षयिष्ये च उच्छिष्टत्वप्रसङ्गे अनुच्छिष्टत्वमनिहितम् । त च कर्मपर्यः इति स्थितम् । अतो यथैव सोमः संश्लेषमपः कर्तुं उच्छिष्टत्वा नापद्यति, एव शक्यार्थः कल्यचमसोऽपि । तस्मात् पूर्वैव उच्यते ब्राह्मणसामिद्विः इति भावः ।

शा— (सिद्धन्तमाह) ' उच्यते विधीरेवायमर्थयस्वानु श्रुतेस्तथा । अन्यथा वचने च्यर्थे उभया च प्रसज्यते ॥ नहि श्रुत्यानुवादस्य किञ्चिद्विदित प्रयोजनम् । संबन्धनां श्रुती नैव लक्षणाप्युपपद्यते ॥ तामानु प्राणानुवादेन ब्राह्मण्यमिह चोद्यते । तत्र च न्यायतः प्राप्ता राजजातिनिवर्तने ॥ स्यात् पञ्चमस्वारेण विधिश्च सनिशदियत् । ब्राह्मणानामनयो भक्षो राजन्यचमसे स्थितः ॥ ' २९.

सोम— कल्यचमसे राजन्यस्य मध्ये उक्ते, तस्य कथितवचनः क्रियते इति संगतिः । दशवाक्यविधायकत्वस्य पक्षद्वयपारम्पर्यात् किं 'सत्तं ब्राह्मणं' इति विधिः, उच्यते अनुवादः इति संशयनिवर्तनः । सूत्रार्थानु-अनुपबन्धिषु राजन्यचमसे राजन्या एव तुल्यकालीयत्वात् कदापि इति ।

वि— ' राजन्ये क्वचित् (दशपेये) कर्तुं अमोक्षो दशपिबन्तेः । भक्षयः किं तत्र राजन्या भक्षणं ब्राह्मणं

उत ॥, आद्यो भानात् संख्यवैकल्यात्, विषा; शतं दश । चमत्तान्तुत्तुक्त्वा राजशर्म च विप्रसम् ॥ ’

भाट्ट—राजस्ये दशपथो नाम सोमयागविकारो राजकर्तृकः । तत्र अतिदेशतो दशसु चमसेषु यामेषु यजमानचमसे राशौ भक्षयाम् । तत्र अपर ‘शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति’ ‘दशदशैकैक चमसमनुप्रसर्पयुः’ इति वचनद्वयं भूतम् । तत्र न तावत् ‘शतं ब्राह्मणाः’ इति विधिः ‘दशदश’ इत्यनुवादः, भक्षयन्वादेन युगद्वय-विधाने वाक्यभेदात्, एकैकस्मिन् भक्षे शतब्राह्मण-प्राप्त्यात्तो दशदश इत्यस्य प्राप्त्यभावाच्च । अतो दश-दशैवे । अद्भुप्रयथात् विधिः । सोऽपि च न चमसो-देशेन, दशपथ प्राप्त्यात् । नामि तदुद्देशेन भक्षाभ्रत-दशपथविधिः, चमसोन्नयनारिक्त्वात्-तरस्यापि आश्रय-त्वमन्त्रेन भक्षयैव आश्रयत्वे प्रमाणाभावात्, याजिक-चारसिद्धयनाश्याभक्षयैव नियमेन उपरिभक्षभावेन ययदृकारनिमित्तस्यापि आश्रयत्वात्तत्त्वं, ‘चमसम्’ इति द्वितीयायाः अनुवादयोगानिमित्तत्वेन प्रतिशोभिवपातया उभय उद्देशत्वेनोत्सृष्टकृत्वाभावाच्च । नापि नपदानुप्रसर्पणे-देशेन दशकर्तृत्वमि विधिदोषो देशे वाक्यभेदात्, चमस प्रतिशोभिकर्तृत्वानुप्रसर्पणस्य अप्राप्तत्वाच्च, ‘प्रवाचे-य-स्तम्’ इतिवत् सर्वचमसेषु एकत्वेन दशकस्य प्रथकत्वा-पत्तेः । चमसेषु एकैकविधियेपणे पुनः निशिष्टोद्देशः । दशदश इति प्रीत्यर्थविधाने वाक्यभेदः, प्रतिचमस विधेयत्वात्तत्त्वं । अतो दशकर्तृत्वविशिष्ट प्रत्येकचमस-मतिशोभिक अनुप्रसर्पणमेव अत्र विधीयते । तथोक्त्य पाठिसम्बन्धे षडैकस्मिन् चमसे दशदश कनसो भवतीति शीघ्रानुवादः । अनुप्रसर्पणस्य च प्रयेजनापेक्षया वैमृष-न्यत्वेन चमसपदा-तर्गतमपिमापुप्रतिपाद्ययमाम्वादिमित्त-भक्षयैव स्ववाक्योपशित-वात् तद्वचनकपक्ष-सुरकल्पनया प्रयेजनस्य । अतश्च सगोप्यादिमित्तभक्षाश्च प्रतिचमस दशानामनुप्रसर्पणे चमसानां दशत्वान् शतसंख्यासंपत्ते-श्रवणस्यमनुवादो विधेयदश-वत्सुपर्ये, न तु ब्राह्मणत्व-विधायकः, वाक्यभेदात्ततोः । अतो ब्राह्मणस्यैव सोमपद-चदेन गृह्य गौणमिति यजमानचमसे राजत्वजातैरेव श्रावणत्वात् राजस्य दश भक्षयेषुः । इति प्राप्तेः,

ब्राह्मणत्वस्य सर्वत्रमतेषु प्राप्त्यभावेन ‘उपरि हि दैवभ्यो चारयति’ इतिवत् विधेयत्वोपपत्तेः गौणत्वे प्रमाणाभावात् वाक्यत्वमेवेह शनोद्देशेन विधीयते । ‘सोमान् भक्षयन्ति’ इत्यनुवादानात् । चरुतुतस्य भक्षयतिना पूर्ववाक्ये समाख्यानश्चाथ उद्देशत्वेन उपरिभक्षयैव उपादानात् तदुद्देशेनैव ब्राह्मणत्वविधानमिति दशालेन एकत्वभाषणत्-ब्राह्मणत्वेन राज-वत्त्वं, इति यजमानचमसेऽपि ब्राह्मणा एव कृत्रमसं दश भक्षयेषुः । न च ‘य यदि सोमम्’ इत्यनेन राजकर्तृकग्राह्यस्य निमित्तत्वात्ततोः कथं तदभावे कृत्रचमस इति वाच्यम् । निमित्तत्वद्वयाङ्गीकारे वाक्य-भेदापत्तेः अथैवेव यदियमन्त्रेन यागयज्जानकर्तृकत्वस्य निमित्तत्वप्रतिपादानात् । अयं तु यदियमन्त्रो नि.उदिय-न्यायैकोऽनुवाद इत्युक्तम् ।

मण्डन—‘सोमान् ब्राह्मणाः शतम् ।’
शंकर—‘ब्राह्मणा दश भक्षेयुः’ दशपथे यज-मानचमसम् ।

ॐ दशमसहः द्वादशाले । ‘एव वै दशमस्यातो निसर्गो यजमानस्य’ इति । नात्र एकीसंयाजान्तता भिन्नु मानसात्त्वम् । दशमेऽहनि मानसाय प्रवर्षन्ति । दशमेऽहनि सार्वशोभिकर्तृत्वेनः स्तुवन्ति । भा. १०।६। १३।१९-४०. ॐ दशमस्य अह्नो द्वादशाहग्राह्य-समापन मानसपदेच वाचनिकम् । वि. १।१।९. ॐ दशमस्य अह्नो ज्ञानसमस्य, न स्वतः-व द्वादशाहे । भा. १०।६।१३।३४-४४.

ॐ दशमे अध्याये चोदकाप्रदाना प्रत्यक्षवित्ताना-य पशुसंवागिचत्ता चिन्तितः । एकदशो हस्ताविशेष-शिल्लते । दशमेऽध्याये वाधभ्युक्त्यै नृत्तौ । दृप्. १।१।१।१. ॐ दशमेऽध्याये प्राप्तजघ, नृत्तये तु अप्राप्तवाप. । के. ॐ दशमेऽध्याये वाध उच्यते । वि. १०।१ प्रस्तावश्लोके. ॐ दशमेऽध्याये भावाभ्युक्त्यानु-निष्पादिनी रोधेयत्वाचिन्ता । दृप्. ७।१।१।१. ॐ दशमे राहनि द्वादशाहगतो ऐन्द्रवायव्यागलम् । वि. १०।६।१३.

ॐ दशमाध्यायायः । ‘द्वारलोपोऽहनि विस्तारः कार्य-कत्व समुपय. । गृह्यसुप्रवर्षमिति नवपथैश्चाष्टपादसाः ॥’ प्रथमे पादे चाकहेद्वारलोपो निरुपिताः । तत्राय ‘सर्व-

कृता वेदिर्भवति' इत्यन वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादनात्सुडननादीनां बाधः । इत्युत्पु विदुषीर्यण-
रूपस्य द्वारस्य लोपेन अत्रपातस्य बाधः । द्वितीये पादे संश्लेषोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिन्नाहणैर्विचारः । कृतीये बाधकारणं कार्यकत्वम् । तथापि प्रकृतौ गणाधारि-
वक्षिणायाः ऋषिपुरिन्दवः कार्यम् । तथा विद्वित्त्वेषे भूनादि एकाहे पेरुत्सवनाः दक्षिणायाः तद्वैव कार्यम् ।
ततो वे-वा गवाश्वदिदक्षिणा विद्वित्त्वो चोदकप्रणय वाक्यते ।
चतुर्थे मन्त्रेद्विविहिता उपरोमाः चोदकप्रणयैर्वादिदोमैः
सह समुच्चोदन्ते इत्यादिः समुच्चयः । पञ्चमे षोडशिमहः
प्रकृतिगाम्ये । स च आग्रयणशशदेव ऋतियम् । इत्यादिः
नाथप्रसन्नगतौ महादिनिवारः । षष्ठे 'शाम तुचे नेयम्'
इत्यादिर्बोधप्रसन्नगतः सामविचारः । सप्तमे परवद्वेपु
प्रयत्न दक्षिर्भेदाः, न ज्ञत्सः यज्ञः हविः । यद्वेपीदमपूर्व
कर्म इत्यादिः बाधप्रसन्नगतः प्रतीर्गविचारः । अष्टमे
'जानुषोपे' इति पशुदामः, 'न सोमे' इत्यर्थवादः,
'नातिशने' इति प्रतियेषः, इत्यादिः बाधोत्पुत्तो
मन्त्रविचारः । चि. प्रभाषना. श्लोकः २२.

० दशमाध्यायायविचारः । (न्यासरनमाणस्य.) ।

दशमे अथाष्टुक्चपदोरेण विद्वित्पु पदार्थवत्ता चिन्त्यते ।
कर्म पुनः वचनगतस्य बाधः अप्यवनीयते । तथा
चैत्वं तथा वक्ष्यामः । प्रथमं कवर् इदं तन्विद्वयर्थ
चिन्त्यते किं प्राहुनमज्ञज्ञात अनादितोकार स्वरूपेणैव
विद्वित्त्वो अतिदिश्यते । तीर्थेण कुर्वाण, कथम् । आमेवस्य
स्वर्वाण्यधने यः प्रकाशः, य तीर्थस्य इगत्' इति
अतिदिश्यते । ततः तन्विद्वयुपापत्तेन अवागतरापूर्वाणि
प्रशङ्कादिज-यानि प्रोक्षणजन्यं चादृष्ट जातिद-युष्वाव-
धानादिजन्यं च निगमादृष्टाभुविद्व इष्टं अतिदिश्यते ।
तत्र तत्साधनभूतः पदार्थाः, तेषां न तन्नातिधानात्तेव
प्रती युपापत्तया वचनात् अतिदिश्यते इति ।

तत्र पूर्वपक्षः । प्रकृतित्त्वं सर्वमेव अज्ञात्वात्
विद्वित्त्वोपि कस्यप्येवो भवति, तेन तेषु सर्वेषु विद्वित्तेषु
प्रकृतित्त्वं वधासंगत्वं दृष्टमदृष्ट वा प्रयोगेनैव दृश्यते इति
नास्ति बाधः । यद्यपि न साक्षादिदेषाः, तथापि पदार्था
एवातिदिश्यते नोकारः । प्रकृतौ उक्तस्य पदार्थ-

पूर्वकत्वात् विद्वितावपि त पूर्वमेव तस्य प्रतीतिः । तत्र
प्रथमप्रतिपद्यपदार्थातिश्रमेण न युक्तं जवन्प्रतिपद्य
उत्कारः अतिदिश्यते इति । तस्मात् पदार्थानामेव
कार्यनिरूपेणागतिसिद्धान्त इदं दृष्टादृष्टपदोचनकल्पनात्
नास्ति बाधः । इति प्रामे, अभिधीयते 'प्रकारत्वाति-
देशः स्वान् पूर्वं चन्नादपेक्षितः । ततोऽवान्तर-
वार्थाणामज्ञानां वचसां क्रमान् ॥' १ ॥ यद्यपि
प्रकृतानामुपकारः शास्त्रपदार्थपूर्वक एव, तथापि विद्वित्त्वो
अतिदेशापत्त्यायां सर्वेषां शास्त्रपदार्थवार्थायां वस्तुपर-
विशेषेऽपि कथमावापेक्षा विद्वित्त्वोवाचनाप्रकारेण प्रथमं
स्वीकरोति । नहि तस्माः साक्षाणि पदार्था वा स्वरूपेणा-
पेक्षिताः, किन्तु प्रकारः प्राकृतः । स एव तावद्वर्गी-
कृत्यते । य न पदार्थविशिष्टावान्तरकार्यविशिष्टः सन्
विशेषणानि च अर्थात् प्रापयति । तेन तन्विद्वयर्थ
अवागतरकार्यणि, तदर्थं चाज्ञानि, ततः गन्तानि ।
यद्यपि पदार्थानामाः (पदार्थानामाः) पदार्थाः तथैव
आलोचयित्वाः, तथापि अनपेक्षितकार्य पदार्थान्
उपेश्य प्रकारमेव विद्वित्निर्द्धानि । तस्मात् तत्पुन-
श्च एव अनिदेशः, तदतिदेशेन च अर्थात् मास्यमाणेषु पदार्थेषु
मीहीना प्रत्यक्षभूतदृष्टान्तवरी विद्वित्तिः, विद्विपीकरणस्य
च तेषु अर्थवत्त्वात् विद्वित्तिः, तन्विद्वित्त्वो च तद्व्याप्य
व्यवस्थातस्य विद्वित्तिः, इति तदतिदिश्यतिदोषयुक्तस्यैव
उपकारत्वात्तदेषाः इति । 'प्रकृतस्योपकारस्य विद्विता-
तुपदेशतः । अन्यथा पश्चिन्नाप्ये पितृपद्यो निचोच्य-
यत् ॥' २ ॥ उरदेशो हि श्रथसंदर्भः स च अर्था-
न्तरान्वित विषयार्थकार्यता (कर्मनया) प्रतिपाद्यति ।
य शब्दत्वं तत्प्रभूत एव औपदेशिकः । तेनापि यन्
अर्थवत्त्वस्याः आश्रित्यते, तद्यपि औपदेशिकमेव, यथा
विद्वित्पितृपद्यो मिनोगः । तथा च प्रकृतौ उक्तकारः, तेन
विद्वितावपि विषयवत्त्वित्वात् उक्तकारत्व भवति औप-
देशिकत्वम्, इति कश्चिद् । तत्र युगम्, 'उपकारक-
भेदान् स्यादुपकारविशेषधी । पूर्वमेव त्यपेक्षा
स्वान् पदार्थव्यपि मा समा ॥' ३ ॥ उपकारकपदार्थ-
विशेषाधीनसिद्धिः उक्तकारविशेषः न अनवधारितेषु तेषु
विशिष्टरूपेण निरवयितुं शक्यते । इति तस्य हि कश्चिद्

उपकारविशेषेण इति अपेक्षामात्रमेव प्रथमं सिध्यति । तच्च पदार्थेष्वपि भवितुम् उपकारजनकैः पदार्थभेदैः । इत्यपेक्षासंभवात् तुल्यमेव । अगोच्येत न विधिः विशेषरूपेण पदार्थात् आद्येषु प्रत्यक्षीति वाक्यान्तरादिभिः अगिदेशेन वा वागदानादियदार्थभेदसमर्पण अपेक्षते, उपकार तु विशेषरूपेणैव आक्षिपति । अथमेव हि तस्य विशेषाक्षेपः, यदन्ति कश्चित् उपकार इति । नहि अगौ पदार्थेषु 'अथमेव' इति निरूप्यते, तद्विधित एव कल्पितोऽगौ औपदेशिक इति । तथापि कथं प्राकृतस्य उपकारविशेषस्य औपदेशिकत्वम्, तस्य हि नामादरेण चोदकं विधिः आद्येषु प्रभवति । सत्यम्, तथापि उपकारविशेषकत्वमात्र ईशादोऽपि तादृशम् मात्रं शङ्कति, तेन विधाक्षेपस्यापि विशेषरस नियममार्गं चोदकादिति ।

अत्राह । ननु च एव त्विच्छार्थात्तानवत्तादीनाद्रूपतुणादीना च विधित एव भवियमेन आक्षेपसंभवात् अतिदेशेन च निषयनाशलाभात् शीघ्रादीनामपि विद्वतो उपदेशादेव संयतिः प्रसवेत । अथ 'विधिना यत् साक्षादाक्षिप्यते, तत् औपदेशिकं' इति वाच्यम् । नहि तद्वच्यं तु यत् पञ्चाक्षिप्यते इत्यादि, न तत् औपदेशिकम्' इति परिभाष्यते, तथा अत्रि विद्वद्विद्यारूप स्वर्गफलसाधनत्वं नौपदेशिकं स्यात्, विधिपरिकल्पितविशिष्टनिर्णयसंभवकालेनैव । तस्मात् नोपकारम् उपदेशः, यद्वैव तु पदार्थैः उपकारस्यातिदेश एव प्रमाणम् । तद्वदानी हि अतिदेशः । तेन यत् साध्यात् प्रशास्य वा माप्यते, तत् आतिदेशिकम् । तद्विषयेऽपि तु ग्रन्थसदसमाश्लेषेण अत्रार्थस्या प्रमितं औपदेशिकम्, इति विवेकः ।

यद्यपि उच्यते उपदिष्टमपि उपकारस्य अन्यदीयस्य अथवाभिविद्येत् आतिदेश-रमपि अस्ति, तेन उपदेशातिदेशयोः एकैव सुखफलमात्रं नैव प्रतिपद्यन्तौ उक्तप्रमाणभेदे । अत्र एव नोपदेशातिदेशाभितौ दृष्टौ, किन्तु उपदेशकत्वमित्यौ, कार्यमित्ति च पदार्थेऽन्यस्य उपकारस्याभिधानम्, न नियोगस्य । अत एव उपादानाभिधानो विधाक्षेपः पूर्वपट्टके विनिर्गतः, विधाक्षेपत्वत् उपकारादीनाम् । तस्यान्वयादि तु प्रकृत्यापि उपकारप्रयोग

इत्युच्यते नैव तस्मिन्, अन्यथा आतिदेशविषयत्वे सति प्रमाणादीना आद्येषु तन्नेण आह्वय वा अनुष्ठानम्, इत्यादिनिर्णयो नाम संभव्येत । तस्मात् नोपदेशातिदेशाभितं पट्टकत्वम्, अथिउ उपदेशकत्वमित्यिति । तदपि उपकारस्य उक्तेन न्यायेन औपदेशिकत्वात्संभवात् निरस्तम् । तथापि, उपदेशातिदेशात्वेन प्रमाणे, तदाश्रितं च पट्टकत्वम् भवति । तथा सति कथं उपदिष्टार्थविषया तस्यान्वयादिचिन्ता । अन्यथा वा कथं तस्मात्प्रमाणोः पयननामथेयचोदानादिकैः उपकारस्य उपदेशप्रमेयस्य चिन्ता । सा हि विधाक्षेपविषयत्वात् आद्यर्थिनी स्यात् प्रथमप्रतिनिद्धयर्थे इति सूत्रम् । नहि अत्रत्या उपकारस्य प्रामो तद्वदेन पदार्थात् प्रथमं भवितुं शक्यते । तेन उच्यतेः तद्विचारः पारिभ्यन्तनिराकरणवदिति । अस्यापेक्षेऽपि प्रासङ्गिकः तस्यान्वयादिविचारः । दत्तमे हि पदार्थेषुत्यापि निरुक्तितायां परिप्रायसङ्घेन तस्यान्वयप्रसङ्गाः प्रयोगपरिमाणरूपाः चिन्त्यन्ते । उपदिष्टातिदिष्ट-पदार्थसाधारण्यस्य उभयोन्तरस्यामेव तस्यान्वयप्रसङ्गः । तदपि प्रयोगविशेषविचारात्मकत्वात् चतुर्थपञ्चमसंयोगेऽपि आरम्भसंभवः, तथापि परिमाणविचारात्मकत्वात् अत्रापि आरम्भः संभवति, इति पूर्वभूयोनाविशेषात् अत्रापि आरम्भः । यथा माकम्यते कार्यन्तार्थेयोः उपदेश-कार्यप्रमेयत्वात् उन्त्यविचारात्मकयोः तस्मात्प्रमाणोः अन्यतरारो न चतुर्थोत्तरपट्टकान्तर्गत्वात् अन्यतरारम्भे कर्तव्ये सति अविशेषात् उत्तरपट्टक-प्रकारम्, तथा अस्याकमपि तस्यादेः इति न दोषः । यत्र उपकारप्रमेः प्रमात् पदार्थाङ्गीकरणम्, तदपि व्यर्थम्, विशिष्टोपदानात्पदैव अत्रात् पदार्थप्रमेः । न चेह सामान्यसाधारण्य परतः विशेषगान्त्राणि कल्पन्ते सर्वपदार्थासाधारणोपदानात्सत्यतः पश्चात् न पदार्थाविशेषाणां शास्त्राणि संभवन्तीति । तद् निरुक्तं कार्यद्वारेण पदार्थात् प्रामो कार्वाभावे वाच्य इति । एवं च यत् वजनप्राप्तस्य साधो न युक्त इति, तत् परिहृतम्, वजनस्यैव कार्यद्वारेण पदार्थात् प्रापयतः तदभावे मायक-पञ्चाकारात् । एतादृशे हि यत्नं 'यथा आशेष उपकृतः, तथा औपदेशिक' इति । किं तद् यैरोपकर्तव्यम्, समित्यवयवात्कारणम् । तदपि तैरेन समिदादिभिः

यथाप्रत्ययेन जनविद्यमिति । एवं च सामान्यतः प्रतिपद्यमानं तदन्तरं पदार्थान् स्वल्पेन आलोचयति । अनेन कथमुपकृतं अनेन कथमुपकृतम्' इति । तत्र अत्रपदस्य दृष्टप्रयोगनद्वारेण उपहरकत्वात् प्रकृतौ आलोच्य कृत्वात्पुं तथाभावात्संभवत् पूर्वसंज्ञातस्य सामान्यज्ञानस्य चान्मन्वते । एव प्रत्यान्तानेऽपि कार्यद्वारेण पदार्थेषु प्राप्यमाणेषु नर्हि कार्ये इतिरागदने पूर्वं प्राप्ते, तात्पर्यनापेक्षायां गान् चोदकेन कृत्वा न प्राप्यते, तावदेव प्रत्यक्षेण वाक्येन तदुद्देशेन दारणा विधानात् पुच्छवाप । तथा प्रतिपेक्षे सामान्यरूपस्य चोदकस्य विपयविरोधात् उ काठने 'नार्थेण हृणीते' इति । तस्मान् एकार्य-मयानान-प्रतिविद्याज्ञेयं, तदु वाच्यं अत्रान्येषु चोदको भवत्यस्यने इति तिस्रो वाच्ये । 'दुर्गार्थत्वापि ह्यस्यादे-कृष्णत्वादित्यु शोपता । अस्मि नास्ति त्वनुष्ठानमिति केचित्वाच्यते ॥ ४ ॥ प्राप्तप्रापत्व सिद्धार्थमन्यथा तत्र सिध्यति । प्राप्ते निरर्थे-मात्राया श्रुतिलिङ्गादिपदमेव ॥' ५ ॥ तादीने हि अप्रसवाप, दास्यमिदं प्राप्तवाप इति स्थितिः । तत्र यदि चोदक एव प्रसवापः नक्षीयते, ततो ह्यत्वादीनां प्राप्यमावात् प्राप्तवापचोदकितरुतां स्यात् । श्रुतिलिङ्गादिवत् अप्राप्तप्राप एव स्यात् । तस्माच्चोदकेन सर्वमेव प्राकृतप्राप्ततात् प्राप्यते । सत्यामेव तु प्राप्ते कृष्णत्वादित्यु ह्यस्यादे प्रयोगनाभावात् अननुष्ठानप्रापे वाधो भवति । तथा 'हरमेव नर्हि,' इत्यत्रापि चोदकापगतत्वावितात्प्रमावातां वर्तनां प्रत्यक्षापगतत्वात्सिद्धावाद्देग प्रयोगवचनेन अनुपसंभवात् तद्वरण एव वाधः । तथा 'नार्थेण हृणीते' इत्यत्रापि प्रतिपेक्षामैव प्रयोगविषयमहात् वरणस्य प्राप्तत्वापि अत्रान्यथात् अननुष्ठानम् । तस्य च नूनकिदपि चोदको निरर्थमे इति सर्वमेव तेन प्राप्तिरपि प्रयोगविषयप्रसङ्गात्वात् वाच्यते इत्युच्यते । युक्तं चैतन् । नहि प्रतिपत्त पदार्थानां चोदकोऽस्ति, यत्परजनं इत्यर्थे प्राप्यते । उपकारमूले हि प्राकृत पदार्थ-रत्नज्ञातं प्रोक्तं सर्वमेव तस्मिन् आकाशप्रापे अत्रान्यथात्, तदनाकारमे वा न सिद्धिदपि । अदुष्णम् 'तदर्थे तु वचनं प्राप्तेः' (३६।१।३ वास्तिके 'श्लोके इति वा पाठः'

इयुक्तं) 'चोदनाार्थकाम्यत्' (३६।१।८) इति । निमित्तानीं प्रत्यक्षगीतमिदं भाष्यम् 'नास्ति कृत्वापानी चोदकवचनम्' इति (१०।१।१२ सूत्रे । आनन्द-अपीये तु मूले 'नारिण कृत्वापेभ्य देवतं वचनम्' इति पाठः) । 'तस्मान् एकार्यप्रयोगेन चोदकश्चोदयति' इति च (द्वितीयसूत्रान्ते । परन्तु न-शब्दः आनन्द-अपीये 'प्रयोगेन न' इत्यत्र पठितः) । तथा 'वाचो नाम यत् एमिद इति विज्ञानं निश्चितं कारणान्तरेण मिध्येति विद्वत्पते' इति च (आनन्दाधर्मिये तु 'वाचो नाम यदेव इदमिति निश्चितं विज्ञानं कारणान्तरेण मिध्येति वद्वत्पते' इति पाठः, प्रथमसूत्रे आदी) । नेति प्रम. । सिध्यार्थं तावत् अनुष्ठानाभिप्रायम् । न्यरार-विषयतादेव हि सर्वमिदं सिध्यत्वात्, न तु अवाप-प्राप्यत् । नहि अवापार्थं नाम सर्वेदेन संभवति इत्युच्यम् । 'यत् प्रत्यक्षम्, न तत्' इति चरति । यत् प्रत्यक्षं चरति, न तत् प्रत्यक्षम्' इत्यत्र (भाष्ये १।१।२ सूत्रितमेव ५ ६), श्रुतिकारजत्वादिषु अग्रहणमिधानात् । तददेव तर्हि अप्रसवमस्तु, न प्रदणकापतत्रागान् । पुन दिवन्तुदीनां प्राप्यारि वात् अस्मिन्निष्ठितरतप्राप्यार्थमत्रात् अप्रसवम् । अत्र तु चोदकस्य प्रदणकारणस्य एववात् न अप्रसव संभव । कथं तर्हि वाच्यः ? तर्कं अवापारविनंतादा-दिनि । तदेव तु न युक्तमिति पदवापम् । अप्रसव-निवचने हि अवापार, प्रदणेन अग्रहणे निष्ठते परावर्तते इति युक्तम् । प्रदणे तु कति च तस्मिन्मत्त न्यरार-परावर्तयेत् । उच्यते । अत्रत्यमान चोदकेन अप्रसवते न च तापमानेगापुत्राम्, प्रयोगविषयसंभ्रमिनिष्ठ-त्वात् तस्य । तेन च कृत्वापानीप्रदुर्गार्थप्रसवत् भवत्ये-वापानीं न्यरारविषयत्वात् । 'अन्यथा ज्ञानमप्यत्र चोदकान्नोपजायते । सुप्रकारणं तन् स्मात्पुष्ट्यर्थे चोदक ॥' ६ ॥ येषामपि 'अप्रथापं विज्ञा मृग-तोषादिविषयं तत्रानेन शान्तान्तरेण अप्रसवतोपदंनेन सिध्यति क्रियते' इति मतम्, तैऽपि सिध्यत्वात्तस्य दृष्टकारणत्वात् चोदकत्वात्पुष्टत्वात् तत्रानिति यत् पदार्थं प्राप्तिज्ञानम्, 'नार्थोपादिना तस्य सिध्यार्थं यदित्तं क्षमा. । अननुष्ठानमैवान् वाचोऽङ्गानां सतामपि ॥'

७ ॥ तेन चोदकप्रदानामि तल्पकृष्यतनुष्ठानस्य अभावात् नास्ति चोदकवचनम् । 'न चोदकभोदयति' इति च कृष्यद्वारेण स्याज्ज्यातम् (भाष्ये) इति ।

अथ जगः ' चोदकेन पदार्थां विज्ञप्ती संगतिः कथम् । किं कार्यनिरपेक्षाणां तद्व्यतिरेकाभ्यां भवेत् ॥ ८ ॥ संगतौ निरपेक्षाणां कल्पयित्वा प्रयोजनम् । प्रकृतौ वा प्रयोगः स्यात् । विकृतौ बाधनं कुनः ॥ ९ ॥ बाधोऽधिकरणस्य स्यात् तादृशी संगतिर्यदि । कार्यद्वारेण चैत् प्रसिद्धत्वेन वा कर्म भवेत् ॥' १० ॥ यो हि चोदकप्रदाना अवादिताङ्ग-मावानामेव अज्ञाना अननुष्ठानं बाधप्रामिष्ठे, न निकल्प्य प्रथमः किं प्राकृतकार्यनिरपेक्षस्यैव हन्तादेः कृष्णकविषु चोदकेन अङ्गत्वप्राप्तिः, अथवा तद्व्यतिरेकेति । य. चेद् दूष्यात् तद्वैशेष्येवैव विकृत्या संगतिरिति । प्रति-शूषादेनम् । तथा षति चोदकावगतानुष्ठानावना सद्युपवस्ये वृष्टमवृष्ट वा प्रयोजन परिकल्प्य प्रकृत्यापि विकृतावपि कृष्णशब्दो ह्यन्यादीना प्रयोगात् नाननुष्ठानकञ्चनबाध-सिद्धिः । दशमोऽधिकरणस्यैव कार्यनिरपेक्षाणां प्राप्ती प्रकथयति । स चैत् एतद्व्यतिरेकस्य द्वितीयं पथमवलम्ब्य दूष्यात् कार्यद्वारेणैव अज्ञाना भूमिर्न स्तत्प्रामाण्यमिति, मतिशूषादेनम्, न तर्हि कृष्णलेपु इत्येः प्राप्तिः संभवति, द्वाराभावात् । यत् हि यस्य द्वार नास्ति, स तत्र तेनैव द्वारेण प्रविशतीति कुन एतत् । नो पठ्य अर्द्धतया चरत्नमकुर्वन्ति काष्ठानि तद्व्यतिरेकं बोधनसिद्धेः साधन-भावनमुपविशु प्रभवन्ति । तत्र प्राकृतेन द्वारेण कृष्णत्व-पूर्वकं ह्यनिरङ्गमिति वचनमशक्यार्थेविकि-बादप्रमाय स्यादिति । तस्मैतन् स्यात्, ' उपकारस्तु सर्वाङ्गजन्यः पूर्वं प्रतिश्यते । ततोऽधान्तरकार्याणां नाङ्गानामति-वेक्षणम् ॥' ११ ॥ न भूमः । कार्यनिरपेक्षः पदार्थानि देश इति । सर्वाङ्गजन्य उपकारः पूर्वमतिरिश्यते एव तदन्तर ए नानाकारकार्याणामिति देशः, किन्तु अज्ञाना-मेव । स चोपकारः कृष्णलेपसि विद्यते एव तन्निदधु-पाश्वेवैवैव पदार्थानामिति देशात् नास्त्वितिः । एवमुपकार-पुष्टेव पदार्थानामज्ञानेव अर्धु प्रत्यभवते तदुपकारजनकरुचं तेषां प्रकृत्येन सातप्रकारमिति न प्रकारान्तरकरुचवनाऽव

धरः । न चावपातस्यापि तथा तन्नकर्म संभवतीत्यननुष्ठानम् । तस्मादुपवस्युपवसे प्राप्तिरननुष्ठानं नेति । अधिक-रणमपि उपकारनपेक्षयदार्थमात्स्यायुपवस्यगत् अन्व-मिति । ' तदेतदपि पूर्वोक्तदुपणं नातिवर्तते । शेष-भावे प्रतीते हि द्वारकार्यानिरपेक्षया ॥ १२ ॥ प्राकृत-स्योपकारस्य प्रकारान्तरमाश्रितः । ह्यन्यादिहेतुतां गच्छेद्पूर्वोक्तदुपणं नः ॥' १३ ॥ एतत् परिशेषकार-पुरःसर एव अङ्गत्वमिति देशः, तथापि अवात्तरकार्यनिर-पेक्षाणामेव अङ्गत्वमात्रमात्रमात्र, तस्य च करणोपकारस्य न-मन्तरेण अपठनात्, तस्य च प्रकृत्यगतेन मांशेणमशमशात्, प्रकाशान्तरेणापि तथाप्यन्यत्रमशमशादीना अपूर्वतामिदं आमनहोमादीनां अज्ञाना परिकल्प्य अनुष्ठानं स्यात् । किञ्च उपकारजनकरुचवनाऽपि तदार्थानां दृश्यमिति देशं गवन्तिच्छति, तेषां च न प्रथमदुपकारेण अन्वयः । नहि उपकारमिथायै चन्दोऽस्ति यः पदार्थान्तिवमुप-कारमदिदयात् । न च पदार्थान्तिवोऽपि शब्दा सिद्धौ सति, ये पदार्थानुपकारान्तिवत् आदिदधुः । तेन अपूर्वस्यैव स्वशब्देन पदार्थेषोचनतया अन्वितस्याभि-धानात् तन्निदधे कटपिऽपि द्वारमनुष्ठानं स्यात् । एवं च यद्यपि उपकारानन्तरं अवात्तरकार्याणि, ततः पदार्थाः प्रापन्ते, तथापि तेषामशब्दतया मिथःसंक्रान्ताभावाद्-पूर्वैरेव तादर्थ्यान्वयात् दुर्गद्वाराणामपि तत्कल्पनया स्या-देवानुष्ठानम् । यदि उच्येत नावचनमापि उपकारसाधन-त्वमज्ञानाम्, तेन उपकारसाधनत्वं न कल्पयित्त्वमिति । प्रकृतौ तर्हि कथमुपकारकल्पना । अपेक्षितत्वात् । प्रधानस्य हि उपकारापेक्ष, तेन प्रकृतौ शेषाणां तन्नकरुच कल्पते । विज्ञप्ती तु अन्वयस्यैव अज्ञानमिति नैव उप-कारेण प्रथमस्य नैराङ्गदूष्यात् नास्ति उपकारक-परि-कल्पनं छत्रार्थानामिति । नैतद् स्यात् । नहि अनुप-कारिणामपि अङ्गत्वे सत्येव प्रधानापेक्षानिदधनं तन्नक-रुचवैकल्पनाम् । तर्हि उच्येत्प्रकारानुष्ठानं विकृतितु तदपेक्षाऽभावात् अपूर्वतामपि आगमनहोमादीनां अ-पेक्षाणादिवत् तन्नकल्पपरिकल्पनकहेवभावात् अनुपकारक-त्वेन नानुष्ठानं सिध्यत् । अथ तेषां वचनानुपेक्षमभावात् अनुष्ठानम्, चोदकस्य तु नानर्थक्यम्, अङ्गद्वारेणैव

कुत्सपैनात् इत्युच्यते, तदनुक्तम् । अनापि आनर्थ-
क्यात् । नहि सर्ववदायैवाकारोऽकारप्रपञ्चैव अर्थात्
पदार्थैःप्रतिरमिता, पुनरपि शब्देनैव यदायां विधे-
रिष्टत्वात्, तेषां च सामान्यत्वान्नापात् प्रत्येकमतिदेशात्
अनपातस्यापि शार्ङ्गं अननुग्रहं अनर्थकं स्यात् । अतस्तस्य
अनतिदेशो वा अनुग्रहं वा, नान्वा गतिरहितः । काममनर्थकं
मन्त्रं नैतदत्र अनवगतोऽर्थः दृक्पथे कश्चिदनुम् । नहि
अथ किञ्चिदुपकारशनकत्वे प्रमाणमस्ति । ननु अङ्गना-
नुपगच्छेद्वे प्रमाणम् । नहि अनुपकारिणः तत् भवति,
इत्येभु मङ्गलित्वद्वयनात् अन्वगोपनारक्षणं न संभवति ।
तस्मात् अननुग्रहनम् । इति चेत्, तत् उक्तोत्तरम् ।
प्रकृतियत् अङ्गत्वमजातस्य कृत्वात्वेपि विदधत् यवनं
अमगानं स्मरति । किञ्च प्राणत्वकाले कुत्सानामष्टाधोवा
किमिति वस्तु (अनुग्रह) ज्ञानम् । प्रत्यागतात् इति चेत्
न, तेनापि अङ्गत्वानवलोपात् । तेन अपाधिताङ्गभावयोः
दुःखशरीरी । विरुद्धेन अनुग्रहान् दैवाधर्मात् स्यात्, न
वाधः । ननु अनुपकार्योः उपदेशातिदेशयोः कथं
विरुद्धः ? किञ्च उपदेशेन अतिदेशो वाध्यात्
इत्युच्यते ? ओमिति चेत्, न तर्हि कुत्सानामङ्गत्वमस्ति,
सप्रमाणत्वातिदेशस्य वाचित्वात् । अथ नातिदेशस्य
बाधः नापि विरुद्धः, अथ किम् ? सद्गद्यः । सोऽपि न,
देवात्पत्वात् । कथं तर्हि उक्तं प्रयोगचनेन अनुपसंभवात्
अननुग्रहनमिति ? तदेव तु न सुखम्, अङ्गत्वानापात्
इति सूत्रम् । काः उक्त अङ्गनृत्योः उपकारणावयवोः कुत्सा-
शरीरविशेषः ? येन द्वितीयस्वामिभ (परमोपदीवित्यर्थः)
दारेषु कानुदरस्य विधेः अनुग्रहो भवेत् । अथमस्ति
विशेषः, शरणाः प्रत्यध्वचनं प्रमाणं इतरपामनुकानमिति ।
नार्थं विशेषः, प्रत्ययोगादि अनुमानस्य अजातित्वात् ।
प्रमाणयोर्हि प्राक्त्वदीर्घत्वान्मां अन्वतरस्य प्रमेबापहनात्
नित्यात्वं मथति । प्रमेयानप्यदरे तु द्रव्येपि अर्थयो-
कार्यसाधन-वाविशेषात् अतिशये कार्यमित्तमनुग्रह-
मिति । निश्चिदं साध्यभूतः साधनेषु अनुग्रहमाधाद्यति ।
साधनत्वं च द्रव्येपि अनुग्रहशरीरोः अङ्गत्वविशेषात् इतर-
समाद्य अतिशिष्टं इति ननुग्रहानुपेयं कश्चित् विशेषः ।
तस्मात् इत्यप्यनुग्रहान्वा गतिर अननुग्रहानुपेयो वाधः ।

तथा 'नार्थेयं शृणीते' इत्यत्र प्रतिपेयशब्दे विश्वला-
मन्मुपेय तत्परिहरावयव पशुंदाष्ट एव चोदकस्य आश्रितः ।
यदि उच्यते अनारम्भविधेः सामान्यत्वस्य उपदेशामङ्गस्य
तत्र पशुंदाष्टः अतिशितः, नातिदेशश्चेति । कथं तर्हि
(१०८१११ गृहे) प्रदेयप्रदम् ? न्यायविशेषात्
अनादरणीयमिति चेत्, अदो वन महामोदयमाश्रयणं
मतः, यत् आम्नीयमश्रयणं कुरी (सूत्रशरे) आरोह-
यति । नहि अङ्गत्वकाले सति उपदिष्टं अतिदिष्टं इत्यनेन
कश्चित् विशेषः इत्युक्तम् । यदि च अनपद्रुतपारि
प्रमेययोः 'इदं प्रयत्नमितम्, इदं दुर्बलमितम्' इत्यनेन
विशेषेण अनुग्रहाननुग्रहं भवतः, ततो दूरात् वह्निमध्य-
स्थत्वात् अथवा अनुमिपानः अनुमितं हिंसा पाकार्यो
दूरस्थानुपपत्तेः ।

तथा 'यवतिषु येषनामदं करोति' इत्यस्य सामान्य-
विधेः 'नानुग्रहेषु येषनामदं करोति' इत्यतः विशेष-
प्रतिपेयात् साहचर्यव्याघातस्येन विशेषासात्प्र पदविधा-
यिनो दुर्बलत्वात् प्रतिपेये सत्यपि अननुग्रहं येषनामदस्य
अनुग्रहेषु शक्यते वक्तुम्, इति अनर्थकं पशुंदाष्टप्रति-
पादनं स्यात् । तस्मात् न कश्चिदपि प्राण्यवयवे सति
अननुग्रहं संभवति इति प्रातिरिच्य वाधवित्वात् ।

यत् एवं सति प्राप्तताभाविधानमनुपपन्नं तर्हीप-
दाधमिद्वेषरविशेषात् इति, अनाभिधोवने 'साधारणस्य
प्राप्तस्य विशेषोपपिपयदिता । संकोचः कर्तृरूपस्य
प्राप्तयोऽभिधीयते ॥ १४ ॥ कल्पस्य द्वास्त्रस्य
तु कल्पनं यत्रिहृष्यते मूलनिट्त्वनेन । कल्पनेन
शक्तिषु पञ्चप्रदास्यप्रदास्यार्थं तमुजाहृत्वि ॥ १५ ॥
यत्र कल्पस्यैव सास्त्रस्य सामान्यशब्देन विशेषानुपपन्नतः
कश्चित् विशेषस्यापि प्रातिरिच्योचते, तत्र प्राप्तवाधः ।
यथा प्राकृतवैकुण्ठसामान्य-विशेष-मित्यनेनितिह-क्रत्वर्थ-
पुत्रार्थं - पौत्रार्थं - अरन्मृत्त्व-सावकाशानिरवकाश-
अङ्गत्वान-तदर्थमर्थेषु । प्राकृता हि मर्माः न प्राति-
स्तिभेन रूपेण चोदकेन विद्वन्ने माप्यन्ते 'इदमिदं
कर्म-मम्' इति । कथं तर्हि ? यथा प्रकृत्या स्तनार्थं
साधितं तथा विद्वन्माऽपि इति । तथाभावात् तैरेव
पदार्थैः तेषां वच्यमानैः संपादयितुं शक्यते तन्वयेति ।

तेषां तत्कामन-व्यवसाय-व्यपेण प्राप्तिः अविशेषेण प्रतीयते । मेयं प्रतीतिः अविशेषेण उपजाता सती पश्चात् तत्त्वदर्शविशेषनिष्ठपणावसरे इत्यादिः तथा साधननाशासंभवयत्नेनेन भ्रान्तौ क्रियते । न चैतावता शास्त्रस्य अप्रामाण्यम्, तस्य विषयविशेषपरिनेयनाप्र-परिकल्पनात् । विशेषादर्शनेन हि सामान्यमानान्नेवनात् सर्वविषयत्व शास्त्रस्य ज्ञानस्य अवश्यमिति । तदर्थानामु- नायनस्य विषयः अन्वविषयमेव तु शास्त्र सामान्यमान- पर्वलोचनादोषात् एतद्विषयनेन भ्रान्त्या अभ्यस्यति । इति भगवते । तेन अर्थलोपात् प्रागगमनात् प्रतिषेधाच्च कोटकसंकोचः ।

तथा आहवनीयविधायिनः सामान्यशास्त्रस्य पद- विधायिना विशेषशब्देण होम-व्यतिषयवत्कल्पनम् ।

पश्चदशमस्य नित्यस्य अविशेषविहितस्य वैश्य- विषयेण नैमित्तिकेन सातदशनेन वर्णा-व्यतिषयवत् । सातदशयस्यापि फलवत्स्य पुरुषार्थेन एकविंशत्यनुवचनेन प्रतिष्ठाकाम-व्यतिरिक्तोपविषय-वत् । न चान सामान्य विशेषभावः, उभयोरपि सामान्यत्वात् । एकविंशत्यनु- वचनं हि प्रतिष्ठाकामवर्णव्यतिषयाचार्य सातदशयमपि प्रतिष्ठाकामातत्कामवैश्यतापारम्भम्, प्रतिष्ठाकामे तु वैश्ये द्वयोः संनिपाते इति पुरुषार्थानुवचनेन ऋगर्थस्य प्रत्यक्षप्रकृतेन व्यत्याहस्य वाचः ।

तथा वीर्षावर्षेऽपि च उदात्तप्रतिहर्षवच्छेदयोः सामान्यविशेषभेदाभावात् वीर्षावर्षवशादैव मिथो वाचः । चन एवं सात्वर्षो भवति पश्चाद्भ्रा-तुद्रावच्छेदविद्वुर- र्शावर्षवच्छेदेनतः कतोः सर्वत्रैवदानमत्रमिति, एव- मुदात्तवच्छेदेऽपि द्रष्टव्यम् ।

तथा पश्चदशरात्रे प्रथमेऽहनि अग्निष्टुत्राममेधे एका हामिष्टुद्धमेऽपुं प्राप्तेषु मुजहाण्या व्योमेयी प्राप्ता, चचरेषा चतुर्दशानामहा ऐन्द्री, तत्र अक्षवैशुण्णेनरपि गवो सस्यो भूयोविशुण्यवन्त्यास्यम्, इति भूवर्षेण प्रथमानराताऽपि साम्ये वाच्यते । तेन अग्निष्टुत्राममेधे मुजहाण्याऽऽनेकी- म्यतिरिक्ताप्रतिदेशपरः भवति ।

तथा 'वर्तिक्रिद् प्राचीनमद्योमीयात् तेनोपात् चरणि' इत्यस्य 'वाक्यता वाचा कामयेत ताकया वाचा

वीक्षणियावामनुवात्' इत्यनेन वीक्षणियाऽऽदिवचनेतु स्वान्तरविधानात् अ-वविषयत्वात् । न चास्य सामान्या- नमता, यत्किञ्चिच्छब्दस्य प्रकृतविशेषाभिप्रायि-त्वात् । तेन सावकाशानिरवकाशनेन अत्र वाचः ।

तथा 'उपाशु वज्रुपा' इति विहित यजुर्षु उपाशु-र्षं निषेधेऽपु प्र-वन्भूतपरत्यावनकार्यविशेषात् वाच्यते । तेन यजुषु उपाशु-वतिधानं निगद-व्यतिरिक्तवज्रुर्विषयं भवति ।

तथा 'य इत्या पशुना सोमेन वा यजेत, सोऽमा- वाकाया वीणेशाया वा' इत्यनेन इष्टिषु पशोः सोमे च यजेति प्राप्ते सति एकाद्विंशत्यपे तुत्यादीशष्वेययोः उभयोरपि पर्ववर्षपादानार्थभावात् अन्वयस्य वाधे कर्तव्ये तानि प्रधानस्य अवैशुण्यात् दौक्षणियाया पर्ववाचः । तेन इष्टिषु पर्वविधानं प्रधानकालाविशेषविषयं भवति । तदर्थं वर्षेन विद्यमानस्य प्रापकस्य शास्त्रस्य अविशेषेण प्रापक-वे प्राप्ते क्वचित् विशेषे यः प्रापकत्वापवादः स प्राप्तवाचः ।

(एव प्राप्तवाधमतिवाक्यं चतुर्दश श्लोक-भावात्, अत्रात्रवाधमतिवाक्यं पश्चदशं श्लोक-भावाच्च-) न च तु कल्पनीयम् अलम्भकस्य शास्त्रस्य कल्पनाऽपि तुल्यस्य शीघ्रेण तद्विषयपहारात् कल्पनामूलं निकूलं तत्रिशेषः क्रियते, तत्र अप्राप्तवाचः । यथा भुक्तिनिष्ठादिषु । नहि 'देव्या इन्द्रमुपतिष्ठते' इति शास्त्रमस्ति, यत् प्राप्तस्य 'देव्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यनेन वाधः स्यात् । नहि लिङ्गमानं स्वत एव प्रमाणम्, तत्कल्पिता तु भुक्तिः अत्र प्रमाणम् । तत्कल्पनाकामपि न चानार्थं प्रमाणम्, किञ्च धर्म्याकाङ्क्षात्मनार्थं च प्रमाणं भुक्तिचरुधने । तां चान्यत्र नियोगेन प्रत्यक्षा इत्यति भुक्तिः ॥ १६ ॥ तेन प्रत्यक्षेण शब्देण साक्षात्प्रामाण्यलिङ्गकल्पयभुक्ति- विषयं मनसपहृत्य गार्हपत्योपस्थाने निमित्तस्य मन्त्र निगदाङ्गीकृत्यैता कल्पनामूलभूता आकाङ्क्षा निराकृता इति न तदधीनमलम्भया भुक्तिः इत्यभिहितं सम्यते । एवमन्यत्रापि अप्राप्तवाचो द्रष्टव्यः । तत् उपपत्तः प्राप्ता- प्राप्तवाधमिवेकः ।

प्रत्युत एकदेशिमते एव प्राप्तवाचापुपचिः । नहि तस्य किञ्चिद् प्राप्तं वाच्यते । अत्रत्ये हि साऽहम्, न तस्य

साध्यते । यत् अनुष्ठानं वाच्यते, न तत् प्राप्तम्, इति न प्राप्तवाच्यमर्थः । तस्मात् यथोक्तमेव व्याप्यम् । यत् कृत-
 प्राप्ति चोदनी न विदित् यत्कियत्तुमर्हति । एवं अयमे-
 वाच्य स्वभावः । स तु न्यभावः प्रकृत्यै हेतुना प्रतिबध्यते
 सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण । 'तदर्थे तु वचनप्रयोगः'
 (३।६।१।२) 'न चोदकार्यकारण्यत्' (३।६।१।८ ।
 वस्तुतस्तु 'न तुदयत्वात्' ७, 'चोदनायैकस्वत्तु' ८
 इति सूत्रपाठः । प्रकृत्य-व्येऽपि पूर्व 'चोदनायैकारण्यत्'
 इत्येव उक्तम् । तस्मात्प्र अन्वयात् नुदणं तैत्तकप्रमादः
 स्यात् इत्यपि स्वभावात् एव कियत्प्रवियत्प्रवियत्प्रवियत्प्र-
 निराकृतं इति वेदितव्यम् । यद्यपि वाच्य न वारणदोषेण
 मिथ्यात्वं सामान्यशास्त्रज्ञानस्य उरल्लङ्घितुं शक्यते,
 तथापि वाच्येन प्रत्ययान्तरेण तदुपलक्षणं भवति । इद-
 मपि हि तदुपलक्षणत्वोक्तम् 'यस्य च दुष्टं करणम्,
 यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः, सः अस्मीदीनाः प्रत्ययः' इति
 (भाष्य १।१।१५ वृत्तिप्रमाद्यौ १८, २८) । तत्र वैरिचेतु
 संभवात् वाच्यप्रत्यय एव तदुपलक्षणम्, न कारणदोष-
 ज्ञानमर्हत्त्वात् । आह च 'यत् वारण- (करण-)
 दोषज्ञानं द्वितीयमुपलक्षणमुक्तम्, तत् लोकाविपत्तत्वात्
 न चेदे संभवति इति नोपन्यस्तम्' इति । कथं पुन-
 श्चदुष्टेन वारणेन मिथ्याज्ञानं ज्ञाने ? नहि वाच्येन
 मिथ्याज्ञानं ज्ञाने, जातस्य तु मिथ्यासतः तत्त्वमयी
 ज्ञापयति । तज्जानं तु वारणदोषादेव । सत्यमेव तत् ।
 अत्रापि हि कारणदोषो विद्यते एव । यद्यपि असौ अयौ-
 पेयस्य वेदस्य न स्वगतः कथित् दोषो विद्यते, तथापि
 प्रतिपत्तरेण सामान्यापदतुंदात्वात् अपवादामिथ्यावाच-
 न्यातामालेभ्यः प्रवर्तुं मिथ्याज्ञानं ज्ञाने । अत एव
 सप्तम् न्यायनिरूपणार्थे श्रीमद्वाशास्त्रमथैव भवति ।
 न चाप्यदोषो वाचकत्वात् प्राक् अनुदयवद्व्यम्पारिव निरुप-
 विष्टं शक्यते इति वाच्यैक्येनैव शक्यते मिथ्यावाच्य
 अभिहितम् । इति सर्वमवधारणम् ।

तत् सिद्धं यत् 'एवमिदं' इति निमित्तं ज्ञानं कारण-
 श्लोकेन मिथ्येति वक्ष्यते । 'नारित् उपाधीना चोदक-
 वचनम्' । 'उपप्राप्तप्रवचनं न चोदकश्लोदधति'
 इत्यादिशास्त्रविनाशात् (भाष्य १०।१।१२) । 'गति

तु वाक्यमेवः स्यात्' (१०।१।१८) इति च
 शास्त्रविनाशात् उपाधीनशास्त्रानामित्येदं अत्रेभ्यः
 चोदकस्य वस्तुतात्पर्यम् ।

'कृष्णत्वविपु हृत्वादेरनहृत्वात् तथा क्रिया ।
 नियमादृष्टसिद्धितु नियमात् स्वस्वरूपत् ॥' १७ ॥
 तत्र एतत् स्यात्, यद्यपि कृष्णत्वे इतिः इत्यर्थे न
 प्राप्यते, तथापि नियमादृष्टसिद्धयर्थे किं न प्राप्यते इति ।
 ननु । तत्र तस्यासंभवात् । एवं हि तत् कल्पने 'अव-
 पातेनैव निष्पाद्यमानास्तदुपलक्षणं, अपूर्वं साधयति' इति ।
 न नैवमिदं संभवतीति, अपरोक्षकथायाः । नहि अव-
 धातस्य नियमादृष्टं प्रयोजकम् । दृष्टप्रयोगेनैव साध-
 यरूपे प्राप्ते नियममानं तेन प्रयुज्यते । तेन यद्यपि चतु-
 पेयस्यप्रतिपिदम्, विद्वेषापि चत्वाविधात्, तथापि
 प्रयोजनभावात् वेपयस्वरूपस्य अत्रोतेः तदानीन्वाच्य
 नियमप्रयुक्तेः अनुष्ठानम् । स्यापि च प्रयोजने प्रयोजना-
 भावात् पुरोडाशकथायाः चर्चादियु चप इति । एतेन
 विमेष्य तदुपलक्षणं प्राहृत्स्य व्रीहियवमृत्तिप्रत्ययवत्त्व-
 वाधो न्याय्यातः । तथाहि 'प्राते मृत्तुपुपादाने निव-
 मोऽत्र विपीयते । लौकिका एव तु प्रासास्ताप्युः
 प्रकृतिर्न तु ॥' १८ ॥ नहि मृत्वो 'वैदेयेण हिया
 यजेत' इति शास्त्राविति, यदतिदेवात् तदुपलक्षणास्य
 तन्मगल स्यात् । याम प्रति 'मोदिमिदं' इति व्रीहोर्मा
 करणत्वं भूयते । कर्तृवाच्येणोदरस्य करणं भवति । यथा
 आहुः 'करणं सत् सर्वं कर्तृवाच्येणोदरः' इति ।
 (भावनाविधिके) तेन मीठीतुवादाय वेददृष्टमिति ।
 करणत्वं च तेषां लवचिनिधिपुरोडाशावकदे शाने
 तदुपलक्षितेन संभवति, इति एव शास्त्रार्थः 'मीठीतुवादाय
 तैर्विः संपाद्य यजेत' इति । अत्र च 'इति, संपाद्य
 यजेत' इत्यन्यत्र 'मीक्षेति' इत्येतावन्मात्रं विधीयते । एवं
 च सति आर्थिकं द्रव्यसंनयवचनम्, न श्रीयम् । न चैवं
 तदुपलक्षितं संभवति । नहि तत्र प्रकृत्युपादानेन हविः
 संपादनीय (इति संपादनं) प्राप्तम्, यत् 'मीक्षेति'
 इति निबन्धेन, लोकादिज्ञानेन, तादृशानुपादाय यत्
 यज्यत्वात् । ननु प्रकृत्यापि लौकिकेनैव पुरोडाशादाय
 यागस्य क्लृप्तं शक्यत्वात् कर्णं प्रकृत्युपादानेन हवि-

संपादनप्राप्तिः । इति चेत्, तदुक्त्ये 'हृदि-श्रपण-
साध्यं हि पुरोडाशारणमिष्यते । स्वयं कर्तृकया
तस्य श्रपणस्य विधीयते ॥' १९ ॥ पुरोडाशरूपं हि
हृदिः गान्धेय अथं तिष्ठति । तत् किं तौक्तिकस्य
उपादेयं स्वयमेव वा मङ्गुपुरादानेन संपादनमिति,
यद्यपि उपासिवास्यान् अमियम प्रातः 'अष्टकपालेन
यजेत' इत्यत्र उक्तमाऽपि उपपत्तेः, तथापि 'कपालेषु
श्रपयति' इति वचनान् गान्धेय अथितं यज्ञाति इति
स्वयं कर्तृकत्वमेव तु अत्र निषेधम्, सर्वमन्यत् उपासि-
वाक्यसामर्थ्यसिद्धम् । कपालानि उपासिवाक्यसिद्धानि,
श्रपणमपि नागवर्दान् नाश्रितस्य पुरोडाशव्यवस्थिति इति
अपिगद्वयविशेषवचनान् पुरोडाशवर्दान्दिव्यवधानाम् ।
ततः स्वयं कर्तृकत्वमपि विधेया । यथा आह भगवान्
भाष्यकारः 'कपालेषु श्रपयति इति वचनान् गान्धेय
अथितं यज्ञाति' (१।४।६।९ पृ. ३४१) इति तद्वलेन
मङ्गुपुरादानेन प्राप्नोति इति । नहि अत्रैव स्वयं श्रपयितुं
शक्यते । एवं प्रकृतित्तयोपादाने प्राप्ते किमवश्यं किं रूपं
च द्वयमुपादेयं इत्याकाङ्क्षायां, श्रीहिनिगमेन मङ्गुपुराति-
विशेषवाचिना तत्रियमात् पिष्टमण्डुप्रवस्योः नीवस्यदीना
र्चं स्यादिति । यदि तु अनेनैव शान्धेय 'प्रकृतियुपास्य
हृदिः संपादयेत्', इति श्रीहिनिः ' इति विधीयते, ततो
गौरवम् । 'कपालेषु श्रपयति' इति च विधेः आन्तर्भवसं
सत्वा गती स्यात्, तच्च अन्यायम् । तेन यत्र श्रपणम्,
तत्र तस्य स्वयं कर्तृकत्वम् । यत्र च तत्, तत्र मङ्गु-
पुरादानप्राप्तिः । यत्र चानौ, तत्र श्रीहिनिगमः । तदुल्लेखे तु
श्रपणस्य अर्धलोपात् निवृत्तिः । निवृत्तं च तस्मात् तत्र
स्वयं कर्तृकत्वस्य कुतः प्राप्तिः, कुतश्च यत्र प्रकृतियुपादानम्,
कुतस्तस्मा च श्रीहिनिगमः इति न वेत्तु श्रीहिनिगमसंबन्धः ।
ननु अवकाशव्यवस्थात् तदुल्लेखेपि मङ्गुपुरादानं स्यात् ।
नेत्याह । नहि 'श्रीहीनवदन्ति' इत्येनत् अवकाशस्य
स्वयं कर्तृकत्वसिद्धयर्थे अत्रात-यात् श्रीयुद्धेनेन अवकाशतो
विधीयते इति न तद्वलेन प्रकृतित्त्रयप्राप्तिः शक्यते
चक्षितम् । न चासौ श्रपणम् नियमेन प्राप्नोति, यत्
तदुल्लेखेन स्वयं कर्तृकत्वं विधीयते स्वयमेव अर्धलोपात्
गान्धेय अवश्यात् गुञ्जिवात् इति नञ्जिह्वनादिगोऽपि
निवृत्तीकरणसंभवान् ।

एतेन वेपथं व्याख्यातम् । तस्यापि नियमेन अप्राप्तेः ।
अवकाशेनापि हि विकल्पास्तदुल्लेखेर्भीभवन्ति ।
सदेवं क्रमः । पश्चमं तत्रैव पुरोडाशो विनियुज्यते,
ततस्तस्य यथाकञ्चिद् उपदाने प्राप्ते श्रपणविधिषवात्
प्रकृतियुपादानेन स्वयं संपादनम्, ततः प्रकृतिविशेषाया
'श्रीहिनिगमेन' इत्यनेन अनन्तरत-प्रकृतिविष्टमपादानेन
पिष्टमण्डुदिततदुल्लेखेन स्वयं दिततर-नीशरादिमुदाशेन
च श्रीहयो विधीयन्ते, ततः तैः कथं हृदिगवायम्,
इत्येतेषां अवकाशेपवादिविधानम् । तदुल्लेखे तु
अर्थेत्वेनात् श्रपणनिवृत्तौ तन्मन्त्रकृत्युपादानेन श्रीहिनिगमा-
वकाशादीना क्रमेण निवृत्तिः, इति लोकविद्विदा एव
यत्किञ्चित्प्रातीककथनार्थं उपादेयाः । यत्र तु अपुरो-
डाशेऽपि श्रपणेन अर्थः नच-धाना-मन्त्र-शान्-पृथुक-
ववाववादिषु, तत्र भाष्येव श्रीहिनिगमः अवकाशादयश्च
गोस्वराः । इति सूत्रमिदं श्रवणार्थं भाष्यवार्तिकपरि-
चयेन चित्तोत्पत्तेरवकाशपरिः विवेकं शक्यते, न स्थूल-
दृष्टिपिरिति । श्लोके अप्यत्र वार्तिककारीया गायति
'तदुल्लेखेऽप्येतेषोऽर्थेन अर्थं चेत्त्रितैः । श्रपणस्य
निवृत्तस्य स्वयं कर्तृकत्वा कथम् ॥ तदधीनमुपादानं प्रकृतेः
स्यात् कथन्तस्मात् । तदसौ श्रीहिनिगमस्तद्गवाये कथ-
न्तमाम् ॥' इति ।

तदेवं शकृतानामर्थलोपादानेन वापान् वैकृतकार्या-
पत्तिश्रवणा आमनर्होमार्थिना अत्युत्थानियानाच्च
प्रयोगेयत्वा दशमे चिन्तितेति ।

इति श्रीन्यायवृत्तमन्त्रस्य अङ्गनियमे चतुर्थः
परिच्छेदः ॥

• दशमाध्यायपूर्वप्रश्नन्यायेन सामस्वरूपं उत्तरयोः
प्राथिनं अविक्तस्वरूपमेव चत् शकृतं अवाहृतं दशमदृष्टं
वा कर्म कुर्यात् । शा. ९।२।९ । दशमाध्यायपूर्वपक्ष
स्याप्यु • स्वल्पेण पदार्थानामपदिदेश. ' इति । सोम.

• दशमाध्यायसिद्धान्तन्यायः । 'सौशोदी कथमन्या-
पाहृषाव्यात् उभवाशसिदेगः' इति दशमाध्यायसिद्धान्तस्य
अन्वयप्रकारः । सोम. ९।२।९.

• दशरात्रस्य आचरन्ती द्वौ अग्निष्टौ । वि.
८।१।९. • दशरात्रस्य प्रवृत्तिः दशरात्रवर्गणेषु । भा.

।०।५।४।२-१३, * दशरात्रे चयन कर्तुं शक्यते ।
१०।५।२३।७८.

* दशहोता ग्राह्यतपः द्विंशः सामिषेभ्यः इति
धर्मः न तु अमिषम् । संकर्म, ४।१।१.

* दशापवित्रं नाम सोमपावनार्थं वाद्यः।
'दशापवित्रेण ग्राहं संमार्ति' । वि. ३।१।७. * 'दशा-
पवित्रेण ग्राहं संमार्ति' इत्यम उर्वेणामिव प्रहाणां
संमार्जनं कर्तव्यम् । नैकल्येव व्योतिष्ठोमे । भा. २।१।७
१३-१५. * 'दशापवित्रेण ग्राहं संमार्ति' सर्वे ग्राहा एव
संमार्जनीयाः, न तु चमदादयः । वि. ३।१।८.

* दशाहस्य द्वादशाहिकस्य धर्माणामनुष्ठानं द्विराधा-
यर्गणेषु । भा. १०।५।४।२२-१३.

* दहरानयो गम्य इति बहुमुग्रहपक्षेन निर्णयः
नोवर्षहराशयत्वेन । पराक्रमः. ५।७।२, * दहरा-
कदाग्रमहिमभवत्तस्य तद्वत्तर्कवैश्वानरस्यैवाहंभवात्
उपासनासौत्वानुदवमत्वेन (अन्तर्गतवस्तुषु) तेषा-
मनन्यथा सिद्धानां भूषणामनुग्रहागोचरेण तस्मिन् यदन्तः
इत्यादे, दहराकारस्य अन्वेष्यतापत्त्वमवशीर्यते, न
तदुपास्तिकालोपसंहरमाधुनोपैत । ५।१।२.

* दाक्षावणयज्ञः । अयनमिष्टावृत्तिदन्वते । दशस्य
इमे दाक्षाः तेषामयनं दाक्षावणम् । कः पुनर्दशः ?
उत्तच्छी । भा. २।३।४।१० । दश इति च उत्तच्छी
शीघ्रकारी यनमानः । तदीया शक्तिजो दाक्षाः तेषा-
मयनं प्रयोगः यज्ञावित्वात् दाक्षावण इत्युच्यते । वा.
पृ. ५.९६. * दाक्षावणयज्ञः दर्शपूर्णमासयोरेव अम्वाक-
रूपगुणविकारः । संकर्म, १।३।६. * 'दाक्षावणयज्ञेन
यज्ञेन गन्तव्यम्' इति आशुतिसिद्धिषो दर्शपूर्णमासौ एव
न यागान्तरम् । दर्शपूर्णमासयोरेव गुणात् कल्पमुच्यते ।
भा. २।३।४।५-११.

॥ दाक्षावणयज्ञे गुणविकाराणां प्रथमप्रयोगो
एव विकल्पः ॥

ईहगामाः गुणविकाराणां निश्चिन्तो निरन्तरः प्रतिप्रवे-
रणात्, दर्शपूर्णमासमिष्टय वायवीविकल्पस्य विकारेण्यपि
भूयते । इति प्राप्ते, प्रथमप्रयोगे एवाय विकल्पः,

कर्मधर्मरूपाणां विकारे प्रवृत्तादपि कर्तुं धर्मस्य वायवी-
विकल्पस्य तदगोचरात् । संकर्म, १।३।९.

* दाक्षावणयज्ञे दर्शस्यैव पूर्णमासव्यपि शान्तस्य-
स्यैव आशुक्तिः । संकर्म, १।३।६.

॥ दाक्षावणयज्ञे दर्शस्यैवावृत्तिः ॥

दाक्षावणयज्ञस्य दर्शपूर्णमासयोरेव अम्वाकरूपगुण-
विकारविशिष्टत्वात् दर्शस्यैव पूर्णमासव्यः अम्वावृत्तिः ।
'पूर्णमासे संनयेत्' इति नवनेन शान्तरथस्य पूर्णमासव्य-
अमावास्याया च परगन्तुं 'तेषामेव अर्धमासं प्रसृत'
इति पक्षनेन होमसंस्तुतस्य समस्तस्य कर्मणः बाधेन
एव अन्तःसंयोगविधानेन तस्य समस्तकर्मावृत्तिमन्तरेण
अनुपपत्तेः । दशंमासावृत्तौ च तद्विरोधात् । इति प्राप्ते,
'होमः एतद् वै शान्तस्य' इति धृत्या कर्मकक्षेयस्यैव
सोमशमत्वेन संस्तुत्वात् तस्यैव पूर्णमासेऽपि विधानाय
अर्धमासमित्यस्यापि तदेकनाक्यतया शान्तरथस्यैव
आशुक्तिः । संकर्म, १।३।६.

* दाक्षावणयज्ञे दर्शपूर्णमासवृत्त्यांमेव सक्तयोः
दर्शपूर्णमासयोः द्विरावृत्तेः नादृशावणयज्ञवृत्तिः । सु.
पृ. ७८६.

॥ दाक्षावणयज्ञे द्विरेय आशुत्तिर्नियता ॥

'अर्धमासम्' इति अन्व-तसंयोगस्य द्वितीयावश्यादेव
'मासमपीते, कोशमपीते' इत्यादयि निरन्तरमम्वाद्यः ।
इति प्राप्ते, 'दे अमावासे दजेत' इति द्विव विधाय
'आमिषोऽष्टाकालः पूर्णमासमात्रेणोऽष्टाकपालः ऐन्द्रं
दधि च पूर्वस्याममावास्यामाश्रेणोऽष्टाकपाले मैत्रा-
कर्यामिषोत्तरस्याम्' इति प्रयोगेऽन्यत्र विवक्ष्यतात्
प्रत्यहमम्वाद्यः, पूर्णमासव्यः किममासस्य शान्तरथस्यैव
होमाभिव्यक्तनेन अम्वावास्याया किममासायाः आमिषायाः
अनूत्तरत्वात् तन्मन्वपतितरस्य सर्वस्यापि
कालस्य तुभ्यारूपत्वात् अन्व-तसंयोगः, श्रुत्यर्थत्वादपि
उपपन्नः । निष्ठा निश्चलं यथापि कर्तव्यत्वेन विहितयोर्दर्श-
पूर्णमासयोः, 'यद्यु वै दाक्षावणयज्ञी श्वात् पशुदशवर्षाणि
यजेत निष्ठायाजी संपद्यते' इति पशुदशवर्षेव वर्षेऽपि
विश्वामपिचरनात् द्विरेवाभ्यासः । संकर्म, १।३।७.

४ दाक्षायण्यज्ञे 'नानृतं वदेत्, न नातमशीयात्' इत्यादिप्रधाना न विकल्पः । संकर्म. १।३।९.

५ दाक्षायण्यज्ञे षडितानि अन्तरालप्रदानि च प्राकृतानि ॥

तत्रैव तस्य 'एतद्ग्रन्थ' इत्युपक्रम्य 'नानृतं वदेत्, न भातमशीयात्, न शियमुपेयात्, नास्य परपूलमेव वासः पशूलयेषुः, एतद्दि देवाः सर्वे न कुर्वन्ति' इति विहितानि अतानि प्राकृतप्रदानान्येव गुणविकाररूपानि दाक्षायण्यज्ञायैव दर्शपूर्णमासगुणविकाररूपानि तत्तद्वद्भवतोरपि तथान्वयेष्वेव चिन्तय्यात् । इति प्राप्ते, चातुर्मास्यतवत् अमावास्याद्विद्वयान्तरादि अपरपक्षे एवैतत् मन्त्रं, प्राङ्मुखं तु प्रतिप्रयोगं मन्त्रोपायनादिमन्त्रविमोक्षान्तकालमेवेति तयोर्भेदात् । 'उ एतमर्धमासं यतो लिखत्स्यैतद्ग्रन्थम्' इत्यर्धमासवर्तिनोपशित्तयात् । एतत्प्रकरणे एव षडितानि 'कृतौ भाषांस्तुपेयात्' इति प्रतिप्रवक्ष्य वैश्वानरपक्षे च । संकर्म. १।३।८.

६ दाक्षायण्यज्ञाधिकरणम् । दर्शपूर्णमासयोः दाक्षायण्यज्ञादिः फलविशेषाय गुणविशेषविधिः, न कर्मान्तरम् ॥

७ अयनेषु चोदनाऽन्तरं संशोपयन्त्यात् । २।३।४।५ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य आमनन्ति 'दाक्षा-
यण्यज्ञेन यजेत प्रजाकामः' 'साकप्रस्थापीयेन यजेत पशुकामः' 'संकमयन्नेन यजेताश्वकामः' इति । तत्र
सदेहः किं दर्शपूर्णमासयोरेव गुणात् फलम्, उच्यते कर्मा-
न्तरमेवंजातीयकमिति । किं श्रमम् ? कर्मान्तरमिति ।
कुतः ? संशोपयन्त्यात् । यद्यपि प्रकरणेषु यजतिशब्दाच्च
एव पूर्वग्रहणो योग इति गम्यते, तथापि नास्ति एव-
संशय इति यागान्तर विषयं परम्येव ।

चा— शुक्लं दध्नेन्द्रियनामस्येति गुणात् फलम् । नति
राज दध्नादीना होमभागानाधिकरण्यं येन संशालक्षणो भेदः
स्यात् । दाक्षायण्यज्ञादीनां तु यागतामानाधिकरण्यात्
पूर्वमास्ये च अग्रपूजात् आत्मरूपावच्छिन्नयागान्तर-
मभियोग्यनमसिचक्षुम् । न च कश्चिद्भ्यारितिरुत्पद्य एवर्तसौ

गुणः प्रसिद्धः । तस्मात् भाष्यार्थाधिकरण्यादेन फले
यामविधानात् यागान्तरम् ।

अगुणा च कर्मचोदना । ६ ॥

भाष्यम्— न चात्र गुण उपबन्धते कश्चित् यदि-
गानार्था चोदना भवेत् । यदि च न यागान्तरम्, आन-
र्थक्यमेव । अपि च, यदि गुण उपबन्धेव, ततो याग-
गुणसंबन्धो गम्यते, इति तदनुष्ठानं विहितं गम्यते ।

चा— विविधकतिः क्रियातो नोत्सारितेत्यभिप्रायः ।
समाप्तं च फले वाक्यम् । ७ ॥

भाष्यम्— इत्यर्थं कर्मान्तरम् । फलम् ? फले समाप्तं
वाक्यम् । 'प्रजाकामो यजेत' इति प्रजाकामस्य वाग
उपयो विधीयते । निधीयते चैत् कर्मान्तरम् ।

चा— फलसमुपादैवशात् 'श्रीदिभिर्यजने' इत्या-
दिवत् कर्मोद्देशेन विधिः समाप्त इति अत्रत्यं कर्म तत्र
विधातव्यम् । ततश्च निद्रो भेदः ।

विकारो वा, प्रकरणत्वात् । ८ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोरेव विकार एवजातीयकः
स्यात् दाक्षायण्यज्ञादिः । एवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति ।

चा— स्वयं फले प्रति विधाने 'उत्तिषी त्वत्ति-
भागात्' इत्यनेन अकर्तान्तरता । दध्नादिवच्च गुण-
फलसंबन्धव्यपत्तौ प्रकृतयागबुद्धेः । यत्तु गुणो न प्रसिद्ध
इति, नैव दोषः । उच्येवादिवच्च प्रकरणस्यव्यात् ।
एवंविधा च ('दे जौर्षमास्यो यजेत द्वे अमावास्यां, तद्
कुम्भीभिरभिकामेत्' इत्यादिना) वाक्यान्तरेण गुण-
रूपविधानादिति प्रसिद्धिः । दध्नादिवदेव अत्रापि यैव-
धिकरण्येनैव संबन्धः । विद्य 'अयस्यान्तररूपत्वाद्-
दध्नादेरविलक्षणात् । प्रत्यासत्तेः प्रतीयन्ते सामाना-
धिकरण्यवत् ॥' तस्मात् दर्शपूर्णमासयोरेव भावस्या-
ऽन्तररूपात् विकारात् फलं न कर्मान्तरम् । एवं च
प्रकरणविच्छेदो नात्यन्तं कृतो मविशति । यद्यपि फलवतः
कर्मभावेन अग्रप्रसादेनद्विषये आत्थेव प्रकरणभाषा,
तत्रापि आश्रयत्वेन संबन्धादुत्तराणि च वाचयन्ति प्रति
अनुपपन्नसिद्धेरुत्तरं इत्युच्यते ।

लिङ्गदर्शनाद्य ॥ ९ ॥

भाष्यम्— लिङ्गमपि एतन्मर्त्यं दर्शयति 'त्रिशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासार्थां यजेत । यदि दाक्षावणयाजी स्यात् । अथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत । अथ द्वेव वा संवसते । द्वे हि वीर्णमासौ यजेत द्वे अमावास्या । अथ द्वेव सप्त सा संवसवति । इति । यदि दाक्षावणयशो दर्शपूर्णमासावेव, एवं तर्हि त्रिशत्संवत्सरा प्रयोजनम् । ततस्तस्य त्रिशत्संवत्सराद्यो युज्यते । तस्मादपि न कर्मान्तरम् ।

वा— त्रिशत्संवत्सराणि वीर्णमासमात्रास्यासंकीर्तनं वा मेदं बोधयति । नहि दार्शपूर्णमासिकः त्रिमास्यवशः कर्मान्तरेण पूर्यितुं यज्यते । न च निषमस्यति देव । येन कर्मान्तरस्यैव एतत् पञ्चदशवर्षव्ययि शानं स्यात् । न च दाक्षावणयजित्वेन निमित्तेन दर्शपूर्णमासयोरेव पञ्चदशवर्षव्यय उपजायते, संवत्सामावात् । द्वे हि वीर्णमासौ द्वे अमावास्या इति स्यात् अनुपपत्तिः ।

गुणानु संज्ञोपपन्नम् ॥ १० ॥

भाष्यम्— यदुक्तं संज्ञोपपन्नत्वं कर्मान्तरमिति । यदि दाक्षावणग्रन्थो न केनचिदपि प्रकरिष्य दर्शपूर्णमासवचनः यज्यते कल्पयितुम्, तत उच्यते कर्मान्तरमिति । यज्यते हि द्वे आशुचित्पुण्यवचनात् नरिदम् । अत्रानमिति आशुचित्पुण्यत्वे । दक्षस्य इमे दाक्षाः, तेषामयं दाक्षा यज्यत् । कः पुनर्दक्षः ? उवाही । तथा साकृत्प्रसंगीयेऽपि, वदन्त्येव गुणसंज्ञकम् । एवं सर्वत्र । शक्यते चैतं दर्शपूर्णमासयोर्गुणसंज्ञयो वदितुम्, किमिति च एव मातः प्रतीयमानः अन्य इत्युच्यते, किमिति वा प्रकरणं ज्ञायते ।

वा— उपविष्टयोरो पूर्योर्दक्षयो च संज्ञा मेवैव भवति । न च इहानुपनिषत्सुक्ता 'अथैव ज्योतिः' इत्यादेरेव प्रथमाभावात् । संभवति च पूर्ववर्तीभित्तुण्यवात्तित्वेनैव इति न मित्ति । दाक्षावणयशो हि वाक्यान्वयवशात् अत्रयवशच्छेदश्च अत्रमस्तव्यमभिधीयते । तेन च प्रकृत्यात् दर्शपूर्णमासादितेनैव कर्त्तव्यं यजेत । दक्ष इति च उवाही श्रीगणेशो यजमानः, यदौषा कृत्विज्ञो दाक्षाः । तेषामयं यज्ञो यथाश्रित्यात् दाक्षावण इत्युच्यते । साकृत्प्रसंगीयेऽपि एतावन्मन्त्रदश

द्व्यभोग्यामेव चाकं प्रार्थयते इत्येवमभिधीयते । तस्मान् प्रकृतप्रत्यभिज्ञानवशः ।

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं पत्ने यानयं स्यात्तम्, प्रजाक्षामारेषामनुष्ठानं विधीयते इति । नैवम् । अविशिष्टा कृते समाप्तिः । यानि अस्यानि सुक्तसंघापानि गुणे कृतस्य विषयकानि याक्यानि गुणस्य कृत्यवचनानि पर्यवसितानि, यथा 'दत्तेन्द्रियकामस्य सुदुग्धात्' इत्येवमादीनि सैतदनिशिष्टम् । अथपि हि गुणानु कृत्युच्यते । कथम् ? नैतदेवं संवस्यते प्रशान्तमप्य यज्यन्तुतिष्ठेदिति । कथं नहि ? प्रजाक्षामस्य आशुचित्पुण्यमनुविष्टेदिति । आशुचित्पुण्य इति यथाशुचित्पुण्यवचनः अनुष्ठानयोर्निर्दिश्यते, न यथा । तस्मान् प्रकृत्योर्वीर्णमासयोः गुणानु कृत्युच्यते, न याग्यन्तरं विधीयते इति । एवं साकंप्रसंगीये संवत्सरे च द्रष्टव्यमिति ।

वा— यद्यपि कर्मोद्देशेन न कर्त्तं विधीयते, तथापि कर्मफलवन्वागाभावात् अकर्त्तव्यमिति । यथैव हि कर्मणः फलमिति भावात्तानि नरयो मयितम्, तथैव 'अनुक्त्यं चत्त वाक्ययोः' इत्यत्र गुणफलवन्वाप्येसावित्तमपि उक्तमिति संदेहे सति यदात्मरतुपपत्तौ गुणादेव फलम्, न कर्मणः इति सिद्धम् ।

वा— (दाक्षावणदि- कर्मान्तरम्) इति प्रकृतं अभिधीयते । 'स्यादेवं जामवेत्येव, गुणस्तत्र विधीयते । फलस्य साकंप्रस्थानमाशुचित्पुण्यत्वमित्यात् ॥'

सोम— षष्ठ्यादिशक्येषु आशान्तियि अथपि कर्मान्तरं विवेक इति व्यत्ययस्यानन्तं संगतिः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे दर्शपूर्णमासप्रयोगात् बहिः शौचदिवसं दाक्षावणयज्ञादेः प्रयोगः, तथा दाक्षावणयज्ञस्य पञ्चदशवर्षप्रयोगेण दशपूर्णमासयोः त्रिशद्वर्षप्रयोगात् । शिष्टान्ते तु तस्यैव गुणविकृतप्रयोगमाश्रय्य, त्रिशद्वर्षप्रयोगात्तद्व्यति । मूत्रार्थरतु- अथनेषु दाक्षावणदिशक्येषु संज्ञोपपन्नत्वं कर्मान्तरं स्यात् इति ।

वि— 'यद् दाक्षावणयज्ञेन स्वर्गनामो यजेत तत् । कर्मान्तरं गुणो वीचदशौषो यजिद्विद्ये ॥, गुणस्यासा-

प्रसिद्धत्वात् कर्मभेदोऽन संशया ।, गुणे स्तुति-
दायान्प्रमादुत्सवतो न नाम तत् ॥'

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः 'दाक्षायणयज्ञेन स्वार्कानो
यजेत' इति ध्रुवम् । तथा 'सर्कप्रशामोयेन यजेत
पशुकामः' इति च । तत्र दाक्षायणादिप्रशामयस्य गुणस्य
लोक्ये आसिद्धत्वात् उद्दिष्टादिवत् नामधेयत्वात्प्रायेः
संशया अभ्यासाद्वा कर्मान्तर विधीयते फलसंगन्वसाभि
सार्वकामत्वात्कथयशादेव प्राप्तयेन अन्यप्रशामाभावात् ।
इति प्राप्ते, अग्निधीयते । यद्यपि लोके गुणो न प्रसिद्धः,
तथापि दक्षस्य यजमानस्य इव वाचाः कृतिवशा, तस्य
तुल्यं अघ्नं प्रशोमादुत्तिष्ये यजाम्येति स्तुत्या आहुति-
परत्वात्प्रायेः, सद्य प्रशाम यजेति स्तुत्या च सहस्यपर-
त्वात्प्रायेःतिरिक्तवाक्यव्यवहारात् नामधेयत्वात्प्रवृत्तानम् ।
अतः अग्रहारादुत्तिरूपः सहस्यरूपश्च गुण एव फलोद्देशेन
विधीयते । आहुतिस्य कियतीत्यपेक्षायाः 'हे पौर्णमास्यो
दे अमावास्या यजेत' इति वाक्येन विशेषविधानात्
द्विप्राहुतिरेव । सद्यं च प्रत्यये फेनेत्यपेक्षायाः 'सद्य
सुग्भीभिरभिकासेत्' इति वचनात् सुग्भीभ्याम् ।
अनेनेन च वचनेन सहस्यश्रयणमभिकमणस्य विदधता
श्रयणप्रशामादिभिः सहाश्रयणसिद्धिः । आहुतेषु
प्रकरणत्वात् दर्शपूर्णमासावेवाश्रयः । अतोऽन संज्ञा-
भावात् गुणकथनपरत्वेन च अभ्यासाभावात् कर्मा-
न्तरम् । वस्तुतस्तु 'पूर्वपदात् संशयामयाः' (पा०
८।१।३ पूर्वपदात्सामिमात्वात् परस्य नस्य षः स्यात्
संशयाम्, न तु गणरस्ययथाते द्रुवकः, नमयनम्) इति
स्तुत्या संज्ञाभावात्वे कर्मान्तरत्वेः दाक्षायणयज्ञपदे संज्ञा-
त्वात्परमावेऽपि अवयवप्रदपरीत्या योमस्तुट्स्वीकाराद-
वयवार्थत्वात्तद्वृत्तिः अमासत्वात् फलोद्देशेन विधीयते इति
न विशेषः ।

मण्डन— 'मेवो दाक्षायणे नहि ।'

शंकर— 'दाक्षायणगुणात् फलम् ।'

अत्र छानुद्वलम्— तदेतदन्ते न क्षमन्ते । नहि
दर्शपूर्णमासयोः संज्ञीया दाक्षायणयज्ञादिविधिः, येन तत्र
गुणविधानं स्यात् । कौपीनकिष्कलात्वे हि तृतीयेऽभ्यासे
दर्शपूर्णमासौ अनुकाम्य चतुर्थेऽभ्यासे पूर्णमासे संसिते

अनुनिर्वायं वैमृचम्, दर्शो संसिते अदिविद्याम् च विधाप्य
अभ्युदितेति अभ्युदितेति च विधाप्य 'अथातो दाक्षायण-
यज्ञस्य । दाक्षायणयज्ञेन यजन्तु फलस्तुत्यां पौर्णमासा
गुणुक्ते' इत्यादिना दाक्षायणयज्ञकाम्येवशादीयदीनि
बहुनि कर्माणि अनुकान्ताणि । तत्र अथशब्देन प्रकरण-
विच्छेदात् 'अपेय लोतिः' इत्यादिवत् उपाधिशिष्ट-
संज्ञाऽन्तरकृत्वात् प्रकृतकर्मणि संज्ञाऽन्तरस्य समावेशा-
नुमेयाच्च कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । नापि दाक्षायण-
शब्दः दर्शपूर्णमासयोः आहुतिसुगुणोवात् वर्तितुमर्हति,
नहि दक्षस्य इमे दाशाः कृतिवजः, तत्कर्तृकमयत्वात् आहुतिः
इति अवयवव्युत्पादनमुचितम्, येन वाक्वात्तरमिद-
गुणपरत्वं स्यात् । 'दर्शो नै पार्षतिः एतेन यजेनेत्या
सर्वात् कामानवात्' (कौषी. ४।४), 'स वै दर्शो नाम
त्वात्, यजनेन मोऽदयत्, वत्सात् दाक्षायणयज्ञ इत्याख्या'
इति कौपीनकिष्कलात्वेनयक्तयोः शन्यपेध निर्दिचानात्प्रायेः ।
अतो दाक्षायणयज्ञस्य गुणविधिविधानसंभवात् कर्मान्तर-
त्वमेव युक्तम् । एवं दातव्यत्वात्प्रायेऽपि इत्येवास्मात्
दर्शपूर्णमासो अनुकाम्य संमरणशब्दे आधानं पुनराधानं
अदिशेनो चानुकाम्य दाक्षायणयज्ञः अनुकान्तः । तथा च
प्रकरणविच्छेदात् कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । यद्यपि वैत्ति-
रीयादिशाब्दाया दर्शपूर्णमासप्रकरणे दाक्षायणादिवाक्यं
भुतम्, तथापि दाक्षायणादिशब्दस्य गुणपरत्वं उक्तरीत्या
अनुपपन्नम्, इति कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । अधिकरणं तु
गवामप्रमथकरणयोस्तर्किणागगनादिविषयं योग्यम् ।
इत्याद्या वाच्यम् । इति ।

संक्रमणविषयक वाक्यं यत्रकृतिच्छात्राश्रमने-
पणीयम्, तथैव च संक्रमणवन्दस्य गुणविशेषपरत्वे
वाक्यस्यैव शन्येवपीयः इत्युक्तं एकादशे सूत्रे ।

■ दाक्षायणयज्ञाधिकरणस्य (२।३।४) अश्वदाः
दर्शऽऽस्तम्भाधिकरणम् (२।३।५) । कौ. २।३।५।२२
पृ. ४५, ० इन्द्रियसामाधिकरणविद्यमेव गुणफलसंगन्वस्य
आशेषसमाधानात् न तेनास्य (दाक्षायणयज्ञाधि-
करणस्य २।३।५) पीनस्कन्धम् । कौ. २।३।५।५ पृ. ३६.
● दाक्षायणयज्ञादिवत् आग्निहोतृश्रयणत्वात्दर्शयोः सकल-
कर्माहृतिवज्जावात् । वा. २।२।२।१६ पृ. ५०८. ० न

च अन्यथापे तृतीयानेन (नस्य वायव्यासु एकविंशम-
सिटीमशम कृत्वा प्रज्वयचतकामो द्वेतेन यजेत इति) एक-
चन्दनेन विभिन्नसंख्यत्वात् रेवतीमाननिर्देशानुपपत्तिः ।
तेन रेवतीसिद्धिप्रवचनीयनिर्देशोऽपि दाक्षायणयज्ञ-
न्यायेन अप्राप्तरेवतीमानस्यैव प्रत्यसंख्योपपत्तेः । दाद्या
पण्यशाधिकरणम् । भाट्ट. २।१।२२. ० ' वाच्यं
श्रुतमात्मनेत', ' ईशामात्मनेत' इत्यादौ दाक्षायणयज्ञ-
न्यायेन गुणमात्मनिशानं इति पूर्वपक्षः प्रथमः । पी.
२।३।५।१२ पृ. ४५.

• दाक्षिणाग्निः । न च दाक्षिणाग्निं नाम गुणः
कश्चिन् प्रसिद्धः इति सामानाधिकरण्यात् नामधेयत्वमेव
युक्तम् । या २।२।१२ वृ. ४६६ । दाक्षिणाद्यन्दस्य
दाक्षिणाकालशाचित्वात् सविन्दे विधौ याचयत्कदाच्योवात्
अप्यक्षिणात्प्राप्तसामानाधिकरण्याच्च नामत्वावगतैः कर्मण
एव विधेयत्वात् सिद्धो भेदः । सु पृ ७२०.

• दाक्षिणाग्निसौ होमी विष्टलेत्सवीकरणहोमौ ।
के. ५।१।१५।२८.

• दाक्षिणाग्निकहोमानस्यसंपर्थाधिकरणम् । ऋषि
श्लोमे अनुवाकौर्केण्डसि दाक्षिणाग्निक्यो विष्टलेत्सवी
करणहोमवोर्नोर्कर्व. ॥

प्रामाणिकं च नोत्सर्वद्वययोगान् । ५।१।
१५।२८ ॥

भाष्यम्— ऋषिश्लोमे ध्रुवे ' आग्निमाहृतार्घ्यं
मनुवाकौधरति' इति । अनुवाका उक्त्यामाणा दाक्षि
णाग्निकौ होमौ उक्त्यन्ति, तेति संशय । संवत्सादुर्कर्वन्ति
इति माहे, उच्यते । तैत्री उक्त्युद्दिष्टं, येन तयोस्तु
अनुवाकः संवत्सा-तेन श्रुत्वा, अर्कर्वीक्षेदात्कर्णोर्निकर्-
तिव इति । पशुपौत्रा च कर्मो भवति, न पशुपशुवोत्रा-
नाम् । शौगरयेन हि पशुसर्षा उरुवुर्वेवीति कस्याम् ।
पशुपौत्रा चोत्सवि कर्मरति । पुनर्प्राप्तत्वात् उच्यते ।
न पशुपशुवोत्रनास्य, पुनश्च प्रयोगवचनेनाभिहितत्वात् ।
अतः अनुवाकौत्सविः उच्यते । अथायाद् दाक्षिणाग्निसौ
होमौ नोक्त्येवामिति । अति च अनुवाकयानुक्त्य
कृतार्थे शब्दे दाक्षिणाग्निकहोमवो. स्वकर्मकाक्षौ न
भविष्यतीति ।

दुप्— (सिद्धान्तनाह—) यद्यपि प्रकृतौ अनुवाकौ-
त्तरकालीनौ (दाक्षिणाग्निकौ) होमौ दृष्टौ, तथापि अनु-
वाकौकर्षे नोहृष्येते । वृत्त ? अर्घयोगात् । कथम-
सोमो ? (प्रकृत्याप्य दर्शयितुं प्रथमः । प्रकृत्याप्य
दर्शयति—) उगमितलक्षितप्रमाणेन (उगमितेन वाक्या-
न्वयेण उगिता या इति कर्तव्यता तस्याः प्राप्तेन) अग्नी-
षोमीयात् (पशो.) अयं (सवनीयः) धर्मात् गृह्णाति ।
तत्राप्य (सवनीयः) निष्पत्तिं सवनेषु विप्रकृत्येन (' वपया
शात. सवने चरति' इत्यादिचत्वात्) इतिकर्तव्यता
वास्य तद्विपकपदिव विप्रकृत्यते । पदायेशोत्रनाना एक
काळत्वात् (एकस्मिन्नेव काले संभूत सर्वैस्त्वान्तरोपशोः
प्रधानानि उपकर्तव्यानि । तेन) याक्त् कृत्वरारः-
(सर्वाङ्गनाय.) अग्निनिर्वर्णने, तावत् अग्न्यत्वा
धानादिवनिष्ठः (अवान्तर.) उपनारः आदोते । यवत्
पशो. अग्नव. पदार्थं, त्वयदाद्य (अवान्तरोपकारद्वारेण
पदार्थैः अवतिष्ठते), अन्त्योऽपि यावदाद्य. । एव वितने
पशो मध्ये निपतत् पुरोडाशः उपमितलक्षणप्रमाणेन
अग्नीषोमीयपुरोडाशात् यागत ग्यावार (विविधप्रकार)
अमितलवत् तस्य सादयति प्रायति च । (ननु सवनीयस्य
पशोरपैकत्वात् तपुरोडाशात्प्रापि आग्नेयविकृतिवै सति,
कथं अग्नीषोमीयविकृति-स्युच्यते ; नेव दोष.) अग्नी-
षोमीयवदुपुरोडाशत्कारत् अग्नीषोमीय एव । स एव च
सवनीयवदुपुरोडाशोऽपि वातिरिति. । तेन सवनीयवदु-
पुरोडाशस्य देवतासाम्यात् आग्नेयस्येऽपि पूर्वविगतग्नी-
षोमीयवदुपकृतिक व नापि, इति युक्तमुक्त. अग्नीषोमीय-
पुरोडाशयामगत ग्यावार अभिलवत् इत्यादि । प्रापितान्
(च) उपसतत् (एकलवत्) अग्नेये अग्नीषवनाः
उपसतृह्णाति (योजयति । तत्रपशुपशुमाह—) तत्र पशुमा
श्रुतस्य यागत-यागस्य सवनीये श्दीतत्वात् (पुरोडाश-
स्य) सवनीये न करोति (नहि अन्वयवपुत्रोत्पत्तिं कार्-
सिद्धौ तस्या स्वयमर्कित्वत्वात् । अस्यापि अर्वादाहाह—)
उपसतृह्णात् पशुना दे (अशाः) न सवनीये कृतः,
तेषां (सिद्धेश्यशैर्न पशुना उपसतृह्णात्वात्) उपसि-
त्वात्पुनरुपसतृह्णात् अर्वाद्यने (पुरोडाश. । इतरां तु
उपसिन्नाम करोति नोपसतृह्णात्) शशावौ ग्यावारः

अगूर्वन्तरण नोत्पद्यते । अगूर्वाग्नि पदावैर्विना न सति । इति अन्यथाऽनुपपत्त्या (न्यायाप्रयोगकेन-) विधिना पदार्थां व्यञ्जयन्ते । वाहू (पर-प्रमुक्तान्) प्रसङ्गे उपकारात् यद्वाति, हेतु तस्य (प्रवृत्तिनो विधेः) ध्यापारो नास्ति, तेनैव ते प्रमुक्ताः तस्यैव (तन्निष्ठः पशुविधेः) तत्र म्यापारः । (प्रवृत्त-मनुत्कर्वं दर्शयति-) पदायांता च क्रमः आकाङ्क्षयते, न पदावैर्व्यवधानाम् । तस्मात् दाक्षिणाभिकहोमयोः (पुरोडाशार्थयोः) अनुवाजाना च (पाशुजाना) नास्ति सः (क्रमः) । अनुवाजप्रसक्तिः तेन (पुरोडाशेन) उपकारो यद्वाते, न पशुवैः । अतः परकीयेः पदावैर्व्यवधानैः न दाक्षिणाभिको होमी उक्तोते ।

अत्र (भाष्य-) ग्रन्थः 'पदार्थांता च क्रमो भवति, न पदावैर्व्यवधानाम् । यौगपद्येन हि पदार्थां तपुन्यन्ति इति बध्नामः' इति । कथमित्याकाङ्क्षाया यौगपद्येन उपकारो यद्वाते । उत यस्मिन्नेव क्षणे धनः (उपकारः) सपन्त्ये, तस्मिन्नेव द्वितीयादयोऽपि । तस्मात् कथम्भार-प्रवृत्तौलाया नास्ति क्रमः । अत्र आरः (नाथ-) ग्रन्थः 'पदायांता चोपस्तिः क्रमवती पृथक्शब्द-व्युत्पत्तेः, न पदावैर्व्यवधानस्य' इति । (तत् श्यासहे-) पशुवैर्व्यवधाने हि क्रमो भवति (अनेन व्यपत्तिः क्रमवती इति न्याय्यात्) । पृथक्शब्द-व्युत्पत्तेः इत्येतत् न्यायहे-) शब्देन हि पदावैर्व्यवधाने-पदे, एवं द्वितीय-स्तृतीयोऽपि (शब्देनैव) तत्र (उत्पादकस्य शब्दस्य क्रमरथात्) अवश्य भवितव्य इत्येव अनुष्ठानावनेयेन । (न पदावैर्व्यवधानस्य इत्यास्यार्थवाद-) यः पुनश्चकारस्तदायः, स एकः (एकेन प्रयोगवनेन एकस्मिन्नेव क्षणे एकदेशेर्भावस्य तिरोबन्धनाया उपकारः एकताभावात् भवति) । तस्मिन् (युगपत्) यद्वाप्ये कीदृशः क्रमः (नास्तीत्यर्थः) । अतो न (पाशु-) प्रयोगवचनापरिच्छेदाना तन्त्रमन्वपनितानामपि (विद-लिपादीना तस्मिन्नुवाजैः) नास्ति क्रमः । तस्मात् स्वप्यानावैव दाक्षिणाभिको होमी (नोक्तोऽने इति) ।

श्रीग-पूर्ववदभ्येन संगतिः । सूत्रार्थस्य- प्रसङ्ग-उपकारार्थं प्रसङ्गिकं दाक्षिणाभिकान्तरिकं दाक्षिणाभिक-होमाद्यैर्नोक्तैर्न अवयोरिति ।

वि- 'उत्पत्तयेऽपि विदोपकरीकरणहोमकौ । ऊन-होमो न वा, ५५५ः श्यासनुवाजोत्तरवतः' । परवर्थाः स्वरुधाताः पुरोडाशातादिति । उभौ होमौ प्रयोगस्य वेदावैर्व्यवधानैः ।

भाट्ट- तपनीपवशुत्तनं तपनीवहविःपु प्रसव्यते । वैश्वशुत्तनं च पशुपुरोडासो इति वक्ष्यते । प्रसव्ये च ये उपकाराः प्रशान्तावृषादिजन्याः तन्त्रो लब्धाः तज्जन-धीमृतपदावैर्व्यवधाने नास्तिदेशः, अपेक्ष्यत्तन्त्रात् । ये तु न तज्जन्तः आद्यभारविदोपकरीकरणहोमादिजन्याः, तन्-पदावैर्व्यवधानेनास्तिदेशः इत्यादि वक्ष्यते । तदिदं पाशुका-न्याजाना दैक्षे हृदयारिवागोत्तरत्वात् तपनीवै चाग्निमास-होमोत्तरत्वात् तत्पूर्वं भावितवनीयहविःपशुपुरोडाशादीना-मद्भूताः विदोपकरीकरणहोमाः किमन्याजोत्तर-शुक्लत्वात्, उत नेति चिन्ताया, भूतौ दर्शपूर्णमासयोः विदोपकरीकरणहोमाना परपशुकात्पशुवैव नदन्मन्वात् इहापि सत्यपि मिश्रप्रयोगविधिरिदमेव अद्भूतस्य अन्वा-ङ्गभूतान्याजोत्तरत्वात्पि संमथेव उत्कर्षे प्राप्ते, न तावत् विकृतौवैव क्रमवृत्तिः, मिश्रप्रयोगविधिरिदं, पुरो-डाशादिप्रयोगविधिना विहिताना विदोपकरीकरणहोमैश्चा-भ्युत्थाना न्यवधानात्, न्यवधानाभावादिशि-प्रवृत्तिदृष्टीप्राप्तस्य क्रमकल्पकत्वेन उक्तं तत्क्रमवाच-प्रसङ्गात्, पाशुकाप्रयोगविधिनिहिताना ममिष्टानुवाज-नी-मवाजाना उच्यमानेनैव क्रमवत्त्वं, तद्व्यवस्थापि प्रसङ्गात् । अपि महर्षिणा अन्वयव्यवस्था-व्यवस्था, यद्वाते हि पाठ-कल्पितवाच्येन क्रमधीयत एव विधीयते, न तु क्रमोऽपि, तस्य प्रयोगविधौवाच्येनाप्येव प्राप्तेः । अतश्च प्रकृते मिश्र-प्रयोगविधिरिदं विहिताना सामान्या क्रमस्याप्राप्ते तदा-श्रितस्य नियमस्याप्राप्तिः । न पदावैर्व्यवधानं पूर्वमेव अथ प्राणविधिवन् प्रवृत्तद्वीकरणे पाठकल्पितवाच्यस्य क्रम-विधायकत्वमेवेति शक्यं यत्नम्, तद्विदं पाठकल्पस्य विधिः कल्पव्याप्तयेन हमात्वात् व्यपेक्षप्रतिपत्त्यायोगात् । इतरथा इधियागवयोवापयोगेपि पाठेन क्रमावसेः । अतश्च प्रवृत्तितोऽपि अनुवाजोत्तरवस्थाप्राप्तेः पुरोडाशाद्यद्वे-दाभ्युत्थोत्तरमेव विदोपकरीकरणहोमी ।

मण्डनं— 'नोऽप्यने विष्टेषि ।' विष्टेषि; भेरित अधिभन् कर्मणि तच् विष्टेषि । १७.

१ शंकर— 'नैवै प्राश्निके मः ।' १९.

● दाक्षिणात्यः । 'स्वमातुलुनां प्राप्य दाक्षिणात्यं तुप्यति ।' चा. १।३।३७ पृ. २०४. ● दाक्षिणात्याः 'इयामा बृहन्तो लोहितायाः' इति भाष्यम् । 'यधिहं दाक्षिणात्यानां लोहितायादि कल्प्यते । अन्येयामपि तत्र दृष्टम् ॥ १।३।७।१८ पृ. २४९. ● दाक्षिणात्यैः भाही-नेतुकं नाम कर्म क्रियते । तत्र स्वस्वकुलगानं चरणाको-दिखावरदेवतापूजनम् । वि. १।३।८. ● दाक्षिणात्यानां मातृवदुष्टिमुद्राशयदोषमोचनार्थेनि, विकारजनोच्छ-स्युष्टमोचनम्, सर्ववर्णपरस्परस्युष्टतामूल्यदम-तदवनाना-नाचमन-निर्णेजकपीतार्थमाकृतवस्त्रपरिधान-तद्वदव्या-तिरिक्तमहापातककार्यपरिहरणादीनि च धर्मैर्यनि कपोदा-हरणानि । चा. १।३।३७ पृ. २०४.

● दातुः वाङ्मनत्रुभ्रपाश्लेष्टि, न तु वाक्षस प्रति-शरीतः । वि. ३।४।१९, ● दातुः समवर्णादिरूपः एको व्यापारः, अथरः प्रतिशरीतः स्वीकरणरूपः । इति दाने द्वौ न्यायौ । चा. ३।४।१०।२८ पृ. ९६०, ● दातृदोषेण सर्वप्रथमतिरागा हुदन्वात् । ३।४।१०।२८ पृ. ९५९, ● दातृव्यापार एतयो परस्व्या-पादनं नाम । ३।४।१०।२८ पृ. ९६०.

● दाप्यदि (२३३ लघिञ्) शशिभ्रमम्, तन् करणं प्रतिपत्तुं शक्नोति । चा. ६।१।१११ पृ. १३४७.

● दानं अष्टद्वयं सारस्वतव्यगतकामोष्टौ । भा. १०।२।१५।१४-४५. ● दानं आनर्तकपत्यामपूर्वकं पात्रीपत्यापादसम् । वि. ६।५।१. ● हर्षं आचलने अपरिमितस्य नाम सहायचिकित्सा । भा. ६।७।१।२३-२५, ● दानं आधाने तर्कैकदिमित्तस्यैक्याकगताम् । ६।७।१।२१-२२, ● दानं गवायुतस्य अक्षहृदसस्य च सकृत् वीज्यते । १०।६।१७।६२-६८, ● दानं दधिगार्थनिर्दिष्टभाग्यैव सर्वस्य विश्वजिति । ६।७।७।८-१३, ● दानम् । दान्त-अर्थैव तद् रूपं यत् स्वक-परित्यागेन परस्वत्यापादनम् । भा. १०।३।१२।५० । ददातिश्च स्वतन्निवृत्तिपरस्वत्यापादनरूपम् । तद्य यते

एकैकं प्रति कर्तव्यम् । यदि सद्युशयं अङ्गीकृत्य परि-त्ननेत्, तथा षणि स्वाम एव कृतो भवेत् ददातिः । टुप्. ● दानं हेण्याय अष्टद्वयभागं दार्शनीयमासिकपत्नी-उष्यावगतदारादिभेदोमितिचक्रैश्चानर्तौ । भा. १०।२।१६।१७, ● दानं नाम आत्मीयस्य द्रव्यस्य परस्वत्या-पादनम् । तद्य परः स्वकात् स्यादित्येवमर्थम् । १२।४।५।९, ● दानं नाशित अध्यादीनां (उभयतो दत्ता) विश्वजिति सर्वस्वदाने । ६।७।३।४, ● दानं नाशित मिश्रादीनां विश्वजिति सर्वस्वदाने । ६।७।३।१-२, ● दानं नाशित महाभूमेः विश्वजिति सर्वस्वदाने । ६।७।२।३, ● दानं नाशित विश्वजिति धर्मार्थैवेवकस्य स्युष्टस्य । ६।७।५।६, ● दानं प्रभवता हि शक्यं दातुम्, नामभवता । ३।४।१७।५०, ● दानं यते कल्पिष्यः परिगणायैतेन, न तु धर्ममात्रम् । १०।२।८।२२-२८, ● दानं विप्रक्षामा-न्याय न संभवति, किन्तु तद्विरोधस्य । संकर्म. २।४।२. ● दानं विमस्य कर्मस्य षणोतिष्टोने ह्यदसोत्तरगतयो-दक्षिणायाः । भा. १०।३।१२।५०-५२, ● दानं विश्व-जिति दक्षिणाश्ले विद्यमानस्य स्वीपस्य । ६।७।६।७, ● दानं विश्वजिति विद्यमानस्यैव सर्वस्य स्वीपस्य । ६।७।४।५, ● दानं सर्वस्य अष्टद्वयान्तगतोऽपि विश्व-जिति (भाष्यमते, चार्तिकमते तु ह्यदसोत्तरदक्षिणा अष्टद्वयगतोऽपि विश्वजिति) । ६।७।८।१४-१७, ● दानानि सदाचारः । चा. १।३।३।७ पृ. २०१. ● दानस्य पुत्रार्थस्य दीक्षितकृत्यं कर्तव्यं दातुः ज्योति-ष्टोमे । भा. १०।८।७।१२-१६, ● दानस्य विश्विद्यश्रवणे सति दानाद्भावेन अचोदितोऽपि प्रतीष्टे, विशिष्टे दाने शक्ये तन्निष्ठयै धर्मोपलब्धिना प्रतिग्रहस्य अतुल्यतायां न सकरणे परार्थपरिमाणभाषाप्राप्त्यर्थो दोषः । सु. पृ. १४९०.

॥ दानेऽपार्कोऽर्थलक्षणः । १०।३।८।३६ ॥

आपन्नये ' दातुः प्रथमनो दक्षिणा ' । तत्र अन्वा-हार्यधर्मोः कर्तव्यः इत्युक्तम् । परतु षणस्य दाने कर्तव्ये अत्राकः पानो न कर्तव्यः । जीवचरि हि वचः अर्थ-लक्षणः परिश्रयं तन्निष्ठयितुं समर्थः । यदि पाकः क्रियेत

अक्षुतः प्राणिवशः आचारविहङ्गोऽनुदीयेत । तस्मात् वसते न पाकः इति सिद्धान्तः । के.

• दाने द्वौ व्यापारौ एकः प्रतिमहीवुः स्वीकरणम्, अपरो दातुः तत्समर्थाचरणं समर्पणादिरूपम् । वा. ३।४।१०-१२८ पू. ९६०.

• दानक्रिया उद्देश्यागच्छणा क्रिया । ब्राह्मणेद्देशेन पक्वेऽग्निं अन्ने तद्दुद्देशेन त्यागं विना ब्राह्मणसंन्या-
प्रतिदः, अन्त्याग्निमात्रेऽपि च 'सुभ्यमिदं न मम' इति तद्दुद्देशेन त्यागे कृते तत्संन्यासप्रसिद्धोः अन्वयपत्तिरेकाभ्यां उद्देश्यागच्छणैव क्रिया संन्यासादिभिः अवसीयते ।
सु. पू. १२०.

• दानविधानेनैव पाक् परस्वल्पादात्नत्वात् व्यर्थ-
वस्यत तस्य (प्रतिप्रदस्य) आक्षिप्तत्वात् । वा. ३।४।
१०-१२८ पू. ९६९.

• दानशब्दः अग्रद्विरप्यादीनां अग्रार्थात् त्यागे
प्रसिद्धः । दृष्टार्थाया भूतवचसि दानशब्दः 'अग्निर्देवा'
इत्यादौ प्रसिद्धः । वि. १०।२।८. • दानशब्दः कर्मकरेषु
सम्पु परिक्रमार्थं इत्युक्तम् । भा. १०।२।१५।४४.

• दानहेमपाकानाशुक्त्यौ दौशाकालोक्तयै । भा.
६।४।१०।३८-३९. • दानपाकशोभना क्रतुप्रयुक्त-
निदाना प्रतिषेधः स्युदासः न्योतिशोभे । १०।७।७।
१२-१५.

• दानव्यालभ्यत्न्यायो न तव (रामस्य) स्वात्
कदाचन' इति वसिष्ठ उवाच (दानः स्वातः कृतः
एते त्रयो राज्ञाः अतीवमुददुर्मदा अपि द्वैतनिष्ठानात्
कामक्रोधलोभाविष्टा भूत्वा अन्ते विनष्टा एषैति कथा
योगवाचित्ते) । संमहः.

• दारसंग्रहः न दिः । अविच एव सार्यते 'अंते
च अर्थे च मागे च नातिचरितन्था' इति । एवं सती
अतिचरिता स्वात् । अनोऽपि न द्विदोरसंग्रहः । एतौव
भार्या कर्मायां अरत्नार्थां च । भा. १०।८।२।१७.
• दारसंग्रहः विद्याग्रहणोत्तरकारः । ६।८।२।१३.

• दाहहारे नैश्चर्तुंको निष्कर्तव्यः कर्मयोगे वर्तते,
एवं वा एते यशस कतिवः । भा. १०।१।८।२८.

• दार्शिहोमिन्ने ब्राह्मणः शिष्यानाम् । अन्वयाना
दार्शिहोमिको ब्राह्मणः । (दार्शिहोमिकः सार्वकर्मकर्ता
उवाचपावः) । भा. ८।८।२।२२.

• दार्शपोर्णमासिकं होतुर्वरणं प्रवृत्ते कर्मणि
क्रियते । भा. १२।१।२।८।३५. • दार्शपोर्णमासिकं
दौशकाण्डम् (तैत्ति. ३।५।७), आध्वर्यवकाण्डम् (तैत्ति.
१।१।४), दाशमावकाण्डं च (तैत्ति. १।६।२) । के.
• दार्शपोर्णमासिकानि वाजाणि हृदादीनि शौभिक-
पात्रैर्ग्रहणमसौः सवनीयपुरोडाशादिषु प्रकृष्टसिद्धानि न
भवन्ति । भा. १२।१।४।१०-११, • दार्शपोर्ण-
मासिको विधन्तः ऐन्द्रमादिषु इतिषु । ८।१।४।११।
पगौ च । ८।१।५।१२, • दार्शपोर्णमासिको विधन्तः
बाहुमास्तादिगतवाचिने शौभामणीयतमुत्तराद्येषु च ।
औपपत्तिकृतिः सुष्ट, समान्यविकृतिर्वाजिनम् । ८।२।१।
१-५, • दार्शपोर्णमासिको विधन्तः दौशपोवाया
आतिष्यापां प्रायणीयायाम्, पगौ च । ८।१।३।३,
• दार्शपोर्णमासिकस्य फलनिवामकृष्टसुधावयस्य शेषोदो
नानिदेशः । ८।१।३।३।१०-१२.

• दार्शपोर्णमासिकनिर्वापालम्न्यायेन (आत्म-
निर्वापन्यायेन २।३।५।१२-१५) यदि विशेषमिच्छते
उद्यो दार्शप्यायेन वर्तन्व्यतावचनेन तिष्ठेन विशेष्यम्
(सुधा— कर्तव्यतावाचिना प्रत्ययेन उपलक्षणीभूय
स्यामुत्पास्यविशेषणं कर्तव्यम्) । वा. ३।२।८।२१
पु. ७७५. • यदि आग्रहमनिर्वापी विधीयते ततो
न प्राकृतौ तौ विदिहौ । यदि न विधीयते ततः शकृतौ
अन्वेते यौ आत्ममनिर्वापी यत्तौ' इति आग्रह-
निर्वापाधिकरणस्याधोक्तन्यायेन कर्तव्यतावाचित्वा प्रत्ययेन
उपलक्षणीभूत्वा न्यावृत्त्यास्यविशेषणं कर्तव्यमित्युक्तम् ।
सु. पू. ११२३.

• दार्शपोर्णमासिकपत्नीसंवाजाहभूतेन आद्येन
सर् शिकल्पमाना आपनी । वा. ३।३।१०।२३ ।
'जापत्या पत्नीः संवालयन्ति' । भा. । न आग्ये
पत्नीसंवाया इत्येते । कु.

ॐ दार्शपूर्णमासिकपत्नीसयाऽगत्कपालाभि
होमनिमित्तकरोधानरेणौ द्वेष्यय दान अष्ट
मात्रार्थम् ॥

द्वेष्ये चाचोदनाद् दक्षिणाऽपनय स्वात् ।
१०२।१६।४५॥

भाष्यम्—दार्शपूर्णमासयो इदमाश्रयते 'यदि पत्नी
संवाजयन् कपालमभि जुहुयात् (कपालं धर्मिकं
कपालोपरि इत्यर्थः), वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् ।
तस्य एकहायनो गौर्दक्षिणा । त स द्वेष्याय दद्यात्'
इति । तत्र संशय इति परिश्रवार्थं एकहायनस्य दानम्,
उत धर्ममाश्रयित्वा । किं प्राप्तम् ? दक्षिणाशब्दात् परि-
श्रवार्थमिति । परिश्रवार्थं इति दक्षिणाशब्दो भवति ।
एव भाते, मूमः । द्वेष्ये च धर्ममात्रं दानमिति
चगन्धेन अ वादिष्यते । कुत ? अचोदनात् द्वेष्यस्य
श्रुतिवत् । नहि द्वेष्य श्रुतिवत् भवति, 'श्रुतिगार्वा-
नातिचरितौ' इति । यदा परिश्रिते येनैव कर्म प्रयोजन
नस्ति, यदा इति दक्षिणाशब्दं क्रियति ? अत्रिच
परिश्रवार्थं इति दक्षिणाऽपनय स्वात् चोदकशत
अनाहार्यं अपनीयेत्, तत्र चोदको वाच्येत् । तस्मात्
धर्मदान एकहायनस्य दानम्, अत्रिचने दातव्यमिति ।

द्वेष्ये चाचोदनाद् दक्षिणाऽपनय स्वात् ।
(अत्र दुष्यीकया अचोदनात् इति पञ्चम्यन्त पाठः ।
राने तु अचोदनेन इति वृत्तिवन्त पाठः । सूत्रार्थकथन
कार्ये तु 'अचोदितं वा' इति व्याख्यासम्) अपिच
परिश्रवार्थं इति दक्षिणाशब्दं स्वात् । चोदकशतः
अन्वाहार्यं अपनीयेत्, तत्र चोदको वाच्येत् इति
अनुशोऽय (भाष्य-) पाठः । कथम् ? पत्नीसंवा-
जयन्वेलायां अनाहार्यो दात । यद्यपि निमित्ते इत्यभिहितः
(वैश्वानरः) विधीयते, तथापि (प्रधानदक्षिणार्थे)
प्रवृत्तौ (कार्यस्य) निवृत्तौ च तन्वाहार्यं (चोदकेन)
प्राप्नोति ।

शा— दशपूर्णमासयोरेव नैमित्तिकगद्ग तममध्ये
एव विधत्ते ।

सौम— पूर्वत्र दक्षिणाशब्दाभावात् परिश्रवार्थं वा
भावेऽपि इह दक्षिणाशब्दात् परिश्रवार्थं वमिति

सगति । सूत्रार्थस्तु— द्वेष्ये च यद् दानम्, तस्य
दक्षिणाशब्दं अपनय स्वात् अष्टम्यन्तं स्वादिनिवात् ।
द्वेष्यस्य श्रुतिवत् अचोदितं वादिनि ।

वि— श्रीपे घर्वाय वा द्वेष्ये दानं स्वाद्, दक्षिण्ये
कित । कथाय, गैव द्वेष्य व नार्थको घर्मस्तु तात् ॥'
धर्मस्तु अष्टम्यन्तम् ।

भाट्ट— दार्शपूर्णमासयो 'यदि पत्नी संवाजयन्
कपालमभितुहुयात्, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्
तस्यैकहायनो गौर्दक्षिणा । त स द्वेष्याय दद्यात्' इति
श्रुतम् । उत्र तस्मिन् दक्षिणादानमष्टम्यन्तम्, उत श्रुति-
गानस्यमिति चि तावाम्, दक्षिणाशब्दस्य आनति कर
द्रव्यवाचि चेत तद्वानस्य आनस्यार्थं वपतीते, नाष्टम्यं व
करपनोदितः । न चाल्सा प्रयोगमभ्यर्तितमिच्छान तर्षं
यत्नेन प्रयोगप्यार्तिनश्च प्राणदक्षिण्यैव प्रवृत्तिदे
दक्षिणात्तदनुषेधं वाद्येन नान तवार्थता, दक्षिणाविधाना
यथाऽनुपपत्त्या आनति विशेषकत्वेनेन तदर्थं बोधयते ।
अस्तु वा दक्षिणाऽऽम्नानवत्तम् अस्या प्रयोगशब्दं तत्र
नेव । निमित्तान् तदर्थं तु कतिचित्तद् एवमानेऽपि न
विरप्यते । न चैवमपि 'श्रुतिगार्वाणां नातिचरितौ'
इति स्मरणात् श्रुतिवा द्वेष्य वातुपपत्ते द्वेष्यसंप्रदान
कदानस्य आनस्यार्थानुपपत्ति, श्रुतिवत्संप्रयुक्ता तस्य
द्वेष्यनिर्देशेऽपि पूर्ववत्तद्वेष्यस्य आनित्ये वाक्कर्मभावात्,
तदपि द्वेष्यस्मान्निर्देशे तस्य पुरवार्थतया निषेध
मुद्राप्यापि प्रवृत्तयो वैगुण्यमात्रात् । कथमेवेऽपि
वा निषेधस्य सामान्यविषयत्वेन दक्षिणाऽऽम्नानवत्
कल्प्येऽपि समविधिना विशेषविषयेण भाष्येऽप्येव ।
अतोऽस्य दक्षिणावात् कर्तव्या एव अ वाहायवर्मा,
पाकादवस्तु अर्थयोगात् निवर्तते । इति प्राप्ते, न ताव
दत्र प्राकृतदक्षिणासनानुषेधेन गुणमभ्यतिथि संभवति,
प्राकृतदानकार्यस्य आनते प्रपनायां वाहायवर्गेण निषेध
तत्र प्राकृतदानस्य इह अत्रात्तत्वात्, तदनुषेधेन अनेक-
गुणविधानार्थंभावात् । अतश्चावश्यं तन्वृत्त्याप्य गुण
द्वयविधिद्वयम्, द्वेष्यस्य संप्रदानमिति तत्रयविधिद्वय
दाना तमेवाव विषेधम् । तदपि च न प्राकृतकार्यार्थंभावात्,
तस्य पूर्वमेव निषेधत्वात्, द्वेष्यकर्तृकत्वनेवतस्य दर्श

पूर्वमानयोः प्रमाणान्तरेणैव तत्संप्रदानकैवल्यस्य नैश-
त्यार्थभवेन अग्नितिनितोपस्थापि कल्पयितुमशक्यत्वात् ।
द्वेषसंप्रदानकदानान्तरकालादेव अस्याः प्रावक्षितेष्टौ
प्रयोगवह्निभवे द्वेषकर्तृनिविदिगिम्पानन्तरकार्यं प्रयत्नाद्यंशो
अतिवेद्यं चानुपेक्षितं च प्रकल्प्य आनत्यर्थवत्कल्पने तु
तथैव गौरवम् । न हीदं कल्पयत्यम्, एतत्कल्पनमन्तरेण
आनतेरनुपेक्षमानावात् । अतो वरमदृष्टार्थेवेदं दान प्रयोग-
मन्वक्रियमाणया एव प्रावक्षितेष्टेष्टम् । दक्षिणाबन्धस्तु
तच्छब्दापेक्षितार्थमर्थकार्यवादे श्रुतो द्वेषानतिकल्प-
माणेण अगत्याः उक्तियेवः । अतः अन्वाहाप्यमाण-
मपस्तकत्यादेव निवृत्तिः । अस्यायसंगतिस्तु पूर्वपक्षे
पाकप्रोवात् द्रष्टव्या । १५.

मण्डन— 'दानं द्वेषाय नानतिः ।'

शंकर— 'द्वेषः क्वचित् न नो मद्यः ।' नः
असाकम् ।

* दार्शनिकीमासिकी वेदिः सौमिकेष्टिप्रवाहियु
चौमिन्वेवा प्रवृत्तियुक्ता । सौमिकेष्टिप्रवाहः । भा.
१२।१।३।८-९, * दार्शनिकीमासिकी वेदिः हविष्या-
नासादनार्था । सौमिकी प्रचारार्था । १२।१।३।८.

* दार्शनिकानां दयपयोधनो विदेशः वैश्वदेव्य-
मिष्यायाम् । वि. ८।१।८.

* दारातयी दशमङ्गल्युक्ता कर्तव्येतिहा । वि.
३।१।८. * दारातयीभ्य उल्लगायतीनां एतानयनं
चतुष्टयसिद्धौ । भा. ८।३।६।१२-१६, * दारातयीभ्यः
मानवीनामेकादशानामृचामानयनं विकृतिविशेषे सोमा-
रोहेष्टौ सामिषेभ्यम् । १०।६।१९।७३-७६.

* दास्यादिभागान्तरस्य अन्वयोः सावपेयभुक्त-
ययुक्करणेन न साधः । भा. १०।३।११।७४-७६.

* दाहे कृत्ययुक्तोदागस्य आते क्षामेष्टिः प्रावक्षितम् ।
भा. ६।१।५।१७-२१, * दाहे सोमस्य पञ्च गः
दक्षिणा दद्यात् । १०।३।११।५९.

* दाहकदास्यन्वयः । दाहकः अग्निः दाहकादाकारं
भजते, तथा चैतन्यं विवराकारं भजते । संमहः,
साहस्री, १६८.

* दिक् आकाशदिकालात्मना एरमाणुहृष्टान्तमलेन
नित्यत्वम् । या. १।३।८।२७ पु. २८५. * दिक् प्रत्यक्षैव
गोमासकमवेन । रत्न. १०।४।१२।२३. * दिग्गः
पदिन्द्रियजन्यव्यवस्थायिपदं नान्यविषयसंनिधिभवेन प्राच्याः
पूर्वतो दृश्यते इत्याद्यनुभवात् । मणि. पु. १७०.
* दिशामवेष्टीनां देधा प्रयोगः राजसूयान्ताः पाती वहिः-
पाटी च । आशाद्यन्तरेण ब्राह्मणेण वैश्वेन वा दिशाम-
वेष्टयः स्वातन्त्र्येण कर्तुं शक्यन्ते । तत्राह्वानं तन्त्रम्
'एतयाऽब्राह्मणकामं वाक्येत्' । वि. ११।४।१६, * दिशा-
मवेष्टीनां वायुगानि, तेषां राजसूये अन्तःप्रयोगे मेघः
उपविशिष्टेन दक्षिणामेधेन प्रयोगमेदायमात् । वहि-
श्चयोगे तु तन्त्रम् । ११।४।२.

* दिग्मोहाभिधानं आकुलीभावसान्नायम् ।
नया च लोके कर्तव्यतात् 'दितो मे परिभ्रमन्ति' इति
वक्तव्यो गवन्ति । या. १।२।१।१० पु. १२६.-

* दिग्वादः शान्तानादश्च । दार्शनिकीमासिकीः वत्ता-
याकरणाद्यर्थो शास्त्रामधिकृत्य 'प्राचीनाहरति उदीचीना-
हरति प्रायुदीचीनाहरति' इति श्रुतम् । अत्र प्राच्यादि-
शब्देन दिग्वादा, प्राच्यादिदिवो गवाः शाल्याः आदरवत्या
इति यो वादः स विन्नादः । अथ प्राच्यादिशब्दो न
दिग्वाचकोऽत्र, किन्तु काचिदिशः गत्वा पलाययितुं वा
प्राच्यादिदिशि विरुद्धा शाखा, सा आहरीत्या इति यो
वादः स शाखावादः । वादः पक्षः इत्यर्थः । सावित्री
वादो 'शाखायाः तत्त्वधानात्कत्' ४।१।२।७ इत्यत्र
उदाहृतौ भाष्ये । चे.

* दिग्ब्रह्मणः अर्थवादः प्राचीनवंशस्तुत्वे । एकोवि-
ष्टीमे 'प्राचीनवंशं करोति देवमनुष्या दिशो भ्रमन्त ।
प्राचीं देवाः, दक्षिणा पितरः, प्रचीचीं मनुष्याः, उदीचीं
वृद्धाः । यत् प्राचीनवंशं करोति दिशोऽप्येव तदयतमान
उवाचतते' इति । वि. ३।१।६.

* दिग्ब्रह्मणश्च तद्वत् संबन्धस्यार्थहेतुत्वान् ।
३।४।२।१०।

एकोविष्टीमे दिग्ब्रह्मणः श्रुत्ये 'प्राचीं देवाः अमन्जन्त,
दक्षिणा पितरः, प्रचीचीं मनुष्याः, उदीचीमनुष्याः'
('उदीचीं वृद्धाः' इति गत्वाऽन्तरे) इति । तत्र

प्रतीची मनुष्याः इत्यत्र विधिर्ना अर्थवादी वा इति विचारे विद्वांसमाह । 'वाचीनवंसं करोति' इत्यनेन विधिना एकाक्यत्वात् सर्वे दिग्विभागवाचकं अर्थवादः, न विधिः । तद्वत् पूर्वोक्तनिधीतवाचकं यथा तपतीतविधे- र्थवादः तथा इत्यपि । कुतः । संबन्धस्य मनुष्यप्रतीची- संबन्धस्य अर्थहेतुत्वात् अर्थवादापेक्षतस्तुतौ आत्मन- हया हेतुत्वोपपत्तेः । अपरः पूर्वोक्ते म्याप्रिपमाणानां मनुष्याणां आदिष्वं पृथवः कर्तुं प्रतीचीसंबन्धस्य अर्थतः हेतुत्वात् इति । के.

हे दिग्विभागधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे धृतो दिग्विभागः प्राचीनवंसंविधेयार्थवादः ॥

दिग्विभागश्च तद्वत् संबन्धस्यार्थहेतुत्वात् । ३।४।२।१०॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे प्रकृत्य श्रूयते 'प्राचीं देवाः अभवन्त दक्षिणं गिरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीमसुराः' इति । अपरोपाम् 'उदीचीं रुद्राः' इति । तत्र संदेहः किं विधिः, उपायवादः । विधिः, एवं किं मनुष्यधर्मः, उत कर्मधर्मः । अथवा प्रकरणे मनुष्यधर्मे कर्मणि निवेशः, किंवा आदिष्ये इति । किं तावत् प्रथमम् । दिग्विभागश्च वदत्, संबन्धस्यार्थहेतुत्वात् । य एव दिग्विभागः, स निवीतवत् विचार्यः । नो निवीते पूर्वगच्छः स इह पूर्वपथः, यो मध्यमः स मध्यगः, यः सिद्धान्तः स सिद्धान्तः । अर्थवत्त्वात् विधिः, मनुष्यसंबन्धानामनुष्यधर्मः इति पूर्व- पथः । प्रथमपुत्रा उदरगुण्या वा उदरतः आरिःवं प्राञ्च पदापरानुविष्टमिति मनुष्या इत्यनुयायः । विधिरिव, प्रकरणानुप्रदेशश्च ज्योतिष्टोमधर्मः । वाक्यप्रकरणानुप्रदेशश्च ज्योतिष्टोमे मनुष्यधर्मान् दक्षिणान्वापारे निवेश इत्यन्य- पथः । निप्रत्यात् वाक्यानां आदिष्ये निवेशः इत्यपर- मतम् । अर्थवादादेष्वं प्रकरणानुप्रदेशाय । 'प्राचीनवंसं करोति' इत्यनेन विधिना एकाक्यत्वात् प्रकृत्य- सिद्धत्वादिनि सिद्धान्तः ।

ज्ञा— 'प्रतीची मनुष्या' इत्यत्र निधीताधिकरणवत् सर्वे पक्षा रचयितव्याः । 'स्यमन्नतः' इति पुराकल्पेन पूर्वपुत्रापरित्यजेन प्रपञ्चा सम्भवे, तथा च विधिलं- गमते इति विशेषप्राञ्च । नो निषवैयितुं व्यधिकरणम् ।

सोम— सूत्रार्थतु— दिग्विभागः प्रतीच्याः दिशः मनुष्यकर्तुं नो विभागोऽपि निवीतवत् अर्थवादायः । प्रायेण पूर्वोक्ते म्याप्रिपमाणानां मनुष्याणां आदिष्वं पृथवः कर्तुं प्रतीचीसंबन्धस्य अर्थतः, प्राक्तनेन तत्र विध्ययोगात् इति । अत्र 'संबन्धस्य अर्थहेतुत्वात्' इति सूत्रप्रत्ययः निवीता- पिदृशद्वितीयसुत्रावशेषोक्तार्थसारकत्वेन अनतिप्रयोजन- त्वत् आचार्यैः श्लोकः, तदनुयायेण प्रथमप्राञ्चोऽपि न पठितः । (मुद्रकैस्तु अनवधानात् मुद्रितः) ।

वि— 'दिसं प्रतीचीं मनुष्या भवमन्नन्त्येती तिधिः । वादो वा, ५न पुत्राकल्पत्यर्थे विधिर्महंति ॥, प्राचीनवंसाक्योक्तार्थविधावस्थैक्याक्यतः । दिग्विभागोऽ- र्थवादादेष्वपकीते निवीतवत् ॥'

भाट्ट— सोमे 'प्राचीनवंसं करोति' इत्येतिद्विधि- रोपः 'देवमनुष्या दिशो भवमन्नत प्राचीं देवा दक्षिणां गिरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्राः' इत्यर्थं धृतः । तत्र मनुष्यसंबन्धो निवीताधिकरणवत् औदुम्बराधिकरण- वच्च विधिं निरस्तमपि पूर्वोक्तिप्रकरणवत् मनुष्यसंबन्ध- वैदिककर्मणि तत्रतु दिशान्तरेष्वेव सामान्यविशेषादिवचनेन प्राप्ततया प्रतीच्या अमासेः, लौकिके च कर्मणि प्रतीच्या नियमाप्यभावात् । विधिल्व विधिद्वयकारं वा । इति प्राप्ते, इह प्रतीच्या मनुष्यसंबन्धानोपादानेऽपि कर्म- विशेषानुपादानात् सर्वत्र विधानस्य त्वयेव निरस्तत्वात्, यस्मादेव विधायिच्छी प्रतीचीदिसामिन्युत्वं श्लोके यद्वच्छवा सिद्धम्, तादृशक्रियेयतामेव मनुष्यप्रतीचीसंबन्धं यदीत्या स्तुपुत्रपत्तेनतिरिक्तविषयन्तरकल्पेन प्रमाणवत् । 'उपरि हि' इत्यत्र तु देवाग्निहोत्रान्वाक्यसंज्ञेन उपरि- श्लोकशङ्कात्, तस्य च अप्यत्र तत्र विध्यन्तरकल्पेन देवाग्निहोत्राङ्गसमिद्धारणानुवादेन उपरिमात्रविधिः । अनु- विधयान्वाक्यात् न निवीतोदेवः इति वैयर्थ्यम् ।

मुपहन— 'प्राचीनवंसास्तुतये प्रतीची' । २.
गंकर— 'दिविभागो निवीतवत् ।' ८.

● द्वि-पूर्ण-धृ-विद्यमानां समुत्पन्न-प्राञ्चो- भाग-नववीन-यथोचितप्राञ्चानां त्रुतये अनुवादः । पदविदित्तधिकरणम् । भा. ३।४।३।११.

॥ दिनेर्द्वादशभिः प्रयेक्तं दीक्षोपश्रमुनाः साध्याः द्वादश्यादि । भा. ११।४।११६-२२.

॥ दिवरापरत्वेन संक्षरशब्दस्य विश्वरूपामपने सहस्रसंख्यरे मनुष्याधिकारः । अधिकारशब्दे अधि-करणम् । भा. १।७।१२।२१-४०.

॥ 'दिवा संख्यायु कर्णस्यनक्षत्रस्य उदहस्युषः । कुर्मन्मृगपुटोने च रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥' इति कालः वाचनिकव्यवस्थाविधिः । बाल. पु. १८.

॥ दीक्षणीया अश्वमेधे श्रेयाश्रयीया इतिरेव । वि. १।१।२ कर्णकं २. ॥ दीक्षणीया ज्योतिष्टोमे 'आमा-येण्यवधेकादशकपाल निर्मेयेत् दीक्षितव्यायः' । भा. १२।२।१।२५. ॥ दीक्षणीया पुष्यसंस्कारद्वारेणोपकरोति, न आश्वमेधायेतया । दीक्षासंजननक्षत्रा उच्यन्ति तन्मैवाव-गम्यते । दुपू. १०।१।२।४ पू. १८०५. ॥ दीक्षणीया साग्निचित्ये उलासंभरजोत्तरम् । के. ॥ दीक्षणीयायाः इत्येते दीक्षितशब्दस्य प्रवृत्तिः स्थात् । भा. ५।३।१।३०, ॥ दीक्षणीयायाः पूर्वं सावित्रहोमाः उलासंभरं इष्टकाः पशुभ्य कर्तव्याः, ततो दीक्षणीया । सावित्रहोम-न्यायः । ५।३।१।२।२२. ॥ दीक्षणीयायाः मज्जुर्वेदिक-त्वात् साङ्गानामुपाश्रयं प्राप्नोति । तद्योदकेन वाध्यते । 'मात् स्विष्टकृतः प्रथमस्थानेन ' 'मध्यमेनेडायाः' 'सौम तृतीयस्थानेन' इत्येतत् स्वरवैचित्र्यं बोदकप्राप्तम् । सत् 'अग्नीषोमीयात्' इत्युपाश्रयत्वेन वाध्यते । 'वाक्सा वाचा आभवेत्' इत्यनेन दीक्षणीयाशब्दशब्दस्य शब्-दमित्ये विधीयते । स दीक्षणीयाशब्दः प्रथममात्रे वर्तते नाग्नेयु । एसात् उपाश्रयत्वेन प्रथमेयु (द्व) 'वाक्सा वाचा' इति । दुपू. १।३।१।२५ पू. १६६७-६८. ॥ दीक्षणीयायां द्वादशमानं क्षिप्रं वक्षिणा दयेने । भा. ८।१।१।१६. ॥ दीक्षणीयाया वाक्सा वाचा कानयेत तावन्मा अत्रुमवात् । अर्ग सरा दीक्षणीयाऽपूर्वप्रसुकः, न परमापूर्वप्रसुकः । ज्योतिष्टोमे । वा ३।३।१।२ पू. ८१२. ॥ दीक्षणीयाया स्वरः (उच्चारणचरतिः) अङ्गापूर्वप्रसुकः । दीक्षणीयावाहृतिवन्मयापः । भा. ६।१।२।२-३ कर्णकं २.

॥ दीक्षणीयाऽग्निरेव गोमान्तं धारणीयः । संकर्ष. ३।२।२०.

॥ दीक्षणीयाऽधिकरणम् । अग्रहणविरोधन्यायः । उक्त्या पर्वणि दीक्षा अपर्वणि । भा. १२।२।१।२१.

॥ दीक्षणीयाऽन्ते दीक्षितत्वसिद्धिः, दीक्षितधर्मा-स्तानम् । ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयेष्टया इत्यत्राधिकरणम् । भा. ५।३।१।२।२९-३१.

॥ दीक्षणीयाऽऽद्यो धर्माः अग्निष्टोमसंस्थं ज्योति-ष्टोमं प्रकृत्य उक्ताः, न सर्वसंस्थम् । सत्याऽधिकरणम् । भा. ३।६।१६.४२-४७ ॥ दीक्षणीयाऽऽद्यः सुरप-संस्कारः कल्पप्रतिप्रहणशेषं पुष्यं कुर्वन्तो यागकार्ये वर्तमानास्तदर्थाः । दुपू. ७।३।१।४।३६. ॥ दीक्षणीया-ऽऽदीनि अग्निं दर्शपूर्णमासप्रकृतिकामि ज्योतिष्टोमे । भा. १०।१।२।४. ॥ दीक्षणीयाऽऽदीनां ज्योति-ष्टोमाद्गन्वात् गोमबुद्धित्तु अतिदेशः । गोमवागवापाव्या-धिकरणम् । सोम. ४।४।२२. ॥ दीक्षणीयाऽऽदियु अग्न्यन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम् । अग्न-न्वाधानशब्दे अधिकरणम् । भा. १३।१।१।२।४-२८, ॥ दीक्षणीयाऽऽदियु अग्न्यन्वाधानं सौमिकं दक्षिणं प्रवृत्तित्वा । सौमिकदक्षिणान्यायः । १२।१।१।६।३२, ॥ दीक्षणीयाऽऽदियु आरण्यधानं सौमिकेन पयोमनादिना प्रवृत्तित्वा । १२।२।४।३०. ॥ दीक्षणीयाऽऽदियु आरम्भणीया न कियते । दुपू. १०।१।२।४. ॥ दीक्ष-णीयाऽऽदियु जागरवं दशोर्वीर्णमासिकं सौमिकेन दीक्षा-काक्षीनजागरत्वेन प्रवृत्तित्वा न भवति । जागरणन्यायः । भा. १२।१।८।१७, ॥ दीक्षणीयाऽऽदियु दार्शित्याग्नि-सन्निध्यं (अग्न्यन्वाधानम्) न कार्यम् । १२।१।१०।११, ॥ दीक्षणीयाऽऽदियु पत्नीसहनं सौमिकेन प्रवृत्त-त्वात् । १२।२।१।२।२९, ॥ दीक्षणीयाऽऽदियु ज्योतिष्टोमं 'अतो व्रतवते' इत्यादिरुचं सौमिकवापणीया-ऽऽदियु प्राग्नेन उपेतत्वात् पुनर्नाश्रुयम् । १२।१।१।२०-२३, ॥ दीक्षणीयाऽऽदियु शेषमक्षः कल्पिभिः प्रतिपन्नयै. कर्तव्यः । १२।१।१।७।३-३५, ॥ दीक्षणीया-ऽऽदियु शेषमक्षः नवममेव कर्तव्य एव । १२।१।६।३१

-३२, ७ दीक्षणीयाऽऽदितु श्लोचैरं शौमिकेन प्रसन्न सिद्ध न भवति । १९।१।२।२५-४९.

७ दीक्षणीयाऽऽदिरिसाम्नां दीक्षणीयादिप्रयोगानन्तर्गतमेऽपि अग्नीषोमीयमाधीनत्वाविशेषात् उपायुता । सु. पू. ११८३.

७ दीक्षणीयाऽऽदिविद्वती अन्तरम्गणीयाया याव । आरम्भणीयायाः इत्यशयिकरणम् । भा. १०।१।२।४.

७ दीक्षणीयेष्टिः अश्विपक्षे मृगशिकारपक्षे कुप्यते (कृत्वाचिता) । वि १०।४।२८, ७ दीक्षणीयेष्टया दीक्षासिद्धिः, दण्डमेऽजलऽऽदिकं तु दीक्षाऽभिम्यङ्गकम् । ५।३।११, ७ दीक्षणीयेष्ट्यादयः इयः ऋषोतिष्ठोने अहम्, ऋषोतिष्ठोमश्वरपे उपदिष्टत्वात् । लोमवागाः प्रधानम् । ४।४।१२.

७ दीक्षणीयादिनकृत्यान्ते इत्यमरमिषोचनादिकं वार्ये अङ्गिचयने । भाट्ट ५।२।१२.

७ दीक्षणीयावाङ्मनियमन्याय । स्वरनियमः ॥ मन्थारे युज्यमानानां तादृश्यात् नत्प्रयुक्तं स्यात् । १।१।२।२२ वर्णकं २ ॥

भाष्यम्— एवं वा अस्ति ऋषोतिष्ठोमः । तनेदं समाश्रयते ' यावत्सा वाचा कामयेत, तावत्सा दीक्षणी यायामनुववात् । म-अं प्रायणीयायाम्, मन्थरनातिशयायाम्, उपायुतयसु ' इति । तत्रापमर्थः सापदिः किं परमापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः, उन दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्ता इति । किं प्रसङ्गः । परमापूर्वसंस्कारे दीक्षणीयाऽऽद्यपूर्वे युज्यमानस्यास्य धर्मस्य परमापूर्वत्वत्वात् दीक्षणीयाऽऽदीनां परमापूर्वत्वैव स्यात् । परमापूर्वं हि पश्यन्तु । यद् अन्वयस्याऽपि संभव्यते, तदेव धर्मैरभिपद्यन्वते, नाज्ञापूर्वम् । निष्प्रयोजनं हि तदिति ।

दुपु— एतदारे दीक्षणीयाऽऽद्ये को धर्मः, ७ परमापूर्वप्रयुक्तः (न स्वरूपप्रयुक्तः) । युक्तः ? परमापूर्वप्रयुक्तत्वात् दीक्षणीयाया, स्वयं निष्कल्यात् ।

तेन स्वयं यतस्य संयोगान् धर्मसंनन्ध-त्वात् चतप्रयुक्तं स्यात् संस्कारस्य तादृश्यात् । ३ ॥

भाष्यम्— तेन स्वयं दीक्षणीयादिना, एसात् परमापूर्वस्य संनन्धः, तस्मात् परमापूर्वधर्मैर्वादीयकैः न धर्मैः धर्मैवत् । तस्माद्द्वयप्रयुक्तमेवजातीयकं धर्म-जातम् । तथा धृतिः शब्दे भवति । इतरस्मिन् पक्षे लक्षणा स्यात् । न च प्रायणीयाऽऽद्यपूर्वं निष्प्रयोजनम् । ऋषोतिष्ठोमस्य हि तदुपकारकम् । न च तद्विना एवं-जातीयकेन धर्मैः प्रायणीयाऽऽद्यपूर्वं सिद्धम् । अवहित-पिदिवत् । यदुच्यते, विनैव धर्मैः तदपूर्वं भविष्यतीति । तत्र । युक्तः ? तदपि हि अपूर्वं शब्दादेवावागम्यते अस्तीति च प्राक् शब्दादन्तेन प्रमाणेन लपसंलपयते । एवंजातीयके च शब्दप्रमाणके यत् शब्द आह, तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दस्य प्रायणीयाऽऽद्यपूर्वस्य उक्त्वात्प्रसिद्धं धर्ममाह, न परमापूर्वस्य, वचनप्रामाण्यत् । एवं च आ-वरमापूर्वनिष्पत्तेः अवरमस्तिनाशि नात्र धर्मः प्रतिष्ठितः, न परमापूर्वं सकृदभिप्यति । एवमपि प्रयोजनसमर्थम् । तस्यादेवंजातीयकं धर्मैर्जातं अज्ञापूर्वप्रयुक्तमेवेति । किं भवति प्रयोजनमितरस्मिन्नितरस्मिन् वा पक्षे इति ? उच्यते । मन्थारेपे समाश्रयते, त्रैषातवीया मयतीति । यदि परमापूर्वप्रयुक्तं एवंजातीयको धर्मः, तत्रैषातवीप-कारविशेषे निरुद्ध इति तन्कार्यापराधा त्रैषातवीयाया मतिप्यति । अथ आदाविषणवाऽद्यपूर्वप्रयुक्तः, ततो नेदमाप्रमैष्णवापूर्वमिति तत्र त्रैषातवीयाऽद्युर्वे न तेन धर्मैः संनन्धयते इति ।

दुपु— 'तेन स्वयं ..तादृश्यात् ।' ३ ॥ दीक्षणीया-धर्मैः को धर्मः प्रयुक्तः ए न परमापूर्वप्रयुक्तः (किञ्च त्वपूर्वप्रयुक्तः) । युक्तः ? दीक्षणीया आग्नीषमपूर्वं लक्षयति, तेन धर्मैर्जातं संनन्धः (तद्विद्वान्ते कारणा-मवात्) । तस्मिन् पक्षे लक्षणैव (केचन, न लक्षितं लक्षणा) । यदा तु (लक्षितं) दीक्षणीयाऽद्युर्वे परमापूर्वं लक्षयति तदा लक्षितलक्षणया धर्मैर्जातं संनन्धः । (यदि सिद्धमन्तेऽपि लक्षणं, कथं तादृशं भाव्ये भूयमिषातम् ? अथ आह—) तस्मात् लक्षणा धृतिः प्रवृत्तिः (भाष्य-कार.) लक्षितलक्षणऽपेक्षया (एभिः शब्दैर्जातम्) । अथवा (दीक्षणीयाऽऽद्येव) भागं संनन्ध्यात् वाङ्मनं (ऋषोतिष्ठोमस्य) शब्दोति लक्षयितुम् । तेन अङ्गि-

संनये लक्षणा भङ्गसंनये तु भ्रुतिः (भङ्गिसंनये विवक्षिते लक्षितेन अङ्गिना तत्पूर्वे लक्षितकर्मण्यम्, आङ्ग-पूर्वसंनये तु भ्रुतौव दीक्षणीयाया स्वापूर्वलक्षणा । तदनेन प्रकारेण पूर्वपक्षे लक्षितलक्षणा, सिद्धान्ते तु लक्षणा ह्येतदेव प्रतिपादितम्) ['अथवा' इत्यादिग्रन्थः खिलितद्वुद्दीक्षाया नास्ति । उच्यते तु व्याख्यानत्वात् आस्येव छः] ।

‘ पूर्वपक्षे ' नैषातस्या दीक्षणीया भवति ' इति आङ्ग-वैश्वानराधीयस्या (नैषातस्या) तद्वर्तमान्यते यथा नीचाराः शोधनेन (शुन्यन्ते) । सिद्धान्ते तु आङ्गवैश्वानराधीयप्रकृत्या धर्माः नैषातवीयाया च अपूर्वन्तरम् । न चापूर्वन्तरं अपूर्वन्तरवर्तमानं च्यवति । (भाष्योक्तं प्रयोजनमाधिरिति -) अनुराधसिद्धं प्रयोजनम् । (कथम् ?) ' नैषातवीया दीक्षणीया भवति ' इति सामानाधिकरण्यात् (अनयोः) । तत्र यदि मुख्यपक्षे द्वे अथि पदे गृह्येयता (तदा) सामाना-धिकरण्येनोपपद्यते । तस्मात् एकमेव गौण पदम्, अन्यत् मुख्यम् । तत्र प्राथम्यात् अधिविषयाय नैषातव्यापदं मुख्यम्, दीक्षणीयापदं तु (अथमात्मा संजातविशेष च) आत्मीयं कर्तृकार लक्षणम् । तस्मिन् रक्षिते नैषातव्याय विधीयते (नैषातस्या दीक्षणाव्याप्यकारिणी भवतीति) । छः (च) विधीयमाना ताः कार्यापन्नत्वात् तद्वर्तमानं लभते । सिद्धान्तेऽपि यथा चालेवाली गृह्यन्ते विधीयमाना तद्वर्तमानं (अङ्गनादीन्) लभते । तस्मात् उच्यतेः पक्षयोः द्वेषा धर्मसिद्धिरिति । अथोच्यते ' नैषातस्या दीक्षणीया भवति ' इत्यनेन नैषातवीयायाः यत् कार्यम्, तत् मिथ्या दीक्षणीयाकार्यं (तस्या) विधीयते । तत्र (दीक्षणीया-कार्यम्) आत्मीयैरेव (यथासिद्धैः) धर्मैः आत्मीयेन चापूर्वेन नैषातस्या साधयिष्यति, न दीक्षणीयाधर्मान् प्रक्षिपति सिद्धान्तवादिनः । (एतत् दूषयति -) पूर्व-पक्षेऽपि नहि दीक्षणीयाकार्यं (यथासिद्धैः) नैषातवीया धर्मैः, तथा चानि आत्मीयैरेव धर्मैः तत्कार्यं साधयिष्यति प्रसिद्धधर्मैकत्वात् । अथ न वर्तते (दीक्षणीयाकार्यं नैषातवीया, तदा) गतं आत्मीया एव धर्मास्तथा । अपि च परमापूर्वप्रकृत्याधर्मिणि चाङ्गिनमस्य प्रकृतौ आङ्गवैश्वानरो विशिष्टं द्वारमस्य (आङ्गवैश्वानरापूर्व-

सिद्धयः) । तमेह (द्वारम्) नास्ति । तस्मात् नास्ति (पूर्वपक्षे) वाङ्मनियमः ।

ननु अनेन न्यायेन नीचारेषु शोधनं न प्राप्नोति (आङ्गवैश्वानरपदं यथाभ्रुतं मन्वातस्य चोद्यम्) । उच्यते । सत्यं विशिष्टं द्वारं (मीहयः) शोधनस्य । इयंस्तु (नीचारनैषातमनोः) विशेषः, मीहयो एतेन (तण्डुल-निर्वृत्त्या अपूर्वस्य) उपवृत्ति, नीचाराश्च तत्रार्थे प्रत्यक्षतः साधयन्तो दृश्यन्ते । तत्र साधयतिव्या धर्म-साधयितुंका । इह तु (दीक्षणीयावाम्) अहं द्वारम् (अपूर्वम्) तस्मिन् कार्ये नैषातव्या वर्तते इति नास्ति प्रमाणम् । अथवा द्वारदेवैर्भ्रं प्रयोजनम् । (कथम् !) नैषातवीया यादृशी एषोवसा, तादृशी एव (अक्षमेने दीक्षणीयात्वेन) चोच्यते, नैषातवीयाव्यापनेनैवैव विधीय-वर्तते । आङ्गनामावात् धर्मान्तरमपि न (भवति) । तस्मात् यादृशी तत्र निष्ठाता, तादृशी (एव) अत्र (वर्तन्वा) । यद्यपि च धर्मान्तरं स्यात् तथापि नाम्ना धर्मान् प्रक्षिपति, न चोदकनेति ।

श- ' फलवत् परमापूर्वं तच्छेषत्वं ततो भवेत् । स्वापूर्वं कर्तुशोपलान् सत्यं फलवद् यत् ॥ फलवच्छेषता युक्ता न तु निष्फलशेषता । तस्मात् तस्माधने रूपे स्वर्भेदो विधीयते ॥ ' उच्यते । ' एवमाधीयमाणे हि भवेत् खञ्जितलक्षणा । स्वापूर्वं लक्षणायावे तस्मात् तच्छेषता यत् ॥ '

मोम- पूर्वत्र हन्तिविशेषत्वे आनर्थक्यात् शोधनस्य अपूर्वाधीयवत् इत्यादि निष्कलदीक्षणीयाऽपूर्वा-धर्मैरेव आनर्थक्यात् फलवच्छेषोपलान्शोपार्थवैर् इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रं भङ्गात्प्राग्भेदं दीक्षणीया धर्मानन्तरकारो निवर्धितः, तच्छब्देन च परमापूर्वं विवक्षितम् ।

वि- ' मन्दाधिकमपूर्वाय परागाणन्तराय च । फलपदायो, नो समवायलक्षणा तु विशिष्यते ॥ '

भाट्ट- एवं वा । एव तावदुद्देश्यस्यैव आनर्थक्य-प्रवृत्त्या अपूर्वसाधनकारणोपेक्षम् । तत्र प्रजातस्या-पूर्वतोऽपि लक्षणे वनाङ्गन्यमपीति चिन्तायाम्, यत्र नावत् अथवा उपेक्षणादी न मीक्षादिन्ये मन्थे अपूर्वोत्तरम्, तत्र प्रजातजन्योत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वशया अधिकादेव । यत्र तु

भट्टहार्थं संनिपद्योपकारकेषु शोधणीयाऽऽदिषु स्वजन्य-
 दृष्टमति, तत्रादि तदङ्गानामुत्पन्नानीनां 'वाचस्या वाचं
 क्षमयेत् तावत्या दीक्षणीयावाद्ननुयात्' इत्यादीनां च
 स्वर्गाणां दशैर्गणैस्तथोपेतिशोमात्पूर्ववत्सामान्यप्रथमया
 तदर्थत्वमेव । न तु शोधणीयावाद्ननुयात् इत्यन्वयस्य पूर्व-
 योचनम्, तस्मिन्नापि फलनसामान्येन आनर्थक्यपत्तेः । इति
 प्राप्ते, साक्षात्फलनसामान्येऽपि परंपरा अभिव्यक्त्युत्पन्न-
 चोपपत्तेः अङ्गपूर्वाणामपि अनिर्णयतावत्त्वेन स्वाङ्गामाने
 निष्पत्तेः प्रमाणाभावात् अङ्गपूर्वस्वरूपेऽपि आनर्थक्यता-
 भावेन तत्त्वानुत्पन्नप्रथमामपि वाच्यतामात्रं प्रधाना
 पूर्वयंत्रादिनाऽपि च अङ्गपूर्वाणामपि प्रवृत्तारिहास्यं
 प्रादुर्भाव्य आनर्थक्यत्वेन तदर्थत्वमेव तत्रापि प्रधानापूर्व-
 यंत्रतामने प्रमाणाभावात् लक्षितलक्षणप्रवृत्तत्वाच्च ।
 सत्त्वियुक्तितदीक्षणीयाऽऽद्यपूर्वसाधनत्वमेव दीक्षणीया-
 ऽऽदिपदेऽन्यत्वे इति ते धर्मास्त प्रकृत्या एव । अत एव
 आरादुपकारकाङ्गानां अभिक्रमणमूलादीनां प्रवृत्तैस्सादि-
 लक्षणपूर्वाणामेव । न तु दशैर्गणैस्तथोपेतिशोमात्पूर्वयंत्रा-
 न्यवत्त्वहितापूर्वेऽपि आनर्थक्यताभावात् ।

प्रयोजनं—ज्योतिषोमाद्भूतमनुपयु वेष्वादिदम्बकेषु
 उपाकरणदीनामुद्गाभावात् अकरणं पूर्वपक्षे, ज्योतिषोमा-
 पूर्वस्थानावत्तापूर्वत्वमेव प्राङ्गणार्थाभावात् । सिद्धान्ते
 तु ऊहः इति द्रष्टव्यम् । एव दैक्षणीयान्तिदेशोऽपि
 पूर्वपक्षे प्रयोगानुपपत्तेरिव । यच्च भाष्यकारेण भक्ष-
 मेधे 'नेवातवीया दीक्षणीया मयति' इति वचनेन
 दीक्षणीयाकार्यं यजमानसंस्कारे सिद्धिदाया वैषातवीयायां
 पूर्वपक्षे दीक्षणीयत्वमप्राप्तिः, सिद्धान्ते तु प्रविद्धपैपान
 नीयाया धर्मा एवेति प्रमेयननुक्तं तत्र, पूर्वपक्षकत्
 सिद्धान्तेऽपि स्थानपक्षे वाच्यताभावात् । यदि तु
 स्थानाभरतिदेशापेक्षया विविधातिदेशास्मादि यत्प्रत्यय
 अद्यमे तापित्यात् नामातिदेशेन प्रविद्धपैपानवीयाया
 धर्मा एवेत्यादादुक्तेषु तन् पूर्वपक्षेऽपि तुल्यम् । वस्तुतस्तु
 नेधे वैषातवीया प्रविद्धपैपानवीयायाः कर्मांतरम्, सत्यपि
 अनुदादेयगुणैरे आनर्थक्यप्रमाणान्विकल्पन्याभावात् ।
 अतः प्रविद्धपान धर्मसंज्ञा एव वैषातवीयायाः

यजमानसंस्कारार्थमेव विधानात् धर्माकार्यविशेषेण क-
 स्थानाभरतिदेशपक्षिकः ।

मण्डन— 'वाचा स्वरसंश्लेषविधियुक्ता ।' ३,
 संकर— 'दीक्षणीयाङ्गता स्वरे ।' ८.

● न वाच दीक्षणीयावाद्नियमन्यायः । दीक्ष-
 णीया हि संनिपद्योपकारकत्वेऽपि न ज्योतिषोमोत्पन्नपूर्व-
 धर्मात्, तथात्वे ज्योतिषोमोत्पन्नत्वेन प्राच्यतापत्तेः ।
 किन्तु स्वापूर्वदारेण उत्पन्नपूर्वधर्मादनातुल्यज्योतिषोम-
 प्रवृत्तियोगसंशयानार्था इत्युक्तम् । अतश्च दीक्षणीयापदे
 स्वापूर्वादिद्वारा ज्योतिषोमोत्पन्नपूर्वधर्मोत्पन्नत्वस्य कारण-
 धारणात्परापरव्यवस्था एतद्वत्त्वात् लक्षितलक्षणऽऽद्यापत्तेः
 न सा आश्रिता । प्रवृत्ते तु यावत् स्वर्गसाधनत्वान्यथा-
 ऽऽनुपपत्त्या द्वारत्वेन कल्पित उत्पन्नपूर्वं पठित परमापूर्वं
 प्रत्यपि तावत् वाचिदेशात् उपापरपूर्वं अलक्षणीयत्व प्रचान-
 त्वेन प्रवृत्तपूर्वसाधनत्वप्रकाराया वाच्यताभावः । वी, ३।।
 ४।८ पू. १४४. ● यूपस्य तद्यूपपरवर्तुस्य वा यत्त-
 द्यार्गन्तव्यं विनापि प्रवृत्तौ लक्षितदशानात् तत्त्वत्वे-
 ऽपि आनर्थक्यपत्तेः दीक्षणीयावाद्नियमं वाचित्वा
 लक्षितलक्षणया अविकारत्वप्रकरणतद्भूतेन यूपवन्देन
 ताजपेयापूर्वसंनिपद्यन्तव्येन यूपमिष्टस्य लक्षणात् वाजपेया-
 पूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धिः । इति सिद्धान्ते । ज्यो. ३।।१।१।८
 ३. १८९. ● दीक्षणीयावाद्नियमन्यायेन तच्च-
 संस्कारकमनुपयुना एव तत्तदमतिः इति न प्रवृत्तौ
 (अतिशोमे) शक्यम् । भाट्ट. १।२।१४. ● 'एकं साम
 गुणे त्रिषो' 'यथोम्या गावति' इत्यादेः दीक्षणीया-
 वाद्नियमन्यायेन प्राङ्गततत्त्वतोर्गवर्धमिव उर्येतेन
 व्यापकत्वे अपवृत्तेः । १।२।७ वर्णिकं २, ● गुणामिधाने-
 जन्मसापूर्वस्य एकस्यैव अतिशोमस्तोत्रे चतनादी च
 उपरोक्तान् धर्मानां च मौल्यादीनां गिराश्चक्रासंयुक्तानि-
 धानत्रयावान्तवापूर्वप्रयुक्तत्वेव दीक्षणीयावाद्नियमन्यायेन
 अङ्गीकारात् । १।२।१८, ● अथधर्मोणा द्रव्यरूपे आन-
 र्थक्यत्वस्यैव प्रवृत्तानामाशापूर्वसाधनत्वमेव द्रव्यदेन
 तदपत्ते दीक्षणीयावाद्नियमन्यायेन, न तु ज्योतिषोमा-
 पूर्वसाधनत्वम् । इति पूर्वपक्षे । ३।६।११. ● वरि उप-
 स्थानस्य भट्टहार्थं स्मृतं तदा तन्मन्त्रस्वारी प्रोत्पन्न-

मन्त्रवत् उपस्थानक्यादृशैर्ध्वमेव दीक्षणीयावाङ्मनियम-
न्यायेन भवेत्, तस्य तु अभिधानकन्कस्य (मन्त्रस्य)
करिष्यमाणमण्डपवृत्तिप्रदार्धानुष्ठानोपयोगिताया दृष्टार्थत्वात्
अवपातमन्त्रवदेव तन्मन्त्रस्य कान्तपूर्वार्थत्वमावश्यकम् ।
को. ३।१।८।२३ दृ. २६७. * यद्यपि प्रकृतायाः
(' अम वा याहि ' इति आग्नेयाः कृत्स्नः स्तोत्रादिवाक्येषु
स्वातन्त्र्येण अपूर्वार्थत्वकल्पितं; तथापि तस्याः दीक्षणीया-
वाङ्मनियमन्यायेन स्तोत्रमन्त्रापूर्वार्थत्वस्यैव कल्पते; ।
पूर्वपक्षः । ३।१।८।२३ दृ. २६६, * तद्वशात्तदित्यं
वाक्येषोददेशेन विधीयते... अन्यथा हि दीक्षणीयावाङ्-
मनियमन्यायेन प्रश्नपूर्वार्थत्वं यूपमात्रार्थत्वं वा आपद्येत
इति वाक्येयानङ्गत्वात् तद्वाचावगतिः । इति पूर्वपक्षे ।
३।१।९।१८ दृ. १८८, * 'समानपते जुहामीवभृतम्'
' प्रयाजशेषेण हवींश्चिभिधारयति ' । अत्र हि दीक्ष-
णीयावाङ्मनियमन्यायेन प्रपानसंस्काराद्योगान् अङ्गाधिकार-
स्यैव तावत्पूर्वार्थत्वमावश्यकम् । ३।१।१०।२० दृ.
१९५. * उद्देश्यनामास्य स्वल्पेन आनर्थक्ये प्रसक्तं माग-
ज-योर्पूर्वसङ्ग्राहे प्रमाणाभावात् दीक्षणीयावाङ्मनियम-
न्यायासंभवेन भागवत्त्वन्विषयज्ञानपरमापूर्वसाधनत्वमेव
मागजिष्ठं लक्ष्यते इति परमापूर्वप्रगुणं उपलब्धम् ।
भाट्ट. ५।१।६.

* दीक्षा अपूर्वणि कर्तव्या मुन्या पूर्वणि । अङ्गगुण-
विरोधवापः । भा. १।२।९।२५, * दीक्षा गवा-
मयस्य माप्याः पीर्णमास्यः पुत्रस्तावत्तुदे । ६।५।२।
३०-३७, * दीक्षा च व्रतानि । १।०।२।१।८।४९. * दीक्षा
दीक्षणीयेष्टया सपत्रः संकटाः । वि. ६।५।८. * दीक्षा
यमनियमनवविषयवर्तकस्यः । प्रवराभ्येन ब्रह्मचर्यादिः
विशक्तिः । सोम. १।०।२।१८. * दीक्षाः वरामयने
द्वादश, 'द्वाभ्यां त्वेमास्यति' इत्यादिना पन्था दीक्षा-
गुणाना उपन्यस्तत्वात् । वि. ८।१।१०, * दीक्षाः तिस्रः
त्रयोविधे । भा. ३।७।५।११, * दीक्षाः द्वादशादे
तन्त्रेण कर्मप्रयोगात् दृष्यन्तुल्लवात् । (अत्रौ द्वादश
अहम् दीक्षाद्वादशत्वं कृत्वा ततः मुनाऽऽरम्भः इत्यर्थः) ।
१।१।३।०।२१२, * दीक्षाः द्वादशादे ह्यप्येव । ११।५।

५।१५-२२, * दीक्षाः प्रथानार्था । दीक्षादधिष्णःप्रायः ।
३।७।५।१२-१२.

* दीक्षायाः एकत्रपक्षे एका दीक्षा तिस्र उपपदः
पञ्चमे दिने मुन्या । त्रिपक्षे तिस्रो दीक्षाः तिस्र उप-
पदः सप्तमे दिने मुन्या । षडहृत्पक्षे-वत्ततो दीक्षाः
तिस्र उपपदः अष्टमे दिने मुन्या । के. * दीक्षायाः
कृतीनूतयमनियमपरिग्रहोपयोगिदीक्षितत्वज्ञानजनकतायैव
दीक्षणीयाऽर्थत्वं दीक्षाऽर्थत्वमेव वा भद्रोक्तुंमुचितम् ।
भाट्ट. ५।३।११. * दीक्षायां उन्मोचनार्थो हि अव-
श्यः । भा. ६।५।१२।४२. * दीक्षाया उपपदा च
स्वस्थानविद्वद्भ्या प्रयोगो ह्यवगच्छे । द्रुपु. १।१।५।१८.
* दीक्षणा द्वादशत्वपक्षः एव द्वादशादे निपतः । तत्र
च द्वादश दीक्षाः, द्वादशोपपदः, द्वादश मुन्याश्चेति ।
'पट्टनिशदशो वा पय, यद् द्वादशाहः' । वि. ६।५।९.
* दीक्षणा द्वारगादे कमविशेषनियतः । भा. ५।१।
१।१ नर्थक ३. * दीक्षायां मुष्टीकरणं सर्वोद्भम् । तेन
हस्तबाधनं निवार्यते । वि. ३।१।१४. * दीक्षास्तु अग्नी-
योमीययूपमाजस्य प्रतिर्कर्म, न तु ततोऽर्वाचीतानामपि
दीक्षिकानामग्नीषोमव्ययधनादीनाम् । भा. ५।१।१४।२७,
* दीक्षास्तु यूपमाज्यकर्तव्यः । यूपकर्मन्यायः । ५।१।१।४।
२७, * दीक्षास्तु विनिर्देशो भवति, इदं कल्पयैम्, इदं
मधायैम्, इदमानमनायेति । ६।७।७।३. * दीक्षास्तु
होमकृत्यसमीपे अभिषोमीयः पशुः धमाश्रयते । वा.
३।६।७।१८.

* दीक्षाऽर्वाभ्यङ्ग्ये षोडशोमे गन्तीलं ब्रह्मम् ।
तन्मृतये च 'मृतं देवानाम्, मधु मितृणाम्, निष्कं
मनुष्याणाम्' इत्यनुवादः । वि. ३।१।७.

* दीक्षाऽऽपेदनं आभर्षयन् त्रयोविधोमे । वा.
३।१।१४।२४.

* दीक्षाऽऽहुतयः प्राङ्गणे वैकृत्यञ्च । तासा
ह्युपपत्तः कर्तव्यः, चपने । तत्र प्राङ्गणः पद् 'आङ्गुल्यै
प्रत्येऽग्रे स्थाहा' इत्यादयः । वैकृत्यञ्च 'आङ्गुलिभ्यां
प्रभुवं स्थाहा' इत्यादयः । भा. १।०।२।५।१३-२९,
* दीक्षाऽऽहुतिमन्त्राणां अग्निचयनप्रकरणे भूतान्

सोमि इत्याऽऽहुतिमानैः समुचयः । अथिचयनप्रकरणे
इत्याधिकरणम् । १०।३।१२२-१९.

॥ दीक्षोक्तये अग्निहोत्रादीनामपि उत्कर्मः ॥
दीक्षाशालस्य शिष्टत्यादित्तन्मे नियतानामनु-
त्कर्षः प्राप्तकालत्वात् । ६।१।१०।३८॥

भाष्यम्— इदं श्रुते, 'सत्यादीक्षितो न ददाति,
न पचति, न जुहोति' इति । ष्योतिष्टोमे समाप्तमिति
'नित्यो दीक्षाः' इत्येवमादि । यदि तु दैवामृतप्राज्ञा
प्रतिबन्तु दीक्षाकालः उक्तमथे, तत्र उदैहः किं दान-
होमशक्यानामुत्कर्षः, तत्र नेति । किं प्राप्तम् ? अनुत्कर्षः ।
नियता हि दानहोमशक्याः 'यावचीवमग्निहोत्रं जुहोति'
इत्येवमादिभिः श्रुतिभिः । तेषामावाहः, 'येष्वहःसु
प्राज्ञो ष्योतिष्टोमो विहितः, तावन्ति अहानि पुत्र्या
अन्वेष्यहसु कर्तव्याः । ष्योतिष्टोमविधानकालात् परतः
अपतिपिदाः । तस्मात् कर्तव्याः । प्राप्तो हि तेषां
कालः इति ।

उत्कर्षो वा, शीघ्रितत्वाद्विशिष्टं हि कारणम् ।
३९ ॥

भाष्यम्— वाशब्दात् पक्षो निश्चितमिति । यदुक्तं
नैवाग्रकर्तव्यं इति, नैतदेवम् । उक्तमप्याः कुनः ।
दीक्षितत्वात् । दीक्षितस्य ते प्रतिपिदाः, न दीक्षितो
यसिन्नाले । लक्षणा हि एवं स्यात् । यथा तु वर्षं वृषः,
तथा भुक्तिः कारणम् । प्राप्तं चकारशब्दस्य दीक्षित
एव । अविशिष्टं हि कारणम् । यदेव ष्योतिष्टोमविधान-
काले, तदेव अतिक्रम्येऽपि । उभयत्र हि दीक्षितत्वं हि
कारणम् । तस्मात्प्राप्तम् इदं इति ।

सोम— दीक्षाप्रज्ञाप्रतिविचारानन्तरं यदपि दीक्षा-
परिमाणं निरूपितम्, तद्विचारात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु-
दीक्षाशालस्य नियोजनस्य शिष्टत्वात् तावतीवदीक्षा-
कालातिक्रमे नियोजनमग्निहोत्रादीनां प्राप्तकालत्वात्
अनुत्कर्षः इति । ११.

वि— 'जुहोऽप्येवमथो ऋषेः सुदुवामग्निहोत्रं' । न
याऽऽहोऽपिपिदाश्च, 'मैवं दीक्षाऽनुत्कर्षात् ॥' ११.

भाट्ट— सोमे 'दीक्षितो न जुहोति' इत्यादिना
पुत्रप्राप्त्यामग्निहोत्रदीक्षां प्रवृत्तयेन चतुर्दशः प्रतिपेयो

वा दीक्षितस्य श्रुतः । अवभृथो च कृते दीक्षाश्रुतिः ।
तद्यदा दैवादिना कारणेन संप्रदातः पूरे त्रिपमाणावभृथस्य
उत्कर्षः, नदा कालेऽग्निहोत्रं कर्तव्यमेव । यावत् कालं
यास्त्यदीनां दीक्षाऽनुत्कर्षः, तावत्कालम् 'न जुहोति'
इति तत्प्रतिषेधशब्दाकारणात् । इति प्राप्ते, काल-
लक्षणायां प्रमाणाभावात् दीक्षेव निषेधावधिः । तस्याथ
अनिवृत्तत्वात् कर्तव्यमेवमग्निहोत्रादि । ११.

मण्डन— 'यावदीदं निपिदाति ।' ११.

शंकर— 'दीक्षितोऽवभृथपि ।' ११.

० दीक्षोक्तये ष्योतिष्टोमे अवभृथोक्तयेन दैवामते,
तावति काले अग्निहोत्रहोमलोचः स्यात् । होमनिषेधादेव
च ह्यहोमानां प्रतिहोमानां न कर्तव्यः । वि. ६।१।१२.

० दीक्षोक्तोचनार्थः अवभृथः । अह. १.१।१।१२०.

० दीक्षोक्तोचनवचनं नक्तमंश्रवणस्य अर्थवादः ।
'वचनमाश्रयो वा एषोऽग्निवीपते' (अग्निधानं वचनम्)
यो दीक्षितः । अहोत्रे वै यज्ययागो । यद् रिवा
संस्थापयेत् (यत् समापयेत्) अनुमुक्तो वचनशालायां
स्यात् । नक्तं संस्थाप्यः । वचनमाश्रयमोऽनुत्कर्षते,
आप्तानः अर्हिवि' इति । १।१।८।३१.

० दीक्षोपक्रमदिनारण्य पञ्चमे तप्तनेऽहने या
दिने मुन्या भवति । ततोऽवभृथेन दीक्षात्रिपमनिवृत्तिः ।
वि. ६।१।१२.

० दीक्षोपक्रममुन्यानां श्रवेकं द्वादशदिनश्राव्यत्वं
द्वादशदे । मा. १।१।१।१७-२५.

॥ दीक्षाशालस्य शिष्टत्यादित्तन्मे नियताना-
मनुत्कर्षः प्राप्तकालत्वात् । ६।१।१०।३८ ॥

ष्योतिष्टोमे 'नित्यो दीक्षाः' इत्यदि उक्तम्,
'दीक्षितो न ददाति, न जुहोति, न पचति' इति
श्लोकम् । अवभृथपर्वन्तं च दीक्षितवत् । यदि दीक्षा-
शालस्य कालादिषु कारणेषु वृद्धिः स्यात् तदा विचारः ।
दीक्षाशालस्य दीक्षायां कालः दीक्षाकालः । दीक्षाकालः
एव कालः यथा दानहोमशक्याय यः दीक्षाकालः ।
उत्तरपक्षेऽपि स समामे । दीक्षाकालप्रमाणकालान्येव
दानहोमशक्यानां निषिद्धत्वेन सिद्धत्वात्, तेषां निषेधस्य
विहितत्वात् इत्यपि । अतिक्रमे दीक्षायां श्राव्यस्य अति-

क्रमे षड्दी सत्यामपि नियतानां निवृत्तानां अग्निहोमहोमा-
दीनां अनुकर्मणः उत्कर्षो न कर्तव्यः, किन्तु अवभृथात्
प्रागपि नियता होमादयः कर्तव्याः । तेषां प्राप्तकालत्वात् ।
अवर्षितो यावान् वासवो वीक्षायाः कार्यः, तस्मिन्
समाप्ते होमादीनां अनुष्ठानस्य कालः प्राप्तो भवति ।
तस्मात् वीक्षाकालोत्कर्षेऽपि होमादीनां नियतानां उत्कर्षो
न कार्यः इति पूर्वं पक्षः ।

उत्कर्षो वा दीक्षितत्वादविशिष्टं हि कारणम् ।
३९ ॥

पूर्वपक्षं स्तूपे प्राप्तं वाशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह ।
वीक्षायां कालोत्कर्षे होमादिनिषेधकाम्प्यासि उत्कर्षः
कार्यः । मुख्यवीक्षाकालस्य अविष्टुत्स्य यमास्तपसि
अवभृथपर्यन्तं यजमानस्य वीक्षितत्वात् वीक्षितकर्तृत्वस्य
च होमादेर्मिषिदत्वात् । तथा च होमादिनिषेधकारणं
दीक्षितत्वं हि यस्मात् अविशिष्टं कृमानयेव वीक्षाकालस्य
विष्टुत्सो अविष्टुत्सो वा । तस्मात् वीक्षोत्कर्षे होमादि-
निषेधकाम्प्यासि उत्कर्षः इति सिद्धान्तः । के.

● वीक्षाकाले भगीवोमीपवस्तुयूपच्छेदमाप्रस्य अव-
कर्षः न ह तदन्तर्गम्यहस्य । वि. ५।१।१४.

● वीक्षाकालोत्कर्षे अग्निहोमादीनामुत्कर्षः । भा.
५।१।१०।१८-३९.

● वीक्षाक्रमः समे श्रौतः । भा. ५।१।१२.

● वीक्षाक्रमपरं वाक्यम् । अथर्षुर्गृह्णति वीक्षविवा ।
इति । वा. ७।१।१२ ट. १५२५.

● वीक्षाहृणार्थां वीक्षणैवेडिः । भा. १०।२।
१८।१५.

● वीक्ष्यातः पूर्वमपि प्राञ्जल्यपशोः परस्तात् अपि
चपनेष्टकाकरणकालः । संकर्षे. २।१।२९

● वीक्षादक्षिणं तु यचनात् प्रधानस्य । ३।७।
५।१२ ॥

ज्योतिषोपे तिस्रो वीक्षाः ब्राह्मणतः (११२)
दक्षिणा चोक्ता । तत्र ह्यपि किं अङ्गप्रधानार्थम्, उत
प्रधानार्थमेवेति विचारे अङ्गप्रधानार्थे इति पूर्वपक्ष उत्तमं
गृहीत्वा तद्विराजामो द्रुष्टव्यः । वीक्षायां दक्षिणायां तारा

समाहाराः वीक्षादक्षिणम् । तत् प्रधानस्यैव स्यात् । 'वीक्षाः
वोमस्य ' दक्षिणाः वोमस्य ' इति यचनात् । अत्र हि
स्वप्नेन प्रधानस्य तोमस्यैव वीक्षादक्षिणमुक्ताम् ।

निघृत्तिदर्शनाच्च । १२ ॥
सिद्धान्ते हेत्वन्तर्ये सूत्रम् । ' अवर्षो यत् पशुना-
ऽपशोः अप काऽस्य वीक्षिति, यत् षड्दीनारं पुरोति
राऽस्य वीक्षा ' इति निम्बपशौ षड्दीनारोऽपि वीक्षा-
नुपसं वदन् वस्तुतः वीक्षायां अवाप्तिं दर्शयति । एवं
वीक्षायाः निवृत्ते. दर्शनात् अत्रेयु न वीक्षादक्षिणं इति
सिध्यति । तस्मात् प्रधानस्यैव ।

अत्र सुभा— षड्दीनारसम्बन्धेन होमेन निम्बपशो
वीक्षानुपशोः वीक्षाननुष्ठानाख्यनिघृत्तिदर्शनात् सर्वाभित्ते
च वीक्षाङ्गत्वात् तद्विकारे निरुद्धपशौ वीक्षाप्राप्तेः
तद्विष्टुत्तदर्शनायोगात् न सर्वथा वीक्षा इति । के.

● वीक्षादक्षिणयोः प्रधानमायायता ज्योतिषोमे ।
भा. ३।७।१।११-१२ ट. १०८२.

● अङ्गेः सह प्रधानानां यामानामामानविषयविराज-
रूपाणां न्यायार्थान्त्येन च येननाघोचनवीक्षादक्षिणा-
चिन्त्यापेक्षकत्वात् । तु. ३।७ ट. ८.

● वीक्षादक्षिण्ययावः । ज्योतिषोमे वीक्षा दक्षिणा अ
प्रधानार्था एव ॥

वीक्षादक्षिणं तु यचनात् प्रधानस्य । ३।७।५।
११ ॥

भाष्यम्— ज्योतिषोमे वीक्षाः श्रुन्ते ' तिस्रो
वीक्षाः ' इति । तथा दक्षिणाः श्रुन्ते ' तस्य इन्द्रस्यार्तं
दक्षिणा ' इति । तत्र संशयः किं वीक्षादक्षिणमङ्गप्रधानार्थम्,
उत प्रधानार्थमिति । किं प्राप्तम् । पुष्यायामङ्गप्रधा-
नार्थत्वात् वीक्षादक्षिणस्य अङ्गप्रधानार्थमेति । एवं प्राप्ते,
द्रुमः । वीक्षादक्षिणं प्रधानस्य । कुतः ? यचनात् ।
यचनं हि भवति । ' वीक्षाः होमस्य ' ' दक्षिणाः
होमस्य ' इति । नहि यचनस्यातिभावे नाम कचित् ।
तस्मात् वीक्षादक्षिणं यचनात् प्रधानस्येति ।

वा — ' कर्मव्योगात्तु स्वान्निवृत्तं प्रधानस्य ' (३।
७।२५) इत्यनेन गताभेत्वात् वीक्षायां अनुदाररण-
त्वम् । अन्ते ह्यवर्षयन्ते सर्वेषु वीक्षकव्यतिरिक्तं वीक्षण-

घन्देन विनिषेधो दृश्यते । दीक्षाश्च दीक्षितत्वसिद्धयर्थः । तत्र दीक्षितत्वं तत्रादीवधानात् तत्रैव गुण्येन विरहितम् । अतः अङ्गप्रधानार्थत्वप्रसक्तिः । दक्षिणानां ऋत्विग्मानमनार्थत्वात्, अतमनस्य च साहाय्योपादिव्याय प्रयोगार्थता । तस्मात् चित्रीपान्यायेन (३।५ ३।७) साङ्गप्रधानप्रयोगविषयत्वमिति सर्वादर्शप्रसक्तिः । (याज्ञिकान्तरेण न्यायं लोकोद्भवत्यति-) अपि च प्रत्ययमेव एतन् दृश्यते दक्षिणोपासाः (दक्षिणया उपासा । इति निघण्टुः) ऋत्विजः अङ्गप्रधानी कुर्वन्ति, इतरथा हि प्रधानमात्रमेव तत्परिशीलाः कुर्युः । न च तावन्मात्रार्थं वचनानस्य एतैः परिशीलैः प्रयोजनम् । अतः एतन् परिशीलाः करिष्यन्ति इत्यवधारणे, तस्मै दक्षिणाय । एवं च कर्तृत्वत्वत्वामिधानं एकार्थो बोधयते (१।१६।१८) । तस्मात् सर्वाधेनम् । इति प्राप्ते, अग्निधीयते । ' दीक्षाः सोमस्य ' ' दक्षिणाः सोमस्य ' इति वचनात् प्रधानार्थता (अनेन सूत्रार्थं उक्तः) । एतन् दीक्षितविनिषेधः अत्रेष्ट, च पुरोडाशसहाय्यविद्युत् अश्वोत्रकृत्वाऽऽपत्तेः । प्रधानप्रयुक्तस्यै इति भावते । दक्षिणाश्च प्रधानार्थाः सत्यः प्रसन्नत्वं अङ्गानामुपबुध्यन्ति इति वक्ष्यामः । (अतन्व्याच परिश्रवः इत्यत्र) ।

निवृत्तिदर्शनाच्च १२ ॥

भाष्ये— निवृत्ति दीक्षायां दर्शयति । कथम् ? ' अथर्वो वपञ्चमाऽगाधीरगं साऽस्य दीक्षेति, यत् पङ्क्तोत्तरं ब्रूहोति साऽस्य वीक्षा ' इति । अतन्व्यामपि दीक्षायां पचनं भवति । तस्माद्द्वाना दीक्षादक्षिणमिति ।
 या— निरूपयती च पङ्क्तोद्गोमेन (सूर्ये ते चक्षुः, वार्तं प्राण इत्यादिर्मन्त्रः पङ्क्तोत्तरं) दीक्षाऽनुग्रहं वदन् अप्राप्तिं दर्शयति । सर्वार्थित्वे च न्यादेव दीक्षा, इति साम्येन अनुग्रहोत्तरं । ननु च अतद्गन्धेऽपि अनुग्रहवचनं अनायाद्भ्रूत्तत्वात् न्यर्थमेव । नैव दोषः । पङ्क्तौ परपुत्रोपजीवनात् तद्गन्धं उपकार आसीत् इति भावोत्तकत्वात् नदभावे सति नैशुण्यमिव आहारवन्धे, त्वं अनुग्रहवचनमुपपन्नम् ।

सौम— वचनाविशेषप्रतिपादनेन यथा नतुहोत्रादेः अङ्गत्वानर्थत्वेऽपि वचनाविशेषः, एतदिहापि इति

न्यायान्तात् संगतिः । प्रयोजनं— निरूपयती पङ्क्तोपबुद्धौ एव ।

नि— ' एष्टदीक्षा दक्षिणा तु घर्तं द्वादशभिर्गुणतम् । इत्यर्थेन तु मुष्ण्यर्थे, होमस्येयुतिर्लभयात् ॥ मुष्ण्यद्वयं, भैवं पारंपर्यदिदम्भना । वचनस्य न युक्ताऽतः प्रधानार्थमिदं खितम् ॥ '

साट्ट— एवेतिहोमे दीक्षा ' दण्डेन यजमानं दीक्षयति ' इत्यादिना, दक्षिणा च ' गौशाश्वश्च ' इत्यादिषु भूताः । सा अङ्गप्रधानार्थाः । दीक्षापरत्वात् द्वितीयस्य पुरुषसंस्कारिकत्वात् वचनाधिकरणन्यायेन (३।८।१२) फलिसंस्कारकत्वसत्त्वमिति ' यो दिक्षितो यदसीदोमीदं पशुनालभते ' ' दीक्षितः होमं क्रीणाति ' इत्यादी दीक्षितत्वव्याप्तात् ' निर्मन्थनेऽप्यः वचनित ' इत्यादिषु विशेषणीभूतदीक्षाया अपि कर्तृत्वस्वरूपात् अग्नीषोमीयाः कार्यव्यवहारेण, तस्य च स्वतन्त्रविधुत्वायक्ये गौरवात्, अनुशादविषया ' दण्डेन दीक्षयति ' इत्यादी ' द्विरव्यमानिनः ' इति बहुवचनवत् कर्तृत्वव्याप्तात्तत्त्वप्रमादकभावनेन, कर्तृत्वानुशादार्थत्वेन दीक्षाया अपि अङ्गप्रधानार्थत्वम् । दक्षिणायास्तु कर्तृत्वानमदत्तात् अङ्गप्रधानार्थत्वं स्पष्टमेव । एवं च ' दीक्षा सोमस्य ' ' दक्षिणा सोमस्य ' इति वचनद्वयं साहाय्यवपयात्पण्येदन्वयसामान्यमददात् अनुग्रहः, इतरथा परिश्रव्यापत्तेः । इति प्राप्ते, वचनाऽऽनर्थक्यमपि प्रधानमार्थत्वम् । क्वतः परिश्रव्यापत्ताच्च च वेदोपापत्तिः । न च वचनस्य प्रधानप्रयुक्तत्वमायवत्येवमपि उपपत्तेः अङ्गान्वयवितृत्तितरत्वे मान्यभावः, प्रवृत्तित्वात्कारकत्वादेर्मित्यत्वे अतएव तथा वचनस्य बाह्येद्वेषतामात्रमिति प्रत्यक्षत्वात्तथावात् । तस्माच्च प्रयुक्तत्वे इव अङ्गत्वेऽपि प्रविष्टत्वेन तत्रानिवृत्त्युपपत्ते, प्रयुक्तत्वमित्युक्तौ अङ्गान्वाहीनारे फलामात्राच्च । न च दक्षिणायावै परिश्रव्यायैवैवपत्तावपि ' दण्डेन ' इत्यादिवचनेन दीक्षायाः प्रसक्तस्य प्रधानमार्थत्वस्य ' गौ दीक्षितः ' इत्यादिवचनेन दीक्षायाः तद्वदङ्गत्वाविभागेन वाचित्वम् प्रतिप्रकार्यता ' दीक्षा सोमस्य ' इति वाक्यमालिखितं वाच्यम् । गौरवेण अग्नीषोमीयादिवचनस्य दीक्षाविषयकत्वात्तु उपपत्तेः । अतः

अनुवादविधयेषु तद्वापकत्वात् शुक्लेशु परिसंख्यात्वरम् ।
 सन्तुष्टौ गौरवमिषेव अनुवादविधयाऽपि न बाधकं न
 भवितुं प्रथानाङ्गभूतवीद्यायुक्तपुष्पानुवाद एव ' य एव
 विद्वान् ' इतिवत् दीक्षितवचनम् । अतश्च दीक्षानान्यस्य
 अनुवादवचनमेव दक्षिणाप्रशंसाफल्यम् । अतः प्रधान-
 मात्रार्थमेव दीक्षादक्षिणम् । तथापि तु नाङ्गेषु प्राङ्गती
 भन्त्या वा दक्षिणा, प्रसङ्गेन कार्यक्षिणैर्द्वौदेशे बध्यमान-
 न्वात् ।

प्रयोजनं— अग्नीषोमीयारिधिकारेषु दीक्षादक्षिणयोः
 अनतिदेशः सिद्धान्ते । तत्र च तेषुप्रेक्षितानां शनो-
 क्त्यादिनां प्रकृतिप्रकृतितः अन्वाहार्थदक्षिणायाः सूक्तत्रा-
 तिदेशः, अर्थाक्षिणं यत्किञ्चिदनिर्वाचयन्त्यं वा
 दक्षिण, इत्यपि तत्रैव बध्यते ।

मण्डन— ' दीक्षा सदक्षिणा नाङ्गे । '

जैकट्ट— ' सोमाङ्गं दक्षिणा दीक्षा । '

● दीक्षादक्षिणवाक्योक्त्यादीनामेव सतदर्थवि-
 रक्तम् । वि. ३।१।७.

● दीक्षानियमाः अश्विपत्रे मृताधिकारपक्षे लुप्यन्ते
 (कृत्यापिन्ता) । वि. १०।२।१८.

● दीक्षापरिवार्यः वननागतराणाम् । भा. १।१६।
 १५।२२.

● दीक्षापरिमाणे ज्योतिषोपे यथाकामो । वा.
 ३।५।८।२८.

● दीक्षापरिमाणे यथाकामव्यवशेषोपाम् । दी।५।
 ८।२८ ।।

' एषा दीक्षा, तिस्रो दीक्षाः, द्वादश दीक्षाः ' इति
 कृद्वि दीक्षापरिमाणानि व्याख्यायन्ति । तत्र ज्योतिषोपे
 अनुवादवत्त्वे दीक्षापरिमाणे दीक्षाणां परिमाणे रजमानः
 यथाकामो यथा कामवते तथाकामो स्यात् । इच्छया
 यः कोऽपि परिभाषयति स्वीकार्यं इत्यर्थः । अपिशेषान्
 विशेषाभावान् विशेषण अनुकूलत्वात् । इति पूर्वः पद्यः ।
 यथाकामो इत्यत्र यथाकाम्यं इति, यथाकामो इति
 च पाठः । सप्त यथाकामो इति इत्यत्र, पुलिङ्गम् ।
 यथाकामोपेनो भावः यथाकाम्यं इति ननुतकलिङ्गम् ।

याथाकामो इति त्रीलिङ्गं इति विदोषः । एवं च पाठाः
 प्राभाषिकाः नातिविचार्यकाम्यम् ।

इदं पूर्वपद्यस्य भाष्यकारमतेन । मार्तिककारमतेन तु
 सिद्धान्तसूत्रमेवेदम् । ज्योतिषोपे दीक्षाणां परिमाणे
 यथाकामो स्यात् । ऐच्छिको विकल्पः । अवशिष्टोपाम्
 ज्योतिषोमप्रकरणम् । इति सिद्धान्तः । इति ।

द्वादशाहस्तु लिङ्गात् स्यात् । २९ ।।

पूर्वपद्य एवैव प्राप्तं तुल्येन निरस्यत् सिद्धान्त-
 मार । द्वादशाहः दीक्षाद्वादशाहपञ्च एव ज्योतिषोपे
 स्यात् । ज्योतिषोपे द्वादशैव दीक्षाः कर्तव्याः स्युः ।
 कुतः ? लिङ्गात् ' द्वादश सनीर्दीक्षितो भवति वन्वीत ' इति
 नित्यवदात्मनरूपात् । अन्त्यानि परिमाणानि तु
 विक्रान्तौ भविष्यन्ति । इति भाष्यकारपक्षेण - वाक्ये ।
 मार्तिककारमतेन तु- अहीनरूपः सनरूपो वा द्वादशाहः
 नाम क्रतुविशेषः, द्वादशदीक्षापञ्चमेव गृहीयात् । ' पट्ट-
 त्रिंशदशे वा एष यद् द्वादशाहः ' इति लिङ्गात् । द्वादश
 दीक्षाः, द्वादश उपसदाः, द्वादश ह्युवा । इति पट्टत्रिंश-
 दह्यव अनेकम् । तस्मात् द्वादशाहे नाम क्तौ अदश-
 दीक्षानियमः इति सूत्रार्थः । फे.

● दीक्षाशब्देन ऋग्वेदमन्त्रियमतिथयश्च संकल्प
 तन्वते । रत्न. १।२।१।२।२४. ● दीक्षाशब्देन
 मण्डनवचनादिर्दृष्टको लक्ष्यते । तेन तद्विषयः संकल्पः ।
 द्रुप. १।२।१।२।२४.

● दीक्षासिद्धयर्थं अन्वयुणां दीवनातो दण्डो
 यत्रमानेन आधोमन्त्रयत् धार्यते । ' नीते मोमे मैत्रा-
 वरुणाप दण्ड प्रपच्छती ' । वि. ४।२।६.

● दीक्षितः न ज्योति न पचति इति नियमः
 दीक्षणीयव्ययन-तत्परोष । रत्न. ५।३।१।१।२९-३१.

● ' दीक्षितो भवति वन्वीत ' । श्रुतिवचन यथार्थं
 याचनया द्रव्यपदानम् । तत्र ' द्वादश शचीः ' इति
 तु पदवचनार्थम् । वि. ६।५।८. ● दीक्षिता. सर्वैर्यजन्ते,
 अदीक्षिता अहीनैर्जन्ते । एते न नियतो एवार्थो ।
 दीक्षिता. स्वार्थे यजन्ते, याजता अपि अदीक्षिताः
 याजयन्ति इति । भा. १।०।६।१।५।५८. ● दीक्षितव-
 दीक्षिता दक्षिणपरितीता कृद्विजो याजयन्ति । १०।१३।

८।१६. * दीक्षितस्य अग्रमोत्रनामाये 'पयो प्रत्नं माक्षयस्य, पशुस्य राजस्यस्य, आग्निश्रा वेदस्य' इति पयोमेदेन प्रत्यस्य स्थवला । इदं प्रत्नं न पुत्रपार्थं द्विषु मन्त्रणान् कर्मणम् । वि. ४।१।४, * दीक्षितस्य अग्नेष्परुणे 'अग्रदं मनः' इत्यादिर्मन्त्रो बन्धः । उ च एवस्य अग्नेनागोष्परुणेऽपि नाकर्तनीयः । १।१।४। १८.

ॐ दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविद्योपात् सर्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् । १।०।८।०।१२॥ ऋषिद्योमे षोऽय 'दीक्षितो न ददाति, न जुरोति, न पचति' इति दीक्षितस्य दानहोमपाकानां प्रतिषेध उक्तः सः अविद्योपात् विद्योपात्तयात् सर्वपात्रेय दानहोमपाकानां कर्तव्यानां पुत्रपार्थानां च प्रतिषेधः स्यात् इति पूर्वः पठः ।

अत्रन्युत्पत्तानां वा धर्मः स्यात्, ऋतोः प्रत्यक्ष-मिष्टव्यान् । १३ ॥

पशुनामनां अग्रमुत्पत्तानाम्, ये दानादयो न प्रमुना चंचलाः, तेषां धर्मः स्यात् अयं प्रतिषेधः । कृत्-नर्कदानां तु दानादीनां नाप्य प्रतिषेधः स्वीकृत्य चकवने ऋतोः ननुसंबद्धस्य दानादेः प्रत्यक्षमिष्टव्यात् चकवनेरेव विदिरुवात् ।

तस्य वाऽप्यानुमानविक्रमविद्योपात् । १४ ॥

वाऽपि अपिवा इति पशुनामनाम् । तस्य ऋतोः अनुमानिक बोद्धव्यानां दानहोमपाक 'दीक्षितो न ददाति' इत्यादिना प्रतिषिष्यते । पुत्रपार्थस्य अनुमानिकस्य च अविद्योपात् प्रतिषेधत्वेन तुल्यत्वात् । तस्मात् बोद्धव्यत्वात् प्रातीरेवः इति पशुनामनाम् ।

अपितु वाक्यस्योपस्थादितरपुत्रुपासः स्यात्, प्रतिषेधे निरुत्थः स्यात् । १५ ॥

अपितु इति पशुनामनाम् । 'अग्रदं चान्, अग्रदं चान्, अतिविद्यानाद्ध्येत्' इत्यादिवाक्यस्य 'दीक्षितो न ददाति' इत्यादि वाक्यं शेष । तस्मात् वाक्यस्योपस्थात् 'दीक्षितो न ददाति' इत्यादिः इतरस्य अदीक्षितस्य पूर्वदासः स्यात् अदीक्षितः, अग्रदं, जुरोति ददाति पचति इति । 'दीक्षितो न ददाति' इत्यत्र

प्रतिषेधे स्वीकृत्ये तु विदितप्रतिषिद्धात् विषयः स्यात्, स वाक्यस्यः । सर्वपाऽपि ज्योतिष्टोमाद्गणितानां दानहोमपाकानां दीक्षितेन अर्चयिष्यता इति सिद्धताः । 'दीक्षितो न ददाति' इति ननु न प्रतिषेधार्थकः किन्तु पूर्वदासार्थकः इति अपिहरणार्थः । के.

* दीक्षितस्य नदीनामनाम् 'देवीद्योमे अपानपात्' इति मन्त्रस्य जयः । उ च अथा-तरुतोमेदेऽपि नाकर्तनीयः । वि. १।१।१।८, * दीक्षितस्य मित्राकाले पथमठः 'पथमठे अथवा अति' इत्यादिमन्त्रस्य जयः । उ च अथातरुमिदमेदेऽपि नाकर्तनीयः । १।१।१।८.

* दीक्षितस्य चरुत्पासिदरुणे 'उग्रदीर्घं घट' इति मन्त्रः पठनीयः । उ च अग्नेष्पाकपात्रेऽपि नाकर्तनीयः । १।१।१।८, * दीक्षितस्य वाहनिपानात् प्राक् वेत्ताप सारस्वत-आश्रायेणच-साईशरदमन्त्राः सन्ति, तेषां समुच्चय एव न विकरः, नानाकार्यकत्वात् । १.२।४।१, * दीक्षितस्य संकलितपाणपथपार्थिवस्य मध्ये विश्राम-स्यचपानेऽपि आगो यद्देव 'मन्त्राग्नि श्रेयः मेहि' इत्यादिमन्त्रात् । ज्योतिष्टोमप्रपट्टके अविहरणम् । १।१।१।९.

* दीक्षिताज्ञविद्योक्तमोत्रनिययो हि भेदोऽर्थेभ्यो विधीयते । ('दीक्षिताज्ञं न भोक्तव्यम्' इति दीक्षिताज्ञेन विद्योक्तस्य भोक्तव्यस्य अभावो नियम्यते) । वा १।१।१।४ पृ. १२२. * दीक्षितकर्तृकस्य पुत्र-पार्थस्य(दानहोमपाकानां) पूर्वदासः । नदीक्षिताधिकरणम् । भा. १।०।४।०।२-१५. * दीक्षितधर्मः. 'न ददाति, न पचति, न जुरोति' इत्यादयः । वि. ३।५।११, * दीक्षितधर्मोणां वेदादव्युत्पत्त्यै इति उक्तं पठ । ६।१।१८. * दीक्षितधर्मं ज्योतिष्टोमे 'हृत्पापिपाण्या कण्डूयति' इति । पुनः श्रुत 'मोक्षात् (दक्षिणात्) जगत्काले हृत्पापिपाण्यां प्राप्यति' इति । भा. १।१।१। ६।१३, * दीक्षितवाग्द्वयप्रवृत्तिः दीक्षणीयाऽन्ते । ६।१।१। १।१२५-११, * दीक्षितसर्वस्वात् पूर्व कर्तव्याः, वाः चक्रमप्रतिषेधोचनानि अतिचकने । ५।१।१।२।१३.

* दीक्षितकर्तृकस्य पुत्र-पार्थस्य(दानहोमपाकानां) पूर्वदासः । नदीक्षिताधिकरणम् । भा. १।०।४।०।२-१५. * दीक्षितधर्मः. 'न ददाति, न पचति, न जुरोति' इत्यादयः । वि. ३।५।११, * दीक्षितधर्मोणां वेदादव्युत्पत्त्यै इति उक्तं पठ । ६।१।१८. * दीक्षितधर्मं ज्योतिष्टोमे 'हृत्पापिपाण्या कण्डूयति' इति । पुनः श्रुत 'मोक्षात् (दक्षिणात्) जगत्काले हृत्पापिपाण्यां प्राप्यति' इति । भा. १।१।१। ६।१३, * दीक्षितवाग्द्वयप्रवृत्तिः दीक्षणीयाऽन्ते । ६।१।१। १।१२५-११, * दीक्षितसर्वस्वात् पूर्व कर्तव्याः, वाः चक्रमप्रतिषेधोचनानि अतिचकने । ५।१।१।२।१३.

* दीक्षितधर्मोणां वेदादव्युत्पत्त्यै इति उक्तं पठ । ६।१।१८. * दीक्षितधर्मं ज्योतिष्टोमे 'हृत्पापिपाण्या कण्डूयति' इति । पुनः श्रुत 'मोक्षात् (दक्षिणात्) जगत्काले हृत्पापिपाण्यां प्राप्यति' इति । भा. १।१।१। ६।१३, * दीक्षितवाग्द्वयप्रवृत्तिः दीक्षणीयाऽन्ते । ६।१।१। १।१२५-११, * दीक्षितसर्वस्वात् पूर्व कर्तव्याः, वाः चक्रमप्रतिषेधोचनानि अतिचकने । ५।१।१।२।१३.

* दीक्षितधर्मोणां वेदादव्युत्पत्त्यै इति उक्तं पठ । ६।१।१८. * दीक्षितधर्मं ज्योतिष्टोमे 'हृत्पापिपाण्या कण्डूयति' इति । पुनः श्रुत 'मोक्षात् (दक्षिणात्) जगत्काले हृत्पापिपाण्यां प्राप्यति' इति । भा. १।१।१। ६।१३, * दीक्षितवाग्द्वयप्रवृत्तिः दीक्षणीयाऽन्ते । ६।१।१। १।१२५-११, * दीक्षितसर्वस्वात् पूर्व कर्तव्याः, वाः चक्रमप्रतिषेधोचनानि अतिचकने । ५।१।१।२।१३.

लूट्प्रत्ययः शोभेन यद्यप्याणः शोभेन ऋं इत्यर्थः । रत्न.
५।१।२.

● दीपपत्रा कापि विद्यतस्यैव पदस्य अर्धप्रत्यय-
कथानन्यथात् 'ब्रह्मण्यस्य देदि, देदि ब्रह्मण्यस्य' इत्यपि
शेषः । संकल्पे. २।५।१७.

● दीर्घकालः तन्वी भवति । दुपू. १२।२।२।३२.

● दीर्घशुक्लाः (सकल्पः) प्रियङ्गवश्च पूर्वतन्व्ये
शीघ्रे भवति । भा. १।३।५।९.

● दीर्घसोमाः तन्व्यादयः सौमविकृतयो प्रहावि-
क्यात् । द्विराधादयश्चाहृथा । आत्मिभ्यो मधु नैव
दीर्घसोमः । वि. ३।३।१६, ● दीर्घसोमिरे यतदंनस्य
ज्योतिष्टोमाहृत्पूर्वः । ३।३।१६.

दुःखः स्मरेव सर्वं विवेकिनः इति न्यायः ।
दुःखे स्तकचन्दनगन्धिनाऽऽसौ सुगन्धयोगः इत्याहुर्लं
पातञ्जलदर्शने मापवाचार्थेणेति । साहस्री. ८७०.

● दुःखं हि तपः । भा. ३।८।३।९, ● दुःखफल-
भोगाय कर्मणः भूषते । ३।८।३।९, ● दुःखवात् ।
फलस्यश्च सुखवात्, अकर्मस्यो दुःखवात् । ६।१।१।२
पृ. १२४९.

● दुन्दुभिगान्तवजातीयं कण्ठबीजोपगानं महाप्रते ।
तथा दुन्दुभिगान्तस्यैवोपगानम् । वि. १०।८।६.

● दुन्दुभिषोषेण वाजपेये माहेन्द्रतोभोगकरण-
साधनभूतेन प्राकृतदर्भमन्त्रयोर्वापः । (तत्र दुन्दुभिना
दर्भयो, षोषेण च मन्त्रश्च वापः ।) भा. १०।४।
१।१-२ पूर्वो. ३.

● दुन्दुमित्पला वादित्रस्य उपगानमिदं पत्नीनां
कण्ठबीजादिगितानम् । महाप्रते । भा. १०।४।५।८-९.

● दुर्दिष्टशब्दः कद्रुदाशपक्षिद्वया पापवचनः । दुर्दिष्ट
पापमित्यर्थः । दुपू. १।३।१।९ पृ. १७४८.

● दुर्दिष्टशब्दः समानिनाशकः । दुपू. १।३।३।९
पृ. १७४८.

दुर्जनगर्दभन्यायः । यथा दुर्जनस्ताथा गर्दभः,
यथा गर्दभास्तथा दुर्जेन इत्यर्थेति तत्रापानास्य प्रवृत्तिः ।
अथमपि श्लोकेन निबद्धः । तथाहि 'मत्स्योत्तमं मत्स्यं-
वर्गं मदी भवति शपेयः । यदि तादृग्नादि रुमते तथपि

मी. को. २६५.

तच्छील एव तलः ॥' अत्यर्थः— तलस्तथपि तच्छील
एव । कथम् । तदाह— अर्जुनवर्गं श्वेतमार्गम् । 'धवल-
ऽर्जुनः' इत्यमरः । मत्स्योत्तमं, किञ्च राः धनं यदि
शेषः निपातु शेषः संचितो भवति, तत्र मदी भवति,
मदशान् भवति । पुनरिति तादृग्नादि तमते देवस्त्रीदीपक-
न्यायेन मवीत्यस्योभयस्य संकथः । गर्दभपथे ततः
रुम्भोरमेदात् परः तथापि तच्छील एव । किं कुर्वन्,
अर्जुनवर्गं उज्ज्वलमार्गं लोहनात् प्रवृत्त्यापनेन मत्स्यो-
त्तमं । पुनर्यो रावे वैशाखाभासे मदी मयो भवति,
पुनरिति तादृग्नादि तमते, तथापि दुष्टं शीलं न न्यजति ।
अथ अर्जुनस्य मत्स्यमवाहवस्य वर्गं मार्गं मत्स्यो-
त्तमं शपेयः कर्मः मदी भवतीत्यमोऽपि प्प्रमित इति ।
साहस्री. ९७२.

● दुर्वलौऽपि अर्थवादः प्रकृतस्यापि विधेः संदेह-
जनकत्वे निर्णयहेतुर्भवति । 'अस्तः दार्ढरा उपदत्तति'
इति विधेः 'तेजो वै घृतम्' इत्यर्थकत्वेन निर्णयः ।
वि. १।५।१९, ● दुर्वलौऽपि विधिः तदधीनामत्यामेन
प्रतिषेधेन तुल्यवलो भवति' इति पूर्वदाहस्याप्यस्य येषना-
मदस्यापामरवर्गमथ स्वरूपम् । बाल. पृ. १८, ● दाने
'प्रतिषेधः प्रदेगे' १०।८।११ इत्यमोकेन 'दुर्वलो-
ऽपि विधिः तदधीनामत्यामेन प्रतिषेधेन तुल्य-
वलो भवति' इति न्यायेन 'न यथमप्ये प्रहृन्नात्'
इत्यस्य प्रतिषेधत्वे वैपपर्ये प्रतिषेधव्यदेव विद्वत्-
विदिः । पृ. १८. ● दुर्वलस्यापि प्रत्याभितस्य प्रारभ्यम् ।
सुलपेच्छया दुर्गताया अपि स्मृतेः आचमनरूपप्रत्ययदा-
योभितत्वेन प्राक्त्वात् पदाधर्मगुणभूतधोतकमत्यागेन
वेदकरानन्तरं कुते तनि आचमनमेव कर्तव्यम् ।
नीत्या. ● दुर्वलस्य प्रत्याभितस्य कर्त्तव्यप्रहृन्नात्प्रते
बलवत्तं वाच्यम् । परान्तर. ६२।२, ● दुर्वलस्य वायो
न्यायो न वलीवधः । भा. १२।१।१।७.

● दुर्वलप्रार्थं कर्त्तव्यमप्ये वाच्यते अथमरायः ।
भा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०.

दुःखित्स्वप्नगर्भीडिगानां व्रणं शितामदिपोः
शस्त्रपह्णमिति न्यायः । यथा कण्ठीदिपुत्रः पीटा-
निवृत्तये शस्त्रेण व्रणं टिनसि वैद्यः ए तु वैद्येनोच्यते

न तु पातक्येन, एवं च निरन्तरदुःखमयसंसारपरिहृति-
शान्तानां शौचानां कश्चिच्छब्दं विशेषविशेषमशुभमुत्पत्त्याभा-
नदानुभवने विधानंति संवादयितुकामस्य शिवस्य संज्ञास्य
तामसत्वम् । वस्तुतस्तु निरतिशयकृत्वास्तुधिवशेव
शिवस्य । अत एव निदानश्लेषे मियजो कृपादिता
प्रयुञ्जते न किञ्चिदति कैर्ह्येवम् । 'शुभैवान् प्रशोभिता'
इति शिवपुराणे नारायणम् । साहस्री. १४.

● दुष्कृतप्रसूतत्वं • परिचारशालले प्रयोक्तव्यम्,
न शीलम् । सु पू. १२.

● दुष्टतायाः कार्यवृत्तिविधातकत्वात् । ऋजु पू.
१२७. ● दुष्टतायाः कार्याश्रमस्य युक्तम्, न पुनः कार्या-
न्तरक्षमत्वम् । बृहती, पू. ५३ । नहि दुष्टत्वादयः
शाल्याद्यद्भुकरपनवममर्था भवन्ते । यच्चोक्तं भस्मकस्य
शेषस्य कार्यान्तरोत्पादकत्वमिति, तत्र शारीरस्य यजे-
त्कृत्युत्पादिकं कार्यम्, तत्तु तत्र नाश्वेव । यत्तु जल्प
तदभिप्रायस्य, तदपेक्षया च न दोषवत् । ऋजु, पू. ५२.

● दुहितृमन्तं अनाकार. । वा. १।१।१।७ वृ.
२०३-२०४.

● दूरान्ययोऽपि क्वचिद्वदति । "न्यवदितमपि
परानुष्य प्रववायक आनन्तयेव मनसि विपरिवर्तमानं
अल्पमेव भवति विशेषप्रवृत्तयितुम् । यथा 'इवाः वदपि
भाषन्तं दूरे जात वनसवनिम् । ता ब्रवीमि विशालाक्षि
या विवक्षि जह्ववम् ॥' (वायव्य जह्वव परवति
इत्यन्वयः) । भा ४।१।५।१२.

● दूरन्ययत्वात् (१।१।१।१२) इति अर्थवाद-
मिति कथितम् । ("पूतं पृथग्विदिता दहरो,
अर्विरेवाग्नेनेक दहरो" इत्यन्यार्थवादस्य मितिसं अनेन
सूत्रेण कथितम् । इतिवा अत्रि वृत्तत्वात् न दहपते, रामो
दु अग्ने आदित्यगाक्षित्वेन तेजलोभुक्तत्वात् दहपते इति
मितम्) । वा. १।१।१।१२ वृ ३५४.

● दूरस्थितवास्तव्येकान्ययताकरूपनमपेक्ष्य अष्ट-
शोषदुष्टो विकल्पः पापीयान् इति न्याय ।
आभरणम्. १।१।१।२६ वयंके १ ब्रह्म.

● दूर्बेष्टपादिषु इष्टवाधर्मा कर्तव्याः ॥
इष्टकामसंशयानां इष्टकाकार्यार्थत्वेऽपि द्वाघने नियम-
विधेः आश्रयवृत्तया चमताधिकरण्यापेक्षेण इष्टकाप्या-
विषयाऽभावात् दूर्वाद्युपादिषु व्याजनेरभावेन इष्टका-
प्राप्तेरभावात् न चेत्तु इष्टकापमः । इति प्राप्ते, 'दूर्बेष्टका
उपपदाति' 'पृथेष्टका उपपदाति' इत्यादौ इष्टकाशब्द-
प्रयोगस्य तदभेदाप्येकत्वमन्वात् 'सद्वेष्टकमिति विनुते'
इति विकृतिरसंभवापत्कत्वाच्च भवेदुः अमृन्मयीध्वनि
इष्टकाधर्मः । सकर्ष. २।१।८.

● हतिनयनीतं ह्येने सर्वेषामेधाहानाम्, न
सुत्याकालीनातमेव ॥

वत्काले वा लिङ्गदर्शनात् । ३।८।२।१४०॥
भाष्यम्— इदमिदानीं संदिशते, किं सुत्याकाला-
नामाह्वाना नयनीतम्, इत सर्वेषामिति । सुत्याकालाना
स्यात्, लिङ्गदर्शनात् । इदं भूत्वे 'सद्यप्यज्ञानधते'
इति। तत्र पुनर्वचनम्, अग्नीषोमीयस्य स्थाने अग्नीषोमीयः
पुरोडाशः, अनुबन्धत्वात् स्थाने मैत्रावरुणी पयस्य,
इति द्वे स्थाने भूत्वे दर्शयति । तेन अवगम्यते यथेनस्य
वचनं सुत्याकालनामाह्वाना विशेषं विदधातीति ।

या— (पूर्वतमस्यस्यसंनिधानविदोषात् इति
पदानुषङ्गेव भाष्ये—) संनिधिविशेषात् सामन्वतो
इष्टाश्च सकालानां लिङ्गदर्शनेन इष्टान्तं क्षाययति । पशु-
साहि-य दि एतदीगो धर्मः सुत्याकालो दृष्टः अग्नी-
षोमीयानुषंग्यास्थानयो अन्वेषानुप्रवृत्तत्वात् । तस्मात्
अवपति एतदर्थत्वात् सुत्याकालः इति ।

सर्वेषां याऽविशेषात् । ४१ ॥
भाष्यम्— सर्वेषामेव याऽह्वानां नयनीतं स्यात् ।
कुतः । अग्निशेषात् । अस्ति विशेषे सर्वेषामप्यह्वान-
मिति ।

या— तदुक्तम् 'सर्वेषां वा शेषवत्त्वात्तदनुक्तत्वात्'
इति ।

न्यायोक्तं लिङ्गदर्शनात् । ४२ ॥
भाष्यम्— यदुक्तं लिङ्गम्, तत्परिहरणीयम् ।
नास्ति क्षयत् प्रमाद्यं यत् यथेनस्य वचनं तत् सुत्या-
कालनामाह्वानमिति । किन्तु दर्शनम् । तदप्यज्ञानत्वात्

मिथ्यादर्शनं मृगतृणावत् । कथं तु ग्रन्थे पशुनामालम्भः इति । न्यायात् । को न्यायः । अनामुपद्रवः । एवं वचनवर्गितः क्रमोऽनुगृहीतो भवति । तस्मात् सर्वेषामङ्गानां नवनीतमिति ।

— या—न्यायग्रन्थे लिङ्गनीदशं साधकं भवति । अग्रमग्रमशब्द अयम् । न च सहालम्भस्य एतदर्थमेवात् सुत्याकालता । किं तर्हि ? अन्यत्र एव न्यायात् । न चाथो दृतिनवनीते संभवति । सं न्यायं दर्शयति (भाष्यम्—) एवं वचनवर्जितः यः क्रमः संनिकर्षलक्षणः अनुनेय-भुत्वर्थः, सोऽनुपरीक्ष्यते इति । सवनीयकाले हि आलम्भ-मानेपु न कथयित्वा पयोः क्षालमतिक्रमेत । न च द्विगुणो वा भवति । इतरथा इयमपि स्यात् । सत्या-दुपवचं दर्शनम् ।

यामो— (दृतिनवनीतं भङ्गेपु इत्युक्तम् । तत्र सुत्या कालेपु वा सर्वेभ्ये वा इति विचारान्तरं प्राचक्षिकी चेतिः ।) सूत्रार्थस्तु— सुत्याकालाङ्गे एवेदं स्यात् पशुनादित्यस्य द्येनाङ्गत्वेन विद्वेत्तस्य सुत्याकालवस्तु-लिङ्गदर्शनादिति ।

वि— 'सुत्याकारणानाङ्गेपु गुणः सर्वेषु बोधितः ।, आद्यो वैशेषिकाङ्गत्वाद्, वाक्यात् सर्वाङ्गसंगतिः ॥ '

भाट्ट— एवं चेत् सुत्याकाले एव द्येनवैशेषिकाणां 'सहपशुनालम्भते' इत्यादीनां दर्शनात् दृतिनवनीत-त्वस्यापि सुत्याकारणग्रन्थे एव निवेशः । इति प्राप्ते, समान्यतोदरं शनश्चोक्तयोः कालोऽपि सर्वाङ्गत्वम् । नहि पशुनादित्यस्यपि सुत्याकालत्वे द्येनाङ्गत्वं प्रयोजकम्, अपितु प्रधानपशुसत्तितुल्यकालोक्त्यर्थं वाक्यादायकालवै-शेष्यम् । न चात्र तद्वत् । अतः सर्वाङ्गत्वेन ।

सङ्घन— 'सर्वत्र प्राप्ते नवनीतमिदम् । '

शंकर— 'असुत्याकालेऽप्येदं तत् । ' २५. 'सुत्यायां पशुसंहतिः । ' २६. (द्येने पशुनादित्य सुत्यायां यथा) ।

३ दृतिनवनीताधिकरणम् । दृतिनवनीतं द्येने भङ्गेपु न प्रकाने ॥

संनिधानविशेषाद्संभवे तदङ्गानाम् । ३।८।२०। ३७ ॥

भाष्यम्— द्येने भ्रूयते ' दृतिनवनीतमाङ्गम् ' इति । तत्र संदेहः इति नवनीतं प्रधानम्, उत्र अङ्गाना-

मिति । किं प्राणम् ? प्रधानस्य । तस्य हि प्रकरणमिति । यत्रनप्रामाण्यात् नवनीतेन प्रधानं निर्वर्तयितव्यमिति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । अर्थमने एतस्मिन् तदङ्गानां द्येना-ङ्गानां स्यात् । कथमर्थमनेः सोमद्रव्यकलात् प्रधानस्य । ननु वचनात् नवनीतं भविष्यति, न द्येने नवनीतं भवति इत्येव वाक्यार्थः । कदाहि ? द्येने नवनीतं धार्यं भवति इति नवनीताङ्गसंबन्धो विधीयते, द्येनाङ्गसंबन्धः अनुगते न च उहात् द्येनस्य आरण्यसंबन्धोऽस्ति । द्येनाङ्गानां तु लियने । तस्यासि तस्याप्युत्तरं नवनीतं विधीयते संनिधानविशेषात् ।

वा— 'दृतिनवनीतमाङ्गम्' इति प्रकरणे विशिष्ट-लिधानात् सोमो वाचिष्यते इति मन्यते । (सिद्धान्त-मार्—) यत्तु अनेकार्थविषयसंभवात् आन्यमनुष्य विशेषमाणं विधीयते । न च प्रधानस्य आन्यप्रतिः । तस्मात् 'आनर्थक्यात् तदङ्गेषु' इत्येव सिद्धम् ।

आधानेऽपि तथेति चेत् । ३८ ॥

भाष्यम्— एवं चेत् द्येने द्येनाङ्गानां नवनीत-मिति, आधानेऽपि पशुमानेऽपि स्यात् । ता अपि हि द्येनस्योपकुर्वन्ति, तस्मैऽपि द्येने निर्वर्तते इति ।

या— अवश्यं द्येनोपकारि यदावपं इति यत्तस्यम् । तत्राप्यपशुनादित्यस्यपि द्येनोपकारि इति दृतिनवनीतं स्यात् ।

नाप्रकरणत्वाद्भङ्गत्वस्य तन्निमित्तत्वात् । ३९ ॥

भाष्यम्— न द्येनस्य प्रकरणे पशुमानेऽपि अग्न्याधानं वा भ्रूयते । किमनो यथेयम् ? आधानस्य च द्येनस्य च न कश्चिदस्ति संबन्धः । अधीनामाधानम्, आमपथ द्येनस्य । तस्मात् पशुमानेऽपि नवनीतम् । नैतत् द्येनाङ्गत्वे निमित्तम्, ननु आधानपशुनादुपकरोति । यदि प्रकणादीनां अन्यतममस्ति, तन् निमित्तं भवेत् । तस्मात् द्येनाङ्गप्रधानयोः संबन्धोऽस्ति इति ।

या— (घृषं स्वयं न्यायानुमा—) नैतत्कारित्व-मात्रेण संरूपः, किं तर्हि ? अपिकारात् प्रवृत्तयोपकारितः प्राथमिक चोदयेन संनिहितम्, न पशुमानेऽपि तन्मिति स्पष्टम् ।

सुधा— दृती नवनीतं प्रवृत्तम् अस्य इति पशु-मौलिकं दृतिनवनीतविशिष्टमात्रं सोमकथने प्रधानमात्रं

विधीयते इति पूर्वपक्षः । उत्तरपदाद्यैप्रधानतयापराधमये
 अन्यपदार्थप्रधानतयापराधमयोगान् न्यधिकरणवद्विधीयते
 मन्त्रनामुकलात् निशिष्टविधिप्रयोगेन अन्येकार्थविध्यापत्तेः
 नवनीताद्यन्वयोश्च मित्रात्वेन सामानाधिकरण्यायोगात्
 सद्यस्य आश्रयान्तरस्य कार्यलक्षणार्थत्वात्प्रतेः विधी च
 सद्यनामोपात् आश्रयकार्यानुवादेन द्वितिननीतविधिव्यवहारेः
 प्रधाने कर्त्तव्यत्वात् आश्रयवति अङ्गममे द्वितिनयनीत-
 विधि इति सिद्धान्तः ।

ज्ञा— निशिष्टविधिगोप्यात् उपादेनात्. अपकृतत्वापि
 व्याकरणस्य अतिरिच्यत. मातिसंभवान् तदनुवादेन द्विति
 नवनीतत्व गुणो विधीयते । यत् आश्रय तत्, इती
 (चनेमन्त्रिकायाम्) नवनीत प्रकृतिस्य तत् स्यात् ।
 (इतिस्वयंप्रकाशनिष्पन्नं आश्रयमित्यर्थं)

सोम— पूर्वत्र वक्ष्यतिव इह प्रवृत्त्यात् प्रधानार्थ-
 र्वमिति प्रत्यक्षानान्त् सगतिः । सूत्रार्थेत्— प्रधाने
 असंभवे अङ्गना सपत्न्य चोदकत् आश्रयसंनिधिप्रकृ-
 तिशेषात् नवनीतविधिव्यवहारे. इति । नदधि नवनीतस्य
 आश्रयकार्यं तदुपलब्धिं संभवति, तथापि तथा कति
 आश्रयवदस्य आश्रयकार्यं लक्षणा स्यात्, सा च वक्ष्यमा-
 ऽपि न युक्ता इति बहुवीक्षितविव. (शास्त्रदीपिकाया
 सिद्धान्ते) ।

वि— 'नवनीत यमेन आश्रय मुख्येऽङ्गे वा, ऽष्ट
 मुख्ययात् । विधेयतावयवमप्राप्त द्वितिनननीतकम् ॥ मुख्य.
 ऐमविक्रमो (मुख्यगोमविक्रमो), ऽष्टमे चोदकप्रति-
 भास्यकम् ॥ अन्यत्र द्वितिसंज्ञान नवनीतगुणो विधि. ॥'
 अद्वैते चोदकप्रतिभास्य आश्रयस्य प्रकृतिस्य वेन दयोक्त-
 नवनीतगुणो विधीयते ।

भाट्ट— यमेन 'द्वितिनननीतमात्रं भवति' इति धृत
 द्वितिनननीतं प्रकरणात् यमेनप्रकाशात् । नहि अत्र आश्रय-
 नुवादेन द्वत्यधिकरणत्वनवनीतप्रकृतिसिद्धिः, आश्रयस्य
 नवनीतप्रकृतिक सस्य प्रवृत्त्यात् तदनुवादेन द्वत्यधिकर-
 त्तविधी एकप्रकरणाभावात्तेषु । अतो बहुवीक्षितप्रकाशार्थे
 एतेको द्वत्यधिकरणत्वनवनीतप्रकृतिकं संनिधात् यमेन
 द्वप्रकृत्या विधीयते । आश्रयश्च तत् सम्यै नवनीतप्रकृति-
 कवास्तुवादाः अ-परदार्थ्यतापर्यवहारकं चेति नानेक

विधेयता । अत एव यमेनोऽपि आश्रयप्रवृत्तत्वात् उपा-
 द्यावाविकार एव । गमकान्तरस्यैव तु गोमन्वयान्वाप-
 नाप्रमाश्रयम् । इति प्राप्ते, निशिष्टविधिगोप्यावापत्तेः
 अनिदेशात्प्रयोगेरेवपरत्वमेव आश्रयस्य अङ्गीकार
 तदुदेतेन द्वत्यधिकरणत्वनवीतप्रकृतिकत्वमेव प्रयोगान्वा-
 पातितया विधीयते । आश्रयं च अद्वैतेष्वेव प्राप्तमिति
 त-मात्रविषयता । बहु द्वितिनननीतस्य तदुपलव-
 मन्त्रीइत्य द्वत्यधिकरणत्वनवीतमेवाश्रयपदमित्यतस्तयो-
 देतेन द्वत्यतया परमधृतत्वात्प्रत्ययाद्वात्वेन विधीयते
 इति न्यायगुणाङ्गीकारम्, तत् आश्रयपदे साप्रतिप्रकृत्या-
 वत्तेः तद्वेतया आश्रयवति क्लीकलक्षणानावादात्कतु-
 मीहाङ्गीकारस्यैव न्यायव्याप्येयमितम् । यदि तु निशि-
 ष्टगमकान्तर मनेत् तदा तदेवात् । २०.

आधानेऽपि लयेति चेत् । २।८।२।१७। नामकरण-
 वादइत्य तन्निमित्तत्वात् । २८।। सर्वत्र भर्माणा त्वकार
 स्याधीतमाकरणीकस्यारभ्येनापूर्वोपकारके एवा-वशात्
 प्रवमानेष्टप्रधानानीनामपि च यमेनापूर्वोपकारकत्वात्
 तथापि द्वितिनननीतम् । इति प्राप्ते, यदुपकारकता
 वैधयप्रमाणमिति तदुपकारक एव धर्माणा निवेद्यः । न तु
 अर्थसमाजसन्तोपकारकत्वेऽपि, रतेनोपकारकप्रवृत्तान्या-
 भोजनादावपि द्वितिनननीतःवापत्तेः । न च आपानादेः
 यमेनोपकारकत्वं शास्त्रे प्रमितम्, अत्रिमाणात्सर्वत्रस्यैव
 त्वप्रमितत्वात् । अतः यमेनप्रयोगवर्तितदुपकारकत्वस्य एव
 तन्निवेशः । (अत्र अधिकरणान्तमेव स्वीद्वं इति
 मतिः) । २१.

मण्डल— 'यमेनोऽङ्गधर्मो नवनीतमाश्रयम् ।'
 गोवर— 'यमेनाङ्गे नवनीतमुक्त् ।' २४.
 ● इति ह्यर्थं. प्रत्युपमान. दर्शनमवगमयेत्, न
 परार्थे । भा १।७।२।१ पु. ११८७.
 ● 'द्वयमानोऽपि कदाचित्' (चन्द्रे, एते
 उच्यतेः) इति गोमिथ. । सप्तप. १।२।११.
 ● दृष्ट यशानुभूम् 'गशानुभूति संमति' ।
 'दृष्टदुपलया सिद्धि' । नि ३।१।९. ● दृष्टदु-
 पलयो. पेपयो शयुक्त्व. परस्परसापेक्षत्वात् । १२।१।८.

● दृष्टुपलक्षणं अपूर्वमयुक्तं दसार्णोमाद्योः । भा. १।१।२।२-२.

● दृष्टश्च दुःखदशाधै चशब्दः यथा 'किं नेह भवति' इति । भा. ८।१।६।२८, ● दृष्टो हि तस्य (वेदस्य) आर्यः कर्माविबोधनं नाम । १।१।१।१२ पृ. ६.

● दृष्टो हि मणिविक्रये यणिकुश्वरयोर्गानाह्वानहृत. फल-
येदः । फलपत्रकः. ३।३।२।८।४३ अमू. ● दृष्टमेव तु
अर्यं अह्वानि कुर्वन्ति प्रथमस्य अह्वयत्तम् । भा.
१।१।१।७।१५.

● दृष्टं किमपि लोकेऽस्मिन्न निर्दोषं न निर्गुणमिति न्यायः । अथ सर्वत्र गुणदोषी भवत इति विवक्षाया प्रसवने । साहस्री. ५७२.

● 'दृष्टं हि कर्मणः फलं कृप्यादितः' । (२।२।२५ सूत्रस्य भाष्यवृत्तिरिवम्) इत्यनेन न्यायेन सामान्यतोदृष्टेन किं शोभात् फलं भवति ? इति सिद्धान्त-
सादी वृच्छति । वा. २।२।२।२५ पृ. ५४३. ● दृष्टं हि इति तस्मै मक्षयतोऽसाद्रव्यैतरेष्वैर्विरेचनं फलम् ।
फलपत्रकः. ३।३।२।८।४३ अमू.

● दृष्टे कारणे क्वि न च अदृष्टं कर्तव्यिनुं शक्यते
प्रमाणमाकात् । भा. १।१।५।५ पृ. ४०.

● दृष्टे संभवति अदृष्टफलतमयुक्तं इति
न्यायस्य वैदमृशत्वामान्यमूल्ययोर्विश्वकारणस्य दृश्य-
त्वात् । सु. पृ. १५८.

● दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पना न न्याय्या इति
न्यायः । प्रथमप्रमाणपिदे कर्मे अत्यन्तदृश्यता न
कार्या, तथा अयोग्यत्वादिति । महाभारतोद्योगवर्षेकोन-
षष्ट्यधिकशततमोऽध्याये १५९-१५९ आत्मनो दुःख-
रित्यदमुषं प्राप्नुवन्नरः । न स काल न वा देवनिर्वा
गन्तुमर्हति ॥' इति नयमक्रीकडीशकाम् 'एतत्ता बोधेन
देशान् काल वा गन्तुमुशान्तु नार्हति, दृष्टे संभवति
अदृष्टकल्पनाया अन्यायत्वात् दृष्टावतये देवस्य काऽस्य
योनात्मनः कर्तुमशक्तेः, न तु शक्यमिन् शक्यीत्यर्थः'
शुभ्रपत्रिका । साहस्री. ५५९.

● ननु विज्ञातामृते एवाप्यनयाय अर्थज्ञानफलक-
त्वशापनाय 'दृष्टे' इति न्यायस्य न्युत्पादनात् इह
(१।२।४) पुनस्तद्व्युत्पादनमनर्थकमिति चेत् । इदं नान्य-
न्यायो न्युत्पाद्यते । अनेन तु न्यायेन अत्यन्तस्य
अर्थज्ञानार्थत्वं न सम्भवति, तथा क्वि विविधैवर्थात्
विष्यमावेषेति प्रमाणान्तरेणैव तदर्थसिद्धेः । सोम.
१।२।४.

● दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनाया अन्यायत्वात्
इति न्यायस्य ताविदेयायो (२।१।३।६) न्युत्पादनेऽपि
अकर्मज्ञाने प्रयोगरत्नदवश्यमदृष्टार्थत्वमिति शङ्का । सोम,
१।२।२. ● 'दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनाया अन्याय-
त्वात्' सिद्धकृतेतासंस्कारार्थत्वमेव तृतीयस्थानुत्पादय
(दशांशे) । भाट्ट. १०।४।२०.

● दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनाऽन्यत्वात् इति
न्यायेन धर्मविज्ञाताऽधिकरणे अत्यन्तविधिः कत्ववर्धा-
वबोधरूपदृष्टार्थः इति सिद्धान्तः । वाल. पृ. २.

● दृष्टे सति अदृष्टकल्पना न न्याय्या इति
न्यायेन अवाचीनतामेव पुराणोपनिषदाणां स्वतीनां
वेदेऽपि मह्यं इति समुचितमेव । सना. ध. प्र.
प्रामाण्य. पृ. ६७. ● दृष्टे सति अदृष्टकल्पना न
संभवति । भा. १।१।२।६।६६.

● दृष्टे समुपपत्तिर्नास्ति । वृहती. ४. १६४ (नहि
दृष्टेऽनुपपन्नं नाम १५२, १५५, १६४). ● 'दृष्टे हि
अन्यदृष्टाय भवन्ना निष्पत्तिकाः' धा. १।१।२।४
४. १८६.

● 'दृष्टा हि न कश्चित् बुद्धिरदृष्टीतविशेषणा' । कथं
हि शक्यत्वे अनुत्पन्ने तदवच्छिन्नरक्तत्वप्रत्ययो जायेत ।
वा. ३।४।४।१२ पृ. ९११.

● दृष्टादृष्टोभयार्थः (दृष्ट देवतासंस्कारः, अदृष्टं
च अपूर्वम्) अन्याः प्रथायाः, शिवरत्न, पञ्चगुणो-
दात्मकेति । वि. ४।१।३.

● दृष्टानुसारेण धर्मपना इति न्यायेन नार्ह-
त्वात्प्रमाण्य प्रतिविज्ञाद्यभावात् । तत्तद्विषयमतीतिभ्यु
प्रान्तिरेव । श्रीरद. १।१।२ नमू.

● दृष्टार्थः एव सप्तदशसुत्रं प्रजापतिः साभाव्य इत्यादि । संकर्ष. २।१।१. ● दृष्टार्थः एव सर्वोऽपि अन्वयतुङ्गविधिः । वाळ. पू. २१, प्रतिनिधिविधय-विधिश्च । पू. २३. ● दृष्टार्थो विधिः अत्रासविषयः प्रस-विषयो वा, स सर्वोऽपि नियमविधिः इत्यमुष्यराश्यामः, अत्रासविषयेऽपि उक्तिम् नियमादृष्टानुपगमावस्य-म्भावात् । रसायनं. पू. २२१. ● दृष्टार्थं ऋषिर्वां वरुणम् । संकर्ष. २।१।१. ● दृष्टार्थं प्रलम्पिपारं स्नेह-मथम् । २।२।१७. ● दृष्टार्थेऽप्यपि नियमादृष्टिद्वयार्थे कथम्भावापेक्षोक्तैः प्रकरणतद्वाचः । वा. १।१।११।२१ पू. ७३२. ● दृष्टार्थेऽपि विहितेषु नियमादृष्टं संभवति । वि. ६।२।१०. ● 'दृष्टार्थेषु सर्वेषु नियमादृष्ट-निष्यत्वे' । रसायनं. २।१३. ● दृष्टार्थेषु कार्यैकं दृष्ट्वा (वेङ्कतेन प्राहुवस्व) वाचः । वि. १०।४।६. ● 'दृष्टार्थेषु (धर्मेषु) तु दृष्टवत्त्वमार्थं लक्ष्योपयोगिणाम्' । वा. २।३।४९ पू. २१९. ● दृष्टार्था स्मृतिः अदृष्टार्थया वाच्यते, अत्रासत्वायः । ३।१।७।१४ पू. ८६०. ● दृष्टार्थान्तं अवयवतादिक्रियाणां प्रयोजननिष्पत्तिरन्वय-त-मन्भावः । भा. १।१।१।१२७. ● दृष्टार्थान्त्वसृष्ट्यानि वदुःश्वेव वेदेऽपि विधीयन्ते, इति न गावता वेदमूलत्वात्वात्. । वा. १।१।१।० पू. २०६. ● दृष्टार्थता अल्पप्रमाण्य (अल्पप्रमाण्यप्रमाण्यार्थे) ग्राह्येव (तस्मात् 'अनीत्य लायात्' इति क्व-नानन्तर्धे) । भा. १।१।१।१ पू. ६. ● दृष्टार्थान्तं वेदमूलत्वानिरोधे । सु. पू. १९६. ● वैशेषिकेऽपि च सर्वत्र दृष्टार्थान्तस्य उभेऽपि वाक्यत्वात् न तेन अवैदिकत्वमितिः । पू. १९६. ● दृष्टार्थोऽपि विधिः विधि विना स्वतःप्रसिद्धदृष्टार्थोऽपि जननसाध्यं, विधिबलप्रसाद-नियतवचननक्षमार्थं (तत्र 'औदुम्बरो मूरो भवति' इत्यस्यः । मृत्तौ मूषे पथमाश्लोऽपि उदुम्बरादि-रादि-रादि-निषमविधिना निवर्तितः इति विकृतापि चोदकात् खदि-रदेव प्रागत्या प्रतिप्रत्यपि विधियपकथनेन लोभाप्येणवयो (१०।८।१८) अमातेन उदुम्बरकालिः अटालवादि-

विधिदृष्ट्याप्युक्तिव्रतने स्वन एव प्रसिद्धवार्थान् च । उच्यतेऽपि ग्राह्येऽपि जनन-उच्यते-परिष्पदिः द्वितीयः, विधिबलदेव हि द्रिण्यगर्भमन्त्रय गौवदृष्टिस्वत्यनया इत्येव हाशने, इये लीति मन्त्राय छिनद्विम् इवाप्यप्यारोण-याग्याछेदनमहाशने, उच्यतेऽपि गृह्यप्रतारणने वाचिन-पात्रकारणे, परिषेः स्वनिमद्वयज्ञेन वृष्टिनियोजने च कान्तर्धे प्रगाथनीयम् । रसायनं. पू. २२१. ● दृष्टार्थोपपत्तिः प्रमाणम् । पीने देवदत्तो दिवा न युक्ते । अत्र दृष्टस्य पीतवत्त्वान्यथानुपकत्वा उचितोऽपि विधिः । भा. ● दृष्टार्थोपपत्तिः भुतागार्थविधेति धर्थापत्तिरिति वा. वाळ पू ८. ● दृष्टार्थोपपत्तिः प्रमाणम् । भा. १०।१।१।२३. ● दृष्टार्थोपपत्तिः च न लक्षण, तन्मात्रेण चोपपत्तिरुचिर्भवति । वा. २।१।१।२३. ● दृष्टार्थोपपत्तिद्वारा एव संभवोऽप्युच्यते संस्कारणः अपूर्ववस्तुत्वोऽपि । वा. १।१।४।७ पू. ६६६. ● दृष्टार्थोपपत्तिद्वारा अदृष्टार्थोपपत्तिरुच्यते । संकर्ष. २।१।२. ● दृष्टार्थोपपत्तिः अपूर्व न कल्पनीयम् । यथा अन्वयते वेपथे च । वि. २।१।६. ● दृष्टार्थोपपत्तिः अदृष्टार्थोपपत्ति-कारणत्वात् 'लम्बगाने पले दृष्टे वादृष्टरिक्त्वत्वा' इति ग्यायात् । वैशेषिकी. २।१।१।१ पू १०. ● दृष्टार्थोपपत्तिः न प्रमाणम् । वि. २।१।६. ● दृष्टार्थोपपत्तिः संभवति अदृष्टार्थोप-पत्ति-कारणत्वात् कथाविदुपपत्तुत्वात् । १०।१।६. ● दृष्टान्ते यथाशक्तौ सर्वो दृष्टः तयाशुनेनैव दृष्ट-मित्तेऽपि मन्त्रित्वम् । श्रुतु. पू. २३५. ● दृष्टान्तेना विशेषणस्य उपलक्षणोपपत्ति-न गुणा इति यत्तु, तत्-उपलक्षणस्यापि विशेषणत्वात् न योगम् । यदा केनचित्-सामान्येन दृष्ट-रता मन्त्रित्वेन अत्रमिषेयत्वेन विशेष-कथनेन ज्ञेति । वा. २।१।१।३ पू. ३१८. ● दृष्टिसृष्टिन्यायः । अत्रमपि नीलकण्ठो ग्यवद्वत् । तथाहि, प्रजापतिः स्वायम्भुवः तत्कल्पितः स्वायम्भुवः प्रजाः सर्वोऽपि ततोऽपि अहाने अन्वयत्वात्वे टीपते इत्यस्येति । तथा तिरछागने पुनस्तत एव यथापूर्व-माविभेवति । एवं दृष्टिसृष्टिन्यायेन असकल्पितोऽप्यर्थ-

विश्वदिग्बन्धः अस्यः सुगुणैः क्षीयते अस्यत्वेनैवे यथापूर्वं प्रादुर्भवतीति । साहस्री. १२८.

* देवाः । दीन्यन्ति स्रोतन्ते वा चन्द्रादित्याग्निप्रहनञ्जनाकारादिरूपेण, यावत्तत्र सततगत्या स्यन्ते सर्वैर्मन्त्रैः इति देवाः । घा. १।३।१।३१ पृ. १९९ । सर्वेन्द्रादि-देवतानुवर्ति दीन्यन्तिधात्वर्थेभ्योऽस्तिवशात्प्रत्ययं देवताशब्द-वाच्यम् । सु. छ. ३६२.

ॐ देवस्यत्वेतिमन्त्रन्यायः । विज्ञौ निर्वापमन्त्रे सवित्रादिशब्दानां ऊदो न ॥

अर्थाभिधानसंयोगमन्त्रेषु शेषभावः स्यात् । सतानोदितमप्राप्तम्, चोदिताभिधानात् । १।१।१२। ३६ ॥

भाष्यम्— स्तो द्वायूर्णवाञ्छी । तत्र निर्वापमन्त्रः 'देवस्य त्वा सवितुः प्रतवेऽभिनेवांहुम्पा पूषो इत्ताम्या-मये वृष्टे निर्वापसि' इति । तत्र एतेऽर्थैः सांघाधिकः किं सवितुश्चिपूपायान्नां विज्ञौ ऊदः, उतान्द्रः इति । तत्र एतत् तावत् परीक्ष्यते, कर्मणि समवेतमर्थे एते शब्दा असिदवति, उत असमवेतमिति । यदि समवेतम्, ऊदिष्यन्ते । अथासमवेतम्, अविज्ञुताः प्रयोष्यन्ते । तदुभयमपि सह परीक्ष्यते । किं तावन्नः प्रलिभाति ? तत्र समवेतमसिदन्ति इति । कुतः ? एतदि मन्त्रवदानां दृष्ट प्रयोजनम्, यत् समवेतमर्थे प्रकाशमन्वीति । यत्र असमवेतार्थप्रकाशने न किञ्चिदपि दृष्टं प्रयोजनम् । समवेतानां तु प्रकाशने दृष्टमिति । तत् यदि समवेता-भिधायिनः एते शब्दाः, ततः प्रयोजनवन्तः । कथं पुनः समवेताभिधायिनः ? यदि नाम सवित्रादयः शब्दाः अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः, यदि वा सवित्रादयो देवता विरोधाः दर्शयुर्णमाद्योः स्युः । तन्मन्त्रवदानां अष्टाध्यायैः मां भूत् इति मन्त्रतरादपि अग्रहीयते, मान्त्रवर्तिको देवताविधिः, सवित्रादयो वा शब्दाः अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः । तस्मात् अर्थेकत्वात् अन्यतरत् अग्रवत्तेयम् । अप्राह, ननु 'अमये वृष्टम्' इत्यत्र अग्रपरभूताः एतिसादयः अग्न्यादीनां वचना भवि सन्तः अग्न्यादिभिः

प्रकाशिताया देवतायाः न किञ्चिदपि अधिकं कुर्यात् । नो एवचपि सवित्रादिवचना एव मान्त्रवर्णिकाः शक्तुवन्ति उपकर्तुम् । अप्रोच्यते पृथक् वाचकानि एतानि भविष्यन्ति, तेषां 'वृष्टे निर्वापसि' इति साधारणः अनु-पहः । तानि वाचकानि दर्शयुर्णमाद्योर्णुगन्तानि । यदि एतदेवस्यानि अग्न इतीति विद्यन्ते, ततः असमवेतमिति इति अर्थापत्त्या मान्त्रवर्णिकयो देवता विधीयन्ते अग्न्यादिवचना वा सवित्रादीनाम्, पृथक् वाचकानि वा अग्निवाचनेन वैकल्पिकानि इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । नैवमादीनि ऊहितव्यानि इति । अचोदिते ऊदो न प्रप्रीति, चोदिताभिधानात् मन्त्रत्वेति । ततः एतत् पर्यन्ते, असमवेताभिधायिनः सवित्रादय इति । कथम् ? नहि अग्न सवित्रादिदेवत्वं कर्म चोद्यते । न च अग्न्यादीनामर्थेषु सवित्रादयः शब्दाः प्रविष्टाः । अप्राह, ननु अर्थापत्त्या अन्यतरत् अश्व-सीयेत इत्युक्तम् । सति एतदेवत्ये कर्मणि सवित्रादि-वाचकानि उपपद्यन्ते, अग्निवचनाने वा सन्ति । वा हविषो देवता, या मन्त्रवचनेन प्रकाशयित्वा । सवित्रादयश्च शब्दाः निर्वापवाक्ये प्रकाशनायाः । ते हविर्देवताः प्रकाशयन्तः उपपद्यन्ते, नान्यथेति । अग्न्यादयश्च हविर्देवता इति तद्वचनाः इत्यभ्यवसीयेते । अप्रोच्यते । यदि अकल्पमाने आनर्थक्यमेवां स्यात्, ततः अन्यतरत् कल्प्यते अपाभिधानसंयोगात् मन्त्रेषु शेषभाषो भवतीति । न तु पर्ययकल्पयन्तिदृष्टि आनर्थक्यम् । तस्मात् नान्यतरस्यापि कल्पने किञ्चिदपि प्रमाद्यम् । न च चोद्यन्ते एतच्छब्दादेवा देवताः । तत्र अचोदितमप्राप्तं ऊदम्, चोदिताभिधानात् ।

द्रुम्— उपोद्घातपरकानुपवत्कारि निवृत्तम् । इरे-दानीं ऊदिष्यन्ते । किं सवित्रादिशब्दा विज्ञौ ऊदि-तव्याः (तत) नेति । (तदर्थेमिदं चिन्त्यते किं समवेत-देवताप्रकाशनायां एते शब्दाः, उत असमवेतत्वापर्यंदाया निर्वापमेव प्रसंगित इति । पूर्वाश्रयाद्—) ऊहितव्याः । कुतः ? सवित्रादयः शब्दाः (तावत्) अर्थेप्रकाशनाः (न तु अग्रपरार्थाः) । यदि भुविर्तव्याः (शब्दन्ते)

बहो दद्याथाः शुः, प्रजायन्द्रोम मन्त्रस्यापेक्षितत्वात् ।
यदि (तु) मध्यमस्य अग्निमभिवदन्ति, ततो दद्याथाः ।
(तस्मात् समवेताशिवचनाः सवित्रादयः शब्दाः) ।
अथवा सवित्रादिभिः (सवैः) मुख्य एतासैः प्रत्याश्रयते,
तथापि समवेतपचनाः, कथम् ? मित्रत्वात् एतेषाम्
(मान्साणाम्) तस्मात् ' देवस्य त्वा सविनुः ' इत्यादि
प्रतिवेद्यतं मन्त्रभेदः । तेषु च ' ब्रुवं निर्वाणामि ' इत्यनुपपन्नः ।
तत्र— मान्त्रवर्णिको देवताविधिः दशपूर्णेमाषाद्येषु
अग्न्यादिभिः वैकल्पिको मयिष्यति । अत्र (वेजित्)
आहुः । मान्त्रवर्णिकेन देवताविधानेन न शक्यन्ते
अग्न्यादयः उत्पत्ति- (वाक्य-) मिष्टा वाधितुम्,
विषयसिद्धत्वात् । (तस्मात्) सवित्रादिमन्त्रवर्णै (अवि)
यागान्तराणि कल्पन्ते । तेषु मुख्यस्य समवेतपचनास्य
(सवित्रादिशब्दाः) इति । नैतत् युक्तम् । एव सति
यागान्तरत्वात् प्रत्यावाप्तिरुत्पत्ता, शुः । तत्र चोपदेन
अतिदिष्टमात्रमपि व्यवहृत्य म्थात्, यथा प्रजापतीनाम् ।
तत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः न (कश्चित् महान्) विशेषः ।
तस्मात् स एव (युक्तः पूर्व-) पक्षः, यत्र उक्तः
सिष्यति । (अत्राह सिद्धावती-) एवं प्राप्ते, द्रूमः ।
लोके सवित्रादयः अग्न्यादिवचना न प्रसिद्धाः । न च
गुणेन (सुगृह्यत्वाश्रयणेनारि) अग्न्यादीनामिधानुं समर्थः ।
(युनः ?) यत्र (हि) परशब्दसामानाधिकरणं (तत्र)
गुणेन (निमित्तेन) परशब्दः परस्य (चर्तते) न चैव
(अग्निशब्देन) सामानाधिकरण्यं (सवित्रादीनामिति)
विविभक्तित्तिदेशात् । न च मान्त्रवर्णिको देवताविधिः
शक्यः कल्पयितुम् । मन्त्रभेदे (हि सति) स भवति ।
एतः (वायं) मन्त्रः इत्युक्तम् ' अयैकत्वात् ' इति
(२।१।१।१।१६) । कल्पितेऽपि (मन्त्र-) भेदे नैव
अग्न्यादिना (यद् मान्त्रवर्णिकानां सवित्रादीनां)
विकल्पः (युक्तः) विषयवशात् । तस्मात् नितीव
शुन्यसंभेदायुक्तत्वं इति ।

ततश्चापचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते । ३७ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं प्रत्यापचनं शब्देन प्रजा-
शब्देऽत्र देवताः, तस्मात् अग्न्यादीनां प्रजाशब्देन न विधि-
द्विनं प्रयोजनमिति, तत् परितर्हस्यम् । असोभ्यते ।

ततश्च तेन कारणेन, अक्षुतानां वचनं न क्रियते सवित्रा-
दिभिः शब्दैः । केन सर्वैः कारणेन क्रियते ? इत्यर्थं
प्रयुज्यते निर्वापस्यत्यर्थम् । देवस्य सविनुः प्रथमे-भेदेन
सवित्रा यजमानेन प्रयुज्यते उदिते वा सवित्रि । अक्षितो-
र्वाहुत्वां—परिश्रममभिप्रेत्य यजमानयोर्देवत्वोर्वाहुत्वात्,
अक्षितो (अश्वत्तो) हि तौ अग्न्यादेषु अश्वदानेन,
अशितपत्नौ वा तद्यशफलं अर्पयन्ते । तद्वाहु इति स्त्री
वाहुत्वात्पदविधिति, देवताऽश्वत्तोर्वा अक्षितोः एतौ वाहु
इति । पूर्णं तु यजमानमेव मय्यते युज्यतेः । एवं सर्वे
निर्वापस्येषोपपचनाध्यायाः ।

अत्राह, कस्मात् नोक्ताः सवित्रादयः शब्दाः,
प्रकरणान्तरे सवित्रार अक्षितो पूर्णं चाभिवदन्ति । मिश्रेण
तत्र अग्न्यादयः प्रकरणं वाधितुमर्हन्ति । अत्रोच्यते ।
सवित्रादयः परविशेषणं विमलविभुत्वात् क्रियन्ते, प्रातिप-
दिकार्थस्तु अन्वयतिरिक्त इति वाच्यते । तत्र लिङ्गं भुव्या
वाच्यते । लिङ्गं हि प्रातिपदिकार्थमाशयं देवताऽर्थमिति
कृत्वा । इह देवताऽश्वत्तो यत्र देवता उक्तोक्तवती ।
विभक्तिभुविन्तु प्रातिपदिकार्थं पदापान्तरविशेषणं
वाचयति । तच्च इहाति पदान्तरम् । अतिशय लिङ्गात्
वहीयसी । तस्मात् नोक्तः । आह, यदा सवित्रादयो
यजमानपरः, तदा तने कथमगृह इति । उच्यते ।
जोषणार्थमिदं वाक्यम्, नातुजापनार्थम् । अत्रोचितस्य
जोषणं कर्तव्यम्, तत्र इत्योऽर्थः । अगृहणार्थं पूर्वं प्रणमेन
कृतम्, तत् अग्रशेषमापदेत । अत्रिन ' ब्रुवं निर्वाणामि '
इति जोषणकरणं ' निर्वाणामि ' इति भावश्चन्देनोच्यते ।
' सविनुः प्रथमे ' इति अनुज्ञा निर्वाचता परविशेषणार्थं
कीर्तते । अननुज्ञातमपि निर्वापणस्यार्थं कुर्वोदेव, न ह
अत्रोचितेन वाचः श्रुते । तस्मात् जोषणार्थत्वात् परार्थाः
सवित्रादयः शब्दाः नोक्षिप्यन्ते इति ।

शु— (पूर्वपक्षमाह-) ' तत्र इष्टार्थतात्वाभाद्
देवतायाचित्वा भवेत् ॥ निर्वापस्य प्रसंसार्याः सन्तो-
ऽइष्टार्थताभिः । सवित्रादिपदैस्तस्मादान्वयादि-
रभिधीयते ॥ अग्निना वा विरुपेन सविता मान्त्र
वर्णिकः । (मित्रात्तस्माद्-) उत्पत्तौ तद्वित्तोत्पन्नं न
मन्त्रोक्तौ विचरन्ते (विकल्पते) ॥ वैषम्यात्

सवित्रादिपद्मश्रेष्ठ . वाचकम् । मन्त्रवाचयानि चैतानि शिषेरन् प्रतिदेवतम् ॥ जुष्टानिर्वापञ्चद्वौ च भजेतामनुपक्रिताम् । सर्वेषु निर्वैपाम्भ्यतः एकमन्त्रः प्रतीयते ॥ जुष्टादिः सङ्घटान्मातो न सङ्घटानुपञ्जनम् ॥' तस्मादोहितम्याः ।

सोम— उद्योदात्तस्यतानुपसक्तं समाम्य इदानीं अध्यापार्थः ऊहश्चिन्त्यते इति संगतिः । सूत्रार्थस्तु— मन्त्राणां अर्गाभिधानद्वारा कर्मणि शेषभावात् सविमा- षोनामपि स्वार्थभिधानेन शेषमपि समवेतामंगणम् ऊहः इति ' अर्गाभिधानसंयोगात्संज्ञेयु शेषमप्यः स्यात्' इत्यनेन पूर्वपक्षः प्रतिपाद्यते । तत्रोत्तरम्, अत्रोक्तिं अत्रोक्तिार्थकं सवित्रादि ऊहमप्राप्तं मन्त्रस्य चोदिताभिधानकावात् इति ।

वि— ' सवित्रदम्भासुदीर्यं न वा, उर्थः संयतेस्ततः । ऊहो, नाविकृतस्यैव निर्वाणन्वसंभवात् ॥' तद्विदु- सन्धि—आदि ऊहनीयं न वा इति संशयः ।

भाट्ट— एव तावज्जोदात्तमुखेन ऊहविषयभित्तिवः । इदानीं साक्षादेव तद्विषयश्चिन्त्यते । तत्र 'पुन्यदेवतशेष' (१११.११४) इत्यत्र साक्षात् अपूर्वताप्रतीभूतदेवताधि- प्रत्याश्रयमन्त्रपदानां विदुनी तत्त्वानामन्त्रदेवतायन्तरे शक्त्या तावदाशानार्थं पदान्तोद्घः इत्युक्तम् । तत्रश्च यत् मन्त्रपदानां न शक्त्या अपूर्वताप्रतीभूतदेवतादिप्रकाश- कावम्, अपि तु लक्षणया तावदाश्रयकम्, शक्यस्यैवैष वा अद्वयार्थमन्त्रयत्तुयर्थं शोषदानम्, तत्राममवेतार्थत्वात् विकृतैष्वपि श्रुतपदेरेव तावदयोगनोषपत्तेर्नोदः । समवेतार्थत्वं च अद्वयद्वारकर्तव्येन व्यञ्जकत्वायैव अपूर्वताप्रतीभू- संनिष्पन्नम् । अस्ति चेदम् ' देवस्य स्यात्' इत्यादिगतेः अस्ति- निर्वैपपदशोभाटाटायागमहृदशसंनिष्पन्नम् । जपयोगि- शरत्तदिसम्प्रदास्य च स्वार्थकार्यस्य अद्वयत्वात् ताटायाग- संनिष्पत्तेऽपि न समवेतार्थत्वम् । एवं देवादिपदानामपि न समवेतार्थत्वम् । नहि देवसवित्रादिपुनराश्रयानां प्रकृत- यागोपदेवताप्रतिपादकत्वं संभवति, तत्रसवित्रादिपदानाऽत्र- तोयेन मन्त्रवर्गिकदेवताकटकाऽनुपसक्तैः । न चोपानुपजे त्वन्वयनम्, तथापि सम्यगानतिचिदेकाश्रयतामद्भान्तोपः । तत्र च 'त्वा जुष्टे निर्वैपमि' इत्येतावदानुपपन्ने ' देवस्य सवित्रः प्रथमे त्वा जुष्टे निर्वैपमि, अत्रिर्वापञ्चद्वयां त्वा

जुष्टं निर्वैपमि, पुणो हस्ताभ्यां त्वा जुष्टं निर्वैपमि, अग्रे त्वा जुष्टं निर्वैपमि' इत्येव मन्त्रशेडानीकारेण निर्वैपामिपदैककत्वयोत्पत्तेः चतुर्थमन्त्रशेड उच्यतेऽपि आद्यानां यमणां मन्त्राणांमुद्रांमुद्राजे देवताकल्पकत्वोप- प्रसिद्धिं वाच्यम् । अतुपपन्ने वाच्यमेदानींकार्येषु शेषेणात् । यद्यद्यत्पदानां प्रथमवाहुदस्यपदैरन्विधाना देवताप्रतिपादकत्वे प्रमाद्यामावाच । अत एव एताकल्प- देवतानामन्त्रस्य निर्वैपामिपदैऽपि यागान्तरकल्पकत्वमिति सङ्घट्टपि प्रयुक्ता, तथापि यथागान्तरस्य आशेषाद्यङ्- वाऽऽवर्चोर्हृती ऊहप्रत्यक्षे । एतेन वा मूले सवित्रादिपदानामन्त्रादिपरत्वं लक्षणया व्यतीकृत्य सम- वेतामंगणसङ्घा कृता, सा येन शक्यसंभवेन अन्व्यादि- परत्वम्, तेनैव शक्यसंभवेन वैकृतदेवतापरत्वमपि उपपत्तौ जाटानस्योदरसिद्धा । अत एव समवेतार्थत्व- लक्षणे शक्यस्यैवेति विशेषणम् । अन्व वा शक्यतद- वृत्तिप्रतिपाद्यपरम्, तथापि समवेतामंगणेऽपि अकृतत्वया ऊहकल्पकत्वप्रत्यक्षेरेव इयं शक्योपेक्षिता । यस्मात् कर्मणि समवेतार्थमङ्गशक्यताभावात् देवस्यतादिपदानां यः मन्त्रोऽर्थः, तद्विशिष्टनिर्वाणन्वयतामन्त्रे देवस्यत्वाऽदि- सकृतमन्त्रप्रयोजनम् । तत्र येषां पदानां लक्षणोत्पत्त- संभवः, तत्रकाशानस्य लक्षणमेव प्रयोजनम्, येषां तु, तदसंभवः, तत्रकाशानस्य अद्वयमेव प्रयोजनं कल्प्यम् । अत एव ताटापदानां निर्वैपोपरि वैशिष्ट्यमपि आद्यार्थसंभवेनेवेति ध्येयम् ।

तदिह निर्वैपस्य तावत् लक्ष्यमेव पूषकालं प्रयोजनम् । अग्रे त्वा एदार्थस्य च तनुपरोपेक्षितया स्यात्तन्मेण च म्युतिटावर्धम् । जुष्टपदस्य तु चययते, तत्रत्येयं तु अद्वयार्थत्वमिति । केचित्तु देवस्यस्यदिपदैर्निर्वाणन्वुक्ति- लक्षणया प्रतिपाद्यते । ता चानुदानकालेऽपि निर्वाणं प्रोचयितुमिति दृष्टार्थेन । तथा वा अस्तु, सर्वथा देवस्यत्वाऽऽदिपदानि अममवेतार्थमिति नोदितव्यानि ।

यत् भाट्टकारेण शोभा अभिप्रायः आद्येन अधशानशरणात् र्वविपरः, पूषकालश्च शेरकल्प्या यत्रमायतः, अस्त्वर्वाहुदस्योश्च तदीकस्य परिष्कृत्यात्, देवः सतिताऽपि लक्षणया यत्रमायतः, तस्य प्रथमे अतु-

आध्यामिकेषांहीकरेण निर्वाणविरोपणत्वमुपपादितम्, तत् वेदे आंशोपकंपुराभावात् अन्यत्राप्येवादादौ आरागां-
 रोपर्येकं इहान्पाशोपाभावात्प्रमिष्ये । चद्वा तु अभ्यर्षीः
 स्वात्मनिष्ठेन आरागांशोपेण वैशिष्ट्यं संशयं स्वकृतं
 निर्वाणं प्रकाशयितुं कौकिक्याकषणप्रयोगवत् वैदिक्याकष-
 णप्रयोगेऽपि कषणकाम्वाव इत्यालोच्यते, तदा अमपुत्र-
 लक्षणात् प्रमाणभावात् अश्वत्थं वृक्षं नान्यतममृष्टे
 निषमकाम्वावच पूर्वोक्तप्रकाशप्रणयैव युक्तम् । किञ्च,
 एव सन्ने देववर्तिप्रधिपुत्रसन्नेषु बहुवचनोहः प्रत्ययेत् ।
 न च यत्रपतिवृद्धिवदन परार्थत्वमिति भाव्यकारणमापानं
 युक्तम्, अश्वत्थस्ये तेषा संमयेऽपि यजमानानुजायाः
 परतीवदन्वविषयेऽपि अस्त्रीकारिपरिहाराये चेन दृष्टामे-
 त्वात् 'उदीचीनानस्य पदो निषत्तात्' इत्यादाविव
 देवपतिपदयोः ऊहस्यानिर्वाणत्वात् । न च एवं भ-
 र्मतेऽपि देवस्य सवित्रुदयस्ये पद्ये इत्यर्षीकरेण तद्य
 संमयेतामैत्वात् 'महास्ये हवीषि निर्वपेत्' इत्यादिक्रौ-
 व्यश्वे इत्युहापविः । अमत्वास्याया च प्रागुदयासिवापि
 लोसापचिरिति चाच्यम् । प्रथमे जाते यनिष्पन्ना वा
 इत्यर्षीकरेण कषणभावात् । सूयोदप्रकाशोन्वमस्य-
 नस्य दृष्टार्थचाम्वाव । अतो न देवस्यत्वाऽऽदिपदेऽ
 ऊहः इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'नोहः सवित्रादिपदेषु कार्यः ।'

शंकर— 'सवित्रादेस्त्वहनम् ।' १८.

● 'देवस्य त्वा' इत्यादि एकत्राकषणनिर्णयार्थं एक-
 याकषणत्वज्ञानम् । के. २।१।१४।१६. ● 'देवस्य त्वा
 सवित्र प्रथमे' इति मन्ने 'अमपे निर्वपामि' इति
 पदद्वयस्य अनुदेवाप्येवमश्वत्थकतया देवस्य त्वा इत्यादिपदानां
 मत्वाकता इति सर्वेषां वार्थकता । आभरणम्. ३।३।१४।
 २५ ताम्.

● देवानां आत्मोद्देशेन न्यागार्थमवात् विमहाभावाद्य
 अगनेः अनधिकाराः । कर्मकर्तृभाषविरोधत्वात् आग्नेहोदक-
 कत्यास्य स्वामिन्विशेषकत्वात्संभवात् त्वावार्थमयः ।
 सोम. ६।१।२. ● देवानां देवताय कश्चिद् भुव्या
 कश्चिद् वाचयेन । तद्विनिर्देशे भुव्या, चतुर्थीनिर्देशे

वाचयेन । भा. २।१।१।२३ पृ. ५३३, * देवाना
 वैदिके कर्मणि नाधिकाराः । ६।१।२।१५.

● देवपत्न्यः चतुर्थी पत्नीसंज्ञायाम् तृतीयस्य देवता ।
 तद्दर्शनं कर्मोपायः पत्नीसंज्ञानस्यस्य भूत्विः । वि.
 ३।३।१५.

● देवपूजा चन्दनादिना यथा चारुष्टयैषु लप-
 रियमानेषु कश्चिद् ब्रूयात् देवाय धूषो देयः शुष्याय-
 वकरित-यानि चन्दनेनानुष्ठेतायः उपहारोऽस्ता उपर्वत्वा-
 एतं कृते देवस्यमति इति । तमन्यः प्रतिब्रूते नैतदेवम्,
 न प्रथमं धूषो दातव्यः, प्रथमं शुष्यायि अयकरितव्यानि
 इति । एवं मन्वते धूषदानस्य प्रावच्यमनेन उक्तमिति ।
 भा. ५।१।४४.

● देवयजन्तं देवाः इत्यन्ते यत्र इति यशुभिः । देव-
 यजनाभ्यवधानम्— इदं योग्यत्वात् देवयजन्तं कर्तव्यं इति
 निश्चयः । इदं यशास्त्रमात् प्रकृ कर्तव्यं भवति । के.

● देवयजमानि नाम प्रीणि सामानि भन्तून्नाजि ।
 याज. पू. ७२.

● देवस्यदित्ययत्प्रासिद्धयर्थं देवताया अपि
 लीकापत्यसंकेतस्य तृतीये ताषिकत्वात् । भाट्ट.
 ५।३।१२.

● 'देवीरापः' इति दीक्षितस्य प्रगाथे नदीतरणाणौ
 मन्त्रः । यदा अनेऽस्त्रोपसं नदी तरति, तदा आदौ
 यकृदेव मन्त्रः, न तु प्रत्येकं छोटसि मन्त्रावृत्तिः ।
 भा. ११।४।१७।५०.

● देवता अनेकिकैकप्रमाणस्यपिगमदा अनुभवत् ।
 संकल्प. २।२।२. ● देवता आराडुपकारिणी, तस्यात्
 वदिरुद्रम् (इविरुद्र अन्तरुद्रम्) । भा. ८।१।१७।३२.

● देवता आहूता सती इविरुद्रोऽग्ने तन्मर्थेति च । तदा
 प्रत्येक-वि । प्रथमा सती कलेन संश्लेषणीति । तदेतन्मन्त्रे
 सिद्धम् । ८।१।१।११ वर्णक ३. ● देवता इन्द्रादयो
 विप्रह— इयिःस्वीकार— तद्वो जत— तुम्हि— प्रगादरुष्यशक-

विशिष्टा नैव सन्ति । विश्वहाराद्यस्यस्यविश्वहारादयोर्मैत्राद्य-
 वादयोः स्थायै तावर्थोपावात् न चान्यत् किंचिद्
 प्रदायमिति । एन्द्राद्येका एव तु देवताः । इन्द्रोऽप्या
 वा मनःकविवरुवा देवताः स्वीकाराः । वि. १।१।४.

● देवता उद्देश्याङ्गभूतत्वात् द्रव्यस्य त्यागाङ्गभूतस्यापेक्षया
दुर्लभा । भाट्ट. ४।१।७. ● 'देवतैव प्रधानत्वात् फल
याच्यते कर्मवत् । न स्वामिनि स्थिते कश्चित् दास्यन्
प्रारब्धते फलम् ॥' (कर्मण एव फलं न देवतायाः
श्लथः) । वा. २।१।२९ पृ. ४३१. ● देवता
कर्मणि गुणभूता यावदाऽनुवाच्यहृदयेन कर्मविद्वेषैरुप-
लक्ष्यते । भा. १२।१।२३. ● देवता तावत् उद्देशेन
अर्थे याचयति । ६।१।६।१८.

● देवता तु तदाकीर्णत्वात् संप्राप्तत्वात् स्वामिन्-
नर्थिकात्वात् । १।१।२।३६ इति सूत्रेण 'आदात्म्यना
मेवपत्न्या मेवम्' इति मेधाख्यस्य पद्ये. मेघपत्न्य-
त्वादिषुः देवतायाः पशुस्वामिन्वच्छिद्रार्थे तत्पत्नेः यज्ञ-
माने तु पशुस्वामिन्स्य प्राप्तत्वात् तदाशासनार्थकथापत्तेः
देवतापर एव मेघपतिशब्दः न यज्ञमानपर इति सिद्धा-
न्तितम् । सु. पृ. १५३४. ● देवता सर्वोपार्णमासयोः
उपहृष्टाद्ये प्राञ्जलीनामन्यतमा । भा. १०।८।१६।
४५-५०. ● देवता द्वितीयान्तेन शब्देन न हि उद्दिश्यते
प्रमाणामपत् । ट्टुप. १०।१।३।१४. ● देवता नामा
गच्छति । यज्ञो तु उद्देशेन केवलमङ्गी भवति । भा. १।
४।७।२८. ● देवता नारित्वा कश्चिद् निग्रहवर्ती । ननु
विष्णुः सृष्टते, न च विष्णुना सृष्टेन कश्चिद्धोऽस्ति ।
न सृष्टो विष्णु कश्चिद्धोऽस्ति । १२।४।१।११.
● देवता न सर्वोप्या 'दथाभ्यां ग्यानतैयाम्' इत्यादि-
निर्माणमन्त्रेषु, किन्तु सिन्धयोरेव । संकर्म. १।१।१६.

● देवता नाम वा पुनरिन्द्रम् । एक तावन्मत या
एवा इतिहासपुराणेषु अग्न्यष्टाः संवीर्यन्ते नामसदः,
सा देवता इति । उच्यते, तस्य देवतासु अहरादीना
शात्रूलादीना वा न संग्रहः । स्मर्यते च कालजाचिनां
देवतास्य कालिम्नो भवति 'महो देवता, संवत्सरो
देवता' इति । अपर महम्, येषु देवतासन्दो मन्त्रादादणे
सृष्टते 'अग्निदेवता, वातो देवता, सूर्यो देवता, चन्द्रमा
देवता' इत्येवमादिषु तेषु देवताशब्दे नोच्यन्ते इति ।
तथापि अहरादीनामनुष्यसंग्रह एव । तस्मात् सूक्तमानो
इति मीमांस्य देवताः । काः सूक्तमानः ? 'इम एतममर्दते
यातवेदो रथमिव सं अमेता वनीयथा । भद्रा हि नः

प्रमतिरस्य संवदमे सत्ये मा रिपामा वयं त्त ॥'
(ऋषे. १।९।४।१) इति । इति मीमांस्यः 'आग्नेयमष्टाकापालं
निर्बन्धेत्, अमीयोगीश्वमेकदशकापालम्' इति । सा
इति मीमांस्य देवता, या प्रति तादर्थ्ये इति पः । सूक्तसा-
न्येवमेव । एवं भूतानामभूताना चेतनानामचेतनाना
भूतानाः कश्चिदर्थे प्रति तादर्थ्येन संकल्पनीयाना देवतान्
मदित्यति । यस्याः वाचक शब्दमुद्दिश्य भूताना वा
इति स्वल्पयामि इति संकल्पः निश्चये सा देवता भवति
तत्र । भा. १०।४।२।२३ पृ. ११२७. ● देवता
नाम वदर्थे क्विचिद्विद्यते । चोदिता हि देवता भवति
नाचोदिता । देवता इति संवन्विशब्दे न जातिशब्दः ।
६।१।६।१९. ● देवता । न्यायसुधाश्रम्यस्वारसात् प्राति-
पदिकेन अर्थवाचिनाऽपि उद्देश्यत्वान्नवार्थे पदविशिष्टा-
र्थलक्षणा मङ्गीकृत्य तत्र तद्विद्यमान्यद्देवतात्वात्वात्वाङ्गीकारान्
शब्दोपहितः अर्थो देवता इति शक्तीकृते, तत् पद-
विशिष्टेऽर्थे उपार्णत्वात् उद्देश्यत्वस्य कथात् सिरोपणीयत्वं
पदान्वयस्य च 'अभ्योपवर्द्धनं अभ्येन नान्येति' इति
न्यायेन अभ्युपलब्धत्वात् उद्देश्यधीयम् । बौ. २।१।११ पृ.
१०-११. ● देवता पौर्णमास्या उपहृष्टाद्ये प्रयागतिर्था
विष्णुर्वा अमीशोमौ वा । भा. १०।८।१७।५१-६१,
● देवता मानववर्णिनी आषाढे । १।४।३।४ पृ. ३३५.
● देवता । 'वदर्थो वाद्यो यत्र देवतान्तेन चोदितः ।
मनागपि ततोऽन्यत्वे देवतेति न गम्यते ॥' इति
स्तुतशब्दाधिकरणवर्तिके न्यायनतम् । सु. पृ. ७४२.
● देवता यद्यपि प्रत्यथ सुक्रीत, तथापि इह इवोदकात्
धीर पश्चात्तमेव लोम विविच्य सुन्वीत । किमुत यदा
उद्देश्यत्वान्नेवकारिणी देवता पुनरमुक्रीतस्यैव उद्दिश्यते
न पूर्वोपेक्ष । या. १।२।१।२।२२. ● देवता यानो गुण-
भूता । तस्याः दान्त्वं इत्युया उच्यते । वागानु पणम् ।
'स्वर्गनामो ययेन' इति भूयते । भा. ८।१।१।८।१४.

● देवता वा प्रयोजयेदिति पदं योजनस्य उदर्थं गान्
(१।१।४।६) इति पूर्वतन्त्राधिकारेण अतिथिभोजनस्य
अतिथिवाचनस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्वात्कर्मस्य यगस्य
देवतामप्याच्यन्ति पूर्वार्थं इत्या अतिथिभोजनवैयर्थ्य-

कथनेन यागप्राप्त्यविद्वान्तकृत्वात् अतिथिमोदनस्य अतिथिपाठान्यप्रभुत्वात् । परिमल्ल. ४।१।४।५ ऋषु.

ॐ देवता या प्रयोजयेदतिथिवद् भोजनस्य तदर्थत्वात् । १।१।४।६॥

दशपूर्णमासयो. 'अथोदगुचितिमन्त्रज्ञेयम्, सोम स्याद्गुचितिमन्त्रज्ञेयम्' इति मन्त्रं न देवता प्रयोजयति किन्तु अपूर्वं इति सिद्धान्त लक्तः पूर्वाधिकरणे । तन्माक्षिरति । साधनदः पूर्वाधिकरणसिद्धान्त-यावतैकः । देवता एव मन्त्रं प्रयोषयेत्, भोजनस्य तदर्थत्वात् देवतापत्त्वात् । भोजनं हीद यागो नाम देवतायाः । योग्यं द्रव्यं देवतापै प्रदीयते, सा भोषयते । अतः देवता प्रयोजिका । अतिथिवत् । यथा यावत् शिष्टिन् अतिथेः परिचरणम्, तावत् अतिथिप्रयुक्तम् । एवमिदमपि ।

आर्षपत्याच । ७ ॥

देवताया आर्षपत्यात् आर्षपतिवत् यागो मन्त्रादीनां प्रयोजकता सिध्यति । आर्षपतिवत् च स्यान्ति 'अर्षान्तमीष्टे देवता' इति । तथा देवताग्रामः देवक्षेत्र इति व्यवहारः तामेव स्मृतिं ब्रह्मवति । तथा 'इन्द्रो हिय इन्द्र ईशो पृथिव्या इन्द्रो अथामिन्द्र इत् पर्यायानाम् । इन्द्रो ब्रह्मामिन्द्र इत्येधिरावामिन्द्र. शेमे योगे हस्य इन्द्रः ॥' (अथ. १०।८९।१०) इति ।

तस्य तेन संबन्धः । ८ ॥

दशपूर्णमासयो 'अथोदगुचितिमन्त्रज्ञेयम्' इति मन्त्रस्य देवता प्रयोजिका । यस्मात् देवता इतिभोजनेन सुक्तं भवति । ततश्च तस्मादेव देवताः देवताया प्रसादेन तेन स्वर्गादिना फलेन सह यागस्तु तेषां भवति । तस्मात् देवतैव प्रयोजिका प्रधानभूता ।

अपिचा शब्दपूर्वत्वाद् यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्, गुणत्वे देवताश्रुति । ९ ॥

पूर्वपञ्चमवृत्तने अग्निवासाद, । यागे न देवता प्रधानम्, किन्तु यज्ञकर्मैव प्रधानम् । शब्दपूर्वत्वात् फलार्थः । यद् शब्द आह, तत् प्रमाद-परम् । शब्दश्च कर्मणां फलमाह 'दशपूर्णमासान्या स्वर्गंवागो यजेत' इत्यादिः । ननु द्रव्यदेवताश्चि यज्ञकर्मैः । सत्यमेतन्

किन्तु गुणत्वे देवताश्रुतिः । द्रव्यदेवता हि भूतम्, मावधित्तो यज्ञकर्मैः । भूत-न-यद्युपाकारे भूत भगवावो-पदिश्यते । ततश्च कर्मणि प्रधाने गुणमता देवता । तस्मात् देवता प्रयोजिका किन्तु अपूर्वमेव मन्त्रादेः प्रयोजकं इति सिद्धान्तः । शब्दः पूर्वः परमं यज्ञ तत् पराकर्म शब्दपूर्वं शब्दप्रमाणकमित्यर्थः । तस्य भावः शब्दपूर्वत्वं तस्मात् इति निग्रहः । देवताश्रुतिः देवता-पाचकः शब्दः गुणत्वे कर्मगुणत्वस्य बोधकः इत्यर्थः । अनिद्यौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्, तस्य प्रीतिप्रधानत्वात् । १० ॥

यज्ञकर्मणि देवतेव प्रधान इत्यत्र पूर्ववदिना उत्तस्य अतिथिवत् इति दृष्टान्तस्य वैपर्यं प्रतिपाद्य सिद्धान्तप्रस-संहरति । अतिथौ सति भोजनानिदानस्य तत्प्रधानत्व अतिथिप्रधानत्वं स्यात् । अतिथिः प्रधानं यस्मिन् भोजनानिदाने तत् तत्प्रधानम् । तस्य भोजनानिदानस्य अतिथिप्रीतिप्रधानत्वम् । तत्र हि अतिथेः प्रीतिः संतोषः प्रधानम् । यागादौ कर्मणि तु तस्य देवताप्रीतिप्रधानत्वस्य अभावः स्यात् । यागादौ हि कर्मैव प्रधानम्, देवता तु गुणभूता । तस्मात् अतिथिवत् इति विपरीतं दृष्टान्तः । तस्मात् नास्ति कर्मणि देवतायाः प्राधान्यम् । ततश्च मन्त्राणां देवता न प्रयोजिका ।

अत्र सुपा- (१. ७५०) दृष्टान्तवैपर्यमाभिधानार्थं सुत्रे विग्रहादिमत्स्येऽपि षष्ठे. पूजायापिभावात् यागकर्मणि देवताप्राधान्याभाव इति सध्याभावयनेन देवताप्राधान्य निषेधस्तो इति । के.

● देवता विग्रहादिमत्स्यो गीताश्रुतयो वन्ति न वेत्यत्र पुनरुक्ते विचारः । ४ इत्यम् -

येषां तु मते चतुर्थेऽन्तान्द एव देवता, येषां च चैतन्यादिशिरोऽर्थ एव देवता, तेषां शब्दस्य अर्थस्य वा अचेतनत्वदेव अनधिकारे सिद्धे 'देवताऽन्त-भावात्' इति मय नवैवस्थापितो सूत्रभाष्यविरोधो दुष्परिहरः ।

यत्तु नगते 'देवता या प्रयोजयेत्' (१।१।४।६) इत्यधिकरणे देवताना विग्रहादिपञ्चकं निगक्रियते, तत् प्रीतिवाचकम् ; अत एव नार्थिके देवताविग्रहादि-

पञ्चकं अनागापैव तदधिकरणं प्रवर्तयिष्यते । ' अन्द् एष देवता न ह्य अर्थः ' इति तु बौद्धप्रलपितमेव । अर्पभावे इन्द्रादिशाक्तानां अनर्थकतया प्रातिपदिकार्थ- तत्रत्वमेवाधिकारकसंज्ञासिधार्थस्यः सुविद्यमानयो न स्युः । ततश्च इन्द्रादिशब्दघटितसम्प्रदायवेदवाक्यानि नूनतत्प्रलपितानि आपदेरन् ।

- तथा विमहादिपञ्चमहाहितोऽर्थो देवता इत्यपि प्रच्छन्न- भौद्धप्रलपितमेव । नहि वेदप्रामाण्यमप्युपगच्छन्निर्वैदिकैः देवतानां विमहादिपञ्चकं नाम्नीति शक्यमप्युप- गन्तुम् । धामविधिसामर्थ्यादेव तद्विप्रहादित्यामात् । यथा हि देवताऽऽशयनरूपाः, ' यत्र देवयूजायाम् ' इति स्मरणात् ।

फाकास्मिन्मन्त्र ' राजा फलं ददाति ' इतिन्त् शगै- रागाभमानानां देवतानां फलदानार्थं गम्यते । न च फल- स्वामीयानानां फलदातृत्वं संभवति । नापि अमरकालः फल प्रयच्छन्ति । नापि दत्त हविः अमुञ्जानाः प्रसीदन्ति । न चैतत् सर्वं अचेतनानां विप्रहादित्यानां पठते । तस्मात् यामविधिसामर्थ्यादेव विमहादयन्तम्, हविर्भोक्तृ- त्वम्, प्रसादयन्तम्, फलेश्वर्यन्तम्, फलदातृत्वं च इति विमहादिपञ्चकं देवतानां कल्पते ।

' सहाहासो भोगभिरुज्ज्वलरुसायु देवो ब्रवियं दशाद् ' तुत एवेनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पति ' इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनामपि धामि विपुल्यं यदस्ति । तयो ददाति दामुपे वृश्नि ' इत्यम् भोगान् हि वो देवा दासन्ते यथाविधाः ' ' ते तुसाहाहायनयेनं सर्व- कामकनेः शुभेः ' इत्यादिगन्धार्थस्यैतिहासपुराणेषु देवतानां विमहादिपञ्चकस्य स्पष्टमभिधानाच्च । तेषां विष्येकवाक्यत्वेऽपि अवाप्तरपदसंज्ञितः प्रतीयमान- देवताविमहादिव्यायो कारणान्नावात् ।

अत एव मगवत्त वैमिनित्त ' कश्चिद्विष्टवद् वापयार्थः ' (११२।४।३५) ' अर्थेकवादेकं वाचयम् ' (२।१।१।४६) इत्यादिभिः सूत्रैः मन्त्राणां वाक्यार्थ- स्वार्थवत्त्वं च दर्शयन्नुपपत्तेः । मन्त्रवाक्यार्थवर्गीतिमुप- न्नीयेर ' छात्रो वा मन्त्रवर्णात् ' (६।१।१०।११) इत्यादिकल्पव्युक्तिः । ' कश्चिदेनदन् दानि ' इत्यादि-

मन्त्राणां वैज्ञिकस्य विनियोगः सिध्यति । अर्थवादाना- मर्थवत्त्वविरोधिनश्च शास्त्रदृष्टविरोधादथः कल्पवादापि कारणे ' शुभवादस्तु ' (१।१।१।१०) ' रूपात् प्रायात् ' (१।१।१।११) इत्यादिभिः सूत्रैः गौण्यां श्रुत्या परिहृताः । ' यत्रयानः मन्त्राः ' इत्यादौ तन्मन्त्रकल्पवा- दिगुणयोगात् अर्थवत्त्वं तन्निर्दिष्टेतिहासा (१।१।१।२। २३) निरूपितम् । किं बहुना, कृत्स्नमपि अण्व- मीनासवाह्यं मन्त्रार्थवादलिङ्गानुपनीयैव प्रवृत्तं तेषा- मर्थवत्त्वाभावे न्याकुलं स्यात् ।

न च विष्येकवाक्यतया तत्र तात्पर्यवत्त्वात्, मन्त्रार्थ- वादानां देवताविमहादिरूपेऽर्थे तात्पर्याभावत्वं कर्म तत्र तेषां प्रामाण्यमिति याच्यम् । यथा हि विधिमिः वास्यैक- वाक्यतया तेषु महातत्त्वार्थवत्त्वमपि मन्त्रार्थवादानां प्रधान- विष्येकवाक्यत्वकल्पनावादिवाक्यानामिव स्वस्वार्थेऽपि अवाप्तरत्वात्पर्यवन्तात् ।

' यत्र हु-त्वेन संभितं न च प्रयत्नमन्वरेत् ' अपि- लापोपनीत यत् तत् श्रुत्वं स्वयदारयम् ॥ ' इत्यर्थ- यादस्य विष्येकतुल्यतात्पर्यकत्वेऽपि स्वार्थगन्धार्थप्रतिपादने- ऽपि अवाप्तरत्वात्पर्यं सर्वसंभ्रतिपत्तवता तददेव अर्थवादमामक अवति विरोधे स्वार्थवाप्तरत्वात्पर्यकताया अशक्यगीयत्वमथ ।

न च स्वार्थवादस्य फलविष्येकसिद्धत्वात् स्वार्थे अवाप्तरत्वात्पर्यं नान्यस्य इति याच्यम् । ' देवता आवाहयति ' इति आवाहनविधिः दृष्टार्थेवत्वात् देवताना- मागमनमेवमेव । तदागमनं च हविषां स्वीकरणाय । तस्वीकरणं च भोजनाय । भोजनं च तुष्टये । फलकामेन क्रियमानं च देवतानां तृप्तिजननं फलदातृत्वसिद्धये । फल- दातृत्वं च फलेश्वर्यत्वं इति साक्षात् परंपरया वा देवता- ऽऽमाननादीनां आवाहनविष्येकसिद्धत्वात् तद्विप्रहादी- ता पर्यंमनीयार्थम् । किञ्च विश्वान्नामपचनास्यैव सप्तस्य फलं श्रुतम् ' प्रजयाः कथुर्यं सलोक्तां यन्ति, यत्तासांमेव देवतानां सायुज्यं सादृतां समानलोकतां यन्ति य एतदुप- यन्ति ' इत्यादौ कश्चित् फलं समानलोकता एतलोकता- प्राप्तिः, ततः सादृतां समानदेहमोक्षणस्यम् । सायुज्यं तदेकस्यम् । यत्र देशः तत्रलोकेऽपि तेषुपु दिव्यगतीसागतन-

निरतिशयभोगवन्तो न स्युः तदा तत्फलार्थत्वेन विधानं उक्तप्रसङ्गितमेव स्यात् ।

तथा कामविधिब्राह्मणे 'अथानितमेतेन कन्दनम् । इति द्वितीयं प्रसुङ्गानो देवान् परमति' इति देवदर्शनार्थसाम-
विशेषजपविधिसामर्थ्यादिषु देवानां विग्रहवत्त्वं सिध्यति ।
न च देवदर्शनार्थं सुगणदेव सामजपं कुर्वन्तु अनेकेषु
ब्रह्ममिषु विग्रहवतामपि देवानां कथं दर्शनसंभव इति
वाच्यम् । अत एव तेषां संकल्पमात्रेण तत्रैवाम्बुहा-
दिकल्पनात् । एवं च बहुमिषंजन्मैः सुगणदाहूतानां
देवतानां सुगणत्वं संनिधानं इति नानुपपन्नम् । यद्यथादेवु
देवतानामदृश्यत्वं तु योगिवत् ऐश्वर्यंदाहृत्पवत्रम् ।

'कस्य वा इ देवता यद्यथागच्छन्ति, कस्य वा न
बहूनां यजमानानाम्, सो वै देवताः पूर्णः परिशुद्धाति स
पर्येताः शोभन्ते व्यजते' इत्यर्थेवाहम् । 'अग्निहोत्रं हुत्वा
प्रातस्त्वादिधाति' इति विधेः स्थावकः, न विविधित्वावधिः ।

न च वाचसनेयके 'ते वा एते आदृष्टी ऋकमताः, ते
अन्तरिक्षमाविशतः, ते अन्तरिक्षं तर्षयन्त, ते दिवमा-
विशतः, ते दिव तर्षयन्तः । ते आर्षतेते ते इमामाविशतः,
ते पुरुषमाविशतः, ते स्त्रियमाविशतः, ततः पुनो वाचने'
इति भवणेन 'अग्नौ प्राजाऽऽश्रुतिः संप्रगारित्यमुप-
तिष्ठते । आदित्याभ्यपते वृक्षिर्द्विरेरं ततः प्रजाः ॥'
इत्यादिकृत्या च हुतानां हविषा परलोकात् क्रमेण
पत्याहृत्पवत्रामात् कथं यद्यथा देवतानां हविर्भोक्तृत्वं इति
वाच्यम् । हुतस्य हविषा अश्विदाः सृतिपर्वतो देवै-
र्भुञ्जते अर्घ्योऽराग्नौ वृष्टपद्मारुरूपेण परिणतः प्रत्यावर्तते
इत्युपपत्तिवचननिर्वाहः ।

न च 'विशुद्ध्या जपानं योजनानि उपस्य इन्द्रः
स्त्विर विभर्ति' इति अतिशुद्धेर्देवता देवता कथं
अभवेन हविषा तृणितं प्राच्यम् । 'जगदेता स्यामवतो
देवता साग्देवा, तापराश्रुतिः प्रपते' इति दृष्टक हविषाः
वृद्धिभवेन तदुपपत्तेः ।

यद्यपि हुतं हविर्भस्मीभवति ततो निर्गतस्य तदीय-
सूक्ष्माद्यर्थेव वृद्ध्युपगमाच्च दोषः । 'अज्ञाद्भ्यानि
सुन्नीनि कृत्वा' इति च हविरवस्थात्प्रेतनवनस्य भवणात् ।
'कुपवात्पदावचकलादिभ्यपि हविःषु कश्चित् भवचारः

तद्यथास्वादनयोग्यरूपेण परिणमते, इति न तेषु अतद-
नीयत्वदोषः । अथ च लिङ्गम् 'एतदे देवं मयु यद्
बृहत्म्' इति । उक्तं च तत्रपार्वतिके लोकवेदाधिकरणे
(१।१।१।३० वर्णिके १) 'यन्वेत्तद् बृहत्समाकं देवानां
मदिवदं यदि । रत्वीर्नादिमित्ता न यद्याथोऽन्यथा
मन्वेत् ॥' (वा. पृ. २१२) इति ।

तेषु देवताऽऽवाहनमस्ति तेषु आगम्य भुज्यते इत्या-
गमनश्रुतिः इतिर्नगनश्रुतिश्च विद्यन्ते । आहृतसंनि-
हितान् देवान् प्रति तदास्वादनीयस्वादाद्यनर्थभवत्वाच्च ।

यद्यपि आदे अतीतविग्रहा स्थावरविग्रहं मनुष्यनारक-
जन्मप्राप्तानां आगमनार्थमवात् आवाहनं न संभवति,
तथापि यथा गर्भहृदये सुहृद्भिर्दत्तमभौदमत्तं गर्भवती
भुज्ज्वा तृता सती गर्भं तर्पित्वा गोषयति सुहृद्भ्यश्च
प्रत्युपनयेति तथा आदीवमत्तं मुक्त्वा तदपिष्ठानदेवाः
तृताः आदिकर्तुः सिन्धवीर्यं तर्पयन्ति आद्वदयेऽपि फलं
प्रयच्छन्ति 'यसुच्छादित्यलयाः पितरः आद्वदेवताः ।
प्रीयन्ति मनुष्याणां पितृन् आद्रेयु तर्पितः ॥ सर्वान्
कामान् प्रयच्छन्ति शतशोऽप्य सहर्यशः ॥' इत्यादि
स्मृत्याम् ।

'जगुन्मा ते दक्षिणमिन्द्र इक्षन्' इति, हे इन्द्र ते
दक्षिणं हस्तं रक्षकत्वेन त्वं महीधामः इत्यर्थः । इति न
मत्स्यविरोधः ।

'ओपधीम्यः स्वाहा, मुकेम्यः स्वाहा' इत्यादी तत्त-
दभिप्राय्यो देवताः इति न विरोधः ।

न च देवताप्रसादादेव पागल कालान्तर्भाविकक-
चाननिर्वाहत्तमवात् विमपूर्वकत्ववत्वा इति वाच्यम् ।
पठनानामपि देवतानां कथानन्तरभाविफलदातृत्वस्य
आशंभवेन अपूर्वैरेव देवताप्रसादस्यापि फलजनकत्वस्य
वक्तव्यतया अल्पभाषि तथा कल्पनात् । 'त विद्याकर्मणी
समन्वतमेते पूर्णप्रसा च' इति विद्याकर्मणो, पूर्वागुमर-
चनितसंस्कारस्य च जीवेन सह तत्कालित्वावधेयं कर्मल-
न्यापूर्वस्य अवश्यतासुपेव वाच्य ।

एतन्मोऽपि मन्यार्थं वादादियु देवताविग्रहादिविरोधः
परिहर्तव्यः । तद्विस्तारस्य प्रसन्नान्मोक्षानां वाचरत्नपरि-
नन्त्यापरक्षाम्नादिमहाप्रत्यये दृश्यः ।

‘ कर्ममीमांसकाः निरीश्वरवादिनः ’ ‘ तेषां देवता-
विग्रहादिपञ्चकं नास्ति ’ इति प्रवादस्य प्रच्छन्नबोधतदेक-
देशिविषयकं । ‘ न देवतानां देवतानुंदाभावात् ’ इत्ये-
तन्नस्यभाष्यवार्तिकेषु बहिरङ्गस्युपगमात् । ‘ विद्युद्वहान-
देश्य त्रिवेदीश्वरचक्षुषे । श्रेयःप्राप्तिमित्याद्य नमः
सोमार्पणकारिणे ॥ ’ इति श्लोकवार्तिकारम्भे भट्टाचार्यैः
ईश्वरस्वरूपाभिधानाच्च । भूतार्थवादानामपि स्वार्थे प्राप्तत्वा-
भिधानपुरःसरं देवतविद्मनुष्यादिजगत्सृष्टिप्रलयकर्तुः पर-
मेश्वरस्य देवतादिभ्यविग्रहादेश्च कार्तिके तत्रतत्राभिधानाच्च ।

शास्त्रवैयर्थ्यात् श्रुतीयस्य द्वितीयवादे ‘ विग्रहान-
संभाषणानाम् क्त्वान्यमुक्तं समाभ्यासम् ’ इत्यधिकरणे (३।
२७।१९-) ‘ मन्त्रार्थवादेतिहायपुराणादियु स्वर्गाधी-
श्वरत्वलोकात्मकत्वात्तुल्यत्वविरुद्धिरूपेण प्रतिपादिताना
कर्मणो बहिरङ्गि भद्रावाचनमात् न फलभ्यमित्यारः इत्य-
भिधानाच्च (टीप्पणी- ‘ न च अत्रिसृष्टादीना
फलभ्यमित्यारः, तेन कतुरक्तत्वात् । लोकेऽपि उ-
च्यते । इन्द्रादीनामपि मन्त्रार्थवादेतिहासादिभिः कर्मणो-
ऽप्यमपि प्रतीतेः ’ इति शास्त्रवैयर्थ्यायां पङ्क्तिः । तत्र
सोमनाथस्य च ‘ मन्त्रार्थवादादियु स्वर्गाधीश्वरत्वलोका-
त्पारल्लभ्यतेत्यादिना प्रतिपाद्यमानत्वेन इन्द्रादीनामपि
कर्मणो बहिरङ्गि संभवावगमात् लोके संभवेऽस्तीत्यर्थः ’
इति पङ्क्तिः) ।

तस्मात् वैदिकानाम्भारिविक्रान्ता अस्ति देवताविग्रहादि-
पञ्चकम् । इत्यास्ता सावत् । [‘ न देवतानां देवतान्तरा-
न्धवात् ’ (३।१।२।६) इति सूत्रे इदम्] ।

● देवता विधिमात्रमन्त्रादिना इत्युक्तं इन्द्रपदेत्या-
धिकरणे, ‘ विधिमात्रमन्त्रात्वे ’ (१०।४।२।२३)
इति दशमे न । धातु. घृ. १२२, १२५.

● देवता वैधशब्देनैव ध्यातव्या ‘ यस्मै
‘ देवतायै वषट्कुर्यात् तां ध्यायेत् ’ इति ॥

‘ अन्तां ध्यायन् अस्ते ’ इत्यादी तदुक्तान्त्येव
प्रवृत्तेऽपि देवतारूपप्राप्तविधिः, अर्पणस्यैव देवतारूपा-
स्तानात्, विष्णुपेशितसृष्टादिमिदमस्ते तस्य प्राप्त-
त्वात् । देवतायाः कृतदातृत्वं स्वर्ग्येन कर्मोद्गावं च
पर्माणां तदनुगतत्वं देवतेन श्रितव्यवित्तदेवैः गगनाद्ये

विग्रहनिर्गमस्य देवताऽधिकरणार्थत्वाभावात् । तत्रान्ते,
निर्गमधिकरणे तेषाननधिकारात्सामन्यपदैकं स्यात् ।
अन्तर्देव वा रूपमीदृशविष्णुपेशितात्तैरनियमानार्थेनया उप-
दिवते इत्यपि सुवचम् । न च शब्दद्वारेणैव देवतायाः
कर्मोद्गतत्वात् शब्दार्थैव मानस्युपतीतमानस्यत्वेन-
स्वीयते इति दाक्षयम् । ‘ यदि मनसा ध्यायति तदावा
वदति ’ इति न्याय्या याव्याऽनुवाकस्यऽन्तर्गतदेवता-
सन्तोषाणतः पूर्वं नियमतः तत्त्वेन संस्थापितव्यत्वात् ।
इति प्राप्तेः, सर्वत्रापि प्रथमोपस्थिते तन्त्रे कार्यस्य अर्ध-
मन्त्रदेव हि तस्यैवार्थत्वात्प्राप्तवन् । न च प्रकृत्ये तद-
संभवात्, संकल्पपूर्वकशब्दप्राप्तनिरोधस्यैव विधेयत्वात् ।
यावन्तोच्चारणपूर्वमिदं तदन्वयान्तरं होतुः कृत्वेऽपि इवि-
ग्रहशान्त्ववहितोत्तरकाले यजमानस्य एतद्विधिसार्थकत्वात् ।
तस्मात् वेदतारूपः शब्द एव ध्यातव्यः । संकल्प-
४।३।६ वर्षकं २.

● देवता भूत्या गम्यते, न पश्यदिति ।
भा. ४।३।१५।१७. ● देवता सर्वा एवमर्थम-
भिधीयते स्वीयते वा, कर्म नाम तदुद्देशेन कर्म
क्रियेतेति । या २।३।५।८. ● देवता स्तुता वा
अस्तुता वा अन्नभावे सावयति । भा. २।३।१५।१९.
● ‘ देवता हि विधेयत्वाद् विवक्षितगुणोष्मते । मन्त्रकृते
तु तस्याः स्वादिविज्ञा गुणादियु ॥ ’ यदि हि तद्विदितसंभवे
देवता उद्दिश्यमाना स्यात् ततः अस्याः गुणविक्षा
भवेत् । इयं पुनः अविधीयमाना देवतात्म्येव न प्रति-
पद्यते इति अवयवोदाहृतव्या । या. २।३।१५।१७ घृ.
४२१. ● अग्निपूर्वा इत्यादिमन्त्रेषु आग्नादीनां प्राधान्येन
अभिधानात् यमर्थे प्राधान्येन मन्त्रोऽभिदधाति साऽपि
देवता इति लक्षणं देवतात्वावगमात् । तु. घृ. ४६७.
● अनुपदिष्टदेवतादस्यरूपं न यागान्तरं प्रतिपद्ये महे ।
भा. २।३।१५।१७. ● गुणभेदेन देवताभुक्तिः । (८।१।१५
नृम्य) । विशेषणत्वेन देवता भूयते इति विशेषणत्वेन ।
‘ ऐन्द्रं पर. ’ इत्युक्ति इतिपूर्वो संनिधीयते, न देवता ।
८।१।१८।२४. ● तादर्थ्यं च षड् देवता मवति । न
देवता नाम जात्या काचित् । येन कल्पयित् कल्प्ये देवता,
येन नाम्ना । यस्य वा प्रति तादर्थ्यं, सा तस्य देवता ।

१।२।२०।६०, ● इत्येवतत्रिये यज्ञसिद्ध्यो वर्तते ।
 ६।१।१३२ पृ. १३५९. ● इत्येवतसौम्यो गच्छ न कथ-
 जित्वा यागादिना विष्णुति । वा. १।२।६।१८ पृ. ५९६.
 ● न च शब्दमात्रं देवता इति नवमदशमधोराभिधान्यते ।
 २।१।६।१५ पृ. ४१७, ● न तु अस्याक देवता विवति,
 किं तर्हि । संस्वविषयानेनोद्युग्धते । ३।२।१।७।६१.
 ● यद्यपि प्राधान्येन मन्त्रोऽभिषते सा देवता । सु. पृ.
 ६५५. ● यं चार्थप्राधान्येन मन्त्र- प्रकाशयति सा तस्य
 देवता नामिषात्प्रमाणेन, एकदेशे वैऽपि मन्त्रे अनेकदेवता-
 ऽन्तत्पदप्रयोगे सति तदेवतस्यैवदेशाभावात् । वा. १।२।
 ४।४३. ● यस्य नामकं शब्दमुद्दिश्य मन्त्रा या इति-
 क्तव्यमिति इति संकल्पः कियते सा देवता भवति इति
 विविधाव्याधिरूपे षष्ठं बध्धते । सु. पृ. ७५२.
 ● वेदा शब्द एव देवता वेदा..... । वा. ६।१।२।५.
 ● या चोद्दिश्य इत्यं त्यजते सा देवता । ३।१।१५।२७.
 ● देवताः चतुर्व्यां उद्धितेन वा निर्दिश्यन्ते । 'वदस्ये
 साय छुद्यन्त' अत्र चतुर्थी । 'आग्नेवोऽऽऽऽकपाल.'
 अत्र तद्विः । वि. ५।२।२. ● देवताः नहि माशन्ति ।
 भा. ३।३।१५।३७, ● देवताः विद्वादिमन्त्रो न सन्ति ।
 देवताऽधिकरणम् । ५।१।६।१-१०, ● देवताऽद्विद्वेष
 यत्प्रकारः स भागो भवति । न हि उद्देशमात्रेण देवता
 भवति । या यस्य ध्रुवते सा तस्य देवतेति । १।४।
 ५।३२ ● देवता च विना होमाद्योगात् । सु. पृ. ४०७.
 ● देवता प्रति इत्येवमेवमार्गः कर्म । भा. ८।१।१।७।३२.
 ● ' देवता यो यदुद्दिश्य इत्यं स्वल्पेन गृह्यते । तस्या-
 ऽऽदेव संविधि, नाम्नात् तस्यैववाच्येति । 'शास्त्रात्प्रो-
 दि देवतासंज्ञकः । वा. ३।१।१५।३२. ● देवता विना
 भागो नहि भवति । तेन न देवतामाशङ्कति । तस्मात्
 देवता चात्पूर्वा । भा. १०।१।८।१८, ● न हि देवता
 मन्त्रेण भागो भवति । न च कथनमन्त्रेण देवता । न
 चाऽप्यस्य विहितो देवता अन्वयस्याप्यकल्पते । १०।८।
 १।७।५०, ● भागो देवतामपेक्षते देवताश्च चागमन्त्रेण न
 संभवति इति चागमपेक्षते । तयोः संनिधानेन प्रमाणेन
 संवचो भवति । टुप्. १०।४।२।१ पृ. १९१३. ● न हि
 एतस्या कर्मस्य अनेकया देवतया अनेकया (च) अन्त-

वाक्यया कार्यमस्ति । वा. २।२।३।२ पृ. ४७९. ● देवता-
 भिरप्यल्लघामिः संलपे न कश्चिदप्यल्लघकारः । भा.
 १।२।४।३२. ● देवतायै दातुं इत्यं त्यजति । वा.
 ३।४।१।४।४२ पृ. ९७९. ● देवतायै संकल्पितं यज्ञमानेन
 न स्वयमुपावीक्तव्यम् । तस्मात् तस्मैवोक्तव्यमृत्विज
 ईराते, नो एस्वपि यज्ञमानः । भा. १०।२।५।३१,
 ● देवतायै संकल्पितेन शिष्टाः न स्वैरेव भवद्भरति ।
 ३।४।१।७।६०, ● देवतायाः अभिधानं वनस्पतिभागे
 वनस्पतिशब्देन । १०।४।१।६।३२-३९, ● देवतायाः
 असति विधाने अभावात् । २।२।३।६. ● देवतायाः
 ऐश्वर्यम् । 'देवताज्ञानात् न विद्येत् इत्यनुत्तमम्'
 इत्यदो ब्राह्मणद्विषत् देवताया अपि ऐश्वर्यमस्तिः 'अस्यै
 वा कस्यै देवतायै पशुश्राव्यन्ते तैव मेवयतिः' इत्यर्थ-
 नादेश्च देवतात्वस्य ऐश्वर्यरूपत्वमस्तिः प्रतिमाभावेऽपि
 तदुद्देशपूर्वत्वेन त्यागेन तदधीनत्वाभावात् मुच्येत्पूर्वा-
 भावेऽपि औचित्यकारिभ्यश्चर्यमस्ति । सु. पृ. ८३२,
 ● देवतायाः कर्मसंप्रदानातिरिक्तकारकत्वस्य कथयित्वा
 अयोगः । पृ. ७२१, ● देवतायाः कारकत्वाभावेऽपि
 अज्ञानात्प्रवृत्तम् । पृ. १३७, ● देवतायाः तस्यमान-
 श्रुतौद्देश्यवशात्प्रकारेण नामसिद्धिरुक्तव्यम् । पृ. ८००.
 ● देवतायाः नास्ति प्रतिमितिः । भा. ६।३।५।१८-१९.
 ● देवतायाः ' न वाऽतिविश्वदेवत्याः पूर्यतेति च'
 बध्धते । कृपावमवायिन्कात् नातिविश्वत् पूर्यमानता
 पविश्याने । नैकस्याद्याद्या संवदानवमप्यास्त प्रतिमहीट-
 त्वाभावात् । वा. २।२।४।१० पृ. ४९२. ● देवतायाः
 तस्यै विद्वाद्भावात् बध्धमात्रेण विष्णोः इत्येवत्वा-
 योगात् मन्त्रात् तत्तिसमाचार्यत्वात्प्रकारेण न कृष्णहस्ताना-
 तुभावेन अग्निशब्दवाच्यत्वविधिर्युक्तः । सु. पृ. ३७२.
 ● देवतायाः पशुश्रावणीयाः संस्कारः पशुश्रावणीयाः
 भा. १०।१।१।१९-२३, ● देवतायाः प्रतिमहीटत्वं न
 च संभवति । वा. २।२।१।२३ पृ. ५३६. ● देवतायाः
 प्रतिमहीटुं वाभवेन तस्मैवागमनत्पशुश्रावणीयात् न
 तेन इत्येवतस्यैव संभवति । सु. पृ. ८३१,
 ● देवतायाः प्रतिमहीटुं चाभावेन कृपावमवायान्त्तु
 भावेन उदाहरित्वात् उद्देश्यस्य च दशधीनत्वात् वेन

शब्देन उद्देश्या देवता इत्यपेक्षायां भुतशब्दस्योपेन
 अशुतशब्दकल्पनाऽयोगात् विधिगतेनैव शब्देन देवतात्वं
 न्योदनाऽवगतौः न शब्दान्तरवत् न्यूनशब्दोच्चारणेऽपि
 देवतात्वमिति सिद्धिः । पृ. ६५१. • देवतायाः प्रतिमहीतु-
 त्वाभावेन संप्रदानत्वाभावात् । पृ. ७४९. • देवतायाः
 भोक्तृत्वामिदं वि स्मृतिभोक्तृत्वकथास्य देवतात्वस्य
 यागकल्पकत्वम् । पृ. ९२९. • देवतायाः भोजनं हीवं
 यागो नाम (पूर्वपक्षे) । भा. १।१।४।६. • देवतायाः
 विप्रहासभावेन स्वात्ममत्वात् पूर्वपक्षं निरस्तम् 'अपि वा
 शब्दपूर्वत्वात्' (१।१।०।९) इति सूत्रे । सु. पृ. ७२०.
 • देवतायाः शब्दद्वारे । यागोपकारकत्वम् । संकर्ष. २।४।२.
 • देवतायाः शब्दरूपात्वात् । १।३।१६. • देवतायाः
 ईश्वर्यत्वं विनाऽपि आराध्यकारिवात् यागस्य प्रयोजन-
 कत्वोपपत्तिः । मु. पृ. ८३४. • देवतायाः सकामात्
 पुरोडाशविष्णुद्रव्यं अन्तरङ्गम् । संकर्ष. १।३।१६.
 • देवतायाः स्वेन रूपेण कर्मणि साधनभाव इत्युक्तम् ।
 भा. १०।४।२४।२८. • देवतायाः स्वरूपेण कर्मणि
 समवायविधेयः 'विश्वामित्रस्य मन्त्रवि' (१०।४।२३।५)
 इति दाशमिके देवताधिकरणे उक्तः । सु. पृ. १३४२.
 • शब्देन प्रत्यासन्नस्य यागस्य कृत्यसाधनत्वात् शक्यान्वयं,
 देवतायाश्च गुणत्वं विश्वस्यते । डृपू. १।१।४।९
 पृ. १६५४. • देवतानां अनुयाजीयानां प्रकाश्यानां
 चातुर्मन्त्रेषु प्राकृतान्तराहमन्त्रस्याति करिणैव प्रयोगः ।
 भा. १०।४।२५।१०-१९. • देवतानां विप्रहासभावात् ।
 संकर्ष. २।४।२.

• देवतानां विधिगणशब्देनैव प्रकाशनां
 सौयोविधिपूर्वतां आवाहनादिनिगमेषु ॥

तथोत्तरस्यां तत्रोत्तरवृत्तित्वात् । १०।४।१३।
 २५ ॥

भाष्यम्— अत्रि चरुः 'सौयं चरुं निर्वपेद्भक्त-
 यत्वंसकामः' इति । अत्रि सूयस्याभिधानानि 'सूयं
 व्याप्त्यो मास्वरः सत्विता दिवाकरः' इति । तत्र किं
 प विपु निगमेषु येनैतन्विष्णुशब्देन अभिधानं कर्तव्यम्,
 उत विधिगणैः सूयंशब्देनेति । किं प्राश्यम् ? अविष्णुशब्द-
 र्थमुपपत्तौ प्रकृतौ निगमा इह चोदयेन प्राशाः, न सूयं-

शब्देनेति । सूयंशब्दो हि चरुः, नोक्तिरिति । ते पश्यामि
 विपरिणामकतयाः । सूयंशब्दो नैव संकीर्तयित्वाः ।
 स च येनैतन्चित् सूयंशब्दिना शब्देन संकीर्तयति ।
 तस्मादभिधानमः । ये च प्रकृतौ अविष्णुशब्दसंयुक्ता निगमात्ते
 इत्येवाहरणम्, नासंयुक्ताः । एवं प्राप्ते, ज्ञानः । तथो-
 च्चरुणां ततो तत्प्रकृतित्वादिति । यथा प्रकृतौ, तथोत्तरस्यो
 ततो विद्वतो कर्तव्याः । तत्प्रकृतित्वात्तेषाम्, चोदकानु-
 ग्रहस्य । प्रकृतौ च विधिगणमभिधातोऽभिधान्दः प्रयुक्तौ
 नाग्न्याभिधानपरः । इहापि तत्प्रकृतित्वात् विधिगणमभि-
 धानेनैव निगमः प्रयोक्तव्यः । न चायं पश्या सूयं-
 शब्दस्य संबन्धः । किं तर्हि ? प्रयोगेण । सौयं निर्वपेत्-
 इति प्रयोगेण संबन्धो न सौयंशब्दवदिति । फलकविमर्शित्वा
 द्वितीया । सा व्याप्त्यतेन संबन्धते । ननु तदा तथापि
 सूयंशब्देन संयुक्ताः कर्तव्या इति ।

डृपू— ननु त्रैवेदमधिकरणमारम्यम् । प एव शब्द-
 श्लेषितः स एव अन्यशब्दुच्चार्यः । उच्यते । यत्र शब्दो
 विद्यते, तत्रैव कर्मायशब्दानामप्रसङ्गः । यत्र शब्दो
 नास्तीत्ये तत्रार्थः प्रत्ययविरामः । स च येनैतन्विष्णु
 प्रचार्यते इति पूर्वः पश्या । विद्वान्तरु— सूयंशब्दो
 यागानुमितप्रयोगभावनस्य संबन्धते । अन्यः शब्दो यदि
 उच्चार्येत, तथा सति शब्दः प्रयोगे अभ्युत एवोच्चार्येत ।
 एव प्रकृतावपि ।

सोम — पूर्ववैपद्येण ऊपानात् संगतिः ।
 सूयार्थरत्तु— यथा प्रकृतौ विधिगणनिगमः, तथा
 उत्तरस्य तसौ विद्वत्प्रापि, तत्प्रकृतित्वादिति । १४.

वि— 'सौयं विधिगणे श्लेषेऽपि शब्दः शब्दवैव एव
 वा । चरुः सूयंशब्दादायः, प्रयोगान्वयतोऽन्तितमः ॥'
 १५.

भाट्ट— विद्वतो 'सौयं चरुम्' इत्यादिना शब्दे
 सूयंशब्दस्यैव पूर्वविष्णुशब्दत्वं विधानेऽपि आवाहनादि-
 मन्त्रेषु याग्यादिपदेः तदर्थेणैव पश्यानाम् इहापि तस्यैव
 कर्तव्यत्वात्, तत्र च प्रकृतित्वात्तन्निर्देशे तत्पश्यात्त-
 र्थसंबन्धवत् कर्तव्यतादिन्विष्णुशब्दोऽपि वाच्यतायाः ।
 न च अनेकपदप्रयोगो व्यवहितत्वात् सूयंशब्देन निगमः
 इति दाह्यत्वम् । तथापि त्रैवेदने पुरोडासे पानानु वा

‘श्रीतीर्था मेघ’ इति मन्त्रे स्वयंपितृव्यादिपरस्पर
 निपमनोदायचेः । न च विधिगान्त्रे स्वदेवताया भावना-
 यायैव सप्तमनवप्रथम्यादेन कल्पयत् वागमात्रे तस्याः
 विधानाभावेन प्रयोगान्वयित्वायतैः साङ्गप्रधाने ताप्राप्तौ
 आवाहनादौ माहृततत्वादेस्य इत्थं हेतु तत्परिहृयकार्यत्वे-
 ऽपि प्रकृतौ आवाहनादिमन्त्रेषु अभिपदनिश्चयवत्
 विकृतवपि तेषु स्वयंपदनिश्चयवत्परिहृयवत् मूलोक्तं
 शक्यम् । इत्यथ देवतायाः संसृष्टिमापत्तिके भावना-
 ऽन्वये अहोरात्र्यादेन उच्चरत्कालिहोत्रव्यस्य यागमात्रे
 एवाहोरात्र्यात् आवाहनादौ तदप्राप्तेः । इतरथा इत्यस्यापि
 साङ्गप्रधानसंस्कारात्तैः क्षेत्रकारैरुत्प्रेषितानां इत्यथ देवतादीनां
 उक्तान्वयविकल्पव्यवस्थायावासात् । किञ्च, साङ्गप्रधानसंस्काराणां
 शुभान्वये देवताऽन्वयेऽपि आवाहनादेर्देवतासंस्कारासंस्कारा-
 भावेऽपि, श्रीवैश्यादित्द्विज्ञेन आवाहनादौ उद्दिष्टशोभः
 शक्यते कर्तुम् । अतः आवाहनादिमन्त्रस्य लिङ्गादेव
 देवतासंस्कारासंस्कारात्तैः, विकृतौ च अभिपदमित्युच्यते
 जातायां सूर्यवामिनामपरादप्राप्तौ न किञ्चित् बाधकम् ।
 इति प्राप्ते, नावाहनादिमन्त्रेषु प्रकृतौ लिङ्गकल्याणश्रुतिः
 ‘तत्तदप्रकृत्यापूर्वसंस्कारिणी देवता तत्तदन्वयादिवदेः प्रकाश-
 चेत्’ इति एवेतिषा, येन विकृतौ अभिपदस्य लोपे
 सूर्यप्रकाशकलाविलसप्रतिभवेत्, न स्वेतदक्षि, अनेक-
 श्रुतिकल्पनाऽऽपत्तेः । किञ्च ‘प्रकृत्यापूर्वसंस्कारिणी देवता
 विधितगतशब्देन प्रकृत्यादेत्’ इत्येवमिषा एकैव । अतश्च
 तदर्थं विकृतवपि विधितगतशब्दप्रयोगः एवावश्यक इति
 न सूर्यवामिनाया प्रयोगः । अथ एव इत्येव नैवविषयभूति-
 क्तानासंभवः । तथापि ‘श्रीतीर्था मेघ’ इत्यादौ
 प्रकृत्यादेव पत्रपरश्वोभापत्तेः । अत्रिदं प्रकृत्यापूर्वसंस्कारिणी-
 इत्यथ श्रीपदेन शक्यत्वेत् इत्येवमिषा । ततश्च यानाऽऽ-
 रिषु श्रीपदे मित्युच्ये यवमिषादक्षकल्पवपिपर-
 याप्तिरुक्तम् । अन्तु वा प्रकृत्यादेन चान्दरीपकमित्यस्य
 अर्थस्य यागाङ्गत्वात् तत्पत्रसप्तसप्ततुप्रापोगात् यागाङ्गमूलस्य
 चान्दरीपे विनाऽपि कथमावाहनादिमन्त्राणां प्राप्ति-
 पदेन अर्थस्य साङ्गत्वात् साङ्गम् । तथा चैव िङ्गकल्याण
 श्रुतिः सिधितगतशब्देन ह्यभिपदस्यैवोच्चारणशोभशोभश-
 यशकलाश्रयकल्पनेन चान्दरीपकमित्यस्य अपूर्वताद्यन्ती-

मूतेदेवतायाभयान्वयि-
 उक्तविषयशब्दशोभवित्यस्य अर्थरूपस्यैकस्य उपनिघनः
 चान्दरीपकाभावेन दर्शनेन तादृशशोभशोभशकलाश-
 भयान्वयकल्पेन अपरसंस्कारिणः चान्दस्य सारम् । एवं
 च उदेरताऽवच्छेदके लायवमपि । ततश्च विकृतवपि
 पर्यायाणामवच्छिदेव । न वा ‘आयमे पावकाय’ इत्यादि-
 विकृतौ शब्दप्रत्यस्य आवाहनादिमन्त्रेषु अयोग्यगणः ।
 अर्थस्यैव उदेरतामङ्गीहृत्य प्रकाशान्वयपक्षे हि तस्य
 एकैव साङ्गत्वेः इत्येवैवमित्यपि शक्यते । १५.
 गणहनं—‘श्रीमे स्वयंपदं पदेत् ।’ १६.
 शंकर—‘विकृतवपि तत् सत्य ।’ १६. तत्
 देवतापदं तथा विधिगतमेव ।
 * देवतायां सवनीयपुत्रोहाश्रीवामानपुत्रपर्यः—आभि-
 मादतादूर्ध्वं अनुयाजो-कर्मणोऽनुष्णप्राणे सूक्ताके । माहृ-
 १११/१५.
 * देवताऽभिप्रायः क्रियाणामपचारेऽपि प्रति-
 तिनिर्णयमाहः ॥
 न देवताऽभिप्रायः क्रियामन्वयासंयोगान् । ६।१।
 ५।१८॥
 भाष्यम्— देवताः ‘आयमेऽष्टकपालः’ इत्येव-
 मायाः । आभिः ‘पदाहवतीये जुहति, तेव तोऽस्ता-
 भीष्टः प्रीतो भवति’ इति । शब्दः मन्त्रः ‘आर्द्धैव-
 चदनं दामि’ इत्येवमादिः । क्रियाः ‘समिधो यजति,
 तन्नूनावां यजति’ इत्येवमायाः । तत्र उद्देशः देवता-
 ऽभिप्रायः क्रियाणां अपचारे प्रतिनिधिः उपादेशः, उत
 नेति । इति प्रातम् । पूर्वाधिकरणान्वायेन प्रतिनिधाव
 अन्वयः प्रयोगः कर्तव्यः इति । एवं प्राप्ते, ज्ञानः । न
 देवताऽभिप्रायः क्रियाणां अपचारे प्रतिनिधिना संवितव्य-
 मिति । कुतः ? अन्वयसंयोगान् । प्रतिनिधीयमान-
 अन्वयेऽस्यैः तेषामर्थे (विषयकरीपपाठोऽप्यस्य, आनन्दा-
 श्रमीये तु अन्यन्वयं तेषाम् इति पाठः) न यजतुयात्
 कर्तव्यं । कश्च तेषामर्थे ? देवता तावत् उद्देशेन अर्थे
 साधयति । अभिप्रायः अष्टकपालः शौर्णमाश्रयमावा-
 स्यात् न त्वमन्ते । यच्च अन्वये ह्यिदं विहितम्, न
 ततो दर्शनीयमात्रं भवतः । तत्र अन्वया उदिरयमाना न

श्रुताया उद्देशया अर्थे कुर्यात् । नहि अन्यस्यामुद्दिश्य-
मानायां दर्शपूर्णमासौ भवतः । तस्मात् न देवता प्रति-
निधीयते ।

तथा 'वदाह्वनीये जुहुति' इत्याह्वनीयापचारे
नान्योऽग्निः प्रतिनिधातव्यः, अन्यत् वा द्रव्यमिति ।
कुतः ? अन्यायसंयोगात् । प्रतिनिधीयमानं आह्वनीयकार्ये
नृ वदति । कथम् ? अदृष्टं आह्वनीयस्य कार्यम् । आह्व-
नीयस्य उपरि स्थायमाने यत् भवति, न तत् अन्यस्यो-
परि । नहि यत्रनिश्चयेन सामर्थ्यात् तत् शब्दे, यस्योपरि
स्थायते । नहि उपरि स्थग्यमानस्य देवाः किञ्चिदुपकरोति
इति । तस्मात् नागोः प्रतिनिधिः ।

तथा मन्त्रापचारे नान्यो मन्त्रः प्रतिनिधीयते । कुतः ?
अन्यायसंयोगात् । मन्त्रस्य हि एतत् प्रयोजनम्, यत्
स्मारयति क्रियां तावत् वा । अगतिं सारणे न क्रिया
संभवेत् । तत् अपचरिते मन्त्रे यदि तस्यायं अन्य
शब्दमुच्चारयति (गुरवित्पुत्रः), पूर्णवरीशेऽग्रे (पूर्वं
इत्यान्तनाशमीये) शब्दमुच्चारयेत्, न शब्देनायं प्रती-
यात् । अथ प्रतीयतमि पुनः प्रतिनिधिशब्दोच्चारणेन
प्रतीयात् शब्दात् प्रतीतिं कुर्यात् । (अथ शब्दात्
इत्यादि, प्रतीयात् इत्यस्यैव न्याय्या स्यात् । सा च
यदि किञ्चित् कदा कालेन प्रत्ये एव लिङ्गितेति प्रतीमः)
एवं च प्रतिनिधिशब्दोच्चारणानुष्ठाने, अनर्थकः स्यात् ।
नहि 'शब्देन प्रत्याययितव्यम्' इति किञ्चिद् प्रमाण-
मस्ति । नदस्ति, उद्दिश्येनेन 'अनेन शब्देन बर्हि-
शदिना' इत्येवम् । तदभावे शब्दान्तरानुवीच, अनर्थकः
स्यात् । तस्मात् न शब्दस्य प्रतिनिधिः ।

क्रियाऽपचारे न क्रियाऽन्तर प्रतिनिध्यात् । अन्याय-
संयोगात् । समिष्टदिग्मन्त्रौ दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ । तौ
अन्यस्यां क्रियायां (विबलकरीये षाठ) क्रियमाणाया
न तदन्तौ भवतः । तस्मात् क्रियाया न प्रतिनिधिरिति ।

दुष्पु— (सिद्धान्तपार—) अर्थो वाचनीकया
श्रुत्या वच्यमानो देवता वं प्रतिपद्यते नान्यथा । तद्वाच-
कभावे च कथमर्थो देवता स्यात् (द्वाराभावात्) ।
वीशरेलपुल्लसिद्धिः प्रथया, न तु देवतायम् (प्रत्य-
क्षम्) । नियम एतत् प्रतिनिधातव्यम् । देवताऽपचयम्

शब्दनामो । अतो देवताशब्द स्मृत्वा उत्तरकाल (तस्य-
दृश्यावदस्य—) स्यादुपादानम् । तनुं मुह्येनेव सिद्धम्
(तस्मात् न प्रतिनिधिः) । मन्त्रेऽपि एव एव मन्त्रः
(इष्ट-पुलाकेषु तु प्रवृत्तः इति पाठः । प्रकाशः इति रज-
पाठस्तु युक्तः) । इत्यास्तु विशेषः, (देवतातो मन्त्रस्य—)
अर्थेन स्मृतेन—न मुह्येन (मन्त्रेण) न (अपि तत्—)
उदस्येन (शब्दान्तरेण)— प्रयोजनमस्ति । न च
शब्देन स्मरणं कर्तव्यमिति (वचनमस्ति) । किं तर्हि
(मन्त्रविशेष—) आम्नानसामर्थ्यात् उपद्रष्टादिनिवृत्तिः
मन्त्रनिश्चयम् । तदभावात् (तस्य नियतस्य मन्त्रस्य-
भावात्) उपद्रष्टादि केन कार्यते (तेन अस्ति शब्दा-
न्तर प्रतिनिधिः । अग्नीनां नाम्नि प्रतिनिधिः इत्याह—)
आह्वनीयो यामाहोमाम्नामनादितः अष्टशोपकारि-
त्वात् (दृशोपकारित्वाभावात् । आह्वनीये जुहोति इति—)
वचनात् (अष्टशोपकारितायां) विधीयते, (अतः) तयोः
(यामाहोमयोः आह्वनीयस्य—) मन्त्रादेः नाम्नि भावेण ।
आहोमाम्नायाश्च न प्रतिनिधिः । (क्रियायामपि
दर्शयति—) यत् प्रयाचारिभिः (अष्टशम्) क्रियते, तत्
अस्यां क्रिया करिष्यति इति नास्ति प्रमाणम् । इत्यादीनां
तु दृष्टाभेद्यत् अस्ति (प्रतिनिधिः । सूत्रोक्तं हेतुमनु-
संधते—) अन्यायसंयोगात् इति यावत् । (नायमर्थशब्दः
प्रयोजनवाची किन्तु वस्तुपर्यायः) ।

देवतायां च वर्द्धयत्वात् । १९ ॥

भाष्यम्— देवतायामपरो विशेषो येन न प्रति-
निधीयते । देवता नाम यदर्थं किञ्चिद्योजते वा । अन्या
तस्यः स्थाने प्रतिनिधीयमाना न देवता स्यात् । चोदिसा
हि देवता भवति, नाचोदिसा । संवन्धिष्यन्द्भेय-
वा यदर्थं चोदने, सा तस्यैव देवता, नामस्य । देवतेति
संवन्धिष्यन्दे न आतिशयः । उसादपि न देवतायाः
प्रतिनिधिरिति ।

सोम—सुनार्यस्तु— देवतार्थिकं न प्रतिनिधेयम्,
अन्यायसंयोगात् प्रतिनिधिन्यायात् न्यायान्तरसंयोगात्
इति ।

वि — 'देवाऽभिमानोद्यमादावस्ति प्रतिनिधिर्न वा ।
पुरेवास्तीह, यन्मुख्ये कार्ये तन्नोति नास्त्यथो ॥'

माह — एवं प्रतिनिधौ प्रकृतं देवताया च न
भवति । यदि हि अयंमात्रस्यैव देवतात्वं त्यागाकालीनो-
च्चारणकर्मभूतशब्दप्रतिपाद्यत्वत्वं भवेत्, तदा तस्य
शब्दविशेषायेत्याश्रय प्रतिपाद्यकथेन विविगतस्य उप-
स्थितस्य शब्दस्य निश्चयेऽपि योगादिना व्यवशेषात्प्रमाणे
तादृशार्थस्य असाक्षात्प्रमाणत्वात् तद्वैयर्थ्यकथं प्रमाणिक-
शब्दान्तरप्रवृत्त्या भवेदपि प्रतीतिरिति । यदा तु वाश-
यिकप्रतिकल्पवद्वयपादात्स्य विविगतशब्दत्रिदशस्यैवस्य
तादृशशब्दान्तरस्य वा देवतानाम्, तदा च प्रथमः
शब्दान्तरस्य । नहि हिस्त्वयागकालीनोच्चारणकर्मत्वविशिष्ट-
विधिप्रवृत्तशब्दान्तरमतिपूर्वतं अत्यन्तप्राथम्यं प्रकल्पयित्वा-
सिद्धं देवतात्वं शब्दान्तरे समस्ति । यदि तु अयंस्वयं
देवतात्वं कथञ्चिदङ्गीकरोत, ततश्च भाषि तादृशविधिगत-
शब्दप्रतिपाद्यत्वमतिपूर्वमेव तदङ्गीकारं प्रतीतिष्यभावात्
समर्थनीयः । अत एव यावत्स्य देवतात्वस्यैवकल्पेऽपि
विवेकव्यवहितद्विषये आक्षेपकत्वात्प्रमाणत्वं देवताविचि-
रपूर्वविचिरेव । तदुच्यते च यावत्प्रमाणस्य नोप एव ।
यदा तु देवताऽप्यपि प्रजापतिरिति मन्त्रे तदभावे
विधिनिषया सामानिकम्, तदा तथैवास्तुतानम् । एतन्मन्त्रस्य
होमाधिकरणस्य न प्रतिनिधिः । तत्राह्वनीयादेशावत्
आधानविधिद्विकारदेव कृत्ययोगसिद्धविषयत्वात् सेवाम-
धिकारविशेषकत्वमस्तीतिः यथाशक्तिन्यायाविषयत्वादेव न
प्रतिनिध्यादाह । मन्त्रे तु लौकिकलोके चानतिक्रमधि-
करणत्वं यत्र वा पशुदेः, तत्रापि संयति तस्य प्रयोग-
विधिनिषयत्वे अदृशोपदेशत्वात् न तन्प्रतिनिधिः । नहि
पूर्वदेशविभागात्तुल्यत्वात्प्राकरणाद्येवमात्ररूपस्य होमस्य
भाषायादेशोऽस्ति । अत एव तद्विचिरेपि अपूर्वविचिरेव ।
पशुदेना आह्वनीयादेशावत्पुनः पवनप्रतिपाद्यकल्पकत्वा-
धिकरण्यात्प्रा एव अदृशोपदेशत्वात् एतेन उच्यतेः
सदुपयोगान्तरुत्थेषु । अतश्च तत्रापि तन्प्रतिनिधेरादृशो-
पदेशकत्वे प्रमाणाभावात् सः । यच्चिन्नु वाचनिको
प्राधान्यात्प्रादिरभावे विचिरेव ।

एवमर्थप्रकाशनायेवपि मन्त्रेषु न प्रतिनिधिः तदश-
न्तरस्य मन्त्रान्तरस्य वा । स हि उपायान्तरेण ध्यानादिना
अर्थे अनन्तरते तत्प्रतिपाद्यकल्पनाभावादेव अनाशङ्क्यः ।
अवगते तु तस्मिन् स्मारकानपेक्षत्वादेव न तदुपादानम् ।
न चैनं यत्र स्वत एवार्थः स्मृतः, तत्र विहितमन्त्रपाठाना-
पत्तिः, तत्र नियमादृशसिद्धयर्थं मन्त्रजन्यस्मृतेरेव अमनु-
दयकाराद्यवकल्पनेन मन्त्रपाठवदवकाशात् । प्रतिनिधेस्तु
कर्मनोदानाऽऽहितस्य नियमादृशजनकत्वे प्रमाणाभावात्
न पाठ इति वैयर्थ्यम् ।

एवमन्वेषात् तादृशोपदेशो प्रमाणाभावेन अदृशार्थ-
प्रजापतिदिक्रियाया अपि न प्रतिनिधिः । दृशायांवातादि-
क्रियायास्तु त समस्तत्वे ।

यत्तु अत्र कैश्चिददृशार्थस्य योदशिरदृशभावादेरपि
न प्रतिनिधिः । तेन योदशिरपाकयुक्तप्रदुपयोगसंकल्पे
कृते यदि देवादानमपि तत्र योदशी कृतं, तदा
योदशिरपाकवत्प्राथम्ये तददृशार्थे नाभावत्वरं प्रतिनिधेय-
मित्युक्तम् । तत्र 'नातिष्ठे योदशिनं शकति' इत्यनेन
योदशिरप्रदृशभावेऽपि इतराजमानादेव कृत्यकारसिद्धि-
रिवनमात् योदशिरदृशभावादेव अदृशोपदेशकत्वे
प्रमाणाभावात् । अत एव तत्र योदशिरपि दृशापेक्षा-
कृतप्रायश्चित्तमात्रम् ।

मण्डलम् — 'न मन्त्रादौ प्रतीतिधिः ।'

शंकर — 'न देवताऽऽदेः स मन्तः ।' स प्रतिनिधिः ।

देवताऽधिकरणम् । देवतानाम् । चर्मा न
देवताप्रपञ्चः । विमहादिमन्त्रो देवता न सन्ति ॥

देवता या प्रयोजयेद्विधिवद्भोगनस्य तदर्थ-
त्वात् । १।१।४।६॥

भाष्यम् — नैवहित, अयनादयः अपयोत्रावा इति ।
सर्वा देवताः सर्वेषां धर्माणां प्रयोगिका यवित्तुमर्हेति ।
कृतः । भोगनस्य तदर्थत्वात् । भोगनं हीदं देवतायाः,
यागो नाम । भोग्यं इत्यं देवताये लयीयते, ता भोग्यते
इति । देवतासंप्रदानको इत्यं यागः भ्रूयते । संप्रदानं च
नाम कर्मणोऽपि देवितनमादमित्येवम् । तस्मात्तं गुण-
यत्ता देवता, देवतां प्रति गुणभूते इत्यर्थेगी । अतिव
शयो नाम देवतायुता । युता च पूजनीयं प्रति गुणभूता

श्लोके द्रव्यते । तदेतत् अतिथिवत् द्रव्यम् । यथा यावन्किञ्चित् अतिथेः परिचरणम्, तत्रै तदतिथि- गण्यकम् । एवमिदमपीति ।

आह । नन्वेवं ब्रुवता विग्रहवती देवता, सुदृक्ते चेत्यभ्युपगतं भवति । उच्यते । बाटम् । विग्रहवती देवता, सुदृक् च । कुतः ? स्मृतेः, उपचारात्, अन्यायेदर्शनाच्च । एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवतेति । स्मृतिश्च नः प्रमाणम् । तथा, विग्रहवती देवतामुपचरति । यत्र दृक्कलमालिखन्ति, कथयन्ति च । तथा, वरुणं पाशाहस्ताम्, इन्द्रं वज्राहस्ताम् । उपचारादपि स्मृतेर्देविमानं कल्पयामः । तथा अन्यायेदर्शनम्, विग्रहवती देवतां दर्शयति । 'जगन्माते रक्षिणमिन्द्र इक्ष्वा' इति (कर्म. १०।४७।१) पुत्रविग्रहस्य हि रक्षिणः सन्दृश्य इत्यो भवति । तथा 'हमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे वन् संघण्णा मथवन् काशिरित् ते' इति (ऋष. ३।१०।५) । काशिः बुद्धिः । योऽपि पुत्रविग्रहस्यैवोपपद्यते । तथा 'ब्रुविमीतो वपोररः सुराहुन्वचो मदे । इन्द्रो दृषणि निमति ॥' इति (ऋष. ८।१३।८) । शीवा उदरं बाहू इति पुत्रविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्रहवती देवतेति भुङ्क्ते च । कथमवगम्यते ? स्मृतेः उपचारात् अन्यायेदर्शनाच्च । एवं स्मरन्ति 'सुदृक्ते देवता' इति । तथा चैनां भुञ्जानामिव उपचरन्ति, यदस्यै विविधानुपचारात् उपचरन्ति । तथाच अन्याये- दर्शनं भुञ्जानां देवता गमयति । 'अदीन्द्र शिव च प्ररिधवस्य' इति तथाच 'विश्वा तनानि अठरेषु धने' इति (ऋष. १।१५।१०) । 'एकम प्रतिधा भिषत् साकं वार्षि मिधवम्' इति (ऋष. ८।७७।४) । आह, न देवता सुदृक्ते । यदि च सुधीत देवतायै हविः प्रदं धीयते । उच्यते, अत्रारभभोदिनी देवता मधुकरिवन् अवगम्यते । कथम् ? देवतायै हविः प्रदं नीरुषं भवति । तस्मात् वासवसं सुदृक्ते देवतेति गम्यते ।

दृप्— एत यामो देवताऽऽराधनायै इतिगण्यमानः पूर्वपथं करोति । न भाग्यमानार्थं यासः, रिन्द्र देवताऽऽराधनायैः । कुतः ? तद्विद्वत्तत्वात् (आग्नेयः इति अग्निदेवता भवेति) । अग्निदेवता अत्यन्तद्वय विरोध-

णम्, अव्यसन्दृश्य इत्यादिभाषी इत्यत् तद्विरोधणम् । तत् (द्रव्यम्) यस्मि अन्नुद्देशेन प्रदीयते, एवं अत्रियन्तो विरोधणं (भवति) नान्यथा । यथा च इन्द्रं (भान्यु- द्देशेन) प्रदीयते, तदा अग्निः संघदानं भवति । संघदानं च कर्मणोऽपि (ईक्षिततमात्) प्रधानतरम् । (कथम् ?) यजनिक्रियया इन्द्रं स्वाप्यते, इन्द्रेण च संघदानम् । तस्मात् भान्यर्थो यागः । यथा उपाण्यायाग गा ददाति इति । (उपाण्यायागं दानमिति) । अथिच देवपूर्वायं यजिर्षते इति स्मरन्ति (शान्दाः 'यज देवपूर्वायं यति- करणदानेषु' इति) । तस्मात् 'यजेत स्वर्गंभनः' इति देवता यामेन आराधयेत् ततः (देवतायाः सहायात्) स्वर्गं भविष्यति इति ।

आर्योपल्लाव । ७ ॥

भाट्यम्— यदि कश्चिदर्थस्य ईशाना देवता, उपचर्यमाना च प्रदीयत्, गतः तदारपणार्थं ह्यं देवता- पूजा भगिनिर्विषेत् । न चैतत् उभयमपि अस्ति इति । तदुच्यते अर्थपतिर्देवतेति । कथमवगम्यते ? स्मृतेः उपचारात् अन्यायेदर्शनाच्च । एवं हि स्मरन्ति 'अर्था- नामीष्टे देवता' इति । तथा देवतामो देवतेषु इत्युप- चाराः सामेव स्मृति द्रवयति । तथा अन्यायेदर्शनं ईशाना देवता दर्शयति 'इन्द्रो दिव इन्द्र ईतो पूषित्या इन्द्रो अत्राभिन्द्र इत् पत्नीतानम् । इन्द्रो बृकाभिन्द्र इन्ने- धिततानामिन्द्रः क्षेमे योगे इत्य इन्द्रः ॥' इति (ऋष. १०।८९।१०) । तथा 'ईशानमस्य जगतः स्वर्गता- मीशानमिन्द्र तद्युगः' इति । तथा स्मृत्युचारात्तस्या प्रदीयति इत्यवगच्छामः । एवं हि स्मरन्ति 'प्रदीयति देवता' इति । तथा उपचरन्ति 'प्रसतोऽस्य पद्यन्ति । पुन्येऽस्य आतः' 'प्रसतोऽस्य वैश्वपनः धनमनेन लब्धम्' इति । तथा अन्यायेदर्शनं भवति 'आहुतिमि- देव जुतादो देवान् प्रीणाति' इति, 'तस्मि प्रीता इपपूर्वं निरच्यन्ति' इति ।

ततश्च तेन संवन्धः । ८ ॥

भाट्यम्— एतो देवतायाः तेन फलेन संवन्धः परि- चरितुमर्कति । यो देवता इत्यथा परिचरति, तं वा फलेन संवन्धानि । कथमेतदवगम्यते ? स्मृत्युचारात्तस्य ।

सर्वाति हि ' देवता बहु फल ददाति ' इति । तामैव उपचारेण स्मृतिं द्रष्टवति ' पशुपतिनेत्रेण उपचरित, पुत्रोऽनेन लम्प ' इति । तथा अयार्थदर्शन इत्येवार्थे दर्शयति ' स इत्येव स विद्या स जमना स पुत्रैर्वाज भरते धना नृभिः । देवाना य विररमाविवासति श्रदा मना इमिवा अल्लगत्पतिम् ॥ ' इति (तैत्ति २।३।१४) । तथा ' तूत एवैनमिन्द्र प्रजया पशुमित्पयति ' इति । तस्मान् इतिदिनेन गुणवचनैश्च देवता आराध्यते । सा प्रीता त्वी फल प्रयच्छति । येन कर्मणा अग्निशराचितो यस्य फलस्य ईडे, तत् कर्मे प्रयच्छति । न तत् सूर्यं प्रदानुमदति । वचनात् एतदवगम्यते ' क किं प्रयच्छति ' इति । यथा अग्नी वचनम्, न तत् सूर्ये ।

अपिवा शब्दपूर्वत्वाद् यथाकर्म प्रधानं रथात्, गुणत्वे देवताश्रुति । १॥

भाष्यम्— अपिविति पक्षो व्याख्येने । न च एतदस्ति यदुक्तम् ' देवता प्रयोजिका ' इति । यथाकर्म प्रधानं स्यात् । यजेतेर्जातमपूर्वम् । कुत ? शब्दपूर्वं वात् । यदि फल ददाति, तत् प्रयोजकम् । ' इत् फल ददाति ' इत्येतत् श्रानं शब्दपूर्वकम्, न प्रत्यक्षारिभिरवगम्यते । शब्दश्च यजतिवाप्यात् फलमाह, न देवताया । कथं मन्त्रगम्यते ? दर्शपूर्णमासयो करणत्वेन निर्देश ' दर्शं पूर्णमासान्ता स्वर्गकारो यजेत ' इति । तथा ' ज्योति होत्रेण स्वर्गकारो यजेत ' इति । यजत्यर्थेऽपि हि स्वर्गकारेण सममिन्वाहारो न देवताया । ननु प्रत्य- देवताद्विप यजत्यर्थे । त्वयमेवम्, सिन्धु गुणत्वे देवताश्रुति । इत्येवैव हि भूतम्, भावयित्त्यो यजत्यर्थे । भूतमभ्यस्तमुपचारेण च भूत-मन्त्रावोपदिश्यते । तस्मान् न देवता प्रयोजिका ।

अथ यदुक्तम्, कर्मण ईरिणतादमिनेतारमिति । नाश्रुतिप्रतिता अयमुक्तम् । तद्विदित्येन चतुर्थ्या वा सनुकस्य देवताऽपैरथ वाक्यात् अमिप्रतता अवगम्यते । फलसंयोगात् वाक्यादेव मन्त्रत्यर्थेभ्यः । तस्य च श्रुत्या कल्पता अवगम्यते, न देवताया । तत्र यद्यपि देवताऽर्थात् सागाथ गम्यते, फलार्थताऽपि तेन न प्रति निव्यते । फल च पुरुषार्थं । पुरुषार्थं च नः प्रवृत्ति ।

न चासौ देवताया । तस्मान् देवताप्रसुता प्रवर्तिश्रामहे । या तु श्रयदानस्य अनियेताता, सा फलवतो यजेः तावन्ने वति उपरचते ।

यथ ' यदिदेवतापूजा, सा पूजयमानप्रधानालोके त्यजते ' इति । न लोकेवत् इह भवितव्यम् । इह पूजय- मान पूजयमानम् । यदि फलवत्, तत् प्रयोजकम् । तस्मात् यथाकर्म प्रयोजकम् । अपि च एतस्मिन् पक्षे विग्रहयती देवता, भुङ्क्ते च इत्युपवचनीयं भवति । नहि अविग्रहायै अनुष्ठानार्थे च दानं भोजनं वा संभवतीति ।

यन्नेक स्मृत्युपचारायार्थदर्शने विग्रहयती भुङ्क्ते चेति, तन्न । स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलकत्वात् । मन्त्रेभ्यश्च अर्थवादेभ्यश्च स्मृतिमूल विज्ञानमुपचारे इति प्रत्यक्षमव- गम्यते । ते च मन्त्रार्थवादा नैवपरा इत्येतत् वक्ष्याम । आह यदि नैवपरा, न तर्हि मन्त्रार्थवादमूल तद्विद्या नविति । उच्यते । ये आलोचनमथिव मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति, तेया तत् स्मृतिमूलम् । ये पुनर्निपुणत पश्यन्ति, तेया तत् कथितमपि च कथयित् स्मृतिमूलं भवति । तस्मात् तत एव स्मृति । उपचारेऽपि स्मृतिमूल एव ।

यत् अन्वार्थदर्शनमुक्तम् ' जस्य्मा ते दक्षिणमिन्द्र दक्षम् ' इति गैतत् उपपन्नम् ' इत्यस्य ह्यतो विद्यते ' इति । जस्यस्य दक्षिणो हस्तः, त यय गृहीतव त इति । तस्मात् वाक्यस्य इत्यस्य हस्तसत्ता न प्रतीयते । आह, यदि त्वसौ नास्ति, कथं ते हस्त गृहीतव त ' इत्येन नावक्यते इति इत्यसत्ता आध्यवसीयते ' अस्त्वसौ हस्तः, यय य गृहीतवत ' इति । तज्जोपपद्यते । यद्यपि अल हस्तो भवेत्, तथापि न ' त उपगृहीतवन्त ' इति प्रत्यक्षमेतत् । तथापि एतन्नावक्यते एव । तत्र एतत् अर्थवादं वा कथयित् प स्तिर्वा । तथा भावस्येऽपि तुल्यम् । अथैवमुच्यते, तस्य एतत् वचनम्, यो गृहीत वान् तस्य इत्यस्ति । तज्जने नैतदवगम्यते, आदिनाचा दोषो वैदस्य प्रशस्यते । न च गृहीतवन्तासीत् इत्युच्यते, प्रमाणाभावात् । एतस्मादेव वचनात् अर्थात् कलागते हस्तप्रतीया इति चेत्, तन्न । अथदार्श्वस्थपि उक्तारण संभवत्येव चेत् । यथा ' दया दादिमानि, पदपुत्रा ' इति ।

यथापि चैव पक्षो 'विग्रहवानिन्द्रः' इति, तथापि इन्द्र-
शब्देन आमन्त्रणं संवोधनार्थम्, संवोधनमतुवचनाय । तत्र
संयुद्ध इत्यवगते अनुवचनं न्यायम् । न चागौ केनचित्
प्रकारेण संयुद्ध इत्यवगम्यते । अत्रयमने संवोधनं न्ययम् ।
धननपामाण्यत् संयुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत्,
उक्तम् 'अदृष्टकल्पनाया इत्यादिक्त्वनऽनुपपत्तिः' इति ।
न चागौ संयुद्धः इत्यवधार्यते, प्रमाणाभावात् । तस्मात्
संवोधनवचन न संवोधनाय, निर्देशार्थमेव । अथिग्रह-
पक्षेऽपि तत् निर्देशार्थमेव भविष्यति । तत्र आमन्त्रित-
विभक्तिवचनं स्तुतये । एवमिदं देवताऽऽख्यं साधनं
साधयितुं तन्मम, यत् चेतनादिषु संयुध्य (ऽप्यणीपाठः)
साधयतीति नैतन्नपरिवृत्तव्यं साधनं संयुद्धिशब्देन
आमन्त्र्यते । तथा संवोधनशब्देन निर्देश्य उच्यते
' एहीतवन्तो ययं तव इक्ष्णुः ' इत्यादिषु च यथागार्यः ।
' अस्माभिः इन्द्रकर्म कर्तव्यम् ' इत्येतदनेन स्मार्यते ।
तथा इमे चात्रावृषिभ्यो दूरे अगारे यद् संयुद्धादि
मयवद् अक्षो ते पूजितो ब्रुहिः इति सन्तमिव ब्रुहि
श्रुत्यनेन वरति । तथापि भावे न प्रमाणमिति ।
नेदं वचनम्, इत् महान् कारिणस्तीति । किं तर्हि ।
यस्तव कामिः, न महाभिति । अन्वयार्थः ' तव कारि-
रिति ' इति, अन्वयः ' तव कामिर्महान् ' इति । एता
दि स्तुतिवचनयते इति चेत्, नैतत् । विद्योगतो यस्यापि
पौरुषविधियैः अग्नेः नास्ति संयोगः, पौरुषत्वपिपेक्षैः
तस्यापि स्तुतिर्भवति यथा ' एते यदग्नि (प्राजापः)
गतवत् सस्रवदभिक्रन्दन्ति इतितेभिरसमिः । विष्टुर्वी
प्राजापः सुकृतः सुकृत्यथा रोदुभित् पूर्वं हविरधमाशात ॥'
इति (१०।१५।१२) तथा 'युज रथ युजो विष्णुरभिनम्'
इति (ऋषं. १०।७५।१९) । तस्मान् न स्तुतिवचना-
दर्थसिद्धिर्भवति पुराणवित्ते देवतायाः ।

तथा ' त्रिविधो इन्द्रः ' इति नैतत् युक्तं भासति
मीमांसक इत्ये इति । किं तर्हि ? या अन्वयः कीचा,
सा महती । मीमांसकैः साक्षि प्रमाणम् । न च मीमांसुति-
वर्षासिद्धिः, अपुराणविवेचनेऽपि स्तुतुवचने । अपि च
' इन्द्रो ह्यगि विरते ' इत्येताम्पि वक्ष्यामि इन्द्रशब्दः
संबन्धो न साधोति त्रिविधोऽपिः संबन्ध साधुः ।

द्विरव्याख्यानम् प्रसज्यते ' त्रिविधोऽपि इन्द्रो वेदितव्यः,
वृथापि च इन्द्रो इन्द्रः ' इति । तथाहि सति मिथेव,
अभिन्नं च वाचनमुपलभ्यते । तदेवमवकल्पते, यदि
त्रिविधोऽपिः अन्वयः नोपदिश्यते इति । इत्युच्ये संक्षिप्तं
त्रिविधोऽपिः । अन्वये नदे, ईदृशो वृथापि इति इति
एता तु वचनव्यक्तिः । इत्युच्येऽपिः इत्येव वचनमिति ।

यदि वचनम्, ' चाहु ते इन्द्र रोमशौ ' । अर्था
ते इन्द्र विद्महे ' इति । तदपि बाह्योः रोमशब्दं अर्थोऽथ
वैद्मन्वपदात्, न बाहुवचनमधिकारः च । यदपि अधिकार-
वदतीति गम्यते ' चक्षुष्मते दृग्भवे ते ब्रवीमि '
इति, यदपि न चक्षुःसंबन्धार्थम्, ' चक्षुष्मते ब्रवीमि '
इति वचनसंबन्धार्थम् । तत् ब्रवीमि न चक्षुष्मता मूलार्थ-
मुच्चारयति । ज्ञात एतदवगम्यते ! चक्षुर्धीर्निर्देशात् ।
यदि प्रातिपदिकार्थः अन्वयः स्यात्, तथा वाच्यं भिद्येत ।
चक्षुष्मान् इत्येव चोदिरयेत्, ' चक्षुष्मते ते ब्रवीमि '
इति च । वस्मात् न किञ्चिद् अन्वयार्थदर्शनं पुराण-
विपत्ता देवतायामिदं ख्यायति इति ।

न चेदं भोजनम् । नहि देवता सुहृन्ते । तस्मात्
' भोजनस्य तदर्थं न्यात् ' इति तद् भक्षणं वचनम् ।
यदपि इन्द्रोऽनुपवादावन्वयार्थदर्शनैः मुहूर्त्ते इति, तद् अवि-
प्रह्वयेन प्रत्युक्तम् । अपिच भुञ्जानाये देवतायै प्रचं हविः
धीयेत । न च मयुक्तीवद् अन्नरसभोगिन्यो देवता इति
प्रमाणवसित । मयुक्तीव प्रत्युक्तम् । न च सद्दत् देवता-
धाम् । तस्मात् न मुहूर्त्ते देवतेति । यदुक्तं देवतायै
हविः प्रचं नीरुषं भवतीति, नैव दोषः । वातोऽहत् नीरुषं
भवतीति शीलीभूतं च ।

न वातो कथमिदं च देवः । अनीया कथं
दास्यतीति । यदुक्तम् ' मयुःपुत्राणां देवताः ईसाना
देवतेति अत्रगम्यते इति, तत्र, इन्द्रोः मन्त्रार्थवादमूल्यात्
इत्युक्तम् । उपवातोऽपि देवतायो देवत्वमिति, उपावा-
माश्रम् । यो यदमिधेनं विनिपुक्तमिति तत् तत्र सत्यम् ।
न च प्रायं क्षेत्र या यथाऽभिप्राये विनिपुहृत्ते देवता ।
तस्मात् न संयुक्त्यति इति । देवताविरारहाणः तु ततो
भूतिर्भोगति, देवतामुदिय यत् सत्यम् । यदुक्तम्,
अन्वयार्थदर्शनं ईसानां देवतां उच्यते इति । इन्द्रो इत्येव इन्द्र

अतिथी तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात् तस्य प्रीतिप्रधानत्वात् ॥ १० ॥

भाष्यम्—शुक्लं अतिथिर्दिति । तद् परिहर्तव्यम् । अतिथिं अतिथिप्रयुक्तं स्यात् । अतिथिं हि तद्वीतिर्विशेष्ये । अतिथिः परिचरित्वयः । यथा प्रीयते, तथा कर्तव्यमिति । दानं भोजनं वा कार्यमिति । यद्यत् अतिथये गेवने, तत्कर्तव्यम् । यत्तस्मै न रोचते, न तद्वात् कारयितव्यमिति । इह तु कर्मणि अभावः प्रीतिप्रधानत्व । तस्मात् विषयमातिथिनिति ।

शा— (पूर्वः पक्षः—) 'इन्द्रादेः संप्रदानत्वात् कर्मणोऽपि प्रधानता । यामः पूजा तदङ्गं म्यादृतिभेर्भोजनं यथा ॥' एवं प्राप्ते, ब्रूमः 'यामस्यैव पदभूत्या फलसाधनत्वोच्यते । देवतायाश्च तादृश्यं तनिर्वृत्त्युपयोगतः ॥ यामश्च साध्यरूपत्वात् साधनत्वेन देवताम् । गृह्णाति सिद्धरूपा च देवता तस्य साधनम् ॥' तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तं यमिः ।

सोम— प्राधान्येऽपि प्रयोजकता न स्यात् इति पूर्वोक्तापूर्वप्रयोजकत्वमादिष्य समर्थनं इति संगतिः । सूत्रार्थस्तु— देवतैव सर्वान् यमान् प्रयोजयेत् भोजनस्य यागस्य इदं इतिः देवता भोजयते इति किञ्चमाणात् यागस्य भोजनशब्देन निर्देशः । देवताऽर्थत्वात् भोजनस्य भोजयते इत्यन्तः अतिथिव्यति ।

वि— 'देवः प्रयोजकोऽपूर्वेषु वा, ऽऽप्योऽप्य फलदत्तः, न विषये गुणो हेतोऽपूर्वस्य फलितोचिताः ॥'

भाट्ट— एवं तादृशपूर्वमङ्गीकृत्यैव देवताप्रसादस्य प्रयोजकत्वं निराकृतम् । इह तु तदनङ्गीकृत्य देवताप्रसादः एव प्रयोजकोऽस्तु इत्याद्यद्वा प्रसङ्गादित्याह्वयते । तत्र देवतायाः हेतुदानत्वात् तस्य च कर्मकारकपक्षयोऽपि अभिप्रेषणमात्रेण प्राधान्यात् यागस्य पूजास्वरूप तन्नाशकारकत्वात्तस्मै, तस्याभ्युपगमापेक्षाया 'स एवैनं भूतिगमयति' 'सुप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुमिष्य नयति' इत्याद्यर्थवादानुसारात् प्रसङ्गात् फलदातृत्वात्तस्मै, यामस्यैव फलजनकत्वे प्रमाणभावे अपूर्वसाधनत्वे तुतरा प्रमाणभावः । अस्तु वा देवताया अभिप्रेषणमात्रोक्तव्यमित्य 'ब्रह्मणाय मां वरति' इत्यादी ब्रह्मणस्य फल-

दातृत्वात्तस्मैन उपयोगाभावात् प्राधान्यासंभवेन प्रधान्यभ्यभिचारेण तत्कल्पनाऽनुपपत्तेः, प्रत्युत भावापेक्षिकारणन्यायेन यामःप्रतिष्ठाया भावनाया मान्यापेक्षाया स्वर्गस्यैव तत्तेनात्मत्वात्, देवताया अपि संस्काराद्यै उद्देशत्वायेकत्वनिमित्तत्वात्तस्मैवापत्तेः देवताया एव यामाह्वयम्, तथापि यागस्य फलजनकत्वे यामापेक्षायांमभूतापूर्वकत्वेनाऽपेक्षाया शक्तिवत्त्वत् आर्थात्तादिकदेवताप्रसादस्यैव इत्यवश्यत्वात् तदभ्युपगमसिद्धिः । प्रसादस्य च विग्रहभोगादिसंगतिरेकेण अनुपपत्तेः अर्थसादाद्यनुसारेण विग्रहभोगादिकल्पनेऽपि न दोषः । इति प्राप्ते, प्रसारे हि यदि इच्छास्त्वः, तथा तस्येच्छात्वेन तत्कर्तृ प्रति कारणत्वे अतिप्रसङ्गात्तत्रैवस्य दर्शादिकर्तृत्वफलं भवतु इत्येवमाकारकेच्छात्वेन तद्वाच्यम्, तथा च कारणताऽवच्छेदके गौरवम् । दर्शादित्यत्र फलभोगे जातेऽपि तत्कर्तृत्वानुपायात् अन्यकृतदत्तपूर्वमात्रस्यप्रसादात् अन्यस्य फलवत्तिस्य न अतस्तत्कल्पकित्वावच्छिन्नं प्रति तद्वाचित्कर्तृत्वः वा फलव्यक्तिर्भवतु इत्येवमाकारकेच्छात्वेन कारणत्वं वाच्यम् । तथा आनेककार्यकारणभावकल्पने कारणताऽवच्छेदके गौरवं च ।

विश्व एतादृशप्रसारे यदि ब्राह्मणवर्णान्ते, तथा यागानां नष्टत्वादेव तदवश्यतापत्तिः । यदि तु तत्तदाभ्युपगमोऽपि अवाप्तरप्रसङ्गात् आभ्युपगमिकर्तृत्वसिद्धिकल्पनं फलं भवतु इत्याकारिका इत्यन्ते, तदा देवताया अभ्युपगमस्य व्यर्थत्वादेव प्रनिपादानात् देवताभ्युपगमस्यकारणेऽपि फलवत्तिसिद्धिः । अथेतदव्यायं तदमेव अय्युपगमस्य तादृशप्रसादस्य विजातीयेच्छात्वेनैव न अपूर्वसाधिन इव विजातीयफलत्वावच्छिन्नं प्रति कारणता, अयान्तरप्रसादानां च विजातीयतत्तद्विच्छात्वेनैव महाप्रसादं फलं च प्रति कारणता, कारणताऽवच्छेदकत्वव्यर्थस्य स्वजनकत्वात्तदव्यायिन्यम्, कार्याताऽवच्छेदकत्वव्यर्थस्य फलाने समवायः, नातः कर्तृन्तरे फलवत्तिसिद्धिः । अयान्तरप्रसादप्रसादाद्योः परस्पर कार्यकारणभावे प्रत्यक्षमित्युक्तं उभयस्य स्वजनकत्वात् समवायिकत्वमेव । देवताभिप्रेषणे वा तं कार्यकारणभावमङ्गीकृत्य समवायः एव प्रयात्तत्तन्मत्तु इति चेत्, संस्कारस्यैव दोषत्वात्, यामनिष्ठकारणतामित्युक्तव्यर्थस्यैव-

पटकसेव-चक्षुः भवता निर्विक्रमशक्यत्वान्च । मन्मते तु सर्वकार्यकरणमाधानो समवायः एव संघन्य इति व्यञ्जयम् । एतेन प्रसादो नाम मुद्राविशेष इत्यपि पञ्च. प्रत्युक्तः ।

न च अल्लगौ(स्ववार्थवार्थिके प्रसादाख्ये स्ववार्थे सिद्धे प्रत्युक्तत्वमिति वाच्यम् । अर्थवादस्य स्थापकताऽपि स्ववचो स्वतन्त्राकल्पकत्वाभावात्, न्यापारापेक्षाया एमि सम्प्रसायेन तदोचकपदन्तरकल्पनया तस्य न्यापारखकत्वाने च न्यापारखस्य स्वरणत्वापटितत्वेन तस्याः संन्यायवगम-पूर्वकत्वात् संन्यायगौरवरस्य फलमुत्पत्तितुपरत्ते । अतो वे ज्ञानात् प्रसादादितिपादकाः, ते देवत्वस्यादिपञ्चभवेन प्रसादादिनिश्चिद्वेदनाप्रकाशनायाः स-तो विशेषणासौ प्रसादानस्य अदृष्टार्थत्वात् नानुपपत्ताः । वैशिष्ट्यमपटक-संन्यय आदायो वा अनादायो वेत्यन्यदेतत् । अर्थ-वादाश्च तेनैव संन्ययेन स्थापका इति तेष्वपि न गृही-त्युक्ता, अतोऽन्या काचिदुक्ता । अस्तु वा सा, तथाऽपि विधौ गौरवापत्तेः सा न दोषः ।

न च एवं विषयनेषितत्वात् आर्थेनादिकप्रकाश-कस्यनेऽपि लक्षणया प्राशस्त्यनात्पूर्वकत्वादि अर्थवासरस्य अस्ति प्रमाणांतरविशेषे स्वशक्यार्थेऽपि प्रामाण्यास्युप-गमात् विमर्शोपप्रशाद्विस्तीकारात् अपूर्वोक्ते एव प्रसादस्तीकरणमस्त्विति वाच्यम् । अन्यतास्वर्पकस्य नाकस्य अन्वय प्रमाणायोग्यात् । अ-वथा शुद्धपुद्ग-लापत्तेः 'यथी. प्रवेशय' इत्यादी पराप्रभोजननिवृत्ति-वापत्तेः 'मृदं मुहूर्त्वं' इत्यादी च प्रमाणांतरविशेषात् सशक्यार्थेऽपि प्रामाण्यापत्तिः । अतः सङ्घट्टादितस्य धन्दस्य अनेकार्थवोपेक्षाभावावतिपादानुरोपेन शब्दवचो-प-न्यावृत्तं प्रति तापर्थेज्ञानस्य अरप्रसादानुरोपेन चार्थ-वादानां धन्यार्थे प्रामाण्यानुपपत्तेर्न देवताविग्रहादि-स्तीकारः ।

न च तथापि शक्यार्थेनिश्चिदप्रसादत्वे एव लक्षणया अर्थवादानो तापर्थ्यात् विशेषणतोऽपि प्रामाण्योरपत्तिः, लक्षणयाऽवच्छेदके गौरवापत्तेः । अन्यथा गौडि-नादेरपि निरक्षाऽऽपत्त्या ऊहानापत्तिः । अतः कथमपि न विग्रहा-दिविस्तीकारः । किन्तु धर्ममात्र देवता । अर्थेषु प्राति-पदिनानुरोधात् चेतनोऽचेतनो वा कश्चित्कीकरोते । न

तु विग्रहादिनात् । उपासनाऽऽदौ पर ध्यानमात्रमाहायं तापेति जैमिनिमतमिच्छते । मम तु पर्यवदतोऽपि वाणी दुष्प्रीतिरिति हरिस्मरणमेव शरयम् ।

सण्डन— 'न देवता इमेति तु प्रमाणम् ।' ५.

शंकर— 'देवताविग्रहादि न ।' प्रमाणम् । १०.

● देवताऽधिकरणे दशमिके (१०।१।१२।२९)

देवतायाः स्वरूपेण कर्मणि सप्तमवापिनेष उक्तः । गु. घ. १३४२. ● देवताऽधिकरणे देवताप्रधानस्य निषेधप्रमाणत्वात् । घ. ४३८. ● देवताऽधिकरणे (म.) तदर्थमाद्येन न्यायेन 'एतत्सर्वे देवतासु वाच्यन्तीवम्' इति वाक्ये देवताया वाच्यन्तीवत्वात् च आधारापेक्षमात्रमेव प्रसादोना विविदितायाश्च क्रियाकारकभावस्यापि एतमि-भ्यादाहादेव सिद्धपुपत्तेः । परिमळ. १।१।१ इत्. घ. ६१. ● देवताऽधिकरणे विग्रहादिपञ्चकमावस्य प्रति-पादनात् । सोम. ६।१।२. ● आगमनस्वरूपस्य देवता-तानिपत्स्य देवताऽधिकरणे निराकृतत्वात् । ब्राह्-मसूत्रः घ. ७१. ● प्रथममुक्तिनिर्वाहान् देवतायां विग्रह-वाच्यत्वापनेन ब्रह्मविद्याऽधिकारलातामुक्तः, अ-वथा उपासनादिकर्मणिः तच्चदेवतास्वरूपमात्रा मुक्तिफलोर-पाधिकतना अतिर्यूतीनाप्रमाणत्वेन प्रकृत्येव इति शार्दि-रकमीमांसाया देवताधिकरणे (न.) स्थापितम् । पैजयन्ती. १।१।१. ● तत्तत्प्रसादाद्वाक्योपुरतोऽनुपजनविदर्शन-सद्वैः सुपरिचितं यथा चेतनानिष्ठानात् स्वचेतनानां अर्थात्प्रकल्पमिति, तथा चैतन्यं देवताया अस्ति वापके अतिमूर्तीतिशयपुराणसिद्धं न शक्य प्रतिषेद्धुं इत्यपि शब्द निरदृष्टि देवताऽधिकरणे । भास्वती. १।१।१।१ इत्. घ. ● ननु एवं अत्यन्तरथापि 'वज्रहस्ताः पुरदर.' इत्याद्यर्थवादस्य स्वायत्तेऽपि प्रामाण्ये देवताऽधिकरणविशेष इति चेन्न, देवताऽधिकरणे सूत्रकला (जैमिनिना) दत्त एत कस्य प्रयोजकः, देवता तु दामस्य गुणः, न तु यागायाचिना देवता फलं प्रोच्यवति इत्येव ' देवताया गुणभावे वागं प्रति' इत्येतावदेव न्यवस्थापयिष्यते, देवताविग्रहादिकं तु भाष्यहृतेव उक्तं निराकरिष्ये मोदिवानेन । कु. १।१।१।२. ● नहि प्रमाणन्तरोपे-धिपवकत्वं इत्येतावन्न अर्थवादादीनां प्रमाणात्प्रमाणकत्वं

हंभवति । ननुक्तं देवताऽधिकरणे मामयाम् । सना. प्रा. प्रकाशो पृ. ९६. * शास्त्रीदीपिकायां 'सखीक्रीडामुम-
वधे... चन्दे मुकुन्दं मुदा' इति मङ्गलं कृतम् ।
तत्र सिद्धान्तचन्द्रिका—न चैवं देवताऽधिकरणविरोधः
उद्देश्याया एव तद्विषयं वात्, सोमाय स्वाहा इत्येवंरूप
या देवता कर्माङ्गभूता तस्या एव देवताऽधिकरणे विग्रहा-
रिषञ्चकनितकरणात् । उक्तं च 'नासाकं शब्द एव
देवता, नाकसदाग्निदादीनां देवतावाङ्गीकारात्' इति ।
अत एव वार्तिककारैः 'विद्युत्सदान् देहान्' इत्यादिना
ग्रन्थादौ महादेवो नमस्कृतः । के.

* देवताऽधिकरणन्यायः । यत्तु केचिन्मन्यन्ते
विग्रहशेषकश्रुत्यादेः उपासनापर-रणात् आरोपितविग्रहेणापि
उपासनासिद्धेः नेशस्योक्तविग्रहसिद्धिरिति,— तत्र । उपा-
सनापरेश्वरोऽपि अविरोधे देवताऽधिकरणन्यायान् प्रतीय-
मानायेतिदेवनिवार्यकारित्युक्तं संभवे । (देवताऽधिकरणं
द्रष्टव्यम्) । साहस्री. ८५५.

* देवताऽधिकरणन्यायेन (न.) ' उपासनायाः
कार्यत्वे विष्णोरामस्य एव च । उभयथापि तात्पर्यमा-मो-
पभाऽऽदिके त्रिषु ॥' इति प्रतिवाचकश्रुतेः विधेः
स्मान्कथ्ये स्तार्थंरस्ये चेति उभयसिद्धिरत्वात् । अद्वैत.
२।१।१३३. * देवताऽधिकरणन्यायेन भूतार्थंवात्तया
न्यवस्थोद्देशता अस्या— (शको मुक्तः इत्यादेः) स्येया ।
संक्षेपज्ञा. टीका. २।२।७. * देवताऽधिकरणन्यायेन
मन्त्राणामपि प्रतीयमानार्थमानाण्यमङ्गीकरीयमेव । सना.
विवाह. पृ. २८६. * अत्र विश्वस्यत्यस्य पारमार्थिकस्य
देवताऽधिकरणन्यायेन कल्पनीयतया, तन्वयपथा च
भुक्तिविरोधे अपवृत्तेः न प्रतिप्रसवार्थत्वम् । चतुर्भिर्न्यायै,
पृ. ४३९. * अन्यपदादिपि परानन्यात् आश्रमान्तराणि
प्रतीयमानानि देवताऽधिकरणन्यायेन आत्मनोऽपि सिद्धि-
हंभवत् । आभरणम्. ४।१।१२२ ननु. * अथपि
साधये. देवताऽधिकरणन्यायेन शब्दतः प्रतीयमानं परि-
त्यक्तुमशक्यम् । भावती. ३।१।१५।२६ ननु. * देवता-
वद् भागधर्मेवानुपपत्तेः सामश्रय अपूर्वधर्म एतत्वं
(वीज्येयधर्मे) देवताऽधिकरणन्यायेन विशावने ।
घा. ३।१।१५।४५ पृ. ८८७. * स्तुतिपरत्वागपि उक्त-

श्रुतीनां देवताऽधिकरणन्यायेन (ननु.) विश्वस्यत्येऽपि
तात्पर्येण अङ्गीकरीयतया वाचकत्वस्य संभवत् ।
चतुर्भिर्न्यायै. ४३८. * नागनवाधिताः दृश्यन्नादयः
मन्वाधिविदित्वात्विषकस्यपरत्वकल्पनाया अशुक्तत्वेन
देवताऽधिकरणन्यायाप्रवृत्तेः । पृ. ४३९.

* देवताऽन्तरत्वं (इन्द्रः महेन्द्रः इत्यन)
मत्पयि द्वयैकत्वे चतुष्टयनिर्गुणाश्रयणात् । वा. २।१।५।१७
पृ. ४२४.

* देवताऽन्वाधानं अल्पवापानात् पृथक् न
विद्यते । वि. १।२।१।२२.

* देवताऽऽपनयः अन्मुदितेष्टौ वामशुभावेऽपि ।
भा. ६।५।२।१०-२१. * देवताऽऽपनयो दशो अस्तु-
दयेष्टौ नैमित्तिकः । ६।५।१।१-९.

* देवताऽभिधानं आमाहनादौ विधिगतशब्देनैव
व्यतिदेशत्वे । भाट्ट. १।०।४।१४. * देवताऽभिधानं
व्यत्यतिनामे (ज्योतिष्टोमेऽसीनोमीषे पशौ) विधिगत-
व्यत्यतिशब्देनैव निगद्येत् । भा. १।०।४।१६।२२-३२.

* देवताऽर्थं कल्पस्य हविषः संकल्पितत्वेन तस्य
यत्रमानस्य स्तामित्वापत्वात् न शुक्तः परिक्रमः । वि.
३।४।२२. * देवताऽर्थता हविषः आहवनीयप्रदेशेण
भवति । वा. ३।४।१।४।३७.

* देवताऽऽदेः दृष्टमात्रावैश्वेनेन अरक्षोपकारान-
पेक्षता । भाट्ट. ४।१।७.

* देवताऽऽऽवनेषु महाप्राया महाधरः । घा.
१।१।१।७ पृ. २०५.

* देवताऽऽराधनार्थो यदि मायः, ततः पूज्यमाना
देवता । वागश पूजा । पूजा च लौकिकः रदार्यः । तत्र
येन प्रकारेण अग्निः पूजते, तैवैव मूर्त्यः पूज्यते इति क
आश्वातः । विपरीततपि कदाचित् स्थात् । (पूर्वपक्षे
इदम्) । द्रुप. १।१।४।१ पृ. १६५६. * देवताऽऽ-
राधनार्थः सर्वोऽयं प्रयासः । साऽस्य प्रसन्ना फलं ददाति ।
इति चेत् । यागादेश फलम् ' स्वर्गकामो यजेत ' इति हि
भूयते । ' तत् एवेनमिन्द्रः ' इति ह गुणत्वेन देवता-
भूतिः । गुणभूतादौ ह देवतायां शुद्ध्या दत्तवचनः ।
तस्मात् देवता न फलं पश्यन्तीति । भा. ८।१।१।३।४.

॥ देवताऽऽवाहनायः निरुदः 'अग्निमत्त आबह' इत्यादिः होमा समिधेनीषवाजघोर्मेये पठयते । वि. १०।१।१ वर्णकम् ३. ॥ देवताऽऽवाहनकाले वैश्व-देववती विष्णोर्दक्षकर्मसावाहनं न कार्यम् । भा. १०।१। १।१-३ वर्णकं ३.

॥ देवताऽऽश्रयं इत्याश्रयेण वाच्यते गमा वेन्द्र-पुरोहातो देवतासामान्यात् शानान्प्रविष्पन्तः प्राप्तः, उ तु द्रव्यसामान्यात् प्रवृत्तेन आग्नेयविक्षिप्ततेन वाच्यते । वाल. घ. १४१.

॥ देवतोपलक्षणार्थां याव्या । भा. १२।३।१५।३५.

॥ देवतैस्त्रये पञ्चगणे यशहोमस्य तन्त्रम् । भा. १।१।५।१४.

॥ देवनापटितरसादृश्यापेक्षया इन्द्रपटितरसादृश्यस्य ऋषीपत्तवम् । भा. ८।१।१।३२-३४.

॥ देवतात्वं भस्मीरोमशोर्भाटशब्दश्चि । संकर्म. ४।४।

६. ॥ देवतात्वं त्वम्यमानद्रयोद्देशकर्मत्वम् । सु. घृ. ७४९.

॥ देवतात्वं त्वम्यमानद्रयोद्देशकत्वम् । मीन्या. ॥ देवतात्वं

स्यात्कारुणीनचतुर्थ्यन्तपरोक्षारणकर्मत्वरूपम् । रहस्य.

घृ. १०२. ॥ देवतात्वं नाम गन्धैव शब्देनोक्तम्, तस्यैव

योग्यत्वायोग्यस्य वा भवति, इति न जातिनिमित्तम् । या.

२।२।५।२३ घृ. ५३७. ॥ देवतात्वं मन्वजालिपाद्यत्वम् ।

संकर्म. २।४।२. ॥ देवतात्वं व्यासशब्दश्चि अपघ्नो-

पाचिरूपम् । भाट्ट. ३।१।१५.

॥ देवतात्वं शब्दमात्रस्य निरुक्तम् । ननु शब्दमात्रस्य देवतात्वात् इन्द्रमहेन्द्रशब्दयोश्च भेदान् कथं देवतैक्यं इत्याशङ्क्या— नेवेति (न च शब्दमात्रं देवता इति नवमदशमयोर्निष्ठाभ्यते । या. घृ. ४१७) । नपते ' अथिवा शब्दार्थत्वात् पठकर्म प्रथमं शब्दार्थं युगत्वे देवतासृतिः' इति श्रुते (१।१।१) भूतमन्यकमुच्चारणयोगेन देवतायाः साग प्रति युगत्वे अथिदिते, ' ननु कर्मणोऽपि द्रष्टित्वाद्-मिषेत्वं देवताया गम्यते' इत्याशङ्क्य ' नात्वा भस्मि-प्रेततामपद्रुमहे । उद्विष्टशब्देन शब्दार्था वा संयुक्तस्य देवतात्वं वाक्यादभिप्रेतता गम्यते' (या. घृ. १६५२) इति भाष्येण अनर्थकत्वं समुद्रस्य प्राविपरिक्-समाप्ते तद्विज्ञितचतुर्थीशोभायोगान् त उच्योक्तानिधनेन अर्थमहणेन

(च) शब्दमात्रस्य देवतात्वं निरुक्तम् । दशमे च ' तिथि-शब्दस्य मन्त्राते भाष्यः शब्दात् तेषां चोदना' (१०।४।१२) इत्यत्र ' आवाहनादौ येनकेनचित् पथयोगे देवताऽभि-पानविधेः विधिगताग्न्यादिशब्दानां च' इति पूर्वपक्ष-वित्वा ' आग्नेयोऽशकृत्वात्' इतिविधिपतेन अग्निशब्देन देवताया इतिः संन्यभिधानात् मन्त्रकार्यं देवतोद्देशे तिथि-गतस्यैव शब्दशोकारणं कार्यम्' इति सिद्धान्तिते, ' का पुनरियं देवता नाम' इति पृथक् इत्यादीनां तुशानानां वेदे वा यत्र ' अग्निदेवता वातो देवता' इत्यादिदेवता-शब्दः प्रयुक्तः, सा देवता इति परमवद्द्रवं व्युःशार्त्वादीनां अनुपसंभ्राणत्वेः निरस्य, स्वमतेन ' सूक्तमात्रो इति-भाजश्च देवताः' (भा. घृ. १९२७) इति भाष्येण ' अग्निदेवत्वं सूक्तम्' ' अग्निदेवत्वं हविः' इत्यादिप्रयोगात् ' आहुतिमात्रो वा अन्या देवता अन्याः सतोमभाज-पठनोभावः' इति त्रिष्वप्य सूक्तस्यत्वस्य स्वयमान-हविकदेशत्वस्य च देवतात्वमिधानादस्यैवैव सुत्यत्वो-द्देश्यत्वावगतोः ' भूर्मानममूर्तानां चेतनानामप्येतनानां च भूत्या कश्चिदर्थे प्रति तादर्थ्यं संकल्पनीयाना देवतात्वं भविष्यति' (भा. घृ. १९२७) इति च भाष्येण मूर्तानां चेतनानां देवतात्वमिधानात् ' यस्य वाचक शब्दमुद्दिश्य स्मृत्वा वा हविस्तत्त्वमिति इति संकल्पः क्रियते सा (देवता) भवति (तत्र)' (भा. घृ. १९२७) इति च भाष्येण उच्चारणार्थत्वात् दितोः उच्चार्यमाणेन शब्देन ' प्रजापतिं मनसा जनेत' इत्यादिविधौ वा स्मरंमाणेन वाच्यस्य देवतात्वमिधानात्, ' ननु धर्तं सति मुक्ता येनकेनचित् आग्नेः शब्देन निर्देशः करणीयः' इति चाशङ्क्य ' भवे-देतदेवं यदि अभिप्रात्योऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्यते अर्धोऽपि हविःसंन्ययार्थं प्रत्याख्येत' इत्युक्तम् (भा. घृ. १९२७) ' देवतावाच्यं यत्कालेनमात्रेण न रूपेण भवति । केन वाहं ? संयन्धित्वा शब्देन' इत्यादिना भाष्येण (भा. घृ. १९२८) शब्दशब्दविशद्व्यतिरिक्तमिधानात् शब्दस्य देवतात्वं निरुक्तं भवति । सु. घृ. ६५९. ॥ देवतात्वं इति-भाजत्वम्, स्तुतिमात्रत्वम् । घृ. ६५९. ॥ अर्थो वाचिकया भूत्या उच्यमानो देवतात्वं प्रतिपद्यते, नान्यथा । या. ६।३।५।१८. ॥ नहि द्रयोद्देश्यत्वमेव देवतात्वम् । तथा

सुति 'मैशावक्याग दण्डं प्रपच्छति' (आत्रेयाय हिरण्यं ददाति' इत्यादी) मैशावक्यागोयादेरिति द्रव्योद्देशकवद्भावेन देवतात्वापत्तेः । किञ्च उद्देशकत्वमात्रस्य देवताये प्रतिनिधीयमानत्वस्यैव देवता-वर्षमात्रत्वं पक्षे वक्ष्यमाणो देवता-प्रतिनिध्यभावो विरुध्येत । सोम. १।४।४ पृ. ६३. * शब्दस्यैव देवतात्वम् । भाट्ट. १।३।२२. * संप्रदान-द्वैविध्यमभ्युपगम्य प्रतिब्रह्मात्मकस्य संप्रदानस्य देवता-त्वाभावेऽपि अनिराकरणत्वमकर्मप्रदानस्य देवतात्वमिच्छन्ति केचित् । सु. पृ. ८३२. * 'अर्थोऽपि यादस्यो यम देवतात्वेन चोदितः । मन्मगी सतोऽन्यत्वे देवतेति न गम्यते ॥' देवतात्वस्य प्रत्यक्षागमवयम्यत्वात् चोदनेव एकं प्रमाणम् । सा च यं यादसं यम यादसो चार्थं विदधाति, स यदि तस्यैव अनुष्ठानेऽपि संपाद्येत, ततः त-प्रमितोऽयं ह्यवचीयो । किञ्चिदपि चेत् इह अन्यथा जातं निवृत्त-म्यापायाया चोदनाया प्रमाणान्तं मृग्यम् । न च तदस्ति इत्यप्रमाणा । छा. २।१।५।१७ पृ. ४२२. * मन्वेऽपि प्राधान्यमिषानात् अग्न्यादस्य देवतात्वेन प्रकृताः । १।४। ३।९ पृ. ३४०. * देवतात्वस्य अनुष्ठानसंवाप्यत्वात् । २।३।१।१४ पृ. ६०१. * देवतात्वस्य द्विदेवत्वे व्यावृत्ति-त्वात् (न्यासस्य वृत्ति-त्वात्) । ३।३।१६।४१. * 'देवता-त्वस्य शब्दनिष्ठत्वेन' इत्यादिना एकदेवतात्वलक्षणमुक्त्वा 'अर्थस्य देवतात्वपक्षे' इत्यादिना अन्यथा लक्षणमुक्तम् । (भाट्टे ८।२।७) । के. * स्वयंप्रदानादधिकदेवतात्वमक-हविर्भोक्तृत्वात्तस्य देवतात्वस्य पागकत्वकर्मम् । सु. पृ. ९२५. * भोक्तृत्वरूपदेवतात्वावगमात् । पृ. ९२५. * यामं विना देवतात्वानुपपत्तेः । पृ. ९२८. * त्रिवि-दिना देवतात्वाभावः । पृ. ७५५.

● देवतात्वयोघ्नानि च देवतादम्, तद्विदः, चतुर्थी, द्वितीया, मन्त्रवर्णश्लेति । 'देवतात्कार्पण्येति प्रमापविधेया देवताः' इत्यादी 'तमिदेवतामेकं, नष्टन-देवतामेकं' इत्यादी च इत्यन्यागोद्देशकत्वरूपदेवतात्वस्य देवतापदवाच्यस्य अत्रय- । घातार्थत्वाभासो अनुवादः । एव आग्नेयः इत्यादितद्विदस्य देवतात्वविशिष्टद्रव्यविशेष-वाचिन्यम् । न च इमं विशेषवाचिनमस्ति इति वाच्यम् । सुदित्वात्कारणविच्छेदशेषकत्ववैजात्ये 'शाऽय देवता'

(पा० ४।२।२४) इति तद्विदवैचैः । एवं च तद्विदस्य देवतात्वविशिष्टे बुद्धिस्यप्रकारे अष्टाकषाड्भादौ तद्व-न्यक्तित्वादी वा शक्तिः । तदवच्छिन्नस्य तु व्यक्तित्वान्वायेन स्वयः । बुद्धिस्थानेन भावतत्वात्तु न बुद्धिस्थत्वे शक्तिः । तेषां प्रकाशना नानान्येऽपि बुद्धिस्थत्वस्य उपलक्षणत्वेन शक्तिप्रदसंभवः । शक्तिप्रदोपरक्षणस्य न शक्त्युत्पाडव-च्छेदकत्वं इति विष् । भाणि. पृ. १६२-१६३.

● देवताद्रव्येण स्वकर्वाणि न कर्तव्यानि । भा. १।७।२।७. * देवताद्रव्ययोः संनिपत्ते द्रव्यं बलीयः । भाट्ट. ८।१।८. * देवताद्रव्यदीनां मातृत्वाया विकृतौ उपदिष्टदेवताद्रव्यादिभिः क्वचः । भा. १।७।१।७। ५८-६०. * देवताद्रव्यसंयोगः वागविधेः प्रशोक्तः । 'वायव्यं श्वेतात्ममेत' 'वैश्वं चर्दं निर्वपेत्' । २।३।५। १२-१५.

● देवताध्यानं वपट्कारात् प्रागेव होमा कर्तव्यम् । संकर्म. ४।२।६.

● देवताध्यानं वपट्कारात् प्राक् 'नां ध्यायेद् वपट्कारिभ्यन्' इति लट्प्रयोगात् ॥

'पस्यै देवताये वपट्कारात् ता भ्यायेत्' इति विहितं देवताध्यानविहितकालमिषमेन यदाकाशनं कुर्वात् । इति प्राप्ते, 'जातमङ्गलिना यद्वाति' 'जात-मभिप्राणिति' इत्यादी जननत्ववहितोत्तरकालस्य सामर्थ्ये-नापि नियमदर्शनात् देवताऽर्चनविधौ ध्यानस्य प्राथ-मिकदर्शनाद् वपट्कारात् पूर्वमेव देवताध्यानम् । पशुतो 'यस्यै देवताये हविर्गृहीतं स्थाना ध्यायेद्वपट्कारिभ्यन् काकादेय तदेवना प्रोणाति' इति वचनात्तरेपैव काल-नियमः । संकर्म. ४।३।६.

● देवतानय. । देवताऽपिकर्षणं ब्रह्मयम् । भा. ५।१।१।६-१०. * प्रमाणान्तराविरोधे पक्षे देवतानयः (मन्.) प्रवर्तते । अन्यत्रतया अस्ति (भेदधुतेः) देवताऽधिकारमन्यायेन स्तार्थपरत्वमपि किं न स्यात् । संक्षेप. रामतीर्थे. ३।२८३.

● देवतानिर्देशः इत्यनुभव अमुप च इत्यारिरीत्या समुपिन्य कर्तं, यद चरवः पुणेहात्वाभ्य व्यतिपकाः । संकर्म. ॥३।२३.

• देवतानिष्ठागुणवाचिपदस्यापि विक्रवी आवाह
नादौ प्रयोगः । भा १०।४।१४।२६-२९

• देवतापदस्य निर्गुणधैवामिधानं पवमानेषु
आव्यभागाथो । भा १०।४।१५।३०-३१ • देवता
पदस्य शब्दविशेषरूपत्वेन तदुच्चारणनियमः । सकर्ष
२।४।२

॥ देवतापदयोरोऽपि न सप्तदशसर्वमज्ञः ॥

‘अग्रयेऽनुग्रहे’ इत्यादौ इव ‘अग्नि यज्ञ’ ‘ये
यजानहेऽग्निम्’ इति सत्तदेवतानाम्ना योगे सप्तदशा
श्रवणमज्ञासुचि नियमगृहविशेषात्, अधुवकल्पने माना
भावात्, आकाशविश्वकर्मेपदस्य चिन्तयि’ इत्यादिवत्
अर्थाध्याहारेणपि उपपत्तेः, अग्निपदस्य अध्याहारेऽपि तस्य
प्रेयादौ प्रविचचनान्त एवेति नियमेऽपि प्रामाण्यात् ।
द्व्यक्षरपञ्चाक्षरावेव तौ प्रयोग्यौ । इति प्राप्ते, सर्वदेवता
पदहाचारणात्प्रामाद्यापि सप्तदश-बोपसुचे अर्थाध्याहृतस्य
निरस्तत्वाच्च देवतानिश्चेषपदसन्तरेण यागविशेषप्रतिपत्ते
अभावान्न क्वन तथाधिकरणसिद्धद्वयस्य पभङ्गापत्तय,
देवतानाम्ना आदेशः । अत एव आत्ताऽन्तरे ‘अमुष्मै
अनुग्रहि’, ‘अग्ने यज्ञ’ इत्यादिवचनै देवतानाम
निशेषोपलक्षक अतः शब्द भूयते । ‘अशयेति’
‘अवधिष्याम्यम्’ ‘इदमहममुष्य’ इत्यादिवचनौ देवता
पदयोर्वाप्यनियमोऽपि एतद्व्यादेव । यत्तु लिङ्गदर्शन
मुक्त मूले ‘यन्मूनापात यज्ञ इहो यज्ञ इति मूनात् वाचि
स्यात्, यनो येव मूनात्’ ‘मासतव्याकथय मरुद्व्योऽनु
मूर्त्तान्धायाय मरुतो फनेति मूनात्’ इत्यादिशापवात्
अयत्नानि देवतापदप्रतिरिति, तद् धातव्यऽन्तरे
‘सन्मूनापात यज्ञ’ इत्येव पाठ्यात् तल्लिङ्गकार्यत्वेन
पूर्वस्य, इतरस्य तु विविक्तपत्तेनापि उपपत्तय विरहित
शावक इति तर्कौक्यम् । सकर्षे २।३।२

• देवतापरो मेघप्रतिशब्दः अग्निगुणैवगतः । भा
१।३।१।२१-२०

• देवतापरिग्रहार्थं अग्निधारणार्थं वा अग्नेयत्वा
पानम् । देवतापरिग्रहार्थमपि अग्निधारणार्थम् । भा
१।२।५।१८, • देवतापरिग्रहार्थमपि अग्नेयत्वाधान
ज्योतिशोने ऐतिह्येषु भ्रमस्तु न कर्तव्यम्, प्रधानदेवतापद

अह्मदेवतानामपि गृहीतत्वात् । १।२।१।१९।२४-२८

• देवतापरिग्रहणं अग्नेयत्वाधानेन कृतम् । भा
१।२।५।१९

• देवतापूजा यागो नाम (पूर्वपक्षे) । भा
५।१।४।६

• देवताप्रकाशेन च प्रत्यक्ष उपकारो यागवित्तिः ।
भा २।१।५।१३

• देवताप्रनाजकस्य मन्त्रस्यापूर्वमुक्तत्वम् । भा
५।१।३।४-५

• देवताप्रकाशेन धीर्गदितिकृती आनादनादिमन्त्रेषु
विधियतशब्देनैव । भा १०।४।१३।२५

• देवताममुक्त्वा न गर्वां कित्तु अपूर्वमुत्तम एव ।
भा ५।१।४।६-१०

• देवताप्रसादाभिव्यक्त्यानां संहतहस्तासंयोगमात्र
अज्ञानि । वा १।४।१।४।२५

• निष्ठावैश्वानरेऽपि यज्ञे पूजायाचिषाभ्यात्
यागकर्मणि देवताप्राधान्यात् इति देवताप्राधान्य
‘अतिथौ तत्रप्रधानत्वम्’ (१।१।४।१०) इति सूत्रे
नियस्यते । सु पृ ५९० • देवताप्राधान्यस्य
देवताऽधिकरणे नियम्यमानत्वात् । पृ ४३८

• देवतानोचकवाग्वादिक्त्वादि यागक्रम-
भाट ५।१।४

• देवताभेदान् कर्मभेदः । विन्दु २।३।९

• देवताभेदेऽपि एकत्रयीयेषु पञ्चसु (एकदशितेषु)
कुम्भीशुलवाभ्रपानीनां सप्तम् । भा १।४।१।३१

-३६ • देवताभेदेऽपि क्वचनिके पुरोहतासौक्ये महता
नदानम् । सकर्षे २।२।१४ । मदानं तु मिश्रयेव ।
२।२।१५ • देवताभेदे पशुगणे देवताचदानादिप्रदानान्ते
न अनुष्ठानम् । भाट ५।२।६ • देवताभेदे पशुगणे

वसाहोमस्यावृत्तिः । भा १।१।१६।२५

• देवताधाम अदनीयेन द्रव्येण आचरन्ति पिष्टा,
न अदनीयेन । सप्तमन्त्राणाचारान्ते तेषां स्मृतिसन्नीयते,
भूते भुति । भा १०।१।१०।२६

• न हि देवतारूपमस्ताक किञ्चिदन्यत् प्रत्यक्षम्,
अथदतो नित्यत्वात् । भा ४।२।५।२१ • देवतारूप

शब्द एव ध्यातव्यः । संस्कृतं. ४।३।६ वर्षकम् २.

● देवतारूपस्य अग्न्यादिशब्दस्य आनुपूर्वीविशिष्ट-
वर्णवेन कृतं गतीन् स्वार्थप्रतिपादनं नतपि करणन्तत् ।
ऋह. ३।२।७.

● देवतावाचकपदस्य गुणवाचकपदरहितस्य पद-
मनेष्टयाधिपु अभिधानम् । भा. १०।४।१५।३०-३१.

● देवताविग्रहचैतन्यादिकं नवमे यद्यपि निरा-
कारिभ्यते, तथापि तत् उक्तं भाव्यकृता, न तु
मूलकृता । प्रसृत मूलकारस्य देवताविग्रहादिकं अभिमतं
वार्तिकमिति च इति पाठतिर्यगधिकरणे प्रयोजयिष्यते ।
कु. १।२।४।४३ छ. ४७.

● देवताविधिः 'तद्धितेन चतुर्थां वा मन्त्ररथेन
चेष्यते । देवतायैः सितस्य दुर्लभं तु परंपरम् ॥' वा.
२।२।१।२३ पु. ५३३. ● देवताविधिः तद्धित-चतुर्गी-
मन्त्रवर्ण-द्वितीया-अर्धचादभेदान् पञ्चविधः । बाल.
पृ. २२. ● देवताविधिः प्रयागेपु मान्यवर्णिकः । डुप्.
१।२।२०।६०.

● देवताविधिरूपः अर्थवादः 'विष्णुपञ्च
पद्यभ्योऽङ्गमिवाद्य, पद्यभ्योऽङ्गमिवाद्य, अग्नीषोमाहुषाम्
मद्यप्रभवजामिवाद्य' इति । बाल.
पृ. ५३.

● देवतान्यपरिरे शास्त्रकृते उपक्रम्य अपरि-
राम्यमाने सिद्धविगर्हणम् । भा. ६।२।४।२६.

● देवतामन्त्रस्य विधिगतस्यैव त्यागादौ उपायणम् ।
विधियान्वाधिकरणम् । भा. १०।४।१५।२३-२४.

● देवताप्रवर्णं प्रहमणे न योगे । प्रवृत्तौ यानं
निर्लेतयति, न तु ताम्र चागं प्रति त्वाद्यर्थे प्रमाणमस्ति ।
कथम् । क्वचपैः देवताः संयुक्ताः, ता यागनमिलयति ।
योगोऽपि देवताभिवादी । तयोः संयुक्तोऽर्थात् भविष्यति ।
योगोऽपि द्वन् गृह्णन् तदाभितं देवतां गृह्णाति । डुप्.
८।१।३।५.

● 'देवतासंयुक्त्यामावात् आलभति' नाग-
यन्तः । दृष्टार्थत्वाद्य बलत आलभ्यमानो गौं
प्रस्तानाविष्यति' इति न्यायः 'विद्यये प्राप्तदर्शनत्' ।
(२।३।३।१६-१७) इत्यधिकरणसिद्धान्तवचनम् । के.

● देवतासंस्कारार्थः उच्यतेः प्रयाजः । भा. १०।१।
७।४-१५, ● देवतासंस्कारार्थः पञ्चपुरोडासाः । ३।६।
७।२६, २०।१।१।२८-२९, १२।२।२।१, ● देवता-
संस्कारार्थाः शाब्दाऽनुवाक्याः । १०।४।२०।३९-४२.

● देवतासमर्पकत्वं वाक्यशेषस्य, उपनमस्य निरा-
कारकत्वात् निराहुतम् 'संयुक्तरथर्थेऽनदेन' इत्यधि-
करणे (२।३।७।२८) । पराक्रमः. ४४।२.

● देवतासाधकं विग्रहादिपञ्चकं नाम । विग्रहः,
हविःस्वीकारः, तन्त्रोपजनम्, तृप्तिः, प्रसादधेति । तत्र
विग्रहः 'सदृशो गोमिद् वज्रबाहुः', हविःस्वीकारः
'अभिरिदं हविरुत्पत', हविर्गोपजनम् 'अद्रीदिन्द्र
प्रसितेना हवीपि', तृप्तिप्रसादी 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया
पशुमिच्छति' इति । एतेषां विग्रहादीनां प्रतिपादकयो-
र्मन्त्रार्थवादयोः स्वार्थं तावत्पर्याभावात्, देवानां यदु-
क्तमाम्भ्यात् फलप्रदत्वं न सिद्ध्यतीति भीमांककसिद्धान्तः ।
वि. १।२।४.

● देवतासामान्यं बन्धो हविःसामान्यात् । कुतः ?
कनोऽयं प्रयाजो देवताऽऽराधनायै एव, सा कश्चि मवता
फलं ददाति । एवं श्रूयते 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया
पशुमिच्छति' इति । यद्य इन्द्रस्य प्रसाददोषायः इति
ज्ञातः पुनरपि इन्द्रे प्रसादमित्येव स एवास्त्येवो भवति,
नत्स्मात् देवतासामान्यं बन्धैव इति । जय मूमः ।
स्वादेतदेवं यदि देवतानः फलं स्यात् । यातासु फलं
'स्वर्गकामो वनेत' इति श्रूयते । यत् 'तृप्त एवैनमिन्द्रः'
इति, तमेदमुच्यते, गुण्येन देवताभूतिः । योगे
गुण्येन देवता । तस्या दातृत्वं तुल्येन्यते । यथा
'अमान्येन मे श्रामो दत्ता, सेनापतिना मे श्रामो दत्तः'
इति । न च अमान्यः सेनापतिर्वा श्रामस्य प्रमपति ।
शयैव प्रमपति । इतरस्मिन् गुणभूते तुत्या दातृत्वान्तः ।
तस्मात् यथोक्तेन न्ययेन हविःसामान्यत्वेन बन्धैवः इति ।

भा. ८।१।१।७।२४, ● देवतासामान्यात् आजा-
नेनादौ अग्नीषोमीयपुरोडासाद्यर्पमाणां पुत्रियवज्रादिषु
आग्नेयपुरोडासाद्यर्पमाणां चातिदेशः । ८।१।१।१-२.

● देवतासामान्यात् हविःसामान्यं यन्तत् । त्यागन्ये
कनेपि हविः प्रयाजयत्, देवता तु परिह्रन्तः । अतः

'ऐन्द्रमेकदशकपालं निर्वैपत्' इत्यादी पुरोडाशप्रथम-
तिदेशः, न इह कालान्तरप्रथमतिदेशः । वि. ८।१।१७.

• देवतासामान्यस्य उत्पत्तिप्रमाणवयस्य प्रयोगात्प्र-
वगतकामात् सकलवत्त्वम् । संकर्म. २।३।५.

• देवतास्यत्वं त्यागमात्रेण न च भवति । प्रति-
ग्रहेण हि स्वस्वामिसंशय आचलते । न च परिग्रहीतं
देवता इति किंचन प्रमाणमस्ति । भा. ३।३।१५।४४.

• देवदत्तस्य शुद्धकृतम् । संवन्धिदानानां प्रति-
संवन्धिनमपेक्षमाणानामपि न सामर्थ्यविधातो भवति ।
रत्नाकर. पृ. ३४७.

• देवदत्तादिशब्दो द्रव्यसंज्ञो न शक्तिं ब्रवीति ।
भा. ३।३।४।१३ पृ. १३३.

• देवदानपुत्रन्यायः । पित्रुपापान्यविवक्षापामेव-
मुच्यते, मातृप्राधान्यविशेषात् । तु देवदत्तापुत्र इति ।
संग्रहः-

• देवदत्तहन्तोद्यवहतन्यायः । यथा देवदत्त-
हन्तोद्यतास्य हन्ते तु देवदत्तस्य भवत्येवोन्मत्तनम्, तथा
सामान्यस्य पूर्ववर्गोदीयेन न बुद्धेर्हन्तनम्, किन्तु हन्तो-
द्यतवजातीयस्य प्रसक्तमात्रम्, प्रसक्तश्चैव निवेपान् ।
साहस्री. ३४.

• देवदत्तहन्तुहन्तन्यायः । यथा देवदत्तस्य हन्तिरि-
हने देवदत्तापेक्षया न भवतीति, तथा अज्ञानबाधके
ज्ञाने विनाशे पुनराज्ञानोदयेन बन्धनप्रसङ्गो न भवतीति ।
अयं न्यायः 'अन्तः परदिपन्तु पूर्वविधौ' १।१।५७ इति
स्वप्नवशात्प्रत्येकवि । साहस्री. ३३.

• देवदत्तापुत्रन्यायः । यथा नहि देवदत्ताया
एव पुत्रः किन्तु देवदत्तस्यपि, मातुः प्राधान्यविशेषात्
देवदत्तापुत्र इत्युच्यते । यथा च शशीपुत्रः शशिनः ।
अत एव यत्रुर्वेदे संसृष्टीर्त्तने श्रीजपान्तेनेष निर्देशः ।
यथा 'अथ यद्यच्छिदं यवं भारद्वाजैः पुत्राद्भ्रातृभ्योः पुत्रो
कालीमाश्रवीपुत्राश्चौमाश्रवीपुत्रः' इत्यादि (राम,
१।३।१४) । साहस्री. ३२.

• देवदत्तास्यो गर्भो देवदत्ताग्रहेण गृह्यते
इति लोकन्यायः । भूवि. पृ. २९८.

• देवतस्य कृत्ररानन्याहता । वि. ४।१।२,
• देवत-जय-दीपः-शोभाख्यातानि अभिवेचनीयसंनिधौ
पठितान्यपि न अभिवेचनीयाहम्, किन्तु प्रकरणधलेन
राजस्यहम् । ३।३।१०.

• देवसुखां हवींषि व्यधौ । १ अश्रये यदपत्तये
पुरोडाशमष्टकनालं निर्वपति कृष्णाना मीहीणाम्, २
शोभाय वनस्पतये श्वामाकं चक्षम्, ३ रुत्रिरे ह्यप्रशवाय
पुरोडाशं द्वादशकपालमाद्याना मीहीणाम्, ४ हृदाय
पद्मपतये मारीपुकं चक्षम्, ५ बृहस्पतये वाचसपतये
मैत्र चक्षम्, ६ इन्द्राय ष्वेशाय पुरोडाशमेकदशकपालं
महामीहीणाम्, ७ मित्राय स्याय आग्नाय चक्षम्, ८
वृष्णाय धर्मपतये यवनाय चक्षम् । [अनुवीहयः यद्यथा
दिनेः पन्थमाना, महामीसः स्थूलवीहय, आग्ना-
व्यवेधोदीर (भाषायां)] एतानि च अग्नीदीनेत्यस्य
यस्यपुरोडाशतन्त्रस्ये विहितानि इति पुरोडाशस्यैः
प्रसङ्गविज्ञानि, इविषा स्वधर्मोद्यतानं न कर्तव्यम् । इदं
अनुनिर्वाप्याधिकरणम् । के. १।२।१।२-८. • देवसुखां
हविःपु अनुनिर्वाप्येषु अग्नीदीनेषुपद्मपुरोडाशतन्त्रेण
प्रसङ्गविधिः । अनुनिर्वाप्याधिकरणम् । भा. १।२।१।२.

• देविकाहवींषि अनुवन्थामनुनिर्वाप्यानि । भा.
१।२।१।२. • देविकाहवींषि यद्य । १ धाने पुरोडाशं
द्वादशकपालम्, २ अनुमत्तये चक्षम्, ३ शकवे चक्षम्,
४ स्मिनीवात्ये चक्षम्, ५ बुद्धे चक्षं इति । के.
• देविकाहविःपु अनुनिर्वाप्येषु अनुवन्थान्त्रेणैव
मन्त्रः, न तु पत्तव्यम् । भा. १।२।१।२-८.

• देविकाहविःपुकरणम् । अनुनिर्वाप्याधिकारं
दृश्यम् । भा १।२।१।२-८.
• देजः अनुग्रहेण । तस्य धर्मभेदके वेदाहरणानि
'दत्तमेन तीरेण सत्यन्याः आग्नेयेनहाकपालेन सत्या
पामधीणाम्' इत्यादीनि यद्यपि अत्र अतिराश्रयिदेश
यस्यधर्मं तथापि प्राग् यत्कृतमनात् सत्तितान्तरदुष्क-
रकथापरिहारेण वाक्यान्तरस्यानेवेषणत्वं चर्मान्वयत्वम् ।
भा. २।१।१।२।५. • देव एक एवमेवकीनं प्रवक्तव्यं

दर्शपूर्णमासशुभार्थादौ । भा. १।१।१।१-२,४-७.

● देवः 'एकस्मिन्मिथेयोजान्द्विजानामपि कर्मणाम् । समुदायार्पणं शक्यमेकदेशस्यैववत् ॥' यथैव हि एक-
देशान्वसितान् मुद्यानालोच्य वनमिति समुदायमुद्दिर्भवति,
एवं एककालमुक्तकर्मसमुदायनामप्येवमुक्तिः । या. २।२।
३।३ पृ. ४८०. ● देवः कालः कर्तुं निमित्तं संस्कार्यै
इत्युपादेशपञ्चकम् । या. पृ. ८८. ● देवः दर्शपूर्ण-
मासयोः पुनः प्रयोगे स वा अन्यो वा अनियमः । भा.
१।१।१।१।३३, ● देवः निर्वाणस्य 'अपरेण गार्हपत्यं
प्राचीर्यं अनोऽवस्थितं भवति, तस्य दक्षिणं चकम्पकम्
अनसोऽपिनिर्ववति' । १।२।१।१।५. ● देवः प्राणस्य
श्रुत्यन्वय एकस्मिन् प्रयोगे य उपसृक्ताः, प्रयोगान्तरे
ते वा अन्ये वा इच्छया प्रयोगाः, उपसृक्ता अपि
यातयामा न भवन्ति । 'कुत्रा दम्प्यो मन्त्रा प्राज्ञाणाश्च
बहुभूताः । न ते निर्मात्यता यान्ति विनियोगाः
पुनःपुनः ॥' भाट्ट. १।१।१।२. ● देवः 'समे
दर्शपूर्णमासाभ्यां क्वेत्' इति एकस्मिन् प्रयोगे तन्मम् ।
वि. १।१।२।२. ● देशस्य नियमविधिः चातुर्मास्येषु
वैश्वदेवार्पणसि 'प्राचीनप्रयोगे वैश्वदेवेन क्वेत्' इति ।
४।२।१.

● देशान्वयनिमित्तेन छाहियेन कारान्वयवसाहिया-
नशमतिः । सु. पृ. ७३४.

● देशादिस्तोत्रं विधातुम् 'समे यजेत' इत्यादिः
देशादीनां पुनर्विधिः कर्माज्जवादा, इति न कर्मभेद-
मावहति । वि. २।२।१२.

● देशशर्तुविधये अनियमः कर्मसु भिद्येत् । भा.
१।१।१।२।२।३.

● देशकालयोः सिद्धवदाकाररूपोद्देशकत्वेऽपि स्यात्-
विषयवृत्तिविषय-वाऽऽपत्कप्रयोगकाररूपेण उद्देश-
त्वाभावात् सम्पत्तस्य सिद्धमन्त्रस्य निर्देशोऽपि कर्मा-
ज्ञानेन भागसत्त्वात् विधेयत्वोपपत्तिः । सु. पृ. १५८.

● देशान्तर्गतः कर्म अग्नेषु दर्शपूर्णमासयोः ।
भा. १।१।२।२।८-११, ● देशकालकर्तारः कर्म-
प्रदानेषु दर्शपूर्णमासासि । १।१।२।२।१-२,४-७,

● देशकालशर्तुणां निरमविधिः 'दर्शपूर्णमासयोर्भ-
क्तोऽक्षयार भवितः' इति । ४।२।१।२।३-२४.

● देशकालशर्तुणां प्रयोगसोपनम्, न तु आग्नेयविवि-
शेषत्वम् । वि. १।१।२।२.

● देशकालकर्तारदीनार्थमेव न्यायेन प्राप्ता तन्मता ।
व्ययहारानुसूयः. पृ. ५९.

● देशकालकर्तारत्वं अन्नानां प्रधानैः सह । भा.
१।१।२।२।८-१२.

● देशकालशर्तुभेदोऽपि अन्नप्रदानसोपनचनेन
भवति । भा. १।१।२।२।१.

● देशकालपरिमाणमपि लोकाभ्येति.शास्त्र-
स्यवहारसिद्धयर्थं दर्शनमणितर्षवसातुमानुपूर्वकम् । या.
१।१।२।२ पृ. १६७.

● देशकालत्वयोऽवस्थानुद्दिशकत्वयुत्तरूपतः ।
धर्मोपदेशो भैषज्यं वक्तव्यं धर्मप्राप्तौ ॥' इति
न्यायः । ब्रह्मसंहिता. ५२२.

● देशशतभुत्वानि दर्शपूर्णमासयोः अन्नानि प्रधानानि
च । 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति । प्रधानैः सह
अन्नानां एकदेशकालकर्तृत्वं यक्षयति, 'अन्नानि तु
विज्ञानत्वात्' (१।१।२।८) इत्यम् । भा. १।१।२।२।५६.

● देवानः वाचनिधी स्वयस्या यथा श्रोते 'वदन्प्रपायोषु
उत्तरे विहारे अचर्तुरष्टौ हवींषासादयति, मावतीमेव
प्रतिब्रूयातः दक्षिणस्मिन्' इति । सान्तोऽपि 'नर्मदोषर-
माणे तु कर्तव्यं सिद्धयुक्ते ॥' सुखीरहसिते भावस्तुज-
नुषांशु दक्षिणे ॥' इति ब्रह्मसंहिता । या. पृ. १८.

● देवतो भ्यवहाररूपः प्रतिपेधो यथा 'दृष्टवसादिर्कं
पाठं नाद्गीतुर्वेत्त केचन । येऽपीत्यन्ति न तेषामर्पितो
विन्मभ्य दक्षिणे ॥' इति विष्णुसंहिता । या. पृ.
१. ३४.

● देशपरिमाणम् । 'निर्दग् यशोरताम्यशुर्वा वा
भीहवत्तथा । प्रकाशयन्नुत्सवोर्षं विततिर्षंश्छाद्गुम् ॥
दस्तो विततिर्षित्तं दग्ने इतानुष्टयम् । तवरादयं
श्रोतौ योन्नतं तवशुष्टयम् ॥' सु. पृ. १२८.

सू देशपात्रादीनामुपयुक्तानां प्रयोगान्तरे उपा-
दनेऽपि न दोषः ॥

लौकिकेषु यथाकामी, संस्कारार्थोलोपात् ।
११।३।१२।३५ ॥

भाष्यम्— इह लौकिकार्या उदाहरणम् । यथा देशः
'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां दद्यते' । कर्तारः 'दर्शपूर्ण-
मासयोर्षशक्यतोः चत्वार ऋत्विजः' । सुगदीति च
पानानि । तेषु विचारः । किं प्रतिप्रयोगमन्यान्पुपादेवानि,
उद तानि चाऽन्यानि वोपादाय प्रयोग इति । किं प्राप्तम् ।
अन्यान्कानि उपादेवानिनि । किं कारणम् । निरिष्टकेन
पुनः क्रिये किडा नाचरन्तीति । एवं प्राप्ते, भूमः ।
लौकिकेषु यथाकामी, तानि चाऽन्यानि वा, अनिचमः ।
कृतः । संस्कारार्थोलोपात् । न अक्षिधूर्वमित्तु यद्येये
कर्त्तादीनां संस्कारः कृत्तः, योऽन्योपादाने कृत्तेत ।
भाष्यार्थोपः । अन्वैरपि हि शक्यते प्रयोगः कर्तुम् ।
तस्मादनियमः । अथ बहुक निरिष्टकेन शिष्टा वारं
गाचरन्तीति । प्रतेष्टाचरन्तीति । तस्मात्रैव दोषः । ननु
'ऋत्विगाचार्यौ नातिचरितार्यौ' इति स्मरन्तीति । पुढप-
चनोऽसौ, न कर्मवर्तः । कर्मसंयोगाभावात् पररगा-
भावात् । देशेषु कर्तुं च पर्यवसितम् । पात्रेषु कथा
करिष्यते ।

सोम— अग्नानमेरवत् देशादीनामपि मेरः इत्यु-
च्यतेः संगतिः । (निरिष्टकेन इति भाष्यादौ-)
नितरा इदं अनेन इति निरिष्टम्, निरिष्टमेव निरिष्टं
एवसित् कर्मणि उपयुक्तम् । सूत्रार्थस्तु— लौकिकेषु
देशादिषु पूर्वप्रयोगकृतस्य प्रयोगान्तरे उपचीन्यस्य
संस्कारस्य अभावे अन्योपादानेऽपि संस्कारलोपादायात्
अन्वैरपि प्रयोगविधेया सपर्यलोपादायाच्च यथाकामी
इति ।

दि— देशपार्श्वयोऽन्यमित्तु प्रयोगेऽन्य उत-
च्छिन्नाः ।, मुक्त्यर्थेपर्यवत् तेऽन्ये, वाचोवत् ते सु-
रिच्छिन्नाः ॥'

भाट्ट— समादिदेशानामन्यार्थोक्तविधा सुचारि-
पात्राणां च प्रतिप्रयोगे प्रतिप्रयोगं च मेर एव । इतरथा
निरिष्टकोपान्ने शिष्टाचरविशेषात् । इति प्राप्ते, 'इत्या

दर्शादसौ मन्त्र इत्यागाश्च बहुभुताः । न ते निर्मात्यतां
यानि विनियोग्याः पुनः पुनः ॥' इतिवचनेन अत्र
विनियुक्तविनियोगेऽपि शिष्टाचारविरोधाभावादनियमः ।
न च 'ऋत्विगाचार्यौ नातिचरितार्यौ' इति वचनेना-
तिचारनिषेधात् ते एवेति नियमः शङ्क्यः । अस्या-
चकरणस्यतया पुरुषार्थरूपस्य कल्पयित्वा प्रमाणाभावेन
अन्यकरणे प्रतुवेरुपदानापत्तेः । तस्मान्न्यत्र न्यासकाले
कोपोपादरक्षणपाररूपाति चाराश्रमवेन ुवपार्थनिषेधस्या-
न्यनारपत्तेः । न वैवमेकावपत्तेः स्वकोरेकत्वेन आतिष्ठा-
वर्हिःप्रोक्षणन्यासेन कृत्कृतैरेव वरणसंभारनादिसंस्कारैः
सर्वकर्मसु कार्यक्षेत्रेः प्रतिप्रयोगे वरणापननुष्ठानापत्तिः,
न्यकथैकत्वस्य नैपत्याभावेन आतिष्ठावर्हिःप्रोक्षणन्यासा-
भावात् । अग्निंभारमंत्रान् न्यकथैकत्वेनेत्येऽपि वराश्रितैः
प्रयोगान्तरे प्रथमसिद्धपनपत्तेः । अवसितमन्त्रिभुज् देवो
च । पात्रेषु तु चिन्तते ।

मण्डल— 'देशः कर्तोऽन्यः व च ऽन्यप्रयोगे ।'

शंकर— 'ऋत्विदेशमिदाऽपि च ।' ऐच्छिकी ।

सू देशप्रथक्त्वात्प्रत्ययान्तोऽभ्यासवर्तते । १२।१।
२०।४५ ॥

आतिष्ठाया उपगत्यु अग्नीषोमीये च बर्हिः सावा-
रणम् । तस्य 'ऊर्गात्तदत्तं वा क्षुण्णमि' इति स्तरणस्य
मन्त्रः अभ्यासवर्तते प्रयोगेन प्रयुज्यते । देशप्रथक्त्वात् ।
आतिष्ठायाः प्राग्बन्धः ऊपदर्श च, अग्नीषोमीयस्य तु
उपवेदिकनीयः । तस्मात् आश्रितः स्तरणमन्त्रस्य इति
शिद्धान्तः । के.

• देशपदार्थापार्श्वत्वं (देशसंबन्ध इति च पाठः) इति
नवमाधिकागणनायेन (१।१।१२०) प्रकृतस्य स्वरस्य
यशमायासर्वतया स्वितात्वात् दशममग्यपतितस्य अपूर्वत्वादि
अङ्गस्य प्रकृतस्वरान्वयधर्मताभीषणपत्तेः । मु. घ. ११८२.

• देशभाषाऽपत्रेषपदानि हि विष्णुतिभूमिप्राप्ति न
गन्तव्ये विभेक्तुम् । या. १।१५।१०० घ. २२६.

• देशलक्षणा मनसि यथा 'अग्नी तिष्ठति' 'कृपे
तिष्ठति' इति (अग्निदेशे कृपदेशे इत्यर्थः) । भा.
७।२।१२२, • देशलक्षणा । 'रवनी ने कण्ठवति,

विलम्बो मे खन्दते' इति रागाभावे नितकामावे च वदेशलक्षणया भवति वक्तारः । ८।५।१२८.

● देशविधिरयं प्रयोगविधिरयं 'अप्यु भवभुयेन चरन्ति' इति । भाट्ट. १।१।१७. ● देशविधिः दर्शपूर्णमासो नियमायैः । कर्तृदेशकालविषयः इत्यन इष्टम् । वि. ४।१।१९.

● देशविधिरूपः अर्थवादः 'पट्टशिक्षाक्रमं प्राची निशाक्षपदेन चतुर्विधायः पुरस्तात्' इति विधौ वाक्यस्यैव, 'इयत्ति शश्वामहे अस्यां कर्तुम्' इति । वाल. ४. ५७.

● देशविशेषो लक्ष्यते 'अथर्वमन्त्रेदि विनोति, अथै बहिर्बेदि' इत्यनेन । व्यवहारात्मयूखः पू. ५१.

● देशसंनिधेः कर्मवेदकत्वं नास्ति । भा. २।३। १३।२६.

● देशसंबद्धमुपांशुत्वम् (देशसंबद्धत्वम् वाचः) इत्यत्र 'सरा वा एषा यज्ञस्य तस्मात् यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपाशु चरन्ति' इति उदाहृत्य यज्ञमागमयो वा एतदुपाशुर्वं पदार्थधर्मो वा इति संदिधये, यज्ञस्य फलवशेन धर्मप्रयुक्ततामध्यात् यज्ञस्य यत् प्राचीनं इति भवक्षितेनापि यज्ञस्येन प्राचीनसंबद्धस्य अन्वयप्राप्तेः श्रुत्या न प्रादेशविधिनः प्राचीनसंबद्धस्य लक्षणया तद्देशपदार्थपरत्वायोगात् यज्ञमागमयोर्त्वं पूर्वपशयित्वा प्राचीनशब्दस्य वीत्या किञ्चित्छब्दसमभिस्याहृत्यच्छब्दान्वात् वीत्याश्च बहुविपत्रनेन एकस्मिन् देशे अनुचरतेः लक्षणया अग्नीषोमीयप्रादेशपदार्थपरत्वमेव न्याय्यत्वात् पदार्थधर्मता इति सिद्धाभितम् । सु. पू. ७३०.

● देशसंबद्धमुपांशुर्वं तेषां त्याच्छ्रुतिनिर्देशात्, तस्य च तत्र भावात् । १।१।१२०।

● यज्ञोपदेशे 'सरा वा एषा यज्ञस्य तस्मात् यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेन उपाशु चरन्ति' इति श्रुतेः । अग्नीषोमीयात् पशोः प्राचीनः योऽनः यज्ञस्य, वा वै सरा इष्टमगतिः शनैः पदविन्यासः शकुनिप्रादेशस्येव । तस्मात् तदानीं उपाशुना स्वरेण मन्त्र उच्चारणीयः इति धृत्यर्थः । अथ हि अग्नीषोमीयात् प्राचरानि

यानि कर्माणि, तद्ययुक्तं उपाशुत्वम्, उत परमापूर्वमयुक्तं इति विचारे सिद्धांतमाह । उपांशुर्वं देशसंबद्धं श्रुतं अग्नीषोमीयात् पशोः यत् प्राचीनं कर्मजातम् । य उपाशुत्वस्य देशः । तेन उत् संबद्धं श्रुतम् । अग्नीषोमीयात् इति पशुमीशुस्य येषां कर्मणा निर्देशः, तेषां कर्मणा पशुमीश्रुतिनिर्देशात् उपांशुर्वं धर्मैः स्यात् । अथवा 'यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात्' इति श्रुत वाक्यमेव श्रुतिशब्देन गम्यते । श्रुतिनिर्देशात् तेन वाक्येन निर्देशात् । अथवा लक्षणया अग्नीषोमीयप्राग्भाविपदायां पूर्वं श्रुतिशब्देन प्राशुत् । तादृशमपूर्वं निर्दिश्य उद्दिश्य उपांशुर्वं विधीयमानं तदर्थं स्यात् । तस्य च अथान्तरापूर्वस्य च तत्र तेषु अग्नीषोमीयप्राग्भाविपदायामु भावात् सत्यात् । तस्मात् अग्नीषोमीयपशुप्राचरानकर्मापूर्वमयुक्तं उपांशुर्वं इति सिद्धांतः ।

यत्तस्य वा, यत्संयोगात् । २१ ।।

उपांशुर्वं अग्नीषोमपशुप्राचरान् कर्ममयुक्तं इति सिद्धान्तसंख्याश्रुत्यर्थः वाशब्दः । उपांशुर्वं यज्ञस्य । यज्ञस्य परमापूर्वमयुक्तमुपांशुत्वम् । तत्संयोगात् 'सरा वा एषा यज्ञस्य तस्मात् यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपाशु चरन्ति' इत्यत्र यज्ञस्य यत् प्राचीनं इति वक्ष्यपदस्य तेन प्राचीनपदेन यज्ञमागमवाचिनः संयोगात् संबन्धात् भागद्वारा भागिनेो वक्ष्यस्येव उपांशुत्वप्रयोगकृतस्य युक्तत्वात् । प्राचीनत्वं प्राचीन यज्ञमार्गं भुज्वा वदति प्राचीनभागगतकर्माणि तु लक्षणया । श्रुतिव्युत्पन्नान्निधये च श्रुतिव्युत्पन्ना न लक्षणा । तस्मात् परमापूर्वमयुक्तमुपांशुर्वं इति पूर्वं पशः ।

अनुवादश्च तदर्थवत् । २२ ।।

'सरा वा एषा यज्ञस्य तस्मात् यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपाशु चरन्ति' इत्यत्र 'यज्ञस्य सरा एषा' इत्यन्वयस्यैकस्मिन् यद्यपि उपांशुर्वं अग्नीषोमीयप्राग्भावात्सर्वपदायामिति कदां शनयम्, तथापि न तद्देशगतानां पदायामनभयेन किञ्चि, किन्तु तद्देशानिगतस्य यज्ञस्यार्थेन सम्पत्तेः । 'सरा वा एषा यज्ञस्य यत् प्राचीनमग्नीषोमीयात्' इति हि अनुवादः अनुवादरूपः अर्थवादः । सच अर्थवादत्वानयं अर्थवत् परमापूर्वमयुक्तम् ।

अशेषनेन खपत्म् । तस्मात् परमापूर्वमनुक्तमेव उपाश्रुतं इति पूर्वः पक्षः ।

इतः पर (२३-२४) स्पष्टय प्रकृतविकरणगुणत्वेन भाषादो व्याख्यातमपि अन्तर्गामीभौमिणेन भविकरणान्तरत्वेनापि व्याख्यातम् । ततोऽस्माभिः अधिकरणान्तरत्वेनैव व्याख्यासते प्रवेशान्तरे इति ध्येयम् ।

तद्देशानां वा, संघातस्याचोदितत्वात् । २५ ॥

आशान्दात् पूर्वापक्षस्य व्याख्येतिः । उपाश्रुच न परमा पूर्वाप्यनुक्तम्, किन्तु तद्देशानाम् । सः अग्नीशोमीयात् प्राकानः देशः येषां कर्मणा ते तद्देशाः, तेषां तद्देशानां कर्मणा उपाश्रुतं स्यात् प्राचीनपद्मार्थेषुचमुपाश्रुतं स्यात्, न मद्वावर्षंघातप्रमुक्तम्, न मद्वावर्षंघातजन्मपरमापूर्व-प्रमुक्तमित्यर्थः । संघातस्य ग्रहणासत्प्राप्तस्य यो भागः प्राचीनः, तस्य उपाश्रुतवर्षत्वेन अचोदितत्वात् चोदन-ऽभावात् । ' तत्र वा एषा यद्वक्ष्ये तस्मात् पत्किञ्चिद् प्राचीनपद्मार्थोमीयात् ' इति वाक्ये उच्यते यत् प्राचीनं इति ना-वयः शक्यः, तस्मादितिचोदनं शक्यवानात् । तस्मात् परमापूर्वमनुक्तमुपाश्रुतम्, किन्तु यानि अग्नीशोमीयात् प्राकानानि षोडशोपादिप्रधानवर्गं अन्नानि, तदपूर्वमनुक्त इति सिद्धव्यतः । के.

• वेदाउद्योगनिमित्तायामपि आरक्षणा देशा निर्गमस्य तदशक्यः न विवक्षा । यत् एषा योगस्वा योगमात्रापेक्षा न भूतवर्तमानभविष्यत्संभवपेक्षा । यतो ह्यनन्ते मधुमभिप्रसितो मासुर इति, मधुपया ववन्, मधुपया निर्गतस्य । भा. १।३।७।११.

• देशसंस्कारकं आतिव्यापारिकः अग्नीशोमीयार्थे उत्तरपेदिशोभये हरणम् । भा. १।१।२।०।४४.

• देशसामान्यम् (क्रमः) एकदेशत्वान्न्य इति, सुद्विधिविभक्त्याऽप्यसंनिधिस्यः क्रमः प्रतीयते । सु. पू. १।१७. • देशसामान्यात् वेत्तव्याप्तमन्व मखीयः, तेन सुन्विदेकान्ये आतिव्याप्य विष्य-ताः, आश्रयैकान्ये च अग्नीशोमीयस्य । भा. ८।३।१।२. • 'तत्र क्रमो द्विषेदेशो देशसामान्यलक्षणः । पाठानुयायनादेशात् विनियोगस्य कारणम् ॥' (पाठशादेव्य अनुष्ठानशादेव्यं वेति) । वा. १।३।५।१२.

• देशीयभाषासु काव्ये ननुविशालधरसंख्यया गणध्रीजन्मकारं भवति । वि. ८।३।६.

• देहः महाभौतिकः । ' महाभौतिकदेहस्य पयाऽऽत्मान, सचेतनाः । कपिदर्थे विवचयति न विवचयति चापरम् ॥' वा. ३।१।७।३ पू. ७०२, • ' जलजुजादयो देहा दृष्टा मुचि चतुर्विधाः ।' ३।१।७।३ पू. ७०२. • देहानां तैजसानामपि ' एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणे नित्यमचेति । स मन्वन्ति परं स्यात् नैजोद्गीर्तिः पयजुना ॥' इति मानवादिघानेन चेतनाधिष्ठितत्वं ज्ञायते । (पया ऋजुना देवधानेन) । सु पू. १००९.

• देहापोसुरस्यन्यायः । यथा वातापुषाधिकृतस्य स्वदेहे अपोसुरत्वादेस्तदवगमो अवगमः । साहस्री. ३५३.

• देहकेशन्यायः । चेतनत्वेन प्रविष्टेभ्यः पुंसवादिभ्यः विरघाणानां केशपुत्रादीनामुपविष्टंभवते, तथा चेतनात् ब्रह्मणः अचेतनत्वापि कषातः तपसिः स्थात् । इदं २।१।५।६ ब्रह्मवैश्वानरभाष्ये स्पष्टमुक्तम् । साहस्री. ८९८.

• देहभेदप्रकारश्च कर्मशक्तिव्याप्तुनाः । प्रकृत-रम्भैनिष्पाद् हरणत्वेऽपरमागत्या ॥ पार्थिवानपव-प्रायाः शेषोवावतुवदात् । जलजुजादयो देहा दृष्टा मुचि चतुर्विधाः ॥ भूतजन्मवर्द्धने शोभेनैव विनि-र्मिताः । भ्रूयन्ते वारुणे लोके देहः स्वच्छाङ्गलक्षणाः ॥ अन्तरिक्षे च क्वच. प्राणिनो वातनिर्मितैः । भ्रमन्ति अमुमिः सुभेदेदेर्गणव्यनुब्रदात् ॥ स्वर्लोके तेजवत्याया देहाः शुद्धममाऽन्विताः । आत्मानो विद्विर्गेन भावनी-येन तेजसा ॥ तथा शोमवातोऽपि परमात्मा श्रुतो भुवः । इत्यन्ते वागिना निर्ग यः लं ब्रह्मेति मोदितः ॥ रूपवर्गादयो येऽपि यदाभूत्पुताः शिवाः । प्रत्येक-मात्मनां तेषां देहाः संमोहविवशः ॥ घञ्ब्रह्मेति यथेदं शास्त्रं वेदस्त्वनुच्यते । तदप्यधिष्ठित सर्वमेवेन परमा-त्मना ॥ तथर्षेदादरो देहाः प्रोक्ता येऽपि पृथक्पृथक् । भोग्यत्वेनऽऽऽत्मनां तेषां वैह्यन्युगतता सदा ॥' वा. ३।१।७।३ पू. ७०२-०३.

॥ देहलीदीपन्यायः । अयं न्यायो वया द्यात् ।
 द्वयमपवर्तिदेहलीनिहितदीपः शालाद्वयं खक्तिरमण्डितं
 करोतीति दद्यान्तभूतः । किञ्च 'एकञ्च उपदेशेऽनु-
 दात्तात्' इति सूत्रस्योपदेशपर्यन्त एकञ्चक्यापे अनु-
 दात्तपदाथे चम्बय इति । अयं च न्यायः अम्बयविषये
 एव प्राय उदाह्रियते इत्येति बोध्यम् । साहस्रीं.
 २४६.

● 'अभयं सर्वभूतेभ्यो भक्तः' इतिमन्त्रस्य 'भक्तः'
 इति पदं देहलीदीपन्यायेन हृदये निधाय 'भक्तः सर्वं
 पवर्ति' यतः तस्मात् इति हेतुमाह । आरण्यस्युपनिषत्-
 शंकरानन्दः, ● 'संपश्यन् ब्रह्म परम याति नान्येन
 हेतुना ।' न याति इति देहलीदीपन्यायेन संबध्यते
 (संपश्यन् याति, अन्येन न याति इति यातिपदस्यो-
 भयमान्वयः) । शंकरानन्दः कै. उ. ३।१०.

● दैक्षः इत्यग्नीषोमीयः (पशुः) उच्यते दीक्षासंभ-
 न्यात् । भा. ८।१।१२३. ● दैक्षः पशुः यो हि प्रकृतिभूतः
 पशुनाम्, उ दशोर्णमाससिद्धाको भवति । इतरे तु प्राणि-
 द्रव्यकव्यसाधन्यात् तदिकाराः । या. ३।६।७।१९.

॥ दैक्षस्य चेतरेषु ॥ ८।१।६।१३॥

दीक्षाया भवः दैक्षः अग्नीषोमीयः पशुः । तस्य विष्मन्तः
 इतरेषु पशुषु सवनीये निरूढे योग्यादी च । आलभति-
 चोदनासामान्यात् पशुत्वचोदनासामान्यात् । तस्मात् पशुनां
 प्रकृतिः अग्नीषोमीयः पशुः । के.

● दैक्षे अरति ऋत्विग्वरणे षड्कर्तृणांमेव, न
 सर्वेषाम् । सकार्य. ३।१९. ● दैक्षे पत्नी उपवसुद्वयं
 श्रद्धावपुत्रदान्पारणायं आर्षं एककाले एव च ग्रहणम् ।
 न तु प्रजाजायमानपनोचर तस्मानेव उपमृतिं पुष-
 दागग्रहणम् । भाट्ट. ५।२।८. ● दैक्षे पत्नी (अग्नी-
 षोमीये) भूतं पत्नीः शाशिवेदेते नपत्रकाते वषाऽऽनय-
 नकृति च यत् उच्छृणुस नयने प्रसाहरणे च, यत्
 यावपेये प्राजापत्यानां ऋतुपशूनां च तत्रम्, तस्य
 अरण्यार्थः-ऋत् । सकार्य. १।१।९. ● दैक्षे पत्नी स्वः
 अञ्जनयोग्यादीनां न प्रयोगकः । भाट्ट. ४।२।१.
 ● दैक्षे हृदयायविभाषणाय प्रजाबोधधारणे तत्पार्थं च
 न कर्तव्यम् । वि. ४।१।१४.

● दैक्षानुबन्धकमधिकारे आदौ दैक्षस्य तनुत्तर-
 मनुबन्धस्य प्रकृतिदृष्टयोर्वापरेत्येव नियमकान्तराभावे
 निशमकव्याञ्जीकारात् । सायके सद् पशवाम्भे सव-
 नीचोत्तरम् । के. (५।१।६।१३ वर्णिकम् २ भा.)

● दैक्षादिनाम्न्ये पशोर्विनष्टत्वेन साक्षात् देवता-
 ऽन्वयायोगात् अगत्या सापेक्षवद्विदाग्नीकारेण प्रदेश-
 प्रकृतितोपपत्तिः । सु. दृ. १५३७.

॥ दैक्षन्यायः । अग्नीषोमीयस्य पशोः धर्मः
 सवनीयादिषु व्यतिदेष्टव्याः ॥

दैक्षस्य चेतरेषु । ८।१।६।१३॥

आख्यम्— इह पशुबन्धा उदाहरणम् । सवनीयो
 निरूढः पशुः, योग्यादयश्च । तेषु किं दशोर्णमासिको
 विष्मन्तः, उत दैक्षस्येति । दैक्ष इत्यग्नीषोमीय उच्यते,
 दीक्षासंभन्यात् । किं प्राप्तम् । यथोक्तेन न्यायेन (प्रयत्ना-
 नुयाजापरादिलिङ्गदर्शनरूपेण) दशोर्णमासिक इति ।
 तथा प्राप्ते, उच्यते । दैक्षस्य च इतरेषु पशुषु
 सवनीयादिषु अग्नीषोमीयस्य विष्मन्तः । आलभति-
 चोदनासामान्यात् पशुत्वचोदनासामान्यात् । तस्य दर्श-
 यति 'वपसा प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशो न मार्थंदिने,
 अङ्गैस्तुदीयसवने' इति । वयापुरोडाशाङ्गप्रचार दर्शयति ।
 मेदेन च तथा क्वचित् 'ओहुमको यूयो मयति' इति
 सूत्रं दर्शयति । तस्मात् अग्नीषोमीयः पशुना प्रकृतिः ।

सोम— पूर्वेण न्यायेन सवनीयादिषु दैक्षविष्मन्त-
 प्रातोः संगतिपूर्वप्रश्नौ ।

वि— 'सवनीयादिके दशौ दीवो वा, प्रकृति-
 रातः । आचो, ऽन्तरो तिङ्गतोऽन्यत्र विहृतिः प्रकृति-
 भवेत् ॥'

भाट्ट— अन्येषु तु पशुषु सवनीयादिषु दैक्षसाति-
 दैक्ष. आलभतिनोदनाक वपशुद्वयसंवाचयिकत्वरसादप्यात्
 म्प्रादायिकत्वमैलाभात् । अत एव 'वपसा प्रातःसवने
 चरन्ति' 'ओहुमको यूयो' इत्यादि लिङ्गम् । ८।१।३.

मण्डन— 'दैक्षस्य चान्ये पशोः विभगाः ।'

शंकर— 'दैक्षान्यापशुध्वयम्' अयं विष्मन्तः । ७.

● सवनीयादिषु चिद्वाङ्गं प्रयोगं नैवा विभाष्य
 मन्दापुषारक्षाना दैक्षन्यायेन क्वचित्सात् तदतिक्रमेण

अनुकन्याऽऽदिषु देशन्यायातिदेशतो न युक्तः इत्या-
द्यत्रय । सु. पृ. ११८०.

● द्वैतप्रकरणे दार्ढ्यपूर्णमासिद्वयानादिदेशानात् द्वैते
शौर्णमासकर्मणि—(दशैककर्मणि)देशान्तरतोः स्वोत्कारस्य
स्वप्रकरणे प्राकृतप्रमाणसिद्धिरप्युपलभ्यते । सु. पृ. ११९४.

● द्वैतानि कर्माणि तद्व्ययनमूर्ध्वपक्ष-अहः-पुण्यादेपु
कर्तव्यानि । के. ६।८।५।२३, ● द्वैतात् एकस्य
स्वकालाद् भ्रंशोऽपि तदनुसारेणान्येषां भ्रंशो न कार्यः ।
यथा चातुर्मास्येषु रात्रयः भ्रंशोऽपि अग्निहोत्रस्य
स्वकालात् भ्रंशो न कर्तव्यः । ५।१।१।७।३०-३४.

● वैषम्य अर्थिकः पुरुषकारान् प्रभावः । सु. पृ. १३२.
● द्वैते कर्मणि दर्शना प्राक्काल उदात्तत्वं वा, यैतुके
कर्मणि तु दधिनाप्रत्ययम् । वि. ३।४।४.

● द्वैततत्त्वदानेः देवतानां शीविष्टकृतीः शीविष्टकृतानां
पदेभ्योऽनां अनुसमयः एकदेवताकृतपुण्ये वाचयेदे
प्राजापत्यापुण्यम् । भा. ५।२।१।१०-१२.

● द्वैतताददानं शीविष्टतावदानं देवतावदानं इति
पदार्थभेदः 'देवताव्यवदान' इत्यादिवात् क्रमान्यव-
विषयकत्वात् । अर्धव्यवधानार्थान्तरव्यवधाने च
एकवर्षता न संभवते । अतश्च एकदैवत्ये पुण्ये
देवतावदानादिना प्रत्येकमनुसमयः, अन्ते च ह्येव
देवताहोमः । त्विष्टकृदिवाप्येव तु तत्रैवैव । वस्तुतस्तु
अर्धव्यवधानार्थान्तरव्यवधानेऽपि पञ्चाक्षरहोमधीपादकल्पेन
देवतावदानस्यापि प्रधानत्वव्यवधानेऽपि विनिर्दिष्टताक-
ल्पेऽपि देवतावदानादिप्रदानत्वेन अनुसमयः, एक-
देवताके तु पदाधीनत्वव्यवधानेऽपि तदनुसमय इति न कोऽपि
निषेधः । भाट्ट. ५।२।६.

● द्वैततावदानेषु पदार्थानुसमयः पशोः । वि.
५।२।६.

● द्वैतवैक्ययत् 'अग्नीमीने देवता' इत्यत्र यथा
व्यवहारादौ न चात् 'देवत्वव्ययम्, तथा 'यजित' इत्यत्र
दंष्ट्रयोर्कमेव कर्तव्यम् । वि. ६।१।४.

● 'दोषो नानुमिते त्वसो' इति न्यायेन आर्थिके
प्रतिपत्तिविधौ धारण्यमयोऽत्रकल्प्य अशेषत्वात् । (प्रधान-
धेयानिधरत्ववाचक्ये) । मुण्डानि. भा. पृ. १।७५.

● महाश्वेव दोषो वच्छिद्य वर्जयन्ति । भा. ६।२।५।२०,

● पशोमयोः पशुमोर्दोषा, न तमेकशब्दो मयति ।
१०।१।१।२५, ● यत्र दोषः, तत्र दोषविपातायैव नवि-
तव्यम् । १०।८।१।८।६३, ● 'दोषात् त्विटिलौकिके'
इत्यादिमन्त्रेण अश्वप्रतिग्रहेः लौकिकाश्वदाननिमित्ता इति
पूर्वपक्षं कृत्वा 'अर्थेवादो वा' इत्यादिपक्षेण 'वैदिका-
श्वदाननिमित्ता' इति सिद्धान्तितम् । पाठ्यन्तः. २।१।१-२.

● दोषात् त्विटिलौकिके स्याच्छास्त्रादि वैदिके
न दोषः स्यात् । ३।४।१०।२।८।

'यस्यो वा एतं पशुति, योऽर्थं प्रतिगृह्णाति, यावतो-
ऽस्मान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वाच्याःशुक्लकृष्णविवर्षेत्'
इति अश्वप्रतिग्रहेऽष्टमन्त्रात् । अ कि लौकिके अश्वप्रतिग्रहे
पूर्वपक्षं, वैदिके वा इति विचारे, पूर्वपक्षमाह । इष्टिः
अश्वप्रतिग्रहेः लौकिके मिश्रादिप्रदानके अश्वदाने
स्यात् । दोषात् तत्रैव जलोद्वयकल्पकल्पप्रहस्यपक्षे-
पसंभवत् । वैदिके तु योऽश्वरीकादो अश्वदाने शान्तात्
दानविषयकशास्त्रप्रदानेव दोषः न स्यात् । तस्मात्
लौकिके अश्वप्रतिग्रहे दाने वा इत्यमितिः स्यात् इति
पूर्वः पक्षः ।

अर्थयाधो वाऽनुपपादान्, तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत ॥
२९ ॥

अश्वप्रतिग्रहेः लौकिके अश्वप्रतिग्रहे अश्वदाने वा
इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाच्येन परिहरन् सिद्धान्त-
माह । 'नक्त्यो वा एतं गृह्णाति' इत्यादिः अर्थेवादः
इष्टिप्रसंगऽर्थेवादः, न तु दोषनिर्वातार्थेवादः । कुतः ?
अनुपपादान् 'त एतैर्न वक्तव्यमाशुभ्यति' इति वाक्य-
दोषस्य मुख्यार्थे समावेशार्थमवाहत् । नहि वस्तुतः अश्व-
प्रतिग्रहान् वक्तव्यस्य जलोद्वयकल्पेन उपपातः प्राप्ति-
र्भवति । तत्रैव अश्वप्रतिग्रहान् कल्पेदस्य अनुपपातात्
अप्राप्तेः अर्थेवाद एव सः इष्टिप्रसंगार्थः । तस्माद्देतोः यज्ञे
वैदिके अश्वप्रतिग्रहे विधिबन्धुत्वं प्राग्विभेदः प्रतीयेत,
न लौकिके अश्वप्रतिग्रहे । इति सिद्धान्तः । के.

● 'दोषात् त्विटिलौकिके स्यात्' । त्विटिलौकिके अश्व-
प्रतिग्रहेः अश्वप्रतिग्रहपदतः कर्मणः अग्रम्, न त्वत्त्व-
मिति सिद्धम् । पाठ्यन्तः. ८।१.

● दोषापनयेन यजमानस्य फलमतिग्रहणयोग्यता भवति । तपश्च दोषनिर्वातं करोति । वा. १।८।३।१९.

● दोषार्थस्वतन्त्रार्थवाङ्कलयः प्रतिषेधो यथा 'सिन्ध्यामिदंशने दोषो द्विः शनो भूतवादिनः । सिन्ध्यामिदंशने च समादत्ते मूया गदत् ॥' इति । बाल. पू. ३०.

● दोषनिर्घातार्थं अनिश्चितमित्तकं नैमित्तिकं वैदिकं कर्म यथा 'योऽमावास्या पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत्, अग्रये पथिकृतेऽष्टकपालं निर्वपेत्' इति । 'योऽमावास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' इति च । अनयोर्विकल्पः । बाल. पू. ८५.

● दोषनिर्घातार्थः नैमित्तिकः कल्पयैः अष्टिकारविधिः द्विविधः विहितानिश्चितमित्तकः निषिद्धाचरणमित्तक-भेदिति । पू. १४. ● दोषनिर्घातार्थानां प्रायश्चित्तानां देवाद्यैः न विकल्पः । विकल्पश्चन्दे अष्टिकारणम् । भा. १२।३।५।१६.

● 'दोष्याः (दोष्-शब्दस्य दोषन् आदेशः) पूर्वा-र्धात्तानेऽन्यत्ति, गुदस्य मन्वन्तः, शोण्या बन्वन्तः' इति अनिज्जासोपैश्वर्यैः सिद्धयुक्तं षष्ठी । भा. १।०।७।१। १०-११.

● दोहः प्राचीनावीतिना प्रेताग्निहोत्रे कार्यः । दशादी-नु यजोपवीतिना कार्यः । वि. ३।४।४. ● दोहो द्वौ । अमानास्याया राजवैको दोहः प्रतिपदि प्रातरपरः । ३।६।८.

● दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं ज्ञतं स्यात् । ३।६।८।२।१।

दशैः सायंदोहः सः प्रातर्दोहोति द्वौ दोहो उक्तौ । आग्नाहरतगोपश्यापनादपश्च दोहधर्मा उक्ताः । ते धर्माः प्रातर्दोहस्यापि भवन्ति, न वैशि विचारे, अनेन सुतेन पूर्वपक्षोपनाहः क्रियते । ज्ञतं प्रातर्दोहस्य पशुः दोहधर्मैः अर्धयुक्तं स्यात् संयुक्तं न स्यात् । प्रातर्दोहस्य ते धर्मा न भवेयुरित्यर्थः । कुतः ? दोहयोः द्वयोः यौ द्वौ कालो तयोर्भेदात् । घर्षणा च सायंदोहसमीपे एव च पाटात् । सायंदोहस्य पशुः दधि क्रियते । प्रातर्दोहस्य पशुश्च

गधैव गृह्यते । दध्नोमेव दोहधर्माः, न पशोऽर्थाः । इति पूर्वः पक्षः ।

प्रकरणविभागाद्वा तत्संयुक्तस्य कालशास्त्रम् । २९ ॥

पूर्वपक्षस्य निषेधाय वाच्यम् । प्रकरणस्य द्यौ-प्रकरणस्य दधिभगात् विभगाभावात् । उभयोरेव दोहयोः प्रकरणं समानम् । न तु कश्चित् प्रकरणस्य विभागः । 'एतद् दधि अमावास्यायाम्, एतद् पशोऽ-मावास्यायाम्' इति उभयं वाङ् अमावास्याया प्रकरणा-विभगेन योषितम् । अदिदं कालशास्त्रं तत्संयुक्तस्य उभयप्रधानसंयुक्तस्य ज्ञात्वाहरणादौरेव, न तु सायंदोह-संयुक्तस्यैव । दोहधर्माश्च सायंदोहस्य क्रमे आग्नाता इति वक्तुं न शक्यते । तस्मात् उभयदोहार्थं एव ज्ञात्वाहरणादयो धर्माः । अथ सुवेदिन्याम् । 'एतद् दधि' इत्यादिकास्त्रात्कं तत्संयुक्तस्य प्रधानस्यैव इति न्यायस्यातम् । तत्संयुक्तस्य दधिप्रागसंयुक्तस्य धर्मनात्वस्य अतुष्टाने पूर्वयुक्तकल्प्यं शास्त्रं विवाचकं इति तत्रानु-ष्ठानम्, न तु तावता दधिमनापेता इति तु कुतूहले न्यायस्यातम् । अस्माभिस्तु कतिञ्चानुसारेण न्यायस्यातम् । के.

● दशैः सायंदोहयोरेकद्वितानोऽपि पशुघराय ओदनः प्रायश्चित्तम् । वि. ६।४।६.

● दोहधधिकारे अग्निहोत्रकालस्यै 'बलमालमेत' इति न पागमिधिः किन्तु स्वसंज्ञानविधिः । वि. २।३।६.

● दोहधर्माः सायंदोहस्य, रात्रौ प्रत्यपनम्, ले-पनञ्चनम्, गोदोहनं इत्येवमादयः । भा. ३।६।८।२।८.

● दोहधर्माः सायंप्रातःपशुदोहार्थाः, न केवलं साय-दोहार्थाः एव । ३।६।८।२।८-२९.

● दोहनं न तिष्ठन्नामेव गयाम्, किन्तु स्वगृह-स्थितसर्वात्मनेव कार्ये इति पूर्वपक्षे चापि साक्षात्प्रतिषेधे कायम् । वि. १।१।१९. ● दोहनं क्षात्राभ्याद्गम, तद्व्यापनं षष्ठापाकरणम्, नदने पशुसहागतहरणम् । ४।३।१०.

● दोहनातश्चनादयः क्षात्राभ्याधर्माः । वि. ३।१।६.

● दोहननिर्वापादयो धर्माः यजुर्वेदे अमानाताः । वि. ३।३।६.

● वाचापुथिव्य एककालः आग्रपणे । च वैश्व-
देविकैककालप्रकृतिकः । तस्य धर्मः प्रसून वर्तिः ।
भा. १२।२।१४।३४. ● वाचापुथिव्यस्य अमी-
योगीयवित्तित्वं पञ्चाशत्तन्वाभात् । बाल. पृ. १२०.
● वाचापुथिव्यस्य जघनस्य चतुस्रोधेन मुक्तस्याप्येन्द्रादेः
प्रसूनवर्तिर्निवमो विशेषाभावात् । आग्रपणे । आग्रपणेहि-
न्यायः । भा. १२।२।१४।३४.

● 'वाचापुथिव्यां चेतुमालमेत, मार्कनं व.तम्,
ऐन्द्रमृत्तमम्' । तत्र चेतुसन्दो नवप्रसूतिकामानष्टे,
च-उद्यच्छो बालम्, श्रपमसन्नः पुमाद्यम् । एते येना-
दिशब्दाः गोमतावेच ताम् गुणमाहुः । अतस्ते मुक्त-
कृत्वा गा विधिपन्ताः छामं बाधन्ते । तस्मादेते गो-
बायीया एव । वि. १०।२।१९.

● वाचापुथिव्यानुरोधेन ऐन्द्राग्रवैश्वदेवयोः वैश्व-
देवतन्त्रस्य न नियमः आग्रपणे । भा. १२।२।१५।
३५-३७.

● वाचापुथिव्यैककालेषु सकृदेव शोचन्मम्,
नावदानधर्मः । संकथ. २।२।१६.

● चातुर्मासवैश्वदेविकस्य विघ्नन्तस्य आग्रपणगते
वाचापुथिव्यैककाले न वषणप्रसकयैककाले च
अग्निदेवः । भा ७।३।१०।२६-२७.

● शुम्बावधिकरणन्यायेन (१।१।११ वम्)
आग्रसन्नस्य परमापन्नेव मुक्त्यर्थ इति न च वाच्यम् ।
(शुम्बावधिकरणे ' यद्विद् वीः वृषिर्षी चान्तरिक्षम्'
इतिमन्त्रान् आग्रमसन्दः परमा-नवाचकः इति
याचितम् । के.) । अष्टौ. २।२।२२.

● द्योतकः उपरतः इत्येकः पठः, वाचक इत्यपरः ।
बाल. पृ. ४१.

● चोत्पत्तिः अर्थः प्रतीनामुपवर्गाणात् । सु. पृ.
१४३९.

● द्रवद्रव्यस्यावदाने सुवः करणं सामर्थ्यात् । वि.
१।४।२०. ● द्रवद्रव्याणां लैकैऽपि क्वचित् पानादौ
उपशोऽपमानानां ईत्स्यस्यणशंभकं कुर्वन्ति । वा. १।४।
२।४ पृ. १३३. ● द्रवद्रव्यादिकं क्षुधादिना अचराव-
भ्यम् । अचरणाऽविकरणम् । भा. १।४।१।१५.

● द्रव्यसमानवर्णद्रव्यरूपं इष्टिप्रकृतिरिद्रव्यम् । बाल.
पृ. ११९.

● द्रविहानां रात्र्याधिकारयोगेषु द्रविद्येषु (रात्र्य
चन्द्रस्य) प्रयोगो न विशेष्यते । वा. २।३।२।३
पृ. ५८४.

● द्रविहप्रणामन्यायः । एषुना विघ्नतोऽर्थस्य
गुरुया साधनमनर्थकम् । द्रविहब्रह्मचारिणः पणामं
कुर्वन्तः गोप्रद्वारदिकं सर्वं पठन्ति, तेन प्रणामो दीर्घो
भवति । अत्र लोके ' द्राविहो प्रणामायः ' इति पठन्ति
उदशुद्धम् । नहि द्रविहानां प्रणामावसाहयः । के.

● द्रविहप्रसिद्धेऽस्तु स्लेष्मसिद्धित्वेन अनावाक-
त्वात् । भाट्ट. २।३।१२.

● द्रव्यं एव विद्विष्टशक्त्युपेतं स्यापारदान्द्रव्यस्य
भवति इत्यनेन न्यायेन क्रियाऽऽधनोः अत्यन्तमेदा-
भावेन आत्मवपवैतस्य अपूर्वस्य क्रियातः अत्यन्तमेदा-
भावात् साभ्युत्पादनस्य-धोपादकत्वं संभवति । सु.
पृ. ६०५. ● द्रव्यं क्रियार्थम्, यदि प्रयोजनवती क्रिया
व्यक्तं सा द्रव्येण निर्वर्तयितव्या । तस्याः निर्वृत्तिः प्रत्या-
हते न भवति इति तद्विद्वृतये द्रव्यमेतित्थं भवति ।
तस्मात् क्रियार्थं द्रव्यम् । (इति द्रव्यस्य शोच-णम्) ।
भा. १।१।३।३.

● द्रव्यं चोत्पत्तिर्योगात् तदर्थमेव चोद्योग ।
३।१।५।१।१।

दसंपूर्णमात्रयोः 'स्वयं अकालनि च' इत्यादिना इव
यद्वापुषामि एवाम्नासामि । 'स्वयेनोदन्ति' 'कपालेषु
अपरति' इत्यादिभिश्च तदुपयोगोऽप्युक्तः । किं योष
इह शक्यते एभिः कर्तुं तन्मैत्रमै पदार्थाय एतामि
उपयोग्यामि, उत यत् येन धर्म्युक्तं तस्मै एव इति
निवारं यत् शक्यते तस्मै इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।
चतस्रः पूर्वोक्तयोक्त्यावहन्नादिदृष्टान्तायैः । अवहन-
नादिधर्मवत् स्वयादि द्रव्यं येन संयुक्तं तदर्थमेव चोद्येत
चोदनया प्रतीयेत । उक्तचित्तयोगात् 'स्वयेन उदन्ति'
इत्यादिषु उक्तचित्तिशारादयेषु उदन्नादिशारावैवित्थेयं
संयोगस्य अत्रणात् । तस्मात् स्वयादीनां स्वयत्सर्वैव
शोचन्मम् । के.

द्रव्यं त्यागाद्भूतत्वात् उदेसाद्भूतदेवताऽपेक्षया प्रबलम् । भाट्ट. ४।१।७. * द्रव्यं नाम लिङ्गसंख्या-योभ्योऽर्थः । वा. २।३।२।१२८ पृ. ६१६, * द्रव्यं प्रकानोत्तरकालमपि क्रियाया न्यापयति । गुणस्तु न पृथक् द्रव्यमतिरेकेण न्यायितम् । ३।१।६।१२ पृ. ६१२, * द्रव्यं यत् इन्द्रवायुभ्यां दातव्यमिति संकल्पितम्, तस्य सत्प्रपञ्चत्वाद् अर्नासो यजमानः कथमिव यश्चति मित्रावक्षणाभ्यामेतदेवेति । २।२।६।१९ पृ. ५२०. * द्रव्यं याने गुणभूतं बोधते । भा. १।०।६।१७।६५. * द्रव्यं शक्तिः इति पत्राय एव । बाल * द्रव्यं याथात् (क्रियायाः) साधनं गुणसत्त्वरिच्छेदार्थः । वा. ३।१। ६।१२ पृ. ६१५. * द्रव्यं भासाद्धि क्रिया प्रभुपकरोति, गुणस्तु विनिर्गते चापयम् । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६१५. * द्रव्यं स्वपक्रवालादिकम्, तस्य शेषकं संभगति । वि. ३।१।३. * द्रव्यं हि प्रत्यक्ष सात्त्विकमेव इति नैयायिकाः । द्वांसंस्पर्शाङ्गभ्यां हि गुणत्यागेनापि द्रव्य-प्रत्ययेन अन्यतयतिरेकान्यां प्रत्यक्षापि प्रत्यक्षता भवति । ऋजु. पृ. २५३. * द्रव्यं हि स्वभावत एव शेषभूतम् । वा. ३।१।३।३, * कार्यं हि प्रवर्तमानं द्रव्यं संस्कारं गृह्णाति नोदासीनम् । न न द्यवदानम्यतिरिक्तस्य ह्यपिः कार्यमस्तीति न संस्कारमपेक्षते । ३।१।२।४० पृ. १७६. * गुणसमुदाय एव पृथिव्यादि द्रव्यं नातिरिक्तमिति केचित् । तत्र । गजि. पृ. २२. * नाति द्रव्यं स्वरूपेण सिद्धात्मकत्वात् कर्मणम् । वा. १।१।६।१९ पृ. १४१. * न लोकमेव द्रव्यं भ्रमकम् त्वयते । ३।२।१।३२, * न हि जन्मा गुणेन च विना द्रव्यं उपलब्धितुं शक्यम् । २।३।१।२०. * निवमा-दनिश्चयाचार्यैर्द्रव्यं पुरुषं पीणयति । भा. ४।१।२।२ चणकं ३, * मूलं द्रव्यम्, भावं कर्म । मूलस्य च भव्यावृत्ता म्यात्मा । ६।१।१।१२ पृ. १३४८, * द्रव्याणि अर्थे (प्रयोजनं) प्रति शेषभूतानि । ६।३।१९।३६. * द्रव्याणि कारकत्वेन प्रतीकन्ते तेषां त-पदानि भाविषावराभ्येव । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६१५.

मी. को. २००

द्रव्याणि त्वविशेषेणार्थक्यान् प्रदीवेरन् । ४।१।४।७।।

तुगन्तः पूर्वाधिकरणोक्तप्रजापतिस्त्रेभ्यः स्व्यादि-द्रव्याणां विशेषमाह । पूर्वकथयन्मिदम् । दर्शपूर्णमासयोः ' स्वयश्च कृतस्तानि च ' इत्यादिवाक्योक्तानि यथाशुचानि नाम स्व्यादीनि द्रव्याणि अविशेषेण भूतानि । अङ्गत्वेन प्रजापतयेन वा विशेषेण नैतानि भूतानि । ' यथाशुचानि ' इति हि तेषां विशेषणं वाक्ये भूतम् । एतन्नाङ्गत्वे तु यथाशुचयस्य आनर्थक्यं प्रसज्येत । तेषाने तु एतानि उद्दननाशुचानीति वक्तव्यं स्यात् । तस्माद् अवि-शेषेण भूतानि द्रव्याणि वाच्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात् प्रदीयेरन् अग्रे प्रदेयद्रव्याप्येकानि स्युः । प्रजापतिस्तानि तु यद्योपस्थित्यभावात् मा भूवन् कृतानीनि । स्व्यादीनि द्रव्याणि तु यथाशुचयत्वाद् कर्तव्यान्वेव स्यान् । तस्माद् प्रदेयानीति पूर्वः पक्षः ।

स्वेन स्वर्थेन संवच्यते द्रव्याणां पृथगर्थत्वात्, तस्माद् यथाशुचि स्युः । ८ ॥

सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमभिमिदम् । तुगन्तः पूर्व-पञ्चम्यापृचयैः । इत्याणां स्व्यादीनां स्वेन अर्थेन स्वर्थेन-स्वीयेन उद्दननाशिनः प्रयोजनेन संवच्यः ' स्वयोनोद्दमित ' ' कर्माद्यु शययति ' ' व्यभिज्ञोऽहक्या इवीयि निर्ययति ' इत्यादिभ्यः पृथगर्थत्वात् पृथक्पृथक्प्रयोजनत्वात् शयने । तस्माद् स्व्यादीनि द्रव्याणि यथाशुचि ' स्वयोनोद्दमित ' इत्यादिभ्यः अनतिशय स्वस्वार्थत्वापत्तयि स्युः, न तु प्रदेयानि इति ।

चोचन्ते चार्थकर्मसु । ९ ॥

स्व्यादीनि द्रव्याणि न प्रदेयानि, किन्तु उद्दननादि-क्रियाङ्गानि इति सिद्धान्तोपपन्नं मूढमिदम् । अर्थकर्मसु दर्शपूर्णमासविशेषेण आगेकाङ्ककालादिनामेषु पुरोडासादि-द्रव्याणि चोचन्ते । स्व्यादीनामपि प्रदेयत्वे तु पुरोडासादीनां स्व्यादीनां च समुचयो वा विकल्पो वा स्वीकृत्यः । तस्य उभयमपि न संभवति, पुरोडासादीनामुपस्थितिद्वारात् स्व्यादीनां चोचन्तिदृष्टत्वात् । तेषामपिदृष्टस्य न उत्कृ-ष्टत्वात् बलीयस्त्वात् । तस्मात् स्व्यादीनां उद्दननादर्थ-त्वेन न प्रदेयानम् । चकारः पूर्वोक्तदेवता समुचयार्थः ।

अथवा अर्थेकर्मशब्देन परिधानीयं नाम अन्वैष्टिकी
शास्त्रम् । तत्र 'आदितामिमितिर्देहन्ति यत्प्रायेश्च'
इत्युक्तम् । स्फ्यादीनां प्रदेशेषु तु प्रेताय पञ्चमानस्य
मशवाभिर्देहनं न स्यात्, तस्यात् न हानि प्रदेशानि ।

छिन्नदर्शनाच्च । १०॥

सिद्धान्ते हेतुन्तरपर एतम् । चकारो हेतुसमुच्चयार्थः ।
'चतुर्दश गीर्षमास्यामाहुतयो हृत्यन्ते, मयोदकाभा-
वास्यायाम्' इति आहुतिसंस्कारूपस्य छिन्नस्य दर्शनात्
स्फ्यादीनि न प्रदेशानि । तेषां प्रदेशेषु तु चतुर्विंशति-
राहुतयः पीयूषास्या स्युः, मयोदिकातिश्च अन्नावास्यायाम् ।
तस्मात् स्फ्यादीनि उन्नतनाद्यार्थात्त्वेन न प्रदेशानि । के.

● इत्यानि पृथिव्यत्रेणोत्तराध्वजकालदिगात्मगो-
ऽध्वकलाशब्दः एकादश । गुणसमुदाय एव पृथिव्यादि
द्रव्यं नातिरिक्तमिति केचित् । तत्र । पृथिव्यादौ
पञ्चदिना पूर्वस्नानाद्यय उतरत्तोयोत्तेश्च अनुभवसिद्ध
त्वात् । अन्ये तु अवयवसमुदायमेव अवयवितमद्भ्यु ।
ननुपि न । 'उपलो घटः' 'विनष्टो घटः' इत्यादि-
धीतोः । मणिः, पृ. २९-२२.

● इत्याणि हि द्विविधानि शाबरार्थि बहुमानि च ।
तत्र स्वाक्षरेण विच्छेदो भवति । पथा वनस्यती एषो वृद्धीत्वा
वृष्यभाषो न कृतम्, वृष्यते स्वात्रदत्तात् । भा १।१।
८।२७ तु १६७१. ● प्रतिपत्तिः द्वन्द्वेन न प्रथोदपत्ति ।
१।१।१।१४ (३७ के.), ● संस्काराः हि इत्य
कर्मशेषं कुर्वन्ति । ६।१।२।१८, ● गुणाश्चामूर्तेत्वात्
न क्रियाय संवचन्ते । द्वन्द्वेण एषां संबन्धो भवति ।
१०।२।२।१६८, ● द्वन्द्वस्य अत्रन्दरे वैकल्पिकं
द्रव्यकाले नोपादेशम् । ६।१।२।१।२।२०-२०, ● इत्यथ
अनूकैविविषया 'गोरोदनेन पञ्चामस्य प्रणयेत्' । बाल.
पृ. २२, ● इत्यस्य इतिर्जन्यताकाद्वा संख्याऽधिकरय-
नार्तिने निराकारिष्यते । सु. पृ. ७१७, ● इत्यस्य ओन
देशिकप्रतिनिधिकावेन भेदे कल्पति कर्मिणेो नास्ति ।
श्रीहरिहणे नीकारप्रणये वा न दशपूर्वमाससोर्धेयः । के.
६।१।१।११-१२. ● इत्यस्य ऋचयेन निर्वागादिना
प्रकाशस्य ऋचयेनं समसिप्रतिपत्तय अभिन्वयन्ते । सु.

● द्वन्द्वस्य गुणेन न वाचः । कथमप्यथो
उपरिद्विशेषगुणेन प्राकृतज्ञप्रत्यय न वाचः ॥

नैमित्तिके तु कार्यत्वात् प्रकृतेः स्यात् तदा-
पत्तेः । १०।२।३०।७०॥

भाष्यम्— इदमामनन्ति 'वाचः' इवेतमालभेत
भूतिहामः' इति । अत्र संवचः किमिदमि नामः पञ्चः
कर्तव्यः, उदात्तः पञ्चरिति । उच्यते । औपसित्तोऽयं श्वेत-
गुणसंबन्धे श्वेतशब्दः । अतो यः कश्चित् श्वेतगुणसंबन्धः,
स आलम्प्यः । नष्टे श्वेतशब्दः प्रत्ययः मन् कुतश्चित्
श्वेतद्रव्याभोदकेन आनुमानिकेन निवर्तयितव्यः । तस्मा-
दतो गौरुणो वा श्वेत आलम्प्यः इति । एवं प्राप्ते,
द्रव्यम् । नैमित्तिके एतस्मिन् श्वेतगुणनिमित्तके इत्ये
श्वेतशब्दे सति गुणवान् विक्रियते । न ह्यत्र जानि विविष्टं
द्रव्यं प्रतीयते । यदेव आलम्प्यस्यैव भूतम्, तदेव
परिच्छेत्तव्यमिति एतद्वाक्यदवगम्यते । यथाय चोदक-
प्राप्त इत्यं साधनमविकल्पमानं भ्रुत्या प्राप्नोति, तदप्यं
श्वेतशब्दः परिच्छेत्तव्यः । ननु अज्ञान् अन्वयस्यपि
इत्याणि परिच्छेत्तुमप्यं शक्येति । न ह्यपी न शक्येतीति,
न तेन परिच्छिद्येन प्रयोजनमस्ति । तस्मात् प्रथमोऽपि
श्वेतशब्दः छागमेव परिच्छिद्यत्वात् नान्यं पञ्चमिति ।

सोम— श्वेतशब्दानामपि न गुणमात्रपरत्वम् ।
तथा सति दान्यदेवतासंबन्धाभावेन शागम्यैव अलाभा-
पत्तेः । अतो द्रव्यपर्यन्त-वाचकस्यभावे इवेतगुणसंबन्ध-
मानस्यैव उपदेशकः अवगमात् अतिदिहाजद्रव्यनियम-
बाधः इति पूर्वं पक्षः । उपदेशस्य द्रव्यपर्यन्तत्वेऽपि
पूर्ववत् द्रव्ये जातिविशेषाच्छेदात्तेः प्राकृतज्ञप्रत्ययस्यैव
इति उपदेशानिषेधात् तदेव परवचनमिति न वाचः
इति विद्वान्पः । सूत्रार्थस्तु— नैमित्तिके गुणमात्र
निमित्तके श्वेतादिशब्दे तु प्रकृतेः स्यात् प्राकृतद्रव्यस्यैव
वर्णं स्यात्, तदेव श्वेतगुणस्य संशयसिद्धि शक्यत्वेन,
उदात्तस्यैव तस्यैव श्वेतगुणेन परिच्छेदापत्तेरिति । नैमि-
त्तिके इत्यनेन पूर्ववत् उपलब्धेन जातिविशेषाविनाभावो
नास्ति । किन्तु गुणमात्रमेवान् निमित्तम्, सच चोदक-
प्राप्तेऽपि उपपन्नमिति दर्शयति ।

वि— 'वायुर्न श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि (पशुः) छाग एव वा ।, विशेषतुक्तिः कोऽपि, च्छाग एवा-स्वभावतया ॥'

भाट्ट— एव तु 'वायुश्च श्वेतमात्रमेत' इत्यादी श्वेतादिशब्दानां अशादिसाधारणगुणावाचिकम्, नम नात्मनस्य बाधः इति प्रत्युदाहरणमेवत् । २९.

गण्डन— 'श्वेतोऽञ्जो वायुदेवतः ।' १०.

शंकर— 'श्वेतादी नाम्नायः स्यात् ।' ३१.

ॐ द्रव्यस्य चाकर्मफालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात्, स्वकालत्वात् । ११।३।२।१॥

ऐतिकवायुकारिकर्मार्थतया सत्तकर्मकादेः किं पृथक् अग्न्याधानं कर्तव्यम्, तत सर्वकर्माथे एकमेव स्वकाले कर्तव्यं इति विचारे यिज्ञातमाह । द्रव्यस्य गार्हपत्याद्यग्रेः अकर्माकालनिष्पत्तेः । इष्टिपवादिकर्मणः काले निष्पत्ति-नास्ति, किन्तु स्वतन्त्रे एव शक्यतादिकाले अग्रेर्निष्पत्ति-भङ्गति । तस्मात् कर्मकालनिष्पत्तेरभावात् प्रयोगः आधान-प्रयोगः सर्वार्थः सर्वकर्माथः स्यात् । स्वकालत्वात् स्वस्य आधानस्य अग्नौ गीष्मः वायुः इति स्वतन्त्र एव काले निहितः । तथा च ग्रीषमस्वतन्त्रशक्यत्वात् आधाने सर्वकर्माथेकमेवेति । के.

ॐ द्रव्यसाकर्म— (स्य चाकर्म—) कालनिष्पत्तेः इति एकादशे आधानस्य अनुष्ठानसाधारण्ये वक्ष्यते । वा. ३।६।५।१५, ॐ द्रव्यसाकर्मफालनिष्पत्तेः । (१।१।३।२।२) इति ह्यव्यभिक्त इति तत्रैव वक्ष्यते । (पशु तत्र किमपि नोक्तम् । 'अष्टौ अधिकरणानि अतिक्रम्य निष्पत्ते' इति हि तृतीयचरणत्वादेव उक्तं तम्) । ३।६।५।१५ पृ. १०००, ॐ सर्वे एव अग्नयः अकर्तुं धारणीयाः, प्रतिदिवसं तेषां कर्मोपयोगात् द्रव्यस्याकर्मफालनिष्पत्ते-रिति न्यायात् । संकल्पे. ३।१।५.

ॐ द्रव्यस्य तु कर्मार्थता सभाष्यतः । भा. ६।१।१।१ पृ. १२४६, ॐ द्रव्यस्य वैशता प्रते छातर्गः कर्म । ८।१।१।७।३२. ॐ द्रव्यस्य देवतोऽङ्गपूर्विकद्रव्यस्यागम विना देवताऽङ्गयोगात् । सु. पृ. ४६३, ॐ द्रव्यस्य धात्वर्थनिष्ठावकर्मं भूतमप्यङ्गुसारण्यत्वात् अवशीयते । पृ. ६२२. ॐ द्रव्यस्य निवृत्तितिः 'तोमेन यजेत'

इति । वि. ४।१।९, ॐ द्रव्यस्य प्रतिविद्धस्य मापादेः प्रतिनिधिर्वा न भवति । ६।३।६, ॐ द्रव्यस्य प्रधान-निर्वाहकत्वे अङ्गनिर्वाहारमर्थस्यापि उपादानम् । ६।३।११. ॐ द्रव्यस्य प्राकृताजस्य गुणेन क्षेत्रेन न बाधः वायुत्वयवौ । भा. २०।२।३०।६९, ॐ द्रव्यस्य शुद्धस्य विशेषणत्वे द्रव्यविशिष्टक्रियाविधिना द्रव्यविशेषणानाद्येषः । सु. पृ. १०१२. ॐ द्रव्यस्य शेषकार्यार्थमवस्य नासौ शेषकार्यक्षेपः । भा. ६।१।३।३३, ॐ द्रव्यस्य श्रुतस्यापचारे तत्सदृश एव प्रतिनिधिः । प्रवृत्तगन्धाय । ६।१।१।२।७, ॐ द्रव्यस्य श्रुतस्यापचारे नित्यकर्मणः प्रारम्भकामकर्मणश्च प्रतिनिधिना सम्पन्नम् । प्रतिनिधिन्यायः । ६।३।४।१३-१७, ॐ द्रव्यस्य सावयवस्य अनेकेनापि भक्षणं संभवति । वा. ६।१।२।१।४४, ॐ द्रव्यस्य स्थेमा च प्रत्यभिधाऽधीनः । ऋजु. पृ. १७२. ॐ 'वाङ्मणः प्रतिगार्हादिना द्रव्यमर्चयेत्' इत्यादिनिवृत्तस्य कर्मवर्त्तेन भूतिवननादिवत् तदार्जितद्रव्यस्य श्रवणस्यैऽपि भोजना-द्यर्थं अनिषतोपायाक्षेपप्रतिवन्द्ये प्रमाणभावात् न सर्वस्य द्रव्यस्य कर्मत्वात् । भाट्ट. ४।१।२ वर्णकम् ३. ॐ द्रव्ययोः द्वयोर्विद्युतोः संयोगो नास्ति संयोग-हेत्वभावात् । अन्वयार्कमेवः उभयकर्मजः संयोगजश्च संयोगो भवति । न च द्वयोरपि सर्वगतयोः कर्मास्ति । न च अनवयवत्वात् संयोगोऽपि संयोगो घटते । न च समवायोऽपि सुक्ता, द्वयोर्द्रव्ययोः कारण्यारम्भकभाव-हीनयोः परस्परतामवाप्नोत् । इदं हि बुद्धयत्रत्यादात् । ऋजु. पृ. २४२.

ॐ द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः । ६।१।१।१॥

'दृश्यपूर्णमासाग्न्या स्वर्गकामो यजेत' । 'ज्योति-ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' । 'विद्यया यजेत पशुकामः' इत्यादिवचने द्रव्याणां स्वर्गत्वादीनां कर्मणिः दृश्यपूर्ण-मासाविद्यादिकर्मणिः संयोगे साप्यसाधनभावरूपे संदन्त्ये श्रवमाणे द्रव्याणां कर्मजननतामप्यात् गुणत्वेन अभि-संबन्धः स्यात् । तथा च स्वर्गादिद्रव्यं साधनम्, वागः प्रधानम् । इति पूर्व. पक्षः ।

द्रवरूपे अग्रे सामर्थ्यमस्ति इति वैषम्यं वदता द्रव्येषु
अर्थरूपेण कर्मणि यमवायाम्युपयमाना विधियतगान्-
मयोगनियमो नास्तीत्यर्थः । सु. पृ. ४६९.

ॐ द्रव्येषु गुणश्रुतिर्विषयविधानार्था ॥

तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिकल्पितसंयोगात् ।
४।१।१०।२५ ॥

भाष्यम्— अधिकरणान्तिदेशोऽयम् । इदमामनन्ति
'वायव्यं श्वेतमालमेण भूविक्रामः' । तथा 'सोमरीन्द्र
पूते चक्र निर्वपेच्छुद्धानां ग्रीहिणा ब्रह्मवचंसकामः' तथा
'नैर्जनं नरु निर्वपेत्कृष्णायां वीहीगाम्' इति । तत्र
संदेहः किं श्वेतादिवर्णो विधीयते, उक्तानुवृत्ते इति ।
किं प्राप्तम् ? अनूयते । द्रव्यश्रुतिपरीतत्वात् । विधिर्वा,
पक्षे प्राप्तस्य वर्णस्य नियमार्थः इति । पक्षोक्तं प्रयोजन
सुगयोरपि अधिकरणयोः ।

नोम— सूत्रार्थस्तु-द्रव्ये गुणश्रुतिरपि नियम-
विधिः उच्यते। क्रियोपादकेन द्रव्येण तत्परिच्छेदकतया
संयोगविति ।

वि— 'श्वेतात्मजोऽनुवादो वा श्वैत्यस्य विधिः,
रामिमः । द्रव्यद्वारेण तत्प्राप्तेः, पूर्ववत् तत्रियम्यते ॥'

भाट्टे तु इदं पूर्वविकरणेन परीकृतम् ।

मण्डन— 'द्रव्ये गुणानां नियमस्तथैव ।'

शंकर— 'द्रव्ये गुणश्रुतिश्चैवम् ।' एव नियम-
विधिः ।

● द्रव्येषु यवतो न यः संस्कारः सोऽपूर्वप्रयुक्तः ।
यज्ञतेद्रव्याणां च तदीयत्वेन धर्मैरभिसंबन्धो न श्वेद
आत्मता । भा. १।१।१।११ वर्णकम् ३. ७ न च द्रव्येषु
अर्थसमवायात् विधियतसंबन्धोऽपि नः (देवताया इ
अस्ति) । वा. १।५।१।११ पृ. ३४५.

ॐ द्रव्याधिकरणम् । स्वयाधिकरणम् । द्रव्यविषय-
कोद्देशकत्वात्परिच्छेदकनिरूपणम् ॥

द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात् तदर्थमेव चोद्येव ।
३।१।५।११ ॥

भाष्यम्— 'श्वे' दर्शपूर्णमासौ । नत्र समामनन्ति
'स्वयं कथितानि च अभिज्ञेयवृत्तौ च शून्यं च इच्छा-
मिनं च शान्तां च उद्वृत्तं च मुञ्चत च ह्यप्य उपल

च, एतानि वै दश यज्ञानुधानि' इति । तत्र संविद्यते किं
येथ इह शक्यते एभिः कुर्वन्, तथैतस्मै पदार्थाय
एतानि समाप्नोतानि, उत यत् येन संयुक्तं तस्मै एवेति ।
किं तावत् प्राप्तम् ? यत् येन शक्यमिति । कुपः ?
एवं विषयो भविष्यति, तथा कार्यगतः । इतरथा ते
अनुवादा निष्प्रयोजनाः । प्रकरणविशेषश्च सर्वपदार्थान्
प्रति । यज्ञानुधानि इति च यज्ञसंबन्धः अविशिष्टः । तस्मात्
सर्वं सर्वत्रेति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्
तदर्थमेव चोद्येव । यो येन पदार्थेन सह उत्पत्तिव्यवस्थेयं
संयुक्तं, स पदार्थस्तेनैव कर्तव्यः । यथा 'स्वयमेवेदमिति'
इति उद्घननाभेदा स्वयस्य वाचनेन । नत् उद्घननं च
स्वयादन्येन कर्तव्यम् । यदा चैवम्, तदा प्राप्त एव
शक्यः । तस्वाममनुवादे भवितुमर्हति 'एतानि वै दश
यज्ञानुधानि' इति । एवं एकैकस्थानुवादः तेनतेन
वचनेन प्राप्तस्य । यथा 'कृष्णोऽप्युपपत्तिः, अग्नि-
श्वेतवद्व्यथा हृषीषि निर्बन्धति, श्रुतेण विविनक्ति, कुष्णा-
जिनमपस्तादुत्सृज्यस्य अचानृणति, शम्यायां हृषद-
मुपपत्तिः, उज्वलस्युत्सृज्यभ्यामवहन्ति, हृषदस्यभ्याम्
पिनष्टि' इति । प्रकृणात् सर्वाणि सर्वत्र प्राप्नुयुः ।
वचनापु यथावचनम् । यज्ञानुचचन्द्रोऽपि सामान्येन
प्रयोजनं विदधत् तत् शक्यतेव । परोक्ष हि सामान्य-
वचनेन विशेषविधानं भवति । प्रत्यक्षं तु विशेषवचनेन
विशेषविधानम् । तस्मात् यत् येन उपरता संयुक्तम्,
तत् तथैव विनियुज्यते इति सिद्धम् ।

वा— अथापत्तिसंबन्धेन द्रव्याणामपि यथासंबन्धेन
विशेषोमे सिद्धे किमर्थः पुनरारम्भः । उच्यते । एवं
तवत् तत्र द्रव्यप्रयोजनवचनेन यथासंबन्धेन विशेषेण पूर्व-
पक्षवादी भवन्ते । ए चात्रापि विना दृष्टेन प्रयोजनेन
नैवाश्रयितव्यः । सति हि दृष्टार्थत्वेन अत्यन्तं अप्रयुज्ये न
कश्चिदपि यथासंबन्धेन व्यवस्थाहेतुरस्ति । यथा च गण
श्रीकादिबंधकत्वात् मित्रापूर्वप्रयुक्तव्यम् (मित्रापूर्वविति
विशेषापूर्वत्वार्थः), नैवं वेद्युद्घननादिषु एतत् किञ्चिदपूर्वं
प्रयोजकम् । एक एव च गण संबन्धः (विविचोदक-
वास्यम्, संयुज्यते अनेनेति) इह तु द्वौ संबन्धौ
'एतानि वै दश यज्ञानुधानि' इत्येकः, 'श्वेदेने-

दन्ति' इत्येवमादिरपरः । तयोश्च एको विधिः, अपरो-
 ऽनुवादः । तद् परिपूर्वो विधिः, ततः साक्षात् याग-
 संकल्पे चतुर्थाधिकरणेन (३।१।४) न्यायवर्तिते सप्त-
 दशारतिवत्त्वं आनयं क्वात् तद्व्युत्पत्त्यै अवतरतिं
 यद्गन्तानि श्रेयात् यथासामर्थ्यं सर्वोपनि इति विश्वापन्ते ।
 ततश्च उद्दननादिसंयोगानां अवयुन्यानुबोद्धव्यम् । अथ
 पुनः उद्दननादिसंयुक्ता एव विषयः, इत्येदनुवादः, ततः
 पूर्वाधिकरणन्यायेनैव यथासंयोगं न्यत्र संति । किं प्राप्तम् ।
 अपूर्वमेदसंस्कन्धाभावात् दृष्टान्तेवासिदेशेनाथ यथासामर्थ्यं
 विनियोगः । एवं यथायुपसंयुक्ता विषयो भूया अप-
 क्तो भवित्यन्ति । बहुवचनं च (माणस्यं) विधेयार्थ-
 शब्दसङ्घट्टाभिमयम् (विधेयार्थशब्दात् ' स्पर्शश्च
 कसालानि च ' इत्यादीनां बाहुल्यम्) । इतरथा तु एक-
 वानवत्वात् एक एव विधिः । तस्मात् यथासामर्थ्यं
 विनियोगः । इति प्राप्ते, अभिधीयते । ' रस्यादेस्पर्-
 तिसंबन्धः कार्यैरुद्दननादिभिः । तत्र यथायुधानीति
 प्राप्तमेवास्तुकीत्येते ॥ ' एतानि वै दश यथायुधानि ।
 इति वैश्वदेवसंयोगात् अग्न्यानुवादसामर्थ्यम् । न चात्र
 भावतात्त्रको विधावकोऽस्ति, नो विनियुज्जीत विदध्यात्
 इति । बहुवचनं च वाक्यानि त्वस्यै आनयं क्वात् मयेवु ।
 न नैषामनुवाद्वै विद्विद्म प्रयोजनमस्ति । साक्षाच्च एतानि
 न्यायिधानिः उद्दननादिसंयोगे विनियुज्यन्ते, परोपपत्त्या
 यथायुपवाक्ये । यथासामर्थ्यं अद्भुत्प्रत्ययानुबोद्धव्यं आयुष-
 नात्स च पुद्गलापनवचनस्य विधान्तराभावेऽपि औप-
 चारिकत्वात् । न चात्र सप्तदशारतिन्यायः (आनयं क्वात्तद्द्र-
 न्यायः) अपकृत्यते । नहि अथ ' सायनेपस्य ' इतिवत्
 संघनमात्राभिव्यक्तिं यथायुध्यात् परा परी हरयेते ।
 सत्यपि च आनयं क्वात्तद्द्रव्यापनस्यै सामान्यग्राह्याणि
 विशेषग्राह्यैः उद्दननादिसंयोगैः उपसृष्टिगमकानि न
 कर्मान्तोः संबन्धेन । तस्मात् उद्दननादिकाव्यप्राप्तितां
 सर्वां यावत् सर्वं यथायुष्यं यथासामर्थ्यं, तादृशम् ' एतानि
 वै दश ' इत्यनेनायुधेते । यन्तु अपूर्वधेदेः प्रयोजको-
 नाप्यस्ति, तत्र धूमः । क्वात्सदीनां तावत् भावनेव
 युरोह्यात्पूर्वमेव । इत्येवमापि उद्दननादिद्वारात्वात्
 अन्यत्र तद्गोत्रेणैवमायात्, अर्थपरः । तन् यथा अथ-

यातादयः समानापूर्वनिवन्धेऽपि सुभादिषु कारकात्तर-
 त्वात् न कियन्ते । तस्मात् एतेषामपि यथासंयोगमेव
 विनियोग इति सिद्धम् ।

श्रु— ' तस्यादस्मानुवादस्यादितरे विधयो मत्वाः ।
 तेन रस्यादेव्यंयस्या र्थात् कार्यैरुद्दननादिषु ॥ '

सोम— उद्दननादिवाक्यस्य विधायकत्वाभावात्
 भीष्मादीनामवयागादिसंयोगवत् इह संयोगावस्थात् न
 स्पष्टस्थितिः इति प्रत्यक्षत्वात् संगतिः । सूत्रार्थरतु-
 द्रव्यमपि येन संयुक्तं तदर्थमेव उपपद्यते ' रस्येनोद्दन्ति'
 इति उच्यन्ती संयोगात् इति ।

वि— ' द्रव्यस्य रस्यभक्त्यादेः कार्यं वा म्य-
 स्थितिः । यथायुष्यं सर्वेषां समं तेनाथ संकरः ॥
 वाक्ययोद्दननादेः स्वात् वैषम्यं संकरे स्ति । अनुवादो
 यायुष्येतिर्गन्धस्या तेन पूर्ववत् ॥ '

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः ' रस्यश्च कदानानि च '
 इति दश द्रव्यावस्तुक्रम्य ' एतानि वै दश यथायुधानि '
 इति भूतेन वाक्येन दशानामपि द्रव्याणां यथासामर्थ्येन
 विधायात्, तदाचित्तिपुरोहोहाशाचाचरोपेन च साक्षात्साग-
 साधन-वायोगात् आद्येषु अवतरात् प्रवृत्तपूर्वसाधनी-
 मूलद्रव्यसावाहृत्प्रवृत्तत्वात्वाचिच्छोदोहेसेन द्रव्याणि
 विधीयन्ते ' रस्येनोद्दन्ति ' इत्यादि विरोधविनियोगाद्यु
 अवयुन्यानुवादाः । इति प्राप्ते, तेनतेन प्रत्यक्ष-
 विविना तृतीयश्रुतिसदृशेन रस्यादीनां विशिष्यविनि-
 योगात् यथायुष्यसंयमेव एकमभुतविधिकं वैश्वदेव-
 द्रव्ययुष्यवत्त्वं, यद्गन्तानुवादानां वैषम्यात् । अथ च
 ' यथायुधानि संभरति ' इत्येकस्मिन्वैषम्यत्वेन साध-
 कत्वात् । तस्मात् उद्दननादिसंयोगेन्यायपरकप्रवृत्तापूर्व-
 साधनत्वात्प्रत्यक्षेण उद्दननपदेन स्पष्टयिष्या तद्गोत्रेणैव
 भवतिरिति ।

सुगहन— ' रस्यारिद्रव्यनादिनः । शेषः ।

शंकर— ' व्यवस्थितं रस्यादिकाव्यम् । '

० द्रव्याधिकरणे (३।१।११) द्रव्यमपि विनि-
 योः कथ्यते । स च वाक्येन इति वेदिम् । यन्तुस्तु
 भुयेव । (संछेपेदेयम्) । द्रव्यसंयमेनैतदुद्गताधिकर-
 णम् । या ३।१।१० पृ. ६६५.

● द्रव्यान्तरं अस्तीति तत्र गम्यते, यथैकस्मिन्-
वयवे श्ठीन्वा कृपमाणे कृत्वाः कृष्यते । नहि अग्रे
काष्ठपुनके काष्ठे एवस्मिन्कृपमाणे काष्ठान्तराणि
कृष्यन्ते । यत्र हि परस्परवृत्तिपन्नमिता एका वृद्धि-
भवंति, नावयववृद्धिर्दृश्यते, नापि केनचिदनुगामेनानु-
नीयते तत्र द्रव्यान्तरं जातमित्युच्यते । भा. १।१।७।२६।
यत्रयत्र द्रव्यान्तरवृद्धिर्भवति तत्रतत्र द्रव्यान्तरम् ।
यत्र एकस्मिन्वयवे कृपमाणे कृत्वाःऽप्यवती आकृष्यते
तत्र यथादृश्यम् । यत्रैकस्मिन् कृपमाणे एकः कृष्यते,
तत्रापि यथादृश्यम् । दु.पू. २७. ● द्रव्यान्तरं वैकल्पिकं
नोवाच्यं द्रव्यापचारेऽपि । के. ६।३।१।२।२८-३०,
● द्रव्यान्तरेण प्रतिनिधिना यागे कृतेऽपि ऐककर्मभेदः,
न कर्मभेदः इति सिद्धान्तः । ६।३।३।११-१२.

॥ द्रव्यान्तरे कृत्वावत्यात् तस्य पुनःप्रयोगा-
न्मन्त्रस्य च तदनुगुणत्वात् पुनःप्रयोगः स्यात्, तदर्थेन
विधानात् । १।१।३।१।३६ ॥

राजसूत्रे मानावीजैश्चै एकस्मिन् बीजे अरहनस्य
कृत्वापेत्यात् प्रपविमोकस्य अर्थस्य निष्पादितात्वात्
द्वितीयादिबीजे तस्य अवहनस्य प्रपविमोकस्य पुनः-
प्रयोगात्, मन्त्रस्य च तदनुगुणत्वात् अवहनस्योपपत्त्यात्
तस्यापि पुनःप्रयोगः स्यात् । तदर्थेन अवहननाश्रयेन
चोदकेन विधानात् । तस्मात् प्रतिबीजं मन्त्रावृत्तिः इति
सिद्धान्तः । के.

● द्रव्यान्तरागमन्यायाः । अथवेव प्रतिनिधिन्वायाः ।
(६।३।३।१।३) । प्रयोगान्तरं वाचस्वापि अन्विष्टवयव-
गमेन प्रयोगस्य अग्रयोगकृतेऽपि कायेन प्रयोगे कृत्वावत्यात्
नाशादपि द्रव्यान्तरागमन्यायावतिरोधः । तु.पू. १५३५.

● द्रव्यापचारे प्रतिनिधिना समानम् । के.
६।३।३।१-२७.

● द्रव्याभिधानं आनुबन्धवागे निगमेषु विधि-
न्यासाद्यन्तरेण चोत्थितम् । भा. १०।४।१६।३२-३३.

● द्रव्याज्जेन पुरुषार्थं न कल्प्यम् । १ ॥ ग्यागतोऽन
द्रव्येण कुर्वन् कर्माणि वै द्विजः ॥ इत्यादिवचनैः प्रुत्प-
योगशास्त्राण्यनुवाकानां अविष्कारितारम्भेन कल्प्यं-
वस्थासि बोधनात् संयोगप्रकल्पनादेन उक्तार्थत्वेऽपि

न दोषः । भाट्ट. ५।१।२ वर्णकं ३ पू. ८६, ● द्रव्या-
ज्जनस्य प्रयोगपरिभूताङ्गत्वाङ्गीकारेण प्रयोगान्तःपातेऽपि
मृत्तिवन्तप्रथाकारिभवेव प्रतिप्रयोगाङ्गत्वाङ्गीकारेण अति-
मात्रदर्शने न काचित्तुर्लप्यतिः । ५।१।२ वर्णकं ३
पू. ८६. ● द्रव्याज्जेन उपायनिधमः उपायान्तरेषु
प्रत्ययविविधया । तत्र ज्ञातव्यस्य प्रतिग्रह-याज्जे-
अध्यापनान्येव द्रव्याज्जेनोपायः, राजन्वस्य चकारिकम्,
वैद्वस्य कृष्यारिकम्, शूद्रस्य सेवाधिकं इति । नि.
५।१।२ वर्णकं ४.

॥ द्रव्याज्जेनवर्णकम् । द्रव्याज्जेन पुरुषार्थम् ॥
वस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, तस्य लिप्याऽर्थलक्षणा-
ऽविभक्तत्वात् । ५।१।२।२ वर्णकं ३ ॥

भाष्यम्— एवं वा । द्रव्याज्जेनवर्णकम् । इदं
द्रव्याज्जेन तैत्तैर्वियमैः प्रयते । ज्ञातव्यस्य प्रतिग्रहादिना,
राजन्वस्य जकारिना, वैद्वस्य कृष्यारिना । तत्र संदेहः
किं कल्प्यं द्रव्यपरिग्रहः, खर पुरुषार्थः इति । किंवातम् ।
कल्प्यं नियमात् । यदि एष पुरुषार्थः स्यात्, नियमः
अनर्थको भवेत् । प्रत्यक्षेण एतदवगम्यते नियमात्
अनिपमाद्य अर्जितं इयं पुरुषं प्रीणयति इति । तस्मात्
कल्प्यः । कादधुतिमिष्य अन्व सह एकवाक्यता दृष्टा ।
इतरथा अनुमेयेन कल्पवाक्येन सह एकवाक्यता पायात् ।
लिङ्ग चापि भवति 'अथवे द्यामन्ते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेत्, यापादित्यग्रेः सतः अग्निं ह्यत् ददेत्'
'यस्य हिरण्यं नश्येत् आग्नेयदीनि निर्वपेत्' श्वेय-
मादि । तदि द्रव्योपघाते चोच्यते । यदि द्रव्यपरिग्रहः
कल्प्यः, ततः एतदपि सति संबन्धे कर्मार्थं द्रुपच्यते ।
इतरथा असति संबन्धे कर्मार्थे इति अनुगीयते (अनु-
मीयेत), फलं जायत इत्येव । तस्मात् यवतिभुति-
श्रुतं द्रव्याज्जेनम् । येन जिना यागो न निर्वर्तते, स
यागस्य क्षुत्वा परिग्रहीतः इति गम्यते । तस्मात् कल्प्यः
इति । एवं प्रति, वृत्त. पुरुषार्थः इति । एतस्मिन् कृते
पदार्थे, प्रीतिः पुरुषस्य भवति । तस्मात् अथ लिख्य
अर्थलक्षणा दृष्टीरकारणार्थाः । यस्य दृष्टीर श्रियते, एवमे
तस्यापि द्रव्यम् । दृष्टीरिपथ यागः भूवते । तस्मात्
विद्यमानद्रव्याप विनियोग उच्यते । न द्रव्याज्जेनं द्रव्य-

भृतिपक्षीतम्, विनाऽपि हि द्रव्यार्जनवचनत्वेन द्रव्यस्य, यागो निर्वर्तते एव । तस्मात् पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः ।

अपिच यदि शास्त्रात् कर्मार्थं द्रव्यार्जनम्, तत् न अन्यत्र विनियुज्येत तथा अस्ति तम् । तत्र सर्वतन्त्रपरि-
लोपः स्यात् । अपिच उपश्रान्तानि सर्वकर्मणि द्रव्या-
र्जनेन भवेयुः । तत्र एतन्नोपपद्यते 'अथ वा एष सुवर्गादि
लोकात् स्थिते, यो दर्शपूर्णमासवाजी सन् अमावास्यां
वा पौर्णमासी वा अतिपातयेत्' इति । एवं च सति
प्रयोगकालात् बहिः घटद्वयं सत् अनुपकारकं स्यात् ।
न च आधानवत् भवितुमर्हति । तत्र हि वचनम् 'वसन्ते
अग्निमादधीत' इति । न चैतत् अन्नम् । अथ
यदुक्तम् 'नियमवचनं अनर्थकं पुरुषार्थे द्रव्यपरिग्रहे
सति' इति । उच्यते । नैतावता पुरुषार्थत्वात् न्यायार्थे ।
तन्वया हि सा । त्वया च परोक्षं सुनिवृद्धया स्वप-
दिश्वते । न च परोक्षं प्रत्यक्षस्य साधकं भवति । तस्मात्
नियमवचनात् कर्म अथरमदृष्टं बल्येत, न तु
दृष्टानम् । तस्मात् न तु पुरुषस्य प्रयोजनं शीतिः, तदर्थं
फलस्य अर्जनमिति । एवं च सति श्रीशिक्षा यागः फलं न्य-
श्रीत्यर्थं व्यर्जितेन वा जन्मार्थं अर्जितेन क, नाम कश्चित्
विशेषः । शीत्यर्थं उपार्जितेऽपि शीतिः शीतिरेव, कर्मार्थं
उपार्जितेऽपि शीतिः शीतिरेव । तस्मात् न प्रयोगचोदना-
यदीनं द्रव्यार्जनम् । अथ यदुक्तम् 'अनुगोपेन अपकृतेन
वा दान्तेन सुष्मपद्ये नियमस्य एकवाक्यता, अस-
त्यस्य तु दृष्टेन प्रयोगवचनेन' इति । नैव दोषः ।
अस्मात्पक्षेऽपि दृष्टेन सुनिना, न फलवचनेन (एक-
वाक्यता) । कर्मं तर्हि नियमात् अदृष्टं भवति इति
गम्यते ? यथैव भवत्येव पक्षे । आह, अस्मात्पक्षे फल-
वता एकवाक्यत्वात् फलवतः उपपन्नोति इति गम्यते ।
उच्यते । अस्मात्पक्षेऽपि फलवतैव एकवाक्यताः ।
एतानाम् विशेषः, त्वं श्रुत फलम्, मम तु दृष्टमिति ।
अथ यत् किञ्चिदुक्तम्, 'गृहदाहारिषु कर्म भूयते' इति,
तन्नोच्यते । वचने न कर्मार्थं द्रव्यार्जनम्, तथापि
इदं निमित्तं फलस्य वा कर्मोद्गमाद्यस्य वा साम्प्रत्यक्षदीना
विधानं उपपद्यते एव । तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यार्जनम्,
श्रीत्यर्थं हि तत् अतिवर्णनं इति ।

दुष्पू— एवं वा । द्रव्यार्जननियमः कर्मार्थः ।
तेन हि (कतुना) द्रव्यमाकाङ्क्षितम् । (तस्मात्
कतुना सत् अर्थवैक्याक्यता, अपेक्षितात् इति श्रम्य-
संन्यः । कर्मवैक्याक्यता, तदा— अपेक्षितं द्रव्यम्)
तत् इत्यनुपादेयम् । प्रतिप्रदादिनैः । (इत्येवं मते क-
वाक्यता । तस्मात् कर्मार्थः) यथा अवधानादयः ।
(इति युक्तं तन्नियमस्य कर्मार्थत्वात् । तस्मात् अर्जनात्प्र-
येन नियमः, न स्वयं पदज्ञात् । कर्मवैक्याक्यताः फलार्थत्वं
अत आह—) इतरत्र (पुरुषार्थत्वपक्षे सर्वं द्रव्यमाणा-
द्विधम्, तत्तु—) क्षुद्रतिघातार्थम् । अनियमेनापि
उपात्तं क्षुधं विहन्येव । तस्मान् न तत्र
(अर्जनस्य पुरुषार्थत्वपक्षे) नियमस्य (विधीयमानस्य)
फलम् (अर्जनाद्व्यत पठते । अथ अदृष्टं एव सुवर्ण-
द्रव्ये भवति इति बल्यते, तथा सति व्युत्पन्नवचनेन
एकवाक्यतादोषः । तदा—) व्युत्पत्तयि अग्राह्य-
तेन एव एववाक्यता कल्पयित्वा (सा च अन्वयव्या) ।
[इतः परं ननुहिततत्पदमुच्यते तन्वयनमाह—]
(यैतु ननु न पठते, तेषां एतन्नपक्षे ' अतिवर्ण-
नापि उपात्तं क्षुधं विहन्येव । तस्मात् तत्र नियमस्य फलं
व्युत्पत्तयि अग्राह्य- तेन एव एकवाक्यता कल्पयित्वा
इति) ।

इतरत्र (' न वर्त्यत्वपक्षे ') श्रुतेन (कतुना) एक-
वाक्यता (पक्षद्वयेऽपि तद्वैक्याक्यता बल्यता, तन्वये
अश्रुतेन, मम तु श्रुतेन । श्रम्यं च द्रव्यार्जने सति—)
हिण्यदिनादौ च श्रम्यं (द्रव्य-) नाशात् कतुनैवगुणे
आयनत्वादीना कतुन्याक्यतात्वं उपवेशो युक्तः (भवति) ।
इतरत्र (पुरुषार्थत्वपक्षे) न वैगुण्यभावात् (समाधाना-
पेक्षा नास्तीति—) फलवचनैव (दोषत्वेन उक्तं
शास्त्रेति) ।

इत्येवं प्राप्ते ज्ञमः । श्रुत्यात्वाभावात् (अर्जने)
अनङ्ग फलोः । पुरुषस्य तु शीतिमुत्पादयति (अर्थः)
कामक्षुत्तिभिरपेक्षाः । शरीरधारणार्थमेव अती (पुरुष-
द्रव्यं) उपादत्ते । अन्वयऽनुपपत्त्या कामक्षुत्तिभिः
आतिव्येव । तत्र पुरुषार्थेन उपार्जितमिति इति
अन्वयाऽनुपपत्तिः दीयते यथा आद्येन (न काम-

शुचीना तदाक्षेपकत्वं बध्नात्प्रिकार्यैर्भात् । अपिच कल्पयेद्द्रव्यार्जने क्रतुविघातः स्यात् (कुतः ?) दैवतो-
द्देशेन च स्वद्रव्यपरिग्रहे (क्रियमाणे) दानो भवति,
(चक्ष्म्यो हेतो दैवतोद्देशेन इत्यतः प्राक् संबध्यते)
क्रतुपबुक्तत्वे तु (खीय-) द्रव्यमावात् परित्यागो नास्ति
इति (क्रतुविघातः स्यात्) ।

(अत्र अनन्तरम् 'अपि च' इत्यादि माथं ' एवं च सति प्रयोगकालात् बहिः' इत्यनेन संगतार्थत्वात् तत्रैव उक्तस्यैव इत्यभिप्रेत्य 'अथ वा एष सुवर्गात्' इन्द्रदि लिङ्गदर्शनभाणं अनुसंबधे-) द्रव्यार्जने च प्रकल्पे सर्वकृत्यां प्रकृमात् 'अथ वा एष स्वर्गात् लोकाच्छिजते' इति (आक्षिपति-) यदि आरम्भविषयं अतिपातनम्, ततो न पटते । (एमा-
धत्ते-) अथवा अङ्गारमभैवैव प्रदानस्य आरम्भत्वात् अतिपातनाभावः । [अतिपादनं इति दक्षरः वैचि-
रीशानुसारी लिखिते, मुद्रिते तु भाष्यानुसारी] । यागा-
करणत्वं अतिपातनं यत्, तत् इतरथापि (पूर्वपक्षेऽपि)
पटते एव । कल्पयेत् तु (द्रव्यार्जने बहिः-प्रयोगेन अनुष्ठीय-
माने सर्वकल्पार्थप्रसङ्गात्) सर्वकृत्यां प्रकृमात् (युग-
पटतुष्टानासंबधत् अन्वयतरानुष्ठानेऽपि अनण्यवसायात्)
आशक्तनीयोऽर्थः स्यात् । [एवं लिङ्गमाथं भ्याख्याप
शचीनम् 'अपि च यदि' इत्यादि माथं भ्याचष्टे-]
तथा (कल्पयेत्वेन) आर्जनस्य अन्यत्र (जीवनादौ)
अभिनिवेशात् आर्जनभागात् सर्वत्रैवविपरित्येयः स्यात् ।
(ननु स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थमित्तेन जीवनादि स्यात् इति
चेत् तत्राह-) न च (पूर्वपक्षवादिनः) द्वे द्रव्यार्जने
(विधेते) एक कल्पयेत् अपरे पुरुषार्थे (इति) कि-
न्ति ? एकमेवैव (कल्पयेत्) इत्य उपाद्देशान्ना एते
निषेधाः (प्रतिषेधतः) उपदिश्यन्ते पुरुषरथेति ।

' एवं च सति प्रयोगकालात् बहिः एतदहं सत्
अनुपकारकं स्यात्' इति अनन्तरेण अतिपातनद्रव्येन
नायं (माप्य-) प्रथमः संबध्यते । कथं तर्हि ! ' सर्व-
तन्त्रापीत्येव' स्यात्' इत्यस्य शेषः । (चयाऽप्यभिधते या
पूर्वमन्ये उच्यते एतत्प्रयं स्वव्यवसायं इति मन्वा
भ्याख्यानान्तरमाह-) अथवा प्रयोगरचनबहिर्भागात्

(आशकरणसत्त्वात्) नैहं फलवतः (कृतोः) अहं
शुभ्याद्यभावात् । (ननु अनुपकारकं इति माथं कथं
अनहं इति श्याख्यायते नत्राह-) अत्रत्ये च अपनीते
अनुपकारकं स्यात् इति फलेन अयं (माप्य-) प्रथमः ।
(श्याख्यानान्तरमाह-) अथवा प्रदानकालत्वात् अहंनानां
अन्यस्मिन् काले क्रियमाणं अनुपकारकं स्यात् इति । ' न
चेत्त् आधानरत् भवितुमर्हति' इति (माथं चरये
श्याख्याने तदेकवाक्यतया भ्याचष्टे-) यथा आधानं
अप्यत्रलमपि प्रधानस्य उपकारकम्, नैवं हं द्रव्यार्जनेनम्,
फलविधेरभावात् । तस्मात् फलवयं सत् अनन्तरान्यं उपायं
स्यात् । (तदेव दर्शयति-) य एव फलतः प्रकल्पतः,
तमेव उररीकृत्य द्रव्यमुपादेते (उपादेयं इत्यर्थः) एवं
च द्रव्यार्जने (क्रियमाणे) न [' द्रव्यार्जनेन न' इति
मुद्रितपाठः] सर्वकर्मणि प्रकल्पानि भवेयुः । यथा
अदन्तिः पौर्णमासे क्रियमाणं न सौष्वेस्वीकरोति,
एवमिहापि । तस्मात् (कल्पयेत्वे सति कालविषयभावात्,
सर्वकर्मप्रकर्मशेषपरिहरात्) प्रतिकर्म द्रव्यार्जनम्, न
सर्वकर्मणां तन्त्रेण इति (युक्तम् । न चैतद्विद्यम्, न च
संबधति । तस्मात् न कल्पयेत्तिति) । (श्याख्यानान्तर-
माह-) ' न च आधानवत् भवितुमर्हति' । यथा आधानं
(अन्वयं) न कल्पयेत्, नापि पुरुषार्थे (एव द्रव्या-
र्जनेमपि केवलं द्रव्यार्थम्) एवं कल्पान् न भवति ?
उच्यते । आधानस्य वाक्येन आन्वयार्थात् अत्रगता । अथ
पुनः (द्रव्यार्जनेन) अन्वयार्थत्वे प्रमाणं नास्ति । प्रत्ययेण
तु अस्य पुरुषार्थता (आगम्यते) । (अथैव माथ्यम्
अभिप्रायात्तमाह-) अथवा आधानेन अग्रयः उपायते
(तदा तस्य तन्त्रात्पार्था युक्ता) न तु एतेन (अर्जनेन)
मीदृगद्यः (अतो न स्वरूपमात्रं अर्जनम् । अथ
अपरिगोपात् एतदेव माथं उत्तरत्वेन बोधयति-)
अथवा द्रव्यार्जननियमः कल्पारान्तात् पुरुषार्थः । आधान
तु न पुरुषार्थम् (तत्र फलाभावात्, अग्निप्रकारमेव
तत् । श्याख्यानान्तरमाह-) अथवा आधानात्तदेन आह-
करीयाऽयः अग्निप्रीयते (स्पृशणः) । यथा { पूर्वपक्षे
द्वितीयम्याख्याते- } बहिःप्रयोगे अहितः अहंनं प्रति-
पद्यन्ते, [अहिताः इत्यत्र श्रुताः इति लिखितमुद्रितयोः

पाठ । आदितः इत्येव तु उत्तरने] एव कस्मात् न भवति इति परिशोदिते आह—'आधानम् भवितुमर्हति' इति । न चैतत् आहवनीयपरिवत् भवितुमर्हति इत्यर्थः । तत्र हि आहवनीयकदयः (आधानेन) उपश्रयः (प्रयोजन-) शास्त्राद्याः सन्तः वाच्येन (पदाहवनीये श्रुतेः इत्यादिना) अहता (होमाह्रता) प्रतिपद्यते (विनाऽपि प्रकाशेन) । इह (द्रव्यार्जने) वाटश नास्ति वाच्यम् (यत् द्रव्यार्जनं फर्मणि विनियुक्तम्) । 'अथ यत् लिङ्गमुक्तम्' इत्यादि मार्षं अनुभाषते— यदददित्-ऽपि अङ्गनाथ वा कथं वा इति, (तथापि—) अङ्गत्वे नास्ति प्रमाणम् । (तदभिधानं तु आनास्त्यम् । तस्मात् द्रव्यार्जनं पुरुषार्थमिति) ।

शा— किं क्रवर्था पुरुषस्य इत्यत्रास्ति उक्तं पुरुषार्थेति । तत्र 'नियमस्वार्थवत्त्वात् इत्यर्थो द्रव्यसंग्रहः' । पुरुषार्थव्यपक्षे हि नियमोऽनर्थको भवेत् ॥' एवं प्राप्ते, सूत्रम् : 'पुरुषार्थत्वमेतस्य प्रत्यक्षेणावगम्यते । क्रवर्थाऽनुमानेन प्रत्यक्षान् तत्र दुर्बलम् ॥'

सोम— प्रयोजनं क्वचप्ये प्रतिग्रहाद्यन्तरेणैव क्रवस्व कर्तौ उपयोगः, सिद्धान्ते तु कथाक्रमशिरित्त-स्यापीति ।

वि— 'द्रव्यार्जनं स्यात् क्रवर्थं पुमर्थं वा, क्रव विरम् । नियन्त्यात्, पुमर्थेव दृष्टं क्रवर्थाऽऽर्थिके ॥' ५११२ वर्णक ४.

भाह— यत्तु भाष्यकारपरिधि 'ब्रह्मण प्रति-ग्रहादिना श्रवणार्थेत्, जयादिना राजय.' इत्यादिविधि-मुदाहृत्य अनारम्भाधीतस्यापि प्रतिग्रहादिनियमस्य फल-कल्पनाभिया क्रवर्थ-भावत्वात् वाहमविशिष्टोपायार्जनं द्रव्यमपि तर्षे क्रवर्थमेव । अत एवाथमिधरितेतिस्थ्यादि-संघ-भात् तत्रातो इष्टमादीनामपि क्रवर्थ-वसिद्धिरिति पूर्वपक्षयित्वा धृत्वाद्यभावात् अदृष्टकथनस्य क्रवर्थ-व-पक्षेऽपि मुख्यताभिसम्पत् क्रवर्थं वस्तुपक्षे आर्जनस्य रागाद्यन्तरेण अतिवैयर्थ्यात् तदार्थित्वद्वयस्य दृष्टार्थत्वत् सिद्धिभावित्वात्तथाप्युपपत्कृत्यमानोपपत्तमेव, इतरथा जीवन्तोयात् सर्वतन्त्रपरिलोपायत् । निश्च द्रव्यार्जन-

त्वाद्भोवकपणै सर्ववस्तुनामुपपन्नात् 'यो दर्शपूर्णमासवाजी सन् अमास्या वा पूर्णमासी वाऽतिरात्रेत्' इत्य-नारम्भस्यातिरात्रदर्शनानुवचसिः । अतः आर्जनं तत्रत् पुरुषार्थम्, निवर्तोऽपि अदृष्टार्थत्वेऽपि पुरुषार्थं एव । एव सामश्रयत्वात्पुऽपि पुरुषार्था एव, इतरार्थे प्रमाणा-भावादिति सिद्धान्तितम् । तत् प्रविशन्निवस्य फल-कल्पनामन्वत् क्रवर्थत्वे शिरण्यपारणादेरपि फलवर्थावपत्तेः, तेन नतार्थव्याप्यत्वेऽपि तत् । निश्च निवस्य न प्रवैवेन भूतिजननादिकत् तदाङ्गित्वद्वयस्य क्रवर्थत्वेऽपि भोजन-यर्थमनियतद्व-सोपायार्थोपपत्तिरप्ये प्रमाणाभावात् न सर्वस्य द्रव्यस्य सामव्याप्यता वा फलद्वयात् । अत एव सिद्धान्ते जीवन्तोपायादनमसंगतम् । निश्च अस्तु वा तत्, तथापि अतिरात्रत्वस्य अनारम्भस्यत्वे प्रमाणाभावात् यायाः कल्पस्य अद्यमापनत्वेव अतिरात्र-वाङ्गीकरणेण दृष्टार्थोपपत्तिः । अनारम्भस्यत्वेऽपि वा द्रव्यार्जनस्य प्रयोगवद्भिर्मुदाहृ-त्वाङ्गीकरणेण, प्रयोगात् पातेऽपि भूतिजननप्रमाणादिवदेव प्रतिप्रयोगाह्वरवाङ्गीकरणेण अतिरात्रदर्शने न काचित्पुनरपत्तिः ।

वस्तुतस्तु नाय प्रतिग्रहादिनियमसिधेः फलकल्पना-पत्तेः, 'प्रतिग्रहद्वयस्योऽपि प्रवृत्तं तत्र यायेत्' इति तस्य प्रापजनकत्वश्रुतेः । नापि प्रतिग्रहाद्यन्तरेणोपायान्तरपरि-उत्पत्त्या, कौर्वादीना सर्वेषां प्राप्यप्रतिपक्षेनेव परिषिष्यत्वात्-यात्, शिल्पेन्द्रदावादीना मुख्यवृत्तित्वेन परिषिष्यत्वात्प-पत्तेः, कथंवागिष्यादीना ब्राह्मणपुरस्कारेण आपद्पृष्टि-व-विधानादेव अनापदि प्रतिषेधात् । अतो ब्राह्मणस्य प्रति-ग्रहादिभिः दापयित्वात्प्राप्येऽपि नोपायान्तरात्तत्रैव अन्वयवृत्तित्वेन । दापयित्वात्प्राप्येऽपि न सिद्धि-भावात् मुख्यवृत्तित्वमेव । तोऽपि च 'नीति कर्माणि जीविका' इत्यादिवचनात् प्रवृत्तताभावात् पुरुषार्थः । 'न्यायागतेन द्रव्येण कुप्यत् कर्माणि वै द्विजः । अन्यायोपगतं द्रव्यं गृहीत्वा नो ह्यपिठित । घर्मात्कृच्छ्री तु यन्त्रे न भर्मेऽप्यमरुते ॥' इत्यादिनचनेऽपि मुख्य-न्यायोपायान्तरवृत्तुपायाना अपिस्मृतिव्यतिरेकस्येन क्रवर्थ-त्वस्यापि नोपपत्त्या संयोगवृत्तकल्पनायेन उभयार्थत्वेऽपि न दोषः । यदि तु शिल्पेन्द्रादेः कस्यिच फलभवनं भवेत्, तदा जीवन्तोपायव्यतिरेकशिल्पोऽपिपुनरप्येव वृत्तजनकत्वं

वोधम्, न तु प्रतिग्रहस्येति न्ययोऽयं विचारः, इत्या-
विन्तांशेन वा बोधः ।

मण्डन— ' नान्ये नियमः फलोः । '

शंकर— ' पुनर्ये द्विविगर्जनम् । ' ६.

● द्रव्यार्जनविधिः अयं विनियोगविधिः पुरोपायः ।
याज्ञ. पू. १३.

● द्रव्यादीनि प्रति यत्रैव क्रियाणां प्रधानत्वम्,
तत्रैव तद्वेदनमित्युक्तमेतदितिः । या. २।१।१।१
पृ. ३७१. ● ' द्रव्यादेवैत्र शेषत्वम्, तत्र तेवास्ति
सोपिता । फलप्राप्तयानां तु व्याकार्यं परापरम् ॥ '
द्रव्यगुणसंक्राया द्वि फलवन्तं यामं प्रति नियोगस्तः शेष-
भूताः । तत्रापि स्वहानि प्रति शेषित्वे, त प्रति नास्ती-
त्यभिधीयते । या. २।१।१।६ पु. ६६४.

● द्रव्यादिवत् । क्रियाविशेषणत्वात् ' दम्ना
हृषेति ' इति दोमक्रियाविशेषणत्वात् दपि द्रव्यं यथा
विधीयते, तथा क्रमः क्रियाविशेषणतया विधीयते । के.
५।१।१।१.

● द्रव्यादिज्ञानानां निष्पन्नार्थानिधाविना करण-
त्वाद्यैवशेषणत्वात् प्राप्तेति फलवर्गिणिः । या. २।१।१।१
पृ. ३७५.

● द्रव्यादेशे तद्व्ययः । (द्रव्यभोपदेशे कति
यशोपदेशः स यागः तद्व्ययक एव विशेषः) । के.
५।१।१।६.

● द्रव्यादेशे तद्व्ययः श्रुतिसंयोगात् पुरो-
पायत्वनापदेशे सत्यवृत्तित्वात् । ७।१।१।१७ ॥

यदगम्यतामगतः अयभृथ. लौकिकव्यभृथर्मसादकः
इत्युक्तम् । ए किं पुरोडाशद्रव्यकः, उत तुपनिष्पात-
द्रव्यकः इति विचारे सिद्धान्तमाह । द्रव्यादेशे कर्मभि-
द्यामे द्रव्यदेशे द्रव्यस्य आदेशे उपदेशे कति स यागः
उद्भवः स्यात् । उक्तं द्रव्यं परिणतं यागे स यागः तद्व-
द्रव्यं एव स्यात् । श्रुतिसंयोगात् भ्रुता उक्तत्वात् । याक-
प्राप्तिके चायभृथे ' वारण्या निष्कसेन हृषेण अय-
भृथं वरिच ' इति श्रुतिव्यापारी भोवमेव द्रापम् । तस्मात्
तुपनिष्पातद्रव्यक एव वारणप्राप्तिसिद्धोद्भवः स्यात्,

न पुरोडाशद्रव्यकः । पुरोडाशास्तु आतिदेशिकः आतु-
मानिकः । अतिदेशाद्द्रव्यदेशो हवीष्यात् । पुरोडाशस्तु
अनादेशे । यदि अत्र प्रत्यक्षभूतं द्रव्यं न स्यात्, ततः
पुरोडाशाः स्यात् त-प्रकृतित्वात् लौकिकव्यभृथप्रकृतित्वात्
वारणप्राप्तिसिद्धावभृथस्य । तस्मादयमवभृथः न पुरो-
डाशद्रव्यकः किन्तु तुपनिष्पातद्रव्यक इति सिद्धान्तः ।
के.

● द्रव्याभ्रयेण देवताभवं बाध्यते अप्राप्तबाधः ।
या. १।३।७।१५ पृ. ८६०.

● द्रव्याभ्रितानां स्वात्मन्येण अग्रदणम् । वृहती.
पृ. २४१.

● द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात् प्रतिकर्म क्रियेरत् ।
३।५।४।१६ ॥

सर्ववृष्टा नाम कचिविष्टिः । तत्र विशेषणभेदात्
निष्ठाः पद्व इत्याः देवताः । ' इन्द्राय सार्थकसाय, इन्द्राय
वाहृताय, इन्द्राय वैकुण्ठाय, इन्द्राय वैराजाय, इन्द्राय
शाङ्कराय, इन्द्राय रैवताय ' इति वचनात् । अत्र पेशो-
चिन्मतेन मिश्रान्येव हवीषि इति पार्तिकम् (पृ. ९९६) ।
अन्येषां तु मतेन एक एव रथचक्रमायः पुरोडाशाः ।
एवं द्रव्यैकत्वेऽपि देवताभेदात् ज्वलात्तरणभेदः । गम
स्विष्टकृदादि शेषकार्ये भेदेन कर्मव्ययम्, उत तन्नेगेति
विचारे भेदेन कार्ये इति पूर्णपक्षप्रतिपादनार्थं सूत्रमिदम् ।
द्रव्यस्य द्विविधस्य एकत्वेऽपि देवताभेदेन कर्मभेदात्
देतोः प्रतिकर्म कर्मणिकर्मणि शेषकार्येण क्रियेरत् ।

अविभागाद्य शेषस्य सर्वान् प्रत्यपिशिष्टत्वात् ।
१७ ॥

सर्ववृष्टेरी पन्थानिन्द्राणां कृते शेषकार्यं प्रतिकर्म
फलं इति पूर्णपक्षं तुद्रव्यस्थानवती वचनेन वारयति ।
न पद्वारं वेदेन सिष्टकृदयं अवदातकम्, किन्तु
नष्टदेव । शेषण अविभागात् अविपत्तत्वात् देवतात्
वपिन् पद्व इन्द्राय प्रति शेषस्य अविशिष्टत्वात् एकात्मा ।
सर्वेणामेव एव उच्यते । तस्मात् कष्टवदातकम् । के.

● द्रव्यैकत्वे कस्यपि यत्पुनर्निर्गन्तव्यवदात् देवता-
अन्तरणम् । आद ए ' आचार्यो माद्व्यभेति इत्येवरे-

ऽपि दृश्यते । अपेक्षाहेतुमेतेन व्यवहारः पृथक्त्वता ॥
वा. २।१।५।१७ पृ. ४२४.

● द्रव्योत्सर्गो अन्येन क्रियमाणे न किञ्चित् यज-
मानेन कृतं स्यात् इति यत्रमानः द्रव्योत्सर्गं करोति ।
वा. ३।७।८।१९.

● द्रव्योद्देश्यक एव प्रतीपचितिविधिः नियमविधिः ।
चाल. पृ. २३.

● द्रव्यकर्मणोः एकत्वेऽपि ईषद्वेदोऽपि । द्रव्य-
माश्रयः, कर्म आश्रितम् । आश्रयाश्रितयोः मेदाभेदो
व्यभुयस्य तादात्म्यसंबन्धो वक्ष्यते । तस्मात् द्रव्यमेदे-
ऽपि न कर्म नियते । वि. ६।१।३. ● द्रव्यकर्मणां
सांख्येयव्यवसिवादनप्रतिष्ठा । भा. ४।१।८।११.

● द्रव्यकर्मसंयोगन्यायः । ६।१।१।१-३॥ पञ्च-
माकमेत । पयो द्रव्येन निश्चयोजनत्वात् वस्तुवत्
अविवक्षितमित्यायां द्वितीयया कारकप्रामाण्यं लक्षयित्वा
तद्विशेषाकाङ्क्षायां सत्ता भूतभक्त्यनुसाराण-द्रव्यकर्म-
संयोगन्यायेन करणत्वेन गुणभावे अवधारिते... । वा.
३।१।७।१५. ● द्रव्यकर्मसंयोगन्यायेन व्यधिकरण-
तण अपादानतया च अङ्गत्वेन विशेषण गार्हपत्यः
इन्द्रोपस्थाने । पूर्वपक्षे । (स्वर्गकामाधिकरणम्) । सु.
पृ. १०८८. ● 'राजा राजसूयेन स्वानाश्वकामो यजेत'
इत्यत्र राजा द्रव्यकर्मसंयोगन्यायेन किञ्च प्रति शेष-
भूतः । रत्न. ६।१।१।४.

● न हि द्रव्यकार्येणु गुणो धर्मिष्ठमस्ति । भा.
१०।२।२।६.

● द्रव्यगुणयोः प्रधानत्वप्रधानत्वव्यतीतिस्तु स्वात्म-
चिकीर्षा । नित्यं हि स्वभावेण स्वभावात्वेन अनिर्णीय-
मानेषु द्रव्य विशेषणत्वेनोच्यते, गुणादिषु विशेषणत्वेन ।
या ३।१।६।१२ पृ. ६८४, ● द्रव्यगुणयोः यत्रयैकत्वं
भूयते तत्र द्रव्यगुणौ एकस्मिन् पदार्थे नियमयोगात् ।
भा. ३।१।६।१२ । 'एव द्रव्यगुणैकत्वं स्वभावेन
गम्यते । अन्येनानियमत्वात् तयोः स्वकथादिव्यवृत्ते ॥'
वा. पृ. ६९१.

● द्रव्यगुणादिवत् कर्मस्वार्थ पदार्थविशेषणत्वेन
विधानम् (दत्ता लुहोति, अरुणया एकहायन्या क्रीणाति,
गुहाना वीष्टीणाम्) । भाट्ट. ५।१।१ पृ. १५४.

● द्रव्यगुणशब्दाः नामानि इत्युच्यन्ते । भा.
२।१।१।३, ● द्रव्यगुणशब्देभ्यो द्रव्यगुणत्वयो न
भावनायाः अतस्ते न भावशब्दाः । २।१।१।१ पृ. ३०५.

● द्रव्यगुणसंस्काराः पञ्चवन्त यानां प्रति नियोगतः
शेषभूताः, सत्यपि स्वाह्वानि प्रति शेषित्वे तं प्रति नास्ति
इत्यभिधास्यते । वा. ३।१।३।६ पृ. ६६४.

● द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः । ३।१।३।३॥
द्रव्येषु मीमांसिषु, गुणेषु व्याकथयित्वा, संस्कारेषु अव-
धादादिषु एव शेषत्वं यानां प्रति नर्तते, न तु फलपुरुष-
कर्मत्वेन शेषत्वं कोषित्वं चेत्युच्यते । इति वादरि-
राचार्यो मन्यते स्म ।

कर्माण्यपि जैमिनिः, फलार्थत्वात् । ४ ॥
न द्रव्यगुणसंस्कारा एव शेषत्वप्रत्ययः किन्तु
कर्माण्यपि यागप्रयत्नदिनि । फलार्थत्वात् फलकायकत्वात्
कर्मणाम् । इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । न केवलं
द्रव्यगुणसंस्काराणामेव शेषत्वं किन्तु कर्मणामपि शेषत्वं
इति ।

फलं च पुरुषार्थत्वात् । ५ ॥
कर्मवत् फलयपि शेषभूतम्, तस्य पुरुषार्थत्वात् ।
पुरुषोपयोगार्थं हि फलम् । एवं च फलमपि शेषत्वप्रत्य-
यत्वम् । इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । न केवलं द्रव्य-
गुणसंस्काराणामेव शेषत्वं किन्तु फलमपि शेषत्वमिति ।
पुरुषश्च कर्माप्यत्वात् । ६ ॥

कर्मवत् फलयश्च पुरुषोऽपि शेषभूतः, कर्माप्यत्वात्
भौतुस्वरीषणमादादिकर्माण्यः सन् । इति जैमिनिराचार्यो
मन्यते । न केवलं द्रव्यगुणसंस्काराणामेव शेषत्वं किन्तु
पुरुषस्यापि इति । के.

● द्रव्यघटितगतद्वयं चैवदाघटिततादरतापेक्षया
बलीयः । भा. ८।१।१७।३२-३४.

● द्रव्यचिकीर्षया यत्र गुणभावः तत्र नापूर्वमेदः
प्रतिवक्तव्यः । वा. २।१।४।१०.

● द्रव्यदेवतेन हि यागोऽभिभव्यते । भा. ८।१। १।१६, ● द्रव्यदेवतस्याभावात् चोदनाद्य अभवत्तया । ८।१।१।१६. ● द्रव्यदेवतयोर्गासंवादनद्वारा अन्वयः सांप्रदायिकैरुक्तः । मीन्या. ● इन्द्रदेवतयोः संनिपाने द्रव्यस्य बलीयस्त्वम् । भाट्ट. ८।१।८.

● द्रव्यदेवताऽऽग्नयः देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्वाग्नयः क्रियागमः । सु. पृ. १५२१.

● द्रव्यदेवताऽऽदिभिः विज्ञतायुपदिष्टैः प्राकृत-द्रव्यदेवताऽऽदीना भाषः । (कान्वाहु विहृतिषु इत्यन-धिवन्तम्) । भा. १०।७।१७।५८-६०.

● द्रव्यदेवतोभयध्रवणे कति यागविधिः स्वी-कर्तव्यः । 'वायव्यं श्वेतमालभेत' 'सौर्ये चरं निर्वपेत्' । द्रव्यदेवतोभयसंयोगः यागविधेः प्रयोगकः । के. १।३।१। १२-१५.

● द्रव्यदेवताक्रियं यजतिचोदना । (सूत्रम्) यजतिचोदना तावत् द्रव्यदेवताक्रियम् (भाष्यम्) । के. ४।१।१।२७.

● द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरत्वम् । भा. १।१। ५।२-१५.

● द्रव्यदेवताल्लक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात् कर्मा-न्तरम् । चातुर्मासवैश्वदेवपर्वणि 'सा वैश्वदेव्यामिष्टा, वाग्निम्यो वाग्निम्' इत्यत्र । वि. १।२।९.

● द्रव्यदेवतासंबन्धो हि कर्मपर्यः । भा. १०।१। १०।४२, ● द्रव्यदेवतासंबन्धेन पञ्चमरात्रे कर्मान्तर-गम्यते । यथा च पञ्चमरात्रेऽप्यम् । ६।५।१।१.

● द्रव्यदेवतासंबन्धन्यायेन क्रियाकारकसंबन्धस्य फलसंज्ञके घुने... (वैश्वदेवीश्वदेवैव संदिद्धितस्य द्रव्यविशेषस्य देवताऽऽज्ये अभिहितेऽपि आमिष्टाशब्दो विशेषान्वयार्थः तद्वत् इति) । वा. २।१।१।२६ पृ. ५६१.

● द्रव्यदेवतासंबन्धप्रतिपादकतद्विज्ञान्तापदाधर-तास्यं चोदनादिङ्गं अतिदेशकरम् । 'आग्रापैष्यन्मेका-दद्य रुषालं निर्वपेत्' इत्येतेषां पञ्चाधरतद्विज्ञान्तापदाधरं चोदनादिङ्गम् । बाल. पृ. १२०, ● द्रव्यदेवतासंबन्ध-प्रतिपादकतद्विज्ञान्तापदाधरतास्यं गृह्णन्तिङ्गम् । पृ. ११९.

● द्रव्यदेवतासंबन्धसमुदाययोर्विधौ ' संकषो हि विधीयमानः संबन्धिर्न तावत् आक्षिपेत् धात्वर्थे घुनेः स विधातव्य एव संबन्धी, अन्यथा संनृपस्यैव संबन्धी शेषः स्यात् न क्रियमाः ' इति आकारविशेनापिकरणवधन-माग्न्यायेन (वा. २।१।५।१६ पृ. ५०२) द्रव्यदेवतयो-रपि विधातव्यैः वाक्यभेदः । सु. पृ. ७४२.

● द्रव्यदेवतासंयोगस्तु न कश्चिद् यगादिना सिध्यति । वा. २।२।१।१८ पृ. ५१६.

● द्रव्यनाशो दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयेन न समापनम्, यचनात् (स्थिरकृतः) । भाट्ट. ४।१।७.

● द्रव्यनियमविधिः प्रतिनिधिनिश्चयेन बाध्यते । बाल. पृ. १४४.

● द्रव्यन्यायः । श्रवणिकरणम् १।१।५।११ इत्यत्र, द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायन्यायः ९।१।५।११-१९ इत्यत्र च द्रव्यः । तथा च द्विविधोऽयम् । के. ● संख्यासमुदाय-योरपि द्रव्यन्यायेनैव अमप्येककर्म द्रव्यम् । द्रव्य-संख्याहेतुसमुदायन्याय एवायम् । सोम. ९।१।५.

● द्रव्यपदार्थो हि अद्रव्याभितो भवति परमाणा-काशादिः । अनेकद्रव्याभितोऽपि भवति घटादिः । ऋजु. पृ. १९८.

● यदा शब्दः केनाऽगुणवचननायां प्रवर्तमानः नाम्नेन संकचं लभते, तदा अनुबदेयकत्वात् आनपर्यकं मा शूत् इति द्रव्यपरत्वाभावात् । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८६.

● द्रव्यपरिच्छेदद्वारा आरुण्यस्य फलसंबन्धो लभः । वा. ३।२।२।३ पृ. ७५२.

● द्रव्यप्रतिनिधिवियमविधिः मध्यस्थविधिः ' यदि सत्राय दीक्षितानां प्रथमिनेन योऽस्य नैदिष्टः स्यात् त तस्य स्थाने दीक्षयित्वा ' इति । नैदिष्टाऽऽस्य योमिक्त्वेन द्रव्यवाचित्वात् । बाल. पृ. २१.

● ' द्रव्यप्रयुक्तत्वाभावात् वाग्निवागम्य शेषः ' इति न्यायः । तेन वाग्निवागात् पूर्वं वाग्निवागचारे पुन-र्देव्यान्वयेन वाग्निं न संसादनीयम् । स्थिरहृत्पु आग्नेनानुश्रवम् । सोम. ४।१।९.

॥ द्रव्यभेदेन संख्याभेदेन वा अपूर्वांतरं न भवति । किं तर्हि ? प्राकृती संख्या प्राकृतं च द्रव्यमवनीयते । उपकारस्तु स एव । दुष्पु १२।।।।।१४ पृ. २२२१.

• ॐ द्रव्यभेदेऽपि फर्म न भिद्यते ॥

क्रियाणामाश्रितत्वाद् द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् । ६।३।३।११॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमाश्रयागः पुरोडाशोक्तः । स च पुरोडाशो ब्रीहिसवः कर्त्तव्य इति श्रूयते । तत्रैत-
विन्त्यते यदि नीवामवेन पुरोडाशेन यागः क्रियेत,
किं स एव यागः स्यात् उक्तान्य इति । किं प्राप्तम् ।
द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् । अन्यो यागः । उतः ।
आश्रितत्वात् । आश्रयभेदाद्भिः गम्यते विदोषः । अय-
मन्यो नीवाराशयो ब्रीह्याश्रयवदिति । आश्रयभेदस्तावत्
विषय एव । तद्वेदान् रूपमपि मित्रं गम्यते । तस्मा-
द-नो यागो द्रव्यान्तरे इति ।

अपिवाऽव्यतिरेकाद् रूपशब्दापिमागाश्च गोत्व-
चैककर्म्यं स्यात्प्रामेयं च सत्त्ववत् । १२ ॥

भाष्यम्— अनिवेति यश्चाश्चिदिति । ऐककर्म्यं स्यात्
द्रव्यान्तरेऽपि । यद् किञ्च भवति चतुर्न पत्तन वा,
तदाऽपि तावानेव शोऽर्थः । न च कश्चिद् तत्र भवति-
रिक्तो विदोषो हीनो वा । नो एत्वपि अन्वयेव रूपम् ।
न च द्रव्यान्तरे वाचकम् । ननु आश्रयभेदो विशदः ।
उच्यते । भिन्नमेव यद्यमाश्रय प्रतीयानीयमे, न तु
तद्वेदान्श्रितत्वात् भेदः, अन्वयात् । न हि छत्रं वासुधि
वा मित्रे तद्वेदान् पुत्रयमेदो गम्यते । शोऽपि तस्य
आत्मा भिन्न इति चेत्, तैवदेव न । विरोधशुद्धभवात्,
एवं शक्यं वक्तुम् । न चास्य विदोष उच्यते ।

नेतु अयमेव विदोषः, यद् एको विनष्टः एको
पतति । न विनष्ट इति यदुच्यते, तद । प्रणस्य उर-
क्षमन्नात् सत्त्वे प्रमाणं नास्ति । तस्मात् विनष्टः । न च
प्रत्यभिज्ञवदे (तद्द्रव्यातिरिक्तं, इत्यभिर्नं क्वचिन्)
भेदानुपलम्बनात् (विनष्टस्य रूपान् भेदेन शिरस्य
रुपात्पुष्पमन्नात् इत्यर्थः) । स च तर्हि चत्वीति प्रत्यय
इति चेत्, उच्यते । देशान्तरे क्षेपिषिचिदर्शनात् । तद्
देशान्तरे गच्छन् आगतश्च चत्वीतिमुच्यते । उच्यते

आगन्ताऽपि प्रणसः, देशान्तरमपि (प्रणसम्) । तेन
गतः इति बोध्यते, आगतः इति बोध्यते । (' ननु
अयमेव ' इत्यात्म्य ग्रन्थः विनष्टाविनष्टप्रत्ययभेदात्
क्रियामेदप्रतिपादनपरः) ।

एवं विनष्टविनष्टः अन्यः । योऽपि तु असागन्तः,
शोऽपि यवतिशब्दाद्यः एव । यवतिशब्दाद्यं न
भिद्यते । न च द्रव्येन नोच्यते । तस्मात् योऽपि
नीवारणं सुपात्, तेनापि बोद्धितमेव वृत्तम् । नोदितं
च कुर्वतः ईच्छितं भवति, नानुपूर्वकृतम् । नामवेप च
दर्शयति । द्रव्यं इति वा पूर्णमाश्र इति वा अन्येव
सामान्यस्य नामवेपय, न भवतीत्यात् । किं प्रयोजनं
चिन्तायाः ? उत्तरेणाश्रित्येन एतद्विचारेण ।

दुष्पु— (भतः प्रवृत्ति आयादपरिभवातिः यथा-
गतिक्रियोक्तविरोधविनिन्ता । पूर्वाधिकरणं तु यथा-
गतिक्रियोक्तस्यैव अतिप्रवृत्तिरुत्पत्तयैव शोभयतुम् ।
सिद्धान्तमाह—) अपिवाऽव्यतिरेकान् । दर्शपूर्णमाशो
यथा कालान्तरेदेशान्तरपुत्रयान्तरे तु क्रियमाणो नाति-
रिच्यते, न (यापि) स्थूलो भवतः । एव द्रव्यान्तरेऽपि
(अ-भूतान्तरिच्यते । अनेन ' अन्वयेवैककर्म्यं ' इति
वृत्त्यद विवृत्तात् । रूपान्वित्या विवृत्तोक्ति—) न च
द्रव्यान्तरेऽपि ' तावैव दर्शपूर्णमाशो ' इत्यस्य प्रत्ययस्य
प्रत्यक्षानुगतस्य गणोऽपि, द्रव्यान्तरेऽपि (भेद-
कारणानाम्) अभावात् । नहि नीवारं । क्रियमाणस्य
गच्छन्तरादि— (निमित्तो—) भेदः अवतरति, येन
' तदेवेदम् ' इति (प्रत्यभिज्ञ—) प्रत्ययो बाधयेत् ।
(शब्दाविभक्त्य विवृत्तोक्ति—) द्रव्यान्तरेणापि च क्रिय-
माणस्य (क्रियमाणे इति मुदिते पाठे) दर्शपूर्णमाश्रव-
विषयता अस्त्वैव । यथा तेन चैवीपयोगाद् वैद्याती-
प्रयोगो भिद्यते । तेन (भेदान्प्रयत्ने) तौ दर्शपूर्णमाश्र
विषयता न जहीतः । तथा तथाभ्यान्तान् नीवारणं
क्रियमाणयोः अस्त्वैव (तद्विषयता) । तस्मैव सामान्यं
ह्येवोचते इति चेत्, तदनुक्तम् । नहि धारणादिवत्
(साध्यादिभिरिव बोध्यम्) सामान्यं अत्रान्वित्यव्ययान-
मुपलम्पते (तस्मात् सामान्यं ह्येव विधीयते) किं तर्हि ?
पद् आश्रयभेदो भवतिविदोषा उपपन्नः फले विधीयते ।

दर्शपूर्णमासश्राद्धव्याज्य व्यक्त एव । अतो द्रव्यान्तरे-
णापि (नीनारादिना) क्रियमाणे (कर्मणि) व्यक्त-
न्तस्तुद्धिर्नोपजायते ।

श्री— अतः परं भक्तिप्रवृत्तिराकारणेन नैमित्तिके
स्वापित्तस्य यथाशक्तिप्रयोगस्य शेषत्वेन प्रतिनिधिविचाराः
प्रतीक्यन्ते । तदुपोद्घातत्वेन तु इदं विन्यते । यत्र 'द्रव्य-
स्यैव क्रिया नाम रूपां नार्थान्तरं ततः । तदालम्ब्य
तद्भेदे न भवेद् भिन्नता कथम् ॥' उच्यते, 'तदा-
त्मनोऽपि त्वस्यैव व्यतिरेकः क्रियानपि । जाति-
वद् गुणयथातत्तद्भेदेऽपि न भिद्यते ॥' अतो
द्रव्यान्तरेऽपि क्रियभेदमात्रम् सिद्धः प्रतिनिधिः ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— क्रियाणां द्रव्याव्यतिरेकात्
द्रव्यान्तरे विभागो भेदः स्यादिति ।

वि— 'नीनारादिद्रव्यभेदात् कर्मान्यत् स्यात् तदेव
था । द्रव्यकर्मैकवत् । पूर्व, 'सत्त्वेन तद्भेदेऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— एव यथाशक्त्युपकरणे निरूपिते दृष्टेप-
त्वेन प्रतिनिधिविचारे कर्तव्ये उपोद्घातभेदे विचार्यते ।
तत्र भूत्वे तावत् द्रव्यस्य क्रियातोऽत्यन्तभेदाभावात् द्रव्य-
भेदे कर्मभेदापत्तेः न नीनाराद्युपादाने विहितक्रियासिद्धि-
रिति पूर्वोपहिते अत्यन्तभेदाभावेऽपि अल-ताभेदस्यापि
अभावात् कर्तृदेसकालादिवत् द्रव्यभेदेऽपि तदेवेदं चलनं
यवनमित्यादिप्रत्यभिज्ञाभवात् क्रियैक्यवतीतेः प्रतिनिधियु-
पादानेऽपि न ह्यतिः । तत्र च जगतीतसर्वातीने एकेव
कर्मभक्तिः अभिप्राक्तिसाभं तु भिद्यते । अथवा शब्दा-
न्तारादिप्रमाणैरेव व्यक्तभेदः, द्रव्यभेदात्तत्कृतुं यथा-
दिभिस्तु तस्या एव स्वकारभिव्यक्तिभेदमात्रम् । अथवा
मात्रं तत्रापि व्यक्तभेदः शब्दन्तरादिप्रमाणैश्च आश्रम-
त्वाविज्ञात एव भिद्यते इति सिद्धान्तवत् ।

तत्र द्रव्याभित्तव्येऽपि क्रियापारस्तद्भेदे वैज्ञान्यस्य
शब्दविशुभसम्बन्धात् शक्यैक्यसिद्धान्ते चापूर्वोक्तसा-
पत्तेः । तस्याभिप्राक्तिसम्बन्धे न यद्विषये तदनुपाऽऽपत्ते-
र्येषितवत् ।

अत एवं विचारे वाच्यः— सत्यपि शब्दन्तरादि-
प्रमाणैः आश्रमचरितेः साधये विषयकऽन्तरेऽप्येकव्यतीप-
यागारादिभिः प्रति श्रौहिःचरितैश्च स्मरणवाचनैः,

तस्यैव तज्जात्यभिव्यञ्जकत्वावसायात् न नीनाराद्युपादाने
उज्जात्यभिव्यञ्जकसिद्धिः । इति प्राप्ते, श्रवणविचाराव्यतिरेकं
प्रति तादादिना कारणत्वे, न तस्य प्रत्येकं तज्जात्यभि-
व्यञ्जकत्वम्, श्रौहिःचरितानां कर्मान्तरेऽपि कारणात्वेन व्यभि-
चारान् । अपि तु खमश्रीत्वेनैव । सामग्री च सत्त्वस्य
श्रौहिःचरिता । अशक्तः तु तदपरिणा । अतश्च मीलभावे
नीनाराद्युपादानेऽपि विद्यातीपयाम्पादुर्लभत्वत्वत्वात्सिद्धिं
जायते एव । कः परं नित्ये एव तासत्त्वेन जायते ।
काम्ये तु आरम्भोत्तरमसक्तस्य शिष्टविद्यार्थयोपरिहास्ये
समायनेऽपि न फलोपपत्तिः । सर्वज्ञोपसंहारणैव तदुपपत्तेः ।
प्रयोगसमाप्यकरणे दोषमनोपपत्तेः । करणे फलान्तरा-
भावात् नापूर्वोपपत्तिरिति केचित् । नैमित्तिकत्वाविशेषात्
तत्रापि पापक्षयकरणेऽपि तत्रापि तासत्त्वमित्यपि ध्येयम् ।

मण्डन— 'कर्म नात्यत् प्रतिनिधौ ।'

शंकर— 'कर्माभेदे द्रव्यभेदे (व्यपि) ।'

● द्रव्यरहितस्याव्यधिकारः कर्मसु, द्रव्यार्थवसंम-
यात् । भा. ६।१।८।१९-४०.

● द्रव्यवचनः भिष्टुपशब्दः । संकर्म. ४।३।१२,

● द्रव्यवचनः वृत्तीशब्दः । शब्दो द्रव्यं ह्यर्थः ।

४।१।४. ● द्रव्यवचनत्वं विज्ञाप्यादीनाम् । या. ३।१।

६।१२ पृ. ६७९.

॥ द्रव्यवचनोपचार इति न्यायः । द्रव्यवचोप-
चाराः शब्दवन्ति । तत्रचाराः व्यवहाराः । यथेकेन घटेन
उद्वारहत्याधिक्रिया युगपदनेन न करोति एवं प्रत्येऽपि
शेषमिति प्रवादादाहिके इति । साहस्री. ८२७.

● द्रव्यवचनं लीलागति । 'अर्थेन च समवेतत्वात्' ।
(६।१।१।४) । एवं दानकाम्ये संवादः 'धर्मं धर्मं
न काम्ये च नातिचरित्या' इति भाष्यम् । 'स्वस्त्वापि
दस्यति' (६।१।३।६) 'पानी वै पाणिपयस्संष्टे'
(इति श्रुतेः) भाष्यम् । के.

● 'द्रव्यविकारं तु पूर्ववदर्थकम्' इति न्यायः.
आश्रमीत्युपायन्यायः इति चिन्ते दृष्टव्यं । के.

॥ द्रव्यविकारं तु पूर्ववदर्थकम् स्यात् तथा
विकल्पे नियमः प्रधानत्वान् । १२।१।६।१०॥

पुत्रगणे पनीशंशयेऽप्यपनीनां तदुपगले विद्यन्ते

वेति विचारते । द्रव्यविकारं द्रव्यस्य पक्षोः विचारः
 भवत्येवः जाघनी यस्मिन् तत् द्रव्यविकारं पत्नीसंवाजनं
 कर्म पूर्ववत् पूर्ववत् इव प्रकृतौ दृशंपूर्णमास-
 योरित् अर्थकर्मं स्यात् न प्रतिपत्तिकर्मं । एवं च
 तथा प्रकृतिवत् विकल्पे आग्नेन सह जाघन्याः विकल्पे
 प्राप्ते 'जाघन्या पत्नीः संवाजयन्ति' इति अग्नीषोमीये
 पक्षौ पुनःश्रुत्या जाघन्याः नियमः स्यात् । कर्मणः प्रधान-
 न्यात् जाघन्याश्च गुणत्वात् । तस्माद् जाघन्या पत्नी-
 संवाजनं अग्नीषोमीये पञ्चसिद्ध पशुगणेषुऽपि अर्थकर्मं ।
 अर्थकर्मणि च एतन्पत्नी जाघनीनां समुच्चये न युक्तः ।
 तस्माद् पशुगणे पत्नीसंवाजेषु जाघनीनां विकल्पः इति
 सिद्धान्तः ।

द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयौ, द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः,
 प्रतिपशु कर्मभेदादेवं मतिं यथाप्रकृति ॥११॥
 पत्नीसंवाजे कर्मणि जाघनी हविर्द्रव्यम्, इति जाघनी
 गुणभूता । एवं पशुगणे जाघनीनां हविर्द्रव्येऽपि गुणत्वेऽपि
 समुच्चयः स्यात् । द्रव्यस्य जाघन्याः कर्मनिष्पत्तेः कर्मणा
 विशदनेन निष्पत्तेः उपासनात् प्रवेदनपेक्षायां पत्नी-
 संवाजनं प्रवेदनम् । पशुगणे च प्रतिपशु कर्मणो भेदात्
 सम्यक्तस्य पक्षौ, विशदनेन निष्पत्त्या जाघनी पत्नी-
 संवाजार्था स्यात् । एवं सति यथाप्रकृति अग्नीषोमीयपशु-
 स्य हतं भविष्यति । तस्मात् अर्थकर्मत्वेऽपि जाघनीनां
 समुच्चयः इति पूर्वं पक्षः ।

कपालेऽपि तर्पेति चेत् ॥ १२ ॥

कश्चिद् पूर्वपक्षं प्रतिबन्धा आश्रियते । कपालेऽपि
 तथा जाघनीवत् समुच्चयः स्यात् । निष्पत्तिकर्मनिष्पत्त-
 न्यात् चेद् जाघनीनां समुच्चयः, तदा 'पुरोडासकपालेन
 तुपातुपवर्तते' इति प्रवेदनकर्मणा कपालं प्रवृत्त्यते
 तस्यापि तुपोपवर्तनं प्रवेदनं भविष्यमिति, इति पुरो-
 डाशगणे प्रतिपुरोडास कपालेन तुपोपवर्तनं कर्तव्यं
 प्राप्नोति । इति तत्रापि समुच्चयः स्यात् । तत्र यदि
 कपाले न समुच्चयः, तर्हि जाघन्यामपि नास्तु ।

न, कर्मणः परार्थत्वात् ॥ १३ ॥

आद्येव च पूर्वपक्षं लोभय प्रतिपत्तिरिति सिद्धान्तौ ।
 कपाले प्रवेदनकर्मणः पक्षोऽप्यत्र पुरोडासकपालोऽप्यत्र

तथा च तुपोपवर्तनार्थं कपालानामुपवेदनभावात् न तेषां
 समुच्चयः । एवं जाघनीषु विशदनेनकर्मणः परार्थत्वात्
 हृद्यदिनिष्पत्त्यर्थत्वात्, तथाच जाघन्यर्थं विशदना-
 भावात् ताशामनुनिष्पत्त्यात् न जाघनीनां समुच्चयः ।

प्रतिपत्तिस्तु श्लेषत्वात् ॥ १४ ॥

पूर्वपक्षी आह । जाघन्या पत्नीसंवाजनं न अर्थकर्मं,
 प्रतिपत्तिस्तु एषा । श्लेषत्वात् जाघन्याः उपयुक्तपक्षोः
 दोषत्वात् । पशुना यामे निर्वर्तिते शोरयूता जाघनी पत्नी-
 संवाजेषु निश्चित्यते । तस्मादाद्यकर्मं प्रतिपत्तिः । तस्मात्
 पशुगणे पत्नीसंवाजेषु जाघनीनां समुच्चयः ।

श्रुतेऽपि पूर्ववत्त्वात् स्यात् ॥ १५ ॥

प्रतिबन्धा कश्चित् शङ्कते । श्रुतेऽपि 'श्रुते चक्षुः',
 'दृशश्चक्षुः' इति श्रुतेऽपि दृश्यति च प्रतिपत्तिः,
 स्यात् । पूर्ववत्त्वात् अन्यपूर्वकलास्योः । श्रुतं दृषि च
 दृशे इन्द्राणोत्पन्नम् । तयोः चन्द्रोदयेन निमित्तेन
 विष्णुं शिषिषिष्ठं प्रति गमनम् । तत्र गमनं प्रतिपत्तिः
 स्यात् । यदि तदनिष्टम्, तदा जाघन्याः पशुनामपूर्व-
 कत्वेऽपि पत्नीसंवाजेषु न प्रतिपत्तिरिति । तस्मात्
 समुच्चयः ।

विकल्पे स्वर्थकर्मं नियमप्रधानत्वाच्छ्लेषे च कर्म-
 वार्यसमवायात्, तस्मात् तेनार्थकर्मं स्यात् ॥ १६ ॥

अत्र सूत्रे द्वौ विकल्पो, तत्र 'विकल्पे तु' इत्यारिना
 'प्रतिपत्तिस्तु श्लेषत्वात्' (१५ सू.) इत्यस्य निरासः ।
 'नेवे च' इति द्वितीयेन च विगमेन 'श्रुतेऽपि'
 (१५ सू.) इत्यस्य निरासः । 'दृशंपूर्णमासवो जाघन्या-
 सन्नेन सह विकल्पः । पत्नी च तथैव विकल्पे प्राप्ते,
 'जाघन्या पत्नीः संवाजयन्ति' इति अग्नीषोमीयपशुगण-
 पुनःश्रुतेः निष्पत्तयान्नात् । पुनः श्रुत्या आग्नेयं निर्वर्णं
 जाघन्या नियमः कृतः । एष च पुनःश्रुतिः जाघन्याः
 कार्यकर्मं च न बाधयति । इति जाघन्याः पत्नीसंवाजनं
 अर्थकर्मं । तत्र च पशुगणे जाघनीनां विकल्पः । अथ
 श्रुते उच्यते । यदुप श्रुतस्य इन्द्रार्थमुपपन्नस्य विष्णुं प्रति
 गमनं प्रतिपत्तिरिति तत्र । श्लेषे च कर्मवार्थसम-
 वायात् । य उपयुक्तस्य श्लेषः तस्मिन् संवाजस्यार्थं कर्मकार्यं
 समवेति । न च श्रुतेः यदुपपत्तम् । यद्ये यथायत्नं

सः चन्द्राम्बुदयेन निमित्तेन नैव निर्वच्यते । तस्मात् तेन दृष्टेन अर्थकर्म स्थात्, न प्रतिपत्तिः । अर्थकर्मत्वान् पशु-गणे पत्नीमयाजेषु आघनीनां विस्तृत्यः इति सिद्धान्तः । के.

• द्रव्यविधयः सर्वे नियमविधयः इति गौमांस्क-मयांदा । रसायनम्, ४०.

• द्रव्यविधिसंनिधौ संख्या तेषां गुणत्वात् स्थात् । १०।३।११।३९॥

ज्योतिष्टोमे 'गौश्र अश्वश्र अश्वतरश्र अश्वमश्र अश्वश्र अश्वश्र ग्रीहश्र अश्वश्र अश्र तिलश्र माषश्र हस्य द्वादशाश्र दक्षिणा' इति श्रुतम् । द्वादशाश्रिकं श्रुतं द्वादशाश्रतम् । द्रव्यविधिसंनिधौ द्रव्याणां गवादीनां विधेः संनिधौ विधीयमानानां द्रव्याणां संनिधौ भूयमाणा द्वादशाश्रिकश्रुतस्था संख्या तेषां गवादीनां प्रत्येकं स्थात् । द्वादशाश्रतं गावः, द्वादशमते गर्दभाः, द्वादशश्रतं माषाः इत्येवम् । गुणात्वात् । गवादीनां अश्रानत्वात्, संख्या-यश्र गुणत्वात्, प्रतिमश्रानं गुणाश्रुतिः इति न्यायात् । तस्मात् प्रतिद्वयं द्वादशाश्रतसंख्याऽन्वयः कर्तव्यः इति पूर्वः पक्षः ।

समत्वात्तु गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात् । ४०॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण श्रांतिं नियेत्सुं तु श्रुतः । गुणाणां समत्वात् गवादीनेऽपि दक्षिणाश्र अश्रः संख्याऽपि । तस्मात् ऊभोरपि दक्षिणागुणत्वेन समत्वात् न संख्यायाः गवादीनां अश्रवः । ततो न प्रत्येकं संख्याऽन्वयः । तस्मात् एकस्य कस्यचित् द्वादशाश्रतसंख्यान्वयः । संख्यायाः दक्षिणाश्र अश्रवस्तु श्रुतिः संयोगात् । द्वादशाश्रतश्रुतस्य दक्षिणाश्रवन्देन संनिध्यात् । तस्मात् एकं किञ्चित् श्रुतं द्वादशाश्रिकश्रुतसंख्याकं देवम् । इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

यस्य वा संनिधौ तस्याहास्यतो ह्यभि-संबन्धः । ४१॥

वाच्यम्: पूर्वपक्षोक्तद्वितीयपूर्वपक्षनिरासार्थः । ज्योति-ष्टोमे गवाश्रदीनां तिलमाषात्तानां दशानां द्रव्याणां यन्-कस्यचित् द्वादशाश्रिकश्रुतसंख्याकं इति न श्रुतम् । किन्तु यत्र द्रव्यश्रुतस्य संनिधौ संख्याकस्यो वर्तते तत्र सा संख्या स्थात् । माषश्रुतस्य च संनिधौ द्वादशाश्रतं

इति श्रुतः श्रुते । तस्मात् द्वादशाश्रिकश्रुतसंख्या माषाणामेव स्थात् । द्वि यस्मात् वाच्यतः अभिसंबन्धः एकत्राश्रयनया संनिहितस्य माषश्रुतस्य संख्यायामन्वयः । इति तृतीयः पूर्वपक्षः ।

असंयुक्ता तु तुल्यवदितरामिर्विधीयन्ते, तस्मान् सर्वाधिकारः स्थात् । ४२ ॥

तृतीयं पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं निरसितं तु श्रुतम्: । संख्या केवलेमापि: असंयुक्ता, न संयुक्ता । इतरामि: द्रव्यश्रुतिभि: नाया अपि तुल्यवदेव विधीयन्ते । गौश्र अश्वश्र इति प्रत्येकं पशुश्रुतः श्रुतौ पशुश्रुते, तेन सर्वेषामेव द्रव्याणां तुल्य एव संख्यो भवति संख्याया: । तस्मात् सर्वाधिकारः स्थात् सर्वेषां दशानामपि द्रव्याणां अधिकारः स्थात् । तस्मान् सर्वव्यापिनी संख्या । यस्मात् इतरामि: द्रव्यश्रुतिभि: तुल्यवत् माषा विधीयन्ते । तस्मात् संख्यायां सर्वाधिकारः स्थात् । तस्मात् सर्वाणि गवादीनि माषान्त्वानि दश द्रव्याणि गितिना द्वादशाश्रतसंख्याकानि भवेयु: । इति चतुर्थः पूर्वपक्षः ।

असंयोगाद्विधिश्रुतावेकजाताधिकारः साच्छ्रुत-कोपात् क्रतो: । ४३ ॥

चतुर्थे पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं निरस्य पञ्चमं पक्षमाह । विधिभ्रुतौ विधिसाम्ये असंयोगात् दशद्रव्यश्रुतस्य संख्याया: असंयोगात् समुदायपदमेषामभेदान् संख्यात् एकजाताधिकारः स्थात् एकस्य जातस्य जाते: एकजातीय-स्यैव अधिकारः स्थात् संख्यायात् । क्रतो: भृत्यकोपात् । 'तस्य दक्षिणा' इत्यत्र तस्य इति पदस्य क्रतोरित्यर्थः । तस्य च एकवचनान्त्वम् । 'गौश्रअश्वश्र' इत्यमपि एकवचनान्त्वमेव । तत्र समुदायस्य संख्ये स्वीकृते एकपक्षुते: कोपः स्थात् विरोधः स्थात् । एकजातीय-त्वान्नये तु कोषो न स्थात् । तस्मात् गौश्रअश्व इत्यनेन, तस्मैति क्रतुवाचकैः न उत्तरस्य एकस्यस्य अविरोधाय समुदायान्त्वमेव न स्वीकर्तव्यम् । किन्तु एकजातीयस्यैव संख्यायामन्वयः स्वीकर्तव्यः । इति पञ्चमः पक्षः ।

श्रुतार्थस्यापि लोकयत् । ४४ ॥

ज्योतिष्टोमे गवाश्रदीनि तिलमाषान्त्वानि दश द्रव्याणि दक्षिणात्वेन उक्तानि । तत्र च द्वादशाश्रिकश्रुतसंख्या

भुता । सा कस्यचित् एकजातीयस्य स्यात् इति पक्षमः पक्ष उक्तः । तत्र युक्त्यन्तरमाह । अविच किञ्चोत्तर्यैः । शब्दाद्यैः शब्दादर्थस्य प्रथमः एकजातीयस्यैव भवति असति बाधके । लोकेषु यथा लोके 'शतभास्या स्तूपताम्' इत्युक्ते एकजातीयानां शतं प्रतीयते न भिन्नजातीयानां तद्वत् । तस्मात् एकजातीयस्यैव कस्यचित् संख्यायामन्वयः ।

सा पञ्चानुसुत्पत्तितो विभागात् । ४५ ॥

इयं संख्या कस्यचित् एकजातीयस्य इति पूर्वसूत्रान्ध्यायव्यवहृतम् । एकजातीयस्यापि किं पञ्चानाम्, उत चाशाना इति विचारे आदितः एव पक्षमाह । यद्वाद्वाधिकसतसंख्यां सवादीनां पञ्चानां स्यात्, न तु त्रीणादीनां चान्यथीजनानाम् । उपर्युक्तितो विभागात् । स्वभाविक्तेन विभागेन पञ्च. एष्वहारेषु संख्यायाम्ने पञ्चमिरथैः कीतः, पञ्चमिर्गोभिः कीतः इति । नरि मीश्वरदिनीजनानां तथा स्ववशारः । तस्मात् सा संख्या पञ्चानां स्यात्, न चान्धानाम् ।

जातियमोऽविशेषात् । ४६ ॥

अयं पञ्चानामपि कस्य पञ्चविशेषरथैः संख्या इति विचारे, आदितः सतम पक्षमाह । अविशेषात् विनोपस्य अनुपपन्नान् अनियमः स्यात्, यथा वा अशाना वा इत्यादिः ।

भागित्वाद्वा गणां स्यात् । ४७ ॥

एतानं पक्षं प्रमेयं मत्तं बाधन्देन निरस्त्य सिद्धान्तनाह । सा संख्या गणा स्यात् । भागित्वान् गणा महाभागत्वात् । अशाना च दानप्रतिप्रशङ्किक्रयाः प्रतिषिद्धाः । सर्वपक्षेषु यथा तु गणामेव महाभागत्वम् । तस्मात् गणामेव शब्दात्सतसंख्या प्रत्येतस्या इति सिद्धान्तः ।

प्रत्ययान् । ४८ ॥

सिद्धान्ते हेतुनामाह । 'गौश्व अथथ अथतरथ' इत्यादिद्विधावाक्ये आदौ गणामेव प्रत्यये ज्ञानं भवति । तस्य एताने वाङ्मोक्षान्तात् गणामेव सा संख्या प्रत्येतस्या ।

लिङ्गादर्थोनाम् । ४९ ॥

सिद्धान्ते तत्र हेतुत्वमाह । लिङ्गस्य दर्शनाच्च गणामेव सा संख्या । 'अ वा एतौ शस्त्रं' समानन्ति इते एते

ह्ये कथ्ये चन्दे व्योतिरदिति सरस्वति मदि विभ्रुति एता ते अन्ये नामानि देवैश्चो मा वृकृतं वृत्ताम्' इति गणामेतानि नामानि । शङ्खतवीं च दक्षिणामेमाह एतानि ते नामान्तीति । यदि सा गौः एतमेतद्वक्तराते । तस्मात् व्योतिश्चोमे द्वावशयसतसंख्या गणामेव । इति सिद्धान्तः । के.

● द्रव्यविशेषोपा खेतं स्त्री पुमान् नपुंसकमिति ।

भा. ३।१।६।१२ उ. ६८१.

● द्रव्यविषये उद्देश्यताऽवच्छेदकनिरूपणाधिकरणम् । भा. ३।१।५।११.

● द्रव्यविषयक-उद्देश्यताऽवच्छेदकनिरूपणाधिकरणम् । द्रव्याधिकरणमेवेदम् । स्वभाषिकरणम् । भा. ३।१।५।११.

● द्रव्यशब्दः छन्दोगैरेणु आवरितः । भा. ७।२।१।१४.

ॐ द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा क्षुतिसंयोगात् । ९।१।५।१११ ॥

'मीहीन् प्रोशति' इति प्रोक्षणं किं मीहीरुद्रव्यस्वरूपायम्, किंवा अपूर्वतायनप्रयुक्तम् । तथा 'वीन् परिपीन्, तित्ता तमिषः' इति मन्त्रः किं परिधिभित्तसंख्यायैः, उत अपूर्वतायनार्थायः । तथा 'शृण्वं जुहोति, तेन ह्यत्र क्रियते' इति होमः किं अन्नकरणसंस्कारार्थैः, किंवा अपूर्वार्थैः । तथा 'चतुर्दशौ वीर्णमासीमनिम्बरोत्, पञ्चदशौ अम्बारास्याम्' इति अग्निमर्शं किं वीर्णमास्यादिसमुदायस्वरूपायम्, किंवा तदुभयापूर्वार्थम् । इति विचारे पूर्वपक्षमाह । द्रव्य मीषादि च, संख्या परिष्कारिणानिवादिः, सर्वगताभेदेतुत्वम्, वीर्णमास्यादिगतसमुदायस्य यथा सम्यक्ताः द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं मेखणादेः प्रयोगकं भ्यात् । क्षुतिसंयोगात् द्वितीयाभुनिसंयोगात् दिशस्क्षुतिसंयोगाच्च । बाधन्ः अविशेषितोऽत्र । ऊर्ध्वे न तिष्ठति इति भावः ।

अर्थकारिणे च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् । १२।।

द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं प्रोक्षणादीनां प्रयोजक इति पूर्वपक्ष उक्तः । अत्र विपक्षे दोषमाह । अर्थकारिते । अर्थत्वे इति अर्थः अपूर्वत्वं । अर्थेन चरिते प्रयुक्ते

शोधणादिधर्मं अभ्युपगम्यमाने इत्येव व्यवस्था न स्यात् ।
इत्येव व्यवस्था नाम मैत्रावरुणस्यैव पयसा अरण्यम्,
गन्धिम्रहस्य सक्तुमिरेव अरण्यम्, इत्यादि । सेषं व्यवस्था
द्रव्यप्रयुक्तत्वे एव सिध्यति । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु मन्थिम्रहस्य
सक्तुमिः पयसा वा, मैत्रावरुणस्य पयसा सक्तुमिर्वा
अयत्नं इति अरण्यवस्था स्यात्, सर्वत्र अपूर्वस्य भावात् ।
तस्यात् इत्यप्रयुक्तत्वेन । किञ्च इत्येव मीमादिनेभ्य
शोधणादीनां संबन्धः इति व्यवस्था न स्यात् सुखादिष्वपि
प्रवचयेत् । तस्मात् शोधणादेः मीमादिद्रव्यस्वरूपमेव
प्रयोक्तव्यं इति द्रव्यान्तरादीं नोदसिद्धिः इति पूर्वैः पक्षः ।

अर्थो वा स्यात् प्रयोजनमितरेषामचोदना-
ऽर्थस्य गुणभूतत्वान् । १३३ ॥

शोधणमन्त्रोपामिदानीं क्रमेण द्रव्यसंख्याहेतु-
समुदायप्रयुक्तानि इति पूर्वपक्षं न्यायतैवति वाशब्दः ।
अर्थः स्वपूर्वैर्भूमः अर्थैरे इति यतः । शोधणादीनां
द्रव्यादिकं न प्रयोजनम्, किन्तु अर्थः अपूर्वस्यैव
प्रयोजनम् । अपूर्वादीनि शोधणादीनि । शोधणादीनां
अपूर्वं प्रयोजनम् । श्वरेषां द्रव्यसंख्यादीनां अचोदना
कर्तृप्रयत्नानां चोदना । शोधणादिकं प्रत्याक्षिप्तस्वरूपसिद्धयर्थं
न विधिः । अर्थस्य गुणभूतत्वात् अपूर्वमित्येतदुक्तव-
त्त्वादित्यर्थः । अर्थं प्रति अपूर्वं प्रति गुणभूता योते
द्रव्यादयः । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तः शोधणादय इति
सिद्धान्तात् ।

- अपूर्वत्वाद् व्यवस्था स्यात् । १४ ॥

- यदुक्तं पूर्ववर्तिना 'पयसा मैत्रावरुण शीणानि' इति
पयसा अरण्यं ऐन्द्रवायवादायपि प्रोत्रोति अपूर्वप्रयुक्तत्वे
स्वीकृते इति, तन्नोत्तरमाह । अपूर्वत्वात् मैत्रावरुणसंबन्ध-
पूर्वत्वात् मैत्रावरुणस्य अपूर्वत्वस्य उद्वेगताऽवच्छेदकत्वात्
व्यवस्था स्यात् । नहि मैत्रावरुणापूर्वत्वमन्थानारापूर्वोऽस्ति,
यतः अयववस्था स्यात् । तथाच अपूर्वप्रयुक्तत्वे न
काम्यदोषः । इत्ं सूत्रं कुतूहले न व्यागम्यताम् ।

तत्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् । १५ ॥

शोधणादिधर्मांशु मीमादिद्रव्यप्रयुक्तत्वे स्वीकृते दोष-
माह सिद्धान्ता । धर्मस्य शोधणादेः तत्रयुक्तत्वे मीमा-
दिद्रव्यप्रयुक्तत्वे स्वीकृते सर्वविषयत्वं स्यात् भोदनायां

ये मीहयः तेष्वपि शोधनं प्राप्नुवन् । तस्मात् न द्रव्य-
प्रयुक्तत्वम् ।

सक्तुक्तत्वेति चेत् । १६ ॥

शोधणादिधर्मस्य मोक्षादिद्रव्यप्रयुक्तत्वे भोदनाद्यर्थ-
मीमादिष्वपि शोधनं प्राप्नुवन् इति यदुक्तं सिद्धान्तात्
तत्र । तदुक्तस्य प्रकरणयुक्तस्य यागीवमीमादिद्रव्यस्य शोधने
स्वीकृते सर्वविषयता दोषो न स्यात् । यागीवमीमादिद्रव्यस्य
उद्वेगताऽवच्छेदकत्वात् न दोषः । इति चेत् ।

नाश्रुतित्वात् । १७ ॥

यत् पूर्वपक्षिणा उक्तं तत्र । अश्रुतित्वात् यागीया एव
मीहयो निर्वृतव्या इति नास्ति श्रुतिः । अग्निऽवच्छेदक-
सिद्धि मीहयो न यागीया एव भवन्ति किन्तु भोदनाद्यर्थ-
वपि । तादृशानां तु मीमादिणां देवतापर्यन्तेन मुष्टिचतुष्टयं
निरूप्यते । तत्रश्च उद्वेगताऽवच्छेदकत्वमत्र न यागीवमीमादिकं
किन्तु मीमादिद्रव्यसंख्यामेवेति शोधनस्य द्रव्यप्रयुक्तत्वे स्यादिव
सर्वविषयत्वं दोषः ।

अधिकारादिति चेत् । १८ ॥

शोधनस्य द्रव्यप्रयुक्तत्वेऽपि सर्वविषयत्वं न प्राप्नोति ।
कथम् ? अधिकारात् प्रकरणात् शास्त्रसिद्धि अन्वयः इमे
भोदनायाः मीहयः, इमे यागार्था इति । तत्र ये
यागार्थाः तात् शोधयन्ति इति न सर्वविषयत्वप्रसङ्गः ।
इति चेत् ।

तुल्येषु ताधिकारः स्वावचोदितस्य संबन्धः,
पृथक् सतां बह्यर्थानामितिसंबन्धस्तस्मात् यत्नः प्रयो-
जनम् । १९ ॥

प्रकरणम् भोजनार्थयागार्थमीमादिणां मेद शास्त्रसिद्धि
अन्वयः इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्र । मीहयः तुल्यः
समाना एव भोजनार्था यगार्थाः । ये भोदनायांश्च एव
कर्मायाः, न केचित् पृथक् कर्मायां नाम निर्वाच-
काले । तथा च निर्वाचकसिद्धि सर्वविषयत्व प्राप्नोत्येव ।
एवं तुल्येषु सक्तु मीमादिषु अधिकारः प्रकरणं निर्वाचकाले
नास्ति । अचोदितश्च संबन्धः । निर्वाचनं पूर्वं मीमादिणां
संबन्धः धर्मसंबन्धः, किन्तु अचोदितः न चोदितः ।
तत्रश्च निर्वाचस्य लौकिकतावतत्वं स्यात् । पृथक् एतां
लौकिकधर्मस्यः पृथक् कृतानां मीमादिणामेव यथायथं

निर्दिशेण आमिर्षेण च भवति । इरमात् तुल्येष्वधिकारो नास्ति, संवन्धश्च न चोदितः, एवम् इत्यात्मैव यज्ञा-
यैव आमिर्षेणः, तस्मात् प्रोक्षणस्य यज्ञः अपूर्वमेव प्रयोजनं न इत्यस्वरूपम् । इति सिद्धान्तः । के.

● द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं चाभ्युक्ति- (वा भुक्ति) संयोगात् । १।१।५।११ । ' श्रीहीन् प्रोक्षति ' इति भ्रुत्या द्रव्यसंयुक्तं प्रोक्षणम्, ' श्रीन् परिधीन् ' इति मन्त्र-
लिङ्गात् संख्यासंयुक्तम्, ' शूर्पेण जुहोति तेन ह्यह (ह्यहोत) क्रियते ' इति वाक्यात् हेतुसंयुक्तं होमम्, ' चतुर्होत्रा वीर्गेमासीमभिमृश्रोत् ' इति भ्रुत्या आमिर्षादि-
समुदायसंयुक्तं मन्त्र चोदाहृत्य प्रोक्षणादयो द्रव्यादिरूपस्वरूप-
प्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वा इति संवेदे भुक्तिसंयोगात् तद्वत्-
त्वमित्यादिनात् सिद्धान्तं वाक्यसंयोगाच्च द्रव्यादिरूपस्वरूपसंयुक्तत्वं पूर्ववत्त्वमित्या ' अयो वा ख्यात् प्रयोजनमितरेण मन्त्रोदयार्थस्य गुणभूतत्वात् ' (१।१।५।१३) इत्यनेन अर्थमानमपूर्वं प्रयोजनं द्रव्यादीनामर्थमानमपूर्वं प्रति गुणभूतत्वात् कर्तव्यत्वेन अचोदनम् इति सिद्धान्तिते भाष्येण च भ्रुत्यादिरूपस्वरूपान्वयविशेषात् प्राकारणिका-
पूर्वान्वायोगमाशङ्क्य आनर्थक्यमात् स्वरूपान्वय-
विषयता अपूर्वतात्पर्यलक्षणा वक्ष्यते । सु. ३. १४६९.

● ' द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा ' इत्यधिकरणन्यायेन स्वरूपसंयोगो अनर्थक्यात् यदि अज्ञान्यमानसन्देह-
अपूर्वतावन्वयः स्यात् । वा १।१।५।१२५ ५ १४७.

● द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायन्यायः । द्रव्यन्यायः । द्रव्यसंख्यान्यायः । द्रव्यसंख्यामादौ प्रोक्षणदत्तो धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः ॥

द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा भुक्तिसंयोगात् । १।१।५।११॥

भाष्यम्—' द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायन्यायः ' इति ह्यत्रैव ' श्रीन् परिधीन्, लिङ्ग. समिध. ' इति मन्त्रम् (आमिर्षात् इति सर्वत्र अनुपद्र.) । ' चतु-
र्होत्रा वीर्गेमासीमभिमृश्रोत्, पञ्चदशेना अमवास्याम् ' इति । चतुर्मास्याना द्वितीये पर्वणि पञ्चमप्रधानेषु आम्नायते ' शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यह क्रियते ' इति । अत्र संशयः किं द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायप्रयुक्ता. प्रोक्षणदत्तो

धर्माः, उत अपूर्वप्रयुक्ता इति । किं तावत् प्राप्तम् । द्रव्यादिप्रयुक्ता इति । इह ' श्रीहीन् प्रोक्षति ' इति प्रकरणेन अपूर्वप्रयुक्तता स्यात्, वाक्येन द्रव्यप्रयुक्तता । द्रव्येण हि प्रोक्षणम् समन्विताहारः । तस्मिन्नापि समन्विताहारि द्रव्यगता द्वितीया निमित्ताः प्रोक्षणस्य द्रव्यप्रयुक्तता वदति । तथा ' श्रीन् परिधीन् ' इति यत् प्रोक्षणस्य निमित्तम्, उदितं मन्त्राभ्यामन्यत्वात् वदित-
व्यमिति गम्यते । संशयः न प्रोक्षणस्यार्थः । तथाः भुक्तिर्वाचिका । तसंबन्धे अपूर्वं लक्षणा स्यात् । ' वाक्यन्तः परिचयः, तावन्तो वाक्याः ' इति ।

तथा हेतुना धर्मो. संयुज्यते तावन्नेन ' शूर्पेण जुहोति ' इति । किं कारणम् । परतः, तेन अर्थं क्रियते । तत्र होमेन संबन्धम् । अज्ञकारणद्वयं होमे विधीयते । प्रकरणात् अपूर्वप्रयुक्तता स्यात् यस्मात् अनेन होमेन अपूर्वं क्रियते तस्मादेतत् शूर्पेण निर्देष्टव्यमित्यादि । प्रकरणात् वाक्यं पञ्चीय., अतः प्रकरणं वाक्येयं । येनयेन द्रव्येण दर्शयित्वादिनाऽपि अर्थं क्रियते, तेनोक्तं होमः कर्तव्य इत्येव अत्रप्रकरणं समुक्तं भवतीति । ननु प्रथमे-
ऽप्याद्ये (हेतुसंख्यादिप्रकरणे १।२।२) प्रतिषिद्धा हेत्वयता, शूर्पेण्येवादीद्ये इत्युक्तम् । सन्प्रयुक्तम् । अपूर्वप्रयुक्तताया हि सिद्धता नैकसिद्धं वाक्ये होमे शूर्पेण्येवादीद्ये हेतुविधानं चावश्यते, इत्यर्थवादः प्रकल्पते नान्यथा ।

' चतुर्होत्रा वीर्गेमासीमभिमृश्रोत्, पञ्चदशेना अमवा-
स्याम् ' इति समुदायसमन्विताहारत्वात् वाक्येन तद्वत्-
प्रयुक्तता, प्रकरणतामन्वयात् तावन्तो अपूर्वप्रोक्षणदत्तात्
भावता अपूर्वप्रयुक्तता वाक्ये । तस्मात् द्रव्यादिप्रयुक्ताः
प्रोक्षणदत्तो धर्माः ।

उत्पू— ' प्रोक्षिताभ्याम् ' इति वाक्यात् इत्यर्थे प्रोक्षणम् । स न वाक्यसंयोग, औतादेन निराकृतः (औतेन इति रूपेण यो ज्ञानमात् प्रोक्षणस्य संज्ञेया, य निराकृतः) । लिङ्गसंयोगश्च औतादेन (स्वर्गान्यादि-
रूपेण) निराकृत एव । अस्मिन्नापिप्रकरणे लिङ्गवाक्य-
संयोगो नोदाहरणम्, निराकृतत्वात् । भ्रुत्या च देवां तादर्थ्यम्, वै होदाहरणम् । तात् भ्रुत्या तादर्थ्यम्

(श्रीद्वारिस्वरुपाधार्त्तं) मन्थमानः पूर्वपथं करोति । श्रीहीन् इति द्वितीया (विभक्तिः) भ्रुत्वा श्रीद्वयैता प्रोक्षणस्य प्रतिवादयति अपूर्वैरप-व. प्रकाशात् ख्यात् । ध्रुतिश्च प्रकरणात् बलीयसी । ' शौर्णमासीम् ' इत्यत्रापि समुदायार्थ-मभिप्राशनं भ्रुत्वैव द्वितीया प्रतिपादयति । ' श्रीन् परिधीन् ' इति द्वितीया । साऽपि भ्रुत्वैव मन्थस्य संख्याऽर्थतामाह । (अत्र तत्ररत्नम्— " ननु मन्थातेयं द्वितीया कथं मन्थस्य तादर्थ्ये प्रतिपादयेत्, स्वामिनि क्तिवाविरोधात् । वलम्, मन्थकल्पिता ध्रुतिरिन्मुस-हता । ना हि निरसंख्याप्रकाशनसमर्थमन्थवशात् कल्प्य-माना ईदृशी कल्पेत ' मन्थेगानेन श्रेर् परिधीन् प्रकाश-येन् ' इति । न चैव लिङ्गविनियोगोऽप्य स्यात्, स च निराकृतः । वलम्, उदाहरणत्वर तु दातव्यम्, वन मन्थेगैव ईदृशी भुतिः । " एतेन जानन्दाभगपुस्तकस्या अन्त्या टिप्पणी व्याख्याता) तस्यात् निरसंख्याप्रयुक्तोऽयं मन्था, नापूर्वप्रयुक्तः । ' श्येव जुहोति, तेन ह्यत्र क्रियते ' इत्यत्र श्येवं तावत् अतुदाहरणम्, करणविभक्तिनिर्देशात् । यथा ' श्रीहिभिर्भजेत ' इति । ' अन्नकरणेन जुहोति ' इत्येतदपि करणविभक्तिनिर्देशादेव व्यनुदाहरणम् । अयो-च्येत हिशब्दयोगात् अन्नकरणमुदाहरण स्यात् । (निरा-करोति—) तत्र, श्येवस्य विधीयमानस्य अर्थेवाऽऽक-मित्युक्तम् । उच्यते । हिशब्दभ्रुत्वा हेतुत्वेन अन्नकरणम् । यत्तादनेन अन्न क्रियते, तस्यार्दनेन होमः कर्तव्यः इति (न ह्युत्तरेक्षणप्रसङ्गात्) । ननु प्रसिद्धसंबन्धो हेतुर्भा-वति । न च होमासन्नकरणयोः संबन्धः अवगतः प्रमाण-न्तरेण, यथा कुतश्चानित्यन्वयोः । उच्यते । संबन्धे-ज्येः (प्रमाणान्तरेण संबन्धोऽपेक्षितः), चेदे तु हिशब्द-अवकात् धाक्यप्रयुक्तयोरे होमासन्नकरणयोः संबन्धकृतौ (' यत्तु अन्नकरणम्, तत्तु होमेन संरुध्यम् ' इति) । वेनाऽऽमितेन (बाक्येन) हेतुश्रवणमुपपत्त्यते । एति च हेतु अवगो बात्करणं संरुध्यम्, होमः संस्कारकः । यदा-दवकरण सत्त्वे होमेन भ्याच्यते । यथा यत्तु वृत्तकम्, सत्तदमित्यनेन भ्याच्यते । यथा च यत्तु म धूमा, तस्याग्निना भ्याच्यते । (प्रमाणं चाद्वेन भ्याच्यते) । तस्यात् हिशब्दभ्रुत्वा अन्नकरणार्थो होम इति मन्थमानः

पूर्वपथं करोति । (यत्तु प्रथमेऽध्याये अर्थवादत्वं साधितं श्युक्तम्, तत्राह—) इह अपूर्वार्थे होमि स्थिते प्रथमे-ऽध्याये किं अन्नकरण विधीयते, श्येवं मदर्शनाय (एक-देशानुवादः) उत श्येवं विधीयते, (तस्य) अन्नकरणं स्तुतिः इत्यर्थं विचारः (इत्युपनयकता) ।

अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवसाया स्यात् । १२ ॥

भाष्यम्— अपूर्वप्रयुक्ते एवंजातीयके धर्मे एति द्रव्येण च धर्मव्यवसाया न स्यात् । ' पवता मैत्राव्येण औणाति, सकुमिर्मन्थितम्, वानाभिर्हारीकोबन्धम्, हिश्येन शुक्रम्, आन्वेने पाचीनवन् ' इति । यस्या-न्वैश्वर्यवचः अपूर्वस्य (नापकः), तस्यापवता अर्थव्यव-इति । ऐन्द्रवायवोऽपि अपूर्वस्य । सोऽपि पवता अर्थि-त-व. प्राप्नोति । एवं सर्वणि अव्यवसायिनि सर्वेषा ग्रहणाम् । तत्र मैत्राव्यदिग्रहणमपि रक्षितं स्यात् । तस्यमपि द्रव्यदिप्रयुक्तः प्रोक्षणवाद इति ।

अर्थो वा स्यात्, प्रयोजनमितरेपामचोदनात्, तस्य च गुणभूतत्वात् । १३ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पथं भाषयति । न द्रव्या-दिप्रयुक्ता भवेयुः । किं तर्हि ? अर्थ एषा प्रयोजनम् । अर्थे इत्यपूर्वै ब्रूमः । तदर्थोत्ते । तद्धि कर्तव्यतया भूयते । तदिदिकर्तव्यतया अनुभवते । इतरेषा द्रव्यादीना कर्तव्य-तया न चोदता । किं तर्हि ? अर्थस्य गुणभूतत्वेन । व्यर्थे एति, अपूर्वे प्रति गुणभूतानामेषा अवयवम् । किमतो पथेयम् / अकर्तव्यता इतिकर्तव्यतया नास्ति संकथ इति ।

ननु श्रीद्वारिसमभियाहारत् तैर्हि संकथः । तत्र द्वितीया श्रीद्विगद्युत्पद्युक्तता सम्पत्ते । लिङ्गबाज्याभ्या संख्याहेतुमप्रयुक्तता । नेत्याह । एवं एति फलं कल्पनीयं स्यात् । तस्यपूर्वप्रयुक्तता । नन्वेवमपि एति अपूर्वो-पकारः कल्पयितव्यः । तस्य रूपयितव्यः, प्रकृतेन तु एकताव्यतया गीत्या । ' कथं हेतुं अरकृतेन कल्पयन्नेक-वाक्यता स्यात् । ननु प्रकरण बाक्यस्य अर्थोर्वा न बाक्यम् । तस्यमबाक्यम् । फलाभावात् मवदीयः पथो मुच्यते । तद्विन्तु तानर्थक्येनाविच्छिद्यते प्रकरणवता प्रयोगवचनेना-परिपन्थि प्रोक्षणपदि विधानियते । ग्राह । आर्तुसंकथे-

ऽपि तदापूर्वोद्भातिमिरेव धर्म प्रयुज्यते । क्रमेव भविष्यति । द्रव्यादिर्धर्मधर्धेव हि नावहातो भविष्यति ।
 फल च न कदापिद्वयम् । उच्यते । नैव द्वयधर्मम् ।
 श्रीहीनं प्रोक्तरीति हि श्रीहिवातिर्निर्दिश्यते, श्रीहिद्वय लक्षणार्था वा, अपूर्वताघननिरोधलक्षणार्था वा । अन्यतर लक्षणया क्तायेति, नोमयलक्षणार्था स्यात् । द्रव्यादिवर्ण वा, तत्र च लयगैव दोष । फलकारणेति कृता साधन विनोषलक्षणार्था कातिरवधीयते । श्रीहिवातिलक्षित यत् साधनम्, किं तत् ? यत्तत्तद्गुला भवति, तत् प्रोक्षित य मिति । तद्गुलनिर्वृत्तिरस्ता हि तत्र साधनम्, न द्रव्यता । एत स्रवादिभ्यो योञ्जयित्तम् । तस्माद् पूर्वश्रुतता प्रोक्षणधीनामिति ।

दृप्— यदि श्रीहिलक्षणप्रयुक्त प्रोक्षण (स्यात्) तथा सति फलकल्पना (स्यात्) नहि स्वकार्ये च परमयाऽपि (प्रकृत-) अपूर्वप्रवेशन व अग्निद्वारेणैव आधानस्य प्राचपूर्वप्रवेशनता संभवति । (नैव साधन इत्यादिभाष्ये शब्दार्थे-) न च वाक्यस्य दो अर्थो, यदि वा तद्गुलनिर्वृत्तिप्रणाल्या यत् अपूर्वे लक्ष्यते तस्याय धर्म, यदि वा श्रीहिवातिलक्षितस्य द्रव्यस्य । (न तु द्रव्यमिति लक्ष्यते । नहि स्रवद्वयवृत्ति श्रीहिपद स्वरूप च त समवेत च साधनविशेष प्रतिपाद्यित्तु घट्टम् । तत्र-) स्वरूपपर दे आनर्थक्यात् साधनविशेषलक्षणम् (विहायते) ।

अन (भाष्य-) अप्र - श्रीहिवातिलक्षित यत् साधनम्- किं तत् ? यत्तत्तद्गुला भवन्ति- तत् प्रोक्षितव्य इति (शास्त्रार्थे) कुत ? तद्गुलनिर्वृत्तिरस्ता हि तत्र साधनत्वम्, न द्रव्यता । (अथ न भाष्य-) कोऽभिप्राय ? (उच्यते-) तद्गुलनिर्वृत्तिप्रणाल्या यत् साधनय लक्षयति, तदर्थं प्रोक्षणम् । योच्यते तद्गुलनिर्वृत्तिविशेष । न चाप्यद् द्वय तद्गुलनिर्वृत्तिरक्षणार्थेन शक्यते गृह्यित्तुम् । तस्माद् आयेतु द्वयेतु प्रोक्षणमात्रं ।

अपूर्वत्वार् व्यपस्था स्यात् । १४ ॥
 भाष्यम्— अथ यद्गुलम् ' अर्थेन त्रिते च द्रव्येन न प्रवृत्ता स्यात् ' इति । साधनविशेषलक्षणार्था काति इत्येव सति भावस्या भविष्यति । यैसाधनस्यैव भविष्यते,

तत्र पय श्रयणम्, न तत् ऐद्रवायवेन । अतो न भैश्र वरणापूर्वात् ऐद्रवायवस्य धर्मा । अपूर्वो हि ऐन्द्र वायव । तस्मात् अपूर्वत्वाद् यथाहा स्यादिति ।

तद्गुलस्यैव च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् । १५ ॥
 भाष्यम्— यद्य मन्यते ' द्रवादिप्रयुक्ता प्रोक्षण दोषो धर्मा ' इति, तस्य सर्वविषयता धर्मस्य भाष्योति । येऽपि मत्तार्था वीद्वय नेऽप्येव प्रोक्षित वा प्राप्नुवति । न तैवत् ' यथाऽपीष्यते । तस्माद्भवमस्मिन् पक्षे दोष इति ।

तद्गुलस्येति चेत् । १६ ॥
 भाष्यम्— इति चेत्तदिति, सर्वविषयता धर्मस्य भविष्यतीति । तत्रकस्य प्रवरणप्रयुक्तस्य भविष्यति । एव प्रवरणमनुग्रहने । न च सर्वविषयता धर्मस्येति ।

नाश्रुवित्वात् । १७ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । न हि श्रयते, प्रवरणप्रयुक्ता वीद्वयो निवृत्त वा, प्रोक्षितभाष्येति । ननु प्रवरणानु ग्रहाप एतद्व्यपवादानम् । नेत्याह । नहि वाक्येन कश्चित प्रवरणमुद्देशते धर्मान् श्रियन्तुम् । अथपि न बाध्यते, तथापि न प्रवरणस्य विनोद्यु सामर्थ्यमस्ति । कर्तव्यता हि तत् क्रियमाणं चोच्यते, न प्रवरणस्यैव विनोद्यु चोच्यते । तस्मात् प्रवृत्तयागविशेषिताता घोहीना निर्वादि प्रोक्षण वा चोच्यते इति ।

दृप्— न प्रवरणस्य विनोद्यु सामर्थ्यमस्ति । परैव्यक्त्या हि तत् क्रियमाणं चोच्यते, न प्रसिद्ध सवधमिष परविशेषप्रत्यवेन इति (भाष्यम्) कोऽ भिप्राय । (उच्यते-) भावयेत् स्वाम् । येन इ भागेन । कथ इति श्वाश्राद्धा भवति । य च प्रहा अतिशयस्वरूपवाद् भवति । यद्य निर्वृत्तिप्रकृत्य उच्यते, न परविशेषण यथा ' दृष्टं पट ' इति । इह यत् कथंभाषावाद्भाष्यार्था अन्वयं भानादि उपनिषदति, तस्य संवधिचे कारणम् (तत् कथंभाषा मत् प्रवरण भा ववाधानादे इदमभावेन संवधिचे कारणं भवति) । न चायथ भवितुमर्हति । (न स्वरूपेव प्रवरण भाष्यम् संवधिचे कारणं भवति इत्यर्थं । आनन्दा अनीये तु अत्र ' नाचय भवति, न चाचय भवति ')

इति पाठः । वाक्यद्रव्यमि च टिपण्णाय शब्दपाठम् । परतु नत् अस्मदीये लिखिते तन्त्ररत्ने वा भान्ति ।)

अधिधारणैस्ति चेत् ॥ १८ ॥

भाष्यम्— इति चोपपत्ति, न प्रकरण विसेपकं ग्राहीणामिति । बाहम् । अधिकास्तत् शास्त्रसंग्रहम् । इमे भगवांसः, इमे कार्यार्थाः । तत्र कार्यार्थान् प्रोक्षिष्यतीति ।

तुल्येषु नाधिधार. स्यादचोदितश्च संयन्धः, पृथक् सतां यद्यार्थेनाभिसंश्रवत्तत्साधनः प्रयो-ज्यन्म् ॥ १९ ॥

भाष्यम्— तुल्य एते ग्रीह्यः । य एव मकार्थाश्च एव कर्मांशः, न पृथक् केचित् कर्मांशं नाम । ननु ये निष्कान्ते कर्मांशः । सन् भवेदेतत् । गीर्णगादियु दोषो न स्यात् । निर्वाणे तु दोषः । न तत्र केचन गृह्यता विद्यन्ते । पृथक्कता यथार्थेन निर्वाणः भूयते । कथम् ! अपरेण गार्हपत्ये प्राणीप्रमनोऽवस्थितं भवति । तस्य दक्षिण सकमारुद्रा वनशोऽभिनिर्यति इति । तस्माद्धर्मस्य सर्वनिपयत्वं प्रातोऽप्येव । पूर्वेण हेतुनाऽपूर्वप्रयुक्तत्वं प्रोक्षणदीनानामिति ।

शा— 'तत्र श्रुतिश्रुतीयस्त्वाद् ग्रीह्यादिवद्रव्य-शेषता । प्रक्रियाऽवगता पूर्वशेषवस्थापवाधिनी ॥ श्रीह्यादिरूपशेषस्ये सत्यानर्थक्यमापतेत् । प्रोक्ष-णस्य, विनाऽप्यस्मान् तत्स्वरूपस्य सिद्धितः ॥ तस्मात् साधनरूपं यद् ग्रीहीणां शास्त्रचोदितम् । तेन रूपेण संबन्धः प्रोक्षणादेर्विधीयते ॥' तस्मात् सर्वेषामेव भुवनवद्रातिविलिखियोगाना श्रवादीना संस्काराः अपूर्वभावनदीवभूताः तद्विद्वदियु ग्राह्यतायैकेषु द्रव्यान्तरेषु संस्कारेषु कूटित्वात् ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— इत्यादि धनोपक द्वितीयाश्रुतेः शिष्यदश्रुतेश्च संयोगात् । चारब्दः वाक्यलिङ्गसंयुक्ता-पेक्षया भूते, विशेषकोत्तरार्थः ।

वि— 'श्रीह्यस्य प्रयोगोऽपूर्व न प्रोक्षणविषु । वाक्यश्रुतिव्यामाद्य. स्यात्, चोदिताश्रुतस्याऽन्तिम ॥'

भाट्ट— अत्र मूले श्रवणशब्दोऽसुदराधाना यत्र श्रुत्या उद्देश्यता, तत्र ग्रीह्यादित्वात्, न तु अपूर्वभावन-त्वेन, प्रकरणेन श्रुतिशेषेनावोक्तत्वं इत्याद्यश्च स्वल्पे

आनर्थक्यभावेः अपूर्वभावनत्वेनेति सिद्धान्तितम् । तत्र 'ग्रीहीन् प्रोक्षति' इति द्रव्योदाहरणस्य 'सद्युद्धेना यौर्णमासीम्' इति समुदायोदाहरणस्य च कथञ्चित् सम्यगेऽपि संज्ञोदाहरणस्य 'शीत् परिशीत्' इति मन्सस्य 'अनन्म सुः' इति मन्सस्य अपूर्वभावननीमूनपरिपी-यत्ताप्रकामानार्थवत्स्य 'सिद्ध-वान् अनुदाहरणमिति चार्थिककारेणशोक्तम्, तथा हेतुश्रवणोऽपि । यत् 'श्रुतेण जुशेति, तेन एतत् किमते' इत्यनन्तरणहेतुना तस्य ग्राह्यत्वत्वगत्यात्, ग्राह्यस्य च तर्धम प्राधान्यदर्शनात्, अनन्तरणोद्देशेन होमः संस्कारकतया विधीयते इत्या-शङ्क्य एवीषया होमं प्रति श्रुत्स्य फलगतगततेः 'तेन कार्यं क्रियते' इत्यस्य न्यायवदग्यात्, होमोऽयं आश्रय-द्वयकारकः 'अपूर्वार्थे इति निचार्चितम्, तत् ग्राह्यत्वस्यापि श्रुत्यादेः कतु प्रति प्राधान्यादर्शनात् अपर्वावत्वस्य च हेत्वधिकरणे ग्यापितत्वात् तद्विचारस्य च ऊह्यतुपयोगि-त्वात्प्रोक्षितम् ।

श्रुद्ध सर्वस्यैवाप्य विचारस्य आद्याधिकरणेन गताथ-तेत्यनया वचनेन । यद्यपि गणकभेति गूणेण (११११११) संनिप-योग्यकारकमात्रे अपूर्वभावनस्यलक्षणा सिद्धा । संस्कारे चेति सूत्रेण (२) च आनन्तरिकताया वाच-दिनारणत्वाऽवच्छेदकाना अविवक्षा सिद्धा, तथापि भूतस्य ग्रीह्यादेः कारकताऽवच्छेदकस्य तागे प्रमाणाभावः । न च युगपदश्रुतिद्वयविषयः, अपूर्वभावननीमूनरीदितत्वच्छि-न्नस्यैव लक्षणया उद्देश्यताऽङ्गीकारान् । अतश्च तद्वदन्वय-नीवारायो अव-वात् नोद्दिष्टिः । इति प्राप्ते, लक्षण-द्वयच्छेदके गौरवाभावेः श्रुतस्य ग्रीह्यत्वस्य च लक्षणो-पयोगिसिद्धावतिपदात्कत्वेनापि चरितार्थत्वात् विवक्षा । अत एव तत्तद्व्यपारिकताया विजातीयपूर्वभावनताया एव लक्षणोपेति कौलुमे स्पष्टम् । तत्तद्व्यपारकताप्रमाणावच्छि-न्नभावनताया एव लक्षणस्य ग्रीह्यतन्निष्ठकारणताया गुणादिप्रमाणेन चेदेऽपि चरितार्थत्वात्प्रोक्षणीयवि-नतैव चरम् । अतश्च ग्रीह्यादेरपिचरित-त्वात् श्रुतो नीवाराय लक्षो विज्ञो । एव यत्रापि नापूर्वभावनतम् 'ग्रीहीन्वदन्ति' इतिवत् पूर्वमन्तिन्, स्वभावे एव तु संस्कारमिश्रितस्य मीयादेः साधन-विविधानं तथा 'श्रीहि-

ऽपि तद्वैशेष्यादिविरेव धर्मः प्रयुज्यते । हिमेवं भविष्यति ? इत्यादिषंक्रमश्चैव हि नावशातो भविष्यति । फले च न कल्पयितव्यम् । उच्यते । नैव शक्यम् । ग्रीहीन् प्रोक्षतीति हि ग्रीहीनातिर्निर्दिश्यते, ग्रीहीद्रव्य-लक्षणार्था वा, अपूर्वसाधनविशेषलक्षणार्था वा । अन्यतर-लक्षणया कृतामेति, नोभयलक्षणार्था स्यात् । इत्यलक्षणा वा, तत्र च लक्षणैव दोषः । फलकल्पनेनि कृत्वा साधन विशेषलक्षणार्था वातिरवशीयते । ग्रीहीजातिलक्षितं यत् साधनम्, किं तत् ? यतस्तदुल्ला भवन्ति, तत् प्रोक्षितव्य-मिति । तदुल्लनिर्गृहिकरता हि तत्र साधनत्वम्, न द्रव्यता । एव संख्यादिभ्यो योजयितव्यम् । तस्माद-पूर्वप्रयुक्तता प्रोक्षणार्थीनामिति ।

दुष्— यदि ग्रीहीस्वरूपमुक्तं प्रोक्षण (स्यात्) तथा गति फलकल्पना (स्यात्) । नहि स्वरूपार्थत्वे परपरसाधि (प्रवृत्त-) अपूर्वव्योजनगव अग्निद्वारेणैव आघानस्य क्रमपूर्वप्रयोजनता संभवति । (नैवं शक्यं इत्यादिभाष्य-भाष्ये-) न च वाक्यस्य द्वौ अर्थौ, यदि वा तदुल्लनिर्गृहिकप्रणाल्या यत् अपूर्वं लक्ष्यते तस्याव धर्मः, यदि वा ग्रीहीजातिलक्षणया द्रव्यता । (न तु द्वयमपि लक्ष्यते । नहि सङ्ख्युचरितं ग्रीहीत्वं स्वरूपं च तत्तमभेदं च साधनविशेष प्रतिषादयितुं शक्यम् । तत्र-) स्वरूपपरत्वे आनयैकसाद् साधनविशेषलक्षणम् (विज्ञायते) ।

अथ (भाष्य-) ग्रन्थ- ग्रीहीजातिलक्षितं यत् साधनम्- किं तत् ? यतस्तदुल्ला भवन्ति- तत् प्रोक्षितव्यं इति (ज्ञात्वाार्थ-) । हत- ?) तदुल्ल-निर्गृहिकरता हि तत्र साधनत्वम्, न द्रव्यता । (अथ भाष्य-) फोऽभिप्रायः । (उत्तरम्-) तदुल्लनिर्गृहिकप्रणाल्या यत् साधनत्वं लक्षयति, तदर्थं प्रोक्षणम् । यथेभ्यो तदुल्लनिर्गृहिकरविशिष्टा । न चान्यत् द्वयं तदुल्लनिर्गृहिकरणात्सिन् शक्यते लक्षयितुम् । तस्मात् अन्येषु द्वयेषु प्रोक्षणार्था वा ।

अपूर्वत्वाद् व्यथस्या स्यात् । १४ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं 'अर्थकारित्वे च द्रव्येन न शक्यता स्यात्' इति । साधनविशेषलक्षणार्था काति द्वयेवं प्रति व्यथया भविष्यति । प्रेक्षावशेन यत्कथं,

तत्र पयःशयनम्, न तत् ऐन्द्रवायवेन । अतो न प्रेक्षा-वशेनापूर्वत्वं ऐन्द्रवायवस्य धर्मा । अपूर्वो हि ऐन्द्र-वायवः । तस्मात् अपूर्वत्वाद् व्यथस्या स्यादिति ।

मत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्ववियपत्वम् । १५ ॥

भाष्यम्— यद्य मन्यते 'द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षण-द्वयो धर्माः' इति, तस्य सर्ववियपता धर्मस्य प्राप्नोति । येऽपि भक्तार्था ग्रीहयः तेऽप्येव प्रोक्षितं वा प्राप्नुवन्ति । न चैतत् रणसाध्यते । तस्मादवमसिन् पथे दोष इति ।

तदुक्तस्येति चेत् । १६ ॥

भाष्यम्— इति चेत्तदन्ति, सर्ववियपता धर्मस्य भविष्यतीति । तत्रकस्य प्रकरणवृत्तस्य भविष्यति । एवं प्रकरणमुद्यम्ये । न च सर्ववियपता धर्मस्येति ।

नाश्रुतित्वात् । १७ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । न हि शक्ये, प्रकरणतुला ग्रीहयो निर्वन्धनाः, प्रोक्षितव्यश्चेति । ननु प्रकरणदु-प्रदाय एतदध्यवसानम् । नैत्याद् । नहि वाक्येन कारित्वं प्रकरणमुत्पद्यते धर्मात् नियन्तुम् । अथापि न वाक्ये, तथापि न प्रकरणस्य विशेषेण सामर्थ्यमिति । कर्तृत्वतया हि तत् क्रियमाणं चोच्यते, न प्रसिद्धसंभवत्वात् विशेषण-त्वेन । तस्मात् प्रवृत्तवायविविधितानां ग्रीहीणां निर्वन्धः प्रोक्षणं वा चोच्यते इति ।

दुष्— न प्रकरणस्य विशेषेण सामर्थ्यमिति । परौल्लेखया हि तत् त्रियमायं चोद्यते, न प्रसिद्ध-संभवन्मियं परविशेषणत्वेन इति (भाष्यम्) फोऽ-भिप्रायः । (उत्तरम्-) भाष्येण स्वार्थं । येन ? यानेन । कथं इति प्रकाशकाद्वा भवति । (तं च प्रकाश-अतिर्जातव्यवस्थावाद् कतेत्यं । यद्य निर्जातव्यवस्था उच्यते, तं परविशेषणं यथा 'दृष्टं पटः' इति । इह यत् कथंभावात्काद्वा अन्वयवधात्परि उपनिपतयि, तदस्य संबन्धित्वे कारणम् (तत् कथंभावात्तन्मत् प्रकरण-अन्वयवधानादि इत्यन्वयत्वेन संबन्धित्वे कारणं भवति) । न चाशयं भवितुमर्हति । (न रत्नरूपेण प्रकरण-अन्वयस्य संबन्धित्वे कारणं नवति त्त्वर्थः । आनन्दा-अनर्थे तु अथ 'ना-व्ययं भवति, न चान्वय-व्ययं')

इति पाठः । वाक्यद्वयमपि च विप्यम्भा व्याख्यातम् । परतु तत् असादीये लिखिते तन्प्रत्यये वा नास्ति ।

अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥

भाष्यम्— इति शेषव्यक्ति, न प्रकरणं विशेषकं ग्रीष्णामिति । वाक्यम् । अधिकारत्वं शब्दाभ्युत्थम् । इमे अकार्याः, इमे कार्याः । नत्र कार्याणां प्रोक्षणीयता । तुल्येषु नाधिकारः स्यादचोदितश्च संबन्धः । प्रथक् सतां यद्यर्थेनाभिसंबन्धस्तस्माद्यज्ञः प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

भाष्यम्— तुल्य एते ग्रीष्मः । य एव कार्यास्त एव कार्याः, न प्रथक् केचित् कार्या नाम । ननु ये निरुक्तस्ते कार्याः । सत्यं नवेदेतत् । प्रोक्षणीयत्वे दोषो न स्यात् । निर्वापे तु दोषः । न तत्र केचन प्रकृता विद्यन्ते । पुष्पकतां यज्ञार्थेन निर्वापः श्रूयते । कथम् ? अपरेषु गादेषु न प्राणीषमनोऽनदिगतां भवति । तस्य दक्षिणं चक्रमाद्य अनातोऽधिनिर्वपति इति । तस्माद्धर्मस्य सर्वनिर्वापचं प्राप्नोष्ये । पूर्वेण हेतुनाऽपूर्वेषु कर्तव्यं प्रोक्षणादीनामिति ।

श— 'तत्र भुवि कलीयन्त्वाद् ग्रीष्मादिद्रव्य-
शेषता । प्रक्रियाऽध्वगता पूर्वशेषत्वस्यापवाधिनी ॥
ग्रीष्मादिरूपशेषत्वे सत्प्रत्ययस्यमापत्तेम् । प्रोक्ष-
णस्य, विनाऽप्यगतात् तत्स्वरूपस्य सिद्धितः ॥
तस्मात् साधनरूपं यद् ग्रीष्माणां शास्त्रचोदितम् ।
तेन रूपेण संबन्धः प्रोक्षणादीर्निधीयते ॥'
तस्मात् सर्वेषामेव भुगमनस्यमिषिविधोयाना द्रव्यादीनां संस्काराः अपूर्वभावनायोगभूता, तद्विहितेषु प्राकृतानुसारेण कथान्तरेण संस्कारेषु कथितव्याम् ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— द्रव्यादि प्रयोक्तृत्वं द्वितीयाश्रुतेः
द्विषयद्रव्यत्वेनैव तथोक्तम् । वाक्यम्— वायव्यदिद्रव्यसुका-
येष्वथ श्रुतेः विशेषयोगनार्थः ।
वि— 'ग्रीष्मादयः प्रयोक्तारोऽर्था वा प्रोक्षणादिषु ।
वायव्यभूतिभ्यामायः स्यात्, चोदितां कारुक्ष्याऽन्तिमः ॥'
भाट्ट— अत्र मूले द्रव्यशेषत्वे हेतुसमुदायाना यत्र
भुव्या अदेवता, नत्र ग्रीष्मादिनेव, न तु अपूर्वसाधन-
त्वेन, प्रकरणेन भुमिषोकावतोमात् इत्यादिष्वेव स्वरूपे

आनयैकयापत्तेः अपूर्वसाधनत्वेनेति सिद्धान्तितम् । तत्र
'ग्रीष्मिन् प्रोक्षति' इति द्रव्योदाहरणस्य 'चद्रोदा
पीर्णमासीम्' इति समुदायोदाहरणस्य च कथञ्चित्
संशयेऽपि संख्योदाहरणस्य 'श्रीत् परिधीत्' इति मन्त्रस्य
'अगम सुवः' इति मन्त्रात् अपूर्वसाधनीभूतापरिधी-
यसाधनानामैतस्य सिद्धत्वात् अनुदाहरणत्वमिति
वार्तिककारेण बोद्धम्, तथा हेतुदाहरणेऽपि । यत् 'रूपेण
जुहोति, तेन शक्तं क्रियते' इत्यत्र ननु हेतुना तस्य
स्यान्वयत्वमगतात्, स्यादस्य च सर्वत्र प्राधान्यदर्शनात्,
अत्र ननु ग्रीष्मेण होमः सम्भारकतया विधीयते इत्या-
दिष्वप्यनुगीयया होमं प्रति श्रार्थस्य करणत्वमगतेः 'तेन
होमं क्रियते' इत्यस्य चाप्येवादात्वात्, होमोऽयं आराहु-
पकारकः 'अपूर्वार्थे' इति विचारितम्, तत् साधनमपि
जुहोदेः कर्तुं प्रति प्राधान्यादर्शनात् अर्थादाहृत्य च
हेतुविकल्पने स्थापितत्वात् तद्विचारस्य च ऊहातुव्योक्ति-
त्वाद्योपेक्षितम् ।

किञ्च सर्वेषामेव विचारस्य आधाधिकरणेन गतापे-
तेन न्यायव्यवर्तते । यद्यपि यज्ञकर्मणि सूत्रेण (१) (१) (१) (१)
संनिध्योवच्छेदकतामे अपूर्वसाधनव्यवस्था सिद्धा ।
संस्कारे चेति सूत्रेण (२) च आन्तरादिनामा वाग ता-
दिकारणताऽवच्छेदकानां अविधवा सिद्धा, तथापि श्रुतस्य
ग्रीष्मादेः कारणताऽवच्छेदकस्य स्वार्थे प्रमाणभावाः । न
च युगपद्बुद्धिद्वयविरोधः, अपूर्वसाधनीभूतग्रीष्मादादिनादि-
प्रस्यैव लक्षणवा यदेव साधनीकारणम् । अत्र च तद्व्यव-
नीनागदी अस्त्वया नोदितिदिः । इति प्राप्ति, लक्षण-
व्यच्छेदके गौरवापत्तेः श्रुतस्य ग्रीष्मस्य च लक्षणो-
पर्याप्तिसक्यमतिपादकत्वेनापि चरितार्थवात्र विवक्षा ।
अत एव तत्तद्व्यापारिकतया विवक्ष्यतापूर्वसाधनताया एव
उपपत्तेर्नि कौस्तुभे रण्यम् । तत्तद्व्यापारकतायनतात्वावच्छि-
दसाधनताया एव स्थानात् ग्रीष्मस्य निवृत्तकारणताया
गुणादिप्रमाणेन भेदेऽपि सर्वसाधारण्यमोऽपीत्यपि
तत्रैव व्यक्तम् । अथ ग्रीष्मादेरविचिन्तितत्वात्, सुको
नीनागदिषु ऊरो तिष्ठती । एव यद्यपि नापूर्वसाधनत्वम्
'ग्रीष्मस्य इति' इतिवत् पूर्वप्रमितम्, स्वभावे एव तु
संस्कारनिश्चिन्ता ग्रीष्मादेः तापनवविवातं च यः प्रोक्षि-

ताम्बामुल्यमद्रव्यसम्बन्धम्' इत्यादौ तत्समानजातीयवाक्या-
न्तरे वा, तथापि प्रोक्षणाविशिष्टस्य मीक्षित्वविशिष्टस्य च
विषयक्रियाविशेषणत्वेन विशेषेण वृत्ते पश्चादस्मैकहायनी-
न्यायेन परस्परान्वयान् प्रकृतौ तन्जातीयस्य प्रोक्षणेऽपि
विज्ञेयौ तन्जातिलोपेऽपि तत्त्वानापरत्वात्पान्तरे एव
प्रोक्षणत्वानात् विषयति उक्तः । प्रोक्षणे प्रति विशेषण-
विधिवेलाया अपूर्वसाधनम्पैव उद्देश्यताऽवच्छेदकत्वम्,
लक्षणा वरं (केवलम्) न तास्ति, मीक्षिपदेन मीक्षित्व-
स्यैव अमिषानात् । अपूर्वसाधनत्वस्य कस्मिन्विशेषणैव
स्वपदेनैवाभिधानात् ।

एवं यथापि संस्कारविधुत्तर तत्तन्नेन संस्कृतस्य
निमित्तयोगः यथा ' तदे पथसि ' इत्यादौ यथापि संस्कार-
शब्दे पथशब्दसमानाधिकरणसमावृत्तयोद्देशेनैव द्रव्या-
नवनविधिः, न तु पथशब्दावच्छिन्नोद्देशेन आनर्थक्यात् ।
न च धर्मः उपपत्तिशक्ये इत्यसामान्यविषय सामान्यतः
एव पर पदेन प्रधानं प्रतीयते, पश्चात् तच्छब्देन पथ-
शब्दावच्छिन्नस्य अपूर्वसाधनत्वे प्रकृति स धर्मः अपूर्व-
साधनस्वरूपः इति प्रतीयते । तत्र च पथःपदस्य लक्षणोपि
पश्चादवगम्यते इति न कश्चिद्विरोधः । यस्तुतस्तु यद्यपि
सामान्यशब्दात् सावितिशिष्टपदोऽधिकरणकद्रव्यानवनस्य
विहितस्य प्रयोजनपेक्षया उद्देश्यतावत्कं सामान्याव्यवस्था-
पदमनुमीयते । तथापि मन्त्ररणाद्यनुवेद्यात् अवस्था-
विशिष्टपदोऽवच्छादिशब्दप्रथमप्रतिष्ठाद्वयम् — तच्छब्दवचनेन
पथत्वया एव उद्देश्यतावगमते, तच्छिष्टविद्यतीभापूर्वसाधन-
त्वानुपपत्तयेव न कल्पनात् न लक्षणोऽपीति ध्येयम् ।
मण्डन — ' न द्रव्यसंयोगादिति प्रयोक्ता । '
शंकर — ' औपान्नापूर्वशेषत्वम् । '

● द्रव्यसंश्रवणादिना कारकत्वेन ज्ञानादिधात्वर्थ-
निष्पन्ने न तन्निष्पादकभावपर्यन्ततपेक्षा । सु. पु. ७०९.
● द्रव्यसंयोगाबोधना, पशुसोमयोः प्रकरणे
हानर्थको द्रव्यसंयोगो नहि तस्य गुणार्थेन ।
२।१।६।१० ॥

'अग्नीतोमीयं पशुमाकथते' इति 'हृदयस्यग्निऽवयवति,
अथ जिह्वाया अप यच्छ' इति च भूयते । तथा
' सोमेन पचेत ' इति, 'येन्द्रशपर्वं गृह्णाति, मैश्रवरणं

गृह्णाति, आश्विनं गृह्णाति' इत्यादि च भूयते ।
तत्र अत्रयविवृत्तातिचोदिताना कर्मणामेव समुदायस्य
आलम्बित्यप्रतीकं अनुवादकौ, किंवा स्वपूर्वयोः कर्मणोः
विधायकौ इति विचार इदं मूलं पूर्वपक्षमाह । हृदयदि-
पाकं गृह्णातिशक्यं च चोदना रमेचोदना प्रयेतया ।
अग्नय अहंमवधिनैशस्य हृदयशब्देः द्रव्यस्य संयोगात् ।
पशुसोमयोः पशुसोमयाकथयोः उत्पत्तिचोदनाये छि-
द्यमानात् प्रकरणे प्रकरणसाध्यावयवविश्लेषिताशक्येणु इत्य-
संयोगः हृदयस्यदिद्रव्यसंस्यारः विधीयमानः अनर्थकः
न यागाङ्गत्वं प्रतिषेधेन लपनिशिशिष्टपशुसोमयोचेन हृदया-
पीना भाषनःशानुपपत्तेः । नहि तस्य उपपत्तिशिष्टद्रव्यस्य
अवदानप्रदानादि गुणार्थत्वेन संस्कारकत्वेन उपलुप्यते,
नाशकत्वात् ।

अथवा भाष्यरीत्या सिद्धान्तसूत्रमिदं तस्यैव इत्यम्-
पशुसोमयोः पशुसोमवाक्ययोरेव चोदना कर्मचोदना द्रव्य-
संयोगात् पशुसोमरूपापूर्वद्रव्यसंयोगात् । द्रव्यसंयोगः
पशुसोमयोः सोमशब्दश्च प्रकरणे प्रकृते हृदयादौ आनर्थकः,
लक्षणाप्रसङ्गात् । नहि हृदयादिवाक्यविहितकाले एव
तस्य पदोः सोमस्य च द्रव्यस्य गुणार्थेन प्रदेयप्रकृतिमेव
विधिः संभवति । इति ।

" पशुसोमवाक्ययोः चोदना पथशीयोमलक्षणद्रव्य-
वेवतानिशिष्टस्य सोमविशिष्टस्य च वागव्य विधिः ।
द्रव्यसंयोगात् पशुसोमद्वयसंयोगस्य प्रयोक्तेन संयोगात् ।
इति यसात् प्रकरणे प्रकृतहृदयादेःत्रावापरिवाक्यविहिते
कर्मजाते सति पशुसोमद्वयसंयोगोः अनर्थकः स्यात् ।
ननु पशुसोमशब्दयोः गौण्या नृत्या त. प्रकृतिक्रमपरवराया
तदनुवादक्यं संभवति इत्यत आह- नहीति । गुणः
तत्रचरः, अर्थः वृत्तिः, गुणहायतोऽर्थो गुणार्थः गौणी
वृत्तिः । तस्य हि पशुसोमद्वयं सोमशब्दस्य च मुख्य-
योरेव संभवति गौण्या नृत्या तद्विकृतिद्रव्यत्वेन न युक्त-
माश्रयिगुमियर्थः । " इति कुल्लुहलम् । तस्मादपूर्व-
कर्माणी विधीयैवातां न प्रकृतानामनुवादौ इति सिद्धान्तः ।

अचोदकाश्च संस्काराः । १८ ॥
पूर्वस्य तस्यस्य पूर्वसंश्रवणे इदं सिद्धान्तसूत्रम् ।
चकारः तुवाचयोः पूर्वसंश्रवणवर्कः । पूर्वस्य सूत्रस्य

सिद्धान्तमूत्रने तु इदं सूत्रं सिद्धान्ते सुवत्यन्तरपरम् ।
 प्रकारः समुच्चयार्थः । अथ प्रकृता एव यथा न
 सन्तीत्युच्यते । 'हृदयस्याग्नेऽवच्छति' ऐन्द्रवायव यज्ञानि'
 इति अथचतिसंज्ञातया यामाना अचोदकः न चोदकः ।
 किन्तु संस्काराः संस्कारमात्रविधयः तन्मात्रपर्यवसानात् ।
 प्रकृताना यामानामभावात् न सद्युदायसन्धौ यजतिः तथा
 बालभतिः । तस्मात् पशुसोमवाक्ये यावद्विधायकै ।

तद्वेदान् कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादानर्थकं
 हि स्यात्, भेदो द्रव्यगुणीभावात् । १९ ॥

'दशोत्तानधर्म्युः शतःसन्धे प्रहण् यज्ञानि' इति
 समुच्चयो हृदयते । तथा 'आश्विनो यज्ञो पृच्छते,
 तुवीयो हृदये' इति च क्रमः भूयते । यदि च 'सोमेन
 यजेत' इति अपूर्वो यागो विधीयत ततः ऐन्द्रवाय-
 वादिभिः देवता विधीयेत, न एकाध्याः सन्धौ विक-
 ल्येत् । न न क्रमसमुच्चयो नोपपद्येतात् । अथ
 यजतो सद्युदायवचने सति सम्भवेत् अवकल्प भवति,
 तस्मात् समुदायानुवादः यजतिः इति पूर्वार्थी । तत्रोत्तर-
 माह सिद्धान्ती । तद्वेदान् देवतासंयोगवेदान् कर्मणः
 प्रणवर्मणः अभ्यासः द्रव्यपृथक्त्वात् देवतासंयुक्तग्रहण-
 संस्कार्यद्रव्यपृथक्त्वात् अनर्थकं हि संयोगात्तरभवण
 अननुशीलमानं अनर्थकं स्यात् । तेन प्रहणस्य भेदः संस्कार्य
 द्रव्यं प्रति गुणभावात् । एतदेवतावर्तिन प्रहणानि याग-
 प्रकृत्यात्मकत्वात् न यागाद्यो देवतायै इत्यं संस्कारुं वाहु-
 यन्ति इत्येषमपेक्षिते, भविष्यति कथित्यागाः, य परामि
 रूपाणि देवतासंस्कार्यं अथापदमिष्यति इति । यागोऽपि
 च अतिहितदेवताकः क्षुत्तिस्त्रिवाक्यैः देवतामलममानः
 प्रकरणस्य च ईदृशे बह्विभिः अक्रियामकैः स्थापराभावात्
 ग्रहणेषु तावत् विनियोजक भवति । तानि च अपर्याय-
 विधानात् मिलाहृदयसंनिधत्वाच्च सुगपत् यज्ञान्ते तद्वेदेन
 देवतानामपि समुच्चयसिद्धिः ।

प्रहणाम्नासवत् यागाभ्यासोऽपि मूल योग्ये यागा-
 " तद्वेदान् प्रकल्पितसोमेवेतात् यागकर्मणः अभ्यासः,
 स्वीकृतद्रव्यपृथक्त्वात् अशेष व्यत्ययमानं अनर्थकं
 स्यात् । अतः सप्तचौ सङ्कच्छतस्यापि वाक्यान्तरमक
 त्वित्वापर्यौत्सुक्यद्वयगुणवर्तिनेन अनुष्ठानभेदः । तदि

द्रव्य अवश्यं यथागृहीतमेव दातव्यम्" इति धार्मिकम् ।
 तस्मात् क्रमसमुच्चयो पुत्रौ एव भवतः ।

संस्कारस्तु न भिद्येत परार्थत्वाद् द्रव्यस्य गुण-
 भूयत्वात् । २० ॥

- नत् 'सोमेन यजेत' इति सोमवाक्यस्य यागविधायकत्वे
 सूत्रे यादिरादिषु इन्द्रवायादिदेवताना विकल्पः स्यात्
 इत्याद्युक्त्यामाह सिद्धान्ती । शुशब्देन यज्ञानिगणः ।
 यादिरादिपूत्रेषु संस्कारः पशुनियोजनं प्रतिपूर्व न भिद्यते ।
 नियोजने तथा सद्युक्तो न भवति इत्यर्थः । तथा परार्थ-
 त्वत् पशुनियोजनार्थेनात् । द्रव्यस्य यादिरादेः सन्ध-
 क्रिया प्रति गुणभूतत्वात् । तस्मान् यादिरादीनां न सद्यु-
 चयः । इदं देवतास्तु न वाग्ये श्रुताः, तस्मात् सद्युच्येत् ।
 तस्मात् 'पशुमात्मभते' 'सोमेन यजेत' इति अपूर्वयोः
 कर्मणोर्विधानम्, नानुवादः इति सिद्धम् । के.

तु द्रव्यसंयोगाघोदना पशुसोमयोः, प्रकरणे
 अन्वर्थको द्रव्यसंयोगो नहि तस्य गुणार्थेन । २१ ॥
 ६।१७ ॥

योनिसोमो भूयते 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
 पशुमालभते' इति । तथा 'हृदयस्याग्नेऽवच्छलय
 जिज्ञाया अथ यज्ञसः' इति । तथा 'सोमेन यजेत'
 'ऐन्द्रवाक्यं यज्ञानि, आश्विनं यज्ञानि' इत्येवमादि । तत्र
 संशयः किमथचतिसंज्ञावित्तिराना कर्मणा इमावाग्भति-
 यजतो सद्युदायस्यानुवदितारी, अथपूर्वयोः कर्मणोर्विधानारी
 इति । इदानीं पूर्वोचिकरणवैयम्यात् पुनः प्रत्यवतिष्ठते ।

अत्राय पूर्ववर्तिगोऽसिद्धिः । भवत् कृत्वदिंसुक्त-
 द्रव्यादिंसुक्तवाचनाना प्रकृते कर्मणि गुणविधायकत्वेनैव
 उपपत्तेः कर्मात्पदाकल्पम् । इह तु 'हृदयस्याग्नेऽवच्छति'
 इत्यादिवाक्येषु हृदयादिसंस्कारेण अवदानं भूयते । तत्र
 हृदयादीनां वाचनान्तरविहितत्वेन संस्कारवदानकल्पगुण-
 विधानासंभवात् हृदयादिवाचनकर्तोपादकत्वमेव युक्तम् ।
 'ऐन्द्रवायव यज्ञानि' इत्यादिवाक्येषु रससंस्कारेण ग्रहण
 भूयते । तत्र रसस्य वाक्यान्तराविविहितत्वेन तासंस्कार-
 ग्रहणकल्पगुणविधानासंभवात् रसतापनकर्मोपादकत्वम् ।
 एव च सति 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते'
 इत्यत्र अग्नीषोमदेवताविधानाय पशुसंस्कारेण सप्तगणा

हृदयविरहमुदायानुवादः । इन्द्रदेवतासंज्ञानुमितेन यजिना
 आत्ममनस्क्ये हृदयविरास्यनकयागानुवादः । तथा
 'सोमेन यजेत' इत्यादिभिः प्रकृतिसोमलताविधानाय
 यजिना ऐन्द्रकायवादिवाक्येषु इन्द्रशब्देनासंज्ञानुमित-
 पागसमुदायानुवादः इति । अत्रापि वीर्णमासीवन् सद्-
 दायानुवादत्वमेव ।

ननु 'हृदयसाम्रेऽवघति' इत्यादिवाक्येषु न तावत्
 यजिः भूयते । नाप्यनुमीयते, इन्द्रदेवतासंज्ञानवगमात् ।
 हृदयविरहसंज्ञकत्वात् अथशानस्य कालात्मनस्तु याय-
 मन्तरेणपि संभवत्ययं यागानुमापकत्वम् । कथम् । पशु-
 द्रव्याग्नीषोमदेवताकथागविधानेनैव मुख्यपशुशान्ताद्योपपत्तौ
 दीक्षितवाक्ये लक्षणा पशुशान्देन हृदयविरहानुवादः । अतः
 पशो तावत् सर्वथा पूर्वपक्षे न सम्भवति । तथा 'सोमेन
 यजेत' इति प्रत्यक्षप्राग्विधौ एति कथं ऐन्द्रवायवादि-
 वाक्येषु इन्द्रदेवतासंज्ञानुमितस्य मासस्य विधानम् ।
 'प्रत्यक्षविधिरुदायात् लभ्यते नानुमानिकम्' इति न्याय-
 विरोधात् । ऐन्द्रवायवादिवाक्यानां ऐन्द्रशब्दोदेवताकथौत-
 यदणविधानेनैव उपपन्नत्वात् नानुसुतागविधानाद्यङ्गोप-
 पद्यते । भवतु वा इन्द्रदेवतासंज्ञेन ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु
 यागविधानम्, तथापि 'सोमेन यजेत' इत्यत्र सोमद्रव्यक-
 थायविधानोपपत्तेः कथं शक्यतेः चन्द्रशान्ताद्युपरागाभावेऽपि
 यागानुवादकस्य संभवति, अतः कथं सोमेऽपि पूर्वपक्षः ।
 इति । उच्यते, पशो तावत् यद्यपि हृदयविरहसंज्ञेन
 अथशान भूयते, तथापि 'शाखाय्य वा तदभवन्वात्'
 (मू. टी. ८११०) इत्यनेनैव न्यायेन अयमवघतिः
 शान्त्यायवघतिः प्रकृतिः । शान्त्यायवघतेः च याग्नीय-
 द्रव्यसंज्ञकत्वात् पदस्यपि याग्नीयद्रव्यसंज्ञकत्वम् ।
 तत्र तदेव संभवति, यदि हृदयविरहसंज्ञेनैव यागवघनाति
 भवति । तेन यथायागसंज्ञासंज्ञकत्वमपिपवदसंज्ञेन वृत्ती-
 क्तानां यागसंज्ञकत्व कल्प्यते, यथा वा लक्षणसंज्ञेन पल्ल-
 वमल्लय अधुनयागमपि यागसंज्ञकत्वं कल्प्यते, तदे-
 हापीति पशुशान्देन हृदयविरहसंज्ञेन, यजिना च
 तत्संज्ञेनया यागमनूय्य अग्नीषोमी देवतान्तेन विधीयते ।
 न च पशुशान्दस्य हृदयविरहसंज्ञेन लक्षणैव होय, यद्ये
 विधौ हि लक्षणा दोषमाश्रयति, नातुवादे । अथवा

सोदीक्षितवाक्ये देवताविधिदर्शनादेव हृदयविरहसंज्ञे
 यागानुमानम् ।

ननु सोदीक्षितवाक्ये देवताविधिप्रकाशविधिरवास्तु
 कथं देवताभाविप्रधानम् । मैत्रम् । एव हि मन्यते,
 अथसर्वं सिद्धान्तिनाऽपि हृदयविरहावदानसंस्कारवैय-
 ध्यतिं पशुशान्दस्य लक्षणया हृदयविरहसंज्ञेन नक्तव्यम् ।
 तथापि सोदीक्षितवाक्ये यागोपपत्तिः, तदा विधीयते लक्षणा,
 वा यागुता 'न विधी परः शान्दार्थः' इति न्यायात् ।
 अवघतिवाक्यानां तु यागोपादकत्वे अनुकूदे लक्षणया,
 तां न दोषाय । एतां च भावित्वेनपि अत्रप्रकारिणात्येव
 त्वयचित्तव्यस्य । यथा संख्याऽपि कृते भावित्वेनपि
 देशिकयापदानगणमात्रिमालोचन सत्प्रकारानुलोचिः । तेन
 पशुशान्देन हृदयविरहसंज्ञेन यजिना तासंज्ञेनया
 यागमनूय्य अग्नीषोमी देवतान्तेन विधीयते इति सिद्धम् ।
 तथा सोमेऽपि ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु इन्द्रदेवतासंज्ञेन
 तासंज्ञेनैव यागोऽनुयाज्यः । नहि इन्द्रदेवतासंज्ञक-
 प्रतिपादकस्य याग विना ह्योपै पूर्वपक्षानमिति । तदुक्तम्--
 'यथाऽऽभेयादियावयमानां न प्रायागानुमानतः ।
 स्वार्थपर्ययसायित्वं तथा सोमेऽपि दृश्यताम् ॥'
 इति । (वा. पू. ५१०) ।

ननु एव शान्तानुमितैकदेशमेवेदं वाक्यं निष्पन्नम् 'हृद-
 यविरहसंज्ञे' इत्येव यजेत' इति । तथा एति सोमवायव-
 विहितयागानुवादेन अग्नीषोमवाक्ये इव हृदयविरहसंज्ञेन
 देवताविधानमेवास्तु, किमत्र विशिष्टविधिरादीरेण ।
 मैत्रम् । सोमवायवोपपन्नयागानुवादेन ऐन्द्रवायवादिवाक्ये-
 र्वैवताविधौ प्रकृत्यासंज्ञेनैव तद्विरहसंज्ञाभाविप प्रकृतित्वं
 शोणे विद्मः, स्यात् । तदुक्तम्-- 'तथैकवन्धनार्थत्वात्
 पलाशवर्षादयः । तत्संज्ञेनैव विकल्पान्ते यागे-
 ऽस्मिन् देयतासया ॥' इति । (वा. पू. ५१२) ।
 तथा एति 'आशिनो दस्यो यूकते, सुतीयो हूयते' इति
 ऋग्वेदसंज्ञम् । तथा 'देवतान्भर्तुः प्रातःसपने ग्राह्यं पशुति'
 इति सधुवयवर्षेण च नोपपद्यते । ऐन्द्रवायवादिवाक्यानां तु
 यागोपादकत्वे विधययासंज्ञेनपिपत्वात् देवतानां सधुवये
 इति क्रमसमुपपत्त्येनमुपपद्यते । तथा एति रूपाभावेन
 यागविधानाभावात् यच्छान्दास्यमावेऽपि ऐन्द्रवायवादि-

वाच्यवित्प्रितयागसमुद्र(शानुवाद एवाय 'सोमेन यजेत'
 इत्यत्र यजतिशब्दः । सोमशब्दः ऐन्द्रवाचवादिवाच्यवा-
 च्यतरसमरूपतिशोभलताविधानार्थ इति । एवं प्राप्ते, अभि-
 धीयते । भवेदर्थं यद्यत्र यौगमातीवत् वाद्युपात्तरोत्पन्न-
 यागप्रत्यभिज्ञानं भवेत् । सर्वत्र एतल्ल प्रत्यभिज्ञानमन्तेन
 अनुवादो भवति । पुनरनुवादसिद्धयर्थं प्रत्यभिज्ञाकारण
 कल्प्यते । न च अथवातिगुह्यतावाच्येषु यागाः श्रूयते,
 येनात्र प्रत्यभिज्ञानम् । तदुक्तम् 'प्रकृतप्रत्याभिज्ञानं
 वाच्ये यत्रोपलभ्यते । तत्र स्यादनुवादत्वं नचात्रैवं
 प्रतीयते ॥' इति । (वा. पृ. ५१२) । तेन
 योदीक्षितवाच्ये एव द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितस्य यागस्य
 विधानम् । सोमवाच्ये तु प्रत्यक्षसिद्धमेव द्रव्यविशिष्टयाग-
 विधानम् । न च वाच्यम्, पशुद्रव्यकलोमद्रव्यकथानोत्पत्तौ
 हृदयादीना गृह्यस्य च अवितियुक्तत्वात् तत्संबन्धिभोः
 अवदानग्रहणस्य संस्कारयोर्विधानमनर्थकमेव स्यादिति ।
 न हि पशुशोभनागमतीतिः, यथाः अवयवविगुह्यतावाच्य
 दर्शनेन तयोर्विकृतयोर्देवतोद्देशेन यागविधानात् । किं
 तर्हि ? हृदयादिपर्वन्तो रक्षयन्तश्च, तेन शोभविधियोगेन
 तद-संगतपशुद्रव्यशोभनाशोभय विनियुक्तत्वात् विनियुक्त-
 गोचरमेव संस्कारविधानम् । यथा श्रीहिंशाश्रय तण्डुला-
 दिपर्वन्तत्वात् 'तण्डुलान् पिभति' इत्यादिसंस्कार-
 विधानम् । न चैवं सति विधौ पशुशोभशब्दः संस्कार-
 शपनार्थः, तदुक्तम् 'द्रव्येणाप्यन्तमिज्ञेन सह चिन्त्यं
 षत्त्वात् । हृदयादिररत्वात्तत्त्वं पशुतोमयोः ॥'
 इति । (वा. पृ. ५१६) । किञ्च विशेषतः पशुहाशरणे
 अवगतौ यागः संभाषणवृत्तमपि न शक्यते । यदपि
 हृदयाद्यवदानस्य शान्त्यावदानप्रकृतित्वेन तदहमेकाभि सति
 यागीवद्रव्यसंस्कारत्वात् यागानुमानमित्युक्तम्, तदपि
 अयुक्तम् । शान्त्यावदानतरेच प्रकृतौ अवचोदितत्वेन धर्म-
 संबन्धाभावात् । न च 'द्विर्द्विधोऽवययि' इत्यनेन
 तावदवदान विधीयते । किं तर्हि ? अर्थप्रागानुवाददेन
 द्विगमात्रम् । एतच्च अर्थप्रदानाधिकरणे (शिवा० ८ गा.
 १४/३७) विकारेण वक्ष्यामः । मखड वा हृदयाद्यव
 दानस्य तदग्रहणत्वम्, तथापि न यागकथनसंस्कारकत्व
 तस्य । इति कर्तव्यता चातिदिश्यते, न धर्ममात्रम् । अतो

न तद्वसोनापि यागकल्पना । पूर्तीकामिषवपकलवम-
 भयगयोस्तु यागायावनद्रव्यसंस्कारयोरेव प्रकृतयोर्वाच्य-
 प्रकरणाभ्या पूर्तीककलवमभयवचनेन उपादानमिति
 वैषम्यम् । यदपि योदीक्षितवाच्ये पशुशब्दस्य लक्ष्यया
 हृदयादिपरजभाषय विधौ लक्षणाऽभावात् माविदेवता-
 संबन्धनिरूपणेन अवदतिवाच्ये एव यागानुमानमित्यु-
 क्तम्, तदपि यागविधौ पशुशब्दस्य हृदयादिपर्वन्तत्वेन
 प्रकृतार्थस्य उक्तत्वालिरस्ताम् । पशुहाशरणं तावद्विरप-
 याद्यम् ।

एवं 'सोमेन यजेत' इति प्रत्यक्षे यज्ञो ऐन्द्रवाच्यवा-
 दिवाच्येषु यागाः संभावयितुमेव न शक्यते । न च
 आग्नेयादिवाक्मानामिव ऐन्द्रवाचवादिवाच्येष्वपि न याग-
 मन्तरेण स्वाथैपर्यवशानमस्तीति वाच्यम् । यतः इन्द्रवाचु-
 देवतोद्देशेन द्रव्यग्रहणविधानेनैव वाच्यपर्यवशानात् । आग्ने-
 यादिवाच्येषु तु पुं-यागारस्य विधिविषयत्वात् भवत्यर्थस्य
 च अनु-वाच्यपरत्वात् अवयव कल्पनीये पुं-यागारे
 इत्येवैवतासंबन्धेन यागः एव कल्पते इत्युक्तम् । इह
 ग्रहणकल्पस्य पुं-यागारस्य श्रुतवाच्यार्थवशानं वाच्यस्येति ।
 ननु स्यादप्रमाणं हविः प्रति उद्देशकत्वं देवतात्वं न किञ्चि-
 ज्ज्ञात्वा समक्ति । अतः कथं ग्रहणे देवताऽऽप्यवः ? इति ।
 उच्यते, न होदं ग्रहणमर्थान्तरभूतम्, किं तर्हि ?
 यागवयवभूतमेवेत्यत् । न हि देवतोद्देशेन सज्यते । न च
 अ-योद्देशेन यज्ञीतस्य अ-योद्देशेन त्यागे यागः संपद्यते ।
 तेन देवतोद्देशेन गृहीतरथैव इतिपस्त्वामो याग इति न
 यागवयवभूते ग्रहणे देवतोद्देशो विदप्यते इति । एवञ्च
 यागापेक्षया 'सोमेन यजेत' इत्यमेव प्रत्यक्षश्रुतो
 यागोऽस्तीति नाम यागकल्पनाप्रयासः इति । तथा च
 सति इत्येव यागोऽपेक्षयुतग्रहणसंबन्धिनी देवता प्रकृत-
 यागो देवतापेक्षिणि सज्यते इति । न च एव सति
 यादिरवालाशानोनामिव एकवच्यार्थत्वे देवतानामपि
 एकयागादीन् विदप्यते इति वाच्यम् । यतो नाम
 यादिरवालाशानोनामिव ज-घने, देवतानां यज्ञो वाच्येन
 विधानम्, येन विदप्यते आपद्यते । किं तर्हि ? ग्रहणमन्तेन
 देवतानां यागत्वम् ; ग्रहणानि नावत् भिन्नकार्याणि
 पुनरपि प्रकरणात् यज्ञीतानि भिन्नत्वात्वात् उच्यते-

भ्यानि । तेन यदणद्राद्य देवतानामपि समुद्ययो युक्तः । परमव्यं विरोधः, प्रत्यक्षानुभवेरेका देवता, येन यदुद्देशेन गृहीतं तदुद्देशेनैव स्वकृतम् । तेन प्रतिप्रदर्शनं सोमव्यागम्य अभ्यासः । एवं च सति त्रिषवदक्षप्रहृदसवमहादीनां प्रत्यभ्यासं मिश्रो मायः 'सोमेन यजेत' इत्यनेन शालेण सङ्कुल्यदित इति मन्तव्यम् । तथा सति 'व्याशिनो दगमो यहावे, तृतीयो हृयते' इति क्रमदर्शनम्, तथा 'दशैतान्भ्युः प्रावःसवने प्रदानं यहाति' इति समुद्यव-दर्शनसुपर्यं मन्तृतीनि सोमोद्देशरूपमपि अन्वयवाम् ।

प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे ह्यवशादीनामिन्द्रव्याघवादिशरणात् पृथक्त्वात् स्वायंत्वात् विनेपचोदनादिकाणां तद्रमतीतिदेशे सति न सकृन्वर्गोक्तः । विद्वान्ते तु पशुशमस्य सोम-यागात् एकत्वात् विकृतौ सकृन्वर्गोक्तिरिति ।

सूर्यं तु—पशुसोमद्रव्यसंयोगात् पशुनाक्ये सोमनाक्ये च यामचोदना यावद्विषयम्, यस्मात् प्रकृतयोगेण अन्वयैको निष्पद्येन्नो द्रव्यसंयोगः । 'नहि तस्य गुणार्थेन' इति सूत्रवचने भाष्यकारेण सोमोद्देशरूपे सोमलतायाः प्रदेशत्वेन गुणार्थत्वमाशङ्क्य भीतरशावरोधेन तन्नि-कल्पपरत्वया न्यायनातः । 'नहि तस्य गुणार्थेन' इति सूत्रवचनत्वपर्यमनाशङ्कितं भाष्यकारेण । नहि गुणधि-कारणविभक्ता प्रदेशत्वेन गुणार्थत्वाद्वा जैमिनेर्नन्ति संनाम्भते । मीहियवक्त् प्रदेशव्यहृतिषेनेव तु सोयिता । तदुक्तम्— 'यथैवाद्यकपालादौ औलेऽपि सति चापमतः । त्रीक्षाद्यो विपीयन्ते तथा सोमो दिधाभ्यते ॥' इति । (या. उ. ५.१२२) ।

आत्रेके सम्भाषानभिवृत्ति— 'आमोऽष्टा-कपालो भवति' इति अत्र अग्निदेवतासंभन्वयपुरोडाद्य-प्रतिपादकनाक्ययोगः संभवति । 'पुरोडासं दूर्मं भूतं सर्वान्मपयन्तु, तमाम्नु, इत्याय त्रिषव वृहस्पतये त्रिषव विरवेभ्यो देवेभ्यो त्रिषव' इत्यादि । अथ च म्नुनिषवेऽपि म्नुव्यपुरोडासप्रतिपादनावरोदात् स्ववाक्य-सुपुरोडासो एव आग्नेयतद्विषयवर्षवसानम् । तथा सति किमकृतिकः पुरोडास इति महतिद्रव्यपेक्षाया 'मीहिसि-यंजेत' इति युक्तः प्रकृतितया मीहीण विधिः । अत्र तु 'ऐन्द्रज्ञवर्षं गृह्णाति' इति वाक्योपादानवगनात्

प्रकरणनिरीक्षणो न 'सोमं पुनाति' इति सप्रकृतिकस्यैव रसस्य प्रतिवेलात्वेन तद्विषयवर्षवसानमिति प्रकृतिरुपापेक्षा-भावात् प्रकृतित्वेन 'सोमेन यजेत' इति सोमव्यवहारेण संभवति । न च 'व्याधूं पानीवतमाम्भेत' इत्यत्र यथा आत्ममस्य अर्वाशिक्षाल्पम्यामे तद्विषयवर्षवसानम्, तथा 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्यत्रापि स्ववाक्ये एव प्रकृतित-प्रदमने तद्विषयवर्षवसानम् । अथवाहितध्रुवे अ 'अम्ना पाया यहाति' इति वाक्ये गौगण्यदस्यैव अन्यमि-चारिप्रदर्शनविशेषाभिप्रायकत्वात्, अम्निविचरितोपलित-द्रव्य-येणैव तद्विषयवर्षवसानमिति वक्तव्यम् । येनाभ्यपर-शब्दोपनीतो अग्नेनेन अर्वाशिक्षेनाथेन अग्निधानमिति म्नुवत्तः, परन्ते च निम्नं शान्दाशान्दोपेक्षत्वात् अर्वाशिक्षेत्वापि तदाचक्रवाद्यकल्पनाभ्यतिरेकेण अन्वयात् प्रकरणे च 'सोमं पुनाति' इति अनन्वयवर्षवसानोपलितस्य सोमवर्षवैव प्रवेलात्वेन वर्षवसानम् । न च लवायवच-त्वात् सोमवन्द्य 'सोमं पुनाति' इत्यत्र सोमवन्दो न रत्नर इति वाच्यम् । प्रद्वयकल्पपरहरणमिषयकयो-रुनातिशब्दस्य लतासममिन्नाहारानुपपत्तौ लाद्यभिक्र-ममवर्षपरवत्स अवस्थाभ्युपेयत्वात् । न च प्रथमाव-गतसोमवन्द्यपुरोधेन तदुपनातिशब्दः एव सद्यमाश्रयवाधं सोमलशक्त्यापैव वक्तव्यम् । अनुपनातिशब्दरतत्वशापाया योनलजासंघोचितक्रियाविशेषे विनिगननाप्रमाण-मत्वात् । सोमवन्दे तु उपवनसंभन्वयनितस्त्वप्रभवरसत्वेन योग्यत्वादिनि विनिगननाप्रमाणमिति तद्वदेन लक्षणेति । एवं सति उपवनप्रदानकर्मत्वे च उपवयापि सोमवन्दस्य रणपरत्वात् किमेत्रवायवं इत्यपेक्षायां अनुपपन्नान् सोमव-ध्वं संभवते । न च वागवाक्यमप्यवधानात्तदुपपन्नः, तथापि किं वाया सहातीत्यपेक्षाया सोमवन्दसंभवात् । यथा 'या ते अग्नेरजाशया' इत्यनेन संभवं 'तनुः' इति पदं हाशयेत्यत्र न स्ववचीयते, तथैहापि सोमवन्दस्य न धारावाक्येन ऐन्द्रवायवसंभन्वयो स्ववचीयते इति । तथाच सति सोमवन्दे एव तद्विषयवर्षवसानम् प्रकृतित्व-पेक्षाऽनावाप्य सङ्गृहीतत्वा लताविधिः संभवति । तदुक्तम्— 'पुरोडासो दानिक्रितप्रकृतिद्रव्यतया आग्नेवा-रिषु प्रवीयते इति युक्तं प्रकृतिद्रव्यविषयम् । इदं

तु निरूपितप्रकृतिकः सोमस एव गम्यते, नहि भवति सोमसः किप्रकृतिक इत्यपेक्षा' इति ।

अत्रोच्यते— मन्वुं सोमसत्वे एव बद्धितश्रुति-पर्यवसानम्, तथापि नियमेन ऋषणाभिपद्यसंस्कृतसोम-प्रयत्नरसद्विषकथामसिद्धयर्थे अङ्गत्वा सोमविधानं अर्थ-वद्भवति । इतरथा तु अनङ्गस्य नियमेन उपादाना-भावात् प्रतिग्रहं ऋषणादिस्वरत्नेनापि ग्राह्यः क्रियेत । न च अनङ्गत्वेऽपि प्रसङ्गस्य क्रीतादिभिरुक्तं पूजान् तथाभिप्रायिनादपि सोमादुद्भूत एतन्नो रश् ऐन्द्रवाच्य इति वक्तव्यम् । विकराद्यवहात् । किं ऋषणादीनां संस्कारकर्मत्वमाभिव्योच्यते ? प्रधानकर्मात्थं वा ? न ताव-दाद्यः कल्पः, तस्य विनियुक्तगोचरत्वेन असंभवत् । नापि द्वितीयः, उदापि यद्यपु पानं प्रसङ्गः (१), तदा क्रीतसोमापचारे अभिपद्यदीना रक्षापचारे च प्रबानस्य लोच एवेति ।

क्रिय, सामान्यगार्हं हि प्रसङ्गेन विशेषकार्यं अपेक्षा-वशादुपजीवति । यथा वद्वर्गगार्हं कथापनीयमानि-कदाचन्युपपदितोपासात्मम् । कथाभिषवादिताकाणा तु लोकेऽसिद्धसोमप्रादित्वेन तुल्यत्वात् 'तुष्येपु नाधिकारः स्यात्' इति न्यायेन न प्रसङ्गमिषयत्वमिति युक्तः प्रकृति-त्वेन सोमविधिरिति । तदुक्तम्— 'सोमेन यजेतेत्येता-द्विभिन्नतरंगानि ऋषणाभिषवादिस्वरत्नमिषुपपत्तेः' (इति) । न चाविनियुक्तत्वेन सोमस्य अनङ्गत्वाद-संस्कार्यत्वम्, 'सोमं पुनाति' इत्यत्र सप्रकृतिकत्वैव व्यवगतस्य ऐन्द्रवाच्यविद्याकष्येपु विनियुक्तत्वात्, सविद्यो-पान्त्वस्य कार्योपयोगित्वेन तत्संभवे सति क्रीतिमानो-पयुक्तस्य उपलक्षणस्य अन्याय्यत्वात् । विशिष्टविधौ च विशेषणानां औषादानिसङ्गभाषस्य सर्वत्र स्थितात्वात् । न च औषादानिकस्य सोमाङ्गभावस्य कल्पनीयत्वात्, प्रत्यक्षाया च भूती रूपानुऽप्यवकाशात्, 'सोमेन यजेत' इति प्रत्ययश्रुतेरेव अङ्गभाषापतिपादकप्रविधि वृत्तव्यम् । यतोऽभिन्यक्तो यागे तदुपादानेन सोमविधिर्नक्तव्यः । सामान्भित्तिस्य ऐन्द्रवाच्यवत्तद्विषयस्य उ-पवनवाक्यवगात-स्योपमिदित्तरससंबन्धपूर्विका, तत्र विनियुक्तसोपविद्यो-प्य-यैरकरूपत्वम्, किन्तु आकाङ्क्षायोग्यतावशादेवता (साम्ने)

रसस्याङ्गमात्रेण न सोमाङ्गभावमन्तरेण संभवतीत्योवा-दानिके सोमाङ्गभावे पृथगसिद्धे तदुपजीवी सोमविधिः प्रत्यक्षोऽपि अकिञ्चिद्वर एवेति । न चैवं सति उवाचा अपि प्रदेयत्वप्रसङ्गः । नहि सर्वत्र विशिष्टविधौ विशेषण-विद्योप्ययैरकरूपत्वम्, किन्तु आकाङ्क्षायोग्यतावशादेवताव-नोद्देश्य भवेत् । तथापि रसस्य प्रदेयत्वेऽपि न-पृथगित्वेनैव सोमत्तासंबन्ध इति । अथवा सोमस्य अविनियुक्तत्वेऽपि अङ्गभूतसोपकारकतया अभिषवादिस्वरत्नार्थत्वम्, वस-स्येव विनियुक्तसोपकारकतया 'वसमात्ममेत' इत्यत्र आत्मसंबन्धार्थत्वम्, ऋचा वा यथा विनियुक्तस्तुप-कारितया सामसंबन्धार्थत्वम्, स्थाभ्यासस्य वा परमते विनियुक्तदसोपकारकतया अध्ययनसंबन्धार्थत्वम् ।

ननु सोमस्य अविनियुक्तत्वेन अनङ्गत्वात् अनङ्गस्य च अप्रतिनिषेधत्वात्, 'यदि सोमं न विन्देदुः पूतीका-नमिपुपुषुः' इत्यत्र पूतीकानामभाषतिविनं भवेत्, न सोमप्रतिनिधिनियमः । तथा सति पूतीकापचारे तस-दस्योपायं भवेत्, न सोमसदस्योपादानम् । अतो युक्तः सोमसदस्योपादानार्थस्य सोमविधिरिति वैयर्थ्यम् । न सोमस्य विनियुक्तत्वेन तदस्यपूतीकान्तासंस्कारनिवन्तात् प्रतिनिधिनियम एव । अथवा अनङ्गत्वेऽपि सोमस्य तत्पृथगित्करस्यैव विहितत्वेन रसस्यैव रसप्रकृतैरपि सोमस्य शास्त्रार्थत्वात्, शास्त्रार्थस्यैव प्रतिनिष्पुपयोगित्वात् सोमप्रतिनिधिनियमोऽपि युक्त एव, किमङ्गत्वा करिष्यति ? न च गुणाधिकरणन्यायेन प्रदेयत्वमपि आशङ्कनीयम् । तत्र हि 'वैश्वदेव्यस्मिन्ना' इति स्वयन्वयवत्तास्मिन्ना-ऽप्योपाय पुनः 'ऐन्द्रवाच्यं गुहाति' इत्यादिपृथगि-वाक्येषु रसस्य अप्रतीतत्वेन वैयर्थ्यम् । अतो युक्ता भाष्यकारस्य उवाचाः प्रदेयत्वाद्भेदेति ।

अत्रोच्यते— यथावदुक्तम्, उपवनवाक्ये सोम-रसस्यैव शाब्दत्वात् सद्धितश्रुतिपर्यवसानम्, तथा च सति न प्रकृतितया सोमविधानं संयमकीति । तदुक्तम्, न तावदुपवनवाक्ये सोमसः भूयते । नापि उपवन-सप्रतिन्याहारानुपपत्त्या सोमसन्धेन कथ्यते । संस्कार-कर्मोने हि उपवनस्य लक्षणादुपवनरूपसंबन्धसंस्कारसंभवत्-रसो रसगीयः । तथा विनियुक्तत्वेन सोमलक्षणास्योद्देशे-

धर्म वा एतद् यस्म्य क्रियते धर्मं यजमानस्य भ्रातृव्या-
भिमुख्यै' इति प्रथमादिकल्पे कर्मणि फलश्रुतिः ।
पर्मः पत्याद्युद्यः । पापः श्लोकः अपश्रुतिः । व्याहृते
नेत्रयोः अङ्गनं कुक्ते । भ्रातृव्यस्य शत्रोः । वृहते
नासयति । वर्मं कवचम् । अभिश्रुतिः परागतः इति
श्रुतिषदायः । इत्येते संस्कारेण अङ्गकर्मसु च येषं
फलस्य श्रुतिः अक्षयम्, सः अर्धवादाः स्यात् न विधिः ।
उक्तानां द्रव्यसंस्कारकर्मणां परार्थत्वात् अन्यशेषत्वात्
क्रान्त्यत्वात् । नैतानि पुण्याधानि किन्तु कर्तव्यानि ।
तस्मान् फलार्थत्वादेऽयम् ।

उत्पत्तेश्चात्मप्रधानत्वान् ॥ २ ॥

द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिरर्थवादः इति निरुद्धादिना
उक्ते, ननु पुण्यमुद्दिश्य फलं श्रूयते 'न स पापं श्लोकं
शृणोति' इति, कथमन्यथैवाऽऽद्यादिनि शङ्काया
सिद्धान्तौ उत्तरयति । उत्पत्तेः पर्यमयी इति विधेः
उत्पत्तिवास्यस्य अवलम्बनान्वात् तत्प्रधानत्वात्
फलपरत्वाभावात् पुण्यप्रधानत्वाभावात् इति वा । पर्यता-
परमेतत् वाच्यम् । तस्मादर्थवादः फलश्रुतिः ।

आनर्थक्यमक्रियार्थत्वात् । इति सूत्रं (४।३।१।३)
यस्य फलं । कुर्वन्त्येनौ न तत् एवं स्वात्म्यतम्— ननु
'यस्य पर्यमयी श्रुतमेवति न स पापं श्लोकं शृणोति'
इत्यस्य फलपरत्वाभावे 'प्रतिश्रुतिना ह वै य एता
शारीर्यपति' इति शक्तिजनशक्त्यपि फलपरं न स्यात्
इति, शत भाह । प्रतिश्रुतिस्तु इत्यस्य विपरिभागेन
फलपरत्वाभावे शक्तिजनविपरिभागेन स्यात् अक्रियार्थ-
त्वात् त्वगधे क्रमपक्षापकषदाभावेन कर्तव्यत्वाभावात्
फलपरत्वाभावे फलपरत्वाभावेन स्यात् इति वाच्यं । ततश्च
तत्र अतत्या फलपरत्वं इति ।

भाष्येऽपि 'अर्थवादो तु इति भवति प्रयोजनम्,
गादिशब्देः सुश्रुतिषु कर्मार्थेषु प्रयोजनत्वम्' इति श्रुति-
रेकेण व्यापकत्वनिर्देशः । सिद्धान्तपक्षीयं सूत्रम् ।

फलं तु गत्वधानायाम् । ४ (३) ॥

सिद्धान्तपक्षीयं आराह्णानिष्कर्षार्थं सूत्रम् । 'यस्य
पर्यमयी श्रुतमेवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्यादेः
द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतेरर्थत्वात् 'स्वादिरे वीर्यनामस्य

सूयं कुर्वात्' इत्यादेरपि अर्थत्वात्कमेव स्यादिति चेन्न ।
तुयान्दः साह्कानिरुधार्थः । अत्र तत्प्रधानत्वात् निधिप्रधानत्वात्
चोदनायां वीर्यदि फलं अन्वेति इति चोदनेवेवं
मार्थवादः । अपापश्लोकप्रवणदिकं तु कर्मिषदाभावात् न
चोदनाया फलत्वेन अन्वेति इति नैपम्यम् । के.

● अस्त्या प्रयोजनाकाङ्क्षायां यद्यपि फलित्वा फले
श्रुतिर्मवेत्, साऽपि द्रव्यसंस्कारकर्मसु इत्यनेन
न्यायेन अर्थवादतया प्राप्यते । (न्यायस्वरूपं तु) 'नहि
वमानाप्यनो, परस्मिन् फलवति शते पूर्वस्यापि फलवत्ता
श्रुते' इति वयितमेतत् । वा. १।१।१।२४ पृ-
२५७, ● किमेतदेवाय फलमिति ? (पुत्रोडाशय
कषाण्ये 'उरु ते यहातिः प्रथताम्' इत्यत्र) नैत्याह ।
स्तुत्यर्थमेव तत्— द्रव्यसंस्कारकर्मसु इति न्यायात् ।
१।२।१।३५ पृ. २५३. ● गर्भविद्याशास्त्रे 'शोभतेऽस्य
शुभं य एव वेत्' इति नैप विधिः, द्रव्यसंस्कारकर्मसु
इति चिन्तयिष्यति एतदुपरिहात् । भा. १।२।१।३,
● न च तस्य (वेदास्य) अक्षयपनाभावात् तत्रमकतो
यशिकाः फलं समानमिति । यद्यपि च समानमन्तीय
तथापि द्रव्य... एतत् इति अर्थवदता चरति ।
१।२।१।३६ पृ. ६, ● द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिः अर्थ-
वादः अर्थं न्यायः पर्यमयीन्यायः इत्यत्र । ४।३।१।३-३.

॥ द्रव्यसंस्कारन्यायः । वर्तिर्भावः । दर्शपूर्ण-
मासयोः बर्हिर्बर्मा वेदिधर्माश्च अङ्गप्रधानोभयावधिः ॥

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषान् सर्वकर्मणाम् ।
३।१।१।५।३१॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः बर्हिर्धर्मो वेदिधर्माश्च ।
तेषु सदेरः किमङ्गप्रधानार्थाः, उग प्रधानार्थाः इति ।
प्रकरणात् प्रधानार्थाः । इति प्राप्ते । उच्यते । नैतम् ।
द्रव्यसंस्कारः अङ्गप्रधानार्थैः यत्र न्याय्यतामेव । उत्तर-
विषयता प्राप्तिश्च क्रियते इति ।

वा— यत्र सम्यक्त्वाविशेषाविशेषविषयः । सर्वथ
श्रुत्यादिविशेषाविशेषविचारः प्रत्यापय विकृतिष्वपि
दृश्यते । यत्तु धर्माणां क्षाननविषयं अङ्गप्रधानेषु पूर्वोक्तम्
(३।१।१।३-५), तद् विकृतिषु कथमिति विचारे प्राप्ते
सूत्रमेतत् । शक्यं तु पूर्वपक्षेऽपि एतत् समर्थयितुम्,

यस्मात् मज्जती बहिर्दरिर्दसंस्कारः सर्वकर्मणाम् । तस्मान् विवृतामपि तथैव म्वाधिति ।

शा — बहिर्धर्मणा अद्भ्रमप्रधानार्थत्वं उत्तरधिवक्षया प्राप्यते । (अथवापक्षेण इदमदित्त्वद्रूपम् ' मूषावट-कारणबहिर्धर्मिणः ' इत्यत्र - गार्हपत्यं द्रव्यम्) ।

वि — ' मूषावटकारणबहिर्धर्मिणः ' इत्यत्र निवेशितः । यद्यपि ' द्रव्यरकारस्य अद्भ्रमप्रधानार्थता ' इत्येव अधि-कारणार्थकद्रव्यमयत्त निस्तरुणतके, तथापि ग्रन्थकारेण मूषावटबहिर्धर्मिण्ये एव अधिकरणं म्वाख्यातम् ।

भाट्टदीपिकाऽपि मूषावटकारणबहिर्धर्मिण्य इत्यत्रैव निवेशिता, तदर्थान् ।

मण्डन — ' अद्भ्रमप्रयोगाय मूषादिपर्यायः ' १७.

अंकर — ' बहिर्धर्मोऽद्भ्रमज्ञानो म्वात् । ' १९.

* द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् इत्यधिकरण भाष्येय द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणे द्रव्यम् । के

॥ द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् । ६।३। १८।३८॥

पशुकर्मणि मूषाभौ महत् कदरद्रव्यं तक्षणादिसंस्कार-सर्वं लवधम् । तदिदं द्रव्यमपि लवधम्, परंतु तत् पशु-निरोजनाक्षममपि तक्षणादिसंस्कारे अक्षमम् । तत्र द्रव्य-संस्कारविरोधे प्राप्तः । एव द्रव्यसंस्कारविरोधे सति द्रव्यं मादात् । द्रव्यादर कर्तव्येन न संस्कारादर । तदर्थ-त्वात् संस्काराया द्रव्यार्थत्वात् । संस्कारा हि द्रव्य कर्मयोग्यं कुर्वन्ति । तस्मात् उक्ते लक्षे संस्काराक्षममपि पशुनिरो-जनक्षमं तदिदं द्रव्यमेव म्वाकार्यं इति सिद्धात्. के.

* द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं प्रवत्तम् । संस्कारसहात् प्रतिनिधे संस्काराद्येऽपि प्रयोजनसमर्थमेतु मुख्य एव आदा । मूषे तदिर, मुख्य, कदर प्रतिनिधि. के. ६।३।१८।३८. * द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यस्यैव उपा-दानम् । भा ६।३।१८।३८.

॥ द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणम् । द्रव्यसंस्कारवि-रोधे द्रव्यस्यैवोपादानम् ॥

द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् । ६।३। १८।३८॥

भाष्यम् — प्रकृते पशुकर्मणि मूषाकाले अस्ति महत् कदरद्रव्यं तक्षणादिसंस्कारक्षमम् (कदरः तदिरि सिंहे

इत्यमर.) अस्ति तदिरिद्रव्यं अनेकजातीयकम् । तत्र किमुपादेशमिति । संस्कारा न परिच्छेद्यन्ते इति कदरः उपादीयतेति । एवं प्राप्ते, मूषा. । द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं प्रति आदिशेत्, न संस्कारात्. कुत. ? तदर्थत्वात् । संस्कारा. हि द्रव्य कर्मयोग्यं कुर्वन्ति । तत्र संस्कारपरिच्छेदे द्रव्यमपि तत्रात् शक्यते । इत्याभावे न द्रव्यम्, न संस्कारा । द्रव्यं तेषां दारम्, वचनप्रामाण्यात् । तदभावे नष्टद्वारा नापूर्वं गच्छेत्. । तस्मात् तदिरिमूषादीरिति ।

शा — ' द्रव्यार्था एव संस्कारास्तेषां नान्यत् प्रयोजनम् । तद्वद्भेन ततो द्रव्यपरित्यागे न युज्यते ॥ तत संस्कारहीनेऽपि हृदिरे स्वास्नि-वोजनम् । तक्षणादीनि लुप्येत् प्रयानेन विरोधत ॥ ' १९.

सोम — पूर्वत मूषानुरोधेऽपि नह तदनुतोष. इति प्रत्यवस्थानात् समति । सूत्रे तदर्थत्वात् संस्काराया द्रव्यार्थत्वादित्यर्थः ।

वि — ' अद्रव्यद्रव्ये संस्कारयोग्ययोग्ये तदा तु किम् ।, आतो बहुमुखाभ्ये, न द्रव्यमप्यात् (व अ) लोपनम् ॥ ' १९.

भाट्ट — यदा निरोजनादिवापदानयोग्ये मुख्य. तक्षणादिसंस्कारसंस्कारयोग्यत्वं प्रतिनिधिसदा मुख्यस्यै-वोपादानम् । संस्काराणां तु ' मूषालोपे च मुख्यस्य ' इति न्यायेन लोपेऽपि न दोष । न च अ-पत्र तथात्वेऽपि मूषा एतदसंस्कारसमुद्भवपत्वात् संस्कारायाः काष्ठाद्भवमिति वाच्यम् । न्यायवेन संकलने संस्कारजन्मपरिष्कारपूर्वविशिष्ट-काष्ठस्यैव मूषादायं वात् । अत एव ' मूषं वदति ' इत्यादी काष्ठस्यैव संस्कारत्वात् काऽप्यनुपपत्ति । यत्र तु प्रधानभूतनिरोजनाक्षममर्थमेतु मुख्य तत्र तदनादरेण प्रति-निधित्वेव कार्यसंवादन द्रव्यम् । १५.

मण्डन — ' महा-मूनमपि भुञ्जते ' ।

अंकर — ' संस्कारयोग्यं मुख्यं म्वात् । ' १९. [संस्कारादीनि (अपि) मुख्यं म्वात् इति पाठस्तु आवश्यक.]

* अर्थद्रव्यविरोधे अर्थे ० । (सप्त) भाष्यम् — अर्थद्रव्यविरोधे अर्थे प्रति आदर्शनम् । इति, के., अर्थः

रपि संस्कार्यैर् संभवति । संस्कार्यैवेन च विनियोग-
कल्पनायामिदं तदुपपन्नं ज्ञातुम् । तेन भूतभयनमुद्योग-
न्यायेन प्रधानकर्मत्वमेव स्यात् । तथा च सति मुख्यार्थ-
स्यैव होमस्य इन्द्रस्य कस्याप्यहरणरूपोत्पन्नसाधनत्वं
संभवः । नाहौ लक्षणम्, । न च द्रवद्रव्यान्तरस्य
कल्पनीयत्वात् होमशास्त्रस्यैव लक्षणया होमव्यतिरिक्तत्व-
मिति वृत्तव्यम् । पक्षद्वयेऽपि कल्पनासमानत्वात् ।
उपवनसाधनत्वेन रत्नलक्षणायामिति यार्थिधेयं द्रव्यान्तर
कल्पनीयमेव । इहास्तु विशेषः, एकश्लेषवनाविनाभूत्
द्रव्यस्वीकारेण मुख्यहोमशब्दायैव उपवनसाधनत्वम्,
अपरम् न उपवननातिनाभूत्साधनस्वीकारेण होमशब्दे
लक्षणिकत्वम् । तच्चायुक्तम् ।

अथवा अद्य उपवनवाचये शास्त्री रसायनतिः, न
तत्र तद्विषयवैकल्यात् । न च तथा सति होमलक्षणा
मैत्र्ये द्वाविषयवैकल्यात् यत्तद्व्यम् । पाराशर्यस्य
न्यवधानेन अक्षेपदत्त्वात् । घारादात्म्ये पुनर्महत्त्वम् गुण-
कर्मत्वे प्रपातकर्मत्वेऽपि वा घातद्वैकल्यात् साधये-
कल्पत्वेन तस्यैव गुह्यानिवेदनासम्भवात् । आनन्तर्यामि
बुद्धितारत्वात् शब्दस्वरूपनामपि तत्रैव तद्विषयवैक-
ल्येनायमर्थो भवति 'देन्द्रवाच्य द्रवद्रव्यं सूक्ष्म्यात्' इति ।
द्रवद्रव्यं च द्विविधं भवति निर्मासमविविधं च । तत्र
भवत्यानाह्वा किं द्रव्यत्रयं निशोक्तव्यं कुलक्षितवृत्ति-
विशेषादायमादेव ? अनिर्वातं वा कुतश्चित् तदाकादि-
जलाद्याद्युपादेव ? इत्येवमाह 'गीर्द्धिमिच्छेत्'
इतिवत् 'होमेन यजेत' इति प्रकृतितया होमविविधपर-
त्वेति तीक्ष्णदर्शिनः (?) । यत्र न गणाकगमित्यु-
पवनवचनपर्यन्तहोमशब्दोपरि एव सति तदुपपन्नम्,
तथापि अविनियुक्तस्य अन्तर्भूतस्य संस्कारनामान्
कृपणामिपवादिशब्दपरिहार्ये होमविविधैवान् भवि-
ष्यति । न च विविधविषयानेन होमोऽपि विनियु-
एवेति वृत्तव्यम् । वतः शाब्दत्वोपेतं संनिहितकारा-
वान्नासिद्धान्तद्रव्यपरिहासेन उपवननामपरिहासहोम-
स्तेन तद्विषयवैकल्यात् युक्तम् । तर्हि रक्षयेव होम-
स्यासि लक्षणया शाब्दत्वम्, भुक्तिवृत्त्या वा ? न
तत्र लक्षणया, उपवनक्रियामेव चोपपत्तिस्यादिति लक्षण-

वृत्त्या होमशब्दः संस्कारयोगमेव ह्यभ्याप्तं लक्ष्यवतीति
शाब्दत्वमेव । नापि भुक्तिवृत्त्या, एकस्य शाब्दस्य
संभवासंभवत्तदुपपत्तित्वात् । तेन विविध-
त्वामभवात् यथा 'गङ्गाया घोषः प्रतिवसति' इत्यत्र
गङ्गापदार्थोत्पत्तित्वात् तत्रैवैव विषयवैकल्यात् लक्षण-
विषयत्वम्, न स्वयोगस्यापि वक्तव्यं, तथापि होम-
प्रकृत्युपलक्षितरक्षस्यैव लक्षणाविषयवैकल्यात्
सताया न विशेषणत्वेन रक्षान्तर्भावो षड्दे, इति कृपण-
दिसंस्कारसिद्धये युक्तं. 'होमेन यजेत' इति प्रकृतित
विधिरिति ।

अथ अविनियुक्तस्यान्तर्भूतस्य अन्तर्भूतस्योपकारक-
तया यथादिदं संस्काराहंत्वात् तद्विषयमेवमर्थकः
होमविविधित्वमुच्यते । तदुच्यते । उपकारकस्य हि
संस्कारो भवति अविनियुक्तोपादानस्यैव भवति, निरा-
पेक्षत्वात् । संस्काराणां मित्यर्थसंयोगविरुद्धत्वात् । तेन विनि-
युक्तपूर्ववदेहस्य प्रत्यक्षोपादानान्निषेधेन प्रलोपादानस्य
अभिविद्यारम्भः 'साधनां स्तुतिः' इति स्तुतिविनिवृत्तानां
च तासां 'श्रद्धयधूतं साम गायति' इति ऋग्विद्या-
नामभिविद्यारम्भः कतरय च संस्कारो युक्त एव ।
स्वाध्यायस्य तु न विनियुक्तार्थोपकारकतया अध्ययन-
संस्कारत्वम्, निरूप्य अप्यनन्तरत्वेव तथाप्यु-
पपन्नत्वात् । तथा आपानसंस्काराहंत्वविविधियोग-
वत् सामन्वाद्यं संस्कारविशेषोपपत्त्यात् । यथा चैवम्
तथा अर्थवादाविकल्पेण एवोक्तम् । होमस्य तु अविनि-
युक्तत्वेऽपि प्रत्यक्षसंस्कारोपपत्त्यात् । तदुपादानविरुद्धेन विशेषेण
तदुपादानार्थभवात् संस्कारविशेषोपपत्त्यात् । अन्तर्भवात् मन्-
दविषयत्वत्वात् न तन्नादिसाध्यम्, नापि न्यायान्-
सारमिति कृपणात्म्यसंस्कारार्थं युक्तं. 'होमेन यजेत'
इति होमविविधः । न च कृपणामिपवादिशब्दात्वाक्ये-
रेव विनियोगात्तद्विषया अन्तर्भावः, होमस्यातिरिक्तत्वे इति
चाच्यम् । प्रथमे हि होमविविधे रीतिरन्तर्भावोऽसंभ-
वात् । तदुच्यते—'ए एवाय युक्तः होमेन यजेत' इति ।
न च विनापि विधानात् संस्कारत्वमप्येव होमात्तन्मात्र-
महो हि विधिरिति चाच्यम् । यत्, यद्यपि विशेषोपपत्तिः

चक्रम् 'सर्वे च च निर्वर्षेद् दृष्टवर्षकामः' इति-
तदधिकाराद्येपादेवोपचिप्राप्तौ किं सर्वत्र विधिनेति ।

अथ आम्नान्तामर्थेन श्रुतशब्दाकारोत्पत्तेरेव अनु-
ष्ठितस्य कर्मणः अपूर्वसाधनत्वम्, तर्हि अनादि भुव-
शब्दावगाताङ्गमागम्यैव सोमस्य अनुष्ठानमपूर्वसाधनमिति
नानुपपन्नम् । अतो युक्ता प्रकृतिव्येनेव सोममिच्छिच्छा,
न तु प्रदेयत्वेन युक्ता, तदधिकरणविरोधान् । वाच्य-
नशरोपात्तेऽपि रक्षस्य एकतावशोवाते सा वैशदेवमभिवो-
नित्वा एव तद्विस्तार्यमाने प्रदेयरत्नवद्वयानिरोधान्
इत्यन्तमभिविस्तरेणेति । तेन 'नहि रत्नं गुणार्थेन' इति
शब्दावयवस्य अर्थमर्थः, एवो प्राप्ते कर्मणि द्रव्यदेवतोमप-
विधानार्थमवाप्तं पशुद्रव्यस्य गुणार्थं विधानम्, नापि
-सोमयागानुवादेन प्रकृतितया सोमस्य, ऐन्द्रवाय-
वादिवाच्यतां ग्रहणमात्रमर्थवैधित्यवशेव यागानुवादा-
संगमादिति । तौवा ।

● द्रव्यसंस्कारः अङ्गवधानार्थः । आ. ३।८।१५।३०.

● द्रव्यसंस्कारः प्रकरणावियोगान् सर्वकर्म-
णाम् । ३।८।१५।३१ ।

दसौपूर्णमासयोः सर्हिर्धर्मा वैदिकधर्माश्च उक्ताः । स च
द्रव्यसंस्कारः सर्हिर्रूपस्य वैदिकरूपस्य च द्रव्यस्य संस्कारः
प्रकरणविशेषात् प्रकरणस्य अङ्गे तु प्रधानेषु च समानत्वत्
सर्वकर्मणा अङ्गकर्मणा प्रदानकर्मणा च समान एव
स्यात् । यथा प्रकृतौ तथा विकृतापि द्रव्यसंस्कारः सर्व-
कर्मणा स्यात् इति सिद्धान्तः ।

भाष्ये तावत् अनेन सूत्रेण वृषभधिकरणमारचयन्
'उत्तराविवक्षया प्रातिरेया कृत्वते' इत्युक्तम् । आदिके-
न 'यत्तु धर्माणां सामानविधेयं अङ्गप्रधानेषु पूर्वोक्तं
(३।७।१२) तत् विकृतिषु कथमिति विचारे प्राप्ते
मूर्धमेतत् ' इत्युक्त्या पुनश्च ' शक्यं तु पूर्वपक्षेऽपि
(उत्तराविवक्षयन् पूर्वपक्षेऽपि) एतत् समर्थमित्युक्त्वात्
प्रकृतौ सर्हिर्शब्दसंस्कारः सर्वकर्मणा सम्यात् विकृतवपि
तथैव स्मारिति' इति । इतराम्येषु तु उत्तराविवक्षणे
एवंतत् सर्वं समावेशितम् । तदनुसारेण तु एवं योज-
नीयत्-यद्येतिहेने अतीशोभयि पदौ ' नहि या मूषावट-
नचमृणाति ' आद्येन मूषमन्वित' इति श्रुतम् ।

तत्र भाष्ये सर्हिर्पि च प्राकृता सर्हिर्द्रव्यधर्माः कर्तव्या
नवेति विचारे पूर्वपक्षमाह, यथा प्रकृतौ प्रकरणविशेषात्
इत्यर्थसंस्कारः वैदिकधर्मसर्हिर्धर्मरूपः सर्वकर्मणा अङ्गावा
प्रदानार्था च कर्मणः कृत्वते, एवं मूषावटसर्हिर्पि सर्हि-
र्धर्माः कर्तव्याः मूषावटान्तये च आग्रधर्मोः कर्तव्याः
इति । अस्मिन् पक्षे सर्वं सप्तविद् दृष्टान्तस्यैवेति
ध्येयम् । के.

● द्रव्यसंस्कारो भक्षः, न कर्तृसंस्कारः । वा. ३।५।
८।२६ पृ. १००४.

● द्रव्यसंस्कारकर्मणो फलप्रयुक्तत्वं नास्ति । तानि
तु कत्वार्थानि । आ. ४।३।१।१९-४.

● 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु' (४।३।१।१) 'यस्य
पर्णमयी' 'तीर्थे स्नाति श्रीमशेष समानाना भवति' 'सर्भं
या पतयस्य' इत्यादीनि द्रव्यादिविषयाणि वाक्यानि
उदाहृत्य किमेते फलविषयः, फलार्थवादा वा । तत्र पर्ण-
तादेः अग्रामत्वेन अवश्यविषयस्य फलशङ्कया साक्षात्
पुरुषार्थरूपश्रुतफलसंभवे पारपर्युपपन्नार्थरूपकारण्य-
फलकत्वनाशोनात् फलविधिवेन पूर्वपक्षित्वा यथा-
क्यश्चित् पुरुषार्थरूपकत्वमेव विधेयुपपत्तिरित्यादात्
राहित्यप्रतिषेधत् विपरिचयानकत्वानुपपत्तेः, यथाश्रुत-
वर्तमानफलत्वसंकीर्तनस्य च श्रुतफलविधेयोपान्, न
फलनिश्चित्वे इति सिद्धान्तविषयते । सु. पृ. १५-१६.

● 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्' (४।३।१।१) इति
न्यायेन 'नेऽसुता हेऽल्लो हेऽल्ल्य इति कुर्वन्ताः परामयुः'

इति अर्थवादेन 'आह्वयेन न स्तेष्विन्द्रवै' इति कत्व-
नियेषणं प्राशस्त्यमात्र बोधयते । शब्दको. १ शाल्व-
निर्वचने. ● 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्' इत्यनेन
न्यायेन ज्ञानस्य पुरुषाशब्दसंस्कारत्वेन निराकाङ्क्ष फल-
संबन्धलाभजात् । वा ३।३।८।२७ पृ. २८८.

● द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुति-
रर्थवादः स्यात् । ४।३।१।१ ।

'यस्य पर्णमयी बुद्धमवति न स शर्षं श्लोकं
शृणोति' इति द्रव्ये परार्थत्वविषये फलसो फलश्रुतिः ।
'यशावृत्ते चक्षुरेव आह्वयस्य इच्छे' इति नैराजन-
रूपे संस्कारे फलश्रुतिः । 'यथापानानुयाया इत्यन्ते

वर्म वा एतद् यद्वस्य कियते मर्म यजमानस्य भ्रातृन्या-
मिभूते' इति प्रजाकारिस्त्वे कर्मणि फलश्रुतिः ।
पर्णः फलश्रुतः । पापः श्लोकः अर्धकीर्तिः । आदत्ते
नेवधोः अङ्गनं कुन्ते । भ्रातृवस्य यधोः । हृदक्ते
नाद्यवति । वर्म कवनम् । अग्निभूतिः परमानः इति
श्रुतिवर्षाः । इत्येते संस्कारेषु अङ्गकर्मसु च येय
फलस्य श्रुतिः प्रवणम्, सः अर्धवादः स्यात् न विधिः ।
उक्तानां इत्यसंस्कारकर्मणां परमाण्वात् अन्वयौघत्वात्
फलस्यैवात् । तेषामि पुनरुपासनि किन्तु कार्यमिति ।
तस्मात् फलस्यैवादेऽयम् ।

उत्पत्तेःश्चात्प्रधानत्वान् । २ ॥

इत्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिर्धैवात् इति सिद्धान्तिना
उक्ते, ननु पुनश्चदिदस्य फल श्रुते 'न स पापं श्लोक
शृणोति' इति, कथमपमयेवाद्दः स्यादिति यद्वाप्य
सिद्धान्ती उत्तरयति । उत्पत्तेः पर्णमयी इति विधेः
उत्पत्तिर्वाक्यम् अतःप्रधानत्वम् तत्रप्रधानत्वाभावात्
फलपरत्वाभावात् पुनश्चप्रधानत्वाभावात् इति वा । पर्णोत्त-
परमेतात् वाक्यम् । तस्मादर्धवादः फलश्रुतिः ।

आनर्थक्यमन्वियार्थत्वात् । इति सूत्रं (४।३।१।३)
यस्योक्ते । कुतश्चैतौ च तत् एवं न्यायत्वम्— ननु
'यस्य पर्णमयी श्रुतमवति न स पापं श्लोकं शृणोति'
इत्यस्य फलपरत्वामाने 'प्रवितितन्त ह वै य एता
गभीरुपयन्ति' इति उचितनगकथमपि फलपर न स्यात्
इति, अत आद । प्रतितिष्ठन्ति इत्यस्य विपरिणामेन
फलपरत्वाभावे शक्तिव्यतिरेकानर्थक्यं स्यात् अत्रियार्थ-
त्वात् स्वत्यक्ते कृतस्वापकपदाभावेन कृत्यैवत्वाभावात्
कृत्यपरस्य फलवाद्वाशान्तेभावात् इति यावत् । तत्रश्च
तत्र अगत्या फलपरत्वं इति ।

भाष्येऽपि 'अर्धवादे तु अति यवति प्रयोजनम्,
त्यादिउदेः सुवारिसु कर्मस्येण प्रयोजनवस्तु' इति नति-
रेकेन न्यायवाक्यमिदम् । सिद्धान्तवशीय सत्यम् ।

फलं तु उत्पन्नानायाम् । ४ (३) ॥

सिद्धान्तवशीयं आद्यहृदनाशिरावर्णस्य सूत्रम् । 'यस्य
पर्णमयी श्रुतमवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्यादेः
इत्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिर्धैवात् 'त्यादिर वीर्यकर्मस्य

युषं कुर्वाण' इत्यादेरपि अर्धवादस्यैव स्यादिति चेत् ।
तुयम्दः शब्दानिरासार्थः । अत तत्रप्रधानायां विधिप्रधानायां
चोदनायां वीर्यदि फलं अन्वेति इति चोदनेवैवं
नार्थवादः । अथापश्लोकप्रवणदिक् तु सपिपदाभावात् न
चोदनाया फलनेन अन्वेति इति वैयम् । के.

● अस्यां प्रयोजनावाद्वाप्यां यद्यपि सचित् फले
श्रुतिर्भवेत्, साऽपि द्रव्यसंस्कारकर्मसु इत्यनेन
न्यायेन अर्थवादतया शक्यते । (न्यायस्वरूपं तु) 'नहि
समानाध्यनेः परस्मिन् फल्यति शते पूर्वस्यापि फल्यता
जायते' इति वर्णितमेतत् । वा. १।३।८।१४ पृ.
२५७, ● किमेतदेवास्य फलमिति ? (पुरोत्राण्य
नपाठेषु 'तव से मरुपतिः प्रथमा' इत्यत्र) नैत्याह ।

नृत्यस्यैव तत् - द्रव्यसंस्कारकर्मसु इति न्यायान् ।
१।२।४।३५ पृ. १५३. ७ मर्ममिदोप्याहणे 'श्रोतेऽस्य
सुप्तं य एव वेद' इति नैव विधिः, इत्यसंस्कारकर्मसु
इति चिन्तयित्वापि एतदुपदिष्टत् । मा. १।२।१।३,
● न च तस्य (वेदस्य) अध्ययनमात्रात् तत्रमन्त्रो
याधिकः फल समाननन्ति । यदपि च समानमन्त्रैव
तत्रापि द्रव्य. ... स्यात् इति अर्थवादतां वक्ष्यति ।
१।१।१।१ पृ. ६, ● द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिः अर्ध-
वादः अर्थ न्यायः पर्णमयीन्यायः इत्यत्र । ४।३।१।३-३.

॥ द्रव्यसंस्कारन्यायः । बर्हिर्धैवाः । इत्पूर्व-
मासयोः बर्हिर्धैमी वेदिधर्माश्च अङ्गप्रधानोत्पत्त्याः ॥

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात् सर्वकर्मणाम् ।
३।८।१२।३ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः बर्हिर्धैमी वेदिधर्माश्च ।
तेषु सवेदाः किमङ्गप्रधानायां, अत प्रधानायाः इति ।
प्रकरणत्वं प्रधानायाः । इति श्रान्तिः उच्यते । नैवम् ।
इत्यस्यैव अङ्गप्रधानार्थः इया न्यायस्यैव । उत्तर-
विषयता प्रतिरेषा कियते इति ।

या— गत समान्यासिरोदाधिरौपविपरः । सर्वश्च
शुद्धादिविरोक्ताविरोपविचारः प्रकृताविष विरुत्तिपति
इत्यर्थः । यत्तु धर्मणा समानविष्यं अङ्गप्रधानेषु पूर्वोक्तम्
(३।७।१।१-५), नत् विरुत्तिषु कथमिति विचारो मते
सूत्रमेतत् । यत्तुं तु पूर्वोक्तेऽपि एतत् समर्थयितुम्,

यस्मात् प्रकृतौ बहिर्वर्तमानः सवैधर्मिकम् । तस्मात् विकृतापि तथैव स्यादिति ।

शा— बहिर्वर्तमाना अङ्गप्रधानाभ्याम् उत्तरविप्रक्षया प्राप्ते । (अथापारोण इदमादिस्त्वन्वयम् 'यूषावट-स्तरणबहिर्वर्तयः' इत्यत्र न्यायव्याते उच्यते) ।

वि— 'यूषावटस्तरणबहिर्वर्तयः' इत्यत्र निषेधितः । यद्यपि 'द्रव्यसंस्कारस्य अङ्गप्रधानार्थत्वं' इत्येव अचि-
कारणसौर्वैकमुपन्यस्यन् वित्तरपुराणके, तथापि प्रथमकारेण यूषावटबहिर्वर्तयै एव अधिकरणं न्यायव्यातम् ।

भाट्टदीपिकाऽपि यूषावटस्तरणबहिर्वर्तयः इत्यत्रैव निषेधितः, तादृश्यात् ।

मण्डन— 'साङ्गयोग्याय कृतादिधर्माः ।' १७.

शंकर— 'बहिर्वर्तोऽङ्गाङ्गिनोः स्यात् ।' १९.

* द्रव्यसंस्कारविरोधे इत्यं तदर्थत्वात् इयधिकरण भाष्येव द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणे द्रष्टव्यम् । के.

॥ द्रव्यसंस्कारविरोधे इत्यं तदर्थत्वात् । ५।३। १८।३८ ॥

पञ्चकर्मणि यूषाणे महत् कदरद्रव्यं तक्षणादिसंस्कार-
क्षमं उच्यते । अदिस्त्वन्वयसि लब्धम्, यदा तु पशु-
निरोधनसममपि तक्षणादिसंस्कारे अक्षमम् । तत्र द्रव्य-
संस्कारविरोधः प्रातः । एव द्रव्यसंस्कारविरोधे सति
द्रव्यं प्राहम् । द्रव्यादरः कर्तव्यो न संस्कारादरः । तदर्थ-
न्यायं संस्काराणां द्रव्यार्थत्वम् । संस्कारा हि द्रव्यं कर्मयोग्यं
कुर्वन्ति । तस्मात् उक्तं स्वते संस्काराक्षममपि पशुनियो-
जनक्षमं रादिरद्रव्यमेव स्वीकार्यं इति सिद्धतः । के.

* द्रव्यसंस्कारविरोधे इत्यं महत् । संस्कारसहाय्यं
प्रतिनिधिः संस्कारसरोऽपि प्रयोजनसमर्थं क्षेत्रं मुख्य एव
प्राप्तः । यूपे अदिरः गुणव्य, कवः प्रतिनिधिः । के.

६।३।८।३८. * द्रव्यसंस्कारविरोधे इत्यर्थैव उपा-
दानम् । भा. ६।३।८।३८.

॥ द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणम् । द्रव्यसंस्कारवि-
रोधे इत्यर्थैवोपादानम् ॥

द्रव्यसंस्कारविरोधे इत्यं तदर्थत्वात् । ६।३। १८।३८ ॥

माध्यम— प्रकृतौ पञ्चकर्मणि यूपकाले अस्ति महत्
कदरद्रव्यं तक्षणादिनसंस्कारक्षमम् (कदरः रादिरि कृते

इत्यमरः) । अस्ति रादिरद्रव्यं अनेपंजातीयकम् । तत्र
किमुपादेयमिति । संस्काराः न परिरोप्यन्ते इति कदरः
उपाधीषेतेति । एवं प्राप्ते, द्रुमः । द्रव्यसंस्कारविरोधे
द्रव्यं प्रति आदितेरन्, न संस्कारात् । कुतः । तदर्थेनानात् ।
संस्काराः हि द्रव्यं कर्मयोग्यं कुर्वन्ति । तत्र संस्कारपरिरोधे
द्रव्यमपि तावत् युज्यते । द्रव्याभावे न द्रव्यम्, न
संस्काराः । द्रव्यं तेषां द्वारम्, वचनपामाण्यात् । तदभावे
नष्टद्वारा नापूर्वं गच्छेत्तुः । तस्मात् सदिग्धुपाददीरभिति ।

शा— 'द्रव्यामी एव संस्कारास्तेषां नान्यत्
प्रयोजनम् । यद्दत्तेन यतो द्रव्यपरित्यागे न
युज्यते ॥ ततः संस्कारहीनेऽपि अदिरि स्वास्त्रि-
योजनम् । तक्षणादीनि कुर्वन् प्रदानेन
विरोधतः ॥' १९.

सोम— पूर्वत्र युषानुरोधेऽपि इह तदनुशेषः इति
प्रत्ययव्यानात् संयतिः । सूत्रे तदर्थत्वात् संस्काराणां
इत्यर्थेनादित्यर्थः ।

वि— 'अमुद्यममुद्ये संस्कारयोगभागेय तदा तु
विम् ।, आयो बहुगुणलोपा, न मुषयावाधु (य अ)
लोनम् ॥' १९.

भाट्ट— यदा निरोधनादिकार्यमानयोग्यो मुख्यः
तक्षणादिसंस्कारसंस्कारोऽप्यस्य प्रतिनिधित्वात् मुख्यमै-
नोपादानम् । संस्काराणां तु 'गुणलोपे च मुख्यस्य' इति
न्यायेन लोपेऽपि न दोषः । न च अन्यत्र तथात्वेऽपि यूपस्य
दृष्टादृष्टसंस्कारसमूहस्यास्य संस्काराणां स्वाङ्गाह-वमिति
वाच्यम् । लयनेन तत्कलसंस्कारजन्यरमापूर्वविक्रिष्ट-
काष्ठस्यैव यूपपदार्थत्वात् । अत एव 'यूपे तक्षणि'
इत्यादौ काष्ठस्यैव संस्कारत्वात् काऽप्यनुपपत्तिः । यत्र तु
प्रधानमूलनियोबनासमर्थमेव मुख्यं तत्र तदनादरेण प्रति-
निधित्वेन कार्यसंशयने द्रष्टव्यम् । १५.

मण्डन— 'शालं न्यूनमपि क्षुत्तम् ।'

शंकर— 'संस्कारयोग्यं मुख्यं स्यात् ।' १९.

[संस्कारादीनि (अपि) मुख्यं स्यात् इति पाठस्तु
आवश्यकः ।]

* अयं द्रव्यविरोधे अर्थः ० । (इत्) भाष्यम्—
अर्थद्रव्यविरोधे अर्थे प्रति आदित्यम् । इति । के. — अर्थः

पयोजनम् । द्रव्यं परित्यादि मुख्यम् । मुख्यपदस्यै अवर्ध-
 संभवे पदरादिः समुच्चय एव प्राप्यः । ६।१।११।३१.

● द्वंद्वः समासः । एतद्विषये भूयान् ग्रन्थः द्वाघाना-
 धिकरणे ६।१।१।२२-२३ प्राये द्विपदीक्या न द्रव्यः ।

के. ● द्वंद्वः सर्वैः विभावया एकत्वं भवति । तुप्. ६।१।

● युगपदधिकरणे द्वंद्वः । तेन पदद्वयमपि लज्जगाहृति

स्यात् । शा. । अधिकरणं द्वयं अभिप्रेषयति यावत् ।

तस्य युगपदभिधाने द्वंद्व इत्यर्थः । तथाच 'एतेन एतेन

अर्थद्वयमिति पादने द्वंद्वः' इति कात्यायनोक्तेः द्वंद्वे पदद्वय-

लज्जगाहृतिः । सोम. ६।१।१२.

● द्वंद्वानि द्वादश दर्शपूर्णमासयोः आम्बर्यस्य कर्म,

न चात्रमानम् । भा. ३।८।१।१९-२०.

● यो हि द्वंद्वस्य भवेः इतरेतरयोगो नाम, स एक-

सोपस्थापि । इषाहृ विरोधः एकत्र शब्दश्चाप्येकं द्वयमि-

तिशो, इतरत्रार्थो भिन्न इत्येक एव । तुप्. ६।१।

५।२२. १. १३६६. ● द्वंद्वे च स्वार्थभिधानात् ।

(वस्तुमदौ तु परार्थभिधानम्) । भा. १०।६।३।४.

● द्वंद्वे यथा 'धत्तजिह्वावज्जय' इत्यादौ इतरेतरसुक्त-

मर्थद्वयं क्रियान्ति गमते, तथा 'पश्यन्तय'

इत्यादौ एकस्यै इतरेतरसुक्तमर्थद्वयं गमते । रत्न.

६।१।१।२२.

● द्वंद्वान्ते भूयमानं पदं प्रत्येकं संबध्यते इति

प्रवादः, यत्र उद्देश्यत्वेन साहित्यानिबन्धना तत्रैव । भाट्ट.

३।१।१५.

● द्वंद्वारप्यादत्यास्य एकस्येव । भा. ६।१।५।२२

पृ. १३६६.

● द्वंद्वतयुरणयोः उक्तस्यै निलसमासवचनम्

(पा० २।१।५ सूत्रे चार्तिङ्गम्) वाक्यचरित्रः,

पञ्चमवचनः, दशमवचनः इति । तुप्. १०।६।३।४.

● द्वंद्वानां (द्वादशानां द्वादशानाम्) च सम्प्रदास-

क्रिया । भा. ३।८।१।१२० । समासकरणं हि द्वंद्वानां चा.

● द्वंद्वभाषिणोः प्राधान्यात् सत्त्वावैश्याया भवति

समासः । भा. १०।६।४।८.

● द्वंद्वभिषारः 'समासवादः' इति चिन्तौ प्रणि-

प्रये शृण्व्याः । के.

● युगपदधिकरणवचनतया द्वंद्वश्रुतेः यत्र द्वौ पदौ

वा युगपदधिकरणं इत्यन्ते तत्र द्वंद्वसमासो भवति ।

तुप्. ६।१।६।२५ १. १३७२. ● इतरेतरयोगे

कार्ये (द्वंद्व-) समासविधानात् । भा. ६।१।५।२२

१. १३६६. ● युगपदधिकरणवचनतया द्वंद्वश्रुतेः

द्विचयनमहुवचनोपपत्तेश्च प्रमिनसोर्वचनयोः इति च

दर्शनात् । यथेव तद्विधौ च धनौ चेति निदर्शनं क्रियते ।

६।१।५।२२ १. १३६६.

● द्वादश एव दीक्षा द्वादशोद्वे । तुप्. ६।१।५।२९.

● द्वादश द्वंद्वानि दर्शपूर्णमासयोः आम्बर्यस्य कर्म, न

यात्रमानम् । भा. ३।८।१।१९-२०. ● द्वादश द्वंद्वानि

दर्शपूर्णमासयोश्चावमानकष्यते उक्तानि १ चतुर्थावचनं

च उपाधिशयनं च, २ अधिव्यय कपालोपधानं च,

३ अवज्ञानं च इत्युक्तमाह्वनं च, ४ युगोपस्थापिशयनं

च आत्माधिशयनं च, ५ साधनसुखं च अग्निग्रहणं

च, ६ वेदिपरिग्रहं च पत्नीसंभवनं च, ७ प्रोक्त्यासादनं

च आत्मासादनं च, ८ रात्रयश्च कपालानि च, ९ अग्नि-

होतृवशी च शृणुं च, १० वृथाजिनं च सम्प्रा च,

११ उष्ट्रमूत्रं च मुसलं च, १२ इपचोपला च इति ।

वि. ३।८।१०. ● 'द्वादश द्वादशानि शृणोति' अत्र

'१२ × १२ = १४४' होमा भवन्ति इति कर्मभेदः.

उच्यया । तत्र 'अग्निष्णु सजोपला' (तैषि. ४।७।१)

इत्यायाः १३५ मन्त्राः 'कृपवाधमे' इत्यस्या चाहुत्या

संख्यापूर्णं इति बोधयन्तीयाः । सोम. २।१।७ १.

१४२. ● द्वादश यागाः (द्वादशोद्वे) सह कर्त्तव्यं

चोदित्वात् सह कर्त्तव्याः । तेषां अग्नीषोमीयाया

इति कर्त्तव्यता अगृह्यमाणविरोधत्वात् तन्मेव कर्त्तव्यं ।

अवभृतादीन्ति तन्मेवैव । ये संनिपत्तोपकारकास्ते

आकर्त्तव्ये । तुप्. १।८।१।२२. ● द्वादश स्तोत्राणि

अग्निष्टोमस्य । अत्र सवने बहिष्यवमानवेत्तम्, आत्मा-

स्तोत्राणि चत्वारि, मार्ष्यदिने मार्ष्यदिनवचनानः एकान्,

उपसतोत्राणि च चत्वारि । कुडीपठने आर्भक्षवचनानः

एकम्, यथावशीवतामाह्वयं अग्निष्टोमस्तोत्रं द्वितीयम् ।

संस्कृत्ये द्वादश स्तोत्राणि अग्निष्टोत्रे । अग्निष्टोत्राणिः

उक्त्यस्तोत्रेः उक्त्यः संज्ञिते । योऽश्वीन स्तोत्रेण समाप्त-

मानस्तु षोडशी । अतिरात्रस्तोत्रेषु अतिरात्रः संनिष्ठे । वि. ८।३।५.

● द्वादशः अध्यायः तन्त्राभावेन शेषपक्षाया माताया उद्वेगवादेन आप्तव्ये । अन्त्यादौ इयत्ता प्रसङ्गेन भवति । टुप्. ७।१।१।१ पृ. १५२४.

● द्वादशाध्यायार्थः । 'पञ्चसूत्रनिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने । द्वादशाध्यायार्थाः (इति पाठार्थ-संग्रहः) ॥' प्रथमे पादे पञ्चमर्षा पञ्चपुरोहारो प्रसङ्गः । वीमिकनेदेः उत्तरकालीनकर्मसु प्रसङ्गः इत्यादिर्विचारः । द्वितीये सवनीयशोक्तनिबन्धम्, न तु सवनीयपुरो-
हारानाम् । विद्वत्सन्निधौ, न प्रकृतिः । अन्वारम्भ-
णोऽपि विद्वत्सन्निधौ स्यात्, न तु प्रकृतौ च । इत्यादि-
विचारः । मृतीये तन्त्राध्यायः समुच्चयः । आचारगतानां क्रमसंगतत्वादीनां समुच्चयः । इत्यादिकं प्राधान्येन, पर्यालोचिकत्वः इत्यादिकं समुच्चयावधारणेन इत्युभय-
चिन्तितम् । सतुर्थे च ऐन्द्राहाईसत्यवस्थाऽनुवक्तव्य-
सुगलोचिकत्वः इत्यादिकं प्राधान्येन, चाप्यऽनुवक्तव्योः समुच्चयः इत्यादिकं विकल्पावधारणेन इत्युभयं चिन्तितम् । वि. प्रत्यायनां श्लो. २४.

● द्वादशाध्यायार्थनिरूपणम् । एव तन्त्राभाप-
स्वरूपे प्रयोगार्थमात्रे चिन्तिते तत्परिमाणमेव प्रसङ्गरूपं
द्वादशे चिन्तते । प्रयोगपरिमाणत्वाविशेषोऽपि तन्त्रप्रसङ्ग-
प्रयोजकानां भाष्यकारेण विशेषोऽभिहितः 'ताभारणं
भवेत् तन्त्रं परार्थं स्वप्रयोजकः । एवमेव प्रसङ्गः स्याद्
विद्यमाने स्वके विद्ये ॥' इति । यत् अनेकोद्देशेन
अनुष्ठीयते तत् तन्त्रम् । यत् अन्वार्थमनुष्ठितं तदनु-
ष्ठितम् वा अन्यत्र वाचनं भवति प्रतिपाद्यं वा, तत्र
अप्रयोजकत्वम् । यथा पुरोहारकपालस्य तुषोपवापस्य,
यथा च परं अक्षाङ्गवक्ष्य, वाचिनं वाचिनकामस्य
घट्टश्लोदिते च निरसवक्ष्य । तत्र अविद्यमानमपि कपालादि
तुषोपवापादिना न प्रयोक्तुं शक्यते, इति अप्रयोजकत्वम् ।
यत् तु उभयत्रापि अन्यो-पदेशेभ्योऽपि अङ्गविनिर्णयौ
सत्यापि एकीयानुष्ठितैरेव अङ्गैः अन्वयस्यापि उपकारसंभवेः
अन्वयस्य प्रयोजकवक्ष्यस्यापि तद्व्येवः (तद्व्येवो व्यर्थः)
यथा पशुधर्मांशुष्ठितैरेव प्रयाजादिभिः उपकारसंभवेः

पञ्चपुरोहारः पञ्चसंख्यानादरेभ्यै स्वार्थतया अतिदेशेन
विनियुक्तान्यपि प्रयाजादीनि न पृथक् अनुष्ठापयति, तत्र
प्रसङ्गः । अत्र च अन्वयार्थोऽपि स्वयमपि प्रयोजकं
भवति । अत्र एव च अन्वयमात्रो यथा अविद्यमानो
पञ्चपुरोहारोऽनुष्ठाप्यते ।

आह । यदि पञ्चपुरोष्ठिता एव प्रयाजादयः पञ्च-
पुरोहारस्योपकुर्वन्ति, न तु तदर्थमनुष्ठीयन्ते- 'कथं
तर्हि तदङ्गत्वम्, नादर्थ्यं ह्यङ्गोपपत्तिः । उद्देशेन
च तादर्थ्यं नोपकार, न चाप्र सः ॥' ३३ ॥
यद्देशेन यत् अनुष्ठीयते, तत् तदर्थम्, तदेव च अङ्ग-
मुच्यते, न तु उपकारकमात्रम् । न च प्रयाजादयः पञ्च-
पुरोहारोद्देशेन अनुष्ठीयन्ते, इति कथं तदङ्गत्वम् ? ।

ननु एवं सति तुषोपवापादत्वं वा 'पुरोहारप्रयु-
क्तस्य कपालस्य कथं भवेत् । व्यापार्यते तुपाणां
तदुपवापप्रसिद्धये ॥' ३४ ॥ यथा पुरोहारकपाल-
स्य कपालस्वरूपम्, तथापि तुषोपवापसिद्धौ-
न्यायवति एव, इति युक्तमेव पुरोहारवृत्तन्यायाभोगत्वरत्तलक्ष्यं
शेषत्वम् । प्रयाजादयस्तु न कथञ्चिदपि पञ्चपुरोहारो-
द्देशप्रवृत्तपुण्यपयनगोचराः, इति न तन्त्रेपञ्चमेधा
संभवतीति । 'उच्यते, न प्रयाजानां पुरोहारोऽस्ति
शेषता । तद्योग्यत्वेन तेषां तु तदङ्गत्वं प्रतीयते ॥'
३५ ॥ यथैव अहद्वयमि वदो राहकल्पव्यपदेशः, तथैव
प्रयाजादिव्यपि पञ्चपुरोहारार्थमनुष्ठीयमानेष्वपि तद्योग्य-
तया तदङ्गत्वव्यपदेशः । शक्यतेऽपि पुरोहारः तानुष्ठा-
पयितुम्, अन्यत्रापि सिद्धत्वात् मानुष्ठापयति, तेन अन्य-
शेषभूतेष्वपि योग्यतया शेषत्वव्यपदेशः । अन्ये तु
'योग्यत्वेन शेषत्वम्, अतः पुरोहारोऽपि प्रयाजादीनां
मुक्तमेव तदस्ति' इति वर्णयन्ति । तथा वा अस्तु ।
सर्वथा तावत् उपपन्नः शेषत्वव्यपदेशः, इति तर्कं
समञ्जसम् ।

तदेव संक्षेपार्थः । अत्रानां तावत् स्वशब्देन प्रथम-
मभिधीयते, तस्माच्च विविधा समानाविधानेन अन्यथा
प्रतीयमानोऽपि अयोग्यतया न शक्येन निषेद्यते । इयं
वाच्यता 'निषेधकत्वः' इत्युच्यते । निषेधकत्वाच्च तदा
एव शक्यते 'यद्यत्रैतैः पूर्णैश्च विधानमर्थैः, तादृशैः

पूरयित्वा' इति । ततः किमन्याः मान्यं इत्यपेक्षाया समानपदोपात्तमि भाष्यस्य अवोक्तत्वाद्बुद्धस्य पदान्त-
रोपात्त सर्गादि स्वीक्रियते । तत्र पशवे भुत्वादिभ्यम् ।
तदभावे च अर्थवादर्थम्, तदभावे च अप्याहिवते ।
तत्र यत्रिचक्राधिकरणे विश्वजिदधिकरणे च (क्रमेण)
प्रतिपासितम् । तत्र करणपेक्षाया समानपदोपात्तो
पात्यर्थः एव करणतया अन्वयिते इति भाष्यार्थाधिकर-
णार्थः । तस्य च करणान् शनिकस्य कालान्तरमात्रि फलं
प्रति साक्षात् न संभवति इति त्विच्छासामेक्षाया देवता-
ऽऽस्यवनकर्तृसंस्कारयो देवताऽधिकरणे, कर्मण्यारम्भ-
मान्यत्वात् (११११/४२०) इत्यत्र च निराहृते तद्
ज्ञाप्ये अपूर्वमेव आश्रयितव्यम्, इति नच्छब्दमध्याहृत्य
शयोनत्वात् कृत्वा स्वर्गं भाषयेत् इति, अपूर्वैतिकर्तृमत्ता-
बुक्तो जगो पवालोपेतकाश्रयित्वात् पाकमिते फलं प्रति
करणतया विनियुज्यते इति अपूर्वाधिकरणेनोक्ते ' कथ
मनेन अपूर्वं कर्तव्यम्' इति पुनः' इति कर्तव्यताऽऽप्याह्वा
काश्रयिनामिते पकारासिद्धयर्थं ज्ञापते । तत्र षड्विधेन
तदपेक्षेन, त्रिविधेन चाभिदेगेन, मृत्यानाश्रयाम्नाम्,
भुत्वादिनिश्चयशक्यत्वेन तेन द्वारेण समर्पितं जाति-
द्रव्य-गुण-क्रिया-क्रमा-नकमद्रजत इत्यभावेन शुष्क
त्वादिभ्यम् (कथाम्नाऽर्थे काष्ठे शुष्कत्वं यथा तदम्)
स्वीक्रियते । अत्र एव प्रधान कल्पद्रुतम् । तत्र
प्रकल्पिते अपूर्वे दीक्षणीयादिभ्यम् अकल्पिते नावान्तरापूर्णे
प्रधानापूर्वे फलं गति विनियुज्यते । येन दीक्षणीयेव परमा-
पूर्वप्रयुक्तं, फलप्रयुक्तमेव प्रधानम् । अङ्गं तु कल्पिते
अपूर्वं तदप्रत्येन दीक्षणीयाद्वाङ्मित्रमवन्नं अवान्तरापूर्वा-
हृत्येन विनियुक्तमने तददेव अवान्तरापूर्वेप्रयुक्तम्, न
परमापूर्वप्रयुक्तमिति वेदितव्यम् । तत्र सर्वविशेषण
विशिष्टमात्राऽनुष्ठान प्रधानकथामपेक्षकत्वात् आवाप
प्रशङ्कतदपरादापरापरिमाणं भुक्त्यर्थात्तत्रतन्मत्तकितं
फलार्थिनं तद्वत्तद्वानुष्ठानस्य साम्येण । नित्यनैमित्तिकेणु तु
विशिष्टानुष्ठानाद्यकर्मणि मुख्यं प्रति विधिर्विधने इति ।
एतत् सर्वं मान्यार्थसंग्रहत्वेन वार्त्तिक्षेन ' भाषनापचन
स्तावत् ता स्मारणमि लोहकत्' इत्यादिना (वाक्याधि-
करणे २४८) ' तस्मात् प्रकातरयोऽपि विधिस्तावत्

प्रवीकते । यावद् धीम्यत्वमापन्ना मायताऽन्या-
पेक्षिणी ॥ ' इत्येकमन्तेन (२०६) दक्षितमिति वैदि-
तव्यम् । न्यायपरतमात्मा,
* द्वादशोपसत्ता अदीनस्य धर्मः, न ज्योतिष्टोमस्य ।
वि. ३।३।८.
* द्वादशोपसत्ताऽधिकरणम् । अदीनाधिकरण-
न्यायः । भा. ३।३।८।१४-१५.
* द्वादशोपसत्तयं द्वादशाहिकं धर्मं गवामयने दर्शयति
' द्वाभ्यां लोमावकथितं' इति । भा. ८।१।१०।१७.
* द्वादशकपाल. अशौ अशकपालादिमित्ये. भूयते
' येश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेत्' इत्यत्र । वि. १।४।१२.
* द्वादशकपाल. तृतीयवसने तृतीयपुरोडासाः । भा.
१०।१।२५।८८. * द्वादशकपाले अशकपालादीनामर्थं
वादय (जतेषु) । वि. १।४।१२. * द्वादशकपाल-
शब्दं न संभवत्. किन्तु पुरोडासादप्यत्र, द्वादशसु
कपालेषु संज्ञितं इति न्युत्पत्तेः । एवमशकपालादिशब्दा
अपि । १।४।१२.
* द्वादशदीक्षानियमो ज्योतिष्टोमस्य (भाष्यमते) ।
भा. ६।५।८।२८-२९.
* द्वादशप्रथमप्रथमस्यो न्यायः (१२।१।१।
१-६) ' न कृतस्य गुणानुबन्धार्थं आश्रयित्वा' इति ।
भा. १२।१।१।१५.
* द्वादशसामानं किरण्यं शक्यं श्वेनीयदीक्षणीयायाम् ।
भा. ८।१।१।१६.
* द्वादशशल्लक्ष्या धर्मो न्युत्पाद्यः । वि. प्रस्तावना
श्लो. ११.
* द्वादशशत-(११२) गौरुपा दक्षिणा अथ्यमुर्वेदे
उद्गात्रेदे च समान्तरा । वि. ३।८।१२ * द्वादशशत
दक्षिणाया विनाम अथ्यवर्षादिसमाख्याऽनुशेषेन
ज्योतिष्टोमे । भा. १०।३।१२।१६-१७.
* द्वादशशतन्यूनधनस्य विश्वविति नाधिकारः ।
भा. ६।०।१।१८-२०.
* द्वादशशतसख्यामातरस्य नित्यप्रयोगीयगोपतस्य
पयोक्षिद्येने नैमित्तिकैकादिशोदक्षिणाया वापः । भा. १०।
६।१५।१५-१६.

* द्वादशसंख्यायां अष्टवादसः संख्याविशेषा
अविभक्ताः सन्ति । भा. १।४।१।१२०.

* द्वादशाहः अर्द्धवसाना प्रकृतिः । भा. ८।१।१०।
१७, * द्वादशाहः इति द्वादश एतानि कर्माणि अशोभिः
पुरिमिवादि एवञ्च समाह्वानि इति अनेन रूपेण तद्
कर्मगणस्य नामधेयं न वर्षानुरूपमाश्रेयेति । द्वादशाह इति
अर्धान्वयेन नामधेयं नार्धमावेन । १०।६।१।४१२.

* द्वादशाहः षोडशोद्योगा विकृतिः अन्वयविकृत्यात्
इति तदन्वयित्वादिः । वि. ६।१।९, ८।१।९, * द्वादशाहः
द्विविधः अधीनरूपः सन्नरूपश्च । 'द्वादशाहेन प्रयाकासं
याजयेत्' इति यजतिचोदना, यजमानबहुवनिषमाभावाः,
ऋषियजमानमेतश्च अधीनविकृतम् । अधीना यजति-
चोदनाः भवन्ति । 'द्वादशाहमृद्धिकामा जपेद्युः'
'द्वादशाहमृद्धिकामा आसीरन्' इति चोदनाह्वयम्,
यजमानबहुवनिषयः, ऋषियजमानैस्त्वं च सन्नरूपम् ।
सत्राणि शासनचोदनाणि उपायिचोदनाणि च भवन्ति ।
८।१।९. * द्वादशाहः द्विविधः व्यूटः समूहस्य, वस-
न्युटः समूहविकारः । भा. १०।१२।४।७९-८०.

* द्वादशाहः द्विविधः समूहो व्यूटश्च । म्यनीकामेदाश्च
तयोर्भेदः । वि. १०।५।१२४. * द्वादशाहः । प्रकृतौ
कानेनाहःसन्देह उपाश्रितिशरिरोज्यजनयन्ते यागः परि-
च्छिन्नः । इहाप्येवं प्रसन्नम् । द्वादश गागाः सह फलेन
चोदितत्वात् सह कर्तव्याः । तेषामग्नीषोमीयाया इति-
कतेष्वता अग्रप्रमाणविशेषत्वात् कृत्रेण कर्तव्या ।
अवयुष्यादीन्वयि कृत्रेणैव । ये सनिक्लोषकारकान्ते
आवर्तन्ते । द्रुप्. १।१।१।२२.

ॐ द्वादशादौ व्यूटः समूहस्य विकारः ॥

द्वादशाहस्य व्यूटसमूहत्वं पृथक् समानविधानं
स्यात् । १०।५।१२।७९॥

भाष्यम्— द्विविधो द्वादशाहः व्यूटः समूहश्च ।
समूहत्वात् 'ऐन्द्रवायवाग्नी प्राथगीषोदयनीषी दशमं
वाहाः, अथेतेरेषां नवनामद्वापैन्द्रवायवाग्नी प्रथममहाः,
अथ शुक्राग्रम्, अथाम्रवाणाम् । अथेन्द्रवायवाग्रम्,
अथ शुक्राग्रम्, अथाम्रवाणाम् । अथेन्द्रवायवाग्रम्,
अथ शुक्राग्रम्, अथाम्रवाणाम्' इति । अत्र व्यूटः

'ऐन्द्रवायवाग्नी प्राथगीषोदयनीषी, अथेतेरेषा दशानाम-
होमेन्द्रवायवाग्रं प्रथममहाः, अथ शुक्राग्रम्, अथ दे
आम्रवाणाम्, अथेन्द्रवायवाग्रम्, अथ दे शुक्राग्ने, अथा-
म्रवाणाम्, अथ दे ऐन्द्रवायवाग्ने' इति । तत्र संज्ञेदः
किमुचयप्रकारमपि द्वादशाहं प्रकृत्य धर्मा आहताः, उत
समूहं प्रकृत्य आहताः, तद्विकारो व्यूटः इति । कि
मातम् ? द्वादशाहस्य व्यूटसमूहत्वं समानविधानं स्यात् ।
कृतः ? उच्यतेकारणं प्रकृत्यात् नम्यते विशेषः, कस्य
धर्माः कस्य नेति । तस्मात् समानविधानौ । पृथक्त्वं ।
यथा बृहद्रथेतेरे पृथके प्रकारस्य तुल्यत्वात् समानधर्मणी,
एवं व्यूटसमूहं स्यादिति ।

व्यूटो वा लिङ्गदर्शनात्, समूहविकारः । ८० ॥
भाष्यम्— वादात्तः पर्थं ग्राहयति । न व्यूट-
समूहौ समानविधानौ । किन्तु व्यूटः समूहविकारः
स्यात् । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गमिदं भवति,
'ऐन्द्रवायवस्य वा एतदावतनं यजुर्गममहाः' इति व्यूटे
क्षयते । न च व्यूटे चतुर्पैऽहनि ऐन्द्रवायवाग्रम् । का
तर्हि ? आप्रवाणाम् । तत्र ऐन्द्रवायवस्य वा एतदावतन-
मिति वचनं नावकल्पते । यदि व्यूटः समूहविकारः
उतः प्रकृतिमपेक्षयोजयते वादः । ऐन्द्रवायवस्यैतदावतनं
प्राप्तम् । तत्र आप्रवाणस्यैव इति । तस्माद्विङ्ग-
दर्शनात् व्यूटः समूहविकारः इति ।

कामसंयोगात् । ८१ ॥

भाष्यम्— 'यः कामयेत बहु स्यां प्रजापेयेति' ।
काम्यो वा वैमिक्तिको वा नित्यमयं विकृत्य निजिगते ।
यथा आश्वानये शुद्धीदनभोजनं निवाताश्वाना चेति ।

तस्योभयथा प्रयुक्तिरैककर्मात् । ८२ ॥

भाष्यम्— इदं प्रयोजनसूत्रम् । तस्योभयप्रकारस्य
सहयोगेण प्रयुक्तिरविशेषेण । ऐककर्मात् यथा पूर्वः पक्षः ।
यथा तर्हि सिद्धाः, यत्र वचनं लिङ्गं च, तत्र व्यूटः
भवति । अन्यत्र अविशेषेण समूहः इति ।

सोम— पूर्वत्र अनेमितिकृते विधानं 'अथिषः-
हर्मनेष्यद्विवत् समानविधानं स्यात्' इति सूत्रे समान-
विधानेन भवद्वयम् । एष च पूर्ववत् इहापि
व्यूटसमूहयोः समानविधानत्वं शङ्कधानात् संगतिः ।

द्वादशाहिकारो ज्युःस अग्रहतिः इति प्रयोजनम् । सूत्रार्थस्तु— द्वादशाहस्य ज्युःत्वं समुद्रत्वं च रथेतर-वृद्धवृद्धवत् समानविधानं स्यादिति ।

वि— 'ज्युःोऽपि प्रकृतिः किंवा विहृतिः स्यादिति, पृष्ठवत् । विधिसम्भादादिभ्यो, ऽन्त्यो ऽङ्गात् कामे विधेःपि ॥'

भाट्ट— पूर्वोक्तप्रतासमूहविरोधः समुद्रपर्यायः । तं विधाया 'अथ ज्युः' ऐन्द्रवायवमौ प्रायणीषोदयनीषी, अपेक्षितेषु दशानामद्वा ऐन्द्रवायवमं प्रथममहः, अथ पुत्राग्रम्, अथ दे आग्रप्रणमे, अथैन्द्रवायव्याग्रम्, अथ दे दुःकामे, अथग्रप्रणाम्, अथ दे ऐन्द्रवायवमौ' इत्यनेन ज्युःत्वात्मकः अग्रतासमूहविरोधो विहितः । अत्र च अग्रतासमूहविरोधवाचकयोःपि समुद्रज्युःदशदशोद्देशोऽपि प्रयोगः तदस्मात् उक्त्यामिश्रोमश्लेषाधिकः । तत्र समुद्रस्य शान्त क्रायप्रवणत् प्रकरणत् कल्पज्ञत्वं निर्दिशामहेय । 'ज्युःस्य तु 'यः कामयेत बहु स्या प्रजायेयेति, स ज्युःनेन यजेत' इति वचनेन द्वादशाहाभित-ज्युःप्रकारस्य कर्त्तव्येऽपि विधानात् काम्यत्वम् । अत्र च व्याख्यानस्य अनेककर्त्तव्येऽपि एकत्वान्वयाऽपि पुण्य-सुष्ठाने भवतीति सूचयितुमेकचनम् । अहीनाभिप्राय वा तत् । ज्युःस्य च कल्पार्थत्वमपि यानि न वेति विन्ता-याम्, इन्द्रियकामवाक्येन दक्षः पुत्रार्थोऽपि 'दद्यात्तुदीति' इत्यनेन तस्य कल्पार्थत्वम् ज्युःस्य काम्यत्वमेव पुत्रार्थोऽपि कल्पार्थत्वमपि निश्चयकाम्येन उपपत्तेः सनोऽपुत्रकर्मयोगेन उभयार्थत्वम् । इति प्राप्तिः, दमः स्वरूपेण दण्डपदवाच्यत्वेन च लोकावगतया इन्द्रिय-काम्याश्चयमेव, तस्य पुत्रार्थत्वत्वयतेः अन-यार्थकेन 'दद्यात्तुदीति' इत्यनेन युक्त कल्पार्थत्वम् । प्रकृते द्वे ज्युः-स्युक्तस्य तावदावच्यत्वस्य च अन्वयः अनन्वयतेः निश्चय-वाच्यत्वात् ततोभक्तत्वेन उक्त्यादिसंख्योक्तवाच्यत्वात् अ-वार्थत्वात् न कल्पार्थत्वम् । अत्र च अग्रताविरोधस्य प्रत्याहृतया कल्पार्थोऽपि तदनुपूर्वीप्रहितसमूहविरोधस्य समुद्रपदवाच्यस्य पुत्रार्थत्वत्वात् कल्पार्थत्वम् । अतश्च तस्य विहृतौ अग्रयोगः । प्रकृतत्वमपि कामनाभावेन समुद्रवाच-कत्वमिति साधोपयोगिताऽपि ।

मण्डन— 'ज्युः' समुद्रस्य भवेद् विकारः ।' २६. शंकर— 'अनङ्गं ज्युः इत्येते ।' २६.

• द्वादशाहः सत्प्रकृतः सत्प्रणाम प्रकृतिः । वि. १०। २। १६. (नवोद्देशानादीनां आसंवासात् यानि यजानि, तेषां प्रकृतिदीर्घाहः इति कस्यापाठः । १०। २ ।

• द्वादशाहेन मन्वाकामं याजयेत् । भा. १०। ५। १। १०.

• 'द्वादशाहेन यजेत' इति द्वादशानामद्वा सह प्रयोगो विहितः । तत्र दीर्घोपसर्गादिकं त्वेव कियते । वि. १। १। १५.

• द्वादशाहात् स्वनीका सवामयने प्राप्ता । तत्र अयंप्राप्तोऽप्यातः । तत्र च स्वस्थानविहृतिः न दण्ड-कलितवत् । अह्नयिकारक्ष नास्तेन । भा. १०। ५। १५। ८३-८७.

• द्वादशाहस्य अहीनभूतस्य तत्र प्रकृतिः, यत्र यजतिः अयते । सत्रमूतस्य च तत्र प्रकृतिः, यत्र आसनेन उपासितं भूयते । १०। ५। १५। २५.

• द्वादशाहस्य अहीनरूपस्य विहृतव्यः द्विचरनिष्ठाऽप्ययः । वि. १०। ५। १५.

• द्वादशाहस्य आदिमश्रमनामद्वा क्रमेण जनक-रत्नानि यमातिदेवाः । तत्र चाग्निमचतुर्द्वे विहृत्वा विधीयते । भा. १०। ५। १५-१६.

• द्वादशाहस्य द्वादशसु अहःसु दीक्षाः, द्वादशसु सत्याः, द्वादशसु सुत्याः इति पृष्टविद्यता अहोभिः समाप्तिः इति स्वस्थानविहृतिः सिद्धातः । वि. १०। ५। १५.

• द्वादशाहस्य चत् द्वितीय-महः, तत् द्वितीयस्य प्रथममहः । यत्र तृतीयम, तत् द्वितीयम् । एवं त्रितानादौ शेवम् । १०। ५। १५.

• द्वादशाहस्य ज्युःसमूद्रत्वं पृष्ठवत् समान-विधानं स्यात् । १०। ५। १५। ७५ ॥

द्वादशाहस्य ज्युःसमूद्रत्वं ज्युःत्वं समुद्रत्वं च समान-विधानं स्यात् । न तत्र प्रकृतिविहृतिभावः कश्चित् । पृष्ठवत्, यथा वृद्धवत्परे वृद्धे प्रकृतस्य वृद्धत्वात् समानधर्मयोर् तद्वत् । इति पूर्वैः पठः ।

ज्युःत्वं वा सिद्धदर्शनात् समुद्रविचारः स्यात् । ८० ॥

पूर्वेष्वन्वावर्तकौ वादादः । 'ज्युः' द्वादशाहः समुद्र-विहृताः समुद्रस्य विहृताः स्यात् । सिद्धदर्शनात् । 'ऐन्द्र-वाद्यस्य वा एवदायतनं सचतुर्विंशति' इति ज्युःत्वं सूयते । न च ज्युःत्वे चतुर्विंशति ऐन्द्रवायव्यास्य, इत्यत्र व्याख्या-

प्रता । यदि ब्यूटः समूहविकारः स्यात् ततः प्रकृति-
मण्येष उपपद्यते वाचः । ऐन्द्ररायचर्य धृजदायतनं प्राप्तं
तत्र आग्रयणस्य उच्यते इति । तस्मात् ब्यूटः समूहस्य
विधारः इति सिद्धान्तः ।

कामसंयोगात् । ८१ ॥

ब्यूटे द्वादशाहे कामसंयोगः भूयते 'मः कामयेत
बहुः स्या प्रजायेयेति' इति । ततश्च ब्यूटः काम्यः ।
काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थे विकृत्य निविशते ।
तस्मात् ब्यूटः समूहस्य विकारः । इति सिद्धान्तः ।

तस्योभयथा प्रवृत्तिरेककर्म्यात् । ८२ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् । तस्य द्वादशाहस्य ब्यूटकमुद-
स्वस्य अहर्गणेषु अविशेषेण प्रवृत्तिः ऐककर्म्यात् एक-
स्वत्वात् इति पूर्वपक्षे फलम् । सिद्धान्ते तु उभयथा
प्रवृत्तिर्भेदेन । अथ वचनं किञ्च न ब्यूटस्य तत्र ब्यूटस्य
प्रवृत्तिः, अन्यत्र तु अविशेषेण वन्द्यस्य इति । के.

♦ द्वादशाहस्य सप्तमहीनात्मकस्य धर्माणामतिदेशः
सप्तमहीनयोर्भेदत्वया । भा. ८।२।१।२५-२९, द्वादशाहस्य
सप्तमहीनात्मकस्य धर्माणामतिदेशः पञ्चदशरात्रकुण्डपायिनाम-
यनयोः, सप्तत्वात् । ८।२।१।२५-२९.

ॐ द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनेपोयिचोदनेन
यजमानबहुत्वेन च, सत्रगव्याभिसंयोगात् ।
१०।६।१६।६० ॥

तत्रस्य लक्षणमुच्यते । आसनोपविचोदनेन द्वाद-
शाहस्य सत्रत्वम् । आस उपवेद्येने इति भातुना उपउप-
सर्गापूर्वकेण इण् गते इति भातुना च यस्य चोदनं तत्
सत्रम् । यजमानबहुत्वेन च नियतेन सत्रत्वम् । सत्रगव्या-
भिसंयोगात् 'य एष सिद्धाथ. सत्रमासते' 'य एष
विद्वाथः सत्रमुपवसति' इति आगमभारोः उपाविद्यानोर्वा
सत्रासदेन अभिसंयोगात् नित्यसंबन्धान् । 'चतुर्विंशति-
परमः सप्तदशपरः सप्तमासीन्' इति यजमानबहु-
त्वस्य च नित्यसंबन्धान् ।

यजन्निचोदनात्हीनत्वं स्मामिनां चास्त्रियपरि-
माणत्वात् । ६१ ॥

अत्र अहीनत्व लक्षणमुच्यते । द्वादशाहस्य द्विसप्त-
कीना च पञ्चविचोदनात् यजमानानां विधानात् अहीन-

त्वम् । स्मामिना यजमानानां अस्त्रियपरिमाणत्वात् अस्त्रि-
यस्यपरिमाणत्वाच्च अहीनत्वम् । द्वौ बहवो वा अहीनेन
यजन्ते । एवं च सजतिचोदनेनैव सति यजमानानियत-
परिमाणत्वं अहीनस्य लक्षणम् । अहर्गणदाद्यनुयाकत्वे
रिति इत्यपि विशेषणं देयमेव । यजन्तिचोदनात्पत्राभे लक्षण-
ज्योतिष्टोमादौ अतिशयातिः । अहर्गणदाध्यनुयाकत्वमाभे
तु सति अतिशयातिः इति द्वयोरपि निवेगः, यजमाना-
नियतपरिमाणत्वं तु स्वल्पकथनं न लक्षण्यटकम् । के.

♦ द्वादशाहस्य समूहस्यैव अहर्गणेष्वतिदेशः । वि.
१०।५।२३, ♦ द्वादशाहस्य समूहस्य विकृतिर्गवामयनं
संवत्सरसत्रम् । १०।५।२५, ♦ द्वादशाहस्य मन्वस्य-
१ प्रायणीयोऽतिशयः, २-७ पृथग्य पदसः, ८-१० त्रयः
सप्तमहीनाः, ११ अविशक्यमहः, १२ उदयनीयोऽतिशयः
इति द्वादश अशानि इति । ८।२।१५. ♦ द्वादशाहे अथिका
ऐक्यलक्ष्येभ्यः केचिद्धर्मा उच्यन्ते 'अभिद्रवः अन्वह
मवति, गौरिबीतमन्वहं मवति' इति । भा. ७।४।३।
१३, ♦ द्वादशाहे 'अधर्गपूर्वमुदपति दीक्षयित्वा ब्रह्माण
दीक्षयति' इत्यादिः क्रमविधानायां कृति । ५।१।१।१।
वर्णक ३. ♦ द्वादशाहे अहर्गणे उक्तमाहात् प्राक् पत्नी-
सथावत्त्वम् । उच्यते हारियोनानादि शीर्षं तत्रेष
सर्वम् । दशमस्य तु मानान्तात्त्वमेव वचनात् । १।१।१।
२९-३२. ♦ द्वादशाहे अहीनात्मके 'अन्वह द्वादशाशतं
ददाति' । अत्र द्वादशगुणितद्वादशशतसंख्या दक्षिणा
(१३८४ गवयः) । वि. १०।५।१८, ♦ द्वादशाहे
आशेषस्य द्विसप्तकात् प्रतुगव्यावत्त्वं च अहर्गणे
कर्वन्भवति । १०।२।२६. ♦ द्वादशाहे आद्यसहस्री दक्षिणा-
नवनकाशसूत्रे विधानाकङ्कदनमेव स्थात् । भा. १।१।
३।६।१४, ♦ द्वादशाहे उपसत्कालीनं सुमहाण्याह्वानं
कर्मम् । १।१।१।१०।२१.

ॐ द्वादशाहे उपसत्कालीनमुद्यज्याह्वाने
विवृद्धसुत्याह्वानपञ्चक्षणम् ॥

सुत्याविवृद्धौ सुत्रग्रण्ययोर्भवेयामुपञ्चक्षणम्,
प्रकृत्यन्वयादावाहनत् । १।१।१।७।३० ॥

भाष्यम्— उपसत्कालं सुत्रग्रण्यह्वानम् 'चतुर्द्वे
सुत्यानामपञ्च मयन्' इति द्वादशाहे चोदकेन प्राच्यते ।

समेद विचार्यते दाश्याहे मुत्याहानि उपलक्षयितव्यानि, उदाधिकारेणैव प्रयोगः कर्तव्य इति । किं प्रातम् ? तुत्या-विद्वद् इत्यस्या सर्वपामदा उपलक्षणं कर्तव्यम् । कुतः ? प्रकृत्यावशात् । प्रवृत्तौ सौत्तमहः उपलक्षितम् । सर्वाणि चैतानि तद्व्यवृत्तानि । अतः सर्वाण्युपलक्षणीयानि । ननु एकैकसौ देवता इन्द्रः सकृदुपलक्षणेन संस्कृतः संस्कृत एव । तस्य पुनस्वरक्षणमनर्पकमिति । उच्यते । अद्योप-लक्षणकृत (आद्योप इति तु आनन्दश्रमीयादौ पाठः । अद्योप इति तु निबलकरीये । ए एन च शुद्धः । अद्यदाब्दबोधाय उपरक्षणं अद्योपलक्षणम्, तेन कृतः इति तदर्थः । छे.) संस्कारः सोऽद्यतनस्य प्रधानस्याहम् । तस्माद्गुणार्थं पुनः पुनस्वरक्षणवित्तव्यम् । अत्रानन्दत्वं । तदथा 'आमेव कृष्णश्रीवमालमेव, सौम्य शशुन्, आमेवं कृष्णश्रीव पुरोधावा स्थवंमान' इत्येकलेऽपि अमेदेवतायाः कर्मभेदात् भेदेन आपह्नवं क्रियते । एवमिहादि ।

द्वुपु— (इत्यहे मुत्यामामाच्छ मधवनिधि इति । इति स्तोत्रोद्योमे विहितम् । तत्र इत्यहमन्त्रः परिमाणं नाची अत आह—) प्रवृत्तौ 'चतुरहे मुत्यामामाच्छ मधवन्' इति कारोपता विवक्षिता । इह तु तथैव श्रौतेः (चोदकेन) । सा च (अह शब्दस्य अम्प्रासा-मक) उद्दिग्दनेन न शक्यते विवक्षितम् । तस्मात् उक्तः कर्तव्य, द्वादशोऽप्यसत्त्वादे इति । न चैकस्यादेव तायाः सकृदुपलक्षणं कर्तव्यमित्यवयवार्थो लभ्यते । कथम् ? या प्रथमस्य वाग्यम् संस्कृता देवता, सा द्वितीयस्य संस्कृता न भवति, कालभेदात् ।

अविचेन्द्राभिधानत्वात् सकृत् स्यादुपलक्षणम्, फाल्गुन्ये लक्षणार्थत्वात् । ३१]]

भाज्यम्— अविधा न स्यात् सर्वपामुपलक्षणम् । अविचार्यते प्रयोगः स्यात् । कुतः ? इन्द्राभिधानत्वात् । इन्द्र अद्योपलक्षणेन संक्षिप्तते । स सकृदुपलक्षितः संस्कृत एव, न पुनः संस्कृतव्यम् । ननु चतुरहेऽपि संस्कृतः, 'चतुरहे मुत्यामामाच्छ' इति वचनात् । अविचक्षितोऽत्र कालः, इन्द्र आनन्द इत्येतावदेव विवक्षितम् । विवक्षिते सति कामे वाक्यं सिद्धते । आनन्द मधवन्, चतुरहे आनन्देति सकृदुपलक्षितोऽयच्छिविभक्तिः, उमौ संव-चो

न श्रौतेति वदितुम् । अथ कस्मात् इन्द्रावपनसंस्कृतो विवक्षितः, न पुनः कालाभिर्जन्यः । आनन्द मधव-विति प्रत्यक्षः संयोगः । चतुरहे आनन्देति परोक्षः, मुत्याशब्देन स्वभावात् । ननु च मुत्यामामाच्छेत्यपि प्रत्यक्षः । स विवक्षितो भवतु । नैवं कथिद्विरोधः । मुत्यावस्य अविरोधात् । ननु चतुरहे इति मुत्यावितोपो गम्यते । न सल्ल । किं कारणम् ? कालस्य लक्षणार्थ-त्वात् । चतुरहेकालोऽत्र मुत्यालक्षणाद्यः । चतुरहादिमुत्या-मागच्छेति । अकारणम् ? नाम देवता आनन्देति । यज्ञो नूदेतेन वैबलमद्भिभवति । स यज्ञो अद्भिभावेऽयमुपलक्ष्यते । सर्वमुत्यात् चतुरहे तुल्यः । तत्र चतुरहे-वचनं प्रदर्शनमात्रम्, मुख्यत्वात् । मुख्येन हि प्रदर्शनं भवति यथा 'इहान्ता आतिव्या संतिष्ठते, ननुचावान् यवति' इति ।

द्वुपु— (माथोक्तं व्याख्यानमनुमापते—) 'इन्द्र आनन्द' इति (एतन्नदिह) विवक्षितम्, चतुरहे इति (वाक्वचनम्) अविचक्षितम्, वाक्यभेदमयात् (इन्द्र आनन्द, तत्र चतुरहे इति) एव 'इन्द्र आनन्द, तत्र मुत्यामामाच्छ' इति वाक्यभेदः । एव वाक्यभेद-मयाच मुत्याग्रणमपि अविचक्षितमेव । तस्मात् प्रकृत-वपि अविचक्षितं वादु विकृतावपि अविचार्यते प्रयोग इति । (एवमनुमाथ्य दूयवति—) एतदुक्तम् । (कथम् ?) यदि ईदृशोऽपि (क्रियाकारकभावेन विहित-विधिविद्यपसंभवेऽपि) वाक्वचने भवता अद्भि-त्रियते, (नदा) सर्वत्रैव वाक्यभेदः स्यात्, 'श्रीहीन् प्रोषति' इति (रूप) प्रोक्षणं कर्तव्यम्, अथ श्रीहीन् इति । अपिच प्रवृत्तौ 'चतुरहे, अहे' इति किमर्थ-मुत्यामामे ? अविचक्षितत्वादेतेषाम् (नोषणम् । किन्तु—) 'मुत्यामामाच्छ' इति (एव) प्रयोगं कर्तव्यः (स्यात्) । एव स्थिते विकारेण अविचार्यते वैति (नैवशभावात्) अधिहरणेन नोच्यते । तस्माद्-न्यथा वर्ण्यते । 'इन्दोः कृष्णामामाच्छ मधवन् इति इति' इति । इति-सोऽयं प्रकारवन्ति (लोके) । असिद्ध (तु) वाक्ये अथ प्रकृतवाचित्वे नोषणवते, प्रकृतवाचकम् । किं तर्हि ? इदत्तावाची वाक्यनोषा-

दशममते (वाक्यशैथिल्ये चतुरदशिशब्दानां इयत्तावाचिना भवणात् । इतिशब्दस्य—) अहःशब्देन सामानाधिकरणात् अहर्गतेयत्ता भवगम्यते । तच्च अहः आगमनक्रियाविशेषशब्दस्यैव । सुत्याशब्दोऽपि भाग्यच्छात्रिक्रियाविशेषणार्थमेव । इन्द्रस्य करिष्यमाणस्योपनत्वात् आगमनक्रिया तदर्थी (तत्संस्कारार्थी) । रूपेरे इति सामान्येन परिगणनीयो । न च सामान्येन भवद्वाराः (भवति) । तस्मात् (तस्य परिगणनविशेषणत्वात् विशेषवाचकशब्दस्य—) अध्याहार कृत्वा (तेन अहःशब्दः) विशेषणीयः । अध्याहारे (च कर्त्तव्ये) यः लभतेतस्यैः (शब्दः) सोऽप्याह्वियते कालेषुवा प्रकाशयितुम् । तस्मात् यत्र चतुर्थं अहःसु (चतुर्थे अहनि) सुत्या, तत्र 'चतुराहे' इत्यध्याहारः, यत्र त्रिषु (तृतीये), तत्र 'शब्दे' इति । तस्मात् अप्याहारविशिष्ट अहः आगम्यच्छात्रिक्रिया प्रति विशेषणभूतम् । तथा सुत्यापदमपि । अर्थं प्रकृतिवाचयार्थो वृत्तः । यत्र प्रकृतौ चोद्यते प्रथमं (प्रकृतौ यत् लभतेनम्, यच्च स्वार्थे प्रकाशयते) तत्रोदो भवति । अहःसुत्याशब्दो तु परार्थो । (तस्मात् अहर्गते आद्ये औपसदे अहनि 'त्रयोदशाहे सुत्यामागच्छ मयन्' इति, द्वितीये तु 'द्वादशाहे सुत्यामागच्छ मयन्' इतिरौत्सा तृतीयादौ) तस्मात् अनेन प्रकारेण (वाच्यत्वात् इति-कारणेन) उक्तं भावः, (अम्याशा-मकथं उहृत्वाभोजः) न वाक्यभेदस्येन (माथ्योक्तेन) इति ।

अभिभवाद्य । ३२ ।

भाष्यम्— अयं बहुकृत्वात्वात् इति । तत्र भूमः । विभक्तः कालः कृष्णश्रीवयोः, सौम्येन भवत्वात् । तत्र गृहते विशेषः, पूर्वस्य कृष्णश्रीवस्यैतदेवतावाहनं नोत्तर-स्येति । अथ एह अभिभक्तकालः सुत्याः अम्यवेताः । केनचित्साह न गृहते विशेषः । चतुरदशदशं च अविशेषकमित्युक्तम् । तस्मादधिकारेण प्रयोगः ।

ग्रा— किं सर्वेषामह्नां पृथक्पृथक्प्रत्यक्षणं त्रयोदशाहे चतुर्दशाहे भागच्छ इति अहःशब्दस्य एकवाच्यस्येव अभ्याशात्मक ऊरो भवति, उत अतिकारेण प्रयोगः इति । (यम अहःशब्दस्य किं अभ्याशात्मक ऊरो भवति

इति पूर्वस्योक्तिः । अविनारेण प्रयोगः इति विद्वान्त-योक्तिः । पृथक्प्रत्यक्षणं तु अम्याशेषोपवादकत्वात् उप-न्यस्तम्) ।

सोम— ऊदविचारस्थितिं अथ आवापविचार-त्मकत्वात् अभ्यासे संगतिः । सुत्याशब्दात्तानामाहुचित्वात् अहःशब्दस्थिति आहुतिः इति उच्यते । अथान्तर-संगतिश्च । चतुर्दशार्थस्तु— सुत्याविद्युदौ उपसत्काल-सुप्रदत्ताया सर्वेषामह्नामुपलक्षणम् । प्रकृतौ सौम्यस्य उपलक्षणोपनयेन इहापि सर्वेषु तदन्यत्वात् । न च देवतासंस्कारार्थेनात् अहःशब्दप्रत्यक्षणं सहस्रदशप्रत्यक्षणेनापि तत्संस्कारसिद्धिः इति चाच्यम् । 'आग्नेयं कृष्णश्रीवमा-लभेन, सौम्यं सङ्गम्, आग्नेयं कृष्णश्रीवम्' इत्यत्र अग्नि-देवताऽऽवाहनप्रत्यक्षणसंस्काराहुतिवत् इहापि तदवृत्ति-संभवत् इति ।

वि— 'उपसत्काल आह्वानं द्वादशाहे विकारग्राह्यम् । न चा, आद्य उपलक्षण-वाच्यत्वात् प्रकृत्यात्वेन ॥, सुत्या-ऽऽगमनमात्रस्य विषया प्रकृतौ ततः । विकारमन्तरेणाम तत् सिध्येत तेन तत्रता ॥ '

भाट्ट— द्वादशाहादौ उपसत्कालीनं सुप्रदत्तावाहनं तन्मितिमुक्तम् । सुप्रदत्तावाहने च 'इत्येह सुत्यामागच्छ मयवसिति ज्ञात्' इति विहितम् । इतिकरणेन च उपलक्षितानाधिकं सुत्यागतमिदंस्मोच्यते । तेन प्रथमो-पलक्षिते 'चतुराहे सुत्यामागच्छ' इति । द्वितीयोपल-क्षिते 'येह सुत्यामिति । तृतीयोपलक्षिते येह इति प्रकृतौ प्रयोगः । द्वादशाहे च उपसत्काल आहोपसत्दिने त्रयोदशाहे इति प्रयोक्तव्यम् । द्वितीयाद्युपसत्दिने द्वादशाहे इत्यादि । तेन च आद्यसुत्याया एकोपलक्षणवाच्येः सुत्यान्तरोपलक्षणमे एकैकस्मिन् दिने त्रयोदशाहे चतुर्दशाहे इत्यादि चतुर्दशाहादियन्तमहाभ्यासुत्या प्रयोक्तव्यम् ।

न च सुत्यागमनसंभवात्तत्राहिवि विवक्षितं न तु संस्थासंभवेऽपि वाक्यभेदात्तेः इति भाष्यकारोक्तं युक्तम्, विशिष्टस्य न्युपलक्षणेन विशिष्टशब्दोपलक्षणेः अवाक्यभेदात् । न च तथापि सर्वसुत्यात् एकस्येव इन्द्रस्य देवतात्वात् एकत्व्यासंबन्धित्वेनापि आहृतस्य सर्व-

मुनोपकारकत्वोपपत्तेः नाहृत्वापत्तिरिति ध्याच्यम् । चतुस्रये
 निधौ निमग्नगर्भरुद्रस्य देवदत्तस्य तदुत्तरदिनकर्तृभ्य-
 भाद्रगोत्रे निमग्नगर्भरुद्रत्वामावयत् आयसुन्याया-
 माहृतस्य इन्द्रस्य सुन्याऽन्तरे उपकारकत्वानुपपत्तेः । न
 च एवमपि प्रकाशनीये सुन्योर्देश्यकत्वान्ने चतुरशदि-
 शब्दानां त्रिष्टेपकत्वेनोपादानात् यद्यपि शब्दवत् परार्थ-
 त्वावगतेः नाहृत्वात्स्य अस्यातामत्रोहमिदिरिति धार्ति-
 कोक्तं युक्तमिति ध्याच्यम् । 'गाने जुष्ट' इत्यादिवत्
 किञ्च प्रति विदोषयतामपि परार्थत्वानुपपत्तेः । इत्यथा
 चतुरशदशब्दानेऽपि प्रयोदशपदोदानुपपत्तिः । यद्यपि पदे
 तु यथा परार्थत्वम्, तथा तदधिकरणे स्पष्टम् । अतः
 कर्तृभ्यै प्रयोदशादे चतुरशशादे इत्येवमहःपदशब्दः ।
 इति प्राप्ते, इत्येदे इत्यत्र इतिशब्दः संतपायः । इत्येदे
 इति च उपाहारोऽयम्, तेन तावत्संख्यापैतु दिने-
 भिरित्यर्थः । तथा च अतीतेषु इत्युपाहारम् । तेन प्रथमे-
 पठति इत्येदे सुवामिति, द्वितीयाया द्वाहे, तृतीयाया
 श्व इति प्रयोक्तव्यम् । छन्दोगग्रन्थे अधिवसुक्तिभिरपि
 एवमेव व्याख्यातम् । पाठिकाश्चैवमेतानुविष्टिनः । तत्रश्च
 प्रकृतौ 'इत्ये अतीते सुवामागच्छ' इत्यर्थवगतेः
 द्वादशादे च प्रथमोपपत्तिने श्वश्वरुत्ताने द्वादशाहपदेदेन
 'द्वादशादे अतीते सुवामागच्छ' इत्यर्थाद्वीकारेण
 सुवामागच्छस्य अविवक्षितत्वात् सर्वसुन्योदेश्यकत्वमन-
 प्रकाशनीयपत्तेः अनन्यायोगैश्च प्रयोगः ।

वरि तु 'चतुरादे सुन्यामागच्छ मघवसिति सूवात्'
 इतिमाग्नवार्तिकप्रवृत्तचनान्तरपुत्रुषायात् इत्येदे इत्यादेः
 पूरणार्थकत्वे उपाशमागच्छत् 'चतुरेऽहनि सुन्यामागच्छ'
 इत्यर्थेऽह्नीक्रियते तदा आभ्यवार्तिकोक्तसमाधानस्य त्वथैव
 कृषित्वान्नात् कथञ्चिदेवं समर्थेयम् । नास्म्यदे देवताया
 आगमनं संभवति, तेन देवस्त्वयादिप्रदार्थवत् चतुराशि-
 करणरुद्रयोरेवकागमनमन्यत्र प्रथिममाहर्षमिन्दे प्रकाश-
 नीयम् । ताव न देवस्त्वयादिपुत्र अट्टहायर्थम्, अपि तु
 इन्द्रस्य प्रकृतसुन्यासंबन्धार्थम् । अतो लापशात् अजना-
 ऽऽदिना सुन्यासंबन्धे एवात्र तावत्पर्यम्, न तु चतुरशदि-
 श्चतिसुन्यासंबन्धे । अत्रश्च अनन्यस्यप्रयोगेभ्यः प्रवृत्त-
 सर्वसुन्यासंबन्धप्रकाशनीयपत्तेः नाहःपदात्तुतिः । न चैव

द्वादशादे आहर्षस्य चतुराशिकरणावस्थैव प्रकाशनी-
 यपत्तेः न तस्मान्ने प्रयोदशाहपदोहावसिः, चतुराशि करण-
 कृत्योदेश्यकत्वमनप्रकाशनेन इन्दे द्वादशादीयसुन्या-
 संबन्धशेषकत्वानुपपत्तेः प्रयोदशानुपपत्तेन तदुपाहारोपात्तम् ।

मण्डन— 'गाने नाहा पृथग्भातः ।' गाने
 गुणस्यग्राहने । गाने इत्यत्र गाने इत्येव पाठः स्यात् ।

शंकर— 'सुन्यप्रभादाःशब्दरूपम् ।'

● द्वादशादे एकवचनं कतोः एक एव परिग्रहः ।
 येदस्तु वचनात् सुन्यासंबन्धप्रयोजनः दक्षिणासंकारप्रयो-
 जनश्च । न तस्मिन् भिद्यमाने परिकल्पकत्व मित्यते ।
 भा. १.०।१।१७।६८, ● द्वादशादे ऐकादशिनाना
 वपुता प्राणवीयोदवनीययोः क्रमेण पञ्च यद् इति विभक्त्य
 अनुष्ठानम् । 'ऐकादशिनाना पशूनाम्' इत्यत्र अधि-
 करणम् । १.०।१।४।६-१२, ● द्वादशादे पृथग्विधापया
 कण्डूयन मयमादे दीक्षामारण्य उत्तमदि दक्षिणातपन-
 पर्वन्त कार्यम् । सावाले प्रातर्न च अग्निमादे दक्षिणा-
 तपनोत्तरम् । १.१।१।१।३-१४, ● द्वादशादे चतुर्ये-
 ऽहनि त्रैलोकं नाम सान् । तस्य योनिर्कूर्त्तुं 'विद्याः
 श्रुतनाः' इति । उत्तरे च द्वे ऋचौ उत्तराग्नयपठिते
 पूरत्यो एव शशो न तु कुर्वन्ति अतिवयस्यो समा-
 नेनये । उत्तरे चृष्टी च 'नेमि नमनि' 'समी देभातो
 अस्वान्' इति । वि. १।१।१ वर्णक २.

● द्वादशादे तत्पद्युतिव्यादेर्कैकमद्वयपृथगेन,
 कर्मपृथक्त्वात् । १।१।१।१।७।

द्वादशादे एकेकं अहः द्वादशदीक्षाद्वादशोपसम्बन्धितं
 अदृष्टमेत समाप्त भवेत् । एकेकं अहः पञ्चविंशतिरात्रं
 पृथक् पृथक् कर्तव्यम् । त्रैमपृथक्त्वात् पृथगेत्यादि द्वादश
 कर्माणि । तत्र ह्यतिव्युत्त उद्योतिशोमप्रकृतिकत्वात् द्वाद-
 शानां अहान् । तस्मात् द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्तव्याः
 इति प्रथमः पर्वण्यः ।

अह्नां या श्रुतिभूक्त्यात् तत्र साह्यं क्रियेत,
 यथा मार्ग्यदिने । १.८।

प्रथमपूर्वपथं चाग्नेन निरस्य द्वितीयं पूर्वपथमाह ।
 अह्नां श्रुतिभूक्त्यात् 'द्वादशाहेन' इति अह्नां द्वादश
 संज्ञा प्रत्ययभूता । तस्मात् तत्र एकेकस्मिन् अग्नि

नवानामद्वा ऐन्द्रवायव्याम् प्रथममद्, अथ शुक्रामम्, अथाम्रवणामम् । अथैन्द्रवायव्याम्, अथ शुक्रामम्, अथाम्रवणामम् । अथैन्द्रनाल्यव्याम्, अथ शुक्रामम्, अथाम्रवणामम् । इति । तत्र प्रथमद्वितीययोः अहोः ऐन्द्रवायव्याम् शुक्रामना च भूवते । सा नोदकेनैव तयोः प्राक्, रथंतरात्मावात् बृहत्सामत्याम् । तत्र उदेहः किं उदितं अनुवदितुं पुनः भूवते, किमन्यत् परिर्षद्वानुम्, उदार्थवादायम्, अथवा समानविष्पर्यम् । किं प्राक्म् । अर्थवादायेति । कुतः । उदिते अनुवदितुं हि उच्यमाने प्रवृत्तिविशेषक्रिया नास्ति । विशेषा परिउत्पत्ता । तस्मात् अर्थवादायेति । क. पुनस्तत्र तुमावादः । औचित्यम् । अत्ययशब्द हि तृतीये अदनि न्याय्यम् । कथयित् । प्रथमद्वितीययोः अहोः ऐन्द्रवायव्याम् (शुक्रामना) च नोदित्वा, न तृतीये अदनि । तत्र तु आग्रवणामता न्यायेति ।

अपिवाऽहर्गणेष्वपि वत् समानविधानं स्यात् । ७८ ।।

भाष्यम्— अपिवा इति वचनशक्तिः । न पुनार्ये अग्रवणम्, समानविष्पर्यमिति । न चकच वदितुं नोदकेन प्राक्म् । तत्र पुनर्वचनमनर्थकम् । तस्मात् तदन्यायमिति । कथं तर्हि शक्यम् । वाक्येनेदं यथोक्तोने रथंतरात्मा मवत् च नोदकेन प्राक्वते । तस्मात् समानविधिं करिष्यामीति पुनश्चक्यते । अशिवत् । यथा ' अथातोऽग्निमिष्टोमेनैवा-नुषमति, तदनुष्येत्, तमतिथयेत्, च चरुनेत्, त पशुनेत्, तं सव्यनेत्, तमश्वनेत्, तं नवरात्रेण, त दशरात्रेण, तमेकादशरात्रेण ' इति । प्रयोजनं पक्षोक्तं न प्रतिफलं सप्रतीतिः ।

शा— इदं तु अनैमित्तिकार्थं नवनम् । तस्य च प्रयोजनं तद्विहितेषु अवलपि रथंतरात्मावात्वे ऐन्द्रवायव्यशुक्रामनयोः सिद्धिः ।

सोम— यदानकमस्य वाद्यामवेऽपि इह परिउत्पत्त्या अज्ञानतरायां भाष. इ पुषिवेः संगतिः । अनीकशब्दः अग्रनाल्यवनः, लोके शताये शतानीकः इति अग्रवणारात्, वेदे च ' निषं देवानामुदरादानीकम् ' इति प्रयोगाच्च । श्रुतीका इति अवादेः आहविगणेषाम् आम्, न तु

रीम् । उक्तं च ' स्मृत्याऽजादिगणे सुक्ता टावुन्पत्ति-हिगोरपि । श्रुतीकैति गणे कीर्त्यः स्यादाहविगणो हि सः ॥ ' इति । न चात्र रहमेचीवज्वमामन्वायेन नोदकपरिलोपकत्वेन अप्राप्तपरिउत्पत्त्यायम्, वायव्यायाः संनिपातिमदण्यमंतवा सायात् उपकाराशंक्यात् इति भयनायादयः । सूत्रार्थस्तु— श्रुतीकायां नोदकप्रातेषु ऐन्द्रवायव्यामनादिषु च पुनः पुनःपुनःपुनः, तद् अर्थवादायै स्यात् इति ।

धि— ' श्रुतीकायां ऐन्द्रवायव्य-शुक्रामनावादाह' । परि-उत्पत्त्या वाऽर्थवादे वा निषिर्वा, नहि शक्यम् ॥ वैयर्थ्येन विशेषवात् लक्षणऽऽपत्तिलक्षणा । विधित्वाप्रणाश्रव इत्यनेमित्तिको हि सः ॥' अत्र यद्यप्यं पूर्वपक्षः इति शेषम् ।

आह— द्वादशाहे द्वादशस्यपि आहस्तु प्रहाप्रता विहिता ' ऐन्द्रवायव्यामी प्रायचीयोदानीयो दसमं नाहः, अथैतरेषां नवानामद्वामेन्द्रवायव्याम् प्रथममद्, अथ शुक्रामम्, अथाम्रवणामम् । अथैन्द्रवायव्याम्, अथ शुक्रामम्, अथाम्रवणामम् । अथैन्द्रनाल्यव्याम्, अथ शुक्रामम्, अथाम्रवणामम् ' इति । सेषं नवाहःशंभ्यप्रता श्रुतीका । नश्च आयाति पद् रथंतरात्मावात् बृहत्सामत्या-याकरेवतसामनामि । अतश्च तत्र अहर्गणेषु बृहत्साम-तामकत्वाभावात् अनतानिधिः अपूर्वविधिरेव । आद्ययोस्तु रथंतरात्मावात्कत्वात् तथैमित्तिकयोः ऐन्द्रवायव्यामना-श्रुतनाल्ययोः अतिवेद्येनेन सासिधेयैषे पुनस्तत्र तच्छ्रुत्ये किमर्थमिति वाचोपरोविग्रहा चिन्त्यते । तत्र आद्यश्रुत-न्यायेन अज्ञानतरपरिउत्पत्त्यायै इत्यायः पक्षः । श्रुतीकत्वात् हि इह इहमेचीवज्वमामन्वायेन प्राप्तपरिउत्पत्त्या वा स्यात्, तदीयात्प्रथमश्रुतन्यायेन अनुपूर्वत्वायनमदारा अप्राप्तपरिउत्पत्त्या वा । नाद्यः, वैदोश्याययोः । नाभ्याः, इति अन्वयिस्तु मस्तुभूते श्रुतीकने परिउत्पत्त्याकमकस्य आग्रायव्यावात् । तथात्वे अज्ञानामपि प्राप्तमामेवेन ऐन्द्रवायव्यामनादेरपि विष्णुमस्तवत्वाच्च । अह. एककारणतात्प्राय ' एह श्रुतीकते ' द्वादशाहीनस्य ' उवाचात्पुस्तु ' इत्यादिषु अग्रवणामनाविधिरेव अयमर्थवादेः नोदित्येन तत्तन्वयर्थः, न तु विष्णुतरदस्य वाक्यमेदमचैरिति । सिद्धान्तस्तु,

अधिकाराद्येकाधराब्दकेन उत्तरविन्दुं पूर्वस्थानन्यय-
प्रतीतिः । अन्यथा 'इदं तु आश्रयप्रामाण्यं' इत्युक्त्यापत्तौ
या अश्रयान्तराक्षयत्वात् वाक्यन्ययवेदेदं अनीकान्तरवाक्ये
इति । तत्प्रतीजनं च अतिदेशाद्युक्तौ पूर्वं एतद्वाक्येन
ऐन्द्रनाथप्रायश्चित्तानामर्थोर्विधौ अतिदेशस्य एतद्विषय-
वत्त्वात्त्वन्मद् अत्रैतिहासिकत्वसिद्धिरिव । तत्फलं च तत्-
द्रिकृतिषु अस्त्विति निमित्ते तत्तद्वाक्यसिद्धिः । यथा
गार्गीश्रित्ते 'द्वितीयमहर्षीमरेम्पुत्रम्' इति । तत्र
अश्रयिणं वृहत्साम्बे शुक्राश्रयनिधिमसिद्धिः । अन्यथा
अनियमेन वस्यकरवित्तद्वयस्य प्रामाण्यं प्रकृतिदृष्टपाठा-
नुपोषाण ऐन्द्रनाथस्य स्मारयति पूर्वपक्षे अज्ञानत्वस्य
परिस्थित्यात्तत्रापि साधोपयोगिता ।

मण्डन— 'समं विषये पुनरप्रतीतिः ।'

शंकर— 'निर्यं स्वनीका शुक्राश्रयः ।'

● द्वादशाहे दक्षिण अर्धे द्वादशाधिकं घटं विमन्य
दीपते । वि. १०।६।१८. ● द्वादशाहे दश सौमिकानि
अहःसंयुक्तानि कर्माण्युत्पन्नानि । अथो प्रायश्चित्तोदपनीयो ।
तावपि लक्षणया कर्म प्रतिपादयतः । तस्माद् द्वादश
कर्माणि कथयन्ते । तानि उपर्यानि साक्षाद्वापि
'द्वादशाहेन प्रजाकामं याचयेत्' इति फले विधीयन्ते ।
दुप्. १।४।१।१५. ● द्वादशाहे दशमराहो मानस-
मह्य समापनं वाचनिकम् । वि. ९।१।९. ● द्वादशाहे
दीक्षा पृथक्कालत्वात् तन्मत् । भा. १।१।१०।११.

ॐ द्वादशाहे दीक्षा. द्वादशैव ॥

[अन्यत्र माथ्ये शार्त्तकं च 'उपोतिशोमे एकादीना
दीक्षाणा विकल्पः' (६।५।८।२८—२९ मी. को.
पृ. १०५०) इति सिद्धौ स्थितम् ।]

शा— द्वादशाहे 'पदमिन्द्रो वा एषः, यद्
द्वादशाहः' इति लिङ्गात् दीक्षा द्वादश इति गम्यते ।

वि— 'द्वादशाहे किमेतद्विकल्पे द्वादशैव वा ।
आशः प्रकृतिवत्, यणा द्विकानामुक्तिर्नोऽस्तिमः ॥'

भाट्ट— द्वादशाहे 'द्वादशराशीर्द्विचतः स्यात्' इति
वाक्येन यवगयभक्तिरिति द्वादशदीक्षाकरवशैव नियम-
नात्त निश्चय इति प्रायश्चाराणामात् । अत एव 'पद-
मिन्द्रो वा एष द्वादशाहः' इति लिङ्गं उपसम्भृत्याः ।

द्वादशाहस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् दीक्षा अपि द्वादशैति
गम्यति । तथा 'अभीषते एव दीक्षामिः' इति दीक्षा-
बहुत्वं विधाय 'द्वाभ्यां शोभायदन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्या-
मस्यक् द्वाभ्यां मासं द्वाभ्यामसिधं द्वाभ्यां मज्जानम्' इति
तद्वाक्यशोभे पद्विक्रान्तकमगमयि ।

मण्डन— 'द्वादशाहे द्वादशैवाः ।' एताः दीक्षाः ।

शंकर— 'द्वादश द्वादशाहके ।' दीक्षाः ।

● द्वादशाहे दीक्षानामुपसर्गो च तन्मत् । द्वादशानामहो
सहप्रयोगविधानात् । वि. ९।१।९. ● द्वादशाहे दीक्षाणा-
मुपसर्गात् स्वस्थानविद्युदस्य प्रयोगः । दुप्. १।४।१।१८.

● द्वादशाहे दीक्षाणां फलविशेषनिधयः । शौनकादि-
करणं इत्यत्र द्रष्टव्यम् । वि. ५।१।१ वर्णकं ३ः

ॐ द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्यानां प्रत्येकं
द्वादशदिनस्ताप्यत्वम्, तेन पद्विंशदहत्वम् ॥

द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वात्पृथक्कमहरपद्युत्पन्नैत, कर्म-
पृथक्त्वान् । १।१।१।११।७।

भाष्यम्— 'द्वादशाहेन प्रजाकामं याचयेत्' इति
श्रूयते । तत्र विचार्यते किमेकैकशः पृथक्पृथक् दीक्षोप-
सर्गदेन (इन्द्रस्य दकारान्दत्वात् अच् समासात्तः 'इन्द्राभ्यु-
दपदान्तात्' इत्यनेन) अहः संवाय द्वादश पञ्चविंश-
तिराशः कर्त्तव्याः (दीक्षाः १२, उपसर्गः १२, एका
मुत्या इति एकैकमहः पञ्चविंशतिराशम्), अथवा द्वादश
साधारणाः, (एकैकसिन्धेव अहनि एकैक दीक्षोपस-
म्पत्त्वमिति), अथवा चतुरे दीक्षाः, चतुरे उपसर्गः,
चतुरे कृताः, अथवा स्वस्थानानां दीक्षोपसम्पत्त्वानां
विशुद्धिरिति । किं प्रायम् । तत् सूत्रैकैकैकशः 'द्वा-
दाहाहे तत्प्रकृतित्वात् एकैकमहरपद्युत्पन्नैत कर्मपृथक्त्वान्' ।

एकैकं सतीक्षोपसर्गं (दीक्षोपसर्गदेन सहितम्) अहः
अपद्युत्पन्नैत । द्वादश पञ्चविंशतिराशः कर्त्तव्याः । कृताः ?
तत्प्रकृतित्वात् । सतीक्षोपसर्गं अहः अपसर्गितं उपोतिशोमे ।
यतः तत्प्रकृतित्वात् । द्वादशाहसि पृथक्कृतानि कर्माणि
एषकवेनैत समीक्षाकाङ्क्षन्ति । तस्मात् उपोतिशोमवत्
सतीक्षोपसर्गं एकैकमहः कर्त्तव्यमिति ।

दुप्— प्रकृते उग्रशब्देः शरिरोजपर्वतस्य यागस्य
अशशब्दो परिच्छेदो षष्ठः । तेन तापरिच्छेदद्वारेण

कर्मणि वर्तते आहःशब्दः । इहापि द्वादशाहे 'प्रथममहः, द्वितीयमहः' (इत्येवमादि 'दशममहः' इत्यन्तम्) भूषते । एतेऽयं अहःशब्दः भ्रूषमाणः (अहःपरिमित) कर्म लक्षयति । यथा तत् कर्म लक्षयते, अनेन (वाक्येन) तदुपपद्यते । एवं दश सौमिकानि अहःसंयुक्तानि कर्माणि उपपद्यन्ते, अपरो प्रायणीशेदपनीमी (अतिराशौ भूमितौ दशाहं भूषेने), तावपि लक्षयया कर्म प्रतिपादयतः । तस्मात् द्वादश कर्माणि उपपद्यन्ते । तानि च उपपन्नानि (कर्म प्रति) साक्षाद्वाणि 'द्वादशाहेन प्रजाकामं वाञ्छेत्' इति (यजिना) फले विधीयन्ते तत्र द्वादशाह-गन्दः सादान्नाधिकरणत्वात् योगेन अपमाने नमेवचनो न लौकिकमहर्षीक्षि । संश्रयमान्द्रस्तु द्वादश यागान् प्रतिपादयति । तत्र एकैको यागः फलसाधनत्वात् भोवि-ष्टोमात् विभ्यन्तं पठति । तत्र (प्रत्येकमेव) चोदकेन न्यौदिष्टोणिके दीक्षोपस्यपरिमाणे (दीक्षोपस्यपरिमाणे एका दीक्षा तिल उपसदः इति) प्राप्ते चचनेन द्वादश दीक्षा विधीयन्ते, (द्वादश) उपसदश्च । तस्मात् एकैको यागः पञ्चविंशतिरात् ।

अह्नां वा शुचिभूतत्वात्तत्र साङ्गं क्रियेत यथा साध्यंदिने । १८ ॥

भाष्यम्— न चोदरित, यदुक्तं द्वादश पञ्च-विंशतिरात् । कर्तव्या इति । किं तर्हि ? द्वादश साधयन्तः कार्याः । किं कारणम् ? अह्ना शुचिभूतत्वात् । द्वाद-शाहेनेति द्वादशसंख्या अह्ना प्रत्यक्षमुपा । सा माष्येत, यदि द्वादश पञ्चविंशतिरायाः क्रियेत् । तस्मात् द्वादशानु अहं तु एकैकं प्रथमं प्रयुज्येत । दधानकाल-त्वाभावात्तत्कालतदीय दीक्षोपसदम् । यथा माष्यन्तिने । तद् यथा 'साहायनीयस्य माष्यन्तिने निरुग्मने' इति वचनत् मर्ष्यदिनकालान्येवाहानि मवन्ति, एवमिदानी । तस्मात् द्वादश साधयन्तः कर्तव्याः ।

उप— यागस्त्वात् फले विधीयन्ते इति तुल्यम् (आपयो.) । संकल्पान्दः (उ) अर्हिवीक्षणायं दुःखार्थंते 'द्वादशाहानि भवन्ति' इति । द्वादशस्योऽपि मुष्टिद्वयः । अहःशब्दोऽपि (भूषेव) लौकिकमहः प्रतीति इति न कर्म, लक्षणाऽपी (इत्यितो) भवि-

पति । द्वादशाहेन इति द्वादशपरिहोभिः ते यागाः कर्तव्याः । (शुचिभूतत्वाद्वाहशब्दः, न नामधेयसि-त्यर्थः) । तस्मात् द्वादशाहेन इति (कालविधानेन) साङ्गानां द्वादशाहकालम् प्रतिपादयते । याऽपि चोदकेन अन्नादशौ प्राप्तिः (अन्नासिद्धयनि दीक्षाः, अन्वसिद्धत् उपसदः, अन्वसिद्धत् सुताः इति) सा प्रत्यक्षया अह-र्गताया संख्याया निश्चयंते । (तस्मात् द्वादश साधयन्तः) । एव च प्रधानसंनिधौ अह्नानि कृतानि भविष्यन्ति ।

अपिचा फलकर्तृसम्बन्धात् सहप्रयोगः स्वादा-भेयासीधोमीयवत् । १९ ॥

भाष्यम्— अत्रिका नैव स्यात् 'द्वादश साधयन्तः' इति । कथं तर्हि ? सहप्रयोगः स्यात् चतुरद्रे दीक्षाः, चतुरद्रे उपसदः, चतुरद्रे सुतयः । कुतः ? फलकर्तृ सम्बन्धात् । फले कर्तृषु च एतेषां प्रधानकर्माणां समेतानां संबन्धः । द्वादशाहगन्देन तदुपायवचनेन संयोगात् फले संबन्धः । एते स्वपकर्तृत्वात् अहीने च दक्षिणैकत्वात् कर्तृषु च । एककर्तृत्वात् एककर्तृत्वात् सहप्रयोगो भवति । आग्नेयप्रीतोमीयवत् । यथा आग्नेयप्रीतोमीययोः एक-फलत्वात् एककर्तृत्वात् सहप्रयोगो भवति । सहप्रयोगे च विशेषावहणात् तत्र दीक्षोपसदम् । द्वादशाहश्रुतिश्च अनुसन्धा । तत् उभय एतन्मुपपन्नित भवति सहप्रयोगः अहःसंख्या च । तस्मादेव पक्षः भेदात् ।

उप— यागाः फले विधीयन्ते । तेषां (अन्नभूत-दीक्षोपसदाय) द्वादशसंख्या प्रत्यक्षा भूयते । सा चोदक-प्राप्तौ एतेषां कार्यावस्था माष्यते । तत्र ये संकल्पयुक्ताः, ते माष्यन्ते । ते च दीक्षणीयादयः संख्यायुक्ताः, नाप्रीतोमी यादयः । अपिच एकसिद्धत् फले चोदितानां लक्षणे इति-कर्तृत्वात् भविष्यति । (ननु एकफलतामपि राजसूय-त् तत्रभेदः स्यात्, अत आह—) दक्षिणैकत्वात् कर्तृ-भेदो नास्ति । तस्मात् (अहीने त्राकत्) सहप्रयोगः सिद्धो भवति । एते च यत्रमाना एव कर्तारः, (अतः) तत्रापि कर्तृभेदो नास्ति (इति) तत्रापि कर्तृत्वं (दीक्षो-पसदः) ।

साङ्गकालश्रुतित्याद्वा स्वस्थानानां विचारः
स्यात् । २० ॥

भाष्यम्— अथवा एतदपि न युक्तम् । कुतः ? साङ्गकालश्रुतित्यात् । यदि अत्र प्रधानानामेव कालश्रुतिः स्यात् नाङ्गनाम्, तत एवं स्यात् । अत्र तु साङ्गानां कालः शून्यः । ('द्वादश दीक्षाः, द्वादशोपसदः' इति वीक्षाणां उपसदां च पृथक्पृथक् कालः श्रुतः । यदि चतुरस्रे क्रियेत, ततो याच्येत । तस्मात् स्वस्थानानां विशुद्धिः ।

हुपू— (द्वादशाहशब्दो न गुणविधिः, किन्तु नाम-
पेवमित्याह—) भावयेत् प्रजाम् (प्रजाः इति मुद्रिते
पाठः) । केन ? यागेन । कवरेण ? द्वादशाहसंज्ञकेन ।
(इत्येवं याग—) सामानाधिकरण्यात् महाशाम्यः कर्म
शक्तीति । संज्ञकशब्दः (अर्पि) 'संज्ञक्या कर्मभेदः'
इत्यनेन न्यायेन द्वादश यागान् प्रतिपादयति । तत्र एकैको
यागः चोदकेन घर्मान् गृह्णाति । तत्र प्रत्यक्षेण (द्वादश
दीक्षाः इत्यादिना) संज्ञकवाचनेन (भाष्यते इत्यन्वयः)
चोदकेन वा दीक्षोपसदसंज्ञया प्राप्नोति, सा भाष्यते ।
(ननु एवं द्वादश पञ्चविंशतिसामानाः स्युः, अत आह—)
द्विविधैवशाब्दं तन्त्रेण प्रयोगः । तस्मात् वीक्षणानुपसदां
च स्वस्थानविबुद्धया प्रयोगः । द्वादशसंज्ञया च वा द्वादश-
श्रुतेः (शब्दस्येत्यर्थः), सा कर्मोपकर्मभेदेन उपपन्ना
भवति (कर्मोपकर्मैरेण प्रधानस्थानिधानम्, उपकर्मोपकर्मैरेण
आङ्गस्य) एव च 'षट्त्रिंशदशो वा द्वादश द्वादशाहः'
इति दर्शनमनुवर्तते भवति ।

तदुपसदं च द्वादशत्वम् । २१ ॥

भाष्यम्— दीक्षोपसदात्वात् उपसदम् । प्रथम दीक्षाः,
तावा तत्रैव द्वादशत्वम् । तत उपसदः, तावामपि तदर्थानामेव
(द्वादशत्वम्) । अन्ते सुत्या, तस्य अपि
तत्समाधया एव विशुद्धिः । तदुपसदं द्वादशत्वम् ।

दीक्षोपसदां च संख्या पृथक्पृथक्, प्रत्यक्ष-
संयोगात् । २२ ॥

भाष्यम्— अपि च 'द्वादशाहेन प्रजापतयेन याज-
येत्' इत्युक्त्या विबुद्धादीनि अतुक्कान्तानि । तस्मादपि
तदपेक्षा द्वादशत्वत्वात् ।

यसतीवरीपर्यन्तानि पूर्वोपि तन्त्रमन्यकाल्प-
यवसथादीन्युत्तराणि वीक्षाविसर्गार्थत्वात् । २३ ॥

भाष्यम्— एवं च यसतीवरीपर्यन्तानि पूर्वोपि
अस्वकालत्वात् अथवाप्रायविशेषाणि कर्तव्यं भवन्ति ।
अवन्मुषादीनि चोत्तराणि । तस्य दीक्षाविसर्गार्थत्वात् ।
त हि दीक्षोन्मोचनार्थः । एवं स्यात् 'अप्यु दीक्षा प्रवेश-
यित्वा देवाः स्वर्गं लोकायान् । पदेषु स्नाति, तामेव
दीक्षानालभते । अयं यदपोऽवभृथमम्यवपति, तामेव
दीक्षां पुनरप्यु प्रवेशयति' इति । कर्त्तव्यं च दीक्षोपसदा ।
सा तन्त्रमेवोपसदयते । विशेषाप्रमाणम् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । २४ ॥

भाष्यम्— एवं च सति अन्यार्थदर्शनमिदं युक्तं
भविष्यति, 'पट्त्रिंशदशो वा एष द्वादशाहः' इति ।

चोदनापृथक्त्वे लौकिकन्ययम्, समवेतानां काल-
संयोगात् । २५ ॥

भाष्यम्— यद्य आग्नेयमीरोर्गववदिति । युक्तं
ननु आग्नेयमीरोर्गवयोः चोदनापृथक्त्वेऽपि एकतन्त्र्य
सहप्रयोगः । कुतः ? समवेतानां कालसंयोगात् । सम-
वेतानामङ्गप्रधानानां कालसंयोगात् । पौर्णमास्यां पौर्ण-
मास्यां यथेत साङ्गयति । तस्मात्तन्त्रम् । पौर्णमास्या-
मेवाङ्गानि च प्रधानानि च कल्पन्ते । इह पुनः, साङ्ग-
कालश्रुतित्यादियेवं अपदिष्टो हेतुः । तस्मादन द्वादशाहे
अङ्गप्रधानानि पौर्णमासीवसह कार्याणि ।

सोम— पूर्ववत् इहापि क्वन्ता इत्युच्यतेः संगतिः ।

सूत्रार्थस्तु— द्वादशाहे एकोकमहाः सदीक्षोपसदं अव-
द्वयेत, कर्मणां पृथक्त्वेन तेषां प्रायेकं ज्योतिष्टोमप्रकृति-
कत्वात् इति ।

पि— 'द्वादशाहे सदीक्षोपसदहे दिनमानकम् ।

शतत्रय— द्वादश वा— षट्त्रिंशद् वा, २ज्योते यतः ॥
एकैकर्मोपोऽहोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता । एकैकं तदनु-
ष्ठानं दिनात् पञ्चविंशतीः ॥ अहो द्वादशानां श्रुत्या मय-
पसत् उदाऽपि किम् । अर्थां द्वादश उपसदां मयुष्माना-
मुत त्रिकम् ॥ एकैकस्यैव यागस्य त्रिकृतिवत्विशदितिः ।
यानुवृत्तानाङ्गभाष्यवृत्तं मयिरेतं विधा ॥, दीक्षा उप-
सदः सुत्याः मयेरेतं द्वादश स्मृताः । साङ्गस्य द्वादशाहस्य

पट्टविंशत् दिवसा मताः ॥' अतिदिशानामुपसदा दीक्षाना
 च प्राकृतसंख्यादानाव पृथक् द्वादशत्वं श्रुतम् । ततो
 दीक्षोपसदस्य चतुर्विंशतिर्दिनानि, सुत्याऽप्येकं दिनमिति
 पञ्चविंशतिः । ईदृशस्य कर्मविशेषस्य द्वादशभिर्मासिभिः
 (दिनानाम्—) शतत्रयं स्यात् । इत्याद्यः पद्यः । तथा
 सति अह्ना द्वादशत्वं श्रवणमात्रं भाष्येत । तस्मात् द्वादश
 दिवसाः इति मन्थनः पद्यः । तदाऽपि दीक्षोपसदस्या
 सुपेतस्य एकेकस्याहः साङ्गोतिशोमविश्वरवात् तत् सर्वं
 पद्यः एव कर्तव्यम् (इति द्वादश शतत्रयः) । इत्येकः
 पद्यः । प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्यकालान् प्रसवेव अनुष्ठित-
 त्वात् इहापि तथेवानुष्ठानं प्राप्तम् । तत्र मुख्यकाले
 अनुष्ठाने नाप्येत । तस्मात् अङ्गद्वयस्य प्रधानस्य च
 द्वादश दिनानि विमन्थ्य अनुष्ठानम्, इति पञ्चान्तरम् ।
 'द्वादशैव दीक्षाः, द्वादशोपसदः' इति अङ्गयोः मुख्यवत्
 पृथक् द्वादशवत्श्रुत्या पट्टविंशत् इति सिद्धांतः ।

भाट्ट— द्वादशार्थे द्वादशदीक्षाः द्वादशोपसदः
 द्वादशसुत्याश्च विहितानि । तत्र 'द्वादशार्धेन पञ्चकामं
 याजयेत्' इत्यनेन द्वादशानां सुत्यानां पञ्चकाले अव-
 गते श्रत्येकानिदेश्यास्तदीक्षोपसददुवादेन द्वादशवत्संख्या-
 विधौ एकेका सुत्या अन्येकं द्वादशसंख्यादीक्षोपसदुक्ता
 कर्तव्येति द्वादश पञ्चविंशतिराशा, संपद्यन्ते । न च
 द्वादशाहपदस्य द्वादशदिनात्मककालविधायित्वान् कथ-
 मेतद्विदितशास्त्रेति याच्यम् । अह, शन्दस्य सुत्यात्मक-
 क्तुवापिभ्येन द्वादशसंख्यापञ्चसुत्यात्मकत्वरश्च श्रावणेन तस्य
 नामपञ्चवादिति प्रथमः पद्यः । न अह, शन्दस्य कृतौ
 कटिः, अपि तु दिने एव साकस्य क्रतुविद्येने निरु-
 त्तराश्या प्रयोगान् । अन्ये लघुपद्यार्थं प्रमाणाभावात्
 द्वादशदिनात्मकत्वमिति विधेयापम् । अतश्च शतपीपा-
 न्यायेन (५११।१७) आतिदेशिककालाभावात् साङ्गानां
 द्वादशसुत्यानां द्वादशदिनवर्षमापन्वातगतैः एकस्मिन्नहनि
 द्वादशसंख्याकृतौपसदुक्त्वैकेकः सुत्याः समापनीयेति
 द्वादश शतत्रयः कर्तव्या इति द्वितीयः । साहित्येन एक
 पञ्चकालनामा द्वादशानामपि सुत्यानां प्रमाणवत् तन्मेनेन
 निरुत्तरसंख्याकृतौपसदुक्त्वोपसदः तदाऽपि प्रमाणा-
 भावाः । अतश्च औपदेशिककालानुशेषात् आदिदिने एत

निरुत्तरसंख्याकृतौपसदादिकं समुत्वं सर्वं समाप्य द्वादश
 सुत्या एकैकस्मिन्दिने कर्तव्याः इति तृतीयः । यत्तु
 असिन् पद्ये 'चतुरश्रे दीक्षाः, चतुरश्रे उपसदः, चतुरश्रे
 सुत्याः' इति मूले अनुष्ठानमुक्तम्, तत् प्रमाणामावाहु-
 पेक्षितम् । सिद्धान्तस्तु— अहःपदस्य कालपरत्वे
 द्वादशाहमित्वापत्तेः मागसामानाधिकरण्येन अहःशन्दस्य
 निरुत्तरस्यपञ्चमागपरत्वात्तदसमाभावात् तस्य च सुत्यात्म-
 कत्वेन अहःसाध्यस्य प्रमाणात्तरेणैव प्राप्तेः नात्रैव साङ्गो
 कालविधिः । अपि तु सर्वपञ्चानानां द्वादशदिनात्मककाल-
 साध्यत्वात् तत्रस्यन्यायेन नामवैयर्थ्येन द्वादशाहशन्दः ।
 अतश्च अतिदेशानुशेषात् सुत्यातो चदिरेव द्वादशाहं
 दीक्षाः द्वादशाहं चोपसदः कृत्वा द्वादशाहं द्वादश सुत्याः
 कर्तव्याः । एवं च 'पट्टविंशदशो वा पद्यः यद् द्वादशाहः'
 इति छिद्रमप्युपपद्यते ।

मण्डत— 'स्वसानवृद्धिर्दीक्षाऽऽदेः ।
 शंकर— 'द्वादशाहः पट्टपद्यः स्यात् ।' यद् च
 श्रीय च अशानि पद्य एः पट्टपद्यः 'अह्नानां सामतो
 गतिः' इति टीका पट्टपद्यस्य अङ्गस्य च निवेदो १६ इति
 पट्टविंशदिनात्मकत्वं सिध्यति ।

७ द्वादशार्थे दीक्षोपसदसुत्यानां स्वसानानां विवृद्धिः ।
 प्रथम दीक्षाः, तासां तत्रैव द्वादशवत् । ततः उपसदः,
 तासामपि तद्वैशानमेव । अन्ये सुत्या, तस्या अपि
 तत्संख्याया एव विवृद्धिः । भा. ११।१।१८८.
 ७ द्वादशार्थे दीक्षावन्त्ये 'पदार्थोपचारणात् यः मन, पत्नी-
 पते, स एव विधीयते' । तुप्. ५।१।१११ पृ. १२८८.
 ७ द्वादशादे 'पत्नीसंयाजान्त्यानि संविहिते' ।
 अथ पायुत्तनादहः शान्तिराश्वहानि तेष्वेव दशपवत्रै
 पत्नीसंयाजान्त्यानि गन्तव्येति । तत्रापि न पत्नीसंयाजो-
 चरस्य लोपः किन्तु तादृशस्य शरिणोवनादेः चदिःसह-
 गात्तस्य द्वादशेऽहनि पत्नीसंयाजातो अनुष्ठानम् । पूर्वो
 तु अहः पत्नीसंयाजैस्वरमः । वि. १।१।१९. ७ द्वाद-
 शादि पुरस्तात् पर्वार्थात् आगन्तव्यो भवन्ति वक्षिण-
 मन्ने । भा. ५।१।१७० । द्वादशाहस्य पादहिके द्वितीयेऽ-
 हनि स्तोत्रियानुरक्तौ पञ्चिना अर्चोत्सुवाः पश्यन्ते, तत
 उत्तरः पर्वसः पद्यः । तस्मात् पर्वार्थात् पूर्वमेतेषां

लोकप्रतिष्ठावन्ति, गायत्री त्रिष्टुभ, त्रिष्टुभ् जगत्याः, जगती गायत्र्याः इति । न विशेषः श्रूयते मन्त्राणां स्वतिक्रम इति । वसानाम्नाशामर्धानां चेति । अतो मध्यमः परिधिर्दक्षिणस्थाने स्थापयित्वाः, दक्षिणः उत्तरस्य, उत्तरो मध्यमयेति । अष्टाकपालो माध्वरिनीयः कार्यः, एकादशकपालस्तर्हीवसन्निकः, द्वादशकपालः प्रातःसवनीयः इति । तथा, प्रातः सवनीयो मधो माध्व-दिनस्य मध्यस्य स्थाने मध्यमित्यर्थः, माध्वदिनस्तर्हीव-सन्निकस्य, तर्हीवसन्नः प्रातःसवनीययेति । तथा, वहिध्वमनो माध्वदिनस्य परमानस्य लोके, [स्थाने] माध्वदिन-श्यामंभव्य, श्यामंयो वहिध्वमानस्येति ।

पूर्वं प्राप्ते, द्रुमः । नाविशेषेण उक्तस्य स्थितिक्रमः स्यात् । मन्त्रगतो षोडशतितिक्रमः । मन्त्रगतानेव व्यतिक्रमेणुः । किं कारणम् ? शक्यते मन्त्रगतानि विपर्य-सितुम् । भस्मद्रव्यः पुनर्विपर्यस्येति अपि त एवेति । माध्व-दिनस्य महस्य कालेऽपि प्रातःसवनीयो मधो मध्य-माणो नैव त्रैष्टुभः कृताः स्यात् । एवं सर्वत्र । कथम् ? स्वकालेऽपि ऋतो न गायत्रः । गायत्री हि त्रिष्टुभ-स्थानमस्तेति, नान्यत्र्येति । न अस्यादृशे माध्वद्रव्यः । तस्मादष्टमनो भवतीतीनां भवतिनमन्त्रस्य । मन्त्रगतानि तु छन्दसि शक्युर्नित् अन्वेष्य लोके स्थितिक्रमवितुम् । तस्मात् मन्त्रगतानां छन्दसां स्थितिक्रमः इति ।

श्लोकः— पूर्वैव प्रातिलोमव्यात् उत्तरपश्चि छन्दः-प्रवृत्तीनां स्थितिक्रमः, तेषां हि भध्वममानादीनां स्थितिक्रमात् स्वस्थानवाचः इत्युच्यतेः सतातिः । सूत्रार्थरत्न-मन्थादीनां प्राये यथान्तिकि छन्दःशब्दप्रत्ययत्वमुपसारेण छन्दसामैव स्थितिक्रमात् तेषां बचनं ऊह्यन् स्थितिः ।

वि— श्रूढे भधादिमन्त्राणामर्धानां च स्थितिक्रमः । मन्त्राणामेव वा, ५५८. स्यादविशेषेण षीर्त-नात् ॥, छन्दसां प्रत्ययः श्लेषो नार्थानां तेषु मन्त्राणां । गायत्र्याया विपर्ययः अर्थभूतः प्रसक्तः ॥

भाट्टः— श्रूढामके द्वादशाहे छन्दोपलिक्रमः तस्यान्ततः 'छन्दसि च अन्वेष्य लोके मन्त्राणां गायत्री त्रिष्टुभः, त्रिष्टुभ् जगत्याः, जगती गायत्र्याः' इति । लोके स्थितेत् । मिष्टुस्थाने गायत्री वर्त-या

इत्यर्थः । शोऽयं छन्दो-स्थितिक्रमः किं गायत्र्यादिर्लक्ष्येण अर्थवादेषु मन्त्रेषु वा स्मृतानामर्थानामपि भवेत्, उत मन्त्राणामेवेति चिन्तयाम्, अर्थात्तामपि केषाचित् गीष्वा वृत्त्या अर्थवादिषु गायत्र्यादिन्वेन स्मृतेतान् तेषामपि स्थितिक्रमं मान्यते । तत्र 'गायत्रो मध्यमः परिधिर्द्वैष्टुभो दक्षिणे जायत उत्तरः' इत्यर्थवादात् तेषामपि गायत्र्यादिर्भवम् । अतश्च 'स्थिति-शब्दादिगुणो मध्यमः परिधिः दक्षिणस्य स्थाने, दक्षिणश्चोत्तरस्य उत्तरो मध्यमस्य' इति स्थितिक्रमः । तथा सवनीयदयामाह-भूतः प्रातःसवनिक्षोऽष्टाकपालः अष्टावषट्कपालत्वाद् 'अष्टाकपालो भवति गायत्र्यैर्न द्वादशवर्सेन पुनरिति' इत्यर्थवादे गायत्रीनेन संज्ञावाच 'गायत्रो माध्वदिनस्यै-कादिनकपालस्य त्रैष्टुभत्वेन चतुस्तस्य स्थाने वर्त-यः, ए च तर्हीवसन्निकस्य द्वादशकपालस्य जागतत्वेन संज्ञकस्य स्थाने, ए च प्रातःसवनिकस्य स्थाने' इति स्थितिक्रमः । एवं परमात्मानामपि तत्रतत्रव्यवहारां स्थितिक्रमः । तेषामपि 'श्येनोऽपि गायत्रजन्ताः, सुपर्णोऽपि त्रिष्टुष्टन्ताः, तथा-ऽपि जगतीजन्ताः' इति मन्त्रेषु गायत्र्यादिव्येन स्मृतेतान्-नात् । अत्र च स्मृतिस्वरूपस्य स्थितिक्रमः स्पष्ट एव । एव च तत्रतत्रमन्त्रानां मन्त्रोऽपि मन्त्रो स्थितिक्रम-वित्त्वः । एवं भध्वस्यापि तत्रतत्रव्यवहारां स्थितिक्रमः । तथापि 'गायत्रज-दशत्रिष्टुष्टन्तो जगतीष्टन्तः' इति मन्त्रे गायत्र्यादिव्येन स्मृतात् । एषपि च भध्वस्थितिक्रमे न भध्वस्वरूपे बन्धि-स्थितिक्रमः । तथापि तत्र-ज्जगत्प्रमाणमेव पूर्वोत्तरपदीयेतानां स्थितिक्रमात् स्थितिक्रम इति श्येयम् । विद्याले तु न पूर्वोत्तरपदानां स्थितिक्रमः, अपितु गायत्र्यादिवदात्मनेवेति विशेषः । एव-मन्वयापि । इति प्राप्ते,

अर्धानां स्वतो गायत्र्यादिव्ये प्रमाणाभावात् कौकार्य-प्रहणस्य च धत्वा गतो अन्वयश्च नात् गायत्रीजन्तः एव त्रिष्टुष्टाने सुपर्णरिति वाक्यार्थव्यवहारेः एव मन्त्रे स्वात-न्त्र्येण वा अन्वयविशेषकत्वेन वा त्रिष्टुष्टाः प्रकाशितः, एव गायत्रीवशादानं कार्यम् । अतश्च तत्र त्रिष्टुष्टानेतो गायत्रीवशादानार्थं तदप्यर्थव्यवहारिकः । तेन 'श्येनोऽपि

मिष्टुष्टन्दा ' उथैवमादिमन्थमोषः प्रातःसवनारी कांश्च
इति न पशयिषु स्थानवाच ।

मण्डन— ' चन्दोविष्णुना न विशतैतेऽर्थे । ' २७.

शंकर— ' लघोऽन्यस्थानता मनो । ' मन्त्रे ।

७ द्वादशाहे पाटहिके द्वितीयेऽहनि, विह्वलस्तोमके
पञ्चरतो बहिष्पन्नमाने, बोदकपात्र-अनुत्प-पर्वतयोर्मध्ये
वृषण्यन तृचाः आममवितस्ताः ' स्तोत्रियातुरूपौ तुषी
भवतः, वृषण्य तं तृचा भवति, तुच उक्तताः पर्याप्तः ' इति
वचनम् । वि ५।३।७. ७ द्वादशाहे सत्यासतोनाम-
वाप्राप्तानि इत्यतो यथाज्ञानानि तत्र आकाङ्क्षन्ति ।
वैह्वलेषु अहं तु तानि नाङ्क्षामि । ज्योतिष्टोमे च तस्या
ज्ञातानि । तस्मात्ततोतिष्ठोमात्पुनश्च । भा ८।३।१११,
७ द्वादशाहे ' संस्थिते पृष्ठवे पदहे मन्थस्यैत् मृत वा '
इति श्रवणे । तत्र मधु सत्रिमिर्मक्षयितव्यं ऋषीर्थात् ।
१०।६।१२।३२-३३, ७ द्वादशाहे मन्थे मर्ममान ऋतु
वाग्वाचन आत्रेयाय हिरण्यलन च वर्त-वयेव । १०।२
२३।६२.

८ द्वादशाहे सत्रात्मके सत्रिभि मधुमक्षणं
वर्तयन्त्यं प्रत्यर्थत्वात् ॥

मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् । १०।६।१२।
३२ ॥

भाष्यम्— द्वादशाहे श्रुते ' संस्थिते पृष्ठवे पदहे
मन्थस्यैत् मृत वा ' इति । तत्र मन्थस्ये च सत्रिमिर्मधु
मक्षयितव्यं, नेति । किं मन्थस्ये ? नेति । कुतः ?
दीक्षिता इति ब्रह्मचारिण । ब्रह्मचारिणश्च मधु प्रति
विष्यते, ' मधु माष्टं च वन्देत् ' इति । तस्मात्
मास्तीपुरिति । न वेत्तव्यं च नामान्य प्रतिषेध बाधेव ।
न बाधते इति मन्त्र । कथम् ? यदि शवाशमामेतत्
द्वादशाहेऽन्यैक भवेत्, ततो बाधेन । न त्वनर्थकम् ।
कथम् ? उभावपिच द्वादशाहमन्थीकृत्य उभावमस्तिन्य
भूत मधु वा । तत्र सत्रिणां मृत्पाचनं भविष्यति, अदीने
मधुन. मन्थस्यैत्वात् । एतुभयं द्वादशाहस्य
भविष्यति विषयभेदेन । न च विषयस्य आचारे
भविष्यतीति । तस्मात् प्रास्तीपुरिति ।

प्रादयेत् वा, यज्ञार्थत्वात् । ३३ ॥

भाष्यम्— न वेत्तव्यं, सत्रिमिर्मधु न मन्थ
प्रित्यनिति । किं तर्हि ? मन्थस्यैत्वात् । कथम् ? अति-
शेषेणोच्यते कर्तव्यमस्य उभयपकारमन्थीकृत्य द्वादशाहम्,
' संस्थिते पृष्ठवे पदहे मन्थस्यैत् मृत वा ' इति ।
उभयं विकल्पेन, न कर्तव्यं मन्थया । तस्मात् सत्रिणोऽपि
मधु मन्थयेत् । यन्मन्थं, विषयभेदेनार्थवत्त्वात् बाधो
न्यायः, द्वादशाहमन्थस्यैव सति न विरोधस्त इति ।
अन्वेष्यते । पदहे अतिवृष्टे सत्रपदं अहनिमन्थे वा
अविशेषेण मन्थाने मृत्पाचने चोच्यमाने केन मन्थस्या
मन्त्र । विरोधेनेति चेत् । न । विषयभेदेन विधिप्रति-
षेधोऽस्मात्तन्नात् । पुरुषार्थेन प्रतिषेध, कर्मज्ञानेन
विधानम् । यदि च प्रतिषेधरूपीत्यन्वयमिहाङ्गीक्रियते,
वचनमनर्थकमेव स्यात् । पक्षे अर्थवनेति चेत् । न ।
नानाविषयत्वात् । तुष्यार्थेनेति दुष्टविषयवर्षिकस्यो
भवति, न नानाऽर्थयोः । नानाऽर्थता वेदाविगमपरे ।
कुत ? विधे कर्मसादृश्यप्रयोजन-वत् । प्रविशेधस्यापि
नियमानुप्राप्तात् पुनश्चसाष्टविद्विरिति । तस्मात्
श्रुत्पुरिति ।

सोम— मन्थतनवस्यैत् संवसति । ब्रह्मणो येदस्य
वयं धरण आश्रयन इति स्युपस्था वेदाश्रयनम्,
' अहृतो ब्रह्मचारी ' इत्यारिद्रशनात्, मेषुनवर्जं च
ब्रह्मचर्यसन्दर्भे ; मधुमासपर्वनादिकम्पन्नस्यपदान्मन्थे
' ब्रह्मचारी मधु माधीयात् ' इत्यादिप्रकारिष्येन इह
तद्व्यवस्थितानुपपत्तेः । मन्थ च वेदाश्रयन दीक्षितस्य
न विषयं, लुप्तोदाश्रयनस्यैव कर्मपरिष्कारात्,
किन्तु मेषुनवर्जमेव । तथा च मधुनियेषय ब्रह्मचर्य-
सम्पन्नाभावान् मेषुनवर्जनस्यब्रह्मचर्यसंभावस्य कथं
तत्र चोदकसाहायि न मन्थानप्रतिषेधस्य प्राप्तिः ।
न च चोदकस्य ब्रह्मचर्यसंभ्रमसाहाय्ये ब्रह्मचारिण आहस्य
मन्थाननियेषादेर उपासिषि इति पान्यम् ।
आह्वयवचनस्य पुनश्चाथेनेन तद्विषयार्थकत्वात् तद्व्येन
कथंमन्थवत्तन्मन्थवचनस्य संनोचयोऽत्तात् । ' अन्तु
वा ब्रह्मचर्यस्यैव मधुमासवर्षेनादित्यतदुदाहरणम्,
तथानि चोदकस्य अतुमानिद्वयैव संनोच- मन्थत-

वचनान् सुक्तं, न तु चोदशात् मन्वसुवचनस्य संकोचः।
इत्युपपन्नमः ।

दि— 'मन्वमश्नं भक्षते वा सन्निभिर्, ब्रह्म-
चाणिः । निरिद्धत्वाशदिमी, ऽन्यः सुंभ्रत्तर्पविभैदतः॥'

भाट्ट— द्वादशाहे मूर्धनिप्रतानि 'न वदु वदेत्,
संखिते पदहे मन्वमश्नते पृतं वा' इत्यादीनि । अत्र
आशयेत् इत्यस्य गिजनन्वात् प्रहृत्वात् अन्वप्राप्तिमिति
संभवने । अतश्च अन्वप्राप्तिवर्तुं मन्वसतमपरि पद-
दाहृत्वेनादृष्टार्थे आर्षिपेन विधिना विधीयते । तत्र तेषां
समाप्तकदादशाहे भवेत् न वा, इति चिन्त्यायाम्, यत्र
अन्वप्राप्तिर्वा क्वचनान्वेन हीतित्वात्, शीघ्रानां च
ब्रह्मचर्यविधानात्, नदाकारिणश्च मधुमद्यमतिषेपात्,
पदहृत्स्य च शृणुमद्यंकारि ऋद्धीवचनेः, मध्यमन-
विषेष्वाहीनविषयत्वेनासुपचनेः, न तत्र मध्यदानम् ।
इति प्राप्ते, ब्रह्मचर्याभ्रगपुत्रकारेणोक्तस्य मधुरजनस्य
पदहृत्वाभ्रकारके चने अग्रहृत्केः, शीघ्रितपुत्रकारेणोक्तस्य
नदाचरस्य च मैतुनवर्जनरूपत्वेन मधुरजनरूपकत्वाभावात्,
सुदुग्धेऽपि वा रागप्रसन्नमधुमक्षयविषयत्वेन तस्य वैधमधु-
मक्षयविषयत्वाभावात्, तद्विषयत्वेऽपि वा तस्येहातिदेश-
प्रसत्त्वेन औपदेशिकमधुमद्यणे अहीनमात्रविषयतायाः
कल्पयितुमशक्यत्वात् अहीनकत्वेऽपि मधुवृत्तयो-
र्विकल्पः ।

मण्डन— 'वीक्षितेः प्रारभते मधु ।'

अंकर— 'सत्रे मन्वसत भवेत् ।'

● द्वादशाहे सप्रकटे दीक्षानाक्ये आतुपूर्वेषु वीर्य-
मानानां दीक्षणा विरतिविशेषः प्रतीयते स एव विधी-
यते । विरतिविशेषोर्वादीक्षानादैर्क वाक्यम् । अत्रमि-
हिनेऽपि प्रातिभिकेन विधिना विधीयमानत्वात् श्रुति-
क्रम क्षयुष्यते । यदा तु पीतार्थं क्रमः तदा कल्पा-
शब्देन उदमिषात् अन्नमिषान् नापि प्रतिदीर्घं च
तद्देशात् नाना वाक्यानि इति विवेकः । के. ५।१.१।१.

● द्वादशाहे समूहे ऋषीणां 'येन्द्रायनाम्नी प्रावणीयो-
दयनीयो दशमं चाहः । अयेत्तरेवा नवानमहा येन्द्र-
वायशम प्रथममहा, अय इन्द्रायम्, अथाप्रथमम् ।
अयेन्द्रवायशमम्, अय इन्द्रायम्, अथाप्रथमम् ।

अयेन्द्रवायशमम्, अय इन्द्रायम्, अथाप्रथमम्' इति ।
नवाशालीनानां समाहारः ऋषीणां । द्वितीयविन्दरमा-
न्तानि अष्टौ एकादशं चेति नवसु अष्टसु मध्ये द्वितीये
पञ्चमे अष्टमे चादिति येन्द्रवायशमम् । हृत्वीये षष्ठे
नवमे चादिति इन्द्रायम् । चतुर्थे सप्तमे एकादशे
चादिति आशयनामम् । प्रावणीयं उदयनीयं दशमं
चाहः येन्द्रवायशममेव इति । वि. १.१।१२३,
● द्वादशाहे उदयनीयपदशदिकमष्ट मेदेनेऽनुष्ठेनं न तु
षट्त्वं, सुव्यवहाराणां भेदात् । १.१।१।६.

● द्वादशाहे सुत्याशालीनानामह्नानामावृत्तिः॥
मेदस्तु तद्वेदात्, कर्मभेदः प्रयोगे म्यात्, तेषां
प्रधानाद्वत्वात् । १.१।१।६।२६ ॥

भाष्यम्— अय यानि प्रधानैः अयुषकल्पानि
अह्नानि तेषु विरत्यते किं तान्यपि तत्रं अथवा
मेदेनेति । किं प्रातम् ? तन्मिति । किं वारणम् ? एवं
सहस्रस्य चत्वारि प्रयोगवचनेऽनुपहीयते 'द्वादशाहेन
प्रशास्यं वाक्येव' इति । तदुक्तं 'विचिक्रमकरा-
विमाने प्रयोगं वादशयणः' (१.१।१।१०।६५) इति ।
एवं अस्ते, धूमः । मेदस्तु ऋत् । इनाः । तद्वेदात् ।
तद्विरत्येन पूर्वसुप्तिर्दिष्टः कालः प्रतिनिर्दिश्यते ।
कालमेदात् । काले विरत्यते तन्वभेदे मरति । यथा
दशैः पूर्णमासेऽपि । इहानि कालभेदः । अय इवः परश्व
इति । तत्र इहापि कर्मभेदः स्यात् । वरुभेदः इत्यर्थः ।
कय पुनरह्नानां कालभेदे विनायते । तेषां प्रधानाद्व-
त्वात् । प्रधानशब्दपृथिव्यात्प्राज्ञानि यत्र प्रधानं तत्र
विहायक्ये । यद्य प्रधानं तन्मध्यकल्पान्प्राज्ञानि । यद्
श्वस्य इव कल्पानि । तस्माद्भेदः ।

तथा चान्यायार्थदर्शनम् । २७ ॥

भाष्यम्— 'पानीर्वाचान्तात्प्राज्ञानि संक्षिप्तानि'
इति मेदेनाह पानीर्वाचान्तात् इत्येवमिति ।

इव सुत्यावचनं वद्वत् । २८ ॥

भाष्यम्— 'संक्षिप्तैरीरिपतेऽह्वयश्रीरात्रीप्राकार
प्रविरय सुब्रह्म्य सुब्रह्मयामाह्वयेति प्रेवति' इति,
संक्षिप्तैरीरिपते इति वीष्ठावचनान् सुब्रह्म्याभेदं
दर्शयति ।

पथतिरेकम् । २९ ॥

भाष्यम्—पथतिरेकश्च द्रव्यते 'व एकः पथति-
रिच्यते, स ऐन्द्रागः कार्यः' इति । न तत्रपथतिरिच्यते,
यथैकैको न भवति एकादश एते पथवः, द्वादशाहाणि ।
तपश्चासम्भेदः उपपद्यते । तत्रभावे सकृदेव एका-
दशानाममेत । तस्मादपि भेदः ।

सोम—सौख्यदिवन् सुत्याकालानामज्ञानामपि तन्मन्त्रं
इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थम्—यतः कालभेदात्
प्रधानकर्तृणामनुज्ञाभेदः, अथः प्रयोगे अज्ञानामपि भेदः
स्यात्, तेषां प्रधानविधिविषयत्वात् इति ।

वि—'तर्कीयादिश्च तत्र पठन् आद् मियते-
ऽथवा । प्रयोगेवपात् सक्तु, न्येन प्रत्यक्षाले विधानतः ॥'

भाट्ट—तदेव सुत्याबहिर्गुप्तानां दीशोपसदादीना-
मग्नीषोमीयाज्ञानां तन्त्रत्वात्, पत्नीपञ्चोत्तरकालीनानां
च तन्त्रत्वात्, एकोपकृतमन्त्रान्त्वेन द्वादशानामपि
न्यूनानामेकयोगान्नं तावदित्यतम् । अतीनापक्रुते च
तस्मिन् दक्षिणैकवक्त्रा स्यादित्वादापि वषा । अतश्च
सुत्याकालीनानामपि आराहुपकारकण्ठामज्ञानां त्वनीय
पञ्चोत्तरादीनामपि तन्त्रत्वमेव । न च गृहमाण-
विशेषत्वात् तेषामाहुतिः, तत्रोपकारका अग्नीषोमी-
यादिजन्योपकारक्येव द्वादशाहपरमापूर्ते यावत् अवसिते-
रावदवकृत्वेन पुनःपुनः करणे प्रयोजनाभावात् । यदि
तु प्रकृतौ परमापूर्वस्य अतिरिक्तत्वाभावात्, सर्वाभ्यासा-
पूर्वत्वंपुन्यापूर्व प्रयेव तर्वेणामुपयोगात्, द्वादशाहे-
तन्त्रत्वापूर्वगतं मेदात् सुत्याकालीनाज्ञानामाहुतिरिच्यन्धेत,
ततस्तद्व्याकालीनाज्ञानामपि प्रकृतौ तदपूर्वप्रयुक्तत्वात्
तद्वेदेन तद्वेदापत्तिः । अथ एतद्वेदेऽपि प्रधात्राशक्ति
अन्तिमापूर्वैवेव अग्नीषोमीयादि-शोपकारकानामाहुत् सकृदेव
करणमित्युच्येत, ततः त्वनीयादि-शोपकारक्यापि तैनेव
नास्त्वत् प्रतिपुन्यं करणे प्रमाणाभावात् । नहि अग्नीषोमी-
यादौ परमापूर्वप्रयुक्तत्वं त्वनीयादौ च सुत्यापूर्वप्रयुक्तत्वं
इत्यत्र प्रमाणमस्ति, प्रकृतौ एतापूर्व प्रयेव सर्वेभ्यामुप-
योगात् । अन्त्यासापूर्वाप्यवदितपूर्वैवेन प्रकृतौ प्रयो-
जकत्वात् । इति प्राप्ते, 'प्राक्पीथ प्रथमतः' इत्या-
द्युपदिशान्देषु अहःपदेन अहःसाध्यमुत्काडमिधानात्

अहःकरणविशिष्टसुत्यात्प्रकर्मविधिप्रतीतेः, कालविधौ च
न्यपि महाप्रयोगैवये सुत्यामानत्रकालीनाहुतिशिष्टसुत्या-
प्रयोगविशेषतश्चकत्वात् तावत्प्रयोगविधिमैदादेव तन्का-
लीनाज्ञानामाहुतिः । अत एव सुत्याकाम्बहिर्गुप्तानां
अन्तिमसुत्याऽपूर्वैणैव नाशः । सुत्याकालीनाज्ञाना तु
तत्तत्सुत्याऽपूर्वैणैवपि प्रयोगमैदादनसीवते । अत एव
'पत्नीषोमीयाज्ञानान्यहानि संलिङ्गन्ते, सखितेसंखितेऽहनि
अग्नीदाग्नीभगार प्रविश्य नृहण्य नृहण्यपामाहुयेति
प्रेष्यति' इत्यादिशिष्टदशानान्यपि आराहुपकारकाद्गृह्यो
उपपद्यन्ते । संतिपत्न्योपकारकाद्गृह्यन्तिम्तु अविवादैव ।

मण्डन—'सुत्याहोत्रं पृथग्भवत् ।'

अंकर—'सुत्याकालाडमिद् त्विह ।' इह द्वाद-
शाहे । भित् भेदः ।

० द्वादशाहे सुत्याकालीनमुत्कण्ठामाहानाहाहुतिः ।
भा ११११११२२-२२. ० द्वादशाहे सोमोपावहरणं
द्वादशेऽहनि मानवात्सर्वैव, न तस्मिन् अहनि वासः
पृथक् । इतेषु अहःसु तु नत् प्रत्यक्ष मिश्रम् । कै.
१०११२११७८.

० द्वादशाहान्तर्गतदशानाहाहं मानवो ग्रहः । भा.
१०६१२१२८-४४.

० द्वादशाहादौ अहर्गणे उपलकादीनं सुवद्राया-
हानं प्रधानवेदेऽपि न मियते, किन्तु तन्त्रम् । वि.
१११११०. ० द्वादशाहादौ अहर्गणे प्रत्यहं क्रियमाण-
शोमोपावहरणमथ उदावहरणकाले एव सर्वैर्न्यं न
मानकाले । १०६१२३. ० द्वादशाहादौ अहर्गणे बहि-
ष्यवमाने उदावधयच्छेदे सर्वेऽहर्गणे नावर्तनीयः,
किन्तु तदेवैकमहावर्षीनीय यस्मिन्नपच्छेदः । ६९१२१.
० द्वादशाहादौ अहर्गणे सोमोपावहरणवत्सर्वं प्राक्छुते
दानविधानम् । भाट्ट. १०६१२९. ० द्वादशाहादौ
अहर्गणे हविर्मानकाले अपश्चित्तात् सोमात् प्रत्यहं
दियागिन् सोमयामः पृथक्त्वोत्तरवर्तनः । तदर्थं
पृथक् पृथक् वासः संपादनीयम् । तथ वासःसंपादनं
उदावहरणकाले एव न मानकाले, उतमाहनि तु मान-
वात्सर्वोपावहरणम् । वि. १०६१२१-२२.

प्राप्तम्, नामधेयेन ऐश्वर्यिकम् । नामधेयं न चोदकात्
 पत्नीयः, प्रत्यक्षन्तत् । प्रत्यक्ष नामधेयं चोदकं तु अनुमा-
 निकम्, प्रत्यक्ष चातमानादहोषीः । ननु अधिकार्थे नामधेय
 इत्युक्तम् । उच्यते । अधिकानां अशब्दत्वम् । अधिकानां
 शब्दे नाम्नि वाचकः । ज्योतिरादिशाब्दाश्च धर्मनाम-
 धेयानी युक्तम् (१।१।१२) । यत् ' अधिकारात्माद्
 तदाप्यम् ' इत्युक्तं तत्र सूत्रम् । यत्रनामविनागमो न
 नामधेयेन । तस्मात् द्वादशाहिक-धर्मैश्चोदके
 नामधेयेन ऐश्वर्यिकं धर्मजातं कर्तव्यमिति सिद्धान्तः ।

लिङ्गं संघातधर्मः स्यात् तदर्थापत्तेर्द्रव्यवत् ।
 १६ ॥

लिङ्गद्रव्यसिद्धे द्वादशोपत्तारूपम्, परिहरति सिद्धान्ती ।
 लिङ्ग संघातधर्मं अहःसंघातस्य धर्मः स्यात् । तदर्था-
 पत्ते, तस्य महात्मनस्य अर्थेन कर्षेण आत्मेः प्राप्तेः ।
 महात्मनः द्वादशाहिकधर्मैश्च द्वादशाहिकधर्मान् यज्जाति,
 न चोदकेन । नन्व्यानापस्य तद्धर्मं कर्तव्ये इति न्यायत् ।
 इत्यवत् । यथा श्रीशैवे धर्माः श्रुताः, ते श्रीहिकार्ण-
 पत्रेषु नीचारेषु द्रव्येषु भवन्ति तद्वत् । इत्येव इत्यवत् ।

न वाऽर्थधर्मत्वान् संघातस्य गुणत्वान् । १७ ॥
 द्वादशोपसत्तालिङ्ग संघातधर्मः इति यत् सिद्धान्तिना
 उक्तं तत् पूर्ववती परिवर्तयति । न वा लिङ्ग संघात-
 धर्मः । अर्थधर्मत्वान् अर्थस्य प्रधानस्य तत्तद्वत्पूर्वरथैव
 धर्मः द्वादशोपसत्ता । संघातस्य तु गुणत्वात् अहर्गुण-
 त्वात् । अहानि प्रधानानि, संघातः तद्गुणः । एव
 संघातस्य अहर्गुणत्वात् द्वादशोपसत्ताश्च अर्थधर्मत्वात्
 न द्वादशोपसत्तालिङ्ग संघातधर्मः ।

अर्थापत्तेर्द्रव्येषु धर्मत्वमभः स्यात् । १८ ॥
 सिद्धान्तिना उक्तं दृष्टान्तं वैयर्थ्येण परिहरति पूर्व-
 पत्नी । श्रीहिकार्णपत्रेषु नीचारेषु क्रमेण धर्मैः
 श्रीधर्मैः अर्थस्य पुरोहातीत्यादिनां धर्मस्य अत्रने
 प्राप्तेः स्यात् । द्वादशोपसत्ता तु नैव संघातस्य धर्म इति
 विरमो दृष्टान्तः ।

प्रकृत्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम् । १९ ॥
 द्वादशोपसत्तास्य लिङ्गस्य पूर्वस्थित्या उक्तस्य
 गतिमाह सिद्धान्ती । ' द्वादशोपसत्ते भवन्ति ' इति

द्वादशोपसत्तारूपं इदं लिङ्गदर्शनं प्रकृत्या सुखानुसारेण वा
 प्रकृतिसत्त्वा नियतस्य द्वादशोपसत्तास्य स्यात्, न चोदक
 प्राप्तस्य । नोदकस्य नामधेयत्वमुक्तत्वात् । तथाहि ।
 गवामयने द्वादशाहिकं प्रथमोदकं तिरानः प्रथममहः । तस्य
 धर्मो द्वादशोपसत्ताम् । उत्तरमाहिना ज्योतिर्गोसुनुर्गोकाना-
 नामद्वा पद्वाद्युपसत्ताम् । उभयोर्गवामयने संनिपाते प्रथमा-
 तिक्रमे कारणभावात् द्वादशोपसत्तं नियतं इति । तथा
 च इदं लिङ्गदर्शनं उपसत्तद्रव्यविभक्त्यातिदेशेन न नियाम-
 कम् । किन्तु ज्योतिरादिनामधेयेन एकाहविभक्त्यातिदेशे
 एवेति ।

विहारदर्शने सिद्धस्यानारभ्यवादानां प्रकृतार्थ-
 त्वात् । २० ॥

यवामयनयते ज्योतिर्गोसुनुः इति शब्दे द्वादशाहिक-
 रिष्यन्तस्यातिदेशः इति पूर्वपक्षे विहारदर्शनस्य लिङ्गं
 द्वितीयं ' लिङ्गस्य ' इत्यत्र प्रदर्शयति । तस्य अन्ययोगपत्ति-
 प्रदर्शनाथे इदं सिद्धान्तमवश्यम् । सिद्धस्य विहारदर्शनं
 सिद्धस्य उपविष्टस्य विहारस्य दर्शनं अनात्म्यवादाना
 प्रकृतार्थत्वात् उपपन्नं । न तेन ज्योतिरादिषु द्वादशा-
 हिकविभक्तस्य प्राप्तिर्भवति । अनेन च विहारदर्शन-
 रूपेणापि सिद्धेन ज्योतिरादिषु द्वादशाहिकधर्माणां ऐका-
 हिकधर्माणां च विरोधे द्वादशाहिकधर्माणां अतिदेशः
 ताद्यपि न शक्यते । तस्मात् ज्योतिरादिनामधेयेन
 एकाहधर्माणामेव अतिदेशः इति सिद्धान्तः । के.

- ७ द्वादशाहिकं द्वादशोपसत्तं धर्मं यत्रानुक्ते दर्शयति
 ' द्वाया लोमावद्यति ' इत्यादिना । भा. ८।१।२।१०७,
- ८ द्वादशाहिकानि अहानि प्रायेण उच्यन्तेऽहानि द्वाय-
 क्रियोमो । ८।१।१।१०७, ९ द्वादशाहिको धर्मो द्वादशो-
 पसत्ताम् । ७।१।१।१५, १० द्वादशाहिको विविक्तस्य द्वाद-
 शोपसत्तः श्वभ्रुवादिश्च । १।१।१।१२२,
- ११ द्वादशाहिकानामस्य गमनस्येन पत्नीसंघातस्य ता ।
 विरोधेण तु द्वायस्य द्वाये गमनस्येन उच्यते । १०।१।
 १२।४४.

७ द्वादशाहिकदशमाहार्धं मानसो महः । मानस-
 धर्माधिकत्वम् । वा. १०।१।१।१४४-४५.

• द्वादशाहिकदशाहधर्माणां द्विराश्रयद्वर्गेषु अनु-
ग्रहणम् । द्विराश्रयः । भा. १०५।४।१२-१३.

• द्वादशाहिकधर्माणां अहर्गणेषु अतिदेशः । भा.
८।१।१०।१७, • द्वादशाहिकधर्माणां गतेरुत्थारिषु
संज्ञागणेषु अतिदेशः । ८।३।४।८-९.

• द्वादशाहिकसहाहधर्माणां जनकसमये अति-
देशः, तत्र अग्रिमचतुरद्वे त्रिवृत्ता विधीयते । जनकसम-
रामाधिकरणम् । भा. ८।३।२।३-५.

• द्विरवदानं इत्यो यस्मिन् पश्यते प्राणम् ।
उपस्त्राणमिधाराद्येषु सन्तम् । कर्मभूषणेषु तु पश्यते
द्विरवदानं यस्मिन् पश्यते दम्भः इत्युक्तम्, वैकिरीय-
भूषो तादृशकर्मस्य वाचनिकत्वात् । हीमन्तु तन्त्रेणैव ।
भाट्ट. ५।२।३.

• द्विरुक्त्यापचित्तक्षणो न्यायः. (३।६।१।२) :

'प्रवृत्तौ वा' (३।६।१।२) इति अनारम्भकाराधि-
करणविद्यमान्तत्वेन पश्चिमदिशः प्रवृत्तिवृत्त्यर्थत्वे
(वाचकत्वात्) द्विरुक्त्यापचित्तक्षणे न्यायो यः तदाः, ए
एव 'तदवृत्त्यर्थम्' इति व्यापाराधिकरणपूर्वपक्षत्वेन
(३।६।१।२) व्यापारे अतिदेशात् उदीकरणेन प्रति-
पादितः । सु. ३।७ पृ. ४१.

• द्विरुक्त्यापचित्तक्षणो न्यायः । 'प्रवृत्तौ वाऽद्विरुक्त्यात्'
इति शब्दो हेतुरेवम न्यायः । सूत्रार्थस्तु अनारम्भाधीनं
पर्यायस्यैवादि प्रवृत्तौ एव तिष्ठति न विवृत्तौ । विवृत्तौ
तु अतिदेशेनैव प्राप्नोति । एव सति अद्विरुक्तत्वं भवति ।
विज्ञातावसि विधाने तु द्विरुक्तत्वं दोषः अतिदेशेन सिद्धे
पुनर्विधानात् इति । के. ३।६।१।२.

• अनारम्भाधीनः प्रवृत्तौ भूतः । तस्य च 'पुरस्त्रा-
दुपवदां प्रवृत्तं प्रवृत्तम्' इति उच्यते। हेतुमात्रेण विनि-
योक्तः अर्थविचरितप्रवृत्तत्वं तद्विरुक्त्यापचित्तक्षणो न्यायेन
तदुपलक्षितः । भाट्ट. ३।३।१२. • विधिः अतिदिष्टत्वमि-
धारेण शालादिषु उपदेशात् एव प्रवृत्तं न द्विरुक्त्या-
न्यायात्, अतिदेशतः कर्तव्यत्वेन तद्विरुक्त्यापचित्त-
विधानात् कर्तव्यत्वात् अतिदिष्टत्वमि धारेदेशिक-
त्वात् । याज्ञ. पृ. ३६. • यजुर्वेदेषु यजुर्वेदेन विहितस्य

कालस्य द्विरुक्त्यापचित्तक्षणो न्यायेन विहितस्य क्रतुसंख्या-
देव देशार्थसंभवे । भाट्ट. १।१।३।३.

• द्विरुक्त्यापचित्तक्षणो न्यायः । स्पष्टाऽभि-
प्रायसोऽप्यम् । विश्व- दान्तेन्दुसोदरे स्त्रीत्यस्यप्रकरणे
योत्यविपये इह उक्तार्थानामप्रयोग इति पूर्वोक्तस्यागो न
संभवतीत्यभिप्रेत्य इति व्यतिष्ठतीति इत्यादी दिव्यदं सुवदं
ननतीति न्यायेन समुच्चयस्य दृष्टत्वादित्युक्तमिति ।
साहस्री. ५८१.

• 'द्विरुक्त्यापचित्तक्षणो न्यायः' इत्यर्थमात्रसाधनस्य विवेच-
नायस्य विधानम् ' इति विधिः' इति । के. ५।२।४।६.

• 'द्विरुक्त्यापचित्तक्षणो न्यायः' इति उपस्त्राणमिधाराणाम्प्रा-
प्यत्वं चतुर्विधम्, तस्मिन् इतिविधिपूर्वं अवदानद्विरु-
क्त्यापचित्तक्षणो न्यायः । वि. ५।२।४.

• 'द्वौ अग्नौ प्रणयतः ।' अर्धं कमेतः वाचनिको
धनविधाननिश्चयः । याज्ञ. पृ. १६०. • द्वौ न्याय-
स्तुक्तः यथा पुमासौ आनयति न ज्ञीपुसौ, तथा
'ब्रह्मसौ' इत्युक्ते पुमासौ इति ग्रन्थे न तु स्त्रीपुसौ ।
भा. ६।१।५।२२ पृ. २३६५.

• द्वौ नवीं प्रवृत्तमर्थं गमयत. इति न्यायः ।
'करणेषूपदिष्टेषु वाऽर्थात् साध्यत्वकल्पना । तस्या
गुणविधाने न नास्ति मन्वर्थलक्षणा ॥ ' (वा. पृ.
३३७) करणेषु उच्यते। साध्यत्वं वा व्यर्थत्वं साध्यत्व-
कल्पना, तस्या च गुणविधाने मन्वर्थलक्षणा न नास्ति,
विन्नु अस्ति, इति 'द्वौ नवीं' इति न्यायेन शेषः ।
सु. पृ. ४४७.

• 'द्वाम्बो लोमावसति द्वाम्बो मांसम्' इत्यादिनां
द्वयोरेवैव शब्दादिक धर्मो गमयतने दर्शयति ।
भा. ८।१।१०।१७, • द्वयोः एकार्थत्वात् समुच्चयो न
संभवति । ८।१।१५।२६. • 'द्वयोः प्रणयतः' इत्यनेन
मन्वर्थस्यैवोः पर्ययोः प्रणयनम् । विन्नु. ७।३।५।
२३-२५. • द्वयोर्द्वौ साकङ्क्षयोः संकपो भवति । सुपृ.
१।१।१।६.

• अर्थत्वं च (वाचकस्य) विप्रतिपिद्यम् । भा.
७।१।१।६.

वसानानन्दगतशार्धः आधानेन संरूप्यते, न शीमच्छन्द-
गतः । आह, वशानी इति नाम केवलं पुल्लिङ्गे एव,
स्त्रीपुंसयोश्चि अग्निपाद्येभ्यो भवति । यथा कुक्कुटश्च
कुक्कुटी च कुक्कुटी, भूच्छश्च भूच्छी च भूच्छी इति ।
एव वसानश्च वसाना च वशानी स्यातामिति । अत्रो-
च्यते । यत्र नार्यः प्रवरत्वं वा विशेषकम्, निषायकश्च
शब्दो नानुवादः, तत्र द्वौ पुमावौ गम्येते । यथा 'द्वौ
आनय' इ बुधः पुमावौ आनयति, 'द्वे आनय' इति
स्त्रियौ । तेन स्त्रियो वाचकमेकारान् द्विवचनं इति गम्यते,
ओङ्गान्तमपि द्वयोः पुंसोर्वाचनमिति । यत्र इदानीं
स्त्रीपुंसयोः प्रयुक्तमनं ओङ्गान्त इत्येते तत्र हि पुमान्
सद्वितीयः तस्य निमित्तम्, तत्र स्त्री सद्वितीया इति ।
उच्यते । पुल्लिङ्गीषु द्वे, यथा 'ब्रह्मणो आनय'
इति । इहापि पुमान् सद्वितीयोऽर्थः । तस्मात् पुल्लिङ्गः
इति गम्यते । अत्राह, प्रयोगो यदि द्वयं प्रमाणं द्वयोः
पुंसोर्द्वयः, कथमेकस्मिन् स्यात् ? अत्रोच्यते । पुल्लिङ्गं च
द्विवचनं च द्वयः इति गम्यते वदितुम्, न द्वयोर्द्वययो
रिति । पुमाश्च द्विवचनं च एव शब्दो न भवति चरति,
द्वयं पुनर्वचनमिति । अपि च सुगण्डविजयवचन-
त्वाद् द्वेऽप्युक्तेः द्विवचनवद्वयवचनोपपत्तिश्च । 'म गिज्जो
संरूप्यते' इति च दर्शनात् । इत्येतेषां चार्थे समास-
विधानात् द्वयवचनस्य एकत्वस्य । यथैव तद्विरी च
शब्दो च इति विद्वान् क्रियते, एवमपि ब्रह्मणम् ।
तस्मात् पुल्लिङ्गं द्विवचनं इति गम्यते । न च स्त्रीद्विवच-
नं द्वयः । अत्राह, ननु अत्रैव दर्शनात् स्त्रीपुंसोर्वाचक
इति गम्यते । अत्रोच्यते । उक्तमेतत् अन्वयावधानेऽर्थ-
त्वमिति, इति पुमान् सद्वितीया अन्वयावधि प्रविश्यति ।
स्त्रीपुंसौ चेत्यन्वयम् । अत्र इदानीं सद्वितीयायाः पुंसो
विभो, सोऽप्य. एव यः इति, जिज्ञा अनभिषेकत्वात्
अवचनमाविद्यात् सद्वितीया, अन्वयः सद्वितीयाः पुमान् ।
एव इत्येतेऽपि इत्येव सद्वितीया, इत्येतेऽपि इत्येव इति
द्वयं व पुमावौ उपासीयेते । तस्मादिह द्वौ पुमावौ आधाने
विधीयते इत्युच्यते । ननु स्त्रीपुंसोर्वाचकं ओङ्गान्त
द्विवचनं स्यात् । नैषा स्मृतिरस्तीति ज्ञमः । आह
भगवतः । पाणिनेर्नचनात् स्मृतिमनुभाषामिदे 'पुमान्

जिज्ञा' (पा० १।१।६७) इति । उच्यते, न पाणिने-
र्वाचनम् 'सुत्रद्वयं इति औकारः स्त्रीपुंसोर्वाचकः'
इति । कथं तर्हि ? यत्र स्त्रीपुंसयोः सर्ववचनम्, तत्र
सद्वितीया वा पुमान् इति वृथा अङ्गान्तस्य औकारः
प्राप्नोति, सद्वितीया वा स्त्री इति वृथा एकारः ।
पुंसान्द्वयं साधुः, न स्त्रीशब्द इति पाणिनेर्नचनम् ।
पुमान् शिष्यते इति च ब्रूते, तेन तुलना गम्यते
पुंसोर्वाचक औकार इति । तस्मात् द्वयोः पुंसोर्विज्ञा
इति । ननु शीमविद्यापरत्येकत्वात्कम्, शीमस्यवचनस्य
अर्थवशात् । इतरथा शीमवचनमनर्थकं स्यात् ।
अत्रोच्यते । वशानी आदर्षीयादा इत्यति संशयः,
न शीमे आदर्षीयातामिति । तस्मात् सन्निष्टमपि न
तत् संशयमाधानेन । आह, वसानानन्देन एव सर्ववचनं
अर्थवद् प्रविश्यति, वसानसन्निष्टे अपि शीमे न
विधीयते, विषयस्य शब्दस्यभावात् । नहि वसान-
ानन्दो विषयः, न शीमशब्दः, नानयोः सुदुर्लभः ।
कस्माद् विधातुं शक्नोति ? आदर्षीयादा इत्यत्र वा
स्त्रि । आह, वा खलु विधात्यति, उच्यते,
वा स्वशब्दगतमाधानं शक्नोति विधातुं शक्नोति ।
विहितत्वादाधानस्य आनर्थक्ये, वशानी इति शक्नोति
वाच्येन विधातुम् । भवति हि वसानयोः आधानसंरूप्यः,
तत्र नात्यन्ताय स्थानं । रदित्तो मन्त्रि । शीमवसान-
संरूप्ये तु विधानेन 'आदर्षीयाताम्' इत्याद्यान उक्तस्य
विधानः अत्यन्ताय भूतिः लभ्यते । अत्रानर्थनिष्ठे
च जिज्ञे विधातव्ये भूतिः । विप्रकृतं न शीमवसानसंरूप्यं
विधातुं शक्नोति, अर्थविषयत्वात् । अपि तु उच्यते भूति
शीमवसानसंरूप्ये विधीयमाने शीमं वसानम् अर्द्धं
स्यात्, नाधानस्य । तत्र शीमाभावेऽपि नादानं विद्युत्
इति शीमाभावेऽपि आधानं स्यात् । आह, वसान-
गुणताया तर्हि कोऽर्थो विषयश्चेत् ? उच्यते । न
कश्चिद् । अत एव अत्र पक्षस्य परित्यागः । आह,
शीमवसानसंरूप्यमिदानीं किमर्थमिति ? उच्यते । न
उच्यते उच्यते विधातुं शीमं जिज्ञे च । भिन्नं हि
तथा वाच्यम् । तस्मात् शीमाशोभयोः शीमशब्दोऽङ्ग-
वादः । अर्थमात्रे च वक्षते, वशानी पुमावौ इत्यर्थः ।

ते न प्रथमे विचेष्टमानस्य मन्दिने क्षीमवहते भवतः । विचेष्टमानस्य वा नवने शब्दवती भवते । तस्मात् इयोः पुंलोरधिकार इति ।

दुप्- (व्यवहारसंगतिमाह-) यजेत इति मन्वया मिथुनाभिषया (इदं क्रमरुचकैरपि उपलक्षणम्) । आधानेऽपि प्राप्तं यजानो इति मिथुनद्वयम्, तत् निवारयते । अत्र पूर्वः पक्षः । यत् आदधीयाताम् (इति अनूय) तत् यजानो इति (पुद्गल विधीयते, वतनमपि अनुयते प्राप्तत्वात् । ननु क्षीमविधानं युक्तमत्र आह-) आधाने द्विविधाने (इति) भाव्ये किञ्चित् विहितम्, इति श्रुत्यनुग्रहः (स्यात् । ननु क्षीमविधानेऽपि अस्ति श्रुत्यनुग्रहः इति चेत् नत्राह-) इतरप्रापि (पक्षे) यदि आधाने क्षीम विधीयते, तत्र क्षीम अधिकरणत्वेन प्राप्तोति (आह्वयित्वा अन्वयार्थे उत्तमैकवचनाम्बन्धस्य स्वीकार्यत्वात् । तत्र च क्षीमोपरि अस्तिरूपेयः स्यात्) । अथ वक्ष्ये क्षीम विधीयते (नाधाने) ततः क्षीम वतनमावाप्त (सत्) आधानस्यानप्राप्तत्वात् अनर्थकं स्यात् । (किञ्च) यजानप्रातिपरिक्रमेण औकारेण श्रुत्या उच्यते । (एवकारो निरुक्तमः औकारेणैव श्रुत्या उच्यते इति) पदान्तरत्वात् (तु) क्षीमवचने चार्थः स्यात् (तत्र दुर्बलं श्रुतेः । किञ्च) तादृशस्य (भाव्यमन्वयस्य क्षीमवतान्तर्भावस्य विधि-) प्रत्ययेन परमानन्दं अत्यन्तं वाच्यम् (स्यात्) । यजानो इति सख्यासंज्ञेयवचनः (द्विव्यपुंसयोः सवचनः) मन्वेन (मन्वते) तत्र सख्याया नाम्न्यु गंधेयव प्राप्तम् (किन्तु पुमानेव । तथा) सख्येयेन च नाम्ना सख्या, इति (इहोरपि एतयोः) इतरेतरविषयः यथा अन्वैकहागन्धोः । तस्मात् इत्यत्र युवाभौ (अवयवतयोः) प्राप्तौ । (सख्या- पूरणार्थम्) स्त्रीप्राप्ते (किन्तुमात्रेण सति) सख्यासंज्ञेययोः (द्विव्यपुंसयोः) संज्ञेयो चार्थेन । (ननु त्रियाऽपि संख्यासंज्ञेयवचन-व्यतिरिक्तः, अत्र आह-) द्वितीयात् पुंसः अयि पद्व्यपुंसयोः (औकारः) यथा यदौ आनीयतामिति नुत्ते द्वितीयो षट् एवानीयते नाश्वारिः, एवमिहापि ।

' आह । यजानो इति नार्थं केवलं पुंलिङ्ग एव (पुंलिङ्गत्वेन), स्त्रीपुंसयोरपि अभिधाता (अभि- धायकः । भाष्ये तु अस्मिन्वायकः इत्येव पाठः) भवति ' इति (भाष्यम्) । अस्य (द्विवचनस्य) न पुद्गलविक्षिष्ट श्रवणमभिधेयम्, न च स्त्रीपुंसद्विविधस्य (चशब्दः अप्यर्थः) । तस्मात् उच्यतेः (अपि) यत् हाताग्यम्, यत् वाच्यम् । किं तत् ? पुंस्त्वं द्विव च । तत्र प्राप्तम्, न विधेयम् । तस्मात् क्षीमं विधीयते इति अ-तर्णीताभि- प्रायः परिचोदयति । अथवा शब्दाद्येव उच्यतेपरत्वर (स्त्रीपुंसयोर्द्वि- पुद्गल चेति) मन्वते, (उच्यते) प्रयोगदर्शनात् । (भाष्योक्ता उक्ता पूर्वपक्षी परिहरति-) ' अत्रोच्यते । यत्र नार्थः प्रकरणं वा विशेषणम्, विधायकश्च शब्दो नानुवादः ' इति (परिहार- भाष्यम्-) कोऽभिप्रायः ? । (अभिप्राय दर्शयति-) ' कुक्कुटौ आगत्य मिथुनं करिष्यामः ' इत्यत्र तादृशं द्वितीया स्त्री आनीयते । यत्र वा स्त्रीपुत्री अधिकृते, यत्र वा औकाराभिधेयं प्राप्तत्वात् न विधीयते, तत्र स्त्रीपुत्री उच्यते । इह इदं निगममपि नास्ति । अतः (कारण- न्यायान्नात्) औकारः (स्वशक्त्या) द्वितीयं पुमानं उच्यतेति पदुपलक्षणमित्युच्यते, न त्रिवचनम् । अन्वयमतिरिक्तम्या पुंस्य द्विव च अभिधेयम् । (एतदेव मन्वति-) इहोरपि पुंसोः मयुक्तः (द्वौ पुंसो इति, तथा) स्त्रीपुंसयोरपि । (स्त्रीपुंसयोर्व्यत्यये) अनेकशक्तिव्यत्ययत्वात् पुंसं द्विवं चाम्ब शब्दं इत्यप्यवसीयते । युगपदधिकरण- वचनतायां द्वंद्वस्मृतेः इत्येवमादिना (भाष्येण) विमर्शपर्यालोचनत्वाऽपि यथा संख्यापूष्णी स्त्री न युज्यते, तत् प्रतिपाद्यते । कथम् ? (ध्वजतिरिो इत्यादी) द्वंद्वे यत्र शब्दः आनीयमर्थे इतामेष (परिचोदयत्) अभिपद्ये । इहोऽपि (परिचोदयत्) इतामेषं (धवापेन) इति इहोऽपि (द्वंद्वः) भाष्ये । ' द्विवचन- बहुवचनोपपत्तेश्च ' इति (साधु ज्ञाने-) यदि धन- मन्वः परिचोदयत्तान्नीयमर्थे अभिपद्ये, तत्र एकान्तत्वं तस्य एकउचनवचनं न स्यात् । एतदेव च (द्विवचन- बहुवचने) । तस्मात् द्वयं द्वितीयं प्रातिपरिक्रमैरप्येव द्विव्यपुंसयोः । ' प्र मित्रयोर्व्यत्ययोः ' इति च दर्श-

नात् (ऋषि. ७।६।) इति । न द्वौ विधौ स्तः, न वदगौ, वन (प्रत्येकम्) दिवचनं नोपपद्यते, अन्वेष्या-
पेक्षायात् (तु) घटने (तनश्च द्वे युगपद्वचनता निक्षीयते
इति । इतश्चेतिवाह-) ' इतरेतरयोगो चार्थे दद-
विधानात् ' (समासविधानात् इति भा-पाठः) इति
चकारः समुच्चय-अन्वाचय-इतरेतरयोग-समाहारिषु
वर्तते । तत्र समुच्चयान्वाचययोः नास्ति समासः, समा-
हारितरेतरयोगोरेव (तु समासः) । ततोऽपि युग-
पदधिकरणत्वानाम् (एव) द्वंद्वः (एविवचनः) । प्रवृत्ते
क्रियाभाव, इत्यत आह-) द्वंद्वोपवादादत्रापि एकशेषस्य
इति । (नद्-वाच्ये-) यो हि ददत्य धर्मः (अनेनेयाम्)
इतरेतरयोगो नाम, स एतदोपपत्तिः । इयंस्तु विधेयः
(इदंक्रोपलोः), एकत्र (इदं) चन्दश्च अर्थश्च
द्रावपि भिन्नौ, इतरत (एकशेषे) अर्थो भिन्नः, चन्द
एक एव । (यत्र चन्दश्च अर्थश्च द्रावपि भिन्नौ तत्र
द्वंद्वः पवत्तदिरादौ । यत्र तु अन्यतरस्यापि ऐवसम्, तत्र
एकशेषः अद्याः पादाः इत्यादौ वचनद्वौ इत्यादौ
च) । वतानौ इत्येकशेषत्वात् द्वितीयं पुंस मत्व
वचम् । पुमान् हि भूयने द्विवचनश्चत्वात् । स इतर-
सम्बन्धः, तस्य पुमानो द्वितीयः । पुंसः अस्ति पर्व-
पथ्यापकम् (औक्ताः), न स्त्रियां । यत्र स्त्रीपुंसौ
सदोच्यते, तत्र पुमान् सद्वितीयः इति औक्तास्तः
प्राप्नोति, स्त्री सद्वितीया इति एकारान्तः । (वतानौ
इत्यत्र तु-) औक्ताः प्रवृत्तमान (पुदित्वे) साधुः,
(तस्य) न स्त्रीपुंसो वाच्यौ ।

[अथैव सूत्रम् इदं विद्वान् इति द्वितीयं गणपत्त
कृतम् । सा च आनन्दाधर्मिणे पुत्रतके चतुर्विंशत्युक्त-
यास्योत्तरं मुद्रिताऽपि अस्माभिः शोभ्यतया अत्रैव
रिप्यते । एवमुत्तरमूलेऽपि । सा चैव व्याख्या
अन्वयेषु लिखिते पुस्तके नास्ति । तथापि तन्त्रनेत्र
भाष्यगतत्वात् स्यदन्ते] ।

दुप- (एतदेव सूत्रं विश्वरीक्षणाय वार्तिककारा
पुनःश्लेषयत्) पूर्वविक्रमो एकवचनं मित्युनाभिप्राय
संसर्गाभिप्रायं (दपरीमिभ-सम्बन्धुत्सर्गात्वाभिप्रायम्)
चा उच्यते । इदमपि (वतानौ उत-) दिवचनं तथैव

द्वे वारकशली द्वे च (वाच्यार्थे चचन्दः) विभुने
प्रवीति इत्यनेन प्रपञ्चेन आरभ्यते । (पूर्वापवादायम् ।
वदनेन अधिपराणप्रसक्तिः पूर्वपद्येद्वयं प्रसक्तिः) ।
श्रीमद्भागवतस्यो न (विधीयते) वधान- (चन्द-)
भयवशनात् । (इतश्चेतिवाह-) ' वधायो आदयो-
याताम् ' इति सामानाधिकरण्यात् उच्यते संवचः ।
' धामे आदवीयताम् ' इति सामानाधिकरण्याभावात्
नास्ति संवचः । (दोषान्तमाह-) संवच्यमानं च
आधानस्य अधिपराण स्यात् (शौमे इति उतमी स्यात्,
तदधिकरणकं च अग्रेषामनाम्, इति । तस्मानिष्टम् ।
शङ्कते-) शौमवचमानस्यपे (सति) न सामानाधिकरण्यम्
(वाच्यम्), अधिपराणदोषश्च नास्ति, इति चेत् ।
(उच्यते-) वधनत्रिया कर्तृवचनसंबन्धत्वात् नामनेन
संवच्यितुं शक्यते । (अथ प्रधानभूतेन कर्त्तुं शौमं
संवच्यते, तत्राह-) कर्त्तुऽपि नास्ति संवचः । (कुतः ?)
नहि कारकाणां मित्रः संवचः । (वाच-) वधनत्रिया
कर्तृवचनसंबन्धत्वात् पुनर्विपरिवृत्त (शौमेन) संवच्यते
इति चेत् (उच्यते-) न । (कुतः ?) विधीयमाना हि
त्रिया मात्त्वमानत्वात् (कर्त्तव्यत्वात्) कारदः संवच्यते ।
अविधीयमानायाः (तु) न कारकैर्भवति संवचः ।
(कस्मात् इत्यत आह-) अविधीयमाने (वधने)
शौम संवच्यमानं लौकिकेऽपि स्यात् । तत्र अदृष्टार्थता
(शौमस्य) स्यात् । (वसन्त विपरिवृत्त्यापि संवचः) ।
किञ्च (अस्मिन् पद्ये) शौमवचनयोः संवच्य आद-
वीयता इति (विधिः) कुर्यात् । इति अन्वयतं वाक्यम्
(स्यात् इति भुविवाचः), मापनेनाह-) मलयः वनश्लेष-
श्लेषाया (एकरदप्रधानान्तिश्लेषाया) श्रुता भावार्थे
विधये, तदहं ता (किञ्चित्) । इह द्वयसि न
विधये फलपर्यम्, फलपर्येव वा अन्वयत्, तत्पठया-
भूते । (धात्वर्थसद्वचनार्थाः विधिभूते) अन्वयत् ।
(मलयो तु यापानाङ्गता) वतानौ इति (पुद्वे)
विधीयमाने धा वर्थे किञ्चिद्विधानात् भूतिः अनुश्लेषिता
(भवति । किञ्च) वतानादस्यापि एकरदोरात्त्वात्
औक्तायेन श्रुत्वा संवचः । शौमेन (तु संवच्ये) वद-
नदोरात्त्वात् वाक्यम् । भूतिश्च वाक्यात् वचनीयौ

तस्मात् द्वौ पुमानौ आपदि विधीयते । (भाष्यकारेण
 वनानौ इत्यत्र पुंस्ये प्रतिपादितम्, तत्र चोदयति-)
 कस्मात् पुनः पूर्वपक्षवादिना अनुमानेन द्वितीयः पुमान-
 निश्चते, न पुनः औकारेण द्वौ पुमानौ अभिधीयते इति
 त्रयीनि, येन सिद्धान्तवादिनः परितोदनेन नोच्छितिः ।
 उच्यते । यदि (द्वौ) पुमानौ शक्यो ऽपि ह्यात्,
 ततः औकारि-नकत्वं भवति । यथा (हि) द्वयोः पुंसो-
 र्दृशः, तथा त्रीपुंसोरेषु दृष्ट एव । तत्र इदं औमस्य
 विधानात् स्त्रीपुंसवोरर्थात्तत्वात् पूर्वपक्षानु-यानम्
 (स्यात्) । तन्मा भूत् इति न्यायात् पुद्वय प्रतिपादिते
 (न चन्दात्) । 'यत्र सार्धः प्रकरणं वा विशेष-
 कम्, विधायकञ्च शब्दो नानुवादः' (इति न्याय-
 प्रतिपादनार्थं भाष्य आक्षिपति-) इति पूर्वपक्षविपरितो-
 ड्यं श्रुत्याः । कथम् ? य एतानि कारणानि (प्रथमाम-
 न्यतममपि वा अस्ति-) तत्र कौशलद्वितीयो गृह्यते
 (पुमान् इत्यर्थादुक्तं भवति) इह च प्रकरणत्वात्
 स्त्रीपदद्वितीयः पुमान् प्रसङ्गः । एवं चेत् स्त्री (एव
 प्रकरणत्वेन द्वितीया) गृहीष्यते । किञ्च औमपद-नु-
 मत्वात् (वैध प्रहीष्यते, इति पूर्वपक्षविपरितोड्यं श्रुत्याः ।
 समाप्यते-) उच्यते । (विधि-) यत्रवाचिप्रकृषा
 श्वसहितकल्पनात् सामानाधिकरण्याभावात् युक्तं (यत्)
 न विधीयते औमम् (इति) । वरानौ इति चोच्चारण-
 स्वरेण द्वौ पुमानौ अवगमयति । अतः (न्यायान्)
 यतस्मिन् (वरानन्दस्य विषयकत्वे) श्रिते इद-
 मुक्तम् 'औकारस्य पुंस्यं द्विव च शक्यम्' इति ।
 कथम् ? प्रादणौ इति द्वयोः पुंसोः औकारः प्रयुक्तः,
 बुक्त्वुडौ इति द्वीपुंसयोः । तत्र यदि द्वे (अपि) अभिधीये
 श्यताम् (ततः) हिरदयं भवेत् (तच्चान्यायम्) ।
 उच्यते च संशयः स्यात् कतनन्देन अपिहितविति ।
 अतो यदनयोः सामान्यम्, तत् वाच्यम् । (किं पुन-
 स्यात् ? आह-) तत्र पुमान् उभयपक्षादि नियते
 द्विव च । तस्मात्तदेवमेव वाच्यम् । (एवमपि-)
 पुमान् एव कथं द्वितीय इति चेत्, उच्यते । यत्र द्विवं
 रूपं पुमान्, यत्र पुमान् तत्र द्विवम्, (इति) अनयोः
 परस्पर नियमः (यत्रदेव श्वसति-) एकदेशोदाह-नात्

यत्रा क्रियाया द्विव तस्य पुंस्यं अनयोः परस्परसंभवः
 अस्मात्तद्विनत् । (सर्वथा तावत्) द्विवस्य (गुणस्य
 द्रव्येण) आश्रयेण भवितव्यम् । (तत्र) द्विधा अव-
 बोधकं नास्ति । द्विव तावत् नावबोधयति, विनाऽपि
 विधा उपपद्यमानत्वात् । पुमानपि न शक्नोति अव-
 बोधयितुम्, अवबोधत्वात् । औकारो ब्रूते पुल्लिङ्गं द्विवं
 च । (द्विनेन च) संख्यापूर्कं वाङ्मयं (अशब्दार्थंभूतं
 किमपि आक्षेप्यम्) तत्र कतदा प्रकाशः इहात् ?
 पुमान् । (इवः ?) पुमान् शक्नोति पुमानमवबोध-
 यितुम् । तस्मात् न्यायात् द्वौ पुमानौ । ('युगपदवि-
 करणचनतायाम्' इत्यादिभाष्यार्थमाह-) न च विग्रह
 कालेऽपि क्रियाः भवणम्, 'वसानश्च वसाना च'
 इति ईदृशस्य (विग्रहस्य) अभावात् । कथमभावः ?
 युगपदधिकरणचनताया दृढस्मृतेः । (उक्तवचनतामेव
 दर्शयति-) यत्र द्वौ बहवो वा युगपदभिवाच्यविश्वेषे,
 तत्र दृढसमाप्तौ भवति । (तदेव उपपादयितुं अनन्तर
 किञ्चित् प्रसन्नौति) अयुक्तमित्युच्यते (दृढसमाप्तौ
 भवतीति । कथम् ?) समस्तः प्रमाणान्तरेण (समस्य-
 मानयोः) संबन्धे (श्रुते) भवति । यवत्परितोश्च
 अङ्गाङ्गित्व-स्वस्वाम्य-आश्रयाश्रयिभेदव्यः (तावत्)
 नास्ति । क्रियया च संकथः समाप्तोत्तरकालभावी ।
 त्वे च समाप्ताः संबन्धोत्तरकालम् । यथा 'राजपुरुषः'
 इति स्वस्वामिभावे अग्रगते, 'विश्वः' इति विश्व-
 मिश्रैः संबन्धे अवगते, 'पञ्चगुडी' इति समाहार-
 संबन्धोत्तरकालम्, 'उपकुम्भम्' इति समीपसंबन्धोत्तर-
 कालम् । (इदं द्वेषि संबन्धेन भवितव्यम्) । न चेदं
 यत्रपरितोः, संकथः अस्ति (प्रायणगतः । तस्मात्
 दृढः अनुपपन्नः) । उच्यते, एकशब्दविशेषत्व-
 मानयोः (यवत्परितोः) संबन्धः । तत्र (त च
 दृढ-) समाप्ते अभिप्रेते भवति । (तदा न युगपद-
 यिजनता सिद्धा इति ।) विग्रहम् ईदृशः (कार्यं,)
 यत्र न परिशी नेति । 'द्विवचनानुपपन्नोपपन्नश्च'
 इति (भाष्यस्य अवगम्यः), यदि ध्वने वैरतेन यत्र
 एवाभिधीयते, तद्विरेण परिरेः । एवम् (गति)
 तद्विद्यत् परं द्विवचनं न प्राप्नोति । अतो द्रापति

अग्निवीर्ये । सौमिहोऽयं न्यायः प्रदर्शितः । (वैदिक-
मपि लिङं प्रदर्शये-) 'प्र मित्रयोर्व्यरुणयोः' इति
दर्शनात् (इति भाष्यम्) इह मित्रस्य एकत्वात् यज्ञस्य
च, द्विवचनं न प्राप्नोति (तेन युगपदभिधानत्वा
गम्यते) । ' इतरेतरयोगो चार्थे द्वंद्वविधानात् '
इति (भाष्येण) ' चार्थे द्वंद्वः ' इति सूत्रकार्यैः
प्रदर्शयते । चण्डः मयुष्य-अन्वावय-इतरेतरयोग-
समाहारेण । तत्र मयुष्ये ' धर्ममानय, रत्निरममय '
इति (गिरिशेखरोः क्रियापवाद) समग्रो नास्ति ।
अन्वाचये (धारणं गत्वा) काष्ठान्यामय, शाकमपि
आहृतं च इति । (तत्रापि समग्रो नास्ति इत्यनुवादः ।
समुच्चयपञ्चमयोर्विदोः समाह-) तत्र काष्ठानि धारण्य
यमनमोऽवकाशित इतरप्रयोजकम् । मयुष्ये इत्यपि
प्रयोजकम् । इषोः सद् आनीपमानयोः इतरेतरयोग
अनुनिष्पादो भवति । चकारस्य त् क्लम्, तावृते
' चार्थे द्वंद्व ' इति (नेदं त-भरने) । तत्र कदाचित्
इतरेतरयोगो विवक्षितः, तस्मात्प्र प्रचपादवगम्यमानः
अनिवर्तितः । कदाचित् समाहारे विवक्षितः इतरेतर-
योगो नान्तरीयकः । एतदोर्वयोर्द्वंद्वः । (८५) तथा
हारविक्रमायाम् ' घवत्तदिरम् ' इति प्रयोगः, इतरस्य
' वचत्तदिरम् ' इति । (प्रकृते यदात्वात्, नदाह-)
' द्वंद्वपञ्चादस्याच एकशेषस्य (इति भाष्यम्) । यथा
द्वे यौगज्जेन द्वौ अभिधीते, विमद्व (यथा), तथा
एकशेषेऽपि वक्षतो इति च एकशेषः । ततो द्वौ
पुण्यो () (यतानो च वक्षतो च इति विमद्व । इति न
स्त्रीसंज्ञितीयत्वम् । एव भाष्यं ' वाचयाप चोदयति-)
ननु यदि ध्वो द्वि-वर्धिमिधाशी एतद्विध, ततो बहुवचनं
स्यात् । उच्यते । द्वोर्द्वि-ध्वोः बहुवचनम्, न द्वयो
द्वि-वचनयोः । यदि हि द्वयोर्द्वि-वचनयोः बहुवचनं स्यात्,
' माहावी गोमनी विमतायो ' इत्यत्रापि बहुवचनं स्यात् ।
(पुनश्चोदयति-) सैषा युगपद्विनिरणता तुभ्या (कुर्वी
अनारोहात्) युगपदादा च (युगव्यमात्वात्) कथम् ।
(तस्मान्मयुष्यगतायाम्) एकैकशब्दस्य द्वेदे अभिधेदे
स्यात्वात् । यदि च स्यात्वात् ' उनाथीनमप्रयोः ' इति
ध्वस्यैव (घवत्तद्विधेव) प्रयोगः स्यात् । (परिहरति-)

तस्मादेवं वर्णयति । एवः आत्मीयमभिधेयं इतरसहितं
वर्णयति एव एतदोऽपि । (तत्र) कृतो त्रितीयः इति
तत्र एतद्विद्यमानेन पथो विशेष्यते, ध्वेनापि इतः (अतो
नाम्यतरमयोगोऽपि, । बहुवचनं युगपदधिकरणता न
पारमार्थिकी । तन्मरस्ते अथ विषये विस्तारेण प्रति-
पादितम् । विस्तारत्वात् नोद्विषयते) ।
ननु तत्र (ओषाण्ते द्विवचने) पाणिनिस्वरणम्
' युगान् द्विवच ' इति । उच्यते । न पाणिनिना अर्थ-
वृत्त्यान कृतम् । किं तर्हि । यथा लोके अव्यक्तितोऽर्थः,
तथाऽव्यक्तितस्य शब्दानुशासनं कृतम् । तत्र (नियमः
क्रियते इति वरेणावयवः) अकारान् परः ओषारः
श्रुयमाण, युगसं गद्वितीये च इति । यथा स्त्री सङ्घितीयं,
तदा औषारः एकागो भवति । यदा पुनः स्त्रीपुंौ अभि-
धेयो, तदा एकारोऽसौ प्राप्नुतः, द्वयोर्भिधेयोर्विद्य-
मानत्वात्, तत्र औषारः शिष्यते इत्यत्र निवमः क्रियते ।
न तु पुंसां सङ्घितीयं स्त्री अभिधीयते (तस्मात् द्वौ
पुंसांौ अशिमिमादधीयात् इति पूर्वः पद्यः) ।
युगस्य तु विधानत्वात् पत्न्या द्वितीयशब्दः
स्यात् । २३ ॥
भाष्यम्— तुभ्यान्, पथः श्ववर्तयति । नेतरात्,
बहुवचनं ' द्वौ पुंयो आवधीयात् ' इति । एक
एवावधीत ' वक्षतो आहोऽस्तीनादधीत ' इति एक-
वचनं हि विवक्षितम् । तस्मादेक एवावधीत । ननु इदं
वचनं द्वौ पुंसो आवधीयात् इति । नेत्याह । युगस्य
तु विधानत्वात् । औपनिषान् अस्मिन् वाक्ये न्यायम् ।
तथाहि अपूर्वोऽर्थो निहितो भवति । गम्यते हि विशेष-
नियमः । इतरथा औपनिषत्त अनुवादस्यानं स्यात् । वाद-
नाथ चानर्थक्यं (११२/११) । पक्षे चानुवादः । न
च एकशेषवचन एव शब्दः । औपनिषे च शाखाण
कारणम् । तस्मात् प्रमादप्रयत्नमवगम्यते विनेन
हेतुः । आह ननु पुंसांो विधेयो । तद्विधाने च न
औपनिषानम् । वाक्यमेते हि तथा स्यात् । ध्रुति-
गम्यो च पुंसांौ वाक्यगम्यं च औपनिषेयाप्रमितिः
अत्रोच्यते । न पुंसांो विधेयो, प्राप्त एवात्र सङ्घितीयः
पुंसां, षोऽन्यते । कथम् । एकोऽत्र पुंसां् भूयते ।

तस्य पत्न्या द्वितीयशब्दः स्यात् । न च वत् प्राग्भवना
द्रव्यते तद् विधेयं भवति । उक्तान् शौभविधानम्, न
प्राग्भवेदेो भवति । यदुच्यते न शौभस्य विधायकोऽ-
प्तीति । तदुच्यते । शब्दशैथाना इति नद् विधास्यति ।
ननु एतद् आधानं श्रुत्या विधातु समर्थम्, नान्यदिति ।
उच्यते । शब्दा-तरेण विहित-शब्दाधानस्य न विधाय-
कम्, विहितत्वात् पुंसः उचित्वात्स्य तात्परि न विधा-
यकम् । शतशब्दप्रमत्तात् शौभस्य विधायिका त्वद्
भविष्यति, शब्दस्यमर्थ्यात् । यत्तु भूमिन् पक्षे
अत्यन्ताय स्वायै जहातीति, नात्यन्ताय हासति । आधाने
शमः शौभं कुर्यात् इति । अस्मिन् पक्षे पुत्रशब्दः
स्त्रीपुंसयोर्ब्रह्म इति गम्यते । अस्ति हि तत्र तस्य निमित्तं
पुत्रान् उचित्वात् । एवमादि न दृष्ट्वा भगवता पाणिनिना
सुप्तं प्रणीतम् 'पुमान् स्त्रिया' इति । तस्य विषयः
पुत्रशब्दः विष्णुशब्दः वापुर्भवति, न स्त्रीशब्द इति ।
तस्मादेकः पुमानादधीत, न शक्तिः ।

द्वयम्— शौभशब्दस्य अनुशब्दो न गच्छेत् अस्मात्-
स्यात् । न सद्यगण अनुशब्दः सादृश्येन वा (गीष्वा
श्रुत्या वा इत्यर्थः) । नहि शौभं मलिनत्वेन विना
आत्मानं न लभते, येन लक्ष्यते । यथा शुद्धादिपुंगु-
द्रव्येण विना न भवति इति अविनाभावात् द्रव्य लक्ष्यति,
नेवमिदं विनाऽपि मलिनत्वेन शौभस्य सद्भावोऽस्त्येव ।
अतो नास्ति लक्ष्यणया व्यवशेषः । अथ विद्यते
शौभे मलिनतेति, सा हि कार्यासादानि विद्यते ।
असाधारण्येन हि लक्षणा भवति । नहि सादृश्यं हेतुः
उपपदाभावात् । सामानाधिकरण्यात् हि भवति सादृश्य
यथा सिंहो देवदत्त इति । अत्रापि मलिनत्वेन सद्युदात्त-
प्रसिद्धया साध्यते । तस्मात् (अनुशब्दाभावात्) विधेय-
मेतद् । यः प्रकरणगतः पुत्रः, तस्य अर्थगते शब्दे
शौभं नियम्यते । स प्रकरणगतः शनोति अपूर्णं लक्ष-
यितुम् । तत्र एतत् विधीयते, न पुत्रस्यमर्थे । यथा
मीहयः शत्रुमिति अपूर्णं लक्षयितुम्, एवमिहापि । वसन्तो
इति उचित्वायै स्त्रीपुंसयोः प्राप्तान् अनुशब्दः ।

(अत्येव सत्यस्य कारिककालीया द्वितीया व्याख्या इति
उच्यते निवेदयते । सा च अस्मिन्ने द्वयैर्वापि वि

नास्ति । तन्मध्ये तु सा व्याख्यातेति अत्र उच्यते ।
के. । न पुत्रस्य आधाने विधातु शक्यते, 'वक्षते ब्राह्मणो-
ऽपि नान् वीत' इति—) उचित्वायै शब्देन एकत्वेना-
शब्दत्वात् द्विलक्षणाभावात् (वाचिनत्वं) कर्मा-
न्तरं प्रमोति । न चैष्यते कर्मांतरम्, (प्रकृत्याधान-
प्रत्यभिज्ञानात्) । न च शौभशब्दोपपत्तेरुच्यते । तत्र
(अनुशब्दपक्षे) शब्दवती वा शौभे (स्थाताम्) मन्नि-
या । (देवाऽपि अनुशब्दित्वात्—) 'कुपु शब्दे' इति
(अस्मात् शानोः) अवयव-मुपपत्त्या वर्तते । (तदुक्तम्)
रुद्रा (हि) शौभमेव प्रवीति (अतस्ती शब्दोपपत्त्या
इत्यमरः । अतस्ती = आदसी, तत्र इति माया) ।
रुद्रा च अवयव-मुपपत्तिर्वाप्येन । स्युज्यो (वेदव्याप्यम्)
शौभमेवमाकाशा शब्दशैथानामपि शौभशब्दनाम्नात् स्यात्
(उच्यते स्यात्), न च तेषु वर्तते (शौभशब्दः) नापि
मलिनत्वप्रतिपादकत्वमित्याह—) मलिनत्ववचने (धति
कार्यासादानामपि मलिनत्वस्य विधानत्वात् शौभशब्दा-
भिधेयता एतद्, न च तेषु शौभशब्दः । (किञ्च एवम्—)
अमलिनै शौभे (शौभशब्दस्य) प्रयोगो न म्यात्, अस्ति
च प्रयोगः । अमलिनपक्षे च विधिं प्रयोक्तव्यं । न
च उपपत्तेन सह अनुचरितत्वात् शौभशब्दस्य कार्यानादि
शनोति अत्रोपपत्तिम् । यथा 'सिंहो देवदत्तः' इति
सिंहशब्दोच्चारणे सिंहशब्दस्य देवदत्ते (अवयवपक्षे),
एवमिहापि । तस्मात् उपपदाभावात् सादृश्ये नृशमणे
साधारणशब्दता (अनेकार्थता) स्यात् । अविनाभावेन
मलिनत्वं अवशेषत्वात् (शौभशब्दविभावं द्विवचनम्) ।
न च मलिनत्वेन विना शौभं नोपपत्ते । तस्मात्
(अनुशब्दकृत्यानुपपत्तेः) अस्मात् शब्दात् शौभं विधीयते ।
(ननु पुत्रशब्दविधादृश्यस्य शब्दस्य वा गतिः ? अत
आह—) वसन्तो इति पुत्रस्य द्वि-वं च वदति, तथा
(इवमपि) प्रकरणे । प्राप्तान् अनुशब्दे । यदुक्तं
असाधानवचनं न प्रमोदीति, तत्रोच्यते । आधाने शौभ
शुभं इति विधीयते (न तु वचने, तस्मादशेषः इति ।
नोपपत्ति—) तत् कथमाधाने भवति ? (उच्यते—)
तत्राप्यस्मिन् (पुत्रशब्दः) मत्त्वं तदर्थं भवति । अथवा
अस्तु (शब्दस्य) शौभशब्दस्य विधानम् । ननु

पठनमात्रे क्वात्, उच्यते । आधानप्रकरणे सत्त्वान्नात्
परीक्षणं पुरुषस्य वा पठनम्, तत्र भविष्यति, यथा
'प्रकरणविधेयाद्वा तदुपगतं संस्कारो इत्यथ' (३।४।५।
१५) एवमत्रापि । इति सिद्धम् । (ततश्च धीमि वासन्ती
दंपत्योः इति शेषम्) ।

शः— किं आधानं द्वौ पुमाभौ कस्त्रीकौ तद् मुपात्तौ
उत पृथः । तत्र 'पूर्वज्ञानस्यानसंख्यायाः कर्तृरूपा-
न्वयः स्थितः । तेनेह कर्तृरूपस्य भेदो द्विपचनान्द्र-
वेत् ॥ यद्यानाविति चौवारत्तु पुंद्रवं संप्रतीयते ।
द्वित्यपुंके हि तद्वाच्ये नियम्येते च ते मिय ॥'
तस्मात् द्वौ पुमाभौ कस्त्रीकौ । एवं षष्ठे, अभिधीयते ।
'क्षीमशब्दे न सुरचः सन् सुरचमथ परित्यजेत् ।
नापि धान्यार्थयोगेन वर्तते रुद्रिसंभयान् ॥ यतान
क्षीमशब्दो च तत्र स्वातामनर्थकौ । द्वित्यभाप्रविधा-
यित्वात् तस्मात् क्षीमं विधीयते ॥ तद्विधाने च
पुंद्रित्वं निघातुं नैव शक्यते । उपचिवाकवादन्यत्र
नानेकार्थविधिर्यतः ॥ संनिकर्षश्च शक्यस्य धर्मो,
न तदनुग्रहान् । प्रधानमूलशब्दार्थपरिचयोऽथ-
क्यते ॥ कर्तृरूपस्य चैक्येऽपि तद्विधानभेदतः ।
युक्तं द्विपचनं यद्द्वयोपयोगो हि देयते ॥ अप्रत-
त्याचु पठने यदा धीमं विधीयते । यसानायाद्-
धीयातामित्येताननुवादौ ॥ अनुवादो यथाप्राप्ति
सा च औपुंसवोर्द्रवौ । तेन प्राप्तिपशच्छब्दाविमौ
तापेयं यद्वदत ॥ एक एव पुमान्नाम्नाद्वाधीत
सह सिवा । उत्पत्तिवाक्ये श्लोक्यमुपादेयं
विचक्षिणम् ॥'

शेषम्— 'पठेन रात्रपरोक्षिणी यथेयाताम्' इति
शियञ्जत् आधानं पुंस्त्वधिकार इति पूर्वपक्षस्तुकार्थः ।

दि— 'पुशोरेकस्य वाऽऽपानम्, वनानाविष्यते
द्रोशो' । एव क्षीमसिद्धित्वं द्वाभ्योरेकता ततः ॥'

भाट्ट— आधानप्रकरणे 'क्षीमे क्स्त्रीकौ अभिनाद-
धीयाताम्' इति श्रुतम् । तेन च आधाने कर्तृद्वित्व-
विधानम् द्वौ पुमाभौ कस्त्रीकौ आधाने अधिकारिणी
'एतेन रात्रपरोक्षिणी सत्त्वान्नाकामौ यजेयाताम्' इतिवत् ।
न चात्र 'कुत्रकुठवानप गिणुत् करिष्यामि' इतिवत्

'युमान् सिवा' इत्याद्यनुशासनानुसारेण स्त्रीकस्त्रीकतया
विरुपैकस्येव्यापि उपपत्तेः, धान्यस्य क्षीमसिद्धिप्राप्तये-
नानि उपपत्तौ उपासिद्धिकर्षेण-व्यवाचात्प्रपत्तिः इति
याच्यम् । कर्तृवैकस्येवमेव कश्चात्ऽऽपानविरुपैक-
स्येवप्य अन्यारथत्वात् । तथाहि, औपारत्तान् द्वित्वं
पुण्यं चाभिषष्टे इति अर्धवैकहायनीवत् द्विगवच्छिष्टे
पुंस्त्वम्, पुंस्त्वान्च्छिष्टे द्वित्वं इति परस्परनिपयान्
पुंस्त्वशीलिः तुलना । विरुपैकस्ये तु सित्तो इत्यादी
मातृ-वादे, पुंस्त्वौ इत्यादौ क्षीमस्य च प्रत्यायकाभावात्
एवञ्च आवाप्यर्था इति तस्य ततो दोषत्वम् । न
च भवकमतेऽपि उपपत्त्युपादेयभेदे मत्तित्ववशादप्यनु-
गौणी, 'दृशु शब्दे' इत्यनुशासनाद्वा अव्यवयोगः इति
वचन्युपाधप्रथमम्, अनुवादवैक्यम्, उपचिवाकस्यै-
क्यमस्य साधन्यमर्थार्थे इति अनेकस्योपताद्वैक्यं इति
याच्यम् । क्षीमनामपररथेव उभयविरुद्धाभाविधानादी-
वारात् । वतनादिवाक्ये तु आद्यादिकर्तृकत्वे निमित्ते
यस्यनादिकत्वविधानम् । अत एव 'आद्याः' इति
प्रकृतं पुनर्यं चरितव्यमित् । आदर्शत इत्यपि च ।
आशयो यदि शूद्रसहित आदर्शीत तत्र शक्यते इदं
शाश्वि-कशाश्वेकत्वात्प्रयुक्तः । तस्मात् द्वौ पुमाभौ
कस्त्रीकौ अधिकारिणी । यत्तु भाष्यार्थो सम्पैकस्ये-
कपक प्रमाणात्तमुपन्यस्यम् । 'द्वौपवाद्वादेकस्येकस्य
दंताय एव अर्थः इत्यनगम्यते । इदंश्च 'युगापदधिकरणे
द्वौ भवति' इति कात्यायनस्मृत्यात् युगापदविकरणश-
भाषी (अत्र 'सिद्धं तु युगापदधिकरणत्वेन द्वंद्ववचनात्'
इति २।२।२९ पा० तुने द्वितीयं वार्तिकम् । नत महा-
षायापद्विस्तः 'युगापदविकरणत्वेन, द्वौ भवति इति
वचनम्' इति) । अधिकरणं शक्यपतिवाच्योऽर्थः, ए-
वञ्च अनेको युगापदेकेन पदेन बोध्यते तत्र इदं । तथा
च भगवतिरिो इत्यत्र श्वपदं लक्ष्यया स्यदिरमहितश्वपर
शारदहितश्वपर वा । इतरत्तु गदिरपरातिर्गीश्वे । एवं
गदिरपदमपि । सेवं युगापदविकरणशः । इतरतरयोगोऽप्य-
यमेव व्यसिन्नेवायं द्वंद्वः । चमरस्य हि चत्वातोऽर्थः ।
समुच्चय-अन्वाचय-इत्येतरयोग-समाहायः । तत्र
विभक्त्यर्थान्वये परस्परनिरपेक्षत्वेऽपि, द्विवाऽन्वये

एण्डक्यादिवत् परस्परसापेक्षत्वे सति सम्बन्धं समुद्ययः । अतश्च न इतरेतरयोगे, न विकल्पे, न वा अन्वाचये अतिव्याप्तिः । यथा 'अहुरदनेयमानो गागशं पुरुषं च' [अनुक्तः पाठोऽयं चण्ड्यसू] इत्यादौ । अन्वाचये तु एतस्य प्रयोजकत्वम्, अपरस्त न इति न साम्यम्, यथा 'काष्ठान्पादर ताकं चार' इति । इतरेतरयोगे तु स्यात्सञ्चितिविकल्पयोः परस्परवाहित्येनान्वयः, यथा 'अग्निश्च सोमश्च देवता' इत्यादौ । अत्र धवं च खदिर च इत्यादौ इतरेतरयोगविवक्षाया युगपदधिकरणवचनना आस्यरह्यः । अन्यथा प्रत्येकं विभक्त्यर्थान्वयेन इतरेतर-योगस्य समुद्ययाज्जेदनामपत्तेः । अत एव निरपेक्षयोः एकैकियाऽन्वयित्वा समुद्ययः इति तन्मन्त्रोक्तमप्यस्यत् । 'अमावास्याया चौरांमग्या या' इत्येकवाक्योक्तविकल्पे अतिव्याप्तेः । इतरेतरयोगमादाशरोस्तु साहित्यस्य पदार्थानु प्रति गुणधर्मध्यानत्वकृते विक्षेपः, इतरेतरयोगस्य ह्यल्पम् । एषु चार्थेषु इतरेतरयोगे एव द्वेद. अत एव च अर्थात्मनोऽप्येव इतरेतरयोगरूपकत्वं एव द्वेद. इति 'वायं वदः' इति सामान्यवृत्त मन्त्रमाध्यायपर्यायविधिः विशेषपरतया व्याख्यातम् । अतश्च गुणपटविकरण-तावाचिद्वैदापवादात्वात् एकशेषवापि तादाचित्त्वपरीतिः 'वसानो' इत्यत्र पुंड्रयपतीतिरिति । नञ् । विरूपैक-शेषाङ्गीकारेऽपि स्त्रीवदित्युक्तः पुंसहिन्यवशाच्च युगपद-विधानोपपत्तेः । न त्वेषं पुंड्रय स्त्रीत्वं च इति चतुष्टया-पत्तिः, धवरादिरद्वयवत् स्त्रीपुंड्रयोगपत्तेः । वागुतस्तु कात्यायनोक्तं युगपदधिकरणकत्वाच्चित्तं वलङ्कलित्थिरेव दूषितम् । तन्मायमाद्ययः । धर्मपदे चरित्पदे च लक्षणया प्रमाणमात्रात् इतरेतरयोगस्य पञ्चम्येनैव तावत्ये सति भोग्योपपत्तेः । अत एव धर्मं च चरितं च इत्यादौ कावर्ध-नुशेषेन धनपरिच्छित्तन्माध्यायकर्मिके लक्षणा इत्यपि ध्वेयम् । द्वेदं तु विभक्तैरेकवत्येव इतरेतरयोगो लक्षणा विनैव निरवकाशः । वक्तुं 'प्र मित्रयोर्वेदयोः' इति वेदे वाचिकं विग्रहमदर्शनं तच्छब्दवत् । अत एव विभक्ते-र्यास्यभूतिधर्मपरः द्वेदः एव तादास्यत्वे तावत्पर्यायकः इत्यपि बोध्यम् । त्रिषु द्वेदपक्षान्तेऽपि एकतोपपत्त्य न तादास्यविकल्पोत्पन्नवृत्तिधर्मपरत्वम्, यथावन्वयपर-

विभक्त्यर्थान्वयोत्तरकालीनत्वेन ततः पूर्वं एकशेषत्व-प्रादकप्रमाणभावात् । वस्तुतस्तु एकशेषतादास्यनमपि परिभाषामात्रेण, वरूपद्वन्द्वनिराकरणार्थं एकमात्रविक-कापेभ्यैव द्विवचनादिकलेन अनेकत्वभीत्युपपत्तेः । विरूपैकशेषत्वे तु तावत्प्रादकानुशेषेन आनुगात्मनिकी औद्भवे लक्षणा इति विशेषः । अतस्तद्विधा वरूपैक-तोपपत्त्यैव आशीकारात् पुंड्रयाधिकारः । इति प्राप्ते, वसन्तादिवाक्ये 'अर्धशीत' इत्येकवचनस्य पाक्षिका-नुवादात्पत्तेः, ब्राह्मणव्यवहृताधानेन वसन्तप्राप्त्यनापतोश्च वसन्तादिवाक्येष्वेव आधानविवधानम् । नशानानान्ये तु एककृतत्वविनिष्ठाधाने कर्तृद्वित्वसौमीभगविध्ययोगान् व्यानुशास्यत्निकीं स्वव्यायङ्गीकृत्य परं विरूपैकशेषः अपिष्ठानलक्षणया । तदित्यु द्वित्वात्त्वयोऽपि चार्थिको युक्तः पदार्थवित्तुम् । अत एव तत्र सोमस्य वसन्तकियोदेशेन विधीयते । युक्तश्च कृत्वापत्ताननाधामपि कारकधर्मपरः । विधापकस्तु आधापितर एव प्रत्ययः । उपक्रमलसौमीपदे अत्यर्थसाधार्यं च विग्रहार्थेष्वपि विधापकः । अन्यस्तु सर्वे प्रकरणमात्रवादनूपपत्तेः । यद्यपि च तावती पुंस-ध्वेयत्वात् स्त्रियमाध्याय द्वित्वं न तावत्ये, तथापि विशिष्ट-विधौ गौरवपरिहाराय वसानवाक्ये वाक्यपदेपरिहाराय च तादास्यतेः अधिस्तरित्वेनैव अन्यथाङ्गीकारात्, तस्य चोद्देश्यत्वेन तद्विशेषेण पुंसवस्यापिपक्षोपपत्तेः स्त्रियमादाय द्वित्वमाप्यविधातः । द्विवचनं चापि अपिष्ठानानेकत्वमात्र-परम् । तेन पत्त्यनेकत्वेऽपि न कश्चिद्विशेषः । अतः एक एव पुत्रान् स्त्रीवदित्त्वं अद्यक्षते अपिश्रुति ।

मण्डन— 'वसानो देवती प्रोक्तौ ।'
 शंकर— 'नाधाने पुंड्रवत्त ए ।' सा अधिविधा ।
 * द्रव्याम्नातेषु (अर्थपूर्वशाब्दे यत्रमानाशब्दे च पठितेषु) तु-पुत्रादिमन्त्रेषु उभौ कर्तारौ । अर्थपूर्व- एनेन वसन्तविकल्पप्रधानापीति, यत्रमानो न मानदि-प्यापीति । भा. ३।८।३१७.

द्वैदव्याम्नातेषु, व्याम्नातेष्वर्थपरत्वात् । ३।८। ३१७।

दशैर्पूर्वमातयोः 'पञ्चानां वा वातानां पन्थाय चर्वाय चामि' इत्यादयः आग्रयणमन्त्राः, 'वातस्य मा

प्रसवेन' इत्याद्यौ सुसूहृन्मन्त्रौ च आश्वयंवे यात्रमाने च काण्डे इति द्विप्रस्राते । इति द्व्यप्रस्रातेषु मन्त्रेषु उभौ आश्वयंश्च यत्रमानस्य द्वावपि व्यधिकारिणौ । ते मन्त्राः द्वाभ्यामपि पठनीयौ । तत्र आश्वयुः, एतेन प्रनाशितव-
मनुशस्यामि इति संघात्, यत्रमानस्तु न प्रमदिरिष्यामि इति संघात् द्रव्यात् । कस्मात् ? द्व्यप्रस्रातेषु आश्वयंवेवात् सप्रस्रावत् हेतोः । द्वाभ्यां पठनीयौ । समाख्याद्वयस्य समानबलत्वात् इति भावः ।

अथ सुधा-- द्विःपाठार्थवचनात्पञ्चानुपपत्त्या द्वि-
प्रयोगाद्यमात्रं भिन्नविधयन्वेन सामान्यसमाख्याया आदि
वाधायोग, इति । के.

द्व्यभ्याम्नाताधिकरणम् । दर्शपूर्णमासयो आश्व-
यंवेवात्रमानकाण्डेर्द्धिभक्त्या मन्त्राः समाख्यामपि
प्रयोगकथाः ॥

द्व्यभ्याम्नातस्वायंवेत्यात् । ३।८।
७।१७ ॥

भाष्यम्-- एते दर्शपूर्णमासौ, तत्र द्रव्यगनात्
मन्त्रा आश्वयंवे काण्डे यात्रमाने च । आश्व यैर्द्धिद्वौ
'पञ्चानां स्या वातासा यन्वाय धर्त्राय यद्वाग्मि' इत्येव
यादव । तथा सुसूहृन्मन्त्राः । 'सुसूहे इति, वाजस्य
सा प्रसवेन' इति । तत्र संदेहः किं ये समाख्यामपि
कर्तव्या, तत्राश्वयंवेति । किं प्राप्तम् ? सपाश्वयना-
दाश्वयंसाः । इति प्राप्ते, उच्यते । उभावपि तात्
प्रसृज्जीवातामिति । कुत ? द्व्यभ्याम्नातस्वायंवेत्यात् ।
द्वाभ्या समाख्यामात्रं द्वावपि कर्तव्यौ गम्येते । तस्मात् तौ
सूयाताम् । आश्वयुः एतेन प्रनाशितमनुशारासीति ।
यत्रमानो न प्रमदिरिष्यामीति ।

श-- आश्वयंवेत्यदिमं तेषु सामान्येन आश्वयंवे
पुनर्निर्देशेन यात्रमाने काण्डे पठपमानेषु निगुभौ प्रयो-
क्तारौ त्रिकल्पेन समुच्चयेन वा, अश्वयंवेतः इति । तत्र
आश्वयंवेत्ये त्रिकल्पे वा प्राप्ते, द्वाविःपाठः । ननु च
विशेषसमाख्यामात्रं येन पठपमानेन च नमैव स्यात् । तत्र च
विशेषसमाख्याया वजीपसीपिच्छामौ यत्र पठपमानानम् ।
दे तु सामान्ये विशेषे च भेदेन आश्वयंवेने, तेषु
यदि विशेषसमाख्या अङ्गीकारे, ततः सामान्यपठस्य

आश्वयंवेत्येव स्यात् । एकविधयन्वे च सामान्य विशेषो
कायते । सत्यपि त्वम मन्त्राभेदे पाठभेदात् विपक्षान्यम् ।
पाठस्य हि भेदेन प्रयोजनं कल्पयितव्यम् । न च तदुभय-
प्रयोग्यत्वात् अन्वत् संभवति । तस्मादुसाधयति । ननु
इदौ पाठयोः एकः स्वरूपसङ्घातार्थः, इत्येव विनि-
योगार्थः स्यात् । तत्रापि मन्त्राणां कर्मप्रसङ्गानार्थ-वाद्द्व-
प्रयानाना च समासकृत्वात् यत्रैव आश्वयंवेत्यादि कर्म-
नाम्नातम्, तत्रैव समाख्यानेनैव कर्म विनिर्देशो युक्तः ।
तत्रैव च मन्त्रस्य प्रयोग्यत्वेन अत्रानस्य वर्तुर्विशेषाकाङ्क्षा
भवति, नैतत्तत्र । रूपमात्रप्रसङ्गानस्य अन्वैतेशापि कर्म-
कालप्रयोगम्, अश्वयंवेत्येव स्यात् । आश्वयंवे-
त्यादि च अस्मिदिश्वयंवेत्यादि । तस्मान्न यत्रमानेन प्रयो-
क्तव्यः इति । उच्यते । यात्रमानेऽपि रूपमात्रादेव अन्त-
रेणापि कर्म प्रयोग्यत्वेनावधारणात् अश्वयंवे कर्मपेक्षेति
यत्रमानकर्तृत्वसिद्धिः । किं पुनस्तथा प्रसृज्जीवाताया
प्रयोग्यता ? उच्यते । यथेवाश्वयंवेः पदायाः कर्तव्याः,
तथैव यत्रमानेन अप्रमादायै प्रत्यवेष्टितव्याः । तदत्र
मन्त्रा नामान्येन तत्रोपाधान्तरात् प्रत्यवेक्ष्यते, इह तु
मन्त्रैतत्पर्यवत्ता ।

सोम-- समाख्यावाधाववादात् संगमिः ।
वि-- 'शस्त्रस्य मेतस्युं मयादेवो ह्ये वा, कृतायैतः ।
एकः, काण्डेने पाठादश्वयंवेत्यानिवापुभौ ।' ८.

भाट्ट-- ये मन्त्राः सामान्यतः आश्वयंवेसमाख्याते
काण्डे समाख्यातः, तु यत्र यात्रमानेऽपि विशेषतः समा-
ख्यायन्ते, तथा आश्वयंवेसमाख्याः सुसूहृन्मन्त्राश्च, ते
तावन् सत्यपि आश्वयं प्रयोग्यतायान्वात् तिन्य-
मात्राच्च अभिज्ञाः । अतः तत्र गुणभूतकर्तृत्वस्य विकल्पः ।
विशेषसमाख्यायन्तस्य यत्रमान एव कर्ता । आश्वयंवे-
सुसूहृन्वादेवार्थं निःसीदिरिष्यामि-वर्षवत्त्वात् तद्वद्भूता
मन्त्रा अपि नकर्तृका एव । न चैव द्विःपाठवैधर्म्यम्,
एकस्य स्वरूपज्ञानं अन्यत्र विनिर्देशः इत्येवं साधेयत्वात् ।
इत्येवं प्राप्ते, एवपाठेनैवोपसिद्धा इतिविपर-
वेषर्थावत्ते. तस्योपाधान्तरविधावित्याशङ्कतेः, तत्र च
समाख्याऽन्तरेण कर्मन्तरसिद्धिः । उपाधान्तरयोर्बर्त-
तत्तत्तदश्वयंवेत्यामिति नादृष्टकल्पनाऽपि । यद्यपि च तात्

नियमेन यजमानस्य न प्राप्तम्, तथापि द्वि पाठबलादेव तत्कल्पनमिति न शेषः । यत्र तु नैषदपि प्रयोजन कर्तृभेदे वा संभवी यथा 'वयं महत्तमानवः' इत्यस्या-
मौद्वासे एव प्रगीताः प्रगीतमेतैरेव समाह्वानायाम्, तत्रा-
गत्या अभ्युदयशिरस्फलं परिकल्प्य उपसिद्धिनियोग-
परत्वेन वार्यक्यमिति निश्चयः । ('पञ्चानां वा
वाहानाम्' इत्याद्ये आग्राशब्दे, 'वाजस्य मा प्रत्वेन'
इति सूत्रयुक्ते) ।

मण्डन— 'इवाग्नातमन्त्र उभयप्रयोगः ।' ८.

शंकर— 'द्याग्नातसूत्रयोर्मनु, ।' १०.

• व्याप्यस्य कर्माधिकारो नामतीति वैमिस्त्रिमत्तम्,
अस्मिन् तास्मापि कर्माधिकार इति ऋष्यभरमश्रम । के.
६।१।११.

• द्वेषेक्यहुशब्दा. संख्यावचना । तामगमिधाथ
संख्येये श्रुत्वसंभवत् । वा. ३।१।४।२ पृ. १२४.

• द्विकपाले आधिने आश्रेयाशाकपालात्प्रथम
कपालप्रथमिच्छतः । भा. १०।५।१।१-६.

• द्विकर्मकल्पं अतिवृत्तितरुणित्तिकर्मद्वयकाहु
पातुव्य इति द्विकर्मकल्पस्य एककर्मत्वे 'निनाय' इत्यादौ
न क्षति. । मणि. पृ. १०९.

• द्विगता अपि हेतवो भवन्तीति न्यायः ।
द्रावर्षी वनाः प्रयोजनद्वयस्य संवादका इत्यर्थः । वयथा
'आसाश्च सिन्धुः सिन्धुश्च वीक्षिताः । एतः त्रिषः
द्वयैर्की प्रमिदा' इति मद्रभ्यासम् । साहस्री ४२३.

• द्विगोनाणां प्रवरवरणे एकनो द्वौ अन्यत
एक. इति त्रयः ॥

• द्वाभ्यावधाना. वैमिस्त्रादीनामुभयनैर्तने निवसत्तया
धिरक्षयसोऽन्यतरत्रितयवर्तनैरेव 'श्रीन् वृषीने' इति
विषयानुष्ठानविधिः । इति प्राप्ते, विकल्पस्य जपन्यत्वेव
'एकतो दातव्य एकम्' इत्यादिवचनसिद्धयपरत्वेन
आप्येवमश्रमम् । अत्र एतौमत्तो द्वेषेर्दोर्मदने त्रिविधहो
वा चतुःपदावैवप्रसूतो तदपिमेवः मगच्छते । अन्यथा
चतुःपदप्रवर्णनमागदेव विधिः तदेषैवैवेष्यावधि. ।
संक्षर. १।४।८.

• द्वित्वम् । अवान्तरतामान्वावच्छेद विना द्विवा-
नवधारणात् । सु. पृ. ७२६.

• द्वित्वादीनां अपेक्षाद्विदेरेव अनेकता । मणि.
पृ. १७.

• द्वित्वमहुत्वयो. भाविभूतपदार्थनिष्ठाचम् । मणि.
पृ. १६.

• द्वित्वबहुत्वाधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे श्रुतयोः
यजमानद्वित्वबहुत्वसंबन्धयो. प्रतिपदोः कुलायमनयोः
संक्षर. ।

द्वित्वबहुत्वव्युक्तं चाचोदनात्मनः ३।३।१।१७ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे श्रुते 'सुवं द्वि स्वः स्वर्षी
इति द्वयोर्वेद्ययनयोः प्रतिपदं कुर्वात्, एते असूत्रमिन्दव
इति बहुत्वयो यजमानेभ्यः' इति । तत्र संदेहः ज्योतिष्टोमे
एव निविशेते प्रतिपदौ, तत्र द्विष्य कश्चिद् कुलावादि
बहुत्वेन च द्विष्यादि उक्तये इति । किं प्राप्तम् ?
द्वित्वबहुत्वव्युक्ते ज्योतिष्टोमेन अर्धयोगात् अर्धवेद्यात्
प्रतिपदौ । नहि ज्योतिष्टोमस्य द्वौ यजमानो भूयेते, यथा
कुलायस्य 'एतेन राजपुरोहितो वायुयजमानो वेषेयाताम्'
इति ।

या— पूर्वपदेन विचारः । एतावत्तु मियते । पूर्वप
प्रधानान्तरेण प्रवृत्तामर्धगव्याभिवेदेन सह संवत्थ
आसीत्, इह तु गुणेन यजमानद्वित्वादिना ह्यद्वित्व-
सङ्कितप्रवृत्तत्वेन । तत्र पूर्वम्यायेनेव सिद्धान्तोत्क्रमं
सूत्रम् । न चात्र इह यजमानद्वित्वमहुत्वे विधीयते,
सिद्धान्तान्तेन निमित्तोक्त्यै प्रवृत्तेः प्रतिपद्विषयत्वात्,
अन्ये विधौ च वाच्यमेवात् । अविदित्वाच न ज्योति-
ष्टोमे यजमानद्वित्वपटुत्वे विद्येते । कुलायसिद्ध्यै एता
वेत्तु अहीनपु च प्रयच्छतिदिते विद्येते । 'राजपुरोहितो
यजेयाताम्' 'एतेनैव द्वौ वाजयेत्' 'एतेनैव श्रीद्
माजयेत्' 'एतौ द्वौ वद्वे वाऽहीनैर्वजितम्' इति ।
तस्मात्तु त्रयः ।

पक्षेणार्थवृत्तयेति चेत् । १८ ॥

भाष्यम्— इति चेत् परस्मिन् प्रतिपदौ उच्यते
इति । नैकदेशम् । प्रवृत्त इति भाष्येत् । वाच्यताम्, अर्ध-
योगात् द्वाभ्यां यजमानाभ्यां बहुविध यजमानैर्भेदि-

शेषस्य, इति चेत् । अस्तस्यि वचने अर्थात् द्वौ यजमानौ भविष्यत । ए एको न दक्षयति सप्तशतं स उग्रफ्रम्यदे । अवश्ययद्यप्ये सति तथा शक्यते तथा यद् वसिति च विद्याऽपि कश्चित् प्रसिद्धं यत्नवान् सहायमुदादास्यते । एत प्रकरणे प्रतिपद्ये भविष्यत । तस्मात्तौ नष्ट ये इति ।

वा— प्रकरणात् षोडशोमे निवेग । न च शरीरं यत् अग्रतःपठसे षोडशि । यजमानद्वि वादिसंघचन्द्र निमित्तमानौगयिक वात् । गार्हाङ्गिभावाय प्रभवति । न च सद्भारिण ऋतुसंबन्धो घटते, लक्षणाप्रसङ्गात् । नहि शुभ्या उस्तुनाना लक्षणा उपयोगा नर युज्यते । दिव्या दिव्यरूपसंबन्धे तु विविरेष अनर्थाको भवेत् । पत्रकल्पनमात्र प्रकरणासंबन्धकल्पना न्यायसी । यत्तु निमित्त प्रकरणे नास्तीति, बहु-वचने अर्थात्प्रतिपत्तिः । नहि विहितमेवैक निमित्तं भवति अर्थयान्त्व्यापि उपपद्यमानं वात् । अत्रि च एकाशक्तिपक्षे द्विरादिरयजमानप्रति । न चाद्यपि यजमानैकवचिष्या अवकारयाम । सत्त्वामपि च विवक्षायात् 'अपि वाऽन्येकदेशे स्थात्' इत्यनेन यथैव भाक्ते अर्थात् किञ्चिदत्र क्षाप्यते, तथैव यजमानैकवचि मपि कदाचित् परिहाय द्वौ वह्नो ना शक्येत्, ततश्चास्ति निर्मितम् । अयथा एतदेव प्रतिपद्यिष्या हृद्यथा अर्थात् द्विवह्वयजमानकृत्युति कल्पयिष्याम । सा नैतन्निमयेन एव भवति, न प्रतिपद्यत्तपद्यु इति नैकवचोदना विधेः स्यते ।

न, प्रहृतेरेकस्ययोगात् । १९ ॥

भाष्यम्— प्रहृतिर्द्वौ शोतिणोम् । प्रत्यक्षात्तत्र धर्मा व्याख्याना, न कृतश्चित् चोदनेन प्राप्तये । निमित्तो यदेवम् । अथशुभुता न तत्रय वाचितुम् । विक्रान्तौ तु चोदकप्रसक्तः न च आनुमानिका कालेभरिति । विवक्षित हि षोडशोमे कतुरेव न प्रत्यक्षधुत न सामर्थ्येन च भवेत् । यत्पि हि अथ प्रकृतैश्चरा मूयते तपपि एत एव यजमान धृयते 'वहतेवतते षोडशि वायेत' इति । तस्मात् षोडशोमात् उ नष्ट वे एते प्रतिपदाविति । अथ कस्मात् ए परिप्रायमेतत्र भवति । एकस्या ध-शा यजमने च 'युन हि हा' इति द्वोयवतुपु वा पत्नीपु एते अत्युपमिदव' इति । यथा 'शोमे यशानी अग्निमादधी

याताम्' इति शोमवसानपर वचनम्, एवमिहापि प्रतिपदिषानपरम् । उच्यते । अर्धमत्रात् तप मुत्पस्य, लक्षणात्पुः पुषो वाचकं विद्याम् । इह तु द्वियते बहुवचने च धर्मवति, न लक्षणागन्ते मवितुमर्हति यदुत्थो यजमानेभ्य इति । यदपि एतत् द्विवचन द्वयोर्थतमानं पोरिति, अत्रापि च एकनोप, 'पुमान् त्रिषा' (पा० १।२।६७) इति, अत्रापि लक्षणाद्वद् एव । अत्रि च 'उपसमे वायता नर' इति प्रतिपद्यो निरवकाश उनेव स्यात् । तस्मात् नष्ट ये एते प्रतिपद्ये इति सिद्धम् ।

वा— प्रहृतिप्रहृण प्रहृतप्रतिपदर्थम् । ओपदेशिक क वादा अत्रात्तानति उग्रयम् । आग्निदेशिक हि अर्थ यदेन चाप्येतापि । प्रत्यक्षविहितं तु एतत् काम्ये निषे च, यत्नेन इत्येकवचनभवत् । न च अत्र अवि वधाया नारणमरित । दया च विवक्षा, तथा एते प्रति पादमिष्यते (६।१।१२) । यदपि अग्निकृत शपनम्, तदपि एको यथा गन्तुयात् इति उपवात्वात् आ-याङ्गविषय विज्ञापते । शक्योति हि दक्षिणापरिमाण परितम्य एकोऽपि निर्वैतितुम् । उपपत्तिप्रयोगोदनास्य वाक् संख्याऽनुभव एव युक्त । तस्मात् एकवचनान् कवत् प्रहृतौ निमित्तगति इति उक्तवते । यत्तु इदमेव वचन सामर्थ्यादस्त्वैक्योतीति, तत्र, अथवा ऽपि उपपद्यमानवत् । यत्पि हि एतद्विचिच अनाक्षिपत् अनर्थक्यमेवेत्, तत्र आक्षिपेत् । कथं चेत्तदर्थकं भवेत्, यदि प्रहृताविच अथवापि द्विवचमुत्ते न स्याताम् । न तु ते अ यत्र न स, कुण्वादी विद्यमान वात् । इह च सिद्धवन्निमित्तयेन उदादानत् वाचय भेदपक्षज्ञाप मार्गात् आक्षयमर्हति । ए परिप्राये तु द्विने नियन्तु निमित्तोपदानानर्थक्यम् । यदुत्थ इति च विक्रान्तोप (वदइथा वदयथा इति) स्वरसत पुबहुचणतीतो मया विविर्निधमात्तक मन्त्येत । 'शोमे यशानी (यजमानश्च यशानी चेति) इत्यत्र तु आगत्या ए यं द्वितीपठश्च इह । नहि द्वियवत् द्विपुशरकमाशान क्वचित् विहितम् । एतद्विपनीकमयोमा यतोवाप्य नित्याया प्रतिपद आगर्भक्य मन्त्येत् । विषय विष्टविषयो वा अग्न्युपगम्येत । तस्मादि उ क्यते ।

यत् ननुसंक्रभो नामिदित इति, नैष दोषः, प्रति-
पच्छन्दैश्च क्तुपामित्यप्रतिपत्तौ यथा द्विवादिना
विशेषप्रतिपत्तिविद्धेः । यत्रयानसन्धो वा अन्त्याऽनुप-
पत्त्या यश्चुपशापविधति । तस्मात् अतिरिचसंयोगे
तत्र अस्ति प्रकरणविरोधः । तत्र च श्रुतेर्वैकीयसम्बन्धे ।

शा— 'हीनाद्वासापि नित्यस्य प्रयोगो येन
वक्ष्यते । तैर्नैकत्वं विहाय द्वौ बहवो वा प्रयुज्यते ॥
नैतदेवमशमन्याहमुपादेयं हि लुप्यते । अनुपादेय-
मेकत्वं शजमानस्य कालवत् ॥' तस्माद्दुर्कर्म. प्रति-
पत्तेः ।

सोम— पूर्ववैपक्ष्येण प्रत्ययस्यनात् संगतिः ।
सूत्रार्थत्वं— द्विबहुवच्युक्तं च प्रतिबद्ध्य विकृतौ
उक्त्येत तस्य टिबहुवचस्य प्रकृतौ भवोदनात् इति ।

वि— 'युवं हीति द्वयोः कर्तृसंभूता चैत इत्यमूर
(एते इति) । कर्तृत्वं प्रतिपद ज्योतिष्टोमे साहसंये-
ऽगता ॥, एकस्य सक्तिरहिते द्रव्या बहुमिरेव वा ।
ज्योतिष्टोमस्य कार्यत्वात् प्रकृतेऽथैव सा भवेत् ॥, यज-
मानस्य तनानं साधात् मिट्टित्तु भुताम् । उक्तस्य
प्रतिपत्त्वेन सुम्भवादिषु नीयताम् ॥' १४.

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे एव 'उपारभै माकता नरः'
इति नित्या प्रतिपद विधाय 'युवं हि स्यः स्वर्पती' इति
द्वयोर्जमानयोः प्रतिपदं कुर्यात् । एते असूत्रानेवः
इति बहुवचो यजमानेभ्यः' इति श्रुतम् । तत्र उक्त-
वाक्ये 'द्रयोर्जमानयोः' इति यदि वक्तव्यं, तदा सा
मितिचात्रपत्ता । यद्यपि च उद्यम् विभक्तिश्चक्षणम्,
नशापि द्विरास्यधिकरणभावेन (६।१।६।२२) पाँक्षक-
त्वभावेन प्रत्येकं निमित्ततापर्यवशानात् प्रथमभूत-
निमित्ततापुत्रोपेन मिलितयोरेव द्वित्वव्यञ्जितजनमान
व्याञ्जितयोः निमित्तत्व प्रतिपाद्यते । यदि त पृष्ठी,
उदा अधिष्ठातिव्यवर्धेवमनुषादिना सती स्वैवैवर्धपरि-
हास्ये पदद्वयेऽपि रक्षणमङ्गीट्यैव लावगात् द्विवचन
मत्ता-स्योरेकं व्यागवचुमितिमित्तात्वं प्रतिपादयति,
निदोषणविशेषभावेऽपि निमित्तमनाविरहात् । एष
'यन्मयो यजमानेभ्यः' इति साहस्यंयत्पुत्राऽपि अधिष्ठाति-
वर्धेवमनुषादिकस्य उक्तमित्तमित्तात्वं रक्षणम् । अतश्च

न अन्तराविषयामसङ्गः । निमित्ते च प्रतिबुद्धेन
मन्त्रविधानेऽपि विजातीयवाच्ये अनेकोद्देशवत्ता । प्रकर-
णाद्वा प्रतिपत्त्यन्वयत्वात् इति पदद्वयेऽपि अविवाद्यत् ।
तदिह मयौ मन्त्रो ज्योतिष्टोमे एव नित्योते, उत द्विवचु-
यजमानके कुलायाऽहीनादौ इति चिन्तायात्, प्रकरणा-
विरोधात् प्रकृते एव निवेशः । न च तत्र निमित्ताभावः,
आख्यातेन 'वक्तव्येवने ज्योतिषा यजेत' इत्यादिना
उपादेयकर्तृविशेषणवेनोक्तस्य एकत्वस्य निवक्ष्यतामपि
नित्ययेन ज्योतिष्टोमे यथासक्त्युपपन्नस्य वचनमात्रत्वात्,
यदि एको न शक्यत्वात्, तदा द्विवचुयजमानकत्वमिति
प्रतिपद्विधानसम्भवात् । अपवा यजमानस्यस्य सामकर्तृ-
माश्रयचनस्य सत्त्वामपि संभवात् आपवाक्ये सार्व-
त्वोक्तिद्वये वाच्यत्वात् पत्तोदित्वे स मन्त्रः । द्वितीय-
वाक्येऽपि पाश्चाधिकरणभावेन द्विज्योतिष्टोमेन प्रकर-
वाधानुपपत्तेः 'यथायानुक्तत्वेन पुलिङ्गस्य सौत्तरत्वा-
वचतेः पत्नीबहुत्वे द्वितीयो मन्त्रः । नित्या तु प्रतिपत्
पत्त्येकत्वे । इति प्राप्ते, नित्यत्वेऽपि ज्योतिष्टोमस्य
न एकत्वे यथाशक्तित्वमप्यविषयता, उक्तव्यादिवाक्येषु
समानानिधानशून्या भावनायामन्वितस्य तस्य अन्तरद्वयेन
भशक्तौ दक्षिणापरिमाणत्वात्प्रन्तरभावेन अक्षेय अनु-
मास्यत्वात् । किञ्च यत् कृतिव्याप्येनानुष्ठेयवत्ता प्रसक्तम्,
तथैव यथाशक्त्युपपत्त्यः, न तु अनुष्ठेये कालादौ ।
अतश्च तदद्वैव आस्थापि न तन्म्यायविषयता, इति म
प्रकृते भवे द्विवचुत्वे । न च यजमानस्यः पत्नीपरः,
पूर्वैव प्रतुरप्रयोगेन शक्यचरणेन रक्षणया प्रमाणा-
गावात्, यजमानेभ्य इति पुलिङ्गस्य 'शरमे' इत्यस्य
मेष्यामिष निविद्वन्नेन व्यतिकल्पवत्पानुसासनाद्वाहरा-
नुपपत्तेः । अतश्च वाक्येन प्रकरणवापात् यथ 'एतेन
रात्रपुगेहिने' सायुज्यपत्तौ यजेताम्' 'एको द्वौ
बहवो वा यजेत्' इति आदौव लुप्यवाहीगादिषु
द्विवचुत्त्वविधानम्, तथैव अस्तोऽर्थः । न वाच
तन्त्रस्यसाधकाभावः, प्रतिपत्त्यंयैत्र सामान्यतः क्रु-
संयत्वेऽनगते निमित्तचरनेन तद्विशेषोपस्थितौ आश्रय-
माभात् ।

मण्डनम्—' द्विपदे प्रतिरद्विधिः । ' १४.

शंकरम्—' द्विक्रमप्रतिपत् तथा । ' प्रकृते वाध्या ।

ॐ द्वित्वरद्रुत्वयुक्तं चाचोदनात् तस्य । ३।३।१।
१७ ॥

' पुवं द्वि स्वः स्वर्पती इति द्वयोर्वचनानयोः प्रतिपदं कुर्वात् ' एते असुप्रसिद्धव्ये, इति बहुभ्यो वचनमानेभ्यः ' इति ज्योतिषोमे भूयते । एतन् द्विबहुत्वयुक्तं मन्त्रवातं राजयुगेतिहोमपद्धतौ कुलावरजे बहुवर्तके च अहीने अपहृषयते । ज्योतिषोमे तस्य द्विजयद्रुत्वयुक्तवर्तुत्वस्य अनोदनात् अपिधानात् । नस्मान् ज्योतिषोमादपकर्षः । चन्द्रो पृष्ठाभायः । यथा द्वादशोपस्था लक्ष्यते तथा इदमपि उक्तं भवेत् । इति सिद्धान्तः ।

पक्षेणार्थकृतत्वेति चेत् ॥ १८ ॥

पूर्वपक्षी आह । पक्षेण कदाचित् विकल्पेन अर्धवृत्तस्य अर्धात् प्राप्तस्य द्विबहुत्वयुक्तमन्त्रस्य ज्योतिषोमे संभवात् प्रतिपदवृत्तस्य नो कर्षः । एकस्य वचनानस्य कदाचित् दृष्टिगारिण्यवधानात्तौ एकत्ववापेनापि द्विबहुत्वयुक्तमन्त्रस्य संभवेत् इति भावः । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न, प्रवृत्तेरेवसंयोगात् ॥ १९ ॥

ने-अह विद्वा-वी । उक्तं । प्रवृत्तेः निश्चिच्छोमप्रवृत्ते ज्योतिषोमस्य एकस्ययोगात् एकेनेव कर्मा संवधानात् । ' होमेन यजेत ' इति उपाचिधिषिष्यस्य कर्तुरेकत्वस्य बाधसंभवात् । तथा च ज्योतिषोमस्य एकमात्रवर्तुत्वान्नात् प्रतिपदोः उक्तं एव इति । के

• द्विबहुत्वयुक्तं (३।३।१।१७-१९) इत्यधिकरणे तु वचनानस्य आग्नीषोमेकत्वमपि अनुशदेय इत्युक्तम् । बाह. ४ १७. • 'द्विबहुत्वयुक्तं चाचोदनात्' इत्यधिकरणे च पक्षयोः ' पुमान् द्विव्यं ' इति, स अक्षयाद्यद् एवेति भाष्यकारोलोचनम् । सोम. ६।१।९.

• द्विदेवत्याभक्षण. ऐन्द्रशयवाद्य. । वि. ३।२।१३.

• द्विदेवत्याभक्तं नेषा. आग्रयणस्याभ्यासुपनीत्या, वत, पानीयतो एष्टते । भा. ३।२।१।३३ । द्विदेवत्याना ऐन्द्रशयवादीना येषा. आदित्यहराभ्या निश्चिद्यन्ते । नतोऽपि पुनः आग्रयणस्याभ्यासामप्यष्टते । तत्र च पानी-वत्तस्य मरणम् । पा. • द्विदेवत्याने आसारेभ्यशब्दो

अग्नीषोमीयपुरोडासवर्माभ्यामतिदेशः, द्विदेवत्याभ्यामा-
न्यात् । भा. ८।१।१।१-२.

• द्विदेवतात्वयुक्तवहारी गीमाताभ्याम् । ' कर्षेन प्राप्ते द्विदेवत्याभ्यासुपगमात् । तद्यथा चतुर्षां कर्ष-इन्द्रपीत-पुष्यमपिष्टभागविचारेषु चापेक्षानिदेवत्यादीना ऐन्द्राभ्य-अग्नीषोमीयादीना आग्निषादिशब्दे. वेवलाभ्यादि-देवताकैः असामर्थ्यादप्रमर्शे इति वक्ष्यति ' इति वार्तिकम् (पृ ४२०) । अथ मुधा- न देवते शक्तिरुक्ता द्विदेवतात्व-व्यवहारः किन्तु गीमाताभ्यामपि । ' आग्नेयं चतुर्षा करोति ' इत्याशेषशब्देन चापेक्षानिदेवत्यायोः ऐन्द्राभ्याग्नीषोमीयो. पुरोडासयो. अग्रहणं 'न्यवसा वा' (३।१।२७) इति सूत्रे वक्ष्यते । इन्द्रादीतहगासमेनेन इन्द्रशब्देन चापेक्षेन्द्रदेवतास्य ऐन्द्राभावेः शोभस्य अपमर्शं ' एवमित्यु वा देवताभ्याम् ' (३।१।४१) इति इन्द्रपीतविचारसिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यते । पुष्यशब्देन चापेक्ष-पुष्यदेवत्यास्य ऐन्द्राशोभादेरग्रहणं ' एकरिन्मतेकहयोगात् ' (३।१।३९) इति पुष्यप्रतिपदभागविचारे वक्ष्यति । द्विदेवत्याना दार्शयिकीमासिकद्विदेव यक्षयमपट्टिकयम् ' ऐश्याम्प्राडा ' (८।१।२८) इति सूत्रे वक्ष्यते । ' आश्यामाना मेघवतिभ्या मेघम् ' इति अग्निपुष्येपगतमेघ-पतीशब्देन द्विजयान्तमेघवतिशब्दशब्दं अग्नीषोमात्प-देवतात्वं अर्थद्वयं आशयिष्यते । ' त्वं छात्रे प्रथमो मनोता ' इति मनोताशब्दो मन्त्रः अन्यदेवत्यास्यो लुङित-यो न वा इति संदेहमुद्रयस्य ' ननु प्रवृत्तौ अन्त्याशोऽसं नियतः (अन्त्यानियतोऽयम्) अग्नीषोमी द्वि प्रवृत्तो देवता । अपमर्शशोभम् । अग्रमन्त्रेताभियानात् अविचारण शोभनस्य. ' इत्यामहङ्किते ' कर्त्तुं अग्नीषोमी देवता प्रवृत्तौ, नो तु अग्निश्च शोभन् ' इति भाष्यहृत् वक्ष्यति (भा. पृ ४२३८-३९) ' मनोतयां तु वचनादविचारः स्यात् ' २०।४।४२ इत्यत्र ।

• वाक्यशशास्त्रेऽपि द्विदेवत्यात्व-व्यवहारोऽस्ति । ' देवता-द्वदे च ' (पा० ६।३।२६) इत्यपिष्टस्य ' ईदमे. शोम वक्ष्यथो. ' (२७) इति शोमशब्दे वक्ष्यताशब्दे च परसूते अग्निशब्दस्य देवताद्वद्विमिक्तं द्वैवं (अग्नीषोमी अग्नी-वक्तो इति) एतन् । पूर्ववर्तिचारे च ' अग्नेः

स्तुतो गोमोमाः' (पा० ८।३।८२) इत्यत्र अग्निशब्दात् परस्य गोमशब्दस्य मूर्धन्यादेशेन घान्त्वृते. गोम-शब्दस्य अग्निशब्दान्देशावगमात् अर्थाद् द्विवाचयति । पूर्वपदमह्नीस्वराधिकारे ' उभे यनस्वरादिषु युगपत् ' (पा० ६।१।२४०) इत्यनुवर्तमाने ' देवताद्वे च ' (पा० ६।२।४१) इत्यनेन इन्द्रागोमौ इन्द्रावचनौ इत्यादिषु तमपवदभक्तिस्वरस्य हत्वम् । वृद्धाधिकारे च ' वृद्धा-सिन्धन्ते पूर्वपदस्य च ' (पा० ७।३।१९) इत्यनुवर्तमाने ' देवताद्वे च ' (पा० ७।३।२१) इति आग्नेयिष्वा-दिशब्दे उभयपदवृत्तिरुक्ता । ' आनङ् कृतो द्वे ' (पा० ६।३।२५) इत्यनुवर्तमाने ' देवताद्वे च ' (पा० ६।३।२६) इत्यान्तादेशः सिद्धयुक्तौ इत्युक्तः । इति । पृ. ६८०-४८.

● द्विपत्नीक बहुवलीकभारित यद्यमानः । भा. ९।३।६।२०.

● द्विपश्यादिविक्रमौ देवताऽनुसारेण भेषजनि-शब्दस्य घञ्चे उद्गः कर्तव्यः. (भेषजपते भेषजप्रिय भेष-पतिभ्यः इति यथापचम्) । भा. ९।३।१२।३३-४१.

● द्विपशुकपात्रो अग्निगुणैरेकपाशब्दस्य अम्बालः ' एकपैकपा अनयोस्त्वन्तो ' इति । वि. ९।३।११.

● द्विपशुकपात्रो पाशान्तयोः एकवचन-तत्रह्यवचना-त-पाशशब्दस्य द्विवचनान्तेन ऊद्गः । ९।३।४.

● द्विपुरोडाशायां स्वादन्तारार्थत्वात् । १०।८। १८।६२ ।।

गोमात् प्रक् पौर्णमासी एवपुरोडाशा, सोमशब्दे द्विपुरोडाशा, अग्नीषोमीरपुरोडाशस्यापि तद्वत् । उपाशु-यात्रः पौर्णमास्या भवति इत्यवगतम् । तच्च द्विपुरो-डाशाया आग्नेयैश्चापुरोडाशाद्वयव्यां स्यात् अन्तार्थत्वात् अन्तराश्वदेव उक्तस्य द्रव्योर्मन्त्रदेशस्य अर्थस्य द्विपुरो-डाशायामेव संभवत् । ' उपाशुयात्रन्तरा यजति ' इति हि श्रुतम् । एकपुरोडाशाया अन्तराश्वदेव एव नास्ति । इति सोमात् प्रक् एवपुरोडाशायां उपाशुयात्रो न स्यात् इति पूर्व. ५४ः ।

अजामिकरार्थात्वात् । ६३ ॥

जामि आलक्षम्, जामिकरण आलक्ष्योपादनम्, अजामिकरण आलक्ष्योपलक्ष्यं न स्यात् तथा करणम्, अजामिकरणार्थं पुरोडाशाद्योर्मध्ये उपाशुयात्रः इत्युक्तम् ' जामि वा एतद् यशस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ, उपाशुयात्रन्तरा यजति अजामिन्वाय ' इति नाम्ने । तदेतत् पुरोडाशाद्वे सम्भवति । तस्मात् द्विपुरोडाशाया पौर्णमास्या उपाशुयात्र. न तु सोमात् प्राक् एकपुरो-डाशायाम् । इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् ।

तदर्धमिति चेत् । ६४ ॥

तदर्धम्, उपाशुयात्रस्य तर्धे पुरोडाशाद्योन्तराश्वदे-वसिद्धयर्थे द्विपुरोडाशायामेव सोमोत्तर पौर्णमास्या उपाशुयात्र. स्यात् । इति चेत् । मूत्रयणोक्तस्य पूर्व-पक्षस्य अनुवादोऽयम् । विचित्रा ि सूक्तारस्य कृति-र्भवति इति प्रवादः ।

न, उदाधानत्वात् । ६५ ॥

न द्विपुरोडाशायामेव पौर्णमास्या उपाशुयात्रः, किन्तु एकपुरोडाशायामपि । तदाधानत्वात् पौर्णमासी-प्रधानत्वात् उपाशुयात्रस्य । अन्तरा तु तस्य गुणः । तस्मात् अत्रत्यपि अन्तर्गते एकपुरोडाशायामपि उपाशु यात्रः कर्तव्यः इति सिद्धान्तः ।

अशिष्टेन च सवन्त्यात् । ६६ ॥

अन्तरात्म्य आवश्यकये तु अशिष्टेन अविहितेन अनन्तरान्तेन विहितस्य उपाशुयात्रस्य संबन्धः कर्तव्यः स्यात् । न च विहितस्य अविहितेन शक्यो युक्तः । तस्मात् एवपुरोडाशायामपि उपाशुयात्र. वर्तव्यः । इति सिद्धान्ते युक्त्यन्तरम् ।

उत्पन्नेस्तु निवेशे स्यात्, गुणस्यानुपुरोवेना-र्थस्य निश्चयानत्वात्, विधानान्तराऽर्थस्य नैमि-त्तिकत्वात्, तदभावेऽश्रुतौ स्यात् । ६७ ॥

अन्तरात्म्य विधानं नास्तीति सिद्धान्तोक्तं तुशब्दो लैरस्यति । अन्तराऽर्थस्य अन्तरात्म्य ' अन्तश्च यजति ' इति वाच्येन नैमित्तिकत्वात् अपूर्वसाधनत्वेन विधानत्वं न अविधानम् । तस्य अन्तरात्म्य गुणस्य अनुपरोवेन अविरोधेन अपेक्ष द्विपुरोडाशिष्टायाः पौर्णमास्या विच-

मानात्तु उ वनेः उवसिवावसादेव द्विपुत्रोदात्तानां भवन्-
 शते उवागुवात्तस्य निवेद्यः स्यात् । तदभावे अन्तर्गतान्
 अभावे अर्धभावे तु अक्षरौ अन्तर्गतान्वायेन अक्षरायां
 एवपुत्रोदात्तानामपि उवागु. एवात् । अर्धभावे तु नास्ति
 द्विपुत्रोदात्तानाः एवात् । एवात् नैवपुत्रोदात्तानामु-
 वागुवात्तः इति पुनः पूर्वापेक्षी भावः ।

उभयोरुपु विधानात् । ६८ ॥

विधान्ती भावः ' आभावेव नौ उवागु वीर्गमाभ्यां
 वञ्च' इति वीर्गमाद्योऽर्थेन उवापो. वीर्गमापो. एव-
 पुत्रोदात्तानां द्विपुत्रोदात्तानां न उवागुवात्तस्य विधानात्
 एवपुत्रोदात्तानामपि स्यात् । उभे अपि हि तेषु वीर्गमाभ्या-
 वेव ।

गुणानां च परार्थेण्युपपद्येवद् यदेति स्यात् ।
 ६९ ॥

गुणानां च परार्थेण्युपपद्येवद् गुण. अन्तरात्
 उवागुवात्तानां च एवपुत्रोदात्तानां उवागुवात्तं निश्चिन्तुं
 नास्ति । तस्मात् अन्तर्गतान् गुणान् तावत् ' यदा इति
 स्यात् ' यदा वीर्गमाणी द्विपुत्रोदात्ता, तथा अन्तर्गते इति
 स्यात् । उवादेवद् यदा ' उवादेवद् यदा उवागुवात्तानि ' इति
 यदा उवागुवात्तानां उवादेव, एता मेव इति उवागु. वीर्ग-
 माभ्यां तु उवादेवाभावेऽपि परार्थोक्त्यामप्येव ।
 तद्वद् द्विपुत्रोदात्तानामप्येऽपि उवागुवात्तं स्यादेव । तस्मात्
 एवपुत्रोदात्तानामपि न । इति सिटान्ती यावः ।

अनपरायश्च, पाठस्य लक्षणं हि पुत्रोदात्तौ । ७० ॥

एवपुत्रोदात्तानामपि उवागुवात्तस्य अनपराय न अत्रायः
 अभावे । हि परात्तु पुत्रोदात्तौ पाठस्य लक्षणम् ।
 अन्तरात् उवागुवात्तं यदेति वेदात्तान् प्र. आग्नेया-
 द्बुद्धौ योः । तत्र वेदात्तानामप्येऽपि आग्नेयादुत्तर-
 लक्षितं. उवागुवात्तानाः शाब्दे एव । यदा उवागुवेन
 यावात्तान्तरमित्युक्ते रोडात्तवरादौ उवागुवात्तानि तदु-
 लक्षितानां वेदात्तानामप्येव । तस्मात् एवपुत्रोदात्तानामपि
 आग्नेयोत्तरं उवागुवात्तः कर्तव्यः ।

प्रगोत्सार्धमजातित्यम्, यथाऽमृतायर्धेवम् । ७१ ॥

यदुक्तं अजातित्यमप्येवम् इति, अथोच्यते ।
 अजातित्यं उवागुवात्तस्य प्रथमार्धे न विधानार्थम् । यथा

' अमृतं वा आद्यं मायं इतिः एवपुत्रोदात्तानां अतिपर-
 यती अनुवागुवित्तेनां वतीति ' इति अनुवागुवेरे भाग्य
 प्रगोत्सार्धं तद्वत् । तस्मात् श्लोकात् प्रा. एवपुत्रोदात्ताना-
 मपि वीर्गमाभ्यां उवागुवात्तः कर्तव्यः इति सिटान्तः । के.

• द्विपुत्रोदात्तानामप्येव एवपुत्रोदात्तानामप्येव मन्त्रस्य
 (' एवो मन्त्र ' इति श्लेषमन्त्रस्य) प्रयोगोत्तरात्; न
 ततोः । भाट्ट. १।१।६.

• द्विपुत्रोदात्तानां स्यात् द्विपुत्रोदात्तानां । १।७।७।२० ॥
 अर्धोदात्तानां च उवागुवात्तः द्विपुत्रोदात्तानां स्यात् ।
 वीर्गमाभ्यां चो मानी एव न द्विपुत्रोदात्तानां स्यात् । अर्धोदात्तानां
 मेषः, वीर्गमाभ्यां अनुवचनम् । तेषु द्वे कर्तव्ये वाच्ये च
 मेषवचनं द्विपुत्रोदात्तानां । द्विपुत्रोदात्तानां स्यात् इति
 पूर्वः पद्यः ।

एवपुत्रोदात्तानां स्यात्, भाग्यवाद्युत्तिसूत्र-
 स्यात् । २१ ॥

वाच्यः पूर्वपद्येव कर्तव्येति । मेषवचनः यती
 सेवमते न द्विपुत्रोदात्तानां स्यात् । द्विपुत्रोदात्तानां एव एव
 भाग्यं वाच्यं तादात्म्यः स्यात् । मेषवचनस्य एव वाच्यं
 भाग्यस्य च अर्धोदात्तानामप्येव वीर्गमाभ्यां च
 अर्धोदात्तानामप्येव अर्धोदात्तानामप्येव अर्धोदात्तानामप्येव ।
 मेषवचनं चोदात्तानां प्राप्तिः, तत्रापि मेषवचनस्य एवपुत्रो-
 दात्तानां भाग्यं चोदात्तानां न प्रापयति । तस्मात् एवपुत्रोदात्तानां
 मेषवचनं एवमथः इति सिटान्तः । के.

• द्विपुत्रोदात्तानां । मुष्टिः, अर्धोदात्तानां, कर्तव्यं,
 नैत्रायः इति द्विपुत्रोदात्तानां द्विपुत्रोदात्तानां । तेषु सर्वेषु
 उवागुवात्तः अतिशय इति लिखम् । कु. १।०।१।०।१८
 सूत्रम्. • द्विपुत्रोदात्तानां द्विपुत्रोदात्तानां इति उवागुवात्तं । वि.
 १।०।१।०. • द्विपुत्रोदात्तानां, अर्धोदात्तानां द्विपुत्रोदात्तानां
 चोदात्तानां इति परितोदात्तानामप्येव इति वृत्तिसं-
 यतम् । १।०।१।१६. • द्विपुत्रोदात्तानां चोदात्तानां इति
 १।०।१।१९.

• द्विपुत्रोदात्तानां. एवपुत्रोदात्तानामप्येव अर्धोदात्तानां ।
 तत्र अर्धोदात्तानामप्येव उवागुवात्तानामप्येव । वि. ०।१।०.
 • द्विपुत्रोदात्तानां चोदात्तानां चोदात्तानां प्राप्तिः । पुनर्वचनं

तु यदा अग्निः सदा गुणकामाना प्रवृत्तिः इति । ह्यम् । १०।८।१।२७. * द्विरात्रादौ अहर्गणे चोदकमास ऊष्ण-
विषयाप्रसन्न विहितं कण्डूयनमभापितु चरमे अह्नयेव
कर्त्तव्यम् । वि. १।१।३।६. * द्विरात्रादौ द्वितीयारिरूपे एव
अन्तिमे न पत्नीसंवासात्त्वयम् । भाट्ट. १।१।९. ८. ६५.

* द्विरात्राद्यहर्गणेषु अहीनद्वादशाहमतमभ्यदशाहस्य
प्रथमद्वयहादेर्विषयतो प्रायः । भा. १०।५।४।२२-२३.

* द्विरात्रादिविकृतौ अग्निचयनाकारितेसो भवति ।
अभ्यन्तिकाद्याविकरणम् । भा. २०।८।१।२३-२८.

* द्विरात्रादिविकृतिषु द्वादशाहिकदशमगतानां
द्वितीयदिनामन्वयेऽपि यथाप्रकृतिं पत्नीसंवासात्तत्पेवा-
नुष्ठान इति पूर्वपक्षे नोदः, सिद्धान्ते तु द्वितीयतथा पत्नी-
संवासात्तस्यापि इदं अन्त्यतम सकलानुष्ठानं इति प्रयोग
विकारम् ऊहः । सोम. १।१।८.

* द्विरात्रात्रिरात्रादयो दीर्घयोः सोमादृत्वा । दीर्घ-
योर्मे अविषयणफलकयोः धर्तारं कर्मम् । वि. ३।३।१६.

* द्विरात्रत्रिरात्रादीनां द्वादशाहः अहीनरूपः प्रकृतिः ।
१०।५।४.

* द्विरात्रत्रिरात्रादिविकृतिषु द्वादशाहस्य अदितः
क्रमेण (द्वितीयमहरान्य) अहं आहो. अह्ना प्रवृत्तिः ।
अवशिष्टानां तु लोपः । वि. १०।५।१.

❧ द्विरात्रन्यायः । द्विरात्राद्यहर्गणेषु अहीनद्वादशाह-
गतमभ्यनदशाहस्य प्रथमद्वयहादेर्विषयतो प्रायः ॥

चोदनासु त्वपूर्वत्वादिद्वेन धर्मनियमः स्यात् ।
१०।५।४।२२।।

भाष्यम्— सति द्विरात्राद्योऽहर्गणः 'द्विरात्रेण
यजेत' इत्येवमादयः । तेषु किं क्लृप्तस्य द्वादशाहस्य
विषयत्वं प्रवर्तते, उत प्राथमीचोदनीचौ बर्जयित्वा दश
रात्रयेति । किं क्रमम् ? अविशेषात् क्लृप्तमप्येति । एवं
प्राप्तिं क्रमः । चोदनासु तासु प्राथमीचोदनीचयोः पूर्व-
त्वेन भर्षमत्वात् दशरात्रस्य विषयत्वं प्रवर्तते । केन
हेतुना ? सिद्धेन विषयतो नियम्येत । किं सिद्धं भवति ?
एवमाह 'यज्यथ तद्द्वितीयं यद्द्वितीयं तच्छुतीयम्,
जगतीमन्तर्गच्छति' इति । एवं ज्ञापयति, यज्यथं
द्विरात्राय, तद्द्वितीयं द्वादशाहस्य मासम् । यद् द्वितीयं

द्विरात्रस्य, तच्छुतीयं चैतुभम् । जगतीमन्तर्गच्छतीति
पदद्वयत्वीयं ज्ञातमहः अन्तर्तीयमात्रं दर्शयन् दशरात्रस्य
प्राधान्यं दर्शयति । य-प्रथममिति द्विरात्रस्य वादः, प्रहर-
णात् । तन्तच्छुतीयमिति द्वादशाहस्य, द्विरात्रे तुनीयामत्वात् ।
अपिच इदमपरं लिङ्गम्, यद्यपि प्रथममहर्गणेषु द्वितीयं
जगतीमन्तर्गच्छतीति, अन्तराद्ये पदद्वयत्वीयं ज्ञातं
दर्शयति । तस्मान् दशरात्रस्य प्रवृत्तिः ।

प्राप्तिस्तु रात्रिगण्यसंबन्धात् । १३ ॥

भाष्यम्— द्विरात्रेण यजेतेति रात्रमन्तः । इशपि
दशरात्र इति म एव । तदेतस्मान् प्रकृतिलिङ्गात् दशरात्रस्य
विषयत्वं इति प्राप्तिं लिङ्गदर्शनम् ।

सोम— आश्वीणादनायवादान् संगतिः ।
सुवार्धस्तु— द्विरात्रादिचोदनासु प्राथमीचोदनीचयोः
अपूर्वत्वात् प्रकृति-अधर्भवात् सिद्धेन मध्यमदशरात्रधर्म-
नियमः स्यादिति ।

वि— 'द्विरात्रस्यो द्वादशाहमाश्वीणादितः क्रमः ।
अथ-तो बर्जयित्वा च, विशेषामाश्वतोऽग्रिमः ॥,
द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमतः । ज्ञापयत्या-त्र-
रात्राय विषयतो दशरात्रगः ॥' (ज्ञापयत्य उददनीचम्ये-
त्यर्थः) ।

भाट्ट— द्विरात्रादिद्यहर्गणेषु सुवार्धगण्यतामाश्वत्
द्वादशाहस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । अतश्च प्राथमीचोदनीच-
योरेपि द्वादशाहे ऋतवत्त्वेन पर्ययाद्भवान्तोरपि गणना-
न्तर्गतत्वादिशेषात् द्विरात्रादिप्रकृतिः, अतश्च 'प्रथमस्य
प्रथमम्' इत्येवक्रमेण स्थानानाम-अदिति प्रकृतिविकारभाव-
नियतात् द्विरात्रादौ तुनीयादिप्रकृतिं द्वादशाहिकहर्षयत्वात्
वाच्यम् । इति प्राप्तिं, आश्वीचोदनीचौ यजेयित्वा मध्यमस्य
दशरात्रस्य दृष्टपूर्वपक्षतो दशरात्रमन्तर्गतत्वात् च भ्रूयते
'दृष्टमपरदशरात्रस्यैव देवशक्त्याय प्रथममहर्गणेषु उदोर्मे
अविवाक्यं दशममहः' इत्यादिपदवाचात् । तस्य च
प्रयोजनान्तराधर्मात् द्विरात्राद्यहर्गणान्तरात् स्वभाव-
प्रकृतिं तुनीयामन्तः । अत एव यत्र प्रयोजनान्तराधर्माः,
यथा दशरात्रमभ्येऽपि पदद्वयस्य दृष्टमन्तर्गतत्वात् । तथा
हि यथाभवत्येव दूरतश्चरत्स्य पन्थिर्गच्छतिद्विरेण
प्रयोजनमिति न तथा द्विरात्रादीनां भाषाप्रवृत्तिं ज्ञापयति ।

प्रकृते तु प्रयोजनान्तरभावात् प्रथमैपरिहारार्थं सत्यपि धर्माणां प्रकृतौ अहर्मात्राद्भवे विदुतौ गणनसामान्येन धर्मप्रदेशकता दशरामस्यैवेति विश्वयते । अत एव प्राथम्ययोगाभावे प्राथमीयोदपनीययोर्नामातिदेशेन धर्म-
प्रेरकयेऽपि न धत्ते । न चैव दशरामरूपविकृतायेव दशरामस्य नामातिदेशविधया चोदनात्प्रातिदेशविधयेन वा सार्धकत्वोपपत्तेः सर्वत्रानिदेशे प्रमाणाभावः । द्विराने 'कप्रथमं तद् द्वितीयम्, त्रिद्वितीयं तत्तृतीयम्, चतुर्वि-
म-नर्गच्छति' इति लिङ्गोपरद्विसात् राजान्तदान्दकत्वा-
वान्तरसादृश्यविशेषादेव सार्धनिक-त्ववर्गते । द्विराने यत् प्रथममहः तत् द्वादशाहिकस्य द्वितीयस्याहो विकारः इति तदर्थम् । चतुर्वि-
म-नर्गच्छति त्यजतीत्यर्थः । प्राथमीया-
विदेशे हि द्विराने पठदद्वितीयस्य त्रिष्टुभस्यैव स्थानं स्यात्, न तु जागृतस्य पठदतृतीयस्य । अत इदमप्यत्र लिङ्गम् । तथा द्विरान्तरे 'गायत्र प्रथमं त्रैष्टुभ द्वितीयम्' इत्यपि लिङ्गम् । प्राथमीयातिदेशे हि तस्य नामान्तररूपात्वात् नामान्तर-
द्वन्द्वं प्रथमं पठदप्रथमस्य च गायत्रात् गायत्र द्वितीयमिति वाच्यं स्यात् । अतो लिङ्गवशात् सार्धनिक-
त्वविधिः । तेन द्विरान्तौ ननुयममृति द्वादशाहिकप्रयोगा-
चाव ।

मण्डन— 'अरण्ये स्फुरदराजधर्मा ।'

शंकर— 'दशाहो मन्वसो गये ।'

• द्विप्रप्रकरणे 'यत् प्रथममहः तद् द्वितीयम्, यद् द्वितीयं तत्तृतीयम्' इति भूम् । द्विरान्तं यद् प्रथममहः, तत् द्वादशाहस्य द्वितीयम्, यथा द्विरान्तस्य द्वितीयमहः, तत् द्वादशाहस्य तृतीयमहः इति तदर्थः । अनेन प्रकृतेविकारभाव उक्तः । वि १०।५।६.

• द्विप्रत्ययान्तेन मेघवतिगान्देन चतुर्देवस्य पशौ एकवचनान्तरस्य विकार । भा १।३।१।११-४२.

• द्विपाहर्त्तं द्वितीयं चि-भनश्चिन्मीनेति असौ नैमित्तिकमेव, न लिप्यम् । भा ४।३।१।४.

• द्विस्ताम्येः उतस्मोववातो रथतादृहदमाणा यवस्य । रथतरे प्रयुज्यमाने तद्वर्माः प्रयोक्तव्याः, नृत्तनि प्रयुज्यमाने वृहद्वर्माः इति । भा. १।२।१।७।४१-५०.

• 'पञ्चिंशद्विंशत्ये पठे तुभयति हि द्विजा. ।' 'सूत्रान्तमोक्षनेनापि तुभ्यस्त्वान्ये द्विजातयः ।' वा. १।३। ३।७ प्र. २०४. • द्विजानां कर्मप्रयत्नात्कल्पन्विलता । विन्दु. ६।२।१।१।११.

• द्विजगम् । 'त्रिद्वै ये चरमानो ब्राह्मणे, मिथुनादप्यत् जायते रसादप्यत् । सचानिमृनान्नायते, तदप्ये लोकाय जायते, यथा यथासाध्यते, तदप्ये लोकाय जायते' । लैत्रा. १।२५९.

• द्वितीयमध्यायं 'नाताकर्मलक्षणम्' इत्याचधते । भा. २।३।१।११ प्र. ३०२.

• द्वितीयाध्यायस्य द्वितीये पादे निश्चितविषय-
त्वस्य गुणस्य क पूर्वनाममवात् भेदकत्वम्, ष घ ङले विधानेन भ्यनशात्पर्यन्तेन वा पूर्वं संयमात् अमेदकता, इति निर्णयम् । सु. प्र. ८८५. • द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे संश्लेषविधेयतास्य क विधेयत्वात् येरक-
त्वम्, क वा तदभावात् अमेदकता इति पश्यते । प्र. ८८५. • द्वितीयाध्याये अङ्गाद्विजाचारधारणार्थत्वेन अनुष्ठानोपशोभि-
त्वात् शब्दात्पर्यन्तममेद एव विचार्यै, ननुपशोमी शब्दमेदः, अनुष्ठानपर्यन्तसाधिवत्वात् मीमाञ्सा-
शास्त्रस्य । प्राथम्यकारु शब्दमेदमध्यायार्थमाचधते । प्र ५४०. • द्वितीयाध्याये उपचिरुपा विधेयत्वम् निरुपिता । कनिका प्र. ४१२.

• द्वितीयाध्यायार्थः 'अनन्तर प्रधानप्रधानानि पराशिकन्ते चिद्विद्यमानानि चेति' । भा. २।३।१।१ प्र. ३०१. • द्वितीयाध्यायार्थः । 'उपोद्घाताः कर्ममेदमान तस्यापवादयोः । प्रयोगमेद इत्येते द्वितीयाध्यायव्याख्याः ॥'

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे व्याजानमेव व्यपूर्वबोधकम्, अपूर्वव्यजानस्य इत्यधिक कर्ममेदवित्त्वोपपत्तः उपोद्घातो धर्मो. । द्वितीये धारणेऽनुनवनत्यादिभिः कर्ममेदः । तृतीये रथतादीनां कर्ममेदप्रामाण्यवशादः । चतुर्थे नित्यताप्रयुगे प्रयोगोर्भेदः । वि प्रत्ययनावा शो. १४ ।

'मातात्पीतस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ।' द्वितीया-
ध्यायार्थम् । • द्वितीयाध्यायार्थः । कर्ममेदाभेदकम् कल्प-
पूर्वमेदाभेदावति लक्षणार्थम् इति । वा. २।३।१।२८ प्र. ५४४. • द्वितीयाध्यायार्थः । तद्विह पद्विधयः

कर्मभेदे षड्भवे शब्दान्तरम्, अन्वयः, संज्ञा, गुणः, प्रकिया (प्रकरणं), नामधेयं इति । तदेतत् नामाकर्मलक्षणं इत्यध्याय आनक्षते । एतत्तात्वयैः । अतोऽन्वत् उच्यते । प्रसङ्गात्प्रसक्तं चेति । भा. २।१।१।११ पृ. ३७२. ७ द्वितीयाध्यायार्थः । 'शब्दान्तरादिभिर्भेदो लक्षणाद्योऽभिधीयते ।' या. २।२।१।१ पृ. ४६२.

७ द्वितीयाध्यायोत्तरं तृतीयः । कुतः ? 'नेदो वापन्नाद्युतः तावन्धेयसोपिभावे नास्ति' इति । या. ७।१।१।१ पृ. १५२४.

७ द्वितीयादियजमानेन अध्याय-पुष्टेन उपतिवित्ति-सोभप्रयोगलक्षित्विच्छित्तिरूपवशेण कर्मत्वविषयः कर्म साद्रुमद्वये समप्यगतम् । कणिका. पृ. ४२९.

७ द्वितीयलृतीयाध्याययोः संघ- 'यस्माद्धेद-मविज्ञाय न शक्यं शेषलक्ष्यम् । विशद्वुमत एतस्य तद-न-तर्प्यन्त्वे ॥ निघाना हि पदार्थानां शेषसोपि-व-संभवः । एकत्वे नापिद्वयेत कः शेषः करव सोपिथः ॥ भेदान्तरतत्त्वं शेषलक्षणमेव च । प्रयोगकृद्भाषीनां शेषवाधीनविद्यमानात् । अयमेव च संघ- समसो-ऽध्याययोर्द्वयोः ॥' या. २।१।१।१ पृ. ६४८-४९.

७ द्वितीया गुणभूतेऽपि भवति यथा 'सकृत् जुरोति' 'मासत् जुरोति' 'एककपालं जुरोति' इति । भा. २।१।४।११. ७ द्वितीया चतुर्थ्यां चाप्येते । गुणमुदाहरणम् । वाल पृ. १४४. ७ द्वितीया तद्वितेन चाप्येते । गुण-मुदाहरणम् । पृ. १४४. ७ द्वितीया तावत् गुणमाद्यं नैव श्चेति इति ग्राह्यात् सकृत्प्रकरणे (२।१।७।१२) । या. २।१।७।१४ पृ. ७२१. ७ द्वितीया मात्रवर्गेन चाप्येते यथा उपांगुणाजे अमीषोमीयवाज्यामममममैः 'तावन्नां आस्यस्ये नो' इति । वाल. पृ. १४४. ७ द्वितीया विभक्तिः ईषिततमे भवति । भा. २।१।७।१४.

७ द्वितीया विभक्तिः । किं गुणकर्मणि द्वये द्वितीया इहेति पत्नौ द्वितीयादनीनात् (अग्निं संमार्द्धं) इहापि कामान्योदहेतेन गुणकर्मता । नैति नूनः । द्वितीया विभक्तिः कर्तुरीषिततमे भ्येते । भा. २।१।७।१० । ही येत् परशपि द्वितीयादनीनात् मयलभुनत इत्य-

मिति । नैतदेवम् । गुणभूतेऽपि द्वितीया भवति । तथाहि ददधते 'सकृत् जुरोति, मासत् जुरोति' इति । ११. या—परसु भाद, 'अन्वयव्यतिरेकाध्यायगुणवारानु-मारिता । शेषरस्य, द्वितीया तु प्राधान्यव्यभि-चारिणी ॥' तन्नाम प्रमाणं युक्तम्, यदेकवितकम् । अनेकवितकं च प्राधान्ये द्वितीया, गुणभूतद्रव्योपदेशोऽपि दृष्टवान् 'सकृत् जुरोति' इति । तथा 'प्रयाननेषु ह्यीष्यमिगारगति' इति अन्तेषामपि द्वितीया आस्यपदान्त्वं दृष्टम् । अतो 'मीहीनवदन्ति' इत्यत्र उभयसंभवेऽपि उपकारदर्शनसुतमेव द्रव्यप्राधान्यम्, न द्वितीयाङ्गम् । न च तत् समामांशोद्यगादिषु अस्ति, इति इहापि द्वितीयाय द्रव्यमेव उपदिश्यामिति ।

भा— न गुणभूतेऽपि द्वितीया । एवं हि अभिव्यक्ता उपदिशन्ति 'कर्मणि द्वितीया' 'कर्तुरीषिततमे कर्म' इति । न च लोके गुणभूते कर्तव्यं द्वितीया पदवापः । यदपि च 'तण्डुलानोदने पच' इति, जोदनात् तण्डुलान् संसृजु इति ईषितता एव सङ्ख्याः । 'यस्यजात् शिल्लकान्त्वं वृष' इति शत्वना एव तेनाकारेण संख्या ईषितता इति कर्माभि-प्रायः । लौकिके प्रयोगेः तावत्प्रतिच्छेदे हेतुः, न वैदिकः । या लौकिके जुरोति इति प्रयोगे द्वितीया, शक्यते तत्र सकृत् ईषिततमे एव स प्रयोग इति, 'तण्डुलानद्य जुरोति' तण्डुलानद्य होमेन संपद्यति इति । लोके मात्राणि हि चतुप्रकारा निवृत्ता । अन्यायक्षानेकार्थत्वम् । तेन प्रधान-भावेन सिद्धा सती द्वितीया गुणभावेन कल्प्येत । येदे तु कर्म द्वितीयादिद्विष्टे गुणभावः इति ? द्वितीयादिर्द्वयान् प्राधा-कमेवावगम्यमानः । १२। या—विद्वत् तावत् प्रयोगः । किं कारणम् ? 'आचारत्वात् प्रयोगे हि स्मृत्या सर्वत्र चाप्येते । विवक्षाऽनेकथा चान् स्मरणे त्येकर पत्ता ॥' यदि हि आचारण ऐक्यत्वं भवेत्, नैव स्मृतयः प्रयत्नेन धार्यन् । स एव तु संकीर्णत्वात् अप्ठः स्मरणेन प्रतिपास्यते । स्मरते च द्वितीयायाः प्राधान्यमर्थः । 'समंनि द्वितीया', 'कर्तुरीषिततमे कर्म' इति । तथा लोकोदयोः प्रयुज्यते 'षट् करोति', 'मीहीनवदन्ति' इति । यानि च लोके कर्मिचामस्यद्वाराजानि ताजुदाहरति (भाष्ये) 'तण्डुलानोदने पच', 'यस्यजात् शिल्ल-

पठयान् कुरु', 'तण्डुलान्नत जुहुधि' इति । तण्डुलैः
 नरनैः इति च प्रयोगेषु च द्वितीया प्रयुज्यते, तण्डुलं
 तृतीयसमानार्थं च इति गम्यते । तद्योच्यते । 'सर्वे
 पात्रादिस्तंभे ह्युपाकारात्तण्डुलादयः । प्राधान्यात्प्र-
 सुपादाय द्वितीया तत्र यत्पर्यति ॥' यद् यदायो-त-
 भूतीदनश्लिष्टकसाधन्येन तण्डुलसत्त्वज्ञाः विवक्ष्यन्ते,
 तदा तृतीयाऽन्तपदमात्रो भावितः । यदा तु भोजनयोग्यी-
 दनावस्थापरिकल्पेण तण्डुलाः, मादंशोत्तरपथे च
 श्लिष्टकसाधारेण परत्राहं हरन्ते । तथा त्रेदकस्यापगत-
 गुणभावश्च ते द्वयसाधनके अग्निहोत्रे गुणश्लिष्टतास्तिष्ठन्तः
 रमणीयत्वात् कस्याश्चित् प्राधान्याः स्वकर्मयोग्योपादानार्थं
 तण्डुलाः होमसंबन्धिभवेन भवितेताः । च यत् प्रेरयति
 गुणसामा वा 'यद्यसाम तण्डुलात्तव जुहुधि' इति, तदा
 द्वितीयाऽर्थमात्रं भवति । भवति हि त्पेन बहुवचसाप
 विवक्षेति । गुणभूतेऽप्यर्थे केनचित् कारणेन कथित्
 प्राधान्याद्यो विवक्षते, तथा प्रधानभूतौ गुणादयः ।
 कदाचिदुभौ, कदाचिदुभौ । न च यत् विवक्षते, तत्
 शब्देनाभिधायत्वं इत्यस्ति प्रमाणम् । विश्वस्तंभपथे
 तु लक्षणापुत्राशान्तप्रथमम्, न स्वार्थसागः । तस्मात्
 प्राधान्यमेव द्वितीयाऽर्थः ।

● द्वितीया विभक्तिः क्रियासंबन्धे भवति । कारक-
 विभक्तिर्हि सा । कारकं त्रिधाया एव भवति, न द्वयस्य ।
 भा. १०।२।२८।६५, ● द्वितीया विभक्तिः प्रधानविधि-
 लक्षणम् । यथा 'रथंशर मावति' 'वृद्धं मावति' इति ।
 १।२।२८।७०, ● 'प्रतिपरिदिक्कालुचरन्ती द्वितीया विभक्तिः
 प्रातिपरिदिकार्थे विद्योपक. इत्याह' इत्युक्तं भाष्ये । न्यामा.
 एकादशाध्यायार्थविचारे ॥ द्वितीयाया कर्मकमकविभक्त्या
 प्राधान्यमवगम्यते कर्मणः । वि २।१।३, ● द्वितीया
 (ग्रहं संमार्ष्टि) ग्रहस्य वेदेष्वपि प्रयोजनवत्तया च
 प्राधान्य गम्यते । ३।१.७, ● द्वितीया देवताविधि-
 ' देवताविधिरपि तद्विद-चतुर्षो-मात्र्यवर्ण-द्वितीया-
 नर्थं तदर्थेदात् पञ्चविधः ।' बाल. ५.२२, ● द्वितीयायाः
 ईश्वरान्तीकृतकर्मणो. अनुगतं साधक्यं सक्रियाऽन्वच्छे-
 दकम् । ५. ७५, ● द्वितीयायाः उपाय-भाष्य-विकार्य-
 -संज्ञार्थायकचतुर्विधकर्मसाधारण्यम् । सु. ५. १२३.

● द्वितीयायाः कर्म-रामयेः । तत्र क्रियाजन्यप्राति-
 ष्यम् । 'पठं पठयति' इत्यत्र दर्शनब्रह्मसाक्षात्तयाः पठयिष्-
 ष्यात् लक्षणमन्वयः । ननु एवं 'चेन्नो ग्रामं गच्छति'
 इत्यादौ चैत्रस्य कर्मसाधारण्यं, त्रिधात्वर्थसंयोगात्किञ्चित् ।
 तत्रैव त्वत्रनिगच्छन्तोः पठाय वापतिः । इति चेत् । अत्र
 नैवाधिक्यः । परममेव च क्रियाविशेषणम्, भाष्यसंज्ञ-
 ऽन्वच्छेदकत्वं कृतविशेषणम् । यत्वं च द्वितीयापठयत्यर्थ-
 वेत्तया । एवं 'चेन्नो ग्रामं गच्छति' इत्यादौ चैत्रममेव-
 भाष्यारजन्यप्रातिष्येताऽन्वच्छेदकसंयोगसाक्षितया प्रापस्य
 कर्मता । प्राग्दर्शोद्योऽपि ग्रामममेवैतत्प्रातिष्येताऽन्वच्छेदक-
 संयोगानुसृत्यप्राधान्यमनेतत्प्राकारजनककृतियाम् चैत्र-
 इति । त्यजतेः विभागकत्वव्यापारे शाक्तिः इति नोक्तशेषः
 इत्याहुः ।

तत्र कर्म द्वितीयम् । 'कर्तुरीच्छित्ततमं कर्म' (पा.
 १।१।४९) 'तथाप्युक्तं चानीषितम्' (५०) इति
 व्यक्तरणात् । तत्र भाष्य चतुर्धा । उपाय-भाष्य-विकार्य-
 संज्ञार्थमेवाह । उपचित्नीम योऽकारेण कारकं अभि-
 पानोपात्तम्, तस्य अस्त एवोत्पादनम् । तस्यैव सतः
 अपात्तस्य प्राप्त्यं प्रातिः । तत्र तद्विद्योपयोग्यत्वात् न विदुः ।
 तस्यैव अट्टानिश्चयोत्पादनं संस्कारः इति । यथा पूर्व
 श्लिष्टि, पठं कुरुते, पठो रोषिच, श्रीहीनवशन्ति, श्रीहीन्
 मोक्षति इति । ५।१।१०६ याक्यपदीये 'यदक्षणावते सदा
 वन्तः सन् प्रकाशयते । तन्निर्देशे विद्यते तु द्वेषा कर्म
 व्यवस्थितम् ॥ पठन्वच्छेदकस्य चिद्विन् काश्चि
 भवन्तु । विद्विद्वृणान्बरोराया मुनगाविधिः प्रावत् ॥
 क्रियाकृतविशेषणा विद्विष्येन सत्यते । दर्शानादनुमानाद्
 तादृशं तत्तु कथ्यते ॥' इति । (चोत्पन्नमुद्रिते
 नोपलब्धविदमस्मानि. । के.)

अनीषिततमि चतुर्विधम् । उदासीनम्, द्वेषम्,
 संशान्तेरनाभ्यतम, अन्वयपूर्वकं च । यथा पूर्णं मृदाति,
 विपं भुङ्क्ते, मा रोषिच, विपमन्तुप्यति, अभिमनुष्यति
 इति च । अत्र ईषितत्वानीषितत्वयोः शनिद्वयं इति
 सोमेश्वरः । ईषितत्वानीषितत्वयुक्तिसाध्यत्वे न द्वितीयाया
 गोरवात् । न च सूत्रद्वयार्थकम् । 'कारणाधीनानीषितः'
 (पा० १।४।२७) इति 'ध्वेन्दी वा कारयति' इत्यत्र

यवानामिंसकवेन अपादानतया ईषिततमे गवि द्वितीया-
प्राप्त्यर्थेनात् आचक्ष्व, 'विप भवयति' इत्यादौ द्वितीय-
स्यापि सार्थकत्वात् ।

'अकृषिर्षतं च' (पा० १।४।५१) । दुःश्याच्यादि-
द्विकर्मकधातूना अपादान-वाचिकारकैः । असंभवदन्वयं
धात्वर्थताऽऽच्छेदककलाहलि स्वाप्पमानं द्वितीय कर्म ।
गा यजो दोषि, राजानं यान्ते वसुवान्, अजा ब्रान-
नपति । गोकर्मकदोहेन यजो भावयति इति बोधः ।
(यजःकर्मकदोहेन गा भावयति इति—) विपरीतं वा । अत्र
धात्वर्थेन्याप्यमानमेकं कर्म, स्वाप्प-आप्पमान द्वितीयम् ।
अत्र एव ' तस्य पयसि दधानयति ' रूपेण द्वितीयकर्मा-
पेक्षया पयसः कर्मत्वेनैव अन्वयः ।

' गतिष्ठुद्धिप्रयवसानार्थेऽब्दकर्मोऽङ्गानामि कर्ता
स गो' (पा० १।४।५२) गत्यर्थेऽङ्गुल्यर्थकमल्यव-
सानार्थकाना शब्दकर्मत्रया अकर्मणा च ज्ञानाद्यर्थक
धातूना अण्यताना समभिव्याहारे यः कर्ता, स तेषां
पण्यताना समभिव्याहारे कर्म । गुरुं प्राप्नोति गमयति,
शिष्यं दास्यं बोधयति, मन्त्रं यजमान वाचयति, विष्णुं
धापयति । अत्रापि स्वाप्पमानत्वम् ।

' इन्द्रोऽन्वतरस्याम्' (पा० १।४।५३) इरणार्थकानां
करणार्थकाना च समभिव्याहारे द्वितीया तृतीया च ।
शिष्येण शिष्यं वा भार ऋयति कारयति च । तस्मात्
रुप्यन्तं द्वितीयार्थैः इति पार्थसारथिः ।

यत्र च द्वितीयाऽर्थेऽथ न क्त्वात् क्रियाऽन्वयः तत्र
उपपदविभक्तिवत् । यथा ' वा-तराऽन्तरेण्युक्ते ' (पा०
१।३।४) ' वा मा च भ्र-वश्च अत्रेण वा हरिरसि ।
अत्र संज्ञये द्वितीयाया लक्षणा । उभयपुरुषस्य-तराल्पर्या
हरिः इति बोधः ।

' कलाध्वनोरत्नलसंयोगे' (पा० १।३।५) कलाध्व-
यानिपदमभिव्याहृतद्वितीयायाः अत्यन्तसंयोगो भ्यानि-
र्यः । ' मासपद्यते, मोक्ष पद्येतरित्तयति ' । मागाभिव्यापि
विभिन्नपण्यनम्, कोदाभिव्यापि विशिष्टपद्येतरित्तयतिः इति
बोधः । अभिव्यापेः पद्येसंबन्धित्वात् उपपदविभक्तिवत् ।

' कर्मप्रवचनीयपुके द्वितीया' (पा० १।३।६) उद-
स्यधाद्यर्थक- अनु-पति- पर्यादिष्वभिव्याहृतकर्मप्रवच-

नीवसंज्ञकाना योगे द्वितीया । जपमनु प्रावर्षत्, नदी-
म-नवतिना वेग, अनु हरिं युजः, उप हरिं युजः,
शुभं प्रति परि व्यज न विद्योक्ते विद्युत्, भद्रो विष्णुं
प्रति परि अनु वा, लघुमीरिं प्रति परि अनु वा,
वृथेष्ट्वत् प्रति परि अनु वा सिञ्चति, हरिमभि वर्तते ।

' गत्यर्थकमेणि द्वितीयात्तुष्टुर्थी चैष्टायाभनन्धनि'
(पा० २।३।१२) अन्धभिन्ने गत्यर्थाना कर्मणि एते
स्तः चैष्टाया गत्यर्थानायात् । मानं प्राणाप वा गच्छति ।
तपि, ए. १२१-१३२.

● द्वितीयायाः त्यागप्रक्षेपाद्यविषयौपचारिकस्याप्यन्त-
भिन्नान्तरकर्मणात्तिलम् । सु. ए. ६३२.

● द्वितीयाऽन्तेन ईषिततमं यत् साधनम्, तत्
उच्यते । भा. २।१५।१४. ● द्वितीयान्तेन अन्तेन नदि
देवता उदितयते प्रमाणाभावात् । ड्रुप. १०।१।७।१४
ए. १८१।

● द्वितीयाऽन्तादिपदानां तावत् क्रियापदं विना
निराकाङ्क्षाभावस्य उभयवादिषिद्धतया क्रियाप्रतिषेधक-
पदस्य विशेषणविधादकत्वस्य अवयवम्भावात् । रद्व्य.
ए ४१.

● द्वितीयाऽर्थस्य ' कर्मणि द्वितीया' (पा० २।३।१२)
इति मन्त्रात् कर्मवत् । तदपि भावनायामेव अन्वयेति ।
अत्र विवदन्ते । तत्र नदीनवाकिंकात्वात् (इत्याहुः
इति वरस्तात् दूरन्वयः) धात्वर्थानधिकरणत्वे तति
धात्वर्थताऽङ्गच्छेदककलाहलिर्न कर्मत्वम् । पन्पादिफन्तर्पो
हि फन्तवन्विष्टो भावापः, तद्वच्छेदकीभूतकत्वस्य
निकूल्लादेः देवदत्तवृत्ति-प्रापारणनिकरणीभूतीदन्तवृत्ति-
न्यात् ओदादेः कर्मत्व इति लक्षणसम्प्रपः । गमनकत्वस्य
संज्ञेनास्य प्राप्ते इव यैथेऽपि उच्यत् धात्वर्थाननिकरणत्वे
तति इति, यैथस्य गमनरूपधात्वर्थाननिकरणत्वात् । गमन-
कत्वपूर्वदेशमिमाशाश्लिभि रूर्पदेशो गमनानधिकरणत्वं-
विशिष्टावाक्येन्यकत्वलाहिल्यस्य तावत् अति-भ्यासिः ।
एवम् ' वृष्यात् भूती पगं पतति ' इत्यत्र पतनविधानन-
संयोगविभागरूपकत्वात्प्रयोः भूमिद्वेषोः अति-भ्यासिः ।
अतो धा-वर्षताऽऽच्छेदकेति लक्षितमेवम् । एव च गमेः
संज्ञेयाः एव, न्यवेर्णिमागः एव (कन्म्) । पवति-

स्वन्दत्यादेः नैव किञ्चित् फलं वाच्यमताऽवच्छेदकं इति नोच्चाति-भातिः । फलपदं च त्रिवाचन-फलत्वम् । तेन वाच्यताऽवच्छेदकस्यापारलमादाय भाषाये, अघोदेग-मादाय अघोदेशावयवे. च नातिव्याप्तिः । “ वततोः अघोदेशावयवोः फलम् । अत एव ‘ नरकं पतति ’ इत्यपि प्रयोगः ” इति केचित् ।

ननु ‘ प्राप्तं गमयति चैशे मैशम् ’ इत्यत्र मैशे कर्मत्व-लक्षणञ्च अ-व्याप्तिः, मैशस्य गमनरूपत्वात्पर्याधिहरण-त्वात् । न च ‘ वनावन्ता घातवः ’ (पा० ३।१।३२) इति वचनात् गिजन्तस्य धातुसंज्ञानावयवेः गिजन्त-गमिभावस्यैव गमनानुबूळ धारणस्य मैशे अभावात् ना-व्याप्तिः, तद्वेषाऽवच्छेदकस्य गमनानुबूळस्य मैशे सत्त्वेन द्वितीयपदस्यपि सत्त्वात् इति भाष्यम् । तथात्वे प्राप्तस्य कर्मत्वानुपपत्तेः । न च ‘ गिजन्तस्य धातुवेऽपि गमेरपि धातुवानमायात् प्राप्तस्य तत्कर्मत्वोपपत्तिः ’ इत्यात्वे ‘ वाचयति चैशे मैशम् ’ इत्यापि मैशस्य कर्मत्वानुपपत्तेः । न चेष्टापत्तिः, द्वितीयाऽन्तात्वात्तेः । ‘ गतिद्विप्रत्यय-सानाथश्चन्द्रकर्माङ्गमङ्गामणि कर्ता स औ ’ (पा० ३।४।१६) इत्यनेन सूत्रेण सत्यादीनां धातूनां अण्वतानां य. कर्ता, स अण्वतानां कर्म इत्यर्थेन सत्यादिभिधधातुयोगे कर्मसंज्ञानिषेवेन तथापि इष्टापत्तेः कर्तुं अशक्यत्वात् । ‘ हृक्षोरन्ववरक्याम् ’ (पा० २।४।१२) इति सूत्रेण हारयति-कारणधधातुयोगे विवरपेन कर्मसंज्ञाविधानात् ‘ हारयति कारयति कृट भूयेन, हारयति कारयति कृट भूयम् ’ इति प्रयोगद्रवावयवे । तत्र भूये वाच्यताऽवच्छेदकी-भूताद्योऽन्वयापारलपत्त्याभयन्त्य सर्वादा सत्त्वेन नमीत्य-तदभावेनः वस्तुमहाकवादात् । एतेन स्वप्रवृत्त्यर्थमित्त-सधवेतादिवाक्यत्वात्कर्मताऽवच्छेदकत्वशाशान्तिं कर्मत्वं इत्युच्यते । ‘ वाचयति चैशे मैशम् ’ इत्यादौ कति-व्याप्तिः प्रति चैत्, न । तत्रनिकाश्यात्तिमेवेन कर्मत्वानां वेदात् । इत्यथा अम्यकर्मत्वसंज्ञोपपत्तेः चैशस्य स्वमित्त-मैत्रसन्निवेशकर्मत्वसंज्ञोपपत्त्याप्रवन्वात् ‘ चैशे मैशं गच्छति ’ इत्यत्र चैशस्य कर्मत्वानुपपत्तेः । अन्वयाया मैशस्यापि क्रिया-समानाधिकरणत्वाभावात् कर्मावपत्तिः । अतः, तदा-दिक्-संभावेनेर (वेच) इत्यत्र निर्वाच्यत्वं तथात्वे चैश-

निवृत्तियायाः परतमवेतत्वाभावादेव तत्र नाति-भातिः । ततश्च यद्विधानव्यवधानवर्धताऽवच्छेदकत्वशास्ति सत् यत् यद्विधानधिकरणम्, तत् तद्विधानकर्म इति विशिष्टैश्च कर्मत्वनिवृत्तिः । परतमवेतद्विद्वान्प्रत्ययानुबूळ-वच्छे-दकत्वशास्ति यत्, सत् तद्विधानकर्म इति वा निवृत्तिः । वक्ष्यादिक्रियामादायैव लक्षणानन्वयः स्वष्ट एव । ‘ वैशे मोमेन गच्छति, मैशधेनम् ’ इत्यत्र तत्कर्मनिवृत्तियामादाय गमयति इत्याद्ये च गतिक्रियामादाय प्रागस्य तदनुबूळ-म्यापारलपणिकर्ममादाय मैशस्य कर्मत्वं निर्वाच्यम् । ‘ घटं भावयति ’ इत्यादौ तु गिर्यमादायैव, भूषातेरसंज्ञक-भात् । वाचयति इत्यादौ च पञ्चम्यमादायैव बोधनस्य, न तु अनुबूळपारलपत्त्याय मैशस्य, उच्यतेनानुपपत्त्यात् । अत एव तत्र गिजन्तः अकर्मक एव । अथवा तस्यापि बोधन एव कर्म, विकट्पुत्रानुबूळ-वाचिद्योपात् । एवं च हारयति-कारयतिमित्त्वित्तरमैवनिवृत्तौ तृतीयान्तरदानमिषेयव-मपि देयम् । तेन हरणदिकर्तुः पाठिकर्मत्वाविधातः । एव गमिषतत्वाद्यौ विवक्षा सतमन्ततादात्ममिषेयत्वं वा देयम् (परतमवेतद्विद्वान्प्रत्ययलक्षणानुबूळ-निवृत्तित्वं यत्, तत्र गतिक्रियार्थं इति विवक्षा लक्षणे देवा । परतमवेतद्विद्वान्प्रत्ययलक्षणानुबूळ-निवृत्तित्वं यत्, तत्र गमिषतत्वं इति सतमन्तपदान-मिषेयत्वं गमिकर्म इति सतमन्तपदान-मिषेयत्वं वा देयं इत्यर्थः) । तेन ‘ अशे गच्छति, नरके पतति ’ इत्यादि-प्रयोगस्यापि रूपपत्तिः । न चैवं तत्कर्मत्वानां वेदात् द्वितीयायाः शाक्तप्रत्ययप्रपत्तिः, साधनेन श्रुतिसे अभावे च द्वितीयायाः नास्ति । पदान्तात्ताया अन्तदन्वयैव तत्र नाति-फल्यतावा गौरवात् । तथाहि । ‘ प्राप्तं गच्छति ’ इत्यत्र द्वितीयायां श्रुतिश्च चान्वयेताऽवच्छेदके मंसोमे कल्पयति । तन्मनकं गमनं धारयति एव । (एवं द्वितीयायां भावेऽपि प्रतिबोधितासंज्ञेन धारयति एव ।) प्राग्वद्विद्वानुबूळ-मिषेयत्वेऽपि द्वितीयायां । एव च प्राग्विद्वानुबूळ-मिषेयत्वेऽपि द्वितीयायां । इति तु गमनापारलपत्त्यावच्छेदके कति-कामाप्यनुबूळ-वात् आदात्कल्पेत्, तदा परतमवेततादि-अन्वयेत्याभावेपटित-क्षणमादाय भेदे द्वितीयाऽर्थः । त-च प्रतिबोधितासंज्ञोपपत्तित्वात्तादात्म्यापि-संज्ञकत्वेन

गमनान्वयी। तत्रश्च ग्रामनिष्ठमेदप्रतिषेधोऽपि गमनमेव ग्रामवृत्ति-
संयोगजनकमनवात् इत्यादिः आन्वयोपः । यस्तु गण-
मेदश्चाप्यवृत्तित्वमते चैत्रे गमनवद्देहस्य तुल्यत्वात्
ननु गणाय प्रकृत्यर्थे ग्रामो भेदे प्रतिषेधोऽपि संयोग-
अन्वयेति । भेदश्च अत्रावीपविरोधतासामनायोमवषटित-
छादानाधिकरणसम्बन्धेन गमने भवेति । तत्रश्च ग्राम-
प्रतिषेधोऽपि संयोगसंग्रहमागच्छति इत्यादिः शाब्दबोधः ।
अथ एव आयेयत्वापरवर्णयवृत्ति-कार्यकतत्परीतः वृत्ति-
त्वार्थकद्वितीयायाः भेदः, भेदाद्यर्थस्य अधिकत्वात् ।
अथ चापरो विशेषः । यत् द्वितीयाऽर्थो वृत्तित्व-
त्वात्संयोगसंग्रहे फले प्रधानत्वेति, सत्त्वार्थेषु वृत्तित्व-
त्वात्संयोगार्थे वा इति । एवं 'ग्रामस्य गन्ता' इत्यादौ
कर्मणिपृथीक्यलेऽपि बोधम् । एवं 'चैत्रेण ग्रामो
गमन्ते' इत्यामनेष्वेदेन षट् भेदश्च अभिधीयते । तत्र
प्रथमाऽन्तपदोपस्थाप्यो ग्रामः प्रतिषेधोऽपि संयोग-
भेदान्वयी । स च धात्वर्थगमने सामानाधिकरण्यसंबन्धेन,
स च धात्वर्थो गमनं पुनः आ-मानेपदार्थे फले ज-प-व-
संबन्धेन, तत्र आश्रयतासंयोगार्थे ग्रामे । तत्रश्च चैत्र-
कर्मण-ग्रामाधिकरणसंबन्धेन संयोगजनकमनवात्संयोगोपाश्रयो
भावः इत्येवं शाब्दबोधः । एतन् 'पद ओदनः' इत्याज
कर्मण्यस्यसंग्रहेऽपि । तत्र तु अयं विशेषः, कर्मणः
प्रतिषेधो भेदः वृत्तित्वं आश्रयश्च । ओदनः अमेदेन
प्रतिषेधोऽपि, स च स्वनिष्ठप्रतिषेधोऽपि निरूपकत्वसंबन्धेन
भेदे, स च सामानाधिकरण्येन क्रियाकारम्, सा च
स्वभावकत्वद्वारा (पञ्चवृत्तिसंबन्धेन) वृत्तित्वं, तत्र
निरूपकत्वसंबन्धेन आश्रये, स च अमेदेन ओदने इति
ओदनाभिसंप्रतिषेधोऽपि कर्मण्यस्यसंबन्धेन संबन्ध-
निरूपकत्वमाश्रयः ओदनः इति विशेषोपः । अनु-
भवात्सामान्येण स्ववृत्तिसंबन्धेन आश्रयत्वात् ।

ननु एवं भेदे प्रतिषेधोऽपि प्रतिषेधोऽपि सामाना-
धिकरण्यसंबन्धेन, अन्वयित्वाऽन्वयेऽपि संयोगजनकमनवात्-
कत्वेन च । ननु वैशिष्ट्यप्रत्याश्रयवृत्तित्वमपि संयोगजनकमनवात्-
प्रतिषेधोऽपि संयोगसंग्रहे फले प्रधानत्वेति, सत्त्वार्थेषु वृत्तित्व-
त्वात्संयोगार्थे वा इति । एवं 'ग्रामस्य गन्ता' इत्यादौ
कर्मणिपृथीक्यलेऽपि बोधम् । एवं 'चैत्रेण ग्रामो
गमन्ते' इत्यामनेष्वेदेन षट् भेदश्च अभिधीयते । तत्र
प्रथमाऽन्तपदोपस्थाप्यो ग्रामः प्रतिषेधोऽपि संयोग-
भेदान्वयी । स च धात्वर्थगमने सामानाधिकरण्यसंबन्धेन,
स च धात्वर्थो गमनं पुनः आ-मानेपदार्थे फले ज-प-व-
संबन्धेन, तत्र आश्रयतासंयोगार्थे ग्रामे । तत्रश्च चैत्र-
कर्मण-ग्रामाधिकरणसंबन्धेन संयोगजनकमनवात्संयोगोपाश्रयो
भावः इत्येवं शाब्दबोधः । एतन् 'पद ओदनः' इत्याज
कर्मण्यस्यसंग्रहेऽपि । तत्र तु अयं विशेषः, कर्मणः
प्रतिषेधो भेदः वृत्तित्वं आश्रयश्च । ओदनः अमेदेन
प्रतिषेधोऽपि, स च स्वनिष्ठप्रतिषेधोऽपि निरूपकत्वसंबन्धेन
भेदे, स च सामानाधिकरण्येन क्रियाकारम्, सा च
स्वभावकत्वद्वारा (पञ्चवृत्तिसंबन्धेन) वृत्तित्वं, तत्र
निरूपकत्वसंबन्धेन आश्रये, स च अमेदेन ओदने इति
ओदनाभिसंप्रतिषेधोऽपि कर्मण्यस्यसंबन्धेन संबन्ध-
निरूपकत्वमाश्रयः ओदनः इति विशेषोपः । अनु-
भवात्सामान्येण स्ववृत्तिसंबन्धेन आश्रयत्वात् ।

इत्यत्र बल-शक्ति-संग्रहप्रतिषेधोऽपि संयोगजनकमनवात्-
कत्वेन च । ननु वैशिष्ट्यप्रत्याश्रयवृत्तित्वमपि संयोगजनकमनवात्-
प्रतिषेधोऽपि संयोगसंग्रहे फले प्रधानत्वेति, सत्त्वार्थेषु वृत्तित्व-
त्वात्संयोगार्थे वा इति । एवं 'ग्रामस्य गन्ता' इत्यादौ
कर्मणिपृथीक्यलेऽपि बोधम् । एवं 'चैत्रेण ग्रामो
गमन्ते' इत्यामनेष्वेदेन षट् भेदश्च अभिधीयते । तत्र
प्रथमाऽन्तपदोपस्थाप्यो ग्रामः प्रतिषेधोऽपि संयोग-
भेदान्वयी । स च धात्वर्थगमने सामानाधिकरण्यसंबन्धेन,
स च धात्वर्थो गमनं पुनः आ-मानेपदार्थे फले ज-प-व-
संबन्धेन, तत्र आश्रयतासंयोगार्थे ग्रामे । तत्रश्च चैत्र-
कर्मण-ग्रामाधिकरणसंबन्धेन संयोगजनकमनवात्संयोगोपाश्रयो
भावः इत्येवं शाब्दबोधः । एतन् 'पद ओदनः' इत्याज
कर्मण्यस्यसंग्रहेऽपि । तत्र तु अयं विशेषः, कर्मणः
प्रतिषेधो भेदः वृत्तित्वं आश्रयश्च । ओदनः अमेदेन
प्रतिषेधोऽपि, स च स्वनिष्ठप्रतिषेधोऽपि निरूपकत्वसंबन्धेन
भेदे, स च सामानाधिकरण्येन क्रियाकारम्, सा च
स्वभावकत्वद्वारा (पञ्चवृत्तिसंबन्धेन) वृत्तित्वं, तत्र
निरूपकत्वसंबन्धेन आश्रये, स च अमेदेन ओदने इति
ओदनाभिसंप्रतिषेधोऽपि कर्मण्यस्यसंबन्धेन संबन्ध-
निरूपकत्वमाश्रयः ओदनः इति विशेषोपः । अनु-
भवात्सामान्येण स्ववृत्तिसंबन्धेन आश्रयत्वात् ।

एव च यत्र एतादृशकर्म-वशात् सत्र 'षट्' आनामि
भेदः, इच्छति, कुर्वते, 'षट्' शब्दात् 'इत्यादौ
सतिपदस्यदर्शाभिरादिपदसुभेन द्वितीयापठनोः विपक्षे
लक्षणा । पटविषयकज्ञानाश्रयो भेदः इति शाब्दबोधः ।
'भेदेण शब्दो' इत्यादौ तु कर्मण्यस्येन विषयत्वं लक्ष्यते ।
मैत्राभिसंज्ञानविषयो षट् इति च बोधः । 'शतौ षट्'
इत्यादिकर्मण्यसु तु विषये लक्षणा, तस्य च षट् अमे-
दान्त्व इति प्रत्ययः । षट् इत्यादौ प्रतिषेधोऽपि । न तु
अन परलभ्येतावपेदौ वैदर्यात्, 'स्वात्मानं जानामि'
'आत्मानमा-माना वैशि' इत्यादिप्रयोगाय । एवं
अकथितकर्मण्यस्य कर्मप्रवचनीयवदोमनिसिद्धद्वितीयाया च
लक्षणैव । इत्याहुः (नवीनतार्किकः इत्यस्य अभ्यासः) ।

अनेदमवधेयम् । यदि कृत्वावच्छिन्नोऽप्यप्यस्ये चान्वयः,
तदा द्वितीयाऽन्वयेऽपि वृत्तित्वस्य बर्तमानकर्मण्यस्य संयोगोपाश्रयो
कत्वे अन्वयत्वात् एकदेशान्वयनिश्चयनोऽपि स्ववृत्तिसंग्रहः । न
च धैर्यस्य नता, चेत्तदप्यः इत्यादावपि तत्राप्यप्यम्,
पठ्यादावप्यस्य परस्परसंबन्धस्य विशेषेण एव अन्वयबोधः,
पठ्यादावप्यस्य प्रतिषेधोऽपि ननुः । पठ्यादावप्यस्य अन्वय-
बोधः । किञ्च । किञ्चिदं पठ्याद अन्वयेऽप्यम् ।
न तावत् तत्रानुसंधयत्वाऽन्वयेऽप्यस्य, विशिष्टप्रवृ-
त्त्यादावप्यस्य । 'नेत्रो ह्ययं गमन्ति भेदम्' इत्यादि-
विषयैरुपस्थाप्यस्य अन्वयेऽप्यस्य गमनकर्मण्यस्य फले
अन्वयः । अथ फले पृथगेव चानोः शक्तिः, तत्र च
पृथगपि पृथगप्यस्य अन्वयेऽप्यस्य इति चेत्, न,

तृतीयाऽऽद्यर्थेकरण नादौ, वाचयति इत्यत्र विजयविदो-
पणीभूते पाके च अति-मातेः । अतः स्वरुपसंज्ञाभंगं
अवच्छेदकत्वं पदार्थान्तामेव वा कल्प्यात् । तत्र धर्मिप्रादृक्-
प्रमाणेन यदाश्रये द्वितीया प्रामाणिकी, तत्रैव कल्प्यते
नामत्र इति वाच्यम् । न च तत्र शाब्द-व्यवहारानिरिक्त-
निरिक्तत्वं प्रमाणमस्ति । तद्वदेव वक्ष्यमाणविधया धर्म-श-
दिकारकतया अतएवोपाधिकतया द्वितीयादिवाच्यत्वं
कल्पनोपपत्तेः, न भाषेत्त्वादेः, अनेक-सुवृत्तिकल्पनाऽऽ-
पादिका वाच्यत्वकल्पना युक्ता समाश्रयित्वम् । तथाहि ।
द्वितीयावास्तावत् इच्छित्वे भेदे च शक्ति इत्यनेकशक्ति-
कल्पना । धातोश्च फलवन्-उज्ज्वलपारे एका, फले
-भाषारे च नामा शक्तिः इति कल्पना । असम्भते तु
पूर्वोक्तविधया तत्र फलवन्-उज्ज्वलपारवृत्तिकाक वगमन-
त्वादिकल्पेन तत्तद्वास्तुव्यवहारऽवच्छेदक इति न अनेक-
शक्तिकल्पना । पुनश्च भ्रमन्मते फलस्य तत्रैव बोधे
पूर्वदेहादिप्रामाण्ये त्रिधात्रयव्यतिरेकतात् 'पूर्वदेहा
गच्छति' इति प्रयोगोपपत्तिः । ईशोवादिना बोधे वृद्ध
दिधातस्यैव सर्वस्य मूलदेहात् अत्रैव गच्छति 'वृद्ध
गच्छति' इति प्रयोगोपपत्तिः तत्रैव प्रयोगोपपत्तेः अत्र
व्यतिरेकोपात्ता नास्तीति तत्र त्रिधात्रयव्यतिरेकेण
अभिनवस्यैव अवयवविशेषोपपत्ति उत्पत्तेः । नहि अत्र
व्यतिरेकोप- न शक्यतेवाऽव-च्छेदक, 'ग्राम गच्छति'
इति प्रयोगोपात्तेः । अत्र तदुत्तरदेहासंयोगस्यैव फलत्व
वाच्यम् । उत्तरत्व च वृत्तित्वापूर्वदेहापत्ति इति अनन्त-
शक्तिकल्पना लक्षणा वा । न च तत्रैवोपपत्तयोरुपपत्तेः
सा न शेषः, अनुभवस्य अनुमानादिनाऽपि संभवेन
शाब्दे एव विप्रतिपत्तौ धातुव्यवहारे युतग प्रमाणा
भावात् । इतरथा फलस्य धातुवाच्यत्वं द्वितीयावाच्यत्वं
वा इति मषद्वयमे नामपक्षप्रतिपादनानुपपत्तेः । नहि
'घटप्रदानम्' इत्यत्र घटौ धातुवाच्ये, नामपदवाच्यो
वा इति पक्षान् कश्चित् प्रतिपादयति । अत एव नाम-
त्वादिनेव क्रियाया धातुत अनुभवान् वस्तुत तत्र फल-
वन्-उज्ज्वलपारवृत्तिकाकमनत्वादिकल्पेन तत्तद्वास्तुव्यवहारऽ-
वच्छेदक इत्युक्तं प्रादृक् । तद्वैव भ्रमन्मते शक्यमानस्य
सर्वत् स्फुटमेव । सुवृत्तित्वात्-त्वमपि । 'ग्राम गच्छति'

इत्यत्र तावत् प्रातिपदिकार्थस्य प्रागस्य तत्र संसर्गभेदेन
शुक्तिव्ये भेदे च अत्रैव तात् सुवृत्तित्वम् । पुनश्च अन्य-
विताऽवच्छेदकत्वाप्युत्थितप्रतिषेधोपात्तकल्पनानुपपत्तिः,
तदभङ्गाव वा प्रामाण्यविधिवेन ग्रामविशेषोपपत्तया इति
दोषः । द्वितीयाऽर्थस्य च भेदस्य निश्चलसामानाधिकरण्य-
संस्थेन त्रिधात्रयम्, इतिव्यवहारे च साक्षात्संस्थेन फले
इति सुवृत्तित्वम् । 'ए गच्छति' इति प्रयोगोपपत्तयै
भेदो वा द्वितीयाऽर्थः, समवायो वा, ग्रामस्य च तस्मिन्
समवाये स्वप्रतिषेधोपपत्तेर्भेदवद्वृत्तित्व संसर्गः, समवायस्य
च साक्षात्संस्थेन त्रिधात्रयमन्य- इत्यव्यतिरेक सुवृत्तित्वेन
विनिगमनाविरहश्च ।

एतेन-- फल भेदश्च द्वितीयाऽर्थः, भाषेत्त्वं फले
वृत्तित्वसंस्थेन, फलस्य च अत्रैव अत्रैव अत्रैव अत्रैव वा
-भाषारे अन्यः, -भाषारमात्र भाषयैः, तत्तद्वास्तुव्य-
विधात्वात्तत्र द्वितीयावा, फलविशेषोपपत्तय इत्युपा-
त्तम् । अनेकशक्तिकल्पनादेः तदवसत्वात् । एव
'ग्रामस्य ताता' इत्यादिकर्मविधिसंस्थेन शक्यतेइत्यत्र
सुवृत्तित्वेनैव विनिगमनाविरहश्च इति बोध्यम् । 'ग्रामो
गच्छति' इति कर्मोपपत्तौ च आत्मनेपदत्व फले भेदे च
शक्यत्वरत्नत्वम्, ग्रामस्य प्रथमाऽन्तपदोपपत्तयव्यवहारो
आख्यातार्थे भेदे अन्वयकल्पनम्, तस्य भेदस्य प्रत्ययार्थ-
त्व्यादि फलार्थ-भाषारे अन्वयकल्पनम्, तस्य च -भाषास्य
धातुपक्षान्तरत्वं प्रति विशेष्यभूतत्वादि पुनः जायत-
त्वन्मते आत्मनेपदार्थे फले अन्वयकल्पनम्, तत्र
फलस्य च आश्रयतासंस्थेन प्रथमाऽन्तपदोपपत्तयै ग्रामे
अन्वयकल्पन इति शेषः ।

विज्ञान प्रामाण्यस्य आत्मनेपदत्व च न तावत् सुव-
वृत्ते प्रामाण्य विशेष्यता च बोधजनकत्व विशेषतात् ।
विशेष्यताऽवच्छेदकप्रकारविशेष्यताधरम् अनुभवैव
विशिष्टविशिष्टबोधोपपत्तय अनुभवमनस्य अपरिधा-
पत्तेः । नापि कर्मिकोपपत्तयजनकत्वम्, जतिनामपत्तौ
नेराकाङ्क्षात् । एकतरशाब्दे बोधेवर्तमाना इतरशाब्दे बोधा-
त्तौ प्रतिषेधनात्तरकल्पनाऽऽपत्तेः । एव 'घट अदत्त'
इत्यत्र कर्मोपपत्तयै प्रथमाऽर्थः ।

यसु— भेदे न द्वितीयाऽर्धः अस्ति आधेयत्वा-
 दिकमेव । न चैवं 'चेन्नश्चेन्न गच्छति' इति प्रयोगोपपत्तिः ।
 'अथ कदासादेका संज्ञा' (न ० १।१।१८) इति सूत्रेण
 एकसंज्ञामयुक्तकार्यकर्तृत्वे संज्ञाऽन्वयप्रयुक्तकार्यनिषेधात् ।
 मृद्वे च परत्वात् कर्तृसंज्ञामयुक्तकार्यस्य आचरणकालेन
 कर्मसंज्ञामयुक्तद्वितीयाऽऽद्यनापत्तेः । अतो न तत्रयुक्त-
 शब्दस्यन्तरकथनायापत्तिः इति—ननु । 'स्वं जानामि'
 'चेनोऽहं स्वामान जानामि' 'आमानमात्मना वेत्ति'
 इत्यादौ एकसंज्ञाऽन्वयेऽपि संज्ञानिरप्रयुक्तकार्यदर्शनात् ।
 न च शरीरसमीपस्थवच्छेदकमेवमादाय तत्र अशक्त्यौप-
 पादनम्, तथात्वे ह्यवदप्येवमाहुवचनेः । 'चेन्नश्चेन्न
 गच्छति' इति प्रयोगोऽपि शरीरप्रदेशान्तरावच्छिन्नमादि-
 शेदकत्वान्नोपपत्तेः । इतरथा 'चेन्नो मेम गच्छति' इति
 प्रयोगस्यापि अनापत्तेः (अन्वयच्छिन्नस्योपमानो गमना-
 धमरात्) । वस्तुतः कथाभयवत्काले चैवेऽपि द्वितीया-
 यक्तौ मृद्वशरोनापि अनापत्त्युक्तकार्योपपत्तेः तत्र प्रति-
 बन्धनत्वकल्पने तथापि शौर्यस्य तत्त्वात् । नम तु
 अगण्डोपाधिकृतस्य कर्मत्वस्य परतन्त्रवेदित्वात्कल्प-
 नातिव्यसमनियतस्यैव कल्पनात्, चैवे तस्य अप्रमत्तत्वा-
 देव न प्रतिबन्धप्रतिबन्धकत्वान्कल्पना इति विरोधः ।
 अतः उक्तयुक्तसा लभयात् कर्मस्य अगण्डोपाधिकृतमेव
 द्वितीयाऽर्धः । तथा तत्र कर्मव्यपक्षगतमनियतमेव । तत्रैव
 शौकर्मकमानयनम्, ओदनमकं पाक, आम्रमकं
 गम्य इतिभ्यश्चात् । तथा शर्मिष्ठाहकप्रमाणेन समञ्जस्य
 कर्मस्य कल्पने इति तस्य तदुदाहरणमित्यपि तत्रोक्तिः ।
 तदुदाहरणस्यु तत्तत्कल्पनाच्छिन्नानापात्तित्वात्कल्पनानियता
 राशोऽपिपरिपूरकत्वात्कल्पनत्वस्यैवतत्त्वात्तद्वयच्छेदकधर्मा-
 वन्निष्ठो म्वापारविशेष, इत्युक्तमेव । तदुदाहरणमित्यपि त-
 त्तत्कर्मत्वानां भेदेऽपि भवन्तीति आधेयकार्यस्य कर्म-
 त्वत्वापि अगण्डस्य स्वीकारात् तस्य एकस्यैव साधकता-
 ऽवच्छेदकत्वेन न अनेकतात्कल्पना । निरुपवीमृत-
 पात्तत्वेऽप्यवच्छेदकत्वमित्यवगमनात्तन्व्यवशात् 'चैत्रस्य
 पटा' इतिपत् कर्मवन्निशोदलामः । अतश्च 'चैत्रश्चेन्न
 गच्छति' 'चैत्रः पाकयति मेतम्' इत्यादिसंयोगात्त-
 त्त्वेव दुर्त्तमा । 'प्राप्ते गच्छति कारवति चैत्रो मैत्रेण'

इत्यादौ तु कर्मव्यपक्षवशात् आधिकरणत्वादिविषयताया
 सप्तम्यादिकोमोऽपि भाव्यः । एवं च द्वितीयाया एकैव
 शक्तिः । प्रातिपदिकार्थस्य च तृतीयादिसाधारण्येन
 प्रथमं कर्मत्वादी अन्वयात् एकैव व्युत्पत्तिः । तस्य
 च उद्देश्यत्वेन वा स्वतिरुपकृतार्थजनकत्वेनैव वा
 आसपादात्कृतौ अन्वयात् अपरा इति लक्षणम् । एवं
 कर्मव्यपक्षस्यैव । कर्मव्यपक्षस्यैव तु पूर्वोक्तानां
 आद्यवचनेन कर्मव्यपक्षवशात्पि प्रथमाऽर्धस्य पूर्वोक्त-
 विषया (प्रातिपदिकेन) प्रातिपदिकार्थस्य स्वशक्तिकर्मव-
 त्तिरुपकृतव्यपक्षजनकत्वसंगतौ कृतौ अन्वयः । (कात्या-
 यनप्रति—) कर्मव्यपक्ष प्रथमाऽर्धत्वे तु स्ववित्त्वकृतव्यप-
 क्षजनकत्वसंगतौ । कर्मव्यपक्षे तु 'एक ओदनः' इत्यादौ
 वा ह्यत्र कर्मव्यपक्षवशात् कृतौ, तस्यास्य निरुप्यवच्छेदमेव
 उच्छेदे एव कर्मत्वे, तस्य च आसपादात्कृत्येन इत्यन्वयार्थं
 कर्मणि, तस्य च अस्तीभाषणव्यपक्षे इति वक्ष्यते ।
 कर्मव्यपक्षे 'पाककर्तृत्वे' इति विवरणानुरोधेन
 कारकान्वयानुरोधेन च कृतिरुदाहरणात् वक्ष्यमाणत्वात् ।
 अतश्च लक्षणान् द्वितीयाऽर्धकर्मत्वस्य उक्तसंज्ञानेन कृतौ
 एवाभ्यस्य इति सिद्धम् ।

न च द्वितीयाऽर्धकर्मत्वस्य निरुपकृतस्यैव अन्वये
 एव अन्वयोऽस्तु इति वाक्यम् । प्रात्ययान्यापि कारकान्तेन
 भावनाऽन्वयस्य उभयादित्वात् तत्साधारण्येन कारकान्-
 यकारकशब्दस्युद्दिष्टत्वाच्छिन्नं प्राति भावनाविशेषता-
 संज्ञानेन सिद्धान्तव्यतिरिक्तमवशिष्टातिः कारकं इति एकैनेव
 कार्यकारणभावेन कर्मत्वव्यपक्षवशात् अन्वयोपपत्तौ तदनेव
 शौर्यात् । प्रात्ययान्याप्येव उभयविशेष भावनाविशेषत्व-
 यैव कर्मत्वस्युद्दिष्टतात्पर्यकत्वस्यैवोपपत्तौ अनु-
 पपत्तिस्य प्रात्ययान्याप्येव विशिष्टत्वस्य संवत्तानाऽनुपपत्तेः ।
 'कार्योदन एवति' इत्याय 'मात्रेः यान् ओदनं
 करोति' इति विवरणात्, विवरणयाप्येव च काष्ठादीनां
 रूपे अन्वयान्वयवचनेन वचति इत्यपि तत्रैव अन्वय-
 प्रतीत्येव । न सिद्ध कर्मत्वादिर अगण्डमेव द्वितीयाऽर्धो
 भावनाऽन्वयी इति ।

यसु— न कर्मत्वं आधेयत्वं वा द्वितीयाऽर्धः,
 तथात्वे अन्वयव्यवहारेः प्रत्युक्तस्य साधकताऽवच्छेदक-

स्वापत्ते. कर्मसादिरूपानुष्ठोपाधिपत्ते प्रमाणमासाद्य । अपि तु आशयस्यैव द्वितीयाऽर्धः। तस्य च धातुपत्ते फले अन्वयः । एवं नरणादिवैव तृतीयाऽऽर्धः । एवं च 'कर्मकरणयोन्मृतीषा' (पा० २।३।१८) 'कर्मणि द्वितीया' (पा० २।३।२) इत्याद्यनुशासनमपि संगच्छते इति पैअिदुकम्- तत्र । संग्रहसाधिविष्टले प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थे संस्ये भेदेन अन्वयाङ्गीकारात् इहापि 'भुवश्चन्द्रस्वरात्मोत्पत्तिहास्ये मेदधश्चरोधाद्य कर्म-नादावैव द्वितीयादेः, चात्किञ्चनान् । न चैवम् 'ऐन्द्रं दधि' इत्यादौ तद्विदस्य देवतातिथिद्वय-नानिरोऽयं देवताया इन्द्रप्रातिपदिकार्थस्य इन्द्रस्य अमेदेनापि अन्वय-दर्शनात् भुवश्चन्द्रस्वरापि आशयवचनम्, तद्विदस्यापि देवतात्वविशिष्टत्वेनैव अन्वयाङ्गीकारात् । न च एवं धरादौ सर्वत्र साधनात् धर्मिण्येव चात्किञ्चनान् अमेदाव्येनेन सर्वत्र प्रकृत्यैवप्रकारता अह्य इति धातुयम् । तथापि आप्रामित्यो य आशयवचनान् तदादेशसंयोगजनकं गमानं इत्यादिकाव्योपापत्तेः (बोधोपत्ते, इति तु मुद्रितम्) आशयवचनिकं किञ्चिदुचित इति जिज्ञासायाः अपरिहार्य-त्वात् । अतो न धर्मो द्वितीयाऽर्धः, अपि तु आशयवचनं कर्मत्वेनैव वा अत्यन्तम् । उभयपदाऽपि फलस्य व्यापारस्यैव वा निरूपकस्य साधनस्यैवैव एव सन्ध्यात्वात् न निरूपक-जिज्ञासाऽऽपत्तिः । कर्मत्वत्वस्यापि च अलण्डस्य एकस्यैव धातुपदाऽऽर्ध-उद्देशकाङ्गीकारात् न बोधवम् । आशयवचनस्य च तद्विदिकारकमेदेन मित्रं इति तत्रैव (आशयवो द्वितीया-ऽर्धः, इति आशयवचनस्य धातुपदाऽऽर्ध-उद्देशक-वदत्.) गौरव इति दिक् ।

अत एव 'कर्मस्य, पदविधिः' (पा० २।३।३) इति सूत्रे 'जिज्ञाकारकदो मन्त्र-साधय द्वितीया वाचिका भवति' इति महाभाष्यं संगच्छते । एवंविधकर्मत्वत्वे तु तद्विषयकधानुष्ठानसिन्धादरे चार्थिकीत्येव विषयवचनिक द्वितीयाऽऽर्धेना लक्ष्ये वा आशयत्वेन च आशयवचन-सहायिका 'घटविषयकज्ञानाधरण चैवीया' इति 'चैत्रे चानाति घटम्' इत्यत्र साधनस्य । एव कर्मपद्रीकर्म-स्वातन्त्र्यमहत्वात्पि बोधवम् । न तु इह परममवेतवस्य

आशयवक्ता । अत एव 'स्वात्मानं जानामि' इत्यादि प्रयोगः । नहि अत्र मुख्यं कर्म-नमसि जिज्ञात्रयत्न-मात्वात्, अपि तु विषयित्वे लक्ष्यम् । साऽपि नाऽऽशा-स्यतिरी, येन तदर्थमपि कर्मसंज्ञा प्रथयेत् । अपि तु 'गङ्गाया गोपः' इतिवत् साधनिकी । अतश्च कर्मत्वामवेन कर्मसंज्ञाया अभावात् न 'अस्य पदाराधेना संज्ञा' (पा० २।३।३) इत्यस्य साधः ।

ननु विमलो लोके न लक्षणा' गुणा कर्मस्योऽऽपत्तयः संयुक्तस्यैव तथा सिद्धम् । प्रसिद्धो विषयप्रसन्न निवमः यदनेषु वा ॥' इति कल्याणवार्तिकविद्येभात् । अत हि गुणा सिद्धा च कर्मत्वादि संलक्षणा एकत्वादिनाः येन लक्षणा अर्थ इति प्रतिपाद्यते, तत्र अर्थनियमः प्रसिद्धः इति तृतीयचरणस्यार्थः । ए च एकमेव एकवचनमेव, कर्मणि द्वितीयैव इत्याकारकः । चतुर्थचरणे तु प्रकृत्यर्था-वेष्टना प्रत्ययनियमः । ए च 'कर्मस्यैव द्वितीया, एकमेव एव एकवचनम्' इत्याकारकः । उभयपदाऽपि विमलैः अर्था-न्तरे वाराणात् न विमलो लक्षणा । अत एव 'छन्दवि सुवा सुपो भवन्ति' इति लक्षणाप्रति-प्रथवकं 'न्ययवानुशासनं छन्दसि उपपद्यते । इतरथा लोकदेव वेदेऽपि तदुपपत्तेः 'न्ययवानुशासनस्यैवार्था-पत्तिः । एवम् 'कर्मणि पद्री' इत्यादिदिल्लक्षणास्येवार्था-पत्तिः । अतो न लोके विमलो अनुशासनं विना चापि लक्षणा इति श्येत् । न । प्रातिपदिकादिविषय विमलत्वादि लक्षणायां बाधनात्मात्वात् तत्र चार्थिकस्य लक्षणायापि अविशेषात् । तथापि । अर्थनियमवत्ते तावत् कर्मणि द्वितीयैव न तु तृतीयाऽऽर्धविषयकत्वत्वे इति सहालीयशब्दान्तर-न्यायसाधनि द्वितीयायाः अर्था-न्तरे निवारणामानस्य महा-भाष्ये स्पष्टंवात् । इतरथा नि.संश्लेषः अभ्ययेष्योऽपि गुणमनापत्तेः । एवं च नरणात्वात् तृतीयेव इत्यन्यापि नियमात् विमलत्व-तराये विमलत्वान्तरस्य पर न लोके लक्षणा, न तु विषयत्वादायति । प्रत्ययनियमस्योऽपि प्रकृतकर्म वैक्यादिकरूपसुविद्येपिधेयस्य तद्विषयकत्वात् अप्रकृतविषय कदिदिल्लक्षणायां न कोऽपि दोषः । स्पष्ट च इदमपि तत्रैव । अत एव 'जानामि' इत्यादिविदोऽपि

आश्रयवादी लक्षणा इत्युक्तं प्राक् । एवं च छन्दसि
न्यन्यानुशासनमपि महानविमक्यन्तरार्धविषये प्रति-
प्रवक्ष्यन्तव्या नार्संगम् । कर्मणि पक्षी इत्यधिकं च
‘लोकनेदवधारण्येन । न चैवं लोके ‘अक्षीणि मे
प्रदर्शनोपनि, पादा मे सुकुमाराः’ इत्यादिमहाभाष्योदा-
हृतप्रयोगेषु प्रतिप्रसवामावात् प्रकृतद्वित्वे बहुवचनस्य
प्रयोगानुपाधिः, नच अक्षिन्नादिजातिविनक्षाया ‘जात्या-
ख्यायामेकरिपन् बहुवचनमन्तरस्याम्’ (पा० २।१।२८)
इति वचनेन प्रतिप्रसवात् । अतः सिद्धं विमक्यन्तरार्ध-
मित्रे विषयवादी युक्त्यै स्थणोति । यदा तु ‘सामान्या-
पेक्ष एव प्रत्ययनियमः’ इति महामाष्यकारतीयं व्याख्या
नान्ततः अनुपगम्यते, तदा कात्यायनीयं नियमद्वयमपि
इदं शक्तिमित्यमकं निरुद्धलक्षणादिशमकं च तस्याः
शक्तिरूपत्वात् । तथा च प्रकृते अप्रकृते वा अर्थे
अनुशासनं विना न शक्तिः निरुद्धलक्षणा वा । रामनिष्क-
लक्षणायास्तु न क्वपि प्रकृते अप्रकृते वा निषेधः ।

नचैवं अन्ययोगोऽपि संख्यामित्रेऽप्येव सामाजिकलक्षणाया
सुसुपत्तेः ‘अभ्युदादापुत्रा’ (पा० २।४।२९) इति शार्ङ्ग-
वल्ह्यप्रयोगेषु सुसुदादिपक्षो महाभाष्यकारो न संशयते
इति वाच्यम् । तस्य सांख्यिकाचार्यविमक्षायामपि शब्द-
साधुत्वायैवपि सुसुदादिः इत्येव शयनार्थत्वात् । न चैव
छन्दसि न्यन्यानुशासनपेयार्थम्, तस्य निरुद्धलक्षणाव-
शयनार्थत्वात् निरिद्धलक्षणाप्रतिप्रसवार्थत्वात् । तथाहि ।
रामविकी लक्षणा क्वचित्चैव भवति । अत एव भट्टारक्षिके
‘घन अर्थे लक्षणादिके अर्थे प्रयोगानुपनिष्कृतं विना-
ऽपि अर्थस्वरूपम्, तत्र निरुद्धलक्षणा, यत्र तास्वरुणपूर्वकं
वाच्यसाधुनिकप्रयोगः, तत्र सामाजिकं लक्षणा’ इति
जननामेदमुपस्थाप्य ‘काश्चित्वाप्रयोगाः’ इत्यनेन प्रयोगा-
भार्ये न लक्षणा इत्युक्तम् । अहाहृतं च रूपं बलं इति ।
इतरथा मन्वर्गलक्षणाया प्रयोगः केन वर्धते । अत एव
एता निरिद्धलक्षणा इत्यावगतते । तस्यास्य वैदेऽपि प्रसक्तौ
प्रतिप्रसवार्थं न्यन्यानुशासनमिति । तर्थाथं सिद्धम् ‘घट
जानामि’ इत्यादौ विषयमेव लक्षणा इति । वस्तुतस्तु
नाम लक्षणा, मुख्यकर्मत्वस्यैव उच्यते । तथाहि,
शतौ घट इत्यादिप्रतीता शान्त्वन्ता श्वेतिज्ञा शतता-

परनामविषयता फलम्, तच्छालित्यं च घट इति
मुख्यकर्मत्वोच्यते । न च भावकार्यस्य समवायिकारण-
जन्यत्वनिषयमात् शून्यवायिलक्ष्ये च तदभावात् कृताभावः ।
ध्वंसस्य प्रामाणिकत्वे भावत्वस्य व्याप्यताऽवच्छेदककौटि-
प्रवेशवत् विषयताया अपि प्रामाणिकत्वे लक्षणा मम-
वेतन्त्वैवैव कार्यात्वस्य विशेषतात् । अतश्च ध्वंसवदेव
विषयताया अपि निमित्तकारणमात्रजन्यतायैव इत्यन्यत्र
विस्तारः ।

एव च परवचनवेतवसिद्धयर्थम् ‘सं जानामि’
इत्यादौ शरीरमनोभेदकस्यानात् ‘अ कश्चारादेका संज्ञा’
इत्यस्याप्युपनिष्ठाः । अथवा परवचनवेतव्याविषयित-
लक्षणासमनियतालक्षणेवाधिरूपकर्तव्ये शक्तिः, तदाभात्
‘सं जानामि’ इत्यादौ धात्वर्थेताऽवच्छेदककृतालित्य-
मात्रे विषयित्वमात्रे वा लक्षणा इति न निरोधः । ‘चैत-
स्य वच्छति’ इत्यादौ तु न लक्षणायाऽपि प्रयोगः,
अप्ययोगेन निषिद्धलक्षणात्वात् इति श्येयम् ।

तत् सिद्धं ‘कर्मणि द्वितीया’ इति सूत्रात् कर्मत्वं
अलक्षणेवाधिरूपं द्वितीयाऽर्धः आख्यातार्थान्यधी इति ।
उक्तं च तन्मार्तिका ‘विमक्यते हि कारकशक्तिं निष्कृत्य
अभिप्रायं क्रिया निश्चिपन्ति’ इति ।

न्यायमुधाकारस्तु ‘श्रुतीस्त्विततमं कर्म’ इति
सूत्रात् ईप्सितकर्मत्वमेव द्वितीयाऽर्धः । ‘तयायुक्तं चाभी-
प्सितम्’ इति सूत्रात् अनोप्सितत्वे निरुद्धलक्षणा इत्याह ।
तस्य ईप्सिताभीप्सितवक्ष्यतीनोपलभ्य प्रमाणात्तदन्वयेन
लाभ्यात् कर्मत्वे एव श्येयः । यथा चैवं सति न ह्य-
द्वयैवार्थम्, तथा कौस्तुभे विचारः ।

तत्र कर्म चतुर्विधम्, उपायं भाष्यं विचार्यं संक्राम्यं
चेति । घटं करोति, घटं जानामि, मीरीनमइति, मीरीन्
प्रोचति इत्युदाहरणानि । पार्थसारथिस्तु, साध्यत्वमेव
द्वितीयाऽर्धः । आष्वकर्मोदादिषु तत्कृत्यैवद्वित्वेन
साधवता इत्याह । तस्यैव जन्यत्वस्य घटवत्ताऽवच्छेद-
कत्वे गौर्वात् उभेऽक्षतात् । उक्तमनाऽवच्छेदकं तु
द्वितीयात्तरं भाषादिनिरोधं व्यापको धर्मः । एवमत्रेऽपि ।

यानि तु अन्यानि द्वितीयाऽर्धात्तुशासनानि, शानि
मन्त्रप्रयोगाभावात् स्वधविभ्रानुशासनानि । तथाहि । इदं

यत्त्वं यत् दण्डं वधि प्रवृत्तं वि द्भूत् शासु (ति) मयि
 सुप् नीम् हन् सुप् वद्-रूपवात्तुमनास्यैकवात्त्वात् यत्
 कर्मकारकं स-संघिनः अवादानादिकारकत्वात्विशेषात्
 ' माप्याम मीवात् ' इतिवत् भाष्येऽसंघनामविशेषात्
 संघन्यसामान्यवाचिपटीशती ' अकथितं न ' (पा०
 १।४।५६) इत्याद्यनुशासनेन मातृकर्मसंज्ञाकरणात्
 द्वितीयाऽऽदि यथा ' गा दोगिष पवः ' इत्यादी । अत्र च
 गोदोहनसंघनः एव द्वितीयाऽर्थः । स च निरूपक-
 दोहनात्कृत्वात्संघनो माप्यनामास्येव अन्वेषि, न तु
 पाल्यर्थे अनुपाकतरकल्पनाऽऽपत्तेः । तद्योगप्रतिपादयानु-
 शासने च संघर्षोपतिपादनपरम् । गोः अवादानाल्लिख-
 क्षाया तु ' गोः पवो दोगिष ' इति पञ्चमन्तप्रयोगः ।
 गोः पवोस्तु कर्मकारकसंघनविशेषाया तु पञ्चमन्तप्रयोगो-
 ऽपि । अत्र पयसः संघन्यसामान्येन पाल्यार्थान्वय-
 विवक्षाया पयसः कर्मत्वामावात् तस्यैकविधया अति गोः
 न कर्मत्वं इत्येतदगम्यं ' कर्मसंघिनः ' इति विशेषणम् ।
 अत एव ' गा वधो दोगिष ' इति न प्रयोगः ।
 अतः तदा ' गोः पवो दोगिष ' इत्येव प्रयोगः । न च
 स्वजनोपसर्जनं स्वाजनं दुद्वैर्यः, तथा च घाल्यैकत-
 चच्छेदकत्वात्तनाश्रयवात् मुख्यमेव गोः कर्मत्वम्, इति
 कथमत्र द्वितीयायाः संघन्ये लक्षण इति मान्यम् ।
 तथा शिवक्षाया मुखकर्मत्वैऽपि चानुपसंघन्यसामान्य-
 विवक्षाया अनुशासितकद्वितीयाया संघन्यसंघनोपपत्तेः ।
 अत एव न ' अकथितं च ' इत्याद्यनुशासनेनैवार्थम् ।
 अत एव वस्तुतः अत्र अवादानाकार एव गोः संघन्य-
 संघन्येन रूपेण द्वितीयाऽर्थः इति शोध्यम् । अन्ते
 तु ' अकथितं च ' इतिमन्त्रेणैवार्थवृत्तिमित्येव पाचयति
 इत्यादिवत् दुद्वैरिणं लज्जनं धानार्णवाऽनन्वेदकं न
 मन्येव इति कं मुख्यकर्मत्ववृत्तिः इत्याहुः ।

एवं अत्रसंघनापुत्रोमे ' देवाः जालो भावो गन्तव्यो-
 ऽर्जना च कर्मसंघः ' इत्यनुशासनात् ' कुर्वन् सति,
 म्रतमाश्रते, गोदोहमाश्रते, श्रोत्रमाश्रते ' इत्यादी द्वितीया ।
 अत्र द्वितीयाऽर्थः अवच्छेदकत्वम् । तत्र ऐश्वर्य
 अन्वयश्च । कात्तभाष्येऽपि भाष्ये च ' कात्तकं साधु
 भावनाऽन्वयि । एवम् ' अपिजीह्सासा कर्म ' (पा०

१।४।५६) ' अमिनिविद्याश्च ' (४७) ' उगान-
 ष्यादुःखः ' (४८) इत्याद्यनुशासनात् ' अविरोते
 अविनिष्ठति अथ्यासते वा वैकुण्ठं हरिः ' इत्यत्र
 द्वितीयाऽऽदेः आधेयत्वमर्थः, ' अमिनिविद्यते कर्मागमम् '
 इत्यत्र च । अत्रापि आधेयत्वमिति । ' उपरमति
 अविनरति अनुव्रति आव्रति वा वैकुण्ठं हरिः '
 इत्यत्र च । अमुकत्वमर्थम् न ' वने उपवसति ' । अत्र
 सर्वत्र आधेयत्वस्य स्वाधेयकृत्यसंघन्येन भावनाया-
 मन्वयः । एवं ' कुपद्द्रोषपशुष्टयोः कर्म ' (पा० १।४।६२८)
 इति सूत्रात् ' दामुमभिकुप्यति अगिद्द्रुद्रति ' इति
 द्वितीया । उपसृष्टयोः उपसृष्ट्युक्तयोः । अत्र तद्वैर्यत्वं
 द्वितीयाऽर्थः, साधात् संघन्येन भावनाऽन्वयि ।
 अकर्मकत्वात् न मुख्यकर्मत्वम् । एवम् ' उपसर्वतयोः
 कर्वा विद्युर्वादिषु शिवु । द्वितीयाऽऽन्वेष्टितान्तेपु '
 ' अमितः-परितः-वमवा- निष्वा- हा-वतिशोभेऽपि '
 ' अन्तःऽन्तरेणुक्ते ' (पा० १।४।६४) इत्यनु-
 शासनात् ' उभयतः कृष्णं गोपा, सर्वतः कृष्णं गोपा,
 विद् कृष्णामक्तम्, उपर्यपरि लोकं हरिः, अधधि
 लोकम्, अपोऽधो लोकम्, अमितः कृष्णम्, परितः
 कृष्णम्, प्रामं समवा, प्रामं निष्वा, हा कृष्णामक्तम्,
 उग्रशितं न वतिभाति किञ्चिद्, अन्वरा वा मा हरिः,
 अन्तरेण हरिं न सुवम् ' इत्यादी उपरद्वैर्ये तत्त-
 क्षमशिक्षार्थेषु द्वितीया । तत्र आशयोः प्रक्षिण्येत्त्वं
 द्वितीयाऽर्थः । स च साधुत्वसंघनेन नास्ति एव अन्वेषि
 उपरद्विभाक्तत्वात् इति बहवः । वस्तुतस्तु न्युपसंघ-
 न्यसंघनोऽऽपत्तेः तत्रापि भावनाशामेन आशिक्षया
 श्रुताया वा अन्वयः । स च स्मिन्तत्रोभयार्थवृत्तित-
 गोपशुक्तिभेन इति उपरद्वैर्यस्य संघन्यसंघनत्वात् उप-
 परद्विभाक्तत्वम् । एवम् ' अमितः कृष्णम्, परितः
 कृष्णम् ' इत्यादि प्रथमम् । ' विद् कृष्णामक्तम् ' इत्यत्र
 आधारत्व तदर्थः । तस्य च स्मिन्तत्रोभयार्थवृत्तित-
 संघन्येन तत्त्वमित्यन्वयः । न नैवम् ' विद् मूर्त् ' इति
 प्रथाऽन्वयत्वेन विकारवृत्तिसंघन्येन त्रियाऽन्वयविरहात् ।
 ' उपर्यपरि लोकं ' इत्यादी च निरूपितत्वे द्वितीया-

ऽर्थः । 'लोकनिरूपितोपरितन्वविशिष्टदेवानिरूपितोपरि
तन्वविशिष्टतत्तद्देशास्त्रिभूतं क्रिया' इति शब्द-
बोधः । 'उपनिबन्धुनीनां चरन्तीश्चतुर्दशः' इत्यादौ
'उपरिबन्धुनीनां उत्तानुबन्धुनीनां उपरि ईश्वरब्रह्मपरान्तः'
इति अर्थकरणेन आपोद्धितव्याभावात् न द्वितीया । एवं
'ग्रामं समया, ग्राम निरुता' इत्यादि निरूपितार्थं
द्वितीयाऽर्थः । तस्य च समयाऽऽदिपदवाच्यतासौप्-
ण्डिक्य अन्वयः । 'हा कृन्वाचकम्' इत्यत्र विषयत्वं
तदर्थः, हाशब्दायः खेदास्तित्वम्, तद्विषयकः खेदोऽ-
स्तीत्यर्थः । 'सुमुखिवम्' इत्यत्र च आपोद्धत्त द्वितीया-
ऽर्थः, विषयत्वं च आख्यातार्थः, स्वस्वसंबन्ध. प्रथमा
ऽर्थः । तथा च किञ्चिद्विप्रप्रतिभाविषयत्वं सुमुखितवृत्त-
भावप्रतिभोगिप्रतिभाविप्रतिभोगितानिरूपितं (इदं 'यत्
किञ्चित् प्रतिभाति तत्र सुमुखितम्' इति जवनभक्त्यङ्गी-
कारे बोध्यम्), किञ्चिद्विप्रभावप्रतिभोगि वा प्रतिभा-
विषयत्वं सुमुखितवृत्तप्रतिभाविप्रतिभोगितानिरूपितम्,
इति शब्दबोधः । (इदं द्वितीयं तु 'यत् सुमुखित
प्रतिभाति तत्र किञ्चित्' इति जवनभक्त्यङ्गीकारे)
अतः उभयत्र प्रतिभाविषयत्वं इत्यत्र आख्यातार्थः ।
प्रतिभानिर्दिष्टविषयितानिरूपितं इति धात्वर्थप्रतिभागाः
आख्यातार्थविषयत्वे संसर्गमशोदया लुप्ठोऽर्थः । शोऽपीह
द्वितीयाऽर्थविषयत्वं आख्यातार्थविषयत्वे संसर्गमश-
माहवे इति वेद्यम् । अन्तराशब्दस्य मध्यवाचिवात्
त्वां मा इत्यत्र संबन्धित्वं द्वितीयाऽर्थः, तत्र मम च मध्ये
इत्यर्थः । 'अनोरो हरिम्' इत्यत्र प्रतिभोगित्वं द्वितीया
ऽर्थः । तावत् योगवन्तसंबन्धकारित्व इति श्येपम् ।

एव कर्मवचनीयसंज्ञकशब्दप्रयोगेऽपि द्वितीया तत्त-
दर्थेऽपि लक्षणिवि । तथाहि । कर्मप्रवचनीयत्वात् अतु
उप प्रति हरि अग्नि अग्नि सु अति अग्नि इत्यादयः
(अथ आ) । तत्र हेतुत्वतमानाधिकरण लक्षणे अनो-
रर्थः । यथा वरमनु प्रायश्च, जन्महेतुत्वलक्षित वपैग
इत्यर्थः । अत्र द्वितीयाऽर्थः आपोद्धत्तम्, तस्य हेतुत्वे
लक्षणत्वे च अन्वयः, तस्यैव निरूपकत्वसंज्ञोऽर्थः, तस्य
तस्य च कृत्वा इत्येवं संसर्गः । (अत्र 'अनुर्हणे'
पा० १।१।८५ इति सूत्रम् । अथ 'सुतीयाऽर्थः' पा०

१।१।८५ इति सूत्रम्—) एव तृतीयाऽर्थस्य अनोरर्थः,
नदीमनु अवसिता सेना । अत्र साहित्यरुताः तृतीयाऽर्थः
अनोरर्थः, सितार्थान्वयः, निरूपितत्वं द्वितीयाऽर्थः ।
नया सह संबन्धे शिवा इत्यर्थः । ('हीने' पा० १।
५।८६) हीनत्वं च अनोरर्थः । 'अनु हरि मुताः'
हरेर्हीना इत्यर्थः । अत्र प्रतियोगित्वं द्वितीयाऽर्थः ।
हीनत्वं अधिकारं च उच्यते ('उरोऽधिके च' पा०
१।५।६७) । 'अनु हरि मुताः' । बोधः प्रायत् ।
अधिकत्वे सप्तमी वरुषते । प्रति-परि-अनुत्वा च सामा-
न्व्यतो लक्षणमर्थः । 'बृध प्रति परि अनु वा विद्योतते
चन्द्रमाः' । अत्र द्योतकत्वं प्रत्यादेशार्थः, आपोद्धत्तं
द्वितीयाऽर्थः स्वाभाविकत्वकल्पनिरूपकप्रत्ययानुक्तत्वं तृती-
संसर्गः । 'बृधनिरूपितोरोनाभयं चन्द्रदृषि' इति
शब्दबोधः । पूर्व हेतुत्वतमानाधिकरणं लक्षणं अनोरर्थः
इति सामान्यतो लक्षणार्थे अनोः श्रुत् प्रथमात् । एवं
इत्यभूताख्यातेऽपि एते त्रयः । 'मत्तोऽर्थं विष्णुं प्रति
परि अनु वा' । इत्यभूतः इत्यर्थः । विषयत्वं
प्रत्ययार्थः, निरूपितत्वं द्वितीयाऽर्थः । मत्तोऽपि एते,
'लक्ष्मीः हरि प्रति परि अनु वा' । हरेर्भोग इत्यर्थः ।
मागः स्वत्वं प्रत्ययार्थः, निरूपितत्वं द्वितीयाऽर्थः ।
वीष्णवा चैते, 'बृधवृध प्रति परि अनु वा विद्यति' ।
अत्र मुख्यकर्मत्वं यदा जलादेः, तदा 'जलं विद्यति'
इति प्रयोगः । यदा तु बृधनिरूपितसंज्ञोनाभयत्वं विव-
क्षितम्, (जलनिरूपितसंज्ञोनाभयत्वेन बृधेऽपि
विवक्षितम्) तदा 'बृध जलेन विद्यति' इति
प्रयोगः । तदा तस्य मुख्यमेव कर्मत्वम् । यदा तु
जले मुख्यकर्मत्वं विवक्षितया प्रत्यादेशे लक्षणार्थं
अद्वीकृतत्वे, तदा 'बृधं प्रति जलं विद्यति' इत्यपि
प्रयोगः । न चैव वीष्णवाऽपि प्रत्यादेशे कर्मत्वच-
नीयसंज्ञत्वे 'वीष्णवाः प्रतिपर्यन्तः' (पा० १।१।९०)
इत्यनुवाकनोऽर्थः, प्रत्यादेशेऽपि लक्षणार्थत्वात्तद्विधि आदि-
मुत्पादिरुतात्तदर्थकत्वे (रूपायान्तरकत्वे) वीष्णवाः
न्यायेन कर्मत्वचनीयसंज्ञा इत्येवंरथात् । अत एव
वीष्णवा न प्रत्यादेशार्थं द्वितीयमेव लक्षणम् । अतश्च
तत्र भाविमुत्पादिकं प्रत्यादेशः, निरूपितत्वं द्वितीया-

ऽर्थः । एवं मागभिरेणु लक्षणादिषु अभिरपि कर्म-
 प्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ('अभिरमागे' पा० १।४।३१)
 'हरिममि वतन्ते मत्ता, हरिममि, देवदेवमभि
 सिञ्चति' । एव अधि परि अति सु अपि इत्यादीना
 मपि षडाहरणानि बोधानि । एवं 'कलाधनोरत्यन्त
 संयोगे' (पा० २।३।५) अपि द्वितीया । 'मास-
 मथीते, ज्ञेयमाते' । अत्र विग्नारसेनिकर्षो द्वितीया-
 ऽर्थः । न च छात्रात् संवन्धैवैव भावनाऽन्वयी । तदेवं
 तत्रैव लक्षणकानुशासनान्यपि द्रष्टव्यमिति । मुख्यकर्मत्व-
 संप्रभवे तु तदेव द्वितीयाऽर्थः । यत्र तु मुख्यस्य अनुसृत्य
 वा विशेषणम् 'शुकल्मोदर पचति, शुक्ला मा रोमिप
 पयः' इत्यादी, तत्र पदद्वयेन शुक्लगुणविशिष्टोदनकर्म-
 त्वस्यैव लक्षणात् तस्य च भावनानामन्वयेऽपि 'गुण
 वचनामाशाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इत्यनुशास-
 नात् लक्षणवचनानि विशेषणविभक्तिः शुक्लशब्दोचर द्वितीया
 यत्पुत्रमाश्रायो, न तु अक्षणेकशयपन्थावित् विशेषणस्य
 धृत्वोप भावनाऽन्वयः । यस्याः एककर्मत्वमज्ञापते ।
 तत्रैव शुक्लपदार्थस्य अभेदेन ओदनान्वयः, नामार्थस्य
 स्त्रीचरविभक्त्यर्थेन चतुर्लम्बयण नारायणान्तरात्त्वये
 अनुसृत्यतरकल्पनाऽऽपत्तेः । अत्र एव भावनायाः एक
 कर्मत्वमज्ञापित्वा द्विकर्मकवातुसाधेऽपि एकमेव कर्मेतेन
 भावनाऽऽपत्तिः । अत्र तु द्वितीयाऽऽश्रित्यनरणसहितैव
 भावनाऽऽपत्तिः । शास्त्रापवात्यर्थानयानु कर्मत्वैवैव इति
 न चातो द्विकर्मकवशात् । इति स्पष्टं कौमुभे । तन्
 विद्म सर्वत्र द्वितीयाऽर्थस्य भावनाऽऽन्वय इति ।

(क्रियाविशेषणानि द्वितीया-तानि) । ननु एवम्
 'मृदु ओदन पचति, स्तोमोदनं पचति' इत्यादौ
 कर्मफलविशेषणानाम् द्वितीयापवात्यर्थे यत्र 'क्रिया-
 विशेषणानां नपुंसकम्' इत्यनुशासनात् 'मृदु पचति,
 स्तोत्र पचति' इत्यादि नपुंसकलिङ्गनिर्देशः, तत्र क्रिया-
 विशेषणानाम् अभेदसंज्ञेन क्रियात्वेऽपि द्वितीयापत्तौ
 प्रमाणमत्र । नहि किञ्चिदनुशासनं तत्रास्ति । साधु-
 त्वार्थं तु द्वितीया इति चेत्, साधुत्वायै चतुर्ण्यदिरपि
 आपत्तेः । अथवाऽऽभिप्रेते कथमाभावेन प्रथमाया एव
 आपत्तेः । किञ्च नामार्थस्य स्त्रीचरविभक्त्यर्थे चतुर्ता-

न्वयस्य अभेदसंज्ञेनापि छात्रार्थान्वयानुसृत्येवैव इत्युक्त-
 यन्तरकल्पनाऽऽपत्तिः । 'सुतं स्वपिति, सुप्रमाते, सुतं
 गन्तवति' इत्यादौ अभेदान्वयानुसृत्येवैव । न चात्र
 कर्मणि द्वितीया, भावार्थनाऽऽन्वयेऽपि कल्पनाशक्तिस्य मुखे
 वाधात्, 'सुप्रमोदनं पचति' इत्यादौ द्विकर्मकताऽऽ-
 पत्तेः । अत्रमन्त्रव्यापकिकर्मत्वस्य अनुसृतिस्तथापि ।
 सुप्रमोदः कर्मत्वे 'सुप्रमोदन, पचते, स्तोत्रमोदनः
 पचते' इत्यादौ द्वितीयाऽऽपत्तेः । कुत्रोमे ओदन-
 न्येव पञ्चपत्तौ 'सुप्रमोदनस्य पत्ता' इत्यादौ द्वितीया-
 ऽऽपत्तेः । अतः कथं क्रियाविशेषणानामन्वयः इति
 चेत् । अत्र वैयाकरणः (इत्याहः इति अग्रे अन्वयः)
 भावार्थानुसृत्यकारादिव्यापारस्य फल विकल्पितपि
 चात्पर्यं । तद्विशेषणं च स्तोत्रादिक इति तस्य कर्मत्वान्
 तद्विशेषणस्य द्वितीयाऽऽन्वयम् ; न च विकल्पितपि चतु-
 र्येव क्रियाजन्यफलस्यैव रूपसुखदुःखकर्मत्वमात्रं, विकल्पे
 रिव तद्व्युत्तरपि 'विनृत्तचित्तमुवाच' इति निरकल्प-
 रोधेन साधुत्वाभ्यावात् क्रियाजन्यत्वस्याश्रयत्वेन विकल्पे-
 रपि प्रथमकर्मत्वान् तद्विशेषणं द्वितीयापत्तेः । न चैवं
 'विद्वन्नि पचति' इति प्रयोगापत्तिः, तथाः साधुत्वैव
 उक्तत्वात् उक्तार्थानामप्रयोगात् । अत्रमन्त्रवातुसाधेऽपि
 भातुत्वात्पत्तस्य शरीरत्वपचावे, सुप्रमापत्तवात् सुत
 पदेन सुप्रमात्पत्तेन लक्षयित्वा तस्य द्वितीयाऽऽन्वयोपपत्तिः ।
 न चैव तस्य चातो, अत्रमन्त्रत्वानापत्तिः, स्वयद्विद्वत्स्य
 फलस्यैव कर्मत्वाकारवाचित्वाभावेन अत्रमन्त्रत्वोपपत्तेः ।
 अतश्चास्य तद्विकल्पकर्मकसाधारण्येन उपपत्त्याश्रयत्प-
 कर्मत्वोऽपि न चास्ति । अतो पुत्रैव एतादृशकर्मणि सर्वत्र
 द्वितीया । अत्र एव तादृशतिपर्ये एव 'क्रियाविशेषणानां
 नपुंसकम्' इत्यादिना नपुंसकत्वम् । तस्य अस्तिपत्तिश्च
 विषयम् । निरवलिङ्गतां तु तत्रलिङ्गत्वे सत्येव द्वितीया-
 ऽऽन्वयम् । अत एव 'अग्नि पचति' इत्यादि प्रयोगः ।
 आदिभूतं वा विकल्पितं, तत्रात्रो भावात्तः इत्यर्थः ।
 न च तादृशकर्मप्रकारकमाश्रय कर्मणि अकारः स्वतीता-
 निमित्तिका पत्तौ वा आपत्ते इति चाप्यम् । स्वपार-
 ग्यविकरणकानुशासन्त्युक्त्यन्तर्गतस्यैव कर्मत्वोऽपि ततो-
 प्रपत्तेः, उपपत्तेः अनुसृत्यत्वेन तदाश्रये तथोक्तमिदं ।

‘तः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः’ (पा० ३।४।६९)
 ‘कर्मकर्माणोः कृति’ (पा० ३।३।६६) इत्यादिस्त्रेषु
 कर्मण्येव तादृशकर्मप्रसङ्गस्यैव निर्णीतत्वात् । इत्यस्या
 सर्वेषामेव सकर्मकत्वेन ‘अकर्मकेभ्यः’ इति प्रशेषा-
 दानुपपत्तेः । अतश्च ‘स्तोकमोदनः पच्यते, स्तोक-
 मोदनस्य पक्ता’ इत्यादौ द्वितीयाऽन्ताव्योपपत्तिः । यत्र
 तु विधिवशात् धात्वर्थस्य करणत्वम्, तत्र तद्विशेषणे
 तुनीया । यथा ‘ज्योतिशोमेन पजेतः’ इति । तत्र
 ‘अतिसमीचीनं ज्योतिशोमेन पजेतः’ इति बह्विशेषणम्,
 न तत् धात्वर्थस्य, अपितु भावनायाः । अत एव सा प्रथमा
 न द्वितीया । इत्याहुः (विधाकरणः) तत्र । आचार-
 म्यधिकरणघातुवाच्यपुत्रव्यफलाभ्यस्तरकर्मण्येव सकार-
 षट्ठयोः प्रवृत्तौ ‘चैत्रेण आरभ्यते मासः, सुप्यते रात्रिः’
 इति कर्मसंज्ञानापत्तेः । नहि तत्र तादृशं फलमस्ति ।
 तथाप्येव सस्य स्वाभाविककर्मत्वानापत्तेः । धातुवाच-
 क्तसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वं हि भवन्मते अकर्म-
 कत्वम् । आस्तस्य तादृशकर्मव्यतिरेकः न द्वितीयाकर्म-
 त्वाकारवापत्तिः । अत एव न परमन्वयेतक्रियाजन्यधात्व-
 येताऽवच्छेदकीभूतफलशालित्वं कर्मत्वम्, नापि तस्य
 निवृत्तारण्यव्योपाधिः कर्मत्वम् । तदभावेऽपि ‘चैत्रे
 मासपारते’ ‘आश्वते मासः’ इत्यादौ कर्मव्यापक-
 त्वेन भूमिवाशात् । अपितु तदभावापकं तस्यमानाधि-
 करणवाच या, अथवा क्रियाधातुवाच्यपूरक इत्यमनियत-
 त्वेव अरण्यव्योपाधिरूप कर्मत्वम् । तत्र पचवीत्यादौ
 श्लोदनेत्येव आत्वत्वे इत्यादौ मासदेरपि अवशिष्ट इति
 सुप्रत्येक अत्र द्वितीयाऽऽदि । तत्र तत्तद्भासमिगानाहार-
 मयं इत्युक्तं कौमुभे । सुपादिरूपक्रियाविशेषणानां तु न
 निमित्ताकाराकाङ्क्षापूरकत्वम्, अपितु कथमासाङ्गापूरकत्व-
 मेव । अत एव ‘कथं पचति स्वापि ति वा, सुप्यम्’ ‘षट्ठमो
 पचति, स्तोर्कं मृदु वा’ इत्यादिप्रश्नोत्तरभाष्येऽपि संश-
 यज्जे । अतो न तत्र कर्मत्वसंभवः । नापि तदनुसारेण
 उपपत्तेः फलस्य वा घातुवाच्यत्वरूपत्वम्, अन्यकर्म्यत्वात्
 तयोः । अत एव पाठ-परमाण्विदोषघातोः षट्ठिः
 वृत्तौ कश्च ।

कथं तर्हि तत्र द्वितीयातिथयः ? ‘उभयवैतलोः काया
 भिद्युपयोविद्यु भिद्यु । द्वितीयाऽऽन्त्रेद्वितामनेषु ततोऽन्यत्रपि
 दृश्यते ॥’ इत्यनुशाखनात् इति गुह्यम् । नच ततो-
 ऽन्वयनापि इति प्रतिपदोक्तात् अन्यत्र क्रियविशेषणेऽपि
 इत्यर्थः । अत एव ‘अन्यथापि दृश्यते’ इत्युक्तम् ।
 तदेतदाह ‘अभिमतः पारितः समया निकषा इति प्रति’
 इति अभिमन्य प्रतिपदोक्तापरतया भाष्यानाकृष्ट व्याख्यान-
 मति असंगतं वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात् सिद्धं क्रिया-
 विनोपपेषु द्वितीयाभाषानुशासनम् । अत एवात्र द्वितीया-
 भाषाग्रहणात् न सकारषट्ठयोः । अत्रत्येवामपि तात्पर्या-
 नुरोधेन फलदाकेन घातुवाच्यव्यापारदाकेनः सासादेव वा
 भावनायामन्ययः । सर्वथैव द्वितीयाऽन्तत्वम् । तत्र स्तोत्र
 श्रुतु समीचीनं इत्यादौ द्वितीयाऽर्थो लक्षणा आभ्यति-
 त्वम् । स्तोत्रकारिकं च लक्षणया शक्यत्वेन वा प्रातिपदि-
 काप्यः । तदाभ्यतिजं च यदि फलसंबन्धे तात्पर्यम्, तदा
 स्वनिरूपकफलजनकव्यापारानुसूत्रसंबन्धेन कृती भव्येति ।
 यदि व्यापारसंबन्धे, तदा स्वनिरूपकव्यापारानुसूत्रसं-
 बन्धेन, यदि तु भावनासंबन्धे तदा सासादेव इति
 विवेकः ।

घटने ‘भावनासंबन्धे प्रथमैव’ इति परास्तम् ।
 भावनायाः संबन्धविवक्षया ‘आदिः पचति’ इति प्रथो-
 गापत्तेश्च । न चातो दृष्टः । मयदकृत्येऽपि अन्तेऽप्यत्र ।
 ज्योतिशोमेन इत्यत्रापि न क्रियाविशेषणत्वम्, अपितु
 भात्वर्थस्य करणत्वेन भावनाऽन्वयवत्त्वानुसारेणैव्यपि करण-
 त्वेनैव अन्तर्यः । नामार्थो हि यद्यपि चापयं एव, तथापि
 घातुना विक्रान्तीव्यवशादिना बोध्यात्, नाम्ना च ज्योती-
 रूपस्तोमकात्वादिना बोध्यात् न पर्वोपयम् । अमेद-
 जोषस्तु अरुणेऽस्त्रीपत्नीरत् (पार्श्वकः) इति वक्षते ।
 अत एव ‘ज्योतिशोमेन इत्यत्र अमेदाधिकं तुनीया’
 इति तार्किकमतमस्यत्वात्, अमेदोऽप्यत्राभा प्रयान्ताभावात् ।
 ‘शान्तेन घनी’ इत्यादावपि धनसंबन्धे प्रत्ययस्य वरण-
 त्वोपरपत्तेः अमेदोऽप्यत्राभाः प्रापि अदर्शनात् । कर्मत्व-
 विवक्षाभावे एव च क्रियाविशेषणप्रतिमित्तिदः द्वितीया
 ‘स्वादाकारं पचति’ इतिवत् लौकिककथने न
 विवच्यते । स्वादाकारकथने तु अन्यकानुशासनेन वरण-

लक्षणा । 'सुप्तं स्वपिति' इत्यादावपि जनकत्वं द्वितीयाऽर्धः । सुप्तजनकः स्नायः इत्यर्थः । यदा सुप्तपदं अनायास्यरम् । द्वितीयाऽर्धः पूर्वकम् । आयासामाव-पूर्वकः स्नायः इत्यर्थः ।

सर्वथा निदं सर्वत्र द्वितीयाऽर्धो भावनाऽन्यथी इति । भावना च लिङ्गानन्वयिषयोपस्थाया । तद्य निद्वृत्ति-पाताद्यपि । न तु यथमायामिव निशायेव । अत एव 'ओदरं पचति, ओदरं परिशयन्, ओदरं मुट्ठे' इत्यादौ सर्वत्र द्वितीयाऽर्धः भावनाऽन्यथ । इति संक्षेपः । रहस्य. पृ. ६७-९१.

● द्वितीयाऽर्धः साध्यवमेव न साधनत्वं इति विचारः उक्तविकरणे । के २।१।४।१२.

● द्वितीयादिश्रुतीनां 'ब्रीहिव् प्रोक्षति' इत्यादि-चारपेषु स्वयनवशाऽन्यच्छेदकवर्त्मन्यनाद्यनच्छिन्नतास्य-कत्व संप्रामाधिक्यणादौ निर्गीतम् (कौमुदे) । मुटादि. पृ. ११६८.

● द्वितीयाहृतमेव पाषाणम् 'पेडा गार्हपत्यमुप-निदते' इत्यन (वा २।१।४।१२ पृ. ४१२).

● द्वितीयाचतुर्व्यो सत्या भावनाया आत्माथे त्रिया कुतः, नृतीयायाश्च भावनव्यायेव सत्या आत्मानं क्रियायै मेव कुर्महि । अथवा द्वितीया उद्भूतं सात्त्विकं प्रो-पादयति, मिथ्यं न्यभूतम् । न च द्वितीयाऽन्त कारक कारकान्दरेण समुत्पत्ते, उद्भूतमश्चित्वात् । वा १।१।२।२.

● द्वितीयादान्तरत्वं अनौचित्यस्य भवत्वविकल्पे निषिद्धम् । सु. पृ. १०८७.

● द्वितीयाप्रवृत्तयान् गार्हपत्यस्य ईदित्ततमस्यम्, पेन्नाथ वृतीयाभुञ्जा करणतम् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८२५.

● द्वितीयासयोगान् कर्मणः प्राधान्यं विशायेते, निष्कामस्य उक्तयोगीमात् गुणमात्रः । वा. १।१।२।३।६।६.

● द्वेषा संभवे तादृशी प्रमाणातिशयवर्णीया या प्रमाणान्तर न बाधते । वा. ३।४।१।५.

● द्वेषः अग्रशक्तप्रत्यक्षधीनोपतिः । वा. १।२।१।७ पृ. ११५. ● द्वेषः अग्नीतिः । सु. पृ. १२५. ● द्वेष्यात् कृते विद्वान् न निवर्तते । वा. १।३।१।७ पृ. ११५.

● द्वेषमन्त्रः 'योऽस्माद् द्वेषि, वं न चयं द्विभः' इति कर्मवृत्तः । भा. ६।८।८।२८.

● द्वेष्यं अनौचितं कर्म यथा 'विपं मुट्ठे' । मणि. पृ. १२०. ● 'द्वेष्ये चाचोदनाद् दक्षिणा-ऽपनयः स्यात्' (१०।२।१६।७७) इत्यथ दशोदी प्राकृतवैकुण्ठदक्षिणासमुच्चय उक्त. । वाल. पृ. १७७.

● द्वेष्ये चाचोदनादक्षिणाऽपनयः स्यात् । १०।२।१६।७७ ॥

दनीपूर्वमानयोः 'यदि पत्नीः संयाजयन् कपालमभि-जुहुयात्, वैश्वानरं द्वाशयकपालं निर्वपेत्, तस्यैकहायनो गौरक्षिजा, त स द्वेष्याय दयात्' इति श्रुतेः । द्वेष्ये च इदं दान भर्तृघाने न परिक्रमार्थे इति चशब्देन अना-दिशब्दे । द्वेष्याय कृत्विजः अचोदनात् चोदनाऽभावात् । नदि द्वेष्यः कृत्विज् कर्तुं शक्यते 'कृत्विजाचार्यो नातिचारवन्वी' इति विधिवात् । परिक्रमार्थेने दानस्य स्वीकृते तु दक्षिणाया. चोदकप्रप्तस्य अन्वाहार्यत्वादि अपनयः स्यात् । तत्र चोदको बाध्यते । भर्तृघानं एक-हायनस्य दान अस्तित्वे कर्तव्येति विप्राय दातव्यम् । इति सिद्धान्तः । के

● द्वेष्यसंप्रदानान्दानस्य अदृष्टाद्येकमेव कदाप्य-मिशेमनिमित्तकवैश्वानरेणो । भा. १०।२।१६।७६.

● द्वेषायनः अनूदाया सत्यवत्या पससात्मात. । पथानूदाया संवनीः विविशवीर्यः । सु. पृ. १९१.

● द्वेषशान्त्यात् लिङ्गात् पेनादशिमेषु पशुषु सौम्य-विष्यन्तः सुष्याकालवाच । भा ८।१।७।१५.

● ज्यामुप्यायपानानां वेदिसादीना एकनो द्वौ अन्यत एक इति पत्रस्यवा आप्येपवरणम् । संकर्म. ३।४।८.

घ.

● घटारोहणन्यायः । माह्वी. १११ । न्यवहारो दिव्यविशेषोऽयम् । अत्र याज्ञवल्क्यः- 'तुलाधार-विदस्त्रिमिसुकरतुलाऽऽश्रितः । प्रतिमानवर्गीभूतो रेषां कृष्याऽवतारितः ।' सुवर्णकारप्रभृतिभिः प्रतिमानेन सृष्टदिना समीभूतः समीहृतः तुलाप्राश्रितः आबिहृतः अभिपुत्रः अभिषोक्तः वा दिव्यवहारी रेषा त्रया वेद

मनिवेदोन प्रतिमानसमीकरणद्वयाथा शिष्यवत्के अवस्थितः
तस्मिन् पाण्डुकेसेन अङ्गविद्या अवधारितः तुलानामि-
मन्त्रयेत् 'सं तुके सत्यमाऽसि पुरा देवैर्विनिर्दिता ।
राज्यं तव गद वरुणाणि संवत्सरा विनोषव ॥ पदास्ति
पापकृत्मातस्ततो मां त्वमथो नय । बुद्धिभेदं गमनोर्ध्वं
मा तुलामित्यमिमन्त्रयेत् ॥' २।१००-१०२ ॥
(किञ्चिदपि ऊर्ध्वगमने बुद्धिः) । के.

० धनम् । मन्त्रं छिदं दंपत्योर्धनम् । भा. ६।१।
४।१७.

० धनार्जनं न यामनिमित्तमिच्छामि, भोग्यादि-
गिर्भनसंभवे तस्मात्प्रतत्यात् । धनार्जनस्य तु न कोऽपि
विधिः । याचनाभ्यारनादिविधयस्तु नियमार्थाः । वि.
६।१।८.

० धनभिक्षा यत्रार्थं धनवनाऽपि कर्तव्या, अपूर्वा-
र्थात् । के. ६।८।७।२६-२७.

० धनवनाऽपि श्रुतिवन्नीया व्योक्तिहोमे । भा.
६।८।७।२६-२७.

० धनहीनस्यापि कर्माधिकारः । अधिकारशब्दे
अधिकरणम् । भा. ६।१।८।३१-४०.

० धनजनयन्यायः । यथाहुः- 'नित्योपधरिपीडित
जगदिष्यं हुदति वायस्य मयिः । यासुदेवमिदं
धनज्ञयो इति कौरवकुत्रं यथा पुनः ॥' इति ।
('वासुदेवसहिषो धनज्ञयः' इति श्रमदे पाठः) ।
साहस्री. २।४.

० श्रुतिपूर्वं नियमरूपं मन्त्रविधिः. ६।१।२।१५१.

० धनगुणन्यायः । अयं स्वाधो यथा, कुटिलेऽपि
धनपि दद्या गुणं वयमाशेषयति, तद्व्यवहारमात्रं
स्वमायतोऽतिकुटिलेऽपि बने गुणमाशेषयतीति विषये-
ऽवतरति । उक्तं च सायणाचार्यैः 'आयमनोऽतिकुटिले-
ऽपि बने महान्मन्त्राशेषयति हि गुणं धनपीनं द्याः'
इति । साहस्री. ८।१७.

० धन्यनि निरुद्धे वृत्ताः प्रयाः परेषामुपब्रूवन्ति ।
वा. १।१।१२ पृ. १६९.

० 'धर्मोऽपि च धर्मोयेन नर संवत्सर्वितनम् । न
इति फेरात्तपेन देवेनाच्छद्यते नरः ॥' वा. २।४।१०।

सौ.को. २८१

२५. ० धर्मः अर्थये सति चोदनागम्यः । ब्रह्मणि चैत्य-
वन्दनादौ घटादौ च अतिगन्तिसकलदेवाय चोदनागम्यः
इत्युक्तम् । विविगम्ये अनर्थकत्वेन व्यनर्थरूपे द्येना-
चमिचारकर्माणि अतिभ्यातिभ्यवच्छेदाय अर्थः इत्यु-
क्तम् । वि. १।१।२. ० धर्मः (कृमस्ताः) चोदनालक्षण
एव, न प्रत्यश्रुतिप्रमाणकः । भा. ५।१।१।१२ वर्षकं २
पृ. १२८९. ० धर्मः जिज्ञासितव्यः । गोऽयं (पुत्रपः)
अविचार्यं प्रवर्तमानः कश्चिदेवोपादृशतो विद्वन्ते, अनर्थ
च कञ्चेत् । तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्यः । १।१।१।२ पृ. ११.

० धर्मः द्वादशालक्ष्या चतुर्षाः, वि. प्रशाङ्गा ११,
० धर्मः नाम अपूर्वम्, अपूर्वस्यैव धर्मत्वात् । २।१।१.

० धर्मः गिःश्रवणेन पुरुषं संयुक्तं इति प्रतिज्ञानीमदे ।
भा. १।१।२।२ पृ. ११. ० धर्मः प्रत्यक्षानुमानयोः-

विषयः । वि. १।१।२. ० धर्मः विधिनेन गम्यते, न
प्रत्यक्षानुमानादिना । १।१।४. ० धर्मः वेदेन प्रयोगान-

मुदित्य विधीयमानोऽयं । तथा चागतिः । मीमंसा.

० धर्मः शब्दलक्षण इत्युक्तं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म
इति । भा. १।१।१।१ पृ. १६०. ० अस्मिन् शास्त्रे
(मीमांसायाम्) जिज्ञास्यते धर्मः प्रमेयः प्रकृतः ।

भा. २।१।१।१ पृ. १७०.

० धर्मोः (अद्भानि) अपूर्वार्थाः इति श्लिख संनिपायो-

पकारश्च आराध्यकारश्च प्रकरणेन प्रमाणेन । तुप्.
१।१।१।१ वर्षकं २. ० धर्मोः (अद्भानि) अपूर्वनिमित्ताः

अपूर्वपुरुक्ताः । भा. १।१।१।१ पृ. १६३८. ० धर्मोः
(अद्भानि) अपूर्वप्रमुक्ताः । ततो भ्यादकल्पं व्यनक्तिः ।

१।१।१।२ पृ. १५९८. ० धर्मोः अर्थपुरुक्ताः ।
(युवधर्मोः परिधिवर्माः इत्यादौ) अर्थः फलम् ।

१।१।१।१।२६. ० धर्मोः ये संनिपयोगकारकाः तेऽपि
अपूर्वार्थाः इति नवमे प्रतिपाद्यते ऊहित्ये । तुप्.

१।१।१।१ पृ. १६३८. ० धर्मोः (अद्भानि) धन
यादर्थं तत्र धान्ये, अथति वादरने नामि धर्मोऽपिः ।

८।१।१।२ पृ. १५८५. ० धर्मो केचिन् बुद्धिगुणं
मन्यन्ते केचिदामगुणम् । बृहती. पृ. २६. ० धर्मो
प्रति हि विप्रतिपाद्य बृहमिदः केचिदर्थं धर्ममाहुः के-

चिद्व्यम् । भा. १।१।१।१ पृ. १०. ० धर्मो विधी-

कृष्य चिन्तते । तिनस्य न किञ्चित् प्रमाणमस्ति, किञ्च प्रत्यक्षादित्येव प्रमाणम्, उत चोद्देव, अथवा विकल्पाः, अथवा समुच्चयः इति । तत्र शब्दस्य प्रमाणान्तराप्रमाणत्वेन स्वयमप्रमाणत्वात् प्रत्यक्षादीना च अशाम-
 ध्यात् अप्रमाणयो धर्मः इत्येकः पक्षः । योगिना प्रत्यक्ष-
 गम्यः, आर्वाचीनातो तु चोद्देवगम्यः इत्यपरः । जग-
 द्वैक्यकार्यावस्था किमपि अदृष्टमस्ति इति सामान्येन
 श्रद्धितो धर्मः चोद्देवता अस्तिदोषादिविशेषरूपेण गम्यते,
 तस्मात् समुच्चयः इति पक्षान्तरम् । चोद्देव, सा च
 प्रमाणमेव इति विद्वान्तः । तदिह चोद्देव प्रमाणम्, सा
 च प्रमाणमेव इति अवधारणद्वये प्रतिपाद्यते ।
 चोद्देवताश्रयणमात्रस्य धर्मत्वं मा भूत् इति अर्थशब्देन
 विशेष्यते । चोद्देवताश्रयेण च प्रत्येकं निवर्तकं च
 वाक्यमुच्यते । तत्रैव विशेषवाक्यैः 'न हि स्यात्' इत्या-
 दिभिः अनर्थत्वेन लक्ष्यमाणानां हितादीनामपि धर्मत्वं
 स्यात् तदाह्वयपत्रे एव अर्थरूपेण प्रवर्तकत्वमित्येव श्रुते
 तस्यैव धर्मत्वं वक्तुं अर्थप्रवृत्तम् । भाष्ये च श्रेयादिप्रवृत्तं
 तत्वात्प्रवृत्तत्वादिच्छायाधर्मम् । उपरिष्टत् 'हिंसा हि सा,
 सा न प्रमिपिदा' इति विवरणात् । शा. चोद्देवता
 पृ. १८-२६ किञ्चित् निश्चितम् । साशात् कृत्साधन-
 माश्रय धर्मोत्पत्तिप्रमाणम् । यच्च फलपदेन सह सम्भवते
 तस्यैव धर्मं वाक्यैस्तापने च मन्यन्ते । वा. २।१।१।१
 पृ. २०३. * धर्मोत्पत्तिं भाष्यमानां आकाङ्क्षति करणानु-
 मारणेन । उपपृ. १।१।१।१ पृ. १६२०.

॥ धर्मोद्धार स्यात् प्रजापतिः । १०।८।१७।५१॥
 उद्देवताश्रयणो, उपास्यकाने प्रजापतिर्देवता स्यात् ।
 उपास्यकस्यात् धर्मोत्पत्तिः । उपास्यकत्वान्न च उपास्यः,
 'यत् किञ्चित् प्राजापत्यं यद्ये क्रियते उपास्यत्वेव तत्
 क्रियते' इति यथेव प्रजापतेश्चि उपास्यत्वम् । तस्मात्
 प्रजापतिः स्यात् । इत्येकः पक्षः । साक्षात्पक्षे अर्थविशेषमाह ।
 देवतायास्त्वनिर्देशानं च, शब्दरूपेण सूक्त्यम्,
 तस्मादिहाधिकारेण । ५२ ॥

उपपत्तिः उपास्यकत्वे प्रजापतिदेवतात्ववच्छेद-
 संसृतिः । तत्र 'प्रजापतिं मनसा यजेत्' इति वाक्ये
 देवतायाः प्रजापतेश्चि अस्तिर्देवत्वं त्वात्प्रमाणः धर्मः अथ-

गम्यते । इह प्राजापत्यवाक्ये तु उपास्यत्वं नाम शब्दस्य
 सूक्तत्वं अथवा उक्तम् । न त्वात्प्रमाणः उक्तः । किञ्च
 'प्रजापतिं मनसा यजेत्' इत्यस्य विधेः 'तस्मात्
 किञ्चित् प्राजापत्यं यद्ये क्रियते उपास्यत्वेव तत्
 क्रियते' इति अनुवादस्वरूपः अर्थवादः । तस्मात् उपास्यकत्वे न
 प्रजापतिः । किन्तु इह उपास्यकत्वे अधिकारेण तुम्पत्वेन
 देवता प्राजा, अस्ति । इति द्वितीयः पक्षः ।

विष्णुर्नां स्याद्धौत्रात्मनात्तन्मावासाहवित्रं स्या
 ज्यौत्राय तत्र दर्शनात् । ५३ ॥

उपास्यदेवता नामिः स्यात् इति वाशब्दशुभेः । कि
 तर्हि ? विष्णुः स्यात् देवता । शौक्यस्यात् । अमावास्या
 प्रकृत्य 'इह विष्णुर्हि चक्रमे, प्र उद्दिष्टुः सवते वीर्येण'
 इति शेषेण शौक्यस्यात् । तस्मात् विष्णुः सात्त्विकप्रधान-
 देवता । किञ्च वीर्यशक्तौ विवर्तुं अमावास्याहवित्रं
 उपास्यकत्वं स्यात् । तत्र अमावास्यायां वैश्वानरस्य
 उपास्यकत्वाद्वाश्रयणं दर्शनात् । शौक्यशुभमेव ।

अपिचा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्दसंयोगाद्
 गुणत्वान्मन्त्रो यथाप्रधानं स्यात् । ५४ ॥

उपास्यकत्वे विष्णुर्देवता इति यदुक्तम्, यद् एवमेव ।
 अमावास्यायां उपास्यकत्वं इति तु न एवमेव । किन्तु शः
 वीर्यशक्तौ स्यात्, 'आज्यवत् नौ उपास्य वीर्यशक्तौ
 यजन्' इति प्रधानशब्दस्य वीर्यशक्तौ शब्दस्य संयोगात् ।
 ननु नैवैव शौक्यशक्तौ अमावास्यायां शक्तौ तत् क्व
 उपास्यकत्वं अमावास्यायां न स्यात् इति चेत्, मन्त्रः
 गुण इत् प्रधानत्वान् स्यात् । प्रधानं न प्रधानं किन्तु
 मन्त्र एव प्रधानं गुण-यात् । तस्मात् नामावस्थायां
 उपास्यकत्वं । सिद्धन्तपत्र एवायम् ।

आनन्तर्यं च सांजात्यस्य पुरोडाशेन दर्शयत्य-
 गावाभ्यामधिकारे । ५५ ॥

अमावास्यायाः विनाशे साक्षात्पक्षे नाम यद्ये
 शान्त्यस्य पुरोडाशेन आनन्तर्यं दर्शयति 'आज्यभागान्'
 प्रथमं आग्नेयं पुरोडाशेन आग्नेये सुवी प्रदाय सह
 दुग्मीभिरभिधानात्प्राद' इति श्रुतिः । अत्र हि आग्नेयं
 पुरोडाशात् शान्त्यस्य आनन्तर्यं दर्शयन्, न ह

उपाधुवाजस्य । तस्मात् अमावास्याया नोपाधुवाजः । इति सिद्धान्तपक्षे हेनन्तरमुक्तम् ।

अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुभयत्र विधीयते । ५६ ॥

पौर्णमास्यामेव उपाधुवाज इति पक्षं तु शब्दो व्यावर्तयति । 'उपाधुवाजमन्तरा यजति' इति वाक्येन अविशेषेण उपाधुवाजः उभयत्र पौर्णमास्याममावास्यायां च विधीयते । 'तावन्मामग्नीषोमी ... उपासु पौर्णमास्याम्' इति पौर्णमास्या अग्नीषोमसोर्विधानात् अग्नीषोमदेवस्य उपाधुवाजः पौर्णमास्याम्, मन्त्रमन्त्रात् वैष्णवः उपाधुवाजः अमावास्याया इति देवताविकल्पः स्यात् । इति अन्यः पूर्वपक्षः ।

प्रतिविध्यविधानाद्वा विष्णुः समानदेशः स्यात् । ५७ ॥

पौर्णमास्याममावास्याया च उपाधुवाजः इति पक्षं वाच्यो वाच्यतया । प्रतिविध्य अमावास्या कर्त्तव्या पौर्णमास्या उपाधुवाजस्य विधानात् । विष्णुः प्रजापतिना अग्नीषोमस्या च समानदेशः स्यात् । तयोर्वो देवः पौर्णमासी स एव देवो विष्णोऽसि । तस्मात् पौर्णमास्यामेव उपाधुवाजः तत्रैव च देवताविकल्पः इति सिद्धान्तवादी । 'आज्यस्यैव नो उपासु पौर्णमास्या यजन्' इति प्रकृत्य अग्निपते 'जामि वा एतद् यजन्त्य क्रियते यदग्निशो पुरोडाशो उपाधुवाजमन्तरा यजति' इति । अन्वयौ पुरोडाशौ पौर्णमास्यामेव नामावास्यायाम् । तत्रैव चेद यजन्तम् 'विष्णुश्चासु यदग्नेऽजामित्वाय, प्रजापतिश्चासु यदग्नेऽजामित्वाय, अग्नीषोमासुचासु यदग्नेवाजामित्वाय' इति । तस्मात् युक्तः सिद्धान्तः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ५८ ॥

तथा च अमावास्याया उपाधुवाजाभावे अन्यार्थदर्शनं भवति । 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुवशो हूयते, अशो-दशमावास्यायाम्' इति । अमावास्यायामुपाधुवाजस्येते चतुर्दश आहुतयः स्युः, न प्रयोदश । तस्मादावास्याया नोपाधुवाजः । इति सिद्धान्तः । पञ्च प्रजाजाः, द्वौ अग्निपदागौ, आग्नेयश्रीगोमीनौ द्वौ, उपाधुवाज एकः, रिष्टश्च, प्रयोऽन्वयान्, इति चतुर्दश आहुतयः पौर्ण-

मास्याम् । अमावस्याया तु आर्जयः सानास्यं नैति द्वे इति विशेषः, उपाधुवाजश्च नास्ति इति प्रयोदश आहुतयः ।

न चानन्तरं सकृच्छ्रुतायुभयत्र विधीयता-संशङ्कान्तात् । ५९ ॥

इतश्च नामावास्यायामुपाधुवाजः । अनेन सङ्गमिच्छ प्रधानं उपाधुवाजः सकृत् पौर्णमास्या श्रुतौ शक्ये तति उभयत्र पौर्णमास्या अमावास्यायां च न विधीयते, सकृत् अग्ने उभयत्र न स्यात् । अस्मत्कालात् प्रधानस्य प्रधानेन संशङ्कामावात् ।

गुणानां च परार्थत्वात् प्रधानेषु प्रयुक्तौ विधि-लिङ्गानि दर्शयति । ६० ॥

गुणानां च परार्थत्वात् प्रधानेषु प्रयुक्तौ विधि-लिङ्गानि दर्शयति । न प्रधानानां अस्मत्कालात् । क्रयम् । 'अमु-मन्तावाज्यमगौ यजति' । 'एकदश प्रजावान् यजति एकदशानुवाजात्' इति । उपाधुवाजश्च प्रधानम् । इति तस्य प्रयुक्तौ विधि-लिङ्गं न स्यात्, इति तस्य अमा-वास्याया न प्रवृत्तिः ।

विकारे चाश्रुतित्वात् । ६१ ॥

अमावास्याया विकारे साक्ष्यप्रस्थापीये उपाधुवाजस्य अश्रुतित्वाद् अश्रयणात् अमावास्यायामपि नोपाधुवाजः । इदमुक्तम् 'आनस्तयं च' इति सूत्रे (५५) । तस्मात् पौर्णमास्यामेव उपाधुवाजः । तत्रैव च प्रजापतिः विष्णुः अग्नीषोमी इति देवता विकल्पेन इति सिद्धान्तः । कौपीतस्त्रिणाशने तु अमावास्यायामपि उपाधुवाज उक्तः । प्रकृतविकारस्य शास्त्रान्तरविषये, कृत्वाचिन्तया वा । के.

७ धर्मस्य अपिज्ञेयादित्यस्य प्रत्यक्षानिन्दितक-गतस्य निमित्तं (शापकं) उपदेशः । 'तस्य शान्त्य-देवः' । भा. १।१।५५ पृ. २३.

८ धर्मस्यार्थकृतत्वाद् द्रव्यगुणविकारव्यति-क्रमप्रतिषेधे चोदनाऽनुवच्यः समवायात् । ९।५। १२।३९ ॥

प्राकृतं धीशु प्रोक्षणं वाजोपे 'कार्हरत्यं चर-नेवार कतदशशरयं निवेयति' इति नीवार्यु भवति न वा । 'संस्थिते यदहं मन्माशयेत् घृतं वा' इति मन्मा-शयने 'न यद्दु वरेत् नान्यं पृन्तेन नास्यसि स्यात्'

इति पदश्रवणात् भवन्ति न वा । शब्दस्यै 'नैर्कनं चर्तं न' शब्दपूर्वतात्परिपूर्वत्वे 'शब्दे' इति नयेषु प्राकृतं सुवचो-
 ल्लयलो. श्लेषश्च भवति न वा । चागुमांसेषु 'परिषौ'
 पठुं नियुङ्गीत' इति परिषौ गुणधर्मोः कर्तव्या न वा ।
 'न गिरामिरेति व्रजत् ऐरं कृणोद्वेपम्' इति श्रावणे
 श्रावणधर्मो (आशीभावः) भवति न वा इति विचारे
 सिद्धान्तमाह । इत्यं च गुणश्च विचारश्च स्वतन्त्रमश्च
 प्रतिषेधश्च तेषां समाहारः तस्मिन् । तत्र इत्ये नीवा-
 रादौ, गुणे मध्यमनादौ, विचारे नस्तेषु, स्वतन्त्रमे सूत्रं
 स्वतन्त्रम् निषेधतत्त्वात्प्रत्यय विहिते परिषौ, प्रतिषेधे
 प्रतिषिध्य विहिते श्रावणे च चोदनाऽनुभवः । चोद्यते
 इति चोदना चोद्यमानम् । तादृशस्य चोद्यमानस्य
 प्रोक्षणादेशमस्य अनुभवः अतिदेशः स्यात् । समवायात्
 प्रकृतधर्मस्य वैकृतेऽपि संबन्धात् । धर्मस्य प्रोक्षणादेः
 अर्थेन अपूर्वैक कृतावात् प्रयुक्तत्वात् । अपूर्वो वाक्यस्य
 चोद्यमानं समानत्वात् । तस्मात् प्रोक्षणादेः अतिदेशः
 इति सिद्धान्तः । के.

० धर्मन्यायसूत्रतत्वात् ० । पञ्चमस्य सोमवाभावात्
 कथमनुष्ठितत्वं संभवति ; न ख्येन दोषः, न्यानापरदा
 सोमधर्मोपात्तात् । अथपि हि 'धर्मन्यायसूत्रतत्वात्'
 इति । या. २।१।२०।२३ पृ. १०२५, ० धर्मस्य
 चोदनाच्छब्दस्यस्यम् । २।१।२।२० पृ. ३००. ० धर्मस्य
 प्रत्यक्ष तावत् भवितुम् । कति इन्द्रियार्थव्यव-
 हारेण बुद्धिर्जायते तत् प्रत्यक्षम्, तद्विषयव्यवहारेण, न
 ज्ञानकालेऽस्तीति । अतः प्रत्यक्षमस्तिमितम् । प्रत्यक्ष-
 पूर्वकत्वात् अनुमानोपमानाद्योपसर्जनादपि अकारणत्वम् ।
 अमावोऽपि नास्ति । या २।१।२।२०. ० धर्मस्य प्रमेय-
 त्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति, प्रत्यक्षस्य वर्तमानमान-
 विषयत्वात् । पञ्च धर्मः प्रत्यक्षस्य अत्यन्तमविषयः एव
 अनुमानादीनां वा कथा । तस्मात् विधिनैव धर्मो
 गम्यते । वि. १।१।२.

॥ धर्मस्य शब्दमूलव्याप्तौ शब्दमनपेक्षं स्यात् ।
 १।३।१११ ॥

'अष्टकाः कर्तव्याः' इत्यादयः स्मृतयः धर्मो प्रमाणं
 न वेति विचारे पूर्वपक्षमाह । धर्मस्य 'चोदनाच्छब्दो-

ऽर्थो धर्मः' (१।१।२) इति स्थितस्य शब्दमूलव्याप्तौ
 वैदिकशब्दप्रमाणकार्यात् अशब्दं वैदिकशब्दभिन्नं स्मृतिः
 धर्मो अन्येधं रथात् निर्मूलव्याप्तौ स्थितव्यम् । अन्येधं
 इति तु भूयः मुनिषेपु पुस्तकेषु पाठः । अप्येव न मिथः ।
 अपिवा कर्तव्यामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात् ।
 २ ॥

स्मृतयो धर्मो न प्रमाणं इति पूर्वपक्षं श्वायनैवति
 अपिवाशब्दः । अनुमानं मानं प्रमाणं धृतिरूपमनुसृत्य
 प्रमाणं वात् स्मृतिः धर्मो प्रमाणं स्यात् । कर्तव्यामान्यात्
 वैदिककामातुष्टानस्मृतयोः कर्तारः समाप्ताः अभिज्ञाः ।
 समाप्तकर्तृत्वात् स्मृतिः प्रमाणम् । वेदेष्वप्युपलभ्य
 तदर्थनिर्देशाः प्रतिपादिताः स्मृतिवर्गैः । तेन स्मृतीनां
 धृतिमूलकत्वमनुमीयते । तेन स्मृतीनां धर्मो प्रमाण-
 यत्वात् । तस्मात् स्मृतयः प्रमाणं इति सिद्धान्तः । के.

॥ धर्मस्य शब्दमूलव्याप्तौ शब्दमनपेक्षं स्यात् ।
 १।३।१११ ॥

एव तावत्कारणस्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तम् । अथेदानीं
 यत्र वैदिकं शब्दमूलमस्ति, तावत् स्मरन्ति एवमर्थं
 रथायोऽनुशासनं पतराने प्रयोजनायेति, विमर्शो तत्रैव
 स्यादिति धारति विचारणा । यथा 'अष्टकाः कर्तव्याः'
 'गुणधर्मव्यवहारः' 'तत्राकं रत्नितव्यम्' 'प्रसाः प्रकृति-
 तव्यः' 'सिद्धकर्म कर्तव्यम्' इति । अत्र प्रामाण्येण
 संगतित्वेभ्यः श्रमव्यवहारगुणधर्मव्यवहार- अत्र सर्वेष्वपि
 धृतिवाक्यानां यथासंभवं विषयव्यवहार-कर्मकत्वात्
 प्रतीयते । तथापि 'आचार्येण कर्म कर्तव्यम्' 'तद्विधा-
 नारेण कर्तव्यम्' 'यज्ञोपवीतना कर्म कर्तव्यम्' इत्यादि-
 स्मृतिवाक्यानां वैदिकवैदिककर्मव्यवहारोप- आचरणानि-
 विधातात् लक्षणविशेषव्यवहारव्यवहारः । तथा 'प्रसाः प्र-
 कृतितव्यः' इत्यादिस्मृतिवाक्यस्य 'शान्तोदकं पानि-
 गृह्णीत' इति प्रमाणात्तदर्थव्यवहारोप- आचरणस्य योग्यता
 वा एकत्रकत्वात् । एवं अष्टकाधर्मो रतिदेवतवत्
 'अष्टकाः कर्तव्याः' इति श्रुतिवाक्यस्यापि अष्टकाधर्म-
 प्रतिपादनस्यैवाप्यत्रा. प्रतिनन्दति सति चेनुमिक-
 यतीम् । अथेवत्येव वा धर्मो, वा नो वास्तुमुपलब्धिः ॥
 इति धर्मस्य श्रुतिव्यवहारव्यवहारव्यवहारोप- आचरणस्य योग्यता

वा एकवाक्यत्वम् । ननु 'यद् रक्षोभ्यो विविधादेतया निशि यवेत्' इति प्राक्प्रवेदविहितव्यैर निष्ठीरुप-
 कर्मणो रात्रिकाले विदितस्य विद्यमानत्वात् तत्र
 कालप्रकाशनेनैव निराकाङ्क्ष्य कर्मं स्मृदेकवाक्यत्वम् ।
 नैवत्, प्रतिनन्दन्तीति मन्त्रलिङ्गविरोधात् । देवता
 हि जना, पूजादिभिः प्रीतिनन्दन्ति, न तु जालम् ।
 एषामेतास्य । देवताप्रकाशने हि अनुष्ठेयार्थो भवति,
 काष्ठस्य च अननुष्ठेयत्वाद्दृष्टार्थत्वम् । कार्यप्रत्यानघेश
 साक्षात् सागरीरसंघादकालेन देवता कार्यप्रत्यानघतरा,
 न कालः । अतो मन्त्रस्य देवताभूताविप्रकाशनेन
 रात्रिदेवताकाष्ठकार्कर्मप्रतिपाद्यत्वेनैव वाक्यत्वमेव । न
 चैव सति नित्यानित्यसंबोधविरोधादसंबन्ध, स्मृतिपर-
 म्पराया अपि श्रावहमित्यात्रैव संबन्धोपपत्तेः । स्मृतिश्च
 निर्भूतत्वादप्रमाणम् । अतश्च तदेकवाक्यत्वात्प्रत्यस्य
 त्रिविधव्यैर वेदस्य अग्रगण्यत्वमिति पूर्वं पठ्यते ।

सिद्धान्तस्तु— अष्टावश्या मन्वादीनां श्रान्ति-
 विप्रन्मन्वाद्यसंभवात् अस्तिन्द्रियविषयत्वेन च प्रयच्छादि-
 मूलतानुपपत्तेः पारितोष्यात् अनुमगमिच्छेदमूलत्वमेव ।
 स च वेदः सर्वथासाधु केनापि अनधीयमानत्वेन
 नियानुमेय एव । अतो वेदमूलत्वात् स्मृतीनां तदेक
 वाक्यत्वेऽपि त्रिविधस्य वेदस्य प्रामाण्यमेवेति । तदेत-
 दसंबन्धम् । किमत्र पूर्वंस्त्री मन्वादिवाक्येषु अपूर्वसार्था
 भिधानं स्त्रीकृतं न वा १ न तावत् स्त्रीकृतं । यो
 ष्टि पुत्राश्चेत् क्रियाकार्याभिधानमपि नानुभवते,
 स निर्भूलेषु मन्वादिपुत्रवाक्येषु वरनुष्ठानानुष्ठानेनापि
 अर्थाप्रतिपादकेषु अपूर्ववाक्याभिधानं वदन् आत्मनो-
 योमवियुक्त एव प्रतिपाद्यते । अथ न स्त्रीकृतं, तदा
 कथमत्रमन्वादिस्मृतीनां अग्रगण्यत्वात् अग्रगण्येति कथं
 कथयिष्येत् । कर्म च प्रया, प्रकृतमित्या इति स्मृत्या तद्
 स्मृतिप्रारम्भे 'स्मृतोऽहं परिसृष्टं' इत्यर्थे शब्दादेरुक्तस्य-
 स्त्वम् । कर्म च अष्टकामृत्या तद् वेदिस्यति निष्ठीरु-
 विरारु धर्मो विद्यमान्य अन्वयित्वात्कर्मसंबन्धोभेदेन देवता-
 भूतत्वविप्रकाशनेन 'या जना' मन्त्रस्य एकवाक्यत्वम् ।
 तस्मात् त्रिविधस्यापि वेदस्य मूदेकवाक्यत्वमाशासु
 तिमूलत्वेन स्मृदेकवाक्यत्वेऽपि न वेदस्य अग्रगण्यत्वमिति

पूर्ववत्प्रकाशनेन उपपत्तः । तथा नित्यानित्यवेदमूलत्वेन
 सिद्धा-गेऽपि द्वयपद्व गत्यैवावभाति । न हि वर्णमार्गं
 पदमत्र वा वेद, किन्तु निषत्तात्त्वानुपूर्वीकर्मणोऽप्येव
 वाक्यम्, तत्रैव वेदशाब्दप्रयोगात् । न च अनुकार्यमाणस्य
 नित्यानुमेयस्य वाक्यस्य एवंरूपत्वं सम्भवति, स्वरकृमा-
 दीनामुच्येत्साधोत्तत्वात् । अत्र एव सिद्धान्तमुपेयाऽपि कृतिर्न
 वेदः । किं तर्हि ? किञ्चनत् मन्वानुमानात् वेदस्यमानता ।
 तेन यत् तावत् धृतार्थापत्त्या कल्पते, तत् सन्तुमनुप-
 पद्यमानशाब्दभोग्याभ्यवयवैरेव तावत्कर्म । तस्माद्देव इव
 वेद, न तु वेद इति स्थितिः । अस्या भवतु यथातथाऽपि
 वेदः, तथापि त्रीश्वरेणोक्तत्वात् 'एवमर्थं पुत्रयो वेद'
 इत्यनुपूर्वीवते । यस्तु त्रीश्वरेणोक्तत्वात् अर्थमित्यर्थः इति
 भवतो दर्शनम् । स्मृतिवाक्ये च अर्थमित्यर्थस्य यस्तु त्री-
 श्वरेणोक्तत्वात् किमप्यनेन मन्वादिमूलमार्गो वेदो लभ्यते,
 किन्तु प्राक्तनस्मृतिस्वरवाक्यमेव । तथापि यस्तु त्रीश्वरे-
 णोक्तत्वात् अग्रगण्यत्वं कर्त्तव्यं अर्थमित्यर्थस्य स्मृतिस्वरवा-
 क्यत्वम्, तस्मात्प्रेरमित्यन्वयप्रकारात् भवत्त्वादेव-
 भावात् अग्रगण्यमेव सिद्धान्तेऽपि स्मृतीनामिति यथा-
 वर्तते इत्येव अतिकरणं सम्भवते इति । अत्र हि चोदानु-
 धर्मो वेद एव प्रमाणमिति प्रतिपाद्यम् । इदमर्थं मन्वादि-
 स्मृतिविहितानामष्टकादिकर्मणा धर्मत्वेन प्रेक्षणं करिष्ये गृही-
 तानां प्रमाणमूलवेदानुपलम्भात् न वेदप्रमाणकः कृ श्लो
 धर्म, इत्यागात् न किमत्र तदुदको धर्मो एव न भवन्ति,
 अथवा स्मृतिमूलमर्थो वेदोऽस्ति, तत्र च धर्मो एव इति
 चिन्त्यते । अत्रापि पूर्वपक्षिगोऽपि सिद्धिः । न तावदत्र
 स्मृतिमूलभूतो वेदः अवश्यं । नानाशास्त्राऽप्येवमित्य-
 त्त्वमेव । न चेतात्वेन भाषासु अद्यत्वेनैव उपलम्भमानो
 मन्वादिभिस्वरत्वे इति संभाव्यमिति सिद्धयते । न
 च अनन्तस्य शास्त्रासु उक्तमेतस्यो शास्त्रेणैव करतना
 उपरतिमती, प्रमाणमावत् । न च वेदेकप्रमाणमेव
 धर्मस्य स्मृतिमूलशास्त्रेणैव उक्तत्वात् प्रमाणम्, इह
 अष्टकाऽऽदीनां धर्मो वाप्येव विशाशास्त्रेणैव एतदधिकरण-
 प्रमाणं दात् । नापि नित्यानित्यवेदमूलत्वं, तस्य वेदशा-
 संभवेन पूर्वमेव दूषितत्वात् । नापि अनेकशास्त्रादिप्रमाणं
 वेदमूलत्वं, एतदप्रमाणत्वात् तदाप्यन्येदानुपलम्भम् ।

किञ्च तथा इति विप्ररीण्वेदाप्यन्तेन निर्दिष्टि-
 त्तैर्विकल्पव्यवहारसिद्धौ स्मृतिनिबन्धप्रवासावैपर्याय ।
 तदुक्तम् 'येन यत्नेन मन्वाद्यौत्सव्यायत्रयं प्रप्राणितम् ।
 कर्मभक्त्येवैव तन्मूलं चोदना न समर्पिता ॥' इति ।
 (वा. घृ. १६३) । अतो धर्मस्य वेदसन्देशमूलात्
 अतिद्यमानमूलभूतशेदपदं अष्टादशदिकं धर्मत्वेन
 अनपेक्षितम्, न भवत्येव धर्मः शब्देव प्राये, अमि-
 पीयते—

अपिवा कर्तृसामान्यात् प्रमाणसमुमानं स्यात् ।
 २ ॥

अधमनिर्मायः— सर्वथा तत्र शक्तिरूपतः मन्वादि-
 स्मृतयः पूर्वैर्विज्ञानपूर्विकाः । तत्र न तावत् कृतेर्धार्मिक-
 विज्ञानपूर्वकत्वं संभवति । प्राग्निर्द्वै कल्पमना न्वासा-
 भासिनिबन्धना वा वक्तव्या, दृग्भुतपदंनिर्गमना वा ।
 न च संकल्पस्य तावदेवियु पञ्चदशकल्पेषु तेषु तेषा-
 विधानेऽस्मिन्निर्गोपास्यमानेषु तदुभयमपि संभवति । नापि
 प्रत्यक्षानुभवपूर्वकत्वं, तेषामतीन्द्रियविषयत्वाभावात् ।
 नापि इत्यन्तरपूर्वकत्वं, तस्यापि स्मृत्यन्तरापेक्षान्वये
 अमयत्सया अन्वयप्रणयान्वायवदप्रामाण्यत्वात् । तदुक्तम्
 'सोवो गृहीतो जात्यन्धः स स्वयं नोपलभ्यथात् ।
 स्वानन्द्येणानुगृहीते च प्रामाण्यं नावतिष्ठते ॥' इति ।
 (वा. घृ. १६२) । नापि तिरस्कारपूर्वकत्वं, नहि
 एकात्तेन सङ्गदे-श्वहारिभिरात्मेन अस्फुरितेषु परम
 धर्मिषु बान्धव्यत्वात्तारिषु तेषां विधानेऽस्मिन्निबन्धनात्
 धर्मोपास्यप्रणयप्रणयेषु निष्पन्न विप्रसम्प्रायंमिधानं
 शङ्कापदमपि अविरोहति, सर्वसन्द-श्वरशोभेदप्रसङ्गात् ।
 न च विषयस्यः अत्रापि वेदवेदाङ्गविद्विष्टिर्वाणिकैः
 असंख्यतैः तावद्योगै इति गरीमणी कल्पना । तत्र कल्प-
 नैव यत्र विरोधो न भवति, अष्टात्तरत्वं च नापतति ।
 अतो वेदकारणकमेव पूर्वैर्विज्ञानस्मृतेर्मूलमिति कल्प-
 नीयम् । तदुक्तम्— 'आन्तेरनुमन्वासापि पुनान्याद्
 विप्रलम्भनात् । दृष्टानुगुण्यसामर्थ्यात् चोदनेव
 लघीवस्य ॥' इति । (वा. घृ. १६३) । ननु गोप्यानुपलम्भ्याद्
 वेदोऽपि मूलं न भवतीत्युक्तम् । नैवम्, विप्ररीणना
 शान्तात्वेन अद्यतनानुपलम्भयोपलम्भ्यात् । नहि

अर्वाचीनैः सर्वा वेदशास्त्रा अधीयन्ते, अधीत्य च
 मीमांसयन्ते, येन नानाशास्त्रा क्वचिदप्यत्र क्वचि-
 दङ्गं प्रतीय मीमांसया निर्णीय संकल्प्य ' इत्यनेनेत्यं
 कुप्यात्' इति प्रवेत्तुं शक्यते । शक्यवन्ति तु साङ्गसमस्त-
 वेदाध्यायिनः सर्वव्यावाहितविज्ञानातिशयशालिनः क-
 ल्पामलजनिव ससत्वेदासंस्तर निरोधनाया महर्षयो
 मन्वाद्य एव । न च स एव वेदाः स्मृतिमूलनः संकल्प्य
 किमिति तैर्नास्तीति इति वक्तव्यम्, क्रान्त्यनेन
 स्वाभाविकनामप्रसङ्गात् । किञ्च, नहि तर्मा स्मृतयो
 विधिनिषेधभूतिमूला एव, अपेवादमूलानामपि दर्शनात् ।
 तथाहि ' पात्री हि देवानां दिक्' इत्येतदर्थवादमूला स्मृतिः
 ' न प्रतीचीशियाः शयी' इति । न च एवम्भूतासंवाद-
 ध्ययनेऽपि एवम्भूतिनिषेधयत्नं अशक्यतां संभवति । तेन
 मन्वत्सुदीना लोकाभिमन्ययनं पदकतः अपीतवेदानामपि
 प्रमादसाहच्येन विरमणमाशङ्कयाना नानाशास्त्रास्त-
 यंनुकृत्यापि विधिनिषेधसंकीर्णं तत्रावकाशमपीत्य मीमांस-
 निककल्पनादिनिर्णीय संकल्प्य जगदुपलभ्ये स्व-
 कीर्तित्व्यापनाय च स्वनिबन्धनेर्मादय एव वेदासंमुख-
 दर्शितवन्त इत्येवैव कल्पना ज्ञायसीति । तेन भाष्येऽपि
 युक्तम् ' अथेदानीं यत्र न वैदिक उच्यतेऽपि
 (१३१३१५ पृ. १५९) इति, तद्विदानीन्तनुकृत्यापि-
 शक्यम् । ' अथ च स्मृति' इति मन्वाद्यध्यायिनिः
 मयोजनम्— यदि पूर्वपक्षः, तदा अष्टादशो जनु-
 श्रेयाः । शिवाद्यो जनुश्रेया इति । सूत्रे तु — य एव
 वेदाध्ययनस्य कर्तास्ते एव स्मृतिनिबन्धनाना मन्वा-
 दयः । अतो वेदाभिज्ञानवशां वेदा स्मृतिमूलत्वेन जनु-
 श्रेयस्यता सती स्मृतिमूलत्वेनैव अर्थवत्त्वात् कल्पयतीति ।
 अनुमानवाचोर्ध्वतरु पक्षमात्रसम्बन्धेनेति न किञ्चि-
 दनुपलभ्यमिति । तौत्वा.

० धर्मस्य शब्दमूलत्वादसन्दर्भमेव स्यात् (१३१
 ११२) । ननु प्रकरणानामादङ्गमित्यवगत्यते, सामर्थ्या-
 द्विनिर्गोपः इति । नैनदमित, उत्तमेवैवत् ' धर्मस्य ०'
 इति, वदेत्तर प्रकरण लिङ्गं च उभयमप्येतेषु अशक्यम् ।
 भा. ३।१।१।४ पृ ८४४.

७ धर्माणां अग्नीषोमीयवृत्तनिर्देश्यमाताना इष्टका-
पाकापैर्निर्मन्थ्ये, दशपूर्णमासगतवर्षाङ्गव्ययमाना च
गूणान्दावस्तरणार्थैर्वर्षिणि यूज्जनात्वे च, नातिदेशः ।
भा. ७।३।७।८.

८ धर्माणामङ्गप्रधानसाधारण्यं इति वर्ति-
न्यायस्यापवादः 'विक्रुतो सर्वाथैः शेषः प्रकृति-भात्'
(३।८।१९।३६) इति । सु. ३।७ पृ. ८२.

७ धर्माणां अपूर्वमेव प्रयोगकं निमित्तं च । भा.
१।१।१।१ पृ. १६४१, ७ धर्माणां अविश्वद्वाना समुचयो
वैश्वस्तोमे कण्वरथंतरे बृहद्रथंतरयोः । १।२।१६।४८,

७ धर्माणां एकद्विभाष्यजिन्योतिरादिशानानामतिदेशः
गवामथनगतज्योतिरादियु । ७।४।३।२३-२०.

७ धर्माणां ऐष्टिकानामतिदेशः तोमे न भवति । ८।१।३।

३-१०, ७ धर्माणां दार्शपूर्णमासिकानामतिदेशः अग्नी-
षोमीये पत्नी । ८।१।१।१२, ७ धर्माणां दार्शपूर्णमासिका-नामतिदेशः ऐन्द्रागदियु । ८।१।४।११, ७ धर्माणां

देवताप्रयुक्तत्वाभावः । १।१।८।६-१०, ७ धर्माणां

बृहद्रथंतरगतानामविश्वद्वाना कण्वरथंतरे समुचयो ।

१।२।१६।४७, ७ धर्माणां बृहद्रथंतरगतानां उभयसामके

संबन्धो प्रकृतिवत् स्वरसा । १।२।१७।४८, ७ धर्माणां

यूरीषानाम् 'उपरायो यूपो भवति' इति यूपघन्देन

एकादशिनिरगते उरुशकाले यूपे नतिदेशः । ७।२।२।

३३-३४, ७ धर्माणां श्वससा बृहद्रथंतरयोः तत्तत्तानगा-

नकाले षोडशेऽथे । १।२।१७।४९-४६.

७ धर्मो अमुसामोपमानार्थावतीनामपि अकारणत्वं

प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् । भा. १।१।४।४. ७ धर्मो अर्थगदा-

क्रियानुतिद्वारा प्रमाणम् । के. १।२।१।१-१८,

७ धर्मो अलौकिकेऽपि प्रतिबद्धवसमिन्प्राहरण विधि-

शाक्यश्रयदानां न्युक्तिः संभवति । १।२।२।२. ७ धर्मो

गन्धे गमकं विधिष्यक्यं प्रमाणम् । वि. १।१।२.

७ ' धर्मो चाथै च कामे च नातिविरतया ' एवं दान-

काले संबन्धः क्रियते । भा. ३।१।३।४ । एवं हि

स्वरन्ति ' धर्मो चाथै च कामे च नातिविरतया ' इति

तथा सह धर्मभरितः । महाभयसुपादयित्वायमिति ।

भा. ६।१।४।३, ६।२।३।१८. ७ ' धर्मो चाथै च

कामे च मोक्षे च धरतश्च । धरिदास्ति तदन्वय, गले-

हारित न तत् कथित्वा । ' इति जनभेज्यस्य भारत-

श्रवणप्रवृत्तिः सिद्धा । सु. पृ. ४०. ७ धर्मो चोदनेव

प्रमाणम् । (तस्य अन्वयप्रदेशः । १।१।५।५) तस्य

अभिहितोपादिसरणस्य धर्मस्य प्रत्यक्षादिभिरनधिगतस्य

उपदेशः उच्यते । भा. १।२।५।५ पृ. २३. ७ धर्मो

पुत्रपुत्रैः न प्रयेष्टः । के. १।१।२।२. ७ धर्मो

प्रत्यक्षादि अनिमित्तम् । मविश्वप्रयोऽर्थः (वैदिकः) न

ज्ञानकालेऽस्तीति । सनधैतदुपतम्भनं (प्रयत्नेन)

नासतः । अतः प्रत्यक्षनिमित्तम् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वाधा-

नुमानोपमानार्थावतीनामप्यकारणत्वम् । अमानोऽपि

नास्ति । न लेव सति (उभेदेको धर्मस्य निमित्ते सति)

प्रययान्तरमपेक्षितत्वं पुत्रयान्तरं वापि । भा. १।१।४।४.

७ धर्मो प्रमाणानि विधि-अर्थवाद-मन्त्र-नामवैष-सृति-

-निष्ठाचाररूपाणि षट् । मणि, पृ. १३. ७ धर्मो प्रमाण-

परिष्ठा कर्तव्या, अवस्था सम्पत् मीमांसा न स्यात् । के.

१।१।३।३. ७ धर्मो प्रामाण्यपरीक्षाऽधिकरणम् । निमित्त-

परीष्टयधिकरणम् । भा. १।१।३।३. ७ धर्मो वेदः

प्रमाणम् । मणि. पृ. १२.

७ धर्मोऽज्ञानार्थकानि प्रमाणानि धुनि-किञ्च-

वाच्य-प्रकरण-ज्ञान-समाख्यारूपाणि षट् । मणि.

पृ. १३.

७ धर्मातिदेश्ये । अवश्यं कर्तव्ये अन्यतरधर्मातिक्रमे

गुणधर्मो अतिक्रमिन्त्य, (न प्रथमधर्मः) तथाहि प्रथमं

अविशुद्धं कृतं भवति । या. ३।३।१।१ पृ. ८१०.

७ धर्मातिदेशः अविहितैतिकर्तव्यतायेवोर्ध्वारियु ।

भा. ७।१।१।१. ७ धर्मातिदेशः कार्यमाविशुपुरःसः इष्टः ।

या. ३।८।१६।२. ७ धर्मातिदेशः नैयमिकाहितोक्त

अविहितोक्तानां कौण्डपायिनामवनशताभिर्दोषैः । भा.

७।३।१।१-४, ७ धर्मातिदेशः साहचर्यविशेषेण नियत-

प्रकृतिका । ८।१।२।२, ७ धर्मातिदेशः लौकिकव्यय-

नाम्ना बद्धनानावयतावभ्ये । ७।३।१।१३-१६.

७ धर्मातिदेशकं नाति प्राक्पौदमिति नाम दाद-

शास्त्रप्रधानाद्विषयकं महाभयनप्रत्ययोऽस्ति प्राक्पौदे ।

भा. ७।३।२।५.

ॐ धर्मार्थयो । अथ किं नाम धर्मो व अपमो व वा इ न वापत् । विदितत्रिधा व निषिद्धत्रिधा व वा तत्, विदित निषिद्धद्वयादी तदनापत्तेः । नदि फलार्थगुणानुदात्तणा यत्र रजोराजानुदात्तवा च धार्मिकः अधार्मिक इति भवत्- ह्यारभावः । तथाचै इन्द्रियफलाद्यधिकरणयो ग्राह्य मगत्यापत्तेश्च । तस्य धर्मोऽभावे तज्ज-वाहस्य धर्मो वा- भावेन कीर्तनग्राह्य-प्रनापत्तेश्च । नापि त्रिधा-कहित तत्, विवाहार्थानुदात्तनादौ अभ्यस्तुशाविधिष्विषये धर्म- त्यापत्तेः, षोडशप्रदणे अपमोत्यापत्तेश्च । इति चेन्न । वेदशोधितश्रेय-साधनताकाल्य धर्मो यम्, तद्विधितानिष्ठ- साधनताश्च वं अवधोत् इत्येव गृह्यशोधिते । एवेति शीमन्तलक्ष्मणशादीना हि इदानीष्टसाधनता वेदशोधिता इति तत्र लक्षणसम्पन्नम् । अत्र वेदशोधित-प्रवृत्तसंग- नरकाल्यादि इ युनरदम् । अत्रविधमन्त्रणादे इदानीष्ट- साधनत्वेऽपि तस्य वेदशोधित भावात् आद्यम् । इत्येव च इष्टसाधनताया एव वेदशोधितत्वात् धर्मोऽप्येव । अनिष्टजनकत्वं तु इत्येवप्रत्यय वैरिभरणानुक्तशस्त्रप्रता- दिरूपद्विधात् प्राणिनारभ्यैव । तस्यैव च वेदशोधिता मिष्टसाधनताकाल्यात् अपमो व न तु इत्येव इति अत्र चतुर्थे । यत्र तु 'वैरिभरणमयो यजेत' इत्येव विधि- तनापि विधिना इष्टसाधनताशोधनात् प्रागादेर्धर्मोऽप्येव । न च तत्र यान्त्यैव मत्प्राणकूल-भानर-वेन द्विधात्वात् 'न हिंसात्' इति निषेधविषयत्वम्, निषेधस्य तस्य- प्राणहिंशोपवीचनेनापि उपपत्तौ विहिते अत्रपृचे । न चैव तादृशस्थले इत्येवम् परंपर्यापि प्रत्ययानुत्पत्ते- सिद्धता न निष्कण्यमनु-शापत्तिः । परस्मै-सादनायं यत् (वा) तत् ताम्रमृगाह्वनम्' (भ गी. १७।१९) इत्यादिशक्यपद्योलेचनया अविचारजनकभयेनयत् अमि- नारस्यापि कर्मवशात्तस्य वैम निहितं वा न तदुचितमियेष बलेन फलार्थे विदितस्यापि तस्य अनिष्टजनकत्वेन अपमं- मर्यापि कुर्यात् तदनापत्तेः । अत एव धर्मोऽपमो- न्यो- उपाधिरूपत्वात् साधनत्वेऽप्यदोष । यत्तु धर्मलक्षणे च- यदनिष्टानुत्पत्ति-वशापि प्रवेदात् शोनादौ न तदभावात् न धर्मोऽपि । तत्र । त-भवेदो मयोवनाभावात्, अनिष्टगतदोषोत्पत्त्यस्य बलवत्त्वस्य प्राचीनकर्ना

धीनतया उक्तविधानानुवर्तिवत्स्य इत्येवेऽपि कदाचित् संभवत्य । इत्यथा न्येने ताम्रमृगाभावेन प्रवृत्ततापत्तेः । निष्ठ इत्येवादी धर्मोऽपमो ताम्रमृगमो-नकयनानुत्पत्तिः । अत उक्तलक्षणयो, युक्तस्तथापि सम-नयः । अभ्यस्तुशा- विधिना च शोभाभावात्तस्यैव आशेषात् इष्टसाधनताऽ- नाशेषेण रागाशक्तिप्रनाधनताकाल्यापि अनुत्पत्तयस्य वेद- बोधितेष्टसाधनताकाल्याभावात् न धर्मोऽप्यपत्तिः । षोडशि- प्रदणे च निषेधेन तानिष्टसाधनताऽऽशेषः प्रमाणाभावात् गौरवाद्य । अस्तु एतदभावेऽपि इत्यत्रैः क्रतुसरोप- कारसिद्धिनास्तस्यैव ताव-मात्रेणैव पुत्रस्य निरुत्पत्तयः । अत्र एत तत्र प्रवृत्तयो विधिना फलाधिक्याद्येव । अत- तनापि नाधर्मोऽपत्तिः । वेदोऽप्येव च वेदोऽपि-त- प्रमाणेन स्वात्मनेन अपोऽप्येव सति वेदोऽप्येवम् । तेन तत्रसाक्षात्परस्मै-सादानस्य अतविषयकविलोकात्मान- निवृत्तिरूपमोक्षजनकत्वस्य प्रमाणात्तरसिद्धाद्य उपसिध- दोष्येऽपि न तस्य धर्मोऽपत्तिः । यदाऽपि प्रपञ्चस्य सत्यात्वेन नाशानकर्तव्यत्वं, मोक्षश्च एकविंशतिरु- प-ध्वस्यारूपः । तत्रशान्त-व- इति मतमपि प्रामाणिकम्, तदा मोक्षजनकत्वस्य प्रमाणात्तरस्ययत्वात् तत्र धर्मो- परिहाराय वेदशोधित-व विद्यत विविधोचितत्व- देयम् । शान्तस्य प्रमाणवस्तुपरस्मै-न्येन प्रातैतानिपद-वाभावात् न विधिवो-धत्वम् । वस्तुतस्तु 'अयं तु परमो धर्मो यद- योगेनात्मदर्शनम्' इत्यादौ ज्ञानेऽपि धर्मोऽप्यद्वययोगात् तस्य धर्मोऽपि न क्षतिः । न च तस्यदर्शनशब्दो- ध्यानपर, लक्षणाया प्रमाणाभावात्, ध्याने चित्तवृत्ति- निरोधकप्रवृत्तशोकात्-व-त्वाद्यंयथाच । तथासादित्य- च शान्तस्य धर्मोऽपि प्रकृतो वेदशोधितश्रेयसाधिक्य- साधनताकाल्याभावेन धर्मोऽप्यभावात् धर्मोऽप्यभावात् प्र- म-सोऽप्यभावात् मेशोऽपत्तिः । अस्तु वा तदपि धर्मोऽप्यस्य अति-सात्त्विकशारायै पुत्रपुत्रि-भ्याम्-व वेदशोधितश्रेय- साधनताकाल्यादौऽपि । शुभस्यापि च आशयविनिष्टस्य द्रव्योपात्तत्वात् नाभ्यापिः । शान्तस्यापि च स्वरूपेन द्रव्योपात्तत्वात्तस्येऽपि सत्यमरकद्वि-व- तदनुत्पत्त- म- प्रणियानादेः दृष्टिभ्याम्-वेन परंपर्या तदाविद्यस्य दृष्टि- भ्याम्-वोपपत्तेः नाभावात् । अत एव 'आत्मा वा अरे

दृष्टव्यः' इति विधिप्रत्ययेऽपि एतदभिप्रायकः इत्यपि एकमते सुवचम् । अत्रधारणी वा कान्तता लक्षणे प्रवेशनीया, तत्तद्व्यञ्जनेन धर्माधर्मपरिग्रहताऽवच्छेदकम् । तस्य च क्रियाव्यञ्जनाददृष्टाधारण्येन एकमेव नक्तव्यः धर्माधर्मोऽन्वै क्रियाव्यञ्जनाददृष्टरी इति संशयः ।
रहस्य. पृ. १-३.

● धर्माधर्मौ अदृष्टनिशेषात्मकौ, न क्रियारूपौ । अत एव 'धर्मः धारति कीर्तनात्' इत्यादौ वैशेषिक-तन्त्रे च क्रियाव्यञ्जनादपि धर्माधर्ममन्वयस्य प्रयोगः, तथापि 'धर्मः स्वतुष्टितः पुंसाम्' (विश्वक्सेनकथामु यः) नोवादेद् यदि रतिं भ्रम एव हि केवलः ॥) इत्यादौ तन्त्रजनकविहितविधिद्विक्रियायामपि धर्माधर्मशब्दप्रयोगः ।
रहस्य. पृ. १, ● धर्माधर्मौ द्वादशलक्षणा वैमिनिना अनुष्ठानोपयोगिताया विचारिता । पृ. १. ● धर्माधर्मयोः स्वन्तःकरणवृत्तिनात् । शा. १।१।५।५ पृ. ११४ प. ३.
● धर्माधर्मयोः विधि-वर्त्यवाद-मन्त-स्मृति-आचार-नामधेय-साक्ययोग-सामर्थ्यरूपाणि अष्टौ प्रमाणानि प्रथमाध्याये निरूपितानि । भाट्ट. १।४।१०.

● धर्माधर्मपरिग्रहणन्यायः । न्ययशारे दिव्यविद्योयो-
ऽयम् । संग्रहः । अत्र मितशयम् (वाच. २।१११) धर्माधर्मोऽप्यदिव्यवित्तिः विसामवेदोक्तः- 'राजत वायेद् धर्ममपमं सीवकामयम्' इति प्रतिभाविधानम् । सीमकं वा आसतं वेति विकल्पः । पञ्चान्तमाह- 'ल्लिखेद् भूर्जे पठे वाऽपि धर्माधर्मौ सिद्धासिद्धौ । अमुदकं पत्रगन्धेन गन्धमाल्यैः धमर्चयेत् ॥ शिवपुराणम् धर्मं स्मरन्धर्मोऽवित-
पुत्राधृक् । एव विद्यायोगिकस्य दिष्टयोस्तौ विद्यापथेत् ॥ गोमयेन मूत्रा वाऽपि दिग्धौ कथौ समं ततः । मूत्राण्डके-
ऽनुपहते स्तास्यौ चानुपलसितौ (अमिषुकेन अनुप-
सर्थात्) ॥ उपलिने ह्यपौ वेत्ते देवप्रामाण्यसंनिधौ ।
आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च दूर्ध्ववत् ॥ धर्मा-
वाहनपूर्वं तु प्रतिष्ठापनकं लिखेत् ।' (एतावत् सर्वं
प्राड्विवायेन कर्तव्यम्) । ततः अमिषकः अमिषान्वयेद्
'यदि पापविशुद्धोऽहं धर्मस्त्वाद्यद् न केरे । अद्युदभ्येगम
केरे पापं ग्राह्यं धर्मतः ॥ ' अमिषुक्तसतोऽथेकं
मी. को. २८२

प्रशस्तीनावितम्बितः । धर्मो नहीते शुद्धः स्माद्धर्मं तु न
हीयते ॥ एवं ममान्तः श्रेक धर्माधर्मपरिग्रहम् ॥' इति ।
● धर्माधर्मत्वं निःशेषतत्त्वावच्छेदकम् । वृद्धी.
पृ. २७.
● धर्माधर्मं नैवकस्य दृष्टस्य विश्वविति न देवचम् ।
भा. ५।१।५।५.

● धर्मनिश्चासा इति 'धर्मोऽन्वयः वेदाधर्मोऽन्वयः' ।
श्रुतु. पृ. २६. ● धर्मनिश्चासा 'को धर्मः कदलक्षणः,
कान्यस्य साधनाति, कान्यस्य साधनात्प्राप्तानि, स्थिरश्च'
इति वतुर्विधा प्रथममूत्रेण उपदिष्टा । सु. पृ. ५३५.
● धर्मनिश्चासा । धर्माधर्म निश्चासा धर्मनिश्चासा । धर्म-
भातस्य धर्माधर्मत्वात् धर्मत्वापि इच्छा प्रति प्राधान्यम् ।
अतो धर्माधर्म निश्चासा । एवं च तादर्थ्यस्य प्रतीयमान-
त्वात् वतुर्विधमात्र एवायम् । श्रुतु. पृ. २३, ● धर्म-
निश्चासा धर्मभूते, कवेन अपरिभातोऽर्थः अनुष्ठीयमानो-
ऽपि विशदित अनुष्ठानार अतिकारसिद्धि न प्रापयति ।
शान्वा च अनुष्ठीयो निःशेषेन अधिकांशं योजयति
इति । पृ. १५.

● धर्मनिश्चासाऽधिपूरणं अथातो धर्मनिश्चासा
इति । भा. १।१।१।१.

● धर्मज्ञानं साक्षात् स्वरूपप्रमाणसाधनप्रयोजन-
विचारद्वारेण । मणि. पृ. ५, ● धर्मज्ञानाय साम-
मार्म्भणोपयम् । पृ. ५, ● धर्मज्ञानस्य सामान्यतो
जातस्य विशेषधर्मप्रकारकज्ञानेच्छाहेतुत्वम् । ' धर्मस्य
साधनमनुदति' इति वाक्येन स्मार्गन्ततो धर्मज्ञाने तदुत्तर
तदनुभवसाधने धर्मज्ञानलक्षणात्मकव्यवस्था एकधर्मज्ञान-
ज्ञानम्, ततः तद्विषयवेच्छा इति क्रमेण साधनधर्म-
प्रकारकज्ञानस्य विधेयधर्मज्ञानेच्छाव्यवस्था । सा वेच्छा
सप्रमाणकं धर्मज्ञानं जायता इत्याद्याकारिण तादृशसाधन-
साधनकत्वात् । तादृशज्ञानं न धर्मज्ञानलक्षणात्मकव्यव-
स्थासत्त्वा इति । पृ. २.

● धर्मत्वं न तावत् यागाधर्मोऽभ्यभिष्टा जातिः,
यागस्य क्रियेच्छाऽन्यतरूपतया क्रियायैव इच्छायेन च
संकरत् । अतः अयुर्वेदित्वेन मुनिराकरताऽपच्छेदिका
धर्मोऽं जातिः इति नैवापदिष्टा । अयुर्वेदज्ञानतामनि

यागादिकं च धार्मिकोऽय इति प्रयोगान् वेदशेषितेषु-
 साधनस्य कर्मः यागापूर्वो भवति शोभाधारेण धर्मसं इति
 केचित् । बहून्तसु अलौकिकश्रेयसाधनत्वेन विहित-
 क्रियात्वे विहितत्वे वा धर्मत्वम् । सोमादिषु बहून्तयेन
 विहितेषु धर्मि-वासिधारेणाव लुपीयन्तम् । अलौकिकत्वं
 च वेदसदुपनौ विमलानामिदिकप्रमाणानाम्पत्ये सति प्रामिति-
 विपक्षत्वम् । अनिष्टसाधनकल्पमध्यादी स्पष्टिधारणाया
 धर्म, प्रथम् । अपूर्वे स्पष्टिचारकाया विहितेति । फल-
 साधनत्वेन विहितक्रियाद्वयगुणादीना धर्मत्वम् । इत्येतेऽपि
 हि सात्त्विकत्वात् धर्मत्वात्तिरिक्ता । विवाहाद्यधर्मिभ्यासादस्य
 निवेद्येऽपि धर्मत्व नास्ति, तस्य विवाहादिमात्रधर्मत्वतया
 अलौकिकत्वाभावात् । उपनिषत्प्रमाणज्ञानस्य अविद्या-
 निवृत्तिद्वारा मोक्षजनकस्य प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात् न धर्म-
 त्वम् । अस्तु वा तत्र धर्मत्वम् । मणि. पृ. ७-९.
 * धर्मत्वं नि. श्रेयसहेतुत्वेनोक्तम् । अर्थत्वेन चोदनालक्षण
 इत्युक्तम् । ऋजु पृ २७. * धर्मत्वं प्रवर्तकत्वेदवाक्य-
 बोधितश्रेयसाधनत्वात् । कु. १।१।२।२ । अलौकिक-
 श्रेयसाधनत्वात्कामेव हि धर्मस्वरूपम् । १।१।२।४.

॥ धर्मधर्मिद्वयोरे च धर्मिणो वल्लभचरा इति
 न्यायेन (वा १।३।३।५) आश्रमनादीना वल्ल-
 भावगते । कै. १।३।३।६ पृ. २२.

● धर्मप्रणिहितमनसो रागाद्यधोः । सु. पु.
 १२९०.

● धर्मप्रमाणानि विपर्यवादनाम्नानधेश्मति
 सिद्धाचाररूपानि षट् । मणि. पृ. १२.

● धर्मप्रमाणपरिहारा क्लेशा । वि. १।१३.

● धर्मप्राप्ति. (अङ्गप्राप्ति.) उपमानेन यत्र सादृश्यम्,
 तत्र धर्मो प्राप्यन्ते, अमनि सादृश्ये भासित धर्मप्राप्ति ।
 दुर्. ८।१।३।२ पृ. १०८५. * धर्मप्राप्ति. सत्त्वित्वे
 विहितेषु उपमानेन । १०।१।११ पृ. १९०७. * धर्म-
 प्राप्ति सादृश्यत्वात् भवति, अलौकिकत्वात् धर्मताम् ।
 १।१।५।९ पृ. १६५६. * धर्मप्राप्तौ साधनचरणा
 तत्रम्, न तु धार्मिकरूपम् । सोम. १।३।२५.

● धर्मभेदाद्य संशयवशसा यथा ब्राह्मणः, परिवाट्,
 धानवत्स. इति । भा. ८।१।५।२५. * धर्मभेदाद्य सत्तं
 महीन इति संशयवशसा । ८।१।५।२५.

● धर्मभेदज्ञानि प्रमाणानि शब्दान्तर-अभ्यास-
 संख्या-नाम-गुण-प्रकरणान्तरानि इति षट् । मणि.
 पृ. १२. (तत्र धनवि-ददाति-शुद्धेति इति शब्दान्तरेण
 धर्मभेदः । १।१।१. ' धर्मिणो धनवि, तन्नुपात्तं धनवि ' इत्यादि
 यन्निपदस्य अभ्यासेन प्रयाजभेदः । १।१।२, ' तिष्ठ आहुतींशुद्धेति ' इति संख्या धर्मभेदः । १।१।७,
 ' अथेय उच्येति, अथेय विश्वन्तेति, अथेय सर्वन्तेति. ' इति
 नामभेदेन (संशयभेदेन) धर्मभेदः । १।१।८, ' सा
 शेषदेव्यामिषा, वाचिभ्यो वाचिनम् ' इति गुणभेदेन
 धर्मभेदः । १।१।९, ' निष्ठाविहीन्यात् मासागिरेभ्यस्य
 प्ररण्यान्तरेण भेदः । १।३।११ । इति विस्तरे तत्रैव
 द्रष्टव्यम् । कै.)

॥ धर्ममार्गे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गो स्यात् ।
 १।१।१।६।२।८।

अविचरने ' औदुम्बरमुत्पल सर्वोपशय पूरविचा-
 ५वदिति अत्र तदुपदधाति ' इत्येतेनोक्ते धर्ममार्गे अष्ट-
 मापकल्पके श्रवहनेन तु दृष्टस्य तदुत्कृतिभार्यादेः कल्प-
 अदर्शनात् शब्दार्थेन चरुत्कृतेन अपवर्गो स्यात् ।
 विद्यम्. स्यात् । तस्मात् सर्वोपशयपाताय नाम्नाय.
 इति सिद्धान्तः । तुशब्दः पूर्वाधिकरणोक्तत् तदुत्कृ-
 तिपनिपर्यन्तमावर्त्तमानात् श्रीप्रवपातात् विद्यम्यमाह ।
 कै.

● ' धर्मप्राप्ते त्वदर्शनात् शब्दार्थेनापवर्गो स्यात् ' (१।१।१।६।२।८) इत्यधिकरणे ' औदुम्बरमुत्पल सर्वोपशय पूरविचा-
 ५वदिति अत्र तदुपदधाति ' इत्येतेनोक्ते धर्ममार्गे अष्ट-
 मापकल्पके श्रवहनेन तु दृष्टस्य तदुत्कृतिभार्यादेः कल्प-
 अदर्शनात् शब्दार्थेन चरुत्कृतेन अपवर्गो स्यात् । विद्यम्. स्यात् । तस्मात् सर्वोपशयपाताय नाम्नाय.
 इति सिद्धान्तः । तुशब्दः पूर्वाधिकरणोक्तत् तदुत्कृ-
 तिपनिपर्यन्तमावर्त्तमानात् श्रीप्रवपातात् विद्यम्यमाह । कै.

ऋ धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्वृत्तेः प्रयाजवत् ।
२।१।४।९ ॥

‘सुचः संमार्ष्टि’ ‘अग्निं संमार्ष्टि’ ‘पुरोडाशं पर्यग्निं करोति’ इति श्रुतं संमार्जनं पर्यग्निकरणं च प्रधानकर्म गुणकर्म वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह । धर्मो मात्रे संमार्गपर्यग्निकरणादिरूपे सर्वस्मिन् कर्मणि कर्म स्यात् प्रधानकर्मत्वं स्यात् । दृष्टरथोपकारस्य अनिर्वृत्तेः । दृष्टोपकारकत्वं गुणकर्मलक्षणम्, तद्व्य भक्ति इति संमार्गादीनां प्रधानकर्मत्वं स्यात् । प्रयाजवत् । यथा प्रयाजाः प्रधानकर्म दृष्टोपकारकण्याश्रयात् तद्वत् ।

तुल्यश्रुतित्वाद्देवैः समर्नं स्यात् । १० ॥

पूर्वपक्ष ग्राह्येन परिहरन् सिद्धान्तमाह । समार्गादि धर्मजातं इतरेः श्वषपातादिभिः गुणकर्मभिः समर्नं समानधर्मकं स्यात् । गुणकर्मत्वमित्यर्थः । तुल्यश्रुतित्वात् यथा ‘वीहीनवदन्ति’ इति द्वितीयाश्रुतिः ईप्सितवहमन्वार्था, तथा ‘सुचः संमार्ष्टि’ ‘पुरोडाशं पर्यग्निं करोति’ इत्यपि द्वितीया । ईप्सितवहमन्वश्च संमार्गादि धर्मजातं गुणकर्मव, वीहीनसुधादि इत्यं च प्रधानभूत सरत्रार्थत्वात् । इति सिद्धान्तः । अथ सधर्मैः सधर्मा इति पाठो अभ्यन् । तथापि अन्विप्रत्ययान्तः य-ङु-गन्तः नूर्ध्वकपाठ एव शाश्वतः ।

द्रव्योपदेश इति चेत् । ११ ॥

पूर्वपक्षी भावः । गुणभूतद्रव्योपदेशोऽपि ‘सकृत् ज्ञोति’ इत्यादौ द्वितीयातिदेशो दृश्यते । तथा सुच. पुरोडाश इत्यादौ द्वितीयापि निदेशोऽपि गुणभूतत्वं स्यात्, सहस्र संमार्गादिः प्रधानधर्मत्वम् ।

‘अनेकान्तिकी च प्राधान्ये द्वितीया गुणभूतद्रव्योपदेशोऽपि दृष्टव्यात् सकृत् ज्ञोति इति’ इति शार्ङ्गकात् द्रव्योपदेशो इति सप्तमन्तं वदम् । ‘सकृद्द्रव्यस्य होमे प्रति साधनत्वेन गुणभूतस्य द्वितीयापः उपदेशः कथम्’ इति कुल्लुहलानु द्रव्योपदेशः इति प्रथमान्तं वदम् । सुशो-चिनीपृष्ठेः कश्चिद्बुल्लेख प्रथमान्तमेव ।

न, तदपर्यत्याहोकरत्, तस्य च शेषभूतत्वात् ।
१२ ॥

‘सकृत् ज्ञोति’ इति द्वितीया गुणभूतद्रव्योपदेशोऽपि

दृश्यते इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्र । सकृन्ना तदर्थत्वात् होमार्थत्वात् गुणभूतत्वं इति सत्यम् । द्वितीया तु तत्र लक्षणवा करणवत्माह इति द्वितीया न गुणभूते । तस्य सुचपुरोडाशादौः शेषभूतत्वात् अदृष्टोपकारविशिष्टत्वेन संमार्गपर्यग्निकरणादिशाभ्यत्वात् तत्र द्वितीया प्राधान्यमेव बोधयति । अदृष्टोऽपि संस्कारोऽस्मीत्यवगम्यते । श्लोकत् । लोके यथा सामान्तरावगतानां पुत्राणां पर्याग्निकरणेन अदृष्ट उपकारः क्रियते इत्युच्यते तद्वत् । न स्यात् संमार्जनपर्यग्निकरणादि गुणकर्म, न प्रधानकर्म इति सिद्धान्तः । के.

ऋ धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्वृत्तेः प्रयाजवत् ।

२।१।४।९ ॥

‘सुचः संमार्ष्टि’ ‘परिशीत् संमार्ष्टि’ ‘अग्नीन् संमार्ष्टि’ ‘पुरोडाशं पर्यग्निं करोति’ इति श्रुते । तत्र संदेहः किं पर्यग्निकरणं संमार्जनं च प्रधानकर्म, उत गुणकर्मणि । पूर्वाधिकरणे ‘तानि द्वेषम्’ इत्यभिप्राय प्रधानकर्मगुणकर्मलक्षणं सूत्रद्वयेनोक्तम् । इदानीं क्वचित् विषयविशेषे संमार्गादौ प्रधानकर्मावसाहः नियते । तत्रार्थं पूर्वपक्षिणोऽभिप्रेतः । ‘वैरु द्रव्य न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि इत्यस्य गुणभूतत्वात्’ इति प्रधानधर्मलक्षणमुक्तम् । न च सुमार्गदिषु संमार्गादिद्रव्य-चिकीर्षितो विषयवैशित्यः कश्चिदुपकारो दृश्यते । अतो ‘द्रव्याणां धर्मस्योपे गुणत्वेनाभिप्रेतव्यम् । तथा ‘भूत-म-पचसुधारणे भूतं मन्वाशोपदिश्यते’ इति न्यायेन सामादित्वाभावेन संमार्गादिसत्कार्पादित्वात् प्रयाजा-दिवत् प्रधानधर्मत्वमेवेति । ननु मा नाम अपहन्त्या-दिवत् मन्वासात्परेण द्रव्याणां चिकीर्षितमवगम्यताम्, तथापि द्वितीयाश्रुतिरेव ईप्सितवहमन्वार्थापिनामिन् सुमार्-दिनामदृष्टं चिकीर्षितमवगम्यदिश्यतीति । भेषम्, न्यादेवं यदि द्वितीया ईप्सितवहमन्वार्थापि मन्वेत् । ता तु ‘सकृत् ज्ञोति’ इत्यादिषु न्यभिचरतीति पूर्वा-धिकरणे पक्षोक्तम्, तथापि सारणमपि ईप्सितवहमन्वार्था-साधारणम् । तथाहि ‘कर्मोत्पिच्छतम धर्म’ (पा. १।४।४।९) इति स्वर्गते ‘तथासुक्तं वागीप्सितम्’ (पा. १।४।५०) इत्यपि । तेन क्रियाकथयत्यनेन

सर्वनाम्बभिरात् द्वितीयाऽर्थः । न-प्रधानकर्मत्वेऽपि
 अविस्मयेव । ननु यावन्तत्सद्वत्प्रयोजनमयं युगादि-
 रूपम्, अकलत्प्रयोजनं च संभार्यादि कर्म । कलत्प्रयो-
 जनयोश्च संभार्याः, कलत्प्रयोजनार्थेनैव अकलत्प्रयोजनं
 विधीयते इति युक्तम् । 'अपेक्षितविषयेनपेक्षितविधानं
 नुबन्धम्' इति न्यायेन दृष्टोपकारभावोऽपि द्वितीयाया
 ईषिततमाभिधानमपि उक्त-वाक्यदेव कलत्प्रयोजनसुमा-
 दिद्रव्यायेवात् संभार्यादीनां (न) गुणधर्मत्वं संभार्यादि ।
 उच्यते, भावेवं यदि अकलत्प्रयोजनं विधितुमन्यते ।
 स हि स्वरसतः साधनस्य साधनमिति कर्म-मतां च भावाद्भूत्
 ननु वाच्यभूतं द्रव्यादिकमपि आवाहयति, तेन विना
 तदधिदेः । यत्तु द्रव्यगतं संस्कारादिकं दृष्टयैद्रव्यानाद्भूत्
 संव्यमानं तदपि आवाहयैवापनेन अनुमन्यते । न च
 'सूचः संभार्या' इत्यादियु सुगादीनां शोहीनाभिन दृष्टो-
 कार्थेनानपादादिषु संभार्यादिष्वपि अपेक्षा समर्पित ।
 न च द्वितीयाश्रुतिस्मृतौ सुगादीनां संभार्यादिषु
 आवाहयैवापनेन आवाहयैवापि आवाहयै-
 वापनेन अनुमतिरिति यत्कलत्प्रयम् । द्वितीयाश्रुतेः
 ईषिततानीषितताधारार्थेन समान्यं संस्कारकर्मत्वे
 प्रमाणाभावशोक्तत्वात् । अतः सर्वथा संभार्यादीनां
 सुगादिद्रव्यायेव प्रमाणभावात् द्रव्यविधीयाऽभावेन धर्म-
 यावमेकद्वयतीयक संभार्यादि प्रमाणादिकम् उपानकर्मत्वेनैव
 विधीयते । उत्येवं प्रति, अभिधीयते ।

तुल्यश्रुतिस्मृतौतैः सधर्मं स्यात् । १० ॥

अवयवप्रमाणः । अवेदेवं यथान द्वितीयाश्रुतिप्रमाण-
 म-द्वयसंभार्यादित्रिपक्षेयुगादि प्रमाण्यं नाभिरुच्यते ।
 सा हि 'कलत्प्रयोजनं कर्म' इत्यनुशासनात् 'ओदन
 पवति' । 'कल करोति' इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च ईषित-
 सप्रयोजनस्य सुगादीनां प्रधान्यमेवाभिधायते । तथा च
 सति विषये सामान्येन अनपिप्रयोज्यैवमावादीनां संभार्या
 दीनां सुगादिष्वपिवाहयैवात् सुगादियतमेव शेषित-
 योचयतीति गुणकर्मत्वे द्वितीयाश्रुतेः प्रमाणमिति । ननु
 'सूचः पुटोति' इत्यादियु द्वितीया ईषिततय-
 रक्षणं प्रमाण्यं न्यमित्तौ युक्तम् । मैवम् । तत्रापि
 ईषिततय-रक्षणप्रमाण-भावाभावाच्चाह । यत्तु कलत्प्रय-
 ज-

गुण-रम्, तद्व्यतिरिक्तमेव । तदुक्तम् 'प्राधान्यमेव
 तत्रापि द्वितीया पदति स्वरतः । चिरोवात् तेन
 संन्यो गुणभारस्तु उच्यते ॥' इति । (वा. पृ. ४
 ४१०) । ननु मुख्यानभिधये रक्षणं भवति । तदुक्तम्
 'अभिधेयानिमानूते प्रवृत्तिल्लक्षणं प्यते ॥' इति ।
 (वा. पृ. ३५४) । कर्म पुनः सकृदापान्यं विदप्यते,
 येन त्रिरोवात् गुणभावो लक्षण्यः । उच्यते, यद्य क-
 चिदुपयोगो निर्मुक्तो भवित्त्वानि शक्यतायै, तत्संस्कार-
 र्थं ननु कर्मप्राधान्यं प्रतिपद्यते । न च उच्यते सू-
 चा-पुन्योः । तदुक्तम् 'भूतभास्युपयोगं हि संस्कार्यं
 द्रव्यमप्यते । मन्त्रो नोपयोग्यन्ते नोपयुक्ताश्च
 ते चचित् ॥' इति । (वा. पृ. ४११) ।
 अतो गुणभावलक्षणया सकृदापान्यं नोपयोग्यं वैतु इति
 सिद्धम् । सा च लक्षणा मुख्यार्थतापदानुपपत्त्या भवति ।
 इह मुख्यार्थेपरवर्धेव अर्थभवाच्छ्रुतेति । तेन ईषित-
 तय-रक्षणप्रधान्याभिधायिद्वितीयाश्रुतेन गुणधर्मत्वमेव
 संभार्यादीनामिति । ननु कर्मणि द्वितीया स्मरते । कर्मत्वं
 तु यथा ईषिततयस्य, तथा अनीषिततयस्य-
 विरुद्धम्, 'तवायुक्तं चानीषितम्' (वा. ११२/५०)
 इत्यादनुशासनाविरोधात् । अतः कर्मणीषिततय-रक्षेव
 द्वितीयार्थः इति । उच्यते- न दार्शनिकं कर्मत्वरूपमत्र
 पाणिनिना अभिहितम्, किन्तु निवृत्तं इति व्युत्पत्त्या
 मनिप्रत्ययस्यैवं कर्ममध्यः । चेत्तनेन च तदेव किरते
 यदीषिततयम्, इत्यादुपैक्यत्वात् किनामाः । अत्र उच्यते
 मुख्यं कर्म । तेनोक्तम् 'कलत्प्रयोजनं कर्म' इति ।
 अन्यथा तु अनीषिततयदीनां किन्तु-रक्षणप्रधान्यस्यैव
 कर्ममध्यो द्वितीयाप्रयोगार्थमेव पाणिनिना प्रवृत्ताः इति
 विषयकत्वम् । अतः सर्वं संभार्यादीनां गुणधर्मत्वमिति ।
 यत्तु प्रमाण्येन ईषिततानीषितताधारणं त्रिषाञ्च-
 कलमात्रावमेव कर्मत्वं तदेव च द्वितीयाऽर्थं इत्युक्तम् ।
 तत्र अत्रादानस्यापि विभागात्प्रधान्यं त्रिषाञ्च-
 माति येन कर्मत्वप्रवृत्तः । अथ मत्तम्, चतुर्विधं हि कर्म
 उच्यते, प्रधान्यम्, विकल्प्यम्, संस्कार्यं चैति । अतो
 ना-वत् कर्मत्वम्, किन्तु उल्लेखितातिवृत्तिसंस्कारि-
 रूपकत्वप्रत्यभोग्यावमेव । तदुक्तम्, 'यां दोषि

गोपालकः' इत्यथ उक्तोपरशान्यतमकृत्स्नागिवाभावात्
 गोरकर्मोपमवद्भवत् । तस्याथ कर्मत्वम् 'अकथितं च'
 (पा० १।४।१६) इत्यनेन सूत्रेण नूतितम् । अथ
 शीघ्रे दुग्धपुष्पावस्थायावेन दुग्धविस्तृतावस्थाऽऽपस्या
 विकारकर्मत्वमेव गोरित्युच्यते, तर्हि 'नगराद्भ्रामं राजा
 नञ्जडी' इत्यत्रापि राजमित्युक्तावस्थाऽऽपस्या नगरस्यापि
 कर्मत्वात् अपादानान्नं न स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् ।

अत्र संमार्गस्य प्रधानकर्मत्वे गुणकर्मत्वे च अनु
 ष्ठानविशेषात् प्रकृतौ विचारप्रयोजनत्वादर्शनात् आप्य-
 क्षारोपे विकृतौ चरणप्रयासे प्रयोजनमुक्तम् । तत्र 'शमी-
 मन्थः स्फोटो भवति' इति विधीयमाना शमी प्रकरणेन
 प्रधानीभूतवक्रणप्रयासार्था । तद्वदि प्रधानकर्मत्वं संमार्गस्य
 तदा तदर्थं प्रकृतिवद् नानावृत्तीषा एव सुच. उपाद-
 यितव्याः, प्रधानज्ञानामद्भ्रष्टव्याकाणकलात् । गुणकर्मत्वे
 तु प्रधानवृत्तौताना शमीमयीनमेव कार्योपयोगात् तासा
 मेव संमार्ग इति । तदेतत् सर्वाधिकारवादाः नानुमन्थते ।
 अयं च तेषामभिरुचिः, यथा 'बर्हिषि हवीष्यासा-
 दपति' इति प्रकृतौ प्रकरणेन प्रधानसंरूपिणा साङ्ग-
 प्रधानहविरासादनार्थम्, तथाभापि सुहृन्मादात्तुवादेन
 विधीयमाना शमी पूर्ववत्त्वेऽपि अङ्गप्रधानायेवेति । तदुक्तम्
 'स्कृन्नात्रमनुवादेन शमीमप्यादि चोदितम् । ज्ञायते-
 ऽङ्गप्रधानार्थं पूर्वसिद्धान्तप्रक्षयोः ॥' इति । (वा.
 पृ. ४२३) । अयं प्रकृतवचं न्यायः, विकृतौ तु प्रधानमात्र-
 संगतिरेव अङ्गानाम्, तथा प्रयासादिप्रकाराणि प्राङ्ग-
 नानाबास्तुवादनवद्भवन् । तदुक्तम् 'यदि प्रधानमात्रेण
 शमीमप्यादिसंगतिः । प्राङ्गत्परतु प्रसज्यन्ते प्रयाजादेः
 स्कृत्स्वतः ॥' इति । (वा. पृ. ४२४) । किञ्च यदि प्रधान-
 स्कृत्प्रधानसंज्ञोऽपि शम्बा भवेत् तथापि यथा शीमिनी
 निराद्वह्यरिम्भया मृदावेदिः अतिदेशमात्रदीर्घपीयादि-
 संवद्वदाद्यौषोमासिकचतुर्दशोदिकायं परिमाणान्तरेण
 प्रष्टेन साधयति, तथा प्रधानाद्यौषान्शमीमप्यदुग्धभरेय
 जातिमानाहस्य आतिवेदिनानाहृष्टीयसुवर्णवेदिदेन
 तदर्थं नानावृत्तीरसुसुपाशातमिति । अत्रैके समाधानमेव-
 मभिदपति, सर्वत्र तत्र अङ्गाना चरणोपकारसंक्षयप्र-
 ययं अङ्गविधानं धर्मवति, तानु अर्थायदीर्घदकार्येणः

संनिहितपदापीथकवेनेष अङ्गविधिर्भवतिप्रते । विकृतौ
 तु प्रकृतीचद्वह्यरपोपकारत्वकथप्रकाराईसा अतिदेशमात्र-
 वात्, इतरथा प्रकृतिवत् विकृतावपि तस्य अकलापीय-
 स्वमसद्वात् तस्मिन्नेव विधिरिति खितम् । तदेवं यति
 'शमीमन्थ. सुचो भवति' इति विधीयमाना शमी
 प्रकरणेन प्रधानार्था सर्वा प्रकृतीकृतमप्यानीयरणोपकार-
 संवद्वह्यरकर्ममेव सुहृन्मान्दोपस्थागिनमपेक्षमाणा प्रकृति-
 प्रासवर्णताऽऽदिनानाजालीकटुदुगिराकाहृत्ससमार्गस्य
 सुकरार्थे परिलक्ष्य तत्रैव विधीयते इति युक्तम् । न च
 संमार्गत्वावपि प्रकृतौ प्रधानीयकरणोपकारकत्वम्, दीर्घ-
 पीयासादृणीयमवत् सुचः समार्गत्वेनःशमीयावदोषाद्यन्त-
 षटेन समार्गापूर्ववृत्तीतत्वेन प्रधानापूर्वेण गृहीतत्वात् ।
 अतो न तानार्थं शमीविधिरिति । तदर्थं नानाजास्तुत्वाद्-
 नमेव । बर्हिषा तु प्रकरणेन प्रधानापूर्ववृत्तीतत्वेऽपि अङ्ग-
 हविरासादनस्य च अङ्गपूर्ववृत्तीतत्वेन प्रकृताना फरणो-
 पकारकत्वं विधानार्थमवत् द्वयोरेपि अङ्गप्रधानहविरासा-
 दनयोः आशयवत्काङ्क्षात्वात् साक्यात् प्रकरणसाधेन युक्तप्र-
 कारकतामात्रपुरस्कारेणोभायार्थमेव । न च 'वेया र्हिषि
 हवीष्यासादपति' इत्याशयवैरापादक्ये सति प्रकरणम्
 प्रधानहविरासादनसंज्ञम् एव र्हिषिं नाङ्गहविरासादन-
 संज्ञः इति सूच्यम् । द्वयोरेकत्राकषोपान्तयोर्द्विर्हवीषोः
 युगवद्द्वयप्रधानहविरासादन्तश्चक्यात् अविशेषेण समुपयेन
 समन्वयात् । विकृतौ तु आङ्गान्तरसंज्ञोत्तरादीनस्यात्
 वैकुलान्तरसंज्ञस्य नैराकाहृत्प्रथिति वैषम्यम् । न च
 अत्रापि वैकृतप्रधानापूर्ववृत्तीतत्वेऽपि शम्बाः उपकारकता-
 मात्रपुरस्कारेण उच्यतेत्येवेति सूच्यम् । वैकृत-
 प्रकृतीकृतवशानीयकरणोपकारसंज्ञम् आरस्योर्भवत्स
 म्यश्चित्तत्वात् संमार्गस्य प्रकृतीकृतप्रधानीयरणोपकार-
 संवद्वह्यरकर्मकार्यसंगमस्य उक्तत्वात् दीर्घपीयासात्
 प्रधानापूर्ववृत्तीतत्वात् संमार्गत्वचाम् । किञ्च वैकृतौ द्वि-
 शमीविधिः अतिदेशमात्रवर्णतामप्यावमानो निविद्यते, तत्र
 प्रकरणानुशेषेन प्रधानीयस्कृत्प्रकृतिहृत्प्रयासेन चरणो
 नाङ्गप्रभवकृतिद्वयसाधनमप्युच्यते । न हि शीमिहमदा-
 येपुष्यदेशेन दीर्घपीयासिषु आतिदेशिहृत्प्रयोर्गोमासिक-
 वेदिकाय. परेणपि हवीष्यैः । तथा एपि वेदिनवद्द-

दृष्टान्तप्रकारात् । अत एव 'पृथुभिर्दीर्घवति' इत्य-
 षाणि अथापसंभवे सति नातिदेदिक्कनत्रः पृथुबाधकः ।
 प्रहृतौ तु बर्हिषामङ्गप्रधानहृत्वितासादनसंभवेऽपि न कस्य
 चिद्बाध इति । अतो न बर्हिषा साम्यम् । एव सति
 स्वरूपसा नानावातिकार्यसा प्रहृतौ दर्शनात् यदि स्वरूप-
 पर्णताकार्येऽपि श्राम्नाः त्रिविः, तथापि संमार्गस्यैव न
 धर्मीमयीत्वम् । यतः अनारम्भाधीतायाः पर्णतायाः
 स्वरूपेण अङ्गप्रधानापूर्वगृहीतायाः पृथगेव अयथासा-
 पूर्वोपकारसंभवेऽपि स्वरूपप्रकारकार्यैक्यवनात् प्रधानीय-
 करणोपकारसंभवेऽपि स्वरूपकार्यत्वम्, संमार्गोपकारपूर्व पर्णता-
 कार्यान्वयिनि । किञ्च, विधेः शौक्यीकार्यवहितभावात्
 विषयवात् पर्णता एव विधा तत्कार्यत्वेन स्वाध्यानि लक्ष्य-
 माणे लक्षितप्रधानप्रधान्य इत्यर्थे विधिर्युच्यते ।
 यथापि पर्णताकार्येऽपि विधिः, तथापि संमार्गस्यैव न
 मेवेति न दोषः । तदुक्तम्— 'यत्र द्वाप्रधानार्थे एक
 एवोपदेशविधिः, कार्यविधिरपि तत्र तथैव । यत्र पुनरुप-
 देशविधिभेदः, कार्यविधिरपि तत्र प्रकरणत् प्रधानस्यै
 चेति दर्शितम्— अत्रयथैवकार्यवर्णनमिति । अल्लार्थः—
 उपदेशविधिरिति वाह्योपदेशविधिः । स यत्राङ्गे न
 प्रथमे च यः संभवी इदार्थः, तस्मा एक एव प्राज्ञो
 भवति । विद्वतापि तत्र पृथुत्कृतकारणोपकारसंभ-
 वत्कार्ये विधिः, अङ्गप्रधानताप्रत्यय एवेति । यथा प्रहृतौ
 दशपूर्वमाधीपश्राहकविकारविधिगृहीताना बर्हिषा कार्ये
 विद्वतौ चारविधि । अत एव प्रजातादियु इत्यनापि
 धर्मीमयीत्वम्, तासामपि बर्हिषतु एवैव श्राहकापूर्व-
 गृहीताना उपकारकतापुरस्कारेण अङ्गप्रधानहोमस्वरूप-
 कार्यसंभवावितोपात् । यत्र पुनरुपदेशविधिभेद इति,
 श्राहकापूर्वभेदः । यत्र 'ब्रह्म ज्ञोति' 'इत्यः संमार्गः'
 इति, विद्वतापि तत्र संमार्गविधिः प्रकरणत् प्रधानस्यैव
 संमार्गस्यैव संमार्गापूर्वगृहीतत्वेन प्रधानश्राहकविकार-
 विधिसंरूपभवात् ।

ये तु यत्र द्वाप्रधानार्थे एक उपदेशविधि इति
 अङ्गप्रधानताप्रकारः एव विधिभेदविधिमप्येण प्रचक्षते,
 तेषां प्रहृतौ प्रथमापूर्वजनमहास्यसा क्रियन्तमस्यसा
 च प्रथमाङ्गप्रधानसंभवेति अर्थपूर्वकं प्रत्ययैव न

'यो होता सोऽध्वरुः' 'ये यज्ञप्रधानास्त क्रतवः'
 इति मित्रौ न होतृप्रधानसंभवे भवेत् । प्राज्ञोपदेश-
 विधिगृहीताना विद्वतौ कण्ठोपरकारसंभवेऽपि प्राज्ञोपदेश-
 विधिप्रधानमाह्वारकदिगणनापि नानाकार्याणां प्रधान
 गृहीताध्वरुसंभवेन प्रधानीयकरणोपकारककार्यैक्यत्व-
 नुचितमेव । नापि शौक्येदिदिक्षिणात्पायेन, प्रहृद्वादेव
 प्रधानीयस्वरुपा संमार्गविदेर्न तदर्थं नानावृत्तीयस्वरुपा-
 दानम् । प्रयोगाद्युपायार्थे हि प्रयोगविधिः युष्मन्वादेरपि
 अन्वयानुष्ठितस्यापि अन्वयोपकारकत्वमनुमन्यते । तेषां
 यथैव प्रयोगविधिप्रयुक्तं प्रयोगो न पणितप्रयुक्तानम्, तथैव
 उपादानप्रहृत्विगणनात्, 'शौक्येदिदिक्षिणा' इत्यादि
 'शौक्येदिदिक्षिणयोः' इत्यन्तो प्रथमे (नालितयोः) ।
 अत्रैक्यत्वात् भवतु प्रहृद्नेपकारत्वम् । सुवा च
 द्रव्यान्जनप्रयोगादृतिरेव क्रतुविध्यैवमुपादानान् प्रहृद्-
 न्यायविषयत्वमिति । किञ्च नन्वेवाशिशोभायां त्रिजातेरि-
 दोविनो नित्यं हि नानावृत्तीषा अङ्गानां इति (१) ।
 न च यजमन्यवृत्तावस्थितत्वात् तासा यज्ञदेशसंभवेऽपि
 शरीमयीना प्रहृद् एवेति वक्तव्यम्, चेनापि अङ्गप्रहृ-
 कायेन यज्ञदेशानपने मति प्रयोगजनसंभवात् । अतः मूर्त्तं
 माभ्यतरिण सुगुह्यद्वारणप्रयोजनमिति ।

अत्रोच्यते— योऽय स्वरुपस्योपकारप्रकारेण
 उपकारसंभवेऽपि प्राज्ञोपदेशो विधिः, स किं प्रहृतव
 पारितविधिसत्त्वकानुरोधेन ? वस्तुनाभयेन वा ? तत्र न
 तावदायः कल्पः, माहुतामिद्विषयपूर्वोपरदायाभय वन्ती-
 वारात् । अथाज्ञाना प्रहृतवैव कर्तव्यतासंभवेऽपि प्राज्ञो-
 जनकवान्तैव विधिविधित इत्यवधारितम् । किन्तु प्रहृतौ
 प्रथम करणोपकारत्व अवन्तत्वात् विधेरपूर्वोपदेशार्थ-
 माशयत्वत्वम्, त्रिहृतौ पृथुत्कृतस्य उपकारदायकार्यैव
 अतिदेशप्रतिपक्षे च विधिरिति । नैषम् । चेत्तत्रप्रवर्तना-
 यज्ञो हि विधिः । चेत्तत्रप्रवृत्तिश्च सर्वत्र पुराचार्यसंभवेऽपि
 विधियिणी । इदं विधिः प्रवर्तितुर्न मति प्रवृत्तिलिपयम्
 पुराचार्यसंभवेऽपि प्राज्ञोपदेशविधिसंभवेऽपि । ननु परवर्ता-
 संभवात्, न । यद्वृत्तियकरणोपकारसंभवेऽपि प्राज्ञो-
 जनकत्वेऽपि प्राज्ञानां तद्विशेषेण परवर्तापूर्वसंभवात् तद्वि-
 शय्य सर्वत्र पुराचार्योपकारोपकारपूर्वोपदेशप्रधानसंभवेऽपि

माणो विधिः अपूर्वीपदार्थोवपथ एवोचितः, हार-
 कार्यस्य तु तन्निर्वाहकत्वम् । अतो नोचित एवमपमौचित्य-
 प्रमो मन्दानामिति । नापि द्वितीयः, समभिन्नाद्वाराणु-
 वपस्या हि लक्षणा भवति, यथा ' गङ्गाया घोषो वसति ' इति । न चाप्यनुवपदार्थस्य शमीमयत्वसमभिन्नाहारो-
 नोपपद्यते । समभिन्नाह्वयपदाव्यवगतविशिष्टार्थानुवपस्या तु
 गत् कल्पनीयं तद्व्यवहृतिः । यथा ' शीतो रित्ता न
 मुहुक्के ' इत्यत्र रात्रिमौलनम् । कल्पनाभयेन तु लक्षणाया
 तस्यापि लाक्षणिकत्वप्रसङ्गः । तेन अपूर्वीपदार्थसमभिन्ना-
 हारानुवपस्या प्रकृत्यवदेव स्वचामपि अपूर्वीपदं लक्ष्य-
 ताम्, तदतिरिक्तं तु कर्णोपकारसंनिवृत्तकार्यं कल्पनीय-
 मेवेति । किञ्च स्वकर्मणो गमोविधौ पदक्षुत्तेऽप्यलक्ष्यकम् (१)
 तद्विहारवाहुत्वयोरसम्भवात् । अथेतद्व्यवहृतिरारथमेव-
 मविधीयते । यत् प्रकृतिरनुवपकारणोपकारसंनिवृत्तकार्य-
 साधनस्वकर्मदार्थमथानुवपकृतिभ्येवैव शमी विधीयते इति,
 तेन कर्णोपकारसंनिवृत्तकार्यवृत्तकारणे स्वचा शमी-
 विधिरित्युच्यते । ननु स्वकर्मपरित्यागेन किञ्च एव स्वार्थ-
 विधिरिति, एवं तर्हि शून्यसमेतं न कार्यरथाणा । यतः
 समभिन्नाद्वाराणुवपस्या हि लक्षणा भवति । न च शमी-
 समभिन्नाद्वारः स्वकर्मदार्थस्य कर्णोपकारसंनिवृत्तकार्य-
 संश्रद्धामन्तरेण नोपपद्यते । अपूर्वीपदमात्रलक्ष्यवदेव प्रकृति-
 विकाराभावस्थोपपत्त्यादेव हि तदेवगतविधोपपत्त्यन्तरगत-
 विवक्षा, तदा वाच्यमेवप्रसङ्गः स्यात् । अतो न कथञ्चि-
 द्भिन्नसंनिवृत्तकार्यं भवेति, किन्तु वषाभङ्गम् विवृतावपि
 अपूर्वीपदार्थाभ्यं एवाङ्गतिविधिः । तथा च त्वति ताव्य-
 गकरणसमझानुवपरोधेन चर्हिर्न अप्रधानार्थत्वेन शम्पा-
 दिविधिरिति चर्हिर्नदार्थः । मयत्तु वा प्रकृतिरनुवपकल्पोप-
 कारसंनिवृत्तकार्यार्थो वेदुतासो विधिः, तथापि
 दोषाभिनिर्मुक्तिपदार्थस्य चर्हिर्नदार्थस्य विधातानि कर्णो-
 पकारसंनिवृत्तकार्यत्वेन प्रकृतिरनुवपत्वात् स्वकर्मदार्थ-
 स्यैव द्वारकार्यमित्येव न संसर्गस्यैव प्रसङ्गः । न चैकरूप-
 नेव गद्दारकार्यविधेः, गद्गदपदस्य गद्गदनाविषयकारिणादि-
 कार्येषु पदमात्रादितिष्णामप्रसङ्गात् । न च भिन्नापूर्व-
 एहीतत्वात् नैकविधियपवधमिति याच्यम् । यतः
 प्रकृत्यन्वगतसंस्कारपक्षोत्पत्तेने हि विकृती मार्गोपपत्त-

लीकार । तत्र च यथा त्रीयारिपदार्थानुवपदेन विहित-
 नामवधानादीनां कर्णोपकारसंनिवृत्तकार्यनिवृत्त्यादेनेन
 प्रकृतौ अपूर्वीपदनिर्वाहकत्वमात् किञ्चावपि तस्मिन्नेव
 कार्ये अङ्गविधिः, तथा अङ्गप्रधानस्य धारणाद्विरासादनदि-
 पदार्थानुवपदेन विहितानां चर्हिर्नदार्थानुवपदेन हविषा
 भिन्नापूर्वएहीतत्वेन तथाक्षिप्तसाधनस्यापि भिन्नापूर्व-
 एहीतत्वे स्याति तावत्प्रकारणानुरोधेन अपूर्वोपकारकता-
 साधनस्यैव अङ्गप्रधानसाधारणहविरासादनमात्रस्यैव चर्हिर्न-
 दार्थानुवपदेन हविषा कर्णोपकारसंनिवृत्तकार्यनिवृत्तकार्यात्
 विवृतावपि अङ्गप्रधानसाधारणहवृत्तानुवपदेन विधीय-
 माना शमी संसर्गस्यैव अङ्गपूर्वएहीतत्वेऽपि अपूर्वो-
 पकारकतासाधनस्यैव स्वकर्मदार्थस्यैव अङ्गप्रधानसाधारण-
 स्वरूपसंनिवृत्तकार्योपकारसंनिवृत्तकार्यार्थमाश्रयि-
 ष्यति । न च प्रकृतौ अङ्गहविषा नाङ्गपूर्वएहीतत्वम्,
 ' चतुर्लुका एकास्ति प्रयागेऽन्वसुद्वाराति ' इत्यादिवाच्यै-
 अङ्गपूर्वएहीतत्वोत्पत्त्यस्य दीक्षणीयावाङ्मनियमनादेन केवल-
 प्रयागाथैप्रतिपादकत्वात् तद्वत्तेन प्रयागापूर्वेषुैव गृहीत-
 त्वम् । एतदुक्तं भवति प्रकृत्यापि अङ्गविधेः कार्यद्वय-
 पर्यन्तत्वमथानुवपत् । यत्र साधारणानुवपदेन अङ्गविधिः,
 तत्र साधारणमेव द्वारकार्यम् । अङ्गप्रधानसाधारणानु-
 वपदेन पुनरङ्गाङ्गविधिः, तत्रोपकारकतासाधनस्यैव साधा-
 रणमेव द्वारकार्यमिति स्वस्थितकार्याभयत्वेऽपि चर्हिर्नदार्थः ।
 अन्योच्यते, अङ्गप्रधानसाधारणे हविरासादनसंनये
 चर्हिर्न न साधारणानुवपदेनमात्रप्रयोजनम्, किं तर्हि ।
 अङ्गाङ्गविधिः । न चाप्यहा समीतः, प्राकृतकालिनिरा-
 नाह्वत्वात् इत्युक्तमेवेति । तदुक्तम्, अङ्गद्विरासादन-
 स्यापि भोक्तानुरोधेन हविरासादनस्यैव किञ्चित्प-
 रित्यन्वयनिरासादेन अङ्गव्यवहृत्वात् । अथ लोक-
 प्राकृतितो वैदिकप्रवृत्तेऽप्युक्तं तद्व्यवहृते चर्हिर्न सं-
 पद्यते, तत् किञ्चिदानीं आतिदेशिकप्रवृत्तेः और-
 देशिकप्रवृत्तेः चर्हिर्न, यत्र औरदेशिकेने न कार्येत् ।
 अन्यं शैक्तिहकण्डिः अनियताधारद्वयविपक्षेन सृष्टिस्य
 रूपत्वात् नाङ्गद्विरासादनस्य नैरङ्गद्वयम् । अति-
 देशप्रवृत्तानु नियमपणत्वादिविषयकत्वं सत्यपि चर्हिर्नस्यै
 नैरङ्गद्वयस्यैव संसर्गमेवेति । तत्र, अतिदेशकालिनिरा-

औपदेशिकत्रयपर्यन्तान्त । यत्तदुपदेशो योगानुपलम्बो न भवति, तानन् संदिग्धत्वात् तथा चावस्थायां बलवदसं-
 दिग्धप्रमाणेन वाद्य एवेति न स्थितं वर्हिर्मुद्रानिःस्तरणम् ।
 किञ्च यथा अङ्गप्रधानतावाराणानुवादेनापि विधीय-
 मानस्य प्रवृत्तित्वात्प्रधाननिराकारदृष्टे अङ्गे प्रदेशो न
 भवति, तत्रात् संदिग्धत्वात् तथा चावस्थायां बलवद-
 संदिग्धप्रमाणेन वाधात् 'ये भवमानास्तु ऋषिः' ।
 'यो होवा सोऽध्वर्युः' इत्यत्र अङ्गसंयुक्तं प्राङ्गुक्तत्वि-
 गन्धर्वनिराकारदृष्टेण प्रजापतेः होतृसंज्ञो न स्यात् ।
 तथा च मति वरणासनमनार्थत्वात् ऐष (१) न स्यात्,
 'विप्रतिषेधे कर्त्तुं समुदायविधौ वाहितमन्त्रस्येया यतो
 विज्ञेयः स्यात्' इति न्यायविरोधः स्यात् । अतो
 यत्किञ्चित्प्रवृत्तिः । अत एव आतिदेशिकत्रयमप्येनापि
 नोपदेशसंज्ञेयः, तथापि अङ्गसंयुक्तमिति ऋषिगन्धर्वसंयुक्तं
 वाद्यमप्येव यजमानानुमेतिवृत्तिप्रसङ्गात् । औचित्यमहावेदि-
 त्वात्सु शीघ्राण्येवाऽऽतिदेश्येवेत्येते एव । 'चिकर्षसा च
 संयोगात्' इत्यत्र महावेदिः सर्वाङ्गापि एतज्ज्योतिष्टोमार्थं
 त्वस्यैव शक्तिवकारणदिरुक्तत्वात् । वेदेऽपि प्रसङ्गन्यायस्तु
 भाष्यकालेऽप्यत्रोक्तं यथा 'भाष्यकारमतेनैवोक्तं । न च
 नमन्नेऽपि आतिदेश्यवाच्यमिवा महावेदिदिवेदींश्चोमा-
 ऽऽदिपरित्यागः, किन्तु कश्चित् वाद्यकथं एषित्
 वाच्यमप्येव च कश्चित् प्राप्तकार्यान्वयमिहादिविधिरैक्य-
 मप्येतेन । एवं 'पङ्क्तिर्द्विषयति' इत्यत्रापि नातिदेश-
 वाद्यप्येन उपदेशसंज्ञेयः । किन्तु प्राङ्गुक्तत्वमन्त्रसंयुक्तं
 शीघ्राऽऽदिषु वैकृत्यमन्त्रसंयुक्तं 'द्वयस्य ज्ञेयते' इति
 वैकृत्यमन्त्रस्य यत् ज्ञेयते । तत्र किं वैकृत्यैव
 मन्त्रैरुपासः क्रियन्ते, प्राङ्गुत्तरेण इति सर्वेऽप्युपदेश-
 भावेन कथनोपदेश्यमन्त्रसंयुक्तं, अतिदेशानुपदेश्यं
 प्रवृत्तित्वादिप्रमाणप्रवृत्त्यैव कथ्यते । इह तु उपदेशात्
 एव इदं प्रमाणसंज्ञो नातिदेश्यवाच्यमिवा संज्ञेयमस्तीति
 वैधर्म्यम् ।

यत्तु वैदिकं 'यस्योपयं हविर्वातिमाषण्डे', ऐन्द्र-
 पञ्चमनाबमोदन निर्वेदिद्' इत्यत्र तिष्ठती अतिदेश्यमात्रस्य
 चतुष्टित्तिर्वापस्य अन्यत्रत्यापेनोपपत्तौ नोपपत्ताय इति
 मुद्दिमात्राद्यन्तम एतान्त्वेन दर्शितम्, तदुक्तम् । नहि

तस्योपदेशितो वाद्यः, किं तर्हि उपमाभाषे चतुष्टित्तिरीष्टीया
 पञ्चमनाबमोदनानिष्यत्वेः अर्थासंभवेन आवश्यके अन्यत्र-
 बाधे प्राबभ्यात् । संयुक्तानुसंधेण मुद्दिमात्रात्तयो युक्त
 एव । अत्र तु औपदेशिकत्वात् वाद्यस्य अनुपपत्त्य-
 मिति न किञ्चिदनुपपत्तिमिति । अथ अङ्गानामेव आति-
 देशिनी प्राप्तिः, अनङ्गानां तु संमार्गस्त्वचा किञ्चिदावपि
 औपदेशिनी, इतरथा पवमानेऽपि अतिदेशप्रसङ्गः ।
 तेन उपदेशयोस्तुल्यवत्त्वात् तुर्नैत्यतिदेशोपनीतमपान-
 र्त्वात्वात् वाद्य इति । मैत्र्यम् । विमतिदिष्टाज्ञाद्येवत्यस्य-
 त्वात् अङ्गानामौपदेशिकत्वम्, अथ संमार्गोद्देशेन
 विहितानां रत्वा प्रवृत्तिविज्ञेयत्वात् एतेषुपदेशः इति ।
 न चापवादः कल्पः, अतिदेशाद्येवत्यस्य अतिदेश-
 तोऽपि अन्वयेन सुतत्र वाच्यत्वात् । नापि द्वितीयः,
 तथा च कति किञ्चित्प्रवृत्तौपि प्रवृत्तयोद्देशेन इत्यन्वयो-
 प्रवृत्तौ अप्रवृत्तौपि प्रसङ्गेत । न च पवमानेऽप्यतिदेश-
 प्रसङ्गः, प्रवृत्तयेन 'महाद्वयनीये ज्ञेयते' इति वर्हिर्नैत्यस्य
 व्याहवनीयस्य अङ्गत्वविधानात् विज्ञेयत्वात् तथाभूतत्वेन
 तथा प्राप्तत्वात् । अथोच्येत आतिदेशकत्वेऽपि अति
 प्राप्तिवाच्यत्वम्, यत्. फलरोपकृतस्य अङ्गत्वान्न
 प्रथम संन्यसः, पश्चादङ्गागिसंज्ञकः । तत्र प्रथमप्रसङ्गेऽपि
 रवत्तिराकारद्वयोऽप्यत्रोपदेश्यत्वमितिः न चरमभाषितसंमार्ग-
 रत्वात्प्रवृत्तिकालमप्येते इति । तदुक्तम् । तथा क्व
 वर्हिर्द्विषयति प्राङ्गुत्तराण्यस्या प्रथम प्राधानीपवृत्तिरुपा-
 दनस्यैव प्राप्तत्वात् उपपत्त्याभावेन चरमभाषितानीमङ्ग-
 हनिरावादनमिति अतिरुक्तत्वात् (अतिरुक्तत्वात्) अर्थात्
 प्राधान्यप्रवृत्त्यर्थं स्यात् । तथा च तत्र तथा अर्थापि
 प्राप्तिवाच्यत्वमप्यपि न संभवति । यतो येन उपकारदृष्ट
 भावेन हि अङ्गसंज्ञो भवन्त्वात् प्राधान्येन उपपत्त्या-
 चरमभाषितं प्रवृत्तौ अवगतम्, तथाभूतानामेव आति-
 देशिक संज्ञयो वचनात् । स्यादुक्तित्वात् प्रवृत्तौ उप-
 पत्त्यावत्त्वावगतत्वात् तस्यैव प्राप्तेः । एतदपि यत्कि-
 ञ्चिदिति । एतत्तु सर्वं संमार्गत्वात् शीघ्रणीवावाहनि-
 यमत्त्वं संमार्गात्पूर्ववृत्तित्वात्प्रमाण्युपेक्षोक्तम् । वरणात्तान्
 न एत संभवति, यत्. अधिकारविधिऽपि विधुत्वात्तानाम् ।

विप्रतिषिद्धनिदग्धव्यते 'प्रतीति, वितथ च' इति ।
 'प्रतीति' इति उच्यते 'अवशेषवति, बुध्पगानस्य निमित्तं
 भवति' इति । यत्किञ्च निमित्तव्यते सति अरुप्यते,
 सोऽवशेषवति । यदि च चोदनाया सत्यां अग्निहोत्रात्
 स्वर्गो भवति इति गम्यते, कथमव्यते 'न तथा भवति'
 इति । अप न तथा भवतीति, कथमव्यते । अग्नत्
 मर्षमनुप्यते इति विप्रतिषिद्धम् । न च 'सर्वज्ञानो
 यजेत' इत्येते वचनात् संदिग्धमवगम्यते 'भवति वा
 स्वर्गो न वा भवति' इति । न च निश्चितमवगम्यमान
 इदं मिथ्या स्यात् । यो हि जनिता प्रभवति 'नेतदेवम्'
 इति, न मिथ्या प्रत्ययः । न च एष कालान्तरे मुच्यमान्तरे
 अग्न्याऽन्तरे उच्यन्तरे वा तिर्येति, तस्माद्विदितय.
 (प्रत्यय.) । यत्तु लौकिकं वचनम्, तच्चेत् प्रत्ययितात्
 पुरषात् इन्द्रियविषय वा, अविनयमेव तत् । अप
 व्यत्ययितात् अग्निन्द्रियविषय वा, तावत् पुरषवुद्धि-
 प्रभवप्रमाणम् । अद्यक्य हि तत् पुरषेण हातुम्,
 तत्रैव वचनम् । अतस्मात् वीर्येणात् वचनात् तदव-
 गतमिति चेत्, तदा नैव तुल्यात् । नैवजातीयनेपु
 अर्थेपु पुरषवचनं प्रामाण्यद्वेषेति, कात्यायनामिन् वचन
 स्तविशेषेषु । ननु अविबुध्पुद्देशो नावकत्वते, उप
 दिष्टवन्तश्च मन्वाद्य । तस्मात् पुरषा सन्तो विदिन-
 वन्तश्च । यथा यथाप्य सप्तपुत्रव्यते, इति दर्शनादेव
 अवगम्यते । उच्यते । उच्यते इति भ्रामोदादति भवन्ति,
 अतश्च म्यापेदे वेदादति भवन्ति । भविष्य वीर्येणात्
 वचनात् 'एवमथ पुरषो वेद' इति भवति प्रत्यय, न
 'एवमथमर्थ.' इति । विदयते हि एवमथि किञ्चित्
 पुरषवृत्तात् वचनात् प्रत्यय । न तु वेदवचनस्य मिथ्याने
 किञ्चन प्रमाणमस्ति । ननु सामा'योदष्ट वीर्येण वचनं
 दिनयदुपलभ्य वचनशास्त्रात् इदमपि वितथमवगम्यते ।
 न, अन्यथात् । नहि अग्नस्य वितथभावे अन्यस्य
 वेतस्य भवितुमर्हति, अग्न्यादेव । नहि देवदत्तस्य
 इत्यापत्वे यद्वदन्त्यापि प्रमाणं भवितुमर्हति । अग्नि
 दुष्टवचनशास्त्रात् वेदवचन वितथ इत्यनुमानं व्यथ
 देवात् अवगम्यते । मन्वाद्यु वेदवचनेन प्रत्यय । न
 च अनुमानं प्रत्ययविशेषिणं प्रमाणं भवति ।

तस्मात् चोदना'क्षणोऽयं शेषकरः । एवं तर्हि
 शेषकरये निश्चितयः, किं धर्मनिश्चयः ? उच्यते ।
 य एव शेषकरः, स एव धर्मगम्येनोच्यते ।
 कथमवगम्यताम् ? यो हि यागमनुष्ठिति तं धार्मिक
 इति समाचरते । पश्च यस्य कर्ता ग तेन व्यपदिश्यते ।
 यथा पाचको लावक इति । तेन वाः पुरष नि'शेषतेन
 संपुनक्ति स धर्मगम्येनोच्यते । न केवलं सोः, वेदेऽपि
 'यद्येन यज्ञमवधत्त देवः' । तस्मिं धर्माणि प्रथमाग्राह्यं
 इति यज्ञतिशब्दाव्यक्तमेव धर्मं समासनन्ति । उभयमिह
 चोदनाया लक्षणे, अर्थः अर्थयं श्रेति । (यत्र कार्तिका-
 तुकारेण म्यापत्नाकरे उक्तम्—' मास्यं चैव योत्रगीषम् ।
 उभयमिह चोदनाया लक्षणे तास्यं साधनं च । साप्यगति
 द्विविधं अर्थोऽनर्थश्च इति । श्लोक. २२४ । बृहत्यां तु
 नेत्रं यद्वता स्वीर्यता, किन्तु सरलतयेन अर्थोऽनर्थश्चेति
 उभयं चोदनाया लक्षणे' इत्यर्थः स्पष्टेऽप्येतेषु । के)
 कोऽयं ? यो नि'शेषकस्य उच्येति शोभादिः । कोऽनर्थः ?
 य. प्रत्ययत्वात् इत्येते यज्ञः इत्यु इत्येवमादिः । तस्मानर्थो
 धर्मो उक्तो मा भूदित्यर्थं ब्रह्मणम् । कर्म पुनस्वी अर्थः ।
 हिता डि हा । हिता च प्रतिषिद्धेति । कथं पुननर्थः
 कर्तव्यता उपदिश्यते । उच्यते । नैव इत्येनादय. कर्तव्य
 विनापन्ते । यो हि हिंसा'मिच्छेत् तस्यायमनुयाय इति
 हि चेदाहुपदेयाः । 'स्वैनेनाभिवार्यं यजेत' इति हि
 समासनन्ति 'नाभिवारित य' इति ।

ननु अथातमिदं एव श्मास्यो अग्निवदितुम् ।
 चोदनालक्षणे धर्मो नेदिवादि'लक्षण. अर्थश्च धर्मो नानर्थ
 इति । एक हीदं गान्यम्, सर्वेव सति मिरोत् । उच्यते ।
 यत्र वाक्यादर्श. अवगम्यते तत्रैवम् । तत्तु वैदिकेषु,
 न श्रूयेषु । अतः. अवगमे अर्थे सत् एवधर्मनिर्दं
 इत्यवगम्यते । तेन च एकदेशं श्रूयते इति सूत्रम् ।
 यत्र निश्चयैरेव वाक्ययो. इमो एकदेशो इत्यवगम्यम् ।
 अथवा अर्थस्य सत् चोदनालक्षणस्य धर्मोऽनुच्यते
 इत्येवधर्मैवेति ।

बृहती — सर्वविचारणा प्रतिष्ठापूर्विकात् तदमि
 पीयते । 'चोदनेति क्रियाया प्रयत्नं वचनमाहुः'
 इति । कायेऽयं वेदस्य नामास्य दर्शयति 'तद्वायो धर्मः'

इति वचनम् । (न कार्यावयवमं विना प्रवृत्तिव्यवधाने) तेन कार्याभिवाचकतयैव वचनस्य प्रवर्तकता । कार्याभिवाचकेन च कार्यमेव उच्यते । तेन कर्म एव वेदः प्रमाणम् । चोदनालक्षणमूत्रेण चोदनालक्षणः कार्यरूप एवार्थो न सिद्धरूपः इति प्रतिज्ञातम् । तदनेन भाष्येण वाप्याकते । प्रमेयशब्दश्च वेदायैव मानपरः) । कार्यरूप एवेति दर्शयति ' चोदना हि गूतम् ' इति । यदि कर्म एव कार्यं वेदस्य प्रमाणम्, कथं तर्हि भूताद्यर्थावगतिः मन्त्रायैवादेयुः । तेषामपि हि कार्यायैता द्विविधे पादे वक्ष्यते । तदुक्तम् ' शक्नोति अचगनयितुम् ' इति । न च प्रमाणा-तराश्रमभ्योऽयमर्थः इति ' नान्यत् किञ्चनेन्द्रियम् ' इति दर्शयति । (भूतादिकोऽप्यर्थः, कार्योन्वयित्वात् तेन रूपेण कर्म एव । तेन चोदनेव कर्मप्रतिपादकमेव वाच्यं भूतादिकमपि अग्रममयितुं शक्नोति इति कार्यरूप एव वेदायैः इति न प्रतिग्राह्यम् ।) ' ननु अन्याभूतमपि अर्थं ब्रूयान् चोदना ' इति शब्दस्य अर्थांतर्यता वदन् प्रतिशब्दोपमाह । कथं पुनः अर्थांतर्यता शब्दस्य ? उच्यते । अर्थांतर्यता हि इत्यन्ते प्रमाणम् । तस्य बाधकज्ञानोपपत्तौ सत्या पुनः प्रतिपक्षविज्ञानं तन्निमित्तमेवोपपद्यते । शब्दे पुनः स्पष्टेऽपि बाधकज्ञाने पुनः शब्दनिमित्तमेव प्रतिपक्षविज्ञानमुदेति आहुत्ये इद्विषयमिति । तथा न सात्त्विकारजनादियुक्त्यायस्य संभवः । तस्मात् अर्थांतर्यतायात् चोदनाया, ' तद्वृत्तयो धर्मः ' इति प्रतिज्ञा नोपपद्यते । उच्यते । अर्थं च अवबोधयति अर्थांतर्यता च इति विप्रम् । यदि तावत् बाधकज्ञानावयव अर्थांतर्यतायात्, नैव तत् प्रमाणन्यम् । विशेषप्रमेणात् स्मृतिज्ञानं तत् इति प्रतिपादयिष्यामः । वेदे पुनः बाधकज्ञानाभावात् अर्थांतर्यतायाश्चाप्येव नास्ति । ननु च सत्यमिवावज्ञाने लौकिकेषु वाक्येषु शब्दादेव ज्ञानमुपपद्यते निमित्तभावात् अनुद्वयमे इतिवृत्तमिति । तदत्र परिहृत्यैव अर्थांतर्यतायाश्चाप्येव [परिहारोऽप्युक्तः] । मैवम् । अनभिज्ञो भवान् वाच्यबाधकभावस्य । अनुद्वयमे इतिवृत्तमिति प्रतिप्रमाणान्तरदर्शनं अत्र बाधते, न पुनः इतिवृत्तमिति (बाधे वक्ष्यते) । तदिदं वा ' विप्रतिपक्षमिदमभिधीयते,

त्रयीनि इति च वितथं च ' इति । अत एव ' तच्चेत् प्रलायितात् ' इत्युक्तम् । प्रलयितस्य हि वचनं अर्थ-भिचारि प्रमाणांतरपूर्वकं सशोषलभमानविषयम् । यत्र तु द्वयं नास्ति, तत्र प्रमाणांतरविषयत्वं विपर्ययः । वाच्यार्थं पुनः उक्तो विपर्ययः । (योऽयं विपर्ययः नाहौ वाच्यार्थं, किं तर्हि सिद्धार्थं) । कस्मात् पुनः वीक्ष्येमेवमिति प्रमाणांतरविषयत्वात् विपर्ययः (न पुनः शब्द-विपर्ययत्वात् । अशोचरम्) ज्ञातं हि अर्थं परस्मै प्रतिपादयितुं पुरुषाः प्रयुज्यते वाच्यार्थम् । न च अस्तीतोऽर्थो ज्ञातो भवति इति प्रमाणांतरसंबाधित्वात् वीक्ष्येमेव वचनेन भवितव्यम् । (तेन विपर्ययोऽपि अनुमानस्वैव, न शब्दस्येति) तदिदं उक्तम् ' अज्ञायमे हि तत् पुरुषेण ज्ञातुं शक्नोति वचनात् ' इति । (यत् पुरुषेण वाच्यं प्रयुज्यते, तत् प्रतीत्यर्थमिति पादनाय । न च प्रमाणांतरं विना प्रतीतिरिति । तस्मात् प्रमाणांतर-साधेयौ लौकिक वचनमिति । ननु अग्रपरं हि तत् पुरुषेण ज्ञातुं शक्नोति प्रमाणांतरत्वं इति वक्तव्ये ' शक्नोति वचनात् ' इति बोधमिप्रयः ? उच्यते । ननु च कार्योन्वयेऽपि वीक्ष्येमेवैव वचनः प्राप्नोति इत्यस्य परिहारार्थमिदमुच्यते ' शक्नोति वचनात् ' इति । (कः परिहारः ? अपस्तुच्यते, यदि चोदना कार्यमेव प्रतिपादयति तदा न वीक्ष्येमेव । पुरुषा हि प्रमाणांतरप्रतीत्यर्थ-प्रतिपादनाय वाच्यं प्रयुज्यते । न च कार्यं प्रमाणांतर-प्रमेयम् । तेन तदप्रतिपादकत्वं न वीक्ष्येमेव इति) । ननु च प्रमाणांतरसंबाधित्वात् एव न प्रदर्शिता भवति (वाच्यमेव एवपर इति मन्वानस्य चोदयिदम्) । वाचं प्रदर्शिता, साधेयनिराकरणदर्शनात् । (साधेयव निराकरणार्थं उच्यते यस्मात् वचनस्य, तस्मात् नांतर-वीक्ष्ये अग्रपक्षस्य सिद्धयतीत्यर्थः) । नांतरवीक्ष्येवतापेक्षार-सिद्धयर्थे तु विशेषोदाहरणम् । ननु ' शक्नोति वचनात् ' इत्युक्तेऽपि अग्रस्मात् वीक्ष्येमाह्वयनात् प्राप्नोत्येव वीक्ष्येमेव चोदनायाः । उच्यते । वक्ष्यतिःपुनः प्राप्नोत्येव कार्योऽर्थं वचनास्य स्यात्तन्मम् । अतः पुरुष-परपरायामपि न प्रमाणांतरमोचरो धर्मः इति सिद्धम् । अर्थं पुनरित् सिध्यति, पुरुषपरपरपेदेदानीयत्वात्प्रपत्तस्य

विद्यया उपलभ्यमानमस्ति इति ज्ञायते कल्पयितुम्, न स्वातन्त्र्यं सचनस्य । नैतदेवम्, 'उपदेशो हि व्यामोहादपि भवति । असति व्यामोहे वेदादपि भवति ।' मूलश्लोके संभवत्येतस्मिन् परिग्रहितप्रमाण-
 धर्मेतिरिक्त न प्रमाणान्तरमस्ति इति ज्ञायते यत्तुम् । अतः प्रमाणान्तरविषयं वा संभवत् न स्वतः आर्षां संवर्षिता शक्यते यत्तुं नोदन्त्यः । तस्मात् शुद्ध प्रतिपादं 'नोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः' इति ।

किञ्च पुरुषवचनादिज्ञातोऽन्यधेनार्यः इति विशयो भवति, न पुनः प्रमाणान्तरमुद्विष्टवनाच्चे । तदुक्तम् "अपि च पौम्पेयात्रचनान् 'एवमयं पुरुषो वेद' इति भवति प्रत्ययः, न 'एवमयमर्थः' इति । किं वा अर्षान्तराद्यगत्तौ प्रमाणान्तरावकाशमिर्भवति ? चादम्, अर्षानुकारि हि तदा प्रमाणमवकल्पते (किं अर्षान्-
 गायतुमानान् प्रमाणान्तरं शब्द इत्यवकाशमिर्भवति ; चादं भवति, कारणभूतमर्थं उपस्थापयत् शब्दं व्युत्-
 मानान् प्रमाणान्तरं इत्यवकल्पते) । ननु 'वेद' इत्ये-
 तदपि कल्पनीयमेव, न, प्रसिद्धकारणत्वात् संविदः अस्ति तदुक्तमन्वाचार्यस्य ('वेद' इत्यपि वक्तुमुक्तिः कल्प-
 नीया वीर्येयाद्वाक्यान् । ततश्च तत्कल्पकतया विद्यिति प्रमाणान्तरं न भवति ? न, प्रसिद्धं हि कारणं वाक्यस्य वक्तुमुक्तिः, अतस्तत्कल्पना, कार्यतः कारणानुमानम् ।
 अस्ति च काण्य अर्थः । ततः तद्वद्वगतिर्नानुमानम्) ।
 'वेद' इत्येवमपि तावत् पुरुषवचनात्तावन्मिर्भवति, विशेषेण संभवात् विधानम्, किमुताम्यं, तदर्थमिति 'विप्लवते एवमपि कश्चित् पुरुषवृत्तान् वचनान् प्रत्ययः' इति (प्रकारक. अन्यथा जानन्तोऽपि अन्यथा शक्यानि प्रयुञ्जते । तथा धर्मादिनो दुष्टधर्मादीनां अन्वयशक्यविषयाया अन्वयेव शक्यमुच्यते इति । तेषां चाक्यात् वक्तुमुक्तिरपि निश्चेत् न शक्यते, दूरेणार्थः । वक्तुवचनात्तावन्मिर्भवति, विशेषेण प्रत्याशयप्रदाना-
 लक्षणात् चित्तगत्य संभवात् । एक-व्योपलक्षणं उवाच-
 रोषोऽपि श्रेष्ठः । न तु वेदवचनस्य सिद्ध्यापि विज्ञान-
 प्रमायमस्तीत्युक्तम्) ।

विमिदं सामान्योद्वेष्टम् । द्विविधमपि निरुक्तवान् । किमन्यदशशिषो, येन इत्युच्यते 'ननु सामान्यतो-
 द्वेष्टम्' इति । (द्विविधमपि प्रत्ययान्तरापरिष्क-
 र्णार्थं संवर्षितान्तराद्यन्वयं अप्रामाण्यद्वेषोऽपि संभवत्) ।
 तत्रमेवम् । किन्तु विषयान्तेर सामान्यतोद्वेष्टमन्यतः
 मन्यते । 'विप्लवते राश्रपि कश्चित् पुरुषवृत्तान्
 वचनान्' इत्युक्तम्, तदा 'अन्यधेनार्यः अन्यथा
 शब्दादिज्ञानम्' तदिदं प्रपन्नार्थं भवति । [शङ्कते-]
 अन्यं किमुपपत्तौ प्रयुक्ता राश्र अर्षां संवर्षिता, शब्दस्य
 अशब्दात्वात् विप्लवार्थवत् इति । [परिहरति-] इत्यम्,
 यदि विप्लवो शब्दादवधार्यत्वम्, अथवाप्येव विषये
 शब्दादवधार्ये चति, नावधार्यात् । तदिदमुक्तं 'जान्य-
 त्वान्' इति । अत एवावधार्ये हेतुः शब्दाविषये
 स्थात् । (नन विप्लवः, एव यदि शब्दात् अवधार्य-
 त्वार्थस्यवधारणाः स्यात् । किन्तु शब्दज्ञानं लिङ्गम्, तेन
 तत्र तस्य वक्तुमुक्तिः अवस्थापकत्वम् । वक्तुमुक्तिमुपेतं
 चार्थवधारणम् । तेन व्यवहारोऽप्येव वक्तुमुक्तिपरकं, न
 शब्दः) । अर्षाणि शब्दादेव विप्लवः, स्यापि एतद-
 नुमानं नैवोच्यते । अतुष्टप्रतिज्ञानप्रकारेण हेतुवचनं
 भवति । दुष्टधर्मा पक्षः, संविदः प्रत्ययान् । तदिद-
 मुक्तं 'प्रत्याश्रुतु वेदवचनान् प्रत्ययः' इति ।
 प्रतीतिः प्रत्ययः ।

ननु च वैव कार्षो धर्मः । कर्तारि ? गुणः । तथाच
 केचित् बुद्धिशुण मन्यन्ते, केचित्तावगुणम् । तस्मात्
 ' नियाया. प्रवर्तकं यत्नम्' 'चोदनालक्षणेऽर्थो
 धर्मः' इति वचनं च नोपपद्यते, अकारणान्तरस्य ।
 अतः तस्मिन्कारणाय चोदनालक्षणस्य उपसहारमुनेन
 तदवस्थाशब्दं भाष्यकारः ' तस्माच्छ्रैयस्त्वो धर्मः'
 इति । एवमपि कथं पुनर्निर्वाहः ? शब्दादेवोपपत्त्य-
 लोकेऽवधारणस्य' इति । कार्यं चार्थं धर्मशब्दं लोकाः
 प्रयुञ्जते । 'यो चागानुतिष्ठति' इत्येवमादिना प्रदर्शिते
 अर्थे शब्दाय अन्वयप्रयोजनपर्यन्तार्थं भाष्यकारेण 'उभय-
 निदं चोदनात् उच्यते अर्थः अनर्थश्च' इति ।
 पुनरपि च शब्दपूर्वकमित्युक्तम् 'कोऽर्थः ? यो नि श्रे-
 यसाय ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः ? चः प्रत्य-

धावाद्य इत्येनादिः' इति निःश्रेयसप्रत्ययानुपलक्षणं धर्मा-
धर्मवमुच्यते । एवं चोपदर्शयता चोदनालक्षणं इत्युक्तं
भवति (उभयमपि अर्थानर्थत्वेन चोदनालक्षणमित्युक्तम्)
तत्र यो निःश्रेयसाय तस्यैव प्रत्ययानुपदेशोर्मा भूत् इति
इदं तर्हि अयुक्तं (तथाच सति अयुक्तम्, तदुक्तं तत्र यो
निःश्रेयसाय तस्यैव धर्मता कथं नाम शशात्, प्रत्यापदेशतोर्मा
भूत् इति ' इदं तर्हि ' इति पूर्वेण सह एकाल्पः) ।
' कथं पुनः अनर्थः कर्तव्यतया उपदिश्यते ' इति
(भाष्य), कथं कर्तव्यतया अनुपदिश्यमानोऽर्थः चोदना-
लक्षणे भवति, कथं वा चोदनालक्षणस्य मतः धर्मत्व-
निवृत्त्यर्थं अर्थशान्दस्यैव उपपद्यते । (उपपत्त्यादिशयः ।
यत् किल चोदनालक्षणं सत् कर्तव्यतया उपदिश्यते । यद्य
कर्तव्यतया उपदिश्यते न तदनर्थः । कर्तव्यताऽवगमादिव
अनर्थत्वनिवृत्तेः । अपोच्यते, अनर्थ एव इत्येना-
दिनिषेधात्, न तर्हि कर्तव्यतया उपदिश्यते । यद्य कर्तव्य-
तया नोपदिश्यते न तत् चोदनालक्षणम् । अतः चोदना-
लक्षणविद्युत्पर्यं अर्थमहात्मिनि । तत्रोपपद्यते । अचोदना-
लक्षणत्वेनैव स्वातन्त्र्यसिद्धेः । एतच्च अनेकाऽनुगुण इति
कृत्वा व्याख्यातम्) । पुनरपि च राष्ट्रीकरोति ' नैव
इत्येनादयः कर्तव्यतया विज्ञायन्ते ' इत्युत्तरेण
कर्तव्यतया च नोपदिश्यते चोदनालक्षणम् इति संकट-
विशेषलक्षणे । यद्यपि च ' कथं पुनरसौ अनर्थः ' इति
प्रश्नमुल्लिख्य ' हिंसा हि सा, मा च प्रतिपिडा ' इत्युक्तम्,
तदपि पूर्वापरविकृतम् । प्रत्यापलक्षणं
अनर्थत्वं उच्यते पुनः प्रतिषेधप्रत्ययमुक्तान्, तस्माद्-
साप्रज्ञानम् । अथ प्रतिषेधप्रत्ययपरिचि अतिरिचिता
उच्यते, प्रत्यापलक्षणं प्रतिषेधप्रत्ययान्, तदुक्तम्,
नभयस्य अनन्यार्थत्वात् । नभयपरिवर्तनी एव प्रतिषेध-
विधिः, न पुनः तदर्थस्य अन्यायतासंगमिदं धमः ।
(नहि निषेधेन नभयव्याकरणे प्रत्ययपरिवर्तयता ।
यदि नभयविधिः नभयस्य प्रत्यापलक्षणपरिहारायतां गमयेत्
ततो गमयेत् आरणे प्रत्यापलक्षणं इति । नदा येतदपि
विषयेत् ' प्रतिपिदं प्रत्यापलक्षणं ' इति, न लोचमति ।
इदं भाष्याभ्युपेयता- ' उभयमिदं चोदनात् पश्यते,
अर्थाऽनर्थत्वेति । ' अर्थः अनिष्टप्रकृतः, अनर्थश्च

निष्टप्रकृतः । ' कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय ' अनिष्टप्र-
कृतः ' अतिरिचोमादिः ' । ' कोऽनर्थः ? यः प्रत्यापलक्षणं
निष्टप्रकृतः इत्येव वचः इत्युः इत्येवमादिः । तत्र, अनर्थो
धर्म उच्यते मा भूत् इति एवमर्थम् ' अर्थमद्वयम् । कथं
पुनरसौ अनर्थः ' इति औपादानिकीं फले प्रवृत्ति
मन्वानस्य चोद्यम् । हिंसा हि सा, सा च प्रतिपिडेति ।
कामिनी स्वतः फले प्रवृत्तान्तात् तदर्थितयैव कर्मणि प्रवृत्तेः
न हिंसात् इति प्रतिषेधाविशेषान् । ' कथं पुनरनर्थः
कर्तव्यतया उपदिश्यते ' इति पूर्वोक्तमेव चोद्यमिशयं
विश्लेषति । ' उच्यते, नैव इत्येवमद्वयः कर्तव्यतया
विश्लेषने ' इति नैव विधिना इत्येवमद्वयः कर्तव्याः इति
प्रतिपाद्यन्ते, फलार्थितयैव प्रवृत्तेः । ' यो हि हिंसा-
मिच्छेत् तस्मात्प्रत्यापलक्षणः इति हि तेषामुपदेशः ' इति
फले स्वयं प्रवृत्तेः तद्विच्छेदयैव कर्मणसि प्रवर्तते इति
भाष्यः । एतदेव लुटीकरोति ' इत्येवमिच्छेत् चोद्यते ' इति
हि समासमन्वितं नामिच्छेत्पर्यं इति अमिच्छेत्
स्वतः प्रवृत्तिं दर्शयति । (आद्येवमिदानीं परिहरति-
टीकाकारः-) अत्राह- अनिष्टप्रकृतनिश्रेयसायस्य इदं
चोद्यम् । कर्तव्यताविषयो निषेधात्, न पुनः कर्तव्यतामाह ।
(न निरूपितः उपादानलक्षणे निषेधात्प्राप्तो येन,
तस्येदं चोद्यम् । यागकर्तव्यताऽनुगुणविषयो निषेधात्, तेन
निषेधात् साधने, न तु निषेधो यागव्यानुगुणं भावयति) ।
कथं तर्हि कार्येऽर्थे प्रमाणं वेदस्येत्युक्तम् (यदि
यागादेः कर्तव्यता न ज्ञाप्यते कथं तर्हि कार्येऽर्थे वेदस्य
प्रमाणम्, कार्यपतिपादकारणम्) । युक्तम्, तद्विषय-
वाग्निश्रेयस्य (यद्यपि यागादेः कर्तव्यता न ज्ञाप्यते
तथापि यागविषयो निषेधात् कर्तव्यतया प्रतिपाद्यते इति
कार्यप्रतिपादकारणम् युक्तं कथं प्रति प्रमाणम्) । कोऽप
विषयविषयिभ्याम् ? यद्यपि सर्वं युक्तं निरुपदेशं न
विषयः । (कर्मणि वेदकारणं निषेधस्य, कर्मणे
विषयस्य निषेधात् च विषयस्यम् । तथाच विधित एव
कर्मणि प्रवृत्तिः इति वचः । उच्यते तु, परिमार्गे युक्तं
निरुपदेशं च विषयः इति नैव कर्मणि वेदकारणं विषय-
भावः । हि तर्हि । एव कर्मणि युक्तं निरुपदेशं च
वेदस्येति इति कार्योपपन्नस्य हि युक्तस्य निषेधस्यम् ।

कर्मणि सागदौ कर्मभूतो नियोगः प्रतीयते, न पुनः कर्मण्येव प्रेरयति । एतच्च अपूर्वाचिन्तणे वदप्रथमः । तस्मात्तैव विधिः कर्तव्यतामाह । विषयतया तु उपादये । कस्मात् इ यद्यदुपादीयते तदाद्रिषेयं इति तन्प्रत्यक्षद्वारः (न पुनः यद्यत् कर्तव्यतया शाश्वते तत्तत् विषेयं इति गौमीयाखिदान्ते भ्यन्तारः) । यत् उपादानहेतुता प्रतिपद्यते तदचिह्नौ कारणम् (अमिचारास्तावत् अधिकारि-विशेषणतया अधिकारे कारणम् । यथोपादाने हेतुः नाद्युपादयेः । तेन अमिचारे नोपादानिर्णय प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । यतः एवं अधिकारनिमित्तभूतं वैधमुपादानं नास्ति अत एव ' न हिंसात् ' इति प्रतिषेधोऽन्तरति) तस्मात् अचिन्तयित्ते (अन्वयिचारा) अदृश्यात् एतदुक्तम् ' हिंसा हि सा, सा च प्रतिषिद्धा ' इति । उपादानगतो हि प्रतिषेधः क्वचित् स्थितः (प्रतिषेध्यायाः प्रवृत्तेः कतुप्रवृत्तौनयेन ननुषंक्त्वात्) नाविकारगतः (स्वतन्त्रत्वात् तत्र प्रवृत्तेः) ' न हिंसात् भूतानि ' इति च अचिन्तयित्तोऽयं प्रतिषेधः दुरुपाशंभ । तस्मादभिचारस्य अनर्थता प्रतिपादयितुं शक्यं, आशीशीमीषादेः ननुषंक्त्वात् । अथ नसाश्रोभयाथं, प्रतिषेधोऽयम् ' न हिंसात् भूतानि ' इति । (तत्रम्) न हि एकस्य विषेः प्रशोकनूनाप्रशोकनूतये भवत । अथ अथये एवायम् (प्रतिषेध प्रवृत्तिलापनात्) कस्मात् भवति ? (उत्तरमाह—) प्रशोकनूनाप्रशोकनूतयोः प्रशोककृत्य औत अनपेक्षावगमात् । अथशोककृत्य तु वाक्यान्तरकालोचनया अवगतम् । न च ' न हिंसात् भूतानि ' इति चाक्षान्तरा-चातिर्भवति अनारम्भविधानात् (प्रथमं हि शिष्टादयः कार्यं चोपधत्त, तत्रानुष्ठानकम् । संनिहिते अधिकारविषयो वाक्यान्तरगता शिष्टादयश्चानुवादका एव) तस्मात् अधिकारावगत एवायं प्रतिषेधः (नोपादानगतः) भवति च चोदनात्पुनः (इयेनविनियोगः) तद्विषयत्वात् इयेनविषेः । तस्मात् ' तत्रानिदि चोदनाया लक्षते ' इत्येवमादि उपपत्तयो माण्यम् ।

' ननु अशुभमिदं सूत्रम् ' इति लौकिकैरि-
वाचकनोर्विचयप्रदर्शनार्थम् । अपथा अर्थस्य गतः इति
व्यावाचिकमपि एवापर्थं संभवति इति प्रदर्शयितुम्

(विष्वावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदो नास्ति । अन्यभेदमात्रं तु भगवत्येवेति) ।

वि— ' विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः । मानेन वाऽवचोवैतन्त्यामिति विविच्यते ॥, लौकिकाना-
करहीनस्य तस्य किं नाम लक्षणम् । मानाहृत्वा तु
दूरेऽन प्रत्यक्षाद्यपवर्तनात् ॥, चोदनागम्य आकारो
कार्यत्वे सति लक्षणम् । अत एव प्रमाणं च चोदनेवान
नो कुतः ॥ '

अथेव गुरुमतमाह— ' यथा जिज्ञास्ववेदार्थः किं
मन्त्राचरोधितः । सिद्धार्थोऽयस्य विधेयमाह । कार्यार्थे
एव वा ॥, सिद्धेऽपि पुनत्रमन्त्रो न्युत्पत्तेश्चरितः ।
मन्त्रादिमन्त्रसिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि का सतिः ॥, इत्ये-
हेतुननुत्वेन न्युत्पत्तिः पुनत्रभवति । दुर्लभा सुलभा कार्ये
वेदार्थोऽतः स एव हि ॥ ' तस्मात् कार्यत्वं एव वेदार्थः ।

भाट्ट— विचिन्तयित्तस्य धर्मस्य अलौकिकत्वेन
प्रत्यक्षविषयत्वावगत्वात् तन्मूलकस्यानुमानावेकान्तं सुपर-
मप्रवृत्तेः । अत एव लक्षणस्याप्यसंगतत्वात् धर्मविचारो
युक्तः । इति प्राप्ते, लौकिकप्रमाणानामप्रवृत्तापि
अलौकिकानामेकनिश्चितत्वात्कृतविषेरेकत्वेन वा प्रमाण-
त्वार्थमज्ञात् अत्रागत्यस्य परन्तत्वेऽपि प्रागल्भ्यस्य स्वत-
न्त्रत्वात् तदप्रमाणक एव धर्मः । अत एव वेदेकज्ञानेऽनिष्ठ-
तापनताकत्वे धर्मार्थत्वे तेषाम्ने सति कल्पदक्षिणानु-
वर्धित्वं वा धर्मत्वप्यम् । कल्पदक्षिणानुवर्धित्वे सति
यद्यदज्ञाना वलक्षणं अदक्षिणं च न धर्म इति वाच्यम् ।
यन्तुत्वे निदिपमानान्वयमपगतम्, विद्योपमानान्वयमात्रं दर्श-
याम् । तस्य कृत्विगप्यवशेऽलौकिकनैम्यनप्यसिद्धि तु उपादये-
तपरपथाप. प्रेक्षाकृत्विचिचिषयताविशेषः । स न अक्षयेव
आश्रेयशशाब्दपदेवतानौक्यत्वादिषु । नास्ति च कल्प-
निमित्तकसंभ्रान्तिषु । ' पदमे प्रकृत्यवैकल्यम् ' इत्यत्र
कल्प विधीयमानस्य कल्पस्य धर्मोपादानेऽपि न सति,
तत्राक्षयवशेन ननुतैव धर्मत्वात् । अमिचाराद्येमुपादेवस्य
स्वेनादेस्तु धर्मोपनिष्ठमेव, साम्यधर्मोत्तरेण पुत्रादिषु
तद्वयत्वात् । विवाहानुभवदनस्य तु न विधिनिष्पत्त्याम् ।
प्रेक्षितप्रदक्षालित्वात्ते तु न निषेधः, तत्रव्यतिरेको दोषा-
भावनन्यैमुत्पत्त्यात्पदकल्पलक्षणेन प्रवर्तनानितवन्तौ.

अनोपात् । बोधे वा शुभाशुभकलाद्येकतिथिनिषेधविययने
पर्यायमौले । शुभपद ननुपकारत्वगोविजनकादृष्टसाधा-
रणम् । असुभपद दुःखजननादृष्टकृतेषुगुणमाधारणम् ।
अभ्यनुज्ञाविधिबिययस्तु न धर्मो नाप्यधर्मः । अत एव
पूर्वसूत्रे धर्मपदेन सावन्धोदशात्प्रणोगातविचारविषयो
तद्वन्ते । अपौरुषेयवाक्यतापरिविधयोऽनुवाक्यार्थान्वयि-
त्यस्य लक्ष्यताऽवच्छेदकतात् । सगुणविगुणोपासनविधि-
शेषवादिना ऋग्विष्णुपेक्षितसंगार्थात्मस्वरूपवदेव ब्रह्मणो-
ऽपीह विचार्यत्वमिदमेव । लक्ष्यताऽवच्छेदस्फोटनिविष्ट
वाक्याये संगर्थात्मकत्वं वा विरोधगीयम् ।

मण्डलम्— (आदौ,) द्वितीयसूत्रेण विज्ञाया
कुलोऽधुना ॥ प्रमाणाभासत्वादीन् संकरेण निरूपयन् ।
शंकर— 'धर्मं मानं च चोदना ।' २. 'धर्मोऽर्थ-
श्रोदनागम्यः ।' ३.

- धर्मलक्षणया कार्यलक्षणया चाभ्यते । बाल. पु. १५३.
- धर्मविचारशास्त्रम् 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः'
इत्यारभ्य 'अन्वाहायै व दर्शनात्' इत्येतदन्त वैमिनि-
नोक्तं सूत्रज्ञानम् । वि. १।१।२, ● धर्मविचारशास्त्र
तथात्वं अभ्यसनविधिष्युक्त इति भाट्टाः, अप्यापन
विधिष्युक्तमप्ययनम्, सप्युक्तं धर्मविचारशास्त्र इति
ग्रामाकरः । १।१।२, ● धर्मविचारशास्त्रस्य
'स्वाप्पायोऽभ्येतव्यः' इति विधिः प्रबोक्तः । १।१।२.
- धर्मविरोधे अज्ञप्रधानयोः प्रधानस्यैव धर्मादु-
त्पत्तः । भा. १२।१।१२५.

॥ धर्मविययकप्रमाणपरिक्षाप्रतिज्ञा । निमित्त-
परीष्टयति स्वरूपम् ॥

तस्य निमित्तपरिष्टिः) १।१।३।३ ॥

भाष्यम्— उक्तमस्मात्तु, चोदनानिमित्त धर्मस्य
ज्ञानमिति । तद् प्रतिज्ञासाधेनोक्तम् । इदानीं तस्य
निमित्त परिष्टिप्रामेदे हि चोदनेवेति, अ-वदधीति ।
तस्मान् न तावदतिश्रीयते चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ।
ननुच्यते ।

श्रेया— 'प्रतिज्ञाव्यतिरेकेण भाष्यकारेण
यद्यपि । वक्ष्यमाणा स्वपक्षस्य मुक्तिं पूर्वं
निदर्शिता ॥ १ ॥ प्रतिज्ञामात्रमित्येतद्वैमिनेर्मत-

मुच्यते । वृत्तिसारोऽधिकं वाऽपि भूतादि द्वा-
मन्वरीम् ॥ २ ॥

वृहती— तस्य निमित्तपरिष्टिः इति हे-नविधान-
धनः कथ्यते । कथं पुनः कार्योऽर्थे चोदनेन निमित्तम् ?
अन्यस्य प्रत्यक्षदेरतं कथ्यात् । कथमर्थमवः (तदुत्तर-
सूत्रे वक्ष्यामः) ।

शुद्धु— चोदनालक्षणसूत्रेण ध्रुवधर्म्या वेदाय-
स्वरूपम्, तत्र च प्रमाण प्रतिज्ञात् । तत्र किं स्वरूपं
तावत् वेदाभेदरूपेण कथ्यताम्, उक्त प्रमाणप्रतिज्ञाया देवः
इति संशये प्रधानत्वान् स्वरूपस्य, तदेव वेदाभेदाभा-
कथनीय इति प्राप्ते, वेदाभेदनिर्णयस्य अनपेक्षत्वस्य-
पेक्षत्वान् प्रामाण्ये हेतुवपेक्षत्वमधुना कथनीयं इति
सूत्रेण कथ्यते । तथा च भाष्यम् 'इदानीं तस्य निमित्त
परिष्टिध्यामहे' इति । तस्मात् अनपेक्षत्वप्रामाण्य-
हेत्वभिधानानुसरकथन सूत्रेण क्रियते इति ।

शा— अनेन सूत्रेण चोदनाप्यस्य निमित्तस्य परि-
क्षण कस्मिन् पादे वक्ष्यमाणम् 'अथातः बोधलक्षणम्'
'अग विदोपलक्षणम्' इतिवत् सुप्रामाण्यमनुवीर्यते ।

चन्द्रिकर— अथमतः सूत्रार्थः, तस्य धर्मस्य ज्ञाने
पञ्चमिदं प्रमाणं चोदनाऽभिधानम्, तस्य परिष्टिः
परीक्षा कर्तव्या इति । 'शु शु गती' इत्यस्माद्गतोः
'इनेन निष्काम्येस्य' इति वृत्ति विहिते 'परेर्वा' इति
चित्तनुचोर्बिकल्पसाधनात् युजित्वौ पर्येवमा इति रूपं
वितन्वित्वौ तु परिष्टि इति रूपं लिप्यति । अत्र धर्म-
प्रमाण परिष्टयं न वेति भेदेदे, प्रमाणोपदेशेनैव प्रमे-
सिद्धेः किं परीक्षक इति पूर्वः पक्षः । नाम सिद्धत्वात्
लक्षणप्रवृत्तनमात्र मित्यु विचारनास्त्वत्वात्स तर्कसा-
प्रमाणपरीक्षा कर्तव्या इति सिद्धान्तः ।

धि— 'धर्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम् ।
एतद् किं न परीक्षयं स्वान् किंवा सभ्यहू परीक्षयताम् ॥,
मानोपदेशात्मैकस्य सिद्धत्वात् किं परीक्षया ।, मैवं
विचारशास्त्रेऽस्मिन् परीक्षोपेक्षयोः कृताः ॥'

गुरुतमाह— 'आदौ परीक्षो वेदायंश्रोदना-
मानताऽपथा ।, वेदायंस्व प्रधानत्वान् प्रथमं तद्

परीश्वताम् ॥, बोधनामानैवान् प्रथम साध्यां गता ।
अनयेद्यतया तस्य यतो मुक्तयमभिमतम् ॥'

भाट्टे— इदं तुम् उत्तरगोत्रेण सह एकाधिकगोत्रेण
स्वीहृतम् ।

मण्डन— 'निष्कृष्याद्यायतास्ये ब्रवीति सुत-
तिद्वये ।'

शंकर— 'न तन्मानापरिक्रमः ।' अपरीश्वता न
विन्दु परीश्वमेव तन्मानम् । ४.

० धर्मयोचनं नाम धाम अनुकम् । वाल. पृ. ७२.

० धर्मशब्दः अपूर्ववाची इति गौतमीयाः । अपूर्व-

साधनयागादिवाची इति श्रीयाजुः । वाल. पृ. १.

० धर्मशब्देन यः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुजति स
वच्यते । आ. १।१।२२, ० य एव श्रेयस्करः स एव
धर्मशब्देनोच्यते । यो हि यागमनुतिष्ठति तं धार्मिक
इति समाचक्षते । तेन यः पुरुष निःश्रेयसेन संयुजति
स धर्मशब्देनोच्यते । १।१।२२ पृ. १७-१८.

० धर्मशास्त्रातिरमेयं यत् क्रियते न तस्य
(धर्मशब्दः) निमित्तत्वं शब्दत्वं यथा शृङ्गुनस्य-
षानस्य न श्वाश्वनीयादिभ्योऽपि निमित्तत्वम् । या १।१।
२।१ पृ. ५८२.

० धर्मसहिता. प्रायेण मनुश्रीोत्तमवशिष्टादिप्रणीताः
समानेषु वर्तन्ते । वा १।१।८२४ पृ. २५६.

० धर्मसाधारण्यस्य अतमाद्यं निषेक्यमानत्वेन .. ।
सु. पृ. ३१४.

० धर्मसूत्रं गौतमीयं छन्दोगीयं परिश्वहीनम्,
वाशिष्ठं बह्वृचैरेव, बृहस्पतिरितोत्रं वाग्वनेविभिरैव,
आपस्तम्बीयशौचसनीये तैत्तिरीयैरेव प्रतीयते । वा.
१।३।७।१५ पृ. २४४, ० धर्मसूत्राणां सर्वेषां वर्गा-
भ्रमणस्यैवेदेषात्वं परमाणा चैकस्वभावात् परास्व-
नवर्दिनं युक्तम् । १।३।८।२७ पृ. २८५.

० धर्मिकल्पनातो धर्मिकल्पनैव यदं इति न्यायः ।
संप्रहः.

० धर्मिकल्पनातो धर्मिकल्पनात् परीयसीति
न्यायः । धर्मिकल्पनाया. धेठञ्च च लपञ्चतुलमिति ।
स्योऽप्यम् । साहस्री. ४२.

० धर्मिकल्पनातो धर्ममात्ररूपता लवीयसी
इति न्यायश्रेष्ठ बोधयः । इत्थं सदयो हि धर्मिण एव त्वया
पाठ्याः, मया तु दम्प्यात्पत्नीयस्य ईकारस्य कल्पमार्गं
फलमिति । शब्दवैस्तुमः १ अन्ते. ० ननु बहिर्निष्ठा
जाति. प्रमाणविदा । तथा च 'धर्मिकल्पनातः' इति
न्यायानु त्वया एव अवच्छेदकत्वं कल्प्यते न शक्तिः ।
इतिनादे रुचिद्वत्तः न्यायचित्तामरीटीकाकारः.

० धर्मिभेदाद्भेदो लवीयान् । भेदश्रुत्वब्रह्मे-
ऽपि ' धर्मि० यान् ' इति न्यायेन वागादीनां सम्यक् देव-
चलनादिहेतुसामान्यभाषारसमात्वात् न प्राणात्वं वदास्यं-
न्तर कल्प्यम् (पूर्वपथे) । न्यायनि. २।४।५।११ म्यु.

० ' धव' च लदिरं च द्वायान्य' इत्यादौ वाक्ये
यथा क्रममिहितयोस्मि यत्रादिरयोस्मिन्वावः तथा
समासेऽपि यत्रादिरस्या म्युत्पादकाम्या द्विवाक्य-
संभवः । एत. ६।१।१।२२ वर्णक २, ० ' दन्-
रदिरावायनय' इति वाक्ये यथा युगपद्भवनतामवेऽपि
चकारवशादेव इदरेतरगो गोमते वया ' धवपदितो'
इति चाप्ये विधीयमानेन द्वादेनेव तत्किदेनं युगपदभिप्राय
वल्प्यम् । ६।१।५।२२ वर्णक २.

० धातुः (अभिजाती भुतिः) द्विविध भूवादिः
उताद्यन्तश्च । वाल. पृ. ४१. ० धातुः इति सारणचयः
अभिधीयते । (सारणायां वर्द्धिमुह्यः स्तरणचयः) यथा-

उतस्य धर्द्धिप निधातु पञ्चधातु वा इति सकल्पस्य सारण-
विधानात् । वा. १।८।१।७।१२, ० धातुः यस्य वारकस्य
अवान्त-वायात् प्राथम्येनात्, स यतो । ३।४।६।१२
पृ. ५१०. ० धातुन अनेकार्थाः । ' क्रियानानि-
मात्वात्तुमेनेनोऽनो निदसित' । प्रयोगनोऽनुमात्स्या
उनेकार्थो हि भावन ॥' इति स्मृतिः । सु. पृ. १११५.

० धातुनोऽपि भावना न मुञ्चति तथा धातुः ' करोति-
रगैधिन सर्वपातु' इति । (निप्रथय सेनां परमार्थकर्मा
सेनावर्तीश्यापि पुरदरो य' । निबोधनामात् स शत्रुके-
योतिरगैधिव सर्वपातु' ॥) वा. २।१।१।१ पृ. ३८०.

० धातवो नामगच्छाश्च बहव एव प्रविदेव अर्धमेरेपु
श्रयस्तिता दृश्यन्ते । तथा चोक्तम् ' श्वतिसीतिर्कर्मा'
कामोनेष्वैव एवो विकाराय आपो. मनुजते ' धनम् ' इति

मृतशरीरमिधानात्' इत्यादि । १।३।४।८. # घातवः । प्रकृतयः एव एकेषु जनपदेषु प्रमुञ्चन्ते, विकृतय एव एषेषु इत्युक्तस्य निरुक्तकृता (प्रकृतय एवैषेषु भाष्यन्ते विकृतय एवैषेषु इति निष्कम्प २।१।२. ८. १२७) एवविकीरितकर्मा कञ्जोक्षेय भाष्यते, विकारसस्य आर्वाः (वायु इति मूले) भाष्यते ' जयः ' इति इत्युक्तम् । कञ्जोक्षेय जनपदविशेषेषु एवविकीरितः शक्तिवाची दृष्टः । आर्वास्तु जनपदविशेषाः 'शूद्रोरपु' इति अप्-प्रत्ययान्त्येन विकारापर्यं शक्तिशालुं न यतौ एतुञ्जते, नवमञ्जेन मृत्स्वामिपयतात् । महाभाष्यकृता तु 'विकारापञ्जमार्वा भाष्यन्ते' इति पाठान्तरमुदाहृतम् । (८. २९) मुद्रितपशभाष्ये मङ्गुष्टे तु 'विकारमेन-मार्वा भाष्यन्ते' इति पाठः । न केवलं शब्दतिरेज देशनिरीये म्यवस्थिताः, किन्तु अन्येऽपि बहवो घातयो नामवापदाश्च भवन्मिथया एव ह्यभ्यन्ते । प्राच्येषु हि जनपदेषु दक्षिणार्धे, लवनायो दक्ष्यते, कुनति इत्यस्मिन्नर्धे दति इति प्रयोगान् । तमेव दाश्च इति ह्यु-प्रत्ययान्त्येन विकारापर्यं लवीचयाः प्रमुञ्जते । 'प्राच्येषु गच्छतीत्यर्थे मध्मेषु च रहतिः ('मध्मेषु वर इति' इति सुपा-पाठानु अद्वादः) । एनादिश्च (इम्मतिश्च इति महा-भाष्यपाठ एव अत्र ग्राय.) सुगोष्ठेषु गमिगवायेषु भाष्यते ॥' सु. पू. २०८. # घातवः यथा घालर्थे न चमिचरन्ति तथा माघनामपि । ८. ५६५. # घात्वः विचिनश्चक्रवः प्रतोप्यवोचक्रोभयन्वापाएवचनत्येन भाषाकीचिप्रसरे दर्शितः । १।१७।२८. # घात्वः मृत्-परिभ्रमणमिषाभात् कदाचित् क्वचित् मृत्पिदि-क्रीरेषेभापि साकारमिष्यन्ते । या. १।४।११।३१. ८. १६८. # घातुं इन्मृदिनन्त अर्थे ऽपि क्वचित् प्रमुञ्जते यजिः यवतिः इति च । तद् दान्दे अमिहिते कश्चनया अर्थप्रतीतिः इत्यवन्त-यम् । २।१।१।१८. ३७९. # घातोः अनुवादता- 'सर्वप्रत्ययान्तसंघट्टे ह्युपमाने गन्तव्ये । विविधसंख्यपदान्ते स्पष्टान्तेऽनु-वादता ॥' १।४।२।३. ८. ३२८. # घातोः उद्वेसपरत्वे एववति उपपदस्य अन्वयान्वात् । भाट्ट. ७।१।१. # घातोः एकस्य अर्थभेदेन समकथाकर्मवत्त्वत् न पर्याप्तान्वयति इत्युदाहृतम् । मणि. ८. १०९.

घातो, ह्यर्थस्य भेदेनार्थे कल्पमाने यागेन इति विशेषरूपं करणानना निष्पृष्टम्, इतरत्तु भाष्यनामकं सामान्यरूपं शब्दान्तरे भाष्येत् इति अनेन कल्पते । या. २।१।१।११. पू. ३८०. # घातोः फलमात्रमात्ररक्षणचित्ते स्वेनावि-गन्ताना तत्त्वामानाधिकरण्यात् नामधेयता सिध्यति । सु. ८. ६२१. # घातुनां अनेकार्थत्वात् । स्त्रीशुक्लस्य गमेः भैमुनवाचि-वयत् स्वर्वावाचिनोऽपि आत्प्रभतेः प्राणि-संयुक्तस्य यागवाचित्वकल्पना न विद्वता । ८. ९३३. # घातुना अस्ति अनेकार्थत्वम् । या. १।१।२।२५. पू. ७८३. # घातुना उच्यन्तीतिरूपं परं तदनुकूलं व्यापारश्च याच्यः इति नैयाकरणाः । मणि. पू. १००। कल्पमेव वाच्यैः । अतुक्तव्यापार. प्रत्ययार्थः इति मङ्गनः । पू. १०१। व्यापार एव वाच्यैः इत्यने । १०२। व्यापारो वाच्यैः इति मनसोवाचरः । १०७. # घातुना विचित्र-राशित्वम् ' कदाचिदभिधीयमान इति क्वचित्प्रयोग-व्यापारः स्वभावान्तिप्रयोग-वाचरो वा' इत्यादि भावार्थ-विकरणवार्तिके दर्शितम् । (या. पू. ३७७-७८) । सु. पू. १५०५.

'घात्वर्थोऽपि वधाऽऽख्याते सचमूतः प्रतीयो । सनामिपाथिना नाम्ना तादृष्टनीपकोपते ॥' या. २।२।१।१२८. ८. ६१६. # घात्वर्थोऽपि स्वपमिति-कर्मवशाद्भाट्ट. ह्य् शुभार्थमपि प्रसिद्धतायेत (इति-कर्मव्यता) प्रश्नसमर्थः ह्य् निमित्ति परित्यजेत् । १।३।१।१।२१. ८. १०६९. # घात्वर्थः अत्राभूतः अर्थ (शक्यं ह्युपेति) सुरोक्तिना विधेःकर्मव्यते । न च तादृशस्यैव इत्यर्थेऽपि तदुच्यते । निमित्तिपरिचयः अत्रि-होकारिपदेः अभिधीयमानार्थं इत्यवन्तिभाष्यात् शोऽपि भिद्यते । २।१।१।१२४. पू. ६१६. # घात्वर्थे एव न मान इत्युक्तम् । ३।४।१।२. पू. ९०३. # घात्वर्थेः तदनुवत्ता च मानना सर्वत्र आख्याते विश्वायते । २।१।१।१. पू. ३७६. # घात्वर्थेः अत्रैव इत्यर्थेऽपि व्यापारकः, विशेषरत्तु आख्यायान्तेन घातुना उच्यमानः । य यदि फलमात्रमात्रेन चोपते, ततः अस्तिरूपरत्तु तस्य साधनाकाङ्क्षायां सर्वा नामपरं शुभार्थितेन नामधेयत्वेन वा उच्यमानोऽपि दृष्टेवैव तादर्थ्ये लभते । ... 'घात्व-

त्वकोऽपि धात्वर्थो षटा नाम्नाऽभिधीयते । तदा द्रव्य-
 वदेवशी निषकायाः प्रदीयते ॥ यद्यपि वस्तुस्वरूपेण
 धात्वर्थः शाब्दिकः, तथापि नामपदेनोच्यमानो लिङ्गसंख्या-
 योगिनाम् सिद्धरूपेऽभिधीयते । अग्निमानुषता न
 भाकाद्भावतिः, न वस्तुकृता । तस्मात् युक्ता चातीरेण
 आकाङ्क्षा, न नास्ति इति । २।२।२।२ पृ. ३८८-८९.
 * धात्वर्थः न क्रिया नौमात्रकमते । सोम, ३।४।८
 पृ. २६७. * धात्वर्थः न फलमात्रम्, नापि व्यापार-
 मात्रम्, स्वविगमोः पर्यायतापत्तेः । अतः फलव्यापारौ
 धात्वर्थः । अग्नि, पृ. १०४. * धात्वर्थः वाक्य-वृत्ति-
 पञ्च इत्यादिवाच्यैर्भवद्विद्ययागो लिङ्गसंख्यापरकयोग्यः
 सिद्धस्वभावः । 'करोति' इति शब्देन भवद्विद्ययागो
 लिङ्गसंख्याऽऽद्यपैतः शाण्डिल्यभावः । तत्र सिद्धस्वभाव-
 चोक्त्या यथा प्रथम्यवाद्गो विहितः, तथा ताभ्य-
 स्वभावचोक्त्याय आङ्गात्प्रत्ययविधिः । वि. २।१।१
 सर्गक २. * धात्वर्थः। मस्या भावनाया करणं भवति,
 तस्या ते वाच्यत्वात्निरपेक्षाः पथ्यात् न भवत्येकहायनी-
 न्वावच्छेद इति कर्तव्यता संकल्प लभन्ते । यस्या पुनः
 गुणाना करणत्वम्, तस्या धात्वर्थविरोधादिना करणवा-
 नुपपत्तेः ताभ्यभूतो धात्वर्थः अपरः अपेक्षितव्यः । नदि
 व्यापारवामान्यस्य गुणैकवृत्तिः शक्या । वा ३।६।
 १६।४३ पृ. १०६९. * धात्वर्थमनुपनीय गुणः
 स्वतन्त्रः इति कर्तव्यता प्रदीयुं न शक्नोति, इति धात्वर्थ-
 माशयति । ३।६।१६।४३ पृ. १०६९. * धात्वर्थ-
 मुद्धृष्ट्य गुणामिभुव वाच्यन्ती इति कर्तव्यता न शक्नोति
 गन्तु इति धात्वर्थमुद्धे मावन् पठति । ३।६।१६।४३
 पृ. १०६९. * धात्वर्थे प्रति भावनाया विरोधत्वम्
 'प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थे सह ब्रू', नयोः प्रत्ययः
 प्राधान्येन' इति स्मृतिवत्तादेव अविवादम् । अत्र एव न
 तस्य भव्यार्थे प्रति प्रसारता । विशेषणानि त्वे संभवति
 प्रकारगामित्वस्य अन्वयव्यवृत्तौ । रहस्य, पृ. ४६-४७.
 * 'अन्या व्यापि धात्वर्थे गुणः सर्वो विधीयते' । वा.
 १।४।१।४ पृ. ३३४. * धात्वर्थेनैव भावनेः स्वर्जनं
 धात्वर्थेति धात्वर्थेत्वात् वाक्यगणा संख्यासिद्धिः । २।१।१।१
 पृ. ३८२. * धात्वर्थेन फलकरणभूतेन अन्वयाऽनुपपत्त्या

अपूर्वे मात्वर्थे । २।१।१।१ पृ. ३७६. * धात्वर्थेन
 हि वा (फलरूपेण) शीर्षं निवर्तते । वा. २।२।२।२।
 २६ पृ. ६४९ । धात्वर्थस्य व्यापाररूपवत्ता वाच्यत्वात्
 कारणव्यपत्तेः भावनाऽवच्छेदकव्योपपत्तेः शीर्षं कर्णा-
 काङ्क्षानिर्वर्तकत्वम् । सु. पृ. ८४७. * धात्वर्थस्य
 अविषयत्वेन फलत्वयोगः । पृ. ७६७. * धात्वर्थेनैव
 करणत्वम् । ननु भावनायात्त भावनावाचिनः फलरूप-
 त्वेऽपि करणकाङ्क्षाया नामार्थस्यापि करणत्वोपपत्तेः कथं
 धात्वर्थस्य फलत्वसिद्धिः ? उच्यते । वाच्यतातुरताभावात्
 वाचितया धात्वर्थसंभवात्ता सर्वान्वाङ्मिथ्याविवत्
 प्रत्यासत्तेः धात्वर्थस्यैव करणत्वत्वमिति इति । ननु एक-
 प्रत्ययवादान्मुक्त्या धात्वर्थनिरपेक्षायाः भावनायाः निष्प-
 त्तवत्ता स्वर्गादिपुरुषार्थफलत्वेऽवगते करणकाङ्क्षायास्यपि
 निष्पत्तत्वेन अयोग्यत्वात् प्रत्यासत्तमिति धात्वर्थे भावा-
 श्चक्यं करणानादपि प्रत्यासत्त नामार्थेनैव अन्वयावगमत्
 कृतो धात्वर्थस्य करणत्वम् ? उच्यते । प्रकृतिप्रत्यय-
 योर्वर्षेनैव निरपत्तं बुद्धभावनानुपपत्तेः अनुपपत्तौ चैव
 धात्वर्थानुपपत्त्या एव फलोद्देशेन विधीयमानत्वात् विधि-
 गम्यत्वाच्च फलत्वस्य 'केन भावयेत् सर्वम्' इत्य-
 पेक्षाया यामादिना इत्येवात्रोक्तं युक्तं इति । पृ. ६५९.
 * धात्वर्थस्यैव करणवाचिसंयोगे भावनाया प्रवृत्ता इति
 मतम् । धात्वर्थवितकरणवादेः स्वभावतया प्रवृत्ता इति
 मतान्तरम् । सुरारि. (भा.) पृ. १४५०. * धात्वर्थस्यैव
 भावनाकरणत्व न द्वयगुणयोः । मीन्या. * धात्वर्थस्य
 करणत्वेनैवावयवः इति न निरयमः 'दत्ता सुतेति' इत्यादौ
 ताभ्य वेनात्वत्वात् । 'दोमेन्द्रियकामस्य सुहृदात्' इत्यादौ
 चाश्रयवेगात्त्वत्वात् । मीन्या. * धात्वर्थस्य करणत्व
 प्रतिपत्तिः अपूर्वभावनाया प्रत्यासत्तेः । अतस्त्वेव फल-
 करणभूतेन अन्वयाऽनुपपत्त्या अपूर्वं भावते । वा.
 २।१।१।१ पृ. ३७६. * धात्वर्थस्य कर्तुः अवाच्यत्वे
 अवाच्यत्वापरस्य वाक्यार्थान्वयव्यवृत्तौ प्राधान्यासिद्धिः
 न धात्वर्थस्य वाच्यत्वं पुष्कलभावावतिः । सु. पृ. ३३८४.
 * धात्वर्थस्य कर्मत्वकरणत्वान्तरसंयोगेनैव सर्वत्र भावना-
 दामभवत् । रहस्य. पृ. ५३. * धात्वर्थस्य कारणत्वेऽपि

तदवच्छिन्नाया भावनायाः निरुपगमावधेः विध्य-
 बोधात् वदन्त्यैव चावर्धमिधि । सु. पु. १००६-
 ॥ धात्वर्थस्य च धर्माणां च नहि परस्वरेण आकाङ्क्षा
 विद्यते । प्रथमार्थेन हि इतिकर्मन्त्या आकाङ्क्षते नर्तस्य
 कथं इति । न यतिः कीदृशः इति । भा. १।१।११
 पु. १६३९. ॥ धात्वर्थस्य नित्यं करणभूतस्य न कदाचित्
 साधन्यं आख्यतेषु भावप्रधानत्वात् इति शितं साधार्या-
 धिकरणे । वा. ३।४।११२ पु. ९०३. ॥ 'धात्वर्थस्य
 प्रधानत्वं न तारदिह कर्मनि' । ३।४।११२ पु. ९०२.

॥ धात्वर्थस्य भावनाया प्रकारत्वेन भवप. । प्रत्य-
 थार्थप्राधान्यस्युक्तेः संकोचे प्रमाणाभावात् । भावप्रधान
 मित्यस्य व्यक्त्यार्थेषु अनेत्रेषु कस्य प्राधान्य इत्यर्थेक्षिते
 भावपदवाच्यभावनप्रधान्य इत्यर्थेक्षितार्थविधातु-
 रोपपत्तौ प्रत्यथार्थप्राधान्यस्युक्तिसंकोचानुवपत्तेः । अतो निरुक्तस्युक्तौ
 भावपदेन वेपकारपरिभाषितधात्वर्थस्य न प्रदर्शनं दु-
 सुक्तमेव । न च प्रत्यथार्थप्राधान्यस्यैः सुधात्पर्यलिङ्गसंस्थादेः
 प्रकृत्यर्थं प्रति प्रकाशतया संकोचावश्यकत्वे यत्र करणत्वादी
 प्रमाणावरोधे प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्य पमितम्, तदनुवाद-
 मानया भावनाविषयेऽपि बाधकाभावः (इति वाच्यम्) ।
 'प्रथमार्थे सह ब्रतः नयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन' इत्येक-
 वचनश्रवणेन प्रत्यथार्थत्वसाधनाधिकार्येन प्रकृत्यर्थं प्रति
 प्राधान्यनियमात् सुधात्वर्थलिङ्गसंस्थादीनां व्यप्राधान्येऽपि
 क्षतिविरहात् । वस्तुतस्तु लिङ्गसंस्थादीनामपि प्रत्यथार्था-
 न्तपणा न प्रकृत्यर्थप्रकारता, अपितु समानामिधानभूत्या
 करणत्वादिरूपप्रत्ययांतरं प्रथेव इति वक्षते । अतः
 सिद्धं धात्वर्थस्य भावनाया प्रकारत्वेति ।

धात्वर्थस्य क्वचित् शक्याये एव प्रकारः, यथा
 'शोभेत् दजेत्' इत्यादी । क्वचिद् 'एषाथे एव यथा
 'अग्नीदीमीय पद्मालभे' इत्यादी यानाः । रुच्यार्थो-
 ऽपि क्वचित् शक्यार्थेषु यथा 'पृष्ठेऽपिष्ठेन' इत्यादी ।
 आन्नेनदानुरोपेन रुमीवस्तिरूपदाक्यार्थविनिष्टमभि-
 धानम् । वस्तुतस्तु 'शोभेत् दजेत्' इत्यादी तत्तद्विधिषु
 अपि विजातीययानाः क्वचिदैव लक्षणा इति धारधार्यान्वयः
 अव्ययानुसंधेयः । तस्य च कृतौ संघर्षः नानुसूल्यम्,
 'पचति, पार्क करोति' इति पाककर्मत्वस्यैव विवर्ण-

वर्तनेन समर्गचप्रतीतेः । अत एव 'ओदनं पचति'
 इत्यादी 'पाकेन ओदन करोति' इति विवरणात् पाक-
 करणत्वस्यापि प्रतीतेः तस्यापि संघर्षत्वम् । अतश्च
 कर्मत्वकरणत्वा-पत्तरसंयोगैव सर्वत्र भावनाया धात्वर्थस्य
 अन्वयः । यद्यपि कृतिं प्रति पाकस्य करणत्वं बाधितं
 कृतिसाध्यत्वात् पाकादेः, तथापि स्निग्धरुग्णान्निस्त्व
 नौदनोदेदकनसंकेपेन पाकस्य कृतावन्वयात् करण-
 त्वस्यापि संघर्षपटकतया संघर्षतोपपत्तिः । अस्ति च
 ओदनस्यापि कृतौ उद्देश्यताऽऽख्या विषयता इति
 नैवाहमसंघर्षाद्य । तत्र च यत्र विध्यश्रवणम्, तत्र
 द्वितीयांतपदात्तप्रवणे 'पचति चैवः' इत्यादी धात्वर्थस्य
 इष्टसाधनत्वज्ञानेऽपि तस्य कर्मत्वमेव । आख्यातोपात्त-
 भावनायाः करोत्यर्थतया तद्वदेव सकर्मकवनिधमात् ।
 अत एव अकर्मकवाप्तुस्येऽपि आख्यातोपात्तया
 भावनायाः सकर्मकत्वमेव । अत एव तस्याः तदाकाङ्क्षायां
 'स्वास्थ्यकायः शयीत्' इत्यादौ कायपदोपात्तान्तर्या-
 देरेव कर्मत्वेन अन्वयः, स्वर्गकामपदेनेव लक्षणया
 स्वर्गदिः । धातुस्तु अकर्मक एव । अत एवात्र न भावना-
 कर्मणि द्वितीया । सा तु धात्वर्थकर्मत्वेन । सकर्मकवाह-
 स्ये यथा 'प्रीष्टीन्वदन्ति' इत्यादी । तत्र तेषां प्रथमतो
 भावनाया कर्मत्वेन अन्वयेऽपि पार्थिकं धात्वर्थेऽपि
 कर्मत्वम्, इति तेषां धातुना सकर्मकतोपपत्तिः । अतो
 भावनायाः नित्यगकर्मकत्वात् 'पचति चैवः' इत्यादि-
 निरुक्तस्येव भावनायाः कर्माकाङ्क्षायां समभाषयद्भूत्या
 धात्वर्थस्यैव कर्मत्वम् । शौक्तिकाकालात् तस्यैवप्येऽपि
 न रोपः । वेदे तु विध्यन्तैरेकवाच्यवादिना स्थावकत्वाव-
 संभवेन स्वाभ्यायविष्यकगतप्रयोगान्तरानुरोधेन लडादेरेव
 केटूल केटुवर्त्मं वा लक्षणया परिहृत्य भावनायाः
 स्वर्गादिमाप्तान्तरपरिहृत्यनया धात्वर्थस्य तत्र करणत्वेन
 अन्वयः । विधेः प्रवर्तकत्वान्मयाऽनुपपत्त्या तत्समि-
 न्याहृताया भावनाया इष्टभाष्यकत्वावदवाभावात् । 'घटं
 पटं चानय' इत्यादी वकार विना कर्मद्वयान्वयादघेनात्
 करोतेरित्य आख्यातोपानुभावात् अपि एककर्मकत्व-
 नियमेन यागादेरपि तस्यां कर्मत्वानुपपत्तेः । अत एव
 यत्र विधिप्रमाणमाहारस्य शब्दे अहर्षे वा द्वितीया-

ऽऽदिना भग्नान्तर निर्दिष्ट यथा 'ग्रीहीन् प्रहृष्यात्' ।
 'ओदने पचति' इत्यादी, तत्र घातघर्मस्य करणत्वेन ।
 यत्र तु तादृशस्यैव अप्राप्तस्वरूपान्तरकृतम्, घातघर्मस्य च
 प्रत्यक्षादिना प्राप्तिः यथा 'ग्रीहीन् प्रहृष्यात्' इत्यादी ।
 'अनेन्द्रियकामस्य लुहृष्यात्' इत्यादी तत्र आश्रयतया
 प्रकरणप्रतिपातवर्माणुवादमानम् । तासु रतिद्वयस्यै घातुः ।
 न तु तदर्थस्य परणत्वेन अन्यतः, न वा आश्रयत्वेन,
 कर्मत्वातिरिक्तस्य आश्रयस्य निर्व्यङ्ग्यमहाकथनेन
 भावनाया इन्द्रियरूपमावच्छेदाया होमव्यापि कर्मत्वेन
 अन्वये एककर्मकत्वप्रमाणेन । अत एव अनेन्द्रियक-
 निमित्तत्राक्यभेदेऽपि एककर्मकत्वमत्र एव दृष्टकालावीज-
 मुक्तं कौस्तुभादी ।

एककर्मकत्वं च न एककर्मकत्वं च एककर्मोपपत्त्य-
 कर्मकत्वं वा 'सर्वेभ्यो दूर्युष्णमातौ' । 'घटान् आनय'
 इत्यादौ तदनापत्तेः । तत्र पुनरिदुश्चिन्तनार्थानां कर्मत्वा-
 श्रयपुत्रादीनां वा अनेकत्वात् । अपि एककर्मत्वावच्छेद-
 ककृत्य 'सर्वेभ्यो दूर्युष्णमातौ' इत्यादी 'ग्रीहीन् प्रहृष्यति'
 इत्यादौ च तदनापत्तेः । तत्र पुनरप्युक्तवारीनां तदूर्व-
 साधनत्वानां च कर्मताऽवच्छेदकानां भेदात् । किन्तु
 एकत्रोपपत्तिव्यवहारेण पर्याप्तपरिहरणताऽवच्छेदरूपमवतर
 इत्युक्तं कौस्तुभे । निरुक्तस्येष्टु च सर्वत्र कर्मत्वपर्याप्तव्यवि-
 कणताऽवच्छेदकवर्माणो एतेन पदेन एकस्यैव समुदा-
 लम्पनाप्रकृत्य लोपस्य चतनतात् एककर्मकत्वोपपत्तिः ।
 'अध्वर्युष्यमानौ वाच यच्छतः' इत्यत्र च अध्वर्युष्य-
 यवनापत्त्यर्थो, कर्मत्रादिकरणताऽवच्छेदकत्वो, एकश्रोत्र-
 विषयत्वाभावात् द्विकर्मकत्वापत्तिः, अत्र पर्याप्तोपपत्तिः । तत्र
 तदोत्तरविभक्त्या वैकृतान्दरेण कर्मत्वादेरपि न्यासव-
 द्वाचित्वाभावात् तत्पर्याप्तव्यविकणताऽवच्छेदकत्वस्य
 अध्वर्युष्यमानौपपत्त्यस्य इद्व्यवहारेण विषयत्वेन एक-
 कर्मत्वोपपत्तेः । उपपत्तिश्चैतन्न कौस्तुभादी । एव
 'सुहृद् घटमानय' इत्यादौ सुहृदस्य घटे अनेकत्वभावात्
 पदद्वयेन घटपदेनैव वा सुहृद्गुणनिष्ठघटपदघात एव
 कर्मत्वोपपत्तिः । एवं 'घट पट चानय' इत्यादौ इतरे-
 तस्योपपत्त्यर्थकत्वपर्यवहारपदघातपुरीषेन द्वितीयाऽस्त
 पदद्वये लक्षणया तदुपपत्तिः । यथा च एवं एति निमित्त-

द्वयस्यैव उद्वेदपानेकत्वनिमित्तकत्वावच्छेदस्य दृष्टकालावीजं
 एककर्मकत्वप्रमाणत्विः, तथा कौस्तुभे व्यक्तम् । तत्र
 सिद्धं यम द्वितीयाऽऽदिना भावनायाऽन्तराया अन्वय-
 श्लेषगुणस्य, तत्र न घातघर्मस्य कर्मत्वम् । यत्र तु
 तत्रोपपत्त्यं, घातघर्मस्य च दृष्टकालत्व प्रमाणान्तरेण
 प्रमितम्, तत्र स्वशक्तव्यपेक्षगुणान्तरेणैव घातघर्मस्य
 कर्मत्वमेव यथा 'दध्ना पुरोति' इत्यादीः । न चैवम् 'तुडा
 पुरोति' इत्यादौ पुरोतिः सकर्मकत्वात् कर्मत्वतावदप-
 न्मायेन भावनायाः द्विकर्मकत्वापत्तिः, एककर्मकत्वापि
 भाषास्वरूपे इव कर्माविशेषोपपत्तेः । एतादृशोऽपि विषये
 यदि तृतीयाऽस्तनामपेक्षवर्णं तदा करणत्वमेव, यथा
 'तमे वशर्युष्णमाश्रयञ्जेत' 'उचैः प्रत्येण' इत्यादी ।
 यत्र तु तादृशगुणधराभावाः, तत्र घातघर्मस्यैव कर्मत्वेन
 प्रयोजनान्तरेणैव अनुवादः यथा विद्वद्वाक्ययोः । तदगापि
 (पयोजनान्तराभावे) तु 'सन्तुषातं यजति' इत्यादौ
 कर्मत्वान्तरेण करणत्वेन इत्यादि आदौ व्यक्तम् । यत्र तु
 नैपृष्टावन्तत्वं पमितम्, न वा स्ववाक्ये च तद्विद्वदित्यत्
 तृतीयाऽस्तनामपेक्षवर्णं यथा 'लोमेन यजेत' 'अग्नि-
 हीष पुरोति' इत्यादी, तत्र स्ववाक्ये इत्यदिशोपानवगमे-
 ऽपि निविधयेन भाष्यतायाः इत्यन्तरेणानुगतत्वात् इष्ट-
 सामान्यस्यैव तत्र भावत्वप्रतीत्यस्य घातघर्मस्य कारणत्व-
 मेव । 'अग्निहोत्रम्' इत्यम द्वितीयाऽपि तत्र करणत्व-
 लक्षणार्थे इति सांप्रदायिकाः । एतादृशे विषये समान-
 परश्रुत्या भावनापेक्षितं कर्म भावार्थं एव सुस्पष्टं अग्निहोत्र
 इति द्वितीयाऽस्तनधर्मो । न च दृष्टकालत्वेन अज्ञातस्य
 कर्मत्वानुपपत्तिः, अन्विष्टातकमेत्वेन अन्वयोपपत्तेः । न
 च विधेः प्रवर्तकत्वभावात्, विषयसोपेक्षभावात्कृतान्तस्य
 प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वेऽपि कारणत्वोपपत्तिः अकारणत्वात्
 तदभावेऽपि होमकर्मकभावनायाऽवच्छेदोपपत्तेः । न च
 भाष्यत्वेन अन्विष्टत्वस्य तत्र भावनाऽन्तराऽदृष्टकालात्
 पन्वाक्येऽपि स्वर्गोपपत्त्यर्थोपपत्तिः, साधनत्वेन
 अन्विष्टत्वस्य अर्थात् विद्युत्पुरीषेण कृतिताभ्यवहान्तत्वं
 इति साध्यत्वेन बुद्ध्यापि विषयेषांऽस्तुतेनैव इत्यदिशो-
 धापनतया वाच्यतात्तरेण निश्चिन्त्यत्वेन वा बोधोपपत्तेः ।
 अतः 'उपपत्तिवाक्ये घातघर्मस्य कर्मत्वमेव अन्वयः' इति

प्राभाकरोक्तमपि पुनः इति तत्रैरसिकाः । सर्वथा सिद्धं धात्वर्थस्य कर्मत्वकरणत्वान्यतरसंसर्गो भावनाया प्रसरता इति । सांप्रदायिकास्तु भावना स्वार्थवृत्तिर्कर्मत्वकरणत्वान्यतरम् लक्षणया प्रतिपाद्यते । ननु त्वेव स्वरूपकर्मत्वविरूपकोद्देश्यकत्वान्यतरसंसर्गेण भावनायामन्यथ । न तु कर्मत्वादेरपि संसर्गात् । तथापि 'प्रकृतिप्रणयौ प्रणयार्थे सह दूतः' इति साहित्यरूपान्वयानुशासननैसर्ग्यापत्तेः । नहि पदार्थानुगतमनुगतानां तेषां अन्ययानुशासकत्व युज्यते । अतः कर्मत्वकरणत्वादिस्वान्वयेऽपि वृत्त्यैव पदार्थविषया भावते । अत एव ज्योतिष्टोमेन इति वृत्तीयाऽपि पदार्थविषया भावमानकरणत्वानुवादिका इति संगच्छते । विशेषणविशेष्ययोः प्रसरतया भावमानकारकत्वस्य औत्सर्गिकत्वात् इत्याहुः । तत्र सिद्धं धात्वर्थस्य सर्वत्र भावनायां प्रसरता इति । ना पर आत्मपतोपात्ता बुदाद्युपात्ता च त्रिगुणान्वयिनी इति वक्ष्यते । तेन यत्पदोपात्तायां भावनायां नान्यत्रः । रहस्य. पृ. ५२-५३.

७ धात्वर्थस्य यथा करणत्वात्प्रत्ययप्रणयरूपेण अन्ययो न संभवति, एवं विषयकरणत्वरूपप्रत्ययेऽपि अन्ययो न संभवति न्यायसाधनात् । मोम. १।४४४ पृ. ६७. ७ धात्वर्थस्य विषयत्वेन करणत्वेन च अन्यपरिच्छिन्नं प्राभाकरः । तथाहि, प्रवृत्तिरेव नूतकार्याभियान विद्यादीनां स्युल्लसत् । प्रवृत्तिरेव न च विषयकार्यस्यैव, कार्यसामान्यशाने प्रवृत्तिर्दानात् । एव च विशेषतः कार्यप्रतिपत्त्यर्थं अत्रच्छेदकार्यसाया माययोः व्यवच्छेदकत्वात् संभवते । यद्यपि धात्वर्थे साक्षात् कार्यमवच्छेदं न धनते, तथापि सागकृतिषाभ्यं अपूर्वं दत्तं वृत्त्यवच्छेदद्वारा कार्यं अपूर्वं अवच्छेदं शक्नोति इति धात्वर्थे अवच्छेदकत्वेन संभवते । अवच्छेदकत्वमेव विषयत्वम् । इति धात्वर्थस्य यागादेः छिन्नाद्यर्थे कार्ये प्रतिपत्त्यनुबन्धितया विषयत्वेन अन्यत्रः । तथा कार्यम्, कृतीषाभ्यम्, माय इति पक्षायाः । तत्र च भावनायाः पूर्वोद्देशप्रवृत्ता या कृतिः सा भावना इत्युच्यते । सा च क्रियात्वात् करणमन्तरेण अनुपपत्ता इति कृतिषाभ्यलक्षणार्थस्य स्तुतिप्रत्यये स्वसाधनार्थेऽनुबन्धितरूपभावनात्वेन करणविषयायां

धात्वर्थ एव उपपत्त्यनुबन्धित्वेन करणत्वाऽपि संवध्यते । परोद्देशप्रवृत्तकृतिषाभ्यं हि करणत्वम् । संभवति च धात्वर्थस्य अपूर्वोद्देशप्रवृत्तकृतिषाभ्यस्य करणत्वम् । तस्मात् धात्वर्थः विषयतया करणतया च अन्वीयते । इति । अत्र धात्वर्थस्यार्थमिश्राः (गा. ६७-६८) । विषयभूतेन हि कर्म करणत्वादिना नामनेषाना खानानाधिकरणत्वम् । आर्थिकेन करणत्वेन सामानाधिकरण्यामिति चेत्, साधत्वमपि तर्हि आर्थिकमिति इति गुणविवरणं विनैव मत्वर्थलक्षणया, विना च वैकल्पेण स्यात् इति समस्तमेव नामनेयप्रतिपादनं अनुपपद्यं स्यात् । अथ विषयत्वद्वारेण करणत्वपर एव शब्दः, ततः अन्यपरेण शास्त्रेण उपायमानत्वेनोपात्त विषयत्वं न शास्त्रार्थः स्यात्, अतएव स्यात् । अथ शब्द एव प्रथम विषयतया अभिधानं पुनः करणत्वाऽपि अभिव्यक्ते, कथं सङ्गृह्यतेति द्विभेदः स्यात्, अभिधाने वा साधत्वमपि पुनरभिधीयते । नहि निगमकमिति द्विर्वाचिषते न विरिति । 'सङ्गृह्यतेऽपि किमनुबन्धित्वेन' इति न्यायात् । अतः करणत्वेनैवावश्यं न्यायः, न विषयत्वेन इत्यास्तां तावत् । तस्मात् विषयत्वस्य शाब्दिके करणार्थकृतीवास्तवतामपेरसामानाधिकरण्यात्संभवत् तत्रिर्वादाय करणत्वमेव शाब्दम् । मोम. १।४४४ पृ. ६७-६८. ७ धात्वर्थस्य सर्वत्र क्रियात्वम् । मणि. पृ. १६७. ७ धात्वर्थस्य सर्वत्र भावनाया प्रकारता । अक्ष सिद्धिः 'आख्यार्थाः' इति सिद्धौ भाद-रहस्यविभागे द्रष्टव्या । के. ७ धात्वर्थानां नामभेदत्वेन अवस्थितानि सामानाधिकरण्येन सर्वनामभेदानि, न भावनायाः । वा. २।२।११२४ पृ. ६१६.

८ धात्वर्थे पुनः सा विधातव्यः संबन्धी इत्यनेन न्यायेन क्रियाद्वयसिद्धयर्थे विशेषणव्यापि विषयप्रत्ययेऽपि संबन्धः । (तत्रेवो हि विधीयमानः संबन्धिर्नाम तदवस्थितयेत् धात्वर्थे पुनः न विधातव्य एव संबन्धी, अन्यथा संबन्धस्य संबन्धी शेषः स्यात् न क्रियात्वात्) वा. २।२।११२६ पृ. ६०२ । सु. पृ. ७४३.

७ धात्वर्थानिबन्धितभावनयाः पर्यायः संस्था-द्विष्टादि निवर्तयते । सु. पृ. १२१६.

० धातुर्थवच्येद् विना अतु (अनुनु ?) प्रयत्नात्
(भावनाया) फलाभावो न संभवति । सु पृ ७०८

० धातुर्थपरिष्का भावना यत्र चोचते, तत्र अत्र
नशेष समाप्यते । घा २।२।१।२।२६ पृ ५४५

० धातुर्थवर्त्म, भावनावर्म । यदि वधाकथञ्चित्
अपि धातुर्थविद्धौ सत्या अत्र तर नियमनोपपत्ते, तत्
धातुत्वस्वरूपप्रयुक्तत्वात् धातुर्थवर्म । यत्तु धातुर्थवर्मेति
पुष्पा अनुष्ठितकर्मणि कदाचिदुपपत्ते द्रुतशिक्षा वा
कारणात् कदाचिदुपपत्ते, तत् नियोगप्रयुक्तत्वात्
नियोगस्य च भावनाविषयत्वात् भावनावर्म । कर्मद्रव्यस्य
अधिष्ठाना यत्ननियमानावेऽपि यदेव धातुर्थं प्रति
कर्म वम्, तदेव भावना प्रति न भवति इति
तयोभेदः । धातुर्थवर्मावस्थानतर नियमन उपपत्तमानत्वात्
ओदनस्य धातुर्थवर्म वेऽपि ओदनस्य वल्लभ्योऽधिकतमत्वरूप
प्रयत्नाध्यनाकनेककोचरत्वात् ओदनमागोद्रेणो न
प्रस्तव, तदा एकस्यैव उभे प्रति कर्मता । सु
पृ ५८५

० धातुर्थविचार । अत्र ध्याकारणा । भूवादि
पातुना उपधात्वरूप फल तदनुपूर्णे न्यागारश्च
वाच्य । उपनि प्राक्त्वंम् । फले शक्तिप्राप्तकथं 'भू
हृत्तापान्' इत्यादि सर्वोऽपि धातुपाठ । ध्यापारे
शक्तिप्राप्तकथं 'भूवादयो धातवः' (पा० १।२।३)
इति सूत्रम् । लभ याप्रकारेषु ध्याविषु पातुर्ध्या विषये
इति वाच्यताध्यायैवाचिता सर्वधातुना सूत्रवति ।
वाधातोश्च धितिरूप ध्यातव प्रथ वाच्य इति सर्वधातुना
न्यागारधातुत्वम् । न चैवम् 'बीजमङ्गुरीकरोति' इति
प्रयोगात्पि, इत्यायत् । अत्र फलात्पूर्वकं ध्यापारे
न्यागारत्वे ये पा फले अनुपूर्वकत्वात् सर्वोऽपि ध्यापारे
लभ्ये वेन फले न्यापारे न शक्ति । प्रत्ययामस्तु
न्यागारश्च फलप्रभवश्च इत्याहुः ।

कश्चिन्नु 'भूवादयः' इति सूत्रं कृतेशेषादि
शब्दप्रत्यय कृत्वाऽऽदित्वात्तथाचक्रभूपक्षाया गतिकचक्र
वाप्रकथा ध्यादिगणपठित्वात् धातव इत्येतदर्थकं सत्
फलात्पि सर्वधातुनामाह इत्याह ।

अत्र प्रणटन । फलमेव ध्यायार्थं । पवित्रमित्यत्रि
पसत्यादीनां विद्विचि उत्तरदेशसंयोगपूर्वदेशविभागात् अथो
देशसंयोगादय एवार्थं । अतुत्पूर्वकारस्तु प्रत्ययार्थं ।
एवार्थसंज्ञमानवादिक् न्यापारे अनेति, हमानावदे
पात्तत्वात् । तेन न्यागारविरमे न पचतीति प्रयोग
फलात्तु पाददक्षाया न्यागारमात्रकाले पचतीति प्रयोगश्च ।
न्यागारविरमे 'पापो विद्यते, प-वर्धो विद्यते' इति
प्रयोगस्तु 'विद्विचिर्वर्तते' इतिवत् इष्ट एव । अत एव
'पाक करोति' पापे न्यागारते' इति ध्यायत्तु पृथक्प्रयोगेन
न्यागारविवरणम् । न च 'ज्ञानो रामनवान्' इति
प्रयोगात्पि, उत्तरदेशसंयोगफलत्वात् तदवनिष्ठत्वात्
इति ध्याच्यम् । तथा वेऽपि निरुक्तवादिर्षवचनित्येण
वत्तमानस्यैव फलस्य वाच्यताङ्गीकारात् । अथवा भानि
गुणवर्धनध्या संयोगानुत्पत्तिनामा इमेऽपि सत्त्वात्
न्यागारधातुत्वैऽपि तुक्को दोषः । एष विध्यधङ्कृति
तात्पर्यवच्छाद्यनवादीनामपि न्यागारे एवावयव । तेन
'ओदनमात्रं पचेत्' इत्यादि ओदनमात्रवच्यस्य कृति
साध्यत्वस्य च न्यागारे एवावयव । एतेन फलस्य उपाय
गोचरकृतिसाध्यत्वात् उपायस्य स्वगोचरकृत्वात्प्येन
विधिसाच्येष्टकावनं कृतिसाध्यवयो पाके साध्यात्
तत्र प्रकृत्युपपत्ति इति मणिकुटुम्बम् (गङ्गयो
धातुधोक्तम्) अपालम् । तदनुपूर्वकत्वात्पि प्रकृतेश
वात् । न चैव यजेत् दद्यात् जुहुयात् इत्यादिपु
पराय वप्रसङ्गः । स्ववच्यस्वरूपत्वात् एवार्थत्वं इति
वाच्यम् । यजते स्ववच्यस्वरूपत्वात्पि वात्, ददते
परस्व वच्यस्वरूपत्वात्पि वात्, जुहोते प्रथेयस्वरूपत्वात्पि
त्याम् यजिषाम्य, संकल्पितस्त्रीकरणपूर्वकस्वत्वात्पि
स्वस्य स्ववच्यस्वरूपत्वात् ददातिपदवाच्य, देवको
देवप्रकृत्युपपत्तौ दत्तत्वात् जुरोतिपदवाच्य इति मेदः ।
न च देवताये हान्यस्वरे मजति इति प्रयोगात्पिचित्ति
वाच्यम् । देवताय अर्थप्रदानेन तत्र ददातेलीऽपि
कृत्वात् । एव च मति भवति विद्यते इत्यादि फल
साध्यादीतिरूपवधते । कर्तोऽपि उपचिह्नरूपत्वात्पि धम्,
तदनुत्तरधातुत्वेन रूप प्रत्ययत्वात् । एव च न

करोति यत्सो समानार्थकत्वम्, न वा यततेः सप्रमोक्त्या-
 पत्ताः अनुमोक्षश्च । एव जानाति इत्यत्र विज्ञातीय-
 विपयता, इच्छति इत्यादावपि विज्ञातीयविपयता, नश्यति
 इत्यत्र दर्शनभावस्वरूपकृतेषु वाच्यम् । अतः सर्वधातूना
 फले एव शक्तिः इत्याह ।

अन्ये तु न्यापार एव धात्वर्थः । न च उक्तदोषः,
 एतद्गतुममिन्वाह्वतद्वितीयाया एव संयोगादिरूपक-
 विशेषोपकाराप्तीकायावित्युद्गः । केचित्तु पक्षीत्यादी
 कृत्जनकताऽयच्छेदकत्वम् न्यापारसमुदायनिष्ठः कर्मि-
 न्यापारनिष्ठो वा वैज्ञात्य आगच्छोपाधिविधेः सिद्धः पञ्चाशदर्थः ।
 एतच्च धातुपालन्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वया तादृशैर्वापि-
 विवक्षामाम् 'चैवः पचति' 'काष्ठं पचति' इत्यादिः
 प्रयोगः । एवं करोतेर्वापारवाचित्वम् । न च कर्म
 जन्यन्यापारप्रतिबंधानात् पञ्चदशकुरयोः कृताकृत-
 स्यरूपेण वेगेण १५-दमामेऽपि चैवे 'रुन्दं करोति'
 इति अप्रयोगेण च करोतेः पचतिवाचिः इति वाच्यम् ।
 करोतेर्कर्मार्थकत्वे, तस्य अकर्मकत्वेन करोतेर्कर्मकत्वापत्तेः
 कृत्समानाधिकरण-न्यापारवाचित्वात् । उल्लिख्यकृ-
 त्त्यधिकरण-न्यापारवाचित्वेन ज्ञानादाविव अन्यकर्मत्वे तु
 यत्तरेरपि उक्तमकत्वापत्तिः । एषाचक्रे इत्यादिषु यततेः
 अनुप्रयोगापत्तिः । अतः करोतेः न्यापारसमान-ववाचिर्पि
 इति वदति । अन्ये तु करोतेर्यववाचित्वम् । न
 चोक्तदोषः, विवक्षाऽविवक्षाम्प्रा सकर्मकाकर्मकधालोः
 पञ्चाशदर्थेऽपि 'पचति' 'गाश्च आसते' इत्यादी अवि-
 प्रवृत्तेन नोक्तं सकर्मकत्वम्, किन्तु अविवक्षाविरहविविष्टि-
 कर्मकाहुधातुत्वम् । तेन सकर्मकेः विरोधकामात्रेण
 अकर्मकत्वस्य अकर्मकविवक्षाऽऽश्रयेन च सकर्मकत्वस्य
 च अपत्तिः । आत्ताह्वापः गन्धैश्चि-पहृष्टत्वात् एकस्य
 वातोः अर्थभेदेन सकर्मकत्वाकर्मकत्वे । एव पर्यायानामपि
 तत् अन्वाहताम् । एतन्नविवक्षाविरहविविष्टितर्मद्रथा-
 कादृशकृत्यर्थं द्विकर्मकताम् । तथापि एककर्मिन्प्रपञ्चनेन
 'निशा निगाव' इत्यादिप्रयोगे न वृत्तिः । अतः प्रश्न-
 एव करोत्यर्थः इत्याह ।

यत्तु जानाति नश्यति इत्यादी न्यापार एव
 प्रत्ययार्थः । तस्य न धात्वर्थे अमेदेन आचयः । तेन

ज्ञानाभिज्ञो न्यापारः, नाशामिज्ञो न्यापार इत्यर्थः ।
 इत्याह । यत्तु प्रकृतिव्यवर्धयोः अमेदात्त्ववक्ष्ये व युवप्र-
 त्वेन पूर्वदाभिमकटिखिलत्वेन उपेक्षणीयम् । मणिः
 दृ. १००-१०३.

अथ आहूरहस्त्वम् । अथ बोऽय धात्वर्थो नाम ? अथ
 विवदन्ते बहवः । तत्र मण्डनमिश्रास्त्वाव् विवदृत्वादि-
 रूपेण फलमेव धात्वर्थः । तदुक्तं कृत्वात्कारिणो न्यापार-
 सङ्घट्टं सर्वोऽपि न्यापारत्वेन प्रत्ययार्थः । कृत्वाच्च त
 प्रति प्रकारत्वं इत्याहुः । तत्र । गमनजन्यसंयोगाश्रयो
 प्राप्तः इति प्रयोगानापत्तेः, संयोगात्पञ्च कृत्वा गमन-
 रूपत्वेन तत्रान्यत्वाभावात्, 'गमनाश्रयो प्राप्तः' इति
 प्रयोगापत्तेः । न च ल्युप्ते भवनात्वाचकत्वेन न्यापार-
 मिथानात् नैतादृशप्रयोगावापत्तिः, 'गम्यर्थवान् प्राप्तः'
 इति प्रयोगस्य एवमपि आपत्तेः । 'गम्यर्थवन्मस्यसंयोगा-
 श्रयो प्राप्तः' इति प्रयोगानापत्तेश्च । स्वल्पार्थाहास्यस्य
 कृत्वाच्च पञ्चिदर्थत्वे तस्यैव कृत्वाभावानुत्पत्तयेन स्वर्ग-
 साधनतापत्तेः, स्वाभिनेतृसादिव स्वर्गोत्पद्युवपत्तौ अपूर्व-
 कल्पनाऽनापत्तेश्च । अतो न्यापारमार्तं धात्वर्थं एव च
 द्वितीयाऽर्थः इत्यन्ये । तदपि न । न्यापारत्वेन धात्वर्थे
 सर्वधातूना पर्यायवाच्यतेः । क्रियावादिना विशेषरूपेण
 वाच्यत्वे त्वजिगम्योः पर्यायताऽऽपत्तेश्च । पूर्वदेवविमागा-
 नुहना क्रिया त्व्योरेषः । उच्यतेऽसंशयोक्तानुहना हीर गमेः ।
 तद्यदि क्रियामार्तं धात्वर्थः कृत्वात्मान्य च द्वितीयाऽर्थः,
 तदा तयोः पर्यायवाच्यताः । अतः उभय परं न्यापारश्च
 धात्वर्थः । उभयत्र च प्रत्येकं दाक्षिण्यं । नातः ओदनदि-
 पदाधीत्य एकदेवात्म्यप्रसङ्गात् । तयोश्च जन्यजनकभावः
 संसर्गः । न्यापारविद्योत्पत्त्यर्थं बोधः । तत्रैव कर्मकारका-
 त्तिरिक्तोपदेवकारकात्प्रत्ययः, कर्मकारकत्वञ्च फले ।
 न्यापारश्च शरीरनिष्ठः कृत्वात्तादिः, आत्मनिष्ठः प्रवृत्तादिश्च
 तत्त्वेन वाच्यः । अनुमतीकृत्यमन्तरस्य निर्वृत्तुमगतैः ।
 न चैव सर्वकारकत्वात्समाया तत्त्वेन धात्वर्थे नानाऽर्थव-
 द्वावृत्तिः, इत्यत्रो वे सर्वकारकाणां प्रथमतोत्पत्तिः ।
 नानाऽर्थकत्वेऽपि वाच्यकत्वात्प्रसङ्गात् । इव विवक्षा,
 तदा तेषामेव बोधः, तदादी इव पुदित्यस्य, तद्वारक-
 र्थेन च तदा प्रथमाऽऽपत्ताम् । अत एव 'सगती पचति'

इत्यादिप्रयोगोऽपि विवक्षाया संगच्छते । अतः तत्रोऽपि
 व्यापारो धात्वर्थः । आख्यातार्थेऽपि यगादिविकरणस्थले
 कर्म श्राद्धविकरणस्थले च कर्ता । अकर्मकधातु-
 चरणव्यादिविकरणस्थले च भावकरो धात्वर्थ एव, 'तः
 कर्मणि' (पा० ३।४।६९) इत्याद्यनुवाकनात् । सर्वो
 च धात्वर्थे प्रति श्लेषसंभवेन युगात्वम् । 'भावप्रधान-
 भावधातव' इति स्मृत्या (निष्काम्) भावपदवाच्य-
 धात्वर्थस्य आख्यातार्थे प्रति प्राधान्योक्तौ । प्रथमार्थ-
 प्राधान्यस्मृतौ तु तुषादिविषया इति वैयाकरणैः । तदपि
 न । पूकारत्वादेः 'पञ्चति' इत्यतः अप्रतीतेः, अभास-
 मानस्य उपपत्ताऽऽच्छेदकत्वायोगात् । पूकारादिक विना-
 ऽपि चैननिष्ठक्रियात्तरमादाय स्वतः सिद्धत्वात्वा कावमाने
 व्योदने 'सैः पञ्चति' इति प्रयोगाय । वृत्तद्वयापारस्य
 तदनेनतत्वेन अनुभवे 'यागः इच्छ शानं धा' इति
 वादितिप्रतिपत्तयुपपत्तेः । अतः अनुभूमानं प्राप्त्वं-
 यागत्वादिबभेव तत्कालोपवाचकत्वात् व्यापारकृत्य-
 राणोपाधिकप्रसामान्यं पञ्चदिपदप्रसङ्गात्ऽऽच्छेदकम् ।
 तत्त्वत्वे 'पाकः पाकः' इत्याद्यनुगतप्रतीतिः प्रमाणम् ।
 पलोपचापकताऽऽच्छेदकतया शक्यतऽऽच्छेदकत्वेन वा
 तत्सिद्धिः । पलोपचापकत्वापरात्वादेः प्रमाणत्वात्कतो बोधः,
 न तु शान्तबोधः । अत एव पञ्चत्वापि न द्वितीयाया औप-
 आनन्दोपाधिकप्रसङ्गात्तत्रैव तदर्थतायाः स्थावविष्यमाणा-
 ख्यात् । शान्ताऽऽच्छेदक च तत्तद्व्युत्पत्तम् । पाकत्वादिर्क-
 च विकृतिसंज्ञकत्वापारवृत्त्येव, न तु सम्यग्भाविद्व्युत्पत्तिः ।
 'पाक करोति' इत्यादिना शान्तादेः वाक्यं दृष्ट-
 विविचयान्त्वान् । न च पञ्चद्विषयसिन्धाहृतनातो, षटे
 एव नाधिकरणत्वात् पुषक् विवरणोपपत्तिः, अनेककाल-
 कल्पने व्यापारविषयकत्वात्तद्विषयकत्वादे वा गौरवात् ।
 'आमे गमनकात्' इति प्रतीत्यार्थसंभवेन व्यापार-
 प्रतीतेरपि भावप्रधानत्वात् । अत एव विकृत्यननक-
 त्यापारवृत्तम् एव वाक्यदर्शनं, न तु तत्त्वनकत्वादिरेति,
 तस्य पृथक् विविचयमात्रेण पञ्चार्थत्वाभावात् । अत एव
 'त्रेजःसंयोगमार्थं पञ्चार्थः, न तु विकृत्यनुपपत्त्यापार-
 क्षामान्यम्' इत्यपि प्रसुताम् । अग्निर्धेयोपालुवृत्त्यभाव-
 यत्सपि भावविकृत्यनुपपत्त्यावकाशकतीरे 'पञ्चति' इति

प्रयोगान् । अत एव पावात् पृथक् विविचयमाणाव्यादेः
 मासमानस्य मानकरणविशेषाया परिशेषात् आख्यात-
 र्थत्वमेव । तस्मिन् वाक्यादेः प्रथमत्वं मन्वृत्त्यर्थत्वादेव ।
 एवं च प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतिरेपि न संशोचिता भवति ।
 रहस्य, पृ. ४७-४९.

० धात्वर्थविधानं लिङा तावत् स्वपदेनोपात्तत्वात्
 धीत्वम् । या. ३।३।१४ घृ. ५९३.

० धात्वर्थविधौपादिना ययना इति कर्मत्वतां न
 गन्तोलि प्रतीतम् । या. ३।३।१६।४ घृ. १०६९.

० 'धात्वर्थव्यतिरेकेण मध्यमेया (भावना) न
 लक्ष्यते । तयापि सर्वसामान्यरूपेणैवावगम्यते ॥' सर्वत्र
 हि अधिभवादी ' करोति ' इत्यपि सामान्यवाचारागः
 प्रतीयते । या. ३।३।१९ पृ. ३८२.

० धात्वर्थसत्ताविधानेन उपसर्गार्थसत्ताविधानं
 शक्यते । प्रत्येन हि श्रुत्या धात्वर्थस्य सत्ता त्वयते,
 विग्रह्या उपसर्गार्थस्य सत्ता अर्थविषयभावं दुर्लभ
 भवति । भा. १०।१।६।९.

० धात्वर्थसामान्यं भावना इत्येतदवयवम्, न्य
 शक्यताया सामान्यम्, न तु गोत्रादिलक्षणे । या.
 ३।३।१९ घृ. ३८३.

० धात्वर्थादीनां प्रथमभित्ताना स्वरूपमात्राभिप्रायिर्क
 इत्यभिहितत्वववादः । प्रत्यये अनित्यमभिधानम् ।
 वस्तुतस्तु अनित्यमभिधानं हापि नास्ति । इत्यतः

० धात्वर्थाद्युक्तितया वाच्यमेदः । या. घृ. १८८.

० धात्वर्थाद्युक्तितया वाच्यमेदः । या. घृ. १८८.

० धात्वर्थाद्युक्तितया वाच्यमेदः । या. घृ. १८८.

० धात्वर्थाद्युक्तितया वाच्यमेदः । या. घृ. १८८.

० धात्वर्थाद्युक्तितया वाच्यमेदः । या. घृ. १८८.

गतेः । तथापि प्रायेण धातूनां क्रियावाचिबन्धम् । सु. पु. ८६२.

● धातुसामानाधिकरण्यं विना नामधेयलाभोगः । सु. पु. ३९६.

● धातुसामान्यार्थं (मस्यश्रेषु दशरथेषु च) लौकिकं धेयपदानम् । भा. ३।४।१२।३२ । वमनापैव हि त पिबन्ति (तेन धातुवैषम्यनिवृत्तिः) । ३३.

● धानाभिर्हासिर्वोजन श्रीणाति ज्योतिशोमे । व्यास पानानु मदेवधर्मानं न धार्यः । भा. १।४।१२।८५-९०.

● धानान्तानां वसनीयपुरोडाशेषु निघमानानामेव आश्विन शोमे निधानं ज्योतिशोमे, न तु निधानाद्येनपूर्वधाना- संपादनम् । के. ३।८।१८।३३, वि. ३।८।१९.

● धानानु अवपातस्य न बाधः इति भाष्यमतेन, मन्ये वेपणस्य च बाधः इति वार्तिकमतेन । के. १०।१।३४।७५.

● धानानु दूर्ध्वं इति ह्यवा बाधः कार्यः महापितृभ्यो । धन हि हन्तिः पादाभ्यां भविष्यति, न धानस्य विहनिष्यते । भा. १०।२।३३।७५.

● धानाऽऽदिषु वसनीयेषु पुरोडाशवाच्यो भक्तः संनिहितेषु प्रयुक्तः ज्योतिशोमे । भा. ३।८।२४।४५.

● धान्याधिकरणम् । शाकवामनामयने प्राकृतधान्य- मसीतिमन्त्रगतधान्यपदस्य वाच्यत्वेन उक्तः ॥

गुणशब्दस्तथेति चेत् । १।१।१३।३८ धर्णकं १ ॥

भाष्यम्—एवं वा । दूर्ध्वपूर्णमास्योऽभनन्ति 'धान्य- मसि पिबन्ति देवान् इति ह्यपि तदुल्लान्नापति' इति ।

एव भाष्यशब्द इति संशयः किं सन्निवृत्तवचनो न भवेति । किं प्रातम् ? योऽयं गुणशब्द इव लक्ष्यते धान्यशब्दः,

नातौ समवेतवचनः स्यात् । धान्यशब्दो हि धान्यमभि- यति, न तु धान्यश्रेयोष्यते । सप्तमे हि धान्यशब्दो वर्णते । सप्तुत्वेनैव उच्यमानेषु धान्यपञ्चमार्जनं क्रियते ।

सप्तममेतस्य प्रजाग्ने अहं यथा ऋषिर्हि । समगत् पिबन्तिषु भोदिष्यमिति ।

न, समवायान् । ३९ ॥

भाष्यम्—नेतदेवम् । समवेतो हि धान्यशब्दार्थः । य हि सप्तुत्वे वर्णते तद्विहासत्वात् लक्षणम् । यथा

'अशिक्षेयु गाल्यो भुवन्ते' 'गावः पीयन्ते' इति । भुवन्तुपादाने अहं कल्पयित्वा, इति लक्षणशब्दः परिकल्प्यते । तस्मात् समवेतवचनः, विकारे चोहितस्य इति ।

प्रयोजनं अस्ति शाकवामनामयने वृद्धिशासंन-वरम् । तत्रेहं समाम्नायते 'सपिबन्तेष्विष्यतेऽहनि यूपपतिर्मुंगया याति, स ह्य यात् मृगान् हसि तेषां तारवाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति' इति । तत्र अविकारेण 'धान्यमसि पिबन्ति देवान्' इति प्रयोगः कर्तव्यः यथा पूर्वः पद्यः । यथा विकारतः, ऊहः कर्तव्यः, 'मासमसि पिबन्ति देवान्' इति ।

दृप्—अत्र प्रयोजने चोद्यते । प्रकृतिशब्देन (धान्यशब्देन) विकारात् (तदुत्सवः) प्रकाशिताः प्रकृतौ लक्षणम्, इहापि (शाकवामनामयने) चोदकः तथैव (धान्यस्य प्रकृतिशब्देन मासं) प्रापयति । तस्मात्

गुणशब्देन मासं प्रकाशं लक्षणम् । नेतदेवम् । विद्वतो अर्थः चोदकेनातिदिश्यते । न गन्धो वाचकः इति अत्रैव (तृतीये पादे) वक्ष्यामः ।

ए च अस्मादायने प्रयोगे निमित्ति अवाच्येन प्रकाश्यते । प्रकृतौ (धान्यपदस्य) आम्नातामप्येव अवाच्येनापि शब्देन विकारप्रकाशनं कृतम् । तत्र (धान्यपद इह) अपूर्णं निवृत्तम्, न चोदकः प्रापयति । न च वचनमस्ति प्रकृत्या विकारः

प्रत्यास्य इति । तस्मात् मासशब्दस्यैव प्रयोगः । (परमार्थतरु मासस्य अपिवायो नास्ति) ।

सोम—इदं च मासस्याध्यायिधवात्सल्ये इति कृत्वा- विगताय ऊहम् । यानुवन्तु वेपणाध्यायिधवात्सल्ये मासे च वेपणाभावात् तदध्यायिधवाः सममन्थ निवर्तते इति दृश्यम् ।

वि—'नोऽहं ऊहोऽयथा धान्यशब्दो, नाहं गतो- क्तितः । ऊहो लक्षणशब्दस्यैव गोशानस्यैव संगतः ॥'

'गावः पीयन्ते' इत्यत्र गुणशब्दस्यैव इति नाम- वेतार्थं च लोका वर्णयन्ति, पिबन्तु (गोशब्देन) इत्यं लक्षण- अर्थं समवेतस्य प्रतिबन्ति, तद्वत् ।

भाट्ट—एव वा । दूर्ध्वपूर्णमासोः 'धान्यमसि पिबन्ति देवान्' इति मन्त्रः भूतः । ए च 'धान्यमसीति

एषदि तण्डुलानविवपन्ति इति वचनेन तण्डुलाधिवापे विनियुक्तः । तत्र धान्यशब्दः सत्पुत्रस्यवचनः तण्डुला-
 वहाया प्रयुगमानः धान्यन्वारीयेण वृत्त्यर्थः तद्विश्रादिवद-
 शब्देव अवसवेतार्थः इति मात्सेऽपि तद्वारीयेण प्रयोक्तव्यः ।
 इति प्राप्ते, 'शालयो भुवन्ते' इति वाऽपि प्रवृत्तिवाचक-
 पदप्रयोगात् प्रयुक्तलक्षणोपपत्तेः अतिप्रदाक्षितवृत्तस्वर-
 कर्तृशामानाधिकरणत्वात् लक्षणया धान्यशब्दः तण्डुलपद-
 सन्तु समवेतार्थक एव । ननु एवं समवेतार्थकत्वेऽपि
 मात्सेऽपि लक्षणवेव धान्यशब्दप्रयोगोपपत्तेः नोहप्रसक्तिः ।
 धान्यपदस्यैव प्रकृतौ तण्डुलस्मारकं वा, विकृतौ मात-
 स्मारकस्य श्लोकादिषु कथञ्चिद् ऊहलक्षणान्तात्वेऽपि
 वा धान्यपदवाच्येन मातृपदप्रक्षेपरूपविकृष्टतानावृत्तिः ।
 यथैव हि प्रकृतौ अतिप्रदेने शक्यम् अपूर्वसाधनीभूता
 देवता मन्त्राद्येव इति लिङ्गलक्षितभूत्या मन्त्रविनि-
 योगात्, विकृतौ अतिप्रदेन्याया शक्यत्वा अतिप्रदेनेव
 उक्तदेवताप्रकाशानोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेपः । यत्ना गतो
 प्राकृतवृत्तितदवधयोः बाधे प्रमाणाभावात् । अपि तु
 अन्वयेवत्यापामैव यः । तत्र शक्या अतिप्रदेने ताप्रकाश-
 नाद्युपपत्तेः प्रकृतौ वृत्तिविशेषावत्त्वात् । विकृतौ च
 वृत्तेर्वाचारत्वेन तन्मूलैर्नैव अतिप्रदरूपवशात्प्रमातेः न
 लक्षणया विना अतिप्रदेने ताप्रकाशनम् । अतस्तत्र
 प्राकृतवृत्तिलिङ्गार्थं सूचीविशदन्तप्रक्षेप एव शरणात् ।
 न तु अतिप्रदेवत्याया विकृतौ । तथैव धान्यपदेन लक्षणया
 प्रदेवप्रकृतिसूत्रं प्रकाशयेत् इति गौणसामर्थ्यकलित-
 भूत्या मन्त्रविनियोगात् विकृतावपि माते उपकारवृष्ट-
 भावेन वृत्ते तावृष्टभावेन च धान्यपदस्य अतिदेवतात्
 तद्वाचाया धान्यपदेनेव मायप्रकाशशोपपत्तेः न पदान्तर-
 प्रक्षेपः । इति चेत् । सर्वं प्राकृतप्रकाशानरूपोपकार-
 वृष्टभावेन प्राकृतवृत्तिलक्षणवागतिदेशः तत्पृष्टभावेन च
 अन्वयविरूपवदावृत्तिदेशः, एतस्या वृत्तमतिदेशो
 प्रकाशनवृष्टभावेन अतिदिष्टस्य पदस्य विकृतौ लक्षणयाऽपि
 प्रकाशप्रक्षेपोपपत्तेः पदान्तरप्रक्षेपान्नापत्तिप्रसङ्गात् । तथापि
 प्राकृतपदनिष्ठाकृतवृत्तिरेव विकृतौ अतिदिश्यते, न तु
 वृत्तिप्रधानम्, प्रमाणाभावात् । अत्र एव गीर्षे प्राकृत-
 पदस्यैव प्राकृतवृत्तेरपि बाधत्वेऽपि सूर्यप्रकाशनकार्यानु-

रोधेनेव पदान्तरदान्तरानुरोधत्वं सूत्रपदप्रक्षेपः । अतश्च
 धान्यप्रवृत्तिव्यरूपस्यवचनवचन्यायाः प्राकृतलक्षणावृत्तेः
 माते बाधे संभधान्तरत्वरूपलक्षणावृत्तिकल्पने प्रमाणाभावात्
 धान्यपदस्य बाधावदप्रमाथे मातृप्रकाशनरूपकार्यानुरोधेन
 धान्यपदान्तरानुरोधादेशे मातृपदप्रक्षेपः । अत एव न
 प्रकृतिवाचकमृगपदप्रयोऽपि । अन्वयपदप्रक्षेपसंभवे
 अप्राकृतलक्षणया पदान्तरप्रक्षेपस्य अन्यास्यत्वात् । अतः
 शाकशानान्यत्वे 'तरसमयाः स्वकीयाः पुरोडाशा मन्वन्ति'
 इत्यत्र माते अविधाये क्रियमाणे 'मावमति' इत्युक्ति-
 त्वस्य ।

इदं च कृष्णाग्निनाम । वृत्तीये (३।१।२३ माट.)
 शक्नीपोद्देशेन इतिवृत्तेनैव तावद्विधानामव स्थापितत्वात् ।
 अन्वयि वा प्रदेवप्रवृत्तिवे अर्थलोपेन तत्र अविनाशस्य
 चराशिव कापितत्वात् । विक्रमेण चैतत् न्यायमुपा-
 कारमतनिराधुर्गकं तत्रपदितं द्वितीये 'धर्ममात्रे तु
 कर्म स्यात्' (२।१।१५.) इत्यत्र कौटुम्बे ।

मण्डनम्— ऊहं प्रवेदान्ममसीति वाचकम् । १५.
 शंकर— 'सर्वतः धान्यशब्दस्यः ।' ऊहः । २१.

७ धान्याधिकरणप्रयोजनभावे तु शक्नीयशब्द-
 पदान्तरयोदाहरणमनादत्त इति परिहारस्त्वनायम् 'यथा'
 इत्याद्युक्तम् । सु. पु. ६३९.

४ धान्यपदलक्षणायाः । यथैतत् स्वरूपम्
 'शास्त्राण्यपीत्य मेवासी दान्तस्य च पुनःपुनः । पत्ते
 तस्य निश्चाय सुदधानत्वं तान्मनोयजेत् ॥ मन्त्रमन्त्रस्य
 नेषावी शानविशानतत्त्वम् । पञ्चान्वयि धान्याधी त्वेवेद्-
 प-यमदीयतः ॥' इति पञ्चदश्यानुक्तम् । अन्वयः
 'तरसापत्यम्' (पा० ४।१।१२) इत्यादिभूतमहाभाष्ये-
 ऽप्यभिहितः । साहज्ये. २४०. ७ धान्यपदलक्षणायाः ।
 यथा कश्चिद्धान्तार्थो शास्त्रिकल्पं सतुषु सपत्न्यामाहुरति
 नात्तरीयकत्वात्, ७ यावदादेवं तावदादाय तुपत्न्याल-
 न्दुसृजति । महाभाष्ये 'तत्प्राप्तवम्' इत्यत्र । भूतिः.
 पु. २६८ षटि. ७४.

७ धान्यशब्दः सत्पुत्रे वर्तते । स हि तण्डुलेषु वर्तते
 तद्विनिरन्तात् लक्षणया । यथा 'वाशिवेषु शालयो
 भुवन्ते' 'मातः पीयते' इति । भा. १।१।१।

३८-३९, * घान्यशब्दस्य दशपूर्वमाशब्दपेपणमम-
गतस्य विकृतौ धात्वन्तासामपने 'मांशमसि' इति ऊहः ।
१।१।१३।३८-३९ वर्गकं १.

* 'घा'प्रत्ययः प्रकारवाची सन् एकवार इत्यर्थम्,
बहुनां सहजावं वा भूते । कृष्णलेपु 'एकषा ब्रह्मण
उगहरति' इत्यत्र तु उदगाधोव भूते । वि. १०।२।४.

* घान्या व्याघ्रशब्दाः इहेः क्रमे अतीते सौमा-
रीष्टीणां अन्नागते मनोऋचः सामिधेनीषु घान्या इत्युच्यन्ते ।
तथा 'पृषुपाजाः, तं उवाचः' इति द्वे घान्ये सामिधेनीषु
कल्प्येते । मा. ३।२।७।२० पृ. ७७३, * काः पुनरेता
घान्याः नाम ? नास्य शब्दस्य पक्षिद्विद्वेष्यमामदे ।
उच्यते, सामिधेनीषु घान्याः । कुतः ? एवं हि भगवतः
पाणिनेर्यचनम् 'घान्यसान्नाय्यनिक्राय्यघान्यामानहविर्वि-
वाहसामिधेनीषु' इति । अस्माद्वचनात् श्रुतिमनुमिमीमहे ।
विशिष्टस्य स्वसि (सामिधेनीषु) चननप्रपणते एव ।
५।२।२।५. * घान्यानां समिद्धयमानवतीसमिद्धयन्त-
रालनिवेशः 'इषं वै समिध्यमानवती, असौ समिद्धवती,
यदन्तत् तद्घान्या' इत्यर्थवद्भ्रामाश्याधीतः । तत्र
'समिध्यमानो अश्वरे' इति समिध्यमानवती, 'समिद्धो
असौ' इति समिद्धवती । अधिकरण दशपूर्वप्रवृत्ते । के.

* घान्याशब्दः सामिधेनीषु निपातमानः ताम्ये-
वेत्तप्रकारणात् नान्यसु धीवमानासपि घान्याशब्द-
कल्पनं भवति । वा. ३।७।७।३०.

* घान्याशब्दोऽपि एव कश्चि गम्ये स्युः, अन्यस्य
अतन्त्रवः अन्ते स्युः, यदस्यपणमत्ताम् । दशपूर्व-
माशब्दोः सामिधेनीषु द्वौ पणांमात्रमधिकतानामुच्यमान्ते
निवेशः । रत्न. ५।३।३।६-६. * घान्याशब्दितानां
शब्दां समिद्धयमानवतीसमिद्धयन्तन्त्रमतिधानस्य अपे-
क्षितविधिवत्सिद्धौ घान्याशब्दस्य धीवमानवाचित्व-
निपातत्वात् 'यत्रयत्र नै देवा यशस्य छिद्र निरवान्तेछद्
घान्याभिरविशुः तद्घान्यानां घान्यास्यम्' इत्यर्थेवादात्
छिद्राधिपावनिमित्तघान्याशब्दवत्त्वागतेः पृषुपाजव्या-
दीनां सामिधेनीनामेव भाववशात्पनिमित्तघान्याशब्दान-
पारगाविशेषः । सु. ३।७ पृ. ३८.

* घान्यासमाख्यत्वं मशोऽह्वानम् 'अग्निष्ये
पुरोहितः' इत्याख्यानम् (जस. ८।२।७।१) 'पृषु-
पाजाः' इति द्वयोश्च (पृषुपाजाः, तं उवाचो) सामि-
धेनीषु प्रवेष्ट्यानाम् । सु. पृ. १११९.

* धारणं प्रयाजशेषस्य तत्त्वात् च न कर्तव्ये
वाजपेयवाजपलापशुपु आगिचारणार्थम् । वि. ४।१।२४.

३ धारणे च परार्थत्वात् । १।१।७।२९॥

'धार्शो गतधिय आहवनीयः' इति पठ्यते । अयं
धार्शोऽग्निः यदा अनुगच्छति, तदा ज्योतिष्मतीः अनु-
गमनप्रापश्चित्तं कर्तव्यं न वा इति विचारं यथा पूर्वस्य
परिगमनं नृणाञ्चक्रयः इत्येवमाद्यः पदार्थां धार्शोऽग्नी
अहन्यइति क्रियन्ते, तथा अनुगमने प्रापश्चित्तमपि
क्रियेत इति प्राप्ते, उच्यते । धारणे अग्नेः कुते सति
प्रापश्चित्तं न कर्तव्यम् । चकारेण 'प्रापश्चित्तं न विद्यते'
इत्यनुकल्पते । कुतो न कर्तव्यम् ? परार्थत्वात् । नहि नदा
अग्निद्वोषार्थेनुदरण यस्मिन् काले भवत्यतो गतधीः ।
तत्र अग्नार्थेमुदरतोऽग्निः उवाचो धार्शो । न च धारणे
अग्निद्वोषार्थे अनुगमने प्रापश्चित्तं विद्विष्यत् । तस्मात्
तत्रेदं प्रापश्चित्तम् । 'मशो वै गतधियः शुश्रुवान् दाम्पणी
राजस्यः' इति मतश्रीपदस्यार्थः उक्तः । प्रापश्चित्तं
गतधीः ।

क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् । ३० ॥

'अहितमाहवनीयमुत्सृजति अर्वासाधाय अग्निं प्रग-
यति, नित्यो गतधियो धार्शो आहवनीयः' इत्याख्यातम् ।
अत्र पूर्वपक्षिणा बहुकम् 'पूर्वस्यपरिगमनान्तरितत्
शोभात् प्रागर्थोऽर्थस्य अनुगमने प्रापश्चित्तं कर्तव्यमिति'
तस्मात् सिद्धान्ति । इतरेषु प्रापश्चित्तादितरेषु पूर्वस्यपरिग-
क्रियार्थत्वात् संस्कारार्थत्वात् कर्म अनुगमनं स्यात् । इति
प्रापश्चित्तस्य पूर्वस्यपरिगमने वेत्तव्यम् । तस्मात् धार्शो-
ऽग्नी अनुगते ज्योतिष्मतीर्हितं कर्तव्यं इति सिद्धान्तः ।
के.

* धारणार्थमन्यन्याधानं दार्शनीमार्शिकं सौमिधेनु
वेदेषु न कर्तव्यम् । सौमिधेन प्रवृत्तसिद्धत्वात् ।
के. १।३।३।२।४-२८.

॥ धारणार्थव्याप्तौ सोमेऽन्यन्वाधानं न विद्यते ।
१२।१।१।१९ ॥

सोमे दीधणीयाऽऽदियु पेटिकेषु कर्मसु चोदकपातं
अन्यन्वाधानं न विद्यते, न कर्मव्ययम् । धारणार्थव्याप्तौ,
विद्वत्स्य आग्नेः धारणां च तन् । सोमार्थेन च विद्वत्स्य
तद् कृतम् । न च पूतस्य धारणम् । तस्मात् दीधणीया-
ऽऽदियु अन्यन्वाधानं नास्ति इति विद्वत्स्यः । के.

● 'धारयेद्वैश्वं दृष्टं शुभे रौक्मे च कुण्डले । न
जीनेमलश्रद्धासा भयेष विभये कति ॥' इति स्नातक-
मतम् । सु. पू. १४७७.

● धाराग्रहाः येन्द्रवायवमैत्रावरुणादने ज्योतिषोमे ।
'धारस्य गृह्णाति' । वि. १०।१।१७. ● धाराग्रहभ्यः
पूर्वं अंशमदः । (प्रकृतानामाग्रां भादनं कृत्वा ततः
दधि-गंध-मदस्य-उषास्य-अन्तर्वासाः नाम ग्रहा
ग्रहन्ते । तदनन्तरं धाराग्रहाः येन्द्रवायवदयो गृह्णान्ते) ।
भा. ५।३।६।१५-१६. ● धाराग्रहाणामेव काम-
सयोगः । इदं कामः एतं ग्रहं गृहीयात् इति । वि.
१०।५।१८.

● धारावाहिकेषु ये कान्तातिरेकेण प्रमाण्यमाहुः ते
निराहुताः । स्यचपदस्य अवेवान्तात् । येऽपि तत्र तदाया-
दर्शनमेव प्रमाणमिति बोद्धा आहुः, तेऽपि सर्वेषां
स्यचत्वेन निराहुताः । ऋजु. ५. ८०.

● धारावाहिकज्ञानस्य गृहीतविवयकस्य कथं प्रामा-
ण्यम्, काष्ठस्य पट्टिन्द्रियवेद्यत्वेन पूर्वयगविशिष्टपट्टस्य
विपरीतरूपेण तादृशस्य उक्तज्ञानाविपश्यता अनधि-
गतायैविवयकव्यात् । मणि. ५. १३.

● धार्मिकः । यो यागमनुतिष्ठति तं धार्मिक इति
समाचक्षते । भा. १।१।२।२ पू. १७-१८.

● धार्यो गार्धियः । (प्रामणी. शुश्रूषन् गार्ध्वश्व) ।
आरुक्वीयः । यत्र गन्तव्यीकचित्तमस्यैव अत्रसमादृक्वीय-
धारणविधानम् । सकर्म. ३।२।५. ● धार्येऽद्रौ
परिसमूहं पश्यन् तृणपचयः इत्येवमादयः पशवोः
अहन्यहनि क्रियन्ते । नोदितानि हि तानि ईशकारार्थेन,
दक्षयानि च, अकृतमयोनतानि च । अनुमन्ने तु ज्योति-

षमनीष्टिः प्रावञ्चितं न कर्मव्ययम् । (अविश्रुतं अग्नि-
वयनपट्टके प्रत्ययम् ।) भा. १।१।७।१९-२०.

● धारणं स्नानार्थं ज्योतिषोमे ईशरारः न कर्मप्रयुक्तः ।
तत्र कर्मश्रुतिर्थादायः । तत्र कर्मण्ये यावयमानम् ।
के. ४।३।१।१-३.

● धिष्णयानां अग्नीनां विहरणं आग्नीमीयादेष, न
औसरवेदिकात् । संकर्म. ३।१।१५. ● धिष्णयानां
पणामग्नीनां सननये अग्निशोमस्यमकाले वेति चतुर्वारं
विहरणात् चतुर्विंशतिर्धिष्णयप्रयः । ३।२।१६.

● धिष्णयव्यापारणप्रपत्तेन आग्नेन पानीवत्
धीमति । संकर्म. ३।२।२०.

● धिष्णय्याभिष्यवापारणं परिष्णयानेन । सकर्म.
३।२।१९.

● धुरितसामानि नाम 'गीतविकारो गायनस्य धुरः'
इति वचनात् सायनविकाराभ्यक्तानि धूर्गान्शब्देनोच्यन्ते ।
नोम. १०।२।३.

● धूर्गानं एकत्रिके नाम रागे 'आवृत्तं धूर्तुं
स्तुचते' इत्याहुरवा विहितम् । तच्चैकस्यामृचि, न
रुचे । वि. १०।५।६.

● धूर्तामृचानि गायनवागविशेषावामकाले सामानि ।
ऊ. १०।५।३।१०.

● धूमो वृद्धिविपयतामापन्नः अमेर्द्धम्, न विप-
यानः । भा. ८।१।१७।३३. ● 'वाद्यस्य हि धूमस्य
गमकत्वावधारणः । न तादृक् बहुलस्ये वा वद्धिं गतयति
गुणम् ॥' या. ३।३।४।२ पू. ८१६.

● धूर्गाविव्यक्तयो हि सामान्येन उक्तानि
अग्निर्गन्धत्वात् अग्निव्यक्तित्वेव गमयति । ऋजु.
पू. २३५.

॥ धूम्यन्परार्धनाभ्रविमुक्तगगनमिति न्यायः ।
अप्य धूमनः अग्निगुहावतिषथाचामवतरति । यथा
चोक्तम् 'निर्विकरं परं ज्ञातं निर्धुतापितकृतनम् ।
धूमकथनस्य धूमोभ्रविमुक्तगगनोऽसम् ॥' इति । माहृत्सी.
६११.

● धृतराष्ट्रस्य अन्वस्य इत्यत्र पाण्डुरज्जिह्वनेः इति
अनधिकृतक्रिया (धर्मव्यतिक्रमः) । या. १।३।३।७

पृ. २०४ । अत्र सुधा पृ. १८५-८६ । धृतराष्ट्रस्य
अन्धत्वेन अनधिकृतस्य यागस्येणात् परमन्यतिक्रमः ।
अन्धस्य निरहाजैव धनाभावत्वात् यागासंभ्रमाभावात् न च
'तस्य वीरस्य विक्रान्तेः महाव्रतकृतदक्षिणैः । अश्वमेध-
प्रतीयेषु धृतराष्ट्रो महामथैः ॥' इति दर्शनात् पाण्डव-
विजैः धनैः श्लुक्तम् । 'नृपदध्याणि धर्मात्मा धनेन
समवर्षयत्' इति च पाण्डुना धृतराष्ट्रादिभ्यः स्मरित-
धनसमवर्षणात् नापहारः शङ्कनीयः । पाण्डुर्विदधधनेषु-
वीचनं श्रेष्ठस्य धृतराष्ट्रस्य अगुचिर्त्त इति न्यतिक्रमत्वात्
चानेनोक्तम् ।

वार्तिकम्— धृतराष्ट्रोऽपि स्वाधनुग्रहात् आश्वर्ष-
पर्वणि पुत्रदर्शनवत् क्रतुकालेऽपि दृष्टवानेव । चापानु-
ग्रहसमर्था महर्षयः भूयन्ते । इत् यथैव तद्वचनात्
असौ व्यक्तो जातो विश्रायते, तथा यज्ञानुष्ठानस्य चनात्
तावति काले दृष्टवान् इत्यर्थापत्त्या नुष्ठानम् । यज्ञ 'यज्ञ
देवयुक्तासंगनिकर्यादानेषु' इति शान्तिर्ष षष्ठ्यय यत्रि-
मंविध्वति, क्रतुकालमामि च दानतपश्चरणादीन्पि
भूयन्ते, तस्मात्पात् क्रतुक्रियोपचारः । पृ. २०८-०९.

● धृतिः । पाण्डु अश्वराणि १२।१२।८।८।८।१६।८
उदा० 'अश्वमेध इन्द्र०' (कृत. १।२१६।६) । के

● धृतिमन्त्रेषु 'इह धृतिः स्वाहा, इह विधृतिः
स्वाहा' इत्यादिषु धृत्यादिशब्दानां चतुर्थ्यन्तधातो न
कर्तव्यः किन्तु यथासमाप्तान् प्रयोगः । संकषे. २।४।२१.

● धेनुः एका कृष्णस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य कार्यं भवति
भूमिके फाले । स च वागः 'अथैव भूर्वैश्वदेवः, जिहृदेव
सर्पः, तस्य विधपत्यः (विधघातपटिताः) स्तोत्रीयाः,
धेनुर्दक्षिणा' इति विहितः । के. १।०६।१४।१६-५८.

● धेनुर्दक्षिणा । 'गोश्वशाश्वतरेक्ष सदेभश्वाशाश्वयवश्च
मीर्यश्च यवाश्च तिल्यश्च मावाश्च तस्य (अग्निष्टोमस्य)
द्वारदशमन् दक्षिणा' इति शक्ये चरन्वेन इन्द्रेतरादृष्टितस्य
गसादिशब्दस्य दक्षिणाशब्दस्य च वागमात् सद्गदितानां
गवादीनां एकदक्षिणाश्रवणत्रेः 'धेनुर्दक्षिणा' इति विहृती
(भूनामथेः पञ्चदे) विहितत्वात् धेनोः समस्तदक्षिणा-
धिकारत्वं दर्शने (१।०।१।१।५६-५८) वक्ष्यते ।
सु. पृ. ७८६.

● धेनुदायः शब्दाः उपयोः (गौः धन्वी चेत्)
अशापारणवचना एव । गोणादय इह अश्वेदेव च पदा-
न्तर एते पदावस्थापानेन अशापारणमपै प्रतिपादयन्ति ।
केचित् पदान्तरमपेक्ष साधारणं प्रतिपादयन्ति । यथा
मुद्गः पट इति । तुपु. १।०।१।२५।६८.

● धेनुकिशोरन्यायः । 'यथा धेनुः किशोरेण' ।
तद्यथा, कृष्णकिशोरा धेनुः इति । यद्यपि धेनुशब्दो गोधेन्या
दृष्टमवृत्तिः, तथापि अभिधानसामान्यात् अश्वधेन्यामपि
मागी इति किशोरेण छिद्रेन अश्वधेन्यां विहायते ।
माधित्वात् नित्यन्ते 'गुप्थानामभिधानत्वाद् संन्या-
दभिधानवद् यथा धेनुः किशोरेण' । भा. अ।२।१७.

● धेनुन्यायः । शूरेकैकवि औषदेकिरुधेनु-
दक्षिणया आतिदेशिकः कृतक्रतुदक्षिणायाः बाधः ॥
तस्य धेनुरिति गवाम्, प्रहृती विभक्तं पौदित-
त्वात्, तत्सामान्यात् तद्विकारः स्याद्, यथेष्टि-
गुणशब्देन । १।०।३।१।५६ ॥

भाष्यम्— इदमामतति 'अथैव भूर्वैश्वदेवः,
जिहृदेव सर्पः, तस्य विश्वस्यः स्तोत्रीयाः, धेनुर्दक्षिणा'
इति । (अथ मत्यायादः— 'भूः उदध्याः रथतराशाम्,
मृत्तियामो यजेत, धेनुर्दक्षिणा' इति । १।७।३।२४ ।
बृहस्पतिसंवरत् शाश्वमिष्टुकं आश्वत्थयनेन १।५।१६) ।
अत्र छेदेहः किं धेनुः गवा निवर्तिसा, उत कृष्णया
दक्षिणायाः इति । तत्र इदं तावत् परोक्षं किं प्रहृती
विभक्तं दाक्षिण्यम्, उत समुहामिति । ततः इदं तत्र
सहस्य भधिकरणं किमते । किं प्रहृती विभक्तं दाक्षिण्यम्,
धेनुर्गवा निवर्तिसा, उत अभिभक्तं कृष्णया
दक्षिणाया निवर्तिसा । किं प्रागम् । 'तस्य धेनुः'
इति भूनामणे शब्. । धेनुर्गवा निवर्तिसा । ततः एतद्
तावत् विचार्यते प्रहृती विभक्तं दाक्षिण्यमिति । किमिदं
विभक्तमिति । गवादीनामैकेके श्रवणं दक्षिण्येति । कथम् ।
गोश्वशाश्वतरेक्ष दक्षिणा, इति प्रहृती गवादिदि-
र्दक्षिणाशब्दः शक्येकं परिश्रमाप्यते । निर्दिष्टा हि गवा-
दयो न तेषां सद्गदायः । चध्वः समुपवाधो भवति, न
तु समुपवाध निर्देहकः । परपदनिर्देशगाम्यं तु समुप-
वाधत्वे । यदि हि निर्दिष्टे, किनागुणैः समुपवाधः

संश्लेषत । 'समुच्चयः शोभनः, समुच्चयो द्रष्टव्यः' इति यथा भवति एवम्, 'च शोभनः' 'च द्रष्टव्यः' इति वा नविष्पति ।

तथा, यद्येह समुच्चयेषोः पञ्ची भवति 'पचतदिरपोः समुच्चयः' इति, एवं प्रवः पदिरश्लेषशाम्यविष्पत् । न तु म्पति । तस्माच्च चतब्दः समुच्चयं निर्दिशति । श्रुत्या निर्दिष्टेन चैकवाक्यता स्याद्या, न गवादिदक्षितेन समुदायेन । तस्मात् 'गोर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणा' इत्येवं संवन्धः । लक्षयित्वा हि गवादीन् तेषां दक्षिणात्वं विधीयते । तद्य गुणभूतं प्रतिप्रधानं भिद्येत । चतब्दश्लेष समर्थितो भविष्पति, 'गोर्दक्षिणा, अश्वश्च दक्षिणा' इति । न गोरश्वादिषद्विदो गवादीनां वा समाहार इति ।

यदा विभक्त दाक्षिण्यम्, तदा प्रज्ञा गोर्दक्षिण्ये । पुनर्विशेषार्थमुक्त्याने 'चेनुर्दक्षिणा' इति । याऽसौ गोर्दक्षिणा सा चेनुति । अन्यासा दक्षिणानामविकारेण यथाप्रज्ञाभावेन चोदकात्प्रज्ञो भविष्पति । घन्देनेष गन्धेव गुण उच्यते, चेनुच नाम । गोरेव हि घेनुर्नान्वा । अपेष्टिगुणानन्देन । घीयं निर्वपेति सृष्टिसंनधं कुर्वति द्रव्यभवेति विवञ्चिते निर्वपणाश्रयः एव धर्मोः गन्देन निर्दिश्यते इति, लनिर्वपणात् प्रवेष्टानन्देन निर्वपण-गन्देन ऐक्षिके विध्यन्ते निरगन्धे । एवमिदमपि कोर्गुण-चन्देन चेनुघन्देन गोर्दक्षिणाविकार, क्रियते, तासां दक्षिणा विनिश्चये इति ।

दुपू-तस्य चेनुति (सर्गं मृतम्) । (शात्रा-तर-वाङ्ममङ्गीश्रय चिन्तते यत्र गवादीनि द्रव्यानि [इति], 'तस्य दाक्षिण्यत्' इति न एकवाक्यभूतं भूयते । भाष्येण संदेह दूर्यपति-) विष्पतिविद्ययर्थं प्रवृत्ति तावन्निरूपणमः । यदि (प्रकृतौ) यथास्यः प्रधानभूताः (दक्षिणा प्रति) ततः एकद्रव्यनिर्गतीका चेनुः (एक-द्रव्यस्थैव निवर्तिता इति विप्रदः) । अथ दक्षिणा (प्रधानभूता ततः) कृन्वन्त दाक्षिण्यस्य निवर्तिता (चेनुः । पूर्वपक्षमाह-) गवाश्वोऽत्र प्रधानभूताः । (कुतः ?) ते अत्र निर्दिश्यन्ते । दक्षिणा तत्र प्रति (एकेऽमुदिस्य) विधीयते । 'चतब्दः समुच्चयार्थो भवति, न तु समुच्चयस्य निर्देशकः' (इति भाष्यस्य)

कोऽमिप्रायः ? (केचिदाहुः प्रमाणान्तरशिद्ध्यायस्य अनुवादकोऽयं चतब्दः, न तु विषयक इति । अपरे पुनः चोतकाः चादयः, न तु वाचकाः इति व्याचक्षते । तद्भ्रमापनोदनाय अर्थेतरं चतुर्माह-) शब्दास्तावत् द्विवचनायाः, केचित् वाच्यम् (अर्थम्) स्वप्रधान-माहः, नोपसर्वनत्वेन यथा 'वृक्षौ' इति वृक्षगन्दः स्वार्थवान् उक्त्यायते (स्वप्रधानभूतार्थवानित्यर्थः) केचित् (तु वाच्यमर्थम्) अन्योपसर्वनीभूतं व्रथते (न प्रधान-भूतम्) यथा अत्रैव 'वृक्षौ' इति द्विननं प्रातिपदिको-पमर्जेन आत्मार्थे प्रवीति द्विवचनार्थे द्विलक्षेण अत्रहत् (अत्रहदेव इत्यन्वयः) । एव चतब्दः समुच्चय-भूतम् (नियमेन शब्दान्तरात् पर उच्चारणायः) परोप-सर्वनत्वेन प्रवीति, न स्वप्रधान्येन । तस्मात् परोप-सर्वनं चतब्दः, शोऽन क्रियागुणभ्यां संवपते । प्रधाने कार्यसंप्रपन्नत्वं सिद्धं इति । ('इति अमिप्रायः प्राथम्य' इति अनुकृतेन अमिप्रायदेन उचितान्तरमाश्रयः) किं तत् प्रधानमित्यत्र आह-) ते च गवाश्वः । न चतब्दः समुच्चयस्य परोपसर्वनः । समुच्चयशब्द- (हि) समुच्चयं प्राणा-देन निर्दिशति, नात्यत्र गुणभावेन । (तद्य सर्वोत्तं भाष्ये । घवं स्वमतेन व्याख्याय परमं कृत्वाति । तत्रापि अनुवादस्य उपेक्ष्य चोतकवपथं कृत्वाति-) चादयः स्वार्थस्य चतब्दः, न चोतकाः । कथम् ? शब्दस्तावत् अदृष्टया चतब्दा अर्थमभिधत्ते । (तेन) स एव (चतब्दः समुच्चयमभिधात्री कृत्वाविष्पत्) ग्वाश्वः, एकवचनकृत्-नात् । (अन्यथा शब्दान्तरस्य सदभिधाविना, चतब्दस्य च चोतकस्य इति शक्तिरूपे स्यात्) । अत्रैव वृक्षशब्दे उच्यते वृक्षार्थः एव मनसि विवरिकर्तते, नाम्बकहितः शाकं (च-) गन्धेश्वाङ्गात् । तस्मिन् तु चतब्दे इतोत्तरभोगः प्रतीयते । यस्य चोच्चारणात् कोऽयं प्रतीयते, स तस्यार्थः । गवादीनामुदिस्यमानानां विशेषण-मविवक्षितम् । तस्मात् (गवाश्वधतरादीनाम्) एकेऽस्य दक्षिणया संबन्धः ।

सर्वस्य वा, अतुस्योपादेकनात् दक्षिणाऽर्थस्य, गुणानां पार्थक्यत्वादेवं, विक्रौ श्रुतिभूता स्यात्, तथा सामवायादि कर्मभिः । ५७ ॥

भाष्यम्— वासुद्वेः षष्ठ आशयवति । सर्वस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिना चेनुरिति प्रतिज्ञायते । तत्रैतदर्थे समस्त दाक्षिण्यमिति । किमिदं समस्त दाक्षिण्यमिति ? न प्रतिद्वय दक्षिणाशब्दः संव्यवृत्ते, गौर्दक्षिणा, अथो दक्षिणा, अश्वत्तरो दक्षिणा इति । कथं तर्हि ? गजद्वयो दक्षिणेति । न श्वे यथादीनद्विय दक्षिणासंभ-यो विधीयते, ये गवाद्यन्ते दक्षिणेति । तथाहि दक्षिणाशब्दे गवादीना दक्षिणासंभ-विधानार्थे यौगवयेन अन्तर्णीतसंक्रमयिष्यन् बहुवचनान्तः स्यात्, गवाद्यो दक्षिणाः इति । यथा 'अग्नीषोमी देवते' 'प्राणापानावभिसन्भवताम्' इति । गुणवचनाना चन्दानामाश्रयो लिङ्गवचनानि भवन्ति । कथं तर्हि ? दक्षिणामुद्रिय गवाद्यो विधीयते । का दक्षिणा ? गवाद्य इति । दक्षिणा नाम दक्षतेय-वाङ्कर्मणः । दक्षिणा उल्लाङ्गिका, इति । एकः स गुणः । स च प्राधान्येन विवक्षितः । सद्दिशोद्यमेन गवाद्यः । गुणवचनाना च चन्दानामाश्रयो लिङ्गवचनानि भवन्ति, न द्रव्यवचनानामाश्रितगुणवशेन । यथा, 'विश्वे देवा देवता' इति । का पुनर्दक्षिणा ? गौश्वश्वत्तरोदक्षेति । दक्षिणाशब्दे दाने संव्यवृत्ते, ऋत्विग्यो दक्षिणा ददातीति, न गवाद्यः । एको हि दक्षिणानामर्थः, ऋत्विग्यान्मनसम् । स्रष्टव आनताने भवन्ति, भूप आनमनेन अर्थो नास्ति, गजदीनामपि गुणानामेकं कार्यं दक्षिणात्वम् । यदा समस्तं दाक्षिण्यम्, तदा विकृतो मुखे तस्मिन् पाकृतेऽर्थे चेनु- श्रुतिभूता । सा च प्राकृतं कार्यमभिव्यक्तवति । क्रतुमयोगेन हि भ्रूयते तस्य त्रयोर्वैतुर्दक्षिणा, इति । तस्मिन्निवृत्ते सर्वे चोदकप्रामानुमानिक निवर्तते । तथा समवायादि कर्मनिर्निवृत्तः संव्यवृत्ते श्रुतिभूतथा । अत्रिच चन्द्रध्रुवा सहस्रानं गौर्द्वयमिति प्रतीयते । दक्षिणासंभयोऽस्य यत्त्वेन । श्रुतिश्च वाक्याद्विधीयसी । गसात् पूर्वं यथोद, यथादक्षिणासंभवः । इतरेतरपुत्रा दक्षिणासंभ संव्यवृत्ते गवाद्योऽर्थाः । तस्मात् इत्यन्तस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिना चेनुमिति ।

द्वयं— सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दक्षिणा-र्थगुणानां पार्यवत्वाद्दर्थे विद्वैतो श्रुतिभूतं स्यात्

तस्मात् समवायो हि कर्मभिः ॥ (लिनितपुटीका पुस्तके एतादृशः सूत्रपाठः । विश्विदक्षारभेदेन एतादृश एव पाठः अनेकत्र दृश्यते । तथापि नास्ती भाष्यानुसारी । उपुटीकामूले तु नैव सूत्रं प्रायो व्याख्यायते । भाष्यानुसारी य-स-पुस्तकानुसारी च पाठः प्रायोऽस्यपिः स्वीकृतः इति सेषम्— के.) इतरेतरपुत्राः (गवाद्यः) दक्षिणा प्रति विधीयन्ते । कुतः ? संज्ञासामर्थ्यात् (त्रयसंज्ञासंज्ञावादानिसामर्थ्यादित्यर्थः) । यदि गवादीनुद्रिय दक्षिणा विधीयते (तथा सति) न संज्ञा दक्षिणा प्रति विधीयते, नम्ययमेवमवङ्गात् (दक्षिणाशब्दस्य विकृतिरुदाहरणेश्च) । यदि च गवाद्यः (संज्ञा प्रति) प्रदानभूताः (तथा सति 'तस्य' इत्यत्र) तेषामिति बहुवचनं प्राप्नोति । किञ्च गवादीना प्राणान्ते (सति विनेः) अष्टकस्यना प्राप्नोति अन्त्याशेषमावात् (शेषमावात् इति मुञ्जिते) गवादीनाम् । दक्षिणाप्राधान्ये (तु) नादृश्यं (कल्प्यम्), 'ऋत्विग्यो दक्षिणा दशाति' इति विश्रित्वात् । अत्रिच गुणवचनोऽयम् (दक्षिणाशब्दः), स यदा द्रव्ये उपसर्जनीयतः, तदा द्रव्यस्यैव यत् लिङ्गवच्यम्, तत् कथ्यते । इह च बहूनि द्रव्याणि (गवादीनि) तस्मात् बहुवचनेन भवितव्यम् (दक्षिणाः इति) । यदा तु स्वप्राधान्येन विवक्षितो गुणः, तदा द्रव्यस्य यत् लिङ्गवच्यम्, तत्र कथ्यते । भवितव्यं च गुणस्यैव (केनचित्) वचनेन, तस्मात् (प्राथम्यात्) 'दक्षिणा' इति एकवचनं युक्तम् । (तस्मात् कृतमभिवर्तिना चेनुमिति) ।

चोदानामनामथयलिङ्गेन नियमः स्यात् । ५८ ॥

भाष्यम्— षड्गुणव्येष्टिगुणव्येष्टेति, अत्रोच्यते । आग्नेयोग्यप्राणादीनीषीयाना प्राकृतानां शीवर्तमप्य-वाङ्कल्पनेकंतीना चोदानाना न किञ्चिदेकं कार्यम्, यद्देहयो चोदाना आशयेत् । तत्र वक्ष्यते 'एकस्य कर्मणो वैश्रुतं कर्म निष्पन्नं यकृति' इति । तत्र कस्य यद्दे-श्वतीति संदेहे युक्तो लिङ्गेन नियमः । इह तु अपविक्षीरो हेतुः । गवादीनामेकं कार्यं दक्षिणात्वम् । तस्मिन् चेनुः श्रुतिभूत चोदकमाश्रयं निवर्तितुमर्हतीति ।

ज्ञा— गवामेव निवर्तिना चेनुनांश्वदीनाम् । इति प्राते, अभिधीयते । 'गवादीनां प्रधानत्वे दृष्टं

नास्ति प्रयोजनम् । ऋत्विगानमनार्था तु दक्षिणा मप्रयोजना ॥' तस्मात् समस्तगवादिनिवृत्तिः ।

सोम— वृत्ताधिकरणप्रत्यक्ष करिष्यमाणगवोपोद्गतान् अथावधमिति, करिष्यमाणविकारस्य व्यवहरत्तथा संगतिः । सूत्रार्थरु— तस्य धेनुरिति भ्रुतधेनुः गवां निवर्तिना रयत्, प्रकृतौ गवा गवादीना प्रत्येकमेव दक्षिणात्वस्य नोदितवान् । तस्यापि गोभिरेव सामान्यात् इष्टिः योगीदिः आग्नेयविकारः, तद्वदिति ।

धि— 'भूनाग्नि (यामे) धेनुर्वापेत गाः किंवा वृत्तनदक्षिणात् ।, चेन्वा विरोधितत्वाद् गाः, दक्षिणैकत्वतोऽग्निनाम् ॥'

भाट्ट— 'अथैव पूर्वधेवः' इत्यनेन विहिते भूर्धेवके एकदे 'धेनुर्दक्षिणा' इत्याज्ञातम् । सा किं अशादीना निवर्तिना न वेति चिन्तायाम्, यद्यपि न भूधेवकीत्या गवाद्युद्देशेन प्रकृतौ दक्षिणात्वस्य 'गौब्राधध' इत्यनेन विहितत्वात् उद्देशवित्तोपपन्नस्य साहित्यस्य अविवक्षितत्वेन प्रत्येकं गवादीना दक्षिणात्वावगतेः धेनुर्गवामेव खानापरया निवर्तिनेति गङ्गित्वात् यद्यप्यम्, गवादीनामज्ञानत्वेन तदेवत्वत्वयोगात्, अदे सोद्देशी वाक्यपेदाद्य, दक्षिणात्वस्य आनविक्रमवाधिरिक्तस्य दूर्ध्वचनत्वेन आनतेः फलरूपतया विधेयत्वाद्योगात् । अत एव गवादिद्रव्यविशिष्ट सोतृसिधेयत्वाविशिष्ट च दानमेव दक्षिणापदान्त्वानतिजनकत्वेन विधीयते । निरुक्तदानस्य च 'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददाति' इत्यनेन ऋत्विगुद्देशेन विनियोगः । ऋत्विग्विशिष्टस्य वा तस्यानत्ययेनेन विनियोगेनेव वा आनत्ययेन्यस्य अतस्तथा दानानुवादेन चत्विश्यावधिविधिरित्यादि पूर्वमुक्तम् । तद्यथा 'गौब्राधध' इत्यत्र गवादीनामज्ञानजनकत्व इत्येकमेव, न तु गवाद्यस्य वृत्ति आग्नेयविकारः, तथास्यस्येन प्रमाणानामावात् । न च चक्षुष्येन इतरेतरयोः प्रतीतेः परस्परतद्विज्ञाना करणत्वात् संगतिः, तस्य समुच्चयप्रतिपादकत्वेनापि उभयसौ इतरेतरयोः प्रतिपादकत्वात् । अतश्च योग्यतावलेन प्रत्येकमेव गवादीना प्रकृतौ दक्षिणात्वम्, तेन दक्षिणोद्देशेन विधीयमानं विदुनी धेनुर्ध्वं विधेयतामर्थानुसृत्यात् योद्देशेव

निवर्तिने इति नाम कस्यापि वाचः । धेनुवचदस्य गोमावधुत्तिगुणविशेषे गुणविशिष्टगव्येन वा शक्तिः कस्य स्थापितत्वात् । इति प्राप्ते, न तावत् गोरनुवादेन धेनुवधिविधिः, एकप्रहरतामन्नप्रपत्तेः । नापि दक्षिणानुवादेन धेनुवधिविधिः, तथाप्ये एकत्वस्यापि अजाततया विधेयत्वे वाक्यभेदापत्तेः । अतोऽवदत्वं दक्षिणादानोद्देशेन धेनुवैकत्वविशिष्टं गोद्रव्यमेव विधेयम् । तच्च यद्यपि प्रकृतौ गवादीना प्रत्येकं दक्षिणादानसाधनता, तथापि निरुक्तस्य धेनुसाधनतया प्रादुर्गतसर्वसाधनतायां साक्षात् सर्वद्रव्यसाधक भवेदेव । वस्तुतस्तु गवादिद्रव्याणां न प्रकृतौ प्रत्येकसाधनता, समुच्चयस्य 'अथैव वृत्तिकार्यः पुरोडाशमद्यनपालम्, त्वाद् पानीयतम्' इत्यादिवशेकत्वकवोवादानादेव सिद्धेः चक्षुष्यवैयर्थ्यात् । अतश्च गवादीना चक्षुष्यवलेन इतरेतरयोः प्रतीतेः पाठस्यवृत्त्या एकसाधनताकत्वात् धेनुसाधनतया भाट्टदक्षिणादानसाधनतावाधात् सर्वद्रव्यनिवृत्तिः । एतेन साधनताभेदपक्षे गोतृसाधनत्वेन अतिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्यर्थीकरणे धेनुत्वादिविशिष्टा विधीयते इति तावत्सा वाच इत्यत्रास्तम्, अथचतया अन्यैकैव गोद्रव्येन द्रव्यान्तरनिवृत्तेः उच्यते इत्येवम् ।

सपठन— 'धेनुः समस्तस्य निवर्तिना स्यात् ।' शंकर— 'धेनुर्गवा वाधिका स्यात् ।' गवा गवादीनामित्यर्थः ।

उच्यते एकदे 'अथैव' इत्यने (वो-वाच्ये) इकमल्लाभे दक्षिण' इत्युक्तम् । तत्र दक्षिणाद्यध-संयोगात् धेनुन्यायेन वृत्तस्य ऋतुदक्षिणस्य अर्थेन वाचः । वि. १०।१।१८.

धेनुवचाधदक्षिणा, मन्त्रक्षण इति पुरुरूपानयो यथा हिण्यस्य । १०।१।१८।१५ ॥

उच्यते इति 'अथैव' यथा मन्त्रदक्षिणेत्येव वृहस्पतः अथ इत्यने इत्यनन्त्याद्ये दक्षिणा' 'य प्रदमे देव.' इति श्रुते । हिमयनस्यः ब्रह्मभागसामस्य निवर्तकः, जप इत्यनस्य ऋतुदक्षिणस्य इति निचारे वृत्तस्य निवर्तकः इति पूर्वापिकरपठितान्त्वान्वायेन तन्मध्ये पूर्वपठे विद्वान्त्वमाह । अथदक्षिणा मेषधन्या दक्षिणा वृत्तनायाः शक्याः ऋतुदक्षिणा निवर्तिना । धेनुवत् (१०।१।१५)

१६-१७) । ' स ब्रह्मणे देवः ' इत्यनेन च पुरुषा-
पन्नयः ब्रह्मभिजाना पञ्चदशाना ऋत्विज्पुरुषाणा अपन्नयः
क्रियते । यथा हिरण्यस्य यथा शतकृष्णालचरी संप-
भक्षणया हिरण्यमनक्रामाम् ' सर्वे ब्रह्मणे परिहरति ' इत्युक्तम् (१०।२।५।१९-२०) तद्वत् ।

एके तु कर्तृसंयोगात् स्रग्वत्, तस्य लिङ्ग-
विशेषेण । ६६ ॥

अनया अश्वरक्षिण्या कृत्स्नकतुदक्षिणायाश्च एके
केचित् पदार्थाः ब्रह्मभागरूपा एव निवर्तेरन् न कृत्स्न
कतुदक्षिणाया निवृत्तिः । कर्तृसंयोगात् सर्वैर्कर्तुः ब्रह्मणः
सम्भवात् । ' स ब्रह्मणे देवः ' इति वाक्येन ब्रह्मसंभ-
ज्ञानात् । एव तस्य अश्वस्य कर्तृसंयोगात् लिङ्गविशेषेण
सर्वैर्कर्तृत्वस्यैवपरुषविशेषलिङ्गेन एके केचित् पदार्था
ब्रह्मभावरूपा एव निवर्तन्ते । स्रग्वत् । यथा दगपये
' स्रग्वद्गामे ' इत्युक्तम्भागश्वेष निवर्तिना स्रग्, न
कृत्स्नयाः ऋत्विजाणाः नद्वत् । इति पूर्व. पशः ।
गुणवदः मिद्वान्तपश-भाषतर्कः ।

अपिचा तदधिवात्परिण्यवदधिकार स्यात् ।
६७ ॥

पूर्वपक्षस्य स्रग्वत्स्य स्वावृत्तार्थः अपिवागवदः ।
अयं श्वावोऽश्वः हिरण्यत् उत्तङ्गणलनकरोपमस्रवियव-
हिरण्यकरोऽश्वेया इत्येता प्रयाणामपि ऋत्विजा स्वावृत्तिः
संगा निष्काश स्यात् कृत्स्नकतुदक्षिणाया वाचकः स्यात् ।
तदपि स्रग्वत् दक्षिणाऽपिकरात् । दक्षिणाशब्देन दक्षिणा-
मपिहल अद्यतवचनः कृतः । तस्मात् कृत्स्नकतुदक्षिणा
विकारः अश्वः इति मिद्वान्तः । के.

३३ पेनुवत्सर्पभाषिकरणम् । चानपृथिव्यादौ
पेन्वादिघञोपदिष्टगोद्व्येण प्राकृतालद्रव्यस्य बाधाः ॥

औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्वादनार्यत्वात् ।
१०।२।२५।३९ ॥

भाष्यम्— वापिन् भूयते (पञ्चमिहो) ' चाना-
पृथिव्या पेनुकालश्वे, माकतं वसुम्, देन्दुवमम् ' इति । तदत्र संशयः किमस्यः पेनुवत्सर्पमा, उव गाव इति । किं प्राग्मम् ? चोदकमुत्तहाय अजा इति । युग-
निविचारेण वाच्यः । श गुणः चोदकेन प्राप्ते प्राकृते द्रव्ये

अपेद्यवित्त-यः । ननु गवि गुणमाहः एते शब्दाः । एवं
गवि आहुः, न तु गौरम प्रत्यक्षेण घचनेन चोदकेन
वा । श एव गुणवचनो यदपि भूत्वा गोऽधिष्ठानं गुणं
वदति, वाक्येन आगमनद्वयं आकन्दति, तथापि गो-
द्वयस्य अभावात् शाकलमनिवाचयमेव युक्तं न भुक्तिः ।
अपिच घानवचोवचना एते शब्दाः । गुणाश्च भर्तृ-
त्वात् न क्रियया संयुक्तते । द्रव्येण एषा संकथो
भवति । चोदकप्राप्त च द्रव्यम् । तेनेषा सामाना-
धिकरण्यम् । यथा ' अवी दे पेनु द्वाति ' तथा पुरुषी
पेनुर्दक्षिणा ' । तथा ' अर्यभस्याजिनमवन्तुगाली ' इति ।
घानवचोवचना शब्दः उदकेवाद्यवगतेनेव द्रव्येण
संभवत्ये । एवमिदामि चोदकप्राप्तेन द्रव्येण संभन्त्यते
इति । तस्मात् अजाः पेनुवत्सर्पमाः इति । एवं प्राप्ते,
द्रव्यम् । औत्पत्तिके एतस्मिन् उ पत्येन जातिविशिष्टे
गुणान्द्वै द्रव्यतो विकारः स्यात् । द्रव्यमपि विकृतात्,
न गुणमात्रम् । यदेतत् जानिमिशिष्टं घानं वचथ, न तत्
अजपशुपु शक्यं कर्तुम्, गोपशुषैव तत् भवति । ननु
अज यदपि स्यात् शक्यमालेगियुम्, तदावेद्यधिभ्ये,
यस्य शक्यम्, तत् प्रमादित्यते यथा अजा पेनुवत्सर्पमा
इति । उच्यते । विष्पदशज अजब्रह्मणे पेन्वादीनामेक-
शक्यवान् । इद चोदकेन शक्यद्रव्यम् । चोदकस्य विशेषे
सति नाजद्रव्य प्रापयति । न व पेन्वादीना द्रव्येण संभवः ।
अर्यभिनिकरेषा अ समेते संकथ कोति, गवि सा व
भुक्तिः । द्रव्यसंकथो वाक्येन स्यात्, तस्य दुर्बलं भुक्तिः ।
तस्मिन् आनिविशिष्टे गुणे आत्मसंयुक्ते सति न
शक्यं अजाद्रव्येण भवितुम् । न च चोदकेष्वस्य
प्रत्यया जातिः उत्पद्युं युक्तते । तस्मात् शब्दो पेन्वादयो
मविष्यन्तीति ।

दुपू— औत्पत्तिके तु ॥ पेन्वादयः शब्दाः
उभयोः (अमि कदिवोः गारादीनाम्) अनाधारण-
वचनाः एव, शोभादय इव (नाग विवादः) अन-
पेक्षयैव पदान्तरं एते (पेन्वादिघञः) पदावस्थासमेत
अनाधारण्यमयं प्रतिपादयन्ति । (तेनापि गुणविशेष-
वचना) केचित् पदाशरमेपेक्षेय (अथ प्रतिपादयन्ति)
यथा युजः पद इति । (तेन वै सामान्यगुणवचनाः)

यदि असाधारणगुणयुक्तं मनिवाद्-) क्व तर्हि पूर्व पक्षः ? (उक्तम्) ध्रुवा धेनुवत्सर्पे मनि (द्रुव दाने) एव वर्तते, मोक्षश्च तु अरथ (आधरभूतम्) न शब्देतेषाम्, भाषि चोदनेन (विरल लक्षणया शब्देते) अत्राप्य तु चोदनेन प्राप्नोति, न च आनुमानिक शब्दो विद्यते । एव पूर्व पक्षः । विद्या तस्यु, असाधारणगुण वचनोऽय मोऽधिग्रहणम तरेण नैव गुण संबादितो भवति । तस्मात् (उक्तगुणविरोधात्) चोऽकस्य वाच । तस्माधिग्रहण अरथेव प्रयुज्यहरणम् ।

मौक्त- पूर्वम् चोदकप्रवृत्तस्य चोदकपरिप्रेते एत द्यद्यत्परिप्रेतचदमवदनाशकत्वा अरथव्यभाषिनि वापे जय व श्च ध्रुवोः । इदं तु चोदकप्रवृत्तय परिप्रेतेऽपि प्राणादिगुणोत्पत्ते नावरथव्यभाषिवाच इत्यु िप्रेते सुगति । सूत्रार्थस्तु- श्लोचवचि स्वभावत एव द्रव्यविशेषतमुत्पत्तिवाचके वेत्तवो द्रव्यव विस्तर शक्तं गणद्विधम् विद्योपवरथ धारादिगुणाम अनादि द्रव्ये कर्ममयवत्तदिति ।

वि- ' धेनुवत्सर्पेमादयमे गति वा, गुणकीर्ते नात् । अनेऽतिविष्टे एव, मैव शोभा येऽनुगुणोचिते ॥ '

भाट्ट- ' चाग्राह्यं-वां धेनुमात्मेत, वाच व च तद्, ऐन्द्रिययम् ' इत्यादौ आधिदेशिकस्य अत्र तस्य न वाच, धेनुवत्सर्पेमादय धारादिगुणमात्रवचनेन अत्रवे सत्यपि उपपत्ते । न च गत्येव धेनुवत्सर्पेमादय धारादि गन्धाना प्रवेगात् गोवृत्तिगुणेष्वेव शक्ति, तस्मात्तद्वृत्ति गुणेषु धेनुवत्सर्पेमादयधारेण गोवृत्ति शक्यताऽवच्छेदक कोटिप्रवेगे गोत्वान्, ' शब्दो दे धेनु ददाति, अत्र एवमभू' इत्यादौ अ अनादि धेनुवत्सर्पेमादयधारेण-च । ग वेव प्रचुरप्रवेगात् गुणविशिष्टत्वा तथा निरुक्तलक्षणा धारादिशब्दवत् (मथया वृथापुत्र वेऽपि अने एव धाराशब्दस्य निरुक्ता लक्षणा) पञ्चमशब्दस्य तु यदा निम्न प्रवेगाभावात् पदमे योगरूपस्वीकारेऽपि अत्रोप । अतश्च लक्षणया प्रमाणाभावात् अतिदेशानुसंधान निरुक्त गुणविशिष्ट अत्राप्यप्येव प्राप्तम् । एव प्राप्ते, पदांतर- सप्तमिधाराभावे धनुवत्सर्पेमादयधारेण अनेव गोवृत्ति- धारादिगुणवैव श्रुति धेनुवत्सर्पेमादय धारादिशब्द-

वत् गोमातृवृत्तिवजातीयधारादिगुणे एव शक्ति । येनाय न अश्वरूपमातृवृत्तिरन्तराध्यात्मजातिगोणयवत् गोमातृवृत्तिधारादिशि अनुभवसिद्धम् । अस्य वा लक्षण्युक्तं वा गुणविशिष्टत्वादेव शक्ति । अनादिशब्दसप्तमि- धारात् न तु धेनुवत्सर्पेमादय लक्षणा । अतश्च गोवत्सर्पेमा- दयगुणविशक्तं वा उच्यते वादेव वा अत्राप्य वाच ।

गण्टन- ' नान्ये धेनुवत्सर्पेमादय । ' धनुवत्- ' धेनुवत्सर्पेमादयवत् । ' १०

• धेनुवत्सर्पेमादयधाराणां असाधारणगुण- वचनोऽयम् (धेनुवत्सर्पेमादय) अधिग्रहणम-तरेणैव गुण संबादितो भवति ' इति । टुप् १०।२।१६।९

• धेनुवत्सर्पेमादयधारादिगोवृत्तेण धारावृत्तिधारादौ प्राकृतस्य अत्राप्य वाच । भा १०।२।१६।८

• धेनुवत्सर्पेमादय धाराणां धेनुवत्सर्पेमादयधारेणैव लक्षण्युक्तं वा । टुप् १०।४।२।४४

• धेनुवत्सर्पेमादयधाराणां असाधारणगुण- वचनोऽयम् (धेनुवत्सर्पेमादय) अधिग्रहणम-तरेणैव गुण संबादितो भवति ' इति । टुप्. ७।३। १२।१०

• ध्रुव प्रह अतुवोऽपि सत्ये, अने प्रदाय उदेने (उदेने मयंरुपि मय सत्येऽप्यम् । अतुवोऽपि केवलं भूमि) । भा १।१।१२० • ध्रुव प्रह उदेतिधेने मातृवचने इत्यतः । वि २।३।१

• ध्रुवगोप ध्रुव नाम सोममह गोवृत्तपि लक्षितं च यत्रपुत्र । के

• ध्रुववचसा प्रहृतिभूता । के पुनर्ध्रुववचसा । धेनुवत्सर्पेमादयधारेण धेनुवत्सर्पेमादयधारेणैव लक्षण्युक्तं वा । भा १।१।१२० • ध्रुव प्रह उदेतिधेने मातृवचने इत्यतः । वि २।३।१

• ध्रुवा (नाम सुक्) आन्धकारेण सुचभूता । भा ४।३।१११ • ध्रुवा नैकश्रुती । अत्र धनुवत्सर्पेमादयधारेणैव लक्षण्युक्तं वा । भा ७।३।१११ • ध्रुवा हि देवतार्यं धेनुवत्सर्पेमादयधारेणैव लक्षण्युक्तं वा । भा ७।३।१११ • ध्रुवा हि देवतार्यं धेनुवत्सर्पेमादयधारेणैव लक्षण्युक्तं वा । भा ७।३।१११ • ध्रुवा हि देवतार्यं धेनुवत्सर्पेमादयधारेणैव लक्षण्युक्तं वा । भा ७।३।१११ • ध्रुवा हि देवतार्यं धेनुवत्सर्पेमादयधारेणैव लक्षण्युक्तं वा । भा ७।३।१११

कार्यं इति नार्थः प्रतिदूरणेन । वा. ३।५।१।२२. * ध्रुवायाः उपांशुवाजायव्याधारत्वेऽपि अमाधारण्यत्वात् प्रधान वाच्यविप्रकर्षाच्च प्रधानविप्रकर्षः । सु. पृ. ६२६. * ध्रुवाया एव (लक्षाद्वात्) स्विद्धकृते अवधीयते । वा. ३।५।१।४. * ध्रुवाऽऽख्यादिभिः स्वदृष्टमात्रिरोपस्य नानु-
 ष्ठानम् । वि. ३।५।१.

* ध्रुवाऽऽप्यायन्ते बचनमन्तरं नोपपद्यते । संकर्म. २।४।७.

* प्रौढिमाज्यं माधारणम्, दर्शयति च ' सर्वस्यै वा धनं यथायथा यज्ञते यद् ध्रुवाऽऽप्यायन्ते ' इति । साधारण इति तद्, उपांशुवाजाय अन्येभ्यश्च प्रथो जनेभ्यः । यावदा-
 ज्येन यद्येव तत्सदायं प्रथो जपति । यस्वयस्य आयस्य, तस्यस्य एव ग्रहीतव्यं संस्कर्तव्यं च (प्रत्यभिधारयि-
 तव्यम्) । भा. ३।५।१।६, * प्रौढमेत आयस्य दर्शपूर्ण-
 भागयोः उपांशुवाजे द्रव्यम् । १०।८।१५।४७-४८, * प्रौढव्यात् सर्वमाधारण्यत्वात् उपांशुवाजस्यै अप्यव्यतिरे परिशिष्टं अन्वयदेवतास्यै मयति । १२।२।१।१५, * सर्वस्यै वा एतद् ब्रह्मण्यं यज्ञते यद् ध्रुवाधामाज्यम् । तेन उपांशुवाजाः प्रौढाज्यात् । १०।८।१५।४७-४८.

* धर्मस्य नामावरूपः, किन्तु चरमशयसंबन्ध एव नास्ति । तस्योत्तरकालमेव नास्तीति नित्यत्वम् । अत एव ' नशो यतः ' इति प्रतीतिः । नहि ' नाशोऽस्ति ' इति कश्चित् प्रथेति । अतो ध्वसो नास्तीति चेन्नित् । मणि. पृ. २९. * ध्वसः । ' नाशितता यद्यो दग्धिं प्रपञ्चमात्र इष्यते । ' ऋग्यजु. अमात्रमात्राध्वसो २

॥ ध्वजनिर्गतमनन्यायेन तस्यद्वेष्टेऽर्थात्मन्यादधिक-
 मपि शब्दे नास्तिवचनत्रिरवनावचनारः । रथूजानितनन
 न्यायसमानार्थक एवायम् । सिद्धान्तदर्शने निरञ्जन
 माधे २।१।२२.

* ' ध्वजिनो गच्छन्ति ' ' छत्रिणो गच्छन्ति ' इति चिद्भ्रममोपायात् शब्दमवृत्तिः । भा. ३।८।२२।४५.

* ध्वजिः नादः । न वाच्यः नानु-यवोपविभागात्मा वा नादः, किन्तु वायुयुग्मः शब्दसिरोवो नाशो ध्वमिरिति चोच्यते । रत्नाकरः रसोदवादे स्तो. ३८. * ध्वनयः अर्थान्तारम्भाः शब्दस्य द्रुतातिरुद्धिमपारमार्थिनी

कुर्वन्ति । वा. ३।२।१।१ पृ. ४३५. * ध्वनयः नाना-
 देवास्थाः युगपदागच्छन्तः इतरेतरनिरपेक्षा एव युगपत्
 संस्कारानारभन्ते श्रोत्रस्य । तस्संस्कारानुरोधाय ईदमपि
 यत्नं अनेकमिव यच्छति । एतैः संस्कारोपवननान्छवतेः ।
 ब्रुहती. पृ. २२८. * ध्वनीनां मेदः उभयवादिस्तिष्ठः ।
 मणि. प्र. १६८, * ध्वनीनां वर्णाभिः पञ्चकानामेव
 अनित्यवाङ्मोहात् । रयंतारादिश्रीतिरूपाणां तु ध्वनीना
 नित्यताऽऽश्रीकरः । पृ. १७०.

* ध्वनिधर्माणां अवहटोष्मपि वेषेण अभिप्रेक्ष्यता-
 मि-पञ्चकान्वयसंबन्धनिश्चिन्तोपदर्शनात् सादृश्यदिना केन-
 चित् संवन्धेन आरौपो भवति इति शक्यते । सु. पृ. ५०८.

न.

[अत्र प्रथमं न-शब्देन स्वगन्धेन आरौपो लघु-
 निष्ठात्वाद्यो निवेशिताः । ततः परं नन्-शब्दादप्युक्तः ।
 ततः परं न्यायसुधाकारेण नहि इति निषेधार्थकमरण्यं
 पदमिति स्पष्टमेवोक्तत्वात् नहिदृश्यान्वयः निवेशिताः ।
 तदनन्तरं नशब्दादप्युक्तमागिकपदवृत्तिः नशब्दात्पञ्च
 निवेशिताः । के.]

* ' नासि मन्थेत् अशीपोमये पशौ ' इति शत-
 पथे । अयं विकृतिगतदृष्टार्थप्रतिपत्तिव्यतिरिक्तसंनिपाति-
 क्रियाविषेयः । चाद. पृ. ३७

॥ नाज्ञातपिरोपणविशिष्टयुद्धिर्विशेष्यमुप-
 संक्रामन्ति इति न्यायः । यथा विरोपणज्ञानस्य विशिष्ट-
 ज्ञानहेतुत्वात् तदन्वयेण तस्मिन्निः । नहि दृष्टज्ञानं विना
 दृष्टीति ज्ञान संभवति, न चाज्ञानविरोपणं तद्विशेष्य
 वशीकरोतीति वदर्थः । साहस्री. १८७.

॥ नातिरात्रे इत्यत्र नशब्दः प्रतिषेधार्थक एव,
 न पर्युद्धामार्थक, न वा अर्थवादः ॥

शिष्ट्या तु प्रतिषेधः स्यात् । १०।८।३।६॥

आज्यम्— आह । प्रथमेऽधिकरणे यज्यः पर्यु-
 दासार्थः, द्वितीये तु अर्थवशात् । अत्र निश्चयकः
 प्रतिषेध इति । लक्ष्यमुच्यते । शिष्ट्या तु प्रतिषेधः
 स्यात् । यथा ' नातिरात्रे यज्ञानि योदधिनम् ' इति ।

न तत्र ह्यस्य वक्तुं पयुंदास इति । संन-य एव हि न
स्माद्, अनिरात्रात्तैनातिरात्रे यद्वाति षोडशिनमिति ।
नासि कैस्य चिदर्थंशादत्वेन संभवति । तस्मात् नजो यद्वाली-
स्यत्र संकथः ।

ननु परस्पर विरुद्धो विधिप्रतिषेधो न संभवतः ।
उच्यते । वचनशाम्यत्वात् प्रतिषेधो विधिं वाधित्वा
धनित्वात्, विधिरिति प्रतिषेधम् । नान्या गतिरस्तीति
पक्षे निष्प्राप्त्यर्थः कल्पयिष्यते । तदा विधिर्वा न प्रति-
षेधः । तदा प्रतिषेधो यदा न विधिरिति । ननु सर्वदा
विधिः प्रतिषेधश्च मामोक्तिः । उच्यते । उक्तमेवत् वचन-
शाम्यत्वाद्द्विरोधाच्च निष्प्राप्त्यर्थः प्रयोगश्चन एक कल्पं
गृहीत्वा न द्वितीयमपि गृह्णातीति । तस्मात्प्रत्ययेण
कल्पेन सिध्यतीति । ननु कल्पान्तरमात्रे वैगुण्यम् ।
अत्रोच्यते । सर्वं वैगुण्यम् । वैगुण्येऽपि तद्विद्विरेव
वाच्यत्वात् प्रमाणादसम्भवे । तस्माददोषः । यत्र पुनस्तथा
वचनान्तरस्य वाक्यस्य, तत्र न विरुद्धो भवति ।
यथा नानुवायेषु येषामहं करोतीति ।

दुष्— प्रथमेऽधिकरणे पयुंदासः, द्वितीये अर्थ-
वादः । तृतीये प्रतिषेधः । नहि तत्र पयुंदासे भवति ।
(तथाहि,) यति 'अनतिरात्रे गृह्णाति' इति पयुंदासा-
स्यात्, तत्र विधानानर्थक्यम् (षोडशिनः) । अथ
अषोडशिनः (अतिरात्रे गृह्णाति) इति तथापि अथ-
मेव (विधानानर्थक्यम्) दोषः । (तस्मात् प्रतिषेधः
ननर्थः) ।

ज्ञा— सायान्तरिण्ये निषी विदोपविषयो नञ्
पयुंदासस्येव विधेरेव वाक्यस्य इत्युक्तम् (प्रथमे),
अपामतिपवन्तु नञ् अर्थवादः इति (उक्तं द्वितीये) ।
अथ षोडश प्रतिषेधो भवति इति तत्र उच्यते (इति
संगतिः) ।

वि— 'नातिरात्रे पयुंदासो शब्दो वाऽथ निषेधनम् ।
आजोऽनुपाज्जव, अत्रैव विषेधविषयत्वात् ॥ अत एवायं-
वाशोऽपि न युक्तः पशुशेषवद् (न हो पशो करोति,
न शोवे इति वच्) । निषेधः स्माद् विरुद्धोऽत्र ग्रीष्म-
हासिके प्रुपते ॥'

भाट्ट— यत्र तु नस्तिशेषार्थे प्रयत्नो विधिः तस्मिन्
एव च निषेधः, यथा 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नाति-
रात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति, तत्र विरुद्धस्यावश्यकत्वात्
प्रतिषेध एव । न तु पयुंदासः, लक्षणाया प्रमाणभावात् ।
नाप्यर्थवादः प्राप्यभावात् । न च तत्र 'समिधो यजति'
इतिवत् विधिनो क्रतुसादृशुपजनकत्वाद्येवात्, निषेधेन
च 'नैतन्तं वदेत्' इतिवत् क्रतुवैगुण्यजनकत्वाद्येवात् एक-
स्यैव षोडशिमहत्स्य क्रतुसादृशुपजनेगुणजनकत्वं विरुद्ध-
मित्ति वाच्यम् । एतादृशविधे निषेधेन षोडशिमहत्स्य-
भावेऽपि इतरात्रैः क्रतुसादृशुपजिनः इत्यप्यैवाद्येवात् ।
विधित्वा च षोडशिमहत्स्यपि क्रतुसादृशुपजे तत्कारित्व-
मित्याद्येवात् । अतश्च षोडशिमहत्स्ये प्रवृत्तिरिदं पर्य-
करणस्ये कल्पभावाऽपि कथ्यते इति श्रेयम् । अत्र एव
प्रथमस्य विधिप्रवृत्तयः प्रतिषेधोपसिद्धौ जातव्याम्,
निषेधेन निषेधे कृते पश्चात् निषेधस्य फलमूपकरणमिति
विशेषः ।

महद्व्यन— 'मिधे नञ् प्रतिषेधार्थः ।'
शंकर— 'विरुद्धः षोडशिन्युक्तः ।' ४.

• नातिरात्रे षोडशिनमित्यादौ विरुद्धः । भाट्ट.
१.०।१३. • नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति अर्थं कल्प्यं-
मात्रविषयकः प्रतिषेधः भूतः । दाल्ट पृ. ३२, • नाति-
रात्रे षोडशिनं गृह्णाति अर्थं विद्याप्रतिषेधः प्रयासः ।
पृ. ३२, • नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति अर्थं षोडशिमह-
निषेधः विद्वित्मत्-आदिह-महद्व्यर्थनिर्वातिका-
निषेधः । पृ. ३७.

• न अनर्थं प्रधानमुच्यमानं कस्मिन्निदं प्रवेक्षणाय
कल्पने । अ. ७।४।२।१.

• नातुपहस्य भूतानि भोगः संग्रहयति इति
न्यायः । यथा 'अश्रोहेनेव भूताभामहश्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिः स श्रो भर्मध्येन जीवापि जाजते ॥' इति
महाभारतः। अतिवचन संश्लेषः । साहस्री. ५०.

• 'नानुमिते ह्यसौ' इति न्यायः । अनु-
मितप्रतिषेधेषु चाणप्रशोडश्याधिकल्पनादोषः 'नानु-
मिते ह्यसौ' इति न्यायात् अनुपाज्जव चन्द्रमणवाच्य ।
भाट्ट. ४।१।१३ । 'भूयमापल वाक्यस्य न्यून्यापि-

विकल्पने । क्लृप्त्वात्कचभेदादिदोषो नानुमिते षष्ठी ॥ ' या. १।४।२।३ वृ. ३२६.

● नानुयाजेपु । ननु अनुशब्दभिरेषु इति पर्यु-
दाशशब्धे अनुशब्दशब्देन नञः समासः स्यात् ।
' नञ् ' इति सूत्रेण नञ् सुप्रसूतेन समस्यते इत्यर्थेन
तस्य समासविधानात् । तत्रश्च ' न लोपो नञः ' इति
नञ्भेदे आद्यवर्णस्य नकारस्य लोपे परिशिष्टात् अकारात्
' तस्मान्मुदञि ' इति मुदशामे सति अनश्वः इत्यादि-
कत् अननुयाजेषु इति स्यात् । न च पाणिनिना
सूत्रकृता ' विभाषा ' इत्यधिकृत्य सतिनाशत् समासाभाव-
पक्षे नानुयाजेषु इति न दुष्यति इति वाच्यम् । कात्या-
यनेन वार्तिककृता ' वाचनानार्थैक्यं स्वभावसिद्धत्वात् '
(नमर्थेभ्ये वार्तिकम्) इति विभाषाऽधिकारस्य प्रत्या-
ख्यानत्वात् । विग्रहवाक्यसमसयोः शिष्यार्थकतया तदर्थ-
प्रतिपादनस्य तदुभयोः स्वभावसिद्धत्वात् विभाषाऽपिसरो-
भ्योः इति तदर्थः । वाचनपर्यायाभक्तं विभाषावचनं
हि समासेन विप्रदानकस्य निवृत्तिर्मा भूत् इत्येवार्थे
पाणिनिना कृतम् । विग्रहवाक्यस्य समासेन निवृत्तस्य
सरोरेकार्थेणे प्रसज्येत । भाससमासयोर्भिन्नार्थत्वे तु
स्वार्थप्रतिपादनाय न्यासवाक्यपरयोगावश्यभावात् तत्रि-
ष्टुतिः समासे न संभाव्यते । तत्रश्च न्याससमासयोरेका-
र्थत्वे सति समासेन न्यासवाक्यस्य निवृत्तौ प्रसक्तत्वा-
वाचनं कर्तव्यं स्यात् । तदानर्थव्यवचनान्तु कात्या-
यनस्य एकार्थत्वं न्याससमासयोः अनिष्टमशक्यम् । सति
च सयोः शिष्यार्थत्वे तत्प्रदं प्रतिपादनाय न्याससमासयोः
न्याससिद्धत्वात् विभाषावचनं (न) कर्तव्यं इत्युपसर्गम् ।
अत एव ' ऋदस्य राजः पुंसः ' इत्यत्र समासो न
शुभ्रव्यते, शिष्यार्थत्वात् । शिष्यार्थत्वे हि राजस्य ऋद-
स्यस्यसिद्धिष्यु, समासवाक्ये तु न । तत्रश्च परान्तर-
सिद्धिष्युत्वात्सिद्धिष्युत्वमयोक्तं यैश्वर्यं तस्मानुभवसिद्धं
इत्यस्ति न्याससमासयोर्भिन्नार्थत्वम् । अत एव च राज-
पुंस इत्यत्र सरोः पुंस इति वा राजाः पुंस इति च
द्विवचनद्वययोस्मृतेः । इतो एकत्वमौक्तिकं इत्युप-
पन्नम् । न च नानुयाजेषु न्यत्र समासाभावेऽपि पर्यु-
दासः कुतो न प्रतीयते इति वाच्यम् । अत्राज्ञानः

इत्यादौ हि समासे पर्युदासो गन्मते इत्यत्र न विवादः ।
यत्र समासस्यस्य, तत्र सदेकत्वस्य इत्यमुपपत्तम्,
अन्यथा वाक्येनापि समासस्यस्यस्यपीतो सरोऽभिज्ञान-
त्वानुपपत्तेः । अतः पर्युदासस्यै समासस्यस्यस्य
इति स्यात् । अतोऽत्र नञः प्रतिषेधापेक्षान्वयेन युक्तम् ।
इति चेत्, नैव दोषः । नञः पर्युदासार्थकत्वेऽपि
वाचकाभावात् । न च ननुसमासापचिः, तस्य
विकल्पितत्वात् । पाणिनिना ' विभाषा ' इत्यधिकृत्य
उद्दिष्टानात् । ' वाचनानार्थैक्यम् ' इति कात्यायनवचनं
तु न्यासविरोधानुपपन्नम् । अत्रेव हि न्याससमासयो-
रेकार्थत्वम् । न च एषे सति ' ऋदस्य राजः पुंसः '
इति विग्रहवाक्ये इव समासेऽपि राजः ऋदस्यविशेषण-
सिद्धिष्युत्वं स्यात् । तथा च ' ऋदस्य राजपुंसः ' इत्यपि
स्यारिति वाच्यम् । न क्षेत्रावता न्याससमासयोर्भिन्नार्थ-
त्वमायाति, पविशत्येवमेवाभावात् । तत्रन्यासि राजस्यसि-
द्धिष्युस्य प्रतिपाद्यस्य अनयायात् । नहि वाच्यत्वसमा-
साभावा प्रतिपाद्यभेदोऽस्ति । यथा ' ब्राह्मणः शतम् '
' ब्राह्मणाः शतम् ' इत्यभिधानकारणेऽपि शतसंख्याक-
ब्राह्मणभोजनस्यप्रतिपाद्यभेदादसिद्धिः । यदि च ' राजः
पुंसः ' इत्यादौ न्याससमासयोः प्रतिपाद्यभेदाभावेऽपि
राजादिरदस्य ऋदस्यसिद्धिष्युत्वस्यसिद्धिष्युत्व-
सिद्धिष्युत्वस्यस्यप्रतिपादनाय वाच्यत्वसमासयोः स्वभावसिद्ध-
त्वात् समासेन वाच्यनिवृत्तेरप्रसक्तत्वात् तत्रिष्टुत्यर्थो
विभाषाविकारः प्रत्याख्यान्येत, तर्हि विग्रहवाऽधिकारात्
प्राग्विहितेनापि समासेन वाच्यनिवृत्तिर्न स्यात् । ' अर्थस्य
विभक्ति ' इत्यादिग्रन्थज्ज्ञानन्तरं हि विभाषाऽधिकारः
क्रियते । तत्रश्च ' अर्थस्य विभक्ति ' इत्यादिनिर्बन्धीयग्रन्थेषु
अविदिति, तत्रानुभवम्, वाच्यत्वोक्तं इत्यादिसमासोः
वाच्यनिवृत्तिर्न स्यात् । इत्येते तत्र वाच्यनिवृत्तिः
कात्यायनस्यसिद्धिष्युत्वात् । तथा विभाषाऽधिकारस्य पर्यायात्
' नित्यं शरीरान्तरिकयोः ' इत्यत्रः नित्यपर्यायानुद्भवौ
' उपपदमसिद्ध ' इति विहितेन ' पर्युदासः ' इत्यादि-
समासेनापि वाच्यनिवृत्तिर्न स्यात् । कात्यायनमते
विभाषाऽधिकारपरमित्यत्राज्ञानं प्रत्याख्यानं तु केन

वाक्य-माहृत्कारसमाहात् । अतो विभाषाविचारप्रत्याख्यान-
मन्व्यम् । इवसमावक्यसमाधि-व नान्प्रायेण इति
पर्युदासार्थकं मुच्यते । आधु वा विभाषाऽधिकारप्र-या-
ख्यानम् ; सभाषि न दोषः । कस्याप्येव दि समासे
विरोधकस्तरादिशुक्तिविशेषकस्यात्मक एतार्थमाव-
ख्यानं ठामर्षम्, अथगस्तावे च तन्वदिशुत्तरस्यरा-
न्वितावक्यपदस्य-पामक-व्यपेक्षानुशर्णं सामर्थ्यमाधि-व
विशिष्टार्थविख्याना समासः, अन्यथा तु वाक्यं इत्या-
लस्यत्, पदप्रतिना एवमेव-वाख्यातात्प्रात् । अत एव
'शुद्धस्य रासः पुरुषः' इत्यर्थे 'शुद्धस्य राजपुरुषः'
न भवति । समासस्य विशिष्टैकार्यनिर्वादादकतया वदेक-
देशेन राजपदेन शुद्धपदस्य अन्यसमासश्च । 'पदार्थः
पदार्थेन अन्वेति, न तु तदेकदेशेन' इति न्यायात् ।
अत एव 'गङ्. पुरुषो देवदत्तश्च च' इत्यर्थेऽपि न
राजपुरुष इति समासः । अत एव 'राष्ट्रो विराजते
पुरुषः' इत्यादौ समासमात्रपदयोः पदान्तर-व्यवधानेऽपि
न समासः । एवंजातीयकस्यैकै विशिष्टैकार्यप्रतिपादन-
शक्तेः स्वभावतिङ्नात् । 'उपज्ञाम्' इत्यादौ तु
नित्य एव समासः । तत्र वाक्यतो विशिष्टैकार्यप्रतीत्य-
भावस्य स्वभावतिङ्नात् । अत क्वचित् समासविधौ
नित्यत्वस्यपि न कर्मन्व इत्यादि गङ्गामात्रपदेऽदौ
स्यम् । एव च एकार्थीशब्द-व्यवसायार्थे सति 'राज-
पुरुषः' इति समासः । उपेक्षात्कणशापथ्ये तु 'रासः
पुरुषः' इति वाक्यमेव । तथा नागूपायेणु इत्यश्वि
अपेक्षाम् वाक्यमेवाप्यु । न चैवं सति पर्युदासो न
साधेतेति वाच्यम् । नदि वाक्ये तत्र पर्युदासार्थत्व
नास्ति । निरा. पद्ये न । इत्यत्र-गमिन्वारात् । भूतके
पद्ये नास्तीतिवत् प्रतिषेधार्थक-प्राथम्ये तु लक्षरीत्या
अष्टोपदुप्रविकल्पार्थिनि । तस्मादिह पर्युदास एव
आधुवर्षीयः । अन्वृत्तानाम् तु मेदप्रतिषेधिवेन तेषां
मेदप्रतिषेधिताऽऽपारत्वविचक्षणं वसमी । तथा च
'अन्वृत्तनिष्ठप्रतिषेधिताऽऽपारत्वम् पञ्चतिषु वेदकामहं
कुर्वीत्' इति वचन-वर्षिताः । 'नाप्येव वृणीते' इत्याशानि
नन् मेदप्रति वदेते, 'अप्येवशरगमिन्न अङ्गनात्
प्रकृतिवत् महापिपुत्रे भवति इति चन्दे । इत्येते

इवाश्वत्थत्त परम्पु साधुकार्यैः, चातोः केरत्स्य प्रयोग-
नर्हत्वात् । नान्प्रायेण इत्यश्वि 'येयजामहं करोति'
इत्यनुवादमात्रम् । तु. १.०८।१।४.

● 'नान्प्रायेण येयजामहं करोति' इत्यत्र पर्युदासः ।
पर्युदासार्थकः । भा. १.०८।१।१-४.

● 'नान्तं वदेत्' अर्थं क्तवर्धनुश्वार्थोप-
विपयकः प्रतिषेधः दर्शपूर्णमासयोः । वाच. ४. ३१.

● 'नान्तं वदेत्' इति उपनयनकाले एव चास्य
उपदेशो भवति । भा. ३।४।१।२१. १.०९.

● 'नान्यामाहुतिं पुरस्ताद्ब्रूयान्' । वदन्त्यामाहुतिं
पुरस्तात् ब्रूयात् अन्यस्मिन् कुर्वात्, स्वपेक्षाधारमापर-
यति' इति । नान्यामाहुतिं पुरस्तात् ब्रूयात् प्राकृति-
कीम्यः, एता हि आधारादिका आहुतयः सर्वेहीना
मुत्तम् । वदन्त्यामाहुतिं औपसर्गि अन्व्यादिका पुरस्तात्
ब्रूयात् अन्यस्मिन् कुर्वात् । तस्मात् स्वपेक्षाधारमापर-
यति । भा. १.०।१।४।५ । 'नान्यामाहुतिं पुरस्ता-
द्ब्रूयान्' आमेत्याः 'अग्निर्हि मुनन्' इत्यभियाय
'वदन्त्यामाहुतिं पुरस्ताद्ब्रूयात्' वेत्ती' इत्यन्वयं
कुर्वात् आमेत्याः अग्निर्हि मुनन् 'स्वपेक्षाधारमापर-
यति' नान्य यत्रते 'अग्निगीक क्षेम इत्ये विष्णु
तेजसम्' इति । ४६.

हु- प्राकृतीम्य आहुतिम्य- अथा प्रधानभूत-
मेकाधोपदेशादिति प्राकृतीराहुतीरुत्तु पुरस्तात् न ब्रू-
यात्, किन्तु प्राकृती. आधारात्प्राकृतीः पुरस्तात् हुत्वैव
औपसर्गाहुतीर्ब्रूयात् । परि प्राकृतीम्य आहुतिम्यः
अन्वा औपसर्गागैतवाहुतिं प्राकृतीराहुतीरुत्तु पुरस्तात्
ब्रूयात् तदा अन्यत् वक्ष्य मुन् कुर्वात् । तच्चतु-
विनत् । आधारात्प्राकृती दि सर्वेहीना मुत्तम् । तस्मात्
एवैव आधारात्प्राकृती । (इति भूतके) । १.०।
१।४।५.

● 'नान्यायंत्वात्' । १.२।१।१५।३२ । दोषमक्षय
इत्यप्रतिषेधार्थत्वात् अन्वृत्तपुत्रस्यस्यकारणात् पयसादि-
तत्वात् अन्यार्थत्वात् न इहादिसेषभक्तः पयसादिसेतेन
निकर्तने इति सिद्धा-व. । सु. ४. २५४५.

१ नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः इति न्यायः । यथा कश्च-
चिदुत्तराण्यस्य पूर्वसाक्षिस्तथा पूर्वगतभूतस्योत्तरैषा-
ऽस्मरणपक्षितया प्रकृतोऽयं न्यायः । साहस्री. १६.

● 'नावान्तरक्रियायोगादते कक्योपकल्पितात् ।
गुणप्रभे कथम्भावेर्गुणसि प्रकृतः क्रियाः ॥' (वा. घ.
३३१) । बाल. पृ. १०.

● नादमनि स्वाहुरक्रिया इति न्यायः ।
अक्षरार्थः स्पष्टः । साहस्री. ८०४.

● नासाधितं कारणं इति न्यायेन 'अपिहीयं
जुहोति' इति द्वितीया क्यभावनाकरणस्यापि यावन्त्य
अर्थाक्षितताप्यकमिप्राण इति प्रायः । कु. १।१।४।४
पृ. ९५, ● 'यदेता इष्टका उपदधाति' इत्यादौ द्वितीया
वृ 'अशिशोम जुहोति' इत्यदिषत् 'नासाधितं कारणम्'
इति न्यायेन अर्थाक्षितताप्यकमिप्राण ॥१।१।१०।११९.

● 'नासोमयाजी संनयेत्' अथ कर्तुं लो स्थवत्या-
स्याः प्रतिशेषः । बाल. पृ. ३५, ● 'नासोमयाजी संनयेत्'
अथ विधिवातः पुरुषार्थमात्रवियकः पुरुषार्थसौत-
नियेषः । पृ. ३३, ● 'नासोमयाजी संनयेत्' अर्थ
व्यक्तिनिषेधः प्रत्ययः क्रमार्थः । पृ. ३२, ● 'नासोम-
याजी संनयेत्' इति सान्नाय्यं सोमादूर्ध्वं कुष्यते ।
सन्नाय्यविकारः प्रायश्चित्तसि सोमादूर्ध्वमेव । वि. ५।४।८.

● नास्ति नष्टे विचार इति न्यायः । यद्य
प्राक्तनदृष्टभूतजन्यपरिवायप्रसारादर्थपरकरावगतः कुण्ड-
निलीनता प्रतीयते तत्राप्यनन्तरतीति । तद्यथा 'निधो
कथा कथा वे नदि चकुरिषे वाक्यमथापि तस्याहोऽमी
मयोऽदशा मनु विवक्षि उमं वेदयथा यासि वेदयाम् ।
दत्ताह्मि मूर्ध्वरीणा तत्र किमु रिपयो भित्तिभेदाऽस्मि
येषां चोरोऽसि वृतेदोस्वधि कल्पमिदं नास्ति नष्टे
विचारः ॥' इति । साहस्री ५५५.

● नाश्चावयनि (अनुवपद्वहारे) शाराऽन्तरे
इदम् । संकर्म २।३।१५.

● 'नेक्षेद्यन्नमादित्यम्' अयं पशुनामविधिः
पुरुषार्थः । बाल. घ. २०. ● 'नेक्षेद्यन्नमादित्यम्'
इति प्रभाषिते नन्-इत्यतिशब्द इत्येवमावर्तकन-
म्नक्रियैर म्प्रपत्ता विधीयते । उच्यतेऽतिशेषप्रमाण-

संकल्पभावनेव उदये निमित्ते विधीयते । पशुनामोऽयम्,
न निषेधः । भाट्ट. ४।१।३. ● 'नेक्षेद्यन्नमादित्यम्'
इत्यादौ ननुवालोऽन्वये सति ईष्यविबन्धानीक्षणमङ्करो
विषेयः पशुनामेन । वि. ६।२।५.

● नेष्टे परनिष्पत्तये इति न्यायः । 'मैत्रा-
नहगाय वणं परच्छति' इति द्वितीया वृ 'सपानुक्त
यानीमितम्' इति भविष्यति । शा ४।२।६ । (नेष्टं
इति न्यायेन ईषिततमेन अन्वयस्य अग्निप्रेषमाणत्वा-
योगात् 'कर्मणा समभिप्रेति' इति सूत्रे कर्मव्यन्देन
अनोचितनङ्मण एव निवक्षणीयत्वात् इति भाव. ।
सोम.)

● नोदाहरणमादरणीयं इति न्यायं अनुकूल्य
दशपूर्वमात्रपदस्थाने व्योतिशेषपदं निवेक्षितम् (कल्प-
वरी) । परिमल. ३।३।१।९८ मत्.

● नोपदेशानर्थक्यस्य एतत् सामर्थ्यम्, यत्
अन्तरेण फलवचनं पाण्य भ्रूतिः फलवचनमेत । काम-
पण्य ध्यानार्थक्यं भवेत्, न जाह्नविन् सामर्थ्यमस्य
जायते । भा. ६।१।१।३ घ. २३५३.

● 'नोपादेशत्वमेवैकं कारणत्वेन संमतम् ।
विशेषणवियक्षाणां कारणं हि महद् विधिः ॥' इति
न्यायात् (वा. १।३।१।७ घ. २२२) विवक्षित-
विशेषणतया बह्वन्यविषयस्य सिद्धता । सु. ३।७ घ. २६.

● 'न ऋजुं वृच्छेत् न नक्षत्रम्' इत्यनेन
सोमस्यैव कालावाहः । भाट्ट. ५।१।५.

● न ऋषिणासोपैषाभावात् । इत्यपि अधिकं
सूत्रं यत्प्राक् । परंतु तत् पुनहले न्यायान्तं न दृश्यते ।
तदर्थस्तु ऋषिणासपि कर्मसाक्षात्पिचस्ये नास्ति ।
आपैषामागतम् । आपैषाणि प्रवराः । गोमन्वतैरुक्तरीणा
प्रथम एव न मनि इति तेषां माहृदमपिचस्ये न
संभवति । इति । के. ६।१।२।७

● 'नेकदा व्रज्याणां विचारः' इति न्यायात्
द्वैकं प्रभेव अनुमानं वाच्यम् । चन्द्रिका. पृ. ६२८.

● नैवाश्रितेषु गुणदोषविचारणा न्यान् इति
न्यायः । अयं परेनेमनिषेधः, तथाहि 'दोषाकरोऽपि
कुटिलोऽपि वज्रिलोऽपि मित्रावमानग्रभे विदितोऽप्यो-

ऽपि । चन्द्रस्यैव हि इरवल्लनहायुषैति नैवाभितेषु गुण
दोषविभाषणा स्याद् ॥' इति । साहस्री. ८९५.

॥ 'नैय हि द्रव्यमात्रस्य तद्विनिर्देश्यतोच्यते ।
अस्य शब्दाभिधेयस्य विशेष्यस्यैव देवता ॥' इत्यनेन
न्यायेन अष्टाकपाठप्रश्नोऽपि तद्विद्वान्त एव शब्दान्त
गतः । सु. पृ. ४६२ । 'नैय हि' इति श्लोकात् (वा.
पृ. ५३२) वार्तिकस्य । तदर्थं तु तत्रैव ' विश्वे देवा
देवता भवन् । इति हि न सर्वनाम्न द्रव्यसामान्यापि
धीयते । किं तर्हि ? संनिहितो विशेषः । स एव
स्ववहारसमो नामिकृषितं द्रव्यमात्रम् । अतः प्रातिपरिकेन
योऽर्थे उपात्तः, स प्रमाणान्तरव्यवस्य द्रव्यविशेषस्य
देवता इत्येतद् तद्विद्वान् शुभैकोच्यते' (शुकः) के.

॥ नैय स्यात्परोपरयो यदेनमन्धो न पदवति
इति न्यायात् । (निरुक्त. १।१६) रानातनध प्र.
प्रमाणप्र. ३६५. * 'सूत्रेण जर्मे' इत्यादिमन्त्रेषु, सतः
विद्यमानस्वैवार्थस्य तज्ज्ञानोपायभूतनिगमनिरुक्त्याकारणा-
दाभ्यस्तन्भावे सति युक्तमविज्ञानम्, नैतावता तदर्थस्य
अवगत्य वन्तु शक्यम्, नैप० इति न्यायात् ।
शु १।१।५।२५.

॥ न कदाचित् पवित्रं स्यात् गोक्षीरं सद्यतौ
घृतं इति न्यायः । अस्त्वान्ने सत्पुष्येऽपि भर्षता
यावीति भावः । साहस्री. ३३५.

॥ 'न कर्मधारयान्तरार्थीयं चहृद्गीहिश्वेत्तदर्थ-
प्रतिपत्तिकर' इति न्यायस्य 'प्रसयस्यात्' इति
स्ये अग्न्युत्त इति प्रयोगस्तदाहत्या भाष्यपृष्ठा अना-
दत वाद् । वै. भू. सारदर्पणं प्रथमश्लोके

* 'न कल्लजं भक्षयेत्' इत्यनेन द्रव्यमा
पतति । यदि वा आगच्छन् कर्तव्यमिति, यदि वा भक्षण
न कर्तव्यमिति । यदि नन्मितिष्ठ भक्षण कर्तव्य इत्यनु-
पपन्न्ये एत अमलं सुखा एते विदधानि, नन् भक्ष-
यतिविशेषणम् । तदापाराध कर्तव्यतया नन् न संशयते ।
अथ नन्वर्थं कर्तव्य, एते कश्चनेन विधानम् । भक्ष-
यतिश्च नन्मितिष्ठणम् । तथ कल्लजं न भक्षयितव्य
इति नियमः । भा. ६।१।५।१९. * 'न कल्लज
मक्षयेत्' अर्थं गणगणतुकराधर्ममात्रविषयक. पुरुषार्थः

श्रीतनियेषः । वाल. पृ. ३३. * 'न कल्लजं भक्षयेत्'
इत्यादी नवार्थः प्रत्ययविधेय एव, न पूर्वोदाहः । के.
६।१।५, * 'न कल्लजं मक्षयेत्' इत्यादी गणगणता
प्रवृत्तिमगूय निषेधो निषीयते । ६।१।५. * 'न
कल्लजं मक्षयेत्' न लक्ष्मिं न रञ्जनम्' अर्थं पुरुषार्थो
चातिनिषेधः । वाल. पृ. ३२.

॥ 'न कार्यमन्यार्थं भवति' इति न्यायात्
मयाजपूर्वै स्वभावभूतं न प्रयोगान्तरमपेक्षते ।
रत्नमात्र. पृ. १३८.

॥ शैबरीशासनान्तर जीवत्वप्रेतकाभावेन स्वनाया-
श्रयधर्माणा प्रयोगनामाभावात् 'न कुर्वन्निष्फलं कर्म'
इति न्यायेन विधिविधेयविरत्वकाशयेन... । धीवर.
१।१।१ अत्, * सगुणो धरत्य उवाचनेन परब्रह्मवासा-
त्कारणयोगत् 'न कुर्वन्निष्फलं कर्म' इति न्यायात्
वेदान्तसम्प्रगमनान्तरिकमेव कर्तुं युक्तं इत्याशङ्क्यात् ।
१।१।१ अत्

॥ 'न दृत्स्य गुणानुप्रहार्यं आवृत्तिरस्ति' ।
कथ पाशुपत प्रथाया विद्यति पत्नी क्रियमाणा. सतः
तस्य पुरोहाशयोपकुर्वन्ति । उक्तमत्र न्याय. 'न
दृत्स्य०' इति । भा १।१।५।१५. (१।१।१।१-६
इति पञ्चपुरोहदाधिकारजन्यापोऽयम्))

॥ न केवला (पङ्क्ति. प्रयोगस्या) इत्यादि-
न्यायेन हापुषार्थमेककचनेव । भूपपत्सार-दशने
या नर्षनिर्णये कारिता २.

॥ न त्रियार्थवृत्तन्याहाते संन्यन्धं वचित्
दृष्टानेन न्यायेन क्रियागर्भत्वात् स्वैरैकभ्यानात् ।
सु पृ. ४६३. * वेद्व्यापवमिति देवतासंबन्धि इय
प्रतीकते । न च संव द. 'न किंश० वाचित्' इत्यनेन
न्यायेन त्रियया धर्तवितयः । ता च यागः, नान्या ।
सौम. २।१।६ पृ १३७.

॥ न यत्तु धीमतां वञ्चित्विषयो नाम इति
न्यायः । अगमविज्ञानराजान्तके चतुर्थेऽङ्के उक्तः ।
साहस्री. ७८०.

॥ न यत्तु प्रेम चलं सुहृदने इति न्यायः ।
साहस्री ९५३.

न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति इति न्यायः । यथा नष्टि शोभा मर्ग-नीं संप्रणोदहिर्मवतीयेवं प्रकृतेऽपि । साहस्री. ४२६.

ॐ न चाथोत् कृतं चोदकेन प्राप्यते । भा. १२।१।१।३.

न चाविहातलिङ्गान्तं [न नाऽलिङ्गात् इति वार्तिके पाठः घृ. ८२०] प्रकृत्या विनियोजिञ्च' इति न्यायः । (अथोपस्थ च एतन्मर्थं तन्निघातुषु घृहृतम् ॥ 'द्विघनामाऽसि' इति अस्पष्टलिङ्गोऽप्येव । न च दृष्टं हन्ते प्रथम विनियोजनं समर्थम् । अर्गं तु अस्मिन्नदः शुष्मदर्थैविवचनान् संनिहितमभिसुत्रं वा भविष्ये नान्यम्) । सु. घृ. १२३०.

न चाविहितमज्ञं भवति इति न्यायेन विवक्ष्य (हीन् ऊर्कं ऊ इति--) निषमन्म अज्ञानात् समाहावात् साधारण्यतः प्रसृत्यापि विषयवैकाल्यपत्तिः । सु. घृ. ८७४. ॐ निषेधाकथनार्थलोचनया भवन्तुज्ञानस्य प्रतिप्रशङ्क्यं नददितः नददत्त्वेन तद्विधिवत् च वाचयन्मा-अन्वयीभ्यम् 'न चाविहितमज्ञं भवति' इति न्यायात् । संस्कारस्वीलुभ. दनक

ॐ न पाथितगुणे कस्यं तद्विरोधि गुणान्ताम् । मय अनूयमान एव कस्यं गुणोऽपि अनुवदितव्यः ; तत्र नैरवैकवदार्थानां व्याकण्डवदधीनार्थं नभ्यगुणान्तरविधाना-नुपपत्तिः । वा. १।४।२।३ घृ. ३३०

ॐ न चैकः शब्दः अनेत्रार्थो युक्तः । भा. ११। १।१।४.

ॐ न चैकं प्रति विधिष्यते इति सर्वशास्त्रोपमेहाम-मिधानान् जैमिनेरपि पौर्वापर्येण द्वाहाधकारण्यवमन-मिमत्तम् । सु. घृ. १४६. ॐ न चैकं प्रति शिष्यते इति हि सर्वश्रुतीनां सर्वपुत्रवान् प्रति प्रामाण्यात् अभ्यसन-वच मन्त्रेणपि क्षुतिवारण्यतामन्वदि । वा. १।३।२।३ घृ. १७०. ॐ अभ्यसनस्य उगमवनादीनां च शास्त्रान्तर-न्यत्वेनेव अनेशत्रयमात् तदङ्गानामपि 'न चैकम्' इति न्यायेनेव सर्वपूर्णासाहाय्यवद् सर्वपुत्रताधारण्योपपत्तेः न्यवस्थायां प्रामाण्यामन्त्र । वा. १।३।३। १७. घृ. १८-१९, ॐ अन्वयविदितानां धारण्यस्वीकारादीनां शास्त्रान्तर-

न्यायेन कमेदाश्रयमात् सर्वविधस्यनप्रतीतेः तदङ्गानामपि च दर्शपूर्णमासायाश्चदेव 'न चैकं' इति न्यायेनेव सर्वविषयव्यवर्तीतेः न न्यवस्थागद्गोपपत्तिः । इति न्याय-सुधाकारः । तत्र । १।३।३।१६ घृ. १८. ॐ पौर्वापर्य-अन्वयमनाश्रित्य 'न चैकं प्रति शिष्यते' इत्यनेन न्यायेन सर्वपुत्रमात् प्रति निश्चायविधितत्रयस्यपाठ्यमग-सर्वमाप्येदेशगानापत्तज्ञानैः विज्ञानुमिः आत्मीयशक्ति-माश्रकारितपूर्वापरप्रवचविभागेः एकवचनगतपूर्वोत्तरवर्ण-पदशब्दस्यकलमनपेक्षया भातापितुःश्रुतीतोपदेशवत् निर्दि-चित्कित्तमेव प्रामाण्यमभ्युपगम्यम् (श्रुतीनाम्) । वा. १।३।२।३ घृ. १७८. मातापितुःश्रुतीतोपदेशवत् पौर्वा-पर्यअन्वयमनाश्रित्य सर्वान् पूर्वोत्तरविधेः पक्षाच्छाविणश्च पुरयान् प्रति निर्दिचित्तमेव प्रामाण्यम् 'न चैकं प्रति शिष्यते' इति न्यायेन विज्ञानुमिः अभ्युपगम्यत्वं इत्यन्वयः । सु. घृ. १४४. ॐ सर्वशास्त्रगताया हीमर-विरोधात्तम् 'न चैकं प्रति शिष्यते' इत्यनेन (न्यायेन) न्यवस्था प्राप्तेः एकवचन फलविदेः समुपस्थाप्योऽपि निश्चयेन प्रयोगोपपत्तिः । (पूर्ववत्ते शिष्या) । सु. घृ. ८८३.

ॐ न च गुणानुमद्वार्थं प्रथानावृत्तिमुक्तः । भा. १२।१।१।४.

ॐ न च गुणवशवर्ति मथानम् । भा. १२।१।१।४.

ॐ न च दृष्टे सति अदृष्टकल्पना संभवति । भा. १।१।२।६।६६.

न च निमित्तं विधिरपवाधते' इति न्यायान् न नियोगविरोधस्य साम्यता नियोगस्य साम्यत्वमुपहन्ति, नियोगसाम्यत्वविनिश्चयान् नियोग-विरोधतासाम्यम् । (इति सामान्यं सूत्रे) । वणिष्ठा. घृ. ३२७.

न च भिक्षुको भिक्षुकात् याचते' इति न्यायान् न विद्वेषविहितरहित, विना वचनम् । वैजयन्ती. ३।८।८०.

ॐ न च भिक्षुका भिक्षुकाःशब्दोऽपि सत्यप्यभिन्न् प्रवचनार्थं अभिसुत्रे । भा. ८।१।१।१९.

इत् 'न च यन् समित्संन्येन क्रियते तन्
तन्नूनपात्संन्येन' इत्यनेन न्यायेन भेदेन श्रुता देवता
ग्रहणसंबन्धा नोपपत्तेरिति ग्रहण नाऽऽपत्तेरिति प्रति-
दैवतं धेनो गृहीतः । (न्यायः भाष्यपट्टकिरियम्
२।१।२।२ पृ. ४७२) । वा २।२।१।१९ पृ. ५१९.

● न च सङ्कटुच्चरितं (शब्द.)शक्तोति अर्थद्वयं
विधातुम् । मा १।२।१।१४.

● न च मुवन्तसवन्वे नन्तमातापत्तिः (नेहेतो-
यन् इत्यन्), 'नातुपानुपु' इतिरदुपपत्तेः । भाट्ट.
४।१।३.

● 'न चतुस्त्रिंशदिति म्र्यात्' अप लिट् भोते
प्रतिषेधे । बाल. ट. ४०.

इत् अत्र च विश्वमत्यन्तस्य पारमार्थिकस्य देवताऽवि-
करण-यत्नेन कल्पनीयतया तन्व्यायस्य च भूतिविशेषे
अग्रहणेः न प्रथिमसवर्थात् इति 'न चतुस्त्रिंशत्' इति
म्र्यात्' इति न्यायोऽपि न प्रवर्तते । चतुस्त्रिंशत्.
चन्द्रिका पृ. ४३९.

इत् न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रकल्पमार्यवादः
स्यादानर्थक्यात् परसामर्थ्याच्च । १०।८।१।७॥

अग्निहोत्रे श्रुते 'जर्तिलवाम्ना वा जुहुयात्, गवी-
शुकपशव्या वा जुहुयात्, न प्राग्मान् पशून् दिनक्षि-
नारण्यात् । अपो पशवद्, अनाहुतिर्न जर्तिलाब्ध मदी-
पुंकाश्च, परसाऽग्निहोत्रं जुरोति' इति । अत्र जर्तिलवि-
यत्तागुदस्य विधानात् अनाहुतिर्वै इति प्रतिषेधाच्च
विकल्पः इति पूर्वपक्षः । 'परसाऽग्निहोत्रं जुरोति'
इत्येव विधिः. इतरत् सर्वमर्थवादः इति सिद्धान्तः ।
'अनाहुतिर्न' इति श्रुतेर् अर्थेभ्यः न चेत् अन्वयिदि-
पयोविधि इदं शब्दं प्रकल्पयेत् । प्रकल्पौ पयोविधेः
सिद्धौ तु अनाहुतिवचनं यत्नाग्वचनं च अर्थवादः
स्यात् अनार्थक्यात् स्वायं तापदर्शयत् वनिश्वशत् ।
जर्तिलगनीपुङ्गवो. अनाहुतिश्च च परसामर्थ्यात् । परेण
'परसाऽग्निहोत्रं जुरोति' इत्यनेन विधिना छद् सामर्थ्यात्
न्यपेक्षान्वयसामर्थ्यात् एकशब्दवादित्यर्थः । प्राग्गणप-
पशुशामर्थ्यात् जर्तिलगनीपुङ्गवगणयोः प्रशस्तता, परसाम-
र्थ्यात्सामर्थ्यात् प्रादुक्ष्यम् । नत्साम् परपेव होतव्यं न

पवाग्ना, नापि पशुना इति सर्वस्य एकशक्तवता । जर्तिलाः
आरण्यमुद्राः । गवीपुङ्गाः तुषगिशेषवीजानि (कशाड-
कशाड इति बोद्धव्ये भाषा) । के.

● 'न चेदन्यं प्रकल्पयेत्' इत्यधिकरणे 'अनाहुति-
र्वै जर्तिलाब्धं गवेपुङ्गाश्च' इति निन्दा निषेधकल्पना
पूर्वपक्षविधा नहिनिन्दान्यायेन 'यत् परसाऽग्निहोत्रं
जुरोति' इति पयोविधियेवत्वात् न निषेधकल्पना इति
सिद्धान्तितम् । जर्तिलवाम्नाय. । बाल. ट. १७.
● या निन्दा तन्मात्रार्थक्यापिनी, सा निषेधकला भवति ।
विधिरा तु स्तुत्यायां ज्ञायते तदुपपादनस्य दृष्टार्थत्वात् ।
यथा वक्ष्यति 'न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रकल्पतामर्थवादः
स्यत्' इति । वा. १।२।१।१९.

● न चेदन्येन शिष्टाः (१।२।१।१९) इति कथ-
ञ्चिदनुवादो संभवति विधिविधानानुपपत्तेः । वा.
२।१।१।०।३१ पृ. १०६.

इत् न चेदन्येन शिष्टाः इति न्यायेन अत्रातविशेष
णमपेव कल्पविशेषणविधिविधेयत्वेन... । साट्ट. ६।१।६.
● न चेदन्येन शिष्टाः इत्यनेन न्यायेन (१।२।१।१९ जै.)
येऽन्येन न विद्विताः कान् विद्वधाति । डुपू. १२।।
१।३ पृ. २३१९. ● न चेदन्येन शिष्टाः । यदि अन्येन
वचनेन शिष्टा विहिता न भवति गुणाः, तदा गुणविधिः
न नामधेयम् । यथा 'अग्नेयोऽष्टाकपालोऽमत्वात्सायां
शीर्षमायां चान्युतो मधति' इत्यादी । यत्र पुनः अन्येन
वचनेन शिष्टा गुण भवति, भवति तत्र नामधेयम् ।
यथा अग्निहोत्रं जुरोति इति । के. ● (एतापेव देवतीषु
वारकत्वीयमग्निहोत्रमलाभ इवः पशुनामो सोतेन [विहु-
दग्निहोत्रं] एजेत् इत्यत्र -) अग्नौकर्मणिपिण्डात् कल्प-
येद विनैव वगति सर्वमेव विधातुं नक्षयम्, तथापि
'न चेदन्येन शिष्टाः' इति न्यायेन परदत्तं तदैव
विधीयते, इतरत् प्रातमन्यते इति नादीश्वरीयम् ।
नौ. २।२।२।२।६ पृ. २८९. ● अस्ति चेद् भावनैव
श्रव्यावित्तस्य वरुः मिशेषवशतिः इति कामिधाममदे
छते । सर्वत्र विशिष्टान्यथेषु नैतद्वशितम् 'न चेदन्येन
शिष्टाः' इति । वा. १।२।१।१।३ पृ. ११६. ● (एतापेव
देवतीषु वारकत्वीय अग्निहोत्रमलाभ इत्या इत्यन् -) वा-

शब्देनैव तदर्थनिधौ 'न चेदन्वेन शिष्टाः' इत्यनेन न्यायेन विशिष्टयागमावनाविष्ययोगात्तेः ...। सु. पू. ८६६.

० एतेनैव उक्तास्तत्राचनं प्रयुक्तम् । ब्राह्मणप्रकृति-
वच्छब्दयोः तुल्यहेतुत्वेन विशिष्टजननासंभवात् (न्यत्रिपु
सामान्यशास्त्रप्रवृत्तिहेतोः ब्राह्मणशब्दस्य पदार्थेषु च
अतिदेशशास्त्रप्रवृत्तिहेतोः प्रकृतिवच्छब्दस्य) । तथा च
'तद्वै तु वचनमस्ति' इति (पूर्वपक्षम्) उच्यते 'न
चोदनायैकत्वन्त्यात्' इत्युक्तं दास्यति । या. ३।३।७।
१४ पू. ८६०.

० 'न नौ (वाज्यभागौ) पशौ करोति'
अथ विकृतिगताः अनिदिष्टाः आराद्रूपकारकक्रियानिवेधः ।
बाल. घृ. ३५-३६. ० 'न तौ पशौ करोति, न सोमे'
इति आशयभागी प्रकृत्य आभनन्ति तावत् 'न सोमे' इति
'न तौ पशौ करोति' इत्यस्यशब्दः । (सोमे तावत्
नैवाव्यभागी सः, पशौ अपि नैव तौ सः इति) । के.
१।८।१।५.

० न तैरेव रमैः प्रयोगान्तरमपि क्रियते । भा.
१।३।५।६.

० 'स्वेच्छया मरण विप्रत्' इत्यादिना भविष्योत्तरे
आत्मपाह्यादीनुक्त्या 'न तेषां वनालसंस्कारो' इति
संस्कारशब्देन दासो निषिद्धः । अयं अपूर्वकर्मगत-
प्रतिषेधनिषेधः । बाल. पू. ३०.

० एतो च परिचोदनापरिहारी सूत्रकार एव वक्ष्यति
'आराद्रथीति चेत्' (३।७।१।३) 'न तद्वाक्यं हि
तदर्थत्वात्' । ४ इति । या. ३।७।५।१५ पू. १४७,
० ननु 'न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात्' (३।७।१।४)
इत्युक्तं वक्ष्यति, तेन अग्नीशोमीयापूर्वप्रयुक्तत्वात् स्ववसा
स्यादिति । ३।६।१०।३१.

० न चूच्यते यस्य चोदनाऽप्राप्तशक्यत्वात् ।
१।३।८।३१ ।।

अग्निहोमार्थे अग्नेरुदरणे 'वाचा न्वा होमः, प्राणेनो-
द्गामः, पशुवाऽपशुवां, मनसा ब्रह्मणा, भोगेणश्रीया,
एतेषां पञ्चभिर्दिशेभिरभिभूयते' इति मन्त्रः ।
होऽयं मन्त्र दशपूर्णमासायै अग्नेरुदरणे पठितव्यो न येन
विचारे, उदरे हि तस्मिन्नेव पर्वणि शायं प्रतिपदि च

प्रातः अग्निहोत्रमनुशीयते एव । यदि तु मन्त्रो न पठ्येत
अग्निहोत्राद्गमुदरणं विदुषं स्यात् । तस्मात् दशपूर्ण-
मासायैऽपि अग्नेरुदरणे न मन्त्रः पठनीयः इति पूर्वपक्षे
विदुषस्तु उच्यते । दशपूर्णमासायैमुच्यते अत्रो यस्य
अग्निहोत्रं प्रवर्तते, तस्य परार्थे उदरणे मन्त्रस्य न
चोदना न कर्तव्यः । नहि तदग्निहोत्रार्थ-
मुदरणम् । अप्राप्तशक्यत्वात् अग्निहोत्रार्थोदरणस्य यः
काळः, नस्य दशार्थेषु उदरणे अभावः । अग्निहोत्रार्थे
शायं उपसि च प्रातः अग्निहोत्रार्थमग्नेरुदरणं विदितम् ।
दशपूर्णमासायै तु पर्वणि प्रातःअग्निहोत्रहोमे हुते पश्चात्
अग्निहोत्रहोत्रे अग्निहोत्रार्थमग्नेरुदरणं क्रियते । तथा च दशार्थेषु
उदरणकार्ये अग्निहोत्रार्थोदरणकालस्याभावः । तस्मात्
अग्निहोत्रहोत्रहोत्रमन्त्रः दशार्थेषु उदरणे न पठनीयः
इति सिद्धान्तः । तुम्बदः उक्त्यपूर्वपक्षस्याशुत्वर्थः । के.

० 'न दीक्षितस्वाज्ञमश्रीयात्' अयं पूर्वदासः इति
पक्षः । बाल. घृ. १७, ० 'न दीक्षितस्वाज्ञमश्रीयात्'
इति निषेधे 'जीतिनात्यपमापशो चोऽस्यमपि यत्प्रसतः ।
आकाश इव परकेन न य यदेन निषेधे ॥' इति
मनुक्तः अयं सामान्यरूपः निषिद्धनिषेधः शक्यत्वविषयः
अभ्यनुज्ञाविधिः । पू. १६.

० न देवानां देवतान्तराभावात् । इति सूत्रं
यदुक्ते वर्तते । ननु ह्येव च न्याय्यत्वात् । (३।१।१।१४) ।
ननु अस्तु तर्हि स्वयंप्रभाविद्यानां अधिकारः । तथाऽ ।
देवतानामपि नाधिकारः । देवताऽन्तराभावात् । नहि
इन्द्रादिभ्योऽन्ये इन्द्रादयः एतत् येनो हविर्दीक्षितः । न
च प्राकृत्यवर्तिनां देवानां यजन संभवति, अतीतत्वात् ।
तस्मात् देवतानामपि न कर्मधिकारः । के.

० न देवताऽग्निशब्दक्रियमन्व्यायैसंयोगात् ।
३।३।५।१८ ।।

मुक्त्यन्वयान्तरे प्रतिनिधिमार्गं शक्यम् । तत्र
अग्नादयो देवशब्द, आद्वनीयादयः अयवशब्द,
यन्त्रशब्दः शब्दाश्च, प्रवाजादिरूपाः क्रियशब्द तेषां
समाहारः देवताऽग्निशब्दक्रियम्, तत् प्रतिनिधिं नादति ।
देवतादीनां प्रतिनिधिर्न परवीत्यर्थः । युक्तः । अन्वय-
संयोगात् । अयं प्रयोगः । अयस्य देवतान्तरे अन्येन

अर्थेन प्रयोजनेन संबोधः स्यात् । स च प्रकृते कर्मणि अभाषकम् । तस्मात्तेषां प्रतिनिधिः । 'अर्थवान्यो न्यायपरः । प्रतिनिधिस्तथाकृत्य न्यायात् अन्येन न्यायेन देवतादेवैकत्वात् । प्रतिनिधित्वात्कस्यास्तन्यात् इति तात्पर्यम् ।' इति मुञ्जोविनी । 'देवताश्च अग्राश्च शब्दक्रिया मन्त्रोच्चारणं च तेषां प्रवृत्त्या समाहारद्वन्द्वः । देवतादि न प्रतिनिधानमर्थनि । अन्वार्थप्रयोगश्च । अन्यस्य प्रतिनिधित्वात्प्रवृत्त्याश्च न्यायस्य संबोधात् इति कुतूहलम् ।

देवतायां च तदर्थत्वात् । १९ ॥

देवताऽभिवाच्यक्रियायां प्रतिनिधिर्नान्वीत्युक्तं पूर्व-
मुने । तत्र देवतायां विनोप उच्यते । नकारः देवन्तर-
समुच्चयार्थः । देवतायां अन्वयादिदेवतायां तदर्थत्वात्
स्वयं देवत्वत्वात् । तत्र सर्वार्थविरथे सूत्रादीं योजिते बह्व्या-
दियन्ते वा योजिते इत्ययोगे न स्यात् । तस्मात् देवतायाः
नास्ति प्रतिनिधिः । इति सिद्धान्तः ।

'देवता च तदर्थत्वात्' इति कुतूहले पाठः । देवता
न प्रतिनिधानमर्थनि । तदर्थत्वात् तदेवतया विदिताया
एव देवताशब्दात्तत्वात् । चकारः अनुकतुक्चत्तरसमुच्च-
यार्थः । देवतात्वं शब्दात्तत्त्वं । ततश्च विहितदेवता-
विस्मरणेऽपि देवताऽन्तरं न प्रतिनिधातव्यम् । तदर्थं
हि प्रतिनिधातव्यम् । ततश्च मुख्यदेवताशब्दं स्मृत्यैव
तदवशात्प्रकारस्य उवादानं वाक्यम् । मुख्ये च स्मृते हि
प्रतिनिधायेन इति युक्त्यन्तरम् । इति सूत्रार्थः । के.

● 'न देवताऽभिवाच्यक्रियामन्त्रार्थसंबोधात्' इति
प्राथमिककरणे कर्मणामट्टाशेषं तत्र प्रतिनिधिना
विष्टौ प्रमाणाभावात् प्रतिनिध्यभावो वक्ष्यते । सु.
८. ५२१. ● शिष्टमित्युक्ते उपस्थानमर्थः 'पदन्तरिदं
पृथिवीमुत्तं धाम' इति । तत्र अधिकारेण प्रयोगे
गार्हपत्यपदशब्दे अश्वत्थनीयपदशब्दे प्रायं, नोमयमदि-
क्त्विग्नु गार्हपत्यपदशब्देनार्थं कथं इति सिद्धान्तमुक्तत्वात्
'अत एव 'न देवताऽभिवाच्यक्रियाम्' इति पाठो
न्यायः. शक्यते' इत्युक्तं संक्षेपे (१।२।१५) । के.

● न द्वेष्यपदगतं सर्वं कुशले नानुपपन्नते इति
न्यायः । नानि हि अनुपपन्नं सर्वं न देति, कुशले

कर्मणि अनुपपन्नो न भवति, तन्वद्विद्विदिति भावः ।
साहस्री. ५२१.

● न धर्मवृत्तेषु वयः समीक्ष्यते इति न्यायः ।
उपोके गतुना 'न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं
शिरः । यो वै कुवाऽऽपथीयानन्तं देवाः स्वयिरं विदुः ॥'
इति । तन्मूलोऽयं न्यायः । साहस्री. ९५५.

● न निमित्तं विधिरपश्चात्ते इति न्यायः ।
अद्यात्ताश्रयणेन पदं अवशात्ते. निपमानुष्ठानप्रति-
पादनम्, तदुपपत्तये कण्टकादिगतं अष्टयं कल्पमानं
'न निमित्तं' इति न्यायेन न ट्टाशेषं अवशिष्टं
अधिकरोति । तौता. १।१।१६, ● 'न निमित्तं विधि-
रपश्चात्ते' इति न्यायान् न मान्यवर्गैकवमिदेषतावयः
वाक्यविहिततन्मूलवादादिदेवताभिः (पूर्वपक्षे इदमुक्तम्) ।
१।१।२।२.

● 'न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्वारिषे न दिवि'
इति 'द्विष्यं निषाद्य चेतव्यम्' इत्यस्य विधिः शेषः ।
भा. १।१।१।१८.

● न प्रतिनिधौ समन्यात् । (१।१।१।२।२) इति
न्यायः । प्रतिनिधौ उपरते अपचरिते प्रतिनिधिगत-
मुगदेयं मुख्यवदत्तं वा इति संवेदे प्रतिनिधेस्तान्तेन
शास्त्रभरिपृष्टीतत्वात् तादृशोपपत्तये प्राप्ते 'पचगात्
नन्याय्यमभावे तत्तामान्येन प्रतिनिधिरभावादितरस'
(१।१।१।२।२) इति सूत्रत्वं तत्रभावे, तत्तामान्येन,
प्रतिनिधि. इति पदप्रवानुपपत्तये प्रतिनिधौ उपरते तदभावे
तत्तामान्येन प्रतिनिधिः नोवादेयः मुख्यवाच्यवशोवाहितवत्
उपासक्याभि प्रतिनिधेः अचोदितत्वेन इतरतामप्य इति
पक्षे वक्ष्यते । सु. ९. ५२२.

● न प्रतिनिधौ, समन्यात् । (१।१।१।२।२) ॥
प्रतिनिधि. इति पदं पूर्वमूलात्तदुपपत्तये । श्रुतद्वयस्य
पचारे प्रतिनिधिना प्रवेशः प्रवृत्तः । अथ देवात् प्रति-
निधिरपि धिन्प्रः । एवं सति प्रतिनिधौ अपचरिते सति
तस्य प्रतिनिधिर्न भवति । न प्रतिनिधिः प्रतिनिधिः ।
समन्यात्, मुख्यप्रतिनिधिः प्रतिनिधिप्रतिनिधिश्च समन्यात् ।
पथेकत्वी पूर्वं. प्रतिनिधिः श्रुतचिकीर्षया, न प्रतिनिधि-
चिकीर्षया, एवमपयमि भुक्तचिकीर्षया, न प्रतिनिधि-

विवांश्या । तस्मात् प्रतिनिविनद्वयानुसारेण, किन्तु मुख्यमद्वयमेव अन्यद-वेष्ट-यम् । इति सिद्धान्तः । इदं च यत्र प्रतिनिधि- साधनं भूत. तद्विषयकम् । के

० न प्रत्यक्षविरुद्धमनुमानमुदेति स्वकार्ये वा साधयति । भा. १।१।६।२०.

० 'न प्रथमयज्ञे प्रवृत्तयान्' अथ प्रवृत्तिगतः आराद्रुपकारकक्रियानिषेधः । बाल पृ. ३५, ० 'न प्रथमयज्ञे प्रवृत्तयान्' इत्यस्य 'अग्निहोत्रे प्रवृत्तयान्' अथ पर्युदस्तश्रितिसवविधि. । पृ. १६.

० न प्राजापत्येन पशूना अनिष्ट्वा इष्टकाः कारयेत् । संकर्म. २।१।२९.

० 'न ब्रह्मणा वपट्कुर्वान्' इति अक्षरव्यूह-विषयार्थादः ॥

वर्षपूर्वाया 'स्यन्तसमन्वाह' इत्यादिना 'देवताभि-
र्ष्वतिपन्नति' इत्यनेन द्वयोर्दोषैकबोरभ्योसं व्यतिपन्न
विधाय 'हृन्नाय रथतरावातुर्द्वीति रथ-तरस्यर्षमन्वृच्य
बृहत्तः कृत्वा यजेद्विद्राव बाईताप अनुब्रूहीति बृहत्तः सन्
मन्वृच रथतरस्यर्षा यजेत्' इत्यादिना तस्ये विवृतम् ।
तत्रैव 'न बृहत्सा वपट्कुर्वान्' इत्यपि प्रतिपिद्यत् ।
तत्र बृहतीशन्दस्य द्र-पथचनत्येन त्रिष्टुपसंवागवाडविद्राव-
न्ययेन बृहद्रथतरस्येन तस्योशंभ्यावप्रति-
पेक्षात् विवृतः । इति प्राप्ते, अक्षरसंखपाऽवच्छेदकधर्म-
विशेषस्य बृहतीशदवाच्यतया तस्यैव प्रदानकारणताव-
च्छेदकप्रतिपत्तेयोऽपम् । अनुक्तवाक्य-इतिमाक्षरचतुष्टयपरम
वागवायामव्युद्वेनतीधेरवैवादानाम् । 'अनुष्टुभ च इ वा
एता संपादयति' इतिवत् । तथा च 'अभि त्वा शूर'
इत्यारभ्य 'ईशानम्' इत्यन्तामनुष्टुभमन्वृच्य 'इन्द्र
तशुद्रव्यामिद्धि हवागधे' इति षट्कला यजेत् । एवम्
'तमिद्धि' इत्याख्य 'त्वा वाडा' इत्यन्तामनुष्टुभमन्वृच्य
'स्वर्गते अभि त्वा शूर नोत्तुम्' इति षट्कला यजेत्
इत्यर्थः । संसर्प. ४।१।४.

० 'न ब्रह्म सामानि गायति' इति अन्यथेये
साधमानां निषेधते । अयं अपूर्वकर्मगतः उपादिष्टः
आराद्रुपकारकक्रियानिषेधः । बाल. पृ. ३५.

० न द्रुमः एकस्योभय प्रोजनमभिनिपादयितुं
सामर्थ्यं नास्तीति । भा. १।१।१।२५ पृ. ५४५.

० न भूमिः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टस्यात् ।
६।७।२।३ ॥

विश्वजिति सर्वस्वशने भूमिर्न देया स्यात् । कुतः ?
सर्वान् प्रति मनुष्यादिस्वावचानाना प्राणिना संचरण-
जीवनार्थं भूमिः अविशिष्टा समाना । राजा तु सा
संरक्षणयोग्या, न तु सा दातुमती समर्थः । तस्मात् गदा-
भूमिः न देया । किञ्चित् क्षेत्रादिकं तु विशिष्टविधिना
दातुं शक्यम् । सर्वान् प्राणिनः प्रति अविशिष्टस्यात्
विश्वजितादौ गदाभूमिर्न देया स्यात् इति सिद्धान्तः ।
के.

० 'न वाऽर्धधर्मत्वात् संपातस्य गुणत्वात् । ७।
४।१।१० । अत्र द्वापदशब्देन संख्यावाचिता अर्धाद्रु-
क्तस्यापि संघातरथ कल्पनायतीमूलाहः शब्देऽन्त्यायविशेषण
त्येन गुणभूतत्वात् साधनत्वभावेन परमाह्वयत्वात् न
संघातस्यार्थत्वा धर्मप्रतिर्भुक्ता इत्यर्थः । सु. पृ. ७३१.

० 'न वा क्रव्यभिधानादधिकानामशब्दत्वम्'
(७।४।१।२५) इति चोदकनामधेयोर्बलाकल्परीक्षाया
ऐकाहिकी धर्मः (पञ्चदशमप्रथमपादे अस्मिद्धिति)
कर्तव्यः इत्युक्तम् । भा. १।१।७।२२, ० यमनन्तर
(आधानमाश्रोत्र पवमानेतिव्यः प्राक्) अग्निहोमादयः
शुः, य- पूर्वोक्तो व्यायः स निप्रतिपिपेत 'न या वासां
तदर्थत्वात्' (३।६।४।२२) इति । (न आधान-
विशेषणम्, तासां पवमानेतीनां तदर्थत्वात् अग्नि-
संस्कारार्थत्वात् इति व्याख्येः) । ५।१।९।२५.

० न वायुमीयानयवान् शब्दे ततः प्रथमि-
नामीनः यथा पश्यत इत्युक्तम् । न वायुमीयानयवान्
शब्दमन्वृच्य इत्याम् । तस्मात् वायुशरणात् शब्दः ।
भा. १।१।६।२२.

० 'न गायुक्तिये पृथगमुदेसात्' इति धर्मने (२।
४।१।९-१२ अ.) वायुमागनेः तत्राग्नेदेति अशान्तर-
वेणशान्तुद्यम् । आशरणम्. ३।१।१।१२ अम्.

कु ' न विदुपासुपदेशो नाश्वरूपते ' इति न्यायेन उपदेशान्पाशुनपत्तय मन्वादेः पूर्वशान-
कत्वात् । सु. वृ. ११८.

कु न विधौ परः शब्दार्थः इति न्यायः ।
दाप्यं दाप्यन्दाःकमेव । ' गुप्तिञ् ' इत्यादावपि
कन्तामिच्छाः श्चोःसार्थः, न तु नकारेऽन्तर्गतः सः मन्-
तीनि ' न विधौ परः शब्दार्थः ' इति न्यायात् । भूतिः
पृ. ३२. * ' न विधौ परः शब्दार्थः ' इति न्यायात्
' निष्ठोऽनुपुमः चतस्रो गायत्रीः करोति ' इत्यत्र विधौ
गायत्री शब्दे न गौणः । ' वृषेदकतिष्ठते ' इत्यत्र तु
विधावपि शतोऽविशेषनाचकस्य वृषशब्दस्य शतोऽन्यगो-
भूतस्य कस्य गौणत्वं दृश्यम् । कु. ८।३।६।२२. * ' न
विधौ परः शब्दार्थः ' इति न्यायात् विधौ लक्षणा
श्रुतत्वात् । तौता. २।१।२।३७. * विधावेषे हि लक्षणा
दुष्प्रति (न तु विधिशेषेऽपि) ' न विधौ परः
शब्दार्थः ' इति न्यायात् । कु. १।२।३।२७. * विष्णु-
देशस्य प्रपानत्वात् अग्रावपिपत्यनेन ' न विधौ परः
शब्दार्थः ' इति न्यायात् न तत्र लक्षणा, किन्तु व्यर्थ-
वादस्य गुणत्वात् अतुवादत्वेन लक्षणासहिष्णुत्वाच्च तत्रैव
लक्षणा युक्ता । इति पूर्वपक्षः । पराक्रम. २।२, २।१.
* ' न विधौ परः शब्दार्थः ' इति न्यायविरोधान्
' अमपिच्छा वा मानुभ्यश्चिञ् च वा सिञ् ' इत्यत्र सिञ्-
पदस्य गौण्या ह्यत्रा प्रतिषेदीतुपन्ना न युक्ता । दृमी
वृ. ९९ * न विधौ परः शब्दार्थः । विधौ हि न परः
शब्दार्थः प्रतीयते । भा. १।२।३।२९.

* न वैदिकमर्थनिर्देशान् । ७।२।१।२१ ॥ पदसि
चेदसिहितार्थाप्रत्ययसंभवेन प्रकृतिविक्रमो, तदपि ' अग्नि
मुनिधाय शुकते ' इत्युदाहरण विषये * न वैदिके
नयोपलब्धे इति निर्णयकारवचनार्थम् । पा. ३।७।
१९।३९ वृ. ११०३.

* न शास्त्रपरिमाणव्यात् । (१।२।३।६) इति
न्यायेन वदाथेयचानियमात् अथिववदाथेकरणे न
इत्यथावाचनेः । सु. पृ. १२४७.

* ' न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् ।
नाहितं नामृतं चैव न स्तेनः स्यात्तु नामृणी ॥ ' इति
स्मृतौ निषेधः । सु. पृ. १३९३.

* न सर्वगिगन्निवेदान् । ३।३।१।७ ॥ न पाठ-
भाशेषे वेदान्तरूपपदेशो भवति । यत् वेदं वेदेन
विधीयते तत् तेनैव प्रमायेन क्रियते । ततश्च यथैव
मन्त्रस्य यत्र विधानम्, स एव तत्र व्यवदेश्यते । वा.
ऋग्वेदविहिताना यजुषा यजुर्वेदपाठभाशेषे उपासुषे,
यजुर्वेदविहिताना च यजुषा ऋग्वेदपाठभाशेषे उच्ये-
त्यसि निषिद्धिरोपात् योगः स्यात् । सर्वस्मिन् ऋग्वेदे
यजुषा चैव ऋग्वेदविहिते उच्येत्तन्निवेद्यात् यजुर्वेद-
विहिते च उपासुषा निवेद्यात् एवमेदविहितस्य परमैश्व-
र्यव्यापाने, न योगः इति सूत्रन्यायात् । सु. पृ. १।७४.

कु न साहसमनाकृत्य नरो भद्राणि पश्यति
इति न्यायः । यथायोऽपमम् । साहस्री. ९२१.

कु न सेच्यः केचनो नृप इति न्यायः । (किन्तु
अमायोऽपि सेच्यः । अ-यथा विरोधी अमायः राज-
सुद्धि विपरिचर्य केचनं राजसेचक नाशयेदपि इति
भावः । के.) साहस्री १६६.

कु ' न स्वामिनि स्थिते कश्चिद् दासात् प्रार्थ-
यते फलम् । ' कृतवाक्येनो. देवताप्रनाशनामर्थे तु देवता
प्रत्येव फलं प्राप्तेन ' न स्वामिनि ' इति न्यायात् ।
कु. २।१।५।२६.

* ' न हिंस्यान् सर्वा भूतानि ' अथ क्रिष्ण-
प्रतिदेश प्रत्यक्षः पुरुषार्थः । पाठ. वृ. ३१, * ' न
हिंस्यात् सर्वा भूतानि ' अथ रागप्रसक्तपुरुषार्थतावतिषयक
पुरुषार्थः शौचनिषेधः । पृ. ३३, * ' न हिंस्यात् सर्वा
भूतानि ' अथ सामान्यप्रतिषेधः । पृ. ३३, * ' न
हिंस्यात् सर्वा भूतानि ' इत्यस्य ' गौरतुवन्त्यः ' इति शब्दे
प्रसक्ते ' अक्षता गोपतुर्भव ' इति प्रतिषेधवन्त्यः
प्रतिषेधः । पृ. ३३.

* ' न होतारं वृणीते ' इति महाशिवयुक्ते पुरुषात्,
न विकल्पः । के. १०।८।१।१२-४. * ' न होतार
वृणीते नम्येत् ' इति पुरुषस्य महाशिवयुक्ते । भा.
१०।८।१।१२-४.

[इतः परं नञ्-शब्दात्प्राः उभुसिद्धान्वाद्यो निवेद्यन्ते]

* नञ् ' नातिरात्रे ' इत्यत्र प्रतिषेधाधिकः । के. १०।८।३।६. * ' अत्राक्षणाभावात् ' इत्यत्र नञ् ब्राह्मण-पदं च अन्यस्य लक्षणाधेयुष्यादेः क्षत्रियादेः, न स्तार्यम् । दुपू. १०।८।१।१. पू. २०५५. * नञश्च एव स्वभावः, यत् स्वसंघनिघण्टुश्लेषकत्वम् । मीमंसा. * नञः घातव्येन घातवर्गभावसंस्कारभावनाविधिः ' न चारि-त्यम् ' (आदित्यमीक्षेत) ' एकादश्या न जुञ्जीत ' इत्यादौ आवरणकः । भाट्ट. ४।१।१३. * नञः पशु-दासार्थेभ्ये समासनिघण्टुः । यथा- ' अत्राक्षणाकारयति ' ' अयम् करोति ' इति । के. १०।८।२. * नञः प्रधाना-न्वयस्य अन्वर्हितत्वात् भावनाऽन्वयभ्युत्पत्तेः, घातवर्ग-शब्दस्य लक्षणादिभिरा अनुपपत्तेः पशुदासत्वाधेयात् । भाट्ट. ४।१।३. * नञः प्रसङ्गप्रतिषेधात्थे समासो न भवति । यथा- ' न तौ (आश्विनमानो) पशो करोति ' इति । के. १०।८।२. * नञः भावप्रत्ययवमनि-षाङ्गस्य प्रकृत्यर्थमात्रवृत्तित्वविशिष्टप्रतिषेधिताकाशावधेयकत्व-भ्युत्पत्तेः ' घटे घटव्यं नास्ति ' इत्यत्र नञर्थस्य घटमान-वृत्तित्वेतिशिष्टभावाप्रत्ययार्थे घटे अन्वयः इति केचित् । मणि. पू. १६१. * नञः लाघवेन अभावत्वेनैव वाचकता, न तु भेदनादिना, अनेकशक्तिकत्वेनाऽऽपत्तेः । अत्र एव ' तदन्वयविरुद्धत्वभावेण नञ् ' इत्यनुशासनमपि न वृत्तिपरम्, अन्यस्यैवशात् । रहस्य. पू. १२२.

* नञर्थः प्रत्ययार्थेन संभवति । यदा तु तदन्वये किञ्चिद् वाचकम्, तदा अत्रया घातव्येनात्रयः । वाचकं च द्विविधम् ' तस्मिन् वस्तु ' इत्युपक्रमो निरूपणशक्तिश्च । तत्र च पशुदासाभरणम् । वाचकभावे च निषेध एव नञर्थः । ' जातुशात्रेषु ' इत्यत्र विकल्पप्रसक्तिः । ' पशुदासः स निषेधो यत्रोत्तरपदेन नञ् ' । उत्तरपदं चान्नाभ्यवहितोत्तरपदं प्रकृतिरित्यर्थः । ' प्रतिषेधः च प्रतिषेधः कियथा गृह यत्र नञ् ' । किदा लिट् । ' नामघातव्ययोगो तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ' । तदन्व-य-नदभाव-तदिकद्वये नञ् । मीमंसा. * नञर्थः प्रसङ्ग-प्रतिषेध एव ' न कलमं भञ्जेत् ' इत्यादौ । ' तस्य

वस्तु ' इत्युपक्रमवत्वात् ' निषेधोवन्तमादित्यम् ' इत्यादौ नञर्थः पर्युदासः । के. ६।१।५. * नञर्थो भावना-ऽन्वयी । मणि. पू. ११३.

* नञर्थो विचार्यते । पदो नास्ति इत्यादौ घट-पदस्य घटप्रतिषेधिकाभावे लक्षणा । नञ् तु उपसर्ग-वत् लक्षणातापर्यवसायकः इति नास्त्येव नञर्थः इति केचित् । ' तदाहारयमभावश्च तदन्वयं तद्वरणा । अप्राप्तव्य विरोधश्च नञर्थः पट् प्रकृतिः ॥ ' इत्युक्तेः पट्टु गतिः इत्यन्ते । अत्राक्षणाः इत्यादौ घातव्यम्, अणपं ट्यादौ अभावः, अघटः इत्यादौ तदन्वयम्, अनुदरा कथा इत्यादौ अघटा, अणपः इत्यादौ अघटास्य, अघटः इत्यादौ विरोधः नञर्थः इति श्लोकार्थः । संसर्गभाव एव नञर्थः, न भेदः, ' घटो न पटः ' इत्यादौ नञर्थमेदस्य अमेदातिरिक्तसंघनेन पटे अन्वयासंभवात् तद्वदवति लक्षणाया आवरणकत्वात् । अतः संसर्गभाव एव नञर्थः इत्यन्ते ।

संसर्गभावः अन्वयव्याभावश्च नञर्थः । तादात्म्य-संसर्गवच्छिन्नप्रतिषेधिताकाशाभावश्च, तादात्म्यारोप-णवपत्तीतिषिपयभावत्वम्, प्रतिषेधवच्छेदकदेशकाला-वच्छेदेन प्रतिषेधितप्रानापिकरणाभावर्यं वा अन्वयव्या-भावत्वम् । तदन्वयाभावश्च संसर्गभावत्वम् । आरोपश्च प्रत्यक्ष इव आन्दोऽपि प्राज्ञः । तेन अतीन्द्रियप्रति-योविकामाभे ना-गतिः । अभाववृद्धौ प्रतिषेधवारोप एव निघण्टुकः, न तु तदारोपसम्बन्धो निघण्टुकः, तन्संघर्षे गौरवात् । ' पदो भविष्यति ', ' नष्टः ' इत्यादौ प्रतीतिविपरयोः प्रागभावापर्यवस्योः नञर्थव्यवयोगात् ' कराले घटो न ' इत्यादौ अत्यन्ताभावश्चैव प्रतीयते । ' अत्यन्ताभावान्त्वोन्वयाभावश्चैव नञर्थो, न संसर्गभाव-त्वेन तस्य शक्तिः ' इति पिठुचरणाः । एतेन पीत-घटवति नीलपटो नास्ति इति (न १) प्रयोगप्रयोगो, न वा पटवति ' निलो पटो नास्ति ' इति प्रयोगः । तत्र च नञर्थान्वयिताऽवच्छेदकस्य प्रतिषेधिताऽवच्छेद-कचनियमः । ' घटे नास्ति ' इत्यत्र घटव्यस्य तदन्व-यवत्वात् । ' कञ्जुमीरिमाद् नास्ति ' इत्यत्र कञ्जु-मीरिमादन्वयेन तत्र । न च तस्य अन्वयिताऽवच्छेदक-

त्येऽपि गौरवान् प्रतिशोभिताऽवच्छेदकत्वं इति वाच्यम् ।
 सप्रतिपत्तयेन प्रतिशोभिताऽवच्छेदकत्वे ल्यपवात् । अननु-
 प्रविष्टत्वेन गौरवान्भावत् । अन्वयिताऽवच्छेदकता च
 पर्याप्तिसंशयेन बोध्या । तेन वदति 'घटपटौ न सः'
 इति प्रत्ययपरोमी, घट-वपटः-नयोः अन्वयिताऽवच्छेद-
 कत्वेऽपि तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वात् । द्विवच्येन तादृश-
 त्वेन प्रतिशोभिताऽवच्छेदकत्वात् इति केचित् । अन्ये
 तु 'कम्पुक्षीतादिभोप्राप्ति' इत्यन अन्वयिताऽवच्छेदक
 न प्रतिशोभिताऽवच्छेदकं गौरवान् । 'घटपटौ न सः'
 इत्यान अन्वयिताऽवच्छेदकमपि प्रतिशोभिताऽवच्छेदकं
 प्रतीतिकल्पदिव्याहुः ।

अन च अभावाविहरणभूतलभिदप्रनरक्षभावाविशेष्यक-
 चोपे अविहरणप्रकारकप्रतिशोभितोऽवच्छेदकत्वमी देवता
 मा च सप्तम्यन्तभूतलदिपदसमभि-वाहारः । एवं
 अभावाप्रकारकाविहरणविशेष्यकत्वोपेऽपि । तेन 'भूतलं
 पट' ('भूतले पटः') 'भूतले न पटः' 'वैश्व-
 पचति' 'न पचति वैश्वः' इत्यादिश्लोकावल्याः ।
 अन्यथा 'भूतल न पटः' 'चैत्रे न वाकुकृतिः'
 इत्यन अविहरणवाचिसप्तम्यन्तपदावत्येऽपि अत्यन्त-
 भावबोधः स्यात् । अत एव 'पृथिव्या गन्धः, न जलं'
 इत्यादौ गन्धविशेष्यक एव बोधः । अन्ये तु नञः
 अभावमात्रे शक्तिः । सक्त्वाऽवच्छेदक च ल्यपवात्
 अभावत्वम् । अतो न अन्योन्माभावे लक्षणा । न च
 एवमपि घटपटात् गौरवत्प्रकारकप्रतीतो घटपटलक्षणे
 वा अन्योन्माभावाप्रकारकप्रतीत्यर्थं नञः लक्षणा आव-
 र्णकी, अन्यथा 'न पटः' इत्यन अभावमाप्रकारक-
 प्रतीतो 'घटः पटो न' इति प्रतीत्यन्तरम् 'पटः
 पटो न वा' इति संशयः स्यात्, भिन्नप्रकारत्वेन
 श्रामाननिश्चयस्य अनधिकपरकत्वात् । एव चाक्ये प्रतिपे-
 स्यतेऽपि भूतलोभाप्रतीत्यर्थं लक्षणा आवरणकी इति
 वाच्यम् । प्रतिशोभयिष्यत्वाच्चकस्ययोः समानविभक्ति-
 कत्वस्य अन्योन्माभावावच्छेदकत्वस्य, तयोः प्रथमादि-
 निभक्तिकत्वस्य अत्यन्तभावबोधे देवतलक्ष च कल्पनया
 लक्षणाया अभावात् । यथा ननुत्तममिपहारे य-वदुर्गेशोः
 याथाशयेवभाववर्तमानेन अन्वयः, तत्र अत्यन्तभाव-

प्रत्ययः । 'न अनेदमंततंग अन्वयः, तत्र अन्योन्मा-
 भावमान इति भूयचित् । तेन 'न पचति वैश्वः'
 इत्यन आद्यन्तभावबोधः सुबोधः । किञ्च अन अत्यन्त-
 भावबोधो न विपटः । अत्रापि अन्वयस्य वाक्यत्वात्
 'पाकानुत्पन्नकृतिमद्विद्यः वैश्वः' इति अन्योन्माभावस्यापि
 बोधात् । अतः तादृशतावर्धनानात् तादृशो बोधः इति
 न लक्षणा आवरणकी इति । न चैवं प्रतिपेक्षार्थदास्योः
 तुल्यत्वापत्तिः, इहापत्तेः । 'नानुशब्दे' 'न होतार
 शृणोते' इत्यन वाक्यभेद-वशोऽनुपपन्न-विकल्पपरिहाया
 पूर्वदासवीजत्वात् । 'न तौ पटौ' इत्यन पद-
 प्रस्थाभावात् निपेक्षणीयत्वात् । एवं च समाने वाक्ये
 वा वापि न लक्षणा इति केचित् । दीपयित्वापस्तु
 संसर्गागमन्य अन्योन्माभावत्वं न नञः सक्त्वाऽव-
 च्छेदक इति तन्नो नानाऽर्थत्वम् । तथापि अघटः इति
 शब्दो अन्योन्माभावावहुष्यस्यैव नञो लक्षणा । अन
 एव प्रतिपेक्षापेक्षया पूर्वदासो दुर्बलत्वेन गीयते । 'नानु-
 शब्दे' इत्यन प्रतिपेक्षेऽपि न विकल्पवाचिः । अन्य-
 यिताऽवच्छेदकत्वच्छिन्नप्रतिशोभिताकत्वस्यापि विशेष-
 यिर्निर्णयोः विशेषनिपेक्षान्यनुशाक्यत्वमन्यवस्य
 मुत्वात्तिसिद्धताया विविधप्रतिपेक्षयोः उद्भवताऽवच्छेदवैदये
 विशेषप्रतिपेक्षताऽवच्छेदकैक्ये च विकल्पस्य मुक्तत्वात् ।
 यथा 'अनिगमे षोडशिनं गृह्णाति' 'नातिरामे षोडशिनं
 गृह्णाति' इत्यादौ 'न तौ पटौ करोति' इत्यन च ।
 तत्रापि अतिदेशतापक्षस्य पद्येतेन आद्यन्तभावबोधपर-
 विशेषविपरिवेन विविधप्रिययोः एतन्निपेक्षत्वात् ।
 'नानुशब्दे' इत्यन तदमन्वेन वैदयत्वात् । अनोऽन
 पूर्वोक्त्युक्त्येव पूर्वदासमिदः इत्याहुः । केचित्तु
 निपेक्षस्य धनक्तिपूर्वकत्वा इहाद्यन्तत्वेन प्रमितस्य निपेक्ष-
 मियत्त्वेनियमः । एव च विशेष्यतिरेकत्वोपेक्षनिपेक्षेन
 अनिष्टतापक्षेन निष्कल्पे वा निपेक्षस्य बोधने इति
 उभयोः प्रमाणावयोजात् तीक्ष्णस्वप्रचालयोरिव अंतगतः
 पाक्षिकप्रामाण्यज्ञारेण विकल्पवत्त्वात् सामान्यविधेः
 विशेषविधिमन्वाहारेण तदित्यपर-व्युत्पत्तिसामा-
 न्यीक्य इत्याहुः । अत्रेदमाभावेति । सर्वेन नञर्थस्य
 अनपि ताऽवच्छेदकत्वच्छिन्न-प्रतिशोभिताकत्वमुत्पत्तिः ।

अन्यथा नीलघटवति 'नेह घटः' इति अन्वयान्ताभाव-
 म्यह्वारस्य 'नीलघटो न घटः' इति अन्वयोन्वाभाव-
 व्यवहारस्य च भावति । न च पदार्थकदेनास्य घट इत्य-
 कथयमानान्वयः । अभावस्यैव घटेन समं अन्ये
 घटावाक्चित्तप्रतिबोधितार्थः संसर्गव्याप्तः । सा च
 निम्नक्षणप्रतिबोधिताविशेषः इति केचित् । यत्रानुबोधिता-
 वाचकपदे समी, तत्र अन्वयान्ताभावबोधः, यत्र प्रथमा
 तत्र अन्वयोन्वाभावबोधः इति युक्तिसमाहूः । परे तु
 साहचर्ययुक्तपदेः 'न पचति चैनः' इत्यादौ अत्यन्ताभाज-
 प्रत्यये न्यमित्कारात् एवं यावत्पुन-नन्तमग्नि-याहारा-
 भावे यपदायैवोः आशाराधेयभावसंभवेन अन्यः, तत्र
 अन्वयान्ताभावप्रत्ययः । यत्र अमेदसंभवेन अन्यः, तत्र
 अन्वयोन्वाभावप्रत्ययः । एवं च 'चैनः पचति' इत्यादौ
 आहाराधेय-नस्य समवायेन चैवे जानम् । 'न पचति'
 इत्यत्र यन्ताभावः तत्रैववाचकित्तस्य एव आशाराधेय-
 भावनिषामकनरूपसंभवेन चैवे भावते इति । एव
 'चैनस्य घनम्' (चैनस्य न घनं) इत्यादि पदार्थ-
 स्वाभिप्रेत्यास्य घने निरूपक-व्यवहारविशेषप्रतिबोधिता-
 काभावे विशेषणतया भावते । यदि तु स्वयं पदार्थः,
 सदा चैवतिरूपितस्व-वाभावेः आशयान्ताभाव-
 नेन भावते इति । एवं नन्तमग्नि-याहाराभावे वाटाशप्रतिबोध-
 योनिवाचकपदयोः विकल्पविभक्त्यर्थानवकथ्योः अमेदा-
 न्वययुक्तित्वात्, तत्रैववाचकित्तस्य अन्वयोन्वाभावबोधः ।
 अत एव समानविभक्तिकपतियोगयुक्तोविशेषकृतानभि-
 न्याहृतनन्दकान्तुद्धिनिश्चयं अन्वयोन्वाभावबोधं
 इत्याहूः । अन्ये तु 'भूतेः न घटः' 'घटो न पटः' इत्यत्र
 भूतत्वाधिकरणयो घटप्रतिबोधिकः अभावः, घटप्रति
 योगिकमेदस्य पटः इति बोधः । यत्र तु 'घटो नास्ति'
 'घटपटौ न सा.' इति त्रियासमभिन्नाहारः, तत्र लक्ष्य-
 वसैमान्येन ननर्थात्वः, तत्रैव च भूतत्वाधेय-
 वाचकः । एकवाचक्यस्तु प्रथमाऽन्तघटपटाद्ये, तथा च भूतत्वाधि-
 वर्तमानत्वाभावाध्वः एकत्वाधेयो मटः, भूतत्वाधि-
 वर्तमानत्वाभावाध्वो दिव्यावचित्तौ घटपटौ इति बोधः ।
 एवं 'आतो सता नास्ति' इत्यत्र सताऽभावः जातो इति
 बोधः आशाराधेयः इति वा बोध इत्याहुः ।

मी. को. २८८

अत्र च सर्वत्र प्रतिपदिकार्ये ननुपे घटपटादीनां
 अभेदातिरिक्तैः प्रतिबोधियसंभवेन अन्यः । निपातेषु
 भिन्न-युक्तिसंभवात् इति केचित् । घटपटस्य पट-
 प्रतिबोधिके लक्षणाद्वाहोरे न कोऽपि दोष इति विहू ।
 मणि. पृ. १५४-१५५.

७ नचार्थपर्यवसर्गो एव प्रतिबोधविधिः । वृहती.
 पृ. २८.

८ नन्विययुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा धर्म्यगतिः
 इति न्यायः । ननुयुक्त इत्युक्तं च नन्वियद्विद्वयते,
 तत्र सत्साद्विधे तन्महो अधिकरणे धर्म्ये कार्यं विज्ञायते ।
 हि यत्सत्ता अर्थगतिरिति, साहचर्यवार्थस्य गतेलोक-
 प्रतीतिरस्तीति भावः । ननुया 'व्याख्यामानय' इत्युक्ते
 साहचर्यसदृशं लक्षणमेव भावयति, नाली लोष्टमानीय इती
 मन्तीति ननुयुक्तसदोदाहरणम् । न त्वार्थं न्यायः प्रसक्त-
 कथयः, तस्य निषेधपर-वात् । तथोक्तं हरिणा- 'उभौ
 नदो समाख्यातौ पूर्वुदासप्रवचको । पूर्वुदासः सद्महो
 प्रसक्तस्य निषेधकः ॥' इति । इत्युक्तोदाहरणं तु लोके
 प्रसिद्धमेव 'चन्द्रनिव मुक्तं पश्य' इत्यादि । अवम्
 'भृश्यादिभ्यो मु-भ्यच्चेटोपथ हन्ः' इतिमुक्तमदाम्ये
 एवः । 'सुट् कापूर्वः' इतिमुक्तमदाम्ये तु अत्र
 न्यायस्य 'ननुयुक्तमित्युक्तं च अन्यसित्तु सदो सार्थे
 विज्ञायते' इति स्वरूपान्तरमुक्तं इति शेषम् । परिभाषेन्दु-
 शोचरे लौकिकव्यायसिद्धपरिभाषावेन व्यवहृतोऽर्थ इति
 तत्रैव विद्यते । साहस्री, ४४७.

९ नन्वियुक्तोऽन्यसदृशे (ननु इव) । 'अणो-
 ऽप्रगद्यन्मानुसिक्तः' (पा० ८।१।१७) इत्यम् पूर्वम् ।
 अग्रहणस्यैव पञ्चदासद्वयः एतानुसिक्तः । नचलक्षण-
 सत्तात्पर्यात् नन्वियुक्तव्यायस्य बोधः, तस्य पूर्वेषु (इव
 यकारेण) उपपन्न-वात् । साहस्रीस्तुम्. २ सापठत्, ह्यु.

७ ननुटीकायामुक्तम् 'नोपादेयत्वमेवैक कारणत्वेन
 नान्तम् । विशेषणदिवशयात् कारणं हि महदिति ॥'
 (वा. पृ. २१२ । ननुटीका तु १।२।१० म्पे 'न सुता
 शिरेत्' इति नन्वियुक्तपर-वार्तिकम्) । माल. पृ. १३,
 ७ ननुटीकायां चार्तिवृत्ता पुनरप्यर्थः शीतः क्रियाविधेयः

'न हि स्वात् सर्वभूतानि' इत्युक्तः । प्र. ३२ (नमूयका १।१।७ सूत्रे) ।

● नञ्-धातुपदयोः संभवः तदा स्वार्थे द्विवचनस्य लघुवचनिते (तदा पशुंदासः) । वा. ४।१। ३।१.

● नञ्पूर्वं अभिधावृत्त्या प्रतिषेधं द्रुते । प्रकृतिवचनवाक्ये तु पशुंदासोऽयं स्वत्व । वि. ४।१।३.

● नञ्समाप्ते हि सति अन्वयपूर्वैरुपपत्तिसंख्यात् आहीनदन्तस्य आगुदासत्वं ख्यात् (आहीनः इति) मभ्योदासस्तु सर्वं पश्यते (आहीनः इति) । वा. ३।१। ८।३६ प्र. ८६४.

● नञ्सर्वत्रयात् 'यदन्तश्चमेन उच्यते' तत्र ' इति वचनं भवत्येते । वसात् दस्यपूर्णमासोपकाराय वदती यदन्त प्रभवत्येते तपतिषेधो विधीयते । तदस्य यावत् कर्मार्थे. संवादः तत्र सर्वत्र अनृतं वचनीयम् । वा. ३।१।४।२२ प्र. ९४।

[इत्. परं 'नहि' इति अल्पेण पदेन आरभ्यमाणा लघुसिद्धान्ता नियेदयन्ते । के.]

● नहि अकारणोत्कर्मः कार्यमनुविधत्ते । स्वप्ने जागरे च उच्यते चोदनात् उच्यते सुषुप्तम्, उच्यते सर्गादिदर्शनात् उच्यते भवति इत्यर्थे । विपश्यन्कारणत्वे बहुवचनविधानं कार्यं न ख्यात्, 'नहि' 'वचे' इति न्यायात् । अद्वैत. १।१।८।४४.

● नहि अगृहीतयोः संबन्धिनो, एव-भ्रमद्वय संभवति । रत्नाकर अनुमान श्लो. १४६.

● नहि अनवगातविशेषणो मिश्रितमवगच्छति । कणिका. प्र. ३२५.

● नहि अनुपलम्भसाधये नाम्नीत्यवगम्य नष्टः श्लेष कथयन्ति । भा. १।१।४।२०.

● नहि अन्याथां च संनिष्ठितात् अन्वयं सेवाद्वयित्वात्कथने । तथा 'मार्था रात्र. पुत्रो देवदत्तश्च' इति न भाषाविशेषणार्थमुच्यते राजा पुत्रो विरोधते । रत्न. ५।३।१।२.

● नहि अयं स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति इति न्यायः । व्याख्याः । साहस्री. ४।३.

● नहि अपिद्वान् विहितोऽस्ति । (ज्ञाने च याचन नद्यद्वान् विहितोऽस्ति ३।८।८।१८) इत्यनेन न्यायेन यजमानस्यैव ऋचिनामपि अविदुषामनयि- क्तत्वात् । कै. १।२।४।३५. ● नद्यद्वान् विहितोऽस्ति इत्यवश्यं तावत् आग्नीषा आग्नीषाः पशुर्थाः प्रमेव नमोऽप्युपगन्तव्याः । तत्र प्रैयः पिष्टोपेयन्यायेन अयं शपविद्वान्वाचनवत् अदृष्टार्थो भवति । वा. १।२।४। ३१-३ प्र. १४७. ।

● नहि अज्ञानेन शान्दायैकवाक्यता मयति । वाच. प्र. १३०.

● नहि अष्टकृत्यः एक घटवनीय 'मद्वगृहे त्विति अष्टौ घटाः' इति व्यवहारः । वि. १०।५।६.

● नहि अस्मि वचनस्वामिभ्यः । वि. ३।८।२.

● नहि आगमाः सहजं (अपि) घटं पटवितुमीच्छते । अस्मिन्स्य दामस्य दावत्वावस्थाम् अचक्षणमपि सर्वप्रमाणविद्वद्धं न मत्प्रवित्तु शक्यम् 'नहि आगमाः' इति न्यायात् । कु. २।१।२।३.

● नहि आढ्ये वदान्येऽपि विद्वान्ते कुक्ष्यमो भिक्षुको भिक्षुवान्तरं याचितुमर्हति । ननु वेगादग्निमु दैवश्रैव विप्रयो न सवनीयम्, तस्य स्वयम- यमं क्वात् । 'नहि आढ्ये' 'मर्हति' इति न्यायात् । सोम ८।१।७.

● 'नहि' इति एतावतो निषेधार्थत्वात् । सु. प्र. १०५६.

● नहीधरत्वाद्द्वय. कदाचित् पुष्पान्नि लोके विपरीतमर्थम्' इति न्यायः । अथ कालिदासकविना कुमारसंगते (३।१३) 'भवद्वतः । साहस्री. ७२८.

● नहि उपासना वस्तुतत्त्वमपेक्षते किं नहि यथावचनमनुष्ठेया इति न्यायः । वेआस्ता. ३।१।८.

● नहि एकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति इति न्यायः । 'नाति' इति सूत्रे (पा० ६।१।३) महाभाष्ये 'नैःशुद्रादयः ह्यस्यार्थं प्रयोजयति' इत्युक्तम् । एव प्रकृतः प्रायःपञ्जक इति वेदम् । साहस्री. ५५०.

● नहि एकमेव सविशेषं निर्विशेषं च भवति इति न्यायः । अथ न्यायः अद्वैतसंस्तुतेऽभिहितः । वन

हि- 'सत्यश्रयः सत्यसंकल्पः' 'अस्थूलमनःसहस्यम्' इत्यायुभयविविधकृतिर्षभाद्भवत्यङ्गं ब्रूतेति प्रामे, अमि- शीयते । नोभयसिद्धं ब्रह्म, एकस्य बहून्तो द्वैरूपशोभात् । न दोष्मेव सविशेषं निर्दिशेवं च भवतीति युक्त्या इयुक्तमिति । साहस्री ७५५.

॥ नहि एकं किञ्चिज्जनकम्, सागामी वै जनिता इति न्यायस्य अन्यत्र भवसापितत्वात् । संभवितर्कः भागः । पृ. १२.

॥ नहि फोरकण्ठीरवस्य कुर्यात्शवः प्रतिभटो भवति इति न्यायः । कण्ठीरवः शिः । कुरङ्गस्य मृगस्य शवः, सिद्धरिवर्धः । प्रतिभटः संयुक्तपुत्रकृता । अयं न्यायो बलवता सद् निर्बले नैव योद्धुं क्षमते इत्यर्थ- विवक्षाया प्रवर्तते । साहस्री. ६७१.

॥ नहि करकङ्कणदर्शनाय आदर्शोपेक्षा इति न्यायः । यथा प्रायश्चोर्वं करे स्थित कङ्कणं प्रवक्षेमेव यथाते, न तद्दर्शनाय आदर्शोपेक्षा । एय प्रवक्षताममी- सत्वे त्वेव यदार्थप्रतीतिः, नातुभिन्यादिसामान्यपेक्षेति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिरिति । 'नहि करमिं दृष्टे शोकारेण तमनुमिमते अनुमात्वारः' इति वाचस्पत्युक्तेस्तन्मध्यमूलक- येव । अनुमि-क्षायानु वरपेक्षा, 'प्र-पक्षपरिकल्पितमन्वयं मनुमानेन बुभु-वन्वे तर्करसिकाः' इति वाचस्पत्युक्तेरिति । साहस्री. १६१.

॥ 'नहि कर्मणि कर्मांतरारम्भः' । शिबोक- कामिकाग्यामाना पावन्जीवसिद्धिप्रापणविधायकत्वात् 'नहि कर्मणि' इति न्यायेन विलोपागनादिषोडशीकान्त- श्रोतस्मात्कर्मणः शिरवकागत्वात् । शीक्य. १।१।१ न्य.

॥ 'नहि कान्यापटत्पश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति' इति न्यायः । अयं भगवन्नीतापट्यापवत्कारिण- श्लोकोत्तरार्थस्य, १७४४ः । साहस्री. ७०८.

॥ 'नहि वशित्वाणमपि जालु तिष्ठत्यकर्मणः' इति न्यायः । अयं श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकीवापवत्प्रम- श्लोकस्योर्थस्यः पातञ्जले न्यायत्वेन स्याद्दत्तः । साहस्री. ७२५. • 'नहि वशित्वाणमपि जालु तिष्ठत्य- कर्मणः' । श्रावते द्यवरा, कर्म कर्मैः महतिर्बुधैः ॥

इति स्मृत्युक्तन्यायेन अवशेनापि जीवता पुत्रेण कर्म कर्तव्यमेव । उपदेवामाहस्री पय, १।८ रामतीर्थ.

॥ नहि कृतमुपकारं साधयो विस्मयन्ति इति न्यायः । स्पष्टः । साहस्री. ९८१.

॥ नहि क्रियारहितं वाक्यमस्ति इति न्यायेन 'चेतुर्दक्षिणा' इत्यत्र क्रियापदाभाहारः आनव्यकः । सुरारि. पृ. ११७८.

• नहि गमनसाधनस्य रगस्य नकाद्यद्ग्रेण अन्य- तमस्य वैकल्पे गमनसाधनत्वं भवति । वि. ६।३१२.

• नहि गुणलोपेऽपि गुणयो लोपमर्हति । परमाने- द्रियु अग्निहोत्रहोत्रपत्रावेऽपि निर्वापो न ह्यप्यते । वि. २०।२।२७.

• नन्वि तयोर्धर्मशास्त्रम् (६।२।७।२५) इवेवं सतिगतयोः (होनामिपययोः) निमित्तत्वात् । वा. ३।५। १३।३९.

॥ नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रः (कश्चने-संहरः) इति न्यायः । त्रिपुत्रस्य द्विपुत्रत्वेऽपि वाक्यस्य तावत्परग- त्वात् पुत्रशब्दवत्तः पुत्रशब्दत्वेऽपि न तस्य द्विपुत्रस्य- वाच्यता । न्यूनसंख्याभ्यवच्छेदकत्वेन विशब्दस्य न यथा द्विपुत्रवाचकत्वेत्येव यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. २९.

• नहि दन्त्युपामस्य उद्वेगवाशने भक्षिनि शोदे अनर्थक इति रहनसकमित्य चयेत् । भा. ६।१।१।३ पृ. ११५३.

• नहि दुःस्वरूपं तरो विना दुःस्वप्नं वायं नदन्ति । यथा वाद्यनगणैरेण विवयमाना नोपजायन्ति । वि. ३।८।५.

॥ नहि दृष्टेऽनुपपन्नं इति न्यायः । नहि प्रत्यय- विषये प्रमाण-सामवेदकमिति यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः । तथाहि- प्रत्ययस्य सर्वप्रमाणवाचकत्वात्, अनुपपत्तेरपर्या- पचिरूपतया अतिरिक्तमुमितिरूपतया वा प्रत्ययेण वाप्य- रत्वात् प्रत्ययविषये निरोधिन्याः अनुपपत्तेर्न संभव इति । साहस्री. १६०.

'० 'नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम'। लोके राजभृत्योऽपि सर्वजनदत्तधनादिकं स्वदशवत् परिगृह्य तदन्तर्धानिराज-
सपन्नं करोतीति दृष्टम् । श्रीफर ३।२।४० मय्.

० नहि दृष्टे संभवति भट्टकल्पना न्याय्या ।
चूहती. पृ. २०८.

ॐ नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य
पुनरुन्मज्जनं भवति । 'अतो हत्वाये.' इति सूत्रे
अद्वयदण्य न तावत् स्यष्टादिकं शान्त्यम्, एतु-
अद्वयेनेव निराशम् । इत्-उत्-ऊतः परमवशोऽप्यने
अचेतीत्, अकीपीत्, अनतीत् इति । तेऽपि अन्तर-
ङ्गेण गुणेनापट्टवाञ्छेत् तर्हि न्ययं अद्वयदण्य म्यात् । न च
अक्रुयत् अगुटीत् इत्यादौ उक्तम्युदाहार्य तदिति
याच्यम् । तथापि अन्तरङ्गेण गुणेन वृद्धिवापे सति गुणे
दिवाकित्तिदेऽपि प्रुद्वेगप्रवृत्तेः 'नहि देवदत्तस्य०' इति
न्यायान् । अन्वयौस्तुम्, इषो युष्.

० नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रयुज्यते किं तर्हि
निन्दितदितरत् प्रशंसितुम् । तत्र न निन्दितस्य प्रतिपक्षो
गण्यते, किन्तु इत्यस्य विधिः । (यथा अन्तिरोन्नस्य 'उदिते
जुहोति, अनुदिते जुहोति' इति कालद्वयस्य प्रयेकं
निन्दा) । भा. २।४।२।२.

ॐ नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि
ननु विषये स्तोत्रं इति न्यायः । यथा- तन्निन्दितान्क-
रिच्छ्रेतस्थानादित्युतये तद-पवित्रदायच्छिन्नेषापकर्मवर्णनं
केवलया निन्दायां प्रशोचनाभावःपुनपरात्वे काकममेद-
प्रनहाय । अशयार्थेऽपि एतद् । अयमभिप्रायः-निन्दाऽ-
शंबादस्य तदितरस्य प्राशंस्यविधानार्थमेव प्रशंसितं तु
तस्य निन्दार्थम्, निन्दायां प्रशोचनाभाव इति । एत-
मीमांसया लोके च प्रसिद्धमुदाहरणान्तरम-एव शेषमिति ।
साहस्री. १३५.

० 'नहि निन्दा० स्तोत्रम्' इति न्यायः शास्त्रान्त-
राचरणे प्रशङ्गादुक्तः । बाल. पृ. ५७. ० 'नहि
निन्दा० स्तोत्रम्' इति न्यायेन 'स्तेन मनः, अनुत्त-
राचरिणी क्य' इति निन्दया 'स्त्वयं हस्ते भवति'
इति हिरण्यस्य स्तुतिः । वौ. १।२।१।११. ० 'नहि
निन्दा० स्तोत्रम्' । नहि स्तुतिनिन्दे नाम व्यवस्थिते ।

निन्दारूपास्तु स्तुतिषु, स्तुतिरूपास्तपि च निन्दानु-
विषयवदशनात् । यथा यशसि 'नहि० ... स्तोत्रम्'
इति । या. १।२।१।७५. ११५. ० 'अथो खडवाहुरनाहुनिर्वै-
र्वातिगच्छ मवेधुकाश्च' इति । दशमे 'व्याजुक्तिः' इति
निन्दया निषेधकत्वना पूर्वपक्षयिन्वा 'नहि० स्तोत्रम्'
इति शास्त्रान्तराधिकरणे प्रशङ्गादुपनेन न्यायेन 'यत्
पवताऽग्निहोत्रं जुहोति' इति पक्षोक्तिविशेषकत्वात् न निषेध-
कत्वना इति सिद्धान्तितम् । बाल. पृ. ५७. ० अजादि-
निन्दा च नहिनिन्दान्यायेन विषेयभावात्तुल्यार्था । वौ.
१।२।४।२६. ० अत्र नहिनिन्दान्यायेन येषामुपशंस्यार्थो-
ऽयमर्थवाद इति केषाचित् संपाधानमशङ्कम् । परिमल.
२।२।८।४४ मय्. ० 'अनाहुनिर्वैर्वातिगच्छ' इति निन्दा
नहिनिन्दान्यायेन पक्षोक्तिविशेषकत्वात् । भाट्ट. १०।८।४.
० उदितानुदितबोधसत्वे इव नहिनिन्दान्यायेन तच्चतुः-
ष्टम्यादिपठितविषयस्य निषेधकत्वना भागिरोधादिवर्मे-
स्तुतिपत्रयेन अन्यथासिद्धत्वात् ... । पूर्वोक्तनहिनिन्दा-
न्यायेन निषेधकत्वनात् तत्र तावत्संभावत् । श्रीफर १।
२।७ मय्. ० कद्वन्निन्दाऽपि नहिनिन्दान्यायेन विषेयसाम-
ान्यर्थ्येव । भाट्ट. १।२।७ पृ. ११२. ० पञ्चमवयाले 'अत्र
आपराधं न्यातु इति मन्त्रशब्दे विनिन्द्य आपराधं हविषो
यन्तु इत्येव ब्रूयात्' इति कौपीनप्रतिपाद्ये (२।४) विधाने-
ऽपि नहिनिन्दान्यायेन विषेयस्तुतिमानार्थ्येन हवोपि
मिद्वन्तसिद्धत्वात् । संकर्ष. २।२।१. ० विहितवर्तिग-
दिनिषेधस्य प्रशङ्गाप्रशङ्कत्वात् विकल्पार्थत्वात् विकल्पस्य च
'ययमा जुहुयात्' इति इत्यान्तरविधानादेव सिद्धे-
र्निषेधानर्थकत्वात् नहिनिन्दान्यायेन पक्षोक्तिस्तुत्यर्थेतेषु ।
पराक्रम. ४१।२. ० शास्त्राऽन्तरे पापिकृतीषुः अदि-
पनेन पूर्वमस्तिन दैर्घ्यं च नमानतन्त्रादिनिन्दा नहि-
निन्दान्यायेन पक्षिद्वयगुणमुक्तिविधिसंशयैव, न तु
तमानन-प्राप्तियेषार्था । कु. १।३।७।२. ० शुद्ध-
पक्षिचक्रनिषेधः 'दिग्धं निषय वेतन्यम्'
इत्यत्र विधेः नहिनिन्दान्यायेन स्तुत्यर्थो निव्यानुदाहः
बाह्यमनसोविवाथी. १।२।३।१८. ० अत्रतवी (दुर्गा)-
नवशतीमये छाण्ठीनिन्दोवचनं तु उदितानुदितोभ-
निन्दास्तुतिषु नहिनिन्दान्यायेन नवशतीमोक्षामानम् ।

अत्रराजः । * 'मैनमीधरा प्रदहः' इत्यादिः केवल-
यासुनिन्दया; नहिनिन्दान्वायेन निमुचरत्तुणकवासुलुत्या
तदेकवाक्यभम् ('वाक्ये निमुचते आन्धमेन' इत्यनेक-
वाक्यत्वम्) । सोम. १।२।१ पृ. ६ प १९.

* ('अथापि ज्ञानप्रदाया भवति अज्ञाननिन्दा च' ।
१।१७०) 'स्याणुवयं भारहारः त्रिणसूदधीत्य वेदं न
विनामाति शोऽयम्' (१।१८) इत्यादि निन्दा तु 'नहि-
निन्दान्वायेन' ज्ञानप्रदाया इति निरुक्ते यास्मात्पर्यैः
स्पष्टमेवाभिहितम् । कु. १।१।४।४३ पृ ४८.

* नहि निमन्त्रितो विगारिः अभोजितः मनुष्यति,
प्रभुत आपत्वेव । एतदेवाभिप्रेत्य उच्यते ' देवताभ्यो वा
एव आहृदय्यते यो यश्चे इत्युक्त्या न यत्रते' इति ।
वि. १०।१।१ वर्णिकं ३.

* नहि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिः इति न्यायः ।
यथा प्रतिज्ञामात्रकरणेन प्रतिज्ञातोऽर्थो न सिध्यति,
किन्तु प्रथमन्तरसेवेति भावः । साहस्री १४९.

* नहि प्रत्यक्षदृष्टं महत्तद्वद्व्याः पुनरपकम्भमानं
प्रत्यभिज्ञानन्ते विनष्टं परिकल्पयन्ति । भा. १।१।६।१०.

* नहि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणपि योधयितुं
शक्यं इति न्यायः । यथा न जलवेगैर्बनीतब्रजनकत्वादिकं
बोधये इति । साहस्री. ९१२.

* नहि प्रमाणावरत्तान् प्रतीयमानं प्रयोजनानु-
सारेण परित्यक्तमुचितं इति न्यायः । कु २।१।२
पृ. १५८.

* नहि प्रयोजनापेक्षं चाक्यमुच्चार्यते क्वचित् ।
प्रयोजनक्षमं नापि पदमाप्यावर्जितम् ॥ ('श्लो. १।१।३, १।४६)
नोदाहरणमिदम् (इत्ये गो.) यथाशुभ-
मादत्तरीयम् । यतः पदान्तामग्निं परस्पर संकल्पः इत्येता-
यमाप्रतिषेधपरमिदं भावम्, न तु परमायिदम् ।
' नहि... क्तिम्' इत्यारिचार्थस्मरणीतन्यायान् ।
अतोऽत्रापि ' कानीकताम्' इत्यादिक्रियापदाप्याहरणैः
यावत्प्रमाणम् । वैद्यनाथी. १।१।३।१५ १. ९९-१००.

* नहि भियं प्रवक्तुमिच्छन्ति शृपा हिनीषिणः
इति न्यायः । भाविकोःकह्योऽयम् (१।२) ।
साहस्री. १९०.

* नहि द्रावणविशेषः परित्रावकारिरज्जसो
भवति । मीन्या.

* नहि भवति कुण्डं वदरं इति न्यायः ।
आधेयभावे एकाग्रपत्ने वा न सामानाधिकरण्यं नहि
भवति कुण्डं वदरमित्ति । साहस्री. ६९०.

* ' नहि भिक्षुभिर्भुं याचते' । शार्ङ्ग प्रश्नापीयस्य
अभावात्प्राविकार-वमेव, तत्र नियं गानाप्यदर्शनम् ।
दाशापणयत्तविकारत्वे तु नास्ति ' नहि भिक्षुभिर्भुं याचते'
इति न्यायात् । वैजयन्ती. २।६।५२.

* नहि भिक्षुकोऽपि भिक्षुकान्तरं याचितुमर्हति
सत्यन्यरिममभिक्षुके इति न्यायेन कारकाणि फलं
त्यक्त्वा भाजनप्राप्तेर्भावित्यन्ति इति मीमांसका मन्वते ।

भूषणसारः चावर्थेनिर्णये का. १७. * नहि भिक्षुको
भिक्षुकं याचितुमर्हति सति अन्यस्मिन् अभिक्षुके
इति न्यायः । साहस्री १८. * ' नहि भिक्षुको भिक्षुका-
न्तरं याचते' इति न्यायेन शतोकत्पादो वैतुषेण अदःशु
वापनिकाणि श्लोत्राणि उचितिश्रोमस्यान्वेव काराणि ।

भाट्ट ८।१५. * नहि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचितु-
मर्हति सत्यन्यरिममभिक्षुके । यत्र चोपचित्तान् एता-
यमनं युक्तम्, न यथातिदिष्टाः । ' नहि भिक्षु...
अभिक्षुके' । भागती. ८।१।५।१०-११ प्रपृ. ७ उदध्य-
शब्दध्वजमप्रेण प्रकृत्यनपेक्षज्योतिष्टोमगतानामपि प्रथम-
प्रतीतिः इति तद्विकारत्वेमेव, न तत्कार्येष्टद्रादगाहगतौ-
रप्यविकारत्वम् । ' नहि भिक्षुः' इति न्यायात् ।

सोम. ८।१५. * (ज्योतिष्टोमम्) एतेष्वत्रापि श्लोत्राणि
तत्र एव वैतुषेणपि आकाङ्क्षितुमर्हति न द्रावणात्,
' नहि भिक्षुते० अभिक्षुके' । स्तन. ८।१।५।८-९.

* नहि भिक्षुचाः सन्तीति सारत्वे नापि श्रीयन्ते
इति न्यायः । भागती १।१।१ अर्. पृ. ७५.

* नहि मुक्तवान् पुनर्भुक्ते इति न्यायः ।
वक्तव्यम् ' एतोऽन्यत्रे शास्त्रस्य हस्तस्य' (पा०
६।१।२७) इतिव्युत्पत्त्ये । साहस्री. ४८२.

* नहि मरुतीरिसरतो व्रजसः मुप्यति
इति न्यायः । अथ प्राग्निविषयविशेषावमवर्तनीति
एतः । साहस्री. ९२२.

॥ नहि मृगाः सन्तीति शब्दयोः नोप्यन्ते इति न्यायः । भासती. १।१।१ गद., पृ. ७४

॥ 'नहि मृता इत्या च भार्या पुनः प्रसवा-
द्योद्भवति इति न्यायः । प्रमाणो निवृत्ता प्रमाणतो
दग्धा सा अविद्या भूयः पुनः कथं प्रत्येत जायेत ।
' नहि मृता० द्रवति ' तददित्यर्थः । उपदेगसाहस्री.
पद्य १।१८ रामतीर्थे (' निवृत्ता सा कथं भूयः प्रत्येत
प्रमाणतः ' इति मूत्रम्) ।

॥ नहि वरदानाय कन्यामुद्रहन्ति इति न्यायः ।
संप्रहः ० नहि वरदाताय कन्यावरण इति न्यायः ।
संप्रहः ० नहि वरदाताय दन्वोद्ग्रहः । वि १०।२।३२.

॥ नहि यक्षूनां स्वभावानुसारेण किञ्चिद्दु-
पासनं प्रवर्तते, किन्तु यचनानुसारेण इति न्यायः ।
पञ्चासा. ३।१।४.

॥ नहि विवाहानन्तरं कर्परीक्षा इति न्यायः ।
सर्वेभ्याद् इति भावः । साहस्री. ३०९.

॥ नहि आद्यदशगाल्देन (अन्येति) इति
न्यायः । इन्द्रागोचरः कस्य मोक्षनाशनाशनात् तत्रैव
यज्ञादिति नियोगः कुतो न न्यादिति शङ्कानिवासाय अयं
न्यायः प्रवर्तते । साहस्री. २३८.

० नहि । ' गत्वम्, नहि कश्चिदत्र दोषः ' इति
पार्तिवम् (पृ. ३९९) । अत्र सुधा ' निवेधार्थं नहि
इत्यणञ् परम् ' इति । पृ. ६०९ । पूर्वशब्दे तु ' नहि '
इत्यणञ् परं इति च । पृ. ६१६.

॥ नहि सर्वैः सर्वं जानानि इति न्यायः ।
साहस्री. ४७८.

॥ नहि सर्वयानीशयाक्तिः इति न्यायः ।
अनीशम् जीवन्म शक्तिः न सर्वैव प्रवर्तते, परिमित-
ताद् शक्ये । साहस्री ४०९.

॥ नहि मार्चभौमानन्दमनुभवज्ञाना मायाधि-
पतिसुरैः तुच्छमपेक्षते इति न्यायः । अयमधिक-
शुभमपि अस्मन्महात्मविश्रामप्रवृत्तौति । तथा
सुप्तम्- एवं सुप्तगुणशब्दैरुत्तरमामन्दगनुभवन् गान्य-
धुन्तुगुणमपेक्षते इति तत्सुप्तगुणपदनीशयाक्तिः ।
साहस्री. ७६०.

॥ नहि मुतीक्ष्णाऽप्यसिधारा स्वयं छेचुमाहित-
न्यायारा इति न्यायः । अथ यत्तरे विना कथम्
कार्णवमन्वविषकार्णं प्रवर्तते । साहस्री २२१.

॥ नहि मुशिहितोऽपि वटुः स्वस्वल्पमारोदुं
पटुः इति न्यायः । आत्माभवम् दोषत्वविषयाया
सद्योऽपम् । साहस्री. २२०.

॥ नहि सोपानत्के पादे पुनरप्युपानहं प्रति-
मुञ्चति इति न्यायः । साहस्री ८५४.

॥ नहि स्थालानि संपन्नानि इति मुक्तयताऽपि
पुनर्भोक्तव्यं इति न्यायः । कल्पतरु. ३।२।१।७ मन्.

॥ नहि स्वयमसिद्धः परं साधयति इति न्यायः ।
नहि क्रियैव आत्मानं (क्रिया) नारयति अतिवर्तितायाः
स्वस्वभावतः इति । उपदेगमाहस्री. गद्य. १०५.

॥ नहि स्वस्थो दोषः अमिनगुणाभिभावाक्
इति न्यायः । साहस्री ७७०.

॥ नहि स्वस्वन्धं स्वयमारोदुं शानोति इति
न्यायः । यत्र तु एकरथैव कर्तृकर्मभायो लोकसाधविद्यः
प्रतीवते, तथापि प्रवर्तते इति । साहस्री. ६३३.

॥ अचान्तरप्रकरणादेव निविद्यमपि सामिभ्यद्भ्याम्
न स्ववधापकृतम् ' नहि स्वाद्द्रं स्वव्यवधायकम् ' इति
न्यायान् । छु. ३।१।१।२।२। अथराजे, ० अस्तु वा
वरावन्तरगपूर्वम्, तथापि यथावत्प्रवर्तते यामस्य साधनत्वं
न तत् (अपूर्व) न्याहन्मिथे ' नहि न्याद्द्रं स्वव्य-
वधायकम् ' इति न्यायान् । ३।१।२।३.

॥ ' नहि हस्तिनि हृष्टोऽपि तत्पदेनानुमेप्यते '
(अनुमा इत्यतो) इति न्यायः ।) ' प्रपद्ये भूय
माणं तु न विद्येनानुमानिकम् ' इति पूर्वार्थम् । वा.
१।३।२।३ पृ १०२.

[इत परं नशब्दारव्यसामासिकपदद्वयत्वा
ननाराख्याश्च सपुसिद्धान्वाद्यो निवेद्यन्ते ।]

० नवारोऽयं निवृत्तिं प्रसीति । ता च प्रवृत्ति-
यत्वेण न संभवति । सा सामान्यशास्त्रेण वा भवेत्
विशेषशास्त्रेण वा । दुष्पृ. १०।८।१।१ पृ. २०५७

० नक्षत्रं ऋतुं च न प्रतीयेत यदि आध्यात्म-
मन्तरं रोवेन यक्षमायाः स्यात् । ५।४।३।६ । प्रतीक-

मानोऽयं आभानविषयकः— अघानस्य ऋचादि न गतीयेत इति सूक्तकाराण्युक्तम् । नोऽविषयकः— रोमभ्य ऋचादि न गतीयेत, इति बार्तिके नन्तरत्न च । के. * नक्षत्राणि आश्वरो दृश्यमानानि । नक्षत्रेष्टि- वाक्येषुपि अमिहितम् 'ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति तेषामेतानि ज्योतीषि यवक्षत्राणि' इति । वा. ३।१।७।१३ पृ. ७०२.

* नक्षत्रेष्टिषु (नक्षत्रमने) प्रधानोत्तर नारिष्ठ- होमाः कर्तव्याः, नटः 'अग्रे स्वाहा कुनिकान्यः स्वाहा' इत्यादयः उपहोमाः कर्तव्याः । न ट्वाङ्गण तर्पणत्वे इति गीगानाखिद्यत्तः । याज्ञिकश्च उपहोगान् कृत्वा नारिष्ठहोमान् कुर्वन्ति । के. ५।२।१।१७-१९.

* नक्षत्रेष्ट्यादौ उपरिष्टेष्वहोमादिभिः आति- देहिकानां नारिष्ठहोमादीनां समुच्चयः । भा. १०।४।१। १-२.

* नक्षत्रेष्ट्युपहोमन्यायः । उपहोमन्यायः द्रष्टव्यः । भा. ५।२।१।१७-२०.

* नक्षत्रेष्टिन्यायः । नक्षत्रेष्ट्युपहोमन्यायः । उप- होमन्यायः । (५।२।१।१७-२०) शीघ्रणीयायाः तानिन- होमात् प्रागनुष्ठानं नक्षत्रेष्ट्युपहोमन्यायात् इति पूर्वपक्षे । घृ. ५।२।१।२२.

* नक्षत्रसत्रे प्रधानहोमाः 'सन्निर्गः पालु कुञ्जिकाः' इत्यादिषाडानुवाक्यापुर. सर हृणन्ते । वि. ५।२।९.

* नखेषु प्रकृणोत्प्राण्युपहोमनेः मोक्षणं भक्ति राजस्यै नैर्कते चरो । भा. ९।२।१।२४०. * कृष्णानां शीघ्रणा नखनिर्मिषानाम्' इति नैर्कते चरो । तत्र नखेषु शोचणोहोऽस्ति । वि. ९।२।२.

* नखापपूर्वानां नैर्कतशब्दः राजस्यै रसिष्टुवे यदे । भा. ९।२।१।२।०.

* नखनिकृन्तनं ज्योतिष्टोमे यजमानसंस्कारः । भा. ३।८।२।३-८, * नखनिकृन्तनं (ज्योतिष्टोमे) संस्कारः, न पञ्चयुक्तः, सप्त ऋग्भूतिरथैरादः तच्च क्रत्वर्थम् । ४।२।१।२-४.

* नगरे नैचाशरणं नाम । भा. १।२।१।३१-९.
* नद्व्ययति इत्यम गार्हो धात्वर्थः । धर्तमान-

प्रागभावप्रतिषेधोऽप्यधिकारवत् भविष्यत्वं प्रतिषेधिता- र्कत्वेन पाठार्थे अन्येति । तेन कर्तमानप्रगभाष- प्रतियोग्युत्पन्निकत्वात्पिपरणकनाशप्रतिषेधो गी घटः इति शेषः । इति मिशेयमिः । मणि. पृ. २८.

* नटाङ्गनान्यायः । यथा रङ्गमूर्त्तौ ह्यागता नट- मागौ योषा नटः पृच्छते कस्य भाषोऽसि शुभोवि, सा तं प्रति तत्रैवेति वदतीति प्रविद्धम् । अयम् 'अज्यदे- र्द्वितीयस्य' (पा० ६।१।२३) इतिप्रमहामध्येऽ- मिहितः । तथा— 'व्यञ्जनादि पुनः नटमार्यावद्वच- न्तीति । यथा नटानां स्त्रियो रङ्गगता योषाः पृच्छन्ति कस्य मूर्त्तं कस्य रूपमिति तं तदनुवेत्याहुः, एवं व्यञ्जनादपि वक्ष्यन्त्याऽन्यः काम्युच्यते तं भवन्ते' इति । साहस्री. ३७०.

* नट्यथोदकं पादरोगः इति न्यायः । पाद- रोगनिमित्तमिति गम्यते । साहस्री. १९५.

* नदीक्षिणाधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे 'दीक्षितो न ददति' इत्यादिनाम्नं पुनराधेदानादेः प्रतिषेधकं पर्युदासो वा ।।

दीक्षितस्य दानहोमोपाकप्रतिषेधोऽविशेषात् सर्वदानहोमोपाकप्रतिषेधः स्यात् । १०।८।७।१२ ।।

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'दीक्षितो न ददति, न हुरोति, न पचति' इति । अथैषोऽर्थः आत्मिकः किं सर्वदानहोमोपाकानां प्रतिषेधः, उत अक्रतुत्कानाम्, अथवा क्रतुत्कानामपि चोदकप्रदानां प्रतिषेधः अपरं पर्युदास इति । किं प्रस्तम् ? सर्वदानहोमोपाकानां प्रति- षेधः । कुतः ? अविशेषात् । नास्ति विशेषतश्चनः शब्दः । तस्मात् सर्वेषां प्रतिषेध इति ।

अक्रतुत्कानां वा धर्मः स्यात्, क्रतोः प्रत्यक्ष- शिष्टत्वात् । १३ ।।

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं ग्राहयति । न सर्वेषां प्रतिषेधः । केनो तर्हि ? अक्रतुत्कानां धर्मः स्यात् । कुतः ? क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । प्रत्यक्षे क्रतोः दाना- दीनां शासनमस्ति । तस्मात् प्रत्यक्षं सर्वक्षिणा प्रतिषेधः स्यात् ।

तस्य वाऽप्यानुमानिकमविशेषान् । १४ ॥

भाष्यम्— अपिवा तस्य प्रतीत्यनुमानिकं बोधक
प्राप्तम्, तत् प्रतिदिष्यते । अतुमानिकं हि तद् न
प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षमुक्तं प्रतिषेधः ।

अपितु वाक्यद्वेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्,
प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्— (अवि-) दृशद्योऽवधारणायम् ।
वाक्यदोषः स्यात् प्रतिषेधः । उक्तानामविशेषेण
दानदीना ज्योतिषोऽधिकपर्युदासेन प्रतिषेधो वाक्यदोषः
स्यात् । ' अहरद्दद्यात् ' इत्यस्य दोषः ' न दीक्षितः '
इति । एवं दोषात्वाक्यदोषेति । अस्मिन् पर्युदासे,
प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । स चाकारवः इत्युक्तम् ।
तस्मात् पर्युदास इति ।

शा— नूनमाश्वकाराभ्यां पर्युदासत्वमुक्तम् । वस्तु-
तस्तु लक्षणापरिहाराय पर्युदासात् परिचयस्य श्रुत्यर्थ-
तृण्या प्रतिषेधत्वमेव अङ्गीकृत्य, अन्वयप्रतिषेधे विकल्प-
प्रसङ्गात् पुनरुपाधानामेव (दानवाक्यहोमानाम्) प्रति-
षेधः कृत्यङ्गत्वात् सिद्धीयते इत्येतदेव समञ्जसम् ।

सोम— पूर्ववत् विकल्पः इत्युच्यतेः संगतिः ।
प्राभाकरस्तु पुनरुपाधानामपि न प्रतिषेधः विकल्प-
प्रसङ्गात् किन्तु पर्युदास इति सिद्धान्तितम् ।

वि— ' दीक्षितो न दद्यात्पि प्रातः सर्वे निषिष्यते ।
अनिदिष्टे पुनये वा पुनये वो, (वा उ) क्षितोऽ-
ग्निः ॥ तादेवाश्वत्थान्वाय मधुमे, उ-त्सृष्ट संनिधेः ।
एकवाक्यत्वमेव श्रेयः पुनयं पर्युदास्यताम् ॥ '

भाट्ट— ज्योतिषोमे ' दीक्षितो न दद्यात्पि न इदोति
न पचति ' इत्यादि भूतम् । नत्र किमयं सर्वेषामेव
पुनरुपाधाना कृत्यर्थाना चोपदिष्टानामतिविधाना च होमा
दीना प्रतिषेधः पर्युदासो वा, उक्तोपदिष्टत्वे सर्वेषाम्,
उक्त पुनरुपाधानामेव अङ्गीकृत्योदासीनाम् । इति चिन्ता-
याम्, अविशेषात् सर्वेषामेवेति प्रामाणिकत्वप्रसङ्गात्
आदिकविहिताना अहादिहोमानां प्रतिषेधपर्युदासयोः अतु-
परत्वे, तद्वच्च सर्वेषामेव पर्युदासः, प्रतिषेधे निवृत्त्यापत्तेः ।
इति प्राप्ते, ज्योतिषोपपन्न अन्वयत्वेन तत्रातिवैशिष्ट्यहोमा-
नामभावात्, एतद्व्यतिरेकप्रसङ्गात्तिरेकविधाना च

' न होमे ' इतिवत् प्रतिषेधपर्युदासानुपपत्तेः, कथञ्चित्
उपपत्तावपि वा प्रतिषेधविकल्पापत्तेः, पर्युदासाङ्गीकारे
च लक्षणाप्रसङ्गात् पुनरुपाधानामेव अङ्गीकारादीनां
प्रतिषेधः । न च तदाऽपि विकल्पापत्तिः, पुनरुपाधानेन
प्राप्ताना ' न वपत्वेन प्रतिषेधात्, चिन्ताविषयत्वेन विक-
ल्पानापत्तेः । यत्र हि एकावयवे विधिप्रतिषेधो यथा
' न तो पशो करोति ' इत्यादौ, तत्र विकल्पः । यत्र तु
पुनरुपाधौ विधिः, कृत्यर्थो निषेधः, यथा होमगमनप्रा-
मद्व्यादेः पुनरुपाधौ स्यात्तो विधिः, कृत्यर्थस्य शौचः
प्रतिषेधः, न च तत्र विकल्पः । तद्वत् प्रकृतोऽपीति
पार्यन्तारधिः । पररथान्तराधिकरणादेः सार्तिरुत्तरलो-
ऽप्येकम् । कर्तृत्वस्तु— सामान्यतः पुनरुपाधेनैव प्रसक्त-
त्वादि दीक्षितपुरस्कारेण प्रत्यर्थतया प्रतिषेधोऽपि तेन
रूपेण यदि नैव प्रापि, तदा प्रतिषेधोऽपि विद्यमानत्वादेव
न प्रतिषेधः । यदि तु तदर्थे प्राप्त्वाङ्गीकारः, तदा तस्याः
शास्त्रीय वाच्यमभावात् ' न हो पशो करोति ' इत्यादि-
वत् विनश्यो दुर्बल एव । न च मासभक्षणदिप्रति-
षेधतुल्यत्वम्, मासभक्षणे तावत् यत्र कृत्यर्थेऽमासभक्षणदौ
विधिः, तत्र विहिते निषेधामवृत्तौ नैव निषेधः, तस्य
रागप्रसक्तमासभक्षणविषयत्वेनापि उपपत्तेः । यस्तु आदे
' देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य तावत् मातं न शोचाम् '
इत्यादौ च मासभक्षणविधिः, होऽप्यनुग्रहविधिमात्रम्, न
तु अत्र मासभक्षणस्य वस्तुतो वेधता । आदेऽपि दह-
रन्मुदयः । भोजस्तु प्रदण्णद्वयोजनवत् गमय एव
प्रवृत्तिः । अतः एवपि विहितमासभक्षणप्रतिषेधाभावात्
न तत्र विकल्पप्रसक्तिः । होमगमे तु यद्यपि
' ऋती आनीतुरेवात् ' इत्यत्र कालविहितप्राणागमनत्वेव
विधिः, न तु रथप्राप्तप्राणागमनानुवादेन कामप्राप्तविधिः,
' ऋतुनात्ता तु वो मासो संनिधौ नोयगच्छति ' इति
अगमने निन्दाशकत्वात्, तथापि गुणभूतकालानुवादेन
प्रधानभूतगमनानुवादेः अन्वयात्कालोपदेशादिनामन-
क्तकालमात्रे तद्वदेकस्मिन् कस्मिन्दिने त्रिषु वा
दिनेषु गमनविधानेऽपि अनुविधीयन्वृत्तेः, येऽत्रवात्,
तस्याः कृत्यर्थनिषेधेन निषेधोऽपि न विकल्पप्रसक्तिः ।
अत एव दैवादिना पश्यददिनपर्यन्तगमने शोचोऽपि

क्रतुप्रसक्तौ पुत्रपार्थिवान् रामनमेव क्रवर्धतिपेयोऽह्वाने-
नापि कार्यमिति धर्मशास्त्रविदः । सर्वथा यत्किञ्चिदेष-
निषेधे विकल्प एवेति, प्रकृतेऽपि विकल्पप्रसङ्गो
दुर्बलः ।

किञ्च, एवं यावन्वीवधानेन दीक्षितस्यापि आदि-
होमकरणे प्रत्यक्षयोगनाशं क्रतुमन्त्रे तेनाकरणेऽपि
प्रत्यागपरिहारार्थं प्रापञ्चितप्रतिहोमयोगोपपत्तिः । एतेन
वैधक्यानिषेधविकल्पः न तु तत्कारकनिषेधेऽपि । अत
एव 'रात्रौ आह्न न कुर्वत' इत्यादी आह्नानुवादेन
यमित्याधिकरणार्थनिषेधेऽपि न विवक्ष्यः । अतः प्रकृते-
ऽपि अग्निहोनाद्यनुवादेन दीक्षितकर्तृनिषेधः क्रवर्धतया
विधीयते इति 'कारकनिषेधांश्च विकल्पे इति केषा-
चिदुक्तं अत्रात्मम् । एवमपि दक्षिणतरे प्रतिहोम-
वापनेरनिवारणात् । किञ्च, कार्यस्यापि दीक्षितादे-
नेच्छायाः प्राप्तिः, अपि तु वैधी । अतस्तस्यापि विकल्प-
पत्तिरनिवार्यैव । अत एव यत्र कार्यस्य कर्मदेश-
स्येपतो मूलकल्पविदन्वितम् प्राप्तिः, तत्र सन्निविष्ये
प्रकृतेः ऐच्छिकत्वात् तदनिषेधेऽपि न विकल्प इत्युक्त-
कृतेः । न च तु कार्यस्यपि दीक्षितादेः अदीक्षित-
साधारण्येन समुच्चयेनैव वा यावन्वीवदित्वाकथतः प्राप्तिः,
तत्र तत्प्रतिषेधव्यावृत्तयम्भावात् क्रतुर्न पुत्रपार्थ एव वा
तदनिषेधे विकल्पो दुष्परिहार एव । यदि चैव नैव्यते,
तदा यस्यानुवादेन होमरूपस्य कर्मकारकत्वेव निषेधात्
तत्रापि विकल्पोपपत्तिः । किञ्च, 'एव नमस्यैव न
कार्यमुत्तरविशेषता, आस्त्यास्यमुत्तरविशेषकत्वस्यैव
सिद्धान्तात् । नापि दीक्षितादेः प्रतिशोभितासंभोगात्पदा,
तस्य आगत्यात्कारितित्वात्प्रत्ये वर्तुदात्मत्वापत्तेः । नापि
दीक्षितप्रतिशोभितासंभोगस्य विषयता घृतावन्यथः,
अभावस्य कृदिविषयत्वानुपपत्तेः । अत एवमादिस्थले
सर्वत्र दीक्षितकर्तृनाम्निहोमादिशुक्तिरेव गणनाप्रतिशोभितो
पाच्यः । अतश्च विशिष्टक्रियानिषेधः एवायम्, कर्मतो
विशेषतद्विषयत्वानु कारकनिषेधः इत्युच्यते । तत्र च
कारकस्य निदत्तशक्तौ विकल्पः, अनिदत्तशक्तौ तु ऐच्छि-
कत्वात्प्रति विवेकः । अतः कथमपि प्रतिषेधे विकल्पस्य
परिहर्तुमशक्यत्वात् सूत्रमापन्त्यनुपाकाराद्यभिप्रेतः पर्तु-

'दास एवायम् । स च दूरस्थेऽपि अग्निहोमादिविधिवि-
धौकर्मत्वाक्यतासम्बन्धस्य 'न दीक्षितोऽग्निहोत्रं जुहोति'
इत्येवंरूपः । न तु तन्निहितैरेव इतिप्रसङ्गात्तत्रान्यैः
एकवाक्यतामदगीकृत्य होमादिवचं प्रकृतित्वत् इत्येवंरूपः ।
तथापि होमत्परेण प्रसिद्धशोभितास्यच्छेदकस्य औप-
देशिकहोमसाकारण्येन 'तेषामपि पृथुदासे विकल्पस्य
अनिवार्यत्वात् । अतन्निदेशिकहोमत्वे तत्राग्राह्यत्वेन ।
अस्मन्मते तु होमत्वमाधानाधिकरण्येन दीक्षितप्रि-
कृत्ये सिद्धिने, दीक्षितमात्रपुत्रकारेण होमाः प्रामाणिकाः
तद्विग्रहोममादाय तत् (निषेधवाक्यं) पर्यवस्यति,
इति नो लक्षणा । न च मन्त्रेऽपि 'एतन्निशु गृहस्य-
मानय' इत्यादी घटस्य गृहस्यत्वमनीतिवत् होमवचं
प्रकृतित्वत् कुर्वानिषुके प्राकृतहोमत्परेण प्रतिशोभिता-
स्यच्छेदकत्वप्रतीतिर्न लक्षणा इति वाच्यम्, तथापि
दीक्षितपदश्रवणेन दीक्षितकर्तृकप्राकृतहोमत्परेण प्रति-
शोभितास्यच्छेदकत्वापत्तेः, तादृशस्य चातिशुद्धता निरुक्त-
पृथुदासानुपपत्तेः । न च दीक्षितकर्तृकत्वाय प्रतिशोभिता-
स्यच्छेदकत्वेऽपिपेक्षावद्गीकारात् प्राकृतहोमत्परेणैव
तद्वर्ग्यकारेण प्राकृतहोमविशेषेण दीक्षितकर्तृनिषे-
धः प्राकृतहोमादिषु तद्विषयत्वात्प्रत्ये न विद्ययते इति
वाच्यम् । तथापि प्राकृतहोमादिसिद्धपदासु प्रशोभक-
कर्तृत्वादीक्षितप्रतिशोभितास्य अन्वयविधाने ताभ्याम्
कृतृत्वेन प्रतिशोभितविधेरेवापत्तेः । प्राकृतहोमेषु च आण-
व्यथादीनाथिव कृतृत्वविषयं पृथुदासानुपपत्तेर्न होम-
परिसंख्यापत्तिः । न चैतापत्तिः । तथापि 'एतासु पुन-
रापेरेतन्निशु इत्या इत्या अग्निहोत्रं जुहोति' इति विधौ
प्रकारान्तरत्वादेन कर्मविशेषत्वात्कारण्येन विशिष्टकर्मत्वर-
विधाने गौरवापत्तेः । अग्रे विकल्पविधा निषेधे निर्दुते
पुरुषार्थमिहोमप्रदुवादेन अदीक्षिताधिकरणस्यैव
विधानरूपः पर्तुदासः । तत्र च वर्तुदासदीक्षितोपस्थित-
त्वात् अग्निहोमस्य प्रकारान्तरत्वात्प्रतिशोभितेन कर्मविश-
रानुपपत्तेः, तस्यैव अग्राह्योत्तरं कर्मप्राप्तौ अवश्य-
न्तत्प्राप्तविधाने लक्षणम् । अत एव अग्निहोमाद्यङ्ग-
विधिः अग्निहोमप्रदकारेण एतन्प्रयोगेन च । अत एव
दीक्षादत्तार्थं अग्निहोमोमस्य न प्रतिशोमः इत्युक्तम् ।

मपहन — 'धुंदातेऽन्यथा भवेत् ।'
 शंकर — 'दीक्षिते पर्युदासाः स्युः ।' ८. 'निषेधा
 इति केचन ।' ९.

● नदीक्षिताधिकरणम् । (१०।८।७।१२-२५) ।
 यदि च 'विकल्पप्रवृत्त्यभावेऽपि प्रदेयान्तरस्वभाव-
 न्नोपमावेन तदन्वयादपि विकल्पः प्रापीयान्' इति न्याय-
 स्युत्पादनार्थं नदीक्षिताधिकरणं स्यात् तदा .. । परिमल
 ३।३।१५।२६ मत्तु.

● नद्यन्वयेनान्यायः । अत्र श्रीमद्भगवद्गीताया
 विद्वतः । तथाहि, 'यथा नदीनां बहवोऽन्वयेनाः समुद्र-
 येनान्येनाः प्रवृत्तिः । तथा तवामो नरलोकादीनां विद्वत्ति
 चक्रान्यमिवित्त्वन्मति ॥' इति । साहस्री. ९२८.

● नदीतरणार्थो मन्त्रः 'देवीधर ०' इति । यदा
 अनेकस्रोतसं नदी तरति, तदा मन्त्रम् नाहुतिः, किन्तु
 ध्याती एव सङ्गमन्त्रः । व्योतिशोमे । के १।१।१।१७।१०.

● नदीसमुद्रदृष्टान्तेन जीवभावविद्विज्जिर्बकनिव-
 धानेरेव स्वप्नप्रविष्टिबाद् । श्रीर ३।२।३।१ मत्तु.

● नदीसमुद्रन्यायः । अर्थं भगी. ८।८ श्लोकीकथा
 शीतकृतेनोदाहृत । तथाहि, अहमेव भगवान् स्वामी
 बाहुदेव इति सततवाचागौरदेश अनुप्यायन् तमेव नदी-
 समुद्रन्यायेन याति । हे पार्थ, तथा च भूमि 'यथा नद्यः
 स्यान्मानसः समुद्रेऽर्थं गच्छन्ति नाममपे विहाय । तथा
 विद्वान् पुण्यशपे विधुव परात्परं पुण्यमपैति दिव्यम् ॥'
 इत्युक्तम् । साहस्री ९१६ ● नदीसमुद्रन्यायः । यथा
 नदी समुद्रश्च भिन्नो, तथा जीवधारी भिन्नो । साहस्री.
 ८।८. ● नदीसमुद्रन्यायेन पुत्रने कला विधीयन्ते ।
 न्यायनि. ४।२।८ मत्तु. ● अदूर्तवित्तशाननिष्ठानां इदं
 शरीरे शिवोक्तप्रामथ्येन पात्ररूपविद्यापटलं जित्वा
 नदीसमुद्रवद्विनागेन विवकाद्युपमुक्तिर्भवेत् । श्रीर.
 ४।१।१६ मत्तु. ● आचार्यकारण्यजीवमन्त्रोर्नदीसमुद्रवन्
 परस्परसहामानिकमेदंशतेऽपि गोक्षयदाया प्राप्ताप्रकृतेन
 सेनासेनयन्देशात् तदेव पुनश्च । ३।२।२६ मत्तु.

● संवत्सराया नदीसमुद्रवत् स्वभावविजयीभावनीजंति
 पूर्वैकपरतावतामिः । ४।१।१३ मत्तु.

● ननु चन्द्रविशेषनिस्पृहा गुणगुहा वचने
 विपक्षितः इति न्यायः । इति भारविः २५ ।
 साहस्री. ९६३.

● नन्दान्तं क्षत्रियकुलं श्यादिः वीराशयवहारः ।
 मणि पृ. ४०.

● ननुसर्कं स्त्री पुमान् इति द्वयविशेषा धेते ।
 भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८१. ● सर्वविशारातुद्वृत्तमन्त्र-
 रश्चभोगुणाद्युगतुण वनामार्थं स्थितिद्वन्द्वितं ननुसर्क-
 लिङ्गं इति शान्तिहमकांश । पराजम्. ६०।२.

● नयनस्य एकद्वय-यः अथान्येकनादिन प्रयोक्त
 व्योतिशोमे । के. ४।१।१।१२५.

● 'स्वमरीते भवति' इति हि न्यक्तसंक्रम्यमेन-
 माननन्ति । स्वल्पसंक्रम्य च अनयावित्वात् नरनगर-
 न्यायेन सवन्तो घटते । द्वाभा. ३।२।२५ मत्तु.

● नरकपरिहारार्थोऽर्थं प्रतिषेधः 'यो ब्राह्मणवा-
 युते' इत्यादिः । न च पुत्रपत्न एव नरकपालः
 संकीर्तिवः, न तु प्रनुगतः । वा. ३।४।६।१७.

● नरकप्रसक्तिः अन्तवपदानात् भवति । 'नानृतं वदेत्'
 इत्यनेन प्रतिषेधात् । वा. ३।४।१।१३ पृ. ९११.

● नरसिंहद्वय । 'अथवा नैव मिथेने वागशोभो
 परापरम् । पूर्वपरो हि सद्यो तदानीं नरसिंहवत् ॥'
 वा. ३।४।१।४४ पृ. ९८३ । नरसिंहोप्यस्य एकव्य-
 यैव पूर्वपरो भागी मनुष्यरक्षणानांवाया नद्यो भेद-
 ज्ञानि कुर्वत । सु. पृ. १५३०.

● 'नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं शिद्वुक्ते ।
 कुक्षीरे संस्थिते मानवपुत्र्यास्तु दक्षिणे ॥' बृहस्पतिः ।
 इदं देशतः वाचविशी-वचसा स्मार्त्तं । वाउ. पृ. १८.

● नजस्य दधन्वी (पत्नी) । वा. ३।४।१।१
 पृ. ८९५.

● 'ननु विद्वन्वहानि यन्नि' इति । अत्र बोद्ध-
 क्तानां द्वादशादिवाता नावाऽद्वा विद्वत्ता विधीयते,
 न तु मयनक विद्वतोऽस्तीत्याह । भा. ८।३।२।३-५.

● नद्यान्नप्रथमप्राप्तानामवभावविशिष्टवस्तुदिकारण-
 योवि-वर्षेय भ्यामवभाषिकारिवाऽन्तरकालेन सुमुद्यतेः

तद्वृष्टकवे मानाभावात् इधिरमितनवाजागमेऽपि अप्रतिहतोऽधिकारः । संकर्म. ३।१।२४.

॥ नववैधव्यमसह्यवेदनमिति न्यायः । अगणा दुग्धा भेदना यस्मिन् तत्तद्योक्तम् । विधवाया मृतभर्तृकाया मातो वैधव्यम् । नवं च तद्वैधव्यं चेति नववैधव्यम् । नववृष्टेण दुग्धव्यव्योक्तनाथम् । अन्वयन् प्रष्टमिति । साहस्री. १५-१.

॥ 'नवनीतमाज्वं भवति' इति प्राकृतं कार्यं ऋषये प्रकृतिक्लिप्तेन द्रव्यवाच्येन । भा. १२।३।२।८. ॥ नवनीतं ज्योतिशोमे वीक्षाधर्मवद्रे । तस्नुये च 'पूज देवानाम्, मस्तु पितृणाम्, निष्कवं मनुष्याणाम्' इत्यनुवादः । वि. ३।४।७. ॥ नवनीतेन अन्वयज्ञं वीक्षाकारे मृतपरायण स्नेहनाथम् । भा. १०।४।६।२२. ॥ नवनीतेन । यथा 'नवनीतेन मरुक्ने' इति अचिरनिर्दयेनेति तन्मते । (सर्वयुताना न नवनीत-विभक्तवान् पुनःभूतेः अचिरनिर्दयनकनीतार्थता स्यात् । घा.) । १।४।१।२२ इ ३४५

॥ नवनीताभ्यञ्जनस्य प्रकृतस्य अज्ञानाभ्यञ्जना उपसर्गोपदिष्टगोमुलवाभ्यञ्जनादिना समुच्चयः । भा १०।४।१०-१२.

॥ नवमे ऊर्ष्याये ऊहणक्षणं कर्तव्यम् । निविध-
क्षोहः मन्त्रतानसंस्कारविषयः, त इह प्राधान्येन कल्पते ।
अन्यदपि निविधत् उच्यतेन प्रगृहेन च । (उपकार-
तिदेशे कति ऊहोऽवकल्पते । वास्तुतिदेशे कति ऊहा-
भावः) । भा. १।१।१।१ इ. १६३६ । 'ऊहणस्योऽप्य
साधोश्चे मन्त्रोऽहन्त-मसङ्गतः । नवमाश्रावणाद्यै चतुर्थेति
प्रतीतिताः ॥ ' नवमाश्रावणस्य प्रथमे पादे उच्यतेऽह-
पूर्वकमूदविचारान्ममः । तस्य प्रथाज्ञादयो धर्मा अपूर्व-
प्रयुक्ताः । अथवातन्मादिषु अविवक्षितं मीष्टान्मादि-
त्यस्य साधनविशेषत्वमात्रं विवक्षितमिनादिचोदाहः ।
मन्त्रविशूयशान्ताः निवृत्तिषु नाम्नुहः । अग्निशब्दस्य
असम्बुद्धा, इत्यादिकः ऊहविचारान्ममः । द्वितीये तपस्वि-
कर. साधोहः । तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोदमनस-
पतीतो विचारः । वि. प्रकृतवता श्लो. २१. ॥ नवमे
अध्याये प्रथमेऽधिकरणे 'संविद्ययोग्यकारणा ये धर्माः

नेऽपि अपूर्वार्था इति प्रतिपाद्यते ऊहसिद्धये' । वा.
१।१।१।१ इ. १६३८. ॥ नवमे (१।४।११) भाष्य-
द्वयेषु (पञ्चमेषु) इत्यर्थत्वेन भवणानुद्भूतयोरपि
दधियवयोः प्रणीताहानावपसा प्रणीताधर्ममातिः स्थापिता ।
वाक. घृ. १६१.

॥ नवमाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन मन्त्रादेः यज्ञभाग-
पर्यता अवगम्यते । सु घृ. ११८२.

॥ नवमाचन्यायेन परमोऽहं कार्यप्रयुक्तत्वात् । सु.
घृ. १३०९. ॥ नवमाचन्यायेन मन्त्राणामपि अपूर्वगुण-
त्वावगतोः । घृ. १२५६. ॥ नवमाचन्यायेन (प्रीतिन्
प्रोषति इति) वीहिरुकरूपे आनर्भकत्वात्तेः अपूर्वनाचन-
त्वलक्षणया आवश्यकत्वात् । कौ. १।१।४।८ इ. १४४.
॥ पाशदोक्षणमिधिनैव ऊहणत्वमुल्लेख्योरपि प्रोक्षण प्राप्तम्,
तत्तु पूर्वधिकरणन्यायेनेव नवमाद्येन उच्यतेऽहत्कलमिज्ञ-
पूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम् । भाट्ट. १।१।२.

॥ नवरात्रे चयनातिः कर्तुं शक्यते । भा. १०।८।
११।२३.

॥ चतुर्दशः प्रथमेऽधिकरणे (१०।८।१) पूर्वदा-
साद्येः (महासितुक्ते ' न होतारं वृणीते नाथैषम् '
' नास्तुयाजेषु ' इत्यत्र) । द्वितीये तु अर्थवादायः
(' न तो-आन्धमानी-पशो करोति न सोमे ' इत्यत्र) ।
अथ क्लृप्तानः प्रतिषेधः इति । (तृतीये अधिकरणे
नमान्द्रः ' नातिधमे योऽतिशयं गृह्णाति ' इत्यत्र प्रति-
षेधार्थः) । भा. १०।८।१।१, ॥ नि-यो हि अस्य
' नरायदस्य ' गुणलक्षणयैव समाहः इति कार्तिकवारी
मराठान् वात्याशो मन्यते स्म । ' साधनान्यर्थक्यं
च स्वगावसिद्धत्वात् ' इति । नेति गणगात् पालिमिः ।
अ हि ' विभाषा ' इति प्रकृत्य ईदृशं समासमुक्तवान् ।
सदावित्याद्य पालिनेवैचन प्रमाणम्, अश्वदित्याद्य
काव्यापनस्य । १०।८।१।४ इ २०६१.

॥ ' नद्यति ' इत्यत्र दर्शनाभावकल्पनेव वाच्यम् ।
मणि. घृ. १०२.

॥ नष्टाश्वदग्धरयन्यायः । यथा द्वौ गधनौ
कश्चिद् धामं प्रतिपद्य रथाभ्यामपरातीर्थं व्यशोऽथ कल्पं
मोचयित्वा स्वामीष्टगृह्णादी निविधौः ततो देवेन अग्निना

ॐ नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसंभ्रामनि इति न्यायः । जातिरेव शब्दार्थ इति मीमांसकमतम् । तथाहि, 'भक्तौनामानन्द्यादेरुक्तौ उक्तिपरे भक्त्यन्तराशेषाच्च न भूक्तौ शक्तिर्मन्वः । जातिविशिष्टाया न्यक्तौ शक्तिरिगुक्तौ दुःनागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्य-मुपसंभ्रामतीति न्यायात् 'अथदशकलाच्च आतावेव शक्ति-रन्तु भक्तिबोधस्तु आशेषादित्यन्वय विस्तारः । माहस्त्री, ४६१.

● नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायते । मञ्जूष्या, 'प्रातिपदिकार्थे, पृ. ११०. ● सर्वत्र हि अगृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्न दृष्टा, न तु अनभिरितविशेषणा । या. १।१।१२ पृ. ३२६. ● नागृहीते विशेषणे विशिष्ट-बुद्धिरुदेति । न्यायकुसुमाञ्जलि, सारक. ३ पृ. १०५. ● नहि अगृहीतविशेषणा विशिष्टे बुद्धिः । नहि अप्रतीते विशेषणे विशिष्टं केवलं प्रत्येवमर्हति । भा. १।३। ९।३३ पृ. ३०४ । प्रतीते विशेषणे विशिष्टः प्रतीयते । पृ. ३१८ वं. ४ । नागृहीतविशेषणा इति न्यायात् । या. पृ. ३०४. ● विमतिर्हर्हि तिष्ठसंख्यामात्रविषय-कार्थानां श्रुत्वेव निवर्थात्तादाह । क्रिया साध्या साधनं तत्परिच्छेदकानि च तिष्ठसंख्यादीनपेक्षते । अतः सर्व-विशेषणविशिष्टा क्रियैव विधीयते । तत्र प्रत्ययः पूर्वं विशेषणे व्याधीयतेऽन्यथातुपपत्त्या, नहि अगृहीतविशेष-णा विशिष्टे बुद्धिः इति । या. ४।१।५।१५. ● अदशा-मान्दोऽस्मिमानं गुणमाचष्टे गुणिवियतया प्रयुज्यमान-स्यापि 'नागृहीतविशेषणा विशिष्टे बुद्धिः' इति न्यायेन गुणबोधकत्वात् । वि. ३।१।६. ● नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः । अथ प्रतीतिरप्रतीतऽपि प्रतीतन्तर-भावसाधिका, तर्हि प्रथमप्रतीतिरपि अर्थवत्स्यताऽपि अर्थन्यवसायिषा भविष्यतीति 'नागृहीत० बुद्धिः' इति चयः सधे न परिहृयेत् । 'प्रतीतोऽर्थे' इति विशेष्यप्रतिपत्तौ प्रतीतविशेषणान्वयमेऽपि विशेष्य-प्रतिपत्तयमुपपत्त्यात् । संमतितर्क. भाग. १ पृ. ८४. ● आह्वयधिकरणन्यायेन 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुच्यते' इति न्यायेन केवलगुणाश्रयणे स्थायया दन्तेऽपि प्रयुज्यते । कु. ३।१।६।१२ पृ. २५४.

● गीतिविशिष्टायां चि एषः (रयंतरादिः) शब्दो दृष्टः । न नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुच्यते । तस्मात् विशेषणं तावदभिधीयते । विशेषणप्रत्ययाच्च सहचरिते विशिष्टे प्रत्ययः । भा. ७।२।१।१३. ● नागृहीत-विशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुच्यते इति, न्यायेन जात्य-मिथानावयवम्याये तत् एव स्थाने प्रतीतिभिः अमि-थेयत्वात्संभवात् । कु. १।३।१।१।३२. ● यदि तस्यामेव क्वचि तात्वा गीते गमप्रयोगः अथवा लक्ष्यप्रयोगः तदा नागृहीतविशेषणान्यायः । इह तु गीतिविशेषणे क्रयैव न नास्ति । तस्मादप्यन्वात् नान अगृहीतविशेषणा-न्यायः । इति शब्दा । सोम. ७।२।१. ● यत्र न किञ्चित् प्राधान्यनियामकम्, तत्रैव घटवादी नागृहीत-विशेषणान्यायः इत्यादि कौस्तुभे (३।१।६।१२) स्पष्टम् । भाट्ट. ३।४।८ पृ. ३२१. ● संस्कारविशेषणान्वयेक-त्वात् न नागृहीतविशेषणान्यायः । तेन उभयविशिष्टे उभयोपलक्षिते वा काष्ठविशेषे एव शक्तिरित्यन्ये । कै. ● अशिष्टोमादिशब्दान्वा (यत्तादित्येवं यतीत्येव ६) नागृहीतविशेषणान्यायेन संख्यामात्रवत्त्वात् ज्योति-शेषे निरुद्धलक्षणाङ्गीकारेऽपि । भाट्ट. ८।३।४. ● अथ भावनाऽन्यद्वयवस्थे नागृहीतविशेषणान्यायेन प्रवृत्तनिवृत्तं प्रत्याचक्ष्यात् जातिवत् सैव लिङः शक्या अस्तु, न तु आशाऽऽदिः अतिप्रती न्यावारः ... इति चेत् । भाट्ट-लंकार. २९. ● आह्वयधिकरणन्यायारितेन 'नागृहीत-विशेषणान्यायेन' अथप्रयत्नतावरथावादानुष्ठानादसद-प्रयोगस्यैव प्रयवयवद्वयवत्त्वात् (न प्रयवयवेऽदृश्यात्) प्रथमप्रयोगाद्भवेव प्रतिषेधः इति दुग्धते । कु. ३।३।१७। २.८. ● क्रियाशक्तिरूपत्वात् कारकत्व क्रियां विना भावना-ऽन्वयेषान्यवत्त्वमुपगमे क्रियाविशिष्टस्यैव वाच्यत्वप्रवृत्त्यात् नागृहीतविशेषणान्यायेन क्रियाया एव वाच्यत्वावगतौ क्रियया कारकाद्येवोपचिनात्तद्वत् । सु. पृ. १४३१. ● शाकभ्यादिशब्दानां बहुविद्यात्वात्संज्ञकत्वात्तद्वत्त्वात् नागृहीतविशेषणान्यायेन लक्षणकाऽपि कस्य प्रयोगोपपत्तेः । तथापि न शक्तिः । भाट्ट. ८।३।६. ● युगदिशब्दानां तु संस्कारमरदानं क्वचिदपि प्रयोगाभावात् अथवा संस्कार-निमित्ताऽङ्गीकारम् । तथाहि नागृहीतविशेषणान्यायेन

एषादृष्टसंज्ञारूपविशेषोपेयैव शक्तिः, न तु तद्विशिष्टकृते इति केचित् । नौ. * गोबन्धिसाधनेन नागृहीतविशेषणान्यायेन संज्ञाप्रत्ययेन तद्विशिष्टकृतोदगम्यायेन ... ।

भाट्ट. १०।५।९ * द्रव्यकारणशेषेऽपि निर्वाणारम्य कारकत्वयोगात् शक्तिरहितस्य च भाषाश्रयोर्नात् शक्ति-विशिष्टस्यैव कारकतया अभ्युपगमात्प्रत्ययेन कारकामिधान-रथे नागृहीतविशेषणान्यायात् शक्तिमान्निधित्वात्प्रत्ये-

श्रीत द्रव्यसंज्ञासाधिकात्प्रत्ये न युज्यते । सु. पू. १४४०.

* यथाऽपि सत्तासंज्ञाकन्योनिष्टोमेऽपि (न्योतिष्टोमप्रदस्य) प्रत्युपयोगोऽस्यैव, तथापि नागृहीतविशेषणान्यायात् प्रत्युत्पन्नयो प्रयोगस्य सत्तासंज्ञास्यैव शक्तिः । एतेनिष्टोमे तु निन्दलक्षणा प्रत्युपयोगात् । जम्ब-तरं तु (भागिणोना तिरिक्ते) सापत्तिरिति (लक्षणा) काचित्कप्रयोगात् । कौ. २।३।१०।२२ पू. ७२. * शक्तिविशिष्टाद्विमासोऽपि (प्रमुक्तः) ' नागृहीतविशेषणः ' इति न्यायात् शक्तः प्रथमप्रद्वयप्रद्वयात् । वा. १।३।१।२३ पू. ३०६.

* नागृहीतविशेषणान्यायस्य (' वद्वैतद्विशेषणं स्यात् क्रमवशाद्बुद्धौ । प्रत्ययस्य सद् ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययविति ॥ ' वा पू. ९०२) क्रमवतोक्तिमुचितस्य, ' उमो ' इत्यादि-सूचितस्य च ' प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययस्य सद् ब्रूतः, ततोः प्रत्ययस्यै- प्रत्ययान्तेन ' इति स्वरणस्य आरुण्यात्पु अप-वादाभावेकन्यथैवेन अविशेषः । सु. पू. १३७१.

* नागृहीतविशेषणान्यायस्य टोकवेदाधिकरणमुत्पासस्य ' रथतमुत्तरजोगंयति ' इत्यादौ प्रयोजन समस्येव । कौ.,

* नागृहीतविशेषणान्यायस्य विषयाविषयनिर्मुक्तत्वम्, सर्वत्र तावत् अनेकार्थबोधके पदे एकत्र शक्तिः, अन्यत्र आक्षेपः इति अनेकशक्तिस्वरनापराहाराद्य अत्रप्रत्ययमुपेत-त्वम् । तत्रापि च मुक्तभूतेऽपि प्रधाने शक्तिः, तेन च अप्रमा-नाभावआक्षेपः इत्युक्तम् । यत्रापिचोरापि श्रयाः-त्वम्, तत्र नागृहीतविशेषणान्यायः । दुर्बलस्यापि प्रधानस्य अन्य-हित्वात् । यत्र आरुण्यास्य साधनस्यैवत्वान्यायः साध-नापानेन शक्तिं कर्तुमशक्येव, तत्रैव प्रत्ययस्यैवत्वान्यायः । नामधेयत्वान् निर्भवि वाच्यसंख्या वयवोप्यस्य सर्व-परामिषेयस्य इत्यस्यैव साधनात् तद्वत्त्वात्वावगते न ह्यस्यापि विशेषणे शक्तिः । अत एव न तत्र नागृहीत-

विशेषणान्यायः । किन्तु यत्र जातिव्यक्तयोः गुणद्रव्ययोर्वि-तृतीयद्वितीयोऽऽदौ सत्त्वत्ववशात्त्वत्त्व उभयोः प्राधान्यं तत्रैव सः । ३।१।६।१२ पू. १६९.

* नागृहीतविशेषणान्यायप्रलेने कर्तृकर्मविशिष्ट-संज्ञानोपपत्ता हेतुत्वेन विवक्षिता । सु. पू. १४१०.

* नागोप्युन्यायः । नामेन अङ्गारेण वेष्टितमुप-रस्य कश्चिद् कारेणतर कथान इति लोकेपी गाथा । तथा विशेषानपानि वाधावपि येन आमानं रक्षन्ति अनाम्नानं धामन्ते । संग्रहः.

* नागरिकभाषाभित्तया यः ग्रामीणो माता-पितरपि सुखतवचनैरभिदर्शित, स केन अन्येन वार्येत ? (युक्तवचनैः निरुत्पन्नैः) । ' परवाकिनयं युनेत् किञ्चन वार्येत मुत । तयोरेवातिवन्तस्य को नयेदिति शरक. ॥ ' वा. १।३।८।२७ पू. २८५.

* नाडिका (पटिका) आभङ्गावयवविशेषणानि-क्रमपञ्चस्यार्थविद्युद्युगमयथा-मस्य नाडिकादेः सुहृता-दिवदेव नैपुण्येन स्तनः परित्तेमुत्तमकन्ययात् पटयाः धानीपपलाभा यत्र पटोपूरणफलकप्रदीष्टिद्वेष्येगतिद्युग-प्रचयानिना नाडिका । सु. पू. ९७२. * नाडिका नम.पठितमभागील्लुपनकम्. स्यादितिपचयः इति निपातिरिक्तकार्यमावदादिनः । पू. ९७०.

* नादः नाम (वाचसीव-) संयोगविभावा नै-त्त्वयैव विपत्तयाः शब्दमस्मिन्नुपपत्तः नादशब्दवाच्यः । भा. १।१।६।१७.

* ' नादवृद्धिपरा ' (१।१।६।१७) इति पाठ-पक्षे शब्दस्य वृद्धिः वा उक्ता सा नादवृद्धिः पर विषयो सत्तासाहचर्ये नादवृद्धिपरा ज्ञेय इति । एतथापि प्रमाणं तु न्यायतरनाकरे ' पूर्व नादवृद्धिपरा इति ' इत्युक्त्यासाः, ' वृद्धयर्थमज्ञात् नादवृद्धिः/विशेषण ' इति च २२८ श्लोके । ' नादवृद्धिः परा ' इति पाठे तु परा पूर्वपरिभाषा प्रवृत्तिवृत्तिभाषीत्यन्त-तर उक्ता शब्दवृद्धिः नादवृद्धिः स्यात् । तेषं वृद्धिः शब्दस्य रिक्तु नादशब्देत्यर्थः । अत्र पाठे प्रमाणं तु ' येन नादस्यैव वृद्धिः न शब्दस्य ' इति भाष्यमेव । अस्मिन्नेव पाठे भाष्यद्विस्तुपपत्ते वाच्यपाठे । वृद्ध्यात् कश्चिद्विभवा च एवं सूत्रोपयोगो-

ऽपि प्रमाणम्, कुतः कृत्युत्तो सूत्रेण यतो न्यास्या च स्वर्तवाम । के

॥ नानार्थत्वात् सोमे दर्वोपूर्णमासप्रकृतीना वैदिकर्म स्यात् ॥ १२१ ॥ १३ ॥

सोमे अग्निशोमे यानि दर्वोपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि महत्वेना वर्तन्ते, तेषां वैदिकर्म पृथक् स्यात् । वेदि मेदेन कर्माणां नानार्थत्वात् नानाविध अर्थे प्रभोजन वयो वेद्यो तादृशत्वात् । दर्वोपूर्णमासिषी हविरावा दनार्था, सौमिरी तु प्रचारार्था । तत्र प्रश्नो न संभवति । तस्मात् सोमे दर्वोपूर्णमासिषी वेदि पृथक् कर्मा इति पूर्वं पद्य ।

अकर्म या कृत्युत्ता स्यात् ॥ ९ ॥

सोमे दर्वोर्षव्या वेदे अकर्म । अग्निशोमे दर्वोर्षी वेदि ऐष्टिककर्मकरणार्थे पृथक् न कर्तव्या । वाशब्देन पूर्वपक्षस्य न्यायित्वात् । दर्वोर्षी वेदी सोमे कृता सती कृत्युत्ता स्यात् । कृता कृपा कृपण यथा ता कृत्युत्ता । कृत्या दर्वोर्षव्या वेद्या सौमिष्या वेदे कृपण स्यात् । तस्मात् कर्तव्या इति सिद्धात् । के

॥ नानार्थत्वात् सोमे ॥ सोमप्रभृतमडावेदौ वैष्टिक- हविरावादिनादिकार्षेण पृथगनुष्ठेयस्यापि अनुष्ठेयान्दानात् तदनुष्ठेयदर्वोपूर्णमासिकवेदिनिवृत्ति द्वादेशे वक्ष्यते ।
सौ २११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ नानाऽर्हानेषु प्रत्यर्हान चतुर्थे दिवसे पौष्टशितो ब्रह्मणम् ॥

चतुर्थेचतुर्थेऽहन्वहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन प्रतीयेत भोजनवत् ॥ १०॥ ५१ ॥ ५५ ॥

भाष्यम्— पौष्टशितं प्रत्यभ आमन्वति, 'चतुर्थे चतुर्थेऽहन्वहीनस्य गृह्यते' इति । अनेपौष्ट्य तादृशिक निनेकार्मिणहीने चतुर्थे दिवसे पौष्टशी अभ्यशितं य, अनेपौष्ट्यादहीनादहीना तरे चतुर्थेऽहनि गृह्यते इ देवमभ्य शित्य इति । किं शश्वत् ? एकस्मिन्नभ्यशितं य इति ।

ऊन ? अहीनस्योक्तरे सु-पते । नानाऽर्हानेषु चेत् इत्येते, सा लक्षणा भवति । अस्मिन् पद्ये भुति । अपिच वीष्वाऽऽर्षकस्य नानाऽर्हानेषु चेत् स्यात् । चतुर्थेऽ- ह पहीनाय एवमपि तत् सिध्यति । एकस्मिन् वीष्वा

अर्थवती भवति । तस्मादेकस्मिन्नहीने अभ्यशित्य । भोजनवत् । यथा चतुर्थेचतुर्थेऽहनि देवदत्तो भुङ्क्ते इति चतुर्थे मुक्त्वा ताशक्तये सम्भते एकस्मिन् पद्ये इति । एवमिहापि ब्रह्मणम् । तस्मादेकस्मिन्नहीने इति ।

अपिवा सरयावत्त्वामानाऽर्हानेषु गृह्यते पक्ष वदेकस्मिन् सरयाऽर्षभावात् ॥ ५६ ॥

भाष्यम्— नानाऽर्हानेषु या चतुर्थेऽहनि गृह्यते, एव मन्त्रावद्ग्रहणं भवति, चतुर्थेऽहनि, इति । एक स्मिन्नहीने एक चतुर्थमह, भावद्वयं भवति । यदुक्तं धुतिशब्दे भुविष्यतीति, सहीने इति । भवति सा हि भुति । न च तथा भ्यां किञ्चित् सिध्यति, चतुर्थस्या म्भावात् । अस्य पक्षे लक्षणा, तथा तु सिध्यति । अपिच, ' लक्षणा । भाग्यामिमाधनेकवचनम् । यदुक्तं वीष्वाऽ- नर्षक्यमिति । न आनर्थक्यमात्रकौत्स्यशब्दायै कल्प नीय । तस्मान्नानाऽर्हानेषु गृहीतव्यं इति । पद्यवत् । यथा पद्यम्यापद्यम्यां मुहुरेक इति पमात्तर गम्यते । एवमिहापि ब्रह्मणम् । तस्मात्तानाऽर्हानेषु गृहीतव्यं इति ।

भोजने तत्सल्य स्यात् ॥ ५७ ॥

भाष्यम्— यत्न भोजनवदि युक्तम्, अर्थात् । तस्माच्चतुर्थापि अन्यचतुर्थे तत्र वल्यते । चतुर्थादारम्य या यदामि, तेषां चतुर्थमहीनस्य तदग्रमम् । शब्दस्थाने कर्मणि शब्दाभिहितं गम्यते, न लोकाभिप्राय । तस्मात्पुनः भोजने लोकाभिप्रायानुष्ठानम् । अहीने तु शब्दाभिहितं गम्यते ।

सोम— पौष्टशित्तरे इतिवत् वीष्वाया न निषेय एवमिच्छिते सगति । सूत्रार्थगुण- चतुर्थेचतुर्थेऽहनि अहीनस्य गृह्यते इत्यत्र एवस्मिन्नर अहीने अभ्यासेन प्रश्न प्रतीयते, पद्य 'देवदत्त चतुर्थेचतुर्थे दिने भुङ्क्ते' इत्यत्र भोजनदिनापेक्ष चतुर्थात्, तद्विद्वानपि मह्य- दिनापेक्षेण चतुर्थस्य इति ।

वि— किं चतुर्थेऽह गृहीतव्यं प्रश्ने जानाम्येषु या । वीष्वादेवग्राम्यां स्यादेकस्मिन्नस्य स गृह ॥, चतुर्थाहमताऽऽपत्तार्थाऽर्हानेषु स गृह । ज्ञान- पचन वीष्वा 'यान्प्रतातुर्वादिनी ॥'

माह— अथवाप्रतिरूपे अहीने चतुर्थेऽहनि षोडशितं शशीषा पुनरपि चतुर्थोच्चतुर्थे अष्टमे ग्राह्ये । अन्यथा वीरहाऽनुपपत्तेः अहीनान्तराग्निप्रायस्ये न्याय-प्राधान्येन वीरहावैवर्ण्यापत्तेः । इति प्राप्ते, अहीनस्य चतुर्थेऽहनि ग्राहावेन युक्तं षोडशी न तत्प्राप्तये अहीनस्यः । नष्टे तदहीनस्य चतुर्थम्, अमितं चतुर्थरथ, अतश्च चतुर्थपदानुरोधात् अहीनात्तदग्निप्रायस्ये वीरहा न्यायप्राधान्यादः । विधाने शतृषमेऽपत्तेः । अहीनस्य इत्येकत्वचनं तु सामान्याग्निप्रायस्ये बहुत्वलक्षणाद्यम् ।

मण्डन— 'चतुर्थवीरहा शतु बहुहीने ।'

शंकर— 'चतुर्थवीरहा अथवाहीने ।' १५.

● नानाकर्मलक्षणं इति (शितीं) अन्वय-माचक्षते । भा. २।१।१३. पु. ३७२.

● नानाकार्यत्वान्न विख्यातः । भा. ३।३।१६।१२.

● नानाहस्तके गायत्र्यच्छन्दस इत्यादिपदपरिह-रन्मन्त्र विनियोगः । भा. १।२।१८।१२-४२. ● नाना-उदन्ते भोगे ऐन्द्रपदाने मयुजन्त्रो नाम्यस्य । कुल्वा-चिता । वि. ३।१।१५.

● नानाजातीयेषु (एकदग्निषु) पशुषु शौभा-पण्या च पाकमेवात् कुम्भौशुल्बपाशपणीना भेदः । भा. १।१।१०।३७-२८

● नानांतरम् । यद् यस्य प्रादयम्, शशीते च तस्मिन् ग्राह्यन्तरायमथो नानात्वम् । बृहती. पु. २२७ । य नानाव नाम अन्वदेव, किन्तु स्वभावत एव ये किलक्षणा अर्थाः, तेषु शशीतेषु यस्मिन् वैरक्षणं विद्युत्पत्ते, तस्मिन् नानात्वम् । शतु. पु. २२७

● नानाप्रदानाधिकरणम् । निप्रपुष्यन्देशामभेदे प्रदानभेदः ॥

शौभेनाग्नि (इन्द्राय शंखे, पुरोडाशमेकदशपदान निर्धयेत्, इन्द्रायशिरामाय, इन्द्राय स्वागणे इति) हवींभ-वशनेषुऽहं शीप्रनिपद्यदेवताक मात् सर्वेव परीयेत् । इति प्राप्ते, विशेषस्वैक्येऽपि समादिगुणभेदेन देवता-पृथक्त्वान् अवहनादेर्वचनादौगणेशोऽपि प्रदामाग्नि-विदग्नेन, एवं षडि विदग्णमेवर्था यवशायमनुशाकपाशं च शताऽज्जे । शंख्ये. २।२।१५.

● 'नानावीजेष्वेकप्रदानं विभवात्' इति न्यायः । कृष्णाग्निनास्तारणशायः । भा. ५।१।७।११.

● नानावीजेष्वेकमुत्सृष्टं विभवात् । ५।२। ७।१३ ॥

शतृषुषे नानावीजेष्टिः 'अग्नये गृहपतेये पुरोडाशमष्टा-कपालं निर्वपति कृष्णाना शीहीणाम्, होमाय वनस्त्रये दशामाकं चक्षम्, षविषे मलयप्रशाय पुरोडाश द्वादश-कपालाम्भुना शीहीणाम्, रुद्राय पञ्चागतये गावीपुकं चक्षम्, बृहस्पतये वाचस्पतये नैऋ चक्षम्, इन्द्राय त्र्येष्टाय पुरोडाशमेकादशकपालं महाशीहीणाम्, विश्वाय सत्याय आगवाना चक्षम्, यक्षाय धर्मपतेये यवमर्षं चक्षम्' इति । एषा वीहिश्याभाकार्यानां अवहननं कर्मण्यं भवति । तत्र कृष्णाग्निं अवहाराय, उद्गूलं मुमल च अव-पाताय, शूर्पं च परावपणाय विवेकाम् च उपयुज्यते । तदे-तदुत्सृष्टादिर्न प्रतिवीजं भिद्यते, किंवा एकमेव क्रमेण उरकुर्वात् इति विचारे सिद्धान्तमाह । नृने उद्गूललान्द्रः कृष्णाग्निनेऽत्सृष्टमुत्सृष्टाणां श्रद्धकः । तथा च शूष्यैः नानावीजेषु अवहननाद्यर्थमुत्सृष्टं उद्गूलादि एकमेव स्क्वन् न तु प्रतिवीजं प्रयक् । विभवात् प्रयुक्त्वात् नाना-जातीयानामपि पीडानां अवहननादेः करणे समर्थत्वात् ।

विष्टद्विर्वा नियमात्पुत्र्यैस्य तदर्थत्वात् । १४ ॥

शतृषुषे नानावीजेष्टौ कृष्णाग्निं उद्गूलं मुमल शूर्पं चैकमेव क्रमेण सर्वेषुजानामवहननार्थं स्यात् इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षमाह । वाशन्द्रः पक्ष-भाष्यपर्यः । विष्टुष्टिः उद्गागन्तरेः स्यात् । प्रतिवीजं भेदः स्यात् । निदशानुपूर्व्येण 'कृष्णाग्निमवहत्तुणाति, तस्मिन् उद्गू-लमपिचरतेवति, तस्मिन् वीजस्यवपति, मुमलमादक्षे, अग्निति, शूर्पं उद्गूति, पशुपुष्यति, विविनक्ति, पाशां उद्गूणन्, शकन्वपति, विष्णु-वीकरोति' इति यद् नियमेन विषत तैम परार्थानां आनुपूर्व्ये क्रमः उक्तः, तस्य तदर्थत्वात् तत्तदर्थपरत्वात् ते पूषक् पदार्थाः । ततश्च एकजन्तीयवीजस्य कृष्णाग्निनास्तारणं नृना अ-जातीयवीजस्य तद् धर्तव्यम् । एवं अवहननाद्यपि । तत्र उद्गूलादेर्भेदे मन्वेष्ट संयजति । तस्मात् प्रतिवीज-विश्वस्यदग्नादि इति पूर्वाः पक्षः ।

अथ सुबोधिन्यां नियमादानुपूर्वस्य इति पठित्वा आनुपूर्वस्य पाठक्रमस्य नियमात् प्रकृतौ कृतमत्रात् इति म्याख्यातम् । नदर्थत्वात् इत्यस्य च उदाहरणस्य हवि- रावाधार्थत्वात् इत्यर्थे उक्तः । कुतुहले तु आनुपूर्वस्य पदार्थानुसमयेन अनुष्ठानफलस्य पाठेन नियमात् निय मनात् कृष्णाजिनास्तरादिः वृषक् वदार्थः । कुतः ? नदर्थत्वात् ' कृष्णाजिनमास्तराति ' इत्यादिपदैः तेषां प्रयोगे अभिवेषणत्वं विधिमैदे मृगद्वयार्थत्वात् इति म्याख्यातम् । भाष्ये तु ' नियमं ह्यनुपूर्वस्य पाठ्यत उहत्वे सति उपपद्यते । पदार्थानां चानुसमयः । पृथक्- पदार्थांश्च अचस्तराणां । यतीमावस्य (समापनस्य) पर्यवसानात् । अथस्तराणादेश्च परैरभिधानात् ' इति ।

एकं वाऽऽरम्भमुत्सृज्यमानास्त्रन्तेस्त्वर्थत्वात् । १५ ॥ राजसूत्रे नानावीजेषु उक्तान्तरि प्रतिवीजं मिश्रं इति पूर्णपक्षे सूत्रेण प्राप्ते सिद्धान्तमाह । आगच्छः पूर्ण- पक्षव्यावर्तनात् । एकमुदाहर्य कृष्णाजिनोदाहरणमुत्सृ- ज्यै एकमेव सर्ववीजाद्ये स्यात्, न प्रतिवीजं मिश्रम् । हन्तेः इति पदस्य पूर्वेन च पदस्य च अन्त्यस्य । हन्तेः अवहननपदार्थस्य आ तण्डुलभावात् तण्डुलभाषपर्य- न मेकत्वात् । हन्ते. कृष्णाजिनास्तरणमुपक्रमः फलीकर णान्द्रथ तस्यैव शेषः । हन्तेनादर्थत्वात् अरहनस्य तण्डुलमित्यर्थत्वात् । तथा च तावानेकः पदार्थः । तथा च प्रतिवीजं अवहननपदार्थकण्डानुसमय- प्रयत्ने । तेन पक्षमेव उक्तान्तरि सर्ववीजात् पर्यायेण अवहननादि कर्तुं शक्नोति इति न विशुद्धिः । के.

● नानावीजेषु कृष्णाजिनास्तरादितण्डुलप्रधान- निवसनात्तेन अनुसमयः । वृष्णाजिनास्तराण्यस्यः दक्षयः । आ ५२।७।१३-१५.

● नानावीजाधिकरणम् । नानावीजव्याप, द्वय । के.

● नानानीजाधिकरणव्याप्तस्य स्वरूपम् ' मन्वदि विधिमैदे अक्षयत्वेन विधानात् पदार्थांश्च नास्ति ' इति । के.

● नानावीजेष्टैरेवमाभता तैत्तिरीयके । ' अग्रे गृह- पतये पुत्रोदायमहाकपालं निर्वपति कृष्णाया व्रीहीणां,

सन्निवे शयप्रथमस्य पुत्रोदायो द्वादशकपालमाशूना व्रीहीणां, उदाय पशुपतये गार्गीयुक्तं चरम्, द्वादशवये वाचस्पतये नैवारं चरम्, इन्द्राय ज्येष्ठाय पुण्डरीकमेका- दशकपालं महोव्रीहीणां, मिश्राय सत्याय आम्बानां चरम्, वरुणाय धर्मवतये यवमयं चरम् ' इति ।

वाङ्मसहिनागाम् (१५।१।७) ' अग्रे गृह- पतये आशूनामहाकपालः, सन्निवे प्रसन्निवे सतीनामहा- कपालं, सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरम्, बृहस्पतये वानस्पतये नैवारं चरम्, इन्द्राय ज्येष्ठाय ह्यननामेका- दशकपालः, मिश्राय उलास्य पतये आम्बानां चर., बरुणाय धर्मवतये यवमयो द्वादशकपालः, श्राय पशुपतये गार्गीयुक्तं चरम् ' इति ।

मैत्रायणीये (२।१।१५) ' अग्रे गृहपतये आपत-तानामहाकपालं निर्वपेत्, सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरम्, सन्निवे प्रसन्निवे सतीनामहाकपालम्, बृहस्पतये वानस्पतये नैवारं चरम्, इन्द्राय ज्येष्ठाय ह्यननामेकादशकपालम्, मिश्राय सत्याय पतये आम्बानां चरम्, वरुणाय धर्मस्य पतये यवमयं चरम्, उदाय पशुपतये गार्गीयुक्तं चरम् ' इति । अथ आगयो व्रीहयः ये मासद्वयेनैव पच्यन्ते । गार्गीयुक्ताः तुणलितोप । आम्बाः (अयिमोहोर इति भाषा), सतीनां इति अनुव्रीहानि । नाम्बाः आम्बाः एव । के.

● नानानीजेष्टौ अन्वयीजसंयन्धिहविष्यद्वा- ह्यानवाले पूष गार्ग्यसर्वाः ॥

वाग्विसर्गो हविष्कृता वीजभेदे तथा स्यात् ।

११३।७।१७ ॥

भाष्यम्— राजसूत्रे नानावीजेषुः ' अग्रे गृह- पतये आशूनामहाकपालं निर्वपेत्, सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरम्, सन्निवे प्रसन्निवे सतीनामहाकपालम् ' इति । ' नानावीजेष्वैकमुत्पूर्वं विभवत् ' (५।२।७।११) श्रुत्यम् । अतः तथा समेगावदन्ति विषये । प्रद्वेने च भवते ' अथः प्रयोग्यं वानं चन्दति. वा महविष्टना विष्टवति ' इति । हविष्यद्भयं च काल्पलगायै इयुषम् ' तथद्वानवयीजे चैत् ' (३।१।१५) ' न काल विष्टिभोरितत्वात् ' (३।१।३।६) इति । इर अनेके

द्विविष्टदाहानकालः । तत्र पूर्वैव विचारण्य । किमन्ये प्रथमे वा द्विविष्टकाले वाग्विषयः कर्मण्यः, अथवा अन्ये एवेति । तथैव च पूर्वैः पक्षः । प्राक् द्विविष्ट-
 -कालत्वं ये यदार्थाः, तेषां वाग्वधो धर्मः, ए वाग्वेत्
 यदि पूर्वमिदं वाग्विषयः कर्मण्ये । अपोत्तरमिदं, ततो
 द्विविष्टकालानुपूर्व्ये ये यदार्थाः, तेषां भाषावपनरणं धर्मः,
 तत् वाग्वेत् । तथैव चोत्तरः पक्षः । भाषावपनस्याभ्यु-
 -न्यात् सिद्धे च वाग्वपनस्य अपि यद्वत् वात् इति । अवि-
 -करणदेशोऽप्यम् ।

सोम— वीजान्तरावर्तनस्य विभिन्नकालतया द्विवि-
 -ष्टदाहानकालमेतः । इति विशेषमाह उभावात्
 स्याति । इत्थं तथा स्यात् प्राक्तनतया अन्ते स्यादित्यर्थः ।

त्रि— 'नानावीजेषु वानेषु वाग्विषयश्च पूर्ववत् ।
 गर्भित्वे तद्विधौ, न स्यादपि विधि तदुत्तरम् ॥' उत्तर
 चामे एव ज्ञाने ।

भाट्ट— दर्दपूर्वमावस्येः ऽप्योताप्रयत्नोत्तर विहि-
 -तस्य वाग्वपनस्य 'द्विविष्टता वाच सिद्धमिति' इति वचनेन
 द्विविष्टदाहानकाले विषयः भूत्वा । नानावीजेषु च
 वीजैश्चैवमावस्येति तेषु एवैवयोग्यवर्तिनां वाग्वपनधनेषु
 कृत्वा विनास्तरणादिषु कृत्वा तदा भ्रुतमप्य स्याति त
 स्यात् 'द्विविष्टदाहानकालप्रारम्भादि कृत्वा विनास्तरणादीना
 ; वाग्वपनकाले तदनुसारेणैव अन्ये एव वाग्विषयः ।
 न च इह वाग्विषयस्य विहितत्वात् द्विविष्टदाहानोत्तर-
 -मविपूर्ववीजसंबन्धिचरदायानां वाग्विषयस्यैव वाग्विषयः
 अन्ये तत्तन्ने तत्र तदा वाग्विषयः, वाग्विषयस्य विहितत्वे-
 -ऽपि आराहुतकारकत्वेन विषेयत्वात्तः, तस्य उत्तर-
 -पदाभाङ्गत्वे प्रमाणत्वात् । अतस्तत् तत्र वाग्विषयं
 विधिः, एतत् प्रातावात्, अपि तु यत्रमावेष्टितकाल-
 -विधित्वपर्यन्तमेतमुच्यते । न च तथापि सङ्कहात्तया
 एव तस्या भाषावपनकारणत्वं द्विविष्टकालपर्यन्तमेत-
 -त्त्वं वाग्विषयस्येति । अत्रावधीतवाग्वपनस्ये एव द्विवि-
 -ष्टदाहानोत्तरं वाग्विषयस्येति वाच्यम् । आहानस्य
 सङ्क वरणेऽपि तदुत्तरस्य सुमन्तरादकालस्य अन्य-
 -वीजैश्चैव तदुत्तरस्येऽपि सत्त्वात् तद्विषयवाग्वपनोत्तरः ।
 अत्रावधीतवाग्वपनस्ये एव वाग्विषयः अविज्ञातया अवि-

तस्य उत्तरदेशे अवपनस्ये पुनः पुनः आहानोत्तरस्ये ।
 वक्ष्यते चान एव अन्ते प्रतिषेधः स्ववतीयेषु द्विविष्टदाहान-
 -मेतः । अतो वाग्वपनानुत्तरप्रयत्नादितिः इति सिद्धम् ।

सुपहन— 'अन्ते वीजे वाग्वपनस्य प्रदक्ष्यम् ।'
 शंकर— 'नानावीजे वाग्विषयः ।' तन्मन्त्रम् ।

● नानावीजैष्टी उद्भवत् वानी च तन्नेष न तु
 नाना । कृत्वा विनास्तरणादिप्रकारेण निनयत्नानेनानु-
 -समयः । भा. ५।१।७।१३-१५, ● नानावीजैष्टी उद्-
 -गते सुपहन शृणु चैकमेव । ५।१।७।१३, ● नानावीजैष्टी
 एकमुद्गमलं पर्यायेण । कृत्वा विनास्तरणादि ष्टीकृत्वाः
 एकः पर्यायः । शृणुमुत्तराङ्गानिनामि तन्नेषोऽप-
 -सुर्वमिति । के. ५।१।७।१३-१५, ● नानावीजैष्टी व्र-
 -मेदेन संस्कारादुत्तौ मन्त्रावृत्तिः । वृ. १।१।४।४।४.४.
 ● नानावीजैष्टी पेपणेऽपि 'कृत्वा विनास्तरणादिपेपण-
 -त्वेन अनुसमयः, तेषामपि पेपणवियेकवाचयतया
 एकपदार्थोवात्' । तथा च कृत्वा विनं इत्यत् उच्यते,
 तन्नेष एकः । भाट्ट. ५।१।७. ● नानावीजैष्टी प्रतिवीजं
 अवपनतमन्त्रावृत्तिः रात्रस्ये । नानावीजन्माषः । मा.
 १।१।४।४।४ (४६ के.).

● नानावीजैष्टवधिकरणम् । नानावीजैष्टवः
 दक्ष्यः । के

● नानावीजैष्टवः । नानावीजैष्टविकरणम् । नाना-
 -वीजैष्टवः । नानावीजैष्टी प्रतिवीजं अवपनतमन्त्र-
 -वृत्तिः रात्रस्ये ॥

द्रव्यान्तरे वृत्तार्थत्वात् तस्य पुन प्रयोगान्मन्त्रस्य
 च तदनुत्तरत्वात् पुनः प्रयोगः स्यात् तदर्थेन
 विधानात् ॥ १।१।४।४।४६ ॥

भाट्टव्यम्— रात्रस्ये नानावीजैष्टी 'अन्ते एव-
 -पत्तये आहूतमन्त्राकाले निर्वपेत्, गोपाप वनरात्रस्ये
 इयमाक चकम्' इत्येवमादिः । तस्य अथहन्तिः समन्त्र-
 -कक्षोरत्वेन प्राप्यते । अत्रापि पूर्वैव -पत्तये सङ्कृतं मन्त्रस्य
 प्रयोगः स्यात् । सर्ववीजानां विद्वेषीकरणी चिदीर्षिनि
 नद्विमसंघीयते इति । तथा प्राप्ति, उच्यते । इयान्तरे-
 -वीजान्तरे पुन पर्येण, स्यान्मन्त्रस्य । कुतः । कृत्वा वीज-
 -पूर्वमिदं कीजे गोऽथहन्तिः सङ्कृतम्, । संवि-कोप-करी

इति मः । छ व येन कीजेन संनिषणितस्तदादेव संस्क्रोति । तत्रैव चेत् संस्क्रोति, उत्तरसंस्थासमं पुनः प्रयोगश्च । तस्य पुनःप्रयोगान्मन्त्रस्यापि पुनःप्रयोगः । तद्गुणत्वात् । तस्याप्यष्ट-द्वैः छ मन्त्रो गुणश्च, तदर्थेन विधानात् । तस्यापि अतो प्रतिकर्मानाथिना चोदकेन विहितः । तस्मात् प्रतिबीजं मन्त्रस्य आधृतिः ।

सोम—सुत्रार्थेषु— इत्यान्तरेषु मन्त्रेषु पुनः प्रयोगः स्यात् पूर्वेस्मिन् बीजे कृतार्थेणाकफतस्य बीजा-शब्दे तु न प्रयोगात् मन्त्रस्य प्रतिकर्मानाथिना चोदकेन तदर्थेनेनापि विधानात् तद्गुणत्वात् इति ।

वि— 'नानाबीजेषु तन्मन्त्र (अवघातमन्त्रः) सकृदाऽसकृत्, दक्षिण । विशेषाद्ब्रह्मना, नैवमन्त्रघातस्य भेदतः ॥'

भाट्ट— एव तर्हि नानाबीजैश्चैव सत्यपि तन्पुटी-मायभेदे सकृदाऽपि नमन्त्र सृष्टेः सर्वावधानेषु उप-कारकत्वेपपत्तेः नाधृतिः । इति प्राप्ते, कृष्णाजिनाहार-यादिपञ्जीकरण-नेन अनुसमप्रयोग-त्वात् सकृदा-सकृदे तु असंनिषणितव्यतादिपदार्था-तरतामन्त्रादिना अवघात-मन्त्रजन्यस्मृतेर्नासात् आधृतिरेव तन्मन्त्रस्य ।

मण्डन— 'नानाबीजे दुष्टकट्टयक् ।' अवघातमन्त्र । शंकर— 'नानाबीजेषु तद्विदा ।' अवघातमन्त्रभेदः ।

● समन्त्रकथनसुविधिविधेयं ये संस्कृतास्तत्पुन-तेभ्योऽन्ये मुष्टयन्तरनिविधेय संस्काराः । अतस्तस्य संस्कार-विद्ये नानाबीजव्यापेन मन्त्राधृतिः । के. ११।४।१५.

● नानाबीजवत् । यथा वा 'तदावघातित' 'गह विपयति' इति धृत्वात् नानाबीजेषु वचनान् सर्वावधानस्य एकस्यैव 'इतरमन्त्रः' इति सर्वेभ्यः प्राप्नोति । रत्न. ५।१।१३२५.

● नानापुष्टारमन्त्रावः । उक्तं च महोदधिपदि 'यथा पत्नी न ह्ये च नानापुष्टरथा यथा । यथा नयः गनुशब्धे प्रयोदशेने यथा ॥ नोवावदाथी च यथा तथा पुंविषयवति । तथा जीषेक्षरी भित्ति गण्डेय विप्रधरो ॥' इत्यादि पूर्णपदसंज्ञे प्रवृत्त भावार्थैः । सादृष्टी. ८२२.

● नानाशास्त्रासु विहितानिदोषाधिकर्मणाभेदयम् । शांताऽस्ततधिकल्पम् । वृ. २।४।१८-३०.

● नान्तर्रीयकम् । यदिना यतोवपद्यते तत् नस्य नान्तर्रीयक इत्युच्यते । के.

● नान्तर्रीयकस्यावः । नान्तर्रीयकमन्त्राधीत्यर्थः । यथा प्रतिवचनभावात् नान्तर्रीयकनाथोपतिः अवश्य-त्वात्तन्त्रित्यर्थे इत्युच्यते । यथा च कश्चिदर्थो गान्-कल्पं सपत्न्यं यदुपमाहरति नान्तर्रीयकत्वात् न यावत् आदेश तावदादाय उपपत्त्यात्पुं सुवति । तथा कश्चिद् मागार्थी मन्त्रान् सकृत्सम्पद्यन्नाहरति नान्-तर्रीयकत्वात् । न यावदादेशे तावदादाय सकृत्सकृत्सम्प-त्सुवतीति, प्रकृतोऽप्येवमिति 'स्वरितासंदितायामनुदात्ता-नाम्' (पा० १।२।३९) इति मूलपदाभाष्ये उक्तो-ऽयम् । सादृष्टी. ६१९

● नापितान्पूर्वकत्वं निष्णं केसावमश्रुवपनरथेनि नापयो. धुराद्ब्रह्मण्यपति. वा १।८।२।४.

[इव उत्तर नामपदादरुधानि विज्ञान-तत्त्वानुगति 'नामिक्य विभक्तयः' इत्यनानि निवेद्य तत. पर नामधेयपदादरुधानि विवेक्षितानीति शेषम् । के]

● नाम अविदेतो प्रमाणम् । मणि. पू. १३.
● 'नाम च भवद्वारायैवार्थेभ्यस्त्वयुपगम्यते ।' या. १।१। ८।२६ पू २७७ ● नाम धर्मभेदे प्रमाणम् । मणि. पू. १३, ● 'सर्वनाह्वयतय नाम' इति स्मृतिः । पू. १११. ● नाम्ना अनिदेस. अनिधियः (एतमस्य तृतीये वादे) । इदानीं अतुमानिकेन वचनेनानिदेश उच्यते । या. ७।१।११ पू. १५६९. ● नाम (द्वादशाह्वयमहाह्वयपञ्चावधौयथाशास्त्र) गणायने प्रथमेऽहनि न धर्ताविदेसः । भा. ७।३।२।५. ● नाम तस्य विशेषः प्रतीयते, यत्र कश्चिद्विदोपगुणश्च नामानि प्रवर्तन्ते । या. १।२।५।१५ पू. ५०० ● नामा (अग्नि-होत्रनामा) धर्मादिदेस. बीजव्यतिरिक्तमप्यनते अग्नि-होत्रे । भा. ७।१।१।२-४. ● 'नाम्ना चान्येभ्यश्च संनिषाद्येत् धरितम्. ' । सामानाधिकरण्यात् इति सर्व-नामधेयस्यै धातव्यपत्तीं नामधेयत्वेन अयतिगतिम्, न भावसंज्ञाः । या. १।१।१।२४ पू. ६६६. ● नाम

(अग्निहोत्रनाम्ना) नित्याग्निहोत्रधर्माणां कौण्डिण्यविना-
मपनगते अग्निहोत्रे भतिदेशः । के. ७।३।१।१-४.
● नाम्ना (दशपूर्णमासवृत्तानाम्ना) पशुगतयूपसंधिनि
अङ्गनाम्ने धर्माणां भतिदेशः । भा. ७।३।७।१९,
● नाम्ना (युवनाम्ना) यूपसंस्कारण्य रूपैकादशिनगते
उपगये भतिदेशः । ७।३।१।३।३-३४, ● नाम्ना
(सर्ववृत्तानाम्ना) पशुहपुत्रानां विशिषिणि सर्ववृत्ते
अतिदेशः । ७।३।३।६-१९, ● नाम्ना (अवयुप-
नाम्ना) होमिकायस्यधर्माणां वरुणयजामावधुये अति
देशः । ७।३।४।३-२६, ● नाम्ना (वैष्णवनाम्ना) होमि-
नासिष्येष्टिगववैष्णवधर्माणां राजसूये पूर्वविजयन-
पैष्णवविष्णवे भतिदेशः । ७।३।५।१७, ● नाम्नाः
अर्थवादवत्स्य भतिदेशान्तरम् । भाट्ट ५।३।९, ● नाम्नाः ।
ज्योतिरादौ च ' एतेन सखदक्षिणैव वनेत' इत्यादि-
मुखावग्यापारेण ' एतेन ऋद्धिकामो वनेत' इत्यादि-
फल्ग्वन्वव्यापारेण च ध्रुतव्यापि व्याप्तपातस्य भेदाभेद-
वोल्यापारात् तदतिवत्स्यपि नाम्नोऽपि भेदकत्वं
अभिहृत् । गु. पृ. ७।१२, ● नाम्नः पूर्वकर्मोत्साव-
कत्वस्य पूर्वकर्मोत्सविमितकत्वम् । आख्यस्य च
पूर्वकर्मविषयत्वं मिता नाम्नः पूर्वकर्मोत्सविनाशनपणात् ।
पृ. ९५३, ● नाम्नः प्रतीजन तु सर्वत्र स्ववहार एव ।
नहि अन्तरेण नामनेषु कृत्विष्यणादिषु 'अनेनाद
यस्ये' इति व्याप्त्यानेषाथो लघुः कश्चिदिति । वि.
१।४।३, ● नाम्नां कर्मभेदो मुगपत्येवमप्य संकल्पनापत्रं
च प्रतीजनम् । मणि. पृ. ५, ● 'नाम्ना द्विवैव संकल्पः
सर्ववाक्येष्वभिव्यक्तिः । सामानाधिकरन्त्येन पठ्य्या वा
प्रतिपाद्यते ॥' वा. २।५।१।३३ पृ. ५६६, ● नाम्न
भ्रष्टाकर्ममिहितजनकत्वेन प्रमाणात् । मणि. पृ. ११,
● नाम्नानु प्रातिपदिकार्थेष्वप्याप्यम् । पृ. १०५

● नाम्नातिदेशः इत्यत्र नाम निविध कर्मनाम
संस्कारनाम यौगिकं चेति । धात्व. पृ. १।१०-१।१९.
● नाम्नातिदेशः एकत्र सुत्पस्य हि नाम्नः अवरज
गोमात्रे । न तु सर्वत्र प्रयुक्तिमित्यत्रत्वेन मुक्तत्वेऽपि ।
साट्ट. ट।।।३ पृ. ५, ● नाम्नातिदेशः शक्यः । यथा-
व्यवहारेकदेशे प्रथमादि विशिषिणि स्वन्वैकाद्विध-

जिज्ञाम्ना तद्वर्मातिदेशात् सर्वस्वं दक्षिणा इति भाष्यम् ।
वार्तिककारानु द्वयद्यद्यतं इत्येव सिद्धान्तिताम् । के.
६।७।८.

● नामार्थस्य लोत्तरविभक्त्यर्थेन अन्वयः कृतः ।
एहस्य. पृ. ८६.

● नामार्थयोरभेदान्तर इति न्यायः । नामात्र
'अर्थवदधातुरमन्वयः प्रातिपदिकम्', 'हृच्छ्रित्तवनासाध' इति
सूत्रद्वयस्य खितधातिपदिकावयवार्थावयवेन एवमेत ।
अर्थः, अर्थभेदः, वाच्य इति पर्वोक्तः । तयोर्भेदस्या-
नामसंबन्ध इति भावः । अत एव पुरोवर्तिपदार्थं दृष्ट्वा
वाच्यविशयस्य नोऽन्यमिति प्रथे देशवत्तोऽप्यित्युत्तरम् ।
अन एव 'उभेति द्वयश्च नाम मानसं द्विर्नामिनः ।
दोर्वमज्ञं रात्रस्य मदमज्ञं तु वातिमः ॥' इत्यादौ
शब्दार्थयोरप्यभेदेन व्यवहारः । 'ओमित्येकार्थं नत'
इत्यादावपि अशेदेनैव निर्दिष्टः । अथ द्विधा नियमः
नामार्थयोरभेद एवेति, अमेतो नामार्थयोरेवेति । अथ
शब्दः सुतस्य धनमित्यादौ अर्थव्यहारः । द्वितीये तु लोके
पवतीत्यत्र । साहस्री. ४६३.

● नामार्थयोः भेदेन अन्वयस्य विषयस्यार्थाक-
त्वात् । सोम. ६।१।१३, ● नामार्थयोः भेदान्वा-
गुपचिः । मणि. पृ. ११४, ● नामार्थानां चन कारक-
त्वेन विषयकतुपस्थाप्यत्वम्, तदेव परस्परसंबन्धाना
आपरातसंबन्धः, कारकाणां मिश्रः संबन्धाभावात् ।
सोम. ६।४।६ पृ. ४८५.

● नामार्थपदार्थयोः अभेदातिरिक्तसंबन्धेन
अन्वयस्य अनुपपन्नतात् । मणि. पृ. ११०.

● नामोपदेशः सङ्ख्येय स्ववहारायः । पौर्वमासी,
अनामनाम्ना, वैश्वदेवं परं इत्यादि । के. १।४।११.

● नामैकदेशेन नामोपलक्ष्यस्य लोके सिद्धान्त
मीमंतेनोपलक्षणमीमंसाद्वयम् । कथिक्त्. पृ. ३१२.

● 'नामैकदेशे नाममहत्स्यम्' इति न्यायः
एकमकारणक्यादितार्थपर्यमाहकप्रमाणसत्त्वे एव) यथा
ओमित्येकार्थकरणते 'वक्तव्यसन्ने ज्योतिषा मजेद' इति
शब्दे चोक्ति, यन्नेन ज्योतिषोमस्य प्रश्नम् । सना ध.
प्र. विवाद्यकाया' पृ. १९१, ● नामैकदेशे नाममहत्स्यमिति

न्याय । यथा— दत्त-वेवदत्त, भामा-मत्यभामा, भीमः भीमनेन इत्यादि ज्ञेयम् । साहस्री. ६०१.

● नामपदं चाख्यातानुसारिवात् यथाख्यातं तत्र वर्तते । चा. ४।४।१२, ● नामपदम् । (निरुदा-निरुदत्त्वेन द्विविधस्यापि नामपदस्य विचारित्वात् उपगपिकरणद्वय (१।४।२-४) नपञ्चममागङ्गो-) ननु सर्वत्र द्विप्रनामैव नामपदं साविज्ञानिक (रुढम्) यौगिक च । उभयमपि च अधिकरणद्वयेन (१।४।१-२) प्रतिपादितम् । सिद्धिदानोक्तस्थिते, येन पुनर्विचार्यते । उच्यते । यौगिकनामैव मन्वर्थलक्षणापरिहारेण अन-विन्ता (३) उत्तराधिकरणे तु (४) साविज्ञानिकानां वाक्यमेदासंभवात् । (तथा च निरुदानि नामपदानि साविज्ञानिकानि, अनिरुदानि च यौगिकानि इति भेदः । के.) । १।४।१४ पृ ३३२. ● नामपदं सर्वं तावत्-यकस्याकृतिनिव-धनम् । -नक्तिनात्ति तु यजाम, तदेक-नैव वर्तते । देवदत्तादिवत् । के. ● नामपदानि यान्यु-पादेवापानि तानि तावत् आख्यातपरतन्त्रत्वात् तदनु-सृष्टौ च तदनुसृष्टौ प्रतीक्यते । 'प्रयेशाख्यातसंबन्धि-नामैव पाठस्यभाक्' । चा. २।२।२२ पृ ४६७. ● नामपदस्य नञि आख्यातं वा क्लृप्तं वा अन्तरेण विशिष्टास्ति । सु. पृ. ७७६. ● नामपदस्य विधि-शक्तिर्नास्ति । चा १।४।२।३ पृ. ३३२.

● नामप्रयोग्यनामार्थविशेषकनामार्थप्रारणामेद-संमार्कत्रोपलब्धि-ज्ञानं प्रति एकाधिकरणवृत्तिप्रतिपदि-कार्यताऽन्यच्छेदकनामद्वयसमन्विभारणस्य द्वाभिरनाम-द्वयसमन्विभारणस्य वा तन्त्रत्वम् । भाट्ट. ६।१।२.

● ताम्युक्तकर्मविधाने सामानाधिकरण्यात् कदा-चित् यद्यपि विशेषो नाम्ना निरूप्यते कदाचिन्नामार्थो-यजिना । यो यत्र पूर्वतःप्रतिष्ठार्थो भवति, स इतर-स्वल्पेनैव स्वरक्षाभवति । यथा राजसूयेन इत्यत्र नाम-यथाप्रागपिपय वेन उपप्लवमानं प्रवृत्तमाप्रतिष्ठेन-यजिना स्वल्पेन भीयते । चा २।२।३ पृ ४७६.

● नाम-रूप-धर्मविशेष-पुनरक्ति-निन्दाऽ-शक्ति-समासित्यचन-प्रायश्चित्ता-न्यायदर्शना-च्छास्त्रान्तरेण कर्मभेदः सात् । २।४।२।८।

इह शास्त्रान्तरेणपुनरुद्वारणं काठक कालापकं वैष्णव-वक इत्येवमादीनि । तत्र संदेहः किमेकस्या ज्ञाताया-यार्कश्चिदभिहोमादि भूयते, चञ्चलाऽन्तरे पुनःभूय-ममम भिद्यते, उत न भिद्यते इति । पूर्वं ज्ञानोपमेदं-प्रतिपाद्य इदानीं भेदापवादं क्रियते । अत्रार्थं पूर्वपक्ष । 'एकस्यैव पुनःश्रुतिरभिदोषादनर्थकं हि स्यात्' इति-न्यायेन अभ्यासात् कर्मभेदः प्रतिपादित एव । स-चाभ्यागोऽपि अविशिष्ट एव । न च शास्त्रान्तरे गुण-प्लव्यवर्णनार्थं पुनःश्रुतिर्भवेत् । तेन-कर्मैव विवेच्यम् । तद्य विहितविधानार्थं मन्वात् कर्मान्तर-मेवेति । न च कर्मैकत्वेऽपि भिन्नाधेतुवोपमेदेव-शास्त्रान्तरेपुन श्रुतेरर्थवशात् नाभ्यासाद्भेद इति पक्ष-क्यम् । प्रतिशास्त्रमन्त्रैर्नृमेदविषये प्रमाणाभावात् । यद्यपि- 'स्वाभ्यासमधीयते' इति स्वाभ्यासगतमेककर्मं भूयते, स्वाभ्यासप्रत्ययेन च स्ववेदशास्त्रा अभिधीयते, तथापि-सामर्थ्यतोऽर्थहानार्थत्वेन प्राप्तस्य स्वाभ्यासस्य अप्ययनेन-संस्कारविषये उद्देश्यत्वात्, उद्देश्यविशेषणस्य च 'ग्रह-मेमाहि' इतिवत् अविशितत्वात् एकस्य नाम्नाशास्त्र-ऽप्ययनमविवक्ष्यम् । किञ्च, यदि एकस्य एकशास्त्राप्ययन-मेव नियतं भवेत्, तदा वेदान्तरीयशास्त्रान्तरेप्ययनमपि न-प्राप्नोति । तथा च तत्र 'वेदानधीत्य वेदो वा वेद-वापि यथाक्रमम् । अविष्णुनब्रह्मचर्यो एहत्याश्रम-माविशेत् ॥' (मनु १।२.) इति स्यादस्येत । तेन-पुन श्रुतेरनन्तरैरात् अभ्यासात्तान्त्रं भेदः । किञ्च यत्र-एकस्यामेव शास्त्राया कथञ्चित् किञ्चेदमात्रेण अनुपादेवं-प्रति उपादानान् अभिशोभादीनां कर्मान्तरणम्, तत्र-शास्त्रान्तरेषु सुतत्तमेव बुद्धिच्छेदादनुपादेव क्व प्रति-उपादानात् प्रकरण-तत्तदपि कर्मभेदः । तथा काठकादि-कर्मनाममेदादपि भेदः, एकैराथे अनेकतन्त्रस्याप्यय-त्वात् । तथा गुणादपि भेदः । एकस्यां शास्त्राणामधी-पोनीयमेवादककालमामन्त्रित्, अपरस्यां श्रादककालात् । नदुक्तम्— रूपम् इति । तथेकस्यां कारीरीवासयमधीषा-नामवैत्तिरीया भूमिभोजनमाचरति, आरणां वेति । तदुक्तम्— धर्मविशेषात् इति । तथा कस्यापि उदित-होमनिन्दा, कस्यापि अनुदितहोमनिन्दा । तदुक्तम्—

रूपभेदात् कर्मभेदः । एकस्या सात्ताया अमी-
षोमीषमेकादशकपालमासन्ति, अयस्य द्वादशकपालम् ।
एवं भिन्नरूपत्वात् कर्मभेदः ।

धर्मविशेषात् कर्मभेदः । 'मास्तमसि मरुतामोव ।'
इत्यादि कार्त्तरेष्टिम-मन्त्राङ्गण अवीशानाः तैत्तिरीयाः बोधा-
सन्तुत्तुकारिणः सूर्यो भोजनमाचरन्ति, बोधास्तोत्रेभ्यो-
ऽन्ये तु तैत्तिरीयाः कार्त्तरेष्टिवधीयाना अपि सृष्टिमोचन
नाचरन्ति । तस्मादेतादृशात् धर्मविशेषात् धर्मभेदात्
कर्मसि भिद्यते ।

पुनरुक्तेः कर्मभेदः । अग्निहोत्रादि कर्म प्रतिश्राव्य
प्रतिपाद्यते । कर्मकत्वे तु इय प्रतिपाद्यं पुनरुक्तिः नोप-
पद्यते । तस्मात् पुनरुक्त्या अभ्यागेन कर्मभेदः सिध्यति ।

निन्द्या कर्मभेदः । 'उदिते होतव्यम्' इति प्रस्तुते
अनुदितहोमः निन्द्यते 'प्रथं प्रातस्तुत ते उदन्ति पुरो
दशभुजुद्विति येऽग्निहोत्रम् । दिवर्षी-र्यमदिया धीतीषन्तः
नृपो ज्योतिर्न तवा ज्योतिरेवाण् ।' इति अनुदिते सूर्ये
'सूर्यो ज्योतिर्गोतिः सूर्यः स्वाहा' इत्यभिधानेन अदृत
संपद्यते इत्यर्थः । अन्यथा तु सात्ताया अनुदिता-
होमवस्तुत्वात् उदितहोमो निन्द्यते 'यदुदिते सूर्ये
प्रातर्नुदुवात् । यथाऽतिथये वदुतथ स्यात्पावमथासा-
हाये हरन्ति । तादृगेव तत्' । अस्याप्यमथ- 'अग्नि
माह आदित्यः सायं प्रतिगति । उच्यत साय आदित्य
अशिरसु समागोहति' इति पूर्वमुक्तम् । 'अतो यजमानस्य
रुद्धे सूर्ये अग्निं प्रतिगतेः राज्ञे षडति । उदयकाले तु
अग्निं विहाय षण्णुति । ततश्च यथा अतिथये प्रदुताय
चैमुत्प्लेने गृह्णात् दूरान् गताय व्याहार्यमल इत्यपय आश-
चथाय आतिथिरहिते सूर्ये रुद्धे सप्तम्यधे चतुष्पौ ।
किञ्च अतिथिसूर्याय केवलस्यैव नडाप मुदाय दत्तंभ्याम्,
सादृक् स उदितहोम संपद्यते । इति । तस्मात् उभय-
भिन्ना उदितानुदितहोमो मिलो भवतः । एव निन्द्या
कर्मभेदः ।

अज्ञातत्वात् कर्मभेदः । शतशो वेदशास्त्रानु विद्विताना
भिन्ननिष्ठाणामज्ञानमेकस्मिन् कर्मणि उपसंहारे अनुशस्य
न शक्तिः । कर्मभेदे तु कथञ्चित् संभवति ।

समाप्तिवचनभेदेन कर्मभेदः । मैत्रायणीशाखाया
अग्निचयनमन्त्रसामान्याये अन्वरोहा नाम स्थण्डिल-
रोहणमन्त्रविशेषा अन्ते पठ्यन्ते । क्वचित् सात्ताया तु न
ते मन्त्राः सन्ति । तत्र अन्वरोहो याश्चिद्वक्ष इयं न्यप-
दिशन्ति अन्वरोहेषु मैत्रायणीयानामग्निः समाप्यते,
इतरेषा तु अग्नय समाप्यन्ते इति । तस्मादपि कर्मभेदः ।

प्राग्विज्ञानभेदात् कर्मभेदः । क्वचित् उदितहोम-
भूतिङ्गमे प्राग्विज्ञानमासन्ति 'यन्नाग्निहोत्रेणहुत
सूर्योऽभ्युदिषात्' इत्यादिना । एवं अनुदितहोत्रेऽपि ।
भूदन्ते हि प्राग्विज्ञानम् । न च कर्मकत्वे उभयथा
भूद्धि संभवति । तस्मात् कर्मभेदः ।

अथ अन्यायदर्शनेन कर्मभेदकम् । यथा क्वचि-
च्छाणाया द्वादशाहहमे भूयते 'यदि पुरा दिदीक्षाणा
एतमेव बृहत्सामानमुपेतुः उपेतं होषा रथतरम् । अथ
यदि अदिदीक्षाणा रथतरसामानमुपेतुः' इति । यदि
पुरा पूर्वं दिदीक्षाणाः दीक्षावन्तः कृतमयमहोमः स्युः,
तदा एतमेव अतिरात्र बृहत्सामानं उपेतुः । हि यस्मात्
प्रथमहोमे रथतरयेति प्रमुक्तम् । यदि तु अदिदीक्षाणाः
अकृतमयमहोमः, तदा रथतरसामानमुपेतुः । 'न
रथतरसामानमकृत्य बृहत्सामानमाहरेत्' इति नियमात् ।
तद्विद अतिप्रथमहोमाकानपि द्वादशाहसम्बन्धेन प्रति-
शक्तं कर्मभेदमवगमयति । अथ द्वितीयमन्त्रार्थदर्शनेनम् ।
तैत्तिरीयके सूर्यैकदशिन्या भूयते 'यत् पशुसमिवा
मिनुयात् कनीयात् यत्कत्तुमुपेत्यात्, पापीयसी अस्यामनः
प्रजा रथात् । वेदिपतिता मिनोति, न्यायतमेव यत्कत्तु-
मुपेति, नास्यामनः पापीयसी प्रजा भवति' इति । पशुः
अतिचयनभेदेर्षः पशुः, त समशो दशधा विभज्य मध्ये
अपिष्ट नृप पार्श्वयोश्च पञ्चदश इति एकादशसूत्रवद्वक्ति
यदि निरन्तरे तथा कनीयात् अत्यन्तर यत्कत्तुं प्राञ्जयात्,
किञ्च अल्प यजमानस्य आत्मनः सप्तदशत् पापीयसी
वरिद्धतरा प्रजा भवति । तस्मात् वेदिसमिवा अतिरुवेदि-
पूर्वार्थनिर्णयप्रमाणं दशधा गमे निभन्ध पूर्ववत् सूर्यैश्च-
यक्षिर्नो मिनुयात्, नेन यजगदेः उक्तापरवद्विदि । नैयं
पशुसमितायाः मिन्दा, वेदिपतितायाश्च स्तुतिः सात्तातरे
कर्मभेदं गमयति । अथ नृतीयमन्त्रार्थदर्शनेनम्-श्रीति-

द्वोपादिपद्ये ' द्वे संस्तुताना विराजोऽतिरिच्येते ' इति, शाण्ड्यान्तरे तु ' तिष्ठः सन्तुताना विराजोऽतिरिच्यन्ते ' इति भ्रूयते । संस्तुताः स्वोक्तिः । विराज् इति एकमेकं वा दशकं श्यते । सोऽयं द्वयोर्मिथुषा वा अतिरेकः शाण्ड्यान्तरेषु कर्मभेदे एकः संभवति इति । अथ चतुर्थमभ्यासं दर्शनम्—कारखते सने भ्रूयते ' ये पुरोडाशिनः ते उपवसन्ति, ये शाण्ड्याग्निं चेतुः पारयन्ति ' इति । ये यजमानाः पुरोडाशिनः अग्निप्रथमसोमतया चैकैन्द्राग्निपुरोडाशद्रव्यकदर्येतिमन्तः । ये तु शाण्ड्याग्निः इष्टप्रथमसोमाः, ते बलानु धारयन्ति मानुसकार्यं न गमयन्ति दोहाय । तद्विद अतिष्टप्रथमलोनातामपि कारखतउपवसन्तं कर्मभेदप्रथममपति । अथ पञ्चमम्—उपवसे नाम सोमे ' अग्निद्वोमे रयतरसामा, अथाः श्ययो दक्षिणा ' इत्येकस्या शाण्ड्या भुक्तम्, शाण्ड्यान्तरे तु ' उपवस्य तस्यो बृहन्नामा, अथाः श्येनो दक्षिणा ' इति श्रुतम् । तच्च शाण्ड्याग्नेन कर्मभेदे एवोपपद्यते, न कर्मैक्ये । तदेव नामादिभिः कालैः शाण्ड्यान्तरे मिश्रासु शाण्ड्यासु उक्ताना कर्मणा भेदः स्यात् ।

धर्मः वा सगोहरूपचोदनाऽऽख्याऽग्निद्वोपात् ।

१ ॥

नामरूपधर्मविशेषादिभिः अग्निद्वोपादिकर्मणा भेदः इति पूर्ववत् पाठान्तो भाववति । नानादिभेदेन शाण्ड्यान्तरेषु न कर्मभेदः । किन्तु सर्वशाण्ड्यापत्यं सर्वनादानप्रत्यय एव एकं कर्म संयोगस्य रूपस्य चोदनायाः आसक्त्याश्च अग्निद्वोपात् अनेदात् । तत्र संयोगः प्रयोगजन्यः । एकस्यो शाण्ड्यात् अग्निद्वोपात् कर्मणो यत् फलं त्वया, तदेव अन्यस्यामपि शाण्ड्यापत्यद्वयम् । एवमेकस्यैकस्यात् सर्वसु शाण्ड्यात् एवमेवाग्निद्वोपात् कर्मणि कर्मणे । एवं सोमभेदप्रत्ययादिद्वन्द्वेवला मकस्य कर्मरूपस्य भवेदौ भवति शाण्ड्याग्नेद्वयि । एव वजेत इति धारयन्तुत्तमाननादिमकयाः चोदनायाः सर्वशाण्ड्यासु अविशेषः । श्वेतिद्वोपादिसमाख्यायाश्च शाण्ड्याग्नेद्वयि न विशेषः । तस्मात् शाण्ड्याग्नेद्वयि संयोगरूपचोदनात्पाना भेदभावात् शाण्ड्याग्नेद्वयि अग्निद्वोपात्

कर्मणो न भेदः । एव श्वेतिद्वोपादेरपि अनेदो ज्ञेयः । तथा च सर्वशाण्ड्यापत्यमेकं कर्म ।

न नाम्ना स्याद्चोदनाऽभिधानत्वात् । १० ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा काठकस्यापत्यमदिनामभेदात् कर्मभेद इति तत्राह सिद्धान्ती । भिद्येनाति ईष्टदानं नाम्ना न कर्मभेदः स्यात् । अचोदनाऽभिधानत्वात्, चोदना कर्मोत्पत्तिवाक्यम् । तद्वत्प्रथमिधानं नामपेव चोदनाभिधानम् । तद्वत्शाण्ड्यापत्यात् काठकादिनाम्नः । उपचित्वाक्यगता संज्ञा कर्म भिद्यति । काठकादिं संज्ञा तु नोत्पत्तिवाक्यगता । अत्रे न चा कर्म भेदुं शक्येति । तथा च काठकादिनाम्न न कर्मभेदः ।

सर्वेषां चैककर्म्यं स्यात् । ११ ॥

काठकादिनाम्न न कर्मभेद इत्यत्रैव टोषन्तरमाह । यदि दान्दभेदात् भेदो भवेत्, तर्हि दान्दकथात् कर्मैक्यं स्यात् । तथा च काठकादभेदात् काठकोक्ताना सर्वेषा अग्निद्वोपादौपत्यासगोपाद्विद्योपादाना कर्मणा ऐककर्म्यं स्यात् । तस्मादिष्टम् ।

कृतकं चाभिधानम् । १२ ॥

काठकादिनामभेदात् न कर्मभेदः इत्यत्रैव टोषन्तरमाह सिद्धान्ती । काठकादि अभिधानं कृतकं इदानीन्तनम् । यत् प्रभृति कथस्य प्रहृत् कचन तत् प्रभृति काठक इति नाम प्रहृत्तम् । न च कृतकेन अनादीनां कर्मणा भेदः क्युं शक्यते । तस्मात् न नाम्ना भेदः ।

एकत्वेऽपि परम् । १३ ॥

रूपभेदात् कर्मभेदः इति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह सिद्धान्ती । एकत्वेऽपि कर्मैक्ये मद्यपि परमुत्तरं कर्मभेदकारणमेव पूर्वपक्षिणा उक्तं संभवति । कर्मैक्येऽपि यद्यन्यत् श्रेष्ठियवत्त्व विहायेन अग्निद्वोपादौपत्यात् पुरोडाशस्य एकादशाकपालाऽत्रादशकपालावनेत्यवयवित्तिः । तस्मात् न रूपभेदादपि कर्मभेदः ।

विद्यायां धर्मज्ञानम् । १४ ॥

भूमिभोजनारिषमविशेषात् कर्मभेद इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्रोत्तरमाह सिद्धान्ती । धर्मज्ञानं काठकोपादौपत्यात्पत्यवयवित्ते भूमिभोजनारिषमविशेषात् कर्मभेदः ।

न कर्मणि । अध्ययनधर्मः एतः न कर्मधर्मः । अतो न तेन कर्मभेदः सैद्धमर्हति ।

आग्नेयवत् पुनर्वचनम् । १५ ॥

पुनरुक्त्या कर्मभेदः इति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह सिद्धान्ती । पुनर्वचनं शाराऽन्तरे विहितस्य सादृश्यं भ्योनिहोमादेः कर्मणः अन्यस्यां शारायां पुनरुक्तिः विद्यमानापि आग्नेयवत् न कर्मभेदिका । 'शराग्यौऽष्टा-
कपालोऽमावास्यायां भवति' इति पुनर्वचनं ऐन्द्रम-
शतुल्यैवत्वत् यथा न कर्मभेदस्य कारणं तदहत् ।

अद्विर्वचनं वा क्षुतिसंयोगादियोग्यात् । १६ ॥

पुनरुक्त्या कर्मभेदः इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्र भट्टपरमेशोत्तरमाह सिद्धान्ती । तत्राशब्दः प्रकारान्त-
राधी । अद्विर्वचनं नैव तत् द्विर्वचनम् । नैव सा पुन-
रुक्तिः । एकं पुरुषं प्रातः पुनःपुनः कर्तव्यं न्यात् पुन-
रुक्तिः । मित्रं पुरुषं प्रति पुनर्वचने तु नैव सा पुन-
रुक्तिर्नाम । क्षुतिसंयोगादियोग्यात् मित्रैः पुरुषैः सह
तत्तच्छारायाः संयोगात् । क्षुतिसंयोगस्य मित्रैः पुरुषैः
सह तत्तच्छारायाः संयोगस्य विशेषणत्वात् । तस्मात् तत्त-
च्छारायामु भ्योनिहोमादिः कर्मणः मित्रं पुरुषं प्रति उक्तिः न
द्विर्वचनं न द्विरुक्तिः न पुनरुक्तिः । तस्मात् जादव्या
पुनरुक्त्या न कर्मभेदः ।

वाक्यासमवायात् । १७ ॥

अत्र वार्तिकम् "अनाश्वरे भाष्यकारस्य सूत्रं अष्टम्
'वाक्यासमवायात्' इति । तदर्थं न्यासयैवम्, 'नैकसिद्धं
पुरुषे शान्ताग्नयवस्य समवेति' इति" । तथा च वाक्यस्य
शांताऽन्तरवाक्यस्य एकसिद्धं पुरुषे असमवायात्
संख्याभावात् पौनरुक्त्यम् । तस्मात् पौनरुक्त्याभावादेव
पूर्वपक्षिणा यदुक्तं पुनरुक्त्या कर्मभेद इति तत् मूलत
एव निरस्तम् ।

अर्थसंनिधेयम् । १८ ॥

अर्थेति प्रथमेन इति अर्थः अङ्गशाण्डम् । तस्य
सर्वस्य अङ्गशाण्डस्य एकस्यां शान्ताग्नयसंनिधेः संनिधे-
रभावात् एकैकस्यां शारायां केवाचिदेव अङ्गना
विधानात् सर्वास्तु शारायामु मिलित्वा एकैकं कर्म उच्यते
इति अर्थशाराप्रत्ययमेकं कर्म । इति सिद्धान्तो हेत्यन्तरपर

सूत्रम् । 'अश्वना पौनरुक्त्यपरिशारायैमेव समम् । तत्र
नाम पुनरुक्त्या भवति, यत्र पूर्वोक्तोऽर्थः तस्यैव पुंसः
संनिधिवो भवति । न तु इदं शाराऽन्तरवतस्य संनिधानं
इत्यपुनरुक्त्या' इति वार्तिकम् ।

न चैकं प्रति शिष्यते । १९ ॥

नशब्दः समुच्चये । शाराभेदेषु एकस्यापि कर्मणः
पुनःपुनरुक्तेः कर्मभेदः इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्
निरस्तं विधान्तरेण सिद्धान्ती । अग्निहोमादि कर्म
प्रतिशान् नैकमेव पुरुषं प्रति शिष्यते विधीयते । किन्तु
अर्थिमात्रं प्रति समशारायामु विधीयमानं एकमेकं पुरुष-
मुपदिशते । तत्र एतस्य अनेकशाराश्रयणत्वात् पुनर्वचनतः
प्रतिशान् कर्मभेदे एकार्थत्वत् समुच्चयानुपपत्तो विकल्पः
स्यात् । ततो च प्रथमिश्रया कर्मैक्ये मति शाराणामेव
पुरुषभवनस्यापि सदाश्रयणं इति एकस्य अनेकशारा-
श्रयणसंभवात् न पुनरुक्तिः ।

समासिवच संश्लेषा । २० ॥

कर्मभेदेतु समासिवचनानिरासार्थमेव सूत्रम् । नहि
प्रतिशान् सादृश्यादनेकैकं कर्म पठितम् । वचित्
कामिचिदङ्गानि अन्यत्र ततो म्युनानि वा अथिकानि वा
पठ्यन्ते । तत्र नम वाच्यं पठितम्, तत्रैव तच्छारायां
तत् कर्म समासितम् । संश्लेषा उभेक्षा न्यपदेशोऽपि
'अनास्ताकं कर्म समाप्यते' इत्येवंरूपः तत्र भवति ।
न च तावता तावदेव तत् कर्म इति तिश्चेतव्यम् । ऐत-
रेयके हि द्वादशाहगतानि होतुरेण शालाभ्युत्थानि न
नैवभावन्मदीनाम् । न च तावता गौषाववणवीनां शालाणि
नैव समीति वक्तुं युक्तम् । तथाच यथा समासिः भानि-
यता तथा संश्लेषाऽपि अनिर्वाशेति क्रमप्रसङ्गः । सर्वथा-
ऽपि समासिवत् संश्लेषाऽपि न कर्मभेदिकेति तिश्चेत्
शक्यते । अत्र वार्तिकम्-असमवाचित्व इति वा च्छेदः ।
(न वीक मति शिष्यते समासिवत् इति सूत्रमहितान्या
अन्यप्रसंगेषुपि विच्छेदवर्तमानः । इति सुधा.)

एकत्वेऽपि पराणि निन्दाऽशक्तिसमासि-
वचनानि । २१ ॥

पूर्वपक्षिणा कर्मभेदरुति यानि उक्तानि तत्र निन्दा-
ऽऽदिमव कर्मभेदाभेदयोः समानत्वात् नाह्य भेदरायक-

मिताइ सिद्धांती । पराणि पुनश्चेत् परस्तात् पठितानि निन्दा च अथकिञ्च समातिवचन चेति त्रीणि कर्माणा- मेकत्वेऽपि उपपन्नानि इति न भेदसाधकानि । तथाहि, नदि निन्दा नित्य निन्दित प्रवृत्तये किं तर्हि निन्दित- वितर्क प्रवृत्तियुम् । राम न निन्दितस्य प्रत्येषो मर्यते किन्तु इतरस्य विधिः । नश् एकस्मिन् अग्निहोत्रहोत्रे प्रातः कालीने द्वौ कालौ विहितौ सुबोदवात् प्राक् पश्चा- द्धेति । तौ विकल्प्येते । अतो न कश्चित् विशेषः । तथा एकस्मिन्नपि वेदे स्वसमर्पानां विहितं कृत्स्नवृत्तपार्त उपसर्गं अर्थात्कः । समर्पानां तु सर्वगान्नाम्पोऽपि आगमित्तमधिकं विधि उपसर्गं शक्तिरस्तीति । तेन एककर्मत्वेऽपि न विकृदिति । तथा एकरिन्नप्रति कर्मणि किञ्चिद्वस्तु मगन्मिति कृत्वा समानियन्द्- प्रवृत्तये । यथा आचार्येण ममाते होत्रे वा 'संतिव्रते अग्निष्टोम' इति मन्त्रात् । न च तावत् सार्थोऽग्निष्टोम समाप्तो मन्त्रः ।

प्रायश्चित्तं निमित्तेन । २२ ॥

निमित्तेन उचितानुदितकालात्कालेण वा प्रायश्चित्त- मुक्तत्वेन कर्मभेदः सिद्धवतीति यदुक्तं तस्य क परिहार इति । आभाषान्तं सूत्रम् । अथवा निमित्तेन निमित्त विशेषेण प्रायश्चित्तं भवति । न च तावत् कर्मभेद- सिद्धिः, कर्मत्वेऽपि संभवत् । इति सामान्यपरिहारस्य सिद्धम् ।

प्रक्रमान्ना नियोगेन । २३ ॥

दुर्गन्धोक्तकर्मभेदसाधकप्रारभित्तदेवो विरोधक्येण निरायमाइ सिद्धांती । वाच्यं उक्ततामायपरिहार- वेत्सम्पर्कः । नियोगेन वैकल्पिकानां पदार्थानां प्रयोगादौ एकरत्ननिर्वाणनेन प्रयोगस्य प्रथमात् उपक्रमात् उचिते होष्यामीनि निर्धारं प्रकान्ते प्रातरग्निहोत्रहोत्रे उदवात् प्रायेऽपि उचिते सति होत्रे । एवं अनुदिते होष्यामीनि प्रक्रमे उदितोमप्रयोगेऽपि । अत्र उपपन्नोऽपि प्रायश्चित्त- विधानं कर्मत्वेऽपि उपपद्यते । तस्मात् प्रायश्चित्त विधानात् न कर्मभेदः ।

समाप्ति पूर्ववत्त्वात् यथाहाते प्रतीयते । २४ ॥

'एकत्वेऽपि पराणि' इति सूत्रे (२१) पराणि इति सामान्यवत् परिहारं नैव उगच्छामि । सिद्धान्तोक्त-

न्यायेन पुन समाप्ति उपपद्यते । समाप्तिः प्रैत्रावर्णो- याना अन्तरोदेषु अग्निप्रमातिवचनम्, यथाहाते यावत् पदार्थज्ञानं तच्छास्त्रायाभावात्, उद्विपरतया प्रतीयते । पूर्ववत्त्वात् शब्दप्रयोगस्य तात्पर्यपूर्ववत्त्वात् । तात्पर्यं नाम तच्छास्त्रविहितस्यार्थसाम्यसमातिवचनम् । इति कर्मत्वे- ऽपि न विरोधः । 'समातिवच समेश' (२०) इत्यथ कर्मत्वे लिङ्गमुपवादिष्यम्, इह तु कर्मत्वे विशेष- परिहृत इत्यपौनक्षत्यम् ।

लिङ्गमविशिष्टं सर्वज्ञोपलान्नादि तत्र कर्मचोदनात्, तस्मात् द्वादशाहस्याहारव्यपदेशः स्यात् । २५ ॥

पूर्वपक्षोक्तं प्रथमं लिङ्गदर्शनं निराकरोते । यत् लिङ्गमुक्तं अनिष्टप्रथमलोमानामसि द्वादशाहसवचनमिति, तत् अनिश्चितं मयेव तवापि अनुपपन्नम् । कुत । सर्वज्ञोपनात् तावदके सर्वसाध्यगत्योनिष्टेमात्तुवादेन प्राथम्यविधानात् । नहि तत्र तावदे अवरस्यापि ज्योतिष्टोमस्य चोदना उपतिरस्ति, येन तत्रत्यज्योतिष्टोममात्रेणैव प्राथम्यविषयं स्यात् । तस्मात् कर्मभेदश्चेऽपि अग्निप्रथमलोमानां द्वादशाहे दर्शनस्य विरोधात् तदपरिहारार्थम् 'यदि पुत्रा द्वादशाहेन रिदीक्षाणाः, यदि पुत्रा द्वादशाहेन अदिदीक्षाणाः' इति चाप्यंशोरेण द्वादशाहस्य पश्चद्वे- ऽपि आहारस्य अनुग्रहस्य न्यवेदेगः स्यात् ।

द्रव्ये चाचोदितत्वात् विधीनामन्यवस्था स्यात्, निर्वेदात् व्यपतिष्ठेत्, तस्मान्नित्यानुपादः स्यात् । २६ ॥

द्वितीयं लिङ्गदर्शनं निराह । श्रेयं चयनादिक्रमे वेदिसंमितवस्य अजोदितं गन् चोदनाया अभावात् पक्ष- मन्तितवस्य विधेः आधिक्येन, वेदिसंमितवस्य विधेः स्तुतिवचनया कश्चित्तस्य, रथाद्यान्तरान्तरव विदेशे श्रौतत्वेन अवयवस्था विधीनां स्यात् संभाव्येत् । संभाव- नाया लिङ् । ननु रथाद्यान्तरान्तरवस्य तर्हि श्रावकायाः । तथाह- निर्वेदात् शान्तिविधेयं सर्वज्ञोपलान्नादिज्ञो यूपेण तदिपाः सिद्धेऽन्तं तत्र न्यपतिष्ठेत् । तत्र तद्वाक्यस्य मानस्यम् । तस्मात् वेदिविधेः रथाद्यान्तरान्तरवयोर्वहित- न्वात् पक्षसंवितायाः नित्यानुपादः स्यात् 'नातरिष्ठे न विधि' इति वत् ।

विदितप्रतिषेधात् पक्षेऽतिरेकः स्यात् । २७ ॥
 द्विक्रमोविधातिरेकरूपं तृतीयं लिङ्गदर्शनं निराचष्टे ।
 अविगमे विहितम् षोडशिमहस्य पुनः प्रतिषेधात् पक्षे
 प्रकथयते तिरुणाम् अग्रहणपक्षे च द्वयोः अतिरेकः
 स्यात् । तथा च अतिराप्रक्रमेणः अमेवेऽपि अतिरेक-
 भेदः संभवति । तथाहि, षोडशिमहणपक्षे, चरिष्यमाने
 नव स्तोत्रिया ऋचः, चतुर्षु आउपस्तोत्रेषु माभ्यन्दिने
 पवमाने च पञ्चदशस्तोत्रभात् मिलित्वा पञ्चशततिः,
 पृथक्तोत्रेषु चतुर्षु, आभवे च पवमाने सप्तदशस्तोत्र-
 कत्वात् पञ्चाशतिः, अविशोमत्तनेने त्रिषु उदरपपयविषु
 षोडशिति च एकविंशस्तोत्रकत्वात् पञ्चोत्तर शतम्,
 अतिराप्रतनेषु द्वादशसु पञ्चदशस्तोत्रकत्वात् अशीत्युत्तर
 शतम्, रंगवरे भव । वन वषोषा मेरुने (१+०५
 +८५+१०५+१८०+९=४६३) त्रिपटुसुत्तरशतचतु-
 ष्षोषब्रजनत् दगकेन भागे दत्ते तिस्रः अवशिष्यन्ते ।
 षोडशिशतमानपक्षे तु एकस्याः षोडशिशतार्थायाः
 एकविंशतेः अगणने द्विक्रमोविधात्तुत्तरपञ्चोपजननात्
 दशकेन मयाज्ञाने द्वे अवशिष्येते इति ।

सातरस्यं विप्रतिषेधात् चदेति स्यात् । २८ ॥

अभिप्रेतप्रथमतोमानमपि सास्वतसत्रदर्शनं इति चतुर्थं
 मन्वार्थदर्शनं उच्यते । सास्वते सत्रे मिश्रावकण्ठो-
 रयनाद्ये विप्रतिषेधात्, सर्वेषामेव ऋषिष्टोमनिकाशाया
 कृतना अविष्टोमपूर्वकत्वेन 'ये पुरोडाशिनः' इति
 पुरोडाशदर्शनविरोधस्य कार्यभेदादिभ्येऽपि दुर्बलत्वात्
 सर्वेषु सन्निवेश्यत्वात् 'यद्' इति यत् अन्वयादर्थोऽर्थ
 स्यात् । यदा पौरोमास्या पुरोडाशिनः, यदा अनावास्याया
 क्षानाद्यनः इत्यर्थो वक्तव्यः । तथा न भेदमन्यार्थदर्शनं
 र्भवेत्तदाचक्रम् ।

उपहृन्वे प्रतिप्रसवः । २९ ॥

पञ्चममन्वार्थदर्शनं निरासाय सूत्रज्ञोऽनुषदति ।
 प्रतिप्रसवः अप्रतिप्रसवः इति उभयथा छेदः । कार्तिकेन
 मन्वद्विक्तः पाठः सृष्टः इति सुधा । प्रतिप्रसवः पुन-
 र्विधानम् । उपहृन्वे रथंरवृक्षान्मोः गार्गाह्वयसि-
 लयोः प्रकृतिनः प्रकृत्यात् कर्मभेदे तत्तच्छास्त्रोऽह-
 न्ये स्वरस्यवा नत्तद्विषयं प्रतिप्रसवः पुनर्विधानं इति पूर्व-

पक्षी ह्ये । अप्रतिप्रसवः प्रतीप्रसवामावः पुनर्विधाना-
 नयंरूप इति सिद्धात्स्ती म्ने ।

गुणार्थो वा पुनःश्रुतिः । ३० ॥

एवमाभाष्य उच्यते । नाशब्दः शङ्कानिश्चयः ।
 पुनःश्रुतिगुणार्थो स्यात् । यदा रथंतरताना तदा अश्वः
 इत्यथो दक्षिणा, यदा बृहत्ताना तदा अश्वः श्वेतो उदम-
 ललाटः इति दक्षिणादिशेषरूपगुणार्था गुणविधानार्था
 पुनःश्रुतिः इति ।

प्रत्ययं चापि दर्शयति । ३१ ॥

सर्वशागाप्रत्ययमेक कर्म इत्यत्र प्रमाणमाह । चापि
 अपिच इति निरातत्रमुदायः पूर्वोक्तैः प्रमाणैः समुच्चयार्थः ।
 मन्वास्त्वपि साम्नाम् एकशेषे वर्णनः प्रत्ययं विधानं
 दर्शयति वेदः । मैत्रायणीयाना रविदत्तः प्रयाजा न
 समानावन्ते गुणास्तु श्रवते 'श्वनो वै प्रशशाः रामनीय
 षोडश्याः' इति । तथा येया शाखिना 'कुट्टरसि' इति
 अत्रमायानमन्त्रो नाम्नातः तेषामपि 'कुक्कुटोऽसि
 इत्यत्रानावादेत्ते, कुट्टरसि इति वा' इति । नसादेकं
 कर्म इति प्रतीमः ।

अपिया क्रमसंचोभात् विधिपृथक्त्वमेकस्यां
 व्यवर्तिष्टेन । ३२ ॥

अपिवाशब्दः पक्षवशानार्थः । गार्गाह्वरेषु कर्मभेद एव
 इति पूर्वपक्षी प्रतिपादयति । न प्रतिगार्थं एकमेव कर्म ।
 विधिवाचः कर्म-युतस्या विधेयपरः, एकस्या इति पदे च
 वीया विवक्षिता । एकैकस्या शाखाया सर्वास्तु शाग्नासु
 इत्यर्थः । कर्मणा क्रमेण सर्वोभात् संभवात् विधिपृथक्त्वं
 विधेयपृथक्त्वं कर्मपृथक्त्वं व्यञ्जितेते । सर्वोपेभोमोहारे
 क्रियमाणे तु क्रमज्ञातपरिमाणभेदात्पत्तिः । भेदे तु
 स्वशास्त्रादिद्विज्ञानानेन अत्राना पाठादिभेदितः क्रमः
 पूर्वाहादिकालः अङ्गपरिमाणं चानुसृष्टं भवति ।

विरोधिनां त्वस्योगादेककर्म्ये तत्स्योगाद्
 विधीनां सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात् । ३३ ॥

दुग्ध-पूर्वपक्षं व्याख्यानं । ऐककर्म्यं सर्वज्ञानात्
 एककर्म्ये इति विधीनां सर्वशास्त्राख्यानां विधिपदोक्तानां
 विधेयानामाख्यानां तत्त्वोपात्तत्वेन एकैकं कर्मणा सर्वोभा-
 वगतेः विरोधिना पूर्वपक्षोक्तानां क्रमज्ञातपरिमाणाना

भसंशोभात् संशोभाभावात् सर्वप्रत्ययः सर्वस्यानास्यता-
मद्भाना एककर्माद्भवप्रत्ययः स्यात् । तस्मात् सिद्धः
शाब्दाऽन्वरे उपसर्गयोग्येदवत् विनियोगभेदोऽपि ।
तत्र च सर्वस्याप्यव्ययभेदे कर्म इति सिद्धान्तः । के.

● नामलक्षणम् 'वेद्यानुवृत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोप-
लब्धिलानि नामानि' (मूमम्) । वेद्या सन्धानां
उपवृत्तौ उच्चारणोपवृत्तौ स्वे अर्थे प्रयुज्यमानानाम् (न तु
साक्ष्यिकादीनाम्) रूपमुपलम्बने, यत् सङ्कटुत्वं कान्-
न्तरं निवृत्ति, न निवेद्ये लयव्ययानं विनश्यति, तानि
नामानि ब्रह्मयुगलवशाः । ... ते इत्ययुगलशब्दा इति
वक्तव्ये तानि नामानीति सूत्रितं अतो नामानीत्येवा
पर्यायशब्दः । भा. २।१।१२.

● नामशब्दः ईयदर्थे । सु. पु. १३५. ● नाम-
शब्दाः वातवश्च शब्दः मतिदेश अर्थभेदेषु भवस्त्रिता
इत्यन्ते । तथा चोक्तम् 'शब्दतिरिक्तिर्मा कर्तव्येष्वेव
दृष्टः, विकारपक्षे आधाः पशुशब्दे 'श्वम्' इति मूल-
शरीरान्ध्यायम्, इत्यदि' । या. १।३।२।१ पु. २१७.

● नामसंज्ञकः पदमशास्त्रिणा नावकवृत्ते । या
३।१।१।४ पु. ७१०.

● नामितान्तो. संख्याः औपचिक इत्युक्तम् । भा.
६।१।१।४१.

● नामिक्य विभक्तयः पृथः पृथो वृक्षा, झङ्गः
शुभ्रौ युक्त्य इत्येवमदयः । भा. २।१।१।३.

● नामधेयं भगिरोत्रशब्दः (१।४।३) पुनश्चार्थ-
मनो धर्मादिदेशकः कृष्णार्थिनामयने । या. ७।३।१।१.

● नामधेय अश्रित्वाथे आरुपातवशा भवेत् । श्रौ.
४।४।११. ● नामधेय अर्थवाच्यं न धर्मादिदेशक
इत्यहमे वक्ष्याम. । रत्न ५।३।१।१२-२५. ● नामधेयं

'आश्वम्' इति स्तोत्रविशेषम् । के. १।५।२।३.

● नामधेय आदिगद्यान् आरुपातवशात् नैव
भेदाभेदोपाधिक्ये । के. ● नामधेयं कश्चिद् वेदभागः
उद्भिद् वचनित् इत्यदि. । के. ● नामधेयं गोशब्दः वाच्यम्

'गन्धामिर्धमानी यजेत' । वि. १।४।५. ● नामधेय
ग्राहविशेषोः अश्वान्माशुशब्दो । के. २।३।१।१०.

● नामधेयं निशपदं यागविशेषस्य ' निशप यजेत

पशुशामः' इति । वि. १।४।३. ● नामधेयं चोदकत्
फलीयः । कुतः ? प्रत्ययत्वात् । प्रत्ययं नामधेयम्,
चोदकं तु आयुमानिष्कम् । भा. ७।३।१।१५. ।
नामधेयं धूपमात्र लक्षणम् शनोति इति कर्मप्रतामव-
गमधितुमाभीषाम् । चोदकम् उपमितलक्षित्वापणने अव-
गमयति । तुप्. ● नामधेयं सर्विहोमशब्दः कर्मजः, न
गुणविधिः । भा. ८।४।१।१५-१६. ● नामधेयं दर्वि-
होमशब्दः इहोतिचोदनामाम्, न तु यजतिचोदनामाम् ।
८।४।१।१६. ● नामधेयं दर्विहोमशब्दः स्मार्तानां स्थली
पाकदीना वैदिकस्य च वास्तुहोमशब्दः । ८।४।१।१२-३.
● नामधेयं धर्मं प्रमाणम् । मणि. पु. १३. ● नामधेयं
न 'आग्नेयोऽष्टकपालः' इति आग्नेयविराम्यत्, किं
गुणविधयः । वि. १।४।७. ● नामधेयं तिष्ठत्यातिरुद्धत्वेन
द्विविधम् । सु. पु. ४३०. ● नामधेयं षड्विधवागशब्दः
स्तोत्रविशेषस्य । वि. १।४।३. ● नामधेयं (तत्)
पद्य यतमानतःपुत्रादीना नामप्रदम्, यथा मुमुक्षुत्वात्
'देवदत्तो यजते' इत्यादि । व न मन्त्रः । या. २।१।१।३४
पु. ४३७. ● नामधेयं यागस्य उद्भिदादिशब्दः उद्भिद्
कलमित् विशिञ्जित् इति । वि. १।४।२. ● नामधेयं
यागपरिच्छेदकतया धर्मं प्रमाणम् । के. १।४।१.
● नामधेयं यागविशेषस्य आकारशब्दः 'आश्वान्माकार
येति' । भा. १।४।१।२. ● नामधेयं यागविशेषस्य
रथेनशब्दः । वि. १।४।५. ● नामधेयं लक्षणया धर्मार्था
माहकमुक्तम् । भा. ७।३।१।५. ● नामधेयं
वाग्धेयशब्दः दग्धविशेषस्य । वाग्धेयधिकरणम् ।
१।४।५।६-८. ● नामधेयं वैश्वदेवशब्दः चातुर्मास्य-
प्रणमयवर्णः । वि. १।४।११. ● नामधेयं संज्ञकशब्दः
यागविशेषस्य 'संज्ञोत्तमिषसम् यजेत' । १।४।५.
● नामधेयं ममित् तन्मूत्रम् इत्याद्यः शब्दः । 'ममि-
दादिशब्दकालेषु यजीता समिदादिशब्दा. वाचकाः
(वागविशेषणम्) उपपन्नन्ते' । भा. १।२।१०।१०.
● नामधेयं स्तोत्रविशेषस्य पृथगशब्दः । वि. १।४।३.
● नामधेयस्यापि वेदत्वेन अश्वशब्दात्. वागशब्दात् ।
(विधि अर्थवादाः मन्त्रः इत्यंवाच्यम् । तत्र कर्मपरिच्छेद-
कत्वात् तयो अन्वर्थकः) । सु. ३५५. ● नामधेयस्य गुण

फलोपचयोर्नामेन अर्थवत् न भविष्यति (इति चेत्),
 विहित एव यागविशेषावधारणसिद्धेः गुणफलोपचयोऽपि
 सेत्तव्य इति । पृ. ३९४. ५ नामधेयस्य विषयं ही करणे
 अन्तर्भावः । वि. १।४।१. ६ नामधेयानां कर्मभेदो
 गुणफलोपचयः संस्कारत्वात् न च प्रयोजनम् । मणि. पृ. ५.
 ६ नामधेयानां विधेयापरिच्छेदकत्वात् अर्थवत्त्वम् ।
 मीन्या.

॥ नामधेये गुणधृतेः स्याद्विधानमिति चेत् ।
 १।४।६। ॥

अस्ति वाच्यभेदो 'वाच्यभेदेन स्वारस्यकामो यजेत'
 इति । अत्र गुणविधिः कर्मनामधेयमिति संदेहः । उद्भिद-
 विकरणे यौगिकशब्दानां मध्यलक्षणदोषेण, जिज्ञाऽधि-
 करणे च साधिशायिकशब्दानां वाक्यभेददोषेण नामधेय-
 ध्युत्पादिते यौगिकशब्दानामधिकशब्ददोषेण उदाहरणपिभेदेषु
 अपवादमादायुक्त्य तदभ्यवहत्वादेवाभ्या तद्विशिष्टा-
 कृते, इदानीं उद्भिदविकरणविश्रायिकशब्दान्तेहेत्या-
 खेपेण पुन. प्रत्यवतिष्ठते । अत्रार्थं पूर्वपक्षिणोऽभिर्षेभिः ।
 श्मानाधिकारण्येन हि गुणविधाने मन्वर्षलक्षणदोषो
 भवति, न तु वैयधिकारण्येन । तेनेह 'वाच्यभेदेन
 स्वारस्यकामो यजेत' इति तन्त्रोच्चारितोऽर्थं यजिः 'यागेन
 स्वारस्यं वाच्यभेदेन तु यागम्' इत्येकं संस्कृते, मन्वर्ष-
 लक्षणा च न भविष्यति । तदुक्तम् 'करणेपूर्वदिष्टेषु
 याऽर्थात् साध्यन्वकल्पना । तस्यां गुणविधानेन
 नास्ति मन्वर्षलक्षणा ॥' इति । (वा. पृ. ३३७) । न
 च एवं तति विषद्विकरणसिद्धिश्चो वाच्यभेदोऽपि ।
 यतो गुणवेन प्रधानत्वेन वा एकपदोपास्य पुनरुपादाने
 पदावृत्तिप्रसङ्गो वाक्यभेदो भवति । इह तु गुणप्रधान-
 नाधारण्येण तन्त्रोच्चारितस्यैव उभयस्वरूपान्तः न पदा-
 वृत्तिसङ्गो वाच्यभेदः । एवम् 'पञ्चदशाम्यावरात्रि'
 इत्यादि तन्त्रोच्चारिताव्ययदोषान्तस्वार्थस्य स्तोत्र-
 पञ्चदशसंख्याऽन्वयमहिष्णुत्वात् कृतो वाच्यभेदः ।
 एवं च तति उद्भिदविकरणविश्रायिकशब्दानामधिकशब्द-
 वाक्यभेदोपर्यभवात् प्रसिद्धिबलत्वेन अत्रोभयव्यवस्था च
 प्रकृतविशेषकरत्वेन च गुणविधित्वमेव युक्तम् । तदुक्तम्
 'करणेपूर्वदिष्टेषु' इति । ननु एवं तति उद्भिदशब्दवाच्य-

न्येन उदाहरण विचारयितुमुचितम्, नावर्षोदाहरणं कुतः ?
 सत्यम् । तन्वयप्रोदाहरणत्वेन । किन्तु वाच्यभेदाव्यवयवि
 परिशोधिनं भवति इत्येतदर्थमुदाहरणम् । तेन नामधेयत्वेन
 सिद्धान्तमित्येव पदेषु अवश्यं कथञ्चित्पुत्रिवादिषु
 वाच्यभेदलक्षणस्य गुणस्य धृतस्य अन्तर्द्वक्तव्यत्वेन
 विधानमेव । इत्येवं प्राप्ते, अभिधीयते ।

एकशब्दे परार्थवत् । ८ ॥

अथमपिप्रायः । मवेदेवं यदि अत्रापि यजिष्य-
 धृतिलक्षणो वाच्यभेदो न भवेत् । तथाहि, 'वाच्यभेदेन
 स्वारस्यकामो यजेत' इत्यत्र यद्यपि यजिज्ञा गुणप्रदान-
 नाधारण्यो यागरूपोऽर्थोऽभिहितः, तथापि न तद्वत्
 यागवार्थान्वययोग्यम् । तेन वाच्यवार्थान्वययोग्यं यद्रूपमस्य
 तत्परत्वमेव यत्पुत्रारण्यस्य वस्तुत्वम् । तत्र रूप फल-
 सचत्वात् साधनत्वेन गुणरूपं तावदवध्याभ्युपेक्ष्यम् । एवं
 विधेयमुपादेयं च । न च तेन रूपेण गुणसंबन्धः संभवति,
 गुणस्यापि साधनत्वेनान्वयत् । तत्र च गुणसंबन्धात्
 साध्यत्वेन प्रधानरूपमपि शक्यम् । एवमिदंश्रमनुवाच्यं
 च । न चैकोच्चारणस्य विषद्वगुणप्रधानाद्युपपत्त्यसंबन्ध-
 इति यत्रिषद्वोच्चारणवृत्तौ पदावृत्तिलक्षणो वाच्यभेदो
 दुष्परिहर एव । यत्र पुन. प्रधानरूपपरं गुणरूपपरं वा
 एकमेवोच्चारणं नानापरार्थसंबन्धयोग्यम्, तदाद्युपपत्त्या-
 विरोधत्वात् भवतु तत्रैकमुच्चारणस्य । यथा 'अकण्ठया
 सिद्धाश्वैकहयस्या सोमं ऋणाति' इत्यत्र इत्यगुण-
 संबन्धात् कण्ठस्य प्रधानत्वेनैव तन्त्रोच्चारणम् । यथा च
 'दशमविंशेण गदं संमार्ष्टि' इत्यत्र दशमहस्तकण्ठोप-
 संमार्ष्टस्य गुणत्वेन तन्त्रोच्चारणमिति । तदुक्तम् 'तन्त्रत्व-
 मैकत्वेण भवेत्तुल्योपकारतः । उपकारान्यथात्वे
 तु भवत्यावृत्तिलक्षणम् ॥' (वा. पृ. ३३८) इति ।
 प्रसिद्ध्यादयथा नामधेयत्वेऽपि अभिविष्टा एव ।
 अतो वाच्यभेदादिपदावयवि नामधेयत्वमेवेति । प्रयोजनं
 पूर्वपक्षे वाच्यभेदस्य यथागुणत्वत्वात् ओपविद्यमानत्वेन
 हास्यपूर्णवाक्यविश्रान्तपक्षेः । सिद्धान्ते तु नामधेयत्वेन
 द्रव्यदेवताऽभवत्त्वं अन्वयप्रोदाहारात् सौमिकविषयत्व-
 प्रकृतिरिति । आप्यकारेण पुनः सर्वनामधेयत्वमेव
 यथायथा गुणफलोपचयः प्रयोगस्तमुक्तम् । तदुक्तं भाष्य-

* नामधेयत्वेन गुणविधित्वं चाभवत् यौगिक-नसत्र-
द्वयभेद-तद्व्यवस्था-नामधेयभेदेऽपि । बाल, पृ. १४६.

* धातुवशात्नामिदं च विना नामधेयत्वाद्योगः ।
सु. पृ. ३९६.

* नामधेयन्यायः । नामधेयप्रामाण्याधिकरणम् ।
उद्भिदधिकरणं द्रष्टव्यम् । भा. १।१।१।१ वर्णिकं १,२.

* नामधेयपादः नाम पदमाध्यायस्य नतुर्वैः
पादः । कै. * नामधेयपादे (१।४) नामधेयानां

पदमभेदयोगोऽस्ति न वा इति इह विचारार्थः ।
उक्तदशमे च एषा विध्यादिव्यायत्तमागत्, पततोऽस्ति,

उक्तं नेति क्विन्तनीयम् । सु. पृ. ३९३. * आद्येऽधिकरणे
(नामधेयप्रामाण्याधिकरणे) गुणविधित्वनामधेयव-

रूपान्वयप्रकारेण नवैर्गण्यपदानां प्राधान्यं साधितम् ।
कौ. १।४।१।१० पृ. ३३४.

* नामधेयवर्लीयस्त्वं चोदकनामधेययोर्विरोधे
सिद्धाविति मतमाद्ये । सु. पृ. ४८१.

* नामधेयभेदान् फर्मभेदः । कै. २।१।१।१.
* अपूर्वनामधेयसंयोगो भेदेहेतुः । सु. पृ. १४६.

* नामधेयशक्तिः अङ्गुलिभिः एकमपि भिन्नमित्
वृत्तम् (चन्द्रादिकम्) । वृहती. पृ. २२८.

॥ नारिकेलजलन्यायः । नारिकेले जल रुधमायात्
इति न शक्यते तद्वत् । संमहः.

॥ नारिकेलफलान्गुन्यायः । यथा दृढावपवरीव-
धति नारिकेलफले कथं जलमायावधिति न तर्कान्तर-
तामेति, तथा आगता लक्ष्मीर्नैव लक्ष्यते । उक्तं च
' आगता लक्ष्यते नैव नारिकेलफलान्गुवत् ' इति ।
श्रीश्रीरिति शेषः । साहस्री. २६८.

* नारिष्ठधिकरणप्रतिपाद्यः न्यायः ' आगन्तुश्च-
नामन्ते निवेशः ' इति । कै. ५।२।१।१७-२०.

* नारिष्ठन्यायः । उपहोमन्यायः इति सिद्धो द्रष्टव्यम् ।
कै. ५।२।१।१७-२०. * अभिप्रेतनीये चोदकप्राम-

मङ्गत्वात् नारिष्ठन्यायेन प्रथमं समन्वयं यश्चान् विदेव-
नादयः कर्तव्याः इति पूर्वाः पद्यः । वि. ५।२।१०.

* नारिष्ठहोमः पञ्चमी प्रथमहोमादूर्ध्वं त्रिदिवः
' नारिष्ठान् होमान् श्रुतिः ' इत्युक्तत्वात् ' द्वासे तदुभो

यस्य यत्रिधाः ' इत्याद्यवस्तुन मन्यः । वि. १०।१।१.

* नारिष्ठहोमाः त्रयोऽपि त्वय्युक्तत्वेन प्रवर्तमाना
दृष्टाः । भा. ८।१।४।१८, * नारिष्ठहोमेष्वः पञ्चदशः

उपहोमा नक्षत्रेषु । ५।२।१।१९, * नारिष्ठहोमेऽपि हि
जुदोनिचोदना ' नारिष्ठान् जुशेति ' इति । ८।४।५।१९,

* नारिष्ठहोमेषु प्रकरणेन वपट्कारः प्राप्नोति तन्मध्य-
पदैरेकवाक्यत्वात् स्वाहाहागः । वाक्यं च प्रकरणत्

वलीया । ८।४।५।१०.

॥ नारिष्ठहोमादीनां आतिदेशिकानां नक्षत्रे-
ष्ट्यादौ उपदिष्टैरुपहोमादिभिः समुच्चयः ॥

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् फर्मसंस्कारे विद्यता-
वधिकं स्यात् । १०।४।१।११ ॥

भाष्यम्— अति अतिः ' य एवं विद्वान् अति
चिनुते ' इति । तत्र नक्षत्रेष्टिः ' अग्रये कृत्तिकभ्यः

पुरोडाशमहाकपालं निर्वपेत्, सोऽनं जुशेति अग्रये
स्वाहा, कृत्तिकान्यः स्वाहा, अम्बयै स्वाहा, निकन्धे

स्वाहा, अग्रयन्धे स्वाहा, गेषयन्धे स्वाहा, वपेयन्धे
स्वाहा, चुपुणोक्तये स्वाहा ' इति । उन्ति तु प्रकृतौ

नारिष्ठहोमाः ' नारिष्ठान् होमान् जुशेति ' इति । तत्र
संशयः किं नारिष्ठहोमता निवृत्तिः, अथवा अनिवृत्तिः

कमुच्चय इति ।

तथा इत्येते श्रुते ' नोहितोष्णीषा होषितवचना
निवीत ' इतिवा प्रचरन्ति ' इति । अतित प्रकृतौ

' निवीत महश्रवाणम्, शचीनावीतं शिवुणम्, उपधीतं
देवानाम्, उवश्यपते दैवकथममेव तत् कुरुते ' इति ।

तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः किमुपनीतस्य
निवृत्तिः, उत अनिवृत्तिः समुच्चय इति ।

तथा पृष्टे पद्ये श्रुते ' मथादायेन मृतं वा ' इति । अस्ति तु प्रकृतौ ' पशो मत्तं ब्राह्मणस्य, यवाग्नू

राजमस्य, आभिधा वैश्वस्य ' इति । तदिह चोदकेन
प्राप्तम् । तत्र संशयः, किं तस्य निवृत्तिः उतानिवृत्तिः

समुच्चयः इति । किं प्राप्तम् ? तस्य निवृत्तिरिति ।
प्रत्यक्षभूता उपहोमादयः चोदकप्राप्तानां आनुमानिकानां

निवर्तका इति । अपिच प्रकृतिलिङ्गासंयोगो भवति
जुशेति, निवीतः प्रचरन्ति, आशयेत् इति । पद्य

‘शरमपं बर्हिर्भवति’ इति, उरः कुशात् विवर्तवन्ति ।
 एष्यं प्राप्ते, भूमः । अनिवृत्तिः समुच्चय इति । कुनः ।
 प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् । प्राकृतेन विद्वेन नायैव संयोगः
 एवामुपरोहोमादीनां नास्ति । स हि प्रत्यक्षदत्तेन वा
 भवति यथा ‘नैशारक्षः’ इति । अभावे विधानेन वा
 भवति यथा ‘जुषा वा एतर्हि वाग् भवति, यर्हि
 वृद्धयः पट्टः संतिष्ठते, न च्छु वदेत्, नम्यं पृच्छेत्,
 नाम्नासौ प्रतिव्यादात्, मन्वाद्ययेत् मृत वा’ इति । विकारेण
 वा यथा ‘नैक्षतश्चन्देन्यावपूनायम्’ इति । स्वयन्देन
 वा भवति यथा ‘परिवो वस्तु नियुञ्जीत’ इति ।
 प्रतिषेधेन वा भवति यथा ‘न विरागिरेति भ्रूवात्,
 यद् गिरागिरेति भ्रूवात् आत्मानं तदुज्जगाम गिरेत्, ऐर
 कृपोद्वेषम्’ इति । अन्येन वा येनावगम्यते प्रकृतं यथै
 श्रमिद्विर्द्वैषन्ति इति । तद्विद् न विद्विदपि अस्ति ।
 न चैतावता नियुजि, इदं प्रत्यक्षभूतमिदं नोदकेन प्राप्त-
 मिति । प्रकृतिलिङ्गसंयोगे निरुक्तिर्भवति नाम्नाया । ननु
 इदन्तीनेषोकं भवतीह प्रकृतिलिङ्गसंयोगः जुहोति,
 निवीताः प्रकर्ति, आशयेत् इति । उच्यते । प्राज्ञानां
 जुहोत्यादीनां जुहोत्यादन्तरमपि इमानि विधीयन्ते । तत्र
 तावत् जुहोतिः अष्टाष्टयं, कथमसौ सम्यक् प्रकृतस्वार्थे
 पक्ती इति । यथा उपवीत अष्टाष्टयं कथं तस्य क्रमं निवीतं
 वर्तते इति गम्यते । तथा ध्वं वृत्तयम्, मन्वाद्यन
 चन्द्रगन च तस्मिन्मध्ये वर्तते इत्येतत् न तावत् एव ।
 तस्मान्नास्ति प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । अथोच्यते, नैरोप-
 रोहा जुहोत्यन्तरम्, प्राकृते होमे मन्त्रो विधीयते इति ।
 तत्र न । विधाकस्याभावात् । ‘सोऽन जुहोति’ इति
 परिक्रम्यते वाक्ये केशलस्य मन्त्रस्य आत्मानम्, नारित
 वचन एषं जुहोतीति । मित्रा-येतानि वाक्यानि, ‘सोऽन
 जुहोति’ इति विधानावयवम्, ‘अथये स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः
 स्वाहा’ इत्येवमादीनि मन्त्रवाक्यानि । तस्मात् न
 मन्त्रविधानार्थं जुहोते पुन अथगम् । होमविधानार्थं
 भुक्तिर्विधायिका भवति, मन्त्रविधाने वाक्यम् । तस्मादपि
 न मन्त्रविधानम् । अतः समुच्चयः । उपभयमपि प्रमाणेन
 मानम्, प्रत्यक्षभयं प्रमाणम्, चोदकोऽपि प्रमाणम् ।
 नामाकार्वात् नैतवोर्विधेयः । तस्मात् यथा मन्वाद्यादीन्

न वापन्त, एतं नारिष्ठोमोमानपि न वापेत् । अत
 एवंशर्तार्थकं यमसंस्कार विद्युती अधिकं स्यादिति ।
 वृषु— ‘निवीता कश्चिजः’ इत्येतदनुदाहरणम् ।
 कथम् ? ज्योतिष्टोमे उपवीताभावात् । न (हि) प्रत्यक्षेण,
 न (अपि) चोदकेन ज्योतिष्टोमे उपवीतम् (अस्ति ।
 पुस्य निवीतेन वाच्यतमुच्यते चिन्त्येयाताम्) । तन्महाते-
 कश्च ययेनः, न दर्शपूर्णमासप्रकृतिकः । (ननु अङ्गानि
 ऐष्टिचानि, तेषु उपवीतं शान्तेति, निवीतमपि तेषु
 प्रधानादवधीर्णम् । इति युक्ता चिन्ता, अत आह—)
 ‘मानर्गकथान् वदद्गेषु’ इति न्यायोऽपि नास्ति (येन
 बहूनेषु निवीतमवनेरेत्) । प्रधाने हि असंभवन्
 (धर्मः) अह्ये अर्थात् कियते । न भवति चान प्रधाने
 एव विधीयते । तस्मात् मित्रमियवत्यात् निवीतोपवीतयो-
 र्भवत्या (न वाच्यः समुच्चये वा) । तत् (तस्मात्)
 अनुदाहरणमिदम् । उपरोमाद्यैव (वृ) उदाहरणम् । ननु
 उपरोमानां प्रत्यक्षविधानात् चोदक एव नास्ति तदन्तये
 यथा एहमेथीयस्य आरभभावात् । प्रत्यक्षमन्वादात् । यथा
 च होमस्य प्रत्यक्षविधानात् । उच्यते । उपरोमेव विद्विष्यु
 उपमानेन धर्मप्राप्तिः । न च होमस्य केनचित्
 (धर्मवता कर्मणा) सादृश्यमस्ति । तस्मात् होमे
 ये एव धर्मा विधीयन्ते, ते एव भवन्ति, नाम्ये इति ।
 मन्त्रवेष्टावपि (तुमन्त्रार्थे अपि चान्) प्रथमं तावत्
 उपकारपेक्षा भवति, तत्र सादृश्येन धर्मप्राप्तिः । न च
 वपुर्वमत्र उपकारयत् इष्टम् । सादृश्यं चास्याः अग्निवेन
 (अस्ति) । तत्र प्रकारा अन-तयाः (अ-यनदित्याः)
 आद्ये विद्यन्ते । ते च उपकारमन्त्रेण न संभवन्ति ।
 तस्मात् प्रत्यक्षमन्त्र उपकार विद्यन्ते । तान् एवमिति
 विद्वतिः । इमे चोपरोमा नोपकारपूर्वकः । तस्मात्
 प्रकृतमन्त्रान्न प्रवर्तते । एहमेथीये तु द्रौणिकरी आरभ
 भागो पुन अथेते, नो वानुते गृहमेथीयं निराकाङ्क्षी-
 कर्तुम् । न च उपरोमानां भुत्याद्यभावात् स उपकार
 नभवते कस्यापि । ननु भुत्याद्यभावात् अनङ्गवमेव
 ज्योत्यानां धारोति । उच्यते । सत् भुत्यादमान् ।
 (भुत्यादिमन्त्रभावात्), किन्तु (प्राकृतान्—) संज्ञो-
 पपदेण लेपा बहवम् । (तथाहि,) पूर्वोऽपि परार्थाः

प्राकृतः श्रुत्ने, (तथा) परेऽपि (प्राकृतः) मध्ये उपहोमाः तस्मात् तेषाम् (अपि आकाङ्क्षयेत्) ग्रहणम् । (यथापि संज्ञाभावात्, तथापि क्रमादेश आङ्गवन्मिति) ।

(पूर्वपशुमाह—) जुहोतिरावस्थामान्यात् स्थान-
सामान्यात् (इति षकृत्विप्रत्ययात्) नारिष्ठग्राह ।
उच्यते । नात्र बाधः । कुतः । कार्यापर्यभावात् ।
प्रत्यक्षेण तावत् कार्यापत्तिर्नास्ति यथा नैवारश्रयः इति
नीहीण्य कार्यं नीवारणं वर्तन्ते । ननु शब्देनैव कार्यापत्तिः
(कथं प्रत्यक्षेणोच्यते), नहि, (कृष्णम्) नीवारप्रति-
पत्तिं नीवारणं व्रवीति, तद्विधौ विचारम्, चरुश्रयः
चरुम्, नृवरपतिशब्दः तथा देवतासंन्ययम् । न केनचि-
च्छब्देन (वीहि-) कार्यापत्तिर्भवति । प्रत्यक्षेण स्वयमाश्रये ।
(तथाहि) ग्रीहयः पुरोडाशं निर्व्वयन्ति, पुरोडाशो
यागम्, एवं नीवारः चर्चं साधयन्ति, चरुश्च यागमिति
(उभयेषामपि हविर्निर्व्वयं चर्चं प्रत्यक्षम्) । न च अनुमानेन

कार्यापत्तिः यथा नलावपूतना चरुः इति । तथा तुपकण-
सिमोक इष्ट्या कृष्णम्, चम कश्चकतमये चर्चते (नपा—)
आवपवनमिति (अवहृग्यते अनेन इत्यवशात् उल्लग्न-
मुक्तम् । अवपूयते अनेन इति आवपवनं नलाः) ।
न च प्रतिषेधेन कार्यापत्तिरनुमीयते यथा ' न गिरा
गिर्येति नूयात् ' इति । ननु परस्परनिराकाङ्क्ष (इदम्)
वाक्यद्वय विधायक— (इय—) सद्रावत् ' नूयात्,
उद्रेयम् ' इति (अनाः कथमिह एकस्य कार्ये अपरस्य
निधानमिति) । उच्यते । एष छत्रि वाक्यभेदः प्रामोति,
विधायकशक्तिक्रमना च एकैकस्य (स्वात्) । तस्मात्
विधायकस्य प्रतिषिद्धमन्वयं यत् कार्यं (नाधनाकाङ्क्षम्)
लक्ष्यते, तत्र इत्यपदं विधीयते । तस्मात् कार्यलक्षणार्थे
गिरापदमुच्यते, न प्रतिषेधार्थे वाक्यभेदाविद्योवात् ।
न च (अपि) लक्षितलक्षणया कार्यापत्तिः यथा ' वृष्णः
पठदः संतिष्ठते ' इति । अत्र हि अम्बवः भेदाः । (तेन
च) अगावेन (संज्ञासम्प्रदायेन) प्रतिषेधो प्रत्यक्षः
गम्यते, प्रतिषेधेन (च) लक्षणया कार्यम् (गम्यते) ।
कार्यं (च) मन्वयानुवृत्तानाम् (विधीयते) । नापि
स्वशब्देन कार्यापत्तिः यथा ' परिचो यद्यु निवृञ्जति ' इति । तस्मात् पञ्चमकाराऽपि कार्यापत्तिः नास्ति उप

होमाना येन वाधेत् । प्राकृतं येन वा केनचित् इति
निरूपयन्ति (भाष्यमूले तु ' अनेन वा येन अद्वगम्यते
प्राकृतं कार्यमभिमिधेयं यनि ' इति पशुक्तिः । तस्मात्
अवमनुवाचो वार्तिके) इति कोऽयं ग्रन्थः । (पञ्चका-
विरिक्तकार्णापत्तिप्रमाणसंग्रहात् अनादरोक्तेन तु भाष्यम् ।
अथ नैद होमावतरम्, प्राकृते एव तु होमे मन्वयिषानं
इत्युच्यते, अत आह—) न च होमानुवादेन मन्व-
यिषानम् । श्रुद्र एव हि होमो विधीयते अनेन वाक्येन
' सोऽप जुहोति ' इति (न तु अत्र मन्वग्रहणम्) ।
द्वितीयेन तु (वाक्येन) ननाः (स्वेष्टाः पशुगाः)
अग्रये (स्वाहा), वृत्तिकाम्यः (स्वाहा) इत्यादिनाः ।
तयोः (मन्वयोः) संश्रयः प्रक्रमेण (भवति) न
नाक्येन । वस्मात् नारिष्ठोपहोमयोः समुच्चयः ।

चोदनालिङ्गसंयोगो तद्विचारः प्रतीयेत प्रकृति-
संविधानात् । २ ॥

भाष्यम्— अत्र षकृच्छ्र ' शरमयं बर्हिर्भवति ' इति
यथा शराः कुशान् निवर्तयन्ति एवमिहापीति । अशो-
च्यते । युक्तं शरमये । भवति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गिन
संयोगः बर्हिःशब्देन एवविशिष्टं वा बर्हिर्भवति, अत्र वा
बर्हिषः कार्यं चर्चते इति । इह तु प्रकृतिलिङ्गसंयोगः ।
तस्मात् विषयं बर्हिषेति ।

शा— ' मन्ति प्राकृतकार्येभ्यो भवेद् वाधो न
चान्ति तत् । साधारणं च होमत्वं तस्योपस्थापन-
क्षमम् ॥ ' कर्षताधारणं हि होमस्य न नारिष्ठकार्यं
उपस्थापयितुमर्हति । तस्मादुभयेषां आमुच्यते ।

वि— ' गच्छेत्पुरोडाशो नारिष्ठोपहोमोऽर्चनं । समुच्चिनो
वा, कार्यकथादायो, ऽग्नी, ऽपूर्वभेदत ॥ '

माट्ट— ' अग्रये वृत्तिकाम्यः पुरोडाशान्ताकृपाहं
निर्व्वयेत् ' इति नक्षत्रेण विधाय उपहोमाः मन्वद्वाराः ।
' सोऽप जुहोति, अग्रये स्वाहा, वृत्तिकाम्यः स्वाहा,
गम्यते स्वाहा, कुशये स्वाहा, नितन्ये स्वाहा, अन्न-
वन्वै स्वाहा, मेघवन्वै स्वाहा, वर्षवन्वै स्वाहा, सुपुष्पी-
कायै स्वाहा ' इति । प्रकृतिस्य ' नारिष्ठम् जुहोति ' इति
नारिष्ठहोमाः प्रस्ताः । ये हि उपहोमैर्व्वयन्ते उत्र समु-
चीयन्ते इति चिन्तायाम् । नारिष्ठहोमाना षकृत् प्रथानो-

परकालत्वात् अत्र सम्बन्धेन प्रधानोत्तरमाविनामेव समानस्थानकत्वेन एककार्यजनकाकारणतः उपदिष्टैरपरोमैः नारिष्ठोमादीनां अतिदिशानां शरवत् वाचः इति श्रुतिः । शरा हि बर्हिःशब्दरुद्धिते तन्मये विहितः । युक्तं च तन्मयपृष्ठभावेन प्राग्गमानं बर्हिर्बोधन्ते, उपरोमास्तु नारिष्ठोमकार्पावसा इत्यत्र न किञ्चिद् प्रमाणमस्ति, प्रत्युदादेहावत् अष्टाश्रयेषु अपवृत्तेः । न च समान-स्थानकत्वात् एककार्पावसावितिः, उपरोमवाक्ये अतिदेश-प्राप्तित्तानारिष्ठकार्पाव्य उपस्थापकवृत्तभावेन अनुदेश्यत्वात् तदुद्देशेन उपरोमविभक्त्यतीतेः अतिदेशेन कार्पावृष्ठभावेन नारिष्ठानामपि प्राग्गुणवती शल्यायैल्लक्षण्येन समान स्थानकत्वमात्रस्य अपभोजकत्वात् । न च उपरोमवाक्ये कर्मा-तत्पक्षिण्ये प्रमाणाभावात्, नारिष्ठानुदादेवैव मन्त्र-विधानोपपत्तेः इति वाच्यम् । श्रुत्युक्तानुवादेन अनेक-मन्त्रविधौ वाक्यभेदात्तदङ्गुण्येव भेदकत्वात् । एकं ह्येदं वाक्यं इति करणेन तेष्विदंश्रुत्यान्वयत्वेन मन्त्राणां सुतोतावेव अत्राप्यप्रतीतेः । अत्र एव स्यादज्ञानान्तमां गन्त्यानां लिङ्गादेव नारिष्ठोमेषु विनियोगप्रसक्तौ पुन-र्विनियोगान्तरेष्वप्येवमन्त्रादपि कर्मान्तरम्, तत्र एक-वाक्योपादानावगतस्याहकारान्तमन्त्रमुच्यते अनेके वाहृत्य वा इत्यन्वयेकत्वं । न च तथापि उपदिष्टोपरोमैरेव विद्वेषैः निराकारात् अतिदेशकत्वकलाभावेन नारिष्ठा-प्राप्तिः । उपरोमाणां अन्तर्गोचरकारकता उपकारका-काङ्क्षिण्या विक्रिया प्रथमं अतिदेशिकत्वेव ग्रहणेन नारिष्ठानां प्राग्गुणवत्तेः । अत एव उपरोमादीनां वैकृतानां बन्धनतत्काङ्क्षैव ग्रहणं अनुपस्थितफलान्तरकत्वात् नौरवम् । अत एव यत्र कर्त्तव्यकारकत्वाकृत्याङ्गे पुनः-अथन विद्वेषिग्रहणे, यथा एहमेकीशब्दभागादौ एवैव विक्रुते, निराकारत्वात्वादेन अतिदेशलोचः । यत्र वा संनिपत्योपकारकाङ्क्षामाग्नीष्वत्त्यस्य । न तु अत्र द्वयमवस्थितिः । अतः उपरोमैः नारिष्ठानां न वाचः ।

यन्तु अत्र भाष्यकारेण एवेने 'निवीता ऋषितः प्रचरति' इत्याम्नातेन प्रयोगाद्भूत्वात्पूर्वकारकेण निवीतेन क्षतिदेशप्राप्तयै तर्ककर्मोपेनेन विहितस्य नोपवीतस्य वाचनार्थत्वात् अष्टाश्रयैः तदुपपत्ति इति सिद्धातिसम् ।

तदस्य अष्टाश्रयैः आद्यादपि ऋषीणामीतेन सट् उपवीतस्य समुच्चयप्राप्तेः पावनीयैकमित्युक्तवत्तत्कर्मो-पवीतपारणाभितप्रसंगविशेषस्य उपवीतव्यनिवीतत्वादेः तत्तत्कार्पाव्यत्वात् विहितस्य समुच्चयप्राप्तेः उपेक्षितम् । यदपि 'संखिते एवैव मन्त्राश्रयेत्' इति विहित-मन्त्राश्रयेण शकृतप्रयोगतस्य तस्मिन्मन्त्रे निवृत्तिमाशङ्क्य अष्टाश्रयत्वादेव समुच्चय इत्युक्तिः । तत् मन्त्राश्रयस्य देहमुक्तवर्तमानेन प्रयोगवर्तमानानुपपत्तेः पूर्वप्रो-त्यानामात्वात् मुख्यत्वात् प्रयोगताभावाच्च उपेक्षितम् । अथु वा तदपि इदोदाहरणम् ।

ग्रहणम्-- 'उपरोमा न वाचन्ते ।' नारिष्ठोमात् ।
 शंकर-- 'उपरोमेने नारिष्ठा वाच्यः ।'

● नारिष्ठोमपूर्वकत्वं दर्शितोमानाम् । आ. ८।१। ५।२०.

● तावतीति अत्रवम् । पुराणानुत्तरयोः धृत्वोर्न-नीतजनस्यैव सम्यग्पि योगस्यैव नूनमेव 'नाच-नीतम्' इति मन्त्रवृत्ते । वि. १।१।२०.

● 'नाशः कारणलभ्यः' इति न्यायेन प्रत्येदपि प्रपञ्चस्य मन्त्रात्मकत्वेन शिष्टमुपदेशात् । श्रीहर. २।१। २७ त्रयः.

● नाशोपिचरणम् । ६।१।२३ । इदमपिचरणम् 'दर्शपूर्णमासादौ स्विष्टकृदादिशेषकार्पाविवचस्य द्रव्यस्य नागे भेदकार्पाव्येः' इत्यत्र (सीको. पृ. १०७३) द्रष्टव्यम् ।

● 'यस्य पुरोडाशौ धावतः इत्यत्र एकदेशप्राप्ते तु प्राक्तननाशप्रतिफलव्यवधानेन (६।१।२२) आन्वेद-दग्धावच्छिन्नं वा प्रयोगमाप्तिसमाप्तम् । भाट्ट. ६।१।५.

● नास्तिकैः 'अग्निशेषे तथो वेदाद्विद्वत् प्रस-गुणतम् । इन्द्रियोवपनीनाता वीचिवेव चूद्वरपतिः ॥' इति अग्निरोमादीनां दृष्टावैवमुक्तम् । सु. पृ. १३५.

● निकान्तः नितरा बन्तः नितान्तं विचः । 'वत्-निकान्तव वि पशः' । के २।३।६६-६७.

● निषयः इति उपाव. औत्तरापरिशास्त्रत-उच्यते । ४ देवः ते निष्ठादिनः । यथा साहसः

सायम्काः । भा. ८।१।२।१९. ७ निकायः एकेन वादेन युगपदुपादानलक्षणः संघः । सु. पृ. ८६०.

७ निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् (८।१।२।१९) इत्याद्यमिकन्यायात् अतिरिद्ध-पूर्वाभिदुद्धमेकवागा-तरस्य पश्चमनुष्ठान इति सिद्धान्ते प्रयोजनम् । कर्तुरि. २।२।१२।२६.

८ निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् । ८।१।२।१९ ॥

निकायः इति संघात् उच्यते । य येषां ते निकायिनः साष्टाः सायम्काश्च । तत्र निकायिना मध्ये पूर्वस्य पूर्वं पठितस्य प्रवृत्तिः उत्तरेषु निकायिषु स्यात् । निकायि-व शान्त्यात् । पुनरपि साहस्रानां सप्तदशविंशतिशान्त्यात् सायम्काणां च सप्तस्वरूपशान्त्यात् । ततश्च प्रथमः साष्ट उक्तसाहस्रानाम्, प्रथमः सायम्काश्च उक्त-सायम्काणां प्रवृत्तिः । के.

७ निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् । सायम्काः साष्टाः इति च एकेन वादेन युगपदु-पादानलक्षणसंवासात्निकायवता अभिदुद्धादीनामेकानां निकायि-त्रया-तरसामान्येन सुष्टकत्वात् पूर्वसाभिदुद्धो विभूतः, रेवत्यादिगोषु उत्तरेषु प्रवर्तते इति अष्टमे 'निकायिनाम्' इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् तदीयधर्मप्राप्तिः । सु. पृ. ८६०

७ निकायित्वं होमप्रवृत्तिविज्ञम् । बाल पु. ११९.

७ निकृन्तानं नयानां ज्योतिशेभ्यो संस्कारो न फल-प्रयुक्तः । तत्र फलश्रुतिरस्यैवात् । उच फलवर्धे चकमाना-र्थम् । के. ७।१।१।१-८.

८ ब्रह्मणः प्रधानत्वे अयप्रधानत्वे वा ब्रह्मैव फलवदं इति श्रुतेरप्यतो सत्या 'निकृष्टे उत्कृष्टदृष्टिः कर्तव्या' इति लौकिको न्यायो न बाधनीयः । आभरणम्. ४।१।१।१५ अ. ५.

८ निकृष्टदृष्टिर्नोत्कृष्टे इति लौकिको न्यायः । आभित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्येन कर्मन्वाः, न तु ब्रह्मर्ह-रादित्यदिषु । न चैवंविधे अवयुते शास्त्रार्थे निकृष्टं... न्यायोऽपवादः प्रमवर्गी, आगतविरोधेन तदर्थवापो-दित्वात् । आभरी. ४।१।१।१५ अ.

७ निखननं युषधेः, औदुम्बरीधर्मश्च । के.

७ निगदः 'नितरा गयमानत्वाभिगदो षोप गयते' (उच्च परप्रत्यावनाथे-वात् उच्चैर्बुधम्) । वा. ६।१। ५।२ पृ. ७६९.

८ निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषान् । २।१। १।३।३८ ॥

अथ निगदा नाम किं यजुषि ? उच यजुष्योऽन्ये ? इति श्रद्धसायणु. वाचस्पराथेषु निरूपितेषु निगदानामनु-

प्रसङ्गेनैव 'उच्चैर्निगदेन' इत्येवमादिनेदशात्मयगत निगदपरार्थो निरूप्यते । अत्रायं पूर्ववक्षिणोऽभिर्षयिः

'उपाश्रु यजुषा' इति यजुषाश्रुयानुषर्माश्रित्वं प्रतीयते । अन्यं च 'उच्चैर्निगदेन' इति विशेषः श्रूयते । स चास्य यजुष्ये नोपपद्यते, विभूतवाद्येऽस्यमयात् ।

विधित्वे सति 'उपाश्रु यजुषा' इति सामान्यशान्त्यात्-मुपाश्रुयन् 'उच्चैर्निगदेन' इति विशेषशान्तेन बाधनीयम् । बाधश्च गत्यन्तरसंभवे भवेत् । तेन 'प्राज्ञेभ्यो वपि दीयता तर्क कौण्डिन्याय' इत्यत्र कौण्डि-वगतप्राज्ञणत्वस्य

प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् भयतु गत्यन्तरसंभवेन बाधः, यजुष्यस्य प्रमाण-तरसिद्धत्वात् 'शोषे ननुःशब्दः' इति

स्थण्डिल्यस्य प्रवृत्तानभिगदोपपरत्वेनपि संभवात् निम्बोऽ-न्यत्वेनैव उपपत्तेर्न बाधसंभवः । न च यजुष्येऽपि परसंशोधनत्वेन निगदाना अर्थप्राप्तमुच्चैर्बुधम् 'उच्चै-

र्निगदेन' इत्यनूयते । यजुष्ये सति वाचनिषेचोपाश्रुत्वेन अर्थप्राप्तस्य उच्चैर्बुधस्य बाधितत्वात् अनुवादार्थमभात् ।

शिक्ष, अयदेनामेदशापि अभिमुक्तानां दृश्यते 'निगदा तर्कते न यजुषि, अथ यजुषि न निगदा' इति । अतो न यजुषि निगदाः, किन्तु यजुष्येव निगदा इति

मन्त्रगार्जमिति । एवं प्राप्ते, शान्तिधीयते । यजुषि वा तदूपख्यात् । ४० ॥

अयमभिप्रायः, भवेदेवं यदि 'उच्चैर्निगदेन' इत्यत्र अनुवादो न संभवेत् । न च यजुष्ये सति अर्थप्राप्त-मुच्चैर्बुध उपाश्रुवर्षिभित्ता बाधितत्वात् नादृश्ये इति

वाच्यम् । उपाश्रुवर्षिभेर्निगदेषु प्रवृत्त्यर्थमभात् । तथापि, 'अगीदमीन् विष्टर बहिष्ठागाहि' इत्येवंरुपा इति निगदाः ।

ते च परसंशोधनार्थेन प्रयोगोच्चार्यमाणेषु स्वार्थसंघमः

अर्थात् । ४२ ॥

भाष्यम्— अस्मिन् च तैः पुरुषान्तैः प्रत्यायितैः

प्रयोगेनम् । नोगाद्युच्चारणार्थाः पुरुषान्तरं प्रत्ययवेषुः । तस्मात् धर्मविशेषोऽयं वाच्यः । यस्मिन् च यत्प्रति उच्येत्स्यैव र्वन्ते, ते निगदाः । पुनः । निगदः प्रकर्षस्य वक्ता । यथा प्रकर्षेण रक्तं नितरा रक्तमित्युच्यते । गदतिर्गदनाभ्याः पाठवचनम् । एष एव हि प्रकर्षः, यदुच्येत्स्वावच्छिन्नत्वम् । गतु वाचनिको गुणो यदुवाचमुपपन्नत्वम् । नेति नूनम् । गुणो नाम ए भवति, य. स्वार्थे कुर्वतामुपकारे वर्तते । न च परस्मैलोपनागानां यदुवाचमुपपन्नं च साहाय्ये वर्तते । तद्धि स्वस्मैरिवाधिकात् कथेति । तेन पुरुषान्तरसंश्लेषनार्थमुच्येत्पुनः गुणः । इतरथा तु वचनं भविष्यति । इतरथा यस्मिन् यत्प्रति न परस्मैलोपनार्थानि, तेषु उपाद्यु नं निवेक्षते ।

धा— अस्ति च 'अग्नीम् अग्नीन् विहर' इत्यादि वचनेन आर्षे, अग्न्याय अनुष्ठानानुपपत्तेरिति धर्मविशेष-प्राप्तिः । तथा च निगदशब्दव्यवस्थान्तरात्तिसिद्धिः । कचनिकमार्गं च उपाद्यु वचनानुपपत्तयेन अनङ्गत्वात् निगदव्यतिरिक्तपदुर्विषयं विज्ञानेयम् ।

गुणार्थो व्यवदेशः । ४३ ॥

भाष्यम्— कथं यदुक्तं व्यवदेश इति, ए वैकल्ये-ऽपि गुणले भवति । यथा, 'इतो मादृशा भोग्यन्ताम्, इत परित्रावकाः' इति । एतमुच्येत्सत्वेन गुणेन साम्येव यत्प्रति व्यवदिशन्ते निगदा इति ।

धा— आदशपरित्रावकवत् गुणेन व्यवदेशमेव ।

मर्वेयमित्ति चेत् । ४४ ॥

भाष्यम्— यदि य उच्येत्तन्ते स निगदः, कस्मिन् निगदः प्राप्नोति ।

धा— अतिप्रसङ्गद्वारेण गुणस्य व्यवदेशानिश्चिता न्यविचारयति ।

न, श्चान्यपदेनात् । ४५ ॥

भाष्यम्— न कस्यो निगदा इति न्यपरिहस्यं ते । 'आदाय' वै निगदा श्चैव वदन्ति' इति प्रत्यय-निश्चिता हि व्यवदेशा भवन्ति । उच्यते । व्यवदेशो

लिङ्गम्, प्रातिरूप्यतामिति । अपवादस्यै गदतिर्वन्ते, अपवादस्यो हि यव इत्युच्यते ।

धा— न तावद्विभक्तोऽस्ति, निगदं निन्दित्वा कस्यो विज्ञानात् । नहि तमेव निन्दित्वा तस्यैव विधिर्य-वदन्ते । न च न्यविचारित्वम् । गदतिवचनेन यत्प्रत्ये वति धर्मविशेषस्य व्यवदेशमेव निमित्तत्वात् ।

सोम— प्रयोगेन तु यदुच्ये यत्प्रत्येयप्रापकित्वम् 'सर्वाणि यत्प्रति' इति वाच्यः सोमे पास्त्रिणसहस्रे विनि-शेषोऽयम् । यत्प्रत्ये तु न तदुभवमिति । सूत्रार्थस्तु— निगदश्चतुर्थं मन्त्रकृतं स्यादेव उच्येत्स्वरूपपरमविशेषात् इति ।

वि— 'प्रोक्षणीरागाश्चेति निगदश्चिद्विधात् वदिः । यत्प्रत्येयस्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥, परमस्य-धर्मार्थानुसृष्टेः च यत्प्रत्येव च । । उच्येत्स्येन युक्तत्वात् श्रैष्विति सुखितम् ॥'

भाट्ट— निगदशब्दकाला मन्त्राणां संज्ञामेदात् 'उपाद्यु यत्प्रति' उच्येत्तन्नेन' इति विहितविद्वधर्ममेदाय भेदे यत्प्रत्ये । इति प्राप्ते, 'कचः सामानि यत्प्रति' इति वेदे मन्त्राणामेव मन्त्रमेदानां संकीर्तनम् 'म न एव सत्यस्य निगदश्रुतो भवति तस्माद्यत्' (पत्रा. १-२) इति च लिङ्गम् निगदानां यत्प्रत्येमेव । संज्ञा तु मास्यपरित्रावकमन्त्रेण व्यमेदेऽप्युपपत्ता । निगदश्च यदुवाचवन्तरधर्मं । न तु नितराद्युवाचुस्व्यतिरिक्त-स्वरेण गद्यमानत्वम् । 'ननः प्रवक्षे' इत्यादिनिगदेषु उपाद्यु पठसमानेष्वन्वाते । न च धर्ममेदायु भेदः, विशेषनिहितेन उच्येत्सत्वेन सामान्यविहितस्य उपाद्यु-त्यस्य अथरत्वात्तन्नात्वात् । 'उपाद्यु यत्प्रति' इत्यस्य वेदोपपत्तयुत्पत्तेन यत्प्रत्येविहितमन्त्रार्थे उपाद्युव्यतिषाव-कत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन भवन्तेऽपि संश्लेषत्वात्परवच-नात् । न वैयर्थ्यमुपपन्नमेव गतु पदे वेदलक्षणावत् निगदपदेऽपि यत्प्रत्येयत्वावत्ते. एकस्मिन् धर्मवि धर्मद्वय-विच्छेदापत्तिः, 'वायोर्विजुर्दे' इत्युपक्रमस्य यत्प्रत्ये एव लक्षणात्तत्पर्यलक्षणात् । अथवा 'वायोर्विगददेः' इति क्वि नवदत्त् । अतश्च 'उच्येत्तन्नेन' इति एतन्न एव निरर्थकत्वं उच्येत्स्वरूपविधिविधि. विदोप-

विहितानि रिकानि गदोदेशेन । तेषु हि परमत्पादनरूपकार्य-
चनेन उपलब्धवनिष्ठानवपि मन्त्रापनेकस्वरप्राप्ती उच्चैः व-
नियमो ननु परतः । अतो निगदभेदेऽपि यजुर्भेदमिति च-
प्रावञ्चितम् । आश्विनादी परिश्रवणस्य च । १४.

मण्डलम्— 'यजुर्विशेषो निगदो न भिद्यः ।'
१३ (१४).

शंकर— 'निगदाना गजुर्त्वं स्यात् ।' १६.

● निगदाधिकरणे नियमविधिव्यवधानानुसारात् 'उवाचु
यजुना' इति वाक्ये निगदातिरिक्तयजुर्विषय इत्यङ्गी-
कृतम् । रसायनम्. पृ. ७५.

● नयतिषेके पेटोपक्रमाधिकरणविषयवाक्यम् निगदा-
धिकरणविषयवाक्यमेदोऽभ्युपगतः । पराक्रम . १८।२ ।
यनातिषेनेपाञ्चान ग्रामम्, तत्र नियममात्रम् 'उवाचु
यजुया' इत्यनेन क्रियते निगदपक्षिरेकेभ्येव च यजु पु
येनयेनचित् स्वरेण कार्यक्षिदेः उवाचुना नियमप्राप्ति इति
तद्विषयमेव इदं वचनं (उचैर्निगदेन इति) अनुवाद-
मात्रम् । ४७।२.

● निगदादाः संकवे ४।२।२-२९। तथ १ सामि-
पेनीपु 'श्रीत्तुवानुमुयात्' इति विश्विक्रमे प्रथमोत्तमे
द्वौ तुवौ, 'आ आ याहि' इत्यादिस्य मृतीयः,
२ सामिपेनीपु 'सवर्णि ऋदाति अनुमुयात्' इति
भाषनीविद्वद्रजग्य एव सवर्णि ऋदाति, ३ बहुवाजी
नाम सोमशाजी एव, ४ निविदामनवानव्य वाचजिन-
मेव, ५ संतामः, ५ वरणधर्मो उच्चैर्भुतः सदिः सोत्रेषु न
सर्वेषामुच्यते, ६ प्रवरः सोत्रेषु पूर्व अर्धोऽक्षरः,
७ आशाहननिगदे 'आवह देवान्' इति ऊजयमाना
सर्वदेवानामेव वादः, ८ 'अग्निम आबह' इति
संश्लेषोऽग्निः अहनीयः, ९ 'अग्नि होवावावट'
इत्युक्तोऽग्निः आहवनीयादन्तः, १० अग्निः विश्वकृत्
नाहर्षेवापिष्टाहा देवकाविशेष एव, ११ अग्नेः विश्वकृत्.
आवाहन इत्यवहनार्थमेवेति तत्रैव 'अग्नि होवाय' इति
निगदः, १२ 'सं सदिमानवावह' इति गार्हपत्यवादः,
१३ 'अर्तुतो होमा नृग्निरेववाट' इति आहवनीयवादः,
१४ आहवनीयवादः 'आ चामे देवान् बह' इति
मन्त्रे, १५ 'स्वहाऽग्नि होश्वरुवाया' इति इक्षि-
-

दादः, १६ 'अग्निहोमेणदं हविरनुवत' इति गार्ह-
पत्यवादः, १७ विश्वकृत्वाहवनीयादे 'अवाहिरग्नेः'
इति गार्हपत्यस्यैव वादः, १८ 'अग्निहो होना देवान्
यक्षत्' इति आहवनीयवादः, १९ 'अग्निहोता वेचु'
इति सुगादायननिगदे आहवनीयवाद । इत्यधिकरव-
चोर्पकाणि । के.

● निगदरूपा गव्याञ्च यजुषि अन्तर्भवन्ति पर-
संश्लेषनस्याः । याज्ञ पृ ५८.

● निगमाः अर्धज्ञानोपायः । सु. पृ. १११.

● निगमाः दुर्गपूर्णमासयोः । 'अग्नाहिरग्नेः पिया
षामानि' इत्यादि अवाट्-निगमः, 'अग्निम आ
वह' इत्यादिः आवाहननिगमः, 'अग्नेहसुषितीमन्-
यनेपम' इत्यादिः उतिजनिगमः, 'अग्निरेव हवि
रनुवत' इत्यादिः शेषनिगमः, 'स्वहाऽग्नि स्वहा
सोमत्' इत्यादिः स्वहाकारनिगमः । वि. १०।४।१५, २७.

● निगमा निवध्यन्तः ऋद्धकोशाः । के. १।१।७.

● निगमाः पौरोषयाः वेदमूलत्वात् प्रमाणम् । वि. १।३।७.

● निगमानां श्लोकमूलदावेष्टानं प्रशोधनम् । सु.

पृ. १२९. ● निगमेषु अवाट्कारे उतिजता स्वाहाकारे
च देवतातिरेगः विपिनतगर्भेनैव । यथा 'अग्नेयो-
ऽष्टकमानः' इत्यत्र अग्निशब्देनैव, न तु ज्ञानादिशब्देन ।

के १०।४।१२।२३-२४. ● निगमेषु अवश्ये विश्व-
कृदागोषेषु विश्वकृदागस्यैव अक्षरभोरभिधानम् । भा.

१०।४।१७।१४-१५. ● निगमेषु आनुव-
भवनस्य वि-

द्यागोः विधियोरुक्तानुवर्तितव्यमप्यपि इत्येदेषामो-
रभिधानम् । १०।४।१६।३२-३३.

● निगमनिरुक्तव्याकरणानां उपायदत्ता भविष्यति,
न यत्र मन्त्रैरप्यवगतं वादार्थः । अपि च निगमादि-
भिरर्थे नल्पमाने अन्वयसिद्धता दार्ढ्यार्थो भवेत् । भा.
१।३।५।० पृ २९७.

● निगमनं च प्रतिशया हेतोश्च पुनर्वचनम् । भा.
७।१।१।१२. ● निगमनम् । 'अक्ता. सकेतः, तेनो
वै घृतम्' इत्यत्र अजनसामान्येन वाच्यवशेषक्रमः,
घृतेन विशेषेण निगमनम् । यथोपक्रमं च निगमविषय-
मेकस्मिन् वाक्ये । १।४।१।२।५.

● निगमनत्वं व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यहेतुककारण-
विशिष्टप्रभृतिपादकवाक्यमित् । यथा बह्विध्याप्युपम-
त्वात् बह्विध्यात् इति । मणि, पृ. ४०.

● निग्रह, अभाषित, 'घातीरो निग्रहो यत्र तत्र
प्रत्येकमिच्छता' च समुदाये समाप्तिः । वा. ३।१।६।१२
पृ. ६९७.

● प्रकृतं दूयविषुं अयानुग्रहः तस्मिन्नान्तरादुपये
निग्रहस्थानमापद्यते असापकत्वात् । स हि वक्ष्यति 'दूयग्रह
यदि दूयति, किं चेन दूयेन अदूयेन वा प्रकृतं स्वया
सापित भवति ? मदीयो वा पक्षो दूयितो सति ?'
इति । भा. २।१।५।५ पृ. ५९. ● सिद्धान्तरदूयण-
त्वात् निग्रहस्थानम् । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९४.

[इतः परं नित्यशब्दस्य प्रत्ययान्तस्य द्वितीयान्तस्य च
नपुंसकस्य प्रथमं निवेशः, ततश्चादेवस्य पुंलिङ्गस्य, ततः
स्त्रीलिङ्गस्य चतुर्विधाऽऽदिसप्तमीविग्रहस्य, ततः
स्त्रीलिङ्गस्य, ततः सप्तमिपरद्वित्यस्य निवेशः, इति
प्रथो धेयः । के.]

● नित्यपान्धरानं वादधेये 'रुमंयत्र वालो भवति'
इति विग्रहानेऽपि सूत्रमपे क्षमति । भा. ६।८।८।२८.

● नित्यमूलशशापाकरम न्नाद्यप्रतिषेधशशापात् । वि.
६।१।११. ● नित्यमेव नैमित्तिकं यत्र संयोगवृथान्वयम्,
अग्रिमशरीरे ऽपि, भग्नोन्मीयपशोर्धरे च एादिरः
इति । के. ४।२।१।६ -८. ● नित्यं कर्म
अग्रिमोत्र दस्युर्गोमात्रो इत्यादि । तत्र कथाशक्ति अनु-
ष्ठेय भुंभवे कल्पद्रुमेव, अंभवेऽतु विवरत्नमपि
कर्मन्म । वि. ६।३।९. ● नित्यं द्येयमन्वस्य 'योऽस्मान्
देहि, ये च मय द्विधा' इत्यस्य कर्मणि एतन्न अद्रिपट्ट
अद्वेषमाणश्चापि दूयात् । भा. ६।८।८।२८. ● नित्य
न अवरगमे (पशोव्यागश्चादि) यत्र एतान्निगमे । के.
३।८।३।२९. ● नित्यं न लक्ष्यं मर्षकं (अर्थापत्तेः)
प्रापकमसि उंयथांतरेणपि गुलमपयत् । वा. २।१।३।४
पृ. ५८९.

● नित्यं न मयत्तं यत्न, नित्यं चेपि न
भुवता । न तस्य नित्यमालम्बं यत्पुष्पानान्यौचित्ये ॥'
इति न्यायान् कर्म उच्यमानमेव भवति कशेति म

उत्पादनायः सर्मकः (सु. २।१।२।२. (वा. २।।
३।१ पृ. ३७७ 'य एव हि प्रकृतमयनः संभावित-
भवतो वा अन्वेन प्रयुज्यते, स एव द्विधमाप्येन अन्-
धावते गान्यः । तथा च न कश्चित् स्वयुपमाकामो वा
कुर्वन्तुपलम्पते । ॥ इति न्यायश्रीनार्थः ।)

● नित्यं नैमित्तिकेन वाप्यते, प्रातःवाचोऽत्र । वा.
३।१।७।१४ पृ. ८६०. ● नित्यं नैमित्तिकेन वाप्यते,
यथा दस्युर्गोमात्रोः एतन्निषेधोवाच्यवने नित्यं वैदप-
निमित्तकेन साद्वदयेन वैदपकर्तृके प्रयोगे । पाठ.
पृ. १३१. ● नित्यं (तात्), यत् सत् अकारणं इति
लोकप्रसिद्धं यथा गयन आत्मा इत्यादि । कजु.
पृ. २३५.

● नित्यं विशिष्ट एवार्थं प्रत्ययो यत् प्रव-
र्तते । तत् पूर्वतरोपि तातमप्युत्तर्यपि नोपजात् ॥'
इत्यनेन न्यायेन, अनित्यताविशेषेऽपि 'परस्य' इति
प्रत्ययस्य प्रकृतिपरत्वमृते, वृद्धप्रयोगरूपाक आचारात्,
स्वार्थाभिधाने प्रकृतिप्रत्ययक्रमस्य नित्यं विवक्षितत्वाप-
यते, अवर्जनीया विशिष्टार्थावगतिः । सु. पृ. ७०८.

● नित्यं सामान्यकत्वतया सामरस्यत्वेन च दुर्बलम्,
नैमित्तिकं तु विशेषरूपवन्निरवकाशतायाः प्रथमम् ।
तस्मात् वैदरनिमित्तकं सातदस्यं नित्यस्य पात्रद्वयस्य
बाधकम् । वि. ३।६।१. ● नित्यं लोम-विद्या-प्रज्ञं
नेक्येयस्य । भा. ६।२।१।३०. ● नित्यानि रुचि-
शोभादीनि कर्माणि । तांनि परि नित्ये विधीयन्ते,
नित्यत्वमेव श्यादन्त्ये । तत्र नित्यत्वोदना वाजराजी
विनाशा उपरुचयेत् । १।१।१।११ पृ. २०९८.

● नित्यस्तु स्मृतं इत्येव परार्थकम् । १।१।१।१।
१८ ॥ तादृशो नित्यः स्थावृ, दस्योन्व उपत्वादिदस्यस्य
परार्थत्वम् यदनिविद्यत्वात् इत्यर्थः । मणि, पृ. १००.
● नित्यं दधिप्रतो ज्योतिशोमे । भा. ४।४।१।८-११।
● नित्यः दस्युर्गोमात्रोः प्रेषः १ श्रेयोशीलतादय'
इत्यपि । ६।८।८।१८. ● नित्यः न वैशान्तरो द्वादश-
कपालश्च सने, नित्यं नैमित्तिकः । ४।४।६।११-१२.
● नित्यः न पर्युचितिकं भक्ति, यशो निति । ४।४।४।
१४-१८. ● नित्यं नैमित्तिकदस्यः । 'तस्मात् तत्रग

अथत् नैमित्तिकात् नित्यः । १।३।२।४. * नित्यः पक्षी संग्रहणम्. 'यत् पशुमनुमङ्गलोरो वा पत्रिराहते । अग्निर्मा तस्मादेनसो विधत्सन्तु पावरेरुः ॥' इति मन्त्रेण कार्यः पशुना मन्त्रेणै कृते अकृतेऽपि वृ । ६।८।८।२८. * नित्यो भक्तो ज्योतिष्टोमे विद्यमानेऽपि अग्निसिन्धु भोजने । 'पक्षो व्रतं ब्राह्मणस्य, यथागू रात्वन्यस्य; आभिशा नैगस्य' इति । ६।८।८।२८, * नित्यः वन्दः । १।१।६।६-२३, * नित्यः सोपक्रमः ज्योतिष्टोमे स्त्रीपक्षीमवतीऽपि । ६।८।७।२६-२७

ॐ 'नित्याः जन्मदार्थतन्वधा यथाऽवस्थित यामिनः' इत्यनेन न्यायेन (वा. २।३।२।३ पृ. ५८२) नित्यानित्यसंबोधोक्तिरौषधपरिहारार्थे राज्यशब्दस्य राजविहितकर्मवाचितया अभ्युपगन्तव्यत्वात् । सु. ४. ९०७.

* नित्यमपि विकृत्य निविशते काम्यो गुणः श्रु-
माणः । भा. ३।६।१६।४२ पृ. १०६५, * नित्येन
अक्रियस्य न संशयः । 'न चानित्यस्य कामस्य नित्ये
रम्याधिकर्मणिः । कथञ्चिदपि संकथः साध्यतापन-
कृतः ॥' वा. २।३।१।२।२५. * नित्येन नैमित्तिकं
असमानविधानम् । भा. ३।६।१।४।३७. * नित्येन
राज्यते इतिकर्तव्यता, काम्ये तु अतिदेशेन । के.
३।६।१६।४३. * नित्यस्य उद्यम्योर्नित्यधारणा-
भावः । भा. १२।४।१०।३०-३१, * नित्यस्य
उत्पन्नेः काम्येन भ्राष्ट्रावधिना वाचः । १२।४।७।
१७-२५. * नित्यस्य कृतकालाभनस्य पितृमन्त्र्या
नक्षत्रमन्त्रावहणत् नैमित्तिकेन च व्रतेन वाचात् 'धर्म-
मात्रार्थमहं भाषो परिणोभ्यामि' इति परिभाष्य
परिणीतायामममनेऽपि व्यदोषः । (भीष्मस्य) । सु.
४. ११२. * नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलवश्यम्भावात्.
इति निवृत्तः । सवि. पृ. १५. * काम्योर्नैमित्तिकस्य
दि तथा नित्यस्य बोधनम् । वा. २।६।१।१० पृ.
१०३३. * न काम्येऽनुकरवधर्मा नित्यस्य भवितुमर्हन्ति ।
भा. ६।३।१।५. * नित्ये कर्मणि भाष्यकारः कर्मिन्वति
' प्रधानादिदमन्वत् फलम्, एकदेशात्पुत्रकृतात् प्रधानात्
फल भवित्यति' इति वदत् । मूलतः नित्ये इतिकर्तव्यता-

मिच्छति प्रधानवत् (इष्टावृत्तौ प्रधानवदावनेताऽऽ-
रम्भणीया १।१।३४) इतिदृष्टान्तोपादानात् विद्ययद्वयत्वं
दर्शयति । वा. ६।३।१।२. * नित्ये धर्मणि यथाशक्य-
शुभाशुरपि अधिकारः । यथाशक्यधिकरणम् । भा. ६।३।
१।१-७. * नित्ये न फलवाच्यत्वेन विधिः, किन्तु
जीवनरूपनिमित्तसंबोधेन । वि. ६।३।२. * नित्ये
प्रयोगे एकदेशेनापि अधिक्रियते । काम्ये तु कृत्या-
मिति कर्मस्य वा यां शनोति कर्तुम्, सौऽधिक्रियते इति
पठे (तृतीयपादे प्रथमद्वितीयाधिकरणयोः) शितम् ।
हुप्. १।१।१।१।१. * नित्ये (कर्मणि) विधित्त-
कृतनिमित्ताश्लिष्टप्रत्ययव्यजनकारणप्रतिशेपित्यज्ञाने शस्ते-
ऽपि नाङ्गाव्याय, अनपेक्षितत्वात् । अत्रितु तदुत्तर
प्रधानकरणकभाष्ययोः भाष्योपेक्षाया पूर्वाकृत्यावश्यक्यस्य
भाष्ये अत्रयते (व्यङ्ग्यस्य) । भाट्ट. ६।३।१
४. २५०. * नित्येषु अङ्गलोपसंभवेऽपि काम्येषु अङ्ग-
लोपे न तेषु धन्यः । वि. ६।३।२, * नित्याना
(कर्मणां) अश्लिष्टादिना स्वल्पमशक्यत्वात् ईषदङ्गलोपं
सोऽपि नित्येषु अधिकारोऽस्ति । ६।३।१०.

* नित्यां चिकीर्षा नैमित्तिकी विकीर्षा वाचते ।
भा. १।२।२।१।३।३.
* नित्यावरणे प्रथवाचः अपचित् च । वि. ६।३।२.
* नित्याभिदोऽस्य काम्येन अग्निष्टोमेण प्रसङ्ग-
विद्धिः । बाल. पृ. १३२.
* नित्याभिदोऽत्रधर्माः माहाभिदोः व्यतिदिश्यन्ते ।
के. ७।३।१।२.

ॐ नित्यानित्ययोर्नित्यविधिवैल्यनित्ये न्यायः ।
कृतकृतप्रसङ्गि नित्यम्, तद्विपरीतमनित्यम् । अथा एव
'तुदति' इत्यादौ परासपि गुणात् नित्यात्वात् प्रथमार्था-
विभक्तिः । एव लोकेऽपि स्ववहादः । साहस्री ६३.

* नित्यानित्ययोर्निषेधः संभवः । भा. १०।८।
१५।३९. * नित्यानित्ययोः संबोधाभावात् । वा. २।३।
१।२।३ पृ. ५८३.

* अस्ति प्रवृत्ते पतिषेधो नित्यानुवादः (यथा
'न प्रथिव्यामभिशेत्तयो नान्तरिक्षे न पृथि' इति) ।
भा. १।१।२।१८. * नित्यमातृशुभावेऽप्य 'नान्तरिक्षे न

दिवि' भवित्येतन्मयः इति । न क्त्वा गतौ नित्यानुवादः ।
 के. * यो निषेधः पार्थिवो नोपेक्षते, किन्तु स्वतः सिद्धैव
 निषेधरूपतां दृष्ट्वेन बोधते स नित्यानुवादः, यथा
 'नात्तरिक्षे न दिवि' अविश्वेतन्मयः इति, यथा वा 'न
 लोभं आभ्येनाभिधारयति' इति । के. * यत्र अपे-
 खात्वेन प्रतिषेधः तत्र नित्यानुवादो भवति । दुष्पु. ७३।
 ८।२१ वृ. १५५९. * यथा लोभे गोऽथाश्वत्थार्यानां
 देव्यानां मन्त्रेऽपि प्राप्ते 'न ह्यथ गोर्दीपते न शयो न
 हिरण्यम्' इति वेदाविदेव निषेधः इतरदेयदानं कुर्यादिति
 इति पूर्वपक्षः । नलोत्थायुक्तम् 'नित्यानुवादो न कदाचन'
 इति । के. १०।२।११.

* निम्नोद्गीतस्य नि-पठितेयस्य विद्वत्पुत्रादित्याय-
 गतिः । सु. प्र. ९९८.

* नित्यकर्मणः विद्विताकरणं इत्यप्रत्ययवापगमाव-
 परिपालनायैव निरस्य विधिवत्पाठो पापक्षय एव फलं
 कल्पते इति व्यख्यायिते सर्वैश्वर्यविकरणे (६।३।२)
 दुष्पु. काठकम्ब-नयोः । न्यायसुधाष्टात्तरु नित्यकर्मणः
 पापक्षयो न कलम्, किन्तु विद्विताकरणप्रत्ययवाप-
 गणभावपरिपालनमेव कर्मनियतः । सोम. २।४।१.

* नित्यकर्मणो विधिः यावद्विहितं नियतगुणानं
 नियतं फलं विना अनुभवप्रमिति अकारप्रमानमपि फलं
 अनुभवते । बाल. प्र. १७४. * नित्यकर्मणि भवकथा-
 ह्यायाः यदे स्थापितः । प्र. १५७. * नित्यकर्मसु
 नास्त्यनव्यायः । के. १२।३।७।१८-१९.

* नित्यकाम्ययोः वीथयैवैमिच्छिकणायैव पूर्व-
 भावः । (यथा पात्रद्वयैव विद्यानुवचनयोः) । दुष्पु.
 ६।५।१।५४.

* नित्यकाम्यकर्मणोः शुभस्य प्रीत्यादिद-वस्थावधारि
 सामान्योपेक्ष्य कारविद्युप्रशङ्कत्वात् सामान्यं पवि-
 त्रिदोषे पर्येष्यति इति प्रमाणद्वारात् अस्ति प्रतिमिति ।
 वि. ३।३।४.

* नित्यकाम्यनमित्तिकाणि कर्मणि यथोपपत्ति-
 कल्पन्ति । मय. १।३।३।२.

* नित्यकाम्यविषेकः । 'दृष्टया पार्थिवकारण्य
 विषेधः काम्यनित्ययोः । अह्नसात्तययैकन्यदृष्ट्यः

प्रतिपाद्यते ॥' १ ॥ केचित् किञ्च नाम्नेव नित्यकाम्य-
 योर्वैषम्यं सम्यग्वापि सकल्यद्वेषसहायात् इति मन्यन्ते ।
 एकदेशिमिष्य कैश्चित् अमतिपणनेन दुर्बलद्वेषमिधानात्
 तेषामेव प्रवृत्तिः स्थिराकृत । 'उभयोपानं निरासेन
 मन्यन्द् न्यायः प्रदुष्यन्ते । येन सिष्येन् सुष्ठो
 भेदः कर्मणोः काम्यनित्ययोः ॥' २ ॥ तत्र पूर्वपक्षः ।
 'अधिपाद्ये हि सर्वत्र वित्तियोगानुसारतः ।
 अन्यथा ह्यनिवार्या स्याच्छुद्रादेरप्यधिक्रिया ॥' ३ ॥
 सर्वत्र, न केवलं काम्ये अपि तु निषेदपीत्यर्थः । यस्मिन्
 कर्मणि यत् अह्नसात् सुनादिभिः श्रुत्या आचारेण
 वचननामधेयचोदनादिङ्गलिमिसातिदेशेन च प्रापितम्,
 तदुपसंसारकत्तियुक्तरीर तनाधिकारः इति निर्दिश-
 कणे (६।३।२) स्थापितम् । सामान्यपीनन्यत्
 फलसिद्धेः इति कर्मण्यतायुक्तयैव च कारणस्य तत्रत्वं
 (कारणत्वं) कमुचितानामप्राधान्यं उपसंहरणात्,
 अन्यथा हि अदृष्टिपरीपनिशानविकल्पवत्तेः । विकल्पितस्य
 च अनुपपत्तित्वात् वृत्तो यथापत्तिप्रयोगसिद्धिः । यदि
 च कतिपयानुपसंहरैरेऽपि फलसिद्धिः स्यात्, काम्येऽपि
 स्यात् अविशेषात् । तन्तु पात्रमीशदिव्यकवेतु निमित्त-
 शून्या तस्मिन् सति अवश्यकर्म-पलावगमात् अकरणे च
 तद्विरोधात् तद्वेदेन अह्नहीनमप्यपि फलशपनम्यावगमात्
 सपेक्षानुपपत्तेः । काम्ये तु एवं विरोधाभावात् सर्वद्वेष-
 संसारेण अनुग्रहणम् । इति चेन्न । निमित्तवशादादि
 अकारकतैः फलं अधिपकारिण एव । सर्वदृष्टियुक्तम्
 अधिपकारि, गन्तव्यः । निमित्तवशादेव पूर्वोपामधिपकाराभावात्
 तदनुकारेण अह्नोरसंहरा । 'दो यान्ति उपसंहरौ समर्थौ,
 तथा तावद्विद्वेष्ट फलसिद्धिः' इति यदि उच्येत, तर्हि
 काम्येऽपि सर्वैकामयानस्य अधिपकारवशतेः तेषानुग्रह-
 प्रवृत्तः । यदि च निमित्तवशेन अह्नोपकोचः स्यात्, तत्र
 पूर्वस्य अन्वयित्वात्. आदिनामीनां च विद्याविरदिनां
 तदुपनिरिक्तानुग्रहप्रवृत्तित्वात्तन्नामपि अधिपकारः स्यात् ।
 तस्मात् सर्वद्वेषादिः अधिपकारिविरोधमिति । अत एव
 पञ्चमस्याव्याहृते अधिपकारनिरूपणम्, यत्र लघुच-ना-
 यिहारास्य, यत्रोक्तं यत्र कर्मसुष्ठोपेक्षाकर्मनिहङ्गनात्,
 तथा च अथाप्यायनेन अनपारणात् । तदुक्तम् 'यार्थे

शब्देऽधिकारः स्यात्' इति । एतेन शापशापकभाव संशयं निराकृत्य अशतरक्षणं अधिकारस्य आचक्षणाः निरस्ता वेदितव्याः । तत् उभयभाषि (नित्ये फाम्ये च) मर्यादोपसंहारः इति ।

' फेचिन्तु विपयीभावः करणीभावपूर्वकः । काम्ये तेनाङ्गसाफल्यमाहुर्नित्ये विपर्ययम् ॥ ४ ॥ ' कार्यरूपं तावदपूर्वं प्रदानवाक्यार्थः ' इति ख्यतम् । नञ् ज्ञानाभ्यासाभ्यास, कृतिश्च एवंविधेषु पुरुषाभ्यासेन एव । स च चेतनं कर्तारमपेक्षते । तस्य च शक्तुं-मधिकारापेक्षम् । यो हि ' मदर्पमिदं कर्म, अहमज्ञ स्वामी ' इति सिद्धान्ति, स तत् अनुविष्टानि ना-य- । ए च अविच्छेदः इत्युच्यते । अधिकारश्च एवंविधेषु नियोगताऽपेक्षः । तस्मिन् कर्म तस्य स भवति, यत् यस्य कार्ये साधवति । तेन ' ममेदं कार्यम् ' इत्येवं श्रयमपेक्ष्य तत्तद्वशेन कर्मणि पुरुषस्य अधिकारावगमः । यश्च कार्ये स्वकीयत्वेन ह्युच्यते, स नियोग्यः । न च अपूर्वं कार्ये सुपहु-परिहरवत् कस्यचित् इच्छागीचरः । यत्, प्राणाना-तरेणैव तर्धिनः कार्येन्यावयमात्प्राणाने कर्मणि अधिकारः स्यात् । अतो यवनेनैव ' अर्थ्ये कार्यम् ' इति प्रतिपादयितव्यम् । तदेव नियोग्यापेक्षं कार्यम्, स च अनुपादेवविशेषविशिष्टः । नञ् (अनुपादेव-विशेषण) फलनिमित्तभेदेन द्विविधम् । तत्र फलमनु-पन्नं न स्वल्पेण विशेषणीभवितुमर्हति इति स्वकायानामुत्पत्तेन नियोग्यं विशिनष्टि । फलप्राप्तश्च स उच्यते, यः फल-माभ्यनः साधयितुमिच्छति । स च तदर्थं कार्यं दुह्यते, यद् स्वकायानाऽनुगुणमिति । (' ननु अपूर्वस्य फले प्रति जनकत्वेन आ-भवे विशेषणताऽऽवगात नियोगः एव प्रदानं वाक्यार्थः इति सिद्धान्तातिरिक्तः इति । अत आह-नियोगस्येति । प्रदानस्यापि नियोगस्य स्वस्मिन्प्राप्तौ यः फलप्राप्तमितिच्छेदितोऽप्येव उच्यते, तदर्थं फलानु-दूषणमाहोवं स्वकीयत्वमित्यर्थः । उत्तरप्रश्नस्य इव टिप्पणी-के.) नियोगस्य (नियोगस्य) फलानुदूषणं प्रदानस्यापि स्वस्मिन्प्राप्तौतिच्छेदितोऽप्येव उच्यते । तत्र कार्यं प्रदानमैवावगच्छ, प्रकृतस्य अनुवच्छिन्नस्य काविरूपमात् तदवच्छेदकमपेक्षते । अवच्छेदकस्य प्रायेण

भावार्थः, तस्यैव स्वरूपेण तत्संबन्धित्वात् । न एतद् अतन्वयाकारिभावात्तद्विषयः प्रश्नो लोके इत्येते । क्वचित् शब्दभेदेन शब्ददेवतासंबन्धादिः भावापेक्षादिप्रत्यय-संबन्धः अवच्छेदको भवति । तदेवं कार्यस्य कृत्यवच्छिन्न-त्वात्, कृतेश्च भावापेक्षावच्छेदकमन्वरेण अप्रतीतिः कृतिप्रणादिकया कार्यस्य भवति भावापेक्षादिः अवच्छेदकः । अवच्छेदकस्य विषयः इत्युच्यते । प्रतीत्यनुभवो हि विषयः । अन्वच्छिन्नश्च स फाम्ये प्रायेणमुद्यममिति तदवच्छेदकं ताप्रीत्यनुभवमिदं भवति विषयः । ए च भावापेक्षाः कामानाऽनुगुणस्य सर्वस्य विषयाभावात् पुरस्कृत-कामोपाशभावः शक्यः अभिगन्तुमिति उपायत्वेन रूपेण विषयीभवति । तदुपायता च निरतिरङ्गायामपेक्षादितोप-कारस्य, इति अङ्गानुपपन्न-वैतिकमे यमसाङ्गान्नाङ्ग-कारस्य असंपत्तेः उपायत्वाभावे विषयत्वाभावात् विपयि-तोऽपि कार्यस्य अप्रतीतिः न तद्वन्नेन हीनाङ्गकर्मानुक्रमं भवेत् । नित्ये तु नाथं प्रकारः संभवति । नहि तत्र फलप्राप्ती नियोग्यः, येन अनुपाय श्रमं कार्यतया न सुत्येव । सिद्धविशेषणविशिष्टस्तु भावापेक्षावच्छिन्नमेव कार्यं प्रथममवगच्छति । प्रतीतमविषयककार्यं तु कृति विना कार्यमावात् कृतेश्च अकरिणाया अवर्तमात् करण-मपेक्षनाप, हीनदितस्य भावापेक्ष्य विपयीस्युत्पत्त्य करणता-नुपकल्पयति । कथं पुनः कृतिनिवर्त्य एव भावापेक्षाः ता प्रति करणं इति चेत्, तदवच्छिन्नतागतस्यः तदपूर्वं विशेषकृति-त्वात् तदविषयश्च च लोके करणत्वप्रसिद्धेः । तथाहि, यथा हेतुः उद्यमनिपातनान्तरणया क्रियया परतुः स्यात्प्राप्तोऽपि तदर्थेन प्रति करणम्, तद्विषया-यास्तस्याः द्वैधीभावफलत्वात् । नहि लोकेऽपि कथं उद्यम-निपातने द्वैधीभावं फलतः [फलति फलतः] एवं यथापि कृत्या भावापेक्षा-व्याप्यते, तथापि अपूर्वविशेषकृतिवत् तस्याः तद्विषयतापेक्षा इति युक्त एव करणभावे भावापेक्ष्य । अपूर्वस्य तु उद्वेक-वत् कार्यवत् । तस्यैव नित्ये विपयी-भूतस्य भावापेक्ष्यस्य पश्चात् करणश्च इतिकर्तव्यतासाहित्यं च तस्य प्रतीकते, इति नाङ्गलेपेऽपि विषयाभावात्, तत्रश्च विषयापीनप्रतीतिः कार्यस्य विषयापेक्ष्ये अतिरथात् तत्तद्वशेन वर्तमणि अभिगन्तव्यते । तद्वन्नेन हीनाङ्गकर्मणि

कर्म अनुष्ठापयति नियोगः वैकृतः इव प्रत्याभ्यासप्रति-
पिद्धतामर्षाङ्गपतिरिक्ताङ्गाभ्युत्थानं इति सिद्धः काम्य-
नित्यविशेषः ।

तदेतत् आपातकल्याणं सुखमन्यायदृष्टया निपुणं
निरूप्यमाणं आरूढावदे । कर्म ॥ ' फलस्य विप्र-
कृष्टत्वात्पूर्वार्थानभिधानत्वे । त्वयाध्याम्यप्रज्ञाप्या च
विषयत्योपपत्तितः ॥ ५ ॥ समप्रधानभावेन
स्वरूपस्यानपापत् । अप्रयोजकभावेन जातेष्टौ
च प्रमङ्गतः ॥' ६ ॥ विप्रकृष्ट हि परान्तरोपात्त
फलं भावार्थस्य, संनिहृष्ट तु स्वपरोपात्तपूर्वम् । तत्र
विप्रकृष्टेन प्रथमं साधनतया अन्वीय विप्रकृष्टतरेः वाक्या-
न्तरोपात्तैः संबन्ध तदन्वितेन रूपेण स्वपदपरिपाद्य-
मूर्धे पश्चादवच्छिनत्ति इति कः भूतिशक्यबलावलकः
अभिदधीच । सद्यपि काम्योपापत्र कार्यस्य विपयीमन्तो
भावार्थस्य तत्साधन-वमवश्यम्भावि, नचापि न तन्
प्रथम निरूपयित्वायु । नहि येन विना यद् बन्तु
नोपापयते, तन्निरूपयतुः शर्येव तत् चतु प्रयेतयम्,
प्रतिशेडसि च यान्ति तदुपपादकं बन्तु पश्चादपि प्रतीयते
एव धूमो इव धूमवत्तः । तेन प्रथमे पदभूत्या भावार्थोपात्त-
विषयममूर्धे प्रतिपद्य पश्चात् फलोपापभूतकार्यविषयत्वा-
न्वधाऽनुपपत्त्या कलापनमात्रः तदुपपत्तये च अप्रान्तकथः
प्रतीयते इति नास्ति अङ्गलेये विपयविलेप इति । यदि
च विप्रकृष्टप्रमाणक चरमनिरूप्यमाणसि साधनत्वमनर्थ
मनसि इति कृत्वा विपयकोटौ निवेश्येत्, ततो नि-येऽपि
विपयीमन्तः त काल-वासकप्रकाशात्, अङ्गोपेतय च
साध्यात् तथैव विपयत्वं इति अङ्गाम्भावे विपयविलयः
श्लक्ष्ण्ये ।

यान्ति महति नावत्वं सिधे निशेषोपिपत्तस्य त-नरगतं
अक्षरभूतस्यापि मनर्थस्य निशेषोपिपत्तस्यदोनादिति,
त बन्धयः काम्यनिशेषोपिपत्तस्यपि नैकान्तिकं फलकरण-
सम्, द्रव्यदेवतामंकरस्य अक्षरभूतस्यापि शीघ्रि-
वाक्येयु विपयत्वरसोनादिति । त चेदेवशुचः प्रतिभूयात्
' अक्षरमसूतोऽपि द्रव्यदेवतासंबन्धः तद्विनाभूत, तेन
रूपेण विपयः' इति, प्रतिशुधादेन एनं नमर्थस्यापि तद-
विनाभूतस्य तेनेव रूपेण विपयवमिति द्रव्या चर्वा ।

तस्मात् यथा निलेयु भावार्थोभावे विपयीभूते पश्चात्
करणत्वं इतिरुतंभ्यता तु पश्चात् प्रतीयते, तथा
काम्येवमपि । ' भ्रुत्या भावार्थोभावात्स विपयत्वे
निरूपिते । पश्चात् फलादिसंबन्धो वाक्यादेः
संप्रतीयते ॥' ७ ॥

एवं पदन्तरोपादानलक्षणस्तायन् एते विप्रकर्षेः
लक्षणात्मिकतापरः । तथाहि, न स्वयं काम्यबन्धेन स्वयं
साध्यवममिपीयते । अमर्थवन्धात् स्वयंसाध्यव-
मनुभाय ततः स्वयंसाधनत्वं यावत्स्य निरूपयित्वा इति
विप्रकर्षः । यत्र च द्रव्यदेवतासंबन्धो निशेषोपिपत्तः तत्र
तस्य करणत्वमनुपपत्त्या अक्षरणीभूतस्य विपयत्वा-
नुपपत्तेः एवं यत्काम्यम् ' करणीभूतयोगासंघातो द्रव्यदेवता-
संबन्धो निशेषोपिपत्तः, अङ्गाम्भावे च ऋणीभूतयोगा-
मावात् तत्संघादद्रव्यदेवतासंबन्धमाभावेन विपयविलयः'
इति । तत्रश्च द्रव्यदेवतासंबन्धेन यागमनुभाय तस्य च
करणत्वं परिकल्प्य तत्संघादद्रव्यदेवतासंबन्धस्य विपयत्व-
निरूपणमिति सिद्धकर्षः । विशिष्टादौ च यत्र फलकामो
निशेषो न भूयते, तत्र निशेषोर्न कल्पयित्वा तत्संबन्धे
यावत्स्य करणत्वं परिकल्प्य तादृशस्य विपयत्वं निरूपयि-
तव इत्यादि विप्रकर्षः । किञ्च तत्र निशेषोपापरिपत्तये
निमित्त तावन् न नियोगः, तस्य अपपत्तिरुक्त्यात् । नहि
अपपत्तये कल्पकं कल्पनाय कथ्यते । अपपत्तिरुक्त्या
निशेषः, विपयानिरूपणात् अविपयकार्यप्रतीत्यनुपपत्तेः ।
ऋणीभूतो हि यागो निशेषोपिपत्तः । न च अद्वलितो
निशेषो फलकामे ऋणीभूतस्यसिद्धिः । तद्विदौ च
निशेषोपिपत्तः, तदपीना च ऋणीभूतयोगसिद्धिः इति
चककमदतिश्रितमापद्यते । तेन तत्र प्रथमं भावार्थ-
मात्रविपयममूर्धे प्रतीयत्य ततो निशेषोपिपत्तसिद्धयन्ते इति
अङ्गोपेयविपयविलयत्वात् यथाऽपि प्रयोगमात्रः । किञ्च,
तोमादियु साधनेयु स्वकार्येयु धूमयोगेवमिति तत्साध्य-
रूपेण विपयवमनुपपत्तयः पत्रप्रकाशतेन तत्साध्य-
रूपस्य विपयवमितिच्छिन्नेः स्यरसोनातुगाः अतीवादि-
भूताः । कः एतु परन्तरेपर परन्तरे निशेषः । तद-
पीनादिविपयमिति शेषः, स्वापानात् । मादेतन्मू । पत्र-
कामिनिशेषोपिपत्तयन्ते हि यागस्य तत्साधन-वानुपपत्त्या

तद्विरहितमपूर्वं सिध्यत् तदानुस्यूतेन सिध्यतीत्यवयव
 तद्विषयस्य तत्काम्यनन्वेन भवितव्यमिति पदान्तरस्यः
 फलपक्षस्य विशेषः । तत्र, स्यादात् । यस्मात् क्षणिकस्य
 यागस्य फलसाधनत्व- नोपपद्यते । तस्मात् फलकामी न
 तत्कार्यतया युज्यते, अपितु फलसाधनमूल्यायाविययमपूर्वं
 सुच्यते इति कथमिदं परस्परं व्याहृतं बुद्धिमत्तः अस्मि
 दधीरम् । कश्चित्तु निपुणमयः प्रभाकरदर्शनं सिध्यन्
 इदं ब्रह्माक्षमुत्सृजति 'नेव भावार्थस्य फलकरणभूतस्य
 विषयत्वम्, किं तर्हि फलकामस्य यत् कार्यं तद् तन्नाम-
 न्यवन्तिष्ठमेव तेन फलैतन्मयम् । सामग्री न करणो-
 कर्तव्यताया तेन इतिकर्तव्यतायेव विषयविलक्षणः इति ।
 न चैवं यागस्य अविषयत्वम्, सामान्यवन्तिष्ठन्त्यासि
 तद्विशेषपरिहासेना साक्षाद्भव्यात् । तेन स्वयदावगतो नियोगः
 पश्चात् यागेनावच्छिद्यते, न तु याग एव फलनिवृत्तः
 यावन्च्छेदकः' इति । तस्यापि तद्वन्न अयोगेन ब्रह्मशब्दो
 ज्ञयते 'फलस्य विषयकृत्वात्' इति । न एतत् पदान्तेरो-
 पानफलविनाभावप्राप्ता तस्माग्री स्वयदस्यात् यामात्
 पूर्वमेव अपूर्वमवच्छेत्तुं पावयति । यथा न यागः अपूर्वं
 विहाय फलेन प्रथमं संबध्यते । तथा अपूर्वमपि याग
 निहाय फलसाम्यया निष्कर्षस्य गुह्यकान्दित्यलगात्नेन ।
 अस्मिन्न एव मार्गे दूषणात्तरमुच्यते । यदि च करणोभूतो
 यागो विषयः ततो नियोगस्य विषयाधीननिरूपणत्वात्
 अनिरूपिते च विषये तदधीननिरूपणशक्तेः, नियोग-
 प्रतिपत्तेः पूर्वमेव फलसाधनत्वं यागस्य निरूपयितव्यम् ।
 निरूपिते तत्साधनभावे च याग फलकामी कार्यतया
 बोद्धुमशक्ये इति न नियोगस्य तदभावात्पक्षेना क्रियाति-
 रिकतायाभिधानकल्पनादीन् लिङ्गादीन् सिध्यतीति सर्वे
 भवदीयसिद्धान्तकोशाचारभूतं अपूर्वाभिधानशु सन्नमस्य
 आशम् । सिध्यत् वा अभिधानम्, न पुनः प्राधान्य
 संभवति पक्षेभूततावशात्विषयत्वम् अङ्गपदानोपनि-
 शिष्यत्वम् । नो हि साधिकावस्थे प्रधानभूतस्योभि-
 धानिन्येन प्रजातानामपि लिङ्गादीनां प्रसक्तदिशस्येपु
 विनिमुक्तविषयतया प्राधान्यं विहाय सम्भवात् गुणभूत-
 कार्याभिधानमाश्रयति, स काम्यस्य अतिरिक्तत्वानकार्या-
 भिधानस्योपायनेन अविकारवाक्येषु विनिमुक्तविषयत्वे

सत्यपि प्रथानकार्याभिधानमाश्रयेत् । तेनापूर्वस्य प्राधान्यं
 विहीयते इति । किञ्च, उपपद्यते एव काम्यस्य अकरणभूत-
 त्वापि विषयत्वम् । नियोगो हि फलसाधनम्, तस्य यागः
 स्वरूपेणैव विषयः इति हि नोपपद्यते । यत्पुन्येत् सत्यमपूर्वं
 फलसाधनम्, तन्न न स्वरूपेण स्मृतिगोचरम्, माद्यर्थ-
 गोचरया तु तथा माध्यम्, तथैव च क्लृप्ता तत्रोचरया
 अपूर्वद्वारेण फलमपि साध्यते । तेन एकैव कृत्या एक-
 भावार्थगोचरया अपूर्वे फलं च साध्यते इति अपूर्व-
 विषयस्य भावार्थस्य फलकरणत्वमवश्यमासीति । सत्यमेव
 किञ्च अपूर्वकरणत्वनिरूपणपुरोपाये एव सति फल-
 करणत्वमुक्तं भवति, तत्कर्मण्यं विषयपुरःसरमिति
 विषयभूतस्य करणत्वमनङ्गम् । अवश्यं न अपूर्वकारणव-
 पुरःसरमेव क्रियायाः फलकरणत्व- निरूपयितव्यम्,
 अन्यथा कार्यं क्षणिकयास्तथा. कालान्तरमाविति फले
 याचनान् संभवेत् । ननु अन्तरेण द्वारे मा नाम संभूत्,
 रूप्ये तु किमिति न संभवति । किमत्र द्वार लब्धम् । हि
 तदपूर्वं तस्मान्तरं वा ? तत्पदान्तरमेव तावत् तत्र एव यागस्य
 करणत्वोपपत्तेः दैवव्यञ्जलि अपूर्वं प्रथयेत् । अपूर्वद्वारेण
 तु फलसाधनत्वं अपूर्वसाधनत्वनिरूपणायीव निरूपणम् ।
 तन्नि तस्य द्वारमुच्यते यत् येन स्वफलोद्देशमष्टमेन
 तन्निदृश्यं अन्तरं माध्यते । तथैव सत्यपि वयस्य करणी-
 भूतस्य विषयत्वमुच्यते, ततः फलकरणवाचीन नियोग-
 निषयत्वम्, तदधीनं च नियोगं प्रति करणत्वम्, तदधीनं
 च फलकत्वमिति चक्रेण आरसेत् । किञ्च एवमनङ्ग-
 लोपे विषयविलोके शुभावः प्रकल्प्यः किमङ्गविशिष्टरय
 विलयत्वम्, उक्तं तदुपलक्षितत्वेति । किञ्चातः यदि ताव-
 दङ्गविशिष्टरय, ततः सर्वेषामेव प्रयाजादीनामादेशवाचीना
 न समसाधारणं समवेत्, गुणाविचारवत् । यथा हि दवि-
 तिशिष्टरीमस्य इन्द्रियकामापूर्वसाधनत्वे दधिहीमदोरपि
 समसाधारण्यम्, न गुणप्रधानमन्, तद्विहायि स्यात् ।
 अथ अङ्गोपलक्षितस्य यागस्वरूपस्य, तर्हि पुरोडाश-
 दूयोपलक्षितस्य अन्तरालकावस्य अङ्गोपेऽपि एक-
 पुरोडाशावापेऽपि अनयायात् नास्ति अङ्गत्वेने विषय-
 विलक्षणः । किञ्च एवं अपूर्वपदुक्तिः अपूर्वज्ञं च
 अज्ञानान् न स्यात् साधिकादी विधिप्रतिपत्तेः सत् स्व-

धनिषिसमाप्तानां प्राजादीन् स्वस्तानुवाचशुद्धानिबद्ध-
 नियोगान्तरविषयभावात् स्वार्थतया प्रतीत्वा स्वशरीरेत्येव
 मीमांसुः द्वारमृतेषु सखातिरुमेणैव स्वसाधनविशेषरूपे
 विनिवृत्तये । अङ्गसंख्यायुक्तं विषयभावेन अपरति-
 पद्ये निवोगे सर्वमिदं अकारतपुत्रश्रीदत्तकमापद्यते । फलं
 करण वा प्रयोजकं स्वाद्यत्तानाम् ।

‘अप्रयोजकभावेन’ इत्यस्य (पृष्ठश्लोकस्यैवम्)
 अपरा व्याख्या— फलसाधनरूपे भावार्थे निवोगेन संबन्ध-
 माने ‘अर्थोमिधानकर्म च’ (४।१।११२६) इत्यनेन
 स्वार्थेन तुषोपपन्नत्वं कषासस्य अप्रयोजकं साङ्गस्य
 वागस्य अपूर्वं प्रथयेत् । ननु इदमेव काम्ये तु विषय-
 प्रयोजकत्वम् । अत एव स्वार्थेन अविषेदत्वादनर्थत्वम् ।
 यद्यपि स्वविषयविद्वेषपर्यन्तमुदीयेत, तथापि न विषेदत्वम् ।
 यस्य विवि. स्वविद्वेषार्थे अनुष्ठानमाक्षिपति, तत्
 विषेदम्, न तु विधिषाधनमाप्तम् । काम्येषु तु फलत-
 एव अनुष्ठानमाप्तं कर्म विधिपरि साध्यते इति न विषेयं
 इति । (अत्र अपरा व्याख्या समाप्तेति भाति । तथापि
 विचार्यम्) विमिदानीं अङ्गेषु अप्रयोजको विविदिष्यते ।
 साङ्गस्य हि फलसाधनस्य विषयत्वोपगमे तादृतास्यैव फल-
 प्रयुक्तस्य उपवीर्यनात् अप्रयोजकत्वे विधि. अङ्गागमसि
 स्यात् । तस्य अस्मीशोमीवहित्वा विषेयत्वान्नात्वात् निषेध-
 गोचर. अनर्थं स्यात् । अत्र कश्चित् वेद्यात्वेवमाह—
 मा मूत् अङ्गानां निषेधत्वम् । न चैतावता अस्मीशोमीवहि-
 निषेधोऽङ्ग. द्विविधस्यापि निषेधस्य अस्मीशोमीवत्वात् ।
 हेत्वा हि चिच्छिन्नलोहोत्तं अनुष्ठानमाप्तं कर्म निषिध्यते
 फलस्यैव वा साधनमाप्तस्यैव फलं वा । तद्यथा गुणार्थं
 भौरासत्वाद् बलक एव निषिध्यते नन्तेन सुतरमसाह-
 स्यम्, अकार्ये एत-साध्यं मुक्तमिति । क्वचित् साधनमाप्त-
 निषिध्यते, तद्यथा शोणितं तद्व्यवसायार्थं तद्व्यवसाय-
 एव भेदबन्धुत्वात् सर्ववर्गानो निषिध्यते । मेरुवापी,
 नेदं अप्रयोजकमसाध्यम् इति । एत न तावत् अस्मी-
 शोमीवहि फलस्यैव निषेधसंभवः । स्वार्थेन निरतिशय-
 सुखकरस्य कार्ये येन सर्वत्रैवविदितत्वात् अकार्यत्वमिषाने
 प्रमाणताविशेषशुद्धान् । नापि साधनवनिषेधः,
 यवनविशेषत् । तस्मात् न निषेध इति । तदि-

दमस्तितुच्छं न निराकरणस्य प्रयोजयति । तथाहि,
 मदिरान्वादेन संबन्धं सुक्तं प्रमाणतात्वेण कार्यं विदितमपि
 अकार्यमुच्यते नचनेन । तथा स्वर्गमुपममि इति
 नोच्यते । प्रमाणान्तरं हि क्षिप्रमेव अप्रहृणतया शक्य-
 यते । तस्मात् अङ्गोऽपि अप्रयोजकत्वमनिवृत्तयेव । तत्रैव
 अपरयेत अङ्गविशिष्टस्य विषयत्वे । आह— ‘फलं
 अङ्गविशिष्टस्य विषयत्वे समवायात्वं अप्रयोजकत्वं च
 स्यात् । न तु तद्विशिष्टो विषयः, कारणोऽनुत्तु विषयः ।
 तद्भावात् अङ्गलोपे स्यात् इति अङ्गलोपे विषयमित्य-
 इत्युच्यते, न तु अङ्गलोपे तस्यैव विषयत्वम् । तस्मात्
 अर्थेण’ इति । नैतद्युक्तम् । यदि अङ्गलोपे कारणत्वं
 नास्ति, नित्येऽपि तर्हि हीनज्ञस्य कारणत्वं नास्ति इति
 अननुष्ठानं स्यात् । अत्र तत्र विधिना यावत् अङ्ग-
 प्राप्यते, तदुपेतस्यैव कारणत्वं भवति । तदितरथापि निय-
 क्षिप्तैरपेतस्य कारणत्व इत्यन्यथामात्रं विधिहीनतामनेव
 अङ्गानां संस्पृष्टत्वात् यावत् अङ्गानि विधिना प्राप्यन्ते,
 तदुपेतस्यैव कारणत्वं भवति इति नास्ति अङ्गलोपे
 विषयविलयः । निश्चयं चाप्येते संबन्धिताविचारानुसर-
 गमात् कारणीभूतस्यैव विषयत्व इति न यदाशक्तिः प्रयोगः
 स्यात् । तस्य अङ्गसंस्पृष्टस्यैव तदुपेतस्यैव चतुः प्रथम-
 त्वात् तदुपेतस्यैव निमित्तत्वभावोऽङ्गत्वे अत्रापि-
 कारणत्वस्यैव स्यात् । ननु तत्र निमित्तत्वत्वमप्यत्र अङ्ग-
 हानं स्यात्, न, सुवेऽपि निमित्ते नैमित्तिकमेव कर्तव्यम्,
 नाप्यत् । कारणीभूतभावस्यैव विषयं च कार्यं नैमित्तिकं इति
 सुत. अस्मीदवयवानुष्ठानम् । इत्यन्येन कारणीभूतविषय-
 त्वेन । ‘तदेतत् सर्वसिद्धात्मनोऽसात्कारधनं हरत् ।
 यो हि शूद्ररतिषि प्रज्ञं स्पृष्टे स्वागयेत्
 स्वयम् ॥’ ८ ॥ तस्मात् सर्वत्र मिले काम्ये च
 निमित्तत्वोपसंहार इति ।

अत्रानिषोचते । ‘निमित्तत्वव्यवसायित्वं यथाशक्ति
 प्रयुज्यते । फलत्वं च तदुपेतस्यैव निमित्तत्वान्तरम-
 न्यितम् ॥’ ९ ॥ इति हि ‘वाचस्पतीवमिदोऽनुत्तु’
 इति वाचस्पतीवमिदोऽनुत्तु च तदुपेतस्यैव तदुपेतस्यैव
 अत्रागच्छे । निमित्तत्व च तत् रूपम्, यत् तस्मिन्
 एत नैमित्तिकत्वस्यैव कार्यम् । निमित्तत्वस्यैव कार्य-

मिति । अवश्यमेव कर्तार अमिद्वेदेन फलेन शोच-
 क्वीत्यर्थः । यथा चैतदेव कार्य-वग्, तथा प्रतिपादित
 विधिविवेके । अत एव एष सर्वेषामभिमतः प्रत्यवाय.
 परिहारः प्रयोजनमवश्यवते । यदि हि अवयवालक्षणं फलं
 स्यात्, ततः सर्वेषां फलसाधनत्वं भ्रुतमुपपद्येत । ननु च
 सर्वेषामभिमतः स्वर्गः किमिति न कल्प्यते ? न, हस्य
 म्रमुमुक्षिरार्थिनत्वात् । प्रत्यवायपरिहारस्तु तेषूपीष्यते
 एव । कथं तर्हि 'न स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यजिदिष्ट-
 त्वात्' इति, तन्नेयेवं विश्वजित्प्रति प्रत्यवायपरिहार एव
 फलं स्यात् । पापघनार्थस्य च नित्यत्वे विद्युनैतन्निका-
 र्थीनामपि पापघनार्थीनां नित्यत्व स्यात् । तथा च यथा-
 शक्तिप्रयोगः स्यात् । उच्यते । न तावत् विश्वजिति
 प्रत्ययपरिहारः फलं प्रकल्पते गौरवात् । प्रपञ्चो हि
 न तावत् स्वरूपेण फलम्, अपुरुषार्थीनाम् । न च
 तन्नाममात्राः, तस्य स्वयमेव सिद्धत्वात् । न तदुर्ध्वतः,
 बलवत्त्वात् दुःखस्य स्वयमेव विचारणात् । तेन प्रत्यवाय-
 धेतृत्वाद्यप्रसङ्गः फलं कल्पयितव्यम् । तत्रैव प्रत्यवाया-
 वच्छिन्नं तद्देतुं निरूप्य तदभावः फलं कल्पयितव्य इति
 शौरवत् । सुप्रस्य तु स्वयमेव सप्तम्यं सुकल्पयिति
 ह्यमयम् । तेन सुप्रस्ये तावत् साध्ये कल्पयित्वादे एतु-
 गुत्रादिदुःखनिशेषादिना अनवच्छिन्नसुप्रस्यस्य स्वर्गस्य
 सर्वान् प्रति स्मिदिष्टत्वात् इति विरोध उच्यते । येऽपि
 जीवदधिकार प्रयुक्तिरक्षणानामात् अविद्युत्वात् क्लामा-
 धिपारसिद्धिर्निर, तेरति प्रत्ययव्यतिष्ठितकाम्यव्युत्स्य
 स्वर्गकामकल्पने अपनोव न्यायः समाश्रयितव्यः । विद्यते
 हि तेषामपि दर्शने शक्यविकल्पसिद्धिर्नानात् केचित्
 प्रत्यवायकाम निपिदा' अमुपगत्य एतदुच्यते, न तु
 जीवने अविकारविशेषणं किञ्चत् गौरवम् । मनु
 निमित्ताभिस्तरे विभेः प्रयोजकत्वं कल्पयितव्यमिति
 तैरप्यपि विभेः फलमापनत्वं कल्पयितव्यम्, इत्यविशेषः
 प्रयुक्त प्रयोजकत्वमेव विभेः स्वाभाविक अप्रयोजकत्वं तु
 अवकाशः । किञ्च भास्वनात्प्रयिताभावसत्त्वकर्तृत्ववत्त्वे-
 नैव अजीवतत्त्वदनुपपत्तेः जीवन् प्रतिपन्नम् । तस्मात्प्रति-
 विरोधकत्वमेव केवलं कल्पयम्, इतरत्र फलकामनास्वापर-
 नैव अन्तः अप्रतिपत्तं कल्पयामि महाविशेष इति ।

प्रकृतमनुसारातः । तदेव विश्वजिति तावत् स्वर्गः फलं
 पापघनीकादिषु आवश्यकत्वात् पापघन इत्युक्तम् । यत्तु
 विद्युत्वादीनामपि आवश्यकत्वं तदफलवादिनि, तत्र,
 आवश्यकतां पापघनः फलमुच्यते, न तदफलानां आवश्य-
 कत्वमिति । कः पुनरनवोर्विशेषः ? अथविति विशेषः,
 यत् फलमवश्यमेव साधयति, तदावश्यं नैमित्तिकं च
 तथा । विद्युत्वादि तु नावश्यं फलं साधयतीति शब्दोऽस्ति,
 निमित्ताश्रयणात् । फलं तु सर्वेषामिष्टं नाम भवतु, फल-
 साधनत्वावश्यम्भावश्च अङ्गसंज्ञोच्यते इति न यथा-
 शक्ति प्रयोगप्रसङ्ग इति गभीरेऽयं न्यायमदृष्टः । अतः,
 कथं पुनरवश्यम्भावात् अङ्गसंज्ञोच्य इति । उच्यते,
 अवश्यमेव अस्मिन् सति इदं फलं साधयति इति
 प्रतीयते । यदि तु अङ्गलोपे न साधयेत् अवश्यसाधनत्व
 विरुध्यते । ननु अधिकारिणा कृत अवश्यं साधयति
 इति वक्तव्यम्, इतरथा शक्यविद्युत्तमपि साधयेत्, अकाले
 च । तदाङ्गशक्त्य अधिपती, इति अन्वयादशेषेण कृत
 असाधनमिति । तदुच्यते । न तावत् शक्तिः अधि-
 कारिविशेषणं संश्रूयते । सा अनुशान्तोपदेशान्याशाऽनुप-
 पत्त्या अशास्त्रस्य तदुपदेशान्तरत्वात् कल्प्यते । तत्र यावत्
 प्रयोगविधिना श्रुत्यार्था अनुश्राव्यते, तच्छक्तिः
 अधिकारिविशेषणम् । सा च स्वभावमिति साधिविधेः
 अङ्गमनुश्रावयति, इति यावन्ति अङ्गानि यदा अनुश्राव्य
 शक्यन्ते, तावन्ति तदा अनुश्रावयति । न चैवं अज्ञोया
 शानपरित्यागाभ्या वैरुध्य प्रकल्पते, 'वद्यथासि कुपार्त्'
 इत्येवविधेरुक्तव्यैव उच्यते इत्यत्र उच्यते । एतच्च
 प्रयोगविधेः अनुश्राव्येषु अङ्गेषु उच्यते । यदि 'कुपार्त्'
 इत्युच्यते, तत् 'यथाशक्ति' इत्युपपद्यते । यानि तु
 स्वभावसिद्धानि विषयतरसिद्धानि च उपजीव्यन्ते, यथा
 लोके अर्थानादि, वेदे कान्यो विद्या भद्रिश्च, तेषां सा-
 र्वभौमैव अधिकारिविशेषणत्वं अमात्राव्यासकयो द्रव्यत्वान्
 विज्ञानान् अङ्गिमानिति । एतदुक्तं भवति, अङ्गं हि नाम
 विधिसंभवात् उपपद्यते, निमित्तानुश्रीवात् व्यञ्जने वा
 तदभावात्प्रसङ्गात् वा शक्यं प्रति उपपद्यते, असाक्यं प्रति
 प्रकल्पते इति, नाया गतिरस्ति । तत्र उभायांनुश्रावत्
 वाच्योपान्, यदि संभवति । संभवश्च उपपद्येत् अङ्गेषु

‘यथाशक्ति ब्रह्मीन् संपादयेत् यथाशक्ति वा अवहन्मात् ।
 इति । आहवनीयादिसर्वत्र तु न अनेन विधिना उपा-
 शेयते । यद्यपि होमं प्रत्युपादीयते स्वरूपं तु नोपादीयते,
 तत्र यदि आह्निकमिः आहवनीये जुहुयात्, इत्यत्र यत्र
 कश्चित् इति विधीयते, ततो वैरूप्यं प्रथज्येत । नच ‘यथा-
 शक्ति आहवनीयं संपादा जुहुयात्’ इति उभयवाचा-
 रण्येन विधानं संभवति, आहवनीयादिसंवादनस्य अमा-
 योदधि त्रीणादिशंवादनश्च विधानात् । तेन आहवनीय-
 मनाहव्यैव शोभाधानमनुशास्येत, आहवनीयवर्त्तनं वा
 अथिक्त्वा आहवनीये होमः । तत्रानादरे सति आहव-
 नीयविधेः अत्यन्तवापप्रवृत्त्यात् । यावज्जीवनन्दस्य तदीय-
 जीवनेऽपि कृतार्थत्वेन अत्यन्तपीडाऽभावात्, ‘अग्निमान्
 जीवन् जुहुयात्’ इत्येवमाश्रीयते । अनेन काम्यविधादयो
 म्याख्याताः । ननु एवं आह्वान्तरेऽपि किमिति जीवनं नोप-
 रंजियते ‘तच्छास्त्रिणाम् जीवन्’ इति, शक्यपेक्षयाऽपि
 उपरंजारे तेषामत्यन्तविरोधान्नावात् । तत्र निमित्तं वा
 अत्रानुरोपेन निश्चितं वाच्यते, अत्रानि वा निश्चितानुरोपेन
 (नाध्वान्ते) इति चिन्तायाम्, प्रधानवाक्ये ध्रुवत्वेन निमित्तं
 प्रथमं प्रधानमनुबन्ध प्रथानातिरोपेन अद्धानि संबन्ध-
 यति । काम्ये तु निमित्तवाक्यस्य कश्चित् विरोधो नास्ति
 इति अद्धानि अपेक्षितानि उपरंजियन्ते इति निमित्तान्-
 युक्तयैव प्रयोगः । नित्ये तु यथोक्तेन न्यायेन विजाति-
 शालयैवत्यन्तविरोधात्वेन अन्येयामद्धानि यथा शक्यतु-
 रंशारः इति सिद्धं । काम्यनिश्चिरोपः । आह, भवेदेवं
 यदि निमित्तान्तरं नैमित्तियेन अवश्यं भवितव्यम्,
 न तु तदग्निः । कारणव्यायो हि निमित्तशब्दः । न
 वातस्य कारणानि कार्यवन्ति, सत्यां कारणे सहकारि-
 त्वपेक्षया कार्यवित्तत्वं दर्शनात् । तदुच्यते । कारणशब्द-
 स्तावद् अनेकेषु अनेकविधेषु च भावेषु कार्यजननं
 निमित्तोक्तव्यं प्रवर्तमानो न सति धर्मिणुमर्हति । न यत्तु
 उक्तशब्दं पुनरं स्तित्वशक्यमस्ति । यत्तु यदुक्तव्यं
 गुणित्वात् पटकारक-पवदेनाः, क उच्यतेति श्रुतव्यम् । न
 च काश्चनैकदिशन्दस्य सध्याकारणमयीति मुख्यमेव
 जीवनादीनां निमित्तवत्त्वं, तादृशं च कार्यार्थनिष्कारिणि
 मन्वये नैमित्तिकस्य अवश्यमेव इति युक्तं एव अद्धान-

एवोच इति । ‘यस्य नैमित्तिकं कर्म विफलं तस्य
 तादृशः । अनुष्ठानं कुतः सिध्येद्यथाशक्ति कुत-
 स्तारात् ॥’ १० ॥

कार्यस्य किं न फलपेक्षाऽस्ति स्वमेव कार्यरूप-
 तात् । विश्वसिद्धावपि न फलपेक्षया स्वर्गः कल्प्यते,
 किन्तु कार्यस्य फलधीनत्वात्, इत्येव कर्तृत्वाधिकारि-
 प्रणाशिक्रिया निषेज्यमेव तात्, तस्य च भविसिद्धस्य
 अनुपपत्तेः तद्विशेषवापेक्षायां स्वर्गः तद्विशेषगतया
 कल्प्यते, न फलतया । तथाविधस्य च तस्य तादर्थ्यादि-
 करणन्यायेन फलस्य संपत्त्यते । नैमित्तिकेषु तु निमित्त-
 स्यैव निषेज्यविशेषणस्य लभ्यतात् तद्विशेषगतया फल-
 सिद्धिः । न च फलतया, अत्रापेक्षितत्वात् । भावनाया हि
 वाक्यार्थत्वे स्यात् भाग्यपेक्षा । भावनोपसर्जनस्य तु भाग्य-
 रूपस्यापूर्वस्य वाक्यार्थत्वेन फलपेक्षा नास्तीति नैमित्तिकं
 कर्म सिद्धम्, इति यत्र दर्शनम्, तस्य मते तादृशानुबन्ध
 निष्कल्प्य कर्मणः अनुष्ठानमेव न सिध्यति, प्रयोग
 तु यथाशक्तवनुष्ठानम् । कार्यवित्तमात् प्रवृत्तिः, न फल-
 पेक्षते इति चेन्न, फलवशादेत कार्यस्यैव असंभवात् ।
 इतिप्रधानं हि कार्यमुच्यते । न च सुगद्, तावद्विहार-
 ट-वापन्यनिरिक्तं इत्येः प्रधानं भवितुमर्हति । ननु
 इदमनुष्ठानं आगमविद्वद्भिः नोपसृज्यते । आगमेन हि
 धर्तृत्वस्य कार्यत्वमुच्यते । तत्र कथमनुष्ठानमेव निराकृत्यते ।
 मत्तम्, पृष्ठत एवागमोऽनुष्ठानं निराकृत्य, तथाहृदियैव
 तु पदार्थयोग्यत्वापीना । न च अनुष्ठानस्य अतःसाधनस्य
 वा अपूर्वस्य कृतिं प्रति प्राधान्ययोग्यताऽस्ति । एक-
 शब्दवाच्यत्वात् अपिरोप इति चेन्न, भुवसि विरोधात् ।
 यदि मन्मते एकेन हि प्रत्ययेन कृत्स्नप्रधानं च कार्य-
 मुच्यते, अतस्तत्र योग्यत्वनकारणम् । यत्र तु अनिश्चयो
 स्तुतो पश्चादन्वितो अभिषेधो, तत्र योग्यच काणमिति ।
 यत्र, भुवसि विरोधात् । अन्वययोग्ययोर्हि अयोयोरनेनैव
 शब्देन अन्वितौ अपिपेक्षात्रिति म्युपक्षिरेव असंभव-
 नीया । तेन अयोयवतः शितस्यन्दवाच्ययोः अन्वयं निराकृत्य ।
 एकशब्दवाच्ययोस्तु भुवसि मति । म्युवस्यपठरे नास्ति
 अयोयवतिति चेन्न, इतान्नापि प्रवृत्त्यात् । स्यादेतत् ।
 वापयिषारे हि धर्तृत्वानिधेयवं निरूप्यते । तत्र च

पञ्चभूतत्वादाभये कृतिप्रामाण्ययोग्यं अपूर्वस्येति । तत्र, एवं सति नैमित्तिकेऽपि कर्तव्यं प्रसज्यते । यदा हि कामाधिकारे कार्यत्वनिर्वाहकत्वेन फलवचनमङ्गीकृतम्, तदा नैमित्तिकेऽपि कार्यत्वाभ्युपगमेन तत्रिर्वाहकं फलवचनमपि निषेग्यशब्दङ्गीकृत्यम् । तदभावे निषेग्यत्वभावाद् इव कार्यत्वमेव प्रवृत्तपत् नानुष्ठानं सिध्यति तथा यथादायक्यनुष्ठानम् । इत्याद्या तावत् ।

ननु च 'निमित्तफलसंबन्ध एककार्येन युज्यते । उद्देश्यद्वयसंबन्धे वाक्यभेदः प्रसज्यते ॥' ११ ॥ निमित्तफलयोर्हि द्वयोर्उद्देशयोः एकवाक्यसंबन्धासंभवात् प्रत्युद्देशं वाक्यपरिग्रहोऽपि निमित्तत्वस्यै दुरभ्युपगमं कल्पयति । उच्यते । 'द्वाभ्यां विधेयसंबन्धे वाक्यभेदः प्रसज्यते । उद्देश्येन निमित्तेन विधेयस्य न संगतिः ॥' १२ ॥ विधेयस्य हि द्वान्मातृदेव्याभ्यां संबन्धे वाक्यभेदो भवति, न चेद् तथा, विधेयस्य क्रमेण फलेन संबन्धात्, सत्कार्यतावाच्य निमित्तेन । न चैवं सति वाक्यभेदो भवति, साक्षात्तत्वात् । मयि हि अभिन्नं सति इदं कृपात् इत्युक्ते किमर्थमित्याकाङ्क्षा । तत्र उद्देश्यमितं तैवभ्रमानं कल्प्यते, न वाक्यं भिन्नचित्तं । समानजातीयं हि उद्देश्यद्वयं वाक्यं भिन्नचित्तं, न विजातीयम् । यथा 'यस्य पिता पितामहः सोमं न भिजेत्' इति त्रिगिच्छच्छब्द 'यः प्रजाधाराः पशुकामः' इति फलद्वयम् । तस्मात्सति वाक्यभेद इति । यद्भ्रमता भ्रमदानाचार्येण निमित्तस्य उद्देश्यत्वं वाक्यभेदपरिहास्यं निराकृतम्, तत् विधेयं प्रति उद्देश्यमन्वयिग्रहणम्, कार्यकं बहुशो निमित्तस्य उद्देश्यत्वमिधानात् इत्यल्पमतिविरुद्धेण । तस्मात् सिद्धः काम्यनित्यविधेय इति । 'पार्थसारथिना सन्त्यग्बोधः क्षमयन्तिरयोः । आचार्यमत्तमाश्रित्य न्यायलेघात्प्रदर्शितः ॥' १३ ॥ इति श्रीयज्ञान्तमूर्तिमुन्यार्याचार्यसिद्धिर्यिरपिचार्या न्यायरत्नमालायां नित्यकाम्यविवेकः ॥

● नित्यत्वमनित्यत्वं च । कृताकृतप्रसक्ति नित्यम्, तद्विपरीतमनित्यम् । अथ एव तद्वदति इत्यनेन परमदपि गुणात् नित्याचार्य शक्यत्वादिर्भवति । किञ्च परमप्रतिपत्तिगोचरं नित्यत्वम्, ध्वंसप्रतिपत्तिगोचरमनित्यत्वमिति ।

किञ्च इदमनित्यत्वं त्रिविधं संसर्गादित्यनेन परिणामानित्यत्वं प्रथमानित्यत्व चेति । तत्र शब्दिकस्य साक्षात्सुपुपयाने स्वरूपतिरोधानेन परस्वाभावात्, उपपन्नानुपगमे स्वरूपप्रतिमाणात् परिणामाभावः इति ध्वंसान्नित्यत्वम् । यथा च शब्दिकस्य इयामतातिरोभावे औहित्यत्वाविशेषः इति परिणामानित्यत्वम् । यथा च उच्यते विनाश इति प्रथमानित्यत्वमिति । एतत् त्रिविधानित्यत्वप्रतिषेधेण नित्यतां प्रतिपादयितुं पत्राखिलेण— 'ध्रुवं कूटस्थं अचिन्तात् अत्रायोपपन्नविकारि अत्रुपपत्ति अत्रुद्धि' अत्यवयोगि यत्, तत् नित्यम्' इति । तत्र ध्रुवं कूटस्थमिति संसर्गानित्यता परिहृता । अचिन्तात् इति परिणामानित्यता परिहृता । अत्रपयेल्लादिना प्रथमानित्यता परिहृता ।

अथवा तदपि नित्यम्, यस्मिन् हस्तं न विद्यते । किं पुनस्तत्तत् १ तद्भावस्तत्तमिति । किञ्च प्रत्यवायजनक्रीमृताभावप्रतिपत्तिगोचरं नित्यत्वम्, यथा एकादशानुपेयं नित्यमिति । किञ्च ध्वंसप्रामाण्यविशेषित्वं नित्यत्वम्, यथा गगनं नित्यम् । किञ्च अहरहर्जायमानस्वमपि नित्यत्वम्, यथा 'नित्यं कुमाराः क्रौरवति' इति । साहस्री. ६३.

● नित्यत्वान्नित्यत्वंरिति संबन्धः । ६।७।१४ ५ ॥

अनियतम्बः यथाकल्पयन्तप्रकारस्य यथात् प्रथमेन कदाचित् प्राप्यमानस्य यतस्य निर्देशः । विश्रुतिति यान्ते यथा अद्या न देशः तथा अनित्यत्वमपि देशतया न संकल्पयित्वापि इति चक्षुःशब्दः । विद्यमानसर्वस्वदानस्य नित्यत्वात् अक्षयकर्मत्वानेन उक्तत्वात् अन्तिलैर्देवैः यथाकाले नास्ति देयत्वेन संबन्धः । कदाचित्पु नैव लप्सन्ने । तद्वत् गतिगन्तव्ये स्वल्पप्रधानत्वेन संकल्पमान नाद्यदेवत्वेन संकल्पयितुं शक्यते । विद्यमान इत्यक्षयं नवेति। सर्वं एवं देय इति सिद्धन्तः । के.

● नित्यद्रव्यविशेषगुणः द्रव्यान्तरसंयोगात्तमवाधिकारणकः । मणि. पु. १९.

● नित्यधारेणै विकल्पो नश्यत्तान् प्रतिषेधः स्यात् । १२।१४।१।३० ॥

नित्यधारेणै उल्लेख्यमिः नित्यं धारणे विकरतः स्यात्

घायो वा न वेति । अकस्मात् विना कारणं प्राप्तं धारणं विना ' न प्रतिष्ठमिष्येत् ' यत् प्रतिष्ठमिष्यति आतृम्भ-
मस्ये वनयति' इति ध्रुवा कृतः प्रतिषेधो नहि नैव
स्यात् । प्रतिषेधात् धारणमप्यस्तीति वाच्ये । तस्मात्
नित्यधारणाधारणोर्विभक्तः स्यात् इति पूर्वं पक्षः ।

नित्यधारणाद् वा प्रतिषेधो गतश्रियः । ३१ ॥

गतश्रियः नित्यधारणाद् ' धारो गतश्रिय आरुनीयः'
इति ध्रुवा गतश्रियः नित्यधारणविधानात् धारणं गतम् ।
एवं धृति ' न प्रतिष्ठमिष्येत् ' इति ध्रुवा प्रतिषेध
उपपद्यते । ततो न नित्यधारणं शृणुगुप्तेषुम् । तस्मान्न
विकल्पः किन्तु नित्यत्वेन अधारणमेव । इति सिद्धान्तः ।
के.

● नित्यनैमित्तिकयोः न एवमनविधिष्वम् । लोम-
घनोत्तमानविधिरधिष्करणं दृश्यम् । भा. ३।६।१६।३६.

● नित्यनैमित्तिकयोः धोवापर्वनैमित्तिकन्यायेन पूर्ववाच्यः ।
दुप्. ६।५।१९।५८.

● नित्यनैमित्तिकोभयाथे दध्यादि, ' दध्ना जुरोति'
' दध्नेन्द्रियकामस्य जुडयात् ', ' खादिरं वशुं वप्यति '
' खादिरं वीर्यंतामस्य वृत्तं जुडयात् ' इति । भा. ५।३।
३।५-७.

● नित्यप्रयुक्तत्वं नैमित्तिकानां भक्तिः । सा. ५।३।
२।४.

● नित्यप्रयोगस्य वाच्ये अन्तर्गतत्वात् । वा.
३।३।१।१ पृ. १५०७.

● नित्यस्थले पापक्षरत्वेव भाष्यं च ' धर्मेषु पाप-
मपनुदति ' इत्यादिवाक्येष्वः प्रतीयते । भाट्ट. ६।१।१.

● निदानं जलेन्द्रस्य । न च कथञ्चित् वैद्यक-
संहितायां लौकिकः अथर्ववेदः निदानं भूवते, नापि
प्रत्यक्षानुमानादभिधीयते । सा. ३।१।२०।२१ पृ. १६२.

● निद्रा एतिस्रज्ज मनसो दीर्घत्वात् । अपेक्षयत्वे
हि सुषुप्तं श्लुच्यते । भा. १।१।५ पृ. ३०.

● निघनम् । ' ज्योतिशोमे लीमस्तुक्प्रशान्तं तदनाथ
(नाह्यगच्छतिनः साम) तिष्ठितम् । ... (तत्र) शीष्
इति इष्टिनामाथ निघनं जुषीत्, उक्तं इत्यत्राद्यनामाय,
ऊ इति स्वर्गनामात् ' इति । निघनमिति वाच्य

गाममक्तिरभिधीयते । सा. २।२।१३।२८ पृ. ५६३.

● निघनं उद्गतप्रसोप्यतिर्हृग्भिः उर्वेर्गातस्यः अन्तिगः
गामनायवः । के. ● निघनं नाम पञ्चमिः सप्तमिर्वा
मागोकरेतस्य गाम्नः अन्तिगो गामः । खि १।२।१३.

● निधानार्थत्वात् पुरोडाशसकलादीनाम् । ' ज्योति-
शोमे पुरोडाशासकलं ऐन्द्रवाचस्य वाजे निरधाति, याना
आधिनवासे, पयसा मैत्रावइणवासे ' । अथ पुरोडाशा-
स्यः पटना एव शब्दः । भा. १।८।१।८।१४.

● निनयनमन्वेदि, प्रणीतानामेषां न प्रयोक्त्वम्,
किन्तु प्रतिपत्तिः । संयत्नं तु प्रणयनस्य प्रयोक्त्वम् ।
के. ५।२।५।१४-१५.

● अभिधारणस्य केवलद्विःसंस्कारार्थत्वात् निनयन-
कालीनपुरोडाशासकपालन्यायेन (५।१।१।१९)
शेषोवादानाम्योक्त्वादेरि धारणवयोक्त्वाद्योपपत्ति (पुरो-
डाशसकलान्याय एसायं निनयनकावेनेति भविष्यति-
के.) । भाट्ट. ५।२।१४.

● निनयनन्यायः । दसंपूर्णमाशयोः प्रणीतानिनयनं
प्रतिपत्तिरुम् ॥

उत्पत्त्यसंयोगात् प्रणीतानामाज्ययद् विभागः
स्यात् । ५।२।५।१४ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमाशशोरान्नायते, ' अथ प्रण-
यति आपो वै अदा, अदायेवाऽऽत्म्यं यजते ' इति ।
तत्राप्यत्र न प्रणीतानामुपवासानां व्यापारः भूयते, ' प्रणीता-
भिर्द्वेषि संवोति ' इति, तथा ' अन्वेदिं प्रणीता
निनयति ' इति । तत्र संदेहः किमुभयमत्रा प्रयोक्त्वं संयत्नं
निनयनं च, उत संयत्नार्थोवा निनयनं प्रतिपत्तिरिति ।
किं प्राप्तिम् ! ऊर्वात्तस्येवोमा नाशा केनचित् प्रयोक्त्वेन ।
उभयस्यामुपवासानां संयोगः । तस्मात् गम्यते विनोषः ।
अगम्यमाने विनोषे, उभयार्थानां विभागोऽयम्,
कश्चिद्विभागः संयत्ने, कश्चिद्विनयने इति । अत्राप्यत्र ।
यथा ' सर्वमे वा एतद् यज्ञाय गृह्यते नद् भुवासा-
माज्यम् ' इति ।

दुप्— कुडाः (केनचित्प्रि प्रयोक्त्वेन असंप्रुक्ताः)
प्रणीता उत्पत्ताः केवल्पाभिरुपिष्ये वाक्पदेवेन
(' प्रणीताभिर्द्वेषि संवोति ' ' अन्वेदिं प्रणीता

निनयति' इति । संवयननिनयने प्रयोजने प्रति-
नीयन्ते । तेन (उभयार्थत्वेन) उभयप्रयुक्ताः इति ।
ननु संवयने तृतीयानिर्देशात् गुणभावः (अतस्तदेष
प्रणीतानां प्रयोजकम्) निनयने तु द्वितीयानिर्देशात्
प्राधान्यम् (इति व्याख्योक्तं निनयनम्) । उच्यते ।
वचनान्तरेण (अन्यत्र पूर्णम्) शेषभावे अवगते
(इति, पश्चात्) अन्यत्र संयोगे (सति) भवति प्रति-
पत्तिः । यथा सिद्धम् । (विश्व केवल-) संवयना-
र्थानां च तावतीनामेव प्रथमं प्राप्नोति, यावतीभिः
संवयनं निश्चयते, कुतोऽन्यत्र प्रसङ्गः । उभयप्रयुक्ताभिस्तु
उभयं निर्वर्तयितव्यम् (तस्मादुभयप्रयुक्ताः इति) ननु
शेषवत्त्वत्त्वं सर्वार्थैव याम्यते, तत् कथमुभयार्थत्वमुच्यते,
तथाह-) सर्वार्था इति पक्षो न कृतः, निश्चयताणकत्वात् ।
धृतवस्थेन (अज्ञादुचित्ये) सत्यवस्थितौ अवगते
प्रकरणात् सर्वार्थत्वम् (कल्पम् । तत्त्वयुक्तम्) ।
वत्प्यन्येनैऽपि प्रकरणात्संयवत् तत्र च अन्वय च प्राणाः,
पुनः (संवयननिनयनयो-) वचनात् (अन्येष्व-)
परिच्छेदायेन । तस्मात् सर्वार्थ- (एव) पक्षो तु क्लिप्तः ।

संयवनाथानां च प्रतिपत्तिरितरासां तत्प्रधान-
त्वात् । १५ ॥

भाष्यम्- संयवनाथः प्रणीताः । कुतः ? तृतीय-
निर्देशात् । संवयने अथा गुणभावः, द्वितीयानिर्देशात्
निनयने प्राधान्यम् । चिन्तायाः प्रयोजनं पुरोडाशभावे
प्रणीतानामभावः यथा व्यवस्थायाम् ।

द्वयम्- तृतीयालामर्थत्वं संवयनार्थत्वं (निनयनं
तु प्रतिपत्तिः । ननु तावतीनामेव प्रथमं प्राप्नोति ह्यु-
क्तम् । ननाह-) न तावन्मात्रं शक्यमुपकल्पयितुम् ।
सुक्ष्ममिदं द्वयम् (अवज्ञम्) अतिरिच्यते । तस्मात्
व्यतिरिक्तस्य प्रतिपत्तिः, न तु अतिरिचयितव्य इति
वाक्यमस्ति । अतिरिक्तस्य अवयवमनापी । (कुतः ?)
अत्रेते हि यदापाने संवयनस्य अकृतत्वात् (सर्वविष्ट-
संवयनस्य अकृतत्वसंभवात्) पुनः प्रणीतानां संस्कारः
वर्तमानः इति गौरवमिति । ननुभ्रैयास प्रायश्चित्तम्
(मन्वेत) ।

शा- ' तत्रोत्पत्तावसंयोगात् कैमर्श्वम्यामि-
लापिणीः । स्वीकुर्वीते उभे तस्मादुभयार्थास्तदु-
च्यते ॥ इति संवयने तानां गुणभावस्तृतीयया ।
द्वितीयया निनयनं प्रतिपत्तिर्विधीयते ॥ '

सोम- शास्ताया उक्तकत्वात् प्रकरणस्य प्रति-
पत्तिर्वेऽपि निनीयमानानामथा अन्यशेषयुक्तत्वाभावात्
निनयनं न प्रतिपत्तिः इति प्रत्यक्षस्यानात् संगतिः ।
गूढार्थस्तु- उभयो म्भवेविशेषासंयोगात् प्रणीतानां
प्रौढाव्यभेद अनेकत्र विमञ्च विनियोगः स्यादिति ।

वि- ' प्रणीतामिदं संघैति चेवा निनयतीति
किम् । अथा द्वे प्रायके किंवा इति संवयनं तथा ॥,
अथः प्रणयतीत्युक्तं तस्मादुभयार्थता । कुत्वा संवयना-
र्थात्ताः निनीतेः प्रतिपत्तिता ॥ '

भाट्ट- तत्रैव ' अथः प्रथयति ' इत्यनेन विहित-
प्रणयनसम्भूतानामथम् ' प्रणीतामिदं विधीयते ' इति
वचनेन संवयनार्थत्वम् अत्रेते ' अन्वैदि प्रणीता
निनयति ' इति निनयनार्थत्वेनापि विनियोगादुभय-
प्रयुक्तत्वम् । न च निनयनार्थत्वेऽपि द्वितीयानिर्देशात्
प्रतिपत्तित्वात्तद्वत्, कुतश्चैतन्वयनां यावत्संयवनापेक्षेया-
नामेवाथा प्रथयनेन शेषभावात् प्रतिपत्तिनानुदपत्तेः ।
अतः एक-यात्वेन निनयनस्य अर्थकर्मत्वात् प्रयोजक-
त्वम् इति प्राप्ते, द्वितीयसंयोगादाकीर्णकृत्वा प्रति-
पत्तिरेवेयम् । न च शेषाभावः, तस्मात्सर्वनीयत्वात् ।
अन्यथासिद्धप्रतिपत्तेरेव धारणयोजकत्वाच्च । अतः
संवयनमेव प्रयोजकम् । अत्र च आशेषादिदृष्टिः पाक-
त्वेनैव संवयनोद्देशकता । तेन चर्वादावपि प्रणीता
पक्वयेव । अत एव अन्यद्विनेश्वे दधिपयस्योरपि प्रणीता
पक्वन्ती । यस्तुतस्तु कृत्वा प्रति शोषमजस्यपाकत्वेनैव
मिष्टमयवयनत्वेनैव उद्देश्यता, अतिप्रसक्तपमेन तद्वर्द्धि-
प्रमाणभावात् । दधिपयसोः प्रणीताधर्मास्तु कृत्वावि-तथा ।
याश्चिन्नस्तु चर्वादावपि प्रणीताः कुर्वन्ति । प्रयोजनम्-
संवयनोत्तरं प्रणीतानापी निनयनार्थे तदनुपपत्तिः ।

मण्डन- ' अथा निनीतिः प्रतिपत्तिरेव ।'
शंकर- ' प्रणीतानिनेये तथा ।' शास्तायात् प्रति-
पत्तिवत् ।

● अथवाते निनयनन्यायस्तु प्रतिशक्तिवामाभादेव अनाशङ्क्यः । फौ. २।१।१९.

● निन्दा । या तन्मात्रपर्यवधापिनी सा निषेधफल भवति । विधिपरा तु स्तुत्यर्था ज्ञापेत्, तदुपपादनस्य दृष्टार्थत्वात् । या. १।२।१।११. ● निन्दायाः कल्याण-भित् तदितरस्तुतौ पर्यवसानम्, कल्याणित् विधिरस्तुति-पूर्वकमेत्यादा अपि तदेव विधिरुतिग्यामितरस्तुतौ पर्यवसानम् । यथा 'देवदत्तस्तावदतीव निन्दाम्' इत्युक्तम् 'न तस्य बृहस्पतिरपि समाजः' इति च स्तुत्या 'सोऽपि यत्तदुपपदेव अविद्रात्' इत्युक्तेः स्वयंसा अपि यत्तदस्तुतौ पर्यवसानम् । पराक्रमः. ४९।२.

● निन्दाऽर्थात्वाद् निवेदकरूपविष्येकत्वान् । सु. १. ११७१.

● निन्दापदवाच्य अप्रागल्भ्यं नाम बन्धवदनिशानु-चिन्तित्वोपपत्ता । अर्थवादेपु । भाट्ट. ३।२।१. पृ. २२.

● निपातः अर्थयोतकः । 'उपसर्गनिपातयोः ॥ तयो-र्यापिबाने हि न्यायतो नैव विद्यते । यदर्थयोतकौ तौ तु नाचकः स विचार्यते ॥' या. १।३।१।३३ पृ. ३०६.

● निपात. वाचक. इत्येकः पद्यः योतक इत्यपरः । चोक्तपद्येऽपि विनिर्देशकभुक्तिव्यविपातः । यात्, पृ. ४१. ● निपातेन निदृनिपातानिहितकतुं चकर्मत्वपे मयन । रहस्य. पृ. ६४-६६. ● निपातस्य उपपदा-र्यान्वयव्युत्पत्तिः सिद्धा । भाट्ट ७।३।४.

● निपातातिरिक्तानामार्थकतायैवोः येतन्वदा-संभन । मणि. पृ. ११२.

● निपातोपर्यमार्थो । 'क्रियते (अर्थनिर्णयः) संवकोप्येनैवैतदर्थनिपातो. ' उपसर्गपरिपपत्ति हि ... विचार्यते ॥' (निपातयन्त्रो द्रष्टव्य.) । या. १।३।१।३३ पृ. ३०६. ● निपातोपर्यमार्थां स्वतन्त्रार्थां निवाक-कत्वाभावात् । सु. पृ. ३३१. ● निपातोपर्यमार्थो णि-संभवसाहित्य कारकत्वात् च । पृ. १४४३.

● निमग्नस्य अपिदृशनीभूतकारणप्रतिषेधिवानु-मात्रकमरतकोच्छ्र । यथा धाद्वदो दीहिनादे. प्रवर्तनम् । तत्र प्रमाणातरेणभोजने प्रवधावावगमात् । रहस्य. पृ. १०. ● निमग्न्य आद्यापनं नीचस्य प्रवर्तनम् । काउ

पृ. ७५. ● निमग्नस्य आधरपके धाद्वदो त्रिभोग-करणम् । (आधरपके आद्वभोजनादौ दीहिनादेः प्रवर्तनम् इति सि. चौमुदी । डिर्ष्यः १) मणि. पृ. ११७.

● निमित्तमनुपादेयं तस्य कर्मभेदकत्वम्, उभरदण तु 'सत्राग्यागूर्वं विश्वविता यजेत' 'साग्युधानि विधजित्' इत्यादि । या. २।३।२।२५ पृ. ६२७.

● निमित्तमुच्यते सतस्या वा पददृष्टेन वा यदिशब्देन वा । टुपू. ४।१।१।११. ● निमित्तं च नाम तदुच्यते, यस्मिन् सति नैमित्तिकं भवत्येव । कृषिका. पृ. ३३२.

● निमित्तं देशः काठ. फल संख्यां इत्यनु-पादेयवचनम् । यात्. पृ. ८८. ● निमित्तं सतस्यन्ते-नेच्यते यथा 'मिमे लुदोति' इति । यद्वृत्तेन वा 'यसोभयम् (इतिवर्तिनाच्छंति) इति । टुपू ११।१।१।११ पृ. २०९८. ● अनुपादीयमानं हि निमित्तं इत्युच्यते । यदि हि विधीयते, निमित्तमेव तत्र स्यात् । यदि च यस्यापि निमित्तम्, सोऽप्युद्दिश्येत्, तत्र द्वयोः बहिरुपमानयोः संबन्धः एव न स्यात् । भा. ६।४।४।३३.

● यश्च भावप्रत्ययार्थः, स प्रातिपदिकस्य विशेष्ये वर्तमानस्य निमित्तम् । यश्च निमित्तं तत् विशेष्यत्वात् गुण्यविधेयम्, लाक्षणिक विशेष्यम् । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६७४. ● निमित्तेन पूर्वेण भवितव्य उत्तरेण नैमित्तिकेन इति नैतद्विरोधतः । भवति हि भवितव्य-दपि हि निमित्तम् । यथा वर्णोपपत्ति कृषिगृहकर्मा-नुष्ठानम् । भा. २।३।१।१ पृ. ५७७. ● निमित्तस्य

अनुष्ठानकर्त्तव्यत्वेऽपि ईक्षितनाकदोदेऽकत्वा-भावात् न यामस्य निमित्तान्तरम् । भाट्ट. ३।१।१२.

● निमित्तस्य कियत्प्रविणोऽपि कारकत्वाभावात् नात्र ना-पत्तिः । ३।१।२. ● निमित्तस्य दर्शपूर्णमासायां संबन्धो विधीयते, न कर्मान्तरम् 'शश्वज्जीव इशपूर्णमासकस्य यजेत' इति । वि. ३।१।१३. ● निमित्तस्य मानु-ष्ठापस्य (नैमित्तिके कर्मणि) अपि तु विधीयतेतिथेव अनुष्ठानस्य आधरद्वयता बोधकावमात्रम् । तद्वेद्यं च फल नैमित्तिककरणस्य प्रत्यापवचनकारणतः । भाट्ट. ६।३।१ पृ. ३५०. ● निमित्तस्य विनिर्वाणविधी

एवाभ्यसः । ६।३।१ पृ. २५०, * निमित्तस्य निमित्तो-
 गान्धर्विवं यावज्जीवाधिकरणे स्थापितम् । ६।५।१
 पृ. २८४, * यत्संक्रमाद्य प्राक् निमित्तजन्यदोषो नोपजायते,
 भवति तत् निमित्तजन्यस्य विशेषणम्, यथा आर्ष-
 चिकरणे यदपते- मृषामते हविषा विगोषणं इति । या.
 २।१।११ पृ. ५७१. * निमित्तानामनेकेषां युगपत्
 संनिपाते नैमित्तिकसाक्षिणं युक्तम् । यथा- युगपत्
 अनेकषड्वाहविरचोदी नैमित्तिकस्य सन्नेषेण सहस्र-
 युगलम्, यथा वा युगपदेकशतहाहादी । भाट्ट. ५।२।२,
 * निमित्तानां सर्वेषां शाक्तानामेव नैमित्तिकप्रयोजकत्वं
 विद्वानेश्वरदिभिः निरूपितम् । समयमयूष्यः. * निमित्ते
 प्राप्ते नैमित्तिकं कर्तव्यं भवति । भा. ६।१।४।१०, १२.
 * न च सर्वं निमित्ते मयि नैमित्तिकेन न भवितुम् ।
 भा. २।२।११ पृ. ७४६.

॥ निमित्तानन्तरमेव नैमित्तिकमिति न्यायः ।
 (स्वशोधः) । साहस्री ५६८.

* निमित्तानुरोधेन अविशेषाधिकर्मणा आवृत्तिः ।
 भा. ६।२।८।२७-२८.

* निमित्तापनेये तन्नाम अग्नीयते यदपनेतुं शक्यते
 अन्यत्र च योजयितुम् । या ३।५।१८।४६.

* निमित्तापनेये नैमित्तिकव्याप्यधायाः अकृतन्यूहाः
 पाविनीयाः इति परिभाषायाः कैवल्यमतेन तावत्संभेदम् ।
 लोकरूपायसिद्धक्षयमर्थः । तथाहि, लोके निमित्तं द्विविधं
 दृश्यम्, कार्यस्थितौ निगुमकं तदनिवारकं च । अथ
 यथा न्यायनमे अपेक्षाशुद्धिः, तत्रातो दिव्यनाशाभ्युप-
 गमात् । वेदान्तिनये प्रारब्धस्य शिष्टेष्वस्तिनिजात्मकत्वं
 च पक्षिद्वयेन । द्वितीयं यथा, इत्यादि । तत्राशेऽपि
 पटनाशाशंभोनात् । शान्ते लभ्यानुरोधात् न्यग्रहा ।
 प. शेष्वर. पृ. २२७.

॥ निमित्तापनेये नैमित्तिकव्याप्यधायाः इति
 न्यायः । (निमित्तापनेये नैमित्तिकव्याप्यभाव इति
 न्यायः) । यथा— 'चिरीर्त्तं सर्वम्, सर्वैर्त्तं सर्वम्,
 सर्वं तद्विषयं ब्रह्म, ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इत्यादि श्रुतिभिः
 'हरिरेव जगत्त्रयदेव हरिर्हरितोऽति अमलहि मिप्रतत्तु'
 इत्यापात्तिकमिथ इदं सर्वं ब्रह्मैव, ब्रह्मकार्त्तवत् ।

मुक्तार्थभूतो पटो मूढया । इदं सर्वं ब्रह्मैव ब्रह्मण्यो-
 पित्तवत्, सुक्तिरजनवदित्यादियुक्तिभिर्मूढादिदृष्टान्तेषु
 सम्प्रतिवचार्थमणे सर्वे ब्रह्मैवास्तीत्येवं भुविष्मृत्तियुक्ति-
 दृष्टान्तादुभयैर्ज्ञेयानो ब्रह्मत्वान्ते सिद्धे जगतः कार्यत्वं
 निवृत्तम् । तन्निवृत्त्या ब्रह्मणोऽपि निमित्तापनेति न्यायेन
 कारणं निवृत्तमेव भवतीति कश्चिदाशौ । साहस्री.
 ५३०.

* निमित्तापने नैमित्तिकव्याप्यधायाः यथा ज्योतिष्टोमे
 रथंनरपृष्ठत्वे उपवेती प्रतिपत्, इहंनृष्टत्वे च अग्निपवती
 प्रतिपत् । गोपवसवसवोऽग्नौ वृष्टं उभयभावेन निष्पद्यते
 एव उपवसविवत्त्वोऽग्नौऽप्यप्यथाः । के. १०।५।१६।
 ५९-६१.

॥ निमित्ताभावात्नैमित्तिकव्याप्यभावः इति
 न्यायेन आत्मतत्त्वज्ञानवतो न कर्मवैधित्तिप्रतिपत्तिः ।
 उप.साहस्री. पय. १।१० रामतीर्थः, * ननु न
 मोक्षार्थिनः शान्ते प्रयोजनमस्ति, कृतकर्मणा संनार-
 निमित्तानां फलोभोगानन्तरनाशे इति 'निमित्ताः यथा'
 इति न्यायात् अवयवसम्बन्धान्मोक्षक । पय. १।५
 रामतीर्थः.

* निमित्ताश्रितम् — प्रत्यक्षवन्नकारणप्रतिशेषित्वं
 प्रथमे एव, न तु साधे । भाट्ट. ६।१।१ पृ. २५०.

* निमित्तानुपूर्व्यां नैमित्तिकानुपूर्व्ये क्रमानु-
 रोधः । भा. ३।५।१३।१९.

* निमित्ताश्रितौ क्रवर्थांतां नैमित्तिकानामावृत्तिः ।
 भा ६।२।९।२९, * निमित्ताश्रितौ तुर्वेदुसमनारीना-
 मवृत्तिः । ६।२।९।३०. * निमित्ताश्रितौ नैमित्तिक-
 रूपाप्यावृत्तिः । यथा— यावन्नीवाशिष्टोमे, यावन्नीवदर्श-
 पूर्णमासबोधे, ' भिक्षे जुहोति ' 'रुक्षे जुहोति'
 इत्यादी च । वि. ६।२।८-९, * निमित्तजन्यदोष-
 नाशकसंवलितपुरुषाधोविकारविधिः प्रसाधविधिर्द्विधः
 विदित्नाशिकमनिमित्तकः निमित्तचरणनिमित्तकमेति ।
 तत्राद्यो यथा ' योऽमासव्यां पौर्णमासीं वाऽदिपातयेत्
 अग्नये पथिऋते अष्टकामाकं निर्वपेत् ' इत्यादि । निमित्त-
 चरणनिमित्तको यथा ' यद्येकं दूरमुपररुदोदुं ध्यप ते
 शायो इति सूच्यते ' इत्यादिः । बाल. पृ. १४, * निमित्त-

अन्योपनासोत्पल्लवलिङ्गपुराणार्थविकारविधिः 'वैशानर द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इत्यारभ्य 'यस्मिन् जाते एतामिष्टि निर्नपति पूत एव तेजसो' इत्याद्यन्तः जातेष्विष्टिभिः । पृ. १५.

● निमित्ततः. वाचनिको व्यवहितविकृत्यो यथा 'दशशाते एकाहः, अनुजात अपत्यं यस्मान्नाहरो षडः, कृतवृष्टे चतुरर्दः, उपनीते दशाहः' इति विरोधाधिष्ठरणे धातिककृतोक्त.) बाल. पृ. १६०, ● निमित्ततः वाचनिको-व्यवहितविकृत्यो यथा 'दशाहं शाकमाशौच सविष्टेषु विधीयते । अर्वाहूँ संवत्सरादस्याः षडहेकाहमेव वा ॥' पृ. १६०, ● निमित्ततः वाचनिकी व्यवस्था यथा 'यदि रघंतरतामा सोमः' स्याद्द्वैष्ट-काशवाप्राप्तुं अहान् यज्ञीयान्, यदि बृहतामा द्वाकामान्' इति । सार्तैऽपि 'दृणामकृतचूडानामष्टुदिनेषिकी स्मृतः । निर्दृष्टचूडकानां तु त्रिदशानष्टुदिरिवन्ते ॥' इति मनुः । पृ. ११, ● निमित्ततः विशेषग्रहण वेवर्णानिमित्तकणभद्रव्येन नित्यप्राग्ब्रह्मवश्य प्रवृद्धसिद्धौ । पृ. १४७, ● निमित्ततः व्यवस्थाकूपः प्रतिशेवो यथा 'सार्तैर्नर्मपरिहारायो राहोमप्यत्र सूक्तैः' इति । पृ. ३५.

● यच्च वत् प्रतीय उपजायते तत्र तस्य निमित्तत्वं ज्ञानवधायते । वा १।१।१५ पृ. ३९२.

● निमित्तत्वप्रादरकनाभावेऽपि अनुष्ठानफलपराशत् भावनाऽप्यप. । मणि पृ. ११३.

● निमित्तत्वप्रयोजकप्रययोः सिद्धसाध्यरूपता । निमित्तत्वं सिद्धं प्रयोजकं साध्यम् । यस्मिन्, निघण्टुमाने मनि क्रियते, तद्विहितम् । यद्य सिद्धयर्थं क्रियते, तन् प्रयोजकम् । वि. १।१।१ तर्ककं ३.

● प्राग् सिद्धिं विना निमित्तत्वायोगान् । सु. पृ. १५६.

● निमित्तनैमित्तिकावृत्तिन्यायः । 'यावत्जीवं दृष्टपूर्वमात्मनो यजेत' यावच्छब्दः सामर्थ्यं यदन् निमित्तत्वपक्षे पठितः 'निमित्तं न्यायेन' लौकिकयज्ञोत्तमत्वरथ नैमित्तिकसंविधानेन प्राप्तात्वात् स्वार्थोपादानो भवति । वी. २।४।१२ श. १०२.

● निमित्तनैमित्तिकमात्रस्तु अनादित्वेऽपि शब्दाय-योरेव इह (संश्लेषेऽपि) अविवक्षितः । वा. ३।३।६।१३.

● निमित्तकालयोरेककार्यभावात् । कथमेककार्यभवः ? निमित्तकालयोरेककार्यभावात् ते प्रतिनर्मो उपादीयते । तत्र अग्यतरोपादाने कृतार्थत्वात् एक प्रति उपादीयते । उभयोपादाने वाचकमेवः । निमित्तस्य अन्वत्वात् तस्मिन् उपादीयते । वा. ६।३।१२ पृ. १४०८.

● निमित्तभावश्च नैव बचनात् भविष्यतीति । यदि-येन प्रयुज्यते, भवति तत् तस्य निमित्तम्, यथा आरामोपकस्य आरामो वेतनराजे प्रयोजको निमित्तं च । आरामे सति तस्मै वेतनं दीयते वेतनेन समर्थो भवति आरामं रक्षितुम् । भा. १।१।११ तर्ककं २.

● निमित्तभेदाद्य नैमित्तिकभेदसिद्धिः । वा. ३।७।१।२४.

● निमित्तरूपोद्देश्यविशेषणस्यपि ईशितोद्देश्य विशेषणस्यैव प्रहैकवाधिकरणन्यायेन अविवक्षा । भाट्ट-६।५।६.

● निमित्तविधिः मन्त्रः नाशयेव । बाल. पृ. ६५.

● निमित्तविधिसंरूप, अर्थकारः 'यां वा अश्वकुंभं यजमानस्य देवतामन्तरितः तस्य अश्वद्वयत्वेन वा पात्रा-पत्वं दधिप्रहं गृह्णाति सागपत्येवैतान्' । बाल. पृ. ५५.

● 'यज्जगतां सावित्रेणिरनुज्जयत्' 'सतदस्य देवस्य' इति उपसर्गादि सामानाधिकरण्यादेन वाचकत्वे कृते विनिर्णये सति निमित्तविशेषणसंयोगान् अतदर्थं वरीणो भवति । वा. ३।१।७।१४ पृ. ८४०.

● निमित्तविशेषणविधिसिद्धम् 'वसोभवं इवितार्तै-मापतेत्' इत्येव उभयपक्षम् । आचारमयूर. पृ. ५८.

● निमित्तविशेषणमविहितम्, यथा अम्बुदपेदी 'विकर्षं इविरम्बुदेति' इत्यनेन निरुपहृतिर्विशिष्ट-द्रोहो निमित्तपुत्रम्, तत्र निर्वोषो विशेषणम्, तद्विहितम्, निर्वासात् प्रागपि ब्रह्मोदये एव अम्बुदपेदिः कर्तव्या भवति । तथा वा- 'यस्य सर्वाणि हवीषि नरयेतुः... आग्नेन... यजेत' अथ सर्वेषां अविहितम्, अत्रच-मात्रस्य नापीऽपि आग्नेयः । क्रे. ६।१।१, ६।५।१ (विश्वेरे इह-यम्). ● निमित्तविशेषणानामविवक्षा

इति हविशार्थधिकरणे (६१५।१।२८-२९) सिद्धम् ।
 पु. ६।५।१।२३.

● निमित्तसंपातो षम भवति तत्र किं अन्य-
 निमित्तको मर्धः सपुत्रीयते अथ विकल्पते अथवा माप्यने
 इति विचारः । सप्रुचयः सिद्धान्तः । वा. ३।५।२।२।३३.

● निमित्तसंपादो निवेपः प्रकरणं सामान्यम् ।
 विशेषनिधित्वा चातिशेयविशेष्यते । भा. ३।६।१।१०.

● निमित्तसूत्रम् । प्रथमगार्थप्रतिज्ञा 'तस्य निमित्त-
 परीधिः' (१।१।३।३) इति सूत्रेण क्रियते । अन्यकारणेषु द्वे
 (श्रु.) निमित्तपक्षस्य ज्ञातीय प्रयोजनम् । सोम. १।२।१
 पृ. २. ● येन विना निमित्तपक्षीतिर्न पर्यवसति तदेव
 निमित्तस्वरूपान्तर्गतम्, इतरत्तु प्रथमावगतमपि अन-
 पेक्षितत्वात् अविवक्षितम् । सोम. ६।५।६ पृ. ४८५.

● निम्नगाप्रवाहस्यायः । अन्यत्र प्रवृत्तस्य जन्मान-
 तरेणैव शान्तिरूपवित्तप्रवाहस्य निम्नगाप्रवाहस्यायेन
 अन्यत्र नयेत अनिच्छेदाः । संप्रहः.

● निम्नगाप्रवाहश्चयः । यथा नदीप्रवाहप्रतिताः
 कीटाद्या आकर्तादावतन्त्रमासु ब्रजन्तः कर्म न लभन्ते,
 तथा जन्मतो जन्म प्रदयो जीवाः स्वकर्मभ्रान्ताः सुख-
 नैव लभन्ते । उक्तं च पञ्चदश्याम् ' कुर्वते कर्म भोगाय
 कर्म कर्तुं च भुञ्जते । नयो कीटा इकारतादावतन्त्र-
 मासु मे ॥ ब्रजन्तो जन्मनो जन्म लभन्ते नैव निर्वृतिम् ।
 तत्कर्मपरिवाकाने कक्षाभिधिनोद्भवाः । प्राण्य तीररुह-
 न्छाया विश्राम्यन्ति यथासुम् ॥' इति । साहस्री. १५१.

● सिन्धुत्वम् चन्दनगन्धयैव अग्नि-वञ्जिका, न तु
 पन्थान्तपणम् । कु. १।३।५।१३.

● नियतनिमित्तकं नैमित्तकं वैदिकं कर्म, यथा
 ' यावज्जीवमग्निदोमे जुहोति ' ' वसन्तेवमन्ते ज्योतिषा
 यजेत ' । साह. पृ. ८५, ● नियतनिमित्तक. नैमित्तक-
 पुत्ररापोधिकारविधिः ' यावज्जीवमग्निदोमे जुहुयात् ' इति ।
 पू. १४.

● नियतपदक्रमा हि मन्त्रा भवन्ति । भा. १।२।५।
 ३१-२.

● नियमोऽपि (यावज्जीविकायाश्चरूपः) न कर्म-
 धर्म, कर्तृधर्मोऽपि इत्युक्तम् ' कर्तृधां प्रतिषेधोमात् '

इति (२।३।१।२) । भा. ८।१।२३।२१, ● नियमः
 कर्तव्यतयोपरिदण्यते । यश्च कर्तव्यः स कस्याणोदयः । नो
 न कर्तव्य. स पाणोदयः । ६।१।५।२२.

● नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् (वि.
 ३।७।१।७) इति न्यायः । ऋत्विगवाक्येन द्रुष्टव्यमपि यो
 ऋत्विगवादानर्थक्यापत्तेः एतेनैव च ' वरीतभ्येन मैत्राका-
 ह्दृश्यात् विकल्पेन अभ्यर्च्यार्थिवाक्याना वरीतभ्येनार्थक-
 व्यापत्तेः ऋत्विग्विसिद्धिविधौ तु ' नियमस्तु ' इति न्यायेन
 अभ्यर्च्यार्थिनामेव ' ऋत्विगवाक्यापत्त्यात् वरीतभ्येनार्थक-
 यानधिज्ञैः । सु. ३।७ पृ. २२.

● नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ।
 ३।७।१।७।३६ ॥

ज्योतिष्टोमे ऋत्विगः सप्तदश इति समधिगर्षं प्राहू ।
 इदानीं कर्ममे नै सप्तदश इति चिन्तते । सप्तविंशतो ये-
 केचित् सप्तदश इति उच्यन्तेषु पूर्वसप्तस्य निरतार्थः
 त्वराग्दः । न अनियमा किन्तु नियम एव । स तु
 दक्षिणाभिः सद् भूतीनां अग्नीवादिचन्दनाना संवीयात्
 सामानाधिकरण्यात् संवन्धात् अवग्रहत्वम् : ' द्वादश-
 शतं दक्षिण ' इति प्राहुः ' ऋत्विग्यो दक्षिणा
 ददाति, प्रथममग्नीवे ददाति, ततो ब्रह्मणे, ततो होत्रे '
 इत्यादिना ' प्रतिहर्षे आनताः ' इति दक्षिणाध्वये
 ' ऋत्विग्दः ' इत्यनेन अग्निं वज्रणे, इत्यादीनां सामा-
 नाधिकरण्य श्रवणे । तेन चमगावर्षुवर्जिताः सप्तदशैव
 दक्षिणाभिः संवदाः श्रुताः । तस्मात् ते एव सप्तदश
 ऋत्विजो गान ।

उन्त्वा च यजमानस्त्वं तेषां दीक्षाविधानात् ।
 ३.७ ॥

सिद्धान्ते हेचन्परप्रतिषादनार्थं सूत्रम् । तमे ' ये
 ऋत्विजस्ते यजमानाः ' इति ऋत्विग्येव यजमानत्व-
 मुक्त्वा तेषाम् ' अभ्यर्च्युर्गृह्यति वीक्षयित्वा जगान् वीक्ष-
 यति, तत्र उद्गातारम्, ततो होतारम्, ततश्च प्रतिप्रस्थाता
 वीक्षयित्वा अर्चिनो वीक्षयति, ब्राह्मणान्छस्त्रिनं वज्रणः,
 प्रस्तोतारमुद्गातु, मित्रावर्णं होतुः । ततश्च नैवा वीक्ष-
 यित्वा वृतीपिनो वीक्षयति, अग्नीवं ब्रह्मणः, प्रतिहर्षा-
 म्भ्रातुः, अञ्जवार्कं होतुः । ततश्चद्रुतेता वीक्षयित्वा

परिदो दीक्षयति, पोतार ब्रह्मणः, युनसाम्यमुद्रातुः, प्राथमर्तुं होतुः । तत्समन्वो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वा आचार्यप्रेषितः' इति वाक्येन दीक्षायाः विधानान् तेषामेन कृत्स्नत्वमवगम्यते । तस्मात् चमसःवर्षु- वर्जिता ब्रह्मदण्डः कृत्स्नः सतदस्यैव । चमसो होतवन्त- रमुच्यवार्थः । के.

● नियमः दर्शपूर्णमासतन्मतदेवतामृतदेवतायाः उपासुषाये । भा. १०।८।१६।४९-५०. * 'नियमः परिशंखना वा न -यव-र्याद् विनेष्यते । नित्यतामात्र- कापि तु नियमः किं न सन्त्यते ॥' वा. १।३।८।२७ पृ. २८२.

● नियमो बहुदेवते, विचारः स्यात् । १।३। १३।४२॥

' स एतात् पशून् आश्रियेभ्यः जाम्बालमते ' ' वैश्वदेवं धूम्रमालमेत ' इत्यादौ बहुदेवत्या. पशवः । अग्नीषोमीये ऋत्विपर्यो अग्निमुपैते मेषपतिशब्दः पशुचरान्तो द्विचरान्तश्च ' मेषपतिव्या मेषम् ' ' मेषपतये मेषम् ' इति । तौ च बहुदेवतेऽपि चोदयेन प्राप्ते । तत्र किं द्विचरान्त. (' मेषपतिव्यो मेषम् ' इति) बहुचरान्तत्वेन ऊदितमः एकचरान्त- तस्तु निवर्तते, किंवा उपासति विकल्पेन निविशते इति विचारे पूर्वप्रधानम् । बहुदेवते पत्नी द्विचरान्तत्वेन अनिदेश. इति नियमः । तत्र च विचारः बहुचरान्तत्वेन ऋः स्यात् इति ।

विकल्पो वा, प्रकृतियत् । ४३ ॥
पूर्वपशु वाक्येन 'प्राथमर्तुं सिद्धान्तमाह । सर्वं द्विचरान्तो मेषपतिशब्दः ऊदितमः । एकचरान्त- स्याति तु बहुविधत् प्रह्वो इव विकल्पः स्यात्, सोऽपि विकल्पेन प्रवर्तेत । गणमिश्रयेण एकचरान्त न विरुष्यते । तस्मात् द्वापि विकल्पेन प्रवर्तेते इति सिद्धान्तः । के.

● नियमः वैदिकस्य वैदिकमेव निमित्त इति । अथ धामवसादो भूमिभारः । पराक्रमः. २२।२.
● नियमाश्च मानसं इयं । भा. १०।१।१।४९.
● नियमेन उपसंहारस्य उपसंहारविषये प्राप्ते उपसंहारः विधि. । यात् पृ. १७. ● नियमेन तत्र साम्यं च प्राप्ते

परिशंखयविधिः ' इयाममृग्णन् रथनामृतश्वेतश्रामिधानी- मादत्ते ' । पृ. २६. ● नियमस्य अन्याश्रितस्य अन्या- र्थत्वे 'पारिरे वीर्यकामस्य मृतं कुशान् ' इत्युदाहरणम् । सु. पृ. ३२१. ● नियमस्य अमिषपशुत्तयेभ्यो आचार- विरोधः स्यात् । भा. १।३।६।१४. ● नियमस्य शव- ष्ठीविकल्पस्य दार्शयिकेणामासिकस्य सौषरी नानिदेशः । ८।१।१३।१०-१२.

● नियमादौ अपूर्वं अथवात्म्य, स्वयं तु दृष्टान्त- क्त्वात्पूर्वजनकता । वि. २।१।२.

● नियमादृष्टम् । ' दृष्टे स्याति स्वयं नियमा- दृष्टमित्यते । अर्थस्य पुत्रशयं च तदर्थयोग्यकल्पन. ॥' वा. १।३।८।२७ पृ. २८३.

● नियमादृष्टार्थेन अत्यन्तादृष्टार्थं बाध्यते, अत्यन्त- वाच्यः । वा. ३।३।७।४४ पृ. ८६०.

● नियमापूर्वं जिघात्तं न मरति । वा. २।१।१।१ पृ. ३७१. ● नियमापूर्वम् । नियमस्य दृष्टकृतकत्व- नात्वात् तन्मन्वप्यपूर्वमेव कल्पनीयम् । अत्रपातनियम- ज्ञस्य यथा । के. २।१।२.

● नियमार्थः एष वादः ' यदाहवनीये जुहोति ' इति । अन्तरेमाषि च यच्चन आहवनीये होमः अन्यम च प्राप्तः । तदेतन् नियमशासनम् । भा. २।२।१।३.

● नियमार्थः क्वचिदिति. (१।३।४।१६) । ' सत्त्वलोम- धर्मासंभवे विकल्पान् सोमघर्मान्तुत्वादेवत् पूतीकतात्वात् ' इति । कश्चन हि ' नियमार्थः ' इति । वा. ३।६।१।४५०.

● नियमार्थः सूतीवपत्तये व्यापारणे आश्रयविधिः । संकर्म. १।२।१८. ● अत्रान्तो विधीयमानो न नियमार्थो ष्यति । वा. ३।३।४।१६. ● नियमार्थः कर्तृवैशकत्वविषयः । भा. ४।२।१।२३-२८.

● नियमार्थं गुणश्रुतिः । ३।६।१।४।४०॥ अग्निहोमे ' यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानमिषुण वात् ' इति सोमस्य पतिविधिः पूतीको नाम हाहात् भूत एव । स पूतीक किं सोमेन वमानविधानो न वेति विचारे नेति पूर्वपशु उ स्ये प्राप्ते सिद्धान्तस्य- सिद्धम् । गुणस्य आगुणस्य पूतीकस्य श्रुतिः नियमार्थः । होमार्थावे होमघट्टो अनेकस्मिन् द्रव्ये प्राप्ते पूतीकस्य

नियमः कृतः, पूर्वीक एव सोमवदणो प्रायो नान्य इति । तत्र च पूर्वीकः सोमवेनैव प्रतिनिर्वापये न यागद्रव्यवेन । तस्मात् सोमेन समाननिधानः पूर्वीकः । सर्वे सोमघर्ताः रुचादयः चोदकेन निधेन आवृत्त एव पूर्वीकस्य विधीयते इत्यर्थः । गुणश्रुतिः इत्यत्र पुनःश्रुतिरिति कुतश्चेत् पाठः । अथैशु स एव । के.

• नियमार्थांशुतिरिति चेन्न, श्रुतिप्रसंगाना निधेनानिर्वपितुमशक्यत्वात् । सर्वे एव नामत् नियमः अथ भाववृत्तिफलवदन्वाद्यः । तथापि तु यत्र अर्थोक्तिरावश्यामि वस्तुवन्तराणि भवन्ति तत्र एकत्रयणवेदीन इतरत्रिगतिः । या २।२।६६।२८ पृ. ५६४. • नियमार्थांशुतिर्भवति । कोऽर्थं नियमः ? अनियतस्य नियता । भा. ४।२।१।२४ । यस्यो विधिमतरेण प्राप्नोति तत् श्रवमाण शनियतानो प्रविद्यन् नियमोऽभिधीयते । तुप्-

• नियमपरिसंख्ययोः इतरपरिवर्तनविशेषेऽपि यत्र प्रायेण समादेशमात्रिः । (सधे यजेत) तथापि षाण्णस्य द्वात्रिंशत् अक्षणे विधाक्षेपात् प्राप्नुवतो विधमादेः संज्ञानामेन प्रथमोपस्थात्वात् विधेयमादिशततया प्रत्ययत्वात् भावरूपत्वेन संपुनरारंभाद्य अप्रामादापविपूरणमेव फलम्, विधमादिनिवृत्तिस्तु तद्वैपयित्वात् अमातावपरिपूरणनियमात्नित्यादिवाच्य न फलम्, परिसरुपाया तु उभयोरपि मिलापत्वेन अमातावपरिपूरणस्य फलवार्त्तमात् इतरपरिवर्तनमेव फलम्, एवं च ' सधे एव यजेत ' इति एवस्मरेण फलपरिणं अशेषव्यवच्छेदायैम्, न तु परिसंख्यायामिव अन्ययोगस्यवच्छेदायैमिति नियमपरिसंख्ययोः फलभेदात् अथर्वनीयः तुतीयो विधिप्रकारः । सोम ४।२।१९.

• निवमपरिसंख्यायित्री प्रायेण तिनित्योमनियसावेव । मणि. पृ. ९९.

• नियमविधानार्थां द्रव्येषु गुणश्रुतिः । ' वायव्यं श्वेतमात्मनैत ' ' सोमरोद्र चर्धं तिवैपेत् शुक्लाना मीहीणाम् ' ' वैश्वं चर्धं तिवैपेत् शुक्लाना मीहीणाम् ' इत्यदी । भा. ४।२।१०।२५.

• नियमविधिः अदृष्टार्थ एव । यथा- प्रकृतौ वैश्वंत्वकदे. दृष्टार्थतरयोः अदृष्टार्थयोः अत्यन्तरय

कनिद्रिकृतौ नियमः भूयते । वाल्. पृ. २४, • नियमविधि अवधातादिसंस्कारविधिः । भा. ४।२।१।२६, • नियमविधिः कर्तृदेशकालविधिः । ' अग्नि-होमस्य षड्कर्तोरैक कृत्वित् ' ' दर्शपूर्णमाद्येषोश्च-कृतोश्चत्वार ऋत्विजः ' ' चतुर्मास्यां षड्कर्तृणां पञ्च ऋत्विजः ' ' षड्भ्य-षस्य षड्कर्तोः षड् कृत्विजः ' ' यौमत्याभ्यस्व यग्नकृतो. सप्तदश कृत्विजः ' इति । ' सधे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत ' ' प्राचीनपण्ये वैश्वेदेयेन यजेत ' इति । ' यौर्णमाभ्या यौर्णमाभ्या यजेत ' ' अमत्याभ्याममाभ्याभ्या यजेत ' इति । भा. ४।२।१।२३-२४ • नियमविधिप्रे-पस्य ' सोमेन यजेत ' इति । वि. ४।२।९. • नियमविधिः । ' नियमः वाक्षिके सति ' यत्र तु प्राग्बचनात् वाक्षिकी प्राप्तिः संभावते, तत्र अप्राक्षिकस्य पुरवत् सो विधिः प्रवर्तते, स नियन्तृत्वात् नियत इत्युच्यते यथा ' मीहीनवहति ' इति । तण्डुलविष्वस्यधक्षिणवेदेन तमिद्रेण न-प्राप्तिसाधने विधेः फलम्, किं तर्हि अमातावपूरणम् । उदप्रतिपक्षे च तण्डुलैः स्यात्प्राप्तौ आक्षिप्येन् । पूरणे तु वजि वा तेषा निवृत्तिः अतो अर्थात् न वाच्यम् न च तद्वारधं नियमः । वा. १।२।३।७ इ. १५९. • नियमविधिः प्रतिशस्यविधिना बाध्यते । वाल्. पृ. १४४. • नियमविधिर्विधीयमान् । पराऽह्याः ४०।२. • नियमविधिः यथा वाजपेये ' यशुक्यं रथमभ्यर्चये ददाति ' अथ अत्यर्थे प्रयेति । वि. १०।३।२०. • नियमविधिः वायवेषादिविहृतौ वैश्वंत्वकाना प्राकृताना मध्ये अत्यन्तमपुनःश्रुतौ । भा. १०।३।१।६।१-५७. • नियमविधिः वायवपदो श्वेत-गुणस्य ' वायव-श्वेतमात्मनैत ' । वि. ४।२।१०. • नियमविधिना अपूर्वविधिबाध्यते । यथा ' अवाप्तु यजुषा ' इति त्रिगवेषु अपूर्वविधिः सत्यैः यजुष्येव नियमविधिरेव । वाल्. पृ. १४३. • नियमविधिना ' परित्यज्या विधिबाध्यते, यथा ' कर्तौ भाष्यंशुपेयात् ' इति । पृ. १४३.

• नियमविधिभेदाः सर्वे । ' विधिपरि द्विधियः ' इति विश्वौ शाल्वीयावामकारो द्रष्टव्यम् । के.

• नियमविधिर्विधेयानं मणिपुत्रात् ' तिधि. विधिः ' इति वि-दी मणिप्र वे द्रष्टव्यम् । के.

* नियमविधिसंग्रहे अपूर्वविधियोगात् । सोम. ६/७/१.

● नियमशास्त्रं यत्र अनियमवद्रवः, तद्विषयो विहायते । भा. ११/१/१६.

● नियमसंग्रहे अनियमावृत्तयः । सु. पृ. ५२५.

● नियामकं न आनन्तर्यम् । भा. ३/१/१४ २४-२६.

● नियुत्वाद्वाक्यस्य नियुक्तवस्तुप्राप्तयेवताक-
शेषत्रयचक्रमांशविधियवत्तम् (एतमेव शब्दं चाप्ये
नियुतने आलमेत इति) । सोम. १/१/१ पृ ५.

● नियोगः कार्याभिधायी लिङ्गादिः । अत्रार्था-
दिवाक्येषु 'देवदत्त समिधमाह' इत्यादिषु 'प्रवर्तमाने
देवदत्ते' शब्दस्य एवमन्वयव्यति 'बुद्धिपूर्विकेयमस्य
प्रवृत्तिः, यथाइ बुद्ध्या प्रवृत्तत्वात्प्रथममि मरविद्येताम्, अर्
च न च क्रियमानात् प्रवृत्तः, नारी कृत्वाभाव्यमात्, नारी
पञ्चशतवशव्यमात्, दि-नु कार्यावगमात् । स्तनशलादि-
काऽपि क्रिया शक्यस्या कार्येण तावद्यता, तावद्दं न
प्रवृत्तः । न च ता शेषःसाधनता वैव कार्यता । शेषः प्रति
साधनःसम्पन्नः, अत्रय कृतिं पुत्रप्राप्तक मति प्राधान्यं
साधनत्वस्य कार्यत्वम्, क्लेशाव्यनस्तु कर्मणः कल्-
यापन-वस्तुविधायिकी कार्यता, इति म-दा न मेदं प्रति-
पत्तवन्तः । तथा सुतास्य कल्पापनता विना कार्याव्यति-
रसित, अतः कल्पापनताऽतिरिक्ततावैरीष्यात् प्रवृत्तिर्मम
इति देवदत्तोऽपि तदवगमादेव प्रवर्तते इति कथयति ।
तद्वश्यमश्यास्य शब्दानन्तरं भवत् शब्दनिष्पन्न एवेति
कार्याभिधायिका लिङ्गशब्दात् कथयति । तत्र कार्यं
अनियमविधेयं इति स्थिते 'आदिशोऽनं लुप्त्या स्वर्ग-
कामः' इत्यादिषु वाक्येषु यथायथाऽन्तःकारण स्वर्ग-
कामपदेन नियोज्यतया स्वर्गकामः समर्पणीयः इति
स्थितम् । यत्र कार्यवस्तुप्राप्ते च नियोज्यः । स्वर्गकामस्य
च तस्मिन्नेव कार्ये बोद्धव्यता अप्यस्य, यदेव तस्य
कार्यमन्तःसाधनतामनुभवितुं शक्यते । न च क्रिया शक्य-
मतिनी कालान्ताभ्यामिति कले हेतुर्भवति । तेन सा
कार्यतया नियोज्येन सह नातीते, यत् काला-अन्त्यादि
कार्यम्, तदेव तेन सह अन्यत्र गतुमर्हति, इति क्रिया-

ऽतिरेकि मानान्तरावेद्यमेव लिङ्गादयः कार्यमभिधयति ।
तत्र मानान्तरापूर्व्यात् अपूर्वमित्युच्यते । ननु ह्यपि
कार्यस्य कृतः सिद्धिः । यथादेरिति चेत्, अनन्तर-
माविता नर्हि कथस्य प्रवृत्ता, क्रियानन्तरमाविनस्तस्य
फलहेतुःयात् । लच्यते । अनन्तरमावित्वेऽपि तस्य न फल-
मयन्तरं भविष्यति, सहकारि-वैषम्यया विलम्बोपपत्तेः ।
न च सहकारि-वैषम्यया कारणभावदानिः । किं तत्
सहकारि इति चेत्, देयशक्यत्वादिप्रति न्ययः । न च
तस्य विशेषज्ञानमन्तरेण क्रियितुमर्हति । न च फलजनक-
तया गुणभावनात् अपूर्वस्य नाकार्यत्वदानिः, अत्रानुगुण-
नियोज्यतामाय फलानुद्वेगात्सवलम्बनात् । यथा आगतं
एव संविदधानः स्वामी गर्भदासकरोत्यरोति, तद्वदेव
इति । तद्वच्च अनिष्ठाभिधाने स्थिते कार्याभिधायिका
लौके नियोगस्य लिङ्गादेरन्वयेति । ऋजु. पृ. २८७-८८.

● नियोगः नियुज्यते अनेन इति नियुक्तं नियोज्य-
शब्दाभिधेयो लिङ्गादिः । ऋजु. पृ. १६. ● नियोगः
विधिः प्रेरणा शब्दभावना इत्येकोऽर्थः । वाल्. पृ. ७५.

● एकस्यापि नियोगः अनुव्यवभेदात् भिद्यते । वृहती,
पृ. १९. ● न च कार्याधिकारे नियोगो वागस्य कर्तव्यो
वश्यति, यत्न एव कर्तव्यताविधेः । ऋजु. पृ. २९,

● यस्मिन्नप्येव पुत्रयो नियुज्यते स विपश्य इति नैव
कर्मणि प्रेरकतया विषयिभावः । किं तर्हि ? तत्र कर्मणि
पुत्रयो (नपुत्रयो) कार्यं बोध्यते इति । कर्मणोपनमय हि
पुत्रस्य नियोजनम् । एतदुक्तं भवति, कर्मणि यायादौ
कार्यभूतो नियोगः प्रदीयते, न पुनः कर्मण्येव प्रेरयति ।

पृ. ३०. ● विवर्शानियोगोऽपि ब्रह्मचारिणोऽनुचितः ।
सु. पृ. १८५.

● 'नियोगेन विकल्पेन द्वे या सक्त समुचिते ।
संन्यः समुदागो वा निदिष्टा भिक्सेवया ॥' (या.
१/३/१३० पृ २९३) इत्यनेन न्यायेन बहुवचसा-
वधान्यतीतिशब्दस्य । सु. पृ. ७४२.

● नियोगस्य । प्रमाणान्तरावयवेऽपि हि लौकिके-
ऽर्थे नैव नियोगस्य कार्यावधानसिद्धयवशा अशक्यते ।
वृहती. पृ. १५८.

लौकिकव्यवहारविरोधात् । अपूर्वसंभवात्प्राप्तौ लौकिक-
क्रियासंभवात्प्रधानतयाकामानुषङ्गत्वे । वैरोत्तानुपपत्तेः ।
अव्यक्तप्रयोगाग्राह्यात् साहचर्यकथापि वाचकत्वाभि-
मानात् अपूर्वाभिधानविरोधादिति चेत् ? ननु
अनेकार्थत्वमप्यायं इत्येवदेव कुतः ? अनेकव्यक्तिव्यवहा-
रौरथात् इति चेत् ? ननु अपूर्वमपि नैकविषयवागद-
वर्ति नामेति कथमेकार्थं विदुः ? कृतिव्याप्यतायाः प्रवृत्ति-
निमित्तत्वं सर्वव्यतिरोक्तात् रूपमेवेदमिति अपूर्वागोत्र-
जातिरस्या लिङ् । एकव्ययव्यादिसद्वदिति चेत् ? इत्य-
भोक्तारिख-वा क्रियायाः किमपराङ्गत्वं ? यद्वा कर्तृ-भवात्-
रूपवा अभिधानाय कः पतिरिव लिटादिः शब्दात्-तत्-
सुक्ते च रोचयते । इत्यन्ताग्रेऽपि कर्तृभवात्मेदात् अय-
मशेष इति चेत् ? न । भेदाभावात् ।

यदि मन्येत, ययति कर्तृभवात्सद्वदस्यं तद्यपि
कृति प्रति ईक्षितत्वमना कर्तृभवात् अपूर्वस्य तदुद्देशेन
पुरुषप्रयत्नयोगेति कृतेः प्रवृत्तेः । एव च लिटादिप्रवृत्ति-
निमित्तम् । न चैवमुक्ता क्रियाकर्तृभवात्, तस्या दुःप्रयत्ना
या प्रति प्रधानभावविरोधः । ओदनाऽऽद्यस्यैवमुक्तकृति-
व्याप्यताज्ञौदनसिद्धेः तस्याः कर्तृभवात्, सा तु
अव्यक्ता शक्यन्तरमन्तरेण लिटादिवोचर इति । तत्र
विरोधाभावात् क्रियाकर्तृभवात् । न एतत् अपूर्वमुद्दिश्य
कृतिः प्रवर्तितुमर्हति । सा हि पुरुषप्रयत्नः । स च इच्छा-
नुग्रीवति तदेवोद्दिश्येव । यद्विच्छाकर्म तदेव च तस्याः कर्म
यन्तुष्यत्, सुगानुपति वादिच्छायाः । न च अपूर्वे सुग-
मिति कथमिष्टम् ? अनिष्ट चेत्, कर्म तदुद्देशेन कृतैः
प्रवृत्तः । इत्यात्तत्तत्तत्तः अगुणमपि अनिष्टमपि अपूर्वं
कृतिं प्रति प्रधानमिति चेत् ? तन्न वादः अगुणमप्यतीति
अनमित्यस्यैव धूमः । आनन्दस्वभावं वा विशानम्,
' विशानमनन्दम् ' इति श्रुतेः । प्रमाणान्तरविरोधात्तत्रैव-
मिति चेत् ? न । इत्यपि सत्यं साध्यात् । समिदादि-
विषयस्य अपूर्वस्य अननुष्ठेयस्य अनुष्ठेयाधिकारापूर्व-
भावत्वेन कर्तृभवात्तानुपपत्तौ । स्वार्थानुगुणत्वात्
आपूर्वस्य अनुपपत्तापि इच्छाविषयत्वमिति कुपो मान-
न्तरविरोध इति चेत् ? न । क्रियाभागी लघीहित-
साधनत्वात् ; तथाभावात् । नैमित्तिकनियेषापूर्वस्यैव कर्म-

विरोधोः तदनुपपत्तेः । एवं च नैमित्तिकनियेषापूर्वस्यैव
आपूर्वसिद्धिरिच्छादीनाम् । निमित्तत्वतो निमित्तप्रधान-
क्रियाकर्तृस्य सिद्धित्तरीयाचारच्छिन्नस्य नियोज्यस्य क्रिया-
कर्तृस्यैव तदनुपपत्तेः । प्रधानानुपपत्तौ तदनुपपत्तेः
अव्यक्तस्यैव तदनुपपत्तेः । प्रथमानुपपत्तौ तदनुपपत्तेः । अथिच
व्यतिरोधोऽपि निमित्तोऽपि नियोज्यः कस्यात् निमित्तोप नैमित्तिक
कर्तृभवात् ? तस्याः आध्यात्मविनामिनीत्वेन तदनुपपत्ता-
भावात् ; तत्र तदनुपपत्तौ यथात् तदनुपपत्तेः
नास्ति । न च आध्यात्मिक स्वर्गादि सति कर्मणि भवति
निमित्तोऽपि । तस्मिन्नुपपत्तेरिति चेत् ? निमित्तानी-
मायेवादिष्यति न तावन्नवमविद्यापूर्वस्य, भाक्तौ वा
साधनभावस्त्वेषाम् ? नहि तस्य भाक्तत्वे इतिस्त्वेषा-
संज्ञयो घटते । न तत्र उपचरिताद्विभवो माणवको
दाहपानयोरेवमुच्यते । तेषा च विषयत्वमेकम्, नाना च
करणत्वं मन्त्रिकरभ्युपेयने । तयोर्भेदप्रधानोपपत्तौत्वात् ।
प्रतिवस्तुत्वयोश्च विषयो वयाप्यतीति न्यवतिष्ठते । तयो-
च्चारिताश्च आदिष्यत्यः ' दर्शपूर्णमाशाग्राह्या समंज्ञानो यजेत'
इति मनुद्वयनेः तथैव विषयभावमनुभवति इत्येवमेव
एषामपिस्वरापूर्वे प्रति विषयत्वम् । उच्यन्तु गन्तु
करणम् । स च स्वराधीनः, न प्रतिवस्तुधीनः । स्वर्ग-
वैराग्योपादीनाम् ' यदादेशोऽष्टाकपालः ' इत्यादिभ्यो
अभिरुभावमवगतमिति तदनुवर्तिनी साधनताऽपि
विधेयः । न चैव अन्वयनियेषाग्राह्याग्राह्यत्वान्नः । गणा-
धुतकरणाणीनसिद्धिग्राह्यं सममापूर्वम् । यत्र च अत्र
कर्मणि भूयते, इति नैवोपास्यत्वात्तत्त भवितुमर्हति ।
अनेककरणाग्राह्यत्वं च एकव्ययव्यपि क्रियाया लोकेऽपि
तद्यमेव । यथा अथेन येषिकृता यद्भवतिमित्येवैः
संचरते राज्ञा प्रयोगे इति । अत्रान्तरव्यापारमेदात्तत्तत्त-
माध्याना मेद इति चेत् ? इत्यपि उपपत्तौत्वेन अवा-
न्ताप्यत्वात् ; तेष च प्रयामेवमिति भिद्यते इति समानम् ।
एवं च आन्वोपपत्तौत्वात्तत्त न संज्ञो यमाणात् । परमापूर्व-
प्रयुक्तत्वेऽपि अन्वय-व्यापारोपपत्तौत्वेन माध्याम्यस्य
मेदात् अपूर्वमाध्याम्यनियेषितत्वात् च तेषाम् । अन्वया
तदभेदे संज्ञपत्तौत्वात् । तस्मात् यथैव अथिचारापूर्वोपति-
समये आन्वोपादीनामवगतमिति तदनुपपत्तौत्वात्तत्तत्त

लौकिकप्रयोगविरोधात् । अपूर्वकर्मव्यवसायास्तु लौकिक-
क्रियासमर्थतानामन्तरिपक्षानुपलब्ध्येः वैपरीत्यानुपपत्तेः ।
अत्यन्तप्रयोगान्मात्रम् । अस्मिन्कर्मणि यावत्कर्मणि
मानात् अपूर्वविधाननिवर्तकविरुद्धिरेति चेत् । ननु
अनेकार्थव्यवसायस्य इत्येतदेव युक्तः । अनेकवर्तकत्वव्यवसा-
योरथाव इति चेत् । ननु अपूर्वमपि नैकविषयमावाह-
वति नानेति कथमैकार्थं लिटः । इति व्याप्यतायाः प्रवृत्ति-
नियुक्त्ययं सर्वत्रान्विष्टोपात्त रूपमेवेति अपूर्ववर्तक-
वाचिरेत्या लिट् । एकदाशब्दादिगण्यवदिति चेत् । इत्
भोस्तपस्विना क्रियया सिग्गपराद्म् । चरत्या कर्मव्यवसा-
यावां अनिघाताय कः पतिरिव लिटादिः शक्यन्तर-
मुक्तेय रोचयते । अन्वयमेवेति कर्मव्यवसायैव अव-
स्यते इति चेत् । न । भेदाभावात् ।

यदि मन्येत, यद्यपि कर्मव्यवसायस्य तस्यापि
कृति प्रति द्वैतिततमसा कर्मव्यवसाय अपूर्वस्य तद्वेदेन
पुरुषप्रवचनत्वेति कृतेः प्रवृत्तेः । सैन च लिटादिप्रवृत्ति-
निमित्तम् । न चैवत्या क्रियाकर्तृव्यता, तस्या दुःशक्त्या
सा प्रति प्रधानभावानुपपत्तेः । ओदनाऽऽद्यर्थमत्राहुति-
व्याप्यत्वात् शब्दोदनादिरेतेः तस्याः कर्मव्यवसाय, सा तु
अत्यन्तप्रयोगान्तरप्रवृत्तेण लिटादिगोचर इति । तत्र
विशेषाभावात् क्रियाकर्तृव्यवसायः । न तत्र अपूर्ववृत्तिर-
वृत्तिः प्रवृत्तुमर्हति । सा हि पुरुषप्रपन्नः । स च इच्छा-
नुगामी तदेवेति चेत् । यदिच्छान्तं तदेव च तस्याः कर्म
कल्पयन्, ह्यनुगम्यति वाचिच्छायाः । न च अपूर्वं सुप-
मिति कर्ममिच्छम् । अनिष्ट चेत्, कर्म तद्वेदेन कृतेः
प्रवृत्ति । अन्वयतायावत्तेः अनुगमयति अनिष्टमपि अपूर्वं
वृत्ति प्रति प्रधानमिति चेत् । तर्हि शब्दः अवगम्यतीति
अनन्वयत्वत्तु पूम् । अत्यन्तत्वभावं वा विज्ञानम्,
'विज्ञानमामन्दम्' इति भुक्तेः । प्रधानान्तरविरोधादेर-
मिति चेत् । न । इहापि तस्य शक्यता । तस्मिन्नादि
विषयस्य अपूर्वस्य अननुपपत्तस्य अनुपपत्तिरपि अपूर्वं
परत्वेन कर्मव्यवसायस्युपपन्नतात् । अर्गावतुक्तव्यात्
अपूर्वस्य अनुपपत्तस्य इच्छाविषयत्वमिति युक्तो माना-
नादविरोध इति चेत् । न । क्रियाभावमिति समीक्षित-
शक्यतायाः । तथाभावात् । नैकविविधविषयैः अपूर्वैरोच्यते ।

विरहिणोः तदनुपपत्तेः । एवं च नैकविविधविषयैः अपूर्वैः
नापूर्वैरिति लिटादीनाम् । निमित्तवन्तौ निमित्तप्रधान-
क्रियाकर्तृत्वमिति विशेषणव्यतिथिस्तस्य विशेषणस्य क्रिया-
कर्तृत्वताऽवगमविरोधात् । प्रधानान्तरमकर्मव्यवसायस्य
अशक्यार्थभूतकल्पितत्वात्पूर्वद्वारेणापि उपपत्तेः । अपि च
वाच्यत्वमिति लिटादीनि विशेष्यः कस्मात् क्रियामेव नापि
कर्तृव्याम् । तथा, आनुतरविनाशित्वादेन तदनुपपत्त-
भावात् । तद्धि तदुपादानुक्तं यस्मिन् सति यदुत्पद्यते,
नापि । न च आनुतिक्रमस्योक्तिरिति कर्मणि भवति
विशेषणम् । तस्मिन्नुपपत्तेरिति चेत् । विभिदात्मि-
माशेषविशेषणमि न शक्यन्तमपि तदुत्पत्त्यस्य, भक्तौ वा
शासनभावस्तोपपत्तः । नहि तस्य माच्छन्ने इति कर्मव्यवसा-
यस्योपपत्तेः । न च तत्र उपचरितवद्विभाषो माशक्तौ
वाहकत्वयोरेवमुच्यते । तेषां च क्रियारमेकम्, नासा च
शरणत्व भवतिरनुपपत्तेः । ततोर्भान्तस्यानोपासनात्वात् ।
प्रतिदस्यत्वयोरेव हि विषयो यथाप्रतीति र्व्यवहिते । तत्रो-
चरिताश्च आशेषादयः 'दार्पण्यमशान्या सर्वमात्रो चरते'
इति उच्यते तेषां तेषां तेषां तेषां तेषां तेषां तेषां तेषां
एवामपि तेषां तेषां तेषां तेषां तेषां तेषां तेषां तेषां
करणत्वम् । स च सत्त्वपत्नीनः, न प्रतिदस्यत्वीनः । स्वर्ग
वैश्यामाशेषादीनाम् । यत्रोच्यतेऽशान्यात् । इत्यादित्यो
अभिधमशान्यावगतिरिति तदनुपपत्तेर्नो शासनताऽपि
विद्यते । न चैव अन्वयविशेषणानुपासनात्वात् । यथा-
भुक्तव्यत्वीनसिद्धिः तत्र परमापूर्वस्य । यदपि च अप्य
वर्णानि भूयन्ते, इति नैवोपासनात्वात् भवितुमर्हति ।
अनेककर्मतायावत् च एकदा अपि क्रियाया लोकेऽपि
एवमेव । यथा अन्वेन दीपिकाया नृपपाणिमिरिष्ये-
एवमेव राजा प्रवेष्टे इति । अवान्तरुपासनात्वेदाद्यो-
शासनार्थं भेद इति चेत् । इहापि उपपत्त्यर्थेव अशान-
न्तरव्यवसायः । ते च प्रधानाद्यदि भिद्यन्ते इति शासनम् ।
एवं च आशेषविषयत्वयोरेव न संकतो गर्वात्वात् । परमापूर्वं-
पुण्यत्वेऽपि अशान्तरुपासनात्वेवैवेदेन शासनभावस्य
भेदात् अपूर्वभावनिवेदितात्वात् च तेषां । अन्यथा
तदमेदे संकरप्रज्ञात् । तेषां तेषां तेषां तेषां तेषां तेषां
तदमेदे आशेषादीनामन्तरव्यवसायस्य अशान्तरुपासनात्वात् ।

उपर्यपूर्वाणि अवांतरव्यापाराः शक्तयो वा तथा, फल
 प्रति अवगतसाधनभावायाः क्रियायाः अवांतरव्यापारः
 शक्तिर्वा अपूर्वं मतिष्यति । कथमन्यसमवेता अग्न्यस्य
 शक्तिः, अथति वा व्यापारवती । अवांतरव्यापार इति
 चेद् ? आद्योपादीनामपि परमापूर्वसाधनानामवांतर-
 व्यापारेषु शक्तिषु वा उपर्यपूर्वेषु तुल्यतात् पर्यनुयोगस्य ।
 अत्रपेक्षान्तावगतसाधनभावानां अग्निवादीनां अस्तद्भुवा-
 न्यस्यसमवेतान्यपि अगमान्तावगतपि उपर्यपूर्वाणि
 व्यापाराः सामर्थ्यं वेति चेत् ? तत् किम् 'दर्शपूर्ण-
 मामाभ्या स्वर्गक्षानो यजेत' इति लोकासुरासतः साध्य-
 स्वर्गवैशिष्ट्येन क्रिया कर्तव्यं नावगम्यते, स्वविशेषणं वा
 साध्यरूपं प्रत्यक्षानानुसूच्यम्, नैव तदुपटनाय अवा-
 न्तरव्यापारः सामर्थ्यं वा क्रियायां ग्राह्यं मत्स्यते ।
 फलसाधनसाधनं न फलसाधन क्रियेत्यपि निष्पद्यते, फल-
 प्रवृत्त्या एव तस्यास्तसाधनत्वात् । यथा परमापूर्व-
 साधनप्रवृत्त्यानामाद्योपादीनां उपर्यपूर्वसाधनत्वम्, ससा-
 र्गोद्देशेन प्रवृत्तयेव क्रियकर्मणो मूलादादिसाधनत्वम् ।
 न च परमापूर्वं प्रति उपर्यपूर्वत्वमेव साधनत्वम्,
 नाद्योपादीनामिति साधनम् । अथि 'दर्शपूर्णमासाभ्याम्'
 इति च 'यजेत' इति चोपर्यपूर्वत्वमभिधानम्, अपि
 तु प्रणामाद्योपादीनां कार्यविशेषसंन्येनोपलब्धानां अन्-
 रितानां अनुवाचिनम् । न चैवास्तुपचित्तान्ताभ्यामेव यथात्वं
 उपर्यपूर्वाणि प्रति कारणत्वमधिगतमित्युच्यते । अधि-
 कारकत्वसंसिद्धिसम्पन्नतायां तदुपचित्तकत्वानां अधि-
 कारपूर्वप्रत्यभिज्ञासङ्घात इत्येव अपूर्वत्वप्रत्यक्षान-
 नात् । उपर्यपूर्वत्वानां तु प्रकाशमेवोपादीनामधिगागपूर्वं
 प्रति अधिगतवित्पदव्यवहारात्मकत्वमपरत्यते संभवतां तदनु-
 पपत्तेः । तद्विद्वत्पर्यनुपपत्तयि कश्चिदपि प्रत्य-
 क्षान्तामपि कार्यरूपण्यपि नाद्योपादीनां साधनानां प्रथानं
 प्रति स्वरूपमापादाद्विदुर्महति । तेषामेवादिभिः
 परमापूर्वं जनयित्वा अवांतरव्यापारवत्यां स-कचनत्वात् ।
 तेषैव च लिङ्गत्वव्यवसायत्वात् प्राधान्यानुपपत्तेः, प्रथान-
 द्यसंभवपथैक्येन दुरसिगमत्वात् । तस्माद्यथा तेष
 आदिवादीनामुपर्यपूर्वावन्तरव्यापारवत्यां परमापूर्वं पञ्च
 वा एकहृत्कर्म तथा विदुर्महं साधनं प्रदेह एव करण-

भावः, तथा ममापि अपूर्वान्तरव्यापारवत्या एव क्रियाया
 अथि स्वर्गानुकुलेति साध्यत्वमेति शिष्टोऽपि उक्त एव
 क्रियाफलत्वप्रत्यक्षानुसूच्यम् । न च ज्ञेयकामः स
 तदुपपत्तयेव कार्यमेवेति, नानुपपत्तयेवैकान्तिकत्वमिति
 निवेदयिष्यते । दर्शितं च भावनाविधेके । वरुणो-
 हिनोपपत्तयः कर्तव्यताजानाताम्बनतायां फले चाप्रवृत्त-
 इत्युपरिस्थितिवेदयिष्यते । तस्मात् स्वर्गकामादिसंन्येनात्
 मानान्तरपूर्वाभिधानसिद्धिरिति शक्यं ।

नानि लोके 'माणवक ! संघातुयास्व' इत्याचार्य-
 वचनानन्तरं माणवकस्य प्रवृत्तिप्रवृत्तयः तस्याश्च कार्यव-
 गमाधीनत्वात् संयोगसमकर्मणश्च दुःखतया वदनुपपत्तेः
 तदतिरिक्ते कार्ये मानान्तरव्येवे लिङ्गादेः संगतिप्रदः इति
 चतुस्त्वम् । क्रियाया एव कर्तव्योपपत्तेः । दुःखतया
 अनुपपत्तिरिति चेत् ? एव तर्हि वरुणस्य एव लिङ्गा-
 दित्प्रवृत्तिपरिहारोत्पन्नसंयोगव्यवहारिकत्वम्, तादस्या
 एव तस्या व्याप्तयि प्रवृत्तिवेदोद्भवत्वेः । तदेतदपि
 अतिपेक्ष्यम् । तस्मात् मानान्तरव्यापारव्यवहारेण अपदाय-
 त्वाच्च नैव वाक्यार्थत्वं नियोगस्यापूर्वत्वेति सिद्धम् ।
 कृष्णिका. पृ. ५२-५३, ५५-६०.

० नियोगविधिः । 'गुणविधेयात् अतः अपत्य-
 लिप्तुः देवतात् गुणमिरितात् कश्चिन्मती इवान्' इत्यागमः ।
 धा. १।३।१० पृ. १-०८. ० नियोगविधेरपि एका-
 पत्यविवक्षत्वात् अनेकोत्पादनानौचित्यम् । सु. पृ. १८५.

० नियोगविधिवाद्: । उभोद्गातभूतमन्त्राभिकारं
 प्रलभ्य अपूर्वं कार्यं घटव्यवसायमस्तीति साधनियुक्तम्:
 पूर्वपञ्च तावदाह—'ननु व्युत्पत्त्यपेक्षेण दान्देष्यवर्ति-
 भायितुः । कानं मानान्तरव्येवं कार्यमाहुर्लिङ्गादयः ॥'
 अपूर्वाधिकारयो लिङ्गार्थः अपूर्वमित्युक्तम् । प्रमाणात्तद-
 न्येयं चापूर्वमित्येते । यथा प्रमाणात्तदोप्येवं तत्र संव्य-
 ग्रहमगम्यम्, संवन्धिमहत्पूर्वत्वात् । तस्य विशिष्टा-
 र्थत्वपरिहारदोषेन एतद्विषया घटव्यवसायव्यवहारे । तदेव
 च संवन्धिमहत्त्वम् । यथा न प्रतीतो नदिरतो व्यवहारः
 अवसीरते, तदनवसायेन च विद्विषया बुद्धिरनुमीयते,
 तदनुमाने च पुनः व्यवस्था शक्तिः कच्यते । अपूर्वं न न
 प्रमाणात्तदोत्पत्तेः । न च शब्दादेव तदवगम्य संवन्धा-

नियोगविधिः

वपारणम्, इत्येतदाश्रयत्वात् । अत्रसिद्धाकारेण चोप-
 रात्, अत्रोपकवादेश्च (न) धक्त्वयवगात् । स्फान्तम्,
 लिट्प्रतिः शब्दस्यैव गतिः, यदन्वयित्वात्तरिपि
 स्वार्थप्रवृत्तौ भवतीति । तद्विद्वन्प्रमाणम् । त्रिधागाम-
 कार्यावशेषकान्नाद्रीकरणे लिट्प्रतिःसौ स्फुपत्तिर्भवे
 शब्दान्तरैरुक्तयेन अप्रदीनसंज्ञकस्यैव वाचकत्वकल्पना-
 दनुपपत्तेः । वेदवाक्येषु आपूर्विकार्थप्रतीत्येवं कल्पते इति
 चेन्न । तस्यै एवाविद्वान्त । विधेय कार्यतया वेदवाक्ये-
 न्बोद्धव्यमप्यत इति स्फुपत्तिर्भवेन कार्याधिक्यम्, मनोरथ-
 नाशविजृम्भितं तु अपूर्वं च भवेत् प्रतीकते इति । तस्माद्-
 र्हात्तत्तदर्थो लिट्प्रतिः कथमपूर्वं कार्यमभिधत्ते । तथा च
 चय वाक्यार्थः । अभिवेप एव ऋषोऽभिमवति (१)
 एवम् 'जलान्तराण्यपि कथं तेनाहतेन सुत्रचित् ।
 यद्विद्यन्त्यन्यथैतं स्वायं व्युत्पत्तिभद्रुरगम् ॥'
 तस्मिन्प्रतीकयान्ते तद्विद्वन्वाक्येनैव सूत्रपञ्चपात्राण्य-
 नुपपत्ते दूरनिरात शब्दा-रुपया तदन्वितस्वार्थबोधक-
 र्त्वनिति ।

यजान्त्वमुपक्रमते 'जत्रोच्यते यदा नाम युद्धेन-
 केन भाषिते । जल चैत्राहरत्येति चैत्र आहरेते
 यदा ॥ तदा व्युत्पत्तिमानोऽन्यस्त्रैवमवराच्छति ॥'
 युद्धिपूर्वा प्राप्तिरिवमीदृशी । लिट्प्रतिःसुक्तवाक्यप्रथमात्
 मनोरथद्वयं विशिष्टावैविध्यं प्रवृत्तिं दृष्ट्वा व्युत्पत्ति-
 मानो बालः एवमाकल्पयति, 'येषु राज्ञीना अयं
 प्रवृत्तिः, सा महद्बुद्धिपूर्विका' इति । पुनश्च तस्मात्
 विमर्शो जायते 'अर्धं बुद्ध्या प्रवृत्तो यत् तदेयोऽपि,
 यथा. प्रवृत्तेर्बुद्ध्या बुद्धिः, सा बहिर्पक्षं त्वी मम
 प्रवृत्तिहेतुः, तद्विपक्षैवास्यापि' इति स्फुपत्ति-सुत्रमा-
 कायते । तदेवमनुमानवचमेतत् 'युद्धस्य स्वकल्पनात्पत्ति-
 परिणीता, बुद्धिपूर्विका इति गान्धो धर्मः । स्वकल्पनात्पत्ति-
 स्वात् मदीयस्वकल्पप्रवृत्तिवत्' इति । तथा 'बुद्धस्य
 प्रवृत्तिहेतुसूत्रा बुद्धिः परिणीता, यद्विपक्षं बुद्धिमम प्रवृत्ति-
 हेतुभूत्वा, तद्विपक्षैवास्यापि साधो धर्मः । प्रवृत्तिहेतु-
 भूत्वा बुद्धस्य मदीयप्रवृत्तिहेतुसूत्रबुद्धिवत्' । पुनश्च
 तस्यासं विमर्शः प्रवर्तते । यदस्य (यदस्य) तु शब्देन
 बोधते अनेन मम, गान्धारेण तु यद्विपक्षं सा बुद्धिः

प्रवृत्तिहेतुभूत्वा, तद्वत् स्वकल्पनेन शब्देन बोध्यते, तद्वत्
 तपि व्यवगमात् । मम तु गान्धारेण तद् बोधते इत्य-
 नावशोर्नियोगः । येन यत् युद्ध्या प्रवृत्तिर्भवति, तद्वत्
 शब्देन बोध्यते इति शब्दस्य प्रवृत्तिहेतुभूत्वा बोधक-
 त्वमवधारयति ।

पुनश्च कोऽपि प्रवृत्तिहेतुभूतोऽर्थः यजान्विवेक
 इति निर्धारयितुं स्यान्निति प्रतिपन्नं प्रवृत्तिहेतुभूतमर्थमनु-
 संवत्ते- 'तत्र युद्ध्या प्रवृत्तोऽर्थः किं नात्
 न्ययस्यन्यदा ॥' शब्दनिर्देशः स्वयमर्थं प्रारंभानः किं
 युद्ध्या प्रवृत्तः इति विश्रामने । अन्वयेनेन स्फुपत्तिः
 प्रागवश्योक्तवते । अन्वयेनेन चातेन यत् आत्मनि
 प्रतीतिकारणतया प्रवृत्तम्, तदेव स्फुपत्तिव्यति
 कल्पते, नास्त्वित्यर्थः । तेन 'शब्द एव प्रवृत्तिहेतुभूतो
 विविक्तद्वापारो वा' इति निरस्यं भवति । ततोऽपि-
 नास्त्विति प्रवृत्तिकारणत्वेन टमनात् । अत्रिमन्वत्तया चैती
 पक्षो न साक्षादुक्तव्यं निरस्तौ । तथाहि । लिट्प्रति-
 शब्दस्वरूपस्य प्रवर्तकत्वे नैव एव तच्छब्दोक्तिः नियमेन
 प्रवर्तते. न चैवं दृश्यते, कल्पयित्वा यदवित्
 प्रवृत्तिः । लिट्प्रतिःशास्त्रस्य तु प्रवृत्तिहेतु-नाश्रयण देवा-
 श्रितियन्तत्वात् । पिणितवस्तुपुत्रो मान्वा एवं वेपती प्रमाण-
 भूमिगवगादितुं धमा । शब्दमानना लिट्प्रतिःशब्दस्य
 पुत्रप्रवृत्तिभवनानुपुन स्वशासितकर्मिणा अर्थान्तरैर्नि-
 प्राशक्यत्वस्य इति तत्रैवनाशोक्तिनी प्रेरणाऽऽदिष्ट
 कल्पते । स्वार्थावाप्यवनविधिना हि तत्र विधापन्नं
 स्वाभावानुद्धवाच्चा स्वाभावो न नियुक्तो भावोऽस्ति ।
 तत्र हि नियमेणावा पुत्रप्रवृत्तिः संभवति । तेनैवाशब्द-
 निविशानमेव बोधतया करणत्वेन दृष्टीमिषते । यथा
 हि शब्दमानना प्रवृत्ति प्रवृत्ते, बोधतया एव अर्थवाच-
 यन्वत्प्रमाणस्यकारणं इति तत्रैव ततोऽपि निविशते । अर्थ-
 वन्वो हि विविधकिं. प्राक्कल्पनानेन उक्तवत्ते इति
 तस्याः पुत्रप्रवृत्तिवत्प्रवृत्तिगान्धारेण लिट्प्रतिः शब्दार्थ-
 कर्मिणा औत्सर्जात्वात्प्राप्तवत्तया बोधमननितवर्णने-
 कावन्ती अर्थमानना समानमननवत्तया विपद्यन्ता ।
 तत्र लिट्प्रतिःशब्दो न्यापारो विद्यते इत्यत्र न लिट्प्रतिः

'विधिभाषनयोश्चैकप्रत्ययप्राप्तता युतः । धात्व-
 र्थात् प्रथमं तावत् संबन्धोऽध्यवसीयते ॥' इति ।
 तत्र । प्रत्ययस्य भाषनाऽभिधानमस्मिन्पक्षे दुष्यते यतः ।
 ननु च उवाचयात्माना भाषनावचनता करोतिसामानाधि-
 करणत्वात् अध्यवसीयते । तथाहि भवत्यर्थस्य कर्तुः प्रयो-
 गस्त्वप्राप्ते भाषना । एव च कृतिः । भाषमानस्य
 क्रियमाणत्वात् तस्य कृतिकर्मात्वात् । 'निमकर्षादिभक्षीत्',
 किं करोति पचति, किं करिष्यति पश्यति' इति शभोचर-
 दर्शनात् । करोत्यर्थः तर्थात्करोतैरनिधीयते इति सम्प्रते ।
 अन्यथा करोत्यर्थेतिप्रथमो तदुच्यतेतुप्रतिः । तेषां
 सत्यामपि प्रकृतौ घन-तादिषु फलेत्यर्थानवबोध्यात्,
 आख्यातप्रत्ययनिषाये च तदवगमात् आख्यातानामेव
 सोऽर्थे इति निश्चीयते । तदन्तत् । किं करोतीत्यस्य
 प्रत्ययस्य वयवमर्थः 'यत् करोति तत् किम्' इति तत्र चेत्
 पचतीत्युच्यते स्यात्, उदा पाकं करोतीति स्यात् तस्मिन्प्रथ-
 मे पचतीति वर्तते । तथा च सिध्येत् आख्यातानां करोत्य-
 र्थता । न चैतदेवम् । अनपगतं हि यातुञ्जल्ये ग्याधारनिरीधे
 तद्विरोधः एव एव वृच्छते, तत्र पचतीत्युच्यते ।
 तथा च न सिध्यति धात्वर्थान्तरिककर्मव्यवचनता
 आख्यातानाम् । सर्वथावर्षांश्च कस्यचित् अभूतस्य भवने
 अयुक्तता मन्वत्, करोत्यर्थादावकाशः करोतिना प्रकृ-
 त्तिर्द्वेषु च वचयते इति तद्विषयप्रश्नोन्ने र्थेने । चिदा,
 यानुशान्त्याकारनिरीयतिपकलेनाधि प्रश्नोन्नेरुपपत्तौ
 तद्विचिन्नायेत्यर्थवाचकता आख्यातानां न वचयते
 वक्तुम् । अतश्च समन्तानिषेधे देवदत्तारिषु स्थावरभेद-
 समवात् घनेता प्रश्नोन्ने र्थनिरिककरोत्यर्थनिषेधे, 'किं
 करोति' इति प्रश्ने गन्तव्यीति चोचरे गमनान्तरिक-
 ध्यायामावात् अनुपपत्तिरेव स्यात् । धात्वर्थनिषेध-
 निषेधे तत्राप्युपपत्तिः । अथ संयोगिभावो भावार्थः,
 परिश-दशु विमन्वर्थ इति, तत्रापि धात्वर्थ-व्यतिरिक्त-
 ध्यायारंभमात् गानुपपत्तिः । तत्र । परिश-दस्यैव
 गमिष्यत्पत्वात् पचते सेवोमे विभागे वा गमेः प्रदोषः,
 राज्ञोऽर्थेनेन विद्युके संयुक्ते वा अयमेवम् । नापि
 द्वयोः, उच्यते निषेधे र्थेने क्षणौ प्रयोगप्रदान् ।
 एतद्विधाधनव्यो घरोमेविभागौ गमिष्यत्पत्ति

युच्यते । तर्हि क्रियेवास्तु कस्यच किमसात्प्रापिकोऽपि
 निषेधते । एवं हि उपायिसमाभरणगौरवमेव परिहृतं
 भवति । अपिच वृद्धव्यवहारात् उद्देश्यनिर्णयः । न
 आख्यातानां भाषनावचनत्वपत्रेण कस्यचित् वृद्ध-
 व्यवहारस्यानुपपत्तिः । प्रश्नोन्ने तु संव्यवशात्तराल-
 भाविनी । अतो न तद्वशेन संव्यवशात्तराला-
 संख्यामात्रवाचित्वात् आख्यातप्रयोगोपपत्तौ नाधिकं वाच्यं
 शयपं कल्पयितुम् । अपिच पाकं करोति देवदत्त, इत्यत्र
 तावत् पच्यर्थे पाकशब्दो ब्रवीति, तदनुष्ठानं प्रथमं
 करोतिरावद्ये । अत्रत्यत्वात् तु वैवचनतुस्यत्वात् चक्रीति सिद्धं
 तन्मात्रवाचित्वम् । अतः अन्यभाषि तत्रैव वर्तते इति
 युक्तम्, एवं च 'पचति देवदत्तः' इत्यस्य चत् विवरणं
 पाकं करोतीति, तद्व्युत्पन्नम् । पचतीत्यत्र यः पुष्प-
 प्रयानो वधं कथेन पच्यर्थः माध्यमत्वात्, तं करोतिना प्रकृति-
 भूतेनोपादाय विवरणोपपत्तिः । अत्रापि प्रयोगः 'गमने
 करोति' इति न प्रथमः अयोऽस्ति, तथापि गमनस्य
 साध्यता दर्शयितुं गौणः करोतिप्रयोगो इत्यन्यः, पचत्येऽपि
 तुल्यत्वात् । यस्तु देवदत्त भोदरं पचतीत्यारौ वृद्ध-
 व्यवहारे एव प्रकृत्यान्तरिके प्रने प्रयोगात् आख्यात-
 तानां तदर्थेतामाह । स इत्थं सिद्धयितव्यः । चत् किं न
 वेत्ति 'अन्यवलयः शब्दार्थः' इति । इह च प्रकृत्यर्था-
 खेपेणापि प्रयत्नप्रतिपत्त्युपपत्तेर्न वचयते तदावकाशात्
 आख्यातानाम् अर्थात्पत्तिः । ननु प्रागाकरा अपि भाषना-
 वाचकता कथमास्त्वानप्रत्ययवेच्छति । युच्यते । न सर्व-
 ख्यतन्यवसानं भाषनावचनत्वमप्युपेयः, किन्तु 'कार्या-
 निधायिको निधारयः कार्यस्य अन्यथा अनविधानात्
 कृत्यनिर्धारः इत्यन्ते । कृतिसंनिधे हि कार्यं कृत्यन-
 निधानेनाभिहितं स्यात् । ननु सति समवेदः कृतिश्च नाभि-
 धीयते कार्ये च नृभिः (गमि) धीयते इति । अथ तत्रम् ।
 यथा दण्डीत्यत्र पचयेन शब्दो नाभिधीयते, अथ च
 तद्विहितपुण्यप्रतीतिः । इत्येवमिहापि भवेति । तत्र ।
 तथापि अत्रोत्ते दृष्टे न तदिति वच्यते ; अस्ति च तत्र
 प्रकृत्युत्तौ दृष्टदृष्टः, स च तत्र प्रत्यापिहितः । न
 मेह तथा संभवति, प्रकृतीनां पुष्पप्रयानाभिधान-
 निषेधात् । पुष्पौ के धेऽनः कार्ये सिद्धादिभिरनुपपत्तेः,

न वानौ प्रकृतिसञ्चयि स्वयं कार्ये श्रेष्ठमन्मिति तदीय-
 कृत्यमिधानमेवित्थम् । तस्य च कृतिः प्रवचनरूपा, न
 च संवन्धननुमते तदभिधानिनः (अस्तुभवः) इति न
 दण्डिनायस्वरूपं विषयः । स्यान्नतम् । यथा लिङ्ग
 (निदा) कर्त्तृदिशेष्यामावचनता क्रियाऽऽक्षेपेण च
 कर्त्तारोमा प्रतीतिः, तथेहापि क्रिया प्रवचनमाक्षिपति मा
 भूत्तस्य लिङ्गान्वयेति । तद्वस्तु । यद्यपि प्रकृत्यर्थे
 भूतस्य । क्रियया प्रवचन आक्षिपते । तथापि
 तदायत्तसिद्धिकृतया कृत्तमपूर्वं गम्यते । प्रवचनविधाने
 तदवच्छिन्नतया शशिधीयमानं तदायत्तसिद्धिकृत्यवगम्यते,
 नाग्या । न च कृत्यवचनस्य स्वरूपमात्रेण पूर्वमभि-
 धित कृतिमाश्लेष्युमत्तम् । अथगतसकथं हि वस्तु भाशि-
 प्यते । न च चर्यमन्तरेण अपूर्वस्य प्रवचनस्य-वाचकमे
 कारण-तरमिति । अतः कथं तत् प्रवचनमाश्लेष्येत् ।
 तस्मात्पूर्वकार्याभिक्रियता प्रवचनितान् अथवाअप-
 षीवमिति विषयकर्त्तारिणि निष्पन्नसुगपादितम्,
 इत्यन्वयप्रवच्येन । तत्र न क्रियामात्रं तावदत्र पुद्घ्वा
 प्रवृत्तं, न चापि फलमात्रकम्, न क्रियाफलसंबन्ध-
 मात्र वा । क्रियाकारणे नाद्यसाधनताऽऽगमेऽपि न
 प्रवृत्तव्यवस्थे । एतिस्रोमोमने अतीते वर्तमाने वा
 अग्रप्रथमविषयस्य तासाधने साधुद्विदाध्याते इवाऽ-
 ष्टागमाकात् । पुद्घ्वासाधकमाम्भु प्रवृत्तिहेतुतया नाश-
 ङ्कितोऽपि, स्वयमप्रवृत्तौ शुभिस्रोमोमन्मन्त्रित्वात् ।
 किन्तु कार्यता सुद्घ्वा प्रवृत्तौ मगैव कार्यमिति प्रतीत्य अहं
 सर्वत्र प्रवृत्तः । तथाहि 'आत्तां नाद्यत् क्रिया लोके
 गतनामनादिका । अन्ततः स्तनपानादित्वसिद्धिकार्यमि-
 या क्रिया ॥ (कारी अरि) सा चायन्मम कार्ययमिति
 नेनवधायते । तावत् कदाऽपि नै तत्र प्रवृत्ति-
 रभवन्नहि ॥'

अत्रापर आह । तस्य कार्यवशमादेव प्रवृत्तिः ।
 इत्यावगतेव तु कर्त्तव्यं, न परा कालित् । नैव प्रवृत्ति-
 हेतुविधिरूपते तदाह 'अपेक्षितोपायतैव विधिरिष्टो
 मनीषिभिः । ततो ह्यध्वयसाधादिभिं कस्मान्नामि-
 पानतः ॥' तथा 'पुंसां मेधाभ्युपायत्वात्
 क्रियासन्धः प्रवर्तकः । प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रयत्न-

प्रवर्तनाम् ॥ कर्तुमिच्छाम्युपाये हि कर्त्तव्यमिति
 लोकधी । विपरीतं स्वकर्त्तव्यमिति तद्विपर्ये ततः ॥'
 (इति) । तत्र तावद्विदेव वक्तव्यम् । अतीतस्य
 वर्तमानस्य च इत्याधनताऽऽपि न च तत्कार्यतया अर-
 चापने, नेनत्या कार्यता अग्या चेष्टसाधनतेति । तथा
 च प्रवृत्तिरपि तन्मात्रावगमात्तत्र न भवतीति । उपेक्षयेव
 तावत् त फलसाधनताकार्यतयोर्मेद विनिर्दिशति । फल-
 साधनता मात्रं वा, हा नैव च वर्तव्यम् । 'कार्यता
 कृतिसाध्यत्वम्, फलसाधनता पुनः । करणत्वम्,
 फलोत्पादे भिद्यते ते परस्परम् ॥' यद्यपि एक-
 वस्तुनिवेशिना द्वयोः, तथापि स्वरूपभेदोऽप्येष । तदेष
 हि वस्तु फल प्रति उपायभावात् फलसाधनताऽप्युच्यते,
 कृत्यधीनामत्याभतया च कार्यमिति । किमिति इष्टमु-
 पायेष्वेव कर्त्तव्यताऽऽगमोऽयम नैति, तथाह 'किन्तु
 स्वयं श्रेष्ठत्वं कर्म यत्कार्यतां व्रजेत् । फलसाधनता
 तत्र कारणं तेन कार्यता ॥ तदावभाविनीं निर्वयं
 तदाभ्येव प्रतीयते ।' स्वभावेन हि कर्मणि हे.तो
 न्वाहेतुभूतानि । तेषु कार्य-वाद्यताः फलसाधनताऽऽगम-
 नित्यधनः । कार्यता हि न कृत्यधीनविधिमात्ररूपा, किन्तु
 कर्त्तुं प्रती प्रथामभूतं सत् यत् तदधीनसत्ताकं तत् कार्य-
 मुच्यते । तत्र कृतेः प्रधानम्, यत् अविद्युत् कृतिः
 प्रवर्तते । न च दुःख हेतुहेतुमत् वा अविद्युत्
 कृतेष्टित्यवस्था । नापि अदुःख अदुःखहेतुं वा । किन्तु
 सुख सुखहेतुं वा । तत्र न तावत् स्वयं सुगुणं कर्म ।
 सुगुणाधनमपि चेष्टं स्यात्, न तस्य कृति प्रति प्रथाम्या-
 भ्युपायो घटते । अतः कर्मसु कार्य-वाचकम्; फलसाध-
 ताऽऽगमनित्यधनः, इति सापेक्षोऽपि विधा । फलसाधनता
 कार्यता अस्तुच्यते, न लक्ष्ये तदादेव । तस्य च
 असाधनस्यापि सुगुणेष्वपि कार्यता । सुखं हि तव्यं, कार्य-
 तया भवति, न तस्य फलसाधनताप्रवृत्तः । तेन साधन-
 वोचीभेऽस्येताऽऽगमेन मे प्रवृत्तिरिति निश्चयं सुविचल-
 मानः चेम अग्रगण्यं ह्यवाऽगुणितोति, नैतोऽपि कर्म-
 वोधात् एवमेव इति । येनस्य प्रवृत्तार्थमिणी कार्योपन-
 युक्तिरिति सत्यो धर्मः । बुद्धिपूर्वकमेव कति प्रवृत्तत्वात्
 मदीयप्रवृत्तिरिति । तिरादप्यत्र प्रवृत्तिहेतुभूतापि-

घादिनः कार्यमेवाभिदधते, तस्यैव अवगतस्य प्रवृत्त्य-
न्तरहरणत्वात् । इच्छा यद्यपि प्रवृत्तिहेतुः, तथापि सा
लिटादिवाच्यता न यच्छति, तदवगतस्य प्रवृत्तौ अन्तर्पेक्षित-
त्वात् । उपपन्ना हि सा प्रवृत्तिकारणे भावगता । ननु
एवमपि कर्णं लिटादीनां कार्यं म्युत्पत्तिरिति, अत आह
'शब्दान्तराणि स्वार्थेषु व्युत्पद्यन्ते यथैव हि ।
जायापोष्ट्रापभेदेन तथा कार्यं लिटादयः ॥' लिटा-
दियुक्तवाक्यप्रवणे तद्व्यापकत्वान्न प्रवृत्त्या विनिश्चयार्था-
वगतिमनुभाय वाचकत्वात् हेतुतागम्यत्वमिति । तथापि
कोऽर्थभागः केन शब्दशित्ताभिहितः इति विवेचने
लिटाद्यवशेन कार्यत्वमिति दर्शयन्, तदुद्धारे चादर्शनात्
ते एव भावयोगतिं कुर्वन्तीति शब्दान्तरत्वम् लिटादीनां
कार्यवाचकत्वात्पत्तिरिति ।

ननु लोकात्मवद्गाम् लिटादौ वाचकत्वात् म्युत्पाद्य-
मानाः प्रेषारिष्वेव वाचकत्वात् म्युत्पत्तिमईति, तत्रैव
तेषां प्रयोगदर्शनादिति । 'कार्यमेव हि कर्तव्यां व्यापः
समपत्नीयताम् । प्रवृत्त्यापेक्षया (स्वप्ने) भेदात् प्रेषा-
दिच्यपदेशात् ॥' प्रकृत्युत्पापेक्षया व्यापका वक्त्रा
प्रतिपाद्यमानं कार्यं 'प्रेषः' इति म्युत्पद्यते । स्वप्ने
आमग्नस्य, हीनेन व्युत्पन्नमिति । प्रेषारिप्रतिपादक
अपि च लिटादयः । 'कार्यमेव हि सर्वत्र प्रवृत्त्या-
वेषनरूपम् । प्रवृत्त्यव्यभिचारित्वादिद्वयार्थो-
ऽप्यर्थायति ॥' प्रवृत्तिरिति बालेन स्वामिति-कार्यावगम-
पूर्तिना प्रतिपत्ता इति सर्वत्र प्रवृत्त्याय प्रवर्तनात् न दृष्ट्वा
कार्यविवक्षयैव (कार्यव्यवस्येव) शब्दः स्वप्नस्येति
प्रेषादीनामपि प्रवृत्ति-कार्यावगमविषयनेति । सर्वत्र-
मेव हि प्रेषादि-उपदेशोऽपीति सिद्धम् । मन्तुना प्रेषा-
दीनामपि प्रवृत्ति-व्यभिचारित्वात्, कार्यस्य च प्रवृत्ति-
सर्वत्र हेतुभावात् प्रेषादिप्रति लिटादीनां कार्यमेवापि
इति निश्चीयते । केन पुनः प्रमाणेन बालः सत्र कार्यं
मयस्यपि मयः प्रवर्तते इति श्रुत आह- 'वृत्तिसाप्य
प्रधानं यत् सत् कार्यसमपत्नीयते । नच भ्रान्ता-
न्तरेणापि प्रेषामोदनशक्यम् ॥' क्वी सत्या च
भावावशयो चाभावावशयान्त-वृत्तिसाप्यता सापेक्ष-
यामने । यद्यपि न कृतिः प्रवर्तते, सत् कृतिप्रधानम् ।

परमश्च कृतिः । स च मानसपक्षवेदाः, इति विधिहे
मयोऽवगतोऽपि प्रयत्नस्य प्रवृत्तिहेतुः, तेन प्रत्यक्षानुमाना-
भ्यामवगम्यते । यथा च भोदनः पाकयेति न
किञ्चिदनुभवम् । उपसंहारति 'एवं कार्योत्पत्तेः स्वार्थे
व्युत्पद्यन्ते लिटादयः । तदन्यतेषु स्वार्थेषु तथा
शब्दान्तराण्यपि ॥'

एवमपि कथं मानसपक्षवेदाणां कथितं लिटादीना-
मित्याद्युक्तं मीमांसानुसारायति 'संप्रधार्थमिदं त्वत्र
तत् कार्यं किं क्रियात्मकम् । यद्वा तद्व्यति-
रेकीति ॥' की तु निर्णय इत्यत्र 'तत्र लोकात्म-
सारतः । प्रत्यागान्तरविज्ञेया क्रिया कार्येति यद्यपि ।
प्रतिभाति- ।' लोके हि लिटादियुक्तवाक्यप्रवणे
विनिश्चयिकाऽनुभवदर्शनात् तद्विषया कार्यवगतिरिति-
दिमिः क्विचते इति सुक्तम्, अवगतिप्रवृत्तयोरेव विषय-
त्वात् । नहि अन्यत् कार्यत्वात् अवगमय अन्यत्र बालः
प्रवर्तते । किञ्च क्रियायां कार्यभूतत्वात् लिटादियुक्तवाक्य-
प्रतिपाद्यमानत्वात् शक्तिरुत्पत्तात्वात् स्यादेव । तथाहि,
पात्रेण कार्यभूतं स्वार्थं त्वीतु । तथा मृत्योर्नामिदं
प्राप्ते. परे लिटादौ मन्तीत्याश्रयताम् । लिटादिप्रवणे
तु तथाभूतार्थत्वात् प्रातः प्रवृत्तः इत्यवगमय कार्यभूत-
त्वात्प्रतिपत्तयः संपद्यते । यथा लिटादिप्रवणे त्वत्प्रधान-
त्ववगमः । तेष्वपि सर्वत्रमेव सर्वत्रानुसारेणैव
मृत्योः । कर्तव्यत्वानुसारेणैव केवलं लिटादीना-
मित्य लिटादीनामप्यर्थे इति किञ्च कार्यत्वात् प्रेषेऽपि
अवगमते इति यद्यपि विषयमर्थानुमानप्रवृत्तिर्भवति ।
'तथा वेदे, सिद्धान्तेऽप्युच्यते सति । स्वार्थकमा-
दयः कार्यो (कर्णो) नियोज्यत्वेन समताः ॥ स्वार्थ-
कमादयः शब्देरेकत्वव्या ह्यव्यवहितम् ।' पक्षे तत्र-
प्रवृत्तम् । लिटादिप्रवणे तावत् कार्यवगतिरस्तीति निर्दि-
ष्टम् । कृतिप्रधानं च कार्यं भवति । इति सर्वत्र तस्याव-
गमः । सर्वत्रमेव सर्वत्रैविकारिणे इति भवति,
तत्रैव । तेन यद्यपि लोकात्मारेण क्रियाया एव कार्य-
त्वात् प्रेषादीनां कार्यत्वात् तदव्यवहितत्वात् इति-
यमिति, प्रेषादीनां कार्यत्वात् कृते चाप्यत्र लिटादय-
विनिश्चयभावात् कोटिशोणोत्पत्तादेः (३।१।८) विरोध-

भूतस्वर्गाङ्गप्रनाममर्षेणरतया कर्तृविशेषकत्वेन स्वर्गं कामस्यान्वयोऽवगम्यते, तथापि स्वयमधिकार्यबोद्धत्वेन एवमन्वयो वर्णनीय इति नियोगव्यवसायमेव आश्रीक्ये इति । एवमपि विहित्याह 'नियोग्यः सर्वकार्ये च स्वकीयत्वेन युज्यते ।' तथापि किमित्याह 'स्वर्गादिः कामन्योगाच्च साध्यत्वेनैव गम्यते ।' साध्यविषया एव हि सर्वत्र कामना भवति, तेन तेन तत्संबन्धात् साध्यभूतं स्वर्गादि काममानतया पुरुष विशिनष्टि । 'तेन साध्यन्वयपर्यन्तस्वर्गादीच्छाविधेयिपति । तदेव शम्नुयान् कार्यं बोद्धुं यत् काम्यस्याप्यकम् ॥' अत्र कश्चिदाह । यद्यपि कामनायोगात् साध्यता स्वर्गादीनामवगम्यते, तथापि यद्गतकार्यसाध्यतावगमो निष्पन्नाप्यक एव, अग्निसाध्यस्यापि साध्यत्वमप्यात् । न च यत् काम्यते, तस्यावश्य साधनमस्ति । मनोरथपरवग- हन्त्येतानो हि तत्रास्ति, यच्च कामनाविषयीभवति । न च तस्य सर्वस्य साधनं भवति । सर्वत्र-यपि केचि- काम्यते न च तन्मोहायप्रभवः । अथ 'वदिच्छावत्, अतन्नापने कर्तुं ना नोपपद्यते । तत्र । दृश्यते हि ज्ञाना भिगमनकामा हि यादृच्छिनीषु किमप्यु प्रवर्तमानाः । शक्ति न्योऽप्युपगमणी एव गुरुषु, तथापि साधरा, तद्विरोधिभेदे च निद्रायापेण प्रवर्तमाना इवन्त्ये ।' अत्रो- च्यते । स्वर्गादिक कामवमानस्य तदेव कार्यतया बोद्धु- मशक्यते । यदेव तस्य काममानस्य विद्वद्यगुणम् । अन्वया हि त-रास्तिना सदा तन्नाश्रयणा अनवबुद्धं स्यात् । अपरि-वज्जत, कामनासंबन्धो हि त-साधन कार्य- तयाऽवबुध्यते । तस्मात् य-रास्तिने यत् कार्यतया उप- दिश्यते तत् तस्य काम्यस्य साधकमिति नियोग्यकार्या- ग-वचनपर्येव गम्यते । एव तदि किं क-मित्याह । 'लिङ्गादिसत्र कार्यं चेत् क्रिगामेवावनेधयेत् । समन्ययो नियोज्येन तदानीमेव हीयते ॥' कथमि- त्याह 'क्रिया हि क्षणिकत्वेन न फाल्यन्तरमापिन । स्वर्गादिः साध्यमानस्य न ज्ञाया जननं प्रति ॥ इष्टस्याजनिका सा च नियोज्येन फल्यार्थिना । वर्यत्वेन न संन्यमर्हति क्षणभङ्गिनी ॥' कार्यविशेषि कर्मणि प्रमाणा नरिदम् । परिशुद्धो

हि उचारदेशसंगोदयावर्गी इति आशुतरविनाशी । स्वर्गश्च नियोगेता-तरकाल-तरभोगः । जन्तु प्रीतिमान- वचन- स्वर्गं (स्वर्गकामः) इति पश्याते स्यादन्व, प्रीतिमावनेषु द्रव्येषु स्वर्गवन्द्यप्रयोगात् । न च तेषु स्वरूपनिबन्धन एव त-प्रयोगः, प्रीत्यवगमे सहभावात् । न च त-साधनवचनता तदनेमिधाने घटते । तदभि- ज्ञानाऽपुनगमे न तदाचकता एव, पशुयया जन्तावने प्रयोगेवपत्तेः, तत्र शक्तिरूपनापरिक्षयात् । काटाण्ड- ग-वन्दया न दृष्टि-नामस्यासंबन्धान्, तदन्वयतस्य इष्ट- न-वन्दस्य दृष्ट्यप्रनापकत्वमप्यात् । प्रीत्येव कर्मानन्तर- मात्ति-मपि संबन्धेन । उच्यते, न प्रीतिमानवचनतया ज्योतिष्टोमादिचोदानसु स्वर्गशब्दस्य प्रयोगोऽवगम्यते, अर्थेवावेषु दुःसासंमित्रचिरतोषभोग्यामिनाशोपनेवप्रीति- श्रवणात् । तत्र यदि विद्युद्वेद्यमयः स्वर्गवन्द, तथा- विषप्रीतिपरमोवतया वप्यते, तदा अतिपरोस्वर्गावाद्- एताना युक्तिराटता न भवेदिति तदनुगुण्येन तादृश्यामेव प्रीतो स्वर्गशब्दः प्रयुक्त इति निश्चीयते । तथाऽन्यथा नियतमेव देशान्तरभोग्या । अने न कर्मानन्तरमादि- नीति न तत्र कर्मणः आशुतरविनाशिनः साधनता अव- कथयते । यस्मिन् हि पूर्ववर्तिनि यत् जिघ्रच्छते तत् तस्य साधनमिति लोकप्रतीतिः । अत एव च विनष्टमपि कर्मणः शास्त्रेण साधनत्व बोध्यते इति ये ब्रुवते तेऽपि निरस्ता । एवं चासौ आशुतरविनाशिनी क्रिया स्वर्ग- कामिना नियोज्येन सह कार्यतया संबन्धु नाईति, स्वर्गं प्रति साधन-अनुपपत्तेः । 'तस्मान्निजोप्यसंबन्धसमर्थं विधिलाचिभिः । कार्यं फालान्तररथापि क्रियायो विज्ञमुच्यते ॥'

जन्तु क्रिदैव कार्यत्वमेक्याम् । अस्तु वैच, स्वर्ग- साधनता कथमव-गम्यते । उच्यते । इर तस्या एव तदनुगम्या निरताराकलाविताकल्पना, न पुनः अट्टस्या- भुक्तस्य तदतिरेदिनीऽर्थस्य बहवना । यदि कर्मण एव शक्ति-रत्यादिनी-मन्त्रुग-साध्यनाम् । तदिदमुपयमपि प्रमाणा-तरविशेषात् कल्पनामर्हति । अतिरोपि हि प्री- ति-विद्वयं फल्यवित् शक्यम् । कर्मणश्चाप-गनागिनः चिरतरावस्थापित प्रमाणा-न्तरनिरस्ता । यपि मति

चावीते शक्तिरज्यवीतेति प्रमाणान्तरसिद्धिमिति न सापि
 स्वादिनी शक्याः कदाचित्कम् । अपि च आश्रये निवृत्ते
 क्रियाश्रया शक्तिरविशुद्धम् । अस्तु सेन स्वर्गसाधन-
 माभितेति चेत्, नाग्यद्वया शक्तिरन्यथ वर्तते, प्रमाण-
 न्तरविरोधादेव । किञ्च शक्तिमति भवति शक्तिः फलं
 न युक्तम् । शक्तिमात् दि नाधनम्, न शक्तिः, अन्यथा
 शक्ति-वं न स्यात् । ननु यामादिश्रिया देवताऽऽराधनो-
 पायभूता गती कार्यतया उपपत्ताम्, सा तत्र यागसिद्धारेण
 कालान्तरेऽपि फलं जनयितुमशक्तेव । देवता कालान्तमर्था
 कर्मभिरुत्पद्यते । सा आराधिता प्रसीदति, प्रणवा च
 कर्तुम् कालान्तरेऽपि फलेन शोचयत्येव । नैवदेयम् ।
 यागदीना देवताऽऽराधनहेतु-वे प्रमाणाभावात् । नहि
 देवताऽऽराधनोपायहेतुभूतो याग इत्यथ सिद्धिन् प्रमाण-
 मतिः । ननु देवतापूजार्थं एव यदि स्वयंते । पूजा च
 सर्वं पुण्यमाप्तार्थं इत्यवश्यम् । उच्यते । न ध्मनिः
 प्रमाणम्, स्मृतिवादेव । प्रमाणान्तरापेक्षया च स्मृतिना-
 मर्थवर्णनम्, तदनुवर्तिनात् साक्षात् । न च प्रमाणान्तरेण
 देवताऽऽराधनोपायता मायमेव्युक्तम् । अतो देवतोहेतेन
 इत्यस्योपायः इति गौण देवतापूजात्मक-व अवगम-
 यितव्यम्, पूजा अपि पूर्वोद्देशेनैव हि प्रवर्तते इति ।
 अपिच सा कर्मभिरुत्पद्यते, सा आराधने प्रतिपद्यते ।
 नानादेशसामिना पुष्टरेण अनुशीलनानयाया-मकपूजाऽव-
 गमश्च देवताया इति प्रमाणान्तरविरुद्धमेव, तस्याः आदि-
 स्वात्पक्षेः । देवताऽधिकरणे च प्रत्यक्षानं ग्रन्थो निरस्त
 इति नातीय यतिसम्पत् । अथापि स्यात् पुष्टपक्षकार-
 हेतुभूतेव श्रिया श्रयदेन कार्यत्वोच्यते । तत्त्वश्च स्वर्ग-
 कामादिपुष्टपक्षेऽपि पुष्टपक्षेऽपि देवता-कालान्तरे फलं
 मविध्यतीति । तत्र । पुष्टपक्षकारकान्ते ममणानारात् ।
 नहि प्रमाणान्तरतः दन्दतो वा पुष्टपक्षकारहेतुता
 यागदीनात्मनोवैते इति कर्मण्यारम्भमभ्युत्पत्तात् (११।।
 ४।२०) इत्यनेनम् । ननु त्रिवैव कार्यत्वोच्यताम्,
 कलाधनता च तस्या एवाधीयताम्, नदन्त्यानुरपत्त्या
 तु किञ्चिदपि अपरं तत्रान फलोद्धानुत्पत्तं कालान्तरस्यापि
 आ माधन परिहृत्पत्ताम्, सा भूत् तस्य लिङ्गादि-
 चाच्यतेति । उच्यते । तदि तदनुपपत्त्या कल्पने, यत्

यस्योपपादकम् । न च क्रियाऽन्येनान्देन पक्षप्रवृत्तेन
 कल्पितेन क्रियायाः साधनतोपपादिता भवति । नहि
 साधनसाधनं तस्य साधनं भवति । अथान्तरव्यापारो वा
 शक्तिर्वा त साधनता निर्वोच्यते । व्यापारोऽपि तत्रैव
 शक्तिप्रता साधनता गतः । न च आत्ममयापि अर्था-
 न्तर कर्मणामान-तर-व्यापारो नापि शक्तिरिति न तन्व्यार्था-
 पसिगम्यता युक्ता । शिष्टु अन्वितमिषाते स्थिते
 नियोगवानुत्पत्तात् दन्दव्यापत्तेव तचित्ता इति सूक्तम् ।
 'निर्गोऽयं चान्यथमर्थकालान्तरस्यापि कार्यं क्रियाऽपि तं
 लिङ्गादिनिरेवोच्यते' इति ।

अथैवा प्रक्रिया बोधनामूले कार्यार्थतया प्रतिपादिता ।
 पद्यमे तस्यैव कार्यस्य स्वसंयन्धितया बोधः स्वर्गसामादि-
 नियोगेव इति स्युत्पादितम् । तस्य च कार्यस्य नियोज-
 विरोधपीभूतकामोवचित्हेतु-मिति बादर्थधिकरणे रादा-
 तितम् । तत्र तत्राभूत् क्रियास्य न भवति, तस्याः
 फलसाधनत्वादीनात्, देवताऽऽराधनमुत्तेन तावत् पक्ष-
 साधनता 'नास्तीति देवताधिकरणे' न्युपादितम् ।
 पुष्टपक्षकारमुत्तेन नास्तीति 'कर्मण्यारम्भमाश्रयात्'
 इत्यनेनम् । कर्मण्यारम्भकार्ये स्थायिता नेतीति च
 अनुपूर्वाधिकरणे । नियोगवान्यवमुत्तेन मानान्तरत्तु अपूर्व-
 मात्ममयापि कार्यं लिङ्गादिभिरभिव्ययते इति अनेन-
 न्यायसाध्यम् । कार्यं च कृतिताम्पम् । कृतिश्च पुणा
 प्रय न एव । न चातो भावार्थमर्थमन्तरेणास्तीति
 तदर्थक-व(ए)नियोग एवोच्यते इति भागाधिकरणे
 स्थितम् । ए च भावार्थं संवप्यनात्मन्युत्पत्तिरिति
 तदपान्तसाधिकरणे निर्णीतम् । विषयभूतश्च भावार्थः
 करणीभरतीनि बादर्थधिकरणे एवोक्तम् । स्वकार्यसाधने
 भावाद्ये पुष्टपक्ष ऐश्वर्यमिति तत्रैवोक्तम् ।

श्राव-तराश्रयाभिनः कार्यस्य निर्गोऽन्यथोपपत्त्या-
 माह- 'तदि शालान्तरस्यात्वाच्छक्तं स्वर्गादिति लिख्ये ।
 संनयोऽप्युपपद्येत नियो-येनास्य कर्मिना ॥'
 ननु 'भाष्यकारः प्रत्यकार्यतया अपूर्वमित्याह- 'क्रिया-
 ऽऽदिभिन्नं कार्यमिति' यो मन्यते स प्रत्याह- 'क्रिया-
 दिभिन्नं यत् कार्यं येषां मानान्तरैर्न तत् । अतो
 मानान्तरापूर्वमपूर्वमिति गीयते ॥' नन्वेवमपि अपूर्व

वाक्यार्थः स्वतः, न नियोगः । नियोगश्च वाक्यार्थ इति प्रामाण्यग्राहक इत्यत्राह - ' कार्यत्वेन नियोज्यं च स्थान्मि प्रेरयन्नसौ । नियोज्य इति सीमांस्तानिष्ठातैरभिधीयते ॥' एवमपि कथं वाक्यार्थस्य मित्याह - ' कार्यत्वेन प्रपानत्वाद्वाक्यार्थान्यं च युज्यते । वाक्यं तदेव हि प्राह नियोज्यविषयान्वितम् ॥' उक्तं त्वेवम् यत् प्रपानतया प्रतिपाद्यते, तत् वाक्यार्थ इति, कार्यं च प्रधानतयोज्यते इति इह तस्यैव वाक्यार्थत्वम् । नियोगान्वितमिधानं च प्राथिकं आपानाप्यवतान्प्रपानोपनिः, नियोगान्म नियोज्यत्वस्थाना अतिधानान्युपगमात् । विवरणकारणं हि आधानविषयमपि नियोगान्तरमिच्छन्ति । फलुनियोगपथमिज्ञानाभावात्, अर्थाभिधाने हि तन्मियोगप्रत्यभिज्ञानं नोपपद्यते । नापि वर्णनादिनिषिधन् अन्वयभिरितकतुसंज्ञात् तत्पुत्रेण मलमिश्रोपपत्तिः, प्रागाधानात् आहवनीयादिशब्दाना अर्थावसानेने क्रतुसंख्याद्वयमात् । शुद्धदीना तु आकृतियचनत्वात् प्रयोगे विनियोगान् प्रत्यभिज्ञासंभवः । ननु अग्नीनामपि वाक्यत्वात् वाक्यत्वं केश्चैकस्मिन् वाक्ये अस्तीत्येते । उच्यते । नियोग एव यत्रापि प्रधानं साध्यम् । अनीश्वितकर्मना तु अग्नीनां अनीश्वितकर्मत्वेऽपि तत्प्रदापानजन्यं कल्पप्रतिभवादि तद्योगिनि आहवनीयादिशब्दे प्रयोगात्, आहवनीयादीनां च क्रतुसंयोगिभात्, तत्तद्व्यवहारेण पुत्रपदप्रत्युपपत्तेः अनुदानत्वात् अहं प्रयोगविधानेनेति । तथा अप्यवनिषी अपि आचार्यकरणविधिपुस्तक्या एव अनुदानत्वभात् नियोज्यशब्दाभिधानमिति स्थितम् । प्रधानोत्पत्तिनियोगा विधिशब्दानियोगाविधानमिति तत्रैव लक्ष्यविषयः, इति न तत्र नियोज्यमिधानान्वेषणम् । अप्तोपपत्तिनियोगा अपि विनियुक्तप्रशादिविषयत्वात् वाधिसरनियोगा एव सिध्यन्तीति किं तेषु नियोज्यान्वितमिधानेन । कथं पुनः प्रशादिविधिसौना विनियुक्तविषयत्वम् ? उच्यते । वाधिसरनियोगसंनिधौ प्रशादिविषयत्वानि भूतानि, न तावत् स्वरागविषयनियोगान्तरमवगावित्तुमीयते । अवगावित्तुनादकचर्धमवात् सिद्धत्वात्प्रधानेन योगस्य स्वरदाय-

निशुद्धमुपपादयति, तच्च प्रयोगान्तराद्धितया प्रयोगी-
मूतेन वाधिसरनेन नियोगेनास्तीत्ये इति अधिसर-
वाक्यगत एव सिद्धत्वः तद्विहितं स्वार्थमभिधत्ते । स
नान्वयः प्रशादीनामेदमर्थमात्रेण प्राहकप्रहणमित्युच्यते ।
करणोपकारकाद्यस्य च अपूर्वस्य यत् करणोपकारकत्व-
परिकल्पनं स प्रकरणवापार इति तत्र यत्तौ करणोप-
कारजनकत्वकल्पनम्, तदौपादानिकम् । नास्ति बर्हिः-
प्रकाशादित्यु नियोगान्तरम् । न च नास्ति वाधिसरना तथा
संभूयेतिकर्तव्यत्वानुपपत्तिः, नियोगान्तरत्वात्प्रशादविष-
यतात् । योऽसौ लिटादिः प्रग्नमानायेतया दृष्टितः,
स इदानीं नियोगान्तरमभिधत्ते । अत एव च अत्रागत-
दिवदेशः यथादिशब्दानामेव अत्र सम्यगतानामपि-
कारनियोगान्वितत्वापिवा नान्युपगम्यते । तथाहि
सति उच्यते एव अत्रतया अत्रत्वरूपत्वात्परिधीनत्वात्
नियोगान्तरविषयता न स्यात् । उच्यते इत्याया तु अनन्व-
निष्ठत्वात्प्रधानात् युक्तं नियोगान्तरविषयत्वम् । कस्य-
चनत्वात्परिधीनस्य नियोगान्तरविषयत्वम्, कार्यद्वय-
संबन्धावगमनात्पत्तेः । नद्वैकं वस्तु युगपद् कार्यद्वय-
संबन्धेन सम्भवमानम् । यच्च तत् नियोगान्तर प्रधाना-
दित्यु, तत् पश्चादभिधीयमानं विधिसरनियोगात्तस्यैव
शब्देनाभिधीयते । अन्यथा विषयद्वयमि नियोगादितोच्चात् ।
इत्यलमितिप्रवृत्तेन ।

ननु नियोगस्य कारणमानकत्वापनत्वात्प्रधानात्
कस्यैव प्रधानत्वात् तस्यैव वाक्यार्थत्वमित्यत आह -
' आत्मसिद्धयपुत्रकृतस्य नियोज्यस्य प्रतिपत्तेः ।
सुर्वत् स्वर्गोदिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः ॥' यत्तद-
पूर्वं कार्यम्, तस्य नियोज्यत्वं विना कार्यत्वात्पत्तिः,
अनुदानं विना तदसंभवात्, कर्त्ता च विना तदनुपपत्तेः ।
अधिकारिणां च विना कर्त्तरभावात्, नियोगं विना
तदयोगात् अनागतत्वात् च नियोगान्तरमवात् स्वाम-
सिद्धयर्थमेव नियोगः कारणमानकत्वसिद्धिद्वेनानुपपत्त्यते
स्वानिवत् । यथा आमान एव पविदमानः स्वामी
गर्भराशयोपपत्तेः, तथा नियोगोऽपि नियोज्यत्वेन न
प्राधान्यपदमनुत्तिः । ननु नियोगस्य फलत्वात्प्रधानं तस्य
च सेनिकत्वं प्रशादकरणनिष्पत्तिद्विधात् तदनुदानान-

युक्तिरियं शालिवेनेय ॥' इति श्रीशालिवाय-
मिश्रकृत्यायं वाक्यार्थशास्त्रायां द्वितीय परिच्छेद
(नियोगविधिवाट नाम, प्रकरणपश्चिमाष्ट पृ २५-२७,
१७२-१९६)।

● नियोगशब्देन क्रियाव्यतिरिक्तमपूर्व कार्यतया
आममि पुरय नियोजनमुच्यते । ऋजु १।२।१२०
पृ २८८

● नियोजन उपाकरणान्तरेण इति षष्ठाप्रवृत्ति
प्रमाणव्ययशुभु अनुष्ठानम् । भाट्ट ५।२।१. ● नियो-
जनम् (अग्नीषोमीयस्य पत्नी विद्वतौ) औदुम्बरे
श्रयने । वेनळे च ग्नादिरे प्रवृत्तौ 'त्वादिरे बध्नाति'
इति । भा १०।१।१८६३ ● नियोजन पत्नी
उत्तरेद्वेष्ये स्वविद्वे परिषो भूमिनेषु चतुर्मास्येषु ।
'परिषो पञ्च नियुञ्जीत' । गुणविधिरय न कर्मांतरम् ।
वि १०।३।३ ● नियोजन प्राकृतमनूय विहितेन
परिधिना प्राटतस्य युक्तस्य वाप औमिनेषु चाग्रासायेषु ।
के १०।३।३।१८-२२ ● नियोजन नूपे पञ्चमर्मे ।
भा ३।६।१।२८

● नियोजनादय उत्तरे संस्कारा लपाकरणे
श्वेदनेन प्रमेणैव कर्त्तव्यं न न भ्यस्यसेन, वाक्येये
प्राणपानशुभु सोऽय प्रवृत्तिक्रम । के ५।१।५।८-१२
ॐ निरङ्कुटा कवय इति म्याय । अभियुष्पो-
जि रूपोऽय स्वय । साहस्री ६२५

● निरवराज्ञेन सावकाया वाप्यते प्रातःकालेऽन ।
वा ३।३।७।१५ पृ ८६०

● निरवदानम् । किमिद निरवदानमिति ? निष्कल्प
तस्माद्गन्तु वादान निरादानम्, द्विरवद्यतीति । भा
१०।७।२।६

● निरवसित वर्णाध्यामाचारवदित । (भोजन
प्राप्तं चक्षिभूत, वस्य भोजनधामे द्विजे न भूहूत् न
निरवसित इत्यव्ययोजनम्) । सु पृ १७२

● निरमन न शोहितविप्रयोजकम् 'शोहित निरम्यनि'
इति द्वितीयया तस्य प्रमिपनि वाक्यमान्, किन्तु
प्रतिपत्ति आग्नीषोमीये पत्नी । के ५।१।१।२।२७,
● निरस्तनय लोप लोहितस्वाभावे मातो वा । लोप

निमित्तं तु प्रायश्चित्तं भा देव अग्नीषोमीये पत्नी ।
५।१।१।२।२७

ॐ निरस्तपादपे देशे परण्योऽपि द्रुमायते इति
न्याय । यत्र बहुगणवर्जनदुर्लभं वे अन्वहारस्तथाप
प्रवर्तते । उक्तम्-^१ यत्र विद्वन्नेत्रो नास्ति स्वायत्तप्रा-
त्यक्षीरपि । निरस्तपादपे देशे परण्योऽपि द्रुमायते ॥^२
इति । साहस्री ६५५

● निरास्त्रय युक्तितो शयनम् । ऋजु पृ १०२
● निरात्राहृक्षस्य विषे उदसंहरात्कव्येन संकोचो
न युक्त । परात्मन ५२।२, ● निराकाहृक्षस्य विषे
गन्तुद्रातुधारेण संकोच इदृशीवाधिकरणे निराहृत ।
५३।१

● निरावारा बुद्धि इति गीमाठका । साकार
इति बौद्ध । के

● निरालम्बनवाद् । भाष्यम्- ननु नर्थ एव
निरालम्बन स्वयन्तु प्रत्यय । प्रत्ययश्च हि निराल-
म्बनता स्वभाव उपलक्षित स्वाने । ज्ञानतोऽपि सम्भ
इति वा कुड्य इति वा प्रत्यय एव भवति, तस्मात् लोऽपि
निरालम्बन । उच्यते । सम्भ इति ज्ञानतो बुद्धि सुपरि-
निश्चिता कथं निरपेक्षिणतीति स्वतोऽपि एवमेव सुपरि-
निश्चिता आसौत प्राक् प्रवेधानात्, न तत्र कश्चित्
विशेष इति । न । स्वाने विपर्ययदानात् । अविपर्ययात्
इत्यस्मिन् । न सामा यादितस्वयापि भविष्यति इति चेत् ।
यदि प्रत्ययचत् स्वानप्रत्ययस्य निष्वाभाय, जात्र प्रत्यय
स्वयापि तथा भवितुमर्हति । अथ प्रतीति तथाभावस्य
हेतु, न गन्वते प्रत्ययचत् अथगन्व इति वक्तव्यम्
(वदितु इति नृत्तीपाठ) । अ यस्तनु स्वान्यवयवस्य
निष्वाभावो विपर्ययादयगत । कुत्र इति चेत्, अनिद्राएव
यत्नतो दीर्घत्वात्, निद्रा निष्वाभावस्य हेतु स्वप्नादौ,
स्वप्नाते च सुषुप्तस्याभाव एव । अथेतयमेव हि सुषुप्त
इत्युच्यते । तस्मात् ज्ञानतो प्रत्ययो न निष्पेति । ननु
ज्ञानतोऽपि काण्येव स्यात् । यदि स्यादवगम्येत ।
स्वप्रवर्तनकाळेऽपि नावगम्यते इति चेत्, तत्र प्रयुक्तो
अवगच्छति निद्राऽऽकाव मे मन आसीदिति ।
पृ २८-३०

बृहती— 'ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रत्ययः' कुतः तन्वीप्रयुक्तस्य अतन्वीप्रयुक्तत्वं वा, येन विशेषेण प्रत्यक्षाद्यस्तयोर्विशेषो जातयेत । पृ ५३.

श्रुतु— वदि परमाधैतः अर्थः स्यात् तथा मम योग्य प्रलब्धं इति शक्यते ककुम् । सर्वमपमाना तु निरालम्बनाथे परमार्थिनाभावे चेदं सिध्यति इति प्रपञ्च-लक्षणक्षेपेण संगतिरित्यर्थः ।

बृहती— कथं पुनः सर्व एव निरालम्बनः प्रत्ययः ? 'प्रत्ययस्य हि निरालम्बनता स्वभावः उपलक्षणः स्वप्ने' । ननु च श्रुतिकथायां रजनकानाम्, स्वप्नमीति प्रयोगात् स्मृतिज्ञानमुक्ताम् । युक्तं रज्जादिषु । तत्र हि श्रुतिकथायां यत् भावद्वयं रूपं चक्षुषा परिच्छिन्नम्, तत् रजतस्मृतेरद्वैतार्थं इत्युपपन्नेतापि । स्वप्नादिषु पुनः कल्पयित्वा अग्रहणात् अर्थान्तरे स्मृयुद्धोषपरिहारः शक्य इव प्रतिभाति । तस्मात् वास्तव्यानिवचनमेवेदं ज्ञानवाले इति प्रतिपद्यामहे । गृहशरत्वेनाप्य सहस्रो भयान्तरे स्मृतेरद्वैतः । नान्ये पुनः कल्पयित्वा अग्रहणा-द्युक्तम् । तस्मात् वास्तव्येव निमित्त इति लघ्वी कल्पना, नार्थान्तराश्रयणम्, अभावोः । अतः कुट्टपादिष्वपि ज्ञानं वास्तव्यानिमित्तमेव, न कुट्टपाद्यर्थनिमित्तं इति स्थितिः । उच्यते । कार्यनिमित्तार्थे हि कारणं कल्पते, न पुनः कार्यविनायाय । स्वप्नादिषु चैतन्वयमात्रा संवित्, सा च वाह्यार्थमन्तरेण न संभवति । येन च विना यत्र सम्भवति तत् तत्र कारणम् । तस्मात् अर्थ एव कारण इति युक्तं कल्पयितुम् । निरालम्बनता तु नैव भवेत्तत्र प्रत्यक्षप्रयोगेण । तस्मात् अक्षरं ज्ञानं न वास्तव्यानिमित्तं शक्यम् । ननु स्वप्नोपलब्धं मिथ्या इति प्रतिबुद्धस्य ज्ञानमुपपत्तौ । न च मिथ्याभावस्य कारणकत्वमा युक्तम् । तनु च अकारणस्य मिथ्या-प्रत्ययस्यापि उत्पादो न कठो । सर्वे न पटो, न तु शगत्यनुशुम् तत् । तदनुशुम्हे हि निश्चयज्ञानतय न स्यात् । (यद्यपि ज्ञानोत्पादाय कारणं कल्पनीयं तथापि अर्थ एव न कल्प्यः, किन्तु वास्तव्यामात्रम्) तस्मात् स्वप्नोद्भूतेषु मिथ्याप्रत्ययाः । स्वप्नोद्भवनिवचनमात्रं वास्तविकयो वास्तवः । अतो वास्तव्यानिवचनमेवेदं ज्ञान-

ज्ञानं इति तत्त्वनिश्चयकथितम् । (स्वप्नोद्भवः शरीर-पदं मिथ्याप्रत्ययस्य हेतुः । वागवातो ग्यामोदः, व्योमोदात् वातना इति अनादिनात् वीताडकुक्षम् अयोपः) (सिद्धान्तसुप्रकृतम्—) ननु परिहृतमेतत् 'स्वप्नमीति ज्ञानस्यापि स्मृतिज्ञानान्येताम् । ननु न स्मृतेः उद्बोधकारणमायात्वं नैतन् संभोगि इत्युक्तम् । तदसिद्धम् । स्वप्नादावपि हि निष्ठाऽदृष्टदृष्टमवात् । स्वप्नेऽपि हि तुल्यदुःखमनुभूयते । सुखदुःखद्वैतश्च अदृष्टम् । अतः अदृष्टदृष्टकमेव स्वप्नारिज्ञानम्, किञ्चिन्नादृष्टदृष्टक इत्युपपन्नं श्रुतिकारिज्ञानतुल्यत्वं स्वप्नविज्ञानस्य । तदिर-युक्तम् (यद्यदिममार्थिप्रत्यये अग्रहणात्ततः प्रयोगो मिथ्यात्वे हेतुरिति तत्रैव भाष्यकारेणोक्तम्) 'सप्तम इति ज्ञानतो बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विर्यसिध्यति' । कथमेतन् इत्युक्तम् ? (इत्युक्तं) किञ्चिन्नादृष्टदृष्ट-मित्यर्थः । कथं अदृष्टदृष्टोऽर्थः अनवच्छिन्नो भवति ? (ननु अग्रहणाद्विज्ञानो रज्ज्वानानि मिथ्या शब्दः, सर्वात्मना अर्थस्य केनचित् ज्ञानेन अग्रहणात् इति वृत्तान्ति—) कथं तर्हि प्रबुद्धो मिथ्येति जानाति ? (उत्तर) उक्तम्, पारम्यीति स्मृतिप्रयोगात् (स्मृतिगवा-पराम्यताम्) प्रत्यक्षमित्तं तत् । प्रतिबुद्धस्य च अवैति प्रत्यक्षानिमानः (इन्द्रियदौर्बल्ये निश्चिते प्रत्यक्षानुपपत्तेः स्मृतिव्यतिशयः) । अग्रहणार्थं (अग्रहणात्मको अम इति) स्वप्नीकरोति— 'अथ प्रतीतिस्त्रयाभावस्य हेतुः, न शक्यते प्रत्यक्षप्रत्यय इति वदितुम्' । 'वदि प्रत्ययत्वात्' इति च । नास्तीति मिथ्येति मग्यते । 'अन्वतो हि स्वप्नज्ञानस्य मिथ्याभावः' इति प्रयोग-निमित्तता दर्शयति । कुतः ? इन्द्रियदौर्बल्येण ग्यामात् ' निद्राकाले मे मनः' इत्यादिना । दौर्बल्यं च कार्य-क्षमत्वम्, न कार्यान्तरोपनिबन्धनस्य इत्युक्तम् । (पृ. ५२-५७)

श्लोका— (उत्तरग्रन्थस्य प्रयोगान्तरात्) 'प्रमाण-त्वाप्रमाणत्वे, पुण्यथापादि, तत्कल्पम् । विषय-वाद्मन्त्रार्थानामपेगादिकल्पना ॥ १ ॥ सर्वेषु लक्षणेभ्योऽपि स्वप्नप्रमाणतैः स्थितिः । दृक्चक्षुष्यक-भेदेन पूर्वसिद्धान्तवपश्चता ॥ २ ॥ कर्मभ्यः फल-

नन्तर नियोगसिद्धेः फलसिद्धिः स्यात्, अथानन्तर नियोगो
 निषिद्धते, तर्हि निष्पत्त्यामतीताया कुत्र तन्निमित्तसिद्धाह-
 'विषयानुष्ठितौ सत्तां सिद्धौ नहि विधिः फलम् ।
 तदानीमेव कुस्ते सहकारिव्यपेक्षया ॥' एषा
 भाव दर्शनसिद्धिः प्रथमोक्तनिष्पत्तौ अङ्गीकृत-
 नियोगाच्च यथापयं संनिकरणीयकाराद्गुणसत्त्वविषयमात्रानु-
 ष्ठानेनैव विभवति । तत्र यत्प्रज्ञापूर्वाणि, तानि सभूय
 प्रथमोक्तानुपूर्वेण उपरुच्यन्ते, तस्माच्च परमापूर्वे
 निष्पद्यते । यन्मयि बाह्यापूर्वाणि दीर्घणीयदीना नैवानपि
 आगत्युपचारकारातिरेकिसिद्धभावा एकमुपपत्त्यपूर्वम्,
 अथमप्यह्नापूर्वे प्रथमनन्त नैदित यमिति । अनया दिशा
 सकाङ्क्षनीयम् । इयं यद्यपि कर्मानुष्ठानान्तरमेव
 विनियोगसिद्धिः, तथापि य फलप्राप्त्यन्तरमनन्त तत् उ-
 पस्था कदाचये, अरिच निश्चिद् अपेक्षणीयमपरम्,
 यदमनियोगं फलं नोपचते इति । नन्वेवं सति फलहेतुता
 अपूर्वत्व चाल्येतेति अप्राह 'सहकारिव्यपेक्षा च
 कारणान्यं न दाधते । सा वा चाधिष्ट सर्वत्र कार्ये
 पाकारिके यथा ॥' त्वेवमर्थः । 'अतः पुरुषकाराच्च
 दैवं च फलसाधनम्' इत्याचार्यैः, दैवमपुर्वपेक्षणीयं
 सहकारि च पुरुषकारव्यपेक्षम् । नन्वेव भवतु कार्येण
 अपूर्वकार्याभिधानं लिखादीनाम्, नित्यनैमित्तिकनियेधा-
 विकारेणु कर्म तेषु फलोदय प्रामाण्य अनुमन्यते । नहि
 फल फलतयाऽङ्गीकते, किन्तु अधिकारिभिरपलतया ।
 तन्मे तु जीवनादौ अधिकारिभिरुपेणै किं फल-वेकणेन ।
 नच पञ्चम-नरेण प्रवृत्तमभव, स्वसंनिकरणादीनामनाया
 यत्कथान् प्रवृत्तेः । निसिद्धेः शक्यता फलान्तरैणापि
 स्वसंनिकरणादीनामनायाः, तावन्मात्रेण लोके प्रवृत्ति
 हेतुत्वत्वमनात् । कार्यावगतेप्राधान्यैव पञ्चमपुत्रते
 इत्युक्तम् । ननु यथा तद्व्याख्यायतेति तथा नित्यक-
 रात्तदनुमानेन अकार्यताप्रतीतिरपि इति कथं प्रवृत्तु-
 पत्तिः ? न । आत्मविद्येनेन व्युत्पन्नस्य आत्मसा-
 भावत् । एतास्मिन् प्रवृत्त्यावाराः । यत् प्रवृत्तिदोषार्थ-
 दर्शनम् । अत्रथा यदि कश्चिद् कश्चित्ते पले न प्रवर्तते,
 तदा किं कश्चित्ते तत्र फलोदयस्युत्पत्तये च प्रवृत्त्यादि-
 संभवात् न किञ्चिदपु अपूर्वकार्याभिधानमवगाणकम्, तद्यथा

'एवं कामाधिकारार्थपर्यालोचनयोल्लिखता । व्युत्पत्तिः
 सर्वथाक्यार्थप्रतिपत्तिनिवृत्तनम् ॥' उक्तमित्यन्याप-
 धनेनार्थ-व्यति । तेन कामाधिकारे सिद्धे सर्वपूर्वकार्या-
 मिधायकत्वे नित्यादिशक्ति स एतासौ विरोधानावादा-
 श्चीकते । नित्याधिकारानुगुणेन तु क्रियाकार्याभिधानं
 काम्येभ्यनुपपन्नमिति सर्वथापूर्वमेव वादनार्थः । नन्वेवं
 वेदादेव व्युत्पत्तिः स्थिता स्यात् इत्यादाह्वय आह-
 'व्युत्पत्तिरिह कार्येऽर्थे व्यवहापनुसारिणी ।
 किन्तु निर्धारणामात्रं वेदान्यान्वयमिर्गत्रम् ॥' तत्रै-
 तदेव तावत् वक्तव्यम् । न केवलं वेदे लोकस्वरहासदेव
 शब्दार्थनिष्पत्त्या, किन्तु प्रसिद्धार्थपदसंज्ञाप्रदसि पदार्था-
 न्तरान्यवयवार्थमिधायकत्वे स्थिते तदनुपपत्त्यभि-
 धायकता निर्णीयते एत । एतच्च यवकराहसिद्धिरे
 म्युत्पत्तिमतः । (तत्र) व्यवहाप एव संवत्सवधात्वा
 दुपपत्त्याऽपि व्यवहापदर्शनान् तथा विप्रतिपत्तिरिति पूर्वः
 शक्तः । पदान्तरसंज्ञाप्रदसि पदान्तरार्थस्यवृत्तानं मत्र वेद,
 तेन वैदिकवाक्यदोषान्त्ववर्गात्तऽऽलोचनेन दीर्घानुपपत्त्य-
 नेवेति साद्वन्तः । तथा निवृत्तत्वे व्यवहापनीयार्थदु-
 श्चक प्रवृत्त्यावगात् लोकेऽपि नार्थम्यवहाते वदुत्पत्त्युत्पत्ते ।
 तथा च सति वैदिकनियेयवान्त्ववयोपगत्य लिखादीना
 अपूर्वकार्याभिधायकत्वनिर्णीते नानुपपत्तः । अयं चापरे
 विदीयो यत् लिखादिमुक्तानां वाक्यानां कार्यापेक्ष
 तत्तारदृष्टव्यवहादे एव सिद्धम्, किन्तु लिखादिम पतना
 यदावकता, तदापूर्वमिधेतत्कथंमार्थं वैदिकपदसंज्ञा-
 यतीकते इति । एतदेतिमनुमाना निराकर्तव्यत्वमिति ।
 'व्यवहापन एवाहुर्बुद्धयन्तिमपरे पुनः । कार्ये
 मानान्तरावपे क्रियाऽऽदिब्यतिरेकिति ॥'
 सन्वार्थः । केचित् एषमाहः । लिखादिमुक्तानां कथंमर्थे
 प्रवृत्तिदर्शनं कार्येभ्यतिनिवृत्तवत्त्वात् प्रवृत्तेः, कार्य-
 माप्येव तेषामर्थः । न विचारिरूपता, सन्वत्सवत्स्य
 प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिवात् इति क्रियानिवृत्त्याव्याभिधायिता
 लोके स्वस्वरहासदेव निर्णीयते इति । तद्विदुमनुपपत्तिरिति
 प्रतिज्ञानीते । 'सितोत्तर इय त्वेष पञ्चश्रिणां न
 कार्यति । चन्द्रतपामलज्यायप्रवागमसिन्नीकृतः ॥'
 यद्यमिवाह- 'कार्यमानान्तरावपेः पार्थस्यस्यप्रियव-

नम् । व्यवहारं कथयन् शब्दात् प्राग्यव्युत्थिताम् ॥
 व्यवहारमविज्ञाय तन्निबन्धनद्वया । प्रतिपत्तिः कथं
 ज्ञेया शब्दशक्तिः कथन्तराम् ॥' इदमत्राकृतम् । यद्यपि
 कार्यमात्रमेव प्रवृत्तुवशो गतिं तावन्मात्रमेव शब्दार्थः,
 तथापि तस्य लोके क्रियागतमेव प्रवृत्तकृतदशनात् शब्दार्थे
 क्रियाश्रितता प्रत्येतुम् । यथा कृतिमात्रम् शब्दार्थेऽपि
 व्याख्याश्रितताऽपि न प्रतिपद्यते, तथा क्रियाश्रितत्व
 प्रमाण-व्यवस्थिते न प्रतिपद्यते । तेन क्रियाऽतिरिक्त-
 कार्याभिधायि न प्रसिद्धम् । यदि एव तन्निबन्धनव्यवहार-
 दर्शनमेव स्यात्, तदा तद्दर्शनात् तद्वैतुप्रतिपत्तिवश-
 नुपपत्त्या अनुमानेन शब्दस्य वाचकवाच्यत्वमान भवेत् ।
 न चैतदस्ति, तस्य शब्दशब्दतः प्रागनवगमनात्
 तन्निबन्धनव्यवहारप्रतिपत्तिः । तदप्रतिपत्तौ न तद्वैतुप्र-
 प्रतिपत्त्यनुमानत्वात् शक्तिरूपनोपपत्तिः । तत्राकृतं विवृणोति
 'कार्यप्रतीतिमात्रं च प्रवृत्तेरनुमीयताम् । किन्तु
 कार्या त्रिवेदेह लोकादृष्टाऽवसीये ॥' लोकप्रतीति
 क्रियारूपत्व च न शक्यते अपकर्तुं इति कार्यमात्रार्थ-
 क्रियैव कार्यताया विचारार्थः इति निश्चये, न पुनः
 प्रमाणान्तरात् अपूर्वमिति । अन्ये पुनर्येदावशेषककार्य-
 वचननिबन्धनप्रवृत्तिदर्शनेन अतीन्द्रिये कार्ये लिटाद्यो
 ष्टु पचन्ते क्ष्याहुः । यदि आचार्यवचनार्थि क्रियैव
 कार्यतायाऽवगम्यते, तदा तस्याः स्वयं तु गुरुपत्तान्
 पुढ्याथान्तरानुबन्धन विना प्रवृत्त्यनभवात् नियमेन
 स्युत्पत्तिः प्रवृत्तिर्न स्यात्, तत्रैव संशोधनानाऽऽदी
 पुढ्यागोऽस्ति । तस्मात् क्रियाऽतिरिक्त कार्ये आचार्य
 वचनेऽवगम्यते इति । तान् प्रत्याह 'वेदार्थाचार्य-
 चाक्येषु प्रवृत्तिर्याऽपि दृश्यते । तत्राप्येषैव
 सन्नपरिज्ञानविद्या भवेत् ॥' आचार्यवाच्यधर्मा-
 दपि सिद्धाणा वा संशोधनानादी प्रवृत्तिः, तत्रापि
 साहः स्वविययनीरुपि क्रियाकार्यत्वावगममेव कारणेन
 परिकल्पयेत् । फल विना च तदनुपपत्तौ फलवगममपि
 संभावयेत् । अनुत्पन्नकारण वेदार्थापि प्रतिपद्यमानो
 नित्यमिन्द्रियापिकारणोपि फल कथयेत् । च एव वाच्य-
 दग्गना-मुपपन्न, स्वयमचार्यवदधीमाह्वो वेदागं प्रतीत्य
 विद्येभ्य उपदिशन् क्रियमेव कार्यताया प्रतिपादयेत् नापूर्व

कार्यम् । उपसंहरति 'साम्राज्येकानुसारेण व्युत्पत्तिः
 कार्यमात्रके । तस्य त्वपूर्वरूपत्वं वेदवाच्यानु-
 सारत्वं ॥'

एवमपूर्वस्यभिधायित्वे सिद्धे चोदयति 'ननु
 लोकविरोधित्वं पदोऽस्मिन्नपि दृश्यते । सर्वदेवं यतो
 लोके त्रिधा कार्येण गम्यते ॥' परिहरति 'भवेदेवं
 यिरुष्येते कार्येऽपूर्वेऽपि लौकिके । प्रतिपत्तिविद्योगौ
 चेत् क्रियाकार्यत्वचोचरौ ॥' यदि क्रियाकार्य-
 चोचरौ लौकिकत्वप्रतिपत्तिप्रयोगी अपूर्वकार्याभिधायि-
 यक्षाद्गीकारं विवक्षयेत्, ततो लोकविरुद्धत्व स्यात् मसा-
 पक्षम् । न चैतदस्तीत्याह-'अपूर्वं हि क्रियासाध्यं
 स्थायित्वा साधनं क्रिया । तस्मादपूर्वसाध्यत्वं क्रिया-
 साध्यत्वसंगतम् ॥ प्रमाणान्तरगम्यं हि लोकः
 शब्दैर्विद्येक्षति । क्रियाकार्यत्व एषातः प्रयोगो
 लक्षणाऽन्वितः ॥' प्रतिपत्तिप्रयोगो हि नावश्य औत-
 ह्यपनुगारिणोपेव, लक्षणाऽपि लोके दर्शनम् । तेन
 यद्यपि उक्तेन न्ययेन अपूर्वमेव कार्ये विद्यादीनामभि-
 धेयम्, तथापि तस्य क्रियाकार्य-वाच्यविचारात् तत्र
 लक्षणाया दर्शोऽनुपपत्तिः । क्रियासाध्यं तु अपूर्वम्,
 मानिना च मती क्रिया साधनं भवतीत्यपूर्वेण तद् क्रिया-
 कार्यत्व नित्यसंशयमिति शक्यते चत् लक्ष्येतुम् । यत्तु
 औतह्यदर्शने लोके लिटादि न प्रवृत्तते इति, तत्तस्या-
 प्यर्थान्ननः प्रमाणान्तरप्रतीतत्वात् प्रतीतिविषयत्वाच्च
 लौकिकप्रयोगम् । यद्येव लक्षणा किमिति तर्हि लोको
 नावगच्छतीत्याह 'लक्षणाऽनभिमानं तु मुढ्याथान्तर-
 धारणात् । यत्तु मुढ्याथैकसाक्षात्क्षेपा लाक्षणि-
 कत्वधी ॥' इति । प्रवृत्त्यनभवेदित्या साक्षानि-
 मपि अर्थे श्रौतमिथ मन्वते । श्लेष्ठा इव पचन्ताना-
 न्पूर्वम् । मुढ्याथैकविचिन्ना तु परोक्षलक्षणा लक्षणिकत्वधी-
 रिति । उपसंहरति 'तस्मान्नानान्तराद्यर्थे कार्यमर्थो-
 न्तरान्विताम् । वेदवाच्यं त्रयीतीति सद्देशोऽयनु-
 दाहृत ॥' प्रथम्यं कथं संशय प्रयोगेन चाह 'वाच्यार्थ-
 मातृत्वेत्यं प्रभाकरानुसंशयानुसारेण । अनमूयु-
 दोधनार्थं शाब्दिकत्वात्प्रतिपत्तिः समाधिता ॥ रचिता सच्च-
 रितानामनुभवं कर्तुंशमेन । वाच्यार्थमातृकाया

वृत्तिरियं शालिकेनैव ॥' इति श्रीशालिकनाथ-
मिश्रकृताया गण्ठकर्ममातृकायां द्वितीयः परिच्छेदः
(नियोगविषयः नाम, प्रकरणपञ्चिका पृ. २५-२७,
१७२-१९६)।

• नियोगशब्देन निष्पत्तिविक्रमपूर्व कार्यतया
आत्मनि पुत्रं नियुक्तानुच्यते । ऋजु. १।२।७२५
पृ. २८८.

• नियोजनं उपाकरणान्तरमेव इति यथापहृति
प्राज्ञपत्यपुत्रो अमुशानम् । भाट्ट. ५।२।१. • नियो-
जनम् (अग्नीषोमीयस्य पशोः विद्वतो) औदुम्बरे
भूयते । केनके च द्यादिरे मृद्वौ 'द्यादिरे यजानि'
इति । भा. १०।७।१८।६३. • नियोजनं पशोः
उत्तरवेदिस्थे खविष्टे परिधौ कौमिषेण चानुमाख्येण ।
'परिधौ पशु नियुञ्जति' । गुणविधिरथे न कर्मान्तरम् ।
वि. १०।३।३. • नियोजनं प्राकृतमनुष्ठ विहितेन
परिविना प्राकृतस्य यूपस्य दाय. कौमिकेषु चानुमाख्येषु ।
के. १०।३।१।१८-२२. • नियोजनं यूपे पशुवर्मे ।
भा. ३।६।७।१८.

• नियोजनादयः उत्तरे संस्काराः उपाकरणे
स्वीकृतेन त्रयेणैव पूर्तव्याः न न्यवस्येन, वनपथे
प्राजापत्यपुत्रो खोऽथ मृत्सिन्धमः । के. ५।१।१।१८-१२.

• निरद्वन्द्वता कथय' इति न्याय । अमिपुत्रो-
त्सिन्धोऽथ स्पष्टः । साहस्री ६२५.

• निरवकारेण शक्यतां वाग्यते प्राप्तवाचोऽथ ।
वा. ३।३।७।१५ पृ. ८६०.

• निरवदानम् । विमिद निरवदानमिति । निष्कण
तसाददन्तु अत्रदान निरवदानम्, द्विरवच्छती । भा.
१०।७।२।६.

• निरवमित्तं कर्वाश्रमाचारदिन । (भोजन-
पात्रात् वहिष्कृतः, गन्ध भोजनपथे द्विवो न भुङ्क्ते स
निरवमित्तः इत्यप्यशेकम्) । सु. पृ. १।७२.

• निरवर्तनं नलोहितविप्रयोजकम् 'लोहितं निरवर्तते'
इति द्वितीयया तस्य प्रतिपत्तिनाशमात्रम्, किन्तु
प्रतिपत्तिः अग्नीषोमीये पशौ । के. ५।१।२।२७.

• निरवतनस्य लोपः लोहितस्मादावे नाशो वा । लोप-

निमित्तं तु प्रायश्चित्तं मन्त्रेण अग्नीषोमीये पशौ ।
५।१।२।२७.

• निरस्तप्राप्तये देवो षरणोऽपि दूमापते इति
न्यायः । यम बहुहस्तजननदुर्गमत्वे अल्पशरस्रपाप
प्रवर्तते । उक्तम्-^६ यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्राव्यस्रपा-
लपथीरपि । निरस्तप्राप्तये देवो षरणोऽपि दूमापते ॥'
इति । साहस्री ६५५.

• निराकरणं युक्तितो वाचनम् । ऋजु. पृ. १०२.

• निराकृतवृत्त्यर्थे विधे. उभयश्राव्यस्रपापे संश्लेषो
न युक्तः । पराक्रमः. ५३।२. • निराकृतवृत्त्यर्थे विधेः
मन्त्रलिङ्गाकारेण संकोचः इन्द्रपतिविकारये निरुद्धः ।
५३।१.

• निराकारा युधिः इति मीमांसकः । तावारा
इति बौद्धा. के.

• निरालम्बनवादः । भाष्यम्- ननु सर्व- एव
निरालम्बनः स्वप्रवृत्त प्रलयः । प्रलयस्य हि निराल-
म्बनता स्वभाव उपलक्षितः स्वप्ने । चाप्रतोऽपि स्वप्न
इति वा कुर्वन् इति वा प्रत्यय एव भवति, तस्मात् सोऽपि
निरालम्बनः । उच्यते । स्वप्न इति ज्ञापितो बुद्धिः सुषुप्ति-
निश्चिता कथं त्रिपर्यसिध्यतीति स्वप्नेऽपि एवमेव सुषुप्ति-
निश्चिता आसीत् प्राक् प्रवोचान्नात्, न तत्र कश्चित्
विशेष इति । न । स्वप्ने विपर्ययदर्शनात् । अविपर्ययस्य
इति स्पष्टम् । तस्मान्वादितरत्रापि भविष्यति इति चेत् ।
यदि प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययस्य निष्पत्त्यात्, चाप्रत्यय-
स्यापि तथा भवितुमर्हति । अथ प्रतीति- तथाभावस्य
हेतुः, न शक्यते प्रत्ययत्वात् स्वप्नस्य इति वक्तुम्
(यदितुं इति बृहतीपाठ) । अथतस्तु स्वप्नप्रत्ययस्य
निष्पत्त्यात् विपर्ययदर्शयतः । कुत्र इति चेत्, तन्निद्राय
मनसो रीर्ष्यात्, निद्रा निष्पत्त्यात् हेतुः स्वप्नादौ,
स्वप्नात्वे न सुषुप्तस्याभाव एव । अनेवपरीषे हि सुषुप्त
ह्यनुच्यते । तस्मात् चाप्रत. प्रत्ययो न निष्पद्येति । ननु
चाप्रतोऽपि करगद्येयः स्यात् । यदि स्वप्नप्रत्ययस्य ।
स्वप्नप्रत्ययत्वात् सोऽपि नाशयत्ये इति चेत्, तत्र प्रयुद्धौ
हास्यगच्छति निद्राऽऽकान्तं मे मन आसीदिति ।
पृ. २८-३०.

शुद्धी— 'ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रपञ्चः' कुतः तस्यप्रयुक्तत्वं शक्तसंप्रयुक्तत्वं वा, येन विशेषेण प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्विशेष उच्यते । पृ ५३.

शुद्धी— यदि परमाशक्तः अर्थः स्यात् तदा सप्त योगत्रयप्रत्यक्षं इति शक्यते यत्तुम् । सर्वप्रपञ्चानां तु निरालम्बनत्वे परमार्थिभावात् नैदं सिध्यति इति प्रत्यक्ष-लक्षणाक्षेपेण संशयतिरिच्यते ।

शुद्धी— कथं पुनः सर्व एव निरालम्बनः प्रपञ्चः ? 'प्रपञ्चस्य हि निगलाम्यनता स्वप्नः उपलक्षितः स्वप्ने' । ननु च शुक्तिवाद्या रजतशानम्, स्मरामिति प्रभोवात् स्मृतिज्ञानमुक्तम् । युक्त इत्यतिशुभम् । तत्र हि शुक्तिवाद्या वत् मास्त्ररूप चाप्या परिच्छिन्नम्, तत्र रजतशान्तुच्छेषकं इत्युपपद्येतामि । स्वप्नादिषु पुनः कस्यचित् अग्रहणात् अर्थात्तरे स्मृत्युद्बोधपरिहारः शक्य-इव प्रतीभ्यति । तस्मात् वागनातिप्रपञ्चमेवेदं ज्ञानज्ञानं इति प्रतिपद्यामहे । उदहारार्थानात् सत्त्वे अर्थात्तरे स्मृतेच्छेषः । स्वप्ने पुनः कस्यचिदग्रहणादि-शुक्तम् । प्रत्यक्षं वास्तव्यं निमित्तं इति स्मृती कल्पना, नाशान्तराग्रहणम्, अर्थात्तरे । अतः कुट्ट्यादिशक्ति-ज्ञानं वागनातिप्रपञ्चमेव, न कुट्ट्याद्यर्थनिमित्तं इति स्थितिः । उच्यते । कार्पसिद्वयार्थं हि कल्पन कल्पने, न पुनः कार्पसिद्वयार्थम् । स्वप्नादिषु बहिरन्वभावात् संसिद्धं, यच्च वाट्यासंस्कारेण न संभवति । तेन च किंवा यच्च संभवति तत् तस्य कारणम् । तस्मात् सर्व एव अकारण इति युक्तं कल्पयितुम् । निरालम्बनता तु नैव संवेद्यते प्रत्यक्षावबोधेन । तस्मात् अशुद्धं ज्ञानं न वागनातिप्रपञ्चं इत्युक्तम् । ननु स्वप्नोपपत्त्यर्थं मिथ्या इति प्रतिबुद्धस्य ज्ञानमुच्यते । न च मिथ्याभावस्य कारणकत्वानां युक्तम् । ननु च अकारणस्य तिष्ठान-प्रत्यक्षत्वात् उपादेयं न सत्त्वे । सर्वं न घटते, न तु अकारणमुत्पन्नं तत् । तदादुत्पत्त्ये हि मिथ्यात्वार्थमेव न स्यात् । (यद्यपि ज्ञानोपादाय अकार्यं कल्पितं तथापि अर्थ एव न सत्त्वः, किन्तु ज्ञानभावस्यम्) तस्मात् स्वप्नोद्बोधेन मिथ्याप्रपञ्चः । स्वप्नोद्बोधेन च वागनातिप्रपञ्चः । अतो वागनातिप्रपञ्चमेवेदं ज्ञान-

ज्ञानं इति तत्रानिश्चितमितम् । (स्वप्नोद्बोधः शक्तिप्रपञ्च-विश्वप्रपञ्चस्य हेतुः । वागनाति-स्वप्नोद्बोधः, स्वप्नोद्बोध-वागना इति अनादिनात् वीजादुत्पत्त्ये अयोधः) (सिद्धान्तप्रपञ्चमेव—) ननु परिहृयामेतत् 'स्वप्नामीति ज्ञानमुत्पत्तिं स्मृतिज्ञानान्तेनाति । ननु च स्मृतेः उद्बोधकारणाभावात् नैतत् सम्भवति इत्युक्तम् । तदसिद्धम् । स्वप्नादावपि हि निष्पादशक्तिप्रपञ्चात् । स्वप्नेऽपि हि तुल्यदुःखमनुभूयते । पुनरुद्बोधस्य अदृश्यम् । अतः अदृश्यहेतुकेन स्वप्नप्रतिज्ञानम्, किञ्चिदपिनादिरित्युक्तं इत्युपकर्तुं शुक्तिकादिज्ञानतुल्यत्वं स्वप्नप्रतिज्ञानम् । तद्वि-युक्तम् (यदिदमस्मात्प्रपञ्चते अग्रहणात्मकः प्रयोषो मिथ्यात्वहेतुरिति त्वेष भाग्यरेणोक्तम्) 'स्वप्ने इति ज्ञानतो बुद्धिः सुवर्णनिमित्तता कथं विपर्यसिष्यति' । कथमेतन् इत्युक्तम् ? (शक्यत्वं) निश्चितं अविच्छिन्न-विद्यमानं । कथं अविच्छिन्नोद्बोधः अविच्छिन्नो भवति ? (ननु अग्रहणादिप्रपञ्चान्ते सर्वज्ञानानि मिथ्या स्युः, सर्वज्ञाना अर्थस्य केनचित् ज्ञानेन अग्रहणात् इति वृत्त्यन्ति—) कथं तर्हि प्रयुक्तो मिथ्योति ज्ञानाति ? (उत्तर) उक्तम्, स्वप्नामीति स्मृतिप्रयोषत् (स्मृति-वा-परामर्शान्) प्रत्यक्षमिति तत् । अविच्छिन्नं च अर्थेति प्रत्यक्षाभिमानः (इन्द्रियदीर्घत्वे निमित्ते प्रत्यक्षानुत्पत्ते स्मृतिनिमित्तस्य) । अर्थेनार्थं (अग्रहणात्मको ज्ञान इति) स्वप्नोद्बोधः— 'यच्च प्रतीतिस्वप्नाभावस्य हेतुः, न शक्यते प्रत्यक्षप्रपञ्च इति यद्विदुः । 'यदि प्रत्यक्षत्वात्' इति च । नावगतिं मिथ्येति मन्यते । 'अन्वयो हि स्वप्नज्ञानस्य मिथ्याभावः' इति ततोप-निमित्तता दर्शयति । कुतः ? इन्द्रियदीर्घत्वोपादायात् 'निद्राज्ञानं मे मनः' इत्यादिना । दीर्घत्व च कार्पो-स्यत्वम्, न कार्पस्योत्पत्तिमर्थात् इत्युक्तम् । (पृ ५३-५७)

श्लोका— (उत्तरप्रपञ्च प्रत्यक्षप्रपञ्च) 'प्रमाण-त्वप्रमाणत्वे, पुण्यपापादि, नक्तन्तम् । विध्यर्थ-वादमन्त्रार्थतामधेयादिकल्पना ॥ १ ॥ सर्वेषु लक्षणेष्वेव स्वप्नप्रमाणार्थे । स्थितिः । यत्नन्वयिक-भेदेन पूर्वसिद्धात्प्रपञ्चत्वात् ॥ २ ॥ कर्मभ्यः फल-

संक्वधः पारलौक्यौहलौकिके । सर्वमिशाद्यमुक्तं
स्वार्थशून्यासु सुखिषु ॥ ३ ॥ उत्साहमूर्धभिः
पूर्वं प्रसापैलौक्यमते । अर्थस्य सदसद्भावे यत्न
कार्यं क्रियां प्रति ॥ ४ ॥

रत्नाकरः— यदि सर्वा बुद्धयोः तद्व्यर्थं वाः स्वाद्य
पर्यन्तमिच्छो भवेत्, ततो बोद्धव्यं (भवद्वा), चोदना
धर्मं प्रमाणम्, अर्थप्रमाणम्, सर्वयोगजं प्रत्यक्षम्,
अतः संयोगजन्यमात्मम्, उक्तोक्तिरूपिण्यम्, अज्ञान्यादि
पापम्, तदुभयविलक्षणं अशुद्धव्ययवश्यात् तेषां
फलम्, विधेः अर्थं प्रयत्नम्, अर्थोदाहृत्य प्रयत्नमर्थः,
मन्त्रावात्मनुद्वेषप्रमाणम्, नामवेदानां गुणव्यवस्थापार्थ-
वचिचारः, आदिदानोपासनां स्मृत्याचारप्रामाण्या-
प्रमाणवचिचारः, तथा शङ्करपरशुरामादिभिरुक्त्यादिभि
कर्ममैतदोपलक्षणमनियमाः, वचनव्यक्तिभेदेन वाक्यार्थ-
विज्ञानं, कर्माणि कानिचित् आमुष्मिन्सर्वकृतानि,
कानिचित् अनियतफलाणि, कानिचित् ऐहिकशुभ्यादि-
फलानि इत्यादि-भवद्वा एतदर्थं चोदनादीनामभावात्
अवृक्तं स्यात् । अतः अवश्यं धर्मादिवि. पुत्रैः
सुतानाणीतिपीयसुमाहासयानिकविचिकित्सा वाद्याथै-
सद्भावे लोकसंमतप्रमाणदौ बाधनेन यत्नः कर्तव्यः ।
किंवा प्रति अनुगतसिद्धयर्थमित्यर्थः । पृ २१७-२१८.

श्लोका— 'स्वप्नाभिभोगश्चापि योपभोगस्त्व
कल्पना । तत्रियुक्तमर्थमेवेह परमार्थं प्रयत्न्यते ॥
११ ॥ नहि स्वप्नसुजावर्धं धर्मं कश्चिन् प्रयत्नते ।
यादृच्छिञ्चत्वात् स्वप्नस्य तूष्णीमासयेन पण्डिते ॥
१२ ॥ परमार्थकलाप्रानिभिश्चन्द्रित्सेन यत्नत ।
प्रतिपत्तिरिधान्या युक्तिभिर्गोशवस्तुषु ॥ १३ ॥
तत्रार्थशून्यं विज्ञानं योग्याचारं समाश्रिता ।
तस्याद्यभावमिच्छन्ति ये माध्यमिकत्रादिन ॥१४॥
तत्र बाह्यार्थशून्यत्वं तुल्यं तापद् द्वयोरपि । निद्रु-
त्पादस्य, ततो ज्ञाने वेदद् सञ्चतिसूत्रम् ॥१५॥
नग्नान् साधारणत्वेन तन्मूलत्वेन चाप्ययम् ।
वाप्यार्थसदसद्भावे यत्नो भाव्यदृष्टा कृत ॥ १६॥
ज्ञानगृहणादिनोऽपि यथा अर्थमज्ञानं निर्दिष्टकाना
नुपपत्तेः शान्तादृशे । तेन अर्थापह्नव इत्यथावत्य

वात् ज्ञानापह्नवस्य च तन्मूलस्य तद्विचारमेवेव
निश्चयप्रसिद्धेः तदेव निराकृतते इति । रत्नाकरः
निरालम्बनवादः पृ २१७-२१९.

* निरालम्बनवादे बाधो विपर्ययेऽपि नास्ति
उच्यते नालीत्याकारा अपि न कति । बाध पृ. ६.

* निरालम्बनवादान्निरासेन बाह्यार्थशून्यः औप-
सिकमूले एव भाष्ये उक्तः । बाध, पृ. ६.

* निरालम्बनवादिनः सर्वानि बाधप्रतिविपर्य-
यानि तद्विकृतकल्पानामि निष्कार्यविपर्ययानि बाह्यार्थ-
विपर्ययकल्पानाम्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् । स्वप्नज्ञानानां हि
बाधप्रत्ययानामेव परिणतं ज्ञानमेव विपर्ययः, न पटादि,
तदानीमभावात्, मनःप्रत्यासत्प्रभावात्, स्वप्निरच्छेद-
नादीनामर्थमवश्यात् । अतस्तत्र ज्ञानत्वात्मेव विपर्ययः ।
एव सर्वज्ञानानां इति दृष्टान्तेन न किञ्चिदपि ज्ञानं प्रमा
इत्याहुः । तत्र स्वप्नप्रत्ययानां आत्मविपर्ययकत्वादिदृष्ट्या
दृष्टान्तासिद्धेः । किञ्च 'नीलेऽहम्' इत्यादिद्विकल्प-
कानां आत्मविपर्ययकत्वे 'नीलेऽहम्' इत्याकारवा-
पत्तिः । अत इदं बाधविपर्ययकम् । बाधकामायेन च
प्रमेव । सपि पृ २३-२४.

* निरिष्टम् । इष्टान्तिर्मतः निरिष्टः, कुतित्त
निरिष्टः, निरिष्टका । पुन प्रयोगार्था इत्यर्थः । वि.
११११२ । निगतमिष्टमनेन इति निरिष्टं निरिष्टमेव
निरिष्टकम्, एकस्मिन् कर्मणि तदुक्तमित्यर्थः । निरिष्ट-
कानामपि क्वचिज्जा देशस्य च पुनरुपादानं शिष्टा न
निवर्तयति । सोमः * निरिष्टकेन पुन निर्वां शिष्टा
नाचरन्ति । निरिष्टकेन शिष्टा शर्म नाचरन्ति । भा
११११२१३.

* निरिष्टोपदेशः । निष्कात इष्ट इच्छा विनि-
योगाकृत्वा यस्मात् तद् निरिष्टकम् । तदयुक्तमित्ति
मात् । एकशेषानुत्पन्न अ यशोयोगविधिः निरिष्ट-
शेषदेशः । कु ४१११४१९.

* निरुक्तं वेदाङ्गम् । औचित्यमपि अस्ति उच्यते
पर्येणानुवर्तनात् वेदमूलकत्वात् प्रमाणम् । वि. ११३७.
* निरुक्तं वेदाधीनयोगशेषम् । या ११३४४४५. १५६,
* निरुक्तेन तावत् लोकव्यवहारप्रतिद्वन्द्वेन यदापि

तद्वत्कृपाविविधगन्धप्रयोगभाक्त्वेन निरुच्यन्ते । १।३।
५।१० पू. २२८. * निरुक्तस्य लोकमूलपर्यायशानं
प्रयोगम् । सु. पू. १२९. * निगमनिरुक्त-वाचन-
प्रयोगे वादोऽर्थः कल्पितव्यः यथा 'सृष्टेव जर्मर' ।
इत्यादी । भा. १।२।४।४१.

॥ निरुक्ते स्यात्, तत्संयोगात् । ६।५।३।१२ ॥
चन्द्राभ्युदितेष्टिः, इति निरुक्ते स्यात् इति निर्वाण-
गन्तर चन्द्रोदये मति स्यात् । तत्संयोगात् । 'यस्य हवि-
र्नैकत पुरस्तात् चन्द्रमा अम्बुदरेति' इति निर्वाणसंयोगेन
इष्टेकत्वात् इति पूर्वः पक्षः ।

प्रवृत्ते वा, प्रापणाभिनिस्तस्य । १३ ॥
पूर्वपक्ष मृगेण प्राप्तं अगन्धेन निरुच्यन् सिद्धान्त
गाद । अकाले कर्मणि प्रवृत्ते एव चन्द्रोदये मति इष्टि
रेण स्यात् । निमित्तस्य चन्द्रोदयस्य प्रापणात् प्राप्तस्यात् ।
चन्द्रोदये हि निमित्तम् । तच्चेत् निर्वाणात् प्राक् प्रातम्,
तदा निमित्तसत्त्वान् नैमित्तिक कर्तव्यमेव ।

लक्षणमात्रमितरत् । १४ ॥
यदि निर्वाणान् प्रापति पट्टकमात्रे दर्शकर्मणि नगरो-
दये मति अम्बुदरेष्टिः स्यात् तदा 'यस्य हविर्निष्ठस्य'
इति निर्वाणसंयोगः किमर्थमिति चेत्, ब्राह्म सिद्धान्त्या ।
इतरत् निरुक्तमिति पदम्, लक्षणमात्रं कर्मात्मकम् ।
कर्मात्मक लक्षयति निरुक्तमिति पट्टम् । कर्मात्मक
निर्वाणान् प्रापेव भवति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । १५ ॥
तथाच निर्वाणात् प्रापति प्रवृत्तमात्रं दर्शकर्मणि चन्द्रो-
दये मति अम्बुदिनेष्टिः स्यात् इत्यत्र अन्वयार्थदर्शनं भवति
'स यदि अम्बुदीप्त हविरम्बुदियान् तद्वत् एतेन जलचर्या'
इति । तस्मान् प्रवृत्तमात्रं कर्मणि चन्द्रोदये मति अम्बु-
दिनेष्टिः इति सिद्धान्तः । अम्बुदीप्त हविः अभिन्वय
स चन्द्रः यदि उदियात्, तदा निर्वाणोत्तर वा जलचर्या
उक्ता, एतेन कर्तव्या इति अन्वयः । के.

* निरुक्तानि नाम यदापि साधिकाविक्रानि इत्यु-
च्यन्ते, तेषां निन्दा तद्व्यवदेशाविक्राने । के.
* निरुक्तादयः पक्षः सोमात् प्रागपि कर्तव्याः ।
रत्न. ५।५।८।१६.

॥ निरुत्तारिष्यति शालामुखीयो भवति ॥
वक्ष्यमाणसेतु प्रागहिवादेन उत्तरदेवेः प्रगन्तवन्
निरुत्तवशावपि सप्तमण शालामुखीये भवेत् । इति
प्राप्ते, प्रवृत्ती शालामुखीये मौमिन्वस्य कस्यापि कर्तव्या-
भावान् पादुकाकार्यमेव तदुपादानेन वक्ष्यन्त्यादिक-
तस्यः शालामुखीयो निरुत्तारिष्यति स्यादेव । संकर्म,
१।२।२२.

* निरुत्तपशुः आग्नीषोमीयस्य विकारः । सत्याकद-
सूत्रे तु वैश्वदेव स्वीकृतम् । के * निरुत्तपशौ
अश्वपि दीक्षिते दण्डसंपादनस्य दण्डदानं प्रयोजकम् ।
तस्मात् मैत्रायणार्थकारार्थं दण्डदानमर्थकर्म । वि.
४।१।६.

* निरुत्तपश्यादौ शेषासोमकृपाभावेऽपि दण्डदाना-
नुष्ठानं तस्य श्रेयानुत्पन्नप्रमुक्तत्वात् नातुपपन्नम् । भाट्ट.
४।२।६. * निरुत्तपदवादिषु आग्नीषोमीयादिकारेषु
(वेदि.) कर्तव्या । वा. १।७।४।९.

॥ निरुत्तपशुवन्द्ये होतृमैत्रायणयोर्द्वयोर्विषयम् ॥
'द्वितीयमस्याभावयति शौ द्वय होताग्नौ होता च
मैत्रायणस्य' इति दैक्षेऽह्नयेव भूतं उक्तमप्येव
उच्यते चेदं वरणान्तर शोमधर्मः । इति प्राप्ते, दक्षिन्येन
तृतीयहोत्रभावस्य हेतुकरणान् अभेतिपदेन योग्यतया
निरुत्तपशुवन्द्यः एवोच्यते इति तत्र अशो-कर्तव्यः ।
संकर्म १।७।१३.

* निरुत्ता लक्षणा निरुत्तशक्तिरुत्तव्यवसाहेमन्वात् न
शुलकाद्ये नाप्यनुत्पन्नचित्तवित्तवसाधनमपेक्षते । सु १।१।
६।१२ पू. २५७. * निरुत्ता लक्षणाः स्यादित्
सामर्थ्यादभिधानत्वात् । 'इह केतुचिदर्थेषु गामिधान-
वदेव लक्षणाशास्त्ररपि अनादिकात्प्रवृत्तत्वेन (प्रवृत्ति-
क वेव इति बुद्धले ट. २५७ पाठः) निरुत्ताः यथा
हाहादिषु । वा. १।२।६।१२ पू. ६८२.

* निरुत्तलक्षणाया अभिरुत्तलक्षणा वाच्यते, उदा-
हरण मृगम् । शाल, तु १।४२.

* निर्गुणं पुनर्वचनं परिषद्वचनकं भवति । भा.
१।२।२।२५९.

• निर्णयकशैतव्यमस्त्वस्त्वपरिवानं अनाचारः उदीच्याना द्वादिशासना च । वा. १।२।३।७ पृ. २०४.

• कर्मन्निर्णयनयत् एतन्नविष्यति । निर्णयनं हि उभय करोति कावल्गुद्धि पादबोध निर्मलताम् । भा. २।२।१।२५ पृ. ५४५.

• निर्दिष्टस्य हि प्रतिनिर्देशक सर्वनाम । सर्वनाम-धातुनिरिकस्य निर्दिष्टप्रतिनिर्देशकपञ्चकः । दुष्. १२। १।१।२.

• निर्देशः धर्मपूर्वमागतोः ननुपाकृतस्वामिपुत्रो-चाशस्य ' इदं व्रक्षणः ' इत्यादिना क्रियते । कुभालेपु तु व्रक्षण एव सर्वस्य समर्पणीयत्वात् निर्देशः कर्तव्यः ; विभागोऽपि तत्र नाभ्येवेति । के १।२।१।२२.

• ' आसीना जयति ' इति स्त्रीनिष्प्रवक्षममि-त्यादिरेण ' निर्देशादन्वा ' इतिन्यायेन धातितः व्यञ्ज्य-कर्तृकत्वोत्पत्त्या, तद्वृत्तत्वाभावात् सम्यस्य विदं विधत्ते इत्यत्र अनुवर्तते । वैजयन्ती. १।१।२५.

• निर्देशानु विकल्पे यत् प्रवृत्तम् । ६।३।१२। २८ ॥

अग्नीषोमीये पत्नी त्वादिः वत्सासो रीहितकथ्य द्यो विकल्पेन धृतः । तदिरगुणकथ्य प्रयोगः आरन्धः । तत्र च तदिरो वितथः । एवं सति तदिरस्य प्रतिनिधिमार्गः । स च तदिरस्य एव अन्वेषणः । विकल्पे सति यत् प्रवृत्तम्, यदुदिरस्य प्रयोगः प्रवृत्तः तन्वदस्य एव प्रति-निधिव्याप्यः, न तु वैकल्पिक द्रव्यं प्रतिनिधिव्यति । निर्देशात् मुख्यद्रव्यान्वयान्नेन मुख्यद्रव्याभ्यां च कति-पशयपशुवृत्तिद्वारा निर्दिष्टत्वात् निर्देशतत्वात् । वैकल्पिकस्य तु न तथा निर्देशः शक्यः । तस्मात् तदिरा-पचारे कदरः नाम श्वेततदिरः, मीर्यपचारे नीवारस्य प्रथमः । इति सिद्धान्तः ।

अशब्दमिति चेत् ॥ २९ ॥

पूर्वपक्षी यदि ब्रूयत् अगर्दं तदिरस्यार्थं शब्दवदन्नात् तदिरस्येव प्रार्थं इति । नास्ति प्रतियोगकः शब्दो दत्त-सत् अगर्दं इति बहुव्रीहिः । इति चेत् ।

नामद्वत्वात् । ३० ॥

यत् पूर्वपक्षिणा वक्रम्, तत्र । अनङ्गात् तदिर-संस्कृत्युक्ते प्रयोगे वैकल्पिकस्य पक्ष्याशादेः अङ्गनाभावात् न तस्य साक्षात् । किन्तु तदिरस्य एव पक्षी प्रथमः । सद्यस्य साक्षात् मुख्यव्यवहारात्वेऽपि गौण्या वृत्त्या मुख्यव्यवहाराः मुख्यव्यवहारेण बोध्यन्ते एव । नस्मात् प्रति-निधिः मुख्यव्यवहारेण, न वैकल्पिकं द्रव्यम् । के.

• निर्देशानु विहृतावपूर्वस्मानधिकारः । ३।८। १।३।२ ॥

अग्नीषोमीये पत्नी ' वरिदा यूपावटमवस्तृणति ' इति ' आग्नेयेन यूपमन्त्रि ' इति च भूतम् । तत्र यूपावटस्तृणतिर्निधि वरिधर्मः यूपाज्जनाग्रे च आग्-धर्मा कर्तव्याः इति पूर्वपक्षे जाम्बे प्राप्ते सिद्धमवयति । तत्रान्नेन पूर्वव्यवहारात् । निर्देशात् विहृतौ प्रावृ-त्तकार्यमुख्येनैव धर्माणां भतिदेशात् विहृतौ अग्नीषोमीये पत्नी अपूर्वस्य अग्रानुसृत्य यूपावटमवस्तृणति । यूपा-ज्जनाग्रेस्य च यः संस्कारः, तस्य अग्रविचारः, न अग्रि-कारः, नावृत्तिः, नातिदेशः । तथा जाम्बे औदिकं अष्टवक्रमेव वरिः आग्ने च प्रार्थं इति सिद्धान्तः । के.

• निर्देशानु विहृतौ (३।८।१।३२) इत्याधिकरण-न्यायस्य स्वरूपम् ' वत्सोपकारकङ्कसंभवे कल्पना गौत्वापादकावृत्तप्रोषकाराद्धाना नाकाङ्क्षा ' इति । सु. पृ. ६३४. • निर्देशानु विहृतौ इत्यत्र वरिदावधिकारस्य (१।६।०) प्रयोजनं स्पष्टीकरिष्यते । पृ. ४६५.

• निर्देशानु विहृतौ इत्यत्र ' वरिदा यूपावटमवस्तृणति ' इति अग्रानुसृत्यूपावटस्तृणाग्राभ्यां धर्मोपरिधर्मैर्न प्रावृत्तानां वरिधर्मिणां अस्ति नास्तीति चिन्तायाः प्रावृत्तौ कृत्वा-प्रतिपत्तीर्नार्थचिन्ताधीनत्वात् धर्मोपाधारण्यस्यान्तिदेशा-योश्च तत्प्रयोजनान्नेन निषेधस्मान्नेन तदभिप्रायपूर्वपक्षा-योगात्, प्रत्यक्षत्वेन परमैक्याद्गणनेः पक्षादतिशिर-मानेन ' वरिदुर्गात् ' इत्यादिशास्त्रेण सर्वप्रवृत्तौ बहु-वरिदुर्गादेन तत्रानादिधर्मविधिर्भवत्युपावटस्तृण-वरिधोऽपि धर्मवत् इति पूर्वपक्षे तत्रोपकाराद्गर्भमेव कल्पनायोगात्सर्ववत्प्रोषकाराद्धानाकाङ्क्षायां विहृतौ प्राङ्गानामग्रानां पूर्वनिर्देशात् नापूर्वस्य वैदृतस्य

पूषावटस्तरणार्हियः प्राकृतधर्मविधौ अधिकारः इति निद्वान्त्वो षष्पते । तेन प्राकृतानामज्ञाना येकृतेभ्यः प्राक् क्रमिः ख्यायसी । ट्ट ६२४.

● निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत् (६।४।१२) इति सिद्धान्तोऽने प्रक्षेपात् प्राक् ह्यवदानस्य नामदोषापहारेषु पुरोडाशान्तोऽप्यदत्तं षष्पते । सु. पृ. १५३३.

● निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत् । यदि च निर्वापवैखानागोप यागमिर्लुप्तमयेत्, तथा सति तदुत्तरकालं तद्विदोपपन्नोपरोपु द्र-गान्तर लोपादीयेन, तत्र 'निर्देशाद्वा०' इत्यादि विकल्पने । धा. ३।४।४।४१२ पृ. ९८३.

● 'निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात्' (२२।२।११) इत्यत्र चक्षुसाणोक्तं अग्नीना लौकिकीदिकमवर्णित- निरावधान्येन इद्वयति । सु. ३।७ पृ. ४०. ● निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् । यदि तावत् पुरवर्षा अग्नि (अग्रया) इत्यभिप्रायः, स क्रवर्धन्यादयुक्तः । तथा ह्यदशो चक्षति 'निर्देशाद्वा०' इति । धा. ३।७।१।३९१ पृ. ११०२ । यदि च लौकिककामधेयिषया सर्वमैतलमपिधीयते, ततो 'विहारो०' (२२।२।११) इत्युक्त्या 'निर्देशाद्वा०' (३) इत्यत्र निर्णीतत्वादिवाच्यम् । ट्ट. ११०३.

● निर्देशाच्छेषमक्षोऽन्यैः, प्रधानवत् । ६।४। ३।४ ॥

दशपूर्णमासोः शेषस्य अगावशिष्टस्य हविषः मक्ष. शाश्विन-नक्षत्राकारण-राशुवाकशासीनः अन्यैः ऋत्विग्मो भित्तैः कर्तव्यः । इदामक्षे एव यजमानपञ्चमाना ऋत्विजानाम् 'यजमानपञ्चमा इवा भक्षयन्ति' इति निर्देशात् । इतरमक्षेपु ते परितरुषताः । नस्मात् अन्यैः मक्षो मक्षयितव्यः । प्रधानवत् यथा ह्यवदानमासो अन्यः पुरोडाशः प्रधानार्थः, तथा इदामपमक्षे ऋत्विग्मोऽन्ये स्युः । इति पूर्वः पद्यः ।

सर्वेषां, समवायात् स्यात् । ५ ॥

पूर्वपक्षं क्लेशेण प्राप्तं वाशयेन न्यायार्थवत् सिद्धान्तमाह । सर्वैः प्रकृतैरेव ऋत्विग्पञ्चमानैः सर्वो मक्षो मक्षणीयः स्यात्, नान्यैः । समवायात् प्रकृते कर्मणि यजमानपञ्चमानामेव ऋत्विजानां समवायात् संक्षेपात् । यागार्थवृत्तानां समीपमक्षणीं न

युक्तमिति भावः । सर्वैः इदामिदमपमक्षैः ऋत्विज. युज्यन्ते इति पूरणीयम् । समवायात् कर्मकरत्वेन संवन्मात् इति सुतोषिणी । सर्वैः इत्यत्र सामे सर्वे इति कुतूहले पाठः । सर्वे मक्षणीं ऋत्विग्भिरेव कर्तव्यं स्यात् । समवायात् यामे तेषामेव क्लृप्तं वात् इति तदर्थः ।

निर्देशस्य गुणार्थत्वम् । ६ ॥

'यजमानपञ्चमा इवा भक्षयन्ति' इति निर्देशः इदामिदमपमक्षपरिसंख्यार्थः इति यत् पूर्ववक्षिणा उक्तम्, तन्परिहारार्थं सिद्धान्तसूत्रम् । यजमानरूपो यो यावत्स्य गुणः तस्य मक्षे प्राच्यर्थः निर्देशः, न परिसंख्यार्थः । निर्देशस्य गुणार्थत्वम्, निर्देशो गुणार्थः न परिसंख्यार्थः । गुणार्थत्वात् इति पञ्चमन्तः पाठः कुतूहले ।

प्रधाने सुतिलक्षणम् । ७ ॥

पूर्ववक्षिणा प्रधानवत् इति दृष्टान्त उक्तः । तद्वै- लक्षण्यप्रदर्शनार्थं निद्वान्तनूत्रम् । प्रकमे यत् प्रवदान- मानं निर्देशयते, तत् सुतिलक्षणं अनन्यथासिद्धावदान- वाक्यप्रमाणम् । तस्मात् तत् स्यात् परिसंख्यार्थम् । 'यजमानपञ्चमा इवा भक्षयन्ति' इति नन्वं तु यक्षे पञ्चमानस्य अप्राप्तत्वात् विधानार्थमेव । अतो न तत् परिसंख्यार्थम् ।

अथवदिति चेत् । ८ ॥

पूर्वपक्षी क्लृप्ते । अथवत् अथनेधवत् । अधमेधे बहुक्वात् पशुना सर्वशेषमक्षणे ऋत्विजो विधेयत्, तस्मात् तत्र सर्वशेषमक्षणम् । तद्वदप्यपि न सर्वशेष- मक्षयनियमः इति चेत्, पूर्वपक्षी स्यात् । अत्र अर्थ- वत् इति, पूर्ववत् इति च पाठः । तस्यापि अथवत् इवेवार्थः ।

न, चोदनाविरोधान् । ९ ॥

सिद्धान्ती आह । न अधमेधे सर्वे मक्षयिष्यन्ति । तत्र पशुना बहुक्वात् सर्वमक्षणे ऋत्विजो विधेयत् । ततश्च 'अधमेधेन यजेते' इति नोदना विरोधः स्यात् । ऋत्विग्पक्षणे अधमेधमपेक्षितभावात् । तस्मात् अधमेधे सर्वमक्षणाभासो युक्तः । दशपूर्णमासेषु तादृशोपा- मभवात् सर्वे शेषमक्षाः ऋत्विग्भिरेव मक्षणीयः सन्तः इति सिद्धान्तः । के

० निर्धनमनोरथन्यायः । के. ६।१।८।
३९-४०.

ॠ निर्धनमनोरथन्यायः । अयं पशेनोविषयः । यथा ' उग्रमौषम्य त्वैव निर्धनानां मनोरथाः । हृदये-
ष्वेव लीकन्ते विषशास्त्रीस्तनाविव ॥ ' इति । साहस्री.
८०५.

० निर्धेयन्तः निर्धेषं विकृतः । के.
० निर्धारणं जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायात्
एकदेशस्य गृह्यकरणम् । रहस्य. प्र. १५५.

० निर्गन्ध्यः अग्निचयनगतेष्टकापाकायः मन्थनशष्पः
शास्त्रीयधर्मरहितः लौकिकोऽभिः । के. १।१।१।१२.

० निर्मेन्व्यः अग्नीषोमीयपद्युगतः धर्मकः शास्त्रीय-
संस्काररहितोऽभिः । ७।१।७।१९. ० निर्मन्व्या. अग्रमः
योगे च चारः । संघर्ष. ३।१।१६. ० ' निर्मन्व्येन

इष्टकाः पचन्ति ' इति निर्मेन्व्यग्रन्थः पञ्चज-
द्विष्टवत्त्वं योगरुद्धः । अग्निचयने तथा एव लौकिक-
मयनेन जात. अचिरनिर्मितः । तेन इष्टकाः पचन्ते ।
वि. १।१।१०. ० निर्मन्व्ययोः अग्निचयनगतेष्टका-
पाकायस्य अग्नीषोमीयपद्युगतस्य च प्रकृतिक्रमत्वो-
नात्स इति नास्ति धर्मातिरेकः । के. ७।१।७।१९.

ॠ निर्मन्व्याधिकरणम् । अग्निचयने पठितः
' निर्मेन्व्येष्टका पचन्ति ' इति निर्मेन्व्यग्रन्थो धौतिकः ।
(निर्मेन्व्यापस्तु एतद्विधायकः) ॥

तथा निर्मन्व्ये । १।१।१।१२ ॥

भाष्यम्— अग्निचयने ' निर्मेन्व्येष्टका पचन्ति '
इति एतद्वृत्ते दर्शनात् संस्कारधर्मो निर्मेन्व्य इति ।
अष्टकांरुद्धमि हृदयेते ' निर्मेन्व्य आग्न्य ओदरं
पचन्तः ' इति । निर्मेन्व्यन्योनात् पूर्ववत् धौतिक इति
संशयम् । प्रयोगतः, संस्कारमित्येव संकृतेन इष्टकाः
पचन्त्याः । जातिशब्दे मधोपचयेन । यौगिके अचिर-
निर्मितेन । यथा ' नापनीतेन मुद्गवते ' इति अचिर-
निर्मितेन इति सम्यक्ते ।

वा— निर्मेन्व्येऽभि युवाधिकरणवत् जातिसंस्कार-
निमित्तपक्षौ उद्गाप अन्तरेण धौतिकत्वं साधनीयम् ।
' वैश्रुतादभाषियानोरथ- सूर्यवान्ताद्विज्जानाम् ।

निवृत्तौ परिहार्यः सन् निर्मन्व्योऽभिन्वयः कथम् ॥ '
' लोके पमार्यलक्षणम् ' (१।१।७।२६) इति
अग्रमग्रथेनापि अग्रहारात् भवेत् अचिरनिर्देशपुन-
र्घटीतिः । सर्वपूतानां च नवनीतविनयत्वात् पुन.भ्रुतेः
अनिरनिर्देशपुनरीतयत्वात् स्यात् । इह तु अग्रप्रमाणके-
अन्वक्रियाजनितनिवृत्तिमात्रचरितार्थो निर्मेन्व्यग्रन्थः
चिरविद्योयोगादानादमर्थः कथमचिरनिर्मितविकल्पः
पचन्थते । नहि अयं अचिरत्वमपि योगे अन्तर्गतम्,
क्रियायोगमात्रमित्यतः । आत्मादशब्देत् । नेप दोषः ।
' पाकेनामेरुपात्तात्वाद् विशेषणपत्रं ध्रुतिः । तत्र
पाकाङ्गभूतत्वात् तदेषादौ परिप्यते ॥ ' यथेव
लोहितोष्णैर्वाविविधेषु विशेषाणां प्राप्तत्वात् विशेषण-
परत्वम्, एवमिहापि विशेषानुवादेन विशेषणभूता
विषेव पात्राद्नेत्रे त्रिषोवते । अग्रानां च प्रथमेन एक-
देशात्सर्वकृतं वक्ष्यते (१।१।११) । तेन अचिर-
निर्मितेन अन्वनिर्मितेन अनन्वकृतं निर्मितेन इति
वक्तव्ये प्रदर्शनायैव अचिरवृत्तम् ।

सोम— एते श्रेष्ठशीघ्रव इति तथाशब्दायः ।

वि— ' इतिर्यो सोमकृत्विर्वा निर्मेन्व्यम्य वर्त-
नम् । आग्नी पूर्व्वर, दन्व्योऽनिरजातेर्नानीतवत् ॥ '

भाट्ट— ' निर्मेन्व्येष्टका पचन्ति ' इत्ययं निर्मेन्व-
ग्रन्थस्य पूर्व्ववत् संस्कारवाक्ये ' निर्मेन्व्याग्नय
पचन्तः ' इति लौकिकप्रयोगेन निरस्यते, मयनधर्मत्वस्य
पाकापनीभूतामौ समाधेन अग्रमनयोपनयनं पाक-
नवनीतत्वात्पि सत्वेन अतिपत्राद्वा अरणिष्योऽग्निव-
न्वाप्यत्रावितान्ते प्राप्तिः, प्रथमप्रयोगत्वयोगेनैव उर-
पत्तौ सृष्टिकृत्ये प्रमाणाभावात् अविपयस्य यज्ञ-
दावसि शापौनप्रयोगमाधेनैव आशेषकरोपपत्तः निरावृत्तौ
शक्यत्वात् नवनीते वाच्यत्वस्यापि धर्तुं शक्यत्वात्
धौतिक एव निर्मेन्व्यग्रन्थः । एवं च ' निर्मेन्व्येष्टकाः
पचन्ति ' इति अत्रे. पाकसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वात् मयन-
पापवेषिः इति तथापि प्रयोगस्यै करणं सिद्धान्ते
प्रयोजनम् ।

मण्डन— ' निर्मेन्व्ये योगनिवृत्तः । '

शंकर— 'निर्मन्वमपि तद्व म्यात् ।' पदं
घोषिकम् । १०.

ॐ निर्मन्व्यादिपु चैवम् । ७।३।७।१९॥

अग्नीषोमीये पशौ धर्मेषाम् निर्मन्वोऽमिच्छन्तः ।
अतिचपने 'निर्मन्वेषेनेष्टकाः पचन्ति' इत्याद्यातम् ।
तथा दर्शपूर्णमासयोः बर्हिः आत्तं न तथर्मेतन्मानानाम्,
पशौ च 'बर्हिषा यूपावटमवस्तुणाति' इति 'अव्येन
युपमनक्ति' इति च निहितम् । तत्र अधिकरणानि-
देशमाह । तथा वेणवशब्दे न धर्मातिदेशकता, एवं
निर्मन्व्यादिपु निर्मन्व-बर्हिराज्यशब्देऽपि न धर्माति-
देशकता । अतिचपनगतनिर्मन्वशब्दः पशुगतनिर्मन्व-
धर्मान् न गृह्णाति । पशुगतौ बर्हिराज्यशब्दौ दर्शपूर्ण-
मासगतबर्हिराज्यधर्मान् न गृह्णीतः । तत्रैव निर्मन्व-
बर्हिराज्यशब्दाः न धर्मातिदेशका इति सिद्धन्तः ।
चत्वारः पूर्वसिद्धन्तस्तदवयवोचरुः । के.

ॐ निर्मन्व्यादिपुः । अतिचपनादिप्रकरणस्य
निर्मन्व्यादिशब्दाः अग्नीषोमीयादिगतनिर्मन्व्यादिधर्माणां
न प्रादकाः ।

निर्मन्व्यादिपु चैवम् । ७।३।७।१९॥

भाष्यम् — पशौ अग्नीषोमीये धर्मेषाम् निर्मन्वो
ऽतिराज्यताः 'सध्या वै वेवाः' इत्यादयः । आग्ने श्रूयते
'निर्मन्वेषेनेष्टकाः पचन्ति' इति । तथा दर्शपूर्णमासयोः
बर्हिष्ये धर्मवती, पशौ श्रूयते 'बर्हिषा यूपावटम-
वस्तुणाति' इति, 'अव्येन युपमनक्ति' इति । तत्र संदिहः
किं निर्मन्वाद्यः शब्दः धर्माणां प्रादकाः, नेति । तत्र
अधिकरणातिदेशः कियते । निर्मन्व्यादिपु चैवं तथा
वेणवशब्दे । आशानि अयं घोषिको निर्मन्वशब्दः मयो
निर्भेदित्रमभिमाह । तथा बर्हिः भाज्य इति प्रचयन्दौ ।
ते श्रौतेऽपि स्वार्थं विधाय कृतार्थं भवन्ति, धर्मान्
महीयं च शक्युरपि । नस्तान् न प्रादकाः ।

सोम— पूर्वशपणातिदेशात् संगतिः । पशौ
'अग्नेर्निवमसि इणमिन्मन्वनाशकं विदधाति' इत्या-
दिना निर्मन्वश्च धर्मा आत्मनाः । तथा दर्शपूर्ण-
मासयोः आज्यस्य उपवनाद्यः बर्हिष्यश्च उपवनाद्यो धर्मा
आत्मनाः । तृतीयै (३।८।१६) 'बर्हिषा यूपावट-

मवस्तुणाति' इत्यत्र बर्हिर्धर्मा लवनाद्यः पशौ चोदक-
प्राप्ताः अद्रवपाननाधारणा अपि अप्राप्तवर्त्तन्वाद्-
भवन्ति इत्युक्तम् । उह तु बर्हिःशब्दस्य आतिदेश-
कत्वाभावात् । धर्मा न भवन्ति इत्युच्यते इति विवेकः ।
धि — 'निर्मन्वेषेनेष्टकायाः बर्हिषाऽवटसंस्कृतौ ।
अतिदेशो न वा, ऽऽवोऽभ्यु धर्माभि, तत्र पूर्ववत् ॥'
पूर्वाधिकरणोक्तवेणवशब्दवत् नातिदेशः ।

भाट्ट— अग्ने 'निर्मन्वेषेष्टकाः पचन्ति' इति ।
पशौ 'बर्हिषा यूपावटमवस्तुणाति' 'अव्येन पशु-
मनक्ति' इति च युज्यम् । ततः पूर्ववदेव निर्मन्वशब्दो
मन्वनादिप्रविधायकत्वेन गौणत्वाद्येवात् न पशुकानां
मयधर्माणां अतिदेशार्थः । बर्हिराज्यशब्दो च द्वय-
विधत्वात् न दर्शपूर्णमासि बर्हिराज्यधर्मातिदेशार्थः ।
न च विक्रान्तस्य नामातिदेशेन धर्मप्राप्त्यभावेऽपि
येष्टिकधर्मातिदेशेन निरकाङ्क्षात्वात् न गौणत्वाद्गोकारः,
प्रकृते तु धर्माकाङ्क्षयैव गौणत्वाद्गोकारात् नामाति-
देशोपपत्तिः इति चाप्यम् । लोकतोऽपि मयनादिधर्म-
त्वमेव श्रवणेत्याग्रे प्रमाणाभावात् । ६.

मण्डल— 'निर्मन्वशब्दोऽवटतिदेशको न ।'
शंकर— निर्मन्वेषे नातिवेशः स्यात् ।

७ निर्मन्वशब्दः अधिकरणगतः पशुगतः पशुगत-
निर्मन्वधर्मान् न गृह्णाति । के. ७।३।७।१९.

८ निर्युक्तिकप्रवादस्य हेतुत्वात् । मणि, पृ. १२.

९ निर्वपणं प्रोक्षणं अवहनं इत्येवमाद्यः औपध-
धर्माः । भा. ३।१।१।७. १० निर्वपणे प्रयोजनं हवि-
ष्याणांवावापनम् । भा. १।१।४।४।४८.

१० निर्वपणाद्यः त्रीणीयमेव धर्माः, उपवनाद्यः
आज्यस्यैव, दोहनाद्य गानाज्यस्यैव इति धर्माणां
व्यवस्था । के. ३।१।४।०-१०.

ॐ निर्वपणलवनकारणाऽऽज्यमदण्डेपु चैकद्रव्य-
चत् प्रयोजनैकत्वात् । १।१।४।१।४।४७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'नतुरो हृदीतिर्नवति' इति निर्वपणे
'देवस्य त्वा' इति मन्त्रः, दर्माणां लवने छेदने
'बर्हिदेववदनं दामि' इति मन्त्रः, वेद्या बर्हिः क्षरणे
'ऊणसिदधं त्वा' इति मन्त्रः, आज्यमदण्डे 'धाम-

नामासि' इति मन्त्रः, तस्य हि मरुत्वयोगः, अत आशुनिः
 इति विचारे पूर्ववक्ष्यमाह । निर्वाणं निर्वाणः, लघुनं
 दर्भाणां छेदनम्, स्तरणम्, आशुप्रमाणं च तेषु एक-
 द्रवपत्रं ग्रीहिविषय मन्त्रस्य उत्कृत् प्रयोगः स्यात् । प्रयोग-
 नैकत्वात् कल्पस्य एकरथात् । निर्वाणो हविष्यवाणा ग्रीहीणां
 ह्येषु आशानं फलम् । लघवे वेदिरक्षणयोगस्य चर्दिपः
 संवादनम् । स्तरणे वेद्याच्छादनम् । आशुप्रमाणे
 शागयोगस्य आशुप्रमाणदानम् । एवं फलैकत्वात् मन्त्रस्य
 उत्कृत्प्रयोगः स्यात् इति ।

द्रव्यान्तरपद् या स्यात् तत्संस्कारात् । ४८ ।।
 सिद्धा-तगाह । द्रव्यान्तरवत् नाशक्यत्वात् स्यात् ।
 प्रतिमुष्टि प्रतिस्तरनं प्रत्यास्तरणं प्रत्याश्रवणं च तत्सं-
 स्कारात् तत्तत्संस्कारार्थं मन्त्रस्य आशुतिः स्यात् इति ।
 के

- निर्वाणशब्देन ऐतिह्ये विभक्तौ निरायते
 'सौर्वे चर्च निर्वाणै' इत्यत्र । भा. १०।३।१५।६५.
- निर्वाणनिवेदना इति लक्षणम् । वि. १०।२।१५.
- निर्वाणनिवेदये प्रवृत्तिस्तद्व्यतिरेकं प्राकृतपरि-
 षण्णादिदेवसिद्धयर्थं अस्मिन् (मन्त्रीयसूत्रस्य) परि-
 षण्णे सिद्धत्वात् । भा. ४।४।१५.
- निर्वाणनिवेदः भ्रूयमाणो दर्शयते मासविषयं
 निवमयति पुनः श्रवणात् । सु. १०।३।१५।२५.
- निर्वाणनिवेदनेन दर्शयते मासिकविषयं तन्मन्त्रोपा-
 निवेन तदीये विभक्त. प्रवृत्ते 'सौर्वे चर्च निर्वाणै'
 इत्यत्र । भा. ८।१।१५।२५.
- निर्वाणः अग्नीषोमीयपुराणाराधने पूर्व मास्यः
 पश्चात् उवाच गजाग्निषोणं, यौगन्ध्याया पाठक्रमस्य
 सुखप्रयत्नात् तदीयत्वात् । के. ५।१।८।१५.
- निर्वाणः अश्वरकथाया पूर्व वाहस्यत्यस्य चरोर्धमां,
 ततः रामस्वतथाश्रयथ औःदेरिक्कसुक्कमापेस्यथ
 आनिदेशिपपाठक्रमस्य संबन्धात् । १।१।११।१५।१०-१८.
- निर्वाणः अश्वरकथाया प्रथमं आश्रयणवस्य ततो
 वाहस्यत्यस्यो, वैज्ञानप्रत्ययक्रमानुसारेण । भा. ५।१।
 १०, ● निर्वाणः अवशिष्टः तृतीयं कर्तव्यः अर्घमिदं
 चन्द्रानुसारेण सति । भा. ६।५।५।१८-२०, ● निर्वाणः

वाहस्यत्यन्तु पश्चिमे देवे नमिष्ये नाम शकटे मरुतो ।
 चरोमिष्टोमेऽपि ऐतिह्ये निर्वाणः तत्रैव कर्तव्यः, न
 निर्वाणमश्वरयोः । वि. १२।१।३. ● निर्वाणः चतु-
 संस्काराणि शिष्ट एव; पदार्थः । के. ५।२।३।४. ● निर्वाणः
 दर्शयते मासयोः चतुर्भिर्मुष्टिभिर्भवति ' चतुरो मुष्टिन्
 निर्वाणै' इति विधेः वाजपेये मतद्वयमनारो चरो तु
 चतुर्भिः कुट्टयेः नारायणस्य कार्यम् । वसुदेवस्य नारायणस्य
 ताक्षात् समस्तनिर्वाणः वर्त-पक्षयेन श्रवणात् । के.
 १०।२।२।६।५-६८. ● निर्वाणः चतुर्मुष्टिस्तस्य तस्य-
 नीयपुरोडाशाणां शीघ्रवरोक्ष इति शोच्यते इत्यत्र
 शकटे, न तु इति शोच्यते इत्यत्र शकटे । भा. १२।
 १।३।१५-१६, ● निर्वाणः प्रातः कालिकस्य वाद्यनस्य
 अश्वरकथायाम् 'पुत्र वाचः प्रवृत्तौ निर्वाणै' । के.
 २।२।४।१५, ● निर्वाणः वैकुण्ठस्य एव देवतास्यः
 अस्तुतिवेद्ये दर्शयते चतुर्भिर्वाच्यं प्राणायाम-
 म्पुत्रये । भा. ६।५।२।१५-१७, ● निर्वाणः मन्त्रितो-
 पनारी । १।१।५।१५।५५, ● निर्वाणै उद्वेगोपसंशयिनं
 मति प्रायणोपनिष्क्रान्तौ गुणभूयः । निष्क्रान्ते निर्वाणः ।
 ज्योतिष्टोमे । १।१।२।६।६।३-६५, ● निर्वाणैण अग्नि-
 होमहवणी वापते पदमालेष्टि । अत्र अह प्रवासेन
 वापते । वा. ३. १३२, ● निर्वाणाय फणयि
 दर्शयते चतुर्भिः चतुर्भ्यो अस्तुतिवेद्ये चतुर्भिः
 ६।५।३।१५, ● निर्वाणस्य चतुर्भिः चतुर्भ्यो अस्तुतिवेद्ये ।
 ५।२।३।५-५, ● निर्वाणस्य देवाः, 'अश्वरेण गाहस्यं
 प्राणीय अन्नः अवशिष्ट भवति, तस्य दक्षिणचक्रमारुह्य
 अचरोऽपि निर्वाणै' इति । १।१।३।१५, ● निर्वाणस्य
 न वाच. पशमलेष्टि अग्निहोमहवण्यभावेऽपि । गुणभो-
 न्यायः । के. १०।२।२।६४, ● निर्वाणस्यो. अश्वेना-
 ग्नीषोमीययोः पदाशानुमस्यः दर्शयते मासयोः । ५।२।३।
 ५-५, ● निर्वाणै अंशत. कृतौ तस्य शोच्यते, शोच-
 तिर्वाणैः तृष्णीमेव कर्तव्यो न वाह्यनीयो देवतास्यो न्यापि
 वैकुण्ठस्य । ६।५।५।१८-२०, ● निर्वाणै 'अग्नीषोमा-
 न्याय' इत्यत्र 'देवस्य त्वां' इत्यादे. 'जुष्टं निर्वाणै'
 इत्यत्र च अग्निमन्त्रस्य तृतीयमंशोऽनुसारेण कर्तव्य-
 वेन मन्त्रानुसारेण भवति । २।१।१।६।४८, ● निर्वाणै

चतुर्दशसुदायः एकः पदार्थः इति तदुदायानुक्रमम् ।
भा. ५।२।३।४-५. * निर्वापे चतुर्दशसुदायौ चतुरो
पृथित् निर्वापति । तत्र प्रतिमुष्टि 'अप्ये जुष्टं निर्वापामि'
इति मन्त्राहुतिः । के. १।४।१।४।४४.

ॐ निर्वापे मुष्टिपरिमाणं अध्वर्योरिव ॥

निर्वापे चतुर्दशपरिमाणस्यापि अग्निद्यमेन पम्पकण-
चिद् शुभे प्राप्ते, अस्माश्चोर्मुष्टिमादत्त्वेति प्रेरितस्य
पैत्रादेः स्वमुष्टिपरिमितस्यैव आदानदर्शनात् अध्वर्योरिव
प्रतिः । संकल्प. १।४।११.

* निर्वापे यानपेये नैराशस्य सतदन्तगत्तव्यं चरो-
मिर्वापे चतुर्दशसुदायः मुष्टिण्येव कर्तव्यः (कुष्ठका-
दिभिश्चतुर्भिः शरान् पुरविका निर्वापः एवं सतदन्त-
गतम्) । के. १०।२।२।१४-१७.

* निर्वापस्तुष्टानं अघानो पवमानेदित्ति अग्निहो-
दण्णोत्पेदेऽपि केनचित् प्राग्ने । भा. १०।२।२।७३.

* निर्वापपापघातादयः पुत्रोद्गाथाधर्माः । वि. ५।१।८.

* निर्वापादिधर्माः चित्ताधाने चतुर्ष्वप्यध्वर्योरितिपोः
अस्रवतशोरौष्ये सरस्वत्याः प्रथमं ततः सरस्वतः, 'प्र गो
देवी' इति ऋषिद्वयत्वात् अथवाऽनुवाचयशोः प्रथमं द्वौष-
कात्वे पाठान् । 'पौषिवाचं सरस्वतः' इति पुत्रोद्गाथायाः
पश्चात् पाठान् । वि. ५।१।७. * निर्वापादिधर्माणां
स्यस्रितविविधता । सा च दृष्टायेषु प्रथयेषु अदृष्टायेषु
वु ध्रुत्वा । उपवनादयः आज्यस्यैव धर्माः न श्रीहिधर्माः,
अवपातादयो श्रीहीणामेव धर्माः नाव्यन्वेति । के. १।१।
४।७-१०.

* निर्वापालम्भन्यायः । आत्मन्निर्वापपापः
उपभ्यः । यदि निशेषणमित्येव ततो दार्ढ्यदीर्घमासिक-
निर्वापालम्भन्यायेन कर्तव्यतावचनेन सिद्धेन विशेषणम् ।
नदि अकर्तव्यमूयेन्यो हाशर्येण्यः (मन्त्रेभ्यः)
निहृतम्, अत एव विशेषणम् । ('आग्नेया आशीत-
सुवसिष्ठते' इत्यादी । वा. १।२।८।११ पृ. ७७५.

* निर्वापोत्तरं अम्बुंणा प्रवरण्णोद्गोमादयः आतो-
यैषान् प्राकृतनाः शोमिकाः पदार्थाः आदौ न कर्तव्याः,
किन्तु आदौ घेदिकाः प्रोक्षणदयः अन्तरणात् प्राप्तनाः
कर्तव्याः, ततः शोमिकाः । के. ५।१।११।२५-२६.

मो. को. २९८

* निर्वापकालः 'अप्ये दस्ये' इति पञ्चमानस्य
मन्त्रोच्चारणं तु वेनतोद्देशेन त्यक्त्यमाणावत्कल्पनात् यथेद-
विनिषेय्य-वराक्षण-स्तान्निष्टिचिरपत्न्यामाप्यवपातार्थम् ।
सुधातात्पर्यम्. पृ. २६३४.

ॐ निर्वापन्यायः । निर्वापन्यायः । चतुर्दशसुदायः
निर्वाप-वर्द्धिलेवन-वेदिस्तरण-आज्यग्रहणेण प्रतिनिर्वा-
पादि तत्तन्मन्त्रावृत्तिः ॥

निर्वापणलयत्तरणाऽऽव्यग्रहणेण्यु चैकद्रव्यवत्
प्रयोजनैकत्वात् । १।१।४।१।४।७।

भाष्यम्— चतुर्दशसुदायः, चतुरो मुष्टिनिर्वापति
इति । तस्य मन्त्रः 'देवस्य त्वा' इति । तत्रैव च द-र्शना
तत्रमन्त्रः 'वर्द्धिलेवनं दासि' इति । तथा स्तरणमन्त्रः
'ऊर्णाग्रदमं त्वा स्तुगासि' इति । आज्यग्रहणमन्त्रः,
'घानामासि' इति । तेषु चैदेहः किं मन्त्रस्य
नक्त्यर्थोयः, अथवा प्रतिमुष्टि प्रतिदानं प्रतिपातुं प्रति-
ग्रहणं च भाव्यतिरिति । किं प्राप्तम् ? निर्वापणलयत्-
तरणाज्यग्रहणेण्यु चैकद्रव्यवत् प्रयोजनैकत्वात् । निर्वापण-
दिपु एकद्रव्यवत्त्वात्, सक्त्यर्थोय इत्यर्थः । ऊर्णः ?
प्रयोजनैकत्वात् । सततं एव प्रयोजनम् । निर्वापणे
तावत् हविष्यवशात् आवापणम् । अथने वेदिस्तरणयोग्यस्य
वर्द्धिले उपनादनम्, स्तरणे वेद्यान्नादनम् । आज्यग्रहणे
अग्रशेरस्य आज्यस्योपादानम् । रावना प्रयोजनं तत्
विकीर्षितम्, तदर्थं मन्त्र इत्युक्तम् ।

उत्पान्तरवद्वा स्यात्, तत्संस्कारान् । ४८ ॥

भाष्यम्— इत्यन्तरवत्त्वं वा स्यात्, वैकल्पवत् ।
येषः स्यादित्यर्थः । ऊर्णः ? तन्त्रकारान् । ये श्रीहव-
एकेन मुष्टिना निद्रुतागते संरक्षताः । संनिषेय्योवकारित्वात्
निर्वापस्य । द्वितीयो मुष्टिपरि अथवा श्रीहीन संस्कारोति ।
तत्र यदि मन्त्रो न प्रदुप्येत, मन्त्रकृतेन संस्कारेण तेषां
बर्धनं स्यात् । एवं सर्वत्र । उत्पानत्रयत मन्त्रव्यावृत्तिः ।

शोम— पूर्ववत् प्रत्युदाहरणमात्रेण पूर्वतरणेपात्
तेन संनतिः । सुधाथेरु— निर्वापणादिपु एकद्र-
वकावतवत् एतद् प्रयोगः स्यात् चतुर्मुष्टिनिर्वापादेः
एकमशेरुतवः सुगपत् चिकीर्षितत्वात् इति ।

वि— निर्वापादियु सन्मन्त्राः सृष्ट् वेदेन वा—
 ऽप्रियः । इत्यस्मिन्कथो, मैत्रं संस्कारस्य पृथक्कथः ॥
 भाट्ट— दशपूर्वमासोश्चतुर्मुष्टिपरिमितस्य विहित-
 निर्वापस्य 'देवस्य वा' इत्यादिमन्त्रः । तथा 'अष्टुङ्गा-
 नुङ्गान् सुवीन् हुनाति' इति विहितस्य खननस्य 'वर्हि-
 र्वसदन् दाभि' इति । तथा 'त्रिघातु पञ्चवातु वा
 वेदिं स्तृणानि' इति विहितस्य स्तरणस्य 'ऊणाश्चदसं
 न्वा क्षृणामि' इति । 'चतुर्मुहुः यजति' इति विहितस्य
 दागपप्रदणस्य 'शुक वा शुकामाम्' इति मन्त्र-
 समाप्तात् । ते किं प्रतिशुद्धपादि निर्वापसाहचरौ भाव-
 र्त्वे, न वा इति चिन्तायाम्, न तावद्ध निर्वापादि-
 भेदः संस्काराः स्रष्टुषादिशक्तिनेन प्रतीतेः, अस्यावमान
 तु निर्वापादेः । अथ अथ तन्मन्त्रवदनाद्युक्तिः । इति
 प्राप्ते, पुरममवापि संस्कार्यद्वयस्यैकत्वात् । एव हि
 वीदस्यः प्रतिमहारमवद्भवते, अगस्त्य स्रष्टुदेव युक्तो
 मन्त्रः । प्रकृतं तु संस्कार्यद्वयमेदात् सत्यमि निर्वापादि-
 कर्मैवे प्रत्यस्मात् मन्त्रभेदः । न च निर्वपणखनना-
 ष्यप्रदणदियु संस्कार्यभेदेऽपि स्तरणस्य द्वितीयवा
 वेदिशंस्कारादीनात् । वर्हिर्वादीना च एतं गुणभूतत्वेन कर्म
 संस्कार्यभेदः । दानपथ्यत्राहाणो 'वर्हिः स्तृणाति' इति
 विधौ वर्हिषोऽपि स्तरणसंस्कार्यत्वावगतेः । वर्हिषः 'वर्हिषि
 हवीन्वासादयति' इति वचनेन इधिरासादने उपबुज-
 नाच्च । यत्तु 'वेदा इवीन्वासादयति' इति वचनम्,
 तन् वेदेरपि परंपरया इधिमन्त्रात्वात् । नातुपपद्यत् । न
 च वेदिवर्हिषोर्भिरूपास्रष्टा, 'वेदिरसि वर्हिषे वा
 स्वाहा' इति मन्त्रवर्गेन वेदेः वर्हिषस्यैतस्य अवयवमेव
 विस्तृतावादेकग्राहाश्रयात्ताविधापत्रचनुरावरोः । अथ एव
 त्रिघातु पञ्चवातु वा इत्यत्र वर्हिष एव संस्कार्यता ।
 वेदिमिति सत्यमपि । आतु वा सुयोग्यत्वात् । तत्र स्तरणस्य
 वर्हिःसंस्कारकत्ववत् वेदिस्तरणकत्वमपि, वेदिवर्हिषोश्च
 परंपरसंस्कारो परस्परसुप्राप्त्यापि कदाचिद्, विस्तृता-
 संभवेन 'वेधा हवीन्वासादयति' इत्यस्य परंपरासंस्था-
 नुज्ञादकामम् । वेदेगुणत्वाच्च 'वेदिरसि' इति मन्त्रवर्ग-
 स्तोत्रपत्तिः । संस्कार्यं वाच्यं 'वेदिः सामनम्रा
 वरोति' इति स्तरणस्यैकग्राहापि उपपत्तिः । सर्वथा

वर्हिषोऽपि संस्कार्यत्वादसि स्तरणेऽपि संस्कार्यभेदः । न
 च प्रसाम्यत्वं संस्कार्यभेदेऽपि स्रष्टुषादिमन्त्रजन्यम्भूते-
 र्विच्छेदात् । अथातमन्त्रवत्त्वम् अनाद्युपापत्तिः । तन्मन्त्रेषु
 सर्वत्र युष्मन्ऽऽम्भेयुद्धादिश्रवणेन सिद्धात्तादृशमाख्या
 भूवर्षावापसौभुत्सुभदमेविविपयनिर्वापादि-प्रकाशनाद्यैरेव
 मन्त्रविष्पगतैः, तादृशस्यैव युष्मदर्थविविषीभूत-
 निर्वापादिविपयसंस्काराजनतात् । अतस्तान् मन्त्राद्युचिरेव ।
 एवं च स्तरणे वर्हिषो गुणत्वेऽपि मन्त्रस्य विशेषणी-
 भूतयुष्मदर्थभूतगतुप्रकाशनाद्यैरेव विनियोगात् मन्त्रा-
 द्युचितिरित्यपि शक्यं वक्तुम् ।

मण्डन— 'निर्वापादौ पृथङ्मन्त्रः ।' १५.
 शंकर— 'प्रतिमुष्टि च निर्वापे ।' स मन्त्रः । १५.
 • वादनिर्देशस्य आत्मन एव कथञ्चनितचित्त-
 तिष्ठेपनिष्ठिद्वारा संस्कार्यत्वात् तस्य चैकत्वेन निर्वाप-
 न्यायात्पुनपत्तेः । भाट्ट. ११।१।१६.
 • निर्वापवर्हिषेऽन्यत्रवेदिसंस्काराभ्यस्येतेषु प्रतिनिर्वापादि
 तत्तन्मन्त्रत्वाद्युक्तिः दशपूर्वमासवोः । के. ११।१।१।१७.
 • निर्वापमन्त्रे 'अग्ने जुष्टम्' इत्यत्र सीधिविहितौ
 'धृष्या जुष्टम्' इत्यादिमन्त्रा जुष्टम्' इत्याद्युक्तः कर्मवत्,
 कर्मसमवेतदेवताकावचनत्वात् । वि. १।१।१।३. • निर्वाप-
 मन्त्रे वेदप्रतिष्ठादाश्रयात्के वेदमन्त्रपरस्वोः । के. १।१।१।
 १-८. • निर्वापमन्त्रे विशेषिते तदेवतावदोह । १।३।
 १।१-८. • निर्वापमन्त्रे 'देवरात्वा' इत्यादौ वेदप्रमादि-
 निष्ठकत्वमपि सविदु-मधि-पुष्यमन्त्रेषु नोदः किंतु तत्र
 अविहित एव मन्त्रः । १।१।१।१।२०-२०, • निर्वाप-
 मन्त्रे सावणीयो निश्चयवदोहः । १।३।१।१-८.
 • निर्वापमन्त्रार्थः । देवस्य तदियुः प्रथमे-वेदेन
 सवित्रा यजमानेन प्रथमे उदिते वा सवितरि । अग्निरो
 वांजुम्ना । वरिजपमग्निनेन यजमानोर्देवलोवांजुम्नाम् ।
 अग्निर्वा हि तौ अग्नाधेये अथदानेन, अग्निव तौ वा
 तद्वहणमन्तुवते । तद्वाह इति स्वो कर्तुः अत्ररिद्यो ।
 देवताप्यर्चोर्वा अग्निनो. एतौ वाह इति । पूषण उ
 वनमानमेव मन्त्रे युष्मते. । भा. १।१।१।१।३०.
 • निर्वापमन्त्रार्थः । 'निर्वापेण अग्ने देवनाहं यथा मन्त्रि
 तथा हान् करोमि' इति । सु. १ १५२२६.

ॐ निर्वापमन्त्रन्यायः । निर्वापन्यायः द्रव्यः । के ११४१४५. ॐ पदा तु एककाले एव एकानेकाहविषयं कथ्यन्वम्, तदा सत्त्वविच्छेदान् (मन्त्रस्य) अन्तःश्रुतिः । न च तदाऽपि लापदयुक्तत्वात् निर्वापमन्त्रन्यायेन (११४१४५४०-४८) क्तद्वयमेवेन आश्रुतिः, अह्नामासुपयुक्तत्वाभावेन अष्टमकार्णवत् लापदेन तद्विदेशानुपपत्तेः । भाट्ट. ११४११६.

ॐ निर्वापमन्त्रस्रोऽग्निशब्दः समवेत्त्वचनो विहृतौ ऊहित्वयः ॥ इदमधिकरणं । ऊटः अग्निशब्दस्य विहृतौ निर्वापपदेन । मीको. भागः ३ पृ. १२५-२६) इत्यत्र द्रव्यम् ।

ॐ निर्वापवेलायां ' दत्तस्यै दत्तमाग्नि ' इत्येतावन्मात्रं संकल्प्य त्यागः केवलः क्रियते न यागः । वा. ३।५।१५। ४१ पृ. ९८३.

ॐ निर्विकल्पकं ज्ञानम् । प्रकारताविशेष्यताऽऽदिविषयतासहितं ज्ञानं निर्विकल्पकम् । तन् विशेष्यविशेष्यभावान्नाप्यव्यवहृत्यादिविषयकम् । इन्द्रियमयोगानन्तरे अविविकल्पकता-य-भक्तिमागस्य न्यक्तिमागोत्तरशानस्य जायमानत्वात् । " तच्च मत्वक्षम् ' किञ्चिद्व्यवृत्ते ' इति प्रतीतेः, ' अश्लोऽव्यय न तथा पूर्वं प्रतीतः ' इति प्रतीतेः " इति केचिन् । विशिष्टप्रानरूपविकल्पकस्य विशेषणज्ञानं विना उपरिषत्तमत्वात् अनुमानस्य इत्यन्ये । विशेष्यविशेष्योपेन्द्रियसंनिकर्षस्य विशिष्टज्ञानेऽनुयायितोपशानस्य विनिगृहणाने न हेतुत्व इति केचिन् । एत् सिद्धं व्रतवनीश्वरीतादिज्ञानाधर्मविषयकं निर्विकल्पकम् । मणि. पृ. २०-२१. ॐ निर्विकल्पकेन पत् स्वलक्षणं काशयैश्वर्यं प्रतीयते, तत् विकल्पप्रत्ययस्य परिच्छेदो न भवति । आत्मवने तु भवति इति बौद्धः । ऋजु. पृ. ४०. ॐ निर्विकल्पकस्य भ्रमभयोभयनहिर्मुक्तचमेव आकरे स्थकम् । अस्तु वा तस्यापि प्रमत्वम् । मणि. पृ. ११.

ॐ निर्विमर्शो हि भीरवः इति न्यायः । भीरवः मशशीलाः पुमानो निर्विमर्शाः निर्विचाराः भवन्ति परिणाममनिचाये कार्ये दुर्बन्धि इति भावः । साहस्री. ७२.

ॐ नहि सामान्यत्वात्तस्य विशेषविषय-वमिर्धानी कल्पयम् ' निर्विशेष न सामान्यम् ' इति न्यायेन विशेषविषय-वश्यापि कल्पतात्वात् । सोम. १।३।१९ पृ. २६. ॐ निर्व्यापारस्य कर्मत्वयोगात् । सु. पृ. ५५७. ॐ निर्वागस्य प्रयोन्य-वयोगात् । पृ. ५६२. ॐ निर्विद्यतेः दर्शनात्तावत्कूलकिया अर्थः । मणि. पृ. १४०.

ॐ नियतना निषेधः प्रमिषेधः इत्येकोऽर्थः । दशमो निवर्तनाया शक्तिरुक्ता तद्भूताधिकरणवार्तिके ' विद्यापकेऽस्तुक्तो नहि नन्व् प्रतिषेधकः । ' पृ. ३०८ । ' विधिनो युज्यते न न ह-यत् न विवेदिति । ३१४ । तथाभावाधैता नैव स्वयं पुंशे ऋद्धि हि । ३१५ । ' इति । अत्र नञो निवर्तनाया शक्तिरुक्ता । नृप्रीक्षाया तु (न सुया तिवेत् इति नृपविचरणपरे वार्तिके ११३।१७ पृ. २१२-२१३) ' प्रतिषेध-विधियते हि विद्यापकः ' इत्याद्यै ' अत्यन्तवृत्तकृत्वा-वाक्यमेरेप्रमहः ' इत्यन्ते अर्थे (वा. पु. ११२।८-१०) विद्यापकपदेन लिट् एव प्रतिषेधाधैता इत्यपि पक्ष उक्तः । वाल्. पृ. ७८.

ॐ निवर्तनात्वे प्राच्य मते निवृत्तिजनकस्यापार-त्वादि रूपं भिन्नं बोध्यम् । रूडस्य. पृ. १७.

ॐ निवृत्तस्थितदीपन्यायः । यथा निवातस्थिते स्थापितो दीपो निश्चलो भवति, तथा दशमप्रार्थं चित्तमपि निश्चलं भवतीत्यर्थः । उक्तं च वाटभुपायाम्- ' निर्विकल्प्यः समाधिः स्वात्मस्थित्यन्तदीपवत् ' इति । शोभनस्यचरीताया-नपि ' यथा दीपो निवातस्थो नैव्रते शोभान् प्रभुता । योगिनो यत्चित्तस्य युज्यते योगमात्मनः ॥ ' इति (मगी. ६।१९) । साहस्री. ३३७.

ॐ निवारणारूपा शब्दभावना ' प्रतिषेधाख्यशब्द-मायनानिष्करणम् ' इति वि-दी द्रव्या । के.

ॐ निविदात्मनवान्त्यं वाचनिकमेव, न सनातः ॥ शमित्येन्युत्तर पदवाचनानां निविदात्मपि अग्निवनि-भवनस्यैतान् संतानविधिः प्रवृत्त्या कार्यविद्या च तथापि प्रवर्तते । ताभिधेनीनां स्वरूपे संतानस्यानर्षकत्वात् अग्निवनिचनद्वारा शर्मिष्ठात्संवाचनत्वस्य उदरव्यताऽव-

चोदकवाच । अत एव 'इय वा इदं सर्वं छन्दस्कृतं चाछन्दस्कृतं च तेन सर्वेषांश्चि स्थावति' इति भुर्या कृचामनुवाच सैकवर्मान्छिच्छब्दं चोष्यते । तेन यत्पुत्रोक्षणमिषं निधिवन्धि संतात. स्यात् । इति प्राप्ते, क्रमेणनिधानिकायाः प्रत्ययेः इह अपभ्रुचेः एकप्रकरणे कायापरतमावात् 'सामिधेनीमिदिष्ट्वा निविद्विबन्धुत्वा' इति नार्यमेदश्रवणात्, मूलप्रत्यये वा छन्दश्चिच्छब्दादिगुणभेदेन रयंतत्पुत्रोरेव शुक्तिवैलक्षण्येन द्वाग्भेदात्, 'तादा एतत्प्रदाने एतदश्रवणस्येदं अथ चत्वार्यं चत्वारि' इत्येवं प्रतिनियतनिर्देशेन धर्मभेदविधानाच्च न निविदा संतानः । संकर्म. ४।२।४.

● निविदां सामिधेयुत्तरं पठ्यमानानां संतानो न कार्यः । संकर्म. ४।२।४.

● निवीतं आवाप्यतिष्यादिमनुष्यत्वपदे कर्मणि । के. ३।४।१.

॥ निवीतमिति मनुष्यधर्मः, शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् । ३।४।१।२॥

'निवीतं मनुष्यधर्मः' इति दर्शपूर्णमासप्रकरणगतं वाक्यम् । 'निवीतं इति' निवीत मनुष्यत्वा इति मनुष्यधर्मः स्यात् । शब्दस्य उक्तवाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् मनुष्यप्रधानत्वात् । पूज्यश्लोचनीयान्मन्त्रस्य वा वक्ष्यात्कस्य वा निवीतं कच्छब्दमित्यत्रायां धारण मनुष्यत्वा कर्मणि उपशरक विधीयते । इति पूर्वः पद्यः ।

अपदेशो वा, उर्ध्वस्य विद्यमानत्वात् । २ ।।

'निवीतं मनुष्यधर्मः' इति मनुष्यधर्मत्वेन विधिः इति पूर्वपक्षे तद्वेग मास वाच्यत्वेन आशयत्पुत्र सिद्धात्प्रकारः । अपदेशः प्रायमानस्य बचनमिदं अनुवादः, न विधिः । अस्यैव मनुष्यत्वां कर्मणो निवीतस्य विद्यमानत्वात् श्लोकात्प्रधानत्वात् ।

विधिरूपपूर्ववत्प्राप्त्या स्यात् । ३ ।।

'निवीतं मनुष्यधर्मः' इत्येव नार्यवादः किन्तु विधिः । अपूर्ववाक्यात् यत् निर्वेगं निःशतमिति निश्चयो विधीयते । अनुवादः पूर्वज्ञानं भवति, अयं तु न पूर्वज्ञानं । पूर्वं निवीतं न विदितम् । अपूर्वज्ञानात् विधिः स्यात् इति पुनः पूर्वपक्षः ।

स प्रायात् कर्मधर्मः स्यात् । ४ ।।

'निवीतं मनुष्यधर्मः' अयं विधिर्भवतु, परन्तु न मनुष्यधर्मः, किन्तु कर्मधर्मः स्यात् । प्रायात् । प्रकृत्यैव कर्मधर्मेषु धर्मेषु उच्यमानेषु एतदमिधीयते । तस्मात् विधिः एव कर्मधर्मः, दर्शपूर्णमासधर्मः इति अन्यः पक्षः ।

वाक्यश्लेषात् । ५ ।।

'निवीतं मनुष्यधर्मः' इत्यस्य वाक्यतोयः वाच्यत्वं इति समाधत्वा । तस्मात् कर्मधर्मत्वेऽपि अपूर्वज्ञाना निवीतं कर्मधर्मः । आश्वत्थं इति वाक्यश्लेषात् । इति अपरा पक्षः ।

उत्प्रकरणे यत्, तत्संपुष्कमितिप्रतिषेधात् । ६ ।।

उत्प्रकरणे तयोः दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणे यत् मनुष्यधर्मत्वेन संभवति आम्नाहार्थकमांश्चि, तत्संपुष्कं तैव कर्मणा एंपुष्कं निवीतं स्यात् । एवं प्रकरणेन मान्येन च अतिप्रतिषेधात् प्रतिषेधाभावात् उपपन्नम् । इति अन्यः पक्षः ।

उत्प्रधाने वा, तुल्यप्रकारसंख्यानातिवृत्तस्य तदर्थत्वत्वात् । ७ ।।

'निवीतं मनुष्यधर्मः' इति न प्रकरणे निविद्यते, किन्तु त प्रधाने मनुष्यधर्मधर्मे कर्मणि निवीतं स्यात् । तुल्यत्वत् । इति स्वार्थः । तुल्यं प्रथमस्यानात् आश्रयणात् । 'उपवीतं देवानाम्' इति देवे कर्मणि प्रकृते दर्शपूर्णमासयोः उपवीतं विदधाति, 'श्रौतान्वीतं सिद्ध्याम्' इति सिद्ध्यायै कर्मणि प्राचीनानीतं विदधाति, 'निवीतं मनुष्यधर्मः' इत्यपि मनुष्यधर्मधर्मे आश्रित्यादेः कर्मणि निवीतं विधास्यते । इत्यस्य मनुष्यप्रमाणस्य तदर्थत्वात् निवीतसंख्यायोः तैवेव सह एकवाक्यत्वात् भविष्यति न प्रकृतेन । तस्मात् प्रकरणं भाषित्वा आश्रित्ये निविद्यते निवीतम् । 'इत्यस्य निवीतवाक्यस्य अनिधिपूर्वादि-रूपमनुष्यप्रधानदर्शपूर्णमासं पूर्ववाक्यप्रद्वयम्' इति शुक्ल-सूत्रम् । 'इत्यस्य श्रौतान्वीतस्य उपवीतस्य च तदर्थ-त्वात् सिद्धदेवत्वदेवदेवत्वकर्मार्थत्वात् निवीतयापि मनुष्य-देवत्वकर्माथैवं इति सन्तुरित्त्वायथोः । इत्यस्य मनुष्य-धर्ममिति वक्ष्यन्तस्य तदर्थत्वात् प्रकरणानिद्वेषेणमनुष्य-

कर्मप्रदानार्थत्वात् इति सुबोधिनी ।

अर्थवाचो वा, प्रकरणत्वात् । ८ ॥

वाचकः 'निवीतं मनुष्याणाम्' इत्यत्र विधिवत्
 व्यावर्तयति । निवीतवाक्यम् 'उपनयते' इत्यस्य विधेः
 अर्थवादः । प्रकरणात् दर्शपूर्णमासिकोपभ्रानविश्वस्यैवादेशे
 सत्येव प्रकरणानुप्रदात् । अप्रकरणात् इति वा उच्यते ।
 अप्रकरणं बुद्धौ अपरिच्छेदः । आतिथ्यादिकर्मणः अत्र
 भुक्त्यादिप्रमाणवदृकासंशयान् बुद्धौ अनारोहत् इत्यर्थः ।

विधिना चैक्यात्मन्यात् । ९ ॥

'निवीतं मनुष्याणाम्' इति न विधिः । 'उपनयते
 देवत्वममेव सत् कुर्वते' इत्यनेन विधिना एकवाक्य-
 त्वात् । निवीतं अयोभ्यं देवकर्मणि, मनुष्याणां हि तत् ।
 प्राचीनानीतं पितृणाम्, न देवानां कर्मणि । उपनीतं देव-
 कर्मणि योग्यम्, तस्मात् उपन्यातव्यम् । इति अण्वीत-
 न्त्यर्थः । निवीतप्राचीनानीतयोरेतनुवादः । तस्मात् निवीत-
 वाक्यं उपनीतविधेरर्थवादः इति सिद्धांतः । के.

● निवीतं केचित् भाष्येणिकावचनं स्मरन्ति केचित्
 पुनः परिकरकम् । तत्र भाष्येणिकावचनं युद्धादयमत्र न
 भाष्योक्ति, परिकरकम्पुन सर्वकर्मसु अग्रप्रत्ययवत्यात्
 भातः । वा. ३।१।१२. ● 'निवीतं मनुष्याणाम्'
 इत्यत्र प्रतीयमानं निवीतं वाचोविषयम्, न तु निवृत्त-
 विषयम् । चक्षसा च निवीतं शौकर्याय भातम् । वि.
 ३।१।२. ● 'निवीतं मनुष्याणां प्राचीनानीतं पितृणा-
 मुपनीतं देवानाम्' इदं निवीतं प्राचीनानीतं च उपनीता-
 र्थवादः न तु उक्तस्य विधिः । ३।१।२. ● निवीतं
 द्येने ऋत्विजा सर्वेषां विहितम् 'निवीता ऋत्विजः
 प्रचरन्ति' । १।०।१।२. ● निवीतं हि मनुष्याः प्रायसाः
 स्वार्थं कुर्वन्ति । भा. ३।१।१२. ● 'निवीता ऋत्विजः
 प्रचरन्ति' इति ऋत्विग्विशेषोपावात्, सर्वेषां च
 संविधानात्, सर्वे ऋत्विजो निवीता भवन्ति द्येने ।
 १।१।१।२६. ● निवीतेन उपदिष्टेन अतिदिष्टस्य
 उपनीतस्य सप्रत्ययः स्वर्गः । वि. १।०।१।२.

ॐ निनीताधिकरणम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणे भुक्तं
 निवीतप्राचीनानीतवचनं उपनीतविधेरर्थवादः ॥

निवीतमिति मनुष्यधर्मः, शब्दस्य तत्प्रधान-
 त्वात् । ३।१।११॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोराभ्यासत् 'निवीतं मनु-
 ष्याणाम्, प्राचीनानीतं पितृणाम्, उपनीतं देवानाम्,
 उपनयते देवत्वममेव सत् कुर्वते' इति ।
 'निवीतं मनुष्याणाम्' इत्यत्र संज्ञेः किमयं विधिः,
 उतास्यैवादः इति । यदा विधिः, तदा किमयं उपनयनमं,
 उत कर्मधर्मः ? अथ यत् प्रकरणे मनुष्याणाम्, तत्र
 विधिः, उत मनुष्यप्रदाने कर्मणि विधियते इति । किं
 प्राप्तम् ? विधिः मनुष्यधर्मोऽस्ति । यदि विधिः, एवम-
 पूर्वमर्थं विदधत् अर्थवान् भवति, इतरथा अर्थवादाभा-
 समनर्थकम् । निधिभेदं पुन्यधर्मः । 'निवीतं मनुष्या-
 णाम्' इति उपनयनानो निर्देशः । कथमयमभ्यते ?
 तत्र मनुष्या विधीयन्ते । मनुष्याणां निवीतं विधीयते ।
 न चातिहितमद्वैतं भवति । यदि मनुष्या अपि विधी-
 येयन्, मानसं भिद्येत । तस्मात्प्राचीतं मनुष्याणां प्रका-
 रम् । न तु प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोरेकप्रकरणम्, प्रक-
 रणादि वाच्यं बलवत्तम् । अपिच गुणभूतेषु मनुष्येषु
 कारकसंशयस्य विगच्छितत्वात् तृतीया भवेत् । पट्टी
 श्रेया संशयलक्षणा । तत्र गुणभूतेषु मनुष्येषु मनुष्यवर्ण
 नैव कर्तव्यं स्यात् । मनुष्यैरेव वत् किंप्रमाणं क्रियेत ।
 मनुष्यप्रदानवशे तु कर्तव्यम् ।

वा— एव (प्रावृत्तिरुत्तरचिन्तादयेन भ्रमं गति-
 ब्रह्मानिरसार्थं ब्रह्मिककलापस्य यः प्रहृष्टो बुद्धिस्थी-
 कुनः सः 'य एव' इत्युक्तः । शुद्धमनुष्यातिथ्यादाव-
 पशुधोर्वा प्रकरणात् उक्तवर्ति प्रदान्तरेषु च अनुकर्त्यात्
 उक्तवर्ति-कर्तव्यत्वं 'य एव' इत्यनेनोक्तम्) अत्यादि-
 वित्तस्य प्रकरणेन एव विधेयाविशेषविचारः । तत्र
 'निवीतं मनुष्याणाम्' इत्यनेन पशु भवन्ति, किमयं
 शुद्धमनुष्यधर्मः, कर्मपुत्रमनुष्यधर्मः अपवाद् शुद्धधर्मधर्मः,
 अपवाद् प्रकरणे यन्मनुष्यप्रदानं कर्म अन्वाहार्थवचनादि,
 तस्य धर्मः, उतास्यैवरेण वा मनुष्यवृत्ताऽऽतिथ्यानिर्दिष्टा,
 तस्यां विधेयः इति । यो तु विध्यर्थेयवृत्तौ, तौ शेष-
 रक्षणे अनोपनिक्ती प्रमाणलक्षणविषयत्वात् विधिविनि-
 दास्यैवादायने च निगीत-नारिह नैषोत्पत्तनी । यत्तु

भाष्यकारेणोपपातः कृतः, स कृत्वाऽपि गतावायेनेति प्रह-
 थम् । नहि विधिरिति कृत्वा प्रथमं प्रधुल्य पश्चात्
 लक्षणानुसृतं विचार्य अन्ते पूर्वार्थस्यैव अर्थवादस्य
 गुणसंश्लेषति । परेष्वपि अधिकरणेषु एतदुपासंभवं
 योजयितव्यम् । तत्र 'विधिर्वा' स्यादपूर्वत्वाद्दामार्गं
 दानर्थकम् ' इत्यनेनेव तादृशभिः । अहीनाद्यधिकरण-
 न्यायेन च पक्षीधृत्या मनुष्यधर्मः । तेषां स्वत्वेन तद्यती-
 यते, न मनुष्यास्तदङ्गत्वेन । गुणविभक्तिनिर्देशाभावात् ।
 अर्थादेव च तत्प्राप्ती कस्यां नैव मनुष्यप्रदर्शनं क्रियेत ।
 कृतं चैतत् । अतोऽपि मनुष्यधर्म इत्यवगच्छामः ।

अपदेशो याऽऽर्थस्य विद्यमानत्वात् । २ ॥

भाष्यम्— अपदेश इति ज्ञायमानस्य वचनम् । स
 एव न विधिः, अनुवाद एव । कुतः ? अर्थस्य विद्य-
 मानत्वात् । प्रकृत एवार्थः, यन्निवीत मनुष्याणाम् ।
 निवीत हि मनुष्याः शायदाः स्वार्थं कुर्वन्ति । तस्मादन-
 वादः ।

चा— निर्वृतं केचित् गल्पेणैव न च स्तरन्ति ।
 केचित्तुनः परिकरवचनम् । तत्र गल्पेणैकिककथो बुद्धा-
 दवय न प्राप्नोति । परिकरवचनेषु सर्वकर्मसु
 अवप्रस्तावकत्वात् प्राप्त इति तदाश्रयणेनानुवादान्नाह ।
 स तु विषयजन इत्युच्यते वक्ष्यते ।

विधिरत्वपूर्ववत्त्वात् स्यात् । ३ ॥

भाष्यम्— विधिरैव भवेत्, तथा प्रयोजयत्वात् ।
 इतरथा वादमात्रमनर्थकम् । पूर्वबाननुवादो भवति ।
 अर्थं नपूर्वः, यत्प्रयोगेन निश्चयत्वमिति ।

चा—विधिरेश्वरम् । कुतः ? पूर्ववत्त्वात् हि अनुवादे
 भवेत् अवगतात्तात्पर्यात् । न चायं अज्ञानतात्पर्यः ।
 तेन विनाऽपि अन्वयतात्पर्यात् । कण्ठवचनं पुनः
 प्रयोगे अथात एतेल्लक्षि निवृत्तमित्येवञ्चकारः ।

स प्राप्यात् कर्मधर्मः स्यात् । ४ ॥

भाष्यम्— शुकुर्वा विधिरिति, एतद् एव्यते । यत्
 मनुष्यधर्म इति, तत्रानुमतम् । मनुष्यधर्मोऽपि प्रकरणात् ।
 प्रहृत्वेन हि कर्मप्रयोगेण धर्मोऽवगमनेषु एतद्विधीयते ।
 तस्मात् कर्मधर्मः ।

चा— तति विधिने कर्मधर्मप्रत्ययदेशाद्वाभावात् कर्म-
 भावसंभवत्वात् कर्मधर्मः ।

चा— मनुष्यधर्मोऽप्यात् । ५ ॥

भाष्यम्— निरीतं मनुष्याणामित्यस्य वाक्यस्योप-
 समाह्वया, आवर्धयामिति । यदि दर्शपूर्णमासो, तेषां
 ततोऽप्युक्तं कर्तव्यम् । तत्र समाह्वया अनुग्रहीष्यते ।

चा— द्वेषा संभवे तादृशी प्रमत्तगतिराशयधीया,
 या प्रमाणातर न वाचते । यत्पूर्वदशाभावात् निवीतदे-
 आष्वर्धयनमाश्वयोषष्टं वाक्यम् । तत्र यदि कर्मधर्मो-
 ऽयम्, ततः कर्तृविरोधापेक्षया कस्या समाह्वयस्य
 अर्थवर्तुनिवन्तात् समाह्वया अर्थवती भविष्यति । मनुष्य-
 धर्मोऽपि तु न समाह्वया निवृत्तिकेति वक्ष्यामः । तत्रालो-
 काप्येत । इतरथा अनुग्रहीष्यते । तस्मादपि कर्मधर्मः ।
 तत्प्रकरणे यत्, तत्सर्वयुक्तमविप्रतिषेधात् । ६ ॥

भाष्यम्— उच्यते । प्रकरणात् समाह्वयान्नाथ कर्म-
 धर्मो विज्ञायते । चास्यात् मनुष्यधर्मः । तस्मादनुप-
 र्मर्दति । नेति ब्रूमः । प्रकरणे एवाभिमितिगतमानस्य
 मनुष्यधर्मानता अवकल्पयते । कथम् ? यत् दर्शपूर्ण-
 मासोऽपि मनुष्यधर्मानम्, तत्र विधेरप्येते अन्वाहावैक्यमिति ।
 प्रकरणे नैवमनुग्रहीष्यते, वाच्यं न ।

चा— प्रथमं तावत् मनुष्यधर्मवतीरुत्तरेण कर्मधर्मत्वं
 निराकरोमि । तथाहि सुप्तं सूचितः पक्षः परिग्रहीष्यते ।
 भृत्या हि प्रकरणसमाह्वये वाचिन्वा मनुष्यधर्म एव
 प्राप्नोति । उच्यते । उवाचप्रकारेणैव यतोऽप्यु-
 मनुष्याणामिति तत्प्रधानकर्मोऽपि विरक्तगतिता पक्षी न
 निवीत इहान्ति । तदपि न प्रकरणात् अन्वाहावैक्यात्
 प्राप्नोते नाप्यत् । अत एव वाक्यार्थः, 'यदिह मनुष्याणां
 कर्म, तत्र निन्वातव्यम्' इति ।

तत्प्रधाने वा, तुल्यप्रकरणसंस्थानादितरस्य तदर्थ-
 त्वात् । ७ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, प्रकरणे विधेयाः इति ।
 मनुष्यधर्माने कर्मणि निवीत स्यादादिदे । कुतः ?
 तुल्यप्रकरणसंस्थानात् । तुल्यमपि चैतानि प्रसक्तव्यवन्ते ।
 यत्तान् 'उच्यते देवानामुच्यते' इति, तत् प्रहृ-
 त्कोऽपि पूर्णमासोऽपि निवीतं विधीयति । यत्, प्राचीनादीन्

सित्प्राप्तिरिति, तत्, पितृप्रधाने कर्मणि प्राचीनाधीत निरुपानि । यदन्वेतन्, निर्वीतं मनुष्याणामिति, तदपि आतिथ्ये निरपेक्षं विदधानि । कथं गम्यते मनुष्यप्रधाने विदधानीति, मनुष्याणामिति पशुप-त्तेन संबन्धात्, मनुष्याणां च प्राप्नोति, न मनुष्यप्रधाने । उच्यते । मनुष्याणां कल्पमाने कल्प इत्यनीयम् । मनुष्यप्रधाने पुनः षष्ठी भविष्यति, संक-प-श्रौत्रमन्वकल्पियते, फले चैवं न कलानीयम् । तदुक्तम्, समेषु वाक्यभेदः स्यादिति । न तु मनुष्यप्रधानेन सह एकवाक्यता प्राप्तम्, पुनः प्रकृतानां दर्शपूर्णमासाभ्यादेकवाक्यता शक्यति । नहि नो मंत्रयो एकस्मिन् वाक्ये विधीयते । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । इतरस्य मनुष्यप्रधानस्य निर्वीणसंबन्धात्तत्वात् तेषां उक्तेकवाक्यता भविष्यति प्रत्यक्षेण द्वाभेदेन । तदेक-वाक्यतया चाभेदत्वे तस्मिन् न प्रकृतैकवाक्यता अव-कल्प्यते । तस्मात् प्रकरण आदिना आतिथ्ये निवेश्यते इति ।

या— प्रकरणरहितमनुष्यप्रधानो वा स्यात् । कुतः ? 'दुस्यश्चि प्रसिद्धयान् दृश्यतेऽस्मिन्विधिष्वे । तस्मात्प्र-प्रधाने स्यात् पितृदेवप्रधानत्वात् ॥' येषु 'उपवीण देवानाम्' 'प्राचीनाधीतं पितृणाम्' इति च परस्पर-निरपेक्षदेवपितृप्रधानकर्मणोऽपि निगि. एव तद्बुद्धयनु चूसेमनुष्याणामित्यपि तद्व्यधानकर्म प्रत्येव्याया । कथं गम्यते इति पृष्ठे मनुष्याणामिति पशुपत्यन्तेन संबन्धात्— इत्येतावन्ति उत्तरे दत्ते मनुष्याणामेव प्राप्नोति इति पुनश्चोदयति । अपथ वमला एव चैकः यत्र । सत्यमेव प्राप्नोति । कल्पस्वपानावषड्गौरवान् परिच्छेदने । तस्मात् मदीयश्मन्पतिरेकादेव षष्ठी । तसंबन्धस्य निर्वीतस्य नार्थबद्धकल्पकल्पना भविष्यति । मनुष्यप्रधानं च तद्व्यधानकर्मप्रतिपत्त्यर्थेनेति नानुपाव-संक्थावाप्तिः । न च भस्मिन् एति प्रकृतैकवाक्यता घटते ।

अर्थ्यादौ वा, प्रकरणात् । ८ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, विधिः, स च मनुष्यप्रधाने कर्मणीति । मनुष्याणामिति मनुष्यसंबन्धोऽपि भूयते, न मनुष्यप्रधानेन कर्मणा संबन्धः । मनुष्यप्रधाने च एति

फलं कलानीयम् । आतिथ्यकर्तारणा तु अनिर्दिष्टेन अप-कृतौ न अनुमेयेन संबन्धेत् । तत्र को दोषः ? प्रकरणा-दु-कल्प्येत संबन्धत्वात् । कथं संबन्ध इति चेत् ? अर्थ्याद् एषः । स प्रकृतं स्तुवन् प्रकरणे संभविष्यति, विधिः सन् उच्यते । तस्मात् विधिर्मनुष्यप्रधाने कर्मणीति ।

या— तस्यैवा नात्र एकोऽपि पक्षो निर्देयः । प्रकरणसंबन्धे वाक्यसंबन्धवन्धात्, अत्राहार्थादिसंबन्धे वाक्यभेदात् प्रकरणस्य च विशेषकानुपपत्तेः आतिथ्या दिसंबन्धोऽपि अत्यन्तनिर्मूल एव । यदुक्तिरिति श्रुत्यादि-भिरसंबन्धात् मनुष्यसंबन्धेन तदनुमीयते, तत्र न युक्तम्, तस्मात् अपि पशुपत्याः निर्वीतपदसंबन्धव्यतिरेकान्वितत्व-प्रतीतेः । नहि अनुपपत्तिसंबन्धव्यतिरेके (अनुपपत्ताः संबन्धिनो येषां संज्ञाख्याना व्यतिरेकाणाम्, तैः इति विग्रहः) विमत्तयः उच्यते । तस्मात् मनुष्यार्थैव प्राप्नोति । तथापि च प्रकरणनगराख्यावाचकत्वप्रत्य-प्रसङ्गः । एति च गम्यन्तरे न युक्तं तत्राश्रयणम् । अस्ति च औदुम्बराधिकारासिद्धमर्थसाधनं गतिः ।

विधिना चैकवाक्यत्वात् । ९ ॥

भाष्यम्— इत्यथ न विधिः । कुतः ? विधिनैक-वाक्यत्वात् 'उपपद्यते देवकल्पमेव तत्कुरुते' इत्येव विधिः । अनेनस्य सह एकवाक्यता भवति । षष्ठीतरोऽपि विधिः स्यात् यत्नं मिलेत् । नहि विधेर्विधिश्च एक-वाक्यता भवति, वचनभक्तिभेदात् । तत्रैकवाक्यता-रूप बाधेत् । किमेकवाक्यतारूपम् ? निर्वीतं मनुष्याणा मिति प्राप्नोत्यदः । प्राप्तस्य किमर्थेन पुनर्वचनम् ? इत-धीतत्वव्यर्थेन । कल्पश्रुतीश्रुतिः ? निर्वीतमन्वोर्गं देव-कर्मणि दर्शपूर्णमाससंज्ञके, मनुष्याणां हि तत् । तथा प्राचीनाधीतं पितृणाम्, न देवकर्मणि । उपवीण तु तत्र शौचम् । तस्माद्बुध-प्रातःप्रमिति । यथा पाठशोऽस्य वेपस्त्राटनो कदाताम्, यादौ देवदत्तस्य तादृशो माहागा-नामिति देवदत्तवेपप्रमातार्थमितरवेपसिर्तीर्तवम् । एव-विशेषि उद-शान्त्युत्पत्तेन निर्वीतसंज्ञितवम् । नारथश्च विधातुः सम्यो निर्वीतं मनुष्याणां कर्तव्यमिति । आतिथ्यप्रयोगध्वनेन तस्य कर्तव्यताविधातुःकर्मिति चेत्, नैवदेवम् । श्रुत्यर्थेन अपेक्षते एति न शक्यं कल्प-

वित्तम् । परोक्षे हि तदानयैक्यपरिमिहीणैषा कल्प्येत । परिहृते तु आनयैक्ये इह पुनर्न किंचित् कल्पनीयम् । तस्मादर्थभावः । एवं च वाक्येन अनिष्टं प्रकरणमर्थ-वद्भवति ।

वा— 'उपपत्ते' इत्यनेन च विधिः एक-वाक्यत्व निवीतप्राचीनाचीनयोर्द्वयेषु । तद्यनुवादद्वारेण रज्जुतो यत्नामनरूपते न विधी । नहि अङ्गाङ्गिकरहितयो-रुभयोः स्वतन्त्रयोः परस्परसंबन्धयोर्विधीयमानशेरिक वाक्यता भवति, वचनभक्तिभेदात् । अथा हि प्रधान विधेस्तावमाचोपसंशारितो यवनमन्त्रिः, अथा च श्रुतेः पराङ्गभावमुग्रतत्त्वा । न चात्र विधायको दृश्यते । स यदि वा अप्याहर्तव्यः अपवा आतिशयारिगतस्यापि अङ्गत्वात् परिकल्प्येत । न च लक्ष्यत्वं शुभम्, अवहितस्तानङ्गत्वात्, अङ्गस्य च प्रयोगवचनेनाह-यात् । वक्ष्यति हि 'न चाविहितमङ्ग भवति' इति । तत्र अङ्गत्वात् विधिः, विशेष अङ्ग च कल्प्येत इतीतरे-तराभयत प्राचीनीति । प्रत्ययेन च विधिना यथाकथ-श्चिदेतन्नवयतायाः संभवत्या न परोक्षेन वाक्यता मुता । तथा सति च अनेकादृशकल्पना स्यात् । तस्मादोचित्येन रज्जुतिः । यथा निवीतप्राचीनाचीने मनुष्याणां वित्तुणा च प्रवर्षे, तयोवरीष देवानामिति । लोकेऽपि चैव दृश्यते यथा वसिष्ठस्याङ्गवती, यथा शशाङ्कस्य रोहिणी, यथा नलस्य हयवती, तथा देवदत्तस्य यशस्वती । विषयवेग वा रज्जुतिरिति । तयोः सितुमनुष्यविषयवेने देवान् प्रति उपोप्य वात् उपवीतमेव देवानां प्रवर्षतम् । अतश्च देवर्षमिति दशपूर्णमाशाख्ये उच्ये कर्तव्यमिति ।

शा— इति विधेयम् ।

सोम— यद्यपि अत्रापि प्रकरणस्य भुत्वादिविशेषा-निर्देशविचार एव क्रियते, तथापि भाग प्रकरणेन जनशेर-प्रवेग प्रतिपाद्यते इति वादान्तरत्वमित्याहुः । मृत्यार्थरज्जु— 'निवीत मनुष्याणां' इति वाक्ये निवीत मनुष्यधर्मो विधीयते, यद्यन्तमनुष्याण्यदस्य तत्राथा वा-क्यमस्त्विति ।

वि— निवीत इ मनुष्याणां विधेयोऽर्थवादकः । आहुर्वैवात् प्रकरणात् कर्तोर्वा विधीयते ॥ प्राणां निवीतं

मर्त्येषु प्राणैतस्य दर्शनात् । उपवीतविधावेकवाक्यत्वा-दर्शनात् ॥'

भाट्ट— दशपूर्णमासयोः 'निवीतं मनुष्याणां प्राची-नाचीनं पितृणांमुपवीत देवानामुपपत्ते देवत्वमेव तत् कुर्वते' इति श्रुतम् । तत्र सर्वोऽप्ययम् 'दशपत्ते' इत्यस्य उपवीतविधेः शेषः, न तु स्वतन्त्रो विधिः। लो-भ्या-भ्याधिकरणेनैव स्थितम् । यदा विधिः, तदा इत्या-भितया निवीतवाक्ये विचारः । तत्र प्रकरणात् इन्द्र-श्रुधर्मो, मनुष्यमहण तु संभवतामानुष्याविद्या पश्या अवैयातकर्तृत्वात्प्रकथनानुसारात्विद्यमिति आद्य-पत् । मनुष्यमहणस्य चैवर्ष्यविधेः पश्या अङ्गाङ्गिभाव-संबन्धपरत्वावशात् निवीतस्य मनुष्यामित्यवितकल्पन-कलाङ्गीकारात् इन्द्रमनुष्यधर्मः पश्याभ्यां प्रकरणस्य-विति द्वितीय । अत्राचोपवीतौ वाप्योपवीतौ, कल्-कल्पनाऽऽपत्तेः, संनिधयोपकारकावशाभावात्, प्रकरणसंब-न्धता तथा जडप्रमाणमपत्त्वं मनुष्यकपुत्रधर्मो इत्य-परः । अत्र पूर्ववक्ष्यप्रश्नो मूले अन्वयाङ्गोऽपि अनु-क्तिरन्वयाद्गुणधित । सिद्धान्तस्तु प्राचीनाचीनैवैवर्ष्यवर्षेः त सममित्याहारमकथाकथानुरोधात् पश्याः मनुष्य संबन्धानुपपत्तिकाम्नाहार्थेऽप्यवकादिपश्यागोपकारकत्व रूपसंबन्धपरत्वावशात् एकविधत्ववेन मनुष्यार्थत्वम् । संभवति हि प्राचीनाचीनस्यपि पितृदेवत्वप्रकारिकप्रोक्षणी-तोपनिधयत्वात् सितुदेवत्वप्रकारिकप्रकारमाह्वयम् । अतस्त सममित्याहारत्वात् अस्म्यपि तत् । एवञ्च आहर्षव-समान्याऽपि अनुगृहीता भवति । इहाथा तस्याः शुभ-भूतकर्तृतात्तावेव निष्पत्त्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् मनुष्य-पुत्रधर्मवे तदनुपपत्तेः । न च भाव मतेऽपि इत्यस्य याजमानत्वात् कर्म समाचरोपपत्तिः, निधीतस्य आरा-दुपकारकत्वेन अर्ष्यकर्तृत्वैनापि तेन दामोपकार-सिद्धेः । वाचाचर्ष्यमेव वा अङ्गीजिवापत्तिरिति न दोष । अतः सर्वप्रमाणवाचात् प्राकरणीकमनुष्योदेवकर्मोद्ग-निवेद्य सिद्धा-तम् । यत्तु मूले पश्या-तं सिद्धान्तयेन तावत्त्वम्, तथापि 'शकवाद्य इन्द्रमनुष्यप्रधान-कप्रतिष्यादिकर्माद्गतया विधिः । न च तदुपस्थावर्ष-भावः, मनुष्यप्रदस्य लक्षणा उपनारिमनुष्यपरवेन

तद्यथानकस्य इत्यत्रादिभ्यादेवस्थितौ संभवात् । अत एव न फलकत्वनाऽपि इति तत् पाकण्वायस्य अज्ञानमेवैषि उपपन्नदिनत्वात्, तनकादियत्कस्य तेन च स्थानिष्याद्युपस्थितेः अंधमिचरितत्वाभावेन यद्युम- दकनत्वात्, प्रकण्ठप्रभादेवयोग्ये प्रमाणाभावात्, कृत्वा- चिन्तायैव च सिद्धात्मनि यमस्य अनाद्यस्य कृत्वात् अस्व पक्षस्य तार्तिककृता द्विष्टवाभिधानाच्च उपेक्षितम् । अतः प्राकरणिक्मनुष्यप्रधानकर्मणाङ्गत्वमेव सिद्धान्तः । यस्तु- तस्तु नाथ विधिः वाङ्मयेऽपनेः, अविद्यु उपवीत- विधिरेव सौगः प्राचीनाधीवत् । यथा च निधीत- प्राचीनीतीरे तत्त-प्रधानक-प्रधान-पेन मनुष्यविद्युत्संरक्षित- उचिते, तथा उपवीतमपि देवसंरक्षिततया, अतस्तदेव दर्शपूर्णमासयोः प्रगस्तमिति स्मृतिः । अथवा ते तपतत्र यथैवमन्ववचनात् प्रवसते, अथ तु देशवाङ्मयवीतमेवेति स्मृतिः ।

मण्डप— स्मृतिनिधीन विहितोपधीनेः ।
शुक्र— निधीतं न विधेयं स्यात् । १. विधी- तम् पुन्यधानके । २.

● निधीतोपवीतयोः कस्यचनः मनेने । के. १० ।
४।१।२-२ वर्गक १.

● निदीतपादः तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।
कु. १।४।७।८.

● निधीतसंस्मृतिर्न निधीतवाक्ये उपवीतश्रुत्यर्थम् ।
के. १।४।१।८.

● निष्ठाः निषेधविदा । सु. पृ. ५, ७ निष्ठात्वा, कर्ममेदात् । (८।१।१।२४) यथा ह्य निष्ठात्वा चमस एव भविष्यति (न गोदोहनम्) तथा अहमे यथेति 'निष्ठात्वा' इति । वा. १।६।१।२० पृ १०३७.

● निष्ठाः निषेधकार्यायाः प्रवृत्तिपूर्वकव्यभिचाराः ।
सु. पृ. १०४२.

● निषेधान् संभवनः इति मन्त्रः साहचर्योपहाने यचनत् विनियोक्यम्, न ह्य लिङ्गात् इन्द्रोवसाने ।
पेन्द्रोपहानः । भा. १।१।२।३-५.

● निष्ठाः प्रकर्षणं यचनं यथा प्रकर्षेण रक्षं निवर्तं रक्षामिलुप्यते । भा. १।१।१।२।२.

॥ निशीथिन्यायः । निशीथये अमावास्याकल्पेण प्रवृत्तसिद्धिः ॥

निशीथये प्राटनृत्याय(प्र)धुत्तिः एणात् प्रत्यञ्च- सिद्धत्वात् । १२।२।५।१४ ॥

भाष्यम्— इदं श्रूयते 'अग्रये रक्षोरेऽष्टाकपालं निर्वेयेत्, यो रक्षोऽप्ये विमीयात्' इति । पुनरपि तत्रैव 'अमावास्याया निशि यजेत' इति । तस्मिन् किं अमावास्यायात् प्रवचने, एव नैति चिन्तायाश्च, यथाः परिगृह्यते, निशीथये प्राकृतस्य अथ(प्र)धुत्तितिः । व्यसिन् निशीथये प्राकृतस्य अमावास्याकल्पस्य अथ(प्र)- धुत्तिः न प्रवचने । कुतः । प्रवृत्तसिद्धत्वात्, प्रत्यञ्च- सिद्धा इति सिद्धिः, 'अग्रये रक्षोरेऽष्टाकपालं निर्वेयेत्, यो रक्षोऽप्ये विमीयात्' इति । किमत्रः । ततः एषं विशयते स्वतन्त्रा इत्यत्र एता न कस्यचित् कर्मोपन- म- मन्त्रे । यथा यज्ञपुरोडाशाः 'अग्नीषोमीयस्य यथा प्रचर्षं, अग्नीषोमीय यज्ञपुरोडाशाभेदाद्वाकपालं निर्वेयेत्' इति । यथा च वैश्वानो वैश्वदेवस्य 'यदयोऽधमयेत् पथ रथम् आश्रियेत्, तद् विष्णव उचक्रामावायेत्' इति । (अथदानकस्ये लुचः अयोभाये यत् अयमृष्टिर्न संलभ- म्यात् यत् किञ्चित् मन्त्रे आश्रित स्यात्, तत् विष्णवे इत्यादि इत्यर्थः) ननु 'अमावास्यायाम्' इति अमा- वास्यास्य कर्मणो मध्ये धुत्तिः, न अमावास्याकल्पः कर्म- यचना, किं तर्हि । फलवचनाः । काले भुक्तिः कर्मणि लक्षणा, भुक्तिश्च रक्षणतो न्याय्या । न चेत् कस्यचित् कर्मणो मध्ये श्रूयते, कस्य तन्न गृहीष्यते । तस्मात् स्वतन्त्रा ।

पाल्यान्वयेद्वायं तन्त्रभेदः स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्— कालभेदात् धारभेदात् । कालभेद- कात् अमावास्यायां रात्रौ निशीथतः, प्रतिपदि अहनि अमावास्यायाम् । कालभेदेन येनुरात् अमावास्यायात् न निशीथतः एव तन्त्रमर्थेति । कथं तर्हि यद्युक्तः प्रयागः तिष्ठति यत्रो क्रियमाणः कन्त, तत्र युरोरात्रयोरे- शुर्वेति । उचक्राम स्यात्. 'न कृत्वा यज्ञानुसंगेभ्य- नुसिद्धिः' इति । इह पुनः अह्नप्रमाणावास्यात् । तस्मात् अथैवमुपाय स्वैव कर्तव्यम् । यावद्यमेद्वायं । निशीथे

चैते माक्ये 'अमलास्याया यजेत' । 'अमलास्याया निशि यजेत' इति । एकं दशपूर्वमात्मकस्थे, एकं काम्पाद् इष्टि । किमतः । यदि समागदेशे स्नाताम्, ततः 'अमलास्याया यजेत' इति श्लोऽसौ अमलास्याये कर्मणि काल उच्यते, तस्मिन्नेव च निशियज्ञः कोरित, इति गम्येत । तत्र अमलास्यातन्त्रमध्ये एव विहितः स्नात् । अथ पुनर्दशभेदे सति यथा 'अमलास्याया यजेत' इत्युच्यते । अत्र उपाशेषेण बोधते, एवमिहापि । न च तुल्यस्थान्ये प्रवृत्तौ भवति यथा वैकुण्ठः इष्टयः दशपूर्वमात्मन्या तुल्यस्थान्ये अपि तस्य, न दशपूर्वमात्मिकं तन्त्रप्रवृत्तौ । तस्मात् तन्त्रभेदः ।

वेपुद्धननवर्त विप्रतिषेधात् तदेव स्यात् । १६ ॥

भाष्यम्— किमेव एकोऽसौ, सर्वे तन्त्रे मियम् । न तच्छु । वेपुद्धनं तत्र च स्नात् तदेव यत् दशार्थं तदेवद्धनं कृतम्, तेन उद्धनायः पुनरुद्धने नहि किञ्चित् कार्यमस्ति, केवलं हुतदुष्ण भवेत् । अतः च उच्येतपुच्छं पुनरुष्णमशक्यम् । उच्येतपाम च विष्ट-पेक्षयत् अकिञ्चित्कर स्यात् । तस्मात् एतदुभयमपि तदेव प्रवृत्तौ ।

तन्त्रमध्ये विधानाद् वा तत्तन्त्रा, सक्तीयवत् ।

१७ ॥

भाष्यम्— तत्तन्त्रा वा निशीष्टे स्यात् । अमा-यास्याया इयम्, न स्वतन्त्रा । युक्तः । तन्त्रमध्ये विधानात् । अमास्यास्याय-मध्ये इव विहितः 'अमा-यास्याया निशि निशियेत्' इति । ननु कालवचनोऽयं अमायास्यायन्ते न कर्मवचन इत्युक्तम् । तस्य काल-वचन, स तु कालवचनमध्ये । तत्र विधीयमाना तत्र मध्ये विहितः भवति सक्तीयवत् । तदथा सक्तीयाः पुरोडाशाः न तावत् पञ्चमर्ष उद्विष विधीयन्ते, अथ च पञ्चममध्ये विहितः भवति । यस्मिन् स्थाने विहितः तत् स्थानं पञ्चममध्ये इति । इयमपि तत्र मध्ये धरिता चेत् सक्तीयवदेव न स्वतन्त्रा भवितुमर्हति ।

पुरोड्यादिभाष्यार्थिनं साधयेदन्वयान्वाधानं च यदि देवताऽयम् । १८ ॥

भाष्यम्— अशर, किमेव एकोऽसौः सर्वममा-

यास्यातन्त्रं निशीष्टयर्थं साधयतीति, न तच्छु । इयमा-यार्थिनं साधयेत् । युक्तः । वैकुण्ठात् । इयमः अग्नि-धमिन्यायः स प्रतिपदि आहृतः अमायास्याया निशि वर्तमानस्य विप्रियज्ञस्य अग्निधमिन्यन्तं न साधयेत् । वर्हिरेपि वेदिहारणार्थम् । ते यदि प्रवृत्तयेताम्, विपुणो निशियज्ञः स्यात् । तस्मात् भेदेन वे वर्तये । अन्वयान्वाधानं च यदि देवताऽयम् । यदि देवतापरिग्रहार्थं अग्न्य-वाधानम्, तदपि भेदेन कर्तव्यम् । प्राकृतेन अग्न्यायानेन अमायास्यादेवताः परिगृहीताः, न च रक्षोशोऽग्निः (रक्षोहाऽग्निः) । तन्त्रपरिग्रहार्थमपि अग्नि-धारणार्थम्, ततः प्राकृतेनैव चारितव्यत् अग्रे, न कर्तव्यम् । देवतापरिग्रहार्थेता वाक्यशेषे श्रूयते 'ममाग्ने वचो विहवेष्टु' इति पूर्वपक्षि परिग्रहाति, देवता एव तत्पूर्वतुः परिगृहीताः, बोधते यत्रते इति ।

सोम— सक्तीयपुरोडाशाया च एक-

सौमिकपुरोडाशवचनपरिगृहीतत्वात् पाञ्चम्य पुरोडाशेषु प्रवृत्तसंग्रहेऽपि गित्ययोगवचनमात्रनिशीष्टे न दार्शिकान्-त्रवत् इत्युत्थितेः संगतिः । ननु आध्यात्मनन्तरं यदा पौर्णमास्याः पूर्वमेव अमायास्या प्राप्नोति, तदा तस्या न दशोत्पन्नमवृत्तिः, दशपूर्वमात्मनो पूर्णमाशो-पक्रम्येन तदा दशैः कर्मभुञ्जानातुपपत्तेः । नतश्च तस्या निशीष्टयनुष्ठानसंग्रहात् निशीष्टिकल्पस्य प्रवृत्ता-मायास्यातन्त्रत्वनिवमः अनुभवतः । न च प्रवृत्त-नरभ्ये निशिसाधिवशात् आगत-त्या विद्वेरेपि अगनु-ष्ठान इत्यत्र अमागमस्ति, येन निशीष्टयनुष्ठानं दशपूर्व-मातोपक्रमात् पूर्वं न संभवत्, तथा सति सोमान् पूर्वं सोनास्यापौर्णमास्यपर्यन्तयनुष्ठानायाशेव तदिक्रमात्-मगनुष्ठाने नहि सोमान्पूर्वमेव तेषामनुष्ठानविद्येः तस्मिन्पर्यन्तं 'सनास्यापौर्णमास्यपर्यन्तं उच्यते सोमात् प्रवृत्तवत्' इति पाञ्चमिकाधिकरणस्य (५।५।८।२५) वैधर्म्यप्रवृत्तात् । इति चेत्, एवमपि दशपूर्वमातोप-क्रमानन्तरं यदा निशीष्टयनुष्ठानम्, तदा तन्त्रमध्यगत-नियमावशेषमात्रः । न च एवं एकस्या एव निशीष्टेः दशपूर्वमातोपक्रमान् पूर्वं क्रियमाणयाः तस्मिन्, तदनन्तरं क्रियमाणयाः प्रवृत्तवृत्तिरिति वेत्त्यं स्यात् इति

वाच्यम् । नित्यायाः प्रकृतेः तन्निष्पन्न एव कर्मभूतैः-
विक्रमिक्कृतिस्तिपाते सति प्रवर्तित्वस्य चक्षुषमाणत्वेन
उक्तवैल्यस्य अतोवाचात् इत्याहुः ।

वि— 'निश्चियज्ञे दर्शनात् नोत्तमयेत्, अ दर्शने ।
तन्मध्ये विध्यमावा, दशरथात् तद्विधानतः ॥'

भाट्ट— काश्चेदिकाण्डे 'समये रक्षोभ्ये पुरोडाद्य-
पशकृपात् निर्वाण्टे चो रक्षोभ्यो विमोषात्' इति याग
विधाय तस्य 'अमावास्यायां निशि घणेत' इत्यनेन
कर्मो विहितः । काञ्चह्यनिश्चिद्विशेषोमविधानाच्च न चाहय-
भेदः । तद्विद् निर्वाण्टी दार्ढिकं तन्त्रं प्रकथ्यते न वेति
चिन्तायात्, यशुशोडशरक्तं तन्मध्ये पाठ्यमावाच्य
प्रकृतः । नहि अत्र प्रकरणमस्ति, येन तन्त्रमध्यपाठः
शङ्कते । नाप्यमावास्याशब्दस्य कर्मवचनवादात्मकत्वेन
तन्त्रमध्यपाठः, तस्य 'अमावास्यायांमापयते' इतिवत्
काञ्चह्यचिन्तेन कर्मलक्षणानुपपत्तेः । न च शब्देन तन्त्र-
मध्यपाठानुपपत्तेः इति दर्शयोरस्य नियमेन दिवाऽऽरम्भ-
वात् रात्रौ क्रियमाणया अस्मात्तन्त्रमध्यपाठवचनमावाच्य,
अपराह्णपूर्वप्रतिपात्तौ रात्रिकालीनमावास्यायामेवावाचन-
पूर्वदिने क्रियमाणाया अस्मान्मध्यमध्यपाठानुपपत्तमध्य-
निर्वाण्टात्वात् । अतोऽऽरम्भं साक्षात् एव प्रयोगविधाना-
त्वात् प्रकृतः । इति प्राप्ते, तन्त्रमध्यपाठनिवर्तनाभावेऽपि
' सर्वत्र प्रकृतौ विक्रमौ वा अङ्गविधिषु अन्यत्र टणकारा-
त्वात् अङ्गानि कुर्वन्त' इत्येवमेव व्याप्येन विधिकल्पनात्
निर्वाण्टावपि यदेन तन्त्रमध्यपाठकालैव प्रकृतः । न च
एवमपि निर्वाण्टौ पूर्वकृतान्वाच्यानादिपदार्थप्रकृतैः इति
कारण्यमात्रात्वादिद्वयोपकारस्य अन्यतः अत्रामत्तदर्शो
न प्रकृतो वैवाचावर्चयति वाच्यम् । निर्वाण्टपर्यं
क्रियमात्रायावद्विज्यापूर्वाणां तत्पर्यमापूर्वेणैव तद्वाङ्मण-
सर्वप्रकृतेः लक्षणेन नाऽऽरम्भभावेन वैपरीत्यकल्पनाऽनुप-
पत्तेः । अतो दर्शप्रयोगविधानादवस्थानुप्राप्त्यानां तेषामेवो-
पयोग्येन निर्वाण्टप्रयोगविधित्वात्तन्त्रेन दर्शमास्त्रतर्पणान्तो
एव शपथमापूर्वावलिमनुपपत्तेः । अतश्च युक्त एव
तत्र कदाचिन्कोऽपि प्रकृतः । आश्वयुजकालावमसिप्रपथन-
मत्तोपायनाम्पन्नाभावाद्ये भवन्तेऽपि । यानि तु इत्या-
वर्हिःपञ्चमीनि अश्वयुजप्रकृतानि, तानि त्वाश्वयुजे एव ।

नचैवं विक्रमन्तराणांमपि नौपरीक्षा दशार्था-वाधानस्य
प्रावरेण कृतत्वेन तत्तन्त्रमध्यपाठवचनम्मावात् प्रकृता-
पत्तिः, सौर्वादिपथानेषु आदिदेमिकस्यापि प्रातःकालस्य
सर्वेन अङ्गगुणविरक्षणभावेन नानुपपत्तेः दर्शयोरमावा-
चाने एव तद्वाच्यशौचित्येन विक्रमिक्कृणोत्तरमेव दर्शयुग्-
मात्तारम्भात् प्रवर्तनापत्तेः । न च एवमपि यत्र शाक-
मेधादौ आद्येष्टयैव अतिप्रलयनं कृतम्, तत्रैतरेष्टयादौ
मवाचादिप्रमद्वापत्तिः, तत्र पूर्वैष्टिप्रयोगस्य समाप्तावपि
वचनानु नेप्येताविषु उत्तरेष्टिकल्पेऽपि प्रकृतानापत्तेः ।
अत एव तादृशस्थले उत्तरेष्टिषु प्रथमस्य वाच्यः एव ।
ब्रह्मोपायनं तु तत्र सर्वत्र ऋषेकमेव, इतरथा प्रतयिष्येस्य
समाप्तकस्य विहितस्य कर्मान्ते कारणेन आद्येष्टिपरमा-
पूर्वस्यापि सर्वान्ते एकोपत्तौ पवाजादिजन्मपूर्वाणां एतेन
उत्तरेष्टिषु तेषा प्रवर्तनापत्तेः । कल्पमूलाकारस्तु आर्यो
ब्रह्मोपायनमन्ते च प्रतयिष्यो कुर्वन्ति ।

प्रकृतं— 'निर्वाण्टिदर्शन-वा स्यात् सामिपेन्वादिरु
विना ।'

शंकर— 'निर्वाण्टिश्च यमिदानी ।'

७ निर्वाण्ट्यर्थस्य आदिदेमिकस्य प्रयागादेः दर्श-
नेन औपदेशिकेन प्रयागादिना प्रकृतवाच्यः । (दार्ढिक-
प्रयागाद्यनुष्ठानात् निर्वाण्ट्यर्थेप्रयागाद्यनुष्ठानं वृथक्कर्तव्य-
मित्यर्थः) । वाच्यं पृ. १३२.

८ निर्वाण्टिन्व्यायोऽप्यत्र नास्ति । तत्र हि प्रकृते
दर्शो कतिपयैः पदार्थैः कृते, सति निमित्ते भूमिति-
कीष्टिप्रापत्तिः । नाऽपि तन्त्रमध्ये पनयेव । उच्यु-
१२११।२१२०.

९ निश्चियज्ञस्य षडङ्गत्वं तस्य अमावास्यातन्त्रेणैव
प्रकृतमिद्विः निशि क्रियमाणस्य दर्शकर्मतन्त्रमध्यपाठि-
त्वात् । तत्र च यतोपायन-अभियोगयन-वैशुद्रनगरीनां
प्रकृतः । यानि तु इत्यावर्हिःपञ्चमीनि अश्वयुजप्रकृतानि,
तानि आश्वयुजे एव । भाट्ट. १२।१५.

१० निश्चियज्ञे प्राट्वरुपाप्रवृत्तिः स्यात्, प्रत्यङ्ग-
सिष्टत्वान् । १२।२।५।१४ ॥

' अत्रपे रक्षोभ्येऽष्टाकपालं निर्वाण्टे चो रक्षोभ्यो
विमोषात्' इति 'अमावास्यायां निशि घणेत' इति च

भुतम् । अग्निं नृ निशिष्ये प्राकृतस्य अमावास्यातन्त्रस्य
अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रत्यस्यशिश्रुत्वात् निशिष्यस्य
स्वातन्त्र्ये विधानात् । तस्मात् स्वतन्त्रा निशीष्टिः ।
इति पूर्वं पक्षः । अपवृत्तिः इति वा पाठः । तत्र अप-
वृत्तिः निवृत्तिः इत्यर्थात् अपवृत्तिः इत्येव तात्पर्यम् ।
भाष्यकारेण तु मूले 'अपवृत्तिः न प्रवृत्तते' इति
मुद्रितम् । तत्र 'न प्रवृत्तते' इत्युक्त्या अपवृत्तिः
इत्येव पाठः स्पष्टो भवति ।

कालव्याक्यभेदाच्च तन्त्रभेदः स्यात् । १५ ॥

कालव्याक्यभेदात् अमावास्यातन्त्रात् निशीष्टितन्त्रस्य
भेदः स्यात् । कालभेदस्तावत् अमावास्याया गत्रो निशि-
ष्यः प्रतिपदि अह्नि अमावास्यायाः । वाक्यभेदोऽपि
निश्रदेवो चेन्न वाक्ये 'अमावास्यायां ज्येते' 'अमा-
वास्याया निशि ज्येते' इति । तस्मात् तन्त्रभेदः स्यात् ।
वैशुद्धनतन्त्रं विप्रतिषेधान् तदेव स्यात् । १६ ॥
यद्यपि अमावास्यातन्त्रे निशीष्टितन्त्रे च भिन्नमेव,
तथापि वैशुद्धनं चेदा उद्धनं त्रतं च तदेव स्यात् ।
स्योर्न भेदः । पुनः वरणे विप्रतिषेधात् । तस्मात् अमा-
वास्याऽयं कृत्याया तावदा निशीष्टी प्रवृत्तसिद्धिः, इतरत्
सर्वं निवृत्तम् । इति पूर्वं पक्षः ।

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा तन्त्रा सपत्नीचयत् ।
१७ ॥

निशीष्टिः तन्त्रेण तस्या अमावास्यायाः तन्त्रभेद
तत्रं बन्धः सा तन्त्रेण स्यात् न स्वतन्त्रा । तन्त्रमध्ये
अमावास्यापाठनस्य मध्ये निशीष्टेः विधानात् 'अमा-
वास्यायां निशि निर्भवेत्' इति । सपत्नीचयत् यथा
सवनीयाः पुरोदाहाः न पशुमूर्धे उद्दिश्य विधीयन्ते,
तथापि पशुतन्त्रमध्ये विद्विता भवन्ति इति तन्त्रश्रुते
तद्वत् । तस्मात् निशीष्टिः न पृथक्तन्त्रा । इति
सिद्धान्ताः ।

वैगुण्यादिभारहिर्न स्याद्येदन्यन्याधानं च
यदि देवताऽयम् । १८ ॥

निशीष्टिः यद्यपि न खतन्त्रा किन्तु अमावास्यातन्त्रा,
तथापि इत्यादिः न साधयेत् । अमावास्यायागम्यैः
प्रतिपदि आह्वनः इत्यः अमावास्यायां निधि नवीनास्य

निशिष्यस्य अग्निभग्न्यन्तं न साधयेत् । वैदिकतन्त्राद्यै
वहिरप्येवम् । तस्मै च भेदेन कर्तव्ये, अन्यथा वैगुण्यात्
निशिष्यस्य वैगुण्यप्रसङ्गात् । अन्यन्याधानं च यदि
देवताऽयं देवतापरिग्रहायै स्यात्, तदा तदपि भेदेनैव
कार्यम् । यदि तु अन्यन्याधानं अग्निधारणार्थमेव,
ततो न भेदेन कार्यम् । तस्मात् सामान्यतः निशीष्टी
अमावास्यातन्त्रं प्रवृत्तते । वैगुण्यस्य अंगेषु इत्यादि-
रादिषु भेदः इति सिद्धान्तः । के.

● निशिष्येणैवोऽपि सन्ति । संकर्म, २।४।३.

● निशिष्यज्ञाधिकरणम् । निशीष्टिन्यायः द्रष्टव्यः ।
के.

● निश्रयश्च 'अस्येव' इति सावधारणोऽनुभवः ।
ऋजु. पृ. १५. ● निश्रयस्य समामनसारस्यैव
संशयादिविधेयि चम् । गणित, पृ. २८.

● निपादस्य धनिक्य संभवति । के. ६।१।१।३।५२.
● निपादानाम्, कृष्ट (मृत्कथनन्यम्) इत्यं
तेषामेवोपकारकम् । स्वनेव तन्निपादानाम् । भा. ६।१।
३।५२.

● निपादेऽप्याम् 'कृदं दक्षिणा' इति विहिते
ने एतेन स्पष्टवदन्ति, तेभ्य एतार्थतत्त्वं ज्ञाना दीयते ।
के. ६।१।१।५२.

● निपादस्यपतेः रथकारस्य च संकरजातित्वेन ऋषि-
संततिनामावात् नार्थवचनम् । इति प्राप्ते, साधव्
कृष्णस्य बन्ध प्रैवर्तिकेभ्यःपमावात् परवरा ताताक्ये
च अविश्विद्वन्नापरिचितसद्विद्वन्नाप्येवितिरिकयमाणा-
प्रसङ्गात् तस्माच्च तेषामपि अविशिष्टानात् सर्वस्यैव जगदः
ऋषिबन्धतायाः पुराणेषु कथनाच्च स्यादेव तेषामपि
आर्थवचनम् । संकर्म, ३।४।६.

● निपादस्यपतेः न वैवर्तीहः किन्तु पत्नीतो
निपादः । तस्य च ताम्नाभिकाचारोपदेशादिना विद्या
उपाय रीदप्रकारिकाः । के. ६।१।१।५१-५२.

● निपादस्यपतेरपि आर्थवचनम् । सर्वस्यैव जगदः
ऋषिबन्धतायाः पुराणेषु कथनात् । संकर्म, ३।४।६.

● निपादस्यपतेः रीदेषामेकाधिकारः, साऽपि लौकिकै-

ऽश्री, रथधारय च आधानमात्रे अधिकारः नोत्तरकर्मसु इति मीमांसकाः । के. ६।१।१२-१३।४४-५२.

● निपादस्यपत्यधिकरणम् । निपादस्यैतिन्याय-
दृश्यः । के. ● निपादस्यपत्यधिकरणे लक्षणाऽऽ-
पत्ता तत्पुरुषावेषया कर्मधारयस्य प्राक्पत्युक्तम् । मणि.
४ १५९. ● षष्ठीसमासात् कर्मधारयो बलीयान् इति
निपादस्यपत्यधिकरणे षष्ठ्यते । वि. ३।३।१६.

● निपादस्यपत्यधिकरणन्यायेन अष्टकत्वमादे-
पत्यमुपलब्धत् । भाट्ट. ५।१।१४, ● निपादस्यपत्य-
करणन्यायेन अष्टकार्थैःकारस्तापि लक्षणाया ल-
न्याय-
त्वात् । १०।५।८, ● निपादस्यन्यायेन कल्पलक्षणविषया
परिसंख्यया अदोषत्वात् । इति प्राप्ते । १०।६।४.

● निपादस्यन्यायेन फलमुपगौरवस्यदोषभावात् । शब्दकौ-
शिके गुणद्वयी, ● निपादस्यन्यायेन लक्षणाऽपेक्षया कर्मा-
न्तर-
विधेरव-
नाय-
त्वात्, एषा प्रविष्टमात्र इत्यन । भाट्ट-
३।३।३१, ● निपादस्यन्यायेन भ्रूयमानाकवे नान्यभेदा-
न्यायेन पाठगम्यानेकवाक्यकल्पनकारोपेक्षान् । ५।१।११,

● गुदेनोपपत्ति इति तृतीयया गुदस्य करणत्वात्प्रमाणम्
निपादस्यन्यायेन लक्षणाऽनुपपत्तेः उपपत्तानामपेक्षो-
पवासतामात् इत्यादि प्राप्ते । ११।१।४, ● 'दीर्घसोमे
धनुयेत्' इत्यस्य 'निपादस्यन्यायेन' कर्मधारयस्यैव-
नाय-
त्वात् दीर्घात्सोमे सोमश्च इति कर्मधारय एवाङ्गीक्रियते इति
प्राप्ते । ३।३।११, ● दृष्टार्थैःकारणत्वे निपादस्यन्यायेन

सप्तमीभूत्या प्रकरणात् तदीयनिर्वाधदुर्वादेन पुरोदासा-
कपालत्वात् प्रायणीयनिष्कमो विधीयते । १।१।४१५, ● न
च प्रतिपत्तवेषे चार्त्त दृष्टार्थैःकारणत्वात् 'तेनावस्य यन्ति'
इत्यत्र द्वितीयाऽपेक्षलक्षणायापि न दोषः, निपादस्यन्यायेन
लक्षणाऽनुपपत्तेः । ५।१।८, ● 'यदि सोमं न निन्देत
पृथीकाभियुज्यात्' इत्यादी किं सोमाभावे पृथीकत्वेन

रूपेण पृथीकानां विधानम्, उत प्रतिनिधिविषय पृथीक-
यतसोमायवत्रानां नियम इति चिन्ताशाम्, प्रतिनिधिविषये
पृथीकपदस्य तद्रत्नसोमायवत्वे लक्षणाऽऽवधेरमाले विधिरे-
षाम् । न च नियमविधिनापत्यनुपपत्तेः तदङ्गीकरणमपि
अरोक्तं, निपादस्यन्यायेन अपूर्वैर्विधिवीजस्य कश्चुप-
न्यात् । ६।३।१३. ● 'मुत्तिहन्तं पदम्' इत्यन

निपादस्यन्यायेन कर्मधारयाभ्रयणेन पत्यवप्रदणपरिभाषया
तद-
तविधौ सुक-
तत्रदाद्यमित्तो योऽन्ता, स पदंरुको
भवति इत्यर्थः । भूतिः, ४. ११९.

● निपादस्यपत्यधिकरणन्यायस्य स्वरूप इ
'त पुरुषान् कर्मधारयो बलीयान्' इति । वाल. ४ १३.

● प्रयाचशेषन्यायेन योऽया गणति इत्यादिपत्यन्याः
प्राचाग्लक्षणा इत्यप्याद्याम् । निपादस्यपत्यधिकरण-
न्यायविरोधेन प्राचीनपदानन्योन्यापत्यव्यभिचित-
त्वात् ।
भाट्ट ५।१।२. ● कैकिन् तृतीयया एव (प्रयाचशेषेण
इषीत्पनिवारयति) द्वितीयाऽपेक्षलक्षणमङ्गीकृत्य विवादी
यानेकोदेशकत्वात् न शक्यमेव इत्युक्तम्, तदपि न
निपादस्यपत्यधिकरणविरोधस्य तादवत्त्वं अत् । भाट्ट.
५।१।१४.

● निपादस्यपत्यादौ जगताधिकरण्यात् ध्रुवा
लक्षणा वाच्यते । वाल. ४ १४२.

॥ निपादस्यपतीष्टिः लौकिकेभ्यस्त्रिषु स्यात्,
न संख्येषु ॥

स्वपतीष्टिः प्रयाचद्वयन्यायेन प्रयोजयेत्
तादर्थ्याच्चापवृत्त्येत । ६।८।३।२०॥

भाष्यम्-- अस्ति स्वपतीष्टिः 'एतया निपाद-
स्यपति याचयेत्' इति । तत्र संदेशः किनापत्यस्यैव-
ध्वमिषु स्यात्, उत लौकिकेतिपति । किं प्रायम् ? सं-
के-
तेविधिः । कथम् ? 'यदाहवनीये जुहोति' इत्येवमादि-
ष्यन्वात् । ननु शुद्धस्य आहवनीयाभावात्प्राप्ति तस्य
धुतिरिति । उच्यते । सा हि आहवनीय प्रयोजयेत् ।
यथा प्रयाजान् भूतान् प्रयोजयति । एवं चोदकप्रमर्षा-
दिति । तादर्थ्याच्चापवृत्त्येत । स्वपतीष्टिर्पयं च आहित
अग्रयः । तदपत्यनुपपत्त्यां अपहृन्नेत् । पाण्य हि तेषां
दृष्टकार्यमान्तात्, अतिक्रान्ते कार्ये न स्यादिति ।

उप-
— (भाष्यकारेण चोदक. सामर्थ्यात् आह-
वनीय वयुर्दत्ते, तत्र स्वपतीष्टिः इत्युक्तम्) अत्र चोद-
यन्ति । चोदनेन अग्रयः संश्रुताजसरां प्राचयेत्, स च
(चोदक.) यत् तशाम् (इति) न विद्यते (नो-
दियन्ते) तद् (एव) प्राचयति, विद्यते च तत्रप्रयः
(उपदेशेनैव 'यदाहवनीये जुहोति' इति । अतः

चोदकामर्षात् इति भाष्योक्तमनुक्तम् । परिहरति—
 'यद्वाहनीये' इत्यनारम्भवादः प्रत्ययैः ग्यदिरवात्,
 न घर्त्तवै । ग्यदिरवा (हि) सुप्रत्यय विधीयते
 (सुप्रत्यय प्रकृतानि च उपदिष्टः । आह्वनीयोऽपि होमो-
 देतो न प्रकृतानि च उपदिष्टः इति स्वपतीष्टौ चोदकेनेव
 प्राप्नुवात् इति युगमेव भाष्यमिति) त्रैवर्णिकानां वेपु
 कर्मसु अधिकारः, न वेपु आह्वनीयादिति धिप्रयुक्तिः ।
 कसात् ! अमिमन्वात् वेपाम् (त्रैवर्णिकानाम्)
 सामर्थ्यादमिमत्त्वम् । वामश्रुतयः तेषामाधानश्रुतिं क्लृ-
 यन्ति (अ-व-धा-दनुपपत्तयः) । निवृत्ते हि तेषामाधान-
 श्रुतयः, (यामिः अन्यथाऽनुपपत्तिः क्षीयते) । तत्र
 (आधानम्) अमिमप्रयुक्तम्, न वतुप्रयुक्तम् । एवं तु
 (सति स्वपतीष्टिः विधत्-उपपत्तिः—) अगिमनो
 निपादस्यपतेरभावात् (स्वयं च) अमिषा-व्य-नात्
 अमिं प्रयुक्तं, अमरोऽपि आधानं सामर्थ्यात्
 (प्रयुज्जने) अत इदमाधानं स्वपतीष्टियुक्तम् ।
 अवस्तुत्वेम् । सा तेन आधानेन अमिमिष्य तद्वती ।
 इतरं च आधानेन वाक्यान्वये मित्य अमिम-नः । (तदेवं
 स्वपतीष्टय-यथाऽनुपपत्तयः वस्तुनादिवाक्यविहिताना-
 न्तरिक आधानान्तरं स्वरूपेण प्रयुक्तं ।) अत-
 स्तादवयवम् अवयुत्वे । (विमर्षनिर्दिष्टमवयवाभिधानम्,
 तदाह—) यदि वादर्थ्यान्वयवयुत्वेन, अमिमत्त्वात्
 (स्वपतिः) सममेः इति इतरैश्चि कर्मैः अधिकार-
 क्त्वात् (इति मन्दविद्यः संभावयेपुः, तद्व्यभिचयानुत्तरे
 अपवर्गाभिधानम्) ।

अपिवा लौकिकेऽप्री स्यादाधानस्यमर्षयोप-
 र्यात् । २१ ॥

भाष्यम्— अविधेति पक्षव्यावृत्तिः । लौकिकेष्वग्नि-
 म्नात्, न संशुद्धेपु । इतः । आधानं स्वपतीष्टयोः ।
 तद्वर्णमनोपपत्त्या अप्रव- । तद्वर्णमाधानम्, न कर्माग्निम् ।
 भुक्तानां प्रमाणात्, न कर्मप्रयुक्तता आधानस्य,
 वाक्यशामर्थ्याच्च अमिमप्रयुक्तम् । इव दस्युर्ण-
 माद्यनुक्तम्, तदोदकेन प्राप्यते, न द्रव्यप्रयुक्तम् ।
 तस्मात्तद्विधेः स्वपतीष्टिः ।

दुष्— आधानं अमिमत्त्वात् (दस्युर्णमत्त्वात्)
 न चोदकेन प्राप्यते, न च स्वपतीष्टिक्रमणे आम्नायते ।
 अतो नोपदेशिन्, नातिदेशिन् । लौकिकसु अग्निः
 (अर्द्धं भाति) । स च व्यावर्तः प्रप्यति ।
 'तस्मिन् गृह्याग्नि' (इति गौतमस्मृत्यात् ५.१८)
 गृह्याग्निं इत्यर्थः (गृह्यशब्दश्च इत्यर्थोऽस्ति ।
 अवस्तुदधिकारं कर्मं गृह्यमुच्यते । ननु वेपु नाह्वनीयाः,
 वेपु कर्मेषु लौकिकेऽपि रक्ष्यम् । तस्मिन् गृह्याग्नि इत्यादि-
 श्रवणः त-म-र-न-मिति भाट्टरीयिका ।

सोम— (तपनयने आधानासंभवेऽपि) इह आधानं
 संभवेति इति पूर्वैवप्रायेण प्रत्ययलक्षणात् संगतिः ।
 सूत्रार्थस्तु— स्वपतीष्टिः यथा प्रयाजं प्रवोदयति,
 एवमवयवेषु प्रवोदयेत् । एवं सति अमिमत्त्वात्
 इतरैश्चि कर्मसु अधिकारः स्यात् इति कथञ्चिद् गच्छ-
 क्त्वात् इति न गत्र आह— तादर्थ्यान्वयवयुत्वे इति ।
 तेन आधानस्य संकल्पपर्यायान् अमिमत्त्वाभावात् न
 कर्मान्तरेण्यधिकार इति ।

वि— स्वपतीष्टिः लौकिके वा, ऽऽऽ
 आधिपेत् । आधानमिति, रायः स्वदेवेनाभ्य-
 संसृतेः ॥

भाट्ट— निपादेष्टेः दस्युर्णमवयवविहितव्यतिरेकेण
 आह्वनीयादिसौ वेपामाधानाधीनत्वात् अमिमत्ति तस्य
 व्यतन्नात्प्राप्तयो निपादेष्टिवेच अमिमत्त्वात् प्रवोदयेत् ।
 इति प्राप्ते, तस्यपि तस्य अमिमत्त्वात्कालेन जननीभूत-
 स्वाधानस्य आह्वानादिकर्तृत्ववैच्येन उक्तत्वात् निपादकृते-
 नाग्निमित्यसौ प्रमाणं नात्तु प्रकृतौ परदुष्प्राप्त्युपजीवनेन
 इहाह्वनीयादिसौ वेपामाधानाद्येव न वेपु सा । विद्यायास्तु
 तदातिरेकेण निपादेष्टेरेव असंभवाच्चतुषाण्य लौकिकत्वेन
 आधेरोपपत्तिरिति वैशम्पयः । तेन आह्वनीयाद्यनाद्येव-
 न्येऽपि 'एव एव न होष्यत् स्यात् पञ्चश्रेयासात् इत्यत्र
 लौकिकानि प्रतिश्रावयेत्' इति स्मृतिवचनेन अग-व-त-रा-
 भावे होममाधेदेतेन लौकिकानि विद्यायात् तमेव तदेते
 स्थापित्वा तेष्वितिः कायौ । यत् 'तस्मिन् गृह्याग्नि' इति
 गौतमवचनं लौकिकानि प्राप्यत्वेन तस्मिन् उदाहृतम्,
 तद गौतमस्मृतौ वन्द्येन स्वतन्त्रेण परमपद्ये

निपादेऽथ गृह्यत्वाभावाद्गुणेक्षितम् । नहि गृह्यद्वयान्य-
 र्द्वयपेक्षितमिति म्बुनस्या अस्वपि गृह्यपदवाच्यत्वम्,
 अभियुक्तमस्त्रिया गृह्यपदस्य गृह्यन्गुणेक्षितकर्मण्येव रुट-
 न्येन शोषपदप्रयोगकत्वात् । इतरथा गृह्यनापत्तेः ।

मण्डन— 'यागं कुर्यात्त्रिकेऽग्रे निपादः ।' ४.

शंकर— 'स्वपतीष्टस्त्रियैव म्बुत् ।' तथैव उपनीति-
 यत् लौकिकेऽग्रे । ४.

० निपादस्वपतीष्टयादौ आहिताग्निवच्य अनति-
 देयः । राजवादेस्तु कर्तृविशेषणत्वात्, तस्य च प्रकृतौ
 अन्नत्वं निरुक्तौ अतिदेयः इष्ट एव । भाट्ट. ८।१।४
 ४. ८.

ॐ निपादस्वपतिव्यायः । रीदे चरो निपाद-
 जादौपस्य स्वपतेरधिकारः ॥

स्वपतिर्निपादः साच्छब्दसामर्थ्यात् । ६।१।
 १३।५१ ॥

भाष्यम्— 'वास्तुमध्ये रीदं नवं निर्वपेत्, नन
 रदः प्रयाः समवेत्' इत्येतामिष्टि प्रकृत्य उच्यते 'एवया
 निपादस्वपति वाजयेत्' इति । निपादस्वपति प्रति
 रीदेः किं अधिकृताना अन्यतमः, उत अन्य एवेति ।
 अन्यतमः इति सूत्रः । स हि समर्थः निद्वयात् अति-
 मन्वाच । अन्वः अपिश्रुत्वात् अनश्रित्वात् अक्षमर्थः
 इति । ननु निपादस्वपतिश्चन्द्रः तस्य नोपपद्यते ।
 उच्यते । न नोपपद्यते, निपादानां स्वपतिः इति
 पृथीतमासौ भविष्यति भेदो निपादानाम् । तस्मात् अधि-
 कृतधिकार एतच्छब्दमिति । एवं प्राप्ते, सूत्रः निपादः
 एव स्वपतिर्भवितुमर्हति । कस्मात् ? गन्दसादणान् ।
 निपादं हि निपादगन्धः मन्वेति नदिदु भवत्येतेन ।
 निपादानां तु स्वपतिं लक्षणम् ब्रूवत् । भुतिलक्षण-
 विषये च भुतिर्भोग्या, न लक्षणम् । अयोच्यते, नैप
 दीपः । निपादशब्दो निपादवचन एव । पृथी संवन्धस्य
 वाचिकेति । तत्र । पश्यभवनत्वात् । मात्र पृथी गृणुतः ।
 आद्, लोचकामन्वर्त्तु वदपयोऽवगम्यते इति । उत्पन्नव-
 गम्यते । न इह लोपेन । केन तर्हि । निपादशब्द-
 लक्षणम् । तस्यैव दोषेण इत्युक्तम् । समानाधिकरण-
 एवमप्युच्यते इति । तत्र हि स्वापे चन्द्रो इत्ये भवति ।

द्वितीया च विभक्तिः सन्नेन उभाभ्या संभक्ते । तेन
 द्वितीयाभिर्द्विषो निपादो गम्यते । तत्र पश्यपे कृत्यपन्
 अश्रुतं गृह्यणोवात् । तस्मात् निपाद एव स्वपतिः
 स्वपत् ।

दुर्ग— (सिद्धान्तमाह—) कर्मचारोऽप्यत्, न
 पृथीतपुरुषः । (कुतः ?) एवं (हि एति) पद-
 द्यपत् (अपि) स्वार्थेवृत्तम् (भवति), इतरथा
 (पृथीतमासे) निपादशब्दो लक्षणम् स्वपती अप्या-
 रोपिताः स्यात् (किमिति लक्षणम् इत्यत्र आह—) सामा-
 न्यधिकरण्यतमासपतिपर्ययम् । (नीलोत्कलमासेऽपि)
 उपपन्नशब्दस्यापि तदेवाधिकरणम् (प्रतिपाद्यम्) नीप-
 शब्दस्यापि (तदेव) अतः (ऐकाधिकरणत्वात् एकार्थी-
 भावस्येवम्) सामर्थ्यम् (सिध्यति), सामर्थ्याच्च समासः ।
 पृथीतमासे च (ऐकाधिकरण्यतित्त्वपर्ययम्) लक्षणम्
 (आधिपत्यात्) । अथवा (यदि च निपादशब्देन
 निपाद एवोच्यते, स्वपतिशब्देन च स्वपतिरेव अर्था-
 न्तरभूत उच्यते, ततः) मिताधिकरणत्वात् सामर्थ्या-
 मायः, सामर्थ्याभावाच्च समासगम्यः । तस्मात् (समास-
 सिद्धपर्ययम्) निपादशब्देन स्वपतिं वाच्यं गतार्थं इत्येवा
 लक्षणम् । न चाम पृथी विद्यते, अनुपलम्बमानत्वात् ।
 एता (पृथी विद्यते) इति चेत्, उच्यते । यदि तत्र
 अक्षरणेन (कारणेन) लोपः (पठयाः कल्प्यते, ततः)
 श्चदयः (घन्दाः) एताः इति किमिति न कल्प्यते
 (अक्षरणादिदोषात्) । तस्मात् लोपे नास्ति प्रमाणम् ।
 एते रज्जुपुत्र इत्यत्रापि एताः पाशो पुत्रपथ इतीदयो
 विप्रदः कर्तव्यः । तत्रापि पृथी अक्षरणादेव नास्ति ।
 किन्तु स्वत्वमित्येवत्वात् (राजपुत्रयोः, राजशब्दे)
 पश्यपर्ययत्वात् तदा (पृथीतमासेवत्वात्) समासो
 भवति । राकः पुत्रः इति (विप्रद—) वाक्यं अर्थ-
 प्रदर्शनार्थम् (रज्जुकरणापैमिति वाच्यं) । तस्मात्
 स्वपतिशब्दे या (द्वितीया—) विभक्तिः, सा इतरत्वं
 (निपादशब्दे) अनुपपद्यते (निपादं स्वपति इति)
 भाष्यम् । (पठयाः) अक्षरणात् । अथवा एतदुपपत्तं
 (समस्तात् निपादस्वपतिशब्दात्) उपपन्नत्वात् (द्वितीया
 दिनेन अनुपपद्यते) उभयपत्तिं दृष्टव्या । ('तस्मा-

ज्ञान्यो निपादाद्यत् खरतिर्लक्षणाभवात् । भवेत्निपाद एवाद्यो स्यतिः शब्दशक्तिवः ॥ ')

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५२ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं दृश्यते ' कृत् दक्षिणा ' इति निपादस्य द्रष्टव्यं दर्शयति । कृत् हि निपादान्मेव उपकारकं नाशीनाम् । एवं स्वमेव तद् निपादानामिति ।

श्ला— ' ऐन्द्रं वासुदेवं चंद्रं निर्वपेत् ' इति पठ्यन् श्रूयते ' एतया निपादस्यति याजयेत् ' इति । तत्र ' पक्षद्वयेऽपि शब्दोऽयं योगादेव प्रवर्तते । तत्र पट्टीसमानत्वे विदुषः स्यादधिक्रिया ॥ आहिताग्नेश्च, यदि तु कर्मधारय इत्यते । अनाहिताग्नेरस्य प्रमज्येताधिकारिता ॥ तेन पट्टीसमासोऽयमिति प्राप्तेऽभिधीयते । निपादप्रदेशेन तु स्वपत्तौ लक्षणां ज्ञेयम् ॥ नहि पट्टी श्रुत्या, येन तत्संबन्धी विधिर्भवेत् । निपादप्रदेशेनात् । पठ्यन् च लक्ष्येदिदम् ॥ कर्मधारयपक्षे तु न काचिदपि लक्षणा । निपाद एव स्वपतिरतः श्रुत्या प्रतीयते ॥ तेन श्रुतिवृत्तादशोऽनाहिताग्निश्च सत्यपि । निपाद एव स्वपतिः कर्मण्यत्राधिनारभाह् ॥ ')

सौम— पूर्वैवपश्चेत् प्रत्यक्षत्वात् संगतिः । निपादो नाम ब्राह्मणात् पट्टीसमुत्पन्नः । स तु पृथक्पदोक्तः । अत एव आपस्तम्ब्याचार्यैः ' इविभृत्प्राय इति पृथग्य ' इत्यं निपाद एव शब्दशब्देन भवद्वयः । एव च पृथक्पदस्य निविद्यत्वात् अतिवृत्तनिषेधानामेव वाचकत्वं शेषम् ।

वि— ' द्विवः स्वपतिरथो वा, द्विवः पट्टीसमासः ।, कर्मधारयस्युत्पत्त्यानिपादो गौदयामह् ॥ ')

भाट्ट— ' रौद्रं वासुदेवं चंद्रं निर्वपेत् ' इति पठ्यन् ' एतया निपादस्यति याजयेत् ' इति श्रुतम् । सप यद्यपि निपादः स्वपतिर्भवति इति श्रुतीदौ पदद्वयेऽपि अन्वयस्यैलक्षणा इति च नाभीरते । तथापि निपादानी स्वपतिः इति पट्टीत-पुष्टे शब्दाभावात्, विषाऽऽक्षेपशक्ति-वृत्तानामिवा कर्मधारयशब्दकारेण च एवाभीरते । न च तस्मिन् पूर्वैरे निपादस्यैकचित्पि लक्षणा, कर्मण्यभावात् । यद्यपि हि नरात्पयवर्षेणैवेति उतरको न समानो

विशिष्टार्थशक्तिकल्पना प्रामाणिकी न्यायि कर्मधारये अभेदस्यैव पट्टीतत्पुष्ट्यादायि स्वस्वामिभावदिभेद- संज्ञकस्य संसर्गनिषेधेन मानोपपत्तेः लक्षणायामुपपत्त्य- भावः । न च नैवाधिकत्वत् अस्माकं नामार्थयोमेदान्वय एव इत्यत्र प्रमाणमस्ति । राजा पुरुषोऽस्ति इत्यादौ सर्वत्र नामार्थस्य विभक्त्यर्थे, तस्य च आरुगतार्थे अन्वयाग्नी- कारेण परस्परान्वयस्य समासार्थरिक्तौ क्वापि अयत्क- तात् । अतः समासे एव प्रलक्षस्य तस्य संसर्गनिषेधेन मानोपपत्तेः न लक्षणा । इति प्राप्ते, समानाधिकरणपदस्यै राजा पुरुषोऽस्ति इत्यादौ क्रियाऽन्वयोत्तर पाठिऽन्वयस्य अभेदस्य-भेदेनानुभवत् । रथः पुरुषोऽस्ति इत्यादौ स्वधिकरणपदस्यैव भेदसंबन्धेनैव अनुभवत् साधनेन नामप्रयोऽवतदर्थान्वयबोधस्य अभेदविषयकत्वमेव इति निदमकल्पनात् स्वस्वामिभावदिसंबन्धस्य पट्टीतपुष्ट्यादौ संसर्गविषया भातःानुपपत्तेः, भवद्वय पदस्यै स्वार्थसंबन्धि- लक्षणमग्नीह्वयस्य तस्य उत्तरपदयोः अभेदेनान्वयः इत्यादौ- कार्पम् । अत एव नामप्रयोऽन्यनामार्थविशेष्यत्वनामार्थ- प्रकारणभेदसंसर्गबोधलावचित्तर इति एवाधिकरण- श्रुतिप्रातिपरिचयेताऽवच्छेदककनामद्वयसमन्विताहारस्य द्रव्यभिन्ननामद्वयसमन्विताहारस्य वा तन्मत्वं इत्यपि बोध्यम् । तेन धवरादिरी, नीलपट्टी इत्यादौ नामेदक्षेप इत्यपि बोध्यम् । न चैवं समसो संनन्धिनः अभेदेन अन्वयत्वं विभेदे च राशः पुरुष इत्यत्र पठ्यन्संसर्गत्वस्य भेदेनान्वयात् श्रुतिवाच्ययोः मिश्रार्थनात्तेः एक- विधानेन इत्यनिर्हयनापत्तौ विधायामुत्पत्त्यर्थव्यतिः इति वाच्यम् । एकतरबोधे इत्यबोधस्य आवश्यकत्वेन अर्थैक्यमित्याह । अतश्च पट्टीतपुष्टे लक्षणोऽऽपत्तेः निपादभागी स्वपतिश्च इति कर्मधारय एवापम् । तेन तावद्विषये विद्यामाधित्य अनाहिताग्नेरिति निपादस्यैवा- धिकारः । अत एव ' कृत् दक्षिणा स्वं हि तद्विशारदाम् ' इति लिङ्गमपि संभवत्येते । तत्र च परमशुक्लौवज्जीवित्वात् आह्वनीयाद्यनास्येरेऽपि ' यत्र क्वचन होष्यत् इत्यात् स पठ्यन्स्ये—(सूत्रं—) इकारात् इत्यात् औकिकानि मतिष्ठ- वरेत् ' इति पट्टीतपत्तेन अभ्यन्ततासाये होमनादौदौसो

लौकिकानि विधानात् जमेव तददेशे लक्षणविक्रमं तस्मिन् इति कर्त्तव्यं इति धेयात् ।

मण्डन-- 'स्वपतिस्तु निपादः स्यात् ।'

शंकर-- 'स्वपतिश्च निपादस्य ।' अधिक्रियते रीत्ये ।

अत्र 'वाप्तुमप्ये रीद वक्ष्यम्' इति भाष्यम् । 'प्रेन्द्रं वाप्तुमप्यं चक्षम्' इति शा. । 'वाप्तुमप्य वाप्तुशाकषीब- महिकम्' इति सोम. । 'वाप्तुशाकः वाप्तुर्कं श-वनवयुधा (इति उन्नरापये) चन्दनवृक्षा (इति दक्षिणापये) इति अमरटीकाव्याम् । 'वाप्तुमप्य रीद वक्ष्यम्' इति, 'वाप्तुशब्दः विधिवत्कृतिवद्-पतिशेष-माह' इति च विस्तरः ।

● चण्डेन मन्त्रलोके इत्यत्र निपादस्यपत्तिन्यायोऽपि कर्मण्यप्युक्तमाशङ्क्ये सूचितः । श्रीकर १।३।१५ इत्यु.

● निपादस्यपत्तिन्यायेन प्रुष्टम् औपनिषद्मन्त्रावाक्य- प्रवणविकारोऽन्त्याशङ्क्य निराकरोति । १।३।३६ इत्यु.

● 'ऊकात्' इत्यत्र निपादस्यपत्तिन्यायेन कृत-समाह्वयद्वंद्वं अपरनिमित्तकत्वेन कान्तद्वन्द्वस्य वाचकत्व-कल्पनाप्येव दीर्घनिर्देशः कथयते । भूतिः. ४ १७०.

● मनु शूद्रव्यामपि पुराणप्रवणविरिनाः आनोभवन्तेः निपाद-स्यपत्तिन्यायेन महावाक्यप्रवणविरिनामप्युक्तम् । श्रीकर. १।३।३७ इत्यु.

● यत्तु श्रीहोवाग्रपञ्चमोद्देशेनेव प्रोक्षणादिविधिः, द्यान्देशे च लक्षणाया अनङ्गीकारात्, पश्चात् निपादस्यपत्तिन्यायेन प्रोक्षणादिविधिशिष्टदीर्घा-यावन्तारकल्पनाया अपूर्वाधिकत्वकल्पन इत्युक्तं तत्र ।

भाट्ट. १।१।१, ● श्रीधारीनाः आनर्भवपरिहारार्थं प्रोक्षणादिविधिशिष्टदीर्घायाः कश्चित्तत्कल्पनायेण यावन्त-रप्य अपूर्वाधिकत्वेन वा कोशोपपत्तौ निपादस्यपत्तिन्यायेन श्रीहोवदे यथाविधानाद्येन अपूर्वाधिक्यं कल्पनाया-प्रमाणानाम् । १।१।१.

● निपादस्यपत्तिवदे तत्पुरुषवद्दीर्घस्यैव लक्षणा-स्यैव लक्षणवदेन कर्मधारयः अङ्गीकृतः । अङ्गीकृतं च कचमुक्तं व्यपवनश्रुतं शैब्ये इत्युक्तं । सवि. ४ १५२.

● निपादस्यपत्तिवदस्य लक्षणाप्युक्ते कृते वैभक्ति-कोऽपि संभवति तात्पर्यं । कर्मधारये कृते तु निपाद-

स्यैव लक्षणवदेन कर्मधारयः अङ्गीकृतः । अङ्गीकृतं च कचमुक्तं व्यपवनश्रुतं शैब्ये इत्युक्तं । सवि. ४ १५२.

● निपादस्यपत्तिवदस्य लक्षणाप्युक्ते कृते वैभक्ति-कोऽपि संभवति तात्पर्यं । कर्मधारये कृते तु निपाद-

स्यैव लक्षणवदेन कर्मधारयः अङ्गीकृतः । अङ्गीकृतं च कचमुक्तं व्यपवनश्रुतं शैब्ये इत्युक्तं । सवि. ४ १५२.

● निपादस्यपत्तिवदस्य लक्षणाप्युक्ते कृते वैभक्ति-कोऽपि संभवति तात्पर्यं । कर्मधारये कृते तु निपाद-

स्यैव लक्षणवदेन कर्मधारयः अङ्गीकृतः । अङ्गीकृतं च कचमुक्तं व्यपवनश्रुतं शैब्ये इत्युक्तं । सवि. ४ १५२.

स्यैव लक्षणवदेन कर्मधारयः अङ्गीकृतः । अङ्गीकृतं च कचमुक्तं व्यपवनश्रुतं शैब्ये इत्युक्तं । सवि. ४ १५२.

जानीयो पतिकः चः । तत्पुरुषाद्य कर्मधारयः प्रकृतः । तथा च निपादजातीयस्यैव रीदश्यापिकारः । के.

६।१।३।५१-५२.

● निविद्धस्य प्रतिपत्तयविधिः, यथा ग्रहणे सुतके-

ऽपि शब्दविधिः 'सार्त्तकर्मपरिहारागो राहोऽनम सुतके' इति अथ स्मार्त्त. । श्रीतोऽपि 'न हिंसात् सर्वभूतानि' इति निविद्धस्य 'अग्नीशोमीयं पञ्चमात्ममेत' 'वाम्यं श्वेतमात्ममेत' इति । वाल. ४. १६.

● निविद्धाचरणान्यथैवैगुण्यपरिहारार्थम् 'सूर्यवः स्वः स्वहेत्याहवनीये हुहुवात्' । वि. १।३।५.

● निविद्धद्रव्यस्य प्रतिनिधित्वाभावः । भा.

६।३।६।२०.

● निघण्टुः अकर्त्तव्यत्वप्रतिपादान्तरः । सु ४. ८,

● निघण्टुः वानुदितनिघण्टुयोगः । ४ १९८०. ● निघण्टुः अन्तवदनस्य क्रुशोपः दर्शपूर्णमासयोः । वि ३।५।८.

● निघण्टुः वार्त्तव्यवार्त्तवदेः पयोर्धोनिष्यर्वादाः । अग्नि-होत्रे । भा १०।८।५।७. ● निघण्टुः प्रथमस्य अत्युक्त-स्यविरिक्तवर्तुके अकिशोमप्रथमप्रयोगे एष. वि ३।१।१०.

● निघण्टुः अन्तवदनस्य क्रुशोपः दर्शपूर्णमासयोः । वि ३।५।८.

● निघण्टुः अन्तवदनस्य क्रुशोपः दर्शपूर्णमासयोः । वि ३।५।८.

● निघण्टुः अन्तवदनस्य क्रुशोपः दर्शपूर्णमासयोः । वि ३।५।८.

● निघण्टुः अन्तवदनस्य क्रुशोपः दर्शपूर्णमासयोः । वि ३।५।८.

● निघण्टुः अन्तवदनस्य क्रुशोपः दर्शपूर्णमासयोः । वि ३।५।८.

● निघण्टुः अन्तवदनस्य क्रुशोपः दर्शपूर्णमासयोः । वि ३।५।८.

● निघण्टुः अन्तवदनस्य क्रुशोपः दर्शपूर्णमासयोः । वि ३।५।८.

● निघण्टुः अन्तवदनस्य क्रुशोपः दर्शपूर्णमासयोः । वि ३।५।८.

● निघण्टुः अन्तवदनस्य क्रुशोपः दर्शपूर्णमासयोः । वि ३।५।८.

● निघण्टुः अन्तवदनस्य क्रुशोपः दर्शपूर्णमासयोः । वि ३।५।८.

० निषेधातिशये पुरुरथ प्रत्ययायः । कण्ठप्रत्ययः
द्वयः । के. १११६।१०-११।

० निषेधानुमितस्य अभुवत्प्रयोगात् विद्वौ
निषेधाः । संकर्म. ४।३।१९.

० निषेधानुवादः कार्शोधिप्रमाणम् । घाल. ४. ८.

० निषेधफलं पदार्थमात्रेणैव संशयते न विधि-
कण्ठस्य कामवदोपसर्गं उपेक्षते । नहि वक्षिण् संल्यक्त-
प्रमर्षे कामवते । वा. ३।४।१७.

० निषेधपल्लविधिः अर्थवादः 'तस्माद् आश्रयप्र-
नावगुरेत' इति निषेधे 'यो ब्रह्मण्यवावगुरेत् सं शयतेन
यातवात्' । नृगीये संशयिकरणे । घाल. ४ ५३.

० निषेधविधयर्थात् यथा पतेश्वरद्वारायै 'दिरण्य-
वधिरावासीन आचष्टे' इति दोषसूक्तस्य प्रत्ययस्य
'पुनराभा हाण्यन्वापयेत्' इति च पुनरापस्य शीन-
शेषात्प्रानविधेः वाचकशेषे 'नियोजार न तिलिदुः'
'किरातिगारं न विविदुः' इति शान्तिप्रवर्णभोक्तव्या
'मममपर दत्तं दत्त, अहमेन विद्याशानि' इति च
शेषात् प्रवृत्तुक्ता धामिधे दोषावगतेः निन्द्या
सन्निधेयः कल्पयते । यद्यपि चाम 'न हिंस्यात्' इति
साधन्यनिषेधः कर्तव्यत्वात् स्वाधिकारिकः पराधिकारिकेण
शान्तिधामिधेन कर्तव्यमात्रतया कुरियतः कृशताऽपि
अज्ञातित, प्रवृत्तोऽस्ति । अत एव तृतीये (३।३।३।
१८-२९) 'वाचिता च शब्दभेदात्' इत्यधिकरणे
वातिकृता उक्तम् 'अत एवाभिर्गर्भं निन्दति' इति,
सकर्मि निषेधनिषेधः शेषविशेषार्थत्वेन अर्थकामेव
इति । घाल. पृ. ६७.

० निषेधयोर्वाहिनियेधयाम इति न्यायः ।
निषेधशान्तिनिषेधस्य वाधो भवति, नाप्यनेकस्यै-
विषयेऽप्यत्र प्रवार इति वाचकनिषेधे । साहस्री. ८९३.

० निष्कासः नाम आगिशाया, वाचकितः किरा-
क्षिण् भागः । खान्दीहितः शोदनस्य भागश्च (पारपुत्री
इति भाषायात्) । के. ० निष्काश, वाचकप्रः शेषः ।
सोम. ७।१।४ ० निष्काशः प्राथम्येणैव उदयनीव-
निर्वासायैः श्रोतिसोमे । भा. १।१।२।१६।६६-६८.
० निष्कास. लेपः । 'वाचका निष्कासेन द्वेष्यात्प्रमृष-

मरदन्ति' । वाचनी आगिशा । वि. ७।३।४. ० निष्काशः
वदणवपाठावभूये, अर्थकर्मणा दाल गुणभूतस्य संशयो
विद्यायते । भा. १।१।२।५।६५.

० निष्कामन्यायसूत्रे तदेकदेशान्वात् पशुवत्
प्रदानविप्रकर्षः स्यात् । १।१।२।१५।६३॥

वदणप्रदानेषु 'वाचन्या निष्कासेन द्वेषेथ अवभृष-
ममपवन्ति' इति भूयते । वाचनी वदणदेवताया
आगिशा, तस्याः निष्काशः भागश्चित्तो भागः । एत-
दचनोक्तस्य अवभूये निष्कासस्य प्रदानविप्रकर्षः स्यात् ।
आशयस्याने आगिशाया एको भागः यद्यपिद्वमपनेय-
उहितः प्रदत्तः । निष्काशरूपस्य द्व भागस्य विप्रकर्षेण
अभिप्रेतपुर्णो विद्वारे एव प्रदानं कर्तव्यम् । अवभृष-
वाच्यत्वं भक्त्या अनुवादमादम् । निष्कासस्य तस्या
आगिशाया एव एकदेशत्वात् । पशुवत् । 'वपना प्रतः'
खने चरन्ति, पुरोडाशेन मधुंशिते, अङ्गैर्गुणीकृत्यते'
इति पशोर्भाषाया पया कालतो विप्रकर्षो भवति उद्वत् ।
इति पूर्व. पधः ।

वपनयो वा प्रसितेनाभिर्संयोगान् । ६४ ॥

विद्वान्माह । वाचन्यः पूर्वपध्यात्प्रकार्यैः । निष्का-
सस्य पूर्वस्यात् कर्मणः सक्रियत्वात् अपत्यत्वं कर्तव्यः ।
अवभृषाण्ये अपूर्वे एव कर्मणि निष्कासस्य विनियोगः
स्यात् । एतदेतन् अवभृषाण्येन निष्कासस्य अस्मि-
संयोगान् संकन्यात्, तादृशसंन्यस्य वचनेनोक्तत्वात् ।
तथा च निष्काशादेः न प्रदानविप्रकर्षः किन्तु कर्मात्तरो-
पदेशोऽपम् ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् । ६५ ॥

पूर्वपधो दान्ते । निष्कासस्य आगिशासंयोगात् उप-
पुनसंन्यस्य अवभृषाण्येन प्रतिपत्तिः स्यात्, नार्थकर्म
इति चेत् ।

न, कर्मसंयोगान् । ६६ ॥

विद्वान्माह । उत्तरमाह, न प्रतिपत्तिः । श्रुतः । कर्म-
संयोगान् अर्थकर्मणा हि अस्य गुणभूतस्य निष्कासस्य
संयोगात् संयोगविकारात् निष्कामते इति तृतीयाकाश-
न्यात् । तस्यात् कर्मात्तरोपदेशः इति विद्वान्यः । के.

० निष्ठासावभूथाधिकरणम् । अवभृथधर्मैः कर्मांतरस्य ० (मीको. भागः २ पृ. ७०३-७०५) इत्यत्र इत्यन्तम् । के. ११।१।१५।६३-६६.

॥ निष्ठासावसूत्रन्यायः । अवभृथस्य वसण-प्रधानगतस्य तुपनिष्ठासदृशकल्पम् ॥

द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः श्रुतिसंयोगात् पुरोडाश-स्वनदेशे तदाहृतित्वात् । ७३।५।१७ ॥

भाष्यम्— वायुनामासिकोऽवभृथः सौमिकात् अवभृथात् घर्षात् । ब्राह्मणः इत्युक्तम् । तत्रेदं चिन्त्यते । किं पुरोडाशाद्रव्यकोऽसौ, उत तुपनिष्ठासदृशक इति । किं प्राहम् ? पुरोडाशाद्रव्यक इति । कृतः ? नाम्ना पुरोडाश. प्राप्यते । ननु प्रणस्यधुत तुपनिष्ठासम् । तत् प्रत्यक्षमुत्तम्, न तु शक्यते विपातम् । अवभृथोऽत्र विधीयते ' अवभृथ यन्ति ' इति । यदि तुपनिष्ठासं अपर विधीयेत, ततो शक्यं नियेन, अवभृथं यन्ति, तस्य तुपनिष्ठासं इति । तुपनिष्ठासवर्णमिदानीं किमर्थम् । अनर्थकम्, सर्व-वाभावात् । एवं प्राप्ति, ब्रूम. । द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः । द्रव्यादेशे एतस्मिन् ' तुप निष्ठास्येन अवभृथं यन्ति ' इति, तद्द्रव्यः स्यात् तुप-निष्ठासद्रव्यः । कृतः ? श्रुतिसंयोगात् । तुपनिष्ठासं प्रत्यक्षमुत्तम्, पुरोडाशस्तु अत्रुमानिकः अतिदेशेन प्राप्यते । ननु पुरोडाशीऽपि प्रत्यक्षभूतो नाम्ना । यद्यपि प्रत्यक्षभूतः, सादस्येन तु प्राप्यते । तुपनिष्ठासं तु विशेषेण । शक्यते च सामान्य विशेषेण । अपि च वसणया पुरोडाशो यप्यते, भूत्वा तुपनिष्ठासम् । श्रुति-लक्षणोश्च श्रुति-वाक्या । तस्मात् तुपनिष्ठासद्रव्यकः इति । अथ यदुक्तं न संभवते अदभृथेन तुपनिष्ठासम्, शक्यमेदमत्रादिति । तत्र ब्रूमः । यदि अवभृथ विहाय तुपनिष्ठासं विधीयते ततो शक्यमेद- स्यात् । तुपनिष्ठासद्रव्यकोऽपूर्वः अदभृथश्चेत्यते । तथा समुक्त-कर्मविधानविविधम् । अस्मिन्निधाने च तुपनिष्ठासे तद्द्रव्यमनार्थकमेव स्यात् । तस्मात् तुपनिष्ठासद्रव्यकः । पुरोडाशस्तु अनादेशो तदाहृतित्वात् । यदि अथ प्रत्यक्ष-भूतं न द्रव्यं स्यात् ततः पुरोडाश. तदाहृतित्वात् स्यात् । अतः तु प्रत्यक्षभूत तुपनिष्ठासस्य, तस्मात् पुरोडाशः ।

शा— ' अपूर्वकर्मविधिनाऽनेकेयामपि चोद-नात् । अन्यथा तुपनिष्ठासप्रदानपर्ययदोषतः ॥ तद्विनिष्टविधित्वेन पुरोडाशस्य बाधनम् । श्रुता हि तुपनिष्ठासं विशेषेण च चोदते ॥ ' अवभृथद्रव्येन तु गौणैः सर्वैश्चमयैर्नाशरणेन च पुरोडाशस्य प्राप्तिः, तस्मात्तस्य बाधः ।

सोम— पूर्वोक्तकर्मन्तरप्रसङ्गात् । इदम् । तुप-निष्ठासद्रव्यस्य तुपन्यात् विशेषविषयत्वेन निरवसाश-त्वात्, गौणेन कर्मांतरे सावकारेण अवभृथस्येन प्राप्तस्य पुरोडाशस्य बाधात् न तस्य द्रव्यत्वम् । सूत्रा-र्थस्तु— द्रव्यस्य तुपनिष्ठासस्य आदेशे तदेव द्रव्यं प्राप्तं श्रुतिमंत्रोत्तम् । द्रव्योपदेशाभावे हि सौमिकव्यमप्रकृति-त्वात् ततः पुरोडाशाप्राप्तिः इति ।

त्रि— ' तस्य द्रव्ये पुरोडाशास्तुपनिष्ठासकालतः, प्राप्तिऽवभृथस्येन पुरोडाशोऽतिदेशतः ॥ तुपनिष्ठास-योरत्र साक्षात्समुपदेशतः । अतिदेशाप्रतिषेधे पुरोडाशस्य बाधनम् ॥ '

भाट्ट— अतिदेशोऽपि च न तदीयद्रव्यस्य एक-कपालस्य अतिदेशः । औपदेशिकेन विशेषविहितेन च तुपनिष्ठासद्रव्येण लाहयिकस्य सामान्यविहितस्य अति-देशाहास्य द्रव्यस्य बाधात् । (७३।५।१२-१६ इत्यत्रैव एतदन्तर्भूतमन्ते) ।

मण्डन— ' साक्ष्यच्छतं ह्यधमिह म्पेयम् । '

शंकर— ' तद्द्रव्यं न पुरोडाशः । '

० अतुपयत्कारयामस्य प्रतिपत्तिकर्मोऽपि निष्ठा-सावभृथपानिनियामन्यायेन इतिवर्त-त्वात्ऽऽप्राप्त्यां गोमन्तन्यामगन्तादस्येन अतिदेशोऽप्यतेः । मी. ३।२। १६।१८ पृ. २९७.

० निष्ठासावभृथः नेत्रवन एव, न तु उपावां एव तदनेनोच्यते । भा. १।१।११।६७.

० निष्पेयत्व्यं घसति इति शब्दं प्रधानधर्मं न गुण-धर्मं । भा. २।१।५।१३-१५.

० निष्पेयः पार्थिवस्य द्रव्यस्य मूषासंयोगेन भाग-पाकारणम् । के.

० निघांते पुनर्नीति भावना । वा. १।१।२।२.
 ० निष्पकं शिरसि प्रक्षेप्तुं ईषदिक्षीर्नं नवनीतम् ।
 वि. ३।४।७.

० निष्प्रयोजनं समीचेन वापते यथा निगद्ये
 उच्येत्वेन 'उपशु पशुवा' इति प्रासपुगाग्रवम् । वाङ्.
 पू. १३२.

० निष्प्रलब्धं कामस्य अङ्गैरकल्पे । वि. ६।१२.
 ० नीरश्रीरन्यायः । यत्र उत्याउत्यविवेचनं तदास्य
 प्रवृत्तिः । यथा बलदुषे संमिश्रिते न प्रतीयेते, तथा
 तपं ब्रह्म, विगथं मिथ्याभूतमज्ञानमि, ते च सम्पद्-
 सिद्धिरे तादृशस्य प्राप्य स्तो न प्रतीयेते । यथा संमिश्रिते
 नीरश्रीरे हि इवं नीरसिर्दं शीरमिति एषकङ्कुं केऽपि पक्षिणो
 विना दंष्टं न शक्नुवन्ति, तथा येदं तन्पदिदमतस्य-
 मिति शक्तु विनेकत्र परमईष्टं विना न कोऽपि शक्नोति
 पण्डित इति भावः । उक्तं च 'शीरं ब्रह्म जगच्च नीर-
 मुभयं शयोगमम्याह्वतं हुभेदं गितेरेतरं चिरतरं सम्प-
 विवमन्तीहृन्म । येनाद्येपविशेपयोपशुन्दरीमासेदुषी सेमुषी
 सोऽयं नीलवता पुनरति परतो दंष्टो दिवाकण्ठणीः ॥'
 साहस्री. १२५.

० नीलमुत्पलम् । कथं परिं मन्वयन यंदप्ये नील-
 मुत्पलमिति ! उत्पत्ते । भासि न तु भुक्तिपक्षगः, किन्तु
 वाक्यपथगः । उपायगमदंशंनिधाने तदपेक्षी नीलउत्पदः
 तेनेकवाक्यतामभ्युपगन्तुं अजहःस्वाथैरुक्तिः उ-प-
 विरोधाभिधानपरः उपायंतागः संवचनमुपेति । भा.
 ३।१।६।२ पू. ६८८.

० नीलेन्द्रीवरन्यायः । यथा 'नीलेन्द्रीवरनादुवा
 नागनेर्षेभूतुवृद्धवाऽदरे पाणी पञ्चविधा मधुकुमुमु-
 भान्नाम मया गण्टयोः । लीयन्ते क्वरीषु वाक्यवजा-
 न्यामोदजातपुहा दुर्वाता मधुशः किरिति तवपि खानानि
 रक्षिष्यति ॥' इति । साहस्री. २०९.

० 'नीलेत्पराजनेप्यद परतभारसंरक्षः । नील-
 बीनेवर्षनीतः प्रमुत्पन्तीव कादम्बाः ॥' पुत्रवृत्तः । पद-
 संशयोऽयम् । ('यथाः कौशेवर्षनीतः कादम्बा इव
 शोभनाः' इत्युत्तरं 'वापरान्नालायाम्') । भा. १।१।
 ७।२४ पू. १५.

० नीलीरोगमुत्पत्तेन्द्रियस्य नक्षुरक्तयेवेति फी-
 र्दरयते, परेण तु नीयमानमुत्पत्त्ये न पदरतीति ज्ञापते ।
 वा. १।२।४।२१ ट. १४५.

० नीवाराः प्रतिनिविभूताः प्रीहिभिः समान-
 विधानाः । भा. ३।६।४।१७-३८. ० नीवाराः यथा
 'हृत्वाय मरु-रते नेवारनेरादगकषात्तं निर्वपेत्' इत्यादौ
 मृत्निद्र-कषेनेव विहिताः, तदा सदनकरणमन्ते 'प्रीहीणा
 मेध' इत्यत्र 'नीवाराणा मेध' इत्युहः कर्तव्यः ।
 नीवाराणा प्रतिनिवित्ते तु नोहः इति नवमेऽविकरणे
 वश्यते । के. १।२।१।१-२. ० नीवाराः प्रीहीणा
 प्रतिनिधिः । वि. ६।३।११. ० नीवारिपि आशेषो-
 ऽष्टावत्तल इति इयं चोदना संवादवित्ता सञ्चते । वा.
 ३।३।४।१५. ० नीवारे. (प्रीहिस्वानीयैः) वोऽपि यानं
 कुर्वात् तेनापि चोदितमेव इत्तम् । भा. ६।३।३।२२,
 ० नीवाराणां प्रीहीणा च न प्रकृतिविकारमावः । ३।६।
 १४।१९. ० नीवाराणा प्रीहिप्रतिनिवित्ते सदनकरण-
 मन्ते नीदिसान्द्रस्यानुहः । वि. १।३।९. ० नीवारेषु
 जातिनो नीदिसान्द्रस्यानुहः । भा. ३।३।११. ० नीवारेषु
 सवदाभ्येन प्रेक्षणागपातदिविधयः साक्षादेव नीवारेषु
 यदन्ते । ३।६।१४. ० नीवारेषु प्रकृतनीदिसान्द्रावेषु
 नीदिकर्पागामनुष्ठानम् । 'प्राकृतप्रीहिस्वानीयतेषु'
 इत्यन्वित्तरणम् । भा. १।२।१२।३९. ० नीवारेषु
 प्रीहिनेन परिच्छिन्ना प्रीहिन्यक्तया सन्ति, तासामेव
 प्रीहिवर्मा. कियन्ते । ३।६।१।४।१८.

० नीवारादिप्रतिनिधिष्वपि सुमधुधर्मानुष्ठानं दगं-
 पूर्णमावती । के. ३।६।१।१७-२९.

० 'नृपानादृतवृत्तानाममुदिर्निशिगी रमता ।' इयं
 निमित्ततो वाचनिर्वा भवन्त्या स्याती । वाङ्. पू. १९.

० नृपनापितपुत्रन्यायः । यत्र अतिनिष्ठेऽपि
 स्वइये अनिरप्यतापुदितिवथा तथापमवतरतीति । यथा,
 इयं हि किञ्च लीकिकी गथा-कल्पविन्दुवन्व श्चो-
 नापित भासीन्, च सदाचित् प्राददाथाय सर्वे पुरमनि-
 प्यातीव सु-दरो गान्ते ये दर्शनाप तथा अमानेव
 इति नृपेणहत्त, च तु नापितो राजाशु भुवा अतिर-
 पुत्तमनिवन्व दृष्ट्वाऽपि च तत्रतत्रातिरम्यान् बालान् स्वमु-
 त्त-

तुल्यान् मत्वा तानपहाम स्वस्तुमेव उपशान्तानलाद्भ्रातृभ्यं
 कर्णं पक्ष्वाटं कृशकृत्वाद्युद्धर्षं स्थूलम्भोदरे राज-
 वेरपनि नीशा राधे निनेदयानात्र राजन् अमीतोऽयं
 अतिरन्ववो बालः । दद्यात् न तं कुरुवं नपिवपुनं
 राजा उदाहृतं मयि कुनवानव्यं तत्र इति मत्वा युकोप,
 उपान च- ओ मूर्खं किनिदमिति । नापित्तञ्च कुपितं
 शान्तं ज्ञात्वा कृताभ्रिपुटो भूयोधाच, राजेन्द्रमीले ।
 तत्र चरणमुपलभ्ये, नायमुदाहासः क्विन्तु मे यन्सीतमेव
 निश्चयः- मनुजनसद्वयो रम्यखिलोक्यामपि नास्ति, तत्र
 नगरस्य का वनेति । राजा च सत्समीहरेव रामप्रह-
 ष्ठीतचित्तदरोति कोपं तत्वाजेति । सभा, यथा अति-
 कुप्येऽपि स्वस्तुने रामातिशयशान्नापितस्य सर्वोत्तम-
 चर्याः तथा केपाञ्चिदभुतिक्रवापिष्ठमत्तानुयागिमन्दविषया
 माकनञ्चमकुलंकारप्रयुक्तगामातिशयवसात् फलित्तिदग्नि-
 सुद्रेऽपि मते सर्वोत्तमचर्याः परिदृष्ट्य च अनान्तधौत-
 स्वार्योपागिकोत्तममनानीति न्यायसंघतिरिति । साहस्री,
 ०१.

● नेत्रे संमील्य हसति, मुखां म्यादाय खपिति इति
 उपसंहारानात् समानकृत्येनमात्राविनं कवापत्यस्य ।
 सु ट. ८६७.

● नेत्रद्वयाङ्गलं छात्रमेकवक्ष्यर्थः । तेन अनेक-
 यजमानके अहीने एतन्न नेत्रद्वयेऽपि अङ्गने कृत्वा
 यजपान्तरे तत्र कार्यम् । भाट्ट. ५।२।३.

● नेमाधिकरणम् । तिकनेमाधिकरणम् । भा.
 १।३।५।१०.

● नेमशब्दः अर्धशान्ती अर्धशान्तिदेरेव । के.
 १।३।५।१०.

● नेत्रा नाम फलिकुं अश्ववौ पुत्रयः । तृतीय-
 पर्वाणोऽयम् । अयं तृतीयं तृतीयशामाक् चतस्रो गाः
 लभते । वि. १।७।१७.

● नेष्ट्रिया इति समासपान्नात् धर्मं शयते । भा.
 १।७।२-१।४.

● नेचाशाएं नाम नगरम् । भा. १।२।४।३।३-३.

● नैमित्तिकमनुल्यत्वात् ० (३।६।१।३३६)
 इति नैमित्तिकविपरिद्वान्तद्वेषवत्तद्वेन 'अनुल्य-

त्वात्' इत्यनेन दिक्त्वत्वात्क विध्वयोपपद्येव निव-
 क्षितम् । रत्नायनम्. पृ. १५६.

● नैमित्तिकमनुल्यत्वात्समानविधानं स्यात् ।
 ३।६।१।३।३६।।

शान्तस्य वैश्यस्य च अग्निहोमे यजमानस्य सोम-
 चमनस्थाने फलचमसेः एव भवति । ये तु मांश्च क्रयः
 उपावहरणं अमिषयः इत्यदयः सोमधर्माः, तेषामपि किं
 फलनमगार्थेषु नैषधोपादिफलेष्वपि समानमेव विधानम्,
 उत चोदकेनैव प्रार्थितः इति संदेहे सिद्धान्तगमिदम् ।
 नैमित्तिकं राजन्वयैश्चनिविद्येन निरुचं फलचमसेऽर्थं
 होमेन असमानविधानं स्यात् होमेन हृदयमानं विशानं
 यस्य, तादृशं न स्यात् । ऋषादीनां धर्मार्थां विधानं
 होमस्यैव फलचमसस्य साक्षात् न स्यात् । कुतः ?
 अनुल्यत्वात्, फलचमसस्य होमेन तुल्यान्वभावात् होमो
 नित्यः, फलचमसो नैमित्तिकः । अतो धर्मा अपि क्रयादयः
 होमे नित्याः, फलचमसे तु न तथा किन्तु चोदकेन
 यतुः । के.

● ननु फलचमसे सोम-नामभावात् कथमनुचित्त-
 संभवेतीति । न त्वैव दोषः, स्थानावस्था होमधर्मसामान्यं ।
 वक्ष्यति हि नैमित्तिकमनुल्यत्वात्समानविधानं स्यात्
 इति । वा. १।५।२।०।५३ ट. १-२४.

● नैमित्तिकमेव नित्यमपि क्वचित् एव संशोषणम्
 अग्निहोमहोमे दधि अमीशोमीयवसोभूये तादिरथ । भा.
 ५।१।१।५-७.

● नैमित्तिकं-तूत्तरात्त्वयमानन्तर्यात् प्रतीयेत् ।
 १।२।५।२।३।।

अग्निहोमे 'यत्रोष्णा गायति तदुत्तरावोर्णापति' इति
 श्रवणे । तत्र योनिभूतायाः यदयः परस्मात् तद्व्यञ्जने
 एव केचिन् द्वे ऋषौ पृथीका ज्ञापयाने तृचे धाम
 मेवम्, उत उच्यमानावरी नो म्रम्यः एतौगामां प्रसिद्धः,
 तत्र पठिता ऋहृ वक्षतं नाम । एवं च उत्तरामने
 पठितवोर्द्वयोः ऋषोः योनिपत्तं येषं इति विचारं
 सिद्धान्तमाह । नैमित्तिकम् 'तत्रोष्णां तदुत्तरावोर्णापति'
 इति यजुस्योत्तरार्थं आनन्तर्यात् उतसंशोषण-
 पाठेन अन्यवदितोः अनन्तरायात् प्रतीयेत् । एवं च

‘उत्तरागोपति’ इति उत्तराशब्दः संलघावाचकः इति पूर्वपक्षी मन्यते, तत्र । किन्तु उत्तरागोपतिने घोनेः उत्तराभूते एव ऋचौ उत्तराशब्देन प्राये इति सिद्धान्तः ।

मेकाध्यायं तदध्यासः । २४ ॥

अग्निघोने ‘उत्तरागोपति’ इति उत्तराशब्देन उत्तराग्र-पपठिते एव द्वे ऋचौ प्राये । तादृशे एव च तृचे तस्य रथतारिणीशः अन्त्यासः तदर्थासः स्यात् । सूत्रस्यैवस्य दैर्घ्यायै एकाम्बस्य उपपन्नत्वात् । एकम्ब-पठिते ऋच्ये तु तदशब्दः समञ्जसो भवति । न तु अन्त्यश-भ्यन पठितासु तिस्र्यु ऋचु । तस्मात् उत्तरा-शब्देन उत्तरागोपतिशब्दोरेव प्रायेण इति सिद्धान्तः । के.

ॐ ‘नैमित्तिकं तु प्रकृतौ वद्विकारः संयोग-विशेषात्’ (१६।१।१० वै.) इत्यनेन न्यायेन नाम्बोऽभिनिव्यस्य विकारतो मन्विष्यति । भा. १२।४। ७।७.

ॐ नैमित्तिकं तु प्रकृतौ वद्विकारः संयोग-विशेषात् । १६।१।१०॥

पूर्वोक्तशपकादरथापवादेऽनम् । दसंपूर्णमासशकरो ‘गोदोहनेन वसुकात्मस्य गणयेत्’ इति, आग्नीधोमीने पशो मूवं प्रकृत्य ‘रेखो ब्रह्मवर्षंशकामस्य’ इति च श्रयते । निर्याग्निहोमार्थे दशे मानव्यार्थे च यस्मिन् प्राये गोदोहते तत् प्रायं गोदोहनं नाम । तत्र गोदोहनं विल्वश्च किं प्रकृतौ निविशते, विकृतौ वा इति उद्वेष्टे प्रकृते. चमसगणनेन प्रायेण तदिरादिना च निष्कण्टकत्वाद् अन्वयहितपूर्वेण न्यायेन विस्तृता निवेगः इति उक्त्ये पूर्वपक्षे प्राये सिद्धान्तयति सूत्रम् । तदाश्वः अपवादरथा-पवादरथकः । नैमित्तिकं वसुकात्मने निमित्तेन निर्वृतं गोदोहनं प्रकृतौ दसंपूर्णमासयोः तद्विकारः चमसविकारः चमसस्य वाचकं स्यात् । संयोगविशेषात् नित्यनैमित्तिक-गणनेमेदात् सामान्यविशेषश्लेषमेवाश्वः । चमसो नित्यः, गोदोहनं नैमित्तिकम् । श्वरणां सामान्यम्, निमित्तं च विशेषः । नैमित्तिकेन नित्यं विशेषेण च सामान्यं चाप्यते । एव पशो अग्नि मूरे गादिपालागोहितकाः क्षाम-ज्योतिषाः, विन्वो विशेषविहितः सामान्योऽभिनिव्यस्य ।

तस्मात् गोदोहनं विल्वश्च प्रकृतौ एव निविशते न विकृतौ । के.

• नैमित्तिकं नित्येन अष्टमागविधानम् । भा. १।६। १३।१६. • नैमित्तिकं नित्यात् प्रबलम् । ‘अवजात-विरोधं हि नित्यं सर्वं विधीयते । नैमित्तिकं तु तद्भास-विषयत्वादिरप्यते ॥’ ‘विश्व प्रयोगसामान्ये नित्यं सर्वं विधीयते । नैमित्तिकं विशेषेण तु तस्मात् तद् प्रशस्त-रम् ॥’ वा. १।६।१।१० पृ. १०२३. • नैमित्तिकं प्रकृतौ निविशते । भा. १।६।१।१०.

• नैमित्तिकं वा कृत्यंमंयोगादिहस्त्यस्य तन्निमित्त-त्वात् । १।१।१।२।२३ ॥ वाशब्दः पूर्वपक्षोक्तस्य हेतोः प्रतिशयाय च व्यावृत्त्यर्थः । नैमित्तिकशब्दः प्रथमप्रयोग-निमित्तत्वसिद्धान्तप्रतिशयार्थः । कृत्यंमंयोगात् इत्यस्य प्रथम-शब्दस्य प्रयोगे एव कर्तृश्लेषोपपत्तेः इत्यर्थः । सिद्धान्तेति प्रशस्तसामान्याविरण्णकारणस्य सिद्धान्त इत्यर्थः । तस्मि-मित्तत्वात् प्रथमप्रयोगनिमित्तकत्वात् इत्यर्थः । (इति सुधासंक्षेपः प्रकृतसूत्रवतः) ।

• नैमित्तिकं हि कर्म स्वरूपमात्रे न समीचेति, किन्तु यस्मिन् प्रयोगे निमित्तमुत्पन्नमितं परिमनेव प्रयोगे । तत्रश्च प्रयोगान्तरे त्रियप्राये नाम्नै सादृश्यायम् । सोम. ६।५।१८.

ॐ नैमित्तिकानि न नित्यत्वमुत्पत्तानि ॥
• नैमित्तिके विषयत्वात् । प्रकृतप्रधानमन्वस्य स्यात् । ४।३।२।४॥

भाष्यम्— अत्रिज ज्योतिषोमे नैमित्तिकम् ‘साह-द्विर वाद्यस्य ब्रह्मणो वृक्षात्, पाशुंशर्मं राजस्यस्य, राधोशानीवं वैश्वस्य’ इति । तथा अग्नी नैमित्तिकस्य ‘साहसं प्रथमं चिन्वानश्चिन्वीन, द्विषादस्य द्वितीयं, त्रिषादसं तृतीयम्’ इति । तथा दसंपूर्णमासयोः भूयते ‘गोदोहनेन वसुकात्मस्य गणयेत्, चापेन ब्रह्मवर्षंश-कामस्य, घातिनेन प्रतिशकामस्य’ इत्येतानि नैमित्ति-कानि । तेषु उद्वेष्टः किनेता-येव नैमित्तिकानि निव्यार्थे, तत्र अन्यत् तत्र नित्यार्थे, इति ।

किं प्रथमम् ? एताव्येवेति । युगः ? अत्र ब्रह्म-सामादिमिरवद्वं भवितव्यम् । ज्योतिषानि हि तानि, उच्यन्तेति तेषामनि आशङ्कितं । न चेनां कति

विधिवानि साधनानि । समीपतश्च नैमित्तिकानि उप-
 निषेधनि । तैः प्रकृतैः संनिहितैरेतानि निराकम्बु-
 क्रियन्ते इत्येतन्वायम् । कथम् ? नैमित्तिकं हि संनि-
 हितं वाक्पादवशमभ्यते, नान्यत् भूयते । यावांश्च भुव-
 नभोऽसौ दोषः तावान्नेन अभुत्कदाजायाम् । नार, ननु
 निमित्ताधीनि तानि प्रकृतानि । उच्यते । नैव दोषः ।
 अन्वयैर्मपि प्रकृतमन्वेन संवधने । यथा वात्स्ये
 कुन्धाः प्रणीयन्ते, तास्यश्च पानीरं पीयते, उरदृश्यते
 च । एवमिहापि दृश्यम् । अथवा अन्वयेवात्र अश-
 वरनाकम् । यथा गोदोहनेन प्रणयेत्, इति । उदना-
 संवद्ध गोदोहनेन प्रणयनं प्रथयति । न च शक्यं भुव-
 न्मल्लम् । योऽप्ययं पशुक्लमस्येति शब्दः, स पशुक्लम-
 संवन्धं शक्युथात् कर्तुम्, नावान्तरवाक्यवशमर्थे निश-
 चिन्तुम् । न च गम्यमानं विना कारणेन भविष्यति-
 मिति शक्यं यद्विदुम् । भवति च द्विष्टानि वाक्यानि ।
 यथा क्रुतेषु भावति, अजन्तुसुखानां गतेति । तस्मात्
 नैमित्तिकान्त्वेन नित्यार्थं भविष्यमर्हतीति । एयं प्राप्ते,
 दूमः । नैमित्तिके भूयमाणे क्लेशार्थमन्यत् स्यादिति ।
 कुतः ? विचारत्वात् । विशेषे भूतनादिस्यार्थं । विशेषे
 हि तत्र नैमित्तिकं भूयते । तदर्थत रक्षित्वा विशेषे, न
 भविष्यमर्हति । यदुक्तमवयवकर्तृवलीति । नैव दोषः ।
 अवयव कर्तृवत्वात्कल्पित्वे । यत् नान्वयेषां विहितं
 साधनमिति, सामान्यविहितं भविष्यतीति न दोषः । किं
 तू ? अस्मीकसौ ब्रह्मसाम, अहादसमन्वयसौऽमि, वारणं
 प्रथमप्रथमम् । अथ यदुक्तम्, संनिहिते, प्रकृते
 नैमित्तिकैरेतन्वायादीनि समन्वयेने इति । नेति भूयः ।
 नहि नार्हद्विटादीनां शरत्तम् । अधोच्येत, प्रकृतेः
 स्तोत्रारिभिः संवधयन्ते इति । एतदपि नोपपद्यते ।
 यद्यपि प्रकृतानि नित्यानि स्तोत्रादीनि, तथापि वाक्येन
 निमित्तकृतोपे भूयते नार्हद्विटादीनि । वाक्यं च प्रक-
 रणकृत्तिय ।

यदुक्तम्, संनिधानात् वाक्पादवशतोऽवयवार्थं इति,
 नैवंप्राप्तीवको वाक्यार्थः सामान्यवदर्थो नापिदुमर्हति ।
 निमित्तकृतोपे हि नार्हद्विटादीनामवयवत्वात् । तस्मात् तत्रतत्र
 अन्वयेनैमित्तिकात् नित्य इति । अथ यदुक्तम्- अवाप्तर-

वाक्येन गोदोहनमपि प्राप्तिवं न शक्यत्-मल्लम्, कृते
 कारणादविषयितं कल्पयितुम् । द्विष्टं हि तद्व्यवहारीति ।
 उच्यते । कारणादविषयितम् । किं कारणम् ? नहीदं
 युवावद्भवति, परिपूर्णं वाच्यमिधानं अवाप्तरवाक्येन
 नेति । कथम् ? प्रणयतीति पूर्वं नयतीति निमित्तमितिः
 स्वरदगतमर्थं भूया विदधाति । प्रणयनादिसंवधमपि
 गोदोहनावि- भूया, वाक्येन च । यत्तु क्लम्य
 गोदोहनादेशं संवधः स हिवा भूयत्वं केवलेन
 वाक्येन । अथ प्रणयनस्य गोदोहनादिच्छेदमयम्, गोदोह-
 नादेशं क्लेन संवन्धं विदधातीत्युच्यते । तत्र ।
 हाशोभिधानात् भिन्नेत नितरं वाक्यम् । न
 चैकम्यायम् । यत्तु श्लेषे वावतीयेवमादि, भवेत्तत्र
 विशेषानवयवमाहुमथाशौवगतिः । इह तु गम्यते विशेषः
 क्लम्यदोच्छारणम् । स इह औते मन्वेत् । यद्वि गोदोह-
 नादेशः क्रियासंभवो विषयते, क्लम्यदं प्रमाणं भवेत् ।
 न नाय वपादः । न नापान्तरनाक्यार्थं निगदिते क्लमि-
 पदसंभवोऽवकश्यते । तस्मात्त द्विष्टं वाक्यम् । गोदोह-
 नादिक्लमिसंवध एव अत्राभिधीयते, न नित्यार्थं
 भवितुमर्हतीति । एवं शरत्तम् ।

दुप्- क्लम्यानि चमसादीनि अदृष्टा पूर्वः पक्षः ।
 केचित्तु आहुः क्लम्यमसमनालोच्य (अनादल्य) पूर्वपक्षः
 (क्लम्यानिस्तेनर्थः । पूर्वपक्षमाह-) यद्यपि गोदोहना-
 दीनि क्लम्यानि (भूतानि) तथापि (संनिहितं वात्)
 विपरिवर्तमानानि, तान्त्वेव (अनुपपद्येव संवधमयानि)
 क्लम्यानि । अथवा (विविध अनुपपद्येव) यद्यप्येन
 दृश्यते । (विनाऽपि क्लम्यानिस्तेना वचनमपि दृष्टयेव
 पुनः पूर्वपक्षद्वयमाह-) 'अथवा गोदोहनेन प्रणयेत्'
 इति 'गोदोहनेव पशुक्लमय' इति (च) वाक्यात्
 (उभयप्रमात्) हापि अर्थो मन्वेते कल्पयेतां पुष्पा-
 येता च । अथवा पशुक्लमयवदविषयता 'गोदोहनेन
 प्रणयेत्' इति भूयत्तुपरेषा पूर्वः पक्षः । एतं प्राप्ते, दूमः
 नैमित्तिके विचारत्वात् इति । यत् मस्तिन् विक्रये
 (विशेषे इति दुहिते शब्दः) भूयते, तत् क्लम्यम्
 क्लेशं भविष्यमर्हति (नाशति) अतो विना क्लेन न
 युज्यते । अतः च चमसादीनि (क्लम्यादिभिः) अर्ह-

सुत्तानि तानि (प्रणयनादेः साधनानि) मन्विष्यन्ति ।
 कामादत्यागात् हि (भवता) श्रु-यर्थोऽनुपपद्यते । नानौ
 परमार्थं श्रुत्यर्थः । ' नैयंजातीयको दान्यार्य-
 मामान्यपदार्थे व्यथितुमर्हति ' (इति शार्ध-यथष्टे-)
 ' अथ प्रणयति ' इत्यथ साधनान्येन या पात्राकाङ्क्षा, न
 ता गोदोहनकार्यं समये नियतं कियुम् । कथम् ? कल
 साधनवेन विराङ्गाद् गोदोहनं कथं तथ पात्राकाङ्क्षा
 निवर्तयेत् । तस्मात् साधन्याकाङ्क्षाया अनाप्य
 मानाया चमत्सेन शङ् (प्रणयनम्) संभवत्येते । न च
 द्विष्टानि (द्वेषयानि) ज्ञानयानि, (चिन्तु) एक एवाथो
 वाक्यस्य । (इयान्तु श्वेतो धारति इत्यादी-) एकस्य
 (यतु) विषया श्वेतगुणो धारति (श्वेतगुणो निर्जे-
 यको धारति) निर्जेनेक (वासादि इति) अपरस्य
 विषया आ इतो धारति (द्रुततरं गच्छति) इति ।
 बार्हद्विष्टानि द्वादशाहिकानि शरीरादरण्यम् । (भाष्य-
 बोधेन तु ज्योतिष्टोमिकानि बार्हद्विष्टानि उदाहृतानि,
 तन् अनादरोक्तम् । ज्योतिष्टोमे हि शीघ्रं ब्रह्मसम-) ।
 शा-- ' ब्राह्मणेन निमित्तेन बार्हद्विष्टमिति
 श्रुतम् । मुनयं च प्रतिज्ञायां नित्ये स्यातामते न
 ते ॥ ' तस्मात् अभ्यन्तु नित्यार्यम् ।

सोम-- पदार्थवेऽपि क्रत्रयंवात् पणेतोऽऽदे-
 क्लभ्यतिर्येवाद् इ वृक्षमणुकं इति प्रत्ययवधानात्
 (आषेदिकी) सगतिः । सूत्रार्थेस्तु-- निमित्ते इति
 श्लोकेऽप्येव प्रत्ययं स्यात् । नैमित्तिकस्य विहारावात्
 निशेषकत्वात् अस्ति विद्येते तदयोगात् इति ।
 नैमित्तिकप्रदं च न्यायतायात् काम्यव्यप्युपलक्षणम् ।

नि-- ' मये दणयेत् बानी निवेऽप्येतदुतेतम् ।
 आवाङ्क्षा संनिविश्चितं तस्मात्तद्वेऽपि मुग्धम् ॥,
 काम्येवाशुभदेश्येव साधन्यविहितेन च । आवाङ्क्षया
 निवृत्तवाग्नियार्थमित्यद् मयेत् ॥ '

भाट्ट-- काम्यं गोशेहनादि काम्यभावे नित्यप्रयोगे
 उपस्थितवेऽपि न ब्राह्मम् । तथा ' बार्हद्विष्टं ब्राह्मणस्य
 ब्रह्मसमं मुग्धम्, पाशुर्यसं उज्जगम्य, शशोवागीचं
 वैदस्य ' इति ब्राह्मण्यविचारक-ने निमित्ते द्वादशाह-
 संवापमङ्गलमन्त्रोद्देशेन विहितम् (द्वादशाहपदेन

भाष्योक्तं ज्योतिष्टोमिकत्वं निरस्तम्) बार्हद्विष्टदि नैमि-
 त्तिकं च निमित्तमाभावे अनुलोमाधिकारके प्रयोगे न
 ब्राह्मम्, निमित्तमाभावेऽप्यनुष्ठाने निमित्तसंबन्धस्य
 वैशर्षाण्ये- । न च काम्याभावे तस्याधनानुष्ठाने फलनु-
 पत्तवति क्रतुसादृश्यायोगपत्तेन कश्चिद्विरोध इति वाच्यम् ।
 तस्य ऋत्यर्थेवे प्रमात्राभावेन तदनुष्ठानेऽप्ये प्रमात्रा-
 भावात् । न च प्रेषापाश्व अर्थांश्चित्तिकिञ्चि-साधनप्रदणे-
 ऽपि निवृत्त्युपपत्ते । अत एव प्रवक्ष्यमाणेनाह्राये
 अत्रगतेऽपि प्राकृतान्नाया विवृण्वह्यवदरवाग्नि नित्य-
 प्रयोगार्थेनमित्यपास्तम् । यदा तु कामनिमित्तसंबन्धरहितं
 वाशनाशोवर्तमानात्मैव, तथा च प्रवक्ष्य-
 नैमित्तिकप्रवृत्तस्य । यत् तु तस्मान्नात्म, तस्मात्प्रवृत्तस्य
 यम्यङ्गवदितं ब्रह्मम् । सिद्धोऽप्ययमर्थः प्रयोगेऽव-
 रूपमनोनकथनार्थमुच्यते इति न विरोधः ।

मण्टन-- ' नित्ये गोदोहनं नहि ।'
 जंकर-- ' ताम्येनैमित्तिके नित्ये ' (न इत्यनु-
 वर्तते) ।

० नैमित्तिकानि । नित्यनाम्नैमित्तिकानि कर्मणि
 यथेवपन्निकार्यणि । तेषा वक्रन्ते आहितेनयिना कर्तव्यम् ।
 भा ११।१।१।२।

० नैमित्तिकोऽर्थः । निमित्ते प्रोते वर्तन्ते भवति ।
 भा १।१।२।२।० नैमित्तिकी देवताऽप्यनय दशे-
 ऽग्युदिवेद्यौ । १।५।१।१-१, ० नैमित्तिक कन्वमत्,
 ष टोत्तपनात् शक्यति । १।५।१।२१, ० नैमित्तिको
 वा काम्यो वा नित्यदर्शे विवृण्व निविद्यते । १।५।
 ५।१२, ० नैमित्तिको वा नित्यो वा नित्यमर्थे विवृण्व
 विद्यते । यथा अक्षयमये मुद्गदोहनभोजनं निवृत्तवाग्या
 चेति । १।५।१।२।०।१, ० नैमित्तिक-वेदान्तो द्वादश
 कलाध्वने, न नित्ये । १।५।१।२-१२, ० नैमि-
 त्तिकं हन् आदोषनिर्पातार्थं च र्थं, अविहारविधिः,
 यथा- अक्षयनिश्वेदि जलपममवमन्योक्तिश्च । द्वाद
 पृ. १५, ० नैमित्तिकेन नित्यस्य वान, यथा वैदस्य
 कामिनेनोत्तमदशे पाशुर्यस्य । पृ. १२२, ० नैमि-
 त्तिकात् काम्यं वणत् ' आगव्युत्कर्णं वात् विप्रवृ-
 ष्यात् तथा । वणत् शीघ्रगतिनात् काम्य नैमित्तिक

कारणं ॥ वा. ३।६।३।१० पू. १०३३. * नैमित्तिकाकारणं दुर्बलम् । वि. ३।६।३. * नैमित्तिकात् नित्यार्थमस्त् । भा. ५।३।२४. * नैमित्तिकस्य काम्येन बाधः वैश्वामिनिधेयीयासदस्यस्य एकविंशतित्वेन प्रतिधार्येन । घाल, पू. ३३३. * नैमित्तिकस्य नित्यस्य च न समानविकल्पम् । भा. ३।६।३।३६. * नैमित्तिकस्य निरवसथास्य नित्यबाधकत्वं वक्ष्यते । आट्ट. ६।५।१ पू. २८७. * नैमित्तिकस्य फलपेक्षा न मरति । यथा यद्दशनिमित्तिकरूपा इष्टेः । यथा वा सप्तमासनिमित्तिकस्य पृष्ठगमनीयस्य । के. १०।२।१२।८०-४१. * नैमित्तिकानामनित्यार्थत्वम् । वि. ५।२।२. * नैमित्तिकानामपि काम्यत्वेन पुनर्विधाने काम्यताऽपि । सुंकर्य. ३।१।१६. * नैमित्तिकानां कर्तव्यानां नितित्तादृशो भवति । भा. ६।२।१।३०. * नैमित्तिकानां नित्यप्रयुक्तत्वं नास्ति । यथा ज्योतिष्टोमे 'वाहद्विरे ब्राह्मणस्य प्रत्यक्षा, वायुं परमं राज्ञोपस्य, रायो बाजीष वैश्वस्य' इति नैमित्तिकमेव । अत्रो च प्रथमं साहस्र द्वितीयं द्विषाहस्रं तृतीयं त्रिषाहस्रं चिन्वीनेति नैमित्तिकमेव । दर्शपूर्णमासे च 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्, काशेन ब्रह्मवर्षेणामस्य, मार्गिकेन मृत्तिकावर्षेण' इति नैमित्तिकमेव । ५।३।२४. * नैमित्तिकानां पश्चिद्धकार्याणां कर्मणां नितित्तानुगारेणानुष्ठानम्, न तत्र पाठकमो नियामकः । खोम. ५।३।१२. * नैमित्तिकानां प्रायश्चित्तानां यथानिमिच्चं समुच्चयः । के. १२।३।६।१७.

* नैमित्तिके तु कार्यत्वात् प्रकृतेः स्यात् तदापत्तेः । १०।२।३।७०॥

* नाव-न श्रेतकाम्येन श्रुतिक्रमः' इति श्रुतेः । अत्र श्रेतशुक्रः कश्चिदात्मन्वयः उक्तः, स कः इति विशदरे सिद्धन्वमाह । नैमित्तिके शुक्रनैमित्तिके श्रेतकाम्ये श्रुयमाणे प्रकृतेः उक्तत्वात् प्राथम्यं भावयैव पक्षोः प्रदणं रथात् । कार्यत्वात् अने एव श्रेतशुक्रस्य संवादादिषु रात्रि-गत् । तदापत्तेः तस्य राज्ञस्यैव श्रेतशुक्रेण परिच्छेदत्वोपपत्तेः । तस्मान् प्रायस्यः श्रेतः अत्र एव नाम्यः पद्यः इति सिद्धन्वः । पूर्वोदये अत्रनित्यः पद्यकलाः अत्र तु अत्र एवोपपत्ते इति पूर्वोपपत्तौपेक्षाम् । के.

* 'नैमित्तिके तु कार्यत्वात् प्रकृतेः स्यात्तदापत्तेः' इत्यधिकरणे नाव-नारिणौ उपदिष्टश्रेतशुक्रस्य प्राकृत्यावितिज्ञातेष्व समुच्चय उक्तः । घाल, पू. १७७.

* नैमित्तिके तु प्रकृतौ तद्विकारः संप्रयोगवियोगात् । (३।६।३।१०) इति तृतीयविकारणवक्ष्यमाणवाक्यमाह-('पुरुषार्थसमाप्ततेः काम्य नित्यस्य बाधसम्' पुनर्पार्थसिद्धयर्थो हि सर्वः प्रणयः इति तस्य-प्रणयं यत्तु नलोपो भवति । वा. १।५।११।२१ । सु. पू. ४८८.

* नैमित्तिके पुनराधाने श्रुतदक्षिण्या सामान्यविहितैस्तद्विदक्षिण्याया वाचः ॥

अग्न्याद्येयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणदानमधिकं न्यात्, याक्यसंयोगात् । १०।३।५।३०॥

भारव्यम्— अग्निं पुनराधानम्, नितिते श्रुते । भाव्यवशात्श्रीकृत्माना पुनरादधीत । 'दोऽग्नीनायाव भाव्यवधानि पुनराधानं वा जीयेत, स पुनरादधीत' इति । तत्र श्रुते 'पुनरादधेत् अग्नौ दक्षिणा, पुनरादधीतानुष्ठानम्' इति । तथा, आधाने दक्षिणा— 'एका देवा पद् देवा द्वादश देवाश्चर्विशशिर्देवाः सतं देवं सहस्र देवमपरिमित देवम्' इति । तत्र संशयः किं पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणावामनिष्ठितः, समुच्चयः, अध्याग्न्याद्येवदक्षिणाणां निष्ठितिरिति । किं प्रायम् । अग्न्याद्येयस्य नैमित्तिके पुनराधये दक्षिणादानमधिकं स्यात् । प्राकृतानामनिष्ठितः, समुच्चय इति । पुनः । एकस्मिन् वाक्ये उक्तयोः हृद्यन्ते । 'उमर्षीर्दाति, आग्न्यादिविदिष्य पुनराधेविदिष्य' इति । तस्मादनिष्ठितः, समुच्चय इति ।

शिष्टराशोत्तरास्तां यथास्थानम् । ३१ ॥

भाष्यम्— इदं पदोत्तरं तुम् । कथं चोदककाम्यस्य मन्वशश्रुतस्य समुच्चयो भविष्यति । अत्रोपपत्ते । शिष्टराशोत्तरास्तां, प्राकृतानां यथावतामागन्तुं यथास्थानं मनुचरो भविष्यतीति । मन्वश हीदं क्षातनम्, अग्न्याद्येविकीर्त्या पुनराधेविदिर्दक्षिणी । तस्मात् प्रायः प्राकृतानां समुच्चय इति ।

विचारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि । ३२ ॥

भाष्यम्— तुद्यम्: पक्षं ग्राहयति, न समुच्चयः, विचार इति । कुतः ? काम्यं क्षेत्रम् पुनराधेयं भूयते । तदतस्ति प्राकृते प्रकरणे, आश्रयानमवकलयते, न एति । यत्प्रयोगेन वैकृतम्, तत् प्राकृतं वापते इत्यर्थः । काम्यो वा नैमित्तिको वाऽर्थो नियममर्थं विकृत्य निविद्यते । यथा अथवापये सुदुर्गोदतमोजन विचारयत्वा चेति, नियमं यत्प्रयोगं भोजनं च विकरोति । प्रत्यर्थं हि वैकृतम् । अतुमानिकं च प्राकृतम् । तस्मात् वैकृतेन वापते । अथ यत्प्रकृतम्, यत्प्रयोगात्प्राक् प्राकृत्यो भेतिपत्तीति । अथोच्यते । ता उमपीर्ददातीति नात्र विविक्किमभिरहित । वर्तमानावदेवोऽप्यम । प्रमाणान्तरमादाय अथमर्थं प्रापितः । उमपीर्दक्षिणा ददाति, आग्राधेयिनिः पौनराधेयिनीश्च । अग्राधेये आग्राधेयिनीः, पुनराधेये पौनराधेयिनीः । तदेतन् भूतानुवादमात्रम् । तस्मात् प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ।

दृष्टम्— (सिद्धान्तमाह—) पुनरुत्थोऽनङ्गनाम् इत्येतस्मात् वाचयान् समुच्चये न ग्रापते, समुच्चयस्यैव ग्राह्यत्वं (तस्यैव वाच्यम्) । ननु 'ता उमपीर्ददाति' इति समुच्चयः भूयते । उच्यते । अर्थवादेऽप्यम (न विवि) । 'अथप्रकरणे हि काम्यानि' इत्यस्य ग्राह्यत्वस्य न्यय (माध्य-) प्रथमः, तन् (काम्यप्रयोगम्) अस्मिन् प्राकृते प्रकरणे पुनरुत्थप्रारम्भं वरि भवेत्, ततो न वापते आधानदक्षिणम्, अथप्रकरणान्तरमात् (उमपीरपि तुल्यप्रकरणत्वेन वाचासंभवात्) । अतस्ति तु आधान-प्रकरणान्तरे यत् नत्र नैमित्तिकम् (पुनरुत्थप्रारम्भ-) विधीयते तत् प्राकृतं निर्वच्यं प्रापनान्तरेण निविद्यते काम्यप्रारम्भम् । (अत्र आश्रयानक्षयिण्यात् भूयान् मेदः) ।

प्राकृते च निवृत्तेरुपपत्त्यं हि भूयते । ३३ ॥

भाष्यम्— इत्थं प्राकृतीनां निवृत्तिः । कुतः ? निवृत्तमादाप्रदानात्, प्राकृते हि निवृत्तेरिति गाम्भे । कथम् ? उमप्यर्थं हि भूयते । यदेकस्वीर्ददाति दक्षिणा उमप्योऽपि तेन दक्षिणाः प्रदा भवन्ति । ननु उमप्योऽपि प्रदायते, यत् उमप्योऽपि प्रदा भवन्तीत्याह । अग्राधे-

येयिनीः आग्राधेये, पुनराधेयिकवः पुनराधेये । तस्मात् प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ।

नोम— पूर्ववत् यथा ' तदत्र प्रुक्षेति ' इति यत्प्रयोग-पुनराधेयं समुच्चयः, एवमिहापि यत्प्रयोगे समुच्चयः इत्युच्यते: संगतिः । स्यात्पूर्वम्— अग्राधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे पुनराधेयदक्षिणादानम् ' उमपीर्ददाति ' इति वाक्यसंयोगात् प्राकृत्यर्थः अपिदम्, न तु निवर्तकं इति । (तस्मात् पुनराधेये पुनराधेयिकव एव दक्षिणा देयाः) । अग्राधेयिकवस्तु प्रथमाधाने एवेति साध्यादिग्रन्थ-सिद्धान्तः) ।

वि— ' एसादिना समुच्चयं पुनर्नैवृत्त इत्यदः । वाचकं वा, समुच्चयेननुभवीरिपुदीरणात् ॥, आधान-दक्षिणेपेवसुमपीरित्यदुच्यते । ददातीतिविशयवित्यात् कार्येकपाद् वाचकं भवेत् ॥ ' (' उपदिष्ट अतिद्विष्टस्य वाचकम् ' इत्यधिकरणस्य न्यायः) ।

भाट्ट— ' आश्रयान्-श्रीकाम्यानां पुनराधेयत' इति श्रुतम् । तथा ' योऽस्मीनापाय आश्रयानि पुनराधानि वा जीयेत, स पुनराधेयत' इति च । अत्र प्रकरणान्तर-पुनराधेयस्यैव ग्राह्यत्वान्तरम्, अपि तु तस्यैव पुनराधेयः काम्यो नैमित्तिकश्च । तत्र काम्यप्रयोगे प्रकरण-पात्तत्वात् ' अथसुप्रयोगानौ कार्यं यच्छतः ' इति-वज्जानेनेहेदवता । नैमित्तिकप्रयोगे तु जानिचारने इति-परः जीयेत प्राप्नुयात् इत्यर्थः । अत्रप्रकरणेण आश्रय-द्वयात्प्रीर्दरेऽपि न दोषः । पुनराधेयान्तरप्रकरणे च ' पुनरुत्थत्वं यतो दक्षिणा, पुनरुत्थोऽनङ्गनाम् ' इति श्रुतम् । अथापि प्रादरदक्षिणापुनराधेये अनेकविधानानु-पपत्तेरुत्थनेऽ इत् एव । पुनरुत्थत्वं पाठितं जीवनेन कृतसंधानम्, पुनरुत्थत्वं भागं एव कृतसंधान- । अत्रप्रयोगे न्यायतो विवक्ष्ये प्राप्ते यत्प्रयोगे समुच्चय इति श्वेयम् । यत्प्रुत्थत्वं अविद्येयप्रयोगे पूर्वमेव अनेक-विनिष्टे इदक्षिणाविधानात् यद्विदोषः । आधाने च ' एका देया पट्ट देयाः ' इत्यादिना दक्षिणाऽन्तरमाश्रयत्वात् । तदिह प्रापनेनैविविचयप्रयोगेति तेषुपुनराधेय विविधया दक्षिणाः सामान्यसिद्धिः एकादिदक्षिणाया वाचः । न च ' दक्षिणाः कीर्णाति ' इतिवत् ' उमपीर्ददाति

अन्यैरिच्छी, पुनराधेयिच्छी' इति वचनेन समुच्चय-
विधानादसाधः, अथ पुनरुत्पत्त्यादिकावयवैवत्यया तत्सा-
धकत्वेन समुच्चयविधावकत्वे वाक्यमेवात् । न च
'उपरि हि देतेभ्यो धारयति' इतिवत् सिद्धचन्द्रिदेवा-
न्यायाऽनुपपत्त्यै विध्यन्तरकल्पना । कथञ्चिदपि प्राप्ति-
सत्त्वे 'गोपयतीति हि देवैभ्यो दोहयति' इतिवत् कल्प-
कताऽनुपपत्तेः । अरित हि आद्येऽन्यथापेययोगे तासां
नैमित्तिकादीं नान्यासां दानेनोभयोः प्रयोगभेदेन समुच्चय
प्राप्तिः । अतस्तदासाधैव न्तुऽनुपपत्त्यैऽन्यतरकल्पनात्
साध एव युक्तः । 'दशमि. त्रीणाति' इत्यादौ तु
नैवमिति विशेषः । अत्र एष 'बद्धकृतीदेवति उभयो-
रपि तेन दक्षिणाः धत्ता भवति' इति चिन्त्रमन्युपपत्तेः ।

मण्डन -- 'अतदक्षिणा नो पुनराधार्यते ।'
शंकर -- 'पुनरिच्छत एव च ।' रयः दक्षिणा ।

॥ नैमित्तिके विकारत्वात् ऋतुप्रधानमन्यत्
स्यात् ॥ ४३।२।४ ॥

दशपूर्वमावयोः 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रथयेत्'
'कारणेन ब्रह्मवर्चककावसा' इत्यादिना अपां प्रणयनादौ
गोदोहनाधिपानं नैमित्तिकं भूयते । किमिदं नैमित्तिकं
नित्यार्थेऽपि स्यात्, उत नित्यार्थे अन्यत् इति विचारे
इदं नैमित्तिकमेव नित्यार्थं स्यात् इति उक्त्ये पूर्वपक्षे
सिद्धा-तमूत्रमिदम् । नैमित्तिके पदवादिफलनित्तिके
यादोहनादौ भूयमाणे सति ऋतुप्रधानं कालमे नित्य-
मित्यर्थः, अन्यत् कारणात्मकरूपं प्राप्तं स्यात् । गोदोह-
नादेनैमित्तिकस्य चमत्तविचारः स्यात् । तस्मात् गोदोहनादि
पामनामित्तिकं न नित्यम् । ऋतुप्रधानं इत्यत्र ऋतुप्रधानं
इति कुतूहले भावः । अत्र पापीनपुत्राभ्यामधरवाचन
मेवात् संजातः तत् उत्तरफलं पाठभेद एव संभवः ।
के.

० नैमित्तिकी चिकीर्षा नित्यां चिकीर्षा वाधते ।
अथा हि नित्याया सा भवति । अतस्त्वपामाधमाना नैवो
पचते । यदि न वाधेत अनर्थकं तथा वैश्वं विधानम् ।
भा. १।२।२।३।३, ० नैमित्तिकी वैश्वानरेष्टिः चमत्ते ।
'यो वै संवत्सर उच्यमानभूवा आग्निं चिनुते... वैश्वानर
द्वादशकपालं पुरास्त्रिद्विपैत्' इति । ४।२।६।३-१२,

० नैमित्तिकी गृही चिति, प्रतिष्ठायां । ४।१।४।१४-१८.

० नैमित्तिकीनामिष्टीनामनुष्ठाने पाठक्रमो न नित्यात्मकः,
यथानितिसामनुष्ठानम् । वि. ५।३।१२.

० नैमित्तिकाधिकरणं श्रेताधिकरणं वा । १।०।२।
३।०।६९ । अमृत्यो न्यायानु 'यत्र साधारणमुपवसनः,
तत्र चोदको न बाध्यते' इति । इत्यत्र 'अद्वयदास्ययोः'
इत्यत्र दृश्यम् । दुपू. १।०।२।२९।६८. (नैमित्तिक-
मन्त्रत्वानात् । ३।६।२।३।३६ इत्यपि नैमित्तिकाधिकरण
रसायने न शोक्तवान् । पृ १६६.)

० नैमित्तिकार्थं नित्यार्थं च दृष्ट्यादि । 'दत्ता जुहोति,
दत्तेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' 'रादिरे ब्रह्मादि, पारदि
वीर्यकावस्य यूरं कुर्वति' । संतोषदुःखमन्यतयाः । भा.
५।३।३।५-७

० नैमित्तिकपञ्चशतवाक्ययो दशोक्तः । भा. ६।१।
१।०।०-३१.

० नैमित्तिकप्रतिपदोः 'सुव हि यः स्वर्पती इति
दशोर्षवमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्, एते असृष्टमित्यदः इति
वदुभ्यो यजमानेभ्यः' इति श्रौतियोमात् कुलयादौ
उत्कर्षः । भा ३।३।९।१७-१९.

० नैमित्तिकप्रार्थनायां समुच्चयः । वि. १२।१।६.

० नैमित्तिकयागाः 'आग्ने पयिकृते पुरोडाश-
मशारुवाल निर्ववेत्, यो दशपूर्वमातपानी सन् अमा-
वास्या वा वीर्णयादौ वाऽऽतिसावयेत्' इत्यादयः । तत्र
पाठकथापेक्षेव नास्ति । निमित्तजनने तस्यैमित्तिकं
कर्तव्यम् । वि ५।३।१२.

० नैमित्तिकद्राक्षाणि नित्यशस्त्रपुत्रपुत्रभारमाविति ।
रसायनम्, पृ. १५६. ० नैमित्तिकद्राक्षाणां हि
अयमर्थः 'निमित्तोपवत्तन्नात् शान् अन्त्या कर्त्तव्योऽपि
कतुः, निमित्ते गति अन्त्या कर्त्तव्यः' इति । भा.
६।५।१६.

० नैमित्तिकमात्रदद्यादेः पठ्यर्थेन । भा. ३।६।
५।११-१३ पृ १०३७.

० नैयायिना अनुमाननिरूपणम् अग्रिमिदं-
पुराणौच्यमितिः प्रयोगनिति वदन्ति । अन्यद्वयानर्थं
अनुक्तं उपर्युक्तं कार्यं स्यात् इत्यनुमानेन उचितेति ।

विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि । ३२ ॥

भाष्यम्— तुगण्ड. पश्चात्कार्यवति, न समुच्चय, विकार इति । कुतः । काश्चं हेतुत्वं पुनराधेयं भूयते । तद्वदति प्राच्येन पक्षणे, आत्मनागतकल्पते, न कति । यत्तत्रोच्यते वैकृतम्, तत् प्राकृतं वापते इत्यर्थः । काम्यो वा नैमित्तिको वाऽर्थो नित्यमर्थं विवृत्य निविनते । यथा अश्वामये सुदुर्गोदनमोजन निवातगत्या चेति, नित्यं इत्यासनं मोजनं च विकरोति । मय्यथ हि वैकृतम् । आनुमानिकं च प्राकृतम् । तस्मात् वैकृतं न वापते । अथ यदुक्तम्, वचनप्रामाण्यात् प्राच्यो मेवित्यन्तीति । अत्रोच्यते । ता उभयीर्ददातीनि नाथ विधिविप्रभिनिति । वर्तमानावदेशोऽयम् । प्रमाणात्तरादाय अयमर्थं प्रापितः । उभयीर्दद्यात्ता वदति, आद्यवधेयिणीः पौनराधेयिणीश्च । अन्वयेन आद्यवधेयिणी, पुनराधेये पौनराधेयिणी । तद्वेत्तुं भूतामुत्तमं माषम् । तस्मात् प्राकृतानां निवृत्तिरिति ।

दुष्— (सिद्धांतमाह—) पुनरुत्तरोऽनह्वान् इत्येतस्यान् वाक्यात् समुच्चयेन न गम्यते, समुच्चयप्रवृत्त्यात् (तस्मात् वाच्यं) । ननु ' ता उभयीर्ददाति ' इति समुच्चयः भूयते । उच्यते । अयैवादीऽनम् (न विधिः) । ' अयदर्थे हि काम्यानि ' इत्यर्थं सूत्रावयवस्य अयं (भाष्य—) मयं, चतुः (काम्याभ्यामम्) अस्त्विति प्राकृते प्रकरणे पुनरुत्तमप्राप्तं वरि भवेत्, एतेन न वापते अवाप्तनदक्षिणम्, अयदर्थेऽनम् (उभयोरेपि तुल्यप्रकरणत्वेन वापारंभवात्) । अत्रति तु आधान-प्रकरणं भागे वत् तत्र नैमित्तिकम् (पुनरुत्तमवादि) विधीयते तत् प्राकृतं नित्यं वाच्यमानमेव निविनते काम्यादानम् । (अथ आनन्दाभरीयात् भूयान् भेदः) ।

प्राकृते च निवृत्तेरुभयत्वं हि भूयते । ३३ ॥

भाष्यम्— इदं प्राकृतानां निवृत्तिः । कुतः । निवृत्त्याद्यद्वादीनाम्, प्राकृते हि निवृत्तेरिति गम्यते । रूपम् । उभयत्र हि भूयते । परैक्यैर्ददाति दक्षिणा उभयोऽपि तेन दक्षिणा यत्त भवति । ननु उभयोऽपि प्रदीयते, यत्र उभयोऽपि यथा भवन्तीत्याह । अन्वयः

वेधिवीः अन्वयेन, पुनराधेयिक्यः पुनराधेये । तस्मात् प्राकृतानां निवृत्तिरिति ।

सोम— पूर्वं यथा ' द्वादश लक्षेति ' इति वचना-नुसारेण समुच्चयः, एवमिदं वचनादेव समुच्चयः इ युज्यते संगतिः । सूत्रार्थत्वं— अन्वयेऽर्थस्य नैमित्तिके गुणविकारे पुनराधेयदक्षिणादानम् ' उभयीर्ददाति ' इति वाक्यस्योभात् प्राकृत्यम्. अधिकम्, न तु निरर्थकं इति । (तस्मात् पुनराधेये पुनराधेयिक्यस्य दक्षिणा देयाः । अन्वयेऽर्थस्य प्रथमाधाने एवेति भाष्यादिग्रन्थ सिद्धांतः) ।

त्रि— ' एकादिना समुच्चये पुनर्दत्त इत्यर्थः । वाचकं वा, समुच्चयेऽर्थस्यैरित्युदीरणात् ॥, आधान-दक्षिणोपेतमुभयीरित्युदीरणात् । ददातीत्यपि यानिान् कार्यैक्याद् वाचकं भवेत् ॥ ' (' उपदिष्टं अतिद्विरस्य वाचकम् ' इत्यभिप्रेत्यस्य न्यायः) ।

भाट्ट— ' भाष्यस्य श्रीकाम्यानां पुनरादधीन ' इति श्रुतम् । तथा ' योऽधीनायाव भाष्यवर्ति पुनर्यानि वा जीयेत, स पुनरादधीत ' इति च । अथ प्रकरणम् पुनरादधीतमात्रं नादानानन्तरम्, अथितु तस्यैः पुनराधेयः, कायो नैमित्तिकस्य । तत्र काम्यस्यैव द्वन्द्वोपात्तत्वात् ' अर्धुव्यजमानो वाचं यच्छत ' इति-वचनानेकेदेवता । नैमित्तिक्यावये तु शान्ति-शो दानि-वरः जीयेत प्राप्नुयात् इत्यर्थः । अनुवदणेन वाक्य-द्वन्द्वोपात्तत्वेन न दोषः । पुनराधेयस्यैव प्रकरणे च ' पुनरुत्तं वाको दक्षिणा, पुनरुत्तरोऽनह्वान् ' इति श्रुतम् । अथपि प्रातःदक्षिणानुवाजेन अनेकविधानानु-पपन्नोऽनेकभेद इति एव । पुनरुत्तं पाठितं सीवनेन वृत्तसंपानम्, पुनरुत्तं मम वत् वृत्तसंपानं । अन्वयेन न्यायतो विकल्पे प्राते वचनादिना समुच्चय इति श्रुतम् । वस्तुतस्तु आदिदेवतातेः पूर्वमेव अनेक-विधित्वेन दक्षिणाविधानाच्च वक्ष्ये, एव । आधाने च ' एका देया यद् देया ' इत्यादिना दक्षिणाऽन्तरमाभासम् । तदिदं काम्यनैमित्तिकप्रयोगविशेषपुरस्कारेण सिद्धितया दक्षिणया काम्यान्वयवित्ताया एकादिदक्षिणाया वाप । न च ' दशभिः प्रीयाति ' इतिवत् ' उभयीर्ददाति

नैमित्तिके पुनराधाने

अन्याधेयिनिः पुनराधेयिकीश्च' इति वचनेन समुच्चय-
विधावादात्, अस्य पुनराधेयुत्पादिकावयवोपपत्त्या तस्मात्-
इत्यनेन समुच्चयविविधायकत्वे वाक्यभेदात् । न च
'उपरि हि देवेभ्यो वारयति' इतिवात् सिद्धवाचिर्देशा-
न्यथाऽनुपपत्तेश्च विधान्तरकल्पना । कथञ्चिदपि प्राप्ति-
सत्त्वे 'यशोपथीवी हि देवेभ्यो दोहयति' इतिष्व कल्प
कथानुपपत्तेः । अस्ति हि अग्नेऽन्याधेयवयोगे ताता
नैमित्तिकदो चान्यासा अग्नेनोद्योगः प्रयोगभेदेन सहस्रय-
मग्निः । अतस्त्वादादायैव स्तुत्युपपत्तेश्चान्तराकल्पनात्
वाच एव युक्तः । 'दशभिः क्रीणाति' इत्यादौ तु
नैमित्तिक विरोधः । अत एव 'पत्तेश्चोदीर्यमानि उभयो-
रपि तेन दक्षिणाः प्रस्ता भनन्ति' इति लिङ्गमप्युपपद्यते ।

मण्डन — 'पाददक्षिणा नो पुनरादधाती ।'
शंकर — 'पुनर्निकृत् एव च ।' गयः दक्षिणा ।

ॐ नैमित्तिके विकारत्वात् क्रतुप्रधानमन्यत
रयत् । ४।३।२।४ ॥

दशपूर्णमासयोः गोदोहनेन पञ्चदशमस्य प्रथमेत् ।
'वात्येन ब्रह्मवर्षतस्मात्स' इत्यादिना अप्या प्रथमदो
गोदोहनदिरिवां नैमित्तिक भूयते । किमिदं नैमित्तिक
विशेषोऽपि स्यात्, अत नित्यार्थे अग्न्यत् इति निश्चरि
इदं नैमित्तिकेन नित्यार्थे स्यात् इति उक्त्ये पूर्वपक्षे
सिद्धावन्मदिरम् । नैमित्तिके पश्चाद्विष्णुनैमित्तिके
गोदोहनावो भूयताये एति क्रतुप्रधानं क्रवर्गं नित्य-
नित्यार्थः, अग्न्यत् मारवचमसहस्र पात्रं स्यात् । गोदोह-
नादेनैमित्तिकस्य अमस्यविकारत्वात् । तस्मात् गोहनादि
प्रधाननैमित्तिकं न नित्यम् । क्रतुप्रधानं इत्यत्र क्रतुनायनं
इति कुन्तुहले पाठः । स च प्राचीनपुस्तकसाधारणवचन-
भेदान् संजातः सन् उत्तरकालं पाठभेद एव संभवः ।
के.

० नैमित्तिकी चिरीयां नित्या चिरीयां चक्रे ।
०यां हि निगामा सा भवति । अतस्तान्वाचयाम्या नैको-
पयते । यदि न वाच्येत अनर्थकं एतात् वैश्व विधानम् ।
भा. १।१।१३।३, ० नैमित्तिकीं वैश्वानरेति । यजने ।
'नो नै संवत्तं उदयमभूत्वा अग्निं चिनुते... वैश्वानर
शब्दस्यकारं पुरस्तात्सिर्वेत्' इति । ४।१।६।१२-१३,

० नैमित्तिकी पृथी चितिः प्रतिग्रया । ४।१।७।१४-१८.
० नैमित्तिकीनामिडीनामशुभाने पाठकरो न निशामकः,
यथानित्तमशुभानम् । वि. ५।३।१२.

० नैमित्तिकाधिकरणं श्लेषाधिकरणं वा । १।०।३
३।६९ । अथस्यो न्यायसु 'यत्र साधारणगुणवचनः,
वत्र चोदको न वाच्यते' इति । इदम् 'अत्रवदाम्योः'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । उपु. १।०।२।१९।६. (नैमित्तिक-
मनुष्यत्वात् । ३।६।१३।३६ इवमपि नैमित्तिकाधिकरणं
रसायने तथोक्तत्वात् । पृ. १५६.)

० नैमित्तिकार्थे निधाय च दम्पतिः । 'दग्ना जुरोति,
दग्नेद्विषममस्य जुहुयत्' । 'जादिरे वसति, जादिरे
वीर्यममस्य पूर्वं कुर्वति' । संयोगपृथक्त्वव्यापः । भा.
४।३।२।५-०

० नैमित्तिकप्रत्ययव्याप्यो दाहः । भा. ६।४।
१।३०-३१.

० नैमित्तिकप्रतिपदोः 'सुव हि सः सर्ववी इति
द्वोर्येवमानयोः प्रतिपद कुर्वात्, एते अद्वयमित्यत्रः इति
बहुभ्यो यजमानेभ्यः' इति व्योतिष्टोमात् कुन्तादादौ
उक्तयः । भा. ३।१।१।१०-१९.

० नैमित्तिकप्रत्ययसिक्तानां सङ्घटनः । वि. १।२।३६.

० नैमित्तिकदद्यानाः 'अग्नेये पयिद्वते पुरोडासा-
गणकपालं निर्वपेत्, यो दशपूर्णमासवाजी सन् अमा-
गणकपालं निर्वपेत्, यो दशपूर्णमासवाजी सन् अमा-
वासां वा पौर्णमासी वाऽतिपातयेत्' इत्यारयः । तत्र
पाठक्रमेष्वेव नास्ति । निमित्तजनने तद्वैमित्तिकं
कर्तव्यम् । वि. ५।३।१२.

० नैमित्तिकदद्यात्पि नित्यसामप्रत्ययमस्तरमावीजि ।
रसायनम्. पृ. १५६. ० नैमित्तिकप्रत्याक्षणां हि
अथनये. 'निमित्तोत्पन्नत्वात् प्राक् वाच्यथा कर्तव्योऽपि
क्रतुः, निमित्ते सति अन्यथा कर्तव्यः' इति । प्रा.
६।५।१९.

० नैमित्तिकनातद्व्यादे. मन्व्यर्षता । भा. ३।६।
४।१२-१३ पृ. १०३७.

० नैयायिकाः अनुमानविह्वलशब्दं जगद्विनीत-
पुराधीरगमिः प्रयोगनमित्तिं वदन्ति । अग्न्यकृत्यत्रय
मनुजं सक्तुं कार्यत्वात् इत्यनुमानेन तत्तिदिरिति ।

मणि. पृ. ४२-४३. * नैयायिकास्तु यत्र शक्यत्वस्य योः उभयोरपि प्राधान्यम् ' काकेन्यो दधि रक्षयताम् ' इत्यत्र तत्रैव अजहः स्वार्था लक्षणा इत्याहुः । बाल पृ. १४२.
 * नैयायिकाः । ममाद्य गुण. अत्रे दोषश्च कारणम् । प्राधान्यं अप्राधान्य च परत. उपरतने एव शाना-तरेण पश्यते । अर्थकियाविधानेपु अगत्या स्वतः प्राधान्य पश्यते इत्यङ्गीकियते । मणि. पृ. १४. * नैयायिकाः प्रमाणयोर्दोषोऽयोः सामान्ये. एवविषयत्वेन विरोधे अन्यो-पगतियन्वात् प्रमाणसंशय एव शानानुसन्तिप्रसङ्गः इति वदन्ति । बाल. पृ. १३४. * नैयायिकाः शक्तिः ' व्यस्तत् पदात् अथगर्भो शोदनः इत्याकारिका ईश्वरेच्छा ' इति वदन्ति । मणि. पृ. ७८. * नैयायिकाः संघर्षं. विशेषणविशेष्यस्यविशेष्यत्वात्प्रमाणत्वात् घटगर्भ-मर्षादात् लब्धः इति मन्यन्ते । पृ. १७३. * नैयायिकैः प्राचीनेः वायुमन्धराभवेऽपि तसिष्ठप्रसर्षस्य प्रत्यक्षत्व आङ्गीकृतम् । पृ. १६.

* नैयायिकमतो संयोगो वाक्यार्थः । बाल पृ ७३.
 * ' नैर्ऋतं चक्र मन्वाणभूतानाम् ' इति राजसूये । नलेपु सुतमेष्ट्वरुचमैः प्रोषण कर्तव्यम् । वि. ११११२२.
 * ' नैर्ऋतं चक्रं निर्दिनेत् कृष्णाना मीळीणाम् ' इत्यत्र कृष्णवर्णस्य वि. , नाम्नादः । भा. ४२११२५.
 * नैर्ऋते चषी ' कृष्णाना मीळीणा नमनिर्मलानाम् ' इति नलेष्मि अरित प्रोषणोद, अर्पूर्वव प्रमेळक वात् । वि. ११११२. * नैर्ऋतीपु इदकासु चयने इदकाधर्मा न कर्तव्याः, स्वच्छनिर्वैर्कवाभावात् । सकर्ष. २१११११.
 * नैर्ऋतचरुनिहिण्डणप्रोद्दिमि. प्राह्वनवच-
 माधः । भा १०७१११४-७१.

* ' नैवारं चक्रमुपदधति ' (अग्निषयमे) इत्यत्र स्वच्छिन्ननिर्हृत्वीर्यिक्रयथाभुवचक्रुपयानविषयमेन निरा-
 काह्वस्य ' दूरसतेर्वा एतस्य मशीधरा. ' इत्युपधानरुच-
 गुणकर्मोन्वयिदेशताः प्रेक्षयप्रतिशदक - वाक्यनेपानुसारेण
 मागविधापकत्वं नाङ्गीक्रियते एतुक्तमव्ययस्येन ० (२।३।
 ७।१८) इत्यधिकरणे । पराशरम्. ४४।६. * नैवारस्य
 सहस्रदशस्यस्य चत्वेर्निवाधे चतुर्चक्रानुसारेणः मुष्टि-
 लोपश्च । (चतुर्भिः कुडवादिभिः शरानं पुरयित्वा

निर्वापः । एव लतदद्यारम्) वाचयेते । भा. १०११
 २८।६४-६७.

* नैवारचरोः चित्तो उपवानायेता । चरुपक्षाना-
 यिकरणम् । भा. २।३।७।१८. * नैवारचरी पृष्टिभूष-
 नीयारेपु वासिस्त्रीहिधर्माणा प्रोषणादीनानुसारेणः कर्त्तव्यः ।
 वि. १।२।१२.

* नैष्टिकब्रह्मचारिणा अपत्योत्पादनं अनाचारः ।
 भा. १।३।१० पृ. २०३.

* नोपसर्जनन्यायः । ' प्रधानं यत् प्रदुने
 तदेव सर्वनाम परामृष्टानि नोपसर्जनम् ' इति नोपसर्जन-
 न्यायः । परिमल. ३।३।१।१२ इत्., * गुण नोप-
 सर्जनन्यायो न सर्वनाम्ना परामर्शे प्रवर्तते । ' अथ
 मग्दामुगलन केया मग्दाम् ' इति मग्दाभाष्ये
 नात्, ' सर्वनाम्नाऽनुसर्षिर्षुक्तिचक्रस्य ' इति वामन-
 त्त्वत्त्व इति छड्डते । ३।३।१।१२ इत्. * उपलक्षणे हि
 नोपसर्जनन्यायवाधः स्यात् । कल्पतरुः. ३।३।१।२.

* नौधसं सान ' तं वो दस्य मृगीपहं ' इति तुचे
 गीयते । वि. १।४।३. * नौधसं क्षाम वृक्षीपदक्षिरुप-
 षड्व्ययस्येव सूते प्रयत्नेन तुचमके गीयते, तस्य
 माध्वदिने वृष्टलोधिपु वृतीयम् । १।२।६ वर्गक २.

* नौनाविवन्यायः । यथा यशोहासोऽहकमन-
 सताय प्रवर्तते । न चेदहासयते अन्यो-याश्रयतोपोऽव-
 तारतीति । (उदाहा नौ, उदाहाकः नाविकः । उदाहात्वा-
 पेक्षमुदाहाकत्वम्, उदाहाकपेक्ष चोदाहाकत्वम्) । साहस्री
 २।२.

* न्यग्रोषमहोऽन्यायः । न्यग्रोषः क्षेत्र इति । भा.
 १।१।८।१८ । मृत्तिसिपि (स्वभावोऽप) लोके यथा-
 ' न्यग्रोषपते स्थानभयम् ' इति प्रथमे एव न्यग्रोषोऽवतिष्ठते ।
 उट्टु.

* न्यग्रोषधीजन्यायः । स्वस्वमिन् रूधममति वधु
 तुगामधुने यत्र बहुमी विदुते भवेत्तत्रार्थं प्रवर्तते । यथा
 न्यग्रोषधीत्र श्लोकमपि मृष्टये उतं वत् वृत्तिसिद्धीर्गतां
 याति, तथा प्रवृत्तेऽपि । साहस्री १८२.

* न्यग्रोषस्तिस्रीः - न्यग्रोषादनुसारेण न्यग्रोषस्तिस्री
 वा शक्तिपतेने फलवत्त्वार्थापहारन्ति । भा. ३।३।१।१४०.

● न्यग्रोधस्तिभिनी । न्यग्रोधमुकुलम् (नैयग्रोधं फल) राजन्यवैरयोः, मोनसु स्थाने न्यग्रोधस्तिभिन्वो ग्राह्याः । वि. ३।५।१९.

● न्यङ्कुसारिणी वृद्धी । पादेषु अद्यतणि ८।१२।८।८ उदा० 'ईजानमिद् यौ' (जर्म. १०।३३२।१) । के.

● न्यायः आगमविरोधे कार्यसमो न भवति । धा ३।५।५।२२ घृ. १२८. ● न्यायश्च स्मृतिसो दुर्बलः । सोम. १।२।८. ● न्यायश्च कश्चित् कश्चिदाधीयते (कश्चिदाधीयते चेत्यर्थः) । कैयटः. ६।१।१०२.

● न्यायः नीयते प्राप्नोते अनेन इति । कु. १।२।८।१४ । नीयते इति न्यायः कर्मणि धञ् ।

'पनन्ताः पुंश्चि' (लिङ्गानुशासनम्) इति नित्य-पुंलिङ्गता । १।३।१।२३. ● न्यायः स्वात्म्याप्रकारः । सु.

घृ. १।४२६. ● शब्दीतन्म्याति-कश्च दृष्टान्तः इति भेदः । तत्त्वप्रकाशिका गोरक्ष-भूति-यीक । घृ. २२७. ● न्याया. नाम कैमिनिप्रोक्तानि

धर्माधर्मनिर्णायकानि अचिकरणानि । वि. प्रस्तावना श्लो. ६. ● न्यायाः । सर्वे लौकिका दृष्टान्तः लौकिक्यः

कथाश्च (दान-त्यालकटाद्याः) न्यायत्वेन उदाहृतं धारयन्ते । संप्रहः. ● न्यायेन (कुपदानक-यायेन)

ममाहित कैश्चिद्, तत्र मद्गल्म्य विप्लवन्तः तदिममेवजक-परा अमुमितभु-वादिभोपितत्वेऽपि आगमनामोषारण-

ज-पटुरितपन्तप्रोवकन्त्य अद्रक्षतेः इति । भूवि., घृ. २. ● लौकिकेन न्यायेन भावनातः प्रस्त-यात्

(कर्तुः) कारकानभिधानमवगतम्, तदपि अनुगत नृत्वेऽपि विपति । या. ३।५।१।२६ घृ. १२६. ● न्यायस्य

स्वप्रमदमकतथा अर्थावसिककल्पयन्नापेक्षायम् । सु. ३।७ घृ. १०. ● न्यायग्रन्थः ऊहः । तदधर्मं तु

'प्राज्ञतस्तानपतितवदाधोऽन्तराधतः । ऊहः प्रयोगो विष्णु ऊहप्रदानतपोदितः ॥' इति याचवीयनवगाये । कार्य-

मुपकारः । कार्यताः उपकारार्थे इत्यर्थः । घाल. घृ. १२६. ● न्यायग्रन्थः ज्ञात्योः समुच्चयो यथा-सोमकृपे

गवाहादीनाम् । ' कण्ठेषु तु विकृतः स्थात् ' (१।५।१) इति स्वाद्योऽन । द्रव्ययोरेषा आप्ताने

संभारानाम्, दर्शपूर्णमासयोश्च परिधीनाम् । 'संघा-
सुक्तेषु तु समुच्चयः' (१२।१।१४) इति न्यायो-

ऽन । गुणयोरेषा अरुणयैकहायना इत्यत्र आरुण्यस्य

एकहाययैकसंघायाश्च अन्योन्यनिघण्टुः । 'ऐकहायैर्मा
त्रियमः स्यात्' (३।१।६) इत्यस्याभ्यायोऽन ।

क्रिययोरेषा दर्शपूर्णमासयोः प्रपञ्चानुयाजादीनाम् ।

' अज्ञाना तु शब्दमेवात्' (११।१।२) इति न्यायः ।

एवं चलिपातित्यवमुच्चयः । अत्र ' कण्ठेषु तु० ' (१२।५।३) इति न्यायः । एवं नैमित्तिककृत्यन्ग-

प्रागक्षितक्रियासमुच्चयः । अथ ' समुच्चयस्यदोष० ' (२२।१।६) इति न्यायः । जातिद्रव्ययोः यथा

एकहायनीपिप्राशीशब्दाभ्यामुक्तस्य द्रव्यस्य गोपदोक्तया

जातेश्च । अत्र अरुणाधिकरणन्यायः । जातिगुणयोः

यथा ' अरुणया यथा क्रीणाति ' इत्यत्र गोत्ररुणयोः ।

अथ अरुणाधिकरणन्यायः । जातिक्रिययोरेषा ' निर्म-

न्येनेहकाः पचन्ति ' इत्यत्र मयनक्रियायाः पक्वाक्षिप्ता-

याश्चाश्रियजातैः । अत्र अरुणान्याय एव । द्रव्यगुणयो-

रेषा एकहायनीपिप्राशीशब्दोक्त-पथ आरुण्यस्य च ।

अरुणान्यायोऽन । द्रव्यक्रिययोरेषा निर्मन्त्रशब्दोक्त-

द्रव्यस्य मयनक्रियायाश्च । अरुणान्याय एवात्र । गुण-

क्रिययोरेषा ' रोहितवचना ऋत्विजः प्रचरन्ति ' इत्यत्र

चयनशब्दोक्तपरिधानक्रियायाः लौकित्यस्य गुणस्य च ।

अरुणान्याय एव । जातिद्रव्यगुणानां यथा गोरजानि-

एकशयनीद्रव्य-अरुणवगुणानाम् । अरुणान्यायः । (अथ

जातिद्रव्यक्रियाणां जातिगुणक्रियाणां द्रव्यगुणक्रियाणां

जातिद्रव्यगुणक्रियाणां चोदाहरणानि ऊहानि) एते

न्यायग्रन्थसमुच्चयमेव । पञ्चदश क्रमधेयान्यायि-

रिपथा उक्ताः । अथ पुनरार्थान्यायिनिघण्टि पञ्चदशो-

दाहरणानि उच्यन्ते—(१) ज्ञान्योः पुनरार्थो. न्याय-

ग्रन्थः समुच्चयो यथा—' विश्वेर्निघण्टुवैरिद्रव्यैरुच्यन्तेन

था । दत्तेन स्यात् प्रीयते विविशत् पितरो वृणाम् ॥' मनुः

३।२६७ । अथ प्रीयिषीः इति द्वंद्वोक्तं समुचितं अतिशयं

प्रह्वनभादाश्रित कथे विधीयते । एवं मूल्यमेतेति ।

(२) द्रव्ययोरेषा—' मघभोगैषु संशुद्धे. ' 'राय-

ताम्यवयोरेषा ' ' दशैषु मार्गं प्रीयन्ते भाद्रेषु रिपरो

गुणम्' (मार्कण्डेयः) । अत्र द्रव्याणामिव द्रोणोपात्तानां
 प्रकृतभावाभिधानां समुच्चय उक्तः । (३) गुणयो-
 र्थथा- ' निगद्यन्तुर्णं च यो दद्यादप्रियोमकन्ते कमेत्' ।
 इति याजुष्युपाणे । (४) क्रिययोर्थथा- ' दर्शपूर्ण-
 मासाया स्वर्गशासो यजेत ' अत्र यजिरुपेऽश्विनोवा-
 रनात् आगेवादीनां सादित्यं फले विवक्षितम् । अत्र
 शशवः एकादशाश्वामयिकृत्यम् । (५) जातिद्रव्ययो-
 र्थथा- ' एव-एत तथा तस्यं पयः पाषवसेव च ' इति
 पद्मपुराणे । अत्र एकनाश्वोपादानं न्यायः । (६) जाति-
 गुणयोर्थथा- ' जादिर वीर्यंशामस्य पूर्वं कुर्वीत ' अत्र
 जादिरित्यं जातिः एकत्वं च गुणः । एकप्रदोपादान-
 न्यायः । (७) जातिद्रव्ययोः तदस्वरूपं सूच्यम् ।
 (८) द्रव्यगुणयोः यथा- ' गोद्वेजेन पशुनामस्य
 भवेत् ' इत्यत्र गोद्वेजस्यैव एकवचनस्य च समुच्चयः ।
 एकप्रदोपादानन्यायोऽत्र । (९) द्रव्यक्रिययोः उदा-
 हरणं सूच्यम् । (१०) गुणक्रिययोः यथा- ' ज्योति-
 षोमेन स्वर्गशासो यजेत ' अत्र पाशास्य एष्टवस्य च । एक-
 वाकशोभास्यं न्यायोऽत्र । (११-१५) इतरेषांहरणानि
 अन्वेष्याणि । एवं न्यायग्रन्थाः समुच्चवाः श्रियन्त उक्ताः ।
 पृ. १६६-१७०, * न्यायग्रन्थः स्ववस्थितविकल्पः यथा
 ' क्षुरेणावयति, स्वर्गानिनावयति, इन्द्रेनावयति ' इति ।
 अत्र न्यायग्रन्थे स्ववस्थोक्ता ' अर्थाद्वा कल्पनेकवैशेष्यत् ' इत्यत्र ।
 अत्र च ' प्रतिषेधं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च
 वा । पशुना-तकम् ' इति । अत्र स्मृतिभेदे चार्थिककृता
 उक्तः । ' वेदानधीत्य वेदी वा वेदं कापि यथाक्रमम् ।
 धामर्थाधमयोग-पमङ्गीकृत्येत्तुच्यते ॥ ' इति । पृ. १५८.
 * न्यायग्रन्थाः विकल्पमेतः विकल्पशब्दे द्रष्टव्याः ।
 बाल, पृ. १५८. * न्यायग्रन्थाः समुच्चवाः समुच्चयशब्दे
 द्रष्टव्या । के. (धार्ल १६८)
 * न्यायनिर्हणपान्तिमा मीमाणा । बाल, पृ. २.
 * न्यायपर्यायः क इति नैत् । अत्र वेनरेयकाक्ष-
 मुदाह्रियते । ' ए होवाच मुनयोः (अजीकर्तव्यं) य. सवृत्
 पापकं कुर्वीत्य कुर्वीदेनचलोऽपरम् । नावागाः शीघ्र-
 चाऽतपेयं चपी कृत इति ' । ३३।५। सायण-चौद्रव्य
 न्यायात् मीचकातिस्तंभिनः श्रुताद्वरात् नावागाः

अपगतौ न भवति इति । तथा च न्यायः आचरन्तम्,
 रीतिः, पदविः इत्यर्थः । के. * न्यायपर्यायः ।
 ' तस्याथ सर्वमाश्रितं तन्व्यापगतं प्रतीचते ' इति
 बार्हिसम् (१।३।४।८) । अत्र सुधा-तस्मिन् सर्व-
 माश्रित्ये न्यायः युक्तिः यस्याः शक्तस्ति वा तन्व्याथ
 तन्नाशक्तन्याय-चं इति । पृ. २०७ । एतेन न्यायः
 युक्तिः इत्यर्थः । मीमांसामुख्येभ्यो अनेकवारं न्यायशब्दः
 प्रयुक्तः । तत्र च सर्वत्र युक्तिः इत्येवार्थः प्रतीचते ।
 * न्यायपर्यायः । न्यायो नाम निर्णयः, निर्णयार्थं प्राह-
 विवाकस्य । परार्थानुमानात्मकप्रतिष्ठादिपञ्चकमेव न्याय-
 पर्यायः । स एव च प्राह्वविवाकस्य निर्णयपरं नाम ।
 इत्यत्रु विरोधः अतु ग्यत्ये शरीरशब्दपरं सूत्रा मकचं च ।
 निर्णयपरं तु शरीरगौरव साक्षात्प्रकृतं चेति । परंतु
 न्यायः निर्णयः प्रतिष्ठादिपञ्चकं इति पर्यायः । रीतिः,
 प्रकारः । यथापि न्यायपर्यायः । के. * न्यायपर्यायः
 ' वृथाकथैः तन्व्यायमेति ' । पृ. २०६।५ । अत्र
 सायण- ' वृथाकथैः एतन्नाशक्तस्य सूत्रस्य न्यायं प्रकार
 एति प्राच्योति । विप्रह एवात तन्व्यायः ' इति । एतेन
 न्यायः रीतिः, पदविः इत्यर्थः ।
 * न्यायप्राप्तयाधकत्येनोपपन्नस्य वाक्यस्य न
 श्रीमनिपेक्षकत्वम् । श्राद्धमसूत्र, पृ. ७३.
 * न्यायविदः ' योगजर्षप्रत्यासक्तिं तृतीयाभाहः)
 तनु योगिषु मानभावेन अतु-दाम । मणि, पृ. २९.
 * न्यायविद्विद्विदं नोक्त धर्मादीं बुद्धिमाधिते ।
 स्ववहारोऽनुमानादेः कल्पये न बहि क्षिते ॥ ' १६८ ॥
 श्रेयाः निरालम्बे,
 * न्यायविस्तारस्य धर्मज्ञानोपयोगित्वं मनुनाऽ-
 प्तुचम् । सु. पृ. १३०.
 * न्यायव्युत्पादनं अनुष्ठानार्थम् । सु. पृ. १५०६.
 * न्यायशास्त्रे (मीमांसया) पूर्ववक्षाशब्दा विना
 प्रशुशहरणानर्थक्यापत्तिः । पृ. १५९.
 * न्यायसिद्धं न सर्वत्र ' इति न्यायः ।
 ' श्रावकसिद्धं न सर्वत्र ' इत्यत्र सायणेति न्यायस्याप्तुप-
 लक्षणात् । न्यायशावकसिद्धानामपि केयाश्रितं कथं

अन्वेषामनिःस्वरोधनाय । ए० श्रेयसः, घृ. ३३१
परि० १२५.

* न्यूनाः प्रणवाः । शत्रुविरोधे तेषा पाठः ।
तत्र च त्रैस्वर्यमेव । वि. १।२।८ वर्णकं ३. * न्यूनाः
शत्रुषु मन्त्रविरोधाः । भाट्ट. १।२।७ वर्णकं ३ ।
न्यूनास्वरूपं आश्वलायन आह -- 'द्वितीयं स्वरं
ओङ्कारं त्रिमात्रमुदानं शिः । ७।१।२ ॥ तस्यतस्य
चोपरिष्ठात् अपरिमितान् पञ्च वा अर्धोङ्कारान् अनु-
दात्तान् । ३ ॥ उदात्तस्य तु त्रीन् । ४ ॥ अस्याथः, प्रथमादेः
सन्ध्यादस्य द्वितीयं स्वरं ओङ्कारं कुर्वात् शिवारम् ।
श्लोकं च ओङ्कारं त्रिमात्रं उदात्तं च कुर्वात् । तस्यतस्य च
ओङ्कारस्य उपरिष्ठात् अपरिमितान् शक्तिरूपद्वया पञ्चैव
त्रि अर्धमात्रिकान् अनुदात्तान् ओङ्कारान् कुर्वात् । परन्तु
तत्र उक्तमस्य तु द्वीयस्य ओङ्कारस्य उपरिष्ठात् त्रिन्निव
अर्धोङ्कारान् अनुदात्तान् ब्रूयात् । इति । सोऽपमेतावान्
षोडशोङ्कारसमुदायरूपः एको न्यूनाः । उदाहरणं च
तथैव यथा, 'आपो रेवतीः क्षयथा हि वलः' इति
ऋग्वेदः प्रथमः प्रातरनुवाकस्यः । तत्र षडहस्य चतुर्थे
अहनि प्रातरनुवाके एवं न्यूनाः, "आपोऽऽऽऽ ॐ ॐ
ॐ ॐ ॐ, ओऽऽऽ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ, ओऽऽऽ

ॐ ॐ ॐ" एतावत् पठिथा 'रेवतीः क्षयथा हि
वलः' इति पादसोप्यं पठेत् इति । अत्र 'आपो' इत्य-
स्मात् परस्मात् 'रेवतीः' इत्यस्मात् प्राक् यत् पठयते त
सर्वं न्यूनाः नाम । तथा च विशिष्टपदत्वा पठयमानः
षोडशोङ्काराकारसमुदायः न्यूनाः । के.

* न्यूनस्य अधिकाथैवियत्पञ्चरूपेण गौणद्वयोः
इत्यशेषाहरणम् 'सृष्टीरुपदधाति' 'प्राणस्य उ-
दधाति' इति । अत्र सृष्ट्यादिसाद्वन्त एव मन्त्रा
उच्यन्ते इति न्यूनस्य गौण्या असृष्ट्यादिसाद्वन्तापि
मन्त्राणां ग्रहणेन अधिकाथैवेण गौणत्वं दोषः । स तु
अगत्या अङ्गीक्रियते । बाल, घृ. ३, * न्यूनस्य अधि-
काथैवियत्पञ्चरूपेण लक्षणा इत्यशेषाहरणम् 'सोमेन
यजेत' इति । (अत्र सोमदण्डः सोमद्रव्यमात्रचनः
सन् 'सोमवता' इति मत्वर्थमधिकं लक्षयति ।) घृ. ३,
* न्यूनस्य अधिकाथैवियत्पञ्चरूपेण वाक्यभेदप्रसङ्ग
इत्यत्र 'सोप्यं चरं निर्वापेत् ब्रह्मचर्यसमाप्तः' इत्युदा-
हरणम् । अत्र हि पूर्वसामुदायेण स्वर्गभावपदाप्यशरे
ब्रह्मचर्यस्य स्वर्गस्य चोपपत्तिथाने वाक्यभेदप्रसङ्गः ।
घृ. ३.